

PL 61
1126

श्रीः
उभयवेदान्तग्रन्थमाला

॥ श्रीमद्भगवद्गीता ॥

श्रीभगवद्रामानुजभाष्येण

कवितार्किकसिंह-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-

श्रीमद्वैकटनाथ-वेदान्तदेशिक-

विरचितया तट्ट्यारुयया

तात्पर्यचन्द्रिकया

संपादकीय-रसास्वादाख्यटिप्पणेन च

समेता

Sri Bhagavad Gita

with

Sri Bhagavad Ramanuja's Bhashya

and

Srimad Vedanta Desika's

Commentary named Tatparya Chandrika

Edited by Sri Abhinava Desika
(Uttamur) J. Viraraghavacharya

with his footnotes

Price]

1972

[Rs. 35

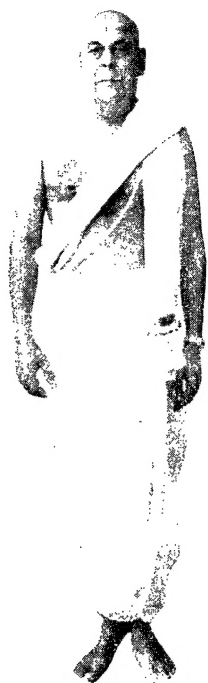
गीतार्थाः पार्थमोहः स्थिरचिदुपगतिः कर्मयोगोऽस्य धीत्वं
 शैत्र्यं योगोऽथ भक्तः तदभिगतिमिदा भक्तिरूपं विभृतिः ।
 ऐशं रूपं च (तद्दृग्धेतुश्च), पर्वक्रम इह भजनात् प्रागथ क्षेत्रज्ञौ
 त्रैगुण्यं पूरुषोऽयोरुत्कृति(हति)रिह दुःश्रद्धता सर्वसारः ॥

Sri Bhagavad Ramanuja

Sri Vedanta Desika

Dr. V. Srinivasan

*Rtd. Director General of Health Services, Government of India
has borne the entire cost of this book.*

இந்த கீதாபாஷ்ய தாத்பர்யசந்திரிகைகளின் அச்சுக்கு முழுப் பொருள் உதவி புரிந்த டாக்டர் ஸ்ரீநிவாஸன் பல தேசங்களில் உத்யோகம் செய்து ஓய்வெடுத்த பிறகு மீண்டும் உத்யோக முயற்சியை விட்டு ஸித்தாந்த ஸம்பந்தாய க்ரந்தங்களைப் பயின்றே போதுபோக்கு கின்றவரும், வித்யையின் அபிவிருத்திக்காகவே பணம் செலவு செய்ய வேண்டுமென்று பிறருக்கும் இவ் ஊக்கம் அளிப்பவருமான மஹான். முன்னே, புக்ட்ரஸ்டுக்கும் ரூ. 2500/- அளித்திருக்கிறார். மேலும் அளிக்க முன் வந்திருக்கிறார். சிறப்புடன் வாழ்க.

श्रीः
श्रीमद्भगवद्गीताश्लोक-अकारादि

प्रथमपट्टकम्

अकीर्तिं चापि	२ ३४	असंयतात्मना	६ ३६	एवं बुद्धेः परं	३ ४३
अच्छेद्योऽय	२ २४	असंशयं	६ ३५	एवं ज्ञात्वा	४ १५
अजोऽपि सन्नय	४ ६	अस्माकं तु	१ ७	एवं युञ्जन्	६ २८
अज्ञश्चाश्रद्	४ ४०	अहो वत	१ ४५	एषातेऽभि	२ ३९
अन्तवन्त इमे	२ १८	आचार्याः	१ ३४	एषा ब्राह्मी	२ ७२
अल शूरा	१ ४	आत्मौपम्येन	६ ३२	कच्चिन्नोभय	६ ३८
अथ केन प्रयु	३ ३६	आपूर्यमाण	२ ७०	कथं न ज्ञेयम्	१ ३९
अथ चेत्त्वमिर्म	२ ३३	आरुरुक्षो	६ ३	कथं भीष्म	२ ४
अथचैनं नित्य	२ २६	आवृत्तं ज्ञानं	३ ३९	कर्मजंबुद्धि	२ ५१
अथवा योगि	६ ४२	आश्चर्यं	२ २९	कर्मणैव हि	३ २०
अथ व्यवस्थि	१ २०	इन्द्रियस्ये	३ ३४	कर्मणो ह्यपि	४ १७
अधर्माभि	१ ४१	इन्द्रियाणां	२ ६७	कर्मण्यकर्म	४ १८
अनन्तविजयं	१ १६	इन्द्रियाणि परा	३ ४२	कर्मण्येवा	२ ४७
अनाश्रितः	६ १	इन्द्रियाणि मनो	३ ४०	कर्म ब्रह्मो	३ १५
अन्नाद्भव	३ १४	इमं विवस्व	४ १	कर्मैन्द्रियाणि	३ ६
अन्ये च बह	१ ९	इष्टान् भोगान्	३ १२	काम एव	३ ३७
अपरे निय	४ ३०	इहैवैर्जित	५ १९	कामक्रोध	५ २६
अपर्याप्तं तद्	१ १०	उत्सन्नकुल	१ ४४	कःमात्मानः	२ ४३
अपाने जुहति	४ २९	उत्सीदेयुरिमे	३ २४	कायेन मन	५ ११
अपिचेदसि	४ ३	उद्धरेदा	६ ५	कार्पण्यदो	२ ७
अयुनेषु च	१ ११	एतं मे संशयं	६ ३९	काश्यश्च	१ १७
अयतिश्श्रद्ध	६ ३७	एतान्न हन्तु	१ ३५	काङ्क्षन्तः	४ १२
अवरं भवतो	४ ४	एवमुक्तो	१ २४	किं कर्म किम्	४ १६
अवाच्यवा	२ ३६	एवमुक्तवार्जुन	१ ४७	कुतस्त्वा	२ २
अविनाशितु	२ १७	एवमुक्त्वा हृषी	२ ९	कुलक्षये प्रण	१ ४०
अव्यक्तादीनि	२ २८	एवं परम्परा	४ २	कृपया पर	१ २८
अव्यक्तोऽयं	२ २५	एवं प्रवर्तितै	३ १६	क्रोधाद्भवति	२ ६३
अशोच्या	२ ११	एवं बहुविधा	४ ३२	क्लैव्यं मा	२ ३

गतसङ्गस्य	४ २३	तस्य संजन	१ १२	न हि प्रपद्या	२ ८
गाण्डीवे	१ ३०	तानि सर्वाणि	२ ६१	न हि ज्ञानेन	४ ३८
गुरुनहत्वा	२ ५	त्यक्त्वा कर्म	४ २०	नात्यश्रतस्तु	६ १६
चञ्चले हि	६ ३४	तैगुण्यविषया	२ ४५	नादत्ते कस्य	५ १५
चातुर्वर्ण्यं	४ १३	दुःखेष्वनु	२ ५६	नासतो विद्यते	२ १६
जन्म कर्म	४ ९	दूरेण ब्रवरं	२ ४९	नास्ति बुद्धि	२ ६६
जातस्य हि	२ २७	दृष्ट्वा तु	१ २	निमित्तानि	१ ३१
जितारम्भनः	६ ७	दृष्ट्वैव स्वजनं	१ २७	नियतं कुरु	३ ८
ज्ञानविज्ञान	६ ८	देवान् भाव	३ ११	निराशीर्ध	४ २१
ज्ञानेन तु	५ १६	देही नित्य	२ ३०	निहत्य धर्त	१ ३६
ज्ञेयस्स नित्य	५ ३	देहिनोऽस्मिन्	२ १३	नेहार्थभक्रम	२ ४०
ज्यायसी	३ १	दैवमेवापरे	४ २५	नैनं छिन्दन्ति	२ २३
ज्योतिषा	३ १७	दोषैरेतैः	१ ४३	नैव किञ्चित्क	५ ८
तं तथा कृप	२ १	द्रव्ययज्ञा	४ २८	नैव तस्य कृते	३ १८
ततश्शङ्काश्च	१ १३	द्रुपदो द्रौपदे	१ १८	परित्वाणाय	४ ८
ततः श्वेतैर्हि	१ १४	धूमेनाव्रियते	३ ३८	प्रदयतां पाण्डु	१ ३
तत्त्ववित्तु	३ २८	धर्मक्षेत्रे कुरु	१ १	पार्थ नैवेह	६ ४०
तत्त्वतुबुद्धि	६ ४३	धृष्टकेतुश्चे	१ ५	पाञ्चजन्यं	१ १५
तत्त्वापश्यत्	१ २६	ध्यायतो	२ ६२	पूर्वाभ्यासेन	६ ४४
तत्त्वैकाग्रं	६ १२	न कर्तृत्वं	५ १४	प्रकृतेः क्रिय	३ २७
तदुबुद्धय	५ १७	न कर्मणा	३ ४	प्रकृतेर्गुण	३ २९
तद्विद्धि प्र	४ ३४	न काङ्क्षे	१ ३२	प्रजहाति	२ ५५
तत्परिव्रज्यो	६ ४६	न चैतद्विद्मः	२ ६	प्रयत्नाद्यत	६ ४५
तद्युवाच	२ १०	न जायते	२ २०	प्रलपन्विसृ	५ ९
तं विद्याद्दुः	६ २३	न त्वेवाहं	२ १२	प्रशान्तमनसं	६ २७
तस्मात्त्व	३ ४१	न प्रहृष्येत्	५ २०	प्रशान्तात्मा	६ १४
तस्मादसक्तः	३ १९	न बुद्धिभेदं	३ २६	प्रसादे सर्वदुःखा	२ ६५
तस्मादज्ञान	४ ४२	न मां कर्माणि	४ १४	प्राप्य पुण्यकृतां	६ ४१
तस्माद्यस्य	२ ६८	न मे पार्था	३ २२	बहूनि मे व्यती	४ ५
तस्मात्वाहो	१ ३७	न हि कश्चि	३ ५	बन्धुरात्मात्मनः	६ ६

बाह्यस्पर्शेष्व	५ २१	यद्यप्येते न	१ ३८	योऽन्तस्सुखो	५ २४
बुद्धियुक्तो	२ ५०	यं लब्ध्वा	६ २२	यो मां पश्यति	६ ३०
ब्रह्मण्याघाय	५ १०	यं संन्यास	६ २	योऽयं योग	६ ३३
ब्रह्मर्षिं ब्रह्म	४ २४	यं हि न व्यथ	२ १५	रागद्वेषवियु	२ ६४
भयाद्रणादु	२ ३५	यस्सर्वज्ञान	२ ५७	लभन्ते ब्रह्म	५ २५
भवान् भीष्म	१ ८	यस्त्वात्म	३ १७	लोकेऽस्मिन्	३ ३
भीष्मद्रोण	१ २५	यस्त्विन्द्रियाणि	३ ७	वासांसि	२ २२
भोक्तारं यज्ञ	५ २९	यस्य सर्वे समा	४ १९	विद्याविनय	५ १८
भोगैश्वर्यप्रसक्ता	२ ४४	यज्ञशिष्टासृत्	४ ३१	विषया विनि	२ ५९
मयि सर्वाणि	३ ३०	यज्ञशिष्टाशि	३ १३	विहाय का	२ ७१
मालास्पर्शास्तु	२ १४	यज्ञार्थात्कर्म	३ ९	वीतराग	४ १०
य एनं वेति	२ १९	या निशा	२ ६९	वेदाविना	२ २१
यज्ज्ञात्वा न	४ ३५	यामिमां	२ ४२	व्यवसाया	२ ४१
यततो ह्यपि	२ ६०	यावदेतान्	१ २२	व्यामिश्रैणैव	३ २
यतेन्द्रियमनो	५ २८	यावानर्थं	२ ४६	शक्नोतीहैव	५ २३
यतोयतो	६ २६	युक्तः कर्मफलं	५ १२	शनैश्शनैरुप	६ २५
यत्नोपरमते	६ २०	युक्ताहार	६ १७	शुचौ देशे	६ ११
यत्सांख्यैः	५ ५	युञ्जन्नेवं सदा	६ १५	श्रद्धावांस्तुभते	४ ३९
यथा दीपो	६ १९	युधामन्युश्च	१ ६	श्रुतिविप्रति	२ ५३
यथैषांसि	४ ३७	ये त्वेतद्भ्य	३ ३२	श्रेयान्द्रव्य	४ ३३
यदा ते मोह	२ ५२	ये मे मतमिदं	३ ३१	श्रेयान् ख	३ ३५
यदायदा	४ ७	ये यथा मां	४ ११	श्रोतादीनी	४ २६
यदा विनियतं	६ १८	येषामर्थे का	१ ३३	श्वशुरान्धु	१ २७
यदा संहरते	२ ५८	ये हि संस्पर्श	५ २२	स एवार्थ	४ ३
यदा हि	६ ४	योगयुक्तो	५ ७	सक्ताः कर्म	३ २५
यदि मामप्रती	१ ४६	योगसंन्यस्त	४ ४१	स घोषो	१ १९
यदि ह्ययं न	३ २३	योगस्थः कुरु	२ ४८	सदृशं चेष्टते	३ ३३
यदृच्छया	२ ३२	योगिनामपि	६ ४७	समं कायश्चि	६ १३
यदृच्छालाभ	४ २२	योगी युञ्जीत	६ १०	सर्वकर्माणि	५ १३
यद्यदाचरति	३ २१	योत्स्यमानान्	१ २३	सर्वभूतस्यमा	६ २९

सर्वभूतस्थितं	६ ३१	अनन्यचेता	8 14	इच्छाद्वेष	7 27
सर्वाणिन्द्रि	४ २७	अनन्याश्चि	9 22	इत्यर्जुनं	11 50
सह यज्ञैः प्रजा	३ १०	अनपेक्षः	12 16	इदंतु ते	9 1
सीदन्ति मम	१ २९	अनादि	11 19	इहैकस्थं	11 7
सुखदुःखे समे	२ ३८	अनेकवाह	11 16	उच्चैश्चव	10 27
सुखमात्य	६ २१	अनेकवक्त्र	11 10	उदाराः	7 18
सुहृन्मित्रार्थु	६ ९	अन्तकालेच	8 5	एतच्छ्रुत्वा	11 85
संकरो नर	१ ४२	अन्तवत्तु	7 23	एतद्योनीनि	7 6
संकरप्रभ	६ २४	अपरेयमित	7 5	एतां विभू	10 7
संन्यासस्तु	५ ६	अपिचेत्सु	9 30	एवमुक्तवा	11 9
संन्यासः	५ २	अभ्यास	8 8	एवमेतद्य	11 3
संन्यासं कर्म	५ १	अभ्यासे	12 10	एवं सतत	12 1
सांख्ययोगौ	५ ४	अमी सर्वे	11 26	ओमित्येका	8 13
स्थितप्रज्ञस्य	२ ५४	अमीहि त्वा	11 21	कथं विद्यामहं	10 17
स्पर्शान्	५ २७	अवजानन्ति	9 11	कविं पुराणं	8 9
स्वधर्ममपि	२ ३१	अव्यक्ता	8 18	कस्माच्च ते	11 37
हतो वा प्रा	२ ३७	अव्यक्तोऽक्षर	8 21	कामैस्तै	7 20
हृषीकेशं तदा	१ २१	अव्यक्तं व्यक्ति	7 24	कालोऽस्मि	11 32
द्वितीयषट्कम्		अश्रद्धाः	9 3	किं तद्ब्रह्म	8 1
		अश्रद्धाः	9 3	किंपुनर्ब्रा	9 33
अक्षरं ब्रह्म	8 3	अश्रद्धास्सर्व	10 26	किरीटिनं	11 46
अक्षराणाम	10 33	अहं क्रतुरहं	9 16	किरीटिनं	11 17
अग्निर्ज्योति	8 24	अहमात्मा	10 20	केशोऽधि	12 5
अथ चित्तं	12 9	अहं सर्वस्य	10 8	क्षिप्रं भवति	9 31
अथवा बहु	10 42	अहं हि सर्व	9 24	गतिर्भर्ता	9 18
अथैतदप्य	12 11	अहिंसा सम	10 5	चतुर्विधा	7 16
अदृष्टपूर्वं	11 45	आख्याहि	11 31	जरामरण	7 29
अद्वेष्टा सर्व	12 13	आदित्या	10 16	ज्ञानयज्ञेन	9 15
अधिभूतं	8 4	आब्रह्मसुव	8 28	ज्ञानं तेऽहं	7 2
अधियज्ञः	8 2	आयुषा	10 13	ततस्स विस्मय	11 14
अनन्तश्चा	10 29	आहुस्त्वा	10 13		

श्रीमद्भगवद्गीता-अक्षरार्थ

इदं ते नात	18	67	चिन्तामपरि	16	11	न च तस्मात्	18
इदं शरीरं	14	1	चेतसा सर्वकर्मा	18	57	न तदस्ति	18
इदं ज्ञानमु	14	2	ज्योतिषामपि	13	18	न तद्वासयते	15
इन्द्रियाथैव	18	8	ज्ञानं कर्मच	18	19	न द्वेष्टचकु	18
ईश्वरस्सर्व	18	61	ज्ञानं ज्ञेयं	18	18	न रूपमस्यैह	15
उत्क्रामन्ते	15	10	ज्ञेयं यत्तत्प	13	12	नष्टो मोहः	18
उत्तमः पुरुष	15	17	ततः पदं	15	4	नहि देहभृ	18 11
उदासीनव	14	23	तच्च संस्पृत्य	18	77	नान्यं गुणे	14 19
उपद्रष्टानु	13	22	तत्र सत्त्वं	14	6	नियतस्य तु	18 2
ऊर्ध्वं गच्छ	14	18	तत्रैव सति	18	16	नियतं सङ्गर	18 2
ऊर्ध्वमूलमथ	15	1	तत्क्षेत्रं यच्च	13	3	निर्मानमोहा	15 25
ऋषिभिर्बहुधा	18	4	तदित्यनभि	17	2	निश्चये शृणु	18 4
एतान्यपि तु	18	6	तमस्त्वज्ञान	14	8	पञ्चैतानि	18 13
एतां दृष्टिभवं	16	9	तमेव क्षरणं	18	62	परं भूयः	14 1
एतैर्विमुक्तः	16	22	तस्माच्छा	16	24	पुरुषः प्रकृ	13 21
ओं तस्मादिति	17	23	तस्मादोमि	17	24	पृथक्त्वेन	18 21
कञ्चिदेतच्छ्रुतं	18	72	तानहं द्विष	16	19	प्रक शेष	14 22
कट्वमलव	17	9	तेजः क्षमा	16	3	प्रकृतिं पुरुषं	13 19
कर्मणस्सुकृत	14	16	त्याज्यं दोष	18	3	प्रकृत्यैव	13 29
कर्शयन्तः	17	6	त्रिविधा भव	17	2	प्रवृत्तिं च	16 7
काममाश्रित्य	16	10	त्रिविधं नरक	16	21	प्रवृत्तिं च	18 30
काश्यानां	18	2	दम्भो दर्पो	16	4	बहिरन्तश्च	13 15
कार्यकारण	13	20	दातव्यमिति	17	20	बुद्धेर्भेदं धृते	18 29
कार्यमित्येव	18	9	दुःखःमित्येव	18	8	बुद्ध्या विशु	18 52
कृषिगौरक्ष्य	18	44	देवद्विजगुरु	17	14	ब्रह्मणोहि	14 27
कैर्लिङ्गैस्त्रिगु	14	21	दैवी संपद्भि	16	5	ब्रह्मभूतः	18 54
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो	18	34	द्वाविमौ पुरुषौ	15	16	ब्राह्मणक्षत्रिय	18 41
क्षेत्रज्ञं चापि	18	2	द्वौ भूतसर्गा	16	6	भक्त्या माम	18 25
गामाविश्य च	15	18	धृत्या यथा	18	33	मच्चित्तस्सर्वदु	18 5
गुणानेतान्	14	20	ध्यानेन	13	24	मनःप्रपञ्च	

श्रीऋग्वेदीया-अकारादि

भव	18	65	यया धर्ममध	18	31	श्रेयान्त्व	18	47
निर्म	14	3	यया स्वर्ग	18	35	श्रोत्रं चक्षुः	15	9
तो जीव	15	7	यस्मात्क्षर	15	18	सत्कारमान	17	18
वान	13	10	यस्य नाहंकृ	18	17	सत्त्वात्	14	17
भूता	13	5	यज्ञदानतपः	18	5	सत्त्वं रज	14	5
ॐ योऽय	14	26	यज्ञे तपसि	17	22	सत्त्वं सुखे	14	9
मानावमान	14	25	यातयामं	17	10	सत्त्वानुरूपा	17	8
मुक्तसङ्गो	18	26	यावत्सङ्गा	13	26	सद्भावे साधु	17	26
प्राहेणा	17	19	ये शास्त्रविधि	17	1	समदुःखसुखः	14	24
इदं पर	18	58	यो मामेवम	15	19	समं पश्यन्हि	13	28
य एनं वेत्ति	13	23	यः शास्त्रविधि	16	23	समं सर्वेषु	13	27
यजन्ते सा	17	4	रजस्तमश्वा	14	10	सर्वकर्मा	18	56
यतः पवृत्ति	18	46	रजसि प्रल्यं	14	15	सर्वगुह्यतमं	18	64
यतन्तो योगि	15	11	रजो रागा	14	7	सर्वतःपाणि	13	13
यतदग्रे विष	18	37	रागी कर्म	18	27	सर्वद्वारेषु	14	11
यत्तु कामे	18	24	राजन्तेस्मृ	18	76	सर्वधर्मान्	18	66
यत्तु कृत्स्न	18	22	लोभः प्रवृत्ति	14	12	सर्वभूतेषु	18	20
यत्तु प्रत्युप	17	21	विधिहीन	17	13	सर्वयोनिषु	14	4
यत्तु योगेश्वरः	18	78	विविक्तसेवी	18	52	सर्वस्य चाहं	15	15
यथा प्रकाश	13	33	विषयेन्द्रिय	18	38	सर्वेन्द्रिय	13	14
यथा सर्वगतं	13	32	व्यासप्रसा	18	75	सहजं कर्म	18	48
यदग्रेचानु	18	39	शमो दमस्त	18	42	सिद्धिं प्राप्तो	18	50
यद्यहङ्कार	18	59	शरीरं यद	15	8	सुखं त्विदा	18	36
यदादित्य	15	12	शरीरवा	18	15	संन्यासस्य	18	1
यदाभूतपृथ	13	30	शौर्यं तेजो	18	43	स्वभावजेन	18	60
यदा सत्त्वे	14	14	श्रद्धया	17	17	स्वेस्त्वे कर्म	18	45
यथा तु धर्म	18	34	श्रद्धावा	18	71			

श्रीः

यदक्षरं वेद	8	11	श्रेयोहि	12	12	अन्येत्वेवम	18	25
यद्यद्विभूति	10	41	सखेति	11	41	अपकाशो	14	13
येयं वापि	8	6	सततं कीर्ति	9	14	अफलाका	17	11
यस्मात्तो	12	15	स तथा	7	22	अमयं सत्त्व	16	1
यान्ति देव	9	25	समोऽहं	9	29	अभिसंधाय	17	12
येचैव सात्त्वि	7	12	समः शलौच	12	18	अभानित्वम	13	7
येतु धर्म्या	12	20	सर्गाणामा	10	32	अयुक्तः प्रा	18	28
तु सर्वाणि	12	6	सर्वद्वाराणि	8	12	अविभक्तं च	13	16
त्वक्षरम्	12	3	सर्वभूतानि	9	7	अशास्त्रविहि	17	5
त्वन्मय	9	23	सर्वमेतद्वत्	10	14	अश्रद्धया	17	28
तेषां त्वन्त	7	28	सहस्रयुग	8	17	असक्तबुद्धि	18	49
ते न हृष्य	12	17	साधिमूला	7	30	असक्तिरन	18	9
ते मामज	10	8	सुदुर्दशीमिदं	11	52	असत्यमप्र	16	8
तेयो यां	7	21	संतुष्टसततं	12	14	असौ मया	16	14
सोऽह	7	8	सैनियम्ये	12	4	अहंकारं बलं	16	18
जविद्या	9	2	स्थाने हृषी	11	36	अहंकारं बलं	18	53
द्राणां	10	23	स्वयमेवात्म	10	15	अहं वैश्वानरो	15	14
द्रादित्या	11	22	हन्त ते कथ	10	19	अहिंसा सत्य	16	2
रूपं महत्ते	11	23	तृतीयपट्टकम्					
लेलिहसे	11	30				आद्योऽभि	16	15
वक्तुमर्ह	10	16	अदेशकाले	17	22	आत्मसंभा	16	17
वक्त्राणि	11	27	अधर्मं धर्म	18	32	आयुस्सत्त्व	17	8
वायुर्धर्मो	11	39	अधश्चोर्ध्वं च	15	2	आशापाश	16	12
विस्तरेणा	10	18	अविष्टानं	18	14	आसुरीं योनिं	16	20
घृष्णीनां	10	37	अध्यात्मज्ञान	13	11	आहारस्त्व	17	7
वेदानां	10	22	अध्येष्यते च	18	70	इच्छाद्वेष	13	6
वेदाहं साम	7	26	अनादित्वा	13	31	इति गुह्यतमं	15	20
वेदेषु यज्ञेषु	8	28	अनिष्टमिष्टं	18	12	इति ते ज्ञान	18	33
शुक्लकृष्णे	8	23	अनुद्वेगकरं	17	15	इति क्षेत्रं तथा	13	18
शुभ	9	28	अनुबन्धं	18	25	इत्यहं वायु	18	74
			अनेकचित्त	16	16	इदमद्य मया	16	13

तलैकरथं	11	13	नमां दुष्कृति	7	15	भूमिरापो	7	4
तपाम्यहं	9	19	न मे विदुः	10	2	भूयएव महा	10	1
तस्मात्प्रणम्य	11	44	न वेदयज्ञा	11	48	मच्चित्ता मद्रत	10	9
तस्मात्त्वं	11	38	नान्तोऽस्ति	10	40	मत्कर्म	11	55
तस्मात्सर्वेषु	8	7	नाहं प्रकाश	7	25	मत्तः परतरं	7	7
तुल्यनिन्दा	12	19	नाहं वेदैर्न	11	53	मदनुग्रहाय	11	1
ते तं मुक्तवा	9	21	नैते सुती	8	27	मनुष्याणां	7	
तेषामहं	12	7	पत्नं पुष्पं	9	26	मन्मना	9	
तेषामेवानु	10	11	परस्तस्मात्तु	9	20	मन्यसे यदि	11	
तेषां सतत	10	10	परं ब्रह्म परं	10	12	मया तत	9	
तेषां ज्ञानी	7	17	पवनः पव	10	31	मयाध्यक्षेण	9	1
त्रिभिर्गुण	7	13	पश्य मे	11	5	मया प्रसन्नेन	11	1
तैविद्या मां	9	20	पश्यादि	11	6	मय्यावेश्य	12	
त्वमक्षरं	11	18	पश्यामि	11	15	मय्यासक्त	7	
त्वमादिदेवः	11	38	पितासि	11	43	मय्येव मन	12	
दण्डो दम	10	38	पिताहमस्य	9	17	महर्षयस्सप्त	10	
दंष्ट्राकरा	11	25	पुण्यो गन्धः	7	9	महर्षीणां	10	
दिवि सूर्य	11	12	पुरुषस्स	8	22	महात्मा	9	1
दिव्यमारुया	11	11	पुरोधसां	10	24	मा ते व्यथा	11	4
दृष्टुं मा	11	51	प्रकृतिं स्वाम	9	8	मामुपेत्य	8	11
दैवी ह्येषा	7	14	प्रयाणकाले	8	10	मां हि पार्थ	9	32
द्यावापृथि	11	20	प्रह्लादश्चा	10	30	मृत्युस्सर्व	10	84
द्वयं छलय	10	26	बलं बलव	7	11	मोघाशा	9	12
द्रोणं च	11	34	बहूनां जन्म	7	19	यच्चापहा	11	42
धूमो रात्रि	8	25	बीजं मां	7	10	यच्चापि	10	3
नच मत्स्या	9	5	बुद्धिर्ज्ञान	10	4	यत्करोषि	9	2
नच मां ता	9	9	बृहत्साम	10	35	यत्त काले	8	2
नतु मां शक्यसे	11	8	भक्त्या त्वन	11	54	यथाकाश	9	
नभस्स्पृशं	11	24	भवाप्ययौ	11	2	यथा नदी	11	28
नमः पुरस्ता	11	40	भूतग्राम	8	19	यथा प्रदीप्त	11	

भूमिका

प्रथमः हंसयोगिव्याख्यातरीत्या स्थित इति स हंसयोगी मतव्याचर्यतः प्राचीनं लिखन्ति । तत्र दुर्गास्तोत्रस्य नानां निपातान्वाङ्मयार्थं मेलनेन गायत्र्यक्षरसंख्यया अध्यायसंख्यापरिकल्पनेन, तदनुरोधेन विभजनेन च बहुस्तोत्रव्याख्याभावा इति प्रेक्षकाः गीतावृद्धिं नैव कुर्वन्ति, भूर्जपत्रकोशोऽपि नूनं वस्तरचतुरशीत्या अवगिध केनचिद्विखितं इति तत्रापि न विश्वासस्य विशेषतो हेतुरस्ति । उभयत्र च प्रक्षिप्तश्लोकरीत्या संख्या न दृश्यते । तत्र शुद्धमण्डलगीतायां कृष्णश्लोकाः ६०८, अर्जुनश्लोकाः ६९, इति निर्देशात् पूर्वनिर्दिष्ट ६२०, ५७ इति संख्यानेन सह विरोध एव । तथा गीतागतत्वेन प्रसिद्धानां बहूनां श्लोकानां त्यागः स्वयं श्लोकान्तरप्रवेष्टाविति कश्चिद्दोषोऽप्यत्र । द्वितीय कोशेऽपि, कृष्णश्लोकाः ६२१, अर्जुनश्लोकाः ६५, संज्ञकश्लोकाः ६८ इति भेदः स्पष्टः । अन्यत् पुण्यपत्तनं (पूना) आनन्दाश्रममुद्रितं राजानक-रामकविकृतव्याख्यासनाथं गीतापुस्तकं काश्मीरपाठानुरोधं बहुलं लभमानं भूर्जपत्रगीताकोश-संवादं प्रायो भजत इति तत्संवादक आह । एवंभूतो भूर्जपत्रपाठो वा काश्मीरपाठो वा कस्माच्च मतव्यप्रवर्तकैराचार्यैरादृत इत्याशङ्क्य, नूनं देशस्य दक्षिणतया एतत्पाठस्यानुपलब्धत्वादेव । अन्यथा भारतवर्षात्संख्यालाभात् आदृतं स्यादियमानुपूर्वी इति च लिखति ।

वस्तुतः उपलब्धत्वेऽपि वाद्विधेरचित्येव मन्तव्यम् । भारते संख्यानिर्देशश्लोकानां तेषां प्रक्षिप्तत्वात् । भारतान्तर्गतगीतापाठविरुद्धसंख्यानिर्देशस्य च प्रामाण्यमसंभवि । वस्तुतः इमे श्लोकाः मतव्यभाष्यकाराणां तद्व्याख्यातॄणां काले वास्तव्येव वक्तव्यम् । अन्यथा एषां प्रक्षिप्तत्वमपठमानवश्च त एवोद्भावितवन्तः स्युः । तात्पर्यवान्द्रिकायाश्चाऽऽचार्यैरेकादशोऽध्याये यादवप्रकाशवर्षादधिकश्लोकप्रसङ्गाविवचारावसरे, 'वेदव्यासेन भारते श्लोकेयता न निर्दिष्टा' इति कण्ठोक्तम् । अत एषां श्लोकानां ततः पश्चादेव प्रक्षेप इति भाव्यम् । तत्र 'अर्वाचीनास्वविश्वसनीयाः' इति वाक्यमेकमस्ति । तत् प्रकृतप्रक्षिप्तश्लोकादिनिराकरणार्थमेव प्रवृत्तञ्चेत्, एतदुपेक्षा सुनिश्चिता । यदि शांकरस्य, "सतभिः श्लोकशतैर्निबन्ध" इति वाक्य-मनादित्येति मन्यते, तर्हि प्रवलप्रमाणोपलम्भे भारतवर्षे श्लोकपाठमुपेक्ष्य अधिकानां श्लोकानां ग्रहणमपि न निराक्रियते । यादवप्रकाशीयैर्मरितपाठमुल्लंघ्य अधिकश्लोकप्रदर्शनं विवादास्पद-संख्यादर्शिश्लोकानुसरणञ्च भारतवर्षे किञ्चिद्विश्वासं प्रकृतश्लोकानां तदानीमभावश्च गम्यतः । तत्र हि यादवप्रकाशीयैः 'इह केचिदेवं श्लोकान् पठन्ति' इति प्राक्तनपठितत्वेन तत्र तत्र केचित् श्लोका अनूदिताः व्याख्याताश्च इत्युक्त्वा, तदनुसारिणारायणपार्श्वीदत्तश्लोकानपि प्रदर्श्य, कथं यादव-प्रकाशीयं दृष्टव्यद्विरसद्भाष्यकारैस्ते उपेक्षितः इति शंकाप्रतिपत्तिरिति निधायोक्तम्, "एते श्लोकाः सन्ति न वेति देशो जानाति । पूर्वव्याख्यातुभिरनुदाहृतत्वात् अध्ययनप्रसिद्धत्वाभावाभाष्यकारैर-नाहताः" इति । भूर्जपत्रगीताभाष्येभ्यमेते श्लोका न सन्ति । तत्र चन्द्रिकाटिप्पणेऽस्माभिः शांकर-व्याख्यातरीत्यापि श्लोकानां सतशत्यधिकत्वमुक्तं यत् तत् केचिद्विदुर्लो विश्वासं विधाय । वस्तुतः सतशत्येव तद्व्याख्यातरीतौ । यादवप्रकाशादिव्याख्यातरीतौ श्लोकाधिक्यात् तस्य प्रामाणि-कत्वस्य प्रसक्तौ शांकरैरपि भाष्यमुपलक्षणतया तद्विरोधेन नैयं स्यात् तादृश्यात् । श्लोकाधिक्यमनिराकृतवतः मर्यादाचार्याणां भारते कसंख्यारीतिर्या भूर्जपत्रादिगी-मानास्यदम् । अधिकस्य ग्रन्थत्वेऽपि अधीयमानानु श्लोकाविन्यासस्य शारस्ये अर्जुनप्रशङ्गो श्लोकमेकं प्रदर्श्य तस्य प्रक्षिप्त-संपादकेन, तथा जीवन्मूर्त्येव विदितव्यं प्रदर्शितम् ।

उभयवेदान्तग्रन्थमाला

ऽस्थेन गीतातत्त्वं विचारयन्त्यां तात्पर्यचन्द्रिकायां देवो जानातीति लेखनम्, शांकर-
प्रभृति लब्धप्रचारे पाठे, यदि ततोपि प्राकनलिखितभारतकोशादिसाहाय्येन तत्र तत्र
शब्दो लभ्येत, स्वरसञ्च स्यात्, किं तत्तिरस्कारेण । स्वमताभिनिवेशयत्किञ्चित्पुरुषकृतिवत् यत्र
लक्ष्यते, तदादरणे, नातीव दोषः इत्याशयेन स्यात् । एवं कृत्वा भूर्जपत्रगीतावलोकनेन तत्रत्येषु
पाठभेदेषु केचिदिह सहृदयविमर्शकविचारपथमानीयन्ते एवम्—

2-3 श्लोके तात्पर्यचन्द्रिकासंमतः 'मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय' इति पाठ एव तत्र लक्ष्यते ।

2-5 उत्तरार्धे 'हत्वार्थकामांस्तु' इत्यत्र 'न त्वर्थकामांस्तु' इति पाठोऽस्ति । अत्र शांकर-
भाष्ये न किञ्चित् । अस्मद्भाष्ये पूर्वश्लोकात् व्यवहितस्य कथमित्यस्यानुषङ्गोऽभिमत इव । अन्यथा-
ऽनन्वयात् । नत्विति पाठे तु न कश्चित् क्लेशः ।

2-8 यः शोकमुच्छोषणमिति पाठः, न तु यच्छोकमिति । अत्र यः पुरुषः राज्यमवाप्य
मे शोकमपनुद्यात् तं न पश्यामि । ममाग्रजस्य राज्यावाप्तिर्भवेत्, स तावता कथं मे शोकं
निवर्तयेदित्यर्थो वाच्यः । अवाप्येत्यस्यान्वये क्लेशाभाव इत्येतावदेवात्र ।

2-12 'अशोच्यान् अनुशोचस्वम्' इति शतन्तपाठः सम्भूतः । परं प्राज्ञवन्नाभिभाषसे इति
तत्रत्यात् पाठात् प्रसिद्धः पाठः श्रेयान् ।

2-21 कथं स पुरुषः पार्थ हन्यते हन्ति वा कथम् इति पाठः । पञ्चमे त्रयोदशे श्लोके
तु, नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् इति णिजन्तपाठ एव । 2-37 हतो वा प्राप्स्यसि
स्वर्गमिति परस्मैपदमेव ।

स्थितप्रज्ञः स्थितधीरित्यादिस्थलेषु स्थितशब्दस्थाने स्थिरशब्दः ।

2-64 रागद्वेषविमुक्तस्तु इति पाठः, न तु विमुक्तैरिति ।

3-38 यादवप्रकाशोपादाहृततया एकादशाध्याये चन्द्रिकानिर्दिष्टाः, 'एष सूक्ष्मः परः'
इत्यादयः श्लोका इह दृश्यन्ते ।

7-18 ज्ञानी त्वात्मैव मे मतः इति ; न तु मतमिति ।

11-8 न तु मां शक्यसि द्रष्टुम् इति परस्मैपदम् ।

11-21 स्वस्तीति चोक्तवैव महर्षिसंघाः इति ।

11-26 अमी सर्वे धृतराष्ट्रस्य इत्येव पाठः ; न तु अमी च (हि) त्वा इति ।

11-54 भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ह्यहमेवंविध इति । न तु शक्य अहमिति ।

12-12 त्यागाच्छान्तिर्निरन्तरा इति ।

13. त्रयोदशाध्यायारम्भे केषुचित्कोशेषु अर्जुनप्रश्नरूपेण कश्चित् श्लोको दृश्यते, "प्रकृतिं
पुरुषञ्च क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च । एतद् वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयञ्च केशव" इति । नायं श्लोको
भाष्ये कुत्रापि व्याख्यातः । अतः प्रक्षिप्त इति कैश्चिदुक्तम् । भूर्जपत्रकोशे तु प्रश्नरूपतां विहाय
भगवदुक्तिप्रारम्भरूपेणैवायं श्लोक एव पठ्यते, "प्रकृतिं पुरुषञ्च क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च । एतत्ते
विद्यामि ज्ञानं ज्ञेयञ्च भारत" इति । अत्रेदं वक्तव्यम्—तत्रतर्जुनप्रश्न उपक्रमे केषुचिदध्यायेषु
स्वयमेव भगवदुपदेशानुबोद्धिरपि बहुषु, यथा 4 6, 7, 9, 10, 14, 15, 16
अध्यायेषु सर्वस्य द्वादशशब्देषु सजात्या उक्तांशविशदीकरार्थमेव त्रयोदश-
श्लोक उचितः । चतुर्दशारम्भे स्थितौ 'परं भूयः
विद्याताम्, तर्हि प्रश्नात्' इति स्वयमेवो-

अनेन तु श्लोकेनोपदेशोपक्रमो न दृश्यो लक्ष्यते; प्रकृतिपुरुषविवेकस्यात्र क्रियमाणत्वेऽपि प्रकृतिपुरुषापेक्षया क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्यत्वाभावात् क्षेत्रज्ञापेक्षया ज्ञेयशब्दार्थस्य चान्यस्याभावात् पृथङ्निर्देशायोगात् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेव प्रथमनिरूपणाच्च, क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं ज्ञानञ्च ते वक्ष्यामीति वा, 'प्रकृतिं क्षेत्ररूपां ते क्षेत्रज्ञं पुरुषं तथा । ज्ञानञ्च विशदं वक्ष्ये' इति वा रचना युज्यते । अर्जुनप्रश्न-स्याऽऽवश्यकत्वे, पूर्वं देहात्मकद्रव्याणां विशेषरूपेणाकथनान् तस्य द्रव्यस्य तथा तद्विलक्षणस्याऽऽत्मनश्च वैशद्यं जिज्ञासत इति युक्तमेव, अथापि पृथक् प्रकृतिपुरुषक्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानज्ञेयपदप्रयोगेण प्रश्नस्य न प्रसक्तिः । अत एतदध्यायम् अन्तं निरीक्ष्य तेनचिदुपक्षितोऽयं श्लोक इत्येव प्रतीयते । अन्यादृशः प्रश्नरूपः उपदेशात्मकरोपेण वा श्लोकः कामं स्यात्; न त्वयम् । एतदपेक्षया कस्यापि श्लोकस्याभाव एव श्रेयान् ।

14-23. गुणा वर्तन्ते इत्येव यो ज्ञस्तिष्ठति नेङ्गते इति पाठः; न तु योऽवतिष्ठति इति ।

16-8. अपरस्परसंभूतमकिञ्चित्कमहेतुकम् इति ।

17-1. ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तन्ते इति पाठः; न तु यजन्त इति ।

17-23. ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्रह्मणा तेन वेदाश्च यज्ञश्च विहिताः पुरा इति श्लोकः । ब्राह्मणा इति पदं न, किं तु ब्रह्मणा इति । तेनेत्यस्य ब्रह्मणेत्यर्थो माध्वभाष्ये लक्ष्यते । तत्परिपोषणमिदानीम् । ब्रह्मणा आत्मपूजार्थं वेदादयो विहिता इति तन्नोक्तम् । वेदविधानञ्च स्वान्त्येण अपौरुषेयवेदप्रवचनमिति तत्रैव विवृतम् ।

18-28. विपादी दीर्घसूत्र इति; न तु दीर्घसूत्री इति ।

18-37. यत् तदात्वे विपमिव इति; न तु तद्रे इति ।

18-38. तथा, 'यत् तदात्वेऽस्तोपमम्' इति ।

18-44. पर्युत्थानात्प्रकं कर्म इति, न तु परिवर्थात्प्रकमिति । रहस्यान्नाये परिवर्थारूपेऽयं पर्युत्थानशब्दप्रयोगोऽस्तीति चन्द्रिकातोऽवगम्यते, तन्नोदाहृतवाक्ये, 'शुद्धः प्रथमजातिः, न वः पर्युत्थास्यामीति' इत्यस्ति । पर्युत्थानं परिवर्त्येति तत्र व्याख्यातम् ।

18-64. इष्टोऽसि मे दृढम् इत्येव पाठः ।

18-78. 'तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्भूयानीति मतिर्मम' इति पाठः । न तु ध्रुवा नीतिरिति । एतत्पाठे इतिशब्दाध्याहारकेशो नास्ति । कादमीरपाठः, 'ध्रुवा इति मतिर्मम' इत्येवं दृष्टतया सयते । ध्रुवाः इति बहुवचनम् । स पाठः श्रेष्ठः ।

भूतैर्पतंगीतायाम् अशुद्धपाठाः बहवः, बहुवैदिकमन्त्रप्रक्षेपश्च । एवमपि सद्व्ययतया विभ्रष्ट-मुचितवदुपलब्ध्याः पाठा अत्रैवं दर्शिताः । पाठस्य क्लिष्टत्वेऽपि अर्थे परिक्लेशोऽपि व्यासमुखोद्भूतमेव ग्राह्यम्; न तु खलुद्वयाऽस्माभिः शिक्षणीयम् । तत्त्वं तु देवो जानाति ।

भाष्यतात्पर्यचन्द्रिकयोर्महिष्ठत्वम्

अर्थविमर्शः—वेदे कर्मकाण्डे नित्यनैमित्तिकानीव काम्यन्यपि कर्माण्यन्तानि विधीयन्ते । तत्तद्विधिमन्त्रबलेन तेषां तत्तद्देवताराधनत्वमेवाऽऽपाततः प्रतीयते । वेदान्तपरिशिलानान्तरं तु "ये यजन्ति पितॄन् देवान् ब्राह्मणान् सहुताशनान् । सर्वभूतान्तरात्मानं विष्णुमेव यजन्ति ते" इति सर्वान्त्ययमिनारायणसमाराधनत्वं सुगमम् । इदमेवाऽऽराधनरूपत्वं व्युत्पादयितुं शुक्लयजुर्वेदः कर्मनिरूपणरूपायां संहितायामेवान्ते ईशोपनिषदं घटयति, "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः", "विद्याञ्चविद्याश्च यस्तद्देवोभयं सह" इति कर्मणाभावदशकत्वं दर्शयति च । भगवदाराधनरूपत्वमेव पूर्वं ज्ञातुं युक्तम्, स एव कृतयुगधर्मः इत्यभिप्रेत्यैव मनुना स्मृत्यारम्भ एव,

‘आसीदिदं तमोभूतम्’ इत्यादिना भगवत्कर्तृकसृष्टिरवर्णि, यथा, “सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा” इति गीतायाम्। आह च पराशरः, “वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान्। विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तोषकारकः” इति। प्रायो जनानामर्थकामप्रावण्यात् प्रथमत एव मोक्षार्थत्वरूपकर्मयाथाव्यस्योपदेशासंभवं विमृश्य फलार्थतयाऽपि तत्तत्कर्मानुष्ठानाभ्यासे रूढे कमेण फलमनुद्दिश्य तत्करणे प्रेरणं सुशकमित्यालोच्य यथायथं फलविशेषानपि कर्मणा व्यवस्थया परिकल्प्य तत्र तेऽर्थकामप्रवणाः प्रेर्यन्ते भगवता कर्मकाण्डे। तत्र स्वस्य परमात्मनः स्वतनुभूतानां देवतान्तराणाञ्च स्वरूपादिविवेचनं कर्मकाण्डे भगवतो नेष्टम्। यदाहुर्मीमांसापादुकायां श्रीदेशिकचरणाः,

“अन्तर्यन्तारमेकं निखिलदिविषदां प्रागवुधैव केचित्
तज्जातीयं च बुध्या कतिचन यदि वा संदिहाना यजन्ते।
तेषामप्यन्तवत् तु स्मृतमिह हि फलं नैवमध्यात्मशास्त्रे
तत्त्वे बुद्धे यथावस्थितभजनतद्दालब्धितस्तत्पदान्तेः ॥ १६ ॥”

इति। तदिदं सर्वेषां कर्मणां भगवत्समाराधनतरूपत्वं गीतायां यथावदुपदिश्य, “यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्”, “सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विवक्षणाः” इति कर्मणामत्याज्यत्ववचनात् गीतेयं कर्मकाण्डाभिमततत्त्वप्रदर्शिका भवति। इदमेव ह्यधीयते, “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन” इति। अनाशकेति पदविवरणमेवेवं गीतायाम्। न केवलं शास्त्रीयम्, लौकिकमपि सर्वं कर्म तदर्थं भावनीयमित्याह, यत्करोषि यदश्नासि इति। तदिदं चिन्तितनिमिषितादि सर्वं भगवदधीनमिति तत्त्वं विमृशताम्, श्रीपञ्चरात्रोक्तपञ्चकालप्रक्रियानिरतानाञ्च सुव्यक्तम्।

तत्र यत् कर्म अत्यन्तघोरं भूमण्डलमण्डनायितमहाबलानन्तक्षत्रियगजतुरगपदातिरूप प्राणिजातप्रणाशनरूपं महत् युद्धम्, तस्यापि यथावदनुष्ठितस्य परमपुरुषात्यर्थपीणनत्वे प्रदर्शिते, तदन्येषां तत् कैमुत्यसिद्धमिति विमृश्य भगवान् भारतयुद्धारम्भे प्रपन्नमर्जुनं प्रति परमं धर्ममुपदेष्टुं प्रारम्भे। अतः कर्मत्यागेन ज्ञानैकनिष्ठता गीताविवक्षितेति पक्षो नोपक्षेपमर्हति। वैकल्पिकत्वमपि विद्यायास्य कर्मानुष्ठानस्यात्यन्तावश्यकत्वमेवाजुनाय बोधनीयम्। अनुष्ठानतुर्जिवस्याऽऽराधकस्य, आराध्यस्य भगवतश्च सर्वेषां आराध्याराधकरूपेणैवावस्थानम्, तथा आराधनभूतस्य वैदिकस्य कर्मणोऽपि यथायथं यावद्गर्णाश्रमविभागसत्तमवर्जनीयत्वञ्च शास्त्रप्रमितम्।

एवम्भूतस्य कर्मणः प्राधान्यमिष्ट्वा किं तत्त्वज्ञानस्य तच्छेषत्वमेव, उत उभयोः समप्राधान्यम्, आहो ज्ञानस्य प्राधान्यमन्यस्य चाप्राधान्यमिति विवाद इतोऽवसरं लभते। तत्र तत्त्वज्ञानभावे भगवदाराधनरूपेणानुष्ठानस्यानिषत्तेः ज्ञानस्य कर्मङ्गत्वमनपलप्यम्। इदञ्च ज्ञानं श्रवणमननात्मकम्। एतदतिरिक्तं ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यमपि ज्ञानं सर्वत्रोपनिषत्सु नानाप्रकारं विधीयते इति गुणोपसंहारपादे भगवता बादरायणेन प्रत्यपादि। तस्य कर्मङ्गतयाऽनपेक्षणात् तस्य कर्मणश्च समप्राधान्यं केचिदाशेरते। ‘कपाये कर्मभिः पके ततो ज्ञानं प्रवर्तते,’ ‘विविदिषन्ति यज्ञेन’ इत्यादीनि वचनान्यवलम्ब्य कर्मणां विद्यां प्रत्यङ्गत्वं परे प्राहुः। अङ्गव्यमारादुपकारकविधयेति भास्करीयाः। संनिपत्योपकारकविधयेति विशिष्टाद्वैतिनः। संभवति संनिपत्योपकारकत्वे आरादुपकारकत्वमन्याय्यमिति धर्माङ्गकर्मविचारावसरे मीमांसकाः।

एवम्भूतकर्मापराध्यस्य ज्ञानविषयस्य च तत्त्वं निरूपयन्त्याः गीतोपनिषदः उपशतानि भाष्याणि आसन्, यतः पश्चात् श्रीभगवद्रामानुजभाष्यमाविरभूदिति वदन्ति। “तदिदं गीताशास्त्रमनेकैर्वृतमपि अत्यन्तविरुद्धानेकार्थकमित्युपलभ्य विवेक्तोऽर्थनिर्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं करि-

यामि” इति च शांकरभाष्ये प्रारम्भे व्यलेखि । अथैव प्राक् मुद्रणपूर्वैरक्षणं सुकरं नासीदिति प्रायो नवीनस्यानेकपरिग्रहीतस्य व्याख्यानस्योपलभ्ये प्राचीनानां रक्षणशक्त्या परित्याग एवावश्यापतित इति क्रमेण सर्वं क्षीणम् । एवं शांकरे लब्धप्रचारे तत्रानौचित्यदर्शिनो भास्करयादवप्रकाशादयः पृथक्पृथग्भाष्यं वितेनिरि । 3. 43. ‘यो बुद्धेः परतस्तु सः’ इत्यत्र स इत्यस्य आत्मेति शांकरोक्तमर्थमुपेक्ष्य काम इत्यर्थं भास्कर आहेति माध्वभाष्यव्याख्यानं जयतीर्थीयः । तमेवार्थं श्रीभाष्यकृत् आद्रियते । अत्र जयतीर्थीयं कं दूषणं तु पूर्वापरानुरोधतः अतीव फल्गु ; मनोधर्मत्वेऽपि कामस्यानुभवानुरोधेन बुद्धयपेक्षया परत्वसंभवाच्च, भूतान्त्वगतवायुविकारस्य प्राणस्य, सर्वभूतापेक्षया कारणत्वेन परं यदहङ्कारतत्त्वम् तदन्तर्गतसात्त्विकाहंकारजन्येन्द्रियनिरूपितपरत्वदर्शनात् । यादवप्रकाशाख्यानं तत्रतत्र चन्द्रिकायां प्रादर्शि । २-१३ श्लोके यज्ञस्वामिव्याख्यानमप्युदाहारि “यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्” इत्यादिस्थले नारायणायोऽपि कश्चिदुक्तः ।

प्रसिद्धमतत्रयभाष्येषु शांकरं समस्तपदविभजनादिना प्रत्यक्षरव्याख्यानरूपमपि न यथावदन्वयसोष्ठवं दर्शयति । पूर्वव्याक्रियानिरसनं स्वप्रतप्रक्रियाव्युत्पादनाय बहुषु स्थलेषु स्वातन्त्र्येण विस्तरो विहितः, एवमनुपपादने स्वाभिमतरीतिं मूलविरोधमत्या वाचका उपेक्षेरन्निति । माध्वभाष्यं तु तत्रतत्र विष्णुपारम्यप्रतिष्ठापनाय परादृष्टानि वाक्यानि परदृशानि प्रमाणत्वेनोपन्यस्यदवि प्राक्तनव्याख्यानत एव गतार्थतामालोच्य वा पुनरुक्तिप्रायेषु श्लोकेषु किं प्रत्येकव्याख्यानेनेति प्रायशः मत्वा वा संप्रगृहेणैव प्रवृत्ते कतिपयश्लोकमात्रव्याख्यारूपं लक्ष्यते । तावदपि महाप्राज्ञजयतीर्थकृतविशदव्याख्यानवशादेवाधिगन्तव्यार्थम् । भगवद्रामानुजविरचितं तु गीताभाष्यम्, एकमपि श्लोकमविहाय, “सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्ते” इति प्रवृत्तश्रीभाष्यरीत्यैव प्रतिगीताक्षरव्याख्यानरूपम्, विस्तरभिया प्रायो गीतापदानुवादमविधाय श्लोकेषु पदानां विकीर्णत्वेऽपि यथाऽन्वये सारस्यमर्थसौष्ठवञ्च, तथाऽन्वयमाकलय्य तदनुरोधिर्वैशद्यविधायिप्रतिपदवृन्दसुन्दरसंदर्भमुखेन निष्कृष्टमर्थं निष्कर्षं निरीक्षकाणां हृदयेषु निक्षिपतीति सहृदयैः स्वमेवानुभवितुं शक्यमिति नेयमस्थाने वाऽनर्थ्या वा भवत्यस्य प्रशंसा । व्याख्यानशैल्यैव योजनान्तराणां परादृतानां परासः सुगम इति तत्रापि प्राय औदासीन्यमेवाऽऽवहति । अहो महदस्माकं भाग्यम्, यत् ईदृशस्य भाष्यचन्द्रस्य सर्वसमाह्लादकस्य सुधावर्षिसौम्यवाङ्मयमहःपुञ्जरूपा चन्द्रिकाऽपि समपद्यतेति ।

श्रीभाष्यस्य श्रुतप्रकाशिकातः प्राक् बहूनि व्याख्यानानि विस्तरसंग्रहरूपाण्यवर्तिपत । यदाहुः, “यत् तत् सेनेश्वरायैरगणि वकुलभृत्किङ्करैरेग्यकारि... विशदविष्णुचित्तैर्विवरे” इति । अन्यान्यपि तूल्कामेघनादिरिसूरिव्याख्याप्रभृतीनि । तानि सर्वाणि परिशील्य तेषां प्रत्यक्षरव्याख्यारूपत्वाभावं परमतनिरसनप्रावण्याभावञ्चावेक्ष्य तत्रभवद्भिः कवितार्किकतल्लजैः ब्रह्मनिष्ठपरिवृष्टैः श्रीवात्स्यवरदगुरुभिः ऊहापोहपूर्वकमद्भुतानेकाभिज्ञस्वाध्यार्थविशेषोपन्यासवैखर्या बहुकृतैः प्रवचनावसरेषु यथा-यथा श्रीभाष्यप्रवचनं व्यधायि, तथातथा सर्वतत्संमेलनेन, योजनान्तेषु प्रसक्तेषु यथार्हं पौर्वापर्यपरिशीलनेन च प्राज्ञतमेवैदव्यासापरनामधेयैः श्रीसुदर्शनसूरिभिः प्रत्यक्षरनिरिक्षणेन श्रुतप्रकाशिकाख्या व्याख्या वैष्णवलोकाभाष्यपरिणामरूपा प्राणीयत । यथैयम्, तथा प्रकृतस्य गीताभाष्यस्य तात्पर्यचन्द्रिका तत्रभवद्भिः विततप्रखविधानव्यातवैशामिन्नधीषुण्डरीकयायजूकपौत्रैः नानासिद्धान्तनीतिश्रमविमलधीविलासानन्तसूरिसुनुभिः श्रीवरदगुरुवर्यप्रशिक्ष्यैः, “अश्रौषं शेषकल्पादहमपि विदुषो वादिहंसाभुवाहात्”, “तं विष्णुमेदविद्यास्थितिपदविषयस्थेयभूतम्” इत्येवं प्रशंसितानां न्यायकुलिशाख्यगहनग्रन्थनिर्माणनिरूपितवैदुष्यातिशयानां श्रीभाष्यकृदपरावतारभूतानामाद्वैयमरामानुजायाणां शिष्यैः, प्राक्तनातिचिरानुस्यूतप्रवृत्तानेकव्याख्यारीतिव्युत्पन्नेन न्याय-

मीमांसाशास्त्रयोर्नवीकरणेन शतदूषणीसर्वार्थसिद्धयधिकरणसारवल्यादिपरमाद्भुतप्रौढतमप्रबन्ध-
प्रणयनेन च प्रख्यापितवैभवैः यतिनृपतिवचस्संपदेकार्णवे अद्भ्यःशुद्धावगाहशुभमतिप्राज्ञप्रकाण्ड-
परिषद्भिषिक्तैः श्रव्यदृश्यकाव्यनिबन्धद्रुमिडप्रबन्धनानाविधभणनप्रवाहसहस्रग्रन्थनिर्माणोज्जीवित-
निखिललोकैः कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रवेदान्ताचार्यादिविख्यदूषणैः श्रीवैकटेशभगवद्वतार-
भूतैः अत एव भावित श्रीवैकटन्यायानामधेयैः 'श्रीदेशिकः' इति सुप्रसिद्धैः कृतेयं भाष्यकारहृदयं भावं
सर्वमविमर्शयन्ती, भाष्यदर्शितपदार्थवाक्यार्थान्वयस्वारस्य-तदन्यप्रकारायोग-तत्तदुपपादकयुक्ति-
पुञ्जप्रदर्शनेन सर्वं गीतापरार्थं प्रत्यक्षयन्ती सहृदयान् चातकानिव स्वानुभवसंतुष्टानेव कल्पयन्ती
प्राचीनानेकव्याख्यानाभावेऽपि शिक्षासौकर्यनुष्ठिप्रचित्रगुरुजनानुग्रह-स्वप्रत्यक्षितश्रीहयवदनपर-
मानुग्रहलम्बितसमुल्लासया सूक्ष्मया शेमुण्या सर्वार्थविमर्शनाचरन्ती भगवतः श्रीकृष्णस्य मनः
प्रमोदयन्ती सर्वेषां भाग्यपरिपाकभूता सादरसेव्या समुल्लसति । यया श्रीभगवद्यामुनमुनविनि-
र्मितस्य गीतार्थसंग्रहस्य भाष्यकृद्दर्शितस्थलेऽन्यत्र च यथावसरं संयोजनेन सारस्यमनुभाव्यते ।

तदेतत् व्याख्यानं गीतार्थसर्वस्वभूतं द्वित्रेषु स्थलेषु तालकोशपत्रविपरया यथापूर्वमद्याप्यनुप-
लब्धमपि याचदुपलभ्यं यथावद्वधायाद्य प्रकाश्यते । प्राचामियं शैली, यत् यैः कैश्चित् कृत-
ग्रन्थद्व्याख्यानं परं व्युद्स्य वास्तवार्थप्रकटनमित्येतावति अनुपरम्य उक्तानुक्तसंभाविवसर्वानुप-
पन्नार्थेधिप्रदेशं स्वीकृतव्यातिरिक्तसर्वार्थदूषणमिति । अन्यैव शैल्या पूर्वोत्तरमीमांसासूत्राणि वेदार्थ-
निर्णये प्रवर्तन्ते । नहि तत्र प्रत्यधिकरणं शङ्क्यमनेनार्थेन किञ्चिदुपरोद्धाधितैवैव भाव्यमिति नियमः ।
तथैवात्र तात्पर्यचन्द्रिकायां भाष्यकारादत्र धातिरिक्तसंभावितसर्वार्थयुक्तयुक्तत्वविमर्शोऽपि प्रति-
पदं क्रियते । अर्थात् तत्र परोक्तोऽर्थोऽपि परास्तो भवति । प्रथमेऽध्याये, अपर्याप्तिं तदस्माकमिति
श्लोकेऽन्यत्र चैवं द्रष्टव्यम् । विशिष्य परोक्तमनूय परिहरणमपि पदेपदे भवति । संग्रहेण च
शांकरार्थः समाहृत्य सर्वधर्मानिति श्लोकव्याख्यानात् परतः पृथक् परास्तः । यद्यप्यानन्दीर्थीयं
भाष्यमपि तदं स्थितमेव, तद्वाख्यातृजयतीर्थार्थार्थगुरोरक्षोभ्यमुनेः अद्वैताचार्यस्य विचारण्य-
मुनेश्च वादकृत्यायामन्ते वादद्वयं संगृह्य प्रेष्य तत्र मध्यस्थीभूय स्वाशयमाधिकर्तुं प्रार्थिता इमेऽस्मादा-
चार्याः एतत्तात्पर्यचन्द्रिकाकाराः सर्वमालोच्योचितमुपपाद्य, "असिना नरवमसिना परजीव-
प्रमेदिना । विचारण्यमहारण्यमक्षोभ्यमुनिरच्छिनत्" इत्युपसंजहुरिति हि निश्चप्रचमेतत् । सर्वैवेद-
समुचितभाष्यनिर्णालं कर्मिणस्य सर्वदर्शनसंग्रहकृतो मीमांसादिनिष्णातस्य महतोऽपि विदुषः
अक्षोभ्यमुनिमूला हानिर्महारण्यस्यासिमूलेव संयद्यत इति विचारण्यस्यात्र वेदुणाधिक्यमप्याहृत्य
ज्ञापयन्ति । विचारण्येयं सर्वदर्शनसंग्रहेऽस्मादाचार्यश्लोको विशिष्टाद्वैतदर्शनसंवादायोदाहारि ।
एवमानन्दीर्थीयस्य ततः प्राक् स्थितत्वे, श्रीमद्रहस्यत्रयसारे, आनन्दीर्थीयाः परमसाध्यवचनं
व्यस्य णुरिति वचनमपि प्रापणम् । एवमपि तस्यात्रादूषणं नूनस्य तस्यैतद्देशे विशेषप्रचारविहादिति
भाव्यम् ।

ईदृशस्य व्याख्यानस्य विस्तरेण व्याख्यानं यद्यपि युक्तम्, अथाप्यवेक्षकाणां तन्द्रालुतामर्ध-
व्ययाधिक्यमन्यकार्यबाहुल्यञ्चानुचिन्त्य यथोचितटिप्पणमुखेनैव रसास्वाद इहास्माभिव्यधीयत ।

अष्टादशवर्षात्मकमहामारतान्तर्गतस्याष्टादशाध्यायात्मनो गीताशास्त्रस्य प्राशस्त्यं प्रत्यव्या-
यनरसाने धिलिखितात् वाक्यादपि सुबोधम् ; 'ओं तत्सदिति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु' इति
हि तत्रोल्लेखः । ओमिति भगवत्परस्त्वमयाः ज्ञाप्यते । यथा हि नानाविधकार्यविधानस्याप्युपनिषत्सु
दर्शनेऽपि तद्वाराध्यस्य सर्वफलप्रदतया सिद्धोपायस्य प्राप्यतमस्य परमानन्दस्वरूपस्य ब्रह्मण एव

प्राधान्येनोपनिषत्तात्पर्यविषयत्वमालक्ष्य भगवान् वादरायणः, अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्येव सूत्रयाञ्चकार, न भक्तिजिज्ञासेत्येवम्, स्थापयाञ्चकार च तस्य प्राधान्यं समन्वयाधिकरणे-तथा श्रीभगवद्वा-
सुतमुनयोऽपि गीतायां तत्प्राधान्यम् अत एवोपनिषत्साम्यञ्च संलक्ष्य, “स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्य-
भक्त्येकगोचरः । नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः” इति परं ब्रह्मेतिपदेन उक्तमर्थं
ध्वनयन्तो नारायणं प्राधान्येन निरदिक्षन् । तस्य च मोक्षतदतिरिक्तसर्वफलप्रदत्वं तत्सदिति पद-
द्वयेन क्रमेण ज्ञाप्यते । उपनिषदः सर्वाः सहस्रकृत्व आचर्ययद्विरपि कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोग-
रूपोपायत्रयनिष्कर्षादिकं दुर्ज्ञानमिति विशिष्यत इयमुपनिषत्तोऽपि । अथाप्युपनिषदित्येवैयमपि
निर्दिश्यते तद्गौरवामञ्जनाय । उपनिषदनुक्ता अपि विषयाः सर्वैर्ज्ञभगवन्मुखाम्बुजमकरन्दायमान-
वाङ्मयवेदिताः सम्यक् विश्वसनीया एव भवन्ति, अथापि गीताध्ययनानन्तरमुपनिषदामपि
एतदर्थपरत्वमनायाससमधिगम्यमिति ज्ञापनाय, भगवद्गीतासूपनिषत्सु इति निर्देशः ।)

गीताशब्दो गौरविते वाङ्मये संप्रयुज्यते । ध्रुयन्ते हस्तिभिर्गीता इति रामायणे स्थितम् ॥ १

स्त्रीलिंगगीताशब्दश्च प्रसिद्धः श्लोकसंततौ । छन्दोनामानि गायत्र्यादीनि वेदे स्त्रियां यतः ॥ २

धुतिगीतारुद्रगीतेत्येवं गीतास्थितावपि । एवैव भगवद्गीता गीतेति ख्यातिमश्नुते ॥ ३

गीताखण्डादशाध्यायाः पद चत्वारिंशदादिमे ४६ ।

द्वाप्तमति ७२ स्वयश्चत्वारिंशत् ४३ त्रिंशन्नवान्विता ३९ ॥ ४

एकोनत्रिंशदप्येवं २९ चत्वारिंशच्च सप्तभिः ४७ ।

३० त्रिंशदष्टाविंशतिश्च २८ चतुस्त्रिंश ३४ दथो जगुः ॥ ५

द्विचत्वारिंशत् ४२ पञ्चपञ्चशत् ५५ विंशतिस्ततः २० ।

चत्वारिंशत् ४० सप्तविंशत्याख्याताः २७ श्लोकविंशतिः २० ॥ ६

चतुर्विंशतिसंख्याताः २४ अष्टाविंशतिरेव २८ च ।

७८ अष्टसप्ततिरन्येऽतः श्लोकसप्तशती स्थिता ॥ ७

विशिष्यान्नाध्यायानां नामानि तत्रतत्त्वान्यथाऽन्यथा निर्दिश्यन्ते । तत्र—

1 अर्जुनविषादयोगः	7 विज्ञानयोगः	13 क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगः
2 सांख्ययोगः	8 अक्षरपरब्रह्मयोगः	14 गुणत्रयविभागयोगः
3 कर्मयोगः	9 राजविद्याराजगुह्ययोगः	15 पुराणपुरुषोत्तमयोगः
4 ज्ञानयोगः	10 विभूति विस्तरयोगः	16 दैवासुरसंघिभागयोगः
5 कर्मसंन्यासयोगः	11 विश्वरूपसंदर्शनयोगः	17 श्रद्धान्नयविभागयोगः
6 योगाभ्यासयोगः	12 भक्ति[पूर्व]योगः	18 मोक्षसंन्यासयोगः

इति क्रमेणऽध्यायनप्राप्तिं प्राह्याणि । अद्वैतग्रन्थे कचित् चतुर्थे ज्ञानकर्मसंन्यासयोग इति, पञ्चमे
संन्यासयोग इति, षष्ठे आत्मसंयमयोग इति रीत्या निर्देशोऽपि नार्थभेदः । तत्तत्रानार्थद्विधाऽऽ-
वश्यकस्थलेषु टिप्पणे प्रादर्शितम् । नवमाध्यायस्यैव भक्तियोगपरत्वात्, द्वादशे भक्तियोगे शीघ्रफल-
प्रदत्वस्य, भक्तियोगाशक्तस्य तदधस्तनपर्वणाञ्च वर्णनात् तदर्थं पर्वयोग इति नाम युज्यते । सर्वाध्याय-
प्रत्येकार्थसंग्रहश्लोकश्च कश्चित् तात्पर्यचन्द्रिकान्ते आचार्यैर्निर्मयि योजितोऽस्ति । तत्र लेखक-
प्रमादमूलकश्चिदशुद्धिसंभावनाऽप्यस्ति । अन्यश्च तदनुसारेण निष्कृष्यासाभिः कृतः पूर्वं गीतार्थ-
संग्रहमुद्रणे इह चान्यत्र निवेशितोऽस्ति ।

परोक्तगीतार्थविमर्शः

नत्वा नारायणं कृष्णं कृष्णद्वैपायनञ्च तम् । गुरुनपि परप्रोक्तो गीतार्थोऽथ विमुच्यते ॥

धार्मिकाग्रेसरस्य विरक्तस्य धनञ्जयस्याप्रतीक्षितोपनतोऽयं मोहः परमस्य हितस्योपदेशमन्तरा न शान्म्यतीति निश्चित्य भगवान् निःश्रेयसोपयोगितत्त्वमुपदिदेश गीतायामिति सर्वे संप्रतिपन्नाः । उपदिश्यते च द्वितीयषष्ठसप्तमत्रयोदशचतुर्दशपञ्चदशाष्टादशेषु यथावत् सर्वे तत्त्वम् । “न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते”, “उपदेक्षन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः” इत्यादिना ज्ञानमभ्युपाय इति चाभ्यस्यते । एवमपि युद्धान्विवृत्तस्य तस्य तत्र प्रेरणार्थमेव सर्वस्याप्युपदेशस्य वर्तनात्, “युध्यस्व विगतज्वरः”, “तस्मात् युद्धयस्व भारत”, “मामनुसर युद्धय च”, “करिष्ये वचनं तव” इत्यादितश्च तदर्थं कर्मानुष्ठानमावश्यकमिति च संप्रतिपत्त्यम् । अतएव अद्वैतिनोऽपि भास्करयादवप्रकाशादयो जगत्पारमार्थ्यमास्थिताः ज्ञानकर्मसमुच्चयमेव गीतार्थं प्रतिजानते । समुच्चयः कीदृश इत्यवगन्तरमेदशोधने तावदास्ताम् । अत्र शांकरभाष्यसरणिस्तावदेवम् —

प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपधर्मद्वयमन्तार्जुनायोपदिष्टम् । तदेव वेदव्यासः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबन्ध । तदिदं गीताशास्त्रमनेकैर्विवृत्तपदपदार्थवाक्यवाक्यार्थन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्य विवरणं क्रियते । अस्य शास्त्रस्य प्रयोजने परं निःश्रेयसं संसारात्यन्तोपरमः । तच्च सर्वकर्म संन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठारूपात् धर्माद्भवतीति ।

किमर्थं प्रवृत्तिधर्मोपदेश इति न प्रष्टव्यम् । नात्र भाष्ये प्रवृत्तिपदेन काम्यकर्मरूपप्रवृत्तिधर्मोऽभिप्रेतः । किंतु ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणं ब्रह्मण्याधाय कर्माणि, ब्रह्मार्पणम् इत्यादौ तद्विवक्षितं निष्कामकर्मैव क्रियारूपत्वात् प्रवृत्तिपदेनोच्यते । प्रवृत्त्यभावरूपत्वात् केवलज्ञानमेव निवृत्तिधर्म इति । ज्ञानकर्मसमुच्चयश्च न गीतार्थः ; ‘लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् । कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप’ इत्येवं विभिन्नकर्तृकत्वेनैव प्रतिपादनात् ॥ तत् किं कर्ममात्रेणापि निःश्रेयसप्राप्तिरिति चेत् — नैवम् । निष्कामकर्मानुष्ठानस्य सत्त्वबुद्धियोग्यताधायकतया ज्ञानोत्पादकतया वा प्रथमपर्वत्वात् । ततो ज्ञाननिष्ठैव साक्षात् मोक्षहेतुः । तर्हि ज्ञाने जाते पश्चात् कर्म त्याज्यमिति चेत् — सत्यम् ; अथापि तदनुष्ठानेन स्वस्य फलाभावेऽपि लोकसंग्रहाय तदनुष्ठानम् । अत एव कर्मणैव हि संसिद्धिमिति वचनमुपपन्नम् । यदि जनकादयः तदानीमलब्धज्ञानाः, तदा कर्मणा तेषां ज्ञाननिष्ठारूपा संसिद्धिः । यदि प्रागेव लब्धज्ञानाः, तदाऽपि लोकसंग्रहार्थमनुष्ठिन्त एव निःश्रेयसभाज इति । तन्तार्जुनं प्रति ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ इत्युक्त्वा कर्मापरित्याज्यत्वमन्यते । न सर्वेषामेवम् ; कर्मणा निष्कामेन विबुद्धसत्त्वानां संन्यासिनां परमहंसपरिवाजकानां ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारः । सैव साक्षात् हेतुः । तदन्वेषां कर्मयोगो भवति । स च ‘सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा’ इत्युक्तरीत्या समत्वाख्ययोगार्थः । ईश्वरार्पणधिया क्रियमाणे ईश्वरप्रीतिसिद्धयसिद्धिविषयेऽपि साम्यं भाव्यम् । यो ह्यादित एव सत्त्व-

शुद्धिमान्, स तदैव संन्यासी ज्ञाननिष्ठायामवतरति । सा च शुद्धिस्तस्य नूनं पूर्वजन्मकृतनिष्काम-
कर्मायत्ता । अन्यस्तु कर्मयोगं प्रारभ्य क्रमेण तथा भविष्यति । सर्वमिदं द्वितीयतृतीयाध्याययोरुक्त-
मेवोपरिसर्वैरध्यायैः प्रपञ्च्यते । ज्ञाननिष्ठा च स्थितप्रज्ञता अहं ब्रह्मास्मीत्यैक्याध्यवसाय इति ।

अत्रेदं वक्तव्यम्— अनेकप्राचीनव्याख्यानोक्तपदार्थवाक्यवार्थग्रहणे परस्परविरोधो बहुल
इति अन्यथा व्याख्यानेऽस्मिन् क्रियमाणे पदपदार्थादिनिरूपणं कियत् समञ्जसमिति प्रत्यक्षरशोधने
प्रारभ्यमाणे महदिदं भारतमन्यत् स्यात् । अतो मतप्रमेयसारशोधनमात्रे संप्रति व्याप्रियते । भाष्य-
तात्पर्यचन्द्रिकादिविचारितमेव कामं सर्वम्— अथापि मुखान्तरेण त्वं संग्रहणमिष्यते । यदत्र ज्ञानकर्म-
समुच्चयवादखण्डनम्— तत्रेदं विचार्यम्— किमद्वैतज्ञानस्य कर्मणश्च मिथो विरोधात् समुच्चयो न
भवतीत्याशयः, उत मोक्षोत्पादने कर्मणोऽनुपयोगात् । नाद्यः— तथा सति लोकसंग्रहार्थं संपन्नज्ञानो-
ऽपि कर्मानुष्ठेदिति वचनस्याशङ्क्यत्वात् । यदि तेषां ज्ञानमेवानिष्पन्नम्, तर्हि तदर्थत्वात् कर्म-
योगस्य, 'लोकसंग्रहार्थमेव ; नानवाप्तमवाप्तव्यम्' इति कथनमयुक्तम् । लोकसंग्रहार्थमित्युक्तविधिमेव यदि
कश्चिदुपेक्षेत, ततः का हानिः । न काचिदिति चेत्—तर्हि अर्जुने प्रति युद्धस्यावश्यकर्तव्यत्वमुपदिष्टं न
भवतीति व्यर्थः प्रयासः ॥ यदि लोकसंग्रहार्थमुपदिष्टस्यातिवर्तने भगवतोऽपीतिर्भवति ; ततः सत्त्वहानिः
स्यादिति पुनर्ज्ञानहानिः । भगवता तु लोकसंग्रहार्थं कार्ये परित्यक्ते कस्यचिदन्यस्याप्राप्तिमुखेन तस्मिन्
कस्याश्चिदपि हानेर्वेक्तुमशङ्क्यत्वात् तेन स्वविषये, 'नानवाप्तमवाप्तव्यम्' इत्युक्तं घटताम् ; न तु जीवे इति
कथ्यते—तर्हि न ज्ञानिनोऽपि कर्मण उपयोगस्य वर्णनात् समुच्चय इष्ट एव भवति । समुच्चयवादिनोऽपि
प्रायो न समसमुच्चयं वदन्ति । कर्मणो ज्ञानाङ्गत्वमिच्छन्त्येव । अथापि केषाञ्चित् कर्माभावेऽपि कार्य-
पूर्तिरिति चेत्— केषाम् । ज्ञानमात्रनिष्ठानामिति चेत् के ते ? परिब्रोजका इति चेत्—तत्
सर्वसंमतम् । न हि तैरपि यज्ञादिकमनुष्ठेयमिति कश्चिदाह । संन्यासिधर्मत्वेनाभिमतमिक्षाचर्यादित्यास्तु
भवताऽपि न भणितुं शक्यते । तत् कथम् ? भेदगर्भत्वादद्वैतज्ञानविरोधि भवेत् कर्मैति ? एतद्धि भिक्षाचर्या-
दावपि तुल्यम् ॥ विरोधप्रसक्तावपि विहितानुष्ठानजन्यभगवत्प्रीतिः सत्त्वस्थापनेन विरोधं शमयिष्यति ।
अन्यथा अप्रीत्या हानिरेवेति चेत्— अस्तु । तथा चाविरोध एव । अत एवोक्तम्, 'शारीरं केवलं
कर्म कुर्वन् नामोति किल्बिषम्' इति भवता भिक्षाचर्यादि । तत्रापि शास्त्रोक्तरीत्या भिक्षाटनमकृत्वा
यथेच्छं लौकिकरीत्या भोजनादिकरणे किल्बिषस्य भवत्संमन्तव्यतया न विधिवदयत्त्वहानिरिति सिद्धो
यथायथं तत्तदाश्रमकर्मसमुच्चयः ।

किञ्चात्रार्जुनं युद्धे प्रवर्तयता कृष्णेन देहात्मविवेकोत्पादनेन आत्माविनाशं प्रज्ञाप्य, 'मोक्षसाधन-
तत्त्वज्ञानोपयोगिसत्त्वशुद्धिसंपत्तये त्वया युद्धं निष्कामं कार्यम्' इत्येतावत् एव वक्तव्यत्वात् जीव-
ब्रह्मैक्यज्ञानोपदेशः किमर्थं क्रियते ? प्रत्युत तस्मिन् उपदिष्टे ज्ञानस्य जातत्वात् कर्म त्यक्षयामीति स
वदेत् । अतो ज्ञाने सत्यपि त्वया कर्म कर्तव्यमिति कृष्णेन वक्तव्यम् । कुत इति स पृच्छेत् । लोकसंग्रहायेति

वाच्यम् । तर्हि सर्वे लोकतन्महरता भवन्तु, विलीनं केवलज्ञाननिष्ठयेति पृच्छेत् । परित्राजकभावे त्याज्यमिति प्रतिवक्तव्यम् । अथ श्रेयश्चतुर्ं भैक्षमपीह लोके इति स प्रतिष्ठेत् । क्षत्रियत्वात् ते तत्र नाधिकार इति वाच्यम् । 'प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति ऐवये अनुपदिष्टे शंकरेशाभावात् तस्य युद्धे प्रवृत्तिः सुस्थेति अध्यात्मशास्त्रानवतार एव शोभनः । यतस्तदवतारः, अतः शास्त्रार्थो नैवमद्वैतरूप इति निश्चीयते ।

वेदशिरसि वर्तमानानां वेदकिंकरत्वाभावात् विपश्यैव संन्यास इति विधिमतिक्रम्य यद्यजुनः संन्यस्येत, का तस्य हानिः । जातेनाद्वैतज्ञानेन जगत एव बाधितत्वात् कस्य किमनिष्टमापायेत । ननु सांख्ययोगयोर्भिन्नाधिकारिकत्वेन गीतत्वात् कथं समुच्चय इति चेत्—'सांख्ययोगौ पृथक्वालाः प्रवदन्ति; न पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्यक् उभयोर्विन्दते फलम्' इति तयोर्भूयोरैकफलसाधनत्वं कथितं भवन्मते कथं घटते, कर्मयोगस्य सत्त्वबुद्धयर्थतायाः ज्ञानयोगस्यैव मोक्षहेतुतायाश्च भवदुक्तत्वात् । एवं पृथक्फलवादिनां बालत्वमपण्डितत्वं तत्र गीतमविगीतं स्यात् ।

किञ्च निष्कामकर्मानुष्ठानं सत्त्वशुद्धये इति यदुच्यते, तत् कर्म नित्यनैमित्तिकरूपं वा, काम्यमपि वा । अन्ये, इदमिदमिति प्रतिनियतं वा यथेच्छमनियतं वा । तत्र दैवमेवापरे यज्ञमित्यादिना कथिथानि यदि नित्यानि, तर्हि अपरे परे इति विभागो न युच्यते; नित्यानां सर्वाणुष्ठेयत्वात् । काम्यत्वेऽपि यथेच्छं शक्यसर्वसमुच्चयसंभवात् विभागायोगस्तदवस्थ एव । वचनबलात् कर्मयोगाः नाना भवन्ति ; तत्रैकमाद्रियमाणस्यान्ये उपेक्ष्या इति चेत्—तर्हि नित्यं कर्म कार्यं वा त्याज्यं वा । नित्यत्वादेव कार्यमिति चेत्—किमुभयं मिलितं कर्मयोगः । किं वा काम्यमालं निष्कामतया क्रियमाणम् । आद्ये परित्राजकानामपि स्वधर्मो भगवदर्पणबुद्ध्या कर्तव्य एव भवतीति तेषामपि कर्मयोगः स्यात् । एवञ्च निष्ठयोर्भिन्नाधिकारिकत्वभङ्गः । अतो नित्यस्य सर्वस्योपायाङ्गत्वं स्वीकृत्य काम्यानां नाना-भूतानां परं कर्मयोगत्वमिष्ट्वा तदन्यतमस्य यथार्हमनुष्ठेयत्वं प्रतिपाद्यम् । अयमेव योगः । अस्य सांख्येन सह विकल्पः ; न तु नित्यस्य । अत एव 'कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान्', इति नित्याना तन्निष्पादकत्वं वर्ण्यते । एवमनयोरेकतरस्यैवानुष्ठेयत्वात् विकल्पः सुस्थः ।

नन्वेवं कर्मयोगस्यापि ज्ञानतुल्यफलकत्वे साक्षान्मोक्षहेतुत्वापत्तिः । तथा च 'कषाये कर्मभिः पके ततो ज्ञानं प्रवर्तते', 'नान्यः पन्था अथनाय विद्यते' इत्यादिविरोध इति चेत्—यत इह सा क्षान्मोक्षाहेतुना कर्मयोगेन सह विकल्पः कथितः सांख्यस्य, अतोऽत्र विवक्षितं फलं मोक्षातिरिक्तमिति मन्यताम् । परम्परया तूभयोरपि मोक्षहेतुत्वम् । किं तत् फलमिति चेत्—'समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि' इत्युक्तमात्मावलोकनमेव षष्ठे प्रपञ्चयिष्यमाणम् । न च तदेव मोक्षसाधनम् ; "योगि-नामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः" इति आत्म योग्यपेक्षया भगवद्योगिनो युक्ततमत्वोक्त्या भगवद्योगस्यैव हितमतया मोक्षहेतुत्वात् । स्पष्टमिदमष्टमाष्टादशयोः । तत् सिद्धं नित्यनैमित्तिककर्माङ्गकेन ज्ञानयोगेन कर्मयोगेन वा जीवात्मस्वरूपप्रत्यक्षं संपाद्यमिति ।

तत् ज्ञानयोगस्य प्रत्यक्षस्य चात्मविषयकतया मनस्साध्यतया च कर्मयोगापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्
 ज्यायस्त्वमिति तत् एवाऽऽत्मावलोकनसाधनसंभवे किमिति कर्मयोगस्योपदेशः कियत् इत्यर्जुनपक्षे, 'ज्ञान-
 योगप्रवृत्तेनापि कर्म न त्यक्तुं शक्यते ; न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ; शरीरयात्रापि च
 ते न प्रसिद्धेद्वेदकर्मणः ; इन्द्रियसंयमनेऽपि मनस्संयमनं दुष्करम् ; अतः कर्मयोग एवाप्रमादः सुकर
 श्चेत्येवं नित्यनैमित्तिककर्माङ्गकत्वं प्रपञ्च्य कर्मयोगस्यैव ज्यायस्त्वमुपदिदेश तृतीये । ज्ञानयोगस्य
 कर्मयोगस्य चैकाग्रमिकार्यत्वे सत्येव ज्यायस्त्वाज्यायस्त्वविचारो घटते । ज्ञानयोगः संन्यासिन एव, कर्म-
 योगस्तदन्यस्येति नियमे तु, 'तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसी'ति अर्जुनो न पृच्छेत् । असंन्यासि-
 त्वात् ॥ क्षत्रियस्य संन्यासेऽनधिकार इति तेन न ज्ञातम् ; अतः प्रश्न इति चेत्—तर्हि सोऽनधि-
 कार एव स्पष्टं कथनीयः । न च संन्यासे तदनधिकारो गीतायामुक्तोऽस्ति । तदवचनेनान्यविस्तरो
 वृत्तैव । यत्तु ज्ञानयोगेन सांख्यानामिति विभिन्नाधिकारिप्रदर्शनम्, तत् सांख्यशब्दः परमहंसपरि-
 ब्राजकवाचोक्त्यत न किञ्चित् प्रमाणम् । अतः संन्यासी वा गृहस्थो वा सर्वोऽपि प्राणायामतीर्थयात्रा-
 प्रवचनदेवाचर्चयजनहवनानिषु स्वस्वोचितं कर्मयोगं ग्रहीतुमर्हति । लोकसंग्रहमेवापीत्यस्य संन्यासप्रसक्तौ
 तमकृत्वा लोकसंग्रहार्थं गृहस्थधर्मानुष्ठानमिति हि भवन्मते प्रमेयसिद्धिः । एवं तर्हि सर्वे संन्यासात्
 वारिताः स्युः ॥ गृहस्थस्य लोकसंग्रहार्थानुष्ठीयमानकर्मणो न मोक्षहेतुर्ज्ञानमिति चेत्—किं ज्ञानमेव
 न जातम्, जातमपि वा सहकारिवैकल्यात् कार्याक्षमम् । नाद्यः, लोकसंग्रहोक्त्यैव ज्ञानसद्भावसिद्धेः
 प्रागिवोक्तत्वात् । नान्यः, मिथ्याभूतत्वाज्जगतः तन्निवृत्तिरूपमोक्षाय तत्त्वज्ञानातिरिक्तसहकार्यनपेक्षणात् ।
 अपेक्षणे च जगत् सत्यम् ; अपसिद्धान्तश्च । अत एव, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव' इत्यतः, 'ये
 यत्फलार्थिनः, तान् तत्फलदानेन भजामि, ये मुमुक्षवः तान् ज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिनः संन्यासिनः,
 तान् मोक्षप्रदानेन' इत्युक्तमप्ययुक्तम् । ज्ञाने जाते स्वत एव सर्वनिवृत्तिरूपमोक्षभावात् । दृष्टप्रक्रियया
 हि तत्त्वज्ञानेन मिथ्यावस्तुनिवृत्तिः । तत् भगवतो मोक्षप्रदत्वं ज्ञानिविषये उक्तमद्वैतिमतरीत्या न घटते ।

एवं तावत् जीवब्रह्मैक्यं जगन्मिथ्यात्वञ्च गीताभिमतमिति पक्षे स्थित्वाऽपि तदुक्तं निरस्तम् ।
 अथ तत् गीतायां न प्रतिपाद्यत इति च निरूप्यते । उपदेशोपक्रमे तावत्, न त्वेवाहमिति श्लोके ईश्वरा-
 जीवानां, तेषां परस्परञ्च भेद एव दर्शितः । न च तदनन्तरं तन्मिथ्यात्वं ऐक्यपारमार्थ्यञ्च दर्शयत्
 किमपि वाक्यशकलं दृश्यते ।

यत्तु नास्तो विद्यते भावो नामावो विद्यते सतः इति वचनम्—ततः प्राक् मात्तास्पर्शानाम्
 आगमापायित्वस्यानित्यत्वस्य चैव कथनात् उपरि आत्मदेहयोरविनाशित्वविनाशित्वयोरेवोपादनात् मध्य-
 गतमिदमपि, 'न कस्यापि पूर्वमस्तित्वस्य पश्चादागतस्याविनाशित्वं, न कस्याप्यनादेर्विनाशित्वमित्येवार्थं
 वदति ; न मिथ्यात्वं तत् कथमपि प्रतीयते । यत् कदाचित् असत् तत् सर्वदैवासदिति प्रथमपादार्थं
 वर्णनेन जगदसत्यवोपादनमयुक्तम् ; कदाचिदसत्त्यं हि उपलम्भवलादेव वाच्यम्, तथा कदा-
 चित्सत्त्वमप्युपलम्भवले साधयति तद्विरुद्धमनुमानं कथमुदियात् । अथ कारणव्यतिरेकेणासत्त्वात् कार्यं

मिथ्येत्यर्थ इति चेत्—तद्विन्नस्वरूपेणासत्त्वे तदभिन्नस्वरूपेण सत्त्वमेव ; उपलभ्यमानत्वात् । अस्यैव पादस्य घटादयो मिथ्या व्यावर्तमानत्वरूपासत्त्वाश्रयत्वादित्यनुमानपर्यवसानमप्ययुक्तम् ; केवलव्यावर्तमानत्वस्य मिथ्यात्वासाधकत्वात् । यद्देशकालसंबन्धितया यद् वस्तु प्रतिपन्नम्, तद्देशकालसंबन्धितयैवाभावग्रहे (प्रतिपन्नोपाधौ बाधितत्वे) सत्येव हि मिथ्यात्वम् । अन्यथा अन्यत्र अवर्तमानत्वात् शुक्तिमति देशेऽपि शुक्तेर्भावं लोको मन्वीत । ‘नाभावो विद्यते सतः’ इत्यस्य, ब्रह्मणः कारणस्याभावो न भवतीत्यर्थवर्णनञ्च न युक्तम् । ब्रह्मरूपविशेषस्य प्रागप्रस्तुतत्वात् । अनेकेषामात्मनामेवं देहानाञ्च प्राक् प्रस्तुततया, परिणामशीलस्यापरिणामित्वं स्वरूपतो निर्विकाराणाञ्च सविकारत्वं न भवतीत्येव तदर्थो युज्यते । न तावता मिथ्यात्वसिद्धिः ।

षष्ठे, भजत्येकत्वमास्थितः इत्यस्य, ‘योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन’ इति अर्जुननिष्कर्षमनुसृत्य साम्यपरत्वमेव । ‘पण्डिताः समदर्शिनः’ इति साम्यमेवान्यत्राप्युक्तम् । एकत्वपदं साधारणं साम्यार्थकं भवितुमर्हति ; न तु साम्यपदस्य लक्षणया एकत्वरूपार्थ उचितः ।

यच्च ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरित्यादौ, अर्पणहविरादिकमसत् ब्रह्मैव सत् इत्यर्थवर्णनम्, तत् लोकसंग्रहार्थकमनुष्ठापनसंदर्भानुपयोगात् तथार्थस्यास्वरसत्त्वाच्चायुक्तमेव । यदप्युक्तम्, अर्पणादौ ब्रह्मबुद्धिर्हि प्रतिमायां विष्णुबुद्धिवत् दृष्टिविधिः स्यात् - दृष्ट्या तु अतत्त्वविषयिण्या न भवति मोक्ष इति—तदयुक्तम्—अर्पणादीनां ब्रह्मान्तर्यामिकत्वस्योच्यमानतया दृष्टिविध्यप्रसक्तेः । किञ्च दृष्टेः साक्षान्मोक्षहेतुत्वेऽपि तदङ्गकर्ममध्यनिविष्टत्वं न दोषाय ; उद्धृष्टादिदृष्टिवत् वैश्वानरविद्यायामग्निहोत्रत्वस्य प्राणाहुतौ दर्शनवच्चोपपत्तेः । प्रतिमायां विष्णुदृष्टिरित्यप्ययुक्तम् । शास्त्रबलात् तत्र मन्त्रतो विष्णुविग्रहप्रवेशस्यैव समतेः तद्वत्येव विष्णुत्वबुद्धेः । अप्रतिष्ठितप्रतिमाविषयस्त्वन्यः । अतो न मिथ्यात्वसाधकं किञ्चिदस्ति ।

यदपि ‘तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्पर’ (२-६१) इत्यत्र मत्परशब्दस्य जीवपरमात्मैक्यपर इति व्याख्यानम्, तदपि स्थितविपरीतम् । मत्परशब्दो हि अहं परो यस्मादिति विग्रहे उत्कृष्टमद्विशिष्टः स्वभिन्नमत्क इत्येवार्थं गमयेत् ; न तु स्वाभिन्नमत्क इति । मदुद्देश्यकः मदासक्त इत्येवमर्थेऽप्यभेदप्रतीतिर्नैवावकाशः । किञ्चात्र ‘रसवज्रं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते’ इत्युक्तमधस्तात् । अतो रसवशात् इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः इत्युक्त्वा तत्परिहारमार्गोपदिश्यतेऽत्र । तत्तेन्द्रियक्षोभपरिहारे बुभुक्षिते, इन्द्रियाणि संयम्य जीवपरैक्यभावेन कुरु इति वर्णनं कथं घटताम् । अतः क्षोभपरिहारकमधिकाकर्षकवस्तुध्यानमतोपदेष्टव्यम् । अतो मदीयद्विषयमङ्गलविग्रहस्य शुभाश्रयस्य ध्यानं विधायेन्द्रियाशुद्धिं निवार्य ध्यातव्यध्यानपरो भवेत्युपदिशतीति प्रकृते वक्तव्यम् । अतो भवदुक्तोऽर्थः सर्वैवासांगतः । निष्कारणमपि प्राचीनव्याख्यानखण्डनं शांकरे तत्र तत्र । (६. १३) ‘सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन् न कारयन्’ इति श्लोके, देहे कर्माणि संन्यस्येति प्राचीनं व्याख्यानमनूय निरस्यति २. २१. श्लोकभाष्ये । श्लोकोऽयं सर्वकर्मसंन्यासरूपज्ञानयोगपर इति अत्र तन्मतम् । युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वेति पूर्वश्लोक-

पर्यन्ते कर्मयोगिप्रस्ताव इति निर्विवादम् । अत्र च श्लोके 'सर्वकर्माणि संन्यस्य' इति सामान्येनानुक्त्वा मनसा संन्यस्येति कथनात् क्रियमाणानामेवं कर्मणां मनसा त्यागः अकर्तृत्वानुसंधानमिति प्रतीयते । न हि मनस्साध्यानि सर्वकर्माणीत्यर्थः । नैव कुर्वन् न कारयन् इत्यपि, कं घातयति हन्ति कम् इतिवत् क्रियाकर्तृत्वे उपलभ्यमानेऽपि वस्तुतस्तदभावपरमेव । एवं स्थिते निर्योपारत्वरूपज्ञाननिष्ठा नात्र विवक्षिता । यदत्र संन्यस्येत्यस्याधिकरणानपेक्षत्वात् आस्ते इत्यस्य चाधिकरणसापेक्षत्वात् देहे इत्येतत् आस्ते इत्यत्रैवान्वेतीति-तत्र । ज्ञानयोगदशायां जीवो देहे अस्तीत्यस्य संप्रतिपन्नत्वात् देहरूपाधिकरणस्यानपेक्षणात् । एतदपेक्षया विषयापेक्षत्वेन आत्मन्यास्ते इत्युक्तिः शोभना । न च संन्यासस्याधिकरणमनपेक्षितम् ; तथा सति, मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य, ब्रह्मण्याधाय कर्माणि इत्यादावधिकरणानन्वयप्रसंगात् । अतः कर्मयोगी स्वगतं कर्तृत्वं परमात्मनि वा प्रकृत्यादौ वा न्यस्य स्वमकर्तारं भावयतीत्यस्यैव प्रकृते वक्तव्यत्वात् अनेन श्लोकेन कर्मणां देहे न्यास उच्यते । अतः कर्मयोगिविषयकत्वं नानुपपन्नम् । वस्तुतः उपरितनश्लोका अपि कर्मयोगिविषया एव । न च ज्ञाननिरूपणातिशयमात्रेण ज्ञानयोगिविषयता । कर्मयोगिन्यपि ज्ञानमेलनात् । ज्ञाननिष्ठस्य लोकसंग्रहार्थकर्मविस्तारस्य भवदभ्युपगतत्वात् । एत एव हि लोके भूम्ना लक्ष्यन्ते ; परित्राजकानां दुर्मिक्षात् । ज्ञानयोगानधकारित्वे चार्जुनस्य श्रीकृष्णामितमे संन्यासाश्रमानहं तं प्रति ज्ञानयोगविस्तारः किमिति कर्तव्यः । अतस्तत्कर्तव्यमात्रं प्रपञ्चनमेव युक्तम् । द्वितीयेऽध्याये, 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु' इत्यन्ते प्रथममात्मस्वरूपनिरूपणपरं सांख्यप्रकरणमपि कर्मयोगाधिकर्तव्यार्जुनावश्यविज्ञेयात्मस्वरूपज्ञापनैदम्पर्येणैव ; न संन्यासिकार्थज्ञानयोगनिरूपणाय । किञ्च यदि संन्यासिन एव ज्ञानयोगः । तर्हि तथैव स्पष्टं ब्रूयात् । पश्चादपि तथाऽनुक्तेः सर्वस्य योगस्य सर्वाश्रमसाधारण्यमेव संमन्तव्यम् । एवं तर्हि कचित्, कर्म ज्यायो ह्यकर्मण इति, अन्यत्र 'श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः' इति मिथो विरुद्धे कथमुच्यते इति चेत्—कथमत्र भवतो निर्वाहः । अकर्मणः—कर्मानारम्भात् तूष्णीम्भावात् कर्मानुष्ठानं ज्याय इति यदुच्यते, तत्र, कर्मानुष्ठानस्य प्रशस्तत्वे हि अन्यस्य प्रशस्ततरत्वम् । तस्य हेयत्वात् तदपेक्षया ज्यायस्त्ववर्णनमयुक्तम् । वयं तु अकर्मपदेन ज्ञानयोगं गृहीत्वा योगद्वयस्याप्येकाश्रयधिकार्यत्वात् ज्ञानयोगात् कर्मयोगस्य ज्यायस्त्वमेव ब्रूमः । अत एवार्जुनस्तत्रैव प्रेर्यते । ज्ञानयोगं विनाऽपि कर्मयोगस्य तत्कार्यकरत्वात् ज्ञानयोगसापेक्षत्वप्रयुक्तमप्राशस्त्यं तस्य नास्ति । तच्च ज्यायस्त्वं कर्मणो ज्ञानगर्भत्वमन्तरा दुर्बलमिति तदंशपद्धावस्तत्र पञ्चमे प्रपञ्च्यते । कर्मयोगान्तर्गततदंशनिबन्धनमेव तस्य ततो ज्यायस्त्वमित्युपपादनाय, श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञादित्यादिना तदन्तर्गतज्ञानांशप्रभाव एव कथ्यते । अर्जुनस्य तत्र यथावत् रुच्युत्पत्तिरपि ततो भवति । न पुनरर्जुनोपेक्षणीयस्यान्याधिकारिकस्य ज्ञानयज्ञस्यात्र प्रशसनम् ।

अत एव च प्राचीनैर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चय इष्टः, यस्यासंभवं भवान् मन्यते । न पुनर्ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठयोः समुच्चयस्तदुक्तः । अव्यपदेश्यकिञ्चिदधिकारिविषये प्रथमं कर्मयोगः पश्चात् ज्ञानयोग इत्यप्यस्यैव । पृथगाधिकारिणि उभयमिदमेकफलकम् । तदुक्तम्, "यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं

तत् योगैरपि गम्यते" इति । भवन्मते इदं दुर्धटम् । यदि च ज्ञानयोगरूपो वा तल्लक्षभूतो वा योगोऽर्जुनेन संन्यासानधिकारिणा नानुष्ठीयेत, तदा, तस्मात् योगी भवार्जुनेति किमित्युपदेशः । नूनं ब्राह्मण-जन्मने प्रयतस्वेत्यादेशो युज्यते ।

यदपि षष्ठान्ते, योगिनामपि सर्वेषामित्यस्य व्याख्यानम्, तत्त्वेदं विकल्पनीयम्, रुद्रादि-त्यादिपराणां योगिनां मध्ये मयि वासुदेवे समाहितेनान्तःकरणेन श्रद्धावान् यो भजते, स युक्ततमः श्रेष्ठ इति वा, जीवब्रह्मैक्योपासकः श्रेष्ठ इति वा । नाद्यः ; पूर्वं जीवात्मज्ञाननिष्ठानामेव योगिनां प्रमत्तत्वात् योगिनामिति पदेन तदग्रहणायोगात् । ग्रहणे च सम्यङ्मोक्षहेतुज्ञाननिष्ठापेक्षया सगुणवासुदेवोपासकस्य श्रेष्ठतया भवतोऽपसिद्धान्तः स्यात् । नान्त्यः मां ; भजत इत्येव शब्दात् जीवैश्वरैक्यबोधकाभावात् । कल्पनायां रुद्रादित्यादिपराणामित्यर्थके योगिनामिति पदे, अहं मनु-रभवत् सूर्यश्चेतिवत् अहं रुद्रः आदित्योऽहमिति त्वस्मिन् रुद्राद्यैक्यमपि कस्मादर्थो न भवेत् । व्या-वहारिकभेदस्तावत् स्वस्मात् रुद्रादौ वासुदेवे च समानः, पारमार्थिकाभेदश्च समानः । तत्त्वेश्वर-स्वैक्योपासनञ्चेत् मुक्तये, रुद्राद्यैक्योपासनं कुतस्तथा न ; ईश्वरत्वादिमिथोविरुद्धविशेषणत्यागेन अहमेवेति अखण्डात्मैक्यमेव चेदुपास्यम्, तत् सर्वत्राविशिष्टम् । अतो गीतायां सर्वत्र मासुषास्व मां प्रपद्यस्व इत्येवमेव कथनात् ऐक्योपासनाकथनात्, सगुणत्ववेधे च जीवैश्वरैक्यासंभवात्, अखण्डात्मैक्य-विवक्षायां देवमनुष्यतियैक्यत्वावरसर्वोपासनस्यैव वक्तुं शक्यतया मामिति विशेषाभावात्, 'कामैस्ते-स्तैर्हन्तज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः' इत्यस्य निन्दनस्य सगुणविष्णुविषयेऽपि तुच्यत्वात् निर्गुणैक्ये विवक्षणीये देवतान्तरेऽपि तद्विवक्षासंभवात् भवन्मते सर्वमश्लिष्टम् । यदि कस्यचित् स्वपरब्रह्मैक्यज्ञानं जीवान्तरेषु भेदज्ञानञ्च, न हि तदा मोक्षः । अतः सर्वमेकमित्येव ज्ञानमपेक्षितम् । तत्तैकतरपक्षपातो न घटते । अस्मन्मते तु सर्वस्य भिन्नत्वात् स्वविषयकयोग-देवतान्तररूपजीवान्तरविषयकयोगोभयापेक्षया वासु-देवयोगस्य श्रौष्ठ्यवर्णनं सुष्टु संपद्यते । एवमस्य श्रौष्ठ्यवर्णनात् ज्ञाननिष्ठया निकृष्टत्वात् तथा साक्षात्मोक्तो न सिद्धयतीति न भवदभिमतरतीत्या प्रथमषट्कार्थवर्णनं युज्यते । ननु षष्ठान्ते उक्तमेव द्वादशे विशदी-क्रियते । तत्र जीवात्मोपासकापेक्षया सगुणोपासकस्य योगवित्तमत्वं येनाशयेनोक्तम्, तेनाशयेनैवान्न युक्ततमत्वोक्तिरिति चेत् — तत्ताप्यक्षरोपासकापेक्षया श्रौष्ठ्यं भवता नेष्टमिति तत्र निरूपयिष्यते । अतस्तद्वाक्यजातमिदञ्च ज्ञाननिष्ठे निकर्षस्य भवदनभिमतत्वाच्च यथावस्थितार्थं भवतीति ध्येयम् । शिष्टं तत्र ।

एवमुपक्षितस्य वासुदेवोपासनस्योपपादनार्थं सप्तमाद्यध्यायप्रवृत्तिरिति निर्विवादम् । सप्तमे प्रकृतिपुरुषरूपप्रकृतिद्वयविशिष्टतया स्वस्य निरूपणात् तत्त्वत्रयपक्ष एव गीतार्थः, न त्वद्वैतम् । यत् अत्र चतुर्विधेषु भक्तेषु ज्ञानी जीवब्रह्मैक्यज्ञानी, ज्ञानीत्वात्मैवेति अभिन्नत्वेनोक्तत्वादिति ; तत्र ; ऐक्यज्ञानस्य ज्ञानपदार्थत्वे ज्ञानिनो भक्तत्वं कथम् । स्वावधिकोत्कर्षवति स्वस्य प्रीतिर्हि भक्तिः । 'प्रियो हि ज्ञानिनः' इत्युक्तपरस्परप्रियत्वोपपादनञ्च तत्र कथम् । सर्वेषामप्येकात्मत्वे स्थिते अस्यैवात्मत्वं कथं हि कथ्यते । अतोऽ-न्यथावृत्तमेवात्मत्वमत्रोपादनीयम् । मामेवानुत्तमां गतिमित्युक्तमपि न घटते, मामित्युक्तसगुणब्रह्माति-

रिक्तनिर्विशेषानुत्तमगतिकत्वमेव ह्यस्य । अष्टमे सगुणोपासने धूमादिमार्गेण स्वर्गादिप्राप्तितुल्यं सगुणोपासनादिचिरादिना सगुणप्राप्तिरुच्यते । इयमेव परमुक्तिः । एवमपि, अपुनरावृत्तिरूपमुख्यमुक्तौ पश्चात् पर्यवसानेऽपि स्वयममुक्तिरूपं तदित्युपन्यस्य नवमे यथावस्थितैक्यज्ञानं परममुक्तिहेतुरुच्यते इति भवदाशयः । तत्रापि सर्वव्यापित्व-सर्वविधबन्धुत्व-विवेकिजनसमाराध्यत्व-स्त्रीवैश्यादिसर्वलोक श्रयणीयत्व-भक्तलोकयाज्यत्वनमस्कृत्यत्वादिविशेषवर्णनत एव निगमनात् निर्विशेषाद्वैतज्ञापकं किमपि न लक्ष्यते ।

केचित् 'मयाततमिदं सर्वम्, मत्स्थानि सर्वभूतानि' इत्युक्त्वा, 'न चाहं तेष्ववस्थितः, न च मत्स्थानि भूतानि' इति तन्निषेधात् जगन्नास्तीति ज्ञायत इति वदन्ति । तत्र ; मया सर्वस्य तत्त्वेऽपि तस्य मां प्रति आधारत्वं नास्तीति 'न चाहं तेष्ववस्थितः' इत्युक्तम् । तावता स्वस्य जगतश्च सद्भावः तत्र स्वनिरूपिताधारत्वमात्माभावश्च ज्ञायते ; न सर्वमित्यात्वम् ॥ मत्स्थानीत्युक्त्वा न च मत्स्थानीत्युक्तं विरुध्यत इति चेत्-कथं विरोधपरिहारो भवन्मते । भगवतो जगतश्च सर्वैवापलापे वाक्यद्वयमपि अपार्थम् । प्रथमवाक्य इव द्वितीयवाक्येऽपि मत्पदार्थस्य भूतपदार्थस्य च सद्भावावगमात् स्थितिमात्रनिषेधः किल क्रियते । मत्स्थानीत्युक्तिरक्षणाय काचित् स्थितिरपि स्वीकार्या । अन्यादृशस्थितिनिषेधश्च निषेधवाक्यार्थः । लोके जलादिकं प्रति घटादेराधारत्वाय यो धर्मोऽपेक्षितः, तादृशो जगदाधारत्वाय न मेऽपेक्षित इति तदर्थः । तर्हि कथमाधारत्वसामर्थ्यमिति चेत् आह, पश्य मे योगमैश्वरम् इति । भवन्मते हि, पश्य सर्वस्याप्यभावमिति वक्तव्यम् । ऐश्वर्यस्वभावः संकल्पशक्तिर्हि तास्तीत्युच्यते । तेन संकल्पतदाधारतद्विषयतदधीनस्थितिसर्वस्थितिरेव लभ्यते । एतावदविमर्शेऽप्यर्थ इह सुवचः, मत्स्थानि सर्वभूतानि सृष्टिकाले, न च मत्स्थानि प्रलयकाले, पश्य मे योगमैश्वरं सृष्टिप्रलयविधानशक्तिमिति । अत एव पौनःपुन्येन सृष्टिप्रलयविधानवर्णनम् । किञ्च भवद्भाष्ये 'न चाहं तेष्ववस्थितः' इत्यस्य तत्संश्लेषरहितः तदसक्तः ; 'असंगः ; न हि सज्यते' इति श्रुतेरित्युक्तम् । तत्र सत्यमित्यावस्तुनोर्मिथस्संबन्धाभाव इति क्लिष्टार्थकल्पनामुपेक्ष्य नित्यानन्दतृप्तस्य विमृत्यभावे निरानन्दत्वमिति या लोकरीतिस्तदभावात्, जीवो विभूतिभूतेष्विव नाहं तेष्वासक्तः ; जीवार्थमेव सर्वसृष्टेः उदासीनवदासीनोऽहमसक्तस्तेषु कर्मस्विति तात्पर्यमपि वर्णयितुं शक्यम् । तस्मात् पवित्रमिदमुत्तमं धर्म्यमिति उपक्रमे, मयाजी मां नमस्कुर्वन् इत्युपसंहारे च श्रुतरीत्या पापनिवर्तकं शास्त्रविहितश्रेष्ठधर्मात्मकं प्रथमषट्कोक्तविलक्षणं योगिनामपि सर्वेषामिति प्रतिज्ञातमेव भक्तिरूपमुत्कृष्टपुरुषाराधनरूपमेव हितं नवमाध्यायार्थः ; न तु तद्विपरीतमैक्यज्ञानम् ।

दशमाध्यायदर्शितं भगवतो लोकमहेश्वरत्वेन स्वाधीनसर्वोत्पत्तिपट्टितकत्वेन, विशिष्टासु विभूतिषु विशेषरूपेणावस्थितत्वेन च भावनम्, एकादशोक्तं भगवद्विधरूपसंदर्शनञ्च एतद्विरुद्धं भगवत्तद्वैभवमित्यात्वज्ञानमेव जनयतीत्येवं सर्वस्य तत्त्वज्ञानार्थत्ववर्णनं भगवद्विषयक भक्तियोगरूप, वेदान्तप्रसिद्धोपासनविद्वेषनिबन्धनम् । एवं गीतार्थवर्णनप्रवृत्तौ यत् परभक्तिविधायकानामुपनिषद्भाष्यानामपि एवं सर्वशब्द-तदर्थमङ्गनेन निर्गुणपरत्वमेव वक्तुं न प्रवृत्तः, तत् नूनं तत्र शारीरकतृतीयध्यायतृतीयपादमुखेन भगवतो व्यासस्य तत्परिपन्थित्वात् । तत्सूत्राणामप्यर्थान्यथाकरणं कुतो न करोत्विति चेत्-आनन्दमयाधि-

करण इव तलापि तथा कर्तुं शिष्यानेव नियुज्यते । स्वयं तावदर्थैर्विरहात् । अन्यथा अधिकैर्धैर्ये गुणोप-
संहारपादो गुणध्वंसपादः क्रियेत । मत्तया मामभिजानाति यावानित्यत्र शांकार्थशोधने किमिति
भक्तिशब्दस्य भ्रंशरूपमर्थे न वदन्तीत्यपि विप्रश्न्यमस्ति । मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणीत्यत्र च
स्वजातीयविजातीयस्वगतभेदायोगाय मत्पदादेश्वरांशमंग इत्यर्थः स्यादिति सर्वविप्रश्नः ।

अथ द्वादशे, 'एवं सततयुक्ता ये भक्ताः' इत्यारम्भ एव एकादशपर्यन्तैर्भगवदुपासनमुपपादितमिति
स्पष्टं कथयति, तद्विरुद्धतया एकादशपर्यन्तेन शुद्धजीवोपासनमेवोक्तम्, भगवदुपासनञ्च तत्र तत्रेति
भवद्वचने हठ एव । अथ च सगुणब्रह्मोपासनं शुद्धजीवात्मज्ञानं च पृथगधिकारिकार्यम् । तत्तद्वर्तमाने
कतरस्य योगवित्तमत्वमित्युज्ज्वलप्रश्नः ; सगुणोपासकस्य योगवित्तमत्वं भगवदुक्तमिति स्पष्टदृश्यम् । भवन्मते
तदयोगात् जीवात्मोपासनस्यैव मुख्यमोक्षहेतुत्वाच्च अक्षरोपासकश्चैष्टधरक्षणाय किमपि दन्धनं क्रियते,
अन्तिमश्लोके 'अतीव मे प्रियाः' इति अक्षरोपासका एवोक्ता इति च । तदनन्वितम् ; पूर्वमक्षरोपासकं
प्रियत्वमालेण एकवचनेन निर्दिश्य, 'ये तु धर्ममृतमिदम्' इति बहुवचनेन तु शब्देन च तद्व्या-
वर्तनेन 'सोपासकानामतीवप्रियत्वं ह्यत्र निर्वाचनीरक्ष्यम् ; 'ते मे युक्ततमा मताः' (२) इत्यनेनैक
कण्ठ्यञ्च । किञ्च भगवदुपासकान् प्रस्तुत्य, "तेषामहं समुद्धर्ता सृष्ट्युत्साहसागरात् । भवामि न
चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्" इति शीघ्रमेव मुख्यमोक्षप्रापणं स्वेन क्रियमाणमुच्यते । तदुपासनं
सुखं कर्तुमिति च प्रागुक्तम् । अक्षरोपासकविषये क्लेशोऽधिकतरस्तेषामिति क्लेशाधिक्यमुक्तम् । 'ते
प्राप्नुवन्ति मामेव' इत्युक्तावपि, नचिरात् समुद्धर्ता भवामीत्युक्तं फलश्रीचं नास्तीति ज्ञायते । तत्
शीघ्रमुपासनासिद्ध्याऽपि स्यात्, फलान्तरव्यवधानादपि । सर्वमिदं भवन्मतविपरीतम् ; सगुणोपासकस्य
क्रममुक्तिमाजो विलम्बेनैव यथावस्थितमोक्षः, अक्षरोपासकस्यालैव दर्शनोदये अलैव ब्रह्मसमशमनमिति
हीष्टम् । अत्र तु जीवात्मलाभस्य निकृष्टत्वं भगवत्प्राप्तेरेव मुख्यमोक्षत्वञ्च सिद्धम् ।

षट्कद्वयनिरूपितार्थवैशद्याय तृतीयषट्कस्यारम्भः । द्वितीयतृतीयोक्तार्थवैशद्यायैव शिष्टम्, तदधिकं
नास्ति गीतायामिति चतुर्थारम्भे तद्भाष्ये व्यलेखि । संपूर्णायां गीतारत्नमालयां नायकमणिवत् निर्भास-
मानः "क्षेत्रज्ञश्चापि मां विद्धि" इति त्रयोदशगतः खण्ड इति अद्वैतिनामाशयः । शांकरभाष्येऽप्यत्र विस्तरः ।
सर्वत्र जीवेश्वरभेदस्यैव प्रत्यायनेऽपि अत्र जीवेश्वराभेद एव स्थाप्यत इति वदतः पृच्छामः, अस्यापि
वाक्यान्तरवत् भेदाविरोधेनार्थे सुवचे किं सर्वबाधेनार्थवर्णनेनेति । कथमिति चेत्—श्रूयताम्—पूर्वश्लोके
शरीरस्य क्षेत्रत्वं शरीरवेदितुस्तदन्यस्य क्षेत्रज्ञत्वञ्चोक्तम् । तेन जडजीवद्वयमुक्तं भवति । अथ तस्य
क्षेत्रज्ञस्य स्थानमुच्यते क्षेत्रज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेऽप्यिति । सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः, मया ततमिदं
सर्वम् इत्येवमहं सर्ववर्तीति प्रसिद्धम् । उक्तं क्षेत्रज्ञं माञ्च सर्वक्षेत्रेषु विद्धि । अहमिव जीवोऽपि
क्षेत्राधारतया स्थित इति वाक्यार्थः । एवं क्षेत्रवत् क्षेत्रज्ञस्यापि मद्भिन्नत्वेन ज्ञानमेव यथावस्थितमिति मे
मतमिति भेदस्थापनमेवात्रापीति । अन्यथापि सुवचम्—पूर्वोक्तो जीव एकैकक्षेत्रवेदित्वात् क्षेत्रज्ञः ;
अहं तु सर्वक्षेत्रेषु वेदितृत्वेन स्थितः । अतो मामप्येवं क्षेत्रज्ञान्तररूपमाहंशितयोगार्थपौष्कल्यात्

क्षेत्रज्ञं विद्धि । क्षेत्रज्ञशब्दस्य परमात्मपरत्वं पैरिहस्यब्राह्मणादिवाक्यग्रहणेन सुष्ठु प्रतिष्ठापितमेव पूर्वस्सरिभिः । भाष्ये क्षेत्रज्ञाध्यायेऽत्र जीवविचाराय प्रवृत्ते जीवमेव क्षेत्रज्ञशब्दार्थं गृहीत्वैवानायासेनार्थो वर्णितः तत्त्वमस्यादिवाक्यनयेन । तत्तायमाशयः—उपरि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानमित्युक्त्या अत्र क्षेत्रज्ञञ्चापीति समुच्चायकशब्दसत्त्वात् क्षेत्रं क्षेत्रज्ञञ्च मां विद्धीत्यर्थ एव स्वरसः । तत्र क्षेत्राभेद ईश्वरे नेष्यते अद्वैतिभिः । अतो क्षेत्रं नास्ति ब्रह्मैवास्तीति वाचार्थसामानाधिकरण्यमेव वक्तव्यम् । तदैकरूप्याय क्षेत्रज्ञो जीवोऽपि नास्ति, ब्रह्ममात्रमस्तीत्यर्थवर्णने जीवस्य बाध एतेति न जीवब्रह्मैक्यसिद्धिः । वस्तुतो मामित्युक्ते ईश्वरे जीवकरूपनाभावात् ब्रह्मण्येव कल्पनात् बाधार्थसामानाधिकरण्यमपि दुर्वचम् । जीवबाधावसरे ईश्वरस्यापि सहैव बाधात् ईश्वरपरिशेषो न भवति । मामित्यस्य शुद्धब्रह्मलक्षकत्वे क्षेत्रज्ञपदे मत्पदे च लक्षणेति कथमयं स्वरसोऽर्थः । यदि कश्चित् नास्तिको ब्रूयात्, क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि—यथा ईश्वरत्वेनाहं कश्चिन्नास्मि, जगतो निरीश्वरत्वात्, तथा क्षेत्रज्ञोऽपि कुत्रापि नास्तीति प्रतिपत्तव्यम् । तेन एकस्मिन् शरीरे जीवोऽस्ति, अन्यत् सर्वं स्वाप्नजीववत् तत्कल्पितमिति एकजीववादः कश्चिदद्वैतिभिः क्रियमाणोऽपि नास्ति, निरात्मकमेव जगदिति देहातिरिक्तजीवनिषेध एवावेति—तादृगेवेदमद्वैतिव्याख्यान्म्, पूर्वापरविरोधात् ।

अस्तु तावदिदम् ; अत्राद्वैत्युपपादनं कियत्समञ्जसमिति विमृशत । क्षेत्रवेदी जीव ईश्वरामिन्न इत्युच्यते ; क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानमिति तयोर्ज्ञेयत्वञ्च । उभयमपि तेषामनिष्ठम् । क्षेत्रवेदित्वं हि ज्ञातृत्वम् । तच्चान्तःकरणस्यैव तन्मते ; न तु आत्मनः । अहंकारश्च, महाभूतान्यहंकार इति क्षेत्रेऽन्तान्तर्भावितः । तथाच क्षेत्रातिरिक्तो ज्ञाता कथं तन्मते । अतैव घटे “विज्ञानस्वरूपस्याविक्रियस्यैव विज्ञातृत्वोपचारात्” इति विज्ञातृत्वाभाव एवोक्तः । तत्त्वोपदेशावसरे कृष्ण इहाविज्ञातारं विज्ञातृत्वेन कथयतीति साहसम् । एवं क्षेत्रज्ञस्य ज्ञानमेव मदभिमतं ज्ञानमिति प्रशंसायां सत्यामपि, ‘ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि’ इति उपरि ज्ञेयत्ववक्ष्यमाणत्वादेः कथनेऽपि, सर्वथैवाज्ञेयं जीवतत्त्वम्, ज्ञेयत्वे मिथ्यात्वं स्यादिति एतत्प्रघटे निरूपणं गीताया व्याख्यानं वा प्रत्याख्यानं वेति चिन्त्यम् ।

अत्र कश्चित् प्रश्नः—जीवस्येश्वरत्वे असंसारित्वात् शास्त्रानर्थक्यमिति—तत्वेदं समाधानमुक्तम्—द्वैतिनामपि बन्धावस्थायामेव शास्त्रसार्थक्यम्, न मुक्त्यवस्थायामिति । किं तेन । अद्वैतिमते बन्धस्यैवाभावात् शास्त्रवैयर्थ्यमिति प्रश्नस्तावता न समाहितः । तद्विहाय यत् किञ्चिदन्यत् तदुपर्याह—आत्मनः अवस्थाद्वयं दुर्वचम् ; तदा बन्धावस्थाया अनादित्वान्नाशो न स्यात्, मुक्त्यवस्थायाः सादित्वात् नाशः स्यादिति । इदमयुक्तम् । अनादित्वं हीदं प्रवाहानादित्वम्, न त्वज-न्यत्वम् । जनिपरम्परा नाशपरम्परा च भवतः । जनेत्पत्तेः हेत्वभावे उच्छेदश्च । मुक्तिश्च प्रध्वंसरूपा न नश्यतीति सर्वेषुम् । अन्यथा अविद्यानिवृत्तावविद्या पुनरुन्मज्जेत् । अस्माकं तु ज्ञानविकासपरम्परा प्रतिक्षणं प्रतिबन्धकविरहादनुवर्तमानैवास्तीति न कदापि मुक्तेर्हीनिः । अतो यथावत्समाधानमलभमानस्य दिग्भ्रमणमेतत् । तस्मादज्ञेयमज्ञातृ च किञ्चिदात्मतत्त्वं न गीतार्थः ।

एतावत्यनुपरम्य, वक्ष्यते चाष्टादशे विस्तरेणेत्याह । तत् क्रियमाणं गीतावधमपि पश्यत—
 ‘सिद्धिं प्राप्नोति यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे’ इति ज्ञाननिष्ठायोग्यतासिद्धौ ज्ञानपासिरुपपाद्यत इत्या-
 रम्भः । विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते इत्युक्त्वा, ब्रह्मभूत इत्यादि कथ्यते । कोऽयं ब्रह्म-
 भावः । ब्रह्मभूतः ब्रह्मपास इति भाषितम् । इदमभेदबुद्धिनिवर्तनेन भेदबुद्ध्यापादकमेव भवति । एवं
 ब्रह्मभूतः ‘मद्भक्तिं लभते पराम्’ इत्युक्तमुपरि । जीवब्रह्मैक्ये संपन्ने, कथं पश्चादीधरे भक्तिः । अथेश्वर-
 भजने नाम ज्ञानी चेति प्रागुक्तचतुर्थावस्था ब्रह्मैक्यज्ञानमेवेति चेत् —तस्य कथं ब्रह्मभावः कारणम्,
 ऐक्यत्वात् । कथञ्चैक्यज्ञानस्य भक्तिशब्दवाच्यता । तत् यावान् यश्चास्मीति नानाप्रकारविषयकत्वमपि
 कथम् ; अखण्डब्रह्मगोचरत्वात् । ‘तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्’ इति वर्ण्यमानतत्त्वज्ञानतत्त्वप्रवेशौ
 कौ । सर्वमेकमेव हि भवन्मते । तत्रापि पृच्छयते किं तदेकमिति । जीवब्रह्मैक्यज्ञानमिति चेत्—अविषय-
 त्वात् ब्रह्मणः कथं तज्ज्ञानोक्तिः । गीतायां गीयमानं ध्यानमुपासनं योगः तत्त्वज्ञानमित्यादि सर्वमनन्वितं
 भवन्मते । ब्रह्मज्ञानमिति किञ्चिन्नास्ति । ब्रह्मेतरज्ञानान्निवर्तनमेव योगः । तदभ्यास एव संपाद्यते इति
 हि वः प्रक्रिया । ईदृशगन्धर्वनगरसाम्राज्याभिषिक्तानामद्वैतिसार्वभौमानामुपन्यासे तत्तत्त्वा एव श्रृणुयुः ।

एवं वाक्यवधं विहाय भगवद्भक्तिं यथावस्थितामेव प्रकृतवाक्यवाच्यार्थत्वेनोपवर्ण्य एवं भक्त्याऽऽराध्य-
 मानो भगवान् प्रीत ऐक्यज्ञानं जनयिष्यतीति वर्णनं श्रेयः ; प्रमेयदौस्त्वमे सत्यपि ईदृशवाक्यानां
 वास्तवार्थरक्षणत्वात् । तथाच प्रथमषट्के कर्मयोगानुष्ठानेन ज्ञाननिष्ठायोग्यतां संपाद्य अतैवल्लोके जीवब्रह्मैक्यज्ञान-
 निष्ठया लब्धया मुक्तिर्लभ्येत्येकः पक्ष उक्तः । द्वितीयषट्के तु तदनुष्ठाने दौर्गन्धर्माख्य सगुणब्रह्मो-
 पासनबलेन सगुणब्रह्मस्थानं प्राप्य तदनुभवपर एव सन् क्रमेण तत्पसादात् जीवब्रह्मैक्यदर्शनलाभेन तत्तैव
 मुक्तो भवेदिति द्वितीयः कल्प उक्तः । अस्मिन् कल्पे कर्मानुष्ठानस्य आमरणमवर्जनीयत्वात् युद्धोद्योगः
 कर्तव्य एव । प्रथमकल्पे संन्यस्य ज्ञाननिष्ठालाभे यतमानस्य गार्हस्थ्यत्यागानन्तरं युद्धादेरकर्तव्यता
 स्यात् । द्वितीयकल्पे स्थितानां संन्यासस्यानपेक्षितत्वात् यावज्जीवं गार्हस्थ्ये स्थित्वैव सर्वधर्माङ्क-
 सगुणोपासनानुष्ठानस्य संप्रतिपत्तव्यत्वात् न कर्मत्यागप्रसक्तिरस्ति । तत् त्वं प्रथमकल्परुचिर्वा द्वितीय-
 कल्परुचिर्वा । प्रथमे युद्धादिकं कर्म त्यक्तमनर्होऽसि । संन्यासे अनधिकारात् अस्मिन् जन्मनि ज्ञाननिष्ठया
 स्त्वया दुष्प्रापतया जन्मान्तरं कीदृशं भविष्यतीत्यस्य दुर्ज्ञानत्वाच्च सगुणोपासने यतनमेव ते श्रेय
 इति सर्वथा कर्मापरित्याग एवेत्येवं शांकरमतरतीत्याऽर्थशिक्षणं कार्यम् । तद्विहाय किमित्यस्थाने
 सर्ववाक्यवधः क्रियते । नूनं तथासति अद्वैतसाधकगीतावाक्यालाम इति विविच्येतत् ।

वस्तुत एतन्मतसंभवश्च सुप्रतिष्ठापित एव प्राच्यैः, यत् उच्यते शांकर एव, ‘अनादिमत्परं ब्रह्म
 न सत् तन्नासदुच्यते’ (१३-१२) इत्यत्र । अत्र हि प्राचीनव्याख्यानं खण्डनयानूदितम्, ‘बहुव्रीह्युक्तार्थे
 मतुपोऽनवकाशात् अनादिमत् इति पदच्छेदायोगात् अनादीति पृथक्कृत्य मत्परमिति पदविभागः
 कार्यः । अहं परो यस्मादिति तद्विग्रहः । तेन परमात्मा यस्मात् परः सोऽवरो जीवात्मा, एतत्प्रकरणार्थः
 इति । तेन जीवपरभेदः प्राच्यसमत इति सिद्धम् । अद्वैतेऽपि शक्तिविशिष्टवासुदेवकलाया जीवकला-

पेशया परस्वमत्र वक्तव्यं स्यात् । शांकरं तु निर्विशेषब्रह्मरूपत्वपक्षामिनिवेशेन तत् खण्डयति 'ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते' इत्युक्त्वात् निर्विशेषमत्र वक्तव्यमित्याह । अथ सर्वस्यापि अस्ति नास्तीत्यन्यतर-
प्रतीतिविषयत्वप्रौढ्यात् कथमेकस्य सदसद्विलक्षणत्वमिति स्वयमेवांशव्य शब्दानां जात्यादिविशिष्ट-
वाचित्त्वस्वाम्यात् ब्रह्मणश्चाद्वयत्वात् अविषयत्वात् आत्मत्वात् न केनचिच्छब्देनोच्यमानोक्त्याह ।
एवं तर्हि ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामीत्येतावान् शब्दसंदर्भः कस्य वचनाय प्राप्तः ? मिथ्याभूतं सदसद्वि-
लक्षणमिति कचित् कथ्यते । सच्छब्देन ब्रह्मणो वाच्यत्वं तदा संमतम् । इदानीं सदिति मिथ्याभूत-
ग्रहणं भवद्विष्टम् । शब्दमुख्यार्थः कः, कस्य तथात्वं भवितुमर्हतीति विचार्यम् । भवन्मते ब्रह्म न सत्,
अवाच्यत्वात्, जगत् सत् अस्थिरत्वात् । स्वयमेकं मतं परिकल्प्य वेदशिरसि तदारोप्य, प्राचीन-
संप्रदायं प्रवृण्वन्, "तथाहि सम्प्रदायविदां वचनम्, अध्यारोपापदाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते' इति
विलिख्य एवमनंगीकारे संप्रदायहानिरिति विभीषिका प्रदर्श्यते । 18 50-श्लोके लिखितं वाक्यं
बौद्धसंप्रदायमेव भवत्संप्रदायत्वेन स्थापयति, तथा ब्रुच्यते, "अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धाः
विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वेव नास्तीति प्रतिपन्नाः, प्रमाणान्तरनिर्पेक्षताञ्च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन ।
तस्मादविद्याध्यारोपितनिराकरणमात्रं ब्रह्मणि कतेव्यम् ; न तु ब्रह्मविज्ञाने यतः" इति । एवं जगद-
पलापेन सह ब्रह्मणो ज्ञेयत्वमप्यपलपतां ब्रह्मणोऽत्यन्तप्रसिद्धत्वमपि कथ्यमानं कीदृशम् ? न तावत्
ज्ञातत्वम्, अज्ञेयत्वात्, अथ संशयविपर्ययानास्पदत्वमात्रमिति चेत्, एवं निश्चयानास्पदत्वमिति ।
सर्वाभाव एव ब्रह्मेति विज्ञानवादविलक्षणः शून्यवादोऽप्यापतेत् । गीताव्याख्यानारम्भः प्राचीन-
व्याख्याननिरासाय नवीनमर्थमारोप्य च बौद्धमतञ्च संवादाय प्रदर्श्य तस्य साम्प्रदायिकत्वमपि
वर्ण्यते इति चित्रम् । कथं नु साम्प्रदायिकं प्राचीनं व्याख्यानमेकं स्वमतानुसारि न प्रदर्श्यते इति ।
अभावादिति चेत् अत एव तस्य गीताप्रेमेयत्वाभाव एव ।

प्रमाणप्रदर्शनेन स्वमतं सिद्धं कृत्वा यत् अष्टादशान्ते कथितम् 'आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य
निश्चयेयसहेतुत्वम्, भेदप्रत्यय निवर्तकत्वात् ।', 'अविद्यातमोनिवर्तकज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यफलावसान-
त्वम्, रज्ज्वादिविषये सर्पाद्यज्ञानमोहनिवर्तकप्रदीपप्रकाशवत् ।' 'भगवत्कर्मकारिणो ये युक्ततमा
अपि कर्मिणः अज्ञाः, ते उत्तरोत्तरीनफलावसानसाधनाः, अनिर्देश्याक्षरोपासकास्तु उक्तसाधनाः',
'अविद्यावत् एव सर्वं कर्म, ब्रह्महत्यादिवत्, 'कर्मविधिश्रुतिवत्, ब्रह्मविद्याविधिश्रुतेर्नाप्रामाण्यम्,
आत्मावगतेरवाधात्', 'मिथ्यात्वेऽप्युपायस्य उपेयसत्यतया सत्यत्वमेव स्यात् ।', 'अतः सम्यग्दर्शनात्
अत्यन्त एवोपरमः' इति, सर्वमिदं श्रीमाध्यादौ सत्तर्कप्रमाणोपन्यासेन शमितमेव । मोक्षश्चाद्वैतमते
शोधने तार्किकस्वीकृतपाषाणकल्पमोक्षादपि निरुद्धः । ब्रह्मणो हि निर्विशेषस्य ज्ञानत्वानन्दत्वादिकं
सर्वमौपचारिकम्, प्रकाशरूपधर्मस्थैवानंगीकारे आनुकूल्यप्रकाशरूपगुणानुभवस्य का प्रसक्तिः ।
जडत्वदुःखत्वाद्यभावमात्रं हि तत् । तस्माद्वद्वैतिभिः स्वमतस्य गीतार्थत्वाभावे विगीतता स्यादिति
विमृश्य एवं सर्वगीतावाक्यन्यापादने ईश्वरेशितव्यसर्ववधविधित्सया प्रारब्धम् । विशेषतश्च भाष्य-
तात्पर्यचन्द्रिकादिषु तत्र तत्र तन्मतदौस्थ्यं प्रपञ्चितमेवेति किं बहुना ॥

मध्वप्रमेयपरिशीलनम्

अथ माध्वसिद्धान्त्याहो गीतार्थः संगृह्यते । एतन्मतप्रमाणप्रमेयतत्त्वहितपुरुषार्थप्रणालः श्रीभाष्यस्यासत्कृतभाष्यार्थदर्पणसहितस्य मुद्रणावसरे द्वितीयसम्पुटे भूमिकायां प्रकाशितैवास्माभिरिति नात्र पिष्टं पिप्यते । अत्र तत्समतगीतार्थसंग्रहमात्रे नः प्रवृत्तिः, प्रायः प्रमेयस्य समततया कीदृशार्थग्रहणे शब्दानां पूर्वोत्तरसंदर्भणाच्च स्वारस्यमिति विमर्श एव कार्यो भवति । स चाऽऽद्यन्तं सर्वग्रहणेन कार्यो विस्तरेण । अथापि संग्रह इह । बन्धुस्नेहकारुण्याद्याकुलस्यार्जुनस्य विषादशमने युद्धे प्रवृत्तिमुत्कटामाघातुं समुद्युवेद्यतत्त्वहितोपदेशे प्रवृत्ते भगवानिति सर्वसंप्रतिपन्नमत्ताप्यविशिष्टम् । 'जगन्मिथ्या ; जीवब्रह्मैक्यज्ञानान्मुक्तिः ; तज्ज्ञाननिष्ठायोग्यतामात्रं निष्कामकर्मसंपाद्यम् ज्ञाननिष्ठाधिकारिणश्च चतुर्थश्रमिण एव' इत्यद्वैतप्रक्रिया विशिष्टाद्वैतप्रभृतिभिरिव एभिरपि दूष्यत एव । वैराग्यं भगवति भक्तिः उपासनं प्रत्यक्षमिति क्रमेणैतत्पक्षे मोक्षोपायाः । ततः परमभक्तौ जातायां भगवत्प्रसादे च प्राप्ते मुक्तिः संपद्यते । तादृशोपायोपदेश एवाल गीतायां क्रियते ।

जीवात्मनः स्वस्वरूपानन्दानुभव एव मुक्तिरिति तत्स्वरूपज्ञानस्यावश्यकत्वात् देहात्मभ्रान्तिनिवर्तनेन तत्प्रतिबोधनं द्वितीयाध्याये प्रथममारब्धम् । एतन्मते जीवब्रह्मात्यन्तभेदे सत्येव ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वमपि जीवस्य स्वीकृतम् । लोके जलादिस्वच्छद्रव्यप्रतिहतनायनरश्मिसंपर्कबलात् दृश्यमानः सूर्यादिबिम्ब एव प्रतिबिम्बत्वेन दृश्यदृश्य इति यत् बिम्बप्रतिबिम्बैक्यं पूर्वोत्तरमीमांसापारीणपरिगृहीतम्, तदेभिर्नियते । बिम्बात् प्रतिबिम्बस्य भेद एव । अथाप्युपाध्यायततया सादित्वापत्तिर्जीवस्येत्यपि न ; अनाद्युपाधिनिबन्धना प्रतिबिम्बताऽप्यनादिरेव । उपाधेरनाशाच्च सर्वदा प्रतिबिम्बतैव । प्रतिबिम्बत्वञ्च बिम्बभिन्नत्वे सति बिम्बाधीनमादृश्यवत्त्वम् "अंशोनानाव्यपदेशादिति सूत्रे उपपादितम् । जीवस्य यथावन्निरूपणार्थं प्रवृत्ते द्वितीयाध्यायप्रथमभागे सर्वगतः स्थाणुः अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमित्यादिना यत् परमात्मनिरूपणम्, तत् जीवे निरुक्तप्रतिबिम्बत्वोपपादनार्थमेव । अस्य महापुरुषार्थरूपो मोक्षो भगवत्प्रसादात् । प्रसादश्च भगवति सर्वोत्कृष्टत्वज्ञाने सत्येव लभ्यते । विष्णोः ब्रह्मरुद्रादिसर्वचेतनापेक्षस्वोत्कर्षश्च शालप्रसिद्धः । अत्र संदर्भं रुद्रादीनां निकर्षो विस्तरेण भाष्ये न्यरूपि । 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये' इति जीवतत्त्वज्ञानोपदेशं समाप्य कर्माख्यस्य योगस्योपपादनमुपसर्गयते ; कर्मयोगं विना यथावद्ज्ञानं न निष्पद्यते । 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति श्रुत्या ज्ञानस्यैवोपायत्वेऽपि तच्छेषतया कर्मयोगानुष्ठानं कार्यमेव । कर्मयोगो नाम फलकामनादित्यागपूर्वमीश्वरार्पणबुद्ध्या नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानमेव । स च चतुर्थश्रमिणोऽपि यथाहं भवति । तस्यापि न निरन्तरत्वम् । बाह्याग्न्यभावेऽपि, 'ब्रह्माग्न्यावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति' इत्युक्तरीत्या किञ्चिदग्निसद्भावात् । सांख्यस्य योगस्य च ज्ञानकर्मणोरतः समुच्चय एव । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि स संन्यासी च योगी चेति एकस्यैव संन्यासस्य फलत्यागरूपस्य ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मकरणरूपयोगस्य च समुच्चय उच्यते । दूरेण ह्यवरं कर्मेति कर्मयोगापेक्षया ज्ञानश्रैष्ठ्यवचनात् किमित्यहं कर्मणि नियोज्यः ;

यत् नित्यकर्म न त्याज्यमिति, तत् सत्यम् । तथापि युद्धं तु काम्यमेव । तस्य नैमित्तिकत्वेऽपि सैन्यस्य भिक्षाचर्यया ज्ञाननिष्ठैव श्रेयसी । शत्रुमित्रादिभेदवर्धक-शमदमवाधक-युद्धानुष्ठानप्रवृत्तस्य मोक्ष-
लाभे श्रमात् इति मन्यमानमर्जुनं प्रति, 'चतुर्थाश्रमिणी युद्धाद्यभावेन शमदमादिसंपत्त्यतिशय इति सत्यम् ; अथाप्याधिकारिकाणां न संन्यासेऽधिकारः । अत एव कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । अतो नैमित्तिकं नित्यवत् कर्तव्यम् । सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा कुरु । योगः कर्मसु कौशलम् । परिपाकभंगभीतानुष्ठेयज्ञाननिष्ठापेक्षया साम्यबुद्धिसंपादनेन जयापजयादौ दृष्टिमकृत्वा भगवदर्पणेन करणं हि समर्थकृत्यमिति कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते इति । विशिष्टाद्वैतिभिरिव एभिः नित्यनैमित्तिका-
नुष्ठानातिरिक्तः कर्मयोगो नोक्तः । 'दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते' इत्यस्य यज्ञं विष्णुं दैवमुपासत इति भगवदुपासनार्थक्यं वदन्ति । अथापि कर्मयोगात् ज्ञानातिशयः ततो ध्यानं ततो दर्शनमित्यादि-
वदद्भिरेभिरुच्यमानमिदं कर्मयोगरूपमुपासनं न मुख्यध्यानरूपं भवेत् । अन्ततो भगवदर्चनस्तत्त्वनादिरूप-
मपि भवेत् । उपशुच्यमानाः कर्मयोगाः नित्यनैमित्तिकातिरिक्ता एवेति नेष्यत एभिः । किञ्च द्वितीये उपरि प्रस्तुतं ध्यानं परमात्मविषयकमेव । स्थितप्रज्ञता च न जीवध्यानात् ; किं तु परमात्मध्यानात् । अत एव 'तानि सर्वाणि संन्यस्य युक्त आसीत मत्परः' इति भगवद्ध्यानमेव विधीयते । अतस्तत्तत्तत्त जीवार्त्तमात्रात्म्यस्योपदिश्यमानत्वेऽपि स्वरूपानन्दानुभवरूपफलरूपसुभिर्मुमुक्षुभिस्तत्त्वान्दृश्यज्ञेयत्वेऽपि गीतायां विधीयमानं ध्यानं परमात्मविषयकमेव ; आत्मशब्दस्य परमात्मवाचित्वसंभवात् ; ब्रह्मशब्द-
स्यैव बहुलं प्रयुज्यमातृत्वाच्च ।

दैवमेवापरे यज्ञमित्यस्य देवार्चनपरत्वेन व्याख्यानाकरणेऽपि भगवदर्चनं प्रकृष्टतयेष्टमेषाम् । 2-39 सांख्ययोगप्रस्तावे, "सांख्ये योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च । ज्ञाना-येतानि भिन्नानि नात्र कार्या विचारणा", "अक्षपादकणादानां सांख्ययोगजटाभृताम् । मतमालम्ब्य ये वेदं दूषयन्त्यरूपचेतसः", इति तेषां मिथो भिन्नमतत्वं तत्र वेदस्यैव ग्राह्यत्वम्, अन्येषां भ्रमप्रमादास्पदपुरुषबुद्धिमूलत्वेनानुपादे-
यत्वञ्चोक्त्वा, "पञ्चरात्रस्य कृत्तनस्य वक्ता नारायणः स्वयम्" इति अपौरुषेयवेदप्रवर्तकनित्यसर्वज्ञ-
नारायणप्रणीततया चित्तशिवबुद्ध्यादिप्रवर्तिततया महाभारते प्रशंसितस्य पञ्चरात्रस्य कृत्तनस्य प्रामाण्यम्, अनन्तस्यापि वेदस्याशेषभगवदभिप्रायाविष्कारकत्वायोगात् उज्जोतिष्टोमादीनां धर्मत्वस्य भगवदभिप्रायानु-
रोधि-यैव स्वीकारात् साक्षात् भगवत्पक्षेण वेदानुकेष्वपि पञ्चरात्रप्रतिपाद्यैर्येषु वेदविरोधाभावादेव विश्व-
सनीयता चेति निरूपणात् पञ्चकालप्रक्रियाभगवदालयप्रतिष्ठापूजनादिपद्धतीनां कर्मयोगान्तर्भावः स्थित एव । वाराहे च, 'पाञ्चरात्रं भागवतं मूलरामायणं तथा । पुराणं श्रीभागवतं वेदो विष्णुरितीरितः' इत्युक्त्वा
रुद्रो विष्णुप्रचोदितः स्वप्रकाशकानि विष्णोरप्रकाशकानि च क्षुद्रसाक्षाणि चकरोत्युक्तमिति च दर्शितमत्र ।

बुद्धियुक्तो जहातीत्यत्र मुक्तेशान्मात्रासाध्यत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वञ्चोक्तम् । स्वस्वरूपसुखा-
नुभव एव मुक्तिः । स चाविद्यानिवृत्त्या । अविद्यैवाऽऽवरणमिति न ; ईश्वरेच्छापि । अविद्यानिवृत्त्यां
स्वरूपे बह्वंशानुभवेऽपि जक्षत् कीडन् रममाणः, स यदि पितृलोककामो भवति, संकल्पादेवास्य पितरस्त-

मुक्तिश्चिन्ति इत्यादिमुक्तकर्मबलात् पूर्णस्वरूपानन्दाविर्भावः । मुक्तानां देहाश्च च न कर्माधीनाः; न भौतिकाः । एवञ्च ज्ञानकर्मसमुच्चयो मुक्तिं प्रति सुवचो भवति । निष्कामानामीश्वरार्पणरूपाणां कर्मणां ज्ञानोत्पादकत्वमपि स्वीकृतमेव । तदा च ज्ञानं प्रति कर्म भवत्यङ्गम् । मुक्तौ सायुज्यं प्राप्तानां न दुःखम् । ये किञ्चिद्दुःखिनः, ते सालोक्यसामीप्यादिमात्रभाजः । चैद्यादयः पूर्वं भक्ता एव शापवशात् निरुद्ध-भक्तयस्तदवसाने पूर्वस्थितिभाजः । अतो भक्तिं विना द्वेषादिना मुक्तिर्न कस्यापि । युक्तमेवैतत् ; लोके ग्रहादिपीडाबलादपि दीर्घकालं वैरस्यस्यानुरक्तेऽपि दर्शनात् । पूतनादिशरीरे जीवद्वयम् । तत्र साधोर्मुक्तिः, अन्यस्य संसृतिरिति चान्यत्र तन्मतं दर्शितम् ।

तदत्र गीतायां प्रथमषट्कं साधननिरूपणप्रधान्येन प्रवृत्तम् । यथावज्जीवात्मपरमात्मज्ञानावश्यकत्वं कर्मयोगानुष्ठानेन तद्वैशद्यम्, कर्मानुष्ठानस्य च आमोक्षादत्यागः इति सर्वमिष्टम् । भगवद्विषयको योग एव षट्कोक्तः । विशिष्टाद्वैतिभिर्जीवात्मविषयकयोगपरतया व्याख्याताः सर्वे भागाः परमात्मविषयकतयैव व्याख्याताः । तत्र ब्रह्मविषयकपरोक्षज्ञानानन्तरमपरोक्षसाधनोपाय उक्तः, 'तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः' इति । यथैतत्, तथा सर्वेषामात्मनां साम्यदर्शनञ्चापरोक्षसाधनं भवतीति च । अष्टमे चाध्याये साधका द्विविधा व्याख्याने दर्शिताः, केचित् भक्तिप्रधानाः, अन्ये वायुजयादिप्रधानाः । वायुजयादिरहितानामपि ज्ञानभक्तिवैराग्यसंपूर्णानां भवत्येव मुक्तिः । ज्ञानाद्यसंपूर्णानामपि वायुजयादिना भवति मुक्तिः । सा त्वरूपा, परं तु शीघ्रमित्युक्तम् । कृत्स्नस्याष्टमस्यैकरूपोपासनपरत्वं मेवेष्टम् । 'अनिमिता भगवति भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी । जरयत्याशु या कोशे निर्गीर्णमनलो यथा ।' मध्यम-भक्तानां नारायणाश्रयणं मोक्षार्थम् । उत्तमभक्तानां नारायणार्थैव वृत्तिः । मोक्षोऽपि नारायणार्थमपेक्ष्यते । यमेवैव वृणुते तेन लभ्य इति भाष्ये उदाहृतम् । भक्तमेव वृणुत इति तत्र व्याख्या । भक्तेः संपादनाय सप्तमे ऐश्वर्यप्रपञ्चनम् । न तु, 'न च मत्स्थानि भूतानि' इति जगन्मिथ्यात्वोक्तिः । ऐश्वर्यनिरूपणार्थं प्रक्रम्य मिथ्यात्वकथनस्यायोगात् 'मत्स्थानि सर्वभूतानि' इति प्रागुक्तमप्रतिषेध्यम् । उत्तरवाक्ये त्वयमर्थः—भूतानां प्राणिनां तत्रतत्र स्थितानां लोके तत्तद्देशवर्तितया स्वात्मोपलम्भोऽस्ति । परमात्मनि स्थितो तु तद्रूपदेशघातित्वे सत्यपि भूतानां तद्द्रष्टृत्वेनोपलम्भो नास्तीत्युच्यते, त्वगिन्द्रियाम्राहृत्वात् परमात्मनः । अष्टमे उपासनविधानम्, नवमे सप्तमोक्तं स्वैव प्रपञ्चनम् । तदुपयोग्यजुनप्रार्थनापूर्णं दशमैकादशयोः । अन्ते च निगमितम्, "भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्चेति । अतो दर्शनमेवोपायः अर्चिरादिद्वारागतस्यैव फलप्राप्तिः । २-३९ श्लोके, 'बहुना किमिहोक्तेन यावत् श्वेतं न गच्छति । योगी तावन्न मुक्तः स्यात् एष शास्त्रार्थनिर्णयः' इति । नूनं श्वेतद्वीपवासिनां यावत् पारमैकान्त्यम्, तावत् भक्तानां मुमुक्षूणामपेक्षितमिति तदर्थः स्यात् । स्वरूपानन्दानुभवो मुक्तिरिति वदद्भिरपि भगवत्किंकरत्वं नोपेक्षितम् । लिखन्ति च, न मोक्षसदृशं किञ्चित् अधिकं वा सुखं क्वचित् । ऋते वैष्णवमानन्दं बाङ्मनोऽजोचरं हि यत् इति । आनन्दस्य बाङ्गमनसागोचरत्वेऽपि मुक्तौ तारतम्यमेषामिष्टम् । तदुक्तम्, (२-५२) मुक्तिमनिच्छन्त एव भगवद्भक्ताः ये

मुच्यन्ते, ते प्रशस्यन्ते, 'नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादम्, नैकात्म्यतां मे स्पृहयन्ति केचित्, एकत्वमप्युत दीयमानं न गृह्णन्ति' इत्येवम् । इच्छतामपि मुक्तिर्भवति सुप्रतीकादीनाम् । यद्युभयेषामविशेषः, तदा कथं स्तुतिरनच्छताम् । इयं श्रुतार्थापत्तिः । वचनञ्चास्ति, "योगिनां भिन्नलिङ्गानां माविर्भूतस्वरूपिणाम् । प्राप्तानां परमानन्दं तारतम्यं सदैव हि" इति, "न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कदाचन । मद्भक्तियोगात् ज्ञानाच्च सर्वान् अतिशयिष्यसि" इति च । साम्यवचनं तु प्राचुर्यविषयम्, दुःखाभावमात्रविषयश्चेति । अन्यदप्यानन्दतारतम्योपपादकं भाष्यार्थदर्पणभूमिकार्यां दर्शितमनुसंवेयम् ।

एवमेकादशपर्यन्ते वृत्ते, द्वादशे किञ्चिदनुनः पृच्छति, भवदुपासकानामव्यक्तोपासकानाञ्च मध्ये के योगवित्तमा इति, प्रश्नोऽयं पूर्वं द्विविधोपासकोपन्यासे कृत एव हि घटते । द्वैतिभिः परमात्मोपासनमेव प्राग्वृत्तमभिमतमिति कथं प्रश्न इति चेत्—तत्राहुः—एकमात्रोक्तावपि प्रमाणबलसिद्धद्वितीयग्रहणेन प्रश्नो घटत एवेति । तच्च द्वितीयमुपासनं न जीवात्मविषयकम्, किं तु लक्ष्मीविषयकम् । लक्ष्म्याः जीवकोटिविर्भूतत्वं भगवदत्यन्तप्रियत्वं भगवत इव सर्वव्यापित्वं सर्वप्राणिधारकत्वं सर्वजीवजननीत्वमित्यादि द्वैतीष्टम् । जीवभूतामित्यस्य जीवप्राणधारिणीमित्यर्थः । "उपास्य तां श्रियमव्यक्तसंज्ञां भक्त्या मर्त्यो मुच्यते सर्ववन्धैः" इति च तदुपासनस्य मुक्तिहेतुत्वे वचनम् । तन्महिमपराणि च वचनानि बह्व्युपन्यस्तानि । तस्या अव्यक्तशब्दवाच्यता च मायाधिष्ठात्रीत्वात् । अत एव ब्रह्मशब्देनापि पूर्वं लक्ष्मीरुक्ता । तत्प्रकृत्यधिष्ठात्री हि सा । अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं....निचाय्य तमिति कठश्रुतिः प्रकृतेरुपासनं यदाह, तदपि लक्ष्मीविषयकमेवेति । तदत्र भगवतोक्तं लक्ष्मीविषयकमुपासनमधिकतरक्लेशसाध्यमिति । तर्हि किमर्थं तद्विधानमिति चेत्—तदुपासकानां पश्चात् भगवदुपासनं शीघ्रमेव संप्रसूयते । किञ्च सुव्रतानां क्षिप्रं महदैश्वर्यं ददाति देवी ; न तु देव इति विशेषः । ततस्तल्लिप्सया अव्यक्ताभिमानिलक्ष्मीदेव्युपासने येऽवतरन्ति, तैः क्लेशः सङ्घः । ननु अव्यक्तपदेन प्रकृतिं गृहीत्वैव प्राकृतशरीराणामितरदेवतानामुपासकाः योगवित्तमा भवन्ति न वेत्येव द्वादशाध्यायप्रश्नार्थोऽस्ति चेन्न; तासां मोक्षार्थोपास्यत्वाभावात्, योगिनामपि सर्वेषामिति प्रागेव तन्निरासाच्च । लक्ष्मीस्तु तत्र न वार्यते, एतदुपासनस्यापि मोक्षहेतुत्वोक्तेः । देववान्तरवत् प्राकृतदेहशरीरकत्वाभावात् जननीत्वाच्च तदुपासनमुचितमिति । एतदुपासनेऽपि, "दृष्ट्वा च सा भक्तिमतीव विष्णौ दत्त्वोपास्यै सर्वविधार्थं शिञ्जति" इति तदनुग्रहपूर्वकं भगवदुपासनस्यापि मोक्षार्थं कार्यतया विलम्बाधिक्यमेवेति समाधानम् । एवञ्च (१४-२६) ब्रह्मभूयायं कल्पते, ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्' इत्यदौ स्वस्मात् अभिन्नतया भिन्नतया च ब्रह्मनिर्देशोऽप्यर्थः सुस्थः, ब्रह्मभूयशब्दोऽत्र प्रकृतिभूयवाची । प्रकृत्यधिष्ठात्र्या लक्ष्म्या साम्यमश्नुते, ब्रह्मणः प्रकृतेः लक्ष्म्याः प्रतिष्ठाऽहमित्यर्थः । १८-५३ ब्रह्मभूयाय कल्पते इत्यन्यत्र तु ब्रह्मभूयं—ब्रह्मणि स्थितिः सर्वदा तन्मनस्कत्वम् । अनन्तरक्लोके ब्रह्मभूत इत्यस्य च स एवार्थः परब्रह्मैकमनस्क इति । अतो न जीव इह ब्रह्मशब्दोक्तः इति ॥

एवं माध्वभाष्यादिदर्शितरीतौ विभाव्यमानायाम्, गीताशास्त्रे जीवात्मतत्त्वज्ञानं निष्कामकर्तुमुद्यमानं परमात्मध्यानं तन्मूलं तद्दर्शनं मोक्ष इत्येतावदुच्यते ; जीवध्यानतत्फलकैवल्ययादिकं तु नात्र स्पृश्यत इति वक्तव्यं भवति । तदत्र किञ्चिदिह विमुच्यते—द्वादशोऽध्याये, 'ये चाप्यक्षरमव्यक्तम्' इति भगवदुपासनातिरिक्तं प्रस्तुत्य द्वयोरुपासनयोस्तारतम्यं जिज्ञासतेऽर्जुन इति निश्चपचम् । तदिदमुपासने प्रागुक्तमेवेति पक्ष एव प्रशस्तारत्नम् । अप्रसक्तविषयप्रश्नायोगात् ; अपूर्वस्योपासनस्य च द्वैतिविवक्षितस्य स्फोरकं न किञ्चिदिह लक्ष्यते । लक्ष्मीविषयकोपासनञ्चेत् अविवक्षितम्, ये चाप्यक्षरमव्यक्तमित्यत्र, ये चापि जननीं लक्ष्मीमित्येव प्रायोक्ष्यते । न हि अव्यक्ताक्षरपदयोः लक्ष्म्यां रुद्धिः, न वा पूर्वैव प्रयोगः । अव्यक्तं प्रधानम्, तदभिमानित्वात् तद्ग्रहणमिति तु क्लिष्टगतिरेव । किञ्च लक्ष्मुपासनस्य साक्षान्मोक्षोपधायकत्वं न माघ्वेष्टम् ; तदनुग्रहबलसिद्धात् भगवदुपासनत एव मोक्ष इत्युक्तत्वात् । एवञ्च कथं लक्ष्मुपासके योगवित्तमत्वशंका । ब्रह्मरुद्रेन्द्रादीनां पृथक्पृथक्लोकाधिकारसत्त्वात् स्वतन्त्रतदुपासनप्रसक्तिरस्ति । अतस्तत्र वक्तव्यमस्थिरत्वादिकं प्रागेवोक्तम् । अतः स्वरसतः पृथक्-लक्ष्मुपासनं मोक्षाय न प्रसजति । अस्य च लक्ष्मीपरत्वमव्यक्तम् । तत्परत्वे चाक्षरं न किञ्चिदव्यक्तमस्ति । गीतायामेवाष्टमे, 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' इति एतत्पदद्वयसाहचर्यात् उभयत्रैकाग्र्यं नुमन्तव्यम् । न च तत्र लक्ष्मीपरत्वं तदिष्टम् ; परमात्मपरतयैव व्याख्यानात् । शक्यते तु तथा व्याख्यातुम् ; सप्तमे, भिन्ना-प्रकृतिरष्टधेति अपरां प्रकृतिं निर्दिश्य पश्चादुक्ता परा प्रकृतिः जीवभूता हि सर्वजीवप्राणधारिणी लक्ष्मीरिति व्याख्यातम् । तद्विद्वापि अव्यक्तसंज्ञके लीयन्ते इति प्रस्तुतात् अव्यक्तात् अपरप्रकृत्याख्यात् परो भावोऽयमव्यक्तो लक्ष्मीरिति सामञ्जस्यात् । तदुपासनस्यापि मोक्षहेतुत्वं तद्दर्शितमेवेति, 'तमाहुः परमो गतिम्' इतीदमपि घटते । एवं तर्हि लक्ष्म्याः सर्वभूतप्राणधारकत्वस्येष्टत्वात् उपरि परमपुरुषभावे, 'यस्यान्तस्थानि भूतानि' इति वचने न घटेतेति इदमपि परमात्मपरमेव स्वीकृतमिति चेत्—तर्हि स्वान्तस्थसर्वभूतकव्यक्तिभिन्नः पूर्वोक्ताचेतनाव्यक्तभिन्नश्च जीव एवाव्यक्ताक्षरपदवाच्यो भवतु । तल्लभस्य परमगतित्वं लक्ष्म्याः परमगतिस्त्ववत् परस्परया भवत्येव । अव्यक्तोऽक्षर इति पुल्लिङ्गनिर्देशश्च जीवपरत्वे सुघटितः । एवञ्च तद्धाम परमं मम इति धामशब्दोऽपि यथाश्रुतार्थो भवेत् ; धामशब्दस्य स्वरूपपरतया व्याख्यानस्याप्रसिद्धार्थकत्वदोषदुष्टत्वात् । अत एव सप्तमे पराप्रकृतिर्जीवभूतेत्यत्रापि जीवप्राणधारिणीति क्लिष्टार्थकत्वपेनेन लक्ष्मीपरत्ववर्णनं विहाय साक्षाज्जीवपरत्वमेव श्रेयः । एतद्योनीनि भूतानि इत्युक्तं चेतनमिश्रत्वं भूतेषु न हि व्याहृत्यते । अतश्च तत्समानार्थकताया एव युक्तत्वात् द्वादशे, ये चाप्यक्षरमव्यक्तमिति जीवपरमेव । तदुपायस्य निष्कृष्टत्वात् कथं तारतम्यविचार इति चेत्—मतल्लयेऽपि तत्तदभिमतार्थे तारतम्यविचारानुपपत्तिरस्ति, तत्समाधानं तु यथायथमाशयविशेषप्रदर्शनेन कार्यम् । कृतञ्च गीताभाष्य एवासदीये तत् । वस्तुतोऽस्माभिः पञ्चामिविधायाः जीवविशेष्यकोपासनरूपायाः अन्यासाञ्च विधानां परमात्मविशेष्यकोपासनरूपाणां स्वीकारात् सर्वासां मोक्षहेतुत्वाच्च तल्लोभयत् कुलप्रवृत्तस्य योगवित्तमत्वमिति विचारो द्वादशाध्यायविवक्षित इति अनायासेन निर्वाहः कर्तुं शक्यते ।

अथापि ज्ञानीत्वात्सैव मे मतम् इति पञ्चाग्निविद्यानिष्ठव्यतिरिक्त एव श्रेष्ठग्रन्थस्य प्रागुक्ततया, तत्र फलविलम्बादेः प्रागेव ज्ञाततया, अज्ञातफलशैश्वर्याशैश्वर्यविषयकत्वमत्र उत्तरवाक्यावसेयमिति विमृश्य सामान्यतो जीवात्मोपासनपरत्वमस्मादिष्टम् ।

न च जीवात्मोपासने प्राक् कुत्रापि नोक्तमिति शङ्क्यम् ; द्वितीये तदुपासनस्यैव स्वरसतः प्रतीतेः । तथाहि—नत्वेवाहमिति स्वस्वरूपकथनेनोपक्रमेऽपि 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये' इत्येतच्छ्लोकात् पूर्वो भागो जीवात्मविषयक इति सर्वसमतम् । अत एव तत्र परमात्मप्रस्तावो जीवात्मनिरूपणशेषतयेति तद्व्याप्येऽपि भाषितम् । एवं सति नत्वेवाहमिति भगवता स्वात्मोपक्रमः, 'जीवो गृह्यमाणः सर्वदा स्वशेषतयैव ब्रह्मः, न स्वतन्त्रतया' इति ज्ञापनार्थः । तत्र न जायत इत्यादेरिव, नित्यः सर्वगतः, अच्युक्तोऽयमित्यादीनामपि साक्षाज्जीवपरत्वे संभवति परमात्मपरत्वकल्पनमयुक्तम्, प्रस्तुतजीवाभेदेनैव तत्प्रतीतेः । ननु असेदग्रहणमिदं विम्बप्रतिविम्बभावकृतम् ; प्रतिविम्बता चावश्यं वक्तव्या ; तदानीमेव जीवस्याकर्तृत्वं परमात्मनः कर्तृत्वं च सर्वलोपरि वक्ष्यमाणमुपादितं भवति । न हि प्रतिविम्बस्य पृथक्-कार्यकर्तृत्वमस्ति लोके इत्युपपादनमिदानीं भवतीति चेन्न—शारीरके, कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यारभ्य जीवस्य कर्तृत्वं सम्यगुपेयाद्य, इह कर्तृत्वाविमानत्यागविधिं हेतूकृत्य, "अधिष्ठानं तथा कर्ता करणञ्च पृथग्विधम् । विविधा च पृथक्चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चमम्" इत्यत्र कर्तृपदेन ईश्वरं दैवशब्देनादृष्टञ्च गृहीत्वा जीवस्य पञ्चकेऽनन्तर्भावस्य 'केवलं तु यः' इत्यत्र केवलपदेन तस्य निष्क्रियत्वप्रतिपादनस्य च विरुद्धत्वात् । गीतायां विम्बप्रतिविम्बभावाप्रतीतिश्च । उपाधिमूलप्रतिविम्बतां विनैव चन्द्रमुखादिविष तद्विन्नत्वविशिष्टतादृश्यस्य सूत्रपादतया उपनिषत्स्वप्नप्रतीतस्य तस्य स्वीकारस्यानपेक्षितत्वाच्च । प्रतिविम्बशब्दः काचित्को लक्षणयैव निरुद्धः, विम्बादिवोद्भूतो विम्बः इत्यादाविव ।

आस्तां स विषयः, प्रकृते सर्वं पदं जीवपरतयैव निरुद्धम् । अणोः कथं सर्वगतत्वमिति चेत्—त्रिलोक-संस्कारिणो नारदस्येव संसारं सर्वलोकसञ्चारिणो जीवस्य कालभेदेन सर्वसंबन्धात् सर्वगतत्वोपपत्तेः । उपरि 'देही नित्यमवधोऽयम्' इत्येवं जीवप्रस्तावस्यैव दर्शनाच्च मध्ये अर्थान्तरग्रहणमयुक्तम् । एवं सांख्यमुक्त्वा कर्मयोगमारभ्य तत्र बुद्धियोगः कश्चिदुपदिष्टः । एतदुभयानन्तरं परमात्मप्रस्तावं विनैव, 'समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसीति कथितो योगः प्रस्तुतजीवविषयक एव युक्तः । एवञ्च स्थितप्रज्ञादिशब्दानां परमात्मप्रज्ञापरत्वं न प्रकरणानुगुणम् । एवञ्च आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः इति आत्मपदम्, आत्मौ-पम्येन सर्वत्रेत्यादाविव स्वात्मपरमेव स्वरसम् । ननु, 'तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मन्तरः' इत्युच्यते इति चेत्—नत्यमुच्यते । तद्वदत्तासच्छब्दं विना आत्मशब्दप्रयोगादेव मित्रार्थकत्वं सुग्रहम् । अत्र परमपुरुषप्रस्तावस्तु जीवात्ममध्यानस्येन्द्रियजयकार्यतया तज्ज्ञस्य च दुर्लभत्वेन दुष्करत्वंशकार्या भगवतोपदिश्यते मदीयदिव्यमंगलविग्रहमध्यानेन जितेन्द्रियभूतेन जीवात्ममध्याने कार्यमितीति सुस्थम् ।

तत्रान्ते एषा ब्राह्मी स्थितिरित्युक्तं कथमिति चेत्—न किञ्चिदेतत्, जीवात्मज्ञानस्यापि परम्परया ब्रह्मप्रापकत्वात् । 'यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ । समदुःखपुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते'

इति शीतोष्णादितितिक्षामात्रेऽप्यमृतत्वमुक्तम् । समत्वबुद्धिमात्रेऽपि, 'कर्मबन्धं प्रहास्यसी'त्युक्तम् । अङ्गिफलस्याङ्गे आरोपः सर्वत्र प्रसिद्धः । तदेव फलं परममुद्दिश्येदं क्रियत इति बुद्धधनुर्वर्तनार्थमेवम् । किञ्च ब्रह्मशब्दो जीवपरोऽपि भवति, गीतायां तत्र भूरिप्रयोगात् । तथाहि—परं ब्रह्म परं धामेत्यत्र परमात्मपरतया प्रयोगेऽपि प्रायोऽर्थान्तर एव केवलब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते—कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि, मम योनिर्महद् ब्रह्म, ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा इत्येवम् । तत्र अव्यक्ताक्षरशब्दद्वयसहप्रयोगः जीवात्मविषयकतयैव गीतायामिति यथा, तथानियमाभावेऽपि, प्रायो जीवपरत्वमेव । तथा हि—कर्मयोगसिद्धिं प्राप्तेः ध्यानयोगपरो नित्यं....निर्ममज्ञान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते, ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा—इत्यत्र ब्रह्मभावः न परमात्मभावः, ब्रह्मभूतस्य पश्चादेव 'समस्सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्' इति भगवद्भक्तिलाभस्य वचनात् । भगवद्भक्तेः पूर्वं जीवात्मस्वरूपयाथात्म्यज्ञानमपेक्षितमिति निर्विवादम् ; द्वितीये 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये' इत्येतावत्पर्यन्तं तदुपन्यासात् । विद्याविनयसंपन्ने....पण्डिताः समदर्शिनः इति सर्वजीवसाम्यदर्शनमपि भगवद्भजनकारणमिति सर्वस्वीकृतम् । तत्र भगवतः सर्वत्र व्याप्तिरित्येतावन्मालेण साम्यमिति संकोचे प्रमाणं नास्ति । सर्वसाम्यदर्शनञ्च स्वरूपदर्शनानन्तरमेव भवितुमर्हति । तदिदं 'ब्रह्मभूयाय कल्पते, ब्रह्मभूतः' इत्यनेन प्रदर्श्य, 'समः सर्वेषु भूतेषु' इति तदनन्तरभावि साम्यदर्शनमुपन्यस्य मद्भक्तिं लभते पराम् इति भक्तिलाभः पश्चादित्युच्यते । स्वरूपसाक्षात्कारात्मकश्च ब्रह्मभावः ध्यानयोगसाध्य इति ध्यानयोगपरो नित्यमिति वदेनोच्यते । इदमेवाद्यस्तात्, 'सिद्धिं प्राप्ते यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे' इत्यारब्धम् ।

एवमत्र ब्रह्मशब्दस्य शुद्धजीवस्वरूपपरत्वे प्रतीते, पञ्चमे 'पण्डिताः समदर्शिनः' इति सर्वात्मसाम्यमुक्त्वा, 'निर्दोषं हि समं ब्रह्मे'त्यनुवादस्थले ब्रह्मपदं जीवात्मपरं प्रतीतं तथैव स्वीकार्यम् । नेदं समदर्शनं समभूतपरमात्मदर्शनम् । समस्सर्वेषु भूतेष्वित्येव जीवगतसाम्यस्यैव ब्राह्मत्वात् । अतस्तत्र 'तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः, ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः, स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा, स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति, लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणम्, अभितो ब्रह्मनिर्वाणम्' इति तत्प्रवृत्तिस्थितानि सर्वाणि ब्रह्मपदानि अविशेषात् जीवस्वरूपपरतयैव समन्वितानि । निर्वाणपदस्य (2-72) 'निर्वाणमुच्छति' इत्यत्र, 'कायो वाणं शरीरञ्च' इत्यभिधानकोशम्, 'एतद्वाणमवष्टभ्य' इति प्रश्नोपनिषत्प्रयोगश्च प्रदर्श्य शरीरपरत्वोपपादनेन अशरीरमित्यर्थवर्णनं तत्कृतं ब्रह्मपदेन शुद्धजीवग्रहणस्य सुतरामनुकूलम् ।

एवञ्च द्वितीयेऽध्याये जीवध्यानमेवोपन्यस्य 'एषा ब्राह्मी स्थितिः' इति ब्रह्मशब्दप्रयोगं तलोपक्रम्य उपरितत्ताध्यायेषु ध्यानदर्शनाद्यवसरेषु तमेव ब्रह्मशब्दमावर्तयतीति परिशीलने जीवध्यानसाक्षात्कारौ गीताविवक्षितविति संमन्तव्यं भवति । तावता ब्रह्मार्पणमित्यादौ परब्रह्मपरत्वम्, 'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि' इत्यत्र संदर्भानुसारात् देहपरत्वमिति तत्र तत्र यथाहर्मथान्तरवचनं नानभिमतं भवति ।

न च जीवात्मनो ध्यानमेवाप्रामाणिकम्, कार्यं तु जीवज्ञानपूर्वकं परमात्मध्यानमेवेति कश्चित् वक्तुमर्हति ; 'उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु' (1-3 19) इति अपहृतपाप्मादिविशिष्टजीवस्वरूप-

परतायाः प्रजापतिवाक्यस्यावगमात् । तत्रैव प्रजापतिवाक्ये तद्ध्यानस्यापि विधानात् । पुराणादिषु 'दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्ताकाः' इत्यादिना अन्यक्तमहदहंकारेन्द्रियाद्युपासनानां फलमेदस्य जीवात्मोपासने ततः फलस्यातिशयितस्य च कथनात् । कैवल्यस्य जीवात्मज्ञानलभ्यतायाः सांख्याद्युक्तायाः सर्वात्मना निषेधे प्रमाणाभावाच्च । ध्यानं दर्शनहेतुरिति परमात्मविषये स्वीकृते हि । तथाऽत्रापि स्यात् ।

अतः प्रथमषट्कस्य जीवसाक्षात्कारार्थजीवध्यानपरत्वमेव युक्तम् । 'युञ्जन्नेव सदात्मानं योगी नियतमानसः' इत्येवं मामित्यप्रयुज्य आत्मानमिति प्रयोगः जीवस्य स्वात्मोपासनपरत्वमेव स्वरसतो दर्शयति । एवं जीवात्मयोगमेवोपन्यस्य, योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेनान्तरात्मना इति वाक्येन, परमात्मविषय-कयोगस्य सप्तममारभ्य वक्ष्यमाणस्य प्रस्तावं कुरुत इति भेदप्रतीतिर्न हातव्या । एवं 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा' इत्यादौ तुशब्दादिना पूर्वोपन्यस्तस्य परमपुरुषमिन्नविषयकत्वज्ञापनमपि समञ्जसम् । यथा मद्भक्तिं लभते परामित्येतदनुसारेण ब्रह्मभूयाय, ब्रह्मभूत इत्यस्यार्थान्तरपरत्वम्, तद्वत् । 'ये तु धर्म्यमूर्तमिदं यथोक्तं पयुपासते....भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः' इति तुशब्देन, अतीवप्रियतमत्व-कथनेन च ततः प्राक् जीवात्मचिन्तनमेवाधिकृतमिति प्रतीतमप्यन्यथितं न भवति ।

अद्वैतिनो जीवपरैक्यमुपगम्य भक्तिविधायकवाक्यान्वयि जीवज्ञानपरतया ग्रन्तीति तत्परिहाराय तत्प्रत्यनीकतया जीवध्यानविधायकवाक्यानामपि परमात्मध्यानपरत्वं वक्तव्यमित्याग्रहो न घटते । अतो यथायथं द्वैतिभिर्जीवपरात्यन्तभेदनिष्ठैः जीवध्यानपरतया केषाञ्चित्, भगवद्ध्यानपरतया चान्येषां निर्वाह एव शोभनः । तत्रतत्र गीताकल्पाख्यं ग्रन्थं प्रमाणत्वेनोपन्यस्य वाक्यानां स्वीकार्थपरत्वस्यैव स्थापनं तु विचार्यम् । ब्रह्मसूत्रादौ स्वाभिमतार्थस्थापनाय ब्रह्मकारुण्यो ग्रन्थः, गीतायां गीताकल्पाख्यश्च ग्रन्थ उदाह्रियते । तदीयवाक्यराशयपेक्षयाऽपि तन्मतस्य स्पष्टतरं प्रतिपादक ईदृशो ग्रन्थो न तदन्यमतस्यैः प्रमाण-त्वेनाभिमान्येत । यथा शांकरमतस्य ततः प्राक् गौडपादाचार्यः, रामानुजमतस्य यामुनमुनिश्च यथाव-त्प्रवर्तकः, तथा आनन्दतीर्थीयस्यापि ततः प्राक् प्रवर्तकः कश्चिदासीत् तत्कृतस्तोत्रदशो ग्रन्थ इति यदि कश्चित् वक्तुमुत्सहेत्, तदवश्यमेवितदर्थं भवेत् । तथैव लक्ष्यते ग्रन्थसरणिः । परं तादृशः कश्चिदाचार्यः प्रागासीदिति न तन्मतस्यैरुक्तमस्ति । माध्वमते उदाह्रियमाणाः श्रुतयः कामं श्रुतित्वेन निर्दिशात् न सहसा न्यक्क्रियेरन् ; ईदृशस्तु ग्रन्थाः कियत् प्रामाण्यं बहन्तीतीदमद्य यावत् न विमर्शपथमतिक्रामति ।

यथेतादृशग्रन्थप्रामाण्येन आनन्दतारतम्यमपि मुक्तौ साधयेत्, न तत्र विश्वसनीयता । २-५२ श्लोके प्रसंगात्, 'योगिनां भिन्नलिङ्गानामाविर्भूतस्वरूपिणाम् । प्राप्तानां परमानन्दे तारतम्यं सदैव हि' इति, यथा भक्तिविशेषः, तथा मुक्तिविशेषोऽपि' इत्यादिकमुपन्यस्तं कुलत्यमिति विचार्यम् । तत्तदपेक्षितसा-लोच्यसामीप्यसारूप्यमात्रलाभनिवन्धनतारतम्यपरत्वमात्रेण निर्वहणीयं वा । मुक्तिमनिच्छन्तो भक्ताः मुक्ति-मिच्छद्भ्योऽधिकत्वेन ह्लाध्यन्ते, तस्मात् मुक्तौ तारतम्यं स्यादिति अहोऽपि न स्थाने । मुक्तिसाधनाङ्गतया-कर्मकरणात् । निष्पन्नोपायक्रियमाणं कैङ्कर्यरूपेण कर्मानुष्ठानं श्रेय इत्येतावतैव तारतम्यसिद्धेः । कचिदति-शयवर्णनम्, 'तुल्यमा लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवेत् । भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुताऽऽशिषः' इतिवत्

इह दुर्लभलाभप्रशंसैव । विद्याविनयसंपत्तेः....धपाके च पण्डिताः समदर्शिनः, येषां साम्ये स्थितं मनः, परमं साम्यसुपैतीति सर्वात्मसाम्यविषय इव मिथो वैषम्यमपि जीवस्वरूपगतमित्यत्र संप्रतिपन्नप्रमाणादर्शनेन सर्वपापमोक्षेऽपि ज्ञानपूर्व्यभावसाधकप्रमाणाभावेन च स्वरूपानुभवरूपानन्दे वा इतरानुकूलवस्तुनभवरूपा-
नन्दे वा वैषम्यस्य दुर्धचत्वात् । गीतायामानन्दतारतम्यादिप्रस्तावस्येषदप्यभावेन प्रासङ्गिकेऽत्र विषये विस्तर इह भूमिकायां नोचित इति विरम्यते । प्रकृते वक्तव्यं तावदेतावत्—यथा भक्तिविधायकगीता-
वाक्यानां जीवब्रह्मैक्यपरतया व्याख्यानं शांकरभाष्यस्थं न हृद्यम्, तथा जीवोत्सोपासनपरतया प्रतीय-
मानानां वाक्यानामपि परमात्सोपासनपरतया वा लक्ष्युपासनपरतया वा व्याख्यानमपि द्वैतिसंमतं न हृदयंगमम् । अतः कर्मयोगज्ञानयोगकृतात्मावलोकनानन्तरक्रियमाणपरभक्तिरूपोपायसमधिगम्यः श्रीमान्
नारायण इत्ययमेव गीतार्थ इति । एवं प्रसिद्धमततत्त्वव्याख्याप्रक्रियाभेदविमर्शो व्यधायि । अन्यमत-
प्रक्रियाश्चैतच्छायापन्नाः तत्तत्तत्त्वेष्वेदेऽपि न प्रेक्षकैरादरेणेह वीक्ष्यन्त इति एतावति स्वीयते ॥

दूषकोक्तिपरीक्षणम्

इत्थंभूतमिदं भाष्यमिमां तात्पर्यचन्द्रिकाम् । द्राघिष्टेऽपि गते काले द्वौ प्रवृत्तौ परासितुम् ॥ १ ॥
एको वेंकटनाथाख्यो भाष्यमात्रं व्यचारयत् । वेल्लंकोण्डो रामरायः सटीकं भाष्यमस्पृशत् ॥ २ ॥
मन्वरामानुजोकार्थखण्डने तत्परोऽपि सन् । आयः स्वतन्त्रव्याख्याता कचिन्नस्सुतिमचनुते ॥ ३ ॥
अत्यति स्वमतेऽप्येवं मधुसूदनसरस्वतीम् । अज्ञातास्मन्मतस्त्वन्य आग्रही व्यर्थविस्तरः ॥ ४ ॥
कचित् कर्णकटोरोक्तावेकस्यान्योऽनयोद्वयोः । किं कनिष्ठः किमु ज्येष्ठ इति तर्कः प्रवर्तते ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमः शांकरार्थस्थापनेदम्परोऽपि तत्रतत्र तदुक्तं विहायान्यदपि स्वालोचितं पराभिमतं
वाऽनुसृत्य स्वतन्त्रं व्याख्याति । सहृदयो भवन्निव गीतागतशब्दस्वारस्यानुभवव्यग्रो विस्तरेण
व्याकुर्वन् स्वमताभिनिवेशे सत्यपि स्वगौरवितमधुसूदनसरस्वत्याधुक्तमपि बहु तिरस्करोति ;
श्रीधरीयमपि । द्वितीयस्तु शांकरभाष्यस्य व्याख्याता परोक्तं सर्वं खण्डनीयमित्याग्रहमात्रेण
प्रवृत्तोऽस्मन्मतप्रक्रियामविज्ञायैव किमप्याह । शांकरभाष्यं तु यथाशक्ति अवधाय विमुशति ।

तादृशोक्तिविमर्शायै पृथग्यत्नत्यजाऽधुना । स्थालीपुलाकनीत्यैव दोष ईषत् प्रदर्शयते ॥

तत्रेमौ प्रथमद्वितीयौ अस्मदाचार्यान् रामानुजः वेदान्तदेशिकः इत्येकवचनेन निर्दिशतः,
प्रथमः खण्डनाकसरेऽपि मधुसूदनसरस्वत्यादीन् बहुवचनेन गृह्णातीति विमुश्य तास्माभिर्विप्रनायमा-
नैर्भाव्यम् ; स्वमतस्थेषु गौरवस्य अन्यत्र तदभावस्य च सर्वसाधारणत्वात् ।

तत्र प्रथमेऽध्याये शांकरभाष्ये तद्विवरणाभावेऽपि श्लोक एकैकोऽप्याभ्यां व्याख्यातः, यथा
शांकरभाष्यानुसारिणि पैशाचभाष्ये । तत्र दुर्योधनस्य यत् द्रोणाचार्यं प्रति वचः, किं तत्
अन्तर्विषादमूलकम् उतोत्साहमूलकमिति विमर्शो उत्साहमूलकमिति पक्षनिरसनेन विषादमूल-
कत्वमेवास्मदभाष्यानुसारेण चन्द्रिकायां व्यवस्थापितम् । तत्र प्राचीनः पैशाचभाष्यकारः द्रोणा-
चार्यस्य खशिष्यधृष्टद्युम्नाधिष्ठितत्वात् पाण्डवसेनायामादरोऽस्तीति मन्वानो दुर्योधनः पाण्डवसेनां
स्वसेनाञ्च प्रबलशूरभूयिष्ठत्वेन प्रशस्य तथाप्यसहर्षं पाण्डवबलविजये असमर्थमेवेति अपयति-
मिति श्लोकेन बोधयित्वा भीष्माभिरक्षणं प्रार्थयामासेत्याह स्म । अत्र अपयतिमिति श्लोकस्य

पैशाचभाष्योक्तः आसक्तभाष्यस्थापितश्चार्थः प्राय एक एव । अत्र अपर्याप्तमिति श्लोकम्, भीष्माभिर-
क्षितमित्यस्य भीष्माभिरक्षितमपीत्येकमर्थमुपवर्ण्य तत्रातुतः, भीष्मस्योभयपक्षपातित्वादसद्वलं दुर्ब-
लम्, भीष्मस्यान्यादृशत्वात् तद्वलं प्रयत्नमिति यथावत् व्याचक्ष्यौ । असदीयैस्तु दुर्योधनस्य विषादः
पाण्डवसेनादर्शनप्रभृति स्थित इति 'दृष्ट्वा तु' इत्येतत्प्रभृति विशदमवगम्यत इत्युपापादि ।

प्रकृतप्रथमोऽत्रासद्भाष्योक्तं दुर्योधनस्यान्तर्विषादमादित एव स्थितमंगीकृत्य, दुर्योधनो
द्रोणाचार्यं पाण्डवपक्षपातिनं मन्यमानः निजं भयमाच्छादयन् स्वपक्षं प्रशंसतीति घट्टन्, तद्वल-
प्रशंसानुकूलतया अपर्याप्तमिति श्लोकस्यार्थं वर्णयति । अपर्याप्तमित्यस्य अपरिमितमित्यर्थः "जगत्य-
पर्याप्तसहस्रभानुना" इति प्रयोगादित्याह । परमत्र पैशाचभाष्यमपि न खण्डयति, यथा 'अव्यक्तात्
व्यक्तयः सर्वाः' इति (८. १८) श्लोके प्रकृतेर्महदादयो विकारा भवन्तीति पैशाचभाष्योक्तं
शांकरविरोधादयुक्तमित्याह । अथ द्रोणतिरस्काररूपः अयनेषु च सर्वैश्वर्ये श्लोक इति चाऽऽह ।
अपर्याप्तपदस्य एतदुक्तोऽर्थस्त्वप्रसिद्धः । पर्याप्तमित्यस्य पूर्णमिति, इतोऽधिकं नापेक्ष्यत इत्येव
प्रसिद्धोऽर्थः । "पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च इहैव सर्वं प्रविलीयन्ति कामाः" इति यथा मुण्डको-
पनिषदि । द्वितीयस्त्वत्र, 'तत् तस्मात्' इत्यारभ्य यत् असञ्चन्द्रिकानिष्कृष्टेयवार्थं जगृहे,
तदाश्चर्यम् । एवं तावत् अंशतः असत्संमतार्थग्रहणमेकत्र प्रादर्शि ।

तथा प्रथमेन त्रैगुण्यविषयाः वेदाः इत्यस्य त्रैगुण्यं संसारो विषयो येषां ते वेदा इति शांकरार्थं
परित्यज्य, "त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं सत्त्वरजस्तमांसि । तत्प्रचुराः पुरुषास्त्रैगुण्यशब्देनोच्यन्ते । तद्विषयाः
वेदाः" इत्येवमस्मद्भाष्यरीतिरेवाद्विधाय । 'यावानर्थं उदापने सर्वतः संप्लुतोदके' इत्यमन्तरश्लोकेऽप्य
स्मद्भाष्यार्थ एव प्रथमेन प्रथममाहृतः ; ततस्तु, अर्थान्तरमपि संभवतीति शांकरभाष्याथोऽपि
कर्थाच्चिदन्वितः ।

अत्र द्वितीयस्तु वाक्यार्थसौष्टवमस्मद्भाष्ये मतसिद्धय खण्डयितुमपारयन् किमप्यत्र
वक्तव्यमित्यागृह्य, ब्राह्मणशब्दस्य वैदिकस्येत्यर्थवर्णनमयुक्तम् तत्त्वज्ञानरहितवैदिकदर्शनादित्याह ।
इदं तु स्वप्नेऽपि तुल्यम्, तत्त्वज्ञानरहितस्य ब्राह्मणजातीयस्य संन्यासिनश्च शतशो दर्शनात् ।
वेदाध्ययनाभावे विज्ञाने उपासने अनधिकारात् । ब्राह्मणव्यतिरिक्तक्षत्रियादेरपि वेदाध्ययनेऽ-
धिकारात्, प्रकृतेऽर्जुनं प्रति निलैगुण्यो भवेत्युक्त्वा, तव तावानेवार्थः सर्वेषु वेदेभ्यस्त्यैव
वक्तव्यतया तवेत्येतत्स्थाने प्रयुक्तस्य ब्राह्मणस्येति पदस्य विप्रवर्णपरत्वायोगाच्चास्मद्भाष्ये सामा-
न्येन वैदिकस्येत्युक्तम् । ब्राह्मणस्यैव संन्यासः, संन्यासिन एव विज्ञानेऽधिकारः इति चेदत्रोच्येत,
अर्जुनं प्रति अयमुपदेशो व्यर्थ इति विदांकुर्वन्तु । अथ चायं द्वितीयश्चन्द्रिकोक्तं ब्राह्मणशब्दार्थमेवं
खण्डयति—ब्रह्म अनितीति व्युत्पत्त्या ब्रह्मण इति शकन्धादिषु पाठकल्पनं ब्राह्मण इति
दीर्घत्वाय प्रज्ञादिषु पाठकल्पनञ्चायुक्तम्, ब्रह्मण इति प्रथमान्तशब्दप्रयोगादर्शनात् ब्रह्म
अनितीति कर्मण्यणप्रत्यये ब्रह्माण इत्येव प्रयोगप्रसंगाच्चेति । तथा च शांकररामानुजयोवाक्यार्थयोः
कतरः श्रेयानिति विषयं परित्यज्य ब्राह्मणशब्दव्युत्पत्तिविचारे गतमनेन । अस्तु तत्रानुच्यते—
ब्रह्मानितीति नोक्तं चन्द्रिकायाम् ; किंतु ब्रह्म अणतीति । माध्वभाष्येऽप्येवमेव । परं तत्र ब्रह्म-
अण इति स्थिते ब्रह्माण इत्येव प्रयोगः स्यात् ; न तु ब्राह्मण इति इत्यालोच्य जयतीर्थत्याख्यायां
वर्णविपर्ययः (आकारस्य अकारस्य च विपर्ययः) निरुक्तवशादित्युक्तम् । चन्द्रिकायां व्याकरणमपि
प्रदर्शयते, शकन्धादेः प्रज्ञादेश्चाऽऽकृतिगणत्वस्य निर्विवादत्वात् तत्र घटनमिति । यत्तु कर्मण्यणि
ब्रह्माण इति स्यादिति, तन्न ; अणप्रत्यय इति चन्द्रिकायामनुक्तेः । पञ्चाद्यं एवाल सुग्रहत्वात् ।
प्रभृथन्तब्रह्मपदस्य अण इतीपदस्य चैवात्र विग्रह इष्टः । ब्रह्म अणतीति तदर्थानुवादात्तम् । अस्तु

वा कर्मण्यण् ; तथापि शाब्दिकैः कुलशब्दमत्र गृहीत्वा कुल अट् इत्यनयोः समासः, न तु कुल-मटतीतीत्युक्त्वा, अणग्रहणे किमित्याशङ्क्य कुलटेति टाप् न स्यात्, किं तु डीप् इत्येवोक्तम् ; न तु कुलाटेति दीर्घः स्यादित्यापादितम् । तेन शकन्धादिषु पररूपोक्तावपि कुलमटतीति विग्रहदशायाम् अकारस्यैव ध्रुवणात् अकारघटितमेव रूपम् ; अणग्रहणं तु प्रातिपदिकत्वसंपादनार्थेति न तेनात्र दीर्घपितिरित्याशयो ज्ञायते । अस्मिन् कथमपि । ब्रह्मणः अण इति अच्यत्यय एवात्र विवक्षितः ।

यच्चान्यदुक्तम् ब्रह्मण इति प्रथमान्तप्रयोगो नास्तीति, तन्नोच्यते ; मा भूत् सः । प्रज्ञादिपाठसंपत्त्यर्थमेव शकन्धादिपाठस्वीकारात्, तथा लोकप्रयोगे सत्येव पाठः कार्य इति निर्वन्धाभावात् । एतदर्थं शाब्दिकैर्बोधादृतं मार्तण्डशब्दमधिकृत्य किञ्चिदुच्यते । मार्तण्डशब्द-निष्पत्तिः अकृतिगणतया शकन्धादिषु पाठेनेति शाब्दिकोक्तम् । तस्य व्युत्पत्तिः कथमिति विचार्य मृतण्ड इति कश्चिदपि ; मृत—अण्ड इति स्थिते शकन्धादिपाठात् मृतण्डः तस्यापत्यं मार्तण्डः इति । अत्रेदं वक्तव्यम्—एवं मृतण्ड इत्येवोदाहरणं कियताम्, किं मार्तण्ड इत्युदाहरणेन । अत्र-सिद्धमृतण्डपिक्लपनमपेक्ष्य एवमत्र सुवचम्—छान्दोग्ये ३. १९, “आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः” इत्यत्र “तदाण्डं निरवर्तत ; तन्निरभिधत् । ते आण्डकपाले रजते सुवर्णञ्च । रजतं पृथिवी सुवर्णं द्यौः... अथ यत्तदजायत स आदित्यः” इति मृतादण्डादादित्योत्पत्तिः प्रत्यक्षं श्रूयते । एवं मृतादण्डादुत्थ-तयैव मार्तण्ड इति तन्नाम । तन्नामस्य तस्य मृतण्डशब्देन व्यवहाराभावेऽपि मार्तण्डशब्द-निष्पत्तिमार्गमात्रं तत् । तस्य पृथगप्रयोक्तव्यत्वादेव मृतण्डेत्युदाहरणं न दत्तं शाब्दिकैः ; किंतु मार्तण्डेत्येव । तत्र मृतण्डेऽन्यदण्डग्रहणेन ततो जात इति वाऽर्थोऽस्तु ; बहुव्रीहिणा मृतण्डशब्देनाप्या-दित्यमेव गृहीत्वा प्रज्ञादिभ्योऽणेषु वाऽस्तु । तद्वदत्राप्यण् इत्याशयः । अत एव अणतीति व्युत्पत्त्या ब्राह्मण इत्येवोक्तं चन्द्रिकायाम् ; न तु ब्रह्मण इति । अतो मार्तण्डशब्देव शकन्धादिषु पाठः कार्यः ।

एवं ब्रह्म वेदः ; तत्संश्लिष्य ब्राह्मम् । तत् अणतीति तस्याण इति वा ब्राह्मण इति प्रज्ञादि-पाठं विना शकन्धादिमात्रपाठेनापि निर्वहः संभवति । अतोऽजुनस्य ब्राह्मणत्वं यादृशं क्षत्रिय-त्वावस्थायामपि संभावितम्, तद्वचनमेवात्र युक्तमिति तदुचितत्वं तत्रोदाह प्रदर्शनमात्रमेतत् ।

एवं प्रथमेन, नायं भूत्वा भविता वा न भूयः इत्यत्र शांकरं त्यक्तम् । असंज्ञाप्यमादृतम् । अपरस्परसंभूतमित्यत्रान्ते असंज्ञाप्यरीतिरेव । एवं बहुत्र । तथा “तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः” इति श्लोकेऽपि । तत्र पूर्वं ‘यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि’ इत्युक्तम् । तर्हि कथमिन्द्रियनिग्रह इत्यत्रोपायोक्तिरिह । अत्र मत्पर आसीत इत्यस्य स्वस्य परमात्मैक्यमनुसंधातव्यमित्यर्थ उक्तः तदनुसंधानोपयोगियोगविवेचित्वादिन्द्रियाणां कथं परिहार इति प्रश्ने, इन्द्रियजयसार्थं परज्ञानं प्राप्नुहि इति कथं घटेत । अतः असंज्ञाप्ये इन्द्रियजयात् आत्मदर्शनम् आत्मदर्शनादिन्द्रियजय इत्यन्योन्याश्रय इति शङ्कायाम्, तदर्थं मत्पर इत्यनेन भगवद्विषयमङ्गलविग्रहध्यानेन प्रथममिन्द्रियजयः कार्य इत्युच्यत इति भाषितम् । अत्रायं प्रथमः शांकार्थं परित्यज्य असंज्ञाप्यरीत्यैवान्योन्याश्रयशंकारूपामवतारिकामेव कृत्वा, ‘यथाग्निरुद्धत-शिखः कश्चं दहति सानिलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुर्गोमिनः सर्वैकहितश्चम्’ इति विष्णुध्यानं कार्य-मिति असंज्ञाप्यरीत्यैव व्याचख्यौ । एवमसदर्थस्याद्वैतिसंमतत्वे स्थितेऽप्यत्र द्वितीय आग्रहात् आह, ‘रामानुजोक्तमयुक्तम्, सच्चिदानन्दात्मैक्यावस्थितस्य योगिवत् ध्यानधारणाद्यभावात्, स्वात्मतया परमात्मज्ञानं, द्वितीयाद्वै भयं भवतीति भयमेव स्यादिति—सर्वमिदं स्वमतप्रक्रिया-विसरणादभिनिवेशकृतात् । आत्मैक्यज्ञानं भगवद्भक्तिकार्यमिति हि अद्वैतमतम् । सप्तमाध्यायादौ च ज्ञानोपयोगितया भक्तिवैपर्यत इति तत्सिद्धान्तः । उच्चनीचभावग्रहणाभावे कथं भक्तिः ?

मद्भक्तः, मद्याजी, मां नमस्कुरु इत्यादिकं कथम् ? प्रत्युत तदुक्तरीत्या द्वितीयाद्वै भयं भवतीति ऐक्याभिलाषिणा क्रियमाणा भगवद्भक्तिर्हिरण्यकशिपुपौण्ड्रकासुदेवादेरिव भयायैव स्यादित्यलम् ।

प्रथमेन तत्र तत्र मधुसूदनसरस्वतीदूषणमपि क्रियते । कचित् तत्र शांकरदर्शितसरणिं परित्यज्य मार्गान्तरगतिं हृद्या व्यथितमनसः स्थलान्तरेऽपि तद्दूषणे प्रवृत्तिरुद्भूतम् । यत्र स्वयमेव सरणिं त्यजति, तत्रास्य को नियन्ता । एतदुभयमत्र मनाक् प्रदर्श्यते । (७-८) 'न हि प्रपश्यामि ममाप-
नुधात्' इति श्लोके साधनचतुष्टयसंपत्तिप्रतिपादनमस्ति, अत्राप्य भूमाविति ऐहिकफलभोगे, अपि त्रैलोक्यराज्यस्य ... सुराणामपि चाधिपत्यमिति आमुष्मिकफलभोगे च विरागस्य, किं नो राज्येन, किं भौगैरिति शमदमादिसाधनसंपदः, श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीति संन्यासस्य, 'न च श्रेयोऽनुपश्यामि' इति नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य च प्रदर्शनादिति मधुसूदनसरस्वत्युक्तमयुक्तमित्याह । तत्रैवं हेतुरुच्यते, अर्जुनस्य ह्यत्र, यच्छोकमुच्छोषणमिति शोकोपाधिकमेव भोगवैराग्यम् ; येषामर्थे कांक्षितमिति वन्धुवधोपाधिकमेव वैराग्यम् ; श्रेयो भोक्तुं भैक्षमिति च रुचिप्रदिग्धभोगानुभवगुणसामात्र-
कृतम् । युद्धान्निवृत्तिप्राप्तमेवास्थेष्टम्, न तु संसाराभिषङ्गप्रव्रज्या । न हि संन्यासः कुतश्चिदुचित-
गुरुसकाशादिदानां परतरत्वं शृणोतीत्येवम् । एवमभिप्रयन् यदाहार्यं प्रथमः, "मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव" इत्यत्राधिकारिविशेषणं विवक्षितमिति, तदपि विचार्यम् । तत्र आसुरविलक्षणदैवसंरम्भात्प्रकथनात् । तस्याः क्रमेण मोक्षपर्यवसायित्वेऽपि साधनचतुष्टय-
संपत्तेश्च स्थितत्वप्रदर्शकत्वायोगात् । सर्वगुह्यतमम् (१८-६४) इत्यत्रैव प्राह—कर्मयोगात्
ज्ञानाच्च 'मन्मना भव मद्भक्तः' इत्युपदेश्यमाणं भजनं गुह्यतममिति सरस्वत्युक्तमयुक्तम् । एवं हि श्रीधराणामिव भगवत्पादभाष्यातिलेखनं तदभिमतमिति । अनेनाद्वैतिनोऽपि श्रीधराचार्यस्य शांकररीतित्यागेन ज्ञानापेक्षया भजनप्राधान्यमिष्टम्, तथैव मधुसूदनसरस्वत्या अर्पति स्फुटम् । युक्तञ्चेतत् ; द्वादशाध्याये अक्षरात्मज्ञान्यपेक्षया भक्तश्रेष्ठस्य विशदमुक्तेः । एवमनन्तरं सर्वधर्मा-
निति श्लोके धर्माधर्मरूपक्रियां सर्वां परित्यज्य ब्रह्मात्मैक्यानुसंधानं कुर्वितुं शांकरमर्थमुपेक्ष्य मधुसूदनसरस्वत्युक्तोऽयमर्थः—अत्र धर्मशब्दस्याधर्मोपलक्षणत्वमयुक्तम्, सर्वकर्मसंन्यासस्यात्र अविधानात् । किं तु सर्वेषामपि शास्त्राणामीश्वरशरण्यतैव परमं रहस्यमिति शास्त्रान्ते तन्निगम्यते । तदयमर्थः—सर्वान् धर्मान् परित्यज्य मामद्वितीयं सर्वधर्माधिष्ठितारं तत्फलदातारञ्च शरणं ब्रज । मम सर्वधर्मकार्यकारित्वात् तत्स्थानीयस्तस्मिन् अहं सर्वेषामपेक्ष्यो मोक्षधिष्णामि । एवञ्च वन्धुनाशन-
निमित्तकेभ्योऽपि पापेभ्यो मुक्तो भविष्यसीति । अयञ्चार्थः विशिष्टाद्वैत्यमिमतशरणागत-
रूपार्थ एव भवति । अत्रार्थः प्रथमः पृच्छति तम्, 'किमपराधं तर्हि भक्तिशास्त्रमेव गीतेति वदता रामानुजेनेति, 'किमिति श्रीधरीयं भक्तिप्रधानम्, भगवद्भाष्यं तु ज्ञानप्रधानमिति भाष्यानुगुण-
स्थले श्रीधरीयं त्यज्यते' इति च । एतच्छ्लोकवास्तवार्थप्रपञ्चनमन्यत्र कृतमेवेत्युपरम्यते, केवलं मधुसूदनसरस्वतीदूषणं प्रथमाभिमतं प्रदर्श्य । मध्ये च बहुषु स्थलेषु तद्वाक्यान्तदूषणमेवं स्थित-
मतोपेक्ष्यते, विस्तरो मा भूदिति ।

अथ एवम्भूतोऽयं प्रथमः स्वयमेव शांकरं परित्यज्यान्यथा गीतां व्याख्यदित्यपि किञ्चिदत्र प्रदर्श्यते, परम् असदर्थस्यानिष्टत्वे, (१४-२) रामानुजो बभ्रामेत्याह, शांकरस्यानिष्टत्वे तु प्रौढिवाद इत्याह । यथा, 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः' इत्यत्र शांकरव्याख्या तावत्, 'असतः शीतोष्णघटपटादेर्भावो नास्ति । यत् कदाचिदसत्, तत् सर्वदैवासत् ; सतश्चात्मनः अभावो नास्ति' इति । घटोऽस्ति पटोऽस्ति इत्यादौ सति आत्मैव भासते । घटादयस्तु व्यावर्तमानाः बाधिता इति तदाशयः । अत्रायमाह ; प्रौढिवादैनैव तद्व्याख्यानम्, निरुपपदस्यासत्पदस्यात्यन्तासति स्वरस्य

कदाचिद्विद्यवानदेहादिपरत्वोक्तेरनाञ्जसादिति । एवं श्रीधरीयमपि, सरस्वतीव्याख्यानादिकमपि दूषितम् । स्वयं तु असतः शशविपाणस्य भावः—उत्पत्तिर्नास्तीति । भाव इति विनाशस्याप्युलक्षणमिति व्याख्यात् । तदिदं सदसद्विलक्षणत्वस्य प्रपञ्चे स्थापनाशया । इदमप्ययुक्तम्, अत्यन्तासति उत्पत्ति-प्रसक्त्यभावेन निषेधायोगात् । अत्यन्तासति सति च उत्पत्तिविनाशोभयनिषेधस्यार्थत्वेऽभिमतं पृथक्पृथगेकैककथनस्यायुक्तत्वात् । 'नासतो विद्यते अभावः, न भावो विद्यते सतः' इत्यपि प्रयोग-प्रसंगात्, उभयत्राप्युभयस्याभावात् । 'भावभावी सदसतो न स्तः' इत्येकप्रयोगस्यैव च युक्तत्वापत्तः । अत्यन्तासत्त्वात्यन्तसत्त्वाभावेऽपि देहादौ कालभेदेन सत्त्वासत्त्वद्वयसमुच्चयप्रतीत्या सदसद्विलक्षण-त्वासिद्धेश्चैतलम् । अस्मद्वार्थं च यदत्र खण्डयति, देहादेर्नाशस्य लोकसिद्धत्वात् साध्यहेत्वोर-विरोधाच्चेति—तत्र; किं भीष्मादेर्देहनाशो विभेति, आत्मनाशाद्वा । नाद्यः; भीष्मादिदेहाः नाशिनः नाशस्यभावजातीयत्वात्, आत्मानः अनाशिनः निरुपाधिकसत्त्वश्रयजातीयत्वादित्युपपादने तात्पर्यात् । ते च जाती देहत्वात्मावे इत्याद्येन भाष्ये देहस्य आत्मन इति पदे प्रयुक्ते । यच्चानेन, 'इदं ज्ञानमपाश्रित्य मनः साधर्म्यमागताः' इत्यत्र रामानुजो वञ्चमेत्युक्तम्, तत्र केषां भ्रान्तिरित्यत्र तदस्याः प्रमाणम् । तत्र हि साधर्म्यमित्येव पदमस्ति मूले, न तु ऐक्यमिति । साधर्म्यशब्दस्य च समानधर्मकत्वमेव मुख्योऽर्थः । अत्र मद्भूता इत्यनुक्त्या मनः साधर्म्यमिति प्रयोगः स्वातन्त्र्यस-जातीयधर्मवत्त्वरूपार्थनैर्भेदेनेति को नाज न निश्चिनुयात् । एवं सति अत्र श्लोके अभेदस्य प्रसक्ति-लेशोऽपि नास्ति । ममेति पदञ्च समुग्नब्रह्मवाचकम् । तदैक्यञ्च जीवस्य भवन्मतेऽप्यसंभावितम् । निर्गुणब्रह्मलक्षणायां तस्य निर्धर्मकत्वात् साधर्म्यशब्दः सर्वथा न घटते । उत्तरार्धे, संगेऽपि नोप-जायन्ते इत्यादिवचनं मोक्षानन्तरमपि बहुचेतनसद्भावं सर्गप्रलयसद्भावम्, मुक्तानां परं सर्गप्रलया-भावं तद्बहुवञ्चं वदतीति ब्रह्ममार्गपरिषेवाकारुद्रैतस्य कदा प्रसक्तिः । अहो अकाण्डेऽयमभिनिवेशः ।

अत्र द्वितीयस्तु, असत्त्वेन देहग्रहणमयुक्तं सत्कार्यवादविरोधात् । सत्त्वेनाऽऽत्ममात्रग्रहणम-युक्तम्; तत्त्वत्रयाभ्युपगमत् । यथोपलब्धि इत्यध्याहारश्च कृतो दोषः आत्मनामनेकत्वपक्षे सत इत्ये-कवचनानयोगेश्चैत्याह । तत्र युक्तम् । सत एवासत्त्वेन व्यवहारस्य वेदेऽपि प्रसिद्धत्वात् असदेवेऽमग्र आसीदिति; देहादावत्ययप्रयोगौचित्यस्य विण्णुरागे स्थापितत्वाच्च । एवं जडस्यासत्त्वदगृहीतत्वे सिद्धे सत इति तद्विज्ञानग्रहणमेव युक्तम् । यथोपलब्धि इत्यध्याहारवश्यकत्वं च नाभिप्रेतम् । उप-लब्धिबिरोधात् परमतस्थानां तत्त्वदर्शित्वं नास्तीति ज्ञापनाय यथोपलब्धि इत्युक्तम् । सत इत्येक-वचननिर्देशादेक एवाऽऽत्मैत्यप्युक्तम् । तथासति असत इत्येकवचनात् शीतोष्णाद्यनेकग्रहणस्य भवन्मतेऽप्ययुक्तत्वप्रसंगात् । विभक्त्यर्थैकत्वाविवक्षा तु उभयोस्समाना ॥ ७ ॥

एवमर्थं द्वितीयः, तमुवाच्चेति श्लोके, 'इदं वचः' इत्यनेनःसद्भाष्ये तत्त्वेवाहमित्यादि मा शुच इत्यन्तं वच इति व्याख्यानमयुक्तम्, समनन्तरश्लोकस्य अशोच्यानित्यस्यापि ग्राह्यत्वादित्याक्षिपति । अशोच्यानिति श्लोकस्य समनन्तरत्वेनैवावधारणात्, तस्य कृष्णवचोन्तर्भावमसद्भाष्यकारो न जाना-तीति तावत् अनेन दुर्बलम् । एवमपि तदुपेक्षायां हेतुरस्ति न वेत्येव विचार्यम् । अशोच्यानिति श्लोकः प्रहासवाक्यरूपतया लक्ष्यते इति स्पष्टम् । तत् यथा प्रहसन्नेव तद्वच उवाच, तथा तत्त्वेवाह-मित्यादिगहनार्थवचोऽप्युवाच्चेत्याश्रयमिति ज्ञापयति भाष्यकार इत्यालोचनं हि सहृदयकार्यम् । युष्म-दपेक्षयाऽस्माकं गत एव अशोच्यानिति श्लोकस्य वक्ष्यमाणार्थसंग्राहकत्वप्रतीत्येतत् भाष्य एव व्य-क्तम्, गतासुगतासूनित्यस्य उपादयिष्यमाणदेहजीवोभयविषयकवृत्तसंग्रहरूपत्वस्य भाष्येष्टत्वात् । वक्तुमुपक्रान्तवत्श्च श्रीकृष्णस्य न हि अशोच्यानिति वचने नैर्भेदम्, तस्य कुतस्त्वाकस्मलमिति प्राशुक्तविवरणमात्रतया स्पष्टशङ्कायां पदेशरूपाभावाच्च । यदि प्रधानांशमपहयोक्तं सर्वमपि

कोडीकार्यमित्याशयः, कथं तर्हि भवान् मा शुच इत्यन्तं वचनमिति व्याख्याति; तदुपर्यपि बहूनां श्लोकानां कृष्णोपदेशरूपाणां सङ्गात्वात्। अतो वक्तुराशयमननुध्यानावश्यकदूषणविस्तरोऽयम्।

अथात्रोत्तरार्धेऽपि किञ्चिद् वक्तव्यमस्ति, गतासून् अगतासंश्च नःनुशोचन्ति पण्डिता इति। अत्र देहान् जीवांश्च प्रति न शोचन्ति आत्मज्ञानिन इत्यसद्भाष्यम्। मृतान् जीवतश्च प्रतीति शंकरभाष्यम्। एवमेव माध्वभाष्यमपि। जीवत इति दृष्टान्तार्थम्; जीवद्विषय इव मृतविषयेऽपि न शोक इत्युक्तं तत्र। अत्र द्वितीयः जीवद्विषये कथं शोक इत्याशंक्य, जीवन्तोऽपि पुत्रादयो दुर्वृत्ताः सामयाश्च शोच्या एवेति प्रत्याह। इदमेव रामानन्दव्याख्याप्रणयनवादि। इदमयुक्तम्। यः शोक इह प्राक् प्रसक्तः, तस्य हि जीवद्विषये उपपादने कार्यम्। अत एव मधुसूदनसरस्वत्युक्तमपि प्रथमेन पराकृतम्। स हि शंकरं परित्यज्य, 'गतासवो मृताः; तद्वान्धवास्तदानीं मरणरहिताः अगतासवः; तान् उभयान् न शोचन्तीति व्याचरन्त्यौ। अगतासवः तद्वन्धुमृताः तेषां मरणे कथं जीविष्यन्ति इति तद्विषये शोक इति तद्विवरणम्। इदं निरास्थत् प्रथमः, युयुत्सून् आगतान् वीक्ष्य मन्त्रिमित्रमेते मरिष्यन्तीति तन्मरणशोकस्यैव वक्तव्यतया तद्वन्धुविषयकशोककथनमयुक्तमिति। एवं स्थिते जीवद्विषयकसामयत्वदुश्चरितत्वादोषनिवन्धनस्य शोकस्यात्र का प्रसक्तिः। अतो द्वितीयोक्तमयुक्तम्। यद्यपि सरस्वत्युक्तं गृहेत, कुलक्षयं प्रपश्यद्भिरिति कुलक्षयस्यापि पूर्वं प्रसक्तत्वात् बन्धुविषयमरणविषयः शोकोऽपि प्रकृत इति-तथापि मरणविषयकत्वात् शोकस्य, सर्वेषामपि गतासुपदेशैव ग्रहणसंभवात् पृथङ् न वक्तव्यम्। यदत्र प्रथमः स्वयं व्याख्यत्, अगतासून् गमिष्यत्प्राणान् आसन्नमरणानित्यर्थः; तथा च मृता इति मरिष्यन्तीति वा न शोकः पण्डितानामिति—तदपि न युक्तम्। मद्भीनमरणासत्तय इति शोकस्यैव प्रकृतत्वात् मृतविषयकशोकस्याप्रकृतत्वात्। अगतासुशब्दस्य तथार्थस्वरसत्त्वाभावाच्च। अस्वरसत्त्वबुद्ध्या हि राजानुजभाष्यत्यागत्यतः। एक-पुरुषविषय एव वृत्तमरणभविष्यन्मरणरूपेणैवदृष्टदृष्टदर्शनपूर्वकशोकवर्णनस्यानावश्यकत्वाच्च। एवं क्लिष्टार्थवर्णनापेक्षया जीवत इति व्याख्यानमेव ज्यायः। परं तु जीवद्विषये मृतविषये च पण्डितानामपि नानाविधशोकसंभवस्य चन्द्रिकायामुपपादितत्वात् सामान्यतः शोकासंभवस्य दुर्वचतया मृता इति मरिष्यन्तीति द्विविधोऽपि शोको न पण्डितानामित्येव वक्तव्यम्। तथा विभागस्य च न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति। अतोऽस्सङ्गाप्ये, 'देहनाश इति जीवनाश इति वा न शोकः' इति विषयविभागः कृतः। एतदुभयस्यैवोपरि विस्तरेणोपपादनात् एतत्कथनमेव संगतम्। न च शब्दस्य तदवाचकत्वम्; गतास्वगतासुशब्दयोः कचिदपि रूढत्वाभावात् योगव्युत्पत्तेरेव ग्राह्यतया अन्वययोग्य-विशेषव्यक्तिग्रहणस्यादुपत्वात्। यौगिकानां शब्दानां सामान्यरूपत्वेऽपि बुद्धिस्थव्यक्तिविशेष-पर्यवसानोपपत्तेः। अत्रागतासुपदेशेन जीवग्रहणे चानैकज्ञमभाक्त्वस्य जीवेषु स्पष्टीकरणान्न नाशा-भावाच्च शोक इति विशेषलाभः। अतस्तत्तदभिमतार्थापेक्षया असद्भाष्यदृष्टितमेव सार्धं इति।

अथ नत्वेवाहमिति श्लोकेऽपि किञ्चिदुच्यते—अत्र जीवानेकत्वजीवेश्वरभेदयोः स्पष्टप्रतीत्या आत्माद्वैतवादस्याऽऽरम्भ एव कुठारप्रहार इति व्यक्तम्। एवमर्थोपाधिकभेदवाद इति दन्धनं तु मताभिनिवेशमेव दर्शयेत्। अद्वैतमते अहमादिशब्दानामहंकारदेहादिपरित्यक्त्येवैवत्वात् अहं त्वञ्च तथाऽन्ये च सर्वे संप्रति स्थिता अपि न भविष्याम एव। अवर्जनीये चात्र नाशे न शोचितुमर्हसि। आत्मा त्वेको न नश्यतीत्येव वक्तव्यम्।

अत्र श्लोकेऽस्सद्भाष्ये, श्रीभाष्ये ईप्त् सूचितोऽर्थः इह सुविशदमुक्तः, अद्वैतमते उपदेशानुप-पत्तिरिति। शिष्यं प्रति गुरुपदेशरूपेण प्रवृत्ता गीतेति अवैतैतदनुपपत्त्युद्घाटनस्यात्यन्तिश्रुता। कृष्णः किमज्ञः तत्त्वज्ञो वा; आद्ये उपदेश्यतराज्ञःनादुपदेशानुपर्यतः; अन्ये उपदेश्यपुरुषान्तरा-भावात् उपदेशानुपपत्तिरिति। उपदेशो हि स्वातिरिक्तं जीवं प्रति भवति। स्वातिरिक्तस्याभावे निश्चिते

कं प्रत्युपदेशः । प्रतिविम्बा एव जीवा इति चेत्-तदाऽपि, किं तेषां ब्रह्मैक्यं भेदो वा । आद्ये उपदेशायोगः स्पष्टः ; अभिन्नत्वात् । नान्यः ; प्रतिविम्बान् प्रति उपदेशासंभवात् । स्वप्रतिविम्बं प्रति उपदेशायोगेऽपि परप्रतिविम्बं प्रत्युपदेशो घटत इति यदत्र द्वितीयोक्तम्, तदयुक्तम्, प्रतिविम्बत्वेन ज्ञाने सति कुत्राप्युपदेशायोगात् । प्रथमस्तु अभेदेऽपि मिथोव्यवहारः श्रीरामपरशुरामयोर्दृष्ट इत्याह । तत्र ; मनुष्यभावनायां स्थितस्य श्रीरामस्य परशुरामे भेदाभिन्नत्वेनैव व्यवहारप्रवृत्तेः । परशुरामे कार्यविशेषार्थं शक्त्यावेशेऽपि तस्य श्रीरामवत् अप्राकृतावताररूपत्वाभावात् तत्रत्यजीवं प्रत्येव सङ्गोपाच्च । किमियददूरगमनेन ; रामलक्ष्मणसङ्गोपादेरेवत्वया सुदर्शत्वात्, एतदपेक्षया नरनारायणसङ्गोपाच्च, ब्रह्मणा वत्सवत्सपालाद्यपहारे कृते कृष्णस्यैकस्य स्वयमेव नानावत्सवत्त्वारूपेणावतार इति तत्र भूतः सङ्गोपादपि सुप्रदर्शः । वैदिकसुतानयनस्थले कृष्णरूपवासुदेवेन सह परवासुदेवसङ्गोपाद एवातीव सुदर्शः । परं तु तत्र सर्वत्र परमात्मन एकत्वेऽपि तदन्त्यैः खगृहीतव्यक्तिषु विभिन्नात्मतया ग्रहणमस्तीति तान् प्रति तद्वुद्धिस्यैर्याविहोऽभिनयो बहुविधो भगवता कृत इति सुश्लिष्टम् । भवन्मते तु सर्वेषां जनानां मिथ्यात्वात् कृष्णेन च समूलस्य समेदवासनस्य प्रतिविम्बादिरूपसर्वजीवविशिष्टस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन सुनिश्चितत्वात् तन्निश्चयाभावे तदुपदेशायोगात् कथमुपदेशप्रसक्तिः, प्रलोभनीयस्य शिक्षणीयस्य वा कस्याप्यभावात् अभिनयस्य वोपदेशस्य वा कथमवकाशः । फले वा किमस्ति, प्रागेव मुक्तत्वात् । तत्र तु परशुरामस्य खभिन्नजीवत्वं परेभ्यो ज्ञाप्यमित्यस्ति फलम् । सर्वमिथ्यात्वे च बाधितानुवृत्तिलेशोऽपि दुरुपपादः इत्यादिकमसमाधेयमेवेति स्थिते किं मिथ्यात्वसंत्यक्तरूपवैषम्यानालोचनेन दृष्टान्तप्रदर्शनादिना विस्तरेण ।

अथ गुरुगतेन तत्त्वज्ञानेन जीवमुक्त्युपयोगात् जीवस्यापि तत्त्वज्ञानमपेक्षितम्, नानाजीववादस्येष्टत्वादिति चेत्-गुरुः स्वाविद्याकल्पितजीवमात्रदर्शी अविद्यान्तरकल्पितमन्यादृशी जीवं प्रत्युपदेष्टुं न पारयति, स्वकल्पितास्तु जीवाः स्वकीयेन तत्त्वज्ञानेन गुरुणा विलोपिता इति किमुपदेशेन, स्वकल्पितान् जीवान् स्वयं मिथ्यात्वेन जानन् कथञ्चोपदिशेत् । एवमीश्वरकल्पितान् जीवान् प्रत्यपि गुरुर्नोपदिशेत् । वस्तुत ईश्वरकल्पितत्वेन वा ईश्वरसृष्टत्वेन वा गुरुकल्पितेभ्योऽन्ये ईश्वरकल्पिताः के नाम । प्रकृते तु कृष्णस्येश्वरत्वात् सर्वे जीवा बाधिता इति सर्वथा तदनुपपत्तिरेव । प्रतिविम्बत्वं चेतनत्वञ्च परस्परविरुद्धमिति प्रतिविम्बत्वज्ञाने सति अचेतनत्वनिश्चयादपि नोपदिशेत् । विम्बप्रतिविम्बवैक्ये तु नतराम् । माध्वास्तु वस्तुतश्चेतनभूतेष्वेव जीवेष्वौपचारिकं विष्णुवनुकारित्वरूपं प्रतिविम्बत्वमेव विष्णुभिन्नेषु वर्णयन्ति । अतो न तद्रीतिरिहेत्यलम् ।

येन सर्वमिदं ततमित्यत्राऽह द्वितीयः—सर्वव्यापकत्वं जीवस्योक्तं न भवति । तथासति एकजीववादप्रसंगश्च, आत्मव्यतिरिक्तत्वञ्चाचेतनस्य दुर्बलम् । आत्मन आकाशः संभूत इति तत्कार्यत्वात् तस्येति । इदमयुक्तम् ; सर्वव्यापकत्वेऽनेकजीवस्थितेः कथं भगः ? सुखदुःखादिव्यवस्थया, नित्यानां चेतनानां बहूनामित्यादिश्रुत्या चानेकत्वस्य तार्किकमत इव संभवात् । सर्वगतत्वञ्च न युगपदेव सर्वसंबन्धित्वरूपमात्मसु ; किं तु यत्र यत्राचेतने संवध्नाति, तत्र सर्वान्तराः प्रवेशाहृत्यरूपं सङ्गपदमेव । अचेतनेऽन्धात्मव्यतिरेकश्च भवन्मतेऽपीष्टः । सत्यासत्ययोरेक्यायोगात् । सत्यव्यतिरेकेणासत्यस्याभाव इति कुस्तेः तदनन्तत्वाधिकरणे भामत्युक्तत्वेऽपि बाधिताबाधितयोरेक्यं नेष्टमिति युध्यस्व । यदुक्तं—तदिति क्लीवनिर्देशात् जीवग्रहणमयुक्तम्, किं तु ब्रह्मण इति—तदयुक्तम् ; त्वन्मते जीवब्रह्मणोरैक्यात् अल्लेखोऽयम्, नायं भूत्वेत्येवं कञ्चित् पुल्लिङ्गनिर्देशः कञ्चिदन्यथाचेत्येकस्यैव यथा भेदः—तथाऽस्माकमपि ॥ आत्मशब्दवाच्यतया विवक्षया पुरुषम्, क्लीवत्वम् आत्मतत्त्वाच्चोप्यवविवक्षयेति चेत्—तुल्यम् । “यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादर्थविवचारणः ।”

अनन्त इमे देहा इत्यत्र—दिह उपचये इति उपचितवभावयुक्तम्, यथादिह उपचयेदेह आरब्धः तदधिकारव्यवसमावेशभावात् । देहशब्दान् सावयवशब्दालम्बय । शरीरिण इत्यत्र कर्मफलभोगार्थन्येति पूरणश्रुत्युक्तम्—इत्याह । सर्वत्र तुच्छं तुच्छतरमित्येवमुक्त्या किमपि वक्तव्यमित्येवोऽभिनिविशते । तदास्तम् । प्रकृतं इदमुच्यते—वेदान्तिमानं अवयवातिरिक्तावयवभावात् पूर्वदेहावयवैः सहान्येषामंशानां संमेलने कौमारादिदेह इति कथं नोपपद्यते, कथं वा देहशब्दद्वयशब्दालम्बः ? शरीरीत्यस्य शरीरस्वामीत्यर्थकत्वात् स्वामित्यस्य च भोक्तृत्वरूपतायाः लोके मीमांसदादीं व प्रसिद्धत्वात् शरीरे कर्मफलभोगार्थत्वं सुलभमेव ।

अथ य एनं वेत्ति हन्तारमिति श्लोके किञ्चिदुच्यते । आत्मनो हननकर्तृत्वं हननकर्मत्वञ्च निषिध्यत इति स्पष्टप्रतापगम्यते । तत् विहायाऽऽत्मनो हननकर्मत्वमात्रनिषेधस्यैव व्याख्यातम् हन्तारमित्यस्य हननकर्तारमित्यर्थकस्य हननहेतुमित्यवर्णनमन्यत्राद्युक्तमिति दृष्टमे । तत्रैवं वक्तव्यम्—आत्मनः कर्तृत्वं तस्य परायत्तत्वञ्च ब्रह्मसूत्रे स्थापितमस्ति । तद्विरोधेन हननकर्तृत्वनिषेधो न युक्तः । देहहननकर्तृत्वेऽपि आत्महननकर्तृत्वं नास्तीत्युक्तौ आत्मनो हन्यमानत्वात्प्राप्त्युक्तत्वात् तस्य हननकर्मत्वनिषेध एव पर्यवसासम् । यदि सामान्यतः कर्तृत्वमेव नास्त्येवमात्रमिति विवक्षितमत्रेत्युच्यते, तर्हि य एनं वेत्ति कर्तारमिति वाक्येन भाव्यम् । हननकर्तृत्वनिषेधे हि अन्यकर्तृत्वाभ्युपगम एव भवेत् । अन्यथा भव्यमवरीतौ सजातीयविजातीयस्वगतभेदराहित्यमिति सामान्यतो निर्विशेषत्वमेव वक्तव्यम् : न तु हन्तृन्ताभावः । एवं तर्हि विशिष्टवशाच्च न त्वपुराणत्वादिविशेषोक्तिरपि न घटते ; अतः प्रकृतस्याविनाशित्वस्योपपादनाय हन्यमानत्वात्मात्रविवरणरूपतया हननरूपक्रियाविशेषकर्तृत्वाभावस्यात्र विवक्षितत्वे तुल्ययुक्त्या कारणादिकारकस्यापि आत्महननकारकत्वाभावे श्लोकेन विवक्षिते महाविषयत्वं भवतीति कृत्वा हन्तारमित्यस्य हननहेतुमित्यर्थो भाषितः । न च हेतुत्वस्याशब्दार्थत्वम् : 'विवक्षतः कारकाणि भवन्ति' इति सर्वत्र स्वव्यापारे कर्तृत्वसत्त्वेन सर्वस्य कारकस्य तत्र तत्र कर्तृत्वोक्तिसंभवात् । एवञ्च एनमित्यस्य कारकान्तराभेदायोगात् प्रतिशब्दोऽप्याहृतः । तेन हन्यमानत्वाभावोपपादनमेवेदं सर्वमिति च लभ्यते । यद्यपि अस्माभिर्वैश्यप्राण सार्विकत्यागरीत्या "नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मर्वाति तत्त्ववित्" इति हननकर्तृत्वाभावमात्रमपि सुवचम्, अथापि अत्र विनाशाभावप्रतिपादनप्रकरणे तदंशवर्णने विशिष्य हननधातुप्रयोगादिकञ्च न घटत इति भाष्ये तद्वीत्युपेक्ष । ईदृशमहाविषयत्वलाभो न सहाते चेत्, कार्यं यथायुतार्थ एवेत्यताम् ; का नो हानिः । कर्तृत्वनिषेधस्यैव तु प्रकृत्यासंगतम् ; अच्छेद्योऽयमिति श्लोकं यावत् अविनाशित्वस्यैवोपपादनादेतत्प्रसक्त्यभावात् । अत एव 'कं घातयति हन्ति कम्' इति अविनाशित्वनिबन्धनो हननकर्मत्वाभाव एव निगम्यते : ना नेन सह कर्तृत्वाभावोऽपि । बादरायणसिद्धान्तविरुद्धञ्च ; निर्विशेषै विशिष्य तन्मात्रकथनानौचित्यञ्चैव लम् ।

अथ अथचैनमित्यादिश्लोकद्वये किञ्चित् । अविनाशित्वमात्रतः प्रामाणिक्यमेतावत् प्रतिपाद्य शोकस्य नावसर इत्युक्त्या, आत्मनो विनाशित्वाभ्युपगमेऽपि न शोकः कार्य इति अन्वकारुह्याद् इह क्रियते । अत्र शांकरे अन्तःकरणे क्रोधहर्षाद्युत्पत्तौ तद्वारोपेण कुट्टो जातः हृद्यो जात इति आत्मन्युत्पत्तिं मन्यसे चेदिति वा देहगतोत्पत्तिवरणे आरोप्य आत्मा जातो मृत इति मन्यसे चेदिति बोद्धव्यं तथापि न शोकः कार्य इत्यर्थो वर्णितः । अत्र प्रथममर्थं द्वितीयो व्याख्याता प्रोढिवाद् इति तत्याज । अन्तःकरणे क्रोधाद्युत्पत्त्या अन्तःकरण एवोत्पत्तिव्यवहारभावे आत्मन्युत्पत्तिव्यवहारस्य का कथेति च दृष्टयामास । प्रथमस्तु व्याख्याता, देहस्यैवाऽऽत्मत्वात् आत्मनः नित्यम्—अवश्यं जन्ममरणे मन्यसे चेदिति असद्भाष्यरीत्यैव व्यञ्चयौ : शांकरं सर्वथैवाव्याक्षीत् । परं तु

देहातिरिक्तस्याऽऽत्मनः देहसंयोगरूपजन्ममरणे स्त इति अर्थान्तरमाह । तत् 'मन्यसे तथापि' इत्यभ्युपगमवादपक्षाननुकूलत्वादुपेक्ष्यम् । अत्र शांकरे पाठभेदो लक्ष्यते । अत एव एकैकदेहो-
त्पत्तिकालेऽप्युत्पद्य देहनाशकालेऽनुविनश्यत्यात्मेति देहातिरिक्तजन्मविनाशवदात्मपरतया योज-
नाऽपि शांकरार्थः स्यादिति तदुद्भवनेन तन्निरासप्रकारोऽस्माभिः रसास्वादे टिप्पणेऽदर्शितः ।

अत्रासङ्गाध्यायस्तु—अन्तवन्त इमे देहा इति देहानां विनाशित्वमात्मनामविनाशित्वञ्चोप-
पाद्य नित्यत्वाच्च शोचितव्यमित्युक्त्वा, अथानित्यत्वपक्षेऽपि न शोक इत्युक्तौ देह एवाऽऽत्मे-
त्युक्तावपि न शोक इत्येव स्वप्नप्रतिपन्नतया नित्यज्ञातनित्यमृतशब्दाभ्यां देहस्यैव ग्रहणम् । अवश्य-
म्भाविजन्मनाशवत्त्वात् । आत्मनो देहसहोत्पत्तिविनाशवत्त्वेष्टौ देहातिरिक्ततत्कल्पने, तदुपादानादि-
कल्पने च गौरवादपि तदा देह आत्मेत्येव युक्तम् । तदुपपादनं जातस्यहीति श्लोके । ननु जातस्य
मरणधौव्यात्, अहो अप्रतीक्षितं मरणमिति शोकोनेति युक्तम्, मृतस्य जन्मधौव्यात् न शोक इति
न युक्तम् ; न हि मृतजन्मतो भीतिः शोकश्चाश्नुनस्य । न च लोके मृतं पुनर्जायते, नष्टानां वंशदीनां
पुनरुत्पत्त्यदर्शनात् । मृतानां पित्रादीनां पुनरिह प्राप्तेः कदाप्यभावात् । अतो वाधितञ्चिदम्, यत्,
ध्रुवं जन्म मृतस्येति इति चेत्—एतदर्थमेव प्रथमो व्याख्याता मृतस्य देहस्य पुनर्जन्मेत्यर्थमिव,
मृतस्य देहविश्लेषं प्राप्तस्य जीवस्य पुनर्जन्म देहान्तरप्राप्तिरित्यर्थमुपवर्णयति । तेन वाधितत्वशंका
निवर्तते । 'जन्मप्रयुक्तः शोकः स्रष्ट इति किमर्थमुच्यते, जन्मनः शोकापादकत्वस्याप्रसक्तेः' इति
शंका तु न समाहिता । पूर्वश्लोके अन्यारुह्यादस्यैव प्रसक्तत्वाच्च तदनुरोधोऽयमर्थः तदुपाद-
कत्वाभिमतं श्लोकेऽत्र न वक्तुमुचितः । तथा देहादियुक्तस्य जीवस्य देहसंयोगधौव्यमपि नास्ति ;
मुक्तेरपि भावात् । अतो भीष्मादयो रूपान्तरेण स्वसमीपे जनिष्यन्त इति समाश्वसिहीत्याशयोऽपि
दुर्वचः । अतः, न जायते ध्रुपते वा इत्यत्र प्रस्तुतत्वाच्च नाशरूपमृतिरेवात्र विवक्षिता । न प्रत्यापि
पुनर्जन्म तु लोकेऽस्त्येव । नाशो हि सत्कार्यवादे स्वावस्थाविरुद्धोत्तरावस्थाप्राप्तिः, तद्विरोधिपूर्वा-
वस्थैवोत्पत्तिः सुवर्णस्य पिण्डत्वावस्थाविरुद्धभूषणावस्थापन्नस्य पुनः पिण्डत्वावस्थाऽपि भवत्येव ।
घृतं विलीनं पुनर्धनीभवति । तदृशस्थले संभावितः शोकोऽपि स्रष्टः । ध्रुवशब्देनावस्थान्तरा-
पत्तिरवश्यमित्येवोच्यते इति । अतः प्रथमेनापि प्रथममाहता असङ्गाध्यसरणिरैव समुचिता ।

अत्राद्भवन्ति भूतानीत्यत्र ब्रह्म वेदः, अक्षरं परमात्मा इति शांकरव्याख्या । तत्र चक्रासिद्ध्या
तत्सिद्धये प्रथमेन अक्षरशब्दः प्रणवपरो व्याख्यातः । यज्ञः कर्मतः, कर्म वेदात् वेदः प्रणवात् प्रण-
वश्च भूतात्—प्राणिन इति तदुपपादनम् । अस्माभिस्तु कर्म भूतोद्भवमित्येतावदेव विवक्षितम् ।
तथाच चक्रसिद्धिः । भूतशब्दार्थे देहो जीवश्च घटक इति व्युत्पादनाय, कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्मा-
क्षरसमुद्भवमित्युक्तम् ; न तु तयोर्विभज्य चक्रे प्रवेशने तात्पर्यमित्युच्यते । द्वितीयस्तु अत्र वृथैव
नानादूषणारोपणप्रवणो लक्ष्यते । चक्रासिद्धिं जगच्चक्रेत्यर्थवर्णनानाञ्जस्यश्च शांकरपक्षस्थितं न
शीलयति । अत एव हि प्रथमेन सा सरणिर्नानुसृता । यद्यपि प्रथमस्य पक्षे चक्रस्य यथावत्
सिद्धिरस्ति, अथापि वेदस्य प्रणवजन्यत्वं न मुख्यम् । वेदस्यैव भूतजन्यत्वे साक्षात् संभवति
प्रणवद्वारा तदुपपादनं क्लिष्टमिव । सप्रणवस्य वेदस्य भूतजन्यत्वं विवक्षितमिति चेत्, सजीव-
शरीरभूतभूतजन्यत्वविक्षया कर्म ब्रह्मोद्भवमित्यादीत्यसदुक्तेऽपि नानुपपत्तिः । इयान् विशेषः—
उपक्रान्तस्य भूतस्योपसंहारेऽप्युक्तौ चक्रत्वं साक्षादमिहितं भवति ; वेदप्रणवादिरूपार्थग्रहणे तु
तत्र भूतजन्यत्वमस्माभिरेक्ष्यमिति । एवञ्च, 'तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्' इत्यस्मिन्
अन्तरेऽर्थेऽपि ब्रह्मशब्देनापि शरीरग्रहणात् अर्धद्वयेऽपि ब्रह्मशब्दस्यैकार्थता । सर्वैरपि यज्ञः
कर्तव्य इति वक्तव्याश्रयुत्पादनलाभश्च । तन्मते तु प्रथमब्रह्मशब्दो वेदपरः, द्वितीयश्च परब्रह्मपर

इत्यर्थभेदः । निष्कामसकामसर्वसाधारण्येन यज्ञावश्यकत्वप्रतिपादनस्यात्र चिकीर्षितत्वात् परब्रह्मणि यज्ञप्रतिष्ठावचने औचित्यमपि नास्ति ।

अथ यस्वात्मरतिरेव स्यादिति श्लोकद्वयम् । इतः प्राक् यज्ञानुष्ठानस्यावश्यकत्वमुक्तम् । तदेवोपरिष्ठादपि प्रपञ्चयिष्यते जनकादिनिदर्शनेन । मध्ये श्लोकद्वयं कञ्चित् कर्मभावमपि दर्शयति । तदिदं मुक्तिविषयमिति अस्मद्भाष्यम् । मुमुक्षुप्रस्तावमध्ये मुक्तस्य का प्रसक्तिः, मानवशब्दः इह-शब्दश्च तथाऽर्थवर्णनवाधकौ चेत्याह द्वितीयः । अवोच्यते । मुक्तिविषयेऽपि वेदेन यदि, कर्म न कार्यमिति शासनं कार्यं स्यात्, तदा अत्र कथं प्रसंग इति पृच्छ्येत । न हि वेदशास्यो मुक्तः । अतो वद्धमेवाधिकृत्य, वुमुक्षोर्वा मुमुक्षोर्वा आत्मानुभवतृप्तत्वरूपा मुक्तिदशा यदा, तदैव कर्मत्याग इत्युच्यते । तेन तावत्पर्यन्तमवर्जनीयं यज्ञानुष्ठानमिति तदावश्यकत्वे पर्यवसानम् । एवमनुकृत्या संन्यासिने ज्ञानयोगिनामधिकृत्य चेदिदं श्लोकद्वयमिष्टम्, तर्हि उपर्यपि कर्मप्रस्तावात् मध्ये एतच्च संगतम् । मानवपदे तु—मानवं प्रत्येव कर्मवश्यकत्वोपदेशात् मानवस्य कर्मधिकारिणस्ते मुक्तिदशापर्यन्तं तदनुष्ठेयमित्युपदेशाच्चसंगतम् । इहेति पदञ्च न लोकार्थकम् : किं तु इह—कर्मवृत्तमध्ये इत्यर्थकम् । यद्यप्यस्माभिः इह लोके मानवो योगनिमग्नः आत्मतृप्त एव याचन्तं कालमस्ति, दिनद्वयं संवत्सरमधिकं वा तन्मध्ये स यज्ञं नानुतिष्ठति : तस्य न प्रत्यवायः ; अन्यस्तु कुर्याद्वेवेति योगदशाविषयतयैव सर्वमिदं सुकरनिर्वाहम्, तदा न कस्यचिदाक्षेपस्यावसरः—अथापि आत्मोक्षात् कर्मनुवृत्तिदाहव्युत्पादनायैवं भाषितम् । अथ भवद्विमितमर्थमधिकृत्य किञ्चिदुच्यते—श्लोकद्वयमिदं सामान्यतः संन्यासिपरं वा, तत्त्वविषयकपरोक्षज्ञानवत्परं वा, तदपरोक्षज्ञानवत्परं वा । नाद्यः, श्लोके संन्यासवाचकपदस्याभावात् । आत्मविषयकरतितुसिन्तो-पाणां जनकादौ स्थित्या गृहस्थेऽपि यज्ञाभावापातात् तदुचिते पदे प्रयोक्तव्ये आत्मरत्यादिरूपस्या-व्याप्तस्यातिव्याप्तस्य च धर्मस्य निन्दशायोगाच्च । न द्वितीयः ; परोक्षज्ञानिभिर्गृहस्थैरपि कर्मत्याग-प्रसंगात् ; द्वितीयश्लोकानन्वयाच्च । न तृतीयः, जनकादिभिः तत्त्वदर्शिभिरपि कर्मनुष्ठानात् । व्यासवसिष्ठजनकादीनां श्रीकृष्णस्य च तत्त्वसाक्षात्कारो नास्तीति तु वार्तम् । अत एव, 'संसिद्धि-मास्थिताः' इत्यस्य, चित्तशुद्धिं प्राप्ता इति, जन्मान्तरे साक्षात्कारं प्राप्ता इति, संसिद्धिं गन्तुं प्रवृत्ताः इति चाव्यवस्थितं व्याख्यानमप्ययुक्तम् । साक्षात्कृततत्त्वा अपि प्रारब्धकर्मवशादकुर्वन् इति चेत्—तर्हि ज्ञानिषु केचित् कर्मयोगे, केचित् तपोयोगे केचिद् ग्रन्थकरणे केचित् व्यवहारे केचिद् वाणिज्ये प्रारब्धवशात् प्रवर्तन्त इत्युपपादयता भवता द्वितीयेनाद्वितीयं यज्ञावश्यकत्वं सम्पक् समर्थितं भवति । लोकसंग्रहार्थं तदनुष्ठानमिति चेत्—अस्तु । तथा च आत्मरत्यादिकं कर्मत्यागे प्रयोजकं न भवतीति सिद्धम् । एवञ्च भवताऽपि सत्यपि साक्षात्कारे कर्मत्यागस्य संन्यासि व्यतिरिक्ते ग्रन्थकरणनानालौकिकव्यापारव्यग्रतुल्ये विप्रे महात्मश्रद्धियादिषु च यज्ञावश्यकत्वस्य स्वीकारात् आमुक्ति एतदनुवर्तनरूपासद्भाष्यार्थग्रहणमेव ज्यायः ।

प्रथमस्तु संन्यासिशब्दमप्रयुज्जानः, "यः कश्चिदपि मानवः एवम्भूतः कृतकृत्यः ; न तु ब्राह्मण-त्वादिना प्रकर्षेण । उक्तं हि भगवत्पादैः, "चण्डालोऽस्तु... द्विजोऽस्तु गुरुद्विषेया मनीषा मम" इति इत्याह । तेन पूर्वजन्मकृतकर्मयोगज्ञानयोगवशात् तदानीमप्राप्त एव साक्षात्कारश्चण्डालादिष्वपि जन्मतो जायत इति तदभिप्राय उह्यते । तदाऽपि चण्डालादेरन्धिकारादेव यज्ञाभावः, द्विजश्चेत् लोकसंग्रहाय कर्मं कुर्यादिव । तदुपरिरेखायां तु संन्यस्येत् । न ह्यात्मानुभवो जात इति कर्म त्यजेत् । तदत्र श्लोके संन्यासानुत्तया, ज्ञानयोगिनो मध्ये निरूपण(नौचित्याच्च कर्मनुष्ठानस्य आमुक्ति अनुवृत्तियोधनाय मुक्तेष्वेव कर्मभावकथनमिति साधिष्टमेतत् ।

अत्रैवमपि किञ्चित्-आत्मनि ब्राह्मण्यग्राहस्याद्याध्यःसविशिष्टस्यैव कर्माधिकारः, विवेकिनश्चाध्यासाभावाच्च कर्मेति भवदुक्तम् । तदेवं भवान् पृष्टो व्याचष्टाम् लोकसंग्रहार्थमनुतिष्ठतां जनकादीनामप्यध्यासाभावात् कथमनुष्ठानमिति । किञ्च किं देहात्मभ्रमनिवन्धनब्राह्मण्याद्यारोप इहाध्याग्यद्विविशिष्टतः, उत सर्वस्य ब्रह्मण्यध्यस्तज्ञाया एव सिद्धान्तसिद्धतया परमात्मन्यध्यस्ततादृशाकार इति । नाद्यः । देशातिरिक्त आत्मेति ज्ञाने सत्येव स्वादिपारलौकिकफलार्थकर्माधिकारात् । तेषु तथाविधारोपस्य दुर्वचत्वात् । नान्यः । बाधितः नुवृत्तेरंगीकृतत्वेन परमात्माध्यस्तब्राह्मणाद्याकाररुत्वेन कर्मत्यागायोगात् । किञ्च ब्राह्मणोऽहमिति ज्ञानात् खलु प्रवृत्तिः । तस्य ब्राह्मणत्वाध्यासविशिष्टोऽहमित्यर्थगीकारे स कर्मानुष्ठानेषु दुर्वचः । तैर्देह एव ब्राह्मण्यादि, न त्वात्मनीति विशदं ज्ञातत्वात् । अद्वैतज्ञानस्य कर्मवभावेन अहं परमात्माध्यस्तब्राह्मणाकार इति ग्रहणायोगाच्च । वस्तुतः ब्राह्मण्यावच्छिन्नदेहवानहं करोमीत्येव सर्वग्राह्यम् । तत्र अहंपदार्थः साक्षादात्मेति सर्वदर्शनम् । अहंरथस्यान्तःकरणस्य देहगततया अहंकार एवाहमर्थः तद्वच्छिन्नतया चैतन्यमानमित्यद्वैतमतमित्येव भेदः । अतोऽध्यास उक्तरूपो नात्र घटक इति ।

‘इन्द्रियाणि पराण्याहुरथैभ्यश्च परं मनः । मनस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः’ इति श्लोके माध्वव्याख्यानम्, ‘सर्वमिदं देवतापरम् : इन्द्रियदेवताः यास्सन्ति तदपेक्षया मनोभिमानी रुद्रः परः । ततो बुद्ध्यभिमानिनी सरस्वती । ततो ब्रह्मा महान् आत्मा । ततोऽव्यक्तरूपा लक्ष्मीः । ततो विष्णुः’ इत्येवंरूपं निरस्य यथाशांकरं कठवल्लीमनुसृत्य स इति परमात्मपरमित्याह प्रथमः । अस्मद्भाष्ये नास्पृशत् । कठवल्लीरूप्यात् प्रकृतवाच्य कामस्यैव स इति ग्राह्यत्वमुपपादितमेव चन्द्रिकायां विस्तरेण । अप्रकृतस्य तत्पदेन परामर्शश्च न स्वरसः । भास्करभाष्येऽपि कामपरत्वमेव दर्शितम् । द्वितीयास्तु कठवल्लीविरोधादेवं न भवतीति दृष्टितमेव पुनर्युक्ताति । तत्रत्यानामर्थमहद्व्यक्तानामत्रानुक्तया न तत्प्रत्यभिज्ञेति शंकायाम्—महत्तरं ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातमिति प्रत्याह । स्वभाष्ये प्रत्याख्यानपक्षेण कथं तदसिद्धिः । न हि सांख्ययात्रोक्तं तत् ; श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । कठवल्ल्यामपि महत्पदेन कस्य ग्रहणमित्यापि विचारणीयमस्ति । बुद्धिग्रहतोरेकत्वं तद्भाष्येऽग्रमिति वदतः कठवल्लीविरोधः कथं परिह्रियते । अथ, ‘इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतैर्विमोहयत्येयः’ इति चतुर्मिर्मोहनीयत्वं देहिनि उक्तमिति चन्द्रिकाकमयुक्तम्, इन्द्रियादेः केवलमधिष्ठानत्वात् कामस्यैव मोहकत्वादित्याह । सर्वमिदं किमप्युक्त्वा खण्डितमिति बहिःप्रकटनाय संरम्भमात्रम् । शरस्वायेन रामेण रावणो हत इत्युक्त्या रामस्य शरस्य च तुल्यत्वत्वं नापद्यते । अधिष्ठानानामपि मोहनकारकत्वात् तत्सहितेन कामेन मोहनीयो देहीत्यर्थं शेषाभावात् । अत ईदृशदूषणवचनानां परिहरणप्रवृत्तिरनपेक्षितेति नात्र विस्तराद्य इति विद्वांसो विदां कुर्वन्तु । स्वतत्स्थापनोपायिकं वाक्यं तत्तदुपन्यस्य ज्ञानं किमप्यस्ति चेत्, तदेव विचार्यम् । अन्यत्र याः कश्चिदर्थोऽस्तु ; किं तत्र विशेषत आग्रहेण । अत एवान्ते उक्तं तात्पर्यं चन्द्रिकायाम्, “एवमन्येष्वपि भूतेषु भविष्यन्तु च श्रीमद्गीताभाष्येषु भगवद्भामुनान्यायभार्यकारमतानुसारेण दिङ्मोहः प्रशमयितव्यः ; शुद्रस्वखलितेषु अदूरविप्रकृष्टयोजनान्तरेषु चोदासितव्यम्” इति ।

अथ, “अवरं भवतो जन्म” इति घटे चतुर्थं किञ्चित् कथ्यते । अत्र प्रथम आह—अस्मद्भाष्ये, “जानात्येवार्जुनो वासुदेवं साक्षात्परं ब्रह्मति । अथापि तस्येदं जन्म किमैन्द्रजालिकवन्निश्चया उत सत्यमिति प्रज्ञार्थः इत्युक्तमप्युक्तम् ; विश्वरूपदर्शनानन्तरमेव तस्य कृष्णे परमात्मवनिश्चयात् । ततः प्रकं योगादिलक्षधमहाशक्तिर्यः कश्चित् विष्णुरूप इत्येव निश्चयात् । अतः ‘अवरं भवतो जन्म’ इति प्रज्ञस्यार्थमर्थः—जन्मान्तरात्स्मृतिर्दिव्यपुरुषाणामपि भवति । तद् भवान् दिव्यपुरुषो वा कश्चित् ,

उत परमात्मनः । नाद्यः ; दिवस्वदिकं प्रति उपदेष्टुः तत्तत्त्वदिव्यपुरुषत्वायोगात् । नान्यः, परमात्मनः कर्मवश्यमनुपपन्नमाद्ययोगादिति । मिथ्यात्वसत्यविवचारस्तु अशाब्दार्थः । अतो धिगेतत् अमङ्गल्यवशाद्दार्थव्याख्यानम् — इति ।

अत्रोच्यते । अभिज्ञोऽप्ययं शांकरग्रन्थं यथावदगृहीत्वा स्वाभिमतमेव तत्रत्यतया बहुत्र मन्यते । तथा च “भगवत्पादभाष्यनिरूपरूपो यथोक्त एव प्रश्नश्लोकार्थः” इति यदत्र लिखितम्, तदधि-
कृत्यैव, तदीयं, “धिगेतद्वैमंगल्यवशाद्दार्थव्याख्यानम्” इति वाक्यं पठनीयम् । तथाहि शांकरोक्त-
विवरणरूपमेवासद्भाष्यं प्रथमांशे । अन्ते तद्भाष्योक्तं शास्तु निरस्यते वा, तस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति
व्युत्पाद्यते चेति यथारुचि ग्राह्यम् । वयं तु तद्व्युत्पादनपक्षं रोचयामहे । यदुक्तमनेनार्जुनस्य पूर्वं
श्रीकृष्णे परमात्मत्वनिश्चयो नास्तीति, भगवन्नामभिरेव संबोधयत्यर्जुने कथमस्यैवं विचरीतग्रह
इह ? तच्चिरासे युक्तयः शताधिकाः सन्तीत्यास्तां तावत्, तदीयशांकरविरुद्धमित्येतावदलि-
पिनीम् । तत्र हि, “भगवता विप्रतिपिद्धमिदमुक्तमिति मा भूत् कस्यचित् बुद्धिरिति तत्परिहारार्थं
चोद्यमिव कुर्वन् अर्जुन उवाच” इत्यवतारिका । व्याख्यातश्च तदीयैः, इवशाब्दादुर्जुने कृष्णं परमेश्वरं
वेदैवेति सूच्यते” इति । उपरि च भाष्यम्, “या वासुदेवे अनीश्वरासर्वज्ञाशंका मूर्खाणां तां परि-
हरन् भगवानुवाच, यदर्थो हर्जुनस्य प्रश्नः” इति । तत्रापि तदीयैः व्याख्यातम्, “जानतैर्वाजुनेन सर्व-
प्रत्यायनार्थे—श्रीकृष्णं भगवन्तं सर्वं मूर्खा अपि जानीयुरिति बुद्ध्या—अर्जुनेन पृष्टवाद्दार्थस्य” इति ।
एवञ्च यत्किञ्चिन्महापुरुषत्वभ्रमोऽर्जुनस्येति एतद्वचनं स्वाभाष्यात्यन्तविरुद्धम् । “एवमेतदयथास्थ त्वम्”
इति विश्वरूपदर्शनात् प्रागेव विज्ञापितवति विजये कथमेवं मोक्षमयमारोपयति । तदुक्तप्रश्न-
वाक्यार्थश्च न घटते, आदित्यादीन् प्रति उपदेष्टुः कथं केवलमहापुरुषत्वमिति कोऽयं प्रश्नः । परमेश्वर-
भिन्नयत्किञ्चिन्महापुरुषत्वेऽपि आदित्याद्यपेक्षया तदातनातिशयमात्रेणोपदेष्टृत्वसंभवात् । प्रजापतेः
इन्द्रविरोचनोपदेष्टृताया उपनिषदुक्तत्वात् । लोके गुरुणां सजातीयत्वेऽपि शिष्यातिशयिमहा-
पुरुषत्वमात्रेणोपदेशकत्वसंप्रतिपत्तेश्च । उक्त्या देवाः परमात्मभिन्ना एव निरूपणां देवधनुष-
देष्टारः प्रमाणसिद्धा बहवः । यदुक्तं परमात्मत्वे कर्माधीनमनुपप्येहादिप्राप्तिः कथमिति । तदिद-
मसद्भाष्यप्रश्नार्थे आयातीति नात्र विशेषतो वैलक्षण्यम् ।

शांकरे अन्ते, “अहमीश्वरोऽपि जगन्मोहनीं प्रकृतिं स्वाधिष्ठाय—वशीकृत्य संभवामि—
देहवानिव, जात इव आत्मप्रायया आत्मनो मायया न परमार्थतो लोकवत्” इत्युक्तम् । तेन लोकस्य
यत् व्यावहारिकं सत्त्वं स्वीकृतम्, तदपि भगवद्वतारे नास्तीत्यर्थं आपाततः प्रतीयते । एतच्चिरा-
सार्थमेवासद्भाष्ये मिथ्या वा सत्यं चेति प्रश्नोपक्षेपः । शांकरेऽपि प्रश्नाशयोऽयमेव । तत्र मिथ्या-
त्वपक्षेणोत्तरं शांकरे, सत्यत्वपक्षेणैवेत्यसद्भाष्ये इत्येव वक्तव्यं भवेत् । शांकरमपि अन्यथा सुनि-
र्वहमित्याशयोऽपि गूढः । तदुच्यते—प्रत्युत्तरवादिना भगवता—यद्भिन्ने मे व्यतीतानि जन्मानि तव
चेति अर्जुनजन्मसत्तातुल्यसत्ताया स्वजन्मसु कथनात् तद्विलक्षणं प्रातिभासिकत्वरूपं मिथ्यात्वं
दुष्येचम् । तान्यहं वेद सर्वाणीति स्थितः तामेव वेदनावेदनरूपं वैषम्यमुच्यते ; न तु स्थितत्वास्थित-
त्वरूपम् । नाहं संभवामीत्यनुकृत्वा संभवाम्यात्मप्रायया, संभवामि युगे युगे इति व्यावहारिक-
पदार्थानामिव स्योत्पत्तिमेषोपर्यप्याह । परं तत्र प्रकृतिपरवशतया तत्र जन्म, अहं तु प्रकृतिमधि-
ष्ठाय मद्रशीकृत्य तदधीनतया तदधीनपुण्यपापमधीनतयैव भवामीत्याह । माययेति पदेन मिथ्या-
त्वावगमपक्षेऽपि प्रातिभासिकत्वं न सिद्धयेत् । तथासति प्रकृतेरुपनिषदि मायात्वकथनात् जगत
एव प्रातिभासिकत्वापत्तः । मायाशब्दस्यार्थः भाष्ये नोक्तः । ज्ञानवाचित्वस्यापि सत्त्वात् मायया
संभवज्ञानैवेत्यपि स्यात् । मायाप्रकृत्योरत्र श्लोके एकत्वं च पदद्वयप्रयोगो व्यर्थः, अनुचितश्च । प्राति-

भासिकत्वसाधकत्वासंभवात् । प्रत्युत अर्जुनादिजन्मनामिव प्रकृतिमूलपुण्यपापसापेक्षेश्वरेच्छा-
जन्यत्वं नास्ति, आत्ममायाख्यं पुण्यपापनिरपेक्षं संकल्पमात्रमवतारे कारणम् । अत एव इच्छा-
गृहीताभिमतोत्पेदेह इत्युच्यते । ऐन्द्रजालिकवत् प्रातिभासिकमिति भवद्भाष्यकारेणानुक्ततया तथा
व्याख्यानं निरसनीयम् । तथासति व्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्मिथ्यस्संस्वयवहारयोगेन श्रीकृष्णमूर्त्या
मिथ्याभूतया सत्यस्य कंसादेर्वैधः पोडशस्त्रीसहस्रादिविवाहविहारसंतत्यादिकं सर्वं कल्पनाभावं
स्यात् । कंसादीनां पश्चादनुवृत्तिरपि स्थिता स्यात् । 'न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः', 'न
तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोस्थिसंभवा' इति स्थिताया मूर्तेरितरवैलक्षण्यमेवोच्यते, न तु मूर्त्यभावः ।
जन्म कर्म च मे दिव्यमिति दिव्यत्वेनोक्तं कथ्यमाने, विश्वरूपाध्याये च मातृभूषणायुधादीनां
दिव्यत्वे भूयःकथ्यमाने को हि मिथ्यात्वेज्जाभावं साधयेत् । अत एव शांकरेऽपि तत्राप्राकृतमित्येव
व्याख्यातम् । यदि अप्राकृतत्वं प्रकृतिविलक्षणज्ञानानन्दमयशुद्धसत्त्वद्रव्यमयत्वरूपं विशिष्टाद्वैतमतं
शांकरग्रन्थेष्टमिति नेष्यते, कामं मा भूत् । अथापि एकैव माया ऐश्वर्यशोपयुक्ता जैवांशोपयुक्त्यंश-
शेद्वती, त्रिगुणमाया जैवोपयोगिनी दृश्यमानदेहादिहेतुः । ऐश्वर्यशोपयोगिनी मांसमेदोस्थ्यादि-
धातुमयापञ्चभौतिकशरीरविलक्षण-तत्तदुपासकापेक्षितांशमात्रशालिव्यावहारिकदिव्यमंगलविग्रह-
रूपेण परिणम्य तस्योपयुज्यत इति सैषा स्वमाययेत्युच्यत इत्यस्तु । सर्वथा न प्रातिभासिकत्वम् ।
अन्यथा मिथ्याभूतया मूर्त्या सारथ्यगीतोपदेशादयोऽपि मिथ्या स्युः । ऐश्वर्यरूपमर्जुनदिदृष्टितम-
सत्यमिति वक्तुः कथं जिह्वा न जिह्वेति । योगादिमहिमशालिनां जीवानां भूमौ निमज्जनोन्मज्जनादिकं
देवानां प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वादिव च संभावितं व्यावहारिकम्, भगवतस्तु अलौकिकं विचित्रमसंभा-
वितत्वाग्निमयेति कथमुच्येत । मूर्तीनामपलापे मूर्तिप्रतिष्ठाशास्त्रादीनामप्यग्रामाण्यात् भारतरामा-
यणादिवर्णितेतद्वृत्तानां परदेवतामूर्तीनाञ्च प्रातिभासिकत्व इव स्यात् । देवतापलापिमीमांसकसोद-
र-तैवावैतिनां स्यात् । अतः आचार्यवृत्तं पीठस्थापनादिकं प्रातिभासिकमेव स्यात् । वैद्यग्र्याच्च न ख-
प्तादिवत् इति सूत्रोक्तविधया च अवाधितानां कृष्णजन्मलीलादीनां व्यावहारिकसत्यत्वं दुरपह्नवम् ।

कस्तर्हि शांकरवाक्यार्थ इति चेत्—'संभवामि—देहवानिव जात इव' इत्यस्य कर्माधीनदेह-
वानिव कर्माधीनजन्मेव लौकिकबुद्धया भवामि । न परमार्थतो लोकवत्-लोके संवेषां जन्म यादृश-
कारणाधीनं न तादृशकारणाधीनम्, किन्तु कर्मनिरपेक्षात्ममायाधीनम् । तथा लौकिकदेहवत् मां-
समेदोस्थिमयत्वं न पारमार्थिकम् । उपमाया अपि मूर्तैस्तदंशे परं प्रातिभासिकत्वम्, तस्य कर्मा-
धीनत्वात् ; अप्राकृते प्राकृतांशासंभवादित्यर्थः ।

यत्तु यावद्व्यवहारमर्जुनादिशरीरवत् वर्तमानस्यापि कृष्णविग्रहस्य तदा तदा भिन्नभिन्नरूपेण
दृश्यमानत्वात् मिथ्यात्वमिति-तत्र हनुमदादेरपि अणिमहिमादिकं सर्वं तर्हि प्रातिभासिकं स्यादिति ।
'जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः' इति सर्वस्य तात्त्विकत्वं मोक्षहेतुत्वञ्चाप्युक्तम् । एवं
प्रतिश्लोकमवतारतत्कार्यसद्भावस्थापनपरत्वस्य स्पष्टमवगमादेव सत्यत्वासत्यत्वजिज्ञासया ऽर्जुनप्रश्न
इति भाष्ये उक्तम् । एतत्पक्षे तु अवरजन्मवता कथं विवस्वते उपदिष्टमिति प्रश्ने, मम जन्म पूर्वमपि
नासीत् इदानीमपि नास्तीति प्रत्युत्तरयता साधु स्वस्योपदेष्टृत्वं स्थापितं स्यात् । अतो योगिनां
कतिपयजन्मस्मरणं योगबलात्, यम तु स्वभावत एव सर्वजन्म-तत्तद्वृत्तादिसर्वविषयकसहज-
प्रत्यक्षमिति वैलक्षण्यमुपक्रम्य कर्मजन्यदेहादेरिव विप्रकृष्टस्मरणादिसहजशक्तिबाधकत्वं स्वदिव्य-
मंगलविग्रहे नास्तीति व्युत्पादनमेवात्र, न तु सर्वमिथ्यात्वकथनमिति ध्येयम् । साप्रस्यसंपादनायैवं
शांकरनिर्वाहः कृतः । काममयं प्रकारो नेष्यताम् । तथासति पूर्वोक्तयुक्तिभिः शांकरं निरस्तमेव
मन्यताम् : किं तेन । सर्वथा प्रथमेवोक्तमर्जुनस्याज्ञत्वं शांकरविरुद्धमिति तद्व्याख्यानमेवांगल्य-
मशङ्क्यारूपमिति सिद्धम् ।

द्वितीयस्तु तुच्छं तुच्छमित्याद्युक्तिमात्रेण ततः प्रतप्रक्रियामेधाजानन् सन्निधाने निष्कले ब्रह्मणि रूपादिमद्विग्रहसद्भावः इत्यन्वेन यदादिबन्धित्वेति किमप्यह । नेदं प्रातिभासिकत्वं स्थापयेत् । अतो भगवद्विग्रहादिकं लोकावत् संसारदशायां शास्त्रसंमतांशे यथासद्वाधितमेवावतिष्ठत इति अवतारतरवापलापो न युक्त इति ।

यदत्र द्वितीयेनावतारानुबन्धिनि विषये सप्तमे, ‘अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम्’ इति श्लोके विस्तृतम्, तदप्यतिदुःखमित्यावेदयामः । तथा हि—अत्रायं लिखति, ‘सर्वेश्वरो विष्णुरजहत्स्वस्मात् एव वसुदेवसुनुरवतीर्ण इति समैवं परं भावमजानन्तः, प्राकुराजम् नुसमानम् इतः—पूर्वमनभिव्यक्तमिदानीं कर्मवशाज्जन्मविशेषं प्राप्य व्यक्तिमापन्नं माप्नुज्यो मन्यन्ते’ इति रामानुजीयं भाष्यमयुक्तम्, कर्मवशादिति पदाभावात् । तर्हि कः श्लोकार्थ इति चेत्—शुद्धपरमात्मैवाहमित्यविदित्वा वैकुण्ठादिगतविष्णुादिः कृष्णरूपेणावतीर्ण इति मूढा अतरश्चिदो जानन्ति, अवतारस्य मिथ्यात्वं प्रातिभासिकत्वं हि ज्ञातव्यमिति । अत्र भागवतवचनमपि प्रमाणीकुर्वते । अत्रैमुच्यते । शांकरभाष्यं तावदत्र अवतारमिथ्यात्वसाधकतया नोपलभ्यते । अत एव यद् रामानुजीयं भाष्यमनेन दृष्यते, तदेवाऽऽहत्य तद्वदेव कर्मवशादिति पदमपि प्रयुज्य प्रथमस्थेयं व्याख्यातुं पङ्क्तिः, “इतः पूर्वमनभिव्यक्तमिदानीं कर्मवशाद् वसुदेवगृहे जन्मविशेषं प्राप्य व्यक्तिमापन्नं माम् इतरजीवसाधारणं जना मन्यन्ते” इति । समरसं योजयानामपि ग्रन्थानां विरसाध्यवर्णनेन वैराभिवर्धनमेवैतद्व्याख्यानफलम् । किञ्चैदं प्रकरणं न शुद्धस्वरूपोपदेशपरम् ; इतःपूर्वस्मिन् यो यो यां यामिति श्लोके हि शांकरभाष्यम्, “परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहितान् कामान् लभते” इति । स्वस्य परमेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वफलप्रदत्वञ्च भगवान् आहति वदताऽनेन भाष्येणात्र निर्गुणं ब्रह्म कथ्यत इति न वक्तुं शक्यते । अनन्तरे च, “देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि” इति श्लोके इन्द्रादिदेवतान्तरयाज्यपेक्षया ‘वतुर्विधा भजन्ते माम्’ इति प्रागुक्तरीत्या सगुणब्रह्मोपासकस्य फलातिशयप्रातिर्वर्ण्यत इत्येव शांकरभाष्यानुसारिणः प्रथमेनापि व्याख्यातम् । एवमेतत्पूर्वश्लोक इव एतदुत्तरश्लोकेऽपि ‘नाहं प्रकाशः सर्वस्य’ इत्यत्र शांकरभाष्ये, योगमायासमावृते मां लोको नाभिजानाति, नासौ योगमाया मदीया सती ममेश्वरस्य मायाविनो ब्राने प्रतिवज्जाति, यथाऽन्यस्यापि मायाविनो माया, तद्वत्” इति सर्वज्ञं सगुणमेवोपक्षिप्योत्तरेण, “वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन” इति श्लोकैर्नैकवाक्यता रक्षिता । न तु निर्गुणपरत्वेन पूर्वापरसंगतेरवकाशो दत्तः । अत्र योगमाया नाम गुणयोगरूपमायैत्युक्तं शांकरे । सत्त्वरजस्तमोगुणयोगरूपेत्यर्थोऽप्यत्र मन्येत । प्रथमस्तु संस्काररूपमायेति निर्विचिकित्समाह । अत्राव्यक्तशब्दार्थवर्णनकुसुतिरस्य द्वितीयस्य यथा-तथा भवतु । अकाण्डे रामानुजीयखण्डनं त्वाग्रहमेव दर्शयति । ‘भगवान् विष्णुलोकादवतीर्णः कृष्णरूपेण भक्तानुग्रहायै दुष्टशिखणार्थञ्च’ इति वदन्तस्तावत् अविद्यांसः—आत्मानात्तदविवेकशून्या इति लिखन्नयं व्यासवाल्मीकिप्रभृतीनेव, परित्वाणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्”, “स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः । अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः”, “सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुः”, तदभुतं बालकमस्वज्ज्ञेक्षणम्” इत्यादिकमुपदेशतो निर्भीकं दृष्यति । ननु तेन श्रीभागवतवचनमुपरि प्रदर्शितमस्ति, तद्विरोधः कथमस्मन्मते परिहर्त्य इति चेत्—उच्यते । इमे खलु ते श्लोकाः विदुरमैत्रेयसंवादे तृतीयस्कन्धे, पष्ठेऽध्याये,

“ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्सात्तस्याविकारिणः ।

लीलया वाऽपि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः ॥

क्रीडायाऽमुयमोऽभ्यस्य कामश्चिकीडिषाऽन्यतः ।
 स्वतस्तुस्य च कथं निवृत्तस्य सदा स्वतः ॥
 अस्त्राक्षीत् भगवान् विश्वं गुणमय्याऽऽत्ममयया ।
 तथा संस्थापयत्येतत् भूयः प्रत्यपिधास्यति ॥
 देशतः कालतो योऽसौ अवस्थातः स्वतोऽन्यतः ।
 अविलुप्तवबोधोऽत्मा संयुज्येताजया कथम् ॥
 भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः ।
 अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कुतः ॥
 एतस्मिन् मे मनो विद्वन् खिद्यतेऽज्ञानसंकटे ।
 तन्मे पराणुद विभो कश्मलं मानसं महत् ॥
 स इत्थं चोदितः क्षत्वा तद्विजिज्ञासुना मुनिः ।
 प्रत्यहं भगवच्चित्तः सयश्चिद्व गतस्सयः ॥
 सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते ।
 ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम् ॥
 यथाऽर्थेन विना पुंसो मृषैवाऽऽत्मविपर्ययः ।
 प्रतीयत उपद्रष्टुः स्वशिरस्तेदनादिना ॥
 यथा जले चन्द्रमसः कम्पादिस्तत्कृतो गुणः ।
 दृश्यते सन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो गुणः ॥” इति ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—अवतारादिकं प्रातिभासिकं व्यावहारिकसत्तयाऽपि शून्यमिति अस्य प्रकृतम्, तत्रेदं वचनजातमीपदपि साधकं न दृश्यते । अत्र हि भगवतो जगत्सृष्ट्यादिविषये कथन्ता, न त्ववतारविषये । तस्मादसंगतमेतत् स्यादेतत् ; जगन्मिथ्यात्वं ब्रह्मणश्चिन्मात्रसत्यत्वं चात्र प्रतीयत इत्यद्वैतमात्रतात्पर्येण परमतनिरासायोपात्तमस्त्विति चेत्—अद्वैतमतप्रक्रियामनुसृत्य यथैषामर्थो वर्ण्यते, तथाऽस्मद्रीत्याऽप्यर्थस्ततोऽप्युचिततरतयाऽपि वर्ण्येतैवेति किमनेन । तथा हि—अत्रोपक्रमे भगवच्छब्दप्रयोगः कृतः । स च ज्ञानशक्तिवलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः” इति श्रीविष्णुपुराणे सर्वकल्याणगुणाढ्यपर इति निर्विशेषब्रह्मग्रहणमयुक्तम् । एवञ्च चिन्मात्रस्येति पदम्, “एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः”, “प्रकाशवद्भा-वैशेष्यम्” इत्यादिब्रह्मसूत्रानुपेक्षेन सैन्धवखिलस्य कात्स्न्येन लवणत्ववत् परमात्मस्वरूपस्य कात्स्न्येन ज्ञानरूपत्वमात्रपरम्, न तु तद्विष्टगुणान्तरनिषेधकमिति तदपि न बाधकम् । अविकारित्वं तु परिणामभावोऽस्मादिरपीष्यते । एवञ्च निर्गुणस्येति पूर्वोक्तविष्णुपुराणवचनबलदेव हेयगुणानां सत्त्वरजस्तमसाञ्च तत्राभावपरमिति सिद्धम् । एवं लीलयाऽपीति पदं सगुणस्य ब्रह्मणोऽपि स्तुष्ट्वं “न, प्रयोजनवत्वात्” इति सूत्रेणाऽऽक्षिप्य, “लोकवतु लीलकैवल्यम्” इति यः समाधिर्विहितः, तदुपर्यपि आक्षेपपरतामस्य वाक्यस्य दर्शयतीति सविशेषपरमेवेदम्, यदि, ‘निर्विशेषे कथं सर्गादिव्यापारः ॥ अजासंबन्धादिति चेत्—तत्संबन्ध एव तत्र कथम्” इति प्रश्नपरत्वं स्यात्, “सेयं भगवतो माया” इति वाक्यं तदुत्तरतां न प्रतिपद्यते । तस्य भगवत्पदार्थत्वाभावात्, मायासंबन्धः कथमिति प्रश्ने मायासंबन्धादिति समाधानस्याघटमानत्वाच्च । अजा मायात्वात् संबन्धुं प्रभवतीति चेत्—अनिर्मोक्ष एव । स्वयं मतोपपत्तनासमर्थमायायामनुपपन्नतैकवेषतामारोप्य, सर्वं समाहितमिति मिथ्यैव मन्यते । तदत्र वक्तव्यार्थः सर्वोऽपि श्रीभाष्ये, ‘निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः ।

कथं सर्वादिकर्तृत्वम्” इति श्रीविष्णुपुराणवास्तवार्थभाषणेन यथावद्भाषित एवेति न विशेषतो वक्तव्यमस्ति । तदेवात्र प्रकृताहं संगृह्यते—लोके सविकारस्यैवोपादानत्वात् सत्त्वादिगुणाधीन-प्रयोजनपेक्षावत् एव च पुरुषस्य निमित्तकारणत्वात् उभयविलक्षणस्य ब्रह्मणः पूर्णकल्याणगुणस्य निखिलहेयप्रत्यनीकस्य निमित्तोपादानता कथम् । लीलाप्रवृत्ता बालका अपि किमपि तदधीनं सुखं वाञ्छन्त्येवेति नित्यतृप्तस्यावाप्तसमस्तकामस्य कथं क्रीडोद्यमोऽपि । अथ स्वयं निर्विकार-त्वेऽपि सविकाराजारूपप्रकृतिविशिष्ट एवास्मादधीदिति विशेषणे विकारान्वयः ; सा च गुणमयी आत्ममाया अनन्तजीवात्मसंमिश्रैवेति तेषां भोग एव सृष्टिफलमिति चेत्—अजासंवन्ध एव तस्य न घटते । अजायाः जीवेषु दुःखादिहेतुत्वदर्शनात् ईश्वरेऽपि तदापत्तेः । अथ विपरीतकर्मानुष्ठाना-देव पापं क्लेशश्च भवतः ; भगवति तादृशकर्मभावाच्च दोष इति चेत्—तत्र ; कर्मणि शरीर-संवन्धं जनयित्वैव हि दुःखादिहेतुर्भवति । अयञ्च भगवान् एक एव सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः स्वयमेवेति अस्य क्लेशसंपत्त्ये न कर्म प्रतीक्ष्यम् ; कर्मकार्यस्य क्षेत्रसंवन्धस्य जातत्वात् । पूयशोणितादिमज्जनं हि स्वतः कृतमप्यपुरुषार्थ एव । “न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययो-रपहतिरस्ति” इति च श्रुतिः । प्रत्युत जीव एकैक एकैकस्मिन् क्षेत्रेऽस्ति, अयं तु सर्वक्षेत्रेषु । अतो विश्वं देहः प्रमोदचेत् स कथमतिपतेत् विश्वदुःखानुभूतिम् इति प्रश्नसारः । समाधिस्तु—सेयं भगवतो मायेति । भगवत्प्रविरोधात् दुःखादिकं न शक्यम् । मायेत्यनेन अनुपपन्नतैकवेद्या माया मिथ्याभूतोच्यते इति न मन्तव्यम् । अदभुतकार्यकरणशक्तिरेवात्र मायाशब्दार्थः । तदेव, ‘शक्तयः सर्वभाषाणाम्’ इत्यारभ्य, “सर्गाद्या भावशक्तयः” इति पराशरपरमर्षिवचनैकस्यमस्य तत्पुत्रपौत्रवचनस्य । ‘यन्नयेन विरुध्यते’ इत्यत्र नेति येनेति च पृथक्पदं कृत्वा, येन हेतुना विरुध्यते, तेन हेतुना ईश्वरस्य कार्पण्यादिदोषो नेत्यर्थ इष्यताम् ; यदिति शक्तिसिद्धावादित्यर्थकम् । यदा यन्नयेन, यादृशशक्तिवलेन ईश्वरे कार्पण्यादिकं विरुध्यत इति वर्ण्यताम् । शक्तिवशात् दोष-प्रतिबन्ध इत्युक्तं भवति । इदं सर्वं विस्तरेण श्रीभाष्ये, “न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि” इत्यत्र भाषितप्रायम् । विमुक्तस्य बन्धनमिति पृथक्क्रियते चेत्—यथा मुक्तस्य बन्धनं विरुध्यते तथेति दृष्टन्तार्थम् । ईश्वरविशेषणत्वे तु विमुक्तस्येत्यस्य सर्वदोषविमुक्तस्येत्यर्थः ।

अथ ‘यथाऽर्थेन’ इत्यादेरर्थ उच्यते—एवं सत्यपि निर्दोषत्वे, केचित् आत्मनो भगवतः सर्वान्तरात्मत्वादेवानात्मगुणान्—तद्विन्नवस्तुगतान् धर्मान् तत्राऽऽरोपयन्ति, तदिदं स्वप्ने स्वशिर-च्छेदाभावेऽपि शिरच्छेदो जात इति भ्रमतुल्यम् । अथ वा स्वान्नवस्तुसत्यत्वपक्षे तदन्यथा स्यात् । अतो जलगतकम्पादेश्चन्द्रे आरोपवदिति ब्रूमः । एतच्च वचनमस्य द्वितीयव्याख्यातुं निन्दने पर्यवस्यति । अयं हि अतिघृष्टमेवमाह, “द्वैत्यहननार्थं भ्रूगोभर्यां हत्वा तेन, ‘अहमिव त्वमपि भार्या-वियोगमनुभव’ इति दत्तशापस्सन् विष्णुः तच्छापनिवर्हणार्थं तत्पापक्षयार्थञ्च श्रीरामरूपेणावतीर्य सीतावियोगमनुवभूव हि । तथा रामावतारे निगूढस्सन् वालिनं हत्वा तत्पापफलभूतं किरात-शरताडनकृतं शरीरवियोगं कृष्णावतारेऽनुवभूव हि । एवम्भूतस्य कथमकर्मपरवशत्वम्” इत्यादि । सिद्धान्तलेशसंग्रहे, सीतावियोगादिकं नित्यश्रीकस्य भगवतः केवलमभिनय इत्युक्तमप्ययदी-क्षितैः । अयं तु कर्मवश्यत्वमेवाह । पूर्वं सर्वं प्रातिभासिकमित्युक्तान् अयं साधुपरित्राणदुष्कृद्भि-नाशनादेः प्रातिभासिकत्वेपि भगवतो दुःखानुभवो व्यावहारिकसत्य एवेति विवक्षतीव । एवम्भूत-भ्रमस्यैव चन्द्रे जलकम्पवत्प्रभमतुल्यत्वमत्र श्रीभागवते भण्यते । अथ मैत्रेयः सर्वशक्तो भगवति इदं कथं, तत् कथमित्यादि प्रश्नं सर्वमिथ्यात्वभ्रमञ्च परित्यज्य ये निवृत्तिधर्मेण यथावत् भक्ता

भवन्ति, तेषां देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रमजीवग्रहैक्यभ्रमाः वासुदेवानुक्रम्यया व्यपयन्ति इत्यादि वदति । तेन पूर्ववाक्यस्याव्यन्तरव्यवस्थयते । तत् तावत्-आत्मनो जीवस्य अनात्मदेह-दिगुणारोपः देहगतशिरस्छेदस्य स्वच्छेदत्वभ्रमस्तुल्यः, जलगतस्य कर्मस्य चन्द्रगतत्वभ्रमस्तुल्यश्च । एवमादे-
स्तिरोधानं भगवदनुक्रम्येत्येवम् ।

एवमस्य भगवत्तत्त्वज्ञातस्य निर्विशेषब्रह्मजगन्निश्चयतत्त्वपरत्वमेव दास्ति, नतरामवतार-
प्रातिभासिकत्वपरत्वम् । अवताराणां सत्यत्वस्यावतार्यमेव महर्षिभिः प्रपश्यते । अर्वाचीनाद्वैति-
नस्तु जगत इव व्यावहारिकसत्यत्वमपि न सहन्ते । अहो महतीयं भक्तिरेषामित्यलमीदृश-
नास्तिकग्रन्थविश्लेषप्रश्ने ॥

अष्टमे, 'अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्मसुच्यते' इत्यत्र परमब्रह्मशब्दस्वारस्यात् अक्षरं
परमात्मैव : स्वभावशब्दस्य प्रकृतिपरत्वेऽपि मूलप्रकृत्यर्थकत्वं न भवति । अतो जीवस्य वास्तव-
स्वरूपं तदर्थं इत्याह । तदपि न । अत्र घटे चतुर्विधा भजन्ते इत्युक्तस्वरस्यात् वाच्यशैल्या-
दिना चानेकोपासनपरत्वमेव, अन्यथा पौनरुक्त्यमिति तात्पर्यवन्निष्क्रान्तामेव प्रपञ्चितत्वात्,
अव्यक्तःक्षरशब्दस्य भगवदतिरिक्त एवाऽऽत्मनि गीतायां प्रयोगाच्च जीवस्य ब्राह्मत्वं सिद्धम् ।
न ह्यत्र अक्षरोद्देशेन ब्रह्मत्वविधानम्, किंतु किं ब्रह्मेति प्रश्नात् ब्रह्मशब्द इह परमाक्षरपर
इत्युच्यते । प्रसिद्धब्रह्मव्यतिरिक्तत्वादेव व्याख्यातःपेक्षा । स्वभावशब्दस्य, भवतैव अध्यात्मशब्दस्य
देहसंवन्धविशिष्टजीवपरत्वस्योक्तत्वात्, 'स्वभावप्रभैरुणैः', 'कर्म स्वभावजम्' इत्यदिगीतावाक्य
इव जीवशब्दस्यात्मसंवन्धिधर्मपरत्वात् प्रकृतिसंवन्धरूपार्थं रय्यवसानं सम्भवं भवत्येवेत्यलम् ।

दशमेऽध्याये असदुपपादयमानं जगद्ब्रह्मणोः शरीरात्मभावं शरीरवाचकानां शब्दानां शरीर-
पर्यन्तवाचित्वञ्चाऽमृद्यमानाविमौ असदुपपादनप्रणालीमविज्ञायैव यत्किमपि विस्तीर्य आत्मानौ
कृतकृत्यौ मन्येते इति किं तद्व्यर्थवादविमर्शनं ।

अथ त्रयोदशाध्यायवचनं विचारयामः । इदं क्षेत्रज्ञञ्चि मां विद्धि इति वाक्यमपि शरीर-
शरीरिभावादेरप्रतिषेध्यत्वादेव न जीवग्रहैक्यं साधयिष्यति । आमूलाग्रमन्त्रिष्यद्द्वैतिभिरैक्य-
स्थापनायोपादेयमिदमेकमेवात्र वाक्यम् । उपदेशात्तत्र एव नत्वेवाहमित्यादिना भेदेनोपक्रमः ।
सप्तमे चैदम्पर्येण महाभूतःद्यस्प्रकृतिवत् जीवरूपपरप्रकृतेरपि स्वसाद्धेद एव सुव्यक्तमुक्तः ।
सूत्रे मणिगणा इवेति चेतनाचेतनयोः स्वस्मिन् प्रोतत्वं स्वस्य सजीव्यक्षत्वञ्च स्पष्टमुक्तम् । 'मत्तः
स्मृतिर्ज्ञाननपोहनञ्च', 'पश्यथ सचराचरं मम देहे गुडाकेश' इत्येवं भेदनभ्यस्तत्रा भगवता
कथञ्च जीवैक्यमत्र कथ्येत । न च क्षेत्रज्ञशब्दो जीवे रूढः, 'एतद्वयो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति'
इति योगव्युत्पत्तेरेव दर्श्यमानत्वात् । प्रसक्तं जीवमेव गृहीत्वा प्रामाणिकं शब्दतः सुखेन लभ्यञ्च
जीवान्तर्यामिन्वं भगवति प्रकृतवचनप्रतिपाद्यं यदि न स्वरसं मन्यते, तर्हि क्षेत्रज्ञशब्दोऽयं-प्रामपि
क्षेत्रज्ञं विद्धीति, स्वस्य सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रीयसर्वांशविषयकज्ञानपौकृत्यपरत्वैव पूर्वापरत्वाद्येन
योगशक्त्या चरितार्थ इति न जीवैक्यं बाधितं प्रतिपादयिष्यतीति निश्चीयताम् । "शरीरशरीरि-
भावस्य प्रागेव निरस्तत्वात्" इति लेखनं तु, 'दशमाध्याये तदुक्तं सर्वं यथावन्मत्तमज्ञानविरहात्
अनायसनिरस्यमेव । "तदनन्त्यत्वं प्रारम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यत्र "अनन्त्यःशमिति भेदं व्यासेधामः,
न त्वमेदं ब्रूयः" इति वाचस्पतिकुसुष्टिः प्राच्यैरेव पराकृतेति किं तेन । सदेवेदम्, तत्परमसीति
अमेदे कथ्यमाने, अमेदं न ब्रूम इति कथं वदेत् । न हि सूत्रे तदन्यद्वास्तीति कथ्यते ; किंतु स्थितस्य
जगतस्तदैक्यमेवोच्यते घटे मृदैक्यवत्, न तु रजसपैक्यवत् । अवस्थाभेदो धर्म्यैक्यञ्चैव श्रुत्यर्थः ।
न तु अवस्थानां जगतश्चाभावस्तदर्थं इति किं निरस्तपक्षनिरसनेन ।

एष ब्रह्मसूत्रपदैश्वर्येवत्यत्र शांकरमर्थं परित्यज्यास्मद्भाष्योक्तमेवाद्वयम् । एवं तत्र तत्रोक्त-
माद्वयत इत्यनभिधाय स्वयमेव विमुष्टमित्रं धिलिखन् तत्र तत्र स्वतन्त्रनिष्ठात विचार-धीधर-प्रभु-
सूदनसरस्वत्यादिव्याख्याज्ञानं परमतव्याख्यानमपि खण्डयन् माध्वव्याख्यानं मूर्तीं दुग्धसा-
विष्करोति, यदाह, “अथ वा नेदं त्वय्याश्चर्यम्; माडरकौरव्यमाण्डव्यमालुवेयादिश्रुतीः ब्रह्मतन्त्र-
पुरषोत्तमतन्त्रब्रह्मतर्कादिस्मृतीश्च कचिदपि प्रसिद्धस्मृतीतिहासपुराणेष्वनाघातनामगन्धाः त्व-
त्सम्युध्यैः रामानुजादिभिः कचिदप्यनुदाहृताः कलयतः विषयोदपानव्याख्याचयनकलानस्या-
नाश्वर्यत्वात्”, ‘इति । इदञ्च त्रैगुण्यविषया वेदाः’ इत्यत्र “विषयशब्दो मुखतो वचनपरः ।
आपातार्थस्त्रैगुण्यम् । परमार्थस्तु भगवान् । वेदस्य सर्वस्य भगवत्परत्वात् । यथा वसन्ते
वसन्ते ज्योतिषा यजेत इत्यत्र वसतीति वसः, तनोतीति तिः । पूर्वैषदस्य जकारागमः । वसन्ते
इति भगवतः संवुद्धिः । आदरात् द्विवचनम् । जि आ ऊति इति पदमेलनात् ज्योतिः, जगत्
ओतं यस्मिन् सः, षः—प्राणः; ताडशेति संवुद्धिः । आ समन्तात् यजैः यज्यभिः इत प्राप्तेऽपि
संवुद्धिः । एवम्भूतो वास्तवार्थस्तु ग्राह्यः । आपाततस्तु त्रैगुण्याख्यं विषं यापयन्ति जापयन्तीति वा
वेदास्त्रैगुण्यविषयाः । निरुद्धैर्गुण्यां भव । आपातार्थं त्रैगुण्यं मा गृह्णीयाः’ इति । यावानर्थे उद्गाने
सर्वतः संस्तुतोदके इत्यत्र च, “सर्वतः संस्तुतोदकशब्दः प्रलयपरः तत्र उद्गानो भगवान् उत्—
उद्रिक्तः, अपः—रक्षकरहितः, अनः—रक्षकः” इति ॥ अत्रोक्तः कतिपयांशो मध्मगीताभाष्ये न । नूनं
माध्वव्याख्यानमनद्योक्तम् । एवं ‘सर्वगतस्थाणुः’ इत्यत्र, “सर्वगतस्य धासौ अनुश्रुति जीवपरः ।
सर्वगते विष्णौ जीवस्य स्थितत्वात्” इति । एवम्, ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यत्र अः विष्णुः तत्सर्वन्धि
कर्म अकर्मति । एवं तत्र तन्नान्य निरस्यति । एतादृशस्य सर्वस्य युक्तायुक्तविमर्शने माध्वा एव,
अन्ये वा विद्वांसः स्वयमेव कुर्युरिति अत्र दिक्प्रदर्शनमात्रेण तिष्ठासामः ।

प्रमाणवाक्यस्वरसाधमेव प्रायस्समादृत्य मतस्थितिं ये ।

प्राहुर्विनाऽन्याभिनिवेशमायीः प्राज्ञास्त एवाऽऽस्तिकतल्लजा नः ॥

एतावता द्वित्रश्लोकसंख्याधिक्यस्यातिवैषम्यनावहत्वात् गीताश्लोकसंख्या सप्तशतीति
स्थितमेव सम्मगिति, गीतायामुक्ता भक्तिः उपनिषदुद्दिष्टोपासनात्मकभक्तियोगरूपैवेति तस्या अञ्चि-
रादिमार्गेण परमपदप्राप्तिकाया इहलोके तत्त्वज्ञानोत्पादकत्वमद्वैतीयं दुर्वैवमिति, कर्मभक्तिपूर्वकं
ज्ञानं मोक्षसाधनमिति रीतिमुपेक्ष्य कर्मज्ञानाङ्गकभक्तियोग एव तथेति श्रीभगवद्रामानुजदर्शित
एव गीतार्थः इति च सिद्धम् । एवंस्थिते श्रीवकुलभूषणदिव्यसूरी श्रीमुखसूक्तपदश्रवणश्रवणाभाष्या-
ख्याने ईडुप्रबन्धे कर्मयोग ज्ञानयोगयोर्मोक्षहेतुत्वं साक्षादुक्तमिव प्रतीयमानं कथं घटत इति चेत्—

तत्र वक्तव्यं तत्र यतिकृतदुर्ग्रहपदव्याख्यान एवोक्तमिति न प्राच्यनिरुपविरोधः । यद्यपि
तत्र ईडुप्रबन्धे कर्मज्ञानयोर्मोक्षहेतुत्वोक्ताद्यपि भक्तिद्वारैव तदुक्तं लक्ष्यते—अथापि तत्र कर्मज्ञान-
भक्तीनां दुश्शक्तवात् सुशक्तं नामसंकीर्तनमेव ग्राह्यमिति तस्य संसारवन्धनान्मोचकत्वं सुदृढमुप-
पाद्य क्षेत्रज्ञासभागवताराधनादेरपि मोक्षहेतुत्वमुक्त्वा अहंकारगर्भतया तेषां सर्वेषां त्याज्यत्वं
प्रतिबोध्य, न्यास एव ग्राह्य इति व्यरूपि । एवञ्च नामसंकीर्तनादेरेव तथात्वे कर्मज्ञानयोरपि भग-
वत्प्रीणतत्त्वान्मोक्षहेतुत्वमेवेष्टमस्त्वित्याशय्य तदनुकूलं वचनमणुयात्तं व्याख्यानं, “ज्ञानभक्तयन्त्रितं
कर्म जनकादिषु दृश्यते । कर्मभक्तयन्त्रितं ज्ञानं प्रायेण भरतादिषु । कर्मज्ञानान्निवता भक्तिः प्रह्लाद-
प्रमुखाध्या” इति । अथ चोक्तम्, यद्यप्यत्रोक्तकर्मज्ञानं नामसंकीर्तनक्षेत्रज्ञास भागवतपरिचरणा-
दीनामुपायसंपादकतयाऽङ्गत्वं भक्तेरेव चोपायत्वमुपनिषन्मर्यादा—अथापि इतिहासपुराण-

प्रक्रियया तदुक्तिरिति । अयमाशयः—भक्तिज्ञानकर्मसु द्विष्वपि सर्वसाधारणेषु सत्सु तत्र भक्तेरेवोपायत्वे अन्ययोरङ्गत्वे च वक्तव्ये, यस्मात् जनकादिव्यक्तिभेदेन एकैकप्राधान्यं स्मृतिराह, तस्मादियमौपनिषद्प्रक्रियातोऽन्या प्रक्रिया । प्रशंसापराणां पुराणादीनामुपनिषदुल्लेखनेनापि प्ररोचनार्थं प्रवृत्तिर्भवति । यथा प्रपत्तौ कतिपयाङ्गमात्रवचने । तच्छाययान्न तस्य तस्य मोक्षहेतुत्ववर्णनमिति । लोके कांश्चित् कर्मयोगिनः, कांश्चित् ज्ञानयोगिनः, कांश्चित् भक्तियोगिनश्च दृष्ट्वा । तेषामभिसंधिमपरीक्ष्य, इमे कर्मयोगज्ञानयोगौ प्रधानतया मन्वते इति तत्प्रशंसनाय कृतैर्यं कल्पना । अतएव भक्तियोगवचने कर्मज्ञानपदाभ्यां भगवद्विषयककर्मज्ञानयोरेव ग्रहणं कृतम्, भक्तियोगिनि जीवविषयज्ञानप्रयासस्य दुर्बलत्वात् । एवञ्च सर्वव्यागेन प्रपत्तेग्रह्यत्वस्थापनाय प्रशस्तानामपि एतदपेक्षया निकर्ष एवेति निरूपणार्थं प्रविद्यमानोत्कर्षरोपमात्रम् ईदृशप्रबन्धचिकीर्षितमिति कर्मज्ञानाङ्गकभक्त्येकोपायत्वमेवोपनिषदर्थो गीतार्थश्च प्रपत्तिप्रवृत्तपुरुषेतरविषये । जनके कर्मप्रावण्यस्य, आदिभरते ज्ञानप्रावण्यस्य, प्रह्लादे च भक्तिप्रावण्यस्य दर्शनात् तत्र तत्र तस्य तस्य प्राधान्यं तद्वचनमारोपयति । इदमत्र चिन्त्यम्—वचनमिदं तत्तत्प्राधान्यपरमास्ताम्; अथापि भक्तियोगनिष्ठेषु 'मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुर्व' इत्युक्तभगवद्विषयकमनोवाक्कायव्यापारेष्वेव कस्य चिदाधिक्यदृष्ट्या, नमस्कारे मानसवाचिककायिकभेदवत् त्रित्वमाकलयति, किं वा आत्मावलोकनार्थकर्मयोगज्ञानयोगग्रहणेनेति । तत्र जनकनामनिर्देशात् तस्य च कर्मकाण्डोक्तयज्ञप्रावण्यप्रसिद्धेः कर्मयोगग्रहणेनैव प्रशंसनमिति व्याख्यातुराशयः । सर्वत्र प्रशंसावाक्यानि अन्यपराणि विहाय परमार्थविप्रशं भक्तेरेव प्राधान्यं सेत्स्यतीति सिद्धम् । यदत्रैषामहङ्कारगर्भेत्यादिवर्णनम्, तदपि 'एष तु वा अतिवदति' इत्यादिदर्शनात् तद्वदेव प्रपत्तिप्रशंसनार्थमतिवदनमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

विरचितरसास्वादेनैव सभाष्यसचन्द्रिका

सरसभगवद्गीता गीतार्थसंग्रहभासुरा ।

बहुकृतिकुता वात्स्यश्रीवीरराघवसुरिणा

समुचितविमर्शेद्धा सम्यक् प्रकाशमनीयत ॥

--*-*

शोधनिका

- 2-10 (र. द्रा.) 9-6 आगतोऽस्ति 13-25 स्वमेवाव
 24-2 एवमुक्त्वा 25-28 धातोरुप
 55-9 तथाशरीराणि 201-14 श्लोकालोचनया
 312-30 भूतानिति पुंलिङ्गप्रयोगोपि [इत्येतावदेव । अन्यदशुद्धम्]
 319-25 परस्मैपदि 320-30 सगुणनिर्गुणश्च
 328-30 सामर्थ्यसद्भावः.....तत्र शिष्टं 538-15 इत्युत्तरग्रन्थ
 541-32 विविनकीत्य 542-31 विषयराग

शुभमस्तु

--*-*

श्रीः
श्रीगुरुभ्यो नमः
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्
श्रीभगवद्रामानुजविरचितम्

यत्पदाम्भोरुहस्यानविश्वस्ताशेषकल्मषः ।
वस्तुतामुपयातोऽहं यामुनेयं नमामि तम् ॥

कवितार्किकसिंह सर्वतन्त्रखतन्त्रश्रीमद्वेङ्कटनाथ—

श्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचिता तात्पर्यचन्द्रिका

यत्तिपरिवृद्धो यद्गीतानामदृश्यदञ्जसा निगमपरिषद्दीयांसं निरामयमाशयम् ।

¹जननपदवीयातायातश्रमापहरां धियं जनयतु स मे देवः श्रीमान् धनञ्जयसारथिः ॥

²अनुचितपदवीभिश्चिन्तयित्वा प्रयातान्यलमलमतिमात्रत्वासचिन्ताविषादैः ।

उपनिषदमुदारासुद्वमन् पाण्डवार्थं शरणमुपगतात्रत्नायते शार्ङ्गधन्वा ॥

सन्तः ³सारलिहश्चित्तमःप्रमथनीमिमाम् । भजन्तु भगवद्गीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिकाम् ॥

श्रीमद्गीतां व्याचिरुयातुः ⁴अविघ्नपरिपूर्णप्रचयगमनार्थम्, परमाचार्यस्य संग्रहश्लोकनिर्माणमुखेन

श्रीकृष्णपरब्रह्मणे नमः

रसास्वादः

गीतासुखामुपनिषत्कलशाःपुराशेरुद्वृष्ट्य यो विवृञ्चजीवनमाततान ।

चन्देय वेदवृषगिर्यधिक्कोज्ज्वलं ते देवे प्रपन्नपरिरक्षणवद्धदोक्षम् ॥

वन्दे धर्मज्ञानभक्तिप्रपत्तिश्रीमद्गीताव्याक्रियारूढभूजः ।

क्षिप्तापार्थान् शान्तिकारुण्यसिन्धून् सौशौल्याढ्यान् सद्गुरुन् कृष्णतुल्यान् ॥

गीतार्थस्फुटसंग्रहं विशदयन् मूलार्थसर्वसद्-

र्षयैतदभाष्यमिति प्रदर्शयति नस्तात्पर्यसञ्चन्द्रिका ।

कृष्ण-व्यासमुनीन्द्र-यानुनमुनि-श्रीयोगिरामानुज-

श्रीमद्वेदशिशोर्गुरुन् प्रणियतन् एतद्रसं स्वादये ॥

1. जननेत्यादिकमुत्तरार्धे शतद्वेषणां 34 वादे । 2. अनुचितेत्यादिश्लोकः संकल्प-सूर्योदयेऽपि (2. 14) तत्र संदर्भानुसारेण द्वितीये पादे पाठमेदः; तृतीये च । 3. सन्तः सातु-ग्रहेऽश्वितैरिति पाठान्तरम् । 4. अविघ्नपरिपूर्णं प्रचयगमनञ्च प्रकृतभाष्यस्य विवक्षितम् । अस्य चतुर्थ्यन्तस्य आचरतीत्यङ्गान्वयः । स्वाचार्ये श्रीमहापूर्णे विद्वाय प्राचार्यविषयकमङ्गलोचरणं कुत इत्यत्राह परमेति । स्वगुरुप्रणामः गुरुपरम्पराप्रणामश्च सर्वत्रार्थसिद्धः । अतः ग्रन्थे

तदर्थोपदेष्टृतां तदनुवृत्तेः स्वाचार्यस्य संप्रीणनतामप्यनुसंधानः, परमाचार्यभजनरूपं मङ्गलमाचरति—
यत्पदाम्भोरुहत्यादि । यच्छब्देन सर्वोत्तराचार्यगुणपौष्कल्यहेतुकां प्रसिद्धिं सूचयति । **अम्भोरुहशब्देन**
 भोग्यत्वप्रतीतिर्भक्तिरूपत्वं ध्यानस्य व्यज्यते । द्रोणाचार्यस्य^१ एकलव्य इव **यामुनाचार्यस्याहमित्यभिप्रायेण**
ध्यानशब्दः । ^२सकृत्संदर्शनेन प्रायशः कल्मषाणि विध्वस्तानि, तन्मूलनिरन्तरस्मरणेन तेषां सवा-
 सनोन्मूलनं कृतमित्यभिप्रायेण **ध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः** इत्युक्तम् । **वस्तुताम्**—‘अस्ति ब्रह्मेति
 चेद्वेद सन्तमेन ततो विदुः’ (तै आ. ३) इत्युक्तप्रकारम् । **अहं वस्तुतामुपयात** इत्याध्वर्यगर्भम् । एव-
 मनिष्टनिवर्तनेष्टप्रापणरूपोपकारस्मृतिप्रेरितवागादित्यतःकरणकः प्रणामः शिष्यशिक्षणार्थं श्रोतॄणां फल-
 सिद्धयर्थं च ग्रन्थे निवेशितः । तेन स्वाचार्यवत् तदाचार्यपरम्पराया अपि भजनमत्यादरेण करणीयमित्यपि
 शिक्षितम् । तथा च श्रूयते, “स च (चैव) आचार्यवेशो ज्ञेयो भवति, आचार्याणामसावसावित्या-
 भगवतः” (र. बा.) इति ॥

अथाभितपरदैवतस्य भगवतः स्वरूपरूप[गुणविभव]दिभावनावर्णनाभ्यामर्थोदमङ्गुरं मङ्गल-
 माचरन्, “स्वधर्मज्ञानैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः । नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः (गी.सं.१)
 इति ^३संग्रहानुरोधेन व्याख्येयशास्त्रप्रधानप्रतिपाद्यं च संपरकारं दर्शयन्, शास्त्रप्राप्त्यवस्थापनाय वक्तुः
 स्वतः सर्वज्ञत्वपरमकारुणिकत्वसाधुपरितृणोन्मुखावस्थत्वसर्वशक्तित्वादिना अमविप्रलम्भप्रमादाशयत्वा[द्य]
 भावप्रदर्शनेनाऽऽप्तमत्त्वं समर्थयन्, अपवर्गप्रधानचतुर्वर्गोपायवोधात्मकमवान्तरप्रयोजनम् अपवर्गदशानु-

निबन्धनीयस्य मंगलस्य परमिह प्रदर्शनम् । एतस्यात्र निबन्धनञ्च गीतार्थसंग्रहग्रन्थमनुसृत्येवं भाष्यं
 प्रणीयत इति व्यञ्जनाय । प्रायः शिष्याः प्राचार्यकरुणापात्रताभाष्यविरहिणः स्वाचार्यानुग्रहमेकमेवोप-
 जीवन्ति । केपाञ्चिदेष यामुन-यतिवर-देशिकादितुल्यानामाचार्यसंश्रयणसंपादनपर्यन्तः परमाचार्य-
 द्विषकटाक्षोऽपि संपद्यते । ततस्तत्पुरस्कारं मुख्यम् । केचित् गुरुपरम्परानिविष्टतामात्रेण
 प्राचार्यादीन् मानयन्तोऽपि स्वाचार्य इव तत्र गौरवातिशयं न बहुन्तीत्यपि लोके दृष्टम् । न तथा
 वर्तितव्यमिति शिक्षणमपि विधेयम् । इदमेव वक्ष्यति, ‘परम्पराया अपि भजनमत्यादरेण करणीयम्’
 इति । धीयामुनाचार्यशिष्येषु बहुषु चरमश्लोकार्थविशेषाद्युपदेशकेषु प्रतिपत्तिवहनमपि साम्प्रते
 साम्प्रतम् । अतः स्वपुरस्कार्यतावद्दिशिष्टपरमाचार्यग्रहणमिहैष्टम् । तथा पदाम्भोरुहशब्दः शिष्य-
 ग्राह्यपि भवितुमर्हति । परमाचार्यध्यानं स्वस्याचार्यसंबन्धप्रतिबन्धककल्मषविध्वंसनेऽप्युप-
 युक्तमासीत् । अत एव स्वस्य तत्संबन्धात् वस्तुतेत्यतोऽपि तत्पुरस्कार इत्यदिकमिह भाष्यम् ।

१. एकलव्यदृष्टान्तो यथासंभवं द्रष्टव्यः । आचार्याणां शिष्यक्रियमाणध्यानाद्यङ्गानेऽपि तत्
 फलत्वेष्वेत्यत्र अयं दृष्टान्तोऽत्यन्तमुपयुज्यते । २. संदर्शनेत्यनेन-केवलं श्रुतमात्रस्य ध्यानमिति
 न ; आचार्यस्यैतद्विषयकदर्शनाभावश्च न ; आचार्येणायं दूरात् संदृष्ट एव, धीमति वरदे
 सिद्धान्तप्रवर्तकत्वसंपत्तये समर्पितभाष्य । तत्संदर्शनमप्यस्य निर्वृत्तमेव ; न तु संभाषणादीत्ये-
 तावत् । पदाम्भोरुहशब्देन दृष्टदिव्यविग्रहसौष्टवानुभवाविष्करणञ्चेति ज्ञाप्यते ।

३. संग्रहानुरोधेनेति । तत्र संग्रहश्लोके परं ब्रह्म प्राधान्येन निर्दिष्टम् । तत्प्रसत्तिहेतुतया च

3. त्रिमूर्तिसाम्येत्यादौ आत्मैक्यं देवतैक्यमिति श्लोकश्चानुसंधेयः ।

**स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपः, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञान-
वलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रमृत्यसंख्येयकल्याणगुणगणप्रहोदधिः,**

हेयनिराकरणसमर्थः स्वगतं हेयं क्षमते । यद्वा हेयविरोधित्वभावतया हेयशून्यमि(न्ये ?)त्यर्थः । तदा निःस्वलशब्दः सर्वाचिद्वत् विकारादिकं सर्वचिद्वत् क्लेशादिकं च संगृह्णाति ; कुमतिपरिकल्पितम् अंशमेवेना-
कल्याणस्पर्शमपाकर्तुं कल्याणैकतानशब्दः । अत एव ज्ञानानन्दैकस्वरूपः इत्यनेनापौनरुक्त्यम् । अथवा सामान्यविशेषनिर्देशरूपत्वादपुनरुक्तिः । यद्वा कल्याणैकतानः [इति ?] कल्याणगुणानामेवाश्रयभूत इति वक्ष्यमाणगुणप्रपञ्चस्य संग्रहः ॥

त्रिविधानां चेतनाचेतनानां पराधीनत्वादिसाम्यादेवभूतं वस्त्वन्तरं नास्तीत्यभिप्रायेणाह—स्वेत-
रेति । एतेन ज्ञान-भोगसाम्येऽपि सर्वप्रकारसमत्वनिषेधः । “नित्यं विभुं सर्वगतम्” (सु. १. १. ६)
“विश्वमेवेदं पुरुषः” (ना.) इत्यादिप्रसिद्धं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं प्राधान्यतः पृथगाह—अनन्तेति ।
अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदरहितम् । अत्रैव देशोऽस्ति, अत्र तु नास्तीति देशपरिच्छेदः ; अत्र कालोऽस्ति
अत्र तु नास्तीति कालपरिच्छेदः ; इदमिदं न भवतीति वस्तुपरिच्छेदः, अल्पवर्णस्वर्णवत् स्वरूपापकृष्ट-
त्वादिकं वा । एवंविधपरिच्छेदयराहित्यं नाम सर्वदेशसर्वकालव्यापित्वसर्वान्तर्गमित्वस्वरूपम् । वस्तु-
परिच्छेदराहित्यं हि समस्तवस्तुसामानाधिकरण्ययोग्यत्वादिकम् ; न पुनः मिथोविरुद्धविधिवस्तुतादात्म्यं
स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्तुमिथ्यात्वं वा ; तयोरत्यन्तासंभावितत्वात् । विस्तरस्तु अतदुपपत्त्यां कृतोऽस्माभिः ।
आनन्दस्य ज्ञानविशेषत्वात् ज्ञानानन्दशब्दयोः सामानाधिकरण्यमुपपन्नम् । तर्हि आनन्दशब्दस्य
विशेषशब्दत्वात् घटद्रव्यम् इत्यादिवत् आनन्दज्ञानम् इति वक्तव्यमिति चेत्, तत्र ; ¹बहुलग्रहणेन
सर्वोपपत्तेः । यद्वा आनन्दशब्दस्य अनुकूलवेदनीयेषु जडेष्वपि प्रयोगात् तद्विशेषणतया ज्ञानशब्दस्य
पूर्वत्वोपपत्तिः । स्वरूपं प्रति इदं विशेषणद्वयं वा ॥

स्वाभाविकेति । स्वरूपापेक्षया गुणविग्रहादीनामपृथक्सिद्धिसाम्येऽपि विग्रहादिधारणनियमनादौ
ज्ञानादिगुण[गण]पेक्षत्वप्रदर्शनाय उत्तरोत्तरसुग्रहत्वसिद्धये च प्रथमं गुणोक्तिः । समस्तगुणबुद्धप्रधानतया
षाड्गुण्यस्य स्वरूपेणोपादानम्, इतरेषां च सौशील्यादीनां प्रमृतिशब्देन संग्रहणं कृतम् । “तवानन्त-
गुणस्यापि षडेव प्रथमे गुणाः । यैस्त्वयेव जगत् कुक्षावन्येऽप्यन्तर्निवेशिताः ॥” (वा. पु. ७. ५) इति
ब्राह्मः । संहतिस्थितिहेतुभूतसंकर्षणादिव्यूहत्वये ज्ञानबलादिद्वन्द्वविकस्य यथाक्रमं तत्तत्कार्यं
विशेषोन्मुखत्वेनाऽऽविर्भावविशेषात्^१ ॥ ज्ञानबलेत्यादिक्रमविशेषः कृतः । स्वतः सर्वं सर्वदा सर्वथा साक्षा

1. बहुलग्रहणेनेति । विशेषणं विशेषणं बहुलग्रहणं स्वतः बहुलग्रहणेनेत्यर्थः ।
2. त्वया स्वकुक्षौ जगदिव, यैः षड्भिर्गुणैः अन्ये गुणाः स्वतःतर्निवेशिताः इत्यर्थः । षण्णां
गुणानां विततय एवान्ये गुणा इति भावः । एवं ज्ञानं शक्तिरिति गुणद्वयत्वेततय एव षड् गुणा
इत्यपि ध्येयम् । 3. आविर्भावविशेषादिति । षाड्गुण्यत् वासुदेवः पर इति भगवान् मुक्तभोग्यो
बलोक्त्यादिति श्लोकोऽज्ञानसंघेयः ।

**स्वामिमतानुरूपैकरूपविचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवयनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौ-
कुमार्यलावण्ययौवनान्तगुणनिधिर्देव्यरूपः, स्वीचित्रविविधविचित्रानन्ताश्चर्यनित्यनिर-**

त्करोति, तथा साक्षात्कृते च सर्वं धारयति, धारयन्नेव नियच्छति, धारयन्नियच्छन्नाशिथिलो भवति, अधटितं च घटयति, तल च सहकारिनिरपेक्षो न केनचिदभिमुख्यते, किंतु सर्वोभिमुख्यते इति च गुणक्रमपाठविवक्षा । स्वाभाविकत्वमनन्याधीनत्वम् । मुक्तनित्ययोरपि हि तादृशं ज्ञानादिकं तदनुगुण-परमात्मसंकल्पाधीनम् । अनवधिक्तत्वमलोत्कृष्टावधिराहित्यम् । द्वाभ्यां विशेषणाभ्यां, “पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रिया च” (श्वे. ६. ८) इत्याम्नाते परत्वस्वाभाविकत्वे प्रतिगुण-मन्विते प्रदर्शिते । असङ्ख्येयशब्देन महोदधिशब्देन च, “यथा रत्नानि जलधेरसङ्ख्येयानि पुलक । तथा गुणा ब्रह्मन्तस्य असङ्ख्येया महात्मनः” (वाम. पु. ७४. ४०;) इत्यादि स्मारितम् । कल्याणशब्देन गुणनिषेधवचनानां हेयगुणविषयत्वमुत्सर्गापवाद(दादि)न्यायसिद्धे सूचितम् ॥

अथ कारणोपासनादिप्रकरणेषु अलभूषणाध्यायादिषु च प्रतिपन्नं विलक्षणविग्रहयोगं दर्शयति—
स्वामिमतेति । अभिमतेऽप्यननुरूपत्वस्य, अनुरूपेऽप्यनभिमतत्वस्य लोके दृष्टत्वात् तदुभयव्यवच्छेदाय **स्वामिमतानुरूपेत्युक्तम् ।** एकरूपेत्यनेन व्यूहविभवाद्यवस्थाखपि हेयप्रत्यनीकत्वानन्दावहृत्यमुसुक्ष्म-पास्त्वप्राप्यत्वादिस्वभावापरित्यागोऽभिहितः । यद्वा व्यूहादिपरिणामे सत्यपि परमव्योमनिलय[स्थ]-विग्रहस्य प्राचीनसंस्थानावस्थितिरुक्ता । सावयवत्वादनित्यम् इत्यादीनां धर्मिग्राहकवाधादिभिराभासता-मभिप्रेत्य **अचिन्त्यत्वोक्तिः ।** एको दिव्यशब्दः संस्थानवैलक्षण्यपरः, परमव्योमवर्तित्वमात्रपरो वा ; इतरस्तु अप्राकृतत्वपरः । विचित्रावतारयोगः, प्रतिक्षणमपूर्ववदनुभाव्यत्वम्, बटपलशयन-विश्वरूपाद्यवस्था-गतमाश्चर्यत्वं च **द्भुतशब्देन** विवक्षितम् । **नित्यत्वं** कालानवच्छिन्नत्वम् । तथा चाऽऽमनन्ति **रहस्याग्रा-यविदः**, ^१“नित्या अलिङ्गा स्वभावसंसिद्धिरिन्द्रियाकारा अङ्गपत्यङ्गव्यञ्जनवती” (रहस्याग्रायब्राह्मणे) इति । श्रीपौष्करे च, “नित्यसिद्धे तदाकारे तत्परत्वे च पौष्कर । यस्यास्ति सत्ता (सक्तिः) हृदये तस्यासौ संनिधिं व्रजेत्” इति । **निरवद्यत्वं** जरादिराहित्यम् । उत्तरोत्तर**निरवद्यशब्दे**षु पूर्वपूर्वभ्यः सुग्रहत्वं वा विवक्षितम् । शुभाश्रयत्वमोग्यत्वाद्युपयुक्तमङ्गलगुणयोगो **निरतिशयौज्ज्वल्येत्यादि**नोक्तः । **निरतिशयत्वं** स्वापेक्षया उत्कृष्टराहित्यम्, अनुत्तमत्ववत् । तच्च प्रतिगुणमन्वेतव्यम् । **औज्ज्वल्यं** भास्वरत्वम् । **सौन्दर्यम्** अवयवशोभा । सर्वगन्धः (छां. ३. १४. ४) इति श्रुतिरनुकूलगन्धविषया ; सक्वन्दनादि चात कृत-करमित्यभिप्रायेण **सौगन्ध्यशब्दः । सौकुमार्यं** महाबलत्वेऽपि “पुष्पहासः” (सहस्रनाम) इति नाम दुहानं

१. नित्येति । परवासुदेवमूर्तिः नित्या अलिङ्गा—अनुमानागम्या । अलिङ्ग्येति च पाठः । स्वभावसंसिद्धिः—स्वाभाविकसर्वांशविशिष्टा, इन्द्रियाकारा—चक्षुरादिसर्वेन्द्रियसंस्थानशोभिता । व्यञ्जनं—पुंस्त्वप्रदर्शकाकारः । २. ‘यस्यास्ति सत्ता’ इत्यत्र संहितायां सत्तापदस्थाने सक्तिरिति पाठो दृश्यते । तदानीमर्थे क्लेशो नास्ति ।

**वद्यापरिमितदिव्यभूषणः, स्वानुरूपसंख्येयाचिन्त्यशक्तिनित्यनिरवद्यनिरतिशयकल्याण-
दिव्यायुधः, स्वाभिमतानुरूपनित्यनिरवद्यस्वरूपरूपगुणविभैवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशया-**

मार्दवम् । यथोक्तम्, “सुकुमारौ महाबलौ” (रा. आ. १९. १४) इति । लावण्यं समुदायशोभा, यत्तदुच्यते भगवच्छास्त्रे, “विश्वमाप्याययन् कान्त्या पूर्णेन्द्रियतुल्यया” (तात्त्व. २. ७०) इति । “भूयिष्ठं तेज एवाद्भिर्बहुलाभिर्मुदूकृतम्” । चक्षुरानन्दजननं लावण्यमिति कथ्यते” (अहि. सं ५२) इति ब्राह्मः । यौवनं कौमारानन्तयोपलक्षणीयः स्वभावविशेषः, न तु कौमारानन्तरभाविन्येव दशा ; तद्यौवन-
स्थानादित्वात् । देवादियु च केषांचित् युवत्वेनैवोत्पत्तिदर्शनात् । आदिशब्देन, शुभाश्रयप्रकरणेभूक्ताः सर्वे विग्रहगुणाः संगृहीताः ॥

एवं स्वरूपतद्गुणौ विग्रहतद्गुणौ च प्रतिपाद्य, विग्रहाश्रितमाभरणवर्गमायुधवर्गं च दर्शयति—
**स्वोचितेत्यादिपदद्वयेन । पूर्वोक्तविलक्षणविग्रहविशिष्टं स्वरूपमिह स्वशब्दार्थः । अतः, “आयताश्च
सुवृत्ताश्च बाहवः परिघोपमाः । सर्वभूषणभूषार्हाः” (रा. कि. ३. १५) इत्यादि भाव्यम् । किरीट-
हारादिरूपेण वैविध्यम् । एकजातीयेष्वपि मणि-काञ्चनादिद्रव्यविशेष-वर्ण-संस्थानादिविशेषविशिष्टव्यक्ति-
भेदात् वैचित्र्यम् । अपरिमितेत्यसंख्येयत्वोक्तः अनन्तत्वमाश्रयविशेषणम् । अनवधिकाश्रयैरसावह-
त्वमनन्ताश्रयत्वम् ; अथवा अनन्तानि आश्रयाणि संस्थानविशेषसौगन्ध्यसुखस्पर्शत्वादीनि येषां
भूषणानां तानि तथोक्तानि । नित्यनिरवद्यशब्दौ पूर्ववत् । अपरिमितत्वमसंख्येयत्वमेव ; न तु
ह्रस्वदीर्घादिपरिमाणविरहः । यद्वा अनन्तेत्यसंख्येयत्वम् । अपरिमितेति च विग्रहानुरूपमहत्त्वं विव-
क्षितम् । भूषणायुधयोर्दिव्यत्वमप्राकृतत्वम् ।**

पूर्वोक्तगुणगणविग्रहाभरणविशिष्टस्वरूपं स्वानुरूपेत्यल स्वशब्दार्थः । असङ्ख्येयेति । पञ्चा-
युधत्वप्रसिद्धिः प्राधान्यादिति भावः । अचिन्त्यशक्तीति । कुठार—टङ्क—कुहालादिभिः प्रत्येकं
कृच्छ्रसाध्यं साल—शैल—वसुधातलविदारणम् एकेन हि महेषुणा कृतमिति भावः । निरतिशयकल्याणत्वं
निरतिशयानन्दावहत्वम्, भूषणकोटावप्यनुप्रवेशात् । यद्वा लोके यान्यायुधलक्षणानि मङ्गलावहत्वा
प्रसिद्धानि, तैः सर्वैः संपूर्णत्वम् ॥

पूर्वं स्वरूपनिरूपकतया सामान्यतोऽभिहितां श्रियं विभूतिमध्येऽपि स्थितां विशेषतो दर्शयन् अर्थात्
तत्स्वरूपादिकमप्याह—**स्वाभिमतेति । स्वरूपं—स्वासाधारणधर्मविशिष्टं श्रियो दिव्यात्मस्वरूपम् । रूपं—
दिव्यविग्रहः । रूपानन्तरो गुणशब्दः तद्गतनिरतिशयोज्ज्वल्यसौन्दर्यादिपरः । विभवशब्दः परिजनपरि-
वर्हादिपरः । परस्वसौलभ्यौपयिकगुणवर्गद्वयम् ऐश्वर्यशील[पद]ाभ्यामुपलक्षितम् । ततश्च आदिशब्दः**

1. तेज एवाद्भिरिति । शरीरगततेजोवयवाः तत्रत्यजलांशैर्मुदूकृता इत्यर्थः ।
2. रामलङ्कणयोर्बाहूनां समुच्चयात् बाहव इति बहुत्वम् ।

संख्येयकल्याणगुणगणश्रीवल्लभः,

प्रत्येकमन्वयात् ज्ञानशक्त्यादिकं वात्सल्यादिकं च संगृह्णाति । ऐश्वर्यशीलादयः अनवधिकातिशयाश्च असंख्येयाश्च कल्याणाश्च गुणा इति विशेषणसमासः । एवंविधगुणानां गण इति षष्ठीतत्पुरुषः । ऐश्वर्यशीलादेर्गणविशेषणत्वानौचित्यात्, अनवधिकातिशयत्वस्यापि गणविशेषणत्वे प्रत्येकं गुणानामुत्कर्षस्या-शाब्दत्वात् गुणविशेषणतयैव समास उचितः । स्वरूपम्, रूपम्, तद्गुणः, विभवः, ऐश्वर्यादि-गुणगणश्चेति द्वन्द्वः । स्वरूपादिपञ्चकं भगवदभिमतानुरूपं नित्यं निरवद्यं यस्याः सा स्वाभिमतेत्यादि-गुणगणेत्यन्तेनोक्ता । स्वरूपम्, रूपम्, तद्गुणः, विभवः, ऐश्वर्यम्, शीलम्, इत्यादिगुणगण इति योजनायां स्वरूपरूपयोरपि गुणानुरूपवेशप्रसङ्गः । स्वरूपादेः सर्वस्य परमात्माभिमतत्वं व्यक्तम् । स्वरूपस्य नित्यत्वं निर्विकारतया सर्वकालवर्तमानत्वम् । निरवद्यत्वं पूर्वं परमात्मस्वरूपे प्रतिपादितप्रकारम् ; तद्वत् पितृत्वप्रयुक्तकादाचित्कोमलत्वादिराहित्यं वा । अनुरूपत्वं तु यथाप्रमाणं प्राप्तवदेव कल्याणैकतान-त्वादिकम् । “शान्तानन्त” (च. ४) इत्यादिकमिह भाव्यम् । रूपस्य नित्यत्वमवतारादिदशायामपि परम-पदनिलयभगवदेकासनेस्थितस्य तथावस्थितत्वम् । अनुरूपत्वं च, “अस्या देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्ग-सौष्ठवम् । रामस्य च तथा रूपं तस्येयमसितेक्षणा” (रा. सु. १५. ५१), “विष्णोर्देहानुरूपां वै करो-त्येषाऽऽत्मनस्तनुम्” (वि. १. ९. १४५) इत्यादिप्रतिपादितम् । विग्रहगुणानां नित्यत्वं नाम औज्ज्व-ल्यादेः कदाचिदप्यपकर्षभावभावः । निरवद्यत्वं च दुष्येक्षतादिराहित्यम् । अनुरूपत्वम् “घनकनकद्युती युवदशामपि सुधदशाम्” (श्रीगुण. को. २९) इत्याद्युक्तप्रकारम् । विभवस्यानुरूपत्वं, “देवतयैष्मनुष्येषु पुत्रानामा भगवान् हरिः । क्षीनाम्नी लक्ष्मीर्मैत्रेय नानयोर्विद्यते परम्” (वि. १. ८. ३५) इत्यादिभिरनु-संधेयम् । अनवधिकातिशयत्ववचनादीश्वर्यतिरिक्ताशेषगोचरस्यापि तदैश्वर्यस्य ईश्वराभिमतत्वाच्च द्वै-राज्यादिदोषः । “अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी” (यजु. ४. ४. १२. ५७) इति विष्णुपत्नीत्ववेगेण हि सर्वस्य जगत इयमीष्टे । “ईश्वरी सर्वभूतानाम्” (श्री. सू.) इत्यतु यद्यपि सर्वभूतानामिति प्रतिसंबन्धि-निर्देशात् स्त्रीप्रत्ययानुसारेण ईश्वरपत्नीति विवक्षा न शक्या, तथापि वाक्यान्तरबलादर्थस्य तथात्व-सिद्धिः । निरवद्यत्वं भगवदैश्वर्यैकरसत्वं निग्रहादिप्रसङ्गाभावो वा । प्रतिकूलदण्डकत्वं हि पुंस्त्वानुरूपं तद्वल्लभस्यैव भागः । शीलस्य नित्यत्वं महत्त्वे सत्यपि मन्दैः सह नीरुद्रसंस्लेषे कदाचिदपि स्वोत्कर्षप्रकाशनाभावः ; निरवद्यत्वं तत् विप्रलम्भामिप्रायविरहः । अनुरूपत्वम् अनवधिकातिशयत्वं च, “तुल्यशीलवयोवृत्ताम्” (रा. सु. १६. ५) इत्याद्युक्तप्रकारम् । एवं श्रियः पृथङ्नित्यस्वरूपरूपगुणविभक्त्यैश्वर्यशीलादिप्रतिपादनेन ज्ञानादिगुणवत् पृथक्सिद्धशक्तिमात्रत्वम्, व्यूहविशेषत्वम्, स्वरूपैवयम् अन्यदन्यदपि वदन्तो निरस्ताः । शक्तित्ववादास्तु पत्नीत्वेन कार्योपयुक्तविशेषणत्वामिप्रायाः । प्रयुज्यते हि शास्त्रेषु सर्वत्र स्त्रीपुंसात्मकेषु द्वन्द्वान्तरेष्वपि स्पृशे शक्तिशब्दः । एकत्ववादास्तु समस्तपञ्चप्रतिबोधिकैकशेषित्वाश्रयत्वेन, विशिष्टैवयेन, आत्महविः प्रति उद्देश्यैकदेवतात्वादिवेगेण (विशेषेण) वा निर्वाह्याः । अत एव हि, ‘व्यापकावतिसंस्लेषा

**स्वसङ्कल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदाशेषशेषतैकरतिरूपनित्यनिरवद्यनिरतिशय-
ज्ञानक्रियैश्वर्यधनन्तगुणगणापरिमितदूरिभिरनवरताभिष्टुतचरणयुगलः, बाह्मनसापरिच्छेद्य-**

देकतत्त्वमिवोदितौ' (अहि. ४. ७८) इत्युच्यते । उक्तं च श्रीराममिश्रैः षडर्थसंक्षेपे, "उभयाधिष्ठानं चैकं शेषित्वम्" इत्यादि । एवंविधाया भगवत्याः श्रियो बल्लभः प्रियतमः । श्रीः बल्लभा यस्येति वा । न च अभिमतशब्दः पुनरुक्तिः, प्रत्येकसमुदायविषयतयाऽभिमतत्वातिशयव्यञ्जनपरत्वादिति ॥

अथ नित्यपरिजनविशिष्टतां दर्शयति—**स्वसङ्कल्पेति । स्वरूपं** धर्म्यशः । **स्थितिः** अपच्युत तथाऽवस्थानम् । **प्रवृत्तिः** व्यापारः । नित्यानां स्वरूपस्थित्योः परमात्मसंकल्पानुविधायित्वं नाम तन्नित्येच्छासिद्धत्वम् । तच्च अनिच्छासंभवे निवर्तयितुं शक्यतामात्रम् । तेषु त्वनिच्छायाः कदाचिदप्यभावात् स्थितेः सदातनत्वम् । इदं च परमात्मसङ्कल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं बद्धमुक्तप्रकृति-प्राकृतकालादिष्वपि भाव्यम् । तच्च सर्वं प्रपञ्चयिष्यते । **शेषता**—शेषवृत्तिरित्यर्थः । **अशेषशेषता** यथाभिमाताकरता । अत्र, "शरा नानाविधाश्चापि धनुरायतविग्रहम् । अन्वगच्छन्त काकुत्स्थं सर्वे पुरुषविग्रहाः" (रा. उ. १०९. ७), "निवासशय्यासनपादुका" (सो. ४०) इत्यादि द्रष्टव्यम् । एकैककृतस्यैव कैङ्कर्यस्य मिथः सर्वार्थितयाऽनुसन्धानात् सर्वैकैङ्कर्यकारिणो भवेयुः । यद्वा स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदा एव अशेषशब्देन संगृह्यन्ते ; तेषामशेषाणां परमात्मानं प्रति शेषता शेषभावः । एवमुक्तप्रकारायामशेषशेषतायामितरपरित्यागेन तदेकाबलम्बिनी प्रीतिरेव रूपं—स्वरूपं स्वभावो वा येषां ते अशेषशेषतैकरतिरूपाः । ते च सर्वे नित्याः । स्वरूपनित्यत्वस्य सर्वात्मसाधारणत्वात् मुक्तवत् कदाचिदाविर्भूतस्वरूप(भाव)त्वमिह नित्यशब्देन व्युदस्यते । नित्यासंकुचितज्ञानादिगुणा इत्यर्थः । तत एव **निरवद्याः**—क्लेशकर्मखातन्याभिमानादिदोषात्यन्ताभाववन्तः । एषां ज्ञानस्य **निरतिशयत्वं** परमात्मज्ञानतुल्यत्वम् । क्रियाया निरतिशयत्वं स्वच्छन्दानन्तकैङ्कर्यात्मकत्वम् । ऐश्वर्यस्य निरतिशयत्वं परमात्मकैङ्कर्योपयोगिस्वेच्छागृहीतशरीरेन्द्रियादिनियमने निर्विधातत्वम् ; न तु सर्वविषयत्वम्, "जगद्ध्या-पारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च" (ब्र. ४. ४. १७) इति न्यायात् । अत्र निरतिशयज्ञानक्रियैश्वर्या-दिरनन्तो गुणगणो येषामिति विग्रहः । ते च अपरिमिताः असङ्ख्येयाः सूरयः । "सदा पश्यन्ति सूरयः.....तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवौसः समिन्धते (सा. वे. ३. १८. २. ४) इत्याद्यनुसन्धाने-नाह—**अनवरताभिष्टुतचरणयुगल इति । विपन्यवाः**—विशेषेण स्तुतिशीलाः । पण व्यवहारे स्तुतौ च, पण च इति हि धातुपाठः । अभिष्टुतेत्यभिर्विशब्दार्थे । स्तुतिशीलत्वादनवरतत्वोक्तिः ॥

स्तुतिविषयत्वप्रस(यु)क्तमैश्वर्यादेरित्येकारूपं परिच्छेदमपाकरोति **बाह्मनसेति** । एतेन—यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् (के.) सो अज्ज्ञ वेद यदि वा न वेद (ऋ. ८. ७. ११. ११ ; यजु. २४. ८. ९. ६) यतो वाचो निर्वहन्ते, अप्राप्य मनसा, सह (आ.) इत्यादीनां बाह्यनसयोरवेद्यत्वार्थतां वदन्तो निरस्ताः । तथा सति, तद्विजिज्ञासस्य (श्रु.)

स्वरूपस्वभावः (व) स्वोचितविधिविचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानसमृद्धानन्ताश्चर्या-
नन्तमहाविभवानन्तपरिमाणनित्यनिरवद्याक्षरपरमव्योमनिलयाः, विविधविचित्रानन्तभोग्य-
भोक्तृवर्गपरिपूर्णनिखिलजगदुदयविभवलयलीलः,

मनसा तु विशुद्धेन (....?) ब्रह्मवित् (तै. उ. आ. १.) आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् (तै. उ. आ. ४)
इत्यादिभिः, यतो वाचो निवर्तन्ते (तै. उ. आ. ४) इत्यत्र यच्छब्दादिभिश्च विरोधप्रसङ्गः ॥ विरोध-
परिहाराय मुख्यवृत्तिनिषेधविषयतया व्यवस्थाप्यत इति चेत्, आगतोऽपि पन्थानम्; विषयव्यवस्था
तु यथाप्रमाणमस्माभिः क्रियत इति विशेषः । वाञ्छानस्येत्यादिकं परमव्योमविशेषणतया केचिद्याचक्षते,
श्रीवैकुण्ठगद्ये तथोक्तेः । वयं तु अत्रैव षष्ठाध्याये 'योगिनामपि' (४७) इति श्लोके, 'वाञ्छनसा-
परिच्छेद्यस्वरूपस्वभावम्' इति परमात्मविशेषणत्वेनैवाभिधानात्, कुतश्चिनिरासार्थमपेक्षितत्वाच्च अत्रापि
तथा विवक्षामाचक्षमहे ॥

स्वोचितेत्यादि । अत्राप्यनन्ताश्चर्यशब्दः पूर्ववत् । विश्वशब्देन वाहनरत्नादिग्रहः । अनन्त-
परिमाणत्वं त्रिगुणैर्वादिदेशापेक्षया । अथस्तात् प्रकृत्यवच्छिन्नत्वात् । अनन्तशब्दाद्वृत्तिः प्रत्येकमानस्ये
तात्पर्यातिरेकात् । नित्यत्वं प्राकृतव्योमवत् लयरहितत्वम् । निरवद्यत्वं शुद्धसत्त्वमयत्वेन रजस्तमस्त-
त्कार्यरहित्यम् । अक्षरत्वम् अंशतोऽपि सृष्टिसंहारविरहः । परमशब्देन परनिर्दिष्टप्रक्रियया प्राकृतव्योम-
व्यवच्छेदः । एतेन, 'तदक्षरे परमे व्योमन्' (तै. ना.) इत्यादिश्रुतिमूचनम् । एवं नित्यविभूतियोग उक्तः ॥

अथ लीलाविभूतियोगप्रतिपादनमुखेन, 'यो वा इमानि' (भृ. १) इत्यादिवाच्यैः, 'जन्माद्यस्य
यतः' (ब्र. १. १. २) इति सूत्रेण च निरूपितं जिज्ञास्यब्रह्मलक्षणयोगं दर्शयति—**वैविधयेति ।** शब्द-
स्पर्शादिरूपेण दिव्यादिव्यादिभेदेन चाल भोग्यवैविध्यवैचित्र्ये । 'इमानि' इत्यादिश्रुत्या हस्तप्रसारणेन
तत्तत्प्रमाणसिद्धसमस्तकार्यप्रकारनिर्देशात् बहुवचनासङ्कोचाच्च भोक्तृणां ज्ञानसुखादितारतम्यहेतुभूतं
देवादिरूपेण वैविध्यम्, तदवान्तरविधाभूतब्राह्मणादिरूपेण वैचित्र्यं च दर्शितम् । यद्वा **विविधशब्द** एव
सावान्तरभेदं समस्तं वैविध्यं संगृह्णाति । **विचित्र**शब्दस्त्वाश्चर्य(पर)रूपत्वेन अन्या (मनना)शयव्यवहारः,
'मेघोदयः' इत्यारभ्य 'विण्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति मायाः' (स. भा. ३०३) इत्यादिवत् । ज्ञानसुखादि-
तारतम्याभावेन परमव्योम्नि भोक्तृवैविध्याभावात् परभोग्यतैकरसानां नित्यसूरीणां पृथगुक्तत्वाच्च तत्र
भोक्तृवर्गानुक्तिः । भोगोपकरणभोगस्थानानि अत्राप्यर्थसिद्धानि । एवंविधायाश्च विषमसृष्टैर्विचित्रानादि-
चेतनकर्माप्रवाहमूलवान्न वैषम्यादिदोषः । निखिलशब्देन कतिपयसृष्ट्यादिनिमित्तोपादानभूतचतुर्मुखादि-
व्यावर्तनम् । उदयशब्देन सद्धारकद्वारकसमस्तसृष्टिसंग्रहणम् । एवं **विभव**शब्देन विष्णुवतारान्तर्ग-
मित्वादिद्रुतविविधस्थितिसंग्रहः । लयोऽपि नित्यनैमित्तिकादिरूपः । निखिलसृष्ट्यादिपञ्चन्यतमस्यैव
ब्रह्मलक्षणत्वे संभवत्यपि उपातव्यतिरिक्तयोः किमन्यः कर्तेति शङ्काव्यावर्तनाय सृष्ट्यादित्रयोपादानम् ।
जगद्गतानां त्रयाणामुदयविभवलयानामेतद्गतलीलात्वेन व्यपदेशादुपादानत्वं सूचितम् । जगदाकरिण

परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायणः, ब्रह्मादिस्थावरान्तमखिलं जगत् 'सृष्ट्वा, स्वेन रूपेणावस्थितो ब्रह्मादिदेवमनुष्याणां ध्यानाध्यानाद्यगोचरः, अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्य-

जायमानत्वादीनि अस्य लीलाः, 'बहु स्यां प्रजायेय' (तै.उ.आ.६., छा.६.२.) इति हि जगत्कारणस्य तस्य संकल्पः । सूक्ष्मचिद्विद्विशिष्टवैवोपादानत्वात्, बालस्येव युवत्वादिप्राप्तौ, न स्वरूपगतो विकार इति निर्विकार[त्त्व]श्रुत्यविरोधः । अवाप्तसमस्तकामस्य कथं जगद्धापार इति शङ्कां परिहरता लीला-शब्देन निमित्तत्वमपि तस्यैवेति सिद्धम् । एतेन निमित्तोपादानभेदं वदन्तो निरस्ताः । न च लोके निमित्तोपादानभेददर्शनमात्रात् विरोधः, लौकिककारणविलक्षणत्वात् श्रुतिसिद्धस्य ब्रह्मणः । अन्ततो वैशेषिकादिभिरपि घटेश्वरगतसंयोग-विभाग-द्वित्व-द्विपृथक्त्वादिकार्येष्वीश्वरस्यैव निमित्तत्वमुपादानत्वं च अभ्युपगतमिति न कश्चिदुत्पन्नते दोषः । तथा बुद्धि(द्वयपूर्व)पूर्वकस्वसुखोत्पादनादावपि द्रष्टव्यम् ॥

एवं ब्रह्मलक्षणयोगान्नाश्वरस्यैव परब्रह्मत्वं दर्शयन्, सद्ब्रह्मात्मादिसामान्यशब्दानां नारायणाख्य-विशेषपदवसानं च सूचयन्, 'नारायण परं ब्रह्म' (तै. ना.) इति श्रुत्यनुकारिणः, 'नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः' इति भीतार्थ(ज्ञानार्थ)संग्रहस्थो ऋष्य प्रपञ्चनमिह क्रियत इति ज्ञापयन्, उक्तैः प्रकारैः समाख्यातयमस्यैव संगतमिति चोदाहन्, उक्तैर्वर्धेषु वा समाख्यातयं प्रमाणयन्, 'परं धाम पवित्रं परमं भवान्' (गी. १०. १२) 'प्रथितः पुरुषोत्तमः' (गी. १५. १८) 'एष नारायणः श्रीमान्' (ह. वि. ५४. ५०) इत्यादीनां कृष्णैकविषयत्वं च दर्शयन्, अभेदश्रुतीनां भेदश्रुतीनां घटकश्रुतीनां कारणशोधकोपासनश्रुतीनां च निष्कृष्टमर्थं संगृह्णति—परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायण इति । सर्वसामानाधिकरण्यं स्वैवैलक्षण्यं च सरोन्तर्यामित्वेनोपपन्नमिति पदत्वयामिप्रायः । अत एव अत्र प्रपञ्च-बाध-भेदाभेदादिना सामानाधिकरण्यं वदन्तो निरस्ताः । 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इत्यारभ्य, 'तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत' (महोप. १.२.१), 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' (थे. ६. १८) इत्याद्युक्तकरणकलेवरपदान-हितोपदेष्टृत्वादिकमभिप्रेत्याह—**ब्रह्मादि स्थावरान्तमखिलं जगत् सृष्ट्वेति ।** ब्रह्मसृज्यस्य स्थावरपर्यन्तस्य जगतः परमात्मसृज्यत्ववचनात् ब्रह्मादिकञ्चुक्तिः परमात्मा तत्तत् सृजतीति सिद्धम् ॥

अथ स्वेच्छयाऽवतारं तत्प्रयोजनं च वक्तुमनवतारदशायां तत्प्रयोजनानिर्णीतिं दर्शयति—**स्वेनेत्यादिना अगोचर इत्यन्तेन ।** अगोचरत्वम् अव्यक्तत्वात् । यथोच्यते—“यैर्लक्षणैरुपेतस्स हरिरव्यक्तरूपधृत् । तैर्लक्षणैरुपेतौ हि व्यक्तरूपधरौ युवाम्” (भा. मो. ३४४. ४९) इति । **ब्रह्मादिदेवेति** वचनात्, 'तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्' (ब्र. १.३.२५) इत्यधिकरणेऽर्थित्वसामर्थ्याभ्यां समर्थितं ब्रह्मस्वेन्द्रादिदेवजातीनामपि परमात्मोपासनाधिकारित्वं सूचितम् । स्वप्रयोजनाभावे कथं प्रवर्ततेत्यन्नाह **अपारोऽत ।** स्वार्थनिरपेक्षया परदुःखासहिष्णुतया, महत्त्वाप्रतिरुद्धया मन्दैः सह निरन्तर-

1. सृष्ट्वेत्यस्य अवतीर्णेत्यन्नाश्वयः, न तु अवस्थित इत्यत्र ।

महोदधिः, स्वमेव रूपं तत्तत्सजातीयसंस्थानं स्वस्वभावमजहदेव कुर्वन् तेषुतेषु लोकेष्व-
वतीर्यावतीर्यं तैस्तैराराधितस्तत्तदिष्टानुरूपं धर्मार्थकाममोक्षाख्यं फलं प्रयच्छन्,

**भूभारावतारणापदेशेनास्मदादीनामपि समश्रयणीयत्वावतीर्योर्ग्या सकलमनुज-
नयनविषयतां गतः, परावरनिखिलजनमनोनयनहारिदिव्यचेष्टितानि कुर्वन्,**

संश्लेषरसिकतया, स्वाभाविकेन परदोषतिरस्कारिणा संवन्धविशेषेण, पिशाचगोपालगोपिकादिभ्यः स्वात्म-
समर्पणे कृतेऽपि क्रियद्गतिमिति भावयता महौदार्येण च प्रेरितोऽवतरतीत्यर्थः। (वि.पु. १. २२) अन्नमूषणाध्या-
योक्तं विग्रहम्, “समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्न प्रतिष्ठिताः। तत् विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्वरेर्महत्” इति परा-
मृश्य, “समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर। देवतिर्थञ्चनुप्याख्याचेष्टावन्ति खलीलया” (वि. ६. ७.
७०. ७१) इत्युक्तप्रकारेणावतारविग्रहस्याप्यप्राकृतपरमपदनिलयविग्रहांशदिवशेषत्वं दर्शयितुं स्वमेव रूपम्
इत्यादि उपन्यस्तम् (उक्तम्)। ‘नैष गभस्त्वमापेदे न योन्यामवसत् प्रभुः’ (भा. स. ६१. ३२),
‘न तस्य प्राकृता मूर्तिर्नासमेदोस्थिसंभवा (वायु. पू. ३४. ४०, वरा. ४. ४१.) ‘न भूतसंघसंस्थानो
देहोऽस्य परमात्मनः’ (भा. उद्यो.) इति चोच्यते। ‘अजोऽपि सन्’ (गी. ४. ६.) इत्यादिवक्ष्य-
माणमनुसंधान आह—**स्वस्वभावमजहदेवेति**। ‘यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत....
संभवामि युगेयुगे’ (गी. ४. ७. ८.) इत्यादिवीप्सार्थन्, ‘बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि’
(गी. ४. ५) इत्यादिश्लोकार्थं च भावयन् आह—**तेषुतेषु लोकेष्ववतीर्यावतीर्येति**। ‘स उ
श्रेयान् भवति जायमानः’ (यजु. ३. अ. ६. १. ३) ‘यस्यावताररूपाणि समर्चन्ति दिवौकसः। अपश्यन्तः
परं रूपम्’ (वि. १. १९. ८०) इत्यादिकं स्मारयितुम् अवतीर्यावतीर्यं तैस्तैराराधितः इत्युक्तम्।
तत्तदिष्टानुरूपम् इति वचनात् फलप्रदाने वैषम्यदोषः परिहृतः। ‘तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यम्’
(वि. १. १७. ९१) इत्यादि चाल्लानुसंधेयम् ॥

एवमवतारसामान्यं तत्प्रयोजनं च दर्शितम्। अत्र तद्विशेषं प्रस्तुतान्वितं दर्शयति—
भूभारावतारणेत्यादिना। भूभारावतारणं व्याजमात्रम्; सर्वसमाश्रयणीयत्वं तु साक्षादुद्देश्यम्।
दुष्कृद्भिनाशस्य साधुपरित्राणारूपमहःप्रयोजनानुषङ्गिकत्वात् **भूभारावतारणापदेशेन** इत्युक्तम्।
अस्मदादीनामिति। अयोगिनामित्यर्थः। सर्वसमाश्रयणीयत्वं विवृणोति—**सकलेति**। ‘यत्र देवा
न मुनयो न चाहं न च शंकरः। जानन्ति परमेशस्य तत् विष्णोः परमं पदम्” (वि. १. ९. ५५)
इत्यादिप्रतिपादितप्रकारेण महायोगिनां परिशुद्धेन मनसाऽपि दुर्ग्रहः सौलभ्यातिरेकात् मनुष्याणां
तत्प्राप्त्यागोपालम्, अवधीरितविरुद्धाविरुद्धविभागानां मांसचक्षुषा ग्राह्योऽमूर्दित भावः। एवमतरण-नयन-
विषयत्वयोर्न केवलमाराध्यत्वमेव प्रयोजनम्, किंतु तदनुभवोऽपीत्यभिप्रायेणाह **परावरेति**। **पराः—**
उपासनसमर्थाः ब्रह्मन्दीनान्कूटद्वयः। **अवरास्तु** आभीरप्रभृतयः। **निखिलजनेति** स्त्रीपुंसादिवि-
भागोऽपि नास्तीत्यभिप्रेतम्; ‘पुंसां दृष्टिचितापहारिणम् (रा. अ. ३. २९) इतिवत्। **दिव्यचेष्टितानि-**

पूतना - शकट ^१यमलार्जुनारिष्ट - प्रलम्ब - वेतुक - कालिय-केशि-कुबलयापीड-चाणूर-हृष्टिक-
तोसलकंसादीन् निहत्य अनवधिकदयासंहर्दानुरागमर्मावलोकनालामृगर्विश्वमाप्याययन्,
निरतिशयसौन्दर्यसौशील्यादिगुणगणाविष्कारेण ऋक्-साम-यजुःसाधनादीन् परमभागवतान् कृत्वा,
पाण्डुतनययुद्धप्रोत्साहनव्याजेन परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं स्वविषयं

नवनीतनटनादीनि । एवं विशेषणद्वयं साधुपरित्वाणप्रकारविशेषतयाऽभिहितम् । अथ साधुपरित्वाणानु-
षङ्गिकं दुष्कृद्दिनाशनप्रकारं प्रपञ्चयति—**पूतनेति** । भगवतो बलभद्रस्याप्येतदंशरूपत्वात् प्रलम्बमुष्टिका-
दिहननमप्येतत्कर्तुं कृतयोपात्तम् । पुनः साधुपरित्वाणान्तर्गतां भोग्यतां दर्शयति—**अनवधिकेति** ।
प्रियतमस्वरूपसंदर्शने धारकम् ; तच्छिष्टदर्शनं पोषकम् ; तेन सहाऽऽलपादिः भोगप्रकारः इति नयन-
विषयत्व—चेष्टितालोकनादिविभागनिर्देशागिप्रायः । दया—स्वार्थनिरपेक्षा परदुःखनिराकरणेच्छा ;
सौहार्दं—हितैश्वर्यम् ; **अनुरागः**—प्रीतिः । एवं साधुपरित्वाणं तदौपधिकं दुष्कृद्दिनाशनं चोक्तम् ;
अथ धर्मसंस्थापनम् आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन, देवकालविप्रकृष्टानामपि परमरयाऽनुग्राहकेणोपदेशेन च
दर्शयति—**निरतिशयेत्यादिना** वाक्यशेषेण । एतच्चाखिलम्, ‘परित्वाणाय’ (४. ८) इति श्लोके
व्याख्यास्यते(ति) । तत् हि साधूनां लक्षणस्वावादिकमुक्त्वाऽनन्तरमेवमुक्तम्—“मत्स्वरूपचेष्टितावलोक-
नकालापादिताने तेषां परित्वाणाय, तद्विपरीतानां विनाशाय च, क्षीणस्य वैदिकस्य धर्मस्य मदाराधन-
रूपस्य आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च, देवमनुष्यादिरूपेण युगेयुगे संभवामि” इति । उपदेशतो
धर्मस्थापने व्यासादिमुखेनापि कर्तुं शक्यम् । आराध्याकारप्रदर्शनेन स्थापनं तु स्वेनैवावश्यकत्वव्यमिति
भावः । बाह्यान्तरकरणप्राह्यगुणवर्गद्वयप्रदर्शनतया **सौन्दर्यसौशील्ययोर्ग्रहणम्** । **परमभागवतान्**
कृत्वेति । भगवद्भक्तिरूपपरधर्मनिष्ठान् कृत्वेत्यर्थः ॥

एवं प्राचीनभगवच्चरितस्य श्रीमद्गीतार्थोपदेशेन संगतिः प्रदर्शिता । **पाण्डुतनययुद्धप्रोत्साह-
नव्याजेनेति** तु भारतकथासंगतिः । अतः **व्याजशब्देन**, ‘अस्थानल्लेहकरूपधर्माधर्मधियाऽऽकुलम् । पार्थ
प्रपन्नमुद्दिश्य शाखावतरणं कृतम्’ (गी. सं. ५) इत्यत्र उद्देश्य इति पदस्याभिप्रायो विवृतः ।
परमपुरुषार्थं इत्यादिना शाखस्य परमप्रयोजनाभिधानम् । तेनात्र भूमिधियायामिवात्मानुभवोक्तिरपि
ऐश्वर्योक्तिवत् भगवदनुभवापेक्षया निकृष्टपुरुषार्थ[पर्व]त्वज्ञापनायेति सूचितम् । **मोक्षसाधननयेति** साध्य
साधनभावनिर्देशेन संसार्योत्पन्न एव नित्यमुक्तिं वदन्तो निराकृताः । **वेदान्तोदितं**—वेदान्तविहितम्,
न तु वेदान्तोत्पादितमित्यर्थः । एतेन अविधेयज्ञानवादिनः निरस्ताः । वेदान्तोदितस्यार्थस्योपगृह्णन्मत्
क्रियत इति भावः । **स्वविषयमिति**—मोक्षार्थोपासनवाक्ययानामनन्यपरतया साक्षात्परमपुरुषाराधन-

१ यमलार्जुनेति । नल्लूवरमणिप्रद्योतयोर्यक्षशोः । तदंशयान् अनुवृत्तद्वयरूपेण गोकुले जन्म ;
तच्छापविमोचनं कृष्णेनेति तदर्थं ताभ्यां स्तीक्ष्णा न । कृताः ; गोकुलस्याश्च बहुविधमद्रप्रदानेन
ताभ्यां प्रीणिता इति हरिवंशे । अथापि यमलार्जुनयोरसुरमावनादिव्यप्रबन्धानुसारेण । तस्मात्सुरयोः
प्रवेशस्यापि ततोऽवगतेः । गोपालविंश ^१द्विरेतकीर्तनं यक्षयोरसुरयोश्चानुसंधानेनेति ध्येयम् ।

ज्ञानकर्मानुगृहीतं भक्तियोगमवतारयामास ।

अत एव पाण्डवानां कुरुषां च युद्धे प्रारब्धे स भगवान् पुरुषोत्तमः सर्वेश्वरेश्वरो जगदुप-
कृतिमर्थः आश्रितवात्सल्यविवशः पार्थं रथिनमात्मानं च 'सारथिं सर्वलोकसाक्षिकं चकार ।

विषयत्वमेव । अथर्वशिरःप्रतर्दनविद्यादिषु स्तेन्द्रादिभिः स्वस्य समुश्रूपात्सत्त्ववचनेऽपि स्तेन्द्राद्यन्तर्गमि-
भूतः परमात्मैवोपास्य इति, 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' (१. १. ३१) इति सूत्रकारैरेव प्रति-
पादितमिति भावः । एतेन वेदान्तोदितस्वमाहात्म्यवादिनो भगवतः 'स्वगुणाविक्रियादोषो नात्र
भूतार्थशेषिनः' (काव्या. १. २४) इति सूचितम् । स्वविषयमिति भक्तियोगस्य सिद्धरूपपरमप्रति-
पाद्यानुबन्धित्वं दर्शितम् । प्रधानविधेयांशनिष्कर्षाय भक्तियोगमित्युक्तम् । ज्ञानकर्मानुगृहीतत्वं
ज्ञानकर्मसाध्यत्वम् । एतेन तत्समुच्चयादिपक्षा निरस्ताः । वैराग्यस्य संग्रहलोके (1) पृथगुक्तस्यापि निष्ठा-
यानुपविष्टत्वादिहानुक्तिः । एवमुपायोपेयात्सकमुभयमपि शास्त्रप्रतिपाद्यमिति संग्रहलोकात्पर्यमुक्तं भवति ।
मोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं भक्तियोगमिति वचनात् उपासनत्वावर्चीनब्रह्मपाप्यादिसाधनत्वं
वावयार्थज्ञानमात्रस्य मोक्षसाधनत्वं च वदन्तः प्रत्युक्ताः । ज्ञानध्यानादिसामान्यवचनं भक्तिरूपविशेषे
पर्यवसानमिति च भावः । एतच्चाखिलमुत्तरत्वं व्यक्तं भविष्यति ॥

एवं शास्त्रं संगमय्य, शास्त्रोपोद्घातं संगमयितुं पाण्डुतनयेत्यादिना सूचितं पूर्ववृत्तान्तं प्रकटयन्,
सारथित्वेनावस्थायाऽऽचार्यकृत्यकरणे प्रतारकत्वशङ्कां च वारयति-तत्रेति । 'तत्र=प्रथमं भक्तियोगमवतार-
यितुमेवं चकारेत्यर्थः ; यद्वा तत्र=युद्धे प्रारब्धे इत्यन्वयः ; भक्तियोगावतरणव्याजभूतोत्साहनविषय-
भूते युद्धे प्रारब्धे इत्यर्थः । भगवतोऽवतारदशायामपि पूर्णत्वस्वाच्छन्द्यादिकं वात्सल्यादिमूलसार-
थ्याद्यपकृष्टकर्मानुष्ठानस्य गुणरूपत्वादिकं च प्रदर्शयितुं स भगवान् इत्यादि उक्तम् । स भगवान्
पुरुषोत्तमः सर्वेश्वरेश्वरः इति चतुर्भिः पदैः स्वरूपगुणवैलक्षण्यविभूत्यादिप्रतिपादनेन परत्वसंग्रहः ।
सर्वेश्वरेश्वरः इत्यनेन, 'सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः' (वि. ध. ७. ४३.) इत्यादिवचनोक्तं स्वाच्छन्द्यं जगत्कुटु-
म्बित्वं च ज्ञापितम् । जगदुपकृतिमर्थं आश्रितवात्सल्यविवशः इति सौलभ्यसंग्रहः । अविप्रलम्भ-
कत्वं चानेन व्यञ्जितम् ; 'जगतामुपकाराय' (वि. पु. ६. ७. ७२) जगदुपकृतिमर्थं को विजेतुं समर्थः
(वि. प. ३. ०. ८०) इत्यादिकमिह सारितम् । जगदुपकृतिमर्थत्वेऽप्युत्कृष्टचरितं परित्यज्य निकृष्ट-
सारथ्यादिकृत्ये किमर्थं कुर्वते इत्यत्रोक्तम् — आश्रितवात्सल्यविवशः इति । पार्थं रथिनमात्मानं
च सारथिमिति । अपकृष्टं पार्थमुत्कृष्टकृत्ये स्वयमोवस्थाप्य आ(स्वा)त्मानमुत्कृष्टं निकृष्टकृत्ये चकारेति
भावः । पार्थशब्देन वात्सल्यौपयिकलौकिकसंबन्धविशेषोऽपि सूचितः ; पितृष्वसा हि पृथा भगवतः ।
सर्वलोकसाक्षिकमिति । न चासौ निकृष्टकृत्यं सापत्नो रहस्ये कृतवान् ; अत इदमपि आश्रित-

1 श्रीपराङ्मुखा दिव्यसुरि श्रीमुखसूक्त 7-5-9. देशमरियवोर सारथियायू इति ।

2 तत्र—भक्तियोगावतारे निमित्ते इति प्रथमपक्षेऽर्थः । द्वितीये पक्षे तत्रेति युद्धविशेषं
सामानाधिकरण्येन ।

श्रीभगवद्गीतायां प्रथमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः । मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १

भा. एवं ज्ञात्वाऽपि सर्वात्मनाऽन्धो धृतराष्ट्रः सुयोधनविजयबुभुत्सया सञ्जयं पप्रच्छ ।

वात्सल्यस्य नैरपेक्ष्यस्य अर्थापह्वाद्यसंभवस्य च लिङ्गमिति भावः । यद्वा सर्वेषां स्वसमाश्रयणेन पुरुषार्थ-
लाभाय स्वस्य शास्त्रैकसमाधिगम्याश्रितपारतन्त्र्यं सर्वलोकप्रत्यक्षं चकारेति भावः ॥

अथ 'त्वां शीलरूप' (स्तो. ५) इत्यादिक्रमेण अनन्यसाधारणशील-रूप-चरित-परमसत्त्व-
प्रबलशास्त्र-देवतापारमार्थ्यवेदिशान्तनवसञ्जयादिवचनैरप्यासुरप्रकृतीनां यथावदवगन्तुमशक्यतां प्रदर्शयन्,
गीतोपनिषत्प्रस्तावनार्थं प्रथमश्चोकमवतारयति—एवमिति । श्रियः पतिरित्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।
सर्वात्मनेति—न केवलं चक्षुषा, परत्वेह च हितमजानता मनसाऽपीत्यर्थः । एवंविधमान्त्र्यं
सुयोधनविजयाभिलाषेण प्रश्ने हेतुः । अत्र मातङ्गः 'इति प्रथमोक्त्या, ममकारेण, 'यत्तु योगेश्वरः'
(१८. ७८) इत्यादिप्रतिवचनप्रक्रियया च सूचिः प्रष्टुमिष्टां दर्शयितुं सुयोधनेत्यादिकमुक्तम् ।
सञ्जयमिति । व्यासप्रसादलब्धसकलभारतसंवरवृत्तान्तसाक्षात्कारन् 'शुद्धभावं गतो भवत्या शास्त्रात् वेद्वि
जनादर्शनम्' (भा. उ. ६८. ५) इत्यादिवादिनम् । एवं यथावद्विशिष्ट-यथाहृष्टाश्रित्वादित्वाभ्यामासतम-
तया निर्णीतमिति भावः । पप्रच्छ समरवृत्तान्तमिति शेषः ॥

धर्मक्षेत्रे—धर्मस्य स्थानभूते, समराध्वरसमुचिते इति भावः । कुरुक्षेत्रे पाण्डवधार्तराष्ट्राणां
स्वकूटस्थनामोपलक्षितत्वेन 'बहुमानविषय इति भावः । युयुत्सवः समवेताः—मित्रः प्रत्यनीकरूपेण
व्यूढा इत्यर्थः । च, एव इत्यन्वयद्वयमनतिरिक्तार्थम् ; यद्वा समस्तभूमण्डलवर्तिनां राज्ञां तत्र 'समा-
हारेऽपि तादर्थ्यात् वर्गद्वयमेव तथाऽभूदिति एकाराभिप्रायः । अकुर्वन् इत्यात्मनेपदेन कर्त्तृभिप्रायक्रिया-
फलविषयेण स्मार्थतोक्ता ॥

एवं 'सुयोधनविजयबुभुत्सया कृतस्य प्रश्नस्य यत्तु योगेश्वरः इति साक्षादुत्तरं वक्ष्यन्, तत्प्रत्या-
यनार्थमखिलमवान्तरवृत्तान्तमपि सञ्जय उवाच—दृष्ट्वेति । पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा इति सुयोधनस्य
धैर्यभ्रंशहेतुः । तदधीनो धैर्यभ्रंशरूपोऽवस्थाविशेषः तुल्यत्वेन सूच्यते ।

1 हरिवंशोक्तमिदमिहोपरि टिप्पणे प्रदर्श्यते । कुरुणा क्षेत्रं कुरुक्षेत्रम् इति कुरुपलक्षितत्वं
कुसुमाञ्जल्युक्तं स्मर्यते उपलक्षितपदेन ।

2 समाहारपदेन श्लोकः चकारः अलोकसकलराजादिसमुच्चायक इति दर्शितम् ।

3 ननु सुयोधनविजयबुभुत्सया प्रश्ने यत्रयोगेश्वर इति वाक्यमेव प्रथमं वक्तव्यम् । तद् विहाय
दुर्योधनविषादादिकं किमर्थमुच्यत इत्यत्राह एवं सुयोधनेति भावः । अखिलमवान्तरवृत्तान्तमपीति ।
अस्य सर्वस्य दुर्योधनस्य विजयायोगोपपादकत्वादुक्तिरिति भावः । अत्राखिलमिति पदेन विवक्षितं
विवृणुनः—धृतराष्ट्रप्रश्नोऽयं किंविषयकः, तस्य कियद्दूरं रुमाधानमिति पूर्वोत्तरसंदर्भं भारते
निरीक्ष्य निर्णयेत् । तत्र भारते षष्ठे भीष्मपर्वणि जनमेजयप्रश्ने वैशम्पायन एवमाह—व्यासभगवान्

सञ्जय उवाच—

हृष्टा तु पाण्डवानोक्तं व्यूढं दुर्योधनस्तदा । आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् १
पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमून् । व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ २

टि०—सेनोद्योगमभिलक्ष्य धृतराष्ट्रसचिवमामन्य, महत् युद्धं भविष्यति, सर्वं नक्ष्यन्ति । तद्विद्वद्वा तेऽस्ति चेत्, चक्षुर्दृष्टव्यमीति । धृतराष्ट्रो ज्ञातिवधं द्रष्टुमिच्छतुः श्रवणोपायमेव पप्रच्छ । व्यासः संजयाय दैवं चक्षुः प्रदाय, अयं ते सर्वं वक्ष्यन्तीति चोक्त्वा दुर्निमित्तानि जातान्युपवर्ण्य युद्धनिरोधनं ते युक्तमिति बोधयिदेश । धृतराष्ट्रस्तु—स्वार्थप्रवृत्तिः सर्वलोकसाधारणी मामपि न जहाति । यद् भावि तद् भवेदेव । न च मे पुत्रा वशे स्थिताः इत्युक्त्वा जयलङ्घानि कानीत्यपृच्छत् । तत्र वक्तव्यमभिधाय व्यासो जगाम । अथ तेन कियद् विस्तृतं भूमिः, यल्लिप्सया राजानः कलहायन्त इति पृष्ठः सञ्जयो विस्तरेण भूमण्डलमुपवर्ण्य युद्धं द्रष्टुमगच्छत् । तत्र युद्धे भीष्मदधिवन्तं सर्वं हृष्टा पश्चादेव धृतराष्ट्रमासाद्य वृत्तं वक्ष्यमवोचत् । अथ स दुर्योधनयुद्धप्रवृत्त्यर्नचित्यमालक्ष्य विपण्णः, यदेतावत् वृत्तं तत् सर्वं विस्तरेण श्रोतुमैच्छत् । अथ सञ्जयः दुर्योधनेन भीष्मपक्षणाय कृतं सर्वमभिधाय सैन्यद्वयोद्योगं परसैन्यदर्शनेन युधिष्ठिरस्य भयं तदा घनजयकृतं प्रोत्साहनञ्चोक्त्वा, यतो धर्मस्ततः कृष्णः यतः कृष्णस्ततो जयः इत्यवोचत् । अथ धृतराष्ट्रः पप्रच्छ—मामका वा पाण्डवा वा केऽत्र युद्धे सोत्साहा आसन्, के च विद्वन्ता इति । उभयेषामनुत्साहः समुद्भूत्युत्तरं सञ्जयेन कृतम् । तदनन्तरमयं प्रश्नो धृतराष्ट्रस्य, ‘धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे’ इति । एतत्प्रश्नात् पूर्वं भीष्मपर्वणि 24 अध्याया गताः । अथ गीता अष्टाध्यायाः । अथानन्तरं त्रयश्चत्वारिंशे अध्याये अर्जुनस्य सोत्साहप्रवृत्तिम्, धर्मपुत्रस्य कञ्चवादिकमुत्तुच्य पदभ्यामेव परसैन्यमभ्यर्थं प्रवेशम्, किञ्चेतदिति सर्वेषां विस्मयसंभ्रमादिकम्, अथ धर्मपुत्रकृते भीष्मद्रौणकृपाचार्यमन्तरकारं, ततो युद्धानुमतिप्रार्थनं तैः कृतमनुग्रहम्, ततो धर्मपुत्रे लक्ष्यनामागते युद्धप्रारम्भञ्च वक्ष्यति सञ्जयः । अथ चतुश्चत्वारिंशे पुनर्धृतराष्ट्रप्रश्नः, उभयोः सैन्योः प्रवृत्तयोः प्रथमं के प्रहर्तार आरब्धौ । तस्मात् प्रहारात्मकयुद्धकार्यप्रश्नः पश्चात् भविष्यति, अयं तु धर्मक्षेत्रे इति प्रश्नस्तस्य विषयक इति, अस्य समाधानञ्च पुनः प्रश्नारम्भपर्यन्तभागोक्तमिति च खरसतोऽवस्यति । तत्र श्लोके युयुत्सवः समवेताः किमकुर्वन्ति प्रश्नभङ्गाऽपि सुज्ञानम् । युयुत्सवो हि युद्धे प्रविष्टा युद्धमेव करिष्यन्ति । तत्र किमकुर्वन्ति कोऽयं प्रश्नः । युयुत्सव आसने उपविष्टाः किमकुर्वन्तेति यदि कश्चित् पृच्छेत्, तस्य भोजने संशयाभावात् पश्नाभिप्रश्नमन्यद् वक्तव्यम्, कर्तव्यात् भोजनात् पूर्वं स्तुतिपाठ—परिवेचनादिक्रियाभावाभावाविशयावगमार्थोऽयं प्रश्न इति । तद्वदिह युद्धचक्रिकीर्षया प्रविष्टाः किं युद्धमेवारम्भन्त, आहो ततः प्राक् किमपि पश्चाद्वे वृत्तमिति प्रश्नतात्पर्यम्—एतत्समाधानं दुर्योधनविषादव्याहारादि, अर्जुनविषादतत्परिहारार्थं गीतोपदेशादि अथ धर्मपुत्रकृत-भीष्मादिप्रणामादि वृत्तमिति । एवं वृत्ते पश्चादेव युद्धप्रारम्भ आसीदिति समाधिसारः । अत्र आद्यात् धर्मक्षेत्रे इति पदादपि ज्ञायते—हरिं वशो करीत्या (22) कुरुणा महात्मना बहुलवत्सरकृततपसा यत्र देवेश्चन्द्रानुग्रहो लब्धः, यत् पुण्यशालिवासस्थानं पुण्यक्षेत्रञ्च तत्र प्रविष्टानां साधुबुद्धिः कथं नैति धृतराष्ट्रो जिज्ञासते स्मेति । तदत्र प्रतिपादिताः अखिला अस्मात्तरस्यापारा इहाविमताः । पुनर्विजयवृत्त्या हि पितुः बहुविबोधेशो गृहीतेऽपि उदीयमानैव स्यात् । अतः कृष्णपक्षे जयस्य प्राशुक्तवेऽपि तदनुवृत्तिर्भवेदेव । अत्र सुयोधन विजयवृत्तस्येति भाष्यस्थं पदम् एतदध्ययवक्ष्यमाणं सुयोधनकार्यम् अथ विजयस्य-अर्जुनस्य कार्यं वक्ष्यमाणञ्च बोधुमिच्छयेत्यर्थमपि द्योतयति ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि । युद्विधानो विगटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४
 धृष्टकेतुश्चकितानः काशिराजश्च बर्षेवात्र । दुर्युजिन् कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुरुषः ॥ ५
 युधामन्युश्च विक्रान्त उचैरैतश्च भीमजन् । भीमद्रो द्रौपदेयाश्च साने एव महारथाः ॥ ६
 अस्माकं तु विजिष्ठा ये नास्ते ब्रोधे द्विजोत्तम । अपरा मम सैन्यस्य संशयं तान् व्रवीमि ते ॥ ७
 भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृष्णश्च समीपिनः । अश्वत्थामा विकर्णश्च भीमशक्तिस्तथैव च ॥ ८
 अन्ये च बहवः शूरा मरुते त्यक्तजीविनः । नानाशस्त्रपहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९
 अपर्याप्तिं तदस्माकं बलं भूमिभिरक्षितम् । पर्याप्तिं दिवस्पृतेषां बलं भामिभिरक्षितम् ॥ १०
 अयनेषु च सर्वेषु दद्यामामयस्त्रिधा । भीष्मेव भिरक्षतु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११

दुर्योधनः स्वयमेव भीमाभिरक्षितं पाण्डवानां बलम्, आत्मीयं च भीष्माभिरक्षितं बलमवलोक्य, आत्म (आत्मीय) विजये तस्य बलस्य पर्याप्तताम् आत्मीयस्य बलस्य तद्विजये चापार्याप्ततामपार्याय विवेच्य अन्तर्विपण्णोऽभवत् ॥ २—११ ।

दृष्टेत्यादेः अनुनादयन्त्यन्तस्याव्यक्तांशं व्यञ्जयति—दुर्योधन इत्यादिना अकथयदित्यन्तेन । संज्ञार्थ—सम्यग्ज्ञानार्थम् ; संज्ञया परिसंख्यानार्थं वा । तत् अन्तर्विपण्णोऽभवत् इत्यन्तेन भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि इत्येतदन्तं व्याख्यातम् ।

अपार्याप्तमिति श्लोकस्यायमर्थः—तत्—तस्मात् ; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् अपार्याप्तं—परबलविजयाय नालम् ; इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं पर्याप्तम्—असह्यबलविजयायालम्—इति ।

नन्विदमनुपपन्नम्, तत् बलमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिभङ्गायोगात् ; पूर्वतः च परबलस्वबलोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतूपन्यासाभावात् । न च भीमद्रोणाभिरक्षितं स्वबलमयमसमर्थं मन्यते । प्रबलानामेव हि भीमद्रोणादीनां बधः सोपाधिकः । ‘न मेतदर्थं महाराज’ (भा. उ. ५.५. १) इत्यादिषु च बहुशः स्वबलस्यैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्तम् । न चेदानीं तद्विपरीतप्रतीतौ कारणमस्ति । द्वितीयदिवसारम्भे च दुर्योधन एवं वक्ष्यति—अपार्याप्तिं तदस्माकं बलं पार्थाभिरक्षितम् । पर्याप्तिं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः ॥ (भा. भी. ५.१. ६) इति । तत् च अस्माकमपार्याप्तमित्येवान्वयः ; न पुनः अस्माकं बलमिति । ततोऽत्रापि तथैव वचनव्यक्तिरुचिता ।

तस्मात् (१) पाठभेदेन, (२) व्यवहितान्वयेन, (३) वाक्यभेदेन, (४) पदार्थभेदेन वा योजना स्यात् ।

तत् भीमभीष्मशब्दयोर्विपर्यासात् पाठभेदः । तथाच भीमाभिरक्षितं तत् बलमस्माकमपार्याप्तमित्यन्वये सामानाधिकरण्यम् ; तदिति विप्रकृष्टनिर्देशस्वारस्यम् ; दुर्योधनाभिप्रायाविरोधश्च सिध्यति । व्यवहितान्वयेऽप्ययमेवार्थः । द्विधा च व्यवहितान्वयोऽस्तं शक्यः । भीमाभिरक्षित—भीष्माभिरक्षितशब्दयोर्विपर्यासादेकः । अपार्याप्तिं तत्, पर्याप्तिं त्विदम्, इत्यनयोर्विपर्यासात् द्वितीयः । अर्थोचित्याय तु

१ शांकरभाष्यादिषु पञ्चद्विगव्याख्यानस्याकरणेऽपि अन्यप्रौढपण्डितकृतः पूर्वपक्षोऽयमिति द्रष्टव्यम् । खगोष्ठयामेव विमुष्टमिति वा ।

1 निरुपद्रवराजमार्गे परित्यज्य चोरवासस्थानादितमार्गप्रवेश इत्यर्थः ।

विषादोत्प(दाप)तितदपनयनसूचनात्, एतच्छ्लोकस्वारस्याच्च, उक्तार्थ एव तात्पर्यम् । अतस्तच्छब्दस्य तस्मादिति हेत्वर्थत्वमुपपन्नम् । अत एव त्रिप्रकृष्टनिर्देशचोद्यं च परिहृतम् । न च परबलमिदानीं दुर्योधनस्य परोक्षम्, “दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्”, पश्यैताम्, एतेषाम् इत्यादिप्रत्यक्षनिर्देशात् । यत्तु भीष्मद्रोणादिरक्षितस्य स्वबलस्य दौर्बल्यधीरिर(नि) युक्तेति—तदप्यसत् ; सोपाधिकस्यापि भीष्म-द्रोणादिवधस्य ज्ञातोपाधिना दुर्योधनेन शङ्कितत्वोपपत्तेः । यत्तु “न मेतद्व्यम्” इत्यादौ बहुशः स्वबलसामर्थ्यमुपन्यस्तम् ; इदानीं च तद्विपरीतप्रतीतौ हेतुर्नास्तीति—तदपि न । यथाऽर्जुनो जिघांसया शरचापोद्यमनपर्यन्तं प्रवृत्तोऽपि हस्त्यवन्धुसमुदायसंनिधिसंदर्शनेनोत्त्वणैः श्लेहकारण्यधर्माधर्म-भयैराकुलीकृतः पुनर्भगवता पर्यवस्थाप्यते, तथाऽत्रापि दृढवटितव्यूहबहुमहाभटनिविडप्रतिभटबल साक्षात्कारादुत्त्वणभवविषादो दुर्योधनो भीष्मेण पर्यवस्थापि(प्य)त इति किमुपपन्नम् ? प्रत्यक्षितं च दुर्योधनेन गोप्रहर्णस्वग्रहणादिवृत्तन्तेषु सर्वेभ्यः स्वबलभटेभ्यः परेषां सामर्थ्यम् । न चेदानीं तन्न स्मरति ; वदति हि स्वयमेव “अकारादीनि नामानि अर्जुनस्तत्तवेतसः” (भा. स.) इति ।

यत्तु द्वितीयदिवसारम्भोक्तवचनव्यक्तिवत् अत्रापि वचनव्यक्तिः कार्येति, तदपि मन्दम् । न ह्यवश्यमेकदेश-सादृश्यात् सर्वथासादृश्येन भवितव्यमिति निमित्तमः ॥ प्रथमद्वितीयदिवसवोरभिप्रायभेदोऽनुपपन्न इति चेत्, न ; युद्धसिद्धेश्चञ्चलत्वाद्यनुसंधानेन विषमत्वादभिप्रायपद्धतेः । किं चात्राचार्यभीष्माभ्यां सह व्यूहान्तर-मार्गेषु यथाभागमवस्थापन-सेनाधिपति-संरक्षणदिहितनिरूपणे प्रवृत्तत्वादेवमभिप्राय उपपन्नः । तदेतद्-दर्शितम्—आचार्याय निवेद्यान्तरिक्षोऽभ्यवत् इति । द्वितीयदिवसे तु स्वसहायभूतेभ्यः सर्वेभ्यः पार्थिवेभ्यः स्वैर्यप्रकाशने बलसान्त्वनाः च प्रवृत्तत्वात् तथा व्यवहार इति न कश्चिद्दोषः । तदेतत् अखिलमभिप्रेत्य दृष्ट्वा तत्रैति तुल्यः प्रयुक्तः । इदं च प्रारम्भे दैवोपहतस्य दुर्योधनस्यातर्कितागतविषाद-मूलं स्वबलस्यापर्याप्तत्ववचनमागमिनमपजयं सूचयति । अतः सर्वजनपठितपाठस्वरसिद्धार्थस्य निर्दोष-त्वात्, पाठभेदादिपक्षाः परिक्षीणाः ; पाठभेद-व्यवहितान्वय-वाक्यभेद-अप्रसिद्धार्थकल्पनादीनामेव च प्रबलदूषणत्वात् । वाक्यभेदयोजनायां तु प्रतिज्ञाद्वये हेतुद्वयस्य यथाक्रमं तावत् अन्वयो न घटते । यो हि प्रबलो दुर्बलो वा यद्वलं रक्षति, स तस्य पर्याप्तौ अपर्याप्तौ वा हेतुः स्यात् ; न तु तत्प्रतिबलस्य । फलतस्तथानिर्देश इति चेत्, तदा(था)ऽप्यस्वारस्यम् । प्रातिलोभ्येन हेत्वोरन्वय इति चेत्, तर्हि व्यवहितान्वयोऽप्यागतः । हेतुद्वयं समुच्चित्य प्रत्येकं प्रतिज्ञाया योज्यत इति चेत्, तथापि व्यवहितान्वयास्वारस्ययोर्नि परिहारः, समुच्चायकशब्दाभावश्चाधिको दोषः । एवं दूषणान्तराण्यपि भाष्यानि । अतो यथामाप्यमेवार्थ इति ॥ २—११ ॥

१ गोप्रहर्णति । विराटनगरे गोप्रहर्णव्याजेन पाण्डव-रिभवकरणाय गताः दुर्योधनादयः ससैन्या अर्जुनेन परिभूताः । स्वग्रहणेति । वनवासाद्यपि स्ववैभवप्रदर्शनेन पाण्डवाद्यमाननाय गतास्ते यक्षगृहीताः पाण्डवपराक्रमेणैव स्वयं ततो मोक्षिताः परिभूताः प्रत्यागताः ।

तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः । सिंहनादं चिनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२
ततः शङ्खाश्च मेघैश्च पणवानकगोमुखाः । सहस्रैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमलोऽभवत् ॥ १३
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्तं महति स्यन्दने स्थितौ । माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्नतुः ॥ १४
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः । पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च सुषोमणिपुष्पकौ ॥ १६
काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सान्यकिश्चापराजितः ॥ १७
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वतः पृथिवीपते । सौमद्रश्च मद्राबाहुः शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८

तस्य विषादमालक्ष्य भीष्मस्तस्य हर्षं जनयितुं सिंहनादं^१ शङ्खभ्रमानं च कृत्वा,
शङ्खमेरीनिनादैश्च विजयाभिज्ञसिन् घोषं चाकारयत् ॥ ततः—तं घोषमाकर्ण्य सर्वेश्वरेश्वरः
पार्थसारथी रथी च पाण्डुतनयस्त्रैलोक्यविजयोपकरणभूते महति स्यन्दने स्थितौ

तस्य संजनयन् इत्यादेः तुमलोऽभवत् इत्यन्तस्यार्थमाह तस्येति । जनयन्निति शतुः^२,
“लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” (अष्टा. ३. १२६) इति हेत्वर्थत्वसूचनाय जनयितुम् इत्युक्तम् । सिंहनादं
चिनद्येत्येतत्, ओदनपाकं पचतीतिवदिति सूचयितुं कृत्वा इति पदम् । कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवचना
इति । एतद्यज्जनायोदाहरणतया शङ्खभ्रमानं च कृत्वा इत्युक्तम् । ततः शङ्खाः इत्यल ततश्चन्दने
विजिगीषासूचनाय भीष्मेण सेनापतिना कारितत्वं ज्ञापितमित्यभिप्रायेणोक्तम् अकारयदिति ।
शङ्खमेरी इति पणवाद्युपलक्षणम् । ततः श्लोकेऽपि कतिपयवाद्यविशेषनिर्देश उपलक्षणार्थं इति सूचितम् ।
सिंहनादशङ्खभ्रानाभ्यां तद्विषयवृत्तित्वसूचनार्थं द्वितीयश्चकारः । कृत्वेत्यनेन अकारयदित्यस्य
समुच्चयार्थस्तृतीयः ॥

ततः श्वेतैरित्यादिकं धनञ्जयः इत्यन्ते व्याचष्टे—ततस्तमिति । तत इति व्याख्येयपदम् ;
तं घोषमाकर्ण्येति तद्विवक्षितकथनम् । सर्वेश्वरेश्वरः पार्थसारथिरिति । सर्वोत्कृष्टेभ्य उत्कृष्टः
परमपुरुषो निष्कृष्टात् मानुषमात्रादपि निष्कृष्टतामाश्रितवात्सल्येन नीत इति भावः । पाण्डवविजय-
सूचनाय संजयेनोपातो माधवशब्दोऽल श्रियःपत्तिववाची सर्वेश्वरेश्वरत्वपर एव । स्यन्दने स्थितौ
इत्यविशेषेण स्थितिव्यवच्छेदाय सारथित्वरथित्वविभागः । श्वेतैः इत्यादिना प्रतिपादितमहत्त्वव्यवस्थार्थमुक्तं

१ सिंहनादमिति । पाकं पचतीति प्रयोगे पाके पाकामेदोन्वये व्युत्पत्त्यभावात् पच्यर्थो न
विवक्षितः । ओदनपाकं पचतीत्यत्र सामान्यविशेषरूपत्वेऽपि पाकत्वरूपसामान्यधर्मस्यापि
ओदनपाकपदेनैव ज्ञातत्वात् पच्यर्थविवक्षैव युक्ता । पाकोद्देशेन ओदनपाकविधानस्थले तु
तद्विवक्षा स्यात् । अतः पचतीत्यस्य करोतीत्यत्रैव पर्यवसानम् । अत्र सिंहनादस्य पुरुषनादस्य च
भिन्नत्वात् उपमाभिर्मर्मेण चेति सूत्रात् णमुल्ल । तत्र कथं सिंह इव चिनद्येत्यनुकृत्वा सिंहनादं
कृत्वैति विवरणमिति चेत्—ओदनपाकशब्दस्यैव सिंहनादशब्दस्यापि पुरुषनादविशेषे भूतिप्रयोग-
सत्त्वात् नात्र घटनाशं नष्ट इत्यादाविव णमुल्ल स्वीकृत्येव इति । तत्सूत्रप्रवृत्तापि सिंहनादमित्यस्य
सिंह इवेत्येवार्थात् एकांशवैयर्थ्यं तुल्यम् ।

२ शतुः—शतप्रत्ययस्य । हेत्वर्थेति । हेतुः प्रयोजनम्, फलम् ।

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । नमश्च पृथिवीं चैव तुमुलोऽप्य^१ (व्य)नुनादयन् ॥
अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः । प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते घनरुद्यम्य पाण्डवः ॥२०
प्रवृत्त इति । भावि शस्त्रसंपातहेतोः । ह्योकेन तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच— सेनयोः समयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽरुणत ॥

२१

त्रैलोक्यं कम्पयन्तौ श्रीमत्पाञ्चजन्यदेवदत्तौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥

ततो युधिष्ठिरो^२ वृकोदरादयश्च स्वकीयान् शङ्खान् पृथक्पृथक् प्रदध्मतुः । स घोषो
दुर्योधनप्रमुखानां सर्वेषामेव भवत्पुत्राणां हृदयानि विभेद । ‘अद्यैव नष्टं कुरूणां बलम्’ इति
धार्तराष्ट्रा मेनिरे । एवं तद्विजयामिकाङ्क्षिणे धृतराष्ट्राय सज्जयोऽकथयत् ॥ १२—१९॥

अथ युयुत्सुन् अवस्थितान् धार्तराष्ट्रान् दृष्ट्वा लङ्कादहनवानरध्वजः पाण्डुतनयो

त्रैलोक्येति । नात्र परिमाणदिमहत्त्वमात्रं विवक्षितमिति भावः । त्रैलोक्यं कम्पयन्ताविति—
तयोः स्यन्दने स्थितिमात्रमपि त्रैलोक्यकम्पनहेतुरिति भावः । “यद्वा दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः” इत्याद्युक्त-
प्रकृष्टाध्मानमूलकशङ्खघोषातिशयेन, “नमश्च पृथिवीं चैव” इति वक्ष्यमाणेन च फलितमिदम् । दिव्यत्वोक्ति-
दर्शितशङ्खातिशयवैशद्याय पाञ्चजन्यदेवदत्तसंज्ञोक्तिः । एवं भीमसेनादिशङ्खचतुष्टयविशेषे नामनिर्देशो-
ऽपि । पृथक् पृथक् प्रदध्मुरिति । यथैकैकशङ्खध्वनिरेव धार्तराष्ट्रहृदयभेदाय स्यात्, तथा प्रदध्मुरिति
भावः ; यद्वा यथास्वं प्रहर्षद्योतनाय क्रमात् प्रदध्मुरिति । स घोषः इति श्लोके नमश्च पृथिवीं
चानुनादयन्नपि धार्तराष्ट्राणामेव हृदयानि विभेदेत्यन्वयः ; अन्येषां तु हर्षहेतुरिति भावः ।
सर्वेषामेव भवत्पुत्राणामित्यनेन तेषु दृढचित्तः कश्चिदपि नास्तीति द्योतनाय धार्तराष्ट्रशब्दतद्गत-
बहुवचनशोरर्थ उक्तः । व्यदारयत् इत्यस्य वक्ष्यमाणाभिप्रायद्योतकं प्रतिपदं विभेदेति । घोषस्य
शस्त्रादिवत् हृदयविदारणत्वं कथमित्यत्राह—अद्यैवेति । स्वलस्य विजयित्वमध्यवस्यतां तन्नाशबुद्धिरेव
हि हृदयभेद इति भावः । धार्तराष्ट्रविजयबुभुत्सया पृच्छते धृतराष्ट्राय प्रागुक्तप्रकारेण तदपजय-
सूचकमेव सज्जयोऽकथयदित्याह—एवमिति ॥

अथ व्यवस्थितान् इत्यादेः कुरुन् इत्यन्तस्यार्थमाह—अथेत्यादिना, इति चाबोचदित्यन्तेन ।
तत्र वाक्यत्रये प्रथमेन वाक्येन “प्रियचिकीर्षवः” इत्यन्तस्यार्थ उच्यते । व्यवस्थितान् इत्यत्र विशब्द
सूचितविशेषव्यक्तये युयुत्सुन् इत्युक्तम् ; “योद्ध्युक्तामानवस्थितान्” इति ह्यनन्तरमप्युच्यते ।
कपिध्वजः इत्यत्र कपित्वमात्रप्रतिपन्नलाघवं निवारयितुं सौगन्धिकयात्रायां हनुमद्वत्^३ वरम्, स्वरूप-
संदर्शनमन्त्रेण रक्षसामिव परेषां संक्षोभं च सूचयितुं लङ्कादहनवानरध्वजः इत्युक्तम् । अप्रच्युत-

1 अनुनादयन्नपीति चन्द्रिकायाम् अपिशब्दपाठ पवेष्टः ।

2 श्लोके युधिष्ठिरस्य भीमानन्तरमुक्तावपि पूर्वग्रहणं भाष्ये गौरवान् । मूले अर्धगोर्त्रिपर्यासो वा ।

3 हनुमद्वत् इति । (भा-व-153.) ‘यदा सिंहश्च वीरं करिष्यसि महाबल । तदाऽहं बृहद्विष्णुमिव
स्वरूपेण रवं तव । यं श्रुत्वाैव भविष्यन्ति व्यसवस्तेऽरयो रणे । विजयस्य ध्वजस्य च नादान् मोक्षयामि
शत्रूणां । शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ’ इति भीमं प्रति हनुमद्वचनम् ।

यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्धुमाह्वयं अवस्थितान् । कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥
योत्स्यमानान् अवक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः । धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धे शुद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३

सञ्जय उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत । सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४
भीमद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् । उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरुनिति ॥ २५
तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृनथ पितामहान् ।

ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजसां निधिं स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलं हृषीकेशं परावरनि-
खिलजनान्तराद्यकरणानां सर्वप्रकारनियमनेऽवस्थितमाश्रितवात्सल्यविवशतया स्वसारथ्येऽ-
वस्थितम्, 'युयुत्सुन् यथावदवेक्षितुं तदीक्षणक्षमे स्थाने रथं स्थापय' इत्यचोदयत् ॥

स्वभावत्वप्रतिपादकाच्युतपदाभिप्रेतव्यज्ञनाय ज्ञानेत्यादिकम् । हृषीकेशपदव्याख्या परावरेत्यादि । यद्वा
सृष्ट्यादिकं वीर्यादिकं तदुपलक्षितं ज्ञानादिकमपि हृषीकेशशब्दार्थ एव । यथोक्तमहिबुध्न्यसंहिता-
याम्—“कीडया हृष्यति व्यक्तमीशः सन् सृष्टिरूपया । हृषीकेशत्वमीशत्वं (स्य) देवत्वं चास्य तत् स्फुटम्” ॥
अविकारितया जुष्टो हृषीको वीर्यरूपया । ईशः स्वातन्त्र्ययोगेन नित्यं सृष्ट्यादिकर्मणि ॥ ऐश्वर्यवीर्यरूपत्वं
हृषीकेशत्वमुच्यते” ॥ (५३. ४४. ४५. ५६) इति । आश्रितान् न च्यावयति, अतश्च्युतोऽस्य
नास्तीत्यच्युतशब्दस्य काचिन्निरुक्तिः । तां दर्शयति—आश्रितवात्सल्येत्यादिना । स्वसारथ्येऽवस्थित-
मिति । हृषीकेशतया सर्वेषां करणानां सर्वप्रकारनियमनेऽवस्थितस्य रथयुग्यमात्रनियमनं कियदिति भावः ।
निरीक्षे इत्यलोपसर्गार्थः यथावत् इति दर्शितः । यावच्छब्दोऽत्र साकल्यवाची ; निरीक्षणकाला-
वधिवाची वा, “यावत्पुरानिपातयोर्लट्” (अष्टा. ३. ३. ४) इति निरीक्षणस्य भविष्यत्त्वद्योतको वा ।
यैः सह मया योद्धव्यं तावन्निरीक्षे इत्यत्र, मया सह यैर्वोद्धव्यं तानवेक्ष इति नोक्तम् ; अतः योत्स्य-
मानानिति श्लोकस्योत्थानम् । “धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः” इति दुर्योधनादिदोषप्रख्यापनतात्पर्याच्च न
पौनरुक्त्यम् । यद्वा “सेनयोरुभयोर्मध्ये” इति पूर्वोक्तत्वात्, सेनयोरुभयोरपि स्थितानपश्यदिति
वक्ष्यमाणत्वाच्च, स्वसेनास्थितस्वसहायविषयः पूर्वश्लोकः ; तत्र कैर्मया सह स्थित्वा परैर्वोद्धव्यमित्यर्थः ।
उत्तरस्तु श्लोकः प्रतिसैन्यस्थितधार्तराष्ट्रसहायविषय इति व्यक्त एव । प्रागेव तेषां विदितत्वेऽपि
इदानीन्तनसंरम्भादिविशेषदर्शनेन तत्तदुचितसाम्परायिकव्यापारसौकर्याय यथावद्दर्शनमिहाजुनेनाऽऽका-
ङ्क्षितम् । सेनयोरुभयोर्मध्ये इत्यस्याभिप्रेतकथनं तदीक्षणक्षमे स्थाने इति । अचोदयत् इत्यनेन
“स्थापय” इत्यत्र प्रत्ययस्य नियोगार्थत्वं दर्शितम् । सर्वप्रशासिता नियोज्योऽभवदित्याश्रयमिति भावः ॥

1 यैरिति । कैरित्येव मूलेपाठः उपरि तथैवानुवादात् । यैरिति पर्यवसितकथनम् । यैः सङ्गृहीत ।
मया सङ्गृहीत मूले पाठेऽपि, समवेतान् कुरुनिति कुरुमात्रवचनात् अजेनवाक्यस्य प्रतिचमूमात्र-
विषयकत्वाय यैः सह मयेत्यन्वयः कार्य इति भावेन प्रथमपक्षः । तर्हि योत्स्यमानानिति पुनरुक्तिरिति
चेत्—यैः सङ्गृहीतौ तेषां युद्धकरणोत्साहस्यास्पष्टत्वात् तदुक्तेरिति भावः ।

आचार्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ॥ २६
 श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुपयोरपि । तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धून् अवस्थितान् ॥
 कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

अर्जुन उवाच—

हृष्टेभ्यं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८
 सीदन्ति मम गात्राणि सुखं च परिशुष्यति । वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९
 गाण्डीवं कंसते हस्तात् त्वक्चैव परिटह्यते । न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३०
 निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव । न च श्रेयोऽनुपश्यामि हृत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१
 न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च । किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥
 येषामर्थं काङ्क्षितं नो राज्यं भोगः सुखानि च । तस्मैऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा घ्नानि च ॥
 आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः । मातुलान् श्वशुरान् पौत्रान् स्यालान् संबन्धिनस्तथा ॥

स च तेन चोदितस्तत्क्षणादेव भीष्मद्रोणादीनां सर्वेषामेव महीक्षितां पश्यतां यथा-
 चोदितमकरोत् । ईदृशी भवद्दीयानां विजयस्थितिरिति चावोचत् ॥ २०—२५ ॥

स तु पार्थो महामनाः परमकारुणिको दीर्घवन्धुः परमधार्मिकः सभ्रातृको

एवमुक्तः इत्यादेः महीक्षिताम् इत्यन्तस्यार्थमाह स चेति । अर्जुनवचनरथस्यापनयोर्यवधायकाभाव-
 फलितमुक्तं तत्क्षणादेवेति “भीष्मद्रोणप्रमुखतः” इत्यत्र प्रमुखशब्दः आदिशब्दसमानार्थः ; तद्वतस्तसि-
 प्रत्ययश्च सार्वविभक्तिक्त्वात् षष्ठीबहुवचनार्थ इत्यभिप्रायेणोक्तं भीष्मद्रोणादीनामिति । तदा चकारो
 उवाचारण्य इति दर्शयितुं सर्वेषामेवेत्युक्तम् । अनादरे षष्ठीति व्यञ्जनाय पश्यतामिति पदाध्याहारः; यद्वा
 प्रमुखतः—अमृतः इत्यर्थः । तदेव महीक्षिताम् इत्यादिपि बुद्ध्या निष्कृत्य योजनीयम् । तदा चकारः
 समुच्चयार्थः । भाष्ये त्वेवकारोऽपि तदर्थ एव ; पश्यतामिति फलितार्थोक्तिः । उवाच पार्थ इत्यस्य
 तात्पर्यमाह—ईदृशीति । “एतान् समवेतान् ” इति जेतव्यसमुदायप्रदर्शनेन विजयस्थितिरभिप्रेतेति भावः ।
 धार्तराष्ट्रकर्मकविजयस्थितिरित्यर्थः । अथवा धार्तराष्ट्रकर्मकविजयस्थितिरित्यमित्युपालम्भगर्भमवोचदि-
 त्यर्थः । धृतराष्ट्रं प्रति सज्जयन्नाक्याभिप्रायेण भवद्दीयानाम् इत्युक्तम् । अथमेवाथ उचितः, अर्जुनं
 प्रति कृष्णेन भवतामित्येतावन्मात्रस्य वक्तव्यत्वात् ; धृतराष्ट्रं प्रति तु भवत्पुत्राणाम् इति पूर्वोक्तवत्
 भवद्दीयान्निलोक्य इति वक्ष्यमाणवच्चात्वापि भवद्दीय निर्देशोपपत्तेः । किमकुर्वतेति गूढाभिसन्धेः पृच्छतो
 धृतराष्ट्रस्य गूढाभिसन्धिः सज्जयो धार्तराष्ट्रहृदयविदारणादिकमेवमकथयत् ॥ २०—२५ ॥

अथाध्यायशेषस्य सङ्कलितार्थमाह—स त्विति । तुशब्देन पूर्वोक्तप्रकारात् दुर्योधनात्
 वक्ष्यमाणप्रकारविशिष्टस्य पार्थस्य विशेषं स कौन्तेयः इत्यनेनाभिप्रेतं द्योतयति । वन्धुव्यपदेश-
 मात्रयोग्यश्लुषधानिच्छया विजयादिकं तैलोक्यराज्यावधिकमपि तृणाय मन्यत इति महामना

१ सीदन्तीत्यादिबचनं न स्वाशक्तिमूलकमिति ज्ञापनाय तन्मूलं हृष्टेभ्यं स्वजनमिति
 संपृक्षितं विस्तरेणाह न च श्रेय इत्यादिना ।

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन । अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं तु महीकृते ॥
 निहत्य घातराष्ट्राः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन । परमेष्वाश्रयेऽस्मान् हन्तैतान् आततायिनः ॥
 तस्मात्साहार्दं वयं हन्तुं घातराष्ट्रान् स्वयं प्रवाम् । अजने हि कथं हन्वा सुखिनः स्याम माघव ॥
 यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः । कुलक्षयकृते दोषं मित्रदोषं च पातकम् ॥ ३८
 कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् । कुलक्षयकृते दोषं प्रपश्यद्भिर्जनादम् ॥ ३९
 कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः । धर्मो नष्टे कुलं क्लृप्तमवशतोऽस्मिन्भवतु ॥ ४०
 अधर्माभिभवान् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः । स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥ ४१
 रुक्मरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२
 दोषरैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः । उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३
 उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जगद्दिवः । नरकं गच्छन्ते चासौ भवतीत्यनुशुभम् ॥ ४४
 अहो बत मद्गत्य पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् । यत् राज्यमुन्नलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५
 यदि मामप्रतीकारशस्त्रं शस्त्राण्यहः । घातेनाष्ट्राणि हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६

भवद्भिरतिघोरैर्मारणैः जतुगृहदाहादिभिरसकृद्घ्नतोऽपि परमपुरुषसहायेनाऽऽत्मना हनिष्य-

इत्युक्तम् । न काङ्क्षे विजयम् इत्यादिकं हि वदति । शत्रूणामप्यसौ दुःखं न सहत इति परम-
 कारुणिकत्वोक्तिः । कुर्या परयाऽऽविष्टः इति वृत्तम् । पितृन्तथ पितामहान्, आचार्याः पितरः
 पुत्राः इत्याद्युक्तस्नेहविषयप्राप्त्यर्थं दीर्घबन्धुशब्देनोक्तम् । यद्वा बन्धुना महापकारे कृतेऽपि स्वयं
 न शिथिलबन्धो भवतीति भावः । सर्वान् बन्धून्, स्वजनं हि इत्यादिकमिह भाष्यम् । आततायि-
 पक्षस्थानामप्याचार्यादीनामहन्तव्यत्वानुसन्धनात्, कुलक्षयादिजनितार्थमपारम्पर्यदर्शनाच्च परमधार्मिक
 इत्युक्तिः; आततायिवधानुज्ञानमाचार्यादिव्यतिरिक्तविषयमित्युक्तस्य भावः । सभ्रातृक इति ।
 नायमेक एवैवविधः, किंतु सर्वेऽपि पाण्डवा इति भावः । एतेन अस्मान्, नः, वयम्, अस्माभिः
 इत्यादिभिरुक्तं संगृहीतम् । यद्वा, न केवलं स्वापकारमात्रानादरादेशं बन्धुवधादिकमुपेक्षते; अपितु आसन्न-
 तराचार्यादिस्थानीयबहुमतिकेहदयादिविषयधर्मराजद्रौपद्याद्यपकारेऽपीति भावः । आचार्यादिवधदोषो
 भ्रातृणामपि मा भूदित्युक्तमभिप्रायः । हन्तव्यत्वसूचनाय घ्नतोऽपि इत्युक्तम् । तत् विवृणोति-भवद्भिरित्या-
 दिना । जतुगृहदाहादिभिरित्यादिना आततायिशब्दोऽपि व्याख्यातः; “अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिध-
 नापहः (हा) । क्षेत्तदारहरश्चैव षडेते आततायिनः” ॥ “आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ।
 नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन” (मनु. ८. ३५८) इति हि स्मरन्ति । आदिशब्देनासकृच्छब्देन
 च आततायिवहेतवः प्रत्येकं बहुशः कृताः, न चेदानीमप्युपस्तमिति दर्शितम् । अनुपरतिश्च घ्नतोऽपीति
 वर्तमाननिर्देशेन सूचिता । भवद्भिरित्यनेन धृतराष्ट्रमपि, “मुबन्धन्मनुष्यामि दुर्योधनममर्षणम्”

निहत्य, हत्वा इत्युभयत्र समानकर्तृकवाचिवक्षया कालमात्रविधक्षा । स्थितपदाध्याहारेणान्वयो वा ।
 आततायिन एतान् इति शरष्ट एवावश्यः । हत्वा आततायिनोऽस्मानिति स्वेष्वाततायित्वं भवेदिति
 मतिर्वा । 1 बन्धुवत् अवबन्धवोऽपि न हन्तव्या इत्याह कुलक्षये इति ।

2 अशस्त्रमिति । सशस्त्रवधे युद्धकरणात् तैर्हन्तुमशक्योऽहम् । युद्धाकरणेऽपि सशस्त्रवधे
 पराजित इति अर्थः स्यात् । अतः शस्त्रत्याग एव युक्त इति ।

सञ्जय उवाच—

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उवाचिशत् । विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४३

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

माणान् भवदीयान् विलोक्य बन्धुस्नेहेन पर[म]या कृपया धर्मभयेन (धर्माधर्मभयेन) चातिमात्रसन्नसर्वगातः सर्वथाऽहं न ^१योत्स्यामीत्युक्त्वा बन्धुविश्लेषजनितशोकसंविग्नमानसः सशरं चापं विसृज्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(भा. अ. १. १६६) इति पुल्लेखवशादनुमन्तारं तत्तुल्य व्यपदिशति । एवंच दुर्योधनादीनां सर्वेषामप्यतिलोभोपहतचेतस्त्वादिना **महामना** इत्युक्तविपरीतत्वमुक्तं भवति । शकुनिकर्णादिसहायानां धार्तराष्ट्रादीनां हनिष्यमाणानामपि हतत्वनिश्चयेन शोकोत्पत्त्यर्थमुक्तं **परमपुरुषेति** । परमपुरुषः सहायो यस्येति विग्रहः ; परमपुरुषस्य सहायो निमित्तमात्रमिति वा । वक्ष्यति हि—“मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमालं भव सत्यसाचिन्” (गी. ११. ३६) इति । अर्जुनश्च पूर्वं महाबलसहस्रेभ्योपि निरायुधस्य परमपुरुषस्य संनिधिमात्रमेव विजयहेतुतया निश्चित्य तमेव ववे । स्नेहाद्यस्थानत्वसूचनाय **भवदीयान् विलोक्येत्युक्तम्** । **बन्धुस्नेहेनेत्यादीनां**—न ह्यसौ दुर्योधनवत् बन्धुद्वेषवृत्तशंसत्वपतिभट्-भयादिना विषण्णः ; नापि परेषां गुणान्निवर्तने ; न च परमपुरुषसचिवस्य स्वस्य दौर्बल्यादिति भावः । **सीदन्ति** इत्यादेः **मनः** इत्यन्तस्यार्थः—**अतिमात्रेत्यादिना** संगृहीतः । ‘एतान्न हन्तुमिच्छामि’, ‘यदि मामप्रतीकारम्’ इत्यादेरभिप्रेतमाह—**सर्वथाऽहमिति** । सर्वथा बहुप्रकारम्—एषामाततायित्वेऽपि, इदानीं हन्तुमुद्यतत्वेऽपि, युद्धान्निवृत्तेरधर्माकीर्त्यादिहेतुत्वेऽपि, युद्धस्य तैलोक्यराज्याद्युपायत्वेऽपि, किं बहुना—सर्वैश्वरेश्वरेण मम हिततमोपदेशिना भवतोक्तत्वेऽपीति भावः । बन्धुविनाशस्य सिद्धत्वाध्यवसायः शोकहेतुः । विषादमात्रपरो वाऽत्र **शोकशब्दः**, स च शोकः सशरचापपरित्यागे हेतुरिति व्युत्क्रमपाठेन दर्शितम् । संविग्नमानसः—अत्यर्थचलितयुद्धाध्यवसाय इत्यर्थः । “ओ विजी भयचलनयोः” इति धातुः । एवं चलितयुद्धाध्यवसायत्वात् समराध्वरसूक्ष्मवादिस्थानीयं सशरं चापं विसृज्य प्रायोपवेशादिपर इव **रथोपस्थे** रथिस्थानाद्विनिवृत्य रथोत्सङ्गे उपाविशदिति भावः ॥ **सखीन्**—वयस्यान् ॥ **सुहृदः** वयोविशेषानपेक्षया हितैषिणः । **सेनयोरुभयोरपि**—एकैकस्यां सेनायामेते सर्वे प्रायशो विद्यन्त इति भावः । **समीक्ष्य** शास्त्रलोकयान्नायुक्तमवलोक्येत्यर्थः । **सर्वान् बन्धून्** । न ह्यतानागतः कश्चिद्बन्धुरवशिष्यत इति भावः । **अधर्मोऽभिभवतीति** । मानस-दोषोक्तिः ॥ **प्रदुष्यन्तीति** कायिकोक्तिः ॥ २६—४७ ॥ **तात्पर्यचन्द्रिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥**

१ योत्स्यामीति भाष्यपाठो विचार्यः । परास्मैपदे क्लेशात् ; मूलस्थसाधुपदव्यागायोगाच्च ।

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच—

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् । विषोदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥

श्रीभगवानुवाच—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषये समुपस्थितम् । अनार्यजुष्टमस्वर्गमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २

¹मा क्लेश्य गच्छ कौन्तेय नैतत् त्वय्युपपद्यते । ध्रुवं हृदयदौर्विल्यं त्यक्तवोचिष्ठ परन्तप ॥ ३

एवमुपविष्टे पार्थे कुतोऽयमस्थाने समुपस्थितः शोक इत्याक्षिप्य तमिमं विषमस्थं शोकमविद्वत्सेवितं परलोकविरोधिनमकीर्तिकरमतिध्रुवं हृदयदौर्विल्यकुतं परित्यज्य युद्धायोत्तिष्ठति श्रीभगवानुवाच ॥

अथ शोकपनोदनविषयो द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । संजयवाक्याविच्छेदेऽपि सञ्जय उवाचेति निर्देशोऽध्यायान्तरारम्भरूपतयाऽन्योक्तिशङ्कापरिहाराय । तं तथा इत्यादिश्लोकतयं व्याख्याति एवमिति । विषोदन्तम् इत्यन्तस्य पूर्वाध्यायोक्तानुवादत्वं सूचितम् एवमुपविष्टे पार्थे इत्युक्तम् । तथेति—²अस्थान इत्यर्थः कृपाया अनन्तरो³ (कृपा च आन्तरो) विषादः ततः अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं वाह्य-शोकेनाप्याविष्टमित्यर्थः । विषोदन्तं [तं ?]—पूर्वाध्यायोक्तरीत्या विषादं प्राप्योपविष्टम् । मधुसूदनशब्देन शोकमूलरजस्तमोनिवहणत्वं सूचितम् । अस्थान इति विषमशब्दोपचरितार्थः । कश्मलमिह सूच्छाकल्पः शोकः ; शोकसंविग्रमानसः इति प्रकृतत्वात् । प्रत्युताववेशवीथिश्रुतादिसूचकाः अर्जुन, कौन्तेय,⁴ त्वा, त्वयि, परन्तप इति शब्दाः आक्षेप[काकु]गर्भा इत्यभिप्रायेण आक्षिप्य इत्युक्तम् । कुतश्शब्दश्च हेत्वाभासस्य हेतुतां प्रतिक्षिपन् धिक्कारगर्भः । ⁵परान् तापयतीति परन्तपः । क्लेश्यमिह कातर्यम् ; तत् हृदयदौर्विल्यशब्देन विवृतम् । पूर्वश्लोकस्यविशेषणानामपि कातर्यत्याज्यताहेतुत्वात् अर्थतस्तान्यप्यत्र संगमयति तमिमं विषमस्यमित्यादिना । अतस्त्वेभ्यः कुतर्केभ्यः आरात् दूरात् याता बुद्धिर्येषां ते आर्याः विद्वांसः ; तदन्ये त्वनार्याः । अस्वर्ग्यम् इत्यत्राविशेषात् स्वर्गशब्दः परलोकमालोपलक्षकः ; नञ्ज्ञात् विरोधिपरतया स्वर्ग्यशब्दनिर्दिष्टस्वर्गहेतुविरोधित्वे अर्थतस्तत्फलविरोधात् परलोकविरोधिन-मित्युक्तम् । ध्रुवशब्दस्यात् संकोचकाभावेनापेक्षकध्रुवविषयत्वायोगान्महत्तरस्याजुनस्य तथाविधावस्था-

1 अत्र कौन्तेयेति ग्रहणात् “मा क्लेश्य गच्छ कौन्तेय” इति मूलपाठः साम्प्रदायिक इति ज्ञायते । पा०—क्लेश्य मा स्म गमः पार्थ इति । 2 तथाशब्दस्य पूर्वाध्यायोक्तरीत्येत्यर्थापेक्षया कृपायनौ-चित्यरूपाभ्यार्थपरत्वाशयेन अस्थान इति व्याख्यानं कृतम् । कृपया पर्याविष्टो विषोदन्निति पूर्वोक्तानुवाद इह । तथेत्यनेन परेत्युक्तावपि अस्थान इत्येव पर्यवसानम् ।

3 कृपाया अनन्तरोविषादः इति स्थित पाठ एव युक्तः । कृपाशब्दस्य पूर्वं परमकारुणिक इति दुःखासहनपरतया व्याख्यानात् तद्वैकरूप्यात् । विषादो विषोदन्तमित्येतदर्थ एव । उपविष्टमिति तमिति विशेष्यपदलभ्यार्थः । तेन उपाविशदिति पूर्वोक्तपरामर्शात् । अतो विपूर्वकपदलघातोरूप-वेशरूपार्थप्रसिद्धमावेऽपि न क्षतिः । अत्र वाक्ये कृपाविषादाश्रुपूर्णात्वात् क्रमः कथ्यते ।

4 परन्तपेत्यत्र परमिति न द्वितीयैकवचनम् । किं तु मुनागमः । अतः परानिति बहुवचनेत्येव-मेव ; तपतीति अणिजन्तं न ग्राह्यम् , “द्विष्टपरयोस्तापैः” इति सूत्रे णिजन्तनिर्देशात् इत्याशयेन परान् तापयतीति विग्रहः कृतः । परन्तपेत्यस्य परतापनार्थमुत्तिष्ठति भावः ।

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हांचरिसूदन ॥ ४

गुरून् अहत्वा हि महानुभावान् ^१श्रेयश्चतुं (श्रेयो भोक्तुं) भैक्षमपीह लोके ।

हत्वाऽर्थकामान्स्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५

पुनरपि पार्थः स्नेहकारुण्यधर्माधर्ममयाकुलो भगवदुक्तं हिततममजानञ्जिदमुवाच—भीष्म
द्रोणादिकान् गुरून् बहुमन्तव्यान् कथमहं हनिष्यामि ? कथं तर्गं भोगेष्वनिमात्मकान् तान्
हत्वा तैर्भुज्यमानांस्तानेव भोगान् तद्रुधिरेगोपमित्य तेष्वासनेषूपविश्य भुञ्जीय ? ॥ ४-५ ॥

पार्थोक्तानां काष्ठाप्राप्तं क्षुद्रत्वं विवक्षितमिति दर्शयितुम् अतिक्षुद्रमित्युक्तम् । कार्ये कारणोपचार इति
वा, कारणत्यागस्य कार्यत्यागार्थतया पूर्वोत्तरश्लोकफलितार्थविवक्षया वा हृदयदौर्बल्यकृत्मित्युक्तम् ;
अदृढहृदयत्वकृतमित्यर्थः । परन्तपेत्यनेन ज्ञापितं प्राक'णिकमर्थमध्याह्न्योक्तं युद्धाप्तोत्तिष्ठेति ॥१॥

अथ भगवदुक्तयुद्धारम्भस्य परम्परया परमनिःश्रेयसहेतुत्वरूपहिततमत्वाज्ञानात् तत्पतिक्षेप-
रूपस्यार्जुनवाक्यस्योत्थानम् । तथाविधाज्ञानस्य चास्थानत्वेहाद्याकुलतामूलत्वे वदन् उत्तरमवतारयति—

पुनरपीति । उक्तार्थविषयतया पुनरपीःमुवाचे'त्युक्तम् । कथमित्यादिश्लोके चकारस्यानुक्त-
समुच्चयार्थत्वप्रदर्शनाय आदिशब्दः ; उपात्तस्यानुपातोपलक्षणतया वा । पूजार्हशब्दविबुधमन्तव्यत्व-
हेतुतयोत्तरश्लोकस्थमन्त्राकूप्योक्तं गुरूनि । बहुमन्तव्यानिनि, महानुभावानित्युत्तरश्लोक-
स्थानुसंधानाद्वा । ते स्वत एव बहुमन्तव्याः ; पितृमहत्त्वधनुर्वेदाचार्यत्वादिभिरित्यन्तःबहुमन्तव्या
इति [वा] भावः । पुष्पादिभिः पूजार्हाणां पूजानिवृत्तिरेव साहसम् ; हननं त्वनिसाहसम् । गुरुमकृत्या च
तद्गिरोधिभिः सह योद्धव्यम्, न पुनर्गुरुभिरिति कथं गुरूनिषुभिः प्रतियोत्स्यामि इत्यस्य भावः ।

अहंशब्देन प्रख्यातवंशत्वादिकमभिप्रेतम् । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि इत्यस्य हननपर्यन्तप्रतियुद्धाभि-
प्रायत्वसुत्तरश्लोकेन विवृतमिति हनिष्यामीत्युक्तम् । मधुसूदनारिखट्पदशब्दाभ्यां 'न हि त्वमपि
सान्दीपिन्यादिसूदनः इति सूचितम् । चतुं (भोक्तुं) मित्यत्र भावमात्रार्थस्तुमुन्, न तु क्रियार्थोपपदकः ।
यद्यपि या काचिज्जीविकाऽऽश्रयणीया ; तथाऽपि गुरुवधलब्धभोगेभ्य इह लोके परधर्मरूपभैक्षाचरणमपि
श्रेयः—प्रशस्यतरम् ; महाप्रभावगुरुवधसाध्यपारलौकिकदुःखस्यातिमहत्त्वादिति भावः । प्रकृत-
विरुद्धार्थत्वप्रमव्युदासाय पूर्वश्लोकस्थकथंशब्दानुषङ्गात्, अतिनृशंसत्वसामर्थ्यात् तुशब्दद्योतितवैषम्याच्च
कथंतरामित्युक्तम् । 'गर्हायां लङ्पिजात्त्वोः' विभाषा कथमि लिङ् च' (अष्टा. ३. ३. १४२, १४३)
इति गर्हार्थ इह लिङ्प्रत्ययः ; अर्थकामानित्यत्र द्वन्द्वादिभ्रान्तिनिवर्तनाय समासतदंशद्वयार्थो भोगेष्वति-
मात्रसक्तान् इत्युक्तः । अर्थेषु कामो येषामिति विग्रहः ; "अवज्यो हि व्यधिकरणो[ऽपि] बहु-
व्रीहिर्जन्माद्युत्तरपदः" । अर्थ्यन्त इत्यर्थाः भोगाः ; कामश्चातिमात्रसक्तो वक्ष्यते । यद्वा अर्थं कामयन्त
इत्यर्थकामाः । ते निष्कामाश्चेत्, तद्गोहरणमपि सबेत ; इदं तु क्षुधितानामोदनहरणवदिति भावः ।
हननादप्यतिनृशंसत्वसूचनाय भोगरुचिरादिशब्दैरर्थसिद्धः तुशब्देन च द्योतितो विशेषः तैरित्यादिना

१ चतुर्मिति पाठ एव चन्द्रिकेऽः, १३ श्लोके 'भैक्षं चतुं श्रेयः' इत्यनुवादाच्च ।

न चैतत् विद्मः कतरन्नो गरीयो ^१यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्रः ॥

६

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वः धर्मसंमुखेताः । ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि माम् ^२प्रपन्नम् ॥

७

न हि प्रपद्यामि ममापनुयात् यच्छोकमुच्छ्रोत्रमग्निन्द्रियणाम् ।

अवाप्य भूमावस्त्वपत्तमुद्धं राज्यं सुराणामपि चाऽऽविश्यम् ॥

८

एवं युद्धमारभ्य निवृत्तव्यापारान् भवतो धातराष्ट्राः प्रसह्य हन्युरिति चेत्, अस्तु । तद्वधलब्धविजयादधर्म्यात् अस्माकं धर्माधर्मावजःनङ्निः तद्देहनमेव गरीय इति मे प्रतिभातीत्युक्तत्वा, यन्मह्यं श्रेय इति निश्चितम्, तत् प्राणायताय तव शिष्याय मे ब्रूहीत्यतिमात्रं कृपणो भगवत्पादावुपससाद ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

उक्तः । इहैवेत्यनेन विवक्षितो नृशंसत्वातिशयः तेष्वित्यादिना दर्शितः । गुरुवधसाध्यमोगाः रुधिरप्रदिग्धगुरुस्मृतिहेतुत्वात् स्वयमपि तथाविधा इव दुर्भोजा यश्चन्तीत्यैहलौकिकमुत्तममपि नास्तीति रुधिरप्रदिग्धशब्दाभिप्राय इत्याह तद्रुधिरणोपसिञ्चेति । उपसिञ्चनं हि स्वयमघमानं सत् अन्यस्यादनहेतुः । इह तदुभयमपि विपरीतमिति भावः ॥ ४ ॥ ५ ॥

न चैतद्विद्मः इत्यादेशकारण्योक्तितशङ्कापूर्वकं तात्पर्यार्थमाह एवमिति । बन्धुविनाशाद्वीतेन त्वया धर्मसुतभीमनकुलाद्यासन्नतरबन्धुविनाश एव कारितः स्यादिति भवत इत्यनेन सूचितम् । विद्मः इत्यादिबहुवचनानुसारेणाह अस्माकमिति । अस्माकमित्यनेन हन्तव्यतया निर्दिष्टभीमद्रोणाद्यपेक्षया सर्वेषां शिष्यत्वादिकमभिप्रेतम् । पूर्वोत्तरार्थाभ्यां विमर्श-स्वामितपक्षौ व्यजितौ । यद्वेति यदि वेति च तुर्यार्थम् ; येषां वधेन जीवनमस्माकमनिष्टम्, त एवास्मान् जिघांसन्तः स्वहननानुरूपत्वेनावस्थिता इति, यानेव इत्यादेरन्वयार्थः । न जिजीविषामः इत्यनेन सूचितामनिर्णयपर्यवसिताम्, अत एव प्रश्नहेतुभूतां प्रतिभामाह इति मे प्रतिभातीति । यच्छ्रेयः इत्यादेरन्वयं फलितार्थमुपदेशयोग्यत्वायोक्तां शिष्यगुणसंपत्तिं च स्फुटयति—यन्मह्यमित्यादिना । निश्चेतव्याकारनिष्कर्षणाय इतिकरणम् । शासनीयो हि शिष्यः ; अतः, शिष्यस्तेऽहं शाधि माम् इति वदति । स्वभावोऽसौ धैर्यम् ; कर्तव्यविशेषाज्ञानात् शोकापनोदनोपायराहित्यादिना वा अतिमात्रकार्पण्यम् । त्याज्यस्यापरित्यागोऽसौ कार्पण्यमित्येके ; दयाजनकदीनवृत्तिनिरतत्वमित्यपरे । भगवत्पादावुपससादेति शिष्यत्वप्रपन्नत्वाद्युक्तिफलम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

१ यद्वा जयेम—जयेमेति यत् तद्वा—अस्माकं तज्जयकर्तृत्वं वा, यदि वा नोजयेयुः—परेषामस्मज्जयकर्तृत्वं वा । २ यामेवेत्यादि । तेषां हनने उभयनाशः, अस्मज्जनने तेषां वा जीवनम् । ततस्तद्गरीयः । गरिष्ठं तु अयुद्धेनोभयजीवनमिति भावः ।

३ अतिमात्रेत्यनेन, न हि प्रपद्यामीति श्लोकार्थसंग्रहः । नचैतद्विद्मः इत्युक्त्या अज्ञानं, ममापनुयात् यच्छोकमित्युक्त्या शोकापनोदनोपायराहित्यञ्चोक्तमिति तदेव तज्ज्ञानं वा कार्पण्यम् । अन्यदपि कार्पण्यं द्वेधा दर्शयति त्याज्यस्येति । दुष्टबन्धुत्यागः कार्यः । लोभात् तं न त्यजति । दीन-

सञ्जय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तर । न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूर्णं बभूव ह ॥ ९

‘एवमस्थाने(न)समुपस्थितस्नेहकारुण्याभ्यामप्रकृतिं गतम्, क्षत्रियाणां युद्धं परमधर्म-

एवमुवत्वेति श्लोके हृषीकेशपदेन सदर्थश्रवणायार्जुनहृषीकयेरकत्वम्, यच्छौकमुच्छोषणमिन्द्र-
याणामित्याद्युक्तेन्द्रियक्षोभशान्तिकरत्वं च व्यञ्जितम् । हृष्यन्ति हर्षयन्तीति वा हृषीकाणि=इन्द्रि-
याणि । एवमुक्त्वा—स्वावस्थामावेधेत्यर्थः । ‘निद्रालस्ये गुडाका स्यात्’ इति गुडाका निद्रा ; तस्याः
ईशो गुडाकेशः ; प्रबुद्धस्वभाव इत्यर्थः ; पिण्डितकेश इति वा । गोविन्दशब्देन शोकापनोदनयोग्य-
वाक्याल्लिखम्, गोशब्दनिर्दिष्टाया मुनो [लमाय] भारावतरणार्थप्रवृत्तत्वं चाभिप्रेतम् ॥

एवमनेनोपोद्घातेनोचितावसरे वक्ष्यमाणशास्त्रावतरणसङ्गतिं वदन् अर्थादुपोद्घातसंग्रहश्लोकं च
व्याकरोति एवमिति । अस्थानशब्दस्य ‘विषमे समुपस्थितम्’ इत्येतद्विषयत्वं व्यञ्जयन्, तस्य स्नेह-
कारुण्याभ्यामेवान्वयाय तयोः पृथङ्निर्देशं कृतवान् । अप्रकृतिं गतमिति आकुलशब्दार्थो उक्तः ।
तेन स्वभावतो धीरत्वं सूच्यते ; उपहृतस्वभावः (७) इति हि स्वेनैवोक्तम् । एतेन कारुण्यदोषो-
पहृतस्वभावत्वं धर्मसमूहचेतस्त्वे हेतुतयोक्तमित्यपि दर्शितम् । धर्मसमूहचेताः इत्येतद्विवरणरूपस्य धर्मा-
धर्मधियेत्यस्य अर्थः क्षत्रियाणामित्यादिनोक्तः । धर्मोऽप्यधर्मधीः धर्माधर्मधीः, शुक्तिकारजतधी-
रिति वत् । तत्र यथार्थरूपातिपक्षे भेदाग्रहो विवक्षितः । तामसी चेयं धीः । ‘अधर्मं धर्ममिति या मन्यते’

वृत्तिरिति । दैन्यमाकिञ्चित्प्रत्यम् अज्ञानाशाक्तमर्थम् तदघानः कायादिव्यापारो वृत्तः । सा अर्जुन-
निष्ठा तद्विषये कृष्णस्य द्योत्थापिका । दुर्भोगनादिनिष्ठ यत् कारुण्यं तद्दर्शनजानता अर्जुनस्य दया ;
तद्गशात् तस्य स्वभाव उपहृत इति च स्यान्नाम अनुस्यतया । बृहदारण्यके गार्गीब्राह्मणं, य एवदक्षरं
विद्वान् सर्वं करोति स ब्राह्मणः, यो ह्येतद्विद्वान् यजने तपस्तप्यते वा स कृपणः इत्युक्तम् । अतः
ब्रह्मज्ञानार्थमुपसर्पणं भवति तत्परिहाराय । अनुमाध्यं प्राप्ते ब्रह्मानुभवं ह्येयानुभवे प्रवृत्तः
कृपण एव । तदप्यत्रोपरि परतत्वाद्युपदेशात् व्यज्यते । तथा श्रेय इति पदञ्च ‘श्रेयश्च प्रेयश्च
मनुष्यमेतः’ इति कठोपनिषदुक्तं हिततमं मोक्षोपायं प्रेषाविलक्षणं दर्शयति । एवं मोक्षार्थोपाय-
प्रद्वन्द्वरूपत्वस्यार्जुनोक्तो अवगमः तद्विषयकृष्णप्रवृत्त्यौक्त्यहेतुः । निश्चितमिति । यन्मे श्रेयः, तत्
त्वया निश्चितमेव । त्वया मस्तिष्ठतिनिन्दनात् । तन्मे वृद्धीत्यर्थः ।

नहीति श्लोकः, अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेताः किं नु महीकृते इत्युक्तविवरणरूप एवेति न विशिष्य
ध्याख्यातः । वैदिकामुष्मिकैश्वर्यविरक्तत्वात् न तेनाहं प्रलभनीयः, युद्धकलं त्वन्यन्नास्तीति भावः ।
ननु अवाप्येति कुत्राप्नेति ; प्रपश्यामीत्यस्य समानकर्तृकत्वेऽपि लक्ष्म्ययोगात् तस्य वर्तमानतया
अवाप्यनन्तरत्वाभावात् । न च अपनुयादित्यन्वयः ; समानकर्तृकत्वाभावादिति चेत्—अवाप्य
स्थितौ इत्यध्याहृत्य अपनुयादित्यन्वयः कार्यः । यद्वा ‘विभाषाऽऽपः’ इति आप्नोतेर्गिज्जन्तात्
विकल्पात् अवाप्येत्यर्थे अवाप्येति भवतीति, यत् मां राडं प्रापय्य शोकमपनुयात् तद्वदमिदानीं
न पश्यामीत्यर्थः । प्रपश्यामि इत्यत्र प्रेति उपसर्गबलात्, त्वया कुतस्त्वा कश्मलमिति निन्दनात्
स्यादुपाय इति उत्तरायामि, न तु प्रकर्षेण पश्यामीति ह्याप्यते ।

१ ननु एवमुक्त्वेत्यलम् ; नयोत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वेति किमर्थम् । प्रथमं वा उक्त्वेति पदं

मध्यधर्मं मन्वानं धर्मबुभुक्षुस्तथा च शरणागतं पार्थमुद्दिश्य, आत्मयायात्म्यज्ञानेन शुद्धस्य फलाभिसन्निवृत्तित्वात्प्राप्त्युपायताज्ञानेन च विना अस्य मोहो न शाम्यति' इति मत्वा, भगवता परमपुरुषेण अस्यात्मशास्त्रावतरणं कृतम् । तदुक्तम्—(गी सं ६.) “अस्यानस्नेह-कारुण्यधर्माधर्मधियाऽऽकुलम् । पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम्” ॥ इति ॥ ९ ॥

(१८. ३२) इत्यादि हि वक्ष्यते । अत्रास्थानस्नेहकारुण्याभ्यां जाता धर्माधर्मधीरिति विग्रहो द्रष्टव्यः । स्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयाकुलेत्यादिप्राचीनभाष्यानुसारेण धर्माधर्मभयाकुलमिति पाठे तु त्रयाणां द्वन्द्वः । पृच्छामि त्वा इत्यादिसमभिव्याहृतप्रपन्नशब्दार्थः धर्मबुभुक्षुस्तथा च शरणागतमित्युक्तः । एवं योग्योद्देशेन प्रवृत्तिर्गुप्यत इत्याह—पार्थमुद्दिश्येति । व्याजलाभमात्रेण शास्त्रावतरणं कृतमिति वा भावः । आकुलं पार्थमुद्दिश्य इत्यस्य तात्पर्यम् आत्मेत्यादिना मत्वेत्यन्तेनोक्तम् । आत्मनो याथा-त्म्यं नित्यत्वभगवदधीनत्वादिकम् । न हि प्रपश्यामीत्यादिकं वदतोऽस्यायमेव शोकनिरासोपाय इति भावः । कृतमित्यस्य केनेत्याकङ्क्षायां प्रबन्धकर्तृभूतव्यासादिशङ्काव्यावर्तनायोक्तं भगवता परमपुरुषे णेति । अनेन पदद्वयेन शास्त्रप्राप्त्याद्युपयुक्तमुभयलिङ्गत्वादिकमभिप्रेतम् । अन्यपरशास्त्रान्तरव्युदा-साय अस्यात्मेति विशेषितम् । अत्यार्थस्य सांप्रदायिकत्वायाह—तदुक्तमिति । प्रत्यध्याये संग्रहश्लोकै-रर्थभेदेऽभिधीयमानेऽपि इतः पूर्वस्य द्वितीयाध्यायैकदेशस्यापि शास्त्रोपादधातव्यम्, अतः परस्य शास्त्र- (शास्त्रावतरणं) रूपत्वं च विवेक्तुम् अस्यानेत्यादिना संग्रहश्लोकेनानिर्दिष्टप्रथमाध्यायेनैतावत् संगृहीतम् । महर्षिस्तु शोक-तदपनोदनरूपकथावान्तरसंगत्या तं तथेत्यादिकं द्वितीयेऽध्याये न्यवीविशत् । इदमपि सूचितम् तन्मोहशान्तये इति द्वितीयाध्यायफलं संगृह्णद्भिः । ततश्चास्थानस्नेहाद्याकुलत्वं प्रथमाध्यायार्थः ; ‘सविशेषः स एवात्र संगत्यर्थमनूदितः’ इत्यपि दर्शितं भवति ।

‘नन्वेवंविधमुद्दिश्य कथमपृष्टकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगादिविषयं शास्त्रमुपदिश्यते; “नापृष्टः कस्य-चिद्ब्रूयात्” (मनु. २. ११०) इति हि स्मरन्ति । विशेषतश्चायं गुह्यगुह्यतगुह्यतमप्रकारोऽर्थः सहसो-पदेष्टुमयुक्तः । ‘तस्माद्युष्यस्व भारत’, ‘युध्य च’ इत्यादिषु च प्राकरिणिकयुद्धप्रोत्साहनपरत्वमेव प्रतीयते ।

मा भूदिति चेत्—पूर्वं भाष्ये न योत्स्य इत्युपादानेऽपि विस्मृत्य सहारं चावमिति क्रियामात्रेण तत्त्वदर्शनम् । कृष्णेन समाधानारम्भे कृते पुनर्वक्तव्यमुक्त्वा शरणं प्रपद्यापि, नाहं संदिहानः किं तु अनपगतविपरीतनिश्चय एवास्मीति स्वाशयसाविकर्तुं न योत्स्य इति कष्टोक्तया तदा-विष्करणम् । योत्स्य इति आत्मनेपदेन, नाहं मर्त्यं योद्बुमिच्छामि, तव प्रीतये मया कर्तव्यं चेत् कुर्याम् । परन्तु तन्मूलापतितस्य पापव्यूहस्य कथं परिहारः, शोकस्य चेति सूच्यते । भगवांस्तु सर्वमपि कर्म मत्प्रीतय एव कर्तव्यमिति वक्ष्यति । एवञ्च विषयभेदात् उक्त्वापदद्वयम् ।

१ नन्वेवंविधमिति । मुमुक्षुत्रे उपदेष्टव्यस्य परतरवद्विदादेरस्मै कथमुपदेशः । न हि राज्यानाकांक्षावचनमात्रेणायं मुमुक्षुः । परान् हत्वा राज्यं न लिप्सते । दुर्योधन एव भीतो वाऽन्यथा वा यदि किञ्चिद्दास्यति, तर्हि ततोऽधिर्न बुभुक्षुरेव भवेदिति शंका । समाधिरस्तु—पश्चात्तनैतत्परिस्थित्यादिमात्रेणास्थेयदानोममुमुक्षुत्वमपि न निर्धारयितुं शक्यम् । पश्चाद्भोगादि-

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत । सेनयोहभयोर्मध्ये सीदमानमिदं वचः ॥ १०

[तम्] एवं देहात्मनोर्याथात्म्याज्ञाननिमित्तशोकाविष्टम्, देहातिरिक्तात्मज्ञाननिमित्तं च धर्मं भाषमाणम्, परस्परविरुद्धगुणान्वितम्, उभयोस्सेनयोर्युद्धाद्योद्युक्तयोर्मध्ये अकसा-

अतो नास्य शास्त्रस्याध्यात्मपरत्वमिति । अत्रोच्यते—**यच्छ्रेयः** स्यादिति प्रश्नवाक्ये **यच्छ्रेयः** इति अनिर्धारितविशेषं दृश्यते । न चार्जुनस्य युद्धमेव श्रेयस्त्वेन जिज्ञास्यमित्यस्ति नियमः, परमास्तिकस्य तस्य भगवति संनिहिते प्रस्तुतमुखेन परमनिश्चयसपर्यन्तजिज्ञासोपपत्तेः । अस्तु वा तस्य युद्धमात्रविषया जिज्ञासा ; तथाऽपि परमकारुणिकेन भगवता **यच्छ्रेयः** इति सामान्यवचनमालम्ब्य परमहितोपदेश उप-
पन्नः । **युध्यस्त्रैत्यादिकमपि** परमनिश्चयसोपायतयेति तत्तत्तत् व्यक्तम् । तस्माद्युक्तमिदम् **अध्यात्म-
शास्त्रावतरणमिति** ॥ ८ ॥ ९ ॥

परिहासयोग्यत्वाय तमिति परामृष्टमाह—**एवमित्यादिना** । उभयोरित्यनेन सूचितमुक्तं **युद्धाद्योद्युक्तयोरिति** । एतेनोपदेशावसरलाभोऽपि व्यञ्जितः । सीदमानमित्यनेन निरुद्योगत्वं फलितम् । युद्धनिवृत्त्यनर्हावस्थाज्ञापकेन **मध्ये** इत्यनेनाभिप्रेतमाह—**अकसादिति** । अधर्मादिः पराजयादिर्वा युद्धनिवृत्तेः सम्यग्भेतुरक्त नास्ति ; अहेतुकोपक्रान्तत्यागे तु परिहास्यत्वमिति भावः । अत्र हृषीकेशत्वोक्तिकफलेन वक्ष्यमाणशास्त्रप्रामाण्याद्युपयुक्तं वस्तुः पुरुषस्य सर्ववैलक्षण्यं **परमपुरुष** इति दर्शितम् । यद्यप्यसौ हृषीकेशत्वात् पार्थस्य हृषीकादिकं सर्वं सङ्कल्पमात्रेण निबन्ध भूभारावतारणाय प्रेरितुं शक्तः, तथाऽपि जगदुपकृतमित्येतया पार्थतदितरात्मसाधारण-
पुरुषार्थोपायशालोपदेशद्वारा प्रवर्तयतीति भावः । यद्वा धीरमर्जुनं हृषीकेशतया स्वयं प्रक्षोभ्य प्रहसन्निव जगदुपकाराय शास्त्रमुवाचेति । संबन्धविशेषात् समनन्तरवाक्यपर्यालोचनया च परिहासार्थत्वौचित्यात् प्रहासस्य पार्थकर्मकत्वमुक्तम् । यद्वा प्रपन्नस्य दोषनिरीक्षणेन परिहासासंभवम्, शिष्ये प्रति अध्यात्मोपदेशे प्रहासमात्रदृष्टान्तानुपयोगं (परिहासमात्रानुपयोगं) चाभिप्रेत्य **पार्थशब्दः** ।

प्रावण्येन जातमुमुक्षाद्वासास्यापि संभवात् । तत्प्रयुक्तश्रेयःकार्पाण्यादिवृत्तिनिमित्तमुमुक्षुत्वं स्वरूपानि । किञ्च भगवान् भूभारावतारणं लोकक्षेमयिदानीं निश्चिन्तय । तत्रैतत्तुल्यवीराभावात् एतन्मुखेने-
त्यपि तेन संकल्पितम् । तत्रास्य राज्यकामत्वे तस्यानायासेनैतत्प्रवर्तनं निष्पाद्यं स्यात् । स तु राज्यं न कामयते । निष्कलमपि कर्तव्यम् नैमित्तिकत्वादित्युक्तौ न तृप्येत् । युद्धस्य वैश्वानरेष्टधादे-
रिव संवलिताधिकारमूलत्वात् राज्यविजयाद्यनभिलाषे कथं नैमित्तिकत्वमिति अर्जुनो मन्येत । महाश्वरसौ दुर्लभो धर्मः पारमार्थिकरूपेण सात्त्विकत्यागेन क्रियते चेत्—अस्य, नेहाभिप्रमना-
शोऽस्तीतिन्यायेन यस्मिन् कस्मिन्नपि जन्मनि सम्यगुपयोक्ष्यते इति कृत्वैव, मत्तः स्मृति-
हानिमपोहनञ्चेतिरीत्या अस्यैवंविधचतुर्दशरूपादिता कृष्णेन । विश्वरूपसंदर्शनादिकमाकांक्षितवतोऽ-
र्जुनस्य, बहुमुखं प्रागेव भगवत्प्रभावं विदितवतो मुमुक्षा अस्थानस्नेहादिवत् स्यात् । श्रेयश्चतु-
र्भक्षमपीति चाह । अतः कर्तव्ये युद्धेऽस्याऽऽवश्यकं प्रेरणमेवमेव संपाद्यम् । ज्ञानकर्मणोः संबन्धो
नास्तीति मोहापाकरणं मुख्यं गीतार्थम् ।

10 प्रहासमात्र-दृष्टान्तानुपयोगमिति । प्रकर्षेण हासः अकर्मकः लोके परदोषवर्शनादिहेतुको

त्रिर्योगं पार्थमालोक्य परमपुरुषः प्रहसन्निवेदमुवाच—परिहासवाक्यं वदन्निव आत्मपर-
मात्मयाथात्म्यतत्प्राप्त्युपायभूतकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगगोचरं न त्वेवाहं जातु नास्मि-
त्यारभ्य अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः इत्येतदन्तं वचनमु(वच उ)वाचेत्यर्थः ॥

धीमगवानुवाच—

अशोच्यान् अन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे । गतासून् अगतासून्श्च नातुशोचन्ति पण्डिताः ॥

अशोच्यान् प्रति अनुशोचसि । 'पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः' इत्यादि-
कान् देहात्मस्वभावप्रज्ञानिमित्तवादांश्च भाषसे । देहात्मस्वभावज्ञानवतां नात किञ्चिच्छोक-
निमित्तमस्ति । गतासून् देहान् अगतासून् ; आत्मनश्च प्रति [तयोः] तत्स्वभावयाथात्म्यविदो

अतः प्रहसन्निवेत्यनेन फलितं सरसत्वम्, सुग्रहत्वम्, निखिलनिगमान्तगृह्णरानिनीनस्य महतोऽर्थजात-
स्यानायासभाषणम्, इदंशब्दस्य वक्ष्यमाणसमस्तमगवद्वाक्यविषयत्वम्, इक्षितेनापि विवक्षितसूचनं च
दर्शयति—परिहासेत्यादिना । अशोच्यान् इति श्लोकस्यापि उपदेशार्थविधानापादनार्थपरिहासच्छाया-
तया शास्त्रावतरणमात्रत्वेन साक्षाच्छास्त्रत्वाभावात्—न त्वेवाहम् इत्यादिपर्येत्युक्तम् । यद्वाऽत अशो-
च्यान् इति श्लोकः प्रहसन्निवेत्यस्य विषयः, न त्वेवाहम् इत्यादिकमिदंशब्दार्थः । अत्र मा शुचः
इत्येतदन्तं भक्तियोगगोचरमिति निर्देशः, सर्वसाधकस्यापि चरमश्लोकोक्तप्रपदनस्य प्रकृतान्वयेन भक्ति-
विरोधनिवर्तकतयोदाहरिष्यमाणत्वात् ॥ १० ॥

‘अशोच्यानन्वशोचः’ इत्युक्ते केचिदशोच्याः शोचन्ति, तदनन्तरमयमपि शोचतीति आग्निः
स्यात् ; तन्निवृत्त्यर्थमुक्तम् अशोच्यान्प्रतीति । अन्वशोचः इति लङ्प्रयोगोऽनुपपन्नः, शोकस्याद्य-
तनत्वात्, भाषसे इति वर्तमानार्थ्यपदेशवैरूप्याच्चेत्यत्राह अनुशोचसीति । अद्यतन एव चिरानु-
वृत्तत्वविषयस्या सोपसर्गलङ्घ्ययोगः ; यद्वा वर्तमानार्थ एव सुसिद्धप्रभेत्यादिना लकारव्यत्ययः ।
‘प्रज्ञावादांश्च भाषसे’ इत्यत्र ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ (अष्टा. ३. ३. १३१) इत्यनुशासनात्
भूते लट् । तेन ‘तूष्णीं बभूव ह’ इत्यनेन न विरोधः । अत्र प्रकृष्टज्ञानवाचिना प्रज्ञाशब्देन
देहात्मनोः स्वभावज्ञानमुच्यते । प्रज्ञया कृता व्यवहाराः प्रज्ञावादा इति समासार्थव्यञ्जनाय निमित्त-
शब्दः । देहात्मभेदज्ञाने सति हि पितॄणां तदर्थपिण्डोदकक्रियायास्तत्त्वोपनिमित्तप्रत्यवायादेश्च विश्वास-
पूर्वको व्यवहार इत्येतत्सूचनाय पतन्ति इत्याद्युपात्तम् । फलितमाह—देहात्मैति । गतासून्
इत्यादेर्विवक्षितं विशेष्यं निर्दिशन्, पण्डितशब्दं प्रकृतोपयोगितया व्याकुर्वन् अन्वयमाह—गता-
सूनिनि । यद्यपि—गतासून्गतासूनिनि शब्दौ निष्प्राणसप्राणवाचकौ ; तथाऽपि तस्यार्थस्य
प्रकृतासङ्गतेः—‘अविश्रान्तमनालम्बमपायेयमदेशिकम् । तमःकान्तारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि ॥’

नाऽऽत्मोपदेशस्तुवन्धी । तत्कर्तुः कृष्णं प्रति हृष्टान्ततापि नैत्यर्थः । प्रहासः परिहासः ; स कृष्णनिष्ठ
एव । पैतृत्वक्रीये एतावन्नूतनपरिहासवाक्यं यथा सरसत्वादिविशिष्टमालीत् ; तथाभवदिदमपि
परिहासतुत्यमिति वक्तुं परिहासकर्तव्येत्युच्यत इति भावः ।

न शोचन्ति । अतस्त्वयि विप्रतिषिद्धमिदमुपलभ्य(क्ष्य)ते, यत् एतान् हनिष्यामीत्यनुशोचनम्, यच्च देहातिरिक्तात्मज्ञानकृतं धर्माश्रमभाषणम् । अतो देहस्वभावं च न जानासि, तदतिरिक्तात्मानं च नित्यम्, तत्प्राप्त्युपायभूतं युद्धादिकं धर्मं च । इदं च युद्धं फलामिसन्धिरहितमात्मयाथात्म्यावाप्त्युपायभूतम् । आत्मा हि न जन्माधीनसद्भावः ; न मरणाधीनविनाशश्च, तस्य जन्ममरणयोरभावात् । अतः स न शोकस्थानम् । देहस्त्वचेतनः परिणामस्वभावः ; तस्योत्पत्तिविनाशयोगः स्वाभाविक इति सोऽपि न शोकस्थानमित्यभिप्रायः ॥ प्रथमं तावदात्मनां स्वभावं शृणु—

✓ न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ भा. मो. ३३०. ३४), 'बुद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत् ततः । शोच्यान्महोऽन्तिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणा ॥' (वि. १. १७. ८२) इत्यादिषु पण्डितानामेव संप्राणनिष्प्राणविषयशोकदर्शनात्, अशोच्यानन्वशोचः इत्यस्य वक्ष्यमाणे विस्तरे च, अशक्तोऽयमित्यादिना अथ चैनमित्यादिना च नित्यस्यात्मनः अनित्यस्य शरीरस्य चाशोचनीयत्वेन वक्ष्यमाणत्वादत्रापि तद्विषयतैव युक्तेत्यभिप्रायः । देहास्तावन्न शोचनीयाः नश्वरत्वात्, आत्मानोऽपि तथा अनश्वरत्वात् इत्याहापोहक्षमबुद्धिरूपा पण्डा येषां तेऽतः पण्डिताः । प्रज्ञावादविप्रतिषिद्धशोकेनोन्नीतांस्तदज्ञानविषयानाह— अतो देहेत्यादिना । शोकस्तु सिद्धः ; प्रज्ञा तु वादमात्रस्थिति भावः । को देहस्वभावः, कथमात्मा देहातिरिक्तो नित्यश्च, कथं चानयोरशोच्यत्वम्, कथं वा घोरं युद्धादिकमात्मप्राप्त्युपायभूतम्, इत्याशङ्क्य तदज्ञानविषयतयोक्तं त्वं बुद्धिस्थकमेण विवृणोति—इदं चेत्यादिना । इदमेव युद्धं बुद्धिविशेषसंस्कृतत्वादात्मयाथात्म्यप्राप्तिकरमित्यर्थः । उपायभूतमित्यत्र चिप्रत्ययाप्रयोगादश्वमेवास्य स्वभावः ; फलान्तरामिसन्धिना तु स प्रतिबध्यत इति भावः । आत्मा हीति हिशब्देन, 'न जायते' (क. २. १८) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति । आत्मनो देहसंयोगवियोगलक्षणजन्ममरणसद्भावेऽपि नोत्पत्तिविनाशरूपे जन्ममरणे इत्यभिप्रायेणाह—तस्येति । देहस्त्विति तुशब्द आत्मापेक्षया वैलक्षण्यं प्रत्यक्षादिसिद्धं द्योतयति । देहत्वेनोपचयात्मकत्वाच्चेतनत्वाच्च घटादिवत्परिणामस्वभाव इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवमुपायोपेयनिवर्त्यस्वभावानभिज्ञं प्रति त्रितयोपदेशाय बुभुक्षोत्पादिता । अथ पारलौकिक-फलोपायानुष्ठानाधिकास्तिवाय देहातिरिक्तत्वेनावश्यं ज्ञातव्यं पुरुषार्थतयोपेयमात्मानं तत्प्राप्तीच्छामुखेन तदुपायेच्छाजननाय प्रथममेवोपदिशतीत्यभिप्रायेणाह—प्रथममिति । शृण्वित्यनेन प्रकृतश्लोकस्य प्रतिवादिवाक्यवत् उपालम्भमात्रार्थताव्युदासाय अवधानापादनार्थत्वं व्यञ्जितम् । जीवेश्वररूपेणात्मसु नित्यत्वे शीघ्रसंप्रतिपत्तियोग्यांश्च प्रथममाहेत्यभिप्रायेणाह—अहमिति । ईश्वरस्याहंग्रहः सर्वनियन्तृत्वगर्भ

१ अशोच्यत्वं कुतः भोगमद्रोणादीनां सद्वृत्तत्वादिति पूर्वमुक्त्वा तस्य सर्वानुगतत्वाभावेन नित्यत्वादिति हेतुहकः शांकरभाष्ये । गतासून् मृतान् अगतासून् जीवत इत्यर्थो वर्णितः । अशोच्यत्वोपपादकतया, शोकस्ते देहे प्रतिवा जीवं प्रतिवा, उभयमयुक्रमित्यस्यैवान्वितत्वात् शांकरोक्त्यागः ।

अहं सर्वेश्वरस्तावत्, अतः वर्तमानात् पूर्वस्मिन् अनादौ काले, न नासम्—अपि त्वासम् । त्वन्मुख्यार्थे ईशितव्याः क्षेत्रज्ञाः न नासन्; अपि त्वासम् । अहं च यूयं च सर्वे वयम्, अतः परस्मिन् अनन्ते (अतः परम्—अस्मादन्तरे) काले, न चैव न भविष्यामः; अपि तु भविष्याम एव । यथाऽहं सर्वेश्वरः परमात्मा नित्य इति नात्र संशयः, तथैव भवन्तः क्षेत्रज्ञा आत्मानोऽपि नित्या एवेति मन्तव्याः ॥

इति तद्वचनपदेशफलतमाह सर्वेश्वर इति । तावदिति संप्रतिपत्तिमूचनम् । अतः परम् इत्यत्र अतःशब्दार्थम्, तस्य पूर्ववाक्येऽपि यथाहमनुपपन्नम्, जातुशब्दाभिप्रेतं चाह अत इत्यादिना । अनिमित्तपक्षनिषेधाय व्यतिरेकपरे(रूपे)ऽपि वाक्ये तुशब्दद्योतितमन्वयमाह अपि त्वासमिति । न त्वं नेमे इति भेदनिर्देशोऽपि क्षेत्रज्ञत्वाकारेण समुदायीकुर्वन्, ईश्वरापेक्षया गुणमदिदेशब्दार्थतया फलित-मीशितव्यत्वाकारं च साधारणं दर्शयन्, संनिहितनिर्देशनपराया एकदेशोक्तैस्तार्प्यतो ब्रह्मादि-सकलक्षेत्रज्ञविषयत्वं चाह त्वन्मुख्य इति । त्वशब्दानुपपन्नं क्रियापदे विभक्तिविपरिणामं च दर्शयति—अपि त्वासमिति । 'न त्वं नेमे जनाधिपाः' इत्यत्र, न त्वेवेत्येतदनुषज्य, न त्वं नासीः, नेमे जनाधिपा नासन् इत्यन्वयः । सर्वे वयम् इत्यस्य पूर्वोक्तजीवेश्वरसमुदाये संप्रतिपत्तव्यांश्च विविनक्ति—अहं चेति । 'त्यदादीनां मिथोयोगे यः परः स तु शिष्यते' इति गुणमदसदोक्तैश्च केशोः । एवमुत्तरत्वं भवन्तः इत्यत्रापि मन्तव्यम् । कालानन्त्यात् पवितादीनामिवातिस्थिराणामपि कदाचित् नाशः स्यादित्युत्प्रेक्षां निवारयति अपि तु भविष्याम एवेति । अमस्तुतत्स्वनिर्देशस्य दृष्टान्तार्थताम्, तत्र अहमिति निर्देशाभिप्रेतसर्वेश्वरत्वसर्वात्मत्वाभ्यां(त्वरूप)नित्यत्वोपपत्तिम्, दार्ष्टान्तिके च नित्यत्वसंभावनामाह यथेति । सर्वेश्वरः । कालत्रयवर्तिनः सर्वस्याधिपतिः कथं न कालत्रयवर्ती, कथं च सर्वेषां नियन्ता केनचित् कदाचिन्निरुध्येतेति भावः । परमात्मा । देशकालस्वरूपानवच्छिन्नव्याप्तिरिति परमात्म-पदनिरुक्तिः । तथाच व्यासत्वात् व्याप्यैरस्य न नाशः ; सर्वात्मत्वेन सर्वकालवर्तिनत्वं च सिद्धमिति भावः ।

ननु यः प्रत्यक्षयोग्ये देहातिरिक्ते जीवेऽपि संशोते, स कथं ततो व्य(ज्य)तिरिक्तेऽन्यन्तागोचरे परमात्मनि निःसंशयः स्यात् ? उच्यते—न ह्यसावर्जुनः, 'पुरुषं शान्तं दिव्यम्' (१०. १२) इत्यादेः स्वयं वक्ता, नारदासितदेवल्यासादिपरमर्षिशतवचनविदितपरब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वभावः, प्रत्यक्षीकृतपुरन्दरलोक-सकलस्रमन्त्रतपःप्रभावादि, निरतिशयगुरुदेवताभक्तिः, अखलितसकलवर्णाश्रमाचारः, धर्मलोपमय-विह्वलः, देहातिरिक्तमात्मानमीश्वरं च अत्यन्ताय नास्तीति आन्यति, संशोते वा । तत्प्रकारविशेषा-

1 अनुमिमतपक्षेति । अद्वैतिभिर्विशिष्टेष्वेधे च स्थितिं वादिभिः सत्यमित्यस्यासद्व्यावृत्त-मित्यर्थ इष्यते ; न तु सत्तात्थ्य इति । अत्रापि न नासमित्यस्मदभिमतता असद्व्यावृत्तिरेवोक्ता, न तु सत्तेति तैरुच्यते । तन्निषेधार्थेति भावः । प्रतियोग्यप्रसिद्धौ तदभावाभावोऽपि दुर्बल इति सर्व-स्वीकार्यमिति भावः । 2 आध्वं अतः परम् अस्मादन्तरे इत्यत्र, अतः परस्मिन् अनन्ते इति तात्पर्यात् । पूर्वभावाविवक्षितं अत्र अनन्त इत्याद्यवश्यकम् ।

3 ननु मित्यात्वात् निषेध एवास्तु अनुपपन्नं विनष्टं चेन्न ; उत्तरार्धविरोधात् ।

एवं भगवतः सर्वेश्वरात् आत्मनाम्, परस्परं च, भेदः पारमार्थिक इति भगवतैवोक्त-
मिति प्रतीयते ; अज्ञानमोहितं प्रति तन्निवृत्तये पारमार्थिकनित्यत्वोपदेशममेव अहम्, त्वम्,
इमे, सर्वे, वयमिति व्यपदेशान् । औपाधिक्यात्मभेदवादे हि आत्मभेदस्यातात्त्विकत्वेन
नभिज्ञतयैव हि तस्य शोकादिः । ततोऽयमीश्वरं तन्नित्यतां च सर्वेश्वरत्वादिसिद्धां सामान्यतो मन्यते ;
लोकदृष्ट्या जन्मविनाशादिदर्शनात्, 'न प्रेत्य संजाऽस्ति' (वृ. ४. ४. १२) इत्यादिश्रुत्यर्थापातप्रतीत्या च,
जीवप्रकारविशेषास्तत्त्वतो न जानातीति न कश्चिदोषः । क्षेत्रज्ञा आत्मान इति । यथा जीवात्
परमात्मनो वैलक्षण्येन जीवस्वभावास्तस्मिन् भवन्ति, तथा क्षेत्राद्विलक्षणत्वेन वक्ष्यमाणेन क्षेत्रगतम-
नित्यत्वादिकं तन्नित्यन्तरि जीवे न शङ्कनीयमिति भावः ॥

अथ नृत्तमिति निदिष्टमिति नाना आत्मलक्ष्णमुपघटितवि(सं)घटितजलकर्मशकलकन्यासगन्धानां
प्रबन्धानां दोषान् स्थालीपुलाकन्यायेन निदर्शयन्, प्रथमं शास्त्रोपक्रमविरोधं शास्त्रप्रवृत्त्यनुपपत्तिं च
वदति एवमित्यादिना । एवं तत्त्वोपदेशप्रवृत्तशास्त्रात्मोक्तिप्रकरणेत्यर्थः । भगवतः सर्वेश्वरादिति ।
उभयलिङ्गात् सर्वनियन्तुः अहमिति निर्दिष्टादित्यर्थः । यदि ईश्वराजीवानां भेदः पारमार्थिको न
स्यात्, उभयलिङ्गवदुःखित्वादिस्वभावसङ्करः स्यात् । यदि च आत्मनां मिथोभेदः सत्यो न स्यात्,
बद्धमुक्तशिष्याचार्यादिव्यवस्थानुपपत्तिः स्यादिति भावः । भगवतैव ; न तु रथ्यायुष्यकल्पेन केनचित् ।
यद्वा, 'त्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि सोऽसि' (यजु. का. १. ६.), 'सो अहं वेदं यदि वा न वेद'
(ऋ. ८. ७. ११. ११) इत्युक्तेन भगवता स्वेनैव स्वस्य स्वशरीरभूतजीवानां च तत्त्वमुक्तमिति प्रतीयत
इत्यभिप्रायः । अज्ञानमोहितमिति । न हि स्वयंभ्रम्यमाणस्याऽऽप्तेनापि भ्रान्तिरेवोत्पादनीयेति भावः ।
बुद्धाद्यवतारेणानुरादिभ्य इव, अवतुष्येति किं न स्यादित्यत्रोक्तं तन्निवृत्तये इति । मोहनिवृत्त्यर्थो
गीतोपनिषदिति भवद्विरपि स्वीकृत्य व्याख्यानादि च कृतमिति भावः । 'देहभेदाभिप्रायेण बहुवचनम्,
नात्मभेदाभिप्रायेणेति शंकरोक्तं दूषयति-पारमार्थिकेति । न ह्यसौ न त्वैवाहमित्यादिग्रन्थो भ्रान्ति-
निवृत्त्यर्थो मन्त्रपाठः, येन भेदनिर्देशस्यान्यपरतां मन्येमहि ; किं त्वसौ तत्त्वार्थोपदेशरूप इति भावः ।
अहमित्यादि । अहम् इति प्रत्यक्त्वेन, त्वम् इति स्वाभिमुखचेतनान्तरत्वेन, इमे इति स्वपराङ्मुखा-
नेकचेतनत्वेन, सर्वे इति एकोपाधिसंगृहीतानेकव्यक्तित्वेन, वयम् इति स्वेन सहाऽऽत्मतयैकवर्गीकृतान-
न्तव्यक्तित्वेन इति भावः । ईदं व्यपदेशादिति । न ह्यल, न अहमिति किंचिदस्ति, न च त्वमिति,
नापि अन्य इति प्रत्यादेशः कृत इति भावः । भास्करमते भेदस्य सत्योपाधिप्रयुक्तत्वात् भेदनिर्देश उप-
पद्यत इति शङ्कायाम्, तत्रापि सामान्यत उक्तं दूषणमपरिहार्यमित्याह-औपाधिकेति । हिशब्द उपधि-
भेदोपहितस्य परोक्षघटाकाशाद्युदाहरणेणपि भेदांशातात्त्विकत्वाभ्युपगमपरः । उपाधिसत्यत्वेऽपि यथै-
कस्यैव मुखचन्द्रादेर्मणिक्लृपाणसरित्समुद्रादिभिः सत्यैर्युपाधिभिर्भेदोऽपारमार्थिकः, यथा नैकस्यैवाऽऽ-
काशादर्धमणिकादिसत्योपाधिभिरपि संयोगभेदातिरिक्तो नोपाध्यधीनो भेदः, एवमन्तःकरणादिभिः

तत्त्वोपदेशसमये भेदनिर्देशो न संभच्छते । भगवदुक्तात्मभेदः स्वाभाविक इति श्रुतिरप्याह, 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्' (श्वे. ६. १३; क. ५. १३) इति । नित्यानां बहूनां चेतनानां य एको नित्यश्चेतनस्तन्^१ काशान् विदधातीत्यर्थः । अज्ञान-

सत्त्वैरप्युपाधिभिर्निरवयवत्वेन छेदनभेदनाद्ययोग्यस्य सर्वत्र परिपूर्णस्य ब्रह्मणो भेदोऽपारमार्थिक इत्यभ्यु-
पगन्तव्यम् । ततश्च तत्त्वोपदेशसमये तद्विपरीतोपदेशो हितोपदेशिनो न घटत इति भावः । द्वयोरपि पक्षयोः
श्रुतिविरोधोऽपि दूषणम् । स्वपक्षे च श्रुत्यैकाग्र्यात् बुद्धागमादिवत् मोहनार्थत्वशङ्केत्यभिप्रायेणाह-भगव
दिति । यद्वा भास्करपक्षदूषणार्थं श्रुतिरुपात्ता ; ततश्च कैमुत्येन शंकरपक्षोऽपि दूषितः । अपिशब्दः
प्रमाणद्वयसमुच्चये । भगवदुक्तात्मभेद इत्यनेन श्रौतवदेव प्रमाणान्तरनैरपेक्ष्य सूच्यते । श्रुतिरपि
नित्या तदाज्ञारूपतयैव हि प्रमाणम् । 'नित्यो नित्यानाम्' (श्वे. ६. १३) इत्यत्र 'पवित्राणां' 'पवित्रम्'
(वि.स.) इत्यादिवत् योजनया जीव-नित्यत्वपर्यवसितम् (सिता?) श्रान्तरश्च निरस्यन्, नित्यत्वबहुवचनेन-
त्वसामानाधिकरण्येन निरुपाधिकमेवात्मनां बहुत्वं चेतनत्वं चेति^२ प्रदर्शयन्, तत एवात्मानित्यत्व-
वादिनां सौगतादीनाम्, अविद्यादिमूलभेदवादिनां शंकरादीनाम्, आगमापायिचैतन्यवादिनां वैशेषि-
कादीनाम्, चिच्छक्तिमालनित्यत्ववादिनामन्येषामपि निरासमपिपयन्, प्रथमान्तपदचतुष्टयसामानाधि-
करण्यबलादीश्वर्यैव तदैवयस्य हिरण्यगर्भरुद्रेन्द्रादिवत् कालादिभेदाभेद्यत्वेन प्रवाहेश्वरपक्षप्रतिक्षेपं श्रुत्यन्त-
रादिप्रसिद्धनित्यचैतन्यप्रसारादिकं च सूचयन्, ^३यदामेव (य. अ. ३. ९. १७) इत्यादिवदनुवादलङ्घ-
सद्भावेऽप्यप्राप्तवत्त्वेन विशिष्टविविधत्वं च व्यज्जयन्, सर्वदा सर्वत्र सर्वेषां चेतनानामेक ^४एवेश्वरस्तत्तत्कर्म-
समाराधितस्तत्तदनुकरणाण्यपेक्षितानि करोतीति श्रुत्यर्थमाह—**नित्यानांमति** । पुनः सिंहावलोकितेन
शंकरमतस्योपदेशानुपपत्तिरूपं शास्त्ररम्भमूलवातमाह **अज्ञानेति** । किमर्थं भगवान् स्वेन ज्ञातमर्थ-
मुपदिशति, अज्ञातं वा ? ज्ञातमपि साक्षात्कृतम्, श्रुतमात्रं वा ? उभयत्वापि तदज्ञानं निवृत्तम्,
अनिवृत्तं वा ? तत्तिष्ठतावपि तत्कार्यभेदभ्रमो निवर्तते, न वा ? इति विकल्पमभिधेयं साक्षात्कारात्

1 पवित्राणामिति । ननु पवित्राणां पवित्रत्वहेतुरितिवत् नित्यानां नित्यत्वहेतुरित्युक्तौ
अनित्यत्वं कथं भवेदिति शंकापगमाय अनित्यत्ववयवसितेति । पवित्राणामध्ये इदमतिशयित-
पवित्रत्ववदित्यर्थः । नित्यानां मध्ये परस्यातिशयितनित्यत्वमिति शांकररीतो किञ्चिदधिक-
कालवर्तित्वरूपापेक्षिकनित्यत्वमेव जीवेषु विज्ञेयताति भावः । 2 स कामान् विदधातीति अमुद्रः
पाठः । श्रुतिगतयच्छब्दप्रसिद्धसंबन्धिनस्तच्छब्दस्य तत्रैवोत्तरार्थे तमात्रमर्थमिति वर्तमानतया
पूर्वार्थे तच्छब्दावधेक्षणात् । चेतनस्तन् इति पाठोपलभ्यते अस्तु तथा । अन्यथा स इति माऽस्तु ।
यद्वाभ्येयोष्टाकपालोऽमावास्यायां पोषणमास्याञ्चाच्युतो भवतीति वत् 3 अत्र वाक्ये यच्छब्दस्यैवोऽपि
सर्वविशेषणविशिष्टविधानात् विशेषणानामपि स्थित्यवत् । तद्वत् अत्रापि नित्यः इत्यारभ्य
सर्वस्याप्येवमस्य पूर्वार्थबोध्यविशिष्टार्थरूपविधेयघटकतया विधेयत्वमिति भावः । अप्राप्तत्वपक्षे
एवम् । प्राप्तत्वपक्षेऽपि प्रामाणिकत्वात् तद्विरोध एव मतान्तरस्य ।

कृतभेददृष्टिवादे तु परमपुरुषस्य परमाथेन्द्रेर्निर्विशेषकूटस्थनित्यचैतन्यात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारानिर्वृत्ताज्ञानतत्कार्येतथा अज्ञानकृतभेददर्शने तन्मूलोपदेशादव्यवहाराय न संगच्छन्ते ।

अथ परमपुरुषस्याधिगतद्वैतज्ञानस्य बाधितानुवृत्तिरूपमिदं भेदज्ञानं दग्धपटादिवन्नबन्धकमित्युच्यते— नैतदुपपद्यते ; मरीचिकाजलज्ञानादिकं हि बाधितमनुवर्तमानं न जलाहरणादिप्रवृत्तिहेतुः । एवमत्राप्यद्वैतज्ञानेन बाधितं भेदज्ञानमनुवर्तमानमपि मिथ्यार्थविषयत्वनिश्चयान्नोपदेशादिप्रवृत्तिहेतुमवति । न चेश्वरस्य पूर्वमज्ञस्य शास्त्राधिगततत्त्वज्ञानतया बाधि-

अज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिपक्षे दूषणमाह परमपुरुषस्येति । क्षेत्रज्ञस्य हि अपरमार्थदृष्टिः स्यादिति भावः । निर्विशेषेत्यादि । निर्विशेषत्वं सजातीयविजातीयरूपतमेवराहित्यम् ; कूटस्थत्वं मायानिष्ठत्वम्, साधारण्यम्, निर्विकारत्वं वा । स्वमनःक्रियनाणस्यापि कूटस्थस्य यथा स्वसंसर्गिणाम् अवः-प्रभृतीनां विकारहेतुत्वम्, तद्वत् ; तत् एव । क्षेत्रत्वं कालानवच्छिन्नत्वम् । याथात्म्यम् उक्तप्रकारम् । अयथासाक्षात्कारोऽस्मदादीनामपि परम्भुपगत इति तद्वच्चुदासाय याथात्म्यसाक्षात्कारोक्तिः । अज्ञानम् अविद्या ; तत्कारणं भेदभ्रमः ; आदिशब्देनानुष्ठापनादि गृह्यते । उपदेशादव्यवहारो हि उपदेशार्थतद्वाचकाधिकारिणिप्याचार्यप्रयोजनभेदादिनानाविधभेददर्शनमूलः । भेददर्शनं चाज्ञानेनैव कृतमिति त्वन्तम् । तत्तद्वाज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ कथं तत्कार्यपरानुवृत्तिरिति व्याघातापसिद्धान्तशास्त्रानारम्भोपदेशाभाव-निष्फलपरिश्रमत्व-श्रुतिविरोधादिदोषशतनुन्निवेदिति भावः ॥

अद्वैतज्ञानादज्ञाननिवृत्तावपि वासनादिवशात् भेदभ्रमस्यानुवृत्तिं तस्य चाबन्धकत्वमाशङ्कते-अथेति । दग्धपटादिवदिति । यथा दग्धपटादेः पटादिप्रतिभासविषयत्वेऽपि न पटादिकार्यकरत्वम्, तद्वदत्र भेदभ्रमस्यानुवृत्तस्यापि न संसारहेतुत्वमिति भावः । नैतदुपपद्यत इति दृष्टान्तमात्रमुक्तम्, न तूपपत्तिः ; प्रत्युतानुपपत्तिश्च विद्यत इति भावः । अनुपपत्तिं सोदाहरणमाह— मरीचिकेति । एदमत्र प्रसङ्गः— विप्रतिपक्षं भेदज्ञानमद्वैतज्ञानबाधिततया मिथ्यार्थमिति निश्चितं चेत्, न स्वविषयानुरूपप्रवृत्तिहेतुः स्यात् ; यथा बाधितानुवृत्तं मरीचिकाजलज्ञानम्—इति । एवंच बाधितानुवृत्तभेदज्ञानं दग्धपटादिवत् न स्वकार्यकमिति बाधितानुवृत्तिफलाभावात् स्वेष्टव्याघात इति भावः । श्रुतमात्रपक्षेऽपि निर्विशेषविषयसाक्षात्कारश्रवणयोर्विषयान्तरिकेणाज्ञाननिवृत्तिरूपपक्षेति कृत्वा सर्वेश्वरे बाधितानुवृत्तिस्वरूपं दूषयति— न चेति । ईश्वरत्वादेव पूर्वमज्ञ इति वक्तुं न शक्यते, अनौश्वरत्वप्रसङ्गात् । ईश्वरोऽपि चेत् पूर्वमज्ञः, तस्य शास्त्राधिगोऽपि न संभवति । तदधिकज्ञानवतोऽन्यस्य शास्त्रोपदेष्टुरभावात् । भावे वा, स एवेश्व (एवमीश्व ?)रोऽनीश्वरो वा सन् कुतश्चित् सिद्धज्ञान इत्यनवस्थादिदोषात् । न च प्रवाहेश्वरपरम्भमस्ति, तस्य दूषितत्वात् । न चेश्वरः स्वकृतेन शास्त्रेण तत्त्वमवगच्छति,

१ पूर्वमज्ञस्यात् । पूर्वमज्ञस्य पश्चात् तत्त्वज्ञानादपि वा बाधितानुवृत्तिर्ज्ञाने चर्यते । एष-मीश्वरस्य न वक्तुं शक्यते इत्यन्वयार्थः ।

तानुवृत्तिः शक्यते वक्तुम् ; 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्' (म. १. २. ९), 'यस्य शक्तिर्विविधैव भूयते स्वाभाविकी ज्ञानवर्धक्या च' (शे ६. ७), 'वेदं हं समदीतानि वर्तमानानि चाजुन । मविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन' (गी. ७. २६) इति श्रुतिस्मृतिविरोधात् ।

किंच परमपुरुषश्च इदानीं तदनुपपत्त्यर्थः च, अद्वितीयात्मस्वरूपनिश्चये सति अनुवर्तमानेऽपि भेदज्ञाने, स्वनिश्चयानुरूपमद्वितीयात्मज्ञानं कस्मा उपदिशतीति वक्तव्यम् ॥ प्रति-विम्बवत्प्रतीयमानेभ्योऽर्जुनादिभ्य इति चेत्—तदुत्तरं पश्यते ; न ह्यनुमत्तः कोऽपि मणि-कृपाणदर्पणादिषु प्रतीयमानेषु स्वात्मप्रतिबिम्बेषु, तेषां स्वःस्वतोऽनन्यत्वं जानन्, तेभ्यः

वेदानित्यन्वाग्योन्माश्रयादिप्रसङ्गात् । न चानादीनेव वेदान् स्मृत्वा तैरर्थमधिगमः ; स्मृत्यादिहेतोः पूर्वोपलम्भस्याप्युपदेष्टृभावादिदुःस्यत्वात्—इत्यादिदोषान् अभिप्रेत्योक्तम्—पूर्वमज्ञस्येत्यादि । ईश्वरस्य पूर्वमज्ञत्वे शास्त्राधीनज्ञानत्वे तदुपदेष्टृत्वं सद्भावे भ्रान्त्यनुवृत्तौ च श्रुतिस्मृतिविरोधमाह—यः सर्वज्ञ इति । स्वरूपतः प्रकाशतश्च सर्वं जानाति चेतीति विवक्षया सर्वज्ञस्येति चण्डोदयोरपुनरुक्तिः ; सर्वं विन्दति—प्राप्नोतीति वा सर्वविद् ॥

एवमुपदेशस्य हेतुपदप्रतिरुक्ता । अक्षोपदेष्टृताऽपि नोपपद्यत इत्याह किं चेति । इदानीन्तनेति । न केवलमीश्वरकृतः प्रथम एवोपदेशोऽनुपपन्नः, अपि स्वद्यतनोऽपीति [कुमति-] मठपतिपरम्परायाः शिष्यान्वकुक्षिम्भरेः शिष्याद्यभावात् प्रायोपवेशनं प्रसज्यत इति भावः । अज्ञातोपदेश-पक्षानुपपत्तिमभित्याह स्वनिश्चयेति । न ह्येतोऽनुपलब्धार्थाः, नापि संदिग्धार्थाः, नापि विपलम्भकाः, न च परोक्तानुवादिनः, नापि बालोन्मत्तादिवत् यथोपनतं जलपाकाः इति भावः । कस्मा इति । स्वस्मै परस्मै वा ; पूर्वत भिन्नतया निश्चिताय, अन्यथा वा ; भिन्नतयेत्यत्रापि सत्यतया निर्णीताय, असत्यतया वा ; परस्मा इत्यत्रापि तात्त्विकाय, अतात्त्विकाय वा ; अतात्त्विकत्वेऽपि तथा प्रतीताय, अन्यथा वा—इति विकल्प्य प्रष्टुं तदुत्तरं वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र स्वस्यैव भिन्नस्य सत्यत्वनिश्चये अपसिद्धान्ताज्ञावादोदोषप्रसङ्गः । असत्यत्वनिश्चये वग्न्यातनयादिभ्य इवानुपदेशः । अभिन्नतया निश्चिताय स्वस्मै चेत्, अर्जुनादिप्रतिभासमन्तरेण सर्वदोषदेशः स्यात् ; न च ततोपदेशस्य किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । परस्मै तात्त्विकायेति तु शरीरभेदेऽपि भवान्नाभ्युपगच्छति । अतात्त्विकतयैव प्रतीताय परस्मै चेत्, पूर्ववदेवानिर्वचनीयत्वेनासत्त्वेन वा निश्चितेभ्यः प्रतिविम्बवग्न्यामुतादिभ्योऽप्युपदेशप्रसङ्गः । अतात्त्विकस्यैव परस्य तात्त्विकत्वबोधे तु तत्त्ववेदित्वमेव न स्यादिति न तत्त्वोपदेश-शिवसिद्धिः—इति स्थिते, परमार्थत एकत्वेऽपि भ्रान्त्या भिन्नतया प्रतीयमानेभ्यो बाधकज्ञानवलेनाभिन्न-तया निश्चितेभ्यश्चेति पक्षं शङ्कते प्रतिविम्बवादिति । इष्यति नेति । अनुपपत्तिं विवृणोति न हीति । अनुमत्त इति ईश्वरादेरुन्माद एव भवता स्वीकृतः स्यादिति भावः । कोऽपीति । किमुतेश्वर इति भावः । अनन्यत्वं जानाति । अनन्यत्वम(त्वं)जानन्तो बालादयः काममुपदिशेयुः । अतो-

किमप्युक्तमर्थं परिशति । बाधितानुवृत्तिरपि तैर्न शक्यते वक्तुम् ; बाधकेनाद्विती-
यात्प्रज्ञाने वाच्यत्वेनैवैकदेशेऽज्ञानस्य बाधः । अत्रादिविषयश्चेन्नान् । द्विचन्द्रज्ञानादौ तु चन्द्रैक-
त्वज्ञानेन पारमार्थिकनिमित्तसिद्धौषण द्विचन्द्रज्ञानहेतोर्बाधेनष्टत्वात् बाधितानुवृत्तिर्युक्ता ;
अनुवर्तमानमपि प्रबलप्रमाणबाधितत्वेनाकिञ्चित्कम् । इह तु भेदज्ञानस्य सविषयस्य
सकारणस्यापारमार्थिकत्वेन वस्तुयाथात्म्यप्रज्ञाजनिनष्टत्वाच्च कथञ्चिदपि बाधितानुवृत्तिः

प्रदेष्टुरन्यत्वाध्यवसाये आन्तत्वादिप्रसङ्ग इति भावः । किमपीति । लौकिकमलौकिकं वा, दृष्टाधि-
मदृष्टार्थं वा ; किं पुनर्मोक्षार्थमित्यर्थः । बाधितानुवृत्तिस्वरूपमभ्युपगम्य पूर्वं दृष्टान्तरमुक्तम् ; इदानीं
तन्मते तदेव न सिध्यतीत्याह बाधितेति । उपादयति बाधकेनेति । न हि कारणाभावे कार्यं
घटेत । न च दोषनिवृत्तौ आन्तिनिवृत्तिर्न स्यादिति वक्तुं युक्तम् । अनादेरिति । स्वरूपतः प्रवाहतो वा
अनादेरन्यानिवर्त्यतैतावत् कालमनुवृत्तस्य भेदज्ञानकारणभूतस्य दोषस्य यदि अद्वैतज्ञानेनापि नाशो
न स्यात्, नित्यसंसारित्वं ब्रह्मणः स्यादिति भावः । अत्र अज्ञानादेरिति कश्चित्पाठः ; तत्रादिशब्देन
भेदभ्रमस्तद्विषयश्च गृह्यते । परैरुदाहृते दृष्टान्ते बाधितानुवृत्तेरुपपत्तिमाह द्विचन्द्रेति । पारमार्थिकेति ।
न हि पारमार्थिकं बाध्येत ; तथा सति नाधावाधविह्वलसङ्गादिति भावः । द्विचन्द्रज्ञानहेतोरेति ।
न हि बाधकज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य कारणं बाध्यते, इन्द्रियादेरपि बाधप्रसङ्गात् । अतो विषय एवारेपि-
तस्तदधिष्ठानविषयेण विरुद्धाकारग्राहिणा ज्ञानेन बाध्यः । न चात्र तिमिरादि द्विचन्द्रज्ञानस्य चन्द्रै-
कत्वज्ञानस्य वा विषयः । भवतस्तु समस्तभेदभ्रमोपादानस्याज्ञानवासनादेः साञ्चित्यविषयत्वात्, बाधक-
ज्ञानस्य चाद्वितीयात्मव्यतिस्कि समस्त(स्ता)भाव गोचरत्वात् कारणस्याप्यनादर्बाध एवेति भावः । युक्तं ।
सामग्र्यनुवृत्तौ कार्यानुवृत्तिरुपपत्तेरिति भावः । यदि आन्तरनुवृत्ता, कथं तर्हि तत्कार्यविस्मयभयादिनिवृत्तिरि-
त्यत्राह अनुवर्तमानमपीति । प्रबलशब्देन परपक्षे भेदभ्रमत्वाधकारोविशेषः सूचितः । द्वयोरपि हि
अज्ञानकारणत्वं तैराश्रितम्, अन्यथा सत्यद्वयमसङ्गात् । तथाच सति किं कस्य बाधकं बाध्यं वा ? न च
दोषमूलत्वं बाधकज्ञानस्याज्ञातमिति बाध्यम्, प्रथममेव श्रवणवेलायां ब्रह्मव्यतिरिक्तसमस्तमित्यात्वप्रत्ययात् ।
न चाज्ञातमिति तावता तत्त्वसिद्धिः ; सत्यरजतबाधकेन शुक्तिकाज्ञानेनाज्ञातदोषेणापि तत्त्वतो रजतस्व-
रूपवाधाभावात् । दोषमूलत्वाविशेषेऽपि पूर्वत्वपरत्वाभ्यां बाध्यबाधकव्यवस्थेति चेत् न ; दोषमूलत्वे ज्ञाते
सति परत्वस्याकिञ्चित्करत्वात्, आन्ततयाऽवगतेनोक्तसर्पिर्बाधकवाक्यवत् । अन्यथा शून्यमेव तत्त्वमिति
माध्यमिकवाक्येन दोषमूलतया ज्ञातेनापि परत्वमालेखे संनिष्ठातस्यापि बाधः स्यात् । अथ कारणस्यापि
बाध्यतयाविषयत्वापारमार्थिकत्वलक्षणं दृष्टान्ताद्वैषम्यं विवृण्वन् बाधितानुवृत्त्यसंभवं निगमयति
इह त्विति । न कथञ्चिदपि । अनाद्यज्ञानेन वा भेदज्ञानवासनादिभिर्वैत्यर्थः । ज्ञातं वा अज्ञातं

१ अद्वैतविषयज्ञानस्य दोषमूलत्वाज्ञानमात्रेणाद्वैतसिद्धिर्न भवति । न हि सम्पन्नज
शुक्तिभ्रमे तस्य दोषमूलत्वाज्ञानमात्रेण शुक्तिसिद्धिरित्यर्थः ।

संभवति । अतः सर्वेश्वरस्येदानींतनगुरुपम्परायाश्च तत्त्वज्ञानमस्ति चेत्, मेददर्शनतत्कार्योपदेशाद्यसंभवः । नास्ति चेत्, अज्ञानस्य तद्देवोः स्थितत्वेनाज्ञत्वमेव सुतरामुपदेशो न संभवति ॥

किंच गुरोरद्वितीयात्मविज्ञानादेव ब्रह्माज्ञानस्य सकार्यस्य विनष्टत्वात् शिष्यं प्रत्युपदेशो निष्प्रयोजनः । गुरुस्तज्ज्ञानं च कल्पितमिति चेत्, शिष्यस्तज्ज्ञानमपि कल्पितत्वात् तदप्यनिवर्तकम् । कल्पितत्वेऽपि पूर्वविरोधित्वेन निवर्तकमिति चेत्, तद् आचार्यज्ञानेऽपि समान-

वेति विकल्पाभिप्रायेणोपकान्तामुपदेशकारणाद्यनुपपत्तिं विकल्पस्रोतरेणेनोपसंहरति अत इति । सुतरामिति जानतस्तु बाधितानुवृत्तौ दृष्टान्तमात्रमपि तावदस्ति ; अजानत उपदेशो सोऽपि नास्तीति भावः ॥

उपदेशस्य कारणाद्यनुपपत्तिरुक्ता ; अथानर्थव्यमाह किं चेति । प्रतिविम्बवत्प्रतीपानेभ्य इत्यादिना पूर्वमेव जीवाज्ञानपक्षस्यापि दूषितत्वाद्ब्रह्माज्ञानपक्षे अधिकदूषणमिदमुच्यते । ते खलु— एकमेव ब्रह्म अविद्याशबलमेक एव जीवः ; स्वप्नदृष्ट इवैकस्यैव तस्य अमात् स्वप्नदृष्टपुरुषादय इवान्ये जीवादयः प्रतिभासन्ति ; तस्यैकस्यैवानिश्चितदेह(श)विशेषस्थितेरनिर्णीतकालेन भविष्यता तत्त्वज्ञानजागरेण समस्तः प्रपञ्चोऽपि स्वप्नप्रपञ्चवद्बाध्यते—इति वर्णयन्ति । तत्रायमुपदेशा वागुदेवादिगुरुः स एव ; तद्दृष्टो वा ; शिष्योऽप्यर्जुनादिः स एव, तद्दृष्टो वा इति विकल्पमभिधेय, गुरुः स एवेति पक्षे दूषणमाह गुरोरिति । सकार्यस्येति शिष्याचार्यत्वादेरपीति भावः ; तेनोपदेष्टृभावः ; प्रष्टृभावः, उपदेश-परिकराभावश्चोक्तो भवति । गुरोस्तद्दृष्टत्वपक्षमनुवदति गुरुमिति ; न हि स्वप्नदृष्टा कल्पितपुरुषविज्ञानेन स्वप्नो बाध्येत ; तद्दृष्टापि गुरोर्ज्ञानेन प्रपञ्चवाधामावात् तद्वाधायोपदेशः सप्रयोजन इति भावः । दूषयति शिष्येति । अयं भावः—न तावद्वर्तुनादिः स एव जीव इति तृतीयकरूपे प्रमाणमुपलभामहे ; न च—अयं मम शिष्यो जीवो मुक्तो भविष्यति, अहं त्वनेन स्वप्नदृष्टो कल्पितः इत्याचार्योऽपि मन्यते । तथा सति स्वसंहा(सा)स्कारिणे महापकारिणे तस्मै नोपदिशेत् । स्वप्नं हि स्वप्नस्वप्नवाञ्छियमेनैव निवृत्तः स्यादिति न मोक्षोपायमाचरेत् ; शिष्योऽपि यदि स्वप्नदृष्टवत् गुरुं मन्येत, ततो न शृणुयात् । गुरु-तज्ज्ञानविशेषयोः स्वस्त्रान्तकल्पिततया स्वयमेव तज्ज्ञानविषयविशेषं जानन् ततः किमर्थं शृणोति ? न्यङ्गन्तिनोपदेष्टृमन्तिनोपदेष्टृणां स्वस्त्रान्तिनिवृत्तिरिति च हास्यम्, तन्मन्तरेणापि स्वप्रत्यक्षमामादपि तन्निवृत्त्युपपत्तेः ; न च ज्ञातार्थेऽप्यर्जुने अद्य यावत् अमनिवृत्तिर्दृश्यते । अतः शिष्योऽप्याचार्यवत् समस्त-प्रपञ्चस्वप्नदृष्टाऽन्येनैव दृष्ट इति चतुर्थः कल्पः परिशिष्यते । ततश्च शुक्लामदेवादिज्ञानवद्वर्जुनादि-ज्ञानमपि नाज्ञाननिवर्तकमिति निष्फलः शिष्याचार्याणां कृष्णार्जुनादीनां त्रिवर्गपरित्यागेनापवर्गार्थिप्रयास इति शास्त्रास्मोऽनुपपन्नः । अथ परिहासकाकुपूर्वमपच्छेदनयमाशङ्क्य परिहरति कल्पिततत्त्वेऽपीत्यादिना । एवमुपदेशानुपपत्तौ तस्य सर्वदृष्टुरेकस्यापि जीवस्य कदाचिदपि मोक्षायोगात् शास्त्रप्रयोजनमपि नास्तीति ततोऽपि शास्त्रास्मानुपपत्तिरिति फलितम् । एवं शास्त्रोपदेशस्य तदुपदेष्टुस्तच्छ्रोतुस्तत्प्रयोजनस्य

मिति तदेव निवर्तकं भवतीत्युपदेशानर्थक्यमेव—इति कुतमममीचीनवादैः [निरस्तैः] ॥१२॥

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमरे यौवने जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिर्धौस्त्यं न मुह्यति ॥ १३

एकस्मिन् देहे वर्तमानस्य देहिनः कौमारावस्थां प्रैषाय यौवनाद्यवस्थाप्राप्ति आत्मनः स्थिरत्वबुद्ध्या यथा आत्मा नष्ट इति न शोचति, देहादेहान्तरप्राप्तावपि तथैव स्थिर आत्मेति बुद्धिमान्न शोचति (न तत्र मुह्यति) । अत आत्मनो नित्यत्वादात्मानो न शोकस्थानम् १३

एतावदत्र कर्तव्यम्—आत्मनो नित्यानमेवानादिकर्मवश्यतया तत्तत्कर्मोचितदेहसंस्थानां तैरेव देहैर्वन्धनिवृत्तये शास्त्रीयं स्ववर्णोचितं युद्धादिकपनभेदोद्दिष्टफलं कर्म कुर्वतामवर्जनी-
चानुपपत्तौ सामान्यतः सर्वस्मिन्नपि परमते दूषिते किमवान्तरदूषणैरित्यन्यपरतयोपसंहरति इति कुतमिति । कुतश्च अलमित्यर्थः ; अममीचीनत्वदैशिक्येन परस्करादिमतेऽप्येवंविधदूषणशतं शारीरकभाष्याद्युक्तं सारितम् ॥ १२ ॥

आत्मनामशोचनीयत्वाय नित्यत्वमुक्तम् । तत्तात्मनित्यत्वे जन्ममरणादिप्रतीतिव्यवहारौ कथमिति शङ्कां दृष्टान्तेन परिहरति देहिन इति । अस्मिन्निति निर्देशाभिप्रेतमाह एकस्मिन्निति । देहस्यावस्थान्वयान्वयनिर्देशनादपि देहिन्येव तन्निर्देशनमुचितमित्यभिप्रायेणाह देहे वर्तमानस्येति । कौमारे यौवने जरेति क्रमनिर्देशमुचितार्थसमावफलितमुक्तं ब्रूयायेति । कौमर्ययौवनत्यागयोरपि शोक विशेषनिमित्तत्वात् तद्वधवच्छेदार्थं यथाशब्दतात्पर्यव्यवस्थैर्लोक्यते आत्मन इत्यादि । बाल्यावस्थानि-
वृत्तावप्यात्मनः स्थिरत्वबुद्धिर्हि तद्विनाशनिमित्तशोकाभावहेतुः ; सोऽत्रापि समान इत्यर्थः । देहान्तर-
प्राप्तिः इत्यत्रान्तर्गदसूचितं पूर्वदेहत्यागारूपं शोकनसज्जकं दर्शयति देहादिति । धीरशब्दस्य प्रकरणविशेषितोऽर्थः, स्थिर आत्मेति बुद्धिमानिति । अशोक्या नित्यादिना प्राप्नुक्तेन संगमयति अत इति । एवं श्लोकद्वयेन क्रमात् प्राप्य निवर्तं च व्यञ्जितम् ।

अथात हृदयं प्रापकविषयोत्तरश्लोकद्वयफलितं सङ्कल्प्य सज्जतिमाह एतावदिति । बन्धनिवृत्तय इत्यन्तः अमृतत्वायेत्यर्थः । शुद्धस्वभावानां संसारानुपपत्तिपरिहारायोक्तम् अनादीति । कर्मवश्यतया, न स्वनिर्वचनीयाज्ञानादिवश्यतयेति भावः । स्वतोऽन्यन्तसमानानामात्मनां देहभोगादिवैषम्यसिद्धयर्थमुक्तम् तत्तत्कर्मोति । देहैर्वन्धनिवृत्तय इति । देहैर्यो बन्धस्तस्य निवृत्तय इत्यर्थः । यद्वा तैरेव देहैः कर्म कुर्वतामित्यन्वयः । तदा तु बन्धका एव देहा मोक्षसाधनौपयिकास्संभवन्तीत्यवधारणाभिप्रायः । शास्त्रीय-
मिति । अन्यथेश्वरशरसनारिलङ्घनादृष्ट एव स्यादिति भावः । स्ववर्णोचितमिति । न तु त्वया युद्धादिकं परित्यज्य भैक्षं चतुं श्रेय इति भावः । अमृतत्वहेतुत्वायोक्तम् अनभिषंहितेति । प्रतिकूलस्वभावस्य कथं कर्तव्यत्वमिति शङ्कानिवर्तकं तु शब्दद्योतितमवर्जनीयत्वं तितिक्षितव्यत्वे हेतुः, इत्येतावदत्र कर्तव्य-

१ “निरस्तैः” इति पाठे सति धीप्राप्ये एव अन्य मतस्य सुबहु निरस्तत्वं ज्ञेयम् । ततश्च धीप्राप्यस्य पूर्ववृत्तत्वमपि ज्ञापितं स्यात् । तत्रादूयित उपदेशानुपपत्तिं एवौचित्यादिह दूषितः । २ तुशब्दः मोक्षस्थः । इत्येतावदिति । क्षन्तव्या इतीति इतिशब्दस्य एतावदिति पूर्वभाष्यपरेऽन्यथ इत्यर्थः ।

यतया इन्द्रियैरिन्द्रियार्थस्पर्शाः शीतोष्णादिप्रयुक्तसुखदुःखदा भवन्ति, ते तु यावच्छास्त्रीय-
कर्मसमाप्तिं क्षन्तव्या इति । इममर्थमनन्तरमेवाह—

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः साश्रयाः तन्मात्राकार्यत्वान्मात्रा इत्युच्यन्ते । श्रोत्रादिभिस्तेषां
स्पर्शाः शीतोष्णमृदुपुरुषादिरूपसुखदुःखदा भवन्ति । शीतोष्णशब्दः प्रदर्शनार्थः । तान् धैर्येण

मित्यन्वयः । ¹आत्मनित्यत्वप्रकरणपर्यवसाने वक्तव्योऽप्ययमर्थस्तात्पर्यातिशयात् सहसोच्यत इत्याह
इममर्थमनन्तरमिति । ‘आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि मात्राः’ इति शङ्कराद्युक्ता-
प्रसिद्धयोजनात्पुदासाय मात्राशब्दार्थमाह शब्देति । साश्रया इति । गुणविशिष्टद्रव्यस्य हि तन्मात्रा-
कार्यत्वमिति भावः । तन्मात्राकार्यत्वादिति । तन्मात्राणां मात्राशब्दवाच्यत्वे तावन्नास्ति विवादः ।
शब्दमात्रा स्पर्शमात्रा इत्यादिप्रयोगाश्च सन्ति । ततश्च तत्कार्यद्रव्यस्यापि तदेकद्रव्यत्वात् तच्छब्दगोचर-
त्वमुपपन्नमिति भावः । कर्मव्युत्पत्तेरपि भावव्युत्पत्तेः प्रसिद्धिप्रकर्षं, विषयसंबन्धस्यैव च साक्षात्सुखादि-
हेतुत्वं मत्वा स्पर्शस्य प्रतिसंबन्धन्तरं निर्दिशन् समासार्थमप्याह श्रोत्रादिभिस्तेषां स्पर्शा इति ।
शीतोष्णशब्दयोरुपलक्षणत्वं समासार्थं चाह शीतोष्णमृदुपुरुषादिरूपेति । एवं हेतुफलभावं ²विहाय
शीतोष्णदासुखदुःखदाश्चेति योजनायां पृथग्यपदेशवैयर्थ्यमिति भावः । संग्रामे शीतोष्णयोरप्रसक्त-

1 ननु गतास्त्रासास्तु प्रस्तावाद् तन्निरूपणाय (16) नासतः इति श्लोके आरब्धस्यै किमिदमन्य-
दुच्यते इत्यत्रावतारयति आत्मनित्यत्वेति । यदर्थमात्मनित्यत्ववर्णनं तत्फलं पूर्वं प्रदर्श्यते ।
ननु देहातिरिक्तात्मज्ञानादेव नरकादिप्रापककुलक्षयाद्यापत्तिशंकाया शोकः इति पूर्वश्लोकोपरि
शंक्याम्-फलकाम उपायकृशं न गणयति ; फलंश्च न द्वेष्यं मोक्षरूपत्वात् ; उपायश्चायमेव, नान्यः ;
अतः तितिक्षस्वेत्याह । यद्वा यद्यपि देहा आत्मानो वा न शोकस्थानम्-अथापि किमिति मात्रास्पर्शाः
दुःखकरा आदरणीया इत्यत्र तत्तितिक्षणीयत्वमाह मात्रेति । किमर्थमित्यत्र फलं दर्शयति उत्तर
श्लोकेन । तितिक्षा यद्ज्ञानपूर्विका यद्ज्ञानजनिका च भूत्वा मोक्षहेतुः, तदुच्यते तदुपरीति विव-
क्षितम् । ननु किं ते आत्मनाश इति शोकः, देहनाश इति वा, मात्रास्पर्शासह्यवाङ्मिति विकल्प्य,
नत्वेवाहमित्यादिश्लोकत्रयेण समाधानमित्यपि चकतुं शक्यत इति चेत्—अस्तु, निरूपणप्रक्रियाया
नानात्वसंभवात् । सर्वथा नत्वेवाहमित्यारभ्य श्लोकचतुष्कं वक्ष्यमाणसर्वसंग्रहरूपम् । तत्र
अहमिति प्रथमं स्वप्रस्तावः स्वविषयकभक्त्यैव ‘अमृतत्वायकल्पते’ त्युक्तफलय प्राप्यत्वात् ।
द्वितीयश्लोको न देहानित्यत्वैर्म्परः । तथादेहान्तरप्राप्तिरित्युक्त्या वासांसीति श्लोकवत्
आत्मनिरूपणशेषभूतः । तृतीयश्लोके शीतसुखदा इति सुखस्यापि सह्यत्वोक्त्या सुखनिरपेक्षमुमुक्षु-
विषयत्वं ज्ञायते ; अमृतत्वाय कल्पत इत्युक्त्या च । अतो विजयलभ्यराध्यसुखमपि सह्यम्, (किं
दुस्सहं तव विभूतिपरिग्रहो वेति पादुकासहस्रं सुखस्य दुस्सहत्वमुक्तम्) युद्धादौ दुःखमपि
सह्यम्, तत्तत्कर्म स्वधर्मतया प्राप्तमिति कर्तव्यम् । एवं क्रमेण मोक्षलाभ इति पूर्ण शास्त्रार्थोक्तिरिति ।

2 भाष्ये प्रथमं शीतोष्णप्रयुक्तसुखदुःखेत्युक्तम् । तेन शीतोष्णसुखदुःखेत्यत्र द्वन्द्वो नैष्ट
इति सिद्धम् । तेन शांकर प्रथमयोजनाव्यावृत्तिः । अत्र शीतोष्णरूपेत्युक्तम् । तेन शीतोष्णास्सन्तः
सुखदुःखदा इति शांकरद्वितीययोजनाया अनिषेधो गम्यते । तत्रापि हेतुफलभावलाभादिति भावः ।

यावद्युद्धादिशास्त्रीयकर्मसमाप्ति तितिक्षस्व । ते चाऽऽगमापायित्वात् धैर्यवतां क्षन्तुं योग्याः । अनित्याश्च ते । बन्धहेतुभूतकर्मनाशे सति आगमापायित्वेनापि न वर्तन्ते ¹(निवर्तन्ते)इत्यर्थः॥

तत्क्षमा किमर्थेत्यत्राह—

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषंभ । समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५

यं पुरुषं धैर्ययुक्तमवर्जनीयदुःखं सुखवन्मन्यमानम्, अमृतत्वसाधनतया स्ववर्णोचितं युद्धादिकर्म अनभिसंहितफलं कुर्वाणं तदन्तर्गताः शस्त्रपातादिमृदूकूरस्पर्शाः न व्यथयन्ति; स

त्वात् किमर्थमिदमुच्यते इत्यत्राह शीतोष्णशब्दः प्रदर्शनार्थ इति । शस्त्रपातादेरिति शेषः । शीतोष्णादिकं तु तेषु तेषु वर्णाश्रमधर्मेषु यथासंभवं ब्राह्मम् । धीरमिति वक्ष्यमाणम्, धीरस्तत्रेति पूर्वोक्तं चाऽऽकृष्याह तान् धैर्येणेति । यद्वा अतैव कान्तेयभारतशब्दाभ्यां क्षतियायामुत्पन्नस्य विशिष्टक्षत्रियसान्त्वानिकस्य ते धैर्यमेवोचितमिति सूचितम् । यथा तपश्चर्यायां यागादौ च वातातपश्रुतिपासापश्वाल्मबादयो यावत्तत्कर्मसमाप्ति क्षन्तव्याः ; तथाऽत्रापि शस्त्रपातशत्रुवधादयः । तस्मादवर्जनीयेन्द्रियार्थस्पर्शनिमित्तदुःखानां शोकेन दुष्परिहरत्वाच्चिरार्थे शोके तितिक्षैव युक्तं भावः । अत्र सुखांशस्य श्ना नाम उपेक्षया अनुत्सेकः । तत्रापि हेतुरागमापायित्वमेव । अनित्यशब्दस्यापौनरुक्त्यायाह बन्धेति । अनित्यशब्दोऽत्र प्रवाहनित्यतानिषेधकः । नित्या इति पदच्छेदेन नित्यानुबन्धिनया नितिक्षितव्यत्वद्योतनं तु मन्दम् । आगमापायित्वात्, मुक्तौ तदभावाच्च । अतश्च प्रवाहोऽपि नित्यत्वं नास्तीति भावः॥

तत्क्षमा किमर्थेति । किं दृष्टार्थत्वात्, उतादृष्टार्थत्वात्, उत स्वरसवादिदेवनावर्जनीयत्वात् ? न प्रथमः, दुःखरूपतयोपलम्भात् । न द्वितीयः, गुरुवधकुलक्षयादिरूपाधर्मबहुलत्वात् । न तृतीयः, युद्धान्निवृत्त्यैव शस्त्रपाताद्यभावादिति भावः । तितिक्षार्हत्वद्योतनाय धीरमिति पदम् । सुखदुःखवैषम्याज्ञत्वभ्रमे तयोस्समपरिमाणत्वादिभ्रमं च व्युद(निर)स्यन् किमर्थेति शङ्कां च प्रतिवदति अवर्जनीयदुःखं सुखवन्मन्यमानमिति । यथा ह्यारोग्यकाम औषधादिक्लेशं सुखसाधनत्वात्सुखवन्मत्वा प्रवर्तते ; यथा चार्थार्थी समुद्रतरणादिक्लेशम् ; तथा तापत्रयनिवृत्तिं निरतिशयानन्दं च लिप्सुः तदुपायानन्तरीयकदुःखं सुखवदेव मन्येतेति भावः । तस्करादिष्वपि(तामसयुद्धेष्वपि) संभावितस्य द्वन्द्वतितिक्षामात्रस्य मोक्षहेतुत्वव्युदासायोक्तम् अमृतत्वसाधनतयेत्यादि । एते इत्यस्य तात्पर्यमवर्जनीयत्वं च दर्शयितुमुक्तम् तदन्तर्गता इति । व्यथयन्ति अप्राप्तत्व(प्राप्तव्यत्व)धिया परितोषेन ²चालयन्तीत्यर्थः ; न तु पीडयन्तीति ;

1 आगमापायित्वस्तन्तः सर्वदाऽनुवर्तन्ते चेत्, अमृतत्वे न भवेदिति कदाचित्तुपरमावश्यकत्वं दर्शयति अनित्या इति । अपायित्वेनापीति । आगमापायित्वोक्त्या एकैकव्यक्तिरपि सर्वदा न वर्तते इति विदितम् । सजातीयव्यक्त्यन्तरसद्भावनियमनापि यद् वर्तनं तदपि न ; उपाये अनुष्ठिते पुनर्न भवतीति । निवर्तन्ते इति शब्दोऽनन्वितः । अनित्या इति पदच्छेद एव मतत्रयेष्टः ; अथापि भाववर्णनमत्रैव भाष्ये शोभनम् । 2 दुःखानुभवस्य सहात्त्रैपि सत्त्वात् न व्यथयन्तीत्यस्य न चालयन्तीत्यर्थ एव मतत्रयसंगतः । व्यथ भयसंचलनयोरिति पाठात् ।

एवामृतत्वं साधयति । न त्वादृशो दुःखासहिष्णुरित्यर्थः । आत्मनां नित्यत्वादेतावदत
कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

यत्तु आत्मनां नित्यत्वं देहानां स्वाभाविकं नाशित्वं च शोकानिमित्तमुक्तम्, 'गतासूतग-
तासूत्रं नानुशोचन्ति पण्डिताः' इति, तदुपपादयितुमारभते—

नासतो विद्यते भावो नामावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोऽस्तस्त्वन्योस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६

असतः देहस्य सद्भावो न विद्यते । सतश्चात्मनो नासद्भावः । उभयोः—देहात्मनो-
रुपलभ्यमानयोर्यथोपलब्धि तत्त्वदर्शिभिरन्तो दृष्टः—निर्णयान्तत्वाच्चिरूपणस्य निर्णय
इह अन्तर्बुद्धेर्नोच्यते ; देहस्याचिद्वस्तुनोऽसत्त्वमेव स्वरूपम् ; आत्मनश्चेतनस्य सत्त्वमेव
स्वरूपमिति निर्णयो दृष्ट इत्यर्थः । विनाशस्त्वभावो ह्यसत्त्वम् । अविनाशस्त्वभावश्च सत्त्वम् ।

मृदुकूरस्पर्शा इति मृदुस्पर्शस्याप्युपादानात् । यत्तच्छब्दरूपपरोक्षनिर्देशेन पुरुषर्षभ इति विपरीतकाका
च फलितमाह स एवेति । त्वःदृष्ट, अस्थानेहहाद्याकुलः । अनन्तरश्लोकार्थप्रसङ्गाय आत्मनाशपतीकार-
नैरपेक्षया च निगमयति आत्मनां नित्यत्वादिति । एतावदिति, तितिक्षामात्रं न तु शोकादि ।
अत्रेति ; आगमापाधिनां तत्त्वज्ञानेन निर्वर्तिष्यमाणसन्तानानामसुतत्वलक्षणपरमपुरुषार्थोपायानुष्ठानेऽ-
वर्जनीयसन्निधीनां शङ्कपातादितुःखानामागतावित्यर्थः । कर्तव्यमिति अकरणे त्वपवर्गिरूपफलाभावः
स्वधर्मपरित्यागेन प्रत्यवायः, धैर्योद्यभावनिमित्ताकीर्त्यादिप्रसङ्गश्च स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

नासतः इति श्लोकं व्यवहितप्रकृतस्यापनोपक्रमतयाऽवतारयति—यत्त्विति । स्वाभाविकम्—
परिणामिस्वभावस्यावश्यभावि, न तु हेतुनिरपेक्षम् ; शोकानिमित्तं—शोकनिमित्तविरोधि, शोका-
भावनिमित्तमित्यर्थः । इतःपूर्वं स्वाभाविकश्चनमात्रत्वात् उपपादयितुमित्युक्तम् । अस्यापि श्लोकस्योप-
पादनार्थप्रतिज्ञामात्ररूपत्वात् आरभत इत्युक्तम् । सदसद्-भावाभावादिशब्दानां प्रकरणोचितमर्थविशेषं
विवृण्वन् व्याख्याति असत इति । असतः सतश्चेति व्याख्येयं पदम् । तस्य प्रकरणादिविशेषितार्थ-
प्रतिपादनम्—देहस्य आत्मन इति । अनयोरिति निर्देशफलितमुक्तम् उपलभ्यमानयोरिति ।
तत्त्वदर्शनस्य तुशब्दव्यतितामुपलम्भानतिवृत्तिमभिप्रेत्याह यथोपलब्धितत्त्वदर्शिभिरिति । एतेन तत्
ब्रह्म, तद्भावस्तत्त्वमिति शङ्कोक्तमपहसि(मि ?)तम् । सच्छब्दनिर्दिष्टस्य नित्यस्य विनाशयोगादन्त-
शब्दस्य निर्णयार्थत्वम् । तत्र शब्दवृत्तिप्रकारम्, इह देहात्मविवेकप्रकरणे तत्त्वदर्शिभिरित्यादिसन्निधौ च
तस्यैवैचित्यं चाह निर्णयान्तत्वादिति । ननु देहस्य सद्भावो न विद्यत इत्युक्तम् ; प्रत्यक्षादि-
विरोधात् ; आत्मनोऽसद्भावो न विद्यत इति चायुक्तम्, 'असदेवेदमग्र आसीत्' (छा. ६. २. १)
इत्यादिसकलनिषेधदशायां तस्याप्यसच्छब्दवाच्यत्वात् । अवस्थाविशेषापेक्षयाऽपि सत्त्वमसत्त्वं च
देहात्मनोर्द्वयोरपि समानम् । अतो भाष्यान्तरवत् सत्कार्यवादादिविषयतयाऽयं श्लोको व्याख्येय इत्यत्राह
देहस्येति । अचिद्वस्तुनः चेतनस्य इति पदाभ्यां सत्त्वासत्त्वयोः स्वभावत्वे हेतुः, चिदचिद्विषयतया
सदसच्छब्दयोः प्रयोगश्च सूचितः । नन्वेवमपि देहात्मनोऽसदसत्त्वचोर्धं न परिहृतमित्यत्राह—विनाशेति ।

यथोक्तं भगवता पराशरेण, “तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्मि किञ्चित् कञ्चित् कदाचिद् द्विज वस्तु-
जातम्” (वि. २. १२. ४३), “सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्”
(वि. २. १२. ४५) “अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । तत्तु नाशि न संदेहो नाशिद्रव्यो-
पपादितम्” (वि. २. १४. १४), “यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञासृपैति वै । परिणा-
मादिसंभूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम्” (वि. २. १३. १००) इति । अत्रापि “अन्तवन्त इमे
देहाः” (२. १८), “अविनाशितु तद्विद्वि” (२. १७) इति ह्युच्यते । तदेव सत्त्वासत्त्वव्यपदेशहे-
तुरिति गम्यते ॥

अत्र तु सत्कार्यवादस्याप्रस्तुत (संगत)त्वाच्च तत्परोऽयं श्लोकः ; देहात्मस्वभावा-
ज्ञानमोहितस्य तन्मोहशान्तये ह्यभयोर्नाशित्वानाशित्वरूपस्वभावविवेक एव वक्तव्यः ।
स एव “गतास्तु गतास्तु” इति च प्रस्तुतः । स एव च, ‘अविनाशितु तद्विद्वि, ‘अन्तवन्त
इमे देहाः’ इति अनन्तरमुपपाद्यते । अतो यथोक्तं एवार्थः ॥ १६ ॥

हिशब्देन प्रयोगप्रसिद्धिर्घोषिता । तामेव दर्शयति यथोक्तमिति । ^१दृशश्लोकयाम् वस्त्ववस्त्वस्ति
नास्ति सत्यासत्यशब्दानां शारीरकभाष्ये पुराणोपक्रमोपसंहारादिना, तत्पकरणोपक्रमोपसंहारादिना, मध्ये
‘मही घटत्वम्’ (वि. २. १५. ४२) इत्यादिना च सविकारत्वेनैवावस्तुत्वोपपादानात् श्रुतिस्मृत्यन्तर-
प्रत्यक्षानुरोधाच्च निर्विकारसविकारतया नित्यानित्यचेतनाचेतनविषयत्वं स्थापितम् । व्यवहाराहृतवानह-
त्वादिविषयौ सदसच्छब्दौ ; तयोः परमार्थापरमार्थविषयसत्यासत्यशब्दाभ्यां कथमैकार्थ्यमिति शङ्कायां-
नाशानाशयोरेव परमार्थापरमार्थादिशब्दप्रयोगहेतुत्वे महर्षिवचनमुपादत्ते अनाशीति । विनाशोपल-
क्षितपरिणामवृद्ध्यादिभिः पूर्वावस्थाप्रहाणेन संज्ञान्तरयोगादेव अवस्तुशब्दाच्यत्वम्, तदभावाच्च वस्तु-
शब्दाव्याच्यत्वमित्यस्मिन्नर्थे स्पष्टोक्तिं दर्शयति यत्त्विति । अतोत्तरश्लोकद्वयैकार्थ्याच्चायमेवार्थ इत्याह-
अत्रापीति । एतेन कचिच्चेतनविषयासच्छब्दोऽपि देवादिनामरूपप्रहाणाद्यवस्थाविशेषापेक्षयेत्युक्तं
भवति । स्वरूपतस्तु निर्विकारत्वात् सच्छब्दाव्याच्यत्वमेव । श्लोकयोः व्युत्क्रमेणोपादानम्^२ नासतः इति
क्रमापेक्षया । ततः किमित्यत्राह—तदेवेति । प्रतिज्ञातस्यार्थस्य हेतुर्लूनन्तरं वाच्यः । तद्वेतुत्वं चाल-
स्वरसतोऽवगम्यमानं परित्यज्य अर्थान्तरपरत्वं व्याख्यातुं न युक्तमिति भावः ।

कुहटिकल्पितव्याख्यां दूषयति अत्रेति । न ह्यत्र वैशेषिकादिनिरासः, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-
प्रतिज्ञोपपादनं सांख्यसिद्धान्तोपन्यासादिर्वा प्रक्रियते । न च सत्कार्यवादेन देहात्मविवेकोपपादनं
शोकशान्तिर्वा सिध्येत् । सर्वस्य नित्यत्वाच्चेतनानामपि नित्यत्ववर्णनमिदं नित्यस्यात्यन्तासिद्धेन साधनमिति
भावः । उक्तार्थपरत्वे महाप्रकरणसङ्गतिमाह—देहेति । यदज्ञानान्मोहः, तस्यैव हि ज्ञापनं तन्निवृत्तये स्यादिति
भावः । अत्र तन्मोहशान्तये इति द्वितीयाध्यायार्थसंग्रहश्लोकः सूचितः । सत्कार्यवादे पूर्वोत्तरविरोधमभिप्रयन्
स्वोक्तस्यावाप्तरप्रकरणसङ्गतिमप्याह स एवेति वाक्यद्वयेन । अनन्तरमिति । न हि मालयाऽप्यग्न्य-

आत्मनस्त्वविनाशित्वं कथमवगम्यत इत्यत्र—

व्यवधानमस्तीति भावः । ¹प्रस्तुतः, उपपाद्यत इति शब्दाभ्यामपौनरुक्त्यं दर्शितम् । उपसंहरति अत इति । यथोक्त एवेत्यवधारणेनान्येषामपि व्याख्यातृणामसत्प्रतिभासा निवर्त्यन्ते ।

यत्तुक्तं यज्ञश्वामिना “असच्छब्देनाशुभे रजस्तमस्तत्कार्यं दुःखादिकं गृह्यते । सच्छब्देन तु सत्त्वतत्कार्यमुखादिकम् । भावाभावशब्दाभ्यां च अभ्युदयानभ्युदयर्यायौ भूत्यभूती । उभयोरपि दृष्टोऽन्त इति च राशिद्वयस्य नश्वरत्वमुच्यते । तत्तद्ध पूर्वोक्तद्वन्द्वनितिक्षाहेतुभूतदुःखात्मकत्व-
नश्वरत्वयोरेव प्रपञ्चने कृतं भवति” इति । तदयुक्तम् ; रजस्तमःप्रभृतीनामसदादिशब्दैरुपादाने प्रकरणाद्ययोगात् । एतदभिप्रायेण च स एव प्रस्तुत इत्युक्तम् । ननु (मातास्पर्शास्तु) इति श्लोके माता-
शब्देन सत्त्वादिगुणा उच्यन्ते । तथा च कपिलासुग्रीयके(ये) — गुणाः गुणमात्राः, गुणलक्षणं गुणावयवं (गुणा अवयवं) सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः । (भा. शा. ६३६) इत्युच्यन्ते । सत्त्वादि (त्वादीनां) गुणानां गुणाश्च तेषां माता अपदिश्यन्ते, तत्र तत्त्वदर्शनात्, भयनाशस्वभावात्, प्रसवेन्द्रियता, सुखस्वप्नोषनतेति सत्त्वमाता इत्यादौ । उपकरणेषु च माताशब्दः प्रयुज्यते ‘लघुमातः परित्रजेत्’ इत्यादिषु । माताशब्देन शब्दादिविषयग्रहणे तु शीतोष्णशब्दपौनरुक्त्यं च स्यात् इति ॥ — तदप्यसत् ; माताशब्दस्य सत्त्वादिषु मुख्यप्रयोगाभावात्, अन्यत्रापि प्रसिद्ध्यभावात्, अत्राप्रसिद्धिस्थीकारहेत्वभावाच्च । शीतोष्ण-
शब्दपौनरुक्त्यं तु सामान्यविशेषपरत्वात्, प्रदर्शनार्थत्वाच्च परिहृतम् ॥ अस्तु तर्हि प्रस्तुतयोः सुखदुःखयोरेव सदसच्छब्दाभ्यां ग्रहणम् ॥ मैवम् ; तयोरेवाभ्युदयानभ्युदयरूपत्वविवक्षायां तद्वेतुतया व्यतिरेकनिर्देशयोगात् । सुखदुःखयोर्दुःखमुखकारणत्वनिर्देशश्च (पेधश्च)लोकवेदविरुद्धः । सुखादिना (वेशात्) ऐश्वर्यनिवृत्त्यादिकथनं च प्रस्तुतानुपयुक्तम् ।

एवं योजनान्तरेष्वपि दूषणमूलम् । अतो महाप्रकरणपूर्वापरदिसङ्गतेर्यथोक्त एवार्थः ॥ १६ ॥

अथ प्राप्यविशेषणतया तदनुप्रवेशात्पुरुषार्थभूतस्य सहस्रैव शोकनिवृत्तिहेतोरात्मनित्यत्वस्य ‘नासतः’ इति श्लोके चरमप्रतिज्ञातस्यापि बुद्धिस्थक्रमेण प्रथममुपपादने क्रियत इत्यभिप्रायेणाह आत्मनस्त्विति । तुशब्देन जननमरणदेः सर्वलोकसाक्षिकत्वात्, ‘एतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्वेषानु

1 अनात्मब्रह्म द्वैतात्मवादिनोऽपि तिलिक्षा दृश्यते, सा न कलायेति तत्त्वोपदेश आरभ्यते । अद्वैतिभिः घटाद्योऽपरमार्थाः व्यावर्तमानत्वात्, सत् परमार्थः अनुवर्तमानत्वात् । घटः सन् पटः सन्निति सर्वत्र सतोऽनुवृत्तिश्चेति कथ्यत इति श्रीभाष्ये वर्णितम् । तत्रैतच्छ्लोकं शांकरभाष्यं मूलमिति ध्येयम् । अत्रैतत्कथनञ्च शीतोष्णादीनां मिथ्यात्वज्ञापनार्थमिति शांकराशयः । अत्रोक्तं परमार्थसदेवोपरि विव्रियत इति च । द्वैतमते तु—असत्पदे प्रकृतिश्चात्रि । प्रथमपादेऽपि अभाव इत्येव च्छेदः । प्रकृतिर्ब्रह्म च सर्वदैवास्तीति वाक्यार्थः । अत्र पक्षे ‘नाभावो विद्यत इति व्यर्थम् ; सत इति ब्रह्ममात्रग्रहणे जीवत्यागात् न्यूनता च । प्रस्तुत इति । असदुत्पद्यते, उत्पन्नं निरुध्यत इति तार्किकपक्षः । तत्रांशद्वयमपि न । द्वयस्यान्तः-अभावो दृष्टः । निषेधद्वयस्य च निर्णयो दृष्ट इति सत्कार्यवादिनः पक्षेऽर्थः । स वादोऽस्माकमिष्टोऽपि न प्रकृत इति भावः । अस्य श्लोकस्यायमर्थः । इति शांकरे 18-48.

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वं ह्यिदं ततम् । विनाशनव्ययस्यास्य न कश्चिन् कर्तुमर्हति ॥ १७

तत् आत्मतत्त्वमविनाशीति विद्धि, येन आत्मतत्त्वेन चेतनेन तद्व्यतिरिक्तमिदमचेतन-
तत्त्वं सर्वं तत् व्याप्तम् । व्यापकत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वादात्मनो विनाशानर्हस्य तद्व्यतिरिक्तो
न कश्चित्पदार्थो विनाशं कर्तुमर्हति, तद्व्याप्यतया तस्मात् स्थूलत्वात् । नाशकं हि शस्त्र-
लाघिवायवादिकं नाशं व्याप्य शिथिलीकरोति । मुद्गरादयोऽपि हि वेगवत्संयोगेन वायुमु-

विनश्यति' (बृ. ४. ४. १२) इति देहसमानयोगक्षेमत्वश्रवणाच्च कथमात्मनो देहाद्विशेष इत्यभिप्रेतम् ।
एवमपि विशेषोऽस्तीति ^१श्लोकस्थतुशब्दार्थः । तच्छब्दार्थं ननुमकतात्पर्यं प्रतिज्ञांशं तत्वाप्याश्रयसाध्य-
धर्मयोर्भेदं च व्यनक्ति तदात्मतत्त्वमिति । न विनष्टं शीलमस्येति अविनाशि हेतुंशप्रतिपादकद्वितीयपादं
व्याकुर्वन् सर्वशब्दस्य वाक्यान्वयौचित्यप्राप्तं सङ्कोचम् इदं त्वनिर्देशस्त्वारस्यसूचिनं बाह्यानां पराकृतं
तद्विषयेणाऽऽत्मनः फलितं चेतनत्वं तत् एवाचेतने चेतनस्याऽऽत्मत्वेन व्याप्तिं च गमयति येनेति ।
चेतनसमुदायेनाचेतनसमुदायस्तिलैल्लङ्कारुद्धादिवत् यथांशं व्याप्त इत्यर्थः ; यद्वा सर्वाचेतनानु-
प्रवेशयोग्यत्वनिह विवक्षितम्—इत्युभयथाऽपि नात्मानुत्पत्तिविरोधः । अत्रायं प्रयोगः—आत्मा शब्दाद्यधीन-
विनाशो न भवति, तद्व्यापकत्वेन तत्सूक्ष्मत्वात्, यथाऽऽकाशः । व्यतिरेकेण वा—यो यदधीन-
विनाशः, स तत्सूक्ष्मो न भवति, यथा वायुविनाशो दीपः इति । इमं प्रयोगं व्यञ्जयन्
प्रयोगान्तरपरतयोत्तरार्थं व्याचष्टे व्यापकत्वेनेति । विनाशानर्हस्येत्यव्ययशब्दार्थः । तस्य
हेतुः निरतिशयसूक्ष्मत्वादिति । इदं च निरतिशयसूक्ष्मत्वमचेतनापेक्षया । कश्चित् इत्यस्य
ईश्वरोऽपीति पर[त्य]व्याख्या ^२स्वदर्शनविरुद्धेत्यभिप्रायेणाह तद्व्यतिरिक्तः कश्चित्पदार्थ इति ।
धर्मनिर्देशोऽयम् । आत्मनो विनाशं कर्तुं नार्हतीति साध्यार्थः । तत् हेतुमाह तद्व्याप्यतया
तस्मात्स्थूलत्वादिति । तस्मात्स्थूलत्वमित्येव हेतुः । तस्यासिद्धिपरिहारायोक्तं तद्व्याप्यतयेति ।
व्याप्तिपूर्वं दृष्टान्तमाह नाशकमिति । घटादिनाशकमुद्गरादावनेकान्त्यमाशङ्क्य परिहरति मुद्गरेति ।
अयमभिप्रायः—न तावत् मुद्गरादेस्संयोगमात्रं घटादिनाशकम्, मुद्गरोपरिस्थापितघटस्य नाशप्रसङ्गात् ।
नापि वेगमात्रम्, असंयोगेऽपि ध्वंसप्रसङ्गात् । नापि तदुभयमात्रम्, वेगवृत्तसंयोगेऽपि प्रसङ्गात् ।
न च वेगवद्द्रव्यविशेषसंयोगो नाशकः, तस्यैव पृष्ठभागसंयोगे नाशदर्शनात् । अतो वेगवत्काठि-
न्यादिविशिष्टद्रव्यविशेषभागविशेषसंयोगविशेष एव नाशक इत्यविवादम् । तथा च वायुविशेषोत्पत्तिरपि
प्रायशः प्रत्यक्षसिद्धत्वादविवादा । वायोश्च तत्तद्द्रव्यानुप्रवेशेन नाशकत्वं कठिनतरशब्दाभिघात-

१ प्रथमपादविवरणं प्रथममकृत्वा प्रथमं द्वितीयापादविवरणे कारणमुक्तम् अथ प्राप्यति । अनुभव-
सिद्धत्वादसिद्ध्यते, सत्तु नैव । अतः कथं तदभावनिवेध इति शंकायां श्लोकप्रवृत्तिरिति तदशब्द-
विवरणेन ज्ञाप्यते । २ स्वदर्शनविरुद्धेति । ब्रह्मान्तिकं जीवेश्वरभाववादेन तन्निरूपणस्थले कश्चिदिति
अतिरिक्तं तथेश्वरग्रहणे सिद्धान्तविरोधः । कश्चिदिति स्वातिरिक्तग्रहणस्वरसत्त्वात्, तत्सद्भावस्यैव
श्लोकतोऽप्यगमात् इतरवस्तुमिथ्यात्वे तात्पर्यं न भवतीत्याशयः । अस्मत्पक्षे ईश्वरग्रहणं वक्ष्यते ।

त्वाद्य तद्द्वारेण नाशयन्ति । अत आत्मतत्त्वमविनाशि ॥ १७ ॥

देहानां तु विनाशित्वमेव स्वभाव इत्याह—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्थोक्ताः शरीरिणः अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्मात् शुध्यस्व भारत ॥ १८

“दिह उपचये” इत्युपचयरूपा इमे देहा अन्तवन्तः विनाशस्वभावाः । उपचयात्मका हि घटादयोऽन्तवन्तो दृष्टाः । नित्यस्य शरीरिणः कर्मफलभोगार्थतया भूतसंघातरूपा देहाः, “पुण्यः पुण्येन” इत्यादिशास्त्रैरुक्ताः कर्मावसानविनाशिनः । आत्मा त्वविनाशी ; कुतः ? अप्रमेयत्वात् । न ह्यात्मा प्रमेयतयोपलभ्यते, अपि तु प्रमातृतया [च] । तथा च वक्ष्यते,

संक्षोभ्यमाणपदार्थेष्वभ्युपगतम् । एवं सति क्लृप्तकारणभाववत्यात्रापि विद्यमानस्य वायुविशेषस्य नाशहेतुत्वमवश्याभ्युपगमनीयम् । स च वायुः घटाद्यपेक्षया सूक्ष्मः । यत् तु वेगाभावेऽप्याक्रमणादिमात्रेण नाशकत्वम्, तत् मुद्राशयवतुला घटादिद्रव्यावयवविशेषाः भागान्तरं स्वसात्स्थूलतरमनुपविश्य भिन्दन्ति, आक्रमणमूलाऽऽन्तरवायुनिस्सरणवशाद्वा वायुपूरितमल्लिकाक्रमणादिष्विवेति । अत इति । उक्तहेतुद्वयेन शब्दादेरनाशकत्वात्, आत्मनो(भ्यो)ऽपि सूक्ष्मतरस्य तन्नाशकस्यान्यस्यादर्शनात्, ईश्वरस्यापि तन्नाशसङ्कल्पामाशदिति भावः ॥ १७ ॥

नाशतः इति प्रतिज्ञांशस्योपपादकतयोत्तरश्लोकमवतारयति देहानामिति । अवधारणेन स्वभावशब्देन च असद्व्यवपदेशैकान्यं सूचितम् । अन्तवन्तः इति साध्यस्य हेत्वाकाङ्क्षां शमयन् धर्मप्रतिपादकमेव देहशब्दं निर्वेक्ति दिह उपचय इति । उपचयरूपाः सावयवा इत्यर्थः । देहशब्दो रूढया धर्मप्रतिपादकः योगेन हेतुप्रतिपादनपर इति भावः । साध्यनिर्देशे प्रकृतिप्रत्यययोरर्थमाह विनाशस्वभावा इति । नात्र निरूपणापेक्षया देशाद्यपेक्षया वा निर्णयपरिमाणोदिरन्तो विवक्षितः । मतुश्च नित्ययोगादिविषय इत्यर्थः । व्याप्तिदृष्टान्तावाह उपचयेति । श्रुतिदर्थपक्षिभ्यामपि शरीरस्य विनाशस्वभावतामुपपादयतीत्याह नित्यस्येति । नित्यस्य शरीरिणः इति पदद्वयसूचिते श्रुतिदर्थपक्षीपत्ती । कथं कैरुक्ता इत्याकाङ्क्षां शमयति कर्मेत्यादिना । शरीरिण इति इतिप्रत्ययेन पृष्ठया च प्रतीतस्य संबन्धस्य कर्माख्यो हेतुः प्रकृतोपयोगात् दर्शितः । ईश्वरादिशरीराणामकर्माधीनत्वात् तद्वचवच्छेदार्थम् इमे इति निर्देशसूचितमुक्तम् भूतसङ्घातरूपा इति । अनेकभूतसङ्घातात्मकत्वमपि अनित्यत्वे हेतुः । कर्मावसानविनाशिन इति शरीरशब्दनिर्वचनफलितम् । विशरणाद्धि शरीरम् । कैश्चिच्छास्त्रैस्त्वात् देहानां मुत्पत्तिविनाशौ द्वावप्यभिधीयेते । यैश्च कर्माधीनोत्पत्तिमात्रमुक्तम्, तैरप्यर्थात् कर्मावसाने विनाशोऽप्युक्त एव स्यादिति भावः । एवं च इमे, देहाः, शरीरिणः इति पदत्रयेण सूचितं भूतसङ्घातरूपत्वावयवत्वकर्मफलभोगार्थत्वरूपं शरीरानित्यत्वे हेतुत्वमुक्तम् । अनाशिनोऽप्रमेयस्येति पदद्वयमात्मनित्यत्वाख्यसाध्यतद्हेतुपरतया व्याख्याति आत्मा त्विति । नित्यत्वस्य नाशानर्हत्वेन शिरीकरणात् नित्यस्य अनाशिनः इत्यनयोरपुनरुक्तिः ; स्थूलसूक्ष्मनाशविहाभिप्रायाद्वा । असिद्धो हेतुः, आत्मनोऽप्यसम्भिदास्ते प्रमाविषयत्वादित्यत्राह न ह्यात्मेति । प्रमेयत्वपर्युदासः प्रमेयैकस्वभावशरीरादिव्यावर्तन-

‘एतत् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः’ (गी. १३. १.) इति । न चानेकोपचयात्मक-
आत्मोपलभ्यते, सर्वत्र देहे ‘अहमेदं जानामि’ इति देहस्य चान्यस्य च प्रमातृत्वैकरूपेणो-

मुखेन प्रमातृत्वपर्यवसितः, नचोऽत तदन्यवाचित्वात् । एवमेव हि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेको वक्ष्यत इत्याह
तथा चेति । एतेन ज्ञानाविषयत्वमत्र (मात्रं) व्याकुर्वन्निरस्तः । प्रमेयत्वं चात्र भोग्यत्वपर्यवसितम् ।
तद्व्यतिरेकश्च पूर्वोक्तकर्मफलभोगार्थत्वरूपहेतुव्यतिरेकरूपो (रूपेण) भोक्तृत्वपर्यवसितः । ततश्चायं पूर्वोक्त-
हेत्वन्तरद्वयव्यतिरेकस्यापि प्रदर्शनार्थं इति मत्वा तयोरपि व्यतिरेकमाह न चेत्यादिना । सावयवत्वे
योग्यानुपलब्धिमाह सर्वत्रेति । सर्वशब्दोऽत देहांतकात्स्थिरपरः । तेनाणोरप्यात्मन ‘पादे मे वेदना,
शिरसि मे सुखम्’ इत्यादिसुखदुःखनिमित्ततत्तदवयवावच्छिन्नव्यवहारदशायामपि निरवयवत्वोपलब्धिरुक्ता ।
यद्वा देवादिरूपेण विचित्रप्रकरेष्वनन्तेषु देहेषु कचिदपि देहे देहिनासावयवत्वं नोपलब्धमित्यर्थः ।
अहमित्येकवचनमेकस्मिन् देहेऽभिमनुरात्मन एकत्वं सूचयति । यद्यात्मा सावयवस्यात्, तदा वयमिति
(अवयवोऽहमिति) कदाचिदुपलभ्येत, प्रत्येकं तदवयवानामपि चैतन्यस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात् ।
सावयवत्वे ब्रह्मवयवसङ्घातरूपोऽवयविरूपो वा स्यात्, उभयथाऽप्यवयवगतिविशेषगुणमन्तरेण न तत्र विशेष-
गुणसिद्धिः । किञ्चादिप्रतिपत्तिरिति प्रत्येकमसिद्धाऽपि मदशक्तिः पाकविशेषात् रसविशेषादिवत् प्रत्येकं जायते ।
शक्तेश्चाप्यनुयोज्यत्वेऽपि विशेषगुणेष्वयं नियमो दुस्त्यजः ज्ञानस्य द्रव्यत्वपक्षेऽप्येवमेव, निष्प्रभसमुदाये
सप्रभत्वयोगवत् । एवंच सति समाजवदेकस्मिन् देहे (देहिनि) मिथः कलहासूयेभ्यामिन्द्राणामुग्रहादयो-
ऽप्युपलभ्येरन् । समुदायावयवविनोश्चातिपीडायामवयवव्यतिरिक्तयोरभावादवयवानामेवानुभवितुं स्यात् ।
तथा सति पाण्याद्यवच्छिन्नात्मावयवानुभूतं तदन्योऽवयवो न प्रतिसन्दधीतेति दक्षिणहस्तेन मथैव स्पष्टं
वामहस्तेन पुनः स्पृशामि इत्यादिप्रतिसन्धानं न स्यात् । न चात्मावयवानामाशुतरसञ्चारात् तदुपपत्तिः,
आत्मनश्चूर्णपुञ्जकल्पवत्प्रसङ्गेन सङ्घातविशेषस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गात् । न च वल्लाद्विषु मृगमदवासनेव
अन्यवासनासंक्रमः, मात्मानुभूतस्य गर्भस्थेनापि स्मरणप्रसङ्गात् । न च भेदाभेदात् सर्वोपपत्तिः, तस्यैव
व्याघातादिदुःखत्वस्य शरीरकमप्यादिषु प्रपञ्चितत्वात् । तदेवम् अहमित्येकत्वेनोपलम्भो
निरवयवत्वमन्तरेण नोपपद्यते । एतेनार्थात् देहेन्द्रियप्राणानामप्यात्मत्वं निरस्तं वेदितव्यम् । तथाहि—
न हि पाण्याद्यवत्त्वोऽवयवव्यति, सत्कार्यवादस्यापनात् । न च पाण्यादय एवात्मानः, प्रत्येकमहंत्वाद्य-
भावात्, अविवादनियमासंभवाच्च । न चात्र परस्परोपकार्योपकारकभावाभिमानः सुवचः । अत एव
च न तत्समुदायः । एवमिन्द्रियग्रामे, प्राणाख्यसङ्घातेऽपि इति । देहस्य चान्यस्य चेति ।
गृहक्षेतादितुल्यो ममेदम् इति देहस्येदं ग्रहः । स्थूलोऽहम् इत्यादिकं तु प्रबुद्धस्यापृथक्सिद्धेः,
अप्रबुद्धस्य तु आन्येति न कश्चिद्दोष इति भावः । प्रमातृत्वेति । विमर्शदशायां प्रमेयस्याप्यात्मनः
प्रमातृत्वेनैव हि सर्वदा विषयग्रहणवेलायां स्फुरणम् । ‘अज्ञासिधम्’ इत्येवमादिरूपेण अन्यदाऽपि
प्रमातृत्वं परामृष्टम् । आत्मग्रहणेऽपि ‘मां जानामि’ इति प्रमातृत्वमपि सुस्थितमेवेति भावः ।
एकरूपेणेति । सावयवत्वे कस्यचिदवयवस्य कदाचित्प्रमातृत्वेऽन्येषां चाप्रमातृत्वेन स्फुरणं स्यात् ।

पलब्धेः । न च देहादेरिव प्रदेशभेदे प्रमातुराकारभेद उपलभ्यते । अत एकरूपत्वेन अनुपचयात्मकत्वात् प्रमातृत्वात् व्यापकत्वाच्च आत्मा नित्यः । देहस्तु उपचयात्मकत्वात् , न ह्यनेकेषां चेतनानामवयवानां प्रमाप्रसरयौगपद्यनियमोऽस्तीति भावः । अथ पूर्वोक्तमेव मुखभेदेन साधयन् विजातीयसङ्घातात्मकत्वे योग्यानुपलब्धिं चाह नचेति । पाञ्चभौतिकेषु देहादिषु तत्तद्भूतांश-भूतत्वगुह्यसादौ तत्तद्भूतप्रयुक्ताकारभेद उपलभ्यते ; नैवं प्रमातरि । तथा च श्रूयते, “कृत्स्नः प्रज्ञान-घन एव” (बृ. ६. ५. १३) इत्यादि । यद्वा आकारभेद इति पाणिपादादिसन्निवेशभेदो विवक्षितः । तदेवमात्मनो नित्यत्वे देहस्य विनाशित्वे च प्रत्येकं हेतुचतुष्टयं श्लोकद्वयसिद्धं सुखप्रहणाय सङ्कल्प्य दर्शयति—अत इति । **एकरूपत्वेन—अभूतसङ्घातात्मकत्वादित्यर्थः । **अनुपचयात्म-कत्वात्**—निरवयवत्वादित्यर्थः ।**

नन्विदमविलम्बमपि हेतुजातमनुपपन्नम् ; तथा हि—तत्तासङ्घातरूपत्वस्य निरवयवत्वस्य च रूप-रसादिभिर्महदादिभिश्चानैकान्त्यम् ; प्रमातृत्वं च यदि कर्मफलभोक्तृत्वं विवक्षितम्, तदानीम् असाधारणानैकान्त्यम्, सकलसपक्षविपक्षव्यावृत्तेः । तत्र चेश्वरादेरपि पक्षीकारे भागासिद्धिश्च । यदि प्रमाश्रयत्वमालं विवक्षितम्, तदा सर्वप्रमातृपक्षीकरणे पूर्ववदसाधारण्यम् । जीवमात्रपक्षीकारे त्वीश्वर-नित्यत्वस्यापि दृढाभ्युपगमाभावात् तस्मिन् दृष्टान्ते संदिग्धसाध्यवैकल्यादिदोषः । व्यापकत्वं च यदि सर्वव्यापकत्वम्, तदा स्वरूपासिद्धिः ; प्रत्येकं क्षेत्रज्ञानामणूनां तदभावात्, ईश्वरापेक्षया व्याप्यत्वाच्च । यदि कतिपयव्यापकत्वम्, तदा शलाकाशादिभिरेवानैकान्त्यम् । शरीरानित्यत्वसाधकं सावयवत्व-मपीश्वरदिव्यविग्रहाभरणायुधादिशेषैः । एवं कर्मफलभोगार्थत्वं च यदि तद्वेतुत्वम्, तदा ईश्वरजीवस्व-रूपादिभिः पूर्ववदनेकान्त्यम् । यदि तदर्थमुत्पन्नत्वम्, तदा व्यर्थविशेषणत्वम् ; उत्पन्नत्वमालेण व्याप्तिरसिद्धेः । सङ्घातरूपत्वमपि सावयवत्ववदनैकान्तिकम् । व्याप्यत्वं च यदि सर्वापेक्षया तदा त्वसिद्धिदोषः । न हि शरीरादिकं पर्वतादिभिर्व्याप्यते । अप्रसिद्धत्वं च हेतोः, कुतचिदपि तस्या-भावात् । यदि कतिपयापेक्षया, तदा ईश्वरव्याप्यैर्जीवदिव्यमङ्गलविग्रहादिभिरेकान्त्यम् । यदि जीवव्या-प्यत्वमिति विशेष्येत, तदा नित्यसूरीविग्रहविशेषादिभिः प्रकृत्यादिभिश्च प्राग्बद् व्यभिचारः । एतेन क्षेत्रज्ञव्याप्यत्वमित्यपि निरस्तम् । यदि पुनरव्यापकत्वं विवक्षितम्, तदाऽणिमाद्यैश्चयैवयोगिप्रभृतिशरीरेषु स्वरूपासिद्धिः, तच्छरीराणां शिलाद्युन्मज्जननिमज्जनादेरपि योग्यत्वात् इति ।

अतोच्यते—असङ्घातत्वनिरवयवत्वयोस्तावत् अर्जुनादिबुद्ध्या घातकतयाप्रस्तुतशलाङ्ग्याद्यधीन-विनाशनिवृत्तेःसाध्यत्वात् न महदादिभिरेकान्त्यम् । द्रव्यत्वेन विशेषणात् नामयादिनाश्यरूपादिभिरेकान्त्यम् । एवं प्रत्यक्षादिसिद्धनाशकनिषेधे महदादिवत् केवलमीश्वरसङ्कल्पादिना नाशः शङ्क्येत, तदपि श्रुत्यैव प्रतिषिध्येतेति भावः । प्रमातृत्वस्य भोक्तृत्वपर्यवसाने कर्मफलभोगार्थत्वरूपप्रमेयत्वनिषेधमु-खेनानुत्पत्तिरर्थवसितत्वात् अनुत्पन्नत्वस्य च नित्यत्वेन व्याप्तिरसिद्धेः आत्मस्वरूपानुत्पत्तेश्च शास्त्रसिद्धत्वाच्च कश्चिदोषः । प्रमाश्रयत्वमात्रस्य हेतुत्वे त्वीश्वरो दृष्टान्तः । तत्र साध्यसन्देहो न त्वेवाहम् इत्यस्य

व्याख्यानदशायां निराकृतः । व्यापकत्वस्य प्रयोगस्तु पूर्वमस्मद्व्याख्यातप्रकारेण शस्त्रादिविषयतया पठितव्य इति न तत्रापि दोषः । शरीरानित्यत्वसाधनेषु च सावयवत्वभूतसङ्घातत्वयोः प्राकृतत्वे सतीति विशेषणान्न व्यभिचारः । एतदर्थं हि इमे देहाः इत्युक्तम् । कर्मफलभोगार्थत्वमपि तदर्थमुत्पन्न-
त्वमेव ; न च व्यर्थ(र्थ)विशेषणम्, मुक्तात्मज्ञानविकासस्य व्यवच्छेद्यत्वात् । न हि सोऽनुत्पन्नः, प्राक् अभावात् । निवृत्ते प्रतिबन्धके करणनिरपेक्षस्वरूपाधीनोत्पत्तित्वमात्रेण हि स्वाभाविक उच्यते ; न त्वनुत्पन्नत्वेन । “दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ।प्रकाश्यन्ते न जन्मन्ते नित्या एवात्मनो हि ते” (वि. घ. १०४) इत्यादिकं त्ववबोधोपादिसवरूपस्यानुत्पन्नतामाह, न तु तद्विकासस्य । अथवाऽवस्थारूपत्वेन तस्योत्पन्नत्वं मा भूनाम (मा नाम पृथग्विचिन्त्यताम्) । तदवस्थावस्थितस्य व्यवच्छेदाय विशेषणं स्यात् । अस्तु वा विशेषणनिरपेक्ष्यम् ; तथाऽप्युत्पन्नत्वमात्रेणानित्यत्वं तावत् सिद्धम्, अज्ञातोत्पत्तिषु केषुचिच्छरीरेषु हेत्वसिद्धिशङ्कापरिहारः कर्ममूलत्वप्रदर्शनेन क्रियते । कर्मावसान-
विनाशित्वस्य वा साध्यत्वात् तदौचित्याय चेदं विशेषणं सार्थम् । व्याप्यत्वं च शस्त्राद्यपेक्षया विवक्षितम् । साध्यं च तदधीनविनाशित्वमिति न कश्चिद्दोषः । ननु यो यद्याप्यः स तदधीनविनाश इति न व्याप्तिः, ईश्वरव्याप्यैः प्रकृतिपुरुषकालादिभिरनैकान्यादिति चेत् ; योग्यत्वस्य साध्यत्वात् तत्रापि तत्सङ्घा(संभ)वात् । ईश्वरनित्येच्छापरिग्रहादेव हि तन्नित्यत्वम्, अन्यथा यदि ईश्वरो जीवादिसवरूपमपि संजिहोषेत्, कस्तस्य शासिता ? तर्हि जीवाकाशादिव्याप्यैस्तदधीननाशरहितैः शरीरादिभिर्व्यभिचार इति चेत्, तेषामपि तन्नाशत्वयोग्यत्वात् । तन्नाशकर्ता ईश्वरस्तु न तत्र जीवादीन्युप-
करणीकरोतीति विशेषः । तत्रैव प्रयोगः—शरीरादि शस्त्राद्यधीनविनाशयोग्यम्, तद्याप्यत्वात् । यत् यद्याप्यं तत् तदधीनविनाशयोग्यम् इति । यद्वा तिष्ठतु सामान्यव्याप्तिः । शस्त्रादिनाशत्वमेव साध्यम्, शस्त्रादिव्याप्यत्वादित्येव च हेतुः ; यत् शस्त्रादिव्याप्यं तत् शस्त्रादिनाशम्, यथा कदलीकाण्डादीति । न चाकाशादि शस्त्रादिव्याप्यम्, सूक्ष्मत्वे सति अनुप्रवेशस्य विवक्षितत्वात्, सूक्ष्मत्वस्य^१ चाल-यत् यत् प्रतिहन्ते, तत्राप्रतिहतत्वं तत्सूक्ष्मत्वमिति निष्कर्षात् । योगिप्रभृतिशरीराणां तु शस्त्रादिव्याप्यत्वमेव परिणामविशेषादेर्निवृत्तम् । अतस्तदधीननाशाभावः । शस्त्राद्यपेक्षया व्याप-
कत्वमेव तेषामिति तैर् व्यभिचारः । ततोऽपि सूक्ष्मतरैरीश्वरसङ्कल्पस्वसङ्कल्पादिभिस्तु तन्नाशः । एतेन शस्त्राद्यादिप्रतिबन्धकौषाद्यनुग्रहीतशरीरवृत्तान्तोऽपि व्याख्यातः ; औषधादिभिस्तत्र प्रवेशप्रतिबन्धात् । तस्मात् सिद्धमष्टावपि हेतवोऽष्टदिग्विजयिनः इति ।

१ नन्वाकाशापेक्षया शस्त्रं सूक्ष्ममेव अल्पपरिमाणत्वादित्यत्राह सूक्ष्मत्वस्य चेति । तत्प्रति-
घातकत्वे सति तेनाप्रतिहत्यमानत्वं तत्तत्सूक्ष्मत्वम् । द्वयोः पाषाणयोः मिथः प्रतिघातकत्वेऽपि कस्यचिन्न सूक्ष्मत्वम् । अतोऽप्रतिहतत्वमपि निवेश्यम् । आकाशाप्रतिहतत्वात् पुनश्च शस्त्रस्य सूक्ष्मत्वापत्तिरिति तत्प्रतिघातकत्वस्यात्र विवक्षा । स्वप्रतिघातकशस्त्रादिव्याप्यत्वरूपहेतोरकाशो
अभावाच्च व्यभिचारः ।

शरीरिणः कर्मफलभोगार्थत्वात्, अनेकरूपत्वात्, व्याप्यत्वाच्च विनाशी । तस्मात् देहस्य विनाशस्वभावत्वात् आत्मनो नित्य[स्वभाव]त्वाच्च उभावपि न शोकस्थानमिति, शस्त्रपातादिपरुषस्पर्शान् अवर्जनीयान् स्वगतान् अन्यगतांश्च धैर्येण सोढ्वा अमृतत्वप्राप्तये अनभि-संहितफलं युद्धारूपं कर्माऽऽरभस्व ॥ १८ ॥

य एने वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९
एनम्—उक्तस्वभावमात्मानं प्रति, हन्तारं हननहेतुं कमपि यो मन्यते; यश्चैनं

ननु किमर्थमिह लोकसिद्धे शरीरानित्यत्वं प्रसाध्यते । केवुचिच्छरीरेषु प्रत्यक्षत एव नाशो दृष्टः । अविनेष्टेषु भीष्मादिशरीरेष्वपि तत्तुल्यतया नाशित्वं निश्चितमेव । अन्यथा शत्रून् प्रति शस्त्रादिकमपि न प्रहीयेत् । स्वयमपि शत्रुशस्त्रादिकं न निवारयेत् । अतः शरीरानित्यत्वस्य संप्रति-पन्नत्वात् संदिग्धे च न्यायापेक्षणात् निरर्थकमिह सावयववायुनुमानचतुष्टयम् इति ।

अलोच्यते—प्रथमं तावत् आत्मनित्यत्वानुमानानां—यत् शस्त्राद्यधीनविनाशम्, तत् सावयवं यथा शरीरमिति व्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनमेकं प्रयोजनम् । तत् एव देहात्मनोर्विरुद्धधर्मप्रपञ्चनेन भेदस्याप्रनं द्वितीयम् । शस्त्रादिनिवारणरसायनसेवादिभिर्नित्यत्वमपि किं संभवेदिति संदेहापाकरणं तृतीयम् । एवं देहानां नाशतद्वेदोत्प्रेरकव्यभिचित्वप्रतिपादनेन स्वदेहवैराग्यजननं चतुर्थम् । परदेहेषु च स्वत्यैकत्यैव नाशहेतुत्वभ्रमनिरसनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण स्वतन्त्रकर्तृत्वाभिमानक्षालनं पञ्चमम् । नाशहेतौ सति अवश्यं नश्यतीति प्रतिपादनात् फलमित्यन्विहितकर्मानुष्ठानादिना अत्यन्तनाशस्यापि संभावनाद्योतनं षष्ठम् । नधर स्वभावत्वादशोचनीयत्वं सप्तमम् । शीघ्रं मोक्षसाधने प्रवर्तितव्यमित्यष्टमम् । एवं यथोचितमन्यदपि भाव्यमिति ।

तस्माद्युध्यस्व भारत इत्यत्र तस्मादित्यस्य व्याख्यानं देहस्येत्यादि, न शोकस्थानमिति-त्यन्तम् । मात्रास्पर्शास्तु इत्यादिश्लोकद्वयप्रतिपादितेन द्वन्द्वतितिक्षारूपपरिकरेणामृतस्वरूपफलेन च पूरयन् आह शस्त्रेति । अत्र परगतान् प्रति शोचतः स्वगताभिधानं मर्मोद्घाटनेन मानजननार्थम् । शास्त्रीयत्वादेव हि स्वगतमपि दुःखं सख्यते, तथा अमृतममृतमिति सोढव्यमिति प्रदर्शनार्थं च । युद्धस्यानीप्सितराज्यादिशुद्रभोगान्तरप्रधानकृतव्युदासाय प्रकरणाभ्युक्तमेव फलमुचितमिति अमृतत्व-प्राप्तये इत्युक्तम् । धात्वर्थस्य पराभिमतं करणतयाऽन्वयमपाकुर्वन् युध्यस्वेत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थौ विविच्याह युद्धारूपं कर्माऽऽरभस्वेति । अयमर्थः सेश्वरामीमांसायां () प्रपञ्चितोऽस्माभिः ॥ १८ ॥

अथ अविनाशि तु इति श्लोकेनोक्तं नैनं छिन्दन्ति इति प्रपञ्चयिष्यमाणं शस्त्रादीनामा-त्मनश्च हन्तृत्वहन्तव्यत्वाद्योग्यत्वं तद्विपर्ययेदिनिन्दया द्रढयति य एनमिति । सामानाधिकरण्यभ्रम-निरासायोक्तं—प्रतीति । हन्तारम् इत्यस्य तुचन्तत्वात् एनमिति द्वितीया, 'न लोकाव्ययनिष्ठाखल्य-तृनाम्' (अष्टा. ३. ३. ६९) इति कृयोगषष्ठीनिषेधान् । हननहेतुमिति । प्रत्ययस्यात् हेतुमात्रविव-क्षेति भावः । न कश्चित्कर्तुमर्हति इति पूर्वोक्तवत् पदार्थविवक्षया पुलिङ्गत्वोपपत्तिरिति ज्ञापनायोक्तम् — कमपीति । छेदनादिहेतुषु कश्चिदपीत्यर्थः ।

केनापि हेतुना हतं मन्यते ; तावुमौ न विजानीतः, उक्तं हेतुभिरस्य गित्यत्वादेव एनमयं न हन्ति

ननु “हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥” (क. १. २. १९) इत्यस्य कठवल्लीवाक्यस्योपद्रव्हरूपोऽयं श्लोकः । तस्य च वाक्य-
स्याऽऽत्मनो हन्तृत्वहन्तव्यत्वनिषेधार्थत्वम्, “कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” (ब. २. ३. ३३) इत्यधिकरणभाष्ये
पूर्वपक्षिणोक्तम् । सिद्धान्ते च, “यदुक्तं हन्ता चेन्मन्यते इत्यादिना हननक्रियायामकर्तृत्वमात्मनः श्रूयत
इति” एवमनूय, “तदात्मनो नित्यत्वेन हन्तव्यत्वाभावादुच्यते” इति परिहृतम् । तत् कथमत एनं
हन्तामित्यादिना स्वरससिद्धसामानाधिकरण्यादिमङ्गेन हननहेतुं कमपीत्यध्याहस्य व्याख्यायते ? ॥

उच्यते । न तावदत्र शारीरकभाष्यविरोधः, ऐकार्थ्यात् । अत्र हि यस्य कस्यापि हेतोरात्महननहेतुत्वं
नास्तीत्युक्तम् । तथा सति आत्मनोऽप्यात्महननहेतुत्वं नास्तीत्युक्तं भवति । एवंचात्र सामान्योक्तस्य
विशेषनिष्ठतामभ्युपेत्योक्तं शारीरके । न तत्र (चात्र) सामानाधिकरण्याभ्युपगमः, आत्मनो हन्तारमिति
वैयधिकरण्येऽपि फलितोक्तेः । तत्र ह्यपेक्षितपदान्तरस्य योग्यविभक्त्यन्तयाऽध्याहारः । अत्र तु सामा-
नाधिकरण्यादपि, क्रियाकर्मणोराकाङ्क्षादिमतोः परस्परान्वय एव स्वारसिकः । सामान्यविषयत्वे च
प्रकरणौचित्यम् । आत्मनो हन्तृत्वनिषेधरूपविशेषोपसंहारस्तु वेदाविनाशिनम् इति श्लोके भविष्यति ।
तस्मात् अयमिति शब्दस्य भिन्नार्थत्वादिकमपि न दोषायेति सिद्धम् ।

प्रतिज्ञान्तरत्वभ्रमव्युदासायाह उक्तैरिति । अस्य नित्यत्वादिति । तत्कार्यशक्तमपि न हि
तदयोग्ये प्रवर्तत इति भावः । ^१एनम् इति पूर्ववाक्यादनुरूप्योक्तम् । अत एवचेति । अयोग्यतया
हेत्वभावे तत्क्रियाविषयत्वरूपफलाभाव इति भावः । अयं हननहेतुः, अयमात्मा इत्युभयत्र अयं-
शब्दप्रयोगात् तन्त्रेणोचरितोऽयं शब्दो हन्ति, हन्यते इत्यनयोर्विवक्षाभेदात् कर्तृकर्मसमर्पक इति

१ अस्य श्लोकस्याऽऽत्मनोऽविनाशित्वनिराकरणमध्वरतत्वात् न सांख्यमतरीत्या कर्तृत्वनिषेध-
परत्वम् । एतत्समानार्थकत्वात् कठश्रुतिरपि अस्मिन्नात्मकरीव । कर्तृत्वनिषेधारश्च, य एनं वेत्ति
कर्तारमित्येवोच्येत । हननकर्तृत्वनिषेधात् अन्वकिञ्चित्कर्तृत्वमस्तीत्येव ज्ञायते । अतः सांख्यप्रति-
कूलमेवैवम् । एवञ्च श्लोके यत् कर्तृत्वमस्ति, तदपि एतन्-भोजनादिकर्तृत्ववत् आत्मनिष्ठमेवेति
तदाभावस्यात्मनि दुर्बलत्वात्, एनमित्यस्य हन्तारमित्येतद्विरोधपर्यं परित्यज्य हन्तारमिति हनन-
क्रियाकर्मतयाऽन्वय इष्यते । तथा चात्महननकर्तारं यो वेत्तीत्यर्थः । हननं नाज्ञानम् । अत एव
हन्तमानं शरीरे इत्युच्यते । घटादिनाशनकर्तृत्वेऽप्यात्मनः आत्मज्ञानकर्तृत्वं नास्ति । एवमेवार्थ-
वर्णनसंभवेऽपि, हेतुसामान्यनिषेधसंभवे विशिष्य कर्तृनिषेधो मा भूदिति हन्तारमित्यस्य हननहेतु-
मित्यर्थ उच्यते । हननहेतुं वेत्ति, हननहेतुविषयकज्ञानान्नित्यकौ कस्यचित् हननहेतुत्वज्ञानवानिति
अध्याहारं विनैव लिख्यति । एनमात्महननहेत्वभावे उक्ते, हेत्वभावादेषाऽऽत्मानाशः, न तु स्वयं
नाशायोद्यत्वादिति न प्रन्तव्यमिति, यच्चैनं मन्यते हनमित्युक्तम् । नाशयोग्यतैव नेति भावः ।
हेत्वभावोक्तिः फलोभावप्रयुक्तैवेति कथितं भवति । उत्तारार्थे अयमितिपदं हन्तृत्वेन मतं हतत्वेन
मतञ्च वकीति सर्वसंमतम् । एनमिति कर्मानुबन्धः । सामान्यनो हननकर्तृत्वस्य वा हननहे-
तुत्वस्य वा निषेधायोगात् । हन्तारमित्यस्य २३ नैनमिति श्लोको विवरणम् ; हतमित्यस्य अचछेद्य
इति २ । श्लोकः । २ एनमित्यनुरूप्येत्युक्त्या, एनमयं न हन्तीति भाष्यपाठ इति ज्ञायते ।

अस्यायं हननहेतुर्न भवति । अत एव चायमत्मा न हन्यते । हन्तिधातुरप्यात्मकर्मकः शरीरवियोगकरणवार्त्ता^१ । “न हिंस्यात् सर्वा भूतानि”, “ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इत्यादीन्यपि शास्त्राणि अविहितशरीरवियोगकरणविषयाणि ॥ १९ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

२०

उक्तैरेव हेतुभिर्नित्यत्वेनापरिणामित्वादाल्मनो जननमरणादयः सर्व एवाचेतनदेहधर्मा

भावः । कथं तर्हि मनुष्यं हन्ति इत्यादिप्रयोगः । न ह्यसौ शरीरमातहतनविषयः, मृतशरीरघातकेषु पितृहा मातृहा इत्यादिप्रयोगोपकोशाद्यभावात् । मनुष्यादिशब्दाश्चात्मपर्यवसिता इति नस्तिद्वन्द्वान्तः । मां जिघांसति इत्यादिप्रयोगेषु व्यक्तमेव हन्तेरात्मकर्मकत्वम् । अतो हिंसायोग्यश्चेतन एव हन्तिधातोः कर्मभूतः । तथा सति नायं हन्ति न हन्यते इत्युक्तमुभयमपि नोपपद्यते इत्याशङ्क्याऽऽह हन्तिधातुरिति । आत्मकर्मकं इत्यनेन शङ्कासूचनम् । सत्यमात्मकर्मक एव स्वतो हन्तिधातुः, न तु [तत्] तत्स्वरूपप्रच्युतिपतिपादकः ; किंतु मारणपरः । तथैव हि लोकवेदयोः प्रयोगः । मारणं च शरीराद्विश्लेषणात्मकम् । ‘मृद् प्राणत्यागे’ इति चानुशिष्यत इति भावः । एवं लोकप्रयोगो निर्व्यूढः । ‘न हिंस्यात् सर्वा भूतानि’ इति शास्त्रप्रयोगस्य कोऽर्थः ? स चास्तु यः कश्चित् । स तावत् सामान्यतो विशेषतश्च निषिद्धत्वादकर्तव्य इत्याशङ्क्याह न हिंस्यादिति । पर[भि]मतप्रक्रियया उत्सर्गापवादव्यावाहारा, स्वमतेन विहितशरीरवियोगकरणस्य पशुशलुप्रभृतीनामपि हिततमत्वेन हिंसात्वस्यैवाभावाद्भेदेति भावः ॥ १९ ॥

अथ विपश्चित् इत्यधीतस्य अत कदाचित् इत्येकपदमात्रविशेषितस्य ‘न जायते’ इति कठबह्वी-श्लोकस्य पौनरुक्त्य-प्रत्यक्षविरोधादिदोषमाशङ्क्याह उक्तैरेवेति । एतेन प्रतिज्ञामात्रत्वशङ्का परस्ता । नित्यत्वेनापरिणामित्वादिति । अविनाशत्वेन विकारमात्रस्यापि निरस्तत्वादित्यर्थः । तथाहि-विनाशो नाम पूर्वावस्थाप्रहारूपनामान्तरभजनाहर्वावस्थान्तरापत्तिः । यथा घटादिद्रव्यस्य कपालाद्यवस्था ; तदवस्थौमसुर्यं च तस्या अपक्षयः । सैव कपालाद्यवस्थस्य तस्यैव द्रव्यस्योत्पत्तिः । एवं परिणामवृद्ध्यादिकमुदाहरणीयम् । वक्ष्यति चेममर्थम्, जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्यत । अतो विनाशित्वनिराकरणेन जनादिकमप्यर्थतो निरस्तम् । सर्व एवेत्यपौनरुक्त्यार्थमुक्तम् । एवकारोऽत अपिशब्दसमानार्थः । न केवलं हन्तव्यत्वमात्रमेव नास्ति ; अपि तु जन्यत्वादिकमपीत्युपनुरक्तिरिति भावः । देहधर्मा इति हन्यमाने शरीरे इति सूचितजननमरणादिव्यवहारविषय उक्तः ; तत् हेतुः अचेतनेति । जननादयो देहधर्मा आत्मनो न सन्तीत्युच्यत इत्यात्मनि देहधर्मान् प्रत्यक्षादिनाऽभिमत्यमानायाजुन्याय, ‘न जायते’ इत्युपनिषन्मन्त्रेणैव यथावस्थिताकारो विविच्याभिधीयते ; न तु देहसंयोगवियोगलक्षणजननमरणप्रति-

१ शरीरवियोगकरणेति, अविहितशरीरवियोगकरणेति च भाष्यं परमतरीत्या मारणार्थकत्वम् उत्सर्गापवादव्यायञ्च स्वीकृत्य । तदपि मारयतीत्यादौ तथैव निर्वाहत्वात् । हन्तीत्यत्र तु अन्योऽपि निर्वाहोऽन्यत्र (२-३१) भाषितः ।

न सन्तीत्युच्यते । तत्र जायते, क्षियते इति वर्तमानतया सर्वेषु देहेषु सर्वैरनुभूयमाने जन-
नमरणे कदाचिदस्यात्मानं न स्पृशतः । नायं भूत्वा भविता वा न भूयः—अयं कल्पादौ भूत्वा
भूयः कल्पान्ते च न न भविता ; केषुचित्प्रजापतिप्रभृतिदेहेष्वागमेनोपलभ्यमानं कल्पादौ
जननं कल्पान्ते च मरणभात्मानं न स्पृशतीत्यर्थः । अतः सर्वदेहगत आत्मा अजः ; अत एव
नित्यः । शाश्वतः—प्रकृतिवद्विशदसततपरिणामैरपि नान्वीयते, पुराणः—पुराऽपि नवः ;
सर्वदा अपूर्ववदनुभाव्य इत्यर्थः । अतः शरीरे हन्यमाने न हन्यतेऽयमात्मा ॥ २० ॥

क्षेपः क्रियत इत्यर्थः । वाशब्दश्चार्थाः । श्लोकस्य पदानां पौनरुक्त्यपरिहाराय वर्तमानादिनिर्देशसिद्धां व्यवस्थां
ध्यञ्जयन् आह तत्रेति । ननु कदाचिदित्यनेन वर्तमानकालविवक्षायां वैयर्थ्यम्, लकारेणैव गतार्थत्वात् ।
भूतमविवक्ष्यतोऽसंग्रहे वर्तमाननिर्देशो न सङ्गच्छत इत्याशङ्क्योक्तम् वर्तमानतयेत्यादि । तत्तत्कालीनैः
पुरुषैस्तेषुतेषु देहेषु जायते क्षियते इति वर्तमानतयैव हि जननमरणयोरनुभवः । अतस्तदपेक्षया वर्तमान-
निर्देशोपपत्तिः । तेन कल्पाद्यन्तर्गतिरिक्तः समस्तः कालः कदाचिदिति संगृहीत इति भावः । भूत्वा
इति पूर्वकालनिर्देशाभिप्रेतमाह कल्पादाविति । तत्र भूयश्शब्दः कल्पान्तपरः । भूत्वा भविता इत्य-
नयोः क्रिययोः प्रत्येकं नञन्वयभ्रमव्युदासायोक्तम् न न भवित्येति । भूत्वा न भवितेति विशिष्टं नञ-
न्तरेण प्रतिषिध्यते । ननु नायं भूत्वा इत्यादिकं किमर्थमुच्यते ? न जायते इत्यादिनैव संग्रहीतुं
शक्यत्वादित्याशङ्क्याह केषुचिदिति । अयं भावः—कालविशेषे देहविशेषेण सृष्टिप्रलयविशेषः श्रूयते । स च
न देहसंबन्धतद्वियोगमालम्, “तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्याम्” (ना, १. ४) इति कण्ठोक्तेः, प्राक्
सृष्टेः एकत्वावधारणात्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तेः एकस्यैव बहुभवनसङ्कल्पादेश्चेति जीवस्व-
रूपोत्पत्तिनाशावेवाभ्युपगन्तव्याविति त्रिविधानामनन्तराद्यन्तरेण विवक्षायाः निवृत्तिरिति भावः—नायं भूत्वा इत्यादि
उक्तम् । तत्र चैवमुत्तरम्—जीवानां विसृष्टिर्नाम सदेहीकरणेन विक्षेपः । प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणं नामरूप-
विभागाभावात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकस्य ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्वस्तुशरी-
कतया परिणामात् । अत एव बहुभवनसङ्कल्पाद्युपपत्तिश्च । अतः कल्पाद्यन्तयोरपि ज्ञानसङ्कोचविकास-
करदेहविक्षेपसंश्लेषमालम्बेन, न पुनः स्वरूपोत्पत्तिः इति । अजो नित्यः इत्यनयोः पूर्वोक्ताथस्य
सङ्कलप्य निगमनरूपतया, तत्तत्कालेषु जन्मादिनिषेधेन सर्वदेहगतात्माज्ज्वादिविवक्षया वा अपौनरुक्त्यमित्य-
भिप्रायेणाह अतस्सर्वदेहगत इति । अतएव नित्य इति । उत्पत्तिरहितत्वावाशिर्वरहित इत्यर्थः । सृष्ट्य-
वस्थागतस्थूलपरिणामानामात्मनि निरस्तत्वात् प्रलयाद्यवस्थागतसूक्ष्मपरिणामनिरासपरः शाश्वतशब्द इत्यभि-
प्रायेणाह प्रकृतिवदिति । पुराणशब्दमपि ‘अक्षरसाम्यान्निर्भूयात्’ इत्युक्तन्यायेन निर्वर्तितं पुराऽपि
नव इति । किमिदं पुराऽपि नवत्वम्, अनुत्पन्नस्य कदाचिदपि नवत्वायोगात् । उत्पन्नत्वेऽपीदानीमपि
नव इति वा परस्तादपि नव इति वा वक्तव्यम्, पुरा नवत्वस्याविसयनीयत्वादित्याशङ्क्याह सर्वदेति ।

१ पूर्वाधेवाक्यत्रयोक्तम् अजोनित्यः शाश्वतः इति संगृहीतम् । पुराण इति संगृहीत-
विवरणं चतुर्थपाद इत्यपि स्यात् । शांकरे शाश्वत इत्यपेक्षयाभावः, पुराण इति वृद्धयभावः, नहन्त्यत
इति परिणामाभाव इत्युक्तम् । माध्वे पुरं शरीरम् अणतोति पुराण इति । इदं तु भाष्यं प्रगुणम् ।

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनसज्जव्ययम् । कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१
एवमविनाशित्वेनाजत्वेन व्ययानहम्भेन च नित्यमेवमात्मानं यः पुरुषो वेद, स
पुरुषो देवमनुष्यतिथिर्कृत्यावशरीरावस्थितेष्व२१सु कम्प्यात्मानं कथं घातयति ? कं वा कथं
हन्ति । कथं नाशयति ; कथं वा तत्तन्व्योजको भवतीत्यर्थः । एतान् आत्मनो घातयामि हन्मी-
त्यनुशोचनमात्मस्वरूपयाथात्म्याज्ञानमूलमेवेत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

यद्यपि नित्यानामात्मनां शरीरविश्लेषमात्रं क्रियते—तथाऽपि रमणीयभोगसाधनेषु
शरीरेषु नश्यत्सु तद्वियोगरूपं शोकनिमित्तमस्त्येवेत्यत्राह—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यप्यानि संयाति नवानि देही ॥

२२

धर्मयुद्धे शरीरं त्यजतां त्यक्तशरीरादधिकतरकल्याणशरीरग्रहणं^१ शास्त्राद्वगम्यत इति जीर्णानि
वासांसि विहाय नवानि कल्याणानि वासांसि गृह्णतामिव हर्षनिमित्तमेवालोपलभ्यते ॥

पुराशब्दस्य कालत्रयोपलक्षणतया वा, [व्या]वृत्त्यन्तर्गतमभिप्राय(यि?)कापिशब्दसमुच्चितकालान्तरतात्पर्येण
वा पुरातनोऽपि नव इति विरोधाभिप्रायेण वा निर्वाहः । नवशब्दोऽप्यत्र नवत्वसहचरिताश्चर्यस्वरूपः ।
वक्ष्यति च आश्चर्यवत् (२. २९) इत्यादीति भावः । यद्वा सावयवानामवयवाप्यायनादिना नवीकरणं
स्यात्, अयं तु निरवयवत्वेनानवीकार्यतया पुराऽपि नव इति । उपपादित[मिम]मर्थमर्जुनस्य शङ्क्य-
मानविषये निगमयतीत्यभिप्रायेणाह अत इति ॥ २० ॥

य एनम् इत्युक्तविपर्यये वेद इत्यादिश्लोके नित्यमिति परमसाध्यानुवादः । अविनाशिन-
मित्यादिकं तु तद्धेतुरित्यभिप्रायेणाह एनमिति । व्ययशब्देनात्र जन्मनाशव्यतिरिक्तविकाराः विवक्षिताः ;
अपक्षय एव वा ; छेदनादियोग्यावयवविश्लेषादिवी । क्रमिति निर्धारणस्यानिर्धारितानेकव्यक्तिसापेक्षत्वा-
दाह देवमनुष्येत्यादि । घातयतिहन्त्योः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य बुद्धिस्थकमेणार्थमाह कथं नाशयती-
त्यादि । वेदितुर्विशेषेण हन्तृत्वादिनिषेधो न युज्यते । आत्मनो नित्यत्वे तद्वेदितुरपि तद्धनानयो-
गादित्याशङ्कापरिहाराय फलितार्थं वदन् प्रकृतेन सज्जनयति एतानिति । नात्र श्लोके हन्तृत्वादिसांख्य-
निषिध्यते ; किंतु तत्प्रयुक्तं शोचनम् ; तदुत्पादकप्रकारप्रतिषेधायैव ह्यत्र कथंशब्द इति भावः ॥ २१ ॥

शङ्कापूर्वकं वासांसि इति श्लोकमवतारयति यद्यपीति । ननु सार्वभौमादिशरीरपरित्यागे
तत्तत्कर्मानुरूपनारकित्थिर्कृत्यावरादिशरीरपरिग्रहसंभावनया, प्रलयवत् अपरिगृहीतशरीरतयाऽवस्थिति-
संभावनया चास्त्येव शोकनिमित्तम् । न च नूतनत्वमालं सुखाय, चिरन्तननरपतिभवनपरित्यागेनापि
नूतनकारागारप्रवेशादेः, जीर्णशुक्रप्रहाणेन नूतनगोणीग्रहणादेश्च दुःखरूपत्वात् । न च वयमिह
मानुषादिशरीरविलयसमनन्तरम्, अभिनववसनपरिधानवत्, अनिमिषदेहादिसंग्रहमुपलभामह इत्याशयवाह
धर्मयुद्ध इति । अधिकतरं कल्याणविशेषणम् । नवशब्दामिप्रेतोक्तिः कल्याणानीति । हर्ष-
निमित्तमेवेति । पुरा शोकाविषयमालं शोकः कृतः ; इदानीं तु तद्विपरीतहर्षविषये क्रियत इति भावः ॥

१ येन सर्वं मिदं ततम्रियेतत् प्रकृतोपशोगितयाऽपि विवृणोति वासांसोति । अतोऽविनाशविषय-
मध्येऽयं श्लोकः । २ 'अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते' इति वृ. उ. ६. ४.

पुनरपि 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्' इति पूर्वोक्तमविनाशित्वं सुख-
ग्रहणाय व्यञ्जयन् द्रढयति—

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहन्ति पावकः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति माततः ॥ २३
अच्छेद्योऽयमश्वाद्योऽयमक्लेशोऽशोष्य एव च । नित्यस्सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४

शस्त्राग्न्यम्बुवायवः छेदनदहनक्लेदनशोषणानि आत्मानं प्रति कर्तुं न शक्नुवन्ति,
सर्वगतत्वादात्मनः सर्वतत्त्वव्यापनस्वभावतया सर्वेभ्यस्तत्त्वेभ्यस्सूक्ष्मत्वात् तस्यैवैवाप्त्यनर्ह-
त्वात् ; व्याप्य कर्तव्यत्वाच्च छेदनदहनक्लेदनशोषणानाम् । अत आत्मा नित्यः स्थाणुरचलोऽयं
सनातनः स्थिरस्वभावोऽप्रकम्प्यः पुरातनश्च ॥ २३ ॥ २४ ॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते । तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५

छेदनादियोग्यानि वस्तूनि यैः प्रमाणैर्वर्ण्यन्ते ; तैरयमात्मा न व्यञ्जयत इत्यव्यक्तः ;
अतः छेद्यादिविसजातीयः । अचिन्त्यश्च सर्ववस्तुविजातीयत्वेन तत्तत्स्वभावयुक्ततया चिन्त-

पूर्वोक्तेन पुनरुक्तिं दाढ्यै-सुखग्रहणरूपप्रयोजनभेदेन परिहरन् नैनम् इति श्लोकद्वयमवतारयति
पुनरपीति । नैनम् इत्यादौ सार्धश्लोके वैशद्याय पृथगुक्तं करणासामर्थ्यं विषयायोग्यत्वं च परस्पर-
प्रतियोगितया अन्यतरल इतरदन्तमेवतीति भाष्ये पृथगनुपात्तम् । अच्छेद्यः इत्यादौ प्रत्ययोऽर्हति ।
तेन नैनं छिन्दन्ति इत्यादिष्वपि तद्वर्हत्वं शब्दादेः प्रतिषिध्यत इति दर्शयति न शक्नुवन्तीति ।
सर्वगतपदं पूर्वोक्तहेत्वनुवादतया व्याचष्टे सर्वगतत्वादात्मन इति । अणोरात्मनः कथं सर्वगत-
त्वमित्याशङ्क्याह सर्वतत्त्वेति । नाल बहुश्रुत्यादि विरुद्धं जीवविभुत्वं सर्वगतशब्देनोच्यते ; किंत्वनुपवेश-
विशेषयोग्यतेति स्वभावशब्दं प्रयुज्जानस्य भावः । व्याप्त्यस्य पूर्वोक्तं हेतुत्वप्रकारं प्रपञ्चयति सर्वेभ्य
इति । अत आत्मा नित्य इति । सूक्ष्मत्वेन छेदनाद्ययोग्यत्वादात्मा नाशरहित इत्यर्थः । स्थिरेत्यादि ।
स्थाणुरचल इति पदद्वयं नित्यत्वप्रपञ्चनरूपम्, नाशयोग्यत्वेनाशकाविषयत्वपरं वा, स्वाभाविकौपाधि-
काविशदपरिणामराहित्यपरं वेति भावः । पुरातन इति । अत नित्यशब्देनानन्तत्वस्योक्तत्वात्
सनातनशब्दोऽनादित्वपरतया सङ्कोचनीय इति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

पूर्वोक्तानुमानानामुपलम्भयुक्तिविरोधपरिहारमुखेन सर्वदूषणपरिहारपरं प्रकृतोपसंहारपरं च
अव्यक्तः इति श्लोकं व्याख्याति छेदनेति । शरीरादीनि यैः प्रमाणैश्छेदनादियोग्यतया प्रत्याग्यन्ते ;
तैस्तथाऽसौ न प्रत्याग्यते । अहं जानामि इत्यादिरूपेणैव ह्यात्मन उपलम्भः । शास्त्रतस्तु नित्यत्वादि-
विशिष्टरूपेणेति न पूर्वोक्तानुमानानां धर्मिग्राहकविरोध इति भावः । निरूपितश्च मोक्षधर्मे व्यक्ता-
व्यक्तशब्दार्थः, “इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत् तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः । अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गप्राप्तमतीन्द्रियम्”
(भा. शा. ३.३.०. ४१) इति । ननु कुसूलनिहितबीजस्याङ्कुरायोग्यत्वे साध्ये न तावत् व्यक्त्यपेक्षया
धर्मिग्राहकविरोधः । तथाऽप्यन्वयव्यतिरेकविषयभूतबीजत्वजात्याक्रान्ततया सामान्यतो विरोध एव
भवति । तद्वदपि दृष्टसजातीयतया विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह अतश्छेद्यादिविसजातीय इति ।
साजात्यग्राहकाभावात् वैजात्यग्राहकाच्चेति भावः । सहेतुकं सप्रकारं चाचिन्त्यशब्दार्थमाह सर्वेति । एतेन

यितुमपि नार्हः ; अतश्चाविकार्यः विकारानर्हः । तस्मादुक्तलक्षणमेतन्मात्मानं विदित्वा तत्कृते नानुशोचितमर्हसि ॥ २५ ॥

अथ चेन्न नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे ¹मृतम् । तथाऽपि त्वं महाबाहो! नैवं शोचितमर्हसि ॥

अथ नित्यजातं नित्यमृतं देहमेवैवमात्मानं मनुष्ये, न देहातिरिक्तमुक्तलक्षणम् ; तथाऽपि एवम् अतिमात्रं न शोचितमर्हसि; परिणामस्वभावस्य देहस्योत्पत्तिविनाशयोरवर्जनीयत्वात् ॥

सौगतद्यभिमितानाम् आत्मानित्यत्वसाधनानां सत्त्वादीनां तदनुग्राहकतर्काणां उपलम्भागमादिविरोधात् मूलशैथिल्यमुक्तं भवति ; अतश्चेति पूर्वोक्तप्रमाणानां बाधकाभावादपीत्यर्थः । यद्वा अनुमानान्तरमिदमुच्यते । तथा हि—आत्मा विकारानर्हः, विकारिस्त्राहकप्रमाणशून्यत्वात्, यथेश्वररूपम् इत्यन्वयवृष्टान्तः ; यथा घटादिः इति व्यतिरेकः । यद्वा सामान्येन व्याप्तिः । यत् यादृशाकारग्राहकप्रमाणशून्यम्, तत् तादृशाकारं न भवति, यथा नीलं न पीताकारमिति । अविकार्य इत्येतावति निर्दिष्टे कादाचित्कविकाराभावमालेखे सिद्धसाधनेता[शङ्का] स्योदिति तत्परिहारकरं(कं) प्रत्ययार्थं विवृणोति विकारानर्ह इति । निषेधापेक्षया वेदनस्य पूर्वकालत्वात् क्वानिर्देशः ; न तु शोकापेक्षया । तेनात्मवेदनस्य शोकाभावहेतुत्वमुक्तं भवति । अर्हसि आत्मवेदिनस्ते शोकयोग्यैव न स्यादिति भावः ॥ २५

एवं देहातिरिक्तात्माभ्युपगमे शोकनिमित्ताभाव उक्तः । अथ नास्तिकदृष्ट्या देहात्मवादेऽपि शोकनिमित्तं नास्तीत्युच्यते अथचेत्यादिना श्लोकतयेण । अथेति पक्षान्तरारम्भार्थः, प्रश्नार्थो वा ; अभ्युपगमार्थो वा । वाशब्दो[ऽपि] विशेषणद्वयसमुच्चयार्थः । नित्यजातं नित्यमृतं नियतोत्पत्तिनाशमित्यर्थः । उत्तरश्लोके चेममर्थं प्रपञ्चयिष्यति । न हि नित्यस्य जातत्वमृतत्वसंभवः । न च जन्ममरणक्रियास्वरूपं नित्यत्वेन विशेषयितुं शक्यम् । व्यस्तस्य नित्यशब्दस्यात्मविशेषणत्वमव्युदासाय नित्यजातम् इतिवत् नित्यमृतम् इति समस्योक्तम् । देहमिति विशेषणादिसामर्थ्यफलितमुक्तम् । एवेति चशब्दार्थः । अवधारणफलितमाह नदेहेति । पूर्वमात्मनो नाशाभावाच्छोकप्रसङ्ग एव नास्तीत्युक्तम् । इदानीं देहतायाऽभिमतस्याऽऽत्मनो नाशे सत्यपि दुष्परिहरत्वान्महाबाहुस्त्वं नातीव शोचितमर्हसीत्यभिप्रायेण एवशब्दः । यद्वा पूर्वं देहातिरिक्तात्माभ्युपगमात् परलोकादिभवेनातिमात्रशोकोऽपि युज्यते । इदानीं तु संसारमेवकादिवत् महाबाहोस्त्वातिमात्रप्रीतिस्थाने कथमतिमात्रशोको इति भावः । त्वं महाबाहो इति । शूरस्य ते स्वपरमरणोद्देशो न युक्त इत्याकूतम् । प्रतिज्ञाया हेतुसाकाङ्क्षत्वादुत्तरश्लोकस्थं वा विशेषणद्वयसूचितं वा हेतुं निष्कृष्याऽऽह परिणामेति ॥ २६ ॥

1 मृतशब्दस्य देहाद्विश्लिष्टेत्यर्थस्त्वारस्यमालोच्य, भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुबिनश्यतीत्येतदपातार्थप्रवर्णनं देहेन सह जायते म्रियते चेति, देहातिरिक्तानित्यात्मपरतया श्लोकव्याख्यानसंभवेऽपि आमरणानुवृत्तदेहाशात्मत्वसंभवेऽतिरिक्तात्मस्वीकारस्य निष्प्रयोजनत्वात् गौरवाच्चोपेक्षा । मृतशब्दस्य त्यक्तप्राणदेहपरत्वे तस्य प्राणसंयोगरूपजन्म भुवमिति न सुवचम् । देहविश्लिष्टप्राणपरत्वेऽपि तस्य पुनर्देहसंयोगो न भुवः । अतो मृतशब्दो नष्टमात्रपरः । न जायते म्रियत इत्यत्र तथैवार्थात् ।

2 नित्येति । योगो देहः सस आतः सस मृत इति जननमरणयोनिर्यतत्वम् ।

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतमव्ययम् । तस्मादपरिहृयते त्वं शोचिषुर्मांसम् ॥
 उत्पन्नस्य विनाशो ध्रुवः अवर्जनीय उपलभ्यते ; तथा विनष्टस्यापि जन्म अवर्जनीयम् ।
 कथमिदमुपपद्यते विनष्टस्योत्पत्तिरिति ? सत एवोत्पत्त्युपलब्धेः, असत्त्वानुपलब्धेः । उत्प-
 त्तिविनाशादयः सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः । तन्तुप्रमृतीनि हि द्रव्याणि सन्त्येव रचनाविशे-
 षयुक्तानि पटादीन्मुच्यन्ते । असत्कार्यवादिनाऽप्येतावदेवोपलभ्यते । न हि तत् तन्तुमंस्थान-
 विशेषातिरेकेण द्रव्यान्तरं प्रदीयते । कारकव्यापार-नामान्तरभजन-व्यवहारविशेषाणां भेदा-
 वतैवोपपत्तेः न द्रव्यान्तरकल्पना युक्ता । अत उत्पत्तिविनाशादयः सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः ।

ध्रुवमृत्युमृतादिशब्दानामर्थान्तरव्युदासाय प्रकृतोपपादकं जानस्येत्यादिकं व्याख्याति
 उत्पन्नस्येत्यादि । उपलभ्यत इति हिशब्दसूचितप्रमाणप्रसिद्धिरुच्यते । हेतुपरत्वेऽपि हिशब्दस्य,
 अर्थात्तत्सिद्धिः । मृतस्य जन्मव्याघाताभिप्रायेण चोदयति कथमिति । यदि केवलमौपदेशिकोऽयमर्थः
 स्यात्, तदाऽभ्युपगम्येत । अत्र तु जातस्य हीति लोकसिद्धानुवादेनोच्यते । लोके च प्रागसत्
 एवोत्पत्तिर्दृष्टा ; न तु कदाचिदुत्पद्य निरुद्धस्य । यदि च नष्टं पुनर्जायते, तदा दुःस्वात्यन्तनिवृत्तेर-
 शक्यत्वात् अपवर्गशास्त्रमखिलमप्रमथं स्यात् । व्याविशतुविजयादिप्रयासश्च निरर्थकमभ्यात् । पुत्रादिमरणे
 च न शोचनीयम् । अतो नेदमुपपत्तिमिति भावः । परिहरति सत एवेति । नन्विदमुभयप्युक्तम्,
 सत उत्पत्तिरपेक्षयात्, प्रागसतामेव च घटादीनामुत्पत्तिर्दर्शनादित्याशङ्क्याह उत्पत्तीति । निदर्शयति
 तन्तुप्रमृतीनि हीति । अन्त्य(न्य)तन्तुसंयोगात्पूर्वं दीर्घकतन्त्वारब्धे च स्वयाऽप्येवमिष्यत इति
 भावः । उक्तं च नारायणाचार्यैः, “एकस्मात् दीर्घतमात् तन्तोः पटादेरुत्पत्तिर्दृष्टा” इति ।
 असत्कार्यवादिनं प्रति, किम् अवयवीति कश्चिदवयवसमुदायातिरिक्तः पदार्थो दृश्यते कल्प्यते
 वेति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमकल्पे दूषणपाह असदिति । एतावत् रचनाविशेषयुक्तत्वनान्नमित्यर्थः ।
 वादिनोपलभ्यत इति पदाभ्यां बाह्यनसर्वविवादमभिप्रेति । एतावदेवेत्युक्तमर्थं प्रपञ्चयति नहीति ।
 द्वितीयकल्पं दूषयति काश्चेति । यदि साङ्गवत् वयमपि सर्वस्याप्यनागन्तुकत्वं वदामः, तदा भवेदेव
 कारकव्यापार(ादि)नैरर्थव्यादिदोषः । वयं हि द्रव्याणां सर्वेषामनागन्तुकत्वं तदवस्थानां चागन्तुकत्वं
 ब्रूमः । घटादिवत् प्रदीपादिष्वप्यवस्थान्तरापत्तिरनुमीयते । चूर्णितविशीर्णघटस्येव तु सूक्ष्मावस्था-
 प्रापत्याऽनुपलम्भः । अतो न कश्चित् दोष इति भावः । व्यवहारविशेषोऽत्र उदकाहरणादिरभिमतः,
 नामान्तरभजनस्य पृथगुक्तत्वात् । एतेन कारणसंख्यापरिमाणबुद्धिसंस्थानादिभेदः पूर्वोत्तरत्व-
 नष्ट[त्वा]नष्टत्वादिरपि निर्विद्वः । द्रव्यान्तर[त्वा]कल्पनायां गुरुत्वान्तरकार्यादिप्रसङ्गावयवावयवियुक्तव्यो-
 रन्यतरप्रतिबन्धादिना निर्वाहश्चातिक्रिष्ट इत्यभिप्रायेणाह न द्रव्यान्तरेति । आहुश्च, “यदि द्रव्यान्तरं
 कार्यं कारणेभ्यो भवेद्विद्वः । गुरुत्वमतिरिच्येत कार्यं तच्च न दृश्यते । द्विपलं घट इत्येतद्व्यपदेशो न
 युज्यते” (भा. मो.) इति । निगमयति अत इति । तावत् एवोपलम्भादन्यस्याप्यनुपलम्भात् कल्पकानां

१ मृतशब्दस्य स्वप्राणवस्तुविनाश एव प्रसिद्ध्या देहमात्रपरत्वेऽपि तस्य भस्मादिभूतस्य
 मृदावादिना पुनरुत्पत्तिर्दृष्टत्वात् हीति प्रसिद्धिरस्येव । एवञ्च तुल्यव्यायेन घटादेरपि महदम् ।

उत्पत्त्याख्यायवस्थाः पुनरातस्य द्रव्यस्य तद्विरोध्यवस्थान्तरप्राप्तिर्विनाश इत्युच्यते । मृद्द्रव्यस्य पिण्डत्वघटत्वकपालत्वचूर्णत्वादिवत् परिणामिद्रव्यस्य परिणामपरम्परया अवर्जनीया ।

चान्यथैवोपपन्नत्वादित्यर्थः । ननु भवतु नामोत्पत्तिद्रव्यस्यावस्थाविशेषः ; विनाशस्तत्त्वरूपः तद्विरोध्यश्च कथं तदवस्थेऽयुच्यत इत्याह उत्पत्त्याख्यामिति । अयमभिप्रायः— न तावत् अभावस्यैव किञ्चित् पदार्थान्तरं विचित्रोपलभामहे । नापि नास्त्यव्यवहारादिना कल्पयितुं युक्तम्, उभयसंप्रतिपक्षावस्थान्तरादितैव तत्त्वविहात् । न च श्यामावस्थाप्रहाणेन रक्तावस्थापरिग्रहे घटनाशब्दव्यवहारप्रसङ्गः, कपालाद्यवस्थावत् रक्तावस्थाया घटावस्थाविरोधित्वस्य भवताऽप्यनभ्युपगमात् । न च भावत्वेनैकाराशयानु-प्रविष्टानां विरोधो न युज्यत इति वाच्यम्, तेजस्तिपिरं-शीतोष्ण-तृणदहनादीनां भावानामेव सहा-नयस्थान-वधघातुकत्वलक्षणविरोधदर्शनात् । अभावाभावस्य च भावत्वस्वीकारात् । अन्यथा पदार्थत्वेनै-काराशेराभावस्यापि भावविरोधो न कथञ्चिदुपपद्यते । तदेवं विरोध्युत्तरावस्था प्रध्वंसः । विरोधि-पूर्वावस्था प्रागभावः । वस्तुन्तरगतासाधारणविरोधिधर्म एव समानाधिकरणव्यधिकरणनिषेधभेदेनान्योन्या-भावोऽत्यन्ताभावश्च । देशकालभेदविशेषः, तत्कृतावस्थाविशेषो वा संसर्गाभावः । प्रतियोग्यादि-भेदाच्च वितृत्वपुलत्वादिव्यवहारवत् अस्तिनास्तीत्यादिव्यवहारवैचित्र्यमिति ।

ननु यदि कपालत्वाद्युत्तरावस्थाप्राप्तिर्विनाशः, तर्हि कपालविनाशे घटविनाश एव विनष्टः स्यादिति चूर्णावस्थायां घटोन्मज्जनप्रसङ्गः । यदि च पिण्डावस्था घटप्रागभावः, तदा पिण्डीकारा(करणा)त्पूर्वं प्रागभावाभावात् घटसिद्धिर्घटात्यन्ताभावो वा स्यादित्यत्राह मृद्द्रव्यस्येति । अयमभिप्रायः— न तावदेकैव कपालत्वावस्था घटत्वावस्थाविरोधिनी, चूर्णत्वावस्थानामपि तद्विरोधित्वात् । अभावरूपं प्रध्वंसमभ्यु-पगच्छतोऽपि विरोध्यवस्थापरंपरा अवर्जनीया । ततः कपालत्वचूर्णत्वादीनां विरोध्युत्तरावस्थात्वाविशेषात् तासु सर्वावस्थासु घटविनाशव्यवहारोपपत्तिः । एव प्रागभावेऽपि विरोधिपूर्वावस्थापरंपरया निर्वोहः ।

एवमनभ्युपगमे अ(व्य)िक्ताभावपक्षेऽप्युक्तदोषो दुर्धारः । ^१तत्रापि हि यदि घटाख्ये द्रव्ये घटप्रागभावनिवृत्तिः, तर्हि घटनिवृत्तौ घटप्रागभावनिवृत्तिरेव निवृत्तेति पुनः घटप्रागभावोन्मज्जनप्रसङ्गः । तथा च सति मध्ये प्रागभावस्य विच्छेदायोगात् घट एव न स्यात् । प्रागभावस्य च सामग्रीसम्पत्तौ भाव-शिरस्कृत्वात् नष्टाया एव घटव्यक्तेः पुनरुन्मज्जनं स्यात् । एवं यदि प्रध्वंसस्य घट एव प्रागभावः, तदा घटोत्पत्तेः पूर्वं प्रध्वंसप्रागभावाभावात्पिण्डावस्थायां घटप्रध्वंसः स्यात् । तथा च सति घट एव कदाचि-दपि नोत्पद्येत, स्वप्रध्वंसे वर्तमाने स्वोत्पत्त्ययोगात्, अन्यथा कपालवस्थायामपि तदुन्मज्जनप्रसङ्गात् । एवं च पिण्डावस्थायां घटविनाशप्रसङ्गे विनाशस्य भावोत्तरकालीनत्वात् पिण्डात्प्रागेव घटसिद्धिः स्यात् । ततश्च तत्सिद्धिनाशकालोद्देश्येयोरपि कारकयापारानर्थक्यं स्यात् इत्यादि दूषणशतं देयम् । अतस्सुष्ठूक्तं 'विरोध्यवस्थापरम्परैव प्रागभावप्रध्वंसौ' इति । पिण्डत्वघटत्ववेत्यादिना, "मही घटत्वं घटतः कपालिका

१ अभावाभावस्य भावरूपत्वात् घटप्रागभावप्रध्वंसः घटप्रध्वंसप्रागभावश्च घट एवेति तार्किकाः । अतस्तेषामपीदं समानं दूषणं परिहरणञ्चेति ।

तत्र पूर्वावस्थस्य द्रव्यस्योत्तरावस्थाप्राप्तिर्विनाशः। सैव तदवस्थस्य चोत्पत्तिः। एवमुत्पत्तिविना-
शाख्यपरिणामपरम्परा परिणामिनो द्रव्यस्यापरिहार्येति न तत्र शोचितमुहसि ॥ २७ ॥

सतो द्रव्यस्य पूर्वावस्थाविरोधवस्थान्तरप्राप्तिदर्शनेन योऽप्यपीयान् शोकः, सोपि
मनुष्यादिभूतेषु न संभवतीत्याह—

१अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिघनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८
मनुष्यादीनि भूतानि सन्त्येव द्रव्याणि अनुपलब्धपूर्वावस्थानि उपलब्धमनुष्यत्वादिमध्यमाव-
स्थानि अनुपलब्धोत्तरावस्थानि स्वेषु स्वभावेषु वर्तन्त इति न तत्र परिदेवनानिमित्तमस्ति ॥

कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणुः” । (वि. २. १२. ४३) इति भगवत्पराशरवचनं स्मारयति । तत्र हि
प्रकरणे नास्त्यवस्त्वसत्यादिशब्दानामवस्थान्तरापत्तिनिबन्धनत्वं स्पष्टम् । व्याख्यातं च शारीरकभाष्ये ।
नन्वेवमपि जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः इत्येतावदुपपद्यताम्, उत्पन्नस्य घटादेनशददर्शनात् ; भ्रुवं
जन्म मृत्युश्च इति तु नोपपद्यते, नष्टस्य घटादेः पुनरुत्पत्त्यदर्शनात् । न च पुनरुत्पत्तिरस्य
शोकनिमित्तम्, येन तस्यावर्जनीयत्वं प्रतिपाद्येत्यत्राह तत्रेति । अयमभिप्रायः—यदवस्थस्य द्रव्यस्य
विनाशः, न तदवस्थस्यैव पुनरुत्पत्तिरुच्यते ; किंतु तस्यैव द्रव्यस्यावस्थान्तरविशिष्टस्य । एकमेव हि
द्रव्यं घटाकारेण नष्टं कपालाकारेणोत्पद्यते । एकैव हि कपालावस्था घटावस्थस्य द्रव्यस्य नाशः,
कपालावस्थस्य तस्यैवोत्पत्तिः । अत एवमुपपन्नं नष्टस्योत्पत्तिरिति । सैव उत्तरावस्थाप्राप्तिरित्यर्थः ।
अत्र प्राप्तिशब्देन प्रथमक्षणगमस्य विवक्षितत्वादुत्तरेषु क्षणेष्टुत्पत्तिशब्दप्रयोगाभाव उपपन्न इति
सूचितम् । एवं सति पुनरुत्पत्तेरवर्जनीयत्वप्रतिपादनं च नाशावर्जनीयत्वप्रतिपादनमेव । तत एव
शोकापनोदनाश्रिताऽपि युक्ता । यद्वा यदी(दि)मचिद्रव्यं नष्टमिति शोचसि, तर्हि तदेव द्रव्यं तदुत्तरा-
वस्थतयोत्पन्नमिति किं न प्रीयस इति भावः । एकस्यैव परिणामस्य निरूपणभेदादुत्पत्त्याख्या
विनाशाख्या चेति उत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामेत्युक्तम् । एवं प्रत्यक्षपेक्षया सृष्टेर्विनाशत्वेऽपि
पुरुषार्थयोगायोगादिविवक्षया व्यवहारव्यवस्था । परिणामिन इति अपरिहार्यत्वकारणं तत्त्वभाव-
त्वमुक्तम् । इतिशब्देनापरिहार्यपदं हेत्वभिप्रायमिति व्यञ्जयति ॥ २७ ॥

एवमपरिहार्यत्वेनाशोचनीयत्वमुक्तम् । अथ तत्तद्वस्तूनां प्रतिनियतस्वभावत्वेन पूर्वोत्तरावस्थायां
सुखरूपत्व-दुःखरूपत्वयोरन्यतरविवेकानर्हानुपलभ्यदशापत्त्या चाशोचनीयत्वमुच्यते अव्यक्तादीनीति ।
भूतशब्दस्यात्र देहपरत्वार्थमुक्तम् मनुष्यादीनीति । अव्यक्तव्यक्तादिशब्दानां प्रकृत्यवस्थाविशेषादि-
परत्वभ्रमव्युदासाय यादवप्रकाशोक्तसद्वज्रादिपरत्वस्य च प्रकृतानुपयोगज्ञापनायोक्तम् अनुपलब्धे-
त्यादि । “अदर्शनादिहाऽऽयातः पुनश्चादर्शनं गतः । नासौ तव न तस्य त्वं वृथा किमनुशोचसि”
(भा. खी. २. १२. १३) इति ब्रह्मज्ञाप्युच्यते । स्वेषु स्वभावेषु वर्तन्त इति । अयमभिप्रायः—

१ अत्र भूतशब्दो देहमात्रपरः । मूले विशेषणत्रयेण क्रमात् प्रागभाव-जन्म-विनाशरूपाव-
स्थाव्यवस्थुत्पादनम् । २ केति किंकारणिकेत्यर्थः ।

एवं शरीरात्मवादेऽपि नास्ति शोकनिमित्तमित्युक्त्वा शरीरातिरिक्ते आश्चर्यस्वरूपे
आत्मनि द्रष्टा वक्ता श्रवणायत्तात्मनिश्चयश्च दुर्लभ इत्याह —

आश्चर्यवद् पश्यति कश्चिदेनाश्चर्यवत् वदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चै तमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥

२९

एवमुक्तं ब्रभावं स्वेतरसमस्तवस्तुविसजातीयतया आश्चर्यवदवस्थितमनन्तेषु जन्तुषु
महता तपसा क्षीणपापः उपचितपुण्यः कश्चित् पश्यति । तथाविधः कश्चित् परस्मै वदति ।

न तावदेषां द्रव्याणां मनुष्यत्वादिव्यक्तावस्था स्वभावः, संहतिविशेषादिसाध्यत्वात् । नाप्यव्यक्त-
पूर्वोत्तरावस्था, तस्या अपि विभागादिसाध्यत्वात् । अतः सामान्यतः परिणामित्वमात्रं स्वभावः ।
ततश्च यथा परिणामिनो द्रव्यस्याव्यक्तपूर्वावस्था व्यक्तमध्यावस्था च न शोकनिमित्तम् ; एवमुत्तरा-
वस्थाऽपीति । एवकारोऽज्ञावर्जनीयत्वपरः, स्वभावप्राप्तिपरो वा । यद्यव्यक्तावस्थैव स्वभाव इति मनुषे,
तदा स्वभावपरित्यागलक्षणमनुष्यत्वाद्यवस्थैव शोचनीया । यदि पुनर्मनुष्यत्वाद्यवस्थैव स्वभावः ; प्रतिबन्ध-
कवशादव्यक्तावस्थेति मन्वीयाः, तदाऽपि प्रतिबन्धकस्यावर्जनीयत्वादागन्तुकस्य तस्य कदाचिदपगमे
पुनर्मनुष्यत्वादिसिद्धेऽध्यायलक्ष्यत्वाच्च कथञ्चिदपि शोचनीयम् । यदि तु स्वभाव एव वस्तूनां
सामान्यतश्शोकनिमित्तम्, तर्हि प्रतिनियतविचितस्वभावानन्तवस्तुसन्तते जगति सविष्य सर्वदा दुःखजल-
निधावेव मज्जनमिति नेदानीं विशेषतश्शोकनिमित्तमस्ति । अथौपाधिकस्यापि सुखहेतोर्वियोगाच्छोकः,
तदा दुःखहेतूनां शत्रुप्रभृतीनां भैक्षचर्यादिश्च परमार्थतश्शोकनिमित्तत्वम् ; न तु सुखहेतोः शत्रुनिरस-
नस्य सार्वभौमत्वाद्देशे । अथ सुखहेतोः स्वशरीरादेर्नाशात् विभेषि ? तर्हि महाबाहुना भारतेन
त्वया जिघांसूनां सन्निधौ यथाशक्ति व्यापारेण (व्याकरणे ?) शरीरादिरक्षणं कार्यम् । यदि
च बन्धुवधादिनिमित्तलोकापावादादेर्भीतिः, तदा समर्थस्य ते बन्धुसंरक्षणायमाननिमित्तो महीयान्
अपवादस्स्यात् । भीरुत्वादिनिमित्ता मरणातिरिक्ता चाकीर्तिस्स्यात् । नचायं दुस्त्यजः शीतातपादिसां-
स्पर्शिकदुःखवत् शोकः, किंत्वविचारितरमणीयाभिमानमूलतया तत्तिवृत्त्या परिहार्यः ; अत एव (वे)
देहात्ममोहमहाग्रहगृहीतत्वं लोकायतसमयरहस्यतत्त्वविचारेणापि न कथञ्चिदपि शोचितुमर्हसीति
परिदेवना किंनिमित्तेत्यर्थः । तदिदमुक्तम्, न तत्र परिदेवनानिमित्तमस्ति इति ॥ २८ ॥

एवमन्वारुणवादपरिसमापनेन पूर्वोक्तं स्वसिद्धान्तमेव देहात्ममोहमूलदुरितावलीमलीमसे जगति
तदधिकारिदुर्लभत्वादिकथनेन प्रशंसतीत्याह एवमिति । कतिपयपदविशेषितोऽयमौपनिषद्^१ एव
आश्चर्यवदित्यादिलोकः । एवमुक्तस्वभावम् इति एनमित्यस्यार्थः । 'अव्यक्तोऽयम्' इत्यादिनोक्तं
वैजात्यम् आश्चर्यत्वहेतुतयाऽऽह स्वेतरेति । आश्चर्यवच्छब्दस्य पश्यत्यादिक्रियाविशेषणत्वभ्रमव्युदा-
सायोक्तम्, आश्चर्यवदवस्थितमिति । आत्मनो वैलक्षण्यकथनमेवात्रोचितमिति भावः । एतेन कर्तृ-

१ श्रवणायपि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोपि बहवो ये न विद्युः आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य
लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः (क. उ. २. ७)

एवं कश्चिदेव भ्रूणोति । भ्रूत्वऽप्येन यथावदवस्थितं तत्त्वतो न कश्चित् वेद । चकारात्
द्रष्टृवक्तृश्रोतृष्वपि तावतो दर्शनं तत्त्वतो न तत्त्वतश्श्रवणं दुर्लभमित्युक्तं भवति ॥ २९ ॥

दृष्टान्ततया ^१शङ्करोक्तं योजनान्तरमपि दूषितम् । कश्चिदिति निर्धारणार्थमाह अभ्यन्तेष्विति । ज्ञानेन
हीनानां नराणामपि पशुभिरस्मत्त्वदर्शनायोक्तम् जन्तुष्विति । कश्चिदित्यस्य तात्पर्यार्थमाह
महतेति । यथा (तथा) चोच्यते, “कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते” इति । अन्यशब्दोऽत्र
पूर्वोत्तरवाक्यगतकश्चिच्छब्दसमानार्थः । परस्मा इत्यर्थे लब्धोक्तिः । भ्रूत्वाऽपि न वेद इत्युक्ते व्याघात-
शास्त्रानारम्भादिदोषः स्यादित्याशङ्कयोक्तम्, यथावदवस्थितं तत्त्वत इति । प्रामाणिकसमस्ताकारयुक्त-
मनारोपितेन प्रकारेणेत्यर्थः । तत्त्ववेदिनोऽत्र दुर्लभत्वमात्रे तात्पर्यं, भ्रूत्वाऽपीत्यादिवाक्यस्य ककार-
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वं तत्समुच्चैतव्यानि चाह चकारादिति । ‘देहातिरिक्तस्यात्मनो द्रष्टृव तावद्दुर्लभः ;
किमुत यथावस्थितद्रष्टा । तथापिघेषु सत्स्वपि वक्तैव दुर्लभः ; किमुन सकलरहस्यवक्ता । तादृशेषु सत्स्वपि
श्रोतैव दुर्लभः ; किंपुनर्बाह्यान्तरसकलशिष्यगुणसम्पन्नतया यथावस्थितश्रोता त्वादृशः’ इत्यभिप्रायः ।
प्रथमं श्रवणम्, ततो मननाच्छ्रवणाय तात्मनिश्चयः, ततश्च वचनयोग्यता, तत्रापि चिराभ्यासादिना
यथावस्थितवचनयोग्यता, ततश्च निदिध्यासनाद्दर्शनम्, ततोऽपि रततत्त्ववत् चिरनिरीक्षणसंस्कारात्
[स] विशेषदर्शनमिति वा क्रमः । अत्र^२ देहातिरिक्तश्चेदात्मा, किं तथा नोपलभ्यते इति शङ्कापाकरणाय
दुर्ज्ञानत्वकथनम् । सर्वज्ञात्मशक्ये वा वस्तुनि किं त्वामेकमुपालभे^३ इति भावः ॥ २९ ॥

अथ यथा देवादिख्यावरान्तेषु भूतेषु देहांशे जातिगुणदेशकालदुर्भेदत्वमुदेत्तादिवैषम्यमुपलभ्यते ;
तद्वत् देहिन्यपि सुखित्वदुःखित्वादिवैषम्यं दृश्यते । ‘देवादिशब्दाश्च देवत्वादिविशिष्टात्मपर्यन्ताः । एवं

१ कर्तृदृष्टान्ततयाति । २ आत्मनं पश्यति स आश्चर्यतुल्यः इत्यर्थं द्रष्टृवक्तृश्रोतृषु
आश्चर्यतुल्यत्वं शांकरोक्तं मेघम्, दृष्टक्रियादिर्मणि आत्मनि आश्चर्यतुल्यत्वं तदुक्तमिष्टमिति
भावः । आश्चर्यवत्—आश्चर्येण तुल्यः । तुल्यार्थे भवति प्रत्ययः । अर्वाकारावशिष्टमिति यावत् ।
न तु मतुः, तृप्तुः शोचिष्यात् । मतुः तुतौ आश्चर्यं वक्तुं कर्तव्यं वाश्चर्यं ध्रुवते—अत्राप्यस्तिम-
पादि कतुरेवाभाव उच्यते । अतः द्रष्टृदिदौर्लभ्यकथनमेवा । युक्तमिति चेन्न—भूतदौर्लभ्यया
आत्मगतार्थवत्त्वप्रयुक्ततया अस्त्वैव साक्षादुक्तिसंभवात् । अन्तिमपाद एव वकारेण, पश्यन्नपि न
पश्यति, वदन्नपि न वदति, शृण्वन्नपि न शृणोति इति द्रष्टृदिदौर्लभ्यस्य विवक्षणाच्च हेतुभूतात्म-
गताश्चर्यत्वसंज्ञा वक्तुमुचिततवात् । “जगदेतन्महाश्चर्यं रूपं यस्य महात्मनः । तेनाश्चर्यवरेणाहं
भवता कृष्ण संगतः” इत्युक्तार्थतमपरमात्मवच्च पश्यति । यं पत्वा जाधिकं लोभं मन्यते नाधिकं
तत इत्युक्तेः । २ तथापिघेषु सम्बन्धिनि । सम्पददर्शनासन्तरमपि वक्तुं न समर्थः । तथा द्रष्टृ वक्तुः
सकाशात् श्रवणेऽपि ग्रहणं दुष्करम् । श्रवणे ज्ञातेऽपि तद्विषयसम्यग्धारणमशक्यमिति प्रथम-
योजना । दर्शने दुर्लभमिति किम् । वचनमपि दुर्लभम्, तत्र किम्, श्रवणमपि दुर्लभमिति द्वितीय-
योजना । श्रवणे यथावच्छिष्ये वचनादिकमनायासेन भवत्येवैतयपि नेति, भूतार्थाप्यान्तिमपादेनो-
च्यते । उत्तरोत्तरस्मिन् दौर्लभ्याधिक्यं विवक्षितम् । ३ देहातिरिक्तश्चेदिति । अथ ‘आत्मा’
देहातिरिक्तश्चेत् किं तथा नोपलभ्यते । सर्वज्ञात्मशक्ये वा किं त्वामेकमुपालभे इत्युक्तिप्रत्युक्ति-
रूपम्लोकस्फुरणं भवति । ४ देवादिशब्दाश्च देवत्वादिविशिष्टात्मपर्यन्ता इत्यस्यावमर्थः—

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत । तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥
सर्वस्य देवादिदेहिनो देहे 'वध्यमानेऽप्ययं देही नित्यमवध्यो मन्तव्यः' । तस्मात् सर्वाणि देवादिस्थावरान्तानि भूतानि विषमाकाराण्युक्तेन स्वभावेन स्वरूपतस्मानानि नित्यानि च । देहगतं तु वैषम्यमनित्यत्वं च । ततो देवादीनि सर्वाणि भूतान्बुद्ध्य न शोचितुमर्हसि ; न केवलं भीष्मादीन् प्रति ॥ ३० ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि । धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥

अपि चेदं प्रारब्धं युद्धं प्राणिमारणमपि अग्नीषोमीयादिवत् स्वधर्ममवेक्ष्य न विकम्पि-

नित्यत्वानित्यत्वादिलक्षणवैषम्यमपि संभाव्येतेति शङ्कानिराकरणाशोच्यते देहीति । वध्यमानेऽपीति सामर्थ्यानीतमुक्तम् ; 'हन्यमाने शरीरे' (२. २०) इतिवत् । अन्यथा, देहे एवैवेत्यस्य नैरर्थक्यं, देही-त्येतावतैव देहवर्तित्वसिद्धेः । 'भूतशब्दोऽत्र क्षेत्रज्ञपर्यन्तः । सर्वाणि इत्यादिप्रचितशङ्काहेतुः विषमा-काराण्यपि इत्यनुदितः । देवादिभेदात् तत्प्रयुक्तमुखादिभेदाच्चेति शेषः । उक्तेन स्वभावेनेति । पूर्वोक्तसूक्ष्मत्वाच्छेद्यत्वादिनेत्यर्थः । नित्यानि चेति । न तु नित्यत्वानित्यत्वलक्षणवैषम्यं शङ्कनीयमित्यर्थः । देहगतं तु वैषम्यमिति । देहमात्रगतं देवादिसन्निवेशवैषम्यम् । सुखादिवैषम्यं त्वात्मगतमपि तत्तद्दे-होपाधिकधर्मभूतज्ञानावस्थाविशेषतारतम्यात्मकम् । चेतनानां देहा(ः)दिशब्दैर्व्यपदेशस्तु शरीरस्या-पृथक्सिद्धिमात्रनिबन्धन इति भावः । प्रकृतसङ्गतिज्ञापनाय सर्वाणीत्यस्य व्यवच्छेद्यमाह न केवलं भीष्मादीन् प्रतीति ॥ ३० ॥

एवम् 'अशोचयानन्वशोचस्त्वम्' इत्यादिना 'न त्वं शोचितुमर्हसि' इत्यन्तेनास्यानकार-रूपमपोदितम् । अथ स्वधर्ममित्यादिना मरणादतिरिच्यते इत्यन्तेन धर्माधर्मधीरपोद्यते । अपि चेति सप्तवैतन्यहेत्वन्तरपरप्रकरणभेदद्योतनार्थः । धर्म्याद्धि युद्धात् इति वाक्यशेषप्रदर्शितं स्वधर्मम् इत्यस्य विशेष्यमाह इदं....युद्धमिति । स्वो धर्मः स्वस्य वा धर्मः स्वधर्मः । विकम्पितुमित्येतत्सामर्थ्यसिद्धमुक्तं प्रारब्धमिति । अधर्मधीहेतुं सामान्यनिषेध[विषय]मनुवदति प्राणिमारणमपीति । प्रवलं विशेषशालं निषेधशालात्, निषेधेस्याप्रसक्तिं वा सारयति अग्नीषोमीयादिवदिति । धर्मयुद्ध-व्यतिरिक्तस्य कस्यचिदन्यस्य श्रेयसः क्षत्रिये स्वरूपनिषेधभ्रमं व्युदस्यन् क्षत्रियस्य प्रशस्यतरं धर्म्ययुद्धा-

देवादिशब्दानामात्मपर्यन्तत्वात् देह इवाऽऽत्मन्यपि देवत्वमिष्टमम् । तस्य देहाकारविशेषवत् आत्मगतसुखत्वादिविशेषरूपमपीति । एतत्समाधानमुपरि चेतनानामिति वाक्येन । देवत्वं शरीराकार एव ; न तु सुखत्वादिकम् । आत्मपर्यन्तप्रयोगस्तु शरीरापृथक्सिद्धयैवेति । तत्र देहादिशब्दैरित्यत्र देवादिशब्दैरिति पाठो युक्तः अङ्गिष्टश्च ; तस्यैव प्रसक्तत्वात् । देहशब्दस्यात्म-पर्यन्ततायाः सिद्धान्तेऽभावाच्च । १ ननु वध्यमाने इति कथम् । हन्यमाने इति प्रयोक्तव्यमिति चेत्-यद्यथाभ्युदये १६. १२६ श्लोके "दयितश्चक्रधारया" इति पाठं दृष्ट्वा दीक्षितव्याख्यायाम् वद्य हिंसाधामात भोवादिको घातुरिति शाब्दिकेऽमुक्तम् । २ भूतशब्दोऽत्रेति । २८-श्लोके नद्भाष्ये च यथा शरीरमात्रपरत्वम्, न तथा इति तु क्षेत्रज्ञपर्यन्तत्वमेवात्र श्लोके इत्यर्थः ।

तुमर्हसि । धर्म्यात्-न्यायतः प्रवृत्तात् युद्धादन्यथा हि क्षत्रियस्य श्रेयो विद्यते । “शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च ध्वाञ्च कर्म स्वभावजम् ॥” (१८. ४३) इति वक्ष्यते । अग्नीषोमीयादिषु च न हिंसा पशोः, निहीनतरच्छागादिदेहपरित्यागपूर्वक-
कल्याणतरदेहस्वर्गादिप्रापकत्वश्रुतेः संज्ञपनस्य । “न वा उ एतन्म्रियसे न रिभ्यसि देवाँ इदेषि पथिभिस्सुगेभिः । यत् यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः तत् त्वा देवस्सविता दधातु” (यजु. ४. ६. ९. ४६ ; यजु. ब्रा. ३. ७. ७. ९४) इति हि श्रूयते । इह च युद्धे मृगानां

दन्यन्नास्तीत्येतदर्थमन्वयमाह धर्म्यादिति । धर्म्यत्वं धर्मादनपेतत्वम् । तद्धेतुः न्यायतः प्रवृत्तत्वम् । तच्च निरायुध-निवृत्त-शरणागतादिषु शस्त्रप्रयोगाद्यभावात् । हिशब्दसूचितं वक्ष्यमाणमाह शौर्यमिति । ननु अग्नीषोमीयादिवत् इत्येतदेव न संप्रतिपन्नम्, तस्यापि हिंसात्वेनाधर्मत्वस्यावर्जनीयत्वात् । न च निषिद्धत्वमुपाधिः ; न हिंस्यादिति सामान्यनिषेधेन तस्य साधनव्यापकत्वात् । नापि विहितेतरत्वमुपाधिः, अविहिताप्रतिषिद्धेऽपि तस्य विद्यमानत्वेन साध्यव्यभिचारात्^१ । न च सामान्यनिषेधो विशेषविधिव्याप्यविरोधात् सङ्कुचितविषयः । सङ्कोचहेतोर्विरोधस्यैवाभावात् । सामान्यविशेषावययोः प्रत्यवाय-क्रतुसाधनत्वपरत्वादेकस्यैव क्रतुप्रत्यवायसाधनत्वाविरोधात् । न च प्रत्यवायसाधनं न विधीयेतति वाच्यम् ; हरीतकीभक्षणादिष्विव क्रतुननुप्रविष्टप्रायश्चित्तार्हिहिंसासाध्यदुःखस्वाल्पतया क्रतुसाध्यसुखस्य च भूयस्तया तदुपपत्तेः । उक्तं च साङ्ख्यैः, “हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति^२ क्रतोश्चोपकरिष्यति” (सां. कौ. २) इत्यादि । आह च पञ्चशिखाचार्यः, “स्यात् स्वल्पसङ्करः [स] सुपरिहरस्सप्रत्ययमर्शः^३ (वैः)” (व्या. भा. १. १३) इति । अतोऽग्नीषोमीय(यादि)वदित्यसिद्धस्यासिद्धमेव निदर्शितमुक्तमित्यलाह अग्नीषोमीयादिषु चेति । अधर्मसाधको हिंसात्वहेतुरसिद्धः । उपाधिश्च न पक्षव्यापकः, पक्षस्याहिंसारूपत्वात्, तत एव निषेधाभावाच्चेति भावः । अहिंसात्वमेवोपपादयति निहीनतरेति । अनर्थप्रापकव्यापारत्वं हि हिंसालक्षणम् । अतः तु तद्विपरीतत्वेन रक्षणत्वमेव युक्तमिति मन्त्रलिङ्गेन ज्ञापयति नवा इति । एतदिति क्रियाविशेषणम् । सुगेमिरिति सुगैरित्यर्थः । पिष्टपन्थादिविधिवस्तु कार्त्तयुगधर्मनिष्ठाधिकारिविशेषनियतः । “पशुयज्ञैः कथं हिंसेमर्हदो यष्टुमर्हति” (भा. मो. १७. ३४) इत्यादिवचनाच्चेति भावः । अस्त्वग्नीषोमीयादौ श्रुतिबलादहिंसात्वम् । इह तु कथमित्यलाह इह चेति । अयमप्यर्थः श्रुतिस्मृतिसिद्ध इति भावः । ननु “अहिंसन् सर्वा भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः” (छा. ८. १५. १) इत्यादिनाऽग्नीषोमीयादेर-

१ इहोपाधिः साध्यसमस्यासत्त्वाभिप्रायेण । उपाधिः साध्यव्यापकत्ववत् साध्यव्याप्यत्वमपि पूर्वोद्भूतम् । तन्नास्तीत्यर्थः । किमर्थं तदिष्यत इति चेत्—उपाधिशब्दस्य स्वगतव्याप्तेर्हिंसावारोपकः इत्यर्थः । अतः उपाधिः साध्यव्याप्यत्वमावश्यकमिति । अत्र विहितेतरत्वं पक्षेतरत्वरूपत्वाद्युपाधिरिति च भाव्यम् । २ आवक्ष्यति । वदधातुः । दोषावहनं दोषोत्पादनं करिष्यति । एवं पुरुषस्य दोषोत्पादनेऽपि तत्क्रतोः सादृश्यं करिष्यतीत्यर्थः । ३ शाकारस्थाने शकारः तत्त्वकौमुद्याम् । प्रत्ययमर्थः सहनम् । सङ्कोचो दोष इति । से. मी. पु ६१ रिष्यणे विशेषः ।

कल्याणतरदेहप्राप्तिरुक्ता, “वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति” इत्यादिना । अतः, चिकित्सकशल्यादिकर्म आतुरस्येव, अस्य रक्षणमेवाश्रीयोमीयादिषु संज्ञपनम् ॥ ३१ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥
अयत्नोपनतमिदं निरतिशयसुखोपायभूतं निर्विघ्नमीदृशं युद्धं सुखिनः पुण्यवन्तः क्षत्रिया लभन्ते ॥
अथ चेत् त्वमिमं धर्मं संग्रामं न करिष्यसि । ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापं वाप्यसि ॥
अथ क्षत्रियस्य स्वधर्मभूतम् इमम्—आरब्धं संग्रामं मोहान् करिष्यसि चेत्—ततः

[न्यस्य] हिंसात्वं प्रतीयते ; अन्यथा अन्यत्रेति तद्वचच्छेदानुपपत्तेरित्यत्राह अत इति । अयमभिप्रायः—न तावदिह दुःखजननमात्रं हिंसा, रक्षणरूपेषु चिकित्सकशल्यप्रयोगादिष्वपि प्रसङ्गात् । नापि प्राणवियोजन-
मात्रम्, अतद्रूपेषु सर्वस्वरक्षण-नारकपीडादिषु हिंसाशब्दप्रयोगदर्शनात् । न चायमुपचारः, नियामकामा-
वात्, विपरिवर्तस्यापि दुर्वारत्वात् । अतोऽनर्थपर्यवसितस्तादात्मिकदुःखजनको व्यापारो हिंसेत्येव तत्त्वम्
इति । ततश्च, ‘अन्यत्र तीर्थेभ्यः’ इत्येतत् पश्चादेर्माविपुरुषार्थविशेषानभिज्ञपामरदृष्ट्योक्तम् । तस्मिन्नपि
वाक्ये हिंसात्वं नास्तीत्येव तात्पर्यम् । उक्तं च मनुना, “तस्मात् यज्ञे बधोऽवधः” (मनु. ५. ३९) इति ।
अत्रापि ‘वध’ इति पामरदृष्ट्याऽनुवादः । ‘अवध’ इति तत्त्वकथनम् । यद्यपि क्रत्वनुप्रविष्टानां सोमोच्छिष्ट-
भक्षणप्रभृतीनां हिंसालक्षणवन्न लक्षणान्तरेण व्यवच्छेदः ; तथाऽपि तेषां प्रत्यवायानाधायकत्ववचनबलादेव
तथात्वमङ्गीकुर्मः ; न पुनः क्रत्वर्थतया विधानमात्रेण । नन्वेवमुत्सर्गापवाद्व्यायस्य क्रीदशो विषयः ?
तादृशः एव, यत् ‘निरवकाशविशेषवाक्यविरोधादेव सावकाशसामान्यशब्दसङ्कोच इति निस्तरङ्गमेतत् ॥

पुनरपि प्राणिमारणस्यापि युद्धस्य प्रशंसासुखेनार्धमभ्रममुन्मूलयति यदृच्छयेति । यदृच्छयोप-
पन्नमित्यत्राहेतुकत्वादिभ्रमव्युदासायाह अयत्नोपनतमिति । प्राक्तननिरतिशयपुण्यविपाकलभ्यत्वात्
इदानीमयत्नोपनतत्वम् । निरतिशयसुखोपायभूतमिति । स्वर्गशब्दो हि, “यस्मिन्नोष्णं न शीतम्”,
“यत्र दुःखेन संमिश्रं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अमिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदम्” (शा. भा.
६-१-१) इति निरतिशयसुखविशेषे व्युत्पन्नः । देशविशेषस्तु तादृशसुखभोगस्थानतया स्वर्गः । धर्माणां
च स्वतो निरतिशयसुखसाधनत्वं स्वभावः । फलामिसन्ध्यादिलक्षणप्रतिबन्धकवशादन्यथात्वमिति चिप्रत्ययम-
प्युज्जानस्य भावः । अपावृतशब्दामिप्रेतं निर्विघ्नत्वम् । सुखिन इत्यस्य पुण्यवन्त इति प्रतिपदम् ।
न हि सुखमेवेदंशुद्धलभहेतुः ; अतोऽत्र सुखशब्देन सुखसाधनं लक्ष्यत इति भावः । यद्वा, अत्र
सुखिशब्दः सुखयोग्यत्वलक्षणसंबन्धपरः । तद्योग्यत्वं च पुण्यवत्त्वेमेवेति भावः ॥ ३२ ॥

एवं युद्धस्य धर्म्यत्वेन निरतिशयसुखसाधनत्वमुक्तम् । अथ तदकरणे प्रत्यवायमाह अथचेदिति ।
युद्धाकरणस्य ब्राह्मणादीनां पापहेतुत्वाभावात् त्वंशब्दः क्षत्रियत्वपर इत्यभिप्रायेणोक्तम् क्षत्रियस्य
स्वधर्मभूतमिति । इमम् इति निर्देशामिप्रेतमुक्तम् आरब्धमिति । मोहात् धर्मेऽप्यधर्मत्वभ्रमादित्यर्थः ।

१ पतद्विषेचनम्, ‘अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्’ इत्यत्र भाष्यार्थवर्षणेऽपि द्रष्टव्यम् ।

प्रारब्धस्य धर्मस्वाकरणात् स्वधर्मफलं निरतिशयसुखम्, विजयेन निरतिशयां च कीर्तिं हित्वा पापं निरतिशयमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽप्ययम् । संभावितस्य चाकीर्तिः मरणादतिरिच्यते ॥

न ते केवलं निरतिशयसुखकीर्तिहानिमात्रम् । 'पार्यो युद्धे प्रारब्धे पलायितः' इति अव्ययां सर्वदेशकालव्यापिनीमकीर्तिं च समर्थानि असमर्थान्यपि सर्वाणि भूतानि कथयिष्यन्ति । ततः किमिति चेत्—शौर्यवीर्यपराक्रमादिभिस्सर्वसंभावितस्य तद्विपर्ययजा ह्यकीर्तिः मरणादतिरिच्यते । एवंविधाया अकीर्तेर्मरणमेव तव श्रेय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

न हि युद्धस्याकरणमात्रं क्षतियत्यापि प्रत्यवायहेतुः, सर्वदा युद्धकरणप्रसङ्गादित्यत उक्तं प्रारब्धस्येति । स्वधर्मफलमिति । धर्मशब्दोऽत्र फलपरः, अन्यथा पौनरुक्त्यात्, अनुवादमात्रत्वेऽनिष्टप्रसङ्गपर्यवसानाभावाच्चेति भावः । अगाधिकीर्तिविषयत्वायोक्तं विजयेनेति । न केवलं दृष्टादृष्टरूपनिरतिशय-पुरुषार्थहानि(न)मात्रम्, निरतिशयदुःखहेतुभूतं पापम[प्य]वाप्यसीति वाच्यार्थः ॥ ३३ ॥

एवं दृष्टादृष्टरूपफलहानिरदृष्टप्रत्यवायश्चोक्तः । अथ दृष्टप्रत्यवायमाह अकीर्तिं चेति । अकीर्तिरिह दुष्कीर्तिः । न ते केवलमित्यादौ, 'नापि पारलौकिकनिरतिशयपापमात्रम्' इत्यनुसन्धेयम् । प्रारब्धे पलायित इति । कान्दिशीकतया प्रथमस्यापारम्प्यकृत्वेति भावः । अय्ययशब्देनाविनाशित्वाभिधानात् सर्वकालव्यापित्वमुच्यताम् ; सर्वदेशस्य पितृत्वं तु कथमुच्यते ? इत्थम्—यद्यकीर्तिः सर्वदेशव्यापिनी न स्यात्, सर्वकालव्यापिन्यपि न स्यात्, कालक्रमेण सङ्कोचाद्विच्छेदोपपत्तेः इति । यद्वा देशतः कालतश्चान्यूनत्वमेवात्र अव्यक्तं विवक्षितम् । भूतान्परीति अपिशब्दान्वयः । चापीत्यनतिरिक्ताश्रित्वे निष्प्रयो जनत्वम् । ततः भूतानि इति रामानन्दनिर्देशात्, अपिशब्दान्वयबलाच्चोक्तं समर्थान्यसमर्थान्यपीत्यादि । अकीर्तेरिष्टत्वमाशङ्क्योत्तरार्धमुच्यत इत्याह ततः किमिति । चः शङ्कानिराकरणार्थः । अर्जुनस्य संभावितत्वेनूनाह शौर्येति । सर्वसंभावितस्येति । पूर्वनिर्दिष्टैस्समर्थैरसमर्थैश्च भूतैस्संभावितस्येत्यर्थः । ननु मरणादतिरेकः किं हेयतया, उपादेयतया वा ? न प्रथमः, "जीवन् भद्राणि पश्यति" (भा.वि. ३. ८. ४४), "आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत्" (भा. उ. १. २७. ४९) इत्यादिवचनात् । न द्वितीयः, प्रकरण-विरोधादित्यत्राह एवंविधाया इति । 'जीवन् भद्राणि' इत्यादिकं तु क्षत्रियापुत्रस्य तेऽद्य नोपादेयम् । न चेयमकीर्तिलक्षणीयसी, येन मरणाच्छ्रेयसी स्यात् । किंत्वेवंविधा सर्वदेशकालव्यापिनी । इयं च नरकायापि स्यात्, तथैव स्मृत्यादिसिद्धत्वात् । तथाचोत्तरस्मिन् रामायणे रघुनाथवाक्यम्, "अकीर्तिर्यस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित् । पतत्येवाधमान् लोकान् यावच्छब्दः स कीर्त्यते" (४५. ११, १२) इति । युद्धे मरणं तु तत एव स्वर्गाय स्वादिति भावः ॥ ३४ ॥

१ इत्यादाविति । इति प्रथमवाक्ये इत्यर्थः । २ यावदिनि । धर्माकरणादि प्रयुक्तपाप-फलानुभवः कियन्तं कालमिति वाच्यमप्येकमिदं वाक्यम् ॥

बन्धुस्नेहात् कारुण्याच्च युद्धानिवृत्तस्य शूरस्य ममाकीर्तिः कथमागमिष्यतीत्यत्राह—
भयाद् रणादुपरतं संस्य[मन्य]न्ते त्वां महारथाः । केषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥
येषां कर्णदुर्योधनादीनां महारथानामितः पूर्वं त्वं शूरो वैरीति बहुमतो भूत्वा, इदानीं
युद्धे समुपस्थिते निवृत्तव्यापारतया लाघवं—सु[नि]ग्रहतां यास्यसि, ते महारथास्त्वां
भयात् युद्धादुपरतं संस्यन्ते । शूराणां हि वैरिणां शत्रुभयात् कृते बन्धुस्नेहादिना युद्धादुपर-
तिनोपपद्यते ॥ ३५ ॥ किंच,

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तत्रादिताः । निन्दन्तस्तत्र सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥
शूराणामस्माकं सन्निधौ कथमयं पार्थः क्षणमपि स्थातुं शक्नुयात्, असत्सन्निधाना
दन्यत्र ह्यस्य सामर्थ्यमिति तत्र सामर्थ्यं निन्दन्तः शूराणामवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति
तत्र कृतवो धार्तराष्ट्राः ; ततोऽधिकतरं दुःखं किं तत्र ? एवंविधावाच्यश्रवणान्मरणमेव श्रेय

एवं धर्माधर्मप्रभो निवारितः । अथास्थानस्नेहः क्षिप्यते भयात् इत्यादिना ।

बन्धुस्नेहादित्यादि । शूरस्य सतः स्नेहकारुण्याभ्यां निवृत्तस्य मे कीर्तिरेव स्यादिति भावः ।

येषामित्यतिप्रसिद्धपरामर्शात् कर्णदुर्योधनादीनानित्युक्तम् । तेनापकार[रि]र्णं सारयति ।
यद्यपि भीष्मादयो याथाार्थं जानीयुः, तथाऽपि कर्णादयो न तथेति भावः । भूत्वेत्यस्य यास्यसी-
त्युत्तरक्रियैकरस्येन 'स्नात्वा होष्यामि' इत्यादिष्विव क्रियापेक्षया पूर्वेषां भविष्यता कालेन संबन्धभ्रम-
व्युदासायोक्तम् इतः पूर्वमिति । बहुभिर्गुणैर्बहु-त्वेन मतो हि बहुमत इत्यभिप्रायेणाह शूरो वैरीति ।
यदि शूरस्त्वं प्रागपि निर्वैरः, यदि च वैरी त्वं शौर्यैरहितः, तदा हि महारथा न त्वां गणयेयुरिति
भावः । तत्क्षणावधिर्वैरानुवृत्तिसूचनायोक्तम् इदानीमिति । लाघवफलं सु[नि]ग्रहता लाघवशब्दे-
नोपचरिता । सु[नि]ग्रहत्वं चात सु[नि]ग्रहत्वाभिमानविषयत्वम् । बन्धुस्नेहादित्याद्युक्तां शङ्कां निरा-
करोति शूराणां हीति । यदि शूरत्ववैरित्वयोरन्यतरञ्च स्यात्, तथा युज्येताप्यन्यथासिद्धिरिति भावः ॥

एवं प्राचीनमपकारं भविष्यलाघवारोपं चाभिधाय पुनरागमिनाऽप्यपकारेणास्थानस्नेहत्वं द्रढय-
तीत्यभिप्रायेणाह किंचेति । प्रस्तुतोदन्तफलिं सामर्थ्येनिन्दाप्रकारमाह शूराणामस्माकमित्यादिना ।
शूराणामवाच्यवादांश्च बहूनि । शूरान् प्रति ये न वाच्याः, किंतु काण्डिशिकान् प्रति, तान्
पारुष्याश्लीलपरिहासादिवादानित्यर्थः । अहितशब्दोऽत्र अवाच्यवादहेतुपर इत्यभिप्रायेणाह शत्रवो
धार्तराष्ट्रा इति । यदि च भीष्मद्रोणकृपशल्यादयः किञ्चिद्भेदयुः, तदा शौर्यगौरवादिना सबेतापि ।
कथं पुनरशूरैश्शूराभिमानिभिर्महापकारिभिः कृतान् बहून् अवाच्यवादान् सहेथा इति भावः । ननु
गुणविशिष्टवाचिशब्देषु हि तत्राद्यौचित्यम्, न जाल्यादिशब्देषु ; न हि घटतर इत्यादिकं प्रयुज्यत
इत्यत्राह तत इति । ततः अवाच्यवादात् । तच्छ्रवणादिति फलितम् । दुःखशब्दः प्राति-
कूल्यविशिष्टवाची । प्रतिकूलतरमिति वदुःखतरमित्युक्तमित्यधिकतरशब्देन प्रत्ययार्थं निष्कृष्य वदतो

इति त्वमेव मंससे ॥ ३६ ॥

अतः शूरस्य आत्मना परेषां हननम्, आत्मनो वा परैर्हननमुभयमपि श्रेयसे भवतीत्याह—
हृनो वा प्राप्स्यसे (सि) स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कुतश्चिन्तयः ॥

३७

धर्मयुद्धे परैर्हतश्चेत्, तत एव परमनिःश्रेयसं प्राप्स्यसि; परान् वा हत्वा अकण्टकं राज्यं भोक्ष्यसे; अनभिसंहितफलस्य युद्धारूपस्य धर्मस्य परमनिःश्रेयसोपायत्वात् तच्च परमनिःश्रेयसं प्राप्स्यसि; तस्मात् युद्धापोद्योगः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमिति निश्चित्य तदर्थमुत्तिष्ठ । कुन्तीपुत्रस्य तवैतदेव युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

भावः । तवेति । न हि त्वं रथ्यापुरुषः, न च समाध्यादिनिष्ठः, येनात्र दुःखिता न स्यादिति भावः । किंशब्दः पूर्वश्लोकोक्तदुःखतरमरणतत्पर इत्याह एवमिति । त्वमेव मंससे इति । गाण्डीवसामर्थ्यादिनिन्दापसङ्गे धर्मपुत्रमपि हि भवान् हन्तुमुद्योक्ष्यते, किं पुनः कर्णादीन् । अत इदानीं निवृत्तोऽपि तदा दुःसहतरदुःखपेरितो युद्धं करिष्यसीति हृदयम् ॥ ३६ ॥

हतो वा इति श्लोकं पूर्वश्लोकवाक्यशेषतयाऽवतारयति अत इति । उभयथाऽपि तव लाभ इति भावः । प्राप्स्यसे, भोक्ष्यसे इत्यर्जुनं प्रत्यभिधानेऽपि—शूरस्येत्यादिसाधारणाभिधानं भीष्मादिहननस्य तच्छ्रेयोहेतुतया शोकहेतुत्वं नास्तीति ज्ञापनार्थम् । श्रेयस इत्यनेन यथेच्छं स्वर्गाज्यादिसुखापवर्गान् संगृह्णाति । न हि हतत्वमात्रात्पुरुषार्थ इत्यत उक्तं धर्मयुद्ध इति । तत एवेति । श्रेयस्साधनतया शास्त्रसिद्धहननादेवेत्यर्थः । परमनिःश्रेयसमिति । स्वर्गशब्दोऽत्रासृत्तत्वप्रकरणात् परमनिःश्रेयसपरः, तत्स्थानपरो वा । यथा, “स एतेन प्राज्ञेनात्मनाऽस्मात्त्रोकादुत्क्रम्यामुभिन स्वर्गे लोके सर्वान् कामान् आप्त्वा असृत्तमभवत्” (ऐ. ३. ४.), “अनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति”, (के. ४. ९) “स्वर्गलोका असृत्तत्वं भजन्ते” (क. १. १. १३) इति । ‘राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्’ (गी. २. ८) इति क्षुद्रस्वमोपेक्षकार्जुनोद्देशेन वचनाच्चायमेवार्थ इति भावः । परान् वा हत्वेति । महारथानां भीष्मद्रोणकर्णादीनां जयो हि हननमन्तरेण न युज्यत इति भावः । जित्वा, भोक्ष्यसे इत्युभाभ्यां फलितमुक्तम् अकण्टकमिति । प्रतिकूलेषु जाग्रत्सु राज्यं सिद्धमपि हि न भोगाय स्यादिति भावः । अर्जुनानाद्वतराज्यभोगमात्रपर्यवसानयुद्धासायाह अनभिसंहितेति । मुमुक्षोर्हि राज्यभोगादिरानुषङ्गिकः । संयुद्धितात्पर्यमाह कुन्तीपुत्रस्येति । “[श्रुतं सूते क्षत्रिया राजपुत्री”

१ अकीर्त्यपेक्षया मरणमेव रोच्यमानस्य युद्धे मरणमेव श्रेयसे; अन्यथा दोष इति ज्ञापयितुम् अः प्रथमशब्दः । २ युद्धमध्ये समये स्व शब्दादर्थः नाऽऽगत इति अर्जुनं गाण्डीवञ्च निन्दति धर्मपुत्रं, गाण्डीवनिन्दकं हन्यामिति खप्रतिज्ञानुरोधेन हन्तुमुद्युक्तोऽर्जुनः भगवता कृष्णेन गुरोः तुङ्कारुदङ्कारकरणमेव पर्याप्तं हननमित्युपदिष्टः यथाशक्ति आक्रोशत् । इदं भारते ।

३ “शूरं सूते त्वद्विधा राजपुत्री” इति भारते पाठः ।

मुमुक्षुर्बुद्धानुष्ठानप्रकारमाह—

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ । ततो बुद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥

एवं देहातिरिक्तमस्पृष्टमस्तदेहस्वभावं नित्यमात्मानं ज्ञात्वा युद्धे चावर्जनीयशस्त्र-
पातादिनिमित्तसुखदुःख-अर्थलाभालाभ-जयपराजयेष्वविकृतबुद्धिः स्वर्गादिफलाभिसन्धिर-
हितः केवलकार्यबुद्ध्या युद्धमारभस्व । एवं कुर्वाणो न पापमवाप्स्यसि—पापं-दुःखरूपं संसारं
नावाप्स्यसि ; संसारबन्धान्मोक्षयसे इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवमात्मयाथात्म्यज्ञानमुपदिश्य तत्पूर्वकं मोक्षसाधनभूतं कर्मयोगं वक्तुमारभते—

पथा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु । बुद्ध्या युक्तो यथा पाथैर् कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥

(भा. द्रो. ७. ७. १८) इति हि प्रसिद्धम् । न हि सिंहीसुतेन हरिणीकुमारचरितमनुसरणीयम् । न
च शुद्धक्षेत्र(क्षत् ?)जन्मना त्वया महीयसो धर्मस्य विच्छेदः कार्य इति भावः ॥ ३७ ॥

एवमस्यानन्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलत्वमुपशमितम् । अथ धर्मत्वेन स्थापितस्य मुमुक्षु-
विषयानुष्ठानप्रकारं वदतीत्याह **मुमुक्षुरिति** । न हि राज्यादिकामि(मा)नामीदृशी बुद्धिरपेक्षिता ।
अतोऽल्पास्थिरदुःखमिश्रबुद्धसाध्यफलेन किं ममेति नाशङ्कनीयमिति भावः । पूर्वोक्तमात्मतत्त्वज्ञा-
नमनुष्ठानदशायामनुवर्तनीयतया दर्शयति एवमिति । देहातिरिक्तमिति । सति धर्मिणि हेयविरहादि-
धर्मचिन्तेति भावः । पौनरुक्त्यश्रमपरिहाराय **लाभालाभयोर्धनादिविषयत्वमुक्तम्** । विषमयोस्तु-
खदुःखप्रवाहयोस्समीकरणं कथमित्येतोक्तम् **अविकृतबुद्धिरिति** । विकारो हर्षशोकादिरूपः ; तद-
भावकथनेन विवेकादि'सप्तकान्तर्गतानवसादानुद्धर्षयोर्ग्रहणम् । **युद्धायेति** तादर्थ्यविभक्तिस्तुचिता
अन्यार्थवन्निवृत्तिरुच्यते **स्वर्गादीति** । 'मा फलेषु कदाचन' (२. ४७), 'एतान्यपि तु' (१८. ६)
इत्यादिवक्ष्यमाणमत्रानुसंहितम् । **तत इत्यस्योपयुक्तहेतुविशेषपरत्वमेवोचितम्**, आनन्तर्यादिपरत्वं
तु अनुपयुक्तमित्यभिप्रायेणाह **केवलकार्यबुद्धयेति** । **पापशब्दोऽत्र** न गुरुवधादिशङ्कितपापपरः, बुद्धस्य
स्वधर्मतामालेण तन्निवृत्तौ सुखदुःखसाम्यादिवुद्धिविशेषस्य **एवमित्यनूदितस्य** नैरर्थव्यप्रसङ्गात् । न च
कृतपापपरः, नावाप्स्यसीत्यनन्वयात् । करिष्यमाणे च न प्रायश्चित्तम् । न च विद्याव्यतिरिक्तेश्वरा-
घाश्लेषः । अतोऽत्रामृतत्वप्रकरणात् मुमुक्षवपेक्षयाऽनिष्टफलत्वाविशेषेण पुण्यपापूपसकलसांसारिक-
कर्मपरः । ततश्च तत्फलभूतः संसारोऽत्र लक्ष्यत इत्यभिप्रायेणाह **दुःखरूपं संसारमिति** । नैवं **पापम-**
वाप्स्यसि इत्युक्ते पापहेतुत्वाभावमात्रं प्रतिभातीत्यत्राह **संसारबन्धादिति** । परम्परयेति शेषः ।
'सोऽमृतत्वाय कल्पते' (२. १५) इति पूर्वोक्तमिह स्मारितम् ॥ ३८ ॥

अथ पूर्वप्रकरणोक्तशोकापनोदनहेतुषु प्रधानार्थेनोत्तरप्रकरणारम्भं संगमयति एवमिति । **तत्पूर्वकशब्देन**
आत्मज्ञानकर्मयोगयोः क्रमाभिधानौचित्यमुक्तम् ; आत्मयाथात्म्यज्ञानोपदेशानन्तरं तच्चिन्तनरूपज्ञानयो-
गाभिधानस्यौचित्येऽपि तस्य कर्मयोगसाध्यत्वात् प्रथमं कर्मयोग उच्यते । पश्चात् तत्फलतया 'प्रजहाति
यदा कामान्' (२. ५५) इत्यादिना ज्ञानयोगो वक्ष्यते । **वक्तुमिति** । प्रसक्तं प्राधान्येन प्रपञ्चयितुमित्यर्थः ।

। विषेकविमोक्षाभ्यास क्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षाः सप्त श्रीभाष्ये लघुसिद्धान्ते उक्ताः ।

सङ्ख्या बुद्धिः ; बुद्ध्याऽवधारणीयमात्मतत्त्वं साङ्ख्यम् । ज्ञातव्ये आत्मतत्त्वे तज्ज्ञानाय या बुद्धिरभिधेया—‘न त्वेवाहम्’ इत्यारभ्य ‘तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचिषुर्हसि’ इत्यन्तेन सैषा तेऽभिहिता । आत्मज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मानुष्ठाने यो बुद्धियोगो वक्तव्यः, स इह योगशब्देनोच्यते । ‘दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्’ (२.४९) इति हि वक्ष्यते । तत्त योगे या बुद्धिर्वक्तव्या, तामिमामभिधीयमानां शृणु, यया बुद्ध्या युक्तः कर्मबन्धं प्रहास्यसि । कर्मणा बन्धः कर्मबन्धः ; संसारबन्ध इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

सांख्ययोगाख्यवेदविरोधितन्त्राभिधानभ्रमम्, सांख्यशब्दस्यात् ‘ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्’ (३. ३) इति वक्ष्यमाणज्ञानयोगविषयत्वभ्रमं च व्युत्पद्यन् आह संख्येति । ‘बुद्धिर्मतिश्च मेघा संख्या संवित्तिरूपलब्धिः’ इति नैघण्टुकाः । “पुरुषं निर्गुणं सांख्यम्” (म. उ) इत्याद्यौपनिषदप्रसिद्धया परमात्मवत् आत्मन्यपि ‘सांख्यशब्द उपपन्नः । न च ‘ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्’ इत्यादिपञ्चवैरूप्य-प्रसङ्गः, तद्बुद्धियोगेन सर्वत्र तच्छब्दप्रयोगात् । सद्यपि च दैर्घ्यं प्रकरणाद्यानुगुण्येन सर्वत्र सन्नते । एकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वज्ञापनाय आत्मतत्त्वमित्युक्तम् । तज्ज्ञानायेत्यनेन तन्निर्णयमात्रमव्यवहित-फलमिति दर्शितम् । बुद्धिरिति । निर्णयफलवाक्ययुक्तिपरामर्शगता बुद्धिर्विवक्षितेति न साध्यसाधन-भावविरोधः । अथवा बुद्धिरिह शास्त्रनिष्पाद्यो निर्णयः । तज्ज्ञानायेति साक्षात्कारादिपरः । आत्मतत्त्वविधानप्रदेशमवच्छिद्याह न त्वेवेति । ततः परस्तात् स्वधर्ममित्यादिना धर्माधर्मभ्रम-अस्थानलेहयोरारोपेण हि क्रियत इति भावः । योगशब्दस्यात् प्रकरणादिविशेषितमर्थमाह आत्मज्ञाने-त्यादिना । इहेत्यभिधेयं विवृणोति दूरेणेति । इमामिति निर्देशमुचितमविलम्बिताभिधानमाह अभिधीयमानामिति । एतेनानुष्ठानानुप्रविष्टबुद्धेस्तद्विषयाभिधीयमानबुद्धेश्च मेदोऽपि दर्शितः । यद्वा, अनुष्ठानप्रकारविषयबुद्धिजनकमभिधानं शृण्वित्यर्थः । एतेन कर्मयोगशब्दोऽप्यत्र बुद्धिविशेष-योगमूल इति दर्शितम् । बुद्ध्या ययेत्यनयोर्वैयधिकरण्येन क्रियाद्वयान्वयभ्रमं निरस्यति यया बुद्ध्या युक्त इति । कर्मबन्धशब्दस्यानतिशयितार्थसमासान्तरमपाकरोति कर्मणा बन्ध इति । “तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन” (अष्टा. २. १. ३०) इति तत्पुरुषः । बन्धशब्दस्यात् मुख्यार्थसंभवात् अभिमतमाह संसारेति । एतेनानुष्ठायमानकर्मसंबन्धहानभ्रमोऽपि निरस्तः ॥ ३९ ॥

१ सांख्यमनेऽपि सांख्यशब्दप्रयोग एवमेव । संख्या एकत्वादिसंख्या, तथा गण्यमान-त्वादिति तु न ; अस्सप्तषोडशेत्यादिगणनायाः शास्त्रान्तरेऽपि सत्त्वात् । सांख्यम्—संख्यामात्र-विषयः, तत्त्वम् । संख्या ज्ञानम् । कथं तु ज्ञानानुष्ठानोपयोगविषयः । कर्मणोऽनुष्ठेयत्वात् अप्राप्तप्राप्ति-रूपयोगसत्त्वात् योगशब्देन कर्मोच्यते । सांख्यैरुपायतया कर्मास्वीकारात् सांख्यमित्येव तन्नाम ।

२ ननु कर्मयोगशब्दस्य कर्माख्य उपाय इत्यर्थः । तत् काम्यकर्माणि कर्मयोग एवेत्यत्राह एतेनेति । कर्मसंबन्धी बुद्धियोग एव कर्मयोगः । तद्विशिष्टकर्माणि तत्पदेन विवक्ष्यते । ततो ज्ञान-योगमुच्ये कर्मयोगो कर्मयोगशब्दो भूरिप्रयोगादुरुद्धा ।

३ यया बुद्धयेति । यया योगविषयिण्या बुद्ध्या युक्तः—सहितः ।

वक्ष्यमाणबुद्धियुक्तस्य कर्मणो माहात्म्यमाह—

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य ज्ञायते महतो भयात् ॥
इह कर्मयोगे नाभिक्रमनाशोऽस्ति । अभिक्रमः—आरम्भः । नाशः फलसाधनभावनाशः ।
आरब्धस्यासमाप्तस्य विच्छिन्नस्यापि न निष्कलन्वम् । आरब्धस्य विच्छेदे प्रत्यवायोऽपि न
विद्यते । अस्य कर्मयोगाख्यस्य धर्मस्य स्वल्पांशोऽपि महतो भयात्—संसारभयात् ज्ञायते ।
अयमर्थः, 'पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते' (६. ४०) इति उत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते ।
अन्यानि हि लौकिकानि वैदिकानि च साधनानि विच्छिन्नानि न फलाय भवन्ति ;
प्रत्यवायाय च भवन्ति ॥ ४० ॥

काम्यकर्मविषयाया बुद्धेर्माक्षसाधनभूतकर्मविषयां बुद्धिं विशिनष्टि—

ॐ व्यवसायातिप्रका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन । बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्ध्योऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१

इह—शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणि व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका । सुष्ठुशुणाऽनुष्ठये कर्मणि

ननु, इमां शृण्वित्युक्तेऽनन्तरं व्यवसायेत्यादि वक्तव्यम्, मध्ये नेहाभिक्रम इत्येतच्च संगच्छत
इत्याह वक्ष्यमाणेति । उपक्रमे माहात्म्यकथनेन बुभुक्षातिशयजननाय प्ररोचना क्रियत इति भावः ।
इहेत्यनेन सूचितं कर्मान्तरेभ्यो वैलक्षण्यमाह कर्मयोग इति । अभिमुखकमणशङ्कां व्युदस्यति
अभिक्रम आरम्भ इति । उपक्रमशब्दवदयमिति भावः । क्रियारूपस्याभिक्रमस्य कथमविनाशित्व-
मित्याह नाशः फलसाधनभावनाश इति । तार्प्यमाह आरब्धस्येति । प्रत्यवायशङ्काहेतुं दर्शयन्
द्वितीये पादे व्याकरोति आरब्धस्य विच्छेद इति । उक्तविवरणरूपमुत्तरे ध्यास्याति अस्थेति ।
संसारभयादिति । महत्त्वविशेषितं भयं संसारभयमेव हीति भावः । स्वल्पांशस्यापि संसारनिवृत्ति-
हेतुत्वं देशकालादिवैगुण्यात् प्रामादिकाकृत्यकरणादिना च विच्छिन्नस्याप्यवश्यं पुनस्सन्धानादिति दर्शयन्
अस्य श्लोकोक्तार्थैकपरत्वं संग्रहवित्तरूपत्वेन वक्ष्यमाणपौनरुक्त्यं चाह अयमर्थ इति । कृतांशस्य
कथं नाशप्रसङ्ग इति शङ्कायाम् इहेत्यस्य व्यनच्छेदं दर्शयति अन्यानि हीति । लौकिकानीत्यति-
शङ्काहेतुदृष्टान्त उक्तः । 'वैदेकानीति सामान्यनिर्देशस्यायं भावः—नित्यनैमित्तिकान्यपि विच्छेदे सति
न फलाय स्युः ; प्रत्यवायाय च भवेयुः । अशक्त्यादिमूलमीषद्वैकल्यामात्रं हि तत् सबन्धम् । कायेषु तु
अङ्गवैकल्येऽपि नैष्फल्यमिति विशेष इति प्रत्यवायाय च भवन्तीति । न केवलं स्वर्गादिरलभ्यमात्रम्,
ब्रह्मरक्षस्त्वप्राप्त्यादिरपि स्वादिति भावः ॥ ४० ॥

एवं माहात्म्याभिधानव्याजेनास्य कर्मणः सर्वकर्मभ्यो वैषम्यमुक्तम् । अथोपदेष्टव्यतया प्रतिज्ञातां
तद्विषयबुद्धिं काम्यकर्मविषयबुद्धिभ्यो हेतुफलवैषम्येण विशिष्यन्नुपदिशतीत्याह काम्येति । इह इति
सङ्गृहीतमाह शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणीति । अविहिताप्रतिषिद्धलौकिककर्मणां भिन्नफलत्वात् तद्वि-
षये(यत्वे)ऽप्यैक्यं मा सूचित्य उक्तं शास्त्रीय इति । संग्राहकोपाधिकथनमिदम् । प्रस्तुतबुद्धिभि-

बुद्धिर्व्यवसायात्मिका बुद्धिः । व्यवसायः निश्चयः । सा हि बुद्धिरात्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्विका ।

काम्यकर्मविषया तु बुद्धिरव्यवसायात्मिका । तत्र हि कामाधिकारे देहातिरिक्तास्मा-
स्तित्वज्ञानमात्रमपेक्षितम्, नात्मस्वरूपयाथात्म्यनिश्चयः । स्वरूपयाथात्म्यनिश्चयेऽपि
स्वर्गादिफलार्थित्व-तत्साधनानुष्ठान-तत्फलानुभवानां संभवात्, अविरोधाच्च ।

मात्रव्युदासाय सर्वैरिमन्त्रिता । नित्यनैमित्तिककाम्यभेदान्तरविधाभेदसंग्रहः । नानाकर्मविषयनानाबुद्धेः
कथमेकत्वमिति शङ्कायां विशेषणप्रकरणसामर्थ्यफलितेन विषयेण बुद्धिं विशिनष्टि मृषुक्षुणेति ।
व्यवसायशब्देन कृत्यध्ववसायभ्रमं निरस्यति निश्चय इति । पौनरुक्त्यव्युदासाय [व्यवसाय] विषयं
समासांशोत्तरपदलक्ष्यं च दर्शयन् मृषुक्षुणेत्युक्तमुपपादयति सा हीति ।

व्यवसायात्मिकेत्येतद्व्यवच्छेदमाह काम्येति । ननु देहानिर्गन्धपारलौकिकान्मज्ञानमन्तरेण
कथं देहान्तरानुभाव्यस्वर्गादिसाधनयागादिमहाप्रयसानुष्ठानमित्यत्र तत्र हीति । कामनयाऽधिक्रियत
इति वा, कामेनाधिकारो यत्नेति वा कामाधिकारः काम्यकर्म ; नदधिकारिण्ये वा ; यद्वा तच्छास्त्रम् ।
अधिकारश्च मदभिलषितसाधनत्वान्मदर्थमिदं कर्मेत्यभिमतः । देहातिरिक्तात्मशब्देन देहान्तरपरि-
ग्रहार्हस्थित्वमभिप्रेतम् ; अन्यथाऽतिरेकमात्रनिर्णयेऽपि देहममकालनाशित्वभ्रमे सति पारलौकिक-
काम्यकर्मननुष्ठानप्रसङ्गात् । मात्रशब्दाभिप्रेतं विवृणोति नास्मेति । आत्मस्वरूपयाथात्म्यं चात्र
नित्यत्वस्वयंप्रकाशत्वानन्दत्वभगवत्प्रकारत्वस्वाभाविकापहतभास्त्वादिरूपमभिप्रेतम् । ननु देहोत्तरकाल-
मनुभाव्ययोः स्वर्गापवर्गयोः कचिदात्मास्तित्वज्ञानमात्रमपेक्षितम्, कचिन् नद्याथात्म्यनिश्चय इति कुतोऽयं
विवेक इत्यत्राह स्वरूपेति । अयमभिप्रायः—कामाधिकारे याथात्म्यनिश्चयः अनुपपत्त्या वा शास्त्र-
बलाद्वाऽपेक्ष्यते ? पूर्वोक्तापि याथात्म्यनिश्चयमात्रे किं स्वर्गादिकच्छेदो न स्यात्, उत तत्साधनानुष्ठानम्,
उत तत्फलानुभवः ? न प्रथमः, मुख्यरूपतया प्रमाणसिद्धेः स्वप्न इच्छामिद्वेः । न द्वितीयः, तदर्थिन-
स्तदनुकूलकरणकलेवरादिमतः, स्वस्य तत्फलकालेऽप्यवस्थानं निश्चिनः पामरहृष्यादिन्यायेनानुष्ठानोपपत्तेः ।
न तृतीयः, अविकलानुष्ठितोपायस्य फलोत्पत्तेरन्यनिरपेक्षत्वात् । अनुभवार्थमेवोपपन्नतया च तदनुभवसिद्धौ
सार्वभौमादिभोगेष्विव स्वर्गादिभोगेष्वप्यनुभववेलायामात्मयाथात्म्यानुभवनैरपेक्ष्यात् । तदेतदखिलमुक्तं
संभवादित्यन्तेन । अनुपपत्त्यभावोऽत्र संभवः । नापि शास्त्रबलादिनि वक्तुं युक्तम् ; शास्त्रमपि दृष्टार्थं वा
विदधीत, अदृष्टार्थं वा ? तत्र (अत्र) केवलदृष्टार्थत्वं दत्तोत्तरम् । अन्यत्रापि न तावत् यागदिकरणशरीर-
निर्वर्तकत्वम् ; तदनालोचनात् । नापि कर्तुरात्मनस्संस्कारतयाऽनुप्रवेशः ; कामाधिकारप्रकरणेषु प्रोक्षणादि-
विधिवत् आत्मानं तत्त्वतो जानीयात् इति विध्यभावात् ; वेदान्तविहितज्ञानस्यातिशयितफलान्तरार्थत्वादिना
कर्मशेषत्वाभावस्य शारीरके समर्थितत्वाच्च । आत्मतत्त्वानभिज्ञानामपि च स्वर्गादिफलं प्रतिपादयति हि,
“प्लवा ह्येत एहदा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽजिनन्दन्ति मूढाः” (मु. १.२.७)
इत्याद्याः श्रुतयः । “यामिमां पुण्यितां वाचं प्रवदन्त्यस्मिन्निश्चितः” इत्यादि चानन्तरमेवोच्यते । अविदुषां

सेयं व्यवसायात्मिका बुद्धिः एकफलसाधनविषयतयैका; एकस्मै मोक्षसाध्यफलाय हि समुक्षोः सर्वाणि कर्माणि विधीयन्ते । अतः शास्त्रार्थस्यैकत्वात् सर्वकर्मविषया बुद्धिरैकैव ; यथैकफलसाधनतया आग्नेयादीनां षण्णां सेतिकर्तव्यताकानामेकशास्त्रार्थतया तद्विषया बुद्धिरेका, तद्वदित्यर्थः । अव्यवसायिनां तु स्वर्गपुत्रपञ्चनादिकफलसाधनकर्माधिकृतानां बुद्ध्यः फलानन्त्यादनन्ताः । तत्रापि बहुशाखाः ॥ एकस्मै फलाय चोदितेऽपि दर्शपूर्णमासादौ

धूमादिमार्गेण स्वगरोहणादिकं चोपनिषत्सु ज्ञोष्यते । अतो विध्यभावादेवाऽऽरादुपकारकत्वमपि निरस्तम् । तदेतदखिलमुक्तम् अविरोधाच्चेति । शास्त्रादिविरोधाभावादित्यर्थः । पक्षान्तरे च शास्त्र[ान्तरे]विरोधः स्यादिति भावः । मोक्षधिकारे तु निखिलमिदमव्यथा । तथा हि—यथावस्थितस्वरूपमाप्तिरेव हि मोक्ष-पुरुषार्थः । स कथमनिश्चीयमान इत्येतत् । कथं च तज्ज्ञानं तद्विच्छामप्यन्तरेण तत्साधनमनुष्ठीयेत । स्वरूपयाथात्म्यज्ञानं च विहिततया साधनानुपेक्षीति कथं तद्वित्तरेके[ण] साधनं पुष्कलमनुष्ठितं स्यात् । कथं च स्वरूपाविर्भावलक्षणफलानुभवः निश्चयशून्यस्य स्यात् इति युक्तिविरोधः । चोदयन्ति च शास्त्राणि मोक्षस्य सर्वविधोपकारकतया अस्मत्तत्त्वज्ञानम् । अतस्तदभावे शास्त्रविरोधोऽपि (धः)स्यादिति ।

ननु व्यवसायात्मिकाया बुद्धेः किमिदमेकत्वम् ? न तावत् व्यकृत्यैक्यम्, तथाविधबुद्धिसन्तान-संभवात् । नापि विषयैक्यादेकत्वपरम्, अङ्गप्रधानाद्यवान्तरविषयभेदेन तदयोगात् । नापि समुदाय-गोचरत्वात् तद्योगः, काम्यकर्मत्वमपि तत्साम्यात् इत्यत उक्तम् एकफलसाधनविषयतयेति । तदेवोप-पादयति एकस्मा इति । सर्वाणीति । नित्यनैमित्तिककाम्यानां सर्वेषां कर्मणां समुक्षुणाऽनुष्ठितानां साक्षात् परम्परया वा मोक्षसाधनोपकारित्वेन मोक्ष एक एव प्रधानफलम् । 'सर्वमायुरेति' (छा. ४. ११. २) इत्याद्यवान्तरफलाभिधानमपि तदुपयोगित्वमात्रादिति भावः । अस्तु सर्वेषामेकफलसाधनत्वम् ; तथापि क्रमभाविकर्मस्वरूपनानात्वे कथं तद्वुद्धिरैक्यमित्यत्राह अत इति । एकफलसाधनतया सर्वेषां कर्मणामेक-विधिगृहीतत्वेनैकशास्त्रार्थत्वात् तद्वोचरबुद्धिरवान्तरकर्मभेदसद्भावेऽप्येकशास्त्रार्थगोचरत्वादेकत्वमुच्यत इत्यर्थः । पृथग्विधिसिद्धानां पृथग्भावयसिद्धेतिकर्तव्यताकानां कथमेकशास्त्रार्थत्वमित्यत उक्तप्रकारेणैकत्वे दृष्टान्तमाह यथेति । अभेदाद्यो हि सेतिकर्तव्यताकाः षड्यागाः उत्पत्तिवाक्यैः पृथगुत्पन्नाः समु-दायानुवादिवाक्यद्वयेन समुदायद्वयत्वमापन्नाः कामाधिकारे पुनरेकफलसाधन[त्वं]विषेणैकतया विधीयन्ते । तथा चैकशास्त्रार्थगोचरतया तद्वुद्धिरप्येकैव । तद्वदित्यर्थः । अव्यवसायिनाम् इति हेतुपरमित्याह स्वर्ग-पुत्रेत्यादिना । फलानन्त्यादनन्ता इति । फलाहुल्यात् बहुलाः ; स्वर्गाद्यनन्तफलभेदेन तत्साधनानामपि कर्मणां भिन्नशास्त्रार्थत्वात् तद्विषया बुद्धयोऽपि यावत्फलभेदे भेदित्य इत्यर्थः । अनन्त-बहुशास्त्रशब्दयोः प्रधानाप्रधानस्वरूपभेदप्रकारभेदविषयतया पौनरुक्त्यं परिहरन् कर्मभेदापादकत्वाभावेऽपि वैषम्यान्तरपरं बहुशास्त्रशब्दं व्याचष्टे तत्रापीति । एकैकस्यैव बहुशास्त्रत्वमुपपादयति एकस्मा इति । एकैकमपि हि

- १ विधीयन्त इति । 'अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा', विविदिषन्ति यन्नेनेत्येवं विधिभिरिति शेषः ।
- २ उत्पत्तिवत्—यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिकर्मस्वरूप विधायकवाक्यैः । समुदायानुवादेति । य एवं विद्वांस्मासीजज्ञे, य एवं विद्वान् अमावास्यां यजते इति त्रिक्रिकानुवादीत्यर्थः ।

कर्मणि, 'आयुराश्रस्ते' इत्याद्यवगतावान्तरफलभेदेन बहुशास्त्रत्वं च विद्यते । अतः वसायिनां बुद्ध्योऽनन्ता बहुशास्त्राश्च ।

एतदुक्तं भवति — नित्येषु नैमित्तिकेषु कर्मसु प्रधानफलानि अवान्तरफलानि च यानि श्रयमाणानि, तानि सर्वाणि परित्यज्य मोक्षैकफलतया सर्वाणि कर्माण्येकशास्त्रार्थतयाऽनुष्ठेयानि ; काम्यानि च स्ववर्णाश्रमोचितानि, तत्फलानि परित्यज्य मोक्षसाधनतया नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्य यथावलमनुष्ठेयानि—इति ॥ ४१ ॥

काम्यकर्म प्रधानफलावच्छिन्नवेषेण एकपादपस्यानीयम् अविरोधिगुणफलाद्यवच्छिन्नतत्तदंशभेदेन बहुशास्त्रं भवति । मोक्षशास्त्रे तु सर्वायुःप्राप्त्यादिकमपि साधनानुष्ठानार्थत्वेन मोक्षोपयोगितया तदेकफलान्तर्भूतमित्युक्तम् । वैषम्यद्वयोपपत्तिस्थैर्योभिप्रायेण निगमयति अत इति । प्रधानावान्तरफलभेदादित्यर्थः । आकाङ्क्षाक्रमेणान्वयप्रदर्शनाया नन्तः बहुशास्त्रा इति व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् ।

ननु कथं भिन्नप्रधानावान्तरफलसाधनतयैव विहितानां नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मणामेकमेव फलं स्यात् ; कथं तस्मात्तद्विरोधात् काम्यानां च कर्मणां निष्कामेन कथमनुष्ठानम् ? यदि च तत्तत्काम्यफलाभावेऽपि तत्तत्कर्मा (काम्यकर्म) अनुष्ठानम्, तर्हि तत्तदधिकारामावैऽपि ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिधर्मानुष्ठानप्रसङ्गः ; सर्वकाम्योपसंहारः फलादिविरोधात् व्याहतः, दुष्करश्च । कतिपयोपसंहारे तु किं कियदनुष्ठेयमित्यत्र किं नियामकमित्यदिशङ्कापरिहाराय बुद्ध्येकत्वबहुत्वोक्तैः फल (प्रयोजन)माह एतदुक्तमिति । नित्यनैमित्तिकयोः प्रधानफलानि अवान्तरफलानि च प्राजापत्यलोकादिप्राप्ति-उपात्तदुरितक्षय-अकरण-निमित्तन्यव्यायपरिहारादिरूपाणि । संवर्तितनित्यनैमित्तिकयोरप्यत्र नित्यनैमित्तिकशब्देन संग्रहः । काम्यशब्दः केवलकाम्यपरः । ननु, तानि सर्वाणि परित्यज्येत्युक्तम्, मुमुक्षोरप्युपात्तदुरितक्षयादेरवश्यापेक्षितत्वादित्यत्र उक्तम् मोक्षैकफलतयेति । दुरितक्षयादेरप्यन्तःकरणशुद्धिद्वारेणोपकारकत्वाच्च पृथक्फलत्वमिति भावः । एकशास्त्रार्थतयाऽनुष्ठेयानीति । विनियोगभेदादन्यत्र भिन्नफलत्वं भिन्नशास्त्रार्थत्वं च । अतः तु सर्वेषामप्येकत्र विनियुक्तानां फलैक्यं शास्त्रार्थैक्यं च युज्यते । सिद्धं च नित्यकाम्यज्योतिष्टोमादावपि विनियोगपृथक्त्वमिति भावः । स्ववर्णाश्रमोचितानीति । कस्यचिद्भिः किञ्चित्फलमुद्दिश्य कानिचित् कर्माणि विधीयन्ते । तेषामेव कर्मणां फलान्तरार्थतया विनियोगोऽपि स एवाधिकारी भवितुमर्हति ; 'वल्लभकल्पविरोधे तु युक्तः कल्पपरिग्रहः' इति न्यायात् । अधिकारान्तररूपेण प्रमाणाभावात् । यथा नित्यकाम्यज्योतिष्टोमादौ, यथा चाध्ययनस्य जपपदाविति भावः । निष्कामस्य काम्यकर्मानुष्ठानोपादवाद्येक्यम् । तत्तत्फलानि परित्यज्य मोक्षसाधनतयेति । नित्यनैमित्तिकैरेकीकुर्येति एकफलसाधनतयैकशास्त्रार्थीकृत्येत्यर्थः । यथावलमिति । शक्यतुरात्रेण हि सतिः शास्त्रम् । आह च मनुः, "तद्धि कुर्वन् यत्ताशक्तिं प्राप्नोति परमां गतिम्" (मनु. ४. १८) इति । एवं नित्यनैमित्तिकयोरिव काम्येष्वपि मुमुक्षोः कतिपयाङ्गवैकल्येऽपि न दोष इत्युक्तं भवति ।

अथ काम्यकर्माधिकृतान् निन्दति—

यानिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवादस्ताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२
कामात्मानः स्वर्गपराः जन्मकर्मफलपराः । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तथाऽपहृतचेतसाम् । व्यथसायारिमका बुद्धिः समाधौ न विद्योयते ॥ ४४

यानिमां पुष्पितां—पुष्पमात्रफलाम्, आपातरमणीयां वाचम् अविपश्चितः—अल्पज्ञाः
भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमानां प्रवदन्ति, वेदवादस्ताः—वेदेषु ये स्वर्गादिफलवादाः तेषु सक्ताः,
नान्यदस्तीति वादिनः—तत्सङ्गातिरेकेण स्वर्गादेरधिकं फलं नान्यदस्तीति वदन्तः, कामात्मानः-
कामप्रवणमनसः, स्वर्गपराः—स्वर्गपरायणाः, स्वर्गादिफलावसाने पुनर्जन्मकर्माख्यफलप्रदां,

प्रत्यवायामावकथनमपि न ज्योतिष्टोमाद्येकैकान्तर्विच्छेदपरम्; अपि त्वामोक्षादनुष्ठेयैकशास्त्रार्थभूतकर्मकलापे
प्रयाजादिवदितकर्तव्यतास्थानीयैकैककर्मानुष्ठानेऽपि देशादिवैगुण्यकृतोत्तराननुष्ठानपरमिति च दर्शितम् ॥

एवं काम्यकर्मविषयबुद्धिर्न मोक्षसाधनभूतकर्मविषयायाः बुद्धेर्वैलक्षण्यमुपपाद्य, अनन्तरं मोक्ष-
साधने प्रवृत्तिशैवार्थमितरफलवैतुष्यजननाय तत्तत्फलसाधनकर्माधिकृतान् निन्दतीत्युपरितनश्लोककृत्य-
मवतारयति अथेति । काम्यकर्माधिकृतानिति । काम्यकर्मसु स्वर्गादिस्वामिषितसाधनत्वस्वार्थता-
बुद्धियुक्तानित्यर्थः । पुष्पितामित्येतत् फलव्यवच्छेदमुखेनामुखोदकैतत्परमित्यभिप्रायेणाह आपात-
रमणीयामिति । अल्पज्ञा इति । विविधं पश्यच्चित्तं हि विपश्चित्त्वम् । “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्”
(अष्टा. ६. ३. १०९) इति पश्यच्छब्दावयवस्य यच्छब्दस्य लोपः । तच्च बहुज्ञत्वम् । तद्व्यति-
रेकश्चातोपनिषत्साध्यस्थिरास्थिरादिविवेकाभावादल्पज्ञत्वमिति भावः । जन्मकर्मत्यादेः गतिविशेषणत्व-
श्रमव्युदासाय गतिं प्रतीत्यस्यापेक्षितपूर्णाय च, क्रममुलङ्घ्य प्रागेवोपात्तं भोगैश्वर्यगतिं प्रति
वर्तमानामिति । एतेन वाचमित्येतस्य काम्यविधिभागपरत्वमुक्तं भवति । सामान्येन वैदिकनिन्दा-
श्रममपाकरोति स्वर्गादिफलवादा इति । वेदशब्दोऽत्र ‘वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते’ (वि. ६. ४. ४०)
इत्यादाविव कर्मभागपरः । तत्रापि विधिभाग-फल[ार्थ]वादभागविषयतया पुरुषवाक्य-वेदवाक्यविषयतया
वा वाचं, वेदवादेत्यनयोपपन्नरूपत्वमिति भावः । नान्यदस्तीति वादे पूर्वोत्तरपदानामर्थ हेतुतया
उपादत्ते तत्सङ्गातिरेकेणेति । अपवर्गस्वरूपनिषेधोऽशक्य इत्यभिप्रायेणोक्तम् अधिकं फलमिति ।
वादिनः इत्यनेन तथावदनशीलत्वविवक्षाव्यञ्जनाय वदन्त इति वर्तमानप्रत्ययान्तेन व्याख्यातम् ।
कामप्रवणमनस इति । कामेषु आत्मा मनो येषां ते कामात्मान इति व्यधिकरणबहुव्रीहिरिति
भावः । स्वर्गपरायणा इति । स्वर्गः परः परायणं परमप्राप्यं येषां ते स्वर्गपराः; मोक्षविमुखा इति
भावः । कामात्मानः स्वर्गपरा इति पदद्वयस्य सामान्यविशेषविषयतया दृष्टादृष्टविषयतया वा हेतु-
साध्यविषयतया वा कामौमुख्यान्यवैमुख्यपरतया वा पुनरुक्तिपरिहारः । स्वर्गादिफलभोगमध्ये
जन्मादिश्रमे व्युदस्यति स्वर्गादिफलावसान इति । ‘यावत्संपातपुष्पिताऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते’
(छा. ५. १०. ५) ‘प्राप्यान्ते कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माद्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय

१ आत्मसाक्षात्कारार्थमेव मनस्सृष्टिः । एतदभावे स्वरूपहानिरिति समाधिः

क्रियाविशेषबहुलां—तत्त्वज्ञानरहिततया क्रियाविशेषप्रचुराम् । (१) भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमानां-
यामिमां पुष्पितां वाचं ये प्रवदन्तीति संबन्धः(१) । तेषां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तथा—वाचा भोगै-
श्वर्यविषयया अपहृतज्ञानानां यथोदितव्यवसायात्मिका बुद्धिः, समाधौ मनसि न विधीयते,
कर्मणे ॥’ (बृ. ६. ४. ६) ‘आब्रह्मभुवनालोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन’ (गी. ८. १६) ‘स्वर्गेऽपि
पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निवृत्तिः’ (वि. ६. ५. ५०) इत्यादिश्रुतिस्मृतय इह द्रष्टव्याः । जन्मवत्
कर्मणोऽप्यनुशयाख्यकर्मशेषफलत्वख्यापनाय समानाधिकरणसमासतां दर्शयति **जन्मकर्मख्यफल-
प्रदामिति** । कर्मशेषेण पुनरुक्तदृष्टकृष्णजन्मप्राप्तौ श्रुतिस्तावत्, “पुत्रा ब्रूते अष्टा यज्ञरूपा अष्टादशोक्त-
मवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्यु ते पुनरेवापियन्ति” (मु. १. २. ७),
“तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीयां योनिमाप्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा
वैश्ययोनिं वा, अथ य इह कपूयचरणाः अभ्याशो ह यत् ते कपूयां योनिमाप्येरन् ध्वर्योनिं वा
सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा” (छा. ५. १०. ७) इत्यादिः । जन्मकर्मदेः सर्वस्य कर्मशेषमूलत्वे
स्मृतयश्च, “वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य स्वकर्मफलमनुभूय ततश्शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुः-
श्रुतवृत्तचित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते । त्रिष्वधो विपरीता नश्यन्ति” (गौ. २. ११. १०, ११)
इति । तथा “ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति
प्रतिपद्यते । तत् चक्रवत् उभयोर्लोकयोः सुख एव वर्तते” (आ. २. १. २, ३) इत्यादयः । **वैराग्यपादे**
चायमर्थो व्यक्तमनुसन्धेयः । अतः ^१**जन्माख्यकर्मफलप्रदामिति** केषुचित् कोशेषु पाठः । ननु
ज्योतिष्टोमादिक्रियाविशेषस्वरूपमालं कामिनो ज्ञानिनश्च समानम् ; तत् कथं क्रियाविशेषबहुलाम्
इति कामिनो विशिष्यामिधीयते ? तत्रोक्तम् **तत्त्वज्ञानरहिततयेति** । ज्ञानिना हि सर्वं कर्म क्रिय-
माणमपि ज्ञानप्रचुरमेव । तच्चैकफलसाधनतया एकशास्त्रार्थरूपम् । न च मोक्षानुपयुक्ताः सर्वे क्रिया-
विशेषास्तेन क्रियन्ते । अतः प्रयासबहुलं परिमितनश्वरफलं चासुमुक्षोः कर्मेति भावः । ^२अन्येषां वाचा
अन्येषामपहृतचित्तत्वभ्रमं निरस्यन् षष्ठ्यन्तपदयोरेष्टविशेष्ययोः प्रस्तुतविशेष्यविषयत्वं चाह तेषामिति ।
तयेति यद्वृत्तप्रतिनिर्देशरूपव्याख्येयोपादानम् । तत्परास्मृष्टं प्रकृतं चेतोपहरणहेतुमाह **भोगैश्वर्यविषय-
येति** । **अपहृतचेतसाम्** इत्यस्य पूर्वपदेनार्थपौनरुक्त्यपरिहाराय, तदर्थस्य प्रकृतव्यवसाय/त्मकबुद्धध-
भावहेतुत्वाय चोक्तम् **अपहृतज्ञानानामिति** । यथोदितेति प्रागुक्तप्रकारेत्यर्थः । न विधीयते

१ जन्मकर्मत्यादेः वाग्विशेषणत्वमेव शांकरेऽपि । जन्माख्यकर्मफलप्रदामिति पाठान्तरं
शांकरानुसारि । भोगैश्वर्यगतिं प्रतीत्यस्य क्रियाविशेषेत्यत्रान्वयः शांकरे । वदन्तीत्यत्रान्वयो
माध्वे । माध्वे क्रियाविशेषप्रचुरामित्यत्रावान्तरवाक्यसमाप्तिः । तावतैव प्रवदन्तीत्यत्रान्वयस्य
सुप्रवृत्तया भोगेत्यादि संबन्ध इत्यन्तं वाक्यं न स्यात् । तच्च अन्यथाविरमरणाय लेखकैस्तालकोशे
लिखितं स्यात् । तद्व्याख्यसर्वे जन्मेत्यादेः गतिमित्येतद्विशेषणत्वभ्रम एवोत्पादितः स्यात् ।
तद्व्याख्यमस्ति चेत्, तल्लिखनकारणं चन्द्रिकायां ज्ञापितं स्यात् । तदग्रहणाच्च तत्र स्यादिति ज्ञायते ।
अन्येषांवाचेति । अविपश्चित्तो वाचं वदन्ति, तयाऽपहृतचेतसामित्युक्तौ अन्यग्रहणमेव

नोत्पद्यते ; समाधीयतेऽस्मिन्नात्मज्ञानमिति समाधिर्मनः । तेषां मनस्यात्मयाथात्म्यनिश्च-
यपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मविषया बुद्धिः कदाचिदपि नोत्पद्यते इत्यर्थः । अतः काम्येषु कर्मसु
मुमुक्षुणा न सङ्गः कर्तव्यः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

एवमत्यल्पफलानि पुनर्जन्मप्रसवानि कर्माणि मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सलतरतया
आत्मोजीवने प्रवृत्ता वेदाः किमर्थं वदन्ति, कथं वा वेदोदितं त्याज्यतयोच्यत इत्यत आह—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवान्जुन । निस्त्रैगुण्यो नित्यसत्स्थो नित्योमक्षम आत्मवान् ॥

केनचिद्धेतुना न क्रियत इत्यर्थः । ततः फलितमुच्यते नोत्पद्यत इति । समाधिशब्दस्य बुद्धिविशेष-
विवक्षायामज्ञानव्याप्त्वं मनोविषयत्वे व्युत्पत्तिमाह समाधीयतेऽस्मिन्निति । निधीयतेऽस्मिन्निति निधिवत् ।
यथोदितेत्याद्युक्तं प्रकारं विवृणोति तेषां मनसीत्यादिना । विधीयत इति वर्तमाननिर्देशात्पर्य-
सिद्धम् कदाचिदपीति । एषां निन्दा किमर्थेत्यत आह अत इति । व्यवसायात्मकबुद्धिविरोधादित्यर्थः ।
मुमुक्षुणा न सङ्गः कर्तव्य इति निस्सङ्गेन काम्यानामपि करणमनुमन्यते । स्वरूपमात्रस्य मोक्ष-
विरोधित्वाभावात् । मोक्षेच्छाऽस्ति चेत्, वन्धकेच्छा न कर्तव्येत्युक्तं भवति ॥ ४२ ४३ ४४ ॥

अथैव काम्यकर्मसु तदधिकृतेषु च निन्दितेषु हिततमोपदेशिनः शास्त्रस्येदंशकर्मविधानमनुपपन्नम् ।
विहितस्य चाल त्याज्यतयोपदेशो व्याहतः; कर्मविधिशास्त्राणामप्रामाण्यं वा, तत्प्रामाण्यं वा । (१)...तत्प्रामाण्ये
वा तन्निषेधोपदेशस्याप्रामाण्यं प्रसज्यत इति शङ्कामुत्तरश्लोकद्वयेन परिहर्तव्याह एवमत्यल्पेत्यादिना ।
पुनर्जन्म येषां प्रसवभूतं तानि पुनर्जन्मप्रसवानि । संसारविपिनवानस्पत्यानां हि कर्माणां परिणिन्तः
फलस्य नियतपूर्वत्वसूचकत्वादिभिर्देहविशेषपरिग्रहः प्रसूतस्थानीयः । प्रियहितोपदेशितया मातापित्रोरुपा-
दानम् । सर्वजन्मानुवृत्तिसूचनाय सहस्रशब्दः । सर्वात्मसाधारणतया चतुर्विधपुरुषार्थ-सकलापुरुषार्थं निवृत्ति-
तत्साधनाभिप्रायितया कदाचिदप्यनुपमादिना च वत्सलतरत्वोक्तिः । अतिशयहेतुत्वमप्य आत्मोजी-
वने प्रवृत्ता इति विभिन्नस्मृतिम् । न हि देहादेरारोग्यादिमात्रे कदाचिदेव व्यापृता इति क्रमात्त्यागां
भावः । किमर्थं वदन्तीति । न तावत् प्रतारणार्थम्, हितोपदेशित्वात् । नापि हितान्तरपर्यवसितोपेच्छन्द्-
नार्थं, प्रतिप्रकरणं तत्तत्फलमात्रपर्यवसितत्वात् । अतोऽनाधेयतितयपरमकारुणिकपुरुषोत्तमाज्ञारूपाणां वेदा-
नामामूलपर्यवसानमपरिमितदुःखदुर्दिनानुबन्धिसुखकणखद्योतसाधनोपदेशो विषयशुक्लमुज्ज्वलपदेशवत्
अयुक्तः; निषेध एव तु तल कर्तव्यः । यद्वा न सोऽपि, प्रत्यक्षादेस्तत्प्रसङ्गकत्वाभावात् ; स्वयं प्रसज्य प्रति-
षेधस्य जन्मालमज्जनशालनसमत्वादित्यभिप्रायः । कथं वेति । वेदविरुद्धं हि त्याज्यतयोपदेश्यम्, न तु

स्वरश्चम् । अविपश्चिद्वाद्वाधेऽपहृतचेतस्त्वं स्यात् । अतोऽविपश्चित्संगो न कार्य इत्युक्ति-
कचित्तेव । अथापि तेषामविपश्चित्तामपि भोगैश्वर्यप्रसक्तत्वमेव, तत्पूर्वपुरुषप्रभवया तथैव धात्वा
तेषामप्यपहृतचित्तत्वमिति ज्ञापनाय तेषामित्युक्तिरिति भावः । पराकर्षकस्वभावाच्चानुर्थेण
स्वयमपहृतचित्ता अपि केचिद्भवन्ति । भोगैश्वर्यप्रसंग एव तल कारणम् ।

१ वेदो न वेदविषयकः किं तु आत्मविषयकः । न जीवनविषयकः किंतु उज्जीवनविषयकः ;
न कदाचिद्व्यापृतः, किं तु प्रकर्षेण वर्तमान इति अर्थजन्यं पदत्रयगम्यम् ।

तयो गुणान्नैगुण्यं सत्त्वरजस्तमांसि । सत्त्वरजस्तमःप्रचुराः पुरुषान्नैगुण्यशब्देनोच्यन्ते ; तद्विषया वेदाः । तमःप्रचुराणां रजःप्रचुराणां सत्त्वरजस्तमःप्रचुराणां च वत्सलततरतयैव हितमवबोधयन्ति वेदाः । यद्येषां स्वगुणानुगुण्येन स्वर्गादिसाधनमेव हितं नावबोधयन्ति, तदैते रजस्तमःप्रचुरतया सात्त्विकफलमोक्षविमुखः स्वापेक्षितफलसाधनमजानन्तः कामप्रावण्यविवक्षा अनुपादेयेषु उपादेयभ्रान्त्या प्रविष्टाः प्रनष्टा भवेयुः । अतन्नैगुण्यं विषया वेदाः, त्वं तु निहैगुण्यो भव-

वेदविहितमिति भावः । तयो गुणान्नैगुण्यमिति । अतार्थान्तरासंभवात् 'चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे' इत्युपसङ्ख्यानान्त् स्वार्थिकप्रत्ययः । गुणशब्दस्य प्रयोगप्राचुर्यात् संख्याविशेषान्वयबलात् वक्ष्यमाणपर्वलोचनाच्च सिद्धमर्थविशेषं निर्दिशति सत्त्वरजस्तमांसीति । स्वर्गादिफलकरणेति कर्तव्यताधिकारिविशेषादिविषया हि वेदाः ; न पुनः सत्त्वरजस्तमोविषया दृश्यन्त इत्याह सत्त्वरजस्तमःप्रचुरा इति । तत्तद्गुणप्राचुर्यात् पुरुषास्तत्तच्छब्देनोपचरन्ते । भाष्यान्तरोक्ता तु फललक्षणा मन्दा ; अधिकारित्यवस्थापनं त्वतोपयुक्तमिति भावः । अस्त्वेवं गुणत्रयप्रचुरपुरुषविषया वेदाः इति ; चोद्यस्य किमायातमित्यन्ताह तम इति । एकस्मिन्नेवाधिकारिणि गुणत्रयप्राचुर्यभ्रमनिरासेन तत्तद्विधिविषयविषयाधिकारिवैचित्र्याभिव्यक्त्यर्थं तमःप्रचुराणामित्यादिप्रथङ्निर्देशः । तामसाद्यधिकारिबाहुल्याल्पत्वाल्पतरत्वप्रकाशनाय सत्त्वरजस्तमसामल व्युत्क्रमपाठः । ततश्च क्रमादौ हेकामुष्मिकापवर्गाभिलाषिण उपलक्ष्यन्ते । सत्त्वरजस्तमःप्रचुराणामिति दृष्टान्ताभिप्रायम् । अत एव ब्रुवपादकग्रन्थे यद्येषामित्यादिना रजस्तमःप्रचुराणामेव ग्रहणम् । स्वगुणानुगुण्येनेति । यथा वातपित्तकफोपात्तशुद्धसमसङ्कीर्णप्रकृतीन् पुरुषान् आलोच्य हितोपदेशिनो वैद्यास्तत्तत्प्रकृत्यनुकूलं भोजनमेवजादि विदधति, ^१अपथ्या(अमात्या)दीनि च निषेधन्ति ; तदभावे च यथा दुरुपदेशादिमूढचेतसः प्राणिनोऽपथ्यगरलादिसेवया प्रणश्यन्ति, यथा च ताम्बूलाद्यर्थिनः पुत्राः पित्तादिभिस्तत्प्रदानाभावे चौर्यादिना प्रणश्यन्ति, तथाऽज्ञापीति भावः । स्वर्गादिसाधनमेवेति । न हि पिपासादिपीडितानां तदानीं रसायनादिकं विधेयमिति भावः । मोक्षवैमुख्यं स्वापेक्षितफलसाधनाज्ञानं च तमःकृत्यम् । कामप्रावण्यादिकं तु यथांशं रजस्तमःकृत्यम् ; कामप्रावण्यविवक्षाः काम्यफलमिसन्धिबलेनात्मानं नियन्तुमशक्ताः । अनुपादेयेष्वित्यादि । यथा बौद्धादय इति भाव्यम् । प्रनष्टा भवेयुरिति दुष्कर्मविपाकेन स्थावरादिभावमप्याश्रित्याचित्करूपतया पुरुषार्थयोग्यतागन्धरहिता भवेयुरित्यर्थः । अत इति उक्तप्रकारेण काम्योपदेशस्य हितमत्वादित्यर्थः । त्वं त्विति तुशब्देनाधिकारिवैषम्यं चोत्तयति । किमत्याधिकारिणो वैषम्यम्, कथं च संसारिणन्नैगुण्यनिषेधः ; तथा सति नित्य-

१ त्रेगुण्यविषया इत्यस्य सांसारिकार्थमित्यादिका इत्यर्थे सिद्धसाधनम् । अध्यात्मभागे अव्याप्तिश्च । अतोऽधिकारिपरत्वम् । २ अपथ्येत्यत्र असांध्येति पाठोऽप्यस्ति । तदर्थश्च टिप्पणे एवमुक्तः—“आत्मनो हितं कर्म आत्म्यम् । तेन सह वर्तमानं सात्म्यम्” इति श्रेयजरत्नावली । ‘सात्म्यं नाम तत्, यत् सातत्येनोपसेव्यमानमुपशेते’ इति चरके । ‘सर्वप्राणभृतां तस्मात् सात्म्यं क्षीरमिहोच्यते’ इति सुश्रुते चेति । एवं वैद्यग्रन्थेषु पथ्यरूपाय सात्म्यशब्दप्रयोगात् तत्पदमिह प्रयुक्तमिति भाव्यम् । आत्मना सहितं सात्म-शरीरम् । तस्य हितं सात्म्यम् जीवतोपयुक्तमित्यप्यर्थो भवेत् ।

इदानीं सत्त्वप्रचुरस्त्वं तदेव वर्धय ; नान्योन्यसङ्कीर्णगुणत्रयप्रचुरो भव ; न तत्प्राचुर्यं वर्धयेत्यर्थः । निर्विन्दः—निर्गतसकलसांसारिकत्वभावः, नित्यसत्त्वस्यः—गुणद्वयग्रहितनित्यप्रबुद्धसत्त्वस्थो भव । कथमिति चेत्, निर्योगक्षेमः आत्मस्वरूपतत्प्राप्त्युपायवर्धित्वानामर्थानां योगं प्राप्तानां च क्षेमं परित्यज्य आत्मवान् भव—आत्मस्वरूपान्वेषणपरो भव । [अप्राप्तस्य प्राप्तियोगः प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमः ।] एवं वर्तमानस्य ते रजस्तमाप्रचुरता नश्यति, सत्त्वं च वर्धते ॥ ४५ ॥

सत्त्वस्थः इत्यनेन विरोधश्च स्यादित्यत्राह इदानीं सत्त्वप्रचुर इति । शिष्यस्तेऽहम् (२. ७) इत्यादिवचनपरामर्शादिदमुक्तम् । अर्जुनशब्दसंबुद्धितार्प्यलब्धो विशेषोऽस्य सत्त्वप्राचुर्यम् । अर्जुनशब्दस्यावदातपर्यायत्वात् सत्त्वस्यापि शुक्लशब्दस्यपदेशादधिकारिवैषम्यस्य चापेक्षितत्वात् तथा प्रसिद्ध्यादिवलाच्चेदमेवात्र तार्प्यम् । तदेव वर्धयेति । न तु सिद्धं सत्त्वप्राचुर्यं परित्यज्य विहिताकरणनिषिद्धकरणादिना रजस्तमसी वर्धयेत्यर्थः । निर्वैगुण्यो भव इति निषेधे गुणत्रयसाधारणे सति कथं सत्त्वं वर्धयेत्युच्यते इत्यत्राह नान्योन्येति । सत्यं गुणत्रयसाधारणो निषेधः ; स तु संकीर्णविषयः, अन्यथा नित्यसत्त्वस्थः इति वक्ष्यमाणानुपपत्तेरिति भावः । निर्वैगुण्यो भवेत्येतत् अरोगो भवेत्यादिवत् पुरुषस्यापारासाध्यत्वेन प्रेषणानुपपत्तेः आशीरूपमिव दृश्यते इत्यत्राह न तदिति । रजस्तमःप्राचुर्यहेतुभूताहासदिकं परित्यजेत्युक्तं भवति । निर्गतेत्यादि । द्वन्द्वशब्दः पुण्यपापमूलसकलसांसारिकत्वभाववर्गेद्वयपर इति भावः । एतेन (?) फलस्वरूपं वा साधनानुष्ठानदशासमकालीनत्वास्थ्यं वा द्वन्द्वतितिक्षारूपेति कर्तव्यता वा विवक्षिता । गुणद्वयग्रहेति । नित्यसत्त्वस्थपदमवमक्षादिवत् अवधारणगर्भमिति भावः । यद्वा नित्यपदेन कदाचिदपि गुणान्तरानभिभूतत्वमिहाभिप्रेतम् । अत एव च प्रबुद्धत्वम् । गुणान्तराभिभवे हि नित्यप्रवृद्धिर्न स्यादिति भावः । सत्त्वसंबन्धमात्रस्य सविक्षेपज्ञसाधारणत्वात् नित्यप्रबुद्धेत्युक्तम् । ननु रजस्तमःप्राचुर्यं न वर्धयेति निषेधः, सत्त्वप्राचुर्यं वर्धयेति विधिश्च नोपपद्यते । न ह्यसौ—एतद्वजः, इदं च तमः, इदमहं वर्धयामि इति बुद्ध्या प्रवर्तते ; यतो निषिद्धयेत, यतश्च सिद्धे रजस्तमसी शमयेत् । न चासौ सत्त्वतदुपायौ जानाति, येन तत्र प्रवर्तते । अतः किमसौ कथं कुर्यादित्यभिप्रायेण शङ्कते कथमिति चेदिति । तत्र निषेधस्य विधेश्चोपपादकतया निर्योगक्षेम आत्मवान् इति पदद्वयं क्रमाद्व्याचष्टे आत्मस्वरूपेत्यादिना । निर्योगक्षेमः इति सामान्येन निषेधो मुमुक्षोर्विहितव्यतिरिक्तविषय इति ज्ञापनाय वर्धित्वानामित्यन्तमुक्तम् । आत्मवान् भव इत्यत्र मत्वर्थानुपपत्तिमाशङ्क्याह—आत्मस्वरूपान्वेषणपर इति । स्वयैवाप्रमत्ततागर्भस्वबुद्धिविशेषतः प्राप्त्यपेक्षया संबन्धविषयः प्रत्ययः । यद्वा स्वरूपान्वेषणादेव ह्यत्रमात्मानं लभते, अन्यथा आत्महानिरेव त्वमिति भावः । एवं निषेधस्य विधेश्चानुष्ठानाय विषय उक्तः । ततः किमित्यत्र तदुपयाधीनं फलद्वयमाह एवमिति । न साक्षात् गुणान् विषयीकृत्य तव किञ्चित् कर्तव्यम् । तेषां तु निर्योगक्षेमत्वात्मवत्त्वाभ्यामसात्त्विकहासदित्यागहेतुभ्यां स्वयमेव यथाहं नाशोन्मेधौ स्यातामिति भावः ॥ ४५ ॥

१यावान् अर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६

न च वेदोदितं सर्वं सर्वस्योपादेयम् ; यथा सर्वार्थपरिकल्पिते सर्वतःसंप्लुतोदके उदपाने पिपासोर्यावान् अर्थः—यावदेव [पानीयं] प्रयोजनम्, तावदेव तेनोपादीयते, न सर्वम् ; एवं सर्वेषु च वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः—वैदिकस्य मुमुक्षोः यदेव मोक्षसाधनं तदेवोपादेयम् ; नान्यत् ॥ ४६ ॥

अतः सत्त्वस्थस्य मुमुक्षोरेतावदेवोपादेयमित्याह—

अथ सनिदर्शनमधिकारिभेदं प्रतिपादयन्तं यावानर्थः इति श्लोकं व्याचष्टे न चेति । वर्णाश्रमप्रवचरणदिभेदेन प्रतिनियताधिकारिविषया हि वेदोदिता धर्मा इति भावः । सर्वार्थपरिकल्पित इति तत्तत्प्रयोजनाभिलाषिसर्वाधिकार्यर्थं परिकल्पिते । यद्वा सर्वशब्दः प्रयोजनकात्स्न्यपरः ज्ञानपानादिनानाप्रयोजनार्थं परिकल्पिते । एतच्च सर्वतस्संप्लुतोदके इत्यनेनार्थसिद्धमुक्तम् । उदपानं कूपतटाकादि । पिपासोरिति दार्ष्टान्तिकप्रस्थानानुरोधेनाध्याहारः । नन्वव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः का सङ्गतिः ? न हि पिपासोरुदपाने यावत्प्रयोजनं, तावदेव विजानतस्सर्वेषु वेदेषु इत्याशङ्कं परिहर्तुं वाक्यपूरणाध्याहृत्योक्तम् तावदेव तेनोपादीयत इत्यादि । सर्वेषु चेति चकार उपादेयानुपादेयांशसङ्कलनद्योतनार्थः । ननु ब्राह्मणस्येत्येतत् प्रकरणसङ्गतम्, क्षत्रियायैव ह्युपदिश्यते । कश्चात् ब्राह्मणस्य विशेषः, ब्रह्मविद्याया अपि त्रैवर्णिकसाधारणत्वात् । विजानत इति चायुक्तम् ; विजानन्नेव हि कामाधिकांशदिष्वपि प्रवर्तते । ब्राह्मणशब्दश्चात् न, 'तदधीते' (अष्टा. ४. २. ५९) इत्याद्यर्थांतरपरः 'ब्राह्मोऽजातौ' (अष्टा. ६. ४. १७१) इति निपातनेन जातिव्यतिरिक्तार्थेषु ब्राह्म इत्येव वक्तव्यत्वात् । तत्राह वैदिकस्य मुमुक्षोरिति । ब्रह्म अणतीति निरुक्त्या ब्राह्मणः । "शकन्ध्वदिषु पररूप वक्तव्यम्" (अष्टा. वा. ६. १. ९४) इति पररूपे कृते प्रज्ञादित्वादप्पत्यये च ब्राह्मण इति रूपं भवति । ब्रह्म चात् वेदः, वेदेष्विति अतैव प्रसक्तत्वात् । अतोऽत्र ब्राह्मणशब्दो वैदिकमात्रपर इति न क्षत्रियार्थोपदेशाद्यनुपपत्तिः । ब्राह्मणशब्दस्यात् सन्यासिपरत्वेन शङ्कान्याख्या त्वतिमन्दा । "अमौने च मौने च निर्विद्याय ब्राह्मणः" (बृ. ५. ५. १) इति श्रुतिस्तु योगिनः प्रकृष्टतरसत्त्वम(त्वा ?)वस्याविशेषमाह । विजानत इति च विशिष्टज्ञानवत्त्वमुच्यते । विशिष्टत्वं च हेयोपादेय[विभाग]विषयतया । तथाविधज्ञानवांश्च मुमुक्षुरेव स्यादिति । तानानित्यस्य व्यवच्छेद्यमाह नान्यदिति । वेदोदितमपि न मोक्षसाधनव्यतिरिक्तमुपादेयम्, अनधिकृतत्वात् । न ह्यन्यवर्णाश्रमान्यफलकामुकादिधर्मोऽन्यस्योपादेय इति भावः ॥

एवं तर्हि मोक्षसाधनेतरसकलपरित्यागे नित्यनैमित्तिकनिषेधशास्त्रातिलङ्घनेन कामचारदोषः स्यात् ; तानानिति च कियानुच्यत इति शङ्कायामुत्तरश्लोकमवतारयति अत इति । न कामचारदोषः,

१ यावान् अर्थ इत्यत्र अर्थपदं दृष्टान्ते स्थितांशपरम्, दार्ष्टान्तिके प्रतिपाद्यांशपरम् [प्रतिपादकांशपरमेव वा] । इतरमतद्वये यावानित्यादिरर्थस्तु, उदपाने यावान् अर्थः, तावान् सर्वतः संप्लुतोदकेऽस्त्येष, एवं कर्मफलं सर्वज्ञानिकलान्तर्गतमिति । वाक्यभेदादिना क्लृष्टोऽयम् ।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७

नित्ये नैमित्तिके काम्ये च केनचित् फलविशेषेण संबन्धितया श्रयमाणे कर्मणि नित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षोस्ते कर्ममात्रेऽधिकारः । तत्संबन्धितयाऽवगतेषु फलेषु च कदाचिदप्यधिकारः । सफलस्य बन्धरूपत्वात् फलरहितस्य केवलस्य मदाराधनरूपस्य मोक्षहेतुत्वाच्च । मा च कर्मफलयोर्हेतुर्भूः । त्वयाऽनुष्ठीयमानेऽपि कर्मणि नित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षोस्तव अकर्तृत्वमप्यनुसन्धेयम् । फलस्यापि क्षुब्धवृत्त्यादेर्न त्वं हेतुरित्यनुसन्धेयम् । तदुभयं गुणेषु

तत्तत्फलपरित्यागेन साधारणस्वरूपमात्रस्योपादेयत्वादिति भावः । कर्मणि इति सामान्यशब्दस्य योग्यान् विशेषान् आह-नित्य इत्यादिना । केनचित् इत्यादिकं राशित्वेऽपि संबध्यते । तेन नित्य-नैमित्तिकयोर्पूर्वमात्रार्थतामिच्छतां कुह्मीनां दृष्टिरपहृता । कर्मानन्तराधिकारः—उपातदुस्तिष्ठय-अकर्ण-निमित्तप्रत्यवायपरिहार-प्राजापत्यादिलोक-पशुपुत्रादि यथासंभवं नित्यादेः फलम् । फलविशेषेणैति । यथोत्पत्तिवाक्यैः स्वरूपेणैवोत्पन्नानां कर्मणां कामाधिकारे स्वर्गादिफलविशेषेण संबन्धितया श्रुतत्वात् स्वर्गादिकं फलमिष्यते ; एवं मोक्षाधिकारेऽपि मोक्षाख्यफलविशेषेण संबन्धितया श्रुतत्वात् सोऽपि फलमिति भावः । ते इति शब्दस्य प्रकृतान्विततात्पर्यमाह नित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षोरिति । मोक्षस्तत्साधना-दिफलव्यवच्छेदाय तत्संबन्धितयाऽवगतेष्वित्युक्तम् । स्वर्गपञ्चादिष्विति शेषः । नैति न निषेध-विधिः ; किंत्वभावमात्रबोधक इति न कदाचिदित्युक्तम् । फलयोग्यतानिषेधत् तत्सङ्गमिषेवोऽपि फलितः । कर्ममात्राधिकारे फलानधिकारे च बुद्धिस्थकमेण हेतुद्वयमाह—सफलस्येति । न हि मोक्षमिच्छतो बन्धरूपफलाभिलाष उपपन्नः ; न च तद्धेतुपरित्याग उचित इति भावः । केवलस्येत्येतज फलराहित्यमात्रपरम् , फलरहितस्येत्युक्तत्वात् ; अपि तर्हि स्वरूपत एव प्रयोजनत्वपरम् । तत् हेतुः मदाराधनरूपस्येति । कर्मफलयोरिति । पुनरुक्तिप्रसङ्गकषणीसमासादपि उभयपदार्थपदानो ब्रह्म एवोचितः ; वक्ष्यमाणाकर्तृत्वानुसन्धानसंग्रहश्चात्र युक्त इति भावः । ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’, ‘मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि’ इति पूर्वोत्तरवचनाभ्यामयं कर्महेतुत्वनिषेधो व्याहृत्येत्येत्याह त्वयेति । नात्र वस्तुतो हेतुत्वं निषिध्यते ; अपितु हेतुत्वानुसन्धानमित्यर्थः । ननु फलहेतुत्वनिषेधः पुनरुक्तः ; मा फलेषु कदाचन इत्युक्तत्वात् । यदि तु भोजनादिसाध्यक्षुब्धवृत्त्यादिफलनिषेधः ; तदा तदुपायरागस्यापि निवृत्तेः शरीर-धारणादेरप्यभावप्रसङ्गेनोपायानुष्ठानस्यैव लोपः स्यादित्यत्राह फलस्यापीति । क्षुब्धवृत्त्यादेरित्यनेन पौनरुक्त्यं परिहृतम् । न त्वं हेतुरित्यनुसन्धेयमिति । नात्र क्षुब्धवृत्त्यादिस्वरूपं निषिध्यते ; अपि त्वात्मनस्तद्धेतुत्वानुसन्धानमिति भावः । ननु कथं कर्मफलयोः स्वयं हेतुस्त्वन् न हेतुरित्यनुसन्धीयेत ? एवं च चार्वाकादिवत् अनयोर्निर्हेतुकत्वमनुसन्धेयं स्यात् ; तत्त्वोपायानुष्ठानमेव हीयेत ; अहेतुकतया बुध्यमाने प्रयासायोगादित्यत्राह तदुभयमिति । उभयं कर्महेतुत्वं फलहेतुत्वं च । उत्तं नैति । अयमेव हि तृतीयाध्यायप्रधानार्थः । तथा हि संग्रहः, “असक्त्या लोकरक्षायै गुणैर्वारोप्य कर्तृताम् । सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता” (७) इति । एवमहेतुकत्वबोधं दातुं परिहृतम् ।

वा सर्वेश्वरे मयि वाऽनुसन्धेयमित्युत्तरतः वक्ष्यते । एवमनुसन्धाय कर्म कुरु । अकर्मणि—
अननुष्ठाने, न योत्स्यामीति यत् त्वयाऽभिहितम्, न तत् (तत् न ?) ते सङ्गोऽस्तु ; उक्तेन
प्रकारेण युद्धादिकर्मण्येव सङ्गोऽस्त्वित्यर्थः ॥ ४७ ॥

एतदेव स्फुटीकरोति—

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥

४८

राज्यबन्धुप्रभृतिषु सङ्गं त्यक्त्वा युद्धादीनि कर्माणि योगस्थः कुरु, तदन्तर्भूतविजया-
दिसिद्धयसिद्धयोस्समो भूत्वा कुरु । तदिदं सिद्धयसिद्धयोस्समत्वं योगस्थ इत्यत्र योगशब्देनो-

त्थाऽप्यात्महेतुकत्वानुसन्धाननिषेधेन अननुष्ठानप्रसङ्गस्तदवस्थ इति चेत्—मैवम् ; न ह्यननुष्ठानस्या-
ननुष्ठानतया भ्रान्तिरुच्यते ; येन विरोधः स्यात् ; किन्तुनेकहेतुके कस्मिंश्चिदेकस्यैव हेतुत्वं लैगुण्याद्यु-
पाधिके स्वरूपप्रयुक्तत्वं च भ्रान्तिसिद्धमिति तदुभयं निषिध्यते । वक्ष्यते हि ‘शरीरवाङ्मनोभिः’ (१८.१५)
इत्यादौ, तृतीयाध्याये च । किंच, साक्षात्कर्तृत्वानुसन्धानविधावपि नाकर्तृत्वानुसन्धान-कर्तृत्वप्रतिषेध-
निषेधयोरन्यननुष्ठानप्रसङ्गः । स हि कुर्वन्नेव सकृतोपकारनिगूहनवत् आहार्थं (याव) बोधेन तथा प्रतिपद्यते ।
अन्यत् वा कर्मणि क्रियमाण इति न कश्चिद्दोषः । सर्वेश्वर इति निर्देशः तस्मिन् कर्तृत्वाध्यवसा-
यौचित्यार्थः । जीवस्यापि हि कर्तृत्वं तत्त्वतः परमात्मायत्तमिति ‘परात् तच्छ्रुतेः’ (ब्र. २. ३. ४०)
इत्यधिकरणे स्थापितम् । पूर्वोत्तरवाक्याद्यविरोधाय कर्मस्वरूपपरित्यागं परिहरति एवमिति । गुणेश्वराधी-
नत्वबुद्धावपि किं मे परित्यक्तफलेन दुःखस्वरूपेण भोजनादिकर्मणेति त्वया नोदासितव्यमिति भावः ।
अननुष्ठान इति । अकर्मणीत्यत्र कर्मशब्दः क्रियावाची, नञ्गम्यत तदभावपर इति भावः । अननुष्ठानस्य
प्रतिषेधार्थं प्रसङ्गं स्मारयति ^१न योत्स्यामीति । अकर्मसङ्गनिषेधफलितमन्यत् सङ्गमाह उक्तेनेति ॥४७॥

अनन्तरग्रन्थं संगमयति एतदेवेति । अवधारणेनार्थान्तरपरत्वव्युदासः । स्फुटीकरोतीति
पौनरुक्त्यपरिहारः । राज्यबन्धुप्रभृतिष्विति । राज्यप्रभृतिषु सङ्गः फलद्वारा बाधकः ; बन्धुप्रभृतिषु
सङ्गस्तु युद्धाधननुष्ठानद्वारेति तदुभयमपि त्याज्यत्वात् सङ्गशब्देन संगृहीतमिति भावः । युद्धादीनीति
प्रकृतविशेषप्रदर्शनम् । आनुषङ्गिकत्वसूचनायोक्तं तदन्तर्भूतेति । “लालालो मौ जयाजयौ” (३८) इति
पूर्वोक्तानुसन्धानेनाह विजयादीति । ^२योगस्थः, सिद्धयसिद्धयोस्समोभूत्वेत्यनयोरैकवाक्यत्वे पौन-

१ अन्यत्रेति । प्रतिपद्यत इत्यनुषङ्गः । क्रियमाणकर्मविषयकर्तृत्वादिकम् अन्यत्र—गुणे ईश्वरे
वा प्रतिपद्यत इत्यर्थः । संकल्पाधीनस्य फलस्य सर्वथा त्यागः ; अवश्यम्भाविफले संगत्यागः ;
संदिग्धमानफले समत्वबुद्धिः । मा फलेष्वित्यत्र सर्वं विवक्षितम् । २ अत्रापि न योत्स्यामीति
परस्मैपदप्रयोगात् पूर्वमपि तथा पाठात् गीतायां न योत्स्यामीति गोविन्दमिति पाठ एव श्रीभाष्य-
रुद्धिश्च । मामनुस्मर युद्धञ्च इति परस्मैपदस्यापि दर्शनात् । ३ योगस्थ इत्यस्य कर्मयोगस्य
इत्यर्थे पौनरुक्त्याभावेऽपि स नात्र ; समत्वं योग इति विवरणविरोधात् ।

च्यते । योगः—सिद्धयसिद्धयोस्समत्वरूपं चित्तसमाधानम् ॥ ४८ ॥

किमर्थमिदमसकृदुच्यत इत्यत आह—

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥
योऽयं प्रधानफलत्यागाविषयोऽवान्तरफल^१सिद्धयसिद्धयोस्समत्वनिययश्च बुद्धियोगः, तद्यु-
क्तात् कर्मण इतरत् कर्म दूरेणावरम् । महदिदं द्वयोरुत्कर्षार्पणरूपं वैरूप्यम् । उक्तबुद्धियोगयुक्तं
कर्म निखिलसांसारिकदुःखं विनिवर्त्य परमपुरुषार्थलक्षणं च मोक्षं प्रापयति । इतरदपरि-
मितदुःखरूपं संसारमिति । अतः कर्मणि क्रियमाणे उक्तायां बुद्धौ शरणमन्विच्छ । शरणं—
वासस्थानम् । तस्यामेव बुद्धौ वर्तस्वेत्यर्थः । कृपणाः फलहेतवः—फलसङ्गादिना कर्म कुर्वाणाः

रुक्त्यात् भिन्नवाक्यत्वे तु तादृशश्रुतिवाक्यविशेषोपबृंहणौपयिकयोगशब्दार्थव्याख्यानरूपत्वेनापौनरुक्त्याच्च
कुर्वीतदीदमावर्तितम् । विद्याविनयसंपन्ने (५. १८) इत्यादिप्रदेशान्तरोक्तसमत्वान्तरव्यावर्तनायोक्तम्
तदिदं सिद्धयसिद्धयोरिति । सार्वत्रिकयोगशब्दप्रयोगविषयव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् योगस्य इत्यत्रेति । योग-
शब्दस्य सिद्धयसिद्धिसाम्ये । कचिदपि प्रयोगो न दृश्यत इत्यत्राह योग इति । चित्तसमाधाने प्रयोग-
स्तावत् योगानुशासनादिसिद्धः ; इदमपि समत्वं तद्रूपमिति योगशब्दार्थ इत्याकृतम् ॥ ४८ ॥

अभ्यासरूपतात्पर्यलङ्घनविवक्षामभिप्रयन् पौनरुक्त्यशङ्काद्वारेणोत्तरश्लोकमवतारयति किमर्थमिति ।
इदं साम्यानुसन्धानरूपं चित्तसमाधानम् । तद्वचनन्तरं प्रशस्यते । कर्ममालनिन्दभ्रमं परिजिहीर्षन्
बुद्धियोगशब्दस्य प्रकरणविशेषितं वाच्यांशं तावदाह योऽयमिति । अजहलक्षणा बुद्धिप्राप्त्यैहेतु-
कतया लक्षितमाह तद्युक्तात्कर्मण इति । इतरदित्यनेन प्रकरणविहितकर्मव्यतिरिक्तविषयास्तत्र कर्म-
निन्देति सूचितम् । दूरावरशब्दयोरत्र विवक्षितं निष्कर्षति महदिदं । तृतीया^२प्रकारे । कृपणाः
फलहेतव इत्यनन्तरवाक्येन, बुद्धियुक्त इत्यादिना च वक्ष्यमाणं श्रुतिस्मृत्यन्तरादितश्च सिद्धं वैरूप्य-
प्रकारमाह उक्तेति । नीतिमन्त्रौषधकेवलयागादिव्यावर्तनाय निखिल^३(दुःख ?)शब्दः । तस्योपाधि-
विशेषावच्छिन्नत्वात् कास्मै^४ऽपि प्रयोगादवच्छेदकोपाध्यन्तरव्यावर्तनायोक्तम् सांसारिकेति । केवल-
कर्मसाध्यस्वर्गादिव्यावर्तनाय परमशब्दः । अपरिमितशब्देन स्वभावसंख्याकालादिप्रयुक्तसंभावितसमस्त-
परिच्छेदनिरासः । हिशब्दस्य हेत्वर्थतामभिप्रयन् आह अत इति । प्रकरणादिविरुद्धसाङ्ख्यार्थकर्म-
स्वरूपपरित्यागपूर्वकज्ञानमालोपादानभ्रमव्युदासायोक्तं कर्मणि क्रियमाण इति । उक्तायामिति ।
तात्पर्यातिशयव्यवक्त्यर्थं पूर्वोक्तमभ्यस्यत इति भावः । “उपाये गृहरक्षितोः शब्दः शरणमित्ययम्” (अहि.

१ सिद्धयसिद्धयोरित्यस्य ज्ञानप्राप्तिलक्षणसिद्धौ तदभावे च समो भूत्वा, ईश्वरस्तुष्यतु
इत्येवाऽऽकलयेति शांकरे व्याख्यातम्, संगेत्यक्वेति फलान्तरत्वात्प्राग्येवोक्तत्वात् । अत्र तु
सुसुक्ष्मोर्जिज्ञासोः ज्ञानप्राप्तीच्छाविरहस्य दुर्वचत्वात् तदर्थमेव द्वारतया भगवत्प्रीतेरिष्टत्वात्
अर्थान्तरमुक्तम् । अथापि ३-९. भाष्यटीके विमुदये । २ निखिलशब्दस्य संग्राहकतया, व्यावर्त-
कत्वाभावात् दुःखशब्द इति पाठः स्यात् । वस्तुतः उक्तव्यावर्तनाय दुःख शब्दः, दुःखमनिष्टसाधनं
पुण्यं पापञ्चेत्युभयसंग्रहाय निखिलशब्दः इति पाठः स्यात् ।

कृपणाः—संसारिणो भवेयुः ॥ ४९ ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह^१ उभे सुकृतदुष्कृते । तस्मात् योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥
बुद्धियोगयुक्तस्तु कर्म कुर्वाणः उभे सुकृतदुष्कृते अनादिकालमक्षिते अनन्ते बन्धहेतुभूते
जह्यति । तस्मादुक्ताय बुद्धियोगाय युज्यस्व । योगः कर्मसु कौशलम्—कर्मसु क्रियमाणेष्वयं
बुद्धियोगः कौशलम्—अतिसामर्थ्यम् । ^२अतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थः ॥ ५० ॥

३६. ३४.) इत्यादिनाऽवगतं क्षरणशब्दस्य रक्षकाद्यर्थान्तरं व्यावर्तयन् विवक्षितं वक्तुं वाच्यं तावदाह
वासस्थानमिति । नन्विदमसङ्गतं बुद्धेर्वासस्थानभूतगृहाद्याश्रयत्वाभावादित्यत्राह तस्यामेवेति । कर्मयोग-
निष्ठा ह्यतोर्पदिश्यत इति भावः । “कदर्थे कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः” (नाम. ३. वि. ४९) इति
कृपणशब्दस्य पुरुषविशेषे रूढत्वात्, बुद्धियुक्त इत्यादिना फलाभिसन्धिरहितपुरुषाणां प्रशस्यमान-
त्वात्, “मा कर्मफलहेतुर्भूर्ः” (४७) इति पुरुषे फलहेतुशब्दस्य प्रकृतत्वात् कृपणाः फलहेतवः इत्य-
त्रापि फलाभिसन्धिपूर्वककर्मकारिणः पुरुषा एव निगद्यन्ते, न तु फलहेतुमात्रमित्यभिप्रायेणाह—फल-
सङ्गादिनेति । पुरुषाणामपि हि स्वकर्मद्वारा फलहेतुत्वमस्त्येव, “जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः” इत्यादेः
प्रतिरूपतया परमनिश्चयेयस्यैवुर्थस्यात्र कृपणशब्देनाभिधानमुचितत्वात् संसारिण इत्युक्तम् । अकृपण-
प्रदर्शनपरान्तरश्लोकपरामर्शाच्चायमेवार्थ उचित इति भावः ॥ ४९ ॥

‘बुद्धियुक्तो जहातीह’ इत्यस्य इह कर्मणि क्रियमाणे बुद्धियुक्त इत्यन्वयमभिप्रेत्याह बुद्धियोग-
युक्तस्तु कर्म कुर्वाण इति । यद्वा, कर्म कुर्वाण इति प्रकरणापन्नमुक्तम्, इहशब्दस्य तु जहातिना
अन्वयः, ‘इहैव तैर्जितस्सर्गः’ (५. १९) इत्यादिवत् । ततश्च प्रतिबन्धकनिवृत्तिरुक्ता भवति । बुद्धि-
रहितकेवलकर्मादिभिरनिवर्त्यत्वार्थमाह अनादिकालमक्षिते अनन्ते इति । अनादिकालसंचितत्वं
मनन्तत्वंनिदानम् । सुकृतस्य हानिरपुरुषार्थः स्यादित्युक्तम् बन्धहेतुभूते इति । न हि काञ्चन-
कालायसंशुद्धलयोः बन्धहेतुत्वे कश्चिद्विशेषः, सुमुक्ष्वपेक्षया च स्वर्गादिकारणं सुकृतमपि दुष्कृतमेव; अलौ-
किकत्वे सति अनिष्टफलसाधनत्वात् । स्वर्गादिरपि हि सुमुक्ष्वपेक्षया निरयत्वं, “एते वै निरयास्तात
स्थानस्य परमात्मनः” (भा. मो. १९. ६६) इत्यादिभिः प्रतिपादितमिति भावः । बुद्धियुक्तः इत्यस्य,
योगाय इत्यस्य च भिन्नार्थपरत्वव्युदासायाह तस्मादुक्ताय बुद्धियोगायेति । युज्यस्व सन्नबल,
उद्युक्तो भवेत्यर्थः । “समत्वं योग उच्यते” इतिवत् योगशब्दव्याख्याभ्रमनिरासायाह कर्मस्विति ।
कौशलशब्दस्य तात्पर्यं वक्तुं वाच्यं तावदाह अतिसामर्थ्यमिति । बुद्धियोगस्य कर्मसामर्थ्यात्मकत्वं
कथमित्यत्राह अतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थ इति । कार्ये कारणशब्द उपचरितः । अनेन श्लोकेन बन्धक-
सुकृतदुष्कृतहानिमुक्तम् ॥ ५० ॥

१ इह उभे इत्यसंघिरार्थः । २ योगः कर्मसुकौशलं—कर्मभां प्रकृतिविशेषस्थानापन्न इत्यर्थोपि
भवेत् । पूर्वार्धे पुदपप्रस्तात्वात् कौशलपदस्यापि पुरुषसामर्थ्यं प्रसिद्धयति श्रयाश्च यच्च व्याख्यातम् ।

कर्मजं बुद्धिभुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः^१ । जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥
बुद्धियोगयुक्ताः कर्मजं फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्तः, तस्मात् जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः अना-
मयं पदं गच्छन्ति हि—प्रसिद्धं हेतुत्वं सर्वास्त्रपनिषत्स्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिस्थेतिरिष्यति । तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥
उक्तप्रकारेण कर्मणि वर्तमानस्य तया श्रुत्या निर्धूतकल्मषस्य ते बुद्धिर्यदा मोहकलिलम्
अत्यल्पफलसङ्गहेतुभूतं मोहरूपं कलुषं व्यतितरिष्यति, तदा असत्तः इतः पूर्वं त्याज्यतया
श्रुतस्य फलादेः इतः पश्चाच्छ्रोतव्यस्य च कृते स्वयमेव निर्वेदं गन्तासि—गमिष्यसि ॥ ५२ ॥

अथ तत्फलभूतबन्धनिवृत्तिपूर्वकामृतत्वप्राप्तिपरस्य कर्मजमिति श्लोकस्य हेतुफलभावक्रमेणान्वय-
माह बुद्धियोगयुक्ता इति । कर्मजं फलं सांसारिकम् ; जन्मबन्धो जन्मना बन्धः स्वच्छन्दत्वहानिः ;
अथवा जन्मैव बन्ध इति कर्मधारयः । अनामयं पदं स्थानविशेषो वा, परमप्राप्यं परमात्मस्वरूपं वा,
प्रकरणवशादत्र ब्रह्मपर्यन्तजीवस्वरूपं वा । पद्यते गम्यत इति पदम् । त्वयमपि हि साक्षाद्व्यथा वा
मुक्तप्रायत्वात् पदशब्दवाच्यम् । हिशब्दस्यात्र हेतुत्वादिपरत्वासंभवात् प्रसिद्धिपरत्वम्, प्रसिद्धि-
स्थलं चाह प्रसिद्धमिति ॥ ५१ ॥

एवमुक्तप्रकारो हेतोर्गोपादेयभागो युक्त्यागमनिरपेक्षं तथैव स्पष्टो भविष्यतीति चमत्कारार्थमुच्यते
यदा इति श्लोकेन । मोहत्वरणहेतुं प्रकृतं दर्शयति उक्तेति । (पुण्यपापरूपसांसारिककर्मणा हि मोहः
(हकलुषम् ?) । तच्च फलमिसन्ध्यादिरहितकर्मणा निवर्त्यम् । ततः कारणाभावात् कार्यभावा इति भावः ।
अत्यल्पफलसङ्गहेतुभूतमित्यनेन मोहस्येदानीं निर्वेदप्रतिबन्धकत्वमुच्यते । मोहस्वरूपातिरिक्तस्य तत्सा-
ध्यस्व-कालुष्यस्याभावात् मोहरूपमित्युक्तम् । कलुषशब्दोऽत्र कालुष्यपरः १) असत्त इति । आसत्तमेभ्य
इति भावः । त्याज्यतयेति निर्वेदयोग्यत्वायोक्तम् । न हि श्रोतव्येषु श्रुतेषु च उपादेशांशो निर्वेदहेतुः^२ ।
यद्वा श्रोतव्यस्येत्यस्योपादेयविषयत्वाय श्रुतस्येत्यत्र त्याज्यतयेति विशेषणम् । हेवसङ्गमुपादेयवै-
तुष्यं च परामृश्य भवति हि निर्वेदः । स च स्वावज्ञारूपः । यथाऽऽहुः मान्धर्ववेदिनः—“तत्त्वज्ञाना
पदीष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम्” (दश. ४प.) इति । श्रोतव्यस्येत्यादेः संबन्धसामान्यपष्ठ्या विवक्षित-
विशेषकथनम् कुत इति । स्वयमेवेति । असद्वाक्यादिनिरपेक्ष इत्यर्थः । गन्तासि इत्यत्र पदमेदंभ्रमं
निरस्यति गमिष्यसीति । गन्तासि इत्यत्र द्वितीयान्वयात् तृजन्तत्वं न युज्यते । तृजन्तत्वे तु भवि-
ष्यत्वविवक्षा न स्वारसिकी । अतो लुङन्ततयैकपदं युक्तम् । एवं जेतासि (११. ३४) इति वक्ष्य-
माणोऽपि । अनद्यतनविहितलुङन्तोऽपि शब्दो व्यतितरिष्यतीत्येतत्तुल्यतया भविष्यन्मातार्थेन
व्याख्यातः ॥ ५२ ॥

१ मनीषिण इति पदं भाष्यादौ न व्याख्यातम् । ज्ञानिनो भूत्वेति शांकरमत्र प्राक्षेपः । बुद्धि-
योगस्तु समस्तबुद्धिः ।

२ ननु त्याज्यत्वेनावधूतानां श्रोतव्यत्वं कथमिति चेत्—परनिर्वन्धवशात् कदाचित् श्रोतव्या
भवन्ति । अत्र क्लेशाश्च यद्वेति ।

योगे त्विमां शृणु इत्यादिनोक्तस्याऽऽत्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकस्य बुद्धिविशेषसंस्कृतस्य धर्मानुष्ठानस्य लक्ष(क्षय)भूतं योगाख्यं फलमाह—

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला । समाधावचलो बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

श्रुतिः श्रवणम् । असत्तः श्रवणेन विशेषतः प्रतिपन्ना सकलेतरविसजातीयनित्यनिरतिशयस्रक्ष्मतत्त्वात्मविषया, स्वयमचला एकरूपा बुद्धिः अमङ्गकर्मनुष्ठानेन निर्मलीकृते मनसि यदा निश्चला स्थास्यति, तदा योगम् आत्मावलोकनम् अवाप्स्यसि । एतदुक्तं भवति—
शास्त्रजन्यात्मज्ञानपूर्वककर्मयोगः स्थितप्रज्ञताख्यज्ञाननिष्ठामापादयति ; ज्ञाननिष्ठारूपा

“नित्यात्मासङ्गकर्मेहगोचरा साङ्ख्ययोगधीः । द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥”

(६) इति संग्रहश्लोकमनुसन्धानेन ज्ञानयोगाभिधानोपक्रमभूतमुत्तरश्लोकमवतारयति योगे त्विति । बुद्धिविशेषो ‘व्यवसायात्मिका’ इत्यादिना पूर्वोक्तः । लक्ष(क्षय)भूतम् उद्देश्यभूतमित्यर्थः । श्रुतिविप्रतिपन्ना इत्यस्य प्रकृतानुपयुक्ताप्रकृतवैदिकवाक्यविरोधार्थताश्रमं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च इति प्रकृतानुरोधेन व्युदस्यति श्रुतिः श्रवणमित्यादिना । अस्मत्त इति । सार्वत्र्यसर्वशक्तिपरमकारुण्यादिभिरनाप्रातश्रमविपलम्भप्रमादादिदोषगन्धादव्याजबन्धोरीश्वरादिति भावः । विशब्दस्य विरुद्धार्थताव्युदासाय वैशिष्ट्यार्थतामीश्वराच्छ्रवणेन सिद्धां दर्शयति विशेषत इति । स्थास्यतीति स्थायित्वं युक्तम् । विशेषं पूर्वोक्तं व्यनक्ति सकलेतरेति । ‘अथैतैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्’ इति हि प्रतिबद्धमिति भावः । निश्चलाचलशब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहारयोक्तम् स्वयमित्यादि । उद्देश्यान्तर्गतमचलत्वम्, निश्चलत्वं तु तल विधेयो विशेष इति स्वयंशब्दस्य भावः । एकरूपार्थविषयत्वादेकरूपा विषयान्तरसञ्चाररहिता चेत्यर्थः । अथवा श्रुतिविप्रतिपन्नेति श्रवणस्योक्तत्वान्मननस्थीकृतत्वं कुतर्ककम्पनीयत्वञ्च पदान्तराभ्यां विवक्षितम् । यद्वा पूर्वोक्तबहुशास्त्रत्वानन्तत्वनिषेधपरोऽचलशब्द इत्यभिप्रायेणोक्तम् एकरूपेति । समाधीयते अस्मिन् आत्मज्ञानमिति सप्तधर्मिन इति निर्धचनेन तैलधारावद्विच्छिन्नस्थितिहेतुतामभिप्रेत्योक्तम् असङ्गेत्यादि । सप्तधाधिशब्दस्यात्र बुद्धिविशेषपरत्वे पुनरुक्त्यादिः, तत्कालपरत्वे तु लक्षणा च स्यादिति भावः । योगशब्दस्यात्र ज्ञानयोगरूपनिश्चलबुद्धिसाध्यफलविषयत्वात् आत्मावलोकनमित्युक्तम् । ‘योगस्सत्त्वह्नोपायध्यानसङ्गतियुक्तिपु’ (नाम. ३. ना. १७९) इत्यादिभिरनेकार्थतया प्रसिद्धोऽयं शब्दस्तद्वाक्यानुकूलमनुसन्धेयः । ननूपायतया हि योगो विहितः, स कथं फलतयाऽत्र निर्दिश्यते (१) । आत्मज्ञानपूर्वकस्य च कर्मयोगस्यात्मज्ञानमेव साध्यं चेत्, आत्माश्रयादिदोषः (२) । श्रवणमननाभ्यां स्थितप्रज्ञस्य ह्यनुष्ठानम् ; तथा च कथमनुष्ठानसाध्या स्थितप्रज्ञता (३) । निश्चलप्रज्ञास्थितिमन्तरेण च कोऽसावपरस्तदापाद्यो योगः (४) इत्याह एतदुक्तमिति । तल^१प्रथमचोद्यं कर्मयोगशब्देन योगाख्यमात्मावलोकनमित्यनेन च परिहृतम् । शास्त्रजन्यात्मज्ञा-

१ बुद्धिनिश्चला स्थास्यतीत्यस्य स्थितप्रज्ञो भवतीत्येतदर्थकत्वात् तत्कारणमेव वक्तव्यं श्रुतिविप्रतिपन्नेत्यनेन । न तु डोलायितत्वम् । वादि-युक्तिमूलत्वेदेहस्यापि बाधेत्वात् श्रुतिविप्रति-

स्थितप्रज्ञता तु योगारूपमात्मावलोकनं साधयति इति ॥ ५३ ॥

एवमुक्तः (किं) पार्थोऽसङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगसाध्यस्थितप्रज्ञताया योगसाधनभूतायाः स्वरूपम्, स्थितप्रज्ञस्यानुष्ठानप्रकारं च पृच्छति—

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव । स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥

समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा को वाचकशब्दः ? तस्य स्वरूपं कीदृशमित्यर्थः ।

स्थितप्रज्ञः किं च भाषणादिकं करोति ? ॥ ५४ ॥

वृत्तिविशेषकथनेन स्वरूपमप्युक्तं भवतीति वृत्तिविशेष उच्यते—

श्रीभगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगाताम् । आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

आत्मन्येवाऽऽत्मना मनसा आत्मैकावलम्बनेन तुष्टः तेन तोषेण तद्व्यतिरिक्तान् सर्वान्

नात्मावलोकनशब्दाभ्यामात्माश्रयादिनिरासः । आत्मज्ञानज्ञाननिष्ठाशब्दाभ्यां श्रवणमात्रसिद्धतत्त्व-
निश्चय-ज्ञानयोगविषयाभ्यां तृतीयस्य परिहारः । चतुर्थोऽर्थः (१) प्युक्तप्रकारेण साक्षात्कारतद्वेतुस्मृति-
सन्ततिभेदात् परिहृतः (तम् ?) । प्रथमं शास्त्रतत्त्वज्ञानम्, ततः स्मृतिसन्ततिरूपमुपासनम्,
ततस्तन्मूलस्साक्षात्कार इति ज्ञानपर्वभेदः प्रदर्शितः ॥ ५३ ॥

प्रश्रुतपस्योत्तरश्लोकस्यावतारं तल पूर्वोत्तरार्धयोः कमान्निष्कृष्टप्रश्नार्थं चाह एवमिति । पूर्वधि-
स्याभिप्रेतं वक्तुमन्वयं तावदाह समाधीति । समाधिरत पूर्वनिरुक्तप्रकारं मनः । तल स्थितिः तद्वशी-
करणेनावस्थानम् । किं प्रभाषेतेत्यनेन पुनरुक्तिपरिहाराय स्थितप्रज्ञस्य का भाषा इत्यत कर्तृतयाऽ-
न्वयशङ्कामपाकरोति को वाचकशब्द इति । ननु स्थितप्रज्ञः इत्येव वाचके सिद्धे किं वाचकान्तरं
पृच्छयते, किं चाल वाचकप्रश्नस्य प्रयोजनमित्यलाह तस्येति । केनचिद्वाचकेन हि कस्यचित्प्रकार-
भूतप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्ट(ष्ट)स्वरूपं निर्देष्टव्यमिति भावः । स्थितप्रज्ञशब्दात् स्थितधीशब्दस्यार्थान्तर-
परत्वभ्रमनिरासाय स्थितप्रज्ञः इति पूर्वार्धोक्तशब्द एवात्राऽऽवर्तितः । किंच भाषणादिकमिति ।
किं प्रभाषेत इत्यादयः किंशब्दाः क्रियाविशेषणतयाऽन्वीयमानाः क्रियाप्रकारप्रश्नपरा इति भावः ।
किं प्रभाषेतेति वाचिके, किं ब्रजेतेति कायिके च पृष्टे, किमासीतेति मानसपरम्, ध्यानाधि-
त्वाद्वाऽऽसनस्य ॥ ५४ ॥

एवं करणतया अनुष्ठानप्रकारप्रश्नस्य साक्षादुत्तरेषु प्रजहाति इत्यादिषु चतुर्षु श्लोकेषु प्रथमस्य स्वरूपं
प्रश्नोत्तरतामपि दर्शयति वृत्तिविशेषेति प्रकृष्टानुकूल्ययोगिन्यात्मनि प्रीतिरूपस्य तोषस्य कामान्तर-
प्राणहेतुत्वात् तथाऽन्वयमाह आत्मन्येवेति । सर्वशब्दस्य आत्मनि तुष्टः इत्येतत्सन्निधानसिद्धिं सङ्को-

पन्नति विशेषकथनञ्च व्यर्थम् । अतोऽर्थान्तरत्यागः । १ चतुर्थोऽपीति पाठे चतुर्थोऽर्थोऽपीत्यर्थः ।
२ स्थितप्रज्ञस्य भाषणं ब्रजनादिकमस्ति न वा । अस्ति चेत् तत् कीदृशम् । अयं योगश्चेत्-आसीत ।
अन्यथा ब्रजेतचेत्यपि गम्यते । अत्र भाषणब्रजनोक्तयोः योगराहित्यं दशायामात्मप्रज्ञता ज्ञानयोग इष्टः ।

३ आत्मना आत्मन्येव तुष्टः इति सप्तम्याः क्रियान्वयस्वारस्यात् प्रथमयोजना । आत्मन्ये-

मनोगतान् कामान् यदा प्रकर्षेण जहाति, तद्वत्स्थित्युच्यते । ज्ञाननिष्ठाकाष्ठेयम् ॥

अनन्तरं ज्ञाननिष्ठस्य ततोऽर्वाचीनाद्विप्रकृष्टावस्थोच्यते—

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६

प्रियविश्लेषादिदुःखनिमित्तेषु उपस्थितेषु अनुद्विग्नमनाः—न दुःखी भवति ; सुखेषु विगतस्पृहः—प्रियेषु सन्निहितेष्वपि विगतस्पृहः, वीतरागभयक्रोधः—अनागतेषु स्पृहा रागः, तद्रहितः ; प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुदर्शननिमित्तं दुःखं भयम्, तद्रहितः ; प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुभूतचेतनान्तरगतदुःखहेतुभूतस्वमनोविकारः क्रोधः, तद्रहितः ; एवंभूतः मुनिः—

चमाह तद्व्यतिरिक्तानिति । यद्वा आत्मन्येवात्मना तुष्टः इति यथाक्रममेवान्वयः ; आत्मैकविषयेण मनसाऽन्यतोनातालंबुद्धिरूपसन्तोष इत्यर्थः । एतदभिप्रायेणोक्तम् मनसाऽऽत्मैकावलम्बनेन तुष्ट इति । तेन तोषेणेति । “न विवेदात्मनो गात्रं तत्सम्यक्त्वाद्वादसंस्थितः” (वि. १. १७. ३९) इतिवत् । प्रकर्षेणेति अपुनरङ्कुरमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञविषयलोकचतुष्टये तदवस्थाचतुष्टयविषयमिति मन्वानश्चतुर्थीयमवस्थेत्याह ज्ञाननिष्ठाकाष्ठेयमिति । उक्तं च हैरण्यमर्भैः “दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्” (पा. सू. १. १६) इति । ऐहिकामुम्भिकसकलफलविमुखस्य यस्तेषु फलेषु सवासनरागत्यागः, सा वशीकारसंज्ञेत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अथैकन्द्रियसंज्ञालयतृतीयावस्थोच्यत इत्याह ततोऽर्वाचीनेति । ओ विजी भयचलनयोः इति घातुरक्त चलनार्थः, वीतरागभय इति भयस्य पृथग्भिधानात् । यद्वा अनुद्विग्न इति निर्दुःखत्वमात्रं विवक्षितम् ; तत एव दुःखेषु इत्येतदपि दुःखहेतुपरमिति मन्वान आह दुःखनिमित्तेष्विति । आदिशब्देनाप्रियागमनसंग्रहः । भयहेतुव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् उपस्थितेष्विति । दुःखोत्पादनप्रवृत्तेष्वित्यर्थः । दुःखशब्दवदेवात्र सुखशब्दस्यापि हेतुपरतां तत्रापि पृथङ्निर्दिष्टरागविषयाद्विलक्षणतां चाह प्रियेषु सन्निहितेष्वपीति । विगतस्पृहवीतरागशब्दयोरपुनरुक्तितां व्यनक्ति अनागतेषु स्पृहा राग इति । स्पृहारागशब्दौ सामान्यविशेषविषयौ । ततश्च विशेषशब्दसन्निधाने गोबलीवर्दन्त्यायात् सामान्यशब्दः तद्व्यतिरिक्तपर इति भावः । पुनरुक्तिपरिहाराय भयस्य दुःखविशेषतामाह प्रियेत्यादिना हेतुदर्शननिमित्तं दुःखमित्यन्तेन । प्रियविश्लेषाप्रियागमनयोर्दुःखरूपयोस्सामग्रीदशामाप्नो यो हेतुः सूचकश्च निमित्तदिः, तस्य यद्दर्शनं सकलसहकारिसंपत्त्युत्प्रेक्षागर्भम्, दर्शनमिति ज्ञानमात्रपरं वा ; तेन यद्दुःखं तदानीमिवाङ्गकम्पादिहेतुरूपपद्यते, तद्वयमित्यर्थः । क्रोधलक्षणे प्रियविश्लेषादित्वैकालिकः, सर्वत्र क्रोधोत्पत्तिदर्शनात् । अचेतनेषु वातातपकण्टकादिषु बाधकेष्वपि क्रोधाभावात् चेतनेत्युक्तम् । यस्तून्मत्तस्तत्रापि कुप्यति, सोऽपि चेतनत्वाध्यासेन । अन्तरशब्देन स्वदुःखहेतुस्वमनोविकारव्यावर्तनम् । स हि तथाविधो निर्वेदादिरूपस्यात् । क्रोधादात्महननाद्यपि परपीडाभिसन्निवर्गभम् । मनोविकारोऽत्र रज-

आत्मनेति भगवयात् सैनिकर्षसिद्धात् यद्वेति द्वितीययोजना । १ प्रजहातीत्यत्र प्रशब्ददर्शित-प्रकर्षेणैव वक्ष्यमाणावस्थान्तो वैलक्षण्यम् । स च सवासनस्यागः ।

आत्ममननशीलः स्थितधीरित्युच्यते ॥ ५६ ॥

ततोऽर्वाचीनदशा प्रोच्यते—

यः सर्वज्ञानभिस्नेहस्तत्त्वत् प्राप्य शुभाशुभम् । नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

यः सर्वतः प्रियेषु अनभिस्नेहः उदासीनः, प्रियसंश्लेषविश्लेषरूपं शुभाशुभं प्राप्याभिनन्दनद्वेषरहितः, सोऽपि स्थितप्रज्ञः ॥ ५७ ॥

ततोऽर्वाचीनदशमाह—

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८

यदेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान् स्पृष्टुमुद्युक्तानि, तदैव कूर्मोऽङ्गानीव, इन्द्रियार्थेभ्यः सर्वशः प्रतिसंहृत्य मन आत्मन्यवस्थापयति, सोऽपि स्थितप्रज्ञः । एवं चतुर्विधा ज्ञाननिष्ठा । पूर्वपूर्वा उत्तरोत्तरनिष्ठाया ॥ ५८ ॥

स्तमस्समुन्मेषकृतो व्यापारविशेषः । तदधीनो ज्ञानविशेष इह तच्छब्देनोपचर्यते । मुनिः मननशील इति व्युत्पत्तिः । तस्य मननस्यात् साक्षात्करिष्यमाणान्तामविषयत्वव्यवस्थामुक्तम् आत्ममननशील इति । एवमस्वास्तृतीयावस्थाया उद्वेगस्पृष्टादिविरहसाम्येऽप्यौत्सुक्यमालक्ष्यमात्मनाशेषस्य भस्मच्छन्नदहनवदवस्थितत्वात् चतुर्थावस्थातो विशेषः ॥ ५६ ॥

अथ व्यतिरेकसंज्ञास्या द्वितीया दशोच्यते इत्याह—ततोऽर्वाचीनदशेति । अप्रियेषु स्नेहप्रसङ्गाभावात् प्रियमात्रविषयः सर्वत्रेतिशब्द इति दर्शयति प्रियेष्विति । अभिस्नेहस्य प्रवृत्तिपर्यन्ततया तदभावोऽत्र तद्विषयोपादानप्रवृत्तिराहित्यपर्यन्त इत्याह उदासीन इति । एतेन, प्रियेत्यादिना च व्यतिरेकसंज्ञात्वं व्यनक्ति । अपक्वः कृपायान् पक्वेभ्यः पृथगनुसन्धाय तेषामपि पाकापादनदशा हि व्यतिरेकसंज्ञा । तत्र स्वयं प्रियेषु प्रवृत्तिरहितो दैवागतप्रियसंश्लेषविश्लेषयोश्चाभिनन्दनादिरहित इत्युक्ते पक्वेतरेषां रागादीनां पाकाभिलाषेण मनोव्यापारविशेषनिवारणमुक्तं स्यात् । अभिनन्दनं चालाभितो नन्दनम् ; अनुबन्धिषु कालान्तरे च प्रीत्यनुवृत्तिहेतुभूतनन्दनमित्यर्थः ; एवं द्वेषेऽपि ॥ ५७ ॥

अथ यतमानसंज्ञास्या प्रथमा दशोच्यते इत्याह ततोऽर्वाचीनदशेति । प्रसक्तप्रतिषेधार्थमाह स्पृष्टुमुद्युक्तानीति । तेन वार्धक्यरोगादिप्रयुक्ताशक्तिसुषुप्त्यादिकृतनिवृत्तिव्यवच्छेदः । तदैवेति भोगानन्तरनिवृत्तिश्चुदासः । कूर्मोऽङ्गानीवेत्यनेनेन्द्रियाणां सङ्कल्पविशेषमात्रनियाम्यत्वमुच्यते । सर्वश इति विलोकनमाषणविलासपरिहासादिनिवृत्तिपरः ; विषयदोषदर्शनादिहेतुप्रकारपरो वा । प्रतिसंहृत्येत्यनेन इन्द्रियनिरोधस्यात्ममननाङ्गता दर्शिता । अत्र च ज्ञाननिष्ठावस्थाविशेषप्रकरणे सुषुप्त्यादिविलक्षणा व्यापारोपरतिस्तत्साध्यात्मगोचरमनोवस्थापनपर्यन्ता विवक्षितेत्याह मन आत्मनीति । किमर्थमिदमवस्थाचतुष्टयं विभज्योपदिश्यत इत्यत आह एवमिति ।

अर्थम् बाह्येन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतिसंहृत्य मन आत्मनि व्यवस्थापयितुं येततः ; इयं यतमानसंज्ञा । अथ बलात्संहृतान्यपि बाह्येन्द्रियाणि सावशेषरागद्वेषादिदोषकलुषितं मनः पुनः पुनरवसरे

इदानीं ज्ञाननिष्ठाया ^१दुष्प्रापतां तत्प्राप्त्युपायं चाह—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः । रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९

इन्द्रियाणामाहारा विषयाः, निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियस्य देहिनो विषया विनिवर्तमाना रसवर्जं विनिवर्तन्ते; रसः रागः । विषयरागो न निवर्तते इत्यर्थः । रागोऽप्यात्म-
स्वरूपं विषयेभ्यः परं सुखतरं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

प्रेरयेत् स्वयं चात्मनि स्थातुं न शक्नुयात् ; अतः पक्वाविष्टरागद्वेषादीन् औदासीन्य-अनभिनन्दनादि-
क्रमेण पचेत् । इयं व्यतिरेकसंज्ञा । ततः पक्वेऽपि दोषशेषेण अनादिविषयानुभवभावितवासनामात्र-
मात्मानमनुबुभूषन्तीं शेषधीं प्रतिविभक्तसेत् । तत्र निरतिशयानन्दरूपमात्मानम्, पुरुषद्वेषिण्या योषित इव
युवानम्, प्रदर्श्य प्रदर्श्य क्रमादात्मनि तोषमुत्पाद्य तेन तोषविशेषेण, दवीयसा च स्मृतिविधुरेण कलेन
बाह्यविषयवासनाजालमुन्मूलयितुमीहेत् । **संयमेकेन्द्रियसंज्ञा** । या पुनस्समस्तवासनाविलयादौलुब्ध-
मात्रस्याप्यसंभवेन परमवैराग्यदशा ; सा वशीक्रासंज्ञा ज्ञाननिष्ठाकाष्ठा योगाख्यमात्मावलोकने साध-
यति । तच्चावलोकने परम्परया निरतिशयपुरुषार्थभूतामृतत्वाय कल्पत इति दर्शितं भवति । कामानां
तथात्वेनादर्शने, तथा हृद्यमानेऽपि निस्पृहता, सङ्गलेशेन मुच्यमानेऽपि नातिसन्धेः, प्रचुरेऽपि रागे
तन्निरोधसंरम्भ इति चावस्थायैषम्यम् । ^२आत्मरतित्वं तस्य स्वरूपम्, आश्चर्यवद्भवति (२-२९) इति
तस्य तदेकभाषणं, तदनुसन्धानरूपं तदासनं, तस्यासन्नर्थप्रवृत्तिरूपं तस्य व्रजनं चेति प्रश्नचतुष्कोतरं सिद्धम् ॥

अथोत्तरप्रकरणं पूर्वेण पृथगर्थं प्रदर्श्य सङ्गमयचक्रवतारयति **इदानीमिति** । ज्ञाननिष्ठायाश्चतु-
र्विधाया अपीति शेषः । **निराहारः** इत्यनेन भोजननिषेधभ्रमं व्युत्स्यति **इन्द्रियाणामित्यादिना** । 'न
चैकान्तमनश्नतः', 'गुक्ताहारविहारस्य' (६. १६, १७) इति हि वक्ष्यते । अन्यत्रापि "अत्याशना-
दतीपानात्" (तै. ना. १. ६४) इति ह्युच्यते । **मोक्षधर्मे च**—'दशैतानीन्द्रियोक्तानि द्वाराण्याहार-
सिद्धये' इति सर्वेन्द्रियविषयाणामाहारशब्देन ग्रहणं दृष्टम् । न च प्रसिद्धाहारनिषेधमात्रात् अशेषविषय-
निवृत्तिः, तस्य कतिपयेन्द्रियविषयत्वादिति भावः । **रसवर्जमित्येतावति** वाक्यतार्प्यमिति द्योतनाय
विनिवर्तमाना इत्यनूदितम् । आत्मगोचररागव्यवच्छेदायाह **विषयराग** इति । प्रस्तुता एव विषयाः
परमिति निर्देशस्यावधित्वमर्हन्तीति **विषयेभ्यः परमित्युक्तम्** । कालादिकृतपरत्वमात्रस्यात्रानुपयुक्तत्वात्
विषयरागनिवर्तनौपयिकं **परशब्दार्थमाह** सुखतरमिति । विषया हि सुखरूपाः ; आत्मस्वरूपं तु
ततोऽप्यतिशयेन सुखरूपम् । अत्र दृष्ट्वा निवर्तते इति दर्शनस्य रागकर्तृकतया निर्देश औपचारिकः ।
यद्वा, दृष्ट्वा स्थितस्य अस्य देहिनो रागो निवर्तते इत्यन्वयः । एवमात्मदर्शनेन विना विषयरागो न
निवर्तते इत्युक्तम् ॥ ५९ ॥

१ दुष्प्रापत्वं श्लोकोद्धरणेनोच्यते । अथोपायः । २ स्थितशब्दस्य का भाषेति श्लोकगत-
प्रश्नानीं किमुत्तरमुक्तमित्यत्र तद् विशदयति आत्मरतित्वमित्यादिना ।

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६०
आत्मदर्शनेन विना विषयरागो न निवर्तते, अनिवृत्ते विषयरागे विपश्चितो यत-
मानस्यापि पुरुषस्येन्द्रियाणि प्रमाथीनि बलवन्ति, मनः प्रसभ्य हरन्ति ।

एवमिन्द्रियजयः आत्मदर्शनाधीनः, आत्मदर्शनमिन्द्रियजयाधीनमिति ज्ञाननिष्ठा दुष्प्राप्ता ॥
तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः । वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
अस्य सर्वस्य परिजिहीर्वया विषयानुरागयुक्ततया दुर्जयानीन्द्रियाणि संयम्य,
चेतसश्शुभाश्रयभूते मयि मनोऽवस्थाप्य समाहित आसीत् । मनसि मद्भिषये सति निर्दग्धा-
शेषकल्मषतया निर्मलीकृतं विषयानुरागरहितं मन इन्द्रियाणि स्वबन्धानि करोति । ततो
वश्येन्द्रियं मन आत्मदर्शनाय प्रभवति । यथोक्तम्, “यथाऽग्निरुद्धतश्चिखः कथं दहति
स्नानिलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥” (वि. पु. ६. ७. ७४ ;
गा. पु. २. २२. १६) इति । तदाह वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति ॥ ६१ ॥

^१ एवं मय्यानिवेश्य मनः स्वयत्नगौर्वेणेन्द्रियजये प्रवृत्तो विनष्टो भवतीत्याह—

अथानिवृत्ते विषयरागे दुर्जयानीन्द्रियाणीत्युच्यते यतत इति श्लोकेन । विपश्चित्त्वं यतमा-
नत्वे हेतुरिति बोधनाबोक्तं विपश्चितो यतमानस्यापीति । अत्र विपश्चित्त्वं शास्त्रजन्यहेयोपादेय-
विवेकवत्त्वम् । बलवतां प्रमाथित्वं हि ‘बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति’ (मनु. २. २१५)
इति स्मर्यते इति ज्ञापनाय बलवन्तीत्युक्तम् । इन्द्रियाणां बलं च रागादिवरेव ।

उक्तश्लोकद्वयतात्पर्यसिद्धमन्योन्याश्रयणं तत्फलं चाह एवमिति ॥ ६० ॥

तद्धीन्योन्याश्रयदूषितेऽर्थे साध्यसाधनभावः कथं पूर्वमुपदिष्ट इत्युच्यते तानि सर्वाणि
इति । अस्येति अन्योन्याश्रयादिदोषस्येत्यर्थः । संयम्येति विषयस्पर्शनिवारणमात्रमलोच्यते, न
त्विन्द्रियजयावस्था । मत्परः इत्यत्र वक्तुविग्रहवैशिष्ट्यविवक्षया सिद्धं शुभाश्रयविग्रहविशेषवत्त्वं चेतस
इत्यादिना विवृतम् । शुभशब्देन हिरण्यगर्भादिः आश्रयशब्देन परिशुद्धात्मस्वरूपस्य च व्यवच्छेदः ।
युक्तशब्देनात्र विषयस्वभावात् सुकरं चित्तसमाधानं विवक्षितमित्याह समाहित इति । मत्परः
इत्येतावता कथमन्योन्याश्रयादिपरिहार इत्यत्राह मनसीति । अत्राशेषशब्देनोपायविरोधिसर्वकर्मसंग्रहः ।
निर्मलीकृतं रजस्तमोविरहितं; तत् एव शब्दादिविषयानुरागरहितम् । अत्र प्रज्ञाशब्दस्य ज्ञान-
निष्ठाफलपर्यन्तत्वमात्मदर्शनशब्देनोक्तम् । शुभाश्रयानुसन्धानस्य कल्मषविनाशकत्वे स्मृत्यन्तरसंवादमाह
यथेति । आत्मदर्शनमन्तरेणैवेन्द्रियजयसिद्धेर्नान्योपाश्रयः । अतः पूर्वोक्तसाध्यसाधनभावोपपत्तिरित्युत्तरार्धेनो-
च्यत इत्याह तदाहेति ॥ ६१ ॥

उक्तान्योन्याश्रयणफलभूताया इन्द्रियजयात्मदर्शनयोरसिद्धेः प्रकारः श्लोकद्वयेन प्रपञ्च्यत
इत्याह एवमिति । अष्टाष्टमस्वरूपस्य विषयान् ध्यायत इत्यनुवादसिद्धां विषयेषु स्वरसंवाहितौ

1 अत्र तस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठितेत्युपदिष्टस्योपपादनारम्भः, 68 तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यत्र एतदुपसंहारः ।

‘ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते । सङ्गात् संज्ञायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥

अनिरस्तविषयानुरागस्य हि मयनिवेशितमनस इन्द्रियाणि संयम्यावस्थितस्यापि
अनादिपापवासनया विषयध्यानमवर्जनीयं स्यात् । ध्यायतो विषयान् पुंसः पुनरपि सङ्गो
ऽतिप्रवृद्धो जायते । सङ्गात्संजाते कामः । कामो नाम सङ्गस्य विपाकदशा । पुरुषो यां
दशमापन्नो विषयान् अभ्युक्तवा स्यातुं न शक्नोति, स कामः ॥ कामात्क्रोधोऽभिजायते ।
कामे वर्तमाने, विषये चासन्निहिते, सन्निहितान् पुरुषान् प्रति, एभिरस्मदिष्टं विहतमिति
क्रोधो भवति । क्रोधाद्भवति संमोहः । संमोहः कृत्याकृत्यविवेकशून्यता । तया(यया) सर्वं
करोति । ततश्च प्रारब्धे इन्द्रियजयादिके प्रयत्ने स्मृतिभ्रंशो भवति । स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशः
आत्मज्ञाने यो व्यवसायः कृतः, तस्य नाशः स्यात् । बुद्धिनाशात् पुनरपि संसारे निमग्नो
विनष्टो भवति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

सहेतुकमाह अनिरस्तेति । अत्र संयम्येति निमीलनादिमात्रकृतं निवारणमुच्यते । उपजायत
इत्यत्रोपसर्गामिप्रेते विविच्य दर्शयति अतिप्रवृद्धो जायत इति । सङ्गकामयोरभेदात् कार्यकारणभावानु-
पपत्तिरित्यत्राह कामो नामेति । विपाकदशाशब्देन सामान्यत उक्तेऽपि व्यावृत्ताकारप्रतिपत्तिर्न
स्यादिति तल्लक्षणमाह पुरुष इति । सर्वदा कामस्य क्रोधहेतुत्वं नास्तीत्यत उक्तं विषये चासन्निहित
इति । न केवलं कामप्रतिबन्धकानेव पुरुषान् प्रति क्रोधः, अपि तु कृत्याकृत्यविवेकान्धतया तस्मां
दशायानुपलभ्यमानान् सर्वान् प्रत्यपीति द्योतनाय सन्निहितानित्युक्तम् । ईश्वरोऽपि क्रोधवेगमभिनयन्
कस्मिंश्चिदेव रक्षसि द्रुहति, “सदेवगन्धर्मनुप्यपन्नगं जगत् सशैलं परिवर्तयाम्यहम्” (रा. आ. ६४. ७६)
इत्याह । ‘अयं च अभिजायत इत्यत्रोपसर्गामिप्रेतार्थः ; अभितो जायत इत्यर्थः । समित्येकीकारे,
ततोऽत्र संमोहः कृत्याकृत्यविवेकात्मा मोह इत्यभिप्रायेणाह कुन्थेति । संमोहस्य स्मृतिभ्रंशहेतुत्वे
अवान्तरव्यापारमाह तथेति । “क्रुद्धः पापं न कुर्यात् कः क्रुद्धो हन्त्यादृशुरुनपि” (रा. सु. ५५. ४)
इत्याद्यनुसारेणोक्तम् सर्वमिति । ततश्चेति । ‘सावान्तरव्यापारात्संमोहादित्यर्थः । स्मृत्येव प्रस्तुतविषये
स्मृतिभ्रंशं योजयति प्रारब्धेति । स्मृतिभ्रंशादित्युत्तरवाक्यशृङ्खलावशात् स्मृतिविभ्रमशब्दस्य तदे-
कार्थत्वायोक्तं स्मृतिभ्रंशो भवतीति । बुद्धिनाश इत्यत्र प्रकृतं बुद्धेर्विरोधमाह आत्मेति । न तावदिह
सामान्यतो ज्ञानमात्रं बुद्धिशब्दार्थः, न च इतः पूर्वमात्मदर्शने सिद्धम् ; न च भविष्यदात्मदर्शनादिक-
मिदानीं नाशयोग्यम् । अतस्तल्लिप्सया कृतस्तदुपायानुष्ठानाभ्यवसाय इहोपायस्मृतिसाध्यो बुद्धि-
शब्देनोच्यत इति भावः । प्रणश्यतीत्यत्र नित्यस्याऽऽत्मनो नाशो ह्यसत्समत्तम् । तच्च यथावस्थिताका-
रानुपलम्भः । स च देहात्मभ्रमादिकृतः, तत्रा(था)पि हेतुर्देहसंबन्ध इत्यभिप्रायेणोक्तं संसारे निमग्न इति ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयास्तु इन्द्रियैश्चरन् । आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४

उक्तेन प्रकारेण मध्ये सर्वेश्वरे चेतसश्शुभाश्रयभूते न्यस्तमनाः निर्दग्धाशेषकल्पतया रागद्वेषवियुक्तैरात्मवश्यैर्निद्रियैः विषयांश्चरन् विषयांस्तिरस्कृत्य वर्तमानः विधेयात्मा विधेय-
मनाः प्रसादमधिगच्छति निर्मलान्तःकरणो भवतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्यशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

अस्य पुरुषस्य मनःप्रसादे सति प्रकृतिसंसर्गप्रयुक्तसर्वदुःखानां हानिरुपजायते । प्रसन्नचेतसः आत्मावलोकनविरोधिदोषरहितमनसः तदानीमेव हि विविक्तात्मविषया बुद्धिः पर्यवतिष्ठते । अतो मनःप्रसादे सर्वदुःखानां हानिर्भवत्येव ॥ ६५ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना । न चाभावयतः क्षान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥

मयि सन्न्यस्तमनोरहितस्य स्वयन्नेनेन्द्रियनियमने ब्रह्मत्तस्य कदाचिदपि विविक्तात्मविषया बुद्धिर्न सेत्स्यति । अत एव तस्य तद्भावना च न संभवति । विविक्तात्मानमभावयतो विषय-

अथ “तानि सर्वाणि” (६१) इत्युक्तार्थकरणेऽन्वोन्याश्रयपरिहारप्रकारः परमप्रयोजनभूतसंसार-
निवृत्तिश्च श्लोकद्वयेन प्रपञ्च्यते रागद्वेषेति । रागद्वेषविशेषोऽपि कुत इत्यत पूर्वोक्त एव हेतुरित्यभि-
प्रायेणाह उक्तेनेति । रागद्वेषयोगोऽवेन्द्रियाणामात्मवश्यताहेतुः । विषयांश्चरन्नित्यनेन विषयभोगभ्रम-
च्युदासायात्मवश्यत्वफलतमाह विषयांस्तिरस्कृत्य वर्तमान इति । चरतिरत गत्यर्थः, आक्रमणरूप-
गतिपरः, भक्षणार्थो वा संहरणपर इत्युभयथाऽपि कतिरस्कारार्थत्वमत्र विवक्षितम् । तिरस्कारोऽत्र
‘अनादरः’ । तथा च नैषण्डिकाः, ‘अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया’ (नाम. १. ना. २०४) इति ।
बाह्येन्द्रियतद्विषयविजयो हि मनोविजयार्थ इत्यभिप्रायेणाह विधेयमना इति । विधेयात्मेति मनसः
प्रसक्तत्वात् प्रसन्नचेतस इति वक्ष्यमाणत्वाच्च प्रसादो मनोर्नैर्मल्यमित्याह निर्मलेति ॥ ६४ ॥

प्रसादे इति श्लोके प्रसादहानिशब्दयोः क्रमात् षष्ठीद्वयान्वयभ्रमं व्युदयन् अन्वयप्रकारमाह
अस्येति । “दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मनः” (वि. ६. ७. २२) इत्याद्यभिप्रेतौपाधिकत्वेन
हानियोगव्यर्थमाह प्रकृतीति । प्रतिबन्धकाभावे ह्यशु कार्थोत्पत्तिरित्यभिप्रायेण प्रसन्नचेतस इत्य-
स्यार्थमाह आत्मावलोकनविरोधिदोषरहितमनस इति । मनःप्रसादस्य सर्वदुःखहानिहेतुत्वमात्मदर्शन-
हेतुत्वादुपपद्यत इति हेतुर्थस्य हिंशब्दस्यार्थमाह अत इति ॥ ६५ ॥

अथ पूर्वोक्तान्मोन्याश्रयफलभूतामात्मदर्शनासिद्धिं ‘बुद्धिनाशात्प्रणश्यति’ (६६) इत्येतद्विवरण-
रूपेणानुद्यतः ततः परमप्रयोजनस्याप्यलभप्रकार उच्यते नास्तीति । युक्त आसीत मत्परः (६१)
इति पूर्वोक्तस्य निवृत्तिरयुक्तशब्देनोच्यत इति तात्पर्येणाह मयीति । यततो ह्यपीति (६०) पूर्वोक्तं
सारयति स्वयन्नेनेति । नास्तीत्यनेनाभिप्रेतमाह कदाचिदपीत्यादिना । अतिचिरकालप्रयासेना-
पीत्यर्थः । द्वितीयापदस्यमयुक्तस्येति पदं शृङ्खलौचित्यायायुक्तत्वफलभूतबुद्धयभावलक्षकमिति तात्पर्येणाह
अत एवेति । यद्वा तस्येत्युक्तपरामर्शः, अत एवेति तु बुद्धयभावादेवेत्यर्थः । अथवा परस्परया

स्पृहाशान्तिर्न भवति । अशान्तस्य विषयस्पृहायुक्तस्य कुतो नित्यनिरतिरतिशयसुखप्राप्तिः ॥

पुनरप्युक्तेन प्रकारेणोन्द्रियमनमप्रकुर्वतोऽनर्थनाह—

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुब्रवीधीयते । तत्स्थं हृदि प्रज्ञां वायुर्नाविविधाम्मसि ॥ ६७ ॥

इन्द्रियाणां विषयेषु चरतां वर्तमानानां वर्तनमनु यन्मनो विधीयते पुरुषेणानुवर्त्यते, तन्मनोऽस्य विविक्तात्मप्रवर्णां प्रज्ञां हरति विषयप्रवर्णां करोतीत्यर्थः ; यथाऽम्भसि नीयमानां नावं प्रतिकूलो वायुः प्रसह्य हरति ॥ ६७ ॥

हेतुत्वमभिप्रेत्यायुक्तत्वादेवेति विवक्षा ; भिन्नविषयभावनान्तरनिषेधायोगात् तद्भावनेत्युक्तम् । ‘रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते’ (५९) ‘रागद्वेषवियुक्तैः’ (६४) ‘सुखेषु विगतस्पृहः’ (५६) इत्याद्यानुगुण्येन शान्तिं विशिनष्टि विषयस्पृहाशान्तिरिति । अशान्तस्यैव स्वर्गादिसुखलाभादमृतत्वप्रकरणसिद्धं सुखस्य विशेषमाह नित्यनिरतिशयेति ॥ ‘अनेन श्लोकेन प्रत्याहारादियोगावयवचतुष्टयस्य तत्फलस्य निःश्रेयसस्य च यथासंभवमभिधातात्पर्याभ्यां पूर्वपूर्वाभावात्तत्तरोत्तरस्यालाम्बुचितो भवति ॥ ६६ ॥

अथेन्द्रियनिग्रहाभावे बुद्ध्यभावस्य पूर्वोक्तस्य प्रकारः ईदृशेन्द्रियाणाम् इत्यनन्तरश्लोकेनोच्यत इत्युपनृक्तिः ; आदराय वा पुनरुक्तिरित्यभिप्रायेणाह पुनरुक्तिरिति । केवलस्पन्ददिमात्रव्युदासाय विषयेष्वित्युक्तम् । इन्द्रियाणां सर्वेषां न पिबयेतु संचारोऽस्ति, अतस्तदौमुख्यमर्थ इति व्यञ्जनाय “इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते” (गी. ५. ९) इति प्रयोगान्तरानुसारेण वर्तमानानामित्युक्तम् । यत्तच्छब्दयोर्मनोविषयत्वमेवोचितम् । प्रज्ञाहरणे तस्यैव प्रधानत्वात् ; मनसो बाह्येन्द्रियानुविधाने सर्वेन्द्रियसाधारण्येन वक्तव्ये यदिति निर्धारणस्य प्रयोजनाभावात् बाह्येन्द्रियस्य मनोनुविधाने प्रज्ञाहरणाभावाच्च । ‘यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्’ (मनु. २. ९.९) इति मनुवचने तु मनसोऽनुक्तत्वादिन्द्रियशब्दाभ्यासादेकशब्दबलाच्च निर्धारणार्थतैव । न च तत्तुल्यत्वमपि वाक्यस्य निर्वन्धनीयमिति कृत्वा वर्तनमनु यन्मन इत्याद्युक्तम् । विधीयते इत्यस्य कर्तृपेशां पूरयति पुरुषेणेति । स्वस्यैवायमविनय इति भावः । अनभिसेहितदेशप्रापणं हि दृष्टान्तेऽभिप्रेतमिति प्रदर्शयन् हरतेर्विनाशनाथताश्रमव्युदासाय चाह विषयप्रवर्णामिति । अम्भसीत्यस्य हरतिनाऽन्यत्रान्तिमपाकरोति अम्भसि नीयमानामिति । अनिष्टविषयप्रापणनिदर्शनत्वाद्योक्तं प्रतिकूल इति ॥ ६७ ॥

१ पूर्वं बुद्धिनाशान् प्रणश्यतीति अनिष्टप्राप्तिरुक्ता । इदानीम् कुतस्तुल्यमिति दृष्टापत्तिरुच्यते । २ अतिसूक्ष्मशब्दशुद्धाश्रयप्रकाशनम् अनेन योकेनेत्यादिना ।

३ यन्मनः इत्यत्र एकं द्वितीयान्तम् अन्यत् प्रथमान्तमिति स्वोच्चारं यदिति द्वितीयान्तं चेत्, इन्द्रियमध्ये यदिन्द्रियमनु मनो विधीयते अथैवं दोषमाह बाह्येन्द्रियानुविधाने इति । मनःपक्षे द्वितीयान्तं कृत्वा मनोऽनु यदिन्द्रियं विधीयते इति पक्षे दोषमाह मनोनुविधाने इति । मनुस्मृतौ “इन्द्रियाणां हि सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् । तेनान्यं क्षरति प्रज्ञा हतेः पादादिवोदकम्” इत्यत्र इन्द्रियमध्ये एकमिति प्रत्येकग्रहणात् तदेककल्प्यमत्रापि युक्तमित्यत्राह यद्येकमिति । अतो यदिति प्रथमान्तं प्रथमान्तमनोविशेषणमेवेति । मनुस्मृतौ यद्युक्तम्, तत् न केवलमेन्द्रियविषयम्, किं तु मनोनुवृत्तेन्द्रियविषयमिति इतो ज्ञायत इति भावः ।

तस्मात् यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥
तस्मादुक्तेन प्रकारेण शुभाश्रये सयि निविष्टमनसो यस्येन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः
सर्वशो निगृहीतानि, तस्यैवात्मनि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ६८ ॥

एवं नियतेन्द्रियस्य प्रसन्नमनसः सिद्धिरिति—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि स निशा पश्यतो मुनेः ॥
या आत्मविषया बुद्धिः सर्वभूतानां निशा निशेवाप्रकाशा, तस्याः आत्मविषयायां बुद्धौ
इन्द्रियसंयमी प्रसन्नमनसः जागर्ति आत्मानमवलोकयन् आस्तः सत्यः । यस्यां शब्दादिविषयायां
बुद्धौ सर्वाणि भूतानि जाग्रति प्रबुद्धानि भवन्ति ; सा शब्दादिविषया बुद्धिरात्मानं पश्यतो
मुनेर्निशेवाप्रकाशा भवति ॥ ६९ ॥

‘यदा संहरते’ इत्याद्युपक्रान्तः इन्द्रियनिग्रहोपदेश उपसंह्रियते तस्मादिति श्लोकेन ॥ तस्मा-
दिति इन्द्रियानुविधायिनो मनसः प्रज्ञाप्रतिष्ठाविरोधित्वादित्यर्थः । निग्रहहेतुं प्रागुक्तमनुकर्षति—
उक्तेनेत्यादिना ॥ ६८ ॥

एवमुपायमुपदिश्य फलमुपदिशतीत्याह एवमिति । प्रागुक्तस्यैव फलस्य प्रशंसापरत्वादपुनरुक्तिः ।
अतो या निशेत्यादिभिः लिभिः श्लोकैः प्रज्ञाहातीत्यादिनोक्तावस्थाचतुष्टयसिद्धिर्निगम्यते । ‘विहाय
कामान्, निःस्पृहः’ इत्युभाभ्यां यतमानव्यतिरेकसंज्ञयोरुपलक्षणम् । यदा श्लोकद्वयेनावस्थाचतुष्टय-
फलं, तृतीयेन त्वक्स्थाचतुष्टयं निगम्यत इति विभागः । या इति प्रसिद्धतया निर्देशोऽत्र प्रस्तुतप्रज्ञाविषयः ।
साक्षाच्चिदाया देशकालभेदेन विपरिवर्तिमानायाः सर्वभूतसाधारण्याभावादिति तात्पर्येणाह या आत्म-
दिष्येति । उपचारनिमित्तं व्यक्तं निशेवाप्रकाशेति । स्वप्रकाशाया अपि बुद्धेरप्रसूतदशायां प्रकाश-
त्वमुपपद्यते । इन्द्रियनिग्रहस्य प्रकृतत्वात् स एवात्र संयमशब्दार्थ इत्यभिप्रायेणोक्तम् इन्द्रियसंय-
मीति । या पुनः, “त्वमेकत संयमः” (३. ४) इति धारणाध्यानसमाधीनां समुच्चितानां संयमत्वेन
पातञ्जलपरिभाषा, साऽत्र न विवक्षितेति भावः । इन्द्रियसंयमस्य बुद्धिजनने अवाप्तरव्यापारं पूर्वोक्तमाह
प्रसन्नमना इति । जागर्तीत्यत्र मुख्यार्थयोगादाह आत्मानमिति । बुद्धौ जागरणशब्दनिर्दिष्टं प्रबुद्ध-
त्वं प्रकाशमानप्रसूतबुद्धिविशिष्टत्वमेव ; सा च सविषया प्रकाशत इति भावः । बुद्धिप्रकरणत्वात्
यस्यामिति निर्देशोऽपि बुद्धिविषयः ; सा च बुद्धिः भूतानीत्यसंयमिनिष्ठतया व्यपदेशात् आत्मदर्शिनो
निशात्ववचनाच्च शब्दादिविषयेत्युक्तम् । सर्वभूतानामित्यत्र समासनिग्रहोऽपि सर्वशब्दो भूतानी-
त्यत्रापि बुद्ध्या निष्कृष्यान्वेतव्य इति सर्वाणीत्युक्तम् । पश्यत इत्यत्र कर्माकाङ्क्षायाम् आत्मान-
मिति प्रकरणसिद्धमुक्तम् ॥ ६९ ॥

एवं शब्दाद्यदर्शनपर्यवसितात्मदर्शनमयी सिद्धिरुक्ता ; एतस्या एव सिद्धेरर्वाचीनामद्वैतप्रकृष्टां

आपूर्यमाणमबलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत् कामा ये प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७२ ॥

यथा स्वेनैवाऽऽपूर्यमाणमेकरूपं समुद्रं नादेय्य आपः प्रविशन्ति, आसामपां प्रवेशेऽप्यप्रवेशे च समुद्रो न कश्चन विशेषमापद्यते — एवं सर्वे कामाः शब्दादयो विषयाः यं संयमिनं प्रविशन्ति इन्द्रियगोचरतां यान्ति, स शान्तिमाप्नोति । शब्दादिष्विन्द्रियगोचरतामापन्नेष्वनापन्नेषु च स्वात्मावलोकनतृप्त्यैव यो न विकारमाप्नोति, स एव शान्तिमाप्नोतीत्यर्थः । न कामकामी । यः शब्दादिभिर्विक्रियते, स कदाचिदपि न शान्तिमाप्नोति ॥ ७० ॥

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमान्श्चरति निरस्पृहः । निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥

काम्यन्त इति कामाः शब्दादयः । यः पुमान् शब्दादीन् सर्वान् विषयान् विहाय तत्र निरस्पृहः तत्र ममत्तारहितश्च, अनात्मनि देहे आत्माभिमानग्रहितश्चरति ; स आत्मानं

शब्दादिविषयदर्शनेऽप्यविकारतारूपामवस्थामाह आपूर्यमाणमिति । अत्र प्रवेशाप्रवेशयोरविशेषोपलभ्यस्य विवक्षितत्वात् आपूर्यमाणमिति न प्रविशन्तीभिर्नादेयीभिरद्विरापूर्णं विवक्षितम्, अपि तु दार्ष्टान्तिके विवक्षितायाः स्वात्मावलोकनतृप्तेः प्रतिनिर्देशः क्रियते इति दर्शयति स्वेनैवेति । अचलप्रतिष्ठशब्दोऽत्र सीमातिरङ्गनादिहेतुभूतद्विहासराहित्यपर इत्याह एकरूपमिति । नादेय्य इत्यनेन समुद्रप्रयत्ननिरपेक्षं स्वतस्समुद्रप्राप्यं सूच्यते । दृष्टान्ते निर्मथितार्थमाह आसामिति । कामा इत्यत्र कर्मणि व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याह शब्दादयो विषया इति । अविकारतासिद्धयर्थं यच्छब्दस्य पूर्वोक्तसंयमित्वाभिप्रायतामाह यं संयमिनमिति । रूपादिविषयाणां पुरुषे प्रवेशो नात्रापानादिवच्छरीरान्तःप्रवेशः । अतः तत्तदिन्द्रियद्वारा ज्ञानविषयत्वमेव विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह इन्द्रियेति । यस्येति शेषः । तद्वदित्यनेन सिद्धमाह शब्दादिष्विति । नित्यनिरपद्यनिरतिज्ञायत्वात्मानुभवानन्दसन्दोहममो नश्वर-दुःखमिश्र-सातिशयविषयानुभवानन्दविन्दुपु न सज्जत इति भावः । न कामकामी इत्येतत् पूर्वोक्तस्यार्थस्य व्यतिरेकेण दृढीकरणमिति व्यञ्जयति य इति । विकारस्य प्रसक्तत्वात् कामित्वं स्वकार्यं विकारमप्यजहलक्षणया लक्षयतीति विक्रियत इत्युक्तम् । कामान् कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी । कदाचिदपीति । यावत्कामपरित्यागमित्यर्थः । एतेन, यो विक्रियते, स न शान्तिमाप्नोतीत्यनयो रैकार्थ्यशङ्का परिहृता । विषयदर्शने विक्रियमाणोऽन्यदाऽपि स्पृहारहितो न स्यादित्यर्थः ॥ ७० ॥

किं कामकामिनः सर्वदा शान्तिर्न स्यादिति शङ्कामपाकुर्वन् अदर्शनाविकारत्वावस्थयोः कारणभूतां विषयसंग्रहण-स्पृहा-ममकार-देहात्मस्रमाणां क्रमात् कार्यकारणभावनिवन्धनानुलोमप्रतिलोमान्वयव्यतिरेकद्वयानां निवृत्तिरूपामवस्थामाह विहायेति । पूर्वोक्तात् च श्लोके प्रयुक्तं कामशब्दं निर्वक्ति काम्यन्त इति । चरतीति वर्तत इत्यर्थः । आत्मदर्शिपुरुषपर्वमेदविषयौ पूर्वश्लोकौ ; अयं त्वात्मदर्शनार्थिपुरुष-

1 उत्तरखेवात्रापि अपिशब्दाभावेऽपि न किञ्चित् । अथापि चिकारापादकत्वं प्रवेशस्यासिद्धयितमिति तदुक्तिः ।

दृष्टा शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनं प्राप्य विमुह्यति । स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

एषा नित्यात्मज्ञानपूर्विका असङ्गकर्मणि स्थितिः स्थितधीलक्षा ब्राह्मी ब्रह्मप्रापिका । ईदृशीं कर्मणि स्थितिं प्राप्य न विमुह्यति पुनः संपारं नाप्नोति, अस्यां स्थित्यामन्तिमेऽपि वयसि स्थित्वा ब्रह्म निर्वाणमृच्छति निर्वाणमयं ब्रह्म गच्छति ; सुखैकतानमात्मानमवाप्नोतीत्यर्थः ॥

एवमात्मयाथारूपं युद्धारूपस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिसाधनतामजानतः शरीरात्मज्ञानेन मोहितस्य, तेन च मोहेन युद्धान्निवृत्तस्य मोहशान्तये नित्यात्मविषया साङ्ख्यबुद्धिः, तत्पूर्विका च असङ्गकमालुप्तारूपकर्मयोगविषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञतायोगसाधनभूता द्वितीये

विषय इति विवेकं द्योतयति आत्मानं दृष्टेति । अनयोः श्लोकयोर्विषयानुभवनिवृत्तिलक्षणा 'सा निशा' इति पूर्वश्लोकोक्त[१]शान्तिरुक्ता ॥ ७१ ॥

एषा इति श्लोकेन परमप्रयोजनतया प्रकृतायाः संसारनिवृत्तिलक्षणज्ञान्तेरुपसंहारः क्रियते ; यद्वा श्लोकत्रये शान्तिनिर्वाणशब्दाभ्यामेकमेव फलमुच्यते । 'ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिमचिरेणाधिगच्छति' (४. ३९) इत्यत्र परं निर्वाणमाप्नोतीति हि व्याख्यास्यति । एषा ब्राह्मी इति श्लोकेनाध्यायार्थस्य निगमनं फलाव्यभिचारस्थापनं च । एषा इति निर्देशस्य पूर्वोक्तनिखिलप्रकारपरामर्शित्वात् तं प्रकारमाह नित्येति । स्थितधीर्लक्ष्यं यस्यास्ता स्थितधीर्लक्षा ज्ञानयोगारूपस्थितप्रज्ञतासाधनभूतेत्यर्थः । ब्राह्मीत्यत्र तद्विवक्षितसंबन्धविशेषं दर्शयति ब्रह्मप्रापिकेति । एनामित्यन्वादेशोऽपि सप्रकारपरामर्शीति व्यञ्जयति ईदृशीमिति । मोहनिषेधकलितमाह पुनरिति । अन्तकाल इत्युक्तान्तिकालभ्रमव्युदासायाह अन्तिमेऽपि वयसीति । "उत्तमे चेद्वयसि साधुवृत्तः" (बो. सू.) इत्यादिवत् । एतेन बाल्यादिषु विषयप्रवणस्यापि पश्चाद्विर्विण्णस्याधिकारः सूचितः । किंपुनर्ब्रह्मचर्यादिकालमारभ्य स्थित इति च भावः । स्थित्यां स्थितिः-तत्संबन्धः । षष्ठीसमासप्रमापाकरणायाह निर्वाणमयं ब्रह्मेति । निर्वाणब्रह्मशब्दयोरन्तर्भावोच्यतेविषयतामाह सुखेति ॥

ननु नित्यात्मज्ञानतत्साक्षात्कारयोरपि प्रकृतत्वात् कर्मनिष्ठाभावननिगमनपरोऽयं श्लोक इत्युक्तमिति शङ्कायां प्रधानभूततदनुबन्धेनान्यकथनमिति दर्शयन् उत्तराध्यायचतुष्टयसङ्गतिं वक्तुमुक्तमर्थं च सङ्कलय्य वदन् नित्यात्मेत्यादिकं द्वितीयाध्यायार्थसंग्रहश्लोकमपि व्याख्याति एवमिति । मोहस्य हेतुस्वरूपकार्याणि विशदयति आत्मेत्यादिना निवृत्तस्येत्यन्तेन । व्याख्यानव्याख्येयात्मना संग्रहश्लोकस्यसमासाऽन्तर्गतपदद्वय(द्वन्द्व)स्य यथासङ्गं संबन्धं व्यनक्ति नित्यात्मेत्यादिना । साङ्ख्यबुद्धिरिति कर्मयोगात्प्राक् 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिः' (३९) इत्युक्तमात्मतत्त्वज्ञानमुच्यते ; तद्व्यक्त्यर्थं हि नित्यात्मविषयेत्युक्तम् । ज्ञानयोगस्तु कर्मयोगसाध्यतयाऽनन्तरं पृथगेवोपादीयते । स्थितधीर्लक्षेति । अत्र स्थितधी-

अध्याये प्रोक्ता ; तदुक्तम्, “नित्यात्पासङ्गकर्महागोचरा साङ्ख्ययोगधीः । द्वितीये स्थितधी-
लक्षा प्रोक्ता तन्मोहस्रान्तये” (सं. ६. ॥) इति

इति श्रीसगवद्भामानुजचिरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

तदेवं मुमुक्षुभिः प्राप्यतथा वेदान्तोदित-निरस्तनिखिलाविद्यादिदोषगन्धानवधिकाति-
शयासंख्येयकल्याणगुणवर्णनब्रह्मपुरुषोत्तमप्राप्त्युपायभूत-वेदनोपासनध्यानादिशब्दवाच्य-
(चर्यां) तदैकान्तिकात्यन्तिकभक्तिं वक्तुं तदङ्गभूतं ‘य आत्माऽवहतपाप्मा’ (छा. ८. ७. १.)

शब्दो भावप्रधानः ; तल्लक्ष्यं च तत्साधनत्वम् । स्थितप्रज्ञतायोगेत्यत्र स्थितप्रज्ञताशब्दो
योगशब्देन सह विशेषणविशेष्यभावेन द्वन्द्वेन बाहुल्यं समस्तते ; “योगारूपं फलम्” इत्यपि पूर्वं
(२. ५३) पृथगुक्तेः । सांप्रदायिकत्वायाह तदुक्तमिति ॥ ७२ ॥

॥ इति श्रीनद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ सङ्गतं विवक्षुः साक्षान्मोक्षोपायं वक्ष्यमाणं च तत्स्वरूपं तत्प्राप्यं च दर्शयन् द्वितीयाध्या-
योक्तृत्वार्थस्य साक्षान्मोक्षोपायत्वाभावेनापवर्गप्रधाने शास्त्रे सङ्ख्यभावशङ्कां परिहर्तुमिति कर्तव्यतात्वं
प्रथयति तदेवमिति । तत् शङ्कराद्युक्तप्रकारनिराकरणेन यथावत् द्वितीयाध्यायनिर्वाहः । दित्यर्थः ।
एवमिति स्वोक्तौचित्यं निर्दिशति । ‘प्रब्रह्मविद्यामोति परम्’ (आ. १) ‘परं ज्योतिरुपसं पद्य’ (छा. ८. ३. ४)
‘परात्परं पुरुषमुपैति’ (सु. ३. २. ८), ‘रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति’ (आ. ७), ‘परमं
साम्यमुपैति’ (सु. ३. १. ३) इत्यादिश्रुतिशतं “कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च” (ब्र. १. २. ४) इत्यादिसूत्रगणं
चाभिप्रेत्योक्तम् मुमुक्षुभिः प्राप्त्युत्तरेति । मुमुक्षुभिरिति बहुवचनेन सर्वब्रह्मविद्यानिष्ठानां प्राप्यमे-
कमिति द्योतयति । उपर्युद्धृतादुरोधेन तदुपर्युद्धृताध्वर्णनाय वेदान्तोदितेत्युक्तं प्राप्यत्वोपयुक्तं
प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यम्, सगुणनिर्गुणाश्रुतिविषयव्यवस्थाम्, “आनन्दादयः प्रधानस्य” (ब्र. ३. ३. ११),
“अक्षरधियां त्ववरोधः” (ब्र. ३. ३. ३३) इत्यादिसूत्रोक्तसर्वविद्योपास्यसाधारणाकारं चाभिप्रेत्य
निरस्तैत्यादिकमुक्तम् । कारणशोधकवाक्यैर्नाथ्यं सामान्यशब्दानां विशेषोपसंहारम्, तत एव लिख्यैव-
साम्यातिरेकव्यवस्थान्तरनिरासम्, एकस्यैव जगदुपादाननिमित्तत्वम्, उदाहरिष्यमाणश्रुतौ, “स उत्तमः
पुरुषः” (छा. ८. १२. ३) इत्युक्तिम्, ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः’ (१५. १७) इति वक्ष्यमाणप्रकरणार्थं च
दर्शयितुं समाख्याद्वयमाह परब्रह्मपुरुषोत्तमेति । ‘ज्ञानकर्मसमुच्चयान्यतरानुगृहीतान्यतरैकैकमात्रपक्षाणां
निराकरणाय, ‘नान्यः पन्थाः’ (पु.), ‘नायमात्मा’ (क. १. २. २३) इत्यादिनिषेधतात्पर्यं वेदानादि-
सामान्यशब्दानां भक्तिलक्षणचरमविशेषे पर्यवसानं चाभिप्रेत्योक्तम् उपायभूतेत्यादि । तदैकान्तिकेत्यत्र
तत्क्रतुन्यायसिद्धोपास्यप्राप्यैवद्योतनाय तच्छब्दः । एकत्वान्तो निश्चय एकान्तः ; तन्निवन्धना भक्तिरैका-
न्तिकी । ऐकान्तिकत्वं नाम देवतान्तरफलान्तरपरित्यागेन प्राप्यप्रापकभूतैकनिष्ठत्वम् ।) उक्तं च मोक्षधर्मं
“ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः सृष्टाः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात् परिमिते फलम् ॥”

इत्यादिप्रजापतिवाक्योदितं प्राप्तुरात्मनो याथात्म्यदर्शनं तन्निवृत्त्याज्ञानपूर्वकासङ्गकर्म-
निष्पाद्यज्ञानयोगमाध्यमुक्तम् ।

प्रजापतिवाक्ये हि दहरवाक्योदितपरविद्याशेषतया प्राप्तुरात्मनस्वरूपदर्शनम्,
“यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति” (छा. ८. ७. १) इत्युक्त्वा जागरितस्वप्नुषुष्यतीतं
प्रत्यगात्मस्वरूपमशरीरं प्रतिपाद्य, “एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरास्तस्यैवाय परं ज्योति-
रूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” (छा. ८. १२. २) इति दहरविद्याफलेनोपसंहृतम् ।

(३५०-३६) इत्यादि । स्मरन्ति च, “परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि” (वा. सृष्ट) इति ।
वक्ष्यति चात्रैव, “भक्त्या त्वनन्यया” (११. ५४), “मदि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी”
(१३. १०) इत्यादि । विनाशाभावोऽत्यन्तशब्देन विवक्षितः । अतोऽत्र फलदशायामप्यनिवर्त्य-
त्वमात्यन्तिकत्वम्) एकैव भक्तिर्वहुलबहुलतत्त्वबहुलतमादिभावेनोपायदशामारभ्य फलदशापर्यन्तं प्रचीय-
माना निरतिशयतामापद्यते । तत् यथा शरीरेकेऽपि इतिकर्तव्यताचिन्तनात्परत्वात् भक्तिरङ्गिनी स्वरूपतो
विशोधिता तद्वदत्पातीयमिषायेणाह भक्तिं वक्तुं तदङ्गभूतमित्यादि । अज्ञतायां प्रमाणमाह य
आत्मेति । प्राप्तुरिति परव्यावृत्त्यर्थम् ।

आत्मदर्शनस्य परविद्याज्ञतायां प्रमाणं प्रपञ्चयति प्रजापतीति । फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम् ।
तत्र सन्निधित्वावदुच्यते दहरेति । प्रत्यगात्मविषयवक्ष्यवक्ष्यर्थं तत्प्रकरणोदितप्रत्यगात्मपरिशोधन-
प्रकारमाह जागरितेति । प्रजापतिर्हि क्रमाज्जागरिताद्यवस्थानवविशिष्टं प्रत्यगात्मानमुपदिदेश । इन्द्रस्तु
‘नाहमत्र भोग्यं पश्यामि’ (छा. ८. ९. २) इति तत्रतत्र विमुखः पुनःपुनः प्रपच्छ ; ततश्च शुश्रूषोर्भो-
ग्यतां विज्ञाय प्रजापतिः ‘अशरीरं वाव सन्तम्’ (छा. ८. १२. १) इति परिशुद्धं स्वरूपमुक्तवान् ॥
अत्राङ्गत्वसिद्धयर्थं दहरविद्यातः पृथक्फलाभावं तदेकफलत्वं चाह एवमेवेति । एतदुक्तं भवति—
प्रजापतिवाक्यं हि दहरविद्याप्रकरणगतम् ; न च प्रजापतिवाक्योदितप्रत्यगात्मदर्शनस्य निःश्रेयसातिरिक्तं
फलमुक्तम् ; न च केवलं प्रत्यगात्मदर्शनं निःश्रेयससाधनम्, ‘नान्यः पन्थाः’ (पु.) इत्यादिविरोधात्,
तत्कतुःन्यायाच्च । न चाल जीवप्राप्तिरेव फलमुच्यते, परं ज्योतिः इति विशेषणात् ; (ना.) ‘नारायण
परो ज्योतिः’ (पु.) इत्यादिना च परज्योतिश्शब्दस्य परमात्मविषयत्वप्रसिद्धेः ; दहरविद्यायां पूर्वतापि
तस्यैव परज्योतिश्शब्देनोक्तेः ; उपसंपत्तुः उपसंपत्तव्याद्धेदस्य च स्वरूपसिद्धेः ; प्राप्तुरात्मनः तत्र पर-
ब्रह्मसम्पदापन्नस्य निःश्रेयससाधनस्य निःश्रेयसातिरिक्तं फलमुक्तम् । अतः प्रधानफलस्यैवात्र तदङ्गेऽपि
निर्देशात् परविद्याङ्गं प्रत्यगात्मदर्शनम् इति । अथ ‘न जायते म्रियते’ इत्यादिभिः कतिपयपदावोपाप-
मेदितैः श्लोकैः प्रत्यभिज्ञातार्थतया भगवद्गीताप्रबन्धसमानाकारां भक्तिशब्दकण्ठोक्तिमतीं कठवल्लीपु-

- 1 एवमेवेति श्रुतिस्थपदस्य अभविदुदादीनां यथोपरिगतानां स्वरूपप्रतिनिधित्वेः, तथैवार्थः ।
- 2 दहरविद्यायामप्यस्य एवसंप्रसाद इत्यादिवाक्यस्य श्रवणात् इदं दहरविद्याफलमिति
सिद्धम् । तस्यात्रोक्तिरात्मदर्शनस्य तदङ्गत्वज्ञापनार्थेति भावः ।

अन्यत्रापि, “अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति” (क. २. १२) इत्येवमादिषु, देवं मत्वेति विधीयमानपरविद्याज्ञतया अध्यात्मयोगाधिगमेनेति प्रत्यगात्म-ज्ञानमपि विधाय, “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” (१८) इत्यादिना प्रत्यगात्मस्वरूपं विशोध्य, “अणोरणीयान्” इत्यारभ्य, (२०), “महान्तं विष्णुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” (२२), “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष ब्रूते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन्नै स्वाप् ॥” (२३) इत्यादिभिः परस्वरूपं तदुपासनमुपासनस्य च भक्तिरूपतां प्रतिपाद्य, “विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रहवाक्षरः । सोऽन्धनः पारमाश्रमेति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥” (३. ९) इति परविद्याफलेनोपसंहृतम् ।

अतःपरमध्यायचतुष्टयेन इदमेव प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो दर्शनं ससाधनं प्रपञ्चयति(ञ्च्यते)—

पनिषदमुक्तस्यार्थस्य निर्विशङ्कं विशदीकरणायोदाहरति अन्यत्रापितीति । साङ्गफलप्रधानविधिवार्ये प्रधानांशमज्ञांशं च विभजते देवं मत्वेति । अध्यात्मयोगाधिगमेनेत्यतः साक्षात्परविषययोगपरत्वे मत्वेत्यस्य साध्यत्वायोगात्, शास्त्रजन्यज्ञाने योगशब्दस्वावाचकत्वात्, मत्वेत्यतः शास्त्रेणेत्यध्याहृत्य तद्व्युत्क्रामान्वयानौचित्यात्, जीवत्यापि परवत् तत्रैव विचारयि(वरि)ष्यमाणत्वाच्च जीवालम्बनयोगपरत्वं युक्तम् । अज्ञतया विहितस्य ज्ञानस्य ज्ञेयैकनिरूपणीयस्वरूपस्यापेक्षितज्ञेयस्वरूपशोधनोपदेशमाह न जायत इति । एवं प्रथमषट्कोपबृंहणीयांश उक्तः । यथा संगृहीतम्, “ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये(क्षे) सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्धयर्थे पूर्वषट्केन चोदिते” (गीसं. २) इति । अथ द्वितीयवृत्तीयषट्कोपबृंहणीयांशमुदाहरति अणोरणीयानित्यादिना । इदमपि संगृहीतम्, “मध्ये भगवत्तत्त्वयाथात्म्या-वासिसिद्धये । ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥ प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् । कर्म धीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः” (३, ४) इति । अणोरणीयानित्यादेरर्थमाह परस्वरूपमिति । महान्तं विष्णुमित्याद्युक्तमाह तदुपासनमिति । नायमात्मेत्यस्याभिप्रेतमाह उपासनस्य चेति । केवलमननध्यानश्रवणनिषेधमुखेन भक्त्याख्यवरणीयताहेतुगुणविशेषविधिपरमिदं वाक्यमिति शारीरकभाष्यादिषु विशदं व्याख्यातम् । ‘मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति’ (क. १. २. १२) ‘मत्वा धीरो न शोचति’ (क. १. २. २२) इत्युक्तस्यैव परविद्याफलस्योपसंहारेऽपि विशदोपदेशं प्रत्यगात्म-ज्ञानस्यै(स्य)तदेकफलव्यवप्रदर्शनायाह विज्ञानेति । एवमुपक्रमोपसंहारादिभिः परविद्यामयेऽस्मिन् प्रकरणे [तु] ‘अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा’ (क. १. २. १२) इति परमात्मज्ञानकारणतया निर्दिष्टं पृथक्फलरहितं च प्रत्यगात्मज्ञानं परविद्याज्ञतया सिद्धमिति तदुपबृंहणतया प्रतीयमानेऽस्मिन्नपि प्रकरणे तथात्वमध्यवसातम्यमित्युक्तं भवति ।

एवं सङ्क्षेपोक्तिपर्यवसाने प्रतिपत्तिसौकर्याय कुमतिमत्तमज्ञाय च आत्मज्ञानस्य वक्ष्यमाणपरविद्या-ज्ञानमुपपाद्य, उक्तविस्तररूपस्य प्रथमषट्कशेषस्योक्तांशेन सङ्गतिमाह अतःपरमिति । एकस्मिन्नेव षट्के संग्रहविस्तररूपेण पेटिकाभेदप्रवृत्तिः । इदमेवेत्येवधारणेनास्मिन्नध्यायचतुष्टये ^१परमात्मप्रसङ्गतद्वन्द्वानादेः

१. परमात्मप्रसङ्गः—अवतारप्रस्तावादिः ।

भर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत् कर्मफलं मता बुद्धिर्जनादृतः । तर्हि कर्मणि घोरं मां नियोजयसि केशव ॥ १
व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद, निश्चिन्त्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २

यदि कर्मणो बुद्धिरेव ज्यायसीति ते मता, किमर्थं तर्हि घोरे कर्मणि मां नियोजयसि । एतदुक्तं भवति—ज्ञाननिष्ठैवाऽऽत्मावलोकनसाधनम्; कर्मनिष्ठा तु तस्याः निष्पादिका; आत्मावलोकनसाधनभूता च ज्ञाननिष्ठा सकलेन्द्रियमनसां शब्दादिविषयव्यापारोपरति-निष्पाद्येत्यभिहिता । इन्द्रियव्यापारोपरतिनिष्पाद्यमात्मावलोकनं चेत् सिषाधयिषितम्, सकलकर्मनिवृत्तिपूर्वकज्ञाननिष्ठायामेवाहं नियोजयितव्यः । किमर्थं घोरे कर्मणि सर्वेन्द्रिय-व्यापाररूपे आत्मावलोकनविरोधिनि कर्मणि मां नियोजयसीति ॥ अतो मिश्रवाक्येन मां

‘युक्त आसीत् मत्परः’ (२. ६१) इति पूर्ववदेवाऽऽत्मदर्शनशेषत्वमवगमयति । पुनरुक्तिपरिहाराय प्रपञ्च-यतीत्युक्तम् । सप्रयोजनत्वाय प्रपञ्चनप्रकारमाह ससाधनमिति ॥

अत्रार्जुनः प्रागेव समरव्यापारविरतिवासनायन्तितः कर्मयोगज्ञानयोगाख्यप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकसाधनो-पदेशो निवृत्त्युपदेशांशरसिकः बोधमुखेन पृच्छति ज्यायसीति । प्रथमश्लोकस्यान्वयं तावदाह यदीति । कर्मणो बुद्धिर्ज्यायसीति कुतोपदिष्टम् ? ‘दूरेण खर्वं कर्म बुद्धियोगात्’ (२. ४९) इत्यादि तु बुद्धि-विशेषविशिष्टकर्मयोगपरमिति व्याख्यातम् । ज्यायस्त्वं च किंरूपमिहाभिमतम् ? बुद्धेर्ज्यायस्त्वे च कर्मणि यथाधिकारं नियोगस्य को दोषः ? घोरशब्दश्च भयङ्करपर्यायः । न च कर्मयोगो भयङ्करः । किंशब्दश्चात्र प्रश्नपरो वा प्रतिक्रियापरो वा इत्यादिकमाशङ्क्याह एतदुक्तमिति । तत् बुद्धेर्ज्यायस्त्वप्रकारं पूर्वं तदुक्तिप्रकारं चाह ज्ञाननिष्ठैवेति । स्थितप्रज्ञताप्रकरणे कर्मणो ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वमुक्तम्; ज्ञाननिष्ठाया एव च आत्मावलोकनहेतुत्वम् । ततश्च अव्यवधानात् बुद्धिर्ज्यायसीति । यथाधिकारं नियोगानर्हत्वाय ज्ञान-निष्ठानिष्पादनस्य कर्मप्रत्ययनीकरूपत्वमुक्तं प्रकटयति आत्मेति । ‘यदा संहरते’ (५८) इत्याद्युक्तं स्मारयति सकलेन्द्रियेत्यादिना । किंशब्दस्य प्रतिक्रियापरत्वं ज्यायसीचेदित्यतः चेच्छब्दस्य निश्चितविषयत्वं चाभि-प्रेत्य फलितमाह इन्द्रियव्यापारेति । सकलकर्मैति असङ्गकर्मसंग्रहणपरम् । किमर्थमिति । न तावत् स्वप्रयोजनार्थम्, परिपूर्णत्वात् । न च सांसारिकफलप्रदानार्थम्, जनादृतस्य जननिरासकस्य तव तत्त्वि-वर्तनत्वाभावात् । नापि भूभारभूतधातिराष्ट्रादिवधनिमित्तकृतमद्विप्रलम्भार्थम्; प्रपञ्चं मां प्रति केशवस्य ब्रह्मरूपाद्विपुलस्ते तदनौचित्यात् । नापि फलश्रैष्ठ्यार्थम्; पारम्पर्यस्य पूर्वमुपदिष्टत्वात् । न च सौकर्यार्थम्, अकरणनिमित्तप्रत्ययवायपरिहारार्थं वा, सकलेन्द्रियव्यापाररूपत्वेन तदुपरतिनिष्पाद्यात्मावलोकनविरोधि-तया मुमुक्षोर्वीरत्वात् । न च लोकसंग्रहार्थम्, लोकस्यापि यथावस्थिताकारोपदेशस्यैवोचितत्वात् । अतो भवतः प्राणसमतया भवतैवोद्घोषितं मां भवदनभिमतं कर्मणि न नियोजयितुमर्हसीति भावः । घोरशब्दस्यात्र शास्त्रीयप्राणिपीडनपरत्वायोगात् प्रकृतोपयुक्तमभिप्रेतमाह सर्वेन्द्रियव्यापाररूप इति । अथापि कथं घोरत्वमित्यत्राह आत्मावलोकनविरोधिनीति । उक्तमर्थं हेतुर्कुर्वन् द्वितीयश्लोकार्थ-

मोहयसीव-प्रतिभाति । तथा ह्यात्मावलोकनसाधनभूतायाः सर्वेन्द्रियव्यापारोपरितरूपायाः ज्ञाननिष्ठायाः तद्विपर्ययरूपं कर्म साधनम्, तदेव कुर्वति वाक्यं विरुद्धं व्यामिश्रमेव । तस्या-
देकममिश्ररूपं वाक्यं वद, येन वाक्येनाहमनुष्ठेयरूपं निश्चित्य श्रेयः प्राप्नुयाम् ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन साङ्ख्ययोगां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥

पूर्वोक्तं न सम्यगवधृतं त्वया । पुरा ब्रूयन् लोके विचित्राधिकारिपूर्णं, द्विविधा
निष्ठा ज्ञानकर्मविषया यथाधिकारमसङ्कीर्णं मयोक्ता । न हि सर्वो लौकिकः पुरुषः संजात-

माह अत इति । अचेतनाया बुद्धेर्मोहनस्वौपचारिकत्वात् मामित्युक्तम् । इवशब्दद्योतितमाह प्रति-
भातीति । एतेन कारुणिकत्वात् त्वं तावन्न मोहयसि, अहं तु मन्दो मुद्यामीत्युक्तं भवति । व्या-
मिश्रशब्दामिश्रं व्याघातं तत्प्रकारं क्षोपयादयति 'तथाहीति । तद्विपर्ययरूपं कर्म तस्याः कथं साध-
नम्, तद्विरुद्धं च कथं तदर्थिनः कर्तव्यमिति व्याहृतिद्वयमिहाभिनेदम् । एकमित्येतल ज्ञानकर्मणोरन्य-
तरविषयम्, तयोरैकस्यैव कर्ण उपदिष्टत्वात् । तल च स्वस्यानुपपन्नताप्रतिभासे तथा भ्रमनिवृत्तेश्वान-
न्तरमपेक्षणीयत्वात् तस्याश्च व्यामिश्रत्पनिवृत्तिसाध्यत्वात् वाक्यशब्दस्य चैतच्छ्लोकागतस्य विशेष्य-
समर्पकत्वौचित्यादित्यभिप्रेत्योक्तम् । अमिश्ररूपं वाक्यमिति । पूर्वोक्तान्वयभ्रमव्युदासाय 'निश्चित्येत्यादे-
र्यमाह येनेति । निश्चित्येत्यस्य न तावत् वदेत्यनेनान्वयः, सर्वज्ञस्य तस्य प्रागप्यनिश्चयायोगात् ।
व्यामिश्रवाक्येनापि परध्यामोहनमात्रस्य शक्तित्वात् । अतोऽर्जुनस्यैव निश्चयाकाङ्क्षा ; ततश्च निश्चित्य
श्रेयः प्राप्नुयामित्येवान्वयः । निश्चयसापेक्षं संदिग्धविषयमाह अनुष्ठेयरूपमिति ॥ १ ॥ २ ॥

एवमसङ्कीर्णरूपे वाक्ये वुमुस्सिते पूर्वोक्तस्यैवासङ्कीर्णरूपतां प्रकटयन् श्रीभगवानुवाच लोकेऽस्मि-
निति । मया प्रोक्तेति निर्देशात् काका च फलितमाह पूर्वोक्तमिति । अस्मिन् लोके इत्यस्य प्रकृतो-
पयोगितात्पथमाह विचित्राधिकारिपूर्णं इति । तेन ज्ञानयोगकर्मयोगयोरधिकारिभेदसंभवः, परस्पर-
विरुद्धानामपि धर्माणां प्रतिनियताधिकारिविषयत्वव्यवस्थापकवर्णाश्रमदेशकालकामनानिमित्तादिदृष्टान्तश्च
सूचितः । अनघशब्देनाप्येतदेवाभिप्रेतम् । ३ यथाऽस्मिन् लोकेऽनघतया त्वमपवर्गसाधनेऽधिकारोपि,
इतरे तु काम्यादौ-तद्वत् अनघमात्रस्य कर्मयोगेऽधिकारः, अनघतराणां तु ज्ञानयोग इति संसारदाह-
ज्वरचिकित्सकस्य सर्वज्ञस्य भिषजस्तत्तदवस्थोचितोऽयमुपदेशः । प्रोक्तेत्यस्य सोपसर्गस्याभिप्रेतमाह—
यथाधिकारमिति । अधिकारःनतिलङ्घनमत्र प्रकर्षः । द्वैविध्यमात्रस्य ज्ञातत्वात् तदुक्त्यभिप्रेतमाह अस-
ङ्कीर्णवेति । मयेति । तत्तदधिकारभेदवैद्विना तत्तद्धितकामेनास्पृष्टभ्रमविवलम्भप्रमादाशक्तिकग्न्येनेत्यर्थः ।
ज्यायसि ज्ञानयोगे तिष्ठति कर्मयोगः कथमाद्रियेतेत्यत्राह न हीति । मोक्षाभिलाषे जातेऽपि जन्मान्तर-
शतसुचरितमृदितकलमषा(पाया)णां केषाञ्चिदेव तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारः, तथा दर्शनात् ; ततः
शक्ताशक्तविषयतया ज्ञानकर्मयोगयोर्यवस्थेति भावः । नन्वशक्तानां कदाचिदपि ज्ञानयोगाधिकारो न

1 तथा हीति—मदुक्तप्रकारेण हीत्यर्थः । 2 निश्चिदैकं यदेति शांकरान्वयो न युक्तः
कृति भावः । 3 अनघत्वे साक्षात् ज्ञानयोगानधिकारः कथमित्यत्राशयमाह यथेति ।

मोक्षाभिलाषस्तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारे प्रभवति, अपि त्वनभिसंहितफलेन केवलपरम-
पुरुषाराधनवेषेणानुष्ठितेन कर्मणा विध्वस्तस्वान्तमलः, अव्याकुलेन्द्रियो ज्ञाननिष्ठायामधि-
करोति । “यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति
मानवः” (१८. ४६) इति परमपुरुषाराधनैकमेवैता कर्मणां वक्ष्यते । इहापि, “कर्मण्येवाधि-
कारस्ते” (२. ४७) इत्यादिना अनभिसंहितफले कर्म अनुष्ठेय विधाय, तेन विषयव्या-
कुलतारुण्यमोहादुत्तीर्णबुद्धेः ‘प्रजहाति यदा कामान्’ (२. ५५) इत्यादिना ज्ञानयोग उदितः ।
अतः साङ्ख्यानमेव ज्ञानयोगेन स्थितिरुक्ता । योगिनां तु कर्मयोगेन । सङ्ख्या बुद्धिः
तद्युक्ताः साङ्ख्याः—आत्मैकविषयया बुद्ध्या संवन्धिनः साङ्ख्याः ; अतदर्हाः कर्मयोगाधिकारिणो
योगिनः । विषयव्याकुलबुद्धियुक्तानां कर्मयोगेऽधिकारः ; अव्याकुलबुद्धीनां तु ज्ञानयोगेऽधि-
कार उक्त इति न किञ्चिदिह विरुद्धं व्यामिश्रमभिहितम् ॥ ३ ॥

सर्वस्य लौकिकस्य पुरुषस्य मोक्षेच्छायां जातायां सहसैव ज्ञानयोगो दुष्कर इत्याह—
न कर्मणामनारम्भाच्चैककर्मं पुरुषोऽश्नुते । न च संन्यस्तनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४
न शास्त्रीयाणां कर्मणामनारम्भादेव, पुरुषो नैककर्म—ज्ञाननिष्ठां प्राप्नोति । न चाऽऽरब्धस्य

स्यात् तच्छक्तिहेतुतयोक्तस्य कर्मयोगानुष्ठानस्य तत्प्राप्तिकृत्यचोद्यस्थितेरित्यत्राह अनभिसंहितेति । सर्व-
ज्ञत्वसर्वशक्तिस्वकारुण्यादिविशिष्टभगवदनुग्रहरूपादृष्टद्वारा ज्ञानहेतुत्वाय परमपुरुषाराधनरूपोक्तिः ।
व्याकुलेन्द्रियत्वं हि ज्ञाननिष्ठाविरोधि । तच्च स्वान्तमलमूलम् । तदप्यनादिगुण्यपारुषदुष्कर्ममूलजस्त-
मोमयम् । तच्च सत्त्वोन्मेषहेतुभूतैवैविकर्मनिर्हरणीयम् ; अतो ज्ञाननिष्ठाहेतुभूतशान्तिहेतुत्वात् तदनु-
कूल एव कर्मयोग इत्युक्तं भवति । “धर्मेण पापमपनुदति” (ना. ५०) इत्यादिकमिहाभिप्रेतम्, अनभि-
संहितफलत्वं पूर्वमेवोक्तमिति कृत्वा केवलपरमपुरुषाराधनवेषतायां कर्मणैव सिद्धिप्राप्तौ च वक्ष्यमाणं
दर्शयति यत इति । प्रोक्तशब्दनिर्दिष्टमव्यामिश्राभिधानमभिसंहितफलत्वोक्तिं च व्यनक्ति इहापीति ।
“यदा ते मोहकलिलं” (२. ५२) “अतिविप्रतिपत्ता ते” (५३) इत्याद्यर्थं सारयति विषयेति । आभि-
प्रायिकमवधारणं व्यञ्जयन्तुतरार्धं व्याचष्टे अहस्साङ्ख्यानमेवेति । साङ्ख्यशब्दस्यात् सिद्धान्तविशेष-
निष्ठपरत्वं व्युत्स्यति सङ्ख्या बुद्धिरित्यादिना । अतदर्हा इत्यशक्तिविषयत्वं सूचितम् । कर्मयोगाधि-
कारिण इति । योगिशब्दस्यो योगो ह्यतः कर्मयोगः ; प्रत्ययार्थः संवन्धश्चात् तद्योग्यतारूप इत्यर्थः ।
अतदर्हत्वं तदर्हत्वं च विशदयन् विरोधशङ्कापरिहारस्य फलितत्वेनाव्यामिश्राभिधानमुपसंहरति विषयेति ॥

ननु मोक्षेच्छैव हि कर्मयोगेऽपि पुरुषं प्रवर्तयति ; सा यदि जाता, ततः किमव्यवहिते ज्ञानयोगे
न प्रवर्तयतीति शङ्का न कर्मणाम् इति श्लोकेन निराक्रियत इत्याह सर्वस्येति । लौकिकस्यैवनेन
संसारलोकान्तर्गततया विषयव्याकुलेन्द्रियत्वमभिप्रेतम् । सहसैवेति । कर्मयोगमकृत्वैत्यर्थः । निषेधस्या-
न्यविषयविषयत्वज्ञापनाय शास्त्रीयशब्दः नैककर्म्यशब्दस्याननुष्ठानादिपरत्वे साध्यविशेषादिदोषः स्यात् ।

1 कर्मयोगस्यानारम्भात् नैककर्म्यं नाश्नुते, नित्यनैमित्तिकानामादित आरभ्य क्रियमाणानां
संन्यासाच्च न तदश्नुत इति श्लोकार्थः । युद्धमपि नैमित्तिकमारम्भश्चेति विविशिष्य तदुक्तम् ।

शास्त्रीयस्य त्यागात् ; यतोऽनभिसंहितफलस्य परमपुरुषाराधनवेषस्य कर्मणः सिद्धिः सा^१ । अतस्तेन विना तां न प्राप्नोति । अनभिसंहितफलैः कर्मभिरनाराधितगोविन्दैरविनष्टानादि-
कालप्रवृत्तानन्तरपापसञ्चयैरव्याकुलेन्द्रियतापूर्विका आत्मनिष्ठा दुस्संपादा ॥ ४ ॥

एतदेवोपपादयति—

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वैः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५

न ह्यस्मिन् लोके वर्तमानः पुरुषः कश्चित् कदाचिदपि कर्माकुर्वाणस्तिष्ठति ; न

अतो निष्कर्मा निष्क्रान्तकर्मयोगः पर्वसितकर्मयोगः ज्ञाननिष्ठ इत्यर्थः ; तस्य भावो नैष्कर्म्यमित्यभिप्रायेणाह
ज्ञाननिष्ठामिति । संन्यसनशब्दस्याप्यत्र कर्मणामित्यनेनैवान्वयं संन्यसनस्वभावादारब्धविषयत्वं
तत एव सव्यसाचिनः समरजिहासावृत्तान्तं चाभिप्रेत्याह न चारब्धस्येति । नैष्कर्म्यशब्दानुषङ्गेऽपि
संभवति, पुनस्सिद्धिशब्देनाभिधानस्य तात्पर्यं व्यञ्जयति यत् इति । अनारम्भं संन्यस्यत्वं च सङ्कलय्याह
अतस्तेन विनेति । कारणभूतकर्माभावे कथं कार्यं स्यादिति भावः । पञ्चम्या हेतुपरत्वं निषेधान्वयेन
तत्तन्निषेधान्वयेन वा योज्यम् । पूर्वं कर्मयोगानारम्भे ज्ञानयोगासिद्धिरित्यभिप्रेतम्, तदयुक्तम्, सा हि तेनैव जन्येति तात्पर्यम् ।
तदिमांशुभयीमपि बाधवृत्तिमभिप्रेत्य श्लोकाभिप्रेतमर्थमाह अनभिसंहितेति । कर्मभिरित्यस्यानाराधिते-
त्यनेनान्वयः । एतेन, “अनाराधितगोविन्दा ये नरा दुःखभागिनः” (वि. घ. २९. १३) इत्यादिकं
स्मारितम् । ^२अनभिसंहितफलकर्माभावे निःश्रेयसौपचिकपरमपुरुषधीत्यभावः, तदभावाच्च पापसञ्चयानु-
परमः, तेन च रजस्तमोमयमनोमलानपायः, ततश्च रागद्वेषादिदोषाणां दीर्घायुष्यम्, तेषु च जीवसु
नेन्द्रियव्याकुलताशान्तिः, बहिर्विषयव्याकुलेषु च तेषु न प्रत्यगर्थनिष्ठेति तादृशकर्मभिरित्यागेन ज्ञान-
निष्ठामनुतिष्ठानुः सप्तमौमस्य गोपुरस्य सप्तमं तलं प्रथमं चिकीर्षतीत्यपहास्यमिति भावः ॥ ४ ॥

अनन्वयशङ्कां परिहरन्नन्तरश्लोकमवतारयति एतदेवेति । परमपुरुषाराधनवेषस्य कर्मणस्त्यागे
ज्ञाननिष्ठया दुस्संपादत्वमेवेत्यर्थः । प्रथमो हिशब्दः पूर्वश्लोकार्थोपपादनद्योतकः । द्वितीयस्त्वेतच्छ्लोक-
पूर्वार्धोक्तोपपादनार्थः । प्रकरणाश्रमे लोकेऽस्मिन् इत्युक्ताधिकारिवैचित्र्यमपि कश्चित्, सर्वैः इत्याभ्या-
मभिप्रेतमिति ज्ञापनाय अस्मिन् लोके इत्युक्तम् । जातुशब्दो दिवसादिस्थूलकालपरः । क्षणशब्दस्त्वत्र
“क्षणे व्यापारवैकल्ये कालभेदात्पकालयोः” (भट्टबाण) इत्यनेकार्थपाठात् तदन्तर्गतात्पकालविषय इत्यपौ-
नरुक्त्यम् । तदुभयसंग्रहेण ^३कदाचिदपीत्युक्तम् । प्रत्ययादिदशाव्यतिरिक्ते सर्वस्मिन् काल इत्यर्थः । स्वतो-
ऽपि हि स्वापारुष्यं कर्म । अत एव हि तत्र देशकालादिनियमेनानुज्ञाप्रतिषेधो भवतः । अकर्मकृत् इत्यत्रा-
कर्मणः कर्ता न विवक्षितः ; किंतु कर्मणोऽकर्तेति व्यञ्जनाय कर्माकुर्वाण इत्युक्तम् । सर्वशब्दाभिप्रेत-

१ सा नैष्कर्म्यम् । विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता । एतत्स्थाने स्यादिति पाठोऽशुद्धः ।

२ कर्म प्रीतिः पापनाशो रजोहानिर्विरकता । इन्द्रियोपरमः प्रत्यक्प्राबल्यमिति संग्रहः ॥

३ जातु नेत्युक्ते सर्वेदेवाकर्मकृदिति स्यात् । तद्वारणाय च कदाचिदपीत्युक्तम् ।

किञ्चित्करोमीति व्यवसितोऽपि सर्वः पुरुषः प्रकृतिसंभवैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्राचीनकर्मानुगुणं प्रवृत्तैर्गुणैः स्वीचितं कर्म प्रति अवशः कार्यते—प्रवर्त्यते । अत उक्तलक्षणेन कर्मयोगेन प्राचीनं पापसंचयं नाशयित्वा गुणांश्च सत्त्वादीन् वशे कृत्वा निर्मलान्तःकरणेन संपाद्यो ज्ञानयोगः ॥

अन्यथा ज्ञानयोगाय प्रवृत्तो मिथ्याचारो भवतीत्याह—

कर्मैन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥

अविनष्टपापतया अजितान्तःकरणः आत्मज्ञानाय प्रवृत्तो विषयप्रवणतया आत्मनि विमृखीकृतमनाः विषयानेव स्मरन् य आस्ते, अन्यथा संकल्प्य अन्यथा[आ]चरतीति स मिथ्याचार उच्यते । आत्मज्ञानायाद्युक्तो विपरीतो विनष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन । कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमलकः स विशिष्यते ॥ ७

माह न किञ्चित्करोमीति व्यवसितोऽपीति । अर्थं चार्थः ‘कर्मैन्द्रियाणि संयम्ये’त्युत्तरश्लोके व्यक्तो भविष्यति । प्रकृतिजत्वेन विशेषणात् सत्त्वरजस्तमोभिरिति विशेषलामः । प्रकृतौ नित्यं विद्यमानानां कथं प्रकृतिजत्वमित्युक्तं प्राचीनेत्यादि । तथा चाहुः—‘कर्मवशा गुणा ब्रूते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते’ (वि. २. १३. ७०) इति । एतेन कर्मयोगतत्कृतगुणकज्ञाननिष्ठव्यवच्छेदः । स्वीचितशब्देन तृतीयघटके वक्ष्यमाणः प्रकारो दर्शितः । स्वशब्दोऽतः गुणपरः ; अवशस्तैर्वैः इत्युद्देश्यविशेषणत्व-भ्रमव्युदासाय अवशः कार्यत इत्युक्तम् । कार्यते इत्यस्य ^१प्रयोज्यकर्मपरत्वव्युदासेन प्रयोज्यकर्तृ-विषयत्वव्यवस्थं प्रवर्त्यत इत्युक्तम् । व्याख्यातश्लोकद्वयतार्पर्यमाह अत इति । अतः गुणपरतन्त्रतया कर्मयोगमन्तरेण ज्ञानयोगस्य दुस्सम्पादत्वादित्यर्थः । पापनाशाद्गुणवशीकरणम् ; तच्च मोक्षार्थप्रवृत्त्यनु-कूलत्वम् । रजस्तमःप्राचुर्यनिवृत्तिर्वा तत्कार्यरागद्वेषाद्यभावो वा निर्मलस्त्वमिहाभिप्रेतम् ॥ ५ ॥

अकरणे बाधं वदतीत्याह अन्यथेति । कर्मयोगमकृत्वेत्यर्थः । मनसा स्मरन् इत्यनेनार्थसिद्धं हेतुमाह अविनष्टेति । आत्मनि विमृखीकृतमना इति । विमूढात्मा इत्यत्रात्मशब्दो मनोविषयः । विमूढत्वमात्मवैमुख्यम् । येभ्य एवेन्द्रियाणि निरोद्धुमिष्टानि तानेवेत्येवकारार्थः । मिथ्याचार-प्रकारमाह अन्यथासङ्कल्पेति । अन्यथाभाव एव ह्यन्ततः सधैर मिथ्यात्वम् । अत्रापि सङ्कल्पितज्ञान-योगविपरीताचारतया ज्ञानयोगाभिमतस्तस्याचारो मिथ्येत्युक्तं भवति । मिथ्याचारसंज्ञा[न]मात्रव्युदासेन दोषपर्यवसानायाह आमेति । विपरीतविनष्टशब्दाभ्यामुपायैरीत्यात्फलवैपरीत्यमिति दर्शितम् । द्वितीयेऽध्याये ‘ध्यायतो विषयान्’ इत्यारभ्य, ‘बुद्धिनाशात्प्रणश्यति’ (२. ६२, ६३) इत्यन्तेना-स्वैवार्थस्य प्रपञ्चनं कृतमिति विनष्टशब्देन स्मारितम् ॥ ६ ॥

प्रथममेव ज्ञानयोगमारुरुक्षुमपोद्य(ब ?) कर्मयोगिने प्रशंसति । यस्त्विति श्लोकेन । प्रकृतेन

१ प्रयोज्यकर्मैति । वीरणाः कटरूपेण कार्यन्ते इत्यत्र वीरणानामिव अवशस्य न कृतिकर्म-कारकत्वम् । न हि वीरणानां कटभाववत् अवशस्य कर्मभावः । अत एव कर्मैति द्वितीयान्ते कृत्वा प्रतिशब्दोऽध्याहृतः । शांकरे प्रतिशब्दो अष्टः स्यात् ।

अतः पूर्वाभ्यस्तविषयसजातीये शास्त्रीये कर्मणि इन्द्रियाण्यात्मावलोकन(ने)प्रवृत्तेन मनसा नियम्य तैः स्वत एव कर्मप्रवणैरिन्द्रियैरसङ्गपूर्वकं यः कर्मयोगमारभते, सोऽसंभाव्य-मानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपि पुरुषोद्दिक्षिष्यते ॥ ७ ॥

नियतं कुरु कर्मा न्दे कर्म ज्यायो ह्यकर्माणः । शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्धयेदकर्मणः ॥ ८

नियतं व्याप्तम् ; प्रकृतसंसृष्टेन हि [अभि]व्याप्तं कर्म, अनादिवासनया प्रकृति-संसृष्टस्त्वं नियतत्वेन सुशक्तत्वाद्संभावितप्रमादत्वाच्च कर्मणः, कर्मैव कुरु ; अकर्मणः ज्ञान-निष्ठाया अपि कर्मैव ज्यायः । 'नैष्कर्म्यं पुरुषोऽनुते' (३. ४) इति प्रक्रमादकर्मशब्देन ज्ञान-निष्ठैवाभ्यस्यते । ज्ञाननिष्ठाधिकारिणोऽप्यनभ्यस्तपूर्वतया ह्यनियतत्वेन दुःशक्तत्वात् सप्रमाद-

संगमयन् व्याख्याति अत इति इन्द्रियाणां निरूपेणियमनस्य कर्मयोगारम्भस्य च मिथो विरुद्धत्वात् अविरोधसिद्धयर्थमुक्तं शास्त्रीये कर्मैव इति । न हि कश्चिदित्यादिना ज्ञानयोगस्य दुष्करत्वे यो हेतुरुक्तः, तस्यैव कर्मयोगं प्रत्युपकारकरत्वेन सौकर्यप्रतिपादनार्थं पूर्वाभ्यस्तविषयसजातीये इत्युक्तम् । यदि पूर्वाभ्यास उपकारकत्वेन स्वीक्रियते, तर्हि निषिद्धेभ्यो नियमनमशक्यम्, तेष्वेव वासनायाः प्राप्नुयतीदिति शङ्कानिरासाय, कर्मणः फलान्तरपरित्यागाय चोक्तम्—आत्मावलोकन(ने) प्रवृत्तेनेति । निषिद्धानामात्मावलोकनविरोधित्वाव्यवसायात् तेषु स्थिराऽपि वासना तिरस्कियत इति भावः । कर्मैन्द्रियैः इत्यनेनाभिप्रेतं सौकर्यं विशदयति स्वत एव कर्मप्रवणैरिन्द्रियैरिति । असङ्गस्य कर्मयोगारम्भापेक्षितत्वाद्भक्तपदस्य यद्वृत्तवाक्यांशोऽन्यमाह । असङ्गपूर्वकमिति । वैशिष्ट्यप्रकारं विशेषस्य चावधिं दर्शयति 'असंभाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपीति ॥ ७ ॥

'अथ सौकर्यनिष्प्रमादत्वदुस्त्यजवादिहेतुभिः कर्मयोगस्यैव ज्यायस्त्वं दर्शयन् 'ज्यायसी चेत्कर्मणः' इत्यादेः साक्षादुत्तरमाह 'नियतमित्यादिना । नियतशब्दस्य मन्दप्रयोजनात् क्रिया-विशेषणत्वादपि प्रभूतप्रयोजनसमानाधिकरणकर्मविशेषणत्वमेवोचितम् । ततश्च कर्मणो नियतत्वं स्वभावतः शास्त्रतो वा स्यादुभयतो वा । तत्रैकस्मिन्नुभयविवक्षाकलसिस्तावत् गरीयसी । शरीरयात्रा इत्यत्र तु शास्त्रीयकर्म[णि]नियमःमिप्रायो व्याख्यास्यते । अतोऽत्र स्वभावतो नियतत्वं विवक्षितम् । ज्ञाननिष्ठाया दुष्करत्वे प्रस्तुते कर्मनिष्ठायां(याः) सौकर्यमेव चानन्तरं वक्तुमुचितमित्येतदखिलमभिप्रेत्याह नियतं व्याप्तमित्यादि । केन किंनिवन्धना व्यातिरित्यत्राह प्रकृतिसंसृष्टेनेति । अकर्मण इतिपदे नवस्तदन्य-विषयत्वं विभक्तेश्च पञ्चमीत्वेनावधिविषयत्वं[च ?] व्यञ्जयति ज्ञाननिष्ठाया अपीति । अत्राकर्मशब्दस्य ज्ञाननिष्ठाविषयत्वं कथम् ? 'मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' (२. ४७) इत्यत्र हि स एव कर्माभावविषयतया व्याख्यातः ; तद्वदत्राप्यनुष्ठानत्यागे प्रसक्ते, तस्मादनुष्ठानमेव ज्याय इति वक्तुमुचितमित्यत्राह नैष्कर्म्यमिति । अत्र उपक्रमे कर्मयोगज्ञानयोगयोः तारतम्यमनुयुक्तम् ; तस्यैव चोत्तरमिह विवक्षितम् । मुमुक्षुसाध्यत्वेन निर्दिष्टस्य नैष्कर्म्यस्य सुषुप्त्यादिसुलभकर्माभावत्वं चायुक्तम्, कर्मानारम्भान्नैष्कर्म्य-मित्यत्र साध्याविशेषप्रसङ्गाच्च । अतो ज्ञाननिष्ठैवात्राकर्मशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः । कर्मनिष्ठाया

त्वाच्च ज्ञाननिष्ठायाः, कर्मनिष्ठैव ज्यायसी ; कर्मणि क्रियमाणे च आत्मयाथात्म्यज्ञानेनात्म-
नोऽकर्तृत्वानुसन्धानमनन्तरमेव वक्ष्यते । अत आत्मज्ञानस्यापि कर्मयोगान्तर्गतत्वात् स एव
ज्यायानित्यर्थः । कर्मणो ज्ञाननिष्ठाया ज्यायस्त्ववचने ज्ञाननिष्ठायामधिकारे सत्येवोपपद्यते ।

यदि सर्वं कर्म परित्यज्य केवलं ज्ञाननिष्ठायामधिकारोऽपि, तर्हि अकर्मणः ज्ञाननिष्ठस्य
ज्ञाननिष्ठोपकारिणी शरीरयात्राऽपि न सेत्स्यति : यावत्साधनसमाप्तिं शरीरधारणं चावश्यं
कार्यम् । न्यायार्जितधनेन महायज्ञादिकं कृत्वा तच्छिष्टाशनेनैव शरीरधारणं कार्यम्,
“आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः” (छा. ७. २६. २) इत्यादिश्रुतेः ।
“ते त्वघं भुञ्जते पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्” (३. १३) इति वक्ष्यते । अतो ज्ञाननिष्ठ-

ज्यायस्त्वे वक्ष्यमाणं हेतुवन्तरमाह कर्मणि क्रियमाणे चेत्यादिना । अनन्तरमेवेत्यासन्नत्वाभिधानेन
तस्येहाभिप्रेतत्वं दर्शितम् । ज्ञानयोगशक्तस्यापि कर्मयोगानुष्ठानायाभिप्रायिकमर्थमाह । कर्मण इति ।
इह ज्ञाननिष्ठाया इति पञ्चमी । अपसक्तप्रतियोगिकं ज्यायस्त्ववचनमनुक्तनिति भावः । उत्तरार्धत्या-
वतारमाह यदीति । अतः तु “अकर्मण इति बहुव्रीहिः, ते इत्यनेन सामानाधिकरण्यात्” इति व्यञ्जनाय
अकर्मणस्ते ज्ञाननिष्ठस्येत्युक्तम् । ननु सर्वकर्मपरित्यागिनो यदि शरीरयात्राऽपि न स्यात्, ततो
लब्धोपायस्य तस्य स्वरसतः प्रतिबन्धनिवृत्तेः अयत्नस्यैव मुक्तिः स्यादित्याशङ्क्याह यावदिति । न हि
साधनानुपवेशमात्रात्फलसिद्धिः, किंतु साधनसंपूर्तौ तावन्तं कालं शरीरमवश्यं रक्षणीयम् । अनिपन्नोपाय-
स्यौदासीन्यात् तत्परित्यागे प्रत्यवायोऽपि स्यादिति भावः । अस्तु शरीरधारणनपेक्षितम्, तथाऽपि
तत्र स्वेच्छया चिरकालं कर्तुं शक्यम्, नाप्यौदासीन्यमात्रात् तत्तिवृत्तिः, आरम्भकर्मविशेषेण
शरीरस्य नियतावधिकत्वात् । सरन्ति च कर्मिणां प्रतिनियतानि “विवाहो जन्म मरणम्”
(इ. स. ३) इत्यादीनि । अस्तु वा स्वेच्छया शरीरधारणम्, तथाऽपि यत्किञ्चिदौकिककर्मणैव
तत् सुशकमित्यत्राह न्यायार्जितेति । अयमभिप्रायः—द्विविधानि कर्मफलानि, नियतानि अनियतानि
चेति । प्रबलशापादिसंभवानि नियतानि ; इतराण्यनियतानि । अनियतत्वं च तेषां देशकालाद्यपेक्षया,
न तु स्वरूपतः ; येन कर्मणां निष्फलत्वपसङ्गः स्यात् । ततश्च यान्यत्नानियतानि तत्र स्वन्यापारविषयता;
यान्यधिकृत्य प्रायश्चित्तमन्तौषधनीतिशास्त्रादीनि । अन्यथा विजिगीषुभिरुपपन्नवर्षादिभिरन्यभिरपि न
चतुरङ्गादिकमङ्गीक्रियेत ; आतुरैरपि न भेषजमुपभुज्येत ; स्वेच्छया किञ्चित्करणभावे स्वारसिक-
कर्तृत्वाभावाच्छास्त्रस्याप्यनुदयः ; अत एव ज्ञानयोगमारुक्षता त्वया कर्मवश्यत्वमेव जगतो निर्वातमिति
सम्यगयत्नसिद्धौ मोक्षः समर्थितः इति भावः । एवं शरीरधारणाभावे स्वारसिकं विशरारुत्वं द्योतयति
शरीरशब्दः । एवकारेण न्यायार्जनयज्ञशिष्टाशनादेर्नियमविधित्वं द्योतितम् । एवंविधा च शरीरयात्रा ज्ञान-
योगसाध्यमक्तियोगदशायामप्यविच्छेदेभिप्रायेणाहारशुद्धिश्चतुष्टयपादानम् । श्रौतस्यार्थस्यात्रापि विवक्षित-
त्वज्ञापनाय वक्ष्यमाणतामाह ते त्वधमिति । पूर्वोपपादितान् हेतून् बुद्धिस्थकमेण विविच्योद्गृह्यन्

स्यापि कर्माकुर्वतो देहयात्राऽपि न सेत्स्यति । यतो ज्ञाननिष्ठस्यापि ध्रियमाणशरीरस्य यावत्साधनसमाप्तिं महायज्ञादिं नित्यनैमित्तिकं कर्माविश्यं कर्तव्यम्, यतश्च कर्मयोगोऽप्यात्मनोऽकर्तृत्वभावनयाऽऽत्मयायाऽऽत्मातुषन्धानमन्तर्भूतम्, यतश्च प्रकृतिसंसृष्टस्य कर्मयोगः सुशक्तोऽप्रमादश्च, अतो ज्ञाननिष्ठायोग्यस्यापि ज्ञानयोगात् कर्मयोगो ज्यायान् । तस्मात् त्वं कर्मयोगमेव कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

एवं तर्हि द्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽहङ्कारममकारादिसर्वेन्द्रियव्याकुलतागर्भत्वेनास्य पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भविष्यतीत्यत्राह—

यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यथ लोकोऽऽर्कर्मबन्धनः । तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गस्तमाचर ॥
यज्ञादिशास्त्रीयकर्मशेषभूताद् द्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽन्यत आत्मीयप्रयोजनशेषभूते कर्मणि क्रियमाणे अयं लोकः कर्मबन्धनो भवति । अतस्त्वं यज्ञार्थं द्रव्यार्जनादिकं कर्म समाचर । तत्रात्मप्रयोजनसाधनतया यः सङ्गः तस्मात्सङ्गान्मुक्तस्तम् समाचर ।

आभिप्रायिकं शाब्दं चाखिलमर्थं सुखग्रहणाय सङ्कल्प्य दर्शयति यत इति । ज्ञाननिष्ठायोग्यस्यापि कर्मयोगो ज्यायान्, तस्मात् त्वं ज्ञानयोगयोग्योऽपि कर्मयोगमधिकुर्विति वा ; न त्वमिदानीं ज्ञानयोगयोग्यः, अतः कैमुत्यात् कर्मयोगमेव कुर्विति वा त्वंशब्दाभिप्रायः ॥ ८ ॥

यज्ञार्थात् इति श्लोकः कर्मविधिनिषेधयोर्विषयव्यवस्थापक इति ज्ञापयितुं शक्नोते एवं तर्हीति । द्रव्यार्जनादेरित्यत आदिशब्देन महायज्ञादिग्रहणम् । ममकारादीत्यत उ रागद्वेषाभिनिवेश-वचनादान-विहरणादिग्रहणम् । अहङ्कारममकारादेर्मनोवृत्तिविशेषत्वादिन्द्रियव्याकुलतारूपत्वोक्तिः । अस्य पुरुषस्येति । सुमुखोरपीति भावः । कर्मवासनयेति । प्राचीनयाऽनुपगतयाऽद्यतनव्यापाराभ्यासोपबृंहितया चेन्नि भावः । बन्धनं भविष्यतीति । उत्तरोत्तरशरीरबन्धादिना संसारानुवृत्तिप्रसङ्गः इत्यर्थः ।

अत “यज्ञो वै विष्णुः” (श. ब्रा. १. १. १. २. १३; यजु. १. ७. ४. ४) इति श्रुतेः “यज्ञः ईश्वरः” इति परैर्व्याख्यातम् ; तच्चाधिरुद्धमस्माकम् ; तथाऽपि समनन्तरश्लोकादिपठितयज्ञशब्देऽकार्थ्यमुमुचितमित्यभिप्रायेणाह यज्ञादिशास्त्रीयकर्म इति । यज्ञादीत्यादिशब्देन यज्ञशब्दस्योपलक्ष्यपरत्वं (ज्ञेयपरत्वं) ज्ञाप्यते । शास्त्रीयकर्मशब्देनोपलक्षणोपलक्ष्याणां सामान्यतत्संग्राहकाकारं तदर्थकर्मणो निर्दोषत्वहेतुं च दर्शयति । यज्ञार्थात् यज्ञप्रयोजनात् । तदिदं दर्शितम् शेषभूतादिति । कर्मैव बन्धनं कर्मणा वा बन्धनं यस्य स कर्मबन्धनः । तस्य च बन्धकत्वं स्ववासनाद्वारा ; न पुनः पापतया ; अविहितप्रतिषिद्धविषयत्वादतः कर्मबन्धनशब्दस्य । अस्य पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भविष्यतीति शङ्काग्रन्थेनायमर्थो दर्शितः । लोकोऽतः संसारिचेतनवर्गः । अत इति । यज्ञार्थस्य कर्मणो बन्धहेतुत्वाभावादित्यर्थः । द्रव्यादिलाभहेतुभूतयुद्धमोसाहनस्य व्यवस्थं द्रव्यार्जनादिकमित्युक्तम् । तादर्थ्यं सङ्कल्पागच्छेत्युभयमपि विधेयमिति ज्ञापनाय पृथग्वाक्यकरणम् । कर्तृत्वफलत्यागयोर्विलक्षणं सङ्कल्पगस्य स्वरूपं दर्शयति तत्रेति । यत्किञ्चित् प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते इति चेत्—

एवं मुक्तसङ्गेन यज्ञाद्यर्थतया कर्मणि क्रियमाणे यज्ञादिभिः कर्मभिराराधितः परमपुरुषोऽस्यानादिकालप्रवृत्तकर्मवासनामुच्छिद्य ब्रव्याकुलान्मात्रलोकं ददातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

यज्ञशिष्टेनैव सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठानां शरीरधारणकर्तव्यताम्, अयज्ञशिष्टेन शरीरधारणं कुर्वतां दोषं चाह—

सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अने ! प्रसन्नेत्यध्वनेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥

‘पति विश्वस्य (ना)’ इत्यादिभ्युनेतिरूपाधिकः प्रजापतिशब्दः सर्वेश्वरं विश्वस्य

सत्यम् ; प्रयोजनसाधनत्वबुद्ध्यभावेऽपि सुहृदुपचारवत् भगवत्समाधानरूपतया स्वरूपेण प्रयोजनत्वबुद्ध्या प्रवृत्त्युपपत्तिः । मुक्तसङ्ग इत्यतः सङ्गस्य बन्धकत्वविवक्षया सङ्गान्मुक्त इत्युक्तम् । प्रकृतोक्तस्यादृष्टद्वारा फलप्रदत्वेन परिहारं वदन् अतदर्थस्य बन्धहेतुत्वोक्त्या फलितं तदर्थस्य मोक्षहेतुत्वप्रकारं दर्शयति एवमिति । एतेन कर्मणामप्रामाणिकापूर्वद्वारा फलप्रदत्वमिति कुदृष्टिमन्ति निरस्तम्, अर्थवादिकापेक्षितदेवताप्रीतिद्वारैव फलप्रदत्वोपपत्तौ ‘स एनं प्रीनः प्रीणाति’ (यजु. ५. ५. १०. ४८) इत्यादिश्रुतहानाश्रुतकल्पनाद्यनुपपत्तेः । कर्मभिराराधित इत्यनेन हविर्ग्रहणं प्रीतिश्चाभिप्रेते ; परमपुरुष इति । तद्विनाभूतादित्यवर्णादिश्रुतिरिद्धविग्रहविशेषवत्त्वम्, सर्वब्रह्माण्डयुगपरकर्मसन्निधिशक्तिश्च, ददातीति वरप्रदत्वमिति विग्रहादिपञ्चकप्रदर्शनम् । कर्मवासनामुच्छिद्येति विपरितवासनाचोद्यं परिहृतम् ॥

उक्तमर्थद्वयं ‘सह यज्ञैः’ इत्यारभ्य ‘मोषं पार्थ स जीवति’ इत्यन्तेन निन्दाप्रशंसादिभिर्द्वेष्टयतीत्याह यज्ञशिष्टेनैवेति । सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठानामित्यनेन ‘प्रजासृष्ट्वा’ इति सामान्यनिर्देशफलितमुक्तम् । अत्र प्रजापतिशब्दस्य हिरण्यगर्भादिविषयत्वव्युदासायाह पति विश्वस्वेतीति । हिरण्यगर्भादेरपि । न तु हिरण्यगर्भादिवदण्डाद्यवच्छिन्नस्ये (अमि ?) त्यर्थः । तत एवोक्तम् निरूपाधिक इति । श्रुतार्थस्वभावादपि स एव सर्वप्रजापतिरिति प्रदर्शनाय सर्वेश्वरमित्यादिविशेषणोक्तिः । नारायणम् एतदखिलं नारायणशब्दवाच्यस्यैव हि नारायणानुवाकादिषु प्रतिपाद्यत इति भावः । उक्तं च जगत्पतित्वं स्रष्टृत्वादिकं च समुचित्य भगवता पराशरेण ‘कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वलक्षणमीश्वरम्’ (वि. ६. १. ५०) इति । ‘अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुकामः प्रजापतिः’ (वि. १. ४. ७) इति च वराहरूपे भगवति प्रजापतिशब्दः तेन ‘प्रजापतिः’ (ना. १. १) इत्यादिश्रुत्यनुसारात्प्रयुक्तः । किञ्च स्वतन्त्रस्य कर्मपरतन्त्रान् प्रति नियोगो ह्ययम् । अतोऽत्र ‘प्रजासृष्ट्वा’ इति प्रजाशब्दस्सर्वान् ब्रह्मपर्यन्तान् जगदन्तर्व्यवस्थितान् कर्मजनितसंसारवशवर्तिनो यज्ञाद्यधिकारिणः प्राणिनः समुह्वाति । अतोऽत्र प्रजापतिशब्दः उपक्रमस्य प्रजाशब्दानुरोधात् संकोचेन तद्वैरूप्यायोगाच्च परित्यक्तरूढिकर्मवश्यं नियोक्तारं सर्वेश्वरं नारायणमाह । तथा सृज्यसमस्तक्षेत्रविषयो ह्ययमनवच्छिन्नः प्रजाशब्दः, पुरेति प्रलयानन्तरकालाभिधानात् । ततश्च ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ ‘तदैक्षत बहूँ स्यां प्रजायेयेति’ (छा. ६. २. १) ‘सम्भूतास्तोम्येमास्सर्वाः प्रजासदायतनाः’ (छा.

। ‘विग्रहो हविरादानं युगपत् कर्मसन्निधिः प्रीतिः फलप्रदानञ्च देवतानां न विद्यते’ इति श्रीमांसनिरस्तपञ्चकैत्यर्थः । तैः फलप्रदानं नास्तौत्युक्तम् । अत्र वरप्रदत्वमस्तौत्युक्तम् ।

स्रष्टारं विश्वात्मानं परायणं नारायणमाह । पुरा—सर्गकाले स भगवान् प्रजापतिरनादिकाल-

६. ८.४), 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इत्यारभ्य, 'तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत बुद्-
बुदात् व्यक्षश्शल्पाणिः पुरुषोऽजायत' (महो. १.१), 'सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः' (मनु. १. ८) इत्यादिषु
हिरण्यगर्भादेरपि प्रजात्वावगमात् नारायणस्य च तज्जनकत्वावगतेः प्रजास्त्वष्ट्येत्वनवच्छेदेन निर्दिष्टो विश्वस्य
स्रष्टा नारायण एवेति स एवात्र प्रजापतिः । किंच 'तस्माद्ब्रह्मा सर्वहुः, ऋचस्सामानि जज्ञिरे' 'सर्वाणि
रूपाणि विचित्र्य धीरः, नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते' (पु.) इति यज्ञैस्सह सर्वप्रजानां स्रष्टृतया निर्दिष्टो-
ऽपि ^१ अधिकारपुरुषस्यापि स्रष्टा सहस्रशीर्षित्यादिविशिष्टः [महा]परमपुरुष एव । अतोऽपि 'सह यज्ञैः प्रजाः
स्रष्टे'ति निर्दिष्टः प्रजापतिः विश्वस्य स्रष्टा स एव । तथा 'सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते'
(वि. ध. ६.८. ५१) इत्यादिवचनवलाद्विरण्यगर्भाख्यप्रजापतिमुखेनापि विश्वस्रष्टा, 'सर्वभूतान्तरात्मा
अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' (सु. ८) इति श्रुतस्स एव विश्वात्मा । किं चात्र निर्दिश्य-
मानं देवानां भावनादिकं परमात्मात्मकानामेवेति 'अहं हि सर्वयजानाम्' (९. २४) इत्यादौ व्यक्तं
भविष्यति । 'यस्मिन्निदं सं च वि चैति', 'प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः' (ना. ६.१) इत्यादिकम् विश्वस्य
स्रष्टारं विश्वात्मानमिति विशेषणभ्यां सूचितम् । अतोऽप्यत्र विश्वात्मानं तमेवाह । तथा 'प्रजापते-
स्समां वेश्म प्रपद्ये' (छा. ८. १४. १) इत्यत्र परमप्राप्यतया च प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टोऽपि परमात्मैवेति
'न च कार्यं प्रत्यभिज्ञः' (ब्र. ४.३. १३) इति सूत्रे प्रत्यपादि । अतोऽपि **परायणं** तमेवाह । एवं
सर्वेश्वरमित्यादि विशेषणैस्तत्प्रमाणसूचनं कृतम् । एवं श्यामैकरूपसप्तदशायातयामाज्यदैवतविष्णुविषय-
(तै. १.३.४) प्रजापतिशब्दश्रुतिरनुसन्धेया । **पुरा**शब्दस्य वचनान्वयप्रतीतिर्युदासेन ब्रह्माद्यगोचरसृष्टय-
न्वयव्यवस्थार्थमाह **पुरा सर्गकाले** इति । श्रुतिस्मृत्यादिषु सृष्टिप्रकरणप्रसिद्धिप्रकारमभिप्रेति **स भगवानिति** ।
भगवच्छब्देन सृष्ट्यादिपञ्चकृत्योपयुक्तहेयप्रत्यनीककल्याणशुणविशिष्टत्वं दर्शितम् । तथा मानवे धर्म-
शास्त्रे प्रथमम् 'आसीद्विदं तमोभून्' इति प्रलयमभिधाय 'तत्सर्वं भूमेगवान्' इति भगवच्छब्देन सर्वस्रष्टा
निर्दिष्टः । अनन्तरं च 'ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः', 'तद्विसृष्टस्य पुरुषो लोके ब्रह्मेति
कील्यते' (मनु. १. अ) इति हिरण्यगर्भाख्यप्रजापतेः स्रष्टा नारायण इत्युक्तम् । अत्र, **प्रजापतिरुवा-**
चेति पराक्त्या निर्देशस्तु सारथिभूतस्य स्वस्य प्रजापतिशब्दप्रतिपन्नात् स्वसाद्वेदोपचारेणेति मन्तव्यम् ।
एवमुत्तरत्रापि सर्वत्र पराक्त्वनिर्देशो यथाहमनुसन्धेयम् । सर्वत्र सृष्टेस्संहारपूर्वकत्वदर्शनादत्रापि तथा
विवक्षन्, संहारस्य प्रयोजनं सृष्टेर्हेतुं चाह **अनादीति** । अनवरतसुखदुःखोपभोगायास्परिश्रान्तानां विश्रमार्थम्
अश्रान्तापथप्रवृत्तिवासनाविच्छेदार्थं **चोपसंहारः** । अतो न संहारे नैर्घृण्यदोषः । तादृशसुखदुःखोपभोग-
प्रदाने च परमात्मनित्यसङ्कल्पसिद्धजीवसातन्यनिबन्धानादिकर्मप्रवाहहेतुकाचित्संसर्ग एव हेतुरिति न
तत्रापि वैषम्यनैर्घृण्ये । सूत्रितं च 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति' (ब्र. २.१.३४) न कर्म-

१ ननु पुरुषं सूक्तं चतुर्मुखस्यैव वेददेवाविसृष्ट्युत्पन्नवर्गमन्य इत्यन्नाह निर्दिष्टोऽपीति ।
तत्र यो निर्दिष्टः सोपीत्यर्थः । २ "श्यामा एकरूपा भवन्ति एवमिव द्वि प्रजापतिः" इति ।

प्रवृत्ताचित्संसर्गविवशाः उपसंहृतनामरूपविभागाः स्वस्मिन् प्रलीनाः सकलपुरुषार्थानर्हाः
चेतनेतरकल्पाः प्रजाः समीक्ष्य परमकारुणिकस्तदुज्जिजीवीषयया स्वाराधनभृतयज्ञनिवृत्तये
यज्ञैः सह ताः सृष्टैवमुवाच—अनेन यज्ञेन प्रप्रविष्यध्वम्, आत्मनो वृद्धिं कुरुध्वम् ; एष
वो यज्ञः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षारूपस्य कामस्य तदनुगुणानां च कामानां प्रपूरयिता भवतु ॥

विभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च' (ब्र. २. १. ३५), 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु
विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः' (ब्र. २. ३. ४९) इति । उपसंहृतनामरूपविभागाः स्वस्मिन्
प्रलीना इति असद्व्यपदेश एकत्वव्यपदेशादिश्च निर्व्यूढः । नामरूपग्रहाण स्वस्मिन् प्रलयश्च
मोक्षवत्पुरुषार्थ एव स्यादित्याशङ्क्याह सकलेति । तिवर्गेऽप्यनर्हाः ; किं पुनरपवर्ग इति
भावः । तत् हेतुमाह चेतनेतरकल्पा इति । स्वप्रकाशत्वेऽप्यत्यन्तज्ञानसङ्कोचात् तत्कल्पत्वम् ;
न तु ज्ञानविनाशात् । प्रजाः हिरण्यगर्भादिकाः ; समीक्ष्य सभ्यगबलोक्तयः ; एतेन 'जायमानं हि
पुरुषं ये पश्येन्मधुसूदनः' (भा. मो. ३. ५८. ७२), 'नावेक्षसे यदि' (स्तो. १०) इत्यादिकमभिप्रेतम् ।
'स एकाकी न रमेत्' (महो. १) इति श्रुतेः 'परमकारुणिकः किल त्वम्' (महो. १)
इत्यादिस्मृतिसिद्धगुणविशेषे तात्पर्यमाह परमकारुणिक इति । अवाप्तसमस्तकामस्य जगद्व्यापारानु-
पपत्तिं परिहरति तदुज्जिजीवीष्येति । कारुणिका हि स्वार्थनिरपेक्षा एव परोज्जिजीवीषयया
प्रवर्तन्ते, सैव प्रवृत्तिरस्य लीलाऽपीति न दोष इति भावः । यज्ञैस्प्रहेति निर्देशः उज्जिजीवोपाय
विशेषनिष्पत्यर्थ इत्यभिप्रायेणाह स्वाधनेति । यज्ञैरिति वैविध्यसूचनाय बहुवचननिर्देशो पूर्व कृतेऽपि,
अनेनेत्येकवचनेन परामर्शो जात्येकत्वपर इत्यभिप्रायेणाह अनेन 'यज्ञेनेति । सहयज्ञाः इति शङ्करायादव-
प्रकाशीयपाठस्वरूपसिद्धेरनाहतः प्रसङ्गवैध्वन्यमित्यत 'पूर्व प्राणिप्रसवे' 'पूर्वगर्भविमोचने' इति धातुद्वयेऽपि
प्रजननमात्रप्रतीतिस्त्यात् ; न च द्वादशाहादिवत् सर्वेषां यज्ञादीनां प्रजामात्रं फलम् । अतस्सन्तत्युपलक्षिता
स्वप्नाद्या समुद्भिरत्र विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह आत्मनो वृद्धिं कुरुध्वमिति । यज्ञसाध्यः कामो निषिद्धेतर-
धर्माविरुद्धसमस्तकाश्चवर्गः ; तत्रापि मोक्षतत्साधनोपकारिषु तात्पर्यमयस्त्वमित्यभिप्रायेण मोक्षतदनु-
गुणोपादानम् । रुचिवैचित्र्ययज्ञः पनायेष्टशब्देन विशेषणम् । मोक्षस्येष्टकामशब्देन संग्रहाय परमपुरुषार्थल-
क्षणेत्युक्तम् । अवधीरितत्वाया अर्जुनायोपदेशात् 'मा फलेषु' (२. ४०), 'श्रेयः परम्' इति पूर्वापरानु-
गुण्याच्चात्र मोक्षार्थनोक्तिर्युक्ता । प्रपूरयितेति । 'दुह प्रपूरणे' इति हि धातुः ॥ ननु प्रपूरणं हि पूरणा-
भावेऽनुशिष्टम्, प्रस्थानप्रसरणादिविवादापि प्रशब्दस्याभावविषयत्वात् । अत एव हि 'गां दोग्धि'
इत्यादिप्रयोगः ॥ सत्यम् ; तथाऽपि गां दोग्धीत्यत्रापि गोरेव पयोरेचनम्, न तु पयसः स्वरूपवैकल्यम् ;
तद्वदत्रापि गोस्थानीयाद्यज्ञतः (यात् ३मत्) क्षीरस्थानीयाः कामा लभ्यन्ते ; तैस्तस्य रेचनं स्यात् ;

१ सर्वेषां यज्ञानां स्वैरनुष्ठेयत्वं नास्ति, अपितु यथायथमेकदेश इति ज्ञापनाय अनेनेत्युक्तिः ।

२. द्वादशाहैनं प्रजाकामं याजयेदिति श्रुतिः । ३ यज्ञस्य गोस्थानीयत्वे दोहनकर्मणः
'धुक्' इति कर्तृत्वं कथमिति चेत्—गवां स्वत एवोदारतया (बल्लल्ल पेरुमणुकल्ल इतिवत्)
स्वयमेव दोहनकर्तृत्वविशेषा । धसुतस्तु गोस्थानीयान् मत्त इत्येष तालपादः ।

कथम् ?

देवान् भव्यतानि ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११

अनेन देवताराधनभूतेन देवः सच्छरीरभूतान् मदात्मकान् आराधयत । 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च (९. २४) इति हि वक्ष्यते । यज्ञेनाराधितास्ते देवा मदात्मकाः स्वाराधनापेक्षितान्नपानादिकैर्युष्मान् पुष्पन्तु । एवं परस्परं भावयन्तः परं श्रेयो मोक्षारूपमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

फलदातुस्तकाशात् फलमादाय युष्मभ्यं ददात्वित्यर्थः ; तेन यज्ञाराधितोऽहं युष्मभ्यं कामान् ददामीत्युक्तं भवति ॥ १० ॥

यज्ञेनात्मनो वृद्धिः कथम् ? क्षणिक क्रियारूपस्य यज्ञः कथं कालान्तरभाविफलसाधनम् ? 'नान्यः पन्थाः' (षु.) इत्यादिना ज्ञानस्यैव मोक्षप्रदत्वे सिद्धे कथं स्वर्गादिसाधनतया निर्दिष्टो यज्ञो मोक्षसाधनम् ? सरन्ति च, 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विधया च विमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतः पारदर्शिनः' ॥ (भा. मो. ५४७. ७) इति । तथा 'नैव धर्मी न चाधर्मी' (भा. आश्व. १९. ७) 'ज्ञानं संन्यासलक्षणम्' (ना. प. उ ; भा. आश्व. ४३. २६) इति च ; कथं च मोक्षबहिर्भूतानां विचित्रासांसारिककामानां तदनुगुणत्वम् इति शङ्कास्तवकमभिप्रेत्याह कथमिति । तत्र देवान् भावयते प्रथमस्योत्तरम् । देवताराधनं द्वाराधकस्यातिशय एव, अतस्स एवात्मनो वृद्धिः । यज्ञ देवपूजायामिति यज्ञपदप्रकृतिं धातुं स्मारयति देवताराधनभूतेनेति । यज्ञस्य मोक्षहेतुत्वानुपपत्तिपरिहारायाह मदात्मकानिति । परमात्मसमाराधनतया कृतं कर्मैव मोक्षसाधनज्ञानाङ्गतया स्थित्वा मोक्षं साधयतीति प्रागेवोक्तम् । मदात्मकानित्यस्यान्तर्यामिब्राह्मणादिसिद्धत्वसूचनाय मच्छरीरभूतानित्युक्तम् । यज्ञेन देवानां भावनं हि सन्तोषवचनया भावनमित्यभिप्रायेणोक्तम् आराधयतेति । तदभिप्रायेण च ब्राह्मणम् 'तस्मादितः प्रदानं देवा उपजीवन्ति' (यजु. ३. २. ९. ७) इति । मदात्मकानित्यस्यात्मानुक्तस्य कथमुपादानमित्यत्राह अहं हीति । क्षणिकस्य फलप्रदानानुपपत्तिपरिहाररूपं द्वितीयं पादं व्याख्याति यज्ञेनेत्यादिना पुष्पन्तिवत्यन्तेन । प्रस्तुताकारपरामर्शितच्छब्दार्थः यज्ञेनाराधिता इति । देवानां फलप्रदानशक्तिसिद्धयर्थं पुनः मदात्मका इत्युक्तम् । एवं च क्षणिकस्यापि देवताप्रीतिरूपायुर्वद्द्वारा फलसाधनत्वम् ; महाप्रलये त्विन्द्रादिलेयपि परदेवताप्रीतिद्वारा पुनः फलप्रदत्वमुपपन्नमित्युक्तं भवति । चतुर्थशङ्कापरिहारमभिप्रेत्याह स्वाराधनेति । देवैराराधकानां भावनं नाम अपेक्षितैः पोषणमित्यभिप्रायेणोक्तम् पुष्पन्तिवति । उत्तरार्धमुक्तस्यैवार्थस्य मोक्षोपयोगित्वज्ञापकमित्यभिप्रायेणाह एवमिति । स्वर्गादिरूपश्रेयोव्यावृत्त्यर्थं परत्वविशेषणमित्यभिप्रायेणोक्तम् मोक्षारूपमिति ॥ ११ ॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्देतान्प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः॥

यज्ञभाविताः—यज्ञेनाराधिताः मदात्मका देवाः इष्टान् भोगान् वो दास्यन्ते [‘उत्तम-
पुरुषार्थलक्षणं मोक्षं साधयतां ये इष्टा भोगास्तान् पूर्वपूर्वयज्ञभाविता देवा दास्यन्ते]
उत्तरोत्तराराधनापेक्षितान् सर्वान् भोगान् वो दास्यन्ते इत्यर्थः । स्वाराधनार्थतया तैर्देतान्
भोगान् तेभ्योऽप्रदाय यो भुङ्क्ते चोर एव सः । चौर्यं हि नाम अन्यदीये तत्प्रयोजनार्थैव
परिवृत्ते वस्तुनि स्वकीयताबुद्धिं कृत्वा तेन स्वात्मपोषणम् । अतोऽस्य न परमपुरुषार्था-
नर्हतामात्रम् ; अपि तु निरयगामित्वं च भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

तदेव विष्णोति—

यज्ञशिष्टाशिनस्सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः । ते त्वघं भुञ्जते पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥

‘ते देवा भावयन्तु वा’ इत्युक्तस्य पोषणस्य प्रकारः ‘देवान् भावयते’त्यस्य व्यतिरेके प्रत्यवायश्चो-
च्यते इष्टानिति श्लोकेन । इष्टानित्यस्यार्थः उत्तरोत्तराराधनापेक्षितानिति । न हि सुसुष्ठुभिरुत्तर-
पूरणाद्यर्थे भोगा इष्यन्ते इति भावः । बहुवचनासङ्कोचमभिप्रेत्योक्तम् सर्वानिति दास्यन्त इति कर्मभि-
प्रायक्रियाफलात्मनेपदस्वभावानुरोधेनात्मार्षपाचकाणां चोरत्वसिद्धयर्थं स्वाराधनार्थतयेत्युक्तम् । ननु
किमत्र चोरत्वम् ? न हि देवानां भोगान् असौ गूढं प्रसूय वा हरति । न च तैर्देतस्य स्वहस्तागतस्य
भोगश्चौर्यम् । न हि राजादिसेवकास्तद्वत्तमोजिनश्चोरा इति शूलमारोप्यन्ते । एवं च सति सर्वेषां यज्ञा-
दिफलभुजामविशेषेण चोरत्वं प्रसज्यत इत्याशङ्क्याह चौर्यं हीति । परबुद्ध्या परप्रयोजनत्वेन परि-
कल्पितस्य स्वकीयस्य, परानुमत्या स्वप्रयोजनतया परिकल्पितस्यान्यदीयस्य च व्यवच्छेदाय अन्यदीय
इत्यादिविशेषणद्वयम् । तेन स्वात्मपोषणमिति चौर्यस्य फलम् । अन्यदीये स्वकीयताबुद्धिकरणमित्येव
लक्षणम् । तत्प्रयोजनतयेत्यन्यदीयत्वफलम् । तेन स्वात्मपोषणनौचित्यद्योतनम् । वस्तुशब्देन चोर-
वृत्तिव्यावान्तरभेदाविवक्षां द्योतयति । बुद्धिं कृत्वेत्यनेन चौर्यस्य न कायिकन्यापारोऽवश्यापेक्षित
इति सूचितम् ; बुद्धिपूर्वत्वं च द्योतितम् । एवं च सति ‘योऽन्यथा सन्तम्’ (भा. उ. ४२. ३५.)
इत्याद्युक्तात्मचौर्यमपि लक्षितं भवति । भगवदीये तद्वतातिशयाधानेच्छयैव परिकल्पिते प्रत्यगात्मनि स्वाति-
शयावहस्वतन्त्रत्वाभिमानरूपत्वात् तस्य । नन्वेवमप्येतोदाहरणे कथं चोरत्वम् ? उच्यते—देवो हि कर्मभि-
राराधिता अर्पि हविर्ग्रहणार्थमेव फले प्रयच्छन्ति; यथा राजानः षड्भागसंप्रहाय स्वाराधकेभ्यः श्रेष्ठादिकम् ।
तत्र क्रमप्रदानविमुखाः पुरुषा इव हविरादिकमप्रयच्छन्तो दण्ड्या एवेति । चोरत्वनिर्देशफलितं व्यनक्ति
अत इति । चोरत्वादित्यर्थः । पुरुषार्थानर्हतेत्यनेन विहितकर्मकरणस्याधिकारित्वनिवृत्तिहेतुत्वमपि
रूपापितम् । भविष्यतीत्यनेन प्रत्यवायस्य देहान्तरभाविताया योग्यानुपलब्धत्वाभावात् सूचितः ॥ १२ ॥

पुनरुक्तपरिहारायाथान्तरपरत्वव्युदासाय चाह तदेव विष्णोति ॥ तत्र पूर्वार्थं श्रेयः पर-
मवाप्स्यथ इत्यस्य प्रकारकथनम् ; उत्तरार्थं तु ‘तैर्देतान्’ इत्याद्युक्तचोरत्वमप्यन्यथा । यज्ञाकृष्टदण्ड्या-

‘इन्द्राद्यात्मनाऽवस्थितपरमपुरुषाराधनार्थतयैव द्रव्याण्युपादाय विपच्य तैर्यथावस्थितं परमपुरुषमाराभ्य तच्छिष्टाशनेन ये शरीरयात्रां कुर्वते, ते त्वनादिकालोपाजितैः किल्विषैः आत्मयाथात्म्यावलोकनविरोधिभिः सर्वैर्मुच्यन्ते । ये तु परमपुरुषेणैन्द्राद्यात्मना स्वाराधनाय दत्तानि(न्) आत्मार्थतयोपादाय विपच्याश्रन्ति, ते पापात्मानोऽधमेव भुज्जते । अवपरिणामित्वादधमित्युच्यते । आत्मावलोकनविमुखाः नरकायैव पचन्ते ॥ १३ ॥

द्याकारविशेषकथनम् इन्द्राद्यात्मनेत्यादि । अवधारणेन केवलेन्द्राद्यर्थत्वस्वार्थत्वयोर्व्यवच्छेदः । द्रव्योपादानपचनदशयोरपि परमपुरुषाराधनार्थत्वबुद्धिः कार्येति ज्ञापनाय द्रव्याण्युपादायेत्याद्युक्तम् । एतच्च ये पचन्ति इत्येतद्व्यतिरेकलब्धम् । केवलेन्द्राद्याराधनस्यापि वस्तुतः परमपुरुषाराधनरूपत्वादित् तद्व्यवच्छेदाय तत्तद्देवतायजनस्य परमपुरुषपर्यन्तत्वसिद्धये च यथावस्थितमित्युक्तम् । यज्ञशिष्टममृताख्यमशितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः । रागप्राप्तशरीरयात्रा यज्ञशिष्टेनैव कार्येति नियमः । सन्तः यज्ञशिष्टाशिन एव वर्तमाना इत्यर्थः । तदेतदुच्यते (येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः सन्तः यज्ञशिष्टाशिन एव वर्तमाना इत्यर्थः) रागप्राप्तशरीरयात्रा यज्ञशिष्टेनैव कार्येति नियमः । तदेतदुच्यते? शरीरयात्रां कुर्वते इति । यद्वा सन्त इति पदमुत्तरार्धस्यापशब्दप्रतिस्थानीयत्वात्साधुविषयम् । उत्तरार्धवदत्तापि साध्यसाधनानां श्विभाग-द्योतनाय यच्चच्छदाभ्यां वाक्यभेदकरणम् । तुशब्देन सद्भ्यः पापानां विशेषे बोधिते तेभ्योऽपि सतां विशेषोऽर्थास्तिद्ध इति द्योतनायाह ते त्वनादीति । अतः सुख्यादिपञ्चसूनाकृतपापमात्रव्यवच्छेदार्थं सर्वशब्दबहुवचनाभ्यां प्रदर्शितं किल्विषानन्त्यं समर्थयितुम् अनादिकालोपाजितैरित्युक्तम् । द्विविधानि किल्विषाणि प्राप्तिविरोधीनि उपयित्रीनी चेति । तत्र प्राप्तिविरोधीनि भक्तियोगैकनिवृत्त्यानीति । तेभ्योऽत्र सर्वशब्दसङ्कोचमभिप्रेतोक्तम् आत्मयाथात्म्यावलोकनविरोधिभिरिति । सरन्ति च— “ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः । यथाऽऽदर्शितलप्रसूये पश्यत्यात्मानमात्मनि” ॥ (भा. मो. २०३. ८) इति । एतेन विरोधित्वाविशेषात् सांसारिकपुण्यान्यप्यत्र किल्विषशब्देनोच्यन्ते इत्यपि सूचितम् । पूर्वोत्तराधविधातिनो भक्तियोगात् विशेषसूचनाय उपाजितेत्युक्तम् । आत्मकारणादित्यत्र कारणशब्दः प्रयोजनरूपहेतुर इति ज्ञापनायोक्तम् आत्मार्थतयेति । पचनमात्रस्याधमोजनत्वेन निन्दानुपपत्तेः आत्मकारणात्पचन्तीत्यनेनार्थसिद्धयुक्तम् अश्रन्तीति । पुँल्लिङ्गोऽत्र पापशब्दस्तद्गुणसारग्यायात् पापविशिष्टविषय इत्यभिप्रायेणोक्तम् पापात्मान इति । पापत्वभावा इत्यर्थः । अवशब्दस्य भोज्यनिन्द्रार्थमौपचारिकत्वद्योतनायाधमेवेति एवकार उक्तः । उपचारनिमित्तं संबन्धमाह अवपरिणामित्वादिति । अवहेतुत्वादित्यर्थः । फलितमनिष्टद्वयमाह आत्मावलोकनविमुखा इति । आत्मार्थं पचमानस्य पूर्वकिल्विषनिवृत्त्यभावादात्मावलोकनवैसूर्यम् ; उत्तरोत्तरकिल्विषहेतुत्वाच्च पुनर्नरकप्राप्तिरिति ‘केवलाधो भवति केशलादी’ (अष्ट. २. ८ ; ऋग्वे. ८. ६. २३. १०. १०. ११७. ६) इति वचनाभिप्रेतमाह नरकायैवेति । न पुनरैहि कायामुष्मिकाय वा सुखायेति भावः ॥ १३ ॥

१. ‘पञ्चसू-
संमार्जं

युद्धस्थस्य
कण्डनी अ-

बुद्धी पेपण्युस्करः । कण्डनी चोदकुम्भश्च इत्युक्तवचस्थानानि ।
यथातादिसाधनम् ।

पुनरपि लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सर्वस्य यज्ञमूलत्वं दर्शयित्वा यज्ञानुवर्तनस्याव-
श्यकार्यताम् अननुवर्तने दोषं चाह—

अन्नात् भवन्ति भूतानि पर्जन्यादक्षसंभवः । यज्ञात् भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरममुद्भवम् । तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञं प्रतिष्ठितम् ॥ १५
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः । अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६

‘अन्नात् सर्वाणि भूतानि भवन्ति पर्जन्याच्चाक्षसंभवः’ इति सर्वलोकसाक्षिकम् । यज्ञात्पर्जन्यो
भवतीति च शास्त्रेणावगम्यते, “अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते
वृष्टिः” (त्र. पु. २. ९. ४) इत्यादिना । यज्ञश्च द्रव्यार्जनादिकर्तृव्यापाररूपकर्मसमुद्भवः, कर्म
च ब्रह्मोद्भवम् । अतः च ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरम् । “तस्मादेतद्ब्रह्म
नाम रूपमन्नं च जायते” (मु. १. २. ९) इति हि ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा । इहापि “मम

उक्तस्यैवार्थस्य प्रमाणप्रदर्शनपूर्वकप्रपञ्चनम् ‘अन्नाद्भवन्ति’ इत्यादिना क्रियत इति आदर्थत्वात्
अपौनरुक्त्यमित्यभिप्रायेणाह पुनरपीति । यद्यपि लोकदृष्ट्या साक्षाद्यज्ञमूलत्वं दर्शयितुमशक्यम्,
तथाऽपि शास्त्रदृष्टिसमुचितवेपथैतदुच्यत इत्यदोषः । विमर्श्यते च लोकशास्त्रदृष्ट्योर्विषयांशः ।
पर्जन्यशब्देनातः पर्जन्यकार्यं वर्षं लक्ष्यते । अन्नादित्यादौ ‘वृष्टेरन्ने ततः प्रजाः’ (मनु. ३. ७६) इत्ययमंशो
लोकसिद्धत्वादनुपातः । ‘कर्मसमुद्भवः’ इत्युक्ते पुण्यपापरूपकर्मसमुद्भव इति धीः स्यात् ; तद्व्युत्पादाय
द्रव्यार्जनेत्याद्युक्तम् । अतः मुख्यार्थसंभावात् यज्ञशब्देनापूर्वलक्षणां वदन्तो निरस्ता इति भावः । आदि-
शब्देन द्रव्यत्याजितस्य पचनादि गृह्यते । ननु कर्तृव्यापाररूपस्य कर्मणः कथं ब्रह्मोद्भवत्वम्, तद्धि
प्रत्यगात्मजन्यं शरीरेन्द्रियादिजन्यमिति वा निर्दिष्टं युक्तम् ; न च सर्वसाधारणं ब्रह्मणो हेतुत्वमिह
विशिष्य निर्देष्टव्यम् ; ब्रह्मणश्चाक्षरसमुद्भवत्वमनुपपन्नम् ; ब्रह्मशब्दस्य परमात्मविषयत्वे जीवविषयत्वे
वा द्वयोरपि नित्यत्वात् तत्कारणभूतस्य कस्यचिदक्षरस्याभावात् । ब्रह्माक्षरशब्दोर्वेदपरमात्मविषयतया
शङ्करव्याख्याऽपि चक्रत्वा[पत्त्य]सङ्गता । यादवप्रकाशाद्युक्तं ब्रह्मशब्दस्य स्फोटोदितपरत्वमक्षराणां
तद्व्यञ्जकत्वादिकं च तत्तत्प्रक्रियादूषणादेव निरस्तम् । ‘स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रयः’ (हरि. २. ७९. ५४)
इति तु वर्णानां स्वार्थस्फुटीकरणशक्तिपरमित्याद्याशङ्क्याह अत्र चेति । चक्षुरङ्गानिवृत्तौ । अत्रेत्यनेन
ब्रह्मशब्दस्य साक्षात्परमपुत्र्ये मुख्यत्वेऽपि प्रकरणादिवलात् तस्मादन्यत तद्गुणलेशयोगादौपचारिकोऽय-
मित्यभिप्रेतम् । द्रव्यार्जनादिकर्मणश्शरीराणां साध्यत्वात् ततः शरीरैशस्याब्रह्मशब्देन विविच्य वक्ष्यमाण-
त्वात् शरीरांशस्य विवक्षयाऽयं ब्रह्मशब्द इति प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरमित्युक्तम् । प्रकृतिपरिणामरूपे
शरीरे तद्द्रव्यत्वेन ब्रह्मशब्दनिर्देशाय प्रकृतौ तत्प्रयोगं तावदाह तस्मादेतदिति । एतत् प्रधानस्य
ब्रह्म कार्याकारेण नामरूपविभागविभक्तं चेतनभोग्यं च जायते इति हि श्रुत्यर्थः । न च ततः ब्रह्मशब्दः
परमात्मविषयः, ‘यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म’ (मु. १. १९) इति परमात्मनः
पृच्छन्निर्दिष्टत्वात् । नापि प्रत्यगात्मविषयः, ‘नामरूपमन्नं च’ इत्यनेन साक्षात्संबन्धायोगात् ; अन्नत्वं

योनिर्महद्ब्रह्म' इति वक्ष्यते । अतः कर्म ब्रह्मोद्भवम् इति प्रकृतिपरिणामरूपशरीरोद्भव-
कर्मैत्युक्तं भवति । ब्रह्माक्षरसमुद्भवञ्च इत्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवात्मा, अन्नपानादिना तृप्ताक्ष-
राधिष्ठितं शरीरं कर्मणे प्रभवतीति कर्मसाधनभूतं शरीरमक्षरसमुद्भवम् ; तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म
सर्वाधिकारिगतं शरीरं नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं—यज्ञमूलमित्यर्थः । एवं परमपुरुषेण प्रवर्तित-

चात्यन्तामुख्यं स्यात् इति भावः । योनिशब्दनिर्देशात् ममेति परमात्मनः पृथङ्निर्देशाच्च 'मम योनिर्महद्ब्रह्म'
(१४. ६) इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतिविषयत्वं सिद्धम् । अतः इति ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतौ प्रयोगाच्छरीरस्य
च तत्परिणामरूपत्वात् द्रव्यार्जनादेश्चशरीरसाध्यत्वात् परमात्मनश्च जन्यत्वायोगादित्यर्थः । एवमत्यत्रब्रह्म-
शब्दस्य शरीरविषयत्वे सिद्धे तदासन्ने प्रत्यगात्मनि अक्षरशब्दो युक्त इत्यभिप्रायेणाह ब्रह्माक्षरसमुद्भव-
मित्यत्रेति । जीवस्य चाक्षरशब्दवाच्यत्वं 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः' (श्वे. १. १०) 'कूटस्थोऽक्षरः'
(१५. १३) इत्यादिसिद्धम् । नन्वेवमपि 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्युक्तम् ; स्वशरीरस्य सर्वस्य स्वबुद्धि-
पूर्वत्वाभावात् । न चात्र चक्रत्वं दृश्यते, अन्नप्रभृतिशरीरपर्यन्तस्य कार्यकारणभावेऽपि शरीरहेतोरक्षरस्य
अन्नादिजन्यत्वाभावात् । न च 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' इति जीवो निर्दिष्टः, तत्र भूतशब्दस्यान्नविकार-
शरीरमात्रविषयत्वात् ; तत्राह अन्नपानादिनेति । अयमभिप्रायः—न तावदिह शरीरमात्रमक्षरजन्यतया
निर्दिष्टम्, किंतु 'कर्म ब्रह्मोद्भवम्' इत्यनेन कर्मसाधनभूतम् ; तत्साधनत्वं च शरीरस्य प्रत्यगात्माधिष्-
तस्यैव ; तस्य चाधिष्ठातृत्वशक्तिरन्नपानादिजनिततृप्तिनिबन्धना । एवं च सति कर्मसाधनत्वविशिष्टं
शरीरं प्रत्यगात्माधिष्ठानहेतुक्त्वादक्षरसमुद्भवमिति युक्तमेव । चक्रत्वं चोपपन्नम्, अक्षरस्यापि शरीराधि-
ष्ठाने अन्नपानादिसापेक्षत्वात् ; न ह्यवश्यमुत्पत्तावेवापेक्षा चक्रत्वहेतुः ; यद्वा कर्म जीवाधिष्ठितशरीर-
जन्यम्, जीवाधिष्ठितं शरीरं चात्रजन्यम्, 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' इति वचनात् । भूतशब्दश्चात्र
'आमयन् सर्वभूतानि' (गी. १८. ६९) इत्यादाविव सर्जीवशरीरपरः । अतोऽत्र चक्रत्वमुपपन्नम् इति ।
इमं च प्रकारमनन्तरं च वक्ष्यति । एवमस्मिन् चक्रेऽनुवर्तनीये पुरुषस्य शास्त्रवश्यस्य कर्तव्यांशनिष्कर्षा-
द्योच्यते तस्मादिति । सङ्कुचितस्य शरीरस्य सर्वव्याप्तत्वायोगादक्षरस्य च तदाधारस्य निर्दिष्टत्वात् तदवा-
न्तरभेदसंग्रहपरस्त्वशब्दः ; इत्यभिप्रायेणोक्तम् सर्वाधिकारिगतमिति । न केवलं कर्मयोगाधिकारिणः
शरीरं यज्ञसापेक्षम्, किंतु ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपीत्यर्थः । यज्ञेप्रतिष्ठितमित्यत्राधिकरणत्वाद्ययोगादाह
यज्ञमूलमित्यर्थः इति । प्रवर्तितमित्यस्य प्रवर्तकापेक्षायां 'सह यज्ञैः' इत्यादिना प्रकृतः, 'देवान्
भावयत' इत्यादिना यज्ञेषु प्रजाः प्रवर्तयन् प्रजापतिरेवासौ भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणोक्तम् परमपुरुषेणेति ।

2 भूत-कर्म-यज्ञ-पञ्चन्य-अन्न-भूतैस्त क्रमात् चक्रता । भूतशब्दार्थं शरीर जीवरूपा-
शब्दं पृथक्कृत्य कर्म ब्रह्मोद्भवमित्युक्तावपि भूतेति विशिष्टग्रहणमेव चिकीर्षितम् । माध्वे
भूतान्नपञ्चन्ययज्ञकर्मब्रह्माक्षरभूतानीति चक्रम् । शांकरे चक्रत्वाविषयः । माध्वे द्वयो-
र्वैयर्थ्यलक्षणाभावः ; अन्यत्र कार्यकारणभावः । ब्रह्म वेदः अक्षरं परमात्मेत्यर्थः । शांकरेऽपि ।
चक्रमित्यस्य वैयर्थ्यपूर्वकं जगत्प्रक्रियेत्यर्थः ।

मिदं चक्रम् अन्नात् भूतशब्दनिर्दिष्टानि सजीवानि शरीराणि, पर्जन्यादन्नम्, यज्ञात् पर्जन्याः, यज्ञश्च कर्तव्यापाररूपात् कर्मणः, कर्म च सजीवाच्छरीरात्, सजीवं शरीरं पुनरप्यन्नात् इत्यन्योन्यकार्यकारणभावेन चक्रवत्परिवर्तमानम् इह साधने वर्तमानो यः कर्मयोगाधिकारी ज्ञानयोगाधि-ारी वा नानुवर्तयति न प्रवर्तयति, यज्ञशिष्टेन देहधारणमकुर्वन् सोऽघायुर्भवति । अघारम्भायैव यस्याऽऽयुः, अधपरिणतं वा, उभयरूपं वा सोऽघायुः । अत एवेन्द्रियारामो भवति, नात्मारामः ; इन्द्रियाण्येवास्थोद्यानानि भवन्ति ; अयज्ञशिष्टवर्धितदेहमनस्त्वेनो-द्विक्तरजस्तमस्कः आत्मावलोकनविमुखतया विषयभोगैकरतिर्भवति । अतो ज्ञानयोगादौ यतमानोऽपि निष्फलप्रयत्नतया मोघं पार्थ स जीवति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

लोकदृष्टिशालदृष्टिभ्यां सिद्धमन्याशययत्नमपरोक्षयतोक्तम् इदमिति । अन्नादित्यादिना पुनरप्यन्नादि-त्यन्तेन चक्रत्वं व्यज्यते । न तावदत्र भूतशब्देन भवनक्रियायोगिमात्रं निर्दिश्यते, महादादेः कार्यस्यान्न-जन्यत्वाभावात् । अत एव न महाभूतानि । नापि वेतालादिसहपठितभूतजातिः, तत्कथनस्यालानु-पयुक्तत्वात्, अन्नजन्यत्वे विशेषाभावाच्च ; नापि शरीरमात्रम्, केवलस्य शरीरस्यानुत्पत्तेः, शरीरलक्षणा-क्रान्तस्य सर्वस्यान्नजन्यत्वाभावाच्च ; नापि केवलजीवः, तत्स्वरूपनित्यत्वादेरुक्तत्वात् । अतः परि-शेषात् भूतशब्दोऽत्र जीवविशिष्टाचित्परिणामविशेषपर इत्यभिप्रायेणोक्तम् सजीवानि शरीराणीति । 'कर्म ब्रह्मोद्भवं' 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्याभ्यां फलितं समुचित्य चक्रत्वसिद्धयर्थं निर्दिशति कर्म च सजीवाच्छरीरादिति । अन्योन्यकार्यकारणभावेनेति यथासंभवं साक्षात्परम्परया च सिद्धमुक्तम् । न हि साक्षात्सर्वेषामन्योन्यकार्यत्वं कारणत्वं वा, अन्योन्याश्रयप्रस्तत्वात् ; यद्वा कस्यचित्कार्यत्वं कस्य-चित्कारणत्वं च सङ्कलन्यान्योन्यकार्यकारणभाव उक्तः । चक्रशब्दोपचारनिमित्तं व्यनक्ति चक्रवत्प-रिवर्तमानमिति । "इह लोके वर्तमानो यः पुरुषः" इति अधिकरणाधिकर्तव्ययोस्सामान्यनिर्देशादपि, इह साधने वर्तमानो योऽधिकारिविशेष इति विशेषपरामर्श एवोचितः, इदंशब्दादेस्सहितपरामर्श-प्रावण्यात्, अनपेक्षिताभिधानादपि अपेक्षिताभिधानौचित्याच्च इति साधने वर्तमानो य इत्यादेर्भावः । अनुवर्तयतीत्यलानुमन्तृत्वादित्मात्रव्यवच्छेदार्थं पुरुषव्यापारप्राधान्यद्योतनार्थं च प्रवर्तयतीति व्याख्यातम् । श्लोके च अनुशब्दप्रयोगः परमपुरुषप्रवर्तिनानुवर्तनरूपत्वात् प्रवाहरूपत्वाद्वा । अघायुरित्यादीनां त्रयाणां पृथक्पृथक्दोषत्वव्यक्त्यर्थं पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वज्ञापनार्थं च भवतीति पृथक्भावव्यकरणम् । अधकारणत्वा-दधिकार्यत्वादुभयसंग्राहकापसंनिधित्वमात्राद्वाऽत्र अधशब्देनायुषो लक्षणेत्यभिप्रायेण अघारम्भायैवेत्यादि निर्वाहत्वयुक्तम् । अत एवेति । उक्तप्रकारेणाघायुष्टादेवेत्यर्थः । इन्द्रियाण्येवेत्यादिभिरपेक्षितं व्यवच्छे-दमाह नात्माराम इति । विशेषणत्वादिसिद्धव्यवच्छेदाभिप्रायसिद्धयर्थं समासतदंशयोरर्थमाह इन्द्रि-याण्येवेति । इन्द्रियाणां कथमारामत्वमिति शङ्कायाम् 'एवं प्रवर्तितम्' इत्यादिना 'इन्द्रियारामः' इत्यन्तेन फलितमाह अयज्ञशिष्टेति) अत इति विषयभोगैकरतित्वादित्यर्थः । स इति निर्देशस्य पूर्वव्याख्यात-प्रकारयल्लब्धार्थविषयत्वात् मोघशब्दस्य निष्फलप्रयत्नताविषयस्य प्रतिहुतव्यप्रयत्नसाक्षात्क्षत्वाच्चाह ज्ञानयोगादौ यतमानोऽपीति ॥ १६ ॥

असाधनायचात्मदर्शनस्य मुक्तस्यैव (स्यैव^१) महायज्ञादिवर्णाश्रमोचितकर्मानारम्भ इत्याह

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतत्त्वज्ञानवान्नः । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८

यस्तु ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्षः स्वत एवात्मरतिः आत्माभिमुखः, आत्मनैव तृप्तः नाश्रयानादिभिरात्मव्यतिरिक्तैः, आत्मन्येव च सन्तुष्टः, नोद्यानसर्वकन्दनगीतवादिन्न-
नृत्तादी, धारणपोषणभोग्यादिकं सर्वमात्मैव यस्य, तस्यात्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते,
स्वत एव सर्वदा दृष्टात्मस्वरूपत्वात् । अत एव तस्यात्मदर्शनाय कृतेन तत्साधनेन नार्थः
न किञ्चित् प्रयोजनम् ; अकृतेनात्मदर्शनसाधनेन न कश्चिदनर्थः ; असाधनायचात्मदर्श-

एवं ज्ञानयोगाद्यधिकारिणोऽपि कर्मकर्तव्यताया उक्तत्वात्, तस्मादसक्तः इत्यादिना वक्ष्यमाण-
त्वाच्च तन्मध्ये यस्त्वात्मरतिः इत्यादिश्लोकौ न ज्ञानयोगाद्यधिकारिविषयौ, किंतु फलदशाविषया-
वित्यभिप्रायेणाह असाधनायचेति । एतेन 'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैकमर्थमाचरेत्' (मा. आश्व.
४६. १८) इत्याद्युक्तसंन्यासाश्रमिपरत्वेन परव्याख्यानं निरस्तम् ; तस्यापि हि स्वाश्रमधर्मेनिष्ठस्य सर्वकर्म-
निवृत्त्यभावात् । वर्णाश्रमविशिष्टस्यैव हि [मिन्न]वर्णाश्रमधर्मारम्भः, न पुनर्वर्णाश्रमादिनारूपविनिर्मुक्त-
स्येति मुक्तशब्दस्य भावः । यस्तिवति तु शब्दः साधननिष्ठव्यावृत्त्यर्थं इत्यभिप्रायेण ज्ञानयोगकर्म-
योगसाधननिरपेक्ष इत्युक्तम् । कथं तर्हि साधनाभावे साध्यसद्भावः (सिद्धिः) इत्याह स्वत एवेति ।
प्रतिबन्धकं हि तन्निवर्त्यम् ; आत्माभिमुखत्वं तु स्वतःप्राप्तमिति भावः । रतिशब्दोऽस्माभिमुख्यविषयः,
तृप्त्यादेः पृथङ्निर्देशात् । आत्मरतिरेव आत्मन्येव इति पूर्वापरवत् । आत्मतृप्तः इत्यत्राप्यवधारणं विव-
क्षितमित्यभिप्रायेणाह आत्मनैवेति । तृप्तिदृष्टिशब्दौ हि पोषकभोग्यजन्यप्रीतिविषयतया प्रसिद्धावित्य-
भिप्रेत्य तत्तदुचितं व्यवच्छेद्यमाह नाश्रयानादिभिरिति, नोद्यानेत्यादि च । 'आत्मरतिः' इत्यादेर्व्य-
वच्छेद्यत्वं सङ्कल्य सूचयन् वाक्यार्थमाह धारणेति । आदिशब्देन भोगस्थानादि विवक्षितम् ; यस्य
तु ज्ञानयोगनिष्ठस्यापि धारणादिकमल्लपानादिभिरेव, तस्य कर्तव्यं विद्यत एवेति भावः । ननु 'तस्य कार्यं
न विद्यते' इत्युक्तम्, मुक्तस्यापि 'जक्षत् कीडन्' (छा. ८. १२. २) इत्यादिकार्यवशणात् । न चात्र
कार्यमिति न तस्य कार्यम् (श्वे. ६. ८) इतिवच्छरीरादि निर्दिश्यते, तन्निषेधस्येदानीमनुपयुक्तत्वात्,
तदत्यन्तनिषेधस्य च 'द्वादशाहवत्' (ब्र. ४. ३. १२) इत्यादिसूत्रतद्विषयश्रुतिभिर्विरुद्धत्वादित्याशङ्क्योक्तम्
आत्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते इति । यस्त्वात्मरतिः इत्यादिनाऽभिप्रेतं हेतुं व्यनक्ति—स्वत
एवेति । स्वत एव सर्वदा इत्युभाभ्याम् उत्पत्त्यर्थं त्रिनाशपरिहारार्थं च साधनापेक्षा नास्तीति ज्ञापि-
तम् । अर्थशब्दस्यात्र प्रयोजनविषयतां वदन्, तस्य कार्यं न विद्यते—इत्यनेन पौनरुक्त्यं परिहरति न
किञ्चित्प्रयोजनमिति । प्रयोजनाभावात्कर्तव्यं नास्तीत्युक्तं भवति । नाकृतेनेत्यत्रार्थो न निषेध्यः,
किंत्वरूपेण प्रत्यवाय इत्यभिप्रायेणाह न कश्चिदनर्थ इति । अर्थानर्थौ ह्यात्मदर्शनेतदभावौ ; तत्र पूर्वस्य
१ श्लोकद्वयस्य सम्यङ्मुक्तपरतत्रैव टीकायां स्पष्टं व्याख्यानात् अन्तिमभाष्यानुसाराच्च योगदशा-
परत्वाभावात् पवकार एवात्र युक्तः । श्लेष्मन्कृष्णीति श्रीभाष्यगृहीतविष्णुपुराणश्लोकवदिदम् ।

नत्वात् । खत एवात्मव्यतिरिक्तसकलाचिद्वस्तुविमुखस्यास्य सर्वेषु प्रकृतिपरिणामविशेष-
 ष्वेष्वाकाशादिषु सकार्येषु न कश्चित् प्रयोजनतया साधनतया वा व्यापाश्रयः ; यत्तद्विद्वत्सुखो-
 करणाय साधनारम्भः ; स हि मुक्त एव ॥ १७ ॥ १८ ॥

तस्मादसक्तस्सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९

यस्मादसाधनायत्तात्मदर्शनस्यैव साधनाप्रवृत्तिः, यस्माच्च साधने प्रवृत्तस्यापि सुशक्त-
 त्वादप्रमादत्वादन्तर्गतात्मयाथात्म्यानुसन्धानत्वाच्च ज्ञानयोगिनोऽपि मातृया कर्मानुवृत्त्य-
 पेक्षत्वाच्च कर्मयोग एवात्मदर्शननिवृत्तौ श्रेयान्, तस्मादसङ्गपूर्वकं कार्यमित्येव सततं या-
 वदात्मप्राप्तिं कर्मैव समाचर । असक्तः, कार्यमिति वक्ष्यमाणार्कर्तृत्वानुसन्धानपूर्वकं च
 कर्माचरन् पूरुषः कर्मयोगेनैव परमाप्नोति आत्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिर्मास्थिता जनकादयः ।

यतो ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोग एवात्मदर्शने श्रेयान् ; अत एव हि जनकादयो
 राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसराः कर्मयोगेनैव संसिद्धिर्मास्थिताः आत्मानं प्राप्तवन्तः ॥

सिद्धत्वात् न साध्यत्वम्, उत्तरस्य चात्यन्तनिवृत्तत्वाच्च निवर्तनीयत्वमित्यभिप्रायेणाह असाधनायत्ता-
 त्मदर्शनत्वादिति । न चास्य इत्यादिना प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमपेक्षा नास्तीत्युच्यत इत्याभिप्रायेणाह खत
 एवेत्यादि । अस्येतिशब्द आत्मरतिरित्यादिनिर्दिष्टप्रकारपरामर्शीत्यभिप्रायेणोक्तम् सकलाचिद्वस्तु-
 विमुखस्येति । सर्वशब्दस्यात्तासङ्कोचेन सावान्तरभेदसमस्तप्रकृतभोग्यविषयतामाह प्रकृतीत्यादिना
 सकार्यैर्विवृत्यन्तेन । परिणामशब्देनात्र सूतशब्दस्य भवनक्रियायोगिरपर्वं दर्शितम् । अर्थव्यपाश्रयः
 इत्यत्रार्थशब्दो भावप्रधान इति व्यनक्ति प्रयोजनतया व्यापाश्रय इति । व्यापाश्रयः=स्वीकरणम् ।
 अर्थ एव व्यापाश्रयः स्वीकरणीयमिति वाऽभिप्रेतम् । एतेन “प्रयोजननिमित्तो व्यापाश्रयः” इति पर-
 व्याख्या विरस्ता । न चास्येत्यादेर्हेत्वभिप्रायेण वा, मुक्त एव हि साधननिरपेक्ष इति श्लोकद्वयार्थ-
 निगमनाभिप्रायेण बोध्यते स हि मुक्त एवेति ॥ १७ ॥ १८ ॥

तस्मादित्येतत् कर्मणः कर्तव्यतायां पूर्वोक्तसमस्तहेतुपरामर्शीत्यभिप्रायेणाह यस्मादिति । असक्तः,
 कार्यम् इत्युभयमपि कर्मणोऽनुष्ठानप्रकारपरमित्यभिप्रायेणोक्तम् असङ्गपूर्वकं कार्यमित्येवेति । कार्य-
 मित्येव—न तु तत्कार्यस्वर्गाद्यपेक्षेत्यर्थः । सततमिति अत्र ज्ञानयोगाधिकारे सत्यपि कर्मयोगस्यैवानुष्ठेय-
 त्वाभावादेत्यादि ? ह यावदात्मप्राप्तीति । ज्ञानयोगव्यवधानमन्तरेणापि कर्मयोग एवात्मप्राप्तिं साधयतीति
 असक्तो हि इत्यादिनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह असक्त इति । कर्माचरन् परमाप्नोतीति । न पुनः कर्मा-
 चरणानन्तरमन्यत् कृत्वेत्यर्थः । कर्माचरन् परमाप्नोतीत्युक्ते अर्थसिद्धे कर्मणसाधनत्वं व्यनक्ति
 कर्मयोगेनेवेति । अत्र प्राप्यतया निर्दिष्टः परः देहातिरिक्तात्मप्रकरणत्वात् प्रकृतेः परो जीव इत्यभि-
 प्रायेणाह आत्मानं प्राप्नोतीत्यर्थ इति ॥ १९ ॥

कर्मयोगस्य ज्यायस्त्वं शिष्टानुष्ठानेनोदाह्रियते कर्मणैवेति । हिशब्दसूचितं ज्ञानयोगाधिकारं
 दर्शयति राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसरा इति । राजानो हि विस्तीर्णागाधमनसः ; तत्रापि ऋषित्वादती-

एवं प्रथमं सुमुक्षोर्ज्ञानयोगानर्हतया कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोग एव कार्य इत्युक्त्वा ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि ज्ञानयोगात् कर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम् । इदानीं शिष्ट-
तया व्यपदेश्यस्य सर्वथा कर्मयोग एव कार्य इत्युच्यते—

१लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥

२०

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥

२१

लोकसंग्रहं पश्यन्नापि कर्मैव कर्तुमर्हसि । श्रेष्ठः कृत्स्नशास्त्रज्ञतयाऽनुष्ठातृतया च प्रथितो
यद्यदाचरति, तत्तदेवाकृत्स्नविज्ञनोऽप्याचरति ; अनुष्ठीयमानमपि कर्म श्रेष्ठो यत्प्रमाणं यदङ्ग-

न्द्रियार्थद्रष्टारः, तत्ताप्यात्मविदः, तत्तापि निसर्गनिगृहीतेन्द्रियत्वात् प्रकृष्टोत्पत्तिकसत्त्वादिना च
तेषामप्रगण्या इत्यर्थः । कर्मणैवेत्येवकारो ज्ञानयोगशक्तस्यापि कर्मयोगानुप्रतिपरः । संसिद्धिशब्दस्य
परमाप्नोतीत्युक्तनि(?)दर्शनपरत्वात् आत्मानं प्राप्तवन्त इत्युक्तम् । एवं च सति कर्मणैवेति पूर्वपक्षज्ञान-
योगनैरपेक्ष्यपरमवधारणमप्युपपन्नं भवति ॥

उत्तरसङ्गत्यर्थम् उक्तं संग्रहेणोद्गृह्णाति एवमिति । इदानीमित्यनेन लोकसंग्रहमित्यादिकं
विद्वान् युक्तस्समाचरन् (२६) इत्यन्तमवच्छिन्नम् । सर्वथेति । १लोकशार्थम्, लोकोपप्लवजनितास्वपापेन
ज्ञानयोगादपि प्रच्यावकेनोभयश्रष्टवपरिहारार्थं चेत्यर्थः । लोकसंग्रहमपीत्यन्ये लोकसंग्रहस्याप्रधानता
प्रतीयेत, पश्यन्नापीत्युक्ते तु कर्मकर्तव्यतायां पूर्वोक्तहेतुभ्यो लोकसंग्रहस्याधिक्यं द्योत्येतत्तयमन्वय
उक्तः । एवकारो ज्ञानयोगव्यवच्छेदाय कर्तुमेवाहंसीत्यन्वेतव्य इत्यभिप्रायेणोक्तम् कर्मैव कर्तुमर्हसीति ।
यद्वा लोकसंग्रहमेवकारो लोकसंग्रहस्य नैरपेक्ष्यपरः, कर्मैवेति तु प्रकरणापन्नमुक्तम् । अहंसीत्यनेन
कर्मयोगैकानुष्ठानकारणमर्जुनस्य वैशिष्ट्यं द्योत्यते श्रेष्ठ इति । ‘प्रशस्यस्य श्रः’ (अष्टा ५. ३. ६०)
इत्यनुशासनात् प्रशस्यतम इत्यर्थः । तच्चास्य प्रशस्यतमत्वमनुष्ठातागमनुविधेयानुष्ठानत्वोपयोगीति मत्वा,
‘तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत्’ (२९) इति वक्ष्यमाणं चानुसन्धाय कृत्स्नशास्त्रज्ञतया
अनुष्ठातृतया च प्रथित इत्युक्तम् । अकृत्स्नविदोऽनुष्ठातुः, कृत्स्नवित्त्वेऽप्यननुष्ठातुः, उभयाकारवत्त्वेऽपि
अप्रसिद्धस्यानुविधेयानुष्ठानता नास्तीति तद्व्यवच्छेदाय पदत्रयम् । ‘स यत्प्रमाणं कुरुते’ इत्यत्र, “स
यच्छालं प्रमाणीकरोति तदनुवर्तते लोकः” इत्यस्मिन्नर्थे तदनुवर्तनस्य तदर्थानुष्ठानरूपत्वादर्थतः पुन-
रुक्तिस्यात् ; कुरुते इति च एतत् बुध्यत इत्येतस्मिन्नर्थे नेतव्यम् । लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसीति
पूर्ववाक्ये च कर्तुमर्हसीत्येतावन्मात्रमुक्तम् ; श्रुतिस्मृत्यादिकमपि प्रमाणीकर्तुमर्हसीत्यनुपपन्नम् ; येन
तदर्थमिदमुच्येत । यद्यदाचरतीत्यङ्गियनुष्ठेयस्वरूपे निर्दिष्टे तत्प्रकारे त्वपेक्षिते बुभुत्सा जायते ; अतस्त-
दभिधानमेवोचितमित्यभिप्रायेण यत्प्रमाणं यदङ्गयुक्तमित्युक्तम् । प्रमाणशब्दोऽन्तावधिपरः ;
अनुष्ठेयकर्मस्वरूपस्य चावधिज्ञान्येव ; अत एव हि विध्यन्तशब्देनैतिकर्तव्यतामुपचरन्ति । “यत्प्रमाणं
यथाभूत”मिति यादवप्रकाशभाष्यमप्येतत्परमेव । अस्मिन्नर्थे कुरुते इति शब्दस्वारस्यप्रदर्शनाय

१. लोकसंग्रहो नाम लोकस्य—जनस्य लक्ष्यमर्थं कर्तुं शक्यात् कर्मणोऽप्रच्यावनम् ।

युक्तमनुतिष्ठति तदङ्गयुक्तमेवाकृत्स्नविद्धोकोऽप्यनुतिष्ठति ।

अतो लोकरक्षार्थं शिष्टतया प्रथितेन श्रेष्ठेन स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म सकलं सर्वदा अनुष्ठेयम् ; अन्यथा लोकनाशजनितं पापं ज्ञानयोगादभ्येनं प्रच्यावयेत् ॥ २१ ॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं द्विषु लोकेषु किञ्चन । नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

न मे सर्वेश्वरस्याऽऽप्त(स्यावाप्तसमस्त)कामस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्करूपस्य त्रिषु लोकेषु देवमनुष्यादिरूपेण स्वच्छन्दतो वर्तमानस्य किञ्चिदपि कर्तव्यमस्ति, यतोऽनवाप्तं कर्मणाऽवाप्तव्यं न किञ्चिदप्यस्ति । अथापि लोकरक्षायै कर्मण्येव वर्तं ॥ २२ ॥

अनुतिष्ठतीत्युक्तम् । अन्यथाऽधर्मान्तरे लक्षणा स्यादिति भावः । यत्प्रमाणमिति निर्दिष्टविशिष्टसिद्धयर्थं तच्छब्दार्थमाह तदङ्गयुक्तमिति । ननु यच्छब्देनाङ्गे निर्दिष्टे कथं तच्छब्देनाङ्गविशिष्टपरामर्शः ? इत्थम्, यदङ्गयुक्तमनुतिष्ठति तदाचरतीत्युक्ते, तदङ्गमाचरतीत्येव शब्दवृत्तिः । अङ्गस्य चाङ्गिपृथग्भावा-योगादर्थतस्तदङ्गविशिष्टमिति सिद्धम् । आभिप्रायिकौ करणाकरणयोरर्थानर्थौ प्रकाशयति अत इति । लोकानुविधेयानुष्ठानत्वादित्यर्थः । सर्वदेति । यावदात्मप्राप्तीत्यर्थः । ननु स्वयं यदि ज्ञानयोगेन मुक्तो(युक्तो?) भवति, किमस्य लोकेन संगृहीतेनासंगृहीतेन वेत्यन्नाह अन्यथेति । ज्ञानयोगाधिकारी अहमिति कृत्वा कर्मयोगपरित्यागे सतीत्यर्थः । ज्ञानयोगादपीत्यपिशब्दः उभयभ्रष्टातं द्योतयति ॥ २१ ॥

मयाऽपि हि निरपेक्षेणैव, लोकक्षोभे निष्प्रत्यवायेनापि परमकारुणिकतया लोकरक्षार्थं कर्मैव क्रियते ; त्वया तु सापेक्षेण सप्रत्यवायेन किंपुनरित्युच्यते, न मे पार्थेत्यादि-श्लोकत्रयेण । मे इति पदेन कर्मवश्यचेतनान्तरव्यावृत्तो यथावस्थितो हीश्वरः परासृज्यत इत्यभिप्रायेण विलक्षणनित्यसिद्धविसृतिगुणौष्कल्यस्य व्यञ्जनानि सर्वेश्वरस्येत्यादिविशेषणानि उक्तानि । सर्वेश्वरस्येति । श्रुतिस्मृति हि ममैवाज्ञा । सा चान्यैरनुवर्तनीया । न हि मे नियन्तन्तरमस्ति, यदधीन-प्रत्यवायभयात् कुर्यामिति भावः । आप्तकामस्येति । न च मे सङ्करूपमात्मादसाध्यमितः पूर्वमभिलाषदशा-मात्मापन्नं प्रयोजनमस्ति, यदुपायतया कर्म कर्तव्यमिति भावः । सर्वज्ञस्य सत्यसङ्करूपस्येति । नापि मे कर्मवश्यानां देवमनुष्यतिरश्चां सजातीयतयाऽवतीर्णस्यापि तेषामिव ज्ञानसङ्कोच इच्छाप्रतिघातो वाऽस्ति, यन्निवृत्त्यर्थं कर्म कार्यमित्याशयः । त्रिषु लोकेष्वित्यन्तार्थसिद्धं विशेषणमन्याहृत्याऽह देव-मनुष्येति । उक्तं च भगवता पराशरेण, “समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर । देवतिर्यङ्मनु-ष्याख्या(ः)चेष्टावन्ति स्त्रीलीला ॥ जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा । चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापि-न्यव्याहतात्मिका” ॥ (वि. ६. ७१. ७२) इति । नानवाप्तमवाप्तव्यम् इत्येतत् कर्तव्याभावे अपेक्षित-हेतुपरतया व्याख्याति यत् इति । उत्तरश्लोकपर्यालोचनसिद्धं प्रयोजनमाह अथापि लोकरक्षायै इति । अथापीति चकारस्यार्थः । कर्मणि वर्त एवेत्युक्ते, न कदाचिदपि कर्मणो विरम्य ज्ञानयोगमनुतिष्ठामीति फलितम् ; तद्व्यञ्जनायोक्तम् कर्मण्येव वर्तं इति । यद्वा, प्रकरणौचित्यात् एवकारोऽत भिन्नक्रमः ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः । मम वर्तमानवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् । संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४

अहं सर्वेश्वरः सत्यसङ्कल्पः स्वसङ्कल्पकृतजगदुद्दयविभवलयलीलः छन्दतो जगदुपकृति-
मर्त्यो जातोऽपि मनुष्येषु शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवगृहेऽवतीर्णस्तत्कुलोचिते कर्मण्यतन्द्रितस्सर्वदा
यदि न वर्तेय, मम शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवद्वनोर्वर्त्म अकुत्सविदः शिष्टाः सर्वप्रकारेणायमेव धर्म
इत्यनुवर्तन्ते^१; ते च स्वकर्तव्यान्नुष्ठानेन अकरणे प्रत्यवायेन च आत्मानमलब्ध्वा निरयगामिनो
भवेयुः । 'अहं कुलोचितं कर्म न चेत् कुर्याम्, एवमेव सर्वे शिष्टलोका मदाचारायत्तधर्मनिश्चयाः

कर्तव्यप्रयोजनयोरभावे किमर्थं तर्हि कर्म क्रियत इति शङ्कायामुच्यते यदि ह्यहमिति । पूर्वश्लोकः
त्रिषु लोकेष्विति निर्देशात् सर्वावतारपरः ; अयं तु मनुष्या इति दर्शनात् कृष्णावतारासाधारणः ।
तस्मादहमिति निर्देशस्थेश्वरस्वभावसमुचितकृष्णावतारासाधारणाकारविषयतामाह सर्वेश्वर इत्यादिभिः ।
सर्वेश्वरसत्यसङ्कल्प इति पूर्ववत् । आसकामत्वाविरोधाद्योच्यते स्वसङ्कल्पकृतेति । स्वसङ्कल्पमात्रेण
सर्वं नियन्तुं शक्तोऽपि । ज्ञानप्रदानादिद्वारा प्रवर्तनार्थं जगदुपकृतिमर्त्यो जातोऽपीत्युक्तम् । अन्यथा
भूतावेशन्यायेन प्रवर्तितानां शास्त्रव्ययताभावात् तत्तदुष्ठानाधीनं फलं न स्यात् ; "छन्दतस्संप्रवर्तते"
(वि. ७. २२. १८) इत्याद्यनुसारेणाह छन्दत इति । न तु कर्मणैत्यर्थः । कर्मफलभोक्तृत्वं व्युदस्यता
जगदुपकृतिमर्त्य इत्यनेन "जगदुपकृतिमर्त्यं को विजेतुं समर्थः" (वि. ५. ३०. ८०) इति
पुराणोक्तिः सारिता । अपिशब्देनाकर्मवश्यावतारोऽपीत्यभिप्रेतम् । 'अजायमानो बहुधा विजायते',
'नाकारणात् कारणाद्वा' (वि. ५. १. ५१) 'इच्छागृहीताभिमनोरुदेहः' (वि. ६. ५. ८४) इत्यादि-
कमलानुसंहितम् । अनुविधेयानुष्ठानत्वसिद्धयर्थं हिशब्दद्योतितप्रसिद्धिप्रकारविवरणार्थं चोक्तम्
मनुष्येष्वित्यादि । नन्वयमीश्वरः कस्मिन् कर्मणि वर्तेत ? न ह्यस्य परमार्थतो वर्णाश्रमाः सामान्यधर्मयोग्यं
मनुष्यत्वादिकं वाऽस्ति, येनाकर्मवश्य इच्छया कर्म कुर्वाणोऽपि तत्तदुचितं कर्मोपाददीत इति शङ्कायां
'कुलोचितमिति क्षातं धर्मं स्वं बहुमन्यते' (रा. अ. १. १६) इत्याद्यनुसारेणाह तत्कुलोचित इति ।
अयं भावः—सत्यमस्य परमार्थतो वर्णाश्रमादिकं नास्ति ; तथाऽपि तत्तदुचितकर्मकरणायाप्राकृतमेव विग्रहं
तत्तज्जातीयसन्निवेशं परिणमयति ; तत्र तत्तज्जातीयत्वबुद्ध्या पुरुषाणामनुविधेयानुष्ठानत्वं(नः) स्यात्
इति । अतन्द्रितः अनुदासीनः । सर्वदेति जातुशब्दार्थः ; जात्वपीति हि तदभिप्रायः । अनुविधेय-
त्वोपयुक्तप्रकारविवक्षां ममेत्यत्रापि दर्शयति मम शिष्टेति । सर्वश इति प्रमाणपौष्कल्यपरम्, सेति-
कर्तव्यताकत्वपरं वेत्यभिप्रायेणाह सर्वप्रकारेणेति । अनुवर्तन्ते^१ अनुवर्तेरन्वित्यर्थः ; प्रसङ्गरूपस्यापि
सिद्धवत्काराभिप्रायेण वर्तमानव्यपदेशः । वक्ष्यमाणप्रसङ्गार्थं मनुष्याणां पूर्वसिद्धत्वानुष्ठितिमात्राभिप्रायेण
वा अनिष्टप्रसङ्गपरत्वायाह ते चेति । शास्त्रमेवानुसृत्य तवाकरणं नाद्रियेरन्वित्यत्राह उत्सीदेयुरिति ।
लोकशब्दस्याऽऽचारपरजनविषयतामौचित्यसिद्धामभिप्रेत्योक्तम् शिष्टलोका इति । इमे इतीदंशब्दबहुवच-

१ ममेत्यादिकमुत्तरार्धं पूर्वं योजयित्वां पूर्वार्धमुत्तरश्लोकेनाप्योयते चेत्, अनुवर्तेरन्विति
न ह्यवश्येयम् । तथा भाष्ये योजनाऽकरणात् अनुवर्तेरन्वित्यर्थः ।

अकरणेनोत्सीदेयुः नष्टा भवेयुः । शास्त्रीयाचाराननुपालनात् सर्वेषां शिष्टकुलानां संस्कारस्य च कर्ता स्यात् । अत एवेमाः प्रजाः उपहन्याम् । एवमेव त्वमपि शिष्टजनग्रेसरपाण्डुतनयो युधिष्ठिरानुजोऽर्जुनस्सन् यदि ज्ञाननिष्ठायामधिकरोषि ; ततस्त्वदाचारानुवर्तिनोऽकृत्स्नविदः शिष्टा मृगुध्रवः स्वाधिकारमजानन्तः कर्मनिष्ठायां ^१नाधिकुर्वन्तो विनश्येयुः । अतो व्यपदे-
श्येन विदुषा कर्मैव कर्तव्यम् ॥ २३. २४ ॥

^२सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत । कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥

न बुद्धिमेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् । जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥२६॥

अविद्वांसः आत्मन्यकृत्स्नविदः, कर्मणि सक्ताः कर्मण्यवर्जनीयसंबन्धाः आत्मन्यकृत्स्नवि-

नयोऽसामर्थ्यात् सर्व इत्युक्तम् । सर्वेषां शास्त्रार्थानां सर्वैर्निश्चेतुमशक्यत्वात् शिष्टाचारदत्तदृष्टीनामुक्ताया अनुवृत्तेः प्रकरमालोच्योक्तम् मदाचारेत्यादि । विहरणाद्यर्थसंभवात् पुरुषार्थहानापुरुषार्थप्राप्तिरूपो नाश इहोत्साद इत्याह नष्टा भवेयुरिति । ‘असत्त्वेव’ (आ. ६) इत्यादिवदेतत् । ‘अकरणस्योत्साद-
हेतुत्वेऽवान्तरव्यापारः सङ्करः ; स च ब्राह्मणादिधर्मस्य युद्धनिवृत्त्यादेः क्षलियादिभिरनुष्ठानम् । उपहतिः पश्चादपि कर्मानर्हता । स्वात्मनि दृष्टान्तभूते दर्शितमर्थं दार्ष्टान्तिकेऽप्यभिप्रेतं व्यञ्जयति एवमेव त्वमिति । ‘न मे पार्थ’ (२१) इति पार्थशब्दसंबुद्ध्यभिप्रेतम् अनुविधेयत्वोपयोग्याकारत्वयमाह शिष्टेति । युधिष्ठिर-
शब्दोपादानं युद्धप्रोत्साहनाय रणयज्ञाख्यक्षलधर्मनिष्ठताद्योतनार्थम् । किं तव पित्रादिप्रतिसंबन्धव्यन्तरेण, स्वयमेव हि शिष्टजनाग्रेसरतया उर्वशीविराटतनयादिवृत्तान्तैः प्रसिद्धस्त्वमित्यभिप्रायेणाह अर्जुनस्सन्निति । धर्मो हि शिष्टेनानुष्ठेयः । ज्ञानयोगश्च परमधर्मः । ततश्च तदनुवर्तनं लोकस्य मोक्षायैव स्वादिति सर्वलोकरक्षैव भवेदिति शङ्कायामुक्तम् स्वाधिकारमजानन्त इति । तदनधिकारिणां तवानुपवेशेनोभयग्रथता स्वादिति भावः । लोकसंग्रहमित्यादिनोक्तमुपसंहरति अत इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

लोकस्य कर्मयोगज्ञानयोगयोरधिकारानधिकारप्रकारः, विदुषस्तु स्वाधिकारतिस्कारेण तदुचि-
कारानुरूपचरणं लोकसङ्ग्रहप्रकारश्चोच्यते सक्ता इत्यादिश्लोकद्वयेन । अवेदने प्रस्तुतविषयमिति ज्ञापनायोक्तम् — आत्मन्यकृत्स्नविद इति । एवमुत्तरत्र विद्वान् अज्ञानामिति शब्दयोरपि ~~प्रत्ययः~~ । अत्यन्तानात्मज्ञताव्युदासाय ^३अकृत्स्नशब्दः । पूर्वोक्तं प्रकृतिसंबन्धेन कर्मणोऽवर्जनीयत्वं सक्ताः इत्येव विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह कर्मण्यवर्जनीयसंबन्धा इति । अविद्वांसः कर्मणि सक्ता इत्युक्तं न सांसारिककर्मतत्परपुरुषविषयम्, तथा सति कर्मयोगमपि परित्यज्य सांसारिककर्मण्येव विदुषा-
ऽप्यनुष्ठेयानि स्युः । तस्मात् ज्ञानयोगानधिकारः कर्मयोगाधिकारश्च ताभ्यां सूच्यत इत्यभिप्रायेण आत्मन्य-
कृत्स्नवित्तयेत्यादिकमुक्तम् । एवमुत्तरत्र अज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् (२६) इत्यत्रापि भावम् । यथा

१ कर्मनिष्ठायां नाधिकुर्वन्तः-कर्मयोगे अप्रवर्तमानाः । २ सक्ता इति संगः नाऽऽस्था ; किंतु अवर्ज-
नीयः संबन्धः । कर्मणि-कर्मयोगे । अत्र कर्मणि सक्ता इत्येवोक्तम् ; न तु फले सक्ता इति । असक्त
इत्यस्य ज्ञानयोगाधिकारीत्यर्थः । ३. आत्मस्वरूपं ज्ञातम् । कर्तृत्वादितत्त्वं न ज्ञातम् ।

तथा तदभ्यासरूपज्ञानयोगेऽनधिकृताः कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोगमेव यथा आत्मदर्शनाय कुर्वते, तथा आत्मनि कृत्स्नवित्तया कर्मण्यसक्तः ज्ञानयोगाधिकारयोग्योऽपि व्यपदेश्यः शिष्टो लोकरक्षार्थं स्वाचारेण शिष्टलोकानां धर्मनिश्चयं चिकीर्षुः कर्मयोगमेव कुर्यात् । अज्ञानाम् आत्मन्यकृत्स्नवित्तया ज्ञानयोगोपादानशक्तानां मुमुक्षूणां कर्मसंज्ञिनाम् अनादिकर्मवासनया कर्मण्येव नियतत्वेन कर्मयोगाधिकारिणां कर्मयोगादन्यदात्मावलोकनसाधनमस्तीति न बुद्धिभेदं जनयेत् । किं तर्हि ? आत्मनि कृत्स्नवित्तया ज्ञानयोगशक्तोऽपि पूर्वोक्तरीत्या, 'कर्मयोग एव ज्ञानयोगनिरपेक्षः आत्मवलोकनसाधनम्' इति बुद्ध्या युक्तः कर्मवासचरन् सकलकर्मसु अकृत्स्नविदां प्रीतिं जनयेत् ॥ २५ ॥ २६ ॥

कर्मयोगमनुतिष्ठतो विदुषोऽविदुश्च विशेषं प्रदर्शयन् कर्मयोगापेक्षितमात्मनोऽकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारमुपदिशति —

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सत्यं वा । अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७ ॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः । गुणा गुप्तेषु वर्तन्ते इति भूत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

कुर्वान्त तथा कुर्यादित्येतदपि न केवलं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकविषयम्, अपि तु येन प्रकारेण स्वानुष्ठानं दृष्ट्वाऽन्ये कर्म कुर्युः, तेन प्रकारेण विद्वान् आचरेदित्येतदभिप्रायम् ; तथासति हि चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् (२५) इत्यपि संगतं भवतीत्यभिप्रायम् वाक्यार्थमाह आत्मनीत्यादिना कुर्यादित्यन्तेन । विद्वान्, असक्तः इत्युभाभ्यां फलितमुक्तं ज्ञानयोगाधिकारयोग्योऽपीति । संग्रहशब्देन लोकरञ्जनादि-भ्रमव्यूदासायाह धर्मनिश्चयमिति । लोकस्य संग्रहणमेकीकृत्य स्वीकरणम् ; स्वानुष्ठाने समानाभिप्रायतया सम्यक्तापादानमित्यर्थः । कर्मवासना उत्तरोत्तरपुण्यपापारम्भकपूर्वपूर्वपुण्यपापांशविशेषः ; उत्तरोत्तर-शरीरप्रेरणसमर्थसृष्टिहेतुः पूर्वपूर्वशरीरप्रेरणानुभवविशेषजनितसंस्कारो वा, वादित्तवादिनादिसंस्कारवत् । बुद्धिभेदः बुद्धेरन्यथाकरणम् ; तच्च प्रकृतविषयं दर्शयति कर्मयोगादन्यदित्यादिना । युक्तः इत्यनेन लोकसंग्रहार्थं कुर्वतः स्वापेक्षितत्रियोगा(विलम्बा)भावाय प्रागुक्तनिरपेक्षत्वबुद्धियोगो विवक्षित इति बुद्ध्या युक्तः इत्युक्तम् । जोषयेत् इत्यर्थः^१ प्रीतिं जनयेदिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः इति हि धातुः । कर्मसंज्ञिनः पुरुषान् सर्वकर्माणि^२ जोषयेदित्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्रकृतेः इत्यादिलोकचतुष्टयस्यार्थमाह कर्मयोगमिति । विदुषोऽविदुश्चेति व्युत्क्रमेण श्लोक-द्वयार्थः । तृतीये त्वेतद्विशदीकरणमुखेनाविचालनमुक्तम् । कर्मयोगापेक्षितं — कर्मयोगेति कर्तव्यता-भूतमित्यर्थः । प्रकृतेर्गुणैः इत्युक्ते प्रसिद्धिप्रकर्षादिसिद्धं विशेषं प्रस्तुतानुपयुक्तशब्दादिप्राकृतगुण-

१ अर्थः तात्पर्यार्थः । २ जोषयेदित्यस्य सेवयेदित्यर्थेऽपि कर्मयोगस्य ज्ञानयोगवैलक्षण्येन अनयासानुष्ठेयत्वात् फलसिद्ध्या प्रीतिहेतुत्वाच्च प्रीतिसेवन्धः सेवनेऽस्तीति जुषीधातुप्रयोग-स्वारस्यात् ज्ञायत इति भावः । कारयेदिति शांकरव्याख्या । अकृत्स्नविदो जोषयेदिति २९ श्लोकमाध्याऽत्र । कर्मकारकानुरूपोऽर्थो प्राह्यः ।

प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिः स्वानुरूपं क्रियमाणानि कर्माणि प्रति अहङ्कारविमूढात्मा, अहं कर्तेति मन्यते ; अहङ्कारेण विमूढ आत्मा यस्यासावहङ्कारविमूढात्मा ; अहङ्कारो नाम अनहमर्थे प्रकृतावहमभिमानः ; तेन अज्ञात[ात्म]स्वरूपो गुणकर्मसु अहं कर्तेति मन्यत इत्यर्थः । गुणकर्मविभागयोः=सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्मविभागे च तत्त्ववित्, गुणास्सत्त्वादयः गुणेषु स्वेषु कार्येषु वर्तन्ते इति सत्त्वा गुणकर्मसु अहं कर्तेति न सज्जते ॥ २७ ॥ २८ ॥

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु । तान् अकृत्स्नविदो मन्वान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥

अकृत्स्नविदः स्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ताः प्रकृतिमंसृष्टतया प्रकृतेर्गुणैर्यथावस्थितात्मनि संमूढाः गुणकर्मसु क्रियास्वेव सज्जन्ते, न तद्विद्विक्तात्मस्वरूपे । अतस्ते ज्ञानयोगाय न

व्यवच्छेदायाह सत्त्वादिभिरिति । वक्ष्यमाणसात्त्विकादिकर्मविभागं सर्वज्ञः इति प्रकारवाचिपदसूचितमाह स्वानुरूपमिति । कर्ता इति तृजन्तयोगात् पष्ठीप्राप्तिः स्यादिति तत्परिहाराय, कर्मसु कर्तृत्वाहंत्वोक्ति-
भ्रमव्युदासाय च कर्माणि प्रतीत्युक्तम् । तुलन्तत्त्वविवक्षायां त्वियं फलितोक्तिः । अहङ्कारविमूढा-
त्मेति समासांशत्वस्य बहुश्रयस्य तात्पर्यार्थं विवक्षन् दिगृह्णाति अहङ्कारेणेति । नात्माहंभावमात्रमुच्यते,
तस्यात्मत्वभावान्तरगतत्वात् । नापि अहङ्काराख्यमचिद्व्यम् ; तस्यापि देहात्मभ्रमं द्वारीकृत्य कार्यकर्तृत्वे
सति अव्यवहितस्य तस्यैव वस्तुसूचितत्वात् । नापि गर्वः, उक्तद्वयपरिभवादिहेतुत्वेनानिर्देशात् । अतः
अहङ्कार इति देहात्मभ्रम एवात्र विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह अहङ्कारो नाम अनहमर्थे प्रकृतावह-
मभिमान इति । एतेनाहङ्कारशब्दस्यामृततद्भावे चित्रप्रत्ययेन व्युत्पत्तिर्दर्शिता । अज्ञात[ात्म]स्वरूप
इति । विमूढः आत्मा स्वरूपं यस्य स विमूढात्मा ; “दिशो विमुक्षेयुः” इतिवत् विमूढशब्दोऽत्र मोह-
विषयसमानाधिकरण इति भावः । गुणकर्मविभागयोः इत्यत्र उपसर्जनान्वविषष्टीत्वादपि विषयसप्तमी
त्वसूचितमिति मत्वोक्तं सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्मविभागे चेति । विभागशब्दो द्वन्द्वात्परत्वात्
प्रत्येकमन्वितः । गुणानां साक्षाद्गुणेषु वृत्त्यभावात् परोक्तप्रक्रिययेन्द्रियतद्विषयादिविवक्षायां पदद्वयोपचारात्
सप्तम्यस्तो गुणशब्दो गुणकार्येष्वौपचारिक इत्यभिप्रायेणोक्तं स्वगुणेषु स्वेषु कार्येष्विति । गुण-
कार्याणि च विभक्ष्यन्ते । यद्वा कारणस्य प्राधान्यात् कार्यस्य च तदपेक्षया गुणत्वादिवेवमुक्तम् ॥ २७-२८ ॥

प्रकृतेर्गुण इति श्लोके तावत् न निषिद्धादिसङ्गो विवक्षितः, तदानीमविचार्यत्वानुपपत्तेः । अतः
पुरुषार्थोपायेषु केपुचित् सङ्गो वक्तव्यः । प्रस्तुतश्च पुरुषार्थोऽज्ञाऽऽमदर्शनम् । तत्र चाकृत्स्नविदधिकारे
कस्मिंश्चित् तदुपाये सङ्गो विवक्षित इत्यभिप्रायेण अकृत्स्नविदस्त्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ता इत्यादि उक्तम् ।
अहङ्कारविमूढात्मा (२७) इति आत्मविषयो हि संमोहः प्रकृतः । अतो गुणैस्संमूढा इत्येव समासः ।
उपसर्जनस्यापि च गुणशब्दस्य ‘देवदत्तस्य गुरुकुलम्’ इत्यादिष्विव प्रकृतेरित्यनेनान्वय उपपन्न इत्यभि-
प्रायेणोक्तं प्रकृतेर्गुणैर्यथावस्थितात्मनि संमूढा इति । गुणकर्मसु इत्यस्य कर्मयोगपर्यवसानायोगोक्तं
क्रियास्वेवेति । परिसंख्यापरत्वव्यक्त्यर्थमेवकारः । तत्सूचितं व्यवच्छेद्यमाह न तदिति । गुणकर्म-
सङ्गोक्तिकलितमविचालनहेतुमाह अतस्त इति । न प्रभवन्ति न समर्था इत्यर्थः । तेषां प्रतिषेधः ।

प्रभवन्तीति कर्मयोग एव तेषामधिकारः । एवंभूतांस्तान् मन्दान् अकृत्स्नविदः कृत्स्नवित् स्वयं ज्ञानयोगावस्थानेन न विचालयेत् । ते किल मन्दाः श्रेष्ठजानाचारानुवर्तिनः कर्म-योगादुत्थितमेनं दृष्ट्वा कर्मयोगात् प्रचलितमनसो भवेयुः । अतः श्रेष्ठः स्वयमपि कर्मयोगे तिष्ठन् आत्मयाथाभ्यज्ञानेनाऽऽत्मनोऽकर्तृत्वमनुसन्दधानः, कर्मयोग एवाऽऽत्मावलोकने निरपेक्षसाधनमिति दर्शयित्वा तान् अकृत्स्नविदो जोषयेदित्यर्थः । ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि ज्ञानयोगादस्यैव ज्यायस्त्वं पूर्वमेवोक्तम् । अतो व्यपदेश्यो ¹‘लोकसंग्रहायैतमेव कुर्यात् ॥

प्रकृतिविविक्तात्मस्वभावरूपेण गुणेषु कर्तृत्वमारोप्य कर्मानुष्ठानप्रकार उक्तः²— गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानं वेदमेव—आत्मनो न स्वरूपप्रयुक्तमिदं कर्तृत्वम्, अपि तु गुणसम्पर्क-कृतमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणकृतम् इत्यनुसन्धानम् —इदानीमात्मनां परमपुरुषशरीरतया

विचालनप्रसङ्गाय मन्दानित्युक्तमित्यभिप्रायेण विचलनप्रक्रियामाह ते किल मन्दा इति । स्वयं मन्दत्वात् श्रेष्ठजानाचारानुवर्तिनः । मन्दत्वं चात्र स्वयमाचारनिर्णयापाटवं विवक्षितम् ; अकृत्स्न-वित्स्वफलितं विचालनीयत्वकारणम् अपेक्षलक्षणमल्पत्वं वा । ‘मूढाल्पापटुनिर्भोग्या मन्दाः’ इति नैषण्डुकाः । न विचालयेत् इत्येतत् पूर्वोक्तजोषणशेषमिति दर्शयति अत इति । ज्ञानयोगाधिकारिणः कर्मयोगे स्थितिर्निष्कृष्टाधिकारपरिग्रहस्यादित्याशङ्क्याह ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपीति । स्वकार्यमालसमीक्षयाऽपि कर्तव्यम्, किमुत परार्थसमुचितं स्वाथैत्वं इत्यभिप्रायेणाह अत इति ।

उत्तरश्लोकमवतारयितुमुक्तं शमुद्गृह्णाति प्रकृतीति । वक्ष्यमाणश्लोकप्रकारेण तु सर्वेश्वरे सर्व-कर्मसंन्यासः कार्यः ; मध्ये गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानकथनं तावताऽपि देहात्मविवेकादिकं सिध्यतीत्यभि-प्रायेणेति भावः । आरोप्य अनुसंधायेत्यर्थः । एतां दशमवलम्ब्य पल्लवग्राहिणां कापिलादीनां मंतं समुत्थितमिति तन्मतव्यावर्तनाय, अचेतनानां गुणानां कथं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नलक्षणं कर्तृत्वमिति शङ्का-व्युदासाय चाह गुणेष्विति । ³ इदम् वक्ष्यमाणम् । इदं कर्तृत्वमिति पुण्यपापादिकर्तृत्वमित्यर्थः । स्वाभाविकं हि कर्तृत्वं मुक्तावस्थायामपि नापैति, तस्य गुणसंपर्ककृतत्वाभावात् । प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेति । अन्यथ व्यतिरेकाभ्याम्, युक्तायुक्तनिश्चयेन वेत्यर्थः । अत्राकर्तृत्वोत्तरकरणशेषत्वं पूर्वापरविरुद्धम् ; अनुसन्धान विशेषार्थत्वं तु पूर्वापरसङ्गतमित्यभिप्रायेणानुसन्धानोक्तिः । एतेन ‘कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्’ (ब्र. २.३.३३)

1 मुमुक्षुः बुमुक्षुसंग्रहाय तत्कर्तव्यं सर्वं कर्म कुर्यादित्युक्तो श्लोभ एव स्यात् । वेदान्तशिक्षा च इयं स्यात् । अतः एकलक्ष्यकृतानां मध्ये तदन्तर्गतः श्रेष्ठः तदभ्यसंग्रहाय तच्छलक्ष्यमेव कुर्या-दित्यर्थः । 2 भाष्ये उक्त इति वाक्यस्य इदानीमिति वाक्येन संबन्धः । पूर्वाध्यायोक्ताथस्य निष्कृष्य उत्तराध्यायेऽनूद्य तदुपरिव्याख्यारम्भदर्शनात् अत्रापि ‘उक्तः...इदानीमिति प्रयोगात् तन्म्या-येनेदं वाक्यमपि उत्तरश्लोकशेषभूतं स्यात् । पूर्वोक्तार्थनिष्कर्षरूपस्य पूर्वव्याख्यान्तर्भावोऽपि क्वचित् क्रियते । तत् क्रियमाणनिष्कर्षस्य वक्ष्यमाणस्य च विशेषसंबन्धाभावे । 3 उक्तांशं श्लोक-त्रयविवक्षितं । 4 प्रथमस्य इदम्पदस्यार्थमाह वक्ष्यमाणमिति । द्वितीयमिदम्पदं कर्तृत्वपदेन समन्तं सत् पुण्यपापपरमित्याह इदं कर्तृत्वमिति ।

तस्मिन्नाभ्यस्त्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृत्वमारोप्य
कर्मकर्तव्यतोच्यते—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतः । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३०

मयि=सर्वेश्वरे सर्वभूतान्तरात्मभूते सर्वाणि कर्माभ्यध्यात्मचेतसा संन्यस्य, निराशी-
र्निर्ममश्च विगतज्वरो युद्धादिकं सर्वं चोदितं कर्म कुरुष्व । आत्मनि यचेतः तत् अध्यात्म-
चेतः । आत्मस्वरूपविषयेण श्रुतिशतसिद्धेन ज्ञानेनेत्यर्थः । “अन्तः प्रविष्टः शास्त्रा जनानां
सर्वात्मा.....अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम्” (यजु. आ. ३. ११. २१, २३) “आत्मनि
तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति, स त
आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” (बृ. ५. ७. २३) इत्येवमाद्याः श्रुतयः परमपुरुषप्रवर्त्य तच्छरीर-
भूतमेवमात्मानम्, परमपुरुषं च प्रवर्तयितारमाचक्षते । स्मृतयश्च “प्रशासितारं सर्वेषाम्”
(मनु. १२. १२२) इत्याद्याः । “सर्वेष्व्वाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च”
(१५. ५५), “ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि

इत्यधिकरणार्थः सूचितः ; अथ तदनन्तरस्य ‘परात् तच्छ्रुतेः’ (ब्र. २.३.४०) इत्यधिकरणस्यैवं तत्परो-

ऽयमित्यभिप्रायेणोत्तरश्लोकमवतारयति इदानीमिति । नियाभ्यतायाः स्वरूपत्वोक्तिः, स्वरूपनिरूप-
कत्वात् । “भगवतीत्यादिपदत्रयेण मयि इत्यभिप्रेतस्योक्तिः । भगवतीति । नियन्तृत्वोपास्यत्वफल-

प्रदत्वाद्युपयुक्तकल्याणजातवति हेयप्रत्यनीके चेति भावः । पुरुषोत्तम इति । नियमनार्थानुप्रवेशादिनाऽ-
प्यस्पृष्टहेयप्रसक्तौ ‘उत्तमः पुरुषस्त्वयः’ (१५. १७) इति वक्ष्यमाणप्रकारवैलक्षण्यवतीति भावः ।

सर्वात्मभूते गुणकृतं चेति । त्रिगुणात्माचिद्-यस्यापि सर्वात्मभूतः स एव हि नियन्तेति भावः । एतेन,
“असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् । सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकारिता” (सं. ७)

इति तृतीयाध्यायसंग्रहश्लोके तुल्यविकल्पो नामित इत्यपि सूचितं भवति । मयीत्यनेनाभिप्रेते सर्वेश्वरत्वे
हेतुतया सर्वभूतान्तरात्मभूतत्वोक्तिः । ‘ईश्वरस्सर्वभूतानाम्’ (१८. ६१) इत्यादि वक्ष्यमाणं

चानेन ख्यापितम् । सर्वाणीति स्वकृतानि गुणकृतानि चेत्यर्थः । युध्यस्व इत्येतत् शास्त्रीयोपलक्षण-
मित्यभिप्रायेणोक्तम् युद्धादिकमिति । आत्मनीति । अध्यात्म इति सप्तम्यर्थे समास इत्यर्थः । अत

चेतश्शब्दस्य श्रुतिशतसिद्धतत्त्वानुसन्धानरूपज्ञानगोचरतां व्यनक्ति आत्मस्वरूपेति । श्रुतिशतसिद्धं
प्रकारं दर्शयति अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टवशासितृत्वाभ्यां नृपादिगगनादिव्यावर्तिकाभ्यां सर्वात्मत्व-

सिद्धिः । कर्तारमिति । जीवव्यापारेषु प्रयोजककर्तारमित्यर्थः ; यद्वा प्रेरणकियाकर्तारमित्यर्थः । तदुच्यते
प्रवर्तयितारमिति । उपात्तश्रुतीनामैदम्पर्यहृदीकरणाय मन्वाद्युपबृंहणानुग्रहमाह स्मृतयश्चेति । एतस्मि-

न्मपि शास्त्रेऽभ्यासलिङ्गाय अत्येवार्थस्य वक्ष्यमाणतामाह सर्वस्य चेति । मयि सर्वाणि इत्यस्याभिप्राय-
व्यञ्जनाय पार्थसारथ्यरीश्वरस्य च प्रत्यवपराङ्मनिर्देशयोरीश्वरैकविषयत्वं दर्शयितुं वचनद्वयोपादानम् । एव-

मर्थस्वरूपमुपपाद्य तज्ज्ञानस्य कर्तृत्वसंन्यासहेतुतां संन्यस्य, निराशीः, निर्ममः इति त्रयाणां पदानां

मायया" ॥ (१८. ३१) इति वक्ष्यते । अतो मन्त्ररीरतया मत्प्रवर्त्यान्मस्वरूपासुसन्धानेन सर्वाणि कर्माणि मयैव क्रियमाणीनीति मयि परमपुरुषे संन्यस्य, तानि च केवलं मदा-
राधनानीति कृत्वा तत्फले निराशी, तत एव तत्र कर्मणि^१ ममतारहितो भूत्वा विगत-
ज्वरो युद्धादिकं कुरुष्व—स्वकीयेनात्मना कर्त्ता स्वकीयैश्वर्यकरणैः स्वाराधनैकप्रयोजनाय
परमपुरुषः सर्वेश्वरी सर्वेश्वरः स्वयमेव स्वकर्माणि कारयतीत्यनुसन्धाय, कर्मसु ममतारहितः,
प्राचीनेनानादिकालप्रवृत्तानन्तपापञ्चयेत कथमहं भविष्यामीत्येवंभूतान्तज्वरविनिर्मुक्तः,
परमपुरुष एव कर्मभिराराधितो बन्धाभ्योचयिष्यतीति सुखेन कर्मयोगमेव कुरुष्वेत्यर्थः ।
“तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च देवतम्” (इवे. ६. ७), “पतिं विश्वस्य”
(ना.), “पतिं पतीनाम्” (इवे. ६. ७) इत्यादिश्रुतिविद्धं हि सर्वेश्वरत्वं सर्वशेषित्वं च ।

कर्तृत्वत्यागफलत्यागस्वकीयतासङ्गत्यागविषयतामुत्तरोत्तरस्य च पूर्वपूर्वेहेतुकर्ता पाठकर्मसूचितां प्रकाश-
यति अत इति । अत्यार्थस्य श्रुतिस्मृत्यन्तरादिसिद्धत्वादित्यर्थः । मयैव क्रियमाणीनीति । भृत्यप्रवर्तकेन
राज्ञेव सद्धारकमद्वारकं चेति भावः । कत्विज इव परस्य कर्तृत्वेऽपि स्वस्य फलमिसन्धिस्स्यादिति
तन्निरासाय निराशीरित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह तानि चेति । तत एवेति फलद्वारा हि कर्मणि ममता ;
“मदभिलषितसाधनत्वान्मदर्थमिदं कर्म” इति कर्मण्यैश्वर्यबोधो ह्यधिकार इति भावः । ननु यदि ईश्वरे
कर्तृत्वं संन्यस्तम्, कथं तर्हि बुध्यश्चेति जीवः कर्तृतया निर्दिश्यते ? यदि चासौ निराशीः, कथं
परमपुरुषाराधनरूपेऽपि कर्मणि प्रवर्तते ? यदि च निर्ममः, स कथं “ममेदं कर्म” इति बुध्यमानः
कर्म कुर्यात् ? यदि च स्वव्यापारं नानुसन्धत्ते, तदा त्यागरूपव्यापारमपि न मन्येत ; ततश्च
विगतज्वर इत्यप्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह स्वकीयेनात्मना कर्त्तव्येति । स्वशेषभूतेन जीवेन प्रयोज्य-
कर्त्तव्यः । स्वकीयैश्वर्यकरणैरिति । यथाऽसौ जीवः परशेषभूतः, तथा तस्य स्वशेषतया प्रागभिमर्तं हवि-
रादिकमपि परशेषभूतमिति कैमुतिकन्यायसिद्धमिति भावः । स्वाराधनैकप्रयोजनायेति । शेषस्य शेष्यति-
शयाधानमेव प्रयोजनमिति भावः । आह च वेदार्थसंग्रहे, “परगतातिशयाधानेच्छोपादेयतदमेव यस्य
स्वरूपं स शेषः, परः शेषी” इति । स्वकीयेनेत्यादौ प्रमाणमूचनाय सर्वशेषीत्यादि उक्तम् । स्वय-
मेवेति । आराध्यभूत एवाराधनं कारयतीति भावः । एवकारेण प्रवर्तकान्तरं च व्युदत्तम् । कार-
यतीति । सर्वेश्वरस्मिन् स्वेष्टं सर्वं स्वयमेव कर्तुं शक्नोऽपि स्वशेषभूतजीवानां शास्त्रवश्यत्वतत्फलभोक्तृत्वादि-
सिद्धयर्थं तान् कर्तुन् कारयतीति भावः । प्राकरणिकं प्रतिषेध्यज्वरविशेषपसङ्गं दर्शयति प्राचीने-
स्यादिना । अस्तु श्रुतिसिद्धमीश्वरत्वम्, कारयितृत्वस्य किमायातमित्यत्राह ईश्वरत्वं नियन्तृत्वमिति ।
शेषित्वं पतित्वमिति चेतनगतं शेषित्वं पतित्वमेवेति भावः । यद्वा, श्रुतिभाष्यपठितयोः शेषित्वेश्वर-

१ कर्मजन्यफले स्वानुभाव्यत्वेनानिष्टेऽपि स्वकीयमिदं स्वाभिमतपुरुषासुभाष्यफलहेतुतया
घिनोक्तं शक्यमिति केचित् तापसप्राया मन्येरन् । तदपि न युक्तमिति, मन्त्रिष्वे ईश्वरश्रुति-
हेतुत्वात् प्रदेयमिति न युक्तमिति च ममतात्यागोक्तिमाहः ।

ईश्वरत्वम् नियन्तृत्वम्, शेषित्वं पतित्वम् ॥ ३० ॥

अयमेव साक्षादुपनिषत्सारभूतोऽर्थ इत्याह—

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१

ये मानवाः शास्त्राधिकारिणः अयमेव शास्त्रार्थ इति एतत् मे मतं निश्चित्य तथाऽनुतिष्ठन्ति, ये चाननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन् शास्त्रार्थे श्रद्धाधाना भवन्ति, ये चाश्रद्धाधाना अपि एवं शास्त्रार्थो न संभवतीति नाभ्यस्यन्ति—अस्मिन् महागुणे शास्त्रार्थे दोषमनाविष्कुर्वन्तो भवन्तीत्यर्थः—
ते सर्वे बन्धहेतुभिरनादिकालारब्धैस्त्वैः कर्मभिर्मुच्यन्ते ; तेऽपि [कर्मभिः] इत्यपिशब्दादेवां पृथकरणम् । इदानीमननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन् शास्त्रार्थे श्रद्धाधाना अनभ्यस्यवश्च श्रद्धया चानसूयया च क्षीणपापाः अचिरेणममेव शास्त्रार्थमनुष्ठाय मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

त्वयोः को भेद इति शङ्का अपाक्रियते ईश्वरत्वं नियन्तृत्वमित्यादिना ॥ ३० ॥

ये मे मतम् इति श्लोके मे मतमित्यौपनिषदपुरुषस्य सिद्धान्ताभिमानप्रदर्शनात् मोक्षसाधनत्वोपदेशमात्रस्य कृतकरत्वाच्च तत्प्राशस्त्यपरोऽयं श्लोक इत्यभिप्रायेणाह अयमेव साक्षादिति । ज्ञानयोगनिरपेक्ष इत्यर्थः । सारभूतः प्रधानभूतः । “सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीवं वरे त्रिषु” (नाम. ३. ना. ३२६) इति नैषधुक्ताः । प्राधान्यं चात्र मोक्षसाधने ज्यायस्त्वम् । मानवशब्दस्यात्मानविभूतशब्दादिस्माहकत्वादविभूतदेवादिप्रतिक्षेपकत्वाच्च तदुभयपरिहाराय य इति प्रमाणसिद्धानुवादेनाधिकारिमात्रोपलक्षकोऽयं शब्द इत्यभिप्रायेणोक्तम् ये मानवाः शास्त्राधिकारिण इति । नित्यमनुतिष्ठन्तीत्युक्तं नित्यमनुष्ठानं निर्णयपूर्वकमेव ; प्रामाणिकत्वनिश्चयशून्यस्यानुष्ठानं कदाचिद्विद्येतापीत्यभिप्रायेणोक्तम्—अयमेव शास्त्रार्थ इत्यादि । एतत्—अयमेवेत्युक्तम् ; यद्वा, एतन्मे मतं शास्त्रार्थ इति निश्चित्येत्यन्वयः ; शासितुर्मतमेव हि शास्त्रार्थ इति भावः । श्रद्धावन्त इति पदमनुष्ठानात्पूर्ववस्थापरमित्याह—ये चाननुतिष्ठन्तोऽपीति । ततोऽप्यर्वाचीनावस्थाऽनसूयेत्याह—ये चाश्रद्धाधाना इति । “गुणेषु दोषाविष्करणमसूया” इत्यस्य्यालक्षणाभिप्रायेणाह अस्मिन्निति । अपिशब्दो वर्गीकृत्यसमुच्चयपर इति ते सर्वे इत्युक्तम् । ननु ‘संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेप्यते’ । श्रद्धावन्त इत्यादौ च भवन्तीत्यध्याहारश्चानुचितः । यच्छब्दस्य चैकत्र प्रयुक्त्यः, उद्धृष्टानुद्धृष्टत्वाच्च—नेऽपीति, एवामिति—अधिकारिणम् ; बुद्धिस्थानां वाक्यानां वा । अयमभिप्रायः—नात्रैकवाक्यत्वं संभवति, अपिशब्दानन्वयात् । अपिशब्दो ह्यनुष्ठानादृष्टिस्तद्वाधिकार्यन्तरसमुच्चयपरो वा, अनुष्ठानादृष्ट्यामपकर्षपरो वा स्यात् । तत्र ज्ञानयोगिनां समुच्चय संभवन्नप्यतानपेक्षितः ; कर्मयोगप्रशंसाप्रकरणानुचितश्च । ज्ञानयोगिभ्यः कर्मयोगिनामपकर्षसूचनं त्वत्तात्यन्तविरुद्धम् ; नित्यमनुष्ठानात्प्राप्तं श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तः इति विशेषणाभिधानं च निरर्थकम्, न हि नित्यमनुतिष्ठन्तोऽश्रद्धाधाना असूयन्तश्च भवेयुः । अवस्थात्रयविषयत्वे तु समुच्चयपरतया वा अर्वाचीनावस्थापकर्षपरतया वा शक्यमपिशब्दो नेतुमिति । अनुष्ठानात्प्राप्तं श्रद्धानसूयमात्रवर्तनं च तुल्यफलत्वेऽनुष्ठानविधायकशास्त्रवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह—इदानीमिति । श्रद्धानसूययोः प्राक्निर्द्धारहेतुत्वं च,

भगवदभिमतमौपनिषदमर्थमननुतिष्ठतामश्रद्धानानामभ्यस्यतां च दोषमाह—

ये त्वेतदभ्यस्यन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टान् अचेतसः ॥ ३२ ॥

ये त्वेतत् सर्वमात्मवस्तु मच्छरीरतया मदाधारं मच्छेषभूतं मदेकप्रवर्त्यमिति मे मतं नानुतिष्ठन्ति नैवमनुसन्धाय सर्वाणि कर्माणि कुर्वते, ये च न श्रद्दधते, ये चाभ्यस्यन्तो वर्तन्ते—तान् सर्वेषु ज्ञानेषु विशेषेण मूढान् तत एव नष्टान्, अचेतसो विद्धि; चेतःकार्यं हि वस्तुयाथात्म्यनिश्चयः; तदभावादचेतसः; विपरीतज्ञानाः सर्वत्र विमूढाश्च ॥ ३२ ॥

एवं प्रकृतिसंसर्गिणस्तद्गुणोद्रेककृतं कर्तृत्वम्, तच्च परमपुरुषायत्तमित्यनुसन्धाय कर्म-योगयोग्येन ज्ञानयोगयोग्येन च कर्मयोगस्य सुशकृत्वादप्रमादत्वादनन्तर्गततामज्ञानतया निरपेक्षत्वात्, इतरस्य दुश्शकृत्वात् सप्रमादत्वात् शरीरधारणार्थतया कर्मापेक्षत्वात् कर्मयोग एव कर्तव्यः; व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः स एव कर्तव्यः इति चोक्तम् । अतः परम् अभ्याशेषेण ज्ञानयोगस्य दुश्शकृतया सप्रमादतोच्यते—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

प्रकृतिविविक्तमीदृशमात्मस्वरूपम्, तदेव सर्वदाऽनुसन्धेयमिति च शास्त्राणि प्रतिपाद-

“धर्मश्श्रुतो वा दृष्टो वा स्मृतो वा कथितोऽपि वा । अनुमोदितो वा राजेन्द्र पुनाति पुरुषं सदा” (भा. आश्र. ९४. २९) इत्यादिसिद्धम् ॥ ३१ ॥

व्यतिरेकिनन्द्याऽप्युक्तार्थशास्त्रव्यतिरेक उच्यत इत्यभिप्रायेणाह भगवदिति । पूर्वोक्तव्यतिरेक-रूपत्वात् अभ्यस्योक्तिरश्रद्धोपलक्षणतयेत्यभिप्रायेण अश्रद्धानानामित्युक्तम् । आधेयं शेषभूतं विधेयमपि हि शरीरमित्यभिप्रायेण मदाधारमित्यादि पदत्रयम् ; स्वरूपस्थितिप्रवृत्तितादधीन्यपरञ्च । परबुद्धिदृष्टिविशेषरूपं मतं कथमनुष्ठेयमननुष्ठेयं वा, सिद्धवस्तुनि च कथमनुष्ठानमित्यत्राभिप्रेताध्याहारेणाह नैवमनुसन्धयेति । सर्वेषु ज्ञानेषु विशेषेण मूढानिति । यथावस्थितात्मस्वरूपानभिज्ञतया अहं ममेत्यादिषु सर्वेषु ज्ञानेषु ज्ञातव्यवस्तूनां यथावस्थितस्वरूपप्रकारानभिज्ञानित्यर्थः । नष्टानिति पुरुषार्थ-योग्यानित्यर्थः । किं तत्त्वज्ञानरहितस्यान्तःकरणमपि नास्तीत्यत्राह चेतःकार्यमिति । कार्यदर्शनात् कारणं नास्तीत्युपचर्यत इति भावः । फलितमाह विपरीतज्ञानास्सर्वत्र विमूढाश्चेति ॥ ३२ ॥

उत्तरप्रपञ्चकसंगलार्थं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं च पूर्वोक्तं सङ्कल्प्य दर्शयति एवमिति । मुक्तानां कर्तृत्वस्य गुणाधीनत्वाभावात् प्रकृतिसंसर्गिण इत्युक्तम् । ज्ञानयोगानादरहेतुभूतदुश्शकृत्वादिसमर्थन-परमनन्तरप्रकरणमित्यभिप्रायेणाह अतः परमिति । नानुतिष्ठन्तीत्यस्य हेतुरपि सदृशमित्यादिना अभिप्रेतः । ज्ञानवानपीत्यत्र न तावत् लौकिकज्ञानमात्रमुच्यते, तस्य प्रकृत्यनुकूलप्रवृत्तिविरोधित्वाभावेन अपि शब्दान्वयः । नाप्यात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं ज्ञानम् ; तस्यामवस्थायां प्रकृत्यनुवर्तित्वमसङ्गाभावात् । अतो येषां लक्ष्य ज्ञानयोगे प्रवर्तितुमुत्सहते, तज्ज्ञानमिह विवक्षितम् ; तच्च शास्त्रजन्मं यथावस्थितात्म-तत्त्वज्ञानमित्यभिप्रायेणाह प्रकृतिविविक्तमिति । ईदृशमिति यथावस्थितपरशेषत्वादिविशिष्टस्वरूपनि-

यन्तीति ज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेः प्राचीनवासनायास्तदृशं प्राकृतविषयेष्वेव चेष्टते ; कुतः ? प्रकृतिं यान्ति भूतानि—अचित्संसृष्टा जन्तवोऽनादिकालप्रवृत्तवासनामेवानुयान्ति ; तानि वासनानुयायीनि भूतानि [प्रति] शास्त्रकृतो निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

प्रकृत्यनुयायित्वप्रकारमाह—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥३४

श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियस्यार्थे शब्दादौ वागादिकर्मेन्द्रियस्य चार्थे वचनादौ प्राचीनवासना-जनिततदनुबुभृषारूपो यो रागोऽवर्जनीयो व्यवस्थितः ; तदनुभवे प्रतिहते चावर्जनीयो यो द्वेषो व्यवस्थितः, तावेवं ज्ञानयोगाय यतमानं नियमितसर्वेन्द्रियं स्ववशे कृत्वा प्रसह्य स्वकार्येषु संयोजयतः । ततश्चायमात्मस्वरूपानुभवविमुखो विनष्टो भवति । ज्ञानयोगारम्भेण

देशः । तदेवेति विषयानुभवव्यवच्छेदः । सर्वदेति । आफलावाप्तेरित्यर्थः । स्वस्याः प्रातिस्विक्या इत्यर्थः । चेतनप्रवृत्तिरूपचेष्टाया असाधारणकारणं हि रागद्वेषौ, तौ चानन्तरङ्गोकेऽभिधीयेते । तन्मूलञ्च प्राचीनवासनैव । अतोऽल प्रकृतिशब्देन स्वभावव्यपदेशार्हानाद्रिवासनैव विवक्षितेत्यभिप्रायेणोक्तं प्राचीनवासनाया इति । सदृशमित्यनेनाभिप्रेतमानुरूप्यमाह प्राकृतविषयेष्विति । शब्दादिविषय-वासनया पुनरपि तत्रैव प्रवर्तते इत्यर्थः । कुत इति । ज्ञानवाञ्छेत्, ज्ञानानुरूपं चेष्टताम् ; कुतः प्रकृत्यनु-रूपं चेष्टत इत्यर्थः । अतोऽतं प्रकृतिं यान्ति भूतानि इति । पुनरुक्तिशङ्कां परिहरन् उत्तरत्वं विवृणोति अचिदिति । अचित्संसृष्टा जन्तव इति भूतशब्दार्थः । अनादिकालप्रवृत्ताचित्संसृष्टापरोक्षामङ्गु-देहात्मजनितामत्यन्तप्रचितां वासनामद्यतनपरोक्षशास्त्रजन्यज्ञानं न सहसैव निरोद्धुं क्षममित्यभिप्रायः । तदेव विवृणोति तानीति । निग्रह इति नियमनमित्यर्थः । अत्र, “मम वाऽन्यस्य वा” इति निग्रह-कर्तव्याहारो न युक्तः ; अनिच्छन्नपि (३६) इत्यादिप्राकरणिकार्थानुसारेण शास्त्रकृतत्वमेवोचितम् । किं करिष्यतीति । न किञ्चिदपि निरोद्धुं शक्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वासनायाः स्वानुरूपचेष्टाहेतुत्वेऽवान्तरव्यापारोऽनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह प्रकृत्यनुयायि-त्वेति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति बीप्सा सर्वेन्द्रियसंग्रहार्थेत्यभिप्रायेण ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियोपादानम् । अर्थशब्दोऽल विषयपरः । साध्यस्य च व्यापारविषयत्वात् वचनादेरप्यल अर्थशब्दार्थता दर्शिता व्यवस्थितावित्यतोपसर्गाधिभिवरणम् अवर्जनीय इति । वासनाया इच्छाद्वारेणैव प्रवृत्तिहेतुत्ववचनात् ज्ञानवासनैव कर्महेतुत्ववेषेण कर्मवासनेत्युच्यते ; न तु वासनान्तरमस्तीत्यपि सूचितं भवति । ‘इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ’ इत्युक्तं शब्दादिविषयेषु रागवत् द्वेषोऽपि किं स्वरवाहीति शङ्का स्यात्, तद्व्युदासायाह तदनुभव इति । ततः किमिति शङ्कायां ‘सदृशं चेष्टते’ इत्यनेनैकीकृत्यानु-सन्दधानस्तात्पर्यार्थमाह तावेवमिति । एवम् उक्तवासनानुयायित्वप्रकारेणेत्यर्थः । नियमितसर्वेन्द्रिय-मित्यनेन बलात् क्षणमात्रनिमीलनादिनियमनमुच्यते । स्वकार्येष्विति विषयानुभवेषु वचनादाद्यादिषु कर्मसु चेत्यर्थः । ‘सङ्गात्संजायते’ इत्यारभ्य ‘बुद्धिनाशात्प्रणश्यति’ इत्यन्ते पूर्वप्रपञ्चितमवसरे स्मारयतितत्त-

रागद्वेषवशमागम्य न विनश्येत् । तौ हि रागद्वेषौ अस्य दुर्जयौ शत्रू—ज्ञानाभ्यासं वारयतः ॥
श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निघनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ३५. (१४-४७)

अतः सुशक्तया स्वधर्मभूतः कर्मयोगो विगुणोऽप्यप्रमादगर्भः प्रकृतिसंसृष्टस्य दुश्शक्त

श्रायमिति । तयोर्न वशमागच्छेदित्येतत् न तावत् रागद्वेषनिषेधमात्रम्, तदा ह्यौचित्यात्
ज्ञानयोगाङ्गविधानं स्यात् । तच्च ज्ञानयोगानादरणीयताप्रकरणासङ्गतम् । अतोऽस्तं यथा वचनव्यक्त्या
ज्ञानयोगानादरणीयता उच्येत, सैव ग्राह्यत्वमिप्रायेणाह ज्ञानयोगेति । कर्मयोगारम्भे तु चिराम्यस्त-
सजातीयविषयेषु प्रवृत्तेर्न रागद्वेषयोस्त्वबलात्कार इति भावः । आगम्य न विनश्येदिति विनाशहेतुभूतं
तद्वशगमनं परिहरेदित्यर्थः । तद्वशगमने कथं विनाश इति शङ्कायां चतुर्थपादमवतारयति तौ हीति ।
'काम एष क्रोध एषः' इत्यादिभिः श्लोकैर्वैश्वमाणमाकारमभिप्रेत्य दुर्जयौ शत्रू इत्युक्तम् । परिपन्थित्वं
प्रकृतविषये योजयति ज्ञानाभ्यासं वारयत इति । मुक्तिवण्टापथे लुण्टाकवदवस्थितावित्यर्थः ॥ ३४ ॥

श्रेयानिति । अत्र श्लोके स्वधर्मपरधर्मशब्दौ न तावत् वर्णाश्रमाद्यपेक्षया प्रयुज्येते, परवर्णाश्रमादि-
धर्मानुष्ठानस्य दूरतो निरस्त(स्य)त्वेन तन्निषेधायोगात् । अत्र च तत्प्रसङ्गाभावात् ; परधर्मात् स्वनुष्ठितात् स्व-
धर्मो विगुणश्श्रेयानिति चोक्ते श्रेयश्शब्दस्य प्रशस्यतरवाचित्वात् स्वनुष्ठितपरधर्मस्य प्रशस्यत्वमात्रं प्रसज्येत ;
न च तदुपपद्यते ; स्वनुष्ठितस्य दुरनुष्ठितस्य वा परधर्मस्याधर्मत्वेन गहणीयत्वात् । अथ क्षत्तधर्मभूतयुद्धपरित्या-
गाभिलाषिणोऽर्जुनस्य स्वधर्मभूतयुद्धप्रशंसा ब्राह्मणादिधर्मभूततत्परित्यागनिन्दा च क्रियत इति चेत् —
अस्वेतावताऽपि निषेध्यस्य प्रसङ्गः, तस्य प्रशस्यत्वमात्रप्रसङ्गचोद्यं तु न परिहृतम् । न चात्र स्वधर्मं
परित्यज्य परधर्मं कुर्यामित्यर्जुनस्याभिसन्धिः ; अत्रैव ह्यस्येदानीं स्वधर्मत्वबुद्धिः ॥ स्वधर्मतया आगम्यतः
परधर्मत्वमत्र ज्ञाप्यत इति चेत् — तत्र, स्वनुष्ठितात्परधर्मादित्यनुवादरूपत्वानुपपत्तेः ; परधर्मतया संप्रति-
पन्नत्वे ह्येवं व्यपदेश उपपद्यते ; तत्र च परधर्मत्वज्ञापनं निष्प्रयोजनम्, अधर्मत्वमात्रस्यैव ज्ञाप्यत्वात् ।
अतोऽस्तं स्वधर्मपरधर्मशब्दौ प्रशस्यतयाऽनादरणीयतया च प्रकृतकर्मयोगज्ञानयोगविषयौ । एवं च
सति ज्ञानयोगस्य प्रशस्यत्वमात्रप्रसङ्गोऽपि न दूषणम् ; पूर्वश्लोकद्वयप्रकृतवासनानुर्तिस्त्वेन सङ्गतिश्च
स्यात् ; अथ केनेत्युत्तरश्लोकस्थप्रश्नोऽप्येवमेवोपपद्यते । अत्र हि अनिच्छतोऽपि पापाचरणहेतुः क
इति प्रश्नः ; स च ज्ञानयोगदुष्करत्वकथनेनैव संगच्छेत ॥ अनिच्छतोऽपि मे क्षत्तधर्मत्यागः केनेति प्रश्नार्थ
इति चेत्—न, अस्यानिच्छत्वाभावात् ; 'काम एष क्रोध एषः' (३७) इत्याद्युत्तरानुपपत्तेश्च ; न हि
कामक्रोधाभ्यामर्जुनो युद्धं परित्यजति, किंतु कारुण्यादिनेत्युपक्रमेऽप्युक्तम् । अतः स्वधर्मपरधर्मशब्दौ
स्वशव्यपरशव्यधर्मविषयौ । तदेतदखिलमभिप्रेत्याह अतस्तुशक्तयेति । अतः श्लोकद्वयोक्तवासनानु-
वर्तित्ववशादित्यर्थः । विगुणोऽपि अङ्गवैकल्ययुक्तोऽपीत्यर्थः । विगुणस्य कथं श्रेयस्त्वमित्येतोक्तम्
अप्रमादगर्भ इति । वैगुण्यमात्रं स्वरूपविच्छेदाद्वरमिति भावः । स्वनुष्ठितादित्यस्य वैगुण्यप्रतियोग्या-

१ ननु ज्ञानयोगे कृते अत्रैव जन्मनि फलं भवेत् । मध्ये विच्छेदाच्च भवतीति चेत्—
कर्मयोगे अविच्छिन्नेऽपि अपूर्णे कृतं व्यर्थमित्यत्राह स्वधर्म इति । स्वधर्मः इत्यस्य बहिर्मुख
प्रवृत्तिव्याकुलपुरुषकार्यमित्यर्थः । परधर्मः—तादृशवैषाकुलीरहित पुरुषकार्यम् ।

तथा परधर्मभूतात् ज्ञानयोगात् सगुणादपि किञ्चित्कालमनुष्ठितात् सप्रमादाच्छ्रयान् ; स्वेनैवोपादातुं योग्यतया स्वधर्मभूते कर्मयोगे वर्तमानस्यैकस्मिन् जन्मन्यप्राप्तफलतया निश्चनमपि श्रेयः, अनन्तरायहततयाऽनन्तरजन्मन्यप्यव्याकुलकर्मयोगारम्भसंभवात् । प्रकृतिसंसृष्टस्य स्वेनैवोपादातुमशक्यतया परधर्मभूतो ज्ञानयोगः प्रमादगर्भतया भयावहः ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पुरुषः । अनिच्छन्नपि वाष्पेय बलोदिव नियोजितः ॥ ३६

अथायं ज्ञानयोगाय प्रवृत्तः पुरुषः स्वयं विषयान् अनुभवितुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तो

कारपरतया सुशब्दः सादगुण्यपर इत्याह सगुणादपीति । अनुष्ठितशब्दस्य भूतार्थप्रत्ययान्तत्वात् भूतत्वस्य चातिक्रान्तारूपत्वात् प्रागनुष्ठानं पश्चाद्विच्छेदश्च सूचित इत्यभिप्रायेणोक्तं किञ्चित्कालमनुष्ठितात् सप्रमादादिति । एवं विच्छेदाविश्रयां स्तुष्टितात् ज्ञानयोगात् विगुणः कर्मयोगः श्रेयान्निवेतदसक्तं स्यात्, सगुणस्याविच्छिन्नस्य फलाविनाभावादिति भावः । सुशक्तयेत्युक्तहेतुविवरणमुखेन स्वधर्मशब्दार्थं च विवृण्वन् विगुणस्य कर्मणः फला[विना]भावात् श्रेयस्त्वमिति शङ्कापरिहारपरतया तृतीयं पादं व्याख्याति स्वेनैवेति । स्वेनैव । प्रकृतिसंसृष्टतया व्याप्रियमाणेन्द्रियेणैवेत्यर्थः । यद्वा स्वेच्छयैवेति भावः । एकस्मिन् जन्मन्यप्राप्तफलतयेति । अयमभिप्रायः—यद्यप्यात्मसाक्षात्कारादिकलार्थतया विहितत्वात् कर्मयोगः काम्यकर्मैव ; तथाऽप्यस्य काम्यकर्मणोऽयं विशेषः, यत् विगुणानुष्ठितमपि जन्मान्तरेऽपि सगुणानुष्ठानद्वारा फलं साधयतीति । वैगुण्यं त्वस्य फलविलम्बमालप्रयोजकम्, काम्यकर्मन्तरवत् न फलाभावप्रयोजकमिति । एकस्मिन् जन्मनीत्यभिप्रेतं विवृण्वन् जन्मान्तरेऽपि विगुणस्य कथं फलसाधनत्वमित्युक्ताह अनन्तरायहततयेति । इन्द्रियाणामनुभूतसजातीयविषयसमर्पणेन कर्मयोगस्वरूपस्यात्यन्त-विच्छेदाभावादित्यर्थः । अव्याकुलत्वमलाविकलत्वम् । एतच्च सर्वं 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' (२. ४०) इति पूर्वं सङ्गहेणोक्तम् ; 'पार्थ नैवहे नामुल' (६. ४०) इत्यादिना प्रपञ्चयिष्यते च । अव्यवहितानन्तरजन्मनि पौष्कल्यनिर्णयभावेन संभवादित्युक्तम् । अनन्तरे ततोऽनन्तरे वा फलं तावत् सिद्धमिति भावः । यदि विगुणस्य कर्मयोगस्य जन्मान्तरस्थं फलमभिप्रेत्य श्रेयस्त्वमुच्यते, तर्हि ज्ञानयोगस्यापि तथा किं न स्यादित्यत्र चतुर्थं पादं व्याख्याति प्रकृतीति । जन्मान्तरेऽपि फलं न संभवतीत्यभिप्रायेण भयावह इत्युच्यते । स्वरूपेण विच्छिन्नस्य कथं जन्मान्तरेऽपि फलम् ? अविच्छिन्नस्य विगुणस्य फलं विलम्बितमिति भावः ॥ ३५ ॥

ननु 'सदृशं चेष्टते' इत्यादिना वासनानुवर्तित्वमुक्तम् ; वासना च चेतनस्येच्छाद्वारेण प्रवर्ति-का । एवं च सति ज्ञानयोगमिच्छतस्तद्विरोधितया विषयानुभवमनिच्छतोऽपि कथं वासना विषयानुभवे प्रवृत्तिहेतुरिति पृच्छति अथ केनेति । अत्र, 'अनिच्छमानोऽपि बलादाताडयेव नियोजितः' इति यादवप्रकाशपाठोऽपपाठः । अथशब्दोऽत्र प्रथार्थकः, कास्त्वपरो वा । ज्ञानवानपीति ज्ञानवत्त्वेन निर्दिष्टपरामर्शकः अयंशब्द इत्यभिप्रायेणोक्तम् अयं ज्ञानयोगाय प्रवृत्त इति । न ह्ययं वासनयाऽ-

२ योग्यतयेति । इदं योग्यत्वमेव स्वधर्मत्वम् । अशक्यत्वं परधर्मत्वम् ।

विषयानुभवरूपं पापं बलान्नियोजित इव चरति ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७

अस्योद्भवमिभवरूपेण वर्तमानगुणमयप्रकृतिसंमुष्टस्य ज्ञानायाऽऽरब्धस्य^१ रजोगुणसमुद्भवः

प्राचीनवासनाजनितः शब्दादिविषयः कामो महाशनः शत्रुः विषयेष्वेनमाकर्षति । एष एव

प्यनिच्छापूर्वं प्रवर्तते चेतनत्वादिति पुरुषशब्दस्य भावः । अनिच्छन्तोऽपि वायूदकादिप्रेरिताः प्रवर्तन्ते ; तद्वदत्रापि केनचित् प्रेरकेण बलवता भवितव्यमिति मत्वोक्तं बलादित्यादि । बलादिव नियोजितः इत्यस्य केनेत्यादिप्रश्नविरुद्धावगतार्थतां परिहर्तुं^२ क्रमभेदेनान्वय उक्तः । वायूदकादिवलान्नियोजितो यथाऽनिच्छन्नप्याचरति, तथाऽयमप्याचरति ; तत्र^३ केन प्रयुक्त इति प्रश्नार्थः ॥ ३६ ॥

अथ इन्द्रियस्येत्यादिना संग्रहेणोक्तमेवार्थं प्रश्नस्योत्तरतया प्रपञ्चयन् भगवानुवाच काम एष इति । विषयानुभववासनाधीनानां कामक्रोधाद्यङ्कुरोत्पादने रजोगुणः सलिलसेकः ; कामादिबलसन्मते ज्ञानविशेषरूप आत्मधर्मः ; रजस्तु प्रकृतिगुणः ; अन्यधर्मस्य कथमन्यत्र कार्यकरत्वमित्यत्रोक्तम् गुणमयप्रकृतिसंमुष्टस्येति । औप्याश्रयदहनसंयोगात् यथा करतलादौ स्फोटोदतिः, तथा गुणाश्रयप्रकृतिसंसर्गादाल्मिनि कामादिरिति भावः । तर्हि गुणत्रयमयप्रकृतिसंसर्गात् सत्त्वादि कार्यज्ञानादिरपि युगपदेव किं न स्यादित्यत्रोक्तम् उद्भवमिभवरूपेण वर्तमानेति । पूर्वश्लोकोक्तायां शब्दस्यालपेक्षया अस्थेति विपरिण्याऽनुषङ्गः । रजोगुणप्रचुरस्यास्य कथं ज्ञानयोगप्रारम्भमालम्पीति चोद्यमुद्भवमिभवरूपेण मालया मध्ये कदाचित्सत्त्वोन्मेषसंभावनया निरस्तमित्यभिप्रेत्य ज्ञानायारब्धस्येत्युक्तम् । आरब्ध इति ‘भुक्ता ब्राह्मणाः’ इतिवत् कर्तरि क्तः । एष इति पदेन पापाचरणे प्रयोजकः प्रश्नविषयः परामृश्यते । तेनैव ‘सदृशं चेष्टते’ (३३), ‘इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे’ (३४) इति श्लोकद्वयोक्तार्थोऽप्यत्र स्मारित इत्यभिप्रेत्य— प्राचीनेत्यादिविशेषणद्वयमुक्तम् । पूर्वोक्तारागद्वेषौ अवस्थान्तरापत्नावत् कामक्रोधशब्देन व्यपदिश्येते इति भावः । महाशनस्त्वविवरणं विषयेष्वेनमाकर्षतीति । महदशनं भोग्यं यस्य स महाशनः । एष इति निर्देशस्याऽऽवृत्त्या वाक्यभेदः । अत्र च वाक्यद्वयस्यैकमेव मुखभेदेन प्रतिपाद्यम् । अन्यथा कः पापाचरणे प्रयोजक इति प्रश्ने ‘काम एष क्रोधश्च’ इत्यादिप्रकारेण निर्देष्टव्यम् । अनन्तरं च, ‘विद्ध्येताविह वैरिणौ’ इति वक्तव्यम् । उत्तरत्र च षट्स्वपि श्लोकेषु तेन, एतेन, कामरूपेण, अस्य, एषः, एनं, यः, सः, कामरूपम् इति सर्वत्रैकवचननिर्देशः काममालनिर्देशश्च क्रियते; न तु कामात् क्रोधस्य पृथक्त्वेना-

१ ज्ञानायारब्धस्येत्यत्र प्रारब्धज्ञानयोगस्येति पाठान्तरम् ।

२ परिहर्तुमिति । केनप्रयुक्तश्चरतीति अत्रवगतार्थप्रश्नः ; बलादिव नियोजित इति पश्चात् वगतार्थव्यक्तीकरणम् इति मतिं परिहर्तुमित्यर्थः । क्रमभेदेन—चरतीत्यस्य पश्चात् योजनेन । अनिच्छन्निति । ज्ञानयोगेप्रवृत्तस्यान्येच्छाविरहात् बलान्नियोजितश्चरतीति वक्तव्यम् । वायूदकादिप्रेरिततुल्यद्वेत्, तदाचरणं कथं पापम् । यावुक्तौ रागद्वेषौ तौ मन्दाग्निवुश्रावत् अकार्यकरो। तीव्रौ तु निरोधात् धार्यते । अतोऽयमनिच्छन्निति भावः ।^३ केनैवम् ? नूनं केन-इश्वरेण स्यादिति च ।

प्रतिहतगतिः प्रतिहतिहेतुभूतचेतनान् प्रति क्रोधरूपेण परिणतो महापाप्मा परहिंसादिषु प्रवर्तयति । एनं रजोगुणसमुद्भवं सहजं ज्ञानयोगविरोधिनं वैरिणं विद्धि ॥ ३७ ॥

धूमेनाऽऽव्रियते बहिर्यथाऽऽदर्शो मलेन च । यथोत्प्रेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८

यथा धूमेन बहिराव्रियते, यथा आदर्शो मलेन, यथा च उत्प्रेनाऽऽवृतो गर्भः, तथा तेन कामेन इदं जन्तुजातमावृतम् ॥ ३८ ॥

आवरणप्रकारमाह—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९

भिधानम् । ततश्च काम एवावस्थामेदेन क्रोधतयाऽत्र विवक्षितः ; तदवस्थाद्वयविषयतया च वाक्य-
भेद उचितः । महाशनो महापाप्मेति पदद्वयमपि ^१बाहुल्यानुसारेणौचित्यात् क्रमेण तदुभयविषय-
मित्येतदखिलमभिप्रेत्याह एव एवेति । प्रतिहतमतिरिति क्रोधाख्ये परिणामे हेतुरुक्तः । एकस्यैव
शब्दादिविषयकामावस्थातः क्रोधावस्थाया विषयतो भेदप्रदर्शनार्थमतिप्रसङ्गपरिहारार्थं चोक्तम् प्रतिहती-
त्यादि । महापाप्मतो विवृणोति परहिंसादिषु प्रवर्तयतीति । महान् पाप्मा कार्यतया यस्यास्तीति
स महापाप्मा । 'क्रुद्धो हन्यात् गुरुनपि' (रा. सु. ५.५. ५) इति हि प्रसिद्धम् । एतच्छ्लोकोक्तं रजो-
गुणाख्यं पूर्वोक्तं प्रकृतिशब्दव्यपदेशाहं वासनाख्यं कारणं चोपस्थाप्य तदुभयकार्यताविशिष्टम् एन-
मित्यन्वादेशः परामृशतीत्यभिप्रायेण रजोगुणसमुद्भवं सहजमिति पदद्वयमुक्तम् । इह वैरिणमित्यत्र
इहशब्दः प्रमादवृत्तया वुमुत्सितज्ञानयोगविषय इत्यभिप्रायेणोक्तम् ज्ञानयोगविरोधिनमिति ॥ ३७ ॥

वैरित्वप्रकार उच्यते धूमेनेति । तत्र यथेत्यन्तमेकं वाक्यम् ; "आदर्शो मलेन चेत्यत्र
चकारात् यथाशब्दोऽनुषक्त इति व्यञ्जनाय यथा धूमेनेत्युक्तम् । पूर्वस्मिन् श्लोके क्रोधस्यापि कामा-
वस्थान्तरत्वव्यपदेशादुत्तरत्र च कामरूपेण, कामरूपम् इति तस्यैवानुवृत्तेः अत्रापि तच्छब्देन काम एव
परामृश्यत इति व्यञ्जनाय तेन कामेनेत्युक्तम् । इदमिति सामान्यनिर्देशेऽप्यचिदगूहणासंभवात् प्रकरण-
वशात् सर्वक्षेत्रज्ञसंग्रहणौचित्यात् इदंशब्दस्य वक्ष्यमाणपरत्वादपि लोकप्रतीतपरत्वत्वात्स्याच्च "यथा
क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता" (वि. ६. ७. ६२) इत्यादिवत् क्षेत्रज्ञानामावारणमिहोच्यत इत्यभिप्राये-
णोक्तम् इदं जन्तुजातमिति । जन्तुशब्देन शरीरित्वस्य विवक्षितत्वादावरणार्हत्वं दर्शितम् । ननुसक-
निर्देशस्य सामान्यविषयत्वप्रदर्शनाय जातशब्दः । (१) अनादिवासनानुबन्धित्वेन सहजत्वम्, (२) निवृत्तस्यापि
पुनःपुनरुपाधिवशादागमनम्, (३) स्वेच्छया निवर्तयितुमशक्यत्वं च दर्शयितुं ^१दृष्टान्तत्रयोपादानम् ॥ ३८

आवृतं ज्ञानम् इत्यादेः पौनरुक्त्यव्युदासायाह आवरणप्रकारमाहेति । अत्र तेनेदमावृत-
मित्युक्ते, किं तदावृतमित्याकाङ्क्षाया अपि कथंताकाङ्क्षा युक्तेति भावः । अत्र ज्ञानिशब्देन तावत्

इदमिति परमात्रान्तःकरण जोवरूपश्चक्षुःश्रुत्ये माध्वमदम् ।

२ सुरापानादौ क्रोधनिरोधश्च कामस्य पाप्मकरवेऽपि प्राप्तविषये कामस्य न पाप्मकरत्वम् ।
महाशनत्वं परम् । क्रोधः सर्वत्र महापाप्मा । अतो विभागः ।

अस्य जन्तोः ज्ञानिनः ज्ञानस्वभावस्याऽऽत्मविषयं ज्ञानम् एतेन—कामाकारेण विषयव्या-
मोहजननेन नित्यवैरिणा आवृणुम् ; दुष्पूरेण—प्रप्त्यनर्हविषयेण, अनलेन च—
‘पर्याप्तिरहितेन ॥ ३९ ॥

कैरूपकरणैरयं काम आत्मानमधिष्ठतीत्यत्राह—

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४०

अधितिष्ठत्येभिरयं काम आत्मानमितीन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानम् ; एतैरिन्द्रिय-
मनोबुद्धिभिः कामोऽ(मा)धिष्ठानभूतैर्विषयप्रवणैर्देहेन प्रकृतिसंसृष्टं ज्ञानमावृत्य विमोहयति—
विविधं मोहयति, आत्मज्ञानविमुखं विषयानुभवपरं करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

निष्पन्नज्ञानविषयः, तदवस्थस्य तस्य कामावृतज्ञानत्वाभावात् । ततश्चानिष्पन्नज्ञानसर्वश्रेष्ठज्ञपरत्वमेवो-
चितमित्यभिप्रायेण अस्य जन्तोर्ज्ञानिन इत्युक्तम् । ज्ञानिन इत्यत्र मनुष्यत्यस्य श्रुतिसिद्धत्वाभावि-
संबन्धपरत्वप्रदर्शनाय आवरणस्यौपाधिकत्वद्योतनाय च ज्ञानस्वभावस्येत्युक्तम् । श्रेष्ठज्ञस्यापि कर्मफल-
भोक्तुः शब्दादिविषयज्ञानावरणाभावात् आत्मविषयं ज्ञानमित्युक्तम् । कामरूपशब्दस्य स्वेच्छागृ-
हीतरूपत्वे प्रसिद्धेः तद्भ्रमव्युदासायोक्तुं कामाकारेणेति । कामस्वभावादर्थदाक्षिण्यमात्मविषयज्ञाना-
वरणप्रकारं व्यञ्जयति विषयव्यामोहजननेनेति । नित्यवैरिणा आत्मसाक्षात्कारोत्तरावधिनाऽनादि-
वैरिणेत्यर्थः । नित्यसंसारिसद्भावप्रक्षेपास्य केषुचिदात्मसु नित्यवैरित्वं सिद्धम् । योगैर्लब्धैरल्लभारहि-
त्यम् अनलशब्दार्थः । “तृष्णाखनिरगाधेयं दुष्पूरा केन पूर्यते । या महद्भिरपि क्षितैः पूरणैरेव
खन्यते” इत्युक्तप्रकारेणायोग्येषु दुर्लभेषु प्रवृत्तिहेतुत्वं दुष्पूरशब्दविवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तम् दुष्पूरेण
प्राप्त्यनर्हविषयेण, अनलेन च ‘पर्याप्तिरहितेनेति । यद्वा अनलशब्दोऽपि पर्यायः कामे गौणः ; न
ह्येवैविषयविभागः पर्याप्तिर्वा स्यात्, तद्वदिति भावः ॥ ३९ ॥

एवमावरणप्रकार उक्तः ; अथाऽऽवरणोपकरणानि अनन्तरं नियन्तव्यत्वोपदेशायोच्यन्त इत्यभिप्रायेणाह
कैरिति । आत्मानमधिधिष्ठति स्वतन्त्रमात्मानमाक्रम्य परतन्त्रं करोतीत्यर्थः । इन्द्रियशब्दोऽत्र गोबली-
वर्धन्यायात् बाह्येन्द्रियपरः । बुद्धिरत्रा पुरुषार्थेषु पुरुषार्थत्वाध्यवसायः । प्रकृतानुपयुक्ताधिकरणादिधी-
व्युदासाय करणव्युत्पत्तिं दर्शयति अधितिष्ठत्येभिरिति । एतैर्विमोहयतीति ब्रुच्यत इति भावः ।
अधिष्ठानक्रियाकरणभूतानामिन्द्रियादीनामवान्तरव्यापारप्रदर्शनाय विषयप्रवणैरित्युक्तम् । प्रकृति-
संसृष्टमिति । देहिशब्देनेन्द्रियादेरवर्जनीयत्वं गुणवश्यत्वं च सूच्यत इति भावः । विशब्दः “अनात्म-
न्यात्मबुद्धिर्वा चास्वे खमिति या मतिः” (वि. ६. ७. ११) इत्याद्युक्तभ्रान्तिवैविध्यपर इत्यभि-
प्रायेणाह विविधं मोहयतीति । भ्रान्तिवैविध्यं भोग्ये स्वात्मनि अभोग्यताभ्रमेण, अभोग्येषु च
विषयेषु भोग्यताभ्रमेण विवृण्वन् प्रकृतोपयोगित्वं [च] दर्शयति आत्मज्ञानेति ॥ ४० ॥

1 अलं-भूषणपर्याप्तिं शक्तिवारणेष्विति धातोः पञ्चाद्यच् । अलः पर्याप्त इति यादवाभ्युदय-
न्याख्यायाम् (18-11) । गौणपक्षे त्वनलोऽग्निः । दुष्पूरेणेतिः क्षिप्रबाधोऽपि 5. 8. 6.

तस्मात् त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ । पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१
यस्मात् सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपे ज्ञानयोगे प्रवृत्तस्यायं कामरूपः शत्रुः विषयभि-
मुख्यकरणेन आत्मनि वैमुख्यं करोति, तस्मात् प्रकृतियंमुष्टतवेन्द्रियव्यापारप्रवणस्त्वम्
आदौ—मोक्षोपायारम्भसमय एव, इन्द्रियव्यापार[ानु]रूपे कर्मयोगे इन्द्रियाणि नियम्य, एनं
ज्ञानविज्ञाननाशनम्—आत्मस्वरूपविषयस्य ज्ञानस्य तद्विवेकविषयस्य च नाशने पाप्मानं कामरूपं
वैरिणं प्रजहि—नाशय ॥ ४१ ॥

ज्ञानविरोधिषु प्रधानमाह—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२

अथ कामस्यात्माधिष्ठानोपकरणेऽपिन्द्रियमनोबुद्धिषु प्रथममिन्द्रियाणां नियमनं कामविजयोपाय-
तोयोपदिश्यते तस्मादिति श्लोकेन । तस्मादित्येतत् प्रकृतस्य ज्ञानयोगस्योक्तप्रकारदुष्करत्वपरामर्शीत्याह
यस्मादित्यादिना । स्वमिति निर्देशोऽर्जुनस्य तदानीन्तनावस्थापर इत्यभिप्रायेणोक्तं प्रकृतिसंमुष्टतया
इन्द्रियव्यापारप्रवणस्त्वमिति । आदौ विलिनेनाभिप्रेतमाह मोक्षेति । नावेन्द्रियनियमनमत्यन्तव्या-
पारोपरमः, आदौ तस्याशक्यत्वात् ; प्रपञ्चितं च तत् प्रागेव । कर्मयोगार्थं चेन्द्रियनियमनं प्रागपि
'यस्त्विन्द्रियाणि मनसा' (७) इत्यादावुक्तम् । अतोऽत्रापि तथैव वर्णनीयमित्यभिप्रायेणोक्तम् इन्द्रिय-
व्यापारानुरूप इत्यादि । ज्ञानविज्ञानयोः द्वयोरप्यात्मविषयत्वं प्रकरणात् सिद्धम् । तत्र च, "ब्राह्मणेषु
च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः" (मनु. १-९७) (भार. उद्योग. ७. २) इतिवत् स्वरूपतद्विवेकविषय-
त्वादपौनःकृत्यमित्यभिप्रायेणोक्तम् आत्मस्वरूपेत्यादि । विज्ञानं विविच्य ज्ञानम्, व्यावृत्ततया ज्ञान-
मित्यर्थः । प्रत्यग्ज्ञानानन्दत्वादिविशिष्टमात्मनः स्वरूपम् । अणुत्वनित्यत्वात्ज्ञातृत्वभोक्तृत्वकर्तृत्वादिर्भेदको
धर्मवर्गोऽत्र विवेकः । यद्वा देहातिरिक्तः कश्चिदात्माऽस्तीत्येतावत् स्वरूपमिह विवक्षितम् ; प्रत्यक्त्वादयोऽ-
प्यणुत्वादिवत् विवेकतया विवक्षिताः । ^१अथवा तत् सर्वं स्वरूपम् । विवेकः विवेककरणं शास्त्रम् ; ततः
प्रमेयं प्रमाणं चोक्तं भवति । एनं पाप्मानमित्यन्वादेशात् प्रस्तुतकामविषयः पाप्मशब्दः ; तस्य पाप्मशब्देना-
भिधानं निषेधविषयतया, ज्ञानविरोधित्वेनानिष्टफलत्वाच्चेत्यभिप्रेत्य कामरूपं वैरिणमित्युक्तम् ॥ ४१ ॥

एवं विरोधिमात्राणामिन्द्रियाणां नियन्तव्यत्वमुक्तम् । अथ मनोबुद्धिकामानां नियन्तव्यत्वविवक्षया त
एव तत्तत्तरतमत्वादिसिद्ध्यर्थमुत्तरोत्तरं विरोधितमत्वेन निर्दिश्यन्त इत्यभिप्रायेणाह ज्ञानविरोधिष्विति ।
परशब्दस्यात्र कारणत्वादिपरत्वायोगात् प्राधान्यमेव विवक्षितम् । तच्च प्रकरणवशात् ज्ञानविरोधापेक्षे-

१ यद्यपि द्विशब्दस्य व्यर्थत्वात् प्रजहिहि इति ओहाक त्याग इति घातोलोपमध्यमपुरुष
इति युक्तम् । शांकरेपि ऐकपद्यसंभवात् । अथापि तस्मात्मुनेतया त्याज्यत्वाभावात् नाशयत्वात्
इतरश्लोकावत् प्रजहि इति हनघातुस्वीकारश्चन्द्रिकायामपि (४८) । अन्यथा सर्वत्र प्रजहिहीति
शोधनीयम्, पुंङ् द्विशब्दव्याख्यानाभावात् ।

२ धर्मवर्गविषयकस्य ज्ञानस्येति पूर्वमर्थः । अथवेतिपक्षे विवेककृत्य-शास्त्रस्य यो विषयः तस्येत्यर्थः ।

ज्ञानविरोधे प्रधानानीन्द्रियाण्याहुः, यत इन्द्रियेषु विषयभ्यापृतेषु आत्मनि ज्ञानं न प्रवर्तते । इन्द्रियेभ्यः परं मनः—इन्द्रियेषु उपरतेष्वपि मनसि विषयप्रवणे आत्मज्ञानं न संभवति । मनसस्तु परा बुद्धिः—मनसि वृत्त्यन्तरविमुखेऽपि विपरीताध्यवसायप्रवृत्तौ सत्यां ज्ञानं न प्रवर्तते । सर्वेषु बुद्धिपर्यन्तेषु उपरतेष्वपीच्छापर्यायः कामो रजस्समुद्भवो वर्तते चेत्, स एवैतानीन्द्रियादीन्यपि स्वविषये वर्तयित्वा आत्मज्ञानं निरुणद्धि । तदिदमुच्यते, यो बुद्धेः परतस्तु सः इति । बुद्धेरपि यः परस्स काम इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

त्यभिप्रायेणोक्तं ज्ञानविरोधे प्रधानानीति । प्राधान्यं चेन्द्रियाणां देशकालादिरूपसामान्यविरोध्यन्तरापेक्षया, शरीरापेक्षया वा सूक्ष्मत्वदुर्ग्रहत्वादिभिः । इन्द्रियाणां प्राधान्यहेतुं विरोधित्वप्रकारमाह यत इति । इन्द्रियेभ्यो मनसः परत्वे हेतुमाह इन्द्रियेष्विति । पूर्ववाक्यात् यत इत्यनुषङ्गनीयम् । एवमुत्तरत्रापि हेतुवाक्ये भाव्यम् । विषयासन्निधानदृष्टात्करणादिना बाह्येन्द्रियेषु विषयेभ्य उपरतेष्वपि मनसा तत्तद्विषयेषु चिन्त्यमानेष्व्वात्मज्ञानं न स्यात् ; ततो बाह्येन्द्रियोपरतिवेलायामपि विरोधित्वादस्य तेभ्यः परत्वम् । मनसो बुद्धेः परत्वे हेतुमाह मनसि वृत्त्यन्तरेति । ननु मनसो विषयान्तरवृत्तिवैमुख्ये कथं तद्वैचर्याध्यवसायप्रवृत्तिः ; मनसा कस्त्रिद्विषयमालम्ब्य तलैव हि, कुर्याम्, न कुर्यामित्यादि अध्यवसीयते ॥ उच्यते । नाल मनसो निःशेषव्यापारनिवृत्तिः वृत्त्यन्तरवैमुख्यं विवक्षितम् ; किंतु बलादप्यशक्यनिरोधस्वारसिकविषयान्तरप्रावण्यनिवृत्तिः । सूचितं चैतत् पूर्ववाक्ये मनसि विषयप्रवणे इति । अतो यहच्छ्रया निद्रालसादिभिः मनसः स्वरस्ततो विषयैकशरणत्वाभावेऽपि दुराग्रहादिमालेण विपरीताध्यवसायप्रवृत्तौ मनस्तथाविधमपि प्रावणं स्यादेव । एवं च मनसस्त्विति तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः ; एवंविधवैलक्षण्यार्थो वा । अध्यवसायादपि कामस्य परत्वे हेतुमाह सर्वेष्विति । वासनाकार्यत्वस्य स्वानुरूपप्राध्यवसायहेतुत्वस्य च द्योतनाय इच्छापर्याय इत्युक्तम् । इन्द्रियमनोबुद्ध्युपरतिवेलयां कथं कामस्योत्पत्तिरित्युक्तं रजस्समुद्भव इति । प्राचीनकर्मोन्मिश्रितजोऽवृत्तमनोमालसंभव इत्यर्थः । नन्विन्द्रियादीनां विषयान्तरवैमुख्ये सिद्धे विषयेच्छायास्तद्भावेऽपि को विरोधः ? आत्मानुभवेच्छया तलैवाध्यवसायमनःप्रावण्ययोरुपपत्तिरित्युक्तं स एवेत्यादि । सत्यम् आत्मेच्छाऽप्यस्त्येव । सा हि कादाचित्कारूपसत्त्वमूला । विषयेच्छा तु प्रचितप्राचीनकर्मोद्भावनिरन्तरानुवृत्तजोमूला ; तस्मादात्मेच्छा यावत् आत्मदर्शनाध्यवसायादिकं करोति, तावत् विषयेच्छा प्रबला विषयानुभावध्यवसायादिकमेव कुर्यादिति भावः । एवमत्र कामस्य पूर्वेषां प्रवर्तकत्ववचने बुद्धिमनसोरपि पूर्वपूर्वप्रवर्तकत्वस्योपलक्षणं मन्तव्यम् । रजस्समुद्भवः, वर्तयित्वेति पदार्थां कामस्याध्यवसायादिनिरपेक्षोत्पत्तिकत्वतदुपकरणत्वलक्षणं वैषम्यं तुशब्दद्योतितां विवृतम् । अर्थान्तरपरत्वमनन्वयभ्रमं च निरस्यन् उक्तार्थपरतया चतुर्थं पादमुपादत्ते तदिदमुच्यते इति । परत इति शब्दस्य पूर्ववाक्यत्वस्य परशब्दतुल्यार्थत्वात् सार्धविभक्तिकप्रत्ययेन प्रथमार्थत्वं स इत्यस्य प्रकरणसिद्धे विशेष्यं च व्यञ्जयति बुद्धेरपीति । अहङ्कारस्य भोक्तृत्वादधिष्ठानत्वाच्च बुद्धेः परत्वमिति केषाञ्चिद्भावरूपानं प्रकृतासङ्गत्यादिभिरनादरणीयम् ।

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना । जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३

॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एवं बुद्धेरपि परं कामं ज्ञानयोगविरोधिनं बैरिणं बुद्ध्वा आत्मानं—मनः आत्मना—

ननु, “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” (कठ. ३. १०, ११) इति हि कठवल्लभां नियन्तव्यवर्गः श्रूयते । स्पष्टं चेदम्, “आनुमानिकमप्येकेषाम्” (ब्र. १. ४. १) इत्यधिकरणे व्याख्यातम् । अस्मिन्नपि श्लोके तत् प्रत्यभिज्ञायते । न चेन्द्रिय-मनसोर्मध्येऽर्थानामदर्शनात् ‘महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः’ इत्यनयोरनुपादानाच्च भिन्नार्थत्वमिति वाच्यम् ; संग्रहविस्तररूपेण कतिपयाभिधानसकलाभिधानयोरुपपत्तेः ; सृष्टिप्रकरणादिषु कतिपयसमस्त-सृज्यतत्त्वादिनिर्देशवत् । आहुरिति वचनात् कचिदन्यत्तास्यार्थस्याभिधानमवश्याभ्युपगन्तव्यम् ; ततश्च ‘यो बुद्धेः परतस्तु सः’ इत्यस्य ‘बुद्धेरात्मा महान् परः’ इत्यनेन तुल्यार्थत्वादात्मविषयत्वमेव उचितम् ; एवं च सति ‘एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा’ इत्यादौ उत्तरश्लोकेऽपि द्वितीयान्तात्मशब्दश्चेतनविषयतयोपपन्नतरस्यात् ; अतः कथं सः काम इति व्याख्यायते ॥ उच्यते—यद्यपीन्द्रियादित्यं तदेवात्र प्रत्यभिज्ञातम् ; तथाऽपि स एव क्रमोऽत्र कास्मिन्नेन न विवक्षितः ; पूर्वं ‘इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः’ (४०) इति श्लोके निर्दिष्टाना-मिन्द्रियादिकामपर्यन्तानां चतुर्णां विरोधिनामेवात्र तारतन्यनिर्देशोपपत्तेः । इन्द्रियमनोबुद्धीनां च क्रमस्यात्र न कश्चिदुभङ्गः । कठवल्लघ्यर्थपरत्वे तु अर्थानामतानिर्देशात् मातया क्रमभङ्गः स्यात् । विरोधित्वे जेतव्यत्वे च प्रधानतया पूर्वतोत्तरत्वं च काम एव व्यपदिश्यते । अतः स एवात्र सर्वप्रधान-तया ‘यो बुद्धेः परतस्तु सः’ इति निर्देशमर्हति । अन्यथा स इति शब्दस्य विरोध्यमौपनिषदं दूरस्थं स्यात् । यदि त्वात्माऽप्यत्र नियन्तव्यतयाऽभिमतः, तदा ‘इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः’ इत्यात्माऽऽप्यधिष्ठान-तया व्यपदिश्यते ; न चैतत् तथा कृतम् । आत्मा हि तत्र चतुर्भिर्मोहिनीयतया व्यपदिष्टः । अतश्चतुर्णां नियमनमेवानेन कार्यम् ; तथा सति उत्तरश्लोकस्यात्मशब्दोऽप्येतदनुरोधेन वर्णनीयः । एतस्यैवानुवादो हि ‘एवं बुद्धेः परम्’ इति व्यक्तः । पादद्वयस्थितस्य ‘बुद्ध्वा’ इत्यादिक्रियाद्वयस्य कर्मद्वयं च भिन्नमेव स्वरस-प्रतीतम् । अतस्तत्र द्वितीयान्तात्मशब्दो नियन्तव्यतया निर्दिष्टमनोविषयः । तृतीयान्तस्तु मनोनियमन-करणभूताध्यवसायविषयः । आहुरिति निर्देशस्तु नावश्यमुपनिषदभिप्रायेण ; “इन्द्रियाणां हि चरतां यथेकं क्षरतीन्द्रियम् । तेनास्य क्षरति प्रज्ञा हतेः पादादिवोदकम्” (मनु. २. ९९) इत्याद्यनुसारेण मन्वादय आहुरित्यपि विवक्षोपपत्तेः । तस्मात् यो बुद्धेः परतस्तु सः इति काम एव निर्दिश्यते । तदेतदखिलमभिप्रेत्योक्तं तदिदमुच्यते इत्यारभ्य स काम इत्यर्थ इत्यन्तम् ॥ ४२ ॥

‘सदृशं चेष्टते’ इत्याद्युपक्रान्तज्ञानयोगसमप्राप्तोपसंहारद्वारा मनसः कर्मयोगेऽवस्थापनमभिधाय, अध्यायार्थोऽप्युपसंह्रियते एवमिति श्लोकेन । कामविजयात्पूर्वं मनसस्संस्तम्भनं नाम कर्मयोगे स्थापनमेव ; न पुनरत्यन्तवशीकृतत्वम् । सति हि कामे मनसोऽपि क्षोभः स्यादिति पूर्वमेवोक्तमित्यभिप्रायेण कर्म-

बुद्ध्या कर्मयोगेऽवस्थाप्य एनं कामरूपं दुरासदं शत्रुं जहि—नाशयेति ॥ ४३ ॥

॥ इति श्रीभगवद्भामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

तृतीयेऽध्याये—प्रकृतिपंसृष्टस्य मुमुक्षोः सहसा ज्ञानयोगेऽनधिकारात् कर्मयोग एव कार्यः, ज्ञानयोगाधिकारिणोऽप्यकर्तृत्वात्तुसंघानपूर्वककर्मयोग एव श्रेयानिति—सहेतुकमुक्तम् ; शिष्टतया व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तम् । चतुर्थेनेदानीम्—अस्यैव कर्मयोगस्य निविलज्जगदुद्वरणाय मन्वन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्रढयित्वा अन्तर्गतज्ञानतयाऽस्यैव ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य, कर्मयोगस्वरूपम्, तद्भेदाः, कर्मयोगे ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यं चोच्यते । प्रसङ्गाच्च भगवद्वतारयाथात्म्यमुच्यते ।

श्रीभगवानुवाच—

योगेऽवस्थाप्येत्युक्तम् । दुरासदम् अननुष्ठितकर्मयोगैरनिरस्तपैरगृहीतसुदृढसत्त्वकवचैर्दोषदर्शनेऽप्यपकर्तुं^१मशक्यमित्यर्थः । अचेतनस्य कामस्य शत्रुत्वारोपेण हिंसनीयत्वोक्तिफलितं तु नाशनमेवेत्यभिप्रायेण प्रजहि, जहि इत्यनयोर्नाशयेति व्याख्या ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थसंगतिं वक्तुं तृतीयाध्यायार्थं संग्रहेणोद्गृह्णाति तृतीयेऽध्याय इति । सहेतुकमिति । ज्ञानयोगकर्मयोगयोः सप्रमादत्वनिष्प्रमादत्वादिहेतुपूर्वकमित्यर्थः । एतेन “असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् । सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता” (७) इति संग्रहश्लोकोऽपि व्याख्यातः । अशक्तस्य, शक्तत्वेऽप्यप्रसिद्धस्य च स्वार्थनिपुणस्य कर्मयोग एव कार्यः ; प्रसिद्धस्य त्वशक्तस्य, शक्तस्य वा स्वार्थं लोकरक्षार्थं च स एव कार्य इति तृतीयः अध्यायेनाधिकारिचिन्तनम्, कर्मयोगस्य ज्ञानयोगद्वैषण्यचिन्तनं च कृतमिति भावः । अथाधिकृत्यैवत्योक्तस्य कर्मयोगस्य प्रामाणिकत्वं ज्ञानमिश्रत्वं स्वरूपं तद्वैविध्यं ज्ञानांशप्राधान्यं प्रासङ्गिको भगवद्वतार इति षडर्थो इहोच्यन्त इत्याह चतुर्थेनेति । ननु “प्रसङ्गात् स्वस्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च । भेदाः ज्ञानस्य माहात्म्यं चतुर्थ्याध्याय उच्यते” (८) इति चत्वारोऽर्थ्याः संगृहीताः ; तत् कथमत्र षडर्थानुकीर्तनम् ॥ उच्यते । ‘प्रसङ्गात्स्वस्वभावोक्तिः’ इत्यत्र प्रसङ्गः प्रामाणिकत्वप्रसङ्गः, ‘अस्य च भेदाः’ इत्यत्र स्वरूपमन्तरेण तद्भेदस्य दुर्ज्ञानत्वात् स्वरूपमपि विवक्षितम् ; चकारेण वा तत्समुच्चय इति संग्रहेऽपि षडर्थो एव विवक्षिताः । स्वस्वभावोक्तिः—स्वस्य अकर्मवशावतारत्वादिवस्वभावोक्तिः । कर्मणोऽकर्मता कर्मयोगस्यान्तर्गतज्ञानतया ज्ञानयोगाकारता ; ज्ञानस्य माहात्म्यं कर्मयोगान्तर्गतज्ञानांशस्य प्राधान्यम् ; एवं चतुर्थेनेत्यादिभाष्येणायमपि श्लोको व्याख्यातः । कर्तव्यता हि तृतीयाध्याये प्रोक्ता ; अतस्तद्दार्ढ्यमात्रमत्र पुरावृत्ताख्यानेन क्रियत इति कर्तव्यतां द्रढिः स्तैत्यस्य भावः । साक्षादध्यायार्थानां सङ्गतिं प्रदर्श्य प्रासङ्गिकं पृथगाह प्रसङ्गाच्चेति । इममिति

१ दुरासदमिति । षट् विशरण इति विशरणावसादनार्थको घातुः । प्राप्यर्थः शांकरिकः ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् । विवस्वान् मनवे प्राह मनुर्िक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १
एवं परम्पराप्राप्तैर्व राजर्षयोऽविदुः । स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २
स एवार्थं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः । भक्तोऽसि मे सखा चेत्ते रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥

योऽयं तवोदितो योगः स केवलं युद्धप्रोत्साहनायेदानीमुदित इति न मन्तव्यम् ।
मन्वन्तरादावेव निखिलजगद्बुद्धरणाय परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया इदं योगमहमेव विव
स्वते प्रोक्तवान्, विवस्वाश्च मनवे, मनुर्िक्ष्वाकवे । इत्येवं संप्रदायपरम्परया प्राप्तमिमं योगं पूर्वं
राजर्षयोऽविदुः । स महता कालेन तत्तच्छ्रोतुबुद्धिमान्धातुं विनष्टप्रायोऽभूत् । स एवायमस्त्व

निर्देशपूर्वकमुपदेशपरम्पराकथनस्य तात्पर्यमाह योऽयमित्यादिना न मन्तव्यमित्यन्तेन । योगोऽल
कर्मयोगः । अत्र ज्ञानयोगपरत्वेन परव्याख्यानं प्रकृतासंगतं (४-१५) कुरु कर्मेत्यादिवक्ष्यमाणविक्रदं
चेति भावः । मनोरपि जनयित्वे तदुपदेष्टे च विवस्वते प्रोक्तवादजुनेन च आदावित्यनुविद्यमाण-
त्वात् फलितमुक्तं मन्वन्तरादाविति । निखिलजगद्बुद्धरणायेति । न केवलं युद्धप्रोत्साहनार्थमर्जुन
मात्रार्थं वा, किंतु समस्ताधिकारिगर्वापवर्गदानायेत्यर्थः । मन्वन्तरादाबुद्धेर्ज्ञात् तस्य निखिलजगत्सा-
धारण्यं सूचितम् । नित्यसर्वज्ञे भगवति स्थितत्वाद्दृश्यत्वम् । अथवा अव्ययत्वमिह फलद्वारा । इम-
मिति निर्देशश्च पूर्वोक्तमोक्षसाधनत्वमप्यभिप्रेतीति ज्ञापनाय परमेत्याद्युक्तम् । प्रागपि न फलान्तरार्थं
मुक्तमिति भावः । अहं प्रोक्तवानित्यनेन मन्वन्तरादौ, महाकल्पाश्रमे, भारतसमराश्रमे वा मदन्यः
कश्चिदस्य यथावत् ज्ञाता वक्ता च दुर्लभ इत्यभिप्रेतम् । प्रसङ्गादवश्यं ज्ञातव्यं स्वावतारयाथात्म्यं वक्तुं
सत्य मन्वादिकालयिरोधरुपशङ्कोत्थापनं च कृतमिति व्यञ्जनाय ब्रह्मेवेत्युक्तम् । विवस्वते प्रोक्तवा-
निति । न ह्ययमसुरादिभ्यो मयोपदिष्टो बुद्ध्यागमार्थः, किंतु सर्ववेदा(देवा)त्मने विवस्वत इति
भावः । विवस्वाश्च मनवे, मनुर्िक्ष्वाकवे इति “यद्वै किंच मनुर्वदत् तद्वेषजम् ” (यजु. २. २.
१०. ५४) इति सकलजगद्वेषजभूतवचनतया प्रसिद्धमर्यादापर्वतनविशदाधिकृतकोटिनिविष्टपित्तादि-
क्रमेण ह्युपदेशपरंपरा प्राप्ता, न तु संभवद्विप्रलम्भकुहकपापण्ड्यादिसंसर्गप्रवृत्तेति भावः । एतत् सर्वम् —
एवं संप्रदायपरंपरयैत्यनेन व्यक्तम् । एतच्छब्देनेक्ष्वाकोरर्वाचीनानामपि ग्रहणात् कृतादियुगे
संप्रदायाविच्छेदो विवक्षित इति चाभिप्रायः । इदानीं नाशस्याभिधानात् अत्र पूर्वं राजर्षय इत्युक्तम् ।
राजर्षयोऽविदुः । राजानो हि विलीणागाधमनसः, तत्प्रापि ऋषित्वादीन्द्रियार्थदर्शनक्षमाः ; ते च
बहवः ; ते चाश्वपतिजनकाम्बरीषप्रभृतयः सर्वेऽप्यविगानेनेन कर्मयोगमनुष्ठितवन्त इति भावः । काल-
दैर्घ्यस्य विच्छेदहेतुस्वप्रकारमिहशब्दसूचितमाह तत्तच्छ्रोतुबुद्धिमान्धातुं इति । इह विचित्राधिकारि-
पूर्णं जगति कृतत्वेतादिषु युगेषु कालक्रमेण बुद्धिशक्त्यनुष्ठानादयोऽपवर्चयमाना दृष्टाः, श्रुताश्चेति भावः ।
नष्ट इत्यात्मन्यन्तविच्छेदो नाभिमतः, व्यासभीष्माक्रूरादेरिदानीमपि विद्यमानत्वादित्यभिप्रायेणोक्तं—
विनष्टप्रायोऽभूदिति । स एवायमिति सप्रत्यभिज्ञसावधारणनिर्देशफलितमुक्तम् । अस्त्विति

लितस्वरूपः पुरातनो योगः सख्येनातिमात्रमक्त्या च मामेव प्रपन्नाय ते मया प्रोक्तः—
सपरिकरस्सविस्तरमुक्त इत्यर्थः । मदन्येन केनापि ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यम्, यत इदं
वेदान्तोदितमुक्तं रहस्यं ज्ञानम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अस्मिन् प्रसङ्गे भगवदवतारयाथात्म्यं यथावत् ज्ञातुमर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

अवरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ! कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४

कालसङ्ख्यया अवरम् असज्जन्मसमकालं हि भवतो जन्म । विवस्वतश्च जन्म काल-
सङ्ख्यया परम्—अष्टाविंशतिचतुर्धुगसङ्ख्ययासङ्ख्ययात् । त्वमेवादौ प्रोक्तवानिति कथमेतदसंभाव-
स्वरूप इति । पुरातनः, अथेति निर्देशाभ्यां कालभेदमात्रेणापि न स्वरूपे वा प्रकारे वा भेद इति सूचि-
तम् । भक्तोऽसीति वर्तमाननिर्देशादनिवृत्ता भक्तिस्सूचिता । अल्पीयसी तु भक्तिः कदाचिन्निर्वेतापीत्यभि-
प्रायेणोक्तम् अतिमान्नेति । भक्तोऽसि । शस्त्रदृष्टमहत्त्वानुसंधानेन प्रीतिमानसीत्यर्थः ; सखा चासि—
अवतारदृष्टसौलभ्यविशेषेण प्रणयविलम्बवानसीत्यर्थः । ते, मयेति शब्दावपि ‘शाधि मां त्वां प्रपन्नम्’
(२. ७) इति प्रागुक्तप्रपन्नप्रपन्नव्ययोः प्रत्यभिज्ञापकाविति अयमपि प्रवचनहेतुरिति ज्ञापयोक्तं मामेव
प्रपन्नाय ते मया प्रोक्त इति । प्रोक्त इत्यत्र सोपसर्गधात्वर्थं विवृणोति सपरिकरस्सविस्तरमिति ।
परिकरोऽङ्गम् ; शब्दस्य प्रपञ्चो विस्तरः ; अङ्गोक्तिरप्यत्र सदिक्षरेति भावः । ‘अहं प्रोक्तवान्’, ‘मया-
ऽद्य प्रोक्तः’ इत्याभ्यां सूचितमाह मदन्येनेति । प्रलयेन वा, युगादिस्वभावेन वा संप्रदायविच्छेदे सति
पुनरहमेव संप्रदायप्रवर्तकस्याम् ; करणायत्तज्ञानेन मदन्येन हिरण्यगर्भादिनाऽपि मनुष्यदेशमन्तरेण
ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यमित्यर्थः । सख्य-भक्ति-प्रपत्त्यादिगुणपौष्कल्ययुक्तायोपदेश्यत्वे भगवद्भक्तिरिक्तेन ज्ञातुं
वक्तुं चाशक्यत्वे हेतुपरं रहस्यमित्यादीति दर्शयति यत इति । द्विशब्दोऽत्र हेतुपरः ; रहस्यत्वात्
योग्यायोपदेश्यम् ; उत्तमरहस्यत्वात् मदन्येन ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यमिति विभागः । उत्तमरहस्यत्वे हेतुः-
वेदान्तोदितमिति । नृपुंसकनिर्देशयोग्यं विशेष्यमुक्तं ज्ञानमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

“प्रसङ्गात् स्वस्वभावोक्तिः” (८) इति संग्रहलोकानुसारेणाह अस्मिन् प्रसङ्गे इति । कर्तव्यता-
दृष्टीकरणार्थकथाप्रसङ्गे इत्यर्थः । भगवदवतारयाथात्म्यम् अकर्मवश्यत्वादिरूपम् । यथावदिति ।
प्रातिभासिकत्वादप्रतिक्षेपकप्रमाणोपपत्तिपूर्वकमित्यर्थः । परावरशब्दाभ्यां न दैवमानुषत्वस्वरूपजाति-
वैषम्यमुच्यते, तस्योपदेशविरोधित्वाभावात् ; देवानामपि देवत्वेन च कृष्णस्य विदितत्वात् ; जन्मशब्दस्य
च जननवाचितया साक्षाज्जातिवाचकत्वाभावात् ; आदादिति कालविरोधस्य च व्यक्तमुक्तत्वात् ; ‘बहूनि
मे व्यतीतानि’ (५) ‘यदा यदा हि’ (७) ‘युगेयुगे’ (८) इत्येवमादिरूपस्योत्तरस्य च कालविरोध-
परिहाररूपत्वात् । अतः परावरशब्दौ कालसङ्ख्योत्कर्षापकर्षविषयावित्यभिप्रायेणोक्तम् कालसङ्ख्य-
येति । अवरत्वहेतुतया विवक्षितं कालावधिं दर्शयति अस्मादिति । समकालमिति अदूरविपकृष्टमित्यर्थः ।
त्वशब्दः इदानीन्तनत्वाभिप्रायतया विरोधपर इति द्योतनाय त्वमेवेत्युक्तम् । कथमेतदित्याक्षेप-

नीयं यथार्थं जानीयाम् ? ननु जन्मान्तरेणापि वक्तुं शक्यम्, जन्मान्तरकृतस्य महतां स्मृतेश्च युज्यत इति नातः कश्चिद्विरोधः । न चानौ वक्तारमेतं वसुदेवतनयं सर्वेश्वरं न जानाति, यत एव वक्ष्यति, “परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादि-
देवमजं विश्वम् ॥ आहुस्त्वामुपयस्सर्वे देवर्षिनारदस्तथा । अमेतो देवलो व्यासः स्वयं
चैव ब्रवीषि मे” (१०-१२, १३) इति । युधिष्ठिराजसूयादिषु भीष्मादिभ्यश्चास-
कृच्छ्रतम्, “कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः । कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं

सूचितमुक्तम् असंभावनीयमिति । विजानीयमित्यत्रोपसर्गविवक्षितमाह यथार्थमिति । जन्मान्तरस्यैवा-
भावाद्वा, जन्मान्तरानुसृतस्य स्मृत्ययोगाद्वा, वक्तुर्जन्मान्तरस्मृतिमत्तया श्रोतुरविदितत्वाद्वा खल्वेतज्जन्मा-
वलम्बनेन विरोधोद्यमः ; न चैतदखिलमत्र संभवतीति प्रथमाक्षिपति नन्विति । जन्मान्तरेणापि
वक्तुं शक्यमिति । न हि तदानीन्तनेन जन्मना तदानीन्तनायोपदेशो विरुद्ध इत्यर्थः । महतामिति ।
न केवलमीश्वरस्य कृष्णस्य, अन्येषामपि महतामिति भावः । श्रूयन्ते हि जातिस्मरणवृत्तान्ताः ।
‘जातिं स्मरति पौर्विकीम्’ इति च मनुः (४. १४८) । युज्यत इति । अनुभवेन संस्कारे प्रागेव
निष्पन्ने तस्य च अष्टविशेषादिवशाद्बुद्धौ जन्मान्तरानुसृतस्यैव न काचिदयुक्तिः ; यथा प्रथमस्तन्यपाने
स्तन्यस्य पिपासाशान्तिहेतुत्वस्मृताविति भावः । महतामन्येषां स्मृतिः ; ईश्वरस्य तु प्राचीनवृत्तान्तो-
चरः साक्षात्कारः स्मृतिरित्युपचर्यते । कश्चिदिति कालविप्रकर्षरूपो वा कारणाभावादिरूपो वेत्यर्थः ।
असाविति । बुद्धोपसेवादमिः श्रुतादिवहुलोऽर्जुनः । वक्तारमिति । ‘विवक्षते प्रोक्तवानहम्’ इति
स्वस्मै वक्तारम्, यद्वा विवक्षते वक्तारमित्यर्थः । एतं वसुदेवतनयमिति । मानुषव्यापारजन्मभ्यां
तिरोहितेश्वरभावमपीत्यभिप्रायः । सर्वेश्वरमिति । विवक्षदादीनामपीश्वरमिति भावः । यद्वा गोवर्ध-
नोद्धरणाद्यतिमानुषवृत्तान्तरवतारदशायामेव चतुर्भुजत्वादिना च व्यञ्जितेश्वरत्वमिति भावः । उक्तज्ञान-
सद्भावं कार्येण व्यवहारेण, कारणेनोपदेशेन च स्थापयति यत एवमिति । एवम् अनेकास्तमोपदे-
शादिभिरीश्वरत्वनिष्कर्षपूर्वकमित्यर्थः । अर्जुनस्य स्वभाव्येन स्रोक्तमहर्षिगणोपदेशेन च ज्ञानानुमा-
नमुक्तम् ; भारतकथावगतेन बन्धूपदेशेन च ज्ञानवत्तामाह युधिष्ठिरेति । बहुष्वपि वृत्तान्तेष्वास्तमेभ्यो
बहुभ्यो बहुधा श्रुतमित्यर्थः । कृष्ण एवेति । स्थितिहेतुत्वेन प्रसिद्धः स एवोत्पत्त्यादेरपि हेतुः,
न तु ब्रह्मरुद्धादिः प्रधानादिवी । यद्वा लौकिकैः पुरुषैः वसुदेवतनयतया प्रतीयमानः कृष्ण एवेत्यर्थः ।
हिशब्दः, ‘एको ह वै नारायण आसीत्’ (महो. १. १) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं दर्शयति । लोकाना-
मिति । ‘लोकस्तु भुवने जने’ (नाम. ३. ना. १५७) । तत्तान्यतरविवक्षायामितरदार्थम् ; उत्पत्त्यप्यय-
शब्दावलोत्पादकनाशकपरौ । चकारः प्रसिद्धिप्रकर्षादनुक्तं स्थितिहेतुत्वादिकं समुच्चिनोति । एवं ‘यतो
वा इमानि भूतानि’ (भृ. १) इत्यादिना ब्रह्मलक्षणतयोक्तं सर्वकारणत्वमुक्तम् । अत एव हि ‘परं ब्रह्म’
(10-12) इत्यर्जुनोक्तिः । कृष्णस्य हीयत हिशब्देन ‘पतिं विश्वस्य’ (ना. १०. १), ‘करणाधि-
पाधिपः’ (श्वे. ६. ९) इत्यादिप्रसिद्धिः सूच्यते । कृते इत्यस्य अनेकार्थसाधारणत्वात् तादर्थ्यपरत्वव्यञ्ज-

चराचरम्” (भा. स. ३८. २६) इत्येवमादिषु । कृष्णस्य हि कृते इति, कृष्णस्य शेषभूत मिदं कृत्स्नं जगदित्यर्थः ॥ अत्रोच्यते जानात्येवायं भगवन्तं वसुदेवघ्नं पार्थः । जानतोऽप्यजानत इव पृच्छतोऽयमाशयः— निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणकतानस्य सर्वेश्वरस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्यावतंसमस्तकामस्य कर्मरवशदेऽप्रनुष्यादिसजातीयं जन्म किमिन्द्र-

नायाह कृष्णस्य शेषभूतमिति । अतः चित्रत्यत्राभावात् स्वामात्रिकत्वं सूचितम् ; “दासभूतास्वतस्त्वे” (ई.सं-मन्त्रराजपदस्तोत्रे) इत्यादिवत् । कृष्णस्य कृते भूतमिति । कृष्णार्थमुत्पन्नं सत्तायोगि चेत्यर्थः । ‘जन्माद्यस्य यतः,’ (ब्र. १. १. २) ‘इमानि भूतानि’ (भृ. १) इत्यादिवदत्रापि इदंशब्दस्तत्प्रमाणसिद्ध-विचित्रचेतनाचेतनसमुदायरः ; पूर्वार्थोक्तस्यैवसंहार्यत्वादिप्रकारानुवादपरो वा । तेन तदधी-नोत्पत्त्यादिमत्त्वात् तादर्थ्यं हेतुर्लक्ष्यं भवति ; ‘कस्थोदरे’ (स्तो.र. १४) इत्यादिवत् । अथ बोधवादिनोक्त-मभ्युपेक्षेन प्रतिवक्ति जानात्येवेति । अवधारणेन, नास्मिन्नेति विवाद इति सूचितम् । अयमिति निर्देशः पूर्ववत् श्रुतार्थत्वं सूचयति । वसुदेवघ्नं भगवानिति जानातीत्यर्थः । नामपरो गुणपरो वाऽतः भगवच्छब्दः । वसुदेवघ्नपुत्रार्थशब्दाभ्यां मातुलसुतवैतृष्यस्यैवसूचनेन इतरपुरुषवत् ईश्वरत्वादतिरोधायक-प्राकृतसंबन्धे सत्यपि सुकृतवशानुपदेशवशाच्च जानातीत्यभिप्रेतम् । तर्हि प्रश्नो निरवकाश इत्यत्राह जानतोऽपीति । नात्यन्ताज्ञातमनेन पृच्छ्यते ; ज्ञातमेव विशेषान्तरजिज्ञासया परिपृष्टमिति भावः । अजानत इत्येत्यनेन विनयगर्भपरिश्रमप्रकारश्च सूचितः । अज्ञातांशुमुस्तां जन्मादिर्मिथ्यात्वादिशङ्कां च जनयन्तो भगवति ज्ञातांशविशेषा उपादीयन्ते निखिलेत्वादिषष्ठ्यन्तपदैः । निखिलहेयप्रत्यनी-केति । यः परगतमपि जन्मजरादिहेयं निवर्तयति, स कथं स्वयं तदेवोपाददीतेति भावः । कल्याणै-कतानस्येति । स्वरूपानन्दतृप्तस्य किं जन्मनेति भावः । सर्वेश्वरस्येति । यदि कश्चित् स्वच्छन्दोऽस्य नियन्ता स्यात्, तदा जन्मादि घटेत ; न च सोऽस्तीत्याशयः । सर्वज्ञस्येति । यद्यसौ स्वस्य हितमहितं च न जानाति, तदा हि स्वेच्छन्नेव बालादीनामज्ञादिस्पर्शवत् जन्मादिपरिग्रहः स्यादित्यभिप्रायः । सत्यसङ्कल्पस्येति । हिताहितज्ञाने सत्यपि कश्चित् गुप्ते पतिष्यामीति कर्दमे पतति ; न चासौ तथेति हृदयम् । यद्वा लोकरक्षणार्थमेवावतार इति हि परमोत्तरं स्यात् ; तदप्ययुक्तम् ; सङ्कल्पमात्रेण रक्ष-णाद्युपपत्तेरिति भावः । अवाप्तसमस्तकामस्येति । यदि साध्यं किञ्चित् प्रयोजनं स्यात्, तदा तदर्थं जन्मादि परिगृह्येत ; न च तदप्यस्तीति भावः । एवं च सति ईश्वरो न वस्तुतो जन्मादिमान्, अकर्म-वश्यत्वात् मुक्तात्मवत् इत्यन्वयेन, यो जन्मादिमान्, स कर्मवश्यः, यथा संसारी इति व्यतिरेकेण चैकमनुमानम् । तत्रैव पक्षसाध्यादौ जन्मकारणभूतेश्वरादिनियोगाविषयत्वादिति द्वितीयम् । द्वयोरप्यनु-मानयोः, यो यत्कारणरहितः, न स तत्कायवान्, यथा संपतिपन्न इति सामान्यतो वा व्याप्तिः । सर्वेश्वरत्वादित्युक्ते तु न दृष्टान्तः । केवलव्यतिरेकिविवक्षा तु देहपरिग्रहरहितघटादिसपक्षसद्भावात् केवल-व्यतिरेकिप्रामाण्यस्य च सामान्यतो ^१याधुनाचार्यादिभिर्निरस्तत्वादयुक्ता । एवं देहपरिग्रहाद्यभावे

जालादिवन्मिथ्या, उत सत्यम् ? सत्यत्वे च कथं जन्मप्रकारः ? किमात्मकोऽयं देहः ? कश्च जन्महेतुः ? कदा च जन्म ? किमर्थं च जन्मेति । परिहारप्रकारेण¹ प्रश्नार्थो विज्ञायते ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्यदं वेद् सर्वानि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५

संकुचितज्ञानशून्यत्वात्, प्रतिहतसङ्कल्परहितत्वात्, अपूर्णकामत्वरहितत्वात्, साध्यप्रयोजनरहितत्वादिति मुक्तामघटादिदृष्टान्तेन हेतवः । यद्वा परमसाम्यापन्नान् मुक्तानेव दृष्टान्तीकृत्य सर्वज्ञत्वात् सत्यसंकल्पत्वादवाप्तसमस्तकामत्वादित्येव हेतवः । एवं यदि जन्मादयः स्युः, तदा कर्मवश्यत्वमनीश्वरत्वनमर्षज्ञत्वममृत्यसंकल्पपन्नमूर्णकामस्य च क्षेत्रज्ञवत् स्यादिति प्रसङ्गाच्च विवक्षिताः । निखिलहेयेत्याद्युक्तोभयलिङ्गत्वे च हेतवः सर्वेश्वरत्वादयः । पूर्वोक्ताकारविरोधितया मिथ्यात्वशङ्काहेतुः सामान्यतो विदितो जन्मप्रकार उच्यते कर्मपरवशदेवमनुष्यादिसजातीयमिति । कर्मपरवशा देवमनुष्यादयः । तेषां सजातीयं तज्जन्मसमानतया प्रतीयमानमित्यर्थः । यद्वा जन्मशब्दोऽत्र जायमानविग्रहपरः । ईश्वरेण परिगृह्यमाणत्वात् इन्द्रजालादिवदित्युक्तम् । स्वेच्छया पेषां विचित्रभ्रमजननं हीन्द्रजालम् ; तेनात्र तत्प्रतिभातलक्षणा । आदिशब्देन शैलषभृषिकापरिग्रहादि गृह्यते । मिथ्यात्वपक्षे न तत्र कश्चित् प्रकारो निरूपणीय इति कृत्वा सत्यत्वपक्षे शङ्कते सत्यत्व इति । कथमिति । किं पारमेश्वरत्वभावापरित्यागेन, अन्यथा वेत्यर्थः । किमात्मक इति । किं लिगुणात्मकः, उताप्राकृत इत्यर्थः । अयमिति । भूतसङ्घसंस्थानवत्प्रतीयमान इति भावः । देह इति । उपचयरूपतया बुधलभ्यत इति भावः । कश्च जन्महेतुरिति । किं सङ्कल्पमात्रम्, उतेश्वरस्यापि स्वेच्छापरिगृहीते पुण्यपापे इत्यर्थः । कदा चेति । किं पुण्यपापविपाककाले, उत धर्मग्लान्यादिकाल इत्यर्थः । किमर्थं चेति । किं सुखदुःखोपमोगार्थम्, उत साधुपरिज्ञानार्थमित्यर्थः । इत्ययमाशय इत्यन्वयः । ननु अवरमिति श्लोके व्याघातमात्रमेव चोद्यते ; तत्र बहुषु प्रश्नेष्वाशय इति कुतोऽवगतमित्यलाह परिहारेति । अयमभिप्रायः—न ह्यन्यस्य प्रश्ने तदन्यविषयतया प्रतिवचनमुपपद्यते ; तथा सति प्रतिवक्तुरनभिप्रायज्ञतादिप्रसङ्गात् । अतो यावद्विषयं प्रतिवचनम्, तावद्विषय एवायं प्रश्न इत्यभ्युपगन्तव्यम् । अत्र च प्रतिवचने चतुर्भिः श्लोकैः जन्मसत्यत्वं, जन्मप्रकारः, देहयाथार्थ्यं, जन्मनो हेतुकालप्रयोजनानि च क्रमात् प्रतिपाद्यानि प्रतीयन्ते ; अतस्तान्येव प्रष्टव्यतयाऽभिप्रेतानीति ॥ ४ ॥

एषूत्तरं क्रमाद्भगवानुवाच बहूनीत्यादिभिः । न हि पूर्वजन्मनामेकत्वबहुत्वे पृष्ठे, न च तज्ज्ञा-

1 इदं श्लोकरूपेणैव संग्राह्यम्—अवप्रत्यनीको महानन्दत्तो निरीशोऽखिलः सुसंकल्पविषयः ।

कथं कृष्ण जन्मात्यतादेशि लोके स्वयं दन्त शुद्धास्यहं तद्वुमुत्से ॥
सत्यं किमेश्वरगुणं किमभौतिकं किं हेतुर्जनौ क इह कालफले च के ते ।

इत्यर्जुनः खलु बुभुत्सुरपृच्छदेतं जन्मान्तरस्मरणशक्तिविश्वसुष्य ॥

अनेन जन्मनस्सत्यत्वमुक्तम्, बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानीति वचनात्, तव चेति दृष्टान्ततयोपादानाच्च ॥ ५ ॥ अवतारप्रकारम्, देहयाथात्म्यम्, जन्महेतुं चाह—

१ अजोऽपि सन् अव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥

६

अजत्वाव्ययत्वसर्वेश्वरत्वादि सर्वं पारमेश्वरं प्रकारमजहदेव स्वां प्रकृतिमधिष्ठाय आत्म-

नाज्ञाने इति शङ्कायामाह अनेनेति । कथं जन्मनः सत्यत्वमुक्तम् ; बहुत्वातीतस्त्वतज्ज्ञानादिर्हि वाचनिकतया प्रतीयत इत्याह बहूनीति । अयमभिप्रायः—इदानीन्तनस्त्वं तदानीन्तनाय कथमुक्तवानिति प्रश्ने, जन्मान्तरेणाहमुक्तवान्, तच्चेदानीमनुसन्धाय वदामीति साक्षादुत्तरमुच्येत । तस्य च प्रश्नस्यान्यपरत्वस्य पूर्वं सहेतुकमुक्तत्वात्, अवश्यं प्रष्टव्येत्त्वर्थेषु यत्परत्वमत्र व्याकुलं शक्यम्, तत्पराण्येव बहूनीत्यादिविशेषणानि^२; सत्यत्वे हि बहुत्वातीतत्वादीनि स्वरसानि । जन्मानीति चोक्तम् ; न जन्मप्रतिभासा इति । तव चेत्यष्टम्यार्थस्य उपादानमपि^३ एतत्सत्यत्वदृष्टान्ताभिप्रायमन्तरेण न घटते । न चार्जुनस्य जन्म मिथ्या, तस्य वा तथात्वप्रतिभासः । तत्संभवे वा कृष्णजन्मनि कुतोऽस्य संशय इति ॥ ५ ॥

अथ प्रकारादिप्रश्नलघोत्तरमनन्तरश्लोक इत्याह अवतारेति । अजाव्ययशब्दाभ्यां प्रकृति-पुरुषयोरिव स्वरूपतो धर्मतश्च विकारा न सन्तीत्युच्यते । अजाव्ययशब्दौ कर्मकृतजन्ममरणनिवृत्तिपरौ वा ; तेन हेयप्रत्यनीकत्वमुक्तं भवति । भूतानामीश्वरोऽपीति कल्याणगुणाकरत्वाप्रच्युतिरुपलक्ष्यते । यद्वा अजशब्देन स्वरूपतः शरीरद्वारा च जन्मयुक्ताचित्क्षेत्रज्ञाभ्यां व्यावर्तनम् । अव्ययात्मेत्यात्मशब्दस्य स्वभावपरतया नवोऽत्यन्ताभावपरतया च, कदाचिज्ज्ञानसङ्कोचविदमतो मुक्तात् व्यावृत्तिः । ईश्वरशब्देन नित्यासङ्कुचितज्ञानेभ्यो नित्येभ्यो व्यवच्छेदः । अव्ययात्मेत्यत्रापि पूर्वोत्तरवत् अपि सन्नित्यनुषङ्गनीयम् । अत्र च पूर्वार्धेन तृतीयचतुर्थोपादाभ्यां च प्रश्नत्रयस्य क्रमात् परिहारः । आदिशब्देनेश्वरत्वोपलक्षितसर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वावाससमस्तकामत्वादीनि गृह्यन्ते । सर्वमिति । न कस्यचिदपि स्वभावं लेशस्य हानिरिति भावः । परमेश्वरसंबन्धि पारमेश्वरं परमेश्वरत्वप्रयुक्तमित्यर्थः । अपि सन्नित्यस्य वर्तमाननिर्देशस्य तात्पर्यमाह अजहदेवेति । एतेन तत्तदवतारेषु तासुतास्वस्थासु च पारमेश्वरस्वभावस्य सत एव स्वेच्छया तिरोधानमात्रमिति सूचितम् । तथा चाहुः, “गुणैष्वङ्गभिः” इत्युपक्रम्य, “भवान् सर्वत्रैव त्वगणितमहामङ्गलगुणः” (व. स्त. १६) इति । अवतारेषु हि परमेश्वरत्वं व्यपदिश्यते । “ईशत्वमि महायोगी” (भा. उ. ६७. १४), “कृष्ण एव हि लोकानाम्” (भा. स. ३८. २३) “व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा” (रा. यु. ११४. १४) इत्यादिभिः । नात्र प्रकृतिशब्देन “प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय विसृजामि” (गी. ९. ८) इत्यादिविव विगुणा प्रकृतिरुच्यते, अवतारे(ष्व)पि तद्विग्रहस्य

1 अत्रैवं समाधि श्लोकः—अनुज्झस्वभावो भवेत् शुद्धस्वभावकृतिः सत्य इज्जानुरूपोऽवतारः ।

सदा धर्मद्वानौ सतां ब्रह्मदेतोः इदं गुप्तचित् स्यात् पुनर्जन्मद्वेनः इति ।

2 भाष्यकारोन्नीतमर्जुनाभिप्रायम् उत्तरद्वलोकस्य पदगम्यतया दर्शितं विशदयति ।

मायया संभवामि । प्रकृतिः—स्वभावः स्वमेव स्वभावमधिष्ठाय स्वेनैव रूपेण स्वेच्छया संभवामीत्यर्थः । स्वस्वरूपं हि, 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' (पु.), 'श्वयन्तमस्य रजसः पराके' (सा. उ. १७. २. ४. २), 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषः' (छा. १. ६. ६), 'तस्मिन्नयं पुरुषो लिङ्गोपादानकत्वाभावात् । तथा चोक्तम्, "न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः" (भा.), "न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसंभवा" (वा. पु. ३४. ४०; बरा. १४. ४१) इति । अतोऽज्ञावतारोपयुक्ता अन्या प्रकृतिरुच्यत इत्यभिप्रायेणाह प्रकृतिः स्वभाव इति । "प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे" इति नैषण्डिकाः । विग्रहस्यापि, "नित्यालिङ्गा (ङ्ग्या) स्वभावसंसिद्धिः" (२. ब्रा) इत्येकायनश्रुत्यनुसारेण निरुपाधिकत्वासाधारणविशेषणत्वात्, स्वभावशब्देनोपादानम् । गोवलीवर्दन्यायाच्चात् विग्रहाख्यस्वभावविशेषपरता । स्वभावपर्यायप्रकृतिशब्देनापृथग्विषयः (द्वि)लाभेऽपि स्वामिति निर्देशो जीवसाधारणलिङ्गुणप्रकृतिव्यवच्छेदार्थः इत्यभिप्रायेणोक्तम् स्वमेवेति । अन्तरादित्याधिकरणभाष्येऽप्येतत् व्याख्यातम्, "स्वमेव स्वभावमास्थाय, न संसारिणां स्वभावमित्यर्थः" (१. १. २१) इति । प्रकृतिशब्दस्यात् विग्रहपरताम्, अधिष्ठायेत्यनेन सूचितं स्वातन्त्र्यं च दर्शयति स्वेनैव रूपेणेति । यद्वा, स्वमेव स्वभावमित्याद्येकवाक्यं सङ्कलितार्थपरम् । तत् अधिष्ठायेत्येतदन्ते पूर्वार्थित्यर्थः; स्वेनैव रूपेणेति तु तृतीयपादस्य; स्वेच्छयेति चतुर्थपादस्य; अस्यां योजनायां प्रकृतिशब्दोऽवतारोपादानं भूतदिव्यविग्रहमेवाह । अवतारविग्रहोपादानभूतप्रकृतेर्बहुश्रुतिसिद्धतामाह स्वरूपरूपमिति । "स्वरूपं ब्रह्मणोपरम्" (वि. १. २२. ६१) इति प्रयोगात् स्वरूपशब्दोऽत्र विग्रहपरः । "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" (पु.) इत्यनेनाप्राकृतत्वम्, स्वासाधारणनिरतिशयदीप्तिमुक्तत्वं च सिद्धम् । तत्प्रकरणे च देशविशेषवर्तित्वनित्यसुरिसेव्यत्वलक्ष्मीपतित्वादिकमपि भाव्यम् । श्वयन्तमित्यत्र रजश्शब्दोऽपि मूलप्रकृतिविषयः; न तु लोकविषयः 'तमसः परस्तात्' इत्यनेन तुल्यार्थत्वात् । रजोगुणकत्वाच्च रजश्शब्देनोपादानम् । व्यासस्य देशविशेषे श्वयन्तमिति निवासवचनात् विग्रहवत्त्वं सिद्धम् । एवं परमपदनित्यनित्यविग्रहसद्भावः श्रुतिद्वयेन दर्शितः । तस्यैव विग्रहस्यावतारदर्शां दर्शयति य एष इति । आदित्यवर्णं हिरण्यमयः इति च एक एव वर्णः प्रतियोगिभेदाधीनप्रातिकूल्यानुकूल्याभ्यां मुखभेदेन निर्दिश्यते । यथाऽऽहुर्द्रमिडाचार्याः, "हिरण्यमय इति रूपसामान्यात् चन्द्रमुखवत्" (१. १. २१. सारे) इति^१ । यद्वा, हिरण्यकारत्वव्यवच्छेदार्थं द्रमिडभाष्यम् । तत्र (अत्र) "मयूरकण्ठच्छविशुद्धहेम" इति शिरपशास्त्रानुसारात् श्यामत्वसिद्धिः । अथवा स्वेच्छया तत्तत् रूपभेदेऽपि न दोषः; युगादि-

१ पूर्वयोजनायां प्रकृतिशब्दस्य स्वभावार्थमुखेन विग्रहपरत्वम् । अस्यां योजनायाम् उपादानरूपार्थमुखेन तत्परत्वम् ।

२ सृष्टिरियं वाक्यकारीया वा द्रमिडाचार्याणां चेति वेदार्थसंग्रहान्ते अस्पष्टम् । सारे (1-1-21) वाक्यकारीयत्वं स्पष्टम् । अत इह 'इति' इत्यस्य इत्यत्रेत्यर्थः । एवंभूतवाक्यप्रत्यक्ष्येके द्रमिडाचार्या आहुरित्यर्थः । तत्रत्यद्रमिडभाष्यतात्पर्यान्तरमेव यद्वेत्युच्यते । वाक्यकारश्च ब्रह्मन्न्दो, न तु बोधायनः । स तु वृत्तिकारः ।

मनोमयः ; अमृतो हिरण्यमयः' (श्रीक्षा. ६. १), 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि' (ना. ६. १. ८), 'भारूपस्सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्धस्सर्वरसः' (छा. ३. १४-२), 'माहारजनं वासः' (वृ. ४. ३. ६) इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । आत्ममायया-
आत्मीयया मायया । "माया वयुनं ज्ञानम्" इति ज्ञानपर्यायोऽत्र मायाशब्दः । तथाचामि-
युक्तप्रयोगः, "मायया सततं वेत्ति प्राणिनां च शुभाशुभम्" इति । आत्मीयेन ज्ञानेन
आत्मसङ्कल्पेनेत्यर्थः ॥ अतोऽपहतपाप्मत्वादिसमस्तकल्याणगुणात्मकत्वं सर्वमेशं स्वभावमजहत्
स्वमेव रूपं देवमुप्यादिसजातीयसंस्थानं कुर्वन् आत्मसङ्कल्पेन देवादिरूपः संभवामि ।

भेदे पर्यायतः सितरक्तादिविकल्पितवासुदेवादिव्यूहरूपभेदवत् । तस्यैव हृदयान्तर्वातित्वे श्रुतिसुदाहरति
तस्मिन्निति । मनोमय इति । विशुद्धेन मनसा प्रचुरः, आद्य इत्यर्थः । आभ्यां श्रुतिभ्यामुपासनस्थान-
विशेषस्थितिर्दिशिता । कारणवाच्येऽपि तस्य सद्भावं दर्शयति सर्व इति । विद्युत् इति पदं विद्युद्वर्णा-
दिति अन्यत्र व्याख्यातम् । "शान्त उपासीत" (छा. ३. १४. १) इति पूर्वोक्तमुपासनम्, "स
क्रतुं कुर्वीत" इत्यनूद्य तच्छेषतया विधीयमानेषु पारमार्थिकेषु गुणेषु विग्रहस्य सहपाठं दर्शयति भारूप
इति । भास्वरूप इत्यर्थः । "माहारजनं वासः" (वृ. ४. ३. ६) इत्येषा श्रुतिः शारीरके व्याख्याता
"तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वासः" (३. २. २०) इत्यादिनाऽऽकारविशेषं
चामिधाय," इति । सर्वासु चानु श्रुतिषु विलक्षणस्थानविशिष्टवर्णविशेषपुरुषशब्दादिभिः पूर्वोपात्त-
पुरुषसूक्तवाच्यैकार्थत्वं सिद्धम् । षष्ठीसमासे स्वस्वामित्वलक्षणः संबन्धोऽत्र विवक्षित इत्याह आत्मीययेति ।
"माया वयुनं ज्ञानम्" इति निघण्टुपादानम् । स्वेच्छावतरणप्रकरणे स एवार्थ उच्यते इति भावः ।
निघण्टुसिद्धमर्थं तन्मूलभूताभियुक्तप्रयोगेण द्रढयति तथाचेति । 'मायया वेत्ति' इति निर्देशादियं
माया निघण्टुसिद्धं ज्ञानमेव ; परप्रसिद्धमायायास्तत्त्वार्थप्रकाशकत्वाभावादिति भावः । एतेन प्रकृति-
शब्दस्यात्र त्रिगुणात्मकप्रकृतिविषयत्वं मायाशब्दस्य मिथ्यार्थपरत्वं च शङ्कोक्तं प्रत्युक्तम् । आत्म-
मायया इत्यस्य, "न परमार्थतो लोकवत्" इति व्यवच्छेदश्रायुक्तः ; अन्येषामपि जन्मनस्तमते
मिथ्यात्वाद्यविशेषात् । फलितं वक्तुमाह आत्मीयेन ज्ञानेनेति । ज्ञानमालस्य कथमवतारहेतुत्वम् ?
तथा सति सर्वदाऽवतारप्रसङ्गादित्यत्राह आत्मसङ्कल्पेनेत्यर्थः इति । श्लोकस्य पिण्डितार्थं विशदयति अत
इति । अपहतपाप्मत्वाधीत्यनेन दहरविद्यासुबालोपनिषत्प्रभृतिषु निर्दोषत्वमङ्गलगुणाकरत्वमति-
पादकानां वाक्यानां सारणम् । समस्तकल्याणगुणात्मकत्वमित्यादिना "समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ
स्वशक्तिलेशादृष्टः तन्मूतस(व)र्णः । इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ (यः)"
(वि. ६. ५. ८४) इत्यादि सारितम् । ईश्वरस्वभावः सर्वोऽप्युभयलिङ्गत्वेन संगृहीत इत्यभिप्रायेणोक्तम्
सर्वमेशं स्वभावमिति । स्वमेव रूपमित्यादिना, "समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर । देवतिर्यङ्मनु-

तदिदमाह, “अजायमानो बहुधा विजायते” (उ. ना.) इति श्रुतिः । इतरपुरुषसाधारणं जन्म अकुर्वन् देवादिरूपेण स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रक्रियया जायत इत्यर्थः । ‘बहुनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चाजुन । तान्यहं वेद सर्वाणि’, ‘तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम्’ ‘जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः’ इति पुराणरात्रिविरोधाच्च ॥ ६ ॥ जन्मकालमाह—

यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥
न कालनियमोऽस्मत्संभवः । यदा यदा हि धर्मस्य वेदोदितस्य चातुर्वर्ण्यचातुराश्रमव्यवस्थया-
ऽवस्थितस्य कर्तव्यस्य ग्लानिर्भवति, यदा यदा च तद्विपर्ययस्याधर्मस्याभ्युत्थानम् तदाऽहमेव
प्राख्या(दि)चेष्टावन्ति खलीलया ॥” (वि. ६. ७. ७१) इत्यादि भगवत्पराशरवचनं स्मारितम् ।
अजत्वश्रुत्या स्मृतिरित्येव बाध्यतेत्यत्राह तदिदमाहेति । अजायमानत्वजायमानत्वोक्त्या व्याहृतत्वादभ्य-
परेयं श्रुतिरित्यत्राह इतरेति । अजायमानः इति सामान्यनिषेधो “बहुधा विजायते” (पु.) इति
विशेषविधिसन्निधानात् सङ्कुचितविषयः । अतो विरोधे शान्ते तात्पर्यान्तरं न कल्प्यम् । न चेदं ‘बहु
स्याम्’ (छा. ६. २. ३; आ. ६. २) इतिवत् जगद्रूपेण बहुभवनम्, “तस्य धीराः परिजानन्ति
योनिम्” (पु.) इत्यनन्तरवाच्यैर्मुमुक्षूणामत्यन्तोपकारकावताररहस्यज्ञानस्यैव वक्तुमुचितत्वात्, अस्य
च तदैकार्थवादिति भावः । सत्यमिथ्यात्वाभ्यां विरोधपरिहारशङ्कां प्रतिक्षेप्य, “प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय”
इत्यस्य विग्रहपरत्वे, मायाशब्दस्य ज्ञानपरत्वे च हेत्वन्तरमाह बहुनीति । वेद, सृजामि, दिव्यम्
इति शब्दैर्जन्मनो बुद्धिपूर्ववेच्छामात्रकृतत्वदिव्यत्वादीनि प्रतीयन्ते । मायादिशब्दस्याविद्यादिपरत्वे तु
तदखिलं विरुध्यते । न ह्यत्र जन्मशब्दो जन्मप्रतिभासवाची ; न च प्रवृत्तपर्यायो व्यतीतशब्दो
बाधपरः ; न च मायागृहीतस्य सर्ववेदित्वम् ; नापि मिथ्याभूते सृष्टिशब्दः ; न च त्रिगुणप्रसूतस्य
दिव्यत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

कदेति प्रश्नस्योत्तरमुच्यत इत्याह जन्मकालमाहेति । युगानियमस्य विवक्ष्यमाणत्वात् यदायदा
इति वीप्सा युगान्तर्वर्तिकालनियमपरैर्यमिप्रायेणाह न कालेति । जीववत् पुण्यापुण्यविपाककृतो वा,
व्यवस्थितस्यसङ्कल्पकृतो वा मन्वन्तरमहाकल्पादिरूपो वा कालनियमो नास्तीत्यर्थः । प्रमाणतः स्वरूप-
तश्च ग्लानिप्रकारसूचनाय बाह्यधर्मधर्मैकदेश्यवच्छेदाय च वेदोदितस्येत्यादि विशेषणम् । वेदोदितस्य
कर्तव्यस्येति धर्मलक्षणमप्युक्तं भवति । अधर्मशब्दे नञो विरोधविषयत्वमभिप्रेत्योक्तं तद्विपर्ययस्येति ।
ततश्च अवैदिकागमोदितस्य वर्णाश्रमादिव्यवस्थारहितस्य तत एवाकर्तव्यस्येति पूर्वोक्तपकारवैपरीत्यं
फलितम् । धर्मग्लानेरधर्मोत्थानस्य च तुलाग्रनमनोन्नमनवत् परस्परविनाभावित्वं च दर्शितम् । तदे-
त्यत्रापि यदायदा इत्येतत्प्रतिनिर्देशशरूपत्वात् वीप्साऽनुसंधेया । धर्मस्य ग्लानिमपि न सहे, किमुर्न्नि-
मिति ग्लानिशब्दतात्पर्यम् । एवमधर्मस्योद्गममात्रमपि न सहे, किमुत शाखांशुशालतामित्य-
शब्दाभिप्रेतम् । अहं सृजामि इत्यत्रापेक्षणीयान्तरादर्शनात् अहमेव स्वसंकल्पेनेत्युक्तम् । ते
स्याप्यधिष्ठातृस्तस्य कालपरतन्त्रत्वं परिहृतं भवति । आत्मानं सृजामि इत्येतन्न तावत्

स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रकारेणाऽऽत्मानं सृजामि ॥ ७ ॥ जन्मनः प्रयोजनमाह—

परिचाणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभ्रामि युगेयुगे ॥ ८

साधवः उक्तलक्षणधर्मशीलाः वैष्णवाग्रेसरा मत्समाश्रयणे(ण)प्रवृत्ता मन्त्राम[गुण]कर्म-
स्वरूपाणां बाह्यनसागोचरतया महर्शनेन विना स्वात्मधारणपोषणादिकमलभमानाः
क्षणमात्रकालं कल्पसहस्रं मन्वानाः प्रशिक्षितसर्वगात्रा भवेयुरिति मत्स्वरूपचेष्टितावलोक-
नालापादिदानेन तेषां परित्राणाय तद्विपरीतानां विनाशाय च क्षीणस्य वैदिकस्य धर्मस्य

तस्य नित्यत्वात् ; आत्माश्रयादिप्रसङ्गाच्च । नापि जीवविषयम् ; तस्य प्रकरणासङ्गतत्वात् ; नाप्याद्य-
विग्रहविशिष्टस्वात्मविषयम् ; तस्यापि रूपस्य नित्यत्वात् ; अतोऽवतारविग्रहविशिष्टस्वात्माऽत्र आत्मान-
मिति निर्दिश्यत इत्यभिप्रायेणोक्तम् उक्तप्रकारेणेति ॥ ७ ॥

किमर्थमिति प्रश्नस्योत्तरमुच्यत इत्याह जन्मन इति । साधुशब्दोऽत्र नासमर्थादिविषयः, दुष्क-
च्छब्दप्रतिथोगिरूपत्वात् । अतः सुकृतिविषयोऽयमित्यभिप्रायेणोक्तम् उक्तलक्षणधर्मशीला इति ।
उक्तलक्षणशब्देन वेदोदितस्य इत्यादि परामृश्यते । ये पुनरुक्तलक्षणधर्मेण देवतान्तराण्येव उपासते ;
ये च वैष्णवाः प्रतर्द्दनविद्या[दि]न्यायेन तत्तद्देवताविशिष्टवेषेणैव भगवन्तमुपासते ; न तेषामवतार-
प्रदर्शनेऽत्यन्तनिबन्धः ; तद्देवताकञ्चुकितवेषेणैव तदपेक्षितसकलप्रदानोपपत्तेरित्यभिप्रायेणोक्तम् वैष्ण-
वाग्रेसरा इति । भगवद्भक्तवर्था इत्यर्थः । उक्तलक्षणधर्मशीला इति, वैष्णवाग्रेसरा इति पदार्थां
“न चलति निजवर्णधर्मतो यः” (वि. ३. ७. २०), “वर्णाश्रमाचारवता” (वि. ३. ८. ९) इत्यादि
सूचितम् । यथावस्थितमुपाये प्राप्य चावलम्बमाना इति च फलितम् । त्राणं हि नाम अत्र अनिष्ट-
निवर्तनपूर्वकेष्टप्रापणम् । एवंविधवैष्णवाग्रेसराणाम् अनिष्टश्च भगवदलाम् ; तत्समाश्रयणपूर्वकतल्लभनेनैव
च तस्यानिष्टस्य निवर्तनमित्यभिप्रेत्योच्यते मत्समाश्रयणे(इ)त्यारभ्य, आलापादिदानेनित्यन्तम् । न हि
अमीषामन्नपानताम्बूलादि धारणपोषणादिकम्, किंत्वहं कृष्ण एव सर्वमित्यभिप्रायेणोच्यते महर्शनेन
विना स्वात्मधारणपोषणादिकमलभमाना इति । अदर्शनेन चानिष्पन्नयोगावस्थत्वात् । यद्यमी
मत्साक्षात्कारात्पूर्वमप्येवं कालं लोचने मीलयित्वा सहेरन्, तदा अहमपि तादृशीं तेषामवस्थां सहेयापि,
न त्वेते तथेत्यभिप्रायेणोक्तं क्षणेत्यादि । “तुष्टि युगायते त्वामपश्यताम्” (भाग. १०. ३१. १५)
इत्यादिकमिह भाव्यम् । अदर्शनदुःखस्य च चरमावस्थोच्यते प्रशिक्षितसर्वगात्रा भवेयुरिति । स्वविशेष-
परिक्षिप्तानामुज्जीवनाय प्रवृत्तस्य क्रमात् भक्तानुमान्याकारा उच्यन्ते मत्स्वरूपचेष्टितावलोकना-
लापादिदानेनेति । न ह्यपवर्गसुखादिवत् अवतारमन्तरेण स्वसंकल्पमात्रेणैव[व]तद्दातुं शक्यमिति भावः ।

विनाणाय इत्येतोपसर्गेण विविधानिष्टनिवृत्तिपूर्वकविविधेष्टप्राप्तिः सूचितेत्यभिप्रायेण मन्त्राम[गुण]-
दिकं धारणेत्यादिकं स्वरूपचेष्टितेत्यादिकं चोक्तम् । स्वरूपमत्र विग्रहः । एवं साधूना-
मयात्परित्राणमुक्तम् ; अथ तेषामेव बाह्यमयात्परित्राणमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह तद्विपरीतानां

“शोकं पश्यन् नीरं तिष्ठन् वेष्टिलैर्युग्मेष्टां कथञ्च” (तिरु. 6. 7. 1.)

मदाराधनरूपस्याऽराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च देवमनुष्यादिरूपेण युगेयुगे संभवामि ।
कृतत्रेतादियुगविशेषनियमोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥

एवं कर्ममूलहेयप्रिगुणप्रकृतिसंसर्गरूपजन्मरहितस्य सर्वेश्वरत्वसार्वभ्यसत्यसङ्कल्पत्वादि-
समस्तकल्याणगुणोपेतस्य साधुपरित्वाणमत्समाश्रयणैकप्रयोजनं दिव्यम्—अप्राकृतं मद-
साधारणं मम जन्म चेष्टितं च तत्त्वतो यो वेत्ति, स वर्तमानं(न) देहं परित्यज्य पुनर्जन्म
नैति, सांभवे प्राप्नोति ।

विनाशाय चेति । चकारोऽन्वाचयार्थः । इदमप्युक्तमन्तरादित्याधिकरणभाष्ये, “साधवो ब्रुपासकाः,
तत्परित्वाणमेवोद्देश्यम् ; आनुषङ्गिकस्तु दुष्कृतां विनाशः ; संकल्पमात्रेणापि तदुपपत्तेः” (१. १. २१)
इति । भागवतापराधो हि दुष्कृत्यकाष्ठेत्यभिप्रायेण दृष्टिप्रतीतिरिति युक्तम् । “रिपूनामपि वत्सलः”
(रा. यु. ५०. ५३), “मच्छरैस्त्वं रणे शान्तस्ततः पूतो भविष्यसि” (रा. यु. ४१. ६८) इतिवत्
दुष्कृतामपि विनाशो नात्यन्तविनाशः । ननु वैपरीत्यहेतुभूतराक्षसप्रभृतिशरीरग्रन्थ्यादि[वि]निवर्तनम् ;
तन्निवृत्तौ च तेषामपि धार्मिक- सोऽपि धर्मसंस्थापनपर्यवसितः । मच्छेषभूतमाराधनं मयैव
हि स्थापनीयमित्यभिप्रायेण मद- येत्युक्तम् ॥ अनुष्ठानमुखेनोपदेशमुखेन च धर्मप्रवर्तनं व्यासा-
द्विद्वाराऽपि शक्यम् ; आराध्य- प्रत्युत्पादनमवतारासाधारणप्रयोजनम् । परशतपरुषवादी-
जन्मत्रयशत्रुः शत्रु- सोऽपि कृष्णदर्शनेन प्रीतिमान् भूत्वा मुक्तिं गत इत्यभिप्रायेण आराध्य-
स्वरूपप्रदर्शनेनेत्युक्तम् । “रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम्” (रा. अ. ३. २९) इत्यादि
च भाव्यम् । एतेन धर्मस्य सम्यक्स्थापनं हि स्वपर्यन्ततया स्थापनमित्युक्तं भवति । युगेयुग इति बीप्सा-
तात्पर्यं व्यनक्ति कृतत्रेतादीति । न तु प्रतियुगमवश्यं संभवामि, नापि युगविशेषनिर्वन्ध इति भावः ॥ ८

परित्यागार्थात्त्यक्त्वनस्य परमप्रकृतमोक्षोपयोगित्वमुच्यते जन्म कर्मेति श्लोकेन ।

येत्यादिनोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । दिव्यमित्यस्यैवार्थः अप्राकृतमिति । मदसाधारण-
जायेय’ (आ. ६) इत्युक्तजन्मव्यवच्छेदः । बह्वौष्ण्यादिवत् धर्मिग्राहकप्रमाण-
श्च प्रकारो न तर्काध्य इति च भावः । “जन्म कर्म च मे दिव्यम्” इत्युक्ते
अत्रेवोभूतं पुण्यमपि किमस्तीति शङ्काव्युदासाय चेष्टितमिति व्याख्यातम् ।

यरहितमित्यर्थः । देहं परित्यज्येत्युक्ते प्रारब्धकर्मपर्यवसानदेहं परित्यज्येति
व्यवच्छेदाय वर्तमानं(न)देहं परित्यज्येत्युक्तम् । एतच्च यो वेत्ति स
वाक्स्थापेक्षया पुनर्जन्मप्रतिषेधात् फलितम् । पुनर्जन्म नैति इत्यनेन
गीतीष्टप्राप्तिः । न केवलं विरोधिनिवृत्तिमात्रेण स्वात्मानन्दानुभवमात्मम्,
नैव प्राप्नोतीत्यवधारणार्थः । ननु वर्तमानदेहं परित्यज्येत्यादि- अयुक्तम्,
परीरके निर्णीतः ; प्रारब्धस्य च कर्मणः क्रियन्ति जन्मानि साध्यानीति

तथा च श्रुतिः, “तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्” (उ. ना) इति । धीराः—धीमता-
मग्रेसरा एवं (एव) तस्य जन्मप्रकारं जानन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ११
न केवलं देवमनुष्यादिरूपेणावतीर्य मत्समाश्रयणापेक्षाणां परित्यागं करोमि, अपि तु
ये मत्समाश्रयणापेक्षा यथा—येन प्रकारेण स्वापेक्षानुरूपं मां संकल्प्य प्रपद्यन्ते—समाश्रयन्ते;
तान् प्रति तथैव तन्मनीषितप्रकारेण भजामि—मां दर्शयामि । किमत्र बहुना, सर्वे मनुष्याः

स्तम् । मामेव प्राप्नोतीत्यनेन मद्भावमागताः इत्यस्यार्थो दर्शितः । मुक्त्यवस्थायामपि तादात्म्यस्य
श्रुतिस्मृतितदर्थोपत्तिसुखादिविरुद्धत्वात्, अत्रापि ‘मामेति सोऽर्जुन’ इति कर्मकर्तृव्यपदेशात्, ‘मम
साधर्म्यमागताः’ (१४. २) इति परस्तादृश्यमाणत्वाच्च मद्भावमागताः इत्यस्य मत्त्वभावमपहतपाप्म-
त्वादिकं प्राप्ता इत्यर्थः । यद्वा ‘ब्रह्मैव भवति’ (मु. ३. २. ९) इत्यादाविवात्यन्तसाम्यात् तद्व्यपदेशः ।

अवताररहस्यस्य च ज्ञातव्यत्वे श्रुतिरप्यस्तीत्याह तथा चेति । उक्तार्थसंवादिष्वे विवृणोति—
धीमतामग्रेसरा इत्यादिना ।

एवं धीरशब्दनिर्वचनेन प्रागुक्तभगवत्प्राप्तिर्धन्वाभङ्गुरज्ञानवत्त्वमुक्तं भवति । परिजानन्ती-
त्यत्रोपसर्गेण पूर्वोक्तयथावस्थितप्रकारोऽभिप्रेत इति ज्ञापनाय एवं तस्य जन्मप्रकारं जानन्तीत्युक्तम् ।
धीमतामग्रेसरा एवेति पाठे तु विशेषविधेः शेषनिषेधः फलित इति भावः ॥ १० ॥

एवं साधुपरित्यागाद्यर्थदेवमनुष्यादिसजातीयस्वेच्छावतारवर्णनमुखेनोपासनोपयुक्तं स्वस्य सौलभ्य-
मुक्तम् । अथ तस्यैव काष्ठाप्राप्तां दशां दर्शयति ये यथेति श्लोकेन । अत्र कृष्णावतारवृत्तान्तेन सह
अर्चावतारवृत्तान्तोऽपि संगृहीतः । ये यथा, तांस्तथैवेति शब्दाः पूर्वोक्ताधिकारितदनुष्ठानप्रकारादि-
नियमनिवृत्तिपरा इत्यभिप्रायेणाह न केवलमिति । स्वापेक्षानुरूपमिति पतित्वपुलत्तवसारथित्ववाराह-
नारसिंहादिप्रक्रियेत्यर्थः । सङ्कल्प्य मनोरथविषयं कृत्वेत्यर्थः । एतदेवात्र प्रपदनमित्याह समाश्रयन्त
इति । ‘तांस्तथैव भजाम्यहम्’ इत्यत्र तद्भजनप्रकारेणाहमपि तान् भजामीत्येतदसङ्गतमिति शङ्कानिरासाय
तथैवेत्यस्यार्थमाह तन्मनीषितप्रकारेणेति । न तु स्वकीयपरत्नानुरूपप्रकारेणेति भावः । अत्र
यथाभिलषितफलप्रदानेन पक्षपातपरिहारार्थत्वं परोक्तं पूर्वोक्तराभ्यां नात्यन्तसङ्गतम्, ‘चातुर्वर्ष्यम्’ (१३)
इत्यादिना अर्थतः पुनरुक्तिश्च स्यात् । सेवकान् प्रति सेव्यस्य भजनं नाम सुखभदर्शनत्वमित्यभिप्रायेण
मां दर्शयामीत्युक्तम् । उक्तार्थस्य लोकेऽपि प्रदर्शनपरमुत्तरार्थम् । न पुनः ‘यदि बह्वं न वर्तेयम्’
(३. २३) इत्यादाविव स्वस्य लोकानुविधेयानुष्ठानवत्त्वपरम्, तस्येहासङ्गतत्वादित्यभिप्रायेण बाह्यन-
सागोचरसौलभ्यपरतां विवृणोति किमत्र बहुनेति । मनुष्यशब्दः स्व्यादीनामपि संग्राहक इत्यभि-

१ मद्भावप्राप्तिरूपभोक्षमात्रं फलमिति न; ऐहिकानुभवमपि बर्धयामि । तदिष्टसर्वप्रकारेण च
अनभवाद्यो भवामीत्यर्थवर्जने अवताररहस्यचिन्तनशेषत्वं श्लोकस्य । अत्र तु प्रधानार्थसंबन्ध उक्तः ।

**मदनुवर्तनैकमनोरथा मम वर्त्म — मत्स्वभावं सर्वं योगिनां बाङ्मनसागोचरमपि स्वकीयैश्च-
रादिकरणैः सर्वशः स्वापेक्षितैः सर्वप्रकारैरनुभूयानु(?)वर्तन्ते ॥ ११ ॥**

प्रायेण सर्वशब्दः । अत्र वर्त्मशब्दो न ^१साक्षात्सरणिवाचकः, असङ्गतवाक्यार्थत्वप्रसङ्गात् । नाप्या-
चारपरः, तस्याप्यत्रासङ्गतत्वेनोक्तदूषणत्वात् । अत एव “एवं प्रवर्तितं चक्रम्” (३. १६), “तेनैव
स्थापिता ब्रह्ममर्यादा लोकभाविनी” इत्याद्युक्तशास्त्रमर्यादानुवर्तनपरत्वमपि निरस्तम् । अतोऽत्र सौलभ्यो-
पदेशप्रकरणे स्वासाधारणविग्रहचेष्टासौशील्यादिस्वभावसमुदायपरत्वमेवोचितमित्यभिप्रायेणोक्तं **मम वर्त्म
मत्स्वभावं सर्वमिति** । सरणिवाचकमपि हि शब्दमुपचारात् **स्वभाव**विषयतया प्रयुज्यते । यथा “कोऽयं
पन्था यदसि विमुखो मन्दभाग्ये मयीत्यस्” इति । **मनुष्या** इत्यनेन सूचितमुच्यते **योगिनामिति** ।
योगपरिशुद्धमनसां बाङ्मनसागोचरमपि मांसचक्षुषो मनुष्या बाह्येन्द्रियैरप्यनुभवन्तीत्यर्थः । प्रियतम-
पितृपुत्रसुहृद्भ्रातृभृत्यसारथिवादिरूपाणि अर्चावताररूपाणि च **सर्वशः** इत्यनेन विवक्षितानीत्याह **स्वापे-
क्षितैरिति** । ^२**अनुभूयानु(?)वर्तन्ते** अनुभवन्तो वर्तन्त इत्यर्थः । अलङ्करणयात्रोत्सवसेवादिविज्ञात
प्रकारः । अत्र **योगिनां बाङ्मनसागोचरमपि, चक्षुरादिकरणैरिति** वचनादर्चावताररूपेऽपि पर-
रूपत्वानुसन्धानं दर्शितम् । यथा स्मरन्ति, ‘तामेव ब्रह्मरूपिणीम्’ इति । वक्ष्यति च भगवान्, ‘सुज्ञैश्चतुर्भिः’
(वि. घ. १. ०३. ३०) इत्यादि । एवं प्रसङ्गात् सौलभ्यातिरेकं सारथ्यादिना पश्यतोऽपि पाण्डवस्थो-
पासिसिषापूर्यर्थं कण्ठोक्त्याऽप्युपदिदेश ।

नन्वेतावताऽपि चोद्यानुमानतर्काणां कः परिहार उक्तो भवति ? ॥ तदुच्यते — हेयप्रत्यनीकः स्वयं
हेयं कथमुपाददीतेति चोद्यम् अवतारादेर्हेयत्वाभावादेव निरस्तम् । तदभावश्चकर्मवश्यत्वाप्राकृतस्वेच्छा-
कृतत्वादिति । पुण्यपापाद्यभावे नियन्त्रन्तराभावे च कथं जन्मादीत्येतदपि स्वेच्छया परिहृतम् ।
हिताहिताज्ञानाशक्त्यादिचोद्यमकर्मवश्यस्य लीलयाऽवतरतोऽस्याहिताभावात् तदज्ञानाभावाच्च निरस्तम् ।
प्रयोजनाभावचोद्यं तु साधुपरित्यागादिप्रयोजनवर्णनेनाप्राकृतम् । यत्तु साधुपरित्यागादौ सङ्कल्पमात्रेणापि
शक्ये किमवतारादिनेति, तदपि ‘परित्यागाय साधूनाम्’ (८) इत्यत्र **मन्त्रामेत्यारभ्य आलापादिदानैः
तेषां परित्राणार्थे**त्यनेन भाष्येण, ‘धर्मसंस्थापनार्थाय’ इत्यत्र **आराध्यस्वरूपप्रदर्शने**त्यनेन, ये
यथा (११) इत्यत्र सर्वसाधारणस्वसौलभ्यातिरेकप्रदर्शनेन च परिहृतम् । यदुक्तम् ईश्वरो न वस्तुतो
जन्मादिमान् अकर्मवश्यत्वात् सुक्तात्मवदिति-तत्त्वैश्वराभ्युपगमानभ्युपगमयोर्धर्मिग्राहकबाधश्रयासिद्धी ।
किंच किमत कर्महेतुकजन्मादिरहित इति साध्यार्थः ? उताकर्महेतुकजन्मादिरहित इति ? अथवा
सामान्येन जन्मादिमात्ररहित इति ? न प्रथमः, सिद्धसाधनात् । न द्वितीयः, हेतोरप्रयोजकत्वात् ।
न हि कर्मनिवृत्तिरकर्महेतुकं जन्मापि निवर्तयति । निषेध्यस्वरूपसमर्पकप्रमाणेन बाधश्च ; यथाऽमेर-

१ मम वर्त्म-मत्प्रापकं भक्तिप्रपन्निरूपमार्गमित्युक्तौ सर्वप्रत्युद्ग्रहणं न स्यादिति ।

२ अनुवर्तन्त इत्यत्र अनु इत्यस्य अनुभूयैत्यर्थस्योक्तत्वात् पुनः अनुशब्दप्रयोगः भाष्ये
दीकायाञ्च न स्यात् ।

**इदानीं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्रकारं वक्तुं तथाविध-
कर्मयोगाधिकारिणो दुर्लभत्वमाह—**

काङ्क्षन्तः कर्माणां सिद्धिं यजन्त इह देवनाः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥

नौष्ण्यानुमाने । न तृतीयः ; दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । मुक्तस्यापि हि शरीरपरिग्रहः, “जक्षन् क्रीडन् रममाणः” (छा. ८. १२. ३), “स एकधा भवति त्रिधा भवति” (छा. ७. २६. २) इत्यादिश्रुतिसिद्धः ॥ तर्हि मुक्तोऽपि पक्षीकृत इति चेत्, तदा को दृष्टान्तः ? घटादिरिति चेन्न ; तत्र शरीरपरिग्रहाद्यभावस्य अचेतनत्वोपाधिकत्वात् । एतेन—यो जन्मादिमान् स कर्मवश्य इति व्यतिरेकोऽपि भग्नः ॥ यस्वीश्वरनियोगाविषयत्वादिति—सोऽपि प्रथमेन तुल्यार्थः ; पुण्यपापनिरूपकशास्त्रस्यै-
वेश्वराज्ञारूपत्वात् । यत्तु तत्कारणरहितत्वात्, यो यत्कारणरहितः, न स तद्वानिति—तदप्यसत् ; उपादानकारणविवक्षया प्रयोगे त्वप्राकृताकर्मनिमित्तावतारोपादाननित्यविग्रहसद्भावोपपादनात् हेत्वसिद्धेः । निमित्तविवक्षया प्रयोगे तु संकल्पादिनिमित्तोपपादनात् । सामान्यविवक्षाऽपि तत् एवोक्तोत्तरा । एवं संकुचितज्ञानशून्यत्वादित्यादिष्वपि धर्मिग्राहकवाधादिकं भाग्यम् । साध्यप्रयोजनरहितत्वादित्यत्र हेत्वसिद्धिश्च, साधुपरित्यागलीलादिप्रयोजनस्योक्तत्वात् । तथाऽपीदानीं त्वं सुखं तदा (प्राक्) नास्तीति तेनाशेनापूर्णत्वं प्रसज्यत इति चेत्—नेदमपूर्णत्वं ; इष्टविधाताभावात् । इच्छाकाले च तत्सिद्धेः । तदानीमपि यदीच्छेत्, सिध्येदिति योग्यतासद्भावात्, उत्तरकालीनस्यापि तस्य प्रागपीश्वरेण सर्वज्ञेन स्वसुखतयाऽनुसंधीयमानत्वात् । एवमतीतेऽपि भाग्यम् । भविष्यतोऽपि सुखत्वेन प्रकाशमानत्वे किमर्था तत्वेच्छेति चेत्, उत्पत्त्यर्थेति ब्रूमः । तथा किं प्रयोजनमिति चेत्—सैव । सा तर्हि पूर्वोत्तरकालयो-
र्नास्तीति तयोः कालयोरपूर्णत्वमिति चेन्न, तत्कालीनतया तथैव सर्वदा ज्ञायमानया पूर्णत्वात् । ननु कस्यचिद्विषयमाणत्वं तदलाभे दुःखादिति चेन्न, तदालाभस्य प्रयोजनत्वेनैव तदुपपत्तेः । अशक्तस्य हि तदिच्छतस्तदसिद्धेर्दुःखं जायते ; शक्तस्य तु तदिच्छैव तत्सुखत्वं पुण्यतीति न संकटं किंचिदिति ॥ एतेन साध्यप्रयोजनरहितत्वे हेतौ मुक्तदृष्टान्तोऽपि साधनविकलः, “जक्षन्क्रीडन्” इत्यादिश्रुतेः ॥ ये तु परमसाम्यापन्नदृष्टान्तेन सर्वज्ञत्वादित्यादिहेतवः, तेष्वपि साध्यविकलत्वादित्यदोषः समानः । प्रसङ्गाध्वानु-
मानवत् व्यासत्वाद्यभावेन दूषिता इति ।

तदेवं सिद्धं—जन्मादिकमीश्वरस्य सत्यम्, तत्प्रतिपादकं च वचः प्रमाणमिति । यत्तु अवतारेषु दुःखशोकभयादिकं कचिदुच्यते, तदस्यापहतपाप्मत्वादिवत्त्वात् “तेन वञ्चयते लोकान्” (भा. उ. ६. ७. १५) इत्यादिवचनबलाच्चाभिनयमात्रं मन्तव्यमिति ॥ ११ ॥

एवमध्यायार्थतयाऽभिहितेषु षट्सु प्रसङ्गकं प्रासङ्गिकं चोक्तम् ; अथ प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्रकारं वक्तुं तदुपोद्घाततया षट् श्लोकाः प्रवर्तन्ते । तत्राधिकारिविषयाश्चत्वारः, कर्मस्वरूप-
विषयौ द्वावित्यवन्तरविषयविभागः । तदिदमभिप्रेयन् प्रथमं श्लोकमवतारयति **इदानीमिति । काङ्क्षन्तः**

सर्व एव पुरुषाः कर्मणां फलं ^१काङ्क्षमाणाः (कांक्षन्तः ?) इन्द्रादिदेवतामात्रं यजन्ते—
आराधयन्ति, न तु कश्चिदनभिसेहितफलः इन्द्रादिदेवतात्मभूतं सर्वयज्ञानां भोक्तारं मां
यजते । कुत एतत् ? यतः क्षिप्रमसिन्नेव मानुषे लोके ^२कर्मणां पुत्रपश्चन्नाद्यादिसिद्धिर्भवति ।
मनुष्यलोकशब्दः स्वर्गादीनामपि प्रदर्शनार्थः । सर्व एव लौकिकाः पुरुषा अक्षीणानादि-
कालप्रवृत्तानन्तपापसंचयतया अविवेकिनः क्षिप्रफलाकाङ्क्षिणः पुत्रपश्चन्नाद्यस्वर्गाद्यर्थतया
सर्वाणि कर्माणीन्द्रादिदेवताराधनमात्राणि कुर्वते ; न तु कश्चित् संसारोद्विग्नहृदयो मुमुक्षुः
उत्कलङ्घनं कर्मयोगं मदाराधनभूतमारभत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इत्यत्र विशेषनिर्देशाभावात् सर्व एव पुरुषा इत्युक्तम् । ये मुमुक्षुतया संभाव्यन्ते, तेऽपि हि प्रथमं
निर्वर्गप्रवणा इति एवकारमिमांशः । कर्मणां सिद्धिम् इत्यत्र कर्मस्वरूपसिद्धिशङ्काव्युदासायोक्तम्
फल्गुमिति । इहशब्दामिषेतमाह इन्द्रादिदेवतामात्रमिति । ^३इह या देवतात्वेन प्रतीयन्ते, ता इत्यर्थः ।
'यज देवपूजायामिति धात्वर्थव्यञ्जनाय आराधयन्तीत्युक्तम् । एतेन तत्तद्देवताराधनभूतानां दानहो-
मादीनामपि संग्रहः । सर्वाणि कर्माणीत्यनन्तरनेतृ व्यञ्जयिष्यति । व्यतिरेकरूपमभिप्रायिकं कर्मयोगाधि-
कारिदौर्लभ्यमाह न तु कश्चिदिति । सर्वयज्ञानां भोक्तारमित्यनेन 'अहं हि सर्वयज्ञानाम्' (९. २४),
'भोक्तारं यजत्तपसास्' (५. २९) इत्यादि वक्ष्यमाणं सूचितम् । हेतुपरिहृशब्दार्थव्यञ्जनाय शङ्कते
कुत एतदिति । महति फले स्थिते क्षुद्रफलाकाङ्क्षा किंनिबन्धनेत्यर्थः । क्षिप्रमानुषशब्दाभ्यां कालतो
देशतश्चासतिरुच्यते । 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' (यजु. २. १. १) इत्यादिकं क्षिप्रशब्देन सारितम् ।
असिन्नेवेत्यनेन मानुषशब्दफलितदेशासत्तिद्योतनम् । क्षिप्रमादसिन्नेव लोके लाभान्छुद्रेष्वपि फलेषु
प्रथममाकाङ्क्षा स्यादिति भावः । मानुषलोकौचित्येन सिद्धिं विशेषयति पुत्रपश्चित्यादि । अपवर्गफल-
प्रकरणफलितमाह मनुष्येति । अतिशयितफलसद्भावेऽपि क्षुद्रफलाकाङ्क्षायां तदनुषङ्गिदुःखसन्तानानुद्वेगे
च हेतुं दर्शयन् कण्ठोक्तमभिप्रायिकं च सङ्कलय्य वाक्यार्थमाह सर्व एवेति । लौकिका इति निर्वर्ग-
प्रावण्यनिर्दर्शनार्थमुक्तम् । अविवेकिनः । अविवेकित्वादित्यर्थः । क्षिप्रफलाकाङ्क्षिण इति क्षुद्रत्व-
नश्वरत्वदुःखानुबन्धित्वादौषपुञ्जानादरेण 'वरमद्य काकः श्वो मयूरात्' इतिवन्मन्यमाना इति भावः ।
उपलक्षणोपलक्ष्यभूतैहिकामुष्मिकसङ्कलनेनोक्तम् पुत्रपश्चन्नाद्यस्वर्गादीति । एतेन 'कर्मणां सिद्धिम्'
इत्यत्र सिद्धिशब्दः सामान्यविषय इति दर्शितम् । सर्वाणि कर्माणि योगदानहोमादीनि ॥ १२ ॥

1 अत्र "काङ्क्षन्तः" इत्येव पाठः स्यात् ; उत्तरत्र सततं कीर्तयन्त इत्यत्रैव काङ्क्षमाणशब्द-
समर्थनात् ।

2 कर्मजेति ज्ञानजमोक्षसिद्धिं व्यावृत्तिः । मोक्षसिद्धिः कर्मयोगप्रयोज्या ; न साक्षात् तज्जा ।

3 इह सिद्धिमित्यम्बवो नापेक्षितः ; उत्तरार्धे तदुक्तः । अत इह देवताः इत्यन्वये अवधारणात्
प्रकृतिमण्डलमाश्रवतिदेवता इति सिध्यति ।

यथोक्तकर्मयोगारम्भविरोधिपापशुद्धयहेतुमाह—

* चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः । तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३
चातुर्वर्ण्यप्रमुखं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं कृत्स्नं जगत् सत्त्वादिगुणविभागेन तदनुगुणश्रमादिकर्म-
विभागेन च विभक्तं मया सृष्टम् । सृष्टिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । मयैव रक्ष्यते, मयैव चोपसंहियते ।
तस्य—विचित्सृष्ट्यादेः कर्तारमप्यकर्तारं मां विद्धि ॥ १३ ॥ **कथमित्यत्राह—**
न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजाताति कर्मभिर्न स बध्यते ॥
यत इमानि विचित्सृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न लिम्पन्ति—न मां संबध्नन्ति । न मत्प्रयुक्तानि

नन्वक्षीणानन्तपापसंचयत्वं सर्वेषां समम् । ततश्चाविवेकित्वात् क्षिप्रफलकाङ्क्षित्वमपि समानम् ।
अतः कस्यापि सुसुखाविरहान्मोक्षोपायशास्त्रमप्रमाणं स्यादित्याशङ्क्य श्लोकद्वयेन तत्परिहारः क्रियत
इत्यभिप्रायेणाह यथोक्तेति । पूर्वश्लोकोक्तेषु देवतान्तराधीनेषु क्षुद्रफलेष्वपि सर्वकर्तुः स्वस्यैव हेतुत्वं
चातुर्वर्ण्यमित्यादिना दर्शितम् । व्यष्टिसृष्ट्यन्तर्गतचातुर्वर्ण्यकथने समस्तव्यष्टिसृष्टिसंग्रहार्थमित्यभिप्रायेण
चातुर्वर्ण्यप्रमुखमित्युक्तम् । वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारप्रस्तावाय व्यष्टिसृष्ट्युपादानम् । **गुणकर्मविभागशः**
इत्येतत् प्रपञ्चयिष्यमाणसत्त्वादिविभागविषयमित्यभिप्रायेण सत्त्वादीत्युक्तम् । सत्त्वादिमूलत्वात् सर्व-
व्यापाराणां तदनुगुणेत्युक्तम् । 'तमः शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तमम्' (भा. आध. ४०. ११)
इत्यादिगुणविभागः, 'ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्' (गी. १८. ४१) इत्यादिकर्मविभागः । श्रमादिकर्मैति—
श्रमाद्यनुष्ठेयमि^१(यकर्म)त्यर्थः 'शमो दमः' (१८. ४२) इत्युपक्रम्य, 'ब्राह्म कर्म स्वभावजनम्' इति वक्ष्यते ।
एवं देवतिर्थस्नानुप्यादिजातिषु वाराहपादशानकल्पादिषु च पुराणादिषु प्रपञ्चितस्तत्तद्गुणोद्भक्तो विषम-
सृष्टिप्रकारो द्रष्टव्यः । श्रुत्यादिषु सृष्ट्यादिसमस्तहेतुतयैश्वरस्य ज्ञातव्यत्वविधानादत्र सृष्टिग्रहणं रक्षादेरपि
प्रदर्शनपरमित्याह सृष्टीति । एतेन व्यष्टिसृष्ट्यादिव्यापारत्वस्यापि स्वकर्तृकत्ववचनात्, "सृष्टिं ततः
करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते" (वि. घ. ६८. ५१) इत्यादेरर्थोऽप्युक्तो भवति । सूत्रितं चैतत्,
"संज्ञासूतिर्वल्लसिस्तु निवृत्तुर्वैत उपदेशात्" (ब्र. २. ४. १७) इति ॥ १३ ॥

एककार्यपेक्षैकस्यैव कर्तृत्वं तदभावश्चेति व्याहृतमित्यभिप्रायेण चोदयति कथमिति । कर्तृत्वं
तावत् मुख्यम् ; अकर्तृत्वं तु वैषम्यप्रयोजकत्वाभावादुच्यत इति व्यङ्गयति यत इति । कर्मशब्दोऽत्र न
पुण्यपापविषयः, प्रकृतानुपयुक्तत्वात् इदानीं कर्मवश्यत्वशङ्काभावात् । शङ्कितविरोधपरिहारात्मकत्वस्यैव युक्त-
त्वात्, अनपेक्षितविधानादपेक्षितविधानप्राबल्याच्च इत्यभिप्रायेण इमानि विचित्सृष्ट्यादीनि कर्माणि-
त्युक्तम् । न मां लिम्पन्तीत्यस्य मुख्यासङ्गतेर्लेक्ष्यं तावदाह न मां संबध्नन्तीति । कथमेतावता
विरोधपरिहार इत्यावाह न मत्प्रयुक्तानीति । वैषम्याशे विशेषहेतुत्वं निषिध्यत इति न विरोध इति

१ ननु स्वतन्त्रेण प्रजापतिना, अनेन प्रसवित्व्यध्वमिति सहयज्ञप्रजासृष्टिः कृता । अतः अग्निर्मोक्ष
पथेत्याह चातुरिति । २ शमशब्दोऽनुष्ठेयैन्द्रियनियमनपर इति भावः । ३ लेख्य संबन्ध-
विशेषत्वात् कञ्चविशेषत्वाभावात् लेख्याद्यौचित्याय समित्युपसर्गः । विषयक्षया सकर्मकत्वम् ।

तानि देवमनुष्यादिर्बैचित्र्याणि । सृज्यानां पुण्यपापरूपकर्मविशेषप्रयुक्तानीत्यर्थः । अतः प्राप्ता-
प्रप्तविवेकेन विचित्रसृष्ट्यादेर्नाहं कर्ता ; यतश्च सृष्टाः क्षेत्रज्ञाः सृष्टिलब्धकरणकलेबराः सृष्टि-
लब्धं भोग्यजातं फलसङ्गादिहेतु[भिः]स्वकर्मानुगुणं भुञ्जते ; सृष्ट्यादि[फले]कर्मफले च तेषामेव
स्पृहेति न मे स्पृहा । तथाऽऽह सूत्रकारः—वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् (२. १. ३४) इति ।
तथा च भगवान् पराशरः—“निमित्तमात्रमेवा[यं]सौ सृज्यानां सर्गकर्मणि । प्रधान-
कारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥ निमित्तमात्रं मुक्तत्वेदं नान्यत् किञ्चिदपेक्षते । नीयते-

भावः । कस्तर्हि विषमसृष्टेर्विशेषहेतुरित्यत्राह तानीति । उक्तहेतुवशादकर्तृत्वव्यपदेशौचित्यं निगम-
यति अत इति । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन पुण्यपापतारतम्यानुगुणमुखदुःखादिविषमसृष्टितारतम्यदर्शनकृत-
विशेषनिष्कर्षणेत्यर्थः । यथा विचित्पेष्कुरेषु क्षितिजलादीनि सामान्यकारणानि, वैचित्र्यं [तु] स्वबीज-
वैचित्र्यहेतुकम्, तद्वदिति भावः । एवं विशेषप्रयोजनत्वाभावेनाकर्तृत्वमुक्तम् । अथ विशेषसृष्टिफल-
निस्पृहत्वेनाकर्तृत्वमुच्यत इत्यभिप्रायेण न मे कर्मेत्यादिकं व्याख्याति यतश्चेति । स्वस्य स्पृहानिवेष
इतरेषां स्पृहासत्त्वाभिप्राय इति व्यञ्जनाय सृष्टा इत्यादिकमुक्तम् । सृष्टाः क्षेत्रज्ञा इति कर्मनिर्देशेन
भोक्तृत्वदशापन्नक्षेत्रज्ञसिद्धयर्था सृष्टिरित्यभिप्रेतम् । भोक्तृत्वोपयुक्ताकार उच्यते सृष्टिलब्धकरणकले-
बरा इति । न हि मदीयकरणादिलामार्था सृष्टिरिति भावः । फलसङ्गादिहेतुशब्दो बहुव्रीहितत्पुरुषयो-
रग्यतरेण स्वकर्मविशेषकः । फलसङ्गादिहेतुमिरिति वा पाठः । स्वकर्मानुगुणं, न तु तन्निरपेक्ष-
केवलमत्सङ्कल्पविशेषानुगुणमिति भावः । कर्मफल इत्यापि कर्मशब्दः प्रकृतसृष्ट्यादिकर्मविषयः ;
फलस्वभावात् पुण्यपापरूपं कर्म फलितमित्यभिप्रायेण सृष्ट्यादि[फले]कर्मफले चेत्त्युक्तम् । प्रवाहा-
नादिवासना[दि]मूलतत्तदिच्छानुरूपं प्रवर्तयन् तत्तदिच्छाहेतुकतत्पुण्यपापानुगुणं फलं प्रयच्छामि ; न
तु स्वेच्छानुरूपं प्रयच्छामि ; नापि स्वातन्त्र्यमालेण विषयं फलं ददामि ; न च स्वप्रयोजनार्थं परान्
पीडयामीत्येतदखिलमपि न मे स्पृहेत्यन्तेनोक्तं भवति । “अतोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्”
(भा. आ. १. २. ७९) इति पञ्चमवेदे गीतोपनिषत्संग्रहीतुः शारीरकसूत्रेणोक्तार्थं संवादयति तथाऽऽ-
हेति । तत्पितुर्देवतापारमार्थ्यविदो वचने च दर्शयति तथा चेति । तत्र हि ब्राह्मप्रादुर्भावमभिधाय,
“भूराद्यांश्चतुरो लोकान् पूर्ववत् समकल्पयत्” (वि. १. ४. ४९) इत्यन्तेन पृथिवीसमुद्गरणमूर्ध्व-
तादिविभागलोकविभागादिकमुक्त्वा, “ब्रह्मरूपधरो देवस्ततोऽसौ रजसा दृतः । चकार सृष्टिं भगवांश्चतु-
र्वक्त्रधरो हरिः” (वि. ४. ५. ०) इति चतुर्मुखशरीरस्य भगवतो विष्णोः स्वर्गादिलोकान्तर्वर्तिसृष्टिरेव
प्रसक्ता । ततो ‘निमित्तमात्रम्’ (वि. १. ४. ५१, ५२) इति श्लोकद्वयमुक्तम् । अनन्तरं च “यथा
ससर्ज देवोऽसौ[यं] देवर्षिपितृदानवान् । मनुष्यतिर्यग्मृशादीन् मूढ्योमसलिलौकसः ॥” इत्यादिः ।
“विस्तारत्” (वि. १. ५. १, २) इत्यन्तो भैलेयमप्रश्नोऽपि देवादिविषमसृष्टिविषयः । प्रतिवक्त्रा च
भगवता पराशरेण, “भैलेय कथयाम्येष शृणुष्व सुसमाहितः । यथा ससर्ज देवोऽसौ देवादी-
नखिलान् विभुः ॥” (वि. १. ५. ३) इत्यारभ्य, “किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि” (वि. १. ५. २६) इत्य-

तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम् ॥” (वि.पु.१.४.५१, ५२) इति । सृज्यानां देवादीनां
क्षेत्रज्ञानां सृष्टेः कारणमात्रमेवायं परमपुरुषः ; देवादिवैचित्र्ये तु प्रधानकारणं सृज्यभूत-
क्षेत्रज्ञानां प्राचीनकर्मशक्तय एव । अतो निमित्तमात्रं सुक्त्वा -सृष्टेः कर्तारं परमपुरुषं मुक्त्वा
इदं क्षेत्रज्ञवस्तु देवादिविचित्तभावे नान्यदपेक्षते ; स्वगतप्राचीनकर्मशक्त्यैव हि देवादि-
वस्तुभावं नीयत इत्यर्थः ।

न्तेनारूपवित्तरे कृते, पुनरतिवित्तरे मैत्रयेण पृष्टे, “कर्मभिर्माविताः पूर्वेः कुशलाः कुशलैस्तु ताः ।
ख्यात्या तयाऽप्यनिर्मुक्तास्सहारेऽप्युपसंहृताः । स्थावरान्ताः सुराद्याश्च प्रजा ब्रह्मश्चतुर्विधाः” (वि. पु. १.
५. २८) इत्यादिना तत्तत्कर्माधीनदेवादिविषमसृष्टिर्हि प्रपञ्चयते । अतः पूर्वपरपर्यालोचनया सृज्य
शब्देनात देवमनुष्यादयः सृज्यविशेषा निर्दिश्यन्ते ; शक्तिशब्देन च तत्तत्कर्मैव । वक्ष्यति हि कर्म-
ण्यपि शक्तिशब्दम्, “अविद्या कर्मसंज्ञाऽग्न्या तृतीया शक्तिरिष्यते” (वि. पु. ६. ७. ६१) इत्यादौ ।
निमित्तमालमिति च नोपादानत्वनिषेधः ; श्रुतिस्मृतिसूत्रपूर्वापरकोपपसङ्गात् । अतस्तत्तत्कर्मविशेष-
प्रयुक्ततया प्रकरणोदितविषमसृष्टेर्वैषम्यां प्रति प्राधान्यमनेन निषिध्यते, “मयैवेते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमालं भव सत्यसाचिव” (गी. १. १. ३३) इतिवत् । “प्रधानकरणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः”
(वि. १. ४. ५१, ५२) इति ब्रह्माप्युच्यते । नन्वेवं सति अप्रधानत्वमीश्वरस्योक्तं स्यात् । तदपि सूत्रादि-
विरुद्धम् । कर्तृत्वविरुद्धं च ; स्वतन्त्रः कर्ता (अष्टा. १. ४. ५४) इति हि कारकचक्रं प्रति प्राधान्यं कर्तृलक्षणं
स्मरन्ति । अतोऽयं प्रधानशब्द उपादानपर इति चेत् — तत्र ; निमित्तसृष्टौ चैकैकद्रव्यचक्रविक्रियेभ्यः ।
उपादाने करणशब्दानौचित्याच्च । न चास्वातन्त्र्यप्रसङ्गः, विशेषप्रयोजकस्य करणभूतस्यादृष्टस्यापि तत्सा-
पेक्षत्वात् । अतो द्वितीयश्लोकेनापि साधारणकारणतयेश्वराकाङ्क्षणमसाधारणकारणान्तरनैरपेक्ष्यं चोच्यते ।
तदेतदखिलमभिप्रेत्य श्लोकद्वये व्याख्याति सृज्यानामिति । सृज्यशब्दस्य प्रकरणविशेषितोऽर्थः क्षेत्र-
ज्ञानमित्यनेनोक्तः । निमित्तशब्दस्यालोपादानसहपठितनिमित्तपरत्वव्युदासायाह कारणमात्रमिति ।
‘सृज्यशक्तयः’ इत्यत्र समानाधिकरणसमासभ्रमव्युदासाय सृज्यभूतेत्यादि उक्तम् । प्रलयकाले करणकले-
बरादिरहितानामविभागापन्नानां कथं कर्मेति शङ्काव्युदासाय प्राचीनेत्युक्तम् । पूर्वकल्पसंभवशरीरैः
कर्माणि निष्पन्नानि, “नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि” (ब्र. कै. प्र. २. ६. ७०) इति हि स्मरन्ति;
न च नित्यानां क्षेत्रज्ञानां प्रलयेऽप्यत्यन्ताविभागः । सूत्रितं चैतत्, “न कर्माविभागादिति चेन्नानादि-
त्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च” (ब्र. २. १. ३५) इति । वस्तुशब्दोऽत्र प्रकरणादिसिद्धसृज्यविशेष-
विषय इत्यभिप्रायेण इदं क्षेत्रज्ञवस्त्वित्युक्तम् । ‘स्वशक्त्या वस्तु वस्तुतां नीयते’ इत्युक्ते अवस्थान्तरं
नीयत इत्येवोक्तं भवति ; प्रागसतस्तत्ताद्योगित्वविवक्षायां सत्कार्यवादिप्रसिद्धान्तविरोधात् । ‘स्वशक्त्या
वस्तु वस्तुताम्’ इत्यत्र आत्माश्रयादिप्रसङ्गाच्च । तच्चावस्थान्तरमस्मिन् प्रकरणे प्रलयदशापन्नानां देवादि-
भूत एवेत्यभिप्रायेण देवादिवस्तुभावमित्युक्तम् । तदेवं कर्तृत्वाकर्तृत्वयोरविरोध उपपादितः । उक्तार्थस्य

एवमुक्तेन प्रकारेण सृष्ट्यादेः कर्तारमध्यकर्तारं सृष्ट्यादिकर्मफलसङ्ग्रहितं च यो मामभिजा-
नाति, स कर्मयोगारम्भविरोधिभिः फलसङ्गादिहेतुभिः प्राचीनकर्मभिर्न संबध्यते । मुच्यत इत्यर्थः ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः । कुरु कर्मैव तस्मात् त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५

एवं मां ज्ञात्वा विमुक्तपापैः पूर्वैरपि मुमुक्षुभिरुक्तलक्षणं कर्म कृतम् । तस्मात् त्वमुक्त-
प्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपापः पूर्वैर्विवस्वन्मन्वादिभिः कृतं पूर्वतरं—पुरातनं तदानीमेव मयोक्तं
वक्ष्यमाणाकारं कर्मैव कुरु ॥ १५ ॥ वक्ष्यमाणस्य कर्मणो दुर्ज्ञानतामाह—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तत् ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥

मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयं कर्म किरूपम्, अकर्म च किम् । अकर्मेति कर्तुरात्मनो याथात्म्यज्ञान-

प्रकृतोपयोग उच्यते 'इति मामित्यादिना । इतिशब्दः चातुर्थपर्यमित्यादिकं सर्वं परामृशतीत्यभि-
प्रायेणाह एवमिति । कर्मभिरिति सामान्यतो निर्देशेऽपि प्रकृतज्ञानमात्रात्सर्वकर्मविनाशयोगात्, 'एवं
ज्ञात्वा कृतं कर्म' इत्यनन्तरवाक्यानुरोधाच्च संकोचे कार्यं, प्रकृतोपयुक्तो विशेषोऽयमेवेत्यभिप्रायेण कर्म-
योगारम्भविरोधिभिरित्यादि उक्तम् । विरोधित्वेऽवान्तरव्यापारकथनं फलसङ्गादिहेतुभिरिति ।
यद्वा फलसङ्गादिना कृतत्वात् फलादिद्वारा कर्मयोगारम्भविरोधिभिरिति भावः । अत्र प्राचीनशब्देन,
'निष्पन्नोपासनस्य भुत्तराधाश्लेषः' इत्यभिप्रेतम् । प्राचीनैः प्रागेव बद्धस्य कस्तैरवन्ध इत्यत्राह मुच्यत
इत्यर्थः इति । एवं श्लोकद्वयेन यथोक्तकर्मयोगारम्भविरोधिपापक्षयहेतुरुक्तः ॥ १४ ॥

तत्पूर्वकं कर्मयोगं शिष्टानुष्ठानप्रदर्शनेन द्रष्टव्यं अर्जुनं प्रत्यनुशास्ति एवमिति श्लोकेन । एवमिति
कर्तृत्वाकर्तृत्वादिनोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । 'ज्ञात्वा कृतं कर्म' इत्युक्ते ज्ञानस्य कर्मकरणहेतुत्वं सूचितम् । 'कर्मभिर्न
स बध्यते' इति च पूर्वमुक्तम् । अतो विरोधिपापनिवर्तनद्वारा ज्ञानस्य कर्महेतुत्वमिति व्यञ्जनाय ज्ञात्वा
विमुक्तपापैरित्युक्तम् । कर्मशब्दोऽत्र मुमुक्षुकर्तृव्यविषयत्वात् व्यवहितमपि प्रधानप्रकृतं कर्मयोगमवलम्बत
इत्यभिप्रायेण उक्तलक्षणमित्युक्तम् । त्वंशब्दो गृहीतस्वयाथात्म्योपदेशतां सूचयतीत्यभिप्रायेण त्वमुक्त-
प्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपाप इत्युक्तम् । इमं विवस्वते (४. १) इत्यादावुदाहृता [अ १]नुष्ठानतः
पूर्वैरिति परामृश्यन्त इत्यभिप्रायेण विवस्वन्मन्वादिभिरित्युक्तम् । पूर्वतरमित्यस्य क्रियाविशेषणत्व-
व्युदासायाह पुरातनमिति । तदभिप्रेतमाह तदानीमेव मयोक्तमिति । एवं प्रवाहानादित्वमिह
विवक्षितम् । कर्मयोगस्वरूपनिष्कर्षोद्घातरूपत्वादस्य वक्ष्यमाणाकारमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

किं कर्मेति श्लोके कर्माकर्मशब्दाभ्यां पृथक् ज्ञातव्यम्रमः स्यादिति तद्व्युदासायाह वक्ष्यमाणस्य
कर्मण इति । "कर्मण्यकर्म यः पश्येत्" (४. १८) इत्यादिना कर्माकर्मणोद्वेद्योरप्येककर्मयोगांशत्वं हि
बध्यते ; अत्रापि श्लोके तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामीति मुच्यत इत्यभिप्रेत्य वक्ष्यमाणस्य कर्मण इत्युक्तम् ।
दुर्विज्ञानत्वज्ञापनायाह मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयमिति । अकर्मेति कर्माभावादिव्युदासायाह आत्मनो याथा-

1 भाष्यगतस्य एवंशब्दस्यमूलस्थ—इतिशब्दव्याख्यारूपत्वज्ञापनाय रूपं मूलमुद्गृह्यति
इति मामित्यादिनेति । नैतत् भाष्ये आवश्यकम् ।

मुच्यते ; अनुष्ठेयं कर्म तदन्तर्गते ज्ञानं च किरूपमिन्द्रियमयत्त कवयः—विद्वांसः
यथावन्न जानन्ति । एवमन्तर्गतज्ञानं यत् कर्म, तत् ते प्रवक्ष्यामि,
अनुमानं—संसारबन्धात् मोक्षयसे । कर्मव्यक्रमेण ज्ञानं अनुष्ठानफलम् ॥ १६

कुतोऽस्य दुर्ज्ञानेत्यत्राह—

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्म
यस्मात् मोक्षसाधनभूते कर्मस्वरूपे बोद्धव्यमस्ति; विकर्मणि च । नित्यं
रूपेण, तत्साधनद्रव्यार्जनाद्याकारेण च विविधता[य]म् कर्म विकर्म । अकर्म
बोद्धव्यमस्ति । गहना—दुर्ज्ञाना मुमुक्षोः कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

तस्यज्ञानमिति । अनुष्ठानोपयोगित्वज्ञापनाय कर्तुरित्युक्तम् । 'कवयः क्रान्तदर्शिनः' इ
अर्थान्तरप्रसिद्धेरतानुपयोगाच्च विद्वांस इत्युक्तम् । मोहिताः इत्यज्ञाननन्यथाज्ञानं च ।
तदुभयसंग्रहायाह यथावन्न जानन्तीति । मोहिताः विपकीर्णैश्चालैरिति शेषः । किं कर्म ।
द्वयोः प्रकृतत्वेऽपि 'कर्म प्रवक्ष्यामि', 'कुरु कर्मैव' (३. ८), 'गहना कर्मणो गतिः' (
इति पूर्वापरारम्भेन कर्मणः प्राधान्यमकर्मणस्तद्विशेषणत्वं च दिवक्षितमित्यभिप्रायेण तच्छ
वैशिष्ट्यं व्यनक्ति एवमन्तर्गतज्ञानमिति । संसारबन्धाविपरप्रयोजनविवक्षयोक्तम् ज्ञात्वा न
इति । एतावति निर्दिष्टे अनुष्ठेयेति कुतो लब्धमित्यत्राह कर्तव्यकर्मज्ञानमिति । अत इ
पदमजहलक्षणाया कर्मज्ञानानुष्ठाने अपि गृह्णाति ; 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' (४. १५)
अनन्तरमेवोक्तम् ; अन्यथा कर्मानुष्ठानविधिनिर्देशवः च इति भावः ॥ १६ ॥

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामीत्युक्ते अनन्तरं कर्मोपदेशम्, कर्मणो ह्यपीत्यादि तु कस्यामात्रं
मुच्यते इत्यत्राह कुतोऽस्येति । यस्यादिति हिशब्दार्थः । कर्मणो बोद्धव्यमित्यादिरूपेण
बोद्धव्यांशविशेषनिष्कर्षपरमिति व्यञ्जनाय कर्मस्वरूपे बोद्धव्यमस्तीत्युक्तम् । अत एवम्वसामान्ये
षी । गहना कर्मणो गतिः इत्यत्र गतिशब्दो बोद्धव्यप्रकारपर इत्यपि स्वरूपशब्दमभिप्रायः ।
अत विकर्मशब्देन "पापण्डिनो विकर्मस्थान्" (वि. ३. १८. ९७) इत्यादाविव न विरुद्धं कर्मोच्यते,
अस्यातोपयोगाभावात् ; अतोऽत दिशब्दोऽनुष्ठेयवैशिष्ट्यपरः ; वैशिष्ट्यं च तत् नित्यादिरूपं प्रसिद्धमि-
त्यभिप्रायेणाह नित्येति । आदिशब्देन रक्षणतदुपायमवृत्त्यादि गृह्यते । अत विकर्मकर्मशब्दयोः प्रति-
षेद्धकर्मतूर्ण्यभावरत्वेन दृष्ट्याख्यानं 'गहना कर्मणो गतिः' इति निगमनेन विरुद्धम् । तत्रापि विकर्म-
पलक्षणार्थत्वं क्लृप्तम् । एवमुत्तरेष्वपि श्लोकेष्वैवमर्थेन व्याख्यानं निरस्तम् । यस्यादिति पूर्वमुक्तत्वात्,
तेत्यत्र तस्मादिति भाव्यम् । गहन्त्वं दुष्प्रवेशत्वम् ; तच्चान्न ज्ञानत इत्यभिप्रायेण दुर्ज्ञानेत्युक्तम् ॥

'नैव किञ्चिदत्र

तर्परप्रपि मां लिख्यकर्तारम्' इति शिष्या कर्माभाव-
तद्देवार्थः ।

कृत्स्नशास्त्रार्थकृत् ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्य कर्मणो ज्ञानाकारता क्लृप्पुपपद्यत इत्यत्राह —

यस्य सर्वे सत्पराभ्यां कावर्जितः सत्पराभ्यां क्लृप्पुपपद्यत इत्यत्राह — पण्डिते नृपाः ॥ १९

यस्य क्लृप्पुपपद्यतः सर्वे द्रव्यार्जितादित्येकैककर्मपूर्वकान्त्यनैर्मैकैककाम्यरूपकर्मसमागम्याः
कामवर्जिताः फलसङ्गरहितः । सत्परावर्जिताश्च । प्रकृत्या तद्गुणैश्चात्समानमेकीकृत्यानुसन्धानं
सत्पराः ; प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया तद्रहिताः । तम् एवं कर्म कुर्वाणं पण्डितं

वाक्यभेदे सिद्धे कृत्स्नकर्मकृदित्येतदपि भिन्नवाक्यमेव भवितुमर्हति ; ज्ञानफलयोः पौष्कल्यस्येवानुष्ठान-
पौष्कल्यस्यापि प्रशंसाहेतुत्वे प्राधान्यादित्यभिप्रायेण तच्छब्दानुषङ्गमाह स एव कृत्स्नकर्मकृदिति ॥

प्रत्यक्षेणेति । प्रत्यक्षविरुद्धं न शास्त्रेणोपस्था वा प्रतिपादयितुं शक्यमिति भावः । क्रिय
माणस्येति । न हि चिरप्रभवस्तं स्मृतिदशापन्नं ज्ञानमात्रपरिशेषाद् ज्ञानाकारमित्युच्यते, किंतु क्रियमाण-
मेवेदं कर्मेति भावः । यद्वा प्रत्यक्षेण, क्रियमाणस्येति पदार्थां ज्ञानविषयस्य ज्ञानकार्यस्य च कथं
ज्ञानविषयमित्यभिप्रेतम् । क्लृप्पुपपद्यत इति । नेदमुपपत्तिसहम् ; यद्विपरं दृष्टिनिधानादाविव भाव-
नीयम् । तदा आत्मवाक्यात्त्वानुसन्धानमर्थमित्यादि नोपपद्यत इति भावः । सर्वशब्दासङ्कोचात्
द्रव्यार्जनादिसंग्रहः । कामसत्कल्पवर्जिता इत्यल न तावत् काम एव सत्कल्प इति समासः, पर्याय-
त्वादिप्रसङ्गात् । नापि कामानां सत्कल्प इति, उपयुक्तोभयपदार्थप्रधाने द्वन्द्वे संभवति एकपदार्थप्रधान-
तत्पुरुषायोगात् । अतः कामसत्कल्पाभ्यां वर्जिता इत्येवार्थ इत्यभिप्रेत्याह कामवर्जिता इति । वर्जित-
शब्दस्य प्रत्येकमन्वयं दर्शयता द्वन्द्वो ह्ययं समासान्तरात्पल इति सूचितम् । कर्मप्रकरणे कामो हि
फलसङ्ग इत्यभिप्रायेणाह फलसङ्गरहितः इति । सत्कल्पोऽल न कर्मानुष्ठानसत्कल्पः, तदभावेऽनुष्ठाना-
योगात् । नापि फलसत्कल्पः, कामशब्देन कृतकत्वात् । अतोऽल प्रकृतिवियुक्तात्सोपदेशप्रकरणे
तदुपयुक्तः कश्चिदर्थो वक्तव्य इत्यभिप्रायेणाह प्रकृत्त्येति । यस्मिन्नेकीकारे, कल्पः आन्तिज्ञानम्
प्रकृत्त्येति । देहलपेण परिणतयेति शेषः ; तद्गुणैश्चात्समानं एकीकरणं नाम — गुणहेतुके कर्मविशेषे स्वहेतु-
त्वानुसन्धानम् ; यद्वा प्रकृतिगुणभूतानां सत्परावर्जितानां देवदेवगुणभूतानां त्रैलोक्यकार्य-
शुक्लकृष्णादीनां च स्वमात्मानं प्रति गुणत्वेनानुसन्धानम् । एतेन अस्मिन् गुणानां स्वमिति बुद्धिरपि
संगृहीता भवति । एवंविधकामसत्कल्पपरहित्ये पण्डितशब्दाभिप्रेतं हेतुमाह प्रकृतिवियुक्तः । पण्डितं

1 यद्विपरं दृष्टिनिधानादाविव भावनीयम् । तदा आत्मवाक्यात्त्वानुसन्धानमर्थमित्यादि नोपपद्यत इति भावः । सर्वशब्दासङ्कोचात्
द्रव्यार्जनादिसंग्रहः । कामसत्कल्पवर्जिता इत्यल न तावत् काम एव सत्कल्प इति समासः, पर्याय-
त्वादिप्रसङ्गात् । नापि कामानां सत्कल्प इति, उपयुक्तोभयपदार्थप्रधाने द्वन्द्वे संभवति एकपदार्थप्रधान-
तत्पुरुषायोगात् । अतः कामसत्कल्पाभ्यां वर्जिता इत्येवार्थ इत्यभिप्रेत्याह कामवर्जिता इति । वर्जित-
शब्दस्य प्रत्येकमन्वयं दर्शयता द्वन्द्वो ह्ययं समासान्तरात्पल इति सूचितम् । कर्मप्रकरणे कामो हि
फलसङ्ग इत्यभिप्रायेणाह फलसङ्गरहितः इति । सत्कल्पोऽल न कर्मानुष्ठानसत्कल्पः, तदभावेऽनुष्ठाना-
योगात् । नापि फलसत्कल्पः, कामशब्देन कृतकत्वात् । अतोऽल प्रकृतिवियुक्तात्सोपदेशप्रकरणे
तदुपयुक्तः कश्चिदर्थो वक्तव्य इत्यभिप्रायेणाह प्रकृत्त्येति । यस्मिन्नेकीकारे, कल्पः आन्तिज्ञानम्
प्रकृत्त्येति । देहलपेण परिणतयेति शेषः ; तद्गुणैश्चात्समानं एकीकरणं नाम — गुणहेतुके कर्मविशेषे स्वहेतु-
त्वानुसन्धानम् ; यद्वा प्रकृतिगुणभूतानां सत्परावर्जितानां देवदेवगुणभूतानां त्रैलोक्यकार्य-
शुक्लकृष्णादीनां च स्वमात्मानं प्रति गुणत्वेनानुसन्धानम् । एतेन अस्मिन् गुणानां स्वमिति बुद्धिरपि
संगृहीता भवति । एवंविधकामसत्कल्पपरहित्ये पण्डितशब्दाभिप्रेतं हेतुमाह प्रकृतिवियुक्तः । पण्डितं

2 सत्परावर्जितानां कामान् 6-24 इत्यत्रोक्तत्वेन प्रकृतौ न तद अस्मिन्
विद्वद्विद्वत्समाधारणम्, संकल्पवर्जनं विदुषः ।

कर्मन्तिगेतात्मसाधनरूपज्ञानाग्निना दग्धवत्पौनर्यकर्मणस्तदुत्तरवत् ॥ अतः कर्मणो ज्ञानाकार-
त्वमुपपद्यते ॥ १९ ॥ एतदेव विवृणोतीति—

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा नित्यतृप्तः—नित्ये आत्मन्येव तृप्तः, निराश्रयः—अस्थिरप्रकृतौ
आश्रयबुद्धिरहितो यः कर्मणि करोति, स कर्मण्याभिमुख्येन प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् कर्म करोति—
कर्मापदेशेन ज्ञानाभ्यासमेव करोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

पुनरपि कर्मणो ज्ञानाकारतैव विशोध्यते—

निराशीर्यतश्चित्तात्मन्यक्तं कर्मप्रसिद्धः—निराशीरं केदंते कर्म कुर्वन् नाप्नोति किद्विषयम् ॥ -१

हेयोपादेयभूतदेहास्मादिविवेकज्ञानवन्तम् । उहापोहक्षमा हि बुद्धिः पण्डा । चरमोक्तस्यापि पण्डित-
शब्दस्य तं पण्डितमित्युद्देश्यनिवेशः, पापनिर्मुक्तत्वं लक्षणज्ञानप्राप्त्यस्य विध्यौचित्यात् । अप्रस्तुतस्वतन्त्र-
ज्ञानान्तरव्यवच्छेदाद्योक्तं कर्मन्तिगेतैति । न ह्यत्र क्रियमागमेव कर्म ज्ञानाग्निना दहते, निष्कलत्वं
प्रसङ्गात् । नाप्युत्तरम् ; तस्य ^१दिशामाहात्म्यनिवर्तत्वाद् ; अतः प्राचीनेत्युक्तम् । तत्त्वज्ञा इति ।
प्राप्यस्य प्राप्तुश्चात्मनः प्रापकस्य च कर्मयोगस्यासन्दिग्धाविपरीतस्वरूपज्ञाः बुधशब्देन विवक्षिता इति
भावः । शङ्कोत्तरत्वं निगमयति अत्र इति ॥ १९ ॥

अनन्तरश्लोकस्यार्थान्तरपरत्वपौनर्यव्युत्पादायाह एतदेव विवृणोतीति । नित्यतृप्त इत्यत्र
नित्यं तृप्त इति नार्थः, तृप्तिहेत्वुक्तेः ; कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा त्वेति कामवर्जितत्वविवरणेन अनित्यत्यागे
अभिहिते सङ्कल्पवर्जितत्वविवरणतया नित्यस्वीकारस्य च वक्तुमुचितत्वादित्यभिप्रेत्य नित्ये आत्म-
न्येव तृप्त इत्युक्तम् । निराश्रयः इत्यत्र न तावत् आश्रयभूतदेशादिमार्तं निषिध्यते, तत्परित्यागस्य
अशक्यत्वात् ; अतोऽत्र लौकिकानां य आश्रयणीयत्वबुद्धिविषयः, तस्याऽऽश्रयणीयत्वबुद्धिरेव निषिध्यत
इत्यभिप्रेत्योक्तम् आस्थिरेत्यादि । तद्वृत्तस्य आकाङ्क्षा य इत्यन्वाहत् । अभिशब्दार्थः आभिमुख्यं
तदेकपरता । नैव किञ्चिदित्युक्ते सापान्वतो ज्ञानमपि निषिद्धं त्यादिति तद्व्युत्पादायोगोचितं विशेष्य-
माह नैव किञ्चित्कर्मैति । 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोती'ति व्याहृतमिदमित्याशङ्क्याह कर्म-
पदेशेनेति । विपरीतविषयसंस्पर्शेन ज्ञानाभ्यासविरोधनामिन्द्रियाणामनुकूलविषयसंस्पर्शमात्रं हि कर्म-
योग इति भावः ॥ २० ॥

यस्य (१९) इति श्लोकेन ज्ञानाकारत्वमुपपादितम् ; त्यक्त्वा (२०) इति श्लोकेन तदेव
अतः परं श्लोकत्रयेण तदेव विशोध्यत इत्युपनिरुक्तामाह पुनरपीति । उक्तार्थस्य दुर्ज्ञानत्वात्
पूर्वं बहुप्रदेशेषु व्याकीर्णमिहितानां संकलप्य प्रतिपत्त्यर्थम्, अस्यैवार्थस्याऽऽदर-
नोक्त एवार्थः पुनरपि विविच्य प्रतिपाद्यते । कर्मपौष्ट्यादिविषयसर्वा-

१ ज्ञानम् २ कल्पप्रतिभटम् । विद्येः भक्तिः ।

निराशीः—निर्गतफलाभिसन्धिः यतचित्तात्मा—यतचित्तमनाः त्यक्तसर्वपरिग्रहः—
आत्मैकप्रयोजनतया ऋकृतिप्राकृतवस्तुनि ममतारहितः, यावज्जीवं केवलं शरीरमेव कर्म कुर्वन्
किञ्चिन्—संसारं नान्तेति ज्ञाननिष्ठाव्यवधानरहितकेवलकर्मयोगेनैव रूपेणात्मानं पश्यतीत्यर्थः ॥
यदच्छोलाभिसंतुष्टो द्वन्द्वान्तो विमत्सः । समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥
यदच्छोपनतशरीरधारणहेतुवस्तुसंतुष्टः, द्वन्द्वान्तः—यावत्साधनसमाप्त्यवज्जनीय

शानिषेधपरत्वबुद्ध्यासाय निर्गतफलाभिसन्धिरित्युक्तम् । यतचित्तात्मेत्येतत् नियन्तव्यविषयम् ।
तत्र नियन्तव्यस्य नियन्तृव्यतिरेकः स्वारसिकः । आत्मशब्दस्य चित्तस्वरूपाद्यर्थत्वं तु निरर्थकम् ।
अतो मनोविषयत्वे युक्ते तदवस्थाविशेषरूपस्य बुद्धयहङ्काराख्यवृत्तिमहपठितस्य चित्तस्य वाचकोऽयं
चित्तशब्द इत्यभिप्रायेण यतचित्तमना इत्युक्तम् । विषयान्तरचिन्तारहितमना इत्यर्थः । “अध्य-
वसायभिमानविन्तावृत्तिभेदात्मनएव बुद्धयहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यते” इति शारीरकभाष्ये (२.४.५)
व्यक्तमुक्तम् । सृष्ट्यादिप्रकरणे तु बुद्ध्यादिशब्दो महदादिवाचकः । अत्र चित्तस्य पृथगभिधानं
मनसो बुद्धयहङ्कारावस्थयोरेषुपलक्षणम् । ऋकृतिप्राकृतेति सर्वशब्दाभिधेयभोगभोगोपकरणादिंसंग्रहः ।
सर्वविषयः परिग्रहः सर्वपरिग्रहः । स च लकोपयताभिमानः । “पर्याप्तौ च परिवार आलवाले परि-
पत्नीस्वीकारशपथमूलव्येवपि परिग्रहः” इति वैजयन्ती । शारीरशब्दसामर्थ्यात् शरीरावधि-
सङ्गमिति यावज्जीवमित्युक्तम् । शरीरं शरीरसंबन्धिः ; शरीरिणो दुस्त्यजमिति भावः । यद्वा
गपारभूतफलसङ्गादिराहित्यात् शरीरमित्युक्तम् । अथवा शरीरमेव शरीरधारणाद्यर्थमेव, न तु
अर्थमिति भावः । मनोनियमनातिशयसापेक्षज्ञानयोगव्यवच्छेदाय वा शरीरशब्दः । अत्र पारि-
सङ्गतेद्रव्यामिसाध्यकर्मव्यवच्छेदः । परोक्तो न युक्तः । किञ्चिदशब्दफलितमुक्तम् संसारमिति ।
रेरं केवलं कर्म’ इत्युक्ते यज्ञादिकर्मणोऽपि निषेधः प्रतीयेतेति तद्व्युदासार्थं केवलशब्दस्यात्र
अननियेधपरत्वमह—ज्ञानेति ॥ २१ ॥

‘शरीरं कर्म कुर्वन्’ इत्युक्ते शरीरधारणाद्यद्रव्यार्जनादिष्ववस्थे प्रवृत्तिः स्यात् ; तत्तत्त्वार्जनीयाः
क्षपादादिशीतोष्णमृदुपुरुषादिस्पर्शाः ; तत्र च प्रवृत्तिविधातिषु क्रोधः स्यात् ; विहतायां च प्रवृत्तौ
प्रथमतया संतापः, लाभे प्रहर्षश्च स्यातामिति कर्मयोग एवाऽऽत्मदर्शनविरोधिसमस्तवैरिणास्तथापकः
असज्यत इति शङ्कानिरासाय दृष्टफलेष्वसङ्ग उच्यते यदच्छेति श्लोकेन । तत्र शरीरधारणाद्यर्थेषु साभि-
सन्धिकात्यन्तव्यापारनिवृत्तिपरं प्रथमपादं व्याख्याति यदच्छोपननेति । समस्तव्यापारनिवृत्तौ वि-
तायां स्वयमुपनतानां निगरणादिव्यापारोऽपि निवृत्तः स्यात् । अतो व्याप्यमाणस्यैवाभि-
निवृत्तिरिह विवक्षिता । एतेन यदा स्वयमेव यत्किञ्चिच्छरीरधारणवस्वगमः, तदा
प्राथुर्यादिविशिष्टेषु न प्रवर्तितव्यमित्यप्युपदिष्टं भवति । यावदित्यादिना ‘मात्रा’

‘यज्ञायाश्चरतः कर्म’ इति स वक्ष्यति ।

शीतोष्णादिसहः, विमत्सरः—अविद्योपनिशदहेतुभूतस्वकर्मनिरूपणेन परेषु विगतमत्सरः
तमसिद्धावसिद्धौ च—युद्धादिकर्मसु जयदितिसिद्धयत्सिद्धयोः समचित्तः, कर्मैव कृत्वाऽपि—
ज्ञाननिष्ठां विनाऽपि न निवध्यते—न संसारं प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥

गतसङ्गत्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितमनस्येव सः । यज्ञायाऽऽवृत्तः सर्वं कामाग्रं प्रविलीयते ॥ २३

आत्मविषयज्ञानावस्थितमनस्येव (सकृदेव) निर्भीततदितरसङ्गत्य तत एव निर्दल-
पग्निग्रहविनिर्मुक्तस्य उक्तलक्षणयज्ञादिकर्मनिवृत्तये वर्तमानस्य पुण्यस्य बन्धहेतुभूतं प्राचीनं कर्म
समग्रं प्रविलीयते—निश्शेषं क्षीयते ॥ २३ ॥

प्रकृतिविपुक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया कर्मणो ज्ञानाकारत्वयुक्तः ; इदानीं सर्वस्य
सपरिकरस्य कर्मणः परब्रह्मभूतपरमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारत्वमाह—

इत्यादि[ना] पूर्वपपञ्चितं स्मारितम् । अग्निष्टेयादि । यथा आतपादिहेतुषु तपनादिषु स्वकर्मनिरूपणेन
न क्रोधः, यथा छत्रादिनिरातपनिवारणादिमातमेव किरते, तादृशतापि कर्तव्यमिति भावः । युद्धादी-
त्यादिना 'सुखदुःखे समे कृत्वा' (२. ३८) 'सिद्धदुःखसिद्धोस्तोषो भूत्वा' (२. ४८) इत्यादिकं
स्मारितम् । कृतेत्यस्य सामर्थ्यात् कर्मैवेत्युक्तम् । बन्धहेतौ सत्यपि न बध्यत इति विरोधव्युदासाय श्रृं-
शब्दतात्पर्यमाह ज्ञाननिष्ठां विन्देति । कर्मयोगानुष्ठानपूर्वकस्वतन्त्रज्ञानयोगं विनाऽपीत्यर्थः । न
ध्यत इत्यस्य कर्मणैव ज्ञाननिष्ठाफलसिद्धौ तात्पर्यमाह न संसारमिति ॥ २२ ॥

त्यक्त्वा 'कर्मफलासङ्गः' (२०) 'त्यक्तसर्वपरिग्रहः', 'वर्तचित्तात्मा' (२१) इत्येतैः पूर्वं बु-
सङ्गपरित्यागादिरुक्तः । इदानीं तथाविधनियमकोऽवस्थान्तरे यज्ञाद्यर्थद्वन्द्वार्जनादिव्याघृतस्यापि स्व
एव सङ्गामावादिकं वदन् अनन्तस्यापि विरोधिकर्मणः कर्मयोगप्रभावः सिद्धिमाह भूतसङ्गः
श्लोकेन । पूर्वोक्तैर्बुद्धिपूर्वसङ्गत्यागादिभिः आत्मज्ञाने मनोऽस्थितम् । अतो नेदानीं नियन्तव्य
ततश्च सङ्गोऽपि विरतिशयभोग्यस्यात्मनोऽनुसन्धानात् सः सन् स्वयमेव गतः । एवं सङ्गेऽपि निवृत्ते
स्वयं सर्वपरिग्रहास्त्याग्याः ; किंतु तैर्यं मुक्तः । एवं जितसमस्तजन्तवस्तस्य यथावत्स्वोपाये विपत्
प्रवर्तमानस्य आत्मसाक्षात्कारतत्प्राप्तिविरोधि पूर्वकृतं पुण्यभाषकं सधै कर्म निवश्यतीत्येतद्विश्लेषं दर्शय
आत्मविषयेति । कर्मशब्दः प्रथमान्तः अविलीयते इत्यनेनावृत्तिः ; आचरत इत्यस्य तु कर्मविषय-
स्वरूपसिद्धम् ; अन्यथा समग्रं अविलीय इत्येतदपि साकाङ्क्षं स्यादित्येतद्विधेयं यज्ञादिकर्मनिवृत्तये
गानस्येत्यादि उक्तम् । यज्ञादेत्यनेन स्वकुशिलभरणदिमातनिरासः । सङ्गशब्दस्य उपसर्गस्य चाभि-
निवेशेऽपमित्युक्तम् । "सहाग्रेण फलेन वर्तत" इति परव्याख्यानमप्रसिद्धादित्येतदर्थसिद्धकथन-

धातोः अश्लेषे कारणापत्तौ च प्रयोगात् तद्व्युदासाय क्षीयत इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

इति श्लोकोऽपि प्रकारभेदेन कर्मणो ज्ञानाकारत्वोपपादक इति पूर्वेण सङ्गि-

विशेषः स्वकर्मवहविरादिविशिष्टमित्यर्थः ।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४

ब्रह्मार्पणमिति हविर्विशेष्यते । अर्प्यतेऽनुसर्त्यर्पणं सुप्तादि । तद्ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म । ब्रह्म यथा हविषोऽर्पणं तद् ब्रह्मार्पणम्, ब्रह्म हविः ब्रह्माग्नौ हविः । सर्वं च ब्रह्मभूतम्, ब्रह्माग्नौ-ब्रह्मभूते अग्नौ ब्रह्मणा कर्त्रा हुतम् इति सर्वं कर्म ब्रह्मात्मकत्वात् ब्रह्मत्वमेति यः समाधत्ते, स ब्रह्मकर्म-समाधिः, तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम्— ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मभूतमात्मस्वरूपं गन्तव्यम् । मुमुक्षुणा कियसाकं कर्म परब्रह्मात्मकमेवेत्यनुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारं साक्षादात्मवलोकनसाधनम् ; न ज्ञाननिष्ठाव्यवधानेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

पुरुषोत्तम एव मुख्यवृत्तः' इति शारीरकभाष्यारम्भे प्रपञ्चितम् । अतः च मुख्ये संभवति गौणत्वम-
न्याय्यम् ; सर्वस्य च परमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानं शास्त्रसिद्धम् । स्वयं च वक्ष्यति, "मन्त्रोऽहमहमेवाज्य-
महमग्निरहं हुतम्" (९. १६) इति । इत्यभिप्रायेण परब्रह्मभूतपरमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानोक्तिः ।
अतः १ ब्रह्मव्यतिरिक्तार्पणहविरादिमिथ्यात्वभावनं ब्रह्मण एव यज्ञत्वकल्पनादिकं च परोक्तं प्रत्यक्षादि-
विरोध-प्रकृतासङ्गत्यादिभिर्निरसनीयम् । एकवाक्यत्वे संभवति वाक्यभेदाद्योगात्, ब्रह्मार्पणमित्यस्य
व्यस्तपदत्वेन वाक्यभेदभ्रमव्युदासायाह ब्रह्मार्पणमिति हविर्विशेष्यते इति । ब्रह्मणि अर्पणं प्रक्षेपो
यस्येति समासे व्यधिकरणबहुव्रीहिः स्यात् ; ब्रह्माग्नौ हुतमित्यनेन पौनरुक्त्यं च । अतः समानाधि-
करणबहुव्रीहिरयम् ; अर्पणशब्दश्चातः करणत्युत्पत्त्या लुगादिविषयः । अधिकरणादिद्व्युत्पत्तावपि पूर्वोक्त-
पौनरुक्त्यादिविरोध इत्येतदभिप्रेत्याह अर्प्यतेऽनेनेति । ब्रह्मकार्यत्वादिति हेतुः सर्वज्ञानुपपन्ननीयः ।
ब्रह्मणि लुगादिदृष्टिविधिम्रमव्युदासाय ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म, स्वयं च ब्रह्मभूतं, ब्रह्मभूतेऽग्नौ हवित्यादि उक्तम् ।
ब्रह्मणा हुतमित्यतः अर्पणहविरग्नौ शब्दवत् विशेष्यनिर्देशाभावान् करणस्य च ब्रह्मार्पणमित्युक्तत्वात्
पारिशेष्यात् कर्तरि तृतीयेति व्यञ्जनाय ब्रह्मणा कर्त्रा हुतमित्युक्तम् । नन्वतः पूर्वोत्तराधियोरन्वयो न
दृश्यते ; न च पूर्वार्थे पृथग्वाक्यम्, अपूर्णत्वात् ; अत आह इतीत्यादि सम्भक्त इत्यन्तम् । ब्रह्मात्म-
कतया ब्रह्मस्यमिति । तत्कार्यत्वेन, तच्छरीरतया वा तदात्मकत्वात् तदिति व्यपदेशाहमित्यर्थः । एतेन
ब्रह्मकर्मसमाधिः शब्दोऽपि व्याख्यात इत्याह स इति । ब्रह्मात्मके कर्मणि सप्ताधिः अनुसन्धानं यस्य स
तथोक्तः । गत्यभावादिह व्यधिकरणबहुव्रीहिः । यद्वा समाधत्त इति समाधिशब्दार्थः ; ब्रह्मरूपं कर्म
समाधत्ते-अनुसन्धत्ते । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यमित्यत्रापि कर्मयोगसाक्षात्कार्यमात्मस्वरूपमतः स्वयंविरग्न्यादि-
वत् ब्रह्मशब्देनोच्यते इत्याह ब्रह्मात्मकतयेति । फलितं ज्ञानाकारत्वं वदन् वाक्यार्थमाह मुमुक्षुणेति ।
साक्षादात्मवलोकनसाधनमित्यनेन ब्रह्म गन्तव्यमित्यस्यार्थो दर्शितः । साक्षाच्छब्देन न ज्ञाननिष्ठेत्या-
दिना च एवकारार्थो विवृत्तः ॥

1 किं यज्ञं कुर्वन् अर्पणादौ मिथ्यात्वं भावयेत्, उत मिथ्यात्वभावनमकरणमेव । नाद्यः,
कर्मव्यागिनिवै वेदान्तश्रवणात् तदयोगात् । नान्त्यः, कृत्वा, आचरतः दैवमित्यादिपूर्वोत्तर-
संबन्धविरोधात् ।

एवं कर्मणो ज्ञानाकारतां प्रतिपाद्य कर्मयोगमेवाह—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पशुयसते । ब्रह्माश्नात्परे यज्ञं यज्ञेनवा जुह्वति ॥

२१

दैवम्—देवार्चनरूपं यज्ञम् अपरे कर्मयोगिनः पशुयासते—सेवन्ते । तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे ब्रह्माग्नौ यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ; अत्र यज्ञशब्दो हविस्सुगादियज्ञसाधने वर्तते ; 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः इति न्यायेन यागहोमयोर्निष्ठां कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

उक्तार्थसंगतिपूर्वकं दैवमेवेत्यादेः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति (१. ३०) इत्यन्तस्य प्रष्टव्यं कस्यार्थमाह एवं कर्मण इति । देवसंबन्धि दैवम्, देवसंबन्धित्वं च तदर्शनरूपत्वमिति देवार्चनरूपमित्युक्तम् । दैवमेवेत्यवधारणेन अपरे इत्यादिना च विकल्पः भिन्नः । तत्रश्च देवसंबन्धमात्रं साधारणं नात्र वाच्यम् । अतोऽर्चनशब्देन वक्ष्यमाणयागहोमादिभ्यो व्यावृत्तिः सूचिता । यागादेरपि देवार्चनत्वेऽपि तत्तदेवतारूपादिसपर्यायां हर्चनशब्दः प्रसिद्धः । 'कर्मयोगेन योगिनाम्' (३. ३) इत्युपक्रमवत् अत्रापि योगिशब्दः कर्मयोगनिष्ठविषय इति ज्ञापनाय कर्मयोगेन इत्युक्तम् । दैवस्य यज्ञत्वेन दृष्टित्वं विधीयत इति श्रमव्युदासाय निरन्तरानुष्ठानप्रयुक्तचरणपर्यायिण व्याख्याति सेवन्त इति । 'सेवा भक्तिरुपास्तिः' इति नैषण्डुकाः । अत्र सेवोपासनशब्दौ स्वेत्ये प्रणि कर्मण्यवस्थानुकूलवृत्तिनैरन्तर्यपरौ ; न तु ध्यानमात्रपरौ ; भक्तिशब्दस्तु ध्यानस्य प्रीतिरूपतां वक्ति । ननु मन्वादिभिः, 'देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च' (मनु. २. १७६) इति नित्यकर्मितया स्मरणान् देवार्चनरूपो यज्ञः सर्वेषामपि कर्मयोगिनामवश्यकर्तव्यः ; स कथं विकल्प्यत इत्यत्राह तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थ इति ।

ननु ब्रह्मार्पणमित्यत्र श्लोके कश्चित् कर्मयोगोऽपि गणितः ; अपेक्षहभिरश्यादिविशेषनिर्देशेनावान्तरभेदप्रतीतिः । तत्र च तेनेति कर्त्ताऽपि निर्दिष्टः ; तस्मिन्योगिगोऽयमपरशब्द इति किं नाङ्गीक्रियते ? ॥ १ तदुच्यते । ब्रह्मार्पणमिति श्लोको न कर्मयोगान्वयपरमैदृशविषयः ; किन्तु सर्वेषामपि कर्मयोगानां ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानाख्यसाधारणगुणविषयः ; तत्रैव ब्रह्मकर्मसाधनेति सामान्येनोक्तेः । अतः अपेक्षहविरादिग्रहणं तत्तत्कर्मयोगभेदापेक्षिततत्कारकविशेषोपलक्षणार्थम् । अत एव निवृत्तिलक्षणयज्ञप्रसङ्गात् दैवमेवापरे इत्यादिभिः प्रवृत्तिलक्षणयज्ञोक्तिरिति परोक्तं परास्मत् ।

'ब्रह्माग्नावपरे यज्ञम्' इत्यत्र यज्ञस्वरूपस्य, परमात्मादेर्वासाक्षात् होतृत्वम्होमसाधनत्वानुपपत्त्यर्थं साधनलक्षणया द्वितीयात्यन्तयज्ञशब्दो हविर्विषयः ; तृतीयान्तस्तु सुगादिविषय इत्याह अत्रेति । ननु 'ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्' (२४) इति पूर्वमेवोक्तम् ; अत्रापि 'ब्रह्माग्नावपरे' इत्युच्यते ; अतोऽत्र यज्ञं यज्ञेनेत्यनयोर्थोऽन्यथा वर्णीयः ; इतरथा पौनरुक्त्यप्रसङ्गः ; सर्वकर्मयोगसाधारणस्थायस्य विशेषतया निर्देशोऽप्यनुपपन्नः इत्याह ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरिति न्यायेनेति । अत्र यज्ञशब्दात् जुह्वतिशब्दाच्च यागहोमयोर्निष्ठया एव विवक्षितत्वादवान्तरभेदत्वमपौरुषत्वं चोपपन्नमिति भावः । अत्राग्नित्वेन कल्पिते ब्रह्मणि यज्ञशब्दनिर्दिष्टं जीवमपूर्वं वा हविष्ठेन परिकल्प्य प्रक्षिपन्तीत्यादिपरध्याख्यानानि शब्दवृत्तिपरिक्लेशादेव निरस्तानि । कर्मप्रकरणान्नात् सर्वत्र मानसयज्ञत्ववल्गुसिपक्षोऽप्ययुक्तः ॥ २५ ॥

१ तत्प्रश्नोत्तरमुच्यत इत्यर्थः ।

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति । शब्दादीन् विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६
अन्ये श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां संयमने प्रयतन्ते । अन्ये योगिनः इन्द्रियाणां शब्दादि-
प्रवणतानिवारणे प्रयतन्ते ॥ २६ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे । आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७
अन्ये ज्ञानदीपिते मनस्संयमयोगाग्नौ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि च जुहति । मनस

श्रोत्रादीनीत्यत्र संयमस्य साक्षादभित्वाभावात् श्रोत्रादेश्च होतव्यत्वाभावात् तार्पर्वमाह अन्य
इति । संयमस्याभित्वं श्रोत्रादीनां निर्व्यापारस्वल्क्षणमस्मात्करणत्वात् । नन्विन्द्रियनियमनमपि सर्वकर्म-
योगिसाधारणं कथमतं विशिष्योच्यत इत्यत्रोक्तम् संयमने प्रयतन्त इति । एवमुत्तरतापि प्रयतन्त
इत्यनयोस्तात्पर्यं ग्राह्यम् । तथा निष्ठाशब्देऽपि । अत्र प्रतीन्द्रियं संयमभेदात् संयमाग्निमिति बहु-
वचनम् । शब्दादीनीत्यत्र इन्द्रियेषु शब्दादिविषयान् समर्पयन्तीति अमव्युदासायाह—इन्द्रियाणां
शब्दादिविषयप्रवणतानिवारण इति । इन्द्रियाणां नियमनं हि श्रोत्रादीनीत्यादिनोक्तम् ; अत्र तु
'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः' (कठ. १. ३. १०) इतिवत् विषयमनसोर्हि नियमनं
क्रमेणोच्यते । विषयस्य नियमनं नाम दूरीकरणम् ; तत्सन्निधिपरिहार इति यावत् । तत्र एवेन्द्रियाणां
तत्प्रवणता निवर्तत इति भावः । कस्तर्हीन्द्रियाग्निषु शब्दादेर्होमो नाम ॥ उच्यते । होमेन हविषो विनाशः
क्रियते, तद्वदत्र शब्दादेरिन्द्रियेषु विनाशो नाम तत्संश्लेषविनाशो विवक्षितः—इति । यद्वा श्रोत्रादीनी-
त्यत्र विषयसन्निधिपरिहारो विवक्षितः ; इह तु सन्निहितानामपि विषयाणामकिञ्चित्करत्वापादनमिति
विभागः । विषयप्रवणतानिवारण इत्यनेनात्यन्तसमस्तविषयनिवृत्तेर्दुष्करत्वात् निषिद्धादिभ्योऽत्य-
न्तनिवारणं धर्माविरुद्धेष्वतिसङ्गनिवृत्तिश्च विवक्षिता ॥ २६ ॥

इन्द्रियार्थोर्नियमने अभिहिते, “अर्थेभ्यश्च परं मनः” इति क्रमेण मन एव नियन्तव्यतया
वक्तव्यम् ; अतोऽत्र आत्मसंयमशब्देन मनोनियमनमुच्यत इति ज्ञापयति मनस्संयमयोगाग्नौ इति ।
मनस्संयम एव योगसाधनत्वादिना योगः ; मनस्संयमस्य वा योगः प्राप्यादिः ; तस्य ज्ञानदीपितत्वं
देहातिरिक्तशुद्धात्मस्वरूपानुसन्धानमूलकम् । श्रोत्रादीनां शब्दादीनामिव चाल[पि] होतव्यतयो-
क्तानामिन्द्रियकर्माणां प्राणकर्माणां च नियमनमुच्यते चेत्, पौनरुक्त्यादिदोषः स्यादिति शङ्क्युदासायाह
मनस इति । इन्द्रियकर्म दर्शनस्पर्शनादिकं वचनादानादिकं च ; प्राणकर्म उच्छ्वासनिश्वासादिकम् ।
यद्वा २ प्राणसंवादादिसिद्धः इन्द्रियव्यापारादिहेतुः सूक्ष्मो व्यापारविशेषः । तेन वक्ष्यमाणप्राणायामात्

1 श्लोकद्वयेन इन्द्रियविषयमनसां नियमने क्रमेणोच्यत इत्याशयेन प्रथमयोजना, इन्द्रियेभ्यः
परा इति श्रुत्यनुसारेण । द्वितीया तु बाह्यविषय-शारीरेन्द्रिय-आन्तरमानसक्रमेण नियमनाशयेन ।
विषयाणामिन्द्रियेषु होमो नाम असमर्थत्वापादनम् । अग्नौ हुते हि नष्टमकार्थकरं भवति । शांकरे तु
श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होम इति योजना । 2 मुख्यप्राण इन्द्रियाणि बाह्येभ्यसे
विवदमानाः ग्रह्याणं जगुर्गिरत्याख्यायिका ग्राह्या । तत्र प्राणस्येन्द्रियनेतृत्वमुक्तम् ।

इन्द्रियप्राणकर्मप्रवणतानि वारणे प्रयतन्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्रव्ययज्ञाः तपोयज्ञाः योगयज्ञास्तत्राऽऽदिः । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८

केचित् कर्मयोगिनो द्रव्ययज्ञाः न्याययो द्रव्याण्युपादाय देवतार्चने प्रयतन्ते, केचिद् दानेषु, केचिच्च यागेषु, केचिच्च होमेषु । एते सर्वे द्रव्ययज्ञाः । केचित् तपोयज्ञाः कृच्छ्र-
चान्द्रायणोषवासादिषु निष्ठां कुर्वन्ति । योगयज्ञाश्चापरे पुण्यतीर्थपुण्यस्थानप्राप्तिषु निष्ठां
कुर्वन्ति । इह योगशब्दः कर्मनिष्ठारोपप्रकृत्यात् तद्विषयः । केचित् स्वाध्यायाभ्यासपराः ।
केचित् तदर्थज्ञानाभ्यासपराः । यतयः यत्नशीलाः, संशितव्रताः दृढसङ्कल्पाः ॥ २८ ॥

व्यवच्छेदः । अत्रापि प्रवणतर्ह्यव्यवणशब्दोक्तार्थं पूर्ववत् । श्रोत्रादीनां पूर्वपुपादानात् कर्मेन्द्रिय-
मालनियमनपरो वाऽयं श्लोकः ॥ २७ ॥

प्रत्येकं यज्ञशब्दप्रयोगात् बहुविधकर्मयोगभेदनिष्ठा उच्यन्ते । तत एव अपरशब्दोऽपि
प्रत्येकमन्वितः । तत्र द्रव्ययज्ञा येषां ते द्रव्ययज्ञाः । यद्वा द्रव्यात्मका यज्ञा येषामिति विग्रहः ।
द्रव्यशब्दसामर्थ्यात् तत्साध्वयज्ञविशेषाः सर्वे संगृहीता इति देवतार्चनदानयागहोमाः पृथगुक्ताः ।
अतो द्रव्ययज्ञा इत्यादि बहुवचनमपि तत्तद्वान्तरभेदविषयमिति भावः । ननु देवतार्चनयागादेः
पूर्वमेवोक्तत्वाविरर्थकं पुनर्वचनमिति चेत्, द्रव्यशब्दस्य साधारणत्वेन दानस्यापि संग्रहात्, पूर्वं च
तस्यानुक्तत्वेनापौनरुक्त्यात् ॥ तर्हि दानयज्ञा इति विशिष्य वक्तव्यम् ॥ तदपि न, अर्चनदानयागहोम-
यज्ञानां चतुर्णामपि तपोयज्ञादिभ्यो व्यावृत्तान्तरसंग्राहकसूचनार्थतया, न्यायार्जितद्रव्यसाध्वयज्ञानार्थ-
तया च सामान्यशब्दोपयोगात् । तदेतदभिप्रेत्योक्तम् एते सर्वे द्रव्ययज्ञा इति । यद्वा अर्थनादि-
स्वरूपस्य यज्ञत्वं प्रायुक्तम् ; इह तु तदर्थद्रव्यार्जनादेरेवेत्यभिप्रायेण न्यायत इत्यादि प्रयतन्ते
इत्यन्तमुक्तम् । तेषां शान्तियो भोगसङ्कोचः ; तद्वान्तरभेदप्रदर्शनम् कृच्छ्रेत्यादि । योगयज्ञाः इत्यत्र
योगः संयोगः, प्राप्तिरित्यर्थः । सा चाल पुण्यतीर्थाद्यभिगमनतन्निवासादिरूपा विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह
पुण्यतीर्थेति । पुण्यस्थानशब्दोऽत्र देवतास्थानाश्रमजनपदविशेषादिसंग्राहकः । नन्विह योगशब्दः
साक्षाद्योगो कर्मयोगमात्रे वा किं न वर्तते इत्यत्राह इहेति । कर्मनिष्ठाप्रकरणत्वात् साक्षाद्योगविषयत्वं
न युक्तम् ; तद्वेदप्रकरणत्वात् तत्सामान्यविषयत्वं चानुचितम् ; तद्वेदेषु च पारिरेण्यात् योगशब्द-
सामर्थ्याच्च तीर्थादिप्राप्तिरेव ग्राह्या । सूचितं चैतत् संग्रहे परमाचार्यैः, 'कर्मयोगस्तपस्तीर्थदानयज्ञादि-
सेवनम्' (२३) इति इति भावः । स्वाध्यायाभ्यासतदर्थज्ञानयोः पृथग्व्यवच्छेदं पृथग्यज्ञत्व[त्वेन] निर्देशोपपत्तेः,
द्वन्द्वस्य प्राधान्याच्च विमज्ज निर्दिशति केचित्स्वाध्यायाभ्यासपरा इति । स्वाध्याय [इति] सह-
पाठौचित्यादात्मज्ञानस्य च संवसाधारणत्वात् अर्थज्ञानस्यानुष्ठानेऽप्युपयोगात् केचित्तदर्थज्ञानाभ्यासपरा
इत्युक्तम् । परशब्दोऽत्र साधारण्यवच्छेदाय तन्निष्ठतामाह । यन्निशब्दस्यात्र आश्रमविशेषपरत्वानौचित्यात्
सर्वकर्मयोगनिष्ठसाधारणविशेषपरत्वौचित्याच्च प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागेन निर्वक्ति यतनशीला इति ।
सर्वप्रयोगानुगतः सर्वकर्मयोगनिष्ठसाधारणश्च सङ्कल्पोऽत्र व्रतशब्दार्थ इत्यभिप्रेत्य दृढसङ्कल्पा इत्युक्तम् ।
संशितत्वमत्राकुण्ठत्वम् । तच्च दृढत्वमेव ॥ २८ ॥

अपाने जुहति प्राणं प्राणेष्वपानं तथाऽपरे । प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपर्यवशाः ॥ २९
अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुहति ।

✓अपरे कर्मयोगिनः प्राणायामेषु निष्ठां कुर्वन्ति । ते^१ च त्रिविधाः पूरकरेचककुम्भक-
मेदेन ; अपाने जुहति प्राणमिति पूरकः, प्राणेष्वपानमिति रेचकः, प्राणापानगती रुद्ध्वा....प्राणान्
प्राणेषु जुहति इति कुम्भकः । प्राणायामपरेषु (सप्राणायामेषु) त्रिष्वप्यनुषज्यते नियताहारा इति ॥

^२सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ यज्ञशिष्टाश्रितभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

दैव(द्रव्य)यज्ञप्रभृतिप्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगमेदेषु स्वसमीहितेषु प्रवृत्ता एते सर्वे
सह^३ यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा (उ. १०) इत्यभिहितमहायज्ञपूर्वक^४नित्यनैमित्तिककर्मरूपयज्ञविदः
तन्निष्ठाः तत एव क्षपितकल्मषाः यज्ञशिष्टाश्रितेन शरीरधारणं कुर्वन्त एव कर्मयोगे व्यापृताः

✓प्राणायामपरायणाः इत्यनेन वर्गीतस्य सामान्यसंग्रहः क्रियत इति व्यञ्जनाय प्राणायामेषु
निष्ठां कुर्वन्तीति पृथग्भावार्थं कृतम् । प्राणायामनिष्ठानामवान्तरभेदज्ञापनाय पूरक्रेत्यादिना प्राणायामा-
वान्तरभेदप्रदर्शनम् । तत्तद्वेदप्रतिपादकांश्च विविनक्ति अपान इत्यादिना । ऊर्ध्वपश्चतस्र प्राणस्य अधः
प्रवेशनं हि पूरकः । ततश्च अपाने जुह्वीत्येतत् उपचारानुपपन्नम् । एवमधःस्थितस्य वायोरूर्ध्वप्रवेशने
हि रेचक इति प्राणेष्वपानमित्यप्यु(त्पु)पचरितम् । वायोरूर्ध्वधोगमननिवारणेनावस्थापनं कुम्भक इति
प्राणापानगती रुद्धेत्यादेरभिप्रायः । प्राणान् प्राणवृत्तिभेदानित्यर्थः । आहारनियमस्तु दृष्टाद्युपकार-
द्वारा सर्वप्राणायामसाधारणतया विहित इत्याह प्राणायामपरेषु त्रिष्वपीति ॥ ✓

किमेतेषामुच्चावचकर्मयोग[भेद]निष्ठानामवान्तरफलभेदोऽस्ति, किं प्राणायाम[वि]निष्ठानां
यज्ञादिकं त्याज्यमिति शङ्काद्वयं निराक्रियते सर्वेऽपीति श्लोकेन । सप्तमीहिते^५ष्विति वचनादविशिष्ट-
फलतया विकल्पे न्याय्ये तत्तत्सामर्थ्याद्यनुसारिणी स्वेच्छैव हि विशेषनियामिकेति सूचितम् । सामान्यस्य
यज्ञशब्दस्य असङ्कोच(शब्दस्य संकोचः ?)प्रदर्शनाय सहयज्ञैरित्यादिकमुक्तम् । यज्ञश्च^६पतकल्मषाः
यज्ञशिष्टाश्रितभुजः इत्याभ्याम्, 'यज्ञशिष्टाशिनस्सतो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः' (३. १३) इत्यादि-
प्रागुक्तप्रत्यभिज्ञानात् तत्प्रकरणे च यज्ञशिष्टाशिनस्य शरीरयत्नाश्विप्रपञ्चनात् तत्संरक्षणायोक्तम् यज्ञशिष्टा-
श्रितेन शरीरधारणं कुर्वन्त एवेति । प्राणायामादिषु निष्ठाव्रतामपि नित्यत्वादिना यज्ञादिकमवश्यकार्यं
मित्यपि सिद्धम् । एवकारेण नैवविधशरीरधारणादिव्यापार आत्माक्लोकनविरोधी, किंतुपुक्त इत्यभि-

१ ते इति । प्राणायामा इत्यर्थः ; २ उक्तावां कर्मयोगीनां नित्यनैमित्तिककर्मयोगकर्तव्यं वक्तुमशक्यम् ।
इतोऽपि ततो भेदसिद्धिः । अत एव सवर्णादयस्तामसाकारयज्ञैर्विष्टा अप्यग्नितोत्रादिधर्मांलुष्टाग्निः ।

३ सहयज्ञैरिति नित्यनैमित्तिकविग्रहः ; 'त एतिसिद्धये कर्मणः' इत्यारभ्य, यो भुंक्ते स्तेन एव
स' इति भावद्वयकत्वस्य अकरणेप्रत्ययस्य च उक्तत्वात् । देवान् भूतवन्दनाय, मानुषवन्दनोह वाः
इत्यदितश्च । काम्यकलकर्ममाष्ठानाधिकारसंपादने तदुपयोग इति व्यक्तमुत्तरश्लोके ।

४ महायज्ञपूर्वकेति । महायज्ञप्रभृतिरित्यर्थः । एवमुत्तरश्लोकेऽपि ।

अन्तर्गतज्ञानतया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम् ; तलान्तर्गतज्ञाने कर्मणि ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यमाह—

श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ¹ज्ञानयज्ञः परमप । सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३

स्वरूपाभिधानमपि कृतं भवतीति सूचितम् । **सर्वान्कर्मजान्विद्धीति** पृथग्वचनात् प्राणायामादीनां प्राधान्यं नित्यनैमित्तिकादीनां तदर्थत्वं चाह **अहरहरिति** । अनेन तस्याकरणे सर्वानर्हतया यावत्फलमनुष्ठेयत्वं प्रतिदिवसं पापहरणेनोत्तरोत्तरसत्त्वोन्मेषहेतुत्वेनात्यन्तोपयुक्तत्वं च सूचितम् ॥ ३२ ॥

श्रेयानित्यादेः आ अध्यायपरिसमाप्तेर्ज्ञानविषयस्यैकप्रपञ्चकस्य सङ्गतिपूर्वकमर्थमाह **अन्तर्गतेति** । अवान्तरमेदप्रतिपादनरूपावान्तरप्रकरणात्पाचीनेन कर्मणो ज्ञानाकारत्वप्रतिपादकप्रपञ्चकेनास्य साक्षात्सङ्गतिः ।

ननु द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञश्रेयानिति निर्दिष्टे सति आत्मसाक्षात्कारान्तरङ्गज्ञानयोग-प्राधान्यं ग्रहीतुमुचितम् । सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते इत्यनेन कर्मफलस्य सर्वस्य ज्ञानेऽन्तर्भावश्च प्रतीयते ; 'अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृतमः' (३६), 'ज्ञानामिस्सर्वकर्माणि' (३७), 'योगसंन्यस्तकर्माणम्' (४१) इत्यादिनिर्देशाश्चान्तरभाविनः कर्मयोगविरोधिनः । 'न हि ज्ञानेन' (३८) इति श्लोकोऽपि कर्मयोगात् ज्ञानयोगस्य पावनत्वातिरेकपर इति प्रतीयते ; 'ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति' (३९) इत्येतदपि ज्ञानयोगस्यान्तरङ्गतया शीघ्रकारित्वमितरस्य विलम्बितफलत्वं व्यनक्ति । 'येन भूतान्यशेषेण द्रव्यस्यात्मन्यथो मयि' (३५) इति ज्ञानस्वरूपकथनमपि ज्ञानयोगत्वं द्रढयति । न हि कर्मयोगोऽन्तर्गतेन आत्मज्ञानेनैव सर्वं साक्षात्कियते । 'स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च' (२८) इत्यत्र च द्रव्ययज्ञादेः पृथक्त्वेन ज्ञानयज्ञो निर्दिष्टः ; अतो ज्ञानयोगप्रशंसाप्रकरणमिदमिति ग्राह्यमिति ॥

अलोच्यते—'श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात्' इत्यत्र तावत् ज्ञानप्राधान्यमात्रात् न ज्ञान-योगविवक्षा वक्तुमुचिता ; 'कर्म व्यायो ह्यकर्मणः' (३. ८) इत्यादिषु सर्वत्र तद्विपरीतकर्मप्राधान्यस्यैव प्रपञ्चितत्वात् । उत्तराध्यायेऽपि 'तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते' (५. २) इत्यादेर्वक्ष्यमाण-त्वात् मध्ये तद्विरुद्धप्रतिपादनायोगात् । अतोऽत्र **ज्ञानयज्ञशब्दः** कर्मयोगांशविषयः । 'स्वाध्याय-ज्ञानयज्ञाश्च' (४. २८) इत्यत्र तु स्वाध्यायार्थाभ्यासरूपज्ञानयज्ञपरत्वमुक्तम् । आत्मयाथात्म्यमपि स्वाध्यायार्थ इति तस्य चास्य च नातिविप्रकर्षः । 'तस्मादज्ञानसंभूतम्' (४२) इत्यध्यायोपसंहारश्लोके च ज्ञानासिना संशये छित्त्वा योगमातिष्ठोत्तिष्ठेति युद्धोत्साहविधानेन कर्मयोगस्तदन्तर्गतज्ञानं च व्यक्तं प्रतीयते । न हि ज्ञानयोगस्य श्रेयस्तया युद्धार्थमुत्तिष्ठेति संगच्छते । **सर्वं कर्मेत्येतत्तु कर्मान्तर्गतज्ञानांशस्य प्राधान्यहेतुमात्रपरमेव**, 'अपि चेदसि' (३६), 'ज्ञानामिस्सर्वकर्माणि' (३७), 'न हि ज्ञानेन सदृशम्' (३८) इत्यादेरपि न ज्ञानयोगैकान्त्यम्, ज्ञानांशस्य पापनिवर्तकत्वरूपप्रशंसापरत्वात् । **योगसंन्यस्तकर्माणम्** (४१) इत्यत्रापि कर्मणः फलसङ्गादिराहित्यज्ञानाकारतापत्तिमात्रं विवक्षितम् । 'ज्ञानं लब्ध्वा परां

1 इदं ज्ञानं कर्मयोगांशभूतमिति एतद्व्याख्यान्तिमश्लोके, ज्ञानेनाज्ञानं छित्त्वा योगमातिष्ठति कर्मयोगो विनियोजनात् ज्ञायते ।

उभयाकारे कर्मणि द्रव्यमयादंशात् ज्ञानमयोऽङ्गः श्रेयान् ; सर्वस्य कर्मणः तद्विपरि-
चाखिलयोपादेयस्य ज्ञाने परिसमाप्तेः तदेव सर्वस्साधनैः प्राप्यभूतं ज्ञानं कर्मान्तर्गतत्वेना-
भ्यस्यते । तदेव [हि] अभ्यस्यमाने क्रमेण प्राप्यदशां प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

तद् विद्धि प्रणिपातेन परिश्रमे च सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४

तत् आत्मविषयं ज्ञानं 'अविनाशि तु तद्विद्धि' इत्याश्रय्य 'एषा तेऽभिहिता' (२.३९)
इत्यन्तेन मयोपदिष्टम्, तद्युक्तकर्मणि वर्तमानस्त्वं विपाकानुगुणं कालेकाले प्रणिपातपरि-

शान्तिम्' (३.९) इति श्लोके [तु] कर्मयोगान्तर्गतज्ञानांशस्य साक्षात्काररूपपरिपाकावस्थोच्यते ; 'तत्
स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति' (३.८), 'श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्' (३.९) इत्यनन्तरमेव
परिपाकावस्थया विशदीकरणम् । एतेन 'येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि' (३.५) इत्येतदपि निर्व्यूढम् ।
तदेतदखिलमभिप्रेत्याह उभयाकार इति । कर्मणि कर्मयोगे इत्यर्थः । अनुष्ठेयपरो वाऽत्र कर्मशब्दः ।
द्रव्यमयादंशादिति । 'यज्ञशब्दोऽत्र यज्ञांशविषय इति भावः । सर्वाखिलशब्दयोरत्र विषयभेदात्
अपौनरुक्त्यमाह तद्विपरिचयेति । कर्मेतरत् किमन्यदिहोपादेयम्, कथं च कर्मणस्तस्य च ज्ञाने परिसमाप्ति-
रित्यत्राह तदेवेति । सर्वस्साधनैरिति तद्विपरिचयेति । प्राप्यभूतमिति तत् परिसमाप्ति-
ज्ञानम् । कर्मणस्तत्र परिसमाप्तिं विवृणोति तदेवाभ्यस्यमानमिति । अवधारणेन साध्यसाधनभावः
अवस्थामेदमात्रनिबन्धन इत्यभिप्रेतम् । एतेन कर्मणः स्वान्तर्गतभूतज्ञाने परिसमाप्तिः साक्षात्काररूप-
साध्यदशाविवक्षयेत्युक्तं भवति ॥ ३३ ॥

उपदिष्टमेव ज्ञानं तत्तद्विपाकदशायां प्रतिक्षणवैशद्याय पुनःपुनर्ज्ञानिभ्यः श्रोतव्यमित्युच्यते तद्वि-
द्भीति श्लोकेन । तद्विति परोक्षवर्तिदेशः प्रकरणपारम्भोक्तप्रकारपरामर्शीति व्यञ्जनाय अविनाशी-
त्यादि मयोपदिष्टमित्यन्तमुक्तम् । इतः पूर्वमनुपदिष्टस्य ज्ञानस्य कस्यचिच्छ्रोतव्यत्वं नात्रोच्यत इति
भावः । तद्युक्तकर्मणि वर्तमानस्त्वमिति विनाकहेतुः । 'विपाकानुगुणं कालेकाले' इति प्रभावसरः ।
अष्टद्वारा प्रणिपातादेर्विपाकानुगुणं वा विवक्षितम् । 'गुरुमेवाभिमुख्यते' (मु. १. २. १२) इत्यादि-
विधिप्राप्तं चैतत् । प्रणिपातादेरितरेतरयोगो विवक्षित इति व्यञ्जनाय प्रणिपातपरिग्रहसेवादिभिः
इति द्वन्द्वसमासेन व्याख्या । 'स्वाध्यायात् योगमासीत योगात् स्वाध्यायमामनेत्' (वि. यु. ६. ६. २)
इत्यादीनि शास्त्राणि कालेकाले इति वीक्ष्यया द्योतितानि । विशदोपाकारमिति पुनःश्रवणस्य नैष्कर्म्य-
परिहारः । ननु किमिदानीं भगवता ज्ञानविशदमुपदिष्टम् ? किं वा वीमत्सुना अविशदेन (दमेव ?) ज्ञातम्,
येनैतदुच्यते इत्येतदपि विपाकानुगुणशब्देन परिहृतम् । विशदमेवोपदिष्टं भगवता । अवधानादि-
मांश्चार्जुनः । तथाऽप्यनादिकर्मोपाजितैरन्यैः पापकवादैरन्तःकरणरूपस्य तत्त्वज्ञानपसरद्वारस्योपरुद्ध-
त्वादिदानीं नातिवैशद्यं जायते ; "अपि तन्मज्जनमनाप्नुषि जातु नेते नैव प्रभाभिरपि शङ्कसितत्वबुद्धिः"

1 कर्मयोगान्तर्गतयोः कर्मांशज्ञानांशयोरुभयोरपि भगवत्प्रोक्तत्वात् यत्त्वम् ।

2 'ये तु त्वद्विषयसंस्पर्शमिदं विनाशयन्ति तेऽपि नैव यथार्थबोधः' इति पूर्वार्थम् ।

प्रश्रसेवादिभिर्विशदाकारं ज्ञानम्यो विद्वि । साक्षात्कृतात्मस्वरूपास्तु ज्ञानिनः प्रणिपात-
दिभिस्सेविताः ज्ञानभुङ्क्षतया परितः पृच्छास्तवाऽऽश्चयपालक्ष्य ज्ञानमुपदेक्ष्यन्ति ॥३४॥

आत्मयाथात्म्यविषयस्य ज्ञानस्य साक्षात्काररूपस्य लक्षणमाह—

देवज्ञात्वा न पुनर्मोहनेन यास्यसि पाण्डव ॥ येन भूतान्यवगृह्यन् द्रक्ष्यन् आत्मन्ययो मयि ॥३५॥

यत् ज्ञानं ज्ञात्वा पुनरेव देवा (ह्य)घातमानमानरूपं तत्कृतं ममताद्यास्पदं च मोहं न
यास्यसि, येन च देवमनुष्याद्याकारेणानुसंहितानि सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव द्रक्ष्यसि,
यतस्तवान्येषां च भूतानां प्रकृतिविमुक्तानां ज्ञानैकाकारतया साम्यम् । प्रकृतिसंसर्गदोष-

(वै.स. १.६) इतिवत् । यथावस्थितकर्मयोगनिरस्तेषु पापेषु विशदज्ञानाहर्षिक्या स्यात्, तदा च पूर्वोपदि-
ष्टस्य सामान्यतो ज्ञातस्यार्थस्य ज्ञातांशसेवादाय अज्ञातांशज्ञानाय विस्मृतप्रतिबोधनाय च पुनद्रवणं कार्यमिति ।
अयमर्थोऽनुगीतावृत्तान्तेन व्यक्तो भविष्यति । ज्ञानिनः । अहं वा, अन्ये वेति भावः । तत्त्वदर्शिनः
इति विशेषणं नेपानेनऽऽनोमदेष्टुं विक्रमं सूचयतीति व्यञ्जनाय साक्षात्कृतात्मस्वरूपा इत्युक्तम् ।
तत्त्वदर्शिरपि 'नासंस्तरवाशिने प्रब्रूयात्, न विनयादिरहातया च वक्तव्यम्' इत्यादिविधिप्रयुक्त-
विलम्बोऽनतिरङ्गनीय इत्या(त्यता)ह प्रणिपातादिभिरिति । 'तस्मै स विद्वान् उपसन्नाय सम्यक्' इत्युक्तम्
'प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' (मु. १.२.१३) इति श्रुतेर्विधिपरत्वे च जानन्तस्ते तत्त्वदर्शि-
त्वात् यथावदुपदेक्ष्यन्तीति भावः । प्रकर्षेण नीजैः पतनं प्रणिपातः । प्रश्नपूर्वाङ्गभूतः प्रणामोपसंग्रहणादि-
र्विशितः । परिप्रश्नः खडुगित्वातिरेकगृहनेन अजानत इव साक्षात्प्रष्टव्यानभिधानेन तदनुबन्धविषयः
ऽऽहः । प्रतिवादिषु कुयुक्तिभिः प्रत्यवस्थानं न कर्तव्यमिति भावः । सेवा तु मक्तिः, चिरानुवर्तनं वा ॥

कर्मान्तर्भूतस्याऽऽत्मयाथात्म्यज्ञानस्य विपाकानुगुणं कालेन वेदनीयस्य साक्षात्कारावस्थायाश्चिह्नं
यज्ज्ञात्वेत्यनेन क्वेकिनोच्यत इत्याह आत्मयाथात्म्येति । एवमित्यस्यार्थो-देवे(ह)त्यादिनोक्तः । अशेषेणे-
त्यस्य तार्थ्यार्थमाह देवमनुष्येत्यादि[ना?] । तेन 'विद्याधिनयसंपन्ने'-(५.१८) इत्यादि वक्ष्यमाणं
सादृशम् । भूतशब्देनाचित्संसृष्टक्षेत्रज्ञा विवक्षिताः । तेन देवाद्याकारानुसन्धाने हेतुर्दर्शितः । आत्म-
न्ययो मयि इति ससम्योसामानाधिकरण्यमभ्युदासाय स्वात्मन्येवेत्युक्तम् । एवंविधस्य प्राकरणिकस्य
प्राक्षात्कारस्य स्वात्मविषयत्वात् अथो मयि इत्यनेन पृथग्भावसूचनात् वक्ष्यमाणसमदर्शित्व-
विपाकक्रममाह व्यधिकरणतैवोचितेति भावः । सर्वाणि भूतानि स्वात्मनि द्रक्ष्यसि-प्रकृतिसंसर्गेण
विषमतया प्रतिपन्नानि भूतानि परिशुद्धतया ज्ञाते स्वात्मनि निदर्शनभूते स्थावीपुलकादिन्यायेन द्रक्ष्य-
सीत्यर्थः । आधाराधेयभावाद्यर्थान्तरभ्रमन्युदासाय प्रकृतार्थे हेतुमाह यतस्तत्वेति । प्रकृतिविमुक्ताना-
मिति । औपाधिकवैषम्यविगमावस्थायाश्चित्ति भावः । 'पुमान् देवो न नरः' (वि. २. १३. ९८), 'नायं
देवो न मर्त्यो वा' इत्याद्यनुसारेणाह ज्ञानैकाकारतयेति । स्वात्मनि सर्वानुसन्धानहेतुतयोक्तं साम्यं

2 ननु यद्यन्ये स्वस्वात्मसाक्षात्कारिणः भवानु गवे वेपुः, तत्रैव मदात्मज्ञानवैराग्यं कथमिति
शंकायां सर्वात्मसाम्यमाह । देहातिरेकतोऽपि साम्यं ग्राह्यम् ।

विनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं सर्वं सममिति च वक्ष्यते, “निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः” (५. १९) इति । अथो मयि सर्वभूताभ्यन्तरेषु द्रक्ष्यमि, मत्स्वरूपसाम्यात् (ब) परिशुद्धस्य सर्वस्याऽऽत्मवस्तुनः । “इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम सावर्भ्यमागताः” (१४.२) इति हि वक्ष्यते । तथा, “तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” (सु. ३. १. ३१) इत्येवमादिषु नामरूपविनिर्मुक्तस्याऽऽत्मवस्तुनः परस्वरूपसाम्यमवगम्यते । अतः प्रकृति-विनिर्मुक्तं सर्वमात्मवस्तु परस्परं समं सर्वेश्वरेण च समम् ॥ ३५ ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृतमः । सर्वं ज्ञाप्यत्वेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६

यद्यपि सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृतमोऽसि, सर्वं पूर्वार्जितं वृजिनरूपं समुद्रमात्मविषय-ज्ञानरूपत्वेनैव संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मलात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७

परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वादिहानुक्तमित्यभिप्रायेणाह प्रकृतितत्त्वर्गेणि । अथो मयीत्यादि । मन्निदर्शनेन स्वात्मानं परांश्च द्रक्ष्यसीत्यर्थः । अनीश्वराणां कर्मवश्यानां कथमीश्वरनिदर्शनेनानुसन्धानमित्यन्वाह—
मत्स्वरूपसाम्यात्परिशुद्धस्येति । हेतुतयोक्तमीश्वरसाधर्म्ये(साम्ये)मपि परस्ताद्वक्ष्यत इति नेहोक्तमित्याह इदमिति । परिशुद्धात्मनः परमात्मसाम्ये श्रुतिरप्यस्तीत्याह तथेति । पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः—पुण्यपापविगमात् तत्कृतप्रकृतिसंज्ञिततत्त्वयुक्तकेशादिरहितः । नामरूपविनिर्मुक्तस्येति पदेन “तथा विद्वान्नामरूपाद्रिमुक्तः” (सु. ३. २. ८) इति तत्तत्त्रं वाक्यान्तरमपि स्मारितम् । ईश्वरसाम्यस्य काचित्कताशङ्कां निरस्य श्रुतिस्मृतिदिदं हेतुं सङ्कलय्य दर्शयति अत इति । एतेन श्रुत्यादिसिद्धमीश्वरसाम्यमपि जीवानां परस्परसाम्ये हेतुरित्यप्युक्तं भवति । एतेन क्षेत्रज्ञानां परस्परम्, ईश्वरेण चैवयमिहोच्यत इति वदन्तः प्रत्युक्ताः ॥ ननु स्वात्मनि सर्वेश्वरे च सर्वेषामाद्येतया दर्शनमिह विधीयत इति प्रतीयते ॥ मैवम् ; स्वात्सन्तस्वार्धाधारवायोगात् ॥ परमात्मपर्यन्तबुद्ध्योपपद्यत इति चेत्, न ; जीवसमाधेः प्रकरणात्तत्वात् । अतः स्वात्मनि परेषां दर्शनं सर्वसमानाकारानुसन्धानम् ॥ ३५ ॥

एवं ज्ञानांशस्य प्राधान्यं विपाकानुगुणं कालेकाले वेदनीयत्वं लक्षणं चोक्तम्, अथ तस्य विरोधिनिवर्तकत्वरूपं माहात्म्यमुच्यते अपिचेदिति श्लोकेन ॥ चेच्छब्दपर्यायो यदिः अपिश्च संहतौ(सहितौ) यद्विषयौ तद्विषयावल्ल अपिचेदित्येताविति व्यञ्जनाय यद्यपीत्युक्तम् । पापकृतमशब्दप्रतियोगित्वाद् पापेभ्य इति शब्दः पापविशिष्टपुरुषविषयः । पापमाले वा । हेतौ पञ्चमी । ज्ञानमुत्वेन संतरिष्यसीत्यनयोस्सामर्थ्यात् वृजिनरूपं समुद्रमिति रूपितम् । समुद्रत्वानुगुणं सर्वशब्दोक्तमानन्त्यमनादिकालप्रवृत्ततयेत्याद्यभिप्रायेणाह पूर्वार्जितमिति ॥ ३६ ॥

नन्वेकस्य कथमनादिकालप्रवृत्तान्तपापनिवर्तकत्वम् ? “नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि” (न. कै. प्र. २६. ७०) इत्यादिवचनाच्च पापस्वरूपनिवर्तकत्वमनुपपन्नम् । केवलं विलम्ब्य(म्बाय) स्यादित्याशङ्क्योच्यते यथैधांसीति । समुद्रसंतरणदृष्टान्तः पुनःप्रवेशाविरोधी ; काष्ठभस्मसात्करणदृष्टान्तेन तु

सम्यक्प्रवृद्धोऽग्निरिन्धनसञ्चयमिव, आत्मयाथात्म्यज्ञानरूपोऽग्निर्जीवात्मगतमनादि-
कालप्रवृत्तानन्तकर्मसञ्चयं भस्मीकरोति ॥ ३७ ॥

१ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८

यस्मादात्मज्ञानेन सदृशं पवित्रं शुद्धिकरमिह जगति वस्त्वन्तरं न विद्यते, तस्मादात्म-
ज्ञानं सर्वपापं नाशयतीत्यर्थः । तत् तथाविधं ज्ञानं यथोपदेशमहरहर्नुष्टीयमानज्ञानाकार-
कर्मयोगसंसिद्धः कालेन स्वात्मनि स्वयमेव लभते ॥ ३८ ॥ तदेव विस्पष्टमाह—

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः । ज्ञानं लब्ध्वा^१ परं शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥

पुनः कार्यकरत्वप्रसङ्गोऽपि प्रतिषिद्धः । भस्मसात्कुरुष्वे—भस्मीभूतानि कुरुते, अकार्यकराणि कुरुत
इत्यर्थः । समिद्ध इत्यत्र सर्वदहनयोग्यत्वाद्योपसर्गधात्वर्थयोर्थ्यञ्जनम् सम्यक्प्रवृद्ध इति । एधांसीति
बहुवचनमेकस्यानेकनिवर्तकत्वाभिप्रायमिति दर्शयति इन्धनसञ्चयमिति । सर्वकर्माणीति वचनात्
विरोधित्वेन स्थितस्य सांसारिकपुण्यविशेषस्यापि निवर्तकत्वमवगतम् । 'नामुक्तम्' इत्यादि त्वन्यपरम्,
अन्यथा प्रायश्चित्तशास्त्राण्यपि कुण्ठेयुरिति भावः ॥ ३७ ॥

लोकदृष्टान्तेन दर्शितोऽर्थो तद्देः पदार्थान्तरादृष्टदाहकत्ववत् पवित्रतमस्वभावत्वेनोपपाद्यते न-
हीत्यर्थेन । तदाह यस्मादिति । वस्त्वन्तरमिति ज्ञानरहितकर्मपुण्यस्थानादिकम्, 'क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानात्
विशुद्धिः' (या. स्मृ. ३. १) इत्युक्तादीश्वरज्ञानादवशीनेषु परिशुद्धात्मज्ञानतुल्यं पावनं नास्तीत्यर्थः ।
ननु इदानीं तथाविधज्ञानं कुर्यामिति सामिसन्धिकस्यापि तत्र जायते ; अतस्तस्य पुरुषव्यापाराविषयत्वात्
अविषेयत्वमिति शङ्का परिह्रियते तस्त्वयमित्यर्थेन । तच्छब्देन विपाकावस्थं परामुच्यत इत्याह तथा-
विधमिति । यथोपदेशमिति । शास्त्रीयत्वमविकलत्वं कालकाले वेदनीयत्वं च सूचितम् । तथा-
विधज्ञानस्य संस्कारप्राप्त्युद्योगेधिपापनिवर्तनाच्च स्वयमागमे हेतुः 'योगसंसिद्धः' इत्यनेनोच्यत इत्यभि-
प्रायेणाह ज्ञानाकारकर्मयोगसंसिद्ध इति । पक्कपायत्वलक्षणयोग्यतापन्न इत्यर्थः । स्वयंशब्देन तदा-
नीमुपदेशनैरपेक्ष्यमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह स्वयमेवेति । ज्ञानस्वरूपस्य साक्षात्प्रयत्नागोचरत्वेऽपि
तन्मूलभूतोक्ताकारकर्मयोगद्वारा तस्य विषेयत्वमुपपद्यत इति भावः । अत आत्मनीति विषयसप्तमी ।
इदानीं तद्वहितेऽपीत्यभिप्रायेणाधिकरणाश्रित्यं वा, स्वात्मसाक्षिकमिति वा विवक्षितम् ॥ ३८ ॥

पूर्वश्लोकार्धयोरनन्तरश्लोकार्धे द्युत्क्रमेण विवरणरूपे इत्यभिप्रायेणाह तदेव विस्पष्टमाहेति ।
श्रद्धावत्त्वादिकं स्वयं ज्ञानलभे हेतुः ; 'अज्ञाश्चाश्रद्धानश्च' (४. ४०) इति वक्ष्यमाणत्वादलतापि
ज्ञः श्रद्धवांश्चेति विवक्षितमिति ज्ञापनार्थं, तत्र दशामेदव्यञ्जनार्थं, श्रद्धोत्पत्तिसिद्धयर्थं चोक्तम् उपदेशात्

१ पूर्वार्धे पूर्वश्लोकशेषः । एवेत्यन्तं परिपाकानन्तरमेवेत्युत्तरार्धेनोच्यते ।

२ ये हि न ध्ययन्त्येते—'सोऽमृतत्वाय कल्पते' इति तितिक्षामात्रेण मोक्षे कथ्यमाने
जीवात्मज्ञानेन मोक्षकथनं कुतो न युक्तम् । परस्परयेत्येव सर्वत्र विवक्षितम् । परशान्ति संपादक-
ज्ञानलोभो ज्ञानयोगं विनैवेत्येवात्र विवक्षितम् । न तु भक्तिव्यवच्छेदः ।

एवमुपदेशात् ज्ञानं लब्ध्वा चोपदिष्टज्ञानबुद्धौ श्रद्धावान् तत्परः तत्रैव नियतमनाः तदितरविषयासंशयेतन्निरोधोऽचिरेण कालेनोक्तलक्षणविषयकदशापन्नं ज्ञानं लभते, तथाविधं ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति परं निर्वाणमाप्नोति ॥ ३९ ॥

अज्ञश्चाश्रद्धावानश्च संशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४०

अज्ञः एवमुपदेशलब्धज्ञानरहितः, उपदिष्टज्ञानबुद्धयुपाये चाश्रद्धानः अत्वरमाणः, उपदिष्टे च ज्ञाने संशयात्मा संशयमनः विनश्यति विनष्टो भवति । अस्मिन्नुपदिष्टे आत्मयाथात्म्यविषये ज्ञाने संशयात्मनोऽयमपि प्राकृतो लोको नास्ति, न च परः । धर्मार्थकामरूप-

ज्ञानं लब्ध्वेति । श्रद्धावान् त्वरमाणः । अश्रद्धानः इत्यत्र 'अत्वरमाणः' इति हि व्याख्यास्यति । तदेव परम् उपादेयतयाऽभिसन्ध्यास्पदं यस्य स तत्परः । तदाह तत्रैव नियतमना इति । अचिरेणेत्येतदुत्तरवाक्यस्यमपि कालेन इत्येतत्सूचितविलम्बशङ्कापरिहारार्थमपेक्षितत्वात् पूर्वार्थेऽप्यन्वेत-
व्यमित्यभिप्रायेण अचिरेण कालेनोक्तलक्षणेत्यादि उक्तम् । भक्तियोगव्यवहितः प्रारब्धकर्मवासनाभावी च मोक्षः कथञ्चाचिरेण लुच्येतेति भावः । पूर्वं कालेनेति पदं द्वितदिनादिव्यवच्छेदार्थम्, अचिरेणेति तु ज्ञानयोगदेहान्तरादिविलम्बनिषेधार्थमित्यविरोधः । शान्तिशब्दोऽज्ञोपायस्य निश्शेषनिष्पन्नत्वाच्च तदङ्गभूतशमविषय इति व्यञ्जनाय परं निर्वाणमाप्नोतीत्युक्तम् । 'स शान्तिमाप्नोति न कामकामी', 'स शान्तिमधिगच्छति', 'प्रब्रज निर्वाणमुच्छति' इति द्वितीयाध्यायान्तिमश्लोकत्रयेऽपि फलदशाविषये शान्तिनिर्वाणशब्दौ समानविधौ । तत्र मध्यमश्लोकस्थं 'शान्तिमधिगच्छति' इत्येतदन्तापि प्रत्यभिज्ञातम् । तत्पूर्वोत्तरलोकस्मरणायान्तर् अप्नोति पदं निर्वाणपदं चोक्तम् ॥ ३९ ॥

उक्त एवार्थो व्यतिरेकेण स्थाप्यते अज्ञश्चेति श्लोकेन । उपदेशलब्धज्ञानरहित इति । पूर्वकमनिर्वैशैचित्यादश्रद्धाहेत्वाकाङ्क्षाणात्, संशयदशासमभिव्याहाराच्च अज्ञशब्दोऽत्र शास्त्रजन्यज्ञाननिवृत्तिपर इति भावः । संशयस्य पृथगभिहितत्वात् अश्रद्धानः इत्येतत् न विश्वासनिषेधपरम्, किं त्वाकाङ्क्षानिषेधपरम् ; प्रकृष्टाकाङ्क्षैव हि त्वरेत्यभिप्रायेण अत्वरमाण इत्युक्तम् । संशयमना इति संशयतेऽनेनेति संशयः संशयकारणम् ; संशयहेतुभूतमना इत्यर्थः । यद्वा संशये मनो यस्येति विग्रहः । नित्यस्यात्मनः पुरुषार्थशून्यत्वलक्षणस्य विनाशस्य पूर्वापरभावेन संतन्यमानस्य प्राचीनस्यैवानुवृत्तिप्रदर्शनाय प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदविवक्षया विनष्टो भवतीत्युक्तम् । "विनष्टा वा प्रनष्टा वा" (रा. सु. १३. १७) इत्यादिषु प्रपञ्चव्यतिरिक्तविषये प्रयोगोऽप्यनेन सूचितः । विनश्यतीत्यस्य विवरणमुत्तरार्थम् । अयमपीत्यनेनायंशब्देन निर्दिष्टश्रुततासूचनम् । 'नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम' (४. ३१) इतिवत् अन्तापि लोकशब्दः पुरुषार्थविषयः । कैमुतिकन्यायप्रदर्शनार्थं च अयं लोक इत्युक्तम् । मोक्ष-

1 तदेव अत्रोपदेशात् इत्यवतारितत्वात् अज्ञानिरेवेत्युक्तया कालेनेत्येतदप्येतदधिरोधेन नेयमिति, विलम्बशङ्कापरिहारात् । 2 ननु उक्तलक्षणेति कथम्—उत्तरार्थे मोक्षश्च प्राकृततया तस्मैतज्ज्ञानस्यापि ग्राह्यत्वादित्यत्राह भक्तीति । अतो जीवानुभवमात्रं द्वितीयाध्याय इवेहेति भावः ।

पुरुषार्थाश्च न सिध्यन्ति, कुतो मोक्ष इत्यर्थः; शास्त्रीयकर्म[ज?]विद्विरूपत्वात् सर्वेषां पुरुषार्थानाम्, शास्त्रीयकर्मजन्यसिद्धेश्च देहातिरिक्तात्मनिश्चयपूर्वकत्वात् । अतः सुखलव-
भागित्वमात्मनि संशयात्मनो न संभवति ॥ ४० ॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् । आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ ४१

यथोपदिष्टयोगेन संन्यस्तकर्माणम् ज्ञानाकारतापन्नकर्माणं यथोपदिष्टेन चात्मज्ञानेन
आत्मनि संछिन्नसंशयम्, आत्मवन्तं मनस्विनम्-उपदिष्टेन दृढावस्थितमनसं बन्धहेतुभूत-
प्राचीनानन्तकर्माणि न निबध्नन्ति ॥ ४१ ॥

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिद्धाऽऽत्मनः । छिन्नैर्न संशयं योगमनिष्टोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

तस्मादनाद्यज्ञानसंभूतं हृत्स्थम् आत्मविषयं संशयं यथोपदिष्टेनात्मज्ञानाभिना छित्त्वा

प्रकरणत्वाच्चात्माप्यंशवदपश्यद्वयोर्न भौमदिव्यविषयत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह धर्मार्थेति । मोक्षोपाय-
भूतार्थे संशयात्मनः कथं पुरुषार्थान्तरासिद्धिरित्यत्राह शास्त्रीयेति । अस्तु तत्तच्छब्दैरेव तत्तत्सिद्धिः,
किमनेन मोक्षोपयुक्तेनेत्यत्राह शास्त्रीयकर्मजन्यसिद्धेश्चेति । अयमभिप्रायः—न ह्यायुर्वेदादिवत्
केवलमेतद्देहान्तर्भावफलसाधनं कर्म तत्तच्छब्दैः प्रतिपाद्यते, येन देहातिरिक्तात्मज्ञाननिरपेक्षता
स्यात् । देहान्तरभावेयं हि यज्ञादिसाध्यं स्वर्गादिकं फलं प्राप्नुयेण प्रतिपाद्यते । अतो देहातिरिक्तात्म-
निश्चयोऽत्यन्तापेक्षितः—इति । उभयविधपुरुषार्थराहित्योपसंहारं न ह्युक्तमित्येतदिति व्यञ्जनायाह अत
इति । यद्वा अनन्तसुखदुःखभोगरूपनिश्चयेननिरयपर्यन्तसंशयस्य मनस्तापहेतुत्वात् तदानीन्तनदुःखामि-
प्रायेण न सुखमित्युक्तम् । अथवा पुरुषार्थयोग्यताभिमानमूलसुखामोघोऽभिप्रेतः ४० ॥

अध्यायप्रधानार्थं उपसंह्रियते योगसंन्यस्तेति श्लोकेन । यथोपदिष्टयोगेनेति । 'कर्मण्यकर्म-
यः पश्येत्' (१८) इत्यादिनोपदिष्टबुद्धियोगेनेत्यर्थः । एतेनात्मावलोकनरूपयोगव्युदासः । संन्यस्त-
कर्माणमित्यत्र कर्मस्वरूपत्यागप्रमत्त्युदासाय ज्ञानाकारतापन्नकर्माणमित्युक्तम् । कर्तृत्वादित्यागम-
ज्ञानाकारतापत्या कर्माकारत्वतिरस्कारोऽत्र कर्मणस्संन्यासशब्देनोपचक्षते । स्वरूपत्यागपश्चते तु पूर्वा-
परादिविरोध इति भावः । ज्ञानयोगादित्युदासाय यथोपदिष्टेन चाऽऽत्मज्ञानेनेत्युक्तम् । आत्मनो
देहातिरिक्तत्वादिसंशयो ह्यत्र निषिध्यत इति व्यञ्जनाय आत्मनोऽन्युक्तम् । आत्मवन्तमित्यत्र आत्मशब्दः
संबन्धविषयप्रत्ययसामर्थ्यात् प्रयोगप्रौढ्या च मनोविषय इत्यभिप्रायेण भर्तृस्त्वनमित्युक्तम् । अति-
शयेन संबन्धोऽत्र मतुर्थः; स चातिशयः केनाप्यविचार्यत्वमिति द्योतनायुक्तम् उपदिष्टार्थे
दृढावस्थितमनसमिति । परमप्रयोजनोपसंहाररूपत्वव्यञ्जनाय बन्धहेतुभूतेत्यादिकमुक्तम् ॥ ४१ ॥

एवं विस्तरेणोपपाद्योपसंहृतोऽर्थोऽर्जुनं प्रति कर्तव्यतया निगम्यते तस्मादिति श्लोकेन ।
संशयस्य अज्ञानसंभूतत्वं विशेषाग्रहस्य संशयहेतुत्वात् । हृत्स्थं हृदि शरयमिवापिमतम्, यद्वा हृत्स्थमिति
(त्यस्य) आन्तरमिति भावः । आत्मनः इति षष्ठ्या विषयविषयित्वलक्षणसंबन्धविशेषे पर्थवसानमल्ल.

मयोपदिष्टं कर्मयोगमातिष्ठ ; तदर्थमुत्तिष्ठ भारतेति ॥ ४२ ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

चतुर्थेऽध्याये कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतापूर्वकस्वरूपभेदो ज्ञानांशस्य च प्राधान्यव्युत्पत्तिः ; ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोगस्यान्तर्गतात्मज्ञानत्वात् अप्रमादत्वात् सुकरत्वात् निरपेक्षत्वाच्च ज्यायस्त्वं तृतीय एवोक्तम् । इदानीं कर्मयोगस्याऽऽत्मप्राप्तिसाधनत्वे ज्ञाननिष्ठायाश्चैव कर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारं च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानं च विशेष्यते ॥

अर्जुन उवाच—

संन्यासे कर्मणां कृष्ण पुनर्थो गं च शंससि । यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १

कर्मणां संन्यासे ज्ञानयोगम् पुनः कर्मयोगं च शंससि । एतदुक्तं भवति—द्वितीयेऽध्याये

विवक्षितमिति द्योतनाय आत्मविषयं संशयमित्युक्तम् । यद्वा एनं संशयमिति निर्देशादात्मविषयत्वं सिद्धम् ; आत्मनः इत्यस्य तु ज्ञानासिना इत्यनेनान्वयाय आत्मज्ञानासिनेत्युक्तम् । काकाक्षिन्यायेन उभयत्र वाऽन्वयः । मयेत्यनेनोपदेष्टुः सर्वज्ञत्वकारुणिकत्वादिपौष्कल्यादासतमत्वं विवक्षितम् । कर्मयोगोपदेशोपसंहारतया योगशब्दोऽत्र नेतरविषय इति ज्ञापनाय मयोपदिष्टं कर्मयोगमित्युक्तम् । भरतकुलसंभूतार्जुनस्य स्वधर्मभूतयुद्धार्थमुत्थानमेव कर्मयोगार्थमुत्थानमिति भारतशब्दामिप्रायव्यञ्जनाय तदर्थमुत्तिष्ठ भारतेत्युक्तम् । तैव मोक्षोपाययोग्यत्वाय योगिवंशप्रसूतत्वमप्यर्जुनस्य सूच्यते ॥ ४२ ॥

॥ इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमस्यांशतस्तृतीयचतुर्थीभ्यां सङ्गतिप्रदर्शनायोक्तानुक्तांशविवेकेन पञ्चमस्यानुक्तांशे तात्पर्यप्रदर्शनाय चाऽऽह चतुर्थेऽध्याय इति । कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतेत्यादिकं चतुर्थाध्यायप्रधानार्थोऽयमिति द्योतनार्थम् , सङ्गतिप्रदेशप्रदर्शनार्थं च । तृतीय एवेति । कर्तव्यतोपदेशलक्षण एवेत्यर्थः । पञ्चमार्थमाह इदानीमिति । अत्रैवं संग्रहल्लोकः, “कर्मयोगस्य सौकर्यं शैश्रवं काश्चन तद्विधाः । ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते” (९) इति । अत्र सौकर्यं शैश्रवमिति संगृहीतत्वेऽपि भाष्ये शैश्रवमालवचनं सौकर्यस्य तृतीयाध्यायोक्तस्यैवानुवादः पञ्चमे शैश्रवचौपयिकतया क्रियत इति ज्ञापनार्थम् । शैश्रवं तु तत्रानुक्तत्वादत्र साक्षात्प्रतिपाद्यम् । काश्चन तद्विधाः, ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च इत्युभयोर्व्याख्यानरूपेण कर्मयोगेत्यादिना तृतीयचतुर्थीभ्यामंशतस्सङ्गतिरुक्ता भवति । ज्ञाननिष्ठाया इति पञ्चमी । तत्र प्रकःशब्देन, विशेष्यत इति वचनाच्च अनुक्तांशतार्प्येणापौनरुक्त्यं दर्शितम् । तन्मूलं ज्ञानमिति विपाकदशापन्नज्ञानं विवक्षितम् । अथ ‘तद्विद्धि प्रणिपातेन’ (४. ३) इत्येतदनुसन्धानः अनुक्तमपेक्षितममंशं संजिज्ञासुस्तमेवार्थं परिपृच्छवर्जुन उवाच संन्यासमिति । संन्यासयोगशब्दावत प्रकृतवक्ष्यमाणसाङ्ख्ययोगविषयतया नार्थान्तरपरावित्यभिप्रायेणाह कर्मणां संन्यासे ज्ञानयोगमिति ।

मृष्टुक्षोः प्रथमं कर्मयोग एव कार्यः, कर्मयोगेन मृदितान्तःकरणकषायस्य ज्ञानयोगेनाऽऽत्म-
दर्शनं कार्यमिति प्रतिपाद्य पुनस्तृतीयचतुर्थयोः ज्ञानयोगाधिकारदशापन्नस्यापि कर्मनिष्ठैव
ज्यायसी, सैव ज्ञाननिष्ठानिरपेक्षा आत्मप्राप्ती साधनमिति कर्मनिष्ठां प्रशंससि इति ।
तत्रैतयोर्ज्ञानयोगकर्मयोगयोरात्मप्राप्तिसाधनभावे यदेकं सौकर्याच्छ्रेष्ठमिदं श्रेयः श्रेष्ठमिति
सुनिश्चितम्, तन्मे ब्रूहि ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

संन्यासः कर्मयोगश्च निश्श्रेयसकरावुभौ । तयोस्तु कर्मसंन्यासान् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २

संन्यासः ज्ञानयोगः, कर्मयोगश्च ज्ञानयोगशक्तस्याप्युभौ निरपेक्षौ निश्श्रेयसकरौ ।

कर्मणामित्येतत् उभयान्वितम् । ननु कर्मयोगस्य त्याज्यत्वं क्विदपि नोक्तम् ; प्रत्युत तदेवोपादेय-
तया प्रपञ्चितम् ; न च ज्ञानयोगस्य प्रशंसा कापि कृता ; येन 'संन्यासं....योगं च शंसति' इत्युच्यते ।
उभयोः प्रशंसने कृतेऽपि विकल्प इत्येव मन्तव्यम्, न पुनरन्यतराधिक्यप्रभावकाश इत्यत्राह **एत-**
दुक्तमिति । **प्रतिपाद्येत्यन्तेन संन्यासं कर्मणः**मित्यस्याभिप्रायो विवृतः । कषायनिवृत्त्यर्थः कर्मयोगः ।
तन्निवृत्तौ कर्मयोगं परित्यज्य ज्ञानयोग उपादेयः ; अतो ज्ञानयोग एवात्मदर्शने साक्षात्साधनमिति
द्वितीये प्रतिपादितमिति भावः । पूर्वं संन्यस्तस्य पुनर्योगं शंससीति भ्रमव्युदासाय **शंससीत्यनेन**
पुनश्शब्दान्वयमाह तृतीयचतुर्थयोरिति । द्वितीय इत्येतत् तृतीयचतुर्थयोरित्येतच्च भाष्यकारैस्त्वानु-
सन्धानेनोक्तम्, न पुनरुर्जुनवाक्यानुकारः^१ । अतः मृदितकषायस्य कर्मयोगस्त्याज्यश्चेत्, कथमुपादेयः,
ज्ञानयोगस्य दर्शनसाधनत्वे कथमव्यवधानेन तत्संभव इति भावः । 'कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः' (३. ८)
इति ज्यायस्त्वेन [कथनात् तस्य प्र ?] शंसनमित्यभिप्रायेणाह **प्रशंससीति** । तत्रैति द्वयोरप्यव्यवहितसाधनत्वे
विवक्षिते इत्यर्थः । **एतयोरित्यत्र** निर्धारितान्यतरविषय एकशब्दः । तत्र सामान्याकारविवक्षया
नपुंसकत्वम्, श्रेयश्शब्दविशेषणतया वा । **सौकर्याच्छ्रेष्ठमिदं** फलस्यैकत्वात् तन्निवन्धनं श्रेष्ठमिहा-
नुक्तमिति भावः । **श्रेयस्तुनिश्चितमित्यन्वयः** । श्रेयस्त्वेन सुनिश्चितमित्यर्थः । क्रियाविशेषणत्वं तु
निरर्थकमित्यभिप्रायेणाह **श्रेष्ठमिति सुनिश्चितमिति** । श्रेयश्शब्दस्य फलादिष्वपि प्रयोगप्राप्त्युक्तौ
तद्व्युदासाय तारतम्यप्रश्नानुगुणेन प्रकृतिप्रत्ययार्थव्यञ्जनाय **श्रेष्ठशब्देन** व्याख्यातम् (नम् ?) । अतै-
कफलसाधनत्वाद्विकल्पे प्राप्ते सौकर्यादिगुणयोगाल्लेयस्त्वोक्तिः ॥ १ ॥

अथ सद्भारकत्वाभिधानस्य अधिकारिविशेषनियततया द्वयोरप्यव्यवहितसाधनत्वमुपपादयन् तत
एव मृदितकषायस्यापि सौकर्यश्रेष्ठयसङ्गिनस्तस्यैव कर्तव्यतां च द्रष्टव्यं भगवानुवाच **संन्यास इति** ।
ज्ञानयोगाशक्तस्य कर्मयोगसापेक्षत्वात् तच्छक्त्यैव निरपेक्षसाधनत्वोक्तिरुपपन्नेत्यभिप्रायेणाह **ज्ञानयोग-**
शक्तस्यापीति । 'उभौ निश्श्रेयसकरौ' इत्येतत्सामर्थ्यात्, 'एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्' (४)

१ अनेन कर्मयोगशब्दस्य ज्ञानयोगशब्दश्च समानाधिकरणसमास इव कर्मसंन्यासशब्दश्च
षष्ठीतत्पुरुषोपि ज्ञाप्यते । २ गीतायाम् अध्यायभेदे हि व्यासकृतः, न तु कृष्णादिकृतः ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात् ज्ञानयोगात् कर्मयोग एव विशिष्यते ॥ २ ॥ कुत इत्यत्राह—

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी शो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । निर्वन्द्यो हि महाबाहो सुखं बन्धात् प्रमुच्यते ॥३॥

यः कर्मयोगी तदन्तर्गतमात्मनुभवतुल्यस्तद्विपरिक्तं किमपि न काङ्क्षति, तत एव किमपि न द्वेष्टि, तत एव द्वन्द्वसहस्यः ; स नित्यसंन्यासी नित्यज्ञाननिष्ठ इति ज्ञेयः । स हि सुकरकर्मयोगनिष्ठतया सुखं बन्धात् प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

ज्ञानयोगकर्मयोगयोरात्मप्राप्तिसाधनभावेऽन्योन्यनैरपेक्ष्यमाह—

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकपत्न्यास्थितस्त्वय्यगुमयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

इति वक्ष्यमाणानुसन्धानाच्च निरपेक्षावित्युक्तम् । चकारेणाप्येतदेव व्यज्यते । अन्वाचयेतरैरयोग-
समाहारा हि पृथक्फलसाधनत्वप्रकरणविरुद्धाः । अतः पृथक्त्वान्त्यगर्भस्समुच्चय एवात्र चार्थः ।
तर्हि द्वावप्यनियमेन यथेच्छमुपादेयौ, कर्मयोगस्य तु किमर्थं प्रशंसेति शङ्काव्युदासाय तुशब्दः ।
तदभिप्रायव्यञ्जनार्थम् एवकारः ॥ २ ॥

‘द्वयोः श्रेयसाधनत्वाविशेषेऽपि कर्मयोग एव विशिष्यते’ इति प्रतिज्ञामात्रम् ; तत् हेत्वा-
काङ्क्षायां सौकर्यस्य हेतुमाहेत्याह कुत इत्यत्राहेति । ज्ञेयः इति श्लोकः नित्यसंन्यासी
इत्येतावता ज्ञानयोगनिष्ठविषय इति न मन्तव्यम्, कर्मयोगो विशिष्यते इति प्रतिज्ञाय ज्ञानयोग-
निष्ठस्य सुखेन मोक्षोक्तैरसङ्गतत्वात् ; ‘संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः’ (६) इति
वक्ष्यमाणविरोधाच्च । अतः कर्मयोगनिष्ठस्यैव प्रशंसेयमित्यभिप्रायेणाह यः कर्मयोगीति । काङ्क्षाया
बाह्यमात्रविषयत्वव्यञ्जनार्थं तद्वैयर्थ्यं च तदन्तर्गतात्मानुभवतुल्य इत्युक्तम् । काङ्क्षा हि प्रतिहन्य-
माना द्वेषहेतुरित्यभिप्रायेण तत एव किमपि न द्वेष्टीति व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । द्वन्द्वस्वरूपनिवृत्ति-
व्युदासाय द्वन्द्वसहस्यशब्दः । तत एव द्वन्द्वसहस्येति । रागद्वेषयोः द्वन्द्वतितिक्षा न शक्येति भावः ।
नित्यसंन्यासित्वे हिशब्दस्य हेतुपरत्वव्यञ्जनाय एव हीत्युक्तम् । सुखशब्दोऽत्र सौकर्यपर इत्याह
सुकरकर्मयोगनिष्ठतयेति ॥ ३ ॥

‘निःश्रेयसकरावुभौ’ (२) इत्यभिप्रेतं विवृणोतीत्यभिप्रायेणाह ज्ञानयोगकर्मयोगयोरिति । अत्र
सांख्ययोगशब्दौ न कापिलहैरण्यगर्भसिद्धान्तविषयौ, तयोरेषस्तत्त्वात्, महाप्रकरणसङ्गतत्वात्,
‘तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते’ (२), ‘संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः’ (३)
इत्यादिपूर्वोक्तविरोधात्, शारीरकप्रश्नेषु च, ‘रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च’ (२. २. १), ‘एतेन
योगः प्रत्युक्तः’ (२. १. ३) इत्यादिस्मृत्युक्तयोरपि सिद्धान्तयोः महविग्नैवापाकरणत्वात् । ‘बहवः पुरुषा
राजन् सांख्ययोगविचारिणः । नैत इच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकरोद्वह’ (भा. मो. ३. ५. १. २), ‘समासेन
तु तत् व्यासः पुरुषैकैत्यमुक्तवान्’ (भा. मो. ३. ५. १. ७) इति मोक्षधर्मे तयोर्विरुद्धांशवचनाच्च । अतः
संख्यया बुद्ध्याऽवधारणीयमात्मतत्त्वं सांख्यम्, तदवधारणरूपं सांख्यम् ; योगश्चात्र कर्मयोग इत्य-
भिप्रायेण ज्ञानयोगकर्मयोगशब्दोपादानम् । पृथग्बालाः प्रवदन्तीति न स्वरूपपृथक्त्वं निषिध्यते ;

ज्ञानयोगकर्मयोगौ फलभेदात्पृथग्भूतौ ये प्रवदन्ति, ते बालाः अनिष्पन्नज्ञानाः न पण्डिताः अकृत्स्नविदः । कर्मयोगो ज्ञानयोगमेव साधयति ; ज्ञानयोगस्त्वेक (ग एव) आत्मावलोकनं साधयतीति तयोः फलभेदेन पृथक्त्वे वदन्तो न पण्डिता इत्यर्थः । उदयो-
रात्मावलोकनैकफलयोरैकफलत्वेन एकपण्यास्थितस्तदेव फलं लभते ॥ ४ ॥

एतदेव विवृणोति—

यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद् योगैरपि गम्यते । एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

सांख्यैः ज्ञान(योग)निष्ठैः । यद् आत्मावलोकनरूपं फलं प्राप्यते, तदेव कर्मयोग-

तस्य प्रानाणिकत्वात् । न च तत्समुच्चयविधानपरनिदध, 'एकपण्यास्थितस्सम्बन्धुनयौर्विन्दते फलम्,'
'यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद् योगैरपि गम्यते' (५), 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः' (६)
इत्यादिभिः पृथगनुष्ठानस्यैव सिद्धत्वात् । अत्रः कलैकत्रस्य 'एकपण्यास्थितः' इत्यादिना विधानात्, अत्र
फलभेदकृतभेदनिषेधे तार्प्यमित्याह फलभेदात्पृथग्भूताविति । अत्र वाक्यस्य पृथक्फलवादिनां
निन्दारूपत्वात्, ये प्रवदन्ति ते बाला इति बालत्वस्योपादेयतया वचनः प्रसक्तिर्दिशिता । उत्तरलोके-
ऽप्येकफलत्ववादिप्रशंसायां यः पश्यति (५) इत्यनूद्य स पश्यतीति हि विधीयते । बालशब्दस्यात्र
मुख्यायोगादुपचरितमाह अनिष्पन्नज्ञाना इति । अपक्यौक्तिकज्ञानेषु अपकर्षार्थशब्दोपचारः, बाल-
साम्याद्वा बालाः । न पण्डिताः इत्यत्र अशालीयानुष्ठानपर्यन्ताज्ञानव्युदासायोक्तम् अकृत्स्नविद इति ।
"तस्माद्वाङ्मनः पाण्डित्यं निर्विव" (वृ. ५. ५. ९) इत्यादिप्रसिद्धं सदाचार्यपसादैकसमधिगम्यार्थविषयं
ज्ञानमिह पाण्डित्यम् ; अतो बालाः इत्युक्तेऽपि तदभावीकृतिं पुनरुच्यत इति भावः । फलादिभेद-
भ्रमप्रकारं न पण्डिताः इत्यस्यापि बालाः इतिवत् विधिविषयत्वं च दर्शयति कर्मयोग इति । ज्ञान-
योगभेदेति । न तु कस्मिन्नप्यधिकारिणि साक्षादात्मावलोकनमित्यर्थः । ये तु 'ये बालास्त एव वदन्ति,
ये पण्डितास्त ते तु न इति वचनव्यक्तिमाहुः ; तेषामप्ययमेवार्थः 'फलतोऽङ्गीकार्यः । उभयोः फलमेकेन
कथं लभ्यमित्यत्राह उभयोरिति । निर्धारणे षष्ठी ; एकशब्दश्चान्यतरपर्यायः ; द्वयोरपि तुल्यफलत्वाद्-
न्यतरास्यानेऽपि तत्फलं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भिन्नफलत्वेन पृथक्त्वाभिधाधिनां निन्दा कृता ; अथैकफलत्वेनैवाभिधाधिनां प्रशंसनं क्रियत
इत्यभिप्रायेणाह एतदेव विवृणोतीति । सांख्यैरित्यत्र सिद्धान्तविशेषनिष्ठभ्रमव्युदासायाह ज्ञाननिष्ठै-
रिति । सांख्यमात्मज्ञानशास्त्रं तद्वेदिन इह सांख्याः ; यद्वा संख्या बुद्धिः, ज्ञानयोगः ; तच्चिन्ताः
सांख्याः ; अथवा सांख्य आत्म, तद्वेदिनोऽपि सांख्याः । स्थानशब्दोऽत्र 'विन्दते फलम' इतिवत्

1 ननु भाष्यकृद्भिन्नसंयोजनार्थं अकृत्स्नवाक्यादशब्दगौरवमिति चेन्न कः पचतीति प्रश्ने
देवदत्तः पचतीत्युपपन्न इव बोधानन्दरम् अस्ति उद्देश्यविधेयभावकल्पनात् अध्याहारविषयान्तात् ।
एवमेवैवञ्चने आत्येक पचति निष्कारम् । उपरितले तु तद्व्यग्रंसापरमिति अपौरुषक्यम् ।
तद्विद्म अत्र उत्तरत्रावतारिकायाश्च व्यक्तम् ।

निष्ठैरपि प्राप्यते । एवमेकफलत्वेन एकं वैकल्पिकं सांख्यं योगं च यः पश्यति, स पश्यति स एव पण्डित इत्यर्थः ॥ ५ ॥ इयान् विशेष इत्याह—

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६

संन्यासः ज्ञानयोगस्तु अयोगतः कर्मयोगात् ऋते प्राप्नुमशक्यः ; योगयुक्तः कर्मयोग युक्तः स्वयमेव मुनिः आत्ममननशीलः सुखेन कर्मयोगं साधयित्वा नचिरेण अल्पेनैव कालेन ब्रह्माधिगच्छति आत्मानं प्राप्नोति । ज्ञानयोगयुक्तस्तु महता दुःखेन ज्ञानयोगं साधयति ; दुःखसाध्यत्वादात्मानं चिरेण प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

फलविषयः ; न तु देशविशेषविषयः, ज्ञानयोगादिमात्रप्राप्यदेशविशेषाभावात्^१ । तच्च फलं पूर्वोक्तरानु-
वृत्तमात्मावलोकनमित्यभिप्रायेण यदात्मावलोकनरूपं फलमित्युक्तम् । अत एव साङ्ख्येऽप्य-
न्तीति यादवप्रकाशोक्तः पाठोऽप्रसिद्धत्वादनूह्यतः । योगैरित्येतत् लक्षणया वा^२ प्रत्यवशिष्टाह्वा
तन्निष्ठविषयमिति व्यञ्जनाय कर्मयोगनिष्ठैरित्युक्तम् । अतः सांख्ययोगशब्दौ नोपायपरौ, बहुवचनानौ-
चित्यादिति भावः । एकमित्युक्तेऽपि एकशास्त्रार्थत्वादिभ्रमव्युदासायाह एवमेकफलत्वेनेति । अज्ञा
हिमावेतरेतरयोगरहितयोरुपाययोरैकफलत्वलक्षणं द्वैवयमनुष्ठाने विकल्पाय स्यात् । तथा च सूत्रम्—
“विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्” (ब्र. ३. ३. ५७) इति । तदाह वैकल्पिकमिति । स पश्यतीत्येतत्
न पण्डिताः (४) इत्येतत्प्रतिरूपमिति दर्शयति स एव पण्डित इति ॥ ५ ॥

ननु ‘कर्मयोगो विशिष्यते’ (२) इति वचनम्, अतः वैकल्पिकत्वं वचनं च कथमुपपद्यते, अत्यन्त-
तुल्यत्वे हि विकल्प इति शङ्कायाम्, सौकर्यशैल्यभ्यां वैशिष्ट्यम्, फलस्यात्यन्ततुल्यतया च
विकल्पः ; अधिकारिभेदप्रतिनियतत्वाच्च न दुष्करविलम्बोपायनैरर्थव्यमित्यभिप्रायेण वैषम्यमुच्यते
इत्याह इयान् विशेष इत्याहेति । तुल्यत्वं न्योन्यवैषम्यपरः ; अयोगतः इत्यनेन कर्मयोगमन्तरेण
ज्ञानयोगस्वरूपमेव न सिध्यतीत्यभिप्रेतम् ; तदाह कर्मयोगादत इति । “श्रवयमञ्जलिभिः पातुं वाताः”
(रा. कि. २८. ८) इत्यादिवद् दुःखशब्दस्यातः ननुसकत्वम् । मुनिशब्दे प्रकृतापेक्षितप्रकृतिप्रत्ययार्थ-
विवरणम् मननशील इति । तत्ताकतृत्वानुसन्धानप्रकरणबलाग्नमनस्यात्मविषयत्वोक्तिः । स्वयमेव—
ज्ञानयोगमन्तरेणेत्यर्थः । ‘दुःखमाप्नुमयोगतः’ इत्येतद्व्यतिरेकानुसन्धानात् सुखेन कर्मयोगं साधयित्वे-
त्युक्तम् । न चिरेणेति नञः क्रियान्वये चिरेणाप्यधिगमो न स्यादिति भ्रमः स्यात् ; तद्व्युदासाय
नचिरेणेत्युक्तम् । नैकादिवत् नचिरेणेति समस्तप्रयोगः । ब्रह्मशब्दोऽत्र परिशुद्धात्मस्वरूपलक्षण-
कर्मयोगाव्यवहितफलविषय इति व्यञ्जनाय आत्मानं प्राप्नोतीत्युक्तम् । प्राप्तिरिह साक्षात्कारः । एव-
मव्यवहितात्मप्राप्तिसाधनत्वं वदता, प्रकृतसंन्यासो ब्रह्मशब्देनोच्यते’ इति शङ्करोक्तं प्रत्युक्तम् । तद्व्यति-
रेकेण पूर्वोक्तं पूरयति ज्ञानयोगयुक्त इति । दुःखसाध्यत्वात् विलम्बितफलो ज्ञानयोगः ; कर्मयोगस्तु
सुखसाध्यत्वादविलम्बितफल इति वैषम्यमनेन श्लोकेनोक्तं भवति ॥ ६ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः। सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७
 कर्मयोगयुक्तस्तु शास्त्रीये परमपुरुषाराधनरूपे विशुद्धे कर्मणि वर्तमानः। तेन विशुद्ध-
 मनाः विजितात्मा स्वाभ्यस्ते कर्मणि व्यावृत्तमनस्त्वेन सुखेन विजितमनाः, तत एव जिते-
 न्द्रियः कर्तृरात्मनो याथात्म्यानुसन्धाननिष्ठतया सर्वभूतात्मभूतात्मा=सर्वेषां देवादिभूतानाम्
 आत्मभूत आत्मा यस्यासौ सर्वभूतात्मभूतात्मा। आत्मयाथात्म्यमनुसन्धानस्य हि देवादीनां
 स्वस्य चैकाकार आत्मा; देवादिभेदानां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपतयाऽऽत्माकारत्वासंभवात्।
 प्रकृतिविपुक्तः सर्वत्र देवादिदेहेषु ज्ञानैकाकारतया समानाकार इति 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म'
 (१९) इति अनन्तरमेव वक्ष्यते। स एवंभूतः कर्म कुर्वन्नपि अनात्मन्यात्माभिमानेन न

कर्मयोगस्य सुखसाध्यत्वे शीघ्रफलाधिगमे च हेतुरुच्यते योगयुक्तः इति श्लोकेन। पूर्वी
 आत्मशब्दौ मनोविषयौ, जितेन्द्रियसमभिव्याहारात्। योगयुक्तः इत्यनेनैव सिद्धो विशुद्धमनस्त्वे
 हेतुः शास्त्रीय इत्यादिनोच्यते। विशुद्धिरत्र रजस्तमोनिष्ठतिसमूलरागद्वेषादिकषायनिवृत्तिश्च। प्रवृत्त-
 मर्थितं स्मारयति स्वाभ्यस्ते कर्मणीति। प्रधानस्य मनोनिग्रहस्य वचनमुचितत्वात्, 'विजितदेहः'
 इति परव्याख्यानं मन्दमिति भावः। सर्वेन्द्रियकूटस्थे मनसि जिते बाह्यानीन्द्रियान्तराणि जितानि
 भवन्तीत्यभिप्रायेण तत एवेत्युक्तम्। सर्वभूतेत्याद्युपपादनाय कर्तुरित्युक्तम्। प्रथमस्य भूतशब्दस्यात्र
 देवादिदेहमात्रविषयताम्, द्वितीयस्य क्रियात्म... (?) तां विग्रहं च दर्शयति सर्वेषामिति। भिन्नानामैक्यं
 हि विरुद्धमित्यत्राह आत्मयाथात्म्यमिति। अयमभिप्रायः-सत्यम्, न स्वल्पैक्यं विधीयते, तस्य प्रत्य-
 क्षानुमानागमपूर्वापरविरुद्धत्वात्; किंत्वेकाकारत्वम्; यथा, 'सर्वस्मिन् गृहे वर्तमानो ब्रीहिरयमेव'
 इत्युक्ते तज्जातीयत्वमुक्तं भवति, तद्वदत्रापि सर्वस्मिन् देहे वर्तमानोऽयमेवात्मेति प्रयोगेऽपि देहान्तर-
 वर्तिनामस्य चाऽऽत्मनः समानत्वमुक्तं भवतीति। ननु समानत्वमपि प्रत्यक्षादिविरुद्धम्, देवतैर्यग्राह्य-
 क्षत्तियब्रह्मचारिगृहस्थपण्डितापण्डितशक्ताशक्तधनिकदरिद्रस्थविरतरुणादिनिरवधिकवैषम्यनिर्भरत्वादात्मनाम्।
 अन्यथा 'ब्राह्मणो यजेत' (श. ब्रा. ५. १. ५. २) इत्याद्यात्मपर्यन्तशास्त्रीयप्रयोगेऽपि भज्येत्यत्राह
 देवादिभेदानामिति। अयं भावः-सत्यम्, देवादिवैषम्यं प्रामाणिकमेव। ततु न स्वरूपप्रयुक्तम्; तस्य
 कर्मोपाधिकप्रकृतिपरिणामभेदविषयत्वत्वात्। शुद्धाकारविवक्षया तु समानत्वमिहोच्यते इति। साम्य-
 स्यात् विवक्षितत्वे संवादकमनन्तरमेव साम्याभिधानं दर्शयति प्रकृतिविपुक्त इति। कुर्वन्नपि न
 लिप्यते इत्यत्र, न तावत् निषिद्धं कुर्वन्नपि न दुष्टो भवतीत्युच्यते, तथा सति बहुव्याकोपप्रसङ्गात्;
 न च, कर्मयोगं कुर्वन्नपि तेनैव न लिप्यत इति; तथा च सति निष्कलप्रयासत्वेन तस्याननुष्ठानप्रसङ्गात्।
 अतोऽत्र न केवलं ज्ञानयोगनिष्ठः, अपि तु कर्मयोगं कुर्वन्नप्यात्मसाक्षात्काराख्यफलविरोधिना केनचित्
 लिप्यत इत्येवार्थ इत्यभिप्रायेण अनात्मन्यात्माभिमानेनेत्यादि उक्तम्। नैव किञ्चित्करोमि (८)
 इत्यादिकं धनन्तरमुच्यत इति भावः। न लिप्यते इत्यत्र सवासनं संबन्धनिषेधो विवक्षित इत्याह न

1 क्रिया—भवनक्रिया; तदध्वयविषयकतामित्यर्थः।

लिप्यते—न संबध्यते । अतोऽचिरेणाऽऽत्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यतः सौकर्याच्छैघ्र्याच्च कर्मयोग एव श्रेयान्, अतस्त्वपेक्षितं^१ शृणु—

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वत्वेत् ।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन् उन्मिषन् निमिषन्नपि । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥९॥

एवमात्मतत्त्ववित् श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि, वागादीनि च कर्मेन्द्रियाणि, प्राणाश्च स्वविषयेषु वर्तन्त इति धारयन् अनुसन्दधानः नाहं किञ्चित्करोमीति मन्येत—ज्ञानैकस्वभावस्य मम कर्ममूलेन्द्रियप्राणसंबन्धकृतमीदृशं कर्तृत्वम् ; न स्वरूपप्रयुक्तमिति मन्येत्यर्थः ॥८॥९॥

संबध्यत इति । प्रस्तुतार्थतया निगमयति अत्र इति ॥ ७ ॥

एवमर्जुनस्य परिपृच्छतः साक्षात्प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् । अथ तदाशयविदो भगवत आभिप्रायिकं वाक्यमुत्तरसङ्गत्यर्थं दर्शयति यत् इति । युक्तोऽत्र योगनिष्ठः ; तत्त्ववित् तदन्तर्गतात्मतत्त्वविज्ञानवान् ; तदाह एवमात्मतत्त्वविदिति । पश्यन्, शृण्वन्, स्पृशन्, जिघ्रन्, अश्नन् इति चक्षुःश्रोतस्त्वस्त्राण-जिह्वास्पर्शज्ञानेन्द्रियव्यापाराः । गच्छन्, प्रलपन्, विसृजन्, गृह्णन् इति पादादिकर्मेन्द्रियव्यापाराः । तत्र विसृजन्निति पायूपस्थव्यापारसंग्रहः । उक्तं च, “पायूपस्थे विसर्गार्थमिन्द्रिये तुल्यकर्मणी । विसर्गे च पुरीषस्य विसर्गे चाभिकामतः” (भा. मो. २७५. २१) इति । स्वपन्, श्वसन्, उन्मिषन्, निमिषन् इति [तु] प्राणव्यापाराः । स्वापस्य तमोवृत्तित्वेऽपि प्राणाधीनत्वं सिद्धम् । उन्मिषन्, निमिषन्निति तु व्यानास्यप्राणव्यापारः । श्वसन् इति तु प्राणसंज्ञकप्राणविशेषव्यापारः । गृह्णन् इति पाणिव्यापारोऽपि अपानव्यापारस्यापि तन्त्रेण ग्राहकः ; “तदपानेनाजिघृक्षत् ।^२ तदावयत् । स य एषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुः” (ऐ. १. ३. १०) इति । एवं विभागज्ञापनाय श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि च कर्मेन्द्रियाणि प्राणाश्चेत्युक्तम् । इन्द्रियशब्दोऽत्र सर्वेन्द्रियप्रवृत्त्यादिहेतुतया प्राणसंवादादिषु प्रसिद्धं मुख्यप्राणमजहलक्षणया लक्षयतीति तात्पर्यम् । इन्द्रियार्थेष्वित्येतदपि तथैव लक्षकमिति व्यञ्जनाय स्वविषयेष्वित्युक्तम् । नन्विन्द्रियप्राणेष्वेककर्तृषु कर्तृत्वाध्यासः स्वस्याकर्तृत्वबुद्धिश्च भ्रान्तिरेव स्यात् ; आत्मन एव कर्तृत्वस्य “कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” (ब्र. २. ३. ३३) इत्यादिभिः स्थापितत्वादित्यत्राह ज्ञानैकस्वभावस्येति । कर्मणां मिथ्यात्वानुसन्धानमिह परोक्तमयुक्तम् ; ‘इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते’ ईर्ष्यात्याप्यननुसन्धेयत्वप्रसङ्गात् । मुक्तस्य स्वेच्छागृहीतेन्द्रियादि(देः)व्यवच्छेदाय उपाधीनामप्यौपाधिक-कर्तृगोच्यञ्जनाय च कर्ममूलशब्दः । ईदृशमिति पुण्यपापरूपमित्यर्थः । अत्र तत्त्वविविदिति निरुपाधिसवरूपपरत्त्वात्, ‘कार्यकारण’ (गी. १३. २०) इत्यादाविव न चिदविद्यापारविभागोक्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

नन्वेवं कलाभिसन्धिपूर्वकेऽपि कर्मणि क्रियमाणे, ‘नैव किञ्चित्करोमि’ इति भावनया तत्करणेऽपि न

१ संप्रति “काश्चन तद्विद्याः” इति संगृहीतमिदम् । २ अन्नम् निश्वासवायुतः प्रद्वी-
तुमैच्छत् । तत् भाववत्—अशितवानित्यर्थः । अपाने जुहतीत्यत्रेवात्र अपानशब्दार्थो ग्राह्यः ।

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गे त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाभ्रमसा ॥ १०

ब्रह्मशब्देन प्रकृतिरिहोच्यते । “मम योनिर्महद्ब्रह्म” (१४. ३) इति हि वक्ष्यते । इन्द्रियाणां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपत्वेन इन्द्रियाकारेणावस्थितायां प्रकृतौ “पश्यन्च्छृण्वन्” इत्याद्युक्तप्रकारेण कर्माण्याधाय, फलसङ्गे त्यक्त्वा, नैव किञ्चित्करोमीति यः कर्माणि करोति, स प्रकृतिसंस्पृष्टतया वर्तमानोऽपि प्रकृत्यात्माभिमानरूपेण बन्धहेतुना पापेन न लिप्यते । पद्मपत्रमिवाभ्रमसा—यथा पद्मपत्रमभ्रमसा संस्पृष्टमपि न लिप्यते, तथा न लिप्यत इत्यर्थः ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गे त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥

दोषः स्यात् । यदि च परमार्थतः स्वस्यैव कर्तृत्वम्, किं तस्यौपाधिकत्वानुसन्धानेन प्रयोजनम् ; तथा-ऽनुसन्धानेऽपि प्रकृतिसंसर्ग एवैनं देहात्मभ्रमे निमज्जयेदिति शङ्का निराक्रियते ब्रह्मणीति श्लोकेन । न तावदत्र ब्रह्मशब्देन जीव उच्यते, तत्कर्तृत्वतिरस्कारप्रकरणत्वात् । नापि परं ब्रह्म, औपाधिकत्वप्रतिपादनप्रकरणे तदनपेक्षणात्, अनन्तरं च “सर्वकर्माणि मनसा” (१३) इति श्लोकेन देहकर्तृत्वाभिमानाभिधानात् । अतः पूर्वोक्तस्यार्थस्य आकाङ्क्षितफलनिर्देशपरत्वोपपत्तेः ब्रह्मशब्दोऽनेन्द्रियाकारपरिणत-प्रकृतिगोचरः । भवति हि प्रकृतिकार्येऽपि ब्रह्मशब्दप्रयोगः, “तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते” (मु. १. १. १०) इति । तदेतदखिलमभिप्रेत्याह ब्रह्मशब्देनेति । ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतौ प्रयोगं भगवद्गीतायामेवोदाहरति मम योनिरिति । भवतु प्रकृतौ ब्रह्मशब्दः ; प्रस्तुतस्य किमायातमिति शङ्कायां पूर्वश्लोकार्थन्यायाम्बुसुपट्टहितं वाक्यार्थमाह इन्द्रियाणामिति । ननु बृहत्सगुणात् प्रयोगवलाच्च मूलप्रकृति-ब्रह्मशब्देनोच्यताम्, तत्र दर्शनश्रवणादिकर्तृत्वानुसन्धानमशक्यम्, मूलप्रकृतिरूपे तद्वेतुत्वामावादिति शङ्कानिराकरणाय अवस्थितायामित्यन्तमुक्तम् । औपचारिकोऽपि कारणविषयः प्रयोगो द्रव्यैक्यात् कार्यमपि गोचरयेदिति भावः । कर्माणीति बहुवचनं पूर्वोक्तद्वैविध्यपरमिति प्रदर्शनायोक्तम् पश्यन्च्छृण्वन्वित्याद्युक्तप्रकारेणेति । यः करोतीत्यात्मन्येव कर्तृत्वनिर्देशात् तदौपाधिकत्वसारणाय पूर्वोक्तमाकृष्टम् नैव किञ्चित्करोमीति । पापशब्दोऽत्र देहात्मभ्रमविषयः । “योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा” (भा. उ. ४. २. ३५) इत्यादिषु च आत्मान्यथा-ज्ञानस्य पापत्वं प्रसिद्धम् । आत्मनोऽकर्तृत्वानुसन्धानप्रकरणे तत्रिष्टुतिरेव बन्धमुचितत्वमिमात्रेण प्रकृत्यात्माभिमानरूपेणेत्युक्तम् । बन्धहेतुनेति तत्र पापलक्षणद्योतनम् । अलौकिकमनिष्टफलासाधारणकारणं हि पापम् । प्रयुक्तश्च पापशब्दोऽनेकेष्वप्यर्थेषु, यथा “न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वं पाप्मानोऽतो निर्वर्तते” (छा. ८. ४. १) इति । ननु पद्मपत्रमभ्रमसा संस्पृष्टं कथमत्र दृष्टान्त इत्यत्राह यथेति । न संसर्गमात्रनिषेधायत्र दृष्टान्तः ; किंतु यथा पद्मपत्रस्य जन्मस्थित्यादिकं सर्वमभ्रमस्येव, तथाऽपि न तत्कार्य-क्लेशादिः, तद्वत् प्रकृत्यधीनमोगस्थित्यादेरस्य तत्कार्यदेहात्मभ्रमादिर्न स्यादिति भावः ॥ १० ॥

एवमुक्त्याद्वैदिकरण्या शिष्टाचारसिद्धतोच्यते कायेनेति श्लोकेन । बुद्धिरत्र कृत्यध्ववसायः । केवलैरिति कर्तृत्वाभिमानत्यागो विवक्षितः । अथवा ममत्वबुद्धिविषयतारहितैरित्यर्थः । तदा कायेने-

कायमनोबुद्धीन्द्रियसार्धं^१ कर्म स्वर्गादिफलसङ्गं त्यक्त्वा योगिन आत्मविशुद्धये कुर्वन्ति ;
आत्मगतप्राचीनकर्मबन्धविनाशाय कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥

१२

युक्तः—आत्मव्यतिरिक्तफलेष्वचपलः आत्मैकप्रवणः, कर्मफलं त्यक्त्वा केवलमात्मशुद्धये कर्मानुष्ठाय नैष्ठिकीं शान्तिमाप्नोति—स्थिरामात्मानुभवरूपां निवृत्तिमाप्नोति । अयुक्तः—आत्म-
व्यतिरिक्तफलेषु चपलः आत्मावलोकनविमुखः कामकारेण फले सक्तः कर्माणि कुर्वन् नित्यं
कर्मभिर्वध्यते—नित्यसंसारी भवति । अतः फलसङ्गरहितः इन्द्रियाकारेण परिणतायां प्रकृतौ
कर्माणि संन्यस्य आत्मनो बन्धमोचनायैव कर्माणि कुर्वतित्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

अथ देहाकारेण परिणतायां प्रकृतौ कर्तृत्वसंन्यास उच्यते—

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी । नचद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन् न कारयन् ॥ १३

आत्मनः प्राचीनकर्ममूलदेहसंबन्धप्रयुक्तमिदं कर्माणां कर्तृत्वम् ; न स्वरूपप्रयुक्तमिति

त्यादौ केवलेनेत्यादि परिणाम्यम् । यद्वा कायशब्देन कर्मेन्द्रियवर्गस्यापि लक्षणया संग्रहणात्
केवलैरिन्द्रियैरिति ज्ञानेन्द्रियाण्युच्यन्ते ; तेषां च केवलत्वं वचनादानादिकर्मरहितत्वम् । ततश्च “धर्मः
श्रुतो वा दृष्टो वा” (भा. आ. ९. ६. ३१) इत्यादिकमपि सूचितं भवति । आत्मशुद्धेरैव फलतया निर्देशात्,
निष्फलप्रवृत्त्ययोगाच्च स्वर्गादिफलसङ्गमित्युक्तम् । शुद्धिर्हि केनचिद्वृषितस्यापेक्षिता ; स च दोषोऽत्र
स्वतश्शुद्धस्याप्यात्मनोऽनादिकालकृतमात्मतत्त्वसाक्षात्कारविरोधि कर्मेत्यभिप्रायेणाह आत्मगतेति ॥ ११

एकस्यैव कर्मणो बन्धहेतुत्वं मोक्षहेतुत्वं च फलसङ्ग-तदभावादिरूपसहकारिविशेषात् सुष्यत इती-
ममर्थं विशदयति युक्त इति श्लोकेन । अत्र युक्तशब्देन समाहितचेतस्त्वमुच्यते । तच्चात्र फलान्तर-
विरक्तिपूर्वकमात्मप्रावण्यमेवेति व्यञ्जनाय आत्मव्यतिरिक्तेत्यादि उक्तम् । कर्मफलं त्यक्त्वेति वचनात्
कर्मस्वरूपानुष्ठानं पूर्वोक्तमिहार्थसिद्धं दर्शितम् । नैष्ठिकीं शान्तिं नित्येन साक्षान्मोक्षप्रतीतिः स्यात्,
तद्व्युदासायाह स्थिरामिति । प्रकरणलब्धोऽयं विशेषः । निष्ठायां भवतीति नैष्ठिकी । कामकारेणेति
न स्वैरचारो विवक्षितः, तस्य दूरनिस्तत्वात् । अतः कामकर्तृकं प्रेरणं कामकारः । तेन यथामित-
फलसङ्गमात्रं विवक्षितमित्याह कामकारेण फले सक्त इति । निबध्यत इत्यत्रोपसर्गेण नितरां बन्धो
विवक्षित इति दर्शयति नित्यसंसारी भवतीति । वर्तमानव्यपदेशाद्वा तथा विवक्षा । ‘नैव किंचित्करोमि’
(१) इत्यादेः, ‘फले सक्तो निबध्यते’ (१२) इत्यन्तस्य संकलितार्थमुत्तरश्लोकसङ्गत्यर्थमाह अत इति ॥ १२ ॥

अनन्तरश्लोकार्थमाह अथेति । शरीराश्रिते[पि]न्द्रियप्राणेषु कर्तृत्वसंन्यासाभिधानादनन्तरं तदाश्रये
शरीर एव कर्तृत्वसंन्यास उच्यत इति सङ्गतिः । शरीरं कर्तृत्वसंन्यासं प्रति करणतयोक्तस्य मनसः
कर्णीभावानुगुणव्यापारं दर्शयितुम् आत्मन इत्याद्युक्तम् । न हि देवादिदेहसंन्यासात्कृतं पुण्यपाप-

१ नन्वयोगिनोऽपि कायादिभिरेव कुर्वन्ति ; अत्र को विशेष इति शंकायां न संशो विधेयांशनिविष्ट
इति ज्ञापनाय उद्देश्ये तदन्वयः कृतः । २ पुरुषान्तरं कारयन्नित्यस्याप्रसक्तत्वात् स्वविषयमेव सर्वम् ।

**विवेकविषयेण मनसा सर्वाणि कर्माणि नवद्वारे पुरे संन्यस्य देही स्वयं वशी देहाधिष्ठान-
प्रयत्नमकुर्वन् देहं च नैव कारयन् सुखमास्ते ॥ १३ ॥**

१साक्षादात्मनः स्वाभाविकं रूपमाह—

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४

अस्य देवतिर्यञ्चानुष्यस्यावरात्मना प्रकृतिसंसर्गेण वर्तमानस्य लोकस्य देवाद्यसाधारणं
कर्तृत्वं तत्तदसाधारणानि कर्माणि तत्तत्कर्मजन्यदेवादिकलसंयोगं च, अयं प्रभुः अकर्मवश्यः
स्वाभाविकस्वरूपेणावस्थित आत्मा न सृजति नोत्पादयति । कस्तर्हि ? स्वभावस्तु प्रवर्तते ।

कर्तृत्वं, तत्संबन्धमात्रस्याकर्मवश्येऽपि सद्भावात्, अतः प्राचीनकर्ममूलेत्युक्तम् । सुख्यस्तसमिः, अर्वाङ्ग
द्वाभ्यां चाल नवद्वारता ; 'पुरमेकादशद्वारम्' (क. २. ५. १) इति श्रुतौ नाभिब्रह्मरन्ध्राभ्यां
सहैकादशद्वारतोक्तिः । पुरे 'संन्यस्येति । पुरस्य संन्यसनक्रियाधिकरणत्वेनान्वयः प्रकृतानुष्युक्त इति
भावः । नवद्वारे पुरे इति निर्देशः सावयवत्वनिरवयवत्वसच्छिद्रत्वनिश्छिद्रत्वपृथुत्वाणुत्वस्वतन्त्रत्वपरतन्त्रत्व-
नियन्तृत्वनियन्तव्यत्वादिभिर्देहात्मनोर्विवेकस्य प्रदर्शनार्थः । स्वयमिति । देहादिपारस्तन्व्यरहित इत्यर्थः ;
यद्वा परिशुद्धेन स्वेन रूपेणेति भावः । वशी अभिमानबलात्काराद्यविषय इत्यर्थः । प्रयत्नाश्रयत्व-
शरीरस्पन्दनादिहेतुत्वयोरोपाधिकत्वात् नैव कुर्वन्नित्यादि उक्तम् । सुखमास्ते । कर्तृत्वाभिमानप्रयुक्तक्रे-
शादिरहित आस्त इत्यर्थः । पुरमिव शरीरम्, पौरानिवेन्द्रियाणि, सार्वभौममिव परमात्मानम्, भृत्यमिव
स्वात्मानं पश्यतो भवति हि स्वास्थ्यम् । देहात्मश्रमे हि पुरादिप्राप्तीनोऽहमिति मन्यते ; तन्निवृत्तौ
च देह एव पुरस्थानीयो भवतीति भावः ॥ १३ ॥

एवमौपाधिकस्य रूपस्योपाधिषु संन्यास उक्तः ; अथ स्वस्मिन्नुपसन्धेयस्वाभाविकरूपमुच्यत इति
सङ्गत्यभिप्रायेणाह साक्षादिति । विचित्रजनविषयेण लोकस्येत्यनेनाभिप्रेतमुपाधिवैचित्र्यादिकं
दर्शयितुम् अस्थेत्यादि उक्तम् । कर्तृत्वं प्रयत्नादिरूपम् । कर्माणि शरीरेन्द्रियादिष्वेष्टाः । यद्यात्मनां
त्वाभाविकमिदं कर्तृत्वादिकम्, तदा सर्वपामेकरूपं 'तत् स्यात्' ; न च तथा दृश्यत इत्यभिप्रायेण
देवाद्यसाधारणं कर्तृत्वमित्यादि उक्तम् । देवाद्यसाधारणं देवत्वादिजातिमित्यण्डपरिमहदशाप्रतिनिय-
तमित्यर्थः । फलसंयोगः फलस्यानुभवः । प्रकरणवशात् प्रभुशब्दोऽत्र जीवविषय इति प्रदर्शनार्थम्
अथ प्रभुरित्युक्तम् । जीवे प्रभुशब्दाभिप्रेतमाह अकर्मवश्यः स्वाभाविकस्वरूपेणावस्थित इति ।
अत्र हि प्रकरणे 'मयि सर्वाणि' (३. ३०) इत्यादिना जीवस्य कर्तृत्वं परमात्मन्यध्यस्यते । अतोऽ-
त्राकर्तृविषयः प्रभुशब्दः, न परविषय इति भावः । न सृजतीत्यत्र 'सृज विसर्गे' इति 'धातोस्त्यागार्थत्वे
कर्तृत्वादित्वं स्वीकरोतीति वाक्यार्थः स्यादिति तद्व्युदासायाह नोत्पादयतीति । कारणान्तरादर्शनात्
तस्यैव कर्तृत्वमित्यभिप्रायेण 'चतुर्थपादस्य शङ्कमाह 'कस्तर्हि'ति । सृजतीति शेषः । स्वभावशब्दं

1 स्थितकर्तृत्वापलपः कथमिति शंकायामिति आदिः ।

2 पुरे आस्ते इति शङ्करान्वयनिरासायेदम् । क्रियाधिकरणत्वेन - क्रियाकर्तृधिकरणत्वेन ।

3 एकरूपम् भगवत्कैकरूपम् । अतो न नित्यमुक्तयोरिव नानारूपता स्यादिति शङ्क्यम् ।

4 अत्र धातोः 'सृज विसर्ग' इत्युक्त्यागार्थकत्वे इत्यन्वयः ।

स्वभावः प्रकृतिवासना । अनादिकालप्रवृत्तपूर्वपूर्वकर्मजनितदेवाद्याकारप्रकृतिसंसर्गकृततत्त्वात्मभिमानजनितवासनाकृततीक्ष्ण कर्तृत्वादिकं सर्वम् ; न ^१स्वरूपप्रयुक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

ना, तत् कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः । अन्नानेनाऽऽवृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥
कस्यचित् स्वसंघन्धितयाऽभिमतस्य पुत्रादेः । पापं दुःखं नादत्ते नापनुदति । कस्यचित् प्रतिकूलतयाऽभिमतस्य सुकृतं सुखं च नादत्ते नापनुदति । यतोऽयं विभुः ; न काचित्का, न देवादिदेहाद्यसाधारणदेशः, अत एव न कस्यचित्संघन्धी, न कस्यचित् प्रतिकूलश्च ।

प्रकरणोपयुक्तविशेषे स्थापयितुं वाच्यं तावदाह प्रकृतीति । ननु चेतनस्यात्मनः कर्तृत्वादिकं नास्ति, अचेतनायास्तु वासनावाश्चेतनगुणमात्रभूतायाः कर्तृत्वादिकमिति कथमिदं जाघटीति (ज्ञायते) यद्यात्मनः स्वतन्त्रशुद्धस्य न कर्तृत्वम्, तर्हि तस्य वासनाऽपि कुतस्समागता ? यदि न कुतश्चित्, तदा वासनैव स्वाभाविकीति तत्कृतकर्तृत्वादिकमपि स्वाभाविकं स्यात् । यदि कुतश्चिद्वेतोः, तदा तस्यापि स्वाभाविकत्वे पूर्वदोषः ; औपाधिकत्वे तु अकर्तुरात्मनस्तदागमोऽपि कुतः ? यदि वासनया, तन्न्योन्याश्रयः ; यद्यन्यस्मात् कुतश्चित्, तन्नापि तथैवेत्यनवस्था इत्यादिबोध्यनिरासाय तु शब्दः । तदाह अनादिकालेति । बीजाङ्कुरन्यायादन्न्योन्याश्रयादिपरिहारः । वासनाहेतुवैकल्यसिद्धयर्थं देवाद्याकारेत्यादि उक्तम् । यथा तसायःपिण्डे वह्निसंस्पर्गात् वह्निवबुद्धिः, तथाऽत्रेति दर्शयितुं संसर्गकृतशब्दः । वासनाकृतं वासनाख्यविशेषहेतुपाधिकनित्यर्थः ॥ १४ ॥

आत्मनोऽकर्तृत्वादिकस्य, वासनायाः कर्तृत्वादिकस्य च विवरणं नादत्ते इति श्लोकस्यार्थद्वयम् । परमतपापमुक्तयोरादानप्रसङ्गाभावात् तत्प्रतिषेधोऽनुचितः ; अतस्तत्कार्यं दुःखं सुखं च लक्ष्यते ; तत्रापि परमतसुखदुःखयोः खस्मिन्नाकर्षणं न शक्यम् ; अतस्तदपनयनमात्रं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह कस्यचिदिति । कस्यचिदित्यनेन सूचितमपनोदनहेतुविशेषं दर्शयितुं स्वसंघन्धितयाऽभिमतस्येत्यादि उक्तम् । आदत्ते इत्यस्य करोत्याद्यर्थत्वानौचित्यात् ^२अपहरणाश्रित्वे च प्रयोगादपहरणनिषेधेनैव तुल्यतया करणनिषेधसिद्धेः नापनुदतीति व्याख्यातम् । विशुद्धिरिति परिमाणविशेषाद्यभिप्रायः ; जीवस्याणुतया श्रुत्यादिसिद्धेः । नापि प्रभुत्वपरम्, अत्रानुपयुक्तत्वात् । अतस्तत्कर्तृत्वानुकूलसमस्तदेहानुप्रवेद्यशोभयतामात्रं प्रतिनियतदेशराहित्यं विवक्षितम् । अत एव आगन्तुकेषु मित्रामित्रादिषु संबन्धित्वं प्रतिकूलत्वं च आगन्तुकानां तत्तद्देहानामेव, ^३न त्वात्मन इति सिध्यति । तत एव च अनुकूलप्रतिकूलपुरुषविषयदुःखाद्यपनयनमौपाधिकमित्यायातम् । तदेवं कार्याभावौपाधिकहेत्वभावप्रतिपादनपरो विशुद्धशब्द इत्यभि-

1 प्रभुत्वं सत्यसंकरादिप्रसङ्गः । तदवस्थायाभिदं सर्वं न सृजतीति अस्य औपाधिकता ।
2 आदत्ते इति प्रयोगे करोतीत्यर्थः स्यात् । न त्वञ्च । अतो न पुत्रेऽल्लोकोक्त सृजतितुल्यता ।
अपहरणरूपार्थे प्रयोगश्च, “यथा वै इयेनो निपत्याऽऽदत्ते, एवमयं द्विषन्तं अःतुव्यं निपत्याऽऽदत्ते” इति इयेनपक्षिकृत मत्स्याद्यपहारकथनात् ।

3 पुत्रशत्रुप्रभृतौ दुःखसुखहरणं तत्तच्छरीरसत्त्वं एव, न तु तत्तज्जीवं सर्वदा । तदपि स्वकीयप्रकृतशरीरे सत्येव । न तु स्वस्थान्यदेहप्राप्तौ इति स्थलान्तरोत्पत्त्यहेत्वाचिना विभुपदेन ज्ञाप्यते । एवञ्चौपाधिकत्वं स्थापितं भवति । कस्यचिदित्यस्य सर्वदा कस्यापि जीवस्येत्यर्थः ।

सर्वमिदं वासनाकृतम् । एवंस्वभावस्य कथमियं विपरीतवासनोत्पद्यते ? अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानम् ज्ञानविरोधिना पूर्वपूर्वकर्मणा स्वफलानुभवयोग्यत्वाय अस्मिन् ज्ञानम् आवृत्तं संकुचितम् । तेन ज्ञानावरणरूपेण कर्मणा देवादिदेहसंयोगस्तत्तत्स्वाभिमानरूपमोहश्च जायते । ततश्च तथा-विधास्वाभिमानवासना, तदुचितकर्मवासना च ; वासनान्नो विपरीतात्माभिमानः, कर्माश्मश्रूपपद्यते ॥ १५ ॥

‘सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ।’ (४. ३६), ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा’ (४. ३७) ‘न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रम्’ (४. ३८) इति पूर्वोक्तं स्वकाले संग्रहयति-
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादि यच्चज्ञानं यच्चयति तत् परम् ॥ १६

एवं वर्तमानेषु सर्वेष्वाम्नासु येषामात्मनामुक्तलक्षणेन आत्मयायाः स्योऽदेशजनितेन आत्मविषयेण अहरहरभ्यासाधेयातिशयेन निरतिशयपवित्रेण ज्ञानेन तत्—ज्ञानावरणमनादि-कालप्रवृत्तानन्तकर्मसंचयरूपमज्ञानं नाशितम्, तेषां तत् स्वाभाविकं परं ज्ञानमपरिमितमसंकु-
प्रायेणाह यतोऽयमिति । उत्तरार्धोऽत्रानाय शङ्कते-एवंस्वभावस्येति । विपरीतवासना-स्वभावविरुद्ध-वासनेत्यर्थः । अतोत्तरम्-अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानमिति । “अविद्या कर्मसंज्ञाभ्यां तृतीया शक्तिरिष्यते । यथा श्वेतज्ञशक्तिसा वेष्टिता नृप सर्वगा ॥ संसारतापान् अस्त्रिहान् अवाप्नोत्यतिसेतवान् । तथा निरोहित-त्वाच्च शक्तिः श्वेतज्ञसंज्ञिता ॥ सर्वभूतेषु भूपाल तारमयेन वर्तते (लक्ष्यते)” (वि. ६. ८. ६१-६३) इति भगवद्वराशस्वचचनमुत्तरम् आह-ज्ञानविरोधिनेति । अत्र गच्छाम्यस्य-उदगार्थत्वात्तद्वराशानुश्रुत-मिति भावः । स्वफलेत्यादि-न ह्य[साव]संकुचितज्ञानः संसारतापानुभवयोग इति भावः । अत्यन्त-विलोपपरिहारायाऽऽवरणशब्दोपचरितमाह-संकुचिन्मिति । “न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते” (बृ. ६. ३. ३०) इत्यदिश्रुतिनिर्दिष्टत्वेन सारितम् । देवादिदेहसंयोग इति जन्तुशब्दाभिप्रेतोऽर्थः । स च मोहजनने कर्मणो द्वारम् । शङ्कोत्तरत्वमाह-ततश्चेति । आत्मनि प्रतिबिम्बस्येष्टानिष्टाचरणस्यान्य-हेतुतामाह वासनात इति ॥ १५ ॥

एवं तृतीयाध्यायोक्ताकर्तृत्वानुसन्धानस्य प्रकारविशेषाः प्रतिपादिताः ; अथ चतुर्थाध्यायोक्तस्य ज्ञानविशेषस्य विशेषणं क्रियत इत्यभिप्रायेणाह सर्वमिति । स्वकाले । अकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारकथनाद-नन्तरं ज्ञानस्वरूपकथनावसर इत्यर्थः । यद्वा ‘तद्विद्धि प्रणिपातेन’ (४. ३४) इत्यत्र, ‘उपदेक्ष्यन्ति’ इति स्वेनैव निर्दिष्टे विपाककाल इत्यर्थः । एवं वर्तमानेषु । मुख्यस्थीत्यर्थः । यद्वा कर्मयोगनिष्ठेऽप्यित्यर्थः । अज्ञानेन ज्ञानमावृत्तं चेत्, कथं ज्ञानेन तस्य नाश इति शङ्का व्यवच्छिन्दता तुशब्देन द्योतितं ज्ञानस्य विशेषं दर्शयितुम् उक्तलक्षणेनेत्यादि निरतिशयपवित्रेणेत्यन्तमुक्तम् । आत्मनो ज्ञानेनेत्यन्वयः । आत्म-विषयेणेति । आत्मनः इति षष्ठ्याः संबन्धसामान्यमात्रपरत्वं कर्तृविषयत्वं चात्रानुपशुक्तिमिति भावः । तच्छब्दवराशसृष्टप्रकारमाह ज्ञानावरणमिति । अज्ञानस्वरूपस्यातिगहनत्वसूचनार्थम्, निरतिशयपवित्रस्य ज्ञानभास्वतो निश्शेषाज्ञानतिमिरकुक्षिमरित्वप्रदर्शनार्थं च अनादिकालेत्यादि उक्तम् । उत्तरार्धगत-

चितमादित्यवत् सर्वं यथावस्थितं प्रकाशयति ।

तेषामिति विनष्टाज्ञानानां बहुत्वमभिधानादात्मस्वरूपबहुत्वम्, 'न त्वेवाहं जातु नासम्' (२.१२) इत्युपक्रममागतमत स्पष्टतरमुक्तम् । न चेदं बहुत्वमुपाधिकृतम् ; विनष्टाज्ञानानामुपाधिगन्धाभावात् । 'तेषामादित्यबज्जानस्य' इति व्यतिरेकनिर्देशात् ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धधर्मत्वमुक्तम् । आदित्यदृष्टान्तेन च ज्ञातृज्ञानयोः प्रभाप्रभावतोरिवावस्थानं च । तत एव संसारदशायां ज्ञानस्य कर्मणा संकोचो मोक्षदशायां विकासश्चोपपन्नः ॥ १६ ॥

तच्छब्दार्थः स्वाभाविकमिति । सामानाधिकरण्यास्वार्स्यात् परमिति ज्ञानविशेषणम् ; तदर्थमाह—
अपरिमितमसंकुचितमिति । ज्ञानस्य परत्वं ह्यनवच्छिन्नविषयत्वम् ; तत् च हेतुः संकोचामाव इत्यभिप्रायः । सर्वमिति प्रकाशयतेरर्थसिद्धकर्मोक्तिः । अज्ञाननिवृत्तौ च ज्ञानस्य सर्वगोचरत्वं श्रौतमिति भावः । आदित्यवदिति दृष्टान्तसामर्थ्यसिद्धमाह यथावस्थितमिति । एतेन परमित्यत्र पदमिति विशेष्याध्याहारः,^१ परमार्थतत्त्वमिति विवक्षा च परोक्ता निरस्ता ।

भेदव्यपदेशबलादद्वैतमतस्योपक्रमविरोधः प्रागुक्तः । मध्येऽपि स एव तात्त्विको भेदः स्पष्टमुपदिश्यत इति तस्य तात्पर्यविषयत्वं दर्शयति तेषामिति । विनष्टाज्ञानानामिति । न हीदं बहुत्वं भ्रान्तिसिद्धमुपाधिसिद्धं वा वक्तुं शक्यमिति भावः । सत्यमित्युपाधिकृतभेदवादिनो मास्करशङ्करयोर्मतमनूय परिहरति न चेदमिति । मिथ्याभूतस्याज्ञानारूपोपादानस्य विनाशे तदुपात्तमिथ्याभूतान्तःकरणानुपाधेरपि निवृत्तेरिति शङ्करं प्रति हेत्यर्थः । इतरं प्रति अज्ञानशब्दवाच्यस्य कर्मोद्विनिर्देशो तन्निनिवृत्तशरीरान्तःकरणानुपाधिनित्यतेरित्यर्थः । शङ्करमतदूषणप्रसङ्गे तदुक्तं ज्ञानमात्रात्मवादं दूषयितुं शुद्धदशायां ज्ञातृत्वम् (अत्र) सिद्धमिति दर्शयति तेषामिति । संबन्धविषयतया षष्ठी व्यतिरेकगर्भेति व्यतिरेकनिर्देशादित्युक्तम् ॥ विनष्टोपाधीनामात्मनां धर्मतया निर्देशात्, ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धित्वसिद्धेरागन्तुकचैतन्यवादोऽपि निरस्तः । आदित्यशब्दोऽज्ञाऽऽदित्यप्रभापरः, प्रभाद्वारेणैवादित्यस्य प्रकाशकत्वात् ; धर्मभूतज्ञाने च सैव दृष्टान्तो भवितुमर्हति, "यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनात्मणेः । दोषप्रहणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा" (वि. घ. १०४. ५५) इत्यादिसाम्याच्च ; तदेतदभिप्रेत्य तत्फलमाह ^२आदित्यदृष्टान्तेनेति । ततः प्रस्तुतस्य किमित्यत्राह तत एवेति । यथा प्रभाया आवारकसन्निधौ संकोचः, तन्निवृत्तौ पुनर्विकासश्च दृश्यते, तथा ज्ञानस्यापीति भावः । यद्वा तेषामादित्यवदवस्थितानां प्रभातुल्यं ज्ञानमित्यर्थः । प्रभायाः प्रदीपादित्याद्यपृथक्सिद्धतेजोद्रव्यविशेषत्वम्, ज्ञानस्यात्मधर्मत्वेऽपि द्रव्यत्वम्, संकोचविकासयोगि(य)त्वादीनि च शारीरकभाष्ये प्रपञ्चितानि । एवं प्रभातुल्यद्रव्यत्वोपपादनेन प्रकृतमावृत्तत्वादिकं युज्यत इत्याह तत एवेति ॥

१ मुद्रितशंकरे अध्याहारो न दृश्यते । २ ननु तेषां ज्ञानमित्यनन्वयात्, ज्ञानमादित्यवत् तेषां प्रकाशयतीत्येवान्वयात् कथं ज्ञानस्य स्वाभाविकधर्मत्वलाभ इत्यत्राह आदित्येति । प्रभावादित्यनुकत्वा आदित्यपदेन आदित्यप्रमोक्तिः प्रभाप्रभावतोरिव ज्ञानज्ञानोरपृथक्पृथक्भावत्वज्ञापनायेति भावः । आदित्यस्येदमादित्यमिति । तेषां ज्ञानमित्येवान्वयः । द्वितीयपक्षे प्रभातुल्यमिति अर्थसिद्धम् ।

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७
तद्बुद्धयः तथाविधमात्मदर्शनाध्यवसायाः, तदात्मानः तद्विषयमनसः, तन्निष्ठाः तदभ्यास-
निरताः, तत्परायणाः तदेव परमप्रयोजनमिति मन्वानाः, एवमभ्यसमानेन ज्ञानेन निर्धूत-
प्राचीनकल्मषाः तथाविधमात्मानमपुनरावृत्तिं गच्छन्ति । ^१यदवस्थादात्मनः पुनरावृत्तिर्न विद्यते,
स आत्मा अपुनरावृत्तिः । स्वेनरूपेणावस्थितमात्मानं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । मुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८
विद्याविनयसंपन्ने, केवलब्राह्मणे, गोहस्तिश्वश्वपचादिषु अत्यन्तविषमाकारतया प्रतीयमानेषु
आत्मसु पण्डिताः आत्मयाथात्म्यविदः, ज्ञानैकाकारतया सर्वत्र समदर्शिनः—विषमा-

आत्मसु—तन्मूर्धोपासकान् जलान्यादिषु चान्येषामपि तद्बुद्धयः इति श्लोकेन । तच्छब्देनऽत्र
पूर्वप्रस्तुतस्वाभाविकात्मस्वरूपं पूर्वश्लोकोक्ततज्ज्ञानं वा परामृश्यत इत्यभिप्रायेण तथाविधमात्मदर्शना-
ध्यवसाया इत्युक्तम् । तदात्मानः । इत्यनेन द्रष्टव्यत्वाध्यवसायादनन्तरो दर्शनार्थप्रवृत्तियोग उच्यत
इत्यभिप्रायेण तद्विषयमनस इत्युक्तम् । तन्निष्ठत्वे विषयान्तरवैमुख्यात् तत्परायणत्वे हेतुः । अयन-
शब्दोऽत्र कर्मणि ल्युङ्भूतः प्राप्यपरः । वाक्यार्थज्ञानादिमातृव्यावृत्त्यर्थम् एवमभ्यसमानेनेत्युक्तम् ।
प्राप्तिप्रतिबन्धककल्मषनिवृत्तिर्छुपांत्यपर्व । अतोऽन्तिमं प्राप्यमत्र अपुनरावृत्तिशब्देन विवक्षितम् । स च
यथावस्थित आत्मैवेत्यभिप्रायेण तथाविधमात्मानमिति । अपुनरावृत्तिशब्दस्याज्ञानाद्विद्यावध्यन्तरपरा-
मर्शा(शीसा)पेक्षमासान्तरव्युदासेनात्मविशेषणत्वायाह ^१यदवस्थादिति । नन्वात्मन एव 'क्षीणे पुण्ये मर्त्य-
लोकं विशन्ति' (९. २१) इति पुनरावृत्तिरुच्यते ; यदवस्थादिति चायुक्तम्, मोक्षस्याप्यवस्थाविशेषत्वे
नित्यत्वायोगात् पुनरावृत्तिप्रसङ्गादित्यत्राह स्वेन रूपेणेति । औपाधिकसमस्ताकारनिवृत्तिरूपावस्था
विनाशकासंभवात् परमतेऽपि प्रध्वंसरूपत्वादनिवर्त्येति भावः ॥ १७ ॥

कीदृशोऽयमात्मसाक्षात्कार इत्याकाङ्क्षायां 'येन मृतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि' (४. ३५)
इति प्रागुक्तं व्यनक्ति विद्याविनयेति श्लोकेन । 'विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे' इति पदद्वयं न समानाधि-
करणम्, निर्विशेषणसमुदायसहपठितत्वात्, विद्याविनयसंपन्नविशेषणप्रतिशीर्षानुक्तेश्च । गवि हस्तिनीत्या-
कारवैषम्यं दर्शितम् ; श्वश्वपचशब्दाभ्यां वृत्त्या[दि]वैषम्यम् ; तद्वत् पूर्वान्यामपि मिथो वैषम्य-
मेवाभिप्रेतम् । अतो ब्राह्मणे इति ब्राह्मणत्वजात्याक्रान्त[ता]मालं विवक्षितमिति दर्शयति केवलब्राह्मण
इति । सात्त्विकराजसतामसरूपानेकोदाहरणमभिप्रेतमाह अत्यन्तविषमेति । आत्मसिद्धिः । शरीराणा-
मन्योन्यवैषम्यनिषेधो दुश्शक इति भावः । अत्र समदर्शित्वोपयुक्तमहापोहक्षमत्वं पण्डितत्वमिति दर्शयितुम्
आत्मयाथात्म्यविद इत्युक्तम् । समं द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः । ननु प्रत्यक्षसिद्धं शरीरवैषम्यम् ;

१ स्थलविशेषप्रतिः प्रागनुक्तत्वात् न ततः पुनरावृत्त्यभावोऽल्लोच्यते । ज्ञानयोगमात्रस्य
स्वरूपाविर्भावोऽपि न भवति, यस्याप्रच्युतिर्धकन्या । यत् स्वरूपमाविर्भूतञ्च न स्तिरोमवेत्,
तत्स्वरूपानुभवमालं तु भवतीति तात्पर्येणैवमुक्तम् । अनिषत्यावस्थस्वरूपमनुप्रकटीयति यामह ।

कारस्तु प्रकृतेः, नात्मनः ; आत्मा तु सर्वतः ज्ञानैकाकारतया सम इति पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १८
इहैव तैजितस्सर्गो येषां साम्ये स्थिते मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥
इहैव—साधनानुष्ठानदशायामेव तैः सर्गो जितः संसारो जितः ; येषां ब्रह्मकरीत्या सर्व-
स्वात्मसु साम्ये स्थिते मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म । प्रकृतिसंघर्षदोषविमुक्ततया सममात्मवस्तु
हि ब्रह्म । आत्म[वस्तु]साम्ये स्थिताश्चेत् ब्रह्मणि स्थिता एव ते ; ब्रह्मणि स्थितिरेव हि
संसारजयः । आत्मसु ज्ञानैकाकारतया साम्यमेवानुसन्दधाना मुक्ता एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

येन प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनः समदर्शनरूपो ज्ञानविपाको भवति, तं प्रकार-
मुपदिशति—

न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् । स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मचित् ब्रह्मणि स्थितः ॥

यादृशदेहस्थस्य यदवस्थस्य प्राचीनकर्मवासनया यत् प्रियं भवति, यच्चाप्रियम्, तदु-

शरीरिणामपि तत्तद्विशिष्टत्वात् तत्कृतज्ञानादिवैषम्यं च दुरपह्वम् ; अतोऽत्यन्तविषमेषु पदार्थत्वादिवत् स्थूलं
सामान्यमकिञ्चित्करमित्यत्राह विषमाकारस्त्विति । प्रकृतेरिति संबन्धसामान्ये षष्ठी । तेन साक्षा-
त्प्रकृतिगतं देवत्वादिकम्, तत्प्रयुक्तं सुखत्वादिकं च कथंचित्संबन्धमात्रात् प्रकृतेरित्युक्तम् । न शरीर-
गतं वैषम्यं प्रतिषिध्यते ; किंतु तदेवात्र प्रतिपाद्यते । न च तत्तच्छरीरविशिष्टत्वलक्षणं तन्मूलज्ञान-
सङ्कोचादिलक्षणं वा वैषम्यमपह्न्यते ; अपि तु तस्यौपाधिकत्वमुच्यते । न च शरीरादिविशिष्टत्वं विरो-
धः(वि) ; स्वाभाविकस्वरूपसाम्यमात्रपरत्वात् । न चैतदत्यन्तस्थूलम्, शुद्धानामात्मनां स्वरूपमेतस्य
दुर्विवेचत्वात् स्फुटविशेषाकारान्तराभावादिति भावः । ननु तथाऽपि ब्राह्मणादिषु पूज्यत्वादिसाम्यबुद्धौ
अभोज्यात्वत्वादोषः [कथं] स्मृतः ; तत्राह आत्मा त्विति ॥ १८ ॥

इदानीम् (इह) समदर्शित्वं न कालान्तरभाविफलसाधनमात्रम्, किंत्विदानीमेव निश्चयेयसकस्यां
क्लेशनिवृत्तिं दिशतीति समदर्शिनां प्रशंसा क्रियते इहैवेति श्लोकेन । साधनानुष्ठानदशायामेवेति ।
इहशब्दस्यात्र लोकपरत्वादपि स्वावस्थाविशेषपरत्वमेवोचितमिति भावः । संसारो जित इति । मुक्त-
प्रायास्त इत्यर्थः । सृष्ट्यादेरानन्वयात् सर्गशब्दः सृज्यत इति व्युत्पत्त्याऽत्र संसारपरः । ब्राह्मण-
चण्डालादीनां सृष्ट्यत्वादिसाम्यपसङ्गव्युदासाय उक्तरीत्येत्युक्तम् । 'निरुपाधिकात्मस्वरूपज्ञानैकाकारतया
समम्' इति पूर्वमाप्योक्तप्रकारेणेत्यर्थः । नन्वात्मन्येव स्थितिः संसारजयहेतुः, न तु तत्साम्ये ; तत्राह निर्दोषं
हि समं ब्रह्मेति । ब्रह्मत्वेमेव विधेयम् ; अन्यथा 'तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः' इत्यनन्वयात् । समदर्शिनी
ब्रह्मणि स्थिताः, समस्य ब्रह्मत्वात् इति ह्यन्वयः स्यात् ; ततश्चोक्तचोद्यपरिहार इत्यभिप्रायेणाह आत्म-
वस्त्विति । ततः किं प्रकृत्येत्यत्राह ब्रह्मणि स्थितिरिति । ब्रह्मशब्दोऽत्र शुद्धात्मनि ब्रह्मसाम्यात् ।
अत्र फलितं पिण्डितार्थमाह आत्मस्त्विति ॥ १९ ॥

प्रियाप्रिये, तद्दीनहर्षोद्वेगौ च देहतदवस्थाद्युपाधिभेदनिवन्धनाविति व्यञ्जयितुं यादृशदेहस्थस्य
यदवस्थस्येत्याद्युक्तम् । यदवस्थस्येत्येतत् देहादिकृतज्ञानसङ्कोचाद्यवस्थाविषयं वा । प्रियाप्रिय-

भयं प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यात् । कथम् ? स्थिरबुद्धिः—स्थिरे आत्मनि बुद्धिर्यस्य सः स्थिर-
बुद्धिः, असंमूढः अस्थिरेण श्रीरेण स्थिरमात्मानमेकीकृत्य मोहः संमोहः ; तद्रहितः । तच्च
कथम् ? ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः । उपदेशेन ब्रह्मवित्सन् तस्मिन् ब्रह्मण्यभ्यासयुक्तः । एतदुक्तं
भवति—तच्चविदामुपदेशेन आत्मयाथात्म्यविद् भूत्वा तत्रैव यतमानो देहात्माभिमानं परि-
त्यज्य स्थिररूपात्मावलोकनप्रियानुभवे व्यवस्थि(सि)तः अस्थिरे प्राकृते प्रियाप्रिषे प्राप्य
हर्षोद्वेगौ न कुर्यात् इति ॥ २० ॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यः सुखम् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१

एवमुक्तेन प्रकारेण बाह्यस्पर्शेषु आत्मव्यतिरिक्तविषयानुभवेषु, असक्तात्मा असक्तमनाः
अन्तरात्मन्येव यः सुखं विन्दति लभते, स प्रकृत्यभ्यासं विहाय ब्रह्मयोगयुक्तात्मा—ब्रह्माभ्यास-
युक्तमनाः ब्रह्मानुभवरूपमक्षयं सुखं प्राप्नोति ॥ २१ ॥ प्राकृतस्य भोगस्य सुत्यजतामाह—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२

विषयेन्द्रियस्पर्शजाः ये भोगाः दुःखयोनयस्ते [एव ते] —दुःखोदकाः । आद्यन्तवन्तः

रूपकारणागमे तत्कार्यहर्षोद्वेगनिवृत्तिर्दृशक्येतिप्रायेणाह कथमिति । ततोत्तरम् स्थिरबुद्धिरिति ।
समानाधिकरणसमासादप्युपयोगातिशयादत्र व्यधिकरणसमास उपपन्न इत्यभिप्रायेणाह स्थिरे
आत्मनीति । असंमूढः इत्यत्र समित्युपसर्ग एकीकारपरः ; एवंविद्यःस्थिरबुद्धित्वासंमूढत्वयोर्द्वैत्वाकाङ्क्षां
दर्शयति तच्च कथमिति । स्थिरबुद्धित्वासंमूढत्वे द्वे अपि सङ्कलय्य तदिति परामृश्यते । 'ब्रह्मविद्वद्ब्रह्मणि
स्थितः' इति शब्दाभ्यां सिद्धमवान्तरदशाविशेषं विशदयति उपदेशेनेत्यादिना । सन्नित्यनेनोपदे-
शजनितज्ञानमनूद्य विशिष्टं विज्ञानं विधीयत इति सूचितम् । उक्तमेवार्थं समदर्शित्वरूपज्ञानविपाकाभि-
लाषिणामव्याकुलानुष्ठानपर्वक्रमप्रदर्शनार्थं श्लोकस्थपदानां हेतुकार्यभावेन महावाक्यान्वयं [प्रदर्श्ये ?] दर्शयति
एतदुक्तमिति । बाह्यकुदृष्ट्युपदेशनिवृत्त्यर्थं तच्चविदामित्युक्तम् । भूत्वेत्येतदप्यनुवादत्वसूचनार्थम् ॥ २०

एवं हर्षोद्वेगावकुर्वतः समदर्शित्वप्रयुक्तं निरतिशयसुखं स्वयमापततीत्युच्यते ब्राह्मेति श्लोकेन ।
सुखं विन्दति इत्यस्य सुखमक्षयमश्नुते इत्यतो भेदप्रदर्शनाय लभत इत्युक्तम् । अक्षयसुख-
प्रारम्भोऽयमिति भावः । प्रकृत्यभ्यासं विहायेत्यर्थलब्धोक्तिः । प्रकृत्यभ्यासः पुनः पुनः प्राकृत-
शब्दादिभोग्यचिन्ता । 'विन्दत्यात्मनि यस्तुखम्' इत्युपदेशादिजन्यज्ञानमूलं सुखमुक्तम् । सुखमक्षयमश्नुते
इति तु साक्षात्कारानन्तरभावि नित्यं सुखमुच्यत इति विशेषं दर्शयितुं ब्रह्मानुभवरूपमित्युक्तम् ॥ २१ ॥

अनादिकालं बाह्यस्पर्शैरसिकस्य तत्परित्यागः कथमित्याकाङ्क्षायाम् आर्जनरक्षणदिदोषदर्शनात्
तत्रोपरमः शक्य इति ये हि इत्यादिश्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह प्राकृतस्थेति । संस्पर्शजाः
इत्यनेनाभिप्रेतमौपाधिकत्वं व्यञ्जयति विषयेन्द्रियसंस्पर्शजा इति । स्पर्शोऽत्र सन्नन्वमाहम् । एतेन
सुखस्वरूपस्य क्षुद्रत्वमुक्तम् । दुःखयोनय इत्यत्र तत्पुरुषवृत्तिक्षां दर्शयितुं दुःखोदका इत्युक्तम् ।
संस्पर्शजत्वात्परलोकेऽपि दुःखयोनित्वं स्वध्यवसानमिति एवकाराभिप्रायः । न खलु हिरण्यमर्भमोपाद्-

अल्पकालवर्तिनो हि उपलभ्यन्ते । न तेषु तद्याथात्म्यवित् रमते ॥ २२ ॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरं चोक्षणात् । कामक्रोधोद्वेगं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥

शरीरविमोक्षणात् प्राक् इहैव साधनानुष्ठानदक्षाधामेव आत्मानुभवप्रीत्या कामक्रोधोद्वेगं वेगं सोढुं निरोद्धुं यः शक्नोति, स युक्तः आत्मानुभवायार्हः । स एव शरीरविमोक्षोत्तरकालम्

भ्यधिकः प्राकृतभोगोऽस्ति ; सोऽपि स्वमानेन शतसंवत्सरपरिमिततया मानुषादिसम इति दर्शयितुम् अल्पकालवर्तिन इत्युक्तम् । क्षणरुचिबुद्बुदादिष्विवावान्तरस्थितिकालवैषम्येऽप्याद्यन्तवत्त्वं त्वविशिष्टमिति भावः । एवं संस्पर्शजा इत्यादिविशेषणत्रयेणाल्पत्वदुःखमिश्रत्वान्तवत्त्वानि दर्शितानि । प्रत्यक्षसिद्धेषु दोषेषु निपुणस्य किमुपदेशोपेक्षयेति दर्शयितुम् ^१उपलभ्यन्त इत्युक्तम् । बुधशब्देनात ^२पञ्चविधोपरमोपयुक्तविवेकज्ञानवत्त्वं विवक्षितमिति दर्शयितुम् तद्याथात्म्यविदित्युक्तम् । न तेषु रमते, किंतु क्रमादुपरमत इति भावः । सागरतरणराजसेवाद्विषु शरीरविनाशपर्यन्ता आर्जनदोषाः । सहस्र-प्राकारपरिवृतगर्भगृहे निवेशितस्यापि रक्षयवस्तुनो राज-दहन-चोर-मुषिकादयस्तन्निवारणक्लेशादयश्च रक्षण-दोषाः । “स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षत्रिणोर्नास्ति निर्वृतिः” (वि. ६. ५. ५०) इत्यादयः क्षयदोषाः । “न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥” (वि. ४. १०. २२), “अलमे मत्तकाशिन्या दृष्टा तिर्क्षु कामिता” इत्यादिवत्तरोत्तरराग-प्रबला(न्धा)नर्थहेत्वयोग्य-विषयप्रवृत्त्यादयो भोगदोषाः । सर्वस्य चास्य प्रायशः परिहारागर्भत्वात् तदधीना ऐहिकामुम्निकदुःखसंत-तयो हिंसादोषाः । पञ्चविधाश्चैते दोषाः प्रत्यक्षादिसिद्धा इति तद्भावनावातां प्राकृतस्यानादिकाल-शीलितस्यापि सुत्यजत्वं सिद्धमिति भावः । उक्तं च तुष्टिप्रकरणे साङ्ख्यैरपि, “बाह्या विषयोपरमात् ^३पञ्च” (सां. का. ५०) इति ॥ २२ ॥

एवं बाह्यस्पर्शेष्वस्तस्याऽऽत्मनि सुखं विन्दतः प्राकृतभोगेषु दोषदर्शिनः स्वरसबाहिर्नीं दशामनु-वदन् तथाभूतस्याऽऽत्मसाक्षात्कारे तदधीनमुखे च योग्यतामह शक्नोति इति । आशरीरपातात् कामक्रोधौ दुर्जयावित्यभिप्रायेणाह शरीरविमोक्षणात्प्राप्तिरिति । आत्मसाक्षात्कारदृशां कामक्रोधप्रसङ्गो न विद्यत इति तत्प्रसङ्गनिवारणदक्षाज्ञापनाय इहैव इत्यनेन साधनानुष्ठानदशोच्यते । ‘विन्दत्यात्मनि यस्तुखम्’ इति पूर्वोक्तहेतुं स्मारयति आत्मानुभवप्रीत्येति । वेगोऽत एवोक्तकथायानामतिविरता प्रवृत्तिः । तत्रानु-चितविषयाभिधान-नीचचाटु-नरपतिशुद्धान्तप्रवेशादयः कामजा वेगाः । परिहाराद्युपायचिन्तन-परुष-भाषण-प्रहारादयः क्रोधजा वेगाः । सोढुमित्यस्य तितिक्षार्थत्वबुद्ध्यासायुक्तम् निरोद्धुमिति । शक्नोति । शक्तस्सन्तुसह इत्यर्थः । युक्तशब्दोऽत समाधिलभपर इत्याह आत्मानुभवायार्ह इति ।

१ श्लोकस्थद्विशब्दात्पर्यमेव उपलभ्यन्त इति दर्शितम् । २ उपरि उदाहरित्यमाणसांख्य-कारिकाया व्याख्याने तत्त्वकौमुदी द्रष्टव्या । उपरम्यऽऽनेति उपरमो वैराग्यम् । शब्दादिविषयाणां पञ्चत्वात् तदुपरमरूप वैराग्यस्यापि पञ्च । तेषामुत्पत्तिः पञ्चविधदोषाणां प्रेक्षैकविधयेपि ज्ञानात् । ते च दोषाः आर्जनश्रम-रक्षणश्रम-क्षयिष्णुत्व-भोगकालिकदुःख-परिहाराकारत्वरूपाः ।

३ उक्तरीत्या विषयोपरमो वैराग्यम् । उपरमादिति पञ्चम्यन्तम् । तस्मात् उक्तपञ्चविधदोषदर्शन-जात् शब्दादिपञ्चकविष्टे नृष्टिः—अलम्बुद्धिर्भवति । विषयाणां पञ्चत्वात् तुष्टीनामपि पञ्चता ।

आत्मानुभवैकमुखसंपत्स्यते ॥ २३ ॥

योऽन्तस्सुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः । स्व योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥

यो बाह्यविषयानुभवं सर्वं विहाय अन्तस्सुखः आत्मानुभवैकमुखः, अन्तरारामः आत्मै-
कोद्यानः स्वगुणैरात्मैव सुखवर्धको यस्य स तथोक्तः, तथाऽन्तर्ज्योतिः आत्मैकज्ञानो यो वर्तते,
स ब्रह्मभूतो योगी ब्रह्मनिर्वाणम् आत्मानुभवमुखं प्राप्नोति ॥ २४ ॥

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृगयः क्षीणकल्पयाः । छिन्नद्वैधा यतात्मानस्सर्वभूतहिते रताः ॥ २५

छिन्नद्वैधाः शीतोष्णादिद्वन्द्वैर्विमुक्ताः, यतात्मानः आत्मन्येव नियमितमनसाः, सर्वभूतहिते-

‘प्राक् शरीरविमोक्षणात्’ इत्यस्य शरीरानन्तरमेव फलप्राप्तौ तात्पर्यम्; अन्यथा तद्वचनस्य निष्फलत्व-
प्रसङ्गादित्यभिप्रायेण स एव शरीरविमोक्षोत्तरकालमित्युक्तम् । ‘सुखमक्षयमश्नुते’ इत्याद्युक्तफलभूत-
भविष्यत्सुखयोगोऽन्तापि स सुखी इति व्यपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाह-आत्मानुभवैकमुखसंपत्स्यत इति ॥

एवं परित्यक्तं प्राकृतभोग्यभोगोपकरणादिकं सर्वमात्मानि तदेकसिक्तत्वाय कल्पयेन्, ‘विन्दत्यात्मनि
यस्सुखम् (२१) इत्युक्तमुपायदशांश्च प्रपञ्चयति योऽन्तस्सुखः इति श्लोकेन । अन्तश्शब्दाभिप्रायं
पूर्वोक्तं चानुसन्धायोक्तम् यो बाह्यविषयानुभवं सर्वं विहायेति । अन्तश्शब्दोऽत्र बाह्यव्यतिरेकात्
आत्मपरः । आत्मैव आत्मन्येव वा सुखं यस्य सोऽन्तस्सुखः । तत्र फलितोक्तिः आत्मानुभवैकमुख
इति । अवधारणस्याविशेषेण सर्वतान्त्रय्यादेकशब्दः । अन्तरारामः इत्यस्याभिप्रेतं वक्तुं पदार्थं तावदाह
आत्मैकोद्यान इति । आरामो हि भोगस्थानभूतः छायापल्लवपुष्पफलादिभिः स्वगुणैः सुखवर्धकः ।
तद्वदन्तापि स्वगुणैरपहतपाम्पत्वज्ञानान्दादिभिः स्वविषयादकरण(संवादकरण)ग्रन्थकरणादिक्रीडोत्था-
पकैरात्मैव सुखवर्धक इत्यारामशब्देनोपचर्यत इत्याह स्वगुणैरिति । एवं भोग्यं भोगस्थानं च आत्मै-
वेत्युक्तम्; अथ भोगोपकरणादिकमपि स एवेति अन्तर्ज्योतिश्शब्देनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह आत्मै-
कज्ञानो यो वर्तत इति । अन्येषां हि भोग्यानां स्वरूपादुपकरणस्य भिन्नत्वादुपकरणमपि हि तदर्थ-
तया पृथक् ज्ञातव्यम्; अतस्तेषु तदेकज्ञानत्वं नास्तीति भावः । यद्वा प्रकाश(क)ान्तरनैरपेक्ष्यं बाह्य-
प्रकाशाभावात्तत्र वाऽत्र विवक्षितम् । पूर्वं शरीरात्माभिमानात् देवमनुष्यादिभूतोऽयम्; इदानीं तु तत्त्व-
वृत्त्या यथावस्थितासंकुचितज्ञानादिस्वरूपेणावस्थित इति ब्रह्मभूतशब्दाभिप्रायः । ब्रह्मैव निर्वाणमिति वा,
ब्रह्मणि निर्वाणमिति वा, समासार्थमभिप्रेयन् अत्र विवक्षितमाह आत्मानुभवसुखमिति । अत्र निर्वाण-
शब्दस्य परोक्तज्ञानव्यर्थत्वं सुखप्रकरणानौचित्यान्मन्दमिति भावः ॥ २४ ॥

समदर्शित्वरूपज्ञानविपाकसिद्धयर्थम् अनुष्ठानप्रकारो हि न प्रहृष्येत् (२०) इत्यादिनोच्यते ।
तत्र हर्षोद्वेगनिवृत्तिः, बाह्यविषयनिःसङ्गत्वम्, तदर्थदोषदर्शनम्, कामक्रोधवेगनिवारणम्, आत्मन्येव
सर्वविधभोग्यताकरूपेण च क्रमात् श्लोकपञ्चकेनोक्तम् । अथ प्रागुक्तद्वन्द्वसहत्वादिसारणपूर्वकं सर्वभूतहिते
रतत्वं नाम समदर्शित्वेऽत्यन्तान्तरङ्गं साधनमुपदिश्यते लभन्ते इति श्लोकेन । छिन्नद्वैधाः इत्यनेन
मेदस्वरूपनिषेधप्रमव्युदासायाह शीतोष्णादिद्वन्द्वैर्विमुक्ता इति । द्वैषशब्दस्यात्र संख्यावर्धकत्वं चानुचित-

रताः आत्मवत् सर्वेषां भूतानां हितेष्वेव निरताः, ऋषयः द्रष्टारः आत्मावलोकनपराः, य एव-
म्भूतास्ते क्षीणाशेषात्मप्राप्तिविरोधिकल्मषाः ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते ॥ २५ ॥

उक्तलक्षणानां ब्रह्म अत्यन्तसुलभमित्याह—

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते ^१विजितात्मनाम् ॥ २६ ॥
कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतनशीलानां यतचेतसां नियमितमनसां विजितात्मनां
विजितमनसां, ब्रह्मनिर्वाणमभितो वर्तते । एवंभूतानां हस्तस्थं ब्रह्मनिर्वाणमित्यर्थः ॥ २६ ॥

उक्तं कर्मयोगं स्वलक्ष्यभूतयोगशिरस्कमुपसंहरति—

स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रूवोः । प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्गोक्षपरायणः । विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

मिति भावः । नियन्तव्येषु प्रधानं मन इह आत्मशब्देनोच्यते । नियमनं च तस्योचितविषयावस्था-
पनमित्यभिप्रायेण आत्मन्येव नियमितमनस इत्युक्तम् । “श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्” इति पञ्चमवेदद्रष्टा परमर्षिणा निर्णीतोऽयमर्थ इति
ज्ञापनाय आत्मवदिति दृष्टान्तः, हितेष्वेवेत्यवधारणं च । सर्वशब्दोऽल दृष्टान्तभूतं स्वात्मानम्, आत्मान्तरं
च संगृह्णातीति भावः । एवमवस्थितस्य परिशुद्धान्योन्यसदृशात्मस्वरूपसाक्षात्कारवत्स्वमुपलब्धेन
विवक्षितमिति ज्ञापनायाह द्रष्टार इति । एवंविधसार्धसाक्षात्कारसिद्धौ अनिष्टनिवृत्तिरिष्टप्राप्तिश्च क्षीणकल्मषाः
ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते इत्युभाभ्यामुच्यत इत्याह य एवंभूता इति । ‘न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह
विद्यते’ (४. ३८) इति ज्ञानस्य कल्मषनिवर्तकत्वं प्रागेवोक्तमिह स्मारितम् ॥ २५ ॥

एवं षड्भिः श्लोकैः समदर्शित्वसाधकमनुष्ठानप्रकारमुपदिश्य तत्र शीघ्रप्रवृत्तिसिद्धयर्थं फलस्या-
विलम्बितत्वमनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह उक्तलक्षणानामिति । कामक्रोधवियुक्तोक्तिः ‘शक्नोति’
(२३) इति श्लोकार्थानुवादः । क्रोधनिवृत्त्यैव सर्वभूतहिते रतत्वमित्यपि (ति) सूचितम् । यतीनामित्यत्र
रुदेर्युक्तत्वात् प्रकृतिप्रत्ययार्थवैशद्याय यतनशीलानामित्युक्तम् । तेन ‘न प्रहृष्येत्’ (२०) इति
श्लोकद्वयार्थोऽनुदितः । यतचेतसामित्येतत् आत्मन्येव सर्वाकारकल्पनानुवाद इति दर्शयितुं नियमित-
मनसामिति उक्तम् । विजितात्मनामित्यनेन दोषप्रदर्शनेनान्तःकरणवर्जनपरस्य ‘ये हि’ (२२)
इति श्लोकस्यार्थः सूचित इति प्रदर्शनाय विजितमनसामित्युक्तम् । एवं पुनरुक्तिपरिहाराज्ञानात्
विदितात्मनामिति परैः पठितम् । अभितो वर्तते इत्यत्यन्तासन्नकालत्वं विवक्षितमिति दर्शयति एवं-
भूतानामिति । हस्तस्थम् । न तु हस्तोद्धृतदण्डादिग्राह्यफलादिवत् व्यवहितलभमिति भावः ॥ २६ ॥

“ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये लुप्तं संस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्धयर्थं पूर्वपटकेन चोदिते ॥”
(सं. २) इति संग्रहमनुसंधान उत्तरश्लोकानां सङ्गतिमाह उक्तं कर्मयोगमिति । स्पर्शशब्दस्यान्त-

बाह्यान् विषयस्पर्शान् बहिः कृत्वा बाह्येन्द्रियव्यापारं सर्वद्वेषसंहृत्य, योगयोग्यासने ऋजुकाय उपविश्य चक्षुषी भ्रुवोरन्तरे नासाग्रे विन्यस्य नासाभ्यन्तरचारिणीं प्राणापानौ समौ कृत्वा उच्छ्वासनिः[३]श्वासां समगतीं कृत्वा आत्मावलोकनादन्यत्र प्रवृत्त्यनर्हेन्द्रियमनोबुद्धिः, तत एव विगततेच्छाभयक्रोधः, मोक्षपरायणः मोक्षैकप्रयोजनः, मुनिः आत्मावलोकनशीलः यः, सः सदा मुक्त एव साध्यदशायामिव साधनदशायामपि मुक्त एवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

उक्तस्य नित्यनैमित्तिककर्मैतिकर्तव्यताकस्य कर्मयोगस्य योगशिरस्कस्य सुशकृतामाह—
भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां १ श्वात्वा मां शान्तिमुच्छति ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशाखे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे २ कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

भगवत्परस्यानुभावार्थज्ञापनाय विषयस्पर्शानिति उक्तम् । फलितमाह बाह्येन्द्रियव्यापारं सर्वद्वेष-
संहृत्येति । ‘उपविश्याऽऽसने’ (६. १२) इत्यादिवक्ष्यमाणानुसन्धानेन योगयोग्येत्यादि उक्तम् ।
चक्षुः इत्येकवचनं करणाकारैक्यादिति दर्शयितुं चक्षुषी इत्युक्तम् । ‘संप्रेक्ष्य नासिकाग्रम्’ (६. १३)
इति वक्ष्यमाणेन ‘नासाभ्यन्तरस्तोचनः’ इत्यादिप्रकरणान्तरोक्त्या च भ्रुवोरन्तरे कृत्वा इत्यस्यैकार्थ्यमाह
नासाग्र इति । नासाभ्यन्तरसञ्चारमात्रस्य स्वतःसिद्धस्य विधेयत्वायोगात् समौ कृत्वा इत्येतदेव
विधेयमिति दर्शयितुं नासाभ्यन्तरचारिणीं प्राणापानावित्यनुवादः । अपानस्य नासाभ्यन्तरसञ्चार-
व्यञ्जनाय उच्छ्वासनिः[३]श्वासावित्युक्तम् । एक एव हि वायुर्नासापुटेन निष्क्रामन् प्रविशंश्च प्राणोऽपान
इति चोच्यते । वृत्तिस्थानादिसाम्यायोगात् गतिसाम्योक्तिः । न दीर्घमुच्छ्वसन्, नापि निः[३]श्वासस्त्वित्यर्थः ।
साक्षात्कारात्यन्ताव्यवहितपूर्वावस्थाविषयत्वात् यतशब्दस्य प्रवृत्त्यनर्हेत्यर्थः उक्तः । ‘स्पर्शान् कृत्वा
बहिर्बाह्यान्’ इत्यत्र प्रवृत्तिनिवारणम् ; ‘यतेन्द्रियः’ इत्यादौ तु तत्फलभूता प्रवृत्त्यनर्हेतेत्यनुसृक्तिरिति
भावः । ज्ञानार्थधातौ निष्पन्नस्य मुनिशब्दस्य योगावस्थायाम् आत्मसाक्षात्काररूपज्ञानविशेषे तात्पर्यमाह
आत्मावलोकनशील इति । अत्र वाच्यमत्वादाप्यन्तरङ्गभूतोऽयमर्थः इति भावः । सदाशब्दाभिप्रेतं
व्यक्तं साध्यदशायामिवेति । मुक्त एव । मुक्तप्राय इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अध्यायारम्भे, ‘संन्यासं कर्माणां कृष्ण’ (१) इत्यादिना वैषम्ये पृष्ठे ज्ञानयोगस्य दुष्कृता-
दिकम्, कर्मयोगस्य सौकर्यम् शैप्र्यं चोक्तम् । ततश्च सेतिकर्तव्यताकसशिरस्कर्मयोगो विशदीकृतः ।
अथातोपसंहारेऽपि प्राक्प्रश्नोत्तरतया प्रक्रान्तसौकर्यादिकमेव प्रकारान्तरेण स्थिरक्रियत इत्यभिप्रायेणाह
उक्तस्येति । अत्र कर्मयोगशब्देन द्वैमेव (४. २४) इत्याद्युक्तप्रातिस्विकप्रधानांशो गृहीतः ; नित्य-
नैमित्तिककर्मैतिकर्तव्यताकस्येत्यनेन सर्वकर्मयोगमेदनिष्ठानां ज्ञानयोगभक्तियोगनिष्ठानां चावर्जनीयः

1 ज्ञानयोगस्य शुद्धात्मचिन्तनरूपत्वात् न भगवद्विषयकत्वम् । कर्मयोगस्तु प्रसिद्धं
तत्तत्कार्माध्यतत्तदन्तर्यामिन्त्वभोक्तृव्यफलप्रदत्वादिना तद्विषयकः । अतोऽत्र सौकर्यं शैप्र्यञ्चेति
विशेषकथनम् अत्राभिमतम् ।

2 कर्मसंन्यासयोग इति । अनुष्ठेयकर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वानुसंधानरूप संन्यास योग इत्यर्थः ।

यज्ञतपसां भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं मां ज्ञात्वा शान्तिमृच्छति, कर्म-
योगकरण एव सुखमृच्छति । सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकेश्वराणामपीश्वरम् ; “तमीश्वराणां
परमं महेश्वरम्” (ब्रवे. ६.७) इति हि श्रूयते । मां सर्वलोकमहेश्वरं सर्वसुहृदं ज्ञात्वा मदाराध-
नरूपः कर्मयोग इति सुखेन तत्र प्रवर्तते इत्यर्थः ; सुहृद आराधनाय हि सर्वे प्रयतन्ते ॥२९॥
॥ इति श्रीभगवद्गीतानुजवरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स संत्यासी च योगी च न निरश्नैश्चाक्रियः ॥ १ ॥

उक्तः कर्मयोगः सपरिकरा, इदानीं ^१ज्ञानयोगकर्मयोगाभ्यामात्मवलोकनरूपयोगा-

साधारणांशः । सुशक्तवम् अविन्देन प्रवृत्तिविषयत्वम् । शान्तिशब्दोऽत्र न भगवत्प्राप्तिरूपमोक्षपरः ;
जीवोपासनप्रकरणत्वात् । नापि कर्मयोगसाध्वफलपरः, ततोऽप्युपयुक्तस्य प्रसिद्धिस्वारस्यानुरोधिनः कर्म-
ज्ञोपशब्दोऽप्युपयुक्तस्य वक्तुमुचितत्वात् ; ज्ञात्वा इत्यतानुष्टायेत्यध्याहारसापेक्षत्वप्रसङ्गात् । अतः ‘सुखं
बन्धात्प्रमुच्यते’ (५. ३) इत्यादिनोक्तं मनःक्लेशशान्त्यादिरूपं सुखमत्र शान्तिशब्देन विवक्षितमित्यभि-
प्रायेणाह कर्मयोगकरण एव सुखमृच्छतीति । भगवत्समानाधिकरणतया सर्वलोकप्रतिसेवन्धिकतया च
महेश्वरशब्दस्यात्र न रूढिविशेषेण प्रवृत्तिरित्याह सर्वेषां लोकेश्वराणामपीति । सर्वेषां लोकानां
महान्तमीश्वरमित्येव तु समासार्थः । तत्र प्रमाणमाह तमीश्वराणामिति । श्रुतावपि महेश्वरशब्दः सपत्ति-
सेवन्धिकत्वात् परमत्वविशेषणाच्च न रूढः ; तद्वदत्रापि । सर्वशब्दोऽस्मिन् चान्महत्त्वविशेषणाच्च रुद्रादि-
लोकेश्वरान्तरव्यवच्छेद उक्तः । ‘सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः’ (वि. घ ७४. ४४) इति हि स्मर्यते । कर्मयोगस्य
अनुष्ठानदशायामेव कथं सुखमिति शङ्कां विशेषणत्रयेण व्युदस्यति भाषित्यादिना । महोदारसार्वभौम-
प्रियसखसेवायामिव कर्मयोगे सुखबुद्ध्यैव प्रवर्तते इति भावः । मदाराधनरूपः कर्मयोग इत्यनेन
भोक्तारं यज्ञतपसाम् इत्यस्यार्थो विवृतः । यज्ञस्तपांसि च कर्मयोगवर्गोपलक्षणमिति भावः । सौहार्दस्य
प्रयोजनान्तरनिरपेक्षसमाराधनहेतुत्वे लोकदृष्टान्तमाह सुहृद इति । सर्व इति । न केवलं शास्त्रनिष्ठाः,
किं तु पामराः, तिथेद्योऽपि केचित् स्वेषु सौहार्दवन्तं पुरुषं [हि] इज्जिताकारैरुपलक्ष्य तावन्मालेण संप्रीतास्त-
दनुवर्तनमतिप्रयत्नेन कुर्वन्तीत्यर्थः । पुरुषान्तरवत् ऐश्वर्यमदगधर्ममूलदौर्मुख्यादिवर्जं चास्य सुहृत्त्वेन लभ्यते ॥

॥ इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठाध्यायोपक्रमस्य पूर्वोक्तार्थानुवादरूपतां दर्शयितुं पूर्वोपाविच्छिन्नानुसंधानार्थमध्यायसंगतित्वं
नात्पूर्वमेव व्याख्येयोपादानम् । वृत्तवर्तिष्यमाणाभिधानमुखेन संगतिं दर्शयति उक्त इति । कर्मयोग
उक्तः, तत्साध्यतयोपक्षिप्तः समाधिलक्ष्णो योग एवात्र सानुबन्धः प्रतिपाद्यत इति संगतिः । योगा-

१ ज्ञानयोगकर्मयोगसाध्येति पाठः स्थितो युक्तः । चन्द्रिकायां ‘तत्साध्यतयोपक्षिप्तः’ इति
कर्मयोगग्रहणात् । तत्साध्येति भाष्ये पाठोभावात् । तद्वत् द्वितीयाध्यायोक्तज्ञानयोगस्यापि
अविशेषेण वक्तव्यमनाच्च ।

भ्यासविधिरुच्यते । तत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षयोगसाधनत्वं द्रष्टव्यं ज्ञानाकारः कर्मयोगो योगशिरस्कोऽनूद्यते । कर्मफलं स्वर्गादिकमनाश्रितः, ^१कार्यं कर्मानुष्ठानमेव कार्यम्, सर्वात्मनाऽस्सत्सुहृद्भूतपरमपुरुषाराधनरूपतया कर्मैव मम प्रयोजनम्, न तत्साध्यं किञ्चित् इति यः कर्म करोति; स संन्यासी च ज्ञानयोगनिष्ठश्च; योगी च कर्मयोगनिष्ठश्च; आत्मावलोकनरूपयोगसाधनभूतोभयनिष्ठ इत्यर्थः । न निरग्निरनैवाक्रियः न चोदितयज्ञादिकर्मलप्रवृत्तः, न च केवलज्ञाननिष्ठः । तस्य हि ज्ञाननिष्ठैव, कर्मयोगनिष्ठस्य तुभयमस्तौत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

भ्यासविधिरुच्यते इति । “योगाभ्यासविधिर्योगी चतुर्धा योगसाधनम् । योगसिद्धिः स्वयोगस्य पारम्यं षष्ठ उच्यते” (सं. १.०) इति संग्रहश्लोके प्रथमं योगाभ्यासविधेरुपादानादन्येषां च तदर्थत्वात् स एवाध्यायप्रधानार्थतया संगृहीत इति भावः । अनाश्रितः इत्यादीनां समबुद्धिर्विशिष्यते इत्यन्तां नवानां श्लोकानां प्रागुक्तानधिकार्थत्वाच्चिप्रयोजनत्वमाशङ्क्याह तत्तेति । अभ्यासो हि तात्पर्यलिङ्गम्, अव्यवहितनिर्देशश्च नैरपेक्ष्यं सूचयेदिति भावः । ज्ञानाकारो योगशिरस्क इति पदाभ्यां साधनस्य प्रागुक्तमन्तर्गतात्मज्ञानत्वादिलक्षणं पौष्कल्यं, साध्यस्याऽऽत्मावलोकनस्याव्यवहितत्वं चाभिप्रेतम् । “अनाश्रितः” इति श्लोके पूर्वार्धेन ज्ञानाकारकर्मयोगानुवादाः, उत्तरार्धेन नैरपेक्ष्यद्वीकरणम् । ‘भोक्तारं यज्ञतपसां’ (५. २९) इत्यव्यवहितपूर्वश्लोकालोचयया सर्वात्मनाऽस्सत्सुहृद्भूतेत्यादिकमुक्तम् । ततश्च कर्मफलमनाश्रित इत्युक्ते निष्फलप्रवृत्तिस्येति शङ्कायां कर्मस्वरूपफलत्वस्य वक्तुमुचितत्वात् कार्यशब्दः प्रयोजनविषय इति दर्शयितुं कर्मानुष्ठानमेव कार्यमिति वचनव्यक्तिर्दर्शिता । कार्यशब्दस्य चोदितविषयत्वे मन्दप्रयोजनत्वं स्यादिति भावः । ननु कर्मयोगनिष्ठमनूद्य तस्यैव ज्ञानयोगनिष्ठत्वं कर्मयोगनिष्ठत्वं च विधातुमयुक्तम्; प्रथमे विरोधात्, द्वितीये तूद्देश्योपादेयविभागाभावपौनरुक्त्यनिष्प्रयोजनत्वेभ्य इति शङ्कयामाह आत्मावलोकनेति । पृथक्साधनभूतोभयसाध्यं फलमनेन लब्धमित्युभयनिष्ठत्वमुपचारादुच्यते । ततश्च कर्मयोगस्य निरपेक्षसाधनत्वं विवक्षितमिति भावः । यद्वा कर्मयोगांशभूतज्ञानक्रियामेदेन परिहार इति भावः । अग्निशब्दस्यात्वाग्निसंबन्धिकर्मलक्षकत्वव्यञ्जनाय यज्ञादिशब्दः । लक्ष्यार्थानां संग्राहकं चोदितत्वम् । निरग्निः इत्यनेनैव कर्मनिवृत्तेरुक्तत्वादिक्रियशब्दः क्रियानिवृत्तिमुखेन क्रियाव्यतिरिक्तनिष्ठत्वलक्षकः; व्यतिरिक्तत्वात्वाऽऽस्त्यो ज्ञानयोग इति दर्शयितुं केवलज्ञाननिष्ठ इति उक्तम् । यद्वा, न निरग्निरनैवाक्रियः इत्युभाभ्यां ^२श्रौतस्मार्त्तक्रियाविशेषनिषेधकाभ्यां फलितमाह नचोदितेत्यादि । तदभिप्रेतमाह न केवल(लं)ज्ञाननिष्ठ इति । ‘अनग्निरनैकेतस्यात्’, ‘त्यक्त्वा द्रव्याग्नि-साध्यानि कर्माणि’ (मनु. ६. २५, ४३) इत्यादिप्रतिपादितसंन्यासाश्रमव्यवच्छेद इहासङ्गत इति भावः ॥ १

संन्यासमनूद्य योगत्वे विधीयमाने ज्ञानयोगे कर्मयोगसद्भावप्रतिपादनश्रमः स्यात् । तच्च

- १ कार्यमित्यस्य कार्यत्वेनेत्यर्थः । तद्विवरणं कर्मैत्यारभ्य किञ्चिदित्यन्तम् ।
- २ अतग्निरिति अग्नि साध्यक्रियोक्तिः; अक्रिय इत्यत्र तद्विमतपोदानादेरिति शङ्करे ।

उत्कलक्षणकर्मयोगे ज्ञानमप्यस्तीत्याह—

यं संन्यास इति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव । न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २

यं संन्यास इति ज्ञानयोग इति, आत्मयाथात्म्यज्ञानमिति प्राहुः, तं कर्मयोगमेव विद्धि । तदुपपादयति न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चनेति । आत्मयाथात्म्यानुसन्धानेन अनात्मनि प्रकृतमै आत्मसङ्कल्पः संन्यस्तः परित्यक्तो येन स संन्यस्तसङ्कल्पः ; अनेवंभूतः असंन्यस्तसङ्कल्पः । न ह्युक्तेषु कर्मयोगिष्वनेवंभूतः कश्चन कर्मयोगी भवति ; “यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः” (४. १९) इति ह्युक्तम् ॥ २ ॥

कर्मयोग एवाप्रमादेन योगं साधयतीत्याह—

आरुढक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३

योगम् आत्मावलोकनं प्राप्तुमिच्छोर्मुमुक्षोः कर्मयोग एव कारणमुच्यते । तस्यैव योगा-

‘नह्यसंन्यस्त’ इत्युपपादनविरुद्धम्, अत्रानुपयुक्तं चेत्यभिप्रायेणाह उत्कलक्षणेति । योगोद्देशेन संन्यासत्वविषयं वाच्यमित्यर्थः । संन्यासशब्दस्याभिप्रेतं वक्तुं प्राकरणिकं वाच्यं तावदाह ज्ञानयोग इति । अत्र तदभिप्रेतमाह आत्मयाथात्म्यज्ञानमिति । समुदायवाचकशब्दस्तद्देशेऽपि प्रयुज्यत इति भावः । तं कर्मयोगमेव विद्धीति कर्मयोगान्तर्गतमेव विद्धीत्यर्थः । आत्मयाथात्म्येत्यादेरयमभिप्रायः—

“सङ्कल्पशब्दो न तावदत्र कुर्यामिति सङ्कल्पविषयः, तदभावे कर्मकरणस्यैव अशक्यत्वात् । नापि फलमिसन्धिविषयः ; तथात्वेऽपि कर्मयोगे ज्ञानयोगान्तर्भावप्रतिज्ञाया उपपादकत्वासिद्धेः । अत एव “सङ्कल्पमूलः कामो हि (वै) यज्ञाः संकल्पसंभवाः” (मनु. २. ३) इत्यादिस्मृतिपठितः कामस्य कर्मणां च हेतुस्तस्योऽत्र न विवक्षितः । तस्मादेकीकृत्य कल्पोऽत्र सङ्कल्पः । स चात्र देहात्मगोचरः । तत्परित्यागश्च तत्त्वज्ञानात् । एवंसत्येव नहीत्यादेरुक्तोपपादकत्वमुपपद्येत इति । कश्चनेति निर्देशः प्रागुक्तकर्मयोगनिष्ठवैविध्यसूचक इत्यभिप्रायेण उक्तेषु कर्मयोगिष्वित्युक्तम् । सिद्धो ब्रह्मोपपादको भवति ; तस्मिन्निष्ठं कुत इत्याकाङ्क्षायां हि शब्दाभिप्रेतमाह यस्येति ॥ २ ॥

‘आरुढक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते’ इत्यत्र विशेषविधिः शेषनिषेधपर इत्यभिप्रायेणाह कर्मयोगएवेति । कर्मयोगमात्रसाध्यो हि योगो न परमात्मावलोकनमित्यभिप्रायेणाह आत्मावलोकनमिति । आमोक्षात् यत्किञ्चित्कर्म कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह मुमुक्षोरिति । आत्मावलोकनस्यात्र मोक्षत्व ? कल्पनया मुमुक्षु(मोक्ष)शब्दोपचारः^३ । योगारूढस्येति युक्तावस्था(स्थ ?) (6. 8)विषयत्व

1 योगं तं विद्धीत्यन्वयः । यमित्यादि तमित्यन्तं विधेयम् । अत एव श्लोके तं योगमित्यप्रयुज्य योगं तमिति प्रयोगः । भाष्ये कर्मयोगमेवेति पश्चात् प्रयोगात् तदनुगुणोऽप्यर्थः कर्मयोगान्तर्गतमेवेत्येवं पश्चादुक्तः । 2 यत् किञ्चित् कर्मेति । यः कश्चन कर्मयोग इत्यर्थः ।

3 औपचारिकप्रयोगः, ‘निष्पाद्य मुक्तिर्कार्यं हि कृतकृत्यं निवर्तते’ वि. पु. 6, 7, 94 इति प्रकृत तुल्यस्य मुक्तिवाक्यस्य स्मरणाय ।

रूढस्य प्रतिष्ठितयोगस्यैव, शमः कर्मनिवृत्तिः कारणमुच्यते । यावदात्मावलोकनरूपमोक्षा-
(ध्वरूपयोगाः) नास्ति कर्म कार्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

कदा प्रतिष्ठितयोगो भवतीत्यत्राह—

यदा हि^१ नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते । सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ३

यदाऽयं योगी^२त्वा(स्वा)त्मैकानुभवस्वभावतया इन्द्रियार्थेषु—आत्मव्यतिरिक्तप्राकृत-
विषयेषु, तत्संवन्धिषु च कर्मसु नानुपज्जते न सङ्गमर्हति, तदा हि सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढ

अमव्युदासाय प्रतिष्ठितयोगस्येत्युक्तम् । कर्म कारणमित्युक्तकर्मप्रतियोगिकदशमः तन्निवृत्तिरेवात्र
भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेण शमः कर्मनिवृत्तिरित्युक्तम् । एतेन “मुनिरत्र परित्राजकः, शमश्च पारित्राज्यरूपः”
इति परोक्तं निरस्तम् । ननु प्रतिष्ठितयोगस्य किं कारणापेक्षया, न ह्यन्यदस्य कार्यमस्तीति शङ्कायां
योगारूढस्य इत्यादिना कर्मनिवृत्तिविधानं^३ ततः पूर्वमनिवृत्त्यभिप्रायमिति दर्शयति यावदिति ॥ ३ ॥

संगमयति कदेति । अयं योगीति । यावदात्मावलोकनं कर्मयोगे वर्तमान इति भावः ।
अर्थसिद्धे हेतुमाह आत्मैकानुभवस्वभावतयेति । अनित्यत्वहेत्येवादिमुच्यते प्राकृतशब्दः । कर्म-
स्त्विति न चोदितकर्ममात्रविषयम्, तस्य स्वारसिकसङ्गात्पदत्वभावेन निषेधयोगात् । नापि परोक्त-
प्रक्रिययाऽग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिकविषयम्, वैदिकस्य तत्र निस्सङ्गत्वायोगात् । अतो यो हि यदिच्छति,
तस्य तस्मिन्स्तसाधने वा कार्यताबुद्धिरिति न्यायादिन्द्रियार्थेषु सङ्गिनां तदुपायभूतेषु विहितेषु, निषिद्धेषु,
अनुभयेषु च कर्मसु यथासंभवं सङ्गः स्यादिति तन्निषेध एवोचित इत्यभिप्रायेण तत्संवन्धिषु च कर्म-
स्त्वित्युक्तम् । सङ्गं त्यजति, निवर्तयतीत्यादिषु प्रयोगेषु जायमानस्य सङ्गस्य बलान्निवर्तनं प्रतीयते ; अत्र
तु नानुपज्जत इत्युक्तम् । सङ्गः स्वयमेव न जायत इत्यर्थः । ततः फलितमाह न सङ्गमर्हतीति ।
हिशब्दस्य वाक्यार्थान्वयौचित्यात् तदा हीत्युक्तम् । तदा ह्यसौ सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढो भवति ;

१ हिशब्द उत्तरार्थेऽन्वेति । अतः पूर्वश्लोकोकोपपादनमत्र क्रियते इति भावः । २ चन्द्रिकायां
आत्मेति प्रतीकधारणात् स्वेतिपदं नास्तीति ज्ञायते । योगी तु—योगीभवन्नित्यर्थः ।

३ ननु योगारूढस्यैव कर्मनिवृत्तिरूपशमो भवतीत्येतावन्न एवापेक्षितत्वात् उत्तरार्थे
कारणपदं व्यर्थम् । शङ्करे योगारूढस्य शमो योगारूढत्वसाधनमिति व्याख्या । माध्वे शमः कर्म-
निवृत्तिः परमसुखकारणमित्युक्तम् । शोधने सर्वपक्षेऽपि व्यर्थतैव लक्ष्यत इति चेत्—न,
योगारूढः आसन्न उपविश्य योगे कर्तव्ये तत्कालमपि यदि कर्मण्येष विनियोजयेत्, तत् कर्म
आत्मावलोकनबाधकं भवेत्—अतस्तन्निवृत्ति बाधकाभावविधया कारणमिति कथने तात्पर्यात् ।
अस्य श्लोकस्य, आसने उपविश्य योगानुष्ठानासमर्थस्य कर्मयोग एव कारणम्, तस्मात्सर्वे जात
एव अव्यपदिष्टाधिकारिणः शमः—कर्मसंन्यासः ज्ञानयोगः आत्मावलोकनकारणमुच्यत इत्यर्थो
वर्णयितुं शक्यते । अथापि योगाव्याप्तृत्वद्दशायां कर्मयोगावश्यकत्वापरतया व्याख्यातमेव पूर्वापर-
संगतमिति भावः । एष योगकर्मानुष्ठानयोरैककालिकत्वायोग एवोत्तरश्लोकनोपपाद्यते ।

इत्युच्यते । तस्मादारुक्षोर्विषयानुभवार्हतया तदननुषङ्गाभ्यासरूपः कर्मयोग एव योग-
निष्पत्तिकारणम् । अतो विषयाननुषङ्गाभ्यासरूपं कर्मयोगमेवा आरुक्षुः कुर्यात् ॥ ४ तदेवाह-

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् । अस्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मने रिपुरात्मनः ॥ ५

आत्मना मनसा ; विषयाननुषक्तेन [मनसा] आत्मानमुद्धरेत् । तद्विपरीतेन मनसा
आत्मानं नावसादयेत् । आत्मैव मन एव ह्यात्मनो बन्धुः ; तदेवात्मनो रिपुः ॥ ५ ॥

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः । अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् ॥

येन पुरुषेण स्वेनैव स्वमनो विषयेभ्यो जितम् , तन्मनस्तस्य बन्धुः । अनात्मनः अजित-
मनसः स्वकीयमेव मनः स्वस्य शत्रुवत् शत्रुत्वे वर्तेत-स्वनिश्चयेन विपरीते वर्ततेत्यर्थः । यथोक्तं
भगवता पराशरेणापि, 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषयासङ्गि म्लक्ष्ये
निर्विषयं मनः' ॥ (वि. ६. ७. २८) इति ॥ ६ ॥

न तु सङ्कला इति भावः । व्याख्यातश्लोकद्वयतात्पर्यार्थमाह तस्मादिति । इष्टकारणत्वोपदेशो हि तत्र
प्रवृत्त्यर्थ इति तात्पर्येणाह अत इति ॥ ४ ॥

श्लोकद्वयामिषेतमर्थं विवृणोतीत्याह तदेवाहिति । आत्मना इत्यस्य करणार्थत्वौचित्यात्
मनसेत्युक्तम् । विषयाऽनुषक्तेन, तद्विपरीतेनेत्युक्तं क्रियाद्वयसामर्थ्यात् पूर्वोत्तरानुसन्धानाच्चोक्तम् ।
उद्धरेत् योगारूढतापादनेन संसारसमुद्रादुत्तारयेत् ; न पुनर्यो नयेदित्यर्थः । आत्मोद्धरणात्माव-
सादयोर्द्वयोरपि मनसो हेतुत्वं प्रपञ्चयते आत्मैवेति । अन्ये बन्धवोऽपवर्गविरोधित्वादबन्धवः । अन्ये
च रिपवः आत्मप्रवृत्तिमूलभूता इत्यवधारणामिप्रायः ॥ ५ ॥

एकस्यैवैकं प्रति बन्धुत्वं रिपुत्वं च व्याहृतमिति शङ्का परिह्रियते बन्धुरात्मनेति श्लोकेन । स्वेनैवेति
स्वात्मनेत्यर्थः । मनसो विजयो नाम विषयेभ्यो व्यावर्तनमित्यभिप्रायेणोक्तम् विषयेभ्यो जितमिति ।
बन्धुत्वोपपादनं हि मनसो विजयेनोक्तम् , शत्रुत्वोपपादनमपि हि (तर्हि?) तदभावेनेत्यभिप्रायेणोक्तम्
अनात्मनः अजितमनस इति । आत्मैव इत्येवकारान्निष्ठेतिमाह स्वकीयमेव मन इति । स्वशेषभूतमेव
हि विरोधि संजातमिति भावः । शत्रुशब्दोऽप्युदासायान्वयमाह शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्ततेति ।
संपत्तिपवो बालशत्रुरिह दृष्टान्तिः । शत्रुकृत्यमिह शत्रुत्वं विक्षितमित्याह स्वनिश्चयेन विपरीत इति ।
नन्वत्र आत्मनेत्यादीनां मनोविषयत्वं कथम् ? कार्यकरणसङ्घातविषयत्वं हि परैरुक्तम् । ऐकरूप्येण
सर्वेषामात्मशब्दानां स्वात्मविषयत्वं किं न स्यात् ? कथं च मनसो जयादिः विषयव्यावर्तनादिरूपः
इति शङ्कायां कर्मकर्त्ता (तृत्वा)दिभेदव्यपदेशौचित्यात् पूर्वोत्तरानुसन्धानाच्च सिद्धमेवार्थं संवादेन
द्रवयति यथोक्तमिति ॥ ६ ॥

1 अन्ये रिपवः सांसारिककार्यविरोधित्वेऽपि मोक्षार्थप्रवृत्तिविरोधित्वात् प्रत्युत्तानुकूलत्वात्
अरिपव इति । आत्मप्रवृत्तौ मनस्य आत्मविषयकप्रवृत्तौत्यर्थः । 2 इति विधातकचमुभयस्य अकारणम् ।
बाह्यशत्रुः बाह्येष्टविधातकः ; आन्तरस्थान्तरेष्टविधातक इति भावः ।

3 कार्यकरणेति । शरीरेन्द्रियेत्यर्थः ।

योगारम्भयोग्या अवस्थोच्यते—

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः । शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥ ७
शीतोष्णसुखदुःखेषु मानावमानयोश्च जितात्मनः जितमनसः विकाररहितमनसः प्रशान्तस्य मनसि परमात्मा समाहितः सम्यगाहितः । स्वरूपेणावस्थितः प्रत्यगात्माऽत्र परमात्मेत्युच्यते ; तस्यैव प्रकृतत्वात् । तस्यापि पूर्वपूर्वावस्थापेक्षया परमात्मत्वात् । आत्मा परं समाहित इति वाऽन्वयः ॥ ७ ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः । युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा आत्मस्वरूपविषयेण ज्ञानेन, तस्य च प्रकृतिविसर्जातीयाकारविषयेण [वि]ज्ञानेन च तृप्तमनाः कूटस्थः देवाद्यवस्थास्वनुवर्तमानसर्वसाधारणज्ञानैकाकारात्मनि स्थितः,

प्रतिष्ठितयोगत्वावस्था, तदारोहणोपायश्चोक्तौ ; अथ(त) योगप्रेक्रियां वक्तुं तदारम्भदशा ज्ञाप्यत इत्याह योगारम्भेति । सप्तम्याः समाहितः इत्यनेन अन्वयभ्रमव्युदासायान्वयं पदार्थाश्च व्यञ्जयति शीतोष्णेति । एतेन ‘मानावमानयोस्समस्य’^१ इति परोक्तावस्थाहारोऽनपेक्षित इति दर्शितम् । शीतोष्णादिषु द्वन्द्वेवतुभ्यमानेषु कथं मनसो विजय इत्यत्राह—विकाररहितमनस इति । विकारश्च हर्षोद्वेगादिरूपः प्रागुक्तः । प्रशान्तस्य इत्येतत् बाह्येन्द्रियव्यापारनिवृत्तिपरम्, मनोविकारनिवृत्तेरुक्तत्वात् । असन्निहितकलाभिसन्ध्यादिराहित्यपरं वा । समाहितः इत्यस्याकाङ्क्षितं प्रकृतमुचितं चाधिकरणमाह मनसीति । सम्यगाहित इति । विशदानुसन्धानयोग्यो जात इत्यर्थः । जीवात्मप्रकरणे परमात्मा कथमुच्यत इत्यत्राह स्वरूपेणेति । अत्रेति प्रकरणौचित्यसूचनम् । तदेव दर्शयति तस्यैवेति । एवकारेण प्रासाङ्गिको हि पूर्व परमात्मप्रसङ्ग इति ज्ञापितम् । अवरस्य जीवस्य परमात्मशब्दविषयत्वं कथमित्यत्राह तस्यापीति । तथाऽपि परमात्मशब्दस्य प्रसिद्धार्थः परित्यक्तस्त्यात् ; परत्वं च सङ्कुचितम् ; परमशब्दनिर्वचनं च न घटते ; परो मा अस्मादिति हि तत् ; न च पूर्वपूर्वावस्थापेक्षया परो मा अस्मादित्यन्वयः सिध्यतीत्यरुचेरन्वयान्तरमाह आत्मा परमिति । अत्र चाधिकं केवलमिति वा परशब्दार्थः ॥ ७ ॥

इन्द्रियविजयो द्वन्द्वसहत्वं चोक्तम् ; अथ तयोर्हेतुरुच्यते ज्ञान इति श्लोकेन । ज्ञानविज्ञानशब्दयोः पौनरुक्त्यव्युदासायोपसर्गद्योतिता विषयविशेषं व्यञ्जयति आत्मस्वरूपेत्यादिना । पारलौकिकसमस्तकर्मपेक्षितदेहादिव्यतिरिक्तत्वधोरिह ज्ञानम् । मोक्षाधिकारिणो विशेषतोऽपेक्षितनित्यत्वनिरतिशयानन्दत्वादिधीस्तु विज्ञानम् ; न पुनरुपासनरूपज्ञानम् ; तत्सामग्रीपरत्वाद्वाक्यस्येति भावः । कूटस्थेतिष्ठतीति कूटस्थः । कूटशब्दश्च परिशुद्धात्मन्यौपचारिकः । कूटस्य बाह्यन्तुकविनश्वरायः पिण्डादिसंश्लेषविश्लेषरूपावस्थाप्रवाहे वर्तमानेऽपि स्वस्वरूपे न शैथिल्यादिरूपो विकारः । तद्वद्वत्तापि देवादिशरीरसंश्लेषविश्लेषरूपावस्थाप्रवाहेऽपि “न जायते म्रियते” (गी. २.२०) इत्यादिनोक्तप्रकारेण निर्विकारत्वं सिद्धमिति कूटशब्देनोपचरो युज्यत इत्यभिप्रायेणाह देवादीति । शिखरपर्यायकूटविवक्षया उपचारः ।

तत एव विजितेन्द्रियः, समलोष्टाश्मकाञ्चनः प्रकृतिविचित्रस्वरूपनिष्ठतया प्राकृतवस्तु-
विशेषेषु भोग्यत्वाभावात् लोष्टाश्मकाञ्चनेषु समप्रयोजनः यः कर्मयोगी, स युक्त इत्युच्यते
आत्मावलोकनरूपयोगाभ्यासाहं इत्युच्यते ॥ ८ ॥

तथा च

सुहृन्मित्रार्गुदासीनमध्यस्थद्वैष्यबन्धुषु । साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९

वयोविशेषानङ्गीकारेण स्वहितैषिणः सुहृदः ; सवयसो हितैषिणो मित्राणि, अरयो निमि-
त्ततोऽनर्थेच्छवः ; उभयहेत्वभावात् उभयरहिता उदासीनाः ; जन्मत एवोभयरहिता मध्यस्थाः ;
जन्मत एवानिष्टेच्छवो द्वेष्याः ; जन्मत एव हितैषिणो बन्धवः ; साधवो धर्मशीलाः ; पायाः
कृतस्य [पुरुषः ?] इव वा साधारणतयाऽनुसन्धानादसौ कृतस्य ^१इत्यभिप्रायेणाह देवाद्यवस्थास्ति ।
देवशब्दोऽत्र भावप्रधानः । अनुवर्तमानत्वात् सर्वसाधारणत्वमित्यपौनरुक्त्यम् । यद्वा सर्वात्मसाधारणेत्यर्थः ।
पूर्वलोकोक्तजितेन्द्रियत्वादौ हेतुरयमुक्त इत्याह तत एवेति । स्वरूपकार्यकारणादिभिरत्यन्तविषमाणां
लोष्टादीनां समत्वं कथमिति शङ्कानिराकरणाय प्रकृतीत्यादि समप्रयोजन इत्यन्तमुक्तम् । लोष्टाश्म-
भेदवत् अश्मकाञ्चनादिभेदेऽपीत्यनेकदृष्टान्ताभिप्रायः । अतोद्देश्योपादेयांशौ विभजते य इत्यादिना ।
युक्तशब्द एवाल योग्यपर्यायः ; प्रकरणवशात्तु योगाभ्यासविषयत्वं सिद्धम् । यद्वा प्रकृतिप्रत्यययोर्थ-
भेदविवक्षया योगाभ्यासाहं इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

‘समलोष्टाश्मकाञ्चनः’ इति अचेतनेषुक्त एवार्थश्चेतनविषयतया प्रपञ्चयत इत्यभिप्रायेणाह तथा-
चेति । यद्वा सुहृदादिषु समबुद्धित्वस्य दुष्करत्वात् अत्र विशिष्यते इत्युक्तेश्च समदर्शित्वातिशयोऽत्र
विवक्षितः । तथाच अपिचेत्यर्थः । (सुहृन्मित्रबन्धुशब्दानाम् अरिद्वैष्यशब्दयोरुदासीनमध्यस्थ-
शब्दयोश्च पौनरुक्त्यमपाकर्तुं तत्तत्पदव्याख्या । बन्धुशब्दस्तावत् पितादिषु प्रसिद्धः ; मित्रशब्दश्च सव-
यसु । अतः पारिशेष्यात् सुहृच्छब्दस्तदुभयव्यतिरिक्तविषय इत्यभिप्रायेणाह वयोविशेषानङ्गीकारेणेति ।
सवयस इत्यनेन मित्राणां क्रीडादिरूपप्रियैषित्वमप्यस्तीति सूचितम् । बन्धुशब्दासत्तेर्द्वैष्यशब्दस्तावत्
सहजशत्रुविषयः प्राप्तः । ततोऽत्रापि पारिशेष्यात् अरिशब्दं कृत्स्नशत्रुविषयमाह अरयो निमित्ततोऽ-
नर्थेच्छव इति । मध्यस्थशब्दोऽपि द्वैष्यबन्धुशब्दासत्तेः, हेतुतो हिताहितप्रवृत्तियोग्येषु प्रयोगा-
भावाच्च जन्मत एवोभयरहितविषय उचितः । अतः पारिशेष्यादौदासीन्यस्य प्रवृत्तिप्रतिसंबन्धिकत्वेन
तस्मात्कारत्वात् कारणागमे हिताहितप्रवृत्तियोग्याः तदभावमात्रेण तद्रहिता उदासीना इत्यभिप्रायेणाह
उभयेति । उभयं हितैषित्वमहितैषित्वं च । जन्मतस्संबन्धिनो बन्धव इत्येतान्मात्रस्य दुर्योधनादिष्विति-
व्याप्तेः जन्मत एव हितैषिणो बन्धव इति उक्तम् । एवं सप्रतिसंबन्धिनः पुरुषा उक्ताः । अथ साधारण्येन
श्लाघ्यत्वनिवृत्त्याद्याश्रयाः पुरुषाः साधुपापशब्दाभ्यामभिधीयन्त इत्यभिप्रायेणाह साधव इति ।

1 “इत्यभिप्रायेणाह देवादीति” इति प्रथमं वा द्वितीयं वा न स्यात् ।

पापशीलाः ; आत्मैकप्रयोजनतया सुहृन्मित्रादिभिः प्रयोजनाभावात् विरोधाभावाच्च तेषु समबुद्धियोगाभ्यासाहंस्वे विशिष्यते ॥ ९ ॥

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः । एकाकी यतचित्तात्मा निरशीरपरिग्रहः ॥ १०

योगी उक्तप्रकारकर्मयोगनिष्ठः, सततम् अहमहयोगकाले आत्मानं युञ्जीत आत्मानं युक्तं कुर्वीत । स्वदर्शननिष्ठं कुर्वीतेत्यर्थः ; रहसि जनवर्जिते निश्शब्दे देशे स्थितः, एकाकी तत्रापि न सद्बितीयः, यतचित्तात्मा यतचित्तमनस्कः, निराशीः आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुनि

वाक्यार्थमाह आत्मैकेति । सुहृदादिभिः प्रयोजनाभावात् इतरैर्विरोधाभावाच्चेत्यर्थः ॥ ननु युक्तं नाम सुहृदादिषु समबुद्धित्वम् ; न तु साधुषु पापेषु च योगिनां समं प्रयोजनम्, सत्सङ्गमादेरसत्परित्यागादेश्च ज्ञानवृद्धिहेतुत्वेन तेषामवश्यापेक्षितत्वात् ॥ उच्यते । नेदानीमुपजीवकदशापन्नो योगी निर्दिश्यते ; किंतु श्रुतसकलश्रोतव्यः कृतसकलकर्तव्यः साक्षात्कारात्यन्तयोग्यदशापन्नः । तथाविधस्य च तस्य साधुभिः पापैश्च प्रयोजनाभावः समः ; केवलं योगोपयुक्तरहस्यस्थानादेरत्रोपादेयत्वादिति भावः । योगाभ्यासाहंस्वे हि प्रागप्युक्ता ; इयं तु तत्र काष्ठापासावस्थेति विशिष्यते इत्यस्य भावः । तदाह योगाभ्यासाहंस्वे विशिष्यते इति । अत्र विमुच्यते इति परैः पठितात् पाठविकल्पादयमेव पाठ उचित इति भावः ॥ ९ ॥

अथाध्यायप्रधानार्थभूतयोगाभ्यासविधिरुच्यते योगी युञ्जीत इत्यादिना । युञ्जीतेति साक्षात्काररूपस्य योगस्य विधीयमानत्वात् योगीत्यनेन कर्मयोगनिष्ठत्वानुवादः क्रियते इत्यभिप्रायेणाह उक्तप्रकारेति । सततम् इत्येतच्च सर्वकालवियोगम् ; तथा योगशालैरनभिहितत्वात्, अशक्यत्वाच्च । अतः प्रतिदिवसे योगयोग्यतया विहितसत्त्वोत्तरकालसामस्यपरमित्यभिप्रायेणाह अहमहयोगकाल इति । युञ्जीत इत्यत्र विवक्षितमर्थं वक्तुं प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदं दर्शयति युक्तं कुर्वीतेति । तत्र युज्यमानः समाधौ (युजिर् योगे ?) इति प्रकृत्यशस्य विवक्षितं व्यनक्ति स्वदर्शनेति । आत्माऽत्र मनः, स्वात्मा वा । जनवर्जितेऽपि देशे बाह्यदेशस्थितानां शब्दस्याऽऽगमे सति मनस्समाधानं न स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं निश्शब्द इति । रहसि इति विजनदेशाभिधानेऽपि पुनः एकाकी इति पदं रहस्याहत्यास्यसवधिसम्बन्धस्य सन्निधिपरित्यागार्थमित्यप्रायेणाह तत्रापि न सद्बितीय इति । यद्वा रहस्यशब्देन जननिश्शब्दत्वं लक्ष्यते । एकाकिशब्देन तु जनवर्जनमेवोच्यत इति भावः । व्युत्थानकालेऽपि त्वमनेनोच्यत इत्येके । ततोऽप्यस्याश्रित्यात्यन्तोपकारित्वादेवं योजना । एतेन रहसि स्थिति इति विशेषणात् संन्यासं कृत्वेत्यर्थः इति शंकोक्तं प्रत्युक्तम् । आत्मशब्देन न तस्यैव चिन्तारूपवृत्त्यपेक्षया तद्विशिष्टापेक्षया वा चित्तशब्द इत्यभिप्रायेणाह यतनि

१ गुजसमाधौ परस्मैपदी १२ श्लोके युज्यते । अत्रात्मनेपदात्, अ भावाच्च युजिर् योग इति पठनीयम् । यद्वा साक्षात्काररूपसमाधित्वेन रूपेणा इत्यत्र न स्यादिति भावेन तस्यागः । युक्तं कुर्वीत—इतरलिपयनिराख्यं

निरपेक्षः अपरिग्रहः तद्व्यतिरिक्ते कस्मिंश्चिदपि ममतारहितः ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरम् ॥११

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्याऽऽसने युञ्ज्यात् योगमात्मविशुद्धये ॥ १२

शुचौ देशे अशुचिभिः पुरुषैरनधिष्ठिते अपरिगृहीते च अशुचिर्भवस्तुभिरस्पृष्टे च पवित्रभूते देशे, दार्वीदिनिर्मितं नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरं (कुशाजिनचे-लोत्तरम्) आसनं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन् मनःप्रसादकरे सापाश्रये उपविश्य योगैकाग्रं (अव्या-कुलमेकाग्रं) मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः सर्वात्मनोपसंहृतचित्तेन्द्रियक्रियः आत्मविशुद्धये बन्धनिवृत्तये योगं युञ्ज्यात् आत्मावलोकनं कुर्वीत ॥ ११ ॥ १२ ॥

आशीशब्दस्यानेकार्थत्वादिह निषेधविशेषव्यवत्यर्थमुक्तम् निरपेक्ष इति । अपरिग्रहशब्देन बुद्ध्या स्वीकारपर्यायः परिग्रहोऽत्र निषिध्यत इत्यभिप्रायेणाह ममतारहित इति ॥ १० ॥

बाह्योपकरणनियमनाह शुचौ देश इत्यादिना । शुचिशब्दः संकोचकामावात् संसर्गजं स्वामाधिकं चाशुचित्वं निवर्तयतीत्यभिप्रायेणाह अशुचिभिरिति । अशुचयः पुरुषाः पाषण्डिपतितादयः । अनधिष्ठिते अपरिगृहीते चेति । अधिष्ठानम् परकीयेषु निर्वाहकत्वादिरूपेण संसर्गः ; परिग्रहः स्वकीयत्वाभि-मानः ; तदुभयवर्जिते । शुचिशब्दः शास्त्रान्तरोक्तं शोधकत्वमपि लक्ष्यतीत्यभिप्रायेणोक्तम् पवित्रभूत इति । चित्रप्रत्ययरहितप्रयोगात् स्वतश्शुद्धिरुक्तः । नात्युच्छ्रितं नातिनीचमित्यादि दृष्टसौकर्यार्थम् । स्थिरत्वे हेतुः दार्वीदिनिर्मिततत्त्वम् ; तस्य कठिनत्वान्मृदुत्वार्थं चेलम् ; तत्रापि निस्तरङ्गत्वार्थं शुद्धयर्थं चाजिनम् ; सर्वस्योपरि शुद्धयर्थं सत्त्वोन्मेषार्थं च कुशः । कुशाजिनचेलोत्तरमिति कश्चिद्वाप्यपाठः ; तथा सति उत्तरोत्तरमार्दवसिद्धयर्थमुक्तमिति मन्तव्यम् । “विपरीतोऽत्र क्रमश्चेलादीनाम्” इति च शांकरम् । केचित्तु अव्यवस्थितक्रमत्वमूचुः । प्रतिष्ठाप्य दृढं स्थापयित्वा । तत्रासन उपविश्येत्यन्वयव्यक्त्यर्थं तस्मिन्नित्यादिकमुक्तम् । उक्तानां शुचिदेशादीनां दृष्टादृष्टद्वारा योगोपयोगं दर्शयितुं मनःप्रसादकरम् । सापाश्रय उपविश्येति । अन्यथा पाश्चात्यधारणप्रयत्नः समाधिबिरोधी स्यादिति भावः ।

यः न तु तिष्ठन् शयानो वा । तथाच सूत्रितम्, “आसीनः संभवात्” (ब्र. ४. ७) इति ।

‘योश्च आयासनिद्रादिप्रसङ्गेन योगो न संभवेत् । तत्रैकाग्रम् इत्यन्वयभ्रमव्युत्पादाय योगैकाग्र-निरुद्धान्यवृत्तेरेतद्वृत्तिप्रधानत्वमिह एकाग्रत्वम् । अव्याकुलमेकाग्रमिति केषुचिद्वाप्यकोशेषु

वलोकनोन्मुखं कृत्वेत्यर्थः । सर्वमौमो हि चित्तस्य वृत्तिनिरोधो योगतया योगशास्त्रेऽभि-

‘सर्वात्मनोपसंहृतचित्तेन्द्रियक्रिय इत्युक्तम् । चित्तमिह चिन्तावृत्तिः, इन्द्रियाणि च

मनः कृत्वा” इति वचनात् । बाह्यविषयेभ्य एवायमुपसंहारः, अन्यथा आत्मावलोकन-

त्, “मनसो निश्चेषवृत्तिविलयो योगः” इति वदन्तो निरस्ताः । शुद्धान्तःकरणस्य

निर्मोक्ष एवेत्यभिप्रायेण बन्धनिवृत्तय इत्युक्तम् । “अशुद्धास्ते सम-

समं कायशिरोग्रीवं धारयन् अचलं स्थिरम् । संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥
प्रशान्तात्मा विगतभीः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः । मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥

कायशिरोग्रीवं समम् अचलं सापाश्रयतया स्थिरं धारयन्, दिशश्चानवलोकयन्, स्वना-
सिकाग्रं संप्रेक्ष्य, प्रशान्तात्मा अत्यन्तनिर्वृतमनाः, विगतभीर्ब्रह्मचर्ययुक्तो मनः संयम्य मच्चित्तो
युक्तः अवहितो मत्पर आसीत मामेव चिन्तयन् आसीत ॥ १३ ॥ १४ ॥

स्तास्तु देवाद्याः कर्मयोगिनः” (वि. ६. ७. ७७) इति कर्मबन्धो ह्यात्मनामशुद्धिरुच्यते; योगं ‘युञ्जीत
(युञ्ज्यात् ?) इत्येतत् ‘ओदनपाकं पचति’ इतिवदित्यभिप्रायेण अत्मावलोकनं कुर्यादित्युक्तम् ॥

एवं शुचिदेशासनादिरूपं बाह्यं योगोपकरणं मनसश्चैकाग्रमुक्तम् ; अथान्तरान्तरतमयोः काय-
मनसोः क्रमात् कर्तव्यनियमविशेषा उच्यन्ते समम् इत्यादिश्लोकद्वयेन । कायशिरोग्रीवम् इति द्वन्द्वैक-
वद्भावः ; तत् एव नृपुंसकता । अत्र सिद्धापरनामा शरीरस्य मध्यमप्रदेशः कायशब्देन विवक्षितः । समम्,
अचलम्, स्थिरम् इति धारणक्रियाविशेषणानि । सममित्यत्र आर्जवं विवक्षितम् ; अचलशब्देन निष्कम्प-
त्वेऽभिहितेऽपि स्थिरमित्येतत् अङ्गकम्पकरश्महेतुभूतपश्चाद्धारणप्रयत्नविवृत्तिहेतुविप्रायमिति दर्शयितुं
सापाश्रयतया स्थिरमित्युक्तम् । अनेनाचलत्वस्य चिरानुवर्तनयोग्यत्वमुक्तं भवति । बाह्येभ्यो व्यावर्तने
नासिकाग्रं स्थापनं चेति क्रमप्रदर्शनाय दिशश्चानवलोकयन् स्वनासिकाग्रं संप्रेक्ष्य इति व्युत्क्रमे-
णोक्तम् । यद्वा शशुरत्त हेत्वर्थत्वात् दिक्छन्दोपलक्षितबाह्यसकलपदार्थावलोकननिवृत्त्यर्थं योगारम्भक्षणे
स्वनासिकाग्रप्रेक्षणमिति भावः । भोग्येतरानुपयुक्तविषयनिरीक्षणमपि निवर्तनीयमित्यभिप्रायेण दिशश्चे-
त्युक्तम् । निमीलनेनापि बाह्यानवलोकनसिद्धौ स्वनासिकाग्रावेक्षणं निद्रादिनिवृत्त्यर्थम् । संप्रेक्ष्य नासि-
काग्रम् इत्येतावत्यभिहिते परनासिकाग्रप्रेक्षणमपि शङ्क्येतेति तद्व्यवच्छेदार्थमुक्तम् स्वमिति । मनस्यन्तर्मुखे
नासासंमेषेणस्यासंभवात्, चक्षुषो दृष्टिसन्निपातमात्रमिह विवक्षितम् । अतः संप्रेक्ष्येत्यत्र इवशब्दो
लुप्तो द्रष्टव्य इति शाङ्करम् । नायनस्य तेजसः स्वच्छन्दवृत्त्या नासाग्रसन्निपातमात्रमिह विवक्षितम् ।
मनस्संयम्य इति संयमस्याभिधानात् प्रशान्तात्प्रशब्दोऽयं योगोपयुक्तमनस्सन्तोषपर इत्यभिप्रायेण
अत्यन्तनिर्वृतमना इत्युक्तम् । ब्रह्मचारिव्रते स्थितः इत्यनेन ब्रह्मचर्याश्रमप्रतीतिः, शङ्करोक्तप्रक्रियया
वा ब्रह्मचर्यगुरुश्रूषाभिक्षाचर्यादिधीः स्यादिति तद्व्यवच्छेदायाह ब्रह्मचर्ययुक्त इति । ब्रह्मचर्यं च सनवति
विंशतिषण्डे भोग्यताधीर्गमस्मरणालोकनालापादिरहितत्वमत्र विवक्षितम् । स्मरन्ति च ‘ब्रह्मचर्यं च धोषितु
भोग्यताबुद्धिर्वर्जनम्’ इत्यादि । तथा, ‘स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽप्यवसायश्च
क्रियानिर्वृत्तिरेव च । एतन्मैयुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्’
(अ. पु. ३. ७२. १० ; बा. स्मृ.) इति । युक्तशब्दस्य पूर्वोत्तरप्रतिपत्त्यात्मावलोकनाभिधानादपि
तदुपयुक्तावधानविषयत्वमलोचितमित्यभिप्रायेण अवहित इत्युक्तम् । मच्चित्तशब्दो भगवति चित्तस्यानु-

१ भाष्ये युञ्ज्यादिति प्रतीकधरणात् योगं युञ्जीतेति श्लोकपाठायोगात् समाख्यर्थस्यपृथक्त्वञ्च
युञ्ज्यादित्येष टीकायामपि स्यात् । २ शब्दप्रत्ययस्यात्र लक्षणहेत्वोरित्युक्तहेत्वर्थकत्वादित्यर्थः ।

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः । शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

एवं मयि परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे मनसश्शुभाश्रये सदा आत्मानं मनः युञ्जन् नियतमानसः मत्स्पर्शपवित्रीकृतमानसतया निश्चलमानसः, मामेव चिन्तयन् मत्संस्थां निर्वाणपरमां शान्तिमधिगच्छति निर्वाणकाष्ठारूपां मत्संस्थां मयि संस्थितां शान्तिमधिगच्छति ॥ १५ ॥

एवमात्मयोगमारभमाणस्य मनोर्नैर्मल्यहेतुभूता मनसो भगवति शुभाश्रये स्थिति-
मभिधाय अन्यदपि योगोपकरणमाह—

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चेन्नात्यमनश्नतः । न चात्येवमनशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेत्यस्य कर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखदा ॥ १७ ॥

अत्यश्नानाशने योगविरोधिनी ; अतिविहाराविहारौ च ; तथाऽतिमात्रस्वप्नजागर्ग्ये ; तथा चात्यायासानायासौ । मिताहारविहारस्य मितायासस्य मितस्वप्नावबोधस्य सकलदुःखदा बन्धनाशनः योगः संपन्नो भवति ॥ १६ ॥ १७ ॥

प्रवेशपरः । मत्परशब्दस्तु तदेकचित्तत्वपरः, तदनुवृत्तिपरो वेत्यपौनरुक्त्यमाह मामेवेति । यद्वा ह्यद्यादौ भोग्यचिन्ता, राजादौ च महति परधीलोके विभक्ता ; मयि तु तदुभयमित्यपुनरुक्तिः ॥ १३ ॥ १४ ॥

जीवात्मयोगप्रकरणे ^१मच्चित्तो...मत्परः इति परमात्मचिन्तनं किमर्थं विधीयत इत्यत्रोच्यते युञ्जन्नेवम् इति । एवमित्यनुवादे मच्चित्तः मत्परः इत्युक्तमच्छब्दाभिप्रेतं परत्वादिकं विवृण्वन् आह मयीति । परस्मिन् ब्रह्मणीत्यनेन सर्वकारणत्वेन सर्वोत्पत्तादिकं विवक्षितम् । तथात्वेऽपि समस्तवैलक्षण्येन तद्गतदोषासंस्पर्शो देवताविशेषनिष्कर्षश्च पुरुषोत्तमशब्दाभिप्रेतः । उक्ताकारविशिष्टत्वाच्च मनसश्शुभाश्रयत्वम् । एतेन शुभाश्रयत्वं प्रकरणान्तरोक्तदिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टत्वमप्यभिप्रेतम् । तत्रात्मशब्दः प्रकृतानुवादपरतया मनोविषयः । युञ्जन्नित्यस्य प्रवोजनं नियतमानसत्वम् । तच्च निश्चलमानसत्वम् । तदुत्पत्तौ हेतोरवान्तरव्यापारः अयमित्यभिप्रायेणाह मत्स्पर्शेति । मत्संस्थामित्यादि परमप्रयोजनम् । निर्वाणपरमामित्यत्र निर्वाणं परमं यस्या इति समासे विशेषणव्यत्यासास्वारस्यम्, निर्वाणहेतुशान्तेश्च नियतमानसः इत्यनेन सिद्धत्वात् पुनरुक्तिश्च स्यात् ; परमशब्दश्चास्वसः । अतो निर्वाणस्य परमामिति समासः, परमशब्दश्च परमावस्थाविषय इत्यभिप्रायेणाह निर्वाणकाष्ठेति । परमात्मनि संस्थिता च शान्तिरशनायादिषड्विर्मिरहित्यरूपा । यद्वा मयि संस्थितां शान्तिमित्येतदेव शुभाश्रयेस्थिति-मित्यन्तेन(नेन) विवृतम् ॥ १५ ॥

उचितदेशप्रभृति परमात्मचिन्तनपर्यन्तं(न्तमपि) ह्यत्र योगोपकरणमेव । अतः अन्यदपीत्युक्तम् । योगोपकरणं योगोपकारकम् । अत्यश्नादेर्योगविरोधित्वं नात्यश्नतः इति श्लोकस्यार्थः । मिताहारादेस्तु योगोपयुक्तत्वं युक्ताहारेति श्लोकेनोच्यत इति व्यतिरेकतोऽन्वयश्च एक एवार्थः स्थिरीक्रियत इति विभागमभिप्रेत्याह अत्यश्ननेति । युक्ताहारेति श्लोके विहारायासयोरपि उक्तत्वात् पूर्वत्वापि हि तावमि-

१ पूर्वं श्लोके मनस्संयम्येत्यन्तमात्मयोगशेषभूतम् । २ शांकारोक्तमादरात् गृह्णाति यद्वेति ।

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते । निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

यदा प्रयोजनविषयं चित्तमात्मन्येव विनियतम्—विशेषेण नियतं निरतिश्रय-
प्रयोजनतया तत्रैव नियतं निश्चलमवतिष्ठते, तदा सर्वकामेभ्यो निस्पृहस्त्वन्(सः) युक्त
इत्युच्यते—योगार्ह इत्युच्यते ॥ १८ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता । योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९

निवातस्थो दीपो यथा नेङ्गते न चलति ; अचलस्त्वप्रभस्तिष्ठति ; यतचित्तस्य निवृत्त-
सकलेतरमनोवृत्तेः योगिनः आत्मनि योगं युञ्जतः आत्मस्वरूपस्य सोपमा ; निवातस्थतया

प्रेताविति दर्शयितुम् अतिविहाराविहारौ अत्यायासानायासावित्युक्तम् । जाग्रतः इत्यापि अतिः
नुपञ्जनीयः । पूर्वश्लोकोक्तातिशब्दप्रतिযোগिकत्वात् युक्तशब्दो मितपर इत्यभिप्रायेण मिताहारेत्यादिक-
मुक्तम् । श्रूयते हि 'यद्व्यात्मसेमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति, तद्यत्कनीयो न तदवति' इति । स्मरन्ति च,
“उदरस्यार्धमन्नस्य तृतीयमुदकस्य तु । वायोऽसञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥” इति । अतो
न्यूनाधिकादिसमस्तदोषराहित्यं युक्तशब्देनाभिप्रेतम् । द्वन्द्वस्त्वपूर्वमपि परमिव प्रत्येकमन्वेतव्यम् ।
विहारशब्दः सञ्चारपरः ; तन्दीपरिहारार्थदिनोदनपरो वा । पारिशेष्यादौचित्याच्च चेष्टाशब्दार्थोऽत्र
श्रमहेतुरायासः । दुःखशब्दासङ्कोचात् योगसामर्थ्याच्च सकलेति विशेषितम् । तत्फलितमाह बन्धनाशन
इति । एवंविधस्य योगो दुःखहा भवतीत्यन्वये योगस्य पूर्वसिद्धताश्रमः स्यात् ; तद्व्युदासाय
सम्पन्नो भवतीत्युक्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

एवं परिकरोक्तिसमनन्तरं योगदशां प्रदर्शयितुं ततः पूर्वा प्रागुक्तैव योगयोग्यदशा परामृश्यते
यदा विनियतम् इति श्लोकेन । आत्मन्येव इत्येवकारव्यच्छेद्यक्षुद्रप्रयोजनान्तरज्ञापनाय सामान्यतः
प्रयोजनविषयमित्युक्तम् । प्रयोजनान्तरेषु सत्सु क्वचित् विशेषेण नियतत्वे को हेतुरित्यत्राह निरति-
शयेति । युक्तः इत्येवावतोऽत्र विधेयत्वात् 'निःस्पृहः' इत्यस्याप्युद्देश्यकोट्यनुप्रवेशाय निःस्पृहस्त्वन्
(सः) इति उक्तम् । सर्वकामेभ्यो निर्गता स्पृहा यस्य स तथोक्तः । सर्वकामेषु निःस्पृह इत्यर्थः ॥

अथ योगदशा लक्ष्यते यथेत्यादिना । दीपस्याचलत्वे हेतुर्निवातस्थत्वम् । इङ्गतेऽप्येष्टार्थत्वे
विवक्षिते दीपे तदनन्वयात् साधारण्यसिद्ध्यर्थमाह नचलतीति । निश्चलत्वे पर्वतादिनिर्देशनसद्भावेऽपि
दीपदृष्टान्ताभिप्रेतमर्थं दर्शयितुमाह अचलस्त्वप्रभस्तिष्ठतीति । यतचित्तस्य इत्यनेन चिन्तारूपवृत्तिनियमन-
वचनमुपलक्षणमित्याह निवृत्तेति । मनोमात्रपर्यायो वाऽत्र चित्तशब्दः । इतरशब्देन आत्मविषयवृत्तिर-
स्तीति सूचितम् । अन्यथा युञ्जतो योगमित्येतत् व्याहन्येत्यभिप्रायेणाह आत्मनि योगं युञ्जत इति ।
आत्मनि विषये साक्षात्कारं कुर्वत इत्यर्थः । नेङ्गते इति न शरीरस्य निष्कम्पत्वमुदाह्रियते, 'समं
कायशिरोऽग्निं धारयन्नचलं स्थिरम्' (१३) इति तस्योक्तत्वात् । ध्यानदशासाधारणत्वेन इमाषिदशा-
विशेषकत्वानुपपत्तेश्च । नापीन्द्रियाणां निष्कम्पत्वम्, योगिनः सोपमेत्यन्वयायोगात् । ना—आत्मस्वरूपस्य

निश्चलसप्रभदीपवत् निवृत्तसकलेतरमनोवृत्तितया निश्चलो ज्ञानप्रभ आत्मा तिष्ठतीत्यर्थः ॥
 यत्नोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया । यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन् आत्मनि तुष्यति ॥ २०
 सुखमात्यन्तिकं यत्तत् बुद्धिप्राप्तमतीन्द्रियम् । वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्स्वतः ॥ २१
 वै लब्ध्वा चाररं लाभं मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥
 ते विद्यात् दुःखसंयोगविभागं योगसंज्ञितम् । स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥
 योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्धं चित्तं यत् योगे उपरमते अतिशयितसुखमिदमिति रमते,

निश्चलत्वम्, अवस्थान्तरेऽपि तत्सिद्धेः । अतः स्वयंप्रकाशज्ञानप्रभानिरस्तसमस्तवृत्त्यन्तरपरिशुद्धात्म-
 स्वरूपप्रदर्शनार्थोऽयं दृष्टान्त इति सूचयितुं योगिनः इत्युक्तेऽपि पुनरपि आत्मनः इत्युक्तमित्यभिप्रायेण
 आत्मस्वरूपस्य सोपमेत्युक्तम् । योगिनः आत्मनः इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । ननु-सोपमेत्यत्र
 उपमाशब्द उपमितिपरो वा, दृष्टान्तपरो वा ? उभयधाऽपि न संभवति, यथेति निर्दिष्टप्रकारपरामर्शि-
 त्वादत्तच्छब्दस्य, उपमाशब्दस्य च तत्समानाधिकरणत्वात् ; 'सप्रभत्तिष्ठतीत्येतच्च कथं दार्ष्टान्तिके
 निर्वाह्यम् ? अयोगिनामप्यात्मस्वरूपस्य चलत्वप्रतीत्यभावात् । किमर्थं च निश्चलत्वोपदेश इत्यत्राह
 निवातस्थतयेति । अयमभिप्रायः—उपमेति दृष्टान्तगतं साधर्म्यमन्ति निर्दिश्यते । तस्मात् यथेत्यनेन
 सोपमेत्यस्यान्य उपपन्नः । प्रमायाश्च प्रतिधनोऽन्त ज्ञानम् । आत्मनो निश्चलत्वं चात् स्वप्रभामृतज्ञानस्य
 विविधप्रसरणनिवृत्तिः । सा च बाह्यविषयेषु मनोवृत्तेरेवाभावात् संसारदशायां च ज्ञानस्येन्द्रियद्वारैव
 प्रसरणादिति स्मृता । समाधिदशासन्दर्शिमयिर्योगिमिरिति शेषः ॥ १९ ॥

पुनरपि योगदर्शय आदरातिरेकाय निरतिशयपुरुषार्थत्वप्रतिपादनेन प्रपञ्चयते यत्रेत्यादिभिः ।
 निरुद्धमित्यत्र परिगृहीतत्वविनष्टत्वादिभ्रमस्युदासाय योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्धमित्युक्तम् ।
 सर्वत्रो निरुद्धमित्युक्ते प्रवृत्तस्य निवारणमालं प्रतीयेत ; सर्वत्रेत्युक्ते तु उत्तरोत्तरप्रवृत्त्यनुदयोऽपि सिध्यतीति
 सप्तमीनिर्देशः । 'योगसेवया निरुद्धं यत्नोपरमते' इत्युक्ते योगस्य पृथगुपादानात् दृच्छब्दार्थस्य योगात्
 व्यतिरेकः प्रतीयेतेति तद्व्युदासाय, योगसंज्ञितमिति वक्ष्यमाणान्वयेन यत्र योग इत्युक्तम् । 'यत्र
 यस्मिन् काले' इति परोक्तमनुक्तम्, उपरितनयच्छब्दमिच्छार्थवप्रसङ्गात्, प्रतिनिर्देशस्थयोगशब्दा-
 नन्वयाच्चेति भावः । यत्नोपरमते इत्यत्र यत्नो विच्छिद्यत इति भ्रमापाकरणायाह अतिशयितेति । यत्

20—23 उपरमते विश्राम्यते; रतेरनुवृत्तिरिति । अत्र निरुद्धमिति इतरधिपयनिरोधः, उत्तरार्धे
 इतरनैपेक्ष्यम्, सुखप्रित्यादिना स्वरूपसुखानुभवः, यत्रेत्यादिना स्वरसवाद्यनुभवाविच्छेदः,
 यमित्यादिना योगविरतावपि सुखान्तरनैस्स्पृह्यम्, यस्मिन्नेत्यादिना विरतावपि दुःखाधीनक्षो-
 भरादियञ्चोक्तानि । भाष्ये यत्तद्वित्येकीकृतम् । अतिप्रसिद्धमिति तदर्थः । अत्र यत्रेति पदं
 पूर्वोत्तरभाष्याद्वयान्वयि । तत्र—तथास्थितत्वम् । अधिकमिति पदं सुखान्तरानुभवतदव्यव-
 धौति । प्राप्तात् दुःखात् यथा क्षोभो नास्ति, तथा प्राप्ते भोजनादिषु सर्वविधे अधिकत्व-
 बुद्धिर्नास्तित्वमर्थः । सर्वं टोकोकमेव । वियोगमिति । वियुज्यतेऽनेनेति विग्रह एव माध्वेऽपि । न
 केवले स्थितदुःखनाशकावम्, दुःखोत्पत्तिवारकत्वमपीति ज्ञापनाय संयोगपदमिति तन्नोकम् ।

यत्न च योगे आत्मना मनसा आत्मानं पश्यन् अन्यनिरपेक्षमात्मन्येव तुष्यति, यत्तदतीन्द्रियमात्मबुद्धयेकग्राह्यमात्यन्तिकं सुखं यत्न च योगे वेति अनुभवति, यत्न च योगे स्थितः सुखातिरेकेण तत्त्वतः तद्भावात् न चलति, यं योगं लब्ध्वा योगाद्विरतस्तमेव काङ्क्षमाणो नापरं लाभं ततोऽधिकं मन्यते, यस्मिंश्च योगे स्थितो विरतोऽपि गुणवत्पुत्रवियोगादिना गुरुणाऽपि दुःखेन न विचार्यते, तं दुःखसंयोगवियोगं दुःखसंयोगप्रत्यनीकाकारं योगशब्दाभिधेयं विद्यात् ।

सिद्धे अन्यत उपरमत इत्यध्याहारेण योजना न युक्ता; तथा सति निरुद्धमित्यनेन पुनरुक्तिश्च स्यात् । उपसर्गाणां च नानार्थत्वादयमेवातिशयितार्थ उपपन्नः । आसक्तिः (त्तिः) प्रतिपादनद्वारा तात्पर्येण वाऽयमर्थस्तिष्ठतीति भावः । यत्न चैवेत्येवकारस्य यथाक्रमान्वये प्रयोजनाभावात्, उचितान्वयप्रदर्शनाय आत्मन्येव तुष्यतीत्युक्तम् । अन्यनिरपेक्षमिति अवधारणतोषशब्दाभ्याम् अर्थसिद्धोक्तिः । यद्वा आत्मानं पश्यन्तुष्यतीत्येतावतैव विवक्षितसिद्धौ पुनः आत्मनीति निर्देशः तदन्यव्युदासार्थ इत्यभिप्रायः । आत्मनि परमात्मानमिति योजना तु जीवयोगविषयत्वादिहासङ्गता । अतीन्द्रियमित्युक्तत्वात् परिशेषात्, औचित्याच्च बुद्धिग्राह्यमित्यत्र बुद्धिं विशिनष्टि आत्मबुद्धयेकग्राह्यमिति । आत्यन्तिकं पुनर्दुःखसंभेदरहितमित्यर्थः । यदेवंविधं सुखं तत् यत्र वेत्तीत्यन्वयः । यद्वा यत्तदिति पिण्डितं प्रसिद्धयतिशयार्थम् । तदियेवार्थः । केचित्तु यत्तच्छब्दान्वयप्रकारमजानन्तः सुखमात्यन्तिकं यत्रेति पठन्ति । वेति यत्रेति यत्रशब्दः पूर्वोत्तरवाक्यसाधारणतया मध्ये प्रयुक्तः । वेत्तीत्यस्यापवर्गदशातुभाष्यसुखप्रतिसन्धानपरत्वव्युदासाय भो(यो)गुरुपापरोक्ष्याभिप्रायेण अनुभवतीत्युक्तम् । आत्मनि तुष्यतीति पूर्वम् इतरसुखनिरपेक्षत्वपरम् । सुखमात्यन्तिकमित्यादिकं तु स्वरूपसुखानुभवपरमित्यपौरुषत्वम् । सुखातिरेकेणेति । उक्त एवाचलत्वहेतुरुचित इति भावः । प्रामाणिकार्थान्न चलतीति वा, सम्यङ्न चलतीति वा निर्वहणं मन्दम् । योगदशायां च सुखातिरेकेण स्वरसत्तदवस्थतयैव चिरतरावस्थानाभिधानमुचितम् अपेक्षितं चेत्यभिप्रायेण तत्त्वतः इत्यस्य तद्भावादिति प्रतिपदमुक्तम् । इतरविषयनिरोधनैरपेक्ष्ये यत्रेति श्लोकेनोक्ते । तत आत्मस्वरूपसुखानुभवः, तस्य स्वरसबाहितया दुर्विच्छेदत्वं च सुखमिति श्लोकेनाभिहिते । अथ यं लब्ध्वेति श्लोकेन योगविरतकालेष्वपि तस्यैवाभिलाषपदत्वात् बाह्यसुखाभिलाषेण दुःखेन चानास्करन्दनमुच्यत इति विभागज्ञापनाभिप्रायेण योगाद्विरत इत्यादिकमुक्तम् । योगदशायां तु लाभान्तरप्रतिसन्धानमेव नास्तीति भावः । गुरुणाऽपीत्युक्तगौरवव्यञ्जनाय गुणवत्पुत्रवियोगादिनेत्युक्तम् । “पुत्रजन्मविपत्तिभ्यां न परं सुखदुःखयोः” इति ब्राह्मणः । न विचार्यते योगप्रतिकूलमवसादं न गच्छतीत्यर्थः । दुःखसंयोगस्य वियोगस्तस्यासंयन्धः ; अभाव इत्यर्थः । स च भावान्तरमिति जापनायाह दुःखसंयोगप्रत्यनीकाकारमिति । दुःखसंयोगस्य वियोगो यत्नेति व्यधिकरणबहुव्रीहौ [वाः] फलितोक्तिरियम् । अथवा वियोगशब्दोऽत्र विद्युज्यतेऽनेनेति करणार्थवचनतो वियोगहेतुपर इति भावः । निर्विण्णचेतसेति पदच्छेदे संसारे तापत्रये वेत्यध्याहारः स्यात् ; तत्तु सप्रयोजने योजनान्तरे संभवति न युक्तम् ; तस्मादनिर्विण्णचेतसेति पदच्छेदः । निश्चयशब्दोऽपि तेनैव हेतुसम्पन्नेनान्वितः ; न तु योक्तव्य

स एवरूपो योग इति आरम्भदशायां निश्चयेन अनिर्विण्णचेतसा हृष्टचेतसा योगो योक्तव्यः ॥

सङ्कल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्वान् अशेषतः । मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥
शनैश्शनैरुपरमेत् बुद्ध्या धृतिगृहीतया । आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

स्पर्शजाः सङ्कल्पजाश्चेति द्विविधाः कामाः, स्पर्शजाः शीतोष्णादयः; सङ्कल्पजाः पुत्र-
क्षेत्रादयः । तत्र सङ्कल्पप्रभवाः स्वरूपेणैव त्यक्तुं शक्याः । तान् सर्वान् मनसैव तदनन्वया-
नुसन्धानेन त्यक्त्वा स्पर्शजेष्ववजंजीयेषु तन्निमित्तहर्षोद्विगौ त्यक्त्वा समन्ततः सर्वसाद्विषयात्
सर्वमिन्द्रियग्रामं विनियम्य शनैश्शनैर्धृतिगृहीतया विवेकविषयया बुद्ध्या सर्वसादात्मव्यति-
रिक्तादुपरम्य आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

इत्यनेन, निरर्थकान्वयप्रसङ्गात् । अनिर्विण्णत्वहेतुश्च निश्चयः पूर्वोक्तनिरतिशयपुरुषार्थत्वेनैव स्यात् ;
तदेतदखिलमसिन्धवायाह स एवमिति । एवरूपः निरतिशयपुरुषार्थरूप इत्यर्थः । योक्तव्य इत्युक्तत्वात्
आरम्भोपकारकत्वद्योतनाय आरम्भदशायामित्युक्तम् । “मनसा क्लिश्यमानस्तु समाधानं च कामयेत् ।
अनिर्वेदं मुनिर्गच्छन् कुयदिवात्मनो हितम्” (मनु. ६) इति बुध्यते । अतः विरक्त्युपयुक्तनिर्वेदोऽन्यः ;
अयं त्वन्यादृश इति हृष्टचेतसेत्युक्तम् । योक्तव्यः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २०—२३ ॥

अथ ममकारपरित्यागादिकं प्राक्विपकीर्णोक्तमखिलमिदानीं सुखग्रहणायेह सौकर्यप्रदर्शनाय च
संकलप्य योगदशपर्यन्ततया सारयति सङ्कल्पेत्यादिभिः श्लोकैः । ‘सङ्कल्पप्रभवान् सर्वान् कामांस्त्यक्त्वा’
इत्येतावतैव सिद्धौ पुनः अशेषत इति पदं निश्शेषत्यागानहर्णां विषयाणां सूचकम् । न चोत्तरावयवे
तदन्वयः, ग्रामशब्देन पर्योक्तत्वात् । अतः प्रयुक्तपदवैयर्थ्यपरिहाराय अशेषतश्च कामांस्त्यक्त्वेति
चकाराभावेऽपि योज्यम् ; अपि च सङ्कल्पप्रभवत्वेन विशेषणमेव असङ्कल्पप्रभवकामसूचकमित्यभिप्रायेण
विभजते स्पर्शजा इति । मनसैवेति पदं मध्यस्थितत्वादपेक्षितत्वाच्च काकाक्षिभ्यायेन पूर्वोत्तरान्वितमिति
दर्शयितुं तान् सर्वान् मनसैवेत्यादिकमुक्तम् । कामत्यागकरणस्य मनसोऽवान्तराध्यापारः तदनन्वयानु-
सन्धानम् ; कर्मोपाधिकशरीरान्विता हि पुत्रादयः, न त्वात्मस्वरूपान्विता इत्यनुसन्धानेनेत्यर्थः ।
न प्रहृष्येदित्यादिभिः प्रागेवोक्तं सारयति स्पर्शजेष्वित्यादिना । समन्ततः इत्यत्र पदच्छेदादिभ्रम-
व्युदासायाह सर्वसाद्विषयादिति । प्रकान्ताया अशिथिलस्वरूपाया धृतेर्हेतुमाह विवेकविषययेति ।
उपरम्य बाह्यलाभार्थं मानसमुद्योगं वारयित्वेत्यर्थः । उपरम्येति व्याख्यानमङ्गत्वद्योतनाय । किञ्चि-
दपीति आत्मव्यतिरिक्तमनुकूलप्रतिकूलोदासीनं सर्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

पूर्वोक्तमेव दुर्ग्रहत्वद्योतनायावधानविधानाय च प्रपञ्चयति यतो यतः इति । चञ्चलम्

1 न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । आत्मानमुबन्धिचिन्तामात्राद्विहितमिति न, योगकाले इदमिद-
मस्तु, इदमिदं मास्तिवत्त्वेन तदुपयोगिनया चिन्ताप्यन्यविषयकत्वादयुक्त्यर्थः । सर्ववृत्तिनिरोधो
हि योगः ; तस्मादात्मानमपि न चिन्तयेदिति नार्थः । आत्मसंस्थं मनः कृत्वैत्युक्तिषिरोधात् ।

2 अत्राशेषतस्यागवच्चात् स्पर्शजेषु तथात्यागासंभवसूचनमिति भावः ।

चलस्वभावतयाऽऽत्मन्यस्थिरं मनः यतोयतो विषयप्रावण्यहेतोः बहिः निश्चरति, ततस्ततो यत्नेन मनो नियम्य आत्मन्येव अतिशयितसुखभावनया वशं नयेत् ॥ २६ ॥

^१प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् । उदैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकलमषम् ॥ २७

^१प्रशान्तमनसम् आत्मनि निश्चलमनसम्, आत्मन्यस्तमनसं तत एव हेतोर्दग्धाशेषकलमषम्, तत एव शान्तरजसं विनष्टरजोगुणम्, तत एव ब्रह्मभूतं स्वस्वरूपेणावस्थितमेनं योगिनम् (योगिनम् आत्मन्यस्तमनसं तत एव हेतोर्दग्धाशेषकलमषं तत एव शान्तरजसं विनष्टरजोगुणं तत एव प्रशान्तमनसम् आत्मनि निश्चलमनसम्, तत एव ब्रह्मभूतं स्वस्वरूपेणावस्थितमेनम् ?) आत्मस्वरूपानुभवरूपमुत्तमं सुखमुपैति । हीति हेतौ ; उत्तमसुखरूपत्वादात्मस्वरूपस्येत्यर्थः ॥

अस्थिरम् इत्यनयोः पौनरुक्त्यनिरासाद्योक्तं चलस्वभावतयाऽऽत्मन्यस्थिरमिति । सामान्यविशेष-विषयत्वादुपनहतिः । चञ्चलम् इति स्वभावातिरिक्तहेतुनिवृत्तिपरं वा । यतोयतो निश्चरति येनयेनेन्द्रियद्वारेण निश्चरतीत्यर्थः । यद्वा ययं विषयमभिमुखीकृत्येत्यर्थः । प्रयोजनतया वा हेतौ पञ्चमी । तद्यज्जनायाह विषयप्रावण्यहेतोरिति । विषयसंबन्धार्थमित्यर्थः । विषयप्रावण्यस्य हेतोरिति वा । संभवन्ति ह्यतिर्कितोपनताः विषयसन्निधानतस्कीर्तनाद्यो विषयप्रावण्यहेतवः । सुखभावनया वशीकरणं शक्यमित्युच्यते अतिशयितसुखभावनयेति ॥ २६ ॥

आत्मवशीकरणोपायः प्रागुक्तः ; अनन्तरं च तदेवाह प्रशान्तमनसम् इति श्लोकेन । तत्र विप्रकीर्णावस्थितानां पदानामन्वयक्रममर्थं च दर्शयति प्रशान्तमनसमित्यादिना । योगिनम्, अकलमषं, शान्तरजसं, शान्तमनसं, ब्रह्मभूतमेनम् इति हेतुकार्यभावेनान्वयक्रमः । ^१स्वविषययोगस्य स्वकलमषनिवर्तकत्वं पञ्चगव्यपाशनादेरिव परसङ्कल्पायत्तम् । ब्रह्मभूतमिति देहात्मभ्रमादिप्रयुक्तक्लेशादि-दशरूपाब्रह्मत्वव्यवच्छेदार्थम् ; तदाह स्वरूपेणावस्थितमिति । अणोरपि हि जीवस्य, 'स चानन्त्याय कल्पते' (श्वे. ५. ९) इति श्रुतेर्धर्मतो बृहत्त्वमस्त्येव । उत्तमशब्देन वैषयिकसुखव्यवच्छेदो विवक्षित इति व्यज्जनाय स्वरूपानुभवरूपमित्युक्तम् । ब्रह्मसंस्पर्शम् (२८) इति ह्यनन्तरमुच्यते । निरति-शयत्वात् दुःखसंभेदविरहाद्वा उत्तमत्वम् । पूर्वश्लोकोक्तमनोवशीकरणे वा, एतच्छ्लोकोक्तसुखोपागमे वा हेतुपरो हिशब्द इत्याह हीति हेतविति । हेतुस्वरूपं विंशदयति उत्तमेति ॥ २७ ॥

१ प्रशान्तेति श्लोके भाष्याभिमतान्वयक्रमस्य चन्द्रिकायां स्पष्टं दर्शितत्वात्, योग-कलमषनि-रजश्शान्ति-मनोनिश्चल्य-ब्रह्मभावक्रमस्यैवोचितत्वात्, कचिन्मुद्रितकोशे आत्मन्यस्त इति अधिकपाठदर्शनाच्च तस्य योगिशब्दार्थत्वाच्च कुण्डलदर्शितरीत्यैव भाष्यपाठः नि-मानसपदस्य द्विः प्रयोगदर्शनात् लेखकप्रमादात् प्रशान्तमनसमिति प्रथमं पठितं

२ तदेव-वशीकरणमेव । ३ ननु परमात्मविषयको योगः कल्प-तु स्वविषयकः ; स्वस्य स्वानुग्राहकत्वाद्यभावादित्यत्राह स्वविषयेति । युज्यते । किञ्च शास्त्रमेवात्र प्रमाणम् । अनुग्राहकस्तु शासिता परमात्मैति ।

एवं युञ्जन् सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः । सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८
एवम् उक्तप्रकारेणात्मानं युञ्जन् तेनैव विगतप्राचीनसमस्तकल्मषो ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मानुभव-
रूपं सुखम् अत्यन्तम् अपरिमितं सुखेन अनायासेन सदाऽश्नुते ॥ २८ ॥

अथ योगविपाकदश चतुष्प्रकारोच्यते—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९

स्वात्मनः परेषां च भूतानां प्रकृतिवियुक्त[ात्म]स्वरूपाणां ज्ञानैकाकारतया साम्यात्
वैषम्यस्य च प्रकृतिगतत्वात् योगयुक्तात्मा प्रकृतिवियुक्तेष्वामसु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया
समदर्शनः सर्वभूतस्थं स्वात्मानं सर्वभूतानि च स्वात्मनीक्षते—सर्वभूतसमानाकारं स्वात्मानं स्वात्म-

^१एवं योगप्रभावादाविर्भवतस्सुखस्यात्मानुभवरूपत्वं साक्षात्कारात्पञ्चाग्निरतिशयत्वमनिवर्तनीयत्व-
मनायाससाध्यत्वं चोच्यते एवं युञ्जन्निति । एवंशब्देन योगी युञ्जीत इत्यारभ्योक्तः प्रकारः परा-
मृश्यत इत्यभिप्रायेण उक्तप्रकारेणेत्युक्तम् । संस्पर्शशब्दोऽनुभवलक्षकः, बुद्ध्या सह संबन्धपरो
वेत्यभिप्रायेण ब्रह्मानुभवरूपमित्युक्तम् । एवं युञ्जन् इत्यनेनैव सर्वस्योक्तत्वात् तत्र च नियतकाले
सदाशब्दान्वयायोगात् सुखस्य चाग्निनाशित्ववचनत्वापेक्षितत्वात् सदाऽश्नुत इत्यन्वयः । ततश्चात्यन्त-
शब्दोऽपि सावधिकत्वरूपान्त^२(?)वृत्तिद्वारा निरतिशयत्वपर इत्यभिप्रायेण अपरिमितमित्युक्तम् । सुखेन
सुखमश्नुते इति सुखसाधनसुखान्तराभावात् सुखेनेत्यनायासत्वं विवक्षितम् ॥ २८ ॥

एवं योगाभ्यासविधिः प्रपञ्चिनः । “आत्मलाभमुखं यावत् तावत् ध्यानमुदाहृतम्” इत्याद्युक्त-
फलपर्यन्तत्वं चोक्तम् । ^३अथ चतुर्धा योगी प्रतिपाद्यत इति चतुर्णां श्लोकानामर्थमाह अथेति ।
समदर्शित्वरूपयोगविपाकस्य पूर्वक्रमेण तारतम्यात् चतुष्प्रकारत्वम् । अत्र प्रथमदशोच्यते सर्वभूतस्थम्
इति श्लोकेन । समदर्शनत्वोपपत्तये स्वरूपतस्साम्यं प्रकारवैषम्यस्य चौपाधिकत्वं दर्शयति स्वात्मन
इत्यादिना गतत्वादित्यन्तेन । भूतशब्दोऽज्ञाच्चिद्विशिष्टचेतनवाचकोऽपि “सत्यं भूतहितं प्रोक्तम्”
(यो. या. व्या) इत्यादिष्विव चेतनांशपरः । योगयुक्तात्मा योगविनियुक्तमनाः, यद्वा योगसमधि-
गतात्मस्वरूप इत्यर्थः । योगयुक्तात्मत्वं समदर्शनत्वे हेतुः । समदर्शनस्यैव प्रतियोगिविशेषनिर्देशेन
प्रपञ्चनं सर्वभूतस्थम् इत्यादि । आत्मशब्दस्यात्मासामान्यविषयत्वपरमात्मविषयत्वव्यावर्तनेन स्वपर्यायत्व-
ज्ञोतनाय स्वात्मशब्दः । नन्वव्योच्याधाराधेयभावः कथमुपपद्यते ? कथं चाणोः स्वात्मनः सर्वभूतस्थत्वम् ?

निर्णदेशावस्थितानां च सर्वभूतानां कथमेकदेशस्थिते स्वात्मनि स्थितिः ? अतोऽयमात्मशब्दः
विषयस्यादिति ; तत्राह सर्वभूतसमानाकारमिति । नन्वसौ स्वात्ममात्रानुसन्धानरूपे योगे

अत्र पुनरुक्तिः ; उत्तरार्धे एकैकांशस्यापि विधेयत्वादित्याशयेनाह एवमिति । सदा-

२ सावधिकत्वरूपान्तिवृत्तिद्वारेति मुद्रितपाठान्तरम् । सावधिकत्व-

न्ति ताल्लपाठः । अत्र ताल्लग्रन्थलिपिपाठे रनि इत्येतत्स्थाने णि इति युक्तं

३ सावधिकत्वरूपान्तातिवृत्तिद्वारेति पाठो युक्तः । अत्यन्तशब्दार्थो द्वौदानीं

३ “योगी चतुर्धा” इति संग्रहद्वितीयांशो निरूप्यत इति भाषः ।

समानाकाराणि च सर्वभूतानि पश्यतीत्यर्थः । एकस्मिन् आत्मनि दृष्टे सर्वस्याऽऽत्मवस्तुनस्त-
त्साम्यात् सर्वमात्मवस्तु दृष्टं भवतीत्यर्थः । सर्वत्र समदर्शनः इति वचनात् । “योऽयं योगस्त्वया
प्रोक्तः साम्येन” (३२) इत्यनुभाषणाच्च । “निर्दोषं हि समं ब्रह्म” (५. १९) इति वचनाच्च ॥

१ यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३०

ततोऽपि विपाकदशापन्नो मम साधर्म्यप्राप्तः, “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति”
(मु. ३. १. ३) इत्युच्यमानं सर्वस्याऽऽत्मवस्तुनो विधूतपुण्यपापस्य स्वरूपेणावस्थितस्य

प्रवृत्तः कथं स्वगतसाम्यप्रतियोगितया स्वप्रतियोगिकसाम्याश्रयतया च स्वव्यतिरिक्तात्मवर्गमीश्वरेत्यत्राह
एकस्मिन्निति । एकजातीयेषु पदार्थेष्वेकव्यक्तिदर्शनेनैव स्थायीपुलकन्यायात् तज्जातीयं सर्वमपि तथा-
त्वेनानुसंहितं हि भवतीति भावः । सर्वभूतस्यमित्यादेः साम्यमेव विवक्षितमिति दर्शयितुमेऽद्वयैकदेशं
पूर्वोत्तरप्रकरणग्रन्थं चोदाहरति सर्वत्रेति । अयमभिप्रायः—सर्वत्र समदर्शनः इति सर्वेषामात्मनां
परस्परसाम्यदर्शनमुच्यते ; तदेव सर्वभूतस्यमिति प्रपञ्चयते । अत एव च बाह्यभूतेष्वात्मतत्त्वस्य, तस्मिंश्च
तेषां स्थितिदर्शनमिहासङ्गतम् । न चेदं परमात्मयोगप्रकरणम् ; येन तथाविधपरमात्मानुसन्धानमु-
पदिश्येत । न च जीवात्मयोगोपयुक्तं परमात्मध्यानमिदमुच्यते, समाधिदशाभेदविषयत्वात् । न च
जीवानां परमात्मनश्च साम्यमिहोच्यते, तस्यापि योमामिति विशेषनिर्देशयुक्ते (३०, ३१) श्लोकद्वये
प्रतिपादयितुमुचितत्वात् । अस्य परमात्मविषयत्वे यो माम् इति श्लोकद्वयेन मात्रया पौनरुक्त्यं च स्यात् ।
योऽयं योगः इत्येतदनुवादे च साम्यमात्रमेवोच्यते ; न तु परस्परप्राप्त्यर्थमात्रमात्रः । प्रागपि “विद्याविनय”
(५. १८) इत्यादौ साम्यमात्रमेवोक्तम् । अतोऽत्र जीवानां परस्परसाम्यमेव विवक्षितमिति ॥ २९ ॥

एवं देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरूपभेदनिरसनेन ज्ञानद्रव्यतैकरूपत्वानुसन्धानमुक्तम् ।
अथ तस्यैव देवादिभेदहेतुभूतपुण्यपापतारतम्यविधूतनेन परमात्मना परमसाम्यानुसन्धानमुच्यते यो
माम् इति । अस्यापि श्लोकस्य साम्यविषयत्वे हेतुः प्रागेवोक्तः । ततोऽपि विपाकदशापन्नः
प्रथमदशातोऽधिकां विपाकदशां प्राप्त इत्यर्थः । जीवात्मनां परमात्मनश्च साधर्म्यं वक्ष्यमाणं सारयति
मम साधर्म्यमिति । उपागतः बुद्ध्या प्राप्त इत्यर्थः । न ह्यसाविदानीं मुक्तः । पुण्यपापविधूतनेन
साम्यप्रतिपादनाय^१ “निरञ्जनः” इति श्रुतिरुपात्ता । “तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं

१ पूर्वश्लोके यच्छब्दाभावात् उपरि त्रिविधं तत्सत्त्वात् उक्तयोगविपाकदशा उपरीति
ज्ञायते । अत्र तृतीयपादेन साम्यानुसन्धानमिदमुक्तम् । चतुर्थेन तु भगवद्गृहीततया तस्य
सत्यत्वं दर्शितम् ।

२ साम्यप्रतिपादनायेति । भक्त्यनुष्ठानानन्तरभावि साम्यप्रतिपादनाय । न तु इदानीं
साम्यं प्राप्त इत्याशयेन । भगविसाम्यज्ञानभेदेदानीं स्थितमिति भावः । विधूतपुण्यपापस्येति
भाष्यसारितांशं दर्शयति तदेति श्रुतिवाक्येन । साम्यञ्चेदं विधूतः द्विप्रयुक्तं भोगसाम्यमिति
व्यक्तं सूत्रे । अथापि अत्र साम्यत्वेनानुसन्धानं नास्ति । अवहतपाप्मत्वात् नुसन्धानमत्र विवक्षितम् ।
उत्तरश्लोके असंकुचितज्ञानत्वम् । एतद्व्यतिरिक्तत्वात्साम्यं साम्यात् परमात्ममपि गृहीत

मत्साम्यं पश्यन् यः सर्वज्ञात्मवरतुनि मां पश्यति, सर्वमात्मवस्तु च मयि पश्यति अन्योन्य-
साम्यादन्यतरदर्शनेन अन्यतरदपीदृशमिति पश्यति, तस्य स्वात्मस्वरूपं पश्यतोऽहं तत्साम्यात्
प्रणश्यामि नादर्शनमुपयामि ; ममापि मां पश्यतः, मत्साम्यात् स्वात्मानं मत्सममवलोकयन्
स नादर्शनं (स सदा दर्शनं) मुपयाति^१ ॥ ३० ॥

साम्यमुपैति (सु. ३. १. ३) इति हि सा । यो मां पश्यतीत्यनुवादः तत्सिद्धौ हि भवति ; सा कुत
इति शङ्कायाम्, 'साम्यं तावत् उपात्तश्रुत्यादिसिद्धम् ; तदनुसन्धानं च विहितम् ; ततश्च तदनुवादोऽप्युप-
पन्नः' इति ज्ञापनाय मत्साम्यं पश्यन् यः सर्वज्ञाऽऽत्मवस्तुनि मां पश्यतीति अवान्तरवचनव्यक्तिभेदो
दर्शितः । परमात्मनः सर्वव्यापितया सर्वेषां परमात्मनिष्ठतया च प्रतीतिर्ब्रह्म स्वरसतो जायते ; तच्चात्र
प्रकरणादिवशादनुचितम् । ततश्च साम्यदर्शनमेव विवक्षितमिति वाच्यम् ; तदप्ययुक्तम्, स्वात्मानु-
सन्धानस्वरूपयोगविपाके परमात्मनोऽन्येषां च स्फुरणामावादिति^२ पूर्ववच्छङ्कायामाह अन्योन्येति ।
अन्यतरदर्शनेनान्यतरदपीति । एकव्यक्तिदर्शनेन व्यक्त्यन्तरमपीत्यर्थः । तस्याहमित्यादौ न तावत्
प्रध्वंसनिषेधः क्रियते, नित्यतया बहुप्रमाणप्रतिपादितयोर्विध्वंसयोरीदानीमनित्यत्वशङ्काभावात्, तस्य न
प्रणश्यामीत्यादिरस्परप्रतियोगिनिर्देशानुपपत्तेश्च । न हि किञ्चिदपि वस्तु किञ्चित्प्रति अनष्टं किञ्चित्प्रति
च नष्टं भवति । अतोऽसौ अदर्शनविषय एवात्र नाशशब्दः । णशघातोश्च अदर्शनाथित्वं धातुपाठपठितम् ।
ततश्च न प्रणश्यामीति कोऽर्थः ? नादर्शनमुपयामीति । तदेतत् दर्शयति तस्येत्यादिना । तादृशत्वा(त्वाः)-
नुसन्धानस्याभावो निषिध्यत इति भावः । स च मे न प्रणशयतीत्येतत् दृष्टान्तार्थः, साम्यस्य सर्वज्ञ-
बुद्धिविषयतया प्रामाणिकत्वार्थः, 'पूर्ववच्छङ्कापरिहारार्थं चेत्यभिप्रायेणाह ममापीति । सर्वसाक्षात्कारिणो-
ऽपि मम स्वरूपानुसन्धानांशेऽपि तत्साम्यात् तत्स्वरूपमप्यनुसंहितं भवति हीत्यर्थः । स इत्यनेन तदवस्थस्य
मुक्तप्रायत्वं विवक्षितमिति व्यञ्जयितुमाह मत्साम्यात्स्वात्मानं मत्सममवलोकयन्निति ॥ ३० ॥

इवेति भावः । पूर्वश्लोकोक्तज्ञानाकारत्वेनापि परमात्मसाम्यं भवत्येव । तत्र तदनुक्तिस्तु
कर्मवश्यत्वरूपवैषम्ये प्रबले सति तस्याल्पस्य साम्यबुद्ध्यनावहत्वमित्याशयेन । योयमिति (33)
श्लोकाभ्यामादौ तदाद्यापोऽवरसाम्यं वक्ष्यते ।

१ अत्र उपयातीत्यत्र उपयामीति पाठोऽशुद्धः । मूले उत्तमपुरुषदर्शनादत्रापि तथा कृतम् ।
स मे न प्रणशयतीत्यस्य, मम स सदा दर्शनमुपयातीत्यर्थः । अतो माध्वे ममापि मां पश्यत इत्यस्य
उपयातीत्यन्वेषः । मत्साम्यादित्यस्य तस्य जीवात्मनो मत्समत्वादित्यर्थः । तस्य अवलोकयन्नित्यन्वा-
न्वयः । उपयातीत्यत्र च । मां पश्यत इति विशेषणम्, 'भगवतः सर्वज्ञ सर्वद्रष्टृत्वात् तत्प्रयुक्तः
अदर्शनाभाव इह नोपपत्तिः किं तु समभूतस्वदर्शनप्रयुक्त एव' इति वेदयितुम् ।

२ पूर्ववदिति । पूर्वश्लोके एकस्मिन्निति भाष्यावतारिकादर्शिता शंकाऽत्र ग्राह्या ।

३ अदर्शनविषय इति । अदृश्यमानत्वार्थक इत्यर्थः ।

४ अत्र, प्रामाणिकत्वार्थमित्यभिप्रायेण पूर्ववच्छङ्कापरिहारार्थञ्चाहेति वाक्यानुपूर्वी स्यात् ।

स्वात्मनश्चान्येषां चात्मनामसंकुचितज्ञानैकाकारतयौपम्येन स्वात्मनि चान्येषु च सर्वत्र

१ अत्र पक्षे अपृथक्सिद्धिरूपैकत्वं वस्तुगत्या प्राप्तः ज्ञानैकाकारत्वरूपसाम्येन भजते इत्यन्वयः । ज्ञानयोगे भगवदपृथक्सिद्धयननुसंधानात् ; तस्य भगवत्साम्यरूपत्वाभावाच्च

वर्तमानं पुत्रजन्मादिरूपं सुखं तन्मरणादिरूपं च दुःखम् असंबन्धसाम्यात् समं यः पश्यति
परपुत्रजन्ममरणादिसमं स्वपुत्रजन्ममरणादिकं यः पश्यतीत्यर्थः । स योगी परमो मतः योग-
काष्ठां गतो मतः ॥ ३२ ॥

अर्जुन उवाच—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन । एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवत् दृढम् । तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४

योऽयं देवमनुष्यादिमेदेन जीवेश्वरमेदेन चात्यन्तभिन्नतयैतावन्तं कालमनुभूतेषु सर्वे-
प्वात्मसु ज्ञानैकाकारतया परस्परसाम्येन अकर्मवश्यतया चेश्वरसाम्येन [च] सर्वत्र समदर्शन-

सर्वत्र इत्येतदेव काकाक्षिन्यायेन समं पश्यति इत्युक्त्याप्यन्वितम् । सर्वेषामत्यन्तविषमतया उपलभ्यमान-
सुखदुःखान्वयसाम्यश्रमव्युदासेन व्यतिरेकप्राम्यानुसन्धानं दर्शयति असंबन्धसाम्यादिति । परेष्व-
संबन्धानुसन्धानस्य निष्प्रयोजनत्वादिहाभिप्रेतमाह परेति । परपुत्रजन्मादेः स्वात्मनि स्वपुत्रजन्मादेश्च
परेषु यथा न संबन्धः, तथा [स्वपुत्रजन्मादेश्च] स्वात्मन्यधीत्युक्तं भवति । पश्मशब्दाभिप्रेतमाह योग-
काष्ठां गतो मत इति । जीवात्मयोगकाष्ठेयम्, परमात्मयोगस्य परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ एवं ज्ञानैका-
कारतया निर्दोषतया ब्रह्मतद्गुणसंबन्धेनेतरासंबन्धेन च साम्यं श्लोकचतुष्टयेनोक्तम् । अत्र श्लोकद्वयेन
साम्यानुसन्धानोक्तिः, तृतीचतुर्थश्लोकाभ्यां तु दृढतरदृढतमसाम्यानुसन्धानफलपूर्वद्वयोक्तिरित्येके ॥ ३२

योगाभ्यासविधिः, चतुर्धा योगी चोक्तः । अथ प्रागुक्तमेव योगसाधनं विशदं ज्ञातुं पुनरर्जुन
उवाच योऽयमिति । देवेत्यारभ्य अनुभूतेष्वत्यन्तम् अनाद्युपचितसुदृढविपरीतवासनया साम्यानुसन्धान-
स्याशक्यत्वप्रदर्शितार्थम् । परस्परवैषम्यम् देवमनुष्यादिमेदेनेति । जीवेश्वरमेदेन कर्मवश्यत्वाकर्म-
वश्यत्वादिमेदेनेत्यर्थः । अत्यन्तभिन्नतयैति ; न ह्यत्र खण्डमुण्डादिवत् भेदकर्ममात्रम्, किंतु विरुद्ध-
स्वभावत्वमेव हि दृश्यत इति भावः । एतावन्तं कालमिति कालाध्वरोत्पत्त्यस्ययोगे द्वितीया (अष्टा.
२. ३. ५) । अकर्मवश्यतया चेश्वरसाम्येनेति च साम्यद्वयलुच्यार्थः । अकर्मवश्यतया चेश्वर-
साम्येन चेति कश्चित् पाठः । तदा पूर्वश्चकार ईश्वरसाम्येऽपि ज्ञानैकाकारत्वसंग्रहार्थः । द्वितीयस्तु
पूर्ववत् । ज्ञानपुरुषार्थवैषम्ययोः कर्मवैषम्यफलत्वात् अकर्मवश्यतयैत्यनेन तयोरेष निवृत्तिसंग्रहः फलित
इति तयोरेनुपादानम् । तत्रा प्रोक्तः स्वतस्सर्वज्ञेन त्वैव ह्येतदनुसन्धानात् प्रवक्तुं च शक्यमिति भावः ।
अहं न पश्यामि इति । अनादिमेदानुसन्धानवान् अजितचित्तश्चाहं न पश्यामीति भावः । स्थिरां स्थितिं
चिरानुवृत्तिमित्यर्थः । मधुसूदन । रजस्तमोमयप्रबलविरोधनिरसनशीलस्त्वमेव मनोनिग्रहोपायमुपदिशेति

१ एकत्वमास्थित इत्यस्य ब्रह्मापृथक्स्थितिरूपार्थादिभाष्येण ब्रह्मसंबन्धोक्तिः । जीव-
मात्रसाम्यविवक्षया चेदम् । तद्गुणसंबन्धो नाम तत्त्वमानासंकुचितब्रह्मकत्वम् ।

२- अत्रानुपादानादिव श्लोकद्वयमेव साम्यानुसन्धानसरम्, उपरि फलं दृश्यमिति पूर्वं २ एके
उक्तवन्तः । चतुर्धा योगीति संग्रहस्वरस्य तदा न । अत्र तु भाष्ये चकारः अनुक्तसमुच्चायकतया
तदुभयप्राद्वक्तोऽपि स्यात् । प्रथमश्लोकैर्नैव सर्वप्रद्वनमपि स्यात् । वैशङ्गं तु चतुर्भिरपीति न दोषः ।

रूपो योगस्त्वया प्रोक्तः, एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि, मनसश्चञ्चलत्वात् । तथा अनवरताभ्यस्तविषयेष्वपि स्वत एव चञ्चलं पुरुषेणैकत्रावस्थापयितुमशक्यं मनः पुरुषं बलात् प्रमथ्य दृढमन्यत्र चरति ; तस्य स्वाभ्यस्तविषयेष्वपि चञ्चलस्वभावस्य मनसस्तद्विपरीताकारात्मनि स्थापयितुं निग्रहं प्रतिकूलगतेर्महाबातस्य व्यजनादिनेव सुदुष्कममहं मन्ये । मनोनिग्रहोपायो वक्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् । अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः । वश्यतात्मना तु ययता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥

चलस्वभावतया मनो दुर्निग्रहमेवेत्यत्र न संशयः ; तथाऽप्यात्मनो गुणाकरत्वाभ्यासजनिताभिमुख्येन आत्मव्यतिरिक्तेषु दोषाकरत्वजनितवैतुष्येन च कथंचिद्गृह्यते ; असंयतात्मना अजितमनसा महताऽपि बलेन योगो दुष्प्राप एव । उपायतस्तु वश्यात्मना पूर्वोक्तेन मदाराधन-

भावः । ‘चञ्चलं हि मनः’ इत्युत्तरवाचानुसन्धानेन भूतम् इत्यवधारणम् । हीति निपातस्य यादव-प्रकाशोक्ताद्विद्विशेषणार्थत्वादपि स्फुटमुचितं चात्र हेत्वर्थत्वमहं तथा हीति । हेतुभूतं चञ्चलत्वं संप्रतिपन्नस्थले प्रदर्शनीयम् । अतश्चलस्वभावत्वमत्र चञ्चलशब्दार्थ इति दर्शयितुम् अनवरतेत्यादिकम् । चञ्चलत्वफलमाह पुरुषेणेति । प्रमाथि प्रमथनशीलम् । प्रमथय । व्याकुलीकृत्येत्यर्थः । चलचञ्चलद्वयः प्रमथनक्रियाविशेषणं वा, चलत्वत्वात्प्रमाथीति हेतुपरो वेत्यभिप्रायेण चलान्प्रमथयेत्युक्तम् । वैपरीत्ये दार्ढ्यमित्याह दृढमन्यत्रेति । तस्येति परामर्शभिधेयमाह स्वाभ्यस्तेति । तद्विपरीताकार इति । अनभ्यस्तपूर्वं इत्यर्थः । स्थापयितुं स्थापनार्थम् । दार्ष्टान्तिके मनसि प्रदर्शितस्य चञ्चलत्वादेः दृष्टान्ते विवक्षितत्वप्रदर्शनाय प्रतिकूलेत्यादिकमुक्तम् । मनोनिग्रहोपायदुर्बलत्वज्ञापनाय वायोर्मनैर्निग्रहासंभावनार्थं च व्यजनादिनेवेत्युक्तम् । एवं दुष्करत्ववचने न प्रतिक्षेपार्थम्, किन्तुपापपरित्राथमित्याह मन इति ॥

अथानुजेन कण्ठोक्तमनुवदन् वुमुत्सितमुपायं श्लोकद्वयेनाह भगवान् । तत्र दुर्निग्रहं चलम् इति शब्दः दुर्निग्रहमिति हेतुवचनप्रसङ्गात् चलस्वभाव इति । अनेश्वरमित्येतत् सत्यमिनिवदधीहीकारपरम् । तुशब्दाभिधेयं विशेषं दर्शयति तथाऽपीति । अनुकूलतयाऽभ्यासो हि तत्र प्रावण्यहेतु-स्यादित्यभ्यासविशेषं तत्फलं च व्यनक्ति आत्मन इति । नित्यत्वज्ञानत्वानन्दवार्कर्मवश्यत्वामलत्वाद-योऽत्र गुणाः । कथञ्चिदित्यवधानार्थम् । एवं मनसो ग्रहणोपाय उक्तः ; तत्र ‘एतस्याहं न पश्यामि’ (३३) इत्युक्तमर्थं विषयविशेषे व्यवस्थापयति असंयतेति श्लोकेन । मनोनिग्रहप्रकरणत्वात् असंयत-वश्यशब्दसममित्याहारसामर्थ्याच्चात्र आत्मशब्दो मनोविषयः । महाबाहुसंयुद्धिसूचिनमाह महताऽपि बलेनेति । ‘उपायेन तु यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः’ (... ?) इति भावः । मे मतिः इत्यनेन निस्सन्देहत्वं विवक्षितमित्याह दुष्प्राप एवेति । उपायतस्तु वश्यात्मनेति व्याख्येयान्वयप्रदर्शनम् । तद्याख्यानम् पूर्व्यादि । उक्तलक्षणं कर्ममात्रं मनोनिग्रहोपायः ; अभ्यासवैराग्ये तु तस्यैवाङ्गतयोक्ते इति भावः ।

रूपेणान्तर्गतज्ञानेन कर्मणा जितभनसा यतमानेनायमेव समदर्शनरूपो योगोऽवाप्तुं शक्यः ॥

अथ 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' (२. ४०) इति आदावेव श्रुतं योगमाहात्म्यं यथावच्छेत्तुमर्जुनः पृच्छति । अन्तर्गतात्मज्ञानतया योगशिरस्कृतया च हि कर्मयोगस्य माहात्म्यं ततोदितम् ; तच्च योगमाहात्म्यमेव ।

अर्जुन उवाच—

अयतिःश्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः । अग्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति । अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८

एतं मे संशयं कृष्णच्छेत्तुमर्हस्यशेषतः । त्वदन्यः संशयस्यास्यच्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९

श्रद्धया योगे प्रवृत्तो दृढतराभ्यासरूपयतनवैकल्येन योगसंसिद्धिमप्राप्य योगाच्चलितमानसः कां गतिं गच्छति ? उभयविभ्रष्टोऽयं छिन्नाभ्रमिव कच्चित नश्यति ? यथा मेघशकलः पूर्वात् बृहतो मेवाच्छिन्नः परं बृहन्तं मेघमप्राप्य मध्ये विनष्टो भवति, तथैव कच्चित नश्यति । कः पुनरुभयविभ्रष्टा ? अप्रतिष्ठः, विमूढो ब्रह्मणः पथीति । यथावस्थितं स्वर्गादिसाधनभूतं कर्म फलाभिसन्धिरहितस्यास्य पुरुषस्य स्वफलसाधनत्वेन प्रतिष्ठा न भवतीत्यप्रतिष्ठः । प्रक्रान्ते ब्रह्मणः पथि यतमानेन योगमभ्यस्यतेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

एवं प्रागुक्तमेव योगसाधनं यथावच्छेत्तुम् ; अथ प्रागुक्तमेव योगमाहात्म्यं श्रोतव्यं सर्वप्रकारान्वितं प्रपञ्चेन श्रोतुं पृच्छतीत्याह अथेति । योगमाहात्म्यशब्देन संग्रहलोकस्य योगसिद्धिशब्दो व्याख्यातः । सिद्धिकारणं हि माहात्म्यम् ; सिद्धिश्चात्र शिथिलस्यापि योगस्य—चिरतरमनेकपुण्यलोकावाप्तिः, पुनर्योगयोग्ययोगिकुलसंभवः, तद्द्वारा पुनर्योगपौष्कल्यम्, ततश्चापवर्गः—इत्येवैरूपा । एषा च सिद्धिः अनितरसाधारणेन माहात्म्येन । ननु, 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' (२. ४०) इत्यादौ कर्मयोगस्य माहात्म्यमुक्तम् ; अत्र तु तत्फलभूतस्यात्मावलोकनरूपयोगस्य ; अतः कथं श्रुतमित्युक्तम् ? तत्राह अन्तर्गतेति । ततः किमित्यत्राह तच्चेति । योगाङ्कुरभूतात्मज्ञानगर्भतया पुष्कलयोगखलुरपसाधनतया च हि कर्मयोगस्य माहात्म्यं ततोदितम्, ततश्च योगोपाधिके तदङ्गभूतकर्मयोगमाहात्म्येऽभिहिते अङ्गभूतयोगमाहात्म्यमेवोक्तं भवतीति भावः । अयतिरित्यादिपदानामर्थोचित्यात् क्रमभेदेनान्वयो दर्शितः । तत्र प्रवृत्तस्य हि ततश्चलितत्वं वाच्यम्, न तु तत्र श्रद्धोपेतमात्रस्येति ; अतः श्रद्धया तत्कार्यलक्षणेत्यभिप्रायेण योगे प्रवृत्त इत्युक्तम् । उपेतशब्द एव वा अत्र श्रद्धाकृतयोगाधिगमपर इत्यभिप्रायः । योगसंसिद्धिमप्राप्य-योगसिद्धेः पूर्वमेवेत्यर्थः । योगाच्चलितमानसः पुष्कलयोगं कर्तुमननुगुणचित्त इत्यर्थः । काश्च कामभोगभोक्षनिरयेषु कतमामित्यर्थः । कां गतिं गच्छतीति सामान्यनिर्दिष्टमेव कच्चित्कालादिना विवृतम् । ह्यष्टान्तेऽप्युभयप्रपञ्चप्रकारं दर्शयति यथेति । उभयप्रपञ्चताविवरणरूपत्वात् विमूढो ब्रह्मणः पथीत्येकस्याभिधानाच्च पारिशेष्यात् अप्रतिष्ठपदं सांसारिकफलसाधनकर्मश्रंशमिप्रायमित्याह यथावस्थितमिति । कर्मस्वरूपानुष्ठानप्रयासादौ न किञ्चिन्न्यूनम् ; अभिसन्धिवैषम्याच्च निष्फलं संवृत्तमित्यभिप्रायः । विमूढो

विमूढः तस्मात्पथः प्रच्युतः । अतः उभयविभ्रष्टतया किमयं नश्यत्येव, उत न नश्यति ? तमेन संशयमशेषतश्छेत्तुमर्हसि । स्वतः प्रत्यक्षेण युगपत् सर्वं सदा पश्यतस्त्वतोऽन्यः संशयस्वास्त्येता न ह्युपपद्यते ॥ ३७—३९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते । न हि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तावत् गच्छति ॥ ४०

श्रद्धया योगे प्रक्रान्तस्तस्मात्प्रच्युतस्येह चासुखं च विनाशो न विद्यते प्राकृत-
स्वर्गादिभोगानुभवे ब्रह्मानुभवे चाभिलषितानवासिरूपः प्रत्यवायारूपानिष्ठावासिरूपश्च विनाशो न विद्यत इत्यर्थः । न हि निरतिशयकल्याणरूपयोगकृत् कश्चित् कालत्रयेऽपि दुर्गतिं गच्छति ॥ ४० ॥ कथमयं भविष्यतीत्यत्राह—

प्रत्ययपुण्यकृतां लोकान् उविन्या शाश्वतीः समाः ।

ब्रह्मणः पथीति ब्रह्मपथे अज्ञानं न विवक्षितम् ; ज्ञात्वोपकम्य निवृत्तं प्रति पृच्छ्यमानत्वात् । अतो विमोहकार्ययोगनिवृत्तिरित्यविमूढशब्देन लक्ष्यत इत्यभिप्रायेण प्रक्रान्त इत्यादि प्रच्युत इत्यन्तमुक्तम् । ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्त्युपायभूते योग इत्यर्थः । एतं मे संशयमिति निर्दिश्यमानस्य संशयस्यार्थसिद्धं शिरोन्तरमाह किमयं नश्यत्येवेति । अर्हसि सर्वज्ञस्वकारुणिकत्वप्रियसखत्वादियुक्तत्वं योग्योऽसीत्यर्थः । कुण्ठाशब्देन त्वच्छब्देन चाभिप्रेतमाह स्वत इति । करुणाधीनम्, अविशदानुमानादिप्राप्तम्, कमभावि, कतिपयविषयम्, कादाचित्कमपि हि त्वदन्वेषां ज्ञानमिति भावः । एतेन, “यो वेति युगपत् सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः । तं प्रणम्य हरिं शस्त्रं न्यायतत्त्वं प्रचक्ष्महे” ॥ इति तु भगवन्नाथमुनिमिश्राणां वचनमनुसंहितम् । न ह्युपपद्यत इति युक्तिविरोधोऽभिप्रेतः ॥ ३७—३९ ॥

अथोभयपुरुषार्थान्वयमुखेन उभयविभ्रष्टां परिहरति पार्थेति । तस्येत्यनेन परामृष्टमाकारद्वयमाह श्रद्धयेति । इहास्तुतशब्दयोर्भूलोकस्वर्गलोकादिपरत्वं परिहृत्यात्र विवक्षितमाह प्राकृतेति । यथा मुमुक्षोः पुण्यमपि पापकोटौ निक्षिप्यते, तथा तस्य स्वर्गादिकमपि इहशब्दनिर्देशार्हं प्रकरणसम्भवं चेति भावः । विनाशशब्दः ‘प्रत्यवायो न विद्यते’ (२. ४०) इति प्रागुक्तमप्यत्र सर्वं संगृह्णातीत्याह प्रत्यवायारूपेति । कल्याणशब्दस्यात्र प्रस्तुतविशेषपर्यवसानव्यञ्जनायाह निरतिशयेति । गच्छतीति अनवच्छिन्नवर्तमाननिर्देशात् कालत्रयेऽपीत्युक्तम् । अनेककालोपचितानन्तपुण्यसाध्यत्वेन प्रागपि दुष्कृताभावः, इदानीं च निरतिशयकल्याणरूपयोगप्रवृत्तिः, परस्तादपि पुण्यलोकावासियोगसिद्धचपवर्गप्रभृतिरिति कालत्रयेऽपि दुर्गत्यभावः (त्यसंभवः) । दुर्गतिः निरयः, अनिष्टमात्रं वा । हिंहेतौ, प्रसिद्धौ वा । न हि योगे प्रक्रान्तस्य कस्यचित् कस्मिंश्चित् काले दुर्गतिप्राप्तिः कुत्रश्चित् प्रमाणात् सिद्धेति भावः ॥ ४० ॥

उभयभ्रष्टपरिहारायोक्तमुभयान्वयं प्रपञ्चयति प्राप्येत्यादिना परां गतिमित्यन्तेन । योगश्रद्धहेतुम्, पुण्यकृत्लोकवासिकृतातिशयितप्राकृतपुरुषार्थयोगे कर्माख्यसाधनरहितत्वेऽपि योगमाहात्म्यस्यैव साधनत्वम्, भोगावसानहेतुं वैतृष्यमुत्पाद्य पुनर्भोगमाहात्म्यस्यैव योगारम्भोपयुक्तोद्भवहेतुत्वं च

शुचीनां धीमतां मेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥

४१

यज्जातीयमोगाभिकाङ्क्षया योगात्प्रच्युतोऽयम्, अतिपुण्यकृतां प्राप्यान् लोकान् प्राप्य तज्जातीयान् अतिकल्पयणान् भोगान् योगमाहात्म्यादेव भुञ्जानो यावत्तद्भोगतृष्णावसानं श्लाघ्यतीः समास्तत्रोपिवा तस्मिन् भोगे वितृष्णः शुचीनां श्रीमतां योगोपक्रमयोग्यानां कुले योगोपक्रमे भ्रष्टो योगमाहात्म्याज्जायते ॥ ४१ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति (मउनि) धीमताम् । एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥

परिपक्वयोगश्चलितश्चेत्, योगिनां धीमतां योगं कुर्वतां स्वयमेव योगोपदेश-क्षमाणां महतां कुले भवति ; तदेतदुभयविधं योगयोग्यानां योगिनां च कुले जन्म लोके प्राकृतानां दुर्लभतरम् । एतच्च योगमाहात्म्यकृतम् ॥ ४२ ॥

प्रदर्शयति यज्जातीयेति । सर्वेषां मातया पुण्यकृत्त्वसद्भावेऽपि केपुचित् पुण्यकृच्छब्दमयोगः तेषामति-शयितपुण्यकृत्त्वनिवन्धन इत्याह अतिपुण्यकृतमिति । तज्जातीयत्वेऽपि ततोऽतिशयितत्वाय अति-कल्पयणानित्युक्तम् । दृश्यते ह्येकजानीयेष्वपि रूपरसगन्धादिषु भूलोकेऽपि तारतम्यम् । एवं दिव्यादिव्यमेदः । यदि पुराकृतैः पुण्यैः पुण्यलोकावाप्तिः ; पारैरपि पुराकृतैः पापलोकाप्राप्तिस्त्याह योगमाहात्म्यादेवेति । धर्मार्थसंपादितद्रव्यस्य भोगार्थविनियोगवदिति भावः । न ह्यसौ पुण्यक्षयादिव योगमाहात्म्यक्षयान्निरवर्तते, तस्याक्षयत्वादिति दर्शयितुं यत्प्रदित्यादिकमुक्तम् । 'विषमविपाकसमयकर्म-मूलसत्त्वोन्मेषकृत्तद्विवेकोदयवशात् निरन्तरभोगप्रकर्षादिवशाच्च वैतृण्यसंभवः सौमरिप्रभृतिवृत्तान्तेषु भाव्यः । शुचित्वं श्रीमत्त्वं च अष्टद्वारा दृष्टद्वारा च योगोपकारकमित्याह योगोपक्रमयोग्याना-मिति । योगभ्रष्टस्य स्वान्वयात् योगोपक्रमानुगुणस्वभावानामित्यर्थः । अथ वा योगिनामेव कुले इति इतो-ऽप्यतिशयितजन्मनो वक्ष्यमाणत्वात् शुचीनाम् इत्यादिविशेषणसामर्थ्याच्च योगोपक्रमे भ्रष्ट इत्युक्तम् ॥

अथवेति व्यवस्थितविकल्पाधीम् ; अतिशयितजन्मनिर्देशोऽतिशयितहेतुसाकाङ्क्ष इति दर्शयितुं परिपक्वयोगश्चलितश्चेदित्युक्तम् । योगिनां कुले इति कस्यचित् योगिनस्सन्ताने प्रसूतिर्नोच्यते ; तावन्मातृत्यात्यन्तयोगोपकारकत्वाभावात्, किंतु उपदेशार्हत्वाय योगिनां सतामेव पुत्रादित्वेन जायत इति दर्शयितुं योगं कुर्वतामिति वर्तमाननिर्देशः । शुचीनां श्रीमतामिति अन्यसादुपदेष्टुर्वैगाधिगमं प्रति आनुगुण्यमात्रमुक्तम् ; इह तु धीमतामिति वचनात् तेषामेवोपदेष्टृत्वयोग्यतोच्यत इत्याह स्वय-मेवेति । “पशुर्मुत्थः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः” (शाण्डि. 1-15), ‘तव दास्यसुखैकसङ्गिनाम्’ (स्तो. ५५) इत्यादिप्रतिपादितवैभवयुक्तेर्हत्वम् । पूर्वश्लोकस्थगेहशब्दतुल्यार्थत्वादत्रापि कुलशब्दो गृहवाची । एतदुभयविधमिति । साधारणस्य ईदृशमित्यनुवादस्य उभयान्वयित्वमेव सूचितमिति भावः । प्रकृतिमात्र-दर्शिनविषयेण लोकशब्देन मुमुक्षुव्यतिरिक्तविवक्षायाह प्राकृतानामिति । दुर्लभतरं कथं लभ्यतेत्यत्र ईदृशशब्दाभिप्रेतमाह एतन्विति ॥ ४२ ॥

1 विषममेति । आह बोधयनो न्यायकुसुमाञ्जली, “कर्मणां विषमविपाकसमयतया” इति ।

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् । यतने च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्यियने ह्यवशोऽपि सः ॥

तत्र जन्मनि पौर्वदैहिकं तमेव योगविषयं बुद्धिसंयोगं लभते । ततः सुप्रप्रबुद्धवत्
भूयः संसिद्धौ यतते—यथा नान्तराऽयहतो भवति, तथा यतते । तेन पूर्वाभ्यासेन पूर्वेण
योगविषयेणाभ्यासेन सः योगश्रेष्ठो ह्यवशोऽपि योग एव हियते । प्रसिद्धं श्रेष्ठं योग-
माहात्म्यमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

¹ जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥

४४

¹ अप्रवृत्तयोगो योगे जिज्ञासुरपि ततश्चलितमानसः पुनरपि तामेव जिज्ञासां प्राप्य कर्मयोगादिकं

ततः किमायातमपवर्गस्य, पूर्वदेहारब्धस्य योगस्य स्थितित्वात् ; योगिकुलजन्ममात्रस्य च
मोक्षहेतुत्वाभावादित्यतोत्तरं तत्र तमिति । तत्रशब्दस्य सप्तमीसाम्यात् गेहविषयत्वभ्रमव्युदासाय पूर्वोक्त-
वाक्यार्थेनान्वयमाह तत्र जन्मनीति । तत्पूर्वदेहे संसारहेतुबुद्धेरपि सद्भावात् तद्यवच्छेदाय तमित्युक्त-
मित्याह योगविषयमिति । ततः—बुद्धिसंयोगादित्यर्थः । जन्मान्तरे समस्तसंस्कारतिरोधानस्य दृश्यमा-
नत्वात् कथमिदमुपपद्यत इति शङ्कायां पुण्यकृतां तथाविधः संस्कारश्रेष्ठो नास्तीति प्रदर्शनाय
सुप्रप्रबुद्धवदिति दृष्टान्त उक्तः । संसिद्धौ इत्यत्रोपसर्गभिषेत्तमाह यथेति । तेनेत्यस्यार्थो
योगविषयेणेति । तेनैव इत्यवधारणफलितमाह योग एव हियत इति । हिशब्दाभिमाह
प्रसिद्धमिति । प्रसिद्धिश्च आदिभरतविदुरभीष्मादिवृत्तान्तेषु द्रष्टव्या । पार्थकुरुनन्दनशब्दाभ्यामुभय-
कुलगुह्यादिसूचकाभ्यामर्जुनस्यापि ^१शुचीनां श्रीमताम् इत्याद्यन्वयः सूचितः ॥ ४३ ॥

जिज्ञासुरित्यादि प्रकरणवशात् वासनाया विच्छिन्नघटकत्वप्रदर्शनार्थमित्याह अप्रवृत्तेति ।
जिज्ञासुरपि इति सन्नन्तापिशब्दोत्सामाख्यात् अप्रवृत्तयोग इत्युक्तम् । यद्यपि “न लोकाव्ययनिष्ठा-
खलर्थवृत्ताम्” (अष्टा. २. ३. ६९) इति कर्मणि षष्ठीनिषेधः, तथाऽप्यत्र संवन्धसामान्यविवक्षया
योगस्येति षष्ठी । योगिनश्चलितस्य योगः, प्रकान्तयोगस्य चलितस्य तत्प्रक्रमः, योगमारुक्षोश्चलितस्य
आरुरुक्षेति तत्तदवस्थानुरूपं प्रतिसमाधानमिति भावः । कर्मयोगादिकं कर्मयोगज्ञानयोगादित्यर्थः ।
यद्वा, कर्मयोग उपक्रमो यस्याऽऽत्मसाक्षात्काररूपस्य योगस्य स तथोक्तः । ब्रह्मशब्दोऽत्र न परब्रह्मविषयः,
तस्यातिवर्तनीयत्वानुपपत्तेः, शब्दब्रह्म इति विशेषणयोगाच्च । अत एव न जीवविषयः । नापि वेद-

1 ननु जिज्ञासुरप्येन, आर्तो जिज्ञासुरित्यत्र आत्मानुभवरूपकैवल्येच्छुगृह्यताम् ; स
शब्दब्रह्म—प्रकृतिपरिणामरूपैश्वर्यानुभवमतिवर्तत इत्यर्थसामञ्जस्यादिति चेन्न ; अपिशब्देन
निकृष्टाधिकारिपरत्वप्रतीतिः । ज्ञाघातोऽनुभवापेक्षया ज्ञानमात्रे स्वारस्याच्च । सप्तमे त्वेतदसंभवा-
दन्यादृशार्थोक्तिः । आत्मानं प्राप्नोतीत्यनेनैव आत्मप्राप्तीच्छायाः लाभात् जिज्ञासुशब्देनापि
तत्कथनस्यानावश्यकत्वाच्च । 2 संसिद्धावित्यस्यानुवृत्तिः शांकरेण । सा च योग एव ।

3 नात्राज्ञेनस्य योगश्रेष्ठत्वादिसत्त्वे तार्क्यम् । संभवदेशमादाय प्रशंसामात्रम् ।

योगमनुष्ठाय शब्दब्रह्मातिवर्तते । शब्दब्रह्म देवमनुष्यपृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गादिशब्दाभिलाषयोग्यं ब्रह्म प्रकृतिः । प्रकृतिबन्धाद्विमुक्तो देवमनुष्यादिशब्दाभिलाषानहं ज्ञानानन्दैकतानमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्रयत्नात् यतमानस्तु योगी संशुद्धकल्बिवः । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

यत एवं योगमाहात्म्यम्, ततः अनेकजन्मार्जितपुण्यसञ्चयैः संशुद्धकल्बिवस्संसिद्धः संजातः प्रयत्नात् यतमानस्तु योगी चलिताऽपि पुनः परां गतिं यात्येव ॥ ४५ ॥

अतिशयितपुरुषार्थनिष्ठतया योगिनः सर्वसादाधिक्यमाह —

तपस्विभ्योऽधिको योगी तानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी भवार्जुन ॥

४६

विषयः, तस्याप्यतिवर्तनीयत्वात्स्वरूपात् । नापि लक्षणया वेदप्रतिपाद्यकर्मविषयः, तत्फलविषयो वा, तत्तापि वेदे ब्रह्मशब्दस्य गौणः प्रयोगः, तस्य परस्ताल्लक्षणा, उपनिषदंशात्संकोच इति बहुदोषप्रसङ्गात् । नापि शब्दजन्यं ज्ञानमात्रं शब्दब्रह्म, योगं जिज्ञासोस्तदतिवृत्तेर्विरुद्धत्वात् । “स्वाध्यायात् योगमासीत योगात् स्वाध्यायमामनेत्” (वि. ६.६.२) इत्यादिप्रकोपप्रसङ्गाच्च ॥ योगमारुरुक्षुस्तु पुरुषः शब्दश्रवण-जनितज्ञानमात्रवतः पुरुषादधिकः, “ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्म-वादिनः” (मनु. १.९७) इतिवदिति चेत् — तदपि न ; अध्याहारघापातात्, अप्रस्तुताभिधानप्रसङ्गात्, पूर्वोत्तरवाक्यानन्वयाच्च । अतः प्रकृत्यापि ब्रह्मशब्दप्रयोगस्यात्रापि प्राचुर्यात् अतिवर्तनीयत्वौचित्याच्च ब्रह्म-शब्दोऽत्र प्रकृतिविषयः । तस्या एव भोगभोगोपकरणभोगस्यानास्यरिणामप्रदर्शनाय शब्दब्रह्मेति व्यपदेशः । “सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः । नामानि कृत्वा” (पु.) इत्यादिश्रुतेः विभक्तरूपा हि प्रकृतिर्देवादि-शब्दाभिलाष्या । तदेतदस्विलमभिप्रेत्य देवमनुष्येत्यादिकमुक्तम् । प्रकृत्यतिवर्तनशब्दार्थं फलितं च दर्शयति प्रकृतिबन्धादिति । देवमनुष्येत्यादिना, ‘पुमान् देवो न नरः’ (वि. २.१३.९८) इत्यादिकं सारितम् ; ज्ञानानन्दैकतानमित्यनेन च ‘ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शेषो हि परमात्मनः’ (पञ्च....) इत्यादिकम् ॥ ४४ ॥

तदेवं योगभ्रष्टस्य पुनस्संसिद्धौ यत्नपर्यन्तमुक्तम् । अथ तत एव तस्याऽऽत्मप्राप्तिर्लक्षणपरम-पुरुषार्थयोगोऽभिधीयते प्रयत्नात् इति । ततः इति पदं यथास्थानानन्वये प्रयोजनाभावात् प्रकृतहेतु-परमाह यत इति । अनेकजन्मसंसिद्धः अनेकैर्जन्ममिस्सम्यगयोगयोग्यो जात इत्यर्थः । तत्र हेतुः संशुद्धकल्बिवत्त्वम् । प्रयत्नाद्यतमानस्तु इन्द्रियनियमनादिप्रयत्नेन योगे यतमानः इत्युपनुरक्तिः । अथवाऽधिकं यतमान इत्यर्थः । तुशब्दद्योतिता पूर्वोक्तं व्यञ्जयितुं चलिताऽपीत्युक्तम् । चलिताऽपि पुनरिति वा तत्तदशब्दव्याख्या । परां गतिमिति योग एव वा तत्साध्यात्मप्राप्त्यादिवर्धयते ॥ ४५ ॥

एवंविधं योगस्य माहात्म्यं तपःप्रभृतिषु न कस्यचिदप्यस्ति ; अतस्तपस्विप्रभृतिभ्यो योगी समधिक इति योगं योगिनं च प्रशंसन् जीवात्मयोगोपदेशमुपसंहरतीत्यभिप्रायेणाह अतिशयितेति । योगिनोऽपि

१ माध्वशांकरार्थौ निरस्यति नापीति । शब्दार्थशोधनमात्रे भेदः, पदव्यवस्थितार्थस्तु सर्वमतेऽप्येक एव ।

केवलतपोभिर्यः पुरुषार्थः साध्यते, आत्मज्ञानव्यतिरिक्तैर्ज्ञानैश्च यः, यश्च केवलैरश्व-
मेधादिभिः कर्मभिः, तेभ्यस्सर्वेभ्योऽधिकपुरुषार्थसाधनत्वात् योगस्य, तस्मिन्भ्यो ज्ञानभ्यः
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी । तस्मात् योगी भवाञ्जुः ॥ ४६ ॥

तदेवं परविद्याङ्गभूतं प्रजापतिवाक्योदितं प्रत्यगात्मदर्शनमुक्तम् ; अथ परविद्यां प्रस्तौति—
योगिनामपि सर्वेषां मद्भजनेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां सं वृत्तमो मतः ॥ ४७

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

योगाभ्यासयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

योगिनामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'सर्वभूतस्थमात्मानम्' (२९) इत्यादिना चतुर्विधा
योगिनः प्रतिपादिताः । तेष्वनन्तर्गतत्वात् वक्ष्यमाणस्य योगिनः न निर्धारणे षष्ठी संभवति ।

तपोज्ञानकर्मणां सद्भावात् तद्व्यवच्छेदाय केवलादिशब्दः । आत्मज्ञानव्यतिरिक्तैर्ज्ञानैरिति । सन्ति
हि तत्त्वद्योगशास्त्रोक्तानि औपनिषदादि च देवतान्तर-चन्द्रमूर्धादिग्रह-प्राणैर्न्द्रियादिविषयाणि ज्ञानानि ।
तपश्शब्दार्थात् कर्मशब्दार्थस्य वैषम्यं दर्शयितुम् अश्वमेधाद्युपादानम् । तपःप्रभृतीनां योगस्य च
फलद्वारा तारतम्यमिह विवक्षितमिति दर्शयितुं पुरुषार्थाभिधानम् ॥ ४६ ॥

एवं सर्वसादाधिक्ये जीवात्मयोगिनः प्रतिपादिते, ततः परम(परः ?)पुरुषार्थो नास्तीति श्रोता चरितार्थ-
बुद्धिस्स्यादिति शङ्कमानो भूमविद्यायामिव स्वयमेव ततोऽप्यतिशयितपुरुषार्थसाधकं तदङ्गिनं स्वविषय-
भक्तियोगं मध्यमषट्केन प्रतिपादयितुं स्वयमेव प्रस्तौतीत्याह तदेवमिति । उक्तैः प्रमाणतर्कैः उपपादित-
प्रकारेणेत्यर्थः । सङ्गत्यर्थं प्रथमषट्कस्य मध्यमषट्कशेषत्वमाह परविद्याङ्गभूतमिति । तत् प्रमाणयोजनस्य
प्रजापतिवाक्योदितमिति । प्रागेवेदं प्रपञ्चितम् । एतेन परिशुद्धप्रत्यगात्मदर्शनमात्रस्य परमयोगत्वादिकं
वदन्तोऽन्तिमयुगवेदान्तिप्रभृतयो निरस्ताः । परविद्याम् । परां विद्यामित्यर्थः ; 'अथ परा, यया तदक्षरमधि-
गम्यते' (मु. १. १. ५) इत्यादिवत् । यद्वा परमात्मनो विद्यामित्यर्थः । प्रस्तौति प्रस्तावमात्रमिदम् ;
प्रपञ्चो ह्यनन्तरं भविष्यतीति भावः । तपस्विभ्योऽधिकः इत्यादिप्रकरणादत्रापि योगिभ्यः इत्यर्थोऽ-
भिप्रेत इति मन्वान आह योगिनामिति । पञ्चम्यर्थे षष्ठीति । संवन्धसानान्यषष्ठ्याः संवन्धविशेषे
विवक्षावशात् पूर्ववसानमिति भावः । नन्वेवं किमर्थं परिकल्पयते । निर्धारणे षष्ठ्यल संभवति । तथा
हि प्रागुक्तेषु चतुर्षु योगेषु 'सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकवचनस्थितः' (३०) इति योगी कश्चिदुक्तः ।
अत्रापि श्रद्धावान् भजते यो मामिति स एव प्रत्यभिज्ञायते । अतस्तन्निर्धारणे(णेन) युक्ततमः इति
प्रशंसाऽत्र क्रियते । युक्ततमः इत्यत्र प्रत्ययश्च निर्धारणार्थत्वमुक्तः । तस्मान्नासौ पञ्चम्यर्थे षष्ठीति ;
तत्राह सर्वभूतस्थमिति । एतेन पूर्वश्लोके योगीत्येकवचननिर्देशोऽपि अत्र बहुवचनेनानुवादस्य विषयोऽपि
दर्शितः । ततः किमित्यत्राह तेष्विति । अयमभिप्रायः—परमात्मोपासको हि योगी मध्यमषट्केन वक्ष्यते ।
तस्य च प्रस्तावोऽत्र क्रियते । न चासौ प्रागुक्तः । 'सर्वभूतस्थितं यो माम्' इत्यादेश्च सामानुसन्धान-
विषयत्वं प्रागेव प्रतिपादितम् । ततो न तस्यात्र प्रत्यभिज्ञा । किंच 'आत्मोपम्येन' (३२) इति श्लोके

अपि सर्वेषामिति सर्वशब्दनिर्दिष्टास्तपस्विप्रभृतयः। तत्राप्युक्तेन न्यायेन पञ्चम्यर्थो ग्रहीतव्यः। योगिभ्यः, अपि सर्वेभ्यो वक्ष्यमाणो योगी युक्ततमः। तदपेक्षया अवरत्वे तपस्वि-प्रभृतीनां योगिनां च न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः; सर्वपेक्षया सर्वपाणामिव। यद्यपि सर्वेषु अन्योन्यन्यूनाधिकभावो विद्यते—तथाऽपि सर्वपेक्षया अवरत्वनिर्देशः समानः। मत्प्रियत्वातिरे-

सर्वभूतस्थितमित्याद्युक्तयोगिनोऽपि परतरो योगी प्रागुक्तः। ततश्च सर्वभूतस्थितम् इत्यादिनोक्तयोगिनोऽत्र सर्वस्मादाधिव्यप्रतिपादने पूर्वेण विरोधः स्यात्। अतोऽत्र योगिनस्तेष्वन्यतमत्वायोगान्न निर्धारणे षष्ठीयम्। तदिदमुक्तम् तेष्वनन्तर्गतत्वादिति। ननु पूर्वोक्तान् वक्ष्यमाणं च योगिनं सामान्येन संगृह्य तेष्वन्यतमस्य वक्ष्यमाणस्य निर्धारणं किं न स्यात्॥ मैवम्; प्रतिपक्षेषु केषुचित् प्रतिपक्ष एव हि कश्चिन्निर्धार्यः, अन्यथाऽतिशयविधानार्थमनुवादयोगात्; न च वक्ष्यमाणो योगी श्रोतुरर्जुनस्य इतः पूर्वं प्रतिपक्षः। इदमपि वक्ष्यमाणस्येति पदेन सूचितम्। अतः प्रागुक्तेभ्यो योगिभ्योऽधिकस्य वक्ष्यमाणस्य योगिनः प्रस्ताव एवायं भवितुमर्हति। ततश्च पञ्चम्यर्थत्वे विवक्षणीये न निर्धारणे षष्ठी संभवतीति। योगिनामपि सर्वेषामिति सामानाधिकरण्येन योजनायाम् अपिशब्दस्य मन्दप्रयोजनत्वं स्यात्। योगिनां हि प्रशंसा तदा सूचिता स्यात्। सा च प्रागेव प्रतिपक्षत्वादत्र न सूचनमपेक्षते। समुद्रादपि विपुलोऽयमि^१त्यादिव्यवहारोऽपि विपरीतप्रतीतिश्च स्यात्। अपिशब्दस्य समुच्चयार्थत्वं प्रसिद्धिप्रकर्षवद-त्वापि संभवत् अपरित्याज्यम्। योगिनामपीत्यनेनैव गतार्थत्वेन सर्वशब्दश्च नात्यन्तापेक्षितः। यदि च अपेः समुच्चयार्थत्वम्, सर्वशब्दस्य च समुच्चेतव्यार्थान्तरपरत्वं संभवति, ततस्त्वयोपादातुमुचितम्। संभवन्ति चात्र सर्वशब्दार्थतया तपस्विप्रभृतयः प्रसक्ताः। ते च न योगिशब्देन संगृहीताः। मुख्ये संभवति च तेन तल्लक्षणा न युक्ता। योगिभ्यो न्यूनानामपि तेषामुपादानं दृष्टान्तार्थतयाऽत्यन्तोचितमेव। योगिनां तपस्विप्रभृतीनां च समुच्चयोऽवरत्वसाम्यप्रतिपादनौपयिकत्वादत्यन्तापेक्षितः। तदेतत् सर्वमभि-प्रयन्नाह अपि सर्वेषामिति। उक्तेन न्यायेनेति। प्रकरणवशात् तेष्वनन्तर्गतत्वादान्तर्भावयितुमशक्य-वाचेति भावः। तपस्व्यादिंसंग्रहाभिप्रायं वक्तुं फलितमन्वयमाह योगिभ्य इति। युक्ततम इति। अधिक इत्यर्थः। यद्वा योगिनां तपस्विप्रभृतीनां च यथास्वमुपाययुक्तत्वात् तेष्वस्त्वेष्वभ्योऽयमतिशयोपाय-युक्त इत्यर्थः। अथवा, योग्यतम इत्यर्थः। एतदस्त्वलमभिप्रेत्य श्रेष्ठतम इति वक्ष्यति। योगिभ्योऽपि न्यूनतमास्तपस्विप्रभृतयः किमर्थमत्र संगृह्यन्त इत्यत्र दृष्टान्तार्थतां विशदयति तदपेक्षयेति। लौकि-कोदाहरणेन द्रढयति सर्वपेक्षयेति। नन्ववरत्वे न कश्चिद्विशेष इत्युक्तम्; तथा सति तपस्विप्रभृतीनां योगिनां चात्यन्तसमत्वप्रसङ्गात्। अस्ति च विरोधो सर्वपेक्षयाऽपि सर्वपाणां मात्रया न्यूनाधिकभावेनावर-त्वावरतरत्वरूपः। तत्राह यद्यपीति; नेदानीं मिथस्तारतम्यं निषिध्यते; किंतु मिथस्तारतम्यवतामप्य-त्यन्तातिशयितापेक्षया न्यूनत्वमात्रमविशिष्टम्; तावदेव चावरत्वव्यवहारोऽप्यविशिष्टो जायत इति भावः। ^१मत्प्रियत्वातिरेकेणेति। अहं प्रियः प्रीतिविषयो यस्य स मत्प्रियः। तस्य भावस्तत्त्वं ^२भवत्य-

१ तटाकादिवर्णने वा, विपुलत्वं विवक्षया वा पदं प्रयोगः। २ मद्भिषयकतिशयितप्रतीत्येत्यर्थः।

केण अनन्वधारणस्वभावतया मद्गतेन अन्तरात्मना मनसा, श्रद्धावान् अत्यर्थमतिप्रयत्नेन क्षणमात्रविश्लेषासहतया मत्प्राप्तिप्रवृत्तौ त्वरावान् यो मां भजते-मां विचित्रानन्तभोग्य-भोक्तृवर्गभोगोपकरणभोगस्थानपरिपूर्णनिखिलजगदुदयविभवलयलीलम्, अस्पृष्टाशेषोपा-नवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रमृत्यसङ्ख्येयकल्याणगुणगणनिधिम्, स्वाभिमतानु-रूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवयनिरतिशयौज्ज्वल्यमौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्य-यौवनानघनन्तगुणनिधिदिव्यरूपम्, बाह्यनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावम्, अपारकारुण्यसौशीलय-वात्सल्यौदार्यमहोदधिम्, अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यम्, प्रणतार्तिहरम्, आश्रित-रेकेणेत्यर्थः । अनन्यधारणस्वभावतयेति । स्वाभिमतभोग्यमेव हि धारकमिति भावः । बाह्येन्द्रियशरी-राद्यपेक्षयाऽत्र मनसोऽन्तरात्मशब्दवाच्यत्वम् । भक्तिकाष्ठादशायां श्रद्धाशब्दस्येच्छादिमात्रविषयत्व-मनुवितम् ; अत इच्छाकार्यत्वरविषयताम्, इच्छायाश्च त्वराहेतुं तीव्रदशापत्तिं दर्शयति अत्यर्थ-त्यादिना । भजनीयतया निर्दिष्टस्य श्रुतिस्मृत्यादिसत्तैः, वक्ष्यमाणपट्टकत्रयेन चोक्तान् उपासनीयपुष्पा-कारान् मामित्यनेन विवेक्षितान् दर्शयति विचित्रेत्यादिना आप्याययन्तनित्यन्तेन । तत्रापि बाह्यन-सापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावमित्यन्तानि परत्वौपयिकाणि ; ततः पराणि तु सौलभ्यौपयिकाणीति विवेकः । तदुभयाभिधानं च अतिसुलभस्य तृणादेः, अतिदुर्लभस्य मेरुदेशान्यतरदैकल्येनानुपादेयत्वात् । कारणवाक्यस्थानां सद्भावात्मादिसामान्यशब्दानाम् अनन्यथासिद्धविशेषोपस्थापकनारायणपदार्थपर्यवसान-मभिप्रेयन्, “जन्माद्यस्य यतः” (ब्र. १. १. २) इति सूत्रनिरूपितार्थेन, “यतो वा इमानि” (तै. भृ.) इत्यादिवाक्येन प्रतिपादितं जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो लक्षणं दर्शयिष्यमाणजगत्कारणत्ववैश्वरूप्यादिवैभवे धन-ज्ञयसारथौ दर्शयति विचित्रेति । कारणत्वमुखेन लीलाविभूतिभोगः प्रतिपादितः ; अथ कारणत्व-शङ्कितदोषवत्त्वगुणवैकल्यशङ्का निवृत्त्यर्थं शोधकवाक्यादिसिद्धमुभयलङ्घ्यं दर्शयति अस्पृष्टेति । अस्पृष्टा-शेषोपेत्यस्य गुणविशेषणत्वे दोषसामानाधिकरण्याभावो विवक्षितः ; गुणिविशेषणत्वे दोषात्यन्ताभावः । अथ शुभाश्रयाप्राकृतविग्रहविशिष्टत्वप्रतिपादनमुखेन दिव्याभरणयुधमहिषीपरिजनस्थानादियोगमुखल-क्षयन् नित्यविभूतिभोगं सूचयति स्वाभिमतैति । एवमुभयविभूतियोगादुभयलङ्घत्वाच्च फलिते केवल-परत्वे बाह्यनसापरिच्छेद्यतया उपासनायोग्यत्वमपि सूचयितुं परत्वातिशयमाह बाह्यनसेति । स्वरूप-मीश्वरत्वादिकम् ; आनन्दत्वादिकं वा । स्वभाव[ऽ]स्तु निरूपितस्वरूपविशेषकाः धर्माः । उक्तं परत्वमेव स्वरूपम्, वक्ष्यमाणं सौलभ्यं तु स्वभाव इत्येके । अवतारसौलभ्यहेतुन् आह अपारेत्यादिना । प्रत्येक-मेवां महोदधिम् । “लियो वैद्यास्तथा शूद्राः” (गी. ९. ३२), “अनये सर्वमृतेभ्यः” (रा. यु. १८. ३५), “सर्वलोकशरण्याय” (१७. २५), “यदि वा रावणः स्वयम्” (१८. ३६) इत्यादि-भिस्सिद्धं दर्शयति अनालोचितेति । विशेषाः जातिगुणवृत्तविशेषादिरूपाः । उक्ताः कारुण्यादिगुणाः एवंविधशरण्यत्वे हेतवः । शरण्यशब्देनाभिगमनीयत्वमुक्तम् ; तत्फलभूतविरोधिनिरसवशीलतामाह प्रणतार्तिहरमिति । सर्वसाधारणतया गुणान्तरैस्सह निर्दिष्टमपि वात्सल्यगुणं भूयोऽपि विशेषसंभवा-नु-

वात्सल्यैकजलधिम्, अखिलमनुजनयनविषयतां गतम्, अजहत्स्वस्वभावम्, वसुदेवगृहेऽव-
तीर्णम्, अनवधिकातिशयतेजसा निखिलं जगत् भासयन्तम्, आत्मकान्त्या विश्वमाप्याय-
यन्तम्, भजते सेवते, उपास्त इत्यर्थः—स मे युक्ततमो मतः—स सर्वेभ्यश्चेष्टतमः ¹इति

सन्धानाय, विशेषतोऽवतारेषु कार्यकरत्वज्ञापनाय, सापराधानामभीतये, ज्ञानादिरहितदशायामपि स्व-
मेव रक्षक इति प्रदर्शनाय, तत्प्रतिबन्धकमृतपरमात्मवैमुख्यनिवृत्तये च पृथगनुसन्धते आश्रितवात्स-
ल्यैकजलधिमिति । उक्तकारण्यादिमुपगणफलितं प्रकृतावतारस्यावतारान्तराद्वैलक्षण्यमाह अखिलेति ।
“अजोऽपि सन् अव्ययात्मा” (४. ३) इत्यादिना पूर्वोक्तं सारयति अजहदिति । अवतारविशेषमाश्रितो
हि मामित्याहेत्यभिप्रायेणाह वसुदेवेति । तेजःकान्तिरूपावतारविग्रहगुणविशेषाभ्याम् अवतारदशायामेव
परत्वसौलभ्यव्यञ्जकाभ्याम् उपासकचित्ताकर्षणमभिधेत्याह अनवधिकेति । अत्रापि भास्वरत्वं तेजः ;
तत एवानभिगमनीयत्वमपि सिद्धम् । कान्तिस्तु रामणीयकम्, लावण्यापरपर्यायचन्द्रिकाकरपा प्रभा
वा । अत एव हि आप्याययन्तमित्युक्तम् । एतेन “विश्वमाप्याययन् कान्त्या” (सात्व. सं. २. ७०)
इत्यादिकं सारितम् । भजते इत्यस्य विवक्षितं वक्तुं धातुपाठपठितमर्थं तावत् दर्शयति सेवत इति ।
“सेवा भक्तिरुपास्तिः” इति नैलण्डुकप्रसिद्धिमाश्रित्य विवक्षिते श्रुतिप्रसिद्धे स्थापयति उपास्त इत्यर्थं
इति । योगिनामपि सर्वेषामित्युक्तवर्गद्वयं सकलज्य सर्वेभ्य इत्युक्तम् । मे मतः इत्यत्रासच्छब्दा-

1 इदमत्र बोध्यम्—यस्य शीतोष्णादितितिक्षा समदुःखसुखता, सोऽमृतत्वाय कल्पते
(2-15) इति प्रथममुक्तम् । अतः कर्मबन्धप्रहाणपूर्वकामृतत्वरूपमहाफलोपायोपदेशो गीतया
क्रियते । इयमेव समदुःखसमता ‘पथा तेऽभिहिता सांख्ये’ (2-39) इति सांख्यरूपात्मोपदेश-
नन्तरं विस्तरेणोपदिष्टा । ‘बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि’ इति अस्याः बुद्धेः कर्म-
संसारबन्धनिवर्तकत्वमुक्तम् । एवं बुद्ध्या युक्तो युद्धाय गुज्यस्वैत्युक्तिसिद्धस्य एतद्बुद्धियुक्तकर्मा-
नुष्ठानस्य स्वल्पस्यापि, ‘त्रायते महतो भयात्’ इति संसारभयात् त्राणहेतुत्वमुक्तम् । सेयं व्यवसा-
यात्मिका बुद्धिः सिद्ध्यसिद्धयो समतः रूपो योग इति च निरूप्य, ‘बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदु-
कृते’ इति विवृणुत् । ‘योगः कर्मसु कौशलम्’ इति वचनं च योगस्यातिसामर्थ्यसाध्यत्ववत् कर्मणां
मोक्षजननसामर्थ्यरूपं यत् कौशलं तत् एतद्योगविशिष्टत्वं एवेति योगकौशल्यौदैक्यस्यापि
स्वीकारेणेति ज्ञायते । इदं सर्वमर्जुनप्रोत्साहनाय अङ्गे अङ्गिफलनिर्देश इति निर्विवादम् ।

अथ तदङ्गि किमिति विचारे, कर्ष वा, आत्मज्ञानयोगो वा, अधिकारिमेदेनोभयं वा, किं
बोध्यविलक्षणमन्यदिति विवादस्यावसरो भवति । ‘एवं बहुविधा यन्ना वितताः ब्रह्मणो मुखे ;
कर्मजान् विद्धि तान् ; एवं ज्ञात्वा विमोक्षयसे’ इत्युक्तवा कर्मण्यपि ज्ञानांशं प्रस्तुत्य, ‘सर्वं ज्ञान-
प्लवेनैव वृजिन् संतरिष्यसि’ इत्यादि(4)वदन्नपि, (5) ‘संन्यासः कर्मयोगश्च निश्चेसकरा-
बुभौ’ इति प्रत्येकं द्वयोरपि निश्चेसकरत्वमुपक्षिपन् कर्म प्रशस्तमित्याह । इदञ्च निश्चेयसं
साक्षान्मोक्ष एव वा, मन्यद्वा । आद्ये, तद्वैतत्वं ज्ञानकर्मणोः साक्षाद्वा किं वा पूर्वं समरूपं बुद्धिविशेषे
अङ्गिफलनिर्देश इवात्रापि अङ्गे अङ्गिफलनिर्देश इत्येवं विचारः प्राप्नोति । तत्रेदं वक्तव्यम्—

सर्वं सर्वदा यथावस्थितं खत एव साक्षात्कुर्वन् अहं मन्ये ॥ ४७ ॥

॥ इति श्रीभगवद्गीताभ्यासविचिन्ते श्रीमद्गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

—०—०—

भिप्रेतमाह सर्वमित्यादिना । अत्रापि “यो वेति युगपत्सर्वम्” (न्यायतत्त्व) इत्यादिकमनुसंहितम् ॥ ४७ ॥

॥ इति कविताकिंकसिंहस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां

तात्पर्यचन्द्रिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

—०—०—

उपनिषत्सु, ‘नान्यः पन्था अयनाय विद्यते’ इति ज्ञानातिरिक्तोपायनिषेधात्, ‘अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते’, ‘कपाये कर्मभिः पके ततो ज्ञानं प्रवर्तते’ इति कर्मणः ज्ञानाङ्गत्वस्यैव कथनात् तद्विरोधेन ज्ञानकर्मणोर्द्वयोरपि प्रत्येकं साक्षान्मोक्षसाधनत्वं ज्ञानापेक्षया कर्मणो ज्यायस्त्वञ्च कथ्यमानं कथं घटताम् । अतो नेदं साक्षान्मोक्षविषयमिति अविरोध उपपादनीयो भवति । अविरोधोपपादनञ्चैदम् उपनिषदुक्तोपासनविषयस्य अत्र योगविषयस्य च भिन्नत्वं एव घटत इति औपनिषदपुरुषभिन्नविषयकत्वस्यावश्यकत्वे सिद्धे, सिद्ध एव जीवब्रह्मसंघः । इदमेवोपपादनं सम्यगिति एतद्योग्यपेक्षया (6) भगवद्योगिनि, ‘अद्वावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः’ (6) इति युक्ततमत्वकथनात्, ‘पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया’ इत्यादिवचनाच्च गीताकण्ठोक्तैव निश्चितम् । एवञ्च ज्ञानकर्मफलतया ‘आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति घनज्ञय’ इत्येवं मोक्षवचनं सर्वम् अङ्गे अङ्गिफलनिर्देश इति सुख एव निर्वाहः । एवमपि भाष्यकारैः यथासंभवमात्रारालिकफलपरतयैवानेकावक्यनिर्वाहः क्रियते, “गन्तव्यं पुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः”, “सुखमक्षयमश्नुते” इत्यादौ । अत्र ज्ञानकर्मसाक्षात्फलं जीवात्मानुभवः । स न केवलमेतच्छरीरस्थितावेव ; ‘सुखमक्षयमश्नुते’ (5.21), ‘प्राक् शरीरविमोक्षणात्’ (5.23) इत्यत्र शरीरमोक्षानन्तरमात्मानुभवो यतो भावितः । अष्टमे च पृथक् कैवल्यं फलं स्पष्टमभावि । एवञ्च ज्ञानेन कर्मणा वा आत्मानमवलोक्य, तदन्तर्वर्तिपरमात्मविषयकभक्तियोगो मोक्षाय साध्य इत्येतदर्थं गीताप्रवृत्तिः । तथाऽपि ‘चतुर्विधा भजन्ते माम्’ इति प्रसंगात् फलान्तरकीर्तनवत् कैवल्यफलमप्यत्र कीर्तयते ।

तत्र कर्मानुतिष्ठतः, ‘गुणा गुणेषु वर्तन्ते’ इति स्वगतकर्तृत्वश्रौषाधिकत्वज्ञानं, मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्येति भगवदधीनत्वज्ञानञ्चैत्युभयमपेक्षितमित्युक्तमस्ति । तत्रौचित्यात् प्रकृतिगुणाधीनत्वज्ञानमात्रेण जीवविषयकयोगमनुतिष्ठतः कैवल्येऽभिरुचिर्भवति । तदिदं साध्यप्रस्थानम् । आदावेव भगवति कर्तृत्वाद्यपेक्षेन सर्वमनुतिष्ठतः आत्मानुभव इह जायमानोऽपि न कैवल्ये प्रवर्तयति, किंतु भक्त्यनुष्ठानप्रवर्तको भवतीति विवेचनीयम् । इदमेव वैलक्षण्यम्, “அற்றது பற்றெனில் உற்றது வீடுயர், செற்றது மன்னுறில் அற்றிறை பற்றே” (திருவாய் 1. 2. 5) इत्यत्र विवक्षितम् । जीवात्मज्ञानमात्रेण मोक्षालोभं स्वोपासनस्य पश्चादावश्यकत्वात् एव पदेपदे दृश्येत्यत्र भगवानिति सिद्धं प्रथमपट्टकं न साक्षान्मोक्षोपायपरमित्यलं बहुना ॥

प्रथमाध्यायल्लोकाः—47. द्वितीय—72. तृतीय—43. चतुर्थ—42. पञ्चम—29. षष्ठ—47.

इति श्रीभगवद्गीताप्रथमपट्टकम्, 280 श्लोकाः ।

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

प्रथमेनाध्यायपटकेन-परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निरवद्यस्य निखिलजगदेक-
कारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वभूतस्य उत्पन्नकृत्स्नस्य महाविभूतेः श्रीमतो नारायणस्य प्राप्त्युपायभूतं
तदुपासनं वक्तुं तदङ्गभूतम्-आत्मज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानसाध्यं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्य-
दर्शनमुक्तम् । इदानीं मध्यमेन पटकेन परब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूपं तदुपासनं च भक्ति-

षट्कसङ्गतिमाह प्रथमेनेति । परमेत्यादिना वक्तुमित्यन्तेन द्वितीयषट्कार्थं उक्तः । ततःपरं
प्रथमषट्कार्थः । प्रथमेनाध्यायपटकेनोक्तमित्यन्वयः । 'मामुपेत्य' (८. १६) इत्यादीनामर्थं दर्शयति
परमप्राप्यभूतस्येति । तेन परिशुद्धजीवमात्रव्यावर्तनम् । परमप्राप्यत्वे हेतुः परब्रह्मत्वादिकम् । 'परं
ब्रह्म परं धाम' (१०. १२) इत्यादिकं वक्ष्यति । पुरुषोत्तमत्वप्रकरणादीनामर्थो निरवद्यत्वम् । एतेन
अचिद्वता विकाराः चिद्वताः क्लेशादयश्च परिहृताः । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' (१०. ८) इत्यादेरर्थमाह
निखिलेति । चिद्विदात्मकं सर्वं जगत् प्रति निमित्तोपादानभूतस्येत्यर्थः । एवं परमप्राप्यस्यैव कारण-
त्वमतिपादानात् व्योमातीतमतं निरस्तम् । निमित्तोपादानत्वोपयुक्तं 'मत्तः परतरम्' (७) इत्याद्यभिप्रेतं
सर्वज्ञत्वादिकम् । सर्वभूतस्य । सर्वान्तर्यामितया सर्वशरीरकस्येत्यर्थः । 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' (११.
४०) इति हि वक्ष्यति । 'भूमिरापः' (४) इत्यादिना विभूत्यध्यायादिना च वक्ष्यमाणं महाविभूतित्वं
नारायणशब्दनिर्वचनमपि परमप्राप्यभूतस्य...महाविभूतेरित्यादिना सूचितम् । एतदुक्तं भवति—

परस्वाभिरवद्यत्वात् पितृत्वात् हितवेदनात् । अन्तरात्मतया दोषप्रतिक्षेपक्षमत्वतः ॥
भोगलीलार्थनिस्सीमविभूतिद्वययोगतः । श्रीमत्त्वादप्युपास्योऽयं प्राप्यो नारायणः परः ॥ इति ।
प्राप्त्युपायभूतं तदुपासनमिति । परमात्मोपासनमेव तत्कृत्युन्यायात् तत्प्राप्त्युपायः ; जीवज्ञानं
कर्मानुष्ठानं च तत्तिर्वर्तकत्वेन परम्परयोपाय इति भावः । अङ्गप्राप्तोर्वचनानन्तरम् अङ्गिप्राप्ययोः प्रति-
पादनमिति सङ्गत्यभिप्रायेणाह इदानीमिति । पूर्वोक्तात्परिशुद्धात्मनो व्यावृत्तिं वक्ष्यमाणवैभवंसंग्रहं चाभिप्रे-
त्याह परब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूपमिति । एतेन तत्त्वपरेषु सामान्यब्रह्मशब्दस्य विशेषे स्थितिर्दिशिता ।
अथ मोक्षोपायपरेषु वेदान्तवाक्येषु वेदनोपासनादिशब्दानां विशेषपर्थवसानमाह तदुपासनञ्च
भक्तिशब्दवाच्यमिति । एवं वाक्यद्वयेन षट्कद्वयसंग्रहलोकावप्यर्थात् व्याख्यातौ । तथा हि—
“ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्धयर्थे पूर्वषट्केन चोदिते । मध्यमे भग-
वत्तत्त्वयाथात्म्यावाप्तिसिद्धये । ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः” (सं २. ३) इति आत्म-
ज्ञानपूर्वकैत्यनेन सुसंस्कृतशब्दो व्याख्यातः । बुद्धिविशेषसंस्कृतत्वं हि प्रागेवोपादितम् । योगलक्ष्ये
आत्मानुभूतिसिद्धयर्थे इत्यत्र योगो विषयान्तरेभ्यश्चित्तवृत्तिनिरोधः ; तज्जन्यसाक्षात्कारस्तिवहात्मानु-
भूतिशब्देनोच्यत इत्यथौनस्त्वमित्यभिप्रायेण याथात्म्यदर्शनमित्युक्तम् । तत्त्वयाथात्म्यशब्दविवरणं
परब्रह्मभूतेत्यादि । तत्त्वशब्दोऽत्र स्वरूपपरः । याथात्म्यं यथावस्थितः प्रकारः । भक्तेः कर्मानुष्ठान-

शब्दवाच्यमुच्यते । 'तदेतदुत्तरत्वं, "यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥" (१८. ४६) इत्याख्य, "विमुच्य निर्ममश्शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समस्तर्वेषु भूनेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥" (५४) इति संक्षिप्य वक्ष्यते ।

५ उपासनं तु भक्तिरूपापन्नमेव परप्राप्त्युपायभूतमिति वेदान्तवाक्यसिद्धम् । "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति" (श्वे. ३. ८), "तमेव विद्वानमृत इह भवति" (पु) इत्यादिना अभिहितं वेदनम्, "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः...निदिध्यासितव्यः" (बृ. ६. ५. ६), "आत्मानमेव लोकप्राप्तीत" (३. ४. १५), "सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः ; स्मृतिलभ्ये सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" (छा. ७. २६. २), "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वमंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" (मु. २. २. ८) 'त्यादिभिरैकाध्यायान् स्मृति-सन्तानरूपं दर्शनसमानाकारं ध्यानोपासनशब्दवाच्यमेत्यवगम्यते ।

साध्यात्मदर्शनहेतुकत्वम् अष्टादशे वक्ष्यत इत्याह तदेतदिति । ननु 'तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति' (श्वे. ३. ८) इत्यादिबलात् वेदनमात्रेण मोक्षः प्रतीयते ; अस्तु वा 'उपासीत' इति बलादुपासनरूपेण वेदनेन मोक्षः ; तथाऽपि न भवत्या मोक्ष इति कचिदपि श्रुतम् । कर्मसमुच्चयश्च श्रुतिमिदो दुस्त्यजः । परमपुरुषविषयस्यैवोपासनस्य मोक्षसाधनत्वमित्यपि दुर्बलम् ; रुद्रेन्द्राद्युपासनस्यापि मोक्षसाधनत्वेनाथर्वशिरः प्रतर्दनविद्यादिषु श्रुतेरित्यादि आशङ्क्याऽऽह उपासनं त्विति । उपासनमेव, न तु ज्ञानमात्रमित्येका प्रतिज्ञा ; तत्रापि भक्तिरूप[पत्र]मेव, नोपासनमात्रमिति द्वितीया ; एवंविधमुपासनमेव, न तु कर्मसमुच्चितमिति तृतीया ; तच्च परविषयमेवेति चतुर्थी । एषा तु तत्कनुन्यायात् सूचिता परप्राप्त्युपाय-भूतमिति । वेदान्तवाक्यसिद्धमिति । एतच्चतुष्टयमपि वेदान्तवाक्यैरेव सिद्धम् ; न तु कल्पम् ; नाप्युप-वृंहणसापेक्षमिति भावः । तत्र प्रथमां प्रतिज्ञां सन्त्येयते तमेवेत्यादिना अवगम्यत इत्यनेन । 'श्रोतव्यः, मन्तव्यः' (बृ. ६. ५. ६) इत्येतयोस्तु रागप्राप्तप्रवर्णमननानुवादरूपत्वात् तत्परित्यगेन 'द्रष्टव्यः निदिध्यासितव्यः' इति विधेयं उपात्तः । ध्यानोपासनशब्दयोरैककार्यं दर्शयितुमुभयदिशिष्ट-वाक्योपादानम् । 'द्रष्टव्यः निदिध्यासितव्यः' इत्यनयोर्भिन्नार्थत्वप्रसिद्धेः, एकवाक्यस्योरैककार्ये पौन-रुक्त्यादिदोषाच्च दर्शनं ध्यानं च पृथगेव विहितमिति शङ्कायां तयोरपि सामान्यविशेषरूपतयैक्यमेवेति दर्शयितुं स्मृतिमात्रं दर्शनमात्रं च पृथक्सर्वग्रन्थिमोक्षहेतुतया बतोरत एवैकार्थविषययोर्विषयोरुपादानम् ।

एतदुक्तं भवति—समानप्रकरणपठितविशेषे सामान्यशब्दानां पर्यवसानं न्यायसिद्धम् ; अतोऽत्र वेदानादिसामान्यशब्दानां ध्यानोपासनादिशब्दवाच्ये विशेषे पर्यवसानमभ्युपेत्यम् । ध्यानं च तैलधारावद-

१ ननु उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमद्वयम्, 'सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते,' 'ततो याति परं गतिम्' इति परब्रह्मप्राप्तिरेवोच्यताम् । अतः सप्तमाश्रयपि न तदधिकोक्तिर-त्याशकायाम् अष्टादशाध्यायवाक्यशैलीं प्रदर्शयति स्वोक्तार्थकपरत्वं दर्शयति तदेतदिति ।

पुनश्च, “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैव वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तं लब्ध्वा” (क. २. २३) इति विशेषणात् परेणाऽऽत्मना वरणीयताहेतुभूतं सूर्यमाण[विषयस्य]’त्यर्थप्रियत्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रियरूपं (?) स्मृतिसन्तान-मेवोपासनशब्दवाच्यमिति हि (?) निश्चीयते । तदेव हि भक्तिरित्युच्यते, “स्नेहपूर्वमनुष्यान् भक्तिरित्यभिधीयते” (लै. उ.) इत्यादिप्रवचनात् । अतः “तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः

विच्छिन्नस्मृतिसन्तनिरूपमिति ‘ध्रुवा स्मृतिः’ (छा. ७. २६. २) इत्यादिसिद्धम् । सा च ध्रुवा स्मृतिः सर्वग्रन्थविप्रमोक्षहेतुतया विहिता । दर्शनं च तद्वेतुतया विहितम् । न चेदमुपायद्वयम् ; गुरुलघुतारतम्यात् फलस्य चाविशिष्टत्वात् लघौ सति नियमेन गुरोरपरिश्रहेणानुपायत्वप्रसङ्गात् । न च द्वारद्वारिभावः, एकस्मिन् वाक्ये विशिष्टैकविधिसंभवे प्रथमिधेः परिग्रहायोगात् । न च दर्शने स्मृतिशब्देनोपचारे कश्चिद् गुणः । अतो ध्रुवा स्मृतिरेव दर्शनशब्देन विशेषिता । स्मृतेश्च दर्शनरूप(समान)त्वं नाम विशदतमतया दर्शनसमानाकारत्वमेव । भवति च स्मृतेः रविनाप्रकर्षात् दर्शनसमानाकारता भीरुकासुकादिषु । यथा “वृक्षे-वृक्षे च पश्यामि चौरकृष्णाजिनाम्बरम् । गृहीःधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम्” (रा. आ. ३९. १४) इत्यादि । तथा “लीनेव प्रतिविम्बितेव” (मालती मा. ५) इत्यादि । एवं च स्मृतिदर्शनशब्दयोरैकार्थ्ये सिद्धे, ‘द्रष्टव्यः निदिध्यासितव्यः’ इत्यनयोरेकवाक्यस्थयोरपि सामान्यविशेषरूपेणैकार्थ्यमेवेति ।

अथ द्वितीयां प्रतिज्ञामुपपन्नमुपाह पुनश्चेति । एतदुक्तं भवति—“नायमात्मा” इत्यादिना केवलश्रवणमननिदिध्यासननिषेधः ; अच्यन्तनिषेधे त्वनेकप्रमाणविरोधात् । “यमेवैव” इत्यादिना[वि] वरणीयत्वहेतुभूतस्त्वक्रियासाधो गुणविशेषो विधीयते, ईश्वरस्वाच्छन्धमालाभिधाने वैषम्यनैवृण्वादिदोष-प्रसङ्गात् ; शास्त्रानर्थक्याच्च । तथा मिद्धगुणभिधानेऽपि शास्त्रानर्थक्यमेव, विधेयान्तराभावात् । स च वरणी-यताहेतुः साध्यो गुणो भक्तिरेव । प्रियतम एव हि वरणीयो भवति । परमात्मविषयप्रीतिमानेव परमात्मना वरणीयः, “प्रियो हि ज्ञानिनोऽन्यथमहं स च मम प्रियः” (१७) इति स्ववचनादिभित्ताऽवगतेरिति ।

तस्याश्च प्रीतेः स्वयमपि स्वादुतमत्वमुपायान्तरेष्वहपूर्वं दर्शयति सूर्यमाणेत्यादिना । “या प्रीतिरविवेकानाम्” इत्यारभ्य, “तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि” (वि. पु. १. २०. १८), “क नाकष्टप्रगमने पुनरावृत्तिलक्षणम् । क जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम्” (वि. पु. २. ६. ३४) इत्यादिभिः भगवद्भक्तेः स्वादुतमत्वं सिद्धम् । स्मृतिः सन्तन्यते यत्नेति वा, स्मृतेः सन्तानो यत्नेति वा स्मृतिसन्तानशब्देन प्रकृतं वेदेन विशेष्यते इति नपुंसकत्वोपपत्तिः । पुल्लिङ्गतया^१ वा पठितव्यम् । अस्त्येवं, तथाऽपि भक्तेर्मोक्षोपायत्वं कथमित्यत्राह तदेव हीति । महनीयविषये प्रीतिरेव हि भक्तिरिति भावः । तत्र प्रमाणमाह स्नेहेति । महनीयविषये^२(?)प्रीतिरेव हि स्नेहपूर्वमनुष्यानमिति भाव्यम् ; अन्यथा स्नेहपूर्वत्वप्रियतमानुष्यानस्यापि भक्तित्वप्रसङ्गात् । एवं भक्तिरूपत्वानभ्युपगमे श्रुतिस्मृतयोः परस्परविरोधः । अभ्युपगमे तदुपवृंहणीयत्वोपवृंहणत्वाभ्यां परस्परातुकूल्यमित्यभिप्रायेणाह अत इति । वेदनशब्द

१ अत्यर्थप्रियस्मृतिसंतानरूपमेवेति स्थितं स्यात् । २ अत्र, प्रीतिरेव हीति पदं न स्यात् ।

पन्था अयनाय विद्यते” (गु), “नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप”, (गी. ११. ५३, ५४) इत्यनयोरेकार्थत्वं सिद्धं भवति ।

तत्र सप्तमे तावत् उपास्यभूतपरमपुरुष[स्वरूप]याथात्म्यं प्रकृत्या तत्तिरोधानं तन्निवृत्तये भगवत्प्रपत्तिः, उपासकविधाभेदः, ज्ञानिनश्चैष्टयं चोच्यते ॥

श्रीभगवानुवाच—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन् मदाश्रयः । अनाद्यं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १

मय्याभिमुख्येन सक्तमनाः मत्प्रियत्वातिरेकेण मत्स्वरूपेण गुणैश्च^१ चेष्टितेन मद्विभूत्या विश्लेषे सति तत्क्षणोदेव विशीर्यमाणस्वरूपतया मयि सुगाढं बद्धमनाः तथा मदाश्रयः स्वयं च मया विना विशीर्यमाण[स्वरूप]तया मदाश्रयः मदेकाधारः, मद्योगं युञ्जन्

निर्दिष्टस्य सुकृत्युपायस्य भक्तिरूपत्वादित्यर्थः । परमपुरुषव्यतिरिक्तोपायनिषेधमुखेन तज्ज्ञानव्यतिरिक्तोपायनिषेधः श्रुतौ सिद्धः । तद्वक्तव्यतिरिक्तोपायनिषेधः स्मृतौ । तदेतत् भक्तिवेदनशब्दयोरेकार्थ्यं हि घटते । अन्यथा तु मिथो व्याघात इति । एवं प्रतिज्ञाद्वयं कण्ठोक्तयोपपादितम् । अन्यत् प्रतिज्ञाद्वयं त्वर्थतः स्थापितम् । तथा हि वेदनव्यतिरिक्तनिषेधात् समुच्चयपक्षो निरस्तः । कर्मापेक्षेण त्वज्ज्ञानतयेति तत्तद्वाक्यार्थनिरूपणेन सिद्धं भवति । श्रुताश्रयपुरुषसूक्तवाक्ययोरेकविषयतयोपादानात् सर्वशाखागतपुरुषसूक्तवाक्यैकार्थ्यं सर्वोपनिषदां दर्शितम् । तत्र च ‘महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः’ (श्वे. ३. १२) इत्यादिबलात् पुरुषविषयत्वमेव व्यक्तम् । शिवादिशब्दास्तु शुद्धिगुणयोगादिना परमपुरुष एव मुख्याः । अथर्वशिरःप्रतर्दनविद्यादिष्वपि रुद्रेन्द्राद्यन्तर्यामिपरमपुरुषोपासननेव विधेयमिति स्थापितं स्मरारिके ।

तत्रेति । मध्यमषट्क इत्यर्थः । उपास्यभूतेत्यनेन प्रकृतसङ्गतिः सूचिता । उपास्यभूतः परमपुरुषो हि षष्ठाध्यायान्तिमश्लोके मामिति प्रसक्तः । एतेन, “स्वयाथात्म्यं प्रकृत्याऽस्य तिरोधिः शरणागतिः । भक्तभेदः प्रबुद्धस्य श्रेष्ठधे सप्तम उच्यते” इति संग्रहश्लोकोऽपि व्याख्यातः ॥

अथ भजनीयतया माम् इति प्रस्तुतं स्वात्मानं भजनिवृत्तये यथावस्थितमुपदिशामीति भगवानुवाच मय्यासक्त इति । आसक्तः इत्युलोपासनार्थमाभिमुख्यमुपसर्गविवक्षितमित्याह आभिमुख्येनेति । तदेव सहेतुकं प्रपञ्चयति मत्प्रियत्वेत्यादिना । अहं प्रियः प्रीतिविषयो यस्य स मत्प्रियः ; तस्य भावस्तत्त्वम् । यद्वा, मम प्रियत्वातिरेकेण मत्प्रियत्वातिरेकेणेत्यर्थः । मद्विभूतिशब्देनाह भगवदसाधारणपरिजनपरिवर्हभूषणादीनि गृह्यन्ते ; न तु विभूतिमात्रम्, कदाचिदपि तद्विश्लेषायोगात् । यद्वा, विभूतिस्त्वेनानुभवो विभूत्या विश्लेषः । स्वरूपादिभिरपि हि विश्लेषो यथाभिलषितानुभवाभाव एव । विशीर्यमाणस्वरूपतयेति । कार्याक्षमत्वलक्षणशैथिल्येनेत्यर्थः । तेन चाह मनो विशेष्यते । पौनरुक्त्यप्रसङ्गं परिहर्तुं स्वयं चेत्युक्तम् ५ मदाश्रयः इत्यादाविवावधारणं विवक्षितमिति दर्शयति मदेकाधार इति । मदनुभवेकाधारक इत्यर्थः । योगशब्देन योगोपकारकभजनीयतत्त्वविषयज्ञानमिहोच्यते ; न

1 चकारः अत्र न स्यात् । 2 अनुभव एव धारको यस्मैति बहुव्रीहिः मदाश्रय इत्यनेन ।

योक्तुं प्रवृत्तः योगविषयभूतं मानसंशयं निस्संशयम्, समग्रं सकलं यथा ज्ञास्यसि येन ज्ञाने-
नोक्तेन ज्ञास्यसि, तत् ज्ञानमवहितमना त्वं शृणु ॥ १ ॥

ज्ञानं तेऽहं स्वविज्ञानम् उदं वक्ष्यामि तेऽहम् । यत् ज्ञाता मेह भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥

अहं ते मद्रूपमिदं ज्ञानं विज्ञानेन लहाक्षेत्रो वक्ष्यामि । विज्ञानम् विविक्ता-
कारविषयं ज्ञानम् । यथाऽहं मद्रूपमिदं ज्ञानं समस्तचेदचिद्वस्तुजातान्निखिलहेयप्रत्यनीकतया
नानाविधानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणानन्तमहाविभूतितया च विविक्तः, तेन
विविक्तविषयज्ञानेन सह मत्स्वरूपविषयज्ञानं वक्ष्यामि । किं बहुना; यत् ज्ञानं ज्ञात्वा
मयि पुनरन्यत् ज्ञातव्यं नावशिष्यते ॥ २ ॥ वक्ष्यमाणस्य ज्ञानस्य दुष्प्रापतामाह—

तु योगस्य साक्षादनुष्ठानमित्यभिप्रायेण युञ्जन् इति शक्तमिमेतमाह योक्तुं प्रवृत्त इति । पारम्भापरि-
स्मारात्स्वरूपवर्तमाने पारम्भोऽत्र विवक्षित इति भावः । योगात्पूर्वमेव तत्त्वतो ज्ञातव्यत्वार्थम् योग-
विषयभूतमित्युक्तम् । असंशयं समग्रम् इत्युभये क्रियाविशेषणम् । समग्रशब्दो निस्संशयत्वाय सर्व-
प्रकारविशिष्टत्वाय इति दर्शयितुम् उल्लेख्यम् । विशेषदर्शनेन हि संशयनिवृत्तिः । तच्छृणु इति
प्रतिनिर्देशवशादुत्तरश्लोकालोचनया उक्तिश्रवणगोरेकविषयत्वसिद्धेर्वात् यथेतिशब्दो ज्ञानपर इत्यभि-
प्रायेण येन ज्ञानेनोक्तं ज्ञास्यसीत्युक्तम् । उक्तेन वक्ष्यमाणवाक्यप्रतिपाद्येनेत्यर्थः । श्रूयमाणविषय-
स्यादृष्टचरत्वाच्छ्रोतुरवधानकरणं प्रथमश्लोकप्रयोजनमिति दर्शयति अवहितमना इति ॥ १ ॥

तच्छृणु (१) इत्युक्तमर्थं पुनस्तावधानत्वातिशयसंपादनाय अहमपि सर्वज्ञसर्वशक्तिर्वक्ष्यामीति
वदन् असंशयं समग्रम् इत्युक्तमर्थं किञ्चिद्विशदयति ज्ञानं तेऽहम् इति श्लोकेन । ज्ञानविज्ञानशब्दयोः
पौनरुक्त्यवबुद्ध्यामाय उपसर्गसिद्धं विशेषं दर्शयति । ज्ञानं हि विविक्ताकारविषयं ज्ञानमिति । अत्र
ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यां तज्जनकवाक्यलक्षणं । श्रोतव्यत्ववक्तव्यत्वे वा तज्जनकवाक्यद्वारा तत्रोपचरिते ।
[यद्वा?] ज्ञानं ज्ञात्वेति औदन्तपाकं पचयितव्यम् । एतेन विज्ञानशब्दस्यात्र निविध्यासन्निविषयत्वं परोक्तं
प्रत्युक्तम् । अर्थस्थितिरिज्ञानं ब्रह्म 'यज्ज्ञाना' इत्यादिनाऽपि व्यज्यते । अतः स्वरूपनिरूपक-निरूपित-
स्वरूपविशेषकधर्मविषयतया ज्ञानविज्ञानशब्दयोरपुनरुक्तिः । उभयलिङ्गतयोर्मयविभूतिविशिष्टतया च
वक्ष्यमाणं विविक्तत्वं दर्शयति यथाऽहमिति । नानाविधानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणानन्त-
महाविभूतिश्चेति पृथक्त्वहुत्रीही । “ज्ञानं तु विज्ञानगुणोत्पन्नं (गुणानुयुक्तं) कर्माशुभं पश्यति वर्जनीयम्”
(भा. मो. १९९. १८) इत्यत्रापि विज्ञानशब्देनैतदेव विवक्षितम् । अतिशयितविषयज्ञानस्यान्यानादर-
हेतुत्वात् । अशेषतः इत्येतस्यैव विवरणं ज्ञानप्रशंसारूपं चोत्तरार्धं व्यख्याति किं बहुनेति । इह
भूयः इत्यस्यार्थो मयि पुनरिति । अवश्यज्ञातव्यसमस्ताकारविशिष्टमिदोपदिशामीत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसा क्रियत इत्यभिप्रायेणाह वक्ष्यमाणस्येति । मनुष्यशब्दोऽत्र न

१ तेनविविक्तः; तथा विविक्तैत्यर्थः । तच्छृणुः प्रकारवाचो । २ इह वक्ष्यामीमि-
प्रायेण । न तु ज्ञानपदस्य वाक्ये ज्ञातव्येऽर्थे वा लक्षणापक्षे । अतो यद्वेति स्यात् ।

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित् यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३
मनुष्याः शास्त्राधिकारयोग्याः । तेषां सहस्रेषु कश्चिदेव सिद्धिपर्यन्तं यतते ।
¹सिद्धिपर्यन्तं ²यतमानानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां विदित्वा मत्तस्सिद्धये यतते । मद्भिदां
सहस्रेषु कश्चिदेव तत्त्वतः यथावस्थितं मां वेत्ति । न कश्चिदित्यभिप्रायः ; “स महात्मा
सुदुर्लभः” (१९), “मां तु वेद न कश्चन” (२६) इति हि वक्ष्यते ॥ ३ ॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४

अस्य विचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानरूपेणावस्थितस्य जगतः प्रकृतिरियं

जातिविशेषाभिप्रायः, देवादीनामप्यधिकारस्य शारीरके समर्थितत्वात् । अतः सिद्धचर्ययतनयोग्य-
मात्राभिप्राय इति दर्शयति शास्त्राधिकारयोग्या इति । सिद्धचर्ययतनमात्रं प्रायेण सर्वसाधारणम्,
अतः सिद्धये इत्यस्य कश्चिदित्युक्तविशेषान्वयाय सिद्धिपर्यन्तमित्युक्तम् । ‘मां वेत्ती’त्युक्तवेदनस्य तद-
धीनसिद्धिपर्यन्तयतनार्थत्वं यततामपि सिद्धानामित्यनुवादेनाभिप्रेतमित्याह मां विदित्वा मत्तस्सि-
द्धये यतत इति । प्राप्त्यस्यैव प्रापकत्वादिकमिह तत्त्वम् । ‘तत्त्वतः’ इति विशिष्टं वेदनं सामा-
न्यतोऽपि वेदनमात्रे सत्येव हि भवति ; अतो यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति ; मद्भेदिषु कश्चि-
न्मां तत्त्वतो वेत्तीति वाक्यद्वयं विवक्षितमित्यभिप्रायेण सिद्धिपर्यन्तं यतमानानामित्यादिवाक्यभेदः ।
‘कश्चिन्मां वेत्ती’त्यत्र कश्चिदेव वेत्ति, न द्वाविति विवक्षा ²व्यासभीष्माद्यनेकदर्शनादयुक्ता ; कश्चिद्वैतस्ये-
वेति विवक्षा चात्र निरर्थका ; दौर्लभ्यवचनविरुद्धा च । अतोऽस्यैवभावात् वक्ष्यमाणसंवादाच्च फलितं
दुर्लभत्वाभिप्रायं दर्शयति न कश्चिदिति ॥ ३ ॥

अथ भूमिरित्यादिना न त्वहं तेषु ते मयीत्यन्तेन स्वयाथात्म्यमुपदिश्यते । तत् प्रथमं कार्यकारण-
रूपाच्चिद्विलक्षणत्वं तच्छेषित्वादिसुखेन दर्शयति । भूम्यादीनां प्रकृतिकार्याणामत्र प्रकृतित्वेन उच्यमान-
त्वात् व्यष्टिसृष्ट्यपेक्षया प्रकृतित्वमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह अस्थेति । ³केचिदाहुः ‘अष्टौ प्रकृतयः’
(गर्भो.) इति श्रुतेरिह भूम्यादिशब्दैस्तन्मात्राणि गृह्यन्ते ; मनश्शब्देन मनसः कारणभूतोऽङ्कारः ; अहं-
कारश्शब्देन त्वहंकारवासनास्पदमध्यक्तं मूलकारणमिति । एवं समस्तपदस्युक्त्यर्थमङ्गुष्ठेणात् व्यष्ट्यपेक्षया

1 सिद्धेः पारलौकिकफलरूपत्वे अत्रत्यतादशायां सिद्धत्वायोगात् एवमर्थ उक्तः ।

2 ननु सहस्रेषु कश्चिदित्युक्तौ लक्ष्येषु बहवो यतमानाः स्युरेव । किञ्च व्यासभीष्माद्यने-
कसङ्गावे यदि, कश्चिदित्युक्तम्, तदा न कश्चिदिति सुतरामयुक्तमिति चेत्, उच्यते । ‘न-
कश्चिदित्यभिप्रायः’ इति भाष्यं प्रकृतस्य कश्चिदिति वाक्यस्य, ‘वेदनं कश्चन’ इति वक्ष्यमाणवाक्यस्य
च समाशयकत्वदर्शि । सहस्रेषु इति बहुवचनेन कति सहस्राणि गृह्यन्ते, यदि यावन्ति,
संभवन्ति तावन्ति, तदा तत्रैक एवेत्युक्तम् ; अनेकसङ्गात्वात् । अथ प्रतिसहस्रत्रयमेक इत्यर्थः
नैवम् ; तथा नियमे प्रमाणाभावात् । यथा एकत्र सहस्रत्रये एको लभ्यते, तथा अन्यत्र सहस्रत्रये
एकोपि न लभ्येतापि । तत् नकश्चनेत्युक्तम् । कश्चित् द्विवा अपि लभ्येरन् । अतः कश्चित्
नकश्चिदपीति दौर्लभ्ये तात्पर्यमिति । 3 शांकरव्याख्यायामनभिमतं दर्शयति केचिदिति ।

गन्धादिगुणकृथिव्यतेजोवत्वाकाशादिरूपेण मनःप्रमृतीन्द्रियरूपेण महदहंकाररूपेण चाष्टधा मित्रा मदीयेति विद्धि ॥ ४ ॥

अपरेयमिनस्वभ्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जोऽभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५

इयं ममापरा प्रकृतिः ; इतस्त्वन्याम् इतोऽचेतनायाश्चेतनभोग्यभूतायाः प्रकृतेर्विस-
जातीयाकारां जीवभूतां परां तस्याः भोक्तृत्वेन प्रधानभूतां चेतनरूपां मदीयां प्रकृतिं विद्धि ;
ययेदम् अचेतनं कृत्स्नं जगत् धार्यते । ५ ॥

एतद्योर्नानि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६

एतच्चेतनाचेतनसमष्टिरूपमदीयप्रकृतिद्वययोनीनि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि उच्चावच-

प्रकृतित्वं वरमिति भावः । यद्वा प्रकृतिशब्देन मूलप्रकृतिरेवोच्यते । द्रव्यैक्यात् सैवाष्टधाऽवस्थितेत्यु-
च्यते ; एषा हि पूर्वमेका पश्चादष्टधा परिणता ॥ अतः स्वोपदेशप्रवृत्तस्य प्रकृतेरष्टविधत्वाद्युपदेशो न
सङ्गतः ; न च स्वकीयत्वात् तत्सङ्गतिः, तथात्वेनेतः पागनुपदिष्टत्वात् । अतः प्रत्यक्षादिसिद्धपृथि-
व्याद्याकारपरिणता प्रकृतिरिहानूद्यते ; स्वस्य तद्विलक्षणत्वतच्छेषित्वतन्त्रियामकत्वादिसिद्धयर्थं मे इति
तस्यास्त्वकीयत्वं विधीयत इत्यभिप्रायेणोक्तम् मदीयेति । विद्धीति पृथिव्यादीनामितरेतरवैभक्त्यर्थं
भोग्यत्वसिद्ध्यर्थम्, अनुक्तानां तन्मात्राणां कार्यविशेषप्रदर्शनार्थं च गन्धादिगुणकेत्युक्तम् । एतेन भूतो-
क्तिस्तन्मात्रोपलक्षणार्थेत्यपि दर्शितम् । तदभिप्रायेण आकाशादीत्यादिशब्दोऽपि पठ्यते । तन्मात्राणां
भूतानामप्यनतिविप्रकर्षात् संख्यानिवेशः । मनश्शब्दः करणभूतेन्द्रियवर्गोपलक्षणार्थ इति दर्शयितुम्
मनःप्रमृतीन्द्रियरूपेणेत्युक्तम् । बुद्ध्यहंकारशब्दयोरत्र ज्ञान-गर्वाद्यर्थान्तरभ्रमव्युदासाय तत्त्वविशेष-
विषयत्वं ज्ञापयति महदहंकाररूपेणेति । एवं समष्टिद्वयधितत्त्वमखिलमुक्तम् [भवति] । अत्र संबन्धसामान्य-
विहिताऽपि षष्ठी स्वत्वामिलक्षणसंबन्धविशेषपर्यवसिता ॥ ४ ॥

एवमचिद्विलक्षणत्वं प्रतिपादितम् ; अथ तथाभूताज्जीवादपि विलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते, अपरेय-
मिति श्लोकेन । अपरा अनुकृष्टा अपवानभूतेत्यर्थः । तुशब्दोऽत्यन्तवैलक्षण्यपरः । इतः परामित्येता-
वतैव स्वरूपभेदे सुबचेऽप्यन्यशब्दो वैजात्यदृढीकरणार्थ इत्यभिप्रायेण अचेतनाया इत्यदिकमुक्तम् ।
'भोक्ता भोग्यम्' (श्वे. १. १२) इत्यादिश्रुत्यनुसारेण भोक्तृत्वभोग्यत्वाभ्यां परत्वापरत्वे दर्शिते ।
इदं जगदिति प्रमाणसिद्धनिर्देशासङ्कोचात् कृत्स्नमित्युक्तम् । तत्र इदमिति पराकत्वनिर्देशेन सूचितमचेत-
नत्वम् । इदं च धारणं जगरादिषु सङ्कल्पत इति प्रत्यक्षादिसिद्धम् ; अन्यदाऽपि स्वरूपतो धारणमिति ॥

एवं समष्टिदशोक्ता ; एतद्योनीनीत्यर्थेन तु व्यष्टिरुच्यते ; अहं कृत्स्नस्येति तु समष्टिव्यष्टयोः
सङ्कलितयोः कार्यत्वादिकथनम् । सर्वाणि भूतानीति चिदचिन्मयकार्यनिर्देशात् एतच्छब्दः प्रस्तुत-
प्रकारप्रकृतिपुरुषपरामर्शो ; न तु प्रकृतिमात्रपर इति दर्शयति एतच्चेतनेत्यादिना । एतेन स्वरूपतो

१ ययेयं प्रकृतिर्धार्यत इत्यनुकृत्वा इदं जगदित्युक्त्या व्यष्टिदशायामेव धार्यत्वमभिमतम् ।
तदनुकृत्याह जागरेति ।

भावेनावस्थितानि चिदचिन्मिश्राणि मदीयानि सर्वाणि भूतानीत्युपधारय¹ । मदीयप्रकृति-
द्वययोनीनि हि तानि मदीयान्येव । तथा प्रकृतिद्वययोनित्वेन कृत्स्नस्य जगतः, तयोर्द्वयोरपि
मथोनित्वेन मदीयत्वेन च, कृत्स्नस्य जगतः अहमेव प्रभवोऽहमेव च प्रलयोऽहमेव च
शेषीत्युपधारय । ²तयोः(?) चिदचित्समष्टिभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोरपि परमपुरुषयोनित्वं
श्रुतिस्मृतिसिद्धम् । “महानव्यक्ते लीयते । अव्यक्तमक्षरे लीयते । अक्षरं तमसि लीयते ।
तमः परे देव एकीभवति” (सु. २), “विष्णोस्स्वरूपात्परतोदिते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च
विप्र” (वि. १. २. २४), “प्रकृतिर्या मयाऽऽख्यातः व्यक्तः व्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्य-
भावेतौ लीयते परमात्मनि । परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः । विष्णुनामा स वेदेषु

निर्विकारस्यापि चेतनस्य देवादिशरीरेन्द्रियतदधीनज्ञानक्रियानोगादिविशिष्टेष्वर्पेणैव तत्पूर्वाचित्कल्पा-
वस्थस्य प्रकृतित्वमुपपन्नमिति सूचितम् । व्याख्येये मदीयानीत्येतत् हर्यने ; तत् कथमत निर्दिश्यत
इत्यत्राह मदीयप्रकृतिद्वययोनीनि हीति । इतिशब्दाप्रयोगेऽपि बाधार्थमिद्वौ, इतिशब्दः स्वकीयत्व-
परामर्शार्थ इति भावः । भगवदभिप्रायस्थवचनरूपत्वात् मदीयशब्दोक्तिः । तथेत्यस्य तथासतीत्यर्थः ।
तस्यैव विवरणम् प्रकृतिद्वयेत्यादि । पूर्वोक्तदोषित्वादिसमुच्चयार्थे वा तथाशब्दः । प्रभवप्रलयशब्दौ
अतोत्पत्तिव्यवस्थानपरौ । ननु ‘अजामेकाम्’ (खे. ४. ५), ‘नित्यो नित्यानाम्’ (क. ५. १२), ‘प्रकृतिं
पुरुषं चैव विद्वच्चनादौ उभावपि’ (गी. १३. १९) इत्यादिषु सत्सु कार्यविषयकृत्त्वशब्देन प्रकृतिद्वय-
स्यापि संग्रहः कथमवगम्यत इत्यत्राह चिदचित्समष्टीति । प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मनि प्रलयश्रुतिवलात्
तयोस्तस्मादुत्पत्तिरपि श्रुतिसिद्धैव स्यादित्यभिप्रायेणोपादत्ते महानिनि । प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मनि लयो
नाम क्षीरे नीरस्येव विभागानर्हसंश्लेषविशेषः । तेन द्रव्यस्वरूपस्य नित्यत्वात् अजामित्यादेरविरोधः ।
उक्तार्थे स्मृतिमुदाहरति विष्णोरिति । परतोदिते । परत उदिते इत्यर्थः । आर्षः सन्धिभेदः । यद्वा,
स्मृतिरपीयं प्रलयपरैव, तत्पकरणस्यत्वात् । दो अवखण्डने इत्यत्र दिते इति निष्ठान्तं पदम् ; पृथग्भूते
इत्यर्थः । तेन प्रलयदशायामपि प्रधानपुरुषेश्वराणां मिथः स्वरूपभेदोऽस्त्येवेत्युक्तं भवति । अदिते इति
वा पदच्छेदः । अपृथग्भूते इत्यर्थः ; तेन विभागानर्हः संश्लेषविशेष उक्तो भवति ; प्रलयप्रकरणस्यत्वात् ;
अत्रापि पूर्वोक्तोपादीयमानश्रुतिस्मृतिसमानार्थत्वाभिप्रायाच्च । स्वाभिमतार्थे स्फुटार्थे वचनमुदाहरति
प्रकृतिरिति ॥ ६ ॥

1 उत्तरार्धमप्युक्त्वा पश्चात् सकृदेव इत्युपधारयेति घटनसंभवेऽपि वैशद्यार्थं पुन्युक्तिः ।
उत्तरार्धे तदुत्तरश्लोक इव उपधारयेत्येतदनन्वयसंभवेऽपि पूर्वोत्तरार्धविषयेक्यात् तदुक्तिः ।

2 तयोरिति पदे न स्यात्, अनपेक्षितत्वात् ; चन्द्रिकायां तद्विहाय प्रतीकधारणाच्च ।
तदा तयोरिति त्वेव हि स्यात् । 3 विशिष्टवैशेषिक्या—विशिष्टस्वरूपं प्रति । 4 कृत्स्नवत्
प्रत्ययो निष्ठेत्युच्यते ।

वेदान्तेषु च गीयते ॥” (वि. ६. ४. ३०, ३१) इत्यादिका हि श्रुतिस्मृतयः ॥ ६ ॥

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति घनञ्जय ।

यथा सर्वकारणस्यापि प्रकृतिद्वयस्य कारणत्वेन, सर्वाचेतनवस्तुशेषिणश्चेतनस्यापि शेषित्वेन कारणतया शेषितया चाहं परतरः—तथा ज्ञानशक्तिबलादिगुणयोगेन चाहमेव परतरः । मत्तोऽन्यत् मद्यतिरिक्तं ज्ञानबलादिगुणान्तरयोगि किञ्चिदपि परतरं नास्ति ॥

मयि नैवैमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ (७)

सर्वमिदं चिदचिद्वस्तुजातं कार्यावस्थं कारणवस्थं च मञ्छरीरभूतं सूत्रे मणिगणवत् आत्मतयाऽवस्थिते मयि प्रोतम् आश्रितम् ; ‘यस्य पृथिवी शरीरम्’ (वृ. ५. ७. ३), ‘यस्यात्मा शरीरम्’ (वृ. ५. ७. २२), ‘एष सर्वभूतान्तःसत्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः’ (सु. ७) इति, आत्मशरीरभावेनावस्थानं च जगद्ब्रह्मणोरन्तर्यामिब्राह्मणादिषु सिद्धम् ॥ ७ ॥

मत्तः परतरमित्यत्र पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य व्यतिरेकेण दृढीकरणनात्रपरत्वे मन्दप्रयोजनत्वम् ; अहं परतर इत्येवंरूपेण पूर्वमनुक्तेश्च दृढ्यतिरेकनिषेधोऽपि नातीवोचितः । अतोऽनुपदिष्टापूर्वाधिपरत्वमेव शब्दस्य संभवत् अपरित्याज्यमित्याभिप्रायेणाह यथेति । पूर्वश्लोकोक्तस्थतथाशब्दोऽज्ञानुषक्तः । ततश्चानन्तमहा-विभूतियोगोऽनन्तगुणयोगे दृष्टान्तित इत्यभिप्रायेणाह तथा ज्ञानशक्तीति । शेषित्वेनेत्यन्तमर्थस्थिति-प्रदर्शनम्, कारणतया शेषितया चेति परतरत्वप्रकारकथनमित्युपनृक्तः । नन्वहमेवेत्यवधारणम-शक्यम्, स्वसात्परतरनिषेधोऽपि समनिषेधाप्रतीतिरित्यत्राह मत्तोऽन्यत् मद्यतिरिक्तमिति । अयमभिप्रायः—मत्तः इति पञ्चमी न परतरमित्यनेनान्विता । तथा सति अन्यशब्दानन्वयप्रसङ्गात् । अतो मत्तोऽन्यत्परतरं नास्तीत्यन्वये अहमेव परतर इति फलितम् ; ततश्च समाभ्यधिकदरिद्रत्वमुक्तं भवति इति । ज्ञान-बलादिगुणान्तरयोगि किञ्चिदपीत्यनेन ब्रह्मेशानादयोऽधिकारिणः परिशुद्धात्मानश्च कोडीकृताः । एवं भूमिरापः (४) इत्यादिना निरपेक्षप्रकृतिपरिणामवादः, केवलचेतनसद्भिधमात्रपरिणामित्वम्, प्रकृतिपुरुषयोरीश्वरं प्रति अशेषत्ववादश्च निरस्तः । मत्तः परतरमित्यनेन तु त्रिमूर्त्यैक्य-साम्योत्तीर्ण-व्यवत्यन्तरप्रवाहेश्वरपक्षाः प्रतिक्षिप्ताः ॥

अथ पूर्वोक्तसर्वोपादानत्वप्रसक्तसर्विकारत्वपरिहारार्थं पृथक्सिद्धप्रकृतिपुरुषादिवादनिरासार्थं च सर्वधारत्वमुखेन सर्वशरीरित्वमुच्यते मयीत्यर्थेन । सर्वप्रिदमित्यनेन सर्वविषयसमस्तचिदचिद्वस्तुसंग्रह इत्यभिप्रायेणोक्तं चिदचिद्वस्तुजातमित्यादि । सूत्रमणिगणदृष्टान्तसामर्थ्यात्, प्रोतमित्यनेन चानुप्रवेशा-श्रयाश्रयिभावप्रतीतिः शरीरलक्षणमपि सूचितमित्यभिप्रायेण मञ्छरीरभूतमित्यादिकमुक्तम् । एकस्यैव सर्वधारत्वमनुप्रविष्टस्य गूढत्वमाधेयमूतप्रकृत्याद्यधीनस्थितिविरहश्च सूत्रदृष्टान्तसिद्धः । प्रोतशब्देन सूत्रवत् बहिर्व्याप्तभावप्रतीतिव्युदासायाह आश्रितमिति । अत्र सुबालोपनिबद्धाक्योपादानमन्तर्यामिणो नारायणत्वव्यवत्यर्थमन्तर्यामिब्राह्मणानुक्तत्त्वान्तरसंग्रहार्थं च ॥ ७ ॥

अतः सर्वस्य परमपुरुषशरीरत्वेनात्मभूतपरमपुरुषप्रकाशत्वात् सर्वप्रकारः परमपुरुष
एवावस्थित इति सर्वैशब्दैस्तस्यैवाभिधानमिति ^१तत्तत् सामानाधिकरण्येनाह—

- रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिमुख्योः । प्रणवसर्ववैश्वेदेषु शब्दः स्ये पौरुषं नृषु ॥ ८
 पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चक्षुःश्रोत्रादिषु । जीवने सर्वभूतेषु तदवस्थितः स्मिन् ॥ ९
 बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् । बुद्धिबुद्धिभूतमस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १०
 बलं बलवता ह्यहं कामरागद्वेयजितम् । धर्माविद्धा भूतेषु कामोऽस्मि भगवन्मम ॥ ११

एवं भूमिरापः (४) इत्यादिना मेदश्रुत्यर्थः उपर्युक्तः । मयि सर्वम् (५) इति तु
 घटकश्रुत्यर्थः । अथ तदुभयनिर्वाहनामेदश्रुत्यर्थोपवृत्त्यर्थं क्रियत इत्यभिप्रायेणाह अत इति । केचित्
 “मयि सर्वमिदमित्यस्य रसादिधर्मविशिष्टे मयि प्रोक्तमित्यर्थः, तद्विवरणं रसोऽहमित्यादि” इति व्याचक्षुः
 तत्परिहारायाह सर्वस्य परमपुरुषशरीरत्वेनेति । परोक्ते त्वाधाराद्येयमाववैपरीत्यादिदोष इति भावः ।
 प्रकारवाचिशब्दानां प्रकारिणि पर्यवसानत्वाभावे जातिगुणादिशब्देष्वपि सामान्यतः सिद्धमिति दर्शयितुं
 प्रकारत्वोपादानम् । अभिधाने मुख्यवृत्त्या बोधनम् । यद्यपि रसादिशब्दा लोके निष्कर्षकाः
 प्रयुज्यन्ते ; व्यधिकरणतया चालावादिद्रव्योपादानम्—तथाऽपि रसादीनां परमात्मशरीरभूतद्रव्यप्रकारत्वेन
 परमात्मनः प्रकारित्वात् रसादिशब्दानां चाल तत्समानाधिकरणतया प्रयोगात् तत् निष्कर्षकत्वं नास्ती-
 त्यभ्युपगन्तव्यम् । [अत्र]द्रव्योपादानं^२ तु तत्तत्तत् द्रव्ये प्रधानभूतरसगन्धादिप्रकारिभूतोऽहमिति ज्ञाप-
 नार्थम् । द्रव्यप्रकाराणां च तत्प्रकारत्वं “काटिन्ववान् यो विमर्ति” (वि. १. १४. २८) इत्यादिषु
 प्रयुक्तमिति भावः । रसस्य पृथिव्यां वृत्तौ सत्त्वमपि, अपां नृपादिगुणान्तरसङ्घावेऽपि रसोऽहमप्सु इति
 विशिष्योपादानं तेजस्तत्त्वात् अप्रपरिधानस्य पूर्ववत्त्वानुत्पत्तरसप्रधानत्वात् । अन्यत्र च, “आत्तगन्धा
 तदा भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते” (वि. ६. ४. १४) इत्यादिना च पृथिव्यादीनां गन्धरसाद्यधीनत्व-
 मुक्तम् । एवमुत्तरत्रापि^३ प्राधान्यतो विशेषनिर्देशे यथोचितं भाव्यम् । प्रभा स्वाश्रयातिरिक्तप्रसारि-
 तेजोद्रव्यविशेषः । प्रमथैव चन्द्रसूरी जगदुपकारहेतुभूताविति तौ तत्प्रधानौ । सर्वेषां वेदानां बीज-
 त्वादिना तेषु प्रणवः प्रधानभूतः । पौरुषं पुरुषस्य भावः, यतः पुनर्बुद्धिरित्येकः । संततिपरम्परा-

१ उक्तं धर्मिणा भगवद्बोधनत्वम् । तद्बोधनार्थमपि तद्बोधनत्वं ये चैवेति द्वादशश्लोके
 वक्ष्यते । तत्र कांश्चिदुदाहरति रस इत्यादिना । तत्र सामानाधिकरण्यनिर्देशो निर्वहति अत
 इत्यादिना । इतीति । इति हेतोरित्यर्थः । तद्वदिति पृथक्पदम् आदेत्यस्य कर्म ।

२ रसत्वादिधर्मविशिष्टे—रसादिभूते इत्यर्थः । तथैव शंकरे दर्शनात् । अत्र, रसऽह-
 मित्यादिवाक्यानि विहाय मयि सर्वमित्यस्यैव एवमर्थवर्णनं रसोऽहमित्यादौ प्रतीक्षायां प्रोनादि-
 पदान्धवाहाराय ; सर्वैवाक्यलाक्षणिकत्वपरिहाराय च ।

३ दर्शयितुमिच्छुपलक्षणम् । रसादीनां गुणानां शरीरवायोगाच्च प्रकारेण सामान्योक्तिः ।

४ साक्षात् स्वस्य तत्तदाश्रयत्वव्यावृत्तय इति भावः ।

५ कार्येषु कारणगतविशेषाधिकविशेषः, सजानीयेष्वेकान्यापेक्षया विशेषश्च मद्बोधन
 इति भावः । उक्तधर्मात्रनिर्देशः विवेकिकर्तव्यनिष्कृष्टधर्मनिवारणसूचनार्थः ।

एते सर्वे विलक्षणा भावा मत्त एवोत्पन्नाः, मच्छेषभूताः मच्छरीरतया मय्येवा-
वस्थिताः ; अतस्तत्तत्प्रकारोऽहमेवावस्थितः ॥ ८, ९, १०, ११ ॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥

किं विशिष्यामिधीयते ? सात्त्विका राजसास्तामसाश्च जगति देहत्वेनेन्द्रियत्वेन

हेतुभूतं रेत इत्यपरे । यद्वा पौरुषं सामर्थ्यं कर्तृत्वशक्तिरित्यर्थः । तथैव हि कर्तुरात्मनः कारकान्तरेभ्यः प्राधान्यम् । नृषु जीवेष्वित्यर्थः । यद्वा पौरुषं पुंस्त्वम् ; स्त्रीनपुंसकव्यावृत्तः सत्त्वादिविषयविशेषः । नृशब्दश्च पुरुषपर्यायः । पुण्यो गन्धः तुलस्यादिगन्धः ; सुरमिगन्धमात्रं वा ; तद्योगेन हि पृथिवी सत्त्वोन्मेषस्य सुखस्य वा हेतुर्भवति । विभावसुरत्वाभिः । तत्त च तेजः दाहकत्वशक्तिः । भूत-
शब्देनात शरीरिणो गृह्यन्ते । सर्वैशब्देनात ब्रह्मशर्वादीनामपि संग्रहः । तेषु जीवनं प्राणनम्, प्राण-
स्थितिहेतुर्वा, येन सर्वाणि भूतानि जीवन्ति ; मृतेषूपजीवनीयं वा रूपम् । सर्वभूतानां सनातनं बीजं प्रकृतितत्त्वम् । अथवा प्रधानधर्मनिर्देशप्रकरणत्वात् बीजशब्दोऽतोपादानत्वाख्यस्वभावपरः । सर्वेषां परिणामिद्रव्याणां स्वकार्यपरिणामसामर्थ्यमित्यर्थः । अथवा बीजं प्ररोहकारणं जङ्गमस्थावरभूतानां तत्त-
दुपादानद्रव्यम्^१ । बुद्धिः अध्यवसायः, ज्ञानमात्रं वा । तेजस्विनः प्रतापशीलाः । तेषां तेजः अनभिभवनीयत्वम्, पराभिभवसामर्थ्यं वा । तेजः अभिमान इति केचित् ; प्रागल्भ्यमित्यपरे । बलं धारणादिशक्तिः । कामरागवशात् स्वकार्ये प्रवृत्तस्य बलस्य परपीडादिहेतुत्वात् धर्मोप्युक्तशरीरादि-
धारणमात्रादिविषयत्वाय कामरागाविवर्जितमित्युक्तम् । कामः इच्छायाः काष्ठाप्राप्तदशा । रागः इच्छा । यद्वा कामशब्दः काम्यपरः । तद्विषयो रागः कामरागः । भूतेषु देवमनुष्यादिरूपेणा-
वस्थितेषु जन्तुषु । धर्माविरुद्धः कामः खदः, रयीत्यादिः । अथ रसोऽहमित्यादिसामानाधिकरण्यं सहेतु-
कमुपपादयति एत इति । न चार्थं तदधीनसामर्थ्यप्रदर्शनार्थः ‘राजा राष्ट्रम्’ इत्यादिवदारोपः, मुख्य-
संभवे वृत्त्यन्तरायोगादिति भावः । एत इत्यनेनेश्वरव्यतिरिक्तैरशक्यक्रियत्वमभिप्रेतम् । सर्व इत्यनेन
ब्रह्मरुद्रादिभिरन्यैश्च क्रियमाणानामपि ब्रह्मादिशरीरपरमात्माधीनसृष्टत्वम् ‘अहं कृत्स्नस्य’ (६) इति पूर्वोक्तं
स्मारितम् । वक्ष्यमाणराजसतामसेभ्यो वैलक्षण्यार्थमुक्तम् विलक्षणा इति । “मत्त एव पृथग्विधाः”
(१०. ५) इति च वक्ष्यते । एतेन “न विलक्षणात्वादस्य” (ब्र. २. १. ४) इत्यधिकरणार्थोऽपि
स्मारितः । मत्त एवोत्पन्ना इत्यादि तत्तद्वस्त्वनुरूपं यथासंभवं सामानाधिकरण्यहेतुः । गुणजाति-
शरीरेष्वनुगतः सामानाधिकरण्यहेतुरप्यविसद्विरिति^२ प्रदर्शनायोक्तं मय्येवावस्थिता इति ॥ ८-९-१० ॥

रसोऽहमित्यादेः प्रदर्शनार्थत्वं ये चेत्स्योपसंहारतां च दर्शयति किं विशिष्येति । तत्तद्देह-

२ द्रव्यमिति । द्रव्यगतकारणावस्थेत्यर्थः । पूर्वयोजनायां सामान्यमुक्तम् । अत्र विशेष उक्तः ।

३ अयमत्र विशेषः-रसादिशब्दानाम् अवादिसामानाधिकरणतया न प्रयोगः । अतो गवादिशब्दो यथा गोत्वविशिष्टपिण्डविशिष्टजीवविशिष्टवाचीति सर्वेषां द्रव्याणामन्तरा प्रकारतया तत्र भानम्, तथा न रसशब्दादौ । किंतु रसशब्दः परम्परासंबन्धेन रसविशिष्टब्रह्मवाचीत्येवम् । एवं शरीरादिशब्देऽपि ।

मोग्यत्वेन तच्चदेतुत्वेन चावस्थिता ये भावाः, तान् सर्वान् मत् एवोत्पन्नान् निद्रिः ते मच्छरीरतया मय्येवावस्थिता इति च । न त्वहं तेषु—नाहं कदाचिदपि तदायत्तस्थितिः ; अन्यत्रात्मायत्तस्थितित्वेऽपि शरीरस्य, शरीरेणात्मनःस्थितावप्युपकारो विद्यते ; मम तु तैर्न कश्चित् तथाविध उपकारः. केवललीलैव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३

तदेवं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगत् मदीयं कालेकाले मत् एवोत्पद्यते, मयि च प्रलीयते, मय्येवावस्थितम्, मच्छरीरभूतम्, मदात्मकं चेत्यहमेव कारणावस्थायां कार्यावस्थायां च सर्वशरीरतया सर्वप्रकारोऽवस्थितः । अतः कारणत्वेन शेषित्वेन च ज्ञानाद्य-सङ्ख्येयकल्याणगुणगणैश्चाहमेव सर्वैः प्रकारैः परतरः ; मत्तोऽन्यत् केनापि कल्याणगुणगणेन त्वेनेति समष्टिदशाया अपि संग्रहः । अयं च देहत्वादिविभागोऽनुभूयमानप्रकारानुवादियच्छब्दाभिप्रेतः । सात्त्विकतादिकं देहादिषु प्रत्येकमन्वितम् । अपि च “प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्त-चित्तता” (भा. मो. २. १९. २७) इत्यादयः सात्त्विका भावाः । “अतुष्टिः परितापश्च कोषो लोभः (शोको मोहः) तथाऽक्षमा” (२८) इत्यादयो राजसाः । “अविवेकस्तथा मोहः प्रमादः स्मृतन्द्रिता” (२९) इत्यादयस्तमासाः । एते चान्यत्र प्रपञ्चिता इहाभिप्रेताः । मत् एवेत्यध्वारणेन निमित्तोपादानैक्यं सात्त्विकत्वादिना वैचित्र्यशक्तितत्तदुचितानेकनिमित्तत्वादिप्रतिक्षेपश्च कृतः । कारणत्वेन सह सामानाधिकरण्यनिबन्धननियमनगमं शरीरत्वेन तादधीन्यमपि सप्तम्या विवक्षितमिति दर्शयितुम् मच्छरीरतया मय्येवावस्थिता इत्युक्तम् । न त्वहं तेष्वित्यत्र व्याप्तिप्रतिषेधमनिरासायाह नाहमिति । किमर्थमिदमप्रसक्तं प्रतिषिध्यत इत्याशङ्क्याह अन्यत्वेति । तुशब्दोऽत्र शङ्कानिवृत्त्यर्थः । सर्वोपकारनिषेधे तदुत्पादनादिवैयर्थ्यपरिहाराय तथाविध इत्युक्तम् । अभिप्रेतमुपकारान्तरमहंशब्दाभिप्रेतपरिपूर्णत्वमुखेन दर्शयति केवलेति ॥ १२ ॥

एवं स्वायाथात्म्यमुपदिष्टम् । अथ त्रिभिरित्यादिना प्रकृत्याऽस्य तिरोधिमुपदिशति । अत्र मामित्यनेन ‘भूमिरापोऽजलः’ (४) इत्यारभ्योक्तं यथावस्थितस्वरूपं गुणमयभावैभ्यः परस्वप्नदर्शनायानूदितमिति दर्शयितुमाह तदेवमिति । उत्पत्तिप्रलययोरविरोधं सर्वेषु कल्पेषु तस्यैव कारणत्वं चाभिप्रेत्योक्तम् कालेकाल इति । त्रिभिर्गुणमयैरेभिरिति पदत्रयेण दुःखमिश्रत्वमध्वरत्वसातिशयत्वादीनि विवक्षितानि । रजस्तमोमिश्रत्वाद्दुःखमिश्रत्वम् । सुखदुःखमोहात्मका हि त्रयो गुणाः । कार्यत्वादनित्यत्वम् इन्द्रियपरिच्छिन्नत्वात् क्षुद्रत्वमिति भावः । मामेभ्यः परमव्ययमिति तु त्रिभिर्निखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूप-

1 न त्वहं तेष्विति तुशब्दघटितनिषेधवाक्यं तेमयीत्यंशस्य पूर्वसङ्गाव एव स्वरूपमिति विमृश्य भाष्ये उत्तरभागव्याख्यानं पूर्वं कृतम् । धर्मरूपभावानां द्रव्यद्वारैव भगवति स्थितिरिच्छा । तथा द्रव्यद्वारैव तेषामाधारत्वं निषिध्यते । साक्षादाधारत्वप्रसङ्गमावात् ।

परतरं न विद्यते । एवंभूतं मां त्रिभ्यः सात्त्विकराजसतामसगुणमयेभ्यो भावेभ्यः परं महत्सा-
धारणैः कन्याणगुणगणैस्तत्तद्भोग्यताप्रकारैश्च परम् उत्कृष्टतमम्, अन्यथं सदैकरूपमपि तैरेव
त्रिभिर्गुणमयैर्निहीनतरैः क्षणध्वंसिभिः पूर्वकर्मानुगुणदेहेन्द्रियभोग्यत्वेनावस्थितैः पदार्थै-
र्मोहितं देवतिर्यङ्मनुष्यस्यावरात्मनाऽवस्थितं सर्वमिदं जगन्नाभिजानाति ॥ १३ ॥

कथं खत एवानवधिकातिशयानन्दे नित्ये सदैकरूपे लौकिकवस्तुभोग्यतत्प्रकारैश्चो-
त्कृष्टतमे त्वयि स्थितेऽप्यत्यन्तनिहीनेषु गुणमयेष्ववस्थिरेषु भावेषु सर्वस्य भोक्तृवर्गस्य

त्वनिरतिशयानन्दत्वनित्यत्वानि अभिप्रैतानीति दर्शयति एवंभूतमिति । कारणत्वेन पितृत्वाद्वितैषिणम्,
शेषित्वेन शेषभूतानामुज्जीवनमप्यात्मलाभं मन्वानम्, सर्वज्ञत्वसर्वशक्तत्वादिभिरनिष्ठनिवर्तनेष्टप्रापणयो-
न्यनिरपेक्षं चेति एवंभूतशब्दाभिप्रायः । दुःखमिश्रत्वादिविशिष्टतया प्रस्तुता एव भावाः एभ्यः इत्य-
वधित्वेन परामृश्यन्त इति प्रदर्शनाय त्रिभ्य इत्यादिकमुक्तम् । एभ्यः परमित्यत्र 'तमसः परस्तात्'
इत्यादिविव देशादिविवक्षाव्युदासायोत्कृष्टत्वोक्तिः । तत्तद्भोग्यताप्रकारैश्चैति समुद्रे गोप्पदमस्ती-
तिवत् । श्रूयते हि “यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्” (छा. ७. १. ३) इति ।
शब्दस्पर्शादिरूपेण प्राकृता भावा भोग्याः । परमात्मा तु ज्ञानशक्त्यादिगुणगणैः स्वरूपसमवेतैः शब्दादि-
विसृजनीयानुकूल्यप्रकारैः अप्राकृतैश्च शब्दादिभिः प्राकृतैश्च तैरेव स्वपर्यन्तताभेदादप्राकृतकल्पैः प्रत्येकं
भोग्यतायामनवधिकातिशयपरत्वविशिष्ट इति भावः । एवंनिर्दिष्टभोग्यतमस्वरूपस्याविकारित्वेन काला-
वच्छेदव्युदासपरोऽव्ययशब्द इत्यभिप्रायेणाह सदैकरूपमिति । तैरेवेति । उक्तदोषत्रययुक्तैरेवेत्यर्थः ।
त्रिभिरिति । गुणाः परस्परन्यूनाधिकभावेनावस्थिता अप्यविनाभूताः । ततश्च गुणत्रयमयानां भावानां दुःख-
मिश्रत्वमवर्जनीयमिति भावः । निहीनतरैरिति । कर्मानुरूपगुणत्रयमयभोगाः तत्तत्कर्मानुरूप्येण क्षुद्रा इति
भावः । क्षणध्वंसिभिरिति कर्मावसाने क्षणान्तरं स्थातुं न प्रभवन्तीति भावः । ननु सत्त्वेन कथं
मोहः ? इत्थम्—यथा विषसंपृक्तेऽप्यज्ञे मधुनिषेको मन्दस्य भोजनाभिलाषमुत्पादयति, तथा तत्तत्कर्मानु-
रूपानर्थपर्यवसितसुखलभहेतुत्वेन युक्तं सत्त्वस्यैव मोहहेतुत्वम् इति । सर्वशब्दोऽत्र देवजात्यनुपविष्ट-
ब्रह्मरूपादेस्प्रमहपरः । इदंशब्दोऽनुभूयमानभोक्तृवर्गवैधिव्याभिप्रायः । जगच्छब्दश्चात्रद्विशिष्टचेतन-
वाचीत्यभिप्रायेण देवेत्यादिकमुक्तम् । “ब्रह्माद्याः सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा । विष्णुमाया-
महावर्तमोहान्धतमसावृताः ॥” (वि. सु. ५. ३०. १७) इत्यादिकमलानुसन्धेयम् ॥ १३ ॥

उक्तावामर्थस्थितौ मोह एवायं न घटत इति शङ्कायां दैवीत्यादिकमवतारयति कथमिति ।
सर्वस्येति । सत्त्वोत्तरतया तत्त्वज्ञानप्रच्युतिरहिताया देवजातेरिति भावः । उत्कृष्टापकृष्टसन्निधावुत्कृष्ट-
ग्रहणशीलता भोक्तृवर्गस्येत्यनेन सूचिता । हिशब्दोऽत्र दुरतिक्रमवहेत्यर्थः । देवेन निर्मिता दैवीति

1 मोहितत्वाच्च जानातीति प्रागुक्तम् ; मोह एव कथयित्यत्राह दैवीति । यद्वा अज्ञा मुह्यन्तु ।
त्वज्ज्ञाने जातेऽपि कथं मुह्यन्तीत्यत्राह दैवीति । एवञ्च स्थितेऽपीत्यस्य स्थितत्वेन ज्ञातेऽपीत्यर्थः ;
वस्तुस्थितिमात्रस्यानुपयुक्तत्वात् ॥ मोहस्यातिक्रमः कुतो नेति प्रकृतप्रश्नार्थः ।

भोग्यत्वबुद्धिरुपजायत इत्यत्राह—

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

ममैषा गुणमयी सत्त्वरजस्तमोमयी माया ¹यस्मात् दैवी देवेन क्रीडाप्रवृत्तेन मयैव निर्मिता, तस्मात् सर्वदुरत्या दुरतिक्रमा ।

अस्याः मायाशब्दवाच्यत्वमासुरराक्षसास्त्रादीनामिव त्रिचित्रकार्यकरत्वेन, यथा च “ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम् । आजगाम समाज्ञप्तं ज्वालामालि सुदर्शनम् । तेन माया-सहस्रं तच्छम्बरखाशुगामिना । बालस्य रक्षता देहमैकैकश्येन सूदितम् (मैकैकं च निषूदितम्)” (वि. पु. १. १९, २५) इत्यादौ । अतो मायाशब्दो न मिथ्यार्थवाची । ऐन्द्रजालिकादिष्वपि केनचिन्मन्त्रोपधादिना मिथ्यार्थविषयायाः पारमार्थिक्या एव बुद्धेरुत्पादकत्वेन मायावीति

तद्वितार्थः । ‘दिवु क्रीडा....’त्यादिघातौ देवशब्दनिष्पत्तिः ; एतेन ‘देवात्मशक्तिम्’ (श्वे. १. ३) इति श्रुतिसूचनम् । दैवी, मम इति शब्दाभ्यां मायाप्रवर्तकस्य देवस्य मायिनश्च कृष्णस्य मेदभ्रमव्युदासाय मयैवेत्युक्तम् । न हि स्वच्छन्देनाघटितघटनासमर्थनेश्वरेण लीलार्थं प्रवर्तिता माया अनीश्वरैः सर्वमूर्तरपि लङ्घितुं शक्यत इति सर्वैरित्यस्य भावः । अत्ययशब्दस्यात नाशार्थत्वव्युदासायाह दुरतिक्रमेति । दुःखेनातिक्रमणीया ; भगवत्प्रपत्तिरहितैर्लङ्घयितुमशक्यैव ।

मायाशब्दस्य परामितमर्थं दूषयिष्यन् स्वामितमर्थं तावदाह अस्या इति । सत्येष्वेवासुरराक्षसास्त्रादिषु मायाशब्दप्रयोगो न मिथ्यात्वनिबन्धन इति भावः । यथाचेति । ‘तेन मायासहस्रम्’ इत्यत न मिथ्यार्थविषयत्वमुत्प्रेक्षितुमपि शक्यम्, मिथ्यामृतस्य शक्तस्य निषूदनीयत्वाभावादिति भावः । आदि-शब्देन “माया सततं वेत्ति प्राणिनां च शुभाशुभम्” (....), “देवमायेव निर्मिता” (रा. बा. १. २६) इत्यादिप्रयोगसंग्रहः । अपिच ²दण्डनीती सामाद्युपायचतुष्टयादन्ये मायोपेक्षेन्तजालरूपाः अनुसूयाः त्वय उपाया उपदिष्टाः ; तत्र माया अन्यथामृतस्य वस्तुनोऽन्यथाकरणशक्तिः ; इन्द्रजालं तु तथाप्रतिभासुन-शक्तिरिति विभागः । तस्मात् सत्यविषय एव मायाशब्द इत्यभिप्रायेणाह अत इति । मायाशब्द-प्रयोगस्य सत्यविषयत्वादित्यर्थः । ननु मिथ्यामृतार्थप्रदर्शकेषु तत्सम्बन्धात् मायाविशब्दः प्रयुज्यते । अतो मायाशब्दो मिथ्यार्थेऽपि प्रयुक्त इत्यत्राह ऐन्द्रजालिकेति । असत्यत्ववत् असत्योत्पादकत्वमपि न मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति दर्शयितुम् पारमार्थिक्या एवेत्युक्तम् । आन्तिज्ञानमपि स्वरूपकः सत्यम् ; आरोपितस्तु विषयो मिथ्येत्युच्यते । तथाऽप्यन्ततो मिथ्यार्थसम्बन्धो निमित्तमित्यत्राह तथेति ।

१ यस्मादित्यस्य तस्मादिति प्रतिलिखन्वि । तत्र यस्मादिति हिशब्दार्थश्चेत् दुरत्ययेति पदमवान्तरपृथग्वाक्यं स्यात् । अतो दैवीतिहेतुमर्भविशेषणमुर्चितप्रदर्शनं यस्मादिति । हिशब्द-र्थमृते हेतुत्वं तु पूर्वश्लोकावन्वि । तत् अत इत्यादिना अन्ते भाष्यते ।

२ दण्डनीताविति । अयमर्थः भाष्ये प्रथमवाक्ये अस्त्रादीनामिवेत्यत्र निगूढः । तत्समुच्च-धिवत्त्वमेव यथाचेति चकारप्रयोगः, अत एवोपरि ऐन्द्रजालिकप्रस्ताव इति भाषः ।

प्रयोगः । तथा मन्त्रौषधादिरेव च तत्र माया ; सर्वप्रयोगेष्वनुगतस्यैकस्यैव शब्दार्थत्वात् । तत्र मिथ्यार्थेषु मायाशब्दप्रयोगो मायाकार्यबुद्धिविषयत्वेनौपचारिकः, मन्त्राः क्रोशन्तीति-
चत् । एषा गुणमयी पारमार्थिकी भगवन्मायैव, “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु
महेश्वरम्” (श्वे. ३. ४. १०) इत्यादिभिर्धीयते ।

अस्याः कार्यं भगवत्स्वरूपतिरोधानम्, स्वस्वरूपमोक्षत्वबुद्धिश्च । अतो भगवन्मायया
मोहितं सर्वं जगत् भगवन्तमनवधिकातिशयानन्दस्वरूपं नाभिजानाति ॥

मायाविमोचनोपायमाह—

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥

१४

मन्त्रौषधादिर्मिथ्यार्थस्य च सन्निधाने किं विशेषनियामकमित्यत्राह सर्वेति । न ह्येकशक्यैव निबद्धिं संभवति
अनेकशक्तिकल्पना युक्तेति भावः । मिथ्याभूतेष्वेवार्थेषु मायेयमिति प्रयोगो भवति, तत्र च विचित्रकार्यकरत्वा-
भावान्मिथ्यात्वमेव निमित्तमाश्रयणीयमित्यत्राह तत्रेति । अयं भावः—यत् संबन्धाद्गुणयोगाद्वा प्रयोगो
दुर्निर्वहः ; तत्र हि शक्त्यन्तरकल्पनागौरवं सद्यम् । संभवति चाल परम्परया संबन्धः, मायाकार्य-
ज्ञानविषयत्वात् । न च मिथ्यात्वे प्रवृत्तिनिमित्ततया स्वीकृते अस्मादिषु तत्संबन्धगन्धः । मिथ्यार्थस्य च
गुणाभावादेव तद्गुणयोगो दूरनिरस्तः । अपिच मिथ्याभूतेषु शुक्तिकारजतादिषु तत्प्रयोगाभावात्
मिथ्यात्वविशेषे निष्कृष्यमाणे अस्मदुक्त एव विशेषेऽन्तर्भवतीति । “त्वं हि लोकगतिर्देव न त्वां
केचित् प्रजानते । ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम् ॥” (रा. उ. ११०. १०), “योगनिद्रा
महामाया” (वि. पु. ५. १. ७१) इत्यादिष्वपि भगवतो विचित्रकार्यविशेषोपेयिगितया वा प्रकृतिर्तत्त्वाभि-
मानिदेवतात्वादिरूपेण वा मायेत्युक्तम् । अतो युक्तं विचित्रकार्यकरत्वमेव मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति ।

श्रुतावपि विचित्रसृष्ट्युपादाने प्रकृतौ सत्यायामेव मायाशब्दः प्रयुक्त इत्याह एषेति । महेश्वर-
शब्दस्याल रुद्रविषयत्वप्रमथ्युदासाय भगवच्छब्दः । श्वेताश्वतरोपनिषदपि पुरुषसूक्तप्रत्यभिज्ञान-महा-
पुरुषशब्द-सत्त्वप्रवर्तकत्वादिभिर्भगवद्विषयतयैव प्रतीयते । महेश्वरशिवादिशब्दास्तु तस्मिन् अवयवशक्त्या
गुणयोगेन वा प्रवृत्ताः, रुद्रस्यान्यत्र कार्यत्वकर्मवश्यत्वसंप्रतिपत्तेरिति भावः । ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यात्’
इति न तत्र प्रकृत्यनुवादेन मायात्वं विधीयते ; किंतु मायाशब्दार्थानुवादेन प्रकृतिरत्वमिति वाक्य-
स्वारस्यावगतम् ; पूर्वतः “अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिन्मायो मायया सन्निरुद्धः” (श्वे. ४. ९)
इत्यभिहिते केयं मायेत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्तत्वादिति भावः ।

अस्मिन् प्रकरणे मायाशब्दप्रयोगनिदानमतोप्युक्तं विचित्रकार्यं दर्शयति अस्या इति । तदेत-
दखिलमभिप्रेत्य भगवद्वाप्तुनमुनिभिरुक्तम्, “स्वयात्मात्म्यं प्रकृत्याऽस्य तिरोधिः शरणागतिः” (गी. सं.
११) इति । चोद्यपरिहारतां दर्शयन् उपसंहरति अत इति ॥ १३ ॥

“प्रकृत्याऽस्य तिरोधिश्शरणागतिः” (११) इति संग्रहश्लोके तत्रिवृत्त्यर्थमित्यध्याहर्तव्यमिति
दर्शयन् अनन्तरग्रन्थमवतारयति मायाविमोचनेति । यच्छासनादलङ्घनीये निगल्यन्, तत्रिवृत्तिरपि

मामेव सत्यसङ्कल्पं परमकारुणिकमनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यं ये श्रणं प्रपद्यन्ते,
ते एतां मदीयां गुणमयीं मायां तरन्ति मायामुत्सृज्य मामेवोपासत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

किमिति भगव(भव ?) दुपासनापादिनीं भगव(भव ?) त्प्रपत्तिं सर्वे न कुर्वत इत्यत्राह—
न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५
दुष्कृतिनः पापकर्माणिः मां न प्रपद्यन्ते । दुष्कृततारतम्येन ते चतुर्विधा भवन्ति
मूढाः, नराधमाः, माययाऽपहृतज्ञानाः, आसुरं भावमाश्रिताः इति । मूढाः विपरीतज्ञानाः ;
पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छेषतैकरसमात्मानं भोग्यजातं च स्वशेषतया मन्यमानाः । नराधमाः
सामान्येन ज्ञातेऽपि मत्स्वरूपे मदौन्मुख्यानर्हाः । माययाऽपहृतज्ञानाः मद्विषयं मदैश्वर्यविषयं
च ज्ञानं येषां तदसंभावनापादिनीभिः कूटयुक्तिभिरपहृतम्, ते तथोक्ताः । आसुरं भावमा-
श्रिताः मद्विषयं मदैश्वर्यविषयं च ज्ञानं सुदृढमुपपन्नं येषां द्वेषायैव भवति ; ते आसुरं

तेनैव कार्या, न त्वन्येनेति मामेवेत्यवधारणाभिप्रायं व्यञ्जयति सत्यसङ्कल्पमिति । न हि बन्धविषय
एव सङ्कल्पः सत्यः ; अपि तु मोक्षविषयोऽपीति स एव प्रपदनीय इति भावः । शक्तस्यापि निवृण्यस्य
प्रपत्त्या न किञ्चित् प्रयोजनमित्यत उक्तं परमकारुणिकमिति । परमकारुणिकस्यापि लोकवत् परिग्राह्य-
परिग्राह्यविभागे किमस्यासङ्ख्यापराधशालिनो जनस्य तत्प्रपत्त्येत्युक्तम् अनालोचितेत्यादि । वायस-
शास्त्राभृग-विभीषण-द्रौपदीप्रभृतिषु चैतत् स्पष्टम् । “यदि वा रावणः स्वयम्” (रा. यु. १८.३५) इति
च तदुक्तिः । एतामित्यस्याभिप्रेतमाह मदीयां गुणमयीमिति । अपीति शेषः । उपासनप्रकरणत्वात्
वक्ष्यमाणार्तादिचतुष्टयसाधारणत्वाच्चोपासनाङ्गभूता प्रपत्तिरुच्यत इत्यभिप्रायेणाह मायामुत्सृज्येति ॥

ये प्रपद्यन्ते इति विशेषनिर्देशप्रतिक्षेपाभिप्रायेणाऽऽशङ्कते किमितीति । सुकृतिस्वदुष्कृतिस्वभेदः सा-
क्षाच्छङ्कोत्तरम् ; तत्तारतम्यकथनं तु अत्यन्तहेयात्यन्तोपादेयाकारभेदज्ञापनार्थमित्यभिप्रायेणाह दुष्कृतिन
इति । उत्तरश्लोकस्थचतुर्विधपदमतापि चतुर्विधपुरुषनिर्देशवशादाकृष्य दर्शितम् । मूढत्वादिविशेषणाना-
मेकस्मिन्नेव समुच्चयः किं न स्यादिति शङ्काव्युदासाय पदचतुष्टयव्याख्या । मूढत्वापहृतज्ञानं व्योमच्ये-
काचिदवस्था नराधमशब्देन विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह सामान्येनेति । उपनिषदर्थनिश्चयाभावेऽपि
सर्वलोकप्रसिद्धेतिहासपुराणादिभिः सामान्यज्ञानम् । सुमेरुप्रभृतिष्विव सुलभत्वापरिज्ञानादौन्मुख्या-
नर्हत्वम् । उपपन्नस्यैव हि ज्ञानस्यापहारः ; स च विचित्रमोहजनकतया मायाशब्दवाच्याभिः कुहृष्टि-
बाह्यप्रसूतकूटयुक्तिभिरैवेत्यभिप्रायेणाह मद्विषयमिति । आसुरं भावमाश्रिताः इत्येतत् अनपहृतज्ञान-
विषयमित्याह सुदृढमुपपन्नमिति । निपुणतमप्रतिपादितप्रक्रियया प्रमाणतर्कैरबाध्यत्वेन निश्चितमित्यर्थः ।
असुरसंबन्धी भाव आसुरो भावः ; असुरा हि भगवन्तमतिशयितशक्तिं जानन्त एव द्वेषमाचरन्ति ।
वक्ष्यते च असुरमकृतीनां भावः षोडशे । “विष्णुमक्तिपरो देवो विपरीतस्तथाऽसुरः” (वि. ध.
१.०९. ७४) इति न्यायाच्चायमासुरो भावो भगवति द्वेषः एवेत्यभिप्रायेण द्वेषायैव भवतीत्युक्तम् ।

मावमभ्रिताः । उत्तरोत्तराः वसिष्ठतमाः ॥ १५ ॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी १ ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६
सुकृतिनः पुण्यकर्मिणो मां शरणमुपगम्य मामेव भजन्ते । ते च सुकृततारतम्येन
चतुर्विधाः, सुकृतगरीयस्त्वेन प्रतिपत्तिवैशेष्यादुत्तरोत्तरा अधिकतमा भवन्ति । आर्तः
प्रतिष्ठाहीनः अर्थैश्वर्यः पुनस्तत्प्राप्तिकामः । अर्थार्थी अप्राप्तैश्वर्यतया ऐश्वर्यकामः । २ तयोर्मुख-
भेदमात्रम् । ऐश्वर्यविषयतयैक्यादेक एवाधिकारः । जिज्ञासुः प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपा-

एषामुत्तरेषां ज्ञानांशेनातिशयादुत्कृष्टतमत्वभ्रमस्यादिति तविरासायाह उत्तरोत्तरा इति । “विदुषोऽस्ति-
क्रमे दण्डमयस्त्वम्” (गौ. ध. सू. २. १२. ६) इति न्यायेन ज्ञानप्रकर्ष एवाल पापिष्ठतमत्वे हेतुः ;
ज्ञानातिशयेऽपि वैमुख्यं च प्राचीनपापातिशयादेवेति भावः ॥ १५ ॥

चतुर्विधा भजन्ते इत्यत्र भजनपर्यवसिता प्रपत्तिर्विधिस्सिता ; पूर्वलोके तन्निषेधादत्र तद्विधान
स्यैवोचितत्वादित्यभिप्रायेण शरणमुपगम्येत्युक्तम् । सुकृतित्वाविशेषे कथमधिकारिभेद इत्यत्रोक्तं
सुकृततारतम्येनेति । तारतम्यं विवृणोति सुकृतगरीयस्त्वेनेति । विश्वासादेस्साधारणत्वेऽपि
प्रपत्तेः (प्रतिपत्तेः ?) वैशिष्ट्यं फलेच्छाभेदात् । आर्तशब्दोऽत्र आर्तिमूलपूर्वस्थितिशैथिल्यपर इत्यभिप्रायेणाह
प्रतिष्ठाहीन इति । आर्तस्य हि परभजनमार्तिनिवृत्त्यर्थमेवेत्यभिप्रायेणाह अर्थैश्वर्यः पुनस्तत्प्राप्तिकाम
इति । १ पाठक्रमादप्यर्थक्रमस्य प्रबलत्वात् जिज्ञासोः प्रागेवार्थार्थिन उपादानम् । आर्तात् तस्य विशेषं दर्शयति
अप्राप्तेति । अर्थशब्दोऽज्ञातनीयभोगविशेषपरः । फलद्वारा ह्यधिकारिभेदोऽभिधीयते ; फलञ्च आर्त
स्यार्थार्थिनश्चैश्वर्यमेकमेव । यदा पुनस्तद्वान्तरभेदेन भेदकलप्तिः ; तदा भेदान्तरमपि वक्तुं शक्य-
मित्यत्राह तयोरिति । प्रसिद्धेनावान्तरभेदेन विशेषव्यपदेशमात्रमिति भावः । २ जिज्ञासुशब्देन ज्ञानार्थि
मात्रं किं न गृह्यते, भगवन्तमेव वा जिज्ञासुः, भक्तिश्रद्धारहितः कुतूहलमालेण भगवन्तं जिज्ञासमानो
वा, ३ यथा एकतद्वितादयः, “यूयं जिज्ञासवो भक्ताः” (भा. मो. ३. ४४. ३१) इति । “आरोग्यं भास्करा-
दिच्छेत् श्रियमिच्छेद्भुताशनात् । ईश्वरात् ज्ञानमन्विच्छेत् मोक्षमिच्छेज्जनादिनात् ।” (ब्र. पु.)
इत्युक्ताधिकारिचतुष्टये चाल प्रत्यभिज्ञायमाने जिज्ञासुरपि स एव भवितुमर्हति—तत्राह प्रकृतीति ।
भगवन्तं जिज्ञासोरन्ततो भगवानेव प्राप्यतयाऽभिमत इति न पुरुषार्थभेदः ; तद्वेदाच्चाताधिकारिभेदः
प्रतिपद्यते । आर्तः, अर्थार्थीति बाह्यपुरुषार्थमिलापिणो निर्दिष्टाः, भगवदर्थी च ज्ञानीति । जीवह्रामस्वरूपं
चाधिकारान्दस्वरूपं प्राप्यं चान्यत्र प्रसिद्धम् । अत्रापि परस्तादधिकारिभेदः समर्थयिष्यते । अतः परि-
शेषाद्भास्करार्थविविषयोऽयं जिज्ञासुशब्द इति भावः । ज्ञानार्थिवाचके जिज्ञासुशब्दे कथमात्मार्यत्वं व्या-

१ गीतायां जिज्ञासोः पश्चात् अर्थार्थिशब्दप्रयोगात् केवल्यभागपि कश्चित् भक्तपटुष्टा-
नौपयिकार्थार्थी भवतीति गम्यते । २ तयोरिति । एक एवाधिकार इति अष्टमाध्यायगी-
तयाऽपि ज्ञायते । ३ जिज्ञासुपदव्याख्यारूपं भाष्यमवतारयति जिज्ञासुशब्देनेत्यादिना ।

४ भगवज्ज्ञान नामेऽपि जिज्ञासुपदप्रयोगं दर्शयति यथेति ।

वाप्तीच्छुः । ज्ञानमेवास्य स्वरूपमिति जिज्ञासुरित्युक्तम् । ज्ञानी च, “इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विदि मे पराम्” (५) इत्यादिनाऽभिहितभगवच्छेषवैकस्यात्मस्वरूपवित् ; प्रकृतिवियुक्तकेवलात्मनि अपर्यवस्यन् भगवन्तं प्रेप्सुः भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वानः ॥ १६ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥

तेषां ज्ञानी विशिष्यते । कुतः ? नित्ययुक्त एकभक्तिरिति च । ज्ञानिनो हि मदेकप्राप्यस्य मया योगो नित्यः ; इतरयोस्तु यावत्स्वाभिलषितप्राप्ति मया योगः । तथा ज्ञानिनो मय्येकस्मिन्नेव भक्तिः ; इतरयोस्तु स्वाभिलषिते तत्साधनत्वेन मयि च । अतः

क्रियत इत्याह ज्ञानमेवेति । ज्ञानमिह शुद्धात्मानुभवरूपं^१ विवक्षितमिति भावः । ज्ञानिनोऽपि वन्तरत्वानुगुणान् वक्ष्यमाणान् विशेषान् अनुसन्धाय विशिष्टज्ञानत्वं दर्शयति इतस्त्वन्यामित्यादिन केवलात्मन्यपर्यवस्यन्निति नगरं प्रविशोऽरुण्यस्य छायातरुमूलखापवत् आत्मानुभवविलम्ब इति भावः अत्र जिज्ञासोर्वक्तव्यं सर्वप्रथमे प्रपञ्चविषयामः । विशिष्टज्ञानफलभूतं पुरुषार्थान्तरपरिमहमाह भगवन्तं प्रेप्सुरिति । तत्र हेतुमाह भगवन्तमिति । भगवन्तमेवेत्यात्मानुभवविलम्बाक्षमत्वमभिप्रेतम् ॥ १६ ॥

एवं भक्तभेद उक्तः ; तत्र प्रतिबुद्धस्य श्रेष्ठ्यं दर्शयति तेषामिति । इममेवार्थं परस्तादपि वक्ष्यति “चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते श्रुताः । तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठस्ते चैवानन्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणाम् । ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षमाक् ॥” (भा. मो. ३.५०. ३३-३५) इति । तेषामिति निर्धारणे षष्ठी । विशिष्यते श्रेष्ठतम इत्यर्थः । किं प्रशंसा[मात्रा]र्थमिदमिति शङ्कते कुत इति । वैशिष्ट्यहेतुपरं विशेषणद्वयमित्याह नित्ययुक्तः एकभक्तिरिति चेति । ज्ञानिनो हीत्यादि । प्रापकस्य तस्यैव प्राप्यत्वात् फलदशायामपि योगोऽनुवृत्त इत्यर्थः । आर्तित्यार्थार्थिनश्चैकाधिकातिरिति निर्णयादितरयोरिति द्विवचनम् ।

१ आत्मन्यपर्यवस्यन् इत्यादिकं पञ्चाग्निविद्यानिष्ठेऽप्यस्तीति न मन्तव्यम् । आत्ममात्रानुभवरूपफलान्तपैक्षस्सन् इति तदर्थान् । भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वानः—परमप्राप्य-भगवद्विशेषकोऽयसंज्ञान् । एवकारेण तदितरविशेष्यकोऽयसंज्ञकत्वेदात् आत्मानुभवविलम्बाक्षमत्वलाभः । इदञ्च मधुविद्यादिनिष्ठ-क्रममुक्तिपरसाधारणम् । तेषां केवल्यफल इवातिमात्रविलम्बाभावात् । तेषां वस्वादिभावकालेऽपि परमात्मज्ञानानुभवविलम्बाभावात् ज्ञानिपदेनैव तदग्रहणम् । ननु चतुर्विधा अपि सुमुखव एवेत्यस्तु । आर्तार्थार्थिनौ यथायथं मधुविद्यादिनिष्ठौ । ज्ञानी मोक्षमात्रकामः । अष्टमे सर्वेषां भगवत्प्राप्तिवचनमप्यत्र एव सुसंगतम् । अचिरादितरपि सर्वेषाम् । अतो भाष्ये किमित्यन्यथोक्तिरिति चेत्—न ; अनुसुक्ष्णगामपि भगवान् फलप्रद इत्यस्यावचने न्यूनताप्रसंगात् गीतायास्तथातात्पर्यायोगात् । शिष्टप्रथमे द्रष्टव्यम् ।

२ ननु ज्ञाघातोः सम्प्रकृतेः स्वरूपभूतज्ञानार्थकत्वाभावात् क्रियारूपज्ञानार्थकत्वस्य धीभाष्ये प्रपञ्चनात् कथं स्वरूपमिति भाष्यमित्यत्राह अनुभवरूपमिति । अवाप्तीति पदप्रयोगात् ज्ञाघातवर्थः कैवल्यरूपानुभवः । तदा मोक्षादाविव ज्ञानातिरिक्तक्रियाविरहात् ज्ञानावधारणाय जिज्ञासुरित्युक्तमिति भावः ।

एव विशिष्यते । किञ्च, प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम् । अर्थशब्दोऽभिधेयवचनः ; ज्ञानिनो-
 हं यथा प्रियाः, तथा मया सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाऽप्यभिधातुं न शक्यत इत्यर्थः ;
 प्रियत्वस्येयत्तारहितत्वात् । यथा ज्ञानिनामग्रेसरस्य प्रह्लादस्य, “स त्वासक्तमतिः कृष्णे
 दृश्यमानो महोरगैः । न विवेदाऽऽत्मनो गात्रं तस्मृत्याह्लादसंस्थितः” (वि. १. १७. ३९)
 इति । तथैव सोऽपि मम प्रियाः ॥ १७ ॥

तेन, आत्मार्षिनः फलदशायां परमात्मभोग्यतानुसन्धानं नास्तीति सिद्धम् । एकस्मिन् भक्तिर्यस्य
 एकभक्तिरिति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । एकशब्दाभिधेयमुपास्यफलयोरभेदं दर्शयितुम् एकस्मिन्नेवे-
 यवधारणम् । प्रियो हि इत्यादिना हेत्वन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह किञ्चेति । अतिशयितकाष्ठां
 वक्तुमाह अर्थशब्दोऽभिधेयवचन इति । अत्यर्थम्—अत्यभिधेयम् ; अभिधेयातिक्रमणं चाल्ताभि-
 धेयान्तराद्वैलक्ष्ण्यम् । तच्चाभिधातुमशक्यतेत्यभिप्रायेणाह ज्ञानिनोऽहमिति । अभिधातुमशक्यमि-
 त्यस्येश्वरवचनत्वात् तेनाप्यशक्यमिति फलितमित्यभिप्रायेणोक्तम् मयेत्यादि । ननु सर्वज्ञेन यदज्ञातं
 तदसदेव स्यात् ; यत् चासावशक्तः, तत् चास्यानीश्वरत्वं स्यादित्यत्राह प्रियत्वस्येति । गगन-
 कुसुमादिवदसत्त्वनिबन्धनमज्ञानं न दोषाय ; अन्यथा आन्तत्त्वप्रसङ्गात् । इयत्ताया अभावादेव
 तद्वाचकःशब्दोऽपि नास्तीति तदप्रयोगोऽपि नाशक्तिहेतुरिति भावः । हिशब्दघोषातितां प्रसिद्धिमुदाहरति
 यथेति । ज्ञानिनामग्रेसरस्येत्येन जन्मसिद्धनिरतिशयज्ञानवत्त्वं वाधकवचनादिभिर्विभीषिकासहस्रैश्चा-
 कम्पितत्वं विवक्षितम् । “कृषिपूर्वाचकशब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः” (भा. उ. ६. ९. ५) इति कृष्ण-
 शब्देनात्र निर्वृतिहेतुत्वादिकं विवक्षितम् । प्रवाहानादिकृष्णावतारकृतकालियमर्दनसूचनं वा । भक्तदुः-
 खानां कर्षणाद्वा कृष्णः । तीव्रदुःखहेतुसद्भावेऽपि दुःखानुभवाभावो निरतिशयप्रीत्यन्तरमततयेति
 भावः । आत्मज्ञानमपि तदानीं मृगम्, किंपुनर्गृहादिकल्पशरीरज्ञानमित्यात्मनो गात्रमित्यस्य भावः ।
 स च मम प्रिय इत्यत्रापि अत्यर्थशब्दः समुच्चयसामर्थ्यादर्थैश्वर्याभावाच्चानुषक्त इत्यभिप्रायेणाह तथैवेति ।
 यथाऽहं त्विषधपरिच्छेदरहितनिरतिशयानन्दस्वरूपोऽनन्तगुणविभूतिर्ज्ञानिनः प्रियः, तथाऽयमेक एव ज्ञानी
 मम निरतिशयप्रीतिविषय इत्युक्तं भवति । स च मम प्रिय इत्यत्र निरतिशयप्रीतिं कुर्वतोऽपि
 महोदारस्येश्वरस्यापि तस्मैत्युपाधिकप्रीतिकरणादतृप्तिस्सूचितेति केचिद्वाच्यार्थाः ॥ १७ ॥

1 मधुविद्यादिनिष्ठस्यावाप्तरफलानुभवकालेऽपि परमात्मनि भोग्यत्वानुसंधानमस्ति,
 वैषयिकानुभवस्याबिच्छिन्नत्वाभावात् । अतस्तस्यापि न नित्ययुक्तवैकभक्तिव्यक्तिः ; केवलस्यानुभव-
 दशायां तु न परमात्मभोग्यतानुसंधानमिति भावः । एवमत्र भोग्यतापदप्रयोगात् केवल्येऽप्या-
 पातपरमात्मज्ञानमस्तीति ज्ञापितम् । पञ्चाग्निविद्यानिष्ठस्य तदाऽपि परमात्मविषयकं सामान्य-
 ज्ञानमस्तीति । 2 अर्थो वस्तु । हेयविषये ब्रह्मविषयकप्रीतितुल्यप्रीतिसत्त्वे तस्या अत्यर्थत्वं
 युक्तम् । ब्रह्मणो निरतिशयानन्दत्वात् तत्र प्रीतिरत्यर्थत्वायोगात् अभिधातुमशक्यत्वरूपाशक्तिः ;

3 तथैवेति एवकारदर्शितं शंकापरिहारोभयमाह यथाहमिति ।

4 सहजसौहार्द-जायमानकटाक्षादिसद्भावात् नातीवात्र पक्षे आस्था ।

उदाराः सर्वं प्रवेते ज्ञानी त्वामैव मे मतम् । आस्थितस्स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥
सर्वं एवैते मामेवोपासत इति उदाराः वदान्याः । ये मतो यत्किंचिदपि गृह्णन्ति,
ते हि मम सर्वस्वदायिनः । ज्ञानी त्वामैव मे मतम्-तदायत्तधारणोऽहमिति मन्ये । कस्मा-
देवम् ? यस्मादयं मया विनाऽऽत्मधारणासंभावनया मामेवानुत्तमं प्राप्यमास्थितः, अतस्तेन
विना ममाध्यात्मधारणं न संभवति । ततो ममात्मा हि सः ॥ १८ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते । वासुदेवस्सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९

तेषामिति श्लोकस्यार्थ एव उदारा इत्यनेनापि दृढीक्रियते । ज्ञानिनोऽत्यर्थप्रियत्ववचनादन्वेषा-
मपि किञ्चित्प्रियत्वं फलितम् ; तदेव उदारास्सर्वे इति पादेन विशदीकृतम् । तदेकोपायत्वस्य
साधारण्यं मामेवोपासत इत्यनेन दर्शितम् । उदारशब्दस्यात्र मन्दप्रयोजनोत्कर्षमात्रपरत्वबुद्ध्यासाय
प्रसिद्धचतुरोधेनाह वदान्या इति । अर्थित्वेनावस्थितानां कथं वदान्यत्वमित्यत्राह ये नच इति ।
सकलफलप्रदत्वलक्षणं परमौदार्यमेव हि मम सर्वस्वम् ; तच्च प्रतिग्रहीतृसापेक्षं तदभावे कथं स्यादित्युक्तं
भवति । मतमिति ननुसक्तवान् ज्ञानीत्यनेनावयवः ; मत इति २परोक्ताऽस्त्वप्रसिद्धः ; तस्मात् इति श-
ब्दोऽध्याहृतः । अयमर्थस्त्वयन्तसिद्धान्तो भवतु वा मा वा ; कृष्णसिद्धान्तस्त्वयमिति भावः ।
आत्मशब्दस्यास्य बहुप्रमाणविरुद्धत्वाच्च तादात्म्यादिविषयत्वम् ; तथा सति व्यतिरेकनिर्देशबाधश्च ।
अतस्तदभिप्रेतमाह तदायत्तेति । शरीरे प्रति धारको ह्यात्मा । प्रियत्वातिशयप्रतिपादनाय सावधारणो-
ऽयमात्मत्वारोपः । अस्मिन् अभिमानमात्रसारे भवत्सिद्धान्ते किं प्रमाणमभिमतमित्याकाङ्क्षायास्
आस्थित इत्यादिकमुच्यत इत्याह कस्मादेवमिति । हिहेतौ । युक्तात्मेत्याशंसायां कः ; परमात्मयो-
गाशंसाविशिष्ट एव आत्मा यस्य सोऽत्र युक्तात्मा ; तदेतदभिप्रेत्योक्तं मया विनाऽऽत्मधारणा-
संभावनयेति । मदनुसन्धानाभावे सति अर्थान्तरानुसन्धानप्रवृत्तेरसमर्थस्वभावतयेत्यर्थः । मामेवेति
अयुक्तदशायामसत्त्वमेव हि स्यादिति भावः । मामेव । उपायभूतमेव, न तु फलान्तररूप(त्व)मित्यर्थः ।
प्राप्यमिति । गतिशब्दोऽत्र गन्तव्यपरः । अस्त्वेवं तदायत्तधारणो यथाप्रमाणं ज्ञानी, ततः किमायातं
भगवत्तदायत्तधारणत्वस्येत्यत्राह अतस्तेन विनेति । सहृदयानां मदभिप्रायविदां चैतत् व्यक्तमित्यभि-
प्रायः । तथा हि (मा. मो. ३. ५३. ६५) “न तस्यान्यः प्रियतरः प्रतिबुद्धैर्महात्मभिः । विद्यते त्रिषु
लोकेषु ततोऽस्येकान्तितः गतः । नारदैतद्धि ते सत्यं वचनं समुदाहृतम् । नास्य भक्तैः प्रियतरो
लोके कश्चन विद्यते ॥” इति । ततो ममात्मा हि स इति । आधारत्वादिविशेषो ह्यात्मलक्षण-
मिति भावः । ऐश्वर्यादिकामाः सर्व एव मत्स्वरूपस्यातिशयहेतवः ; ज्ञानी तु मम स्वरूपसत्ताहेतुरिति
स्वभक्तस्तुतिपरः श्लोकः ॥ १८ ॥

1 पूर्वं ज्ञानीत्युक्तः अत्र ज्ञानवानित्युक्तश्चैक एव । अतिशयाने मतम् । तत्र भजन्त
इत्येवमुक्त्यार्थकमत्र प्रपद्यत इति । तस्यात्र वासुदेवः सर्वमिति विवरणम् । ज्ञानिमात्रानुरोधेन
नास्य महाभूताण्यङ्गार इत्यादि विवक्षितार्थविषयकता । सौशः सर्वभक्तसाधारणः ।

2 मत्त इति न शांकरपाठः । अन्यत्र स्यात् ।

नारूपसंख्यासङ्ख्यातानां पुण्यजन्मनां फलोभेदम्, यत् मच्छेषतैकरसात्मयात्मात्म्य-
ज्ञानपूर्वकं मत्प्रपदनम्; अपि तु बहूनां जन्मनां पुण्यजन्मनाम् अन्ते अवसाने, वासुदेवशेषतैक-
रसोऽहं तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिश्च; स चासङ्ख्येयैः कल्याणगुणगणैः परतरः इति ज्ञान-
वानभूत्वा, वासुदेव एव मम परमप्राप्यं प्राप्तकं च, अन्यदपि यन्मनोस्थवर्तितं स एव मम
वत् सर्वमिति मां प्रपद्यते माप्नुवास्ते; स महात्मा महामनाः सुदुर्लभः दुर्लभो लोके ।

वासुदेवस्सर्वमित्यस्यायमेवार्थः, “प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्”, “आस्थितस्स हि
युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्” इति प्रक्रमात् । ज्ञानवांश्चायुक्तलक्षण एव, अस्यैव
पूर्वोक्तज्ञानित्वात्, भूमिरापः” इत्यरभ्य, ‘अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमित-
स्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूताम्’ (५) इति हि चेतनाचेतनप्रकृतिद्वयस्य परम-
पुरुषशेषतैकरसतोक्ता; ‘अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति
धनञ्जय” (७) इत्यारभ्य, ‘ये चैव सात्त्विका मावा राजसात्तमसाश्च ये । मत्त एवेति तान्

पुनरप्युक्तज्ञानवत्त्वयानिकजन्मसाध्यपुण्यफलत्वेन दुर्लभतरतया ज्ञानिनः श्रेष्ठं दर्शयति बहूना-
निति श्लोकेन । “ये जन्मकोटिभिस्सिद्धास्तेषामन्तेऽज्ञ संस्थितिः” (पौ. सं. ३८. ३०५) इति भग-
वच्छास्त्रं ‘जन्मान्तरसहस्रेषु’ (इ. स. १७) इत्यादिकां स्मृतिं चानुसन्दधान आह नारूपेति । बहूनां
जन्मनामित्यत्र न तावत् बहुजन्मसद्भावमात्रं विवक्षितम्, तस्यात्रानुपयुक्तत्वात् । न च बहुजन्ममात्रस्य
ज्ञानहेतुत्वमुच्यते; सर्वेषामयत्नतो ज्ञानित्वप्रसङ्गात् । अतः पुण्यजन्मनाम् इति विशेषितम् । ईदृश-
ज्ञानवत्त्वमेवंभूतविशिष्टप्रपत्तौ हेतुरिति दर्शयितुं, ज्ञानवतोऽनेकजन्मभ्रमव्युदासाय च ज्ञानवान् भूत्वे-
त्युक्तम् । वासुदेवस्सर्वमिति सामानाधिकरण्यस्य बाधाध्यासतादात्म्यादिविषयत्वायोगाच्छरीरशरीर-
भावादिनिर्वाहादपि प्रकरणविशेषसिद्धस्यार्थस्य ग्राह्यतरत्वात् परमप्राप्यमित्यादिकमुक्तम् । लौकिकं
धारकादिकमभिप्रेत्याह अन्यदपीत्यादि । “त्वमेव माता च पिता त्वमेव”, “माता पिता भ्राता
निवासः शरणं सुहृदतिर्नारायणः” (सु. ६) इत्यादिकमपीहाम्निषेत् । प्रपतेरतोपासनाङ्गत्वादाह माप्नुवास्त
इति । ज्ञानिनोऽपि स्वरूपमहत्त्वं प्रमाणविरुद्धम्; पङ्क्तिपावनत्वादिमाहातम्यं सपि प्रकृतेऽनपेक्षितम्;
तस्मात् ज्ञानविशेषाधीनमाहात्म्यमिह विवक्षितमित्याह महामना इति । फलान्तरपरस्यापि भगवदुपासकस्य
दुर्लभत्वात् तद्यवच्छेदाय सुशब्द इति दर्शयितुं दुर्लभतर इत्युक्तम् । वासुदेवस्सर्वमिति सामानाधि-
करण्यस्य पराभिमतमर्थं प्रतिक्षिपन् स्वोक्तं द्रढयति वासुदेव इति । अत्र ह्युपक्रमः प्राप्यभेदनिवन्ध-
नाधिकादिभेदपरः । प्रकरणविरुद्धः, प्रकरणानुपयुक्तो वाऽर्थः प्रकरणविशेषसिद्धोपयुक्तमार्थं जागरूके
अनादरणीय इति भावः । ज्ञानवानित्यत्रापि निर्विशेषादिज्ञान-जीवमात्रज्ञानादिव्युदासायाह ज्ञानवां-
श्चायमिति । उक्तलक्षणः वासुदेवशेषतैकरसत्वात्मवेदीत्यर्थः । उक्तलक्षणत्वे हेतुमाह अस्यैव पूर्वोक्त-
ज्ञानित्वादिति । ‘ज्ञानी च भरतर्षभ’ (१६) इति पूर्वोक्ते ज्ञानिनि कथमुक्तलक्षणत्वमित्यत्राह भूमिराप
इत्यारभ्येति । यद्वा पूर्वोक्तज्ञानित्वादित्येकमकित्वादिकं विवक्षितम्; भूमिराप इत्यादिना हेत्व-

1 प्रकरणविशेषेति । ज्ञानिप्रकरणे सर्वभक्तसाधारणाकारस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ (१२) इति प्रकृतिद्वयस्य कार्यकारणोभयावस्थस्य परमपुरुषायत्त-
स्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं परमपुरुषस्य च सर्वैः प्रकारैः सर्वस्मात्परतत्त्वमुक्तम् ; अतः स एवात्र
ज्ञानीत्युच्यते ॥ १९ ॥ तस्य ज्ञानिनो दुर्लभत्वमेवोपपादयति—

कामैस्तैस्तेहृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः । ततं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया^१ ॥२०

सर्व एव हि लौकिकाः पुरुषाः स्वया प्रकृत्या पापवासनया गुणमयभावविषयया
नियताः नित्यान्विताः तैस्तैः स्ववासनानुरूपैर्गुणमयैरेव कामैः इच्छाविषयभूतैः हृतमत्स्वरूपवि-
षयज्ञानाः तत्तत्कामसिद्धवर्थमन्यदेवताः मद्यतिरिक्ताः केवलेन्द्रादिदेवताः ततं नियमास्थाय
तत्तदेवताविशेषमात्रप्रीणनासाधारणं नियममास्थाय प्रपद्यन्ते ता एवाश्रित्याचरन्ते ॥ २० ॥

न्तरोक्तिः । कार्यकारणोभयावस्थस्येति कार्यत्वकारणत्वरूपोभयावस्थविशिष्टस्येत्यर्थः । स्वरूपस्थि-
त्यादितादधीन्यं मयि सर्वं (७), रसोऽहमित्यादिषु व्यक्तम् । उक्तलक्षणत्वं निगमयति अत इति ।
स एवेति वासुदेवशेषतैकरसोऽहमित्यादिनोक्तलक्षण एवेत्यर्थः । उक्तलक्षण एव ज्ञानवानित्यभिधीयत
इति दर्शयितुं ज्ञानीत्युच्यत इत्युपसंहृतम् ॥ १९ ॥

कामैस्तैस्तैरित्यादेः सगं यान्ति परन्तपेत्यन्तस्य प्रकृतसङ्गतिमाह तस्येति । देवतान्तर-
फलान्तरसङ्गादिकं प्रतिबन्धकमिति भावः । हृतज्ञाना इत्यत्र बहुवचनासङ्कोचं सर्वभूतानि संमोह-
मिति वक्ष्यमाणं चानुसन्धानोक्तं सर्व एव हीति । स्वयेति । प्राचीनस्वकीयानुभवजनितया प्रत्यात्म-
नियतया तदेकनिष्ठफलप्रसाधिकयेत्यर्थः । वासनायाः नियतविषयेच्छाजनकत्वाद्योक्तं गुणमयभावविषय-
येति । एतेन स्वभावपर्यायः प्रकृतिशब्दोऽत्र कामैस्तैस्तैरित्यादिसमभिव्याहारात् तत्तद्विच्छाहेतुभूत-
सहजवासनाविषय इत्यपि निर्व्यूढम् । नियतत्वं नाम अदृष्टव्यभिचारसंबन्ध इत्यभिप्रायेणोक्तं नित्या-
न्विता इति । धीप्साभिप्रेतमाह स्ववासनानुरूपैरिति । ‘लभते च ततः कामान्’ (२२) इत्यनन्त-
राभिधीयमानैकाध्यात् कामशब्दोऽत्र कर्मणि व्युत्पन्नः । हृतज्ञाना इत्यत्र ज्ञानशब्देन पूर्वपक्षमेव ज्ञानं
विवक्षितमिति प्रदर्शयितुं हृतमत्स्वरूपविषयज्ञाना इत्युक्तम् । तदेव चान्यदेवताभजनकारणम् । फल-
कारणयोः स्वरूपेण निर्दिष्टयोरपि साध्यसाधनभावोऽर्थसिद्ध इति दर्शयितुं तत्तत्कामसिद्धवर्थमित्युक्तम् ।
तैस्तैः । तत्तदेवताभिर्दत्तं शक्यैरित्यर्थः । इन्द्रादिदेवतानामपि भगवत्स्येन्तानुसन्धाने तत्तद्विशेषणविशिष्टस्य
भगवत एव तत्तदेवतात्वादन्यदेवतात्वं तथाविधानुसन्धानराहित्यनिबन्धनमिति ज्ञापनाद्योक्तं मद्यति-
रिक्ताः केवलेन्द्रादिदेवता इति । एतेन “कामैस्तैस्तैरित्यादिकमितरभक्तलयविषयम्” इति परोक्तं
निरस्तम् । तत्तत्कामार्थमपि निपुणैर्भगवानेव प्रपदनीयः ; अत एव हि संगृहीतम्, “एकान्त्यं भगवत्स्वेषां
समानमधिकारिणाम्” (गी. सं. २८) इति । अन्यथा ‘तृषितो जाह्नवीतीरे कृपं खनति दुर्मतिः, इति
भावः । ततं नियममिति नियमोऽत्र सङ्कल्पविशेषादिः । श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छतीति वक्ष्यमाणवशाद-
त्रापि प्रपत्तेरचनाङ्गत्वं दर्शयति ता एवाश्रित्याचरन्त इति । विश्वासगर्भफलप्रदत्ववरणपूर्वकं तत्त-
त्कर्मभिः प्रीणन्तीत्यर्थः । प्रपत्तिस्वरूपसामर्थ्यादिवधारणसिद्धिः । “तदेकोपायतायाच्चा” (वि. सं)
इति हि तलक्षणम् ॥ २० ॥

यो यो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विद्धान्यहम् ॥ २१ ॥
 ता अपि देवता मदीयास्तनवः, “य अदित्ये तिष्ठन्... यमादित्यो न वेद यस्यादित्यशरीरम्” (बृ. ५. ९) इत्यादिभूतैः प्रतिपादिताः । मदीयास्तनव इत्यजानन्नपि यो यो यांयां मदीयाश्च आदित्या (इन्द्रादिकां) तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ; तस्य तस्याजानतोऽपि मत्तनुविषयैषा श्रद्धेत्यनुसन्धाय तामेवाचलां निर्विघ्नां विद्धान्यहम् ॥ २१ ॥

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥

स तथा निर्विघ्नया श्रद्धया युक्तस्तस्य इन्द्रादेराधनं प्रतीहते । ततः मत्तनुभूतेन्द्रादि-

एवं देवतान्तरफलान्तरसक्ता अपि तत्तदाराधनतत्फलयोः शैथिल्ये सति “अलामे मत्काशिन्या दृष्टा तिर्यक्षु कामिता” (.....) इति न्यायेन अनर्थहेतुषु निषिद्धेषु पापेषु निमज्जेयुरिति भयात् परमकारणिकोऽहमेव तत्तदाराधनहेतुश्रद्धाविघ्नशान्तिं तत्फलं च प्रयच्छामीति श्लोकद्वयेनाह योयः इति । एक एवेश्वरो रानकृष्णाद्यवतारवत् आदित्यादिनिग्रहमाक्षु, न तु चेज्जान्तरमस्ती (मि)ति कुहृष्टिमतिरासायाह ता लपीति । अयमभिप्रायः—पूर्वश्लोके ‘प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः’ (२०) इति निर्देशः न तावत् ईश्वरासाधारणविग्रहविशेषविषयः, तद्विशिष्टेश्वरविषयो वा भवितुमर्हति, तन्मान्यदेवतात्वव्यपदेशायोगात्, रामकृष्णादिवदेव । ततश्च चेतनान्तरविषयत्वमवश्यम्भुवनमनीयम् । “देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि” (२३) इति च पृथक् वक्ष्यते । अतोऽत्र तनुशब्दः पूर्वोत्तरपरामर्शवशात् चेतनविशेषविषयः इति । सर्वासां चेतनविशेषरूपदेवतानामीश्वरशरीरत्वप्रदर्शनार्थं श्रुतिमुदाहरति य आदित्य इति । नात्र तनुत्वेन भजनं विवक्षितम्, तथा सति प्रतर्दनदिद्यादिष्विव परमात्मोपासनत्वप्रसङ्गात्, “न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन” (९. २४) इति वक्ष्यमाणत्वाच्चैत्यभिप्रायेणाह मदीयास्तनव इत्यजानन्नपीति । तर्हि तनुत्वेनात्र निर्देशोऽनुपपन्नो विरर्थकश्च, यांयां देवतानित्येव हि वक्तव्यमित्यत्राह तस्य तस्येति । ‘यथा नरपतेरात्मस्वरूपमजानतोऽपि राजशरीरप्रसाधनादिकं वस्तुनन्ततो राजात्मनैव फलम्’ इति न्यायसूचनादनुपपन्नोऽत्र तनुशब्द इति भावः । जातायाः श्रद्धाया अवलम्बे प्रतिबन्धकराहित्येन आपललाभे निरन्तरसंतन्यमानत्वमित्यभिप्रायेणोक्तम् निर्विघ्नमिति ॥ २१ ॥

स तथेति श्लोकेऽपि पूर्ववत् वीप्सा भाव्या । तथेत्यस्य प्रस्तुतोपयुक्ताकारपरामर्शित्वज्ञापनाय निर्विघ्नयेत्युक्तम् । स्त्रीलिङ्गेन देवताशब्देन तनुशब्देन च पूर्वनिर्देशोऽपि तस्येति पुल्लिङ्गेन प्रतिनिर्देशो बुद्धिस्थतत्तद्विपरः । देवान् देवयजो यान्तीति ह्यनन्तरमुच्यते इत्यभिप्रायेण तस्येन्द्रादेरित्युक्तम् । यद्यपि तस्या इति पदच्छेदः शक्यः, तथाऽपि राधनमित्यस्योपसर्गरहितस्य आराधने प्रसिद्धमभावात् तदनादरः । श्रद्धा फलितोक्तिरियम् ; राधनमित्येव पदच्छेदः । तत इति व्याख्येयनिर्देशः । तद्याख्यानम् मत्तनुभूतेन्द्रादिदेवताराधनादिति । अयमभिप्रायः—तत इति पदस्येन्द्रादिपरत्वं मन्दम्, मयैव विहितानिति स्वत्यैव फलदातृत्ववचनात् । ततस्तन्निमित्तमेवात्रापेक्षितम् । अतः तस्याराधनमीहते

देवताराधनात् तानेव हि स्वाभिलषितान् कामान् मयैव विहितान् लभते । यद्यप्याराधन-
काले, 'आराधयेन्द्रादयो मदीयास्तनवः, तत एव तदर्थेन च मदाराधनम्' इति न
जानाति—तथाऽपि^१ तस्य वस्तुतो मदाराधनात्त्वादाराधकाभिलषितमहमेव विदधामि ॥२२

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्वत्त्वत्वरूपमेवसायः । तेषां देवजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥

तेषामल्पमेधसाम् अल्पबुद्धीनामिन्द्रादिमात्रयाजिनां तदाराधनफलमल्पम्, अन्तवच्च
भवति । कुतः ? देवान् देवयजो यान्ति — यत इन्द्रादीन् देवन् तद्याजिनो यान्ति । इन्द्रा-
दयोऽपि हि परिच्छिन्नभोगाः परिमितकालवर्तिनश्च । तदुक्तसायुज्यं प्राप्ताः तैस्तद् प्रचय-
वन्ते । मद्भक्ता अपि तेषामेव कर्मणां मदाराधनरूपत्वात् ज्ञात्वा परिच्छिन्नफलसङ्गे त्यक्त्वा

इति प्रधानतया प्रस्तुतपरामर्श एवायमिति । हि तानित्यत्र हीत्यव्ययम्^२ । सर्वत्र तच्छब्दनिर्देशात्
कामानित्यत्रापि तानिति विशेषणमुचितम् ; भगवत्समस्ताभिलषितदायित्वमुचनादपेक्षितं च । हितत्व-
वचने च प्रकरणविरुद्धम् । 'अन्तवत्तु फलं तेषां तद्वत्त्वत्वरूपमेवसान्' (६. २३) इति तन्निन्दा-
प्रवृत्तत्वादित्यभिप्रायेणोक्तम् तानेव हि स्वाभिलषितानिति । त्वद्विशयज्ञानहीनस्य त्वया फलदानं
कथमित्यत्र मयैवत्यवधारणामिप्रेतमाह यद्यपीति ॥ २२ ॥

यदि भवत्प्रसादात् तेषामपि फलसिद्धिः, तर्हि तत्र को विशेषो भवदुपासकेभ्य इत्यत्रोत्तरम्
अन्तवत्तु इत्यादि । पूर्वाभि संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदभ्रमनिरासाय तेषामल्पमेधसमिति सामानाधि-
करण्यं दर्शितम् । तेषामिति फलारूपत्वेहेतुपरामर्श इत्याह इन्द्रादिमात्रयाजिनमिति । तत्र हेतुरल्प-
बुद्धित्वम् । अल्पेभ्योऽपि तदधीनफलेषु च मेधा बुद्धिर्देषां ते अल्पमेधसाः ; ^३ अल्पभोगत्वादल्पा
मेधा येषामिति वा । अल्पमेधत्वादेव तत्फलत्वात्परत्वं सिद्धमिति कृत्वा अल्पमन्तवच्च भवती-
त्युक्तम् । देवान् देवयज इत्यत्र देवशब्दो गोवलीवर्दन्यायात् अच्छब्दोक्तभगवद्यतिरिक्तदेवपरः, अथवा
मनुष्यादिसहपठितकर्मवश्यदेवजातिविशेषपर इत्यभिप्रायेण इन्द्रादीन् देवांस्तद्याजिन इत्युक्तम् ।
कथमिन्द्रादिप्राप्तिः फलस्याल्पास्थिरत्वहेतुरित्यत्राह इन्द्रादयोऽपि हीति । अस्तु तेषामल्पभोगत्व-
मस्थिरत्वं च ; ततः किं तदुपासकस्य भवत्प्रसादाधीनफललाभस्येत्यत्राह तन्न इति । केवलेन्द्रादियाजिनां
तत्तदभिलषितं तत्सायुज्यादिकमेव हि भगवान् प्रयच्छति ; सायुज्यं च समानभोगत्वमेव ; तत इन्द्रादि-
भोगस्य परिमितस्वरूपत्वात् परिमितकालवर्तित्वाच्च तत्समानस्तदुपासकभोगोऽपि तथाविध एव भवेदिति

१ तनुशब्देन देवतान्तरशरीरग्रहणं वा तदन्तस्थचेतनग्रहणं वा ; नाद्यः आराधकाणां
देहात्मवादित्वाभावेन देहमात्रेऽर्च्यत्वायोगात् । अन्ये, अन्यदेवता इत्युक्त्या चेतनैक्यं न भवति ।
प्रत्युत तनुशब्दबलात् शरीरात्मभाव एव । अन्यत्वं तनुत्वञ्च प्रमाणसिद्धम् । एकं ज्ञातम्, अन्यत्
अज्ञातमिति विशेषः । यद्यपीति शब्दात् जानतोऽपि समुच्चयसिद्ध्या उभयमपि ज्ञातं भवेत् कैश्चित् ।

२ शांकरेण द्विशब्दः पृथगेव । योऽय इत्यादिश्लोकद्वयार्थस्य प्रपञ्चनेऽन्यदेवता इत्यत्र
हेतुत्वमस्मादिष्टम् । तत्र शांकरं न स्मराम ।

३ तदिति पदेन कामैस्तैस्तैरित्युक्तपरामर्शादिपि तदल्पत्वं सिद्धमित्याशयः ।

इतरे तु सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मम मनुष्यादिष्ववतारमप्यकिञ्चित्करं कुर्वन्तीत्याह—
 अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भावमज्ञानतो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४
 सर्वैः कर्मभिराराध्योऽहं सर्वेश्वरो वाञ्छानसापरिच्छेदस्वरूपस्वभावः परमकारुण्यात्
 आश्रितवात्सल्याच्च सर्वसमाश्रयणीयत्वायाजहत्स्वभाव एव वसुदेवस्तुनुरवतीर्ण इति ममैवं परं
 भावमव्ययमनुत्तममजानन्तः प्राकृतराजस्रनुसमानम् इतः पूर्वमनभिव्यक्तमिदानीं कर्मवशाजन्म-
 विशेषं प्राप्य व्यक्तम् आपन्नम् प्राप्तं मामबुद्धयो मन्यन्ते । अतो मां नाश्रयन्ते ; न कर्मभिरा-
 राधयन्ति च ॥ २४ ॥ कुत एवं न प्रकाश्यत¹ इत्याह—

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगभायासमावृतः । मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजपव्ययम् ॥ २५

ननु फलान्तरदेवतान्तरवासनया हि त्वद्विषयज्ञानप्रतिबन्ध उक्तः ; त्वत्साक्षात्काराभावे हि
 तदुपपत्तिः ; त्वयि कारुण्यादिगुणप्रेरिते सर्वसमाश्रयणीयत्वायावतारवशादशेषजननयनगोचरे कथं
 त्वत्परित्याग इत्यलोत्तरम् अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नमित्यादीत्यभिप्रायेणाह इतरे त्विति । इतरे चतु-
 र्विधसुकृतिभ्योऽन्ये । परं भावमित्यनेनाभिप्रेतं निरतिशयपरत्वसौलभ्यरूपं स्वभावं दर्शयति सर्वैः कर्म-
 भिरित्यादिना अवतीर्ण इत्यनेन । अजहत्स्वभाव इति अध्ययशब्दाभिप्रेतोक्तिः । अस्मादुचमं नास्ती-
 त्यनुत्तमम् । अनवधिकातिशयमित्यर्थः । अत अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नमित्येतत्सामर्थ्यादवतारविषयत्वम्
 तत्रापि मामित्यस्यौचित्यादवतारविशेषविषयत्वं च सिद्धमित्यभिप्रेत्योक्तं वसुदेवस्तुनुरवतीर्ण इति, प्राकृत-
 राजस्रनुसमानमिति च । इदं सर्वावतारोपलक्षणतया विशेषोदाहरणमालं बा । अव्यक्तम्, व्यक्तिमा-
 पन्नमित्यनयोर्थान्तरश्रमव्युदासायाह प्राकृतेत्यादि । मन्दमतिबोधयतया निन्द्यमानोऽर्थोऽज्ञायमेव भवि-
 तुमर्हतीति भावः । इतः पूर्वमनभिव्यक्तत्वमिदानीमवताराद्व्यक्तत्वमपि प्रमाणसिद्धम् ; तत् कथमल-
 प्रतिक्षिप्यत इत्युक्तोक्तं कर्मवशाजन्मविशेषं प्राप्येति । उत्सर्गापवादादिन्यात् सङ्कोच इति भावः ।
 अबुद्धय इत्यनेन परमात्मतदवतारादिविषयश्रवणमननादिराहित्यं वैलक्षण्यज्ञापकलिङ्गदर्शनेऽपि तदूहशक्ति-
 वैकल्यं च विवक्षितम् । फलितमाह अत इत्यादि । आश्रयणमल प्रपत्तिः (प्रीति) पूर्वकमजनम् । तदभावाच्च
 तदङ्गतया वर्णाश्रमादिधर्मान्, स्तुतिनमस्कारादींश्च न कुर्वत इत्याह न कर्मभिरिति ॥ २४ ॥

अदि त्वमप्रतिहतसङ्कल्पः साभिर्साधिकं सर्वसमाश्रयणीयत्वायावतीर्णः, तर्हि कथं तत्फलसिद्धि-
 रित्यभिप्रायेण शङ्कते कुत इति । मायाशब्दस्तावत् विचित्रसृष्टिकार्यवाचितया प्रागेव प्रपञ्चितः ।
 लिगुणात्मिकया मायया समावृतत्वं तु परावस्थावतारावस्थयोस्ताधारणम् । असाधारणाऽऽवरणहेतुरल-
 संभवे वक्तुमुचितः । सङ्कल्पादिश्च साधारणः । योगशब्दोऽपि संबन्धे प्रचुरप्रयोगत्वात् तदर्थः प्राप्तः ;
 तत्संबन्धी चार्थसिद्धः ; स चात्रौचित्यात् प्रदेशान्तरेषु प्रसिद्धः (दर्शित)त्वाच्च मनुष्यादिसंस्थानवेप-

1 प्रकाश्यसे इति पाठाभावे परमाव इति कर्तेति ध्येयम् । तत्सत्त्वे एवं—परभावेन त्वं
 न प्रकाश्यसे कुत इत्यर्थः ।

क्षेत्रज्ञासाधारणमनुष्यत्वादिसंस्थान^१योगाख्यमायया समावृतोऽहं न सर्वस्य प्रकाशः । मयि मनुष्यत्वादिसंस्थानदर्शनमात्रेण मूढोऽयं लोको माम्^२ अतिवाय्विन्द्रकर्माणमति-
सूर्याशितेजसमुपलभ्यमानमपि अजमव्ययं निखिलजगदेककारणं सर्वेश्वरं^३ मां (१) सर्वसमा-
श्रयणीयत्वाय मनुष्यत्वसंस्थानमास्थितं नाभिजानाति ॥ २५ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि ज्ञेयानि । भविष्याणि^४ च भूतानि मां तु वेद न^५ कश्चन ॥ २६

अतीतानि वर्तमानानि अनान्तानि च सर्वाणि भूतान्यहं वेद जानामि । मां तु वेद न
कश्चन मयाऽनुसंधीयमानेषु कालत्रयवर्तिषु भूतेषु मामेवंविधं बासुदेवं सर्वसमाश्रयणीय-
भाषादिरेव ; तेनैवेन्द्रजालमायव्यच्छेदोऽपि सिद्धः इत्यभिप्रायेणाह मनुष्यत्वादीति । प्रकाशः,
परस्वभावेनेति शेषः । तर्हि तवैवायं दोष इत्यत्रोत्तरं मूढोऽयमित्यादि । अधिगम्यत्वायाऽऽपादितं
मनुष्यत्वादिर्कं दुर्मतीनां परित्यागहेतुरभूत् ; न च पारमेश्वरस्वभावो मया सर्वस्तिरोहितः ; लोकोत्तर-
कर्मतेजःप्रभृतीनां प्रकाशनात् । किञ्च मन्दो लोको यत्किञ्चित्साधर्म्यात् घनावृते मयूखमालिनि
खद्योतभावमवगच्छतीत्यभिप्रायेणाह दृष्टीति । मूढः मयि मनुष्यत्वादिभ्रमविशिष्टः इत्यर्थः । मामिति
तदानीन्तनोपलभ्यमानाकारनिर्देशसामर्थ्यात् प्रदेशान्तरोक्तत्वाच्च अतिवाय्विन्द्रकर्माणमित्यादि उक्तम् ।
परावस्थस्याज्ञानं सर्वेषां प्राप्तमेव हि । इह तु 'परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम्' (२४) इति
मनुष्यत्वे परत्वस्याज्ञानमुच्यते । तत्र प्रतिषेधस्य ज्ञानस्य प्रसङ्गार्थं लिङ्गोक्तिरियम् । निरतिशयदीप्ति-
युक्तत्वमपि जगत्कारणपरमपुरुषात्तत्त्वाधर्मतया वेदान्तेषु निर्णीतम् । अतिवाय्विन्द्रकर्मत्वं च सर्व-
नियन्तृत्वलिङ्गम् । मामजमित्यनेन फलिताह नखिलजगदेककारणमिति । अव्ययमित्यनेन लब्धमाह
सर्वेश्वरमिति । स्वरूपतो धर्मतश्च निर्विकारत्वं हि तस्याव्ययत्वम् । एतेन 'अजोऽपि सन्नव्ययात्मा
भूतानामीश्वरोऽपि सन्' (४.६) इति प्रागुक्तवचने वा । अजमव्ययं नाभिजानाति ; किंतु पुरुषान्तर-
वत् कर्मधीनजन्मानं ज्ञानसङ्कोचादिमन्तं जानातीति शेषः ॥ २५ ॥

अयं लोको नाभिजानातीत्येतदतः वर्तमानमात्रपरत्वं नाशङ्कनीयम् ; किं तु त्रैकाख्यवर्तीन्यपि
भूतानि न जानन्तीत्युच्यते वेदाहमित्यादिना । अतः अतीतानीति पृथङ्निर्विद्वत्त्वात् भूतानि
इत्येतत् क्षेत्रज्ञपरम् । स्वस्य सर्वज्ञत्वमत्र^६ किमर्थमुच्यत इत्यत्राह मयेति । तद्वेदनफलं हि तदेकसमा-

- १ गुणयोग एव मायेति शांकरे । योग.—सामर्थ्यमिति माध्वे ।
- २ अतिवाय्विन्द्रंति इलोको भरते (शां. 46. 33.) ।
- ३ मध्याख्यानात् द्विः प्रयोगः इति ज्ञायते । ४ भविष्यच्छब्दवत् भविष्यशब्दोऽपि
प्रतिष्ठः यथा भविष्यपुराणेति । पूर्वश्लोके सर्वस्येति कालत्रयवर्तिपरमिति भावः ।
- ५ भूतशब्दादुरोधात् किञ्चनेति प्रयोक्तव्ये पुल्लिङ्गप्रयोगः अतिसमर्थोपीति ज्ञापनाय ।
- ६ मदीयमायात्वात् न मे मोहः । न हि माया मायाविनो मोहसाधनमिति ज्ञापनार्थमिति
शांकरम् । द्वैयप्रत्ययनीके मोहशंकाया एव नावसरः ।

त्वायावतीर्णं विदित्वा मामेव समाश्रयन् न कश्चिदुपलभ्यत इत्यर्थः । अतो ज्ञानी सुदुर्लभ एव ॥ २६ ॥ तथा हि—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत । सर्वभूतानि जेमोहे सन्ति यान्ति परन्तप ॥ २७ ॥

इच्छाद्वेषाभ्यां समुत्थितेन शीतोष्णादिद्वन्द्वारूपेण मोहेन सर्वभूतानि सर्गे जन्मकाल एव समोहं यान्ति । एतदुक्तं भवति—गुणमयेषु सुखदुःखादिद्वन्द्वेषु पूर्वपूर्वजन्मनि यद्विषयौ इच्छाद्वेषौ अभ्यस्तौ, तद्वासनया पुनरपि जन्मकाल एव तदेव द्वन्द्वारूपमिच्छाद्वेषविषयत्वेन समुत्थितं भूतानां मोहनं भवति ; तेन मोहेन सर्वभूतानि समोहं यान्ति ; तद्विषयेच्छाद्वेष-स्वभावानि भवन्ति, न मत्संश्लेषवियोगसुखदुःखस्वभावानि ; ज्ञानी तु मत्संश्लेषवियोगैक-सुखदुःखस्वभावः ; न तत्स्वभावं किमपि भूतं जायते इति ॥ २७ ॥

येषां त्वन्तर्गतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् । ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताः भजन्ते मां ददवताः ॥ २८ ॥

श्रयणमिति दर्शयितुं मामेव समाश्रयन्निवृत्त्युक्तम् । परममकृतेन सङ्गमयति अत इति ॥ २६ ॥

एवं ज्ञानिनो दौर्लभ्याय कालत्रयवर्तिसर्वभूसाधारणं भगवदज्ञानकारणम् इच्छेति श्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह तथा हीति । पदार्थमन्वयार्थं च दर्शयति इच्छाद्वेषाभ्यामिति । इच्छाद्वेषाभ्यां समुत्थितौ इच्छाद्वेषसमुत्थः । ननु जन्मकाल एवेच्छाद्वेषौ कारणाभावात् संभवतः ; संभवन्तौ वा भगवद्विषयौ किं न स्याताम् ? न चेच्छाद्वेषमात्रेण शीतोष्णादेरुत्थानम्, तस्य च(?) हेमन्तघर्मादिस्वकारण-धीनत्वात् । द्वन्द्वस्य च कथं मोहशब्दार्थता ? मोहेन मोहं यान्तीत्यात्माश्रयादिप्रसङ्गः । ‘इच्छाद्वेषावेव द्वन्द्वशब्देन गृह्येते’ अतो द्वन्द्वनिमित्तो मोहो द्वन्द्वमोहः’ इत्यादि परव्याख्याने च पुनरुक्त्यादिरुत्थम् । एतेन ‘सुखं मे भूयात्’, ‘दुःखं मा भूत्’ इत्यभिनिवेशो द्वन्द्वमोह इत्यपि मन्दमित्यादिकमाशङ्क्याह एतदुक्तं भवतीति । जन्मान्तरवासनाख्यं कारणमस्ति ; वासनायाश्च स्वकारणस्वभावविषयत्वाद्विच्छा-द्वेषयोर्न भगवत्संश्लेषविलेशविषयत्वप्रसङ्गः । उत्थानं च इच्छाद्वेषविषयतया स्फुरणमेव । मोहशब्दस्य करणे व्युत्पत्त्या द्वन्द्वे प्रयोगः । मोहकारणस्य मोहजनने च नात्माश्रयादिरिति भावः । अभोग्ये भोग्यता-बुद्धिः अद्वेष्ट्ये च द्वेष्ट्यताबुद्धिरिह समोह इत्यभिप्रायेणाह तद्विषयेति । एवंविधसमोहशब्दाद्विच्छाद्वेषयोः साक्षात्प्राप्तविषयपरित्यागं दर्शयति न मत्संश्लेषेति । उचितविषयेच्छाद्वेषशालिनं सुदुर्लभं ज्ञानिनं तद्यतिरेकप्रकाशनाय दर्शयति ज्ञानी त्विति । “ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायत्तात्मजीवनः । तत्संश्लेष-वियोगैकसुखदुःखसत्देकधीः” (२९) इति संग्रहः । तद्यतिरेकमेव भूतानां जन्मसिद्धं दर्शयति न तदिति ॥

1 ननु येषामिति श्लोको ज्ञानिमात्रपरोऽस्तु, उपरि अन्याधिकारिमात्रकथनादिति चेन्न-पूर्वश्लोकस्य भगवत्प्रकाशहेतुतया प्रसक्तत्वात् द्वन्द्वमोहनिर्मुक्तपदे भगवत्प्रकाशवत्सर्वपुरुषपरं युक्तम् । भजन्ते मामिति च चतुर्विधा भजन्त इति प्रत्यभिज्ञेति ।

2 भगवद्विषयो—क्रमात् भगवत्संश्लेषविलेशविषयौ ।

3 इदं शांकरम् ।

4 इदं माध्वम् । दुःखस्य द्वेष्यत्वे को मोह इति ।

येषां त्वनेकजन्मार्जितेनोत्कृष्टपुण्यसंचयेन गुणमयद्वन्द्वेच्छाद्वेषहेतुभूतं मदौन्मुख्य-
विरोधि च अनादिकालप्रवृत्तं पापम् अन्तर्गतम् क्षीणम् ; ते पूर्वोक्तेन सुकृततारतम्येन मां
शरणमनुप्रपद्य गुणमयात् मोहात् विनिर्मुक्ताः जरामरणमोक्षाय, महते चैश्वर्याय, मत्प्राप्तये
च दृढव्रताः दृढसङ्कल्पाः मामेव भजन्ते ॥ २८ ॥

अत्र [तेषां] त्रयाणां भगवन्तं भजमानानां ज्ञातव्यविशेषान् ^१उपादेयांश्च प्रस्तौति—

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तत् विदुः ^२कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥

जरामरणमोक्षाय प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्शनाय मामाश्रित्य ये यतन्ते, ते तद्ब्रह्म

यद्येवं सर्वभूतानि संमोहं याति ; भगवदुपासनं कदाचिदपि कस्यचिदपि न स्यात् । अतः
'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इत्यादिनोक्तं चानुपपन्नं स्यादित्यलोत्तरं येषां त्वित्यादि । पुण्यकर्मणाम् इत्येतत्
पापनिवृत्तिहेतुपरम् । तथा च श्रुतिः, "धर्मेण पापमपनुदति" (तै. ना. ५०) इति । जनशब्दश्च
जननवति वर्तमानत्वात् पुण्यपचयहेतुभूतानेकजन्मसूचनपर इत्यभिप्रायेणोक्तम् अनेकजन्मार्जितेनो-
त्कृष्टपुण्यसञ्चयेनेति । भगवज्ज्ञानप्रतिबन्धकपापनिवर्तकत्वाच्चोत्कृष्टत्वं फलितम् । गुणमयशब्देन
सुखदुःखरूपभगवत्संस्तेष्विष्टेष्विष्ट्याख्यद्वन्द्वव्यवच्छेदः । द्वन्द्वमोहविनिर्मुक्ताः, मां भजन्ते इति फलद्वय-
दर्शनात् तत्प्रतिबन्धकेऽपि पापे द्वन्द्वेच्छाद्वेषहेतुभूतं मदौन्मुख्यविरोधि चेति भेदो दर्शितः । अनेक-
जन्मार्जितोत्कृष्टपुण्यनाश्रयत्वायोक्तम् अनादिकालप्रवृत्तमिति । उपासनारम्भे पापस्य द्वन्द्वमोहस्य च
निश्शेषविनष्टत्वाभावात् अन्तर्गतशब्देनाल्पावशिष्टत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं क्षीणमिति । 'मामेव
ये प्रपद्यन्ते' (१४), 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' (१६) इत्यादिकं च प्रागुक्तम्, अनन्तराभिधीयमानं
च 'जरामरणमोक्षाय' इत्यादिकमनुसन्दधान आह पूर्वोक्तेनेति । न चात द्वन्द्वमोहविनिर्मुक्तत्ववचना-
दैश्वर्यार्थिनां प्रसङ्गानुपपत्तिः, तेषामपि क्षुद्रतरद्वन्द्वनिरोधत्वावस्थापेक्षितत्वात् । व्रतशब्दः सङ्कल्प-
विशेषेषु मुख्यः ; तत्संबन्धादेव क्रियाविशेषेषु तत्प्रयोग इत्यभिप्रायेण दृढसङ्कल्पा इत्युक्तम् ।
दृढव्रतशब्देन देवतान्तरपरित्यागादिनियमोऽपि यथाप्रमाणं सूचित इत्यभिप्रायेण मामेव भजन्त
इत्युक्तम् । मां भजन्ते इत्यनेन[एव] भजनाङ्गव्रतादेरपि सिद्धत्वात् मत्प्राप्तये चेत्यन्तेन दृढसङ्कल्पत्वं
स्वाभिमतफलविषयतया व्याख्यातम् ॥ २८ ॥

अथाष्टमाध्याये प्रपञ्चवियन्तमागस्यार्थस्य प्रस्तावः श्लोकद्वयेन क्रियत इत्याह अत्रेति । जरामरण-
मोक्षायेत्येतावतो निर्देशात् प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्शनायेत्युक्तम् । यतनमत्राऽऽराधनरूपं

१ उपादेशशब्दः मीमांसकरीत्या अनुष्ठेये प्रसिद्धः । २ मामाश्रित्य कैवल्यपराणां कृत्स्न-
ब्रह्मविज्ञानम् । ज्ञानयोगेन कैवल्यपराणां कृत्स्नान्तर्गतं भगवच्छेषत्वं नोपास्यम् ॥

३ जरामरणेति प्रयोगात् अपहृतपाप्माविजरोविमृत्युरित्याद्युक्तात्मघर्मेषु पापमोक्ष इदानीं
नेति ज्ञापितम् । प्रकृतौलयरूपफलव्यावृत्तये आत्मस्वरूपदर्शनायैति व्याख्यातम् । नात्रात्मस्वरूपा-
विर्भावः किंतु दर्शनमात्रम् । ऐश्वर्यफलकाले जरादिमोक्षोऽपि न । मुख्यमोक्षे सपाप्मत्वमोक्षोपि ।

विदुः, अप्यात्मं च कृत्स्नं विदुः, कर्म चाखिलं विदुः ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३०

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु.....¹विज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अतः य इति पुनर्निर्देशात् पूर्वनिर्दिष्टभ्योऽन्ये अधिकारिणो ज्ञायन्ते ; साधिभूतं साधिदैवं मामैश्वर्यार्थिनो ये विदुः इत्येतत् अनुवादस्वरूपमप्यप्रार्थित्वात् विधायकमेव ; तथा साधियज्ञमित्यपि त्रयाणामधिकारिणामविशेषेण विधीयते ; अर्थस्वाभाव्यात् । त्रयाणां हि नित्यनैमित्तिकरूपमहायज्ञाद्यनुष्ठानमवर्जनीयम् । ते च प्रयाणकालेऽपि स्वप्राप्त्यानुगुणं मां विदुः । ते चेति चकारात् पूर्वं जरामरणमोक्षाय यतमानाश्च प्रयाणकाले विदुरिति समुच्चीयन्ते ; अनेन ज्ञानिनोऽप्यर्थस्वाभाव्यात् साधियज्ञं मां विदुः, प्रयाणकालेऽपि स्वप्राप्त्यानुगुणं मां विदुरित्युक्तं भवति ॥ ३० ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विवक्षितम् । एषां ब्रह्माध्यात्मकर्मदीनां सप्तानां प्रश्नपूर्वकं प्रश्नो भविष्यति । अतः विदुः इति सिद्धवन्निर्देशो वर्तमानावदेशोऽपि विषयः ॥ २९ ॥

साधिभूतेति श्लोकस्यैश्वर्यार्थविषयत्वं वक्तुमधिकारि[णो]भेदमात्रज्ञापकं तावत् दर्शयति अत्रेति । पूर्वाधिकारिविषयत्वे, साधियज्ञं च ते विदुरिति हि वक्तव्यम् ; न चैवं शिष्टाः पठन्ति ; न चात्र यच्छब्दाऽऽवृत्तेः प्रयोजनमस्तीति भावः । प्रश्नोत्तरवशाच्चाधिकारिभेदः सेत्स्यति । एवं सामान्येन ज्ञातमधिकारिभेदमधिभूतादिनामन्यान् विशिनष्टि ऐश्वर्यार्थिन इति । जरामरणमोक्षायेत्यादाविव अत्रापि यच्छब्दवशादनुवादत्वं प्रतीतमिति तत् प्रतिक्षिपति इत्येतदित्यादिना । “यदाग्नेयोऽष्टाकपालः” (ज्ञात. २. ५. १. ११) इत्यादिवदिति भावः । अस्य विधित्वं प्रश्नादिवशाच्च फलिष्यति । न ह्यवगते प्रश्नाद्यवकाशः । **साधियज्ञम्** इत्यस्यैकस्मिन्नधिकारिणि निर्दिष्टस्याप्यर्थस्वाभाव्यात् त्विष्यन्त्वर्थं दर्शयति तथेति । अर्थस्वाभाव्यादिति । सर्वाधिकारिसाधारणतया प्रमाणसिद्धयश्चाख्यपदार्थस्वाभाव्यादित्यर्थः । एतदेव दर्शयति **त्रयाणां** हीति । अन्यथा “सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु” (द. सृष्ट) इत्यादिक्रमेण अकर्मण्य (कर्मनर्ह)त्वादिप्रसङ्ग इत्यभिप्रायेणाह अवर्जनीयमिति । अपिचेत्येकाग्र्यार्थत्वे प्रयोजनाभावात् पृथक्त्वे सप्रयोजनतया अन्ययसंभवाच्च विमज्ज्याह ते चेति । अन्तिमप्रत्ययस्यै[कस्यै]व वक्ष्यमाणं विषयविशेषेण प्राप्यानुगुणाकारत्वं युक्तचेतश्शब्देन विवक्षितमित्याह **स्वप्राप्त्यानुगुणमिति** । चकारास्य पृथगन्येन लब्धमाह **तेचेति** । चकारादिति यद्वृत्तप्रतियोगिकत्वात् तद्वृत्तमैश्वर्यार्थविषयमेव । चकारात् पूर्वश्लोकोक्तानां समुच्चयः । तेषामपि ह्यन्तिमप्रत्यये विशेषो वक्ष्यत इति भावः । **त्रयाणा-**मित्यादिकमयुक्तम्, ज्ञानिनामत्र प्रसङ्गाभावादित्यत्राह **अनेनेति** ।

1 ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमित्युपक्रमात् ज्ञानस्य प्रागेव स्थितत्वात् सप्तमस्य विज्ञानैदम्पर्यात् विज्ञानयोग इत्युक्तम् ।

अथ अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सप्तमे-परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्योपास्यत्वम् (स्यस्य^१) निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वम्, कारणत्वम्, आधारत्वम्, सर्वशरीरतया सर्वप्रकारत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वम्, सर्वनियन्तृत्वम्, सर्वैश्वर्य कल्याणगुणगणैस्तस्यैव परतरत्वम्, परस्वरजस्तमोमयैर्देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन चावस्थितैर्भावेननादिकालप्रवृत्तदुष्कृतप्रवाहहेतुकैस्तस्य तिरोधानम्, अत्युत्कृष्टसुकृतहेतुकभगवत्प्रपन्नस्य सुकृततारतम्येन च प्रतिपत्तिवैशेष्यात् ऐश्वर्याक्षर्याथात्म्यभगवत्प्राप्त्यपेक्षयोपासकमेदम्,

^१अधियज्ञान्तिमपत्यमालयोरधिकारित्वसाधारण्यसिद्धेरिति भावः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

सङ्गतिप्रदर्शनायाह सप्तम इति । परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्योपास्यत्वमिति 'मय्यासक्तमनाः' (१) इत्यादेरर्थः । तत्रैव ब्रुपासनं प्रस्तुतम् । तच्छेषतया चान्यत् सर्वमिहोच्यते । तस्यैव प्रपञ्चनम् 'अहं सर्वस्य (कृत्स्नस्य ?) प्रभवः' (७. ६), 'वासुदेवस्सर्व' (१९), 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' (१६) इत्यादिभिः परस्तात् क्रियत इति भावः । परस्येत्यादिभिरुपहितब्रह्म-व्योमातीतादिपक्षप्रतिषेधः । ब्रह्मशब्दस्य विशेषशब्दसमभिव्याहारात् देवतान्तरव्यावृत्तिः । वासुदेवशब्देनात्रावतारविशेषो वा विवक्षितः । निखिलेत्यादिभिरुपास्यत्वपरब्रह्मत्वोपयुक्ताकारकथनम् । निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वमिति 'भूमिरापः' (४) इत्यादेः श्लोकद्वयस्यार्थः । निखिलशब्देन कार्यकारणादिरूपावस्थासंग्रहात् कार्य-भूतब्रह्मरूपादेरपि कोडीकारः । कारणत्वम् 'एतद्योनीनि' (६) इति श्लोकस्यार्थः । 'मत्तः परतरं नान्यत्' (७) इत्युक्तस्य परत्वस्य 'मामेभ्यः परम्' (१३) इत्युक्तोपयुक्ततया तत्रैवोदाहर्तुमत्र तदति-क्रमेण 'मयि सर्वम्' (७) इत्याद्युक्ताधारत्वोपादानम् । 'रसोऽहम्' (८) इत्यादिसामानाधिकरण्य-फलितं सर्वशब्दवाच्यत्वम् । तत्र हेतुाधारत्वादिविशेषसिद्धे सर्वशरीरकत्वम् । एवं शेषित्वाद्यनुवादेन वक्ष्यनागततत्तदधिकारिप्राप्यवस्तुविशेषसामानाधिकरण्यस्यापि शरीरात्मभावहेतुकत्वं दर्शितम् । 'मत् एवेति तान् विद्धि' (१२) इत्यादिषु प्रवृत्तितादधीन्यस्यापि विवक्षितत्वात् सिद्धं सर्वनियन्तृत्वम् । सर्वैश्वर्यत्वेन अनिर्दिष्टानाम् अन्येषां च आभिप्रायिकाणां संग्रहः । तस्यैवेत्यवधारणेन 'नान्यत् किञ्चिदस्ति' (७) इत्यस्यार्थ उक्तः । 'त्रिभिर्गुणमवैः' (१३) इति श्लोकस्य सार्धस्यार्थः सत्त्वेत्यादिनोक्तः । 'मामेव' (१४) इत्याद्युक्तप्रपत्तेः सुकृतविशेषहेतुकत्वं 'जनास्सुकृतिनः' (१६) इत्यनेन दर्शितमाह अत्युत्कृष्टसुकृतेति । 'न मां दुष्कृतिनः' (१५) इत्यादेः पूर्वोक्ततिरोधानप्रकारविशेषकथन-रूपत्वात् सुकृतिप्रशंसाशेषत्वाच्च तदर्थोऽत्र पृथङ्नोपात्तः । 'चतुर्विधाः' (१६) इत्यादिकं सुकृत-तारतम्येनेत्यादिनाऽनुसंहितम् । उपासकमेदं चेत्यन्वयः । 'तेषां ज्ञानी' (१७) इत्यादेः श्लोक-

१ उपास्यत्वमित्यत्र उपास्यस्येति तालपाठः ।

२ तथा चार्थः श्लोकार्थः—सर्वाधिकारिसाधारणाधियज्ञसाहित्येन स्वप्राप्त्याधिभूताधिदै-वाकारविशिष्टतया ये मां विदुः, ते, तदितरे च प्रयाणकालेऽपि मां विदुरिति ।

भगवन्तं प्रेप्तोर्नित्यपुक्तनयैकभक्तिवया चात्यर्थतरमपुरुषप्रियत्वेन च श्रैष्ठ्यम् दुर्लभत्वं च प्रतिपाद्य एषां त्रयाणां ज्ञातव्योपादेयभेदांश्च प्रास्तौषीत् । इदानीमष्टमे प्रस्तुतान् ज्ञातव्योपादेयभेदान् विविनक्ति ॥

अर्जुन उवाच—

किं तद् ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम । अविभूतं च किं प्रोज्झ्यं अर्चयेवं किमुच्यते ॥१॥
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन । प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽस्ति निःप्रतात्मसिः ॥

जराभरणमोक्षाय भगवन्तमाश्रित्य यतमानानां ज्ञातव्यतयोक्तं तत् ब्रह्म अध्यात्मं च किमिति वक्तव्यम् । ऐश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यमधिभूतमधिदैवं च किम् ? त्रयाणां ज्ञातव्योऽधियज्ञशब्दनिर्दिष्टश्च कः ? तस्य चाधियज्ञभावः कथम् ? प्रयाणकाले च एभिस्त्रिभिर्नियतात्मभिः कथं ज्ञेयोऽसि ? ॥ १, २ ॥

द्वयस्यार्थो भगवन्तमित्यादिनोक्तः । ‘बहूनां जन्मनाम्’ (१९) इत्यादिना ‘सर्गे यान्ति परन्तप’ (२७) इत्यन्तेन सिद्धमाह दुर्लभत्वमिति । ‘येषां तु’ (२८) इत्यादेरध्यायशेषस्य अर्थमाह एषां त्रयाणामिति । ज्ञातव्यमिह सिद्धरूपं विवक्षितम् । उपादेयम् अनुष्ठेयम् । एतेन त्रयाणाम्यम् (११) इत्यादिप्रसंगश्लोकस्यार्थोऽपि प्रपञ्चितः । अयं त्वष्टमस्य संग्रहः, “ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यमगवचरणार्थिनाम् । वेद्योपादेयमावानामष्टमे भेद उच्यते ॥” (१२) इति । अत्र भेदोक्तेरध्यायार्थत्वात् स्वरूपप्रस्तावः प्रागेव कृत इति दर्शितम् । प्रस्तुतप्रपञ्चनमिति सङ्गतिमाह इदानीमिति ॥

जीवस्वरूपादिज्ञातव्यस्योपासनाद्यनुष्ठेयस्य च भेदजिज्ञासयाऽर्जुन उवाच किं तदिति । ‘आर्तो जिज्ञासुः’ (७. १६) इत्यादिना प्रागेवाधिकारित्वस्योक्तत्वात् ‘जराभरणमोक्षाय’ (२९) इत्यादिषु यच्छब्दावृत्तिसामर्थ्यादर्थस्वभावान्वाधिकारिभेदस्तेषां ज्ञातव्योपादेशवस्तुप्रतिनियमश्चाऽर्जुनेन ज्ञातः ; तत्रैव विशेषवृत्तसंसाध्यं प्रश्नः । वक्ष्यते च विशेषः । ततश्च किंतु ह्येत्यधिमक्षरयाथात्म्यार्थिविषयम्, अधिभूतं चेत्यधिमैश्वर्यार्थिविषयम् ; अधियज्ञः इति श्लोकेस्तु अर्थस्वभावात् त्रयाणां साधारण इति विविनक्ति जराभरणेति । कथमिति प्रकारप्रश्ने । अधियज्ञभाव इत्यर्थलक्ष्यम् । अत्रेत्येतच्छब्दः शास्त्रसन्निध्युपाधिकः ; तत्त्वोत्तरग्रन्थे व्याख्यास्यति, ‘अत्र इन्द्रादौ मम देहभूते’ इति । आसिञ्चित्-दंशब्दस्तु स्वप्रत्यक्षसन्निध्युपाधिकः ; प्रत्यक्षा हीन्द्रादयोऽपि प्रष्टुर्जुनस्य । एतच्छब्देदंशब्दयोश्चैकस्मिन् वाक्ये सामानाधिकरण्येन प्रयोगो दृश्यते, “स एष द्वाभ्यां दर्शनीभ्यां विराड्भ्यामनयोर्द्वाविशयोर्द्विपद(वचन)योरस्य पुरुषः प्रतिष्ठितः” इत्यादौ । यद्वा अत्रेति यज्ञस्वरूपपरामर्शः । नियतात्मत्वं त्रयाणामपेक्षितम् ; अत्र बहुवचनमधिकारित्वपरमित्यभिप्रायेणोक्तम् एभिस्त्रिभिरिति ॥ १, २ ॥

१ कथमित्यस्य द्वितीयस्य किमर्थमिति केनोपाधेनेति चार्थद्वयम् । आद्यस्योत्तरम् अन्तकालेष्वेति । द्वितीयस्योत्तरं तस्मात् सर्वेष्विति ।

२ अत्रेति वक्ष्यमाणपदैकार्थं माभूदिति मत्वाऽर्थान्तरमाह वदति । इदमुपलक्षणम्—किं

श्रीभगवानुवच—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । भूतभावोद्भवकरो विलक्षणः कर्मसंज्ञितः ॥ ३
तद्ब्रह्मेति निर्दिष्टं परममक्षरं न क्षरतीत्यक्षरम्, क्षेत्रज्ञसमष्टिरूपम् । तथा च श्रुतिः,
“अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते” [सु. २] इत्यादिका । परममक्षरं प्रकृतिवि-
निर्मुक्तमात्मस्वरूपम् । स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । स्वभावः प्रकृतिः । अनात्मभूतम्, आत्मनि
संबध्यमानं भूतवृक्षमत्तद्वाननादिकं पञ्चाशिविद्यायां ज्ञातव्यतयोदितम् । तदुभयं प्राप्यतया

अक्षरं ब्रह्म परममित्यत्र उद्देश्योपादेयान्यथाभावनिरासायाह तद्ब्रह्मेति निर्दिष्टमिति । ब्रह्म-
शब्दोऽत्र परमात्मसाधर्म्यादुपचारवृत्त्येति भावः । अक्षरशब्दस्य निर्वचनं प्रतिपाद्यं च दर्शयति न
क्षरतीत्यादिना । क्षेत्रज्ञसमष्टौ श्रौतं प्रयोगं दर्शयति तथा चेति । ल्योऽत्र^१ संश्लेषविशेषः । अथवा
श्रुतावक्षरशब्देन उन्ममचेतनांशः प्रकृत्यवस्थाविशेष एव अभिधीयत इति साक्षात्प्रत्ययार्थत्वेऽपि न
विरोधः । तथाऽपि शब्दप्रवृत्तिद्वारभूतचिदंशो तात्पर्यात् तदुदाहरणम् । परममक्षरमित्यत्र विशेषाणमि-
प्रेतमाह प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमिति । स्वभावशब्दार्थः प्रकृतिरिति । नियतसंबद्धमिति
यावत् । किं तदित्याकाङ्क्षायां अध्यात्मशब्दानुसारेणाह अनात्मेति । आत्मन्यधिवसनात्^२ संबध्य-
मानमित्यध्यात्मशब्दनिर्वचनम् । तत एव सिद्धमनात्मत्वम् । तद्वाननादिकं तत्संसर्गोपधिकाज्ञानकर्मवा-
सनादिकम् । भूतसूक्ष्मादेर्ज्ञातव्यत्वे श्रुतिं दर्शयति पञ्चाशिविद्यायामिति । “वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः
पुरुषवचसो भवन्ति” (छा. ५. ३. ३) इत्युक्तम्, “इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति”
(छा. ५. ९. १) इत्युक्त्वा ‘तव इत्थं विदुः’ इत्यप्लव्दोपलक्षितपञ्चभूतसूक्ष्मवेद्यत्वं ब्रुक्तमिति भावः ।
ननुपायकर्तृभूतेदानीन्तनात्मस्वरूपपरित्यागेन परिशुद्धात्मस्वरूपकथनं मुमुक्षोः कोऽप्युक्तम् ? भूतसूक्ष्मादि-
कथनं च किमर्थमित्यत्राह तदुभयमिति । यथाक्रममन्ययः । अत्र पञ्चमाहुतेर्विवक्षितत्वात् योनिजभूत-

तद्ब्रह्मेति तच्छब्दः पूर्व त्वदुक्तिविषय इत्यर्थकः । तस्य सर्वज्ञत्वस्य । अधियज्ञपदस्य पुल्लिङ्गत्वात्
तद्व्यायायोगात् अत्रेति प्रयुक्तम् । त्वदुक्तवाक्ये इति वा तदर्थः । अधियज्ञः कथमिति प्रश्नाशय
एवम्—‘यो यो यां तनुम्’ इत्युक्त्यतिव्यायेन त्वदुक्तभाष्यदोषोक्तस्य प्रागुक्तत्वात् ऐकान्त्यं
भगवत्प्रेषां समानप्रधिकारिणामिते ज्ञायते । अतः अधियज्ञपदेन त्वदेहभूतदेवतान्तरग्रहणं न
भवति । न चाधियज्ञपदं यज्ञसंबन्धोऽर्थकं सत् यज्ञफलं यष्टारं वा वक्तुमर्हति ; फलाभिसंबन्ध-
भावात् ; यष्टुश्च पुरुषशब्दोक्ततया पुनस्तदुक्तयोगात् । अत इन्द्रादावस्मिन् प्राकृतेऽसत्तुल्ये
त्वदेहे सति त्वमेवाऽऽराध्योऽधियज्ञ इति वक्तव्यम् । एवं तर्हि कथं ते साधियज्ञत्वम् । स्वस्य
स्ववैशिष्ट्यायोगात् । त्वद्व्ययश्च कः कथमिति । एतदेगीहृत्य समाधाव्यति एवकारप्रयोगपूर्वम्,
अधियज्ञोऽहमेवावेति । अधियज्ञशब्दार्थो यो विशिष्टाकारः, अहमित्यत्र विवक्षितो योऽन्यो
विशिष्टाकारः तयोर्भेदकल्पनया औपचारिकं साहित्यमिति समाधातुराशयः ।

१ अक्षरशब्दस्य जीवार्थकत्वे तस्य तमस इव नित्यत्वात् कथं लयः इत्यत्राह संश्लेषेति ।
पूर्वमुत्तरत्र च लयार्थकत्वात् श्रुतिशैल्यभंगायान्यथा व्याचष्टे नयवेति । प्रवृत्तिद्वारेति । तमःकार्यस्य
तस्य क्षरत्वात् अक्षरपदं जीवद्वारैव तन्नौपचारिकमिति भावः ।

२ अधिवसनदिति । आत्मनीति अधिकरणविभक्त्यर्थे अनश्चेत्यव्ययीभाषसमासे
अध्यात्ममिति साधु । लक्षणया तु संबध्यमानपरम् । आत्मसंबन्धि चानात्मेति भावः ।

त्याज्यतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः । भूतभावः मनुष्यादि-
भावः ; तदुद्भवकरो यो विसर्गः, 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' (छा. ५. ९. १)
इति श्रुतिसिद्धो योपिस्त्वन्धजः, स कर्मसंज्ञितः । तच्चाखिलं 'सानुबन्धम्' उद्देजनीयतया,
परिहरणीयतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । परिहरणीयता चानन्तरमेव वक्ष्यते, "यदिच्छन्तो
ब्रह्मचर्यं चरन्ति" (१९) इति ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् । अधियशोऽहमेवात्र देहे देहभूतां वर ॥ ४

ऐश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यतया निर्दिष्टप्रभूतं क्षरो भावः विषदादिभूतेषु वर्तमानः
तत्परिणामविशेषः क्षरणस्वभावो विलक्षणः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धः । विलक्षणाः साश्रयाश्च शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धाः ऐश्वर्यार्थिभिः प्राप्यास्तैरनुबन्धेयाः । पुरुषश्चाधिदैवतम् अधिदैवतशब्द-
निर्दिष्टः पुरुषः । अधिदैवतम् देवतोपरि वर्तमानः, इन्द्रप्रजापतिप्रसूतिकृत्स्नदैवतोपरि वर्तमानः,

विषयोऽयं भूतशब्द इत्यभिप्रायेणाह भूतभावो मनुष्यादिभाव इति । मनुष्यत्वादिविशिष्टशरीरयोग
इत्यर्थः । विशिष्टस्य विसर्गस्य ज्ञातव्यत्वे तस्य मनुष्यादिभावहेतुत्वे च श्रुतिं दर्शयति पञ्चम्यामिति ।
अतः भूतमरुन्मलादिविसर्गव्यवच्छेदार्थमुक्तं भूतभावोद्भवकार इति । तदेव दर्शयति योपिस्त्वन्धज
इति । विसर्गविशेषणसामर्थ्यादेतत् सिद्धम् । एवं कर्मसंज्ञितरेतोविसर्गज्ञानस्य सप्रयोजनतामाह तच्चाखिल-
मिति । अतः कर्माभिप्रायेण नृपसंकर्षदेशः । अखिलं मनुष्यत्वस्युत्पादजातिमेवहेतुतयाऽनेकप्रकारम् ।
सानुबन्धं हेतुभूतैः कर्मभिः फलभूतैश्च गर्भवासादिभिस्सहितमित्यर्थः । पञ्चामिषाद्यामचित्सत्सर्वावस्थानु-
यायित्वदुस्त्यजत्तर्गर्भजन्मादिदुःखकरत्वादेः फलितत्वात् जुगुप्सनीयतारूपा भयावहत्वरूपा चोद्देजनी-
यता युक्ता ; परिहरणीयता कुतः सिध्येदित्यत्राह परिहरणीयता चेति ॥ ३ ॥

ऐश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यतया निर्दिष्टमित्येव^२ अधिदैवतेऽप्यनुपपन्ननीयम् । अधिभूतक्षर-
शब्दनिर्वचनानुरोधेन व्याख्याति विषदादीति । भूतशब्दस्यातः जन्तुविषयत्वव्यवच्छेदाय विषदादि-
शब्दः । शब्दाद्यवस्थातद्वतोभोग्योर्द्वयोरपि क्षरशब्देन संग्रहाय क्षरणस्वभाव इति निर्वचनम् ।
नश्वर इत्यर्थः । विलक्षण इति इन्द्रप्रजापतिप्रसूतीनां भोग्यजातादिति वक्ष्यमाणमत्रापि द्रष्टव्यम् ।
एवंविधं च वैलक्षण्यं स्वासधारणभक्तियोगप्रसन्नपरमात्मसङ्कल्पविशेषप्रसूतभोगरूपत्वात् । अस्य ज्ञातव्य-
ताहेतुं दर्शयति विलक्षणा इति । 'क्षरो भावः' इत्येकवचनं जाल्यभिप्रायमिति भावः । प्राप्याः
प्राप्यत्वादित्यर्थः । अधिदैवतशब्दे रूढिभ्रमव्युदासायाह अधिदैवतशब्दनिर्दिष्ट इति । तन्निरुक्तिः
देवतोपरिवर्तमान इति । देवतोपरीति संवन्धसामान्यपठ्या समासः । दैवतशब्दस्यातः सर्वेश्वरात्

१ विसर्गपदस्वारस्यादेवमर्थवर्जनेऽपि श्रद्धां जुह्वति सोमो राजा भवतीत्युक्तं देवशरीर-
रूपभूतभावोद्भवकरं होमादि सर्वं ब्राह्मणित्याशयेन अखिलं सानुबन्धमित्युक्तम् ।

२ अधियज्ञशब्दवत् अधिभूतादिशब्दोऽपि नाव्ययम् ।

इन्द्रप्रजापतिप्रसृतीनां योग्यजातद्विलक्षणशब्दादेर्भोक्ता पुरुषः । सा च भोक्तृत्वावस्था ऐश्वर्यार्थिभिः प्राप्यतयाऽनुसन्धेया । अधियज्ञोऽहमेव [अधियज्ञशब्दनिर्दिष्टोऽहमेव] । अधियज्ञः यज्ञैराराध्यतया वर्तमानः । अत इन्द्रादौ मम देहभूते आत्मतयाऽवस्थितोऽहमेव यज्ञैराराध्य इति महायज्ञादिनित्यनैमित्तिकानुष्ठानवेलायां त्रयाणामधिकारिणामनुसन्धेयमेतत् ॥ ४ ॥

अन्तकाले च मादेव स्मरन् मुरुषः कलेवाम् । यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥

इदमपि त्रयाणां साधारणम् । अन्तकाले च मामेव स्मरन् कलेवरं त्यक्त्वा यः प्रयाति, स मद्भावं याति मम यो भावः स्वभावः तं याति ; तदानीं यथा मामनुसन्धत्ते, तथाविधाकारो

सङ्कोचं देवतान्तरेष्वभिधायति चाह इन्द्रेति । उपरि वर्तमानत्वमिह न केवलं देशाद्यपेक्षया ; किंतु भोगप्रकर्षादीपत्यमिप्रायेणेत्याह (णाह ?) इन्द्रेत्यादि पुरुष इत्यन्तम् । ननु पुरुषान्तरमिहाविवक्षितम् ; स्वात्मस्वरूपपुरुषानुसन्धानमधिकार्यन्तरस्यापि समानम् ; ततोऽत्र को विशेष इत्यत्राह सा चेति । न परिशुद्ध-स्वरूपमिहानुसन्धेयम् ; न चाशुद्धेऽपि हेयत्वमिह भाव्यम् ; पुरुषशब्दनिर्देशश्चात्र भावप्रधान इति भावः । अहमेवेति क इति प्रश्नस्तोत्तरम् । कथमिति प्रश्नस्तोत्तरत्वं तदभिप्रेतं विवृणोति अधियज्ञ इति । यज्ञे संबध्यमानोऽधियज्ञः । तत्र च सर्वेश्वरस्याऽऽराध्यतया संबन्ध इत्याह यज्ञैराराध्यतया वर्तमान इति । इन्द्रादयो हि तत्र आराध्याः श्रुताः ; तत् कथमहमेवेत्युच्यत इत्यत्रोत्तरम् अत्र देहे इत्यनेन विवक्षितमिति दर्शयति 'अत्रेन्द्रादाविति । 'अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे' इतीश्वरेणामिधीयमानत्वात् तद्देहविषयत्वं प्रतीतम् ; स चेश्वरदेहः यज देवपूजायामिति याज्यदेवतापेक्षयज्ञप्रसङ्गादिन्द्रादिरेवेत्यभिप्रायेणोक्तम् इन्द्रादाविति । 'यां यां तनुम्' (७. २१) इति प्रागुक्तं स्मारयति मम देहभूत इति । कर्मणा ह्यचिद्धं कस्यचिद्देहो नवति ; न तथाऽत्र देहत्वं कादाचित्कमिति ज्ञापनाय देहभूत इति प्रयोगः । देहभूतकेवलेन्द्रादिव्यवच्छेदार्थम् अहमेवेत्यवधारणम् । पूर्वनिर्दिष्टब्रह्माध्यात्मकर्माधि-भूताधिदैववत्तत्त्वान्तरमिति ज्ञापनार्थं वा । 'विष्णुस्सर्वा देवताः' (ऐ. ब्रा.) इति च श्रुतिः । एतेन कथमिति प्रश्नस्याप्युत्तरं दत्तम् । तत्तद्विशिष्टसाराध्यत्वात् । देहमृतां वरेत्यनेनाध्यात्मचिन्तानुगुणसत्त्वोत्तर-देहेन्द्रियादिमत्त्वम्, स्वस्यालौकिकेन्द्रादिदेहवत्त्वे निदर्शनं चाभिप्रेतम् । एवंविधाधियज्ञविज्ञानमनुष्ठानानु-प्रविष्टम् ; न तु तदुपकारकमात्रम्, न चैश्वर्यार्थिमात्रविषयमिति दर्शयति इति महायज्ञेति । अकरण-निमित्तान्तरतादिपरिहाराय त्रयाणामवश्यकृतव्यवसायोक्तनाय नित्यनैमित्तिकोक्तिः ॥ ४ ॥

प्रयाणकाले इत्यस्य प्रश्नस्य संग्रहेणोत्तरम् अन्तकाले इति श्लोकः । अतो न ज्ञानिमात्रविषय इत्यभिप्रायेणाह इदमपीति । अधियज्ञपदार्थवत् अर्थः ? स्वाभाव्यात् वक्ष्यमाणप्रकारात्तेति भावः । अन्यथे दर्शयति अन्तकाले चेति । मद्भावं यातीत्यत्र श्रुत्यादिविरुद्धतादात्म्यावाप्तिप्रमव्युदासायाह मम यो भाव इति । नन्वीश्वरस्वभावप्राप्ताव[स्या]पि कुशोदरीनीडनिहितकीटस्य तज्जातीयत्ववत् ईश्वरान्तरत्व-प्रसङ्गः, त्रयाणामधिकारिणां गुणाद्यकरूपेश्वरस्वभावप्राप्त्यवशिष्टे अधिकारिरेवैश्वर्यं न स्यादित्यत आह तदानीमिति । तत्तदनुसन्धेयाकारविशेषसाम्यप्राप्तिर्विवक्षिता । साम्यं च स्वरूपमेदकै(क)वैधर्म्यं

भवतीत्यर्थः ; यथा आदिभरतादयस्तदानीं सूर्यमाणमृगसजातीयाकारास्तंभूताः ॥ ५ ॥

सर्तुस्त्वविषयसजातीयाकारताऽनन्तरमन्त्यप्रत्ययस्य स्वभाव इति सुस्पष्टमाह —

यं वाऽपि स्मरन् भावं स्वजन्तुः फले प्ररम् । तंतमेवैतं कौन्तेय सदा तद्भावमावितः ॥ ६

अन्ते अन्तकाले यं वापि भावं स्मरन् फलेऽनन्तरं त्यजति, तंतं भावमेव मरणानन्तरमेति ।

अन्तिमप्रत्ययश्च पूर्वभावितविषय एव जायते ॥ ६ ॥

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च । मय्यर्पितमनोबुद्धिः मामेवैष्यत्यलंशयः ॥ ७

यस्मात् पूर्वकालाभ्यस्तविषय एवान्त्यप्रत्ययो जायते, तस्मात् सर्वेषु कालेष्वप्राप्याणादहरहर्मांमनुस्मर । अहरहरनुस्मृतिकरं युद्धादिकं वर्णाश्रमानुबन्धि श्रुतिस्मृतिचोदितं

स्थिते सत्येवेति न कश्चिदोष इति भावः । एवं प्रश्नाः प्रत्युक्ताः ; नास्त्यत्र संशयः इत्यनेन अभिप्रेतां प्रयोजकप्रसिद्धिं दर्शयति यथाऽऽदिभरतादय इति । एतेनोदाहरणेनापि तादात्म्यश्रमो निरस्तः ; न ह्यादिभरतस्य सूर्यमाणमृगेण तादात्म्यम् ; अपि तु तत्समानाकारमृगशरीरपरिग्रह एवेति तत्रैव प्रसिद्धम् । तदानीं देहविशेषकाल इत्यर्थः ॥ ५ ॥

न केवलमीश्वरविषयान्तिमप्रत्ययस्वभावोऽयमिति मन्तव्यम्, किंतु सर्वसाधारणमिदमन्त्याप्युक्तमिति प्रयोजकाकारो यंयमिति श्लोकेनोच्यत इत्याह सर्तुर्इति । अन्तशब्दोऽत्र पूर्वश्लोकाभिहितान्तकालपरः । तस्य चान्तिमप्रत्ययप्रभावज्ञापनाय स्मरन् इत्यनेनान्वय इति दर्शयति अन्ते अन्तकाले इति । वीप्सया, वाऽपीत्यनेन च सर्तुर्व्यविषयनियमो नीचोत्तमविषयवैषम्याभावश्च दर्शितः । तंतमिति वीप्सया त्वसङ्कीर्णतत्त्वाप्तिः । अवधारणेन प्रबलपुण्यान्तरेणापि तस्या दुर्बलत्वं च विवक्षितम् । भावशब्दोऽत्र स्वभावपरः । धर्मिप्रत्ययस्तु नान्तरीयकः । भावशब्दस्यात्र पदार्थपरत्वे प्रस्तुतभावशब्दवैलक्षण्यम्, तंतमेवैति साजात्यलक्षणा च । तंतमेवैतीत्यत्र यत्र कचन जन्मनि सर्वसाधारणतज्जातियोगमात्रमुदासायोक्तम् मरणानन्तरमिति । न ह्यादिभरतमुखात् जन्मान्तरव्यवधानम् । ‘सदा तद्भावमावितः’ इत्यनेनान्तिमस्मृतिहेतुर्विवक्षित इत्याह अन्तिमप्रत्ययश्चेति । तद्भावमावितः तद्भावनावावित इत्यर्थः । तस्मिन् भावो भावितो येनेति वा तद्भावमावितः ॥ ६ ॥

एवमन्तिमप्रत्ययाधीने फले, अन्तिमप्रत्यये चानन्तरतभावनाधीने, भवताऽपि तथाविधभावना तदनुग्राहकं कर्म च कर्तव्यमित्युच्यते तस्मादिति श्लोकेन । सर्वेषु कालेष्वित्यनेन, ‘स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते’ (छा. ८. १५. १), ‘प्रायणान्तमोहकारमभिधायतीत’ (प्र. ५. १) इत्यं निश्चिन्नानुष्ठेयनिर्णययोगे आप्रयाणादित्युक्तम् । सूत्रं च ‘आप्रयाणात् तत्रापि हि दृष्टम्’ (छा. ८. १५. १) इति । अन्तिमप्रत्ययपरिग्रहेऽपि आप्रयाणादिति वक्तुं शक्यमिति तद्व्युदासाभिप्रायेण बहुवचनमित्याह अहरहरइति । ‘तं पूर्वापररूपेण युज्जानः’ () इत्यादिविहितैकप्रयत्नरूपसात्त्विककालेष्वित्युक्तं भवति । तथा च सूत्रम्, ‘यत्कैकप्रयत्ना तत्राविशेषात्’ (छा. १. ११) इति ।

नित्यनैमित्तिकं च कर्म कुरु । एवमुपायेन मय्यर्पितमनोबुद्धिः अन्तकाले च मामेव स्मरन्
यथाभिलषितप्रकारं मां प्राप्स्यसि ; नात संशयः ॥ ७ ॥

एवं सामान्येन स्वप्राप्यावाप्तरन्त्यप्रत्ययाश्रीनेत्युक्त्वा तदर्थं त्रयाणामुपासनप्रकारभेदं
वक्तुमुपक्रमते ; तत्रैश्वर्यार्थिनामुपासनप्रकारं यथोपासनमन्त्यप्रत्ययप्रकारं चाऽऽह—

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८

अहरहरभ्यासयोगाभ्यां युक्ततया नान्यगामिना चेतसा अन्तकाले परमं पुरुषं दिव्यं मां वक्ष्य-

युष्य च इति विहितस्य युद्धस्य अतः 'फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम्' इत्यादिन्यायादानुस्मृत्यङ्गत्वं सिद्धम् ।
तच्च युद्धमलं प्रस्तुतत्वादुपलक्षणतयोक्तम् ; ततश्च प्रमाणसिद्धं यथास्वं(स्व ?)वर्णाश्रम(मं ?) कर्मावश्यं
कर्तव्यमित्युक्तं भवतीत्यभिप्रायेणाह अहरहरनुस्मृतिकारं युद्धादिकमिति । वर्णाश्रमानुबन्धीत्युपलक्ष्य-
संग्राहकाकारः । चोदितमित्यनेन शमादिदिषेधोदितव्यतिरिक्तविषयत्वं सूचितम् । नित्यनैमित्तिक-
शब्देन फलाभिसन्धिपूर्वकर्मव्युदासः । मय्यर्पितमनोबुद्धिरित्यस्य उक्तार्थानुवादरूपत्वं दर्शयति एव-
मिति । उपायेन । कर्मादिरूपेणेत्यर्थः । अनुस्मरणमेवात मनोऽर्पणम् ; बुद्धेरर्पणं तु फलप्रदत्वाध्यव-
सायः । प्रकरणसिद्धावान्तरव्यापारकथनम् अन्तकाले च मामेव स्मरन्निति । यद्वा, अतः उपायेनेति
कर्मानुगृहीतानुस्मृतिरेवोच्यते । तत्फलं मय्यर्पितमनोबुद्धिरिति । तस्यैवार्थः अन्तकाले च मामेव
स्मरन्निति । पूर्वोत्तरानुवृत्ताधिकारित्यसाधारण्यायाह यथाभिलषितप्रकारं मामिति । “निस्संशयेषु
सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः । संसंशयान् हेतुबलान् नाध्यावसति माधवः” (भा. मो. ३. ५९. ७१)
इत्यादिवत् असंशय इत्यस्यार्जुनविशेषणत्वेऽपि फलितमाह नात्र संशय इति । “अ-मानोनाः प्रतिषेधे”
(काव्यानु) इति वचनादकारो वाऽतः पृथगनुसन्धेयः । ‘एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति यस्य स्यादद्धा
न विचिकित्साऽस्ति’ (छा. ३. १४. ४) इत्यादिकमत्रानुसन्धेयम् ॥ ७ ॥

अन्तिमप्रत्ययप्रसङ्गात् तद्वेतुतया अनुसारेत्युपासनं प्रस्तुतम् ; तत्प्रकारभेदोऽनन्तरप्रघट्टकार्यं
इत्यभिप्रादेणाह एवमिति । गतिभेदोऽपि वक्ष्यमाणोऽनेनोपलक्षणीयः । अभ्यासेत्यादिश्लोकत्रयार्थनाह
तत्रेति । योगशब्दस्य संबन्धमात्रपरत्वे नैरैश्वर्यादत्त ध्यानपरत्वं वक्तुं युक्तम्, तत्पुरुषाच्च द्वन्द्वस्योभय-
पदार्थप्रधानत्वात् परिग्राह्यत्वमस्ति इति तदाह अभ्यासयोगाभ्यामिति । नान्यगामिनेत्येतत् नैकादि-
शब्दवत् । अनन्यगामिनेत्यर्थः । अन्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलं नास्येति नान्यगामि । अभ्यासयोग-
शब्देन प्राचीनचिन्तनस्योक्तत्वात्, अनुचिन्तयन्नित्येतत् अन्तिमस्मृतिपरमिति प्रदर्शनाय अन्तकाल
इत्युक्तम् । चिन्तनस्य ध्यानस्य च पुरुष एवात कर्म ; स च परमशब्देन विशेषितत्वादीधर एवेत्यभि-
प्रायेण मामिति पदद्वयम् । दिव्यमित्यस्य सूर्यमण्डले स्थितमिति शङ्करोक्तं निर्मलम्, आदित्यवर्णं तप्तम्
परस्तादिति ^१वक्ष्यमाणविरुद्धं चेत्यभिप्रायेणाह वक्ष्यमाणप्रकारमिति । अनन्तरश्लोकद्वयेनेति शेषः ।

१ ननु तत् पदमप्राकृतविग्रहपरमेव व्याख्यास्यते ; न तु परमपदस्यपरमिति । ऐश्वर्यार्थिना
परमपदरूपस्य ध्येयता च न स्वरसा । अतः सूर्यमण्डलस्यमित्युक्तो को दोष इति चेत्—न ; विशिष्य
सूर्यमण्डलग्रहणे प्रमाणाभावात् । तद्वदेवात्राप्यप्राकृतपरत्वोचित्यात् । तत्रापि दिव्यपदसत्त्वात्

माणप्रकारं चिन्तयन् मामेव याति—आदिभरतमृगतत्वाप्रतिवद्देश्यविशिष्टतया मत्समा-
नाकारो भवति । अभ्यासः नित्यनैमित्तिकाधिरुद्धेषु सर्वेषु कालेषु मनसोपास्यसंशीलनम् ।
योगस्तु अहरहयोगकालेऽनुष्ठीयमानं यथोक्तलक्षणधृष्टपासनम् ॥ ८ ॥

कविं पुराणमनुशासितारम् अणोरणीयांसमनुस्मरेत् यः ।

सर्वस्य धातारमचिन्तयन् सर्वस्य आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥

९

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् त त परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

१०

कविं सर्वज्ञम् पुराणम् पुरातनम् अनुशासितारम् विश्वस्य प्रशासितारम् अणोरणीयांसम्
जीवादपि सूक्ष्मतरम्, सर्वस्य धातारम् सर्वस्य स्रष्टारम्, अचिन्त्यरूपम् सकलेतरविसजातीयस्व-

कथमैश्वर्यार्थिनोऽनपेक्षितपरमपुरुषप्राप्तिः फलतयोच्यते इत्यत्राह आदिभरतेति । अन्तकाले सर्वमाण-
भोगप्रदानोपयुक्ताकारविशिष्टपरमपुरुषसमनैश्वर्यप्राप्तिरिह परमपुरुषप्राप्तिः । तत्साम्यापत्तिरेव हि तत्प्राप्ति-
तया यंयमिति श्लोकेनोदाहृतेति भावः । “आरम्भ(म्ब)णसंशीलने पुनःपुनरभ्यासः” इति वाक्यकार-
वचनानुरोधेनाभ्यासशब्दार्थमाह अभ्यास इति । पुनः पुनरिति वचनान्मभ्येऽवश्यम्भाविभिः
कैश्चित् व्यवधानं सूचितमित्यभिप्रायेणोक्तम् नित्यनैमित्तिकाधिरुद्धेष्विति । सर्वेषु कालेष्विति । न
केवलं योगकाले, तदातनस्य शीलनस्य योगशब्देनोपात्तत्वादिति भावः । आरम्भ(म्ब)णम् आलम्बनम्;
तच्चातोपास्यशब्देन व्याख्यातम् । योगशब्देनात्माङ्गस्वरूपमुच्यते इत्यभिप्रायेणाह योगस्त्विति ।
यथोक्तेति । अत्यर्थमियविशदतमप्रत्यक्षतापत्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥

क्रान्तदर्शी हि कश्चित्पुनरुच्यते; अतः तु कविशब्दः ईश्वरविषयत्वात् सर्वदर्शित्वपर इत्यभि-
प्रायेणाह सर्वज्ञमिति । पुराणशब्देनानादित्वं विशिष्टमित्यभिप्रायेणोक्तं पुरातनमिति । अनुपूर्वः शासि-
र्विविचय ज्ञापनार्थ इत्येतावन्मात्रपरत्वव्युदासाय विश्वस्य प्रशासितारमित्युक्तम् । ईश्वरस्य सतोऽनुशा-
सनमाज्ञापनमेवेति भावः । अनुशासन[त्य]कर्माकाङ्क्षायां(सने कस्येत्याकाङ्क्षायां) सर्वस्य धातार-
मित्यतः(?) सर्वज्ञेति पदमाकर्षणीयम्; विशेषनिर्देशाभावाद्वा सर्वविषयत्वमित्यभिप्रायेण विश्वस्ये-
त्युक्तम् । “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि बावाष्ट्विभ्यौ विधृते तिष्ठतः” (बृ. ५. ८. ९)
इत्यादिकमत्र भाव्यम् । “अन्तः प्रविष्टशक्ता जनानाम्” (य. आ. ३. ३) इत्यादिषु प्रशासन-
सहपठितान्तःप्रवेशौपयिकसूक्ष्मतरत्वमत्र अणोरणीयांसमित्युच्यते इत्यभिप्रायेणोक्तं सूक्ष्मतरमिति ।
‘धाता पुरस्तात् यमुदाजहार’ (पु.), ‘सूचीचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्’ (ना.) इत्यादिषु धातुशब्दस्य
स्रष्टार प्रयोगात् धातूनां चानेकार्थगर्भत्वात् सर्वस्य स्रष्टारमित्युक्तम् । ‘विष्णुना विधृते भूमी’ (यजु.
आ. १. २७), ‘सर्वाधारं धाम विष्णुसंज्ञम्’ (मै. उ.) इत्युक्तं सर्वाधारत्वं सर्वस्रष्टारेवेति फलितोक्तिर्वा ।

तस्य द्योतमानार्थकत्वोक्त्या तथैवान्नापि सुवचत्वाच्च । ऐश्वर्यार्थिनः परमपदस्वरूपप्राप्त्ययोगेऽपि
कचित्वादिवत् तस्य ध्येयत्वे दोषाभावाच्च ।

रूपम्, आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् अश्रकृतस्वासाधारणदिव्यरूपम्, तमेवंभूतमहरहरस्यमान-
भक्तियुक्तयोगबलेन आरूढसंस्काररूपं अचलेन मग्नता प्रयाणकाले भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य
संस्थाप्य तत्र भूमध्ये दिव्यं पुरुषं योऽनुसरेत्; स तमेवोपैति-तद्वाचं याति, तत्समानैश्वर्यो

उक्तप्रकारस्येश्वरस्वरूपस्य सामान्यतो दृष्टैस्तैरसंभावनीयतां केचिदभिमन्येरन्निति तन्निरासपरम् अचिन्त्य-
रूपमिति पदमित्यभिप्रायेणाह सकलेतरविसजातीयस्वरूपमिति । वर्णयोगस्य स्वरूपेणाघटनात्
प्रमाणसिद्धविलक्षणविग्रहद्वारा तद्योगमाह अप्राकृतेति । “येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः” (काठे.
३. ९. ७), ‘यत्नाऽऽदित्यो मासुपयुज्य भाति’, (...), ‘तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ (सु. २. २. ११)
‘तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः’ (बृ. ६. ४. १६) इत्यादिषु निरतिशयदीप्तियोगः सिद्धः । ‘आदित्यवर्णं
तमसः परस्तात्’ (ना) इति श्रुतिखण्डस्यात्र निबन्धः, ‘तम आसीत् तमसा गूढमग्रे प्रकृतम्’ (ऋ. ७.
७. १०. ११. ७ ; अष्ट. २. ७. ९), ‘तमस्तन्महिनाजायतैकम्’ (अष्ट. २. ४. ९), ‘यदा तमः’
(ऋ. ४. १८) इत्यादिश्रुत्यन्तरोपलक्षणार्थः । तेन तमसा इति सर्वकारणभूततमोद्वयविवक्षा । तमसः
परस्तादित्यनेन फलितमप्राकृतत्वम् ; तत् एव चाकर्माधीनत्वं नित्यत्वं निरवद्यत्वमित्यादि सूचितम् ।
एतच्छ्लोकाच्छायश्च मानवः श्लोकः, “प्रज्ञासितारं सर्वेषामणीर्वांसमणीयसाम् । रुमामं स्वमधीगम्यं
विद्यात् पुरुषं परम्” (मनु. १२. १२२) इति । अनुकूलानां हितरमणीयत्वाधकारेण हिरण्यवर्ण-
त्वस्वामाभत्वादित्यपदेशः । प्रतिकूलदुष्प्रेक्षत्वप्रकाशातिरेकादिविवक्षया आदित्यवर्णत्वाद्युक्तिः । ‘दिवि
सूर्यसहस्रस्य’ (११. १२) इत्यादि च वक्ष्यति । एतेन आदित्यशब्दस्य नित्यचैतन्यप्रकाशपरत्वं, तम-
शब्दस्य ज्ञानविषयत्वं परोक्तं निरस्तम् । श्लोकद्वयस्यान्वयं दर्शयति तमेवंभूतमित्यादिना । भक्त्या
युक्तो योगबलेनेति पृथङ्निर्देशात् परोक्तप्राण^(१) जयबलादिपृथगर्थताप्रतीतिः स्यादिति तदपाकरणाय
विशिष्टैकार्थतां दर्शयितुं भक्तियुक्तयोगबलेनेत्युक्तम् । मग्नोऽचलत्वे हेतुरिदम् ; तस्य चावागन्तर-
व्यापारः योगप्रपञ्चयुक्तशब्देन विवक्षित इत्याह आरूढसंस्काररूपेति । आवेशयेत्यनेन योगप्रकरणेषूक्तं
निश्चलावस्थापनं विवक्षितमित्याह संस्थाप्येति । अत्र पुरुषध्यानस्यापि भूमध्यमेव देशः, देशान्तरानभि-
धानात् योगप्रकरणान्तरेषुपदेशाच्च तत्सिद्धेरिति विभाव्योक्तं तत्र भूमध्य इति । तमेवंभूतं दिव्यं पुरुषम्
इत्यन्वयः । तं तमेवैति (६) इत्यवधारणदर्शनात् स तं परं पुरुषमित्यत्रापि तमिति तदव्यवच्छेदपर-

१ प्राणजयबलेत्यत्र पाठो लिखितः । शंकरे भक्त्या योगबलेन च युक्त इति हि व्याख्यानम् ।
तेन हृदयपण्डरीके विद्यमानेन समाधिजसंस्काराद्यधोने विवक्षितम् । प्राणमावेशयेत्यादिकं
पदान्तरत एव सिद्धम् । अन्त्ये अभ्यस्यमानसिपुंस्य योगादेशेवणत्वात् भक्तियुक्तस्यपि तद्विशे-
षणमेव वक्तव्यम् । अयं गतावस्थाचार्थो न भवति, किं तु तात्पर्यार्थः । योगबले[युक्त]शब्द
विवरणमेव आरूढसंस्काररूपेण्युक्तं भवेत् । योगबलशब्दस्यैव युक्तशब्दस्य योगीत्यर्थो नेति ज्ञाप-
नाय योगार्थकत्ववर्णनमिव । अत इह भाष्यचन्द्रिकोः पाठो दिग्गदः । अत्र एकवृत्तकदलोद्वयस्यै-
कवाक्यत्वौचित्यात्, स इति पदात् पूर्वभागस्य यच्छब्दश्चदितवाक्यान्वयौचित्याच्च तथा व्याख्या-
नमकृत्वा कविमिति श्लोकं पृथक्कृत्य तत्पूर्वश्लोकेन तदन्वयवर्णनं शंकरमनुपपन्नमिति वक्तव्यम् ।

भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ अथ कैवल्यार्थिनां स्मरणप्रकारमाह—

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यत् यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत् ते पदं संप्रहेण प्रवक्ष्ये ॥

११

यत् अक्षरम् अस्थूलत्वादिगुणकं वेदादिदो वदन्ति, वीतरागाश्च यतयो यदक्षरं विशन्ति, यत् अक्षरं प्राप्तुमिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत् पदं संप्रहेण ते प्रवक्ष्ये । यत्नेन गम्यते चेत्तसेति पदम् ; तत् निखिलवेदान्तवेद्यं मत्स्वरूपमक्षरं यथा उपास्यम्, तथा संक्षेपेण प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च । सूर्ध्वपायाऽऽत्मनः प्राणल आश्रितो योगधारणाम् ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहृत्य मामनुस्मरेत् । यः प्रयाति यजन् वेदं स याति परमां गतिम् ॥

सर्वाणि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि ज्ञानद्वारभूतानि संयम्य स्वव्यापारेभ्यो विनिवर्त्य, हृदय

मित्यभिप्रायेणाह स तमेवोपैतीति । 'यः प्रयाति स मद्भावं याति' (५) इति प्रक्रान्तप्रकार एवात्र विवक्षित इति दर्शयति तद्भावं यातीति । भावप्रधानोऽत्र निर्देश इति भावः । तत्र तादात्म्यादिभ्रमं व्युदस्यति तत्समानैश्वर्यं भवतीत्यर्थः इति । परमसाध्यापचित्यवच्छेदाय समनैश्वर्यं इत्युक्तम् । एतेन क्वचित्मत्यादिभिः सर्वज्ञत्वादयो गुणाः ऐश्वर्यप्रदत्वार्थमनुसन्धेयत्वोक्ताः, न तु प्राप्यत्वार्थमिति फलितम् । एवमन्तिमकालसर्वात्म्यतया निर्दिष्ट एवाऽऽकारः प्रागपि ध्येयत्वोक्त इति मन्तव्यम् । एवमुत्तरत्वापि ॥ ९ ॥

अथ मन्त्रप्रयोजनोत्तर(क्त)परब्रह्मरूपप्रतिक्षेपाय यदक्षरमित्यादिश्लोकोक्तप्रत्यर्थमाह अथेति । स्मरणशब्दोऽत्रोपासनात्मनस्यान्तिमप्रत्ययस्य च सम्प्राहकः, उभयोरपि स्मृतिविशेषत्वात् । "नवेदविमनुते तं बृहन्तम्" (काठ. ३. ९. ७) इत्युक्तप्रमाणान्तरागोचरत्वपरेण वेदविदो वदन्ति इत्यनेन सूचितवेदोक्तप्रकारकथनम् अस्थूलत्वादिगुणकमिति । "अस्थूलपण्डित्वम्" बृ. ५. ८. ७) इत्यादिश्रुतिरिह विवक्षिता । ब्रह्मचर्यम् ऊर्ध्वरेतस्त्वादिकम् । यद्वा "अथ यत् यज्ञ इत्याचक्षते, ब्रह्मचर्यमेव तत् अथ यन्मौनमित्याचक्षते अथ यदृणव्यायनमित्याचक्षते, ब्रह्मचर्यमेव तत् (छा. ८. ५. १) इति श्रुतेः ब्रह्मप्राप्त्यर्था या काचिदपि चर्या ब्रह्मचर्यम् । वीतरागा यतय एव यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्तीत्यत्रापि कर्तारः । एतेन फलोपाययोः प्रदर्शनम् । पदशब्दस्यात्र रूढार्थानुपपत्तेरुपपन्नं योगमाह पद्यत इति । अत्र पदशब्देन ज्ञानविषयत्वमुखेन उपास्यत्वादिकमभिप्रेतमित्याह गम्यते चेत्तसेति । यत्नच्छब्दाभिप्रेतां प्रसिद्धिमाह निखिलेति । अक्षरशब्दस्यात्र विकारादिदोषहितपरमात्मविषयत्वात् मत्स्वरूपमित्युक्तम् । स्वासाधारणं रूपमित्यर्थः । अक्षररूपपरमात्मोपासनमत्राक्षरस्वरूपजीवात्मप्राप्त्यर्थम् ॥

सर्वद्वाराणि संयम्येत्यत्र नवद्वारप्रतीतिनिरासाय प्रत्याहारविषयताद्योतनाय चाऽह सर्वाणि श्रोत्रादीनीति । द्वारानुवन्धनमिति श्रोत्रादीन्द्रियणां कथं द्वारशब्दार्थत्वेत्यत्रोक्तं ज्ञानद्वारभूतानीति । संयमनमत्र शब्दः निषेधः । निषेधः कश्चिदप्यनेनाऽह स्वव्यापारेभ्यो विनिवर्त्येति । मनो हृदि निरुध्य चेत्यत्र हन्मात्रस्य ध्येयता अनुपपत्तेत्यत्रोक्तं हृदयकमलनिविष्टे मय्यक्षर इति । हृच्छब्दोऽत्र तत्तत्पुरुषलक्षकः ; अन्यथा 'मामनुस्मरेत्' इत्यनन्तरोक्तिर्न घटेतेति भावः ।

कमलनिविष्टे मय्यक्षरे मनो निरुह्य, योगारूपां धारणामास्थितः मय्येव निश्चलां स्थिति-
मास्थितः, ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म सद्वाचकं व्याहरन्, वाच्यं मामनुसरन्, आत्मनः प्राणं
मूढ्यर्थाधाय देहं त्यजन् यः प्रयाति—स याति परमां गतिं प्रकृतिविधुक्तं मत्समानाकारमपुन
रावृत्तिमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ अच्युक्तोऽक्षर
इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्’ ॥ (२०, २१) इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

अर्थक्रमेण बलवता दुर्बलस्य पाठक्रमस्य बाधमभियेत्य मनो हृदि निरुध्येत्यस्यानन्तरम् आस्थितो
योगधारणामित्यादिकं व्याख्यातम् । प्रत्याहारानन्तरपठितधारणाव्यवच्छेदायाह योगारूपां धारणा-
मिति । षष्ठीसमासात् समानाधिकरणसमासस्य ब्राह्मत्वं निषादस्यपतिग्रायसिद्धम् । धारणाशब्दामि-
प्रेतमाह मय्येव निश्चलां स्थितिमिति । प्रिणवस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वात् ब्रह्मेति व्यपदेश इत्यभिप्रायेण
मद्वाचकमित्युक्तम् । मन्त्रस्यार्थविशेषप्रकाशनमुखेनोपकारकत्वमप्यत्र ब्रह्मशब्देन प्रतिपादनात् विवक्षित-
मित्यभिप्रायेण वाच्यं मामनुसरन् इत्युक्तम् । प्रणवस्य भगवद्वाचकत्वं योगाङ्गत्वादिकं च श्रुतिसृ-
त्यादिसिद्धम् । यथा कठवल्क्यसु, “सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति ब्रूते ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥” (२. १५.) इति । अत्र नाम्ना
नामिनो निर्देशः । तथा, “प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्वद्यं शरवत्
तन्मयो भवेत् ॥” (सु. २. ४.) इति । तथा “आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।
ध्याननिर्मथनाभ्यासात् पश्येत् ब्रह्माग्निगूढवत्” (ध्यानो) इति । तथा “ओमित्येवं ध्यायथाऽऽत्मानम्”
(सु. २. २. ६) इति । तथा “यः पुनरेतं त्रिमालेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत, स
तेजसि सूर्ये संपन्नः यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुक्त एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तस्स सामन्निस्वीयते
ब्रह्मलोकम्, स एतस्माज्जीवधनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते” (प्र. ५. ५) इति । तथा ‘बुद्धिर्था
योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः । स भूय एवेन्धनोनिगृह्यस्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥’,
स्वेदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासात् देवं पश्येत्सिगूढवत्” (श्वे १. १३. १४)
इति । अत्रैव श्लोके, “विष्णुं पश्येद्बुद्धि स्थितम्” इति योगयाज्ञवल्क्यपाठः । तथा, “कांक्षवण्टा-
निनादस्तु यथा लीयति शान्तये । ओङ्कारस्तु तथा योज्यः शान्तये शान्तिमिच्छता । यस्मिन् स
लीयते शब्दस्तत्परं ब्रह्म गीयते” इति । तथा “ओं खं ब्रह्म ओं खं पुराणम्” (बृ. ७. १. २)
इति । “ओमित्येतदक्षरं ब्रह्म । अस्य पादाश्चत्वारो वेदाः । चतुष्पादिदुमक्षरं परं ब्रह्म । पूर्वास्य माता
पृथिव्यकारः” इत्यारभ्य “प्रथमा रक्तपीता महद्ब्रह्मदेवत्या ; द्वितीया विद्युमती कृष्णा विष्णुदेवत्या ;
तृतीया शुभाशुभा शुक्ला रुद्रेदेवत्या ; याऽवसानेऽस्य चतुर्थ्यधमा माता सा विद्युमती सर्ववर्णा पुरुषदेवत्या”
(अथर्व) इति च । अत्र अधमाताधिदैवतभूतः पुरुष एवावतीर्णवित्थो द्वितीयमातादैवतत्वेन विष्णुरिति

चोक्तः । तथा “ओमिति ब्रह्म ; ओमितीदं सर्वम्” (शी. ८. १) इति, “ओङ्कार एवेदं सर्वम्” (छा. २. २३. २) इति । तथा “हृदिस्था देवतास्सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि त्वमसि यो नित्यं तिष्ठो माताः परस्तु सः । तस्योत्तरतश्चरो दक्षिणतः पादो य उत्तरतस्त ओङ्कारो य ओङ्कारस्त प्रणवो यः प्रणवस्त सर्वव्यापी यस्सर्वव्यापी सोऽनन्तो योऽनन्तस्तत्तारं यतारं तत्सूक्ष्मं यत्सूक्ष्मं तच्छुक्लं यच्छुक्लं तद्वैद्युतं तत्परं ब्रह्म” (अथ. शि. २) इति । अत्र प्रकरणादिवशात् प्रतर्दन-विद्यावदन्तरितं^१ शासनमनुसन्धेयम् । मुमुक्षोरुक्तमणप्रकरणे च प्रणवः श्रूयते, “अथ यत्तैतदस्माच्छरीरा-दुत्क्रामत्यथैतरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते । स ओमिति वाऽऽ^२होद्वा मीयते स यावत् क्षिप्येन्मन्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् । तदेष श्लोकः—शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन् अमृतत्वमेति विण्वड्ढया उत्क्रमणे भवन्ति” (छा. ८. ६. ६) इति । **महाभारते** च महेश्वरवचनम्, “ओमित्येवं सदा विप्राः पठन् ध्यात केशवम्” (ह. वि. १३३. १०) इति । आह च भगवान् **याज्ञवल्क्यः**, “देवतायाः परायाश्च ब्रालम्बः प्रणवस्मृतः । कश्चिद्वाराधनाकामो विष्णोर्भक्त्या करोति वै । तद्वाराधनसन्निधौ प्रतिमां व्यञ्जिकां यथा । धातुद्रव्यादिपाषाणैः कृत्वा भावं निवेशयेत् । श्रद्धाभक्त्यादराद्यैश्च तस्य देवः प्रसीदति । ओङ्कारेण तथा चाऽऽत्मा ह्युपास्ते स प्रसीदति । सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च । मूर्ध्ना-ध्यायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुसरन् । यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् । य एतं प्रणवेनाद्यमक्षरं प्रतिपद्यते । ततोऽक्षरेण वेदेन वेधं ब्रह्माधि-गच्छति । एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मभूयाय कल्पते । अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो निरामयः । तस्योङ्कारः स्मृतं नाम तेनाऽऽहूतः प्रसीदति । तस्मादोमिति पूर्वं तु कृत्वा युज्यते तत्परः । ब्रह्मोङ्कारविधानेन तत्त्वेन प्रतिपद्यते ।” इति ।^३ अत्र सर्वद्वाराणि इत्यादिश्लोकयोर्भगवद्वाक्यतया प्रसिद्धयोरुदाहरणात् मामिति निर्देशस्तद्विषयः । पुनश्चाल हैरण्यगर्भादिसिद्धान्तेषु प्रणवायै प्रपञ्च्यान्तेऽप्याह, “त्रिरात्मा त्रिस्वभावश्च तथा त्रिव्यूह एव च । पञ्चरात्रे तथा शेष भगवद्वाचकः स्मृतः । बलं वीर्यं तथा तेजस्त्रिरात्मेति च संज्ञितः । ज्ञानैश्वर्यं तथा शक्तिस्त्रिस्वभाव इति स्मृतः । सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युम्नो ह्यनिरुद्धस्तथैव च । त्रिव्यूह इति निर्दिष्ट ओङ्कारो विष्णुरव्ययः । भगवद्वाचकः प्रोक्तः प्रकृतेर्वाचकस्तथा । व्यक्ताव्यक्तो वासुदेवः प्रभवः प्रलयस्तथा” इति । यच्चाल हैरण्यगर्भ-कापिलापान्तरतस्तनकुमारव्रह्मिष्ठपाशुपताख्येषु सिद्धान्तेष्वर्थभेदवर्णनम्, तदपि तत्तदर्थविशेषान्तरित-परमपुरुषार्थवसानमभिप्रेत्येति मन्तव्यम् । अत एव हि विष्णुप्रतिपादकतयाऽन्तकाले सर्ववत्त्वेनोप-

१ अन्तरितं व्यवहितम् । रुद्रशरीरकपरमात्मविषयकमित्यर्थः ।

२ अन्तकाले वागिन्द्रियशक्तिरस्ति चेत् ओमित्याह । न चेत्, मनसा गृह्यत इत्यर्थः ।

३ ननु गीतायां स्थितं मामित्येतत् याज्ञवल्क्यवचनेऽपि पक्षितमिव । तदनुसारेदित्येष स्यादित्यन्नाह अत्रेति ।

एवमैश्वर्यार्थिनः कैवल्यार्थिनश्च स्वप्राप्त्यानुगुणं भगवदुपासनप्रकार उक्तः ;

संहियते, “ओङ्कारं विपुलचिन्त्यमप्रमेयं सूक्ष्माख्यं ध्रुवमचरं च यत् पुराणम् । तद्विष्णोः पदमपि पञ्च-
प्रसूतं देहान्ते मम मनसि स्थितं करोतु” इति । प्रणवेनैवात्र भगवदर्चनमुच्यते, “तल्लिङ्गैरचेन्मनसैः
सर्वान् देवान् समाहिनः । नमस्करेण पुष्पाणि विन्यसेऽस्येत्तु यथाक्रमम् । आवाहनादिकं कर्म यत्र
सूक्तं मया त्विह । तत् सर्वं प्रणवेनैव कर्तव्यं चक्रपाणये । दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा ।
अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् । विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुरेव दिवाकरः । तस्मात् पूज्यतमं
नान्यमहं मन्ये जनाद्दनात्” (भा. स) इति । तथा परमपुरुषसाक्षात्कारकारणतया चात्र प्रणवोपासन-
प्रकार उच्यते, “ओम्पुरुषसुवर्णहर्जनस्तपस्तप्यमिति वैदिकम् । एतदुच्चार्य वै ब्रह्म परे व्योम्नि नियोजयेत् ।
हृदयेऽसिञ्च वायुश्च जीवो यस्यमुदाहृतः । ओङ्कारपञ्चानले तु उद्धृत्योपरि योजयेत् । अप्राणाच्छून्य-
भूतात् चैनोङ्गं जीवसंज्ञितम् । जायते तु यतस्तस्मात्पुनस्तत्र निवेशयेत् । घण्टाशब्दवदोङ्कारमुपासीत
समाहितः । पुरुषं निर्मलं शुभ्रं पश्येद्वै नात्र संशयः” इति । **योगानुशासनसूत्रं** च, “क्लेशकर्मविपाका-
शयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः, तय वाचकः प्रणवः” (१. २४, २५) इति । अतः प्रणवस्य
भगवद्वाचकत्वं समाधुक्तमप्राणवस्यासु तेनैव भगवदनुसरणं च सिद्धम् । “शतं चैका च हृदयस्य
नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्त्यैका । तयोर्ध्वमायन् अमृतत्वमेति विष्णुर्ब्रह्म उक्तमणे भवति” (छा. ८.
६. ६), “ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां ओ भित्त्वा मूर्धेमण्डलम् । ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम्”
(या. स्म. ३. १६७) इत्यादिश्रुतिस्तत्पुनराहनुमुक्तोक्तमणौषधिकमिदं मूर्धनि प्राणाधानम् । **त्यजन्**
यः प्रयातीति । त्यक्त्वा यः प्रयातीत्यर्थः । आत्मारथिनो ह्यात्मा गन्तव्यः ; तत्रानुरागवृत्तिवमान्नात्
परमगतिवोक्तिरित्यभिप्रायेणाह **प्रकृतीति** । ईदृशस्यात्मनः परमगतिशब्देन व्यपदेशो न केवलं
प्रकरणवशात् ; किंत्वसिद्धेवाध्याये तद्विषय एवायं प्रयोगोऽप्यस्तीत्याह **यस्य सर्वेर्विवेति** ॥१२॥१३॥

सङ्गत्यर्थमनुवदति **एवमिति** । अध्यायारम्भगतप्रश्नोत्तरयोस्तत्प्रसङ्गके पूर्वाध्यायान्ते चायं क्रमो
न विवक्षितः, अधियज्ञान्तिमप्रत्यययोस्साधारण्येन प्रतिपादने तात्पर्यात् । इह तु प्रतिनियतार्थोपदेश-
रूपत्वादुत्तरोत्तरमुत्कृष्टताप्रदर्शनायैश्वर्यक्षरयाथात्म्यभगवच्चरणार्थिनः क्रमेणोक्ता इति भावः । अत्र च
एवमिति निर्देशात् स्वप्राप्त्यानुगुणमिति निर्देशाच्च प्रकरणस्याधिकारित्यविषयत्वव्यवस्थापकहेतवः
प्रदर्शिताः । तथाहि—

(प्रकरणस्याधिकारित्वपरत्वविचारः)

एवमत्र कैश्चिच्छङ्क्येत—नन्वत, ते ब्रह्म तद्विदुः (७. २९) किं तद्ब्रह्म (८. १) अक्षरं ब्रह्म
परमम् (३) इति ब्रह्मशब्दस्य साक्षाद्ब्रह्मविषयत्वे को बाधः ? तस्यैव च सर्वोत्तमादध्यात्मशब्देनापि
तद्वत् सर्वं ग्रहीतुमुचितम् ; ‘भूतभावोद्भवकरो विसर्गः’ (८. ३) इत्यपि जगत्सृष्टिग्रहणं युक्तम् ;
देवतोद्देशेन द्रव्यव्यागो वा । स चात्र निवृत्तिलक्षणो यज्ञः । ‘अधिभूतं क्षरो भावः’ (४) इति च अधि-
भवतीति व्युत्पत्तेः प्राणिजातम् । पुरुषश्चाधिदैवतमिति परब्रह्मावस्थाविशेषः, समष्टिपुरुषादिर्वा । **अधियज्ञः**
सर्वज्ञाभिमानिनी विष्ण्वाख्या देवता, ‘यज्ञो वै विष्णुः’ (यजु. १. ४. ४) इति श्रुतेः । ‘अन्तकाले

च' (५) इत्यादिश्लोकत्रयमपि सुमुखोरेवान्तिमप्रत्ययमधिकृत्योक्तम्; प्रश्नप्रतिवचनश्लोकानां पूर्वाध्याये प्रस्तुताधिकारित्वज्ञातव्योपादेयपरत्वेऽप्युपरितनाः श्लोकाः प्रधानतया सुदुर्लभत्वेन निर्दिष्टज्ञानपरा युक्ताः; अन्यथा **भामेव सखन्** (५) **भासेवैष्यसि** (७) इत्यादेर्वाधात् । अत एव, 'प्रयाणकाले च कथम्' (२), 'अन्तकाले च माम्' (५) इति श्लोकयोरधिकारित्वपरत्वेऽपि तद्विवरणेऽत्र तदैकाग्र्यं ग्राह्यमित्यपि निरस्तम् । तत्रापि चाधिकारित्वपरत्वं न प्रतीयते । न चैश्वर्यार्थिनः परमपुरुषविषयान्तिम-प्रत्ययसापेक्षतायां प्रमाणं पश्यामः । एवमुत्तरेष्वपि श्लोकेष्वेक एवाधिकारी, तद्वैद्यं चैकमेव पुनः— पुनरनूद्य विशेषतो विशदीक्रियते । न च पुनरुक्तिदोषः, अभ्यासस्य ज्ञानिप्राधान्यलिङ्गत्वात्; 'संसिद्धिं परमां गताः' (१५), 'स याति परमां गतिम्' (१३), 'तमाहुः परमां गतिम्' (२१) इत्यमीषा-मैकाग्र्यं च प्रतीतमपरित्याज्यम् । न च परमगन्तव्यातिरिक्ता परमसंसिद्धिः । 'तमाहुः परमां गतिम्' इति परोक्षनिर्देशश्च, 'पुरुषस्स परः पार्थ' (२२) इतिव न स्यात् । 'परमं पुरुषं दिव्यम्' (८), 'स ते परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' (१०), 'पुरुषस्स परः पार्थ भवत्या लभ्यस्त्वनन्यया' (२२) इत्यमीषां भिन्नार्थत्व-कल्पनं चायुक्तम्; परैरपि च सर्वैः प्रायश एवमैककण्ठेन व्याख्यातम् इति—

अत्रैवं परिहारक्रमः— **अधियज्ञोऽहमेव** (४) इतिवत् अहमेव ब्रह्मेत्यनुक्तेः अध्यात्मादिवदत्र ब्रह्मशब्दादर्थस्याप्यर्थान्तरत्वं तावत् प्रतीयते । न च ब्रह्मशब्दादक्षरशब्दस्य परमात्मनि रूढ्यतिशयः, येन ततस्तद्व्याख्यानां स्यात् । 'एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तम्' (१२. १) इत्यादिषु च परमात्मनोऽन्यदेवोपात्यमक्षरशब्देन प्रतीयते । "द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्ते चामूर्तिमेव च । क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेषु च स्थिते । अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत्" (वि. १. २२. ५५, ५६) इत्यादिषु च अक्षरपरब्रह्मशब्दौ परिशुद्धात्मविषयौ **शारीरकभाष्ये** समर्थितौ । अतोऽत्र 'किं तद्ब्रह्म' इत्युक्ते अहमेव ब्रह्मेत्यव्याख्यानात् स्वेतरविषयब्रह्मशब्दः परमशब्दविशेषिताक्षरशब्दानुगुण्याच्च प्रकृतेरीश्वराच्चान्यस्मिन् परिशुद्धात्मन्युपचाराद्वर्तते । पश्चाच्चायमेव 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' (२१) इति वक्ष्यते । न चासौ श्लोकः परमात्मपर इति शङ्कनीयम्, 'ये चाप्यक्षरमव्यक्तम्', 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यम्' (१२. ३), 'क्षरश्चाक्षर एव च' (१५. १६) इत्यादिष्विवात्रापि अक्षरशब्दस्य भगवद्व्यतिरिक्तविषयत्व-प्रतीतेः । **संसिद्धि**शब्दश्च परमगतिशब्दनिर्दिष्टप्राप्यविलक्षणां समीचीनां सिद्धिं स्वरसत उपसर्गशक्त्या व्यनक्ति । अत एव **ह्यभावादि**शब्दा अधिकारित्वज्ञातव्योपादेयवस्तुविशेषपरा उक्ताः । एवं स्ववाक्यपर्यालोचनया पूर्वाध्यायप्रकृतपरामर्शेन च प्रश्नप्रतिवचनवाक्यानामधिकारित्वविषयत्वे सिद्धे तदनन्तराणामपि ग्रन्थानां यथासंभवं सर्वविषयत्वं युक्तम् । प्रकान्ते चाधिकारित्वे यद्वृत्तत्वयेनानूद्यमाने कैवल्यभगवत्प्राप्तिकामयोरनन्तरं स्पष्टमभिधानात् **अभ्यास** (८) इत्यादिकं परिशेषादैश्वर्यार्थविषयम् । यच्चैश्वर्यार्थिनां परमपुरुषविषयान्तिमप्रत्ययसापेक्षतायां प्रमाणं नास्तीति—तदपि न, **श्रीमद्भागवते** पुराणे भ्रुवचरिते तद्दृष्टेः, "भक्तिं हरौ भगवति प्रवहन्" (४. ९. ११) इत्यादिना । अतो यथोक्त एवार्थः । यद्यपि ब्रह्म-पुरुष-परमात्मादिशब्दैरिह सर्वत्र परमात्मभजनतत्प्राप्त्यादिरेव प्रतीयते;

अथ ज्ञानिनो भगवदुपासनप्रकारं प्राप्तिप्रकारं चाह—

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४

नित्यशः माम् (मां नित्यशः ?) उद्योगप्रभृति सततं सर्वकालम् अनन्यचेता यः स्मरति अत्यर्थमतिप्रयत्नेन मत्स्मृत्या विना आत्मधारणमलभमानो निरतिशयप्रियां स्मृतिं यः करोति ; तस्य नित्ययुक्तस्य नित्ययोगं काङ्क्षमाणस्य योगिनः अहं सुलभः अहमेव प्राप्यः ; न मद्भावं ऐश्वर्यादिकः ; सुप्रापश्च । तद्वियोगमसहमानोऽहमेव ते वृणे । “यमेवैष वृणुते तेन

तथाऽपि[तावता] एकाधिकारिविषयत्वं वक्तुं न युज्यते, पूर्वतः प्रयाणकाले भ्रूमध्ये प्राणावेशस्य तत्रैव परमात्मध्यानस्य च विहितत्वात् ; अनन्तरं च हृदि ध्यानस्य मूर्ध्नि प्राणावेशस्य च तत्काल एव विधानात् । तदिदं द्वयं परस्परविरुद्धं किं कालभेदात् व्यवस्थाप्येत, अधिकारिभेदाद्वा ? तत्र न तावत् कालभेदः श्रुतः ; प्रत्युत कालैवयमेव श्रूयते । अतः परिशेषात् सिद्धोऽधिकारिभेदः । किंच ‘शतं चैका च’ (छा ८. ६. ६) इत्यादिभिर्मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणं मोक्षहेतुः, अन्वाभिनिष्क्रमणं फलान्तरहेतुरित्यवगते, प्रयाणकाले भ्रूमध्ये मूर्ध्नि च प्राणावेशस्योत्क्रमणशेषतया तत्तद्देशगतनाड्योत्क्रमणे प्रतीतिं सिध्येदधिकारिभेदः । पूर्वतः चाध्वाये, ‘चतुर्विधा भजन्ते माम्’ (७. १६) इत्यादावयमधिकारिभेदः प्रस्तुतः ; तदन्ते च ‘जराभरणमोक्षाय’ (७. २९), ‘साधिभूताधिदैवं माम्’ (७. ३०) इति श्लोकयोर्विच्छेदावृत्त्याऽधिकारिभेदप्रतीतिर्भाष्ये प्रतिपादिता ; सा चालापि स्फुटा ; ‘अणोरणीयांसमनुसरेत् यः’ (९) ‘यः प्रयाति त्यजन् देहं’ (१३), ‘यो मां स्मरति नित्यशः’ (१४) इति । एतदखिलमभिप्रेत्योक्तम् एवमैश्वर्यार्थिन इत्यादि ।

उक्तश्चाधिकारी अनन्यचेताः इत्युच्यत इति परोक्तं निराकुर्वन् अनन्यचेताः इति श्लोकस्यार्थमाह अथेति । नित्यशः इत्यनेनात्मानुभवादिकलान्तरव्यवधाननैरपेक्ष्यं विवक्षितमित्याह उद्योगप्रभृति । अन्यथा सततमित्यनेन पुनरुक्तिः संकोचकेशो वा स्यादित्यभिप्रायेणाह सततं सर्वकालमिति । अनन्यचेतश्शब्देनाभिप्रेतं स्मृतेर्भक्तिरूपापन्नत्वं दर्शयति अत्यर्थेति । अनन्यचेतस्त्वादेव स्मरणस्याच्छिद्रत्वम् । उत्कण्ठनेऽपि च स्मरतिः प्रयुज्यते—‘आतरौ स्मरतं वीरौ’ (रा. अ. १. ३) इत्यादिषु । नित्ययुक्तस्य योगिनः इत्युक्तानुवादः फलस्याव्यवहितत्वद्योतनाय । अत्र अहंशब्देनेश्वरस्य प्रत्यगर्थोऽभिप्रेतः । तेन तद्विशेषणभूताक्षरादिकलप्राप्तिसिद्ध्यवच्छेदो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह अहमेवेति । तदेव विवृणोति न मद्भावं इति । भगवत्प्राप्तेः फलान्तरेभ्योऽतिशक्तिफलत्वात् तत्प्राप्तौ प्रयासातिरेकसंभावनाव्यवच्छेदाय सुलभपदमित्यभिप्रायेणाह सुप्रापश्चेति । अकृच्छ्रेण प्राप्य इत्यर्थः । ‘ईषदुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रैषु खलु’ (अष्टा. ३. ३. १२६) इत्यनुशिष्यते । आश्रितवत्सलस्येश्वरस्य सौलभ्यं रागप्राप्तमित्याह तद्वियोगमिति । उक्तस्यातिवादभावत्वशक्त्यानुदासाय श्रुतिमूलतामाह यमेवेति । अत्र वरणशब्देन किमुच्यते ? न तावत् शेषत्वशरीरत्वाद्याकारेण स्वीकारः ; तस्य नित्यसिद्धत्वात् । न च तद्विपरीतः ; विरुद्धत्वादेव । न च प्राप्तिप्रदानम् ; तेन लभ्य इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसंगात् । न

१ यमेवेति वाक्यान्तरमेव मत्प्राप्तीति वाक्यं पाठ्यम् । व्याख्यानुरोधात् ; औचित्याच्च ।

कर्म्यः' (क. २, २३; मु. ३. २. ३) इति हि श्रूयते । मत्प्राप्त्यनुगुणोपासनविपाकं तद्विरोधिनिरसनमत्यर्थमतिप्रयत्नादिकं चाहमेव ददामीत्यर्थः । वक्ष्यते च "तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते । तेषामेवानुकर्यार्थ-महमज्ञानजं तमः । नाशयाभ्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥" (१०. १०, ११) इति ॥

अतः परमध्यायशेषेण ज्ञानिनः कैवल्यार्थिनाश्चापुनरावृत्तिम् ऐश्वर्यार्थिनः पुनरावृत्तिं चाह-
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५

मां प्राप्य पुनर्निखिलदुःखालयमशाश्वतम् अस्थिरं जन्म न प्राप्नुवन्ति । यत एते महात्मानः महामनसः, यथावस्थितमत्स्वरूपज्ञाना अत्यर्थमतिप्रयत्नेन मया विना आत्मधार-
णमलभमाना मद्यासक्तमनसो मदाश्रया मद्गुणान् परमसंतिद्विरूपं मां प्राप्ताः ॥ १५ ॥

ऐश्वर्यमिति प्राप्तानां भगवन्तं प्राप्तानां च पुनरावृत्तौ अपुनरावृत्तौ च हेतुमनन्तरमाह--

चान्योऽत्र प्रकारः; असंभवादित्यत्राह मत्प्राप्त्यनुगुणेति । 'विषयकोऽत्र श्रुवानुस्मृतिरूपत्वदर्श-
नसमानाकारत्वादिरूपः । तद्विरोधिनो दुष्कृतरजस्तपोरगद्वेषमोहादयः । अत्यर्थमतिप्रयत्नं निरतिशय-
भक्तिवत्म् । आदिशब्देन, परमपदपथेकासतिपर्यन्तं धनमध्येऽपेक्षितम्, तत् सर्वं विवक्षितम् ।
अहमेवेति । परमकारुणिकस्य ममैवायं भर इत्यभिप्रायः । 'इत्याहं सुलभः' इत्यादेरुक्तार्थपरत्वस्थिरी-
करणायास्यैवार्थस्य वक्ष्यमाणं विस्तरमुदाहृतश्रुत्युपगृह्णरूपं दर्शयति वक्ष्यते चेति ॥ १४ ॥

इतः पूर्वं त्रयाणामधिकारिणां केचन वेद्योपादेयभेदाः प्रतिपादिताः; अतः परमधिकारौपर्य-
क्तयाऽवश्यवेद्यस्य फलस्य स्थिरास्थिरत्वलक्षणविशेषं दर्शयतीत्याह अत्र परमिति । अत्र ज्ञानिनस्तावत्
अपुनरावृत्तिरुच्यते मामुपेत्येति श्लोकेन । दुःखानन्त्यस्य सर्वप्रमाणसिद्धत्वादूदुःखशब्दस्य निर्विशेषणस्य
सङ्कोचायोगात् निखिलेत्युक्तम् । जन्मनश्चाज्ञाश्रुतशब्दनिर्दिष्टमस्थिरत्वं जन्माविनाभूतदेहमोगाद्यस्थिरत्व-
रूपमिह विवक्षितम् । जन्मशब्दो वाऽत्र जनिमच्छरीरपरः । महात्मानः इति स्तुतिमात्रादपि माहात्म्य-
स्यात् संसिद्धिहेतुत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह यत इति । महामनस्त्वं ज्ञानिनां प्राक्प्रपञ्चितमिहानूदितं
दर्शयति यथावस्थितेत्यादिना । अमिलवित्तस्य फलस्य सिद्धिर्व्यपदेशौचित्यात् परमशब्दस्त्वारस्याच्च परम-
संसिद्धिरूपं सामित्युक्तम् । परमसंसिद्धिरूपं परमपुरुषार्थरूपमित्यर्थः । समीचीनसिद्धिः संसिद्धिः ॥ १५

अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात् प्रतिषेधस्य प्रसङ्गिनश्च आसन्नवर्तिन उपादातुमुचितत्वात् नधर-
फलभूतैश्वर्यार्थिनां जन्ममालं तत्विषयमुखेन सूचितम्; अतस्तत्रापि हेतुरेव केवलं वक्तव्य इत्यभि-
प्रायेणाह ऐश्वर्यमिति । मामुपेत्य तु इति भगवतः प्रतियोगीकरणात् आङोऽन्ताभिधिविपरत्वाभि-

१ वरणखेवरणमत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । ओभाष्ये ददामि बुद्धियोगमित्येतन्मात्रनिर्देशः
उपलक्षणम् । टीकरतत्त्वटीकादोरत्रैव तात्पर्यम् । नमेष्येति ध्यानस्य जातस्याप्यकार्यं कर्तव्यवचनात्
ध्यानविपाकप्रभृति—पर्यङ्कारोहणपर्यन्तान्तरालिकानुग्रहः सर्वोऽपि वरणमेव । "एष एव साधु
कर्म कारयति तं यज्ञेभ्यो लोकेभ्य उन्निभोषति" इति धाक्यमेतद्वरणमपि कोडोऽकरोति । अत्र
चन्द्रिकायां द्वेषमोहादय इत्युक्तं १०, ११. श्लोके विषयप्राचण्यमिति भाष्यपदेन संगृहीतम् ।

आ ब्रह्मभुवनल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन । श्मश्रुष्येत्तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥
 ब्रह्मलोककार्यः ताः ब्रह्माण्डोद्धारति तस्मात् सर्वे लोका भोगैश्वर्यालयाः पुनरावर्तिनः विना-
 शिनः । अत ऐश्वर्यमिति प्राप्तायां प्रत्यस्थानि गिगिशादिनाशित्वमवर्जनीयम् । मां सर्वज्ञं
 सत्यसङ्कल्पं निखिलजगदुत्पात्तस्थः तल्लथलीलं परमकारुणिकं सदैकरूपं प्राप्तानां विनाश-
 प्रसङ्गाभावात् तेषां पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

ब्रह्मलोकपर्यन्तानां लोकानां तदन्तर्वर्तिनां च परमपुरुषसङ्कल्पकृताष्टपत्तिविनाश-
 कालव्यवस्थामाह—

सङ्क्षयुगपर्यन्तमहोद् ब्रह्मणो विदुः । रात्रि युगं ब्रह्मन्तानां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

अव्यक्तात् एकतयः सदाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे गलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

भूः प्रामः स एतां भूत्वाभूत्वा प्रलीयते । रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवन्त्यहरागमे ॥ १९ ॥

प्रायेणाह ब्रह्मलोकेति । प्रकृत्याख्यभगवन्मायामहोदधौ ब्रह्माण्डेरपि यदा बुद्बुदायितम्, तदा कैव-
 ल्या तदन्तर्वर्तिनां लोकानामित्यभिप्रायेण ब्रह्माण्डोद्धारति इत्युक्तम् । तेन परमाकाशव्यवच्छेद-
 सिद्धिश्च । ऐश्वर्याभित्यताप्रतिपादनपरुषाद्योक्तम् भोगैश्वर्यालया इति । भुवनशब्दसमभिव्याहृतस्य लोक-
 शब्दस्य जनविषयत्वायोगात् लोकस्य गन्तव्यभावेन पुनरावृत्तेरप्यभावात् पुनरावर्ति (वृत्ति) शब्देन प्रवाहतो
 विनाशमत्तं लक्ष्यत इत्याह विनाशिन इति । पुनरावर्ति (वृत्ति) शब्दस्याजहलक्षणवृत्तेस्तल्लोकगतपुरुषपुनरा-
 वृत्तिरेव वा द्वारम् । फलितमाह अत इति । मामित्यत्र तु शब्देन द्योतितान् अपुनरावृत्तिहेतुविशेषान्
 दर्शयति । मां सर्वज्ञमित्यादिना । अतर्वैश्वसत्यसङ्कल्पं कार्यकोटिपटितं निर्गुणं रजस्तमोमूर्तरागद्वेषादि-
 नानाधिकारशालिनं कञ्चन क्षुद्रवैतं प्राप्तानां हि तदन्येन तेनैव वा पुनरावृत्तिः स्यादिति विशेषणानां
 तात्पर्यम् ॥ १६ ॥

महोत्सेत्यादिलोकतयस्य पिण्डितार्थमाह ब्रह्मलोकपर्यन्तानामिति । हिरण्यगर्भादिस्वातन्त्र्य-
 सिद्धसत्यलोकादिस्थैर्यशङ्काव्युदासायाह परमपुरुषसङ्कल्पकृतमिति । ईश्वरस्वातन्त्र्यमेव ह्यन्यूनानति-
 रिक्तदिनरात्र्यादिविचित्रव्यवस्थायां कारणम् । तथा चोच्यते, “कालस्य हि च (च हि) मृत्योश्च”
 (भा. उ. ६७. १३), “कालचक्रं जगच्चक्रम्” (भा. उ. ६७. १२) इत्यादिभिः । एवमेवोक्तमन्यत,
 “ततो युगसहस्रान्ते संहरिष्ये जगत् पुनः । कृत्वा मत्स्थानि भूतानि चराणि स्थावराणि च ॥”

1 ननु भुवनशब्दस्येऽपि लो. पदे जनपरमेवास्तु । एवञ्च पुनरावर्तिपदे अर्थक्लेशो
 नास्ति । पुनरावर्तिर्न पुनर्जन्मवत्प्रत्येक, उत्तरार्धानुवशादिति चेत्—अवतारिकायामस्मिन्नर्थेऽपि
 पुनरावृत्तिशब्दस्य भाष्ये प्रयुक्तत्वात् भाष्यमर्थोऽसंभवी । परं तु मधुविद्यादिनिष्ठस्य आन्तरालिक-
 फलावसाने कर्माधीनपुनर्जन्माभावात् सर्वपुरुष पुनः कस्यस्ययोगात् वैश्वविनाशपरतया व्याख्यानम् ।
 नष्टस्यैव देशस्य पुनरुत्पत्त्ययोगात् विनाशमात्रविचक्षा ।

2 मामित्युक्तागपि ग्लोकोक्तिरिति विवक्षितमेव । ‘योगी परं स्थानमुपैति चाऽऽद्यम्’ इति
 एतदध्यायान्तिमश्लोकः । गीतास्ते च ‘स्थानं प्राप्यसि शाश्वतम्’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । उत्तरार्धस्य
 तात्पर्यार्थ एव भाष्ये उक्तः ; वक्तव्यार्थस्तु पुरुषेण माहुर्येव पुनर्जन्म न विद्यते—न लक्ष्यत इति ।
 विदिलिमे । अतो ह्यव्युक्तसमानकर्तृत्वोपपत्तिः । अन्यथा उपेत्येतदनन्तरं स्थितस्येति शेषः ।

ये मनुष्यादिचतुर्मुखान्तानां मत्सङ्कल्पकृतहोरात्त्ववस्थाविदो जनाः, ते ब्रह्मण-
श्चतुर्मुखस्य यदहः तत् चतुर्युगसहस्रावसानं विदुः ; रात्रिं च तथारूपां । तत्र ब्रह्मणोऽहरागम-
समये त्रैलोक्यान्तर्बर्तिन्यो देहेन्द्रियभोग्ययोगस्थानरूपा व्यक्त्यश्चतुर्मुखदेहावस्था^१द्व्यक्तात्

(भा. मो. ३४) इत्यादि । यत् मानये, “तथे युगसहस्रे तु ब्राह्मं पुण्यमर्हद्विदुः । रात्रिं च तावन्मिमेव
तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥” (मनु. १. ७३) इति, तत्र य इत्येव पाठात् पश्चात्क्रममन्वयः । “इह तु
सहस्रेति श्लोके यत् इत्यस्याहश्शब्देनैव ब्रह्मणो घटते । ततश्च ते इत्यस्य ये इति पदमपेक्षितम् ;
तत्रापि ये विदुस्तेऽहोरात्रविदो जनाः” इत्यन्वये असङ्गरहिताहोरात्रवेदित्युपादनरूपं स्तुतिपरं वाक्यं
प्रस्तुतासङ्गतं स्यात् । ततश्च येऽहोरात्रविदो जनाः, त एव विदुरित्यन्वयः एवं कालव्यवस्थायां
प्रामाणिकत्वप्रतिपादनपरोऽत्र स्वीकार्य इत्यभिप्रायेणाह ये मनुष्यादीति । अनुयमानमहोरात्रवेदित्वं
यथाप्रसिद्धिं सर्वविषयमेव भवितुमर्हति ; तेन चतुर्मुखस्यापि मनुष्यादिरुपगता द्योतिता स्वादित्यमिप्रायेण
मनुष्यादीत्यादिकमुक्तम् । ब्रह्मशब्दस्यात्र परमात्मविषयत्वश्रमव्युदासाय चतुर्मुखशब्दः । तस्यैव हि
सहस्रयुगप्रतिनियताहोरजनीविभागः प्रसिद्ध इति भावः । “सविशेषणौ विविचिनपेधौ विशेषणमुपसं-
क्रामतः” इति न्यायात्, ‘येऽहोरात्रविदो जनाः’ इत्यहोरात्रवेदितांशस्यानूदितत्वाच्च सहस्रयुगपर्यन्त-
तावेदनमेवात्र विधेयमित्यभिप्रायेण तत् चतुर्युगसहस्रावसानं विदुरित्युक्तम् । सहस्रयुगानि
पर्यन्तं यस्य तत् सहस्रयुगपर्यन्तम् । युगशब्दश्चात्र प्रमाणान्तरानुसाराच्चतुर्गुणपरः ॥ अस्त्वेवं
चतुर्मुखस्याहोरात्रव्यवस्था ; ततः किं प्रस्तुतस्येत्यत्रोत्तरम् अव्यक्तादिति श्लोकः । तस्याश्रमाह तत्रेति ।

1 भाष्ये चतुर्मुखदेहावस्थाद्व्यक्तादित्यस्य चतुर्मुखनियाम्यवस्थाह प्राकृतपदार्था-
दित्यर्थः । ‘अव्यक्तादीनि भूतानि’ इति श्लोक इव मूलप्रकृत्यधिवक्षा । अव्यक्तात्--प्रधानात् व्यक्तयः
समष्टिर्वाक्यः प्रभवन्तीति स्वरसार्थोऽत्र धर्तुं न शक्यते । ब्रह्मसृष्टयन्तरमेव अद्वैत-
कालपरिच्छेदार्थमात्रात् ततः प्राक्तनसृष्टौ तदीयाहरागमकालिकत्वायोगात् । तथा तन्नाशस्यापि
रात्रिकालिकत्वं न भवति-महाप्रलये मद्गदादिनाशावसरे रात्रेरैवाभावात् । व्यष्टिब्रह्मनाशानन्तर-
भाविप्रलये चतुर्मुखीरात्रिकालिकत्वायोगात् । ततोऽचान्तरसृष्टिप्रलयविषयतयैव तद्योजना ।
ब्रह्मायुर्मध्ये एवं सर्वप्रलयौ । ब्रह्मायुरवसाने तन्नाशे सृष्ट्यभावादेव लोकामावोर्धसिद्ध इति गीता-
यामिह तदुक्तिः । लोकविनाशमात्रे वक्तव्ये पुनरुत्पत्तिकथनं कर्मानुभवावर्ज्यत्वज्ञापनाय ।

2 ननु मनुस्मृताधिवान्न योऽस्तु । तदर्थं यदित्यस्य ये इत्यर्थः परिमिष्यतामिति चेत्--
तदाऽपि अहःपरिमाणवेदिनो ये, ते रात्रिपरिमाणवेदिनोऽपीति नायं । एकस्योभयज्ञानं
कथमित्याशंकाया अप्रसक्तः । ब्रह्मदिनस्य चतुर्युगसङ्ख्यानतया अज्ञाततया यच्छब्दघटित-
वाक्ये तदयोगश्च । अतो मनुस्मृतौ ये अद्वैत रात्रिश्च ब्रह्मणः यथावस्थितपरिमाणं विदुः,
तत्प्राहोरात्रविदः ; न तु मनुष्याहोरात्रमात्रविदः इत्यर्थेऽपि, इदं वक्तव्यते--केवलमनुष्याहोरात्रवेदन-
मात्रेण नाहोरात्रवित्वम् ; किंतु सर्वत्रैव तेषां । तत्रापि ब्रह्मणोऽहोरात्रं रात्रिद्वयेति ज्ञानमात्रं
नालम् । किंतु ब्रह्मणोः रात्रिश्च युगसहस्रसंख्ययेति ज्ञानमपि तेषामावश्यकमिति । तत्र ये
ब्रह्माहोरात्रपरिमाणमिदं विदुः, ते अहोरात्रविद इत्येतद्वैधवा इदं वक्तव्यविषयपरिवर्तनं प्रकृतसंगतम्,
अज्ञातब्रह्मदिनादिपरिमाणज्ञापनेदम्पदलोभादित्याशयः ।

प्रभवन्ति । तत्रैव अव्यक्तावस्थाविशेषे चतुर्मुखदेहे रात्र्यागमसमये प्रलीयन्ते । स एवायं कर्मवश्ये भूतग्रामोऽहरागमे भूत्वःभूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयते । पुनराव्यहारागमे प्रभवति । तथा वर्षशतावधानरूपयुगसहस्रान्तरे ब्रालोकार्थस्या लोकाः ब्रह्म च, “पृथ्व्येषु प्रलीयते आपस्तेजसि लीयन्ते” (तु. वा. २) इत्यादिक्रमेण अव्यक्ताक्षरतमार्थान्तरे मय्येव प्रलीयन्ते । एवं मद्भक्तिरिक्तस्य कृत्स्नस्य कालव्यवस्थया मत्त उत्पत्तेः मयि प्रलयाच्चोत्पत्तिविनाशयोगित्वमवजनीयमित्येष्येति प्राप्तानां पुनरावृत्तिपरिहार्या । माद्विप्रेतानां तु न पुनरावृत्तिप्रसङ्गः ॥१९॥

अयमभिप्रायः—अत्र ध्येत्तुशब्दस्तावन्न महदादिविषयः, चतुर्मुखाध्यागेव तदुत्पत्तेः । अतश्चतुर्मुख-सृज्यमात्रविषय एवासौ । व्यज्यन्त इति ध्येत्तव्यः । तत्रापि सत्यलोकादेः प्रतिकल्पं प्रलयाभावात् तैलोक्यान्तरेदिहेन्द्रियादिवस्तुमात्रविषयत्वमेव स्वीकार्यम् । तेषां चोत्पत्तिः ब्रह्मशरीरादेव । ततश्चात्र अव्यक्तशब्दोऽपि न मूलान्वयविषयः ; अपि तु तदुपादानकब्रह्मशरीरपरः । शरीरे चाव्यक्तशब्दप्रयोगः सूत्रेऽप्युपपादितः, “सूक्ष्मं तु तद्ब्रह्मत्वात्” (ब्र. १. ४. २) इति । एवंविधसृष्टिप्रलयकारणविशेषे तदनुच्छेदाच्च सृष्टिप्रलयसन्तानानुच्छेदम् अकृताभ्यागमकृतविप्रदाशप्रसङ्गपरिहारम् उक्तस्यार्थस्य सर्वेष्वपि कल्पेषु अभिव्यक्तिं यथापूर्वकल्पने च भूतशःसः इति श्लोकः प्रतिपादयतीत्यभिप्रायेणाह स एवमिति । भूतशब्दोऽत्राचिद्विद्यितक्षेत्रज्ञपरः । सृज्यन्तर्ह्येतदेतुभूतमवशत्वं कर्मनिबन्धनमेव हीत्यभिप्रायेण कर्मवश्य इत्युक्तम् । अहरागमे इति पदं भूत्वैत्यलःप्यनुवर्तनीयमित्यभिप्रायेण अहरागमे भूत्वैत्यन्वय उक्तः । इदं च नैमित्तिकप्रलयप्रतिपादनं श्रुत्यादिसिद्धप्राकृतप्रलयाप्युपलक्षणम् ; तेन सत्यलोकविनाशसिद्धिः ; आब्रह्मभुवनल्लोकाः (१६) इति कुपक्रान्तमित्यभिप्रायेणाह तथेति । यत्रा १ रात्र्यागमशब्द एव ब्रह्मणोऽन्तिमरात्र्यागममनि शशया संगृह्णातीति भावः । तदेतत् सूचितम् वर्षशतावधानरूपयुगसहस्रान्त इति । तथा चान्यत्र स्मर्यते, “जिज्ञेन तस्य मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम्” (वि. १. ३. ५) इति । एवमहरागमशब्दोऽपि प्रथममहः सङ्गृह्णाति । पृथिव्यादि-त्पानामेन विलये तदारब्धानां ब्रह्मलोक-ब्रह्मशरीरब्रह्मण्डादीनां का कथेत्यभिप्रायेण पृथ्वीत्यादिश्रुतिरदाहता । तमोवस्थाचिद्व्यवस्थैकीभावे हि परस्मिन्नेव देवे श्रूयते । अत्रापि ‘अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयः’ (७. ६) इत्यादिकं श्रुच्यत इत्यभिप्रायेण मय्येवेत्युक्तम् । एवं ‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्’ (श्वे. ६. १८) ‘एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः’ (महो. १. १) इति क्रमेण पुनर्ब्रह्मादिसृष्टिः, पुनश्च तत्प्रलय इत्यादिकमपि भाव्यम् । ईदृशसृष्टिप्रलयप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति एवमिति । सर्वेषु सृष्टिप्रलयप्रकरणेष्विदमेव तात्पर्यं भाव्यम् । मद्भक्तिरिक्तस्य कृत्स्नस्येत्यनेन ‘अहं कृत्स्नस्य’ इति प्रागुक्तं स्मारितम् । उक्तं च मोक्षधर्मेऽपि, ‘नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजज्ञमम् । अगते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम्’ (३४७. ३२) इति ॥ १७-१९ ॥

1 एवं सति रात्र्यागमे इत्यस्य रात्रिप्रसिद्धवसानोत्तरमित्यर्थः । एवमहरागमइत्यत्रापि भाव्यम् । अत्र न नैर्मर्त्यम् । ब्रह्मणोऽन्तिमरात्रावपि कतिपयनाश एव । तदवसाने यदोत्तिष्ठति ब्रह्मा, तदेव सत्पञ्चमूर्तौ नान्यात्रसानम् . अथ तल्लोक-शिष्टव्यष्टिसमष्टीनामिति । चतुर्मुखनाश-प्रदर्शनत इदमनुक्तिमिदमित्याशयेनैव तथेत्यादिभाष्यारम्भः ।

अथ कैवल्यं प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिर्न विद्यत इत्याह—

१ परस्तस्मात् भवोऽन्योऽन्यकोऽन्यकात् सनातनः यस्तु सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥

अन्यकोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । ये प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

तस्मादव्यक्तात् अचेतनप्रकृतिरूपात् पुरुषार्थतया परः उत्कृष्टो भवोऽन्यः ज्ञानैकाकार-

परइत्यादिश्लोकद्वयस्यार्थमाह अथेति । अयमभिप्रायः—भगवन्तं प्राप्तानाम् अपुनरावृत्तिः प्रागेवोक्ता ; अन्यकारणत्वेन निर्दिष्टोऽक्षरश्च जीव एव मवितुमर्हति, 'अपरेयमितस्त्वन्धाम्' (७. ५) इत्यादिप्रत्यभिज्ञानात् । वक्तव्या च कैवल्यार्थिनामवरोहोभावादपुनरावृत्तिः । अत एव तत्परमेवेदं श्लोकद्वयम् इति ॥ अव्यक्तस्यैव पूर्वप्रकृतत्वात्, ज्ञापि अव्यक्तादित्येव पदच्छेदः (भेदः) । तस्य चापेक्षया परशब्दाभ्यशब्दाभ्यामप्यन्वयः । तत्र च पौनरुक्त्यव्युदासायोक्तृत्वाभिधानमुखेन पुरुषार्थरूपत्वपरः परशब्दः । तत एव च स्वरूपमेदस्य सिद्धत्वात् अन्वयशब्दः प्रकारान्तरपरः । स च प्रकारभेदश्चेतनस्वरूप एव प्रमाणसिद्ध इत्यभिप्रायेणाह तस्मादिति । भावशब्दोऽत्र पदार्थमात्रवाची । व्यक्तः इति पदच्छेदो

१ परस्तस्मात् इति तुशब्दप्रयोगात् पूर्वोक्तैश्वर्यविलक्षणं फलमत्रोच्यत इति सिद्धम् । 'पुरुषः स परः पापं भक्त्या लभ्यस्तु' इति तुशब्दप्रवृत्तिवाक्येन एतद्विलक्षणत्वं भगवद्व्य-फलस्योच्यते । अतो मध्ये इदं कैवल्यपरमिति सिद्धमेव । अत्र भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यतीत्यतदपि जीवपरत्वं एव स्वरूपम् । एवमविनश्यत्त्वादेव पूर्वोक्तप्रकृतिरूपाव्यक्तापेक्षया अक्षराभ्यक्तस्य वैलक्षण्यमेव अन्यकोक्षर इत्युक्त इति दर्शितम् । एवमक्षराभ्यक्तव्यवहार एतद्विषय इति द्वादश-पञ्चदशाध्यायवाक्यतोऽपि निरूप्यते । भाष्ये इत्यादिषु अन्यथेति वक्ष्यमाण-वाक्ययोरविभूतास्तु-मूलभूतास्तु ध्रुविष्यत्प्रत्ययः । 'तमाहुः परमां गतिम्' इति तच्छब्दोक्तजीवा-भेदस्य परमगतावुक्त्या गतिशब्दः न मागेपरः ; नापि गन्तव्यदेशपरः, किन्तु आत्मन एव प्राप्यत्व-पर इति सिद्धम् । अथ ये प्राप्येति अर्थमेकं कैवल्यानुभवस्थानपरमेव किं न स्यादिति चेत्—यदि स्थानपरता, तर्हि मम धाम-मत्स्थानं श्रीवैकुण्ठ एव तत्स्थानम्, तत् प्राप्य च न निवर्तन्ते इत्यर्थ-वर्णनं स्यात् । कैवल्यानुभवदशायां तस्य श्रीवैकुण्ठे स्थित्यभावात् अपुनरावृत्तकेवलजीवस्थानं मदीय-वैकुण्ठ इत्यर्थो न घटत इत्याशयेन भाष्यकारैः जीवस्यैव धामशब्दवाच्यत्वं कथञ्चिदुपपादितम् । यमिति पुल्लिङ्गनिर्देशादपि पूर्वं तमिदमुक्त आत्मैवाऽत्र ग्राह्यः । अयं तस्यैकस्य बहुभिरप्राप्यत्वात् निवर्तन्त इति बहुवचनं कथमिति चेत्—यमिति तत्तत्तत्तद्विश्वया निर्वाह्यम् । परमगति—अक्षराभ्यक्त-अपुनरावृत्तिरूपशब्दवाच्यस्वरूपेणावस्थितमात्मस्वरूपे यथावदनुभूयते कैवल्ये । तावता तस्य पुनरावृत्तिर्नैव कथमिति चेत्—एवं कैवल्यं प्राप्तः ततः परं नावर्तत-पूर्ववदश्वर्य-फलकामनया किमपि न कुर्यात् । कैवल्योपरतौ भगवत्प्राप्तौ त्वरेतेति भावः । न हि तदर्थं कार्यस्य पुनरावृत्तिशब्दव्यवहारोऽवमुचितम् । मुक्तस्यापि पुनरावृत्तिरस्ति अवतारादिति शंकायां हि पुन-तुःस्थानुभवाभावादेवापुनरावृत्तिर्वक्तव्या । तथा कैवल्यं प्राप्तस्यैश्वर्यानुभूषणप्रयुक्तजन्माभावात् अपुनरावृत्तिरेव । एवञ्च प्रत्यक्षाद्यतमानस्तु—ततो याति परां गतिमिति ज्ञानयोगिन उक्ता परागतिः अत्रोक्ता परमा गतिश्चैवास्तु । ऐश्वर्यानुभवरासिक्यद्वैतुकर्मग्रहणमपि जीवात्मज्ञानबलादस्ति । ब्रह्मप्राप्तस्यापुनरावृत्तिः कर्मकृतशरीराभावरूपा हनोऽतिशयिता । पञ्चाग्निविद्यानिष्ठस्य तु सापि पुनरुपायानुष्ठानं विनैव भवतीति तत्त्वम् । शिष्टमुपरि ।

तथा तस्माद्विसजातीयः, अव्यक्तः केनचित्प्रमाणेन न व्यज्यत इत्यव्यक्तः, स्वसंवेद्यस्वा-
साधारणाकार इत्यर्थः; सनातनः उत्पत्तिविनाशानर्हतया नित्यः यः सर्वेषु वियदादिभूतेषु
सकारणेषु सकार्येषु विनश्यत्सु तत्रतत्र स्थितोऽपि न विनश्यति; सः अव्यक्तोऽक्षर
इत्युक्तः, “ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते” (१२.३) “कूटस्थोऽक्षर उच्यते” (१५.
१६) इत्यादिषु—तं वेदविदः परमां गतिमाहुः । अयमेव, ‘यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति
परमां गतिम्’ (८.१३) इत्यत्र परमगतिशब्दनिर्दिष्टोऽक्षरः प्रकृतिसंसर्गवियुक्तस्वस्वरूपेणा-
वस्थित आत्मेत्यर्थः । यमेवभूतं स्वरूपेणावस्थितं प्राप्य न निवर्तन्ते ; तन्मम परमं धाम परं

न युक्तः ; अव्यक्तोऽक्षरः इति अवैवाभिधानात् ; दुर्यहे च जीवे व्यक्तशब्दप्रयोगानुपपत्तेरित्यभि-
प्रायेणाह केनचिदिति । ननु जीवस्याव्यक्तत्वमयुक्तम् ; प्रत्यक्षानुमानागमैर्यथासंभवं तदव्यक्तेः, अन्यथा
स्वप्नपुत्रप्रसङ्गादित्यत्राह स्वसंवेद्येति । प्रमाणान्तराणि हि साधारण्येन तत्प्रतिपादकानीति भावः ।
नित्यत्वे द्वितीयाध्यायोक्तहेतुस्मारणम् उत्पत्तिविनाशानर्हतयेति । भूतशब्दोऽत्र महामृतपरः,
तद्विनाशोऽप्यात्मस्थितिवचनेन नित्यत्वस्यानायासलामात् । तत्र सर्वशब्दाभिप्रायवशादेव सकारणत्वं
सकार्यत्वं च सिद्धमित्यभिप्रायेणाह वियदादीति । प्रसक्तो हि नाशो जीवे निषेध्यः ; प्रसङ्गात्
नश्यत्पदार्थानुप्रवेशवशात् ; यथा तिलेषु दध्मामनेषु तदनुप्रविष्टं तैलमपि दध्मते । ततश्च सर्वेषु भूतेषु
नश्यत्स्वित्यस्यैव सामर्थ्यलब्धमुक्तं तत्र तत्र स्थितोऽपीति । यस्स सर्वेर्वित्यत्र स इत्यस्य प्रयोजन-
मान्यादुत्तरत्वापेक्षितत्वाच्च सोऽव्यक्तोऽक्षर इत्यन्वय उक्तः ; यद्वाऽयमध्याहारः । उक्त इत्यस्य
कुलेत्याकाङ्क्षायामाह ये त्विति । अनयोः प्रकरणयोरक्षरशब्दस्य जीवविषयत्वं तत्रैव व्यक्तम् ‘उत्तमः
पुरुषस्त्वन्मः’ (१५. १७) इत्यादिभेदव्यपदेशात् । अतोऽन्नाप्यध्याये ‘अक्षरं ब्रह्म परमम्’ (३)
‘अव्यक्तोऽक्षरः’ इत्यक्षरशब्दाभ्यां परिशुद्धजीव एव व्यपदिश्यते । ये त्वित्यत्राक्षराव्यक्तशब्दयोर्द्वयोरपि
‘अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः’ इति तदुभयनिर्देशाच्च तत्प्रत्यभिज्ञासिद्धेरिति भावः । ननु कथं वक्ष्यमाणप्रकरण-
स्थमल उक्तः इत्यनेनान्विततयोपादीयते ? इत्थम् । तत्प्रकरणोपवृहणीयश्रुत्यभिप्रायेण तदुपादानात्
‘निहतः पूर्वमेव’ (गी. ११. ३३) इतिवत् स्वसङ्कल्पापरोहद्वेति । आहुरित्यत्र कर्तृपेक्षायां ‘यदक्षरं
वेदविदो वदन्ति’ (११) इति प्रसक्तमुचितं च कर्तृविशेषमाकृष्याह तं वेदविद इति । ‘स याति
परमां गतिम्’ (१३) इति सामान्यनिर्देश एतेन विशेषित इति दर्शयति अयमेव यः प्रयातीत्या-
दिना । यद्वा अत्र ‘तमाहुः परमां गतिम्’ इति निर्देशः ‘स याति परमां गतिम्’ (१३) इति
पूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञापनार्थ इति भावः । तत्र आक्षरपरमगतिशब्दयोः प्रयोगयोपयत्तां दर्शयति प्रकृतीति ।
अनिवृत्तिहेतुत्वेनायमर्थ उक्त इत्यभिप्रायेण एवभूतं स्वरूपेणावस्थितमित्युक्तम् । तद्धाम परमं मम
इति, संबन्धमात्रविधानस्य प्रागेव सिद्धेः स्थानस्य च स्थानिसापेक्षत्वनियमात् ‘य आत्मनि तिष्ठन्’
(शत. माध्य. १४ ६. ५. ३०) इत्याद्युक्तमधिष्ठेयं^१ स्थानपर्याधि(यै)धामशब्देन विवक्षितमित्याह

१ अधिष्ठेयस्यैव आत्मनीति स्थानतया कथनवद्वापि नियमनविषयत्वविवक्षया धामशब्दः ।

नियमनस्थानम् । अचेतनप्रकृतिरेकं नियमनस्थानम् ; तत्संस्पृष्टरूपा जीवप्रकृतिर्द्वितीयं नियमनस्थानम् । अचित्संसर्गविद्युक्तं स्वरूपेण; वस्थितं मुक्तस्वरूपं परमं नियमनस्थानमित्यर्थः । तच्चापुनरावृत्तिरूपम् । 'अथवा प्रकाशवाची धामशब्दः ; प्रकाशश्चेह ज्ञानमभिप्रेतम् ; प्रकृति-संस्पृष्टात् परिच्छिन्नज्ञानरूपादात्मनोऽपरिच्छिन्नज्ञानरूपतया मुक्तस्वरूपं परं धाम ॥ २० ॥ २१ ज्ञानिनः प्राप्ये तु तस्मादत्यन्तविभक्तमित्याह—

पुरुषस्स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वन्तवया । यस्यान्तस्स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥

'मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनंजय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सुप्रे मणिगणा इव ॥' (७.७), 'मामेभ्यः परमव्ययम्' (७.१३) इत्यादिना निर्दिष्टस्य यस्य अन्तस्स्थानि सर्वाणि भूतानि, येन च परेण पुरुषेण सर्वमिदं ततम्, स परः पुरुषः 'अनन्यचेतास्तततम्' (८.१४

नियमनस्थानमिति । अत्र किमपरं नियमनस्थानम्, यद्यवच्छेदाय परमशब्दः इत्यत्राह—अचेतनेति । अत्र परमधामत्वव्यपदेशात् परिशुद्धात्मविषयत्वं सिद्धम् । तत्तद्वाशुद्धो जीवोऽप्यपर एव विवक्षित इत्याह—तत्संस्पृष्टेति । यदि मुक्तोऽपि परमात्मपरतन्त्रः, तर्हि स्वतन्त्रेण परमात्मना पुनरपि संसारगते प्रक्षिप्येतेत्यत्राह तच्चेति । अयं भावः—अविद्यादिर्हि संसारकारणम्, न तु पारतन्त्र्यम् ; अविद्यादेश्च प्रक्षयात् ईश्वरकारण्यादीनां च स्वाभाविकत्वाच्च मुक्तस्य संसारगन्ध इति । यद्वा न केवलं भगवत्प्राप्तिरेव अपुनरावृत्तिरूपा, किंतु परिशुद्धजीवप्राप्तिरपि अवरोहणाभावात् तथेति भावः । नियमन-स्थानमित्याश्रित(त्यश्रुत?)विशेषणोपादाना[नुपपत्त्य]रुचेराह अथवेति । अस्तु धामशब्दस्तेजःपथीयः प्रकाशवाची, तस्य कथमन्तान्वय इत्यत्राह प्रकाशश्चेति । विशेषणफलितं दर्शयति प्रकृतिर्संस्पृष्टादिति । प्रकाशपक्षे तत् परमं धाम मम मच्छेषभूतमिति वाक्यार्थः । यद्यपि अपरेयम् (७.५) इत्यादिना प्रागेव स्वशेषत्वमुक्तम्, तथाऽपि समष्टिचेतनमात्रविषयत्वं तत्र प्रतीयते ; इह तु मुक्तस्यापि स्वशेषत्वमुच्यत इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥

पुरुषस्स इति श्लोके तु शब्देनार्थान्तरद्योतनात्, अनन्यया भक्त्येत्यस्य सामर्थ्यात्, पुरुष-शब्दस्य परमात्मनि पुरिशयत्व-पूर्वसद्भाव-पुरुदानादिभिर्निमित्तैः, 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' (५.) इत्यादिप्रयोगप्राचुर्यात् परशब्देन विशेषणाच्च पूर्वोक्ताफलादाधिकफलपेक्षार्थोऽयं श्लोक इत्यभि-प्रायेणाह ज्ञानिन इति । विभक्तम् । विवेचकैरिति शेषः । विलक्षणमिति वाऽर्थः । गगनाद्यन्त-स्थितावपि गगनादेः परत्वाभावात् तत्सिद्धयर्थं यस्येत्यादिप्रसिद्धवर्जिदेशोऽत्र पूर्वोक्तपरत्वपर इति दर्शयति मत्त इति । अनुवादपुरोवाद्योरैकार्थ्यमिति भावः । 'यस्मात्परं नापरम्' (श्वे. ३. ९) इत्यारभ्य 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' इति श्रुतिस्मारणाय येन च परेण पुरुषेणेत्युक्तम् । भक्तेरनन्यत्वं कीदृशमित्यत्राह अनन्यचेता इति ॥ २२ ॥

१ नियमनस्थानपारम्यं नियमनपारम्यात् । नियमनपारम्यञ्चापुनरावृत्तिविषयकत्वात् ।

२ शुद्धस्वरूपस्यापि मच्छेषत्वम्—शेषतैकरत्तित्वमिति शेषत्वलाभानन्तरमेवापुनरा-वृत्तिरिति ज्ञापनार्थमेव तृतीयचतुर्थपादप्रवृत्त्या कैवल्यानित्यत्वमेव स्थापितम् ।

इत्यनन्यया भक्त्या लभ्यः ॥ २२ ॥

अथात्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च साधारणीमर्चिरादिकां गतिमाह—
 द्वयोरप्यर्चिरादिका गतिः श्रुतौ श्रुता । सा चापुनरावृत्तिलक्षणा । यथा पञ्चाग्निविद्यायाम्, “तद्य
 इत्थं विदुर्यं चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासने, तेऽर्चिषमभिसेभवन्त्यर्चिवोऽहः” (छा. ५. १०. १)
 इत्यादौ । अर्चिरादिकया गतस्य परब्रह्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्चास्नाता, ‘स एनान् ब्रह्म गमयति एतेन
 प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते” (छा. ४. १५. ६) इति । न च प्रजापतिवाक्यादौ
 श्रुतपरविद्याङ्गभूतात्मप्राप्तिविषयेयम्, ‘तद्य इत्थं विदुः” इति गतिश्रुतिः, ‘ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा
 तप इत्युपासते’ इति परविद्यायाः पृथक्छ्रुतिवैयर्थ्यात् । पञ्चाग्निविद्यायां च, “इति तु पञ्चम्या-
 माहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” (छा. ५. ९. १) इति, “रमणीयचरणाः... कपूयचरणाः”
 (छा. ५. १०. ७) इति पुण्यपापहेतुको मनुष्यादिभावोऽपामेव भूतान्तरसंस्पृष्टानाम्, आत्मनस्तु
 तत्पश्चिपिब्रह्ममात्रमिति चिदचितोर्विवेकप्रमिषाय, “तद्य इत्थं विदुः... तेऽर्चिषमभिसेभवन्ति... इमं
 मानवमावर्तं नावर्तन्ते” इति विविक्ते चिदङ्गद्वन्द्वस्तुनी त्याज्यतया प्राप्यतया च य इत्थं
 विदुः तेऽर्चिरादिना गच्छन्ति, न च पुनरावर्तन्त इत्युक्तमिति गम्यते । आत्मयाथात्म्यविदः
 परमपुरुषनिष्ठस्य च ‘स एनान् ब्रह्म गमयति’ इति ब्रह्मप्राप्तिवचनात् अर्चिद्विपुक्तमात्मवस्तु ब्रह्मात्म-

यत् काले त्वित्यादेः योगयुक्तो भवार्जुनेत्यन्तस्य तात्पर्यमाह अथेति । अत्र धूमादि-
 मार्गकथनं हेयत्वार्थम् ; अर्चिरादिमार्गोपदेशस्तु तदनुत्तन्धानार्थ एवेति तत्रैव तात्पर्यमिति भावः ।
 ननु परमपुरुषार्थनिष्ठस्यैव अर्चिरादिगतिः, तत् कथमत्र साधारणमुच्यत इत्यन्नाह द्वयोरपीति ।
 आत्मनिष्ठस्याप्यपुनरावृत्तेः (प्यनावृत्तेः) पूर्वोक्तत्वात् तत्साध्यर्चिरादिकैव गतिरिति दर्शयितुमाह सा
 चेति । साधारण्यापुनरावृत्त्योः श्रुतिमेव दर्शयति यथेति । अङ्गिफलमेवाङ्गेऽपि व्यवहितयत इत्याशङ्क्य
 परिहरति नचेति । हेतुमाह येचेति ! यद्यप्यङ्गिफलमेवाङ्गेऽपि निर्दिष्टं युक्तम्, तथाऽप्यङ्गिना सहङ्गस्य
 तुल्यत्वेन (तुल्यवत्) पृथङ्निर्दिष्टस्य तत्फलनिर्देशो न युक्त इति भावः । एतेन प्रथमपट्कोदितप्रत्यगात्म-
 वेदनादत्रत्याक्षरयाथात्म्यानुसन्धानस्य भेदोऽपि दर्शितः । ‘तद्य इत्थं विदुः’ इत्यस्य प्रत्यगात्मनिष्ठविषयत्वं
 कथमित्यन्नाह पञ्चाग्निविद्यायां चेति । ‘आपः पुरुषवचसो भवन्ति’ इति लिङ्गवृत्तानामभिधीयमा-
 नत्वाद्भूतान्तरसंसर्गसिद्धिः । अपामेवेत्यात्मस्वरूपपरिणामव्युदासायोक्तम् । एवंविधशरीरसंबन्ध
 मातस्याप्यौपाधिकत्वप्रदर्शनायाह पुण्यपापहेतुक इति । ‘रमणीयचरणा रमणीयां योनिं
 कपूयचरणाः कपूयां योनिम्’ इत्यादिवचनात् केवलाच्चिद्विषयविदं प्रकरणम् । ‘तद्य इत्थं विदुर्यं चेमे
 ऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते’ इत्युक्तपट्पुत्रद्वयस्य तेऽर्चिषमित्येकेन तद्वृत्तेन प्रतिनिर्देशादुभयोर्गतिर-
 विशिष्टेति ज्ञापनाय, ‘तद्य इत्थं विदुः’, ‘तेऽर्चिषम्’ इति व्यवहितमुपात्तम् । इत्थंशब्दानूदितं प्रस्तुता-
 कारविशेषं दर्शयति विविक्ते इति । ननु ‘तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति’ इत्यर्चिरादिना
 गतस्य ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते ; तत् कथं केवलात्मोपासकस्य ब्रह्मप्राप्त्यर्चिरादिप्राप्तिरित्यन्नाह आत्म

कतया ब्रह्मशेषतैकरसमित्यनुसन्धेयम् ; तत्कृतुन्यायाच्च । परशेषतैकरसत्वं च “य आत्मनि तिष्ठन्....यस्यात्मा शरीरम्” (शत. माध्य. १४. ६. ५. ३०) इत्यादिश्रुतिं सिद्धम् ।

याथात्म्येति । अयं पञ्चाग्निविद्यानिष्ठो न केवलात्मोपासकः ; अपितु ब्रह्मात्मकत्वात्मानुसन्धानीति भावः । अन्यथा तत्कृतुन्यायविरोध इत्यभिप्रायेणाह तत्कृतुन्यायाच्चेति । चकार इतरेतरयोगे । यथावस्थितात्मानुसन्धानस्य परशेषतैकरसत्त्वानुसन्धानरूपत्वे प्रमानाह य आत्मनीति । आदिशब्देन ‘पतिं विश्वस्य’ (ना. ६. ११. ३), ‘करणाधिपाधिपः’ (श्वे. ५. २) इत्यादिवाक्यशतं गृह्यते ।

(पञ्चाग्निविद्द्वि कैवल्यमुख्यमोक्षोपयस्यापनम्)

अतः शारीरकभाष्यादिविरोधो मन्दैराशङ्कितः । इह तावत् श्रुतिमूलभाष्यादिव्यन्यत्त च परमात्मात्मकत्वात्मानुसन्धानादुत्तमचिर्चादिगतिश्चाविशेषणोच्यते । तस्याश्च ब्रह्मगमयितुवत्स्य श्रुत्यादिषु इह च ‘तत् प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः’ इति सिद्धत्वात् पञ्चाग्निविदोऽपि परमात्मप्राप्तिरस्येवेति स्वीकर्तव्यम् । तत् प्राप्तौ ज्ञानिनां परमात्मा स्वदिशिष्टो भोग्यः ; अक्षरवाक्यस्येष्टिगानां तु स्वस्वरूपमेव पूर्वं भोग्यम् ; वत्पादिपदप्रातिपूर्वकब्रह्मप्राप्तिसाधनमधुविद्याधिन्यायादन्ततो ब्रह्मप्राप्तिः ईदृशपूर्वकमप्रतिनियमश्च प्राचीनापेक्षाभेदात्, ‘स च प्राचीनकर्मविशेषादिति चतुर्विधा भजन्ते माम्’ (७. १६) इति प्रागेव दर्शितः । न चात जिज्ञासोरन्य एवात्मवाक्यात्म्यविदिति भाष्यते, जिज्ञासुवेद्यतयोक्तस्वभावविसर्गयोः अतः च पञ्चाग्निविद्योदाहरणात् । मध्ये च कैवल्यार्थिन एव मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणम् ; अनादृतित्योक्ता । आत्मवाक्यात्म्याक्षरवाक्यात्म्यशब्दयोश्चात न भिन्नार्थत्वम् ; तस्योपासने किञ्चिदस्ति विशेषः—(अक्षरवाक्यात्म्यविदः परमात्मशरीरमूलत्वात्मोपासकाः) ज्ञानिनस्तु स्वात्मशरीरकपरमात्मोपासका इति । अयमेव विशेषः, ‘तत् य इत्थं दिदृक्षे चर्मेऽरन्ध्रे’ (छां. ५. १०. १) इति विभागनिर्देशाभिप्रेत इति भाष्यादिषूक्तः । सारं तु, “उभयेऽपि हि परिपूर्णं ब्रह्मोपासते मुखभेदेन ; स्वात्मशरीरकं ब्रह्म केचन, ब्रह्मात्मकत्वात्मानमितरे” (४. ३. १४) इति । अत एव, ‘सप्तमे प्रक्रान्तो जिज्ञासुः परमात्मप्राप्तिकामज्ञानिन्यतिरिक्तत्वादब्रह्मात्मकत्वात्मानुसन्धानी’ इति न श्रमितव्यम् । तस्य चोदारकोटिमात्रे निवेशः स्वात्मानुभवविलम्बविमुखज्ञानित्यतिरेकात् । अर्चिर्चादिगतिनिषेधस्तु ब्रह्मात्मकत्वात्मानुसन्धानरहितत्वात्मोपासनविषयः । इदमपि भाष्यादिषु व्यक्तमेवोक्तम्, “तस्मादचिन्मिश्रं केवलं वा चिद्वस्तु ब्रह्मदृष्ट्या तद्वियोगेन च य उपासते, न तान्नयति ; अपि तु परं ब्रह्मोपासीनान्, आत्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनान् आतिवाहिको गणो नयति” (ब्र. ४. ३. १५) इत्यादिभिः । यत्पुनरुच्यते, “ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्माणः” (भा. मो. ३. ५०) इति ; तत्रापि आत्ममात्मानुभवसुखस्य अस्थिरत्वादेव च्यवनधर्मत्वमुच्यते । २ न तावता पुनस्संसारपरङ्गः,

१ ब्रह्मप्राप्तिवचनं तत्कृतुन्यायइह मिलित्वा हेतुरित्यर्थः ।

२ ननु तत्तद्व्यवर्तनं नाम तत्पदभाष्ये सति तन्मन्यूनभोगवत्त्वम् । अतः कैवल्यप्रावचत् संसारोऽपि स्यादित्यन्नाह न तावतेति । न्यूनभोगाभावेऽपि व्यवनपदप्रयोगोऽस्तीति भाषः ।

‘इन्द्रलोकात्परिभ्रष्टो मम गेय (लोक) परायणः। प्रमुक्तस्त्वसंसारैर्मम लोकं च गच्छति’ (व. पु. १३. ९. ९८) ‘प्रच्युतो वा एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकम्’ (यजु. ६. १. १. ५) इत्यादिष्विषोत्तरोत्तरातिशयितपद-
प्राप्तावपि पूर्वपदभ्रंशमात्रात् च्यवनधर्मत्ववाचोयुक्तेरविरोधात् । ^१परिमितसुखानुभवविलम्बेन तदानीं
निरतिशयसुखानुभवद्भ्रष्टत्वेनापि निन्दोपपत्तेश्च । उपासनदशानुभूते परमात्मनि फलदशायां किञ्चि-
त्कालमनुभवविच्छेदाद्वा प्राप्तश्रंशलक्षणं च्यवनधर्मत्वम् । ‘प्रतिबुद्धस्तु मोक्षमाक्’ (भा. मो. ३. ५०)
इति चान्यवहित^२मोक्षभावत्वं प्रतिबुद्धस्योच्यते ; न तावताऽन्यस्य मोक्षाभावः ; ‘भुक्त्वा च भोगान्
विपुलांस्त्वन्ते मत्प्रसादतः । ममानुसरणं प्राप्य मम लोकमवाप्स्यसि ॥’ (वि. ५. १९. १६) ^३इतिवत्
अविरोधात् । यथा च मुमुक्षोरेव कस्यचिन्मध्ये ब्रह्मकायनिषेवणसुखमुच्यते, तथाऽऽपि स्थानविशेषे
स्वात्मानुभवविलम्बः । यथा च, “अथवा नेच्छते तत्त ब्रह्मकायनिषेवणम् । उक्तामिति च मार्गस्थः
शान्ती (शरीरीभूतो) निरामयः (नैव कचन जायते)” इत्यादिना ब्रह्मकायनिषेवणसङ्गान्मुक्तस्य देव-
यानेन मार्गेण परमाकाशगमनमुच्यते—तद्वदिहापि स्वात्मानुभवस्थानात्प्रच्युतस्य परमव्योमाधिरोहः स्यात् ।
अर्चिरादिगतिश्चास्यावान्तरफलानुभवात् पश्चाद्वा, गतिमध्ये वा, दक्षिणायनमृतस्य चन्द्रमसस्तायुज्यवत्
विश्रममात्ररूपोऽयमवान्तरफलानुभव इत्युभयथाऽपि न विरोधः । एतेन पश्चादेवास्याप्रतीकालम्बनत्वमित्यपि
निरस्तम् ; मधुविद्यावदेव प्रथममपि ^४तदुपपत्तेः । स्मरन्ति च स्वात्मानुभवस्थानं मुक्तिस्थानादवर्वाचीनम्
“योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसन्तोषकारिणाम्”^५ । एकान्तिनस्तदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये । तेषां
तत् परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति स्मरयः ॥” (वि. १. ६. ३८) इति । अमृतस्थानवर्तिनां च मुक्तव्यव-
पदेशो जरामरणादिविहात् पुनर्जन्महेतुभूतपुण्यपापविगमाच्च ।

— अस्ति च परित्यक्तस्थूलदेहानामपि तत्तुपासनविशेषाधीनमपवर्गादवर्वाचीनं फलम् । तच्च
प्रकृतिलयादिशब्देन साङ्ख्यैः पठन्ति, “धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण । ज्ञानेन चापवर्गो
विपर्ययादिष्यते बन्धः ॥ पराग्यात् प्रकृतिलयः संसारो भवति राजसाद्रागात् । ऐश्वर्यादविघातो
विपर्ययात् तद्विपर्यासः” (सां. का. ४. ४, ४. ५) इति । ‘विपर्ययादिष्यते बन्धः’ इत्यत्र च वाचस्पतिना
व्याख्यातम्, “विपर्ययात् अतत्त्वज्ञानात् इष्यते बन्धः ; स च त्रिविधः प्राकृतिको वैकृतिको

१ कैवल्यस्यास्थिरत्वादेव च्यवनधर्मत्वमिति स्वपक्ष उक्तः । ये तु कैवल्ये नित्यमिति कृत्वा
च्यवनधर्मत्वम् अत्रापि भगवदनुभवत्वं भूतभगवदनुभवनित्यविच्छेदो वेति वदन्ति, तान् प्रति
तमेवार्थं किञ्चिद्व्यथापरिष्कृत्य कैवल्यानित्यत्वपक्षेणाह परिमितेति । तदानीमिति किञ्चित्काल-
मिति च पश्योर्नैर्मर्त्यम् । पञ्चाङ्गिविधानिष्टे कैवल्यवासने योगिनाममृतं स्थानम् इत्युक्तस्थानभ्रंशो-
ऽस्त्येव । आत्मानुभवभ्रंशे सत्येव च्यवनधर्मत्वं युक्तमिति चेत्—कैवल्यं अवसिते तस्य योगिनः
समाधिनिरपेक्षः स्वरूपदर्शनरूप आत्मानुभवो नास्तीति तद्विच्छेदोऽपि सुवचः ।

२ इतराधिकारित्ववत् दीर्घकालविलम्बे विना । ३ योगभ्रष्टवदिति भाव्यम् ।

४ तद्य इत्थं विदुरिति वाक्येन कैवल्यपूर्वभाभ्युपासनस्यैव मोक्षहेतुत्वावसायात् । अत
एव ब्रह्मविशेषणकजीवविशेष्यकोपासनरूपतायाः भाव्यकृद्विष्टत्वाच्च प्रथममेवेति भावः ।

५ प्रथमार्धमेव कैवल्यस्थान विषयम् । तस्य वैकुण्ठमिन्नत्वज्ञापनायोपरितनवाक्यग्रहणम् ।

दाक्षिणिकश्चेति । तत्र प्रकृतावात्मज्ञानात् ये प्रकृतिमुपासते ; तेषां प्राकृतिको बन्धः । यः पुराणे प्रकृतिलयान् प्रकृत्योच्यते, “पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यन्धत्तचित्तकाः” इति । वैकारिको बन्धः तेषाम् ; ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धीरुपासते पुरुषबुद्ध्या ; तान् प्रतीदमुच्यते ; यथा “दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचित्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वामिमानिकाः । बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः” । ते खल्वमी विदेहा येषां ^१वैकृतिको बन्धः” इति । एवमव्यक्तादितत्त्वचिन्तकानामिव प्रत्यगात्मतत्त्वचिन्तकानामपि तदुचितदेशकालं ततोऽतिशयितं फलमुपपद्यते । ^२अत एव भूमविद्यायां प्रत्यगात्ममात्रोपासकस्याप्यतिवादित्वमुक्तम् । ब्रह्मात्मकत्वात्मानुसन्धाने तु ब्रह्मप्राप्तौ विश्रमादपुनरावृत्तिरिति विशेषः । अत एवाक्षरानुभवस्यान्तवत्त्वे तदर्थिनः ^३कथमैश्वर्यार्थिवत् अपवर्गाधिकार्यन्तरत्वमित्यपि निरस्तम्, बाह्यन्तरभोक्तव्यविभागात् आवृत्त्यनावृत्तियोग्य-^४ताभेदाच्च तद्भेदोपपत्तेः । विलम्बाक्षमाणां पुनरियं निष्ठा, ‘सर्वधर्माश्च संत्यज्य सर्वकामांश्च साक्षरान् । लोकविक्रान्तचरणौ शरणं तेऽब्रजं विभो’ (विह. सं.) इति । ‘कैवल्यं भगवन्तं च मन्त्रोऽयं साधयिष्यति’ (वृ. हा. ३. ४०) इत्यादिप्वपि कैवल्यशब्देन आत्ममात्रानुभवसुखं तदपेक्षिभिः प्राप्यमुच्यते । एतच्चा-न्तरायकोटिनिविष्टत्वादितः सावधाना^५ ज्ञानिनः परिहरन्ति ।

केचित्तु ब्रह्मानुभववैमुख्येन नित्यमात्मानुभवमुखमिच्छन्ति ; न तत्र भाष्यकारादिसंप्रदाये प्रमाणं युक्तिं वा पश्यामः । निःशेषकर्मक्षये स्वाभाविकरूपाविभवेन ब्रह्मानुभवावश्यम्भावात्, कर्मशेषयोगे तु संसारप्रसङ्गाच्च । ^६जरामरणादिहेतुभूतसर्वकर्मविनाशदसंसारः, तावन्मात्रेण च मुक्तवैयर्थ्यपदेशः । ब्रह्मानुभवप्रतिबन्धककर्मणस्त्वविनाशात् तदनुभवाभाव इति चेत्—अस्त्वेवम्^७ ; एतत्कर्म परस्तादपि न नृक्षयतीत्यत्र न नियामकमस्ति इत्येषा दिक् ।

१ वैकृतिको बन्ध इति । एतदुपरि चोक्तं तत्र, “इष्टापूर्तौ न दाक्षिणिकः । पुरुषतत्त्वज्ञानभ्रष्टो हि इष्टापूर्तकारो कामोपहतमना बध्यते” इति ।

२ अत एवेति । अतिशयितफलत्वादेवैत्यर्थः । अस्य आत्मरूप प्राणोपासकस्याचिराद्विगत्य-भावः श्रीभाष्ये “विशेषश्च दर्शयति” इति सूत्रे उक्तः ।

३ ऐश्वर्यार्थिवदिति । ऐश्वर्यार्थितुल्यस्येत्यर्थः । कथमित्यत्र नेति वा पाठः । व्यतिरेक-दृष्टान्तः । अपवर्गाधिकार्यन्तरत्वम्—ज्ञानिवत् अपवर्गाधिकारित्वमित्यर्थः ।

४ अनावृत्तौति । वस्वादपि पदानुभव आन्तरालिकः मोक्षे क्षीयते । कैवल्यश्चास्थित आत्मा-नुभवो मुख्यमोक्षे न क्षीयत इत्यविनाशित्वरूपानावृत्तिः ।

५ भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मयोगाद्यनुष्ठानेन ।

६ ‘यं लब्ध्वा चापरं लाभमन्यते नाधिकं ततः’ इतीहशाघिकारिणः ऐश्वर्यार्थानुष्ठानस्य पश्चादप्रसक्त्या तदेतुकर्मबन्धरहित एव कैवल्यः । मुक्तिसाधक सत्कर्ममात्रावशेषः ।

७ अस्त्वेवमित्यधोर्गोकारे । न हि प्रतिबन्धोद्देशनानेन किञ्चित् कर्म कृतम् । ऐश्वर्यार्थकर्म तु नास्ति । न च क्षिपाम्यजहामिति वत् अत्र विपरीतसंकल्पे मानम् । उत्कृष्टे योगब्रह्मवत् पुनर्मोक्ष एव युक्तः ।

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३
अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्लः पणमासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥

अत्र कालशब्दो मार्गसाहचर्यभूतसंवत्सरान्तकालाभिमानिदेवताभूयस्तया भागोपलक्ष-
णार्थः । यस्मिन् मार्गे प्रयाता योगिनोऽनावृत्तिं पुण्यकर्मणिश्चाऽऽवृत्तिं यांति तं मार्गं
वक्ष्यामीत्यर्थः । 'अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्लः पणमासा उत्तरायणम्' इति संवत्सरादीनां प्रदर्शनम् ॥

परमाप्त्यादिरहितनित्यकैवल्यकल्पना । मूलभाष्यश्रुतिस्मृत्याद्यवाधेन न सिध्यति ॥

अतोऽधिकारिभेदेन ह्यवस्थाभेदमाश्रिताः । अन्यामपि गतिं प्राञ्चः प्रतीचीं प्रत्यपादयन् ।

तत्रावृत्तिपरमाप्तिवैकल्यादेरयोगतः । असदुक्तं श्रुतिस्मृत्योरनपार्थं रसायनम् ॥

अर्चिर्दिशितिरिति कथमुच्यते ? यत्र काले इति कालविरोधो ह्युपक्रम्यत इत्यत्राह अत्र
कालशब्द इति । घाटीरके दक्षिणायनः दिशुतस्यापि मोक्ष उक्तः, "अतश्चायनेऽपि दक्षिणे" (ब्र. ४.
२. १९) इति । अत्र च, "शुक्लरूपे गतीं ह्येते" (२६) इति अनन्तरमेवोच्यते ; अन्यथा अग्नि-
ज्योतिरित्यदिना च विरुध्यते । 'नैते सुती पार्थ जानन्' (२७) इति च मार्गवाचिना शब्देनोपसंहियत
इति भावः । यत्र काले प्रयाता इति व्यवहितेन संबन्धं दर्शयन्, योगिनामावृत्तिः कथमिति च
शङ्कां परिहरन्, यत्र काले इति श्लोकस्य वाक्यार्थमाह यस्मिन्निति । अत्र योगिनः ज्ञानिनः,
पुण्यकर्मसंविधिनश्च । "सर्वपापानामेकशेष एकविमर्कौ" (अष्टा. १. २. ६४) इत्यनुशासनात् ।
यद्वा पुण्यकर्मण इत्यध्याहृतम् । 'तेऽर्चिर्वमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह आर्प्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षात्
यान् षडुदङ्घ्रिं मासांस्तान्, मासेभ्यस्संवत्सरम्' (छा. ५. १०. १) इत्यादिश्रुत्यनुसारेणोक्तं
संवत्सरादीनां प्रदर्शनमिति । एतद्वैश्वमर्दिशदिषादे । तत्रैव (तदेव ?) संगृहीतं वरदगुरुभिः,
"अर्चिरहस्सितपक्षान् उदगयनाव्दमरुदकैन्दून् । अपि दद्युतवरुणेन्द्रप्रजापतीन् आतिवाहिकान् आहुः ॥"
(तत्त्व) इति । अग्निर्ज्योतिरिति । अग्निरूपज्योतिरित्यर्थः । तेन देवयानप्रथमपर्वस्यार्चिर्विवक्षा ।

१ स्वल्प, श्रुतोदनिषत्क गत्यभिधानाच्च, विशेषञ्च दर्शयति, संप्रत्यभिर्भावः स्वेनशब्दात्,
इत्यादेः, भाष्यस्य तत्तद्व्याख्यारूपस्य, श्रुतेः भूमविद्यायां तरितिशेकमात्मविदिति परमात्मज्ञाना-
भावे मुख्यश्रेयसाभावनियन्त्रेण शोकदर्शिन्याः तत्रैव प्राणरूपजीवोपासनस्यापि क्षयफलबोधिण्याः,
स्मृतेः सर्वव्यवधानधर्माण इत्यादेश्च बाधः स्यात् । आदिना युक्तिपरिग्रहः । कैवल्ये स्वरूपाधिर्भा-
वादनुभवो वा, अनाधिर्भूतस्य ज्ञानयोगकाल इवानुभवां वा । अर्थं न युक्तम् परज्योतिरुप-
संपत्तिं विना स्वरूपाधिर्भावयोगात् निरञ्जनत्वाभावात् । अन्ये तस्यास्वाभाविकत्वादन्वित्यव-
मेवेति । एवमन्यान्यपि सूत्रादीनि ग्राह्याणि ।

२ आवृत्तीति । केवलकैवल्यार्थिनि पुरुषे शाश्वततया आवृत्तिभगवत्प्राप्त्युभयवैलक्षण्यस्य
अयोगादित्यर्थः ।

३ पुण्यकर्मण्यपि, योगी प्राप्य निवर्तत इति योगिशब्दप्रयोगादिति भावः । अर्थभेदेपि
शब्दसारूप्यादेकशेषः ।

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥
एतच्च धूमादिमार्गस्थपितृलोकादेः प्रदर्शनम् । अत्र योगिशब्दः ^१पुण्यकर्मसंबन्धविषयः ॥ २५ ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यावन्नावृत्तिमन्वयाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥
शुक्ला गतिः अर्चिरादिका, कृष्णा च धूमादिका । शुक्लयाऽनावृत्तिं याति ; कृष्णया तु पुनरावर्तते । एते शुक्लकृष्णे गती ज्ञानिनां विविधानां पुण्यकर्मणां च श्रुतौ शाश्वते मते । “तद्य इत्थं विदुर्यं चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति”, “अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति” (छा. ५. १०. १-३) इति ॥ २६ ॥
नैते सृती पार्थ जानन् योगी सुखंति कश्चन । तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ ७

अत एवाभिज्योतिषोर्भिकदेवतात्वं कालाभिमानिविशेषत्वं देवतात्वं च वदन्तः ^२प्रत्युक्ताः ॥ २३-२४ ॥

पितृलोकादेरिति आदिशब्देन आकाशचन्द्रग्रहणम् । योगिनो धूमादिमार्गः पुनरावृत्तिश्च कथमुच्यत इत्याह अत्र योगशब्द इति । अत्र योगशब्द उपायमालवाची ; यद्वा संबन्धमालवाची ; धूमादिसामर्थ्यात् पुण्यकर्मस्वरूपसंबन्धविशेषसिद्धिरिति भावः । “अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति” (छा. ५. १०. ३) इत्यादिका श्रुतिरतोऽप्यहिता ॥ २५ ॥

४-उक्तमार्गद्वये श्रुतिप्रसिद्धिः प्रदर्श्यते शुक्लकृष्णे इति श्लोकेन । अत्र शुक्लपक्षकृष्णपक्षान्वयाद्वा, शुद्धचशुद्धिविवक्षया वा, अभिगन्तृस्वरूपस्याभिगन्तव्ये आरोपादेर्वा, गत्योः शुक्लकृष्णशब्दोपचारः ५-अत्राधिकृतभर्गद्वयविषयव्रगच्छद्वाभिप्रेतप्रदर्शनं ज्ञानिनां विविधानां पुण्यकर्मणां चेति । “इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते” (छा. ५. १०. ३) इत्युक्ततत्तत्कर्मनिष्ठभेदाभिप्रायेण विविधशब्दः । हिशब्देन श्रुतिप्रसिद्धिर्निर्दिष्टे श्रुतादिभिरुक्तम् । शाश्वतत्वं प्रवाहरूपेणानाद्यनन्तत्वम् ॥ ^३व्यवस्थितत्वम्... ..(?) नैते सृती इति श्लोकेन । यद्यपि मार्गचिन्तनमप्युपासनवत् परमपुरुषप्राप्त्य(प्रीत्य)धेमेव ; तथाऽपि मार्गज्ञानं हि अभिगन्तुरव्याकुलगमनार्थमिति लोके सिद्धम् । अत्रापि तथोपकारः संभवन्न परित्याज्यः ;

१ ननु योगिशब्दः आर्तार्थार्थिकरूपमक्तविषयोऽस्तु । तत्र योगत्वस्थितेरिति चेन्न—पुरुष-श्चाधिदैवतमिति दैवतोपरितनफलहेतुमुक्तियोगे प्रति, यथा पशुर्यं स देवानामिति देवपशुभावापादकलोकप्रापकधूमादिमार्गोक्तययोगात् । अत्रोर्णत्योः प्रायिकत्वेऽपि अन्यनैकमार्गसंज्ञावाच्य ॥

२ शांकरे अग्निभिन्नतया ज्योतिर्ग्रहणम्, माध्वे ‘अग्निं प्राप्य ततश्चाग्निस्ततश्चाप्यहरादिकम्’ इति नारदीयोपन्यसनञ्च श्रुत्यादिविरुद्धम् । सुब्रह्म अर्चिरादिनेति । तेऽग्न्यर्चिषोरैक्यमवगम्यते । अग्निद्वये च अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निरिति विशिष्यविशेषणभावः प्रसिद्धः । उत्तरश्लोके रात्रेर्द्वितीयत्वाच्च अत्राहो द्वितीयत्वं युक्तम् ।

३ तत्तदुपायानुष्ठानिनां सप्त एव मार्ग इति व्यवस्था । व्यवस्थितत्वमिति पदम् उपरि श्लोकेनेत्यत्रान्वेति । न तु पूर्वम् । पूर्वश्लोकावतारिकातः प्रदर्श्यते इति पदानुपङ्गः । तत्पदअंशो वा । अन्यथा श्लोकेनेति तृतीयान्तमपि नान्वेति ।

एतौ मार्गौ जानन् योगी प्रयाणकाले कश्चन न मुह्यति ; अपि तु स्वेनैव देवयानेन
पथा याति । तस्मादहरहरर्चिरादिगतिचिन्तनाख्ययोगयुक्तो भव ॥ २७ ॥

अथाध्यायद्वयोदितशास्त्रार्थवेदनफलमाह—

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानं च यत् पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

अत्येति तत् सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥

२८

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

अक्षरपरब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

ऋग्यजुस्सामाथर्वैरूपवेदाभ्याप-यज्ञ-तपो-दानप्रभृतिषु सर्वेषु पुण्येषु यत् फलं
निर्दिष्टम्, इदम् अध्यायद्वयोदितं भगवन्माहात्म्यं विदित्वा तत् सर्वमत्येति एतद्वेदनमुखाति-
रेकेण तत् सर्वं वृण्वन्मन्यते । योगी ज्ञानी च भूत्वा ज्ञानिनः प्राप्य परम् आद्यं स्थानमुपैति ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्भोताभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

तत्प्रसादादेव हि तत्सिद्धिरपीत्यभिप्रायेणाह एताविति । कश्चनेति । कश्चिदपीत्यर्थः । न मुह्यति—
'तत्प्रकाशितद्वारः' (ब. ४. २. १३) इत्यादिप्रकारेण स्पष्टमार्गो भवतीत्यर्थः । मार्गद्वयज्ञानं हेयमार्ग-
प्रहाणार्थमित्यभिप्रायेणाह अपि विवृति । गतिज्ञानस्य फलमुपदिश्य तस्मादिति हेतुतया परामृश्य
साक्षाद्योगविधानस्यासङ्गतत्वात् योगशब्दोऽत्र ध्यानमात्रविषयः ; तच्च ध्यानं प्रस्तुतगतिचिन्तनरूपमेव
भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह तस्मादिति ॥ २७ ॥

इदं विदित्वेति सामान्यतो निर्देशाद्विशेषाच्चैकप्रकरणभूताध्यायद्वयार्थो गृह्यत इत्यभिप्रायेणाह
अथेति । वेदेष्वित्यपि यज्ञादिवत् फलकारणतयोपादानम् ; न तु प्रतिपादकतया ; तदा यज्ञादि-
फलव्यतिरिक्तविषयतया सङ्कोचनीयत्वापातात् । वेदाभ्यासस्य च दुरितक्षयादिफलप्रदत्वं श्रुत्यादिसिद्धम् ।
यज्ञादिफलानां प्रतिपादकतयोपादानं च प्रस्तुताध्यायद्वयार्थस्यापि वेदार्थत्वात् ततोऽपि सङ्कोचः स्यात् ।
तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य वेदाभ्यासेत्युक्तम् । दाने चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चायकत्वप्रदर्शनाय प्रभृतिशब्दः ।
पुण्यफलमित्यत्र पुण्यशब्देन फलविशेषणतया यज्ञादीनामेव सामान्यतो निर्देशः फलस्य श्लाघ्यता-
प्रदर्शनार्थ इत्यभिप्रायेण यज्ञादिविशेष्यतया पुण्येऽप्युक्तम् । अध्यायद्वयोदितं भगवन्माहात्म्य-
मिति । सप्तमारम्भे हि भगवन्माहात्म्यं प्रकान्तम् ; तदनुबन्धादन्यत्सर्वमुक्तमिति भावः । परं स्थानं
मुपैतीति योगानुष्ठानसाध्यस्य साक्षात्फलस्य पृथगुच्यमानत्वात् तद्विषयत्वे पौनरुक्त्यात्, अधिकपुण्य-
फलप्राप्तिविवक्षायां लक्षितलक्षणापातात्, संसारनिवृत्तिमात्रपरत्वेऽपि पुण्यफलशब्देन पापफलस्यापि
लक्षयितव्यत्वात् तत्सर्वमत्येतीत्येतत् तद्विवेकमूलविरक्त्यभिप्रायम् । अतिशयितफलवेदनं हि “मनः-
प्रीतिरनायासात्” इत्यादिन्यायेन फलान्तरवैतृण्यहेतुरित्यभिप्रायेणाह एतद्वेदनेति । भगवन्माहात्म्य-

१ अक्षरपरब्रह्मत्यनेन अक्षरं ब्रह्मपरममत्येतत् प्रत्यभिज्ञाप्यते । केवलेश्वरस्य हेयत्वात् ज्ञान्युपास-
नस्योपरिविस्तरात् एतदध्यायः परिशेषात् मुक्तिपर्यवसायि-अक्षरध्यानप्रधानो भवतीति भावः ।

अथ नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

उपासकभेदनिबन्धना विशेषाः प्रतिपादिताः । इदानीमुपास्यस्य परमपुरुषस्य माहात्म्यम् ,
ज्ञानिनां विशेषं च विशेष्य भक्तिरूपस्योपासनस्य स्वरूपमुच्यते ।

श्रीभगवानुवाच—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं विज्ञानसहितं यत् ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १

इदं तु गुह्यतमं भक्तिरूपमुपासनाख्यं ज्ञानं विज्ञानसहितम् उपासनगतविशेषज्ञान-

ज्ञानस्य परस्थानप्राप्तिहेतुत्वे प्रागुक्तज्ञानविशेषरूपद्वारप्रदर्शनं योगी इत्यनेन क्रियत इत्यभिप्रायेण ज्ञानी
च भूत्वेत्युक्तम् । परत्वं देशकालयोगादिभिः, 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' (श्वे. ३. ८), 'तदक्षरे
परमे व्योमन्' (ना.), 'दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयम्' (भा. मौ. ५. ३२), 'एते वै निरयास्तात
स्थानस्य परमात्मनः' (भा. मो. १९८. ६) इत्यादेः । आद्यम् अनादिमित्यर्थः । "आदौ भवं कारणं
ब्रह्म" इति परोक्तं तु स्थानशब्दवैषम्यादयुक्तम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ॥ अथ नवमः

"स्वमाहात्म्यं मनुष्यत्वे परत्वं च महात्मनाम् । विशेषो नवमे योगो भक्तिरूपः प्रकीर्तितः ॥"

(१३) इति संग्रहश्लोकमपि व्याकुर्वन् तदनुसारेणाष्टमनवमयोःसङ्गतिं च दर्शयति उपासकेत्यादिना ।
विशेषाः ज्ञातव्योपादेयभेदाः । परमपुरुषमाहात्म्यस्य ज्ञानिनां विशेषस्य च प्रागेव प्रकृतत्वात् तत्प्रभाव-
विशोधनमात्ममलोपासनतत्फलानुप्रविष्टतया क्रियते ; अध्यायप्रधानार्थस्तुपासनस्वरूपनिष्कर्ष इत्यभि-
प्रायेण विशेष्येति विच्छिद्य भक्तिरूपस्येत्यादि पृथगुक्तम् । भजनोपासनशब्दयोरस्मिन्नेवाध्याये
प्रकरणान्तरेषु च समानविषयतयैव प्रयोगवशात् श्रुतिसिद्धोपासनस्यैवात्र भक्तिशब्देन विशेषणं कृत-
मित्यभिप्रायेण भक्तिरूपस्योपासनस्येत्युक्तम् ।

अत्र इदं तु ते गुह्यतममिति ज्ञानस्योपक्रान्तत्वात्, मन्मना भवेति चोपसंहियमाणत्वात्,
मध्ये च बहुशो भजनस्यैवाभ्यस्यमानत्वात्, प्रत्यक्षरूपत्वनिरतिशयप्रियत्वकीर्तनयजननमस्काररूपत्वा-
दीनां चापूर्वाणां भक्तिस्वरूपानुप्रवेशिनां प्रकाराणां प्रतिपाद्यमानत्वात्, स्वरूपतत्साध्यतया निरतिशय-
फलप्रतिपादनात्, राजविद्येत्यादिना प्रशंसारूपार्थवाददर्शनाच्चातोपक्रमोपसंहारादितात्पर्यल्लङ्घः भक्ति-
स्वरूपनिष्कर्षेऽध्यायस्य तात्पर्यम् ; तदन्विततयाऽन्यदन्तोच्यत इत्यभिप्रायः । इदं तु ते इति । अत्र वक्ष्य-
माणमेव बुद्धिस्थतया इदमिति निर्दिष्टम् । "एष तु वा अतिवदति" (छा. ८. १६. १) इति प्राण-
विदपेक्षया सत्यविदोऽधिकत्ववत्, तुशब्देन कर्मयोगज्ञानयोगाभ्यामप्यस्याधिक्ये विवक्षितम् । तयोर्हि
गुह्यत्वं गुह्यतरत्वं च ; इदं तु गुह्यतमम् । इदं च शुश्रूषातिशयोक्त्यापनार्थं गोपनाधिक्यशिक्षणार्थं चोक्तम् ।
उपबृंहणीयवेदान्तवाक्येऽपि ज्ञानशब्दस्य वक्ष्यमाणविशेषपर्यवसानप्रदर्शनाय भक्तिरूपमुपासना-
ख्यमित्युक्तम् । उपासनगतविशेषज्ञानसहितमिति ^१पूर्वोक्तविज्ञानादत्रत्यविज्ञानस्य भेदः ; तदि

सहितम्, अनसूयवे ते प्रवक्ष्यामि—मद्विषयं सकलेतरविसजातीयमपरिमितप्रकारं माहात्म्यं श्रुत्वा, एवमेव संभवतीति मन्वानाय ते प्रवक्ष्यामीत्यर्थः । यत् ज्ञानमनुष्ठानपर्यन्तं ज्ञात्वा मत्प्राप्तिविरोधिनः सर्वसादशुभान्मोक्षयसे ॥ १ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रवक्ष्यामि धर्मं सुसुखं कर्तुमर्हस्यम् ॥ २

राजविद्या विद्यानां राजा, राजगुह्यं गुह्यानां राजा । 'राज्ञां विद्येति वा राजविद्या । राजानो हि विस्तीर्णागाधमनसः । महामनसामियं विद्येत्यर्थः । महामनस एव हि गोप-

उपास्यादिविशेषज्ञानम् । उपासनगतविशेषः उपासनप्रकारः । प्रस्तुतौपयिकमनसूयत्वप्रकारं दर्शयति मद्विषयमिति । गुणेषु दोषाविष्करणचित्तवृत्तिविशेषो ह्यसूया ; तद्विषयश्च गुणेषु गुणाध्यर्षसाय एव हीति भावः । एतेनोपदेशयोग्यायोग्यविभागेन शिष्यशिक्षणं कृतम् । सरन्ति च विद्याया वचनम्, “असूयाय मां मा दाः” (भा. मो. ३२८. ४९) इत्यादि । वक्ष्यति च ‘इदं ते नातपस्काय’ इत्यारभ्य, ‘न च मां योऽभ्यसूयति’ (१८. ६७) इति । प्रवक्ष्यामि । कृत्स्नं लघु व्यक्तं च वक्ष्यामीत्यर्थः । यज्ज्ञानमनुष्ठानपर्यन्तं ज्ञात्वेति । न ह्यनुष्ठेयज्ञानमात्रादनुष्ठानफलम् ; अत उपासनसवरूपं ज्ञात्वा तदनुष्ठानद्वारा मोक्षस्य इत्युच्यत इति भावः । कर्मादिभिर्हि भक्त्युत्पत्त्यादिविरोधिपापनिरसनम् ; भक्त्या तु भगवत्प्राप्तिविरोधिसमस्तपापनिरसनं हि प्रमाणसिद्धमित्यभिप्रायेण मत्प्राप्तिविरोधिनः सर्वसादशुभादित्युक्तम् । अशुभशब्दस्यात्र स्वर्गाद्यपरपर्यायव्यामोहननिरयहेतुमृतपुण्यशब्दामिल्यपापविषयत्वमपि सर्वस्मादित्यनेन विवक्षितम् ॥ १ ॥

उपायान्तरेभ्योऽप्युपायस्यातिशयं दर्शयति राजविद्येति । राजशब्दस्यात्र क्षत्रियविषयत्वे ‘विशेषविधिः शेषनिषेधं गमयति’ इति न्यायात् ब्राह्मणादेरनधिकारप्रसङ्गात् राज्ञां विद्येति विग्रहमनाहृत्याह विद्यानां राजा...गुह्यानां राजेति । समानाधिकरणसमासफलमनुरुध्येदमुक्तम् ; शब्दार्थस्तु राजभूता विद्येति । राजदन्तादिषु वा पाठो द्रष्टव्यः । पवित्रमिदमुत्तममित्युत्तमशब्दसमानन्यायतया राजशब्दोऽत्र श्रेष्ठवाची । एवमप्रसिद्धार्थकृशमसहमान आह राज्ञां विद्येति । ब्राह्मणादेरधिकारनिषेधपरत्वशङ्कापरिहाराद्योपचारनिमित्तं गुणं दर्शयति राजानो हीति । फलितमाह महामनसामिति । अजहलक्षणा वा गौणी वा वृत्तिरिह विवक्षिता । अन्यैर्ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः । राजगुह्यमित्यस्यापि सप्रयोजनत्वाद्योपचारिकार्थत्वं दर्शयति महामनस एव हीति । उपायविरोधिनिरवर्तक^१कतिपयनिवर्तकव्यवच्छे-

१ स्थितिहेतोर्विष्णोः खानुपविष्टेषु स्थितेहेतुषु राजत्वाद्वा । उभयो राजवंश्यत्वात् खकुल-गौरवादिषु । भक्त्यै राजर्षयस्तथा इति च वक्ष्यति । इमं विवरुचत्वेयोगमित्यादि च राजविषयं प्राक् । उपनिषत्सु च राजानो विप्राज्ञातविद्यानिष्ठाः केकयादयः प्रलिङ्गाः । अतो राज्ञां विद्येति असूयां विना सहृदयतया व्याख्यातम् । अन्योपलक्षणत्वं त्विष्टम् ।

२ उपायविरोधिनिरवर्तकव्यवच्छेदेन प्राप्तिविरोधिनिरवर्तकत्वं प्राप्तिविरोधिषु कतिपयानि-वर्तकत्वव्यवच्छेदञ्चोत्तमपदसहितपवित्रपदविवक्षितम् ।

नीयगोपनकुशला इति तेषामेव गुह्यम् । इदमुत्तमं पवित्रं मत्प्राप्तिविरोध्यशेषकर्मषापहम् । प्रत्यक्षावगमम् । अवगम्यत इत्यवगमा-विषयः ; प्रत्यक्षभूतोऽवगमः विषयो यस्य ज्ञानस्य तत् प्रत्यक्षावगमम् । भक्तिरूपेणोपासनेनोपास्यमानोऽहं तदानीमेवोपासितुः प्रत्यक्षतामुपगतो भवामीत्यर्थः । अथापि धर्म्यं धर्मादनपेतम् । धर्मत्वं हि निश्श्रेयससाधनत्वम् । स्वरूपेण-वात्यर्थप्रियत्वेन तदानीमेव महर्शनापादनतया च स्वयं निश्श्रेयसरूपमपि निरतिशय-निश्श्रेयसरूपात्यन्तिकमत्प्राप्तिसाधनमित्यर्थः । अत एव सुमुखं कर्तुं सुसुखोपादानम् । अत्यर्थप्रियत्वेनोपादेयम् । अव्ययम् अक्षयम् ; मत्प्राप्तिं साधयित्वाऽपि स्वयं न क्षीयते । एवंप्रसन्नोपासनं कुर्वतो मत्प्रदाने कृतेऽपि न किञ्चित् कृतं मयाऽस्येति मे प्रतिभातीत्यर्थः ॥

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मेत्यास्य परन्तप । अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३

अस्थोपासनाख्यस्य धर्मस्य निरतिशयप्रियमद्विषयतया स्वयं निरतिशयप्रियरूपस्य

दार्ढ्यमुक्तमशब्दविशेषितपवित्रशब्दविवक्षितमाह मत्प्राप्तीति । प्रत्यक्षावगममित्यत्र प्रत्यक्षरूपज्ञान-परत्वे नपुंसकत्वायोगात्, ज्ञानस्यैव विशेष्यस्य ज्ञानमेव विशेषणीकृत्य बहुव्रीहयोगाच्च कर्मणि व्युत्पत्त्या बहुव्रीहिलेखं घटयति अवगम्यत इत्यादिना । नन्विदमयुक्तम्, उपासनस्य स्मृतिसन्ततिरूपत्वात्, उपास्यस्य चाप्रत्यक्षत्वश्रुतेः, प्रत्यक्षस्य तु विषयान्तरस्य भक्तावनन्वयादित्यत्राह भक्तिरूपेणेति । 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यः' (गी. ११. ५४) इत्यादिकमिह भाव्यम् । तदानीमेवेत्यासित्विश्रादुक्तम् । स्वयं फलभूतानां हि फलान्तरसाधनत्वरूपं धर्मत्वं दुर्लभमित्यभिप्रायेणाह अथापि धर्म्यमिति । "धर्मपदार्थन्यायादानपेते" (अष्टा. ४. ४. ९२) इति सूत्रानुसारेण धर्म्यशब्दं निर्वक्ति धर्मादिति । अभिप्रेतं विवृणोति धर्मत्वं हीत्यादिना । प्रीतिपर्यायधृतिवाचके धातौ करणविवक्षया व्युत्पन्नो ह्ययं धर्मशब्द इति भावः । उक्तं चाभियुक्तैः, "धर्म इत्युपसंहार्यै यच्छ्रेयस्करभाषणम् । तत् धर्मपदवाच्यार्थ-निरूपणविवक्षया" इत्यादि । श्रेयसोऽन्वावच्छेदकाभावात् "मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिश्श्रेयसामृतम्" (नाम. १. धी. ४६) इति नैघण्टुकपाठाच्च निरतिशयेत्यादिकमुक्तम् । अत एवेति । स्वरूपतत्साध्यतश्च पुरुषार्थरूपत्वादित्यर्थः । कर्तुं सुमुखं करणे सुमुखमित्यर्थः । सुमुखमित्यस्य तुमुनन्तक्रियाकर्मीभाव-भ्रमव्युदासायाह सुसुखोपादानमिति । उपसर्गसुखशब्दयोरन्वाभिप्रेतमाह अत्यर्थेति । स्वरूपतो विषय-तश्चात्यर्थानुकूलत्वात् सुखेनानुष्ठेयमित्यर्थः । फलविनाश्यं हि सर्वमन्यत्कर्म ; इदं तु सुकरमपि फलेनापि न क्षीयते ; अपवर्गरूपं फलमप्येतस्य नालमित्यतिशयपरोऽव्ययशब्द इत्यभिप्रायेणाह अक्षयमिति । तद् विवृणोति मत्प्राप्तिमिति । तर्हि किमन्यदधिकं साध्यमिति शङ्कायामभिप्रेतमाह एवंप्रसन्नमिति ॥ २ ॥

उक्तप्रकाराश्रद्धेयज्ञानानुष्ठानाभावे मोक्षो न सिध्यतीति दर्शयन्, स्वरूपतः फलतश्च निरति-शयसुखरूपस्य सर्वैरनुष्ठानाभावे हेतुं च वदन्, 'नान्यः पन्था अयनाय' (पु.) इत्यभेदिकमुपसंहृत्यति अश्रद्धधाना इति श्लोकेन । अस्येति पूर्वोक्तसर्वाकारपरामर्श इत्याह निरतिशयेत्यादिना । धर्मत्वेति

परमनिश्चयसंस्पर्शप्राप्तिसाधनस्याव्ययस्योपादानयोग्यदशां प्राप्य अश्रद्धाघानाः विश्वास-
पूर्वकत्वरारहिताः पुरुषाः मामप्राप्य मृत्युरूपे संसारवर्त्मनि नितरां वर्तन्ते । अहो महदिद-
माश्चर्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

शृणु तावत् प्राप्यभूतस्य ममाचिन्त्यमहिमानम्—

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् । भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५

इदं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगत् अव्यक्तमूर्तिना अप्रकाशितस्वरूपेण मया अन्तर्या-
मिणा, ततम् अस्य जगतो धारणार्थं नियमनार्थं च शेषित्वेन व्याप्तमित्यर्थः । यथाऽन्तर्या-
मिन्नाक्षणे, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्...यं पृथिवी न वेद' (बृ.५.७.३), 'य आत्मनि तिष्ठन्....
यमात्मा न वेद' (बृ. मा. ५.७.२२) इति चेतनाचेतनवस्तुजातैरदृष्टेनान्तर्यामिणा तत्रतत्र

संबन्धसामान्यविषयायाः षष्ठ्याः फलितान्वयप्रदर्शनायाह उपादानयोग्यदशां प्राप्येति । यद्वा
श्रद्धानिषेधस्तत्प्रसङ्गे सति हीत्यभिप्रायः । कारणनिवृत्तेः कार्यानुष्ठाननिवृत्तिपर्यन्तस्वप्रदर्शनायोक्तं
विश्वासपूर्वकत्वरारहिता इति । मृत्युरूप इति बाधकस्वरूप इत्यर्थः । अथवा मरणगमत्वादेव
मृत्युरुपता । निवर्तन्ते इत्यत्र प्रतिनिवृत्तिविवक्षायामवधिसाकाङ्क्षत्वात् अत्र च तन्निर्देशमाभावात्,
मामप्राप्येति पृथङ्निर्दिष्टत्वेन परमपुरुषस्याप्यवधित्वकल्पनायोगात्, संसारवर्त्मनीति सप्तम्याः स्वरसत
आधेयसाकङ्क्षत्वात्, उपसर्गाणां चानेकार्थत्वात् नितरां वर्तन्त इत्युक्तम् । स्वरूपतः फलतश्च
निरतिशयपुरुषार्थं सुकरं चोपासनं ज्ञात्वाऽपि परित्यज्य पुरुषाः पुरुषार्थतारतम्यविदोऽपि निरतिशया-
पुरुषार्थमयं संसारमादरेण सेवन्त इति विसयाविद्वस्येश्वरस्य इदं वचनमित्यभिप्रायेणाह अहो इति ।
आश्चर्यतमो दुष्कर्मप्रभाव इत्यभिप्रायेणाह महदिदमाश्चर्यमिति । अश्रद्धाहेतव आन्तरशल्लवोऽपि त्वया
निराकार्या इति परन्तपेति संबुद्धेमर्षिः ॥ ३ ॥

एवमध्यायप्रधानार्थस्य प्रापकस्य माहात्म्यमुक्तम् ; अथ प्राप्यमाहात्म्यद्वाराऽपि तदेव स्थिरीक्रियत
इत्यभिप्रायेणाह शृणु तावदिति । इदं सर्वमिति निर्देशः प्रमाणसिद्धसमस्तवस्तुपर इत्यभिप्रायेण इदं
चेतनाचेतनात्मकमित्युक्तम् । अव्यक्तमूर्तिनेत्यस्य विग्रहविषयत्वेऽतानुपयोगात् स्वरूपविषयोऽयमौप-
चारिकः प्रयोग इति दर्शयितुम् अप्रकाशितस्वरूपेणेत्युक्तम् । आकाश[दि]वत् सन्निविमात्ररूप-
व्याप्तिव्युदासाय बहुप्रमाणसिद्धो व्याप्तिप्रकारो मयेत्यनेनाभिप्रेत इत्याह अन्तर्यामिणेति । उक्तप्रका-
राया व्याप्तेः प्रयोजनं तन्निदानं च दर्शयति अस्थेति । अत्र धारणमनन्तरग्रन्थसिद्धम् । अत एव निय-
मनमप्यर्थसिद्धम् । धारणं हि प्रशासनाधीनं श्रूयते । शेषित्वं तु प्रागुक्तम्, शरीरित्वेनार्थसिद्धं च ।
अप्रकाशितस्वरूपत्वेन नियामकत्वेन च सर्वव्याप्तिं श्रुतौ दर्शयति यथेति । पृथिव्युदाहरणं तत्प्रकरणोक्त-
सर्वाचेतनोपलक्षणार्थम् । उक्तप्रकारव्यापकत्ववशात् मत्स्थानीत्यनेन जगतः पृथक्निर्दिष्टा निरस्यत इत्यभि-

व्यासिहक्ता । ततो मत्स्थानि सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि मय्यन्तर्यामिणि स्थितानि । तत्रैव
 ब्राह्मणे, 'यस्य पृथिवी शरीरं....यः पृथिवीमन्तरो यमयति, यस्मात्मा शरीरं....य आत्मानम-
 न्तरो यमयतीति शरीरत्वेन नियाभ्यत्वप्रतिपादनात् तदायत्ते स्थितिनियमने प्रतिपादिते;
 शेषित्वं च । न चाहं तेष्ववस्थितः—अहं तु न तदायत्तस्थितिः; मत्स्थितौ तैर्न कश्चिदुपकार
 इत्यर्थः । न च मत्स्थानि भूतानि—न घटादीनां जलादेरिव मम धारकत्वम् । कथम् ? मत्सङ्कल्पेन ।
 पश्य ममैश्वरं योगम् अन्यत्र कुतचिदसंभावनीयं मदसाधारणमाश्चर्यं योगं पश्य । कोऽसौ
 योगः ? भूतमृच्च च भूतस्यो ममात्मा भूतभावनः । सर्वेषां भूतानां भर्ताऽहम् ; न च तैः कश्चिदपि
 ममोपकारः । ममास्मैव भूतभावनः—मम मनोमयस्सङ्कल्प एव भूतानां भावयिता धार-
 प्रायेणाह तत इति । श्रीविश्वरूपादिषु विग्रहाश्रितत्वमपि सर्वस्योच्यते ; अतः तु स्वरूपनिष्ठतेत्यपौन-
 रुक्त्याय मय्यन्तर्यामिणीत्युक्तम् । अनयोर्धारणनियमनयोरपि व्याप्त्या सहाधीततामाह (तत्तं दर्शयितु-
 माह) तत्रैवेति । स्थितिनियमने स्थितिप्रवृत्ति इत्यर्थः । शरीरशरीरित्ववचनात् धृतिः शेषित्वं च
 तत्तार्थसिद्धे इत्यभिप्रायेणाह शेषित्वं चेति । 'मथा ततमिदं सर्वम्' इत्यभिधायैव, 'न चाहं तेष्ववस्थितः'
 इति वचने व्याहृतम्, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतिविरुद्धं चेत्यत्राहं अहं त्विति । मत्स्थानि सर्व-
 भूतानीति प्रस्तुतप्रकारा स्थितिरत्र निषिध्यते । 'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः' इत्यत्र, 'स्वे महिम्नि'
 (छा. ७. २४. १) इति हि श्रूयत इति भावः । उक्तं विवृणोति मत्स्थिताविति । न कश्चिदिति—
 स्वरूपतः सङ्कल्पादृष्टादिना वेति भावः । मत्स्थानि, न च मत्स्थानीत्येतत् व्याहृतमित्याह न
 घटादीनामिति । मूर्तं हि मूर्तान्तरं पतनप्रतिघातिना संयोगेन धारयति ; न तथाऽवेति भावः । लोका-
 दृष्टविपरीतं न संभवतीत्यभिप्रायेण शङ्कते कथमिति । शरीरशरीरिणोरिव संभवमभिप्रेत्याह मत्सङ्कल्पेने-
 ति । स्वेच्छाधीनधारकत्वं हि विहितम् ; अस्वतन्त्रतया धारकत्वं तु निषिध्यत इत्यविरोध इति भावः ।
 ऐश्वरमित्यनेनानन्यसाधारणत्वं फलितम्, पश्येत्यनेन च आश्चर्यता द्योतितेत्यभिप्रायेणाह अन्यथेति ।
 "योगः सन्नहोपायध्यानसङ्गतिमुक्तिः" (नाम. ३. ना. १०९) इति पाठात् सङ्करूपं ध्यानमिह
 योगः, शुज्यमानस्त्वभावादिर्वा । पश्य मे योगमित्युक्ते योगस्वरूपमेवानन्तरं वक्तव्यमिति तदाकाङ्क्षां
 दर्शयति कोऽसाविति । भूतमृच्च च भूतस्थः इत्यत्रार्थचित्यादहमित्येव विशेष्यम् । अथवा
 भूतभावनः इतिवत् ममास्मेति निर्दिष्टसङ्कल्पविशेषणत्वेऽपि फलितकथने सर्वेषां भूतानां भर्ताऽह-
 मित्यादि । आस्मेति विशेषनिर्देशः परिसङ्ख्यानयात् तदतिरिक्तसहकारिव्यवच्छेदार्थ इत्यभिप्रायेणाह
 ममास्मैवेति । ममास्मेति व्यधिकरणनिर्देशस्त्वारस्यसिद्धमात्मशब्दार्थमाह मम मनोमयस्सङ्कल्प इति ।
 एतेन देहादिसङ्घातेऽहङ्कारमध्यारोप्य लोकबुद्धयनुसारेण ममास्मेति व्यपदेश इति शङ्करोक्तं
 प्रत्युक्तम् । सङ्कल्प एव मनःकथ्यतयाऽन्यत्र प्रसिद्धो मनःप्रतिपादकेन आत्मशब्देनात्र व्यपदिष्टः । यद्वा
 आत्मशब्दोऽत्र सङ्कल्परूपमनुपर एव, 'मनसैव जगत्सृष्टिम्' (वि. ५. २२. १५), 'मनोऽकुर्वत
 स्यामिति' (इ. १. २. १) इत्यादेः । तदर्थ[ताः]ज्ञापनाय तु मनोमयशब्दः । धारणनियमनयोरेव

यिता नियन्ता च ॥ ४ ॥ ५ ॥

सर्वस्यास्य स्वसङ्कल्पायत्तस्थितिप्रवृत्तित्वे निदर्शनमाह—

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् । तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानोऽत्युपधारय ॥

यथा आकाशे अनालम्बने महान् वायुः स्थितः सर्वत्र गच्छति ; स तु वायुर्निरालम्ब नो मदायत्तस्थितिरित्यवस्थाभ्युपगमनीयः (मयैव धृत इति विज्ञायते)—एवमेव सर्वाणि भूतानि तैरदृष्टे मयि स्थितानि मयैव धृतानीत्युपधारय । यथाऽऽहुर्वेदविदः, “मेघोदयः सागरसन्निवृत्तिरिन्दोर्विभागः स्फुरितानि वायोः । विद्युद्विभङ्गो गतिरुष्णश्मशैर्विष्णोर्विचिन्ताः

प्रकृतत्वात्, अनन्तरश्लोके च निर्दिश्यमानत्वात्, स्पष्टेश्च ततोऽप्यनन्तरं वक्ष्यमाणत्वादत्र भूतभावनः इत्येतत् सत्तातादधीन्यनियमनाद्युपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह धारयिता नियन्ता चेति । अथवा भूतभृज च भूतस्य इत्यस्यैवायमर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

यथाऽऽकाशस्थित इति श्लोके तस्मिन् सर्वभूतस्थितेः आकाशे वायुस्थितिर्दृष्टान्त इति केचिदाहुः ; तदुक्तम् ; आकाशस्य वायवपेक्षया नियमनधारणयोरभावात्, तथाविधस्थितेरिह प्रकृतत्वेन तन्निदर्शनार्थत्वस्यैवौचित्याच्चेत्यभिप्रायेणाह सर्वस्येति । आकाशस्थितः सर्वत्रग इत्याभ्यामीश्वरैकधार्यत्वं तदेकप्रैर्यत्वं च विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह यत्नाऽऽकाशेऽनालम्बन इति । महत्त्वं चान्याशक्यत्वा-योक्तम् । अभिमतं निदर्शनप्रकारं विशदयति सतिविति । यथा निरालम्बने विहायसि विहङ्गम-शरीरादेश्चेतनविशेषाधिष्ठेयत्वम् ; एवमेव वाय्वादेरपीति भावः । तैरदृष्ट इत्यनेन अनुपलम्बबाध-निरासाय पूर्वोक्तश्रुत्यादिसिद्धायोग्यत्वप्रदर्शनम् । ईश्वरानुमाननभ्युपगच्छतां कथमिदं निदर्शन-मित्यत्राह यथाऽऽहुर्वेदविद इति । आगममूलसंभावनातर्कपरमिति भावः । वेदविद इत्यनेनाधीय-मानवेदोपबृंहणरूपता द्योतिता । असदाद्यगोचरोपादानोपकरणसंप्रदानादिकानां तत्क्षणादेव सकलदिङ्मुखव्यापिनां धाराधाराणामुत्पत्तिः, सकलभुवनप्लावनलम्पटस्यैव जलनिधेरम्बरालम्बिनां तरङ्गाणां वेलातले निवृत्तिः, प्रतिनियतकलावृद्धिक्षयशृङ्गोन्नमनादिरूपध्वन्द्वमसौ विभागः, अशङ्किताग-मानामनियतदिग्विशेषाणां तृणगिरितरुषण्डलुण्टाकानां—षण्डमारुतादीनां विष्फूर्तयः, प्रशान्तदहन-मिहिरहिमकरादिमहसि प्रावृषि निशीथेऽप्यविदितपूर्वोत्तरक्षणाणां क्षणरुचीनां विभङ्गः, निरालम्बने विहायसि महीयसो मिहिरमण्डलस्य प्रतिनियतदिनरजनिवासयानसंवत्सरादिदेशिकः संचारः

1 ‘तस्मिन्नगो मातरिभ्यः दधाति’ इति श्रुत्या बाधोर्बहुधाचारकत्वमुच्यते । तादृशवायुधारकत्वं परमात्मन एव नाकाशस्येति च तत्रैव तस्मिन्निति पदेन मातरिभ्येति पदबहिर्गतेन ज्ञाप्यते । अत आकाशस्य धारकत्वमलम्बवि । तादृशश्रुतिमादायात्रोपपादने सर्वविषयेऽपि श्रुतेरेव संभवाद् यथेति निर्देशायोगात् युक्त्यैव वायोरीश्वरधार्यत्वमत्र विवक्षितम् । तत्राकाशस्थित इति पदं भूत्याद्यालम्बनरहितित्वज्ञापनाय । अचेतनत्वाच्चास्य न धारकनिरपेक्षत्वमिति युक्तिरियं सर्वाधार-परमात्मश्रुत्यनुग्राहिकेति ।

प्रभवन्ति मायाः” इति विष्णोरनन्यसाधारणानि महाश्र्वर्याणीत्यर्थः। श्रुतिरपि, ‘एतस्व वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विवृतौ तिष्ठतः’ (बृ. ५. ८९) “भीषासाद्वातः पवते, भीषोदेति सूर्यः, भीषासादग्निश्चेन्द्रश्च” (आ. ८) इत्यादिका ॥ ६ ॥

सकलेतनिरपेक्षस्य भगवतस्सङ्कल्पात्सर्वेषां स्थितिः प्रवृत्तिश्चोक्ता तथा तत्सङ्कल्पादेव सर्वेषामुत्पत्तिप्रलयावपीत्याह—

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥

स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वाणि भूतानि, मामिकाम् मच्छरीरभूताम्, प्रकृतिं तमश्शब्दवाच्यां नामरूपविभागानर्हाम्, कल्पक्षये चतुर्मुखावसानसमये मत्सङ्कल्पात् यान्ति ; तान्येव भूतानि कल्पादौ पुनर्विसृजाम्यहम् ; यथाऽऽह मनुः “आसीदिदं तमोभूतं....सोऽभिषयाय

एवंविधानि, अन्ये च एन्दिनेः तन्निष्पन्नमवस्थां निःश्रुतिः कल्पमन जननमादौ उक्तं भूतप्रकारः सर्वे सर्वव्यापिनः सर्वशक्तेर्विष्णोरेव विचित्र[सृष्टि]शक्तिमूला भवितुमर्हन्तीति श्लोकार्थः । मायाशब्दस्य मिथ्यार्थत्वनिरसनायाह विष्णोरिति । संबन्धसामान्यस्य नियाम्यत्वधार्यत्वाद्विशेषपर्यवसानाय यथाऽऽहुर्वेदविदः इत्यनेनाभिप्रेतं विवृतोति श्रुतिरपीति । प्रशासनमत्र सङ्कल्पविशेषः । भीषेति भयादित्यर्थः ॥ ६ ॥

अप्रस्तुतसृष्टिप्रलयाभिधानस्य सङ्गतिमाह सकलेति । प्रवृत्तिश्चेत्यर्थसिद्धोक्तिः । मामिकामित्यनेन शेषत्वं सिद्धम् ; तच्च शरीरतयेत्यवगतम्, ‘यस्य तमश्शरीरम्’ (बृ. ५. ७. १३) इति ; अतो मच्छरीरभूतामित्युक्तम् । सर्वभूतशब्देन समस्तकार्यावस्थासंग्रहात् तमश्शब्दवाच्यामित्युक्तम् । ‘तम....एकीभवति’ (बुवा २.) इत्युक्तप्रदर्शनं नामरूपविभागानर्हामिति । सर्वभूतशब्दात्, प्रकृतिं यान्तीति वचनाच्च प्राकृतप्रलय एवात्र विवक्षित इत्याह चतुर्मुखावसानसमय इति । कल्पक्षये अन्तिमब्रह्मादिवसावसान इत्यर्थः । कल्पानां क्षय इति वा विवक्षितम् । ब्रह्मायुःपरो वाऽत्र कल्पशब्दः । ‘संहर्ता च स्वयं प्रभुः’ (वि. १. २. ६७), ‘मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः’ (वि. ५. २. १५) इत्यायुक्तेः, अतैव पुनस्तानि विसृजामीति वचनाच्च मदीयां प्रकृतिं यापयामीत्यभिप्रायः । तदाह मत्सङ्कल्पात् यान्तीति । तानि । तत्सजातीयानीत्यर्थः । तदभिप्रायेण तान्येवेत्युक्तम्, “यथतुष्टुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि त्तान्येव” (वि. १. ६. ६५) इतिवत् । यथा कुन्तीशरीरात् तत्रोत्पत्तिस्त्वयाऽनुपलब्धाऽप्यासुतावयात् दृढप्रतिपत्ता, तथा मच्छरीरात् प्रपञ्चस्योत्पत्ति ममैव वाक्यादभ्युपगच्छेति कौन्तेय इत्यस्य भावः । मच्छरीरभूतां....तमश्शब्दवाच्यामिति स्तोक्तमर्थं मेघजायमानवत्किञ्चनोक्तमनोर्वचनेन संवादयति यथाऽऽहेति । आसीदिदम् (मनु. १. ८) इत्यादिकायां सप्तश्लोक्यां नारायणस्यैव परमकारणत्वं ब्रह्मादेरशेषस्य तत्सृष्टत्वं च सुगम्यक्तमुक्तमनु-

१ स्थितेर्वर्तमानत्वात् विष्णोः स्थितिहेतुत्वस्य प्रसिद्धत्वाच्च सा पूर्वमुक्ता । पश्चादुत्पत्त्यादि ।

२ भाष्ये तान्येवेतिपदं तत्पदघटितप्रमाणवाक्यसारकमिति भावः ।

शरीरात्स्वात्” (१. ५) इति । श्रुतिरपि “यस्याव्यक्तं शरीरम्” (सु. ७) “अव्यक्तमक्षरे लीयते, अक्षरं तमग्निं लीयते” इत्यादिकाः, (सु. २) “तम आसीत् तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्” (अष्ट. २ ८. ९) इति च ॥ ७ ॥

प्रकृतिः स्वामिण्युपस्थितविजृम्भितपुनःपुनः । भूतग्राममिदं कृत्स्नमवतं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८

स्वकीयां विचित्रपरिणामिनीं प्रकृतिमवष्टभ्य अष्टधा परिणमय इमं चतुर्विधं देवतिर्य-
ञ्चानुष्यत्वावरात्मकं भूतग्रामं मदीयया मोहिन्या गुणमययाः प्रकृतेर्वशादवशं पुनःपुनः काले-
काले विमृजामि ॥ ८ ॥

एवं तर्हि विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि नैर्घृण्याद्यापादनेन भ[ग]वन्तं बध्नन्तीत्यत्राह
न च मां तानि कर्माणि विपश्यन्ते न च ज्ञयन् । उदासीनवशासीनमसक्तं नैषु कर्मसु ॥ ९

सन्धेयम् । कारणावस्थत्याप्यचिह्नंभ्यः परमात्मशरीरतयाऽत्यन्तमिद्वत्त्वे तमश्शब्दवाच्यत्वादौ च मनोरुप-
द्वेहणीयां श्रुतिं दर्शयति श्रुतिस्मृतिः ॥ ७ ॥

विमृजामीत्युक्तायाः समष्टिस्त्रिरूपायाः सृष्टेः प्रकारः प्रदर्श्यते प्रकृतिं स्वामिति श्लोकेन ।
“विकारजननीमज्ञामष्टरूपां जां ध्रुवात्” । ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्मते प्रेरिते पुनः । सूयते पुरुषार्थं
च तेनैवाधिष्ठितं जगत् । गौरनाचस्तर्क्ता सा जनित्री भूतमाविनी” (मं. उ.) इत्यादिश्रुत्यनुसारेणास्य
श्लोकस्यार्थमाह स्वकीयामिति । उपादानद्रव्यस्य कर्ताऽवष्टम्भो ह्यधिष्ठानम् ; तस्मात्तत्कार्यविशेषानु-
गुणमध्यमावस्थाप्रापणमेवेत्यभिप्रायेणोक्तम् अष्टधा परिणमयेति । भूमेरापः (७. ४) इत्यादिना
प्रागुक्तमष्टविधत्वम् । एवमर्थमिदं समष्टिसृष्टिप्रकार उक्तः ; भूतग्रामशब्दोऽत्र देवताविजात्यवच्छिन्न-
व्यष्टिजीवस्तोमपरः, अचेतनपदत्वे प्रकृतेर्वशाच्चक्षुर्मित्यनेनानन्वयात् । तस्य चतुर्विधस्य सावान्तरभेदस्य
संग्रहार्थः कृत्स्नशब्दः । एवंविधकार्यत्वे प्रकृतिपरवशत्वे च योग्यताप्रदर्शनार्थम् इममिति निर्देश
इत्यभिप्रायेणोक्तम् इमं चतुर्विधमित्यादि । चतुर्विध्यमेव विवृणोति देवेति । प्रकृतेर्वशादित्यनेनाभि-
प्रेतः ‘प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः’ (१२) इत्यत्र च कण्ठोक्तोऽवशत्वेहेतुः मोहिन्या इत्युक्तः । तत्रापि
हेतुगुणमयत्वं ‘विभिर्गुणमयैः’ (७. १३) इत्यादिनोक्तम् । पुनःपुनरित्यनेन तदुत्पत्तिप्रलयोचि-
तद्विपरार्थसहलगुणादिप्रतिनियतानाद्यनन्तप्रवाहकालावच्छेदविशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह कालेकाल
इति । विमृजामि विविधं सृजामि, विचिन्तनामरूपदेशकालभोगादियुक्तं करोमीत्यर्थः ॥ ८ ॥

‘न च मां तानि कर्माणि’ इत्येतन्न पुण्यपापरूपकर्मविषयम्, तस्याप्रस्तुतत्वेन तानीति परामर्श-
योगात् ; सृष्टिसंहारादेश्च प्रसक्तत्वात् तत्परामर्श एवोचितः ; तस्य दोषरूपत्वमपि सृज्यदेवादि-
वैषम्यादिना द्योतितमिति तन्निरासार्थोऽयं श्लोक इत्यभिप्रायेणाह एवं तर्हि । सृष्ट्यादीनीति आदि-
शब्देन स्थितिसंहारनिग्रहानुग्रहादिसंग्रहः । नैर्घृण्यादीत्यादिशब्देन पक्षपातिताव्यवस्थितत्वादि संगृह्यते ।
निबध्नन्तीति न संसाररूपो बन्ध उच्यते ; जगत्सृष्ट्यादेः ससारहेतुत्वाश्रवणात् । परोक्षधर्माभि-

१ द्वितीयान्तस्य पिबन्त्येनामिस्तुपरितनवाक्येऽन्वयः । उपरि तेन परमात्मना अध्यासितो
आक्रान्ता ध्यायते चिन्त्यते इत्यर्थः ।

न च तानि विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि मां निवर्तन्ति मयि नैर्घृण्यादिकं नापादयन्ति,
यतः क्षेत्रज्ञानां पूर्वकृतान्येव कर्माणि देवादेविषमभावहेतवः ; अहं तु तत् वैषम्ये असक्तः
तत्रोदासीनवदासीनः ; यथाऽऽह सूत्रकारः 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्' (२१. ३४), न
कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्' ३५) इति ॥ ९ ॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचराचरम् । हेतुनाऽनेन क्रौंतेय जगद्धि परिवर्तते ॥ १०

तस्मात् क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणं मदीया प्रकृतिः सत्यवङ्कल्पेन मयाऽध्यक्षेणेक्षिता सचराचरं
जगत् सृजते । अनेन क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणमयीक्षणेन हेतुना जगत् परिवर्तते इति मत्स्वाम्यं

संवन्धशङ्काप्रसङ्गाभावात् । दौर्जन्ये सत्यपीधरस्य नियामकाभावात् । अतो नैर्घृण्यादिरूपदोषानुबन्ध
एवात्र शङ्कितः प्रतिषिध्यत इत्याह मयीति । चः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । सृष्टिवैषम्ये प्रयोजकमभिमतमाह
यत इति । 'त्वय्यस्या वस्तु वस्तुताम्' (वि. १. ४. ५२) 'कर्ममिर्माविताः पूर्वेः' (वि. १. ५. २८)
'आब्रह्मस्तन्वपर्यन्ता जगदन्तर्न्यदस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनितमन्त्रारवशर्वाणिः' (वि. ५. १०४. २३)
'वाचिकैः पञ्चिमुगताम्' (मनु. १२. ९), 'अद्विद्याकर्मसंज्ञाऽन्ता तृतीया शक्तिरिष्यते । यथा क्षेत्रज्ञ-
शक्तिस्त्वा वेष्टिता नृप सर्वगा । संसारतायान् अखिलान् अवामोत्यतिसस्तताम् । तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः
क्षेत्रज्ञसंज्ञिता । सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते ॥' (वि. ६. ७. ६१, ६३) इत्यादिभिः सिद्धो-
ऽयमर्थः । तेषु कर्मस्वसक्तम् इत्युक्ते सति अकर्तृत्वादिभ्रनः स्यादिति तन्निरासायोक्तं तत्र वैषम्य
इति । असक्तः प्रयोजकत्वरूपसंभारहितः इत्यर्थः । असक्तत्वे दृष्टान्त उच्यते उदासीनवदासीन इति ।
यथा कस्मिंश्चित्कर्मणि उदासीनस्तत्र प्रयोजकत्वरूपसंभारहितः, तथा कर्ताऽप्यसौ तस्मिंश्चे उदासी-
नवदासीन इत्यर्थः । तेन कर्मानुष्ठानदशायामीधरस्य वैषम्यादुदासीनत्वमेवोच्यते । विषमसृष्टेः कर्मसापे-
क्षत्वे, जीवानां तत्कर्मप्रवाहाणां च अनादितया प्रलयकालेऽपि तत्सद्भावे मूलद्वयं दर्शयति यथाऽऽहेति ॥

यदि कर्मानुगुणा विषमसृष्टिः, तर्हि प्रकृतिरेव परिणामशीला तदनुगुणं परिणमताम्, किं
त्वयेत्यतोच्यत मयाऽध्यक्षेणेति । सर्वभूतानीत्युपक्रान्त्यसङ्कल्पाधीनसृष्टिप्रलयोपसंहारताद्योतनायाह
तस्मादिति । मयाऽध्यक्षेणेति पदद्वयान्वितं श्रौतमर्थमाह सत्यवङ्कल्पेन...ईक्षिता इति ।
'कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासः' (श्वे. ६. ११), 'यो अस्याध्यक्षः' (क. ७. ७. १०. १. १७), 'ध्यायतेऽ-
ध्यासिता तेन' (मं. उ) इत्यादिकमत्र भाव्यम् । अधिकमश्नुत इति अध्यक्ष इति केचित् ।
जगच्छब्दस्तत्तात्पर्यमेतद्व्यः, पूर्वार्धगतपञ्चमचरशब्द उत्तरत्वापीत्यभिप्रायेण सचराचरं जगदित्युक्तम् ।
सृजते इत्यनेन 'सृजते पुरुषार्थं च' (मं. उ.) इत्यादिश्रुतिः स्मारिता । पूर्वार्धे सृष्टि हेतुत्वोक्तमेवोत्तर-
त्वापि संहारहेतुतया अनेन हेतुनेति परामर्शार्हम् ; न पुनः प्रधानतयोपस्थापिताऽपि सृष्टिः,
तस्याः प्रलयादिकं प्रति अहेतुत्वादित्यभिप्रायेणाह अनेनेति । तेनाध्यक्षशब्दस्यात्र अविक्रियदृष्टिमाल-
परतां वदन्तः प्रत्युक्ताः । कर्मवशाज्जीवशेषभूतं प्रपञ्चं प्रति कथं तव स्वाम्यम्, कथं च कारुणिकस्यापि
कर्मपरतन्त्रतया दुःखमुत्पादयितुं सत्यसंस्कल्पतेत्यत्राह मन्त्याऽयमिति । 'पश्य मे योगम्' (५)

१ वैषम्यादुदासीनत्वं ताम वैषम्यांशाज्जिवृत्तत्वम् । वैषम्यादुदासीनत्वमिति पाठो वा ।

सत्यसङ्कल्पत्वं नैर्घृण्यादिदोषरहितत्वमित्येवमादिकं मम वसुदेवघ्नोरैश्वरं योगं पश्य ।
 १ यथाऽऽह श्रुतिः, “अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिन्मान्यो मायया सन्निरुद्धः । मायां
 तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥” (श्वे. ४. ९.) इति ॥ १० ॥

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११

एवं मां भूतमहेश्वरं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं निखिलजगदेककारणं परमकारुणिकतया सर्व-
 समाश्रयणीयत्वाय मानुषीं तनुमाश्रितं स्वकृतैः पापकर्मभिर्मूढा अवजानन्ति प्राकृतमनुष्यसमं
 मन्यन्ते । भूतमहेश्वरस्य ममापारकारुण्यौदार्यसौशील्यवात्सल्यनिबन्धनं मनुष्यत्वसमा-
 श्रयणलक्षणमिमं परं भावमजानन्तो मनुष्यत्वसमाश्रयणमात्रेण मामितरसजातीयं मत्वा
 तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

मोघाशो मोघकर्माणो मोघज्ञाना चिन्तेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२

इत्युपक्रान्तिविह्वलरूपताप्रदर्शनाय ममेत्यादिकम् । अवजानन्ति मामित्यनन्तरश्लोकस्थासच्छब्दानु-
 सन्धानवशात् मे इत्येतन्निरतिशयसौलभ्यसंछादितेश्वरभावनवतारनभिप्रेतीति वसुदेवघ्नोरित्युक्तम् ।
 एतेन ‘मनुष्यत्वे परत्वं च’ (१३) इति संग्रहश्लोकांशोऽनुसंहितः । युज्यत इति व्युत्पत्त्या स्वाम्यादेरत
 येगशब्दार्थतोक्ता । प्रकृतेरीश्वराधीनपरिणामत्वे जीवानां कर्मानुगुणप्रकृतिवशत्वे च श्रुतिमुदाहरति
 यथाऽऽहेति ॥ १० ॥

महात्मनां विशेषं वक्तुं मूढानां स्वभाव उच्यते अवजानन्तीति श्लोकद्वयेन । प्रकृतसङ्गत्यर्थ-
 मेवंशब्दः । भूतमहेश्वरमित्यस्य भावविशेषणत्वायोगात् व्यवहितेनापि माम् इत्यनेनान्वयः ।
 भूतमहेश्वरादिशब्देनाभिप्रेतप्रदर्शनम् सर्वज्ञमित्यादि । मानुषीं मनुष्यसंबन्धिनीम् ; मनुष्यजातीय-
 सन्निवेशवतीमित्यर्थः । यथा हिरण्यमृन्मयघटयोर्द्रव्यवैजात्येऽपि संस्थानसाम्यम्, तद्वदत्रापि । इदं च
 मत्स्यादितन्वाश्रयणस्याप्युपलक्षणम् । मौढ्यत्वापीश्वराधीनत्वेन तद्दोषयुद्वासाय स्वकृतैः पापकर्मभिर्-
 त्युक्तम् । अवज्ञाकारणं दर्शयति प्राकृतेति । परं भावमजानन्त इत्यनेन भ्रमहेतोर्मेदाग्रहस्य कथनम् ;
 मानुषीं तनुमाश्रितमिति तु सादृश्यस्य । ताभ्यां प्राकृतमनुष्यसजातीयताभ्रमः । ततश्च यथा-
 कथञ्चित्प्रतीयमानोत्कर्षावह्वेन निकर्षापादनरूपावज्ञा । तदेतदखिलं विशदयति भूतमहेश्वरस्येति ।
 मनुष्यत्वसमाश्रयणलक्षणमिति अजहत्स्वभावस्य अनितरसाधारणमेवंविधमनुष्यत्वाश्रयणमपि वस्तुतः
 परत्वानुप्रविष्टमिति भावः ॥ ११ ॥

१ श्लोके द्विशब्दद्योतितां प्रसिद्धिं दर्शयितुं श्रुत्युदाहरणम् । सूयते परिवर्तत इत्युभयत्र
 द्वीत्यस्यान्वयः । सूयत इति कर्त्तरिऽयोगः । उत्पाद्यन्तीत्यर्थः ।

२ अवजानन्तीत्यादि श्लोकद्वये मूढस्वभावप्रदर्शनव्याजेन मनुष्यत्वे परत्वप्रतिपादकम् ।

३ मनुष्यत्वसमाश्रयणहेतुभूतकारुण्यौदार्यदिकमत्र विवक्षितं स्यात् । उत्तरश्लोक-
 भाष्यारम्भे तथादर्शनात् । यद्वा परं भावम्—अष्टमाविर्भावमित्यर्थः ।

मम मनुष्यत्वे परमकारुण्यादिपरत्वतिरोधानकर्त्री राक्षसीमासुरीं च मोहिनीं प्रकृति-
माश्रिताः, मोघाशाः मोघवाञ्छिताः निष्फलवाञ्छिताः, मोघकर्माणः मोघारम्भाः, मोघज्ञानाः
सर्वेषु मदीयेषु चराचरेष्वर्थेषु [मयि च] विपरीतज्ञानतया निष्फलज्ञानाः, विचेतसः तथा
सर्वत्र विगतयाथात्म्यज्ञानाः मां सर्वेश्वरमितरसमं मत्वा मयि च यत् कर्तुमिच्छन्ति,
यदुद्दिश्यारम्भान् कुर्वते, तत् सर्वं मोघं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमन्ययम् ॥१३

ये तु स्वकृतैः पुण्यसञ्चयैः मां शरणमुपगम्य विश्वस्तप्तमस्तपापबन्धा दैवीं प्रकृति-

मोघाशा इति श्लोकेन प्रस्तुतस्य हेतुफले प्रतिपाद्यते । मोहनप्रकृत्याश्रयणं हि मोघाशत्वाद्दौ
हेतुरिति पूर्वमुत्तरार्धव्याख्या । राक्षसीं रक्षस्संवन्धिनीं तामसीम् ; आसुरीम् अनुरसंवन्धिनीं राजसीम् ;
क्रोधलोभादिमयीमित्यर्थः । प्रकृतिं स्वभावमित्यर्थः । “यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजानाः ।
भूतान् प्रेतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥” (गी. १७. ४), “मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरमथवा
तामसात्मकम् । यस्मात् क्षिपसि गोविन्दं पाण्डवं च वनञ्जयम्” (भा. भी. ६६. ३१) इत्यादिष्वेति
द्रष्टव्यम् । मोहिनीमित्यनेन भगवत्परत्वतिरोधानादिकमभिप्रेतम् । मोघाशाः इति समासांशद्वयार्थकथनम्
मोघवाञ्छिता निष्फलवाञ्छिता इति । फलपथेनैकमस्वरूपासिद्धयभिप्रायेण मोघारम्भा इत्युक्तम् ।
उपक्रमप्रभृति निष्फलप्रवृत्तय इत्यर्थः । ज्ञानस्य मोघत्वं हि स्वाधीनप्रवृत्तयभित्तफलाहित्यम् । तच्च
अयथार्थत्वनिबन्धनम् । तस्य चाल विषयविशेषनिर्देशाभावात् यथासंभवं सर्वविषयत्वमुचितमित्यभि-
प्रायेणाह सर्वेष्विति । वैपरीत्यं च अस्वतन्त्रे स्वतन्त्रत्वम्, अन्यदीये स्वकीयत्वम्, अजडे नित्ये
जडत्वानित्यत्वादिकम्, अस्थिरे स्थिरत्वमित्यादिकं द्रष्टव्यम् । ‘मोघज्ञानाः’ इति ज्ञानविशेषस्य
विहितत्वात् तत एव तत्कारणस्य च निषेद्धमशक्यत्वात् ‘विचेतसः’ इति निषेधस्तदतिरिक्तज्ञानपर
इत्यभिप्रायेणाह सर्वत्र विगतयाथात्म्यज्ञाना इति । ननु मोघाशत्वादिकमसिद्धम्, स्वर्गपञ्चाद्यभि-
लषितसिद्धेः, तदुपायभूतयागादिषु यथार्थज्ञानाच्चेत्यत्राह मामिति । अत्र यथार्थज्ञानाभावात्
मोघज्ञानत्वम्, तत एव मोघाशत्वमोघारम्भत्वे इति क्रमः ॥ १२ ॥

एवमवज्ञापवृत्तमूढभूयिष्ठे लोके निष्फलस्तवावतार इति शङ्कायामवतारसाफल्यकारिणां महात्मनां
वृत्तकथनध्याजेन भक्तिं प्रसज्जयति महात्मानस्त्विति । महात्मशब्देन, तुशब्देन च सिद्धं
भजनौपयिकमतिशयं दर्शयन् उद्देश्योपादेयांश्च विभजते ये त्विति । ‘जनास्तुकृतिनः’ (७. १६)
“मामेव ये प्रपद्यन्ते” इत्यादि प्रागुक्तं प्रतिसंघापयति स्वकृतैः पुण्यसञ्चयैर्मां शरणमुपगम्येति । दैवीं

१ यत् कर्तुम्—अवज्ञानमतीत्युक्तावज्ञापूर्वकं मद्भाषनादिकं यत् कर्तुम् ।

२ अंशद्वयेति । व्युत्क्रमेण व्याख्यानम् । आशापदं व्याख्याय मोघपदमपि व्याख्यातीति भावः ।

३ मामित्यादि भाष्यं श्लोके पदानामन्वयक्रमदर्शकमिति भावः । श्रिताः विचेतसः मोघज्ञानाः
मोघाशाः मोघकर्माण इत्यन्वयः ।

माश्रिता महात्मानः, ते, भूतदिमव्ययम् वाङ्मनसगोचरनामकर्मरूपं परमकारुणिकतया साधुपश्चिन्नाय अनुप्यत्वेनावदीर्णं मां ह्रस्वऽनन्यमनसो मां भजन्ते (नित ?) ; मत्प्रियत्वातिरेकेण मद्भजनेन विना मनसश्चाऽऽत्सन्श्च बाह्यकरणानां च धारणमलभमाना मद्भजनैकप्रयोजना भजन्ते ॥ १३ ॥

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः । सप्रसन्नश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४

अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मत्कीर्तनयतननमस्कारैर्विना क्षणाणुमात्रेऽप्यात्मधारणमलभमानाः, मद्गुणविशेषवाचीनि मन्त्रामानि स्मृत्वा पुलकाञ्चितसर्वाङ्गाः, हर्षगद्गदकण्ठाः, नारायण-कृष्णवासुदेवैत्येवमादीनि सततं कीर्तयन्तः, तथैव यतन्तः मत्कर्मस्वर्चनादिकेषु, तदुपकारकेषु सात्त्विकीम् । भूतादिमित्येनाश्वयोपासनं परत्वं विवक्षितमित्याह वाङ्मनसेति । मामित्येनावतारपर्यवसितं सौलभ्यं सहेतुकमाह परमकारुणिक इत्येति । अवतारस्य दयादिमूलकत्वेन कर्ममूलकत्वाभावात् ज्ञानमद्वोच्यमात्रोऽप्ययशब्देनोच्यते । अनन्वयानन्तं सहेतुकं विवृणोति मत्प्रियत्वेति । आर्तादिभिकार्यन्तरव्यवच्छेदार्थत्वादनन्यप्रयोजनत्वविवक्षाऽन्तोचिन्ना । मत्प्रियत्वेति । पार्थशब्देनेन्द्रसूनुस्त्वमपि दैवप्रकृतिरिति सूचितम् ॥ १३ ॥

भजन्तीत्युपासनं प्रसक्तम् ; अथ तदेव कीर्तनयतननमस्कारेषु प्रेरयन्त्याऽत्यर्थप्रियत्वलक्षणावस्थया विशेष्यते सततमिति । कीर्तिनादीनां तयाणां वाङ्मनःकायकर्मरूपां तेषामेव प्रकरणा-न्तरेषु सिद्धं प्रकारम्, सततमित्यत्र च कीर्तन-यतन-नमस्कार-नित्ययुक्त्युपासनेष्वविशेषेणान्वयमाह अत्यर्थेति ; अत्यर्थमत्प्रियत्वं भक्त्येत्यस्यार्थः । क्षणे महाप्रथिव्यादिवत्कल्पिते तस्य चरमावयवतया कल्पितोऽयः क्षणाणुमात्रेऽपीत्युक्तः । नामां स्वादुत्वातिशयसिद्धयर्थम् मद्गुणविशेषवाचीनीत्युक्तम् । नामकीर्तनं चेष्टितादिकीर्तनस्रोतलक्षगम् । गुणानुसन्धानाभावेऽपि स्वल्पतः प्रीतिजननाय पुनः मन्त्रामानीति व्यपदेशः । पुलकाञ्चितसर्वाङ्गा इत्यादिकं तत्तत्पदस्योक्तशब्दोपादानम् ; यथा “तन्नामस्मरणोद्भूतपुलकश्चेद्विपुञ्जवः” (वि. घ. ७४. ४८) इति । हर्षगद्गदकण्ठा इत्यनेन ‘स्वर-नेत्राङ्गविक्रिया’ (भा आश्व. ११५) इत्यादिभक्तिलक्षणग्रन्थस्मरणम् । ‘कृषिर्भूवाचकश्शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः’ (भा. उ. ६९. ५) इति कृष्णशब्दोऽपि पुरुषार्थहेतुत्वप्रतिपादनमुखेन परम्युहादिसमस्तावस्थासाधारण इति ज्ञापनाय व्यापकयोर्मध्ये पठितः । अवतारान्तरेष्वपि कृष्णशब्दः प्रयुज्यते ‘उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना’ (न.) इति । यद्वा नारायणेति परस्वानुसन्धानम्, कृष्ण-वासुदेवेति तु अवतारविशेषपरतया सौलभ्यानुसन्धानम् ; “यज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव । कृष्ण विष्णो हृषीकेश वासुदेव नमोऽस्तु ते । इति राजाऽह भरतो हरेर्नामानि केवलम् ॥” (वि. २. १३. ९), “नाम्नोऽस्ति यावती शक्तिः पापनिर्हरणे हरेः”, “कमलनयन वासुदेव विष्णो घर्णिघराच्युत शङ्खचक्रपाणे” (वि. ३. ७. ३३) “एतावताऽलमघनिर्हरणाय पुंसां” (भाग. ६. ३. २४), “सङ्कीर्त्य नारायणशब्दमात्मम्” इत्यादिषु सर्वत्र सङ्कीर्तनप्रभावः प्रसिद्धः । रहसि जनसन्निधौ च

भवननन्दनवनकणार्दिकेषु च दृढसङ्कल्पा यतमानाः, भक्तिभारावनमितमनोबुद्धयभिमान पदद्वयकन्दयशिरोभिरष्टाङ्गैर्विचित्रितपांसुर्कर्मजर्कशादंके धरातले दण्डवत्प्रणिपतन्तः, सततं मां नित्ययुक्ताः नित्ययोगं काङ्क्षमाणा आत्मानं महास्वयवनायिनः उपासन्ते ॥ १४ ॥

ज्ञानयत्नेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते । एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा । ॥ १५ ॥

अन्येऽपि महात्मानः पूर्वोक्तैः कीर्तिनादैर्भिः ज्ञानयत्नेन यत्नेन च यजन्तो मामुपासते । कथम् ? बहुधा पृथक्त्वेन जगदाकारेण, विश्वतोमुखम् विश्वप्रकारमवस्थितं मामेकत्वेनोपासते । एतदुक्तं भवति—भगवान् वासुदेव एव नामरूपविभागानर्हानिष्कृष्टमनिदचिद्वस्तु-

ब्रीडादिराहित्यमपि सततशब्देन व्यञ्जितम् । तथैव । सततं भवत्येत्यर्थः । मत्कर्मस्वित्यादिकं भक्तियोगासाधारणयतनविषयप्रदर्शनम् । तत्कर्मयत्नेन दृढसङ्कल्पत्वं महत्यामापद्दि संवदि चान्याश्रयणपरिहारार्थम् । भक्तिभारेत्यादिकं प्रणामस्य रागप्राप्तत्वं कथनम् । “मनोबुद्धयभिमानेन सह न्यस्य धरातले । कूर्मवच्चतुरः पादाञ्छिरस्तत्रैव पञ्चमम् ॥” (सा. सं. ६. १८७) इत्युक्तोऽष्टाङ्गप्रणामः । नित्ययुक्ताः इति आशंसायां क्त इत्याह नित्ययोगं माकाङ्क्षमाणा इति । काङ्क्षमाणशब्दः चानन्प्रत्ययान्तः, “ताच्छील्यवयोवचनशक्तिव चान्श्” (अष्टा. ३. २. १२९) इत्यनुशासनात् । “दासभूताः” (पञ्च) इत्याद्युक्तलक्षणानुरूपेण....(?) नित्ययोगं विनिश्चित आत्मानं महास्वयवनायिन इति ॥ १४ ॥

सज्जन्यनन्यमनसः इत्यनन्यमनस्त्वेन प्रथममुपासने विशेषितम् ; ततश्च कीर्तिनादिभिरन्तरङ्गैः । अथ वेद्याकारविशेषप्रदर्शनेनापि तदेव विशेष्यते ज्ञानयत्नेनेत्यादिना सदत्तत्वाहमर्जुनेत्यन्तेन । चकारः पूर्वोक्तकीर्तिनादिसुसुच्यार्थः । अपिस्तु अन्य इत्यनेनाविवेकः, अन्यथा नैरर्थक्यादित्यभिप्रायेणाह अन्येऽपीति । अन्यशब्दोऽल पूर्णोपासकपरः । यत्नेन यजन्तः यत्नेन प्रीणयन्त इत्यर्थः । बहुधा पृथक्त्वेन इत्यनेन समष्टिव्यष्टिद्वयान्तररूपासुपलसंज्ञ इत्याह जगदाकारेणेति । विश्वतोमुखशब्दस्याल समभिध्याहाराणुगुणं विवक्षितमाह विश्वप्रकारमिति । ननु एकत्वेन पृथक्त्वेन चोपासत इत्यन्वयः किं नोच्यते ? कथं चैकैयैव सतो बहुत्वेनावस्थानम् ? तथा च सविकारत्वसंसारित्वाद्विदोषाश्च स्युः ; बहुधाऽवस्थितसैकत्वेनोपासितुर्द्विविधवत् आन्तिश्च स्यादित्यत्राह एतदुक्तमिति । एतेन परोक्तप्रक्रिययोपासनविधातयपरत्वं भेदाभेदादिवर्णनं च प्रत्युक्तम् । भगवानित्यनेन सृष्ट्याद्यौपयिकगुणप्रपञ्चप्रदर्शनम् । वासुदेवशब्दे प्रथमांशेन सर्वसामानाधिकरण्यपदेशनिदानसर्वशरीरकत्ववर्धवसित्त्यासिविशेषः, द्वितीयांशेन सृष्टिप्रयोजनं क्रीडादिरेवेत्युच्यते । द्वाभ्यां च पदाभ्याम् अनन्योपास-

१ एकत्वेन—विशिष्टैकत्वेन । न तु अविभक्त्यामरूपत्वेनेत्यर्थः । तदिदं 19 श्लोके दृष्टव्यम् ।

२ पूर्वेति । अथताश्चप्राकृतमूर्त्युपासने प्रवृत्तादिभिः क्रियमाणं प्रागुक्तम् । अत्र तु चिदचिदन्तर्यामितया परमात्मस्वरूपस्यापि ग्रहणात् सर्वे पूर्णभक्तिभोगाः औपनिषदाः उक्ता इति भावः । एकमेव परं ब्रह्मेति केचित् ; केचिच्च आदित्यचन्द्रादिभेदेन भिन्न इति ; केचिच्च बहुधा विश्वरूपेण स्थित इति शांकरे ।

शरीरस्मिन् सत्यवङ्कृत्यो विविधविभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरः स्यामिति संकल्प्य स एक एव देवतिर्यङ्मानुष्यस्यावसारुयवचित्जगच्छरीरोऽवतिष्ठत इत्यनुबन्धानाश्च मामुपासते इति ॥

तथा हि विश्वशरीरोऽहमेवावस्थित इत्याह—

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् । मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६

अहं क्रतुः अहं ज्योतिष्टोमादिकः क्रतुः; अहमेव महायज्ञः; अहमेव पितृगणपुष्टिदा त्वषा; औषधं हविश्चाहमेव; अहमेव च मन्त्रः; अहमेव च आज्यम् । प्रदर्शनार्थमिदम्^१ सोमादिकं च हविस्हमेवेत्यर्थः; अहमाहवनीयादिकोऽग्निः; होमश्चाहमेव ॥ १६ ॥

पिताऽहमस्य जगतो मता धाता पितामहः । बेटं पञ्चित्रमोहार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७

अस्य स्वावज्जमात्मकस्य जगतः, तत्रतत्र पितृत्वेन, मातृत्वेन, धातृत्वेन, पिता-

कैकान्तिजनशीलितमन्त्रविशेषोऽपि स्मारितः । पृथिव्यादिवहुत्वमात्मस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वादेकस्यैव सतो बहुत्वं हि शास्त्रवेद्यम्; ततश्च तथाभूतैकत्वं एवात वाक्यतात्पर्यम्; तच्चैकस्य सर्वशरीरत्वेन निर्व्यूढमिति न कश्चिदोषः ॥ १५ ॥

यद्यपि परब्रह्मादिरूपेणैकत्वपृथक्त्वे वक्तुं शक्ये, तथाऽपि अनन्तरग्रन्थानुसारादुक्त एवार्थ इत्यभिप्रायेण^२ अहं क्रतुरित्यादिश्लोकचतुष्टयस्य प्रकृतसङ्गतिमर्थं चाह तथाहीति । ज्योतिष्टोमादिक इत्यनेन महायज्ञ इत्यनेन च विषयविशेषदर्शनात् क्रतुयज्ञशब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहारः । शारीरमानस श्रौतस्मार्तादिविभागस्तु न प्रसिद्धचतुसारीति भावः । महायज्ञः ब्रह्मयज्ञादिः पञ्चविधः । अविशेषात् एवकारस्सर्वत्रान्वेत्यः । क्रतुतद्वयव्यादिप्रसङ्गात् स्वधाशब्दसहपाठादाज्यस्य च पृथगुक्तत्वात् औषधविकार-हविर्विशेषविषयोऽयनौषधशब्द इत्याह औषधं हविश्चाहमेवेति । एतेन स्वधौषधशब्दोरन्वयमेवजादि-परत्वव्याख्या प्रत्युक्ता । 'विशेषविधिः शेषनिषेधार्थः' इति शङ्कां परिहरति प्रदर्शनार्थमिति । एवमुत्तरेष्वपि पितामहादिकर्त्तृत्वं प्रतिपामहादिप्रदर्शनार्थं ग्राह्यम् । अत्राग्निशब्दस्य प्रकरणविशेषाद्भूततृतीयादि-मात्मविषयत्वं न युज्यत इत्यभिप्रायेणाह अहमाहवनीयादिकोऽग्निरिति । हविषां पृथगुक्तत्वात् हुत-शब्दो भावार्थ इत्याह होमश्चेति ॥ १६ ॥

पिताऽहमस्येत्यादौ न स्वस्वरूपेण पितृत्वादिकमिहोच्यते; अपि तु पितृत्वादिरूपेण प्रतिपन्नानां स्वान्तर्यामिकत्वम्; तथा सति हि प्रकृतसङ्गतिरित्यभिप्रायेणाह अस्मेति । स्वावरेष्वपि तानितानि कारणानीश्वरशरीराणीति तत्रापि तस्य पितृत्वादिव्यवहारः । एकस्यैव सर्वपितृत्वावभावात् प्रतिनियत-प्रदर्शनाय तत्रतत्रेत्युक्तम् । धातृशब्दो हि स्रष्टृचेतनविशेषपरतया प्रसिद्धः । [तत्र चतुर्मुखपरश्चेत् पितामहपदमपि तथा 'स्यादीति' पौनरुक्त्यम्; यदि पितृपरः (१)] ततश्चात्र पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह

१ द्वादशाक्षरी । २ अहमित्यादिना अर्जुनेत्यन्तेन एतावदाकारानुसंधानरूपो विलक्षणो भक्तियोगोऽपुत्र उच्यते इति न मन्तव्यम् । किन्तु बहुत्वविशदीकरणमात्रम् ।

३ औषधः फलपाकान्ताः व्रीह्यादयः । अतः सोमलतारसस्य नौषधत्वम् ।

महत्वेन च वर्तमानोऽहमेव । अत्र धातुशब्दो मातापितृव्यतिरिक्ते उत्पत्तिप्रयोजके चेतनविशेषे वर्तते । यत्किञ्चित् वेदवेद्यं पवित्रम् पावनम्, तदहमेव । वेदकश्च वेदबीजभूतः प्रणवोऽहमेव । ऋक्सामयजुरात्मको वेदश्चाहमेव ॥ १७ ॥

प्रतिभेतां प्रभुस्साक्षी निवासश्शरणं सुहृत् । प्रमथप्रलयस्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥
गम्यत इति गतिः ; तत्रतत्र प्राप्यस्थानमित्यर्थः । भर्ता धारयिता, प्रभुः शासिता, साक्षी साक्षाद्गृहा, निवासः वासस्थानं वेदमादि । शरणम् । इष्टस्य प्रापकतयाऽनिष्टस्य निवारण-
अत्रेति । पित्रा समभिष्याहृतत्वादित्यर्थः^१ । रुद्रेन्द्रादिसहपाठे हि चतुर्मुखपरतेति भावः । [व्यतिरिक्ते इति ?] गोवलीवर्देत्यायादिति भावः^२ । धात्वर्थभूतधारणाद्विद्धारोत्पत्तिप्रयोजकत्वम् । वेद्यत्वमात्रस्य सर्वसाधारण्यात् वेद्यपवित्रशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावेनान्वयः संभवन् प्रतीयमानो बाधकाभावात् त्याज्य इत्यभिप्रायेणाह यत्किञ्चिदिति । वेदनस्यानन्तरमभिधीयमानत्वात् पवित्वसामर्थ्याच्च वेदवेद्यमित्युक्तम् । ननुसकनिर्देशाद्विशेषकाभावाच्च अनुक्तसमस्तवेदवेद्यसंग्रहविषयोऽयमिति ज्ञापनाय यत्किञ्चिच्छब्दः । सङ्कोचकसंज्ञापरत्वव्युदासाय^३ पावनमित्युक्तम् । सप्रतिसंबन्धिनिर्देशमध्यपातात् वेद्यप्रतिसंबन्धिनिर्देश रूपत्वज्ञापनाय वेदकश्चेत्युक्तम् । ऋक्सामयजुषां पृथगभिधानेऽपि तदनुप्रविष्टस्य पृथगुक्तिः किमभिप्रायेत्यत्राह वेदबीजभूत इति ॥ १७ ॥

गतिशब्दस्याग्रघणान्यायेन^४ द्रव्यपरत्वौचित्यात् नात्र भावार्थपरत्वमित्यभिप्रायेण स्थानपरत्व-
माह गम्यत इतीति । सर्वजनसाधारणेषु अर्थेषु निर्दिश्यमानेषु तन्मध्ये स्त्रीविशेषमात्रप्रतिसंबन्धि-
पदार्थो न वक्तुमुचितः ; धारणार्थत्वं च विभर्तिधातोः प्रसिद्धमित्यभिप्रायेणाह भर्ता धारयितेति ।
प्रभुशब्दस्यात्र प्रभूततामात्रपरत्वे जगतः इत्यनेनान्वयो न स्यादित्यभिप्रायेणाह शासितेति । साक्षाद्-
गृहेति । 'साक्षाद्गृहं संज्ञायाम्' (अष्टा. ५. २. ९१) इति हि साक्षिशब्दोऽनुशिष्यते । वासस्थान-
मिति । अत्र भावाद्विपरत्वान्नौचित्यादधिकरणार्थोऽयं घञिति भावः । गतिशब्देन पौनरुक्त्यनिरा-
सायोक्तं वेदमादीति । प्रतिशब्दस्तु स्वर्गपृथिव्यादिगन्तव्यदेशपर उक्तः, तच्चदेशानुभाष्य-
भोग्यपरो वा शरणशब्दस्यात्र निवासशब्दनिर्दिष्टगृहाद्यचेतनपरत्वव्युदासायाह इष्टयेति । इष्ट-
प्राप्त्यनिष्ठनिवारणयोर्यथेच्छं प्रत्येकसमुदायाभ्यामन्वयः । 'शरणं गृहरक्षितोः' (नाम. ६. ना. २०९)

१ अत्र सुबालोपनिषदि (६) षष्ठ्यण्डे मातापितृव्येति वाक्यस्य परिष्कारो द्रष्टव्यः ।

२ इत्यर्थ इति । तन्नेतिपदस्य पित्रासमभिष्याहृतत्वादित्यर्थ इति व्याख्या । अत्र घटे तत्रतत्र किञ्चिद्भ्रंशः पदव्यत्यासश्च कोशेषु । ३ एवञ्च पितामहपदमपि तत्तत्प्रतिनियतपि-
ताहपरमिति भावः । ४ स च मन्त्रप्रद-चक्रप्रद-वैद्य-चिकित्सकादिः ।

५ जगत इति पदस्य पवित्रमित्यत्राप्यन्वयः सप्रतिसंबन्धिकथनप्रकरणात् । तत्र जगतपवित्वं द्विविधं वेद्यं वेदकञ्च । वेद्यमुकृत्वा वेदकमाह ओंकार इत्यादिनेत्यस्मिन्नं स्यात् । अत्र मूढोक्तपुरुषस्योत्पादकप्रभृति अपेक्षितं सर्वं क्रमेणोच्यते ।

६ साहचर्यं सहपाठ एवाग्र्य प्रायग्यायः ।

तथा च समाश्रयणीयश्चेतनः शरणम् । स चाहमेव ; सुहृत् हितैषी, प्रभवप्रलयस्थानम् यस्य कस्यचित् यत्रकुलचिदुत्पत्तिप्रलययोर्यत् स्थानम्, तदहमेव । निधानं निधीयत इति निधानम्, उत्पाद्यमुपसंहार्य चाहमेवेत्यर्थः ; अव्ययं बीजम् तत्तत्र व्ययरहितं यत्कारणम्, तदहमेव ॥
तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युन्मृजामि च । अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९

अग्न्यादित्यादिरूपेणाहमेव तपामि ; ग्रीष्मादावहमेव वर्षं निगृह्णामि । तथा वर्षासु चाहमेवोत्सृजामि । अमृतं चैव मृत्युश्च । येन जीवति लोको येन च त्रियते, तदुभयमहमेव । किमत्र बहुनोक्तेन ; ^१सदसच्चाहमेव । सत् यद्वर्तते, असत् यत् अतीतमनागतं च सर्वावस्थावस्थित-

इति पाठादत्त ^२रक्षितुपरः शरणशब्दः । हितैषीति शोभनहृदययुक्तो हि सुहृत् ; शोभनत्वं च हृदयस्य हितगोचरत्वमिति भावः । यस्यकस्यचिदिति । न केवलं ब्रह्मादेरव्यक्तादेर्वा यदुत्पत्तिप्रलयस्थानमित्यभिप्रायः । प्रभवः [प्रलयः ?] इति व्यस्तं परोक्तं पाठान्तरमप्रसिद्धेरनाजैवाच्चानाहतम् । प्रभवप्रलय-स्थानमिति प्रसक्तत्वात् तत्र यत्प्रभवति, यच्च प्रलीयते, तदत्त ^३निधानशब्देन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह निधीयते इति निधानमिति । कर्मार्थोऽयं ह्युत्पत्त्ययः । एतेन निधानशब्दस्य प्रलयस्थान-विशेषणत्वेन अव्याकृतपरत्वयोजना निरस्ता । प्रभवप्रलयस्थानमित्यस्योपादान[परत्व ?]विवक्षायां बीजशब्दः कारणमात्रपरः ; तस्योपादानपरत्वविवक्षायां बीजाधारक्षित्यादिदेशपरः पूर्वं इत्यभिप्रायेणाह तत्तत्रेति ॥

एवं प्राधान्यतः (१०-१९) इति वक्ष्यमाणप्रकारेण लोके तत्तच्छब्दवाच्यतया प्रसिद्धानां प्रकृष्टपदार्थानां सत्तायाः स्वाधीनत्वप्रदर्शनम् ; अथ प्रवृत्तितादधीन्यमनेनोच्यते तपामीति । स्वरूपतस्ताप-हेतुत्वाभावाद्भिषिष्टे तत् दर्शयति अग्न्यादित्यादीति । आदिशब्देन अग्न्यादितस्तद्व्यविवक्षा । एक-कर्तृकयोर्विरुद्धयोः कालादिभेदेन व्यवस्थेत्यभिप्रायेणाह ग्रीष्मादाविति, वर्षास्त्विति च । अत्र पर्जन्यादिरूपेणेति भाव्यम् । एवं रश्मिविशेषोऽपि ग्राह्यः ।

अहं क्रतुः (१६) इत्युपक्रम्य एतावताऽधियज्ञाधिप्रजाधिवेदाध्यास्माभिदैवतविवक्षेति केचित् ।

अथ साधकबाधकरूपेण संगृह्योच्यते अमृतं चैव मृत्युश्चेति । मृतिकारणामिधायिमृत्यु-शब्दसहप्रयोगात् मृतिप्रतिबन्धकमात्रविषयोऽयममृतशब्दः । सुधापरत्वे तु विषेण सह पठितव्यम् । अमृतसहपाठाच्च मृत्युशब्दस्य वैवस्वतादिपरत्वमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह येनेति । तैकाग्र्यवर्तिसर्वसंग्रहेण उपसंहारपरतां दर्शयति किमत्रेति । अत्र सच्छब्दवत् असच्छब्दोऽपि ^४भावान्तराभाववादात् वस्तुविशेषपरः, अन्यथा अहमिति सामानाधिकरण्यायोगादित्यभिप्रायेणाह यद्वर्तते यदतीतमनागतं

- १ सदसद्वितीदं परं जगत इति प्रतिस्वन्धिनिरपेक्षम् । सर्वग्रहणस्य कार्यत्वाच्च ।
- २ रक्षितुत्वमुपायान्तरस्थानापत्त्या चाऽन्यथा वेत्यन्यदेतत् ।
- ३ जगदन्तर्गततत्तच्छब्दस्तुनः प्रभवप्रलयस्थानं प्रथमपदार्थः । तत्तद्वस्तु यस्य प्रभवप्रलय-स्थानं तत् निबानपदार्थः ।
- ४ भावान्तराभाववादादिति । शशशृंगरूपतुच्छात्मकाम्बापानङ्गीकारादित्यर्थः । अतः अतीतादिवस्तुनः कथमभाषत्वञ्चेति न मन्तव्यम् ।

चिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्तत्प्रकारोऽहमेवावस्थित इत्यर्थः । एवं बहुधा पृथक्त्वेन विभक्त-
नामरूपावस्थितकृत्स्नजगच्छरीरतया तत्प्रकारोऽहमेवावस्थित इत्येकत्वज्ञानेनानुसंधानाश्च
माप्नुयासते ॥ १९ ॥

एवं महात्मनां ज्ञानिनां भगवदनुभवैकभोगानां वृत्तमुक्त्वा तेषामेव विशेषं दर्शयितु-
मज्ञानां कामकामानां वृत्तमाह—

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापाः यज्ञैरिष्टा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥

२०

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

एवं त्रयोधर्ममनुप्रपन्नाः गतागते कामकामा लभन्ते ॥

२१

ऋग्यजुस्सामरूपास्तिस्रो विद्याः त्रिविद्यम् ; केवलं त्रिविद्यनिष्ठात्रैविद्याः, न तु त्रय्यन्त-

चेति । असच्छब्दोऽत्र वर्तमानान्यविषयः । ननु प्रकरणान्तरेष्विव चेतनाचेतनादिविषयत्वमनयोः किं
नोच्यत इत्याह पूर्वावस्थेति । सर्वस्य भगवदात्मकत्वं हि प्रकृतम् ; तैकालिकसमस्तसंग्रहौचित्याय
वर्तमानत्वादिविवक्षायामपि चिदचितोर्ने त्यागः ; तयोरेव तत्तदवस्थाविशेषविशिष्टस्वरूपविषयत्वात् ।
अथवा सर्वेत्यादिकम्, अहं कर्तुरित्याद्युक्तकृत्स्नवाक्यार्थकथनमनुसंधेयम् । सर्वतादधीन्यवचनं प्रकृतेनो-
पासनेन संगमयति एवं बहुधेत्यादिना । विशिष्टैकत्वमिह विवक्षितम् ; न पुनः प्रलयदशापन्नम-
विभक्तत्वलक्षणम् । प्रस्तुतज्ञानयज्ञत्वसारणाय ज्ञानेनानुसंधाना इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

सदसच्चाहमर्जुनेत्यनान्तरं त्रैविद्याः इत्यादिकमसङ्गतमिति शङ्कायां पूर्वोत्तरानुवृत्तप्रपञ्चकार्यं
प्रदर्शयन् संगतिमाह एवं महात्मनामिति । महात्मनां ज्ञानिनां भगवदनुभवैकभोगानामिति
त्रिभिः 'महात्मानस्तु', 'ज्ञात्वा' 'अनन्यमनसः' (१३) इति प्रागुक्तसारणम् । 'अवजानन्ति' (११)
इत्याद्यपेक्षया 'महात्मानस्तु' इत्यादेः विशेषकथनरूपत्वेऽपि भजनकीर्तिनादेर्भक्तस्वरूपनिरूपकतया
वृत्तमुक्त्वेत्युक्तम् । एवं निरूपितस्वरूपाणां तेषां निरतिशयफलसौकर्यादिकमभिधास्यमानं विशेषो
भवितुमर्हतीति तेषामेव विशेषं दर्शयितुमित्युक्तम् । अज्ञानामित्यनेन 'परं भावमजानन्तः' (११)
इति प्रागुक्ता एवात्र फल्गुफलवादिभिः प्रपञ्चयन्त इति सूचितम् । 'त्रैविद्या' इत्यत्र सङ्ख्याविशेष-
प्रसिद्ध्या तृतीयमिति वक्ष्यमाणानुसंधानाच्च विद्यां विशिष्य समासार्थं चाह ऋग्यजुरिति । तिस्रो
विद्यास्तमाहताः इति द्रष्टव्यम् । द्विगुसमास्त्वात् त्रिविद्यमित्येकवद्भावनपुंसकत्वे । 'अकारान्तोत्तरपदो
द्विगुः स्त्रियां भाष्यते' (अष्टा. वा. २. ४. १७) इत्यस्य 'पात्तादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्यपवादः ।
'तदधीते तद्वेद' (अष्टा. ४. २. ५९) इत्यप्रत्ययविवक्षयाऽऽह त्रिविद्यनिष्ठा इति । सर्ववेदविषयत्वे
विरोधात् कर्ममात्रविषयत्वज्ञापनाय केवलशब्दः । तदेव विशदयति न तु त्रय्यन्तनिष्ठा इति ।
विषयव्यवस्थापनाय पूर्वोक्तानां महात्मनामपि वेदैकदेशभूतोपनिषत्सिद्धत्वं सर्वस्यापि वेदस्य तत्तद्द्वारा
भगवत्परत्वस्वीकारं च वदन्, यथावस्थितज्ञानाधीनपुरुषार्थविशेषाभिलाषतदुपायनिष्ठतामालेख्य विशेषात्

निष्ठाः । त्रय्यन्तनिष्ठा हि महात्मानः पूर्वोक्तप्रकारेण निखिलवेदवेद्यं मामेव ज्ञात्वाऽति-
मात्रमद्भुत्कारितकीर्तनादिभिर्ज्ञानयज्ञेन च मदेकप्राप्त्या मामेवोपासते । त्रैविद्यास्तु वेद-
प्रतिपाद्यकेवलेन्द्रादियागशिष्टसोमान् पिबन्तः, पूतपापाः स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिपापात्पूताः, तैः
केवलेन्द्रादिदेवत्वयथाऽनुसंहितैर्यज्ञैर्वस्तुतस्तद्रूपं मामिष्ट्वा, तथावस्थितं मामजानन्तः स्वर्गगतिं
प्रार्थयन्ते । ते पुण्यम् दुःखासंभिन्नं सुरेन्द्रलोकं प्राप्य तत्रतत्र दिव्यान् देवभोगान् अश्नन्ति ।
ते तं विशालं स्वर्गलोकं भुक्त्वा तदनुभवहेतुभूते पुण्ये क्षीणे पुनरपि मर्त्यलोके विशन्ति ।

सिद्धान्तान्तरनिष्ठत्वभ्रमं च व्युत्पन्नं, केवलतथीनिष्ठवृत्तव्याख्यानावसरे तद्व्यवच्छेदमखिलं दर्शयति
त्रय्यन्तनिष्ठा हीति । एतेन प्रकरणान्तरेषु चतुर्थी विद्या इति मोक्षसाधनभूता त्रय्यन्तविधैवोच्यते
इति दर्शितम् । यथाऽऽह जनकाय याज्ञवल्क्यः, 'एषा ते न्वी(त्वान्वी ?)क्षिकी विद्या चतुर्थी सांपरायिकी'
(भा. मो. ३२३. ४७) इति, 'चतुर्थी राजशार्दूल विधैषा सांपरायिकी' (३५) इति च ।
वेदप्रतिपाद्येति । कर्मभागमात्रप्रतिपाद्येत्यर्थः । महात्मनामपि विद्याङ्गकर्मगतसोमपानसद्भावात् तद्व्य-
वच्छेदायोक्तं केवलेन्द्रादियागशिष्टेति । अयज्ञशिष्टसोमपानस्याधर्मत्वात् यागशिष्टत्वोक्तिः । स्वर्गंति
प्रार्थयन्ते इत्यन्तरमभिधानात् तत्प्रतिबन्धकपापनिरासकत्वमात्रमेवात्र सोमपानस्येत्यभिप्रायेण स्वर्गादि-
प्राप्तिविरोधिपापात् पूता इत्युक्तम् । स्वर्गशब्दोपलक्षणार्थत्वज्ञापनाय आदिशब्दः । पापस्य पूतत्वं नाम
निरस्तत्वम् ; तदेव हि पुरुषस्य पूतत्वमित्यभिप्रायेण पापात्पूता इति निर्देशः । पापान्मुक्त्वा इत्यर्थः ।
स्वर्गाद्यर्थिनां तत्त्वतो भगवज्ज्ञानाभावस्य, साक्षाद्भगवद्वाजिनां भगवत्प्राप्तेः, केवलेन्द्रादियागानामपि
वस्तुतः परमपुरुषाराधनरूपत्वस्य, तज्ज्ञानाभावाच्च तेषां वैकल्यस्य, 'ये त्वन्यदेवताभक्ताः' (९. २६)
इत्यादिश्लोकलयेण वक्ष्यमाणत्वात् यज्ञैर्मामिष्ट्वेत्येतत् परमपुरुषस्य स्वानुसन्धानमात्रमूलं वचः ; न
पुनः यजमानानुसन्धानमूलमिति ज्ञापनायोक्तं तैरित्यादि अजानन्त इत्यन्तम् । अनुष्ठानस्य फलकामना-
पूर्वकत्वेऽपि यज्ञानन्तरमेव हि 'फलं देहि' इति देवतां प्रति प्रार्थनम् ; अतः इष्ट्वा प्रार्थयन्ते इति
क्रमोपपत्तिः । पुण्यक्रियातज्जन्यादृष्टयोल्लोकसामानाधिकरण्यायोगात् सुरेन्द्रलोकस्य फलमात्ररूपस्य पावनत्वेना-
श्रुतत्वात् प्रभूतदुःखासंभिन्नत्वस्य च श्रुतत्वात् पुण्यप्रतिक्षेप्यपाकर्तृदुःखनिवृत्तिपरोऽयं पुण्यशब्द इत्यभि-
प्रायेणोक्तं दुःखासंभिन्नमिति । पुण्यसाध्यमुखमयत्वलक्षणार्थां वा दुःखनिवृत्तिरर्थसिद्धा । पुण्यसाध्यत्व-
लक्षणार्थां त्वर्थतः पुनरुक्तस्यात् । सुरेन्द्रलोकं प्राप्येत्युक्तेऽपि पुनः दिवीति निर्देशो विचित्रभोगा-
श्रयतत्त्वदान्तरप्रदेशविशेषविषयो भवितुमर्हतीति तत्रतत्रेत्युक्तम् । दिव्यानिति मोहनत्वाय भौमभोग-
वैलक्षण्यकथनम् । दिव्यान् दिवि भवान् ; देवभोगान् देवानां भोग्यानित्यर्थः । देवभोग्यपशुपुरोडा-
शादिभौमव्यवच्छेदार्थं च दिव्यशब्दः । देवा हि स्वरूपतः कालतश्च परिमितान् स्वभोगान् स्वयाजि-
भ्यस्संविमजन्ते । अश्नन्ति भुङ्क्षते, अनुभवन्तीत्यर्थः । भुक्त्वेति ब्रूयते । विशालमित्यनेन भौमभोगा-
पेक्षया पृथुत्वसूचनम् । स्वर्गलोकं भुक्त्वेति स्वर्गलोकसंभवान् भोगान् अनुभूयेत्यर्थः । न हि स्वर्गानुभ-
वात् बन्धकपुण्यान्तरक्षयः ; कर्मशेषेण[हि ?] विशिष्टजात्यादिप्राप्तिः श्रूयत इत्यभिप्रायेणोक्तं तदनुभवहेतु-
भूतेति । एतेन 'स्वर्गेऽपि पातभीतस्य' (वि. ६. ५०) इत्यादि दर्शितम् । मर्त्यशब्देन भूलोकेऽप्यस्तिरिक्त्वं

एवं त्रय्यन्तसिद्धज्ञानविधुराः काम्यस्वर्गादिकामाः केवलं तृतीयधर्ममनुप्रपन्नाः गतागतं लभन्ते अस्वास्थिरस्वर्गादीन् अनुभूय पुनःपुनर्निवर्तन्त इत्यर्थः ॥ २०—२१ ॥

महात्मानस्तु निरतिशयप्रिय(?)रूपमच्चिन्तनं कृत्वा मामनवधिकातिशयानन्दं प्राप्य न पुनरावर्तन्त इति तेषां विशेषं दर्शयति—

^१अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २

अनन्याः अनन्यप्रयोजनाः, मच्चिन्तनेन विनाऽऽत्मधारणालाभात् मच्चिन्तनैक-प्रयोजनाः मां चिन्तयन्तो ये महात्मानो जनाः पर्युपासते सर्वकल्याणगुणान्वितं सर्वविभूति-युक्तं मां परित उपासते, अन्यूनमुपासते, तेषां नित्याभियुक्तानाम् मयि नित्याभियोगं काङ्क्ष-द्योतितम् । एवंशब्दाभिप्रेतेन प्रकारेण त्रयीशब्दस्य तत् सङ्कोचं, कामकामत्वे हेतुं च दर्शयति एवं त्रय्यन्तसिद्धज्ञानविधुरा इति । अनुवादोऽयं स्वरूपतो मोक्षानुगुणस्यापि धर्मस्य प्रकारविशेषात् पुनरा-वृत्तिहेतुत्वमिति ज्ञापनार्थः । पूर्वः कामशब्दः कर्मणि व्युत्पन्न इत्याह काम्यस्वर्गादिकामा इति । मोक्ष-स्यापि फलतया काम्यमानत्वात् ततोऽत सङ्कोचाय स्वर्गादिशब्दः । केवलशब्देन त्रय्यन्तसिद्धत्वाङ्गि भूतपरमधर्मादित्योक्तिः । गतं च आगतं च गतागतम् ; तदेव लभन्ते । न हि गमनागमनमात्रं दोष इत्यत्राह अस्तेति । अनुभवदशायामप्यल्पत्वात्, “यथा पशुरेवं स देवानाम्” (घृ. ३. ४. १०) इति प्रक्रिययाऽतिशयितब्रह्मादिसुखानुसन्धानेन दुःखत्वम् ; तस्य चास्थिरत्वानुसन्धानात् दुःखतरत्वम् ; तत्प्रध्वंसा[व?]गमे तु दुःखतमत्वम् ; घटीयन्तन्यायेन पुनरावृत्त्यधीनगर्भावासव्याधिनिरयादिसंभवं तु दुःखं वक्तुमपि दुस्सहम् ; तच्चासंख्यातप्रवाहमिति भावः ॥ २० - २१ ॥

उपायस्यापि सुखरूपतया फलस्य च नित्यनिर्दोषनिरतिशयानन्दतया महात्मानां विशेषोऽभिधीयत इत्याह महात्मानस्त्विति । अनन्यत्वविशेषणवशाच्चिन्तनस्य निरतिशयसुखं (?) रूपत्वसिद्धिः । मामित्यादिना योगक्षेमशब्दविवक्षितमुक्तम् । यद्यपि ‘ये त्वन्यदेवता’ (२३) इति वक्ष्यमाणवेक्षणे अनन्यदेवताप्रतीतिः, तथाऽपि प्रकृतकाम्यव्यवच्छेदार्थत्वादुपायसहचरं ततोऽन्यत् फलं व्यवच्छेत्तुम् अनन्यशब्दः । अत एवैकत्वानुसन्धानपरत्वं चायुक्तमिति दर्शयति अनन्यप्रयोजना इति । तत् हेतु-माह मच्चिन्तनेन विनेति । अनन्याश्चिन्तयन्त इति समभिव्याहारसामर्थ्याच्चिन्तनादन्यस्य निषेध-सिद्धिः । निर्विशेषणस्य जनशब्दस्याकृतिगण^१तुरुर्ये जने प्रयोगात् तद्व्यवच्छेदाय प्रकरणसिद्धमुक्तं ये महात्मानो जना इति । तेषामेव हि जननसाफल्यमिति भावः । पर्युपासते इत्यत्र प्रयुक्तस्य परीत्य-स्योपसर्गस्य नैरर्थव्यायोगात् तदर्थं परित इति विवक्षिते तस्यैव प्रमाणान्तरसिद्धविशेषं दर्शयति सर्व-कल्याणोति । प्रतीकोपासनव्यवच्छेदार्थमिदमुक्तमित्यभिप्रायेणाह अन्यूनमिति । अखण्डितगुणविभूति-

१ स्वर्गादिकलाङ्क्षणयोगेपि देहयात्राद्यैहिकापेक्षात्यागः कथमित्यत्राह अनन्येति ।

२ भाष्ये प्रियेति, टीकायां सुखेति च शब्दभेदः । ३ आकृतिगणतुल्ये इति । अनिर्दिष्टा-नामपि यत्र ब्रह्मणमिदं स आकृतिगणो व्याकरणशास्त्रे । अव्यपदेश्ये इति यावत् ।

माणानाम्, अहम् मत्प्राप्तिलक्षणं योगम्, अपुनरावृत्तिरूपं क्षेमं च वहामि ॥ २२ ॥

ये त्वन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

ये त्विन्द्रादिदेवताभक्ताः केवलत्रयीनिष्ठाः श्रद्धयाऽन्विताः इन्द्रादीन् यजन्ते, तेऽपि पूर्वोक्तेन न्यायेन सर्वस्य मच्छरीरतया मदात्मकत्वेन, इन्द्रादिशब्दानां च मद्वाचित्वात् वस्तुतो मामेव यजन्ते ; अपित्वविधिपूर्वकं यजन्ते । इन्द्रादीनां देवतानां कर्मस्वाराध्यतया अन्वयं यथा वेदान्तवाक्यानि, “चतुर्होतारो यत्र संपदं गच्छन्ति देवैः” (य. आ. ३. ११. १२) इत्यादीनि विदधति, न तत्पूर्वकं यजन्ते । वेदान्तवाक्यजातं हि परमपुरुषशरीर-तयाऽवस्थितानामिन्द्रादीनामाराध्यत्वं विदधत् आत्मभूतस्य परमपुरुषस्यैव साक्षादाराध्यत्वं विदधाति । चतुर्होतारः अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि, यत्र परमात्मन्यात्मतयाऽवस्थिते सत्येषु तच्छरीरभूतेन्द्रा(तैरिन्द्रा)दिदेवैः, संपदं गच्छन्ति इन्द्रादिदेवा(वता)नामाराधनान्येतानि

कमित्यर्थः । अत्र अहमित्यनेन परमोदारत्वसौशील्यादिगुणविवक्षा । न हि मोक्षकाङ्क्षिणामानुषङ्गि-भोगप्रदानेऽपि मोक्षानुपयुक्तशरीरवात्वादिरूपौ योगक्षेमौ दातव्यावित्यभिप्रायेणाह मत्प्राप्तीति । अलब्धलाभो योगः ; लब्धशरणं क्षेमः । समाहारार्थत्वादेकवद्भावः । वहामि ददामीत्यर्थः ॥ २२ ॥

सर्वासामपि देवतानां भगवच्छरीरत्वात् ‘तैविद्या माम्’ (२०) इत्युक्तप्रकारेण वस्तुतस्त्व-समाराधनमिति जानन् भवान् किं न केवलकर्मिणामपि मोक्षरूपयोगक्षेमं प्रयच्छतीत्यत्रोत्तरमुच्यते ये त्वित्यादिश्लोकाद्वयेन । तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । ‘अन्यदेवताभक्ताः’ इत्येतत्समभिव्याहारफलितम् इन्द्रादीनि । पूर्वोक्तेन न्यायेनेति । ‘मयि सर्वम्’ (७. ७) इत्यादौ, अस्मिन्नप्यध्याये ‘मया ततमिदं सर्वम्’ (४) इत्यादौ चेति भावः । मामेव यजन्तीत्यन्तं शङ्कितानुवादरूपम् ; शेषं तु विधेय-रूपमित्यभिप्रायेणाह अपि त्रिति । विधिः स्वज्ञानद्वारा यस्य पूर्वम्-कारणं, तत् विधिपूर्वकम् ; तदग्न्यत् अविधिपूर्वकम् ; कथमविधिपूर्वकत्वं विहितानामित्यत्राह इन्द्रादीनामिति । तत्पूर्वकमिति तथाविध-विध्यनुसन्धानपूर्वकमित्यर्थः । यथा विदधतीत्युक्तं विवृणोति वेदान्तेति । इन्द्रादीनामाराध्यत्वमात्रं कर्मभागे प्रतिपादितम् ; तेषामेव यथावस्थितं स्वरूपं वेदान्तेष्विति न विरोधः । साक्षादिति । निरुपाधिक-मित्यर्थः, प्रधानतयेति वा । हविर्हृदयपरमपुरुषविशेषणतयेन्द्रादीनामुद्देश्यानुप्रवेशः, यथा प्रतर्दन-विद्यादिषूपास्यानुप्रवेश इति भावः । चतुर्होतारः इत्युपात्तवाक्यस्य कथं प्रस्तुतार्थता ? तत्राह चतु-र्होतार इति । उपलक्षणतामभिप्रेत्योक्तम् अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनीति । “अन्तः प्रविष्टशस्ता जनानां सर्वैरामा” (य. आ. ३. १०. २) इत्यादिप्रसिद्धः यत्रशब्दार्थ उच्यते परमात्मनीत्यादिना । “यस्यादित्यशरीरम्” (बृ. ७. ७. ९) इत्यादिवाक्यानुसन्धानेन तच्छरीरभूतेत्यादिकमुक्तम् । कर्मणां देवैस्साध्या संपत् तदाराधनस्वरूपोऽतिशय एव । स चान्ततः फलसाधनत्वप्रकारे पर्यवसित इत्यभिप्रायेणाह इन्द्रादिदेवतानामित्यादि ॥ २३ ॥

२ भाष्योक्तौ योगक्षेमौ प्रति यावदपेक्षितं वेदयात्रादि तावदप्यर्थादुक्तमेव भवति । तदनु-पयुक्तयोगक्षेमवहनमत्र न ग्राह्यमिति भावः ।

कर्माणीतीमां संपदं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अतस्त्रैविद्या इन्द्रादिशरीरस्य परमपुरुषस्याराधनाभ्येतानि कर्माणि; आराध्यश्च स एवेति न जानन्ति, ते च परिमितफलभागिनश्च्यवनस्वभावाश्च भवन्ति; तदाह—

१ अहं हि सर्वेष्वङ्गानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति, तस्त्रे शतश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥
प्रभुरेव च—तत्तत्र फलप्रदाता चाहमेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अहो महद्विदं वैचित्र्यम्, यदेकस्मिन्नेव कर्मणि वर्तमानाः सङ्कल्पमात्रमेदेन केचिदत्यल्पफलभागिनश्च्यवनस्वभावाश्च भवन्ति; केचन अनवधिकातिशयानन्दपरमपुरुष-
प्राप्तिरूपफलभागिनोऽपुनरावर्तिनश्च भवन्तीत्याह—

२ यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्याः यान्ति मद्याजिनोऽपि मम ॥

२.

व्रतशब्दः सङ्कल्पवाची; देवव्रताः दर्शपूर्णमासादिभिः कर्मभिः इन्द्रादीन् यजामहे इति इन्द्रादियजनसङ्कल्पा ये, ते इन्द्रादीन् देवान् यान्ति । ये च पितृयज्ञादिभिः पितॄन् यजामहे इति पितृयजनसङ्कल्पाः, ते पितॄन् यान्ति । ये च 'यक्षराक्षःपिशाचादीनि भूतानि

अविधिपूर्वकत्वविवरणरूपतां तथाविधस्यात्यन्तैर्फल्यशङ्कापरिहाररूपतां च अहं ह्रीति श्लोकस्य दर्शयति अत इति । सर्वशब्देनेन्द्राद्युद्देशेन क्रियमाणानामित्यभिप्रेतम् । आराध्यश्चेति भोक्तृ-
शब्दाभिप्रेतोक्तिः । च्यवन्तीत्यनेन कुतश्चिदिति सिद्धम् । तच्च तत्तत्कर्मसाध्यमस्मिरं फलमेवेति यान्ती-
त्यनन्तरश्लोकवशात् बाधयान्तराच्च लब्धम्; तदाह परिमितेत्यादिना । फलस्य परिमितत्वं देशतः
कालतः स्वरूपतश्च । अतस्त्रादृग्गिनां च्यवनस्वभावता । प्रभुशब्दस्यात्र 'गतिर्मेती प्रभुः' (१८)
इत्यादिपिबध शास्त्रत्वादिविवक्षाव्युदासाय योग्यमर्थमाह तत्रतत्रेति । सूत्रे च, "फलमत उपपत्तेः"
(३. २. ३७.) इति । यथेन्द्राद्याराधनतया प्रयोगेऽपि तत्रतत्र फलप्रदोऽहम्, न तथा मदाराधनत्वे-
अन्यः फलप्रद इत्येवकार्थः ॥ २४ ॥

एकस्यैव कर्मणः कथं भोगमोक्षविरुद्धफलसाधनत्वमित्यत्र सङ्कल्पाख्यसहकारिवैचित्र्यात् तदुप-
पत्तिरिति प्राप्यवैषम्यं यान्तीति श्लोकेन प्रदर्शयति इत्यभिप्रायेणाह अहो महद्विदिति । संकल्पभेदात्
विचित्रफलसाधनत्वं ज्योतिष्टोमादिष्वपि सिद्धम् । व्रतशब्दः संकल्पवाचीति । अत्र संकल्पविशेषाद्धि
फलभेद इति भावः । देवव्रताः इत्यादौ यजनं भूतेज्याः इत्यत्र व्रतं चापेक्षया मेलितम् । भूत-
शब्दस्यात्र प्राणिमात्रादिपरस्वव्युदासेन राजसतामसयाज्यवर्गप्रदर्शनाय यक्षेत्यादिकम् । न देवयजन-

१ मामेवेत्यस्य विवरणं पूर्वार्धम् । अविधिपूर्वकत्वविवरणं तृतीयपादः । अघतारिका-
पृष्ठस्योत्तरं चतुर्थपादः ।

२ अविधिपूर्वकमनुष्ठितां च्यवनमुक्तम् । परमात्मशरीरत्वं बुद्ध्या विधिपूर्वकमिन्द्रादि-
कमुद्दिश्य पूर्णशुद्धफलभाजामपि च्यवनमेव । अच्यवनं त्वनभिर्संहितफलोनामित्याह यान्तीति ।

३ अपिशब्दात् देवव्रतादीनामिवैषामपि स्थलविशेषप्राप्त्याद्यर्थलोकः । तत्र नित्यत्वा-
नित्यत्वाद्वैषम्यं मामित्यादिलभ्यम् ।

यजामहे' इति भूतयजनसङ्कल्पाः, ते भूतानि यान्ति । ये तु तैरेव यज्ञैः 'देवपितृभूतशरीरकं परमात्मानं भगवन्तं वासुदेवं यजामहे' इति मां यजन्ते, ते मद्याजिनो मामेव यान्ति । देवादिव्रताः देवादीन् प्राप्य तैस्सह परिमितं भोगं भुक्त्वा तेषां विनाशकाले तैस्सह विनष्टा भवन्ति । मद्याजिनस्तु मामनादिनिधनं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पमनवधिकातिशयासंख्येय-
कल्याणगुणगणमहोदधिमनवधिकातिशयानन्दं प्राप्य न पुनर्निवर्तन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

मद्याजिनामयमपि विशेषोऽस्तीत्याह—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयनात्मनः ॥ २६

सर्वसुलभं पत्रं वा पुष्पं वा फलं वा तोयं वा यो भक्त्या मे प्रयच्छति — अत्यर्थमतिप्रयत्नेन तत्प्रदानेन विनाऽऽत्मधारणमलभमानतया तदेकप्रयोजनो यो मे पत्रादिकं ददाति ;

पितृयजनादिवत् क्रियास्वरूपभेदोऽस्तेति ज्ञापनाय तैरेवेत्युक्तम् । वाक्यान्तरविहितदेवयजनाद्यनुवादेन फलविशेषोऽत्र प्रदर्शयते, न तु ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत्फलार्थोपायविधानं क्रियत इति ज्ञापनाय यत्-
च्छब्दविन्यासेन व्याख्यातम् । देवेषु व्रतं येषां ते देवव्रताः ; भूतान् उद्दिश्य इज्या येषां ते भूते-
ज्याः । तत्तत्प्राप्यभेदवचनं तत्तत्समानदेशकालसमानभोगत्वात्थमिति दर्शयति देवादिव्रता इति ।
अनादिनिधनमित्यनेन प्राप्यानित्यत्वनिवन्धनाया पुनरावृत्तेः प्रतिषेधः ; सर्वज्ञमित्यनेन विरोध्यज्ञा-
ननिमित्तायाः ; सत्यसङ्कल्पमित्यनेन तु अशक्तिमूलायाः भगवत्त्वातन्त्र्यशक्तितयाश्च । भक्तान्नावर्तयेय-
मित्यपि सङ्कल्पोऽस्य सत्य एवेति भावः । स्वरूपतश्च परिमितत्वप्रयुक्तभोगरूपत्वशुद्धासाय अनवधिके-
त्यादिविशेषणद्वयम् । एतेनान्यवैतुष्यहेतुतया स्वेच्छोपाधिकपुनरावृत्तिव्युदासः ॥ २५ ॥

समानेऽप्यायासे प्राप्यवैषम्यमुक्तम् ; अथोपायवैषम्यमुच्यत इत्याह मद्याजिनामिति । मद्य-
जनशीलानामित्यर्थः । अयमपीति । उपास्यसौलभ्यातिशयप्रयुक्तोपायसौकर्यरूप इत्यर्थः । पत्रपुष्प-
फलानां प्रायशो हेतुकार्यभावात् क्रमविन्यासः । तस्य(तत्र ?) तत्तत्कालानुरूपं यथासंभवं किमपि लभ्यमिति
भावः । पत्रादीनां समासाकरणादसमुच्चयाच्च परस्परनैरपेक्ष्यं सूचितम् ; तद्व्योतनाय पत्रं वेत्यादि-
विकल्पकरणम् । एकैकेन तुष्यति भगवानिति ब्रुच्यते, “अन्यत् पूर्णादिषां कुम्भादन्यत् पादावनेजनात् ।
अन्यत् कुशलसंप्रश्नाच्च चेच्छति जनार्दनः ॥” (भा. उ. ८७. १३) इति । सर्वाभावेऽपि तोये लभ्य-
मित्यभिप्रायेण तस्य पश्चादुक्तिः । न ह्येतत् वित्तव्ययादिसाध्यतया दरिद्रादीनां दुर्लभमित्यभिप्रायेण
सर्वसुलभमित्युक्तम् । अन्यत् चाहुः “पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वकीतलभ्येषु सदैव सत्सु । भक्त्येक-
लभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै किमर्थं क्रियते न यत्नः ॥” (गा. पू. २. १९. ३४ ; न. पु.) इति । य इति
सामान्यनिर्देशेन सापराधनिरपराधजडादिविभागमपि न पश्यामीत्यभिप्रेतम् । वक्ष्यति हि, ‘येऽपि
स्युः पापयोनयः स्त्रियो वैश्याः’ (३२) इत्यादि । भक्त्येत्यनेन दृष्टादृष्टप्रत्यवायपरिहारफलान्तर-

१ देवाद्यर्थयागादीनां श्रमसाध्यानामपि भगवदाराधनत्वमुक्तम्, अल्पस्यार्चनादेरपि
फलाधिक्यमाह । २ भूतानिति । भूतान् प्रेतगणांश्चेति पुंलिङ्गप्रयोगोऽपि ।

तस्य प्रयत्नात्मनः तत्प्रदानैकप्रयोजनस्वरूपशुद्धियुक्तमनसः, तत् तथाविधभक्त्युपहृतम्, अहम् सर्वेश्वरो निखिलजगद्दुःखविभवलयलीलाऽवाप्तसमस्तकामः सत्यसङ्करोऽनवधिकातिशया-
संख्येयकल्याणगुणगणः स्वाभाविकानवधिकातिशयानन्दस्वानुभवे वर्तमानोऽपि, मनोरथ-
पथद्वरवर्ति प्रियं प्राप्येवाश्रमि । यथोक्तं मोक्षधर्मे, “याः क्रियाः संप्रयुक्तास्स्युरेकान्तगत-
बुद्धिभिः । ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम्” (३५३. ६४.) इति ॥ २६ ॥

यस्मात् ज्ञानिनां महात्मनां बाह्यनसागोचरोऽयं विशेषः, तस्मात् त्वं च ज्ञानी भूत्वा
उक्तलक्षणभक्तिभारावनमितात्मात्मीयः कीर्तनयतनाचिनप्रणामादिकं सततं कुर्वाणो लौकिकं

हेतुत्वव्यवच्छेदः ; तत् व्यञ्जयति अत्यर्थेति । प्रयत्नात्मशब्दं व्याख्याति तत्प्रदानेति । “तस्य
ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ । सुजातमृदुरक्तामिरङ्गुलीभिरलङ्कितौ । प्रयतेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा
ह्यभिवन्दितौ ॥” (भा. व. १९१. १३३) इत्यादिप्विव प्रयोजनान्तरागुरुगुणशुद्धिविरहः प्रयतत्व-
मित्यर्थः । पुण्येऽपि फलमिसन्विरेव हि मनसोऽशुद्धिः । तदप्याहुः, “तपो न कल्कोऽध्ययने न कल्कः
स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः । प्रसन्न वित्ताहरणे न कल्कस्तान्येव भावोपहतानि कल्कः” (भा. आ.
१. ३०१) इति । भक्त्युपहृतमिति पुनः कीर्तनं भगवदादरणीयत्वे हेतुरयमेवेति ज्ञापनार्थम् ।
तथा च स्वयमेवाह, “अण्वप्युपहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूयैव मे भवेत् (मम भोगाय जायते) । सूर्यप्यभक्तो-
पहृतं न मे तोषाय (भोगाय) जायते ॥” (भाग. १०. ८१. २) इति । फलमिलाषिणामपि काचित्
भक्तिरस्तीति तद्व्युदासाय तच्छब्द इत्यभिप्रायेण तथाविधभक्त्युपहृतमित्युक्तम् । पतादिशुद्ध-
द्रव्यपरिग्रहपरिपन्थिनः प्रकारा अहंशब्देन विवक्षिता इति दर्शयितुं सर्वेश्वर इत्यादिकम् । अपिशब्दः
प्रत्येकमन्वेतव्यः । सर्वेश्वर इति । यथेन्द्रादयः स्वशक्तिवृद्धये हविरादिकं गृह्णन्ति, न हि तथाऽहम्,
सर्वगोचरसदातननियमनशक्तिशालित्वादिति भावः । निखिलजगद्दुःखविभवलयलील इति । न हि
मल्लीलोपकरणात् बहिर्भूतं पलादिकं मङ्गं दीयन् इति भावः । अवाप्तसमस्तकाम इति । न हि मे
अनवाप्तमाप्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः । सत्यसङ्कल्प इति । न हि ममाशयं किञ्चिदग्न्येनोपहृतं स्वीक्रियत
इति भावः । अनवधिकेत्यादि । गुणतः स्वरूपतश्च निरतिशयानन्दतुल्यस्य मे कियदिदं पलादिक-
मिति तात्पर्यम् । स्वाभाविकशब्देन हेतुनैरपेक्ष्यम्, वर्तमानशब्देन चानिवर्त्यैव विवक्षितम् ।
“परिपूर्णोऽपि भगवान् भक्तैर्यथैकचिदीरितम् । सापेक्षवत् तदादत्ते तेन प्रीतो ददात्यलम् ॥” (भा. मो.
३५३. ६४) इत्यस्यार्थमभिप्रायन् आह मनोरथेति । अश्रामीत्युपभोगमाललक्षणा । तेन निवेद्याभावे
पलादिकमपि निवेद्यं स्यादिति व्यज्यते । फलान्तरार्थिजनसमर्पितानां “तत्सर्वं देव(कृत्स्नं तु तस्य)देवस्य
चरणानुपतिष्ठते” (भा. मो. ३५३. ६३) इति भगवत्पादोपसर्पणमुक्त्वा परमैकान्तजनदत्तानां भग-
वताऽप्यादरेण शिरसा प्रतिग्रहो मोक्षधर्मेऽभिहित इत्याह यथोक्तमिति ॥ २६ ॥

उक्तार्थफलतत्परतया उत्तरश्लोकस्य संगतिमाह यस्मादिति । महात्मनां विशेष उक्तः ; अथ

वैदिकं च नित्यनैमित्तिकं कर्म चेत्थं कुर्वित्याह—

यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥

यत् देहयातशेषभूतं लौकिकं कर्म करोषि, यच्च देहधाराणायाश्नासि, यच्च वैदिकं होमदानतपःप्रभृति नित्यनैमित्तिकं कर्म करोषि, तत् सर्वं मदर्पणं कुरुष्व । अपर्यत इत्यर्पणम् सर्वस्य लौकिकस्य वैदिकस्य च कर्मणा कर्तृत्वं भोक्तृत्वम् आराध्यत्वं च यथा मयि समर्पितं भवति तथा कुरु । एतदुक्तं भवति—यागदानादिषु आराध्यतया प्रतीयमानानां देवादीनां कर्मकर्तृभोक्तुः तव च मदीयतया मत्सङ्कल्पायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितया च मय्येव परम-शेषिणि परमकर्तरि त्वां च कर्तारं भोक्ताः शाराधकम्, आराध्यं च देवताजातम्, आराधनं च क्रियाजातं सर्वं समर्पय ; तव मन्त्रियाम्यतापूर्वकमच्छेपतैकरसताम् ^१ आराध्यादेशैतत्स-

तत्परिगृहीतं भक्तियोगं वक्तुं तद्वज्रभूतं बुद्धिविशेषमनुशास्तीत्यभिप्रायेण इत्थं कुर्वित्युक्तम् । यश्च करोषीति श्लोकेन स्वभाव-अर्थ-शास्त्रप्राप्तसर्वकर्मदानर्पणमिषमन्त्रविशेषोऽपि स्मारितः । इममेव च श्लोके 'यत्करोमीत्युपक्रम्य भगवन्निति संबुद्ध्या तद्वर्षमिति त्वं मन्त्रमेव केचिदनुसंदधते । तत् यत्करोषीत्येतत् गोवली-वर्देन्यायात् सङ्केचितं स्वभावप्राप्तविषयनित्याह यत् देहेति । अश्नासीत्येतत् अर्थप्राप्तवर्गोपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह यच्च देहधाराणायाश्नासीति । यज्जुहोषीत्यादेः शास्त्रप्राप्तसमस्तोपलक्षणत्वमुपलक्षणीयसंग्राह-काकारं च दर्शयति यच्च वैदिकमिति । अत्र यच्छब्दाः सर्वं करोषीत्यादिक्रियाविशेषानुवादकाः ^२ ॥

अर्पणशब्दस्य भाववाचित्वे व्यधिकरणबहुव्रीहिकेसात् तत्पुरुषत्वौपयिककर्मप्रत्ययान्ततां व्युत्पादयति अपर्यत इत्यर्पणमिति । “कृत्यलुप्तो बहुलम्” (अष्टा. ६. ३. ११३) इति कर्मणि लुट् । मय्यर्पितं कुरुष्वेति शब्दार्थः । अन्यत्र स्थितस्य स्थायिनः ततोऽन्यस्मिन् निवेशनं हि समर्पणम् ; तच्चात्र क्षणिके कर्मणि कथमित्यत्राह सर्वस्येति । ननु जीवस्यैव कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च, “कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” (ब्र. २. ३. ३३) इत्यधिकरणे स्थापितम् ; इन्द्रादीनाञ्च आराध्यत्वं श्रुतम् ; तथाच देवताभेदो मीमांसितः ; अतस्त्रिष्वपि तस्मिन्निष्ठत्वानुसन्धाने भ्रान्तिरेव स्यात् ; तत् कथमीश्वरे तत् समर्पणमित्यत्राह एतदुक्तमिति । परमकर्तरीति “परातु तच्छुनेः” । (ब्र. २. ३. ४०) इत्यधिकरणार्थः स्मारितः । कर्तारं भोक्ता-माराधकमिति । क्रियायाः, तत्फलस्य, तत्पदार्थानां चेति शेषः । परमकर्तृत्वात् कर्तृत्वसमर्पणम् ; परम-शेषित्वादाराध्यत्वादिसमर्पणम् । कर्तृत्वादौ त्वयि समर्पिते साक्षात्कर्तरि, आराध्यविशेषणभूतेन्द्रादौ च किमनुसन्धेयमिति शङ्कायां समर्पणं शिक्षयति त्वेति । भक्तिप्रकरणात् प्रीतियुक्तवोक्तिः ॥ २७ ॥

१ कर्तृत्वं स्वगतं तदधीनमिति मन्तव्यम् । काम्यानुष्ठाने देवेष्वाराध्यत्वं तदधीनमित्यनु-संधानेपि, फलाभिसंधिरहितानुष्ठाने देवतान्तराणामनुसंधेयत्वेऽपि परमात्मन्देवाराध्यत्वमनु-संधेयम् । काम्यानुष्ठानमपि कुर्वन्तः नित्यनैमित्तिकेषु तद्विशेषणतया देवतान्तरे च्वाराध्यत्वं भावयेयुः । महापरमैक नितनस्तु निष्सादौ भगवन्मात्रे आराध्यत्वमिति विवेकः ।

२ स्व. त्वप्राप्तं निष्पितादि ; अर्थप्राप्तं भोजनं च ; शास्त्रगतं सिद्धितकर्म ।

३ यत् अशनं यच्च होमादीत्येवमर्थः ।

भावगर्भतामत्यर्थप्रीतियुक्तोऽनुसंधत्स्व—इति ॥ २७ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबन्धनैः । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८

एवं संन्यासाख्ययोगयुक्तमनाः आत्मानं मच्छेवतामभियास्यतेकरसं कर्म च सर्वं मदाराधनमनुसंधानो लौकिकं वैदिकं च कर्म कुर्वन् शुभाशुभफलैरन्ततः प्राचीन-कर्माख्यैर्वैबन्धनैर्मत्प्राप्तिविरोधिभिस्तत्त्वैर्मोक्षयसे ; तैर्विमुक्तो मामेवोपैष्यसि ॥ २८ ॥

ममेवं परममतिर्लोकं स्वभावं शृणु—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि त तेषु चाप्यहम् ॥

देवतिर्यञ्चानुष्यस्यावरात्मनाऽवस्थितेषु जातितश्चाऽऽकारतः स्वभावतो ज्ञानतश्चात्यन्तो-

संन्यासयोगयुक्तस्तेत्यर्थं फलविधानार्थः पूर्वश्लोकार्थानुवादः ; न तु ज्ञानकर्मयोगादपर इत्यभि-
प्रायेणान्वयमाह एवं संन्यासाख्येति । योगशब्दोऽत्रानुसंधानपरः । तदेव प्रकृतसमर्पणानुवादिना
संन्यासशब्देन विशेष्यते । आत्मानमित्यादि तद्विवरणम् । लौकिकमित्यादि स्वभाव-अर्थप्राप्तयोस्पा-
मान्यरूपम् । शुभाशुभफलैः अनुकूलवतिकूलफलैरित्यर्थः । अन्ततैरिति बहुवचनाभिप्रेतकथनम् ।
समर्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्य बन्धकत्वाभावात् तद्यवच्छेदाय प्राचीनशब्दः । अभिमतगतिनिवृत्तिहेतुर्हि
बन्धनमित्यभिप्रायेण भद्रप्राप्तिविरोधिभिर्निर्युक्तम् । तेनोपायविरोधिव्यवच्छेदश्च । एतेनैव शुभफल-
स्वापि कर्मणोऽतिशयितफलप्रतिबन्धकत्वात् हेत्येवं निर्वृणुम् । मामुपैष्यसीत्येतस्मान्मर्थ्यात् सर्वैरित्युक्तम् ।
मोक्षयसे इत्युक्त एवार्थः विमुक्तः इत्यनुद्यत इत्यपौरुष्यत्वमभिप्रायेणाह वैदिकमुक्त इति । अत्र विमुक्त-
शब्दस्य जीवमुक्तिपरत्वं वदन्तस्तदसंभवादेव निरसनीयाः । कर्तृत्वफलप्रदत्वादिवत् फलत्वमपि स्वयै-
वेत्यभिप्रायेण मामेवोपैष्यसीत्युक्तम् । यद्वा क्रमेण प्राप्या दिलम्बव्यवच्छेदार्थ एवकारः । मामे-
वैष्यसि (३४) इति च वक्ष्यते ॥ २८ ॥

दुर्लभमुल्लोकापकृष्टादिद्रव्यतारतम्यादर्शनेन स्वीकारः एवमिति श्लोकेन प्रोक्तः । तेन सौ-
लभ्यमुक्तं भवति । यत्क्रोपीत्यादिना क्रियमाणस्य सर्वस्य बुद्धिदिशेषमालेण तदाराधनत्वसंपत्त्या तदेव
दृढीकृतम् । अथ भक्तियोगाधिकातिप्रशंसनपरे समोऽहमिति श्लोके तु जात्याकारादितारतम्यानादरेण
भक्तैस्त्वयैकरस्यमुच्यते । तेन सौशील्यमुक्तं भवति । कंसादिनिग्रहात्, अक्रूराद्यनुग्रहात्, तत्कुरुष्व
मदर्पणम्, मामुपैष्यसीत्याद्युक्तश्च जाता रागद्वेषद्वेष्टा प्रक्षिप्येत्यभिप्रायेणाह ममेति । अहंशब्दो-
ऽत्र स्वेतरव्यवच्छेदपर इत्यभिप्रायेण अश्लोकमित्युक्तम् । समोऽहमित्यस्य प्रतिशिरोक्तं वैषम्यं सर्व-
शब्देन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह देवेति । जातिः देवत्वमनुष्यत्ववृक्षपक्षिपशुनपदेः ; आकारतः
अभिरूपहीनत्वमुत्सवमविषमाङ्गत्वादेः । वक्ष्यति हि, 'येऽपि स्युः पापेनोनः स्त्रियो वैश्वकर्मा शूद्राः'
(३२) इति । स्वभावतः इत्यनेन सात्त्विकराजसत्वादिकं विवक्षितम् । देवादीनां भगवत्समाश्रयणं
'तदुपर्यधि वादरयणसंभवात्' (ब्र. १. ३. २५) इत्यधिकरणे समर्थितम् ; निरश्वापि गजेन्द्रवानरे-

१ अवस्थितेष्वित्येकं विशेषणम् । जातित इत्यारभ्य द्वितीयं विशेषणम् । द्वितीयविशेषणं-
यक्रमे प्रयुक्तोऽयं चकारः वर्तमानेष्विति द्वितीयविशेषणे योज्यः । अवस्थितेषु वर्तमानेषु च
सर्वेषु भूतेष्विति । अतो न चकारायोगः ।

त्कृष्टापकृष्टरूपेण वर्तमानेषु सर्वेषु मृतेषु समाश्रयणीयत्वे समोऽहम् ; अयं जात्याकारस्वभावज्ञानादिभिर्निकृष्ट इति समाश्रयणे न मे द्वेष्योऽस्ति—उद्वेजनीयतया न त्याज्योऽस्ति । तथा समाश्रितत्वातिरेकेण जात्यादिभिरत्यन्तोत्कृष्टोऽयमिति तद्युक्ततया समाश्रयणे न कश्चित् प्रियोऽस्ति न संग्राह्योऽस्ति । अपि तु अत्यर्थमात्रप्रियत्वेन मद्भजनेन विनाऽऽत्मधारणालाभात् मद्भजनैकप्रयोजना ये मां भजन्ते, ते जात्यादिभिरुत्कृष्टा अपकृष्टा वा मत्समानगुणवत् यथासुखं मय्येव वर्तन्ते । अहमपि तेषु मदुत्कृष्टेष्विव वर्ते ॥ २९ ॥

तत्तापि—

०अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सस्यग्यवसितो हि सः॥

न्द्रादिषु पुण्याधिक्यनिबन्धनज्ञानविशेषवत्सु प्रथितम् । तस्मात्तिर्यग्गधिकरणाविरोधः । स्वावरेष्वपि शापादिजातेषु कचिज्ज्ञानं महर्षयः कथयन्ति । ततश्च मनोवृत्तिरूपं समाश्रयणं तत्तापि संभवेदेव । ‘न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः’ इत्यस्य प्रतिषेधस्य प्रसङ्गसाकाङ्क्षत्वात् जात्यादिभिर्निकर्षोत्कर्षौ प्रतिषेध्य-प्रसङ्गकतयोक्तामित्याह अयमिति । तद्द्वेष्यत्वप्रियत्वे हि त्याज्यत्वसंग्राह्यत्वार्थे इति तन्निषेधात् तन्निषेधः कलित इत्यभिप्रायेणोक्तम् उद्वेजनीयतया न त्याज्योऽस्तीति, न संग्राह्योऽस्तीति च । समाश्रयणाधीनप्रियत्वप्रतिषेधमयात् समाश्रितत्वातिरेकेणेत्युक्तम् । यदि, न प्रियत्वहेतुतया प्रसिद्धाजात्यादिभिरुत्कर्षात् प्रियत्वम्, कुतस्तर्हि ? यदि न कुतश्चित्, ‘स च मम प्रियः’ इत्यादिविरोध इति शङ्कानिराकरणार्थस्तु शब्द इत्यभिप्रायेणाह अपि तिबिति । भक्त्या, भजन्ति इत्यनयोः पौनरुक्त्यपरिहारायान्वयमाह अत्यर्थेति । ये इत्येतदुत्कर्षापकर्षानियमामिप्रायमित्याह ते जात्यादिभिरिति । तुल्यानामिवान्योग्यमैकरसमिह द्वयीत्यादिना विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तम् मत्समानगुणवत् यथासुखमिति । ननु स्वामित्वेन त्वामनुसंधाय भजतां कथं त्वयि समानगुणवद्भूतिरित्यस्योत्तरं तेषु चाप्यहमित्यनेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह अहमपीति । सौशील्यातिरेकतो मतोऽप्युत्कृष्टानिवाहं, ‘शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति’ (भा. मो. ३. ५३. ६४) इत्युक्तप्रक्रियया संभावयामि ; ततश्च ते मत्परमेश्वरत्वाद्यनुसंधाननिबन्धनसाध्वसविधुराः सुखं मां सेवन्त इति भावः । अहं च ते चान्योन्ये पित्रादिष्विव न्यस्तभरा इति पिण्डितार्थः । स्वजातिप्रतिनियतधर्मैर्भजनात्तापकृष्टजातिनिर्देशविरोधः ॥ २९ ॥

एवं समाश्रयणस्वीकारे जात्याद्यपकर्षोऽकिञ्चित्कर इत्युक्तम् । ततश्चोपरि वृत्तापकर्षोऽप्यकिञ्चित्कर इत्युच्यते अपि चेदिति श्लोकेनेत्यभिप्रायेणाह तत्तापीति । ब्राह्मणाद्याचारः शूद्रादेरधर्मः ; शूद्राद्याचारश्च ब्राह्मणादेः ; एवं ब्राह्मणस्य निषिद्धं मधुमांसादिकं शूद्रस्य न निषिध्यते ; शूद्रस्य निषिद्धं कपि-

१ भक्त्येत्यस्य अत्यर्थमात्रप्रियत्वेनेत्यर्थः । २ मत्समानगुणैस्ति नित्यानां मुक्तानाञ्च प्रहणम् । कल्पनया वा तथोक्तिः । ३ मामन्यभाक् भजते चेत्, दुराचारोपि साधुरेव, स मन्तव्य इत्यन्वयो नेष्टः । चेदित्यस्य मध्ये निविष्टत्वात् ।

तत्रतत्र जातिविशेषे जातानां यः समाचार उपादेयः परिहरणीयश्च, तस्मादतिवृत्तोऽ-
प्युक्तप्रकारेण मामनन्यभाक् भजनैकप्रयोजनो भजते चेत्, साधुरेव सः वैष्णवाग्रेसर एव सः ।
मन्तव्यः बहुमन्तव्यः पूर्वोक्तैस्सम इत्यर्थः । कुत एतत् ? सम्यग्व्यवसितो हि सः—यतोऽस्य
व्यवसायः सुसमीचीनः—भगवान् निखिलजगदेककारणभूतः परं ब्रह्म नारायणश्चराचरपति-
रस्वस्वामी मम गुरुर्मम सुहृत् मम परमं भोग्यमिति सर्वैर्दुष्प्रापोऽयं व्यवसायस्तेन कृतः ;

लाक्षीरादिकं ब्राह्मणस्य प्रशस्तम् ; अतः स्वजातिनियमाद्यपेक्षया दुराचारत्वं दोष इत्यभिप्रायेणाह तत्रतत्रेति ।
विहिताकरणं निषिद्धकरणं चेत्युभयमपि दुराचार इति ज्ञापनाय उपादेयः परिहरणीयश्चेत्युक्तम् । अत्र चे-
दित्यस्य नैरर्थक्यादिपरिहाराय दुराचारोऽपि भजते चेदित्यन्वयः प्रदर्शितः । उक्तप्रकारेणेति । सततकीर्ति-
नादिनेत्यर्थः । प्रकरणविशेषितोऽनन्यभागित्यस्यार्थो भजनैकप्रयोजन इति । तेनैव देवतान्तरभजनप्रसङ्गो
दूरनिरस्तः । यथोच्यते, “ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्
परिमितं फलम् ।” (भा. मो. ३.५.०. ३६) इति । ननु “आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः”
(वि. स.), “आचारहीनं न पुनरिति वेदाः” (वासिष्ठ. ६. ३), “सन्ध्याहीनोऽग्न्युचिर्नित्यमनर्हसर्व-
कर्मसु” (दक्ष. २. २२) इत्यादिषु सन्तु दुराचारस्य केनाऽऽकरणे साधुत्वमित्यन्ताह वैष्णवाग्रेसर इति ।
अनन्यभजनं वैष्णवाग्रेसरत्वे प्रयोजकम् । ननु “साधवः क्षीणदोषास्त्युः” (वि. ३. ११. ३) इति
भगवत्पराशरवचनात् क्षीणपापानां च कृष्णनक्तिसरणात् साधुशब्दोऽत्र कथं वैष्णवाग्रेसरपर उक्तः ;
आचारशून्यस्य शिष्टापरिग्रहादसाधुत्वमेवेत्येतोऽपरं मन्तव्यः इत्युच्यत इति दर्शयति बहुमन्तव्य
इति । अर्थसिद्धबोद्धव्यतामात्रकथनं निरर्थकम् ; संपूर्वस्य मनिषातोश्च बहुमतिरर्थः ; उपसर्गात्तथाश्च धातु
लीना इति भावः । अपरिग्रहे सति खल्वसाधुत्वाशङ्का ; न तु सोऽस्तीत्याह पूर्वोक्तैस्सम इति ।
“विष्णुरेव भूत्वा” (यजु. २. १. ३. १६) इत्यादौ साम्येऽप्येवकारः प्रयुज्यत इति भावः । पूर्वो-
क्तैर्महात्मनिरित्यर्थः । ननु स्वाचारदुराचारयोः पुष्कलविकलोपाययोर्न तावत् उपायतत्साम्यम् ; तत एव
न फलतोऽपीति शङ्कायां सम्यगित्यादिकमवतारयति कुत एतदिति । यत इति । हिंताविति भावः ।
व्यवसायस्य समीचीनतां प्राधान्यतो व्यवसेयविषयविशेषेण विशदयति भगवानिति । भगवान्
उभयलिङ्गकः । निखिलजगदेककारणभूत इत्यनेन ब्रह्मत्वसाधकं श्रौतं लक्षणमुक्तम् । तेन ‘ज्ञात्वा
भूतादिमव्ययम्’ (१३) इति पूर्वोक्तं च स्मारितम् । सामान्यशब्दस्य विशेषे पर्यवसानं ‘नारायण परं
ब्रह्म’ (ना) इत्यादितत्त्वनिर्णायकवाक्यं चाभिप्रेत्य परं ब्रह्म नारायण इत्युक्तम् । चराचरपतिः ।
‘पतिं विश्वस्यात्मेध्वरम्’ (ना), ‘पतिं पतीनाम्’ (श्वे. ६. ७.) इत्यादि द्रष्टव्यम् । एवं परत्व-
व्यवसायः । अथ सौलभ्याव्यवसायः अस्वस्वामीति । न बह्वं तद्विभृतेर्विभृतेः ; स्वदोषभृते मामसौ
स्वयमेव लब्धुमुपक्रान्त इति भावः । एवं पदद्वयेन सांसिद्धिकः संन्यधो दर्शितः, अत्यन्तमूर्खस्य मम
सम्बन्धज्ञानपदायी महोपकारकोऽयमित्यभिप्रायेण मम गुरुर्नित्युक्तम् । अनन्तमहापराधशालिनं मय्यपि
शोभनहृदयोऽयमित्यभिप्रायेण मम सुहृदित्युक्तम् । अतिक्षुद्रदुःखमिश्रनश्वरसुखकणसज्जिनो मे निरतिशय-
निर्दोषनित्यसुखसागरं स्वात्मानं प्रकाशितवानित्यभिप्रायेण मम परं भोग्यमित्युक्तम् । गुरुत्वसुहृत्त्वे

तत्कार्यं चानन्यप्रयोजनं निरन्तरं भजनं तस्यास्ति—अतः साधुरेव ; बहुमन्तव्यश्च । अस्मिन् व्यवसाये, तत्कार्यं चोक्तपकारभजने सति तस्याऽऽचारव्यतिक्रमः स्वल्पवैकल्यमिति न तावताऽनादरणीयः, अपि तु बहुमन्तव्य एवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

ननु “नाविशतो दुश्चरितान्नामनो लाभमाहितः । नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनै-
नमस्तनुयात् ॥” (क. २. २४) इत्यादिभ्यः आचारव्यतिक्रम उत्तरोत्तरभजनोत्पत्तिप्रवाहं
निरुणद्धीत्यत्राह—

क्षिप्रं भवति धर्माणां शब्दच्छन्नेन निरुच्छति । सौम्येय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥

मत्प्रियत्वकारितानन्यप्रयोजनमङ्गजनेन विधूतपापतदैव समूलोन्मूलितरजस्तमोगुणः

प्राप्त्यर्थः; भोग्यत्वं तु प्राप्त्यर्थः । सर्वैर्दुष्प्रापे इति आचारवदुल्लेखेऽपि तादृशो व्यवसायो न दृश्यते । आकरेऽपि शिलाशकलमनुपादेयम्, अदकरेऽपि रत्नमादरणीयमिति भावः । “वहूनां जन्मनामन्ते” (सी. ७ १९) इति क्षेत्रविशेषे व्यवसायः कृतः । कर्त्तुं च (....?) श्रीपौष्परे च ^१(३८.३०५) “ये जन्मकोटिभिः सिद्धाः”, “अनेकजन्मसंसारचिते पापसमुच्छये । नाक्षीणे जायते पुंसां गोविन्दाभिमुखी स्थितिः” (....) इति । श्रीशुकं नमि जयकदाह, “ज्ञानं च व्यवसायश्च द्वौ परप्रतिपादकौ । व्यवसायात् ऋते ब्रह्म [व] नासादापि तत् परम् ॥” (भा. गो. ३३४. ४७) इति । व्यवसायमात्रेण कथं भजमानैः समानत्वमित्यत्राह तत्कार्यं चेति । भजते मानित्यत्र व्यवसायोऽन्तर्गतः, व्यवसित इत्यत्राप्यर्थात् भजनम् । अनन्यभजनमूल्यबहुमन्तव्यत्वहेतुतया हि व्यवसायोऽन्युक्त इति भावः । अविकलानुष्ठायिवत् विकलानुष्ठायी कथं बहुमन्तव्य इत्यत्राह अस्मिन्निति । तादृशे पुरुषे स्वल्पवैकल्यनिमित्तोऽनादर एव महापराधः स्यादिति भावः । “स्तुतः समापितो वाऽपि पूजितो वा द्विजोत्तम” (इ. स. ३२), “स च पूज्यो यथा ब्रह्म” (गा. पू. २१९) इत्यादिप्रमाणसूचनाभिप्रायेण निगमयति अपि तु बहुमन्तव्य एवेति ॥ ३० ॥

अस्त्वन्धां बहुमन्तव्यः, स्वस्य तु कार्यतिद्विरिति शङ्कापूर्वकमनन्तरश्लोकमवतारयति ननु नाविशत इति । न केवलं प्रतिमात्रनिषेधः श्रुतौ, अपि तु प्रज्ञानस्यापि निषेधोऽभ्येते इत्यभिप्राये-
णोक्तम् उत्तरोत्तरभजनोत्पत्तिप्रवाहं निरुणद्धीति । तथाचोच्यते, “पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः । नष्टप्रज्ञः पापमेव पुनरावर्तते द्विज” (भा. उ. ३५. ७५) इति । प्रतिबन्धकरजस्तमो-
मूलभूतपापनिरासाय व्याचारः ; तस्मिन् पापे मङ्गजनेन विनष्टे सति नोपासनप्रतिबन्ध इत्यभिप्रायेणाह मत्प्रियत्वेति । विकल्प्य विलम्बशङ्काप्रतिषेधार्थः श्लिष्टशब्दः । धर्मशब्दोऽत्र प्रकरणादनन्यभजनपरः । आत्मशब्दश्च तत्करणभूतमनोविषयः । ‘अनन्यमनसः’, ‘मन्मना भव’ इति हि पूर्वोपरम् । भजनमेव

१ अथ श्लोकः तन्त्रपरिच्छिन्नान्तर्गतार्थदर्शकः । अतः सिद्धान्तां अन्तः संस्थितिरित्यर्थे तेषा-
मन्तोऽत्र संस्थितिरिति पाठः स्यात् (श्रीपौष्परे अ. १. २८५ पुटे) । सिद्धान्तशब्दे अन्त इत्यस्य
संस्थितिरित्यर्थो न्यायदर्शने । श्रीपौष्परे पाठस्तु संप्रति, “तेषामन्तोऽत्र जन्मनः” इति ।

क्षिप्तं धर्मात्मा भवति क्षिप्रमेव विरोधिरहितमपरिक्रममङ्गजनैकमना भवति । एवंरूपभजनमेव हि 'धर्मस्यास्य परन्तप' (३) इति उपक्रमे धर्मशब्दोद्दिश्य । शब्दच्छान्तिं निगच्छति शाश्वती-मपुनरावर्तिनीं मत्प्राप्तिविरोध्यानां विवृतिं गच्छति ; कौन्तेय त्वमेवासिन्नर्थे प्रतिज्ञां कुरु-मङ्गकावुपक्रान्तो विरोध्याचारमिश्रोऽपि न नश्यति ; अपि तु मङ्गकमहात्मनेन भवे विरोधिजातं नाशयित्वा शाश्वतीं विरोधित्वान्तिमपि यमत्र क्षिप्रं परिपूर्णं भक्तिमवतीति ॥ ३१

कथं भजनोत्पत्तिप्रतिबन्धकनिवर्तकमिति चेत्, तस्य, परिपूर्णं भजनस्य साध्यत्वात्, भक्त्युपक्रमस्य च हेतुत्वात् ; तदेतदाह क्षिप्रमेवेत्यदिना । नन्वत्र धर्मशब्दो वर्गश्रमधर्मनामपरः किं न स्यादित्यत्राह एवंप्रति । सामान्यशब्दस्य प्राकरणिकविशेषविषयत्वमेव भाष्यम् ; प्रयुक्तव्यायमेव शब्दः प्रक्रमे भजनरूपविशेषविषयत्वमेति भावः । अन्तु भजनप्रभावात् पावच्छ्रितः ; तथाऽपि परिज्ञापरहित-मुद्धि-पूर्वावृत्त-दुराचारसन्तानः कथं न प्रतिबन्धक इत्यत्रोत्तरं शब्दच्छान्तिं निगच्छतीति । मत्प्राप्तिविरो-ध्याचारनिवृत्तिमिति प्रकरणविशेषः क्षान्तिशब्दार्थः । 'प्रतिज्ञानीहि' इत्यत्र ज्ञानमात्रविधावुपसर्गस्य नैरर्थव्यात्, "वास्तोष्पते प्रतिज्ञानीब्रह्मान्" (बजु. ३. ४. १०. ३६) इत्यादिपङ्क्त्या नैरर्थव्य-स्तीकारादत्र च ज्ञानविधेः प्रयोजनाभावात्, प्रतीयमानप्रतिज्ञास्थित्यन्तर्निर्णीतत्वस्यापकतयाऽपेक्षित-त्वाच्चाह कौन्तेय त्वमेवासिन्नर्थे प्रतिज्ञां कुरुवेति । प्रतिज्ञानामीनि स्वप्रतिज्ञानादपि प्रतिज्ञानी-हीति श्रोतुरेव प्रतिज्ञाविधानन्यतन्त्यर्थेभिप्रायमिति, 'व्यञ्जनायोक्तं त्वमेवेति । न मे भक्तः प्रण-श्यतीत्यर्थे प्रतिज्ञाविषय इति ज्ञापनाय 'प्रसन्नार्थे' इत्युक्त्वा । परिपूर्णोपासकस्य नाशप्रसङ्गाभावात् 'अपि चेत् सुदुराचारः' इत्युक्तविषयत्वाच्च मङ्गकावुपक्रान्तो विरोध्याचारमिश्रोऽपीति । उपक्रान्त-भक्तिरपि हि भक्त इत्युच्यते । भक्तस्य नाशनिषेधः शब्दवित्यनुन्तन्प्रसङ्गात्तानाशमुखेन परिपूर्तिपर्य-वसित इत्यभिप्रायेणाह अपि त्विति । अत्रोपरिचारादिवृत्तान्तो प्राप्ताः यथोपरिचरो भगवद्धर्ममाश्रितः कदा-चिद्देवानामुपीणां विवादे पिष्टयश्चादि (शुवादि ?) महर्षिचिरुद्धमनुत्तमभिधाय निपतितः क्षिप्रं भगवतोदत्तः ; यथा च 'उपमानमशेषाणां साधूनां यत्सदाऽभवत्' (वि. १. १५. १५६) इति प्रसिद्धः प्रवादः कदा-चिद्भगवन्तं प्रतियोद्धुं प्रवृत्तशीघ्रं प्रत्यवुध्यत (वान. पु. ७. ८) ; यथा च पापिष्ठः क्षत्रवन्तुभगवन्नाम-प्रभावादनन्तरजन्मनि जातिं सरन् दीननिर्वेदो भगवन्तं शरणमुपागम्य ब्रम् (व्यय ?) च्यत (वि. ध. ९७) । इतिशब्दस्य असिन्नार्थे इत्यनेनान्वयः ॥ ३१ ॥

१ परपरस्मैद्विषेऽपि स्मरणार्थकत्वाभावात् २. कि. ४. २. श्लोक इव । अर्थेपुष्टिदृष्ट्या च ।

२ अत्र स्वयमप्रतिज्ञाय भक्तमुखेन प्रतिज्ञायां प्रयत्नः भक्तप्रतिज्ञाया पक्वकुण्ठितत्वात्, कुण्ठो हि स्वप्रतिज्ञां विहाय भीष्मप्रतिज्ञामयालयम् । तदुक्तं स्वनिगममपहृयेत्यादिना भीष्मागवते इति वादः केवलरसोक्तिः । न ह्यार्जुनः प्रतिज्ञां करिष्यति । ३ पिष्टपशुवादो महर्षीणाम्, प्राणि-वधवादो देवानाम् । मध्यस्थीकृतोऽपि उचितस्त्वसर्गेन तत्पक्षे पृष्टवा तदनुसारेण शास्त्र-विरुद्धमुक्तवानित्यादिकथा भावः । अत्र पिष्टपशुवादोक्तिरुक्तम् । ४ ननु मङ्गकावित्यादिकं अर्जुन-कर्तव्यप्रतिज्ञाकारो न भवति मच्छब्दवद्वत्वादिप्रायोज्य इतीत्यस्यान्यत्रावयवमाह इतिशब्दस्येति ।

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

३२

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा । अनित्यमसुखं लो रुमिदं प्राप्य भजत माम् ॥ ३३

स्त्रियो वैश्याः शूद्राश्च पापयोनयोऽपि मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्ति ; किं पुनः पुण्ययोनयो ब्राह्मणा राजर्षय मद्भक्तिमास्थिताः । अतस्त्वं राजर्षिर्स्थिरं तापत्रयाभिहततया असुखं चेमं लोकं प्राप्य वर्तमानो मां भजस्व ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ भक्तिस्वरूपमाह—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामैवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु.....राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

मन्मना भव मयि सर्वेश्वरेश्वरे, निखिलहेयप्रत्यनीककल्पपाणैकताने, सर्वज्ञे, सत्यसङ्कल्पे

अपिचेत्सदुश्चारः इत्यागन्तुकप्राप्तोक्तिः; अथ जन्मत एव पापिष्ठानां जाल्याद्यपकर्षेऽपि स्वसमाश्रयणमात्रेण फलसिद्धिं प्राप्नुयतां प्रपञ्च्य तत एव जाल्याद्युत्कर्षे भक्तिपौकल्ये च कैमुतिकन्यायमुक्त्वा जाल्यादिभिरुत्कृष्टत्वे फले निस्सन्देह उपायमातिष्ठेत्तुच्यते मां हीत्यादिश्लोकद्वयेन । स्त्रीवैश्यशूद्राणां परगतिविरोधितया शङ्किताकारानुवादार्थः पापयोनिशब्दः । तत्र ये पापयोनयोऽपि स्थिरित्यन्वयः । तैवर्णिकस्य विद्यादिमनोऽपि वैश्यस्य शूद्रादिभिसह पापयोनित्वेन परिगणनं सत्तानधिकारिवात् । ऋत्विज एव हि सर्वे सत्वेषु यजमानाः । आर्त्विज्यं च ब्राह्मणस्य । स च सत्ताधिकाररूपः उत्कर्षः, “तस्माद्वाजपेययाज्ञार्त्विजीनः” (यजु १. ३. २. १४) इति क्षत्रियस्यापि श्रुतः । पापयोनिशब्दप्रतिशिरस्त्वात् पुण्यशब्दोऽत्र पुण्ययोनिरः प्रदर्शितः । किंपुनरित्यादि कैमुतिकन्यायादनायासत्ववचनम् । राजर्षिपददर्शनमर्जुनस्य फलसिद्धिप्रतिपादनार्थमित्यभिप्रायेणाह अतस्त्वमिति । राजर्षिशब्देन सामर्थ्यं व्यञ्जितम् ; अस्थिरमित्यादिना त्वर्थित्वम् । अनित्यशब्दस्य “सततविक्रिया” (परमसंहिता २. १८) इत्युक्तप्रकारेण क्षरणत्वभावविषयत्तद्ज्ञापनायास्थिरशब्दः । असुखशब्दस्यात्र पृथुदासवृत्त्या दुःखपरतां सांसारिकसुखस्यापि दुःखकोटिनिवेशात् सुखराहित्यपरत्वं चाभिप्रेत्याह तापत्रयेति । इममित्यनेन अतिक्षुद्रत्वं निर्दिष्टम् । प्राप्येत्पञ्चानुवादरूपताज्ञापनाय प्राप्य वर्तमान इत्युक्तम् । एवमनित्यत्वात् सुखत्वक्षुद्रत्वानुदर्शनात् भजनवैमुख्यनिवृत्तिर्भवतीत्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भजस्वेत्युक्तभक्तिस्वरूपनित्यकर्षोऽनन्तरं क्रियत इति संगतिं दर्शयति भक्तिस्वरूपमाहेति । सामान्येन सर्वासु परविद्यासूपात्यतया तदुपयुक्ततया च प्रमाणशतैः प्रतिपादिताः स्वरूपरूपगुणादयोऽत्र अस्मच्छब्देन विवक्षिता इत्यभिप्रायेणाह मयीति । ‘तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्’ (श्वे. ६. ७), ‘न तस्येशो कश्चन’ (ना) इत्यादेरर्थमाह सर्वेश्वरेश्वर इति । न ह्यसमर्थसेवया किंचिल्लभ्यते ; न च ब्रह्माण्डान्तरादेरनीश्वरा ब्रह्मेशानादयोऽपि मोक्षदानशक्ता इति भावः । “क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानात् विशुद्धिः परमा मता” (या. स्मृ. ३. ३४) इति ब्रुच्यते । हेयास्पदस्य गुणरहितस्य च भजनीयत्वाभावादितरव्यावृत्त्यर्थं तगुणनिर्गुणश्रुतीनां विषयकव्यत्ययोभयलिङ्गत्वमाह निखिलेति । समस्तानिष्टनिवर्तकत्वादनन्तभोग्य-

निखिलजगदेककारणे, परस्मिन् ब्रह्मणि, पुरुषोत्तमे, पुण्डरीकदलामलायताक्षे, स्वच्छनील-
जीमूतसङ्काशे, युगपदुदितदिनकरसहस्रमदृशतेजसि, लावण्यामृतमहोदधौ, उदारपीवर-
चतुर्बाही, अत्युज्ज्वलपीताम्बरे, अमलकीरिमकरकुण्डलहारकेयुकटकभूषिते, अपार-
मयत्वाचायमेवोपास्य इति भावः । अनन्तमङ्गलगुणोपलक्षकतया ध्येयलक्षणजगत्कारणत्वमोक्षप्रदन्वैषयिकं
गुणद्वयं सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्प इत्युक्तम् । “यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मात् एतत् ब्रह्म
नामरूपमन्नं च जायते” (मु. १. १. ९) इति, ‘सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः’ (छा. ८. ७. १) इति
च । अनिष्टनिवृत्त्यादौ चात्याजातं सहकारितापेक्षत्वं च नास्तीति भावः । ‘यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते’ इत्युपक्रम्य, ‘तत्विजिज्ञासत्वा’ (भृ), ‘कारणं तु ध्येयः’ (अथर्व) इत्याद्यभिप्रायेण निखिलजग-
देककारण इत्युक्तम् । निखिलशब्देनाव्यक्तादेर्विब्रवरुद्रादेश्च संग्रहः । व्योमातीत-निर्गुणवादादिनिराकरणं
सामान्यविशेषशब्दयोरकैरस्य चाभिप्रेत्य परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तम इत्युक्तम् । अनेन सर्वात्मकत्वं
सर्वविलक्षणत्वं चाविरुद्धमुपदर्शितं भवति । नारायणानुवाकपुरुषसूक्तादिकं च स्मारितम् । एतावता
विशिष्टं स्वरूपमुक्तम् ; अथ सर्वशाखादिषट्ठितपुरुषसूक्तादिसिद्धं शुभाश्रयपकरणप्रपञ्चितं च विग्रह-
तद्गुणादिकमुच्यते । “तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी” छा. १. ६. ७) इत्याद्युक्तपरत्व-
चिह्नमाह पुण्डरीकदलामलायताक्ष इति । स्वच्छेत्यादिना, ‘नीलोत्पलमध्यस्था’ (ना) इत्यादिकमनु-
संहितम् । स्वच्छत्वं मणिमुकुरसल्लिकाचादिवत् व्यवहितप्रकाशवृत्तिविश्वविद्योग्यः प्रसादविशेषः ।
‘दिवि सूर्यसहस्रस्य’ (गी. ११. १२) इत्यादि वक्ष्यमाणम्, ‘तमेव भान्तम्’ (मु. २. २. ८०)
इत्यादिश्रुतिं चाभिप्रेत्योक्तं युगपदित्यादि । यद्वा, तेजःप्राचुर्यं प्रतिकूलैर्दृष्ट्वेक्षत्वं चाभिप्रेत्य युगपदि-
त्यादिकमुक्तम् । लावण्येत्यादिना तु तस्मैवानुकूलभोग्यत्वाकर्षकत्वादिकमभिप्रेतम् । चक्षुरानन्दजन-
कस्तेजोविशेषो हि लावण्यम् ; तत् इदमुच्यते, ‘लोचनैरनुजमुस्ते तमाहृष्टिपथात् पुनः (तदा) । मनोभिरनु-
जमुश्च कृष्णं प्रीतिसमन्विताः ॥ अतृप्तमनसमेवं तेषां केशवदर्शने । क्षिपमन्तर्दधे शौरिश्चक्षुषां
प्रियदर्शनः” (भा. स. २. २९-३०), “अमृतस्येव नातृप्यन् प्रेक्षमाणा जनार्दनम्” (...) “न हि
तस्मान्ननः कश्चिच्चक्षुषी वा नरोत्तमात् । नरः शक्नोत्यपाकष्टमलिकान्तेऽपि राषवे ॥” (रा. अ. १७ १५)
इति । श्रुत्यादिप्रसिद्धं बाह्यमनुदात्तवत् और्जित्यमभिमतफलप्रदत्वं च । यत् स्वरूपान्तरं न विशिष्टम्,
तत् वक्तुर्धनुदेवनन्दनस्य रूपं विवक्षितम् ; तच्च सर्वावतारोपलक्षणम् । चतुर्भुजत्वं भगवतः कृष्णस्य
पररूपस्य सांख्यिकम् ; द्विभुजत्वं सहस्रभुजत्वादिकं चाऽऽहार्यमित्याशयेनोक्तं चतुर्बाहीविति । “अथवाऽ-
पि चतुर्भुजम्”(....) “भुजैश्चतुर्भिस्समुपेतमेतद्रूपं विशिष्टं दिवि संस्थितं च । भूमौ गतं पूजयताप्रमेये सदा
हि तस्मिन्निवसामि देवाः ॥” (भा. मौ. ५. ३४) इत्यादिकमिह भाव्यम् । श्रुत्यादिप्रसिद्धं दिव्याम्बर-
योगमाह अत्युज्ज्वलेति । मूर्त्त्यादिपदान्तिदिव्यावयवगतसमस्ताभरणवर्गोपलक्षणतया किरीटाद्युक्तिः ।

१ सर्वेश्वरेश्वरे इत्यारभ्य पञ्च विशेषणानि, पश्य मे योगमैश्वरम्, न च मां तानि कर्माणि
मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः, ‘लोकाशा मोघकर्माणः’, ‘ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् इत्युक्तवाक्यसारकाणि ।

कारुण्यसौशील्यमौन्दर्यमाधुर्यगात्रमीर्यौदार्यवात्पल्यजलधौ, अनालोचितविशेषाशेषलोक-
शरण्ये सर्वस्वामिनि तैलधारावद्विच्छेदेन निविष्टमना भव । तदेव विशिनष्टि—मदभक्तः
अत्यर्थमतिप्रियत्वेन युक्तो मन्मना भवेत्यर्थः । पुनरपि विशिनष्टि—मयाजी अनवधिकातिशय-
प्रियमदनुभवकारितमद्यजनपरो भव । यजने नाम परिपूर्णशेषवृत्तिः । औपचारिकसां-
स्पर्शिकाभ्यवहारिकादिसकलभोगप्रदानरूपो हि यागः । यथा मदनुभवजनितनिरवधिका-
तिशयप्रीतिकाशितमद्यजनपरो भवसि, तथा मन्मना भवेत्युक्तं भवति । पुनरपि तदेव विशि-
नष्टि—मां नमस्कुरु । अनवधिकातिशयप्रियमदनुभवकारितात्यर्थप्रियाशेषशेषवृत्तौ अपर्यवस्यन्

“ध्येयस्सदा” इत्युपक्रम्य “कैर्युवान् मकरकुण्डवान् किराटी” (नार. ६२. १७. शंखस्मृ) इत्यादिकमिह
द्रष्टव्यम् । मकरशब्दो मकराकारकुण्डलपरः । अपारेत्यादिना सौलभ्योपयोगिनोऽमिताः सुन्दर-
त्वादितिश्राः समाश्रयणीयत्वेऽत्यन्तापेक्षिताः स्वरूपरूपयोगेना उक्ताः । ‘सर्वलोकशरण्याय’ (रा. यु.
१७), ‘सुदुष्टो वाऽप्यदुष्टो वा’ (रा. यु. १८), ‘विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम्’
(रा. यु. १८ ३७) इत्यादिकमनुसन्धाय कारुण्यादिकलितमाह अनालोचितेति । आश्रितसंरक्षणं
स्वलाभं मत्वा भवर्तत इत्यभिप्रायेणोक्तं सर्वस्वामिनीति । “कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्”
(भा. समा ४२. २३) इत्युक्तम् । ‘निदिध्यासितव्यः’ (बृ. ६. ५. ६), ‘ध्यायीत’ (मु. २. २. ६)
‘ध्रुवा स्मृतिः’ (छा. ७. २६. २), ‘आवृत्तिसकृदुपदेशात्’ (ब्र. ४. १. १) इत्याद्यनुसन्धानेन
मनश्शब्दस्यात्र ध्यानाख्यमनोवृत्तिविशेषविषयतामाह तैलधारेति । ‘मय्येव मन आधत्स्व’ (१२. ८)
इति वक्ष्यते । अत्र मामेवैष्यसीति साध्वगतावधारणात् साधनेऽप्यवधारणं विवक्षितमिति गम्यते ।
तेन चानन्यमनस्त्वादिकं सिद्धम् । तद्वत् तैलधारादिवद्विच्छेदोऽपि फलित इति भावः ।

‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः’ (क. २. २३) इति श्रुत्युपबृंहणतामभिप्रेत्याह तदेवेति । भक्तेरपि
ज्ञानविशेषरूपत्वात् विशेषकत्वमुपपद्यत इत्यभिप्रायेणाह अत्यर्थेति । स्वतन्त्रार्थान्तरविधानशङ्कानिरासायाह
पुनरपीति । भक्तिस्वरूपविशेषनिष्कर्षपरत्वात् तदसाधारणशास्त्रविशेषप्रतिपादितपूजाविशेषपरोऽयं यजन-
शब्द इत्यभिप्रायेणाह यजने नामेति । शेषवृत्तिः कैङ्कर्यम् । इदं च ‘पत्नं पुण्यम्’ (२६) इत्यादिना
प्रदर्शितस्य भगवच्छास्त्रप्रपञ्चितस्य संग्रहशासनम् । अतोऽत्र यजिर्दशैर्गूणमासादिविषय इति न त्रिभि-
तव्यम् । ‘यज देवपूजायाम्’ इत्येव च पठ्यते । ‘देवनामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यागः’ इति
चाहु । अग्निहोत्रादिव्यतिरिक्तेष्वपि पञ्चमहायज्ञादिषु यजिर्निरूढः । अन्यत्वापि, “कृष्णो
वावैरैरिज्यते संमुशनेः” (भा. आनु. १८. ६) इत्यादयः प्रयोगाः । अतोऽत्र भगवच्छास्त्रादि-
प्रपञ्चितविषयोऽयं यजित्वाभिमप्रायेणाह औपचारिकेति । औपचारिकाः नीराजनादयः ;
सांस्पर्शिकाः स्वचन्दनादयः ; आदिशब्देन सांष्टिकक्रीपादिग्रहणम् । मयाजीत्यनेन बाह्यक्रियापारेण
मन्मनस्त्वं कथं विशेष्यत इत्याह यथेति । पुनरपीत्याद्यपि पूर्ववत् । पूर्वोक्तादधिकरूपत्वं दर्शयितुम्

२ दशैर्गूणमासादयः, विविदिषन्ति यज्ञनत्यादिना भजनाकृतया विनियुक्ताः । अर्चनादिकं
तु भक्तिपरीवाहत्वाद् भजनान्तर्गतम् अङ्गिकोटिप्रविष्टमिति भावः । वेदा. सं. ता. दीपिका द्रष्टव्या ।

मन्यन्तरात्मनि अतिमात्रप्रह्वीभावव्यवसायं कुरु । मत्परायणः—अहमेव परमयत्नं यस्यामौ मत्परा-
यणः; मया विनाऽऽत्मधारणासंभावनया मदाश्रय इत्यर्थः । एवमात्मानं युक्त्वा मत्परायणस्त्वमेवम्
अनवधिकातिशयप्रीत्या मदनुभवसमर्थं मनः प्राप्य मामेवैष्यामि आत्मशब्दो ह्यत्र मनो-
विषयः । एवंप्रकारेण मनसा मां ध्यात्वा मामनुभूय मामिष्ट्वा मां नमस्कृत्य मत्परायणो
मामेव प्राप्स्यसीत्यर्थः । तदेवं लौकिकानि शरीरधारणार्थानि, वैदिकानि च नित्यनैमित्ति-
कानि कर्माणि मत्प्रीत्यैव मच्छेषतैकरसो मयैव कारित इति कुर्वन् सततं मत्कीर्तनयतन-
नमस्कारादिकान् प्रीत्या कुर्वाणो मन्त्रियाम्यं निखिलजगत् मच्छेषतैकरसमिति चानुसन्धानः
अत्यर्थप्रियमद्गुणगणं चानुसन्धानायाहं हुरुक्तलक्षणमिदमुपासनमुपादानो मामेव प्राप्स्यसि ॥

॥ इति श्रीभगवद्गीतासु जैराजिते श्रीमद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ २ ॥

अपर्यवस्यन्नित्यन्तमुक्तम् । अत्यर्थशब्देन दास्यस्य स्वरूपमासता विवक्षिता । अतिमात्रशब्देन तस्य
निरतिशयभोगरूपत्वं सूचितम् । तिविधप्रणतिसंग्रहाय णमुपातुस्वरूपनिरूपणेन प्रह्वीभावशब्दः ।
“प्रेक्षावतः प्रवृत्तिर्या प्रह्वीभावात्मिका स्वतः । उत्कृष्टं परमुद्दिश्य तत्तनः परिगीयते ॥” (अहि. ५२.
१०) इति हि नमश्शब्दो विवृतः । ज्ञानविशेषकत्वव्यक्त्यर्थं व्यवसायशब्दः । परायणः इत्यत्र
परशब्दविशेषणसामर्थ्यादिवधारणं विवक्षितमित्यभिप्रायेण अहमेवेत्युक्तम् । फलितमाह मया विनेति ।
एषैव भक्तेः परमा काष्ठा प्राप्तेरव्यवहितपूर्वमाविनीति फलाभिलाषज्ञापनार्थं मत्परायणशब्द इत्यभिप्रायः ।
एवंशब्दानुद्धितमाकारमाह अनवधिक्तेत्यादिना । आत्मानं युक्त्वा इति पदयोरलोचितार्थप्रदर्शनं
मनः प्राप्येति । युजिरत्न योगार्थः, समाध्यर्थो वा । मन्मना भव इत्युक्तार्थपरत्वम् एवमात्मानमित्यनु-
वादेन प्रतीयत इत्यभिप्रायेणाह आत्मशब्दो हीति । मनसोऽत निर्देशो ध्यानादिकरणत्वेनेति
प्रदर्शयन् श्लोकस्य पिण्डितार्थमाह एवंप्रकारेण । निरतिशयप्रीतिमतेत्यर्थः । ध्यानादिकं मद्भक्त इति
विशेषणात् भोगरूपमित्यभिप्रायेण मामनुभूयेत्युक्तम् । अथ सुखग्रहणायाध्यायप्रधानार्थभूतसाङ्गो-
पाङ्गफलशिरस्कभक्तित्वरूपं संक्षेपेण निष्कृत्य भदन् उपसंहरति तदेवमिति । तत् तस्मादित्यर्थः ; तव
दुःखबहुलसंसारसागरपतितत्वात्, मम च परत्वसौलभ्यादियुक्तस्य समस्तदुःखसागरोत्तरणसांघाति-
कत्वात्, उपायस्य चाल्यन्तमुक्तत्वादिगुणयुक्तत्वादित्यर्थः । एवमिति पूर्वप्रसङ्गैरुक्तप्रकारेणेत्यर्थः । लौकि-
कानीत्यादि कुर्वन्नित्यन्तं यत्करोषि इत्यादेरर्थः ; मन्त्रियाम्यमित्यादिकं मया ततमित्यादेरभिप्रेत-
कथनम् ; अत्यर्थप्रियमद्गुणगणमिति समोऽहम्, पत्नं पुष्पम् इत्यादेरर्थः । गुणानुसन्धानाद्भक्तः
पुरुषसाध्यत्वं युज्यत इत्यभिप्रायेणाह मद्गुणगणं चानुसन्धानायाहं हुरुक्तलक्षणमिदमुपासनमुपाद-
दान इति । इति मन्वा भजन्ते मामित्यादिकमन्त्रानुसंहितम् । अहंहृदित्यादिकं मन्मनाः इत्यादे-
र्विवक्षितम् । आप्रयाणत्वतिद्वयर्थम् अहंहृदित्यादि उक्तम् । उक्तलक्षणमिति । अनन्यप्रयोजननमस्कारा-
दिप्रेरकमदेकधारकत्वदशापर्यन्तनिरतिशयप्रीतिरूपमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तार्थ्यचन्द्रिकायां नवमोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भक्तियोगः सपरिकर उक्तः । इदानीं भक्त्युत्पत्तये तद्विबुद्धये च भगवतो निरङ्कुशै-
श्वर्यादिकल्याणगुणगणानन्त्यम्, कृत्स्नस्य जगतस्तच्छरीरतया तदात्मकत्वेन तत्प्रवर्त्यत्वं
च प्रपञ्चयते—

श्रीभगवानुवाच—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः । यत् तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १

मम माहात्म्यं श्रुत्वा प्रीयमाणाय ते मद्भक्त्युत्पत्तिविबुद्धिरूपहितकामनया भूयो
मन्माहात्म्यप्रपञ्चविषयमेव परमं वचो यत् वक्ष्यामि ; तत् अवहितमनाऽशृणु ॥ १ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २

सुरगणा महर्षयश्चातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽधिकतरज्ञाना अपि मे प्रभवं प्रभावं न विदुः

दशमसंज्ञति वक्तुं नवमार्थं सप्तमप्रभृत्यध्यायस्वार्थं वा संगृह्याह भक्तियोग इति । “स्वकल्याण-
गुणानन्त्य-कृत्स्नत्वाधीनतामतिः । भक्त्युत्पत्तिविबुद्धयर्था विस्तीर्णा दशमोऽदिता” (१४) इति संग्रहश्लोकं
व्याकुर्वन् सङ्गतिमाह इदानीमिति । पूर्ववत् सपरिकरभक्तियोगस्वरूपप्रपञ्चनपरतया स्वकल्याणगुणादेः
संग्रहेण कथनम्, इह तु तत्प्रपञ्चनमित्यवसरप्राप्तिरपौरुषेयं च विस्तीर्णेत्यनेन विवक्षितमिति दर्शयितुम्
इदानीं प्रपञ्चयत इति पदद्वयम् । अर्जुनस्य वक्ष्यमाणार्थश्रवणयोग्यत्वं तस्यार्थस्य च (?) परमहितसाध-
नत्वादिकं च वदन् सोपच्छन्दनं सावधानयति भूय एवेति श्लोकेन । प्रश्नमन्तरेणापि स्वयमेव
प्रतिपादने हेतुः प्रीयमाणायेत्यनेनोच्यत इत्यभिप्रेयन् तादृशप्रीतेर्विषयं दर्शयति मम माहात्म्यं
श्रुत्वेति । बाहुशालिनां हि परोत्कर्षकथनमस्यावहम् ; भवतस्तु शिशुपालादिव्याकुले जगति भाग्यव-
शादीदृशी प्रीतिः सज्जातेति महाबाहो, प्रीयमाणाय इत्यनयोर्भावः । यद्वा बाहुबलात् यथा ते
बाह्वशतुविजयः, तथा मद्बिषयप्रीतिबलादान्तरशक्त्योऽपि त्वया जिता इति भावः । प्रकरणादर्थस्वभावाच्च
हितं विशिनष्टि मद्भक्त्युत्पत्तिविबुद्धिरूपेति । “सर्वपापैः प्रमुच्यते” (३) “सोऽविकम्प्येन योगेन
युज्यते” (७) इति हि वक्ष्यत इति भावः । उक्तमात्रस्य पुनरभिधाने प्रयोजनाभावात्
भूय एवेत्यनेन प्रकान्तगुणमातुवन्ध्यर्थप्रपञ्चनरूपत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण भूयो मन्माहात्म्य-
प्रपञ्चविषयमेवेत्युक्तम् । एतेनैव वचसः परमत्वे हेतुरपि दर्शितः । शृण्वत एवार्जुनस्य पुनः शृण्वति
विधानं विशिष्टश्रवणार्थमित्यभिप्रायेणाह तदवहितमना इति । पूर्वमनसूयवे दोषनिवृत्त्या गहनमात्र-
मुक्तम् ; इदानीमुच्यमाने प्रीयमाणाय गुणसंपत्त्याऽतिगहनमुच्यते ; अतस्त्वयाऽत्यन्तावहितेन
भवितव्यमिति भावः ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणस्य ज्ञानस्यातिदुर्लभत्वमादरणीयतरत्वायोच्यते न मे विदुरिति श्लोकेन । सुरगणाः
महर्षयः इत्याभ्यां प्रतिषेधौपयिकप्रतिषेध्यसंभावनास्थलप्रदर्शनमित्यभिप्रायेणोक्तम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनो-
ऽधिकतरज्ञाना अपीति । प्रभवगोचरवेदनमत्र निषिध्यते ; न तु प्रभवः, विशिष्टनिषेधे गौरवात्,
कर्मधीनोत्पत्तेरभावादेव तद्वेदनस्य निषेद्धुमयुक्तत्वात् । अनन्तरं च यो माम् (३) इति प्रभावज्ञा-

मम नामकर्मस्वरूपस्वभावादिकं न जानन्ति; यतस्तेषां देवानां महर्षीणां च सर्वशोऽहमादिः
तेषां स्वरूपस्य ज्ञानशक्त्यादेश्चाहमादिः; तेषां देवत्वमहर्षित्वादिहेतुभूतपुण्यानुगुणं मया
दत्तं ज्ञानं परिमितम्; अतस्ते परिमितज्ञाना मत्स्वरूपादिकं यथावन्न जानन्ति ॥ २ ॥

तदेतत् देवाद्यचिन्त्यस्वयाथात्म्यविषयज्ञानं भक्तपुत्पत्तिविरोधिपापविमोचनोपायमाह—

नमेवोच्यते, न तु जन्मज्ञानम्, अजमित्येव वचनात् । अत एवावताररहस्यविषयत्वमपि नात्रान्वितम् ।
प्रपञ्चितं च तत्प्रागेव; इह त्वन्यत् प्रपञ्चयते; ततश्चात्र देवर्षिभिरप्यवेद्यः ईश्वरे विद्यमानश्च प्रभवः
प्रकर्षेण सत्ता—प्रभाव एव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेण प्रभावमित्युक्तम् । प्रभावं विविच्याह मम
नामेति । जन्मविषयत्वे हेतुरनन्वित इत्यभिप्रायेण (?) ^१यत् इत्यनेन हिशब्दस्य हेतुपरता दर्शिता ।
सर्वज्ञः इति न देवादीनां कास्तर्न्यमात्रं विवक्षितम्, तस्य बहुवचनासङ्कोचादपि सिद्धेः;
अतस्तदभिप्रेतं व्यञ्जयति तेषां स्वरूपस्येत्यादिना । कथमसौ प्रभावापरिज्ञानहेतुरिति शङ्कायामभिप्रेतं
हेतुत्वप्रकारं विशदयति तेषां देवत्वेति । वैषम्यनैर्घृण्यपरिहाराय परिमितत्वसिद्धये च
पुण्यानुगुणत्वकथनम् । “को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् । कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।
अर्वादेवा अस्य विसर्जनाय । अथा को वेद यत आवभूव । इयं विसृष्टिर्यत आवभूव । यदि वा
दधे यदि वा न । यो अस्याध्वक्षः परमे व्योमन् । सो अज्ज वेद यदि वा न वेद” (अष्ट २. ८.
९. ७६) इत्यादिश्रुत्यभिप्रायेणाह अत इति । “यन्न देवा न मुनयो न चाहं न च शङ्करः । जानन्ति
परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम्” (वि. १. ९. ५५) इत्यादिस्मृतिश्च द्रष्टव्या ॥ २ ॥

देवादिभिरप्यवेदीयत्वकथनस्य वक्ष्यमाणोपयोगं व्यञ्जयन् योमामिति श्लोकाभिप्रेतमाह तदे-
तदिति । यो वेदीत्यनुवादरूपत्वप्रतीतावप्यर्थतः फलानुवादेनोपायविधाने तात्पर्यमित्यभिप्रायेण उपाय-

1. “यनइतिः अनेन” इत्यविलिख्य तथा असंमुद्रय यत इत्यनेनेति संक्षिप्तमुद्रणादिकमप्युप-
पन्नम् । अयमर्थः—यतइत्यनेन हिशब्दस्य हेतुपरत्वं दर्शितम् । तत्प्रदर्शनञ्च उत्पत्तिपरत्वे
हेतुरनन्वित इत्यभिप्रायेणेति । यद्वा अभिप्रायेणेत्यत्र वाक्यसमाप्तिः । पूर्वमन्वयसंभवात् ।
ममनामेत्यादिना प्रभावय विविच्य कथनं प्रभावपरत्वे हेतुरनन्वितः, उत्पत्तिपरत्वे त्वनन्वित
इत्यभिप्रायेणेत्युक्तं भवति । ननु भगवतो देवादिकं प्रति कारणत्वात् ते एतदीयं न जानन्ति
इत्युत्पत्तिं प्रभावं च न जानन्तीति सर्वविषयकाज्ञानमेवास्ति चेत्—तर्हि प्रभाव इवोत्पत्तिरपि
भगवतोऽस्तीति स्यात् । न ह्यस्ति तस्योत्पत्तिः । अथोत्पत्तिरवतारः, सोऽस्येवेति चेत्—
तर्हि स प्रभावोऽन्तर्भूत एव । प्रभवशब्दस्य प्रभावार्थकत्वं सर्वमतैश्च । अलं तत् । किञ्च अस्य
श्लोकस्यैवं प्रवृत्तिः—अहं वक्ष्यामीति किमर्थम्, अन्यस्मादप्यहं ज्ञास्यामीति न मन्तव्यम्, अन्ये
हि मयोत्पादिता इति । तत्र यद् वक्ष्यते दशमे तदज्ञानमेव तेषां वक्तव्यम् । वक्ष्यमाणञ्चाज्जत्व-
महेश्वरत्वादिकमिति प्रभावविषयकत्वमवर्जनीयमिति । तथाच यतस्ते न विदुः अतोहं वक्ष्यामि
मत्प्रभवमित्युक्तौ प्रभवोऽस्तीत्येव ज्ञायते । उत्पत्त्यर्थे च कथमज्ञे सा स्यात् । अतो मम-
नामकर्मणि भाष्यवाक्ये जन्मनः अघटनं हिशब्दार्थानन्वयाभिप्रायेण । उत्पत्तेरभावादेव ते
न विदुरित्युक्तौ पूर्वोक्तोत्तरेण चास्य न संगतिरिति ।

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । असंमूढस्स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३

न जायत इत्यजः ; अनेन विष्कारिद्रव्यादचेतनात् तत्संसृष्टात् संसारिचेतनाच्च विस-
जातीयत्वमुक्तम् । संसारिचेतनस्य हि कर्मकृताचित्संसर्गो जन्म । अनादिमित्यनेन पदेन आदि-
मतोऽजान्मुक्तात्मनो विसजातीयत्वमुक्तम् । मुक्तात्मनो ह्यजत्वमादिमतम् ; तस्य हेयसंबन्धस्य
पूर्ववृत्तत्वात् तदर्हताऽस्ति । अतोऽनादिमित्यनेन तदनर्हतया तत्प्रत्यनीकतोच्यते ; ‘निरवद्यम्’
(श्वे. ६. १९) इत्यादिश्रुत्या च । एवं हेयसंबन्धप्रत्यनीकस्वरूपतया तदनर्हं मां लोकमहेश्वरम्
लोकेश्वराणामपीश्वरं मर्त्येष्वसंमूढो यो वेत्ति ; इतरसजातीयतयैकीकृत्य मोहः संमोहः, तद्र-
हितोऽसंमूढः स मद्भक्त्युत्पात्तिविरोधिभिस्सर्वैः पापैः प्रमुच्यते । एतदुक्तं भवति—लोके

माहेत्युक्तम् । अजशब्दस्य व्यवच्छेदप्रदर्शनाय व्युत्पत्तिं तावदाह न जायत इत्यज इति । विशेषण-
सामर्थ्यफलितान् तदुचितात् व्यवच्छेद्यात् व्यावृत्तिमाह अनेनेति । विष्कारिद्रव्यात् तत्संसृष्टादित्युमाभ्यां
व्यवच्छेदयोग्यत्वं दर्शितम् । ‘अजो नित्यश्शाश्वतः’ (श्वे. ६. १९) इत्यादिभिर्नित्यस्य जीवस्य कथ-
मचित्संसर्गमात्रेणाजशब्दव्यवच्छेदव्यवहित्यत्वाह संसारिचेतनस्येति । ईश्वरस्यापि सर्वेशरीरतया तत्त-
दचित्संसर्गस्य विद्यमानत्वात् तद्व्यवृत्तसाय कर्मकृतेत्युक्तम् । मुक्तस्यापि स्वरूपानादित्वमस्ति ; ततः
कथं व्यवच्छेदव्यवहित्यत्वाह मुक्तात्मनो ह्यजत्वमादिमिति । अजत्ववेषेणानादित्वमिह
विवक्षितम् । स्वरूपानादित्वविवक्षायां तु पौनरुक्त्यमिति भावः । मुक्तदशायामचित्संसर्गो नास्ति,
प्राचीनसंसर्गविवक्षायां बद्धादेर्व्यवच्छेदः स्यात् ; अतस्तदानीं तनस्वरूपात् व्यावृत्तिः कथमुक्ता स्यादित्य-
त्वाह तस्येति । ^१सहकारिसन्निधौ कुर्वत्त्वभावत्वं, सहकार्यभावप्रयुक्तकार्यभाववत्त्वमपि हि योग्यते-
त्यभिप्रायः । कालविशेषावच्छेदरहितनिरवद्यत्वविधायकश्रुत्या च अयमर्थस्तिबद्ध इत्याह निरवद्यमिति ।
अन्वयाधेमाह एवमिति । देवैर्महर्षिभिश्च दुर्लभं ज्ञानं मन्दप्रज्ञेषु मर्त्येषु भाग्यवशात् कल्पविज्ञायत इति
निर्धारणार्थत्वमुचितम् । उत्तरार्धे च फलनिर्देशेनासंमूढमन्त्यशब्दयोः समुचितान्वयो नास्ति ; “यो मामेवम-
संमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्” (१५. १९) इति च वक्ष्यमाणच्छायाऽस्त्युक्तेत्यभिप्रायेण मर्त्येष्वसंमूढो
यो वेत्तीत्युक्तम् । असंमूढशब्दार्थं वक्तुमुपसर्गामिप्रेतमर्थं व्यञ्जयति इतरेति । “एतां विभूतिं
योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः । सोऽविकम्प्येन योगेन युज्यते नात्र संशयः” (७) इत्यनन्तरमेव
वक्ष्यमाणत्वात् अत्रापि तदुपयुक्तपापविमोक्ष एवाभिप्रेत इत्यभिप्रायेण मद्भक्त्युत्पात्तिविरोधिभिर्-
त्युक्तम् । लोकमहेश्वरे परस्मिन् प्रतिपक्षे च अप्रतिपक्षे च न संमोहप्रसङ्गः ; येन तन्निषेधस्यात् ।
कथं च ब्रह्मरुद्रसनकादिषु जीवेषु परमपुरुषस्यैव लोकमहेश्वरत्वम् ; कथं वा बद्धमुक्तविलक्षणत्वेऽपि
नित्यसूरिवर्गात् व्यवच्छेद इत्यादिशङ्कायां संमोहोदयतदभावप्रकारौ विवृणोति एतदुक्तमिति । तत्तदधि-
पतीनामपि लोके तत्तत्सजातिदर्शनादत्रापि सामान्यतोऽवगते शङ्कावकाशः । मनुष्यदेवाधिपतिप्रभृतिवत्
अण्डाधिपतिप्रभृतेरपि कर्मविशेषमूलपरिमितदेशकालविषयभगवत्संस्काराधीनैश्वर्ययोगितया भगवत एव

मनुष्याणां राजा इतरमनुष्यसजातीयः केनचित् कर्मणा तदाधिपत्यं प्राप्तः ; तथा देवाना-
मधिपतिरपि ; तथाऽण्डाधिपतिरपीतरमनुष्यसजातीयः ; तस्मात् भावनालयान्तर्गतत्वात् ।
'यो ब्रह्माणं विदधाति' (श्वे. ६. ८) इति श्रुतेः । तथाऽन्येऽपि ये केचनानिमित्तैश्चर्यं प्राप्ताः ।
अयं तु लोकमहेश्वरः कार्यकारणावस्थादचेतनाद्बद्धान्मुक्ताच्च चेतनात् ईशितव्यात् सर्व
स्वास्तिस्वल्हयप्रत्यनीकानवधकातिशयासंख्येयकल्याणगुणैकतानतया नियमनैकस्वभावतया
च विसजातीय इतीतरसजातीयतामोहरहितो यो मां वेत्त, स सर्वैः पापैः प्रमुच्यते इति ॥ ३

एवं स्वस्वभावानुपन्धानेन भक्त्युत्पत्तिविरोधिपान्निरसनम्, विरोधिनिरसना
देवार्थतो भक्त्युत्पत्ति च प्रविपाद्य स्वैश्वर्यस्वकल्याणगुणगणप्रपञ्चानुसन्धानेन भक्ति-
विवृद्धिप्रकारमाह—

• बुद्धिर्बानमसंमोहः क्षया कृत्यं दमः शमः । सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४
अहिंसा समता तृप्तिस्तपो दानं यशोऽयशः । भवन्ति भाव भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५

उत्तरावधिरहितमैश्वर्यम् । लोकमहेश्वरशब्देन सर्वगोचरैश्वर्यस्य दिवक्षितत्वादेव नित्यानामपि व्यवच्छेद-
सिद्धिरिति भावः । सजातीयस्य कथमधिकत्वसिद्धिरित्युक्तं केनचित्कर्मणेति । कथमण्डाधिपतेः
तदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभिरितरसंसारिमिसाजात्यमित्यत्राह तस्यापीति । कर्मभावना, ब्रह्मभावना, उभय-
भावनेति भावनालयम् । तेषामपि भावनालययोगादिकं भगवन्पराशर्यौनकादिभिः प्रपञ्चितम् ।
यथा हिरण्यगर्भादीनुपक्रम्य, “अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोगतः” (वि. ६. ७. ७७) इति,
“आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्ध्वस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः । यत्ततो न ते ध्याने
ध्यानिनामुपकारकाः” (वि. ध. १०४. २२) इति । प्रतिबुद्धैरनुपासत्वं भगवदधीनत्वं च पञ्चम एव वेदे
सुव्यक्तम्, “ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं
फलम्”, “एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादकोषजौ स्मृतौ । तदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥”
(भा. मो ३५० १९) इत्यादिभिः । भावनालयान्वयेन सह हिरण्यगर्भस्य कार्यत्वादिसमुच्चयार्थः
चशब्दः । सनकसनत्कुमाररुद्रादिव्रह्मकुमारवर्गमभिप्रेत्याह तथाऽन्येऽपीति । अणिमादीति । “अणिमा
महिमा च तथा लघिमा गरिमा वशित्वमैश्वर्यम् । प्राप्तिः प्राकाम्यं चेत्यष्टैश्वर्याणि[योग]युक्तस्य ॥
तानि च कर्माधीनभगवत्सङ्कल्पाधीनान्येव । रौद्रस्याणिमाद्यैश्वर्यस्य कचिदकृत्स्नित्वोक्तिरपि जन्मप्रभृति-
सिद्धतामाह । अन्यथा, “महादेवः सर्वमेवे महात्मा हुत्वाऽऽत्मानं देवदेवो बभूव” (भा रा. २० १२)
इत्यादिभिर्विरोधात् । लोकशब्दो लोकवत् इति व्युत्पत्त्या सर्वसंप्राहक इत्यभिप्रायेणाह कार्येति ।
निश्चिन्तेत्यादिकं महच्छब्दस्याभिप्रेतविवरणम् ; नियमनैकस्वभावतयेति ईश्वरशब्दस्य ॥ ३ ॥

भक्त्युत्पत्तिविवृद्धयर्था इत्यत्र विवक्षितं विवृण्वन्मुक्तेन तत्फलितेन च वक्ष्यमाणप्रकरणस्य च
सङ्गतिमाह एवमिति । बुद्धिज्ञानशब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहाराय बुद्धिमत्त्वाज्ज्ञानातीति प्रयोगानुसारेण

बुद्धिः मनसो निरूपणसामर्थ्यम्, ज्ञानम् चिदचिद्वस्तुविशेषविवयो निश्चयः, असंमोहः पूर्वगृहीतात् रजतादेर्विमज्जातीये शुक्तिकादिवस्तुनि सजातीयताबुद्धिनिवृत्तिः; क्षमा मनोविकारहेतौ सत्यस्य वक्तुमनस्त्वम्; सत्यम् यथादृष्टविषयं भूतहितरूपं वचनम् । तदनुगुणा मनोवृत्तिरिहाभिप्रेता, मनोवृत्तिप्रकरणात् । दमः बाह्यकरणानामनर्थविषयेभ्यो नियमनम् ; शमः अन्तःकरणस्य तथा नियमनम् ; सुखम् आत्मानुकूलानुभवः ; दुःखम् प्रतिकूलानुभवः ; भवः भवनम् ; अनुकूलानुभवहेतुकं मनसो भवनम् ; अभावः प्रतिकूलानुभवहेतुको मनसो-

शक्तिलक्षणया, बुध्यतेऽनयेति व्युत्पत्त्या वा हेतुकार्यपरतया व्याख्याति बुद्धिर्मनसो निरूपणसामर्थ्यमिति । असंमोहासत्त्या तद्धेतुमूतं ज्ञानमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह ज्ञानं चिदचिद्वस्तुविशेषविवयो निश्चय इति । बुद्धिज्ञानशब्दयोरध्यवसायमोक्षधीविषयत्वेन व्याख्यानं शब्दद्वयसङ्कोचादिप्रसङ्गादनाहृतम् । विजातीये सजातीयताबुद्धिः संमोहः ; तदुदाहरति पूर्वैति । पूर्वगृहीतात्-आपणादिनिष्ठतयाऽनुभूतादित्यर्थः । इदं च सम्यमाणाध्यासोदाहरणम् । न कोपाख्यविकाराभावमात्रेण सुषुप्त्यादिषु क्षमाशब्दः, अपितु कोपहेतुषु सत्सु तदभावे तत्प्रयोग इत्यभिप्रायेणाह मनोविकारेति । क्रोधहेतावाक्रोशताडनादौ सत्यपीत्यर्थः । ननु कथं हेतौ सति तत्कार्यनिवृत्तिः ; तथात्वे तस्य हेतुत्वमेव हीयेत ॥ उच्यते । न ह्यवश्यं हेतौ सति कार्येण भवितव्यमिति नियमः ; अपितु प्रतिबन्धकरहितायां सामग्र्यां सत्याम् ; अन्यथा प्रत्येकं हेतूनां, प्रतिबद्धानां च तत्तत्कार्यजनकत्वे कार्यस्य सदा-तनत्वसार्वत्रिकत्वप्रसङ्गात् ; नित्यविमोक्ष कारणस्य सद्भावात् ; तर्हि कः क्षमाया विस्मयः(?) इति चेत्, यथा मणिमन्त्रादिभिः स्फोटसामग्री स्तभ्यते, तथा प्रबलविवेकाख्यप्रतिबन्धकेन कोपसामग्र्या दुर्नि-वारायाः स्तम्भनादिति भावः । वस्तुसत्यत्वस्य यथार्थं (सत्यत्वस्य वस्तुयथार्थं ?) दर्शनमप्यपेक्षितम्, तथाऽपि यथादृष्टवचनमात्रे वस्तुनोपराधः, अस्य दैवागतत्वादित्यभिप्रायेण यथादृष्टविषयमित्येतावदुक्तम् । परानर्थहेतौः “सत्यं भूतहितं प्रोक्तम् ” (व्या. स्मृ) इत्यादिभिः सत्यत्वप्रतिक्षेपात् भूतहितरूपमिति विशेषितम् । भावशब्दस्य मनोवृत्तौ प्रसिद्धिप्रकर्षवत् अग्रप्रधान्यं चामित्येतस्य शब्दस्य लाक्षणिकत्वमाह तदनुगुणेति । शमदमशब्दयोरैकस्थोभयनियमनाभिधानं सामर्थ्येऽपि पौनरुक्त्यपरिहाराय विषयभेदे वक्तव्ये नियमनक्रमेण दमशमयोर्बोधान्तरकरणविषयत्वोक्तिः । शास्त्रीयेभ्यो नियमनस्य निषिद्धत्वात् अनर्थविषयेभ्य इत्युक्तम् । तथेति । अनर्थविषयेभ्य एव । अनुकूलत्वमात्रं प्रतिकूलत्वमात्रमेव च सुखदुःखयोर्लक्षणम् ; तथाऽपि मनोवृत्तिरूपत्वसिद्धयर्थमनुभवशब्दः । सुखदुःखमयामयमध्यपठितत्वात् भवोऽभावः इत्यत्रापि परस्परविरुद्धार्थविषयत्वं संभवत् अपरित्याज्यम् ; ततश्च भवभावशब्दयोः प्रत्ययभेदमात्रमेव, न त्वर्थभेदः । तत्र चाभाव इत्येव पदच्छेदः । तयोरपि मनोवृत्तिरूपत्वं वक्तव्यम् । प्रस्तुतयोरेव च सुखदुःखयोस्तद्धेतुत्वमुचितम् ; अत एव भवोऽभिप्रायः । इत्यादि परव्याख्यानं मन्दम् । तदेतदखिलमभिप्रेत्याह अनुकूलेति । भवनमिति उद्धर्षोऽत्र विवक्षितः,

सर्वस्य भूतजातस्य सृष्टिस्थितयोः प्रवर्तयितारश्च मत्कल्पयित्प्रवृत्तय इत्याह—

महर्षयस्सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा । मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६

पूर्वे सप्त महर्षयः अतीतमन्वन्तरे ये सृग्वादयस्सप्त महर्षयो नित्यसृष्टिप्रवर्तनाय ब्रह्मणो मनस्संभवाः, नित्यस्थितिप्रवर्तनाय ये च सार्वर्णिका नाम चत्वारो मनवः स्थिताः, येषां सन्तानमये लोके जाता इमाः सर्वाः प्रजाः प्रतिक्षणमाप्रलयत् अपत्यानामुत्पादकाः पालकाश्च (उत्पादिकाः पालिकाश्च) भवन्ति^१ ते सृग्वादयो मनवश्च मद्भावाः मम यो भावः स एव येषां भावः ते मद्भावाः, मन्मते स्थिताः, मत्सङ्कल्पानुवर्तिन इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सृष्टिस्थितिहेतुतया प्रसिद्धेषु महत्स्वपि हेतुभूतेषु स्वतन्त्रत्वशङ्का न कार्या, अन्यसङ्कल्प-प्रसूतत्वात् । सृष्टिप्रवृत्तमनुसन्धेयमित्यस्योदाहरणतया महर्षयः इत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह सर्वस्येति । येषां लोक इमाः प्रजाः इत्येतत्स्थितिकथने सर्वस्य भूतजातस्येत्यादि । सृष्टिस्थितयोरिति महर्षिषु मनुषु च क्रमादन्वेतव्यम् । सप्तर्षीणां पूर्वत्वादौ नन्विदं विवक्षितमह अतीतमन्वन्तर इति । सृग्वादय इति 'महर्षीणां सृगुरदम्' (२५) इति तत्प्रधानत्वं हि वक्ष्यते । 'सप्त ब्रह्मणो इत्येते पुराणे निश्चयं गताः' (वि. १. ७. ६) इत्यादिसारणाय सप्तशब्दः । आर्षेयवरणे वरणीयानां गोत्राणां प्रवर्तयितार इत्यभिप्रायेणाह नित्यसृष्टिप्रवर्तनायेति । नैमित्तिकसृष्ट्यादिद्वयवच्छेदाय नित्यशब्दः । ब्रह्मणो मनस्संभवा इति । सौभाग्ये(१) 'स मानसान् सप्त पुत्रानसृजत्' इत्यादि । ननु ब्रह्मदिक्से चतुर्दश मनवः क्रमादधिकुर्वन्ति, एकस्मिन् मन्वन्तरे एक एव; तत् कथं चत्वार इति । अत्राह ये च सार्वर्णिका नामेति । ब्रह्मसार्वर्णो रुद्रसार्वर्णो धर्मसार्वर्णो दक्षसार्वर्णः इति दक्षस्य दुहितरि तैश्चतुर्भिर्मानसा जनिताः । मद्भावाः इत्येतावदत्र विधेयम् ; अन्यत् सर्वं पुराणादि[प्र]सिद्धमनुद्धते इति ज्ञापनाय यच्छब्दः । मन्तानमय इति । 'जनो लोकः प्रोक्तः' इति पाठाह्योक्तोऽत्र सन्तानः । येषां लोके जाताः यत्पुत्रपौत्रादिभ्यो जाता इत्यर्थः । इमाः इति निर्देशः कालान्तरवर्तिनित्यसृष्टेरपि सप्ताहकः ; न तु व्युदासकः, ईश्वरस्य तत्त्वाप्यारोक्ष्यदित्याभिप्रायेणाह प्रतिक्षणमाप्रलययित् । उत्पादकाः पालकाश्चेति महर्षीणां मनूनां च यथाक्रमं निर्देशः । उत्पादकाः इत्यादिस्त्रीलिङ्गपाठे तु तत्तत्प्राजा-मिथ्यासंभवमन्वयः । मम यो भावस्व एव येषां भाव इति । भावसामानाधिकरण्यकालोक्तिरियम्, मध्यमपदलोपी वा समासः । राज्ञो भाव एव किङ्करस्य भाव इतिवत् अभिप्रायसाभ्यापेक्षेऽयं व्यपदेश

१ ननु मत्तत्त्वेन कथम्, अन्ये गमुः पत्यादिप्रयोज । १ प्राञ्जल्यदि-यत्र महर्षय इति ।
२ सार्वर्णिका इति । 'स मनूनां समाहारो ब्रह्मक्षत्रादिभेदिनाह' (अ. तु खं ०. १) इति पाञ्चरात्रादौ विशदिवर्णनमुपयुक्तं नवद्वन्द्वारो पञ्च भवणोपादयाः प्रसिद्धा इति तेषां ब्रह्मेण्यपि दक्षदुहितृभ्यः स्वरूपविशेषवत् सार्वर्णिकत्वं तथोपपद्यत वेति विमुच्यम् । एवञ्च मनु-स्वपि पूर्वत्वान्नयेऽपि न क्षति । पूर्वं भगवदधीनाह्वेत, उत्तरे किमुन । ३ स्त्रीलिङ्गपाठे येनामिनि यच्छब्दोद्घाटितव्यं कथं भूतजातस्य प्रवर्तयितार इति सङ्गमः । पुंलिङ्गपाठे तु येनामिनादि प्रजाः इत्येव यच्छब्दोद्घाटितवाच्यः । अतस्तत्त्वमिदं प्रवर्तयितार इति आन्ते वा तच्छब्दोद्घाटितवाच्यम् ।

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः । सोऽविकम्पे[म्प्ये]न योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥
विभूतिः ऐश्वर्यम् । एतां सर्वस्य मदायतोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिनारूपां विभूतिम्, मम
हेयप्रत्यनीककल्याणगुणगणरूपं योगं च यस्तत्त्वतो वेत्ति, सोऽविकम्पे[म्प्ये]न अप्रकम्प्येन
भक्तियोगेन युज्यते । नात्र संशयः । मद्भिभूतिविषयं कल्याणगुणविषयं च ज्ञानं भक्तियोग-
वर्धनमिति स्वयमेव द्रक्ष्यसीत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

विभूतिज्ञानविपाकरूपां भक्तिवृद्धिं दर्शयति—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८

अहं, सर्वस्य विचित्रचिदचित्प्रपञ्चस्य प्रभवः उत्पत्तिकारणम्, सर्वं मत्त एव
प्रवर्तते इतीदं मम स्वाभाविकं निरंकुशैश्वर्यं, सौशील्यमौन्दर्धवात्मन्यादिकल्याणगुणगणयोगं च
इति दर्शयति मन्मते स्थिता इति । स्वाच्छन्द्यादभिप्रायसाम्यं भृत्यादिवद्वुद्धिपूर्वानुवर्तनमात्रं च
व्युदस्यति मत्सङ्कल्पानुवर्तिन इति ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगं चेति पूर्वोक्तार्थस्य^१ बुद्धिस्थक्रमेणानुवादः । स्वकल्याणेत्यादिप्रग्रहश्लोके (१४)
स्वयमेवार्थो यथाक्रममुक्तः ; तदनुसारेण पदार्थवाक्यार्थावाह विभूतिरैश्वर्यमित्यादिना । सर्वस्य
मदायतोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिनारूपां विभूतिमिति । तन्निरूप्यत्वात् तत्तत्सामानाधिकरण्यम् । उत्पत्ति-
स्थित्योरपि सङ्कल्पाधीनत्वानियमनविषयत्वम् । प्रवृत्तिरिह स्वकार्थव्यवहारः, स्पन्दादेरसाधैतिकत्वात् ।
'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम्' (नाम. १. स्व) इति नैषण्डिकाः । विभुशब्दश्च नियन्तरि प्रयुक्तचरः । अतो
विभवनेमिह नियमनमेव वक्ति, तस्य भावार्थितास्वारस्यात्, अनपवादाच्च । वस्तुन्तरसामानाधिकरण्य-
वद्भिभूतिशब्दैषु तु नियन्तन्यविषयता वक्ष्यते । युज्यत इति व्युत्पत्त्या उभयलिङ्गत्वमिह योग उक्तः ।
ईश्वरेऽनीश्वरस्यैव भूतपारतन्त्र्यदुःखाज्ञानाधारोपम, अनीश्वरे चेश्वराधीनत्वात्तन्त्र्यादेस्त्वतस्सिद्धत्वाधारोप
च परित्यज्येति तत्त्वतः इत्यस्य भावः । अविकम्पेनेत्यत्र स्वतःकम्पराहित्यमात्रव्युदासेन बाधकशतै-
रप्यविचार्यत्वं दर्शयितुम् अप्रकम्प्येनेत्युक्तम् । पूर्वापरपरामर्शोपासकान्वितयोगशब्दस्य योगविशेष-
निष्ठतामाह भक्तियोगेनेति । शास्त्रसिद्धस्याप्यर्थस्य साक्षात्कारे सत्येव ह्यत्यन्तवैशद्यमित्यभिप्रायेण
नात्र संशयः इत्याशये विशदयति मद्भिभूतीति ॥ ७ ॥

उक्तार्थस्यानन्तरमुद्देश्यप्रदर्शनमुखेन प्रपञ्चने क्रियत इत्यभिप्रायेणाह विभूतिज्ञानेति । तदेव
हि ज्ञानं भक्तिरूपेण परिणमेत इत्यभिप्रायेण विभूतिज्ञानविपाकरूपत्वोक्तिः । असन्तोचात् कार्य-
भूतब्रह्मादिसमस्तगोचरः सर्वशब्द इत्यभिप्रायेण विचित्रेत्यादिकमुक्तम् । प्रभवशब्दव्यालोत्पत्तिक्रियादि-
मात्रपरत्वव्युदासायाह उत्पत्तिकारणमिति । अत्र वक्ष्यमाणप्रकारेण सृष्ट्युत्पत्तिकल्याणगुणयोगोऽपि
गमितः । ब्रह्मादेरपि स्वप्रवृत्तिसामर्थ्यं मदधीनमिति मत्तसर्वमित्यनेन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह सर्वं
मत्त एवेति । पूर्वोक्तविभूत्याद्यनुवाहरूपतां दर्शयति इतीदमित्यादिना । स्वाभाविकनिरङ्कशब्दा-

१. महर्षय इति विभूतिनिरूपणम् ; ततः प्राक् कल्याणगुणानामिति भावः ।

मत्वा बुधाः ज्ञानिनः भावसमन्विताः मां सर्वकल्याणगुणान्वितं भजन्ते । भावः मनो-
वृत्तिविशेषः । मयि स्पृहयालवो मां भजन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥ कथम् ?

मच्चित्ता मद्गतगणा बोधयन्तः परस्परम् । कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्त च ॥ ९

मच्चित्ताः मयि निविष्टमनसः, मद्गतप्राणाः मद्गतजीविताः, मया विनाऽऽत्मधारण-
मलभमाना इत्यर्थः ; स्रैःस्वैस्तुभूतान् मदीयान् गुणान् परस्परं बोधयन्तः, मदीयानि
दिव्यानि रमणीयानि कर्माणि च कथयन्तः तुष्यन्ति च रमन्ति च-वक्तारस्तद्वचनेनानन्य-
प्रयोजनेन तुष्यन्ति ; श्रोताश्च तच्छ्रवणेनानवधिकातिशयप्रियेण रमन्ते ॥ ९ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १०

भ्याम् अर्वाचीनेध्वरव्यवच्छेदाय श्रुतिसिद्धाहेतुसाध्यत्वानवधिकत्वोक्तिः । वक्तृरूपावतारसौलभ्यपरा-
सच्छब्दाभिप्रेतं मां भजन्ते इत्युच्यमानभजनस्यात्यन्तोपयुक्तं योगशब्दार्थमाह सौशील्येत्यादिना ।
सौशील्यवात्सल्येति दिव्यात्मगुणवर्गस्य प्रदर्शनार्थम् ; सौन्दर्येत्याकर्षकतमदिव्यमङ्गलमिहगुणवर्गस्य ।
बुधशब्देनात्र प्रकृतज्ञानविशेषवन्तः प्रागुक्ता महात्मानो विवक्षिता इत्यभिप्रायेण ज्ञानिन इत्युक्तम् ।
मत्वा भावसमन्विता इत्यन्वयः ; एवंविधज्ञानस्य भक्तिसाधनत्वे तात्पर्योत् मामित्यनेनात्र
भजनदशानुसन्धेयगुणगणविशिष्टस्वरूपं विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं सर्वकल्याणगुणान्वितमिति । अने
कार्थस्य भावशब्दस्य प्रकृतानुगुणमर्थमाह भावो मनोवृत्तिविशेष इति । तमेव विशेषं विशदयति
मयि स्पृहयालव इति ॥ ८ ॥

भावसमन्वितत्वप्रपञ्चनमेवानन्तरं क्रियत इत्यभिप्रायेण तदाकाङ्क्षां दर्शयति कथमिति । भक्ति-
परिपाकक्रमविशेषसिद्धाकारप्रदर्शनं मच्चित्ताः इत्यादिभिश्चतुर्भिर्विशेषैः क्रियत इत्यभिप्रायेण मयि
निविष्टमनस इत्यादिकमुक्तम् । मद्गतप्राणाः इत्यस्य तात्पर्यप्रदर्शनाय पर्याये तावदाह मद्गतजीविता
इति । भक्तगतस्य जीवितस्य कथं तद्गतत्वमित्यत्राह मया विनेति । बोधनकथनशब्दयोरेकविषयत्वे
पौनरुक्त्यात् विषयभेदो वाच्यः ; तत्र च बोधयन्तः इत्यनेन अज्ञातार्थज्ञापनं कथयन्तः इत्यनेन च
इतिवृत्तवर्णनं (?) स्वरसत. प्रतीयत इत्यभिप्रायेण स्रैःस्वैरित्यादिकमुक्तम् । दिव्यानीति अतिमानुषत्वं
प्रयुक्ताद्भुतत्वं विवक्षितम् । तस्यैव भोग्यत्वं रमणीयानीत्यनेनोक्तम् । तुष्यन्ति च रमन्ति
चेत्यनयोर्द्वयोरपि कथकविषयत्वेऽनतिमित्रार्थतया मन्दप्रयोजनत्वात् कस्यचित् कथकविषयत्वमन्यस्य कथ
नाक्षिप्तश्रोतृविषयत्वं च युक्तम् ; तत्र च-स्वययोजनान्तरसाधकपरधीत्यर्थं हि लोके कथाप्रयोगो दृष्टः,
तोषशब्दश्चाधिकस्पृहानिवृत्त्यर्थः, ततोऽत्र तुष्यन्तीत्यनन्यप्रयोजनकथकविषयम् ; पारिशेष्यात् रमन्ती-
त्यस्य श्रवणमूलत्वं लब्धम् । तुष्यन्ति च रमन्ति चेत्यनयोः मच्चित्ताः इत्याद्युक्तैककर्तृकत्वं कथनश्रवण-
योरेकस्मिन्नेव कालभेदेन संभवान्न परित्याज्यम् । तदेतदखिलमभिप्रेत्याह वक्तार इत्यादि रमन्त इत्यन्तम् ॥

भगवद्गुणविभूतिज्ञानस्य भक्त्युत्पत्तिविबुद्धिहेतुत्वमुक्तम् ; तथाविधविबुद्धभक्तेर्भगवत्प्राप्तिपूर्व-

1 कालभवेनेतद्वक्तार एव श्रोतारश्च भूत्वा रमन्त इत्यर्थः ।

तेषां सततयुक्तानाम् मयि सततयोगमाश्रममानानां मां भजमानानामहं तमेव बुद्धियोगं
विषाददशापन्नं प्रीतिपूर्वकं ददामि ; येन ते मामुपयान्ति ॥ १० ॥ किञ्च,

तेषामेवानु ह्यर्थमहपञ्चा-जं तमः । न याम् गन्मयावस्था ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११

तेषामेवानुग्रहार्थमहम्, आत्मभावस्थः तेषां मोक्षोत्तौ विषयतयाऽवस्थितः मदीयान्
कल्याणगुणगणांश्चाऽऽविर्कुर्वन् मद्ब्रह्मज्ञानारूपेण भास्वता दीपेन ज्ञानविरोधिप्राचीन-

भाविशिवदत्तम^१ साक्षात्काररूपावस्थः विशेषहेतुत्वं भगवत्प्रसादावान्तरव्यापारकमुच्यते तेषामिति । माय
सततयोगमश्रममानानामिति । न हि सततं समाधानरूपो योगः शक्यः ; सततशब्देन प्रतिदिवसविवक्षा
च न स्वारसिकी ; न च प्राप्तिरूपसततयोग इदानीं वृत्तः ; अत आशंसार्थत्वमेव युक्तमिति भावः ।
तमेवेति । आशंसाविषयान्तर्गतमेवेत्यर्थः । सततयोगाशंसयैव भजने प्रीतिरूपत्वस्य फलितत्वात्
प्रीतिपूर्वकमित्यस्य भजनान्वये प्रयोजनं मन्दम् ; ददामीत्यनेनान्वये तु भजनावान्तरव्यापारकधनेन
परमोदारत्वादभगवद्गुणगणप्रकाशनेन च महत् प्रयोजनमित्यभिप्रायेण प्रीतिपूर्वकं ददामीत्यन्वय
उक्तः । मामुपयान्तीत्यत्रापरामृष्टपदार्थस्यैवैक्यापत्तिर्वाक्याता ॥ १० ॥

उक्तबुद्धियोगोत्पत्तिविषयनिरसनं तेषामेवेति श्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह किञ्चेति । अनु-
कम्पाशब्देनात्र अनिष्टनिवृत्तिपूर्वकप्रसिद्धेः 'मदनुग्रहाय' (११ १) इति वक्ष्यमाणप्रसादविशेषो
विवक्षितः, सहजकारुण्यमात्ररत्वे अर्थशब्दस्य व्यर्थत्वादित्यभिप्रायेणोक्तम् अनुग्रहार्थमिति । अत्र च
अहंशब्देनानुग्रहार्थिकज्ञानशक्तिकरुणादिव्यमङ्गलविग्रहादिविशिष्टरूपं विवक्षितम् । मनोवृत्ताविति ।
आत्मभावशब्दस्यात्र आत्मत्व-स्वभाववादिपरत्वेऽधिकप्रयोजनं नास्ति ; मनोवृत्तिविषयत्वं तु बुद्धि-
योगस्यात्यन्तोपयुक्तमिति भावः । व्यस्तस्येश्वरस्य कीदृशीमपूर्वा स्थितिरित्यलोकं विषयतयेति । दीप-
तया रूपितस्य ज्ञानस्य भास्वत्वं परितः प्रकाशनम् ; तच्च प्रकारविशेषप्रकाशनं भवितुमर्हति । तथा-
विधविशदानुभवप्रदज्ञाननिवृत्तिः शब्दादिप्राकृतगुणप्रावण्यनिवृत्तिश्चेत्यभिप्रायेणाह मदीयान् कल्याण-
गुणगणांश्चाऽऽविर्कुर्वन्मिति । हेतुकार्यभावेन व्यपदेशादज्ञानतमश्चशब्दोत्तरार्थान्तरं वाच्यम् ;
कर्मणि च ज्ञाननिरोधित्वेन अज्ञानशब्दः ; यथोक्तम् 'अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या' (वि. ३. ७. ६१) इति ।
कर्मजन्ये भगवत्साक्षात्काररूपप्रकाशप्रतिबन्धकं च तमः अर्थस्वभावात् विषयान्तरप्रावण्यमेव । निरतिशय-
भोग्यभगवज्ज्ञानस्य भोग्यज्ञानप्रावण्यनिर्विकल्पं युक्तम् ; 'स्थितेऽरविन्दे' (स्तो २७) इत्यादिन्यायात् ;
तदेतदभिप्रेत्योक्तं ज्ञानविरोधीत्यादि । तमश्चशब्देन तमोवृत्तिवृत्तिपक्षोऽप्यनेन निरस्तः । यद्यपि

१ बुद्धियोगशब्दो दर्शनसमाप्ताकारध्यानपरः । न तु परज्ञानपरः । तस्य ध्यानीयावस्था-
विशेषरूपत्वाभावात् । येन मामुपयान्तीति बुद्धियोगस्थोपायत्वोक्तेश्च । अनन्तरश्लोकोक्तं
विषयप्रावण्यनवारकत्वमेतत्पूर्वस्थितं विशदतमभजनस्यापि । २ ननु कामिनास्मृतिस्तन्तेरिष
स्वतएव साक्षात्कारावस्थसंभवात् किं विध्यात्र भगवत्प्रसादापेक्षेत्याशंकायामन्यदाह परमेति ।
वस्तुः प्रसादोऽपि इष्टवशात् स्वतस्संभवः न हेतुत्वं जहाति ।

३ अनुग्रहार्थं—तद्विग्रहमाधिकरणोक्तानिष्टनिवृत्तिसमर्थबुद्धियोगोत्पादनार्थम् ।

कर्मरूपाज्ञानजं मय्यतिरिक्तपूर्वाभ्यस्तविषयप्रावण्यरूपं तमो नाशयामि ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच—

एवं सकलेतरविसजातीयं भगवदसाधारणं शृण्वतां निरतिशयानन्दजनकं कल्याण-
गुणगणयोगं तदैश्वर्यविक्रिं च श्रुत्वा तद्विस्तारं श्रोतुकामोऽर्जुन उवाच—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

परं ब्रह्म परं धाम परमं पवित्रमिति यं श्रुतयो वदन्ति, स हि भवान् । [परं ब्रह्म ?] “यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रपश्यन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व
तद्ब्रह्मेति” (मु), “ब्रह्म वेदामोति परम्” (आ), “स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति”

विषयप्रावण्यनिवृत्तिपूर्वकं भजनम्, तथाऽपि संस्कारशेषादनुवृत्तं सूक्ष्मं प्रावण्यमिह भजनविनाशयत्योक्त-
मिति नान्योन्याश्रयः ॥ ११ ॥

परं ब्रह्मेत्यादेः अमृतमित्यन्तस्यार्जुनवाक्यस्य पूर्वोत्तरसंगतिं दर्शयति एवमिति । यो मामजम् (३)
इत्याद्यनुसन्धानेनोक्तं सकलेतरेत्यादि । ‘तुष्यन्ति च रमन्ति च’ (९) इत्यनेनोक्तमाह शृण्वतां
निरतिशयानन्दजनकमिति । ‘विस्तरेणात्मनो योगं’ (१८) ‘विस्तरस्य मे’ (१९), इति प्रवृत्ति-
वक्तृभ्यां विस्तरशब्दप्रयोगेऽपि वक्ष्यमाणस्यार्थप्रपञ्चरूपत्वात् शब्दप्रपञ्चोपलक्षितार्थप्रपञ्चे अत्यविस्तर-
शब्दस्य तात्पर्यमिति दर्शयितुं तद्विस्तारं श्रोतुकम् इत्युक्तम् । विस्तरं श्रोतुकामश्च. अर्जुनः, संग्रहोक्तस्यार्थस्य
प्रतिपत्ततां तस्य सत्यत्वात्प्रवचसायेनानुसृत्या च दर्शयति परंब्रह्मेत्यादिभिः । अत्र तावत् भवानिति
प्रथमान्तत्वात् आहुरित्युत्तरत्र न संभवः, परं ब्रह्मेत्यादीनां प्राथम्यादिनोद्देश्यत्वं भवानित्यस्य च
विधेयत्वं प्रतीतम् ; उद्देश्यस्य च पूर्वमेव मिद्विरपेक्षिता ; तदाह यं श्रुतयो वदन्ति, स हि भवानिति ।
क्षिप्त्वपि क्रमाच्छ्रुतीरुदाहरति । तत्र ‘यो वा’ इत्युपास्यब्रह्मलक्षणवाक्यम् ; तत्पुरुषोवादेनोपास्यं ब्रह्मैव
प्राप्यमिति प्रदर्शनाय पञ्चशब्दविशेषणसिद्धये च ब्रह्मविदिति वाक्यमुपात्तम् । उभयपक्षातिस्फुटं वाक्यं
स यो हेति । ब्रह्मैव भवतीत्येतत् शारीरकभाष्ये (१. १. ४) व्याख्यातम्, “प्रकारैक्ये च तत्त्वव्य-
वहारो मुख्य एव, यथा सेयं गौः” इति । ब्रह्मात्यन्तसाम्यात् ब्रह्मव्यपदेशो ‘मुख्यप्राय इत्यर्थः ।
सेयं गौरिति दृष्टान्तोऽपि, साधर्म्यमूल्यपदेशविषयः । यद्वा ब्रह्मैव भवतीत्यत्राप्येवकार इवशब्दार्थोऽपि
स्यादिति केचित् ; ‘इववद्वैवमेव’ इति निघण्टुसद्भावात् ; “वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव
मुख्यमान् लोकानभिजयति” (यजु. २. ३. १६) इत्यादिप्रयोगसद्भावाच्च । न ह्यत्र पशुयागमात्रेण
विष्णुरेवासौ जातः ; नापि स्पर्धमानस्य मोक्षाधिकारः ; न च विष्णुरेव भवतीति तावदेव फलं
निर्दिष्टम् ; किंतु “इमान् लोकानभिजयति” इति सांसारिकफलमुक्तम् । अतः पराक्रमादिगुणयोगेन
विष्णुरिव भूदेमान् लोकानभिजयतीति वाक्यार्थ इति । अतः, “ब्रह्मैव भवति” इति साधर्म्यहेतुकं
सामानाधिकरण्यात् । “परमं साम्यमुपैति” (मु. ३. १. ३) इति हि श्रुतिः । वक्ष्यति च, “मम

(मु. ३. २. ९) इति । तथा परं धाम ; धामशब्दो ज्योतिर्वचन ; परं ज्योतिः “अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते” (छा. ३. १३ ७), परं ज्योतिरुपसंघस्येन रूपेणाभिनिव्यधते” (छा. ८. १२. २), ‘तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः’ (६. ४. १६) इति ; तथा च परमं पवित्रम् परमं पावनम् ; स्मृत्यंशेषकल्पमाश्लेषकम्, विनाशकरं च । ‘यथा पृष्कम्पलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते’ (छा. ४. १४. ६), ‘तद्यथेवीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानाः प्रदूयन्ते’ (छा. ५. २४. ३) “नारायण परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः । नारायण परो ज्योतिरात्मा नारायणः परः” (ना.) इति हि श्रुतयो वदन्ति ॥

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विशुभम् ॥ १५

आहुस्त्वामुषयः सर्वे देवर्षिनारदस्तथा । असितो देवलो व्यासः ख्यं चैव ब्रवीषि मे ॥ २३

ऋषयश्च सर्वे परावरतत्त्वयाथात्म्यविदस्वामेव शाश्वतं दिव्यं पुरुषमादिदेवमजं विशु-

सामर्थ्यमागताः” (१४. २) इति । श्रुतिप्रदर्शनार्थं विषयमुपादाय शोधयति तथेत्यादिना । सामानाधिकरण्यप्रयोगात् वस्त्वन्तरसामानाधिकरण्यसहपाठाभावात् भगवत्स्तत्तच्छ्रुतिप्रतिपादितपरत्वप्रकार-
व्यञ्जने तात्पर्याच्च अत्र धामशब्दस्य स्थानादिपरत्वमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह धामशब्दो ज्योतिर्वचन इति । “विष्णुसंज्ञं सर्वाधारं धाम” (मत्तया) इत्यादि[पुः] धामशब्दप्रयोगेऽपि परं धामेति विशेषणा-
दर्शनात् पर्यायान्वयमुखेन तत् प्रदर्शयति परं ज्योतिरिति । “अथ यदतः” इत्यादिवाक्येनाप्राकृत-
लोकादिविशिष्टत्वम्, “पादोऽस्य सर्वा भूतानि” (छा. ३. १२. ६) इत्यादिव्यपदेशसिद्धपुरुषसूक्त-
प्रकरणैकार्थाच्च समीहितमखिलं सिद्धम् ; ‘परं ज्योतिरुपसंघः’ इति वाक्येन सुक्तप्राप्यत्वादिकम्, परं ज्योरिति विशिष्टप्रयोगश्च सिद्धः । ‘तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः’ इत्यादिना देवोपास्यत्वमुखेन ज्योतिषां ज्योतिष्टेन च परत्वमर्थलब्धम् । भगवदसाधारणं परमशब्दविशेषितं पावनत्वं दर्शयितुं पवित्र-
शब्दस्यात्र संज्ञात्वव्युदाभायाह परमं पावनमिति । विनाशकरमित्यत्र कल्पशब्दो बुद्ध्या निष्कृप्यानुसन्धेयः । प्रदूयन्ते नश्यन्तीत्यर्थः । सूत्रं च, “तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्य-
पदेशः” (ब्र. ४. १. १३) इति । तत्त्वनिर्णयैकतपरनारायणानुवाकवाक्येनापि परब्रह्मत्वादिकं भवानिति निर्दिष्टदेवताविशेषयैव संवादयति नारायणेति । अनयोर्वाक्ययोः प्रथमौ नारायणशब्दौ लुप्तविभक्तिकौ ; ‘तत्त्वं नारायणः परः’ इत्यादिसहपाठवशात् व्यस्तत्वं प्रथमान्तत्वं च प्राप्तम् । तथैव सविभक्तितया श्रुत्यन्तरेऽधीयते, “नारायणः परं ब्रह्म” (महो) इत्यादि । एतेन पञ्चमीसमासतो वदन् भगवद्वेष्टी प्रत्युक्तः, सर्वश्रुतिस्मृतिसूत्रन्यायविरोधाच्च । इति । अहं श्रुतयो वदन्तीत्यत्र, “यतो वा इमानि” (मु. १) इत्यादिकमखिलमन्वेतव्यम् ; मध्ये तत्तदर्थवैशद्यायावान्तरवाक्यम् ।

एवं श्रुतिसिद्धोऽर्थः स्मृतीतिहासपुराणायमानमहर्षिवचनात् श्रुतिवदन्यानपेक्षसर्वज्ञवचनाच्च सिद्ध इत्याह पुरुषमिति सार्धेन । सर्वशब्देनाविगीतत्वं विवक्षितम् । परमात्मतत्त्वयाथात्म्यविद इति ऋषि-
शब्दाभिप्रेतोक्तिः । तेन आसत्तमत्वेऽपि भवति । त्वामित्येतत् ब्रह्मरूपादिविशेषान्तरव्युदासार्थमित्यभिप्रायेण

महः ; तथैव देवर्षिर्नामदः असितः देवलः व्यः तश्च । “ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति महात्मानं कृष्ण धर्मं सनातनम् ॥ पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते । पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् । त्रैलोक्यं पुण्डरीकाक्षो देवदेवः त्वामेवेत्युक्तम् ; यद्वा अवतीर्णं त्वामेवेत्यर्थः । शाश्वतं नित्यम्, दिव्यं परमज्योमनित्यम्, पुरुषं ‘परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते’ (प्र. ५. ५) इत्यादिप्रतिपादितम् । शाश्वतं दिव्यं पुरुषमिति व्युत्क्रमोपादानं दिवि वर्तमानस्य पुरुषस्य पुरुषभूतोदितामृतत्वपाद्विभूतिविशिष्टवेषेण शाश्वतत्वमिह विवक्षितमिति व्यञ्जनार्थम् । आदिश्चासौ देवश्चेति आदिदेव-जगत्कारणभूतः क्रीडारूपजगद्व्यापारश्चेत्यर्थः । स्मरन्ति च, ‘क्रीडतो बालकस्येव’ (वि. १. २. १८), ‘क्रीडा हरोरिदं सर्वम्’ (भा. मो. २. ०६-५८), ‘बालः क्रीडनकैरिव’ (भा. स. ६. १. ३१) इति । सूत्रितं च, ‘लोकवत्तु लीलात्मैवत्यम्’ (ब्र. २. १. ३३) इति । एतेन ब्रह्मादीनामपि देवजात्यनुप्रविष्टानां परमपुरुषलीलोपकरणत्वं कथितं चोक्तं भवति । ‘नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणात् रुद्रो जायते’ (ना. उ.), ‘एको ह वै नारायण असीन्न ब्रह्मा नेशानः’ (महो. १. १), ‘तस्माच्च देवा बहुधा संप्रमृताः साध्या मनुष्याः पशवो वयसि’ (सु. २. १. ७), ‘एष द्वौ त्रिबुधश्चेष्टौ प्रसादक्रोधौ स्मृतौ’ (भा. शा. मा. ३. ५. ०-१९), ‘आवां तेषाञ्जे संमृतौ’ (भा. मो. ३. ५. ०. १९. १३१-४८) इत्यादेः कारणवाक्यव्यर्थः उक्तः ; शोधकवाक्यार्थ-मुपलक्षयति अजमिति । कर्मकृतजन्मादिरहितमित्यर्थः । स्वरूपपेक्षया वा निर्दिष्टारत्वमुच्यते । विष्टुम् “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” (ह. वि. १३२. ४८) इति प्रकृत्या व्याप्तम् ; नियन्तारमिति वा ; एतेन कारणत्वाद्यनुगुण्यातिनियमनादिकमन्त्योन्निब्राह्मणादिसिद्धं स्मारितम् । एतै पदैः, “एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहन्पाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः” (सु. ७) इति श्रुतिः सूचिता । सर्व इति सामान्यतस्संग्रहेऽप्याप्ततत्त्वविवक्षया नारदादेः पृथगभिधानम् । देवर्षिशब्देन जात्याऽपि भूतोत्तरत्वं प्रकाशयते । तत्ताप्यसौ, “देवर्षीणां च नारदः” (गी. १०. २३) इति प्रकृष्टः । असितः । देवलश्च तस्य पिता । व्यासश्चात्र भगवान् पाराशर्यः । “आहुस्त्व मृषयस्सर्वे” इत्यादिकं संवादयति येचेति । वेदत्रिदः कर्मभागवेदिनः, अध्यात्मत्रिदः वेदान्तार्थवेदिनः कृष्ण महात्मानं सनातनं धर्मवदनीत्यन्वयः । महान्मशब्देन सर्वार्थशायिपरमैश्वर्यादिकं विवक्षितम् ; महान् आत्मेति परमात्मत्वं वा । ‘स वा एष महानज आत्मा’ (बृ. ६. ४. २२) इत्यादेः ; यागदानादयो हि देशकालादिपरिमितफलदायिनः, स्वयं चानित्याः ; अयं तु नित्यनिरतिशयफलदायी, नित्यश्चेति सनातनशब्देन धर्मस्य विशेषणम् । पवित्रशब्दोऽत्र पापनिवर्हणपरः । पुण्यशब्दोऽभिमतफलविशेषसाधनपरः । मङ्गलशब्दश्च स्वसन्निधिमालेणातिसमृद्धिहेतुभूतकल्याणवस्तुपरः । त्रैलोक्यं पुण्डरीकाक्ष (भा. व. ८. २८) इति कार्यकारणभावेन शरीरात्मभावेन वा सामानाधिकरण्यम् । तयो लोकास्त्रैलोक्यम् ; बद्धमुक्तनित्या इत्यर्थः । यद्वा उपलक्षणतया भूम्यन्तरिक्षादिकमुच्यते । पुण्डरीकाक्षशब्देन अन्तरादित्यविद्याप्रतिपादितविलक्षणविग्रहत्वं दर्शितम् । “तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी” (छा. १.

सनातनः । आस्ते हरिचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥” (भा. व. ६६), “एष नारायणः श्रीमान् क्षीरार्णवनिकेतनः । नागपर्यङ्कमुत्सृज्य ह्यागतो मधुरां पुरीम् ॥” (भा. व. ८६. २४) “पुण्या द्वारवती तत्र यत्राऽऽस्ते मधुसूदनः । साक्षादेवः पुराणोऽयौ स हि धर्मस्सनातनः” २८) । तथा, “यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः । तत्र कृत्स्नं जगत् पार्थ(सर्वे)तीर्थान्यायतनानि च ॥ तत् पुण्यं तत् परं ब्रह्म तत् तीर्थं तत् तपोवनम् । तत्र देवर्षयस्सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ॥ आदिदेवो महायोगी यत्राऽऽस्ते मधुसूदनः । पुण्यानामपि तत् पुण्यं मा भूत् ते संशयोऽत्र वै ॥” (भा. व. ८८), “कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः । कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम् ॥” (भा. स. ४. २३) इति । तथा स्थयमेव ब्रवीषि च, “भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥” (७. ४) इत्यादिना, “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तत्सर्वं प्रवर्तते” (१०-८) इत्यन्तेन ॥ १२ ॥ १३ ॥

सर्वमेतद्वत्तं ग्रन्थे यन्मां वदसि केशव । १२ हि ते भगवन् द्यपि विदुर्देश न दानवाः ॥ १४

६. ७) इत्यस्य च वाक्यस्य द्रमिडभाष्योदितेषु षट्स्वर्थेषु सिद्धान्तत्वेन भाष्यकारपरिगृहीताः लघोऽर्थाः । १) तथा हि वेदार्थसंग्रहे दर्शितम्, “गम्भीराम्भसमुद्भूत-सुसुप्तानाल-रविकरविकसितपुण्डरीक-दलामलायतेक्षणः” इति । इदं च वरदगुरुमिस्तत्त्वसारे (इलो. १९-२६) प्रपञ्चितम् । नारायणशब्देन परतत्त्वनिर्णयैकपरनारायणानुवाकसूचनम् । श्रीमान् क्षीरार्णवनिकेतनः इत्याभ्याम्, “हीश्च ते लक्ष्मीश्च परम्यौ” (ना), “अम्भस्यपारे” (ना), “यमन्तस्तमुद्रे” (ना) इत्यादिकं सारितम् । उत्सृज्यागतः इत्यवतारमात्रत्वं विवक्षितम् ; कृष्णावतारदशायामपि क्षीरार्णवगतनागपर्यङ्कशायिविग्रहस्य तत्रैव स्थितत्वात् । साक्षादिति । न त्वौपचारिकः, आत्मान्तरव्यवहितो वेत्यर्थः । तथेति १) प्रकरणान्तरत्वव्यक्त्यर्थम् । ‘देवर्षिनारदस्तथा’ इति व्याख्येयविभागावगमात् उक्तवाक्योपादानमपि तथाविभागेन कुर्मह इति च दर्शितम् । तत् कृत्स्नमित्यादि नारायणस्यैव सर्वाश्रयत्वात्, सर्वप्रकारातिशययोगित्वाद्वा । तत्पुण्यमित्यादिकं ब्रह्मशब्दानुरोधेन नारायणविषयं वा, प्रकरणविशेषेण तदाश्रितस्थानप्रशंसनं वा । स्वयमेवेति । स्वतत्सर्वज्ञो ब्रह्मादीनामपि गुरुस्त्वमेवेत्यर्थः । भूमिरापः (छ. ४) इत्यादिषु सर्वशेषित्वं सर्वकारणत्वं सर्वशरीरित्वमित्यादिकमुक्तम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

1 भारते एव नारायणः, पुण्या द्वारवती, ये च वदन्ति इति क्रमः । तेनैव क्रमेण कच्चिद्विहापि मुद्रणम् । परन्तु चन्द्रिकासु नारिकोशानुसारेणात्र मुद्रणं कृतम् । श्लोकोक्तार्थक्रमेण विवरणमिह । तत्र प्रथमोक्तपवित्रत्वाद्विदर्शकं प्रथममुदाहरणम्, पश्चादुक्तादिदेवत्वादिज्ञापकं पश्चादुदाहरणमिति वा । 2 तत्र उज्जयन्ते शिखरिणि । 3 यत्र--वदरिकाश्रमे । 4 न मे विदुःसुरगणा इति भवदुक्तमपि तथ्यमिति भावः । दानवग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । 5 असंमततया द्रष्टृणाचार्यवर्जित-मर्थज्ञयम्, भानुभिर्वै ध्यानस्थानम्, कपिजघनलदहस्यं भगवदसि, दूरविकसितमिति च श्रुतप्र- (1-1-7) अन्तरधिकरणम् । 6 पूर्वं 86 अध्याये, इदं 88 अध्याये ।

अतः सर्वमेतत् यथावस्थितवस्तुकथनं मन्ये, न प्रशंसाद्यभिप्रायम् ; यन्मां प्रति अनन्यसाधारणमनवधिकातिशयं स्वाभाविकं तवैश्वर्यं कल्याणगुणानन्त्यं च वदसि । अतो भगवन् निरतिशयज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजसां निधे, ते व्यक्तं व्यञ्जनप्रकारं न हि परिमितज्ञाना देवा दानवाश्च विदुः ॥ १४ ॥

स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम । भूतभावान् भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५

हे पुरुषोत्तम, आत्मना, आत्मानम् त्वां स्वयमेव स्वेन ज्ञानेनैव वेत्थ । भूतभावन ; सर्वेषां भूतानामुत्पादयितः, भूतेश सर्वेषां नियन्तः, देवदेव दैवतानामपि परमदैवत,

सङ्गत्यर्थमाह अत इति । आसत्तमैरात्मैर्महर्षिभिः भवताऽपि चोक्तत्वादिति भावः । क्रतुं मन्ये इत्यस्याभिप्रेतमाह न प्रशंसाद्यभिप्रायमिति । अन्येषु हि तद्गुणारोपणेन प्रशंसेत्यभिप्रायः । मा-मित्यनेन 'शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्' (गी २ ७) इत्यादिकमभिप्रेतम् । वदिरिह शिष्ट-मनुवदन् शास्त्रेण वर्तमानो द्विकर्मकः । एवं शिष्टस्यानुभाषणं शासनविशेषपार्थिवार्थम् । अनन्य-साधारणमनवधिकातिशयमिति विशेषणाभ्यां समाधिकराहित्यम्, स्वाभाविकमिति अनन्याधीनत्वं विवक्षितम् । अतो न विदुरित्यन्वयः । 'ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥' (वि. ६. ५ ७९) इति भगवत्पराशरवचनानुसारेण देवादिभिरवेद्यत्वाय भगवच्छब्दार्थं दर्शयति निरतिशयज्ञानेत्यादिना । व्यक्तिशब्दोऽत्र "किमालिक्कैवेषा भगवतो व्यक्तिः" (र.त्रा.) इत्यादिष्विव न विग्रहादिपरः, अप्रसक्तत्वात्, अनन्तरं च अपृच्छद्यमानत्वात् ; अतः, 'वक्तुमर्हस्य-शेषेण' इत्यनन्तरं विवक्षोः, 'अन्ये स्वस्वतिपादनप्रकारमपि न जानन्ति, किं पुनः प्रत्यक्षादिवत् प्रकाश-नमित्ययमर्थोऽपेक्षितत्वात् स्वीकार्यः' इत्यभिप्रायेणाह व्यञ्जनप्रकारमिति । 'अक्षरक्षरयोर्व्यक्तिम् इ(ष्ट)च्छा-म्वरिनिर्बुद्धन । उपलब्धुम्' (मो. घ. ३ ० ८. २) इतिवत् । परिमितज्ञाना इति हिशब्दतात्पर्योक्तिः ॥ १४

देवादीनां भगवद्वैभवे वक्तृत्वयोग्यता प्रतिक्षिप्ता ; अथ भगवत् एव स्ववैभववचनयोग्यतामाह स्वयमेवेति श्लोकेन । अत्र पुरुषोत्तमेति संज्ञा ; शेषं तु तत्संज्ञान्वयौपयिकगुणपरमिनि त्रिमज्जाय पूर्वमेव हे पुरुषोत्तमेत्युक्तम् । अत्र 'स्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि 'सोऽसि' (काठ. १. ३. १) इति श्रुतिस्मरणा-द्यभिप्रायेण आत्मानमित्यस्य त्वमिति प्रतिपदम् । 'स्वयमेवेत्यनेन फलितोक्तिः स्वेनैव ज्ञानेनेति । आत्मना अन्यैरननुगृहीत इत्यर्थः । यथाऽन्येषां, 'मत्तस्मृतिर्ज्ञानम्' (गी. १५. १५) इति, न तथाऽस्येति भावः । यद्वा आत्मनेत्यस्य व्याख्या ज्ञानेनेति ; "आत्मा जीवे" इत्यारभ्य 'यत्नेऽर्केऽग्नौ मत्तौ वायौ' इति पाठात् । भावनशब्दस्य चिन्ताद्यर्थपरत्वव्युदासायाह-उत्पादयितमिति । भूतेश-जगत्पतिशब्दयोः पौनरुक्त्यशङ्कान्वुदासाय नियन्तृत्वस्वामित्वकथनम् । रक्षणे व्युत्पन्नस्यापि पति-शब्दस्य शेषित्वे रूढिः । "स कारणं करणाधिपाधिपः" (खे, ६, ८), "तमीश्वराणां परमं महेश्वरं

1 आत्मना स्वयःप्रभुभयं कुन इति विमुश्य, स्वयं, स्वेन-स्वकायेनेत्यर्थो भाषितः । स्वप्रकाशात्मधर्मातिरिक्तधर्मवत्तया स्वग्रहणं धर्मभूतज्ञानेनैव ।

यथा मनुष्यमृगपक्षिसरीसृपादीन् सौन्दर्यसौशील्यादिकल्याणगुणगणैर्देवतानि अतीत्य वर्तन्ते, तथा तानि सर्वाणि देवतान्यपि तैस्तेर्गुणैस्तैत्य वर्तमान, जगत्सु जगत्स्वामिन् ॥ १५ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः । याभिर्विभूतिमिलोक्तान् इमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥
दिव्याः त्वदसाधारण्यो विभूतयो याः, तास्त्वमेवाशेषेण वक्तुमर्हसि । त्वमेव व्यञ्जयेत्यर्थः । याभिरनन्ताभिर्विभूतिभिः—यैर्नियमनविशेषैर्युक्तः इमान् लोकान् त्वं नियन्तृत्वेन व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

कथं विद्यामहं योगो त्वां सदा परिचिन्तयन् । केषुकेषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन् मया ॥

तं देवतानां परमं च दैवतम् । पतिं पतीनां परमं परस्तात् विदाम देवं सुवनेशमीड्यम् ॥” (श्वे. ६. ७)
इति श्रुतिसिद्धाश्चत्वारोऽर्थः भूतभावेनेत्यादिभिश्चतुर्भिः प्रतिपाद्यन्त इति ज्ञापनाय देवतानामपि परमदैवतेति श्रुतिगतैः पदैर्व्याख्यातम् । देवशब्दस्य जातिविशेषवाचकत्वेन प्रतिसंबन्धिशब्दत्वाभावात् द्वितीयो देवशब्द उत्कर्षविशेषविषयतया औपचारिक इति मुख्यगौणानुगतमुपचारनिमित्तं दर्शयति यथेति । अन्योन्यवैलक्षण्यस्यार्कित्तिकरत्वाय, अत्यन्तवैलक्षण्यज्ञापनाय च मृगपक्षिसरीसृपग्रहणम् । यथा देवादीनां कीटः, तथा परमात्मनो देवा अपि । “कीटाः समस्ताः सुरा दृष्टे यत्...” (सुकुन्दमाला) इति ब्राह्मः । सौन्दर्यसौशील्येति विग्रहगुणानामात्मगुणानां चोपलक्षणम् ॥ १५ ॥

आत्मशब्दोऽन्यविभूतित्वव्युदासार्थ इत्याह त्वदसाधारण्य इति । विभूतयः इति प्रथमान्तत्वेन वक्तुमर्हसीत्यनेन अन्वयायोगात् विभूतयो या इति यच्छब्दाध्याहारः । यद्वा दिव्या हि, अतोऽवश्यवक्तव्याः; अतः ताः(त्वं) वक्तुमर्हसीति वाक्यावृत्तिज्ञापनार्थः । अहंसीति योग्यत्वनिर्देशेन तत्प्रार्थनं विवक्षितम् । ईश्वरेणाप्यशेषेण वक्तुम्, अर्जुनेन च श्रोतुम् अशक्यत्वात् वचनतः प्रसादतश्च प्रकाशनमात्रनिष्ठ प्रार्थयते ; ‘न हि ते भगवन् व्यक्तिम्’ (१४) इति हि पूर्वमुक्तमित्यभिप्रायेणाह त्वमेव व्यञ्जयेत्यर्थ इति । बहुवचनसङ्कोचात् अशेषेणेति निर्देशाच्च आनन्त्यमिह विवक्षितम्, ‘नास्त्यन्तो विस्तरस्य’ (१९) इत्याद्युत्तरशब्देत्यभिप्रायेण अनन्ताभिरित्युक्तम् । विपूर्वो भवतिः भावप्रत्ययान्तो नियमनवाचीत्युक्तम् । न चात्रार्थान्तरं घटते, नियन्तव्यसामानाधिकरण्याद्यभावादित्यभिप्रायेण यैर्नियमनविशेषैरित्युक्तम् । प्रभूतनियमनविषये कौतुकातिरेक्योतनाय विशेषशब्दः । तृतीयाया इह करणार्थत्वायोगात् इत्थंभूतलक्षणार्थत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण युक्त इत्युक्तम् । अत्र विभूतिशब्दस्य नियन्तव्यपरत्वे अध्वत्थादीनां न लोकव्याप्तिकारणत्वम् ; न च तद्विशिष्टस्य, तैस्सह वा तदित्तरव्याप्तिः ; न च व्याप्तौ नियन्तव्यानामित्थंभूतलक्षणत्वम्, नैर्र्थक्यात् ; नियमनविशेषाणां तु श्रुत्यनुसारात् आकाशादिव्याप्तिव्यवच्छेदार्थत्वाच्च तदुपपत्तिरित्यभिप्रायेणाह नियन्तृत्वेन व्याप्येति । ‘अन्तःप्रविष्टशस्त्रा जनानाम्’ (य. आ. ३. १०), ‘अन्तरो यमयति....अन्तर्याम्यमृतः’ (बृ. ५. ७) इत्यादि हि श्रूयते । व्याप्य तिष्ठसीत्यनेन, ‘व्याप्य नारायणः स्थितः’ (ना) इति श्रुतिः स्मारिता ॥ १६ ॥

अहं योगी—भक्तियोगनिष्ठस्सन् भक्त्या त्वां सदा परिचिन्तयन् चिन्तयितुं प्रवृत्तः
चिन्तनीयं त्वां परिपूर्णैश्वर्यादिकल्याणगुणगणं कथं विद्याम् ? पूर्वोक्तबुद्धिज्ञानादिभाव-
व्यतिरिक्तेषु केषुकेषु च भावेषु मया नियन्तृत्वेन चिन्त्योऽसि ? ॥ १७ ॥

विस्तरेणाऽऽप्तमनो योगं विभूतिं च जनार्दन । भूयः कथय त्विदं शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥

‘अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते’ (१२. ८) इति संश्लेषेणोक्तं तव स्रष्टृत्वादियोगं
विभूतिं नियमनं च भूयो विस्तरेण कथय । त्वयोच्यमानं त्वन्माहात्म्यामृतं शृण्वतो मे
तृप्तिर्नास्ति ; हि-ममातृप्तिस्त्वयैव विदितेत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

हन्त मे कथयिष्यामि विभूतीशतमनश्शुभाः । प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥

हे कुरुश्रेष्ठ ! मदीयाः कल्याणीर्विभूतीः प्राधान्यतस्ते कथयिष्यामि । प्राधान्यशब्देन-
उत्कर्षो विवक्षितः ; ‘पुरोधसां च मुख्यं माम्’ (२४) इति हि वक्ष्यते । जगत्पुत्कृष्टाः

योगिशब्दः प्रकरणविशेषात् त्वां सदा परिचिन्तयन्नित्यादेस्सामर्थ्याच्च योगिविशेषविषय
इत्याह भक्तियोगनिष्ठस्त्विति । सन्नित्यनेन निष्पन्नयोगिपरस्वमपि व्यावर्तितम् । अत्र योगिविति
परेषां पाठोऽनार्षः । सदेति विशेषणसामर्थ्यात् भक्त्येति सिद्धम् । वेदनात्पूर्वं चिन्तनाशक्तेः, कथं
विद्यामित्यस्य चिन्तनहेतुत्वात्, “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” (अष्टा. ३. २. १२६) इति शतुरनुशा-
सनाच्च चिन्तयितुं प्रवृत्त इत्युक्तम् । त्वामिति धर्मिविशेषस्य प्रतिपन्नत्वात् प्रकारविशेषेषु बुभुसेति
ज्ञापनायोक्तम् परिपूर्णेत्यादि । प्रश्नो ब्रह्मातविशेषज्ञापनार्थं इत्यभिसन्धायोक्तं पूर्वोक्तेत्यादि । भावे-
ष्विति सप्तम्यभिप्रेतोक्तिः प्रकृतानुकर्षणं वा नियन्तृत्वेनेति ॥ १७ ॥

प्रतिकूलजनानां नरकादिगमयितृत्वात् अनुकूलजनैः स्वामिलक्षितं याच्यमानत्वाद्वा जनार्दनः ।
विस्तरबुभुस्साहेतुज्ञापनार्थं योगशब्दविवक्षितव्यक्त्यर्थं च भूयश्शब्दफलितमाह अहं सर्वस्येति ।
अमृतशब्दोऽत्रातृत्तिसमभिध्याहारात् माहात्म्ये भोग्यत्वपरः । भोग्यतमत्वायोक्तं त्वयोच्यमानमिति ।
त्वन्मुखचन्द्रनिस्सृतमिति भावः । हिशब्दाभिप्रेतं विवृणोति ममेति ॥ १८ ॥

एवमतृप्त्या पृच्छन्तमर्जुनं प्रति अतिप्रसन्नो भगवांस्तस्याभिजनान्निवर्णनमुखेन योग्यतां
दर्शयन् विभूतेर्विस्तरेण प्रत्येकं वक्तुं श्रोतुं च अशक्यत्वात् केनचिदुपाधिविशेषेण संगृहीता विभू-
तीर्वक्ष्यामीत्याह हन्तेति । ते अनस्युत्त्वमीशमाणत्वात्तत्त्वादिगुणपूर्णयेति भावः । गुणत्वादि-
प्रतियोगिकशेषित्वादिप्राधान्यविवक्षायां वक्ष्यमाणसमस्तोदाहरणव्याप्यभावात् गुणानां च प्राधान्येन
व्यपदेक्ष्यमाणत्वात् संग्राहकमर्थविशेषमाह प्राधान्यशब्देनेति । तस्यैव विवक्षितत्वं वक्ष्यमाणेन संवा-
दयति पुरोधसामिति । पिण्डताथिमाह जगनीति । विस्तरेण कथयेति पृच्छन्तं प्रति प्राधान्यतः
कथयिष्यामीति कथमुच्यत इति शङ्कायां नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे इत्युच्यते । विभूतीनामिति
शेषः । ‘विभूतेर्विस्तरो मया’ (४०) इति हि वक्ष्यते । नास्तिशब्दाभिप्रेतमशक्यत्वं दर्शयति

काश्चन विभृतीर्वक्ष्यामि, विस्तरेण वक्तुं श्रोतुं च न शक्यते, तासामानन्त्यात् । विभृतित्वं नाम नियाम्यत्वम् ; सर्वेषां भूतानां बुद्ध्यादयः पृथग्बिधा भावा मत्त एव भवन्तीत्युक्त्वा, 'एतां विभृतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः' (७) इति प्रतिपादनात् । तथा तत्र योग-शब्दनिर्दिष्टं स्रष्टृत्वादिकं विभृतिशब्दनिर्दिष्टं तत्प्रवर्त्यत्वमिति ह्युक्तं पुनश्च, "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्मै प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः" (८) इति ॥ १९ ॥

तत्र सर्वभूतानां प्रवर्तनरूपं नियमनमात्मतयाऽवस्थायेतीममर्थम्, योगशब्दनिर्दिष्टं सर्वस्य स्रष्टृत्वं पालयितृत्वं सर्वहृत्त्वं चेति[च ?] सुस्पष्टमाह —

अहमात्मन् । गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्च मध्ये च भूतातामन्त एव च ॥ २०

विस्तरेण वक्तुमिति । नेदं वक्तुं श्रोत्रोत्तरसामर्थ्यनिबन्धनमित्याह तासामानन्त्यादिति । तदेतदुक्तं नास्त्यन्त इति । वक्ष्यमाणेषु पदार्थेषु विभृतिशब्दप्रयोगनिमित्तमाह विभृतित्वं नामेति । निरन्तरव्यवस्तन्तरविषयो विभृतिशब्दो विभवनकर्मपरः । अन्यत्र च 'ब्रह्मा दशद्वयः कालः' (वि. १. २२. ३१), 'विष्णुर्मन्वाद्वयः कालः' (३२), 'रुद्रः कालान्तकाद्याश्च' (३३) इत्यादिषु 'जनार्दनविभूतयः' इति नियन्तव्येषु विभृतिशब्दो दृष्ट इति भावः । कुत इत्यत्राह सर्वेषामिति । प्रस्तुतं तादधीन्यं ह्येतच्छब्देन परामृश्यत इति भावः । समनन्तरश्लोकेनापि तस्य श्लोकस्य तदर्थ-परत्वं दर्शयति तथेति । नन्वस्य श्लोकस्य व्याख्याने पूर्वं, (४) 'सौशील्यवात्सल्यसौन्दर्यादिकल्याणगुण-गणयोगम्' इत्युक्तम्^१ ; इह तु योगशब्दनिर्दिष्टं स्रष्टृत्वादिकमुच्यते ; तत् कथं घटते ॥ इत्थम् । उभयतोभयमपि आदिशब्देन संगृहीतमित्येकार्थत्वात् । अत एव हि 'एतां विभृतिं योगं च' (७) इत्यत्र 'हेयप्रत्यनीककल्याणगुणगणरूपं योगं चेति' प्रयोजकेन संगृहीतम् । एतां विभृति-मित्यादेः पूर्वं नियमनपरत्वेन व्याख्यानेऽपि अत्र तदुपादानं समुद्बोधार्थान्तरव्युदासेन सोपसर्ग-धात्वर्थव्यञ्जनार्थम् । 'विस्तरेणात्मनो योगं विभृतिं च' इत्यत्र तु 'यामिर्विभृतिभिः' इति तत्पूर्वप्रश्न-वाक्यस्यविभृतिशब्दैकार्थ्यत्वात्त्याजियमनार्थतोक्ता । अतः प्रश्नोत्तरपरयोरीषद्वैलुप्यं सखम् ॥ १९ ॥

'विस्तरेणात्मनो योगं विभृतिं च' इति पृष्ठमर्थद्वयं विस्तरेण वक्तुं तस्योत्तरद्वयम् अहमात्मेति श्लोकेन संगृह्योच्यत इत्यभिप्रायेणाह तत्रेति । एतेन प्रागुक्तेषु वक्ष्यमाणेषु च सामानाधिकरण्य-निर्देशेषु यथासंभवं निमित्तद्वयमुक्तं भवति । आत्मतयाऽवस्थित इति फलितान्वयप्रदर्शनम् । अनेकार्थोऽप्यात्मशब्दः शरीरमित्येवमिदं प्रसिद्धिप्राप्त्यर्थं प्रतिसंबन्धिरूपं शरीरमपेक्षते ; ततश्च

1 अत्र शांकरे, "गुडाका-निद्राः तस्या ईशः जितनिद्रः इत्यर्थः । घनकेश इति वा" इति व्याख्यातम् । 2 अत्र दिव्यमंगलविग्रहविशेषरूपविष्णुर्मूर्तिमात्रे विभृतित्वम् । तदात्मनः परमात्मैक्यात् तदित्यन्तर्भवत्वात् ।

3 पूर्वमष्टमश्लोके भाष्ये सौशील्यवात्सल्यसौन्दर्येतिपाठो ग्राह्यः, तत्रत्यवशात्पञ्चयनु-सारत् एतदनुसाराच्च । आत्मगुणद्वयमध्ये विग्रहगुणनिवेशनस्यानुचितत्वाच्च ।

सर्वेषां भूतानां मम शरीरभूतानाम् आशये हृदये अहमात्मतयाऽवस्थितः । आत्मा हि नाम शरीरस्य सर्वात्मना आधारः, नियन्ता, शेपी च । तथा वक्ष्यते, 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तस्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' (१५. १५), 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥' (१८. ६१) इति । श्रूयते च, 'यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुः, यस्य सर्वाणि

वृत्त्यन्तर्गतोऽपि भूतशब्दो बुद्ध्या निष्कृष्यान्वेतव्य इत्यभिप्रायेण सर्वेषां भूतानां मम शरीरभूतानामित्युक्तम् । ईश्वरस्य जीवशरीराणि भूतानि जीवांश्च प्रति कथमात्मत्वमित्यत्रात्मलक्षणं दर्शयति आत्मा हीति । त्वमप्येकं लक्षणमित्येके । तत्र श्रुत्याद्यनुसारेण जन्मादित्यस्य ब्रह्मलक्षणत्व इव शक्तिमात्रव्यवच्छेदाधीतया त्वयाणां साफल्यं भाव्यम् । लक्षणत्वमिति चान्ये । तत्र त्वेवं विवेकः^१ (?).... "यस्य चेतनस्य यत् द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं च शक्यम्" (श्रीभाष्ये. २. १. ९) इत्यादि शरीरलक्षणवाक्यमपि भाव्यम् । शरीरलक्षणान्तराणि च तत्रतत्र विस्तरेण प्रतिक्षिप्तानि । चैतन्यविशिष्टं प्रति अपृथक्सिद्धविशेषणभूतद्रव्यं शरीरमिति भाष्याभिप्रेतोऽस्माकं^२ निष्कर्षः । अत्र सर्वभूतशब्देन^३ शरीरमात्रनिर्देशशङ्काव्युदासाय आशयशब्दस्य च हृदयविषयत्वव्यञ्जनाय आधारस्त्वनियन्तृत्वादेरात्मलक्षणत्वसिद्धयर्थं च आह तथेति । 'सर्वस्य चाहम्' (गी. १५. १५) इत्यस्यानन्तरं 'द्वारिमौ पुरुषौ' (१६) इत्युपक्रम्य, 'क्षरस्सर्वाणि भूतानि' इति वचनात् सर्वभूतशब्दोऽचिद्विशिष्टक्षेत्रज्ञपर इति निश्चीयते ; तद्वदत्रापि । तथाऽस्मिन्नेव प्रकरणे, 'उत्तमः पुरुषस्तन्मयः परमात्मेत्युदाहृतः' इत्युक्त्वा 'यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥' (१७) इत्युक्तम् । अत्र विभर्तीश्वर इत्याभ्याम् आधारस्त्वनियन्तृत्वे स्पष्टे ; ईश्वरशब्दरूढ्या च स्वामित्वसिद्धिः ; न खलु गरुडादिषु भुजङ्गादीन्विष्यच्छलतु तदीश्वरशब्दः । ईश्वरशब्दस्याहंशब्दस्य चात्रैकविषयत्वं श्लोकद्वयोपादानेन दर्शितम् । अत्र हि सर्वभूतशब्दो जीवपर एव ; 'यन्त्रारूढानि मायया' (गी. १८. ६१) इत्यभिधानात् । भ्रामयन्त्यनेन नियन्तृत्वादिसिद्धिः । हृद्देशस्थित्या च 'मयि सर्वमिदं प्रोतम्' (७. ७) इत्याद्युक्तधारकत्वादि सूचितम् । एवं चिदचिदात्मक समस्तवस्तुशरीरत्वं सर्वभूतशब्दान्वयेनैव वदन्तीं श्रुतिं दर्शयति यस्सर्वेषु भूतेष्विति । चिदंश प्रति शरी-

१ विवेक इत्येतदनन्तरं विवेकप्रकारनिरूपकवाक्यजातं अष्टमिति चिन्त्यते ; अन्यथाऽनन्वयात् । तच्च वाक्यजातं श्रीमद्रहस्यत्रयसारे प्रधानप्रतिपत्ताधिकारे धारकत्वनियन्तृत्वशेषित्वोपपादकवाक्यजाततुल्यं भवितुमर्हति । २ न्यायसिद्धाञ्जनेऽपीदमुक्तम् ।

३ वेशानां सामवेदः, इन्द्रयाणः मनः इत्याद्यनुसारेण सर्वाचेतननियमनस्यापि वक्तव्यत्वेऽपि अत्र भूतेति प्राणिमात्रकथनं जीववहितेष्वचेतनेषु परमात्मसद्भावेऽपि जीवशरीरेषु जीवातिरिक्तात्मसद्भावो न वक्तव्य इति मतिनिरासाय । न हि भूतानां प्राणिनां तत्तच्छरीरभेदेन भिन्नानां सर्वाशयस्थितस्य परमात्मनश्चैक्यं घटत इति बोधयितुं भूतानामिति बहुत्वम्, आशयस्थितः इत्येकत्वञ्च । तथाचाचेतनान्तस्स्थितैरुपलक्षणमिदम् । एतत्पूर्वोत्तरार्धाभ्यां क्वचिन्निर्धारणषष्ठी क्वचिद्व्यथाऽपीति विधासंभेदो ह्याप्यते ।

भूतानि शरीरं यस्सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” (बृ. ५. ७. १५) इति, “य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” (श्रुत. १४. ५. ३०) इति च । एवं सर्वभूतानामात्मतयाऽवस्थितोऽहं तेषामादिर्मध्यं चान्तश्च - तेषामुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुरित्यर्थः ॥ २० ॥

एवं भगवतः स्वविभूतिभूतेषु सर्वेष्वामात्मतयाऽवस्थानं तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्यनिर्देशहेतुं प्रतिपाद्य विभूतिविशेषान् सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति । भगवत्त्वात्मतयाऽवस्थिते हि सर्वे शब्दास्तस्मिन्नेव पर्यवस्यन्ति ; यथा देवो मनुष्यः पक्षी वृक्षः इत्यादयः शब्दाः शरीराणि प्रतिपादयन्तस्तत्तदात्मनि पर्यवस्यन्ति । भगवत्तत्तदात्मतयाऽवस्थानमेव तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्यनिबन्धनमिति विभूत्युपसंहारे वक्ष्यति ; “न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम्” (३९) इति सर्वेषां स्वेनाविनाभाववचनात् । अविनाभावश्च

रित्वं प्रपञ्चयत् वाक्यमुपादत्ते य आत्मनीति । आत्मत्वेनावस्थानस्योपादानन्तर्निमित्तत्वोपयोगात् पूर्वधिर्न संगमयन् उत्तरार्धं व्याख्याति एवमिति । एवमात्मतयाऽवस्थितोऽहमित्यनेन निर्विकारस्य स्वस्यैवोपादानत्वस्थापनम् । देशतः कालतो वा आदिमध्यान्तत्वमात्मनोचितमिति तदुपचरितमाह तेषामुत्पत्तीति ॥

आदित्यानामहं विष्णुरित्युपक्रम्य ‘यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन’ (३९) इत्यन्तं सामानाधिकरण्यप्रघट्टकम् अहमात्मा (२०) इति श्लोकेन सङ्गमयन्नवतारयति एवं भगवत इति । एतेन अहमात्मेत्यादिकाः समस्ताश्चतस्रो विभूतयः इति मतान्तरं निरस्तम् । विभूतिविशेषानिति । प्राधान्यत इति ब्रुवकान्तम् । ननु शरीरवाचिनः शरीरादिशब्दा आत्मनि पर्यवस्यन्ति ; तद्वदत्रापि इति लक्षणास्तीकार एव न्यायः, न शक्तिकल्पना, लाघवाच्चेत्यत्राह भगवतीति । हिशब्दो हेत्वर्थः । अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिनः शब्दास्तत्तद्द्वारा धर्मिण्यपि मुख्यवृत्ता इति प्रयोजकरूपेण गुणादिष्वपि सिद्धत्वाच्च शक्तिकल्पनागौरवमिति भावः । तदेतदुक्तं पर्यवस्यन्तीति । शरीरवाचिशब्दानां स्वरस्यस्तत्तदात्मनि पर्यवसानमपृथक्सिद्धश्रुतिर्धर्मिकं दर्शयति यथेति । शरीरादिशब्दास्तु गुण इत्यादिशब्दवत् निष्कर्षकशब्दत्वाच्च धर्मिणि पर्यवस्यन्ति । एतदभिप्रायेणोक्तं देवो मनुष्यः पक्षी वृक्ष इत्यादयः शब्दा इति । अध्यासादिहेतुकसामानाधिकरण्यशङ्कामपनयति भगवत्तत्तदात्मतयेति । न ब्रुवकमोपसंहारविरुद्धोऽर्थो मध्ये स्वीकार्यः ; न च ब्रह्मणः सर्वहेयमयत्वं त्रमात्रा तत्त्वतो वाऽङ्गीकर्तुं युक्तमिति भावः । अविनाभाववचनादिति । आत्मना विना हि शरीरभूतं न भवतीति भावः । अग्निना विना धूमो नास्ति, गुणिना विना गुणो नास्ति इत्युक्ते अग्न्यादिरेव परमार्थः, धूमादिस्तु मिथ्याभूत इति वा, अग्न्याद्यात्मक इति वा प्रत्ययो हि न भवति ; तद्वदत्रापीति । ननु ‘यज्ञदत्तं विनाऽग्नौ गृहे न सन्ति’, ‘रज्जुं विना सर्पादिकं नास्ति’ इत्युक्ते यथैकस्यैव सत्त्वं तदतिरिक्तानां चासत्त्वं प्रतीयते, तद्वदत्रापि किं न स्यादित्यत्राह अविनाभावश्चेति । असंजातविरोधि काल समुदितोष्णमविरुद्धतया उपसंहारस्य

नियाम्यतयेति, 'मत्तस्सर्वे प्रवर्तते' (८) इत्युपक्रमोदितम् ।

¹आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिमेरुतामसि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २ ।
द्वादशसंख्यासंख्यातानामादित्यानां द्वादशो य उत्कृष्टो विष्णुर्नामादित्यः, सोऽहम् ।
ज्योतिषां जगति प्रकाशकानां यः अंशुमान् रविः आदित्यगणः, सोऽहम् । मरुतामुत्कृष्टो
नोदय इत्युपक्रमाधिकरण (पू. मी. 8. 3. 1.) सिद्धमिति भावः । नियाम्यतयेत्यनेन धूमाग्निव्यातिवैषम्यमपि
दर्शितम् । एवमेतावता ग्रन्थेन, 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः' (२०) इति सर्वशरीरवर्तिनां
जीवानां ब्रह्मस्वरूपैवयमुच्यत इति कुट्टष्टिमतमुन्मूलितम् ।

आदित्यानाम् अदित्यपत्यानाम् । "अजघन्यो जघन्यजः" (....) इत्यादिवचनानुसारेण
द्वादशो य उत्कृष्ट इत्युक्तम् । अत्र च उत्तरेषु च निर्धारणार्थविशेषप्रदर्शनार्थं उत्कृष्टशब्दः । स च
'पुरोधसां च मुख्यम्' (२४) इति वक्ष्यमाणमुख्यपर्यायतया अपेक्षितपदेषु सर्वत्र निहितः । अत्र
चोद्ध्रियमाणानां पदार्थानां केषांचित्प्रामाण्यं प्रत्यक्षम् ; केषांचिदागमिकम् । कचिदव्यवहितं कचि-
ज्जीवव्यवहितं च सामानाधिकरण्यम् । ज्योतिश्शब्देन तारकामात्रग्रहणे ततो बहिर्भूतस्य तत्संबन्ध-
हितस्य च रेवेर्निर्धारणाद्ययोगात् प्रकाशकानामिति सामान्येनोक्तम् । जगत्कारणभूतपरज्योतिरपेक्षया
रवेः स्वद्योतकत्वात् तद्व्यवच्छेदाय जगतीति विशेषितम् । अंशुमानिति निर्धारणौपचिकातिशयि-

1 कश्यपात् अदित्यां जाताः अर्धमाद्यो द्वादश (वि. पु. 1. 15. 132) तेषु इन्द्रो
विष्णुश्चातर्गतौ । भगवद् शत्वात् विष्णुः पूर्वमुक्तः । अदितिपुत्रानन्तरं दितिपुत्राः, ज्योतिष्पु-
रवेरनन्तरं तत्त्वात् चन्द्र उक्तः । ननु विभूतित्वं नाम तत्कार्यत्वे सति तदभिन्नत्वम् न तु निया-
म्यत्वम् । विशेषेण कार्यरूपेण भवनं विभवनमिति शब्दार्थश्च घटते । एवञ्च विष्णुरित्यत्र,
रामः शस्त्रभृतां वृष्णीनां वासुदेव इत्यादौ च नार्थकृशः । रामादेः कार्यत्वस्याभेदस्य चाश्रयत्वात् ।
अन्यत्र प्रकर्षवद्धर्मनिर्देशे वा प्रकर्षप्रयोजकर्थमनिर्देशे वा तत्र सर्वत्रान्तर्धामिपर्यन्त-
विवक्षया स्थितमेव विशेषणे विभूतित्वमिति चेत्—एवमपि विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमिति कोशानु-
सारेण ऐश्वर्यरूपार्थलाभाय नियाम्यत्वमपि विवक्ष्यते । तच्च नियाम्यत्वं धर्मिणि धर्मांशमात्रे
वा यथायथमिति । न कुत्रापि शब्दार्थान्यथाकारणमिति रामस्थले वक्ष्यते ।

अत्र निर्दिष्टानां विभूतीनामवनिर्देशक्रमनियामकं तदा तदा बुद्धिस्थत्वमेव । पूर्वस्य समनन्तर-
ार्थोपस्थापकत्वं यत्किञ्चित्संबन्धवशादेव । स च संबन्धः विमर्शकबुद्धिभेदेन भिद्येत । अतः स कचिन्
प्रदर्श्यते ; कचिदुपेक्ष्यते । यथायथं स्वये विमृश्यः । रविशब्दस्य मण्डलमात्रपरत्वे अंशुमस्त्वं
साक्षात् । मण्डलपुरुषपरत्वे तत् मण्डलद्वारा । पुरुषाणामपि विभूतित्वव्यापनाय आदित्यगण
इत्युक्तम् । ननु गणशब्दस्य गणमात्रपरत्वे तदभेदः अहमर्थे दुर्बलः । गणान्तर्यामीत्यर्थो न भवति ;
तदन्तर्गतस्य विष्णोरन्तर्गम्यभावादिति चेत्—पूर्वमेव विष्णुना सहाभेदस्योक्तत्वात् अत्र तदस्ति-
रिकादित्यगण एवाज्ञातविभूतित्वव्यापनाय विवक्षित इति न संकटे किञ्चित् । अदितिपुत्राः
पूर्वार्धोक्ताः ; अथ दितिपुत्राः मरुतः । अंशुशब्दवत् मरीचिशब्दस्यापि किरणरूपार्थसद्भावात्
तद्वारा तत्पदोपस्थितौ तद्वारा मरीचिपुरुषोपस्थितिः । पुनर्ज्योतिर्ग्रहणं नक्षत्राणामिति ।
नक्षत्राणामिति राक्षिप्रकाशमानभ्रमज्ज्योतिःपरत्वे निर्धारणपट्टी स्यात् । परंतु लक्षणा ।

मरीचिर्यः, सोऽहमस्मि । नक्षत्राणामहं शशी । नेयं निर्धारणे षष्ठी, 'भूतानामस्मि चेतना' (२२) इतिवत् । नक्षत्राणां पतिर्यश्चन्द्रः, सोऽहमस्मि ॥ २१ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः । इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥
वेदानाम् ऋग्यजुस्सामाथर्वणां य उत्कृष्टः सामवेदः, सोऽहम् । देवानामिन्द्रोऽहमस्मि ।

तत्प्रकाशयोगो मनुष्या विवक्षितः, अन्यथा पौनरुक्त्यात् । रविशब्दस्य द्वादशादित्यसाधारणत्वादेकवचनं समुदायमिषायमिति प्रदर्शनायोक्तम् ^१आदित्यगण इति । मरुतो वायवः एकोनपञ्चाशत् दितिपुत्राः, येषां सप्तकाः सप्त गणा भवन्ति । शशिर्नोऽपि यदि नक्षत्रत्वं स्यात्, तदा हि तस्मात् वर्गात् तस्य निर्धारण-
मित्यभिप्रायेणाह नेयमिति । कस्तर्हीत्यर्थ इत्यत्राह नक्षत्राणां ^२पतिरिति । 'प्राधान्यतः' इति ह्युक्ता-
न्तमिति भावः । ननु पूर्वपरेषु सर्वेषु निर्धारणार्थेषु मध्ये कस्यचित् संबन्धमात्रपरत्वमयुक्तम् ; नक्षत्रशब्देन निशि प्रकाशमात्रं ^३छत्विन्यायाद्राष्ट्राष्ट्रम् ; 'सुकृतां वा एतानि ज्योतिषि यन्नक्षत्राणि' (यजु. ५. ४. १. ३) इति श्रुतेः । चन्द्रमण्डलस्यापि वा स्वर्गिणां भोगस्थानत्वाच्चक्षत्रत्वम्, 'यो वा इह यजते अमुं स लोकं न क्षते । तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम् । देवगृहा वै नक्षत्राणि' (अष्ट. १. ५. २. १०) इति—तत्राह भूतानामस्मि चेतनेतिवदिति । मरुत्ये संभवति लक्षणा न न्याय्या । न चात्र सर्वत्र निर्धारणार्थता; 'भूतानामस्मि चेतना' (२२), 'सर्गाणामादिरन्तश्च मध्ये चैवाहमर्जुन' (३२), 'वादः प्रवदतामहम्' (३३), 'अहमेवाक्षयः कालः' (३३), 'उद्धवश्च भविष्यताम्' (३४), 'द्युतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् । जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि' (३६) इत्यादिषु निर्धारणभावात् । अतोऽत्र चन्द्रस्य नक्षत्रजातीयत्वाभावात् षष्ठ्यभि-
हितस्य संबन्धसामान्यस्य प्रमाणसिद्धविशेषे पर्यवसानमिति भावः ॥ २१ ॥

गीतिर्हि सामशब्दार्थः ; तस्य वेदेषु निर्धारणं कथमिति शङ्कायुदासाय सामवेदोऽस्मीति निर्देश इति प्रदर्शयति ऋग्यजुर्शिति । सामवेदस्योत्कर्षो गीतिप्रधानत्वसहस्रशास्त्रत्वादिभिः ; अन्येषां तु तदभावात् तावन्मात्रेणापकर्षः ; न तु प्रामाण्यतारतम्यात् । "ऋक् वा इदमग्रे साम चास्ताम् । सैव नाम ऋगासीत् अमो नाम साम । सा वा ऋक्सामोपावदन्मिथुनं संभवाव प्रजात्या इति । नेत्यब्रवीत् साम ज्यायान्वा अतो मम महिमा" (ऐ-ब्रा) इति गीतिरूपस्य साक्षः प्राधान्यात् गीत्यात्मकस्य सामवेदस्य प्राधान्यम् ; "ऋग्न्यो जाते वैश्ये वर्णमाहुः यजुर्देवं क्षत्रियस्याऽऽहुर्गोनिम् । सामवेदो

१ निर्धारित्याप्यापेक्षयोत्कर्षः द्विष्यविभूतिवत्प्रयोजकः । विष्णुस्य हरिकानामादिशान्तां तदपेक्षया निकर्षेण ज्योतिरन्तरापेक्षयोत्कर्षात् द्विष्यविभूतिवदिति अत्र ह्यपेक्षा सर्वत्रैव स्वनि-
कृष्टापेक्षया स्वस्मिन् तदुपवर्ततेति सिद्धम् । २ तावन्निरूपितपतिवत्सुत्कर्षः । सर्वत्र ह्युत्कर्षस्य भगवद्भीनत्वं विवक्षितम् । ३ छत्विन्योयान्तीत्यत्र एकसार्थवाहित्वरूपेण छत्रघञ्छत्रघुभय-
ग्रहणवत् नक्षत्रानक्षत्रोभयग्रहणं निशिप्रकाशरूपेणेत्यर्थः ।

२२ ज्योतिषामिव वेदानामप्यर्थप्रकाशकत्वात् तदुपस्थितिः । वेदशब्दविपर्ययाद् देवानाम् । देवशब्द उपनिषदि सर्वत्रेन्द्रियपरोऽपि प्रसिद्ध इति इन्द्रियाणाम् । अथ तत्कार्यत्वात् ज्ञानस्य ।

एकादशानामिन्द्रियाणां यत् उत्कृष्टं मनइन्द्रियम्, तदहमस्मि । [भूतानामस्मि चेतना ?] इयमपि न निर्धारणे । भूतानां चेतनावर्ता या चेतना, सोऽहमस्मि ॥ २२ ॥

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् । वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥
रुद्राणामेकादशानां शङ्कोरोऽहमस्मि । यक्षरक्षसां वेश्रवणोऽहम् । वसूनामष्टानां

ब्राह्मणानां प्रसूतिः” (काठ. ३. ९. ५९) इति च । देवा इति स्वर्गवासिनो विवक्षिताः; ब्रह्मादि-संग्रहायोगात् । वामवशब्दस्येन्द्रशब्देन व्याख्यानमतिशयद्योतनार्थम्; “इदि परमैश्वर्ये” इति । “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः” (क. ३. १०), “एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च” (सु. २. १. ३) इत्यादिषु मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगभिधानात् कथम् ‘इन्द्रियाणां मनश्चास्मि’ इति निर्धारणमित्यत्राह एकादशानामिन्द्रियाणां यदुत्कृष्टं मनइन्द्रियमिति । अयमभिप्रायः—“इन्द्रियाणि दशैकं च” (गी १३. ५), “एकादशं मनश्चात्” (वि. १. २. ४७) इत्यादिषु मनसोऽपीन्द्रियत्वेन व्यपदेशात् काचित्कः पृथग्व्यपदेशो गोबलीवदनयादिति निर्धारणोपपत्तिरिति । न हि भूनेषु चेतना-संज्ञं किञ्चिद्भूतमस्तीत्यभिप्रायेणाह इयमपीति । षष्ठीति शेषः । ‘तेजस्तेजस्विनाम्.... सत्त्वं सत्त्ववताम्’ (३६) इत्यादिवात् निशिष्टे सारभूतविशेषणांशो विवक्षित इत्यभिप्रायेण चेतनावर्तामित्युक्तम् । ननु भूतानां षष्ठत्वेन चेतनासंज्ञं किमप्यन्यतोच्यते; यथा ‘महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा मही । षष्ठस्तु चेतनाघातुरात्मा सप्तम उच्यते । अष्टमं तु मनो ज्ञेयम्’ (मो घ. ३३७-४६) इति; तथा ‘षष्ठस्तु चेतनाघातुर्मन इत्युपदिश्यते’ (भा आ. २१४. १९) इति च । अत्र मनसोऽधिष्ठानतया चेतनायस्तदवृथग्वचनमित्यत्रोच्यते । अतो ‘भूतानामस्मि चेतना’ इति निर्धारणार्थत्वं युज्यत इति ॥ मैवम् । न हि भूतषष्ठनिर्देशमात्रान्महाभूतत्वम्; अन्यथाऽपि संख्यानिवेशसंभवात् । अत्र च सप्तमतया अष्टमतया च निर्दिष्टोर्महाभूतत्वनभ्युपगमत्, चेतनाशब्दस्य च अप्रतिद्वयार्थत्वात् प्रसिद्धार्थस्वीकारसोचितत्वात् । अतः संबन्धमात्रविवक्षयैव अत्र षष्ठी युक्तेति ॥ २२ ॥

रुद्राणामिति रुद्रेवेकस्य शङ्करसंज्ञयद्योक्तवद्योतनम् । यक्षरक्षसजातोरिवदूरविपकषात् यक्ष-रक्षसामित्युक्तम्; न तु वित्तेशस्य राक्षसत्वगन्धः । यद्वा ‘नक्षत्राणामह शशी’ इतिवात् जातिद्वयपतित्व-मात्रमिह विवक्षितम् । वत्सेशसंज्ञया च घनदस्यासाधारणैश्वर्योत्कर्षद्योतनम् । “स्वावगणां हिमालयः” इति परितमात्राणां परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात् मेरुः शिखरं इत्यत्र शिखरशब्देन पर्वतयोशो विव

1 ननु म इवेन योरत्र श्लोके पृथक्कथनं सम्यक्; उदाहृतश्लोके चेतनाघातुर्मन इति कथमपृथग्वचनमित्यत्राह अत्रेति । 2 अदुरेति । तथा च यक्षरक्षः पदमुभयवाच्यारणधर्मा-वच्छिन्नपङ्गम् । तस्य धर्मस्य वित्तेशोऽपि सत्त्वान्निर्धारणोपपत्तिरिति भावः ।

23 ज्ञानप्रदत्वात् रुद्रग्रहणम् । कुबेरस्यम्बकसख इति तस्य । तद्वत् तत्सखस्य क्रोधरूपेण तद्रनस्य तन्निटिलेनैवनिवासिनश्च पावकस्य; तस्य हिरेण्यरेतस्त्वात् हिरण्यरूपस्य मेरोः । भोगिना-मुक्तौ भोगस्थानोपस्थित्या च मेरुक्तिः ।

पावकोऽहम् । शिखरिणां शिखरशोभिनां पर्वतानां मध्ये मेरुहम् ॥ २३ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पाथे बृहस्पतिम् । सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्र सागरः ॥

पुरोधसासृक्कृष्टो बृहस्पतिर्यः, सोऽहमस्मि । सेनानीनां सेनापतीनां स्कन्दोऽहमस्मि । सरसां सागरोऽहमस्मि ॥ २४ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्वावराणां द्विमालयः ॥ २५

महर्षीणां मरीच्यादीनां भृगुरहम् । अर्थाभिधायिनः शब्दा गिरः ; तासामेकमक्षरं

क्षितः ; शक्तश्चायं शब्दो विशेषं दर्शयितुमित्यभिप्रायेणोक्तं शिखरशोभिनां पर्वतानामिति । प्रशंसा-
परः प्रत्यय इति भावः । प्रशस्तरत्नाश्चानादिमयशिखरविशेषयोगान्मेरोरतिशयः ॥ २३ ॥

बृहस्पतिसंज्ञया बृहतां पतिरित्यतिशयसिद्धिः ; गिरां परिहस्यौ । सेनानीशब्देनात्र कर्मवश्य-
सेनापतिसंग्रहः । स्कन्दस्य देवसेनानीत्वलक्षणोऽतिशयः । सरश्शब्देन प्रवाहव्यतिरिक्तस्थानुसलिला-
शयमालस्य विवक्षितत्वात् सागरसंग्रहः ; स्रोतसां पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २४ ॥

देवर्षीणां (२६), मुनीनाम् (३७) इत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात् अत्र महच्छब्देन विशेषणञ्च
महर्षीणामिति ऋषिगणविशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेण मरीच्यादीनामित्युक्तम् । गिरामिति न
शब्दमालं विवक्षितम् ; समुद्रघोषादिषु तत्प्रयोगाभावात् । अत एव नाक्षरमात्रम्, 'अक्षराणामकारोऽस्मि'
इति पृथग्वक्ष्यमाणत्वाच्च । तत एव एकमक्षरमित्यप्यकारव्यतिरिक्तविषयम् । 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म'
(गी. ८. १३) इत्यादिषु प्रणवेऽप्येकशब्दविशेषितोऽक्षरशब्दः प्रयुक्तः-इत्यभिप्रायेणाह अर्थाभि-
धायिन इति । अर्थाभिधायिषु प्रणवस्योत्कर्षः सर्वोत्कृष्टार्थाभिधायित्वादिना । शङ्कुना पर्णानामिव
सर्वासां वाचां प्रणवेन संतृण्णत्वश्रुतेश्च ऋषिज्ञेषु जपयज्ञस्य प्राशस्त्यमन्यत्र सिद्धम् 'विधियज्ञाज्जपयज्ञो
विशिष्टो दशभिर्गुणैः' (मनु. २. ८५) इति । किञ्च 'कुर्यात् घृतपशुं संसृजे[सङ्गे] (?) कुर्यात्पिष्टपशुं तथा ।
न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कथंचन ॥' (मनु. ५. ३७) इति, 'पशुयज्ञैः कथं हिंसेः मादृशो
यष्टुर्मेति' (भा. मो. १. ७५. ३४), 'हिंसात्मकैस्तु किं तस्य यज्ञैः कार्यं महात्मनः । प्रलापे च प्रबोधे
च पूजितो येन केशवः^२ ॥' इत्यादिवचनबलादहिंसात्मकयज्ञानर्हणां हिंसात्मकयज्ञानुज्ञानम् । तत्रापि
विधितः प्रवृत्तेः अपकारानभिसन्धानात् उपकारश्रुतेर्देवताप्रीणनत्वाच्च न प्रत्यवायः । फलार्थिनां तु तत्फल-

2 अनेन एकान्ततनः अहिंसात्मकयज्ञाद्यकारिणः, दत्तान्तराध्यायकास्तु उपरचरन्-
पाश्यानरीत्या तद्देवताभिलाषपूरणाय हिंसात्मकमाचरन्तः इति ज्ञायते । सर्वेषामपि मैत्रमहाजनाना-
महिंसात्मक एव यागः ।

24 तत्र देवहितोपदेष्टृतया बृहस्पतेः ; तद्वत् तद्धितकर्तृतया सेनापनेश्चोपस्थितिः । सञ्चारि-
सैन्यसागरमूला स्थास्तु जलमुख्यसागरोपस्थितिः । 25 सागरवत् लक्ष्मीजनकत्वाद् भृगोः । तस्य
प्रणवार्थविष्णुप्रवणत्वातिशयात् एकमक्षरं स्मृतम् । तद्वत् जयत्वान्मन्त्राणां सर्वैर्मन्त्रजपस्य । जपतप-
स्थानत्वात् हिमवतः (रामा. 4. 11. 12, "शैलराजो महारण्ये तपस्विशरणं परम्" इति ।

प्रणवोऽहमस्मि । यज्ञानामुत्कृष्टो जपयज्ञोऽस्मि । पर्वतमात्राणां हिमवान् अहम् ॥ २५ ॥

अश्वत्थस्सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः । गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६
उच्चैश्श्रवसपश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् । ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७
आयुधानाममहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुकम् । प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥
अतन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् । पितृणामर्थमा चास्मि यमः संयमनामहम् ॥ २९
वृक्षाणां पूज्योऽश्वत्थोऽहम् । देवर्षीणां नारदोऽहम् । कामधुकं दिव्या सुरभिः ।

मल्पमस्थिरम्, दुःखमिश्रं च । अहिंसात्मकास्तु यज्ञाः विशिष्टाधिकारिसापेक्षा भगवतोऽतिप्रीणनत्वाद-
पवर्गप्रत्यासन्नाः । अत एव ह्युपरिचारादयः पिष्टपशुभिरिष्टवन्तः । एवमितरेषु यज्ञेषु हिंसादिप्रसङ्गोऽधि-
कारिविशेषादिना विषयन्यवस्थापनमित्यादिर्महान् क्लेशः ; जपयज्ञे तु तत्प्रसङ्गाभावात् अवाक्षेपेणार्थ-
प्रतीत्या सवीजयोगद्वारा सहसा समाधौ निवेशनाच्च यज्ञान्तरैर्म्यो जपयज्ञः प्रशस्ततमः सर्वाश्रमसाधारण्यात्,
“जप्येनापि तु संसिध्येत् ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते” (मनु.
२. ८७) इति । विधुरादेरपि सिद्धिहेतुत्वाच्च । पर्वतविशेषाणां पूर्वमुक्तत्वात् वृक्षाणां वक्ष्यमाणत्वाच्च
तदुभयव्यवच्छेदार्थम्, हिमवतश्शैलराजत्वप्रसिद्धचतुरोर्धार्थं चोक्तं पर्वतमात्राणामिति ॥ २५ ॥

ननु सर्ववृक्षाणामित्येतदनुपपन्नम्, पारिजाताद्यपेक्षया अश्वत्थस्य निकृष्टत्वादित्युक्तं पूज्य
इति । पारिजातादीनामप्यश्वत्थवत् पूज्यत्वं नास्तीति भावः^१ । देवा मन्त्रदर्शिना देवर्षयः, देवर्षिषु
नारदस्य बहुप्रकारोऽतिशयो बहुषु प्रदेशेषु महाभारत एव प्रपञ्चितः । चित्ररथः गन्धर्वराजः ।
सिद्धानामित्यादि । पूर्वसंचितसुकृतविशेषवशात् जन्मप्रभृतिसिद्धानिमाद्यैश्वर्याः सिद्धाः । ‘आदि-
विद्वान् सिद्धः’ इति कपिलमाहुः । “ऋषिं प्रसूतं कपिले” (श्वे. ५. २) इति च
श्रुतिः । “ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम्” (रा. बा. ४०. २४) इति चाहुः । अयमपि
परशुरामादिवत् ॥ अमृतोद्भवमिति जन्मतः प्रकर्षसूचनम् । अमृतमत्र जलम्, मध्यमानावस्था सुधैव
वा । गजेन्द्रशब्देन दिग्गजा विवक्षिताः । तेषु प्रधानतया दिक्पालेश्वरस्य शचीपतेरौपवाहः ऐरावतः ।
अमृतोद्भवत्वं च काकाक्षिन्यायादैरावतेऽप्यन्वेतव्यम् । रथन्तरसामोद्भवत्वं वा द्रष्टव्यम् । नराधिप-
शब्देनैव निर्वाहकत्वलक्षणोऽतिशयः सिद्धः । आयुधानामित्यर्वाचीनायुधपरम् । सुदर्शनाद्यपेक्षया
दधीचेरस्थिसंभवस्य वज्रस्यापि निकृष्टत्वात् । धेनूनां दोग्ध्रीणाम् । दिव्या सुरभिरिति । यौगिकः

26 हिमाचलवत् स्थावरत्वात् अश्वत्थस्य । स्थावरत्वप्रत्यनीकतया सदा त्रैलोक्यसञ्चारिणो
नारदस्य । तद्वत् गान्धर्वाधिप्यात् गन्धर्वीणाम् । सिद्धगन्धर्वेति उपस्थित्वतिशयात् सिद्धानाम् । सिद्धत्व-
मणिमद्यैश्वर्यम् । तदतिशयः कपिले । मननात्—अनुमानत एव सर्वैश्वर्यसाधनात् तस्य मुनित्वम् ॥

27 कपिले अश्वघ्राहिवाचरोपेण सगरपुत्रभस्मीभावात् अश्वघोषस्थितौ उच्चैश्श्रवसः ।
अमृतोद्भवत्वाप्रमाणत्वादिसाम्यात् ऐरावतस्य । गजानां रक्षणतिशयात् नराधिपस्य ।

जननहेतुः कन्दर्पश्चाहमस्मि । सर्पाः एकशिरसाः ; नागाः बहुशिरसाः । यादांसि जलवासिनः,
तेषां वरुणोऽहम् । दण्डयतां वैवस्वतोऽहम् ॥ २६—२९ ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् । मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३०

अनर्थकालावच्छेदः ? प्रेप्सुतया^१ गणयतां मध्ये कालः मृत्युरहम् ॥ ३० ॥

पवनः पवनामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् । मरणानां मकरश्चास्मि स्रोतस्वामस्मि जाह्नवी ॥ ३१

कामधुकृशब्दोऽत्र व्यक्तिविशेषनिष्ठ इति भावः । प्रजनशब्देन जननहेतुत्वं कन्दर्पस्यासाधारणोऽतिशय
उक्तः । स मदायत इत्यर्थः । अप्रजार्थकन्दर्पव्यवच्छेदार्थो वा प्रजनशब्दः । पर्याययोस्सर्पनाग-
शब्दयोः कथं पृथग्व्यपदेश इत्यत्राह सर्पा एकशिरसाः नागा बहुशिरसा इति । यादश्शब्देन
वरुणस्यापि संग्रहार्थमाह यादांसि जलवासिन इति । यद्वा जलजन्तुमात्रं विवक्षितम् ; तेषां
पतित्वेन संग्रहो वरुणस्य तत्साजात्याभावाद्वाहः । अर्धमा पितृराजः । संयमतां^२ संयच्छतामित्यर्थः ;
तदाह दण्डयतामिति ॥ २६ ॥ २९ ॥

“उपमानमशेषाणां साधूनां यः सदाऽभवत्” (वि. १. १५. १५६) इत्यादिना प्रह्लादोत्कर्षः ।
‘अहमेवाक्षयः कालः’ (३३) इति नित्यस्य कालतत्त्वस्य परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात्, यमस्य च पूर्वमुक्तत्वात्
तद्व्यतिरिक्तः पुरुषविशेष इह कालशब्देन विवक्षितः ; अचेतनस्य च कालस्य गणयितुत्वं न युज्यते ;
कलयतामित्यस्य विज्ञातृमात्रपरत्वे तेषु कालस्य निर्धारणमयुक्तम् ; अतस्तदुचितमर्थविशेषं दर्शयति
अनर्थेति । न हि मरणव्यतिरिक्तोऽनर्थ इति भावः । मृगेन्द्रशब्देनैव सिंहस्यातिशयस्सिद्धः । पक्षिषु
वैनतेयस्य वेगातिशयात् वेदमयत्वादिना चोत्कर्षः ॥ ३० ॥

पवतामित्यनेन पवनासाधारणक्रिया विवक्षिता चेत्, निर्धारणं नोपपद्येतेति तदुपपत्तये

१ प्रेप्सुपदं न स्वरसम् । गणयन्तो नानर्थं स्वयं प्राप्नुमिच्छन्ति । गण्यमानानामपि तत्रेच्छा न-
भवति । सुमूर्धुशब्द इव सन्प्रत्ययस्येच्छार्थकत्वात्प्रागेपि अन्वयो दुष्प्रत एव । निजार्थमादाय अनर्थ-
प्रापणेच्छुतेति स्यात् । यद्वा ३४ श्लोकरुचन्द्रिकायामिव कालावच्छेदपदं मध्ये स्यात् ।

२ संयति धातुरूपाभावादङ्गेशयाह संयच्छतामिति ।

२८ राज्ञामायुधमेवाङ्कार इति आयुधोपस्थितिः । विश्वामित्रायुधैरज्ययाऽऽसीदिति
कामधेनुः वसिष्ठस्योपस्थिता । वज्रवत् इन्द्रस्वत्वाद्वा दिव्यसुरभेः । तद्वापदेः संतान-
लाभात् धेनूनां सवत्सत्वाच्च प्रजानोपस्थितिः । कामात्क्रोध इति क्रोधोपस्थितौ तद्भूयिष्ठसर्पेश्रेष्ठस्य
कामधेनोवाविर्भावाय सागरमन्थभूतस्य च वासुकेः ।

२९ जात्यैक्यात् नागानाम्, तद्वत् जलवासित्वात् जलेजन्तूनाम् । वरुणलोकसंनिधत्वात्
पितृलोकस्थानानाम् । तत्र प्रधानस्य यमस्य ।

३० यमपरिहरणीयतया ‘परिहर मधुसूदनप्रपञ्चान्’ इति तदुक्तेषु मुख्यस्य प्रह्लादस्य, यमनि-
यामस्य कालस्य, तद्वत् मरणहेतोर्मृगेन्द्रस्य, मृगवत् पक्षिणां नियंक्त्वात् तद्वाजस्य ।

३१ वैनतेयवत् वेगसंपन्नस्य बायोः । अतिवेगेन शरग्रहणसंघानमोचनान्दिहितस्य श्रीरामस्य रामस्य
शत्रुसैन्य इव नवश्रोतोभिमुखी वृत्तिमकरस्येति तदुक्तिः । मकरसञ्चारस्थानं श्रोत इति तस्य ।

पवताम् गमनस्त्रभावानां पवनोऽहम् । शस्त्रमृतां रामोऽहम् । शस्त्रमृत्वमत्र विभूतिः,
अर्थान्तराभावात् । आदित्यादयश्च क्षेत्रज्ञा आत्मत्वेनावस्थितस्य भगवतः शरीरतया धर्मभूता
इति शस्त्रमृत्वस्थानीयाः ॥ ३१ ॥

१२ सर्गाणां प्रतिरन्तश्च मध्ये वैवाङ्मर्जुन । अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदनामहम् ॥ ३२ ॥

गमनस्त्रभावानामित्युक्तम् । अजस्रगमनशीलानामित्यर्थः । पवनपेरिता एव हि तारकादशोऽप्यजस्रं
परिश्रमन्ति । सोमपवनादिष्ववात् (?) शोधनान्वयिगमनमिहाविवक्षितम् । रामश्च शस्त्रमृतामहमिति
परशुरामस्यापि जेता रावणहन्ता रामो विवक्षित इति तदुचितम् । अमोघशस्त्रत्वलक्षणमतिशयमाह
शस्त्रमृत्वमत्र विभूतिरिति । पूर्वोत्तरेष्विव राम एव विभूतिः किं न स्यादित्यत्राह अर्थान्तराभावादिति ।
अचिद्विशेषस्य चेतनान्तरस्य वा शस्त्रमृच्छब्द (भृद्रामशब्द इ) वाच्यस्यात्तासंभावित्यर्थः । अर्थान्तराणां
मध्ये स्वासाधारणधर्मविशेषनिर्देशो रीतिभङ्गः स्यादित्यत्राह आदित्यादयश्चेति । शस्त्रमृत्वस्यान्येषां च
भगवन्तं धर्मिणं प्रति धर्मत्वमविशिष्टमित्येकैव रीतिः ; निर्धारणानिर्धारणभेदवत् सुखभेदमात्रं न दोष
इति भावः । तत्र 'आदित्यशब्देन' ज्योतिषां रविंश्चामान् (२१) इत्युक्तो रविर्विवक्षितः । 'आदित्यानामहं
विष्णुः' इत्युक्तस्त्वादित्यो रामतुल्यः । मकरो मत्स्यराजः । स्रोतसु जाह्नव्याः विष्णुपदोद्भवत्वसर्वज्ञ-
शिरोधृतत्वैल्लोक्यमवृत्तत्वादिरितिशयः ॥ ३१ ॥

1 परशुरामो जीव एव । आवेशावनारत्नाद्वतारेषु गणना । रामपदेन तद्ग्रहणे धर्म्येव
गृह्येत—परंतु अर्जुनस्य मानभंगः स्यात् । प्रकृष्टरामप्रःणञ्च संभवत् नोपेक्षम् । तत्र स्वस्य स्व-
विभूतित्वायोगात् धर्मपरत्वम् । सर्वगतशस्त्रभूत्वानां मध्ये रामगतशस्त्रभूत्वं मद्भिभूतिरिति भावः ।
आदित्यानामहं विष्णुरित्यत्रापि अदित्युत्पन्नत्वं । मर्णां मध्ये विष्णुगततत्त्वमैतथात्वम् । अदित्यु-
त्पन्नशरीराणां मध्ये विष्णुरुपदिश्यविग्रहो मद्भिभूतिरिति वा । तद्यथापि शस्त्रभूत्वविशिष्ट-
विग्रहग्रहणम् । एवमुपरि वासुदेव इत्यत्रापि । वाच्यार्थस्तु विष्णुः रामः वासुदेव इति पदानां यः
प्रसिद्धः स एव, न धर्माधिकम् । अत एव अहमित्यनेन सामानाधिकरण्यम् । न हि
विभूतिशब्दसामानाधिकरण्यमत्र दृश्यते । शंकरादिपदानामहंशब्दसामानाधिकरण्याय अपर्यव-
सानवृत्त्या तद्विशिष्टरूपाधिविक्षा । अत्र विष्णवादिपदे प्रतीतार्थमात्रम् ; अधिकस्य दुर्बलत्वात्
अनपेक्ष्यत्वाच्च । तत्र शंकरादिरूपप्रसिद्धाद्येषु नियाम्यतया विभूतिस्त्ववत् अत्र विष्णवाद्यौ तदयोगात्
तद्विशेषणे धर्मविग्रहे वा विभूतिस्त्वविक्षा ग्राह्येत्यावदेवात्रोच्यते । न तु शब्दार्थान्यथाकरणं
किञ्चिदपि । शस्त्रभूतामिति प्रयोगात् वृष्णीनामितिवत् वंशपुरुषानिर्देशात् राम इत्यत्र, "अथ
रामस्य रामत्वम्" इति प्रसिद्धमतिशयिनशस्त्रभूत्वमेव विभूतः । 'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि'
इत्यत्र वसुदेवादुत्पत्तिर्विभूतिः । वसुदेवोऽस्मीति सत्त्वे वसुदेवस्य विभूतित्वं स्यात् । वृष्णीनां
कृष्ण एवोऽहमिति सत्त्वे कृष्णदिश्यविग्रहस्तथा स्यात् । आदित्यानामहं विष्णुरित्यत्र विष्णुत्वं विग्रह
एव । "विष्णुत्वमुपजगिमावन्" इति यथा । देवत्वमनुष्यत्वादयो हि शब्दाः तत्तद्विग्रहवत्परः ।

2 तत्तत्सृष्टिस्थितिसेहृत्यसमर्थापेक्षया समर्थेषु विभूतित्वातिशयः । 3 पवतां पावयि-
तृणामिति शांकरार्थं निषेधति पवनेति । अत्र पाठो द्रष्टव्यः । अत्र इहेति पदद्वये एकं न स्यात् ।

32 लोकत्रयस्यादित्या गङ्गाया कालत्रयेऽपि लोकापावनहेतुना उत्पत्त्यादिदशात्रयवत्सर्गो-
पस्थितिः । सर्गकलं सर्गान्तर्हेतुश्च वैशान्तविद्यालभः, सा च वाङ्मतेति तत्तदुपस्थितिः ।

सृज्यन्त इति सर्गाः, तेषाम् आदिः कारणम् ; सर्वदा सृज्यमानानां सर्वेषां प्राणिनां तत्रतत्र स्रष्टागोऽहमेवेत्यर्थः । तथा अन्तः सर्वदा संहियमानानां तत्रतत्र संहतारोऽप्यहमेव । तथा च मध्ये पालनम् ; सर्वदा पाल्यमानानां पालयिताश्चाहमेवेत्यर्थः । जल्पवितण्डादि कुर्वतां तत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्तो वादो यः, सोऽहम् ॥ ३२ ॥

अक्षराणां प्रकारोऽस्मि द्वन्द्वसामासिकस्य च । अहमेव श्रयः कालः घाताऽहं विश्वतोमुखः ॥

अक्षराणां मध्ये 'अकारो वै सर्वा वाक्' इति श्रुतिसिद्ध सर्ववर्णानां प्रकृतिरकारोऽहम् सामासिकः समाससमूहः ; तस्य मध्ये द्वन्द्वसमासोऽहम् । स ह्युभयपदार्थप्रधान-

सर्गशब्देन सृष्टिमात्रविवक्षायाम् आदिरन्तश्चेत्यादिनाऽन्वयायोगात् कर्मार्थोऽत्र सर्गशब्द इत्याह सृज्यन्त इति सर्गा इति । आदिमध्यान्तशब्दानामत्रावयवविशेषार्थता न युक्ता, अनतिशयितार्थत्वात् । नापि कालविशेषार्थता, कालस्य वक्ष्यमाणत्वेनात्र पृथग्यपदेशप्रयोजनाभावात् । न चोत्पत्त्यादिक्रियामात्रार्थता, 'उद्भवश्च भविष्यताम्' (३५) इति वक्ष्यमाणेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । न चेश्वरस्यैव कारणत्वादिकमिहोच्यते, 'अहमादिश्च मध्ये च' (२०) इत्युपक्रमेण कृतकरत्वात् । न चेदं सामान्यतत्त्वज्ञिगमनम्, उपर्युपरि वचनात् । तस्मात् लोकसिद्धोत्पत्त्यादिहेतुपरत्वमेवोचितं लक्षणया । तत्राप्युपादानकारणस्य 'बीजं मां सर्वभूतानाम्' (७-१०) इत्युक्तत्वाच्च निमित्तकारणमात्रमिह विवक्षितम् । सर्गाणामित्यविशेषवचनेन सर्वदेशकालवर्तिसृज्यप्रतियोगिकसर्वनिमित्तकारणवर्गस्य स्वाधीनत्वमभिप्रेतम् । तदेतदखिलममिसंहितं सर्वदेत्यादिवाक्यत्रयेण । अध्यात्मविद्या जीवपरमात्मयात्रात्म्यविद्या । सा विषयतः फलतश्च विद्यान्तरेभ्य उक्तृष्टा । प्रवदतामिति नान्योन्यविवादमात्रं विवक्षितम् ; तत्र वादारूपविशेषस्यास्मरणत्वात् । अध्यात्मविद्या विद्यानामिति विद्याप्रसङ्गात् तदर्थकथाविषयत्वोपपत्तेः । न च 'सत्त्वं सत्त्ववताम्' इतिवत् वादारूपकथाविशेषवत्त्वमभिप्रेतम् ; अन्यापेक्षयाऽतिशयसूचनसंभवे तत्परित्यागायोगात् । अतः प्रवदतामिति कथात्रयसाधारणरूपमिह विवक्षितम् ; तदाह जल्पवितण्डादि कुर्वतामिति । तत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्त इत्यनेन स्वल्पफलविजिगीषुकथानोऽतिशयितापवर्गपर्यवसितफलत्वेन वादस्योत्कर्षदर्शनम् ॥ ३२ ॥

बहुवृत्तोपनिषदि (एतरे. २.३.४) श्रूयते, अ इति ब्रह्मेति । तथा 'अकारो वै सर्वा वाक् ; सैषा स्पर्शोऽपि मयि सृज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति' इति श्रुत्यैव प्रपञ्चिते प्रकृतित्वमाह सर्ववर्णानां प्रकृतिरिति । निर्धारणैतिकवहुत्वसिद्धयर्थं प्रत्ययाय दर्शयति सामासिकसमाससमूह इति । 'पूर्वोत्तरान्यपदार्थप्रधानेभ्योऽप्यधीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिभ्यो द्वन्द्वस्योत्कर्षमाह स ह्युभयेति । अक्षयशब्देन 'कला

1 पूर्वपदार्थप्रधानः निर्मेक्षकमित्यादिरव्ययीभावः ; उत्तरपदार्थप्रधानो राजगुरुष इत्यादिः तत्पुरुषः ; अन्यपदार्थप्रधानः पीताम्बर इत्यादिर्बहुव्रीहिः ।

33 वादे उपयोगात् अक्षराणाम्, अनेकपदघटितत्वात् समासस्य, समासस्यानित्यस्योक्तौ नित्यस्य कालस्योपस्थितिः । ततो नित्यतुल्यस्य सुदीर्घस्थितेः घातः ।

त्वेनोत्कृष्टः । कलामुहूर्तादिमयोऽक्षयः कालोऽहमेव । सर्वस्य स्रष्टा हिरण्यगर्भश्चतुर्मुखोऽहम् ॥

मृत्युस्सर्वहरश्चाहम् उद्भवश्च भवेष्यताम् । कीर्तिश्च्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥

सर्वप्राणहरो मृत्युश्चाहम् । उत्पत्त्यमानानामुद्भवारुख्यं कर्म चाहम् । [नारीणां] श्रीःहम्;
कीर्तिश्चाहम् ; वाक्चाहम् ; स्मृतिश्चाहम् ; मेधा चाहम् ; धृतिश्चाहम् ; क्षमा चाहम् ॥ ३४ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् । मासं च मार्गशीर्षोऽहमृत्युं च कुसुमाकरः ॥

मुहूर्ताः काष्ठाश्च' (ना), 'कलामुहूर्तादिमयश्च कालः' (वि. ४. १. ८४) इति श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धबहु-
विधविकाररूपलोकक्षयहेतुमूतानन्तावच्छेदे सत्यपि स्वरूपतोऽनाद्यन्तत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह कलेति ।
'अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते' (वि. १. २. २६), 'कलोऽसि लोकक्षयकृत् प्रवृत्तो
नान्तो न चादिर्न च मेऽस्ति मध्यम्'....इत्यादिभिरिदं कालाधिष्ठातृत्वं व्यक्तम् । धातुशब्दरूढ्या
विश्वतोऽमुखत्वविशेषणेन च हिरण्यगर्भ एवात्रोच्यत इत्यभिप्रायेणाह सर्वस्येति । धातुशब्देनैवाण्डान्त-
र्वर्तिसमस्तविधातृत्वलक्षण उत्कर्षः सिद्ध इति प्रदर्शनाय सर्वस्य स्रष्टेत्युक्तम् । एतेन कर्मफलविवातृ-
त्वेन व्याख्यान्तरं निरस्तम् । विश्वतः इति दिक्चतुष्टयमात्रमिह विवक्षितमिति ज्ञापनायोक्तं चतुर्मुख
इति । वेदचतुष्टयप्रवर्तनादिकं चानेन सूचितम् ॥ ३३ ॥

कर्मानुरूपदण्डन—कालावच्छेदाधिकृतयोर्महाकालाख्यपुरुषयोरुक्तत्वात् यमादेशकारिप्राणाधि-
कृतपुरुषविशेष इह मृत्युस्सर्वहरः इत्युच्यत इति ज्ञापनाय सर्वप्राणहर इत्युक्तम् । प्रलये सर्वसंहर्तेश्च
इह मृत्युरिति कैश्चिदुक्तं मन्दम्, 'मृतानामन्त एव च' इत्युक्तत्वात् । उद्भवसहपाठादत्र मृत्युशब्दो
मरणपर इति केचित् । उद्भवशब्दः स्वरसत उत्पत्तिक्रियापरः ; उद्भवस्यानादिकं चाल पृथगेव निर्दिष्ट-
मिति क्रियापरत्वमेवोचितमित्यभिप्रायेण उद्भवारुख्यं कर्मेत्युक्तम् । कीर्त्यादयो नेह गुणविशेषा विव-
क्षिताः ; तेषां पुरुषेष्वपि च उद्भूतत्वेन नारीणामिति विशेष[ण]योगात् । न च नारीशब्दोऽत्र
स्त्रीलिङ्गप्रदर्शनात्परः, सुरुषवाधाभावात् । अतो नारीविशेषनिर्धारणमेव क्रियते । तत्र च श्रिय एव
सर्वनारीभ्योऽतिशयितत्वात् सैव प्रथमं वक्तव्या ; कीर्तिश्च्रीरिति [तु] पाठक्रमोऽर्थक्रमेण बाध्यत
इत्यभिप्रायेण श्रीरहं कीर्तिश्चाहमित्युक्तम् । एताश्च भगवदसाधारणशक्तयः । अन्यत्र तु तत्त-
दभिमानविशेषात् तत्तच्छब्दः ॥ ३४ ॥

सामसु बृहत्साम्ना उत्कृष्टत्वं श्रुत्यैव सिद्धम्, 'बृहच्च वा इदमग्रे रथन्तरं च आस्तां वाक्च वै
तन्मनश्चास्तां वाग्वै रथन्तरं मनो बृहत् । तद्बृहत्पूर्वं सत्यजानं रथन्तरमत्यमन्यत तद्वथन्तरं गर्भमधत्' (ऐ. ब्रा. ४. १९. ६) इति । गायत्र्याश्छन्दसां मातृत्वेनोत्कर्षः श्रुतिषु छन्दोविचित्र्यां च प्रपञ्चितः ।

1 मयङङ्ग स्वरूपे, न तु विकारे, इति नयद्युमणिः (पु. 178) ।

34 तनो नाशस्य, तत उत्पत्तेः, स्थितिकालसंपाद्यकीर्त्याविशेषस्थितिः ।

35 कीर्त्यादिहेतोः साम्न, तदाघातसंबन्धितश्छन्दसः, छन्दोध्ययनार्थदक्षिणायनान्त्यस्य
मार्गशीर्षस्य, प्रकारान्तरेण मान्यव्य वसन्तमासस्य ।

साम्नां बृहत् साम अहम् । छन्दसां गायत्र्यहम् । कुसुमाकरः वसन्तः ॥ ३५ ॥

घृतं छल्यतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् । जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्ववचनामहम् ॥

छलं कुर्वतां छलास्पदेष्वक्ष्णादिलक्षणं घृतमहम् । जेतृणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनां व्यवसायोऽस्मि । सत्त्ववतां सत्त्वमहम् । सत्त्वम् महामनस्त्वम् ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः । मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥

वसुदेवसूनुत्वमत्र विभूतिः, अर्थान्तराभावादेव । पाण्डवानां धनंजयोऽर्जुनोऽहम् ।

यथा बहुबचोपनिषदि, “अग्रं वै छन्दसां गायत्री” इति । मासेषु मार्गशीर्षस्यातिशयः वर्षगर्भधान-
कालत्वात् मासाधिदेवेषु केशवादिषु प्रथमस्य केशवस्य मासत्वात् व्रत(ऋतु)वर्गारम्भकालत्वाच्च ।
कुसुमाकरशब्देनैव वसन्तस्य प्रत्यक्षसिद्धः सर्वपाणिसुखहेतुरतिशयो द्योतितः । “वसन्ते वसन्ते उद्योतिषा
यजेत” (आ. श्रौ.), “वसन्ते दीक्षयेत् विषं ग्रीष्मे राजन्यमेव च” (....) इत्यादिभिश्च ॥ ३५ ॥

छल्यतामित्यत्र ‘तत् करोति’ (अष्टा. वा. ३. १. २५) इति णिजित्यभिप्रायेण छलं कुर्वता-
मित्युक्तम् । अक्षसंचारादिमालेण जयपराजयारोपादिह च्छलत्ववाचोयुक्तिरित्यभिप्रायेण अक्ष्णादिलक्षण-
मित्युक्तम् ‘तेजस्तेजस्विनाम्’ इत्यादिवत् ‘दीव्यतां घृतमहम्’ इत्यनभिधानात् छल्यतामिति छलकरणमात्र-
वचनाच्च छलस्थानान्तरेभ्यः क्रयविक्रयन्तदायसंविस्तरादिभ्यो घृतस्यातिशयित्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण
छलास्पदेष्वित्युक्तम् । वक्षनास्पदेष्वित्यर्थः । अक्ष्णादि इत्यादिशब्देन सजीवनिर्जीवसमस्तसूनुवर्गसंग्रहः ।
यद्वा निर्जीवमात्रग्रहणाय अक्ष्णादिलक्षणमित्युक्तम् । तस्य चातिशयित्वमनयासेन धर्माविरोधेन, अभ्युप-
गमादेव समस्तधनहरणादेशवशत्वात् । तेजस्विसत्त्ववच्छब्दयोः पूर्वोत्तरयोस्तेजस्त्वाभ्यामवरुद्धत्वात्
तत्र जयव्यवसाय[शब्द]योरन्वयानौचित्यात् तदुचितौ जेतृव्यवसायिशब्दौ पूर्वापरच्छायायाऽर्थाक्षिप्ता-
वित्यभिप्रायेण जेतृणां व्यवसायिनामिति चोक्तम् । ‘द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्ती तु जन्तुषु’ (नाम. ३.
ना) इत्यादिभिः सत्त्वशब्दस्थानैकार्थसिद्धेः व्यवसायस्य चोक्तत्वात् सत्त्ववच्छब्दप्रसिद्धश्चनुरोधेनार्थविशेषं
दर्शयति सत्त्वं महामनस्त्वमिति । एतेन पराभिभवसामर्थ्यलक्षणात् तेजोऽपि सत्त्वस्यात्र भेद उक्तः ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मीत्यत्रापि रामवत् साक्षात्स्वावतारत्वादाह वसुदेवसूनुत्वमत्र विभूति-
रिति । अर्थान्तराभावादेवेत्येवकारेण रामप्रसङ्गे हेतोः प्रागेवोक्तं सूचितम् । ननु वसुदेवसूनुत्व-
मिति केयं विभूतिः । न हि सूनुत्वमालेणातिशयः, अतिप्रसङ्गात् । न च वसुदेवसूनुत्वविशेषसू-
त्वेन ; तस्याप्यनेकसाधारणत्वेन निर्धारणायोगात् । न च वासुदेवशब्दप्रसिद्धिमालेण, तावन्मात्रस्य
अतिशयं प्रत्यप्रयोजकत्वात् ; न चेह वसुदेवसूनुत्वमुपदेश्यम्, अर्जुनस्य संप्रतिपन्नत्वादेव । अतस्सा-
क्षादवतारत्वं नोचितम् । अत एव वृष्णीनामहमस्मीति नोक्तमिति ॥ अत्रोच्यते । वासुदेवशब्दोऽत्र

36 धनार्जनकालत्वात् वसन्तस्य तदार्जनोपायस्य छलस्य, तद्वत् तदुपायस्य तन्मूलकतया
अर्जुनादौ प्रसक्तस्य च युद्धस्योपयोगिनस्तेजसः, तत्फलस्य च जयप्रभुत्वरूपस्थितिः ।

37 संप्रति व्यवसाय हेतुकर्मयोगसाध्यसत्त्वहेतोः स्वस्य वासुदेवस्य, तादृश जयाद्या-

मुनयः मननेनाऽऽत्म(नार्थ)याथात्म्यदर्शिनः ; तेषां व्यापोऽहम् । कवयः विपश्चितः ॥ ३७ ॥

इण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम । मौनं वैबास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥

नियमातिक्रमणे दण्डं कुर्वतां दण्डोऽहम् । विजिगीषूणां जयोपायभूता नीतिरस्मि ।

लक्षणया वसुदेवगृहे चतुर्भुजतयाऽवतारप्रभृति अतिमानुषगुणविग्रहपरक्रमादिरूपमागोपालं प्रसिद्धमति-
शयं लक्षयति । तस्य चार्जुनं प्रत्यभिधानं दृष्टान्तार्थम् । सर्वनाम्नः असच्छब्दादपि साक्षान्नाम्नोऽत्यन्तासन्नत्वा-
दिभिरतिशयोक्तं विवक्षितः ॥ धर्मं युधिष्ठिरस्य सर्वातिशायित्वात्, बले च भीमसेनस्य, आभिरूप्यादिषु
च माद्रीसुतयोः (?) अर्जुन इति प्रसिद्धनामधेयेन विशदीकरणम् । तेन स्वाभिमुखमर्जुनं प्रति त्वमिति
निर्देशाभावात् किं धनं जयाख्योऽन्य इति शङ्कान्युदासः । न ह्यतः परोक्षप्रसङ्गः, अपरोक्षस्यैव सर्वस्यातः
सर्वदर्शना वचनादिति । ऋषित्वं बृहस्पतिशेषादानीन्द्रियार्थदर्शित्वम् ; तच्च प्रायशः प्रागेवोक्तम् । अतो
मुनीनामित्यनेन तदतिरिक्तः [अर्थः ?] निर्वचनबलात् 'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति' (बृ. ६. ४. २२)
इति श्रुत्यनुसाराच्च विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह मुनयो मननेनात्मयाथात्म्यदर्शिन इति । तथाविधश्च
भगवतो व्यासस्यातिशयः तद्वैरेव सिद्धः, "अ. लोब्ध सर्वशालाणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं
मुनिष्पन्नं ह्येयो नारायणस्सदा ॥" (गा. पू. २. २. १; भा. अनु. १. ०६) इत्यादिभिः ; "तपोविशिष्टादपि
वै वसिष्ठान्मुनिसत्तमात् । मन्ये श्रेष्ठतमं त्वाऽयं रहस्यज्ञानवेदनात् ॥" (भा. आ. १. ९६) इति च ।
अयमपि कश्चित् विभवावतारो गण्यते, "वेदविद्वगवान् कल्की पातालशयनः प्रभुः" (अहि. ५, ५६)
इति । कवीनामिति न निबन्धत्वं विवक्षितम् ; तथा सति वारुणीकप्रभृतेस्सर्वविशायित्वात् । अतः
क्रान्तदर्शी कविरिति विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह कवयो विपश्चित इति । उशनसो विपश्चित्सु वैलक्षण्यं
नीतिनिपुणत्वदिभिः । प्रसिद्धं ह्येतत्, "न कश्चिन्नोपनयने पुमान् अन्यत् भार्गवात् । शेषसंप्रतिपत्तिस्तु
बुद्धिमत्त्ववतिष्ठते ॥" (भा. आ.) इत्यादिषु ॥ ३७ ॥

नियमातिक्रमण इति दण्डयोगात्त्वकथनम् ; अदण्ड्यविषयदण्डस्यातिशयेन नरकहेतुत्वात् ।
नीतिरस्मि नीतिमतामिति वक्तव्यम्, जिगीषतामित्यनेन तु कीदृशोऽन्वय इत्यत्राह विजिगीषूणां
जयोपायभूता नीतिरिति । बुद्ध्यापारविशेषो विवक्षितः । लोकविदितस्य बाङ्मनियमनरूपस्य
मौनस्य गुह्यत्वाभावाच्च विचरिणमुचितम् ; मौनशब्दात्मात्मविद्यादिविषयत्वे तु प्रसिद्धित्यागः स्यात् ;

अथ स च न ज्ञायस्य, च न ज्ञायथोपाद स्यात् अथ दक्षान्-काशहेतोः स्मरस्य, अनाथं न समर्थोक्तो,
स्वभावबुद्ध्या क्रान्तं ग्रहणमर्थस्य भार्गवस्योपस्थितिः ।

1 सुतुल्यं पुत्रत्वं तत्तपःफलभूतविग्रहत्वं विग्रह एवेति विलक्षणविग्रहनन्तकृतकार्याद्यति-
शयग्रहः । 2 अथ 'युधिष्ठिरादिपञ्च ज्ञानगविशेषदर्शिकात्पयःपञ्च अंश इव । 3 इतरागृहीता-
पूर्वाथग्रहणं प्रतिपादनञ्च भार्गवे । 4 गोप्यं हि गुह्यम् । न हि मौनं गोप्यत्वमस्तीति ।

38 भार्गवोपदिष्टशास्त्रगम्यावर्थो दण्डनं जयोपायश्च । गोप्यार्थोपनञ्चैवम् ; सर्वमिदमेहिक-
अथसे । एतत् सर्वं वस्तुतो यदर्थम्, तत् परमफलार्थसंपाद्यं ज्ञानमन्ते विशिष्योच्यते ॥

गुह्यानां संबन्धिषु मौनमस्मि । ज्ञानवतां ज्ञानं चाहम् ॥ ३८ ॥

यद्यापि खवेभूतानां वोजं तदहमर्जुन । न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९

सर्वभूतानां सर्वावस्थावस्थितानां तत्तदवस्थावीजभूतं प्रतीयमानमप्रतीयमानं च यत्, तत् अहमेव । भूतजातं मया आत्मतयाऽवस्थितेन विना यत् स्यात्, न तदस्ति । ‘अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः’ (२) इति प्रकृतात्, ‘न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम्’ इत्यत्राऽ‘यान्मनयाऽवस्थानमेव विवक्षितम् । सर्वं वस्तुजातं सर्वावस्थं मया आत्मभूतेन युक्तं’ स्यादित्युक्तम् (१) इत्यर्थः । अनेन सर्वस्यास्य सामानाधिकरण्यानिर्देशस्याऽऽत्मतयाऽवस्थितिरेव हेतुरिति प्रकटितम् (प्रकटयति) ॥ ३९ ॥

न च गुह्यधर्मत्वं मौनस्य, येन ‘सत्त्वं सत्त्ववताम्’ इतिवत् स्यादित्यत्राह गुह्यानां संबन्धिषु गोपनेषु मौनमस्मीति । गुह्यानां गोपनीयत्वं मौनस्य चाषट्कर्णमन्त्रणादपि गोपनोपायत्वं संप्रतिमन्त्रम् । ततश्चात्र संबन्धमात्रे षष्ठी गोप्यगोपकभावरूपविशेषे विश्रान्ता । ‘भूतानामसि चेतना’ इति (२२) चैतन्यमात्रस्य पूर्वमुक्तत्वात्, अत्र ज्ञानं ज्ञानवतामिति पुरुषार्थोपयुक्तातिशयितज्ञानविशेषोऽभिमतः, “तत् ज्ञानम्, अज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्” (वि. ६. ५. ८७) इतिवत् ॥ ३८ ॥

सर्वभूतानां बीजमिति न प्रधानमात्रमुच्यते; तस्य साक्षात्सर्वभूतबीजत्वाभावात् । नापि त्रीणादिलक्षणं बीजम्; तस्य सर्वभूतशब्दसंगृहीतेषु जङ्गमेवन्वयात् । ततश्चाविशेषेण तत्कार्यावस्था-द्रव्यापेक्षया तत्कारणावस्थोपादानद्रव्यमात्रमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह सर्वावस्थेति । एतेन प्राकृतनैमित्तिकसृष्ट्यादेः ‘अहमादिश्च’ (२०) इत्यादिनोक्तत्वात् इह नित्यसृष्टिहेतुभूततत्त्वद्रव्यशरीरकत्वेन तद्धेतुत्वमपि प्रदर्शितम् । यद्यापीत्यनेनाभिप्रेतमाह प्रतीयमानमप्रतीयमानं चेति । अप्रतीयमानम् अनुमानादिवेषमित्यर्थः । न तदस्तीत्यादौ स्वव्यतिरिक्तासत्त्वादिविधिवत्प्रत्ययुदासायाविनाभावार्थ-तोक्तिः । उपक्रमविरोधुपसंहारो नोद्वेगमलमित्यभिप्रायेणाह भूतजातमिति । आत्मतयाऽवस्थितेन अविनाभावमुपपादयति श्रद्धां रमेति । व्यतिरेकोक्तिरुल्लिख्यविशेषं दर्शयति पूर्वमिति । उपक्रमोप-संहारशरीरविनाभावकथनस्य भगवदभिप्रेतं प्रयोजनमाह अनेनेति । कचित्कचिद् द्रव्यव्यतिरिक्तसामानाधिक-रण्यमपि तदाश्रयद्रव्यस्य भगवच्छरीरत्वारिति प्रागेव (७. ८.) प्राशस्त्यमाभिः ॥ ३९ ॥

१ युक्तं स्यादित्यत्र स्यादिति न स्यात् । २ स्वव्यतिरिक्ते न आदिप्यानामहं विष्णु रत्न तद्वत्-रणघट्टे, टीकागतमन्त्रानुवचयेत् । ३ प्रकरणस्य व्यतिरिक्तमित्यत्रावगतिपादपरत्वे कालपथेषु निर्धारणेन किमिदं दिव्यविभूतित्वमुच्यते ?

३ भूतसाधनोपस्थित्यलोक्यवहादयथार्थज्ञानादेः सामान्यमनुनापेक्षितस्योक्त्यनन्तरं भूतानि अस्ति बीजभूतस्याप्युक्तिरिति । आदिप्यानामित्याभ्योक्तेषु उत्तरोत्तरोपस्थितिरीतिरेवं दिङ्मात्रेण दर्शिता । अधिकारवकाशे इदमपरतया विस्तृतां पुनः बहुविधः संबन्धो बुद्धिगोचरो भवेत् ।

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप । एष तुद्देशतः¹ प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥

मम दिव्यानां कल्याणीनां विभूतीनामन्तो नास्ति ; एष तु विभूतेर्विस्तरो मया कैश्चिदुपाधिभिः संक्षेपतः प्रोक्तः ॥ ४० ॥

यद्यत् विभूतिमत् सत्त्वं धीमत् ऊर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशंसभवम् ॥ ४१

यद्यत् विभूतिमत् ईशितव्यसंपन्नं [सत्त्वं ?] भूतजातं श्रीमत् कान्तिमत्, धनधान्यसमृद्धं वा, ऊर्जितं कल्याणारम्भेष्व्युक्तम् ; तत् मम तेजोऽशंसभवमित्यवगच्छ । तेजः पराभिभवन-सामर्थ्यम्, ममाचिन्त्यशक्तेर्नियमनशक्त्येकदेशसंभवमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञानेन तवार्जुन । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु.....विभूतिविस्तरयोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

बहुना एतेन उच्यमानेन ज्ञानेन किं प्रयोजनम् । इदं चिदचिदात्मकं कृत्स्नं जगत् कार्यावस्थं

निशेषवचनाश्रयतां प्रागुक्तामेव सारयति नान्तोऽस्तीति । दिव्यशब्देन देशविशेषवर्ति-त्वादिविवक्षायां पूर्वमनियतदेशवर्तिनाम् अदिव्यानां प्रपञ्चने विरुध्येतेत्यत उक्तं कल्याणीनामिति । 'विभूतीरात्मनश्शुभाः' (१९) इति ह्युपक्रान्तम् । ^२उद्देशतः एकदेशतः ; प्रयोजकाकारैः विभूत्युद्धारणेत्यर्थः । तदभिप्रायेणाह कैश्चिदुपाधिभिरसंक्षेपत इति ॥ ४० ॥

प्राधान्यतः (१९) इत्युपक्रम्य प्रपञ्चितमर्थमनुक्तानामवश्यवक्तव्यप्रधानविभूतीनां संग्रहामि-प्रायेणोपसंहरति यद्यदिति श्लोकेन । विभूतिशब्दस्य प्राकरणिकमर्थमनुसंधायोक्तम् ईशितव्यसंपन्नमिति । सत्त्वशब्दोऽत्र जन्तुपरः । वीप्साभिप्रायव्यञ्जनाय जातशब्दः । विभूतिमच्छ्रीमच्छब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहरति कान्तिमदिति । नियन्तव्यविशेषविवक्षया वा गोबलीवर्देन्यायात् पुनरुक्तिपरिहार इत्यभिप्रायेणाह धनधान्यसमृद्धं वेति । ऊर्जितमित्युत्कृष्टत्वादिसामान्यविवक्षायामितरपाठवैयर्थ्यात् विशिष्टमर्थमाह कल्याणेति । ऊर्जाशब्दो ह्यदीनत्वेन सन्नाहशीलत्वपरः । विभूतिमदित्यादि बलादिमतां प्रदर्शनम् । मम तेजोऽशंसभवमित्युक्ते विग्रहगततेजोद्रव्यैकदेशोपादानत्वं प्रतीयेतेति तन्निरासाय प्रकृतौपयिकं तेजशब्दार्थमाह तेजः पराभिभवनसामर्थ्यमिति । कोऽयमत्राभिभवो नाम ? तत्र च कथ-मंशसद्भावः इत्यत्राह ममेति । अचिन्त्यशक्तेरित्यनेन चिन्तायोगोऽंशान्निष्कर्षाय ममेत्यस्याभिप्रायो विवृतः । तेन सर्वगोचरत्वाभङ्गुरत्वाघटितघटनत्वादिसिद्धिः । यथा शैलान्दोलनदोहलिनश्चण्डमारुतस्य तृणप्रेरणदिकं वेगलेशमात्मभवम्, तद्वदिहेति भावः । तेजसोऽशः संभवो यस्य, तत् तेजोऽशंसभवम् ॥

एवं 'प्राधान्यतः' (१९) इत्युपक्रान्तमुपसंहृतम् ; अथ संक्षेपेण प्रधानाप्रधानसमस्तविभूति-संग्रहमाह अथवेति श्लोकेन । उच्यमानेनेति । एतच्छब्द उक्त्यवसानराहित्यपर इति भावः । विभूतिपर्यवसानज्ञानरूपं प्रयोजनं न सिध्येदित्यभिप्रायेणाह किं प्रयोजनमिति । इदमित्यनेन तत्तत्प्रमाणप्रतिपन्नवैचित्र्यं सूचितमित्यभिप्रायेण चिदचिदात्मकमित्युक्तम् । कार्येत्यादिना कृत्स्न-

1 कस्यचिदंशस्य उद्घृत्योपदेशो निर्विशो वा उद्देशः ।

कारणावस्थं स्थूलं सूक्ष्मं च स्वरूपसद्भावे, स्थितौ, प्रवृत्तिभेदे च यथा मत्सङ्कल्पं नातिवर्तेत, तथा मम महिम्नोऽयुतायुतांशेन विष्टम्याहमवस्थितः । यथोक्तं भगवता पराशरेण, “यस्यायुतायुतांशो विश्वशक्तिरियं स्थिता” (वि. १. ९. ५३) इति ॥ ४२ ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये दशमोऽध्यायः (विभूत्यध्यायः) ॥ १० ॥

श्रीः

अथ एकादशोऽध्यायः (विश्वरूपाध्यायः) ॥ ११ ॥

एवं भक्तियोगनिष्पत्तये तद्विबुद्धये च सकलेतरविलक्षणेन स्वाभाविकेन भगवदसाधारणेन कल्याणगुणगणेन सह भगवतः सर्वात्मत्वं तत एव तद्भ्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य वस्तुजातस्य तच्छरीरतया तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं चोक्तम् । तमेतं भगवदसाधारणं स्वभावं कृत्स्नस्य तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्तां च भगवत्सकाशादुपश्रुत्य शब्दाभिप्रेतविवरणम् । स्थूलं सूक्ष्मं चेति कार्यकारणावस्थयोर्धैथाक्रममन्वयः । स्वरूपेत्यादिना विष्टम्भनप्रयोजनकथनम् । अनित्येषु स्वरूपसद्भावाः उत्पत्तिः ; नित्येषु त्वसद्भावेतिरेकः । नित्यानां स्वरूपमपि हि भगवतो नित्येच्छासिद्धम् । इदं च प्रागेव पपञ्चितम् । अतः स्वरूपैकदेशावतरादिरूपांशव्युदासाय, नियमनप्रकरणवलाच्च मम महिम्न इत्युक्तम् । अतः महिमशब्देन प्रकृतं नियमनसामर्थ्यमेव विवक्षितम् । अत एव तेजोऽंशं भवमित्यनेनैकार्थ्यम् । एकशब्दोऽज्ञातिस्तुद्वयपर इत्यभिप्रायेणोक्तम् अयुतायुतांशेनेति । स्मभनमल स्वैरान्विवरणम् ; स्ववशीकरणरूपमधिष्ठानं वा । एकांशेनेत्यतः शोक्तमर्थं संवादयति यथोक्तमिति । विश्वशक्तिः विश्वमेव शक्तिः तत्तत्कार्योपयुक्तविशेषणभूतं विश्वमित्यर्थः । तेजोऽंशं भवमित्यनन्तरमभिधानात् एकांशेनेत्यस्याप्यंशशब्दस्य तद्विषयत्वमेव न्याय्यमिति भावः ॥ ४२ ॥

इति...श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां दशमोऽध्यायः ॥

विश्वरूपाध्यायमवतारयितुं विभूत्यध्यायार्थं संगृह्णाह एवमिति । भक्तियोगनिष्पत्तये तद्विबुद्धये चेति प्रयोजनकथनेन अनन्तरमर्जुनस्य दिदृक्षा भक्तिविबुद्धयधीनेति सूचितम् । सकलेतरविलक्षणेनेति । सकलेतरवैलक्षण्यरूपेणेत्यर्थः । यद्वा सकलेतरस्वभावविलक्षणेनेत्यर्थः । एतेनानवधिकातिशयत्वमुक्तं भवति ; “अनन्यसाधारणं स्वाभाविकमनवधिकातिशयम्” (१०. १४. भा) इति पूर्वोक्तस्यातः प्रातिलोभ्येन प्रत्यभिज्ञानात् । सकलेतरविलक्षणेन भगवदसाधारणेनेत्यनयोर्थेऽपि हेतुसाध्यभावेन अन्वयात् समाधिकराहित्यतात्पर्याच्च नानर्थक्यम् । श्रुतार्थनिश्चयाधीनभक्तिविबुद्धिफलभूतदिदृक्षामूलमुत्तराध्यायोपोद्घातस्वरूपमर्जुनवाक्यमवतारयति तमेतमिति । तं सर्वोक्तिशायिनम्, एतम् उक्तप्रकारम् । भगवत्सकाशादित्यनेन निश्चयहेतुभूतमासत्वं सूचितम् । न ह्यार्थान्तरसकाशादुपश्रवणे दिदृक्षायां संत्यामपि दर्शनप्राप्तयेन घटत इति च भावः । एवमेतत् (३) इत्यादिश्लोकार्थाभिप्रायेणाह एवमेवेति

एवमेवेति निश्चित्य तथाभूतं भगवन्तं साक्षात्कर्तुंकामोऽर्जुन उवाच । तथैव भगवत्प्रसादा-
दनन्तरं द्रक्ष्यति । 'सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोद्युतम्...तत्रैकस्थं जगत् कुत्स्नं प्रविभक्त-
मनेकधा' (११. १३) इति हि वक्ष्यते ।

अर्जुन उवाच—

मदनुग्रहाय परं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् । यत् त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १

देहात्माभिमानरूपमोहेन मोहितस्य ममानुग्रहैकप्रयोजनाय परमं गुह्यम् परमं रहस्यम्
अध्यात्मसंज्ञितम् आत्मनि वक्तव्यं वचः, 'न त्वेवाहं जातु नासम्' (२. १२) इत्यादि,
'तस्माद्योगी भवाऽर्जुन' (६. ४६) इत्येतदन्तं यत् त्वयोक्तम्, तेनायं ममात्मविषयो मोहः
सर्वो विगतः दूरतो निरस्तः ॥ १ ॥

तथा च—

भवाप्ययौ हि भूतानां धुनौ विस्तरजो मया । स्वतः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २

निश्चित्येति । ननु, 'एवमेतत् यथास्थ' इति पूर्वोक्तमभ्युपगम्य 'द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमध्वर^१म्' इत्यर्थान्तरस्य
रूपविशेषस्य दिदृक्षावचनमिव भाति ; ततश्च कथं 'तथाभूतं भगवन्तं साक्षात्कर्तुंकामः' इत्युच्यते ;
तत्राह तथैवेति । श्रुतप्रकारेणेत्यर्थः । तद्विद्वणोति सर्वाश्चर्येति । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' (१०. ८)
इत्यादिना 'विष्टभ्याहमिदं कृत्वमेकांशेन स्थितो जगत्' (४२) इत्यन्तेन प्रतिपादितो ब्रह्मोऽज्ञ
विग्रहविशेषानुबन्धेन प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञायत इति भावः ।

अतः साक्षात्कारं प्रार्थयितुं मदनुग्रहायेत्यादिभिन्निभिः श्लोकैः कृतज्ञतामास्तिक्यं भक्तिमत्त्वं च
दर्शयति । तत्र प्रथमेन अध्यात्मशब्दादित्थारस्यात्, भवाप्ययौ इत्यादेः सप्तमाध्वर्यस्य पृथग्भचनाच्चात्म-
तत्त्वतदवलोकनोपायश्रवणतत्फलानुवादः कियत् इत्यभिप्रायेणाह देहात्मेति । मोहो विगत इत्यनन्तर-
मभिधानात् मच्छब्देन मोहविशिष्टस्वरूपं विवक्षितमित्यभिप्रायेण मोहितस्येत्यन्तमुक्तम् । मदनुग्रहाये-
त्यनेन, न ब्रह्मन् तेनानवासमवाप्तव्यमस्तीत्यभिप्रेतमित्याह ममानुग्रहैकप्रयोजनायेति । युद्धप्रोत्साहनमात्र-
शङ्काप्यनेन निरस्ता । परमशब्दविशेषितगुह्यशब्देन, 'मौनं चैवासि गुह्यानाम्' (१०. ३८) इत्युक्त-
गुह्यत्वप्रतीतित्युदासाय रहस्यशब्देन व्याख्या । गुह्यतमभक्तियोगशेषत्वात् परमत्वविशेषणमिति आवृत्त्या
(आहत्य) परमशब्दपाठेन सूचितम् । आत्मनि प्रतिपादकत्वेनाधिवसनात् वचसोऽध्यात्मत्वमित्यभिप्रेत्य
आत्मनि वक्तव्यमित्युक्तम् । उपोद्घातात् मध्यमषट्कप्रस्तावश्लोकार्थाच्चावच्छिद्य जीवात्मप्रधानमेश-
मध्यात्मशब्दानुदितमाह न त्वेवाहमिति । अध्यात्मसंज्ञितमित्येतदनुसारात् अयमित्यपरोक्षनिर्देशा-
भिप्रेतमुक्तं ममात्मविषय इति । विगत इत्यनेन सोपसर्गेण सवासनं निश्शेषविनाशो विवक्षित इति
प्रदर्शनाय सर्वशब्दः । दूरतो निरस्त इति । संस्कारस्यापि तिरस्काराद्रुपनरङ्कुर विनष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥

भवाप्ययौ हीत्यादेः प्रकृतहेत्वर्थत्वव्युदासेन पृथगर्थत्वव्यञ्जनायाह तथा चेति । सप्तम-

- १ ऐश्वरपदस्य ईश्वरपदस्य कृत्वा कद्रार्थकत्वात् तत्संबन्धिरूपपरं स्यादित्थं प्रष्टुराशयः ।
- २ आदिपदेन एतदुत्तरश्लोकादिरूपस्याप्यर्जुनवाक्यस्य ग्रहणम् । प्रकृतद्वैतानि—पूर्व-
श्लोकार्थं प्रति हेत्वित्यर्थः ।

सप्तमप्रमृति दशमपर्यन्ते त्वद्भ्यतिरिक्तानां सर्वेषां भूतानां त्वत्त्वः परमात्मनो भवाप्ययौ उत्पत्तिप्रलयौ विस्तरशो मया श्रुतौ हि । कमलपत्राक्ष, तव अव्ययं नित्यं सर्वचेतनाचेतन-वस्तुशेषित्वं ज्ञानबलादिकल्याणगुणगणैस्तवैव परतरत्वं सर्वाधारत्वं चिन्तितनिमिषितादि-सर्वप्रवृत्तिषु तवैव प्रवर्तयितृत्वमित्यादि अपरिमितं माहात्म्यं च श्रुतम् । हिशब्दो वक्ष्य-माणदिदृक्षाद्योतनार्थः ॥ २ ॥

एवमेतत् यथाऽऽस्य त्वमात्मानं परमेश्वर । द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३

हे परमेश्वर, एवमेतदित्यवधृतम्, यथाऽऽस्य त्वम् आत्मानं ब्रवीषि । पुरुषोत्तम आश्रितवात्मरूपजलधे तवैश्वरं त्वदसाधारणं सर्वस्य प्रशंसितृत्वे, पालयितृत्वे, सृष्टृत्वे,

प्रमृति दशमपर्यन्त इति । भाष्यकारः स्वानुसंहिताध्यायोक्त्या तत्तत्त्ववचनमुपलक्षयति । बहुवचना-सङ्कोचसूचितम् अहं कृत्स्नस्य (७. ६) इत्यादिनोक्तमाह त्वद्भ्यतिरिक्तानामिति । निवृत्तमानुषत्व-भ्रमस्यानुनस्य वचनत्वात् त्वत्त्व इत्यनेन भवाप्ययौषधिकरूपत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण परमात्मन इत्युक्तम् । अप्ययशब्दस्य पञ्चम्यनन्वयात् भवाप्ययशब्देन संसारमोक्षादिप्रतीतिः स्यादिति तद्व्युदासा-योक्तम् उत्पत्तिप्रलयाविति । निमित्तोपादानसाधारणहेतुमाले पञ्चमीति अप्ययान्वयः । त्वत्त्वः श्रुतौ इत्यन्वयस्तु मन्दप्रयोजन इति भावः । विस्तरशः विस्तरेणेत्यर्थः । कमलपत्राक्षेत्यनेन अन्तरादित्यविद्यादि-प्रतिपादितपुण्डरीकाक्षत्वविशिष्टाप्रकृतविग्रहवत्त्वमस्मिन् अवतारेऽपि स्पष्टमुपलभ्यत इति सूचितम् । पुण्डरीकाक्षस्यैव हि सर्वलोककामेशत्वादिकमव्ययं माहात्म्यं तत्र श्रूयते । माहात्म्यमित्यत्र तवेति विपरिणतानुषङ्गः । अव्ययशब्देन कालतो विषयतः सङ्ख्यातः प्रकर्षतश्चानवधिकत्वं प्राक्सिद्धमिहाभि-प्रेतमित्यभिप्रायेणोक्तं नित्यमित्यादि अपरिमितमित्यन्तम् । 'सुमिरापः' (७. ४), 'मत्तः परतरं नान्यत्' (७), 'मयि सर्वं', 'बुद्धिर्ज्ञानम्' (१०. ४) इत्यादिभिरिदं शेषित्वादिकं प्राक्पक्षितम् । हिशब्दो वक्ष्यमाणदिदृक्षाद्योतनार्थः इति । हेतुत्वप्रसिद्ध्याद्यानुगुण्याभावात् प्रकृतानुगुणोऽव्यय इति भावः ॥ २

परमेश्वरेत्यनेन वावयार्थविश्वासहेतुभूतं परमात्मत्वादिकं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह हे परमे-श्वरेति । तद्व्यञ्जनाय स्वसंवादात्तार्थत्वव्युदासेन श्रुतप्रतिष्ठाज्ञापनाय च आह एवमेतदित्यवधृतमिति । आश्रितजने दोषदर्शिनः कापुरुषा इति ब्राह्मः । अतोऽत्र दिदृक्षमाणे स्वस्मिन् दोषानादररूपनिरति-शयपीरुष पुरुषोत्तमशब्देन विवक्षितमित्यभिप्रायेण आश्रितवात्मरूपजलधे इत्युक्तम् । पुरु सनोतीति वा व्युत्पत्तिरिहाभिप्रेता । 'आविश्य विमर्ति' (१५. १७) इति वक्ष्यमाणं वा ज्ञापितम् । एवं पर-त्वसौलभ्ये समाख्याभ्यामुक्ते । ते इति निर्देशे सत्यपि, ऐश्वर्यमिति वचनमीश्वरत्वस्वभावाभिव्यञ्ज-कत्वपरमित्यभिप्रायेण त्वदसाधारणमित्युक्तम् । तस्यैव प्राक्पक्षितप्रक्रियया विवरणं सर्वस्येत्यादि । एवंस्वभावविशिष्टो द्वीश्वरशब्दार्थ इति भावः । प्रशंसितृत्वादौ रूपस्यावस्थानं नाम तत्तदुत्पत्तिगुणसत्त्व हनचेष्टैस्तत्तदभिव्यञ्जकत्वम् । यद्वा प्रशंसितृत्वेऽवस्थानं "यथैहं केशवे - वृत्तिमवशाः प्रतिपेक्षिरे" (भा. स. ३९. ३८) इति न्यायेन स्वदर्शनमालेण विपरीताध्यवसायं विनिवर्त्य सम्यक्प्रवृत्तिहेतु-

संहर्तृत्वे भर्तृत्वे, कल्याणगुणाकर्तृत्वे, परतरत्वे, सकलेतरविसजातीयत्वेऽवस्थितं रूपं द्रष्टुं साक्षात्कर्तुमिच्छामि ॥ ३ ॥

मन्यसे यदि तच्छब्दं मया द्रष्टुमिति प्रभो । योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयामानमव्ययम् ॥ ४

तत् सर्वस्य सृष्टृ, सर्वस्य प्रशासितृ, सर्वसाधारभूतं त्वरूपं मया द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे, ततो योगेश्वर—योगो ज्ञानादिकल्याणगुणयोगः ; 'पश्य मे योगमैश्वरम्' (८) इति हि वक्ष्यते—त्वद्यतिरिक्तस्य कस्याप्यसंभावितानां ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्ततेजसां निधे ! आत्मानं त्वामव्ययं मे दर्शय । अव्ययमिति क्रियाविशेषणम् । त्वां सकलं मे दर्शयेत्यर्थः ॥ ४

त्वात् ४ पालयितृत्वेऽवस्थानं तु सत्त्वप्रवर्तनादिमुखेन । सृष्टृत्वेऽवस्थानं स्वावयवेष्वभ्यो ब्रह्मरुद्रादीनां चातुर्वर्ण्यादीनां च प्रसूतेः । संहर्तृत्वेऽवस्थानं तु वक्ष्यमाणप्रसनादिना । भर्तृत्वेऽवस्थितिस्तु, 'तल्लैकस्यम्' (१३) इत्यादिभिः स्फुटीभविव्यति । कल्याणगुणाकर्तृत्वेऽवस्थानं नाम अवतारविग्रहवत् अज्ञत्वाद्यमिनयानर्हत्वम् । परत्वेन शङ्कानां ब्रह्मरुद्रादीनां स्वैकदेशोऽवस्थानस्य 'ब्रह्माणमीशम्' (१५) इत्यादिना वक्ष्यमाणतया परतरत्वेऽवस्थानं युक्तम् । सकलेतरविसजातीयत्व इति तु उक्तसमस्तनिगमनम् ; तत्फलितं वा ; परमेश्वरपुरुषोत्तमसंबुद्धयभिप्रेतकथनं वा । 'पश्य मे योगमैश्वरम्' (९. ५) इति गुह्यतमारम्भे स्वयमुक्तस्य^१ आपातप्रतीतिर्यस्य दर्शनप्रार्थनानुसारेण रूपमैश्वरमिति स्वरूपपरतया योजनायाम् ऐश्वर्यमित्येकमौपचारिकम् ; इतरत् सर्वं मुख्यम् । स्वरूपानुबन्धेन तु विग्रहदिदृक्षा गर्भिता । रूपशब्दः स्वरूपरूपादिसमस्तासाधारणाकारपरो वा । रूपं प्रकारमित्यर्थः । द्रष्टुमित्युक्ते दर्शनसमानाकारेऽपि ज्ञाने दर्शनशब्दप्रयोगात् तद्व्यवच्छेदार्थं चाक्षुषज्ञानमात्रपरत्वं च व्यवच्छेत्तुं साक्षात्कर्तुमित्युक्तम् ॥

सर्वस्य स्रष्टृत्यादिना तच्छब्दपरासृष्टताकारोक्तिः । अत्रापि स्वरूपपरत्वे मुख्यता ; रूपपरत्वे, प्रकारमात्रपरत्वे च प्राग्वदनुसन्धेयम् । योगो ज्ञानादिकल्याणगुणयोग इति । अत्र अणिमःचैश्वर्य-शक्तिरपि गुणानुप्रविष्टा ; योगनिर्वाहकत्वादिमात्रं तु दिदृक्षिताकारान्तरङ्गत्वाभावाद्गत्त न विवक्षितमिति भावः । दर्शयिष्यमाणो ह्यकारोऽस्त दिदृक्षितः । न चार्जुनायाष्टाङ्गयोगादि अर्थान्तरं प्रदर्श्यते । योग-शब्दश्च प्रत्यभिज्ञायत इत्यभिप्रायेणाह पश्येति । प्रभुशब्देन, 'यदि त्वं मन्यसे, तदा न किञ्चित् ते दुष्करम्' इति अभिप्रेतं (तदभिप्रेतं) गुणविशेषवत्त्वं दर्शयति त्वद्यतिरिक्तस्येत्यादिना । अथवा योगेश्वरशब्दाभिप्रेतोक्तिरियम् । अध्वपतिः धनपतिरित्यादिवत् गुणभूयस्त्वापेक्षया गुणानामपि नियमनेन वा योगेश्वरशब्द इति भावः । त्वामिति । आत्मशब्दस्यार्थान्तरं त्वयुक्तम् ; माम् (८) इति च वक्ष्यत इति भावः । अव्ययशब्दस्यात्र निष्प्रयोजनत्वशङ्कान्युदासाय, क्षरप्रपञ्चारूपतद्रूपदर्शनविरोधपरिहाराय, विशेषतो दिदृक्षोरपेक्षितार्थपरत्वं दर्शयति अव्ययमिति क्रियाविशेषणमिति । ततः किमित्यत्राह त्वां सकलं मति । समस्तगुणविभूतिविग्रहादिविशिष्टरूपमित्यर्थः ॥ ४ ॥

१ रूपं परं दर्शितमात्मयोगादित योगशब्दः प्रयोक्ष्यत । २ उक्तस्येति पदप्रयोगत् 'पश्य मे' इति नवमाध्यायावश्यकं ग्राह्यम् ।

श्रीभगवानुवाच—

एवं कौतुहलान्वितेन हर्षगद्गदकण्ठेन पार्थेन प्रार्थितो भगवानुवाच—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाक्रीनीनि च ॥५॥

पश्य मे सर्वाश्रयाणि रूपाणि ; अथ शतशः सहस्रशश्च नानाविधानि नानाप्रकाराणि, दिव्यानि अप्राकृतानि, नानावर्णाक्रीनीनि शुक्लकृष्णादिनानावर्णानि, नानाकाराणि च पश्य ॥

पश्यादित्यान् चतस्रः रुद्रान् अश्विनौ मरुतस्तथा । बह्वन्यहंपूर्वाणि पश्याऽऽश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

ममैकस्मिन् रूपे पश्य आदित्यान् द्वादश, वसुन् अष्टौ, रुद्रान् एकादश, अश्विनौ द्वौ, मरुतश्चैकोनपञ्चाशत् । प्रदर्शनार्थमिदम्, इह जगति प्रत्यक्षदृष्टानि शास्त्रदृष्टानि च

अर्जुनस्य भगवत आत्मप्रदर्शने हेतुं प्रश्नादिप्रकारफलितमवस्थाविशेषं दर्शयन् पश्येत्यादिभगवद्वाक्यस्य संगतिमाह एवमिति । वक्ष्यमाणप्रकारमनुसन्धायाह सर्वाश्रयाणीति । बहुव्रीहिवाचनसंस्कृतम् । आदित्यमण्डलादीनि अनन्तानि अधिकरणानि । यद्वा, आश्रयशब्द उपचारात् विवक्षाभेदेन वा आश्रितपरः । शतशस्सहस्रशश्चेत्यनेन परव्यूहविभवाद्यवच्छेदकोडीकृतानन्ताप्राकृतविग्रहवत्त्वं दर्शितम् । यदेकादित्यमण्डलवर्ति रूपम्, तत्समानमनन्तब्रह्माण्डेष्वआदित्यमण्डलवर्त्यसंख्यातं रूपम् । एवं श्रीविश्वरूपद्विरूपान्तरेष्वपि । “रूपंरूपं प्रतिरूपः” (क. ५. ९) इत्यादिश्रुत्याऽयमप्यर्थो विवक्षित इति केचित् । यथा द्रक्ष्यसि, तथा करिष्यामीत्यभिप्रायेण पश्येत्सुक्तिः । नानाविधानीत्यनेन प्रत्येकं भूषणयुधलाञ्छनसुसंख्यादिप्रकारविशेषानन्त्यमत्र विवक्षितमित्याह नानाप्रकाराणीति । अप्राकृतानीति । अत्र दिव्यशब्देन दिवि वर्तमानत्वादिकं न विवक्षितम् ; पृथिव्यादिव्याप्तेरपि वक्ष्यमाणत्वात् ; द्रव्यवैलक्षण्यं चावश्यवक्तव्यमित्यभिप्रायः । वायुदेवादिषु चतुर्षु युगभेदेन सितरक्तपीतकृष्णरूपपरिवृत्तेः, अवतारान्तरेषु च तत्तत्फलार्थिध्यानानुगुण्याच्च नानावर्णत्वम् । आकृतिशब्देन सुरनरतिर्यगादि^३समानसंस्थानविशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह नानाकाराणीति ॥ ५ ॥

‘शतशोऽथ सहस्रशः’ इति स्वासाधारणानन्तरूपप्रसङ्गेऽपि प्रकृतोपयोगाय इहैकस्यमित्येकस्यैव रूपस्य विशेषतः प्रदर्शयिष्यमाणत्वमनुसन्धायाह ममैकस्मिन्निति । पश्यादित्यादित्यादिना प्रधानदेवाः त्रयस्त्रिंशत् प्रथमं निर्दिश्यन्त इत्यभिप्रायेण द्वादशेत्यादिसङ्ख्याविशेषप्रदर्शनम् । वक्ष्यमाणानुसारेण दृष्टमालाश्रयत्वव्युदासायाह ^४प्रदर्शनार्थमिति । अर्जुनेन अन्यैश्चाप्रति(श्च प्रति ?)पन्नाना^५मिति शेषः । अहंपूर्वाणीत्येतदश्रुतपूर्वाणामप्युपलक्षणम्, अनवगतत्वमात्रेण वा सामान्यतस्संग्रह इत्यभि-

१ ऐश्वर्यं रूपमेकं त्वया वृष्टम् । तस्यानन्तरूपघटितत्वात् तान्यपि पश्येत्यर्थः । अथशस्सहस्रत्वात् वाक्यद्वयं कृतम् । तत्र शतश इत्यस्य पृथक्कृत्य पूर्वान्वये विशेषाभावात् सहस्रश इत्यनेन तत्समुच्चयः कृतः । २ भगवद्भूते सुरत्वाद्यभावात् तत्समानत्वोक्तिः ।

३ श्लोके तथाशब्दः अहंपूर्वः सर्वहंपूर्वपदार्थसमुच्चायक इति भावः ।

४ प्रतिपन्नानामिति । अहंपूर्वपदेन अप्रतिपन्नानां कण्ठोक्तत्वादिति भावः ।

यानि वस्तूनि, तानि सर्वाणि, अन्यान्यपि सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु च शास्त्रेष्वदृष्टपूर्वाणि
बहूनाश्चर्याणि पश्य ॥ ६ ॥

इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् । मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७

इह ममैकस्मिन् देहे, तत्रापि एकस्थम् एकदेशस्थं सचराचरं कृत्स्नं जगत् पश्य ;
यच्चान्यत् द्रष्टुमिच्छसि, तदप्येकदेशैकदेश एव पश्य ॥ ७ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८

अहं मम देहैकदेशे सर्वं जगत् दर्शयिष्यामि ; त्वं त्वनेन नियतपरिमितवस्तुग्राहिणा
प्राकृतेन स्वचक्षुषा, मां तथाभूतं सकलेतरविसजातीयमपरिमेयं द्रष्टुं न शक्यसे (सि?) । तव
दिव्यम् अप्राकृतं महर्शनसाधनं चक्षुर्ददामि । पश्य मे योगमैश्वरम्—मदसाधारणं योगं पश्य ;
ममानन्तज्ञानादियोगमनन्तविभूतियोगं च पश्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

एषमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः । दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९

एवमुक्त्वा सारथ्येऽवस्थितः पार्थमातुलजो महायोगेश्वरो हरिः महाश्रययोगानामीश्वरः पर-

प्रायेणाह सर्वेषु च शास्त्रेष्वदृष्टपूर्वाणीति । एतेन अतीन्द्रिये वस्तुनि सामान्यतः शास्त्रावगतेऽपि
साक्षात्कारैकसमधिगम्या बहवो दिशेषाः सन्तीति सूचितम् ॥ ६ ॥

इह देहे इत्येकवचनान्तर्निर्देशेनैव प्रदर्शयिष्यमाणः एको देहो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह इह
ममैकस्मिन् देहे इति । एकवचनेन प्रदर्शयिष्यमाणदिशेर्निर्देशेन च देहैकत्वस्याभिहितत्वात् एकस्थ-
पदेन तदेकदेशे स्थितिर्विवक्षिता । एकस्यावयविनोऽवयवभूतमिति कैश्चिदुक्तं तु [जगतः प्राकृतत्वात्?]
भगवद्ब्रह्मस्य अयःकृतत्वसमर्थनाच्च निरस्तमित्यभिप्रायेणोक्तं तत्राप्येकस्थमेकदेशस्थमिति । यद्वा
कृत्स्नस्य एकस्थत्ववचनात् तदेकदेशस्थितिः फलिता । यच्चान्यत् द्रष्टुमिच्छसीत्यनेन पाण्डव-
घातग्राहूज्यादिकमपि गर्भितम्^१ । तथापि समुच्चयसामर्थ्यात् देहैकदेशाश्रितत्वमाह तदपीति ॥ ७ ॥

‘न तु मां शक्यसे’ इत्यत्र तुशब्दद्योतितमशक्तिहेतुं पूर्वश्लोकोक्तमाकृष्य दर्शयति अहमिति ।
अनेनैवेत्यस्य विवक्षितमाह नियति । दिव्यप्रतिपक्षत्वात् प्राकृतेनेत्युक्तम् । तथाभूतमित्यादि ।
मामित्यनेनात्र ब्रह्मविशिष्टत्वं विवक्षितमिति भावः । अत्र द्रव्यशब्दविवक्षितमाह अप्राकृतमिति ।
महर्शनसाधनमित्यप्राकृतत्वफलोक्तिः । ऐश्वर्यपदविशेषमाह मदसाधारणमिति । प्रकरणादिकलित-
मैश्वर्यपदानुगृहीतं च योगशब्दार्थमाह अनन्तेति । नियमनशक्तिरीश्वरत्वम् ; तदनुबन्धी च योगस्त
दुचि गुणविभूतियोग एव । चक्षुषो दिव्यत्वात् ज्ञानादिगुणदर्शनम् । अनन्तरीत्वादिशिष्टविशेषेण
पश्यामीति वक्ष्यतीति भावः ॥ ८ ॥

महायोगेश्वरो हरिरित्यनयोस्तिरस्कारकं पूर्वप्रतिपन्नं रूपमाह सारथ्येऽवस्थितः

१ दर्शयामासेत्यत्र । ए-दर्शनोपायकं द्वयं चक्षुःशब्दादित्यर्थः । २ गर्भितमिति । न तदर्थमेव यच्चा-
न्यदित्युक्तम् : द्रष्टुमिच्छसीति प्रयोगात् । तदपि द्रष्टुमिति अर्जुनेनानुक्तत्वात् ; उपरि अपूर्वतयैव
तदुल्लेखात् । अन्यदिति कष्टत्वं संदृष्टृत्वरूप दिव्याक्रयादि सामान्य विवक्षणाच्च तदप्यत्र गम्यतेति ।

ब्रह्मभूतो नारायणः परमेश्वरं स्वासाधारणं रूपं पार्थाय पितृष्वसु पृथायाः पुत्राय दर्शयामास ।
तत् विविधविचित्रनिखिलजगदाश्रयं विश्वस्य प्रशसितं च रूपम् ; तच्छेदशम्—

अनेकवक्त्रनयनमनेकाङ्गदृढदर्शनम् । अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

दिव्यमास्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् । सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

देवं द्योतमानम् , अनन्तम् कालत्रयवर्तिनं ; निखिलजगदाश्रयतया देशकालपरिच्छेदानर्हम् ,

पार्थमातुलज इति । एतेन दिव्यरूपप्रकाशनहेतुभूतवात्सल्यादिमूचनं च । महत्त्वेन विशेषणादाश्चर्यत्वम् । महच्छब्दस्य च योगेश्वरविशेषणत्वादपि योगविशेषणत्वमलोचितमित्यभिप्रायेणाह महश्चर्ययोगानामिति । अन्वेषण्यश्चर्ययोगस्य तदधीनत्वमीश्वरशब्देन विवक्षितम् । 'महायोगेश्वरो हरः' इति पदद्वयामिश्रेण सामान्यविशेषावधार्यं दर्शयति परब्रह्मभूतो नारायण इति । 'पश्य मे योगमेश्वरम्,' 'परमं रूपमेश्वरम्' इत्यनयोरद्वैतविप्रकर्षेण घटनादैकार्थ्यम् । 'ऐश्वरं रूपं दर्शयामास' इत्युक्ते स्वेतरस्य कस्यचिद्वृत्तिमिति धीः स्यादिति तद्व्युदासायोक्तं स्वासाधारणमिति । रूपशब्दस्यात्रापि सानुबन्धस्वरूपपरतया तदभिग्नञ्जकविग्रहपरतया स्वरूपादिसमस्तासाधारणाकारमात्रपरतया वा निर्वाहो ग्राह्यः । अत्र पार्थशब्देन स्वस्वरूपप्रदर्शनार्थः प्रीतिहेतुस्संबन्धोऽभिप्रेत इति प्रदर्शनायाह पितृष्वसुः पृथायाः पुत्रायेति । परमेश्वरं रूपमित्युक्तं विवृणोति तत् विविधेति । निखिलजगदाश्रयत्वं स्वरूपतो विग्रहद्वारा च । यद्वा अनेकेत्यादेरुत्थानप्रदर्शनमिदम् ; तत एव हि तच्छेदशमिति संहितम् । इहैकस्यमित्यादिभिस्त्रिद्वोऽयमर्थः । प्रशसितशब्देनाधिष्ठातृत्वं विवक्षितम् ॥ ९ ॥

वक्त्राभरणायुधेष्वनेकत्वं जातिवैचित्र्यादपि द्रष्टव्यम् । नानाजातीयबहुवक्त्रयोगो हि श्रीविश्वरूपंध्याने भगवच्छालेषु पठ्यते । अन्यथाऽनेकनयनत्वनिर्देशो निरर्थकस्यात् ; वक्त्रानेकत्वेनैव तत्सिद्धेः । अनेकमद्भुतं दर्शनं यस्य तदनेकाङ्गदर्शनम् अनवधिकातिशयाश्चर्यतया दृश्यमानमित्यर्थः । दिव्यत्वमप्राकृतत्वम् । सर्वाश्चर्यमयम्-आश्चर्यमूतसर्वतत्त्वाश्रयभूतमित्यर्थः । अत्र एव अनेकाद्भुतदर्शनमित्यनेनापुनरुक्तिः । "जगदेतन्महाश्चर्यं रूपं यस्य महात्मनः" वि. ५. १९. ७ इत्यादि भाव्यम् । देवशब्दस्य तानुयुक्तजातिविशेषादिमात्रनिष्ठतान्युदासार्थं विग्रहविशिष्टविषयत्वप्रदर्शनार्थं च द्योतमानमित्युक्तम् । आनन्त्यप्रकारं तद्धेतुं चाह निखिलेत्यादिना । कृत्स्नजगदाश्रयत्वस्य कण्ठोक्तत्वात् फलितं कालत्रयवर्त्याश्रयत्वमपि । तदुभयफलितं देशकालपरिच्छेदानर्हत्वमत्रैव तथासंभवं विग्रहद्वारमद्वारकं च । [वस्तुपरिच्छेदरहित्यरूपम् ?] आनन्त्यं तु स्वरूपगतम् । विग्रहविशेषणवर्गमध्यवर्तित्वाद् वस्तुशब्दोऽपि

1 परमेश्वरसित्यनेन लब्धांशं दर्शयति अलब्धांशकथनाद्यमुदाश्लोके इति न गणितमिति भावः । 2 श्लोकोक्तक्रमात् वक्त्राभरणेति गठ एव युक्तः । न त वक्त्राभरणेति । नानाजातीयेति अनेकवक्त्रक बहुनेत्रवक्त्रादिजातीत्यर्थः । 3 द्वेग्रहे शिरःकण्ठपथकाद्यभरणपादादि-विभागार्थं मध्येमध्ये विग्रहासंबन्धस्यावश्यकत्वात् विग्रहे देशपरिच्छेदोऽपीवदस्तीति भावः ।

विश्वतोमुखम् विश्वदिग्वर्तिमुखम् , स्त्रोचितदिग्याम्बरगन्धमाल्याभरणयुधान्वितम् ॥ १० ११

तामेव देवशब्दनिर्दिष्टां द्योतमानतां विशिनष्टि—

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेत् युगपदुत्थिता । यदि भाः, सदशी सा स्यात् भासस्तस्य महान्मनः॥

तेजसोऽपरिमितत्वदर्शनार्थमिदम् ; अक्षयतेजस्वरूपमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तत्रैकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा । अवश्यम् देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

तत्र अनन्तायामविस्तारे, अनन्तबाहूदश्वक्रनेत्रे, अपरिमिततेजस्के, अपरिमितदि-
व्यायुधोपेते, स्त्रोचितापरिमितदिव्यभूषणे, दिव्यमाल्याम्बरधरे, दिव्यगन्धानुलेपने, अन-
न्ताश्वर्यमये, देवदेवस्य दिव्ये शरीरे अनेकधा प्रविभक्तं ब्रह्मादिविविधविचित्रदेवतियञ्चानुष्य-
स्यावरादिभोक्तृवर्गपृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गपातालातलवितलसुतलादिभोगस्थानभोग्यभोगोप -

विग्रहविषयः । हृष्टाद्भूतमित्यत्र “अनन्तायामविस्तारमत्यद्भूतमयुग्रम्” इति रूपविषयमेव वक्ष्यति ।
ततश्चात्यन्तपृथुत्वादिमात्रप्रदर्शने तात्पर्यमित्यन्ये । एवम् ‘अनन्तायामविस्तारे’ इति वक्ष्यमाण
एतदनुवादोऽपि निर्वाहः । ^१विश्वव्यापिनोऽप्यस्य विग्रहस्य शक्तिविशेषात् सर्वत्राप्रतिघातो युक्तः ।
अष्टैश्वर्यशालिनां योगिनामपि भूमावुन्मज्जति निमज्जतीति सिद्धिविशेषोऽभिधीयते । अतोऽस्य
प्रकृत्यादिकृत्स्नजगदाश्रयत्वं वक्ष्यमाणं नानुपपन्नम् । अत एवास्त्रभूषणरूपेण सर्वाश्रयत्वमिहोच्यत
इत्येतदपि नाशङ्कनीयम् , तत्र देवदेवस्य शरीरे इत्यत्र शरीरविशेषणतयाऽनन्तायामविस्तारत्वाद्युक्तेः ।
न च वटपलशायिविग्रहवत् अवर्तितघटनाशक्त्या^२ सूक्ष्मरूपेण वाऽरूपीयस्यपि सर्वान्तर्भावप्रकाशनमित्यपि
वाच्यम् , तथाऽनुक्तेस्तद्विपरीतोक्तेश्च । अतो यथाश्रुत एवार्थः । एतच्चारम्भभाष्य एव अचिन्त्य-
शब्देन स्थापितमिति । अनेकवक्त्रेत्युक्तमेवात्र विश्वतोमुखशब्देन विशेष्यत इत्यभिप्रायेणाह
विश्वदिग्वर्तिमुखमिति । साक्षाद्विग्रहविषयत्वात् “विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः” (ना.) इत्यादिष्विव
नात्र सर्वत्र मुखशक्तियोगोऽपि विवक्षितः । सर्वत्र मुखयुक्तमिति च परोक्तमयुक्तम् , पाणिपादादिषु
मुखाभावादिति भावः । अविशदविशदोपलम्भक्रमेण पाठक्रममनाहत्य देवमित्यादिकं पूर्वं व्याख्यातम् ।
खगताकारप्रतीतेः परस्ताद्वि पृथक्सिद्धद्वयविशिष्टताप्रतीतिः ; तथैव च प्रदर्शनमुचितमित्यभि-
प्रायेणाम्बरादिकं पूर्वमुक्तमपि परस्ताद्दर्शितं स्त्रोचितेत्यादिना । अत्रापि पाठकमोलङ्घनेनाम्बरादिकमेण
निर्देशोऽन्तरङ्गत्ववह्निरङ्गत्वतारतम्यप्रदर्शनाय । अत्र दर्शयामासेति पूर्वैणान्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥

दिवीत्यादिभ्योऽस्य सङ्गतिमाह तामेवेति । निर्दिष्टस्य भास्वरत्वस्य निरतिशयत्वलक्षणो विशेष
उच्यत इत्यर्थः । सङ्ख्याविशेषेण परिच्छिन्नत्वशङ्काव्युदासायाह तेजस इति ॥ १२ ॥

१ मूर्तानां समानदेशताविरोधात् कथं जगत्स्थले विग्रह इत्यत्राह विश्वेति ।

२ अवर्तितघटनाशक्तिः न मिथोविरुद्धभावाभावघटनशक्तिः किंतु अल्पत्वानेकानाधार-
व्ययोलोकादृष्टव्याप्तिभज्जनम् । सूक्ष्मरूपं सर्वस्य, वृक्षरूपोऽव्ययः ।

करणमेदमिदं प्रकृतिपुरुषात्मकं कृत्स्नं जगत्, 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तत्सर्वं प्रवर्तते' (१०.८), "हन्त ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मनश्शुभाः" (१२), "अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः" (२०), आदित्यानामहं विष्णुः" (२१) इत्यादिना, "न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम्" (३९), "विष्टस्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" (४२) इत्यन्ते-नोदितम्, एकस्यम् एकदेशस्यम् ; पाण्डवो भगवत्प्रसादलब्धतद्दर्शनानुगुणदिव्यचक्षुरपश्यत् ॥

ततस्स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः । प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

ततो धनञ्जयो महार्थस्य कृत्स्नस्य जगतः स्वदेवैकदेशेनाश्रयभूतं कृत्स्नस्य प्रवर्तयितारं च आश्चर्यतमानन्तज्ञानादिकद्वयाणुगुणगणं देवं दृष्ट्वा विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा शिरसा दण्डवत्प्रणम्य कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वास्तथा भूतविशेषसङ्गान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमूर्ध्नि च सर्वान् उरगांश्च दीप्तान् ॥ १५ ॥

देव ; तव देहे सर्वान् देवान् पश्यामि ; तथा सर्वान् प्राणिविशेषाणां संधान्, तथा ब्रह्माणं चतुर्मुखमण्डाधिपतिम्, तथैशं कमलासनस्थं-कमलासने ब्रह्मणि स्थितमीशं तन्मतेऽवस्थितं तथा देवर्षिप्रमुखान् सर्वान् ऋषीन्, उरगांश्च वासुकितक्षकादीन् दीप्तान् ॥ १५ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नाम्ने न मध्यं न पुनस्तत्त्वादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् अनन्तरूपं त्वां सर्वतः पश्यामि ; विश्वेश्वर-विश्वस्य नियन्तः, विश्वरूप-विश्वशरीर ! यतस्त्वमनन्तः (न्तरूपः ?), अतस्तव नान्तं न मध्यं न पुनस्तत्त्वादिं च पश्यामि ॥ १६ ॥

2

सर्वतोऽनन्तरूपमित्यन्वये सर्वतः इति शब्दस्य वैयर्थ्यं स्यात् ; सर्वतः पश्यामीत्यन्वयस्तु दिव्यचक्षुर्लभानुगुणत्वात् युक्तः । विश्वरूपत्वे हेतुपरो विश्वेश्वरशब्द इत्यभिप्रायेणाह विश्वस्य नियन्तरिति । व्याप्य नियन्ता हि शरीरी । नान्तं न मध्यमित्यादौ विद्यमानस्यादर्शने न विवक्षितम् ; अर्जुनस्य दिव्यचक्षुर्लभेन तदयोगात् । अतोऽत अनन्तरूपमिति हेतुगर्भविशेषणात् विषयाभावादेव शशशृङ्गादेरिवादर्शनमुक्तमित्यभिप्रायेणाह यत इति । इदं च विश्वरूपेत्यनेनापि विवक्षितम् । अत देशतः कालतश्चादिमध्यान्तनिषेधो भाव्यः । आद्यन्तरूपावच्छेदाभावात् तदुभयनिरूपणीयमध्याभावोऽपि सिद्धः ॥ १६ ॥

1 अनन्तरूपत्वमसंख्यशरीरत्वं विश्वरूपत्वादिति शांकरम् । 2 द्वादशश्लोकप्रभृति षोडशश्लोकाभावर्यन्तः तात्पर्यचन्द्रिकाभागो नष्ट इति भाष्यम् ; तावद्व्याख्यानासंभवात् ।

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां (त्वां) दुर्निरीक्षं समन्तात् दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तं समन्तादुर्निरीक्षं दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं त्वां किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च पश्यामि ॥ १७ ॥

त्वमक्षरं परमं वेदिनः त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतश्चर्मगोता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

उपनिषत्सु, “द्वे विद्ये वेदितव्ये” (सु. १. १. ४) इत्यादिषु वेदितव्यतया निर्दिष्टं परममक्षरं त्वमेव ; अत्य विश्वस्य परं निधानम् विश्वस्यास्य परमाधारभूतस्त्वमेव ; त्वमव्ययः व्ययरहितः ; यत्स्वरूपो यद्गुणो यद्विभवश्च त्वम् , तेनैव रूपेण सर्वदाऽवतिष्ठसे । शाश्वतचर्मगोता

किरीटिनमित्यादेः पाठक्रममनाहत्य उपलम्भार्थकमानुरोधेनान्वयमाह तेजोराशिमित्यादिना । तेजोराशिम् इति धर्मस्वरूपनिर्देशः । सर्वतो दीप्तिमन्तं—‘तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ (क. ५. १. ५) इत्यादिवत् सर्वव्यापिप्रभायोगिनम् । समन्तादिति कृत्स्नविग्रहप्रदेशविवक्षयाऽभिहितम् । दीप्तानलार्कद्युतिमिति दुर्निरीक्षत्वे हेतुः । अत द्युतिशब्देन किरणरूपं तेजो विवक्षितम् । अतः दीप्तिमन्तमित्यनेनापौनः स्वत्यम् । यद्वा पूर्वं सर्वव्यापित्वे तात्पर्यम् ; इह तु दुष्प्रेक्षत्वेहेतुभूतितीव्रत्वे । अप्रमेयम् ईदृक्त्वे यत्ताभ्यां परिच्छेत्तुमशक्यम् । एतावता सामान्योपलम्भकथनमित्यभिप्रायेण अप्रमेयं त्वामित्यवच्छिन्नोक्तम् । अदृष्टपूर्वरूपदर्शनेऽपि त्वदसाधारणचिह्नैः त्वां प्रत्यभिजानामीत्यभिप्रायेणाह किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च पश्यामीति । किरीटिनमिति भूषणवर्गोपलक्षणम् । तत्रापि किरीटनिर्देशस्तस्य सर्वेश्वरत्वव्यञ्जकत्वात् । किरीटकरण्डिकाभेदेन द्विधा हि मकुटजातिः ; तत्र किरीट उत्कृष्टार्थः । गदिनं चक्रिणमिति आयुधवर्गोपलक्षणम् । तत्रापि चक्रादेर्व्यपदेशो भगवदसाधारणत्वेन प्रसिद्धत्वात् ॥

त्वमक्षरमित्यादिना भगवत्प्रभावदर्शनात् एवमक्षरवेदितव्याव्ययसनातनपुरुषादिशब्दैर्मुण्ड-कोपनिषदादिसारणमित्यभिप्रायेणाह उपनिषत्स्त्विति । निर्दिष्टमिति “अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते” (सु. १. १. ५) इत्यादिनेति शेषः । “विष्णुसंज्ञं सर्वोधारं धाम” (मै. उ) इत्याद्यनुसन्धानेनाह विश्वस्यास्य परमाधारभूत इति । निधीयतेऽस्मिन्निति निधानम् ; निधानानामपि निधानत्वात् परं निधानम् । “आधारभूतं विश्वस्य” इत्याद्युक्तजीक्यवच्छेदार्थः परशब्दः । “भूतमात्राः प्रज्ञामात्रा स्तर्पिताः, प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः” (कौ. ३. ९) इति हि श्रूयते । अनन्याधारत्वाय परमशब्देन व्याक्रिया । अव्ययशब्देन ‘तदव्ययम्’ (सु. १. १. ६), ‘अनन्तमव्ययं कविम्’ (ना) इत्यादिकं स्मारितम् । स्वरूपस्य गुणस्य विभवस्य वा यदाकदाचित्प्रच्युतिर्हि व्ययः ; स सर्वोऽप्यस्य नास्त्य-विशेषिताव्ययशब्देनोच्यते ; दृश्यमानाकारानुवादित्वंशब्दनिर्दिष्टविशेषकत्वादव्ययशब्दस्य जीवादि-साधारणस्वरूपमात्रनित्यतोक्तावतिशयाभावात् इत्यभिप्रायेणाह यत्स्वरूपो यद्गुणो यद्विभवश्चेति । अत

शाश्वतस्य नित्यस्य वैदिकस्य धर्मस्य एवमादिभिरवतारैस्त्वमेव गोप्ता । सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे-
'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं' (पु), 'परान्तरं पुरुषम्' (मु. ३. २. ८) इत्यादिपुद्गितः सनातनपुरुष-
स्त्वमेवेति मे मतः ज्ञातः । यदुकुलतिलकस्त्वमेवभूत इदानीं साक्षात्कृतो मयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।

पश्यामि त्वा दीप्तहुताशकवचं स्वनेजसा ऋष्या दे तपन्तम् ॥ १२ ॥

अनादिमध्यान्तम् आदिमध्यान्तरहितम् । अनन्तवीर्यम् अनवधिकातिशयवीर्यम् ; वीर्य-
शब्दः प्रदर्शनार्थः ; अनवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजसां निधिमित्यर्थः । अनन्त-
बाहुम् असंख्येयबाहुम् । सोऽपि प्रदर्शनार्थः ; अनन्तबाहुदग्धादवक्त्रादिकम् । शशिसूर्यनेत्रम्

विभवशब्देन नित्यविभूतिर्विवक्षिता ; विभूतियुगलविवक्षायां तु द्रव्यस्वरूपस्यान्यूनाधिकतिरिक्तत्वमात्रमिह
विवक्षितमिति भाव्यम् । शश्वद्भवः शाश्वतः ; शाश्वतत्वे हेतुः नित्यागममूलत्वमित्यभिप्रायेण वैदिकस्ये-
त्युक्तम् । "नारायणदशाश्व(स्सात्त्व)तधर्मगोप्ता" (भा मो. ३. ३६ ५) इत्यादिष्वपि वैदिक एव
विशेषधर्म उच्यत इत्यभिप्रायः । प्रत्यक्षशास्त्राभ्यामवगतोऽयमर्थ उच्यत इत्यभिप्रायेण एवमादिभिर-
वतारैरित्युक्तम् । पुरुषविषयेण श्रुतिद्वयेनोपास्यत्वप्राप्त्यप्रदर्शनम् । आदिशब्देन 'येनाक्षरं पुरुषं वेद
सत्यम्' (मु. १. २. १३) इत्यादिकं कोडीकृतम् । सनातनशब्देन सत्यशब्दोऽप्युद्गमः । मतः इति
स्वाभिमानमात्रप्रतीतिव्युदासायाह ज्ञात इति । अत्र श्लोके त्वमिति प्राचीनमांसचक्षुःप्रतिपन्नाकारा-
नुवादः ; शेषेण तु दिव्यचक्षुर्लभसाक्षात्कृताकारकथनम् ; प्रभावमात्रज्ञानस्य प्रागेव सिद्धत्वादित्यभि-
प्रायेणाह यदुकुलेति । मतशब्दोऽत्र सामान्यरूपः(परः) पश्यामीत्युक्तसाक्षात्काराख्यविशेषपर्यवसित
इत्यभिप्रायेण इदानीं साक्षात्कृत इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

अनादिमध्यान्तमिति नञस्तदन्यपरत्वे, "सर्गानामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन" (१०. ३२),
"अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च" (१०. २०) इत्यादिभिर्विरुध्येत ; अतो निषेधपरतामाह
आदिमध्यान्तरहितमिति । नान्तं न मध्यमित्यादिकं स्वरूपविषयम्, इदं तु विग्रहविषयमित्यपौन-
रुक्त्यम् । यद्वा उत्पत्तिस्थितिनाशरूपविकाशनिषेधः क्वचित्, अन्यत्र तत्तद्धेतुनिषेध इत्यादिरूपेण
विभजनीयम् । अथवाऽत्र कालाभिमानिरूपदर्शनात् "अनादिर्भगवान् कालः" (वि. १. २. २६)
इत्यादिवत् कालाख्यविभूतिनित्यत्वविवक्षा । वीर्यस्यानन्त्यं नाम तारतम्यपुत्रकावच्छेदनिवृत्तिरित्यभि-
प्रायेणाह अनवधिकातिशयवीर्यमिति । निर्दिष्टमन्तरपरत्वव्युदासाय सन्नियोगशिष्टानामन्यतरोक्ता-
वितरदपि सिध्यतीत्यभिप्रायेणाह वीर्यशब्दः प्रदर्शनार्थ इति । अनेकबाहुं (१५) इति बाहुनानात्व-
मात्रं पूर्वमुक्तम् ; अनन्तबाहुमिति तु संख्यानिवृत्तिरुच्यत इत्यपौनरुक्त्यभिप्रायेणाह असंख्येयबाहु-
मिति । अनेकव हृदरवक्त्रनेत्रमिति पूर्वनिर्दिष्टसमुदाये कस्यचिदसंख्येयत्वविधानमितरेषां सर्वेषामपि
प्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायेणाह सोऽपीति । शशिसूर्यनेत्रमित्यत्र चन्द्रसूर्ययोरेव न नेत्रत्वरूपणम्,

शशिवत् सूर्यवच्च प्रसादप्रतापयुक्तसर्वनेत्रम् । देवादीन् अनुकूलान् नमस्कारादि कुर्वाणान् प्रति प्रसादः, तद्विपरीतान् असुरराक्षसादीन् प्रति प्रतापः ; “रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः” (३६) इति हि वक्ष्यते । दीप्तहुताशवक्त्रम् प्रदीप्तकालानलवत् संहारानुगुणवक्त्रम् । खतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् । तेजः पराभिवचनसामर्थ्यम् ; स्वकीयेन तेजसा विश्वमिदं तपन्तं त्वां पश्यामि—एवम्भूतं सर्वस्य स्रष्टारं सर्वस्याधारभूतं सर्वस्य प्रशसितारं सर्वस्य संहर्तारं ज्ञानाद्यपरिमितगुणसागरम् आदिमध्वान्तरहितमेवंभूतदिव्यदेहं त्वां यथोपदेशं साक्षात्करोमीत्यर्थः ।

एकस्मिन् दिव्यदेहे अनेकोदगदिकं कथम् ? । इत्थमुपपद्यते । एकस्मात् कटिप्रदेशात् रूपणप्रकरणाद्यभावात् ; अस्य च ^१रूपस्यानन्तनयनविशिष्टत्वात् । अतः साधर्म्यमेव विवक्षितम् । तत्तापि केषांचिच्छशितुल्यत्वं केषांचित्सूर्यतुल्यत्वमिति विभाजकाभावात् सर्वेषामुभयतुल्यत्वं विवक्षितमित्याह शशिवदिति । युगपत्प्रसादप्रतापयोर्विरुद्धयोर्विषयं व्यवस्थापयति देवादीनिति । तदेव वक्ष्यमाणेन स्थापयति रक्षांसीति । दीप्तानलार्कद्युतिम् (१७) इति प्रागभिधानेऽपि पुनः दीप्तहुताशवक्त्रमिति विशेषतोऽभिधानं वक्त्रसाध्यजगद्ग्रसनाख्यविशेषतार्षणेणेत्यभिप्रायेणाह प्रदीप्तकालानलवदिति । संहारानुगुणेति साधर्म्यकथनम् । अत्र हुताश एव वक्त्रमिति परोक्तनिरसनाय कालानलप्रक्षिपानीति वक्ष्यमाणानुसन्धानेन कालानलवदित्युक्तम् । पावकश्च वसुगणेऽन्तर्भूतः ^२पृथगुक्तः । विश्वमिदं तपन्तमिति वचनादत्र तेजश्शब्देन अन्यानपेक्षत्वं न विवक्षितम्, प्रकृतानुपयोगात् ; अतस्तदुचितमर्थमाह तेज इति । ‘कालः पचति भूतानि’ (भा. मो. २३९. २५) इत्यादेः इदं निदानसूचनमित्यभिप्रायेणाह स्वकीयेनेति । पूर्वं श्रुतमनन्तरं दिव्यचक्षुषा साक्षात्कृतं सर्वमाकारं संकलय्याह एवमिति ।

एकस्य देहस्य अनेकबाहुमुखादियोगः श्रुतपूर्वो दृष्टपूर्वश्च ; उदरादेरनेकत्वं तु कथमिति चोदयति एकस्मिन्निति । परिहरति इत्थमिति । श्रुतानुरूपं सर्वमुपपादनीयमिति भावः । एकस्मादित्यादि । अयमभिप्रायः—‘अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम्’ (१६) इत्यवयवानेकत्वमात्रवचनात् रूपमेकमिति गम्यते; एक-विग्रहविषयपूर्वापरपरामर्शाच्च । न च ‘पश्य मे पार्थ रूपाणि’ (५) इत्युपक्रमादिहाप्यनेकविषयमनेकोदरत्वादिकमिति वाच्यम् ; तथा सति अनेकविग्रहमित्येतावतो वक्तव्यत्वात् । न ह्यनेकेषु शरीरेष्वनेकबाहूदरत्वादिकं विशेषतो वक्तव्यम् । न च भगवच्छास्त्रे अनेकोदरादिमद्रूपं न दृष्टमिति वाच्यम् ; तस्य शास्त्रस्येदानीं निश्चेषप्रवृत्त्यभावात् । नारदादिदृष्टरूपाण्यपि ^३तत्वेदानीं न पश्यामः । ^४इतोऽन्यथाऽपि (हि) श्रीविश्वरूपं नारदेन दृष्टम् ; ततोऽन्यदेव धृतराष्ट्रेण दृष्टम् । अतो यथा संहिताभेदेन वाराहनासिहादेरन्यथाऽन्यथा सन्निवेशवर्णभुजादिवैचित्र्यम्, तद्वत् श्रीविश्वरूपविग्रहेऽपि वचनबलादेव तथातथा

१ अत्रानेकशशिसूर्याभावादित्यर्थः । २ पृथगिति । अतोऽत्रानलसादृश्य-
मवामिममिति । ३ भगवच्छास्त्रे उपलभ्यमाने । ४ इतः—अत्र गीतायामुक्तात् ।

अनन्तपरिमाणाद्ध्वमुद्भूतः यथोदितोदगादयः, अथश्च यथोदितदिव्यपादाः ; तत्रैकस्मिन्^१ मुखे नेत्रद्वयमिति च न चिरोधः ॥ १९ ॥

एवंभूतं त्वां दृष्ट्वा देवादयोऽहं च प्रव्यथिता भवाम इत्याह—

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं स्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।

दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महान्मन् ॥ २० ॥

द्युशब्दः पृथिवीशब्दश्चोभौ उपरितनानामधस्तनानां च लोकानां प्रदर्शनार्थौ । द्यावापृथिव्योः अन्तरम् अवकाशः । यस्मिन्नवकाशे सर्वे लोकास्तिष्ठन्ति, सर्वोऽयमवकाशो दिशश्च सर्वास्त्वयैकेन व्याप्ताः । दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदम् अनन्तायामविस्तारमत्यद्भुत मत्पुत्रं च रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितम् युद्धदिदृक्षया आगतेषु ब्रह्मादिदेवासुरपितृगण- सिद्धगन्धर्वयक्षगक्षसेषु प्रतिकूलानुकूलमध्यस्थरूपं लोकत्रयं सर्वं प्रव्यथितम् अत्यन्तभीतम् ।

वैचित्र्यमङ्गीकुर्मः । अतः शास्त्रामूलनानात्वेऽपि काण्डैक्यात् वृक्षैक्यवत् बाहूदरादिभेदेऽपि भेदोक्तिरहित- कटिप्रदेशैक्यादिह रूपैक्यम् इति । एतच्च सर्वं यथोदितशब्देन सूचितम् । एकस्मिन् मुखे नेत्रद्वय- मिति ।^१ एकैकस्मिन्नित्यर्थः ॥ १९ ॥

एवंभूतमिति अत्युग्ररूपमित्यर्थः । प्रव्यथितविशेषणानुसारेण लोकशब्दोऽत्र जनविषय इत्याह देवादय इति । “दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम्” (२३) इति वक्ष्यमाणवेक्षणेन अहं चेत्युक्तम् । अनन्तत्वस्य बहुशोऽभिहितत्वादवच्छिन्नलोकद्वयव्याप्तिवचनं तदुपलक्षितलोकवर्गद्वयपदश- नार्थमित्यभिप्रायेणाह द्युशब्द इति । “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिमदेतार्थे” (नाम. ३. ना. ३४७) इत्यनेकार्थ-अन्तरशब्दस्य प्रस्तुतानुगुणमर्थमाह अवकाश इति । शक्तिविशेषादिवशात् सप्रतिघटविरोधाद्यभावाभिप्रायेणावकाशं विवृण्वन् पिण्डितार्थमाह यस्मिन्निति । अनन्तायाम- विस्तारमिति पूर्वोक्तस्यानुकर्षणम् । अयमभिप्रायः— पूर्वापरवाक्ययोर्विग्रहैकविषयतया, मध्ये स्वरूप- व्याप्तिकथनप्रयोजनाभावात् विग्रहस्य चातिमहत्त्वेन कण्ठोक्तत्वात् तद्विषयोऽयं व्याप्तिव्यपदेश इति । नात्र लोकत्रयशब्देन पृथिव्यादिकं विवक्षितम्, तत्र प्रव्यथितत्ववचनानयोगात् । अतः ‘मन्त्राः क्रोशन्ति’ इतिवत् तद्वर्तिनः प्राणिनो वक्तव्याः । ततश्च लक्षणा । अतोऽपि लोकशब्दस्यैव मुख्यत्वेन जनविषयत्वं वरम् । जनस्य त्वित्वं च शत्रुमित्रोदासीनरूपेण सुप्रसिद्धम् । तस्य च सर्वस्य जनस्यात्र समवायो युद्धदिदृक्षया सिद्धः । अत एव लोकत्रयवर्तिकतिपयपुरुषव्यथादर्शनेन लोकत्रयनिर्देश इति न भ्रमि- तव्यम् । नापीदमर्जुनस्योत्प्रेक्षणम्, दृष्टस्यैव सर्वस्य वचनात् । तदेतदाह युद्धेति । अत्र देवासुरादि- ग्रहणं मानुष्यवच्छेदार्थम् ; युद्धायाऽऽगतानां सर्वेषां भगवद्विग्रहादर्शनात् । सोपसर्गस्य धातोर्विवक्षितमाह अत्यन्तभीतमिति । महात्मशब्दस्य गम्भीरबुद्धिविशेषवत्तु प्रसिद्धत्वात्, विग्रहस्योप्राप्तवत् आशयापरि-

१. एकास्मिन्नेत्र मुखे नेत्रद्वयम्, अन्येषु मुखेषु नेत्रमेव न, आद्यकं वात प्रतीतिव्युदासा- याह एकैकस्मिन्निति ।

महात्मन् अपरिच्छेद्यमनोवृत्ते । एतेषामप्यर्जुनस्येव विश्वाश्रय^१रूपसाक्षात्कारसाधनं दिव्यं चक्षुर्भगवता दत्तम् । किमर्थमिति चेत्, अर्जुनाय स्वैश्वर्यं सर्वं प्रदर्शयितुम् । अत इद-
मुच्यते, 'दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन्' इति ॥ २० ॥

अमी हि त्वा सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्धीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

अमी सुरसंघाः उत्कृष्टास्त्वां विश्वाश्रयमवलोक्य हृष्टमनसः स्वन्समीपं विशन्ति ।
तेष्वेव केचिदत्युग्रमत्यद्भुतं च तवाऽऽकारमालोक्य भीताः प्राञ्जलयः स्वज्ञानानुगुणं
स्तुतिरूपाणि वाक्यानि गृणन्ति उच्चारयन्ति । अपरे महर्षिसंघाः सिद्धसंघाश्च पगावत्तत्त्व-

च्छेदस्यापि भयहेतुत्वात् अज्ञायमेवार्थे उचित इत्यभिप्रायेणाह अपरिच्छेद्येति । ननु “दर्शयामास
पार्थाय” (९) इति ह्युपक्रान्तम् ; तत् कथं देवासुरादीनामपि मानुषवत् मांसचक्षुषां भगवद्विग्रह-
साक्षात्कार उच्यत इत्यत्राह एतेषामपीति । अर्जुनस्य शिष्यभूतस्यात्यन्तोपसन्नस्य निरतिशयभक्तेः
स्वविग्रहप्रकाशनं प्राप्तम् ; तदर्थं च तस्यैव दिव्यचक्षुर्दत्तम् ; वक्ष्यति च, “देवा अप्यस्य रूपस्य
नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः” (५२) इति ; अतः सामान्येन सर्वस्य जनस्य दिव्यचक्षुःप्रदाने कारणं न पश्याम
इत्यभिप्रायेण शङ्कते किमर्थमिति । परिहरति अर्जुनायेति । देवादीनामपि दिदृक्षासंभवात् सर्वेषामवतार-
साक्षात्कारवत् सुकृतविपाकसन्निपातात् क्षुद्राणामिव महतामपि भयावहत्वादिना निरङ्कुशैश्वर्यप्रकाशनेन
प्रकृतोपयोगाच्च दिव्यचक्षुर्दानमिति भावः । तदेवार्जुनवाक्येन सेवादयति अत इदमिति ॥ २० ॥

अमी हि त्वा सुरसंघा विशन्तीत्यत्र न संहारादिकं विवक्षितम् ; स्तुत्यादिभिः सहपाठात् धार्त-
राष्ट्रादिवत् आसन्नोपसंहाराभावात् ; परोक्तस्यावतीर्णसुरसङ्घविषयत्वस्य वीक्षन्ते इत्यादिभिर्विरोधाच्च ;
अतोऽत्र समीपगमनरूपसेवाप्रकारोऽभिधीयत इत्यभिप्रायेणाह अमी सुरसङ्घा इत्यादिना ।
केचिद्धीता इत्यनेन धाष्टर्चरहितानां पृथग्भिधानात् अनेन वाक्येन अक्षोभ्याशया हर्षवन्तो विवक्षिता
इति व्यञ्जनाय ब्रह्मादीनां सर्वेषां देवानां सेवार्थागमने प्रथममुच्यते । उत्कृष्टा इति तु सुरशब्द-
व्यञ्जितोक्तिः । विनाशार्थप्रवेशव्यवच्छेदाय हृष्टमनस इत्युक्तम् । वक्ष्यमाणवक्त्रप्रवेशव्यवच्छेदायाऽऽह
त्वरसमीपमिति । केचिदिति पृथक्करणस्य समुदायविशेषसाकाङ्क्षत्वात्, सुरसङ्घा इति च प्रसक्तत्वात्,
जात्यन्तरा^१ननुवादाच्च तेष्वेवेत्युक्तम् । अत्युग्रमत्यद्भुतं चेति भीत्यादिहेतुभूतप्रकृताकारकथनम् ।
पुष्कलाभिरिति वक्ष्यमाणत्वादिवह तदभावो विवक्षित इत्यभिप्रायेण स्वज्ञानानुगुणमित्युक्तम् ।
स्तुतिरूपाणीत्यादिना गृणन्ति इत्यस्यापेक्षितकर्माध्याहारः । श्रुत्यादिसिद्धस्तुतिपाठमात्रपरत्वायाऽऽह
उच्चारयन्तीति । एतेनापि केचिदित्यस्य देवविशेषविषयत्वं सिद्धम् ; अन्येषां तु भूतानां पलायनस्य
वक्ष्यमाणत्वात् । महर्षीत्यादिना पृथग्यपदेशविशेषणाद्विफलितम् अवरशब्देन व्यञ्जितम् । महर्षिसङ्घाः

१ अनेन विश्वरूपेत्यस्य विश्वाश्रयरूपेत्यर्थ उक्तो भवति ।

याथात्म्यविदः स्वस्तीत्युक्त्वा पुष्कलाभिर्भगवदनुरूपाभिः स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

रुद्रादित्या वसवो वै च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।

गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्गा बोक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

ऊष्मपाः पितराः, “ऊष्मभागा हि पितराः” (अष्ट. १. ३. १०. ६१) इति श्रुतेः ।

एते सर्वे विस्मयमापन्नास्त्वां वीक्षन्ते ॥ २२ ॥

रूपं महत् ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुधाह्वरूपायम् ।

बहूदरं बहुदंष्ट्रं नरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

बह्वीभिर्दंष्ट्राभिरतिभीषणाकारं लोकाः पूर्वोक्ताः प्रतिकूलानुकूलमध्यस्थास्त्रिविधाः सर्वे एव अहं च तवेदमीदृशं रूपं दृष्ट्वा अतीव व्यथिता भवामः ॥ २३ ॥

नभस्स्पृशं दीप्तपनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वा प्रव्यथितान्तरात्मा धूमि न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

नभश्शब्दः ‘तदक्षरे परमे व्योमन्’ (ना), ‘आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्’ (ना),

भृग्वादिगणाः ; सिद्धसंघाः सनकमुख्याः ; महर्षिर्वादिस्मृचिरे पुष्कलस्तुतिहेतुमाह परावतरत्त्व-याथात्म्यविद इति । (१) “जितं ते” इत्यादिवत् भक्तिपरवशानां मङ्गलाशंसनं वा । सेव्यसं-दर्शनमात्रे सेवकस्य वक्तव्यः स्वस्तिशब्दः ; स्तुतिस्तु तदनन्तरं गुणप्रकर्षोक्तिः । अत एव, “गोब्राह्मणेभ्यो जगतो वा स्वस्ति” इति परोक्तं प्रकृत्यासङ्गतम् । अतः स्तुतेः पौकल्ये प्रामाणिकसर्वेश्वरत्वादि-कथनमित्यभिप्रायेणाह भगवदनुरूपाभिरिति ॥ २१ ॥

देवजातिभेदसमभिव्याहारानुगुणमूष्मपशब्दार्थमाह पितर इति ॥ २२ ॥

रुद्रादित्या इत्यादिना विषय उक्तः ; रूपं महत् इति भीतिरुच्यते । पूर्वोक्तलोकत्रय-शब्दस्यात्रत्यलोकशब्दस्य च प्रत्यभिज्ञैकविषयत्वं दर्शयति लोकाः पूर्वोक्ता इति । इदमीदृशमिति प्रकारिणः प्रकाराणां च निर्देशः । प्रस्थानप्रसरणादिषु प्रशब्दस्य निषेधपरत्वदर्शनात् प्रव्यथिताः इत्यत्र तद्वशुदासायाह अतीवेति । व्यथिताः चलिताः ; भीता वा ॥ २३ ॥

आकाशपर्यायाणामनेकेषां परस्मिन् पदे प्रयोगमभिव्येत्याह नभश्शब्द इति । त्रिगुणेति विशेषे-

(१) उपरि वाकारसंस्वात् अत्र, “स्वस्तीत्युक्त्वेति स्वस्य शुभपार्थना” इत्येवंरूपं वाक्यं स्थितभ्रष्टमिति चिन्त्यते । प्रतीकधारणञ्चाऽऽवश्यकम् । परमैकान्तिनां स्वार्थप्रार्थनायाः प्रसक्त्यभावात् पश्चान्तरमाह जितं ते इति । भक्तिपरवशानामिति । दिव्यप्रबन्धेऽपि श्रीमद्वेदाथ-सूत्रिसूक्तिः ‘पल्लण्ड पल्लण्ड’ इत्यादिरेवेरूपैव हि । कथं निरुद्धेन जीवेनोत्कृष्टं भगवन्तं प्रति आशंसनं क्रियते इत्याशंकाशमनाय भक्तिपारवश्योक्तिः । विभवादिखिलक्षणे विश्वरूपेऽति-परत्वदर्शनेऽपि इदं संभाव्यते, प्रीत्यतिशयादिति भावः । वस्तुतो विवेके सन्त्येव स्वस्त्युक्तिर्घटते सेवकवदिति चाह सेव्येति । तदपि प्रीतिरूपभक्तिपारवश्यादेव ।

‘क्षयन्तमस्य रजसः पराके’ (यजु. २. २. १२. ६८), ‘यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्’ (अष्ट. २. ८. ९. ६) इत्यादिश्रुतिसिद्धत्रिगुणशक्त्यतीतपरमव्योमवाची; सविकारस्य प्रकृति-
तत्त्वस्य, पुरुषस्य च सर्वावस्थस्य, कृत्स्नस्याश्रयतया नभस्पृष्टमिति वचनात्; ‘द्यावापृथि-
व्योरिदमन्तरं हि व्याप्तम्’ इति पूर्वोक्तत्वाच्च । दीप्तम् अनेकवर्णं व्याप्तानने दीप्तविशालनेत्रं
त्वां दृष्ट्वा प्रवृथितान्तरात्मा अत्यन्तभीतमनाः धृतिं न विन्दामि देहस्य धारणं न लभे;
मनसश्चेन्द्रियाणां च शमं न लभे । विष्णो व्यापन् ! । सर्वव्यापिनमतिमात्रमत्यद्भुतमतिघोरं
च त्वां दृष्ट्वा प्रशिथिलपर्वावयवो व्याकुलेन्द्रियश्च भवामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसंज्ञमानि ।

दिशो न जाने न लभे च शमं प्रसीद देवेश जगन्नावास ॥ २५ ॥

युगान्तकालानलवत् सर्वसंहारे प्रवृत्तानि अतिघोराणि तव मुखानि दृष्ट्वा दिशो न

षणात् परमव्योमः शुद्धसत्त्वमयत्वसूचनम् । अत्र प्रसिद्धप्राकृताकाशपरत्वे, गार्गिविद्योक्ताकाशशब्दवत्
मूलप्रकृतिविषयत्वे वा को दोष इत्यत्राह सविकारस्येति । “इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं .. यच्चान्यत् द्रष्टुमिच्छसि”
(७) “बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्य” (६) इत्यादिकं श्रुतमिति भावः । हेतुवन्तरमाह द्यावापृथिव्योरिति ।
प्रसिद्धद्युपृथिव्यादिसर्वलोकाव्यापकत्वं हि तत्रोक्तम् ; अन्यथा पुनरुक्तिः स्यात् । अतः प्रकृतिपुरुषादि
सर्वाश्रयवेपेण नभस्पृक्तोक्तिः ^१प्राकृतव्योमस्पृक्षितविषयेति भावः । अनेकवर्णत्वमिह प्रतिनियतान-
न्तावयवविशेषवर्तिभिः सितरक्तादिनिर्वर्णैः किम्भीरत्वम् । तथैव ह्यन्यत्र श्रीविश्वरूपविग्रहस्यानेकवर्णत्वमुक्तम् ।
अन्नमयाद्यपेक्षया मनोमयस्यान्तरत्वात्, चेतनस्वरूपविषयत्वे प्रवृथितशब्दादनतिरिक्तप्रयोजनत्वात्
अत्र अन्तरात्मशब्देन मनो विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तम् अत्यन्तभीतमना इति । अचेतनेऽप्यन्तःकरणे
भीतिव्यपदेशश्चेतनत्वारोपेण भीत्यतिशयोक्तार्थः । “न लभे च शमं” (२५) इति सुखस्य वक्ष्यमाणत्वात्
घृतिशब्दोऽत्र न प्रीतिपर्यायसुखविशेषविषयः । धारणे च प्रसिद्धोऽयम् । अतो धार्यानिर्देशोऽपि प्रक-
रणादर्थत्वभावाच्च देहविषयमिदं धारणमित्यभिप्रायेण देहस्य धारणमित्युक्तम् । मनसश्चेन्द्रियाणां
चेत्यपि, सामर्थ्यात् अमशब्दप्रसिद्ध्या च लब्धम् । अन्यथा तत्रापि पुनरुक्तिः स्यादिति भावः । विष्णु-
शब्दस्यात्र संज्ञामात्रपरत्वादप्युपयुक्तनिर्वचनसिद्धार्थपरत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह व्यापिन्निति । पिण्डितार्थ-
माह सर्वव्यापिनमिति । अतिमात्रम्—महापरिमाणमित्यर्थः ॥ २४ ॥

अवयवान्तरभ्यो मुखानामतिभीषणत्वव्यञ्जनाय दंष्ट्रेति श्लोकः ; स्वस्यातिभीतत्वप्रदर्शनेन प्रसा-
दनार्थं च । सर्वसंहारे प्रवृत्तानीति कालानलसाधर्म्योक्तिः ; कालाभिमानिरूपतया तद्व्यापारानुबन्ध-
सूचनं च । अतिघोराणीति दंष्ट्राकरालानीत्यस्यार्थः । करालशब्दो दन्तुरत्वं विकृतत्वं भीषणत्वं
वाऽऽह । जगन्निवासशब्दे बहुव्रीहिविशयायाम् इहैकस्थमित्यादिप्रकृतसर्वाधारत्वानुवादो न स्यात् ;

1 स्पर्शानि । तत्रैकस्थं जगदिति श्लोके ब्रह्मादीत्यारभ्य प्रकृतिपुरुषात्मकं कृत्स्नं
जगदित्येव भाषणात्, ब्रह्माण्मीशमित्यारभ्य गीतायां भाष्यादौ च प्राकृतमात्रप्रपञ्चनाच्च न
नित्यविभूतिरर्जुनाय प्रदर्शिता । अतः स्पृशमित्येवोक्तम् ; न तु न भोव्यापिनमिति ।

जाने ; सुखं च न लभे । जगतां निवास देवेश ब्रह्मादीनामीश्वराणामपि परममहेश्वर ! मां प्रति प्रसन्नो भव । यथाऽहं प्रकृतिं गतो भवामि, तथा कुर्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं सर्वस्य जगतः स्वायत्तस्थितिप्रवृत्तित्वं दर्शयन् पार्थसारथी राजवेषच्छटनाऽवस्थितानां धार्तराष्ट्राणां यौधिष्ठिरेष्वनुप्रविष्टानां च असुरगणानां संहारेण भूभारावतरणं स्वमनीषितं स्वेनैव करिष्यमाणं पार्थाय दर्शयामास । स च पार्थो भगवतः स्रष्टृत्वादिकं सर्वैश्वर्यं साक्षात्कृत्य तस्मिन्नेव भगवति सर्वात्मनि धार्तराष्ट्रादीनामुपसंहारमनागतमपि तत्प्रसादलब्धेन दिव्येन चक्षुषा पश्यन्निदं चोवाच—

अमी च त्वा (सर्वे) धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वैः सहैवावनिपालमङ्गैः ।

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ सह्यासदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति देह्यूकरालानि भयानकानि ।

केचित् विलम्बा दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्राः दुर्योधनादयस्सर्वे भीष्मो द्रोण सूतपुत्रः कर्णश्च तत्पक्षीयैरवनि-

तत्पुरुषविवक्षायां तु प्रकृतैकार्थमित्यभिप्रायेणाह जगतां निवासेति । देवेशशब्देन, 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' (श्वे. ६. ७) इति श्रुतिप्रसिद्धसर्वेश्वरेश्वरत्वं यथोपदेशं साक्षात्कृतमिति सूचितमित्यभिप्रायेणाह ब्रह्मादीनामित्यादि । अनेन ब्रह्मादयोऽपि त्वां वीक्षितुं न शक्नुवन्ति, किमुताहं क्षुद्रजन्तुरित्यभिप्रेतमिति व्यञ्जयति मां प्रतीति । किमर्जुने भगवतः क्रोधः, येन प्रसादः प्रार्थ्यत इत्यत्र प्रसादकमाह यथाऽहमिति ॥ २५ ॥

अमी इत्यादिश्लोकपञ्चकार्योत्थानहेतुं तस्य पूर्वेण संगतिं चाह एवमिति । अवश्यम्भावितया स्वमनीषितमित्युक्तम् । स्वमनीषितभारावतरणज्ञापनाय भीषणरूपाविष्कारः ; तेन च युद्धप्रोत्साहनं सिध्येदिति भावः । वक्ष्यमाणमर्जुनादेरुपकरणमात्रत्वं तद्व्यापाराभावेऽपि शक्यत्वं चाभिप्रेत्य स्वेनैव करिष्यमाणमित्युक्तम् । तदानीं युद्धभूमौ स्थितानां वक्ष्यमाणभगवद्वस्त्रप्रवेशस्याघटिततया इन्द्रजालादि-शङ्कां परिहरति स च पार्थ इति । भगवतः सर्वगोचरलघुत्वादिसाक्षात्कारे धार्तराष्ट्रादिकतिपयजन्तु-संहारो नात्यद्भुत इत्यभिप्रायेणाह तस्मिन्नेवेति । “सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः” (४०) इति वक्ष्यमाणप्रकारेण सर्वशरीरतया सर्वभूतस्त्यसङ्कल्पो भगवानेव धार्तराष्ट्रादिविलयेऽपि सर्वविधं कारणम् ; लौकिका[नाम]तीन्द्रियेण रूपेण ग्रसन् भगवानेव प्रधानतमो हेतुः, दृष्टास्त्वर्जुनशरादयः काकतालीय-वन्निमित्तमात्रमिति भावः । अनागतमपीत्यादि । लौकिकं हि प्रत्यक्षं वर्तमाननियतमिति भावः । इदमिति । धार्तराष्ट्रादिविशेषविषयमित्यर्थः । यद्वा वर्तिष्यमाणमपि साक्षात्कारात् वर्तमानवत् व्यपदिशतीति भावः । अस्मदीयैरिति पृथगभिधानादवनिपालसङ्घैरित्येतत् परपक्षविषयमिति व्यञ्जनाय तत्पक्षीयै-रित्युक्तम् । दुर्योधनादीनां सर्वेषामिव तत्पक्षीयाणामपि सर्वेषां वधस्य युद्धे करिष्यमाणत्वात् सर्वै-रित्युक्तम् । अस्मदीयैरिति वचनात् स्वपक्षस्थानामपि वधः स्वेषां चावस्थानं विवक्षितम् । परेषु

पालममूहैः सर्वैः, अस्मदीयैरपि कैश्चित् योधमुख्यैस्सह त्वरमाणा दंष्ट्राकरालानि भयानकानि तव वक्त्राणि विनाशाय विशन्ति; तत्र केचित् चूर्णितैरुत्तमाङ्गैर्दशानान्तरेषु विलया-
स्संहश्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥

सर्वैरिति विशेषणात् स्वकीयेषु योधमुख्यैस्तिर्युपादानाच्च पाण्डवपक्षीयाणां युद्धे निशेषवधाभावः कैश्चिदित्युक्तः । शीघ्रं संहरणस्य तत्तदपराधत्वरामूलत्वं त्वरमाणपदेन विवक्षितम् । यद्वा समरसरम्भादिः सर्वोऽपि व्यापारस्तेषां स्ववधार्थ इति भावः । भयानकानीति पृथगुक्तत्वात् करालशब्दोऽत्र सान्तरालत्व-
विकृतत्वपरः, दन्तुस्त्वपरो वा ; 'करालं दन्तुरे वक्त्रे' इत्यादि । अमी च स्वेत्यत्र क्रियानिर्देशाभावेऽपि "मा भवन्तमनलः पवनो वा" (...) इत्यादिष्विवाध्याहारेणैव क्रियान्वयो गुण एव । यद्वा विशन्तीति वक्ष्यमाणपदमत्रापि पठितव्यम् । अथवा, 'दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मानो धृतिं न विन्दन्ति' इति विपरिण-
तानुषङ्गेन वाक्यसमाप्तिः ; न पुनः श्लोकद्वयमप्येकवाक्यतया विवक्षितम् ; पूर्वश्लोके स्वेति कर्मतया निर्देशात् परत्वं वक्त्राणि त इत्युक्तेः । अमी सर्वे धृतगणस्य पुत्राः इति वा भाष्याभिप्रेतः पाठः, 'दुर्योधनादयस्सर्वे' इत्युक्तेः । अत एव हि विशन्तीत्यनेनैकवाक्यतया व्याख्यातम् । रक्षणार्थं भगवति प्रवेशशुदासाय वक्ष्यमाणपरामर्शात् विनाशायैत्युक्तम् । तत्र धार्तराष्ट्रादिवित्यर्थः । यद्वा तेषु वक्त्रेष्वित्यर्थः । केचित् विनाशाय विशन्ति ; केचित् विनष्टास्संहश्यन्ते इत्युक्तं भवति ॥

"विद्वद्येनमिह वैरिणम्" (३. ३७) इत्यस्यानन्तरं यादवप्रकाशीयैः, "इह केचित् पञ्च श्लोकान् पठन्ति" इति विलिख्य व्याख्यातम्—

"अजुं उवाच—भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैव विवर्धने ।

किमात्मकः किमाचारस्तन्मपाऽऽचक्ष्व पृच्छतः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—एष सुक्ष्मः परदशतुर्द्विनामिन्द्रियैस्सह ।

सुखं तत्र इवासीनो मोहयन् पार्थ तिष्ठति ॥ २ ॥

कामक्रोधमथो घोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः । अहङ्कारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ॥ ३ ॥

हर्षमस्य निवर्त्यैव शोकमस्य दशति च । भयं चास्य करोत्येष मोहयश्च सुहृत्सुहृः ॥ ४ ॥

स एष कलुषः क्षुद्रश्छिद्राक्षोऽछिद्रप्रेक्षो घनज्जय ।

रजःप्रवर्तिनो मोहात् (प्रवृत्तो मोहात्मा) मानुषाणां पुद्गलः ॥ ५ ॥"

इति । अत्र च—

"नानारूपैः पुरुषैवध्यमाना विशन्ति ते वक्त्रवचिन्त्यरूपाः ।

यौघिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः शस्त्रैः कृत्वा विविधैः सर्व एव ॥ ६ ॥

दिव्यानि कर्माणि तत्राद्भुतानि पूर्वाणि पूर्वेऽप्युषयः स्तुवन्ति ।

नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको धाता विधाता च विभुर्भवश्च ॥ ७ ॥

तवाद्भुतं किन्तु भवेदसह्यं किंवा शक्यं परतः कीर्तयिष्ये ।

कर्तोऽसि लोकस्य यतः स्वयं विभो त्वत्तः सर्वं त्वयि सर्वं त्वमेव ॥ ८ ॥

अ-यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते कर्मोन्मानं न च दिशते ते ।

1 मेत । दहतु पातयतु इति यथार्हं पृथग्वा, बाधतामिति सामान्यतो वा क्रियाध्याहारः ।

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवासिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिलिज्वलन्ति ॥ २८ ॥
यथा प्रदीतज्वलनं पङ्का विशन्ति नाशाय समुद्रवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समुद्रवेगाः ॥ २९ ॥

न ते गुणानां परिमाणमस्ति न तेजसो नापि बलस्य नद्वैः ॥ २ ॥”
इति । अत्र दिव्यानीत्यादयः श्लोका नारायणायैरपि लिखिताः । ‘प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च’
(३९) इत्यस्यानन्तरमन्यश्च श्लोकः—

“अनादिमान् अप्रतिमप्रभावः सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूतिः ।
न हि त्वदन्यः कश्चिदस्मीह देव लोकत्रये दृश्यतेऽविन्यक्तकर्मा ॥ १० ॥”
इति । एते श्लोकाः सन्ति न वेति देवो जानाति । पूर्वस्याख्यातृभिर्नुदाहृतत्वात् अध्ययनप्रसिद्ध-
भावाच्च माध्यकाैरनाहताः । न^१च गीताशास्त्रस्य श्लोकसङ्ख्या व्यासादिभिरुक्ता । अर्वाचीना-
स्त्वविश्वसनीया इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

स्वभावाः इत्युक्तव्यापारमूलविनाशत्वे, सर्वेषां चैकस्मिन्नेवोपसंहारे तस्य चैकस्य सर्वसंहा-
रानुगुणसामान्याकारेणावस्थानमात्रे च दृष्टान्तद्वयं श्लोकद्वयेनोच्यते यथेति । पाण्डवादीनां सर्वेषामपि

१ न चेति । एवं मुक्तकण्ठमाचार्यैरुक्तत्वात् संख्याकथनमर्वाचीनम् । यस्तु भीष्मपर्वणि
गीतापर्वसमाप्त्यनन्तरं भीष्मवचनपर्यारम्भे गीताश्लोकसंख्यानिर्देशोऽस्ति, यथा—“गीता
सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रसङ्ग्रहैः । या ख्यं पद्मनाभस्य सुखपद्मात् विनिस्तुता ॥
सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयी हरिः । सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्ववेदमयी मनुः^१ । गीता गङ्गा च
गायत्री गोविन्देति हृदि स्थिते । सतुर्गकारसंयुक्ते पुनर्जन्म न विद्यते । यद्गुणानि सर्वशानि
श्लोकानां प्राह केशवः । अर्जुनः सप्तपञ्चाशत् सप्तषष्टिं तु सङ्ख्यः । धृतराष्ट्रः श्लोकमेकं गीताया
मानमुच्यते ।” इति । अत्र हि 620, 57, 67, 1. इति संख्यासमुच्चये 745 पञ्चचत्वारिंश-
दुत्तरसप्तशतीति संख्या लभ्यते इति—सोऽयं पञ्चात्कृतः प्रक्षेप एवेति ध्येयम् ।
प्राचीननानालिपिमुद्रितकोशेषु, तालकोशेषु चैतदनुपलम्भादपि प्रक्षेप इति सिद्धम् । अत्र
कृष्णाज्जैनसङ्ख्यधृतराष्ट्रणाभेव श्लोकसंख्याकिरपि न घटने । एवं हि महाभारते सर्वे वक्तर
एव श्लोकव्याहारिण इति व्यासस्य महिमा साधु संपादितः स्यात् । शांकरेऽपि, “भगवता
तथोपदिष्टं भगवान् वेदव्यासः सर्वज्ञो गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबन्ध” इति
व्यासस्यैव श्लोककलृत्वं स्पष्टपुष्टम् । ननु श्लोकैक्यत्वाऽपि अत्र ज्ञायत इति चेत्—
तद्व्याख्यातरीत्याऽपि श्लोकानां सप्तशत्यधिकत्वात् अष्टमशतकाभावमात्रे सप्तशत्यन्यूनत्वे च
तात्पर्यम् । न तु सर्वगीताश्लोकैक्यत्वाधारणे । कृष्णोपदिष्टमात्रविषये श्लोकाश्च न तावत्संख्याका
लक्ष्यन्ते । अतः पद्यान्तमरुधाक्यैः तत्तदुक्तार्थं वेपथे श्लोका व्यासकृता इत्येव वर्णनीयम् ।
कथञ्च गीतापर्वतिरिक्तपर्वविषये एवं गणना न व्यासलिखिता । देशभेदेन गीतापाठमेवात्
श्लोकाधिक्यञ्च भूमिकायां द्रष्टव्यम् । अपिचैतेषां गीतान्तिमाध्याय एव स्थितिर्युक्ता ; न भीष्म-
वधाख्यपर्यारम्भे । नूनं कैरपि प्राच्यैरध्याख्यातत्वात् गीतापर्वणि प्रक्षेपे प्रक्षिप्तता सुखमवगम्यतेति
मित्रा उत्तरपर्यारम्भे प्रक्षेपको योजयमासेति च ध्येयम् । । मनुः—गायत्रीमन्त्रः ।

एते राजलोकाः, बहवो नदीनामम्बुप्रवाहाः समुद्रमिव, प्रदीप्तज्वलनमिव च शलभाः,
तव वक्त्राप्यभिजिज्वलन्ति स्वयमेव त्वरमाणा आत्मनाशाय विशन्ति ॥ २८ ॥ २९ ॥

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताहोऽन् समग्रान् वदैनैर्ज्वलद्भिः ।

तेजोभिरापूर्य जगत् समग्रं भासस्तत्रोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥

राजलोकान् समग्रान् ज्वलद्भिर्वदनैर्ग्रसमानः कोपवेगेन तद्दुधिरावसिक्तमोष्ठपुटादिकं
लेलिह्यसे पुनःपुनर्लेहने करोषि । तवातिघोरा भासः रश्मयः तेजोभि स्वकीयैः प्रकाशैः
जगत् समग्रमापूर्य प्रतपन्ति ॥ ३० ॥

विनाशानभिधानात् जगत् प्रतपन्तीत्येतावन्मात्रस्य चानन्तरमुक्तेः नरलोकवीरा इत्युक्त एवार्थो लोका
इत्युक्त इत्यभिप्रायेण एते राजलोका इति सङ्कलय्य कथितम् । अम्बुवेगा इत्यत्र वेगशब्दस्यात्र
वेगवद्विषयत्वव्यञ्जनाय प्रवाहशब्दः । पतङ्गशब्दस्यानेकार्थस्यात्र शकुन्तादिविषयत्वव्यावर्तनाय शलभा
इत्युक्तम् । अभिजिज्वलन्तीति पदं पूर्वश्लोकस्यमपि समनन्तरश्लोकगतज्वलनदृष्टान्तौपयिकमिति व्यञ्जनाय
ज्वलनदृष्टान्तादनन्तरं पठितम् । समुद्रवेगा इत्येतत् प्रागुक्तत्वरमाणपदसमानार्थमित्यभिप्रेत्य स्वयमेव
त्वरमाणा इत्युक्तम् । पतङ्गानां प्रदीपादिषु पक्षवेगादिभिर्नाशकत्वस्यापि संभवात् तद्व्यवच्छेदः प्रदीप्त-
ज्वलनमिति वचनेन विवक्षित इति व्यञ्जनाय आत्मनाशयेत्युक्तम् । नदीप्रवाहस्य नाशो नाम
पृथग्भूतप्रवाहाकारत्यागः, येन नदीप्रवाहव्यपदेशस्तस्मिन्नेव द्रव्ये निवर्तते ; पतङ्गानां तु द्रव्यान्तरव्य-
पदेशयोग्यमस्मत्ताद्यापत्तिरिति प्रकारभेदपदर्शनाय दृष्टान्तद्वयाभिधानम् । (२) यद्वा स्वेच्छया निवर्तितुमश-
क्यमित्येवमभिप्रायः प्रवाहदृष्टान्तः ; तथाविधस्य विनाशस्य स्वेच्छामूलव्यापारहेतुकत्वव्यञ्जनाय पतङ्ग-
दृष्टान्तः । (३) ईश्वरस्यापि च सर्वभवेशेऽप्यपरिपूर्णत्वविवक्षया समुद्रनिदर्शनम्, सहसा विध्वंसनाय
तु ज्वलनोदाहरणम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

ईश्वरः किं संहरणेऽत्यन्तनिर्यापारः, येन स्वयमेव त्वरमाणाः इत्युच्यत इत्यस्योत्तरं लेलिह्यसे
इति श्लोकेनोच्यते । संहरणादेर्निदानं तत्तत्चेतनानां व्यापारविशेषः ; तत्तदुपाधिकोपादिविशिष्टस्तु
भगवान् संहत्यादिकं करोतीति भावः । राजलोकानिति पूर्ववत् भाव्यम् । समग्रान् । युद्धाय समवेता-
नित्यर्थः । लेलिह्यसे इत्यस्य सज्जिहीर्षानुभावत्वव्यञ्जनाय कोपवेगेनेत्युक्तम् । तद्दुधिरेत्यादिना
ग्रसनेलेहनाभ्याम् अर्थसिद्धमुच्यते । क्रियासमभिवहारे हि यद्यो विधानम् ; “पौनःपुन्यं भृशार्थो वा
क्रियासमभिवहारेः” इत्यभिप्रायेणाह पुनःपुनर्लेहनमिति । भास्तेजश्शब्दयोः पौनरुक्त्यशङ्का युदासाय
रश्मय इति, स्वकीयैः प्रकाशैरिति चोक्तम् । समग्रं-सर्वमित्यर्थः । प्रतपन्ति संतापयन्ति । ग्रसनार्थं
पचन्तीति भावः । यद्वा ब्रह्मादीनामपि पश्यतां दुस्सहत्वमात्रे तात्पर्यम् ॥ ३० ॥

एवमत्यन्तघोराकारदर्शनं सोढुमशक्तो धनञ्जयः स्वसर्वैश्वर्यप्रकाशनप्रवृत्तस्य तादृशघोररूपाविष्कारे

1 समग्रान्—संगतं सेनामुखं गैस्त न् । न हि सर्वैर्ग्रसनभिह ।

आख्याहि मे को भवान् उग्ररूपो नमोऽस्तु मे देववर प्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

“दर्शयाऽस्तमानमव्ययम्” (४) इति तवैश्वर्यं निरङ्कुशं साक्षात्कर्तुं प्रार्थितेन भवता निरङ्कुशमैश्वर्यं दर्शयता अतिघोररूपमिदमाविष्कृतम् । अतिघोररूपः को भवान्, किं कर्तुं प्रवृत्त इति भवन्तं ज्ञातुमिच्छामि । तवामिप्रेतां प्रवृत्तिं न जानामि । एतदाख्याहि मे । नमोऽस्तु ते देववर ! प्रसीद—नमस्तेऽस्तु सर्वेश्वर ; एवं कर्तुम्, अनेनाभिप्रायेणेदं संहर्तृ-रूपमाविष्कृतमित्युक्त्वा प्रसन्नरूपश्च भव ॥ ३१ ॥

आश्रितवात्सल्यातिरेकेण विश्वैश्वर्यं दर्शयतो भवतो घोररूपाविष्कारे कोऽभिप्राय इति पृष्टो भगवान् पार्थसारथिः स्वाभिप्रायमाह, ‘पार्थोद्योगेन विनाऽपि धार्तराष्ट्रप्रमुखमश्रेष्ठं राजलोकं निहतुमहमेव प्रवृत्त इति ज्ञापनाय मम घोररूपाविष्कारः, तज्ज्ञापनं च पार्थ-मुद्योजयितुमिति ।

श्रीभगवानुवाच—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।

क्रतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनोकेषु योधाः ॥

३२

तात्पर्यकथने पुनः प्रसन्नरूपपरिमहार्थे प्रसादं चापेक्षते आख्याहीति श्लोकेन । मत्स्य मे भयानकरूप-प्रदर्शने कोऽभिप्राय इत्यज्ञानात् प्रश्न इत्याह दर्शयेत्यादिना । उपदेशसाक्षात्काराभ्यां भगवतः प्रतिपन्नत्वात् को भवानिति प्रश्नो न स्वरूपसंज्ञादिविषयः, ‘न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम्’ इति प्रवृत्तिप्रश्नाभिप्रायेणाज्ञातांशश्चात्र निर्दिश्यत इति तद्विषयजिज्ञासवैवायं प्रश्नो युक्त इत्यभिप्रायेण किं कर्तुं प्रवृत्त इत्युक्तम् । “कृष्णरूपप्रच्छन्नागतदैत्याभिव्यक्त[तदात्माभिबुद्ध] स्वरूपान्तरादिशङ्कयाऽयं प्रश्नः” इति कैश्चिदुक्तमेतेन निरस्तम् । तदानीं परिदृश्यमानविग्रहादिप्रवृत्तिमात्रव्युदासाय अभिप्रेता-मित्युक्तम् । देववरशब्देन ब्रह्मरुद्राद्यपेक्षयाऽपि समुत्कृष्टत्वं वदताऽत्यन्तोत्कृष्टविषये स्वरसभावित्वं नमस्कारस्य द्योत्यत इत्यभिप्रायेण सर्वेश्वरशब्दः । यथोक्तमहिबुद्ध्यने, “नन्तव्यः परमश्लोषी शेषा नन्तार ईरिताः । नन्तूनन्तव्यमावोऽयं न प्रयोजनपूर्वकः ॥” (५२. ७) इति । श्लोकस्य पिण्डतार्थ-माह एवं कर्तुमिति । प्रमोदेत्यनेन फलितमुच्यते प्रसन्नरूपश्चेति । एतदेव हि पश्चात्, “तदेव मे दर्शय रूपम्” (४५) इत्यादौ प्रपञ्चयिष्यते ॥ ३१ ॥

कालोऽस्मीत्यादिश्लोकत्रयस्यार्थं संकल्प्याऽऽदौ संगमयति आश्रितेत्यादिना । आश्रित-वात्सल्यातिरेकेणेत्यनेन घोररूपाविष्कारानौचित्यं द्योत्यते । एवं कर्तुम्, अनेनाभिप्रायेण (३२) इति निर्दिष्टयोर्निश्च्रेणिकाक्रमेणोत्तरं ददाति पार्थोद्योगेनेत्यादिना । कालशब्दस्यात्र कलामुहूर्तादिमयकाल-

१ पार्थेति । नेदं साक्षादजुनं प्रात वाक्यम त्वद्युद्योगेनेत्यप्रयोगात् ; नापि भाष्यकर्तृस्ववाक्यम अहमिति निर्देशायोगात् । किंतु कृष्णेन स्वमनसि भावनम् । २ अत्र पार्थेत्यादि एवं कर्तुमित्ये-तद्विवरणम् ; तज्ज्ञापनञ्चेति अनेनाभिप्रायेणेत्यस्य ।

कलयति गणयतीति कालः ; सर्वेषां धार्तराष्ट्रप्रमुखानां राजलोकानामायुरवसानं गणयन्नाहं तत्क्षयकृत् घोररूपेण प्रवृद्धो राजलोकान् समाहर्तुम् आभिमुख्येन संहर्तुमिह प्रवृत्तोऽसि । अतो मत्संस्करणदेव त्वास्तेऽपि—त्वदुद्योगात् क्रतेऽपि एते धार्तराष्ट्रप्रमुखास्तव प्रत्यनीकेषु येऽवस्थिता योधाः, ते सर्वे न भविष्यन्ति—विनङ्क्ष्यन्ति ॥ ३२ ॥

तस्मात् त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।

मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सञ्जयसन्निह ॥

३३

तस्मात् त्वं तान् प्रति युद्धायोत्तिष्ठ । तान् शत्रून् जित्वा यशो लभस्व ; धर्म्यं राज्यं च समृद्धं भुङ्क्ष्व । मयैवैते कृतापराधाः पूर्वमेव निहताः हनने विनियुक्ताः । त्वं तु तेषां

द्रव्यमात्रपरत्वे भगवता सामानाधिकरण्यायोगादिन्द्रप्राणाधिकरणन्यायेन तदन्तर्यामिविषयत्वं वा, आकाशप्राणाधिकरणन्यायेन यौगिकार्थत्वं वा, सृष्टिस्थितिकालव्यावृत्त[सर्व]संहर्तृकालाभिमानित्वविशिष्ट-भगवत्स्वरूपानुसंधानासाधारणं (?) ध्येयविग्रहविशेषविशिष्ट(निष्ठ)तापरत्वं वा स्वीकार्यम् । तत्र लिप्यपि कालशब्दस्य यौगिकोऽर्थः प्रतीयमानः प्रकृतापेक्षितत्वादपरित्याज्य इत्यभिप्रायेणाह कलयतीति । संबन्धाद्यर्थादपि गणनस्यात्र संहरणानुगुणत्वात् गणयतीत्युक्तम् । प्रकृतविशेषपरतया योजयति सर्वेषामिति । लोकशब्दस्य राजलोकशब्देन व्याख्यानं पूर्ववत् । प्रवृद्ध इति रूपमहत्त्वं विवक्षितमित्याह घोररूपेण प्रवृद्ध इति । यद्वा असनोन्मुखावस्थ इति भावः । समाहर्तुमिति पदेन समुदायकरणादिकं न विवक्षितम् ; प्रस्तुतासंगतत्वात् । नापि संहरणमात्रम् ; लोकक्षयकृदित्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अतः संहर्णमेव मध्यनिविष्टेनाप्युपसर्गान्तरेण विशेष्यत इत्याह आभिमुख्येनेति । अपरोक्षत इत्यर्थः । भृत्यैश्शत्रुनिरसनवन्न परोक्षः संहारोऽयमिति भावः । आभिमुख्यमात्रमेव वा संहारहेतुरिति भावः । “मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः । तस्यारिपक्षक्षणे कियान् उद्यमवित्तरः” (वि. ५. २२. १५) इत्याद्यनुसारेणाह अतो मत्संस्करणदेवेति । निमित्तभूतव्याप्रियमाणाकारः त्वामिति विवक्षित इत्यभिप्रायेण त्वदुद्योगमृतेऽपीत्युक्तम् । न भविष्यन्तीत्युक्ते नोत्पत्त्यन्त इति प्रतीतिः स्यादिति तद्व्यवच्छेद-दायोत्तरकालसत्तानिषेधपरतामाह विनङ्क्ष्यन्तीति ॥ ३२ ॥

यदि मदुद्योगम् क्रतेऽपि धार्तराष्ट्रादयो न भविष्यन्ति ; तर्हि किमर्थं मामुद्योजयसीत्युत्तरेण तस्मात्त्वमिति श्लोकः । मद्भक्तस्य ते जययशोराज्यादिलाभार्थं त्वदुद्योजनमिति परिहाराशयः । जित्वा शत्रूनि यशोराज्ययोस्साधारणहेतुः । वैषम्यनैर्दृष्ट्यपरिहारेण जिघांसाहेतुप्रदर्शनार्थं कृतापराधा इत्युक्तम् । ननु पूर्वमेव निहता इति प्रत्यक्षविरुद्धम् ; तथा सति तद्धनार्थं निमित्तमात्रं भवेत्युद्योजनं च व्यर्थमित्यत्राह हनने विनियुक्ता इति । हनने विनियोगात्तदर्थसंस्करणः ; हन्तव्यत्वेन संकल्पिता इत्यर्थः । सङ्कल्पस्यामोघत्वात् फलसिद्धयविनाभावेन निहतत्वोक्तिः । एवमपि निष्ठार्थो घटते ; ईश्वरसंस्करणप्रभृति फलपर्यन्ते क्रियासमुदाये संस्करणांशस्य निष्पन्नत्वात् । एकदेशे च समुदायशब्दप्रयोगोपपत्तेः ; श्लाकी-

हनने निमित्तमात्रं भव । मया हन्यमानानां शस्त्रादिस्थानीयो भव । सव्यसाचिन् । षच समवाये ; सव्येन शरसचनशीलः सव्यसाची ; सव्येनापि करेण शरसमवायकरः ; करद्वयेन योद्धुं समर्थ इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णे तथाऽन्यानपि योधमुच्यन् ।

मया हतास्त्वं जहि मा व्यथिष्ठाः युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥

३४

द्रोणभीष्मकर्णादीन् कृतापराधतया मयैव हनने विनियुक्तान् त्वं जहि त्वं हन्याः । एतान् गुरुन् बन्धून् अन्यानपि भोगसक्तान् कथं हनिष्यामीति मा व्यथिष्ठाः—तानुद्दिश्य धर्माधर्मभयेन बन्धुस्नेहेन कारुण्येन च मा व्यथा कथाः । यतस्ते कृतापराधा मयैव हनने विनियुक्ताः, अतो निर्विशङ्को युध्यस्व । रणे सपत्नान् जेतासि जेष्यसि । नैतेषां वधे नृशंस-तागन्धः ; अपितु जय एव लभ्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

काष्ठादिव्यापारेषु प्रत्येकं पक्षतिप्रयोगवत् । अत्राऽऽशंसायामादिकर्मणि[वा?]क्त इत्येका निमित्तमात्रमित्यु-पादानत्वनिवेधः प्रतीयते; तत्र च प्रसङ्गाभावात् प्रतिषेधोऽपि नोपपद्यत इत्यत्राह मया हन्यमानानामिति । मयैवोपकरणीकृतेन तत्प्रतिपत्तिमता भवता पापनैवृष्यपराजयादिशङ्का न कार्यते भावः । मात्रशब्दः प्राधान्यव्यवच्छेदार्थ इत्यभिप्रायेणाह शस्त्रादिस्थानीय इति । सव्यसाचिपदेन संबोधनं युद्धौपयिका-साधारणातिशयद्योतनार्थमित्यभिप्रायेण व्युत्पादयति षच समवाये इत्यादिना । सव्यशब्दस्य करणार्थतां धातोः प्रकृतोचितं कर्मविशेषम्, ताच्छील्यार्थतां च प्रत्ययस्य दर्शयति सव्येनेति । समवायोऽत्र शरसंवा-नम् । परिसंख्यान्यायात् दक्षिणेन शरसमवाये कर्तुमशक्त इति शङ्कामपनयन्, सव्यशब्दस्य पादादि-साधारणस्य प्रस्तुतौपयिकं विशेष्यमप्याह सव्येनापि करेणेति । अयोग्यव्यवच्छेदार्थं सव्योपादानम्, न त्वन्ययोगव्यवच्छेदार्थमिति भावः । फलितमाह करद्वयेनेति । भूभारनिर्हरणार्थं तवेदंशं सामर्थ्यं मया संकल्पितमिति समर्थशब्दाभिप्रायः ॥ ३३ ॥

अर्जुनस्याख्यानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयमूलं 'कथं भीष्मम्' (२. ४) इत्यादिकं साक्षात्प्रतिवक्ति द्रोणं चेति । मा व्यथिष्ठाः इत्यत्र पूजाघर्हान् मन्वान इति वाक्यशेषाभिप्रायेणाह गुरुनिति । गुरुन् बन्धून् भोगसक्तानिति पदैर्धर्माधर्मभयबन्धुस्नेहकारुण्यानां हेतुप्रदर्शनम् । अत्र च धर्माधर्म-भयादिव्यथाहेतुरित्याह तानुद्दिश्येति । 'धर्माधर्मभयादिकं तु पृथतः करोमि ; द्रोणादयो हि तैस्तेहेतु-भिर्दुर्जयाः शत्रवः ; युद्धसिद्धिश्च चञ्चलेति [भयाभावेऽपि गुरुबन्धु-भोगसक्तहृन्नात् नरकादि स्वादिति ?] भीरुरस्मि' इति यदि ब्रवीषि, तर्हि मा भैषीरित्यभिप्रायेण मा व्यथिष्ठाः युध्यस्वेत्यादिकमुच्यत इत्याह यतस्त इति । जेतासीत्यत्र द्वितीयया तुज[न्ता]योगात् तृतीयया भविष्यदर्थत्वासिद्धेर्लुङन्तत्तयैकपद्यम् ; तत्त्वानद्यतनविवक्षाऽपि नास्तीत्यभिप्रायेणाह जेष्यसीति । शक्तिरिति निष्ठनिष्ठौ इष्टप्राप्तौ च श्लोकात्तात्पर्य-मित्याह नैतेषामिति । अर्जुनस्यापजयशङ्काभावात् 'मा व्यथिष्ठाः' इत्यादिकमारम्भोक्तनृशंसत्वशङ्कापरिहा-

1 सपत्नानेव जेष्यसि ; न तु स्नेहकारुण्यपात्रीकर्तव्यान् । अतो न नृशंसता ।

सञ्जय उवाच--

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वैपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥

३५

एतत् आश्रितवात्सल्यजलधेः केशवस्य वचनं श्रुत्वा अर्जुनस्तस्मै नमस्कृत्य भीतभीतो भूयस्तं प्रणम्य कृताञ्जलिर्वैपमानः किरीटी सगद्गदमाह ॥ ३५ ॥

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यत्यनुरञ्ज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्गाः ॥

३६

स्थाने युक्तम् । यदेतत् युद्धदिदृक्षयाऽऽगतमशेषदेवगन्धर्वमिन्द्रयक्षविद्याधरकिन्नरकि-
पुरुषादिकं जगत्, त्वत्प्रसादात् त्वां सर्वेश्वरमवलोक्य तवं प्रकीर्त्या सर्वे प्रहृष्यति, अनु-
रञ्ज्यते च, यच्च त्वामवलोक्य रक्षांसि भीतानि सर्वा दिशः प्रद्रवन्ति, सर्वे सिद्धसङ्गाः
सिद्धाद्यनुकूलसङ्घाः नमस्यन्ति च — तदेतत् सर्वं युक्तमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३६ ॥

युक्ततामेवोपपादयति —

कस्माच्च ते न नमेरन् महान्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

रार्थमिति भावः । अनुकूलेषु बह्वृशंस्यं शस्यत इत्यभिप्रायेण सपत्नशब्द इति चाभिप्रेतम् ॥ ३४ ॥

एतच्छ्रुत्वेति श्लोके नमस्कारद्वयहेतुं पदानामुचितान्वयप्रकारं च दर्शयति एतदाश्रितेति ।

वचनश्रवणमात्रादवश्यं प्रथमो नमस्कारः ; भीतभीतस्य वक्ष्यमाणवाक्यप्रारम्भाथै पुनः प्रणामाञ्जली ।
अपेक्षामात्रेण स्वविग्रहादिप्रकाशनवत् स्वाभिप्रायस्याऽऽविष्कारमपि वात्सर्येनैव कृत्वा नित्यमभिप्रायेणाह
आश्रितवात्सल्यजलधेरिति । ब्रह्मेशरक्षकत्वादिभिः केशवः ; आश्रितसंसारकर्षणादिभिः कृष्णः ।
भगवच्चरणारविन्दवन्दनेन किरीटजुष्टं शिरः कृतार्थतां गतमित्यभिप्रायेणाह किरीटपदप्रयोगः । “भारः
परं पट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम्” (भाग. २. ३. २१) इति हि महर्षिणोक्तम् ॥ ३५ ॥

स्थाने हृषीकेशेति श्लोकः श्रीविष्णुपञ्जरादिषु विनियुक्तो मन्त्रः प्रसिद्धः । स्थाने इत्यस्य अधि-
करणाश्रयाप्रतीतित्युदासायाह युक्तमिति । अत्र जगच्छब्दविवक्षितार्थं तस्य प्रकीर्तिमूलप्रहर्षनिदानं च
व्यनक्ति यदेतदिति । प्रहृष्यतीत्यनेन प्रियातिथिलाभादाविव अक्षिमतः प्रीतिर्विवक्षिता ; अनुरञ्ज्यते
इति तु पित्रादिषु पुत्रादेरिव स्नेहः इत्यपुनरुक्तिः । त्वामवलोक्येत्यनेन रक्षसां भीतिहेतुपददर्शनम् ।
प्रकीर्त्येत्यस्यानुषङ्गस्तु विरुद्धत्वादयुक्तः । अन्यकर्तृकप्रकीर्त्येति तु कल्पनागौरवम् । अवलोकने तु,
‘वीक्षन्ते त्वाम्’ (२२) इति देवापुरादीनां सर्वेषामुक्तमिति भावः । सिद्धशब्दोऽनानुकूलवर्गप्रदर्शनार्थं
इत्यभिप्रायेण सिद्धाद्यनुकूलसङ्घा इत्युक्तम् ॥ ३६ ॥

कस्मादित्यादिकं पूर्वेण संगमयति युक्ततामिति । ते इत्यस्य प्रथमावहुवचनत्वभ्रमव्युदासाय
तुभ्यमित्युक्तिः । प्रणतिकर्तारस्तु अर्थसिद्धा अनुषक्ता एवेति भावः । ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थेषु प्रयोगात् इह

१ प्रकीर्त्या—प्रकर्षेण कीर्तनेन ।

२ अन्येषामनन्तशब्दे हेतुरस्तीति भावः ।

महात्मन्, ते तुभ्यं शरीयसे ब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्यापि आदिभूताय कर्त्ते हिरण्यगर्भा-
दयः कस्माद्धेतोर्न नमस्कुर्युः ॥ ३६ ॥

अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत् तत्परं यत् ॥

३७

अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमेवाक्षरम् । न क्षरतीत्यक्षरं जीवात्मतत्त्वम् । “न जायते
म्रियते वा विपश्चित्” (क. २. १८) इत्यादिश्रुतिसिद्धो जीवात्मा हि न क्षरति । सदसच्च
त्वमेव सदसच्छब्दनिर्दिष्टं कार्यकारणभावेनावस्थितं प्रकृतितत्त्वम्, नामरूपविभागवत्तया कार्या-
वस्थं सच्छब्दनिर्दिष्टं तदनर्हतया कारणावस्थमसच्छब्दनिर्दिष्टं च त्वमेव । तत्परं यत् तस्मात्
प्रकृतेः प्रकृतिसंबन्धिनश्च जीवात्मनः परम् अन्यत् मुक्तात्मतत्त्वं यत्, तदपि त्वमेव ॥ ३७.

त्वमार्द्रदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

अतस्त्वमादिदेवः, पुरुषः पुराणः, त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् । निधीयते त्वयि विश्व-
मिति त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ; विश्वस्य शरीरभूतस्यात्मतया परमाधारभूतस्त्वमेवेत्यर्थः ॥

सर्वप्रणन्तव्यत्वोपयोगाय हिरण्यगर्भपदेन व्याख्या । आदिकर्त्रे इति सविशेषणनिर्देशेन व्यवच्छेद्यमू-
नूतनहिरण्यगर्भकर्तृसंभावनाश्रमव्युदासाय आदिभूतायेति व्यस्योक्तम् । कर्तृशब्देन निमित्तत्व-
स्योक्तत्वात् आदिशब्द उपदानत्वपरः ; स्वस्य कारणान्तरनिषेधार्थो वा । नमश्शब्दयोगवत् नमनमात्र-
योगेऽपि चतुर्थी विद्यत इति ज्ञापनाय नमस्कुर्युरित्युक्तम् । “पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायैते नमस्यामः”
(सां. कौ) इत्यादिष्वत् ॥ ३६ ॥

त्वमक्षरमिति (१८) प्रागप्युक्तत्वाद् त्वमक्षरमिति तदतिरिक्तार्थपरत्वमुचितम् ; तत्पर-
मित्यस्य सामर्थ्याच्चात अक्षरसदसच्छब्दानामवर्ततत्त्वविषयत्वं न्याय्यम् ; तत्त च भावाभावशब्दाभिलष्य-
विकारयोगितया सदसच्छब्दयोरक्तिपरत्वं निर्विकारतया अक्षरशब्दस्य जीवात्मविषयत्वं चोचितमित्यभि-
प्रायेणाह न क्षरतीति । जीवस्वरूपस्य निर्विकारत्वे श्रुतिं दर्शयति न जायत इति । कार्यकारण
योस्सदसच्छब्देन व्यपदेशः, “असद्वा इदमग्र आसीत्, ततो वै सदजायत” (आ. ७) इत्यादिश्रुतिसिद्ध
इत्यभिप्रायेण कार्यकारणभावकथनम् । एकस्मिन्नेव द्रव्ये सदसच्छब्दप्रयोगनिदानमाह नामरूपेति ।
अक्षरं सदसदिति निर्दिष्टोभयपरामर्शी तच्छब्दः । विशेषकामावात् तिलतैलदारुहृद्यादिवत्
परस्परमिलिततदुभयापेक्षया परत्वं च मुक्तात्मनः प्रसिद्धमिति सदसत्तत्परं यदित्यनूद्यत इत्यभिप्रायेण
मुक्तात्मतत्त्वमित्युक्तम् । (३७) प्रकृतिपुरुषशरीरकत्वम्, मुक्तात्मनस्तादर्थीन्यं च कारणत्वसाधकमित्याह
अत इति । सर्वतत्त्वात्मकत्वादित्यर्थः । जगन्निवासशब्देन (शब्दे?) जगत् निवासो यस्येति विग्रहः ।
अतो निधानशब्देनात आधारात्स्वेधानुक्तं विवक्षितमिति प्रदर्शनायाधिकरणव्युत्पत्तिं दर्शयति निधीयते
त्वयीति । तेन त्वमक्षरमित्यादिसामानाधिकरण्यकारणं विश्वशरीरित्वं विवक्षितमित्याह विश्वस्य शरीर-

2 अत्र एतान्त्यशुद्धः पाठः । “कपिलाय महामुने मुनये शिष्याय तस्य चाऽऽसुरये
पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायैते नमस्यामः” इति श्लोकः ।

^१वेत्ताऽस्ति वेद्यं च परं च धाम त्वया तत् विश्वमनन्तरूप ॥

३८

जगति सर्वो वेदिता^१ वेद्यं च सर्वं त्वमेव । एवं सर्वात्मतयाऽवस्थितस्त्वमेव परं च धाम स्थानम् ; प्राप्यस्थानमित्यर्थः । त्वया तत् विश्वमनन्तरूप । त्वयाऽऽत्मत्वेन विश्वं चिदचिन्मिश्रं जगत् तत् व्याप्तम् ॥ ३८ ॥

अतस्त्वमेव वाग्वादिशब्दवाच्य इत्याह—

वायुर्यमोऽग्निर्वैरुणइशशङ्खः प्रजापतिस्त्वं (पितामहस्त्वं) ^२प्रपितामहश्च ।

सर्वेषां प्रपितामहस्त्वमेव; पितामहादयश्च । सर्वासां प्रजानां पितरः प्रजापतयः, प्रजापतीनां पिता हिरण्यगर्भः प्रजानां पितामहः, हिरण्यगर्भस्यापि पिता त्वं प्रजानां प्रपिता

भूतस्येति । एतेन निधानशब्दस्यालाभ्यक्तपरत्वं कैश्चिदुक्तं निरस्तम् ॥

वेत्तासीत्यादौ परमात्मनो वेदितृत्वादिमालविधानेऽतिशयाभावात् कारणावस्थद्रव्यान्तर्यामित्वस्य चोक्तत्वात्, कार्यविश्वज्ञातृज्ञेयान्तर्यामित्वमेवात्र विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह जगति सर्वो वेदिता वेद्यं चेति । धामशब्दस्यानेकार्थत्वापि स्थाने प्रसिद्धिप्रकर्षात् स एवार्थ उचितः । स्थानं च प्राप्यमिति प्रसिद्धम् । अतः परत्वेन विशेषितप्राप्यत्वमेवात्र विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह प्राप्यस्थानमिति । यद्वा परममाद्यं भगवदसाधारणं स्थानं विवक्षितं स्यात् ; तेनापि पूर्ववत् सामानाधिकरण्यव्यपदेशः । आगमन्ति च तदप्राकृतं स्थानम्, “अरश्च ह वै पृथग्धारिणौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि । तदैरमदीयं सरः तदध्वत्थस्तोमसवनस्तदपराजिता पूर्वज्ञणः प्रभुविमितम्” (छा. ८. ५. ३) इति, तथा, “सहस्रस्थूणे विमिते दृढ उग्रे यत्न देवानामभिदेव आस्ते” (तलव) (जैमि ब्रा ४. ३४४) इति । सामान्यतो विशेषतश्च प्रवृत्तयोः पूर्वोत्तरसामानाधिकरण्ययोर्मध्यस्थेन त्वया ततमित्यादिना शरीरात्मभावं एव निबन्धनमिति स्पष्टमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह त्वयाऽऽत्मत्वेनेति ॥ ३८ ॥

“इन्द्रं मितं वरुणमग्निमाहुर्गथो दिव्यस्सुपर्णो गरुत्मान्, एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः” (ऋ. २. ३. २२. ४६), “तदेवामिस्तद्वायुस्तत्स्युस्तदु चन्द्रमाः, तदेव शुक्रममृतं तद्ब्रह्म तदापः स प्रजापतिः” (ना) इत्यादिश्रुत्युपबृंहणमिप्रायेण ‘त्वया तत् विश्वम्’ इति निर्दिष्टं शरीरात्मभावं वायुर्यमोऽग्निः इत्यादिसामानाधिकरण्यहेतुत्वेनाह अतस्त्वमेवेति । संबन्धविशेषानुपादानात् प्रपितामहत्वं सर्वपतिसंबन्धिकमित्यभिप्रायेणाह सर्वेषां प्रपितामहस्त्वमेवेति । चशब्दः पितामहादिसमुच्चयार्थक इत्यभिप्रायन् आह पितामहादयश्चेति । सर्वप्रपितामहस्य कस्यचिदभावेन तच्छरीरकत्वेन प्रपितामहत्वायोगात् अन्यथा तदाह सर्वासां प्रजानां पितर इत्यादिना । प्रजापतयः

१ लब्धा इत्यर्थ एव वेत्तेति प्रयोगौचित्यात् अत्र ज्ञातेत्यर्थलभाय वेदितेति भाष्ये प्रयोगः ।

२ अत्र मध्ये त्वमिति निर्देशात् वाग्वादिसामानाधिकरण्यं व्यवधानेन, प्रपितामहसामानाधिकरण्यं साक्षादिति विमज्जयते । भाष्ये पितामहादौति शब्दप्रयोगात् टीकातश्च प्रजापतिशब्दस्थाने पितामह इति आन्त्रलिपिपाठः भाष्यादिसंगत इव । अन्यथा अर्थकथनमिति ध्येयम् ।

महः । पितामहादीनामात्मतया तत्तच्छब्दवाच्यस्त्वमेवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अत्यद्भुताकारं भगवन्तं दृष्ट्वा हर्षोत्फुल्लनयनोऽत्यन्तसाध्वसावनतः सर्वतो नमस्करोति ॥

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।

१ अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समामोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४०

[अनन्तवीर्यं अ[परि]मितवीर्यं, अपरिमितपराक्रमस्त्वं सर्वमात्मतया समामोषि ; ततः सर्वोऽसि । यतस्त्वं सर्वं चिदचिद्वस्तुजातमात्मतया समामोषि, अतः सर्वस्य चिदचिद्वस्तु-जातस्य त्वच्छरीरतया त्वत्प्रकारत्वात् सर्वप्रकारस्त्वमेव सर्वशब्दवाच्योऽनीत्यर्थः । 'त्वमश्वरं सदसत्' (३७), 'वायुर्यमोऽग्निः' (३९) इत्यादि सर्वसामानाधिकरण्यनिर्देशश्लाऽस्तमया व्याप्तिरेव हेतुरिति सुख्यक्तमुक्तम्, "त्वया तत् विश्वमनन्तरूप" (३८), "सर्वं समामोषि ततोऽसि सर्वः" इति च ॥ ४० ॥

सखेति मत्वा प्रसन्नं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे २ सखेति ।

अज्ञानता महिमानं तवैवं मया प्रमादात् प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१

दक्षापहासारथ्यमसंस्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।

एकोऽथवाऽप्यव्युत तत्समक्षे तत् क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२

स्वानन्तवीर्यत्वामितविक्रमत्वसर्वान्तरात्मत्वस्रष्टृत्वादिको यो महिमा, तमिममजा-

दक्षादयः । चशब्दसमुचितपितामहत्वं तु तच्छरीरकतयेत्याह पितामहादीनामात्मतयेति ॥ ३८ ॥

नमो नमस्तेऽस्तु इत्यादिनोकनमने विश्वरूपप्रदर्शनप्रकटितपरत्वसौलभ्यानुभवजनितभय-हर्षविव हेतुरित्यभिप्रायेणाह अत्यद्भुताकारमिति ॥ ३९ ॥

अनन्तस्य वीर्यमिव वीर्यं यस्येत्यन्यथाप्रतिपत्तिवारणायाह अ[परि]मितवीर्येति । अमित-शब्दस्याप्रमितपरत्वे शास्त्रादिसिद्धिविरोधात् अपरिमितपराक्रमेत्युक्तम् । सर्वं समामोषीत्यत्र आकाशादिवत् व्याप्तिव्युदासाय, 'अन्तः प्रविष्टश्लास्ता जनानां सर्वात्मा' (य. आ. ३. ११. २१) इत्यादिश्रुत्युक्तात्मत्वपर्यवसितनियमनार्थव्याप्तिर्विवक्षितेत्यभिप्रायः आह सर्वमात्मतयेति । 'पुरुष एवेदं सर्वम्' (गु), 'आत्मैवेदं सर्वं' (छा. ७. २५. २), 'नारायण एवेदं सर्वम्' (ना. उ.) इत्यादि-श्रुतिस्थसर्वशब्दसामानाधिकरण्योपबृंहणाय, 'सर्वत एव सर्व' इति पूर्वोक्तसर्वशब्दसामानाधिकरण्यं न बाधावर्थम्, अपितु शरीरात्मभावनिवन्धनविशिष्टैक्यपरमित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह यतस्त्वमित्यादि । सकलवेदवेदान्ततदुपबृंहणेषु भगवद्वाचिशब्दानां सर्वचिदचिद्वस्तुवाचिसामान्यविशेषसकलशब्दसामानाधि-करण्यस्यापि शरीरात्मभाव एव निबन्धनमिति एतत्प्रसङ्गफलितमित्यभिप्रायेणाह त्वमश्वरं मदसदित्यादि ॥

इदंशब्दविशेषितमहिमशब्दः प्रकृतमहिमानुवादीत्यभिप्रायः आह अनन्तवीर्यत्वामितविक्रमत्वे-

१ अनन्तवीर्यामितविक्रम इत्येकं पदं शांकरे । २ हे सखे इति संबुद्धित्वादायैः ऋगैः संधिः ।

नतः मया प्रमादात् मोहात्, प्रणयेन चिरपरिचये- वा सखेति मम वयस्यः इति मत्वा, हे
कृष्ण, हे यादव, हे सखे इति त्वयि प्रसभं विनयापेतं यदुक्तम्, यच्च परिहासार्थं सर्वदैव
सत्कारार्हस्त्वमस्तत्कृतोऽसि, विहारश्चटयासनभोजनेषु च सहकृतेषु एकान्ते वः समक्षं वा यत्¹
अस्तत्कृतोऽसि; तत् सर्वं त्वामश्मेयमहं क्षामये ॥ ४१ ॥ ४२

पिताऽसि श्लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुगरीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥

४३

अप्रतिमप्रभाव ! त्वमस्य सर्वस्य चराचरस्य लोकस्य पिताऽसि । अस्य लोकस्य गुरुश्चासि ;
अतस्त्वमस्य चराचरस्य लोकस्य गरीयान् [पूज्यः ?] पूज्यतमः । न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः

त्यादि । प्रमादशब्दस्याज्ञानपरत्वे अज्ञानतेत्यनेन यौनरुत्व्यात् सजातीयत्वग्रमपरत्वमभिप्रेत्य प्रमादान्मो-
हादित्युक्तम् । सखेति बुद्धिहेतुत्वस्वारस्यात् प्रीतिवाचिनाऽपि प्रणयशब्देन तदौपयिकचिरपरिचयोप-
चारो युक्त इत्याशयेनाह प्रणयेन चिरपरिचयेनेति । 'सयुजा सखाया' (मु. ३. २. १) इति
श्रुतिप्रतिपन्नसखित्वबुद्धेर्माहादिजन्यत्वासंभवेन सखेति मत्वेत्येतत् लौकिकवयस्यत्वबुद्धिपरमित्याशयेनाह
मम वयस्य इति मत्वेति । हे कृष्णेत्यादिकं प्रसभोक्त्याकारसमर्पकमित्याशयेनान्वयं दर्शयन् प्रकृतोचित-
विनयाभावपरत्वमाह हे कृष्णेत्यादि (दिनाः ?) । यच्चेत्यत्र चशब्दाभिप्रेतासत्कारबहुत्वसिद्धयर्थं यदस्तत्कृतो
ऽसीत्यस्याऽऽवृत्त्या वाक्यभेदमङ्गीकृत्य अर्थमाह यच्च परिहासार्थमित्यादिना । तत् एव तत्सर्वम्
इति तस्य बहुत्वमुच्यते । परिहासार्थमप्यसत्कारो महद्विषयेऽपराध एवेत्यभिप्रायेण मध्यमपुरुषाक्षितार्थ-
माह सर्वदैव सत्कारार्हस्त्वमिति । एकशब्दफलितोक्तिः एकान्त इति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

त्वया क्षामणे कृतेऽपि, क्षमेऽहमिति केन निश्चितम्, मदन्यः कश्चिदाश्रीयता-
मिति भगवदभिप्रायमुच्रीय तदुत्तरत्वेन हेतुफलभावेन प्रवृत्ते श्लोकद्वये प्रथमश्लोकस्यविशेष-
णानि अप्रतिमप्रभावलोपपादकानीत्यभिप्रायेण अप्रतिमप्रभावेति प्रथममुक्तम् । पितृगुरुपूज्यशब्दानां
संवन्धिसापेक्षत्वेन लोकशब्दस्य सर्वत्वान्वयमाह अस्य लोकस्य पिताऽसीत्यादिना । निरुपाधिक-
पितृत्वगुरुत्वे पूज्यतमत्वे हेतुरित्यभिप्रायेणाह अत इति । पूज्यत्वे गरीयस्त्वमनवच्छिन्न[त्वे ?]मिति

1 भाष्ये यच्छब्दत्रयसङ्ख्यावेऽपि यत्समक्षमिति न पाठप्रपञ्चः । अत एव चन्द्रिकायां यच्छब्द-
स्याप्याहुः सरेवोक्ता । शङ्करे तत्समक्षमित्येव पठित्वा तद्विना क्रियाविशेषणमित्युक्तम् । अस्तिक्रिया-
विशेषणतया तदसत्कारविषयोक्तोऽसीत्येवमर्थोभिप्रायेणैव उत्तरार्धे भाष्ये वाक्यभेदाश्रयणमिव ।
असत्कारस्य पुनः कथन एव तच्छब्दद्वारम्यात् । यच्छब्दद्वयमस्त्वेऽपि तच्छब्द द्वयं नावश्यकम् ।
तद्विद् यच्छब्दत्रयघटनेन भाष्ये ज्ञातिमेव । भाष्ये टीका¹ वा तच्छब्दद्वयमभावो न जनः । तत्—
तस्मादित्यर्थोऽपि नापेक्षितः । यच्चाह्वयार्थमिति वाक्यं विहारादिशालान्यकालविषयम् ।
तदनुक्तौ न्यूनता च स्यादिति पृथग्वाक्यकरणम् । 2 अप्रमेयेति श्रुतम् । तादृशोऽहं कथं
वशीकार्यः; कथमहं क्षमे इत्यत्र पितादिसंबन्धं स्मारयति पितेति ।

कुतोऽन्यः—लोकत्रयेऽपि त्वदन्यः कारुण्यादिना केनापि गुणेन न त्वत्समोऽस्ति ।
कुतोऽभ्यधिकः ? ॥ ४३ ॥

तस्मात् प्रणम्य ^१प्रणिधाय कार्यं प्रसादये त्वामहमीशमीडधम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४

यस्मात् त्वं सर्वस्य पिता पूज्यतमो गुरुश्च कारुण्यादिगुणैश्च सर्वाधिकोऽस्मि, तस्मात् त्वामीशमीडधं प्रणम्य प्रणिधाय च कार्यं, प्रसादये ; यथा कृतापराधस्यापि पुत्रस्य, यथा च सख्युः, प्रणामपूर्वं प्रार्थितः पिता वा सखा वा प्रसीदति ; तथा त्वं परमकारुणिकः

ज्ञापनाय प्रवृत्तं न त्वत्समोऽस्तीति वाक्यं व्याख्यास्यन् प्रयोजनातिशयसत्त्वात् लोकत्रय-
शब्दस्यात्वान्वयमाह लोकत्रयेऽपि त्वदन्य इति । अत्र लोकत्रयशब्देन कृतकमकृतकं
कृतकाकृतकमित्युक्तलोकवर्थं वा, लोक्यतेऽनेन प्रमाणान्तराप्रार्थ इति व्युत्पत्त्या वेदवर्थं
वा विवक्षितम् । साम्यस्य भेदघटितत्वात् न त्वत्समोऽस्तीत्यनेनैव अन्यस्मिन् भगवत्साम्यनिषेध-
लाभात् अन्यपदानर्थवयमित्याशङ्कापरिहाराय, ‘अन्यस्त्वत्समो नास्ति, त्वमेव तव समः’ इत्यर्थलाभार्थं
त्वदन्यः इत्युद्देश्यसमर्पकत्वेनान्यशब्दस्यान्वय उक्तः । तेन कार्यत्वकर्मवदत्वादिना भगवदन्यत्वेन
प्रसिद्धानां विशिषादीनाम्, ‘हिरण्यगर्भस्समवर्तताम्रे’ (यजु. ४. १. ८. ३१), ‘अजस्य नाभावयेक-
मर्पितम्’ (यजु. ४. ६. २. ८), ‘यदा तमस्तत्र दिवा न रात्रिर्न सन्न चासत् शिव एव केवलः’
(श्वे. ४. १८) इत्यादिषु तत्तद्वाचिशब्दश्रवणेन कारणत्वादिना भगवत्साम्यापातप्रतीतावपि, ‘आकाश
स्तलिङ्गात्’ (ब्र. १. १. २३), ‘प्राणस्तथाऽनुगमात्’ (२९), ‘शास्त्रदृष्ट्या तूपादेशो वामदेववत्’
(३१), ‘साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः’ (१. २. २९) इत्यादिन्यायानुरोधेन, ‘एष सर्वभूतान्तरात्मा
अपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः’ (सु. ७), ‘एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः’
(महो. १. १) इत्यादिश्रुतिसिद्धसर्वान्तरात्मत्वापहृतपाप्मत्वादिविशिष्टभगवदसाधारणधर्मप्रतिपादक-
वाक्यस्यहिरण्यगर्भाजशिवादिशब्दानां भगवत्परतया न तेषां भगवत्साम्यगन्धोऽपीति लभ्यते । केनापि
गुणेनेति । किमुत सकलकल्याणगुणैः, जगत्कारणत्वमोक्षप्रदत्वादिना चेति भावः । अनेन साम्यैक्योत्तीर्ण-
व्यवत्यन्तरत्वपक्षा निरस्ता वेदितव्याः ॥ ४३ ॥

तस्मादिति । पूर्वश्लोकोक्तनिरुपाधिकपितृत्वपूज्यतमत्वगुरुत्वादिकं हेतुत्वेन परासृशतीत्यभिप्रायेणाह
यस्मात्त्वं सर्वस्य पितेत्यादिना । प्रणम्येति प्रपदनमुच्यते । पूर्वोक्तपितृत्वादिपरामर्शिता तस्मादित्यनेन
अहमित्यनेन च आनुकूल्यसंकलपाद्यङ्गानि सूचितानि । प्रणिधाय कः यमित्यनेन ‘यद्धि मनसा ध्यायति’
(यजु. ६. १. ७. ३८) इत्युत्तरीत्या करणमूर्तिः सूचिता । प्रणम्य प्रसादये । प्रसादार्थं प्रणमा
मीत्यर्थः । प्रसादये. सोढुमित्याभ्यामर्थसिद्धं वदन् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्साधन्यमुपपादयति यथा
कृतापराधस्यापीत्यादिना ॥ ४४ ॥

१ प्रणिधाय—प्रकर्षेण भूमौ निधाय ।

प्रियाय मे सर्वं सोढुमर्हमि ॥ ४४ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।

तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥

४५

अदृष्टपूर्वम्—अत्यद्भुतमद्भुतं च तव रूपं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि प्रीतोऽस्मि । भयेन प्रव्यथितं च मे मनः । अतस्तदेव तव सुप्रसन्नं रूपं मे दर्शय । प्रसीद देवेश जगन्निवास—मयि प्रसादं कुरु, देवानां ब्रह्मादीनामपीश, निखिलजगदाश्रयभूत ॥ ४५ ॥

किरीटिनं गगदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमर्हं तथैव ।

नैनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥

४६

तथैव=पूर्ववत्, किरीटिनं गगदिनं चक्रहस्तं त्वां द्रष्टुमिच्छामि । अतस्तेनैव पूर्वसिद्धेन चतुर्भुजेन रूपेण युक्तो भव । सहस्रबाहो विश्वमूर्ते इदानीं सहस्रबाहुत्वेन विश्वशरीरत्वेन दृश्य-

विचित्तस्यापि ^१[अ]दृष्टपूर्वस्यैवाश्रयेविषयत्वदर्शनात् अदृष्टपूर्वमित्यनेन फलितमाह अत्यद्भुतमिति । 'भयेन च प्रव्यथितं मनो मे' इत्यनेनाक्षिप्तम् 'आरुवाहि मे को भवानुग्ररूपः' इत्युक्तं विशेषणमाह अत्युग्रं चेति । भयेन चेत्यत्र चशब्दस्य निष्प्रयोजनत्वादुक्तव्यथाहेत्वन्तरसमुच्चयार्थत्वमयुक्तमिति उक्तप्रीतिसमुच्चयार्थत्वमभिप्रेत्य व्यवहितान्वयमाह प्रव्यथितं च मे मन इति । पूर्वार्थोक्तस्य व्यवसायसहित-प्रीतिजनकत्वस्योत्तरार्धार्थहेतुत्वमभिप्रेत्याह अत इति । तच्छब्दस्य पूर्वप्रसिद्धाकारपरामर्शित्वेन तदभिप्रेतमाकारमाह सुप्रसन्नमिति । अनेन केवलप्रीतिहेतुत्वं सूचितम् । प्रपन्नस्य रक्षणमवश्यं कार्यमित्यभिप्रायेण मे दर्शयेत्युक्तम् । देव देवेशेति संबोधनद्वयेन 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम्' (श्वे. ६. ७) इति श्रुत्यर्थोऽभिप्रेत इत्याशयेन देवानां ब्रह्मादीनामपीशेत्युक्तम् । दृश्यमान-रूपस्य 'तल्लैकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा' (१३) इति जगदाश्रयत्वेन दृश्यमानत्वात् जगन्निवासेत्यनेन तदुच्यत इत्यभिप्रायः आह जगदाश्रयभूतेति ॥ ४५ ॥

तथैवेत्यस्य, पूर्वं जगदाश्रयमत्यद्भुतं रूपं द्रष्टुमैच्छम्, तथैव पूर्वरूपं द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थभ्रमं व्युदस्यन् अतीतावस्थाविशिष्टस्य कथं प्रदर्शनमिति शङ्कां च अर्थात् परिहरन् अन्वयभेदेन तत् व्याचष्टे तथैव पूर्ववत्किरीटिनमिति । पूर्वदृष्टसजातीयमेव द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थः । रूपेणेत्यत्र तृतीयायाः करणार्थत्वासंभवात् रूपेण युक्तो भवेत्युक्तम् । सहस्रबाहूदरविश्वमूर्तिविशिष्टस्य चतुर्भुजरूपयुक्तत्वासंभवं कालभेदेन परिहरति इदानीमिति ॥ ४६ ॥

1 यथा वा प्रिय प्रियायाः अपराधं क्षमते, तथा सोढुमिति शांकरम् स्वशब्दान्तराध्याहार-दोषात् प्रियाया इति पदच्छेदे प्रियायाहंसीति संध्ययोगाच्च कृष्टम् । प्रियाय मे इति । प्रियभूनाय मह्यमिति वा. ममैष्टिसिद्धये इति वाऽर्थः । 2 अनेन सारथ्यव्युत्थायामपि शस्त्रवत् गदाशक्रादेरपि चारणं ज्ञायते । 3 अदृष्टपूर्वस्यैवेति पाठान्तरम् । दृष्टेति पाठे दृष्टपूर्वं यत् विचित्रमनन्तराग्याश्चर्य-त्वमस्तीति अदृष्टपूर्वत्वमद्भुतत्वे अतिशयापादकम् । अतः अत्यद्भुतमित्युक्तमित्यर्थः । अत्र विचित्रस्य दृष्टपूर्वस्यापीति पाठो युक्तः । दृष्टपूर्वस्य विचित्रस्याप्यदृष्टपूर्वस्यैवेति पाठः स्थितः स्यात् । अदृष्टपूर्वपदादेव दृष्टहेतुभूतमद्भुतत्वमिव व्ययाहेतुरुत्तरत्वमपि संभ्यमेव ।

मानरूपस्त्वं तेनैव रूपेण युक्तो भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।

तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥

४७

यन्मे तेजोमयं तेजसां राशिः, विश्वं विश्वात्मभूतम्, अनन्तम् अन्तरहितम् ; प्रदर्शनार्थमिदम् ; आदिमध्यान्तरहितम् ; आद्यम् मध्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्यादिभूतम्, त्वदन्येन केनापि न दृष्टपूर्वं [परं?] रूपम्—तदिदं प्रसन्नेन मया मद्भक्ताय ते दर्शितम् ; आत्मयोगात् आत्मनस्सत्यसंकल्पत्वयोगात् ॥ ४७ ॥

अनन्यभक्तिव्यतिरिक्तैः सर्वैरप्युपायैर्यथावदवस्थितोऽहं द्रष्टुं न शक्य इत्याह—

तेजोमयमित्यत्र मयट् प्राचुर्यार्थत्वमभिप्रेत्याह तेजसां राशिरिति । विश्वात्मभूतमिति । विश्वव्यापकमित्यर्थः ; अचेतनस्य हि नाऽऽत्मत्वं संभवति । ‘अनादिमध्यान्तम्’ (१९) इति पूर्वमुक्तत्वात् अनन्तमित्येतदितरोपलक्षणमित्याह प्रदर्शनार्थमिदमिति । आद्यमित्यत्र प्रतिसंबन्धिविशेषानिर्देशात् कृत्स्नस्याऽऽदिभूतमित्युक्तम् । त्वदन्येनेत्यनेनार्थसिद्धमाह केनापीति । प्रसादस्य निर्वेतुकत्वे वैषम्य-नैर्वृण्यप्रसङ्गात् तव(ते) इत्यनेनाभिप्रेतं प्रसादहेतुमाह मद्भक्ताय त इति । योगशब्दस्य ध्यानपरत्व-व्युदासाय व्याचष्टे आत्मनस्सत्यसङ्कल्पत्वयोगादिति ॥ ४७ ॥

कथमेतद्रूपस्य मदन्त्येन केनाप्यदृष्टपूर्वत्वम् ? येनकेनचिदुपायेनान्यैरपि दर्शनसंभवादित्यत्र एतदुपपादकत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति अनन्यभक्तिव्यतिरिक्तैरित्यादिना । एवंरूपः इत्यस्याप्राकृत-रूपविशिष्टपरत्वे ^१कृष्णावताररूपस्य सर्वैर्हृदयमान्तवानुपपत्त्या मनुष्यादिविसृज्यतायत्वाप्राकृतत्वादि-रूपपरत्वमभिप्रेत्याह यथावदवस्थितोऽहमिति । एकान्तभक्तिरहितानामवताररूपदर्शनं तु मनुष्यादि सृज्यतायत्वाप्राकृतत्वादिरूपेण यथावदवस्थितदर्शनमेवेति भावः । त्वदित्येतत् पृथक्पदं भक्तिमत्परं चेत्यभि-प्रयन् आह मयि भक्तिमत्स्त्वत्तोऽन्येनेति । अत्रान्यपदेन अर्जुनान्यत्वंविश्वक्षायां ‘भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन’ (५४) इत्युत्तरग्रन्थविरोधापत्त्या भक्तिमदन्यत्व-मात्रं विवक्षितमित्याह एकान्तभक्तिरहितेन केनापीति । वेदशब्दोऽर्थवत्तया श्रुतवेदपरः । तेन ‘श्रोतव्यः’ (वृ. ४. ४. स्व) इत्युक्तश्रवणं लभ्यत इत्यध्ययनस्य पृथगुक्तत्वात् क्रियाशब्देन गोवलीवर्द-नयात् यज्ञदानाध्ययनादिव्यतिरिक्तहोमादिक्रिया उच्यन्त इत्यभिप्रेत्य वेदयज्ञादिभिरित्युक्तम् । ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन’ (वृ. ६. ४. २२) इति श्रुत्या वेदयज्ञादीनां भक्तिद्वारा दर्शनसाधनत्वपतीतेः कथमयं निषेध इति शङ्कावारणाय केवलैरित्युक्तम् ॥ ४८

१ अप्राकृतं रूपमिदं द्रष्टुमशक्यमित्युक्तौ कृष्णरूपस्यापि दृश्यमानत्वंमनुपपन्नं स्यादिति भावः ।

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरग्नैः ।

एवंरूपदर्शक्य^१ अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥

५८

एवंरूपो यथावदवस्थितोऽहं मयि भक्तिमतस्त्वत्तोऽन्येन एकान्त [एकान्तिकात्य-
न्तिक] भक्तिरहितेन केनापि पुरुषेण वेदयज्ञादिभिः केवलैर्द्रष्टुं न शक्यः ॥ ४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरम्रीदृक्मममेदम् ।

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

ईदृशघोररूपदर्शनेन ते या व्यथा, यश्च विमूढभावो वर्तते, तदुभयं मा भूत् ; त्वया
अभ्यस्तपूर्वमेव सौम्यं रूपं दर्शयामि, तदेवेदं मम रूपं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच—

इत्युत्तेन वासुदेवस्तथो^१ कृत्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनस्तौम्यवपुर्देहात्मा ॥ ५० ॥

एवं पाण्डुनयं भगवान् वसुदेवस्य नुरुक्त्वा भूयः स्वकीयमेव चतुर्भुजं रूपं दर्शया-
मास ; अपश्चित्त[स्व]रूपदर्शनेन भीतमेनं पुनरपि परिचित्तसौम्यवपुर्भूत्वा आश्वासयामास
च, महात्मा सत्यसंक्रवः । अस्य सर्वेश्वरस्य परमपुरुषस्य परस्य ब्रह्मणो जगदुपकृतिमर्त्यस्य
वसुदेवस्य योश्चतुर्भुजमेव स्वकीयं रूपम् ; कस्मात् भीतवसुदेवप्रार्थनेन आकंपवधात् भुजद्वयमुप-
संहृतं पश्चादाविकृतं च । 'जातोऽसि देव देवेश शङ्खचक्रगदाधर । दिव्यं रूपमिदं देव

'दृष्ट्वा रूपं, 'मा ते व्यथा मा च विमूढभावः' इत्यत्र क्रियापदविशेषाश्रवणादेतद्रूपदर्शनेन^१
व्यथा ते न, न च विमूढभाव इति प्रतीतिस्स्यात् ; भूदित्यध्याहारेऽपि एतद्रूपदर्शनस्य व्यथाभावहेतुत्व-
प्रतीतिस्स्यात् ; तद्वारणाय व्याचष्टे ईदृशघोररूपदर्शनेनेत्यादिना । तदेवेदं मे रूप पुनः पश्येत्युक्त्या
भीत्यादिहेतुभूतमेवेदं पुनः पश्येत्यर्थमस्त्यात् । अतस्तच्छब्दमन्यथा व्याचष्टे अभ्यस्तपूर्वमेव सौम्यं
रूपमिति । वर्तमानार्थकेदंशब्देन रूपद्वयस्यैककालीनत्वमन्युदासाय वर्तमानसामीप्यपरं तदित्यभिप्रायेण
दर्शयामीत्यध्याहृतम् । तथा च इदंशब्दः प्रदर्शयिष्यमाण(प्रदर्श्यमान)पर इति भावः ॥ ४९ ॥

सहजप्रीतिद्योतनायाह एवं पाण्डुनयं वसुदेवस्य नुरिति । स्वकमित्यत्र स्वपदं कृष्णावतारपर-
मित्यभिप्रेत्य स्वकीयमेव चतुर्भुजं रूपमित्युक्तम् । भीतमेनमित्यत्र इदानीं प्रदर्शितचतुर्भुजरूपदर्शनेन
भीतवन्नमन्युदासायाह अपश्चित्त[स्व]रूपदर्शनेनेति । कथमस्य इच्छामात्रेण नानारूपपरिग्रहादिक-
मित्यतस्तदुपपादकत्वेनेत्तं महात्मेत्येत्त् प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे सत्यसंक्रव इति । अप्रतिहत-
संक्रवत्वात् सर्वमुपपन्नमिति भावः । कृष्णस्य द्विभुजतया नन्दब्रजे अवस्थानाच्चतुर्भुजं रूपं कथमेतस्य

1 इति शब्दसङ्काशात् तथेतिपदं चार्थे । आभगवानुवाचेति वचनक्रियारूपवाक्यार्थेन
दर्शयामासेत्येतद्वाक्यार्थसमुच्चय इत्युक्तं भवति । 2 भूदिति क्रियापदस्यात्माभावात् मा इ प्रत्य
नेत्यर्थस्वीकारे, न ते व्यथा नापि विमूढभाव इत्यर्थः स्यादिति भावः । 3 अयथासंघिरार्षः ।

प्रसादेनोपसंहर । ... उपसंहर विश्वात्मन् रूपमेतच्चतुर्भुजम्' (वि. ५. ३. १३) इति हि प्रार्थितम् । शिशुपालस्यापि द्विषतोऽनवरतभावनाविषयश्चतुर्भुजमेव वसुदेवसूनो रूपम्, "उदात्तीवरचतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम्" (वि. ४. १५. १३) इति । अतः पार्थेनात् तैव रूपेण चतुर्भुजेनेत्युच्यते ॥ ५० ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वैव मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन । इदानीमस्मि मंभृतः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

अनवधिकातिशयसौन्दर्यमौकुमार्यलावण्यादियुक्तं तवैवासाधारणं मनुष्यत्वसंस्थान-
संस्थितमतिसौम्यमिदं तव रूपं दृष्ट्वा इदानीं सचेतास्तं वृत्तोऽसि ; प्रकृतिं गतश्च ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

मम इदं सर्वस्य प्रशासनेऽवस्थितं सर्वाश्रयं सर्वकारणभूतं रूपं यत् दृष्टवानसि,^१ तत् सुदुर्दर्शं न केनापि द्रष्टुं शक्यम् । अस्य रूपस्य देवा अपि नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः, न तु दृष्टवन्तः ॥

कुत इत्यत्राह—

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्यं पञ्चविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्यं अहं पञ्चविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परमतरं ॥ ५३ ॥

वेदैरध्यापनप्रवचनाध्ययनश्रवणजपविषयैः, यागदानहोमतपोभिश्च मज्जुक्तिविग्रहितैः केवलैः यथावदवस्थितोऽहं द्रष्टुमशक्यः । अनन्यया तु भक्त्या तत्त्वतश्चास्मैर्ज्ञातुं तत्त्वत-

स्वकीयमित्यतः सप्रमाणं तदुपपादयति अस्य सर्वेश्वरस्येत्यादिना । समाश्रयणीयतौपयिकपरत्वसौलभ्य-
व्यञ्जनाय अस्य सर्वेश्वरस्येत्यादिविशेषणानि । स्वकीयं रूपमिति कृष्णावतारस्य सहजं रूपमित्यर्थः ॥ ५० ॥

मानुषं रूपमित्यस्य कर्मजन्यप्राकृतरूपपरत्वभ्रमव्युदासाद्येदंशब्दामिप्रेतं वदन् तत् व्याचष्टे अन-
वधिकातिशयसौन्दर्येत्यादिना ॥ ५१ ॥

यच्छब्दस्य प्रसिद्धपरामर्शित्वेन प्रसिद्धाकारान् आह सर्वस्य प्रशासनेऽवस्थितमित्यादिना ।
नित्यमित्यस्य पदार्थैकदेशदर्शान्वयस्यागतिकस्य आश्रयणमनुचितमिति [काङ्क्षिण इत्यन्वायस्य ?] अभि-
प्रेत्य आकाङ्क्षाया नित्यत्वं दर्शनाभावमवगमयतीत्याशयेनाह न तु दृष्टवन्त इति ॥ ५२ ॥

उत्तरश्लोकस्थैतदुपपादकतया न पौनरुक्त्यमित्याशयेन तमवतारयति कुत इत्यत्राहति । वेदानां
स्वरूपेण साधनत्वाप्रसक्त्या तन्निषेधोऽनुपपन्न इत्यतस्तदभिप्रेतमाह वेदैरध्यापनप्रवचनेति । दानेज्या-
कथनं होमस्याप्युपलक्षणमित्यभिप्रेयन् आह यागदानहोमतपोभिश्चेति । भक्तिद्वारा साधनत्वस्य,
'तमेतं वेदानुवचनेन' (वृ. ६. ४. २२) इत्यादिश्रुत्यवगतत्वात् मज्जुक्तिविग्रहितैरित्युक्तम् । एवं-
विधशब्दो मानुषत्वादिभ्रमानहत्वाप्राकृतत्वादिपर इत्याह यथावदवस्थितोऽहमिति । न केवलं

१ भाष्ये तच्छब्दव्ययोगः स्पष्टतया । मूले अन्यस्य यत् मम रूपं दृष्टवानसि, इदं सुदुर्दर्शमिति ।

साक्षात्कर्तुः¹ तत्त्वतः प्रवेष्टुं च शक्यः । तथा च श्रुतिः, “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेवया न बहुना श्रुतेन । यमेवैव वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्” (क. २. २३) इति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

साक्षात्कारमात्रे साधनत्वेन भक्तिरपेक्षिता ; किंतु, ‘शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनम्’ (भा. उ. ६८ ५) इत्यादिवत् शास्त्रतोऽर्थनिर्णये, साक्षात्कारानन्तरमाविन्यां प्राप्तावपीत्यभिप्रायेण ज्ञातुं प्रवेष्टुम् इत्युभयं पूर्वश्लोकाप्रसक्तमिह प्रसजितम् । तत्त्वतः इत्येतत् त्रिष्वप्यविशेषादपेक्षितत्वाच्चान्वितम् । तत्त्वतः प्रवेशः परिपूर्णप्राप्तिः, यथावस्थितसर्वाकारेणानुभव इत्यर्थः । तेन व्यूहविभवादिमात्रप्राप्तिव्यवच्छेदः । स्वयन्ते च साक्षान्मुक्तेरर्वाच्चः प्राप्तिपूर्वभेदाः, “लोकेषु विष्णोर्निवसन्ति केचित् समीमद्युच्छन्ति च केचिदन्ये । अन्ये तु रूपं सदृशं भजन्ते सायुज्यमन्ये स तु मोक्ष उक्तः” इति । “एतद्विदुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम्” (गी. ६. ४२) इत्यस्य व्याख्याने यादवप्रकाशैश्चोक्तम्, “इदमस्पीयसी योगसिद्धिं गतस्य मृतस्य फलम् । यदि प्रथमां योगसिद्धिं गतो म्रियते, त्यजति वा योगम्, श्वेतद्वीपे

पूर्वश्लोके वेदादिभिर्द्रष्टुं न शक्य इत्युक्त्वा भक्त्येति श्लोकारम्भात् भक्त्या द्रष्टुं शक्य इत्यत्रैव नैर्भर्यात् भक्तेर्दर्शनसाधनत्वमेव, दर्शनमेव तु प्रवेशोपायः इति न मन्तव्यम् ; अविधेयज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वेऽपसिद्धान्तात् । तस्य दर्शनस्य विधेयत्वस्वीकारे ‘द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्यः’ इत्युभयोरेकीकरणेन दर्शनसमानाकारध्यानेत्यर्थवर्णनस्यानुचितत्वापत्तः । उपासीत, स्मृतिलभ्ये सर्वग्रन्थिनां विप्रमोक्षः, क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे इति सर्ववाक्यसामरस्येन दर्शनसमानाकारध्यानं विधेयमेव मोक्षोपायः । अस्य ज्ञातुमित्युक्तशास्त्रजन्यज्ञानात् पूर्वमोक्षात् भक्त्येति पदं ज्ञात्वैत्यत्रान्वये प्रोत्तिविशेषमात्रपरम् । द्रष्टुमित्यत्रान्वयं परभक्तिपरम्, प्रवेष्टुमित्यत्रान्वये परमभक्तिपरम् । भक्तिशब्दः ‘स्नेहपूर्वमनुष्ठानं भक्तिरित्यभिधीयते’ इति परिभाषणात् परभक्तिवाचक एव ; अन्यत्र गौणः प्रयोगः प्राप्तिविशेषवाभिनिवेशहेतुर्वरूपसामान्यधर्ममादाय, ब्रह्मशब्दवदिति कश्चित् पक्षः । महनीयविषये प्रोत्तिर्भक्तिरित्यनुगतार्थसंभवे संकोचायोगात् सर्वापि मुख्या भक्तिः । भक्तियोगस्तु परभक्तिः, ततोऽन्युत्कर्षात् परमभक्तिरिति पक्षान्तरम् । द्वितीयपक्षात्कूलम् अत्र भक्त्येति पदम्, त्रितयावधत्वात् । तत्र केवलप्रोत्तिः प्रथमपक्षे अभिनिवेशे शास्त्राद्वेदनम् । ततः कर्मयोगादि परम्परया भक्तियोगो विहितो विष्णायने । ततस्तीव्रदिक्षा । ततः प्रसन्नभगवत्कारितः परिपूर्णस्य परिपूर्णफलस्य वा तस्य साक्षात्कारः । तत् परज्ञानम् । तज्जः प्रीत्यतिशयः परमभक्तिः । ततः शपथपूर्वकनिर्बन्धनपर्यन्तः प्रादयभिनिवेशः । ततो भगवत्प्रसादः । ततो मोक्षः । अत्रैतदनुष्ठेया तु परभक्तिरेवेति सैवोपायतया विहिता ; अन्यानि सर्वाणि फलपूर्वाणि । तत्र पूर्वपूर्वस्थोन्नतोत्तरोपायत्वमस्येव । यदि परमो धर्मः परमभक्तिः, अनिशयिनैव परभक्तिः अन्तिमप्रत्ययरूपा ‘यत्नेन चित्ते विनिवेशयन्ति’ इति विहिता नैवेत्युच्यते, तदाऽपि अविहिता प्रीतिः फलमेव । प्रीत्यतिशयाभिनिवेशातिशयगर्भा सैव परमभक्तिः । क्वचित्तु विशेषणमात्रं प्रयोगः । परमभक्तेर्दर्शनसाधनत्वमपि न साक्षात्, किंतु दिदृक्षाद्वारैव । एवमेक साध्यत्वात् दर्शनप्रवेशयोर्बुभुक्ष चकारः । ज्ञातुमित्यत्र चकाराभावः तद्वैतुमकेर्विलक्षणत्वादिति । शिष्टमष्टादश, ‘भक्त्या मामभिजानाति’ इत्यत्र द्रष्टव्यम् । 2 श्रीपाञ्चरात्रे उपासनविशेषात् विभवमात्रस्य पदवाद् व्यूहस्य च प्रातिरप्युक्ताऽस्ति ।

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तस्त्वङ्गवर्जितः । निर्वैरस्त्वैर्भूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु....विश्वरूपमदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वेदाध्ययनादीनि सर्वाणि कर्माणि मदागधनरूपाणीति यः करोति, स मत्कर्मकृत् ।
मत्परमः-सर्वेषामारम्भाणामहमेव परमोद्देश्यो यस्य, स मत्परमः । मद्भक्तः-अत्यर्थमतिप्रियत्वेन
मत्कीर्तनस्तुतिध्यानाचिनप्रणामादिभिर्विना आत्मधारणमलभमानो मदेकप्रयोजनतया यः
सततं तानि करोति, स मद्भक्तः । सङ्गवर्जितः मदेकप्रियत्वेनेतरसङ्गमसहमानः । निर्वैरस्त्वैर्भूतेषु-

जायते ; भगवत्सालोक्यं वा याति ; यदि ततोऽप्यधिकां योगसिद्धिं गतो म्रियते, विष्णुपार्षदो भवति ;
यदि ततोऽप्यधिकाम्, पार्षदेश्वरो भवति ; यदि ततोऽप्यधिकाम्, द्वारपालो भवति ; यदि ततोऽप्य-
धिकाम्, भगवतोऽङ्गसंवाहको भवति ; यदि ततोऽप्यधिकाम्, मन्त्रिस्थानीयः पृथगैश्वर्ययुक्तो भवति ;
यदि पूर्णा योगसिद्धिं गतो म्रियते, भगवत्सालुयं गतो मुक्तः परमैश्वर्ययुक्तो भवति इति वैष्णवेषु
योगशास्त्रेषु मर्यादा । तदेतत् सर्वमिह सूचितं भगवता, 'अथवा योगिनाम्' (गी. ६. ४२)
इत्यादिना" इति । ज्ञानदर्शनप्राप्तिहेतुत्वे भक्तेः पर्वभेदान्नान्योन्याश्रयणादिदोषः । पूर्वजन्मसुकृतमूल-
सात्त्विकजनसंवादादिजनितं यथावच्छ्वणानुगुणं किञ्चिदानुसूत्यरूपं भक्तिमात्रं शास्त्रजन्मज्ञानोत्पत्तौ
सहकारि भवति । उत्कटदिदृक्षागर्भा तु परभक्तिः साक्षात्कारहेतुः ; साक्षात्कृते तु परिपूर्णानुभवामि-
निवेशलक्षणा परमभक्तिः प्रवेशहेतुरिति । अत्र अनन्ययेति पदं प्रागुक्तप्रक्रियया अनन्यप्रयोजनयेति
भाव्यम् । अनन्यदेवताकयेत्येके । ऐवयानुसन्धानविवक्षा तु प्रागेव दूषिता ; प्रत्यक्षादिविरुद्धा च ।
तदेतदखिलमभिप्रेत्य संगृहीतम्, "एकादशे खयाथात्म्यसाक्षात्कारावलोकनम् । दत्तमुक्तं विदि-
प्राप्त्योर्भक्त्येकोपायता तथा ॥" (गी. सं १५) इति । भक्तिप्रशंसापरत्वशङ्कामपाकरोति तथा चेति ।
नायमात्मा इत्यादौ, "न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यमिश्वेतन्यः" (यजु. ५. २. ७. ३५)
इत्यादाविव केवलानां निषेधः । यच्छब्दान्निर्दिता वरणीयताहेतुगुणविशेषो भक्तिरेवेति अर्थस्त्वभावादुपलक्षण-
बलाच्च सिद्धम् । अत्र तनुशब्दस्य विग्रहपरत्वे स्वरूपादिकं तत्परत्वे च विग्रहादिकमर्थलब्धम् ॥ ५३ ॥ ५४

नाहं वेदैरित्यादेः, वेदानुवचनेन (बृ. ६. ४. २२) इत्यादिश्रुतिविरोधपरिहाराय भक्त्यङ्ग-
भावेन वेदानुवचनादीनामुपयोगं वदन् प्रवेष्टुमित्युक्तं प्राप्तिहेतुं भक्त्यवस्थाविशेषं विविनक्ति मत्कर्म-
कृदिति । नाहं वेदैरित्यादिनोक्तान्येव कर्माणि भगवति समर्पणात् मत्कर्मशब्देनोच्यन्ते, कीर्तनादीनि
तु प्रागुक्तानि भक्त्यन्तर्गतत्वात् मद्भक्तशब्देऽनुप्रवेशमर्हन्तीत्यभिप्रायेणाह वेदाध्ययनेति । कर्मप्रसङ्गात्
तत्साध्यतया बुद्धिस्थं फलमिह मत्परमशब्देनोच्यत इत्याह सर्वेषामिति । लौकिकानामवपानादि-
स्थानेऽस्य कीर्तनादिकमित्यभिप्रायेणाह आत्मधारणमलभमान इति । भक्तेः काष्ठाप्राप्तिः (स. दशायां
यादृशी निस्सङ्गता, तां सहेतुकां दर्शयति मदेकप्रियत्वेनेति । तृषितस्यामृतधारायां तृणादिनिरोध-
वन्मन्यमानं सङ्गमेवैनं यथा स्वयं विरक्तो वर्जयति ; तथा स्वयं सङ्गे जातद्वेग इत्यभिप्रायेण इतरसङ्गम-

मत्संश्लेषोऽयि योगैकमुखदुःखस्वभावत्वात् स्वदुःखस्य स्वापराधनिमित्तत्वानुसंधानाच्च सर्व-
भूतानां परमपुरुषपरतन्त्रत्वानुसंधानाच्च सर्वभूतेषु वैरनिमित्ताभावाः नेषु निर्वैरः । य एवंभूतः,
स मामेति मां यथावदवस्थितं प्राप्नोति; निरस्तावद्याद्यशेषद्रोषगन्धो मदेकानुभवो भवतीत्यर्थः॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीः ।

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भक्तियोगनिष्ठानां प्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो नारायणस्य निरङ्कुशैश्वर्यं
साक्षात्स्वर्गलुकाभ्यामुनाय अनवधिकातिशयकारुण्योदार्यमौशील्यादिगुणभागेण सत्य-
संकल्पेन भगवता स्वैश्वर्यं यथावदवस्थितं दर्शितम् ; उक्तं च तत्त्वतो भगवज्ज्ञानदर्शन-
प्राप्तीनामकान्तिकात्यन्तिकभगवद्भक्त्येकलभ्यत्वम् । अनन्तरमात्मप्राप्तिपाधनभूतं आत्मो

सहमान इत्युक्तम् । तादृश्यां भक्तिकाष्ठार्यां न केवलं शास्त्रवश्यत्वेन निर्विरता ; अपितु कारणाभावात्
कार्यभाव इत्याह मत्संश्लेषेति । परमात्मनि रक्ततया तदितरविरक्तस्य सांसारिकसुदुःखदुःखयोरुपेक्ष-
कत्वात् तन्निवर्तकेषु तत्प्रवर्तकेषु च नास्य वैरसंभवः । न च स्वापराधं जानतः परो द्वेषविषयः । न च
कशादिवत्परतन्त्रतयाऽवगताय कश्चिदनुमत्तः कुप्येत् । आत्मन इव परेषामपि विश्वरूपभगवदुपत्वानु-
सन्धाने कथं वैरावकाश इति भावः । एवंभूतः एवंविधः । प्रवेष्टुमिति प्रागुक्तानुसन्धानेनाह मां
यथावदवस्थितमिति । प्रवेशप्राप्त्यादिशब्दानामन्यार्थतां कुदृष्टमिमतां निराकर्तुं परमनिश्चयस-
रूपायाः प्राप्तैस्त्वरूपं शोधयति निरस्तेति । निरस्तत्वमपुनरङ्कुरविनष्टत्वम् । अन्ध्या अज्ञानान्यथा-
ज्ञानतत्कारणकर्मादिरूपा । पूर्ववस्थायामपि कतिपयाविद्यदिनिवृत्तिरस्तीति तद्व्यवच्छेदायाः शेषपदम् ।
सवासननिरासद्योतनाय शब्दशब्दः । मदेकानुभव इति । “सर्वं ह पश्यः पश्यति” (छा. ७ २६. २)
इत्युक्तं सर्वमपि सर्वेशरीरोऽहमेव ; तथा च श्रुत्यन्तरम्, “ते सर्वे सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तः आनः
सर्वमेवाविशन्ति” (मु. ३. २. ५) इति—इति भावः ॥ ५५ ॥

इति...श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायाम् एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

प्रसक्तया भक्तेः श्रेष्ठ्यादिकमुच्यते इति द्वादशाध्यायाधिसङ्गीति वक्तुं पूर्वोक्तमनुवदन् भक्ति-
योगप्रकरणे वैश्वरूप्यप्रदर्शनसङ्गीतिमप्यर्थात् विविनक्ति भक्तियोगनिष्ठानामिति । साक्षात्कृते हि
पूर्वोपासने शक्यम्, उपास्यत्वफलत्वोपयुक्ताकारेण तत्प्रकाशने च युक्तमिति भावः । प्रस्तुत-
साक्षात्कारादिकारणप्रधानसङ्गीतस्थलाह उक्तं चेति । स्वप्रकाशने हेतुः कारुण्यव्यादिकम् । तदैव
कार्यसिद्धयर्थं सत्यसङ्कल्पवोक्तिः । उपायफलनिर्देशनन्तरं फलादिलभ्याद्युक्तिरिति यङ्गीमिह
अनन्तरमिति । एतेन, “भक्तेः श्रेष्ठ्यनुपायोक्तिरशक्तस्यात्मनिष्ठता । तत्प्रकारास्त्वितिप्रीतिर्भक्ते द्वादश

पासनात् भक्तिरूपस्य भगवदुपासनस्य स्वसाध्यनिष्पादने शैग्रयात् सुमुखोपादानत्वाच्च श्रैष्ठ्यम् । भगवदुपासनोपायश्च, तदशक्तस्याक्षरनिष्ठता, तदपेक्षिताशोच्यन्ते । भगवदुपासनस्य प्राप्यभूतोपास्यश्रैष्ठ्यात् श्रैष्ठ्यं तु, “योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तर्गतमना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥” (६. ४७) इत्युक्तम् ।

१५० सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगविन्माः ॥ १ ॥

एवम्-“मत्कर्मकृत्” (११. ५५) इत्यादिनोक्तेन प्रकारेण, सततयुक्ताः भगवन्तं त्वामेव परं प्राप्यं मन्वानाः ये भक्ताः, त्वाम् सकलविभूतियुक्तमनवधिकातिशयसौन्दर्यसौशील्य-सार्वभौमसत्यसंकल्पत्वाद्यनन्तगुणसागरं परिपूर्णमुपासते, ये चाप्यक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपम् तदेव च अव्यक्तं चक्षुर्गादिकृणानभिव्यक्तस्वरूपमुपासते ; तेषामुभयेषां के योगविन्माः— के

उच्यते” (१६) इति संग्रहश्लोकोऽपि व्याख्यातः । अतिप्रीतिरित्यादिना संगृहीतस्य द्वादशाध्यायान्तिमश्लोकार्थस्य भाष्ये चकारेण संग्रहः । उपक्रान्तोपसंहारमात्ररूपत्वात् तस्य पृथगुक्तिः । अस्मिन्नध्याये योगवित्तमयुक्तमादिशब्दैः प्रश्नोत्तरगतैस्तारतम्यमात्रमुच्यते ; तत्रोपास्यप्रकर्षहेतुकफलतारतम्यनिबन्धनं किं न स्यादित्यत्राह भगवदुपासनस्येति । संपत्तिपञ्चाशे पुनः प्रश्नो न युक्त इति भावः ।

अव्यवहितवाक्यसङ्गतिव्यञ्जनार्थम् आसत्तिवशादौचित्याच्च एवंशब्दानुदितमाह मत्कर्मकृदित्यादिनोक्तेन प्रकारेणेति । सततयुक्तशब्दोऽत्र सततयोगाशंसापर इत्यभिप्रायेणाह भगवन्तं त्वामेव परं प्राप्यं मन्वाना इति । मत्परम इति हि पूर्वश्लोकोक्तम् । सुग्रहत्वानुगुणाकारसूचनार्थं सकल-त्यादिना त्वामिति निर्देशस्य प्राक् उपदेशदिव्यचक्षुर्भ्यां प्रतिपन्नविभूत्यादिवैशिष्ट्यपरत्वं दर्शितम् । यद्वा पर्युपासते इत्यलोपसर्गमिपेतोक्तिरियम् । तदाह परिपूर्णमिति । अक्षरशब्दस्य प्रकृतावीश्वरे च प्रयोगादिह तद्यावृत्त्यर्थमाह प्रत्यगात्मस्वरूपमिति । अव्यक्तशब्दस्याक्षरशब्दसमभिव्याहृत[स्य?]। चिद्विशेषपरत्वव्युदासायाह तदेव चाव्यक्तमिति । यच्छब्दतयाभावादुत्तरे च विशेषणविशेष्यव्यक्तैः अलोपास्यत्वपरत्वमनुचितमिति भावः । “पञ्चविंशकमव्यक्तं षड्विंशः पुरुषोत्तमः । एतज्ज्ञात्वा विमुच्यन्ते यतयः शान्तबुद्धयः” इति यमस्मृतिवचनेऽपि पुरुषोत्तमादर्वाचीन एवाव्यक्तशब्दः । अत्र योगवित्तम-

1 पूर्वपट्टके जीवात्मन्नाश्वत्कारप्राप्त्यर्थो ज्ञानयाग उपदिष्टः । मध्यमपट्टके पतावत् स्वविषयो भाक्त्योगः स्वप्राप्त्यर्थः प्रपञ्चितः । अस्मदभिप्रेतमुभयोरङ्गाङ्गिमांश्च यथावज्जवनवान् किमर्जुन इति विचार्य श्रीकृष्णः उपायपर्वकममनुकांशेन सह यथावदत्रोपदेशयति । एवं तदुपदेश-प्रवर्तकस्तत्प्रश्नः प्रथममुपश्लिष्यते एवमिति । सुमुख्युक्ता कर्मयोगो भक्तियोगश्चानुष्ठेयौ । तस्य तस्य पृथक्फलमिति च सिद्धम् । तत्र प्रथमोपायसाध्यं प्रथमं फलं प्राप्तुं यथा विलम्बः तथा द्वितीयेऽपीति भयमपोहितुमेवं प्रश्नोत्तरे ऐश्वर्यं फलं कर्मसाध्यमसतिप्रतिबन्धं शीघ्रमेव दृष्टम्, उपायस्य सौ-कर्यात् । भक्तिनिष्पत्तिस्तु बहुना जन्मनामन्ते । मध्यस्थं तु आत्मदर्शने तावद्विलम्बं विना स्यादिति चाजुनामिलेधिः । अचित्तः सूक्ष्मं चित्स्वरूपम् । सुसूक्ष्मं तु परमात्म स्वरूपम् । अतः शैग्रयमात्म-दर्शने स्यादिति च । योगवित्तमा इति । शीघ्रनिष्पन्नयोगो विलम्बसंज्ञयोगात् पुरुषात् वरीयान् ।

स्वसाध्यं प्रति क्षीयगामिन इत्यर्थः ।, “भवामि नचिरात् पार्थ” (७) इति उत्तरत्र योग-
वित्तमत्त्वं शैश्रवविषयमिति हि व्यञ्जयिष्यते ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

अध्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

अत्यर्थमतिप्रयत्नेन मनो मय्यावेश्य श्रद्धया परयोपेताः नित्ययुक्ताः नित्ययोगं काङ्क्ष-
माणाः ये मामुपासते—प्राप्यविषयं मनो मय्यावेश्य ये मामुपासत इत्यर्थः—ते युक्ततमाः—
मां सुखेनाचिरात् ¹प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पश्यासते । सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३

सन्नियस्येन्द्रियग्रामं सर्वैर्बलैश्चमयुद्धयः । ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तसक्तचेतसाम् । ²अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवाङ्मनिरवाप्यते ॥ ५

ये तु अक्षरम् प्रत्यगात्मस्वरूपम्, अनिर्देश्यम् देहादन्यतया देवादिशब्दानिर्देश्यम्
[अव्यक्तम् ?] त(अ)त एव चक्षुरादिकरणानभिव्यक्तम्, सर्वत्रगमचिन्त्यं च—सर्वैर् देवादिदेहेषु
वर्तमानमपि तद्विज्ञातीयतया तेन तेन रूपेण चिन्तयितुमर्हम्, तत एव कूटस्थम् सर्व-

शब्दाभिप्रेतमाधिक्यं दर्शयति के स्वसाध्यमिति । प्रश्नस्योपास्याधिक्यादिपरत्वं मा भूत् ; उक्तार्थपरत्वे
किं प्रमाणमित्याह भवामीति । प्रश्नान्यथानुपपत्त्यैव पारिशेष्यादयमर्थः सिद्धः, उत्तरवाक्ये तु स्पष्टः ।
'क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम्' (५) इति च अक्षरनिष्ठात् प्रकर्ष उच्यत इति भावः ॥ १ ॥

मय्यावेश्येत्युपासनादन्यथानुपपत्तिरभ्यविषयीकरणमात्रपरत्वे निष्प्रयोजनत्वात् अक्षर-
निष्ठस्याप्युपायतया भगवति चित्तावेशसाम्यात् तद्व्यवच्छेदार्थमाह प्राप्यविषयमिति ॥ २ ॥

अक्षरनिष्ठस्यापकर्षमाह ये त्वक्षरमित्यादिश्लोकलयेण । सर्वप्रकारनिर्देशनिषेधस्य स्ववचनविरो-
धादिदुष्टत्वात् यथावस्थितस्वरूपे निषेध्यतया विवक्षिते निर्देशविशेषे सहेतुकमाह देहादन्यतयेति ।
यद्यपि देहादन्यस्मिन्नपि देहिनि देहद्वारा देवादिशब्दाः प्रवर्तन्ते, तथाऽपि विविच्य निर्देष्टव्ये प्रकृति-
संबन्धरहिते च अपवृत्तात्मस्वरूपे तावत् तादृशवृत्तिरपि न संभवतीत्यभिप्रायः । तत (अत) एव—देहाद-
न्यत्वादेवेत्यर्थः । अत्यन्तानभिव्यक्तत्वविवक्षायां उपासत इति स्वाक्येनापि विरोध इत्यभिप्रायेणाह
चक्षुरादिकरणानभिव्यक्तमिति । सर्वत्रगमित्युक्तानुत्पत्तिविरोधपरिहारायाह देवादिदेहेष्विति ।
यद्वा निषेध्यस्य चिन्त्यत्वस्य प्रसङ्गार्थं सर्वत्रगमित्युक्तमित्याह देवादिदेहेषु वर्तमानमपीति । तेन तेन
रूपेणेति आत्मचिन्ताविधिविरोधात् चिन्त्यत्वमात्रनिषेधो न शक्यत इति भावः । तत एव कूटस्थ-
मिति । तत्तद्विलक्षणत्वादित्यर्थः । अनेकेषां संतन्यमानानां पुरुषाणां साधारणो हि पूर्वः पुरुषः कूटस्थः ;

१ प्रारब्धावसाने हि फलम् । कथमचिरादित्युच्यत इति चेन्न, उपायनिष्पत्त्यविलम्बे तात्पर्यात् ।

२ षष्ठ्याध्यायोक्तः सर्वात्म साम्यपूर्वक्रमः सर्व इहाभिसंहितः । ३ फलविलम्बः उपायनिष्पत्ति-
विलम्बप्रयुक्त इति स्पष्टमाह अव्यक्ता इति । अनेन जीवात्मदर्शनापेक्षया परमात्मभजनसुखं
शीघ्रलभ्यमिति ज्ञापितम् ।

साधारणम्—तत्तद्देवाद्यसाधारणाकारासंबद्धमित्यर्थः—अपरिणामित्वेन स्वासाधारणाकारात् चलति न च्यवत इत्यचलम्, तत एव ध्रुवम्, नित्यम् । सन्नियम्येन्द्रियग्रामम् चक्षुरादिकमिन्द्रियग्रामं सर्वं स्वव्यापारेभ्यस्सम्पृङ्गनियम्य, सर्वत समबुद्धयः सर्वत देवादिविषमाकारेषु देहेष्ववस्थितेष्व्वात्मसु ज्ञानैकाकारतया समबुद्धयः, तत एव सर्वभूताहितरतः सर्वभूताहितरतित्वाभिन्नताः । सर्वभूताहितरतित्वं ह्यात्मनो देवादिविषमाकाराभिमाननिमित्तम् । य एवमक्षरमुपासते, तेऽपि मां प्राप्नुवन्त्येव—मत्समानाकारमसंसारिणमात्मानं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थः ।

अतः तु साधारण्यमात्रं लक्ष्यत इत्याह—सर्वसाधारणमिति । एतेन कूटशब्दनिर्दिष्टमायाध्यक्षत्वं वा राशिवस्थितत्वं वा वदन्तः प्रसिद्धार्थपरित्यागादिभिर्निस्ताः । अतः कूट इव निश्चलं-वृद्धिश्चादिरहितमित्यप्यतः मन्दम् । नन्वेकदा सर्वसाधारणत्वमसिद्धम् ; कालभेदेन सर्वजातीयशरीरपरिग्रहेऽपि सर्वव्यक्तिपरिग्रहो नास्ति ; अतः कथं सर्वसाधारणत्वमित्यत आह देवादीति । न ह्यसाधारणाः देवत्वादय आत्मनि अव्यधानेन संवध्यन्त इति भावः । उक्तान्त्यादिमतो जीवस्य स्पन्दनिषेधादेरनुपपन्नत्वाद्वाचलशब्दविवक्षित्नाह अपरिणामित्वेनेति । अनित्यत्वं हि परिणामेन व्याप्तम् ; ततश्च व्यापकाभावात् व्याप्याभावो विवक्षित इत्यपुनरुक्तिरित्याह तत एव ध्रुवमिति । उपासत इत्यनेनैव मनोनियमनस्य सिद्धत्वात् तदुपयुक्तवाङ्मोन्द्रियव्यापारनियमनपरतया व्याचष्टे चक्षुरादिकमिति । सम्पृङ्गनियम्येति, “अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्याऽपरिग्रहः” (वि. ध. १०४. ३) इत्यादिकमभिप्रेत्योक्तम् । “शुनि चैव श्वपाके च पण्डितास्मदक्षिनः” (गी. ५. १८) इत्यादिकमभिप्रेत्य आत्मसु ज्ञानैकाकारतया समबुद्धय इत्युक्तम् । तत एव समबुद्धिवादेव । य एवमक्षरमुपासते—अक्षरशब्दवाच्यं प्रत्यगात्मानं प्राप्यतया निश्चित्य परमात्मानं तत्प्रापकतयोपासने । तेऽपीति । मध्यतिरिक्तप्राप्यान्तरनिश्चयवन्तोऽपीत्यर्थः । मां प्राप्नुवन्त्येव....वेत्यर्थ इति । “विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता” (वि. ६. ७. ६१)

1 परमात्मानं तत्प्रापकतयेति । ननु किमर्थमेवमुदक्षरं व्याख्यातम् ; अक्षरं प्रत्यगात्मानमुपासत इत्येव मूलस्वरसार्धत्वादिति चेत्—द्वितीयश्लोकचन्द्रिकायाम्, “अक्षरनिष्ठस्यागुपायतया भगवति चित्तनिवेशसाम्यात्” इत्युक्तमेवात्रानुसंधायते । अथ भावः—यो ह्यक्षरोपासने प्रवृत्तो निरीश्वरवादिवत् भगवन्तं प्रसरति, तस्य, “कर्मैन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् इन्द्रियार्थान्” इत्युक्तं मिथ्याचारत्वमिति युक्तम्, यस्तु तत्र प्रवृत्तोऽपि, “मनस्संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः” इति रित्या आत्मयोगशेषतया भगवद्भयान्निरतः, तस्य भक्तियोगनिष्ठस्यैव फलशेषयमेव युक्तमिति अर्जुनाशयः । भगवद्देशयस्तु—प्रत्यगात्मानं प्राप्नुं यद्यपि मामगुपासते तदुपायतया, अथापि देहात्मभ्रमवासनानिरन्तर्यात् अनादिकाले प्रवृत्तात् देहाद्विषेकलाभे विलम्बः । न ह्येवं जीवैश्वरैक्यवासना बरीवर्ति । अतस्तत्र शेषप्रथमिति । सर्वमिदं येचापीति मूले चापिशब्दज्ञापितमिति व्यंकुमेवमुक्तिः । अयमक्षरमपीति अपिशब्दः निष्ठरोपासनप्रयुक्तविरोधदर्शकः । येचेति चकारः परमात्मोपासनसमुच्चायकः । अक्षरमपि चोपासत इत्येवान्वयः । अक्षरं जीवं परमात्मानञ्च प्राप्यतया प्रापकतया चोपासत इति विवक्षितोऽर्थः । नात्र पञ्चाग्निविद्याविवक्षा । पूर्वपट्कोक्तज्ञानयोगविषयतयाः प्रागेवोक्तत्वात् । वक्ष्यते चेकादशेऽपि श्लोके ॥

“मम साधर्म्यमागताः” (१४. २) इति हि वक्ष्यते । श्रयते च, “निरञ्जनः परमं साध्य-
मुपैति” (सु. ३. १. ३) इति । तथा अक्षरशब्दनिर्दिष्टात् कूटस्थान्यत्वं परस्य ब्रह्मणो
वक्ष्यते, “कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः” (१५. १६) इति । “अथ परा
यया तदक्षरमधिगम्यते” (सु. १. १. ५) इत्यक्षरविद्यायां तु अक्षरशब्दनिर्दिष्टं परमेव ब्रह्म,
भूतयोनित्वादेः । तेषामव्यक्तासक्तचेतसां क्लेशस्त्वधिकतरः । अव्यक्ता हि गतिः अव्यक्त-
विषया मनोवृत्तिः देहवद्भिः देहात्माभिमानयुक्तैः दुःखेनावप्यते । देहवन्तो हि देहमेव
आत्मानं मन्यन्ते (मन्वते) ॥ ३-५ ॥

भगवन्तमुपासीनानां युक्ततमत्वं सुव्यक्तमाह—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६
तेषामहं समुद्धर्ता सृज्युस्संसारसागरात् । भवामि नचिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७

ये तु लौकिकानि देहयात्राशेषभूतानि, देहधारणार्थानि च अशनादीनि कर्माणि,
वैदिकानि च यागदानहोमतपःप्रभृतीनि सर्वाणि सकारणानि सोद्देश्यानि अध्यात्मचेतसा मयि
संन्यस्य, मत्पराः मदेकप्राप्त्याः, अनन्येनैव योगेन अनन्यप्रयोजनेन योगेन मां ध्यायन्त उपासते
इत्युक्तप्रकारेण, “अविभागेन दृष्टत्वात्” (ब्रां ४. ४. ४) इत्यष्टादशविशेषणभूतं मुक्तस्वरूपं मत्समा-
नाकारं प्राप्नुवन्तीत्यर्थ इत्यर्थः । ^१प्रमेयशरीरं साधीयः, यदि प्रमाणमुपलभामह इत्याशङ्क्य सोपबृंहणश्रुति
मुदाहरति परमं साध्यमुपैतीति । ननु “अथ परा, यया, तदक्षरमधिगम्यते” (सु. १. १. ५),
“अक्षरमम्बरान्तधृतेः” (ब्र. १. ३. ९) इत्यादिषु परब्रह्मासाधारणतया प्रयुज्यमानमक्षरपदं कथं
जीवात्मवाचकम् ? उच्यते ; “अमृताक्षरं हरः” (श्वे १. ९), “कूटस्थोऽक्षर उच्यते” (गी. १५. १६)
इत्यादिभुक्तत्वादित्याह तथा अक्षरशब्दनिर्दिष्टादित्यादिना । [अव्यक्तासक्त चेतसाम् ?—] “पञ्चविंश-
कमव्यक्तं षड्विंशः पुरुषोत्तमः । एतज्ज्ञात्वा विमुच्यन्ते यतयश्शान्तबुद्धयः॥” (य. स्मृ) इत्युक्तप्रकारेणा-
व्यक्तजीवात्मासक्तचेतसां क्लेशस्त्वधिकतरः ; मय्यावेशितचेतस्त्वाभावात् । अव्यक्तविषया मनो-
वृत्तिः सर्वेन्द्रियोपरतिरूपा । ननु देहवच्च सनकादीनामपि संभवतीत्याशङ्क्य देहात्माभिमानयुक्तै-
रित्युक्तम् ॥ ३-५ ॥

ये तु सर्वाणीति । देहयात्राशेषभूतानि कृष्यादीनि । सकारणानि संध्यावन्दनसहितानि ।
सोद्देश्यानि स्वर्गाद्युद्देशेन चोदितानि । अध्यात्मचेतसा-आत्मनि परमात्मनि यन्तेतः, तत् अध्यात्म
चेतः ; तेन चेतसा । मत्पराः—अहं परः परमप्राप्यं येषां ते मत्परा इति हृदि निधाय मदेकप्राप्त्या
इत्युक्तम् । अनन्यप्रयोजनेनेति उल्लक्षणं भगवद्भ्यान् ‘सर्वतः कीर्तयन्तः’ (९. १४) इत्याद्युक्ता-

1 जीवस्य तत्समानाकारत्वे प्रामाणिके सन्ति हि भामित्यस्य तथाऽर्थवर्णनेन स्यादिति
अवतारिकार्थः । मां प्राप्नुवन्त्येवेति ; मत्प्राप्त्युक्तसङ्गाकारभाज इत्यर्थः ; एवमारवेशितं सा-
दृश्यं जीवात्मानुभववत्समात्मासक्त्यर्थवर्णने भामित्यस्य यथाश्रुत एवार्थः ।

ध्यानार्चनप्रणामस्तुतिकीर्तनादीनि स्वयमेवात्यर्थप्रियाणि प्राप्यसमानि कुर्वन्तो मामुपासत इत्यर्थः । तेषां मत्प्राप्तिविगोहितया मृत्युभूनात् संसागरूपात् सागरादङ्गमचिरेण कालेन समुद्धर्ता मवामि ॥ ६ ॥ ७ ॥

मय्येव^१ मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय । निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८

अतोऽतिशयतपुरुषार्थत्वात् सुलभत्वादचिरलभ्यत्वाच्च मय्येव मन आधत्स्व मयि मन-
स्समाधानं कुरु । मयि बुद्धिं निवेशय-अहमेव परमप्राप्य इत्यध्यवसायं कुरु । अत ऊर्ध्वं मय्येव निव-
सिष्यसि । अहमेव परमप्राप्य इत्यध्यवसायपूर्वकमनोनिवेशनानन्तरमेव मयि निवसिष्यसीत्यर्थः ।

अथ^२ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् । अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽऽप्तुं धनञ्जय ॥ ९

नाम् । भगवत्प्राप्त्युपाये प्रयोजनत्वधीर्भगवति तद्बुद्धेर्बुद्धिः (विधिः) रिति भावः । स्वयमेवेति । न तु फला
पेक्षयेत्यर्थः । मृत्युभूतं तु संसाररूपादिति निषादस्थपतिन्यायात् समानाधिकरणसमास उचितः ;
हेयत्वार्थं च विशेषणमतोपयुक्तमिति भावः । मत्प्राप्तिविगोहितयेति मृत्युत्वोपचारनिमित्तम् ।
सत्यां हि भगवत्प्राप्तौ अमृतत्वम् ॥ नेत्यस्य व्यस्ततया क्रियान्वयभ्रमव्युदासाय अचिरेणैव कालेन
समुद्धर्तेत्यन्वय उक्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥

सामान्येनोक्तं कर्तव्यमर्थं मय्येवेत्यादिना श्रोतव्यजुने निवेशयतीति सङ्गतप्रदर्शनायाह अत
इति । प्रागुक्तमन्त्रस्य च समुचित्य हेतुत्वयमुक्तम् अतिशयितपुरुषार्थत्वादित्यादिना । समाध्युपक्रम-
परत्वं कथयर्थं मयि मनस्समाधानं कुर्वित्युक्तम् । उपायभूतमनस्समाधानेन पुनरुक्तिपरिहाराय
बुद्धिशब्दार्थम्, प्राप्यभूतं तद्विषयविशेषं चाह अहमेवेति । अत ऊर्ध्वमित्युपदेशकालानन्तर्यपरत्वव्युदा-
सायाह अध्यवसायपूर्वकमनोनिवेशनानन्तरमिति । अव्यवधानविषयेण अत ऊर्ध्वमित्यनेन अव-
धारणं फलितमिति वा, तत्र एवकारस्यान्वयमभिप्रेत्य वा अनन्तरमेवेत्युक्तम् । मयि निवसिष्यसि ।
^३ निवस्यसीति यावत् । अन्नाधारत्वमात्रं सर्वदाऽस्ति, तद्बुद्धिश्च श्रवणत एव जातेति न तत्परत्व-
मलोचितम् ; अतो मनोनिवेशनानन्तरमेव उक्तवद्बुद्धिष्यसीत्यर्थः । यद्वा दृष्टादृष्टसर्वप्रकाररसके मयि,
आचार्ये शिष्यवत्, पितरि पुत्रवत् अवस्थित इति निर्भयो भवेत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

भगवदुपासनस्य स्वाध्यायनिष्पादने शैश्रवात् सुसुलोपादानत्वाच्च श्रेष्ठयमुक्तम् । तस्मिन् मध्यध्य-
सायं कुरुष्वेति चार्जुनं प्रत्यनुशिष्टम् । अथ शब्दादिविषयवासनाकृष्टचेतसोऽत्यन्तादृष्टपूर्वं त्वयि कथं स्थिरं
चित्तसमाधानं शक्यमित्यर्जुनाशयमुवाच तदुपायमुपदिशति अथ चित्तमिति । कदाचिदप्यशक्यत्वे अनुपदे-

1 भक्त्यङ्गाभूतेऽयक्षरयोगे फलविलम्बात् कैवल्यार्थाक्षरोपासने विलम्बस्य कैमुतिक-
त्वात् तत्फलं मोहिश, मत्प्राप्त्यर्थमक्षरोपासनपूर्वकमदुपासनमेव कुर्वित्यर्थः । अर्थात् पञ्चाग्निविद्या-
नुष्ठानमपि मा कुर्वित्युक्तं भवति । 2 मय्येव मन आधत्स्वेति श्रुत्वा सहस्रैव भक्तियोगे अकृत-
कर्मयोगादिरेवायं मा प्रवर्तितुं, मा वा शंकिष्येति अधस्तनपर्वणि वक्तुमारभते अथेत्यादिना ।

3 शब्दसाधुत्वाय निवस्यसीत्युक्तम् । एवकारेण, अक्षरोपासकः तत्फले कैवल्य एव न
निवस्यति, तस्यानित्यत्वात् । मदुपासकस्तु मय्येव निवस्यति नित्यमित्यपि ज्ञाप्यते ।

अथ सहसैव मयि स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोषि, ततोऽभ्यासयोगेन मामाप्नुमिच्छ
स्वाभाविकानवधिक्वातिशयसौन्दर्यसौशील्यसौहार्दवात्सल्यकारुण्यमापुष्यं गाम्भीर्यौदार्यशौर्यं -
वीर्यपराक्रमसार्वज्ञ्यसत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वसर्वेश्वरत्वसकलकारणत्ववाद्यसंख्येयगुणसागरे नि-
खिलहेयप्रत्यनीके मयि निरतिशयप्रेमगर्भस्मृत्यभ्यासयोगेन स्थिरं चित्तसमाधानं लब्ध्वा
मां प्राप्नुमिच्छ ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि ^१मत्कर्मपरमो भव । मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १०

अथैवंविधस्मृत्यभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि, मत्कर्मपरमो भव । मदीयानि कर्माण्यालय-

इत्यवमेव, तदुपायोपदेशश्च व्यर्थस्यादित्यत्राह सहसैवेति । स्थिरमिति क्रियाविशेषणम् । मनसश्चल-
स्वभावत्वात् तद्विशेषणत्वमुचितम् । अथेति प्रथमार्थः ; यद्यर्थविश्रान्तो वा । तत इति । साक्षाच्चित्त-
समाधानाशक्तत्वादित्यर्थः । एवमुत्तरतापि अथततश्शब्दयोर्थो ब्राह्मः । किंविषयोऽभ्यासः, कथं च
तस्यापि शक्यत्वम्, कथं वा तेन त्वत्प्राप्तिरित्यत्राह स्वाभाविकेति । इतरपरिहारहेतुभूतगुणवति तु
विशेषेण सज्जन्त इत्यभिप्रायेण ^२गुणगणग्रहणम् । अयमेवाभिप्रायः मद्गुणानुसन्धानकृतेत्यत्र (१२.भा)
व्यक्तो भविष्यति । तत्तद्गुणानां प्रत्येकं चित्तार्कषकत्वप्रकारो यथासंभवमनुसन्धेयः । सकलकारणत्ववचनं
पितृत्वेन प्रीत्यर्थमाश्चर्येत्वायं च । गुणवत्यपि यत्किञ्चिदोषदर्शनेऽपि मात्रया विरज्येरन्निति तत्परिहाराय
निखिलहेयप्रत्यनीकत्वोक्तिः । हिरण्यादिवत् विपरीताभ्यासपरिहाराय निरतिशयप्रेमगर्भेत्युक्तम् ।
आलम्बने पुनःपुनस्त्यागनमभ्यासः ; स एव योगः । अभ्यासवैराग्याभ्यां चित्तनिरोधश्च योगानु-
शासने, असिन्नपि शास्त्रे पूर्वमेवोक्तः । अभ्यासमात्रस्याव्यवधानेन प्राप्तहेतुत्वव्युदासाय स्थिरं चित्त-
समाधानं लब्ध्वेत्युक्तम् ^३ ॥ ९ ॥

चिराभ्यस्तेषु प्रत्यक्षेषु शीघ्रलभ्येषु भोग्येषु प्रसक्तस्य मनसो दुर्निग्रहत्वात् गुणवति विशुद्धेऽपि
त्वय्यभ्यासो न शक्यः ; कर्मस्वेव हि तेषुतेषु वासना ; ततः कर्मस्वेन मनः प्रवर्ततेत्यर्जुनाभिप्रायमुन्नीय
शीलितसजातीयमभ्यासोपायमुपदिशति अभ्यासेऽपीति । अथशब्दः (९) अत्रानुवक्तः । एवंविधत्वं
निरतिशयप्रेमगर्भत्वम् । सर्वकर्म (११.१) परस्तात् यज्ञादिकर्मणां पर्वान्तरत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्, अत्र च
मत्कर्मैति विशेषतो निर्देशाच्च भगवदसाधारणं भवत्यन्तरङ्गे सततं कीर्तयन्तो मामित्यादिभिः (९. १४)
प्राक्प्रपञ्चितमितिहास^४पुराणभगवच्छास्त्रादिप्रसिद्धं कर्मात्रं विवक्षितमित्यभिप्रायेण आलयनिर्माणेत्यादिक-

१ मद्याजी मां नमस्कुर्व इत्यत्र प्रधानभूतभक्त्यस्तर्गतं भगवत्पूजनादिरूपभजनं कथितम् ।
अत्र तदुपायकोटिगतं कर्म कथ्यते ।

२ चलस्वभावत्वान्न मन एकत्र न तिष्ठेदिति चेत्, मा भूत् । अनन्तेषु गुणेषु परिभ्रमतु । न
तत्स्वभावभ्रमः ; नापि नः कापि हानिरिति नानागुणनिर्देशः ।

३ उपरि मद्योगमाश्रित इति प्रयोगः तावत्पर्यन्तोकृत्य भक्तियोगं प्रति द्वारत्वं दर्शयति ।

४ श्रीभागवते श्रीकृष्णेन उद्धवं प्रति (११.२१) प्रतिमष्टाराघने प्रपञ्चितम् ।

निर्माजोद्यानकरण-प्रदीपारोपण-मार्जनाभ्युक्षणोपलेपन-पुष्पाहरण-पूजाप्रवर्तन-नामसंकीर्तन-प्रदक्षिण-स्तुति-नमस्कारादीनि; तानि अत्यर्थप्रियत्वेनाऽऽवर । अत्यर्थप्रियत्वेन मदर्थं कर्माणि कुर्वन्नपि अचिरादभ्यासयोगपूर्विकां मयि स्थितां चित्तस्थितिं लब्ध्वा मत्प्रार्थिरूपां सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

अथैतद्व्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः । सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११

अथ मद्योगमाश्रित्यैतदपि कर्तुं न शक्नोषि—मद्गुणानुसन्धानकृतमदेकप्रियत्वाकारं भक्तियोगमाश्रित्य भक्ति(मद्)योगाङ्कुररूपमेतत् मत्कर्मापि कर्तुं न शक्नोषि, ततोऽक्षर-योगमात्मस्वभावानुपस्थानरूपं परभक्तिजननं पूर्वषट्कोदितमाश्रित्य तदुपायतया सर्व-कर्मफलत्यागं कुरु । मत्प्रियत्वेन मदेकप्राप्यतावुद्भिर्हि प्रक्षीणाशेषपापस्यैव जायते । यतात्मवान् यतमनस्कः । ततोऽनभिसंहितफलेन मदाराधनरूपेणानुष्ठितेन कर्मणा

मुक्तम् । परमशब्दामिप्रेतमाह तान्यत्यर्थप्रियत्वेनाचरेति । मामिच्छाप्तुमिति पूर्वश्लोकोक्ता प्राप्ति-रेवात्रापि सिद्धिशब्देन विवक्षितेति तत्स्थानप्राप्त्या प्रतीयते । तत् पूर्वप्रक्रियया परम्परैवास्यापि कर्मणः साधकत्वमिति अपिशब्देन द्योत्यत इति ज्ञापनायाह अभ्यासयोगपूर्विकामिति । तत्तत्कर्मणामतिप्रवित्त-त्वात् प्रतिकर्म तच्चिन्तनाच्च तत्सम्यक्तभ्यासोऽचिरात् सिध्यतीत्यर्थसिद्धिमित्यभिप्रायेण अचिरादित्युक्तम् ॥

स्वार्थेणैव कर्मसु निबद्धचित्तस्य कथं त्वदर्शेषु कर्मस्वत्यर्थप्रियत्वेन प्रवृत्तिः संभवेदित्यतः तदुपाय-परम्पराकाष्ठाभूतं कर्मयोगं प्रत्यभिज्ञापयति अथैतदिति । मद्योगमाश्रितः इत्यस्याक्षरयोगविषयेणोत्तरार्धेन अन्वयव्युदासाय पूर्वाधान्वयमाह अथ मद्योगमिति । तस्याशक्त्यवज्ञापनायाह मद्गुणेति । भक्तियोगा-वस्थाविशेषेषु अतःपूर्वा अवस्था नास्तीति व्यञ्जनाय भक्तियोगाङ्कुररूपमित्युक्तम् । मद्योगमित्यनेन जीवा-त्मयोगव्यवच्छेदः । ततश्च मद्योगमाश्रित्य तदङ्कुरे कर्मण्यसमर्थश्चेत्, जीवात्मयोगमाश्रित्य तदङ्कुरे कर्म-योगे प्रवर्तस्वेति वाक्यार्थः । तदेतदभिप्रेत्याह ततोऽक्षरेति । अक्षरयोगस्याप्यव्यवधानेन मोक्षोपायत्वव्युदा-साय परभक्तिजननमित्युक्तम् । सप्रकाराक्षरयोगप्रत्यभिज्ञापनार्थं, मध्यमषट्कोदिताक्षरयोगव्यवच्छेदार्थं च पूर्वषट्कोदितमित्युक्तम् । सर्वकर्मफलत्यागस्य अव्यवधानेन भक्तियोगजनकत्वव्युदासाय तदुपायतये-त्युक्तम् । कर्मयोगपूर्वकात्मसाक्षात्कारस्य भक्त्युत्पत्त्युपयोगित्वप्रकारं प्रकरणान्तरोक्तं दर्शयति मत्प्रिय-त्वेनेति । मय्येव मन आधत्स्वेति पूर्वं परमात्मनि मनस्समाधानं विहितम्; तदशक्तं प्रत्युपदिश्य-मानाक्षरयोगाङ्कुररूपे कर्मणि प्रवृत्तस्य तु पूर्वषट्कप्रपञ्चितैर्हेतुभिः मनोनियमनशक्यत्वं यतान्मवा-नित्युक्तमित्यभिप्रायेण यतमनस्क इत्युक्तम् । कर्मयोगस्यान्तरश्लोकेऽभिधात्यमानक्रमेण परम्परया

1. एतद्व्यशक्तोऽस्मीति वदता तद्व्यवहितमेवाधस्तनं पर्व वक्तव्यम् । एवमप्यनेकपर्वसङ्ग-वाद्बिस्तरायान्तिर्गमं पर्वैव निर्दिष्टति सर्वेति । आन्तरालिकानि पर्वोपपन्नानि भगवन्तरेणान्तर-श्लोकेनपि ज्ञाप्यन्त इति ततोऽप्युपस्थान्तमत्वं सुग्रहम् । 2 यतात्मवान्—आत्मनि निबद्धमनस्कः । मद्योगमिति प्रागुक्तप्रत्यनीकतया । अनेन आत्मयोगरूपज्ञानयोगमाश्रित्येत्यर्थलोभ इत्यप्यसिमतम् ।

सिद्धेनाऽऽत्मध्यानेन निवृत्ताविद्यादिसर्वतिरोधाने मच्छेषतैकस्वरूपे प्रत्यगात्मनि साक्षात्कृते सति मांय परा भक्तिः स्वयमेवोत्पद्यते। तथा च वक्ष्यते, “स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः” (१८. ४६) इत्याभ्य, “विमुच्य निर्ममशान्तो ब्रह्मभूयाय वलपते। ब्रह्मभूतः प्रमन्नात्मानं न शोचति न काङ्क्षति। समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्” (५४) इति ॥

भक्तियोगजनकत्वप्रकारमाह ततोऽनभिसंहितेति। फलत्यागं कुर्वति साध्यांशत्यागवचनेन तत्पूर्वक-साधनानुष्ठानं विवक्षितमिति ज्ञापनाय अनभिसंहितफलेनेत्यादिकमुक्तम्। अनन्तराभिघास्यमानमन-शान्तिद्वारा आत्मध्यानसिद्धिः। अविद्या संसारकारणं कर्म; “अविद्या कर्मसंज्ञा” इत्युपक्रम्य, “यथा क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता” (वि. ६. ७. ६१) इति वचनात्। आदिशब्देन “अनात्मन्यात्मबुद्धिर्था” (वि. ६. ७. ११) इत्याद्युक्तसंग्रहः। यद्वाऽत्र अविद्या देहात्मभ्रमादिः; आदिशब्देन कर्मवास-नादिसंग्रहः। परभक्तिजनकत्वसिद्धयर्थमुक्तं मच्छेयैकस्वरूप इति। यथा बाल्ये बालक्रीडाप्रसङ्गेन नरेन्द्रभवनात्त्रिकान्तस्य मार्गाद्भ्रष्टस्य व्याधगृहीतस्य पक्षणे वर्तमानस्य राजकुमारस्य, आशोपदेशात् स्वात्मन-स्तथात्वं मत्वा विमृशतः, स्वात्मनि राजसाम्यमङ्गप्रत्यङ्गादिषु पश्यतः तस्मिन् पितृत्वप्रीतिर्निरतिशया जायते; एवमस्यापि यथोपदेशं भगवच्छेषभूते स्वात्मनि तत्साध्याकारेण साक्षात्कृते भक्तिसिद्धयर्थं न किञ्चित् कर्तव्यमस्तीत्यभिप्रायेण मांय परा भक्तिः स्वयमेवोत्पद्यत इत्युक्तम्। एतेनाध्यायारम्भे, “ये चाप्यक्षरमव्यक्तम्” (१) इत्युक्ताक्षरयोगोऽप्यक्षरसाक्षात्कारद्वारा परभक्तिमुत्पाद्य परमात्मप्राप्तौ विश्राम्य तीति सिद्धम्। स एव ब्रह्मापि प्रथमषट्कोक्तोऽक्षरयोगः प्रस्पष्टमुच्यते। “ननु यदशक्तं प्रति यदुप-पदिश्यते, तत् तत्तुल्यफलमशक्ताधिकारं दृष्टम्; यथा अवगाहनाशक्तस्य ज्ञानान्तराणि। उच्यते चान्यत्र क्रियायोगस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वम्, “मोक्षकारणमव्यक्तमचिन्त्यमपरिग्रहम्। तमाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन मुच्यते” (वि. ध. ५४) इति। तथाऽत्रापि किं न स्यादिति शङ्कायां कर्मयोगस्य भक्तियोगसाधनत्वम् अष्टादशाध्याये वक्ष्यमाणं दर्शयति तथा चेति। २अन्यत्र चाप्ययं क्रमः स्फुटः, “तत्र चित्तं समावेष्टुं न शक्नोति भवान् यदि। तदभ्यासपरस्तस्मिन् कुरु योगं दिवानिशम्। तत्राप्य-सामर्थ्यवतः क्रियायोगो महात्मनः। ब्रह्मणा यः समारूपातः तत्परस्ततं भव। करोषि यानि कर्माणि देवदेवे जगत्पतौ। समर्पयस्व भद्रं ते ततः कर्म प्रहास्यसि। प्रधानं कारणं योगो विमुक्तोर्दितिजेश्वर। क्रियायोगश्च योगस्य परमं तस्य साधनम् ॥” (वि. ध. ८१ २९) इति। “मद्भक्तिं लभते पराम्” (१८. ५४) इति वक्ष्यमाणफलस्य कर्मयोगहेतुत्वं प्रकरणसिद्धमिति ज्ञापनाय स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः इत्याभ्येत्युक्तम् ॥ ११ ॥

1 मद्योगमाश्रित्य मन्त्रं कुर्वित्युक्त्वा तदशक्तं प्रति अत्रावप्रवचनात् भक्तियोगनिर्देशं मोक्षसाधनत्वमेवाभिमतमस्ति चेति शङ्कने नन्वाते।

2 अन्यत्र—तत्रैव विष्णुधर्मप्रदेशान्तरे। प्रपन्नकर्तृकः क्रियायोगः फलभूतः। अप्रपन्नकर्तृ-कक्रियायोगस्तु यावज्जीवं कृतो जन्मान्तरे भक्तियोगं साधयिष्यतीति भावः।

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते ।

ध्यानात् कर्मफलत्यागः त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥

१२

अत्यर्थप्रीतिविरहितात् कर्कशरूपात् स्मृत्यभ्यासात् अक्षरयाथात्म्यानुमन्धानपूर्वकं तदा-
परोक्षज्ञानमेव आत्महितत्वे विशिष्यते । आत्मापरोक्षज्ञानादप्यनिष्पन्नरूपात् तदुपायभूता-
त्मध्यानमेवाऽऽत्महितत्वे विशिष्यते । तद्व्यानादप्यनिष्पन्नरूपात् तदुपायभूतं फलत्यागेना-
नुष्ठितं कर्मैव विशिष्यते । अनभिसंहितफलादनुष्ठितात् कर्मणोऽनन्तरमेव निरस्तपापतया
मनसशान्तिर्भविष्यति ; शान्ते मनसि आत्मध्यानं संपत्स्यते ; [आत्म] ध्यानाच्च तदापरोक्ष्यम् ;
तदापरोक्ष्यात् परा भक्तिः—इति भक्तियोगाभ्यासाशक्तस्याऽऽत्मनिष्ठैव श्रेयमी । आत्मनिष्ठस्यापि
अशान्तमनसो निष्ठाप्राप्तये अन्तर्गतात्मज्ञानानभिसंहितफलकर्मनिष्ठैव श्रेयसीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथाव्यवहितोपायानधिकारनिमित्तत्वेऽनिवृत्त्यर्थं रजनीकरविम्बिल्पोदस्तहस्त—स्तनन्धयवत् अश्वये
प्रवृत्तिपरिहारार्थं च व्यवहितानेवोपायान् यथाधिकारं सौकर्यातिशयेन प्रशंसन् उक्तमुपपादयति श्रेयो
हीति । यथावस्थितवेषेणाभ्यासात् तदुपायस्य श्रेयस्त्वं वक्तुमयुक्तम्, वैपरीत्यात् । अतोऽनधिकारिणा
क्रियमाणो भगवदभ्यासः परिपक्वफलसलोलुपवटुकरमृदितशलाटुवत् विरस एव स्यादिति तदपेक्षया
यथावस्थितसुराभ्यासहेतोः श्रेयस्त्वनुचितमेव भवेदित्यभिप्रायेण अत्यर्थप्रीतिविरहितादित्युक्तम् । तत
एव च वितोषहतपयःपानवत् अक्षीणपापस्य दुष्करतामाह कर्कशरूपादिति । अत्र परमात्माभ्या-
सोपायत्वेन विहितं ज्ञानं जीवात्मविषयमेव युक्तम् ; तच्च ध्यानसाध्यत्वेन विवक्षितत्वादपरोक्षाकार-
मित्यभिप्रायेण अक्षरयाथात्म्यानुमन्धानपूर्वकं तदापरोक्ष्यज्ञानमित्युक्तम् । श्रेयः इत्यस्य
विशिष्यत इत्यस्य च समानार्थत्वज्ञापनाय हितत्वे विशिष्यत इत्युक्तम् । व्यवहितोपायस्यापि
सौकर्यातिशयलक्षणमत हितत्वम् ; न तु मुख्यत्वादिरूपम् । अनिष्पन्नरूपादित्यस्यापि पूर्ववदभिप्रायः ।
कर्मणो रजस्तमोमूलागद्वेषादिनिवृत्तिरूपशान्तिजनकत्वेऽवान्तरव्यापारमाह निरस्तपापतयेति । ननु
त्यागाच्छान्तिरित्यत्रापि पूर्ववत् श्रेयस्त्वविधानमेवोचितम्, अन्यथा रीतिमङ्गलसङ्गात् । ध्यानस्य
कर्मसाध्यतया विवक्षितत्वेन ततोऽन्यस्य कर्मसाध्यत्वं निर्देशायोगात् । शान्तित्ववहितस्य च कथं वैशिष्ट्यम् ?
इत्यत्राह शान्ते मनसीति । अयमभिप्रायः—अनन्तमिति निर्देशेनैव रीतिस्त्यक्तेति प्रतीयते ; ततश्च
यदनन्तरं यद् दृश्यते, तस्य तत्कार्यत्वमेव व्यक्तम् । ध्यानं प्रति शान्तेर्हेतुतया ध्यानस्य कर्मसाध्यत्वात्
तद्वैशिष्ट्यामिप्रायानुरूपमेव चेदम् इति । अत्र 'त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्' इति हेतुकार्यभावनिर्देशः
उपलक्षणतया ध्यानादिव्यप्यभिमत इति ज्ञापनाय ध्यानाच्चेत्यादिकमुक्तम् । ननु 'श्रेयो हि ज्ञानमभ्या-
सात्' इत्यत्र स्वारस्येन अभ्यासप्रभृत्युत्तरोत्तरमन्तरङ्गत्वाकारेण प्रकृष्टं ज्ञानादिकमिति किं नाङ्गीक्रियत
इत्यत्र पिण्डितार्थं वदन् व्यवहितनिष्ठाश्रैष्ठ्ये निगमयति इति भक्तियोगाभ्यासाशक्तस्येति ।
अयमभिप्रायः—'अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि' (९) इति ब्रुपक्रान्तम् ; 'अथैतदप्यशक्तोऽसि'
(११) इत्यनेन च भक्तियोगाङ्कुरेऽप्यशक्तस्य कर्मफलत्यागो विहितः ; स चात्र ध्यानात्कर्मफलत्यागः

अनभिसंहितफलकर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणान् आह—

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च । निर्ममो निरद्वङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥
सन्तुष्टस्सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्—विद्विषतामपकुर्वतामपि सर्वेषां भूतानामद्वेष्टा—मदपराधानुगुण-
मीश्वरप्रेरितान्येतानि भूतानि द्विषन्त्यपकुर्वन्ति चेत्यनुसन्दधानः, तेषु द्विषत्सु अपकुर्वत्सु च
सर्वभूतेषु मैत्रीं मतिं कुर्वन् मैत्रः, तेष्वेव दुःस्वितेषु करुणां कुर्वन् करुणः, निर्ममः देहेन्द्रियेषु

इति प्रत्यभिज्ञायते ; ततश्चाभ्यासापेक्षया तस्याशक्तविषयत्वे सिद्धे तदुभयमध्यगतयोरपि ज्ञानध्यानयोरभ्या-
सात्पूर्वभावित्वेन कर्मणः परत्वेन च प्रतीयमानयोस्तत्तदशकाधिकारिविशेषविषयत्वं सिद्धम् इति ॥ १२ ॥

एवं “ भक्तेश्चैष्ट्यमुपायोक्तिरशक्तस्यात्मनिष्ठता” (गी. सं. १६) इत्येतावदुक्तम् ; “तत्प्रका-
रास्त्वितिप्रतिभक्ते द्वादश उच्यते” इत्युक्तमुभयमवशिष्टम् ; तत्रापि ‘ये तु धर्म्यामृतम्’ इत्याध्याया-
न्तिमश्लोकेनातिप्रीतिरुच्यते ; ततः पूर्वं अद्वेष्टेत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैरात्मनिष्ठाप्रकारा उच्यन्त इत्याह
अनभिसंहितेति । तत्प्रकाराः इत्यनेन इतिकर्तव्यताविशेषरूपाः प्रकारा विवक्षिता इति ज्ञापनायोक्तम्
उपादेयान् गुणानाहेति । ननु कर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाहेति कथं संगच्छते ? एषु हि श्लोकेषु
‘मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तस्स मे प्रियः’ (१४), ‘सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तस्स मे प्रियः’
(१६), ‘शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यस्य मे प्रियः’ (१७), ‘अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो
नरः’ (१९) इति भक्तिनिष्ठ एव प्रियत्वेन पुनःपुनरुच्यते । ‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम
प्रियः’ (७. १७) इति सप्तमोक्त एव ज्ञानी प्रियशब्देन प्रत्यभिज्ञायते ; तत्समानाधिकरणानां च
अद्वेष्टेत्यादीनां तदुपायभक्त्यङ्गपरत्वं युक्तमिति ॥ अतोच्यते । ‘ध्यानात् कर्मफलत्यागः’ (१२) इति
कर्मप्रसङ्गानन्तरमेव पठितानां तदङ्गत्वं प्रतीयते । अङ्गभूतानां चैषामुपकारः त्यागाच्छान्तिरनन्तर-
मित्युक्तः । प्रागपि कर्मयोगाङ्गतया चैते प्रतिपादिताः । या तु स्ववाक्ये मद्भक्त इत्यादिभिः प्रतीता
भक्तिः, सा कर्मयोगान्तर्भूतभक्तिरेवेति तत्रतत्र श्लोके व्याख्यास्यति । न हि भक्तिगन्धर्वहितौ कर्म-
ज्ञानयोगौ ; यथोक्तम्, “तत्राणामपि योगानां त्रिभिर्न्योन्यसंगमः” (गी. सं. २४) इति । साक्षा-
द्भक्तिनिष्ठास्तु, येतु (२०) इति श्लोकेन वक्ष्यन्ते । तत्र हि तुशब्देन, ‘मत्परमा भक्ताः’ इति मत्परम
शब्दविशेषणेन, ‘अतीव मे प्रियाः’ इति प्रियत्वातिशयवर्णनेन च भक्तान्तरप्रतिपातार्हदतरा जायते ।
ततश्च तत्पूर्वं प्रियत्वमात्रेण निर्दिष्टात्पूर्ववाचीना एव भक्ता इति संग्रहविस्तरकृतोराशयः ॥ प्रसक्तप्रति-
षेधाय सर्वभूतानामिति सबिशेषणनिर्देशाभिप्रेतमाह विद्विषतामपकुर्वतामपीति । विशेषणे तात्पर्य-
मिति ज्ञापनाय सर्वेषामिति व्यासः । विद्विषतामिति मानसः, अपकुर्वतामिति वाचिकः कायिकश्च
व्यापारः । न केवलं तेष्वद्वेषमालम्ब्य, अपितु मैत्री चेत्याह मैत्र इति । मैत्रीहेतुं दर्शयति मदपराधेति ।
अथमेवाद्वेषस्यापि हेतुः । मैत्रीं मतिं कुर्वन्ति सामान्यविषये तद्विज्ञाभिप्रेतविशेषोक्तिः । मैत्रीं हितै-
षिणीमित्यर्थः । करुणाया निरुपाधिकत्वायाह तेष्वेव दुःस्वितेष्विति । करुणां कुर्वन्ति करुणशब्दनिर्व-

तत्संबन्धिषु च निर्ममः, निरहङ्कारः देहात्माभिमानरहितः, तत एव समदुःखसुखः सुखदुः-
खागमयोः साङ्ख्यिकयोः हर्षद्वेगरहितः, क्षमी स्वर्शप्रभवयोरवर्जनीययोरपि तयोर्विकार-
रहितः, संतुष्टः यदृच्छोपनतेन येनकेनापि देहधारणद्रव्येण संतुष्टः, सततं योगी सततं
प्रकृतिवियुक्तात्मानुसन्धानपरः, यतात्मा नियमितमनोवृत्तिः, दृढनिश्चयः अध्यात्मशास्त्रोदि-
तेष्वर्थेषु दृढनिश्चयः, मर्यापितमनोबुद्धिः भगवान् वासुदेव एवानभिसंहितफलेनानुष्ठितेन कर्मणा
आराध्यते, आराधितश्च मम आत्मापरोक्ष्यं साधयिष्यतीति मर्यापितमनोबुद्धिः, य एवंभूतो

चनम् । नामघातोः क्विबन्तात् (णिजन्तात्) पचादित्वाद्च्प्रत्ययः, अर्शआदित्वाद्वा मत्वर्थीयः । एवं
मैत्रशब्दे । द्विषत्वपकुर्वत्स्वेवेति च एवकाराभिप्रायः । निरहङ्कारत्वं निर्ममत्वे हेतुः । ममकारप्रसङ्ग-
स्थले हि निर्ममत्वं विधेयमित्यभिप्रायेणाह देहेन्द्रियेषु तत्संबन्धिषु चेति । अनात्मनि आत्मबुद्धिर्बल-
निषेधोऽहंकार इत्यभिप्रायेणाह देहात्माभिमानरहित इति । एतेन “निर्गीताहंप्रत्ययः” इति पर-
व्याख्या दूषिता, अहमर्थस्यैवात्मत्वसमर्थनात् । तत एवेति । निर्ममत्वनिरहंकारत्वाभ्यामित्यर्थः । क्षमीति
नापकर्तृषु क्षमा विवक्षिता, अद्वेष्टेत्यादिना गतार्थत्वात् । ततश्च ‘तांस्तिथिश्च’ (२. १४) इति प्रागु-
क्तावर्जनीयसांपर्शिकद्वन्द्वतितिक्षा स्मार्थते । तत्पौनरुक्त्यपरिहाराय समदुःखसुखः इत्येतत् आमिमानक्र-
विषयम् । तथा सति निर्ममत्वनिरहंकारत्वानन्तरोक्तिश्च संगच्छत इत्यभिप्रायेण सांख्यिकयोरित्युक्तम् ।
अहङ्कारममकारप्रयुक्तयोरित्यर्थः । ‘संतुष्टो येनकेनचित्’ (१९) इति वक्ष्यमाणत्वात्, ‘यदृच्छालाभ-
संतुष्टः’ (४. १२) इति प्रागुक्त्वाच्च स एव संतोषोऽन्त्याप्यादरार्थं संग्रहेणोक्त इत्यभिप्रायेणाह
यदृच्छोपनतेन येनकेनापीति । अन्यत्वापि बुध्यते, “येनकेनचिदाच्छन्नो येनकेनचिदा-
शितः । यत्तववचनशायी स्यात् (च) तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥” (भा. मो. २. ५१. १२) इति ।
शालीयेष्वयत्नोपनतेषु प्रमृताल्प-सरसविरसादिवैषम्यं नानुसन्धेयमिति भावः । यथोक्तमजगरेण, “न
सन्निपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छथा । प्रत्याचक्षे न चाप्येनमनुरुन्धे सुदुर्लभम् ॥” (भा. मो. १. ७९.
२४) इति । सततमिति योगकालोपकारकवासनास्थैर्यार्थम् । योगशब्दश्चात्र योगदर्शनानुग्राहक-
प्राचीनानुसन्धानपरः, साक्षाद्योगस्य सर्वदा कर्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायेणाह सततं प्रकृतिवियुक्तेति ।
सततमात्मचिन्तनवत् अनात्मचिन्तननिवृत्तिरपि योगान्तरङ्गमिति यतात्मशब्देनोच्यत इत्याह निय-
मितमनोवृत्तिरिति । अन्येषां यत् संदेहप्रसङ्गः, तत्र ह्यस्य निश्चयो वाच्यः ; स चात्रानुष्ठानोप-
कारक एव ग्राह्यः ; तदाह अध्यात्मशास्त्रेति । मयीत्यनेन, “अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च”
(९. २४) इत्युक्तमाराध्यत्वं फलप्रदत्वं चाल कर्मयोगनिष्ठस्य नोबुद्धयर्थः ; अपेक्षितमन्त्रितमित्यभि-
प्रायेणाह भगवानिति । भगवच्छब्देन सकलफलप्रदत्वौपयिकोभयलिङ्गत्वोक्तिः । वासुदेवशब्देन
सर्वकर्माध्यत्वौपयिकसर्वदेवतान्तर्ग्रामित्वोक्तिः । वक्तरूपविवक्षा वा । आराध्यत्वेन चिन्तनमल मन-
सोऽर्पणम् । फलप्रदत्वाध्यवसायो बुद्धयर्पणम् । यद्वा द्वयोरपि चिन्ताध्यवसायौ भाव्यौ । मनसाऽ-
ध्यवसायो वा मनोबुद्धिः । उद्देश्यांशं निष्कर्षयति य एवंभूतो मद्भक्त इति । अशक्तस्य शक्य-

मद्भक्तः—एवं 'कर्मयोगेन मां भजमानो यः, स मे प्रियः ॥ १३ ॥ १४ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकाकोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः यः स च मे प्रियः ॥ ५

यस्मात् कर्मनिष्ठात् पुरुषाभिर्मत्तभूतात् लोको नोद्विजते—यो लोकोद्वेगकरं कर्म किञ्चिदपि न करोतीत्यर्थः । लोकाच्च निमित्तभूतात् यो नोद्विजते—यमुद्दिश्य सर्वलोको नोद्वेगकरं कर्म करोति ; सर्वाविरोधित्वनिश्चयात् । अत एव कञ्चन प्रति हर्षेण, कञ्चन प्रति अमर्षेण, कञ्चन प्रति भयेन, कञ्चन प्रति उद्वेगेन मुक्तः ; एवंभूतो यः, सोऽपि मम प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उपासीनो गतव्ययः । सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ ६

अनपेक्षः आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुन्यनपेक्षः, शुचिः शास्त्रविहितद्रव्यवर्धितकायः,

निष्ठाप्रतिपादनप्रकरणत्वात् साक्षाद्भक्तियोगनिष्ठात् व्यवच्छिन्दन् श्लोकद्वयस्य पिण्डितार्थमाह एवं कर्मयोगेनेति । उद्देश्यविशेषणेष्वपि तात्पर्यं मीमांसकैरेवाङ्गीकृतम्, 'यत्र धर्मविशेषणप्रयोगस्य गत्यन्तरं नोपलब्धमिति ?' इति भावः । प्रियः प्रीतिविवयः, प्रीतोऽहं तदभिः कृषितं ददामीति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अथ निर्ममत्वादिकलभूतं लोकोद्वेगकरकर्मत्यागरूपं गुणं विदधत् तत्कलयोगं च दर्शयति यस्मादिति श्लोकेन । यच्छब्दावृत्तिमात्रेणाधिकार्यन्तरत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम् यस्मात्कर्मनिष्ठादित्युक्तम् । लोकगताया उद्वेगनिवृत्तेः कर्मनिष्ठं प्रति विधातुमशक्यत्वादुद्वेगकारणभूतकर्मनिवृत्तिर्विधेयत्वेन विवक्षितेति दर्शयति यो लोकोद्वेगकरमिति । अपकाररूपत्वाभावेऽप्यश्लीलभाषणादिमात्रेणापि हि लोकोद्वेगो जायत इत्यभिप्रायेण किञ्चिदपीत्युक्तम् । एतेन अद्वेष्टेत्यादिना पूर्वोक्तात्, समश्शत्रौ च (१८) इत्यादिना वक्ष्यमाणाच्च वैषम्यं सिद्धम् । लोकाकोद्विजते च यः इत्यापि हेत्वभावे तात्पर्यम् ; अन्यथा पूर्वोत्तरपौनरुक्त्यप्रसङ्गात् ; अस्मिन्नपि श्लोके, 'हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः' इत्युद्वेगाभावस्य विहितत्वात्, 'यस्मान्नोद्विजते' इत्यनेन भिन्नरीतित्वप्रसङ्गाच्चेत्यभिप्रायेणाह यमुद्दिश्येति । लोकगतोद्वेगकरकर्मनिवृत्तिरपि नास्य विधेयेति विधेये दर्शयितुं लोकस्य तथाविधकर्माकरणे हेतुमाह सर्वेति । यथा सर्वाविरोधित्वेन कर्मनिष्ठं लोको निश्चिनुयात्, तथाऽसौ कर्मनिष्ठो वर्तेतैत्युक्तं भवति । 'यो न हृष्यति न द्वेष्टि' (१७) इति वक्ष्यमाणादत्र हर्षादिविषयभेदेन निवर्तकभेदेन च वैषम्यज्ञापनायाह अत एव कञ्चन प्रतीति । अत एवेति उपकारापकारादिहेतुभेदाभावादित्यर्थः । कञ्चन प्रत्युद्वेगेनेति भयादेः पृथगुक्तत्वात् भयकार्यभूतं कर्म वा जुगुप्सा वाऽतोद्वेगः । यस्मान्नोद्विजते इत्यादिवाक्यतयार्थसङ्कलनेनाह य एवंभूत इति । पूर्वश्लोकोक्तमैतत्वरुणत्वादिरुणगणनाभावेऽपि लोकोद्वेगकरकर्मनिवृत्तिमात्रेणापि प्रीतो भवामीति सर्वेत्यादिनोच्यत इत्याह सोऽपीति ॥ १५ ॥

आत्ममात्रापेक्षत्वेन शास्त्रीयमालजगरूकत्वं तद्व्यतिरिक्तेष्वत्यन्तनिरीहत्वं चाह अनपेक्ष इति

1 "यस्योभयं हविर्गानि माच्छेत् एन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्" इत्यत्रोभयत्वं विवक्षितम् । (पृ. मी.) अद्वेष्टादिरूपसत्त्वं यो मद्भक्त इति अद्वेषादिविशिष्टपक्षत्वं प्रियत्वप्रयोजकम् । पञ्चमुत्तरापि ।

दक्षः-शास्त्रीयक्रियोपादानसमर्थः, अन्यत्रोदासीनः, गतव्यथः शास्त्रीयक्रियानिर्वृत्तौ अवर्जनीय-
शीतोष्णपरुषस्पर्शादिदुःखेषु व्यथारहितः, सर्वारम्भपरित्यागी शास्त्रीयव्यतिरिक्तसर्वकर्मारम्भ-
परित्यागी, य एवंभूतो मद्भक्तः, स मे प्रियः ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षते । शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥

यो न हृष्यति-यत् मनुष्याणां हर्षनिमित्तं प्रियजातम्, तत् प्राप्य यः कर्मयोगी न
हृष्यति ; यच्चाप्रियम्, तत् प्राप्य न द्वेष्टि ; यच्च मनुष्याणां शोकनिमित्तं भार्यापुत्रवत्त-
क्षयादिकम्, तत् प्राप्य न शोचति ; तथाविधमप्राप्तं च न कङ्क्षति ; शुभाशुभपरित्यागी
पापवत् पुण्यस्यापि बन्धहेतुत्वाविशेषादुभयपरित्यागी । य एवंभूतो भक्तिमान्, स मे प्रियः ॥

श्लोकेन । प्रस्तुताधिकारविरोधव्युदासाय सामान्यं विशेषे नियमयति आत्मव्यतिरिक्त इति ।
अन्येषु संकोचकाभावात् कृत्स्न इत्युक्तम् । फलभूतस्य शुचित्वस्य स्वरूपेण विधातुमशक्यत्वात्
तद्वैतौ तात्पर्यमित्याह शास्त्रविहितेति । अन्यविषयसामर्थ्यस्यानुपयुक्तत्वात् तदुपयुक्तानुष्ठानसामर्थ्यं
दक्षशब्देनाभिधीयत इत्याह शास्त्रीयेति । विरोधपरिहाराय औदासीन्यं विहितव्यतिरिक्तविषयमित्याह
अन्यत्रोदासीन इति । अविहिताप्रतिषिद्धेऽप्यित्यर्थः । अपक्षपातित्वमिहौदासीन्यं वदन्तः समश्शत्रौ
चेत्यादिवध्यमानपौनरुक्त्याच्चिरस्ताः । निषिध्यमानव्यथाप्रसङ्गं दर्शयति शास्त्रीयक्रियानिर्वृत्ताविति ।
विहितयोगारम्भादिव्यवच्छेदायाह शास्त्रीयव्यतिरिक्तेति । साभिसेधिकपरित्यागस्यात्त विवक्षितत्वात्
माध्यस्थ्यरूपौदासीन्याद्वेदः । यद्वा निष्प्रयत्नतारूपोदासीनत्वफलं सर्वकर्मारम्भपरित्यागः । कर्मात्र
वाक्याव्यापारः । स एवारम्भमाणत्वादारम्भः । तस्योपादानं वा । एतदखिलमपि मद्भक्तिविशिष्ट-
तयैव प्रियत्वकारणमिति मद्भक्तशब्देन विवक्षितमित्याह य एवंभूतो मद्भक्त इति ॥ १६ ॥

अथ दैवादागतेष्वपि प्रियाप्रियेषु शोकहर्षाद्यभावः अनागतेषु निषिद्धव्यतिरिक्तेष्वपि बाष्ठा-
रहितत्वं तत्कारणत्यागश्चोच्यते यो न हृष्यतीति श्लोकेन । हर्षमर्षेति पूर्वं पुरुषविशेषनिमित्तं हर्षादिकं
निषिद्धम् ; इह त्वर्थत्वादिनिमित्तमिति विशेष इत्यभिप्रायेण यन्मनुष्याणामिति । यच्छब्दव्याख्यान-
रूपेण कर्मयोगीत्यनेन हर्षाभावहेतुः सूचितः । आत्मव्यतिरिक्तिनिस्पृहो ह्ययमिति भावः । अद्वेष्टा
सर्वभूतानामित्युक्ताद्विशेषज्ञापनायाह यच्चाप्रियं तत्प्राप्येति । हेत्वनागमने हर्षद्वेषशोकादेरभावस्य
सर्वजनसाधारणत्वात् विकारहेतौ सति निर्विकारत्वं ह्यस्य विधेयो विशेष इति ज्ञापनाय तत्तन्निमित्तकथनम् ।
“मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किञ्चन दहते” (भा. रा. १७. १९) इतिवत् । प्राप्ते काङ्क्षणीयत्वा-
भावात् अप्राप्तमित्युक्तम् । तथाविधम्-यद्विनाशो शोकः स्यात्, तथाभूतमित्यर्थः । एतेन शोकादिनिर्वृत्तौ
हेतुः सूचितः । यथोक्तं भगवता पराशरेण, “यावत् कुरुते जन्तुः संवन्धान्मनसः प्रियान् । तावन्तोऽ-
स्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्खवः” (वि. १. १७. ६६) इति । शुभाशुभशब्दयोर्मङ्गलतदितरमात्र-
विषयतया प्रयोगेऽपि मङ्गलत्वाद्याकारताऽपि पुण्याद्याकाररूपत्ववैवेति तन्निषेधे तात्पर्यम् । तत्र पापस्य
दूरनिरस्तत्वात् दृष्टान्तार्थं तदुपादानमित्यभिप्रायेणाह पापवत्पुण्यस्यापीति । स्वर्गादिहेतोः पुण्यस्य

समश्शत्रौ च ित्रे च तथः मानावमानयोः । शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविचर्जितः ॥ १८
तुल्यनिष्ठास्तु नीतिं संतुष्टो येन केनचित् । अङ्कितः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ १९

‘अद्वेषा सर्वभूतानाम्’ (१३) इत्यादिना शत्रुमित्रादिषु द्वेषादिरहितत्वमुक्तम् ; अत एव
तेषु सन्निहितेष्वपि समचित्तत्वं ततोऽप्यतिरिक्तो विशेष उच्यते । आत्मनि स्थिरमद्वेषेन
निकेतनादिष्वसक्त इत्यनिकेतः ; तत एव मानावमानादिष्वपि समः ; य एवंभूतो भक्तिमान्,
स मे प्रियः ॥ १८ ॥ १९ ॥

विविधविषयस्यापि तत्साधनत्ववेषेण त्याज्यत्वे हेतुमाह बन्धहेतुत्वाविशेषादिभिः । एतेन स्वर्गादिहेतोः
पुण्यस्यापि सुमुख्यपेक्षया पापत्वमेवेति सूचितम् । शास्त्रवेद्यमनिष्टसाधनं हि पापम् । श्रुतिश्च ‘न सुकृतं न
दुष्कृतम् इत्युक्त्वा, ‘सर्वे पाप्मानोऽतो निर्वर्तन्ते’ (छा. ८. १) इति निगमनेन सुकृतस्यापि पाप्मतामाह ॥

समश्शत्रौ चेत्यादिना श्लोकद्वयेन बहुविधं सहेतुकं साम्यमुच्यते ; तत् पुनरुक्तिमाशङ्क्य परि-
हरति अद्वेष्टेति । सन्निहितस्वरूपमानावमानादिबन्धान्तरसहपाठवशादत्र शत्रुमित्रयोरपि सन्निहितयोर्विवक्षा ।
सन्निधिर्हि विकारमतिशयेन जनयति । ततोऽप्यतिरिक्त इति । दूरस्थासन्नसाधारणात् अद्वेषमात्रा-
दतिरिक्त इत्यर्थः । कचिदपि सङ्गवर्जितत्वात् शीतोष्णादिषु समत्वम् । निन्दास्तुत्योः फलभूतामर्षानु-
रागादिरहितत्वाच्चिफलत्ववेषेण तुल्यत्वम् । मौनीति नात्र मननं विवक्षितम्, स्थिरमतिरित्यनेनैव
सिद्धत्वात् । मुनिर्मननशीलः, तस्य भावो मौनमित्यप्रसिद्धार्थता च स्यात् । नापि समस्तशब्दानुच्चारणम् ;
तस्यात्यन्तापेक्षाऽभावात् ; सङ्कीर्तनादिविषेश्च । न च कालविशेषादिनियतमौनव्रतम् ; तस्योपयुक्तत्वेऽपि पूर्वा-
त्तरसंगत्याभावात् । निन्दन्तं हि निन्दन्ति लौकिकाः, स्तुवन्तं च स्तुवन्ति ; ततः प्रसक्तनिन्दास्तोत्रप्रतिक्षेपपर-
त्वमेवोचितम् । संतुष्टो येन केनचिदिति मौनित्वे हेत्वन्तरपरम् ; अन्यथा, ‘संतुष्टस्स ततं योगी’ इति पूर्वोक्त-
त्वेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । यदृच्छयाऽऽगतैर्यत्किञ्चिद्द्रव्यैरसंतुष्टो हि सापेक्षतया स्तुतिपूर्वं कञ्चन याचते, अदा-
तारं च द्विष्यात् यद्वा (द्वेषाद्वा ?) अन्यस्तुतितात्पर्येण वा निन्दन्ति (ति ?) ॥ स्थिरमद्वेषस्य प्रकरणविशेषितं
विषयं दर्शयन् सर्वस्योपरि निर्दिष्टस्य तस्य साक्षात्परं परया वा पूर्वोक्तसमस्तहेतुत्वं च दर्शयति आत्मनीति ।
निकेतननिषेधस्य क्षेत्रादिनिषेधोपलक्षणतया आदिशब्दः । अत्र सम^१ इति द्वौ परिवाङ्मिथ्याविति यादव-
प्रकाशोक्तस्य न लिङ्गं पश्यामः । शत्रुमित्रसाम्यादिगुणानां सुमुखौ गृहस्थेऽप्यवश्यम्भावात् । अनि-
केतत्वस्य च, “नचापि रम्यावसथप्रियस्य” (आप. स्मृ. १. ०. ६. भा.) इत्यादिन्यायेन निस्तस्यतयाऽपि
निर्वाहात्, गृहस्थादिषु निकेतसद्भावनिषेधस्यानुपकारकत्वात्, तत्सद्भावस्य कचित् योगाद्युपकारक-
त्वसंभावनया च तत्सङ्गमालमेव निषेध्यतया विवक्षितमिति दर्शयितुम् असक्त इत्युक्तम् । अत एव अद्वेष्टे-
त्यादीनां सर्वेषामप्यक्षरोपासकसंन्यासविषयत्वं शङ्करोक्तं निरस्तम् । कचित्सकस्य हि स्वरूपतस्तुल्यत्वादि-
तैर्मानादिभिः प्रीत्यादिकम् ; अतः कचिदपि सङ्गाभावात्मानादिषु समत्वमित्याह तत एवेति । पूर्वश्लोकेऽपि-
वालापि यत्तच्छब्दाध्याहारेणोद्देश्यविषयांशविभागं दर्शयति य एवंभूतो भक्तिमान् स मे प्रिय इति ॥

अस्मादात्मनिष्ठात् भक्तियोगनिष्ठस्य श्रैष्ठ्यं प्रतिपादयन् यथोपक्रममुपसंहरति—

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते । श्रद्धाधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २०

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु....'भक्ति[पर्व१]योगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

धर्म्यं चामृतं चेति धर्म्यामृतम्, ये तु प्राप्यसमं प्रापकं भक्तियोगम्, यथोक्तम्—'मध्या-
वेश्य मनो ये माम्' (२) इत्यादिनोक्तेन प्रकारेण उपासते; ते भक्ताः अतिसरां मम प्रियाः ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अध्यायोपक्रमे प्रश्नपूर्वकं भक्तियोगनिष्ठस्य अक्षरनिष्ठाच्छ्रैष्ठ्यं ब्रूवत्म्; भक्तियोगाशक्तिप्रसङ्गेन
अक्षरयोगस्य परम्परया भक्तियोगसाधनत्वं तदपेक्षितगुणाधोक्ताः; अथाध्यायारम्भगनप्रश्नयोत्तरं प्रपञ्चितं
निगमयतीत्याह अस्मादिति । 'मध्यावेश्य मनो ये माम्' इति श्लोकः अयं चैकार्थ एव ब्रुपलभ्यत
इत्यभिप्रायेण यथोपक्रममित्युक्तम् । तत्र नित्ययुक्ताः इत्युक्त एवार्थोऽत्र मत्परमाः इत्युच्यते ।
तत्र श्रद्धया पर्योपेताः इत्युक्तम्; अत्र तु श्रद्धाधानाः इति । तत्र ते मे युक्ततमा मताः इत्यु-
क्तम्; अत्र तु तत्फलित्वेन भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः इत्युच्यते । अतः स एवार्थोऽत्रोपसंहरिते ।
अस्य चाधिकार्यन्तरपरत्वे तु शब्दविशेषणादयो हेतवः पूर्वमेवोक्ताः । अनेनैव च श्लोकेन मध्यमषट्क-
प्रधानाश्रमभक्तियोगोपसंहारश्च कृतो भवति । धर्म्यामृतमित्यनेन विवक्षितमाकारद्वयं वक्तुं तदुपयुक्तं
कर्मधारयत्वं दर्शयति धर्म्यं चामृतं चेति । धर्मादिनपेतं धर्म्यम् । अतोऽत्र धर्म्यशब्देन साधनत्व-
वचनादमृतशब्देनामृतसाधनत्वस्याविवक्षितत्वात् फलवदेव भोग्यत्वं विवक्षितमित्याह ये तु प्राप्यसम-
मिति । यथोक्तमिति व्याख्येयपदोपादानम् । प्रसङ्गागतकर्मयोगोक्तैर्व्युदासाय मध्यावेश्येत्यादिक-
मुक्तम् । पूर्वोक्तानामन्येषामपि भक्तत्वमस्तीति तद्वच्यच्छेदाय ते भक्ता इति विशेष्यते । पूर्वेषु प्रिय-
त्वमुदारत्वप्रयुक्तम्; अस्मिन् स्वामिमितान्तरात्मत्वप्रयुक्तम् । अतो ह्यतीव प्रीयत्वमिहोक्तम् । उक्तं
च प्रागेव, 'उदारासर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' (७. १८) इत्याद्युपक्रम्य, 'स महात्मा सुदु-
र्लभः' (७. १९) इति । एतेन अद्वैतेत्यादिना प्रकान्तं धर्मजातं ये तु धर्म्यामृतमिति श्लोकेनोप-
संहियत इति परोक्षं निरस्तम्, भिन्नाधिकारविषयत्वस्य व्यञ्जितत्वात् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

1 नवमाध्यायस्य राजविद्याराजगुह्ययोग इति नाम, भक्तियोगपरत्वात् । अत्र तु भक्तः शैश्रव्य
भक्तः पूर्वभावी पर्वक्रमश्च कथ्यते । तद्वान्यन्ताज्ञातपर्वक्रमज्ञापनतात्पर्यात् भक्तिपर्वयोग इति नाम
स्यात् । भक्त्युपसंहाराद्व्याख्या भक्तियोग इति नाम ।

श्रीः ।

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

पूर्वस्मिन् षट्के परमप्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो वासुदेवस्य प्राप्त्युपायभूतभक्ति-
रूपभगवदुपासनाङ्गभूतं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शने ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणनिष्ठा-
द्वयसाध्यमुक्तम् । मध्यमे च परमप्राप्यभूतभगवत्तत्त्वयाथात्म्यत-माहात्म्यज्ञानपूर्वकैकान्ति-
कात्यन्तिकभक्तियोगनिष्ठा प्रतिपादिता । अतिशयितैश्वर्यापेक्षानामात्मकैवल्य^१मात्रापेक्षाणां
च भक्तियोगस्तत्तदपेक्षितसाधनमिति चोक्तम् । इदानीमुपरितने षट्के प्रकृतिपुरुषतत्संसर्ग-
रूपप्रपञ्चेश्वर तद्याथात्म्य-कर्मज्ञानभक्तिस्वरूप-तदुपादानप्रकाराश्च षट्कद्वयोदिता विशोध्यन्ते ।

अथ तृतीयषट्कसंगतिं वक्तुं प्रथमद्वितीयषट्कार्थं संग्रहेणाह पूर्वस्मिन्निति । अत्र पदानां
भावः प्राक्-परः । “ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्धयर्थे पूर्वषट्केन
चोदिते ॥” (गी सं. २) इति प्रथमषट्कार्थसंग्रहः । सिषाधयिषितपर्यन्ताविच्छिन्नसाधनानुष्ठानमिह
निष्ठा । “मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावासिसिद्धये । ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥”
(६) इति संग्रहानुसारेण मध्यमषट्कप्रधानार्थमुक्त्वा प्रसङ्गोक्तं चाह अतिशयितेति । इत्थं चेति
चकारोऽन्वाच्यार्थः । इदं चान्ते संगृहीते “भक्तियोगस्तदर्थो^२चेत् समग्रैश्वर्यसाधनम् । आत्मार्थो चेत्
त्रयोऽप्येते तत्कैवल्यस्य साधकाः ॥” (२७) इति । “प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् । कर्म
धर्मोक्तिरित्यादिः^३पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः ॥” (४) इति संग्रहश्लोकव्याख्यानाभिप्रायेण तृतीयषट्कं
पूर्वोक्तषट्कद्वयेन संगमयति इदानीमिति । इदानीं सामान्यतः प्रतिपत्त्या बुभुत्सोदयेन विशेषनावसरे
प्राप्त इत्यर्थः । तत्संसर्गरूपप्रपञ्चेति न्यक्तशब्दार्थविवरणम् । संमर्गोऽतः समुदायः ; यद्वा,
'तस्मिन् गर्भे दधाम्यहम् । संभवस्सर्वभूतानां ततो भवति' (गी. १४. ३) इति संसर्गविशेषमूलत्वात्
संसर्गरूपतोक्तिः । याथात्म्यशब्देन विवेचनशब्दामिप्रेतकथनम् । विविच्यतेऽनेनेति व्यावर्तक-
धर्मोऽतः विवेचनम् । तदुपादानप्रकारा इति आदिशब्दसंगृहीतोक्तिः । षट्कद्वयोदिता
विशोध्यन्त^४ इत्यनेन 'पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः' (गी. सं. ४) इत्येतदभिप्रेतसंगतिविशेषविवरणम् । विशो-
ध्यन्त इति वचने वक्ष्यमाणस्य सर्वस्य सामान्यतः पुनरुक्तिपरिहारार्थम् । आभिप्रायिकानुक्तापेक्षितां-
शप्रतिपादनेन प्रागुक्तानां सर्वप्रकारेण निस्संशयीकरणं विशेषनम् ॥

अथ “देहस्वरूपमात्मासिद्हेतुरात्मविशोधनम् । बन्धहेतुर्विवेकश्च त्रयोदश उदीर्यते ॥” (१७)

१ मात्रपदेन ऐश्वर्य-भगवदनुभवव्यवच्छेदः । पञ्चाग्निभिः संसृता आत्मानुभवः तदुभय-
सहितः, मुक्तिं च भगवदनुभवसहितः । तद्वद्विद केवलात्मानुभवं कश्चित्कालमपेक्षमाणानामित्यर्थः ।

२ भक्तियोगः पुष्कलैश्वर्यसाधनमपि भवति, तदर्थो भवति चेदित्यन्वयार्थः ।

३ पूर्वशेषः षट्कद्वयरूप द्वादशाध्यायोक्तार्थानुबन्धी अन्तिमषट्केनोक्त इत्यर्थः ।

तत्र तावत् त्रयोदशो देहात्मनोः स्वरूपम्, देहयाथात्म्यशोधनम्, देहवियुक्तात्मप्राप्त्युपायः, विविक्तात्मस्वरूपसंशोधनम्, तथाविधस्याऽऽत्मनश्चात्तिम्वन्धहेतुः, ततो विवेकानुसन्धान-प्रकारश्चोच्यते ।

✓ श्रीभगवानुवाच—

इदं शरीरे कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतत् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १

इति संग्रहश्लोकमपि व्याकुर्वन् त्रयोदशमवतारयति तत्र तावदिनि । तत्र तृतीयपटके ; वक्तव्ये [वा ?] । तावत् प्रथममित्यर्थः । तेनाध्यायान्तरेभ्यो वक्ष्यमाणेभ्यः पञ्चम्योऽस्य पूर्वत्वं संगतिविशेषसिद्धमित्यभिप्रेतम् ।

तथाहि—प्रथमपटकं हि शास्त्रोपोद्घातशास्त्रावनगणहेतुभूतशोकनिर्वर्तकालदर्शनपरिक्रिन् आत्म-दर्शनस्यैव साधनप्रपञ्चनपरतुष्केण च भिन्नम् । द्वितीयं च पटकं साधनाधिकारिरिक्त्यादिभेदपरिक्रितभक्ति-योगस्वरूपपरेण तदुत्पत्तिविद्वद्ध्यर्थ[थि]परेण च लिकभेदेन भिन्नम् । तथा तृतीयं च पटकं लिकद्वयात्मकम् ; तत्र प्रथमतः प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वररूपतत्त्वविवेचनपरम् । तत्र प्रसङ्गेन तु मालया कर्तव्यानुप्रवेशः । षोड-शादिलिकं कर्तव्यादिविवेचनपरम् । तत्रापि तत्तत्प्रसङ्गान्मालया तत्त्वानुप्रवेशः । शास्त्रवश्यत्वादिविवेकोऽपि हि कर्तव्यसिद्धयर्थमेव । एवं लिकभेदो विवक्षित इति षोडशारम्भे दर्शयिष्यति अतीतेनाध्याय-लयेणेत्यादिना । अत्र ‘प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम्’ (गी. सं. ४) इति समासपदेन प्रथमलि-कार्थः संगृहीतः । ‘कर्म धीर्भक्तिरित्यादिः’ इति तु कर्तव्यरूपद्वितीयलिकार्थः संगृहीत इति भाष्यकाराभि-प्रायः । एतेन “समाप्तं च पञ्चदशोऽध्याये शास्त्रम् ; उत्तरैस्त्रिभिः खिलाध्यायैः परिशिष्टा नानाधर्मा निरूपिताः” इति यादवप्रकाशकल्पनाऽपि निरस्ता । अत्र च लिके त्रयोदशचतुर्दशाभ्यां ‘गतासून् अगतासून्’ (२. ११) इत्यादिना क्रमेण देहात्मविवेकादिसुखेन प्रवृत्तप्रथमपटकार्थशेषभूतदेहात्म-याथात्म्यसंसारतन्निवृत्तितन्निवर्तकादि परिशोध्यते ; पञ्चदशेन तु मध्यमपटकप्रतिपादितद्विविधप्रकृति शेषभूतचतुर्विधाकारिभजनीयपरमपुरुषपरिशोधनं क्रियते । इमं च भेदं पञ्चदशारम्भे सूचयिष्यति क्षेत्राध्याय इत्यादिना । क्षेत्राध्यायप्रसक्तवन्धहेतुगुणसङ्गस्य बन्धहेतुताप्रकारतन्निवृत्त्यादिपरतया “परं भूयः” इत्यादेः (१४) अध्यायस्य पश्चाद्भावित्वं सिद्धम् । ततः क्षेत्राध्यायस्य तृतीयपटकादित्वं युक्तमिति । तदेतदखिलमभिप्रेत्य तत्र तावत् त्रयोदश इत्युक्तम् ।

✓ देहात्मनोस्वरूपं देहयाथात्म्यशोधनमिति अध्यायशरीरपर्यालोचनेन, संग्रहश्लोकेऽनुक्तस्यापि चकारसमुचितस्योक्तिः । देहस्वरूपमिति तत्प्रतिसंबन्धात्मस्वरूपस्याप्युपलक्षण[र्थ]म् । आत्मविशो-धनमिति संग्रहश्च देहयाथात्म्यशोधनस्याप्युपलक्षणम् । देहात्मनोस्वरूपमिति धर्मनिर्वेशो विवक्षितः । विवेकशब्देन च न विविच्य प्रतिपादनमात्रं भेदमात्रं वा विवक्षितम्, आत्मविशोधनमित्यनेनैव गतार्थ-त्वात् । ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति’ (२४) इत्यादिना द्रष्टव्यत्वेन निर्दिष्टस्यात्मनः ‘समं सर्वेषु’ (२७) इत्यादिना स्वयं विविच्यानुसंधानप्रकारो हि वक्ष्यते । तदाह ततो विवेकानुसन्धानप्रकारश्चेति ।

इदं शरीरम् देवोऽहम्, मनुष्योऽहम्, स्थूलोऽहम्, कुशोऽहमिति आत्मना भोक्ता सह सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानं भोक्तुरात्मनोऽर्थान्तरभूतं तस्य भोगक्षेत्रमितं शरीरयाथात्म्यदिङ्गिरभिधीयते । एतत् अवयवशः संघातरूपेण च, इदमहं वेद्मीति यो वेत्ति, तं वेद्यभूता-दस्माद्वेदितृत्वेनार्थान्तरभूतम्, क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः आत्मयाथात्म्यविदः प्राहुः । यद्यपि देहद्वयति-

अथ 'गतासूतगतासंश्व' (२. ११) इति प्राक् स्वनैवोपक्षिप्तक्रमेण सप्तमारम्भप्रकृतित्व-निर्देशक्रमेण च अपृष्टोऽप्यवसरे प्राप्ते स्वयमेव परिशोधयितुं भगवानुवाच इदं शरीरमिति । आन्तरूप-लोकोपलम्भप्रकारनिर्देशपर इदंशब्द इत्यभिप्रायेण देवोऽहमित्याद्युक्तिः । देवोऽहम्, मनुष्योऽह-मित्यनन्तजातिभेदोपलक्षणम् ; स्थूलोऽहम्, कुशोऽहमित्यनन्तगुणभेदोपलक्षणम् । एवं जातिगुणो-दाहरणं गच्छामीत्यादिक्रियाविशेषोपलक्षणार्थम् । संसारिणां भोक्तृत्वं हि प्रायशो देहात्मभ्रममूल-मित्यभिप्रायेण आत्मना भोक्त्रेत्युक्तम् । क्षेत्रमित्यभिधीयते इत्यनेनैव भोग्यत्वं प्रतीयते । ततश्च केदारात् देवदत्त इव प्रतिसंवन्धित्वेनार्थोक्षितो भोक्ता भोक्तृत्वाकारणार्थान्तरभूतसिद्ध इत्याह भोक्तुरात्मनोऽर्थान्तरभूतस्येति । भोगस्योत्पत्तिस्थानतया क्षेत्रत्ववाचोयुक्तिरित्याह भोगक्षेत्रमिति । क्षतताण-क्षय-क्षरणाद्यप्रसिद्धक्लिष्टार्थग्रहणात् क्षेत्रवत् कर्मबीजफलोत्पत्तिस्थानत्वग्रहणमेवोचितमिति भावः । अभिधीयत इत्यनेनाकाङ्क्षितोचितकलध्याहारः शरीरयाथात्म्यविद्विरिति । यद्वा तद्विदः इति पदमत्रापि विपरिणामेन प्रकृतविषयतया तद्विद्विरिति भाव्यम् । विपरिणते च तस्मिन् तच्छब्दः प्रकृतक्षेत्रपर इत्यभिप्रायः । एतद्यो वेत्तीत्यनेनैव देहाद्यतिरेकः स्फुटीक्रियत इत्याह एतदवयवश-स्सङ्घातरूपेण चेदमहं वेद्मीति । अयमभिप्रायः—इदमहमिति प्रत्यक्त्वरपराक्त्वाभ्यामेव तावत् भेदः प्रतीयते, गृहादिवदेव । न च—देवोऽहम्, मनुष्योऽहमिति सामानाधिकरण्यव्यपदेशहेतुभूत-देहात्मबुद्ध्या सा प्रतीतिः भ्रान्तिरिति युक्तम्, तथैव देहात्मबुद्धेर्वाधात् । बलवता हि दुर्बलं बाध्येत । उपपत्तिशास्त्रे च प्राक्प्रपञ्चिते बलं व्यतिरेकबुद्धेः ; देहात्मबुद्धेस्तुभयमपि प्रतिकूलमिति । प्रागुक्तां प्रत्येकसमुदायादिविकल्पायुपपत्तिमभिप्रेत्य अवयवशः सङ्घातरूपेण चेत्युक्तम् । अवयवश इति । 'मम मूर्धा, मम हस्तः' इत्यादिरूपेणावयवेष्वोऽहमर्थः स्फुटं भिन्नतया प्रतीयते ; न तु अहं मूर्धेत्यादिरूपेणेति भावः । सङ्घातरूपेण चेति । मम शरीरमित्येव हि सङ्घातेऽपि भेदधीरिति भावः । एतद्यो वेत्तीत्यनेनाभिप्रेतमुपलम्भसिद्धं भेदं दर्शयति वेद्यभूतादिति । तद्विदः इत्यत्र सामान्य-ज्ञानमात्रस्य निर्णयानुपयुक्तत्वात् आत्मयाथात्म्यविद इत्युक्तम् । ननु ज्ञाता तावत् आत्मेति सिद्धम् ; स च जानामीति प्रतीतिसिद्धः ; सैव प्रतीतिज्ञातृत्वमिव देहात्मकत्वमपि देवोऽहमित्यादि-रूपेण युगपद्गृह्णाति ; प्रत्यक्षसिद्धस्य तस्य युक्त्या शास्त्रेण वा देहातिरिक्तत्वसाधने धर्मिग्राहक-प्रमाणविरोध इति शङ्काभिप्रायेणाह यद्यपीति । यदि ज्ञातुर्देहसमानाधिकरणतयैव प्रतीतिः स्यात्, तदैवं शक्येतापि ; न च तदस्ति ; देहस्यैव प्रधानतया वेद्यत्वदशायां व्यधिकरणतयैव प्रतीतिसिद्धेः ; न च धर्मिग्राहकसिद्धस्त्वोऽप्याकारो नारोपित इति नियमः । बुद्बुद्-मुक्ताफल-चवक-मुकुरादि-

रिक्तघटाद्यर्थानुसन्धानवेलायां 'देवोऽहम्, मनुष्योऽहं घटादिकं जानामि' इति देहसामानाधिकरण्येन ज्ञातारमात्मानमनुसन्धत्ते, तथाऽपि देहानुभववेलायां देहमपि घटादिकमिव 'इदमहं वेदिमि' इति वेद्यतया वेदिताऽनुभवतीति वेदितुर्मात्मनो वेद्यतया अरीरमपि घटादिवदर्थान्तरभूतम् । तथा घटादेरिव वेद्यभूताच्छरीरादपि वेदिता क्षेत्रज्ञोऽर्थान्तरभूतः । सामानाधिकरण्येन प्रतीतिस्तु वस्तुतश्चरीरस्य गोत्वादिवत् आत्मविशेषणतैकस्यभावतया तदपृथक्सिद्धेरुपपन्ना । तत्र वेदितुस्संस्थापणाकारस्य चक्षुरादिकरणाविषयत्वात् योगसंस्कृतमनोविषयत्वाच्च प्रकृति-

समानपरिमाणान्येव ग्रह-नक्षत्र-हिमकर-मार्तण्डमण्डलानि सर्वैरुपलभ्यन्ते ; युक्त्या शालेण च अतिष्ठु-
परिमाणतया स्थाप्यन्ते ; तद्वद्वत्पातीयमिमायेणाह तथाऽपीति । अतो धर्मिग्राहकविरोधरहित-
श्रुत्युपपत्तिसमानार्थ-व्यतिरेकप्रत्ययसिद्धं देहात्मनोः परस्परभेदं सनिदर्शनमाह इति वेदितुरित्यादिना ।
इतिहेतौ । ननु यत् यतो भिद्यते, न तत् तत्समानाधिकरणतया प्रतीयते ; यथा घटेन पटः ;
समानाधिकरणश्च (णतया च) मृदघटादिवत् देहो ज्ञाता प्रतीयत इति विपरीतयुक्तिमाशङ्क्याह
सामानाधिकरण्येनेति । अयमभिप्रायः — न तावत् सामानाधिकरण्यमात्रेण भेदः, जातिगुणादिष्व-
भावात् । न च तानि न सन्तीति सौमती गतिः, अवाधितप्रत्ययबलेन, दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थ-
ग्रहणादिमिश्र धर्मधर्मिभेदसमर्थनात् । न चाल भेदाभेदः, व्याघाताद्विप्रसङ्गात् । अतो यथा
जातिगुणक्रियादिष्वपृथक्सिद्धेरेव संश्रयविरोधात् सामानाधिकरण्यम्, तद्वद्वत्पातीयं सर्वानुवृत्तं
वक्तव्यमिति अन्यथैव, ^१अन्यथाऽपि वोपपत्तेर्भेदाभावे सामानाधिकरण्यमिति । विशेषणतैकस्य भावतयेति
अपृथक्सिद्धिविवरणम् (विशदीकरणम्) । ननु जातिगुणादिवदिह धर्मधर्मिभावः सामानाधिकरण्य-
दर्शनां न प्रतीयते ; यथा 'गौशुक्लो गच्छति' इत्यादिषु गोत्वशुक्लत्वादिविशिष्ट इति बुद्धिः, न तथाऽल-
धीः ; 'देवोऽहं, मनुष्योऽहम्' इत्यत्र हि देवत्वविशिष्टोऽहं, मनुष्यत्वविशिष्टोऽहमिति प्रतीयते ; न तु
देवशरीरविशिष्टोऽहम्, मनुष्यशरीरविशिष्टोऽहमिति । अतो अट इत्यत्र घटत्वविशिष्टपिण्डमात्र-
प्रतीतिवत् देवोऽहं, मनुष्योऽहमित्यत्र देवत्वविशिष्टपिण्डमात्रप्रतीतिवत् देवत्व इति किंचित्प्रति-
विशेषणत्वाददर्शनात् नापृथक्सिद्धिनिवन्धनं देहात्मसामानाधिकरण्यमित्यत्राह तत्र वेदितुरिति ।
ज्ञानत्वमित्यत्र सूक्ष्मत्वादिरत्नासाधारणाकारः । अयमभिप्रायः — किं बाष्पकरणेर्देहमात्रप्रतीतिरिह
विवक्षिता, उत मनोमात्रेण, अथवा परिशुद्धेन मनसा ? नाद्यः, ननु मनोमात्रेण मनस्यैव प्रमाण-
योग्यानुपलम्भाभावात् । न द्वितीयः, मनस आत्मग्रहणशक्तत्वेऽपि तस्याशुद्धस्य देहव्यावर्तकपरिमाणादि-
विशिष्टत्वेन ग्रहणाशक्तेः । न तृतीयः, असिद्धेः । अतिरिक्ततया ग्रहणार्थमेव हि योग्योपदेशः ।
यथा च योगिनामुपलम्भः । अतो यथा गृहमाणयोरेव क्षीरनीरद्वयव्योम्युन्मनाधिकसमभावेन संसर्ग-

१ देवोऽहमिति सामानाधिकरण्यमपृथक्सिद्धिमूलकं सामानाधिकरण्यत्वात् जात्यदिसामानाधि-
करण्यवत् इत्यनुमानसंभवात् अन्यथैवेत्युक्तम् । जीवोऽहं प्राणोऽहमित्यादौ अपृथक्सिद्ध्ययोगात्
अनुमानस्य दुष्टेऽऽग्राह अत्र योऽस्तीति । ज्ञाय पुदाहरेण तत्संभवपरिहारार्थमपि भवतीति भावः ।

सन्निधानादेव मूढाः प्रकृत्याकारमेव वेदितारं पश्यन्ति ; तथा च वक्ष्यति, “उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् । विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः” (१५. १०) इति ॥ १ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २
देवमनुष्यादिसर्वक्षेत्रेषु वेदितृत्वाकारं क्षेत्रज्ञं च मां विद्धि—मदात्मकं विद्धि ; क्षेत्रज्ञं चापीति अपिशब्दात् क्षेत्रमपि मां विद्धीत्युक्तमिति गम्यते । यथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञविशेषणतैकस्वभावतया तदपृथक्सिद्धेः तन्सामानाधिकरण्येनैव निर्देश्यम्, तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं च मद्भिः विशेषणतै- विशेषेषु क्षीरत्वेन नीरत्वेन गोपलम्भः ; तद्वदत्रापि गृह्यमाणयोरेव देहात्मनोः सन्निधिविशेषवशेन रजस्तमोवृद्धिहेतुकर्मवशेन च भेदाग्रहाद्वैक्याध्यास इति निर्णीतदोषतादृशोपलम्भवशेन विरोधो न शङ्कानीयः इति । मोहहेतुभूतगुणमयप्रकृतिसन्निधानेन मूढतया यथावस्थितात्मादर्शने, तस्य योगसंस्कृतमनो-वेद्यत्वे च वक्ष्यमाणमुदाहरति वक्ष्यतीति ॥ १ ॥

अथैवमन्योन्यावर्तकाकारवत्तया निर्दिष्टयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्द्वयोरपि परमात्मनोऽवबृत्तिसिद्धयर्थमयामनु-वृत्तं तच्छेषत्वमुपदिश्य एवं यथावस्थितक्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानमेव मोहनिवृत्तिनिमित्तमित्यभिप्रायेण (मे मतमित्यभिप्रायेण) प्रशंसति क्षेत्रज्ञं चापीति श्लोकेन । शरीरान्तरिक्षस्य बद्धावस्थयात्र क्षेत्रज्ञशब्दोपादानम् । स च स्व-क्षेत्रापेक्षया शरीरं मदपेक्षया शरीरमिति सामानाधिकरणनिर्देशतात्पर्यमित्याह देवमनुष्यादीति । क्षेत्रज्ञमित्येकवचनेन जायैवमभिप्रेतमिति दर्शयितुं सर्वक्षेत्रेषु वेदितृत्वैकाकारमित्युक्तम् । १ फलितमाह मदात्मकं विद्धीति । अनुक्तसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः, अन्यथा निरर्थकत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह क्षेत्रज्ञं ३ चापीत्यपिशब्दादिति । कण्ठोक्तं समुच्चयागतमभिप्रायिकं च संकल्प्याह यथा क्षेत्रमिति । जीवस्य तच्छरीरेण सामानाधिकरण्ये यो हेतुः, स एवात्रापि विद्यत इति मुख्यमेव सामानाधिकरण्यमिति ज्ञापनायापृथ-विस्तद्धिकथनम् । ननु [क्षेत्रस्य?] क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं प्रत्यक्षसिद्धत्वात् स्वीक्रियते । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः परमात्मानं प्रति विशेषणत्वं न प्रतीयते । प्रत्युत स्वतन्त्रतयैव क्षेत्रज्ञो घटपटादयश्च प्रतीयन्ते । अतो न सामानाधिकरण्यं मुख्यमिति शङ्कायां विशेष्यस्याप्रत्यक्षत्वादुश्रुतवेदान्तानां विशेषणत्वाग्रहणमित्यभिप्रायेणाह

१ ननु भारते (शां-३६१-६) ‘क्षेत्राणि च शरीराणि बीजञ्चापि शुभाशुभम् । तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥’ इति भगवान् क्षेत्रज्ञशब्दयोगार्थं उक्तः । ‘योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रवक्षते’ इति च मनुः । शुभाशुभधिकरणे श्रुतप्रकाशिकायां बहु उदाहृतमवानुसंधेयम् । एवञ्च एकैकक्षेत्रे क्षेत्रज्ञो जीवः प्रागुक्तः, अहमपि सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञ इति अर्थवर्णने सुकरे किमिति जीववाचित्वस्वीकारेणायं प्रयास इति चेत्—क्लिष्टार्थवर्णने हि प्रयास इति वक्तव्यम् । क्षेत्रज्ञं मां विद्धि इत्यत्र विवक्षणीयरीत्यैव निवाहश्च युक्त इति ।

२ क्षेत्रज्ञं मां विद्धीत्यस्य मां क्षेत्रज्ञान्तर्यामिणं विद्धीति मुख्योऽर्थः शरीरवाचकशब्दानामेव शरीरपरिपर्यवस्य स्थापितत्वात् । यामित्यस्य मच्छरीरभूतमित्यर्थस्तु इह तात्पर्येक्यादुक्त इत्याशयेन फलितमित्युक्तम् । ३ चकारस्तु पूर्ववाक्यार्थस्यैतद्वाक्यार्थेन सह समुच्चये ।

कस्वभावतया मदपृथक्सिद्धेः मत्सामानाधिकरण्येनैव निर्देश्यो विद्धि । पृथिव्यादिसंघात-
रूपस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञस्य च भगवच्छरीरतेकस्वरूपतया भगवदात्मकत्वं श्रुतयो वदन्ति, 'यः
पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति
स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' (बृ. ५. ७. ३) इत्याभ्य, 'य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो
यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः'
(बृ. ५. ७. २२) इत्याद्याः । इदमेवान्तर्यामितया सर्वक्षेत्रज्ञानामात्मत्वेनावस्थानं भगवत्
तत्सामानाधिकरण्येन व्यपदेशहेतुः । 'ब्रह्मात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः'
(१०. २०), 'न तदस्ति विना यत् स्थानमया भूतं चराचरम्' (१०. ३९), 'विष्टम्याहमिदं
कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' (१०. ४२) इति पुरस्तादुपरिष्ठाच्चाभिधाय मध्ये सामानाधि-
करण्येन व्यपदिशति, 'आदित्यानामहं विष्णुः' (१०. २१) इत्यादिना । यदिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः
विवेकविषयं तयोर्मदात्मकत्वविषयं च ज्ञानमुक्तम्, तदेवोपादेयं ज्ञानमिति मम मतम् ।

पृथिव्यादिसंघातरूपस्येति । पृथिव्यादेः परमात्मानं प्रति शरीरत्ववचनादेव तत्संघातरूपस्य देवमनु-
ष्यादिपिण्डस्यापि शरीरत्वमुक्तमेव ; शरीरधातूनां च पृथक्परमात्मशरीरत्वं व्यपदिश्यत इति, ततोऽपि
तत्समुदायस्य शरीरत्वमुक्तं भवतीत्यभिप्रायेण पृथिव्यादिसंघातरूपस्येत्युक्तम् । जीवे प्रति क्षेत्रस्येव
नावस्थामेदनिबन्धनमनयोर्द्विव्ययोः परमात्मशरीरत्वमिति ज्ञापनाय भगवच्छरीरतेकस्वरूपतयेत्युक्तम् ।
यथा पृथिव्यादेः लोके शरीरत्वेनाप्रसिद्धस्यापि परमात्मशरीरत्वं श्रुतिवशात् स्वीकार्यम्, तथा
स्वक्षेत्रे प्रति शरीरिणोऽपि जीवस्येति भावः । एवं स्वरूपमेदेऽन्तर्यामित्वे च सिद्धे श्रुतिषु सामानाधि-
करण्यव्यपदेशस्तन्निबन्धनः ; तदुपदेहेने [चास्यां स्मृतौ स्मृत्यन्तरे च । अस्मिन् विभूत्यध्याये] चास्मिन्
अन्तर्यामित्वं पुरस्तादुपरिष्ठाच्चाभिधाय मध्ये सामानाधिकरण्यनिर्देशात् आत्मत्वेनावस्थानमेव सामानाधि-
करण्ये हेतुरिति श्रुत्युपदेहेन कृतं भवति । तत्समानतयाऽस्मिन्नपि सामानाधिकरण्ये स एवायं
इत्यभिप्रायेणाह—इदमेवेति । उत्तरार्धं व्याख्याति यदिदमिति । प्रस्तुतविवेकाकारविशिष्टयोरेव
हि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेह परामर्शः, तसायःपिण्डादिवत् अलीकाकारज्ञानस्य पश्चादिसाधारणत्वात् तस्य
चात्र प्रशंसानुपपत्तेरित्यभिप्रायेण विवेकविषयमित्युपादानम् । न हि ज्ञानस्य ज्ञानत्वमात्रं विधेयम्,
पुनरुक्त्यादिप्रसङ्गात् ; न चान्येषां ज्ञानानां ज्ञानत्वनिषेधे तात्पर्यं, व्याघातात् ; न च ज्ञानमित्यनूद्य
मतत्त्वमात्रमत्र विधीयते, ज्ञानशब्दावृत्तिनैरर्थक्यात् ; अतोऽत्र ज्ञानस्यैव, ज्ञानमिति विधानं परिग्राह-
त्वार्थप्रशंसापरमित्यभिप्रायेणाह—तदेवोपादेयं ज्ञानमिति । मम मतमिति । सर्वभूतसुहृदो मम
सर्वशास्त्रार्थोपयोगितया सर्वहितत्वेनेदमेवोपादेयतयाऽभिमतमिति भावः ।

1 क्षेत्रं क्षेत्रज्ञक्षेत्रेत्येतत्स्थाने समस्तपदप्रयोगे यथा निर्देश्यविति पुंलिङ्गं साधु, तथा व्यस्त-
प्रयोगोऽपि । एवं प्रायाःप्रयोगाः 1-1-4 (196 पु) भाष्यार्थदर्पणे उदाहृता द्रष्टव्याः ।

केचिदाहुः—‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ इति सामानाधिकरण्येनैकत्वमवगम्यते । ततश्चेश्वरस्यैव सतोऽज्ञानात् क्षेत्रज्ञत्वमिव भवतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तन्निवृत्त्यर्थं शायमे-
कत्वोपदेशः । अनेन च आप्ततमभगवदुपदेशेन, ‘रज्जुरेषा न सर्पः’ इत्याप्तोपदेशेन सर्पत्वभ्रम-
निवृत्तिवत् क्षेत्रज्ञत्वभ्रमो निवर्तते—इति ।

ते प्रष्टव्याः—अयमुपदेष्टा भगवान् वासुदेवः परमेश्वरः किमात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारेण

एवमस्य श्लोकस्य श्रुति-स्मृत्यन्तर-पूर्वापरसंगतमर्थमभिधाय कुदृष्टिदृष्टिं दूषयितुमनुभाषते केचिदि-
त्यादिना । केचिदिति निरूपकामासत्त्वमभिप्रेतम् । बहुवचनेन जगद्व्यामोहनतत्तद्वन्धकारकुमतिपर-
म्पराद्योतनम् । सामानाधिकरण्येनैकत्वमवगम्यत इति । “भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्ने-
वृत्तिः सामानाधिकरण्यम्” इति हि तल्लक्षणमिति भावः । सर्वज्ञत्वाज्ञत्वादिविरुद्धधर्मवतोरैकत्वं कथमवगन्तुं
शक्यमित्यत्राह ततश्चेति । श्रुतस्य हानायोगात् तदर्थोपपत्त्येत्यर्थः । एवकारेण विरोधशङ्काद्योतनम् ।
संसारस्त्यौपाधिकत्वेन सर्वाभ्युपगतत्वात् स्वतः क्षेत्रज्ञत्वाभावेऽपि दोषवशात् तत्संभव इत्यभिप्रायेण
अज्ञानादित्युक्तम् । ननु दोषवशादपि विरुद्धं न संभवति ; न हि दोषेण तेजसस्तिमिरत्वापादनं
संभवति ; न च क्षितिजलादिसमवधाने शिलाशकलस्याङ्कुरारम्भकत्वमित्यत्राह क्षेत्रज्ञत्वमिवेति ।
विरुद्धाकारसद्भावो ह्यसंभावितः ; तदारोपस्तु रज्जुसर्पादिवदुपपन्न इति भावः । अभ्युपगन्त-
(पेत)व्यमिति । गत्यन्तरादर्शनादिति भावः । यदि परमार्थतत्संसारित्वं नास्ति ; कथं संसारनिराकरणयो-
पदेशादि क्रियते ? न हि परमार्थतो व्याध्यभावे तन्निरासाय चिकित्सोपपद्येत्यत्राह तन्निवृत्त्यर्थं
इति । क्षेत्रज्ञत्वभ्रमनिवृत्त्यर्थं इति यावत् । न ह्ययमैक्योपदेशो दृष्टिविध्यादिविवाच्यशेषतया भाति ;
अपितु आत्मयाथात्म्यज्ञानार्थं इति भवद्विरप्यभ्युपेतमित्यभिप्रायेण अयमित्युक्तम् । चन्द्रमेदभ्रम-
निवर्तकतदैक्योपदेशवदिति भावः । अबाधितात् प्रत्यक्षतो भेदे दृढं प्रतीयमाने कथं तदुपजीवकेन
संभवदभिप्रायान्तरेण परोक्षेणोपदेशेन बाध इत्यत्राह अनेन चेति । सामान्यवेषेणोपजीवकत्वं न
बाधकत्वविरोधि ; अन्यथा भेदानुमानेन ज्वालैक्यवाधायोगात् । अत एव परोक्षत्वमपि न दौर्बल्य-
प्रयोजकम् । निर्दोषत्वमेव हि प्राबल्यनिदानम् । वाक्यस्य च दोषा वक्तुर्भ्रमविप्रलम्भप्रमादाशक्तयः ।
अतः च वक्तुर्वासुदेवस्याप्ततमत्वेन विप्रलम्भगन्धभावः ; भगवत्त्वेन भ्रमप्रमादाशक्तीनामसंभवः ।
अतस्तदुपदेशेन क्षेत्रज्ञत्वभ्रमस्य प्रत्यक्षस्यापि बाध उपपद्यत इति भावः ।

एवमनुभाषितं दूषयितुमुपक्रमते ते प्रष्टव्या इति । सर्वज्ञेश्वरस्यैव सतः अज्ञानात् क्षेत्रत्वभ्रमो
भवति ; स एव चेश्वरः क्षेत्रज्ञाद्योपदिशतीति व्याकुलभाषिणः किमभिप्रेतमित्याशयपरिशोधनेन दूषणं
वक्तव्यमिति भावः । अयमिति । “न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः” (२-१२) इत्युपक्रमे
भेदेनैव स्वात्मानमुपदिशन्, परस्ताच्च क्षराक्षरपुरुषवैलक्षण्यमेव स्वात्मनोऽभिधास्यन्, निष्कृष्टव्यवहारेषु
जीवानां परागर्थश्च इति भावः । उपदेष्टेति । यद्यसावप्यज्ञः, तदाऽर्जुनवदस्यापि शिष्यत्वमेवोचितम्, न
तूपदेष्टृत्वमिति भावः । भगवानिति । पराज्ञाननिवृत्त्यर्थमेव ह्ययमुपदिशति, स्वस्य तत्त्वज्ञत्वादित्यभिप्रायः ।

निवृत्ताज्ञानः उत नेति । **निवृत्ताज्ञानश्चेत्**, निर्विशेषचिन्मात्रैकस्वरूपे आत्मनि अन्यतद्रूपाध्यासासंभावनया कौन्तेयादिभेददर्शनं, तान् प्रत्युपदेशादिव्यापाराश्च न संभवन्ति । अथात्मसाक्षात्काराभावादनिवृत्ताज्ञानः, न तर्ह्यज्ञत्वादेवात्मज्ञानोपदेशसंभवः; ‘उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः’ (४. ३४) इति ह्युक्तम् । अत एवमादिवादा अनाकलित-

वासुदेव इत्यतान्तर्यामिन्वादिब्रह्मविद्यायां “सर्वज्ञासौ समस्तं च वसत्यत्र” (वि १. २-१२) इति भेद एव व्यक्त इति भावः । वसुदेवतनयत्वविवक्षायां तु स एव ब्रह्मतीर्णः, ‘सर्वलोकमहेश्वरम्’ (५. २९) ‘विमर्शव्यय ईश्वरः’ (१५. १७), ‘यस्मात् क्षरमतीतोऽहम्’ (१५. १८) इत्यादिषु स्वात्मानमीश्वरत्वैव मन्यमानो जीवेभ्यस्सर्वप्रकारं वैलक्षण्यमुपदिशतीत्यभिप्रायेण परमेश्वरशब्दः । ईश्वरस्य भ्रमहेतुभूतमज्ञानं न कदाचिदप्यस्तीति तैवेक्तुं न शक्यम्, तथासतीति शतव्यप्रतिभासाभावादीश्वरत्वस्यैवासिद्धिप्रसङ्गात् । अज्ञानमन्तरेण च मिथ्याभूतभेदप्रतिभासायोगात् । परबुद्धिविषयत्वोल्लेखरूपस्य तु मिथ्यार्थप्रतिभासस्य परसद्भावसापेक्षत्वात् । तस्य च तैरनभ्युपगमात् । अत ईश्वरस्यापि पूर्वमज्ञानमस्ति ; तच्च पश्चाज्ज्ञाननिवर्त्यमित्यभ्युपगन्तव्यम् । तच्चोपदेशदशायां भवदभिमतहेतुविशेषेण निवृत्तं न वेत्यभिप्रायेण विकल्पयति किमित्यादिना । प्रथमं शिरो दूषयितुमनुवदति **निवृत्ताज्ञानश्चेदिति** । **निर्विशेषेत्यादि** । कारणाभावात् कार्याभाव इति भावः । अभ्युपगताधिष्ठानविशेषत्वभावादेवाध्यासो न संभवति, किं पुनर्दोषस्यापि निवृत्तावित्यभिप्रायेण **निर्विशेषचिन्मात्रत्वोपादानम्** । तथा हि सविशेषे वस्तुनि कस्मिंश्चिदसाधारणाकारे तिरोहिते तद्विरुद्धाकारान्तराध्यासः । ज्ञाता च कंचिदर्धमन्यथा मन्येत ; न तु ज्ञप्तिमात्रम् । **कौन्तेयादीत्यादिशब्देन** जिवांसितधार्तराष्ट्रादिग्रहणम् । **उपदेशादीत्यादिशब्देन** सारथ्यादेरपि संग्रहः । द्वितीयं शिरोऽनुभाषते **अथेति** । निवर्तकसाक्षात्काररहितत्वादिति भावः । **न तर्हीति** । न हीन्द्रियलिङ्गशब्दादिवत् अज्ञत्वेऽपि परज्ञानजनकत्वं संभवति, उपदेशावयवप्रयोगस्य ज्ञानपूर्वकत्वावश्यंभावात् अप्रमितोपदेशोऽनासत्त्वप्रसङ्गादिति भावः । तत्त्वसाक्षात्कारवत् एवाध्यासोपदेष्टृत्वे तस्यैवोक्तिं दर्शयति **उपदेक्ष्यन्तीति** । एवं शङ्करपक्षोक्तं दोषं भास्करादिपक्षेऽप्यतिदिशति **अत इति** । शंकरमते भेदश्रुतयः सगुणश्रुतयोऽन्तर्गमिश्रुतयः प्रकृतिपुरुषनित्यत्वश्रुतयस्तथाविधाश्च स्मृत्यादयो विरुद्धा एव ; अमेदश्रुत्यादयश्च मुख्यार्थपरित्यागेन निर्विशेषलक्षकतया तैरेवाभ्युपगमात् मुख्यार्थप्रतिपादकाकारेण विरुद्धाः । विषयव्यवस्थादिभिर्विरोधपरिहारे संभवति बाध्यबाधकभावाच्च[अभ्युपगमात् न्यायविरोधः । स्ववचनविरोधस्तु, ब्रह्म निर्विशेषम्, एवंत्वादित्यत्र हेतुसाध्यधर्मग्वयावश्यंभावात् । ‘अनुभूतिरेषा’ इत्यतानुभूतिशब्दबोध्यत्वादेरवश्यंभावाभ्युपगन्तव्यत्वात् । एवं ‘ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यम्’ इत्यादिष्वपि भाव्यम् । भास्करपक्षे तु भेदगोचरश्रुत्यादिभिस्तत्प्रतिपक्षमभेदसहमानैर्विरोधो वक्तव्यः । अचित्तोऽपि ब्रह्मस्वरूपैक्याभ्युपगमात् निर्विकारत्वप्रतिपादकैर्विरोधः । ब्रह्मण एवोपहितस्य जीवत्वान्निर्दोषश्रुतिविरोधः । अमेदश्रुतयोऽपि प्रायशो न

श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायस्ववाग्बोधैरज्ञानिभिर्जगन्मोहनाय प्रवर्तिता इत्यनादरणीयाः ।

¹अत्रेदं तत्त्वम्—

मुख्याः । जीवेश्वरसामानाधिकरण्ये² 'घटाकाशो महाकाशः' इतिवन्निर्दिश्यमानवेषणैक्यासिद्धेः । एवमेवाचिदीश्वरयोरपि न सामानाधिकरण्यस्वारम्यम् । सर्वज्ञत्वादिगुणगणविशिष्टस्य ब्रह्मणस्सर्वनादात्म्ये सर्वदुःखप्रतिसन्धानप्रसङ्गाखिरवद्यश्रुत्यादिविरोधप्रशमनाभावेन न्यायविरोधः । यादवप्रकाशपक्षे तु खन एव भिन्नाभिन्नसर्वजीवत्वाभ्युपगमोऽतिशयितः । सर्वानुवृत्तसम्मात्रस्य ब्रह्मत्वाभ्युपगमात् (गमे) अदृश्यत्वादिश्रुतिविरोधश्च । सत्ताया घटादिधर्मत्वेन प्रतीयमानत्वात् ब्रह्मणो जातिरूपत्वप्रसङ्ग इत्यादयो दोषा द्रष्टव्याः । अनयोः स्ववचनविरोधस्तु सप्तमङ्गीवादिनामिव भेदाभेदाभ्युपगमात् तन्मूलनिर्दोषत्वसदोषत्वसामानाधिकरण्याच्च व्यक्तम् । जगन्मोहनाय प्रवर्तिता इति न तेषामभिप्रायेणोच्यते, अज्ञानिभिरित्युक्तत्वात् ; अपितु तेषामज्ञानां वादो दैवाज्जगन्मोहनाय जात इत्युच्यते ।

ननु युष्मत्पक्षेऽपि श्रुतिविरोधादिदूषणं समानम् : तथा हि — यदि जगद्ब्रह्मणोरन्यन्तभेद एवाभ्युपगमः, तदा 'तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत' (श्वे. ४. ९) इति कारणस्यैव ब्रह्मणः कार्यनभिरूपमाकृत्वश्रुतिविरोधः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रज्ञाविरोधः ; न हि घटज्ञानेन ततोऽत्यन्तभिन्नस्य पटस्य ज्ञातत्वं संभवति । अत्यन्तभिन्नयोर्जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यं च न संभवति । घटपटवदेव लक्षणया निर्वाहश्चेत्, परपक्षे कः प्रद्वेषः ? ब्रह्मोपाद नत्वं च जगतो न सिध्यति, सृष्टघटादिष्वत् जगद्ब्रह्मणोरैकद्रव्यत्वानभ्युपगमात् ; अन्यथा सत्कार्यवादविरोधात् । यदि भिन्नैरेव प्रकृतिपुरुषेश्वरैर्जगदभ्रम्, ते किमेकीभूताः कार्यभारमन्ते, उत पृथगवस्थिता एव ? पूर्वत परस्परस्वभावसंकरः परपक्षवत् प्रसक्तः । उत्तरत्वापि किं पृथक्कार्यकराणि, उत न ? पृथक्कार्यकरत्वे सर्वस्य ब्रह्मकारणत्वमभ्युपगतं पलायते ; एककार्यकरत्वे कार्यावस्थायां स्वभावसंकरस्तदवस्थः । यदि च ब्रह्म स्वरूपतो निर्विकारम्, तदा तस्य कार्यात्मकत्ववादिनीभिः श्रुतिभिर्विरोधः । अथ सविकारत्वाभ्युपगमः, तदा परपक्षप्रसक्तनिर्विकारश्रुतिविरोधस्तदवस्थः । यदि च सर्वदा सर्वज्ञत्वादिगुणगणविशिष्टमेव ब्रह्म, तदा निर्गुणश्रुतिभिः ज्ञानमात्रश्रुतिभिश्च व्याघातः । सर्वदा भेदश्च यद्यभ्युपगतः, तदा भेदनिषेधकश्रुतिविरोधः । न्यायविरोधः, विधिनियमयोरेष्वस्वभावलब्धेन पौर्वापर्येणापच्छेदवत् बाध्यबाधकभावस्यानभ्युपगमात् । स्ववचनविरोधश्च, सर्वात्मकं ब्रह्म सर्वविलक्षणं चेत्त्यभ्युपगमात् । अतो दोषसाम्ये कस्य मतं तत्त्वम्— इति चोद्यमभिप्राया नभिज्ञैः परैः श्वराहकलहन्त्यायेन प्रवर्तितं परिहृत्य समीचीनशारीरकन्यायानुगृहीतसर्ववेदान्तसारार्थप्रतिपादनपरतामस्य शास्त्रस्य स्थापयितुमाह अत्रेदं तत्त्वमिति । अत्र — श्रुतिस्मृतीतिहासाद्यविरुद्धार्थगवेषणायामित्यर्थः ; श्रुत्यादिष्विति वा । इदं यथाप्रमाणं वक्ष्यमाणम् ; न तु शङ्कराद्युक्तमित्यर्थः । तत्त्वं

1 अत्रेदं तत्त्वमित्यादि सर्वं श्रीभाष्यस्थमेव । तत्र तत्रेपद्भेदमौचित्यात् कृत्वाऽत्र तस्य निवेशः ।

2 तत्त्वोपदेशावसरे 'रज्जुःसर्प इतिवत्' 'शुद्धब्रह्म क्षेत्रज्ञ' इति वक्तव्यम् । अत्र मामिति ईश्वरस्यैव कथनात् ईश्वरे सगुणे क्षेत्रज्ञैक्यकल्पनाया अनिष्टत्वात् ।

अचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनः परस्व च ब्रह्मणो भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन चेशितृत्वेन च स्वरूप-
विवेकमाहुः काश्चन श्रुतयः, “अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिन्मन्यो मायया सन्निरुद्धः”
(श्वे. ४. ९), “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” (श्वे. ४. १०), “क्षरं प्रधानम
मृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः” (श्वे. १. १०)---अमृताक्षरं हरः इति भोक्ता
निर्दिश्यते ; प्रधानमात्मनो भोग्यत्वेन हरतीति हरः-“स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्व

प्रामाणिकमित्यर्थः। शङ्कितान् दोषान् परिहरिष्यन् स्वपक्षे तावत् प्रमाणतः स्थापयति अचिद्वस्तुन इत्यादिना
(420. पु) सत्यमभवदित्यन्तेन। भोग्यत्वादिकं यथाक्रमम्। भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन¹ चेशितृत्वेन
चेति भेदकथमन्तराणामुपादास्यमानश्रुतिसिद्धानामुपलक्षणम्। अनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण वा तत्संग्रहः।
स्वरूपविवेकं स्वरूपाणां भिन्नत्वमित्यर्थः। विवेकशब्दो भ्रमनिराकरणद्योतनार्थः। न हि भेदवादिनीनां
श्रुतीनां श्रुतित्वे सर्पसृतिरित्यभिप्रायेण काश्चन श्रुतय इत्युक्तम्। बहुवचनेन भूयसांन्यायोऽप्यविरुद्ध
इति ज्ञापितम्। भेदश्रुत्यविरोधेन सामानाधिकरण्याश्रुत्यर्थं स्थापयितुं प्रथमं भेदश्रुत्युपादानम्।
अस्मादित्यनेन साक्षाद्विकाराश्रयत्वमचिद्व्यस्येति सिद्धम्। अन्यो मायया सन्निरुद्धः इत्यनेन
उपहितस्य ब्रह्मण एव जीवत्वमित्यादिप्रलापा निर्मूलिताः। न ह्यत्र मायया सन्निरुद्धादित्यवमुच्यते ;
अपि तु अन्यस्यैव सतो मायया सन्निरुद्धः। सन्निरुद्धः स्वाभाविकसर्वज्ञत्वनिरतिशयानन्दाद्या-
विर्भावरोहित इत्यर्थः। पराभिमतो मायाशब्दार्थः श्रुत्यैव प्रतिक्षिप्त इति दर्शयितुमाह मायां त्विति।
क्षरमित्यादौ हरशब्दस्योत्तरपदान्वयेन कुट्टपञ्चवीतयोजनान्तरप्रतिक्षेपार्थमाह अमृताक्षरं हर इति
भोक्ता निर्दिश्यत इति। रुदे रूढस्य कथं भोक्तृत्वात्साधारण्यमित्यत्राह प्रधानमिति। हरतीति
हरः इत्येतावन्निर्वचनम् ; शेषमर्थसिद्धकथनम्। अयमभिप्रायः-यदि हरशब्दः ‘देव एक’ इत्यने-
नान्वीयते, तदा अमृताक्षरमित्यस्य विधेयत्वं न स्यात्। अथ अमृताक्षरमित्यसमस्तं लुप्तविभक्ति-
कमुद्देश्योपादेयपरमुच्येत, तदा विभक्तिलोपक्षेः, व्युत्क्रमेणोद्देश्योपादेयनिर्देशश्च स्यात्। न चात्र ‘क्षरं
त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या’ (श्वे. ५. १) इतिवत् अमृतशब्द एवोद्देश्यपरः, क्षराक्षरशब्दयोरेव मिथःप्रति-
रूपत्वात्। ऋक्षु च पादभेदेनार्थव्यवस्था² संभवन्ती न परित्याज्या। एवं ‘क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु
विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः’ (श्वे. ५. १) इति वाक्यान्तरशैली चानुसृता स्यात्। अन्यथा
व्यवहितान्वयश्च। न च ‘देव एकः’ इत्यत्र विशेषाकाङ्क्षाऽस्ति। तावता च माहात्म्यमतशिथेन
व्यज्यते। ‘क्षरात्मानौ’ (श्वे. १. १०) इति पुल्लिङ्गान्तानुवादश्च तल्लिङ्गनिर्दिष्टविषयतायां स्वरसः।
शब्दान्तरेणानुवादस्तु पक्षद्वयेऽपि समः। अस्मत्पक्षे तु हरशब्दस्यात्मजातिविषयत्वज्ञापनार्थतया
सप्रयोजनश्च³। अमृताक्षरमिति सविशेषणनिर्देशोऽपि तत्त्वभावविशेषज्ञापनेन सार्थः। एवं हरशब्दस्यात्र

- 1 अचेतने भोग्यत्वमात्रम्, जीवेषु भोक्तृत्वभोग्यत्वोभयमिति ज्ञापनार्थमपि चकारः।
एवमुपर्यपि। 2 “तेषामृक् यत्तार्थवशेन पादव्यवस्था” इति हि मीमांसासूत्रमिति भावः।
- 3 शब्दान्तरेणानुवाद इति विशेष्यपदमनुरुध्यते।

कश्चिज्जनिता न चाधिपः” (श्वे. ६. ९), “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः” (श्वे. ६. १३), “पति विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम्” (ना), “ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ” (श्वे. १. ९), “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्” (श्वे. १. ३), “मोक्ता मोग्यं प्रेरितारं च मत्वा” (श्वे. १. ५), “पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्तत्स्तेनामृत त्वमेति” (श्वे. १. ६), “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्पनश्चन्नन्यो अभिचाकशीति” (मु. ३. १. १), “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां श्रुक्तभोगामजोऽन्यः” (श्वे. ४. ५. तै. ना. २२. ५), ¹“गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतमाविनी” (मं. उ.), “समाने ब्रक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः” (श्वे. ४. ७)] इत्याद्याः । ²अत्रापि, “अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां” (गी. ७. ४), “सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिक्काम् । कल्पश्वेये पुनस्तानि कल्पादौ विमुज्जाम्यहम् ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विमुज्जामि पुनःपुनः ।

प्रधानसहपठितपुरुषतत्त्वविषयत्वे अवश्यम्भाविनि लक्षणादेश्चासंभवे श्रुत्यन्तरस्वप्रकरणादिविरुद्धरूढि-परित्यागेन यौगिकार्थपरत्वमैन्द्रयादिन्यायेनाङ्गीकार्यमिति ॥ क्षेत्रज्ञेश्वरयोःसर्वज्ञत्वार्कचिज्ज्ञत्वनियन्तृत्व-नियाम्यस्वरूपं भेदं द्वयोरप्यजत्वं च द्विशब्देनैव संख्यया वदन्तीं श्रुतिं दर्शयति ज्ञाज्ञाविति । सुषुप्तिमरणमुच्छ्रां प्रलयेषु क्षेत्रज्ञत्याग्यन्तज्ञत्वम् । जागरस्वप्नयोरपि ज्ञानं कतिपयविषयम् ; अज्ञानं त्वनन्तगोचरम् । ईश्वरात्पृथग्भूतानामेव जीवानां नित्यत्वं बहुत्वं जीवेश्वरयोश्चैतन्याश्रयत्वमीश्वरस्य चाद्वितीयत्वं सकलफलप्रदत्वं च नित्यो नित्यानामिति श्रुत्या सिद्धम् । स्वशब्दादेव भेदस्य वेद्यत्व-वादिनीं भेदज्ञानपूर्वकपरमात्मप्रीतिविषयत्वेन मोक्षं च प्रतिपादयन्तीं श्रुतिमाह पृथगिति । जीवेश्वरयोरेकशरीरानुप्रविष्टयोरेव कर्मफलभोक्तृत्वाभोक्तृत्वरूपवैधर्म्यपरं बावयमाह तयोरन्य इति । तयोरन्यः तयोरेक इत्यर्थः । स्वाद्वत्तीति गुण्यफलोदाहरणमुपलक्षणार्थम् । अभिचाकशीति अभितो-ऽधिकं प्रकाशते । तादृशजीवनियन्तृत्वलक्षणोऽतिशय एव तदानीमपि सिध्यति ; न तु ज्ञानसङ्कोचादीत्युक्तं भवति । सत्त्वरजस्तमोमध्याः प्रकृतेः पुरुषस्य च अजत्वम्, प्रकृतेः पुरुषकर्मानुरूपपरिणामविशेषभाक्त्वेन अध्यासप्रसङ्गाहित्यम्, बद्धमुक्त्यवस्थाम्, मुक्तदशायामपि प्रकृतेर्विस्लेषमालं च ज्ञापयति अज्ञा-मिति । उक्तश्रुत्युपदेष्टव्यायास्मिन्नेव³ प्रतिपादितं नित्यं प्रकृतिपुरुषेश्वरभेदं दर्शयति अत्राप्यहङ्कार इतीति । मे प्रकृतिरिति व्यधिकरणनिर्देशात् ईश्वरात् प्रकृतिपुरुषयोर्भेदः सिद्धः । इतस्त्वन्यामित्यनेन प्रधानात् पुरुषस्य भेदः । सृष्टिप्रलययोरेध्यासतन्निवृत्तिरूपत्वव्युदासाय परमात्मशरीरभूतप्रकृत्यविभाग-विभागरूपत्वमाह सर्वभूतानीति । अत्रापि मामिक्कामित्यादिभिर्भेदः स्फुटः । प्रधानपुरुषयोः चराचराद्य-

1 गौरित्यादि कुण्डलितं न श्रीभाष्ये, नाप्यत्र व्याख्याने । 2 स्मृतावपिति श्रीभाष्यपाठः ; अत्र तद्योगात् अत्रापीत्युक्तम् । 3 गीताशास्त्र एवेत्यर्थः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥....मयाऽऽप्यक्षेण प्रकृतिस्मूयते सचराचरम् ।
हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्वि परिवर्तते ॥” (गी. ९. ७. ८ १०), “प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वद्यनादी
उभावपि” (गी. १३. १४), “मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भे दधाम्यहम् । संभवस्सर्व-
भूतानां ततो भवति भारत” (गी. १४. ३) इति । जगद्योनिभूतं महत् ब्रह्म मदीयं
प्रकृत्यारूपं भूतसूक्ष्ममचिद्वस्तु यत्, तस्मिन् चेतनारूपं गर्भं संयोजयामि ; ततो मत्सङ्कल्प
कृतात् चिदचिच्चित्संसर्गादेव देवादिस्थावरान्तानामचिन्मिश्राणां सर्वभूतानां संभवो भवतीत्यर्थः ।
[श्रुतावपि भूतसूक्ष्मं ब्रह्मेति निर्दिष्टम्, “तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमक्षं च जायते” इति] ।

एवं भोक्तृभोग्यरूपेणावस्थितयोः सर्वावस्थावस्थितयोश्चिदचितोः परमपुरुषशरीरतया
तन्निर्वाण्यत्वेन तदपृथक्स्थितिं परमपुरुषस्य चाऽऽत्मत्वमाहुः काश्चन श्रुतयः, “यः पृथिव्यां
तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति”
(बृ. ५. ७. ३) इत्याभ्य, “य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा
शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्वाभ्यमृतः” (बृ. ५. ७. २२. मा.) इति ;
तथा, “यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेद” इत्याभ्य, योऽ-

वस्थापतेः परमात्मभ्रममूलत्वव्युदासाय तदधिष्ठानमूलतामाह ममेति । जीवानामध्यासाधीनतिसिद्धि-
व्युदासाय प्रकृतिपुरुषयोरविशेषणानादित्वं दर्शयति प्रकृतिं पुरुषं चेति । प्रकृतेरेव साक्षात्परिणामा-
श्रयत्वम्, सृष्ट्यौपधिकप्रकृतिपुरुषसंसर्गविशेषस्य परमात्मसङ्कल्पाधीनत्वम्, तत एव जगत्सृष्टिम्, एवं-
प्रकारेण लयाणामन्योन्यभेदं चोदाहरति मम योनिरिति । जगदपेक्षया योनित्वम्, जगत्सृष्ट्यधिष्ठातृ-
तया संबन्धः ; तदाह जगद्योनीति । मुख्यब्रह्मणो ममेति व्यधिकरणनिर्देशात् योनित्वसामर्थ्याच्च
ब्रह्मशब्दोपचरितमाह प्रकृत्यारूपमिति । चिन्मिश्रभूतोत्पत्तिहेतुतया प्रकृत्यावेयतया च सिद्धे गर्भ-
शब्दार्थमाह चेतनारूपमिति । दधामीत्याधानं विवक्षितमित्याह संयोजयामीति । विस्तरोऽस्य
स्थाने भविष्यति । एवं बहुषु प्रदेशेषु प्रकृतिपुरुषजगत्सृष्ट्यादिप्रतिपादनदशायां जीवाध्यासजगन्मिथ्या-
त्वादिसूचकं न किञ्चित् दृश्यत इत्यभिप्रायः ।

एवं चिदचिदीश्वराणां स्वरूपभेदः काणादप्रभृतिभिर्भ्युपगत इति ततो विशेषं घटकश्रुतिसिद्धं
शरीरात्मभावं सामानाधिकरण्यमुख्यत्वसिद्धयर्थमाह एवमिति । भोक्तिरिति । एकीभावावस्थायामपि शरीर-
त्वं ‘यस्य तमश्शरीरम्’ (बृ. ५. ७. १३), ‘यस्य मृत्युश्शरीरम्’ इत्यादिभिः सिद्धमिति ज्ञापनाय
सर्वावस्थावस्थितयोरित्युक्तम् । प्रत्यक्षाद्यप्राप्तस्य जगद्ब्रह्मणोः शरीरात्मभावस्य तत्त्वोपदेशतत्परानेक-
श्रुतिसिद्धत्वाच्च तत्परित्यागः शङ्क्यः ; तदनुगुणतया च शरीरलक्षणमनुसन्धेयमिति भावः ।
अन्तर्धर्मिब्राह्मणे सर्वावस्थप्रकृतिपुरुषयोरविशेषेण परमात्मशरीरत्वं दर्शयति यः पृथिव्यामिति ।
इममेवार्थमीषदावापोद्वापभेदेन प्रतिपादयन्त्या सुबालोपनिषदा अन्तर्धर्मिब्राह्मणोक्तमपहतपाप्मत्वादि-
गुणयोगमद्वितीयत्वं नारायणत्वं च विशदयति यः पृथिवीमिति । अत्र मृत्युशब्दस्य स्थानप्रमाणेन

क्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद”, “यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युशरीरं यं मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतान्तर्गताऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण.” (सु. ७),—अत्र मृत्युशब्देन तमश्शब्दवाच्यं सूक्ष्मावस्थमचिद्वस्त्वभिधीयते, अस्यामेवोपनिषदि, “अध्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते” (सु. २) इति वचनात् — “अन्तः प्रविष्टश्चास्ता जनानां सर्वात्मा” (य. आ. ३. ११. २) इति च ।

एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपुरुष एव कार्यावस्थकारणावस्थजगद्रूपेणावस्थित इतीममर्थं ज्ञापयितुं काश्चन श्रुतयः कार्यावस्थं कारणावस्थं च जगत् स एवेत्याहुः, “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” (छा. ६. २. १), “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽमुजत” (छा. ६. २. ३) इत्यारभ्य, “सन्मूलास्तोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदाय तनास्प्रतिष्ठिष्ठा.” (छा. ६. ८. ६), “ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमपि श्वेतकेतो” (छा. ६. ८. ७) इति । तथा, “सोऽकामयत, बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत, स तपस्तप्त्वा, इदं सर्वममुजत” इत्यारभ्य, “सत्यं चातुतं च सत्यमभवत्” (आ. ६) इति । अत्रापि श्रुत्यन्तरसिद्धिश्चिदचितोः परमपुरुषस्य च स्वरूपविवेकः स्मारितः, “हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकृर्वाण” (छा. ६. ३. २), “तत् सृष्ट्वा, तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्रविश्य, सच्च त्वचामभवत्....विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं

अतिसूक्ष्मदशापन्नमूलप्रकृतिविषयत्वमाह अत्रेति । अत्र अक्षरपर्यायादनन्तरे पर्याये इत्यर्थः । तेजः—प्रतिद्वन्द्वितमोऽयुदासाय सूक्ष्मावस्थमचिद्वस्त्वित्युक्तम् । अस्यामेवेत्यनेन शीघ्रप्रत्यभिज्ञानं सूचितम् । आत्मलक्षणपूर्वकमात्मत्वं दर्शयत् तैत्तिरीयकवाक्यमाह अन्तःप्रविष्ट इति । नृपनभोऽव्यावर्तकाभ्यामन्तः—प्रवेशनियमनाभ्यां शरीरित्वसिद्धिः । उक्तभेदश्रुतिघटकश्रुत्यनुसारेण सामानाधिकरण्यश्रुतीनामर्थमुख्यमेवाह एवं सर्वावस्थेति । अत्रोभयावस्थपरमपुरुषप्रकारद्वयैवैयं सामानाधिकरण्यश्रुतीनां विवक्षितमित्यर्थः । इममर्थं ज्ञापयितुमिति । न पुनः श्रुत्यन्तरस्वप्रकरणस्ववचनप्रत्यक्षादिविरुद्धं ज्ञापयितुमित्यर्थः । छान्दोग्यवदेव सामानाधिकरण्यं तस्य च चेतनांशोऽप्यनुप्रवेशपूर्वकत्वं तैत्तिरीयके दर्शयति तथेति । स तपोऽतप्यत—आलोचनमकरोदित्यर्थः ; ‘तपसा चीयते ब्रह्म’ (सु. १. ९) इति प्रकरणे ‘यस्य ज्ञानमयं तपः’ इति व्याख्यानात् । न केवलं प्रकरणान्तरगतैर्घटकवाक्यैर्भेदाभेदश्रुत्यविरोधः, अपि तु स्वप्रकरणस्थैरपीत्याह अत्रापीति । सामानाधिकरणनिर्देशवतोः छान्दोग्यतैत्तिरीयकप्रकरणयोरित्यर्थः । जीवेनात्मना जीवेन मयेत्यर्थः । सिंहेन^१ भूत्वा बहवो मयाऽज्जाः (वि. घ ९८. १७) इतिवत् । ‘तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य’ इत्यचिदनुप्रवेशो व्यक्तः ; जीवे तु सामानाधिकरण्यमात्मम् । तत् अनुप्रवेशकृतमिति तैत्तिरीयके व्यक्तमित्यभिप्रायेणाह तत्सृष्टेति । एवं जीवशरीरकपरमात्मानु-

१ सिंहेनेत्यस्य सिंहशरीरकेणेत्यर्थः यत् इह जीवशरीरकेणेत्यर्थः इति भावः । तृतीयाविभक्तिनिर्वाहस्य एकत्र कर्तृप्रयोगात् अन्यत्र कर्मणिप्रयोगाच्च भिन्नरूपोऽपि स्यात् । श्रुतप्रकाशिकायामप्येवम् ।

चानृतं च सत्यमभवत्” (आ. ६) इति च । एवंभूतमेव नामरूपव्याकरणम्, “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्, तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत” (बृ. ३. ४. ७) इत्यत्राप्युक्तम् ।

अतः कार्यावस्थः कारणवस्थश्च स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रस्तुतशरीरः परमपुरुष एवेति, कारणात् कार्यस्थानन्यत्वेन कारणविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञाततयैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानेन च समीहितमुपपन्नतरम् । “इन्ताहमिमास्तिस्मो देवता अनेन जीवेनाऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” (छा. ६. ३. २) इति, ‘तिस्रो देवताः’ इति सर्वमचिद्वस्तु निर्दिश्य तत्र स्वात्मकजीवानुप्रवेशेन नामरूपव्याकरणवचनात् सर्वे वाचकाः शब्दाः अचिज्जीवविशिष्ट-परमात्मन एव वाचका इति कारणावस्थपरमात्मवाचिना शब्देन कार्यवाचिनः शब्दस्य सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम् । अतः स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रकारं ब्रह्मैव कार्यं कारणं चेति

प्रवेशात् नामरूपव्याकरणं नाम्नां च परमपुरुषपर्यन्तत्वं तत् एव सामानाधिकरण्यमुख्यत्वं च सिद्धम् । एतदैकरस्यात् सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन चिदचिदनुप्रवेशोक्तिरहितप्रकरणान्तरेऽपि नामरूपव्याकरण-वचनमेव कारप्रवेशमिप्रायपूर्वकमेवेत्याह एवंभूतमेवेति ।

इत् आरभ्य प्रागुक्तचोद्यानां क्रमेण परिहारः । ^१तथा हि — कारणविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञातत्वं नाम कार्यशब्दनिर्दिष्टस्य द्रव्यस्य कारणविज्ञानेन ^२विषयोक्तवत् । पूर्वमासीनं देवदत्तं दृष्ट्वा तमेव गच्छन्तमप्यवलोक्य ‘असौ पूर्वमेव दृष्टः’ इति हि वदति । अतः कार्यावस्थायाः पूर्वमज्ञातत्वेऽपि नास्य व्यवहारस्यामुख्यत्वमित्यभिप्रायेणाह अतः कार्यावस्थ इति । परपक्षे त्वेतदनुपपन्नतरमिति चाभिप्रेतम् । तथा हि — एकनिर्विशेषविज्ञानेन सर्वस्य ज्ञातत्वमित्यत्र ज्ञातव्यसर्वशब्दार्थभावात्, सत्य-मिथ्यार्थैक्यप्रसङ्गादिभिश्च सर्वस्य ज्ञातत्वमित्येतन्न घटते । सर्वस्य मिथ्यात्वेन ज्ञातत्वमिति योजनायामध्याहारादिदोषः । अविद्याविशिष्टकब्रह्मविज्ञानेन तत्कार्यप्रपञ्चविज्ञानमिति विवक्षायामदूरविप्रकर्षणा-स्तपक्ष एवानुप्रवेशः । सर्वप्रमाणसंशोधमस्त्वधिकः । एवमेव पक्षान्तरयोरपि सूक्ष्माचिच्छक्तिवैशिष्ट्यस्य दुष्परिहर्त्वात् विशिष्टैक्यविज्ञाने तत्कार्यविज्ञानमित्येव निर्वाह्यम् ; तथा च निर्विकारनिर्दोषश्रुत्यविरुद्धोऽस्त्वपक्ष एवोपपन्नतर इति ॥ परपक्षे सामानाधिकरण्यस्य लाक्षणिकत्वं तैरेवाभ्युपगतमिति न किञ्चित् तत्र वक्तव्यमिति कृत्वा स्वपक्षे तन्मुख्यत्वमुपपादयति अहमिमा इति । प्रकरणान्तराधीतानामपि तत्त्वानां संकुचिताभिधानप्रकरणेऽपि शाखान्तरनयेन समाहारमभिप्रेत्याह तिस्रो देवता इति सर्व-मचिद्वस्तु निर्दिश्येति । जगद्ब्रह्मणोः स्वरूपतोऽत्यन्तभेदेऽपि विशिष्टवेषेण कार्यकारणयोरैकद्रव्यत्व-सिद्धेर्जगतो ब्रह्मोपादानत्वं युज्यत इत्याह अतः स्थूलेति । सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्य मुख्यत्वादित्यर्थः ।

1 तथाहीति । तत्तद्भाष्यवाक्यावतारण व्याख्यानाभ्यां चोद्यपरिहारपरत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः ।

2 अनेन कारणविज्ञानजन्यं कार्यविज्ञानम्, तद्विषयत्वमिति अर्थव्युदासः । ज्ञाततेति भूत-कालनिर्देशोऽवधेयः । कार्यनिष्ठं ज्ञातत्वं कारणज्ञानाधीनम् । कारणज्ञानस्यैव कार्यविषयकत्वात् ।

ब्रह्मोपादानं जगत् । सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्मैव कारणमिति जगतो ब्रह्मोपादानत्वेऽपि
संघातस्योपादानत्वेन चिदचितोर्ब्रह्मणश्च स्वभावासङ्करोऽप्युपपन्नतरः । यथा शुक्लकृष्णरक्त
तन्तुसंघातोपादानत्वेऽपि चित्रपटस्य तत्तन्तुप्रदेश एव शौक्लयादिसंबन्ध इति कार्याव-
स्थायामपि न सर्वत्र वर्णमङ्कुरः—तथा चिदचिदीश्वरसंघातोपादानत्वेऽपि जगतः कार्याव-
स्थायामपि मोक्तृत्वमोग्यत्वनियन्तृत्वाद्यसङ्करः । तन्तूनां पृथक्स्थितियोग्यानामेव
पुरुषेच्छया कदाचित् संहतानां कारणत्वं कार्यत्वं च ; इह तु चिदचितोस्सर्वावस्थयोः
परमपुरुषशरीरत्वेन तत्प्रकारतयैव पदार्थत्वात् तत्प्रकारः परमपुरुष एव कारणं कार्यं च ;
स एव सर्वदा सर्वशब्दवाच्य इति विशेषः । स्वभावभेदस्तदसङ्करश्च तत्र चात्र च तुल्यः ।
एवं च सति परस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेऽपि स्वरूपान्यथाभावाभावादविकृतत्वमुप-
पन्नतरम् । स्थूलावस्थस्य नामरूपविभागविभक्तस्य चिदचिद्वस्तुनः आत्मतयाऽवस्थानात्
कार्यत्वमप्युपपन्नम् । अवस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यता ।

सत्कार्यवादाविरोधश्च सिद्ध इत्यभिप्रायः । उपादानावस्थायामैवापत्त्या प्रसक्तं स्वभावसंकरं परिहरति
सूक्ष्मेति । बालस्य युवत्वापत्तौ बालशरीरस्य तदभिमानिचेतनस्य च यथा स्वभावसंकरो नास्ति, तद्व-
दत्तापीत्यभिप्रायेण संघातस्योपादानत्वेनेत्युक्तम् । एककारणारम्भात् कार्यदशायां प्रसक्तसंकरं निर-
स्यति यथा शुक्लेति । ननु शुक्लकृष्णरक्ततन्तूप्राप्तस्य पटस्य न केनचिच्छुद्धेन कृष्णेन रक्तेन वा तन्तु-
विशेषेण विशेषतस्सामानाधिकरण्ये दृश्यते ; 'तन्तवः पट' इति तु कथंचिदुच्येत ; अतोऽत्रापि
प्रकृतिपुरुषेश्वररूपसङ्घातोपात्तस्य जगत ईश्वरेण विशेषतस्सामानाधिकरण्ये न स्यादित्यत्राह तन्तूना
मिति । अयमभिप्रायः—न सर्वप्रकारसाधर्म्यमभिप्रेत्य तन्तुपटदृष्टान्तः ; अपि तु स्वरूपतोऽत्यन्तभिन्नानां
संभूय कार्यदशायामपि स्वभावसंकरमात्रमभिप्रेत्य । सामानाधिकरण्ये तु यत् शब्दानामेकविशेष्यपर्य-
वसानहेतुभूतप्रकारप्रकारिभावोऽस्ति, तत्र स्यात् ; नान्यत्वेति विशेषः । कस्तर्हि अविशेष इत्यतोऽप्रीत्यांश-
माह स्वभावेति । उपादानत्वेन कार्यभावेऽपि निर्विकारश्रुत्यविरोधमाह एवंच सतीति । एवं विशिष्ट
स्योपादानत्वात् सर्वदेवासंकीर्णस्वभावत्वाच्चेत्यर्थः । निर्विकारश्रुतिस्तु स्वरूपविषया, उपादानत्वकार्य-
त्वश्रुतिर्विशिष्टविषयेति नानयोः परस्परविरोधः । स्वरूपपरिणामपक्षे तु निर्विकारश्रुतेर्न कश्चिद्विषय
इति भावः । न हि वयं स्वरूपैकदेशेऽपि विकारं ब्रूम इत्यभिप्रायेण उपपन्नतरमित्युक्तम् । अविकृतस्य
कार्यत्वप्रकारमाह स्थूलावस्थस्येति । आत्मतयाऽवस्थानादिति । तदातन्तुतन्त्रियमनधारणावस्था-
विशेष एव हि कार्यत्वम् ; कार्यशब्दोऽत्र नामरूपव्याकरणस्य अन्तर्गमिपर्यन्तत्वश्रुतेस्तत्पर्यन्त इति तस्य
मुख्यत्वमिति भावः । तथाऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणस्यैव कार्यत्वमिति चोद्यं परिहरति अवस्थेति ।
विशेषणानामवस्थान्तरापत्तौ तदवस्थतन्त्रियमनविशिष्टत्वलक्षणवस्थान्तरापत्तिर्विशेष्येऽप्यस्तीति भावः ।

1 नियमनेति । तत्तत्स्थूलवस्तुनि कात्स्न्येन संबन्धी नियमनार्हः ईश्वरधर्मज्ञानपरिणाम-
विशेषः । स एव अनुप्रविश्येत्युक्तः । तदवस्थज्ञानविशिष्टत्वमवस्थेत्ययमभिमतम् ।

निर्गुणवादाश्च परस्य ब्रह्मणो हेयगुणसंबन्धाभावादुपपद्यन्ते । “अपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः” (छा. ८. १. ५) इति हेयगुणान् प्रतिषिध्य, “सत्य-
कामससत्यसङ्कल्पः” इति कल्याणगुणगणान् विदधतीत्यं श्रुतिरेव अन्यत्र सामान्येनावगतं
गुणनिषेधं हेयगुणविषयं व्यवस्थापयति । “ज्ञानस्वरूपं ब्रह्म” इति वादश्च सर्वज्ञस्य सर्वशक्ते-
र्निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणाकारस्य ब्रह्मणः स्वरूपं ज्ञानैकनिरूपणीयं स्वप्रकाशतया ज्ञान-
स्वरूपं चेत्यभ्युपगमादुपपन्नतरः । “यस्सर्वज्ञः सर्वज्ञः” (गु. १. १. १०), “पराऽस्य शक्ति-
र्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” (श्वे. ६. ८), “विज्ञातामरे केन विजानी-
यात्” (बृ. ४. ४. १४) इत्यादिकाः ज्ञातृत्वमावेदयन्ति । “सत्यं ज्ञानम्” (आ. १) इत्यादि-
काश्च ज्ञानैकनिरूपणीयतया स्वप्रकाशतया च ज्ञानस्वरूपताम् ।

“सोऽकामयत बहु स्याद्” (आ.), “तदैक्षत बहु स्याम्” (छा. ६. २. ३),
“तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत” (बृ. ३. ४. ७) इति ब्रह्मैव स्वसङ्कल्पात्
विचितं स्थूलसूक्ष्मरूपायानानाप्रकारमवस्थितमिति तत्प्रत्यनीकाब्रह्मात्मकवस्तुनानात्वमतत्त्व-
मिति प्रतिषिध्यते, “मृत्योः स मृत्युमप्नोति य इह नानेव पश्यति...नेह नानास्ति
किञ्चन” (क. ४. १०), “यत् हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति । यत्र त्वस्य
सर्वभात्मैवाभूत् तत्केन क पश्येत्” (बृ. ४. ४. १४) इत्यादिना । न पुनः, “बहु स्यां
प्रजायेय” (आ. ६ ; छा. २. ३) इत्यादिश्रुतिसिद्धे स्वसङ्कल्पकृतं ब्रह्मणो नानानामरूप-
भाक्त्वेन नानाप्रकाशत्वमपि निषिध्यते । “यत् त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्” (बृ. ६. ५. १५)
इतिनिषेधशक्त्याभ्युपगम्य तत् स्थापितम् ; “सर्वं ते परादात् योऽन्यत्राऽस्मिन्सर्वं वेद” (बृ. ४.

उत्सर्गापवादस्यायेन सगुणश्रुत्यविरोधाय निर्गुणवादानां विषये व्यवस्थापयति निर्गुणवादा-
श्चेति । एवं व्यवस्थापितं विषयभेदमेकसिद्धेव वाक्ये श्रुतिरेव दर्शयतीत्याह अपहृतेति । अव-
धारणेन न्यायनैरपेक्ष्यं सूचितम् । आर्थगुणनिषेधं परिहरति ज्ञानस्वरूपमिति । सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरि-
त्यादिकं श्रुत्यन्तरसिद्धाविरोधार्थम् । ज्ञानैकनिरूपणीयमिति । स्वरूपनिरूपणधर्मशब्दा हि धर्ममुखेन
धर्मिणमपि प्रतिपादयन्तीति भावः । सूत्रितं च, “तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्” , “यावदात्म-
भावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्” (ब्र. २. ३. २९, ३०) इति । अनुक्तसमुच्चयार्थेन सौत्वचकारेण
द्योतितं वृत्त्यन्तरमभिप्रेत्याह स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपं चेति । धर्मभूतज्ञानवत् ज्ञानशब्दप्रवृत्तिनि-
मित्तयोगोऽप्यस्तीति भावः । निर्विशेषवादिनो ज्ञातृत्वं परित्यजन्ति ; वैशेषिकादयस्तु ज्ञानत्वम् ; उभ-
येषामपि श्रुतिविरोधमभिप्रेत्य स्वपक्षे तदानुगुण्यमाह यस्सर्वज्ञ इति ।

भेदनिषेधकवाक्यानां भेदविधायकवाक्यािरुद्धं विषयमाह सोऽकामयतेति । ब्रह्मगुणविभूति-
रूपभेदस्य विहितत्वात् तन्निषेधो न शक्य इति भावः । परामिगतं श्रुतिविरोधेन पतिव्यतिरिक्तं न पुनरिति ।
‘यत् त्वस्य’ इत्यादेर्ब्रह्मात्मकनानात्वनिषेधे तात्पर्यं श्रुत्यैव व्युत्क्रमित्याह निषेधवाक्याभ्युपगम इति ।
अन्यथोपक्रमविरोध इति भावः । तत् स्थापितमिति । बहु स्यामित्यादिश्रुत्यन्तरसिद्धे वक्ष्यमाणति-

४.६), “तस्य [ह वा] एतस्य महतो भूतस्य निश्चमितमेतत् यद्वग्भेदः” (सुभा. २) इत्यादिना ।

एवं चिदाचिदीश्वराणां स्वरूपभेदं स्वभावभेदं च वदन्तीनां कार्यकारणभावं कार्यकारण-
योरनन्यत्वं वदन्तीनां च सर्वासां श्रुतीनामविरोधः, चिदचितोः परमात्मनश्च सर्वदा
शरीरात्मभावं शरीरभूतयोः कारणदशायां नामरूपविभागागर्हसूक्ष्मदशापत्तिं कार्यदशायां
च तदर्हस्थूलदशापत्तिं वदन्तीभिः श्रुतिभिरेव ज्ञायत इति ब्रह्मज्ञानवादस्य औपाधिक-
ब्रह्मभेदवादस्य अन्यस्यापि अपन्यायमूलस्य सकलश्रुतिविरुद्धस्य न कथंचिदप्यवकाशो
दृश्यत इत्यलमतिविस्तरेण ॥ २ ॥ ✓

तत् क्षेत्रं यच्च^१ यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् । स च यो यत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु ॥ ३

तत् क्षेत्रं यच्च—यत् द्रव्यम्, यादृक् च येषामाश्रयभूतम्, यद्विकारि ये चास्य विकाराः,
यतश्च—यतो हेतोरिदमुत्पन्नम्; यस्मै प्रयोजनायोग्यत्वात्प्रत्यर्थं, यत्—यन्स्वरूपं चेदम्,
स च य.—स च क्षेत्रज्ञो यः यत्स्वरूपः, यत्प्रभावश्च ये चास्य प्रभावाः, तत् सर्वम्, समासेन
संक्षेपेण मत्तः शृणु ॥ ३ ॥

षेधान.स्कन्दितत्वेनासंजातविरोधदशायां स्थापितमित्यर्थः ।

अथ स्वपक्षे सर्वप्रकाराविरोधं परपक्षेषु च सर्वप्रकारविरोधं श्रुतहानाश्रुतकल्पनादिरूपं
संग्रहेण वदन् उपसंहरति एवमिति । श्रुतिभिरेवेति । न्यायेऽपि नात्यन्तापेक्षा, स्फुटतरत्वादस्यार्थस्येति
भावः । अन्यस्यापीति यादवप्रकाशनेयायिकाद्यभिमतयोजनासंग्रहः । अपन्यायमूलस्य सकलश्रुति-
विरुद्धस्येत्युभयं ब्रह्मज्ञानवादविषु सर्वेषु नेतव्यम् ॥ २ ॥

शृण्वत एवार्जुनस्य पुनः शृण्वति अवधानार्थमुच्यते तत्क्षेत्रमिति । महाभूतानि (५)
इत्युपक्रम्य संघातः (६) इत्यन्तवक्ष्यमाणपरामर्शात् आद्यन्तौ यच्छब्दौ जडद्रव्यतत्संघातविषयावित्य-
पुनरुक्तिरित्यभिप्रायेणाह यत् द्रव्यमिति । वक्ष्यमाणेन्द्रियाद्याश्रयत्वानुसारेण यादृक्छब्दार्थमाह येषामा-
श्रयभूतमिति । ये विकारा अस्य कार्यतया सन्ति, तत् यद्विकारि; तत्र यच्छब्दनिर्दिष्टे तात्पर्यमिति
प्रकाशनाय ये चास्य विकारा इत्युक्तम् । यतः इति नोपादानादिपरम्, प्रथमं तदुत्तेरित्यभिप्रायेणाह
यतो हेतोरिति । चेतनाधृतिः (६) इति वक्ष्यमाणं हेतुविशेषमाह यस्मै प्रयोजनायेति । क्षेत्र-
कर्तुरीश्वरस्य धीस्थतया प्रयोजनमपि हेतुः; प्रयुज्यते च, अव्ययनेन वसतीति । यत्स्वरूपमिति
संघातपरम् । सन्निवेशविशेषो हि शरीरत्वादि; अतः प्रथमयच्छब्दो जडाजडद्रव्यविशेषनिर्धारणार्थः;
द्वितीयस्तु जडत्वनिश्चये जडद्रव्येष्वनेकेष्वन्यतात्मकत्वसंघातात्मकत्वनिश्चयार्थं इति भावः ।
मामिति (२) परमात्मनेऽपि प्रसङ्गात् तत्परामर्शमभ्युदासायाह स च क्षेत्रज्ञ इति । यः यत्प्रभावः
इत्युभाभ्यां स्वरूपप्रकारयोर्निर्देशः । प्रभावाः—आश्चर्यभूताः प्रकृष्टाः स्वभावविशेषाः ॥ ३ ॥

1 यथेत्याद्युक्तं सर्वयच्छब्दार्थविवरणं क्रमेण ‘महाभूतानी’ति श्लोके द्रष्टव्यम् । तत्र संघात-
श्चेतनाधृतिरित्यत्र चेतनाधृतिरूपस्य विशेषणस्य विशेष्यात् पूर्वं योजना । अतः यत इत्येतद्विवरणं
विशेषणपदेन; यदित्यस्य च संघातपदेन ।

ऋषिभिर्वहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

तदिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यम् ऋषिभिः पराशरादिभिः बहुधा बहुप्रकारं गीतम्,—
“अहं त्वं च तथाऽप्ये च भूतैरह्याम पार्थिव । गुणप्रवाहपतितो भूतवर्गोऽपि यात्ययम् ॥
कर्मवश्या गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते । अविद्यासञ्चितं कर्म तच्चाशेषेषु जन्तुषु ॥
आत्मा शुद्धोऽक्षरश्शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥” (वि. २. १३. ७१); तथा, “पिण्डः
पृथक् यतः पुंनः शिरःपाण्यादिलक्षणः । ततोऽहमिति कुतैतां संज्ञां राजन् करोम्यहम्”
(वि. २. १३. ८९); तथा च, “किं त्वमेतच्छिरः किं नु उरस्तव तथोदरम् । किञ्च
पादादिकं त्वं वै तच्चैतत् किं महीपते ॥ समस्तावथवेभ्यस्त्वं पृथक् भूप व्यवस्थितः । कोऽहमि-
त्येव निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ॥” (वि. २. १३. १०३) इति । एवं विविक्तयोर्द्वयोः

स्वेनोपदिश्यमानस्यार्थस्येतिहासपुराणमीमांसानुगृहीतानेकश्रुतिसिद्धत्वमाह ऋषिभिरिति श्लो-
केन । विशदोपबृंहणवाक्यानुसारेण अविशदवेदवाक्यार्थनिश्चयाय प्रथममृषिभिर्गीतत्वोक्तिः । राजस-
तामसोपबृंहणव्यवच्छेदाय ऋषिषब्दोक्तान् विशिनष्टि पराशरादिभिरिति । बहुप्रकारमिति । अर्थै(र्थस्यै)
कत्वेऽपि वचनव्यक्तौ रथचक्रनाभ्या(नभ्या)दिकल्पनाप्रकारभेदः । यद्वा संक्षेपवित्तरादिरूपेणेत्यर्थः । अवि-
विक्तदेहात्मस्वरूपस्य राज्ञो बाह्यबाह्यकत्वोक्तिप्रतिक्षेपार्थं वाक्यम् अहं त्वं चेति । अध्यात्मगान्धिव्याव-
श्रवणमूलस्य कस्त्वमिति प्रश्नस्योत्तरं पिण्ड इति । शिरःपाण्यादिलक्षणः इत्यनेन कृत्स्नैकदेशचेतन-
त्वविकल्पो द्योतितः । प्रतिपादितार्थस्य श्रोतार्यपि स्वपत्ययेन दृढीकरणार्थं वाक्यं किं त्वमिति ।
एवम् इदं शरीरमिति श्लोकेनोक्तस्य संवादकमुपात्तम् । ननु ‘द्वा सुपणी’ (मु. ३. १. १) इति
मन्त्रे, ‘तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वति इति कर्मफलभोक्तः । जीव उच्यते, ‘अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति’
इति परमात्मेति शरीरके, “गुहां प्रविष्टावाप्तानौ हि तदृशनात्” (१. २. ११), “स्थित्यदनाभ्यां
च” (१. ३. ६) इत्यादिषु प्रपञ्चितम् । पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे तु. “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति
सत्त्वम्” इति जन्तुवाचिना सत्त्वशब्देन जीवमभिधाय, “अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति अनश्नन्नन्यो
अभिपश्यतीति क्षेत्रज्ञः, द्वा(ता)वेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ । तदेतत् सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति अथ योऽयं शरीर
उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञः” इति क्षेत्रज्ञशब्देन परमात्मानमेवामिधत्ते । तावेवात क्षेत्रज्ञोपद्रष्टृशब्दौ प्रत्यभि-
ज्ञायेते, ‘ते प्रादुः क्षेत्रज्ञः’ (१. ३. १) इति, ‘उपद्रष्टाऽनुमन्ता’ (२. २) इति च । मनुश्च ‘योऽस्याऽऽत्मनः
कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते । यः करोति तु कर्माणि स भूतास्मोच्यते बुधैः ॥’ (१. २. १२) इति
क्षेत्रज्ञशब्देन परमात्मानमाह । अतः कथमत्र क्षेत्रज्ञो जीव इत्युच्यत इति शङ्कामर्थात् परिहरन्,
‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ इत्यस्य संवादकं तस्य स्वोक्तार्थानुगुणं सूचयन् अवतारयति एवं विविक्तयो-

। पैङ्गिति । उक्तशरीरकार्यानुगोष्ठेनेति पदमादौ पूरणीयम् । तुशब्दः, सत्त्वशब्दो बुद्धि-
परः, क्षेत्रज्ञशब्दो जीवपर एवेति शोकररीतिशंकाव्यावृत्त्यर्थः । 2. इति क्षेत्रज्ञशब्देनेत्यत्र इतीतिपदस्य
इति वाक्यमित्यर्थः । तदेव अभिधत्त इत्यस्य कर्तृ ।

वासुदेवात्मकत्वं चाहुः, “इन्द्रियाणि मनो बुद्धिस्सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ॥” (त्रि. स) इति । छन्दोभिर्विविधैः पृथक्-पृथक्विधैश्छन्दोभिश्च ऋग्यजुस्सामाथर्वभिः देहात्मनोः स्वरूपं पृथग्गीतम् — “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्रेऽपः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः” (आ. १) इति शरीरस्वरूपमभिधाय तस्मादन्तरं प्राणमयं तस्माच्चान्तरं मनोमयमभिधाय, “तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः” इति क्षेत्रज्ञस्वरूपमभिधाय, “तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः” इति क्षेत्रज्ञस्याप्यन्तरात्मतया आनन्दमयः परमात्माऽभिहितः । एवमुक्तसामाथर्वसु च तत्रतत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पृथग्भावस्तयोर्ब्रह्मात्मकत्वं च सुस्पष्टं गीतम् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव—ब्रह्मप्रतिपादनसूत्राख्यैः पदैः शारीरकसूत्रैः, हेतुमद्भिः हेतुपुक्तैः, विनिश्चितैः निर्णयान्तैः ; “न विद्यदश्रुतेः” (२. ३. १) इत्यारभ्य क्षेत्रप्रकारनिर्णय उक्तः । “नात्मा

रिति । तथा च क्षेत्रज्ञशब्दस्य जीवेऽपि प्रयोगदर्शनात् क्षेत्रज्ञो जीव इत्युपपद्यते । प्रत्येकं समुदायेन वा ममेदं शिरः, ममेदं पाणी, ममेदं शरीरमिति क्षेत्रवेदितृत्वाज्जीवस्य क्षेत्रज्ञत्वम् ; परमात्मनस्तु, इदं शरीरमेतत्कर्मात्मैतत्कर्मफलभोगायेत्यादिक्षेत्रयाथास्त्यवेदितृत्वेन । एतच्च एतदवयवशस्संघातरूपेण च, इदमहं वेत्तीति यो वेत्तीति भाष्येण, ‘योऽस्यात्मनः कारयिता’ इति मनुवचनेन च ज्ञापितम् । एवमुपद्रष्टृत्वमपि जीवस्य स्वशरीरमात्रं प्रति, परमात्मनस्तु सर्वचेतनाचेतनान् प्रतीति उभयोरप्युपद्रष्टृत्वमविरुद्धम् । अतो न कस्यापि प्रमाणस्य विरोध इति भावः । स्वरूपवैविध्यस्य छन्दोभिरिति बहुवचनेनैव त्यामात् विविधशब्दः प्रकृतप्रतिपाद्यप्रकारवैविध्यपर इत्यभिप्रायेणाह पृथक्विधैरिति । पृथग्भूताः विधाः प्रतिपाद्यप्रकारा येषामिति विग्रहः । (१) “आज्ञायश्छन्दसां दण्डः” (....) इत्यादि-प्रयोगानुसारेण छन्दश्शब्दो वेदपरः, न तु गायत्र्यादिपर इत्यभिप्रायः आह ऋग्यजुरिति । पृथक्छन्दस्य ऋषिभिरुक्तात्पृथक्त्वपरत्वभ्रमव्युदासायाध्याहारानुषङ्गाभ्यां योजयति देहात्मनोः स्वरूपं पृथग्गीतमिति । परस्परविलक्षणं गीतमित्यर्थः । “तत् यथा रथस्थारेषु नेमिरर्पिता, नाभावरा अर्पिताः, एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः, प्रज्ञामात्राः प्राणोऽर्पिताः” (कौ. ३. ९), “एष म आत्माऽन्तर्हृदये.... एतमितः प्रेत्याभिसंभन्तितास्मि” (छा. ३. १४. ४), “दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः” (सु. २. १. २), “स कारणं करणाधिपाधिपः” (श्वे. ६. ९), “भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति” (श्वे. १. ९) इत्यादिकमभिप्रेत्याह एवमुक्तसामाथर्वस्विति । ब्रह्मसूत्रेत्यत्र लुप्तपष्ठार्थः संबन्धः प्रतिपादकत्वमित्यभिप्रेत्य सूत्रपदैरित्यत्र षष्ठीसमासभ्रमं वारयति ब्रह्मप्रतिपादनसूत्राख्यैः पदैरिति । फलितमाह शारीरकसूत्रैरिति । हेतुपुक्तैरिति हेतुप्रतिपादकैरित्यर्थः । कर्मणि काश्रयणे प्रयोजनाभावात् विशेषो निश्चितं येषामिति भावे कं बहुव्रीहिं चाभिप्रेत्याह निर्णयान्तैरिति । निर्णयफलकैरित्यर्थः । न विद्यदश्रुतेरित्यारभ्येत्यनेन

नुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः” (२. ३. १८) इत्याभ्य [“ज्ञोऽत एव” (२. ३. १९) इत्यादिभिः]
क्षेत्रज्ञयाथात्म्यनिर्णय उक्तः । “परात्तु तच्छ्रुतेः” (२. ३. ४०) इति भगवत्प्रवर्त्यत्वेन भगव-
दात्मकत्वमुक्तम् । एवं बहुधा गीतं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं मया संक्षेपेण सुस्पष्टमुच्यमानं
शृण्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

✓महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतनाधृतिः । एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

✓महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव चेति क्षेत्रारम्भकद्रव्याणि ; पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाः
महाभूतानि, अहंकारो भूतादिः, बुद्धिः महान्, अव्यक्तं प्रकृतिः ; इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रिय-

“अस्ति तु” (शा. २. ३. २) इत्यादिकं सूत्रपट्टकम्, “एतेन मातरिक्षा व्याख्यातः” (शा. २. ३. ८),
“तेजोऽतस्तथा ब्राह्म” (१०), “आपः” (११), “पृथिवी” (१२) इति सूत्रचतुष्टयं च विवक्षितम् ।
उक्त इति । अनेनाकाशादीनामुत्पत्तिकथनेन तत्संघातात्मकक्षेत्रज्ञयाथात्म्यमुक्तप्रायमिति भावः । नामा
श्रुतेरित्याभ्येत्यनेन, “ज्ञोऽत एव” (२. ३. १९), “उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्, स्वात्मना चोत्तरयोः,
नागुरुतच्छ्रुतेरिति चेत्तेतराधिकारात्, स्वशब्दोन्मानाभ्यां च, अविशेषश्चन्दनवत्, अवस्थितिवैशेष्या-
दिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि, गुणाद्वाऽऽलोकवत्, व्यतिरेको गन्धवत् तथा च दर्शयति, पृथगुपदेशात्,
तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्, यावदात्ममावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्, पुंस्त्वादिवत्त्वस्य
सतोऽभिव्यक्तियोगात्, नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा, कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्,
उपादानाद्विहरोपदेशाच्च, व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्नित्यविवर्धयः, उपलब्धिवदनियमः, शक्ति
विपर्ययात्, समाध्यभावाच्च, यथा च तक्षोभयथा, परात्तु तच्छ्रुतेः” (४०) इत्यन्तं सूत्रज्ञातमभिप्रेतम् ।

इत्याभ्य ज्ञोऽत एवेत्यादिभिरिति पाठे तु आदिशब्दे नैतत् विवक्षितम् । भगवत्प्रवर्त्यत्वेनेति ।
चेतनं प्रति नियमेन नियाम्यद्रव्यत्वस्य शरीरलक्षणत्वादिति भावः । श्रुत्यादिभिः प्रतिपादितस्यैव
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यस्य ज्ञातुं शक्यत्वात् त्वत्तः किमर्थं श्रोतव्यमित्याशङ्कापरिहाराय पूर्वोक्तं तत्समासेन
मे शृणु (३) इत्येतद्वत् संगमस्य तत्तात्पर्यमाह एवं बहुधा गीतमित्यादि । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यस्य
श्रुत्यादिभिरिति विस्तरेण बहुधा गीतत्वात् किञ्चिज्ज्ञेन स्पष्टमवगन्तुमशक्यत्वात् सर्वज्ञेन मया संक्षेपेण
सुस्पष्टमुच्यमानं तत् श्रोतव्यमिति भावः ॥ ४ ॥

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्चेत्यादौ यच्चेति प्रतिज्ञातस्य महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव
चेत्येतत् प्रतिपादकमित्यभिप्रायेणाह महाभूतानीत्याभ्य इति क्षेत्रारम्भकद्रव्याणीति । भूतशब्दस्य
सशरीरचेतनादावपि प्रयोगात् तद्वन्व्युदासाय प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह पृथिव्यप्तेज इति । अहंकारशब्दस्य
विविधाहंकारवाचित्वेऽपि सात्त्विकाहंकारस्येन्द्रियारम्भकत्वात् राजसस्योभयानुप्राहकत्वात् तामसपर-
त्वमाह अहंकार इति । बुद्धिशब्दस्याध्यवसायपरत्वभ्रमव्युदासायह बुद्धिर्महानिति । अव्यक्तशब्दस्य
“अव्यक्तमक्षरे लीयते” (सु. २) इत्युक्त्याव्यक्तपरत्वे तत्कारणमपि वक्तव्यं स्यादित्यभिप्रेत्यस्तद्व्याचष्टे अव्यक्तं

गोचरा इति क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानि; श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्पाणि-
पादपायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणीति तानि दश, एकमिति मनः; इन्द्रियगोचराश्च पञ्च
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा; इच्छा द्वेषसुखं दुःखमिति क्षेत्रकार्याणि क्षेत्रविकारा¹ उच्यन्ते;
यद्यपीच्छाद्वेषसुखदुःखान्यात्मधर्मभूतानि, तथाऽप्यात्मनः क्षेत्रसंबन्धप्रयुक्तानीति क्षेत्रकार्य-
प्रकृतिरिति । इन्द्रियाणि दशैकं चेत्यादिकं यादृक्चेति प्रतिज्ञातस्य प्रतिपादकमित्यभिप्रायेणाह
इन्द्रियाणि दशेत्यारभ्य इति क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानीति । इन्द्रियाणामेकादशत्वव्यक्तीकरणाय,
तद्गोचरा इत्युक्तपञ्चसेख्यास्पष्टीकरणाय च “त्वक्चक्षुर्नासिका जिह्वा श्रोत्रमल च पञ्चमम् । शब्दादीना-
मवाप्तये बुद्धियुक्तानि वै (च) द्विज । पायूपस्थौ करौ पादौ वाक् च मैत्रेय पञ्चमी । विसर्गशिल्प-
गत्युक्ति² कर्म तेषां च कथ्यते । एकादशं मनश्चाल” (वि. १. २. ४८, ४९) इति पराशरोक्त्यनुसारेण
तानि इन्द्रियार्थाश्च विशेषतः कथयति श्रोत्रत्वगित्यादिना । इच्छा द्वेषसुखं दुःखमित्येतत् यद्वि-
कारीत्युक्तस्य प्रतिपादकमित्याशयेनाह इच्छा द्वेष इति । इच्छादीनां भूतसङ्घातरूपक्षेत्रपरिणामत्वा-
भावेन कथं क्षेत्रविकारत्वम्, प्रत्युत आत्मधर्मभूतज्ञानविकारत्वमेवेत्याशयेन शङ्कते यद्यपीति ।
तेषां क्षेत्रविकारत्वव्यपदेश औपचारिक इत्याशयेन परिहरति तथापीति । क्षेत्रासाधारणकार्यत्वमुप-
चारनिमित्तमिति भावः ।

(मनोवृत्तिषु कामादिशब्दानामौपचारिकत्वस्थापनम्)

ननु कथमिच्छादीनां धर्मभूतज्ञानविकारत्वम्, ‘कामस्संकल्पः’ (बृ. ३. ५. ३) इत्यादिना
तेषां मनोविकारत्वश्रवणात् । ‘पञ्चवृत्तिर्मनोवत् व्यपदिश्यते’ (२. ४. ११) इति सूत्रभाष्ये,
“न कामादिकं मनसस्तत्त्वान्तरम्” इति भाषितत्वाच्चेत्यत आह तेषामिति । न चाश्रयत्व-
मन्तरेण हेतुत्वमस्त्विति वाच्यम्, “कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते” (गी १३. २०)
इति पूर्ववाक्ये क्रियाश्रयस्वरूपकर्तृत्वं प्रति प्रकृतेराश्रयत्वेन हेतुत्वोक्त्या तद्वैरूप्यापत्तेः । न च
अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यरूपजीवस्य पुरुषशब्देन विवक्षितत्वात्, ‘कामस्संकल्पः’ इत्यादिश्रुत्यनु-
सारेण योग्यतयाऽन्तःकरणस्य तदाश्रयत्वपरमेव ‘पुरुषस्सुखदुःखानाम्’ (१३. २०) इति भावय-
मिति वाच्यम्; देहादिवत् अन्तःकरणस्यापि प्रकृतिपरिणामत्वेन कार्यकरणकर्तृत्वे, सुखदुःखानां भोक्तृत्वे
च हेतुः प्रकृतिरुच्यत इत्येवोक्त्यापत्तेः ॥ चैतन्यसंबन्धप्रयुक्तं भोक्तृत्वाश्रयत्वमिति ‘पुरुषस्सुखदुः-
खानाम्’ इत्युक्तिरिति चेत्, कर्तृत्वाश्रयत्वमपि तत्संबन्धायत्तमिति तत्रापि तथोक्तिः स्यात् । न चैवं
‘कामस्संकल्पः’ इति श्रुतेः ‘पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते’ (२. ४. ११) इति सूत्रभाष्यस्य च कथमुप-
पत्तिरिति वाच्यम्, कामसंकल्पादिशब्दाव्याच्यधर्मभूतज्ञानपरिणामहेतुभूतमनोवृत्तीनां तत्कार्यवाचिशब्देना-
भिधानपूर्वकं मनसस्तत्त्वान्तरत्वाभावाप्रतिपादनपरत्वेनोपपत्तेः । ननु भयसंप्रतिपन्नमनोवृत्तिभिरेव तत्-

1 विकारपदप्रयोगः यद्विकारीत्येतद्व्याख्यानमिदमिति ज्ञापनाय । 2 उक्तीति सप्ता-
हारैकवद्भावः । विसर्गः पायूपस्थयोः कार्यम्, शिल्पं करयोः, गतिः पादयोः, उक्तिर्वचनः ।

तया क्षेत्रविकारा उच्यन्ते । तेषां पुरुषधर्मत्वम्, 'पुरुषस्सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' (२०) इति वक्ष्यते ; संघातश्चेतनाधृतिः । आधृतिः आधारः (सुखदुःखे भुजानस्य भोगा-

व्याप्तीभिः^१ सर्वकार्योपपत्तौ कामादिशब्दवाच्यधर्मभूतज्ञानपरिणामकल्पने प्रमाणाभावात् कामादि शब्दानां मनोवृत्तिषु लाक्षणिकत्वमनुपपन्नमिति चेन्न ; 'सोऽकामयत' (आ. ६.) 'अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत' (ना. उ.) इति स्थाने 'तदैक्षत' (घा. ६. २. ३) 'स ईक्षांचके (प्र. ६. ३) इत्यन्तःकरणरहितजगत्कारणाश्रितज्ञानविशेषवाचीक्षतिशब्दपाठात्, 'स तपोऽतप्यत' (आ. ६) इति तत्स्थानपठिततपश्शब्दस्य 'यस्य ज्ञानमयं तपः' (मु. १. १. ९) इति ज्ञानशब्देन व्याख्यानात्, 'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ति' (छा. ८. २. १) इति मुक्ताश्रितत्वेन कामसंकल्पयोः श्रवणात्, सुखत्वापरपर्यायानन्दत्वस्य 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' (आ. ७), 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' (आ. ८) इत्यादिषु, 'अनुकूलज्ञानमेव ज्ञानन्दः' इति भाष्यकदुत्तरीत्या मुक्तब्रह्मसंबन्धिज्ञानवृत्तिश्रवणात्, "निरस्तातिशयाह्लाददुःखभावैकलक्षणा । भेषजे भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता" (वि. ५. ६. ५९) इति भगवदनुभवरूपभगवत्प्राप्तेः सुखरूपत्वस्मृतेश्च काम-संकल्पसुखादीनां ज्ञानावस्थाविशेषत्वस्य अवश्याभ्युपगमनीयत्वात् । मनोवृत्तीनाम^२ज्ञानत्वेनान्याधीन-प्रकाशतया अनन्याधीनप्रकाशत्वादिरूपव्यापकनिवृत्त्या व्याप्यभूताथान्तरप्रकाशादिहेतुत्वांसंभवेन ज्ञानावस्थाविशेषानङ्गीकारे विषयप्रकाशव्यवहारदेरनुपपत्तेः स्वप्रकाशज्ञानावस्थाविशेषाणामावश्यकत्वात् । अनेकशक्तिकल्पने गौरवेण कामसंकल्पादिशब्दानां वृत्तिषु लाक्षणिकत्वस्य न्याय्यत्वाच्च । न च वृत्तीनां चैतन्यसंबन्धेन विषयप्रकाशादिसमर्थत्वमिति वाच्यम् ; निर्विशेषचैतन्यस्य सर्वविषयविमुखस्य विषयप्रकाशाद्ययोग्यत्वेन तत्सहायस्य 'शतमप्यन्धानां न पश्यति' इति न्यायेन विषयप्रकाशादि-सामर्थ्यानापादकत्वात् । निर्विशेषचैतन्यस्य तद्योग्यत्वे तेनैव प्रकाशाद्युपपत्तौ वृत्त्यवच्छेदकल्पना निष्फला स्यात् । न च संसारदशायां संकुचितस्य तस्य विषयव्यवस्थौ (स्थित्यौ) पथिकतया साफल्य-मिति वाच्यम् ; तस्य संकोचाङ्गीकारे निर्विकारत्वादिप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधात् । चक्षुरादिवृत्तिभिरेव विषयव्यवस्थोपपत्तेश्च । धर्मभूतज्ञानस्य च विकारोऽङ्गीकृत एवेति न किंचिदनुपपन्नमस्माकमिति । एतत्

१ चेतनाधृतिरिति पदद्वयं कृतं शाङ्करे । तदा इच्छादिवत् वृत्तिरूपत्वात् मध्ये संघात-पदायोग इति संघातविशेषणतया योजितमात्मसिद्धौ । परंतु तत्र चेतनया ध्रियत इति चेतनाधृतिर-त्युक्तम् ; अत्र चेतनस्याऽऽधृतिरित्युक्तमिति ईषद्वेदः । सर्वथा यत इत्येतद्व्याख्यारूपं सत् प्रयोजनप्रदर्शित्युभयेष्टं भाष्यम् । समस्तपदत्वदढ्ययि भाष्ये एवमुक्तिः । आधृतिरित्यत्र आहुपस्लेषप्रसिद्धिमाधारापदेन दर्शयति । २ संप्रतिपन्नैति । कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादि-श्रुत्या, मनोवद्व्यपदिश्यत इति सूत्रबलाच्चैवम् । ३ अज्ञानत्वेन—ज्ञानभिन्नत्वेन ।

४ अप्रत्यक्षाणां मनोव्यापारणां वैलक्षण्यस्य कामादिकार्यमुखेनैव निरूप्यतया कामादिरूप-प्रत्यक्षज्ञानावस्थामुखेन तदुक्तिरिति लक्षणैवेति भावः ।

पवर्गौ साधयतश्च चेतनस्याधागतयोत्पन्नो भूतसंघातः । प्रकृत्यादिपृथिव्यन्तद्रूपधारब्ध-
मिन्द्रियाश्रयभूतमिच्छाद्वेषसुखदुःखविकारि भूतसंघातरूपं चेतनसुखदुःखोपभोगाधारस्व-
प्रयोजनं क्षेत्रमित्युक्तं भवति । एतत् क्षेत्रं समासेन संक्षेपेण सविकारं सकार्यं प्रदाहृतम् ॥ ५-६

अथ क्षेत्रकार्येष्व्वात्मज्ञानसाधनतयोपादेया गुणाः प्रोच्यन्ते --

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिराजवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ।

अमानित्वम् उत्कृष्टजनेष्ववधीरणारहितत्वम् ; अदम्भित्वम्-धार्मिकत्वयशःप्रयोजनतया
धर्मानुष्ठानं दम्भः, तद्रहितत्वम् ; अहिंसा वाङ्मनःकायैः परपीडागरहितत्वम् ; क्षान्तिः
परैः पीड्यमानस्यापि तान् प्राति अधिकृतचित्तत्वम् । आर्जवम् परान् प्राति वाङ्मनःकाय-

सर्वमभिमित्य भाषितम् तेषां पुरुषधर्मत्वं पुरुषस्सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते इति वक्ष्यत इति ।

(चेतनाधृतिरित्यत्र न तावत् पदद्वयम्, चैतन्यस्य क्षेत्रानन्तर्भावात् । एकपदत्वेऽपि चेतनायाः
धृतिरिति न विग्रहः ; धृतिशब्दस्याधारपरत्वे शरीरस्य चैतन्याधारत्वासंभवात् । भोगस्थानपरत्वे निर्वि-
शेषचैतन्यस्य भोक्तृत्वानभ्युपगमात् । “एष हि द्रष्टा श्रोता रसयिता प्राता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा
पुरुषः” (प्र. ४. ९) इति ज्ञातृत्वकर्तृत्वविशिष्टचेतनस्यैव भोक्तृत्वश्रवणाच्च । चेतनस्याऽऽधृतिरिति
विग्रहः । चेतनशब्देनात्मा निर्दिश्यते । “भूतैरुद्धाम” (वि. २. ३. ६९) इतिवत् आधृतिशब्दो-
ऽपि “अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्” (अष्टा. ३. ३. ९) इत्याधारपर इत्याह आधृतिराधार
इति) अत्रोद्दिष्टार्थक्रमवशात् व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । आधारत्वस्यात्र भोगायतनस्वरूपत्वात् नाधेयत्व
रूपशरीरलक्षणविरोध इत्यभिप्रेत्याह सुखेति । महाभूतानीत्यादेः सुग्रहत्वाय, (१) महाभूतानीत्यादेः
‘तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च’ इत्यादियद्भूतपञ्चकार्थविषयतां दर्शयन् पिण्डतांश्चिमाह प्रकृत्यादीति । सवि-
कारशब्देनेच्छादीनां क्षेत्रपरिणामत्वशङ्काव्युदासायाह सकार्यमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

पूर्वं क्षेत्रज्ञादपि पश्चात् ज्ञानोद्देशोऽपि तत्साधनानामनुष्ठेयानामिच्छादिधत् क्षेत्रकार्यत्वात् तद-
नन्तरमिह तदुक्तिरित्यभिप्रायेणाह अथ क्षेत्रकार्येष्विति । विद्याभिजनधनादिसंपत्तिमूलः उत्कृष्टजनाव-
मानहेतुर्गर्वोऽत्र मानः ; तद्वान् मानी ; तदन्योऽमानी ; तस्य भावस्तत्त्वम् ; मानित्वस्याभावो वाऽ-
त्मानानित्वम् । एवमदम्भित्वमपि ; तदाह-तद्रहितत्वमिति । ‘धर्मध्वजः’ (वि. ४. ८१ ३५) इति
स्मृत्यनुसारेणाह धार्मिकत्वयशःप्रयोजनतयेति । न पुनश्चाद्रिक्तकर्तृव्यताबुद्धयेति भावः । अनर्थैक
फलपीडारूपो व्यापारो हिंसा ; स च वाङ्मनःकायैस्त्रिभिरपि शापादिद्वारा संभवतीति संभावित-
समस्तप्रकारनिषेधस्य वचनात्सिद्धस्य असंकोचेन विवक्षितत्वात् वाङ्मनःकायैरित्युक्तम् । परपीडेति
प्रायिकत्वाभिप्रायम्, अशालीयत्वपीडाया अपि हिंसात्वात् । “मनस्यन्यत् वचस्यन्यत्” इत्येवैरूपं

१ क्षेत्रज्ञोद्देशः प्रथमश्लोके ; यत्तद्ज्ञानमिति ज्ञानोद्देशो द्वितीयश्लोके । क्षेत्रज्ञनिरूपणं हि
तज्ज्ञानजननमेव । तच्च साधनज्ञाने असाध्यमप्रतिष्ठितञ्च स्यादिति साधनानां प्रथममुक्तिरिति भावः ।

२ शापादीति । शापद्रोहयोर्वीचिकमानसिकहिंसात्वम् ।

प्रवृत्तीनामेकरूपता ; आचार्योपासनम् आत्मज्ञानप्रदायिनि आचार्ये प्रणिपातपरिश्रमसेवादि-
निरतत्वम् ; शौचम् आत्मज्ञानतत्साधनयोग्यता मनोवाकायगता शास्त्रसिद्धा ; स्थैर्यम्
अध्यात्मशास्त्रोदितेऽर्थे निश्चलत्वम् ; आत्मविनिग्रहः आत्मस्वरूपव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो
निवर्तनम् ॥ ७ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् आत्मव्यतिरिक्तेषु विषयेषु सदोषतानुसंधानेनोद्वेजनम् ; अनहङ्कारः
अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितत्वम् ; प्रदर्शनार्थमिदम् ; अनात्मीयेष्वात्मीयाभिमान-
रहितत्वं च विवक्षितम् । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् सशरीरत्वे जन्ममृत्युजराव्यधिदुःख-
रूपस्य दोषस्वावर्जनीयत्वानुसंधानम् ॥ ८ ॥

हि कौटिल्यम् ; तन्निवृत्तिरार्जवमित्यभिप्रायेणाह परान् प्रति बाह्मनःकायप्रवृत्तीनामेकरूपतेति ।
उपकारबुद्ध्या आचार्योपासनस्य स्वरसवाहित्वज्ञापनायाह आत्मज्ञानप्रदायिनीति । यद्वा आत्मज्ञान-
पेक्षितत्वज्ञापनाय तदुक्तिः । ‘तत् विद्धि प्रणिपातेन परिश्रमेन सेवया’ (४. ३४) इति प्राक्प्रपञ्चित-
मिहोपासनशब्देन संगृहीतमिति ज्ञापनाय प्रणिपाताद्युपादानम् । अशुचित्वं ह्युत्तरकर्मयोग्यत्व-
रूपम् ; शुचित्वं च तद्योग्यत्वम् ; तच्चाल प्रकरणविशेषितविषयमित्याह आत्मज्ञानेति । रागादय-
अनृतादयो निषिद्धमक्षणादयश्च मनोवाकायानामशुद्धयः । प्रत्यक्षाद्यगोचरस्वप्राणिकत्वप्रतिपादनाय
तत्तद्विशेषावगमाय च शास्त्रसिद्धेत्युक्तम् । स्थैर्यं निश्चलत्वम् ; तच्च प्रकृते नियच्छति अध्यात्मेति ।
निश्चलत्वं बाह्यकुहृष्टिभिरक्षोभणीयत्वम् ; निस्संदेहत्वमित्यर्थः । निग्राह्यत्वसामर्थ्यादत्र आत्मशब्दो
मनोविषयः । अत एव परोक्तं ‘सङ्घातपरत्वमयुक्तम् । स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य निग्रहश्चानर्थो-
वर्तनम् ; तदाह आत्मस्वरूपेति ॥ ७ ॥

बाह्यविषयवैराग्यं हि आत्म[नि]रागनिवन्धनमित्यभिप्रायेणाह आत्मव्यतिरिक्तेषु विषये
ध्विति । विरागस्य भावो वैराग्यम् ; तत्प्रकारमाह सदोषतानुसंधानेनोद्वेजनमिति । दुःखसाध्यत्व-
दुःखमिश्रत्वनश्वस्तादिभिस्तेषां दोषमयत्वम् । गर्वरूपस्याहङ्कारस्य पूर्वं निषेधादहङ्कारशब्देन
देहात्मभ्रमो निवार्यत इत्याह अनात्मनीति । अहङ्कारस्य निषेधस्तन्मूलस्य सर्वतः तत्सहपठितस्य मम-
कारस्यापि निषेधं प्रदर्शयितुमित्याह प्रदर्शनार्थमिति । शरीरप्रयुक्तजन्मादिदोषदर्शनम्, “न ह वै सशरीरस्य
सतः प्रियाप्रिययोः” (छा. ८. १२. ९) इत्यादिप्रकारेण शरीरस्य हेयताप्रतिपत्त्यर्थमित्यभिप्रायेणाह
सशरीरत्व इति । जन्ममृत्युजराव्याधिभिर्जन्यं दुःखं जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखम्, स एव दोष इति
समासार्थः । जन्मादय एव वा दुःखान्तास्सर्वे दुःखसाधनत्वात् दुःखत्वाच्च^१ दोषाः । न हि लुप्तशुद्धवत्

1 आत्मशब्दो देहादिसंघातपरः तस्य विनिग्रहः सम्प्राप्य एव निरोध इति शांकरे । अस्म-
त्पक्षे आत्मशब्दो मनःपरः । विनिग्रहपदार्थस्तत्रविशिष्टः ।

2 अत्र द्वितीयपक्षे भाष्ये व्याधिदुःखरूपस्येत्यत्र दुःखपर्यन्तानां द्वन्द्वः ।

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

असक्तिः आत्मव्यतिरिक्तपरिग्रहेषु सङ्गरहितत्वम् ; अनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु तेषु शास्त्रीयकर्मोपकरणत्वातिरेकेण श्लेषरहितत्वम् ; संकल्पप्रभवेऽपि निष्टोपनिपातेषु हर्षोद्वेग रहितत्वम् ॥ ९ ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिजनसंसदि ॥ १० ॥

मयि सर्वेश्वरे च ऐकान्त्ययोगेन स्थिरा भक्तिः, जनवर्जितदेशवासित्वम्, जनसंसदि चाप्रीतिः ॥ १० ॥

शरीरमवस्थाप्य दोषाः परिहर्तुं शक्या इति दर्शयितुमवर्जनीयत्वोक्तिः । अनुदर्शनं भूयोभूयोदर्शन-मित्याह अनुसंधानमिति ॥ ८ ॥

पूर्वम् 'इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम्' इति सांस्पर्शिक(के)शब्दादिविषये विरक्तिरुक्ता ; इदानीम् अस्मिन्-रिति आभिमानिकेषु सङ्गरहितत्वमुच्यते इति पुनरुक्तिं परिहर्तुम् आत्मव्यतिरिक्तपरिग्रहेष्वित्युक्तम् । तर्हि गृहस्थस्य सुमुखोराभिमानिकसर्वधर्म(धर्मोपकरण ?)परित्यागेन कथमाश्रमधर्मो निर्धर्त्येत्यल्लोच्यते अनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिष्विति । नात्र तेषूपयुक्तानामपि स्वरूपेण त्यागो विवक्षितः ; प्रव्रजि तस्याप्यवर्जनीयेषु सङ्गमालनिषेधात्, "न कुण्ड्यां नोदके सङ्गो न चले न च विष्टरे । नागारे नाऽऽसने नाग्ये यस्य वै मोक्षवितु सः" इति । अतो धर्मोपयुक्तत्वमात्रेण [तु] परिग्रह एवेत्यभि-प्रायेणाह शास्त्रीयेति । 'सङ्गोऽभिष्वङ्गहेतुः, 'सङ्गात् संजायते कामः' (२. ६२) इत्युक्तत्वात् । अतः कारणभावात् कार्याभाव इति भावः । अभिष्वङ्गोऽतिसक्तिः । सांस्पर्शिकेष्टानिष्टयोस्समचित्तत्वस्या-शक्यत्वादाह संकल्पप्रभवेऽपि । पुत्रदारादिप्रसङ्गात् तद्विषयत्वं युक्तमेवेति [च] भावः ॥ ९ ॥

मयीत्यनेन अन्यभक्त्युन्मूलनेनाव्यभिचारिस्त्वोपयुक्ताकारविवक्षामाह मयि सर्वेश्वर इति । अनन्ययोगेनेति देवतान्तरादिपरित्यागः संगृहीतः । 'तत एव चाव्यभिचारित्वं तन्मूलं स्थैर्यम्, अन्यथा पुनरुक्तेरित्यभिप्रायेणाह ऐकान्त्ययोगेन स्थिरेति । 'अनन्ययोगेनापृथक्समाधिना' इति शंकरोक्तमेतेन प्रत्युक्तम् । न व्यभिचारितुं शीलमस्या इत्यव्यभिचारिणीति । समाधिविरोधपरिहाराद्यर्थं विविक्तोक्तेरिति । 'अहेरिव गणात्^१ भीतः' (भा. मो. २. ५१. ३) इत्यादिवत् । उक्तं च मोक्षधर्मे, नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च । सत्यं धृतिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्तत्तत्त्वो-परमः क्रियाभ्यः ॥' (२८३. ३८) इति । जनोऽत्र सत्त्वोत्तरेतरः ॥ १० ॥

1 एवं तर्हि पुत्रदारगृहादिषु इत्यस्यैव असक्तिरित्यन्नाप्यन्यस्योक्तप्रायत्वात् असक्तिरिति-दमेव व्यर्थमित्यन्नाह संग इति । यद्वा असक्तिरित्यत्र न पुत्राद्यन्वयः । पूर्वपरिगृहीतानत्यावश्यक-विषये ईषत्संगस्याप्यभावः असक्तिः । पुत्रादिष्वान्वयकेषु अधिकसंगाभावः अनभिष्वङ्गः ; तदधीनासु इष्टाधुपपत्तिषु च समचित्तता इत्यर्थः इत्याशयः । 2 अव्यभिचारोऽप्यनन्ययोग एवेति शंकायाम-न्नार्थान्तरमाह तत इति । विसृज्यान्वयं चारो व्यभिचारः । तत्र प्रकृतत्यागाभावः अव्यभिचारः स्थैर्यम् । 3 गणादिति । अत एव 'समा भुजङ्गी' इत्युच्यते ।

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनम् । एतत् ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११

आत्मनि ज्ञानम् अध्यात्मज्ञानम् तन्निष्ठत्वम्, तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनम् तत्त्वज्ञानप्रयोजनं यच्चिन्तनं तन्निरतत्वमित्यर्थः । ज्ञायतेऽनेनात्मेति ज्ञानम्, आत्मज्ञानसाधनमित्यर्थः ; क्षेत्र-
संबन्धिनः पुरुषस्यामानित्वादिकमुक्तं गुणवृन्दमेवाऽऽत्मज्ञानोपयोगि, एतद्व्यतिरिक्तं सर्वं क्षेत्रकार्यमात्मज्ञानविरोधीति अज्ञानम् ॥ ११ ॥

अथ एतद्यो वेत्तीति वेदितृत्वलक्षणेनोक्तस्य क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपं विशोध्यते—

ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादि मत्परं ब्रह्म न सत् तच्चासदुच्यते ॥ १२

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमित्यत्र नित्यशब्देनाविच्छिन्नानुवृत्तिर्विवक्षितेत्याह तन्निष्ठत्वमिति । तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनमिति, उक्तस्य तत्त्वज्ञानस्य अर्थचिन्तनमित्यनुचितम् ; न हि तत्त्वज्ञानस्य कोऽर्थ इति चिन्तनप्रकारः, अपितु तत्त्वं किमिति । तत्तत्त्वचिन्तनमिति वा तत्त्वार्थचिन्तनमिति वा वक्तव्यम् ; न पुनस्तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनमिति । एवं ^१‘तत्त्वज्ञानविषयस्य प्रयोजनस्य वा चिन्तनं तत्त्वज्ञानपुरुषार्थदर्शनम्’ इत्यादिकमपि मन्दप्रयोजनम् । दर्शनशब्दश्चालाभ्येतृभिर्न पठ्यते । ततोऽस्यार्थान्तरमुचितमाह तत्त्वज्ञानप्रयोजनमिति । फलितम् अन्यत्र चिन्तारहित्यमभिप्रेत्याह तन्निरतत्वमित्यर्थ इति । अमानित्वादीनां सर्वेषामविशेषेण ज्ञानशब्दनिर्देशोक्तिं निर्वचनमाह ज्ञायतेऽनेनेति । आत्मेत्यर्थ-
प्रकरणे [दि]लब्धविषयविशेषाभिधानम् । करणव्युत्पत्तिं विवृण्वन् फलितमाह आत्मज्ञानेति । आपातप्रतीत्यादेः पूर्वसिद्धत्वादपरोक्षादिज्ञानमिह विवक्षितम् । एतज्ज्ञानमिति निर्दिश्य यदतोऽन्यथेति सामान्येन तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्याज्ञानतोक्तित्वस्य सर्वस्य परिहरणीयत्वापेक्षयाभिप्रायेणाह क्षेत्रसंबन्धिन इति । क्षेत्रसंबन्धोक्तिस्तदत्यन्तनिवृत्तेः ज्ञानसापेक्षत्वसूचनार्था । एतदित्यवच्छिद्य निर्देशेनाभिप्रेतं गुणवृन्दमेवेत्यवधारणेन विवृतम् । न केवलं प्रकृतगुणप्रतिपक्षभूतमानित्वादिमालमित्यभिप्रायेणाह एतद्व्यतिरिक्तं सर्वमिति । अज्ञानमित्यत्र करणव्युत्पत्तिनैरपेक्षयात् प्रसिद्धभावव्युत्पत्त्यनुसारेण ज्ञानविरोधित्वमुच्यत इत्याह क्षेत्रकार्यमात्मज्ञानविरोधीत्यज्ञानमिति । अद्वैतप्राय करणार्थ-
त्वेऽप्यसौ फलितोक्तिर्वा ॥ ११ ॥

ज्ञाता हि पूर्वमुद्दिष्टः । ‘स च यो यत्प्रभावश्च’ (३) इति स एव पुनः परामृष्टः । तत् कथं ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्युच्यत इत्यत्राह अथेति । वेद्यविशेषस्याऽऽत्मनो लक्षणतया हि वेदितृत्वं प्रागुक्तमिति भावः । अत एव ज्ञेयं यदित्यादेः परब्रह्मविषयत्वब्रह्मो निरस्तः, क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञान-
मिति प्रक्रमात्, ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा’ (३४) इति उपसंहरिष्यमाणत्वात् ; मध्ये च ‘प्रकृतिं पुरुषं चैव’ इति तयोरेव निरूपणात्, इन्द्रियाधीनभोगत्वोत्क्रमणगुणवश्यादिवचनाच्च । स्वरूपशब्देन नपुंसकनिर्देशविषयाद्योतनम् । वक्ष्यमाणब्रह्मशब्दापेक्षया वा नपुंसकत्वम् । स्वेतर-
समस्तव्यावर्तकं हि लक्षणम् । तत्र वेदितृत्वलक्षणेन विविक्तस्वरूपस्य किमन्यत् स्वरूपशोधनमिति चेत्—

1 अयं शांकरार्थानुवादः । शांकरे मूले दर्शनपदस्वरूपप्रतिममभिधेति तन्निरस्यति, ‘न पठ्यते’ इति ।

अमानित्वादिभिः साधनैः ज्ञेयं प्राप्य यत् प्रत्यगात्मस्वरूपं तत् प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा जन्मजरामरणादिप्राकृतधर्मरहितम् अमृतम् आत्मानं प्राप्नोति ; [अनादि] आदिर्यस्य न विद्यते, तत् अनादि ; अस्य हि प्रत्यगात्मन उत्पत्तिर्न विद्यते ; तत् एवान्तो न विद्यते । श्रुतिश्च, 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (क. २. १८) इति, मत्परम् अहं परो यस्य तत् मत्परम् । 'इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्, जीवभूताम्' (७. ५) इति ह्युक्तम् । भगवच्छरीरतया भगवच्छेषतैकरसं ह्यात्मस्वरूपम् ; तथा च श्रुतिः, "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यसात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति" (बृ. ५. ७. २२. मा.) इति, तथा, "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" (श्वे. ६. ९), "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" (श्वे. ६. १६) इत्यादिका । ब्रह्म बृहत्त्वगुणयोगि, शरीरादेर्यथान्तरभूतम्, स्वतः शरीरादिभिः परिच्छेदरहितं क्षेत्रज्ञतत्त्वमित्यर्थः ; "स चानन्त्याय कल्पते" (श्वे. ५. ९) इति हि श्रूयते ; शरीरपरिच्छिन्नत्वम् अणुत्वं चास्य कर्मकृतम् । कर्मबन्धान्मुक्तस्यानन्त्यम् । आत्मन्यपि ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते, "स

तत्र । लक्षणेनान्यत्वमालं हि प्रतीयते ; न पुनर्भावावरूपाः सर्वे प्रकाराः । यथा गन्धवती पृथिवीत्यत्र तेनाऽऽकारेण जलादिव्यावृत्तिमालं सिध्यति ; न पुनः पाकजरूपादिमत्त्वादिकम्, तद्वदिहापि ज्ञातृत्वलक्षणाभिधानेऽपि तस्य ज्ञातुः कार्यत्वाकार्यत्वादिविवेको न सिध्येत् ; अतः स वक्तव्यः । इत्यभिप्रायेण ज्ञेयमित्यनेन सूचितां संगतिमाह अमानित्वादिभिरिति । प्रवक्ष्यामि । प्रकर्षेण यथावत् वक्ष्यामीत्यर्थः । अनादिमदिति पदच्छेदो न युक्तः, प्रत्ययमन्तरेणापि बहुव्रीहिवशात् तदर्थसिद्धेरित्यभिप्रायेणाह आदिर्यस्येति । अनादि कारणरहितमित्यर्थः । अयमर्थः 'नात्मा श्रुतेः' (ब्र. २. ३. १८) इत्यधिकरणसिद्ध इत्यभिप्रायेणाह अस्य हीति । पूर्वोक्तामृतत्वेऽपि हेतुरयमित्यभिप्रायेण]ह तत् एवेति । उभयत्र प्रमाणमाह श्रुतिश्चेति । अनादिमदिति पदच्छेदेऽत्र निर्दिश्यमानं ब्रह्म परशब्देन विशेषणीयम् ; तच्चाप्रकरणत्वादस्वरसम् ; अतः प्रकरणोचितपदच्छेदार्थमाह अहं परो यस्येति । प्रागुक्तसंग्रहो ह्ययमित्यभिप्रायेणाह इतस्त्वन्यामिति । परशब्दोऽत्र शेषिपरः । शरीरत्वे शेषत्वे च क्रमाच्छ्रुतिमाह तथा चेति । एतेन मत्परमिति पदच्छेदे अर्थासंभवात्मानुपो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूरणार्थ इति शंकोरुक्तं प्रत्युक्तम् । ननु परशब्देनाविवेशितोऽपि ब्रह्मशब्दः परमात्मन्येव मुख्यः ; तत् कथमस्य जीवविषयत्वमित्यत्राह बृहत्त्वगुणयोगीति । अणुत्वेन श्रुतिसिद्धस्य संकुचितज्ञानस्य कथं बृहत्त्वमित्यत्राह शरीरादिभिरिति परिच्छेदरहितम् स्वतस्सर्वविषयत्वात्स्य ज्ञानस्य संकोचरहितमित्यर्थः । स्वरूपाधिर्भावदशायां बृहत्त्वं श्रुतिसिद्धमित्याह स चेति । अनन्तस्त्वभावस्य परिच्छिन्नत्वासंभवादानन्त्यमौपचारिकमित्यत्राह शरीरपरिच्छिन्नत्वं चेति । औपाधिकमवस्थाभेदेनाविरुद्धं चेत्यभिप्रायः । औपचारिकस्यापि ब्रह्मशब्दप्रयोगस्य प्रसिद्धिमाह आत्मन्यपीति । अत एव हि परं ब्रह्मेति विशेषणस्य सार्थितेत्यभिप्रायः । अत्रैव शास्त्रे बहुषु

गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च” (गी. १४. २६-२७), “ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥” (गी. १८. ५४) इति । न सत् तत्त्वासदुच्यते कार्यकारणरूपावस्थाद्वयरहिततया सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यते । कार्यावस्थायां हि देवादिनामरूपभाक्त्वेन सदित्युच्यते, तदनर्हतया कारणावस्थायामसदित्युच्यते । तथा च श्रुतिः, “असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत” (आ. ७), “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत” (वृ. ३. ४. ७) इत्यादिका । कार्यकारणावस्थाद्वयान्वयस्त्वान्नः कर्मरूपाविधावेष्टनकृतः, न स्वरूपकृत इति सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यते । यद्यपि ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’ इति कारणावस्थे परं ब्रह्मोच्यते, तथाऽपि नामरूपाविभागा-नर्हद्वयमचिदाचिद्वस्तुशरीरं परं ब्रह्म कारणावस्थमिति कारणावस्थायां क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपमपि

प्रदेशेषु प्रत्यगात्मन्येव ब्रह्मशब्दप्रयोगे^१ दर्शयति स गुणानिति । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय । न हि जीवस्य मुक्तस्यापि साक्षाद्ब्रह्मत्वम्, ‘मम साधर्म्यमागताः’ (गी. १४. २) इत्यादिविरोधादिति भावः । ‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्’ इति । अत्र अहमिति परं ब्रह्म निर्दिश्यते ; तत्प्रतिष्ठं च ब्रह्म ततोऽन्यदेवेति भावः । ‘ब्रह्मभूतः’ इति । अत्र श्लोके परब्रह्मप्राप्तिसाधनभूतभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेव ब्रह्मभूतत्वं च न हि परब्रह्मस्वरूपत्वमिति भावः । न सत्तत्त्वासदुच्यते इत्यत्र न सर्वप्रकारोक्तिगोचरत्वप्रतिक्षेपः, स्ववचनविरोधात् । न च सत्त्वासत्त्वनिषेधः; “परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः” (न्या. कु.) इति न्यायात् । नापि सदसत्तत्त्वकाभ्यां वस्तुभ्यां व्यावृत्तिः ; तयोरसिद्धत्वात् । न च शुभा-शुमादिव्यवच्छेदः ; शुभत्वनिषेधायोगात् । अतोऽत्र किमुच्यत इत्यत्राह कार्यकारणेति । (परिशुद्धा-कारविषयमिदमिति ज्ञापनाय आत्मस्वरूपमित्युक्तम्) । अवस्थाद्वये सदसच्छब्दयोः प्रयोगनिमित्तमाह कार्यावस्थायामिति । तन्निबन्धने श्रुतौ परमात्मादिविषयप्रयोगे दर्शयति तथाचेति । असद्वा इद-मित्यत्रासच्छब्दनिर्दिष्टे हि तत् इति कारणतोच्यते ; सदजायतेति कार्ये सच्छब्देन । तद्वेदमिति समानार्थश्रुत्यन्तरेणासदादिशब्दौ क्रमानामरूपप्रहाणतद्योगनिमित्तौ ध्याख्यातौ । ननु ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’ इत्याद्युक्तमवस्थाद्वये जीवस्याप्यस्त्येव, अन्यथा प्रासुक्तप्रकृतिवानुपपत्तेः, “तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूत्याम्” (ना.) इति श्रुत्या च तत्सिद्धेरित्यत्राह कार्यकारणेति । कर्मोपाधिकमेव ह्यवस्थाद्वयम्, न पुनः स्वाभाविकम् । अत्र स्वाभाविकरूपमुच्यत इत्यर्थः । ननु, “कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः” (ब्र. १. ४. १४) इत्यस्मिन्विकरणे सदसदव्याकृतादयस्सर्वे कारणवाक्यगताः शब्दाः परमात्मपरा इति निर्णीतम्, तत् कथमत्रासच्छब्देन जीवप्रसङ्ग इत्यत्राह यद्यपीति । सदसच्छब्दौ ह्यत्र परमात्मनि सद्धारकौ ; अतो द्वारभूते जीवेऽपि तद्वाच्यत्वं सिद्धमिति भावः । तर्हि परिशुद्धावस्थायामपि कार्यनामरूपाविभागाभावादसच्छब्दः प्राप्त इत्यत्राह

असच्छब्दवच्यम्, क्षेत्रज्ञस्य साऽवस्था कर्मकृतेति परिशुद्धस्वरूपं न मदसच्छब्दनिर्देश्यम् ॥ १२ ॥
 सचेतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतश्श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥
 सर्वतः पाणिपादं तत् परिशुद्धात्मस्वरूपं सर्वतःपाणिपादकार्यशक्तम्, तथा सर्वतोऽक्षिशिरो-
 मुखं सर्वतश्श्रुतिमत् सर्वतश्श्रुतादिकार्यकृत्, “अपाणिपादो जवनो प्रहीता पश्यत्यक्षुः स
 शृङ्गोत्कर्णः” (श्वे. ३. १९) इति परस्य ब्रह्मणोऽपाणिपादस्यापि सर्वतः पाणिपादादि-
 कार्यकृत्त्वं श्रूयते । प्रत्यगात्मनोऽपि परिशुद्धस्य तत्साम्यापत्त्या सर्वतः पाणिपादादि-
 कार्यकृत्त्वं श्रुतिसिद्धमेव । “तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति”
 (मु. ३. १. ३) इति हि श्रूयते । “इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः” (१४.२)
 इति च वक्ष्यते । लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति लोके यत् वस्तुजातं तत् सर्वं व्याप्य तिष्ठति,
 परिशुद्धस्वरूपं देशादिपरिच्छेदरहिततया समागतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

क्षेत्रज्ञस्येति । कर्मकृतावस्थाद्वयनिषेधेऽत्र तात्पर्यमिति भावः ॥ १२ ॥

आत्मस्वरूपस्याशरीरत्वाच्चिरवयवत्वाच्चिरिन्द्रियत्वाच्च पाणिपादप्रसङ्ग एव नास्ति । न चेदमनेक-
 बाहुत्वादिप्रागुक्तपरम्, जीवपकरणत्वस्यापनात् । अत एव जीवकर्मगृहीतैः स्वेच्छागृहीतैश्च पाण्यादि-
 भिर्विध्यात्मकस्य ब्रह्मणो योग उच्यत इत्यादिकल्पनाऽपि निरस्ता । पादादिषु पाण्याद्यभावाच्च सर्वत
 इत्यपि न घटते । तत् कथं सर्वतःपाणिपादत्वादिकमित्यत्राह परिशुद्धेति । पाण्यादिरहितस्यापि परि-
 शुद्धात्मनः पाण्यादिशब्दलक्षिते शक्तियोगे श्रुतिं दर्शयितुं परमात्मनस्तद्रहितस्यापि तच्छक्तियोगं तावत्
 दर्शयति अपाणीति । ‘अपाणिपादः’ (श्वे. ३. १९) इति निषेध्यस्य कर्मेन्द्रियवर्गस्योपलक्षणम् ;
 ‘अचक्षुरकर्णः’ इति ज्ञानेन्द्रियवर्गस्य [उपलक्षणम्] । तर्हि परमात्मासाधारणत्वभावस्यात्र अल्पशक्तौ
 जीवे कथं व्यपदेश इत्यत्राह प्रत्यगात्मनोऽपीति । मुक्तदशायां ब्रह्मगुणाष्टकयोगादसंकुचितज्ञान-
 शक्तेस्तदुपपत्तिरिति भावः । साम्यश्रुतिसंकोचाभावात् विशेषकण्ठोक्त्यभावेऽपि सर्वतःपाणिपादत्वादिकं
 सिद्धमेवेत्यभिप्रायेण एवकारः । साम्यापत्तिमात्रे सर्वथा साम्यं कथं श्रुतिसिद्धमित्यत्राह तदेति । इदं
 हि परमसाम्यं जगद्व्यापारव्यतिरिक्तसर्वविषयमिति फलपादे मीमांसितमिति भावः । स च श्रुत्यर्थोऽत्राप्यु-
 पदेश्यते, तद्विवक्षाऽत्र युक्त्याह इदं ज्ञानमिति । तिष्ठतीत्यत्र व्याप्तेरप्युक्तिर्विवक्षिता । कर्मवर्धित-
 ज्ञानस्याणोः कथं सर्वव्यापित्वावस्थितिरित्यत्राह परिशुद्धेति । इदं च व्यापकत्वं धर्मभूतज्ञानद्वारिति
 निरूपितं शरीरके, “पदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति” (४. ४. १५) इत्यादिना जीवस्वरूपस्याणुत्वेनैव
 लक्षणात् । निर्विकारश्रुत्या च स्वरूपविकारायोगात् ॥ १३ ॥

१ तावदिति । प्रथममित्यर्थः । परमात्मगतं शक्तियोगमेवेत्यवधारणे वा ।

२ ननु सर्वमावृत्येतीदं प्रागेव ब्रह्मशब्दोक्तमिति पुनरुक्तता ॥ नैवम् । ब्रह्मशब्दस्य संभावित-
 सर्वविशोक्तत्वं तात्पर्यम् । धर्मभूतज्ञानार्थस्य श्रुतिप्रत्ययस्योक्तम् । गुणलक्षकत्वोक्तस्यैव । प्रागेवोक्त-
 स्याऽऽनन्त्यस्य तिष्ठतीति स्थैर्यं चाऽत्र विवक्षितम् ।

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभूच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४

सर्वेन्द्रियगुणाभासम् सर्वेन्द्रियगुणैराभासो यस्य तत् सर्वेन्द्रियगुणाभासम् । इन्द्रियगुणा इन्द्रियवृत्तयः । इन्द्रियवृत्तिभिरपि विषयान् ज्ञातुं समर्थमित्यर्थः । स्वभावतस्सर्वेन्द्रियविवर्जितम् विनैवेन्द्रियवृत्तिभिः स्वत एव सर्वं जानातीत्यर्थः । असक्तम् स्वभावतो देवादिदेह-सङ्गरहितम्, सर्वभूच्चैव देवादिसर्वदेहभरणसमर्थं च; “स एकधा भवति त्रिधा भवति” (छा. ७. २६. २) इत्यादिश्रुतेः । निर्गुणम् तथा स्वभावतस्सत्त्वादिगुणरहितम् । गुणभोक्तृ च सत्त्वादीनां गुणानां भोगसमर्थं च ॥ १४ ॥

वहिरन्तश्च भूतानामवरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात् तद्विज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

पृथिव्यादीनि भूतानि परित्यज्याशरीरो वहिर्वर्तते ; तेषामन्तश्च वर्तते, ‘जक्षत्

‘स्वरूपमिन्द्रियगुणैराभासत इत्यादिपरोक्तव्युदासायाह सर्वेन्द्रियगुणैराभासो यस्येति । योग्यत्वं शुद्धावस्थायामप्यस्तीति भावः । ननु इन्द्रियाण्येव करणभूतानि, न पुनरिन्द्रियगुणा इत्यत्राह इन्द्रियगुणा इन्द्रियवृत्तय इति । स्वयंप्रकाशस्यात्मस्वरूपस्य कथमिन्द्रियवृत्तिभिराभासः ? विषयाभास-विवक्षायामपि परिशुद्धस्वरूपप्रसङ्गे कथमैन्द्रियकज्ञानोक्तिरित्यत्राह इन्द्रियवृत्तिभिरपीति । एतेन “सर्वेन्द्रियव्यापारैः व्यावृत्तमिव ज्ञेयम्” इति शंकरस्योद्ग्रन्थकल्पना निरस्ता । कदाचिदिन्द्रियवतः कथं सर्वेन्द्रियविवर्जितत्वमित्यत्राह स्वभावत इति । सर्वेन्द्रियनिषेधे तदधीनज्ञानाभावात् परोक्तं पाषाण-कल्पप्रपञ्चं प्रागुक्तेन परिहरति विनैवेति । सुक्तस्यापि जगदाधारत्वाभावात् पथीयेण सर्वजातीयदेह-भृत्त्वाभावाच्च तच्छक्तिरत्रापि विवक्षिता(?) स्वतस्तत्सङ्गराहित्यं च असक्तमित्युच्यत इत्याह स्वभावतो देवादीति । सामर्थ्यं परिशुद्धावस्थायामविना कार्येण दर्शयति स एकधेति । आत्मस्वरूपस्य मिदुरत्वाभावात् जक्षणदिश्रुतिवशाच्च विग्रहद्वारैव हि त्रिधामवनादिक[थन]मिति भावः । एतेन ‘सर्वभूत्वं सर्वाध्या-साधिष्ठानत्वम्’ इति वदन् प्रत्युक्तः । निर्गुणमित्यत्र न सत्त्वादिगुणसमवायित्वं प्रतिषिध्यते, तस्या अशुद्धावस्थायामपि प्रसङ्गाभावात् ; [गुणसमवायित्वस्य] गुणभोक्तृ च इत्येतत्प्रतिपक्षरूपत्वाभावाच्च ; अतोऽत्र कर्मोपाधिकस्य प्राकृतगुणभोगस्य प्रतिक्षेपः क्रियत इति न निर्विशेषवादावकाश इत्यभिप्रायेणाह स्वभावतस्सत्त्वादिगुणरहितमिति । स्वभावत इत्यनेन गुणभोक्तृत्वविरोधपरिहारः । भोगसमर्थ-मित्यत्रापि पूर्ववदभिप्रायः । औपाधिकं गुणभोक्तृत्वम् ; स्वभावतस्तदभावः ; तत्सामर्थ्यमात्रे तु नित्यमित्यविरोधः ॥ १४ ॥

सशरीरत्वावस्थायां हि भूतान्तर्गृहीतिरिति मुक्तस्याशरीरत्वात् तद्वहिर्वृत्तिर्विमुक्ता ; तदन्तर्गृहीतिस्तु कथमित्यत्राह जक्षदिति । स्वच्छन्दश्रुतिषु तेषामन्तश्च वर्तत इत्यन्वयः । न चैतत् कर्मकृतं सशरीरत्वम् ,

1 घटोऽस्ति, रूपमस्ति, रसोऽस्तीत्येवं सर्वत्र प्रत्यक्षे सदिति भासत इत्यर्थः ।

2 स्वभावतो देवादीति इति प्रतीकधरणानन्तरं देवादीति इति प्रतीकं धृत्वा मुक्तस्यापीत्यादि विवक्षितेत्यन्तं वाक्यं पठितुं युक्तम् ।

क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा' (छा. ८. १२. ३) इत्यादिश्रुतिसिद्धस्वच्छन्दवृत्तिषु । अचरं चरमेव च-स्वभावतोऽचरम् ; चर च देहित्वे । सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयम् एवं सर्वशक्तियुक्तं सर्वज्ञं तत् आत्मतत्त्वमस्मिन् क्षेत्रे वर्तमानमप्यतिसूक्ष्मत्वात् देहात् पृथक्त्वेन संसारिभिरविज्ञेयम् , दूरस्थं चान्तिके च तत् अमानित्वाद्युक्तगुणरहितानां विपरीतगुणानां पुंसां स्वदेहे वर्तमानमप्यतिसूक्ष्मम्, तथा अमानित्वादिगुणोपेतानां तदेवान्तिके वर्तते ॥ १५ ॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् । भूतभर्तु च तत् ज्ञेयं ग्रसिण्यु प्रभविण्यु च ॥ १६

“स्वेन रूपेणाभिनिरूप्यते” (छा. ८. १२. २) इत्यादिभूतस्वरूपस्य तदुक्तेः । तस्य च विधूतपुण्यपापत्वात् । “स्वराड्भवति” (छा. ७. २५. २) इति वचनाच्च । तदेतदभिप्रेत्य स्वच्छन्दवृत्तिष्वित्युक्तम् । “स यदि पितृलोककामो भवति” (छा. ८. २. १), “इमान् लोकान् कामाज्जी कामरूप्यनुसञ्चरन्” (तै. मृ.) इत्यादिकमादिशब्देन गृह्यते । स्वरूपतो निर्विकारस्यात्मनस्त्रिधाभावादिकं पितृलोककामादिकं च शरीररिग्रहमन्तरेण नोपपद्यते ; ^१शरीरं चास्य प्राकृतानामप्राकृतानां वा भूतानां संघात एवेति भूतान्तर्वर्तित्वं सिध्यतीत्यभिप्रायः । अचरत्वचरत्वयोर्न चराचरान्तरत्वे शुद्धावस्था-मन्वयः ; अतः बहिरन्तः इत्युक्तशरीरत्वाशरीरत्वे तत्र हेतु इति दर्शयति स्वभावतोऽचरं चरं च देहित्व इति । ^२पादाद्यधीनसंचारतद्भावाविह विवक्षितौ । योग्यानुपलम्भबाध[क]परिहाराद्योच्यते सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयमिति । अहमिति नित्यमुपलभ्यमानस्य अविज्ञेयत्वं केनाकारोणेत्यत्राह एवं सर्वशक्तियुक्तं सर्वज्ञमिति । तच्छब्दपरामृष्टोऽयमर्थः । योग्यत्वशङ्कासूचनाय दूरत्वाद्यनुपलम्भकारणान्तराभावोपलक्षणतया अस्मिन् क्षेत्रे वर्तमानमपीत्युक्तम् । पृथिव्याद्यपेक्षया सूक्ष्माणामपि वाय्वादीनां पृथगुपलम्भोऽस्तीति तद्व्युदासायोक्तम् अतिसूक्ष्मत्वादिति । अहं जानामीत्यात्मन उपलम्भे सत्यपि विविच्य ज्ञातुमशक्य[त्वं]मविज्ञेय[त्वं]मिति सोपसर्गनिषेधेन विवक्षितमिति दर्शयितुं देहात्पृथक्त्वेनेत्युक्तम् । पृथक्त्वस्य सर्वदा सर्वैरनुपलम्भे शशशृङ्गादिवदप्रामाणिकत्वमेव स्यात्, योगाभ्यासविधानस्य च निरर्थकत्वं स्यादित्येतोक्तं संसारिभिरिति । योगिनामपि मुक्तवद्विच्छिन्नविशदतमप्रत्ययाभावात् संसारिभिरिति सामान्येनोक्तम् । यद्वा योगविरहिता इह संसारिशब्देन विवक्षिताः, योगिनामासन्न-मोक्षत्वेन मुक्तप्रायत्वात् । दूरस्थं चान्तिके च तदित्यनेन न व्याप्तिर्विवक्षिता, तस्याः सर्वमावृत्य तिष्ठतीति प्रागेवोक्तत्वात् । अतोऽत्र सूक्ष्मत्वात् संसारिभिरविज्ञेयस्य कथं तैरेव विज्ञातव्यत्वविधिरिति शङ्काव्युदासायाधिकारिभेदेन दुर्ग्रहत्वसुग्रहत्वपरत्वमाह अमानित्वादीति ॥ १५ ॥

1 ननु मुक्तस्य हि जक्षणदिकमुक्तम् । तत् अप्राकृतरूपसाध्यमिति कथं भूतसंघातसंस्थानमित्यत्राह शरीरञ्चेति । मुक्तस्य आवेशावतारे प्राकृतं शरीरम्, साक्षादवतारे चाप्राकृतम् अप्राकृतपृथिव्यादिभूतमयमिति भावः । 2 चराचरान्तरत्वे-जङ्गमस्थावररूपजीवावान्तरभेदरूपत्वे ।

3 ननु जीवस्य सुषुप्तौ स्वसंगत्यागतश्चवणादस्येव क्रिया, विरजां मनसाऽस्येतीत्यत्र च स्वरूपमात्रगत्येत्यत्राह पादेति ।

देवमनुष्यादिभूतेषु सर्वत्र स्थितमात्मवस्तु वेदितृत्वैकाकारतया अविभक्तम् । अविदुषां देवाद्याकारेण 'अयं देवो मनुष्यः' इति विभक्तमिव च स्थितम् । देवोऽहम्, मनुष्योऽहमिति देहसामानाधिकरण्येनानुसन्धीयमानमपि वेदितृत्वेन देहादर्थान्तरभूतं ज्ञातुं शक्यमिति आदावुक्तमेव, 'एतत् यो वेत्ति' (१) इति ; इदानीं प्रक्रान्तरैश्च ज्ञातुं शक्यमित्याह मृतमर्तु चेति । भूतानां पृथिव्यादीनां देहरूपेण संहतानां यत् भर्तु, तत् भर्तव्येभ्यो भूतेभ्योऽर्थान्तरं ज्ञेयम् ; अर्थान्तरमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । तथा ग्रसिष्णु अन्नादीनां भौतिकानां ग्रसिष्णु, ग्रसमानेभ्यो भूतेभ्यो ग्रसितृत्वेनार्थान्तरभूतमिति ज्ञातुं शक्यम् । प्रमविष्णु च प्रभवहेतुश्च, प्रस्तानामन्नादीनामाकारान्तरेण परिणतानां प्रभवहेतुः, तेभ्योऽर्थान्तरमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः ; मृतशरीरे ग्रसनप्रभवादीनामदर्शनाच्च भूतसंघातरूपं क्षेत्रं ग्रसनप्रभवभरणहेतुरिति निश्चीयते ॥ १६ ॥

१ स्वरूपभेदवत्स्विग्रहक्षेत्रादिष्वविभक्तशब्दप्रयोगात्, 'पण्डिताः समदर्शिनः' (५ १८) इति प्रागुक्तं साम्यमिहापि विवक्षितमित्याह देवमनुष्यादीति । अविभक्तं स्वरूपेण देवत्वादिविभाग-रहितमित्यर्थः । विभक्तमिवेति इवशब्देन भ्रान्तोपलम्भविषयीकारसूचनमाह अविदुषामिति । एवं शुद्धशब्दोक्ता । तत्र भूतमर्त्तित्यादिना जगद्व्यापार^२भ्रमस्युदासाय प्रकरणस्य भोक्तृव्यतिरेकपरतामेव वदन् पूर्वोक्तपुनरुक्तिं च परिहरति देवोऽहमित्यादिना ग्रन्थद्वयेन (त्रयेण^३ ?) । अहंत्वानहंत्वज्ञातृवाज्ञा-तृत्वादिरूपो भेदः प्रागुक्तः ; अतः तु आधाराधेयभावभोक्तृत्वभोग्यत्वकार्यत्वविकारहेतुत्वैविवेकः क्रियत इत्यर्थः । अत्र जीवभर्तव्यविषयो भूतशब्दोऽचिन्मात्रपरः ; तत्रापि प्रसिद्धचतुरोधेन महाभूत-विषयत्वेऽपि क्षेत्रप्रकरणात् तादृशपरिणामवद्भूतविषय इत्याह भूतानामिति । ज्ञेयशब्दश्च ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्युपक्रान्तत्वेऽपि पुनरिहोच्यमानत्वात् तदतिरिक्तार्थतया व्याख्यातः । भर्तृत्वभर्तव्यत्व-फलितमाह अर्थान्तरमिति । प्रभवहेतुरिति । देहव्यतिरिक्तत्वोपपादने तात्पर्यादयमेवार्थ उचित इति भावः । प्रभवोऽत्र रेतोगर्भादिरूपेण परिणामः । आकारान्तरेण रसमलवात्वादिरूपेणेत्यर्थः । ननु शरीरेणैव ग्रासादिकं क्रियमाणं दृश्यते ; न कार्यकरणसंघातमन्तरेण निरवयवस्य ग्रसनार्थसंभवः ; तत् कथमात्मधर्मत्वेन व्यपदिश्यत इति शङ्कायामुक्तमर्थं व्यतिरेकेण द्रढयति मृतशरीर इति । क्षेत्रं

१ स्वरूपभेदवत्सु अविग्रहक्षेत्रादिष्विति पदच्छेदः । विग्रहभूतं क्षेत्रं प्रागुक्तम् । अविग्रह-क्षेत्रं केदारादिकम् । विग्रहभूतक्षेत्रभेदेनात्मस्वरूपभेदात् अविभक्तत्वाभावेऽपि विग्रहान्यक्षेत्रवत्सु स्वरूपभेदेऽपि अविभक्तशब्दप्रयोगः दायविभागात् प्रागस्ति । तद्व्यावृत्तोऽर्थ उच्यत इति स्यात् । पाठो वा द्रष्टव्यः । अर्थोऽन्यो वा चिन्त्यः ।

२ शुद्धजीवे सामर्थ्यस्यैवात्र विवक्षितत्वात् जगत्सृष्टिस्थितिसंहतिसामर्थ्यमुत्तरार्धेऽस्तु, पदानां तत्रैव स्वरसत्वादिति न भ्रमितव्यम् । जगद्व्यापारवर्जमेवेष्टेः सामर्थ्यस्याप्यप्रमाणिकत्वादिति भाष्यकृतां भावः । अन्यथा हि तत्परतयैव तैव्यख्यातं स्यादिति भावः ।

३ उत्तरार्धगतविशेषणत्रयस्य विवक्षितत्वात् त्रयेणेति पाठ्यम् ।

ज्योतिषामपि तत् ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥१७॥
ज्योतिषाम् दीपादित्यमणिप्रमुत्तीनामपि तदेव ज्योतिः प्रकाशकम्, दीपादित्यादी-
नामप्यात्मप्रभारूपं ज्ञानमेव प्रकाशकम् । दीपादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षविरोधिसंतमसनि-
रसनमात्रं कुर्वते । तावन्मात्रेण तेषां प्रकाशकत्वम् । तमसः परमुच्यते । तमश्शब्दः सूक्ष्मावस्थ-
प्रकृतिवचनः । प्रकृतेः परमुच्यत इत्यर्थः । अतो ज्ञानं ज्ञेयम् ज्ञानैकाकारमिति ज्ञेयम् ।

शरीरत्ववेधेण प्रसनादिकारणम्, उत भूतसंघातमात्रेण ? आद्ये शरीरत्वस्यात्मप्रतियोगिकत्वादात्मसापे-
क्षत्वं प्रसनादेः सिद्धम् ; द्वितीये मृतशरीरादिपददर्शनादयुक्तिः । यद्यपि मृतशरीरेऽपि केचित् विशेषाः
दृश्यन्ते, तथाऽपि जीवज्ञानपूर्वकप्रसनभरणाद्यभावाच्च ते जीवापेक्षाः ; ईश्वरापेक्षा तु सार्वत्रिकीति
न तत्र विशेष इति भावः । अत्र भरणप्रसनादिकं रज्ज्वादिषु सर्पादेरिवेति वदन्तः श्रुतहानाश्रुत-
कल्पनादिभिर्निरस्ताः ॥ १६ ॥

ननु स्वरूपमात्रप्रकाशरूपस्य आत्मस्वरूपस्य कथं मण्यादिप्रकाशकत्वमित्यत्राह दीपादित्या-
दीनामपीति । दीपादित्यादीनां यथा विषयसंबन्धिप्रभाद्वारा प्रकाशकत्वम्, न स्वरूपतः, तद्वदत्रापि
प्रमास्थानीयेन ज्ञानाख्यधर्मेण प्रकाशकत्वमिति भावः । अन्यप्रकाशकानामपीति अपिशब्दार्थः । प्रकाश्य-
भूतघटादिवत् तत्प्रकाशक[प्रकाशकता?]ज्ञानाश्रयभूते प्रत्यगात्मानिति भावः । विषयेन्द्रियसन्निकर्षशब्दे-
नात्र सामग्रीमध्यपाति^१सन्निकर्षोऽभिप्रेतः ; तन्मूलप्रकाशो वा लक्षितः ; संतमसस्य कुड्यादिवत् विषयेन्द्रिय-
सन्निकर्षविरोधिवत्त्वाभावात् । अन्यथा संतमसवर्तिनः पुरुषस्य संतमसान्तरित^२प्रकाशमध्यवर्तिनां पदार्थानां
कुड्यान्तरितपदार्थवत् अप्रकाशप्रसङ्गात् । एतेन दीपादेस्त्राक्षुषपदार्थमात्रप्रतिनियततया ज्ञानवन्न
सर्वव्यापकं प्रकाशकत्वमिति [च ?] सूचितम् । तावन्मात्रेण । न तु साक्षात्प्रकाशजनकत्वेनापीत्यर्थः ।
ज्योतिस्सन्निकर्षात् प्रसिद्धिप्राचुर्याच्चालं तमश्शब्दस्य तिमिरविषयत्वधीन्युदासायाह तमश्शब्द इति ।
ज्योतिषामपि प्रकाशकतया कैमुत्यसिद्धस्य तिमिरात्परत्वस्याभिधाने प्रयोजनाभावात् ; प्रकृतेः परत्वस्य
चावश्यवक्तव्यत्वात् ; तमश्शब्दस्य च, 'यस्य तमश्शरीरम्' (वृ. ५. ७. १३), 'तम आसीत् । तमसा
गूढमे प्रेक्रेतम्' (अष्ट २. ८ ९. ४), 'यदा तमस्तत्' (श्वे. ४. १८), 'तमः....एकीभवति'
(सु. २), 'आसीदिदं तमोभूतम्' (मुनु. १ ६) इत्यादिषु मूलप्रकृतिविषयतया श्रौतस्मार्तप्रयोग-
प्राचुर्याच्चेति भावः । परम् अन्यदित्यर्थः ; भोक्तृतया प्रधानभूतमिति वा । ^३प्रागपि हि ते [प्रकृती]
परावर्ततया विभक्ते । उच्यत इति । 'निर्गुणः प्रकृतेः परः' (वि. २. १४. २९) इत्यादिष्विति
शेषः । एतेन जडवैलक्षण्यं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह अत इति । पूर्ववद्वैधर्म्यानुसंधानशक्यतायां ज्ञेय-
शब्दस्य तात्पर्यम् ; अन्यथा पौनरुक्त्यादित्यभिप्रायेणाह ज्ञानैकाकारमिति ज्ञेयमिति । ज्ञानगम्य-
मित्यत्र सर्वसाधारणज्ञानविषयत्वमात्राभिधाने प्रयोजनाभावात् ज्ञेयमित्यनेन पौनरुक्त्यात् गम्यशब्दस्य

१ फलोपधायकसंनिवर्धेत्यर्थः ।

२ अन्तरितेति । व्यवहितेत्यर्थः ।

३ प्राक्-सप्तमाध्याये, 'अपरेयमितस्त्वन्मां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' इति ।

तच्च ज्ञानगम्यम् अमानित्वादिभिर्ज्ञानसाधनैरुक्तैः प्राप्यमित्यर्थः । हृदि सर्वस्य विधितम् ^१सर्वस्य मनुष्यादेः हृदि विशेषेणावस्थितम्-सन्निहितम् ॥ १७ ॥

इति श्रेवे तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतत् विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८

एवं महाभूतान्यहङ्कारः (५) इत्यादिना संघातश्चेतनाधृतिरित्यन्तेन क्षेत्रतत्त्वं समासेनोक्तम् । अमानित्वम् (७) इत्यादिना तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनमित्यन्तेन ज्ञातव्यस्यात्मतत्त्वस्य ज्ञानसाधनमुक्तम् । अनादि मत्परम् (१२) इत्यादिना हृदि सर्वस्य विधितमित्यन्तेन ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञस्य याथात्म्यं च संक्षेपेणोक्तम् । मद्भक्तः एतत् क्षेत्रयाथात्म्यं, क्षेत्राद्विक्तात्मस्वरूपप्राप्त्युपाययाथात्म्यं क्षेत्रज्ञयाथात्म्यं च विज्ञाय, मद्भावायोपपद्यते । मम यो भावः स्वभावः, असंसारित्वम् [तस्मै?] असंसारित्वप्राप्तये उपपन्नो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथात्यन्तविविक्तस्वभावयोः प्रकृत्यात्मनोः संसर्गस्यानादित्वं संसृष्टयोर्द्वयोः कार्यभेदः संसर्गहेतुश्चोच्यते—

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वन्नादी उभावपि । विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९

प्रकृतिपुरुषौ उभौ अन्योन्यसंसृष्टौ अनादौ इति विद्धि ; बन्धहेतुभूतान् विकारान्

प्राप्यपर्यायत्वप्रसिद्धेश्च प्रकृतसंगतं विवक्षितमाह अमानित्वादिभिरिति । (११) एतज्ज्ञानमितिवत् अत्रापि करणव्युत्पत्तिं व्यनक्ति ज्ञानसाधनैरुक्तैरिति । मनुष्यादेरिति । पिण्डश्चेति शेषः । भोक्तृत्वादिरूपेणावस्थानं विशेषेणावस्थानम् । यद्वा हृदि स्वरूपेणावस्थानम् ; अवयवान्तरेषु तु स्वधर्मभूतज्ञानेनेति विशेषः । स्थिति(त ?)शब्दस्यात्र मुरुयाथयोगात् सन्निधिमालपरत्वमुक्तम् ; ‘सर्वस्य गृहेऽप्ययमेव ग्रीहिः’ इतिवत् जात्यैक्यविवक्षया सर्वस्य हृदि स्थितिर्निर्देशः ॥ १७ ॥

उपसंहरन् उक्तयाथात्म्यज्ञानस्य फलं चाह इतीतिश्लोकेन । प्रकृतपरामर्शिन एतच्छब्दस्य विशेषकाभावात् प्रकृतार्थत्वविषयत्वमाह क्षेत्रयाथात्म्यमित्यादिना । मद्भावायेत्यत्र साम्यश्रुत्यादिविरुद्धतादात्म्यभ्रमव्युदासायाह मम यो भावः स्वभाव इति । नित्यसिद्धज्ञानत्वादिसुभावव्यवच्छेदायाह असंसारित्वमिति । उपपद्यते इत्यस्य ज्ञानजन्ययोग्यतायां तात्पर्यवृत्तपक्षशब्देन दर्शितम् ॥ १८ ॥

अथ बन्धहेतुरित्यनेन (गी. सं. १७) संगृहीतं प्रकृतिं पुरुषमित्यारभ्य ^२विवेकानुसंधानात्पूर्वस्यार्थं विव्रिनक्ति अथेति । संसर्गहेतुश्चेति । प्रवाहानादेस्संसीस्य निमित्तमित्यर्थः । उभावनादी इत्यत्र प्रकृतिं पुरुषं चेति इतरेतरयोगपरत्वाकारेण लब्धं विशेषं ^३दर्शयति प्रकृतिपुरुषावुभावान्योन्यसंसृष्टाविति । ^४तदपेक्षया द्विवचनान्तप्रयोग उपपन्नः । प्रकृतिपुरुषावित्यत्र, “परवल्लिङ्गं द्वन्द्व-

१ सर्ववैत्यनुकृत्वा सर्वस्येति वचनात् जीवनात्मात्वं ज्ञापितम् । २ य एनं वेत्तीति (23) श्लोकपर्यन्तस्य । ३ तेनान्योन्यसंसर्गस्याप्यनादित्वसिद्धिरिति भावः ।

४ विशेष्यस्य मूले द्विवचनेनानिर्देशेऽपि तद्विद्वत्पक्षेऽपि विशेषणे द्विवचनप्रयोग उपपन्न इत्यर्थः । तर्हि प्रथमप्रयुक्तप्रकृतिपदानुसारेण उभे इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः कुतो नेत्यत्राह परवल्लिङ्गमिति । प्रकृतिं पुरुषश्चेति प्रयोगक्रमेणैव समासस्य पुरःस्फूर्तेरिति भावः । ✓

इच्छाद्वेपादीन्, अमानित्वादिभिः गुणान् मोक्षहेतुभूतान् प्रकृतिसंभवान् विद्धि । पुरुषेण संसृष्टेयमादिकारुष्यत्ता श्वेतकारपरिणतः प्रकृतिः स्ववैकाग्रैरिच्छाद्वेषादिभिः पुरुषस्य बन्धहेतुर्भवति ; सैवामानित्वादिभिः स्वविकारैः पुरुषस्यापवर्गहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २०

कार्यं शरीरम् ; कारणानि ज्ञानकर्मात्मकानि समनस्कानीन्द्रियाणि ।

तत्पुरुषयोः" (अष्टा. २. ४. २६) इति पुल्लिङ्गत्वम् ; तद्विशेषणत्वात् उभावनादी इत्यनयोरपि तल्लिङ्गत्वम् । इच्छा द्वेष इत्यादिना (६), अमानित्वमित्यादिना ७) च निर्दिष्टाः यथाक्रमे विकारगुणशब्दाभ्यामनूयन्त इति दर्शयति बन्धहेतुभूतानिति । 'तत् क्षेत्रं.... यद्विकारि (३) इति प्रकरणोपक्रमे विकारिशब्दः क्षेत्रकार्यमात्रपरः ; तत्प्रत्यभिज्ञानाच्चात्रापि विकारशब्दस्तद्विषयः । अतः प्रकरणबलाच्च महदादिविकारपरत्वम् ; तत्साहचर्याच्च गुणशब्दस्यापि प्राकरणिकार्थविषयत्वौचित्यात् तत्त्वादिगुणविषयत्वमयुक्तमिति भावः । विकाराश्च गुणाश्चेति भेदोक्तिनिदानज्ञापनाय बन्धमोक्षहेतुत्वेन वचनम् । हेतोपादेयगुणवर्गद्वयौपदेशो हानोपादानार्थतया सप्रयोजनः ; तस्य प्रकृतिसंभवत्वोपदेशस्तु किमर्थः इति शङ्कायाम्, उच्यमानतया ज्ञातव्यार्थे विद्धि इत्यधिकोक्त्यभिप्रेतमाह पुरुषेणेति । प्रकृतेरेव आकारभेदेन हेतुत्वोपादेयत्वज्ञापनार्थस्तत्संभवत्वोपदेश इति भावः । स्वविकारैरित्यमानित्वादीनां विकारत्व[?]भाषणं प्रकृतिसंभवानित्युक्तप्रकृतिकारणत्वाविशेषात् गोवलीवर्दनय-सूचनार्थम् ॥ १९ ॥

अथान्योन्यसंसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोस्संसर्गविशेषनिबन्धनो व्यापारभेद उच्यते । कार्यकारणेति श्लोकेन । कार्यं शरीरमिति । प्रकरणात्, कारणशब्दस्य समभिव्याहाराच्च अत्र कार्यशब्दो भोगायतनास्यकार्यविशेषपर इति भावः । 'इन्द्रियाणि दशैकं च' (५) इति इन्द्रियादिप्रकृतविषयोऽत्र कारणशब्द इत्याह ज्ञानकर्मात्मकानीति । एतेन "कार्यं भूततन्मात्ररूपेण दशविधम् ; कर्णं बुद्धयहंकाररूपेण त्रयोदशविधम् ; तेषां स्वरूपोत्पत्तौ प्रतिक्षणपरिणामे च हेतुर्मूलप्रकृतिः" इत्यादि-

१ ननु प्रकृतेः स्वरूपान्यथाभावः ; पुरुषस्य स्वभावान्यथाभावः उभयमिह प्रकृत्यधीनमिति विकाराश्च गुणाश्चेति सामान्येन सुवचने किमित्येवं भाषणम् । गुणशब्दो हि आत्मगुणेषु धर्मभूतज्ञानपरिणामेषु सर्वत्र प्रसिद्ध (13-20) इत्यत्राह तत् क्षेत्रमिति ।

२ विकारत्वाभाषणमिति पाठे आभाषणमिति उत्तरपदम् ।

३ कार्यकारणकर्तृत्व इति । पुरुषः शरीरं हस्तादिना घटादिकं कारयतीति प्रयोगे णिजन्तधात्वर्थे प्रति कर्तृत्वात् शरीरं कार्यम् । णिजन्तार्थश्च उत्पादनानुकूलव्यापारः । एवं णिजन्तात्करणं ल्युटि कारणपदस्यात्र निष्पत्तिः । तेन तादृशेन्द्रियादिलाभः । कर्तृत्व इत्यनेन तन्निष्ठं णिजप्रकृत्यर्थकर्तृत्वमुच्यते ; कारकसामान्यस्य स्वव्यापारं प्रति कर्तृत्वात् । तद्विश्रयत्वमेव तद्धेतुत्वम् उत्तरार्थे इव । इन्द्रियाणामपि तत् उपपन्नम् । शरीरेन्द्रियकर्तृत्वे इत्यनुक्त्वा कार्यकारणेति निर्देशः अधिष्ठानुक्तस्य प्रयोजककर्तृसद्भावसूचनाय । तदभिप्रायेणोक्तं भाष्ये पुरुषाधिष्ठितेत्यादि ।

तेषां क्रियाकारित्वे पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरेव हेतुः ; पुरुषाधिष्ठितक्षेत्राकारपरिणत प्रकृत्याश्रयाः भोगसाधनभूताः क्रिया इत्यर्थः । पुरुषस्याधिष्ठातृत्वमेव ; तदपेक्षया, 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' (ब्र. २. ३. ३३) इत्यादिकथ्यम् ; शरीराधिष्ठितप्रयत्नहेतुत्वमेव हि पुरुषस्य कर्तृत्वम् । प्रकृतिसंसृष्टः पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः, सुखदुःखानुभवाश्रय इत्यर्थः ॥ २० ॥

व्याख्यानान्तराणि निरस्तानि । 'कार्यकरणकर्तृत्वे' इति परोक्तं पाठान्तरमपसिद्धिरनाहतम्^१ । कर्तृ-
शब्दोऽत्र न प्रयत्नाद्याश्रयत्वपरः, अचेतने तदसंभवात् ; अतो यथास्वं व्यापाराश्रयत्वं विवक्षित-
मित्याह तेषां क्रियाकारित्व इति । यद्यप्यनुद्धिपूर्वेषु केषुचिन्नतश्चोद्भादिव्यापारेषु पुरुषेच्छाधीनत्वं
नास्ति ; तथाऽपि तेषां पुरुषभोगार्थत्वात् तेषां पुरुषाधिष्ठितान्तरमधिष्ठानत्वेऽपि नान्येति^२ ;
बाहुल्येन च प्रयत्नाधीनत्वमस्तीत्यभिप्रायेण हि पुरुषाधिष्ठितेति । विमज्ज व्यापारनिर्देशात् प्रकृतिरेवे-
त्यवधारणलाभः । ननु पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरित्युक्तम्, प्रलयदशायां करणकलेवरविधुरस्य संसारिणः
स्वेच्छया प्रकृत्यधिष्ठानासंभवदित्यत्र हि पुरुषाधिष्ठितक्षेत्राकारपरिणतेति । भोगतत्साधनयोराश्रय-
त्वलक्षणं हेतुत्वमिह विविच्यत इत्यभिप्रायेण प्रकृत्याश्रयत्वादिकथनम् । प्रकृतेः कर्तृत्वे, 'कर्ता शास्त्रार्थ-
वत्त्वात्' (ब्र. २. ३. ३३) इत्यादिभिः सूत्रैर्विरोधः स्यादित्यत्र हि पुरुषाधिष्ठातृत्वमेवेति । यदि
पुरुषस्याधिष्ठातृत्वमात्रम्, तदा साक्षात्कर्तृत्वं प्रकृतेरेवेति पुरुषस्य कर्तृत्वमौपचारिकं स्यादित्यत्र हि—
शरीराधिष्ठितेति । अयमभिप्रायः—न हि प्रयत्नाधीनपरिस्पन्दाश्रयत्वलक्षणं कर्तृत्वं पुरुषस्य सूच्यते ;
तत्र शास्त्रार्थवत्त्वादिहेतूनामन्यथासिद्धेः । न च शरीरादिप्रेरकप्रयत्नाश्रयत्वे कर्तृशब्दस्यौपचारिकता ;
कृतिप्रयत्नयोः पर्यायत्वात्, कृत्याश्रयत्वरूपत्वाच्च कर्तृत्वस्य । ततश्चान्यत्वेन कर्तृत्वमौपचारिकमिति
फलितम् ।^३ यदि पुनर्थथास्वं व्यापाराश्रयत्वमेव सर्वेषां कर्तृत्वमित्युच्यते, तथा (दा १)ऽपि पुरुषस्य कर्तृत्वं
सूच्यमेवेति । ननु 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्ता' इत्युक्तम्, शुद्धस्य पुरुषस्य प्रियाप्रियविधुरत्वश्रुतेः ;
यद्यपि मोक्षे विलक्षणं सुखमनुभूयते, तथाऽपि दुःखप्रसङ्गस्तु नास्त्येवेत्यत्र हि प्रकृतिसंसृष्ट इति । "न
ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" (छा. ८. १२. १) इत्यपि श्रूयत इति भावः ।
विषयेन्द्रियादिरूपेण परिणतायाः प्रकृतेरपि भोक्तृत्वे हेतुत्वमस्ति ; तत् कथं पुरुषो विशिष्य निर्दिश्यते
इत्यत्र हि सुखदुःखानुभवाश्रय इति । तत्कालस्वसमवेतसुखदुःखसाक्षात्कारो भोग इति भोगलक्षण-
मप्यनेन सूचितम् । एतेन निर्विकारपुरुषसन्निधानात् प्रकृतेरेव भोक्तृत्वमिति पक्षो निरस्तः । तदा,
"पुरुषोऽस्ति भोक्तृत्वात्", "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य" (सां. का. १७. २१)

१ पाठद्वयमपि शांकरेष्टम् । कार्यं शरीरमित्यर्थ एव प्रथमं तत्राप्युक्तम् । तत्र पश्चात् बहुविधार्थ-
वर्णनेऽपि अत्र भाष्ये देहेन्द्रियपरतया व्याख्यानं कर्तृत्वपदस्य प्रयत्नाधीनव्यापारवत्वरूपार्थ एव
स्वारस्यात् । तस्य देहेन्द्रिययोरेव सत्त्वात् । इदं पुरुषाधिष्ठितेत्यादिभाष्येण ज्ञाप्यते ।

२ व्यापारसामान्यं कृतिरिति प्राचां पक्षे आह यदीति ।

३ योगिप्रभृतिगतस्यार्तातादिरूपसुखादिसाक्षात्कारस्य भोगत्वाभावात् तत्कालस्वसमवेतेति ।

एवमन्योन्यसंसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यमेद उक्तः ; पुरुषस्य स्वतस्त्वानुभवैक-
सुखस्यापि वैषयिकसुखदुःखोपभोगहेतु[त्वं]माह—

✓ पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

✓ गुणशब्दः स्वकार्येष्वौपचारिकः । स्वतस्त्वानुभवैकसुखः पुरुषः प्रकृतिस्थः प्रकृति-
इत्यादिस्वग्रन्थविरोधश्च । अयं हि पक्षः शारीरिके, “रचनानुपपत्तेश्च” (२. २. १) इत्यारभ्य, “विप्रति-
षेधाच्चासमञ्जसम्” (९) इत्यन्तैस्सूत्रैर्विस्तरेण प्रतिक्षिप्तः । अतः च श्लोके यदि प्रकृतेरेव भोक्तृत्व
मपि विवक्षितं स्यात्, तदा कर्तृत्वे भोक्तृत्वे च प्रकृतिरेव हेतुरिति वक्तव्यम् ; न तु विवेकव्ययम् ;
भोक्तृत्वस्यापि कर्तृत्वविशेषत्वात् ; ‘शास्त्रफलं प्रयोक्तारि’ (पू. मी. ३. ७. १८) इति न्यायाच्च ।
न च वाच्यं कर्तृत्वं प्रकृतेः स्वतस्सिद्धम्, भोक्तृत्वे तु तस्याः पुरुषो हेतुरिति प्रदर्शनाय विवेक इति ;
पुरुषनिर्पेक्षायाः केवलायाः प्रकृतेः कर्तृत्वस्याप्ययोगात् ; अनभ्युपगमाच्च । अन्यथा विशुद्धकेवल
ज्ञानोदयेऽपि, “तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात् ससरूपविनिवृत्ताम्” (सां. का. ६. ५) इत्युक्तससरूप-
विनिवृत्तिभङ्गपसङ्गात् । तथाच मुक्तावपि यथापूर्वमेव प्रकृतिप्रवृत्तिः स्यात् । “संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादि-
विपर्ययादधिष्ठानात् । पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थप्रवृत्तेश्च ॥ जननमरणकरणानां प्रतिनियमाद-
युगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव” (सां. का. १७. १८) इत्यधिष्ठानायुगप-
त्प्रवृत्तिभ्यां पुरुषतद्वहुत्वकल्पनं च भज्येत । अतः, “पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्”
इत्यनन्तरोक्तिश्च व्याहन्येतेति भावः ॥ २० ॥

✓ उक्तैकदेशे शङ्कोदयार्थम् [उक्त]वक्ष्यमाणपुनरुक्तिपरिहारार्थं चोक्तं विविच्यानुभाषते एवमिति ।
परिशुद्धस्य स्वानुभवसुखैकतानस्य प्रत्यगात्मनो वैषयिकबाह्यसुखदुःखोपभोगो न तात्त्विकः स्यात् ;
अपि तु स्फटिकमणौ जपाकुसुमपाटलिमवत् आसत्तिविशेषादारोपित एव स्यादिति शङ्का पुरुष
इत्यर्थेन परिह्रियत इत्याह पुरुषस्येति । सत्त्वादिगुणा न साक्षाद्भोक्तव्याः, सुखदुःखमोहकार्योन्नेय-
तयाऽतीन्द्रियत्वात् ; तत्सुखदुःखानां भोक्तृत्वं च प्रसक्तमुपपादनीयम् ; तच्च हिंशब्देन योतितम् ।
अतः तु प्रकृतिजान् गुणान् भुङ्क्ते इति गुणभोक्तृत्वं कथमुच्यत इत्याह गुणशब्द इति ।
स्वकार्येष्विति लक्षणानिमित्तकथनम् । स्वशब्देन गुणस्वरूपग्रहणम् । यद्यपि गुणशब्दः सुखदुः-
खेष्वपि मुख्यः, तथाऽपि प्रकृतिगुणत्वस्य विवक्षितत्वादौपचारिक इत्युक्तम् । उत्तरत्वापि हि बहुशो
गुणशब्दः सत्त्वादिविषय एव । यथावस्थिताकारोऽस्त पुरुषशब्देनानुदित इत्याह स्वतस्त्वा-
नुभवैकसुख इति । प्रकृतिस्थशब्दः स्वाभ्यादिपरोऽपि प्रयुज्यत इति तद्व्युदासाय प्रकृतिसंसृष्ट
इत्युक्तम् । प्रकृतिजानित्यनेन प्रकृत्याश्रयत्वं न विवक्षितम्, ‘सुरुहं’, ‘दुरुहम्’ इति स्वाश्रिततयैव

। तथापीति । गुणशब्देन आत्मगुणव्यतिरिक्तसुखदुःखमोहात्मकभोगविषयाणामपि ग्रहणं
सत्त्वादिगुणपरत्वे स्वरसमिति भावः ।

संसृष्टः, प्रकृतिज्ञानं गुणान् प्रकृतिसंसर्गोपाधिकान् सत्त्वादिगुणकार्यभूतान् सुखदुःखादीन्, भुङ्क्ते अनुभवति ॥ प्रकृतिसंसर्गहेतुमाह—

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्योनिजन्मसु ॥ ✓

२१

पूर्वपूर्वप्रकृतिपरिणामरूपदेवमनुष्यादियोनिविशेषेषु स्थितोऽयं पुरुषस्तत्तद्योनिप्रयुक्त-
सत्त्वादिगुणमयेषु सुखदुःखादिषु सक्तः तत्साधनभूतेषु पुण्यपापकर्मसु प्रवर्तते ; ततस्तत्पुण्य-
पापफलानुभवाय सदस्योनिषु साध्वपापुषु योनिषु जायते ; ततश्च कर्मारभते ; ततो (ततश्च)

तदुपलम्भात्, अन्तःकरणविकाराणां सुखादीनां स्वात्मन्यारोप इति पक्षस्य निर्दिष्टप्रमाणविरुद्धत्वात् । अतस्तदुपाधिकत्वमेव विवक्षितमिति ज्ञापनाय प्रकृतिसंसर्गोपाधिकत्वोक्तिः । आदिशब्देन पूर्वसमभिव्याहृतेच्छाद्वेपादिसंग्रहः । तेऽपि हि कर्मफलभूता भोक्तव्याः । आत्मनेपदान्तत्वादर्थान्नव्या-
च्चात् पालनार्थत्वमयुक्तम् । अभ्यवहाराथोऽप्यत्नानौचित्यादेव त्यक्तः । अतोऽत्र भुङ्क्त इति प्रस्तुतानुभवमात्रं विवक्षितम् । स्वसमचेतवर्तमानसुखदुःखसाक्षात्कारो भोग इत्यपि हि लक्षयन्तीत्यभि-
प्रायेणाह अनुभवतीति ॥

स्वानुभवैकतानस्य वैषयिकसुखदुःखोपभोगे प्रकृतिसंसर्गो हेतुरुक्तः, परिशुद्धस्वात्मनः सोऽपि प्रकृतिसंसर्गः कथमिति शङ्कामनन्तरं परिहरतीत्यभिप्रायेणाह प्रकृतिसंसर्गहेतुमाहेति । बीजाङ्कुरन्यायेन प्रवाहानादित्वादन्त्योन्याश्रयणचक्रकादिपरिहारसिद्धौ नानवस्यादोषः ; प्रवाहेषु च पूर्व[हेतु]वैचित्त्य-
सिद्धिः । गुणसङ्गस्य विहितनिषिद्धकर्मद्वारा तत्फलानुभवार्थविविक्तजन्महेतुत्वात् शास्त्रसाफल्यम्,
“कपूयचरणा अभ्याशो ह यत् ते कपूयां योनिमापधेरन्....रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीयां
योनिमापधेरन्” (छा. ५. १०. ७) इति सदस्योनिप्राप्तेः कर्ममूलत्वश्रुत्यविरोधं चाह पूर्वपूर्वेति ।
सत्त्वादीनां साक्षात्सङ्गास्वदत्वायोगादत्रापि गुणशब्दस्य पूर्ववदौपचारिकत्वाभिप्रायेण सत्त्वादिगुणमयेषु
सुखदुःखादिष्वत्युक्तम् । दुःखसङ्गो नाम दुःखे सुखग्रान्त्या सङ्गः ; दुःखहेतुषु हि सागरतरणादिषु
सुखलवसङ्गात् सज्जते । “भ्रान्तिज्ञानवतां पुंसां प्रहरोऽपि सुखायते” (वि. १. १७. ६१) इति
चाहुः । यो हि यदिच्छति, तस्य तस्मिन् तत्साधने वा कार्यतावोध इति स्थिते सुखस्य स्वरूपेण
कर्तुमशक्यत्वात् तत्साधनेष्वेव पुरुषपट्टितिरित्यभिप्रायेण तत्साधनभूतैर्वित्युक्तम् । श्रूयते च,
“स यथाकामो भवति तत्कर्तुमैवति,” (बृ. ६. ४. ५) इति । सदस्यच्छब्दयोरस्तिनास्तीत्याद्यर्थ-
तायामनव्यायत्, “तत् य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीयां योनिमापधेरन् ब्राह्मणयोनिं
वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा....अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत् ते कपूयां
योनिमापधेरन् श्वयोनिं वा सुकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा” इत्यादिश्रुत्यनुसाराच्च साध्वमायुशब्दः ।
साध्वसाधुषु योनिष्विति वदता “सदसतोर्योनिषु जन्मसु” इति परव्याख्या^१ निरस्ता ।

१ जन्मसु विषये सुखदुःखमोहरूपगुणसंगः कारणम् । अथवा संसारपदाध्याहरेण
जन्मसु संसारस्य गुणसंगः कारणमित्यर्थद्वयं शांकरोक्तं न दूषितम् ।

जायते; यावत् अमानित्वादिकान् आत्मप्राप्तिप्राधानभूतान् गुणान् [न]सेवते, तत्र देव संसर्गति । तदिदमुक्तं कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्योनिजन्मसु इति ॥ २१ ॥

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ २२

अस्मिन् देहोऽवस्थितोऽयं पुरुषो देहप्रवृत्त्यनुगुणपञ्चरूपादिरूपेण देहस्योपद्रष्टा अनुमन्ता च भवति । तथा देहस्य भर्ता च भवति ; तथा देहप्रवृत्तिजनितसुखदुःखयोर्भोक्ता च भवति । एवं देहनिर्णयनेन, देहभरणेन, देहशेषित्वेन च देहेन्द्रियमनांसि प्रति महेश्वरो भवति । तथा च वक्ष्यते, “शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्नुत्कामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानि वाऽऽश्रयात् ॥” (१५.८) इति । अस्मिन् देहे देहेन्द्रियमनांसि प्रति परमात्मेति

बहुवचनेनैकस्यैव पुरुषस्य प्रवाहरूपेण विचित्रानन्तसदस्योनिर्भवन्वो विवक्षित इत्यभिप्रायेण ततश्च कर्मारभते, ततो जायत इत्यादिकमुक्तम् । एवं प्रवाहतोऽनादित्ववत् अविच्छेदात् प्रवाहानन्तत्वमपि किं स्यादिति शङ्कां परिहरति यावदिति । प्रकृतिसंसर्गस्य गुणसंसर्गः कारणमित्युक्ते सति, अर्थात् ‘कारणाभावे कार्याभावः’ इति न्यायादमानित्वादिभिर्गुणसङ्गनिवृत्त्या सदस्योनिजन्मप्रवाहोऽप्युच्छिद्येत्युक्तं भवतीत्याह तदिदमुक्तमिति । अत्र कण्ठोक्त्यभावेऽपि गुणसङ्गस्य पूर्वपूर्वदेहसंबन्धप्रयुक्तत्वं कर्मद्वारा योनिप्राप्तिहेतुत्वादिकं च श्रुतिस्मृत्यन्तरानुसारादभिप्रायत उक्तमिति भावः ॥ २१ ॥

सदस्योनिजन्मसमनन्तरभाविनः पुरुषस्त्वभावान् आह उपद्रष्टेति श्लोकेन । द्रष्टा प्रमाणादिवशेन दृष्ट्यानां प्रदर्शकः ; उाद्रष्टा यथाप्रियं प्रवृत्तः ; अनुमन्ता प्रवर्तमानस्यानुसंधाता ; तत्तत्साधर्म्यात् इहोपद्रष्टृनुमन्तुशब्दावित्याह देहप्रवृत्त्यनुगुणपञ्चरूपादिरूपेणेति । आदिशब्देन प्रेरणं संगृहीतम् । यद्वा प्रवृत्तस्य प्रवर्तकोऽनुमन्तेति भेदमभिप्रेत्य आदिशब्दः । उपद्रष्टृत्वानुमन्तृत्वादेः प्रतिसंबन्धिसापेक्षत्वादधिकरणतया सन्निहितोऽपि देहः प्रतिसंबन्धितयाऽप्यर्थान्वयमर्हतीत्यभिप्रायेण देहस्येत्युक्तम् । नियन्तृत्वधारकत्वशेषित्वानां शरीरप्रतिसंबन्ध्यात्मलक्षणानां विभागप्रदर्शनाय प्रवृत्तिविषयोपद्रष्टृत्वानुमन्तृत्वयोरेकवाक्यकरणं तथेत्यादिवाक्यभेदश्च^१ । भर्ता धारकः । उक्तहेतुकं सन्निहितदेहादिविषयमेवास्य महेश्वरत्वमित्याह एवमिति । देहजन्यफलभोक्तृत्वकथनेन देहस्य तदर्थतया देहितश्शेषित्वं फलितमित्यभिप्रायेणाह देहशेषित्वेन चेति । कर्माधीनजननमरणभागिनि जीव एवेश्वरशब्दस्य परिच्छिन्नविषयतया प्रयोगं दर्शयति तथा चेति । जीवात्मन्येव ज्ञानतो व्याप्त्या परमात्मशब्दप्रयोगोपपत्तये सन्निहितसंकोचकान्वयमाह अस्मिन् देह इति । साक्षात्परमात्मविषयत्वे सति अस्मिन् देह इत्यसङ्गतमिति भावः । अत्र देहेन्द्रियमनांसीति मनसः पृथगुपादानं

1 तदिदमुक्तमिति । हेतुत्वकथनमुखेन गुणसंगापाये जन्मापाय इत्यथ्यभिप्रेतमित्यर्थः ।

2 उपद्रष्टाऽनुमन्ता चेति चकारेण उभयं मिलितं नियन्तृत्वमिति ज्ञापितम् । वाक्यभेदो व्युत्पादनार्थः । वस्तुत एषां हेतुगर्भविशेषणतया महेश्वर इत्यादिनैकवाक्यतैवेति एवं देहेत्यादिभाष्येण ज्ञाप्यते । उपद्रष्टृत्वादिमान् महेश्वर इति परमात्मेति चोक्त इत्येक एवान्वयः ।

चाप्युक्तः । देहे मनसि च आत्मशब्दोऽनन्तरमेव प्रयुज्यते, “अयनेनारम्भेन पश्यन्ति केचि-
दात्मानमारम्भना” (२४) इति ; अपिशब्दात् महेश्वर इत्युक्त इति गम्यते ; पुरुषः परः
‘अनादि मत्परम्’ (१२) इत्यादिनोक्तोऽपरिच्छिन्नज्ञानशक्तिरयं पुरुषोऽनादिप्रकृतिसंबन्ध-
कृतगुणसङ्गात् एतद्देहमात्रमहेश्वरो देहमात्रपरमात्मा च भवति ॥ २२ ॥

य एनं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैस्सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३

एनम् उक्तस्वभावं पुरुषम्, उक्तस्वभावां च प्रकृतिं वक्ष्यमाणस्वभावयुक्तैः सत्त्वादि-
भिर्गुणैः सह, यो वेत्ति यथावत् विवेकेन जानाति, स सर्वथा देवमनुष्यादिदेहेष्वस्मिन्मात्रे कृष्ट-

तस्याप्यात्मशब्दप्रयोगविषयत्वप्रदर्शनार्थम् । परमशब्दव्यवच्छेद्यामावाज्जीवविषयत्वानुपतिरित्यन्ताह
देहे मनसि चेति । अयं प्रयोगः प्रबन्धान्तरे प्रवेशान्तरे वा न गम्यः ; अपिचेतस्प्रकरणे
श्लोकमात्रव्यवधानेन । अतो व्यवच्छेद्यसन्निधानमपि तद्व्यवच्छेदमात्रार्थत्वस्य व्यवस्थापकमित्यभिप्रायेण
अनन्तरमेवेत्युक्तम् । परमात्मशब्दवत् महेश्वरशब्दस्यापि सन्निहितसंकोचवच्छिन्नविषयत्वं
^१चकारातिरिक्तविषयेण अपिशब्देनापि प्रतीतमित्याह अपिशब्दादिति । उक्तः इत्यनेनारमात्मनि
अयमापेक्षिकः परमात्मादिशब्द इति सूचितम् । पुरुषः परः इत्यत एव शब्दस्यापि पूर्ववदवच्छिन्न
विषयत्वानुग्राहकं देहव्यपदेशस्यापेक्षिकमहेश्वरत्वादिव्यपदेशस्य च तार्पय, श्लोके चोद्देश्योपादेय-
विभागं, पिण्डतार्थं च दर्शयति अनादीति । अनादिमत्परमित्यादिनोक्त इति [अनेन]
परमात्मावोक्तिः (व उक्तः) ; अपरिच्छिन्नज्ञानशक्तिरिति तु परमात्रप्रदर्शनम् । अयमित्यनेन
तन्मध्यपतितः उपद्रष्टेति श्लोकोऽपि तद्विषय एवेति प्रकरणस्य जीवविषयत्वं प्रदर्शितम् । देहेऽस्मि-
न्नित्यनेन प्रागुक्तो हेतुर्विवक्षित इत्यभिप्रायेण अनादिप्रकृतिप्रबन्धकृतगुणसङ्गादित्युक्तम् ॥ २२ ॥

अथ विवेकानुसंधानप्रकारं वर्तुं तत्तात्यादराय तत्फलं प्रथमं प्रदर्शयेत् य एनमिति श्लोकेन ।
अन्वादेशः प्रागुक्तविवेकाकारपरामर्शोऽस्याह उक्तस्वभावमिति । प्रकृतेरपि प्रागेवोक्तत्वात् एनामिति
विपरिणामः (गम्य) ^२उक्तस्वभावमित्युक्तः (कम्) । गुणानां तु प्राक्प्रदर्शनात्मकः ; प्रपञ्चं तु
चतुर्दशाध्याये इत्यभिप्रायेणाह वक्ष्यमाणस्वभावयुक्तैरिति । प्रकृतिपुरुषयोरेव प्रधानत्वात् गुणानां
चाप्रधानत्वात् गुणैरसहैत्युक्तम् । पुरुषस्य प्रकृत्या समुचित्य सहनिर्देशेऽपि गुणशब्दोऽत एव पूर्वोत्तर-
प्रपञ्चितप्रकृतिगुणमात्रविषय इति ज्ञापनाय सत्त्वादिभित्युक्तम् । प्रकृतितद्गुणसहितवेदनमशुद्धवेदनं
स्यादिति शङ्कायाय एनं वेतीत्यनेनाभिप्रेतमाह यथावद्विवेकेन जानातीति । उच्छास्त्रप्रवृत्तित्वशङ्का-
व्युदासाय सर्वथैत्यनेन नानाविधदेहसंसर्गपयुक्तो योगविरोधिविचित्रकेशान्वयो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह
देवमनुष्यादीति । एतदुक्तं भवति—तत्त्वविदः प्रारब्धकर्मवशात् तदानीन्तनकेशानुभवेऽपि नेतरपुरुष-

1 चकारः महेश्वरपरमात्मसमुच्चायकः । अपिशब्दः अतथाभूतस्यापि तथाव्यपदेश इति
महेश्वरशब्देऽपि विरोधदर्शकः । तुल्यत्वात् । उक्तः—आपेक्षिकतयोक्तः । 2 उक्तस्वभावमित्यनेन
एनामिति विपरिणामो दर्शित इत्यर्थः । विपरिणाम्येत्यादि पाठे विपरिणामं मनसि कृत्वैत्यर्थः ।

प्रकारेण वर्तमानोऽपि, न भूयोऽभिजायते न भूयः प्रकृत्या संसर्गमर्हति, अपरिच्छिन्नज्ञान-
लक्षणमपहतशामानमात्मानं तद्देहावधानमये प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना । अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४
केचित् निष्पन्नयोगाः^१ आत्मनि शरीरेऽवस्थितमात्मानम् आत्मना मनसा ध्यानेन
योगेन पश्यन्ति । अन्ये च अनिष्पन्नयोगाः, सांख्येन योगेन ज्ञानयोगेन योगयोग्यं मनः
कृत्वा आत्मानं पश्यन्ति ; अपरे ज्ञानयोगानधिकारिणः, तदधिकारिणश्च सुकरोपायसक्ताः,
व्यपदेश्याश्च कर्मयोगेनान्तर्गतज्ञानेन मनसो योगयोग्यतामापाद्य आत्मानं पश्यन्ति ॥ २४ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५
अन्ये तु कर्मयोगादिष्वात्मावलोकनसाधनेष्वनधिकृताः अन्येभ्यः तत्त्वदर्शिभ्यो
ज्ञानिभ्यः श्रुत्वा कर्मयोगादिभिरात्मानमुपासते ; तेऽप्यात्मदर्शनेन मृत्युमतितरन्ति । ये

साधर्म्येण जन्मान्तरमनुमातुं शक्यमिति । अपिशब्दादक्लिष्टवृत्तिषु कैमुत्यं सूचितम् । 'न जायते
म्रियते' (२. २०) इत्यनेनैव आत्मस्वरूपस्य जन्माभाव उक्तः ; अतोऽत तत्प्रसङ्गाभावात् तत्र
भूयश्शब्दान्भवयाच्च सदसद्योनिजन्मसु (२१) इति प्रसक्तदेहसंसर्गलक्षणजनिरेव निषिध्यत इत्यभि-
प्रायेणाह न भूयः प्रकृत्या संसर्गमर्हतीति । प्रलयाद्यवस्थासु विनष्टदेहस्य देहा(तद ?)नन्तरमेव
देहसंबन्धलक्षणजन्यभावेऽपि पुनर्देहसंबन्धयोग्यताऽस्ति, अस्य तु ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् साऽपि
नास्तीत्यभिप्रायेण अर्हतिशब्दः । अनर्हतामेव ध्यञ्जयन् पुनर्भवादिरूपानिष्ठनिवृत्तेरर्थादिप्रसातिपर्यन्त-
तामाह अपरिच्छिन्नेति । अज्ञानस्य कर्मणश्च निश्शेषविनाशात् न हि देहसंबन्धयोग्यतेत्यभिप्रायेण
अपरिच्छिन्नज्ञानलक्षणमपहतशामानमिति विशेषणद्वयम् । भूयश्शब्दाभिप्रेतमाह तद्देहाव-
सानसमय इति ॥ २३ ॥

उक्तमेवार्थं श्लोकद्वयेन विवृण्वन् आत्मज्ञानस्य पूर्वमेदान् आह ध्यानेनेति । अधिकरणतया
कर्मतया करणतया च निर्देशात् आत्मशब्दत्रयमिह भिन्नविषयमिति तत्तदुचित[मर्थ ?]माह आत्मनि
शरीर इत्यादिना । उत्तरोत्तरापकृष्टपूर्वनिर्देशकमात् ध्यानशब्दोऽत्र सांख्यादप्युत्कृष्टं साक्षाद्योगाख्यं
पूर्वाभिधत्ते । अनिष्पन्नयोगा इत्यादिपूर्वक्रमप्रदर्शनमात्मदर्शने स्वतन्त्रोपायत्वशङ्काव्युदासार्थम् । 'ज्ञान-
योगेन सांख्यानाम्' (३. ३) इति पूर्वोक्तानुसारेण सांख्येन योगेनेत्यस्यार्थमाह ज्ञानयोगेनेति ।
अपरे इत्यनेन प्रागुक्तकर्मयोगाधिकारिवर्गविवक्षेत्यभिप्रायेणाह ज्ञानयोगानधिकारिण इत्यादिना ॥

अनिष्पन्नकर्मयोगानां सुमुक्षूणां कर्मयोगोपक्रमदशोच्यते अन्येतिविति । तुशब्देन, एवमजा-
नन्तः इत्यनेन च स्वधिवेचनशक्त्याभावात् कर्मयोगादिष्वनधिकृतत्वं द्योतितम् । अन्येभ्यः इत्यनेन
उपदेष्टृ[त्व]विषयेण 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' (४. ३४) इति प्रागुक्ता विवक्षिता
इत्यभिप्रायेणोक्तं तत्त्वदर्शिभ्यो ज्ञानिभ्य इति । तेऽपीत्यादिना कर्मयोगोपक्रमेऽप्यसमर्था निर्दि-

श्रुतिपरायणाः श्रवणमात्रनिष्ठाः ; एते च श्रवणनिष्ठाः पूतपापाः क्रमेण कर्मयोगादिकमारभ्या-
तितरन्त्येव मृत्युम् । अपिशब्दाच्च पूर्वभेदोऽवगम्यते ॥ २५ ॥

अथ प्रकृतिसंसृष्टस्यात्मनो विवेकानुसन्धानप्रकारं वक्तुं सर्वं स्यावरं जङ्गमं च सत्त्वं
चिदचित्संसर्गजमित्याह—

यावत् संजायते किञ्चित् सत्त्वं स्यावरजङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६

यावत् स्यावरजङ्गमात्मना सत्त्वं जायते, तावत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरसंयोगादेव जायते

इयन्त इत्यभिप्रायेणाह तेऽप्यात्मेति । यद्वा अस्य वाक्यस्य पूर्वोक्तान्वयः ; श्रुतिपरायणाश्चेत्यन्वयेन
[चकारमारभ्य?] वाक्यान्तरम् ; तदर्शयति ये श्रुतिपरायणा इति । श्रुतिः परमयनं निष्ठा येषां ते
श्रुतिपरायणाः । श्रुतिपरायणशब्दः श्रुत्वोपासीनेभ्यो व्यवच्छेदकः ; अन्यथा श्रुत्वेत्युक्तेऽपि
श्रुतिपरायणशब्दस्य नैरर्थव्यपसङ्गादित्यभिप्रायेणाह श्रवणमात्रनिष्ठाः इति । अत्र श्रवणनिष्ठायाः
पावनस्वरूपं प्राशस्त्यं विवक्षितमित्याह— श्रवणनिष्ठाः पूतपापा इति । क्रमेणेत्यादिना कर्मयोगादि-
विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गपरिहारः । अत्र पृथगुपायान्तरपरत्वं किं न स्यादित्यत्राह अपिशब्दादिति ।
अपिशब्देनान्येषां कैमुत्येषामपकृष्टपर्वनिष्ठत्वं च सूचितमिति भावः ॥ २५ ॥

एवमात्मदर्शनमुक्तम्, तदर्थं 'समं सर्वेषु' (२७) इत्यादिभिः श्लोकैः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकानुसन्धान-
प्रकारो वक्ष्यते । स चाविधिक्रमप्रतीतौ सत्यामेवोपदेष्टव्यः ; अन्यथा निष्प्रयोजनत्वात् । सा च न
दोषमन्तरेण घटते । स च दोषोऽत्र भोक्तृत्वभोगायतनत्वनिर्वाहकः संसर्गविशेषः ; तदिदं यावत्
संजायते इति श्लोकेनोच्यत इति संगतिमाह अथेति । सर्वशब्देन यावच्छब्दस्यात्र साकरूपपरत्व-
मुक्तम् । यावच्छब्दस्य यच्छब्दार्थत्वेन द्रव्याख्यानमवाचकत्वान्मन्दप्रयोजनत्वाच्चायुक्तमिति भावः ।
सत्त्वशब्दोऽत्र जन्तुपरः ; 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' (नाम. ३. ना.) इति पाठात् ।
वृक्षगुल्मलतावीरुतृणादिषु चैतन्यविकासाभावमात्रेण जैनप्रक्रियया केवलाचेतनत्वशङ्कानिरासायात्र
स्यावरशब्दः । स्यावरजङ्गमत्वयोर्वाल्ययौवनवार्धकादिवत् अयावच्छरीराभाविताभावज्ञापनाय स्यावर-
जङ्गमात्मनेत्युक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञाभ्यां सह अन्यस्य संयोगशङ्काव्युदासायोक्तम् इतरेतरसंयोगादिति ।

1 चिवरणार्थं यच्छब्दप्रयोगः । अन्ययरतु तेऽपि पूर्वार्थोक्ताः, श्रुतिपरायणाश्च मृत्युमति-
तरन्त्येवेति वा ते श्रुतिपरायणा अपि च मृत्युमतितरन्त्येवेति वा । ते इति ध्यानेनेत्याद्युक्त-
सर्वाधिकारिग्राहकं वा । वाक्यान्तरपदं खण्डवाक्यपरम् ।

2 ननु उत्तरार्धे तच्छब्दश्रवणात् यदित्येवार्थो युक्तः । न च—यत् यत् इति वीप्सायै
यावत्पदप्रयोगः ; तदाऽपि तदित्येकप्रयोगसंभवादिति वाच्यम्—तदा किञ्चित्पदानन्वयादिति
चेन्न-श्रुतौ यत्किञ्चेति पदं सर्वार्थपरं प्रसिद्धम् ; न तु यत्किञ्चित्पदम् । अत्र किञ्चित्पदस्यैव
सत्त्वात् यावत्पदं यच्छब्दार्थमात्रेऽनुपरम्य सर्वत्रयौतकमपीत्येव विवक्षितमिति ।

संयुक्तमेव जायते, न त्वितरेतरवियुक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७

एवमितरेतरयुक्तेषु सर्वेषु भूतेषु देवादिविषमाकारात् वियुक्तं तत्रतत्र तत्तद्देहेन्द्रियमनांसि प्रति परमेश्वरत्वेन स्थितमात्मानं ज्ञातृत्वेन समानाकारं तेषु देहादिषु विनश्यत्सु

विधेयांशं दर्शयितुं संयोगादेवेत्युक्तम् । मातापितृसंसर्गात् पुत्रोत्पत्तिवत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् ततोऽन्यत् सत्त्वं जायेतेत्यत्राह संयुक्तमेवेति । पृथक्सिद्धप्रसिद्धक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंबन्धव्यवच्छेदायाह नत्विति । तद्विद्धीति तच्छब्देन जन्मनः¹ परामर्शः ॥ २६ ॥

अथ समत्वविषमत्वनियन्तृत्वनियाम्यत्वनित्यत्वानित्यत्वैर्द्वयोर्विवेकानुसंधानमभिधाय तदेव तत्त्वाध्यवसायरूपत्वेन परमपुरुषार्थिहेतुतया प्रशंसति सममिति श्लोकेन । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादित्यत्र शंकरेणोक्तम्, ‘आकाशवन्निरवयव(रंश)तया अवयवसंश्लेषलक्षणसंयोगासंभवात्, क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानन्युपगमेन समवायासंभवाच्च विषयविषयिणोस्तयोरितरेतरधर्माध्यासलक्षणस्संयोगः ; तन्निवर्तनं च सम्यग्दर्शनं समं सर्वेष्वित्यादिनोच्यते’ इति ; तदेतत् बालिशभाषितम्, निरवयवस्यापि संयोगसंभवात् । “युतसिद्धयोस्संबन्धः संयोगः” इति हि तं लक्षयन्ति । स च निरवयवयोस्तावयवयोः निरवयवसावयवयोश्च संभवति । तन्मते च अध्यासानुपपत्त्यादयः प्रपञ्चिताः । सर्वेषु भूतेष्विति देवमनुष्यादिरूपवैषम्यं विवक्षितम् । यथा मृन्मयहिरण्मयादिषोपात्तस्यापि गङ्गोदकस्य तत्रतत्र स्थितिमात्रमेव, न पुनर्मृन्मयत्वादिसिद्धिः ; तथाऽऽत्मनोऽपि देवमनुष्यादिदेहेषु स्थितिमात्रमेव ; न तु रुमाप्रक्षिप्तकाष्ठादिलवणत्वन्यायेन स्वरूपेण देवमनुष्यत्वादिवैषम्याश्रयत्वमिति तिष्ठन्तमित्यस्याभिधायमाह देवादिविषमाकाराद्विवि(यु)क्तमिति । यद्वा सममिति वचनादर्थोक्षितवैषम्यनिवृत्तिकथनमिदम् ; तिष्ठन्तमिति तु परत्वात्वेत्यम् । अतो हि भाष्यते परमेश्वरत्वेन स्थितमिति । अनीश्वरस्वरूपशक्तेः क्षेत्रज्ञस्य कथं परमेश्वरत्वमित्यत्र पूर्ववत्संकोचमाह तत्रतत्र तत्तद्देहेन्द्रियमनांसि प्रतीति । देहात्मासिमानिनो हि देहनाशादात्मनाशं मन्यन्ते ; न त्वप्रतीतस्य परमात्मनो नाशम् ; तस्मात् अविनश्यन्तमिति प्रसक्तविनाशप्रतिषेधार्थपदसमानाधिकरणः परमेश्वरशब्दः प्रकान्तविषय इति भावः । समशब्देन न बाह्यदेवत्वादिवैषम्यनिवृत्तिमात्रं विवक्षितम् ; अपितु “²गवामनेकवर्णानां क्षीरस्य त्वे(स्याप्ये)कवर्णता । क्षीरवत् पश्यते ज्ञानं लिङ्गिनस्तु गवां यथा ॥” (ब्र. वि. उ) इति श्रुत्यनुसारेणात्मनां स्वरूपेषु मिथो वैषम्यनिवृत्तिरपि । तच्च साम्यं कथम्भूतमिति शङ्कायाम् ‘एतद्यो वेति’ (१) इति प्रक्रमानुसारेणाह ज्ञातृत्वेन समानाकारमिति । ज्ञानत्वादेरप्युपलक्षणमेतत् । ‘येन सर्वमिदं ततम्’ (१८. ४६)

1 जन्मन इति । संजायत इत्युक्तजन्मविशिष्टस्येत्यर्थः । मूलानुरोधात् । यद्वा तच्छब्दस्य जायमानगतजन्मेत्यर्थः । इदानीं जायत इति नाध्याहारः ।

2 गवामनेकवर्णत्वेऽपि क्षीरमेकवर्णं यथा, तथाऽऽत्मानं ज्ञानं पश्यते । लिङ्गिनः—देह-विशिष्टस्य तु गवासिमानेकरूपतैवेत्यर्थः ।

विनाशानर्हस्वभावेनाविनिश्चयन्तं यः पश्यति, स-पश्यति स आत्मानं यथावदवस्थितं पश्यति । यस्तु देवादिविषमाकारेणात्मानमपि विषमाकारं जन्मविनाशादिषुक्तं च पश्यति, स नित्यमेव संसर्तीत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । न हिनस्त्यात्मान्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥
सर्वत्र देवादिशरीरेषु तच्चच्छेषित्वेनाधारतया नियन्तृतया च स्थितमीश्वरम् आत्मानं देवादिविषमाकारवियुक्तं ज्ञानैकाकारतया समं पश्यन् आत्माना मनसा, स्वमात्मानं न हिनस्ति रक्षति, संसाराभ्योचयति । ततः तस्मात् ज्ञातृतया सर्वत्र समानाकारदर्शनात् परां गतिं याति; गम्यत इति गतिः; परं गन्तव्यं यथावदवस्थितमात्मानं प्राप्नोति; देवाद्याकारयुक्ततया

इत्यादिना प्रपञ्चितान् अविनाशित्वहेतून् स्मारयति विनाशानर्हस्वभावेनेति । यः पश्यति, स पश्यतीत्यनयोरेतन्नियतार्थतया नैरर्थव्ययम्, उद्देश्योपादेयभङ्गश्चेत्यत्राह स आत्मानं यथावदवस्थितमिति । इतरे तु पीतशङ्खदिदर्शिवत् विपरीतदर्शितया पश्यन्तोऽपि न पश्यन्तीति भावः । स पश्यतीति प्रशंसाऽत्र परमपुरुषार्थलाभादिनिबन्धना । व्यतिरेकनिन्दा च फलितेत्यभिप्रायेणाह यस्त्विह ॥

उक्तमुपपादयति समं पश्यन्निति श्लोकेन । हीति हेतौ । प्रस्तुतं समदर्शनं बल फलद्वारा स्तुयते । 'सर्वत्रावस्थितो देहे' (३२) इति वक्ष्यमाणवेक्षणेन सर्वत्रेति शब्दस्य विवक्षितमाह देवादिशरीरेष्विति । 'मर्ता भोक्ता महेश्वरः' (२२) इति पूर्वोक्तानुरोधेन समवस्थितमित्यत्रोपसर्गसामर्थ्यलब्धस्थितिवैशेष्यं व्यनक्ति तच्चच्छेषित्वेनेत्यादिना । 'अत एव हि स्थितमित्येतावत् विभज्य निर्दिष्टम् । ईश्वरशब्देनापि शेषित्वनियन्तृत्वे सिद्धे । अत्राप्रीश्वरशब्दः पूर्वोक्तन्यायात्परि(येनात्र)च्छिन्नविषयोऽनुसंधेयः । देहात्माभिमानप्रसक्तदेवादिवैषम्यप्रतिषेधार्थोऽत्र समशब्द इत्यभिप्रायेणाह देवादिविषमाकारवियुक्तमिति । 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्' (२६) 'यदा भूतपृथग्भावम्' (३०) इति पूर्वापरपरामर्शात् देहसंबन्धसिद्धवैषम्यनिवृत्तिर्विवक्षितेति भावः । तृतीयान्त आत्मशब्दोऽत्र करणविभक्त्यन्तत्वादौचित्याच्च मनोविषयः; द्वितीयान्तस्तु हिंसाकर्मत्वसामर्थ्यात् संसार्यात्मविषय इति ज्ञापयति मनसा स्वमात्मानमिति । समदर्शिनो(त्वात्) हिंसकत्वं नास्तीत्यत्र अविहिताप्रतिषिद्ध[वर्ग]कर्तृवत् समदर्शक(न)स्याबाधकत्वमात्रमुक्तं स्यात्; तच्चानर्थकम् । अपिच विषमदर्शिनोऽप्यात्मा नित्यत्वाच्च हिंसाः । अतोऽत्र न हिनस्तीत्यनेन किमपि समदर्शनसाध्यं पुरुषेष्टमभिप्रेतमित्याह रक्षतीति । प्रकरणतो वाक्यशेषाच्च रक्षां विशिनष्टि संसारादिति । तदशब्दोऽत्र न वाक्यार्थादिपरामर्शी, अनिष्टनिवृत्तेरपि स्वयंफलत्वेनेष्टप्राप्तिहेतुत्वनिर्देशानोचित्यात् । अत उभयकारणं समदर्शनमेव परामृश्यत इत्याह तस्मादित्यादिना । परां गतिमिति प्राप्यविशेषस्य विवक्षितत्वात् भावार्थिमात्रपरत्वे तदसिद्धेस्तदुचित्तां युत्पत्तिमाह गम्यत इतीति । तदेव विशिनष्टि यथावदिति । प्रकरणं हीदं जीवविषयं समर्थितम्; परगतिशब्दश्च 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तमाहुः परमां गतिम्' (गी. ८. २१) इत्यादिषु जीवेऽपि प्रयुक्तचर इति

सर्वत्र विषम(कार)मात्मानं पश्यन् आत्मानं हिनस्ति-भवजलधिमध्ये प्रक्षिपति ॥ २८ ॥
 प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥
 सर्वाणि कर्माणि, 'कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते' (२०) इति पूर्वोक्तरीत्या
 प्रकृत्या क्रियमाणानीति यः पश्यति, तथा आत्मानं ज्ञानाकारं (ज्ञाताकारम्) अकर्तारं च यः
 पश्यति, तस्य प्रकृतिसंयोगस्तदधिष्ठानं तज्जन्यसुखदुःखानुभवश्च कर्मरूपाज्ञानकृतानीति च
 यः पश्यति, स आत्मानं यथावदवस्थितं पश्यति ॥ २९ ॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३०

प्रकृतिपुरुषतत्त्वद्वयात्मकेषु देवादिषु सर्वेषु भूतेषु सत्सु तेषां देवत्वमनुष्यत्वह्रस्वत्व-
 दीर्घत्वादिपृथग्भावमेकस्थम् एकतत्त्वस्थम्—प्रकृतिस्थं यदा पश्यति, नात्मस्थम्, तत एव
 भावः । आत्मनि वैषम्यदर्शी शुभ्र आत्मानं हिनस्तीति, 'विशेषनिषेधशेषाभ्यनुज्ञानार्थः' इति न्यायेन
 सिद्धमित्याह देवाद्याकारेति । नित्यस्यात्मस्वरूपस्याच्छेद्यत्वादिस्वभावतया 'कं घातयति हन्ति कम्'
 (२. २१) इति प्रागुक्तस्य काऽसौ(सा) हिंसेत्यत्राह भवजलधीति । अनेनापि श्लोकेन प्रकृतिपुरुषयोः
 स्वाकारानुदर्शनद्वारा संसारहेतुत्वमोक्षहेतुत्वाभ्यामपि विवेक उक्तो भवतीत्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

अथ साक्षात्क्रियाश्रयत्वतदभावादिवैषम्यमुच्यते प्रकृत्यैवेति श्लोकद्वयेन । अत्र कर्माणि आकुञ्च-
 नप्रसारणादीनि । प्रकृत्या क्रियमाणानां कर्मणां स्वरूपदर्शनमात्रं विद्वद्विद्वत्साधारणम् ; विदुषस्तु
 प्रकृत्या क्रियमाणत्वदर्शनं विशेषः इत्युपादेयांशविशदीकरणाय क्रियमाणानीतीति इतिकरणम् ।
 अकर्तृत्वमात्मशब्दाभिप्रेतेन शुद्धाकारेण स्थापयति ज्ञानाकारमिति । ज्ञाताकारमिति वा पाठः ।
 कथं तर्हि शास्त्रवश्यत्वतत्फलभोक्तृत्वादिकमित्यत्राह तस्येति । सर्वस्यास्य चक्रवत्परिवर्तमानोपाधि-
 प्रवाहनिबन्धनत्वात् कश्चिद्वेष इति भावः ॥ २९ ॥

अथ परिणामित्वापरिणामित्वलक्षणं वैषम्यमुच्यते यदेति श्लोकेन । [एकशब्देनान्यतरस्य
 निर्धारणार्थं] भूतशब्दोऽत्र तिलतैलवनिथश्श्लेष्टचिदचित्समुदायपर इत्यभिप्रायेणाह प्रकृतिपुरुषेति ।
 पृथग्भावशब्दोऽत्र जातिरूपं गुणादिरूपं च भेदमविशेषात् संगृह्णाति ; स च सर्वोऽप्यवस्थान्तरापत्ति-
 रूपतया निर्विकारात्पुरुषा(रत्वरूपा)द्वेदः ; तदाह देवत्वमनुष्यत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादिपृथग्भावमिति ।
 एकशब्दोऽत्र प्रकृतयोरन्यतरनिर्धारणार्थं इत्याह एकतत्त्वस्थमिति । किं तदेकमित्यत्राह प्रकृतिस्थ-
 मिति । यथात्मा अत्रैकशब्देन विवक्षितः, तदा तस्यैव देवादिवैषम्यदर्शनमुक्तं-स्यात् ; तच्च समं पश्यन्
 (२८) इत्याद्युपक्रमेण 'पण्डितास्मददर्शिनः' इत्यादिस्मृत्यन्तरोक्त्या च विरुध्येतेत्यभिप्रायेणाह नात्मस्थ-

1 भूतपृथग्भाव-देहगतत्वेनाऽऽत्मगतत्वेन च देहात्मभ्रमात्पत्तीयमानं देवत्वादिभेदम् ।

2 तत एव—तस्मादेकस्यादेव । 3 समं पश्यन् हि न हिनस्तीति हिशब्दः विषमं
 पश्यन् हिनस्तीत्यर्थं स्पष्टं बोधयति । अतः श्लेषश्लेषसंयोगादिति श्लोकस्येवोक्तश्लोकयोरपि
 विवेकपरत्ववत् बन्धहेतुपरत्वमपि युक्तमित्याशयेन भाष्येऽतोभयत्र व्यतिरेकांशेन निगमनमित्याशयः ।

प्रकृतित एवोत्तरोत्तरपुत्रपौत्रादिभेदविस्तारं च यदा पश्यति, तदैव ब्रह्म संपद्यते अनवच्छिन्नं
ज्ञानैकाकारमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनादित्वाभिगुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः। शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१

अयं परमात्मा देहान्निष्कृष्य स्वस्वभावेन निरूपितः, शरीरस्थोऽपि अनादित्वात्
अनारभ्यत्वात् अव्ययः व्ययरहितः, निर्गुणत्वात् सत्त्वादिगुणरहितत्वात् न करोति, न लिप्यते
देहस्वभावैर्न लिप्यते ॥ ३१ ॥

यद्यपि निर्गुणत्वान्न करोति, नित्यसंयुक्तो देहस्वभावैः कथं न लिप्यत इत्याह—

मिति । सन्मात्रस्यैकस्यैव ब्रह्मणः सकलविकल्पसकलपरिणामास्पदत्वमिहोच्यत इति परेषां जल्पाः प्रागेव
निरस्ता इति चाभिप्रायः । “आत्मा वै पुत्रनामाऽसि” (मं. प्र. २. १२) इत्यादिषु योऽयमात्मनः
पुत्रादिरूपः परिणामः प्रतीयते, सोऽपि, “अङ्गादङ्गात्संभवसि” इत्यादिकमनुसंधानस्य प्रकृत्यंशगत
एव प्रकाशोत्पद्यते ‘तत एव च विस्तारम्’ इति । तद्विद्वद्भिरिति प्रकृतित एवेति । प्रकृतितत्त्वस्य प्रथमं
देवादिरूपविवक्षितपरिणामे, तन्मूले च सन्तानव्यपदेशभाजि परिणामे भोक्तुः पुरुषस्य भोगार्थसन्निधि-
मात्ममपेक्षितम्, न पुनर्भोगायतनादिगतविकारास्पदत्वमपीति एवकाराभिप्रायः । ‘ब्रह्म संपद्यते’ इत्यत्र
परमात्मभावस्य विरुद्धत्वात् जीवात्मभावस्य नित्यसिद्धत्वात्, ‘परमं साम्यमुपैति’ (मु. ३. १. ३),
‘मम साधर्म्यमागताः’ (गी. १४. २) इत्यादिभिरैकार्थ्यात् परब्रह्मसांध्यपतिर्विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह
अनवच्छिन्नमिति । यद्वा देहात्मविवेकज्ञानमात्रेण साक्षात्परमात्मप्राप्तिर्न स्वादित्यभिप्रायः ब्रह्म
संपद्यते ब्रह्म भवतीत्यर्थः । तत् फलितार्थकथनम् आत्मानं प्राप्नोतीति । यद्वा ब्रह्मेति द्वितीयान्तम् ;
संपद्यत इति संप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

आत्मनो नित्यत्वाकर्तृत्वापरिणामित्वादिभिरुक्तं वैधर्म्यं सहेतुकं स्थिरीकरोति अनादित्वादिति
श्लोकेन । आपेक्षिकपरमात्मत्वविषयेण अयं परमात्मेत्यनेनाभिप्रेतमाह देहान्निष्कृष्येत्यादिना ।
ज्ञानसङ्कोचरूपव्ययस्य देहादिप्रेरणरूपकर्तृत्वस्य च प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात् कथमव्ययत्वादिरित्यत्राह स्व-
स्वभावेन निरूपित इति । अनादित्वादिति अव्यय[त्वं ?] हेतुः(तोः) उत्पत्तिराहित्यं विवक्षित-
मित्याह अनारभ्यत्वादिति । आरभ्यमाणमेव हि व्येतीति दृष्टमिति भावः । निर्गुणत्वादिति सा-
मान्येन ज्ञानादिगुणनिषेधपरिहारायाह सत्त्वादिगुणरहितत्वादिति । एवं हेतुद्वयशक्त्यनुसारेण यथा-
योग्यं साध्यद्वयान्वयो दर्शितः । ^१लेपशङ्काप्रतिषेधयोस्संभावितविषययोरेव युक्तत्वात्, “तत् सप्तधातु
लिमलं द्वियोनि चतुर्विधाहारमयं शरीरम्” इत्याम्नातस्य शरीरस्य पटादिषु षट्कादेरिव संसर्गेण लेपकत्व-
स्वभावात् शरीरस्थोऽपीत्यनेन सूचितमाह— देहस्वभावैरिति ॥ ३१ ॥

न करोतीत्युक्तमकर्तृत्वं तु पूर्वोत्तरतः च विशोधितस्वरूपम् ; शरीरस्थोऽपि न लिप्यते
इत्यस्मिन् साध्यांशे रुमागतकाष्ठान्द्यायशङ्का अनन्तरश्लोकेन परिहृत्य इत्याह यद्यपीति । ‘संसर्गाज्जा

१. देहस्वभावैरित्यंशः कथं लब्ध इत्यत्र सूचित इत्युपपादयति लेपेति ।

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वज्ञावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥३२

यथा आकाशं सर्वगतमपि सर्वैर्वस्तुभिस्संयुक्तमपि सौक्ष्म्यात् सर्ववस्तुस्वभावेन लिप्यते,
तथा आत्मा अतिसौक्ष्म्यात् सर्वत्र देवमनुष्यादौ देहेऽवस्थितोऽपि तत्तद्देहस्वभावेन लिप्यते ॥

¹यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३

यथैक आदित्यः स्वया प्रमया कृत्स्नमिमं लोकं प्रकाशयति, तथा क्षेत्रमपि क्षेत्री,
‘ममेदं क्षेत्रमीदृशम्’ इति कृत्स्नम् बहिरन्तश्चापादतलमस्तकं स्वकीयेन ज्ञानेन प्रकाशयति ।

दोषगुणा भवन्ति “शुष्केणाद्रं दक्षते मिश्र(त्न) भावात्” (भा. रा. ७३. २३) इति हि प्रसिद्ध-
मिति भावः । “यं प्राप्यातिपवित्राणि वस्त्राण्याभरणानि च । अशुचित्वं क्षणात् यान्ति किमन्यद-
शुचित्ततः” इति न्यायात् देहेन क्षणमात्रयोगेऽपि वस्त्रादय उपहृत्यन्ते ; किंपुनरनादिंसंयुक्त इत्यभि-
प्रायेणाह नित्यसंयुक्त इति । संसर्गस्य संसर्गिणि संसर्ग्यन्तस्वभावापादकत्वमनियतमिति व्यभि-
चारोपपादनार्थं यथा सर्वगतमित्यनुवाद इति ज्ञापनायोमयत्र अपिशब्दोपादानम् । सर्वगतत्वानु-
वादः शरीरस्थोऽपीति शङ्कोत्थापक इति च भावः । सर्वैर्वस्तुभिस्संयुक्तमपीति । सर्वगतशब्देन
परस्परविरुद्धानन्तस्वभावलेपप्रसङ्गोऽपिप्रेत इति भावः । यथा आकाशो भूतान्तरेभ्यस्सूक्ष्मः, तथा
आकाशादपि सूक्ष्मतरोऽयमिति ज्ञापनार्थसुक्तम् अतिसौक्ष्म्यादिति । तथैत्यनेन हेतुरप्यतिदिश्यत
इति भावः । केचित् पदार्थाः कैश्चित्संसर्गे तत्स्वभावलेपरहिता अपि ततोऽन्यैः कैश्चित्संसर्गे तत्स्वभाव
लेपवन्तो दृश्यन्ते ; यथा कार्पासादावज्जनादिवासनयाऽपि न इयामतादियोगः, लाक्षारसावासनया
त्वरुणता दृष्टा ; तथेहापि संभवतीति शङ्काव्युदासाय दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वशब्दः ॥ ३२ ॥

अथाध्यायारम्भे, “एतद्यो वेति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञः” इति वेद्यत्ववेदितृत्वाभ्यां प्रतिपादितं
संघातात्मकत्वासंघातात्मकत्वप्रयुक्तनानात्वैकत्वाभ्यां सिद्धं च भेदं दृष्टान्तपूर्वं स्थिरीकरोति, यथा
प्रकाशयतीति श्लोकेन । स्वरूपधर्मभूतयोजनयोरैकजातीययोरपि वैधर्म्यप्रदर्शनार्थं प्रभोदाहरणम् ।
कृत्स्नं क्षेत्रमित्यनेन कृत्स्नशब्देन सर्वेषां शरीराणां संग्रहः प्रतीयते । व्याचरुयुश्च परे, “रविदृष्टान्तः
अत्र रविवत् सर्वक्षेत्रेणैवैक आत्मा अलेपकश्चेति ज्ञापनार्थ” इति । तच्चायुक्तं प्रतिक्षेत्रमात्मनां भिन्न-
त्वादेकैकस्य सर्वक्षेत्रप्रकाशनाभावात् । जातिपरत्वे तु आदित्यदृष्टान्तासङ्गतिरित्यभिप्रायेणाह बहिर-
न्तश्चापादतलमस्तकमिति । ग्रहिः त्वगादिः, अन्तः मांसादिः । एकैकस्य शरीरस्य अवयवभेद-
प्रयुक्तनानात्वेन आत्मव्यतिरेकप्रदर्शनार्थमवयवेषु कस्यचिद्वेदितृत्वशङ्काव्युदासार्थं च कृत्स्नशब्द इति

1 पूर्वश्लोकोक्तं सौक्ष्म्यं न लेपवाकाकारमात्रं गगन इव, किं तु अणुपरिमाणत्वमपि । अथापि
पूर्णदेहव्यापित्वं गुणद्वारेत्याह यथेति इत्यव्यवतार्यम् । प्रकाशयति—प्रकाशयुक्तं करोति । प्रकाशश्च
प्रभा धर्मभूतज्ञानञ्च । अतः देहान्तर्गतसर्ववस्तुदर्शनरूपप्रकाशभावोऽपि न क्षतिः । धारणार्थज्ञान-
प्रसरस्तु वर्तते । 2 “एतेन लाक्षारसावसेको व्याख्यात” इतिन्यायकुसुमाञ्जल्युक्तरीत्या
लाक्षारसावसिके कार्पासबीजे तदुत्पन्नवृक्षपुष्पे आरुण्यं दृष्टम् ; नैवमज्जनरसावसिकतद्बीजो-
त्यादित कार्पासपुष्पे इयामिकेत्यर्थः ।

अतः प्रकाश्याल्लोकात् प्रकाशकादित्यवत् वेदितृत्वेन वेद्यभूतादस्यात् क्षेत्रादत्यन्तविलक्षणोऽ-
यमुक्तलक्षण आत्मेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु....क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

एवम् उक्तेन प्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं विशेषं विवेकविषयज्ञानारूपेण चक्षुषा ये
विदुः, भूतप्रकृतिमोक्षं च, ते परं यान्ति निर्मुक्तबन्धमात्मानं प्राप्नुवन्ति । मोक्षयतेऽनेनेति
मोक्षः, अमानिन्त्वादिकं [उक्तं] मोक्षसाधनमित्यर्थः ; क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविषयेणोक्तेन ज्ञानेन

भावः । अनेकावयवसमुदायात्मकात् शरीरात् तदखिलमपि ज्ञातृत्वेन प्रतिसंवीयमान एक आत्मा भिन्न
इत्युपलम्बमवलसिद्धमित्युक्तं भवति । न प्रकाशकत्वमात्रप्रतिपादनपरोऽत्र दृष्टान्तः ; अपितु तदधीन
वैलक्षण्यपर इत्याह प्रकाश्यादिति । कर्मकर्तृभावादिना भेदोऽत्र स्फुट इति भावः ॥ ३३ ॥

अथैतदध्यायप्रधानार्थभूतहेयोपादेयतदुपायविज्ञानस्य फलमुच्यते क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति । एवंशब्दा-
नूदितामाह उक्तेन प्रकारेणेति । अज्ञत्ववेदितृत्व-धार्म्यत्वधारकत्व-शेषत्वशेषित्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । “अन्तर
मवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये” (नाम ३. ना. १८७) इत्यनेकार्थस्य अन्तरशब्दस्यात्र विव-
क्षितमाह विशेषमिति । ज्ञानचक्षुषेत्यत्र दिव्यज्ञानादिप्रसङ्गयुदासार्थं विवेकविषयत्वोक्तिः । प्रका-
न्तोपदेशलब्धज्ञानमिह विवक्षितमिति भावः । ज्ञानस्य चक्षुष्टरूपणमपरोक्षज्ञानान्तरहेतुत्वात् । विवि-
च्यतेऽनेनेति विवेकोऽत्र व्यावर्तकाकारः । भूतमग्न्याः प्रकृतेर्मोक्षः भूतप्रकृतिमोक्षः ; भूतानां जी-
वानां प्रकृतेर्मोक्ष इति वा । यत्, “भूतानां प्रकृतिरविद्यालक्षणा अव्यक्ताख्या, तस्याः प्रकृतेर्मोक्षण-
मभावगमनम्” इति शंकरेणोक्तम्, तत् “गौरनाद्यन्तवती” (मं. उ) इत्युक्तं विद्वद्भिर्गोपबन्धनी-
णीयम् । जीवात्मज्ञानफलविषयत्वात् परशब्दोऽत्र परिशुद्धजीवविषयः । तस्य च परत्वं संसारित्व-
लक्षणस्वीकृत्यपूर्वावस्थापेक्षयेत्यभिप्रायेणाह निर्मुक्तबन्धमिति । अध्यावारम्भे क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ पूर्वमुप-
पादितौ ; परम्परया परिशुद्धात्मप्राप्त्युपायतया अमानिन्त्वादिगुणवर्गश्च । अतोऽत्र निगमनेऽपि क्षेत्र-
क्षेत्रज्ञाभ्यां सह समुच्चीयमानो भूतप्रकृतिमोक्षः स एव गुणवर्गो भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह मोक्षयते-
ऽनेनेति । लुप्ताभ्यासे सत्त्वन्ते [गिजन्ते ?] वा, मोक्षशब्दप्रकृतिके मोक्षयतीति गिजन्ते वा, मोक्ष
मोक्षणे इति धात्वन्तरे वा मोक्षयत इति यवप्रयोगः । तत्र चायं मोक्षशब्दः, “अकर्तरि च कारके
संज्ञायाम्” (अष्टा. ३. ३ १९) इति करणार्थध्वजन्तः । उक्तेषु ज्ञातव्येषु सिद्धं ज्ञातव्यांश्च विवृ-
ण्वन्, वाक्यार्थज्ञानमात्रस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वाभावादनुष्ठानशेषतां च ज्ञापयन्, भूतप्रकृतिमोक्ष-
शब्देनानिष्टनिवृत्तिं सूचयन्, परं यान्तीत्यनेन च इष्टप्राप्तेर्विवक्षितत्वं दर्शयन्, पिण्डितं महावाक्यार्थ-
माह—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति ॥ ३४ ॥

॥ इति...श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

तयोर्विवेकं विदित्वा भूताकारपरिणतप्रकृतिमोक्षोपायममानित्वादिकं चावगम्य य आचरन्ति, ते निष्पुक्तबन्धाः स्वेन रूपेणावस्थितमनवच्छिन्नज्ञानलक्षणमात्मानं 'प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

त्रयोदशे प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यसंसृष्टयोः स्वरूपायात्माभ्यं विज्ञाय अमानित्वादिभिः भगवद्भक्त्यनुगृहीतैर्बन्धान्मुच्यत इत्युक्तम् । तत्र बन्धहेतुः पूर्वपूर्वसत्त्वादिगुणमय-सुखादिसङ्ग इति चाभिहितम्, “कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु” (२१) इति । अथेदानीं गुणानां बन्धहेतुताप्रकारः, गुणनिवर्तनप्रकारश्चोच्यते ।

श्रीभगवानुवाच—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । यत् ज्ञान्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १

परम् पूर्वोक्तादन्यत् प्रकृतिपुरुषान्तर्गतमेव सत्त्वादिगुणविषयं ज्ञानं भूयः प्रवक्ष्यामि । तच्च ज्ञानं सर्वेषां प्रकृतिपुरुषविषयज्ञानानामुत्तमम् । यत् ज्ञानं ज्ञात्वा सर्वे मुनयस्तन्मननशीलाः

पूर्वाध्यायप्रकृतविशेषणरूपतयाऽस्य तत्संगतिं प्रदर्शयन्, “गुणबन्धविधा तेषां कर्तृत्वं तन्निवर्तनम् । गतित्वस्वमूलकं चतुर्दश उदीर्यते” इति संग्रहश्लोके (१८) व्याचष्टे त्रयोदश इति । “इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते” इत्यारभ्य, “इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते” (१८) इत्यन्तार्थमभिप्रेत्य प्रकृतिपुरुषयोरित्यादि बन्धान्मुच्यत इत्युक्तमित्यन्तमभिहितम् । गुणानां बन्धहेतुताप्रकार इत्यनेन गुणबन्धविधेत्येतत् व्याख्यातम् । गुणनिवर्तनप्रकारश्चेत्यनेन तन्निवर्तनमित्येतत् व्याख्यातम् । संग्रहोक्तगुणकर्तृत्वगतित्वयस्वमूलत्वयोर्भाष्येऽनुक्तिः अन्यार्थानुवादत्वप्रासङ्गिकत्वाभ्यामिति द्रष्टव्यम् ।

परशब्दस्योत्कृष्टपरत्वे उत्तमशब्देन पौरुषत्वं स्यादिति अन्यथा व्याचष्टे पूर्वोक्तादन्यदिति । एवं सति उक्तस्यैव पुनर्वचनपरं भूयः प्रवक्ष्यामीत्येतत् विरुध्येतेत्याशङ्कावारणाय तदभिप्रेतमाह प्रकृतिपुरुषान्तर्गतमेवेति । संग्रहेण पूर्वाध्यायोक्तं गुणानां बन्धहेतुत्वमेव विस्तरेणात्र भूयः प्रवक्ष्यामीत्यर्थ इति न विरोध इति भावः । ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं भूयः प्रवक्ष्यामीत्यन्वय-संभवेऽपि तज्ज्ञानस्यावश्यज्ञातव्यत्वसिद्धये ज्ञानानामुत्तममित्यस्य वाक्यभेदेन विधेयतयाऽन्वयमाह तच्च ज्ञानमिति । ज्ञानानामिति सामान्यनिर्देशेन सर्वज्ञानापेक्षयोत्तमत्वलाभेऽपि भगवद्विषयज्ञानापेक्षयो-त्तमत्वासंभवात् तद्व्यवच्छेदाय सर्वेषां प्रकृतिपुरुषविषयज्ञानानामित्युक्तम् । एतज्ज्ञानविषयज्ञान-

1 एवं त्रयोदशे ज्ञानयोगलभ्यं कैवल्यमुक्तम् । तदा अनवच्छिन्नज्ञानप्रसरणमावेऽपि ज्ञानस्य तथा प्रसरयोग्यताऽस्तीति साक्षात्क्रियते, अपहतपाप्मत्वादिवत् ; न तु कस्याप्याविर्भावः । परमात्मप्राप्तावेव तद्भावात् । अतः प्राप्नुवन्तीत्यस्य अनुभवन्तीत्यर्थः ।

इतः संसारबन्धात् (मण्डलात्) परां सिद्धिं गताः परां परिशुद्धात्मस्वरूपप्राप्तिरूपां सिद्धिमवाप्ताः ॥

पुनरपि¹ तज्ज्ञानं फलेन विशिनष्टि—

इदं ज्ञानमु(म)याश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २

इदम् वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः सन्नाम्ये प्राप्ताः, सर्वेऽपि नोपजायन्ते-न सृजिकर्मता भजन्ते ; प्रलये न व्यथन्ति च-न च संहृतिकर्मताम् [भजन्ते] ॥ २ ॥

मातस्य परसिद्धिहेतुत्वासंभवात् तदभ्यासरूपानुष्ठानालाभाच्च सर्वे मुनयस्तन्मननशीला इत्युक्तम् ।

इतः इत्यस्य प्रकृतज्ञानहेतुतापरत्वे, तदभावेऽपि भूतमव्ययसमुच्चार(रि)न्यायेन तद्धेतुतालाभात् भगवद्भक्त्येकलभ्यभगवत्प्राप्तिरूपसिद्धेरेतत्साध्यत्वासंभवेन परत्वप्रतिसंबन्धिविशेषस्य अपेक्षितत्वाच्च तत्परत्वमाह इतस्संसारबन्धात् (मण्डलात्) परामिति । इयं परा सिद्धिः कीदृशीत्यतः तत्स्वरूपमाह परां परिशुद्धात्मस्वरूपप्राप्तिरूपामिति ॥ १ ॥

अपौनरुक्त्यं सूचयन् उत्तरलोकमवतारयति पुनरपि तज्ज्ञानमिति । इष्टप्राप्तिः पूर्वलोका, अनिष्टनिवृत्तिरलोच्यत इति न पौनरुक्त्यमिति भावः । इदंशब्दस्योक्तपरत्वे प्रकृतासंगत्या अन्यथा व्याचष्टे^१ वक्ष्यमाणमिति । आगता इत्यस्यागमनकर्तृपरत्वे प्रकृतानन्वयात् प्राप्त्यर्थत्वमाह प्राप्ता इति ।

1 पूर्वमिष्टप्राप्तिरूपेण फलेन विशेषितं पुनः फलविशेषेण विशेष्यत इत्यर्थः ।

2 भूतेति । हेतुत्वेन निर्देशाभावेपि द्वयोः कथने भूतं भव्यायोपदिश्यते इति न्यायात् योग्यतया हेतुत्वलाभः । तत्परत्वम्—परत्वप्रतिसंबन्धिवोधकत्वम् । संसारमण्डलादिति पाठे ऐश्वर्यानुभवादित्यर्थः । संसारबन्धादिति पाठ एव स्थितः प्रशुणः ।

3 वक्ष्यमाणमिति । वक्ष्यामीत्युक्तं वक्ष्यमाणमिति भावः । आगता इति आङ्गप्रयोगः भगवत्स्तव्यतीक्षां व्यक्तिक ; ‘आजगाम मुहूर्तेन यत्र राघः सलक्ष्मणः’ इति यत् । नैसर्गिकं साधर्म्यम् इति च ततो लभ्यते । रुखादिविषयस्य ज्ञानस्य परमरत्यैव मोक्षहेतुत्वम् उपेत्युत्पत्तयद्येत्यम् ।

13-2 ‘मम साधर्म्यमागताः’ इतीदं मुख्यमोक्षपरं चेत्-पूर्वं परां सिद्धिमित्येतदपि तथैव सुवचम् । (२०) ‘विमुक्तोऽस्मृतमस्मृते’ इत्येतदपि तथा । तत्र सर्वत्रात्मानुभवपरतया व्याख्यानात् अत्र साधर्म्यप्राप्तिरपि तत्प्रमानधर्मानुभवमात्रम्, न तु साधर्म्यविभिन्ना इति वक्तव्यम् । कैवल्य एव पूर्णसाधर्म्यविभिन्नो हि नैवेष्टः अथवा आत्मानुभवः पूर्वश्लोककः ; अत्र तदनन्तरभगवदनुभवरूप-मुख्यमोक्ष एवोच्यत इति वक्तव्यम् । यदा आत्मानुभवपरतयैव योजना, तदा सृष्टिप्रलयाभावकथनात् तस्य नित्यत्वमुक्तं स्यादिति चेत्-वतुमुखदैन्दनसृष्टिप्रलयेष्वपि कैवल्यानुभवपर एवायमस्तीत्यर्थो ग्राह्यः । गर्भजन्म-मरणव्यथोरभावकथनात् स्थूलशरीरसंयोगवियोगाभावसिद्ध्या सूक्ष्मशरीरस्थितिरवोच्यत इति महाप्रलयपर्यन्तमेव कैवल्यानुभवानुवृत्तिः सिध्यति । “मासुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते” इति वत् जन्माभावमात्रवचने पर्याप्ते, प्रलये न व्यथन्ति च इति प्रलयव्यथाविरहवर्णनात् व्यथाकरसृष्टिप्रलयाभावलाभात् मोक्षार्थमव्यशरीरग्रहणपूर्वकमजनपरममोक्षादिसिद्धिरपि । श्लोकस्य परममोक्षपरत्वपक्षे तु अवताररूपदेहसंयोगवियोगसंभवेऽपि दुःखहेतुजननिलयाभावो हेतुर्दर्थः, तथैतत्पक्षेऽपि । श्रीभाष्ये बहुलं मुख्यमोक्षपरतयैवैतद्वाक्यग्रहणम् ।

अथ प्राकृतानां गुणानां बन्धहेतुताप्रकारं वक्तुं सर्वस्य भूतजातस्य प्रकृतिपुरुषसंसर्ग-
जत्वं 'यावत्संजायते किञ्चित्' (१३. २६) इत्यनेनोक्तं भगवता स्वेनैव कृतमित्याह—

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् । संभवस्सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३

कृत्स्नस्य जगतो योनिभूतं मम महद्ब्रह्म यत्, तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ; “भूमिरा-
पोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरेयम्”
(७. ४) इति निर्दिष्टा अचेतनप्रकृतिः महद्ब्रह्मारादिविकाराणां कारणतया 'महद्ब्रह्मेत्युच्यते ।
श्रुतावपि क्वचित् प्रकृतिरपि ब्रह्मेति निर्दिश्यते, “यस्सर्वब्रह्मसर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मात् एतद्ब्रह्म नाम रूपमक्षं च जायते” (सु. १. १. १०) इति ; “इतस्त्वन्यां प्रकृतिं
विद्धि मे पराम् । जीवभूताम्” (७. ५.) इति चेतनपञ्जरूपा या परा प्रकृतिर्निर्दिष्टा, सेह

व्यथन्तीत्यस्य दुःखार्थकत्वेऽपि जनिसमभिव्याहारात् संहारलक्षकत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह न च संहति-
कर्मतां मजन्त इति ॥ २ ॥

गुणसंबन्धहेतुताप्रकारतन्निवर्तनप्रकारपतिपादकत्वाभावात् मम योनिर्महद्ब्रह्मेति श्लोकः
प्रकृतासंगत इति शङ्कापरिहाराय तच्छ्लोकमवतारयति अथ प्राकृतानामिति । वक्ष्यमाणगुणबन्ध-
हेतुत्वमपि स्वकृतमिति द्योतनाय सर्वभूतजातस्य प्रकृतिपुरुषसंसर्गजत्वं स्वकृतमिति अनेनोच्यत इति
भावः । कृत्स्नस्य जगतो योनिभूतमिति । मम योनिभूतमित्यन्वये, “अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः
प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धर्मजय” (७. ६) इत्यादिभिर्विरोधः ; स्वयोनिभूते
गर्भाधानाभिधानं चानुपपन्नम् ; “तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता” इत्युत्तरश्लोकवैरस्यश्च । अतः,
तस्मिन् 'गर्भं दधाम्यहमित्यस्याऽऽज्ञस्याच्च जगत्पितृत्वेनावस्थितस्य स्वस्य जगद्गर्भाधानक्षम-
साक्षाद्विकारिद्रव्यमिह योनिशब्देन विवक्षितमिति भावः । मम योनिरित्येतत् 'भूमिरापः' इत्यादि-
प्रतिपादितार्थविषयत्वादनुवादरूपमिति ज्ञापनार्थं तच्छब्दप्रतिसंबन्धितया यच्छब्दनिर्देशः । ननु
जगद्योनिभूतं महद्ब्रह्म परमात्मैव, 'वासुदेवः परा प्रकृतिः', 'यद्भूतयोनि' (सु १. १. ६), 'कर्तारमीशं
पुरुषं ब्रह्मयोनिम्' (सु. ३. १. ३) इत्यादिषु श्रूयते ; स कथं ममेति व्यतिरेकेण निर्दिश्यते ? ब्रह्म
शब्दस्य च न प्रकृतिवाचकत्वम् । महद्ब्रह्मेति विशेषणं च तत्प्रतिकूलमेव । अतः परमात्मस्वरूपमेव
'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' (आ. ५) इत्यादिविवातापि भेदेनोपचर्यत इति योज्यम्—उत्ताह भूमिराप इति ।
अयमभिप्रायः—षट्कद्वयोक्तवैशद्याय हि तृतीयषट्कप्रवृत्तिः ; ततश्च 'भूमिरापः' इत्यादौ स्वशेषतया निर्दिष्टा

1 महदपेक्षया यत् ब्रह्म, तत् महद्ब्रह्मेत्यर्थस्फूर्तिरपि । वस्तुतः तासां ब्रह्म महद्योनिरित्येव
महदिति पृथक्पदमेव ।

2 ननु-कार्यावस्थब्रह्म तासां मूर्तीनां योनिः मूलप्रकृतिभूतं तु स्वयोनिरिति शंकायां पूर्वोक्त-
मेव मुखान्तरेण पुनर्जापयति तस्मिन्निति । अतः “वैरस्यम् । तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमित्यसामञ्जस्यञ्च”
इति पाठे अनुपपन्नमित्यन्तर्पूर्ववाक्येन पुनरुक्तिः स्यात् । अतः पाठे मुखान्तरेण पञ्चम्यन्तत्वाच्च दोषः ।

सकलप्राणिजीवतया गर्भशब्देनोच्यते । तस्मिन् अचेतने योनिभूते महति ब्रह्मणि चेतनपुङ्गरूपं गर्भं दधामि ; अचेतनप्रकृत्या भोगक्षेत्रभूतया भोक्तृवर्गपुङ्गवभूतां चेतनप्रकृतिं संयोजयामीत्यर्थः । ततः तस्मात् प्रकृतिद्वयसंयोगात् मत्संकल्पकृतात् सर्वभूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां संभवो भवति ॥ ३ ॥

प्रकृतिरेवात्रापि, संवन्धिविभक्तिवशात् प्रकृतिशब्दपर्याययोनिशब्दादिभिश्च तद्गर्भशब्दाभिहितचेतन-प्रकृत्याधानक्षेत्रत्वेन भोगायतनत्वप्रतीतिश्च प्रत्यभिज्ञायते । एतद्योनीनि (७. ६) इति योनिशब्दोऽपि पूर्वं तत्र प्रयुक्तः । तस्याश्च महतां भूतानां तत्कारणस्याहंकारस्य तत्कारणस्य महत्तत्त्वस्य च कारणतया तत्तत्कार्यापेक्षया महत्त्वविशेषितब्रह्मत्वमप्युपपन्नम् । ब्रह्मशब्दश्च कारणत्ववृहत्त्वादिसादृश्यादब्रह्मण्यपि प्रयोक्तुं युज्यते । तथा च श्रौतप्रयोगोऽप्यस्ति । प्रकृतेर्जगद्योनित्ववचनं तु न परमात्मनो जगदुपादानत्व-विरुद्धम् ; अपि त्वनुगुणमेव, प्रकृतिविशिष्टवेपेणैव निर्विकारस्य तस्य जगद्योनित्वात् । अतो हि पूर्वम् “एतद्योनीति भूतानि सर्वाणि त्युपधारय” इत्युक्त्वा तदनन्तरम्, “अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा” (७. ६) इत्युक्तमिति । प्रसिद्धगर्भसंभवात् गर्भशब्दाभिलष्यत्वमत्र जीवस्य कथमित्यत्राह इतस्त्वन्यामिति । मम योनिरित्यनेन प्रत्यभिज्ञापितस्वकीयप्रकृतिद्वयविषयप्राचीनवचनपरामर्शात् अनन्तर-ग्रन्थसामञ्जस्याच्च गर्भशब्दोऽत्र परप्रकृतिशब्दनिर्दिष्टचित्समष्टिपर इति भावः । गर्भमित्येकवचनं समुदायैक्यपरमिति रूपापनाय पुङ्गवशब्दः । अन्वितार्थमाह तस्मिन्निति । ननु पूर्वं, ‘यथेदं धार्यते जगत्’ (७. ५) इति चेतनप्रकृतेराधारत्वमचेतनस्य च धार्यत्वमुक्तम् । इह तु तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमिति तद्विपरीतमुच्यत इत्यत्राह अचेतनेति । नात्र तादर्थीन्यपर्यन्ताधाराधेयभावोऽभिमतः ; अपि तु तदेवेदमित्यभेदनिर्देशमात्रयोग्यसंयोगः ; तथाविधसंयोगकरणस्य कर्मवश्यानां पुंसां कर्मानुरूपभोगः प्रधानं (भोगप्रदानं) प्रयोजनमित्युक्तं भवति । अत्र तत इति नानन्तर्यपरः ; मन्दप्रयोजनत्वात् ; आनन्तर्येण हेतुभावस्य फलितत्वादिपि तत्कण्ठोक्त्युक्तत्वात् । अतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् (२. ६) इति पूर्वाध्यायोक्त एव हेतुरिह सांख्यमतशङ्कानिरासाय स्वाधीनत्वेन विशेष्यत इत्यभिप्रायेणाह प्रकृतिद्वयसंयोगात् मत्संकल्पकृतादिति । अत एव तस्य कार्यकर्तृत्वं चोपपन्नमिति भावः । अत्र सर्वभूतानामिति न महदादि-तत्त्वपरम्, भूतशब्दस्य महदादिष्वरूढत्वात् । नापि महाभूतादिविवक्षा, क्षेत्रज्ञानां बन्धहेतुप्रकार-परत्वात् । तच्च क्षेत्रज्ञत्वं भूतशब्दविवक्षितसृज्यत्वाविशेषात्, “आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः” (वि. ध. १. ०४. २३), “ब्रह्माद्यास्तकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा । विष्णुमायामहाकर्ममोहान्धतमसावृताः” (वि. ५. ३९. १७), “हिरण्यगर्भो भगवान्” (वि. ६. ७. ५६) इत्यादिभिश्च ब्रह्मेशानादेरपि समानमित्यभिप्रायेण सर्वशब्द इति दर्शयितुं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामित्युक्तम् । “अबुद्धिपूर्वकस्सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः” (वि. १. ५. ३) इत्यादिषु चतुर्मुखसंकल्पमन्तरेणैव स्थावरादिसृष्टिवचनात् हिरण्यगर्भवत् तत्सृष्टानामपि स्तम्बपर्यन्तानां परमात्मसृज्यत्वं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

कार्यावस्थोऽपि चिदचित्प्रकृतिसंसर्गो मयैव कृत इत्याह —

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः । तस्यां ब्रह्म महत् योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४

सर्वासु देवगन्धर्वयक्षराक्षसमनुष्यपशुमृगपक्षिसरीसृपादिषु योनिषु तत्तन्मूर्तयो याः संभवन्ति जायन्ते, तासां ब्रह्म महत् योनिः कारणम् ; मया संयोजितचेतनवर्गा महदादि-विशेषान्तावस्था प्रकृतिः कारणमित्यर्थः । अहं बीजप्रदः पिता—तत्रतत्र च तत्तत्कर्मानुगुण्येन चेतनवर्गस्य संयोजकश्चाहमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं सर्गादौ प्राचीनकर्मवशादचित्संसर्गेण देवादियोनिषु जातानां पुनःपुनर्देवादि-भावेन जन्महेतुमाह—

सत्सर्व रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः । निवद्मन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५

सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनः स्वभावविशेषाः । प्रकृति-

एवमनेन श्लोकेन प्राकृतनैमित्तिकसृष्टयोः स्वाधीनत्वमुक्तम् ; अथ नित्यसृष्टिरपि स्वेनैव कृतेत्युच्यते सर्वयोनिष्विति श्लोकेन । श्लोकयोः पुनरुक्तिपरिहारमभिप्रेत्याह कार्यावस्थोऽपीति । नित्यसर्गावच्छिन्नोऽपीत्यर्थः । हिरण्यगर्भमूलचतुर्विधसृष्टेस्समनन्तरमपि आप्रलयात् क्षुद्रेष्वपि जन्तुषु या संततिः, तत्रापि नेश्वरः स्वयमुदासीनस्सन् अन्यैः कार्यतीत्यभिप्रायेण सर्वयोनिशब्द इत्याह देवगन्धर्वेत्यादिना । प्रमाणसिद्धे प्रतिनियतकारणवस्तुवैजात्यलक्षणं वैचित्र्यं स्रष्टुः स्वस्य विचित्रशक्तियोगज्ञस्यै 'याः' इति प्रसिद्धवर्तिदेशेनानुद्यत इत्यभिप्रायेणाह तत्तन्मूर्तय इति । संभवन्तीत्यस्य संभावनार्थानुस्यूदासार्थमुपादानोपादेयभावज्ञापनार्थं चाह जायन्त इति । अद्यवहितोपादानत्वाद्यभावात् कारणमित्युक्तम् । चित्संयर्कविरहे सर्वेश्वराधिष्ठानविरहे च केवलस्याचिन्मात्रस्य हेतुत्वायोगमभिप्रेत्याह मया संयोजितचेतनवर्गेति । सर्वयोनिष्वित्यादिना निर्दिश्यमानचरमव्यष्टिमुष्टौ बहुयोनिकतया प्रतीयमानायां च कथमेकस्या मूलप्रकृतेर्योनित्वमित्यत्राह महदादिविशेषान्तावस्थेति । विशेषाः पञ्च भूतानि ॥ अत्र को बीजशब्दार्थः ? किं च पितृत्वव्यपदेशहेतुमूयं तत्पदः नम् ? 'तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता' इत्यनेन च सेश्वरसंरूपयत् प्रकृतेरेवोपादानत्वम्, ईश्वरस्य च केवलनिमित्तत्वं प्रतीयते । तच्च श्रुति-विरुद्धम्, एकस्यामेव च योनावेकस्मिन्नेवाविषमे पितरि जायमानानां वैचित्र्यं किंनिबन्धनमित्यत्राह तत्रतत्रेति । महद्ब्रह्म योनिरिति पूर्वश्लोकोक्ता प्रकृतिरत्रापि स्वशब्देनोपाता । तत्र गर्भशब्दस्थानीयो बीजशब्दः तत्तत्सृष्ट्यनुगुणचेतनवाचीति भावः ॥ ४ ॥

ननु नैमित्तिकसर्गादौ प्राचीनकर्मनिरूपपरमपुरुषसंकल्पकृतचित्संसर्गाज्जन्मोपपद्यते ; प्राचीनं च कर्म तेनैव दत्तफलम् ; तदारम्भकर्मोपसाने च तच्छरीरं विनश्येत् ; स्वतश्चात्मा विशुद्धः ; कुतः पुनरस्य नित्यसृष्टिविषयतेत्यत्र गुणबन्धप्रकरणमवतारयति एवमिति । एवं समष्टिव्यष्टिविषयश्लोक-द्वयोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । स्वरूपनिरूपकधर्मा हि धर्मिणं कदाचिदपि न त्यजन्ति । अतः प्रकृतिसंभवत्वमिह कार्यदशायां विषमतयोद्भवमात्रमित्यभिप्रायेणाह प्रकृतेस्वरूपानुबन्धिनः¹ इति । निरुपाधिका

संभवाः ?] प्रकाशादिकार्यैकनिरूपणीयाः प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूताः 'तद्विकारेषु महदादिषु-
उद्भूताः महदादिविशेषान्तैरारब्धदेवमनुष्पादिदेहसंवन्धनमेनं देहिनम्, अव्ययम् स्वतो
गुणसंवन्धानर्हं देहे वर्तमानं निबध्नन्ति, देहे वर्तमानत्वोपाधिना निबध्नन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

सत्त्वरजस्तमसामाकारं बन्धनप्रकारं चाह—

तत्र सत्त्वं निमलत्वात् प्रकाशकप्रतापयम् । सुखसङ्गेन वध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानयम् ॥ ६

इत्यर्थः । कार्याविश्वप्रकृतिगतैः शब्दादिगुणैः स्वरूपनिरूपकत्वनित्यानुबन्धित्वलक्षणवैषम्यप्रकाश-
नाय इतिशब्दः । सत्त्वादीनामेव प्रकृतिद्रव्यतां वदतः सांख्यान् प्रतिक्षिपति स्वभावविशेषा इति ।
असाधारणधर्मविशेषा इति यावत् । चेतनासाधारणत्वेऽप्यौपाधिकाः सुखदुःखादयः ; स्वाभाविका
अपि साधारणा द्रव्यत्वादयः ; तदुभयव्यवच्छेदाय स्वरूपानुबन्धनस्वभावविशेषा इति पदद्वयम् ।
एतेन, “गुणा इति पारिभाषिकः शब्दः, न रूपादिवद्द्रव्याश्रिता गुणाः” इत्यादि शंकरोक्तं निर-
स्तम् । गुणशब्दप्रसिद्धिस्तन्मते विरुद्धेति भावः । ननु शब्दादिवन्न सत्त्वादिसंज्ञा गुणाः प्रत्यक्षेण
दृश्यन्ते ; न च नित्यातीन्द्रियेऽनुमानं क्रमत इति शारीरके स्थापितम् ; न चानुपलब्धेषु प्रकृतिगुणेषु
वायसरदनवत् उपदेशस्य प्रयोजनं पश्यामः ; अतो वैशेषिकादिवत् अन्यपरत्वमिह वक्तुं युक्तमित्यत्राह
प्रकाशादीति । अयमभिप्रायः—प्रकाशप्रवृत्तिमोहरूपाणि कार्याणि तावत् प्रत्यक्षाणि । तत्कारणविशेषाश्च
कार्यभूतैस्तैरेव सामान्यतोऽनुमीयन्ते, कारणविशेषमन्तरेण कस्यापि कार्यस्यानुत्पत्तेः । स च विशेषः
सत्त्वादिरूप इत्यागमसिद्धम् । न चाल् निष्प्रयोजनता, अतीन्द्रियविषमेषजशक्तिविशेषोपदेशवत् हानो-
पादानपथैवसानादिति । कार्यैकनिरूपणीयाश्चेत् प्रतिसर्गदशायां सुखदुःखादिकार्याभावात् सत्त्वादि-
गुणानामभावः प्राप्नोति ; अतः कथं स्वरूपानुबन्धित्वमित्यत्राह प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूता इति । कार्य-
हेतुरुद्भवस्तदानीं नास्तीति भावः । तद्विकारेष्वित्यादि । परिणामवशात् पुष्पफलादिषु गन्धाद्युद्भववदिति
भावः । प्रकृतितद्विकारस्या गुणाः स्वतोऽव्ययत्वात् गुणसंवन्धानर्हं कथं बन्धन्तीत्यस्मत्परे देहिशब्द इत्याह
महदादीति । अव्ययशब्दोऽत्र गुणसंवन्धकृतज्ञानसंकोचरूपव्ययनिबधपर इत्यभिप्रायेणाह अव्ययं स्वतो
गुणसंवन्धानर्हमिति । तथाऽपि “शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्सते” (१ २. ३१) इत्युक्तस्य
कथं बन्धाख्यो लेप इत्यत्र आमोक्षादविच्छिन्नदेहसंवन्धोपाधिकत्वं देहे इत्यनेनाभिमतमित्याह देहे
वर्तमानत्वोपाधिनेति । एतेन, “क्षेत्रज्ञं बन्धन्तीव ; तमास्पदीकृत्य आत्मानं प्रतिलभन्ते” इति शंकरदु-
रुक्तिर्निरस्ता । न ह्येव गुणबन्धः प्रकोष्ठवलेन हन्तुं शक्यत इत्यभिप्रायेण महाबाहुशब्दः । “दीर्घां
बुद्धिमतो ब्राह्मं याभ्यां हिंसति हिंसितः” इति भावः । यथा त्वद्भुजवलेन परेषां वन्द्य इति वा ॥ ५ ॥

तत्रेत्यादिश्लोकत्रयस्य प्रकृतसंमतिमाह सत्त्वेति । आकारम् । निरूपकत्वभावमित्यर्थः । तत्रेति

1 गुणशब्दव्याख्यानं स्वभावविशेषा इत्यन्तम् । तद्विकारेषु महदादिषुद्भूता इति प्रकृति-
संभवा इत्यस्य व्याख्यानम् । निबध्नन्ति नितरां बध्नन्ति । देहसंवन्धदशायां सुखदुःखाद्युत्पादान्
नितराम् । बन्धमालं प्रलये ।

तत्र सत्त्वव्रजस्तमससु सत्त्वस्य स्वरूपमीदृशम् निर्मलत्वात् प्रकाशकम् ; ¹प्रकाश-
सुखाऽऽवरणस्वभावरहितता निर्मलत्वम् ; प्रकाशसुखजननैकान्तस्वभावतया प्रकाशसुख-
हेतुभूतमित्यर्थः । प्रकाशः वस्तुयाथात्म्यावबोधः । अनामयम् आमयाख्यं कार्यं न विद्यत
इत्यनामयम् ; अरोगताहेतुरित्यर्थः । एष सत्त्वाख्यो गुणो देहिनमेनं सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च
बध्नाति पुरुषस्य सुखसङ्गं ज्ञानसङ्गं च जनयतीत्यर्थः । ज्ञानसुखयोस्सङ्गे हि जाते तत्साधनेषु
लौकिकवैदिकेषु प्रवर्तते ; ततश्च तत्फलानुभवसाधनभूतासु योनिषु जायत इति सत्त्वं सुखज्ञान-
सङ्गद्वारेण पुरुषं बध्नाति । ज्ञानसुखजननं पुनरपि तयोस्सङ्गजननं च सत्त्वमित्युक्तं भवति ॥६॥

निर्धारणार्थः समुदायनिर्देश इत्याह सत्त्वव्रजस्तमस्स्त्विति । ननु निर्मलानां स्फटिकमण्डपादीनां न
प्रकाशकत्वं दृश्यत इत्याह प्रकाशेति । मलशब्दोऽत्र तमस्वभावभूतप्रकाशविशेषाकारपर इत्यर्थः ।
वक्ष्यमाणरामशर्मादिह सुखोपादानम् । आवरणस्वभावरहितानामप्याकाशवाद्यादीनां न प्रकाशकत्व-
मित्याह प्रकाशसुखजननैकान्तस्वभावतयेति । सत्त्वमिश्रजस्तमसोरपि भ्रान्तिबुद्धिविशेषहेतुत्वस्य
वक्ष्यमाणत्वात् कथमिह सत्त्वस्यैव प्रकाशजनकत्वमित्याह प्रकाशो वस्तुयाथात्म्यावबोध इति ।
राजसतामसधिषोरप्यधिष्ठानस्वरूपप्रकाशादिकं सत्त्वस्यांश इति भावः । सत्त्वस्याऽऽमयप्रसङ्गाभावात्
तन्निषेधो न युक्त इत्याह आमयाख्यं कार्यं न विद्यत इति । अत्र सहपठिते गुणान्तरे कार्य-
त्वेनाऽऽमयस्य संबन्धोऽस्ति, सोऽत्र प्रसक्तः प्रतिषिध्यत इति भावः । आमयाख्यकार्यनिषेधोऽत्र फलतस्त-
द्विपरीतकार्यान्तरविध्यविप्रायेणेत्याह अरोगताहेतुरिति । तन्निवध्नातीत्युत्तरश्लोकयोरिवात्रापि स्वरूप
निर्देशेन बन्धहेतुत्वनिर्देशेन च वाक्यभेदमाह एष इति । अन्यतस्सिद्धस्य सुखादिसङ्गस्य [बन्ध ?] करण-
तामात्रं तृतीयया प्रतिपादितम् ; न च तत् युक्तम्, ²हेत्वन्तरानुक्तेः ; तत्राह पुरुषस्येति । बन्धावा-
न्तरव्यापारत्वमिह विवक्षितमिति भावः । बन्धो हि कर्मफलानुभवार्थदेहसंबन्धः ; स च कर्ममूलः, स
कथं सुखादिसङ्गादित्याह ज्ञानसुखयोरिति । ³ननु वैदिकसाधनानुष्ठानं योनिप्राप्त्यैव भवतीति युक्तम् ;
लौकिकं तु साधनं दृष्टफलमात्राय त्याग्या, न वा ? न तु जन्मान्तरादिप्रसाधकम् । प्रवृत्तिदृष्टान्ततया-
ऽपि लौकिकग्रहणं मन्दप्रयोजनम् ॥ अत्र ब्रूमः । अत्र लौकिकशब्देन सार्वाग्रहणम् ; अथवा निषिद्ध-
ग्रहणम् । हिंसादेस्सुखसाधनत्वं हि लौकिकम् ; अलौकिकया तु शक्त्या पापिष्ठजन्मादिप्रसाधकत्व-
मिति । राजसि च वक्ष्यति, “ताश्च [क्रियाः] पुण्यपापरूपाः” (७) इति । यदि सत्त्वमेव प्रकाशं
सुखं च स्वयं जनयति, ततस्सिद्धयोस्तयोः प्रवृत्तिहेतुस्सङ्गो न जायेतेत्याह ज्ञानसुखेति । बीजाङ्कुर-
न्यायेनोत्तरसङ्गतद्विषययोः सत्त्वं साधकमित्यर्थः । “न काङ्क्षे विजयम्” (गी. १. ३२) इत्यादि
वदतस्तत्र न सङ्ग इत्यभिप्रायेण अनयशब्दः ॥ ६ ॥

1 प्रकाशसुखयोरवरोधेति तत्पुरुषः । लोके धूल्यन्धकारयोरो मालिन्यं भवति । तत्सादृश्यात्
गुणयोः रजस्तमोव्यवहारः ।

2 हेत्वन्तरेति । संगहेतोरन्यस्येत्यर्थः । भाष्ये लौकिकपदस्यायोगं शङ्कते नन्विति ।

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् । तन्निवध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनाम् ॥ ७

रजो रागात्मकम् रागहेतुभूतम् । रागः योषित्पुरुषयोरन्योन्यस्पृहा । तृष्णासङ्गसमुद्भवम् तृष्णासङ्गयोरुद्भवस्थानम्-तृष्णासङ्गहेतुभूतमित्यर्थः । तृष्णा शब्दादिस्पर्शविषयस्पृहा ; सङ्गः पुनः मित्रादिषु संबन्धिषु संश्लेषस्पृहा । तत् रजः देहिनं कर्मसु क्रियासु स्पृहाजननद्वारेण निवध्नाति¹ ; क्रियासु हि स्पृहया याः क्रिया आरभते देही, ताश्च पुण्यपापरूपा इति तत्फलानुभवसाधनभूतासु योनिषु जन्महेतवो भवन्ति । अतः कर्मसङ्गद्वारेण रजो देहिनं निवध्नाति । तदेवं रजो रागतृष्णासङ्गहेतुः कर्मसङ्गहेतुश्चेत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् । प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नाति भारत ॥ ८

ज्ञानादन्यदिह अज्ञानमभिप्रेतम् । ज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावबोधः ; तस्मादन्यत् तद्वि-

“रजसो लोभ एव च” (१७) इति वक्ष्यते ; अतः प्रकाशकम् , मोहनमिति पूर्वोत्तरवत् रागात्मकमित्यत्रापि रागहेतुत्वं विवक्षितमित्याह रागहेतुभूतमिति । कारणे कार्योपचारः । रज्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या वा रागहेतुत्वं रागशब्देन विवक्षितमिति भावः । सहप्रयुक्ततृष्णादिशब्दपुनरुक्तिपरिहाराय रागशब्दं प्रयोगप्राचुर्येनोत्तरेण विषयविशेषे नियच्छति योषित्पुरुषयोरन्योन्यस्पृहेति । तृष्णासङ्गाभ्यां रजस उत्पत्तिकथनं मन्दम् ; रजोगुणात् तयोरुत्पत्त्यभिधानं तु बन्धावान्तरव्यापारज्ञापनेन सार्थकमित्यभिप्रायेणाह तृष्णासङ्गयोरुद्भवस्थानमिति । आत्मधर्मभूतयोस्तयोरस्मैव बुद्भवस्थानमित्याह तृष्णासङ्गहेतुभूतमित्यर्थ इति । “क्षुतृष्णोपशमम्” (वि. १. १७. ६०) इत्यादिप्रयोगात् पिपासामातृशङ्काव्यावृत्त्यर्थमाह तृष्णा शब्दादिस्पर्शविषयेति । सांस्पर्शिकगुणपञ्चकग्रहणमिदम् । पुनर्मित्रादिष्वित्याभिमानिकपरम् । विषयतृष्णा विषयवैतृष्ण्यमित्यादिप्रयोगात् तृष्णा सांस्पर्शिकसमस्तविषया ; सङ्गस्तु परिशेषात् प्रयोगानुसाराच्च आभिमानिकविषय इति भावः । रागादिहेतुकस्तद्विषयोपायसङ्गोऽत्र कर्मसङ्ग इत्याह तदिति । ननु रागतृष्णासङ्गा अप्यन्यत्र सुखविशेषसङ्गा एव व्याख्याताः । ज्ञानसुखयोस्तङ्गे जाते तत्साधनेषु प्रवृत्तिवचनात् सत्त्वेनापि क्रियासङ्गो जन्यते ; तत् कथं विवेकः ? इत्यप् । सत्त्वगुणः सुखं प्रधानीकृत्य तदर्थतयाऽन्यत्र सङ्गयति ; “प्रयोजनेषु सज्जन्ते न विशेषेषु पण्डिताः” इतिवत् । रजोगुणस्तु तत्तद्वस्तूनि क्रियास्वरूपं च प्रधानीकृत्य सुखमरूपं प्रभूतं वेत्यतोदासीनो भवति । राजदाराभिलाष-दुष्पुलादिसंरक्षण-व्याघ्रेष्टादिद्वैतं व्यक्तमिति । कर्मसङ्गस्य कथं बन्धद्वारत्वमित्याह क्रियासु हीति । कर्मसङ्गवत् रागादेरपि बन्धद्वारत्वज्ञापनाय पिण्डितमाह तदेवमिति । तत् रागादीनां बन्धे पथवसानेन साफल्यादित्यर्थः । एवम्—सत्त्व-तमोव्यावृत्तस्वभावोनेकोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्यन्तपरिहर्णीयत्वरक्षणवैषम्यद्योतनाय तमस्त्विति तुशब्दः । अज्ञानशब्दस्य पुण्यपापरूपे कर्मणि ज्ञानाभावादिवु च प्रयोगात् इह तद्व्यावृत्ते मोहजनकत्वानुरूपं कारणविशेषमाह ज्ञानादन्यदिति ।

1 जाया मे स्यात् । प्रजायेय । वित्तं मे स्यात् । अथ कर्म कुर्वीत्युपनिषत् ।

पर्ययज्ञानम् । तमस्तु वस्तुयाथात्म्यविपरीतविषयज्ञानजम् । मोहनं सर्वदेहिनाम् । मोहो विपर्ययज्ञानम् ; विपर्ययज्ञानहेतुरित्यर्थः । तत् तमः प्रमादालस्यनिद्राहेतुतया तद्द्वारेण देहिनं निबध्नाति । प्रमादः कर्तव्यात् कर्मणोऽन्यत् प्रवृत्तिहेतुभूतमनवधानम् । आलस्यम् कर्मस्वनारम्भस्वभावः ; स्तब्धतेति यावत् । पुरुषस्येन्द्रियप्रवर्तनश्रान्त्या सर्वेन्द्रियप्रवर्तनोपरतिर्निद्रा ; तत्र बाह्येन्द्रियप्रवर्तनोपरमः स्वप्नः ; मनसोऽप्युपरतिः सुषुप्तिः ॥ ८ ॥

सत्त्वादीनां बन्धद्वारभूतेषु प्रधानान्याह—

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत । ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९

सत्त्वं सुखसङ्गप्रधानम् ; रजः कर्मसङ्गप्रधानम् ; तमस्तु वस्तुयाथात्म्यज्ञानमावृत्य विपरीतज्ञानहेतुतया कर्तव्यविपरीतप्रवृत्तिसङ्गप्रधानम् ॥ ९ ॥

देहाकारपरिणतायाः प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनः सत्त्वादयो गुणाः ; ते च स्वरूपा-नुबन्धित्वेन सर्वदा सर्वे वर्तन्त इति परस्परविरुद्धं कार्यं कथं जनयन्तीत्यत्राह—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत । रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १०

यद्यपि सत्त्वादयस्त्रयः प्रकृतिसंस्पृष्टात्मस्वरूपानुबन्धिनः, तथाऽपि प्राचीनकर्मवशात्

सर्वज्ञानव्यतिरेकव्युदासायाह ज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावबोध इति । विपर्ययज्ञानस्य तमोजनकत्वं पापा-नुष्ठानादिद्वारा । तमः कार्यतया वक्ष्यमाणं धर्मवैपरीत्यज्ञानमिह मोहशब्देन विवक्षितमित्याह मोहो विपर्ययज्ञानमिति । प्रत्ययस्यात् हेतुमात्रपरतामाह विपर्ययज्ञानहेतुरित्यर्थः इति । अनवधानमित्ये-तावत् प्रमादशब्दार्थः ; कर्तव्यादित्यादिना प्रमादस्य बन्धहेतुत्वनिर्बहणम् । अकर्तव्ये हि प्रवृत्तिः पापिष्ठजन्मादिहेतुर्भवति । एवं कर्तव्यकर्मस्वनारम्भोऽपि । स्मरन्ति हि, “अकुर्वन् विवर्हितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसज्येन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः” (मनु. १. १. ४४) इति । आलस्यशब्दस्यात्र सप्रयोजनेऽपि विषये प्रवृत्तिविरोधित्वभावपरतामाह स्तब्धतेति । सर्वदा तमसि वर्तमानेऽपि कदाचिन्निद्रा कुत इत्यत्राह इन्द्रियप्रवर्तनश्रान्त्येति । स्वप्नस्यानुक्तिशङ्कापरिहाराय स्वप्नपुण्योनिद्राभेदस्य दर्शयति तत्रेति । निद्राया बन्धकत्वं चोदितानुष्ठानविरुद्धात् अकालकरणात् काले चाकरणात् पापिष्ठत्वमद्वारा च द्रष्टव्यम् । उक्तं च ‘युक्तस्वप्नावबोधस्य’ (६. १७) इति ॥ ८ ॥

सत्त्वं सुखे इति श्लोकस्य अर्थविभागेन पुनरुक्ततां परिहरति सत्त्वादीनामिति । सत्त्वं सुख-सङ्गप्रधानमिति । ज्ञानसङ्गोऽपि सुखार्थ इति भावः । रजः कर्मसङ्गप्रधानमिति । रागतृष्णादयो-ऽपि हि कर्मणि विश्राम्यन्तीति भावः । निश्शेषज्ञानावरणे सुषुप्त्यादिरूपत्वात् प्रमादालस्यदशाऽपि न स्यादित्यत्राह वस्तुयाथात्म्यज्ञानमावृत्येति ॥ ९ ॥

अनन्तरग्रन्थस्यासंगतिशङ्कां परिहरति देहाकारेति । परस्परविरुद्धं यथार्थायार्थज्ञानसुखदुःखसङ्गादिरूपमित्यर्थः । उद्धवाभिभवानियमप्रसङ्गपरिहाराय भगवदनुग्रहनिग्रहहेतूनां कर्मणां धिक्प्रविपाकसमयत्वात् तदनुसृष्टोद्धवाभिनवप्रवाह उपपद्यत इत्याह प्राचीनकर्मवशादिति । यथा वातपितृकफानां

देहाप्यायनभूताहारवैषम्याच्च सत्त्वादयः परस्परममुद्भवाभिभवरूपेण वर्तन्ते । रजस्तमसी कदाचिदभिभूय सत्त्वमुद्रिकं वर्तते ; तथा तमस्सत्त्वे अभिभूय रजः कदाचित् ; कदाचिच्च रजस्सत्त्वे अभिभूय तमः ॥ १० ॥ तच्च कार्योपलब्धैवावगच्छेदित्याह —

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते । ज्ञानं यदा तदा विद्यात् विबुद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११

सर्वेषु चक्षुरादिषु ज्ञानद्वारेषु यदा वस्तुव्याप्यप्रकाशो ज्ञानमुपजायते, तदा तस्मिन् देहे सत्त्वं प्रबुद्धमिति विद्यात् ॥ ११ ॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा । रजस्येतानि जायन्ते विबुद्धे भरतर्षभ ॥ १२

लोभः स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलता ; प्रवृत्तिः प्रयोजनमनुद्दिश्यापि चलनत्वभावता ; आरम्भः कर्मणाम् — फलसाधनभूतानां कर्मणामारम्भः ; अशमः इन्द्रियानुपरातिः ; स्पृहा —

तत्तत्प्रचुरैरेवैरुपचये “वृद्धिस्समानैस्तेषां विपरीतैर्विपर्ययः” इत्याद्युपेक्षितो वदन्ति, तथाऽत्रापि वक्ष्यमाणसात्त्विकाद्याहारभेदादित्याह देहाप्यायनभूताहारवैषम्याच्चेति । “ततो देवा अभवन् ; पराऽसुराः” (यजु. ५. २. ११) इत्यादिष्विव भवतिरतोद्भवविषय इत्याह उद्रिकं वर्तत इति । रजस्तमसोरुद्भूतयोः परिहारार्थमयमुद्भवाभिभवोपदेशः ॥ १० ॥

ते च कुतो जाते चिकित्सितव्ये इत्यत्र सर्वद्वारेष्वित्यादिश्लोकत्रयमवतारयति तच्चेति । नात्र द्वावशब्दो नवद्वारविषयः, नाप्येकादशेन्द्रियविषयः, तेषां सर्वेषां ज्ञानेनानन्वयात् । अतश्चैतन्य-प्रसरद्वारभूतमनस्पृष्टज्ञानेन्द्रियवर्गपर इत्याह चक्षुरादिषु ज्ञानद्वारेष्विति । प्रकाशशब्दोऽत्र न प्रथमान्तः, ज्ञानशब्देन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । “प्रकाश इत्यस्य व्याख्यानं ज्ञानमिति” इति कैश्चिदुक्तस्य क्लृप्त्वात् । सप्तम्यन्तत्वे तु ज्ञानफलभूतव्यवहारानुगुण्यविषयतया वा, प्रकाश्यस्वरूपादिपरतया वा, ज्ञानशब्देन मनोवृत्तिविवक्षया वा अन्यय उपपद्यत इत्यभिप्रायेणाह वस्तुव्याप्यप्रकाशो ज्ञानमिति । एतेन ‘प्रकाशः आलोकस्थानीयः ; ज्ञानं चक्षुस्स्थानीयम्’ इति वदन्तो निरस्ताः । एकस्यैव योगिनः सौम्यादियुगपत्परिगृहीतानेकदेहस्य देहभेदेन गुणभेदवृद्धिसंभवज्ञापनार्थं युगपन्महाप्रलयादिवत् सर्व साधारण्यपरिहारार्थं च अस्मिन् देहे इति विशेषितमित्याह तदा तस्मिन् देहे सत्त्वं प्रबुद्धमिति ॥ ११

लोभः प्रवृत्तिरित्यादौ स्पृहाशब्दपौनरुक्त्यपरिहाराय रुद्धिप्रकर्षसिद्धे लोभशब्दार्थमाह स्वकीय-द्रव्यस्यात्यागशीलतेति । आरम्भशब्दः सामिसन्धिकप्रवृत्तौ समग्रप्रयोगः । अत्र कर्मणामिति सममि-व्याहारस्वारस्याच्च तत् सिद्धम् । अतोऽत्र आरम्भशब्दो दृष्टादृष्टफलसाधनभूतकृषियज्ञादिविषयः । अतश्च प्रवृत्तिशब्दोऽत्र ततो व्यावृत्तवृत्तच्छेदाङ्गकम्पादिवृत्ताचेष्टाविषय इत्याह प्रयोजनमनुद्दिश्यापि चलन-त्वभावतेति । द्वाभ्यामपौनरुक्त्याय अशमोऽत्र प्रवृत्तिहेतुरिन्द्रियोद्भिक्तेत्याह इन्द्रियानुपरातिरिति ।

1 देहेऽस्मिन् इत्यस्य यदाशब्दव्यतिवक्तव्येऽन्वये सौष्ठवाभावात् ज्ञानवच्छेदके देहे सत्त्वमनु-मेयमित्यस्यैव वाच्यतया तदाशब्दव्यतिवक्तव्ये तदन्वयः कृतः । उतैत्यनेनास्य पाक्षिकप्रमुक्तम् । पश्चान्तरे रजःप्रभुतिवृद्धिः ।

विषयेच्छा । एतानि रजसि प्रवृद्धे जायन्ते । यदा लोभादयो वर्तन्ते, तदा रजः प्रवृद्ध-
मिति विद्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च । तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुसुमन्दन ॥ १३

अप्रकाशः ज्ञानानुदयः ; अप्रवृत्तिश्च स्तब्धता ; प्रमादः अकार्यप्रवृत्तिफलमनवधानम् ;
मोहः विपरीतज्ञानम् । एतानि तमसि प्रवृद्धे जायन्ते । एतैस्तमः प्रवृद्धमिति विद्यात् ॥ १३ ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् । तदोत्तमविद्यां लोकान् अमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४

यदा सत्त्वं प्रवृद्धं तदा, सत्त्वे प्रवृद्धे (सत्त्वे प्रवृद्धे-यदा सत्त्वं प्रवृद्धं तदा ?) देहमृत्
प्रलयं मरणं याति चेत्, उत्तमविद्याम् उत्तमतत्त्वज्ञेयाम् आत्मयाथात्म्यविद्यां लोकान् समूहान्
अमलान् मलरहितान्-अज्ञानरहितान्, प्रतिपद्यते प्राप्नोति । सत्त्वे प्रवृद्धे तु मृतः आत्मविद्यां
कुलेषु जनित्वा आत्मयाथात्म्यज्ञानसाधनेषु पुण्यकर्मस्वधिकरोतीत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।

रजसि प्रवृद्धे मरणं प्राप्य फलार्थं कर्म कुर्वन् कुलेषु जायते : नल जनित्वा स्वर्गादि-
फलसाधनकर्मस्वधिकरोतीत्यर्थः ॥

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥

१५

तथा तमसि प्रवृद्धे मृतो मूढयोनिषु श्वश्रूकरादियोनिषु जायते । सकलपुरुषार्था-
रम्भानर्हो जायत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

पूर्वश्लोकवदत्रापि गुणविवृद्धिलिङ्गोपदेशपरतामाह यदेति ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्चेति श्लोके प्रमादो हि समीक्षावसरे सत्यप्यसमीक्षा । अतोऽप्रकाश-
प्रमादयोस्सामान्यविशेषरूपत्वात् गोबलीवर्दनयेनापुनरुक्तिरित्यभिप्रायेणाह अप्रकाशो ज्ञानानुदय
इति । प्रागुक्तनिद्रादिरूप इहायमभिप्रेतः । अप्रवृत्तिश्च प्रागुक्तमालस्यमित्याह स्तब्धनेति । मोह-
प्रमादावपि हि तावेवेत्याह प्रमाद इत्यादिना ॥ १३ ॥

अन्यकाले रजस्तमसमृद्धवहेतूनामादावेव परिहरणार्थमन्यकालप्रवृद्धानां गुणानां पृथक्फल-
मुच्यते यदा सत्त्वे इत्यादिना श्लोकद्वयेन । देहप्रलयविवक्षया देहमृदिनि विशेषणमित्यभिप्रायेणाह
मरणं यातीति । उत्तम..... ॥ १४ ॥

..... ॥ १५ ॥

1 श्लोके यदाशब्दः प्रलयप्राप्तिकालपरः ; भाष्ये यदाशब्दः सत्त्ववृद्धिकालपरः । अतः सत्त्वे-
प्रवृद्धे इत्यस्य, यदेत्यादि तदेत्यन्तं विवरणम् । अतो व्याख्येयस्य पूर्वनिर्देशेन पाठो युक्तः । श्लोक-
स्थयदाशब्दस्य भाष्ये चेदित्यनेन व्याख्यानम् । तेन मरणदशागतसत्त्ववृद्धेः उत्तमविकुलजन्मादि-
हेतुत्वस्य स्पष्टं लाभः ।

2 तावेव-तमस्त्वज्ञानजमिति श्लोकोक्तावेव ।

कर्मणः सुकृतस्याहुः सार्विकं निर्मलं फलम् । रजस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६
एवं सत्त्वप्रवृद्धौ भरणप्रवृत्त्याऽऽत्मविदां कुले जा[यते ।] तेनानुष्ठितस्य सुकृतस्य फलाभि-
सन्धिरहितस्य मदासाधनरूपस्य कर्मणः फलं पुनरपि ततोऽधिकसत्त्वजनितं निर्मलं दुःखगन्ध-
रहितं भवतीत्याहुः सत्त्वगुणपरिणामविदः । अन्यकालप्रवृद्धस्य रजस्तु फलं फलसाधनकर्म-
सङ्गिकुलजन्म-फलाभिसन्धिपूर्वककर्मारम्भ-तत्फलानुभव-पुनर्जन्मरजोवृद्धि-फलाभिसन्धिपूर्वक
कर्मारम्भपरम्परारूपं सांसारिकदुःखप्रायमेवेत्याहुः तद्गुणयाथात्म्यविदः । अज्ञानं तमसः
फलम्—एवमन्यकालप्रवृद्धस्य तमसः फलमज्ञानपरम्परारूपम् ॥ १६ ॥

तत् अधिकसत्त्वादिरजितं निर्मलादिफले किमित्यत्राह—

सत्त्वान् संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भक्तोऽज्ञानमेव च ॥ १७
एवं परम्परया जातादधिकसत्त्वादात्मयाथात्म्यापरोक्षरूपं ज्ञानं जायते । ^१तथा प्रवृद्धात्
रजसः स्वर्गादिफललोभो जायते । तथा प्रवृद्धाच्च तमसः प्रमादः अनवधाननिमित्ता असत्कर्मणि
प्रवृत्तिः ; ततश्च मोहः विपरीतज्ञानम् ; ततश्चाधिकतरं तमः ; ततश्चाज्ञानम्—ज्ञानाभावः ॥ १७
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तमसाः ॥ १८
एवमुक्तेन प्रकारेण सत्त्वस्था ऊर्ध्वं गच्छन्ति—क्रमेण संसारबन्धान्मोक्षं गच्छन्ति । रजसः
स्वर्गादिफललोभकरत्वात् राजसः फलसाधनभूतं कर्मानुष्ठाय तत्फलमनुभूय पुनरपि जनिता

..... ॥ १६ ॥
..... ॥ १७ ॥
.....^१नोच्यन्ते । देवलोकशब्दो वा परब्रह्मलोकमपि संगृह्णातीति..... ॥ १८ ॥

17. 1. प्रमादादौ उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वजन्यत्वमाह तथेत्यादिना । ननु पूर्वम् अप्रकाशोऽ-
प्रवृत्तिश्चेति अप्रवृत्तेरेव तमःकार्यत्वमुक्तम् ; कथमिदानीं प्रवृत्तेः कार्पण्यमुच्यत इति चेत्—साक्षात्
अप्रवृत्तिहेतुत्वम् मोहानवधानादिद्वारा च प्रवृत्तिहेतुत्वमिति न दोषः । अवेदं बोध्यम्—
सत्त्वं सुखे सञ्जयतीत्यादिप्रयोगस्वारस्यात् रजोवत् सत्त्वस्यापि सत्किरूपरागाहेतुत्वावगमात् अत्र
तमसः प्रवृत्तिहेतुत्वोक्तेश्च गुणान्तरनिरपेक्षं सत्त्वमेव संगसत्प्रवृत्त्यादिहेतुरपि । रजस्तु काम्य-
प्रवृत्त्यादिहेतुरन्यथाज्ञानद्वारा ; तमश्चाज्ञानद्वारा विपरीतसंगदुःप्रवृत्त्यादिहेतुरिति । शिष्टमष्टादशे ॥

18. 1. नोच्यन्त इत्यादि । चतुर्दशश्लोकचन्द्रिकायाम् उत्तमेति पदानन्तरस्य अष्टादश-
श्लोकचन्द्रिकापर्यन्तस्य ग्रन्थस्य तात्पर्येणपि 'अत्र ग्रन्थपातः' इत्येव निर्दिशादनुपलभ्य एव । तत्र
'नोच्यन्ते । देवलोकशब्दो वा' इत्यादिकस्य अष्टादशश्लोककथावसानगततया मुद्रणमेव साधु ।
देवलोकशब्दस्यात्र षष्ठे असद्वायेऽनुपलभ्यात् । शांकरे चाष्टादशश्लोके एव तत्पदसत्त्वात् ।

अत्र कश्चित् विचारश्चन्द्रिकायां कृतः स्यादिति भाति । स तावदेवम्—ननु सत्त्वादिगुणानां
बन्धनप्रकारस्यैवात्राध्याये उपपादनमिति, "निबन्धन्ति महाबाहो", सुखसंगेन बन्धति" इत्यादौ
अवगमात्, उपरि, "गुणानेतानतीत्य" इति सत्त्वगुणातिक्रमस्यापि कथनाच्च मध्ये "यदा सत्त्वे" इति
श्लोकेऽपि बन्धकसत्त्वमुत्तमेव वक्तव्यम्, न तु मोक्षहेतुसत्त्वकार्यादिकम् । अतः अष्टादशे, "ऊर्ध्वं

तदेव कर्मानुतिष्ठन्तीति मध्ये निष्ठुनि । पुनरावृत्तिरूपतया दुःखत्रयमेव तत् । ताम-
सास्तु जघन्यगुणवृत्तिश्चा उत्तरोत्तरनिष्कृष्टतमोगुणवृत्तिषु स्थिता अथो गच्छन्ति-अन्त्यत्वम्,
ततस्तिर्थकत्वम्, ततः क्रिमिकीटादिजन्म, [ततः] स्थावरत्वम्, ततोऽपि गुरुमलतात्वम्,
ततश्च शिलाकाष्ठलोष्टतृणादित्वं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

आहारविशेषैः फलाभिमन्थिर्हृतमुक्तविशेषैश्च परम्परया प्रवर्धितसत्त्वानां गुणा-
त्ययद्वारेण ऊर्ध्वगमनप्रकारमाह—

नान्यं गुणेभ्यः कतरिं यदा द्रष्टुं शक्यते । गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥

ननु “ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः” इति यदि सत्त्वस्थस्यापकर्षोऽभिधीयते, तर्ह्यनन्तरं गुणत्रयाती-
तस्यापवर्गवचनं व्याह्रयेतेति शङ्कायामनन्तरग्रन्थमवतारयति आहारविशेषैरिति । आहारविशेषादेः

गच्छन्ति” इति श्लोकेऽपि, “देवलोकानि पु उत्पद्यन्ते सत्त्वस्थाः” इति शांकरव्याख्यानमेव सम्यक्
इत्याक्षेपः । परिहारश्च—“आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ भुवा स्मृतिः”, “आत्मैव ह्यात्मनो
वन्द्युः” इत्यादितः सत्त्वस्य मोक्षहेतुत्वं निर्विवादम् । अप्रादशाध्याये च आहारादीनां सार्विकत्वं
प्रपञ्चयिष्यते । अत्राप्यध्यायेऽस्ति तत्श्लोके स्वस्य पैश्वर्यकैवल्यमोक्षप्रदत्वं वक्ष्यति । तदुपयोगिज्ञानादि-
हेतुत्वमपि सत्त्वे वर्तमानम् असंकोचेन, “सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्” इत्यत्र विवक्षितं युक्तम् । यद्यपि
सांख्यकारिकासु “धर्मेण गहनमूर्ध्वम्” (44). “ऊर्ध्वं सत्त्वविशालः” (54) इत्यादौ ब्रह्मादि-
स्तम्बपर्यन्तप्राणिमध्ये सत्त्वादिगुणकार्यसंसारस्थानभेदभाजो देवानां उपपत्त्यादिरूपा एव दर्शयन्ते,
तथापि जातिविभागात् गुणकार्यविभागः श्रेयान् । ‘उत्तमविदां लोकान्’ इत्यत्र च
उत्तमशब्देन उद्धृष्टचेतनग्रहणे संभवति महद्गुह्यकाराद्यचेतनग्रहणेन तदुपासका इत्यर्थवर्णनं न
युक्तम् । अतः आत्मविदामित्यर्थे तस्य सिद्धे. तदुचितफलादिकमेवात्र संदर्भे वक्तव्यं भवति ।
लोकानित्यस्य सत्याद्युक्तप्रलोकपरत्वे, ऊर्ध्वं गच्छन्तीत्यस्यापि तदर्थपरत्वे पुनरुक्तश्च भवेत् ।
अतः अन्तरमेव, ‘कर्मसंगिणु जायते’, ‘मूढयोनिषु जायते’ इति कथनात् तदैकरूप्याय आत्म-
विज्ञानमध्ये जायत इत्येव चतुर्दशश्लोकार्थः । तत्र तत्र जन्तुना लब्धव्यफलनिर्देशः षोडश-
सप्तदशश्लोकयोः । तत्फलभूतमोक्षादिकश्चाष्ट. दशे । स्वर्गादिफलस्याष्टादशाध्यायोक्तरीत्या काश्य-
राजसकर्मसाध्यत्वात् तस्य राजःफलं मोक्षस्य सत्त्वफलवञ्चात्र संभवदुक्तिकं नोपेक्षम् ।
एवञ्च शांकरेऽपि देवलोकशब्देन ब्रह्मलोकस्यापि संग्रहस्तदिष्ट इति युक्तम् । भर्तृवसगुणब्रह्म-
लोकस्यास्मन्मूल्यमोक्षलोकत्वात् तदधिकमोक्षे प्रमाणभावात्, उभयपक्षेपि वैकुण्ठलोकस्यात्यगात् ।
स्वर्गादिलोकः सत्त्वफलं राजःफलं वेति चिन्तनमेवावशिष्यते । “यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि
राजसाः । प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः” इति विहितकर्मवैविध्येनापि सात्त्विकादि-
भेदः कचिदुच्यत इति न सर्वैकरूपता । अतोऽत्रासंकोचेन सर्वग्रहणं युक्तम् ।

सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्, तेन ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था इत्युक्तम् । तत् ज्ञानं तत् ऊर्ध्वगमनञ्च
विशदयतीति, नान्यमिति श्लोकावतरणं ग्राह्यम् । न तु ‘गुणानां वन्द्यः’-भ्यमेवावदुपपादितम् ;
अथ तन्निवर्तनप्रकारकथनारम्भः” इति : “यदा सत्त्वं” इति श्लोकप्रभृत्येव निवर्तनप्रकारकथन-
स्मारकत्वात् । यथा अन्त्यकाले सत्त्वशुद्धिः स्यात्, तत्र पूर्वमेवावधानं कार्यम्, तथाकरणे
उत्तरोत्तरसज्जप्रयात्या उद्धृष्टफलप्रतिः । तत्र सत्त्वस्थौने अकलाप्यस्वरूपविवेकात्मके ज्ञाने इदं
महाफलमिति अत्र प्रष्टे उक्तं भवति ।

एवं सात्त्विकाहारसेवयाः फलाभिप्रेतनिवृत्तिरहितमगवदाराधनरूपकर्मानुष्ठानैश्च रजस्तमसी सर्वात्मनाऽभिभूय उत्कृष्टसत्त्वनिष्ठो यदाऽयं द्रष्टा गुणभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपश्यति — गुणा एव स्वानुगुणप्रवृत्तिषु कर्तार इति पदयति ; गुणैश्च परं वेति कर्तृभ्यो गुणैश्च परम् अन्यमात्मानमकर्तारं वेति — स मद्भावमधिगच्छति अथ यो भावस्तमधिगच्छति । एतदुक्तं भवति — 'आत्मनः स्वतःपरिशुद्धस्वभावस्य पूर्वपूर्वकर्ममूलगुणसङ्गतिमित्तं विविधकर्मसु कर्तृत्वम् ; आत्मा स्वतस्त्वकर्ता अपविच्छिन्नज्ञानैकाकारः' इत्येवम् आत्मानं यदा पश्यति, तदा मद्भावमधिगच्छतीति ॥ १९ ॥

सत्त्वविद्वद्धिहेतुत्वं पूर्वापरसिद्धम् । सांसारिकविगुणातिक्रमः, प्रवृत्तेन सत्त्वेनोर्ध्वगमने च सुसंगतमिति भावः । "यज्ञशिष्टाशिनस्सन्तः" (३. १३), "भोक्तारं यज्ञतपसाम्" (५. २९), "रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत" (१४. १०) इति पूर्वोक्तानुसारेण प्रकृतसंगतमर्थमाह एवं सात्त्विकाहारेति । सर्वात्मनेति । अपुनरुद्धवमित्यर्थः । नान्यं गुणैश्च कर्तारमिति गुणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वनिषेधः । तत्र कर्तुरात्मनो गुणैश्चोऽन्यत्वनिषेधधीर्मा भूदित्याह गुणा एवेति । पुरुषधर्मभूतप्रयत्नाश्रयत्वलक्षणकर्तृत्वव्युदासायाह स्वानुगुणप्रवृत्तिषु कर्तार इति । क्वचित् कर्तृत्वानुदर्शनस्यानात्मविदामपि संभवात् ततो विशेष उच्यते गुणैश्च । परत्वं प्रकृताकारापेक्षया नियन्तुमाह कर्तृभ्य इति । कर्तृभ्यः परमित्युक्त्या कर्तृत्वातिशयधीव्युदासः । अन्यमिति । गुणानां परस्परमिवान्यत्वेऽपि कर्तृत्वमविरुद्धमित्यत्र प्रस्तुताकारविरहोऽन्यशब्दाभिप्रेत इत्याह अकर्तारमिति । गुणाश्रयप्रवृत्तीनामनाश्रयभूतं स्वतश्च तन्मूलप्रवृत्त्यनर्हमित्यर्थः । स्वरूपैक्यमव्युदासायानन्तरग्रन्थ इत्यभिप्रायेण मद्भावशब्दार्थमाह मम यो भाव इति । गुणानां कर्तृत्वज्ञानमनुपयुक्तम्, आत्मनोऽकर्तृत्वं तु, "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" (ब्र. २. ३. ३३) इत्यादिविरुद्धम् ; तत्राह एतदुक्तमिति । पुण्यपारुषेण लौकिकेषु च कर्मसु कर्तृत्वमस्वाभाविकम् ; न पुनः प्रयत्नाश्रयत्वमित्यभिप्रायेणाह आत्मनस्स्वत इति । एतेन पश्यद्वस्यात् परमात्मपरत्वं न विवक्षितमित्यपि दर्शितम् । विविधकर्मैस्त्विति सांसारिकसात्त्विकराजसतामसकर्मस्त्वित्यर्थः । स्वतस्त्वकर्तृति । गुणकृतेषु तेष्वेव ; अन्यथा "जक्षत् कीडम्" (छा. ८. १२. ३) इत्यादिविरोधात् ॥ १९ ॥

अत्र मद्भावमिति तादात्म्यं प्रतीतं स्यात्, तच्च, "मम साधर्म्यमागताः" (२) इति प्रागुक्त-

१ स्वरूपैक्ये विवक्षिते, अकर्तृत्वज्ञानवान् अहं अवतीत्येव त्रयात् न तु मद्भावमधिगच्छतीति अधिकशब्दमिति भावः ।

२ गुणकृतेष्वेव स्वतोऽकर्तृत्वम्, न तु सामान्यतः सर्वत्रेत्यनङ्गीकारे इति अन्यथाशङ्क्यर्थः । स्वाभाविकं कर्तृत्वमप्यस्तीति ज्ञापनार्थमेव गीतायां कर्तारमिति शब्दप्रयोगः ।

३ विशिष्टोक्तव्यतरणभाष्यगतं स भगवद्भावः कीदृशः इत्यर्थं विदुष्वन्यद्वतरणभाष्यं प्रवर्तयति अत्रेत्यादिना । अत्रेत्यत्र अप्यनुपादितेत्येतद्वत्त्वं पूर्वश्लोकास्तथा मुद्रणं सर्वत्र दृश्यते ।

कर्तृभ्यो गुणैभ्योऽन्यमकर्तारमात्मानं पश्यन् भगवद्भावमधिगच्छतीत्युक्तम् ; स भगवद्भावः कीदृश इत्यत आह—

गुणान् एतान् अतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् । जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥२०॥

अयं देही देहसमुद्भवान् देहाकारपरिणतप्रकृतिसमुद्भवान् एतान् सत्त्वादीन् त्रीन् गुणान् अतीत्य तेभ्योऽन्यं ज्ञानैकाकारमात्मानं पश्यन् जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तः अमृतमात्मानमनुभवति । एष मद्भावा इत्यर्थः ॥ २० ॥

अथ गुणातीतस्य स्वरूपसूचनाचारप्रकारं गुणात्ययहेतुं च पृच्छन् अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

कैर्लिङ्गैस्त्रिगुणान् एतान् अतीतो भवति प्रभो । किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणान् अतिवर्तते ॥२१॥

सत्त्वादीन् त्रीन् गुणान् एतान् अतीतः कैर्लिङ्गैः कैर्लिङ्गणैः उपलब्धितो भवति ? किमाचारः

केनाचारेण युक्तोऽसौ ? अस्य स्वरूपावगतिर्लिङ्गभूताचारः कीदृश इत्यर्थः । कथं चैतान्

विरुद्धम् । श्रुतिश्च, “परमं साम्यमुपैति” (सु. ३. १. ३) इति । श्रुत्यन्तरं च, “यथोदके गुद्रे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम ॥” (क. ४. १५) इति । अतोदकद्वयस्य संसर्गेऽपि स्वरूपैक्यासंभवात् तादृक्छब्दत्वात्साच्च साम्यपरत्वं व्यक्तम् । आह च जनकाय वसिष्ठः, “परेण परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै । विशुद्धधर्मा शुद्धेन बुद्धेन च स बुद्धिमान् । विमुक्तधर्मा मुक्तेन समेत्य हि तदा भवेत् । वियोगधर्मिणा चैव वियोगात्मा भवत्यपि । विमोक्षिणा विमोक्षी च समेत्येह तदा भवेत् । शुचिना च शुचिश्चैव भवत्यमितदीप्तिमान् । विमलात्मा भवत्येष समेत्य विमलात्मना । केवलात्मा तथा चैव केवलेन समेत्य वै । स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वमवाप्नुयात्” (भा. मो. ३. १३. २६-३०) इति । तदेवमनेकश्रुतिस्मृत्यादिविरुद्धं मुक्तस्य भगवत्त्वं कथमुच्यत इति शङ्कायाम्, उक्तमर्थं कर्तृभ्य इत्यादिनाऽनूय, अनन्तरश्लोकमवतारयति स भगवद्भावः कीदृश इति । देहसमुद्भवानित्यत्र देहोत्पत्तिबीजमृतानिति परव्याख्यानमयुक्तम्, “गुणाः प्रकृतिसंभवाः” इतिवत् अत्रापि प्रकृतिपरिणतिरुपदेहः। श्रयत्ववचनस्य युक्तत्वादित्यभिप्रायेणाह देहाकारपरिणतप्रकृतिसमुद्भवानिति । वक्ष्यमाणप्रकारेण गुणात्ययो बद्धदशायामेवेत्याह गुणानतीत्य तेभ्योऽन्यमित्यादिना । जन्ममृत्युजरादुःखैः—जन्मादिश्रुतैर्दुःखैरित्यर्थः ; जन्मादिभिस्तत्साध्यैश्च दुःखैरिति वा । मद्भावं सोऽधिगच्छति (१९) इत्युक्तमेव विमुक्तोऽमृतमश्नुते इत्यनेन विवृतमित्याह आत्मानमनुभवतीति । एष मद्भाव इत्यर्थ इति । एष इति ; न पुनश्श्रुत्यादिविरुद्ध इत्यर्थः ॥ २० ॥

अत्र स्वास्थानिरूपणार्थमर्जुनप्रश्नमवतारयति अथेति । कैर्लिङ्गैः, किमाचारः इत्यनयोरान्तरबाह्यरूपोपलक्षणपरत्वादेकराशित्वम्, कथं चेत्युपायस्य पृथक्प्रश्नश्चेत्यभिप्रेत्याह स्वरूपसूचनाचारप्रकारं गुणात्ययहेतुं चेति । लिङ्गशब्दस्य वेषादावपि प्रयोगात् तस्य च, ‘न लिङ्गं धर्मकारणम्’ (मनु. ६. ६६) इति गुणातीत(तोप)लक्षणत्वायोगादान्तरशमाद्यसाधारणधर्मविवक्षामभिप्रेत्याह कैर्लिङ्गणै-

केनोपायेन सत्त्वादीन् गुणान् अतिवर्तते ? ॥ २१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव । न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥२२॥
आत्मव्यतिरिक्तेषु वस्तुष्वनिष्ठेषु संप्रवृत्तानि सत्त्वरजस्तमसां कार्याणि प्रकाशप्रवृत्ति-
मोहाख्यानि यो न द्वेष्टि, तथा आत्मव्यतिरिक्तेष्विष्टेषु वस्तुषु तान्येव निवृत्तानि न
काङ्क्षति ॥ २२ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचार्यते । गुणा वर्तन्ते इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३

उदासीनवदासीनः गुणव्यतिरिक्तात्मावलोकनतुल्या अन्यत्रोदासीनवदासीनः, गुणैर्द्वेषा-
काङ्क्षाद्वारेण यो न विचार्यते—गुणाः स्वेषु कार्येषु प्रकाशादिषु वर्तन्ते इत्यनुमन्धाय यस्तूष्णीम-

रिति । किमाचारः इत्यस्य कोऽस्यैवाचार इति बहुव्रीहिमभिधेयत्वाद् केनाचारेण युक्तोऽसाविति ।
अत्राऽऽचारशब्दस्याव्यभिचारिबाह्यलिङ्गपरतामाह अस्य स्वरूपावगतिलिङ्गभूतेति । यद्यपि स्वसंवेद्यै-
रान्तरैः स्वस्मिन् गुणात्ययः प्रतीयेत, तथाऽपि परेषु बाह्यैराचारैस्तदनुमानमिति तदर्थं पृथक्प्रश्न इति भावः ।
कथंशब्दस्यालोपायभूतप्रकारपरतायाः प्रतिवचनप्रकारेणावगतत्वात् प्रतियोगप्रकारपरतामनुष्ठानबाह्यफल-
दशाप्रकारपरतां च व्युदस्यति केनोपायेनेति ॥ २१ ॥

आत्मव्यतिरिक्तेष्वित्यादि । अयमभिप्रायः—आत्मव्यतिरिक्तानि वस्तूनि द्विविधानि इष्टानि
अनिष्टानि च ; तत्तानिष्टतत्साधनेषु संप्रयुक्तेषु द्वेषः ; इष्टतत्साधनेषु च निवृत्तेषु काङ्क्षेति लोकसिद्धम् ।
तत्तानिष्ठेषु साध्येषु साधनतया संप्रवृत्तानि गुणकार्याणि यो न द्वेष्टि ; इष्टेषु च साध्येषु साधनतया स्थित्वा
विनिवृत्तानि पुनर्न काङ्क्षति । प्रकाशस्यानिष्टसाधनत्वं भयादिहेतुषु व्यक्तम् ; इष्टसाधनत्वमनुकूलविषयेषु ;
प्रवृत्तेरपथ्यमेषजादिषु ; मोहस्यानुकूलेषु प्रतिकूलबुद्धौ, प्रतिकूलेषु वाऽनुकूलबुद्धौ इति । ^१द्वेषकाङ्क्षयोः
प्रतिषेधार्थप्रसङ्गसिद्धयर्थमिष्टानिष्टोक्तिः ॥ २२ ॥

कथं तर्ह्येते ; ^२कथं च सशरीर इष्टानिष्टसाधनसंपत्तौ न विक्रियेतेत्यत्रोत्तरम् उदासीनवदिति ।
आत्मव्यतिरिक्तौदासीन्यं तद्गुणकार्यद्वेषकाङ्क्षानिवृत्तिहेतुः । न विचार्यते बाह्यविषयेषु कार्यद्वारा
न प्रवर्तते इत्यर्थः । अविचार्यत्वविवरणाय द्वेषाकाङ्क्षाद्वारेणेति विचलनप्रकारोक्तिः । ‘गुणा गुणेषु
वर्तन्ते’ (३. २८) इत्युक्तस्य गुणा वर्तन्ते इत्यस्य चैकार्थ्यं दर्शयन् अविचार्यताहेतुमाह गुणाः स्वेषु
कार्येष्विति । इति करणमनुसंधानप्रकारपरमित्याह अनुसंधायेति । एवकारामिधेतमाह तूष्णीमिति ।

1 उपरिष्ठलोके यच्छब्दसत्त्वात् अत्रापि यच्छब्दपूरणम् । प्रतिसंबन्धी तच्छब्दस्तु 25 श्लोके ।

2 बहुव्रीहिविग्रहे यच्छब्दप्रयोगप्राचुर्येऽपि किंशब्देन सह यच्छब्दप्रयोगो सौष्टवाभावात्
कोऽस्याचार इति इदंशब्दप्रयोगः ।

3 द्वेषादेर्निषेधः प्रसक्तावेव कार्यः द्वेषप्रसक्तावनिष्टत्वं प्रयोजकम्, कांक्षाप्रसक्तिश्चेष्टे ।

4 एते इति । द्वेषकांक्षे कथं निवर्तते इत्यर्थः ।

वतिष्ठते । नेङ्गते न गुणकार्यानुगुणं चेष्टते ॥ २३ ॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः । तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुतिनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥
मानाद्यमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणात्मीनः स उच्यते ॥ २५ ॥

समदुःखसुखः सुखदुःखयोस्समचित्तः, स्वस्थः स्वास्मिन् स्थितः । स्वात्मैकप्रियत्वेन तद्व्यतिरिक्तपुत्रादिजनममरणादिसुखदुःखयोस्समचित्त इत्यर्थः । तत एव समलोष्टाश्मकाञ्चनः । तत एव तुल्यप्रियाप्रियः तुल्यप्रियाप्रियविषयः^१ । धीरः प्रकृत्यात्मविवेककुशलः । तत एव तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः आत्मनि मनुष्याद्यभिमानकृतगुणागुणनिमित्तस्तुतिनिन्दयोः स्वासंबन्धानुसन्धानेन तुल्यचित्तः । तत्प्रयुक्तमानावमानयोः तत्प्रयुक्तमित्रारिपक्षयोर्पि स्वसंबन्धाभावादेव तुल्यचित्तः । तथा देहित्वप्रयुक्तसर्वारम्भपरित्यागी । य एवंभूतः, स गुणाच्छन्दोमङ्गमयादौ परस्मैपदमिति, आह तूष्णीमवतिष्ठत इति । स्वकार्यप्रवृत्तैः किमेभिर्ममेति भावः । तदेतदौदासीन्यविवरणम् । न विचारयते इत्येतत् नेङ्गते इति निवृत्तम् । तदाह ॥ गुणकार्यानुगुणं चेष्टत इति । न द्वेषकाङ्क्षानुगुणं प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

समदुःखसुखत्वादिकं प्रागेव सुशिक्षितम्, स्वस्थशब्देन विकारराहित्य-गुणाननुविधानादिमातृ-प्रतिपादनं पुनरुक्तम् ; अस्मिन्निष्ठताविधानं तु बहुविधसमचित्तताप्रतिपादने हेतुतथोपयुक्तमित्यभिप्रायेणाह स्वस्मिन् स्थित इति । तदभिप्रेतमाह स्वात्मैकप्रियत्वेनेति । सुखदुःखप्रियाप्रियादिशब्दानामनति-मित्रार्थानामपि लोकव्यवहारच्छायाया पुनरुक्तिः परिहृता । तत एव । स्वस्थत्वादेवेत्यर्थः । प्रियाप्रियोपगतौ अक्षोभ्यत्वादेः तुल्यप्रियाप्रियादिशब्दैः सिद्धत्वादत्र विवक्षितं धीविदोषप्रत्यक्षं प्रीत्यं निन्दास्तुतिसाम्यादौ यथा हेतुर्भवति, तथा विशिनष्टि प्रकृत्यात्मविवेककुशल इति । धीरः इत्यनैरान्तरलक्षणान्युक्तानि ; अथ बाह्याचारलिङ्गप्रश्नोत्तरमित्यभिप्रायेणाह तत एव तुल्यनिन्द्यात्मसंस्तुतिरिति । समदुःख इत्यादिकं बाह्यलिङ्गपरमिति केचित् । स्तुतिनिन्दे हि गुणदोषमन्यपनरूपे । तत्र विविक्तात्मवर्तिनो देहगतैः सौन्दर्यवैरूप्यादिगुणदोषैः स्तुतिनिन्दाप्रवृत्तौ परस्तुतिनिन्दयोरेव न प्रीत्यादिसंभव इत्याह आत्मनीति । 'मूर्खाः पूजितपूजकाः' (भा उ. ३. ६२) इति न्यायेन लौकिकाः स्तुतं मानयन्ति, निन्दितमवमन्यन्ते । मानावमानप्रकाराश्च लोकव्यवहारतः शाश्वतश्च मित्राः । तत्र मानयितारो मित्राणि भवन्ति । अवमन्तारस्त्वरयः इति लोकदृष्टकामविवक्षामाह तत्प्रयुक्तेति । वाचिकस्तुतिनिन्दयोः पृथगुपदानादत्र मानावमानशब्दौ मानसाकायिकविषयौ । समबुद्धेरपि गुणातीत्यपरबुद्धिकल्पिरौ मित्रारिपक्षौ विद्येते । आरम्भ्यन् इत्याश्मका, कर्माणि, कृतप्रतिकृतादिरूपाः । अतर्गम्यार्थारम्भव्यवच्छेदायाह देहित्व-क्तेः । सांसारिकसर्वारम्भपरित्यागी यर्थः ॥

एतदेव बाह्याचारलिङ्गम् ; अन्तर्द्वेषादिभिविद्वैरारम्भपरित्यागादिभिश्च गुणातीनो लक्ष्यते ; त एव च गुणात्ययोपायाः इति प्रश्नत्रयं प्रत्युक्तं भवति ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ सुखदुःखयोः पृथगुक्तत्वात् प्रियाप्रियशब्दौ तद्वेतुविषयवराविति भावः ।

तीत उच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥ अथैवंरूपगुणाल्यये प्रधानहेतुमाह—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥
 ‘नान्यं गुणैर्यः कर्तारम्’ (१९) इत्यादिनेोक्तेन प्रकृत्यात्मविवेकानुसन्धानमात्रेण
 न गुणात्थयः संपत्सते ; तस्यानादिकालप्रवृत्तविपरीतवासनावाध्यत्वसंभवात् । मां सत्य
 सङ्कल्पं परमकारुणिकमाश्रितवात्सल्यजलधिम्, अव्यभिचारेण ऐकान्त्यविशिष्टेन भक्तियोगेन
 च यः सेवते, स एतान् सत्त्वादीन् गुणान् दुरत्ययान् अतीत्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय कल्पते ;
 ब्रह्मभावयोग्यो भवति । यथावस्थितमात्मानममृतमव्ययं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

तत् मां चेति श्लोकेन पृथगुपायविशिष्टाव्युदासायाह अथेति । गुणात्थयहेतुप्वपधानकथना-
 नन्तरमित्यर्थः । अत एव हि प्रधानहेतुमाहेत्युक्तम् । नान्यमित्यादि । दृष्टद्वारोपकारकाणां प्रति-
 बन्धकभूयस्तया केवलानां न कार्यकरत्वमिति भावः । मामित्यनेन वासनापर्यन्तानां प्रतिबन्धक-
 प्रशमनौपयिकगुणयोगविवक्षामाह सत्यसं कल्पमित्यादिना । “परामिथ्यानात् तिरिहितं ततो ह्यस्य
 बन्धविपर्ययौ” (ब्र ३. २. ४) इति सूत्रोक्तप्रकारेण बन्धसंकल्पवत् तन्निवर्तनसंकल्पोऽपि परमात्मनो
 न प्रतिहन्वेतेति भावः । सत्यसंकल्पस्यापि समत्वाद्दोषासीन्यपरिहाराय परमकारुणिकत्वोक्तिः ।
 सदोषेषु संसारिषु कर्तव्याः कोऽवकाश इत्यत्राह आश्रितवात्सल्यजलधिमिति । एवं निग्रहानुग्रह-
 साधारणस्य सत्यसंकल्पत्वस्य अनुग्रहप्रावण्यप्रदर्शनाय कारुण्यवात्सल्यरूपगुणद्वयमुक्तम् । अव्यभिचारे
 देवतान्तरादिरित्यागरूप इत्यभिप्रायेणाह ऐकान्त्यविशिष्टेनेति । भक्तियोगेन सह तदज्ञानां पूर्वोक्तानां
 समुच्चयार्थः चशब्दः । तैरपि परमात्मैव हि सेव्यते । एतानित्यनेन गुणानां बन्धकत्वं पूर्वोक्तं परामृश्यत
 इत्यभिप्रायेणाह दुरत्ययानिति । एतेन “दैवी हेषा गुणमयी” (७. १४) इत्यादिश्लोकोक्तमपि
 स्मारितम् । कल्पत इत्यनेनाभिप्रेतमाह ब्रह्मभावयोग्यो भवतीति । कोऽसौ जीवस्य ब्रह्मभावः, का
 च तथोग्यतेत्यत्राह यथावस्थितमिति । “ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा” (१८. ५४) इत्यादिपिब अमृतत्वा-
 व्ययत्वादिभिर्ब्रह्मसाम्यमेव श्रुत्यादिभिर्ब्रह्मिह ब्रह्मभावः । तच्च ब्रह्मसमं रूपं “जन्ममृत्युजरादुःखै-
 र्विमुक्तोऽमृतमश्नुते” (१४. २०), “देहे देहिनमव्ययम्” (१४. ५) इत्यादिभिरिहैवोक्तम् ।
 अनन्तरश्लोके च “अमृतस्याव्ययस्य च” इति विशेष्यत इति भावः । साङ्गेनैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगेन
 सेवितोऽहमेव मुमुक्षोमोक्षपद इत्युक्तं भवति ॥ २६ ॥

एवमपवर्गप्रदानप्रसङ्गे, शारीरके यथा “फलमत उपपत्तेः” (३. २. ३७) इति सामान्यतः
 सकलफलप्रदत्वं फलस्यानन्याधीनत्वरूपापनायोपपादितम्, तथात्रापि मध्यमषट्कप्रपञ्चितफलत्वप्रदानात्पूर्वं

१. माञ्चेति चकारः सेव्यसमुच्चायक इव प्रतीयते । तस्योपायसमुच्चायकत्वात्तुगुणतया
 योजना कृता । २. ब्रह्मभावः—ब्रह्मैव भवतीत्युक्तं परमसाम्यम् । तथोग्यता जीवात्मानुभवः ।
 ब्रह्मभूत इति श्लोकः एतद्योग्यताविषयकः । पाञ्चसंहितायां ज्ञानपादे (४) मुक्तेर्वर्चिना संसारिगता
 दशा ब्रह्मभूयम् । इयं मात्रा न मुक्ते इत्युक्तम् ।

ब्रह्मणो हि १प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु....गुणतयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

हिशब्दो हेतौ ; यस्मादहमव्यभिचारिभक्तियोगेन सेवितोऽमृतस्याव्ययस्य च ब्रह्मणः प्रतिष्ठा, तथा शाश्वतस्य च धर्मस्य अतिशयितनित्यैश्वर्यस्य ; ऐकान्तिकस्य च सुखस्य 'वासुदेवः सर्वम्' (७. १९) इत्यादिना निर्दिष्टस्य ज्ञानिनः प्राप्यस्य सुखस्येत्यर्थः ।

प्रकृतहेतुत्वस्यापनार्थतयाऽनन्तरक्षोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह हिशब्दो हेताविति । नात्र ब्रह्मशब्दः साक्षात्परब्रह्मविषयः, 'अहं ब्रह्मणः प्रतिष्ठा' इति वैयधिकरण्यादिविरोधात् । न च भोवतृभोग्यनियन्तृरूपेण व्यंशस्य ब्रह्मण ईश्वरांशः पृथुत्वात् प्रतिष्ठेति वाच्यम्, ईश्वरस्यैव ब्रह्मत्वस्यापनत्वात् ; न च निर्विकल्पकं रूपं विकल्पितस्य ब्रह्मणः प्रतिष्ठेति वा, प्रत्यगात्मा परमात्मनः प्रतिष्ठेति वा वाच्यम् ; श्रुत्यादिवैपरीत्यात्, तन्मतनिर्मूलनाच्च । नापि मूलप्रकृत्यादिविषयः, प्रस्तुतहेतुत्वायोगात् ; अतः 'ब्रह्मभूयाय कल्पते' इति जीवस्य फलदशाभाविस्त्वेन निर्दिष्टं रूपमिह ब्रह्मशब्देनोपचर्यते ; तादृशस्य रूपस्याहं प्रतिष्ठा । किमुक्तं भवति ? सुमुक्तोः परब्रह्मसमानपरिशुद्धस्वरूपप्राप्तौ शास्त्रोदितेषु सिद्धेषु साध्येषु च पदार्थेषु कः प्रधान-हेतुरिति विमर्शे अहमेव विश्रान्तिभूमिरिति । यद्वा प्रतिष्ठाशब्द आधारावाची ; तच्चाधारत्वम्, "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" (वृ. ५. ८. २) इति श्रुत्यनुसारेण नियमनगर्भमिति, "सा च प्रशासनात्" (ब्र. १. ३. १०) इति सूत्रेणोक्तम् । अतः शुद्धात्मस्वरूपस्यापि मदेकनिर्वाहत्वात् प्रस्तुतं ब्रह्मभूयं मद्भजनैकलभ्यमित्यर्थः । शाश्वतधर्मशब्देन तत्फललक्षणमाह अतिशयितनित्यैश्वर्यस्येति । इन्द्रधजापतिप्रभृतिभोगापेक्षया अतिशयितत्वम् । नित्यत्वं ह्यतिचिरकाल-वर्तित्वमात्रमापेक्षमिह मन्तव्यम् । वासुदेव इत्यादि । अयमभिप्रायः—^१ऐकान्तिकभ्यं सुखमिहैकान्ति-संबन्धादैकान्तिकमुच्यते इति । निर्दिष्टस्येति ज्ञानिविशेषणम् । एवमपवर्गेऽप्यैकान्तिकसुखवचनात् पाषाणकरपादपेक्षाः परिक्षीणाः । न च 'इच्छा द्वेषसुखं दुःखम्' (गी. १३. ६) इति गणनात् सुखं सर्वं क्षेत्रकार्यमिति अमितव्यम्, 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' (आ. ७.) इत्यन्यादृशसुखमभिधानात् । अत एव, "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" (छा. ८. १२. ६) इति श्रुतिरपि दुःखसहचारि-सुखनिषेधपरं इति मन्तव्यम् । ननु शाश्वतधर्मशब्देनातिशयितैश्वर्यलक्षणा न युक्ता, मुरुषार्थवाधाद्यभावात् ; "नारायणः शाश्वत(सात्वत)धर्मगोप्ता" (भा. मो. ३४३-५) इत्यादिषु च प्रसिद्धः कार्तियुगधर्मोऽत्र शाश्वतविशेषणेन प्रतीयते ; तस्य प्रलयादिषु पाषण्डाद्युपप्लवेषु 'यदायदा' (गी. ४. ७) इति क्रमेण

- १ यतोऽहं त्रयस्य प्रतिष्ठा, अतो मद्भक्तौ गुणात्ययादिकं भवतीति पूर्वश्लोकेनान्वयः ।
- २ श्लोके चकारत्रयसत्त्वात् फलत्रयमुक्तमिति ज्ञायते । प्रथमचकारपर्यन्तं पूर्वप्रकरणप्रसक्तं कैवल्यमुक्तम् । अथैश्वर्यम् । मुख्यमन्ते ।
- ३ ऐकान्तिकशब्दः, प्राप्यं प्रापकञ्चैकं योऽध्यवस्यति तत्परः । तथा प्रपन्नयारिजाते । देवतान्तरत्यागेन भगवन्मात्रोपायकत्वरूपमैकान्त्यं तु चतुर्विधभक्तसाधारणम् ।

यद्यपि शाश्वतधर्मशब्दः प्रापकवचनः, तथापि पूर्वोत्तरयोः प्राप्यरूपत्वेन तत्साहचर्यादय-
मपि प्राप्यलक्षकः । एतदुक्तं भवति-पूर्वत 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये
प्रपद्यन्ते' (७. १४) इत्यारभ्य गुणात्ययस्य तत्पूर्वकाक्षरैश्वर्यभगवत्प्राप्तिनां च भगवत्प्रपत्त्येकोपा-
यतायाः प्रतिपादितत्वात् एकान्तभगवत्प्रपत्त्येकोपायो गुणात्ययः तत्पूर्वकत्रभभावश्चेति ॥ २७ ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

क्षेत्राध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं विशोध्य विशुद्धस्यापरिच्छिन्न-
ज्ञानैकाकारस्यैव पुरुषस्य प्राकृतगुणसङ्गप्रवाहनिमित्तो देवाद्याकारपरिणतप्रकृतिसंबन्धोऽना-
दिरित्युक्तम् । अनन्तरे चाध्याये पुरुषस्य कार्यकारणोभयावस्यप्रकृतिसंबन्धो गुणसङ्गमूलो
भगवतैव कृत इत्युक्त्वा गुणसङ्गप्रकारं सविस्तरं प्रतिपाद्य गुणसङ्गनिवृत्तिपूर्वकात्मयाथा-
त्म्यावाप्तिश्च भगवद्भक्तिमूलैत्युक्तम् । इदानीं भजनीयस्य भगवतः क्षराक्षरात्मकबद्धशुक्त-
विभूतिमत्ताम्, विभूतिभूतात् क्षराक्षरपुरुषद्वयात् निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतया
अत्यन्तोत्कर्षेण विसजातीयस्य भगवतः पुरुषोत्तमत्वं च वक्तुमारभते ।

परिपालानात् तदेकप्रतिष्ठत्वं च सर्वतः प्रसिद्धम् ; तत्राह यद्यपीति । ब्रह्मणो हीत्यस्य प्राप्यरूपत्व-
मुपपादितम् । सुखस्यैकान्तिकस्येत्यस्य तु साक्षाद्भगवदनुभवसुखपरत्वं स्पष्टम् । अरुणत्वादिद्विषितात्मानुभ-
वैश्वर्यसुखव्यवच्छेदाय ह्यैकान्तिकशब्दः । तदुभयमध्यपाठादग्रच प्रायःन्यायेन प्रागुक्तमैश्वर्यमिह विवक्षित-
मिति तत्साधनवाचिना तल्लक्षणा युक्ता । अत एवानेन कार्त्तियुगधर्मोऽपि न विवक्षितः । ऐकान्तिक-
सुखसाधनत्वेन तु पृथक् सोऽनुसन्धातव्यः इति । नन्विहाप्रस्तुतैश्वर्यादिप्रसङ्गः किमर्थः ? न चान्यदुप-
क्रम्यान्यन्निगमयितुं युक्तम् । कथं च तत्प्रतिष्ठारूपत्वस्य प्रकृतहेतुत्वम् ? सिद्धस्य च हेतुभावः ; क
तत्सिद्धिः ? कथं च गुणात्ययमन्तरेणाव्यभिचरितभगवद्भक्तियोगः ? तेनैव तदत्ययेऽन्योन्याश्रयणम्-इत्यादि-
शङ्कायामाह एतदुक्तं भवतीति । प्रागुक्तसर्वपुरुषार्थस्वाधीनताप्रत्यभिज्ञापनस्य प्रस्तुत[स्य]गुणात्ययपूर्वक-
ब्रह्मभूयस्वाधीनतास्थापनं प्रयोजनम् । अव्यभिचरितभक्तियोगशब्दोऽस्तु भक्त्यङ्गभूतं प्रपदनं क्रोडीकरो-
तीति पूर्वोत्तरैकार्थमिति भावः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

एवमध्यायद्वयेन प्रथमषट्कोदितप्रकृतिपुरुषतत्त्वकारविशेषविशोधनं कृतम् । तत्रैव प्रकृतिः स्वगुणैश्व-
धीनसत्तादिः, पुरुषश्च यदपराधात् बद्धः, यत्प्रसादाच्च मोक्षयत इत्युक्तम्, स इदानीं मध्यमषट्कोदितः
परमात्मा विशोध्यत इति सङ्गतिमाह क्षेत्राध्याय इत्यादिना आरभत इत्यन्तेन । एतेन, “अचिन्मि-
श्राद्विशुद्धाच्च चेतनात् पुरुषोत्तमः । व्यापनात् भरणात् स्वाभ्यादन्यः पञ्चदशोदितः” (१९) इति
संप्रहृल्लोकोऽप्यनुसंहितः । त्रयोदशशेषतया चतुर्दशे वृत्ते तदन्ते मां चेत्यादिश्लोकद्वयेन अव्यभिचारि-

तत्र तावत् असङ्गरूपशस्त्रच्छिन्नवन्धाश्च अक्षय्यविभूतिं वक्तुं छेदरूपवन्धाकारेण विततम् अचित्पराणिमविशेषम् अश्वत्थवृक्षाकारं कल्पयन् [श्रीभगवानुवाच]—

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमधश्चाखप्रश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १

यं संसाराख्यमश्वत्थम् ऊर्ध्वमूलमधश्चाखमव्ययं प्राहुः श्रुतयः, “ऊर्ध्वमूलोऽवाक्छाख

भक्त्या भजनीयः फलप्रदश्च परमपुरुषः प्रसक्तः; पञ्चदशे तत्प्रकर्षविशेषविशोधनपरतया चतुर्दशेन संगतिः भजनीयस्येत्यनेन दर्शिता । विभूतिमत्त्वप्रतिपादनमिह वैलक्षण्यप्रतिपादनार्थमित्यभिप्रायेण आरभत इत्युक्तम् । प्रकृताभ्यां वद्धमुक्ताभ्यां विभूतिमत्त्वमिह वर्णन इत्यापि प्रकृताध्यायद्वयसंगतिरभिप्रेता । तत्र (अत्र) ऊर्ध्वमूलमित्यादेरध्यायारम्भग्रन्थस्य जरद्वादिवाक्यवदन्वितत्वम्, अन्वितत्वेऽपि प्रकृताप्रकृतप्रकरण्यमाणासंगतिं च परिहर्तुमाह तत्र तावदिति । प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं श्रुत्यनुसारेणैवमश्वत्थवृक्षाकाररूपनम् । परतत्त्वबुभुत्साहेतुभूतवैराग्यार्थमित्येके; ^१विभूतितया अवसितया च विभूतिमत्परतत्त्वप्रतिपादनार्थत्वात् तस्येति (....?) । अनन्तरम् असङ्गरूपशस्त्रच्छेद्यत्वोक्तेः सङ्गविषयः संसार एवात्राश्वत्थरूपेण कल्पित इति गम्यते । तत्र लौकिकाश्वत्थाद्वैलक्षण्यज्ञापनायोर्ध्वमूलत्वाध्यायार्थप्रदर्शनमिति भावः । ननु ^२मूलप्रकृतिरेवात्राश्वत्थतया कल्प्यत इति किं न गृह्यते ? गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः इत्यादीनि च तत्र सुसंगतानि ॥ मैवम् ; साक्षात्सङ्गविषयत्वाभावात् ; असङ्गरूपशस्त्रच्छेद्यत्वस्य च ^३मुख्यस्याविनाशित्वेनान्वयात् । तदिदमभिप्रेत्योक्तम् अचित्पराणिमविशेषमिति, यं संसाराख्यमिति च । अयमेवार्थः पुराणेषु पठ्यते, “अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोच्छ्रितः । बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः । महाभूतविशाखश्च विषयैः पतशाखवान् । धर्माधर्मसुपुष्पश्च सुखदुःखफलोदयः । आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षस्सनातनः । एतद्ब्रह्मवनं चैव ब्रह्मवृक्षस्य तस्य तत् । एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना । ततश्चात्मरतिं प्राप्य यस्मान्नावर्तते पुनः ॥” (भा. आश्व. ३५. २० ; नार. पु. १६. ५) इत्यादि ।

(केचित् पुरुषाणामेकैकस्मिच्छरीरे शिरस ऊर्ध्वत्वात् पाण्यादीनां चाधोमुखत्वाद्ऊर्ध्वमूलत्वादिकल्पनामाहुः । पुनश्चान्यथाऽऽहुः, “तदिदं व्यष्टिक्षेत्रम् । अथ समष्टिक्षेत्रमुच्यते ; कृत्स्नमिदं ब्रह्माण्डं हिरण्यगर्भशरीरं विराडित्युच्यते; तस्य द्यौश्शिरः चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशश्शोले मध्यमाकाशं शरीरं पृथिवी पादौ । तस्मिन्निप ऊर्ध्वमूलमधश्चाखम् इति योजयितव्यम् । प्राणिवंशो वा अश्वत्थो वृक्षः ; तस्य मूलं ब्रह्मा उपरिष्ठास्थितः” इत्यादि । “अश्वत्थोर्ध्वं चेति श्लोके तु प्रकृत्यादिविशेषान्तं कृत्स्नं वृक्षत्वेन कल्प्यते” इति ।

1 एक इति शांकरपक्षः । अस्य स्वपक्षेऽप्युपपत्तिमाह विभूतीति ।

2 मूलप्रकृतिवत् परब्रह्मणोऽपि ग्रहणमयुक्तम् ; मूलस्यापि विनाश्यवृक्षान्तर्भावात् ।
अथश्च मूलान्यनुसंततानीति वक्ष्यमाणमूलतुल्यत्वस्यात्रापि मूले उचितत्वाच्च ।

3 प्रकृतेरविनाशित्वेन छेद्यत्वस्य यथावत् तत्रानन्वयादित्यर्थः ।

4 अनुग्रहः—सत्यादिगुणवैषम्येण तत्कृतपानुकूल्यम् ।

एषोऽश्वत्थस्सनातनः" (क. ६. १) "ऊर्ध्वमूलमवाकञ्छाखं वृक्षं यो वेद 'संप्रति" (यजु. आ १.११.५) इत्याद्याः। सप्तलोकोपरिनिविष्टचतुर्मुखादित्वेन^१ तस्योर्ध्वमूलत्वम् । पृथिवीनिवासि-
सकलनरपशुमृगकिमिकीटपतङ्गस्यावगन्ततया अधश्शास्त्रत्वम् । असङ्गहेतुभूतात् आ सम्य-
गज्ञानोदयात्^२ प्रवाहरूपेणाच्छेद्यत्वेनाव्ययत्वम् । यस्य चाश्वत्थस्य छन्दांसि पर्णान्याहुः ।
छन्दांसि-श्रुतयः, "वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिकामः" (यजु. २. १. १), "ऐन्द्राग्रमेकादश
कपालं निर्वपेत् प्रजाकामः" (यजु. २. २. १) इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितैः काम्यकर्मभिर्वर्धतेऽयं
संसारवृक्ष इति छन्दांस्वेवास्य पर्णानि । पर्णैर्हि वृक्षो वर्धते । यस्तमेवभूतमश्वत्थं वेद, स
एवं सर्वास्त्रपि योजनासु संसारहेयताप्रतिपादने तात्पर्यं वक्तव्यम् । ततो वरं संसारस्यैव
साक्षात् वृक्षत्वेन कल्पनम् । 'अधश्चोर्ध्वं च' इति लोके तु तस्येति परामर्शात् पूर्वकल्पितस्यैव
वृक्षस्य प्रतीतेन वृक्षान्तरकल्पना युक्ता । 'न रूपमस्य' इत्यादौ स एवैको वृक्षः परास्मृत्यते । तस्मा-
देकस्यैव संसारस्य वृक्षत्वकल्पना भाष्यकारैर्व्याख्याता । अत्रानिर्दिष्टकर्तृकस्य आहुरित्यस्य वाद्यन्तर-
कर्तृकत्वशङ्काव्युदासायाह श्रुतय इति । ननु "ऊर्ध्वमूलोऽवाकञ्छाख एषोऽश्वत्थस्सनातनः" (क. ६. १)
इति श्रुतिरिह कथं संसारविषयतयोदाह्रियते ? एष इति हि प्रकृतस्य वक्ष्यमाणस्य च पुरुषस्य परामर्श
उचितः ॥ मैवम् ; पुरुषस्य स्वरूपेणोर्ध्वमूलत्वाद्यसंभवात् । मुमुक्षूणां तस्मिन्नेव सङ्गात् असङ्गशङ्कछे-
द्यत्वोक्तेश्च अधदितत्वात् । उपहितवेपणे तु तथोक्तौ प्राप्ताप्राप्तविवेकेनोपाधावेव विश्रमादिति । श्वो न
स्यास्वतीत्यश्वत्थः ; छेद्यत्वाच्च वृक्षः । तदेतदुपात्तश्रुतिद्वये विशेषतस्मान्मान्यतश्च कल्पनालम्बनम् ।
ऊर्ध्वमूलत्वमधश्शास्त्रत्वं च व्यष्टिस्तृष्टिप्रक्रियया घटयति सप्तलोकेत्यादिना । पृथिवीत्यधस्तनलोकाना-
मुपलक्षणम् । १) अव्ययत्वच्छेद्यत्ववचनं व्याहृतमित्यत्राह असङ्गहेतुभूतादासम्यगज्ञानोदयादिति ।
तत्त्वज्ञानात्मागपि विनाशदर्शनविरोधपरिहाराय प्रवाहरूपत्वोक्तिः । अक्षरसंख्यारूपच्छन्दोव्यवच्छेदायाह
छन्दांसि श्रुतय इति । पर्णवत् संसारवृक्षस्य यथावस्थिताकारं संछाद्य रक्षन्तीति ज्ञापनायात्
छन्दश्शब्दः । संसारवृक्षपर्णत्वेन रूपणात् छन्दश्शब्दोऽत्र 'वेदवाद्भारताः' (गी. २. ४२) इत्यादिष्विव
तिवर्गपरांशविषय इत्यभिप्रायेणाह वायव्यमिति । असंवन्निनां छन्दसां कथं पर्णत्वमित्यत्राह श्रुति-
प्रतिपादितैरिति । तथाऽपि वृक्षावयवेषु बहुषु, २) पर्णत्वेन रूपेण को विशेष इत्यलोक्तम् वर्धत इति ।
तत् विवृणोति पर्णैर्हि^३ति । तस्मिन् सप्तकारपरामर्शविवक्षया आह एवंभूतमिति । ननु यः संसाराश्वत्थं

1 संप्रति—आजैवेन ; सम्यगित्यर्थः । 2 अत एव परमसंहितायां (२६. २) "संसारस्य परं मूलं त्वमेव कमलोद्भव" इत्यारभ्य ऊर्ध्वमूलमिमं वृक्षमित्यादि ।

3 आ इति पृथक्पदं मर्यादार्थकम् ; असंगहेतुभूतात् सम्यगज्ञानोदयात् प्रागिति यावत् ।

4 तमेव भान्तमिति प्रकृतस्य, तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म इति वक्ष्यमाणस्य चेत्यर्थः 5 अत उपाधिप्राप्त-
मेवेतदर्थ इति भावः । कथमुपर्यन्त इति चेत्-एष संसार एवभूतः एतद्विलक्षणं तदेव निर्दोषत्वा-
दिप्रतिष्ठिति वेलक्षणं बोध्यत इति । 6 वृक्षं छेदने इति धातुपाठः । 7 अवयवान्तरत्वरूपेणेनेति शेषः ।

वेदवित् । वेदो हि संसारवृक्षच्छेदोपायं वदति ; छेद्यवृक्षस्वरूपज्ञानं छेदनोपायज्ञानो-
पयोगीति वेदविदित्युच्यते ॥ १ ॥

अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

तस्य मनुष्यादिशाखस्य वृक्षस्य तत्तत्कर्मकृता अपराश्च अधः शाखाः पुनरपि मनुष्य-
पश्चादिरूपेण प्रसृता भवन्ति ; ऊर्ध्वं च गन्धर्वयक्षदेवादिरूपेण प्रसृता भवन्ति । ताश्च
गुणप्रवृद्धाः गुणैः सत्त्वादिभिः प्रवृद्धाः, विषयप्रवालाः शब्दादिविषयपल्लवाः ।

वेद, स वेदविदित्यसंगतम् ; न हि संसारोऽश्वत्थो वा वेदाः, येन तद्वेदिनो वेदवित्त्वमुच्यते । अतोऽत्र
“आद्यं तु व्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यत्र प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेदं स वेदवित् ॥”
(मनु. ११. २६५) इत्यादिष्विव प्रणवविषयत्वं कार्त्तिक्युगैवेदपरत्वं वा युक्तम् ।
प्रणवस्याधमात्मायाः कारणपरमपुरुषदेवताकत्वश्रुतेः ऊर्ध्वमूलत्वं सुसंगतम् । कार्त्तिक्युगवेदस्यापि वेदान्त-
रूपत्वात् सर्वमूलत्वाच्च तथा निर्देशो घटते । एवं छन्दःपर्णत्वादिकं चोभयोस्सुगमम् । शङ्कुना
पर्णानामिव प्रणवेन सर्वासां वाचां संतृण्णत्वश्रुतेः । “महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम् । स्कन्धभूता
ऋगावास्ते शाखाभूतास्तथा परे” (ई. सं १. २४) इति धर्मविशेषप्रतिपादकभागस्य मूलबोक्तेश्च ।
अतस्तथाभूतवेदविशेषवेदिन इह वेदवित्त्वेन स्तुतिः ; न त्ववेदभूतयत्किञ्चिद्वेदिन इति ; तत्राह वेदो
हीति । वेदशब्दोऽपवर्गविशेषभागपरः । ततः किमित्यत्राह छेद्यवृक्षेति । अयमभिप्रायः—असङ्ग-
श्लक्ष्णच्छेद्यत्वानुपपत्तेरेव प्रणवादिपरत्वमप्ययुक्तमेव । “ततः पदं तत् परिमार्गितव्यम्” इत्येतदपि तत्रा-
संगतम् ॥ “शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति” (वि. ६. ५. ६४) इतिवत् स्यादिति चेन्न ;
विरुद्धत्वात् ; तत्र हि तन्निष्णातस्य परब्रह्माधिगम उच्यते ; अत्र तु तच्छिन्त्वा ततः परं परिमार्गितव्य-
मिति ; अतोऽस्यान्यार्थासंभवात् संसारविषयत्वे सिद्धे तद्विदो वेदवित्त्वेन स्तुतिः, तज्ज्ञानस्य वेदान्त
प्रतिपाद्यार्थज्ञानोपयोगितयैवेति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वमूलमित्यादिकं नैमित्तिकसृष्टिप्रक्रिययोक्तम् ; अथ नित्यसृष्टिप्रक्रिययाऽप्युच्यते अधश्चेति ।
अपराश्चेति पूर्वोक्तपुनरुक्तिपरिहारार्थम् । पुनरपीति नित्यसृष्टियोनतम् ; कर्मलोकमधिकृत्य ऊर्ध्वं
प्रवृत्तेर्विवाक्षितत्वात् गन्धर्वादिपरत्वम् । अत एव पूर्वोक्तेन चतुर्मुखलोकावधिकावशशास्त्रत्वेनाविरोध
इत्यभिप्रायेणाह गन्धर्वयक्षदेवादिरूपेणेति । प्रागुक्तप्रक्रियया गुणानामुत्तरोत्तरजन्महेतुत्वेन देव-
मनुष्यादिशाखानां गुणप्रवृद्धत्वम् । गुणा इह साधारणाः सलिलस्थानीयाः ; प्रकाण्डस्थानीया वा ।
अत्र विषयशब्दस्य सर्वसाधारणज्ञानादिविषयपरत्वव्युदासायाह शब्दादीति । प्रवालशब्दस्यात्र
विद्रुमार्थत्वासंभवज्ञापनाय पल्लवशब्दः । शाखासु हि भोग्यत्वेन पल्लवाः समुद्भवन्ति । तद्वदेव देवादिषु
शाखास्थानीयेषु भोग्यतया शब्दादेरुद्भवात् पल्लवस्थानीयत्वम् ॥

1 प्रणवविषयत्वमिति । ऊर्ध्वमूलमिति प्रकृतश्लोकस्येति शेषः । 2 कर्ममूलत्वेन अत एव
भगवदधीनत्वेन वृक्षवत् छेद्यत्वेन च यो वेद, स वेदवित् । तथा तस्य वेदैकगम्यत्वादिति भावः ।

कथमित्यत्राह—

अथश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥

२

ब्रह्मलोकमूलस्यास्य वृक्षस्य मनुष्याग्रस्य, अधो मनुष्यलोके मूलान्यनुसंततानि ; तानि च कर्मानुबन्धीनि कर्माण्येवानुबन्धीनि¹ मूलानि अधो मनुष्यलोके च भवन्तीत्यर्थः । मनुष्यस्वा-
वस्थायां कृतैर्हि कर्मभिः अधो मनुष्यपञ्चादयः, ऊर्ध्वं च देवादयो भवन्ति ॥ २ ॥

२न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।

अस्य वृक्षस्य चतुर्मुखादित्वेनोर्ध्वमूलत्वम्, तत्सन्तानपरम्परया मनुष्याग्रत्वेनाध-
श्शाखत्वम्, मनुष्यत्वे कृतैः कर्मभिर्मूलभूतैः पुनरप्यधोर्ध्वं च प्रसृतशाखत्वमिति यथेदं
रूपं निर्दिष्टम्, न तथा संसारिभिरुपलभ्यते । मनुष्योऽहं देवदत्तस्य पुत्रो यज्ञदत्तस्य पिता
तदुत्तरूपपरिग्रहश्चैतयेतावन्मात्रमुपलभ्यते । तथा अस्य वृक्षस्य अन्तः विनाशोऽपि गुणमय-

ननु ऊर्ध्वमूलस्याधश्शाखत्वं मूलानुगुण्येनोपपद्यतां नाम ; पुनरधोर्ध्वं च प्रसृतेः किं मूलमिति
शङ्कामिप्रायेणाह कथमित्यत्राहेति । अथश्च मूलानीत्यवान्तरमूलोक्तिः ; प्रासादशिखरप्ररूढप्रलम्बिताया
लतायाः क्षितिसंसर्गजमूलप्रान्तरप्रसृतोर्ध्वशाखन्तरवदित्यभिप्रायेणाह ब्रह्मलोकमूलस्येति । मनुष्यलोक-
ग्रहणं तत्र कर्माधिकारभूयस्त्वज्ञापनार्थम् । समानाधिकरणसमासौचित्यात् कर्मणामेव च सर्वत्र मूलत्वोप-
पत्तेस्तदनुबन्धिनां गुणानामन्येषां वा मूलत्वनिर्देशायोगमभिप्रेत्याह कर्माण्येवानुबन्धीनीति । पुरुषमनु-
बन्धन्तीत्यनुबन्धीनि ; यद्वा सुदृढाविच्छिन्नानीत्यर्थः । आत्मानुबन्धिनां कर्मणां मनुष्यलोकस्यमूललोकेः
किं नियामकमित्यत्र मूलत्वप्रकारमुपपादयति मनुष्यस्वावस्थायां कृतैरिति । यथा न्यग्रोधादेरूर्ध्वशाखस्य
शाखाग्रे बीजरूपं जटरूपं वा मूलं जायते, तथा अधश्शाखस्यापि स्यादिति भावः ॥ २ ॥

ननु सर्वप्रत्यक्षसंमतेऽस्मिन् संसारे यस्तं वेदेति कस्यचित् तद्वेदनेन प्रशंसनमयुक्तमित्यतोच्यते
न रूपमस्येति । नात्र रूपानुपलम्भवचनस्य रूपाभावे तात्पर्यम्, निर्दिष्टरूपविरोधादित्यभिप्रायेणाह
अस्य वृक्षस्येति । सर्वेषां संसारोपलम्भे सत्यपि प्रकृताकारेण नोपलम्भ इति तथाशब्दामिप्रेतं
विवृणोति चतुर्मुखादित्वेनेत्यादिना । संसारिभिरिति । अपवर्गोपयुक्तज्ञानरहितैरिति भावः । संसारिष्वेव
यस्तथा वेद, स मुक्तप्राय इति वा । कूटस्थपितृपुत्रादिरूपेण लोकेऽपि मूलशाखापल्लवादिकं
दृश्यत इत्यत्राह मनुष्योऽहमिति । तेषां हेयस्यापि संसारस्योपादानोपयुक्तं ज्ञानमस्ति ; न तु
हानार्थमिति भावः । नान्तः इत्यादावपि तथाशब्दस्यानुषङ्गमाह तथाऽस्येति । समभिग्राह्यता-
सङ्गशङ्कच्छेद्यत्वाद्यनुगुणमन्तशब्दार्थमाह विनाश इति । आत्यन्तिकप्रलय इहासङ्गनिष्पादितोऽन्तशब्देन

1 कर्मानुबन्धीनीति विशेषणोभयपदकर्मधारयः¹; न तु तत्पुरुषः । मूलविशेषणम् । कर्माणि
विहितनिषिद्धादिरूपाणि । कर्मफलस्योर्ध्वमपि जायमानत्वेऽपि कर्माणि तदर्थानि अथ एव मनुष्य-
लोके । तानि शाखाप्रजातबीजशिफावत् वृक्षसमृद्धिहेतवो भवन्तीत्यनन्तरभाष्यादौ स्पष्टम् ।

2 यस्तं वेद स वेदविदिति वेदैकगम्यान् आकारान् दर्शयति न रूपमिति ।

भोगेष्वसङ्गकृत इति नोपलभ्यते । तथा अस्य गुणसङ्ग एवाऽऽदिरिति नोपलभ्यते । तस्य प्रतिष्ठा च अनात्मनि आत्माभिमानरूपमज्ञानमिति नोपलभ्यते ; प्रतिनिष्ठृत्यस्मिन्नेवेति ह्यज्ञानमेवास्य प्रतिष्ठा ॥ २ ॥

अथवत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशब्देन दृढेन छित्वा ॥ ३

ततः पदं तत् परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ।

एनम् उक्तप्रकारं सुविरूढमूलम् सुष्ठु विविधं रूढमूलमश्वत्थं सम्यग्ज्ञानमूलेन दृढेन गुणक्षयभोगासंसारक्षयेन शब्देन छित्वा, ततः विषयासंगाद्वेतोः तत् पदं^१ परिमार्गितव्यम् अन्वेषणीयम्, यस्मिन् गता भूयो न निवर्तन्ते ॥ ३ ॥

विवक्षितः ; तस्य च स्वरूपतः कारणतश्चानुपलम्भः ; नित्यप्रलयमाले हि संसारिभिर्दृश्यत इत्यभिप्रायेणाह गुणमयभोगेष्वसङ्गकृत इति । भोगशब्दोऽत्र भोग्यपरः । प्रमाणसिद्धस्यान्तस्य आदेः प्रतिष्ठायाश्च स्वरूपनिषेधभ्रमव्युदासाय उपलभ्यते इति पदमनुषजितम् । गर्भादिरूपस्यावान्तरादेरुपलम्भात् प्रधानभूत आदिरिह विवक्षित इत्याह गुणमङ्ग एवेति । अत्र प्रतिष्ठाशब्देन परोक्तं परमात्माभिधानमयुक्तम्, निस्सङ्गानां सङ्गविषयस्य तस्यासङ्गशब्दच्छेद्यवृक्षप्रतिष्ठात्स्वनिर्देशानौचित्यात् ; अत आदिभूतस्य सङ्गस्यापि निदानं क्षेत्रादिस्थानीयमज्ञानमिह अर्थौचित्यात् प्रतिष्ठोच्यत इत्याह अनात्मन्यात्माभिमानरूपमिति । एतेन 'संप्रतिष्ठा मध्यम्' इति व्याख्याऽपि निरस्ता । अज्ञाने कथं प्रतिष्ठाशब्दवृत्तिरित्यत्राह प्रतिनिष्ठतीति । अयं भावः—मूलस्थितिभूमिः वृक्षस्य प्रतिष्ठा ; कर्म च संसारवृक्षस्य मूलत्वेनोक्तम् ; तच्च “अविद्यासञ्चितं कर्म” (वि. २. १३. ७०) इति वचनादाज्ञाने स्थितम्, तदधीनत्वात् तदनुष्ठानस्य । ममकारस्यापि कर्महेतोरहङ्कार एव कन्द इति स इह संसारवृक्षप्रतिष्ठेति ॥ २ ॥

एनमिति सङ्गास्पदप्रकृतिवैचित्र्यपरामर्श इत्याह उक्तप्रकारमिति । सुष्ठुत्वं दृढनिरूढवासनत्वेन अन्यैश्चेतुमशयवत् । विविधत्वं प्रायश्चित्तादिभिरैकैकस्य कर्माख्यमूलस्य च्छेदेऽप्यनादिकालं मनोवाक्यैर्बुद्धिपूर्वकमबुद्धिपूर्वकं च विविधनिषेधविषयविविचलकर्मणामनन्तप्रकारसंभूतत्वम्^२ । अदङ्गोऽपि कदाचित् तादात्विकव्याध्यादिक्लेशादपि भवति ; स तु न दृढः ; अतः सम्यग्ज्ञानमूलेनैत्युक्तम् । विषयत्यागदशायामिव आत्मान्वेषणदशायमध्यसङ्गोऽनुवर्तनीय इति ज्ञापनाय तत्तदशब्दः । अत एव ततःपरमिति परशब्दाध्याहारेण व्याख्यान्तरमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह ततो विषयासङ्गाद्वेतोरिति । “आत्मानमन्विच्छेत्” (भा. उ. ३३. ६४) इत्यादिसूचनायाह अन्वेषणीयमिति । छन्दोनुरोधाय छान्दसं निवर्तन्तीति परस्मैपदमित्यभिप्रायेण स्वयमात्मनेपदं प्रायुङ्क्त ॥ ३ ॥

१ पदशब्दोऽत्र उत्तरश्लोकभाष्यानुसारात् जीवात्मविषयकः । पुरुषोत्तमनिरूपणात् प्राग्वत् स्थितं सर्वं शुद्धजीवविषयकं हि युक्तम् । पद्यादिश्लोकानुसाराच्चेति ।

२ संभूतत्वपदेन सुष्ठुत्वविविधत्वयोः रूढपदार्थगतरोहणक्रियाविशेषणत्वं ज्ञाप्यते ।

कथमनादिकालप्रवृत्तो गुणमयभोगसंघः तन्मूलं च विपरीतज्ञानं निवर्तय इत्यत आह—
तमेव चाऽऽद्यं पुरुषं प्रपद्यन्तः (प्रपद्येयतः) प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४

अज्ञानादिनिवृत्तये तमेव च आद्यम् कृत्स्नस्याऽऽदिभूतम्, “मयाऽव्यक्षेण प्रकृतिः स्रष्टे सचराचरम्” (गी. ९. १०), “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्तत्रैव प्रवर्तते” (१०. ८), “मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय” (७. ८) इत्यादिपृक्तम् आद्यं (?) पुरुषमेव शरणं (?) प्रपद्येत् तमेव शरणं प्रपद्येत् । यतः यस्मात् कृत्स्नस्य स्रष्टुरियं गुणमयभोगमङ्गप्रवृत्तिः, पुराणी पुरातनी प्रसृता । उक्तं हि मयैतत्पूर्वमेव, “दैवी ह्येषा गुणमयी भव माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” (७. १४) इति । प्रपद्येयतः प्रवृत्तिरिति वा पाठः ; तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्य शरणमुपगम्य, इयतः अज्ञाननिवृत्त्यादेः कृत्स्नस्यैतस्य साधनभूता प्रवृत्तिः पुराणी पुरातनी प्रसृता । पुरातनानां मुमुक्षूणां प्रवृत्तिः पुराणी । पुरातना हि मुमुक्षून्ते मामेव शरणमुपगम्य निर्मुक्तबन्धास्ते जाता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

निर्मानमोहाः जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या चिनिवृत्तकायाः ।

द्वन्द्वैर्विमुक्ताः स्सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५

ननु दृढस्यासङ्गशब्दस्य लामे हि तेन चिच्छेत् ; तदेव तु संसारिभिर्दुर्लभतरमिति शङ्क्योत्तर-
ग्रन्थं संगमयति कथमिति । निर्मानमोहाः इत्यादिसमन्तरग्रन्थानुसन्धानेनाह अज्ञानादिनिवृत्तय
इति । आद्यत्वं पूर्वोक्तप्रकारं तच्छब्देन स्थाप्यत इत्याह मयेति । यदाज्ञातिलङ्घनात् बन्धः, स एव
हि प्रसादितो मोक्ष इत्यभिप्रायेणैवकारः । तत्प्रपञ्चनरूपस्य यतः प्रवृत्तिः इत्यादेर्महदादिसृष्टिमात्र
परत्वमुदासाय इममेवार्थं प्रपत्तिवाक्ये प्रागुक्तं सारयति उक्तं हीति । ‘तेषामेवानुक्तमर्थम्’ (१०.
११), ‘मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि’ (१८. ५८), ‘मामेकं शरणं ब्रज’ (१८. ६६)
इत्यादिकमपि भाव्यम् । अतः प्रसृतादिशब्दैः सत्यत्वस्यैव प्रतीतिः, परेषामिन्द्रजालदृष्टान्तः शब्दस्वारस्येन
प्रत्यक्षादिभिश्च बाधितः । छन्दोवत् कर्षणां प्रयोगानुमतेः प्रपद्येदिति परस्मैपदम् । तत्र स्वामितं
पाठान्तरमर्थान्तरं चाह प्रपद्येत्यादिना । उत्तमपुरुषत्वे वाक्यानन्वयात् इयतः इति पदच्छेदः । एवञ्च
शङ्कायाः साक्षादिदमुत्तरं स्यादिति भावः । इयच्छब्दस्यात्र प्रकृतसाकल्यपरत्वमाह अज्ञाननिवृत्त्यादेः
कृत्स्नस्येति । पुरुषस्यापारविषयकाय साधनभूतेत्युक्तम् । पृष्ठचमिहितं संबन्धसामान्यमिह साध्य-
साधनभावरूपविशेषे विश्रान्तमिति भावः । प्रसृता पुराणीत्यनेन शिष्टाचारप्रदर्शनमभिमतमित्याह
पुरातनानामिति । तदेव विवृणोति पुगतना हीति ॥ ४ ॥

असिक्त्वर्थे निर्मानमोहाः इत्याद्यनन्तरवाक्यमपि इयतः इत्युक्तस्य विवरणतया सुसङ्गतमित्यभि-

१ आद्ये मायातरणमुक्तम् । असंगहेतुत्वपराण्येव वाक्यानि स्वयं दर्शयति तेषामिति । तत्रापि
संग एव प्रकृतः, मोहितं नाभिजानातीति । २ पूर्वश्लोके निवर्तन्तीतिवत् ।

एवं मां शरणमुपगम्य निर्मानमोहाः निर्गतानात्मात्माभिमानरूपमोहाः, जितसङ्गदोषाः जितगुणमयभोगसङ्गाख्यदोषाः। अध्यात्मनित्याः आत्मनि यत् ज्ञानं तत् अध्यात्मम्; आत्मज्ञान-
निरताः। विनिवृत्तकामाः विनिवृत्ततदितरकामाः सुखदुःखसंज्ञैर्द्वैतैश्च विमुक्ताः, अमूढाः आत्मा-
नात्मस्वभावज्ञाः, तद्व्ययं पदं गच्छन्ति अनवच्छिन्नज्ञानाकारमात्मानं यथावस्थितं प्राप्नुवन्ति;
मां शरणमुपगतानां मत्प्रसादादेवैताः सर्वाः प्रवृत्तयः सुशकाः सिद्धिपर्यन्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ५

न तत् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम ॥ ६

तत् आत्मज्योतिर्नि सूर्यो भासयते, न शशाङ्कः, न पावकश्च । ज्ञानमेव हि सर्वस्य

प्रायेणाह एवमिति । अत्र सामर्थ्यात् सङ्गनिवृत्तेः कारणं निर्मानमोहत्वमिति तदनु रूपं व्याख्याति
निर्गतानात्मात्माभिमानरूपमोहा इति । अमूढाः इति पृथगुक्तेरत्र मानमोहमेकमेकव्याख्यानमयुक्त
मिति भावः । आत्मसङ्गव्यवच्छेदाय गुणमयेति विशेषणम् । जितसङ्गत्वफलमध्यात्मनित्यत्वम्; तच्च
'अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्' (१३. ११) इति प्रागुक्तम्; तदाह आत्मनि यज्ज्ञानमिति । योगकाले
नैरन्तर्येण, उत्थानकालेऽपि प्राचुर्येणाध्यात्मज्ञाननिरतत्वम् । स्वादुतमे स्वात्मज्ञाने निरतत्वात् तदितर-
कामनिवृत्तिः । विनिवृत्तकामत्वमिह विशेषतो निवृत्तकामत्वम्; तच्च विषयसन्निधावप्युपेक्षकत्वम् ।
सङ्गकामयोर्हेतुहेतुमद्भावस्य पूर्वोक्तत्वाच्चापुनरुक्तिः । सुखदुःखसंज्ञैः अनुकूलप्रतिकूलस्वभावैरित्यर्थः ।
इदं चोपायदशाविवक्षायां द्वन्द्वतितिक्षापरम्; फलदशापरत्वे दुःखात्यन्तनिवृत्तिपरम् । 'त्रिभिर्गुणमयैर्भा-
वैरिभिसर्वमिदं जगत् । मोहितम्' (७. १३) इत्युक्तमायातरणादिहामूढत्वम् । तच्च देहात्मभ्रमनिवृत्तेः
निर्मानमोहाः इत्यनेनोक्तत्वात् तद्व्यतिरिक्तात्मानात्मविषयसमस्तभ्रमनिषेधरूपमित्यभिप्रायेणाह आत्मा-
नात्मस्वभावज्ञा इति । यद्वा मोहहेतुनिवृत्तिलक्षकोऽत्रामूढशब्दः अन्योन्यव्यापत्तिकासाधारणधर्मप्रतीत्या
ह्यात्मानात्मैक्यमोहो निवर्तनीय इति भावः । स्वरूपतो निर्विकारत्वादात्मनां व्ययो ज्ञानसङ्कोचविकास-
रूपः; तन्निषेधफलितमाह अनवच्छिन्नज्ञानाकारमिति । पद्यत इति पदं 'प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणा-
शेषभावनः' (वि. ६. ७. ९३) इति परिशुद्धात्मनोऽपि परमात्मवत् प्राप्यत्वात् पदत्वम् । न चात्र
परमात्मा पदशब्दाभिप्रेतः; अनन्तरश्लोके तस्यैव तच्छब्दपरामृष्टस्य मम धामेति व्यधिकरणनिर्देशात् ।
न च पदशब्दधामशब्दयोरिह दिव्यस्थानविषयत्वम्; परिमार्गित्वमिति तस्यान्वेषणीयत्वविध्ययोगात् ।
तस्य हि फलतया, अस्तीति ज्ञातव्यत्वमात्रम्; न त्वात्मवत् समाधिपर्यन्तगवेष्टापादत्वम् । मम धामेति
निर्दिष्टस्यैव हि संसारावस्था 'ममैवांशः' (७) इत्यादिनोच्यते । अन्यथा परस्थानप्रतिपादनानन्तरं
'ममैवांशः' इति बद्धावस्थाजीवनिर्देशोऽपि नातीव सङ्गत इति भावः । उक्तशङ्कापरिहारतया तमेवेत्यादेः
पिण्डितं तात्पर्यार्थं (तात्पर्य)माह मां शरणमिति ॥ ५ ॥

प्रकाशकान्तरनैरपेक्ष्यद्योतनाय तच्छब्दाभिप्रेतमाह आत्मज्योतिरिति । अयं भावः—तच्छब्दस्य
प्रकृतपरमार्शित्वस्वरस्यात् पदमव्ययं तदिति परिशुद्धात्मस्वरूपस्य प्रकृतत्वात्, उत्तरश्लोकेऽपि

१ अत्र आत्मज्योतिरिति पदेन श्लोकोऽयं जनकयाज्ञवल्क्यसंवादादरूपबृहदारण्यक(६-३)प्रत्यभि-

प्रकाशकम्; बाह्यानि तु ज्योतीषि विषयेन्द्रियसंबन्धविरोधितमोनिरसनद्वारेणोपकार-
काणि । अस्य च प्रकाशको योगः । तद्विरोधि चानादिकर्म । तन्निवर्तनं चोक्तं भगव-
त्प्रपत्तिमूलमसङ्गादि । यदत्वा पुनर्न निवर्तन्ते, तत् परमं धाम परं ज्योतिः मम मदीयम्;
मद्भिभूतिभूतः ममांश इत्यर्थः ।

‘ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः’ इति तस्यैवोक्तेः, अत्रापि श्रुतिसिद्धस्वयंज्योतिष्ट्वव्यञ्जकधामशब्दप्रयोगात्
जीवविषयोऽयं श्लोक इति । सूर्याद्यप्रकाश्यत्वं स्वभाववैपरीत्येन स्थापयति ज्ञानमेव हीति । सर्वस्येति ।
प्रकाश्यवर्गस्य, तत्प्रकाशकतयाऽभिमतसूर्यादिज्योतिषोऽपीति भावः । ज्ञानं चेत् सर्वस्य प्रकाशकम्,
तर्हि बाह्येष्वपि किं सूर्याद्यपेक्षया ? कथं च तेषु प्रकाशकत्वव्यवहार इत्याह बाह्यानि निवृत्ति ।
संबन्धविरोधीति सामग्रीमध्यपातिविशिष्टसंबन्धाकारविषयोक्तम् । न हि कुच्चादिवत् तमो व्यवधा-
यकम्, तमोव्यवहितालोकस्यग्रहणात्^१ ॥ एवं सर्वप्रकाशकमात्मज्योतिः स्वयमेव किं न प्रकाशते, केन
वाऽन्येन तत् प्रकाश्यमित्यताह अस्य चेति । चस्त्वर्थः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । स्वयंप्रकाशस्यापि यथावस्थित-
समस्ताकारग्रहणे संसारिणां योग एवोपाय इति भावः । प्रकाशकान्तरप्रतिक्षेपे वेद्यत्वनिषेधशङ्काऽप्यनेन
परिहृता । विशेषनिषेधः शेषाभ्यानुज्ञानपर इति भावः । योगोऽपि सर्वेषां किं न सिध्येत् ? तत्राह
तद्विरोधीति । सांसारिकं कर्म योगोत्पत्तिप्रतिबन्धकमित्यर्थः । तर्हि सर्वेषां न सिध्येदिति शङ्कायां
प्रकृतेन परिहरति तन्निवर्तनं चेति । गत्वा प्राप्येत्यर्थः । धामशब्दोऽल प्राग्वल नियमनस्थानपरं ;
अपि तु सूर्याद्यपेक्षत्वप्रतिक्षेपात् स्वरूपस्य प्रकाशरूपत्वसिद्धेर्ज्योतिर्वाची । तत एव मम परं ज्योति-
रित्यन्वयो मन्दः । ममेति स्वसंबन्धविधिस्तु सुक्तदशाभाविपरमसाम्यशङ्कितत्वातन्वयपरिहारेण सार्थं इत्यभि-
प्रायेणाह परं ज्योतिर्मम मदीयमिति । ममैवांशः इति वक्ष्यमाणस्यापि निदानमिहाभिप्रेतमिति
व्यञ्जयन् षष्ठ्युक्तं संबन्धसामान्ये विशेषे नियच्छति मद्भिभूतिभूत इति । विभूतित्वं च न गृहिणो
गृहादिवत्, अपि तु अमृथविसद्विशेषणांशत्वेनेत्याह ममांश इति । अयमभिप्रायः—न तावन्निरवयव
एकस्मिन् स्वरूपे अंशव्यपदेशः, अंशस्यैकवस्त्वेकदेशरूपत्वेन भेदाश्रयत्वादांशांशमावस्य । अन्यथा,
एकस्मिन् कोशः, कश्चांशः ? न हि स एव तस्यांश इति आन्तोऽपि ब्रूयात् । न च भेदाभेदसंभवः,
व्याघातसर्वश्रुतिक्रोपादिप्रसङ्गात् । “पादोऽस्य विश्वा भूतानि” (५), “तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं
जगत्” (श्वे. ४. १०), “यथाऽग्नेः क्षुद्रा विष्कुलिङ्गा व्युच्चरन्ति, एवमेवास्मादात्मनः सर्व एवात्मानो
व्युच्चरन्ति” (बृ. ४. १. २०) इत्यादिश्रुतिप्रतीतांशत्वं विशिष्टे दिशेषणांशतयेति “अंशो नानाव्यपदे-
शात्” (अ. २. २. ४२) इत्यधिकरणे, “प्रकाशादिवत् नैव परः” इति सूत्रे स्थापितम् । अतोऽनेकेष्वेव

ज्ञापक इति सूचितम् । तत्र हि किंज्योतिरित्यं पुरुष इति जनकप्रश्ने आदित्यज्योतिः, चन्द्रज्योतिः,
अग्निज्योतिरित्यादि वदनं याज्ञवल्क्यः आत्मज्योतिरित्यन्ते आह ।

१ तमस इन्द्रियसंबन्धप्रतिघातकत्वे तमोव्यवहितवस्तुसंबन्धो न स्यात् । अतस्तमसो न व्याघा-
चारकत्वम् । अनुभवानुरोधत्वात् तमोरहितवस्तुसंबन्धरूपो विशिष्टेन्द्रियसंबन्धः प्रत्यक्षहेतुरिति ।

आदित्यादीनामपि प्रकाशकत्वेन तस्य परमत्वम् । आदित्यादीनि हि ज्योतीषि न ज्ञानज्योतिषः प्रकाशकानि ; ज्ञानमेव सर्वस्य प्रकाशकम् ॥ ६ ॥

¹ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । मनष्यप्राणीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७

इत्थमुक्तस्वरूपः सनातनो ममांश एव सन् कश्चिदनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टितो जीवभूतो जीवलोके वर्तमानो देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीरस्थानि मनष्यप्राणीन्द्रियाणि कर्षति । कश्चिच्च पूर्वोक्तेन मार्गेणास्या अविद्यायाः मुक्तः स्वेन रूपेणोवतिष्ठते । जीवभूतस्त्वतिसंकुचितज्ञानैश्वर्यः कर्मलब्धप्रकृतिपरिणामविशेषरूपशरीरस्थानामिन्द्रियाणां मनष्यप्राणामीश्वरः तानि कर्मानुगुणमितस्ततः कर्षति ॥ ७ ॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युक्ताप्रतीश्वरः । गृहीत्वैनानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८

यत् शरीरमवाप्नोति, यस्माच्छरीरादुत्क्रामति, तत्रायमिन्द्रियाणामीश्वरः एतानि इन्द्रियाणि भूतवृक्षमैस्सह गृहीत्वा संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् । यथा वायुः स्रक्चन्दनकस्तूरिकाद्याशयात् तत्स्थानात् सुक्ष्मावयवैस्सह गन्धान् गृहीत्वाऽन्यत्र संयाति, तद्वदित्यर्थः ॥ ८

कानि पुनस्तानीन्द्रियाणीत्यत्राह—

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शं च स्पर्शनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय सन्ध्यायं विषयाश्च उपसेवते ॥ ९

केनचित्प्राणिना एकतयाऽभिमतपु कश्चित्स्वरूपमात्रः अंश इति व्यपदिश्यते । एवमेव हि पशुद्विराश्यादिष्वपि । तच्च विशेषणविशेष्यभावज्ञेनावस्थितेष्वपि विशिष्टैवै 'विशेषणांश' इत्यादिव्यपदेशेण तुल्यम् । तस्मादत्रात्यन्तमित्रजोर्विषययोर्विभूतितद्भावेन विशिष्टैवयात् विशेषणभूतो जीवो निष्कृष्य व्यपदिश्यमानः प्रधानापेक्षया अंश इति व्यपदिश्यत इति । अत्र निरङ्कुशपारम्यवत्परमात्मव्यतिरिक्तविषय-धामशब्दनिर्दिष्टज्योतिर्विशेषणभूतं परमत्वं सन्निहितज्योतिरपेक्षयेति तत्फलतमाह आदित्यादीनामपीति ॥ ६ ॥

यथैव त्वद्विभूतितया तवांश एव, तर्हि नित्यसुरिवर्गवदविशेषेण सर्वेषां परिशुद्धाकारयोगः किं न स्यादित्यत्र बद्धस्यापि स्वविभूतित्वमनूय बद्धमुक्तादिव्यवस्थापनं ममैवांशः इत्यादिनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह इत्थमुक्तस्वरूप इति.....² ॥ ७ ॥

..... ॥ ८ ॥

..... ॥ ९ ॥

1 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' इत्यनेन यथावदात्मज्ञाने जाते तदनुच्छेद उक्तः, इदानीं तदभावहेतुं पश्चात् तदुद्भवहेतुश्च चतुर्भिः श्लोकैरह ममैवेति ।

2 अत्र ७.८.९. श्लोकानां तात्पर्यचन्द्रिका न लभ्यते । मनष्यप्राणीन्द्रियाणीति सर्वेन्द्रियाणामप्युलक्षणम् । बाह्यमनसि संपद्यते, सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्तीत्यादिसूत्रतद्वाक्यायानुरोधान् । "हस्तादयस्तु स्थिते अतो नैवम्" इति सूत्रवेदान्तदीपकाविवचारो न्यायसिद्धान्तनादैः । उक्तमणस्यापादानापेक्षत्वात् कर्मनिरपेक्षत्वात् 8. श्लोके यदिति यस्मादित्यर्थः । उक्तविविधक्रियाप्रयत्नं जीवस्त्वैवेति ईश्वरपदं जीवपरम् । कस्तूरिकाद्याशयात्-कस्तूरिकादिरूपादाशयात् । गन्धदृष्टान्तेन यथा गन्धः आश्रयांशसहित एव दृश्यते, तथा इन्द्रियाणि तद्वाधारभूतसुक्ष्मसहितान्येव दृश्यन्ते इति सूच्यते ।

एतानि मनश्चक्षुर्निन्द्रियाणि अपिष्टाय स्वस्वविषय^१वृत्त्यनुगुणानि कृत्वा, तान् शब्दादीन् विषयान् उपसेवते ^२उपशुद्धक्ते ॥ ९ ॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् । विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥

एवं गुणान्वितं सत्त्वादिगुणसम्प्रकृतिपरिणामविशेषमनुष्यत्वादिसंस्थानपिण्डसंसृष्टम्, पिण्डविशेषादुत्क्रामन्तं पिण्डविशेषेऽवस्थितं वा, गुणमयान् विषयान् भुञ्जानं वा कदाचिदपि प्रकृतिपरिणामविशेषमनुष्यत्वादिपिण्डाद्विलक्षणं ज्ञानैकाकारं विमूढा नानुपश्यन्ति । विमूढाः मनुष्यत्वादिपिण्डा[कारा]त्माभिमानिनः । ज्ञानचक्षुषस्तु पिण्डात्मविवेकविषयज्ञानवन्तः सर्वावस्थमभ्येनं विविक्ताकारमेव पश्यन्ति ॥ १० ॥

^३यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् । यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११

मत्प्रपत्तिपूर्वकं कर्मयोगादिषु यतमानास्तैर्निर्मलान्ताकरणा योगिनो योगाख्येन चक्षुषा आत्मनि शरीरेऽवस्थितमपि शरीराद्विवेकं स्वेन रूपेणावस्थितमेनं पश्यन्ति । यतमाना अप्यकृतात्मानः मत्प्रपत्तिविरहिणः तत एवासंस्कृतमनसः, तत एव अचेतसः आत्माव-

कर्मकलापनिगलितस्य कलेवरकारागृहेऽवस्थानम्, तत्रोत्क्रमणप्रवेशादिक्लेशः, ततस्त्वस्य च विषमधुकल्पक्षुद्रतरविषयोपसेवा चोक्तानि । अथ तदुपरि तन्निदानभूतमात्मापहणचौद्येमुपक्षिप्य योग्यानुपलम्भे च परिहरति उत्क्रामन्तमिति श्लोकेन । गुणान्वितत्वमितरेषां हेतुरित्यभिप्रायेण पूर्वं तद्व्याख्या । उत्क्रमणादिकथने सर्वावस्थोपलक्षणमित्यभिप्रायेण कदाचिदपीत्युक्तम् । अहमिति नित्यमुपलभ्यमाने सर्वेषां स्वात्मनि, भुञ्जानतादौ च स्वात्मसाक्षिकं कथं केचिन्नानुपश्यन्तीत्युच्यत इत्यत्राह मनुष्यत्वादिपिण्डाद्विलक्षणमिति । ^४प्रकृतिपरिणामविशेषमनुष्यत्वादिविशिष्टपिण्डादित्यर्थः । ज्ञानैकाकारत्वोक्तिर्वैलक्षण्यप्रकाराणामुपलक्षणार्था । विमूढा नानुपश्यन्तीति भगवत्सानुक्रोशोक्तिः । यथावस्थितामदर्शनमूलं विमूढत्वं तद्विषयमेवेत्याह मनुष्यत्वादिपिण्डात्माभिमानिन इति । नित्यस्वप्रकाशत्वाद्यातिरेकाय विविक्ताकारत्वोक्तिः ॥ १० ॥

उक्त एवार्थः सहेतुकमुपपाद्यते यतन्त इति श्लोकेन । यतन्तो योगिन इति पूर्वप्रपञ्चितमिह सारितमित्याह मत्प्रपत्तिपूर्वकमिति । आत्मशब्दोऽज्ञानार्थान्तरानन्वयात् प्रस्तुतशरीरविषयः । तथा सति अदर्शनशङ्काहेतुध्वान्दितो भवतीत्यभिप्रायेणाह शरीरेऽवस्थितमपीति । यतमानानां कथमकृतात्मत्वमित्यत्राह मत्प्रपत्तिविरहिण इति । अवासंस्कृतमनस्त्वम्^५ (?) शरणवरणाभावः । विद्यमानस्यापि

1 वृत्तिः ज्ञानम् । 2 उपभोगः सुखदुःखानुभवो ज्ञानरूपः । तद्वेतुत्वं ज्ञानेन्द्रियाणामेव । कर्मेन्द्रियैः कर्मोत्पादने तदधीनानुभवः ज्ञानेन्द्रियापत्त इत्येतावता प्राधान्यादेतन्मात्रोक्तिः । गमनं तु सर्वेषामेव । 3 ज्ञानचक्षुष इत्युक्तम् तद् ज्ञानं किंरूपमिति विशदयति यतन्त इति ।

4 प्रकृतिपरिणामस्य विशेषभूतो मनुष्यत्वादिर्यस्य पिण्डस्येति भाष्ये बहुव्रीहिरिति भावः ।

5 प्रार्थनान्विताभारत्यात्मरूपप्रपत्तिविरहस्योक्तताया अत एवेति तत्साध्यतथोक्तः कथं शरण-

लोकनसमर्थचेतोरहिताः नैनं पश्यन्ति ॥ ११ ॥

एवं रविचन्द्राग्नीनामिन्द्रियसन्निकर्षविरोधिसंतमसनिरसनमुखेनेन्द्रियानुग्राहकतया प्रकाशकानां ज्योतिष्मतामपि प्रकाशकज्ञानज्योतिरात्मा मुक्तावस्थो जीवावस्थश्च भगवद्भि-
भूतिरित्युक्तम्, 'तद्धाम परमं मम', 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातनः' इति । इदानी-
मचित्परिणामविशेषभूतमादित्यादीनां ज्योतिष्मतां ज्योतिरपि भगवद्भिभूतिरित्याह—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत् तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२

अखिलस्य जगतो भासकमेतेषामादित्यादीनां यत् तेजः, तत् मदीयं तेजः तैस्तैरा-
राधितेन मया तेभ्यो दत्तमिति विद्धि ॥ १२ ॥

पृथिव्याश्च भूतधारिण्या धारकत्वशक्तिर्मदीयेत्याह—

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥ पुष्पामि चौषधीः सर्वास्त्वोमो भूत्वा रसात्मकः ॥

चेतसः प्रकृतोपयोगाभावादसकलत्वमचेतश्शब्देन विवक्षितमित्याह आत्मावलोकनसमर्थचेतो-
रहिता इति ॥ ११ ॥

'यदादित्यगतं तेजः' इत्यादेः पूर्वोत्तरासङ्गतिपरिहाराय सुखग्रहाणाय चोक्तमर्थं निष्कृप्याह एवं
रविचन्द्राग्नीनामिति । आत्मज्योतिषो विभूतित्वोक्त्यनन्तरं तत्प्रकाशनासमर्थतया व्यवच्छेद्यत्वेन
प्रसक्तानां प्राकृतज्योतिषामपि विभूतित्वोक्तिर्युक्तेत्युक्तं भवति । अन्येषां तेजः कथमन्यस्य स्यात् ;
अतोऽज्ञादित्यादितादात्म्यं प्रतीयत इत्याह तैस्तैराराधितेनेति । श्रूयते हि, "येन सूर्यस्तपति तेज
सेद्धः" (काठ. ३. २), "यस्यादित्यो मासुपयुज्य भाति", "न तत्र सूर्यो भाति" इत्युपक्रम्य, "तस्य
भासा सर्वमिदं विभाति" (छ. २. २. ११) इति । अतः सर्वं स्वत ईश्वरशेषभूतं सत् तत्तत्कर्मानु-
रूपात् तत्सङ्कल्पात् कियन्तं कालमन्येषामपि शेषत्वं भजत इति भावः । अत्र तेजश्शब्देन चैतन्य
ज्योतिर्विवक्षा जगद्भासयतेऽखिलमित्यादिना न सङ्गच्छते । न ह्यादित्यादिगतत्वेन चैतन्यमस्माकं
घटादीन् प्रकाशयति । 'सर्वत्र चैतन्याविशेषेऽप्यादित्यादिषु सत्त्वाधिक्यात् दर्पणादिवत् इत्यप्यसारम्,
तन्मते चैतन्यस्य व्यङ्ग्यत्वाद्यसंभवादिति ॥ १२ ॥

ज्योतिषां प्रकाशकत्वशक्तिः स्वकीयेत्युक्तम् ; एवमन्येषामपि सर्वेषां तत्तद्विशेषकार्थजननशक्तिः
स्वकीयेति पृथिवीसोमवैश्वानराणां धारणाप्यायनपचनशक्तिभिरुपलक्ष्यते ; अन्यथा स्वशक्तिमात्रकथने
प्रकृतवैरूप्यादित्यभिप्रायेणाह पृथिव्याश्च भूतधारिण्याः धारकत्वशक्तिर्मदीयेति ।

वरणा भावः । अतः शरणेति न स्यात् । वरणाभावः भगवद्व्रतत्वम् । भगवत्कृतं वरणासंस्कृतत्वम् ।
शरणवरणाभावप्रयुक्तो वरणाभाव इति वा पाठः ? ।

1 इन्द्रियैर्विषयोपसेवनपरस्य जीवस्योपकारका आदित्यादय इत्युक्तम् । तत् उपकार-
कत्वमपि भगवदधीपमित्युच्यते ।

2 प्रकाशरूपोपकारहेतुतया प्रसक्तयोश्चन्द्रस्याग्नेश्चान्यविधोपकारहेतुत्वं वक्ष्यन्, तयोः
जलतेजस्तानुसंधानात् पृथिव्युपस्थितौ तद्वत् पृथिव्या अय्युपकारकत्वमाह गामिति ।

अहं पृथिवीमाविश्य सर्वाणि भूतानि ओजसा ममाप्रतिहतसामर्थ्येन धारयामि ।
तथाऽहम् अमृतरसमयस्सोमो भूत्वा सर्वैषधीः पुष्पाणि ॥ १३ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४

अहं वैश्वानरः जाठरानलो भूत्वा सर्वेषां प्राणिनां देहमाश्रितः तैर्मुक्तं खाद्य-
चू(चो)ष्यलेह्यपेयात्मकं चतुर्विधमन्नं प्राणापानवृत्तिभेदसमायुक्तः पचामि ॥ १४ ॥

अत्र परमपुरुषविभूतिभूतौ सोमवैश्वानरौ अहं सोमो भूत्वा, वैश्वानरो भूत्वा इति
तत्सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टौ । तयोश्च सर्वस्य भूतजातस्य च परमपुरुषसामानाधि-
करण्यनिर्देशहेतुमाह—

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृत् वेदविदेव चाहम् ॥

१५

तयोः सोमवैश्वानरयोः सर्वस्य च भूतजातस्य सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिमूलज्ञानोदयदेशे

सर्वाणीति । चराणि स्थावराणि चेत्यर्थः । अन्ये हि पदार्थाः प्रतिघातिना संयोगेन धारयन्ति; अतस्तद्व्यवच्छे-
दार्थम् ओजसा इति स्वासाधारणशक्तिर्निर्देशः । तदभावे पृथिव्या धारकत्वशक्तिः प्रतिहन्येतेत्यभिप्रायेणाह
ममाप्रतिहतसामर्थ्येनेति । श्रूयते च, 'येन द्यौरुमा पृथिवी च दृढे' (यजु. ४ २. ८ २) 'येनेमे
विधृते उभे, विष्णुना विधृते भूमौ' (य. आ. १. ८. २), 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी
द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः' (वृ. ५ ८. ९) इति । सोमत्वाकारोऽन्न रसात्मक इति विशेष्यते । तेन
पोषणद्वारविवक्षामाह अमृतरसमयस्सोमो भूत्वेति । अत्र विशेषणशक्त्या रसैः पुष्पातीति गम्यते ॥ १३

जाठरानलो भूत्वेति । "कोष्ठेऽग्निमुक्तमृ(भोक्तुमि)च्छति" (मो. घ. २४५. ८) इति तेन
क्षुक्तमिति भावः । ननु, "तेषां विहितं वा इदमन्नमशनं पानं खादः" इति वचनात् कथं चातुर्विधम् ?
तत्राह खाद्यचूष्यलेह्यपेयात्मकमिति । आकारान्तरेण संग्रहादन्यत्र लेधोपदेश इति भावः । "अपान-
प्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहितः । समन्वितस्समानेन सम्यक्पचति पावकः" (भा. आनु. २४६.
२३) इत्यादिष्वान्तरपवनवृत्तिसन्धुक्षितो ह्यग्निः पचनाय प्रभवतीत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह प्राणापान-
वृत्तिभेदसमायुक्त इति । एक एव हि वायुः शारीरोऽनेकवृत्तिरिति, "पञ्चवृत्तिर्मनोवक्ष्यपदिश्यते"
(ब्र. २. ४. ११) इति सूत्रभाष्येण, 'प्राणोऽपानो व्यान उदानस्समानोऽन इत्येतत् सर्वं प्राण एव'
(वृ. १. ५. ३) इति श्रुत्योपपादितम् ॥ १४ ॥

'सर्वस्य चाहम्' इति श्लोकस्यासाङ्गत्यशङ्कापरिहारायोक्तसामानाधिकरण्यहेतुपरत्वेन सङ्गतिमाह
अत्र परमपुरुषविभूतिभूतादित्यादिना । चशब्द उक्तसमुच्चयार्थ इत्यभिप्रेत्य उक्तार्थमाह तयोस्सोम-
वैश्वानरयोरिति । सर्वस्येत्यस्य हृदीत्येतत्समभिव्याहारसामर्थ्यलेख्यार्थमाह सर्वस्य च भूतजातस्येति ।
हृदीति निर्देशस्य प्रयोजनं सूचयितुं तत्समावमाह सकलप्रवृत्तीति । आकाशवन्निविष्टत्वव्यवच्छेदायाह

हृदि सर्वं भस्मकल्पेन विप्रच्छन् जहमात्मनया संविदिष्टः । तथाहुः श्रुतयः, “अनः प्रविष्ट-
श्चास्ता जनानां चर्चसा” (य. आ. ३. ११. २), “यः पृथिव्यां तिष्ठन्” (बृ. ५.
७. ३), “य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तर्गतो....यमयति”, (बृ. ५. ७. २२. सा), “पञ्च-
कोशप्रतीकाश्च हृदयं चाप्यत्रोद्बुधम्” (ना), “अथ यदादमसिन् ब्रह्मपुरे दह्यं पुण्डरीकं
वेदम्” (छा. ८. १. १) इत्याद्याः । स्मृतयश्च, “अस्ता विष्णुक्षेपस्य जगती यो जग-
त्तयः” (पि. १. १७. २०), “प्रज्ञासतारं सर्वेणामणीनां मणीयमायु” (मनु. १२. १२२),
“अतो वैवस्वतो राजा यस्तवैव हृदि स्थितः” (मनु. ८. ९२) इत्याद्याः । अतो मत्त एव
सर्वेषां स्मृतिर्जायते । स्मृतिः पूर्वानुभूतविषयमनुभवसंस्कारमात्रजं ज्ञानम् । ज्ञानम् इन्द्रिय-
लिङ्गागमयोगजो वस्तुनिश्चयः ; मोक्षि मत्तः । अपोहनं च । अपोहनम्-ज्ञाननिवृत्तिः ।
अपोहनम् ऊहनं वा ; ऊहनमूहः ; ऊहो नाम इदं प्रमाणमित्ये प्रवर्तितुमर्हतीति प्रमाण-
प्रवृत्त्यर्हताविषयं सागम्यादिनिरूपणजन्यं प्रमाणानुग्राहकं ज्ञानम् ; स अपोहो मत्त एव ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः । अतोऽगमस्यैवागुपोमेन्द्रादीनां अदन्तर्गमकत्वेन सदात्मकत्वात्
सर्वविषयादनपरैः पृथिवैरहमेव वेद्यः, देवमनुष्यान्जन्तुर्जीवःसमेव । वेदान्तकृत् वेदानाम्-

आत्मतया स. आ. वि. ८ इति । आत्मत्वोपपादनायोक्तम् सर्वं भस्मकल्पेन नयच्छास्त्रेति । तथाऽऽ-
हुरिति । नियमनार्थमन्तःप्रविष्टत्वेनात्मत्वेन चेममाहुरित्यर्थः । प्रथमपादोक्तार्थो द्वितीयपादेनोच्यमानार्थो
हेतुरित्याह अतः इति । सर्वेषां...जायते इति च अर्थसिद्धकथनम् । श्रुत्युपदेष्टव्यस्मृतिभिरभ्युदासायाह
स्मृतिरिति । बाह्यविषयानन्वितत्वभूतव्युदासायोक्तम् पूर्वानुभूतविषयमिति । प्रत्यक्षज्ञानप्रत्यक्ष-
व्यावृत्त्यर्थं आश्रयपदम् । गोवलीवर्द्धन्यायगमिप्रत्यक्षज्ञानपदे व्याचष्टे इन्द्रियलिङ्गेति । ‘अपोहनोऽहो’ इत्यादि-
प्रयोगानुसारेणापोहनशब्दस्य निवृत्तिपरत्वम्, निवृत्तेः प्रतियोगिसाक्षादक्षत्वेन प्रकृतज्ञानप्रतियोगिकत्वं
चाभिप्रेत्याह (अपोहनं ज्ञाननिवृत्तिरिति । पूर्वम्, “अप परी वर्जने” (अष्टा. १. ४. ८८) इति
अपेत्यस्य वर्जनद्योतकत्वमभिप्रेत्य व्याख्यातम् ; इदानीं तदविवक्षया, “अथाहारस्तर्क ऊहः” (नाम. १.
४) इति कोशानुसारेण ज्ञानपदोक्तप्रमाणज्ञानानुग्राहकतर्कपरत्वमुचितमित्यभिप्रायेण व्याचष्टे अतोऽन-
मूहनं वेति । ऊहनशब्दश्च भावे लुङ्गन्त इत्याशयेनाह ऊहनमूह इति । इत्येव प्रवर्तितुमर्हतीति ।
चाक्षुषप्रमाणरूपिरूपतदेकाग्रयथोग्यचक्षुस्संस्पर्शविषये प्रवर्तितुमर्हतीत्येवमादिरूपप्रमाणप्रवृत्त्यर्हताविषय-
मित्यर्थः) ‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः’ इत्युक्तसर्वान्तरात्मत्वस्य, ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ इत्यादिपि
हेतुत्वमाह अत इति । सर्वैर्वेदैरहमेव वेद्य इति । ‘नारायणं महाज्ञेयम्’ (ना) ‘वचसां वाच्यमुत्तमम्’
(....) इत्युक्तप्रधानवेद्योऽहमेवेत्यर्थः । शरीरवाचिशब्दैरात्मन एव प्रधानवेद्यत्वे दृष्टान्तमाह देवमनुष्या

1 ‘स्मृतिर्न बाह्यविषया, नष्टेऽप्यर्थे स्मृतिदर्शनात्’ (जिज्ञा.) इति भाष्यादिकमनुसंधेयम् ।

2 (ऊह इति । स्मृतिमुक्त्वा तद्धेतुमनुभवं ज्ञानपदेनोक्त्वा तद्धेतुं तर्कम् अपोहनपदेनाहेति
भावः । अतो न ज्ञानातिरिक्तमीमांसकप्रसिद्धोहप्रसक्तिरत्र ।)

‘इन्द्रं यजेत्’, ‘वरुणं यजेत्’ इत्येवमादीनाम् अन्तः फलम् ; फले हि ते सर्वे वेदाः पर्यवस्यन्ति ; अन्तकृत् फलकृत् ; वेदोदितफलस्य प्रदाता चाहमेवेत्यर्थः । तदुक्तं पूर्वमेव, ‘यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति’ (७. २१) इत्याश्रय्य ‘लभते च ततः कर्मान् मयैव विहितान् हि तान्’ इति, ‘अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च’ (९. २४) इति च । वेदविदेव चाहम्-वेदविच्चाहमेव । एवं मदभिधायिनं वेदमहमेव वेदः ; इतोऽन्यथा यो वेदार्थं ब्रूते न स वेदविदित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ अतो मत् एव सर्ववेदानां सारभूतमर्थं शृणु—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६

✓क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौ पुरुषौ लोके प्रथितौ । तत्र क्षरशब्दनिर्दिष्टः पुरुषः जीव-

दीति । “चत्वारः पञ्चदशरात्राः^१....देवत्वं गच्छन्ति” (सा.म.ब्रा. २.६.३), “शरीरजैः कर्मदोषैर्योतिः स्थावरतां नरः । वाचिकैः पश्चिमृगतां मानसैरन्यजातिताम्” (मनु १२. ९) इत्याद्यन्यथासिद्धवैदिक-लौकिकप्रयोगात् मनुष्यादिशब्दानामात्मपर्यन्तत्वं मुख्यमेवेति भावः । वेदान्तशब्दस्योपनिषत्परत्वे च प्रकृतासङ्ख्या अनुपपत्त्या च अन्तशब्दस्य चरमवाचित्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे वेदानमिति । इन्द्रं यजेतेति । इन्द्रं यजेत्, वरुणं यजेतेत्येवमर्थवाक्यानामित्यर्थः । “ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्” (यजु. २. ५. ४. ५) “ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्”, “तावतो वारुणांश्चतुष्कपालाद्विर्वपेत्” (यजु. २. ३. १२. १) इत्यादीनामिति यावत् । अन्तशब्दस्य कथं फलपरत्वमित्यतस्तदुपपादयति फले हीति । “अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च” (गी. ९. २४) इतिवत् वेदश्च सर्वैरहमेव वेद्यः इत्यनेन फलितसर्वकर्मसमासाध्यत्वानन्तरं तत्फलप्रदत्वोक्तिरैव (त्वोक्तिरेव ?) सङ्गतेति सूचयन् फलित-मर्थं संसंवादमाह वेदोदितफलस्येत्यादिना । एवकारस्य यथाश्रुतान्वये अयोग्यवच्छेदार्थत्वं स्यात् ; तच्चायुक्तम्, भगवति वेदवित्वायोगस्याप्रसक्तेः (त्युक्तेः) ; अतो विशेषान्वयमाह वेदविच्चाहमेवेति । ‘ये च वेदविदो विप्राः’ (भा. व. ८.६. २६) इति भगवदतिरिक्तानामपि वेदवित्त्वप्रतीतेः अहमे-वेति कथमितरयोग्यवच्छेद इत्यतस्तदभिप्रायमाह एवं मदभिधायिनमिति ॥ १५ ॥

सर्ववेदसाररूपपुरुषोत्तमयाश्चात्म्यप्रतिपादनम् उक्तेन सङ्गमयन् अवतार्यति अतो मत् एवेति । लोचयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रमाणपरत्वमभिप्रेत्य प्रथितः इत्येवमुपपन्नं वचनविपरिणामेन योजयति लोके प्रथिताविति । प्रमाणं च, “अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशोते जहात्येनां सुक्तमोगामजोऽन्यः” (ना) इत्यादिकमभिप्रेतम् । पुरुषशब्दनिर्दिष्टात्मनः स्वरूपेण क्षरत्वायोगात् शरीरद्वारा तदित्यभिप्रेत्य तृतीयपादं व्याचष्टे तत्र क्षरशब्दनिर्दिष्ट इत्यादिना । क्षरः इत्येकत्वनिर्देशेन भूतानीति बहुव-

१ चत्वारः पञ्चदशरात्राः इति पृथग्वाक्यम् । पञ्चदशरात्राख्याः सन्नयागाश्चत्वारो भवन्तीत्यर्थः । उपरि तद्विवरणवाक्यानि बहूनि । तत्र प्रथमसत्त्वनिरूपणावसाने तदनुष्ठायिनां फलमाह देवत्वं गच्छन्तीति । तदनुष्ठायिनां मनुष्याणां देवत्वप्राप्तिः फलमिति ।

२ अहमेव वेदविदित्यस्य, अहं यथा जानामि, तथा ज्ञानवानेव वेदविदित्यर्थपर्यवसानम् ।

शब्दाभिलषनीयब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तक्षरणस्वभावाचित्संसृष्टसर्वभूतानि । अत्राचित्संसर्गरूपै-
कोपाधिना पुरुष (क्ष०?) इत्येकत्वनिर्देशः । अक्षरशब्दनिर्दिष्टः कूटस्थः अचित्संसर्गविधुक्तः स्वेन
रूपेणावस्थितो मुक्तात्मा । स त्वचित्संसर्गाभावादचित्परिणामविशेषब्रह्मादिदेहसाधारणो न
भवतीति कूटस्थ इत्युच्यते । अत्राप्येकत्वनिर्देशोऽचिद्वियोगरूपैकोपाधिनाऽभिहितः । न हि
इतः पूर्वमनादौ काले मुक्त एक एव । यथोक्तम्, 'बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः'
(४. १०), 'सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' (१४. २) इति ॥ १६ ॥

१ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७

उत्तमः पुरुषस्तु ताभ्यां क्षराक्षरशब्दनिर्दिष्टाभ्यां बद्धमुक्तपुरुषाभ्याम् अन्यः अर्था-
न्तरभूतः परमात्मेत्युदाहृतः सर्वान् श्रुतिषु । परमात्मेति निर्देशादेव ह्युत्तमः पुरुषो बद्धमुक्त-
पुरुषाभ्यामर्थान्तरभूत इत्यवगम्यते । कथम् ? यो लोकत्रयमाविश्य विभर्ति । लोकयत इति

निर्देशस्तुपाधिकृत इति शङ्काव्युदासायाह अत्राचित्संसर्गेति । ब्रह्मात्मनां स्वरूपानो भेदाभावे
सर्वदुःखसुखप्रतिसन्धाने सर्वेषां स्यादिति भावः । कूटस्थशब्दोऽनेकसन्ततिमूलपुरुषे प्रसिद्धः । स चात्र न
परमपुरुषः ; 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इति तस्य पृथग्बन्धमाणात्वात् । नापि हिरण्यगर्भादिः, तस्य देह-
संबन्धित्वेन क्षरशब्दनिर्दिष्टत्वात् ; नापि मुक्तात्मा, रूढ्याद्यविषयस्थान्द्रित्यतस्तत्र योगवृत्तिमभिप्रेत्य
मुक्तात्मपर इत्याह अचित्संसर्गविधुक्त इति । योगवृत्तिमुपपादयति स त्विति । ब्रह्मादिदेहेति ।
ब्रह्मादिदेहसंबन्धायतवचित्तसुखदुःखाद्यसाधारणाकारो न भवतीत्यर्थः । एतेन, 'स्वेन रूपेणाभिनियम्यते'
(छा. ८. १२. २) इति श्रुत्युक्तासङ्कुचितज्ञानैकाकारत्वलक्षणसाधारणाकारो भवतीत्युक्तं भवति ।
तथाच कूटवतिष्ठतीति कूटस्थ इति व्युत्पत्तिरपि सूचितः । साधारणाकारत्वमेवात्र कूटसादृश्यमिति भावः ।
अत्राप्येकत्वनिर्देश एकोपाधिकोऽङ्गीकारनिबन्धन एवेत्याह अत्रापि । निर्देशः.... अभिहित इत्येतत्,
पाकं पचतीतिवत् द्रष्टव्यम् । उक्तार्थे हेत्वभिप्रायेण मुक्तात्मबहुत्वं सप्रमाणमाह पूर्वमनादौ काल इति ॥ १६

अप्रासत्वादन्यत्वस्य विधेयत्वं वदन् तस्य प्रतियोगितापेक्षत्वात् प्रकृतक्षराक्षरपुरुषयोरेव प्रतियो-
गित्वमाह उत्तमः पुरुषस्तु ताभ्यामिति । 'परमात्मेत्युदाहृत' इत्यस्य विधेयपरत्वासंभवेन अन्यत्वहेतु-
परत्वमाह सर्वान् श्रुतिष्विति । "तस्याश्चिदात्मनो मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः" (ना), "आत्मा
नारायणः परः" (ना) इत्यादिवित्यर्थः । परमात्मेति निर्देशहेतुत्वोपपादकत्वेनोत्तराधिमवतारयति
कथमिति । लोकशब्दस्य भुवनपरत्वे लोकत्रयं भूरादिलोकत्रयं स्वर्गमर्त्यपाताललक्षणलोकत्रयं वा
स्यात् । तथा च तद्व्यापनभरणयोः सर्वात्मत्वपर्यवसितपरमात्मत्वोपपादकत्वेन १ क्षराक्षरात्मकसर्वान्तरव-
साधकत्वं न स्यात् । कृतकमकृतकं कृतकाकृतकमिति लोकत्रयपरत्वेऽपि तत्रत्यपुरुषेषु लक्षणा
स्वीकार्या ; ततो वरं योगवृत्त्याश्रयणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे लोकयत इति लोक इत्यादिना । कथमचा

१ अत्रेदं श्लोकद्वयं स्तोत्रभाष्ये (श्लो. 12) व्याख्यातम् । २ उपपादकत्वेनेत्यस्य साधकत्वेऽन्यथः ।

लोकः ; तत्रयं लोकत्रयम् । अचेतने तत्संसृष्टचेतनो मुक्तश्चेति प्रमाणावगम्यमेतत्तृयं य आत्मतया आविश्य विभर्ति, स तस्मात् व्याप्याद्धर्तव्याचार्यान्तरभूतः । इत्येका-
ल्लोकवादार्थान्तरभूतः ; यतः सोऽज्ययः, ईश्वरश्च ; अव्ययस्वभावो हि व्ययस्वभावादचेतनात्
तत्संबन्धेन तदनुपारिणश्य चेतनादचित्संबन्धयोग्यतया पूर्वसंबन्धिनो ह्युक्ताचार्यान्तरभूत
एव । तथैतस्य लोकत्रयस्येश्वरः, ईशितव्यात् तस्मादर्थान्तरभूतः ॥ १७ ॥

यस्मात् क्षरमर्तातोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८

क्षुषयोर्विद्वमुक्तथोलोकनकर्मत्वमित्यत आह प्रमाणावगम्यमेतत्तृयमिति । य इति । 'अन्तः प्रविष्टः
शास्ता जनानां सर्वात्मा' (य. आ. ३. ११), 'मर्ता सन् त्रियमाणो विभर्ति' (य. आ. ३. १४)
इत्यादिकमत्राभिप्रेतम् । स इति । परमात्मेति निर्दिष्ट इत्यर्थः, य इत्यस्य तत्परत्वात् प्रत्येकं विशेषणा-
नामन्यत्वसाधनसामर्थ्यात् तदर्थस्थितिमात्रविवक्षायामत्रानपेक्षितोक्त्या पदान्तरवैयर्थ्यादित्यभि-
प्रायेणाह इत्येति । अत्र आवेशभरणेश्वरत्वानां कर्मकर्तृभावेन अन्यत्वोपस्थापकत्वम्,
अन्यत्वत्वस्य तु साक्षात्स्वाभावविरोधादित्यभिप्रायेणाह अव्ययस्वभावो हीति । एवमवान्तरवैषम्ये
दर्शयिष्यति (19) अव्ययस्वभावतया व्यापनभरणैश्वर्यादियोगेन चेति । तत्संबन्धेन तदनुपारिणश्य
इति । तदधीनजन्मविनाशाद्विक्लेशभाज इत्यर्थः ; तद्वत् ज्ञानसङ्कोचविकासलक्षणविकारयोगिन इति वा ।
योग्यता नाम सहकारिसन्निधौ कुर्यात्स्वभावत्वं सहकार्यभावप्रयुक्तकार्याभावकत्वं वा । सा च मुक्त
स्याप्यस्तीति स्वभावविरोधस्तत्प्राप्यविशिष्ट इत्याह अचित्संबन्धयोग्यतया पूर्वसंबन्धिन इति ।
अनवच्छिन्नाव्ययत्वं मुक्तस्यापि नास्तीति भावः । ईश्वरशब्दोऽत्र नानुपयुक्तसंज्ञामात्ररूप इत्यभि-
प्रायेणाह तथैतस्येति । अत्र आत्मलक्षणान्तर्गतानुप्रवेशधारणनियमनानां कण्ठोक्तौ स्वाधीनारणादिवशादेव
शेषित्वमपि सिद्धयतीत्यभिप्रायेण संग्रहश्लोके स्वाभ्योक्तिः । तथाच तत्र नियन्तृत्वमुपलक्षणीयम् । एवम्
'अव्ययत्वव्यापनभरणस्वाभ्यैः' इत्यनन्तराध्यायारम्भभाष्येऽपि द्रष्टव्यम् । यद्वा केवलनियन्तृत्वादि-
विशिष्टेष्वपीश्वरशब्दस्य प्रयुक्तचरत्वाभावात् स्वाभ्योपलक्षितनियमनवेषे च निरुद्धप्रयोगत्वादीश्वरशब्देनैव
शेषित्वमप्युपस्थापितम् । अपिचाल यः इति व्यासबालानुवादे, 'मयि सर्वमिदं प्रोतम्' (७. ७)
इत्यादिपुरोवादपरामर्शात् तत्प्रकरणे 'भूमिरापः' (७. ४) इत्यादिनोक्तं शेषित्वमप्याकृष्यत ईहति
'पति विश्वस्यात्मेश्वरम्' (ना) इति पतिशब्दस्थाने चेश्वरशब्दः प्रयुक्त इति भावः ॥ १७ ॥

एवं प्रतिज्ञातमन्यत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धधात्वर्थया समाख्यया स्थापितम् । तदेव पुनस्तथाभूतसमाख्या-
न्तरेण उत्तमः पुरुष इत्यनुवादसारितेन स्थिरीक्रियते यस्मादिति श्लोकेन । एतेन पूर्वश्लोके पराकृत्य
निर्देशोऽपि स्वविषय एवेति दर्शितम् । अत्र यतोऽसावग्निमान्, अत एव धूमवानित्यादिवत् साध्यमेव

- 1 पूर्वसंबन्धिनः पूर्वोक्तव्ययसंबन्धिनः । 2 अनवच्छिन्नतमव्ययत्वमिति पाठे आत्मपदमनन्वितम् ।
- 3 आकृष्यत इत्येतदनन्तरम् इतिशब्दोऽधिकः । अन्यथा उपरि इतिचेति प्रयोक्तव्यम् । 4 धात्वर्थे-
त्येव पाठे आत्मशब्दव्ययस्य आलुधातोर्थो व्यातिर्या सा श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेति वक्तव्यम् ।

यस्मादेवमुक्तैः स्वभावैः क्षरं पुरुषमनीतोऽहम्, अक्षरात् मुक्तादप्युक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतमः, अतोऽहं लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितोऽस्मि । वेदार्थावलोकनालोक इति स्मृतिरिहोच्यते । श्रुतौ स्मृतौ चेत्यर्थः । श्रुतौ तावत्, 'परं ज्योतिरूपसंख्येन रूपेण अभिनिष्पद्यते, स उत्तमः पुरुषः' (छा. ८. १२. २) इत्यादौ । स्मृतावपि, 'अंशावतारं पुरुषोत्तमस्य ह्यनादिमध्यान्तमजस्य विष्णोः' (वि. ५. १७. ३३) इत्यादौ ॥ १८ ॥

साधकं प्रति नियामकतया हेतुर्व्यपदिश्यते । तच्च साध्यं सहेतुकमिह समाख्यानिदानमित्यभिप्रायेणाह यस्मादेवमुक्तैस्स्वभावरिति । क्षरमनीति इति तत्स्वभावगन्धानां प्रातस्त्वमुच्यते । अत्रापि क्षरशब्दः प्रस्तुतैकाध्यात्म प्रधानविषय इत्याह क्षरं पुरुषमिति । अक्षरशब्दस्य प्रधानेश्वरादिष्वपि प्रयोगात् तद्व्यवच्छेदाय कूटस्थोऽक्षरः इत्युक्तैकाध्यामाह अक्षरान्मुक्तादिति । एतेन पुरुषोत्तमशब्दनिरुक्तिरप्यत्र दर्शिता । उक्तैर्हेतुभिरिति । "षष्ठी हेतुप्रयोगे" (अष्टा. २. ३. २६) इति नियमस्य 'प्रयोजनरूपहेतुविषयतयैव प्रयोगप्राचुर्यात् तृतीयानुपपत्तिः । उत्तमशब्दे प्रकृतिप्रत्ययभेदेन विवक्षितमाह उत्कृष्टतम इति । मुक्तो हि बद्धादुत्कृष्टः ; ततोऽप्यसौ सर्वान्तरात्मत्वादिभिरुक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतमः । प्रथितशब्देन केवलप्रथनविधेः प्रकृतानन्वयात्^१ सविशेषणोऽसौ विशेषणोपसंक्रान्तीत्यभिप्रायेण पुरुषोत्तम इतीति इति-करणम् । नाल्लोकशब्दो भुवनविषयो जनविषयो वा ; तल्ल प्रकृतनिरुक्तिविवक्षाप्रमाणत्वात् संभवात् । न च काव्यादिप्रयोगपरता ; तत्प्राप्यतिरारं स्वारस्याभावात् । अतो वेदसहपाठात् तदनुवर्ति-स्मृतिपरोऽयम् । तल्ल च लोच्यतेऽनेन वेदार्थ इति व्युत्पत्त्या इतिरित्यभिप्रायेणाह वेदार्थावलोकनादिति । श्रुतौ स्मृतौ चेत्यर्थ इति । अयमभिप्रायः—श्रुतं नित्यमिति हि श्रुतः । अतो बलवद्बोधप्रसङ्गाभावादशितिलसंप्रदायत्वाच्च तदुक्तं तावत् प्रामाणिकमेव । स्मृतिरप्यलप्यश्रुतैर्दूरवबोधसकलशाखानुगतमर्थं सङ्कलयोपबृंहयन्ती परमात्ममन्वादिप्रणीता प्रमाणमेवेति तथा वेदार्थावलोकनं युक्तमिति ॥ "परं ज्योतिरूपसंख्ये" इति मुक्तोपसंपत्तव्यतया निर्दिष्टो निरिन्शद्यदीप्तियुक्तः पुरुष एवात्र 'स उत्तमः पुरुषः' इति परामृश्य विशेष्यते ; तदुपबृंहणाय हि, 'उत्तमः पुरुषस्त्वयः' इति तत्तुल्यव्यस्तप्रयोगोऽयं प्रदर्शित इत्यभिप्रायेण परं ज्योतिरित्यादिवाक्योदाहरणम् । अत्र प्रथितः पुरुषोत्तमः इत्यस्योक्तसमस्तप्रयोगप्रदर्शनार्थतया अंशावतारं पुरुषोत्तमस्येति स्मृत्युदाहर्तः । अत्र विष्णोरिति संज्ञानिर्देशोऽपि पुरुषोत्तमस्येति विशेषणैकार्थ्येन विवक्षितत्वात् योगरूढोऽयं शब्द इति सिद्धम् । एतेन "रूढ्या तु कामं पुरुषोत्तमोऽस्तु" इति प्रलपन् वेदवाहः^२ प्रयुक्तः ।

1 प्रयोजनेति । यथा अन्नस्य हेतोर्वसतीति । 2 उत्कृष्टतमो नित्य इति मध्ये भाव्यम् । 3 क्षर-क्षरमनीतत्वस्य केवलप्रथासाधकत्वाभावात् अत इत्युक्तस्य साध्यत्वस्य पुरुषोत्तमत्वविशिष्टप्रथा-विशेषणं पुरुषोत्तमत्वेऽप्यय इति भावः । 4 स उत्तमः पुरुष इत्यस्य अभिनिष्पत्तिवर्तुषा पूर्व-वाक्योक्तजीवपरत्वं न युक्तमिति भावः । 5 वेदवाहः दैवः हरदत्तः ।

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९
य एवम् उक्तेन प्रकरणे पुरुषोत्तमं मामसंमूढो जानाति क्षराक्षरपुरुषाभ्याम्, अव्यय-

ननु कथं यौगिकार्थविवक्षायामस्य साधुता, न तावदसौ समानाधिकरणसमासः, “सम्बन्धत्परमोत्तमो-
त्कृष्टाः पूजयमानैः” (अष्टा. २. १ ६१) इति प्रथमानिर्दिष्टस्योत्तमशब्दस्योपसर्जनतया पूर्वनिपातापातात् ।
नापि व्यधिकरणसमासः, उत्तमः पुरुष इवेत्युपमितविवक्षानुवपत्तेः ; तदर्थतयोदाहृतायां श्रुतावपि वैयधि-
करण्यादर्शनात् । न चासौ षष्ठीसमासः, निर्धारणे तन्निषेधात् । न चान्यस्या ‘पीह संभव इति—नैवम् ;
षष्ठीसमासस्यैवाल युक्तत्वात् । न हि वयमत्र निर्धारणार्थतां ब्रूमः । पुत्रादिवत् संबन्धिशब्दो ह्यसौ । अधनादि-
सापेक्षं ह्युक्तमत्वम् । इदं च सूचितम् **उक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतम** इति । जातिगुणादिसंबन्धिशब्देषु हि निर्धारणे
षष्ठी । संबन्धसामान्यविहिता च षष्ठी तत्तत्संबन्धिशब्दसमभिव्याहारानुरोधेन तत्संबन्धविशेषं प्रतिपादयति ।
एवमेव हि नागोत्तमादिशब्दानां साधुत्वं वैयाकरणैर्व्याख्यातम् । अत्र च ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः’, ‘क्षरमतीतो-
ऽहमक्षरादपि चोत्तमः’ इति च अर्थकथनमात्रम् ; न तु तत्समासांशद्वयविवक्षा । एवमेव ‘स उत्तमः पुरुषः’
इति श्रुत्युदाहरणमपि । केचित्तु पञ्चमीसमासं व्याकुर्वन्ते । न चोत्तमशब्दयोगे पञ्चमी न शिष्टेति वाच्यम् ;
यथा ‘यस्मादधिकम्’ (अष्टा. २. ३ ९) इत्यादिसौत्रप्रयोगादिशिष्टस्यापि परिग्रहः ; एवम् **अक्षरादपि
चोत्तमः** इत्यादिप्रयोगवलादेव तत्परिग्रहोपपत्तेः । १ इदमपि सूचितम् **मुक्तादप्युक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतम**
इति । योगविभागाच्च पञ्चम्या उत्तमादिशब्दैस्समासोऽप्यनुशिष्ट एव । एवं सप्तमीसमासत्वेऽपि न
दोषः, शौण्डादिव्यपठितत्वेऽपि तत्रापि योगविभागाभ्यनुज्ञानादेव तदुपपत्तेः । एतत् सर्वं विज्ञानद्वि-
र्महाकविभिरपि विवक्षितयोग एवायं प्रयुज्यते प्रतिपाद्यते च । तथाऽऽदिक्वाच्ये, “न च तेन विना निद्रां
लभते पुरुषोत्तमः” (रा. वा. १८. २९) इति । तदेतत् सर्वमभिसन्धाय **भगवदाद्युनमुनिभिरुक्तं
स्तोत्रे**, (12) “कः पुण्डरीकनयनः पुरुषोत्तमः कः” इति ॥ १८ ॥

एवं पुरुषोत्तमशब्दनिर्वचनं तथाऽनुचिन्तनार्थमिति व्यञ्जयन् पुरुषोत्तमत्ववेदनं स्तौति यो
मामेवमिति श्लोकेन । पुरुषोत्तमत्वेन जानातीति विवक्षायामसंमूढपदार्थैक्यम् । अत एव **पुरुषोत्तमं....
मामित्यर्थस्थितिः**¹ निर्दिश्य तत्र यथावज्ज्ञानम् असंमूढो जानातीत्यनेनोच्यते । तदाह य
एवमुक्तेनेति । एकीकृत्य मोहरहितत्वमसंमूढत्वम् ; तच्च पूर्वोक्तप्रकारानुसन्धानादित्याह
क्षराक्षरेति । एवमसंमूढशब्देन परामिततजोवैश्वरैक्यवेदनस्य आन्तरूपत्वं प्रकृतिपुरुषेश्वरभेदस्य
पारमार्थिकत्वं च व्यञ्जितम् । स सर्वविदित्यत्र पुरुषोत्तमशब्दार्थवेदनेनाद्यादशविद्यास्थानादिवेदना-
सिद्धेः, अत्र चानपेक्षितकेशकीटादिसङ्ख्यवेदनेन स्तुत्यसंभवात्, तस्य भजति मां सर्वभावेनेत्यत्र

1 अन्यस्यापीति । हेतुपञ्चम्यादेरित्यर्थः । 2 पुरुषशब्दः क्षराक्षरपुरुषमात्रपर इति भावः ।

3 “अधिगत्य जगत्पद्मीश्वरादथ मुक्तिं पुरुषोत्तमात् ततः” इति नैषधध्याये अर्थद्वयविवक्षणत् ।

4 अर्थस्थितिमिति । सिद्धतया उद्देश्यविशेषणीकरणत्वात् पुरुषोत्तमप्रवृत्तानिमिदं च अपरूपम्,
नाप्याहार्थद्वयप्ररूपमिति दृढीभवति ।

स्वभावतया व्यापनभरणैश्वर्यादियोगेन च विषयजानीयं ज्ञानाति, य सर्ववित् मत्प्राप्त्युपाय-
तया यत् वेदितव्यं तत् सर्वं वेद ; भजति मां सर्वभावेन-ये च मत्प्राप्त्युपायतया मद्भजनप्रकाश
निर्दिष्टाः तैश्च सर्वैर्भजनप्रकारैर्मां भजते । सर्वैर्मद्विषयैर्वेदनैर्मम या प्रीतिः, यः च मम सर्वैर्मद्विषयै-
र्भजनैः, उभयविधा सा प्रीतिरनेन वेदनेन मम जायते ॥ इत्येतत्पुरुषोत्तमत्ववेदने पूजयति-

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ । एतद्वद्व्या बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥ २०
ओंतत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु....पुराणपुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

इत्थं मम पुरुषोत्तमत्वप्रतिपादनं सर्वेषां गुह्यानां गुह्याममिदं शास्त्रम्, 'त्वमनघतया
योग्यतमः' इति कृत्वा मया तवोक्तम् ।

मन्दप्रयोजनत्वाच्च भजनानुष्ठानोपयोगिविषयतया निवच्छति मत्प्राप्त्युपायतयेति । भजनक्रियावशी-
कृतः सर्वभावशब्दो भजनावान्तर्भेदतया प्राक्प्रपञ्चनकीर्तनयतनादिप्रकारपरः । 'वासुदेवस्सर्वम्'
(गी. ७. १९) इत्याद्यर्थविवक्षातोऽप्ययमेवार्थः स्तुत्युपयोगातिशयात् इहोपादेय इत्यभिप्रायेणाह
ये चेति । भावशब्दोऽत्र क्रियावाची पदार्थमात्रवाची वा सन् प्रकाराख्यविशेषे विश्रान्तः । नन्वत्र
तत्त्वहितवेदनं हितानुष्ठानं च शास्त्रफलं विवक्षितम् । तत्र न तावत् पुरुषोत्तमत्ववेदनमेव परव्यूह-
विभवगुणचेष्टितादिसर्ववेदनं सर्वविधभजनकरणं च, स्वरूपान्यथात्वात् । न चारोप्य स्तुतिः,
अनूजितत्वात् ; निष्फलत्वाच्च । न चाल हेतुफलभावविवक्षा, 'एतद्व्या बुद्धिमान् स्यात्' इत्यनन्तरेण
पौनरुक्त्यात् । अतो निरर्थकमिदमित्यत्राह सर्वैर्मद्विषयैरिति ॥ यदि पुरुषोत्तमत्ववेदनमात्रेण भगवत्सर्व-
विधा प्रीतिर्जायते, तर्हि भजनाद्यनुष्ठानविधिवैयर्थ्यम् ; तत्राह इत्येति । सर्वासां प्रती-
तीनामेतदेव हि मूलकारणम् । फलसाम्याद्वा सर्वस्य विदितत्वकृतकृत्यत्ववचनमिति भावः । इत्ये-
तदित्यादिकमुत्तरश्लोकावतारिका वा ।

रहस्यतया गोपनीयतमत्वं पारमार्थिकत्वं फलप्रकर्षं च व्यञ्जयन् निगमयति इति गुह्येति श्लोकेन । एतदेव
गीताशास्त्रनिगमनमिति वदतां प्रतिक्षेपायाह पुरुषोत्तमत्वप्रतिपादनमिति । पञ्चदशोऽध्याय इत्यर्थः ।
अनघेति संबुद्धिरधिकारित्वसूचनार्थेत्याह अनघतया योग्यतम इति कृत्वेति । एवं भारतसंबुद्धिरपि
जन्मतोऽधिकारित्वसूचनार्था । इदमिति । अस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः इत्यभिप्रायः । इदं शास्त्रा-
न्तरेभ्य उक्तकृष्टतममिति वा । उक्तं चाभिप्युक्तैः¹, "यस्मिन् प्रसादमुमुखे कवयोऽपि ते ते
शास्त्राण्यशासुरिह तन्महिमाश्रयाणि । कृपणेन तेन यदिह स्वयमेव गीतं शास्त्रस्य तस्य सदृशं
किमिहास्ति शास्त्रम् ॥" इति । मया वक्तव्यतत्त्ववेदिना, त्वदधिकारवेदिना, तव सख्या
चेत्यर्थः । प्रागुक्तशास्त्रानुवादताश्रमव्युदासायाह तवोक्तमिति । "सा विद्या या विमुक्तये....
विद्याऽस्या शिल्पनैपुणम्" (वि. १. १९-४१) "तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्" (वि. ६. ५. ८७)

1 गीतार्थसंग्रहरक्षायामेतदनुवादोऽस्ति⁽¹⁾तत्र 'ये ते' इति, 'किमिवास्ति' इति च पाठः ।

एतद्बुद्धा बुद्धिमांस्यात् कृतकृत्यश्च-मां प्रेप्सुना उपादेया या बुद्धिः सा सर्वा उपात्ता स्यात् ;
यच्च तेन कर्तव्यम्, तत् सर्वं कृतं स्यादित्यर्थः । अनेन श्लोकेन, अनन्तरोक्तं पुरुषोत्तम-
विषयं ज्ञानं शास्त्रजन्यमेवैतत् सर्वं करोति, न तत्साक्षात्काररूपमित्युच्यते ॥ २० ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अतीतेनाध्यायतयेण प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तयोः संसृष्टयोश्च याथात्म्यं तत्संसर्ग-
वियोगयोश्च गुणसङ्गतद्विपर्ययहेतु[क]त्वम्, सर्वप्रकारेणावस्थितयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भगव-
द्विभूतित्वम्, विभूतिमतो भगवतो विभूतिभूतादचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनश्च बद्धमुक्तोभयरूपात्
अव्ययत्वव्यापनभरणस्वाभ्यैरर्थान्तरतया पुरुषोत्तमत्वेन याथात्म्यञ्च वर्णितम् । अनन्तरम्,
“एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा” (गी १३.१२) इत्यादिभिरन्यासां बुद्धीनाम् अबुद्धि-
प्रायतोक्तेरिह बुद्धिशब्दविवक्षितमाह मां प्रेप्सुनोपादेयेति । कृत्यशब्दोऽप्यत्र मुमुक्ष्वपेक्षितविषयः ।
तस्यैव, “तत्कर्म यत्न बन्धाय” (वि १. १९.४१) इत्यादिवु ग्रहणात्, अन्येषां च, ‘आयासायापरं
कर्म’ इति निन्दनादित्यभिप्रायेणाह यच्च तेन कर्तव्यमिति । प्रस्तुतोऽर्थस्तज्ज्ञानं वाञ्छ प्रशंसनीयम्,
किमत्र शास्त्रग्रहणेन ? तथाचात्र पूर्वश्लोकपौनरुक्त्यमित्यत्राह अनेन श्लोकेनेति । अयमभिप्रायः—
सार्थकशास्त्रज्ञानं शक्य एतद्बुद्धेनूयते । अतोऽर्थज्ञान एव तात्पर्यम् । तत्र शास्त्रशब्दग्रहणं
शास्त्रमात्रजन्यस्यापि ज्ञानस्य फलाविनाभावापेक्षयेति । स सर्वविदित्यादेः (१९) बुद्धिमान्
स्यादित्यादेश्च अर्थैवयमभिसन्धाय[पि] पुनरुक्तिपरिहारश्चात्र कृतः । भारत एतद्बुद्धा त्वमपि
कृतकृत्य इति च भावः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

तृतीयपट्कस्य त्रिकमेदादिप्रकारः प्रागेवास्माभिः प्रपञ्चितः । तत्र त्रिकमेदं प्रदर्श्य त्रिभि-
स्सङ्गततया षोडशमवतारयितुं तत्त्वत्रयविशोधनपरस्य त्रयोदशालिङ्गकस्यार्थं क्रमादनुवदति अतीते-
नाध्यायत्रयेणेति । गुणसङ्गतद्विपर्ययहेतुकत्वमिति पाठः । कप्रत्ययप्रयोगाभावेऽप्यत्र बहुव्रीहि-
त्वमेवेति । इति गुह्यतमं शास्त्रमिति पूर्वाध्यायान्ते शास्त्रमुपक्षिप्तम् । अनघभारतशब्दाभ्यां च
तदधिकारी सूचितः । स एव हि ‘मा शुचस्संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव’ (५) इति वक्ष्यते ।
तत्रोक्तार्थव्यवसायस्य शास्त्राधीनत्वात् पुरुषस्य शास्त्रवश्यत्वं तावत् वक्तव्यम् । तच्च “तस्माच्छास्त्रं
प्रमाणं ते कार्याकार्थव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि” इत्यध्यायान्ते वक्ष्यते ।
तदर्थमेव च पूर्वाध्यायान्तसूचिताधिकारिविशेषविवेचनाय अत्रादौ दैवापुरविभागोक्तिः । तदभिप्रायेण

उक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्य स्थेन्ने शास्त्रवश्यतां वक्तुं शास्त्रवश्यतद्विपरीतयोर्देवासुरसर्गयोर्विभागं
[श्रीभगवानुवाच]

श्रीभगवानुवाच—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागःशान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलोलुप्त्वं (लुब्धं) मार्दवं हीरचापलम् ॥
तेजः क्षमा धृतिःशौचमद्रोहो नातिमानिता । भवन्ति संपदं दैवीममिजातस्य भारत ॥ ३

इष्टानिष्टवियोगसंयोगरूपस्य दुःखस्य हेतुदर्शनजं दुःखं भयम्, तन्निवृत्तिरभयम् ।
सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य रजस्तमोभ्यामस्पृष्टत्वम् । ज्ञानयोगव्यवस्थितिः प्रकृतिविशुक्ता-
त्मस्वरूपविवेकनिष्ठा । दानम् न्यायार्जितधनस्य पात्रे प्रतिपादनम् । दमः मनसो विषयौ-
संगृहीतम्, “देवासुरविभागोक्तिपूर्विका शास्त्रवश्यता । तत्त्वानुष्ठानविज्ञानस्थेन्ने षोडश उच्यते”
(सं. २०) इति । तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह अन्तरमिति । उक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्येति वक्ष्यमाणस्या-
नुष्ठानविवेकस्याप्युपलक्षणम् । उक्तैकदेशविशोधनरूपत्वाद्वा तदविवक्षा । संग्रहश्लोकोक्तानुष्ठानमपि
कृत्स्नस्येति विशेषणेन अन्तर्भावितम् । हेयोपादेयत्वमावकथनस्य हानोपादानार्थतया फलितमाह
शास्त्रवश्यतां वक्तुमिति । शास्त्रवश्यत्वकथने देवासुरविभागोक्तिः कुलोपकुरुते ; तत्राह शास्त्रवश्य-
तद्विपरीतयोरिति । भगवदाज्ञा हि शास्त्रम् ; तदनुवर्तिनो देवास्तेनानुगृह्यन्ते ; अतस्तथा वर्तितव्यम् ।
तदाज्ञातिक्रामिणोऽसुरास्तेन निगृह्यन्ते ; अतस्तथा न वर्तितव्यमिति भावः । नैसर्गिकविरोधद्योत-
नायात् वक्ष्यमाणसर्गशब्दोपादानम् ।

विभागोऽत गुणक्रियादिभिवक्ष्यमाणैः^१ । “यथा स्वप्नं भयं शोकम्” (गी. १८. ३५)
इत्यादिभिसम्पत्तौ हि भयम् ; तत् सात्त्विकस्य दैवसर्गस्य न भवतीत्यभिप्रायेण भयनिरूपणार्थं तत्प्रति-
योगित्वरूपं शिक्षयति इष्टानिष्टेति । वियोगसंयोगशब्दौ इष्टानिष्टाभ्यां यथाक्रममन्वेतव्यौ । इदं च
स्वरूपकथनम् ; न तु भयलक्षणानुपविष्टम् ; आगामिदुःखहेतुदर्शनजं दुःखमित्येव हि तत् । सत्त्वसंशुद्धिः
सत्त्वाधिष्ठानमन्तःकरणमिह सत्त्वम् ; तस्य समीचीनशुद्धिः संशुद्धिः, सर्वदोषनिवृत्तिः । तत्तु कन्द-
भूतरजस्तमोनिवृत्त्या कामरागासूयावञ्चनादिसर्वदोषनिवृत्तिमभिप्रेत्याह रजस्तमोभ्यामस्पृष्टत्वमिति ।
ज्ञानयोगशब्दोऽत न कर्मयोगादीनां यवच्छेदार्थः, तेषामपि सात्त्विकोपादेयत्वात् । अतः कर्मज्ञान-
भक्तीनां साधारणं शास्त्रीयं शुद्धात्मस्वरूपविवेचनमिह विवक्षितमित्याह प्रकृतिविशुक्तेति । ज्ञान-
मेवात्रोपायत्वात् योगः । यद्वा शास्त्रजन्यज्ञाननिष्पाद्यं चिन्तनं ज्ञानयोगः । न्यायार्जितेत्यादिकं
दानस्य शास्त्रीयाकारप्रदर्शनम्, अनेवैकरणस्य राजसतामसत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।^२ एतच्च यथाविभवमनु-
सन्धेयम् । दमनं दमः, तच्चान्तःकरणकर्मकम् अमार्गान्निवर्तनं प्रकरण[न्तरा]दिसिद्धमाह मनस इति ।

१ वक्ष्यमाणैरिति । अष्टमश्लोकमारभ्येति आदिः । तमश्शीलम्, तामसीति तद्वैकल्या
तमसः स्वभाज इत्यर्थः । २ एतच्च दानञ्च ।

ननु यन्निवृत्तिसंशीलनम् । यज्ञः फलाभिसन्धिर्हितप्रणवदाराधनरूपमहायज्ञाद्यनुष्ठानम् ।
 स्वाध्यायः सविभूतेर्भगवतस्तदाराधनप्रकारस्य च प्रतिपादकः कृत्स्नो वेद इत्यनुसन्धाय वेदा-
 बाह्येन्द्रियनियमनं हि शान्तिशब्देन वक्ष्यति । एतेन 'केषां चित् अनयोऽशब्दयोर्व्युत्क्रमेणार्थः (१७)
 व्याख्यानं निरस्तम् । 'यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम्' (१७) इत्यासुरयज्ञानां वक्ष्यमाण
 त्वादत्त मोक्षप्रकरणेऽभिमतं सात्त्विकं यज्ञविशेषमाह फलाभिसन्धिर्हितेति । समस्तनित्यनैमित्ति
 कोपलक्षणतयाऽत्र यज्ञोपादानमिति आदिशब्दः । अपकृष्टदेवताविषयस्य अल्पफलकाभ्यर्क-
 विधायकस्य च वेदभागस्य यावानर्थोऽदपानन्यायात् सुमुखणाऽनभ्यसनीयत्वमाशङ्क्य तत्रापि
 त्रैवर्णिकवेदाभ्यासात् व्यावृत्तिः प्रकरणलब्धमाह सविभूतेरिति । "सर्वे वेदा यत्प्रदमामनन्ति"
 (क. २. १५.), "सर्वे वेदा यत्कं भवन्ति" (य. आ. ११. १) इत्यादिकमेणासुसन्धाय पठतः
 उपनिषदभ्यासविधिप्रयुक्तस्य सर्वं प्रणवाष्टाक्षरषडक्षरद्विष्टकनिषदुपनिषदभ्यासकल्पमित्यभिप्रायः ।
 एतेन "अन्या वाचो विमुञ्चथ" (सु. २. २. ५) इत्यादिकमप्यन्यपरं निवृत्तम्, "ओमित्येवात्मानं
 ध्यायथ" इति ध्यानदशायां प्रणवस्यैवोपादेयत्वे तात्पर्याच्च । यद्यपि "स्वेनाधीयत इति स्वाध्यायः—
 स्वशाखा ; तथापि "न चैकं प्रति शिष्यते" इति न्यायात् सर्वशाखानुगतत्वात्स्थानुसन्धेयत्वात् ,

1 ननु 10.4. श्लोके दमो बाह्यकरणनियमनं, शमः अन्तःकरणनियमनमिति व्याख्यातम् ।
 18.42. श्लोके, अत्र चान्यथा । कथमेवमिति चेत्—तत्रत्यतात्पर्यचन्द्रिकावधाने इयं शकैव
 नोत्तिष्ठति । तत्र ह्युक्तम्, शमदमशब्दयोरेकैकस्योभयनियमनमभिधानसामर्थ्यसद्भावात्
 पौनस्त्यवपरिहाराय विषयभेदो वक्तव्यः । अतो बाह्यान्तरभेदेन नियमनविधौ । तत्र बाह्य-
 नियमनस्य प्राथम्यात् स प्रथमदमशब्दार्थस्तत्र ; द्वितीयं द्वितीयशमशब्दार्थः । एवञ्च यत्र शमो
 दम इति व्यत्यस्य प्रयोगः, तत्र शमशब्दो बाह्यनियमनपरः, दमशब्दो द्वितीयपर इत्यर्थेऽस्तिद्धम् ।
 अत एव (18.42) श्लोके शमो बाह्येन्द्रियनियमनं दमोऽन्तःकरणनियमनम्" इति भाषिष्यते ।
 एवं तर्ह्येतत् षोडशे तत्क्रमोल्लेखनं कथमिति प्रश्नस्तद्वत् इति चेत्—तदत्र समाहितम्, "प्रकरणा
 [न्तरा]दिसिद्धम्" इति, बाह्येन्द्रियेत्यादिना च । शमदमशब्दयोरर्थविशेषव्यवस्थितत्वाभावे सिद्धे
 प्रथमस्य प्रथमं ग्रहणमित्युत्तमः, यथा शान्तोदान्त इत्यत्र । प्रकरणद्विरूपे अपवादो अन्यथाऽपि ;
 उभयस्योभयार्थत्वसंभवोऽदिति भावः । अहिंसेतिदस्य बाह्यक्रियावटितार्थक्यतायाः दर्शनात्,
 तादृशार्थपरत्यागशब्दापैशुनशब्दमध्यनिविष्टत्वाच्च शान्तिशब्दो बाह्यनियमनस्वरसः । अतो दमस्त-
 दन्यः । दानमिच्छाविशेष इति व्युत्पत्तिवादे ; यज्ञो यागो मानसाशयविशेष इति भाट्टरहस्ये ।
 तन्मध्ये निविष्टो दमोऽपि मानसपरो भवितुमर्हति । कश्चित् पृच्छति दशमोक्तरीत्याऽत्राप्यर्थवर्णने
 शांकरैकस्यमपि स्यादिति तत्राह एतेनेति । शमदमशब्दयोर्मनस्तदितरेन्द्रियसंबन्धयर्थकत्वव्यवस्थायां
 प्रमाणे सति हि असम्भवात्कृतमत्रत्यव्याख्यानव्युत्क्रमेण तदर्थवर्णनं संभवत्येव स्यात् ; तदेव नेति ।
 एवमन्यदपि भाष्यम् । अत्र स्थलत्रयगतचन्द्रिकाग्रन्थाक्षरावधानप्रतिबन्धकाभिनिवेशशुभितमनसो
 दूषणारोपणेन धन्यमन्यस्यौदत्यमकिञ्चित्करम् । व्युत्क्रमेणेत्यस्य असद्भाष्यदृष्टाव्यवस्थाया-
 न्न्युत्क्रमेणेत्यर्थः । 2 निषत्-एकायनैकदेशः । 3 निवृत्तिमिति । वेदविषयकत्वादिति
 आदिः । अन्यो वा पाठः । 4 स्वेनेति । पूर्वपुरुषरूपस्वकवशेनेत्यर्थः ।

भ्यासनिष्ठः । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणद्वादशयुपवासोद्वेगवृत्तीनामनश्वरतापदानस्य करणम् ।
 आर्जवम् मनोवाक्कायवृत्तीनामेकनिष्ठता परेषु । अहिंसा परपीडावर्जनम् । सत्यम् यथा-
 दृष्टार्थगोचरभूतहितवाक्यम् । अक्रोधः परपीडाफलचित्तविकाररहितत्वम् । त्यागः आत्म-
 हितप्रत्यनीकपरिग्रहविमोचनम् । शान्तिः इन्द्रियाणां विषयप्रावण्यनिरोधसंशीलनम् ।
 अपैशुनम् परानर्थकरवाक्यनिवेदनाकरणम् । दया भूतेषु—सर्वभूतेषु दुःखासहिष्णुत्वम् ।
 अलोलुप्त्वम् अलोलुप्त्वम् । अलोलुप्त्वमिति वा पाठः ; विषयेषु निस्पृहत्वमित्यर्थः । मार्दवम्

जपविधेश्च सर्वताविशेषात् वेदाभ्यासनिष्ठेति सामान्येनेकम् । शास्त्रीयो भोगसङ्कोचस्तप इति लक्षिते
 तद्विशेषान् उदाहरति कृच्छ्रेति । “एकमुक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन न
 निर्वादिशिको भवेत्” (अ. स्मृ. १. १२४) इत्यादिविहितद्वादशीसमाराधनार्थकादशयुपवासोऽत्र
 द्वादशयुपवास इत्युक्तः । यद्वा तिथिव्रतेषु तिथिद्वयव्रते च द्वादशयुपवासोऽप्यस्त्येव । आदिशब्देन
 करणत्वमिति पाद्यानां वक्ष्यमाणानां तपसां ग्रहणम् । राजसतामसप्राज्ञफलार्थितपोव्यवच्छेदार्थमाह
 भगवत्प्रीणनकर्मयोगोपादानस्येति । तपसा शुद्धस्य हर्षनादित्यधिकारः । अतान्नेषामपि
 करणत्वमस्य स्वस्मिन् ऐक्यरूपात् तद्यावृत्त्यर्थमाह परेष्विति । कौटिल्यप्रसङ्गस्थले हि तन्निवृत्तिवक्त-
 र्व्येत्यभिप्रायः । परपीडावर्जनमिति स्वपीडोपलक्षणम् । स्वपीडाऽपि मूर्खाणां परपीडामिप्रायेति वा
 भावः । यथादृष्टार्थवचनेनैव सत्यवादी भवति ; तथाऽपि “सत्यं भूतहितं प्रोक्तम्” (व्या. स्मृ.) इति निय-
 मात् भूतहितोक्तिः । परपीडाफलेति प्राग्वत् भाव्यम् । स्वभाव-अर्थ-शास्त्रप्राप्तानां निद्रा-अज्ञान-
 महायज्ञ-दण्ड-कुण्डिकादीनां त्यागायोगात् विशेषे निवच्छति आत्महितप्रत्यनुरक्तिः । दमशब्देन
 मनोनियमनस्योक्तत्वात्, “शान्तो दान्तः” (वृ. ६. ४. २२) इत्यादिष्विव आन्तरिह बाह्येन्द्रियगते
 त्यभिप्रायेणाह इन्द्रियाणामिति । अक्रोधाहिंसादिष्विव प्रयोगिलक्षणद्वारेण अपैशुनं लक्षयति
 परानर्थेति । दयेत्येतावता भूतविषयत्वे सिद्धेऽपि पुनरुपादानं बहुवचनं च शलुमितादिसर्वविषयामि-
 प्रायेण । यथोक्तं गौतमेन, “.... दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायामो मङ्गलमकार्पणमस्पृहेति”
 (गौ. ध. ७. १०) इति । अन्यत्र च, “सर्वभूतदया पुष्पम्” (पाद्मपु. ७३. ५७) इत्यादि । तदाह सर्व-
 भूतेष्विति । “तापत्रयेणाभिहतं यदेतदखिलं जगत् । तदा शोच्येषु भूतेषु करुणां न (द्वेषं प्राज्ञः) करोति
 कः ॥” (वि. १. १७. ७०) इति हि करुणारूपचित्तपरिकर्म प्रह्लादः प्राह । दुःखासहिष्णुत्वं --
 तत्तिराकरणेच्छेत्यर्थः । लुपिधातौ यङ्लुगन्ते किपि कृते लोलुपिनि प्रकारान्तं पठ्म ; अचि कृते तु
 लोलुप इति ; तत् व्यञ्जयति अलोलुप्त्वम् अलोलुप्त्वमिति । ‘लृप् छेदने’ इति धातौ लोलु
 इति यङ्लुगन्तम् । तत् “त्वे च” (अष्टा. ३. ३. ६४) इति च्छान्दसे हत्वमभिधेयत्वाह^१ अलोलुत्व-

1 अन्येषामपि-इवसम्प्रदाहितानामपि ।

2 अलोलुप्त्वमिति पाठः न शब्दसाधुत्वाय स्वयमुल्लिखितः । किंतु कश्चित् दृष्ट इति व्येयम् ।
 अन्यथा अलोलुत्वमित्यप्युल्लिख्येतेति भावः । एतदाशयेन उच्यते लौल्यपदम् ।

निरोधरहितत्वमित्यर्थः । नातिमानिता—अस्थाने गर्वोऽतिमानित्वम् ; तद्गहितता । एते गुणाः
दैवीं संपदमभिजातस्य भवन्ति । देवसंबन्धिनी संपत् दैवी ; देवा भगवदाज्ञानुवृत्तिशीलाः ; तेषां
संपत् । सा च भगवदाज्ञानुवृत्तिरेव । तामभिजातस्य तामभिमुखीकृत्य जातस्य, तां निर्वर्तयितुं
जातस्य भवन्तीत्यर्थः ॥ १-३ ॥

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च । अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सग्नदमासुरीम् ॥ ४

दम्भः धार्मिकत्वरूपापनाय धर्मानुष्ठानम् । दर्पः कृत्याकृत्याविवेककरो विषयानुभवनि-
मित्तो हर्षः । अतिमानश्च स्वविद्याभिजनाननुगुणोऽभिमानः । क्रोधः परपीडाफलचित्तविकारः ।

विशेषितम् । मानो गर्व इति पर्यायः ; स तु सामान्यत इह निषेद्धमिष्टः ; तथाऽपि वंशवीर्य-
श्रुताद्यनुगुणं मालया भवन्नसौ सखेतापि ; अन्यथाभवन् असुराणां धर्मतया वक्ष्यमाणोऽत्र न
प्रसङ्गमर्हतीत्यभिप्रायेण सोपसर्गमाननिषेध इत्याह अस्थाने गर्व इति । दैवीं संपदमित्युक्ते देवानां
विभूतिः पतीयेत ; सा चात्र नान्वेति । अतोऽभिप्रेतमवतारयितुं व्युत्पत्तिं तावदाह देवसंबन्धिनीति ।
“सत्त्वं देवगुणं विद्यादितरावायुरौ गुणौ” (भा. मो. २१८ २२) इति विभागात्, ‘सत्त्वात् संजायते
ज्ञानम्’ (गी. १४. १७) इति सत्त्वस्यानुष्ठानपर्यन्तज्ञानहेतुत्वाच्च सत्त्वोत्तरत्वादेव भगवदाज्ञां नाति-
वर्तन्ते ; तदादावेवाह भगवदाज्ञानुवृत्तिशीला इति । सैव च तेषां संपदमिमता ; अविवेकिनां
भोग्यतत्साधनसमुद्भिद्वत् तेषां भगवदाज्ञानुवृत्तेः प्रीतिविषयत्वात्, परमपुरुषार्थहेतुत्वाच्चेत्याह सा चेति ।
उक्तं च, “महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्”
(९. १३) इति । अन्यत्र च, “विष्णुभक्तिपरो दैवः” (वि. घ. १०९. ७४) इति । जातस्ये-
त्यकर्मकस्य जायतेः पतत्यादिविद्योपसर्गवशात्सकर्मकत्वात् कर्मणि द्वितीयान्वयमाह नामभिमुखीकृत्येति ।
“अभिरमागे” (अष्टा. १ ४. ९१) इति कर्मप्रवचनीययोगाद्वा द्वितीया । अभिमुखीकृत्य अभिलक्ष्य ;
यथा दैवी संपदव्रति, तथा कृत्वा जातस्येति यावत् । ईदृशगुणयुक्तानामेवैविधायाः संपदोऽवश्य-
म्भावित्वमत्र अभिमुखीकरणं विवक्षितम् । तथाच स्मर्यते, “जायमानं हि पुरुषं यं पश्येमधु-
सूदनः । सात्त्विकः स तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थचिन्तकः” (भा. ३४९. ७३) इति । तदिदमाह तां
निर्वर्तयितुं जातस्येति ॥ १-३ ॥

दम्भो दर्पः इत्यादौ भवन्तीत्यनुषज्यते । धार्मिकत्वरूपापनायेति । न तु भगवदाज्ञानु-
वृत्तिबुद्ध्येत्यर्थः । कृत्याकृत्याविवेककर इति । शास्त्रातिलङ्घनहेतुरिति भावः । अतिमानशब्दोक्तगर्वा-
परपर्यायात् तत्कारणमिमानात् तत्कारणस्य दर्पस्य विशेषमाह विषयानुभवनिमित्त इति । एतेन-
आचार्यभगवत्सन्दर्शनादिनिमित्तहर्षव्यवच्छेदः । अस्थान इति पूर्वोक्तमत स्वविद्याभिजनाननुगुण
इत्यनेन विवृतम् । विद्याभिजनग्रहणं वीर्यादेरप्युपलक्षणम् । “वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।

पारुष्यं साधूनामुद्वेगकरः स्वभावः । अज्ञानं परावतत्त्व-कृत्याकृत्याविवेकः । एते स्वभावाः
आसुरीं संपदमभिजातस्य भवन्ति । असुराः भगवदाज्ञातिवृत्तिशीलाः ॥ ४ ॥

दैवी संपत् विमोक्षाय निबन्धायाऽऽसुरी मता ।

दैवी मदाज्ञानवृत्तिरूपा संपत् विमोक्षाय बन्धान्मुक्तये भवति । क्रमेण ¹मत्प्राप्तये
भवतीत्यर्थः । आसुरी मदाज्ञातिवृत्तिरूपा संपत् निबन्धाय भवति अधोगतिप्राप्तये भवतीत्यर्थः ॥

एतच्छ्रुत्वा स्वप्रकृत्यनिर्धारणादतिभीतायार्जुनायैवमाह—

वेषवाग्वृत्तिसारूप्यमाचरन् विचरेद्दिह” (मनु ४. १७) इत्यश्लोङ्घनमिहाभिधेयम् । बाह्यकुदृष्टिषु च वाक्पा-
रूप्यं दण्डपारूप्यं च नातीव दोष इत्यभिप्रायेणाह साधूनामुद्वेगकरस्वभाव इति । अत एव साधुबहि-
ष्कारात् शास्त्रबहिष्कारोऽपि स्यादेवेत्यर्थः । प्राप्तकालनिद्रादिरूपमनुपयुक्तविषये चाज्ञानमाधुराणामन्येषा-
मपि तुल्यम् ; अदोषश्च । तद्व्यवच्छिन्नंति परावरेति । ईदृशाज्ञानमूलमागमन्तरेषु परावतत्त्वव्यत्ययकल्पनं
वेदविरुद्धाचारपरिग्रहश्च । पूर्वोक्तकतिपयगुणव्यतिरेकप्रदर्शनमिहोपलक्षणार्थम् । चकारेण वाऽनुक्तसमस्त-
समुच्चयः । आसुरीं संपदमभिव्यङ्ग्यमाह भगवदाज्ञातिवृत्तिशीला इति । यान् प्रति उच्यते च,
“पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा रुदोऽथवा पुनः । रजसा तमसा चैव (चास्य) मानसं सममिच्छतम्” (भा.
मो. ३. ५७. ७७) इति, “विपरीतस्तथासुरः” (वि. ध. १०९. ७४) इति च । प्रजापतिवाक्ये च
देहात्माभिमानादिमूलनिवर्गमात्रनिष्ठमधिकृत्योच्यते, “अधुराणां ह्येषोपनिषत्” (छा. ८. ८. ५)
इति । अत्र संपच्छब्दो भगवदाज्ञातिलङ्घनरुचीनामभिप्रायेण, उपालम्भाभिप्रायेण, संपद्यत इत्येता-
वन्मात्रविवक्षया वा नेतव्यः ॥ ४ ॥

दैवासुरस्वभावयोः श्रद्धोद्वेगजननाय, “ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः” (१४. १८) इत्यादिना
उक्तमिह संक्षिप्य स्मर्यते दैवी संपदित्यर्थेन । विमोक्षस्येष्टप्राप्तिपर्यन्ततां वक्तुमात्यन्तिकानिष्ठनि-
वृत्तिरूपं शब्दस्य मुख्यार्थमाह बन्धान्मुक्तय इति । अव्यवहितहेतुत्वविवक्षायां समाधिपर्यन्तशास्त्रार्थ-
वैयर्थ्यं स्यादित्यभिप्रायेणाह क्रमेणेति । ¹आत्मसाक्षात्कारादिद्वारेति वा । निबन्धः नियतो बन्धः ।
तत्र अधोगच्छन्तीत्येतत् स्मारयति अधोगतीति ॥ ४ = ॥

अत्र मा शुचः इति वचनं न शास्त्रोपक्रमप्रकान्ताशोच्यविषयशोकप्रतिषेधार्थम्, तस्य बहुधा
परिहृतत्वात् । संपदं दैवीमभिजातोऽसीत्यनेन तत्परिहारासंभवाच्च । अतो निबन्धायासुरी मतेत्युक्ते
शास्त्रीयमयीदानतिलङ्घिन्यपि स्वात्मनि, “स्थिरो निगूढाहङ्कारः” (दश. २. ४) इति प्रक्रियया धीरो-
दातनायकगुणभूतस्य निगूढाहङ्कारत्वस्य स्वात्मसाक्षिकत्वात् तावन्मात्रेणापि स्वस्मिन् आसुरत्वमति-
शङ्कमानस्य श्रुतद्विविधसंपत्कस्य बीमत्सोः स्वप्रकृत्यनिर्धारणात् पुनरपारसंसारसागरनिमज्जनभीत्या
शोचतो देवप्रकृतिवत्ज्ञापनेन शोकमपनयतीत्याह एतच्छ्रुत्वेति । अत्राप्यस्थाने शोकं त्वमेवाहारय-

1 क्रमेणेति । इदं बन्धान्मुक्तये इत्यत्रापि विवक्षितम् । क्रमेणेत्यनेन न भक्त्याद्याचार-
विवक्षा ; तदाज्ञानवृत्तिरूपत्वात् संपदः, तस्य संपत्पदोक्तत्वादित्याशयेन व्याख्याति आत्मेति ।

मा शुचस्संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥

५

शोकं मा कृथाः । त्वं तु दैवीं संपदमभिजातोऽसि । पाण्डव । धार्मिकाग्रेसरस्य हि पाण्डोस्तनयस्त्वमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च । दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥६॥
अस्मिन् कर्मलोके कर्मकराणां भूतानां सर्गौ द्विविधौ दैवश्चासुश्चेति । सर्गः उत्पत्तिः, प्राचीनपुण्यपापरूपकर्मवशात् भगवदाज्ञानुवृत्तितद्विपरीतकरणायोत्पत्तिकाल एव विभागेन भूतान्युत्पद्यन्त इत्यर्थः । तत्र दैवःसर्गो विस्तरशः प्रोक्तः—देवानां मदाज्ञानुवृत्तिशीलानामुत्पत्तिर्यदाचारकरणार्था, स आचारः कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपो विस्तरशः प्रोक्तः । असुराणां सर्गश्च यदाचारार्थः, तमाचारं मे शृणु—मम सकाशाच्छृणु ॥ ६ ॥

सीत्यभिप्रायेणाह शोकं मा कृथा इति । न हि देवप्रकृतीनां धर्मोत्तराणामासुराः पुत्राः सैवन्तीत्यभिप्रायेण पाण्डवशब्दसेतुद्विरित्याह धार्मिकाग्रेसरस्येति ॥ ५ ॥

स्वरूपादिभिः समेषु सर्वेष्वामसु दैवानुरविभागस्य किं निदानमिति शङ्कान् सविशेषानुवादेन परिहरन् अत्यन्तपरिहर्तव्यत्वज्ञापनाय प्रसक्तस्यासुरवृत्तान्तस्य विवक्षितमुपक्षिपति (विस्तरमुपलक्षयति) द्वौ भूत-सर्गाविति श्लोकेन । अस्मिन् लोके इति न लोकान्तरव्यवच्छेदार्थम्, सर्वत्र देवसुरविभागसिद्धेः । न च निरर्थकाधिकरणमात्रनिर्देशो युक्तः । अतो लोकोपलम्भसिद्धाकारेण विहितनिषिद्धकरणमूचनमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह कर्मकराणामिति । कर्मलोकविवक्षया वा अस्मिन्निति विशेषणम् । “सर्गः स्वभाव-निर्मोक्षनिश्चयाध्यावसृष्टिषु” इति वदर्थस्याभिप्रेतं वक्तुमिहार्थवशात् धातोः प्रयोज्यव्यापारपरत्वं तावदाह सर्ग उत्पत्तिरिति । उत्पत्तिस्वरूपे कथं दैवत्वासुरत्वविभाग इति शङ्कायां लोकेऽस्मिन्नित्यनेन दैवासुरविभागे सर्गशब्देन चाभिप्रेतं संकलन्याह प्राचीनेति । दैवासुरसंपदर्थत्वादुत्पत्तौ दैवासुरत्वोक्तिरित्यर्थः । सर्गशब्दस्य स्वभावपरत्वं सृज्यमानपरत्वं चाप्रसिद्धत्वादानाहत्य प्रसिद्धसृष्टिपरत्वेन व्याख्यानम् (तम्) । दैवसर्गो विस्तरशः प्रोक्त इत्युक्ते देवानां सर्गादिकं वंशानुचरितकीर्तनवत् प्रतीयते ; न च तथा कृतम् । यद्यपि, “प्रजहाति यदा कामान्” (२. ५५), “दैवमेवापरे यज्ञम्” (गी. ४-३५) “चतुर्विधा भजन्ते माम्” (७. १६), “महात्मानस्तु मां पार्थ” (९. १३) इत्यादिभिर्ज्ञानयोग-कर्मयोगभक्तियोगनिष्ठाः पुरुषा निर्दिष्टाः—तथाऽपि तत्कर्तव्यप्रपञ्चन एव तत्रापि तात्पर्यम् । अतोऽत्र दैवसर्गस्य विस्तेरणोक्तिस्तत्कार्यद्वारेत्यभिप्रायेण यदाचारकरणार्थेत्यादिकमुक्तम् । “अनयं सत्त्वसंशुद्धिः” इत्यादिकं प्राक् विस्तेरणोक्तस्य संग्रहणमित्यभिप्रायेण कर्मयोगादिग्रहणम् । आसुरं सर्गमित्यत्रापि वक्ष्यमाणानुसारादेवमेव विवक्षेत्याह असुराणामिति । आसुरं सर्गं मे शृण्वित्युक्ते सर्गान्वयेन कर्तरि षष्ठीप्रतीतिः स्यात् ; ततोऽपि शृण्वित्यस्यापेक्षितमाप्ततमत्वसूचनमेवोचितमित्यभिप्रायेणाह मम सकाशादिति । अविदितमुपादेयं यथा नोपादातुं शक्यम्, तथा हेयमप्यविदितं न हातुं शक्यम् ; अतोऽत्र सावधानो भवेत्यभिप्रायेण शृण्वित्युक्तम् ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः । न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च अशुद्ध्यसाधनं मोक्षसाधनं च वैदिकं धर्मम् आसुरा न विदुः न
जानन्ति । शौचम् वैदिकधर्मयोग्यत्वं शास्त्रसिद्धम् ; तत् बाह्यान्तरं चासुरेषु न विद्यते ।
नापि चाचारः तत् बाह्यान्तरशौचं येन सन्ध्यावन्दनादिना आचारेण जायते, सोऽप्याचारस्तेषु
न विद्यते । यथोक्तम्, “संभ्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु” (द. स्मृ. २. २२) इति ।
तथा सत्यं च तेषु न विद्यते यथाज्ञात-भूतहितरूपभाषणं तेषु न विद्यते ॥ ७ ॥ किञ्च—

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरन्धीश्वरम् । अपरस्परसंभूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥

असत्यम् जगदेतन् सत्यशब्दनिर्दिष्टब्रह्मकार्यतया ब्रह्मात्मकमिति ^१नाहुः । अप्रतिष्ठम्
तथा ब्रह्मणि प्रतिष्ठितमिति न वदन्ति । ब्रह्मणाऽनन्तेन धृता हि पृथिवी सर्वान् लोकान्

अत्र प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चद्वौ न लौकिकविषयौ ; आसुराणामेव लौकिकेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थं
मपथप्रवृत्तेस्तपथनिवृत्तेश्च सिद्धत्वात् । न च विहितनिषिद्धमात्रविषयौ, रागप्राप्तशालप्राप्तविषयौ वा,
न शौचं नापि चाचारः इत्यादेः पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अतोऽत्र मुमुक्षुपेक्षितप्रवर्तकनिवर्तकधर्मविवेका-
भावे तात्पर्यमित्याह अशुद्ध्यसाधनमित्यादिना । तावेतौ धर्मौ सन्त्येते, “प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापति-
रथाब्रवीत् । निवृत्तिलक्षणं धर्ममृषिर्नारायणोऽब्रवीत्” (मा. मो. २. ११. २) इति । न विदुरित्यत्र ‘न
सत्यं तेषु विद्यते’ इतिवदसद्भावमात्रं न विवक्षितम्, अपितु शतकृत्वः प्रतिपादितेऽपि तमप्राचुर्यात्
अपरिज्ञानमित्यभिप्रायेणाह न जानन्तीति । कृत्ययोग्यतेति प्रागुक्तमत्र वैदिकधर्मयोग्यत्वमित्यनेन
विवृतम् । बाह्यशौचमशुचिर्नशीलनादिभिरवश्यकर्तव्याकरणाच्च न विद्यते ; आन्तरं त्वात्मगुणाभावात् ।
न शौचं नापि चाचारः इति क्रमात् कार्यकारणयोर्निषेध इत्यभिप्रायेणाह तदिति । ननु संध्यावन्द-
नादेर्वर्णाश्रमधर्मस्य “प्राजापत्यं गृहस्थानाम्” (वि. १. ६. ३७) इत्यादिभिः फलान्तरं श्रूयते ; तत्
कथं तस्य शौचहेतुत्वोक्तिरित्यत्राह यथोक्तमिति । व्यतिरेकोक्त्या हेतुहेतुमद्भावेऽत्र दृढीकृतः । इदं
नित्यकर्मन्तरहानादावपि ग्राह्यम् । यथाज्ञानमित्यादि । विपरम्परसिक्तत्वात् यथाज्ञानं भाषणाभावः,
हिंसास्वभावत्वात् हितरूपभाषणाभावः ॥ ७ ॥

एवं न सत्यस्याभाषणमात्रम्, अपितु तद्विपरीतभाषणमस्तीत्यनन्तरमुच्यते इत्याह किञ्चेति ।
असत्यशब्दोऽत्र न मिथ्यात्वपरः ; तस्य लोकोपलब्धिवचनविरोधादिभिरव प्रतिक्षिप्तत्वेन अतिस्थूल-
त्वात्, परमार्थ स्थिरं चैश्वर्यमभिमत्य निरूढाभिनवेशानामासुराणां प्रपञ्चमिथ्यात्वकूटयुक्तिमिः प्रतार्य
त्वासंभवाच्च । “यथा वयमनृतप्रायाः, तथा सर्वं जगदिति प्राहुः” इति व्याख्याऽपि मन्दा ;
जगच्छब्दस्य चेतनमात्रविषयत्वाभावात्, निषेधानां चाल पूर्वोक्ताकारव्यतिरेकपरत्वात्, अप्रतिष्ठ-

1 नापि चेतिमूलस्यश्चकारः न सत्यमिति वाक्यान्वयी ।

2 मूलानुरोधे ब्रह्मात्मकं न भवतीत्याहुः सत्येवंरीत्या वक्तव्यम् । नाहुः इति भाषणं हेतुभिर-
ब्रह्मात्मकत्वस्य पनःभावेऽपि ब्रह्मात्मकत्वानिष्ठिरपि असुरस्वभाव इति ज्ञापनाय ।

विभर्ति । यथोक्तम्, “तेनेयं नागवयेण शिरसा विधृता मही । विभर्ति मालां लोकानां
सदेवासुरमानुषाम्” (वि. २.५. २७) इति । अनीश्वरम् । सत्यसंकल्पेन परेण ब्रह्मणा सर्वेश्वरेण
मयैतन्नियमितमिति च न वदन्ति । “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तत्सर्वं प्रवर्तते” (१०.८) इति
द्युक्तम् । वदन्ति चैवम् अपरस्परसंभृतम्; किमन्यत् । योऽपि पुरुषयोः परस्परसंबन्धेन जातमिदं

मनीश्वरम् इतिवत् शास्त्रसिद्धप्रतिषेधपरत्वात्, असुराणां च शास्त्रप्रद्वेषशीलत्वात् । अतोऽत्र शास्त्र
सिद्धस्य प्रतिषेधपरोऽयं शब्दः । तच्च सत्यं ब्रह्मैवेति, “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (आ) इत्यादिषु
प्रसिद्धम् । छान्दोग्ये च चेतनाचेतननियन्तृत्वेन ब्रह्मनामतयाऽसौ निरुक्तः, “तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो
नाम सत्यमिति । तानि ह वा एतानि लीण्यक्षरणि सत्, ति, यमिति । तद्यत् सत् तदमृतम् । अथ यत्
ति, तन्मर्त्यम् । अथ यत् थं तेनोमे यच्छति । यदनेनोमे यच्छति तस्मात् यम् । अहरहर्वा एवंवित् स्वर्गं
लोकमेति” (छा. ८.३.४, ५) इति । अतोऽत्र कपिलगुरुमुनिजिनसुगतचार्वार्कादिमतानुवर्तिन
इव अब्रह्मात्मके जगदाहुरिति विवक्षामाह सत्यशब्देति । अप्रतिष्ठशब्देनापि सर्वलोकविरोधादिभिः
प्रत्यक्षसिद्धप्रतिष्ठाविरोधासंभवात् शास्त्रेषु प्रतिष्ठात्वेन उपदिष्टसर्वप्रतिषेधविवक्षामाह तथेति । तदेवोदाहरण-
विशेषेण विवृणोति ब्रह्मणाऽनन्तेनेति । एतेन प्रतिष्ठाशब्दस्य धर्माधर्ममालपरत्वेन व्याख्या निरस्ता ।
सर्वाल्लोकान् विभर्तीति । स्वरूपतः कार्यतश्चेति भावः । आदिकूर्म-शेष-दिङ्नागप्रभृतिभिर्मही विधृतेति
शास्त्रेणोक्ते हि हेतुकैरेवं जल्प्यते, “धर्ता धरित्र्या यदि कश्चिदन्यस्तस्यापरस्तस्य परस्तोऽन्यः । एवं
हि तेषामनवस्थितिः स्यात् ततो हि भवर्था भुव एव शक्तिः” इति । वायुवेगवशाच्च भूभ्रमणवादे
केचिदिच्छन्ति । गुरुत्वान्नित्यपतने च जैनाः । अनीश्वरशब्दोऽप्यत्र न प्रतिमाराजादिलौकिकेश्वर-
प्रतिषेधार्थः, तैस्तत्प्रतिषेधाभावात् । यथाऽनुवदन्ति, “लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाकाः” (न्या. कु.)
इति । न च ब्रह्मनिषेधमालार्थः, असत्यमित्यादिना पुनरुक्तेः । अतोऽत्र व्युत्पत्त्यनुसारेणालौकिक
नियन्तृनिषेधे तात्पर्यमित्याह सत्यसंकल्पेनेत्यादिना । अयस्काऽन्तादिवत् अचित्त्वभावात्, “जावा-
जीवात्मकं सर्वं जगदेतन्निरीश्वरम्” इति जैनादिदृष्ट्या धर्मादिमालवशाद्वा, “परमेश्वरसंज्ञोऽज्ञ
किमन्यो मय्यवस्थिते” (वि. १. १७. २३) इतिवत् आभिमानिकेश्वरशासनाद्वा, देशकाला-
वच्छिन्नैश्वरसमुदायप्रवाहवशाद्वा जगत्प्रवृत्तिरिति हि तत्तन्मतमिति भावः । नियमितमिति । ये तु
मद्व्यतिरिक्तान् प्रजापतिपशुपतिप्रभृतीन्पि परमेश्वरत्वेन कल्पयन्ति, ते आधुरा एवेति भावः । अन्येऽपि
केचिदीश्वराः ध्रुवतका दृश्यन्ते ; श्रूयन्ते च ; तत् कथं भगवत्सर्वनियमनमित्याह अहं सर्वस्येति ।
अन्येषामपि नियन्तृणां नियमनरूपप्रवृत्तिर्भगवदधीनैव । तथा च सूत्रितम्, “कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्”
(ब्र. २. ३. ३३) इत्युपक्रम्य, “परात् तच्छ्रुतेः” (४०) इति । एवं त्रिभिः जगत उत्पत्तिस्थिति-
प्रवृत्तीनां परब्रह्माधीनत्वं नेच्छन्तीत्युक्तं भवति । तत्र जगदुत्पत्तेः प्रतिज्ञातं ब्रह्मनैरपेक्ष्यमन्यतस्सिद्ध
तथैवमुपपादयन्तीत्याह वदन्ति चैवमिति । अपरस्परेत्यादिकं न पूर्वैकवाक्यम्, किमन्यदित्यादेर-

मनुष्यपञ्चादिकमुपलभ्यते ; अनेवंभूतं किमन्यदुपलभ्यते ? किञ्चिदपि नोपलभ्यत इत्यर्थः ।
अतः सर्वमिदं जगत् कामहेतुकमिति ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युग्रकर्माणिः क्षयाय जगतोऽशुभाः ॥ ९.

एतां दृष्टिमवष्टभ्य अवलम्ब्य, नष्टात्मानः अदृष्टदेहातिरिक्तात्मानः, अल्पबुद्धयः घटादि-
वत् ज्ञेयभूते देहे ज्ञातृत्वेन देहव्यतिरिक्त आत्मोपलभ्यत इति विवेकाकुशलाः, उग्रकर्माणिः
सर्वेषां हिंसकाः जगतः क्षयाय प्रभवन्ति ॥ ९ ॥

नन्वथात् । क्लृप्तकल्पनादनुपपत्तेश्च^१ । “एतदेवैषामासुरत्वे पर्याप्तम् ; किमन्यदुच्यते” इति कल्पना
अध्याहारादिप्रस्ता । वदन्ति चैवमिति तु नाध्याहारादिविवक्षयोक्तम्, एतां दृष्टिमित्यनेनैव तत्सिद्धेः ।
अतः कामहेतुकमित्यस्यैवोपपादनाय अपरस्परसंभूतमिदं किञ्चिदपि नोपलभ्यते ।
“क्रियासान्तरत्येन हेतुफलमावरहितम्” इति व्याख्यान्तरमतमन्दम् ; प्रसिद्धतमार्थत्यागात्, कामहेतुक-
मित्यनन्वयाच्चेत्यभिप्रायेणाह अनेवंभूतं किमन्यदुपलभ्यत इति । यद्यपि योषित्पुरुषसंस्पर्गमन्तरणैव
स्वेदजानां स्थावराणां चोत्पत्तिर्दृश्यते ; तथाऽपीश्वरमात्रहेतुका देवादिसृष्टिर्नोपलभ्यते । दृश्यमानं तु अयो-
निजं योजिजवदेव दर्शनबलादङ्गीकुर्मः ; तत्ताप्यनन्वयव्यतिरेकावस्थिततत्तत्सामग्रीमात्रात् कार्यसिद्धिसंभवे
किमीश्वरेण कर्ता कल्पितेन, आगमिकतया स्वीकृतेन वेति भावः । अकिञ्चित्कामहेतुकम् इति परोक्त-
पाठान्तरस्य अप्रसिद्धत्वादिभिरनादर्यवत्यर्थं किमन्यदिति पाठस्य प्रतिनिषेधपरतां व्यनक्ति कि-
ञ्चिदपि नोपलभ्यत इति । अत इति । अन्वयव्यतिरेकबलादित्यर्थः । कामहेतुकमिति दृष्टकारणोप-
लक्षणम् । कामप्रावण्यवशात् तदुक्तिः । यथा पाषण्डागमा अपि तत्तत्पुरुषप्रवर्तिता इति तत्तदागमै-
स्तदातनप्रत्यक्षमुल्लतयोपदेशपरंपरया च व्यवस्थाप्यन्ते, यथा वा चिरन्तननगरवृत्तान्तादयः ; एवं कल्पे-
करूपे प्रवृत्तमीश्वरशिल्पिनो जगन्नगरवृत्तान्तं संभावितमपि तीव्रौषधकल्पशास्त्रप्रद्वेषादपलपन्तीत्युक्तं भवति ॥

एतां दृष्टिमिति । विपरीतां दृष्टिमित्यर्थः । अवष्टभ्येत्याकमणादिप्रतीतिव्युदासायाह अव-
लम्ब्येति । नित्यस्यात्मनो विनाशमाभावात् ‘गण अदर्शने’ इति धात्वर्थोऽत्र विवक्षित इत्याह अदृष्टेति ।
स्वधेज्योतिषः प्रत्यगात्मस्वरूपस्य देहाध्यासाधिष्ठानतया नित्यमुपलम्भात् देहातिरिक्तत्वेन विशेषितम् ।
नष्टात्मत्वहेतुरिहाल्पबुद्धित्वमुच्यत इति पुनरुक्तिपरिहाराभिप्रायेणाह घटादिवदिति । यद्वा पशुवृगा-
दिवत् कर्मवशात् स्वार्सिको विविकतात्मानुपलम्भः । अल्पबुद्धयः इति तु तत्परिहाराशक्तिरुच्यत
इति भावः । एवं परावरात्मविषयविपरीतहाष्टिरुक्ता ; अथ प्रभवन्त्युग्रकर्माणिः इत्यादिना तत्फल-
मुच्यते । उग्रकर्माणिः इत्येतोऽब्रवतादिप्रतीतिव्युदासायाह सर्वेषां हिंसका इति । अशुभाः स्वसं-
सर्गिणामपि दोषावहा इत्यर्थः । जगतः क्षयाय प्रभवन्तीति, “अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्तिवष्ट-

1 अपरस्परसंभूतम् अन्यान्यहेतुकारहितं स्वत एवोत्पन्नमाहुः ; किमन्यदाहुः ? कामहेतुक-
मिति त्यागार्थवर्णने आह क्लृप्तेति । 2 “अपरस्पराः क्रियासातत्ये” इत्यनुशासनं यादवाभ्युदयव्या-
ख्यायाम् 9. 105 श्लोके । न ह्यनुशासनगौरवान् प्रसिद्धत्यागोऽनन्यितस्वीकारो वेति भावः ।

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः । मोहात् गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचित्रताः ॥१०
 दुष्पूरम् दुष्प्रापविषयं काममाश्रित्य तत्तिसाधयिषया मोहात् अज्ञानात्, असद्ग्राहान्
 अन्यायगृहीतपरिग्रहान् गृहीत्वा, अशुचित्रताः अशास्त्रविहितव्रतयुक्ताः दम्भमानमदान्विताः
 प्रवर्तन्ते ॥ १० ॥

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः । कामोपभोगपरमा एतावदितिनिश्चिताः ॥ ११

अथ श्रो वा मुपूर्वः चिन्तामपरिमेयाम् — अपरिच्छेद्यां प्रलयान्तां प्राकृतप्रलयावधि-

कामयुक्”, “परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ” (३. १०; ११) इत्यादिप्रतिपादितं भगवन्मूलां
 लोकभावनधर्ममर्यादामतिलङ्घयन्ति ; तदनुवर्तिनश्चान्येऽपि मन्दाः तदाचारोपदेशादिविस्ममादिक्रमेण
 सर्वस्य जगतस्त्रिवर्गपवर्गरूपवृद्धिविरहिणः त्रिविधतापामिहितरूपाय क्षयाय भवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

कामो हि जगद्धेतुरुक्तः ; अतः स एव हि तेषामाश्रयणीयोऽभिमतः ; तदाश्रयणेतिर्कृत्यता-
 रूपास्तु दम्भमानादयोऽशुचित्रवर्तयन्ता इत्युच्यते काममिति श्लोकेन । दुष्प्रापविषयत्वं दुष्पूरत्वे हेतुः ;
 यद्वा विषयप्राप्तिर्हि कामस्य पूरणम् ; अतो दुष्प्रापविषयत्वमेव दुष्पूरत्वम् । आश्रित्य प्रयोजनतया-
 ऽभिसंधायेत्यर्थः । तदभिप्रायेणाह तत्तिसाधयिषयेति । विपरीतप्रवृत्तिहेतुभूतं कृत्याकृत्यविवेकान्व-
 त्वमिह मोहशब्देन विवक्षितमित्याह अज्ञानादिति । असत् ग्रहणम् आर्जनं येषां तेऽत असद्ग्राहाः ।
 धर्माभिसंधिमन्तो हि न्यायेनार्जयन्ति ; कामप्रवणस्तु चौर्यादिभिस्तदुपकरणानीत्याह अन्यायगृहीत-
 परिग्रहानिति । परिग्रहशब्दोऽत परिग्राहपरः । “ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान्” (९२) इति
 त्वेतस्यैव विवरणम् । अत एव अशुभामिनिवेशानिति व्याख्याऽप्यत मन्दा । गृहीत्वेति तादात्विकविनि-
 योगपरत्वात् आत्मीयत्वाभिमानपरत्वाद्वा पुनरुक्तिपरिहारः । पाषण्डागमादिनिर्दिष्टानि हि व्रतानि पुरुषस्य
 दर्शनदर्शनाद्ययोग्यताहेतुत्वात् स्वयमशुचीन्येवेत्यभिप्रायेणाह अशास्त्रविहितव्रतयुक्ता इति । धर्माभि-
 संधिरहितानामपि तामसानां विषहरणपाषाणस्कोट[न]ादित्यस्तम्भनप्रतिजामरूपादिवच्चनोपायैर्वशीकृतानां
 वेदबाह्येषु व्रतेषु मातया संयोगो भवति । यद्वा शौर्यहंकारादिमूलः शास्त्रविरुद्धः सङ्कल्पोऽत व्रतशब्दामि-
 प्रेतः । शास्त्रीयेष्वपि व्रतेषु भगवत्समाराधनविवक्षामजानताम् अथशाशास्त्रकरणादशास्त्रविहितप्रयुक्तत्वम् ।
 दम्भमानौ प्रागेव व्याख्यातौ । मदोऽत धनाभिजनविद्यादिमूलमयथायथचेष्टितारम्भकमौद्धत्यम् ॥ १० ॥

एवं प्रवर्तकानामुत्पूर्यपरि मनोविकारादय उच्यन्ते चिन्तामपरिमेयामित्यादिभिः । अश्वयवि-
 षयवृथाप्रयासव्यञ्जनायाह अथ श्रो वेति । अपरिमेयामिति असंख्येयविषयत्वेनानन्तशास्त्रत्वं विवक्षि-
 तमित्याह अपरिच्छेद्यामिति । ^१प्रलयान्तामित्यत शरीरपातावधिकत्वोक्तिर्मन्दा । अनन्तकालसाध्य-
 मल्पकालेन सिसाधयिष्यन्तीति[व] व्यमोहातिशयस्यापनेन सप्रयोजनमिदम् ; प्रलयशब्दश्च प्रसिद्धतम-
 विषय उचितः । चिन्तयितृणां पुरुषाणामाप्रलयस्यायित्वाभावात् चिन्तायाः स्वरूपेण प्रलयान्तत्वं चा-

१ प्रलयान्तामित्यारम्भावतारिका । मरणान्तामिति शांकरव्याख्यायां पदस्य मन्दफलत्वात् यथा-
 वस्थितप्रलयग्रहणे चिन्तायास्तावद्व्यापित्वं दुर्वैचं भवतीति कथमर्थो वक्तव्य इत्यवतारिकावाक्यार्थः ।

कालसाध्यविषयाम् उपाश्रिताः, तथा कामोपभोगपरमाः कामोपभोग एव परमपुरुषार्थ इति मन्वानाः, एतावदितिनिश्चिताः इतोऽधिकः पुरुषार्थो न विद्यत इति संजातनिश्चयाः ॥ ११ ॥

आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२

आशापाशशतैः आशाख्यपाशशतैर्वद्धाः, कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधैकनिष्ठाः, कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् प्रति ईहन्ते ॥ १२ ॥

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् । इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्थनम् ॥ १३

इदम् 'क्षेत्रपुत्रादिकं सर्वं मया मत्सामर्थ्येनैव लब्धम्, नादृष्टादिना ; इमं च मनो रथमहमेव प्राप्स्ये (प्राप्स्यामि ?), नादृष्टादिसहितः । इदं धनं मत्सामर्थ्येन लब्धं मे अस्ति, इदमपि पुनर्मे मत्सामर्थ्येनैव भविष्यति ॥ १३ ॥

युक्तमित्यभिप्रायेणाह प्राकृतप्रलयावधिकाकालसाध्यविषयामिति । असंख्येयेषु चिन्ताविषयेष्वेकैकोऽपि दुस्साध इति भावः । प्रयोजनतयाऽभिमतेषु कामोपभोग एव परमो येषां तेऽत्र कामोपभोगपरमाः ; तदाह कामोपभोग एवेति । स्वर्गापवर्गप्रतिषेधार्थं एतावच्छब्द इत्याह इतोऽधिक इति । संजातनिश्चया इति अत्र निश्चितशब्दे 'युक्ता ब्रह्मणाः' ईदृशिवत् कर्तार इति भावः ॥ ११ ॥

चिन्ता कर्तव्यविषया ; आशा तु फलविषया ; आशाविषयाणामसंख्यातत्वात् तदाशानामपि शतशास्त्रत्वेन तथात्वम् । कामक्रोधपरायणाः इत्यत्र क्रोधस्य परमप्राप्यतया तदभिमानविषयत्वाभावात् कामक्रोधयोरैकाग्र्यमात्रं विवक्षितमित्याह कामक्रोधैकनिष्ठा इति । अपनशब्दोऽत्र आश्रयपरः कामो हि विहन्यमानः क्रोधात्मना परिणमतीति प्राक्प्रपञ्चितस्मारणे तात्पर्योत् न पुनरुक्तिः । कामभोगार्थमिति । विषयानुभवार्थम् । परमनिश्चयेयससाधनभूतपरमपुरुषसमारान्वयार्थं यत्कर्तव्यं, हन्त तत् अनर्थावहातिक्षुद्रक्षणिकसुखामासार्थमासीदिति भावः । अन्यायेनेति । न हि यज्ञादिवत् न्यायाजितैः कामोपभोगो निष्पाद्यत इति भावः । द्वितीयान्वयज्ञापनायाह प्रतीतिः । प्रवर्तन्ते ईहन्त इत्युभयमत्र समानविषयम् तत्र ईहया निष्पादयन्तीति विवक्षितत्वात् अर्थसञ्चयानिति द्वितीयान्वयः ॥

एवं "सहस्रमगसंदर्शनात्मकश्च महानन्दलक्षणो मोक्षः" इत्यादिभिः कामोपभोगः परमपुरुषार्थ इति कृत्वा तदर्थमर्थपुरुषार्थस्वीकार इत्युक्तम् ; अथ तत्र प्रवृत्तस्य, व्यतिरेकसंज्ञासंस्थावस्थितयोगिवत् लब्धा-लब्धकृताकृतप्रत्यवेक्षणमुच्यते इदमद्येत्यादिना । एतेन पूर्वोक्तचिन्ताविषयानन्त्यमप्युदाहृतं भवति । वक्ष्यमाणधनव्यतिरिक्तविषयवद्योतनाय पुत्रक्षेत्रादिशब्दः । सात्त्विकानामीश्वराद्यधीनकृताकृतप्रत्यवेक्षणाव्यवच्छेदाय अहङ्कारमभितयाऽपि तथाविधानुसन्धानस्य भ्रान्तिरूपत्वं मयेत्यनेन सूच्यत इत्याह मत्सामर्थ्येनैवेति । एषकाराभिप्रेतं विवृणोति नादृष्टादिनेति । एवमेवोक्तपुरुषाकृष्टाहंशब्दव्याख्यानरूपे अहमेवेत्यादावप्यभिप्रायः । इदमस्तीदमपीति, चिन्तायां विषयमयस्त्वज्ञापनम् ॥ १३ ॥

1 भाष्ये क्षेत्रपुत्रेति पाठो दृश्यते ; टीकायां तु पुत्रक्षेत्रेति ।

2 अन्यथा, इत्यादय इतिवत् इतिनिश्चिता इति बहुव्रीहिबुद्धं नेयम् । तदा निश्चितं निश्चयः ।

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

असौ मया बलवता हतः शत्रुः । अरगानपि शत्रून् अहं शूरो धीरश्च हनिष्ये । किमत
मन्दधीभिर्दुर्बलैः परिकल्पितेनादृष्टपरिकरेण ॥ तथा च—

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥

१४

ईश्वरोऽहम् स्वाधीनोऽहम् ; अन्येषां चाहमेव नियन्ता । अहं भोगी स्वत एवाहं भोगी ;
नादृष्टादिभिः । सिद्धोऽहम् स्वतस्सिद्धोऽहम् ; न कस्माच्चिददृष्टादेः । तथा स्वत एव बलवान् ;
स्वत एव सुखी ॥ १४ ॥

आख्योऽभिजनवानसि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया । यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥

अहं स्वतश्चाद्योऽसि ; अभिजनवानसि स्वत एवोत्तमकुले प्रवृत्तोऽसि ; अस्मिन् लोके मया

एवमिष्टप्राप्तौ अभिप्राय उक्तः ; अथानिष्टनिवृत्तावुच्यते असौ मयेति । अत्र मयेत्यादेः शत्रु-
हननोपयुक्तगुणवत्ताभिमानगर्भतामाह बलवतेति । शूरः व्याघ्रादिवत् परबलं तृणीकृत्य निर्भयप्रवेश-
शीलः, “शूरं भीरुं कविं जडम् ” (भा. मो. १७८. ३२) इति शूरस्य भीरुपतियोगिकत्वेन पाठात् ।
वीरोऽत्र पराक्रमे ग्लान्यादिविकाररहितः । प्रेक्षावदनन्तपुरुषपट्वृत्तिविषयादृष्टानादरेण स्वसामर्थ्यमात्राव-
लम्बने को हेतुरित्यत्राह किमत्रेति । मन्दधीभिरेति । अयमभिप्रायः—अर्थाद्भिग्रहणलब्धैः निगूढा-
भिप्रायैर्गैर्नैः प्रतारिता दानयज्ञादिषु प्रवृत्तास्सिद्धमप्यर्थं परित्यज्य कृपणा भवन्ति इति । दुर्बलैरिति ।
प्रबलो हि न प्रतारयितुं शक्यते, ‘न मेदसाध्या बलदर्पिता जनाः’ (रा. सु. ४१. ३) इति न्यायादिति
भावः । परिकल्पितेनेति । न तु लोकायतशास्त्रविवक्षितपत्यक्षान्वयव्यतिरेकरूपप्रमाणसिद्धेनेत्यर्थः ॥ १३ =

एवमिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोस्त्वसामर्थ्यमात्राधीनत्वमत्र उक्तः ; अतः (अथ ?) स्वसामर्थ्यादावपि
कारणभूतादृष्टादिनैरपेक्ष्यमत्र उच्यते ईश्वरोऽहमित्यादिनेत्याह तथा चेति । सर्वेश्वरवत् ईशितव्यत्वा-
भावोऽप्यत्र ईश्वरशब्देन विवक्षित इत्याह स्वाधीनोऽहमिति । स्वव्यतिरिक्तसमस्तनियन्तृत्वाभिमानोऽ-
प्यत्राभिप्रेत इत्याह अन्येषां चेति । “तवासकूटे भूमण्डलम्, त्वं हि सर्वेषां नियन्ता” इत्युक्ते
तथाविधत्वाभिधा(मा?)नादेव हि तथाविधानां पीत्यादिर्मभव इति भावः । पूर्वोपरातगुण्यात् भोगीति
भोगसामर्थ्यपरम् ; तत्ताहं चेत् न(चेतनः?) धर्मस्वभावादेवभूत इत्यहंशब्दाभिप्रायमाह स्वत एवेति ।
सिद्धः ज्ञानाद्यतिशयसंपन्न इत्यर्थः । सिद्धसमीहित इति वा । सुखीति । पुत्रजन्मादिसुखयोगीत्यर्थः ।
भोगीसुखिशब्दयोर्हेतुफलविवक्षया वा पौनरुक्त्यपरिहारः । एवामीश्वरत्वादीनामभिजनान्तानां सुक्तशिष्ट-
कर्ममूलकं प्रागेव श्रुतिस्मृतिभिरुपपादितम् ॥ १४ ॥

अस्मिँल्लोके इति । लोकान्तरं तु नास्तीति हि तदभिप्रायः ; यद्वा अस्तिशब्दाभिप्रेतसर्व
कालिकसमनिषेधविवक्षया अस्मिँल्लोके इति निर्देशः । यावल्लोकमन्वेषणेऽपीति भावः । प्रकृतैरेवाकारैरे

1 सुखीत्यनेनापुनरुक्त्ये एवं व्याख्यानम् ‘चेत्, न’ इति अनन्वितम् । चेतनेति स्यात् ।
अन्यथा वा । अहमिति हि चेतनविशेषवाची । स्वःत्मकचेतनगतस्वभावातिरिक्तमदृष्टादिवः नेति
भावः । चेत्यदेऽप्ययमर्थ आनेयश्चेत्—अस्तु ।

सदृशः कोऽन्यः स्वसामर्थ्यलब्धसर्वविभवो विद्यते ? अहं स्वयमेव यक्ष्ये दास्यामि, मोदिष्ये इत्यज्ञानविमोहिताः ईश्वरानुग्रहनिरपेक्षेण स्वेनैव यागदानादिकं कर्तुं शक्यमित्यज्ञानविमोहिता मन्यन्ते ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः । प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥
अदृष्टेश्वरादिसहकारम् ऋने स्वेनैव सर्वं कर्तुं शक्यमिति कृत्वा, एवं कुर्याम्, तच्च कुर्याम्, अन्यच्च कुर्यामित्यनेकचित्तविभ्रान्ताः, एवंप्रकारेण मोहजालेन समावृताः, कामभोगेषु प्रकर्षेण सक्ताः, मध्ये मृताः अशुचौ नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

आत्मसंभाविताः स्वप्नाः धनमानमदान्विताः । यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

आत्मनैव संभाविताः । आत्मनैवात्मानं संभावयन्तीत्यर्थः । स्वप्नाः परिपूर्णं मन्यमाना न

कैकशोऽपि सदृशः प्रतिविध्यत इत्याह स्वसामर्थ्येति । मया सदृशः क इत्येतावति वक्तव्ये, अन्य-
शब्दः अन्यत्वमेवासामर्थ्यं हेतुरिति द्योतनार्थः । यद्वा, मतोऽन्यो मया सदृशो नास्ति ; अहमेव मया
सदृश इति, “रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव” (रा. यु. ११०. २४) इतिवत् भाव्यम् । यक्ष्ये
दास्यामीत्येतत् सात्त्विकविडम्बनमाहविभ्रान्तेन दम्भेनैव । दम्भेनाविधिपूर्वकमिति ह्यनन्तरं विशेष्यते ।
मोदिष्य इति न स्वर्गादिविवक्षया ; अपितु यजमानत्वादिनिमित्तमहच्छब्दादिलाभेन । यक्ष्ये
इत्यादिप्रतिपत्तावपि प्राकरणिकीमहङ्कारोपहतिं दर्शयति ईश्वरानुग्रहनिरपेक्षेणेति । इत्यज्ञानविमोहिता
इत्येव पर्याप्तम् ; मन्यन्त इति तु वैशद्यार्थमुक्तम् ॥ १५ ॥

ईश्वरे न्यस्तमरा हि प्रायशो निश्चिताः, तद्व्यतिरेकमाह स्वेनैव सर्वमिति । इति कृत्वा-इति
मत्वेत्यर्थः । चिन्तारूपवृत्तियुक्तं मन एव चित्तम् ; त[त्]त्पवृत्तिभेदादनेकवोक्तिः ; तत् दर्शयति एवं
कुर्यामित्यादिना । विभ्रान्ताः विक्षिप्ता इत्यर्थः । यद्वा विभ्रान्तिर्विपरीतज्ञानम् ; मोहस्त्वज्ञानम् ।
अथवा “अन्यथा चिन्तितं कार्यं देवेन कृतमन्यथा” इति न्यायात् चिन्तानामेव भ्रान्तिरूपत्वमाह
एवंप्रकारेणेति । “न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवस्त्रेण भूय एवाभिवर्धते”
(मनु. २. ९४ ; वि. ४. १०. २३) इत्ययमर्थ उपसर्गेण बोल्यत इत्याह प्रकर्षेण सक्ता इति ।
“इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत् कृताकृतम् । एवमीहासमायुक्तं कृतान्तः कुरुते वशे” (भा. मो.
१७५. २१) इत्युक्तमाह मध्ये मृता इति । अशुचौ कामभोगे प्रसक्तानां तथाविधमेव फलमित्यभि-
प्रायेण नरकस्याशुचित्तविशेषणम् । पूयधिरवसादिमयत्वं चाशुचित्वम् ॥ १६ ॥

आत्मसंभाविताः इत्यत्र परसंभावनाप्रसङ्गरहिततया अग्नश्च इतिवत् अवधारणगर्भतामाह
आत्मनैव संभाविता इति । आत्मप्रशंसादिरूपदोषव्यवत्यर्थमाह आत्मनैवात्मानमिति । परैस्संभाविता
अपि हि सन्तो लज्जन्ते । स्वप्नताहेतुः परिपूर्णमन्यमाना इति । न किञ्चित्कुर्वाणा इति तु

1 ननु अदृष्टस्य तदनिष्टत्वे यक्ष्ये दास्यामीति यागदानादिकं कुतः कुर्वन्तीत्यत्राह यजन्त इति ।
स्यात्याद्यर्थमेव यागादि कल्पितमिति तद्वाशयः । 2 वैशद्येति । अतो मूलेऽध्याहारो नेष्ट इति भावः ।

किञ्चिन्कुर्वाणाः । कथम् ? धनमानमदान्विताः धनेन विद्याभिजनाभिमानेन च जनितमदान्विताः, नामयज्ञैः नामप्रयोजनैः यष्टेतिनाममात्रप्रयोजनैर्यज्ञैः यजन्ते । तदपि दम्भेन हेतुना यष्टृत्वरूपापनाय, अविधिपूर्वकम् अयथाचोदनं यजन्ते ॥ १७ ॥

ते चेदभूता यजन्त इत्याह—

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः । मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८

अनन्यापेक्षोऽहमेव सर्वं करोमीत्येवंरूपमहंकारमाश्रिताः, तथा सर्वस्य करणे मद्वलमेव पर्याप्तमिति च बलम्, अतो मत्सदृशो न कश्चिदस्तीति च दर्पम्, एवंभूतस्य मम काममात्रेण सर्वं संपत्स्यत इति कामम्, मम ये अनिष्टकारिणस्तान् सर्वान् हनिष्यामीति च क्रोधम्, एवमेतान् संश्रिताः, स्वदेहेषु परदेहेषु चावस्थितं सर्वस्य कारयितारं पुरुषोत्तमं मामभ्यसूयकाः

शब्दार्थः । किञ्चित् गुरुवन्दनादिकमपीत्यर्थः । धनादिदृष्टसंपत्तिमदेन अदृष्टवैकल्यातिरस्कार इति वक्तुं पारलौकिकाप्रवृत्तिहेतुं शङ्कते कथमिति । ‘विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः’ (भा. ३. ३४. ४६) इति सन्नियोगशिष्टत्वात् धनस्यालोकेऽथ तत्सममिव्याहृतो मदहेतुर्मानो विद्याभिजननिबन्धन इत्याह विद्याभिजनाभिमानेन चेति । नामसंबन्धिनो यज्ञा नामयज्ञाः ; संबन्धश्चात्त धर्मादिप्रयोजनाभिसन्धिष्युदासाय फलफलभावेनेत्यभिप्रायेणाह नामप्रयोजनैरिति । कीर्त्यादिष्वपि नामशब्दप्रयोगात् तदभिसंवेद्य दम्भेनेत्यादिना सिद्धेः संज्ञायां प्रसिद्धिप्रकर्षात् अपहासार्थित्वौचित्याच्च यष्टेतिनाममात्रप्रयोजनैरित्युक्तम् । अत एव ‘यज्ञसमाख्यामालम् ; न तु वस्तुतोऽसौ यज्ञः’ इति व्याख्याऽपि मन्दा प्रदर्शिता (?) ; अविधिपूर्वकत्वोक्त्यैव तदर्थसिद्धेश्च । दम्भेन हेतुनेत्यभिसंधिविशेषस्य हेतुत्वोक्तिः । यष्टृत्वरूपापनायेति तु विषयतः प्रयोजनतश्च तद्विवरणम् । विधिरत्न विधायकं बाध्यम् । तदुक्त प्रकारपरित्यागोऽज्ञाविधिपूर्वकत्वमित्याह अयथाचोदनमिति ॥ १७ ॥

पुनरुक्त्यादिपरिहारायानन्तरश्लोकस्य सात्त्विकयजनेतिकर्तव्यतारूपगुणवैपरीत्यपरत्वमाह ते चेदभूता यजन्त इति । क्रमेण दाम्भिकयज्ञेतिकर्तव्यताक्रमं विवृणोति अनन्यापेक्ष इत्यादिभिः । भगवानेव सर्वं कारयतीत्यस्य प्रतिषेधोऽहंकारः, यत्परिहाराय स्मर्यते, “यच्चहंकारमाश्रित्य यज्ञदानतपःक्रियाः । कुर्वन्तःफलमाप्नोति पुनरावर्तनं तु तत् ॥” (भा. मो. २. १०. ७३) इति । बलवत्त्वमात्रस्यादोषत्वेऽपि ^१भगवतो बलेनेत्यस्य विपरीतं स्वबलपर्याप्त्यनुसंधानम् । तदुभयमूलो दर्पः सर्वावज्ञानहेतुः पूज्यपूजाप्रतिस्पर्धी भगवत्प्रसादादेवेष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारावित्यस्य विपरीतौ कामक्रोधाविति । संश्रिताः सम्प्राश्रिताः, निरपेक्षहेतुत्वेनाभिमन्यमाना इत्यर्थः । अत्र परदेहेष्विति यज्ञानुकूलप्रतिकूलऋत्विक्तस्करादिविवक्षया । ^२सप्तम्या स्थितिरिच्छा । सा च प्रवर्तनाद्यर्थमिति श्रुत्यादिभिः प्राक्प्रपञ्चितम् ; तत्प्रतिपत्तिविरुद्धं स्मारयति सर्वस्य कारयितारमिति । हितप्रवर्तनमेवास्याहेतुरिति भावः । पुरुषोत्तममिति । यद्वैलक्षण्यविज्ञानमात्रात् कृतकृत्यो भवतीत्युक्तम्, स हि महोपकारी द्वेषासूयास्पदमेषामिति भावः ।

प्रद्विषन्तः, कुयुक्तिभिर्मस्थितौ दोषमाविष्कुर्वन्तो मामसहमानाः । 'अहंकारादिकान् संश्रिता यागादिकं सर्वं क्रियाजातं कुर्वत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभान् आसुरीष्वेव योनिषु ॥ १९

य एवं मां द्विषन्ति, तान् क्रूरान् नराधमान् अशुभान् अहमजस्रं संसारेषु जन्मजरा-
मरणादिरूपेण परिवर्तमानेषु संतानेषु, तत्ताप्यासुरीष्वेव योनिषु क्षिपामि मदानुकूल्यप्रत्यनीकेष्वेव
जन्मसु क्षिपामि । तत्तज्जन्मप्राप्त्यनुगुणप्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धिषु क्रूरास्वहमेव संयोजयामीत्यर्थः ॥

सर्वप्रवर्तनादिगुणकथनं गुणेषु दोषाविष्करणरूपासूयालक्षणव्यवस्थितम् । पुरुषोत्तमप्रकरणे हि स्मृत्यादि-
प्रवर्तनाय, “सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः” (गी. १५. १५) इत्युक्तम् ; तदेवात्र मामात्मपरदेहेष्वित्यनेन
स्मर्यत इति च भावः । ‘प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः’ इत्यनयोः प्रातिश्लोभ्येन हेतुकार्यतयाऽभ्यसूयकं यजन्त
इत्यनुकर्षणेन वाक्यसमाप्तिं चाह कुयुक्तिभिरिति । ईश्वरपरतन्त्रत्वे कथं कर्मवश्यता ; फलानां कर्म-
मूलत्वे च किमीश्वरेणेत्यादयः कुयुक्तयः । अनसूयालक्षणव्याजेनासूयामपि बृहस्पतिरलक्षयत्-‘न गुणान्
गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि । नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्तिता ॥’ (अ. स्मृ. १. ३४)
इति । असहिष्णुत्वरूपेण लक्षणेन द्वेषं विवृणोति मामसहमाना इति । असहमानत्वं च तदाज्ञाति-
लङ्घनपर्यन्तमनुसंधेयम् । एतच्च स्ववैश्यानामप्यशुचिनरकपतने निदानम् ; यथोच्यते, “मज्जन्ति पितर-
स्तस्य नरके शाश्वतीस्समाः । द्विष्यात् यो विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् ” (भा. मो. ३५६. ६)
इति । एवं “ये द्विषन्ति महात्मानं न स्मरन्ति च केशवम् (जनाईनम्) । न तेषां पुण्यतीर्थेषु गतिः
संसर्गिणामपि ॥” (भा. शां. मो. ३३६. ३६) इत्यादि चात्नानुसंधेयम् । नामयज्ञैरित्यस्योपलक्षणतामाह
यागादिकं सर्वमिति ॥ १८ ॥

एवंविधप्रद्वेषादिपूर्वकयागादेरपि यथोचितप्रतिकूलफलप्रदोऽहमेवेत्युच्यते तानहमित्यादिश्लोक-
द्वयेन । वैषम्यनैर्दृष्ट्यपरिहारार्थः तानित्यनुवाद इत्यभिप्रायेणाह य एवं मां द्विषन्तीति । अत्र चतु-
र्विधविशेषणैः ‘न मां दुष्कृतिनः’ (७. १५) इत्यादिनोक्ताश्चतुर्विधा दुष्कृतिन एव विवक्षिता इति
तव्याख्यानमिदम् । तथा हि नराधमशब्दस्तावत् स एव । ‘आसुरं भावमाश्रिताः’ इत्येतत्तु द्विषन्त
इत्येतत्समानार्थतया प्रागेव व्याख्यातम् । एवं क्रूराशुभशब्दावपि यथायोगं मूढादिशब्दसमानार्थौ
नेतव्यौ इति । अत्रान्यन्ताविभागेन योजनं चासुरराशयैवयात् । जन्मादिचक्रपरिवृत्तिष्वविच्छिन्नतयैका-
कारेण सरणात् संसारः संतानः । संसरति पुरुषोऽस्मिन्निति अधिकरणार्थव्यञ्जोऽत्र संसारशब्दः ।
तद्बहुत्वोक्तिश्चक्रपरिवृत्त्यानन्यादित्याह जन्मजरेत्यादिना । संसारशब्दस्य सदसज्जन्मसाधारण-
त्वाद्विशेष्यत इत्याह तत्रापीति । “एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ” (६. ४२) इद्याबुक्त-
सात्त्विकजन्मविशेषवच्छेदाय तामसत्वम् आसुरीष्वेवेत्युच्यत इत्याह मदानुकूल्यप्रत्यनीकेष्विति ।

! असहमाना इत्यन्तेन श्लोकस्य पदानि व्याख्यातानि । अथ वाक्यार्थमाह अहमिति ।

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनिजन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय तनो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २०
 मदानुकूल्यप्रत्यनीकजन्मापन्नाः पुनरपि जन्मनिजन्मनि मूढाः मद्विपरीतज्ञाना
 मामप्राप्यैव 'अस्ति भगवान् सर्वेश्वरो वासुदेवः' इति ज्ञानमप्राप्य ततः ततो जन्मनोऽध्वसामेव
 गतिं यान्ति ॥ २० ॥

असुरस्वभावस्याऽऽत्मनाशस्य मूलहेतुमाह—

त्रिविधं नरकस्यैतद् द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्तृपं त्यजेत् ॥ २१

असुरस्वभावस्वरूपस्य नरकस्यैतत् त्रिविधं द्वारम्, तच्चात्मनो नाशनम् ; कामः
 क्रोधो लोभ इति त्रयाणां स्वरूपं पूर्वमेव व्याख्यातम् । द्वारम् मार्गः ; हेतुरित्यर्थः । तस्मादेतत्तृपं
 ईदृशं प्रतिकूलजन्म देवादिचतुर्विधयोनिष्वपि द्रष्टव्यम् इति । “एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो
 निनीषति” (कौपी. ३. ९) इत्यादिश्रुत्यनुसारेण क्षिपामीत्युक्तस्य द्वारमाह तत्तदिति । पापप्रवृत्ति
 हेतुभूतक्रूरबुद्ध्यादिप्रदानमपि पाचीनप्रद्वेषादिफलभूतत्वात् नेश्वरस्य वैष्ण्वनैर्घृण्यापादकम् ॥ १९ ॥

उत्तरोत्तरमपकर्षपरम्परोच्यते आसुरीमिति श्लोकेन । मूढशब्दतः फलितमाह मद्विपरीतज्ञाना
 इति । यद्वा विपरीतज्ञानमेवात्र मोहः ; स च वाक्यार्थानुगुण्यात् स्वविषयो विशेषितः । सत्त्वो-
 त्तराणामपि परब्रह्मप्राप्तेनेकजन्मसंसिद्धिसाध्यतया तामसेषु तत्परसङ्गप्रतिषेधयोरनौचित्यात् प्राप्तेः प्रथम-
 पर्वभूतशास्त्रजन्यज्ञानप्राप्तिरिहाशास्त्रवश्येष्वासुरेषु प्रतिक्षिप्यते । तत्र शास्त्रजन्यज्ञानत्वव्यवत्यर्थमाह
 अस्ति भगवानिति । अधमत्वस्योत्तमावधिसापेक्षत्वादवधिसमर्पणसमर्थतया सन्निहितः ततश्शब्दो न
 हेतुपर उचित इत्यभिप्रायेणाह ततः ततो जन्मन इति ॥ २० ॥

अवश्यपरिहरणीयं संक्षिप्योच्यत इत्यभिप्रायेणानन्तरग्रन्थ संगमयति अस्पृष्टेति । यथावस्थित-
 स्यात्मनोऽप्राप्तिरेव ह्यात्मनाशः ; स चासुरस्वभाव एवेत्यभिप्रायेणाह आसुरस्वभावस्याऽऽत्मनाशस्येति ।
 मूलच्छेदात् सर्वोऽप्यासुरस्वभावश्छिन्न एवेत्यभिप्रायेणाह मूलहेतुमिति । आसुरस्वभावस्वरूपस्य नरक-
 स्येति । एतस्मादधिकं किमन्यत्तरकमिति भावः । आसुरस्वभावपरिहारार्थं हि तन्मूलोऽयमुपदेश इति
 वा, तमोद्वारैरित्यनन्तरैकार्थ्यं वा विवक्षितम् । आत्मनो नाशनमिति । “असन्नेव स भवति” (आ)
 इत्यादिक्रमेणेति भावः । प्रवेशहेतुर्हि द्वारम् ; तेनापि प्राप्तिमात्रहेतुत्वमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणोप
 चारावलम्बनकममाह मार्गो हेतुरित्यर्थ इति । द्वारं नाशनम् । प्रविशन्नेव नश्यतीति भावः ।
 त्याज्यस्य दोषोक्तिस्त्यागविध्युपकारिकेत्यभिप्रायेणाह तस्मादिति । रौरवादिनरकः पापक्षयहेतुः ;

1 नरकशब्देनात्र न लोकान्तरविवक्षा ; किं तु आत्मनाशस्यैवेति ज्ञापनार्थमेव नाशनमात्मन
 इत्युक्तमिति ज्ञापनाय भाष्ये तच्चेति प्रयोगः । तच्च नाशनमिति । द्वारत्वं नाशनत्वमेवेत्यर्थः । नन्वस्य
 त्रयस्यात्मनाशद्वारत्वे द्वारिभूतं किमन्यदित्याशंकायाम्, द्वारपदस्य हेतुरित्यर्थमाह । तथाच न द्वार्य-
 पेक्षा ; अवान्तरव्यापाररूपद्वारत्वस्यानुक्तेरिति भावः ।

2 द्वारशब्दप्रयोगस्वारस्यं शांकोक्तं दर्शयति प्रविशन्नेवेति ।

त्यजेत् ; तस्मात् अतिघोरनरकहेतुत्वात् कामक्रोधलोभानाम्, एतत्तितयं दूरतः परित्यजेत् ॥
एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः । आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२
एतैः कामक्रोधलोभैः तमोद्वारैः मद्विपरीतज्ञानहेतुभिः विमुक्तो नरः आत्मनः श्रेय
आचरति लब्धमद्विषयज्ञानो मदानुकूल्ये प्रयतते । ततो मामेव परां गतिं याति ॥ २२ ॥

शास्त्रानादगोऽस्य नरकस्य प्रधानहेतुरित्याह —

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३

शास्त्रं वेदाः ; विधिः अनुशासनम् । वेदारूपं मदनुशासनमुत्सृज्य यः कामकारतो वर्तते
स्वच्छन्दानुगुणमार्गेण वर्तते, न स सिद्धिमवाप्नोति न कामप्यामुष्मिकीं सिद्धिमवाप्नोति ; न

आसुरस्वभावस्त्वसौ पापार्जनहेतुत्वादतिघोर इत्यभिप्रायेणाह अतिघोरनरकहेतुत्वादिति । सर्वस्यासुरस्-
भावस्य परित्याज्यत्वेऽपि विशेषनिषेधोऽत्यन्तपरिहरणीयत्वज्ञापनायेत्याह दूरतः परित्यजेदिति ॥ २१ ॥

त्याज्यस्य दोषोक्त्या त्यागो विहितः ; त्यागस्यैवेदानीं फलप्रवाह उच्यते एतैरिति श्लोकेन । मद्वि-
परीतज्ञानहेतुभिरिति तमः फलोक्तिः ; तमश्शब्दो वाऽत्र तत्पर्यन्तलक्षकः ; तमोद्वारैर्विमुक्तत्वात् तमसाऽपि
विमुच्यते ; श्रेयश्चरणं च तत्त्वज्ञानपूर्वकमित्यभिप्रायेणाह लब्धमद्विषयज्ञान इति । श्रेय आचरतीत्यनेन
प्रागुक्तभगवत्प्रद्वेषादिनिवृत्तिर्विवक्षिता । श्रेयः प्रशस्तम् ; तच्च संग्रहात् भगवदानुकूल्यम् ; तदनुप्रवेशात्
सर्वस्य शास्त्रीयस्येत्यभिप्रायेणाह मदानुकूल्य इति । ततः श्रेयश्चरणदेव हेतोरित्यर्थः । मामप्राप्त्यैवे-
त्यादिपरामर्शादिह परगतिशब्दनिर्दिष्टः प्राप्यपर्यवसानभूमिः परमपुरुष इत्याह मामेव परां गतिमिति ॥

आसुरस्वभावेषु मूलतया प्रधानभूतास्त्रय उक्ताः ; तेभ्योऽपि प्रधानतमः परिहार्यो हेतुरनन्तर-
मुच्यत इत्याह शास्त्रानादर इति । सर्वावस्थसमस्तपुरुषहितानुशासनात् शास्त्रशब्दो वेदेष्वेव प्रथमं
प्राप्तः ; तदनुबन्धादन्येष्वित्यभिप्रायेणाह शास्त्रं वेदा इति । विधायकवाक्यस्य शास्त्रशब्देनोपात्त-
त्वात् तद्व्यापारोऽत्र विधिशब्दविवक्षित इत्याह विधिरनुशासनमिति । फलितमाह वेदारूपं मद-
नुशासनमिति । शास्त्रमेव विधिरिति सामानाधिकरण्यं वा विवक्षितम् । मदनुशासनमित्यनेन 'श्रुतिः-
स्मृतिर्मैवाज्ञा' (वि. घ. ७. ६. ३१) इत्यादिसारणम् । एतेनान्यथा लिङाद्यर्थं वर्णयन्तोऽपि प्रत्युक्ताः ।
लिङादयो हि प्रशासितुरभिप्रायमाक्षेपादभिधानतो वा व्यञ्जयन्ति । शास्त्रप्रतिपक्षभूतः कामकारोऽत्र
न शास्त्रीयवैकल्पिकादिविषय इत्यभिप्रायेणाह स्वच्छन्दानुगुणमार्गेणेति । "अथ केन प्रयुक्तोऽयं"
(३. ३. ६), "काम एषः क्रोध एषः" (३. ३. ७) इत्याद्युक्तकामप्रयुक्तं (के इ?) त्युक्तं भवति । "या वेदवाह्याः
स्मृतवो याश्च काश्च कुहृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥" (मनु. १२
९५) इत्याद्यनुसन्धानेनाह न कामप्यामुष्मिकीं सिद्धिमिति । आसुम्पिकसुखहेतुभूतामुपायसिद्धि-
मित्यर्थः । न सुखं-न स्वर्गादिसुखमित्यर्थः । यद्वा आमुष्मिकीं सिद्धिमिति स्वर्गादिफलविषयम् ;
सुखमिति त्वैहिकपरम् । अत एव हि किञ्चिच्छब्दः । इहापि हि सुखं शास्त्रीयानुष्ठानजनितपरम-
पुरुषानुग्रहादेव । अत एव ब्रुच्यते "अनाराधितगोविन्दा ये नरा दुःखभागिनः" (वि. घ. १९.

सुखं किंचिदवाप्नोति । न परं गतिम् । कुतः परं गतिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥
ओं तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु....दैवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

तस्मात् कार्याकार्यव्यवस्थितौ उपादेयानुपादेयव्यवस्थायां शास्त्रमेव तव प्रमाणम् ।
धर्मशास्त्रेतिहासपुराणाद्युपवृंहिता वेदाः यदेव पुरुषोत्तमाख्यं परं तत्त्वं तत्प्रीणनरूपं
तत्प्राप्त्युपायभूतं च कर्मावबोधयन्ति, तत् शास्त्रविधानोक्तं तत्त्वं कर्म च ज्ञात्वा यथा-
वदन्पुनातिरिक्तं विज्ञाय, कर्तुं त्वमर्हसि-तदेवोपादातुमर्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१३) इति । कैमुत्यप्रदर्शनायात्रान्यसुखसमभिव्याहार इत्याह कुतः परं गतिमिति ॥ २३ ॥

अध्यायोक्तं सर्वमेतदर्थमित्यभिप्रायेणानुशिष्यते तस्माच्छास्त्रमिति । अत्र कार्याकार्यशब्द-
योरुपाद्यानुपाद्यादिविषयत्वव्यासङ्गतमित्यभिप्रेत्याह उपादेयानुपादेयव्यवस्थायामिति । अनुष्ठानविपर्ययस्य
तत्त्वविपर्ययस्य च आसुरस्वभावे प्रदर्शितत्वात् अत्र च तद्विपर्ययस्य विवक्षितत्वात् कार्याकार्यशब्दौ
तत्त्वतत्त्वयोः प्रदर्शनार्थावित्यभिप्रायेणोपादेयादिसाधारणशब्दः । उपादानमत्र यथाशास्त्रं मनसा
स्वीकरणम् । शास्त्रमेवेत्युक्तम्, “श्रुतिः स्मृतिस्तदाचारः” (याज्ञ १.१.७) इत्यादिविरोधादित्यत्राह
धर्मशास्त्रेति । आदिशब्देनाचारग्रहणम् । “यजन्त्यविधिपूर्वकम्” (९. २.३), “न तु मामभिजानन्ति”
(२४) इत्यादिव्यवच्छेदाय ज्ञात्वेत्यादिकमुच्यत इत्याह यदेवेति । सर्वाणि हि शास्त्राणि साक्षाद्वा
परम्परया वा परमपुरुषसमाराधनतयैव सर्वाणि कर्माणि विदधति ; तत्र तत्त्वहितयोः, “वेदैश्च सर्वै-
रहमेव वेदः” (१५. १५) इत्युक्तं परतत्त्वं प्रागुक्तसमाख्यया सारयति पुरुषोत्तमाख्यमिति ।
तत्प्राप्त्युपायभूतं चेति । सर्वेषां हि फलसङ्गादित्यागेनानुष्ठितानां परब्रह्मप्राप्त्युपायत्वमेव स्वभाव इति
भावः । अत्र अवबोधयन्तीत्यनेनाज्ञातज्ञापनरूपविधानशब्दार्थो विवृतः । अयथाशास्त्रं कर्मणां
करणं च न कर्तव्यमित्यभिप्रायेण कर्तुमर्हसीत्युक्तम् । तस्मादप्यनुष्ठानतत्त्वाध्यवसायसाधारण्यमाह
उपादातुमिति । अर्हसीत्येतदनुसारी मध्ये त्वमिति निर्देशः तस्य दैवीं संपदमभिजातस्य योग्यत्वाति-
शयद्योतनाय । एतदुक्तं भवति-सत्त्वोत्तरेण भवता कुहकपुरुषकौशल्यतिशयपरिग्राहितमोहनशास्त्राभास-
प्रक्रियानुधावनेन नित्यभगवदाज्ञारूपवेदाख्यशास्त्रसारभूतात् यथाधिकारं कर्मयोगभक्तियोगरूपभगवदन-
न्यभजनपरमधर्मात् न प्रच्युतेन भवितव्यम् ; अपितु स एव नित्यमुपादेयः इति । इहेति निर्देशः
कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थः ; कर्मवश्यावस्थत्वज्ञापको वा ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

1 मीमांसकैः कृतिविषय एवोपादेयशब्दप्रयोगेऽपि कार्यशब्दस्य स्वप्नस्यास्वप्नोपादेयशब्देन
व्याख्याने आशयान्तरस्य वर्णनीयत्वात्, समन्वयाधिकरणोक्तरीत्या शास्त्रस्य कार्यप्राधान्यं
परित्यज्य सिद्धप्राधान्यस्यास्माभिः स्वीकाराच्च तत्त्वमपि संग्रहीतुमाह तत्त्वेति । कर्मानुष्ठानं
तत्त्वज्ञानानुगुणमेव कार्यमिति तत्र तस्याप्युपयोगः । अनन्तरवाक्ये च भाष्ये तत्त्वमिति पदम् ।

श्रीः ।

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

देवासुरविभागोक्तिमुखेन प्राप्यतत्त्वज्ञानं तत्प्राप्त्युपायज्ञानं च वेदैकमूलमित्युक्तम् । इदानीमशास्त्रविहितस्यासुरत्वेनाफलत्वम्, शास्त्रविहितस्य च गुणतत्त्वैर्विध्यम्, शास्त्रसिद्धस्य लक्षणं चोच्यते । तत्राशास्त्रविहितस्य निष्फलत्वमजानन् अशास्त्रविहिते श्रद्धासंयुक्ते यागादौ सत्त्वादिनिमित्तफलभेदबुभुक्षसया अर्जुनः पृच्छति—

उक्तशेषतया सप्तदशमवतारवितुमुक्तमुद्गृह्णाति देवासुरेति । प्रकृतस्य मुखभेदेन प्रपञ्चनपरतया सङ्गतिमाह इदानीमिति । हेयोपादेयव्यवस्थायाः शास्त्रैकमूलत्वोक्तिसमनन्तरमित्यर्थः । “अशास्त्रमासुरं कृत्स्नं शास्त्रीयं गुणतः पृथक् । लक्षणं शास्त्रसिद्धस्य त्रिधा सप्तदशोदितम् ॥” (२१) इति संग्रहश्लोकं विवृणोति अशास्त्रविहितस्येत्यादिना । अत्र सामान्यतो विशेषतश्च शास्त्रीयार्थविमजनमध्यायानुवृत्तार्थः । सप्तदशोदितमित्येतत् संग्रहश्लोकवाक्यत्रयेऽपि प्रत्येकमन्वेतव्यम् । एतत् सर्वं सप्तदशोदितमिति सर्वोपसंहारेण वाऽन्वयः । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तम् (१६. २४) इत्यस्यानन्तरं ये शास्त्रविधिमुत्सृज्येति प्रश्नः कथं संगच्छत इत्यत्राह तत्रेति । अशास्त्रविहितस्य निष्फलत्वमजानन्ति । अयमभिप्रायः—प्रेक्षावतां स्वतः प्रयोजने तदुपाये वा बुभुक्षा । अतः सत्त्वादिनिष्ठाभेदबुभुक्षा तन्मूलफलविशेषपर्यन्ता । न च निष्फलत्वज्ञाने फलविशेषजिज्ञासा । ततश्च लोकसिद्धाः कृषिचिकित्सादयोऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयाः सफला एव दृश्यन्ते । अन्यथा शास्त्रस्यापि निर्मूलत्वप्रसङ्गात् । अलौकिकेष्वप्याचारसिद्धाः कतिकति धर्माः । न च ते यत्किञ्चित्फलमन्तरेण स्युः ; प्रेक्षावतामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च श्रद्धापूर्वकानुष्ठानेऽङ्गवैकल्यात् फलाभावः संभवति ; न च प्रेक्षावद्विरन्तैर्जनैर्बहुवित्तव्ययायासादिनाऽनुष्ठीयमानेषु दृष्टप्रयोजनरहितेषु कर्मसु अदृष्टपर्यवसानमन्तरेण गतिः । अतः शास्त्रविहितादस्य यदि किञ्चिद्वैषम्यमुच्यते, तदा सत्त्वादिगुणभेदप्रयुक्तफलतारतम्यमात्रमेव स्यात् । अतः, ‘यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्’ (१६. २३) इति पूर्वोक्तमपि प्रायशः प्रकृष्टसुखामाविविवक्षया ; कामकारतः इति विशेषणं वाऽश्र (चाश्र ?) द्वायुक्तव्यवच्छेदार्थमिति १दुरुपदेश-बाह्यागम-स्वोत्प्रेक्षा-बुद्धव्यवहारमात्रकल्पिते ह्यत्र धर्माभिसन्धि-श्रद्धादियोगान्नैष्फल्यनिवृत्तिर्युक्तेत्यर्जुनस्याशयः इति । विशिष्टस्याफलत्वशङ्कास्पदत्वाय कर्तृविशेषणं क्रियाविशेषणतया व्याचष्टे श्रद्धासंयुक्ते यागादाविति । यागोऽत्र दानाद्युपलक्षणार्थः । देवपूजात्वाविशेषात् तत्संग्रहो वा ।

1. दुरुपदेशादेरपि संग्रहद्योतकं कामकारत इति पदम् । अन्यथा तत्प्रयोगवैयर्थ्यादिति भावः ।

2. यो दुरुपदेष्टव्यमिति बुद्ध्या कृत उपदेश आधुनिकः, यश्च पूर्वो बुद्ध्यागमः, या च स्वकृता समकृत्वोत्प्रेक्षा, यश्च सश्रद्धबुद्धव्यवहारः, तन्मूलकं सर्वं सफलम् । शास्त्रानुक्तविषयत्वेऽपि कृष्यादिवत् आसुरराक्षसधीमूलकत्वाभावादित्यर्जुनाशयः ।

अर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधुस्सृज्य यजन्ते ¹श्रद्धयाऽन्विताः । तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः॥
शास्त्रविधुस्सृज्य श्रद्धयाऽन्विता ये यजन्ते, तेषां निष्ठा का ? किं सत्त्वम् ?
आहोस्वित् रजः ? अथ तमः ? निष्ठा² स्थितिः ; स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थितिः सत्त्वादिरेव
निष्ठेषुच्यते । तेषां किं सत्त्वे स्थितिः ? किं वा रजसि ? किं वा तमसीत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं पृष्ठो भगवान् अशास्त्रविहितश्रद्धायास्तत्पूर्वकस्य च यागादेर्निष्फलत्वं हृदि निधाय
शास्त्रीयस्यैव यागादेर्गुणतस्त्रैविध्यं प्रतिपादयितुं शास्त्रीयश्रद्धायाः त्रैविध्यं तावदाह—

श्रीभगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥
सर्वेषां देहिनां श्रद्धा त्रिविधा भवति । सा च स्वभावजा स्वभावः स्वासाधारणो

अत्र कृष्णशब्देन “कृषिर्वाचकश्शब्दो णश्च निर्वृत्तिवाचकः” (भा. उ. ६९. ५) इति
सर्वापेक्षितसिद्धयौपयिकीं निरुक्तिमभिप्रेति । तुशब्देन शास्त्रीयनिष्ठातः कामकारतश्च व्यावृत्तिर्विव-
क्षिता । विपरिणतस्य किंशब्दस्य आहो इति पदस्य वा अत्राऽऽवृत्तिमभिप्रेत्याह किं सत्त्वमिति । विनाशा-
द्यर्थव्यवच्छेदार्थं सत्त्वादिसामानाधिकरण्याय चाधिकरणव्युत्पत्तिमवतारयितुं पर्यायेण स्वरूपं व्यनक्ति
निष्ठा स्थितिरिति । तेषां निष्ठा तु केति पृष्ठ एवार्थः सत्त्वमित्यादिना विशेष्यत इत्यभिप्रायेण
फलतमाह तेषामिति ॥ १ ॥

श्रद्धा कतिविधेति प्रश्नाभावेऽपि तदुक्तिवैध्वन्य(यर्थे)शङ्कां परिहरन् श्रद्धालैविध्यकथनस्य प्रयो-
जनं चाह एवं पृष्ठ इत्यादिना । पूर्वोपदिष्टविरुद्धं पृष्ठ इत्यर्थः । हृदि निधायेति । कमेण साक्षादुत्तर-
मवतारयितुमित्यर्थः । प्रश्रत्यात्यन्तानादरपरत्वज्ञापनाय वा सहसा साक्षादुत्तरानुक्तिरिति भावः ।
गुणतस्त्रैविध्यमिति । गुणभेदनिमित्तफलभेदयोगित्वमिति भावः । अत्र हि श्रद्धायोगात् सात्त्विकत्वं
शास्त्रोलङ्घनात् तामसत्वं तदुभयसमुच्चयात् राजसत्वमाशङ्कितम् । तत्र तावत् श्रद्धापूर्वकत्वं फलसाधन-
त्वाद्योपयुक्तम् । तत् शास्त्रीयेष्वेव । तत्रापि श्रद्धाया न तैवै(न स त्वै ?)कान्तिकत्वमित्यभिप्रायेण शास्त्रीय
श्रद्धायालैविध्यग्रहणम् । एतेन ³परिसंख्यान्यायेनाशास्त्रीयेषु फलभेदनिमित्तं लैविध्यं प्रत्युक्तम् । अत्र श्रद्धा-
भेदात् सत्त्वादिनिष्ठाभेदनिर्णय इत्युक्तं भवति । देहिनामित्यनेन तत्तदेहानुरूपमधिकारिवैचित्र्यं त्रिवक्षित-
मित्यभिप्रायेणाह सर्वेषामिति । ब्रह्मादीनामपीत्यर्थः । देहिनामिति । सत्त्वादिगुणप्रचुरदेहविशेषानु-

1 श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति, यो यण्कृद्ः स एव स इति श्रद्धाया एव फलहेतुत्वात् शास्त्रा-
विहितेऽपि विशेषादरप्रदर्शने कश्चिद्विशेषो वक्तव्य इति भावः ।

2 निष्ठेत्यत्र स्थायितुस्थितिं दर्शयन् स्थित्याधारे गृहक्षेत्रादावपि स्थितिशब्दो लोकप्रसिद्ध
इति स्थितिशब्देन व्याख्याति ।

3 परिसंख्येति । शास्त्रीयश्रद्धायां फललैविध्योक्तौ अशास्त्रीयायां तद्भावोऽर्थसिद्ध इति भावः ।

भावः, प्राचीनवासनानिमित्तः तत्तद्रुचिविशेषः । यत्र रुचिः तत्र श्रद्धा जायते । श्रद्धा हि स्वाभिमतं साधयत्येतदिति विश्वासपूर्विका साधने त्वग । वासना रुचिश्च श्रद्धा चात्मधर्माः गुणसंसर्गजाः ; तेषामात्मधर्माणां वासनादीनां जनकाः देहेन्द्रियान्तःकरणविषय(विशेष)-गता धर्माः कार्यैकनिरूपणीयाः सत्त्वादयो गुणाः सत्त्वादिगुणयुक्तदेहाद्यनुभवजा इत्यर्थः । ततश्चैवं श्रद्धा सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा । तामिमां श्रद्धां शृणु ; सा श्रद्धा यत्स्वभावा, ते स्वभावं शृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३

रूपमिति भावः । साधारणेषु शास्त्रेषु तत्परोक्षकेष्वर्थवादादिषु च, कथं पुरुषभेदनियतश्रद्धाभेद इति शङ्कायां सा स्वभावजेति वाक्यान्तरमित्यभिप्रायेणाह सा चेति । कार्यासाधारणत्वाय कारणा-साधारणत्वविवक्षामाह स्वभावः स्वासाधारणो भाव इति । कोऽसौ भावः, कश्च तस्याप्यसाधारण्य-हेतुरित्यत्राह प्राचीनेति । भावशब्दोऽत्र धर्मविशेषपरः । नानर्थं स्वभावशब्दे कथमत्र रुचिविवक्षेत्य-त्राह यत्र रुचिरिति । रुचिश्रद्धयोः कार्यकारणभावोऽन्वयव्यतिरेकसिद्ध इत्यर्थः । रुचिव्यतिरिक्ता तत्कार्यभूता का श्रद्धेत्यत्राह श्रद्धा हीति । ‘श्रद्धा विश्वासकाङ्क्षयोः’ इति त्वरार्थेनत्वविश्वासेऽपि हि श्रद्धाशब्दं नैघण्टुकाः पठन्ति । ननु “कामसंस्कारो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षाभी-रित्येतत् सर्वं मन एव” (बृ. ३. ५. ३) इति श्रवणात् अन्तःकरणधर्मेष्व्वात्मानमलिम्बत्सु श्रद्धादिषु, गुण-कृतत्वाच्च गुणधर्मत्वसंभवेऽपि, कथमत्र स्वशब्देन देहिशब्देन च निर्दिष्टप्रत्यगात्मनि तदन्वयोक्तिः, तत्राह वासनेति । शुद्धस्वभावरूपैवात्मनः कर्ममूलगुणमयप्रकृतिसंसारोपाधिकर्मभूतज्ञानपरिणतिविशेषा इत्यर्थः । श्रद्धाभेदेषु सात्त्विकादिसंज्ञानिवेशाय, निर्गुणस्यात्मनः कथं सत्त्वादिमूलवासनादियोग इति शङ्काव्युदासाय च देहिशब्दसूचितप्रक्रियया गुणसंसर्गजत्वं विवृणोति तेषामिति । यथौषधादिविशिष्ट-दहनादिसंभवात् पार्थिवादिषु पाकजगुणारम्भः, तथाऽत्रेति भावः । तत्कार्यहेतुतया शास्त्रसिद्धाना-मनुपलब्ध्या निराकरणमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह कार्यैकनिरूपणीया इति । अतीन्द्रियाणामनुभूतानां कथं वासनाहेतुत्वमित्यत्राह सत्त्वादिगुणयुक्तेति । मूलकारणापेक्षया श्रद्धायास्तत्त्विकत्वादिसंज्ञाभेद इत्याह ततश्चेति । सात्त्विकत्वादितैविष्येन श्रावितायां पुनः शृण्वति किमुच्यत इत्याह सा श्रद्धा यत्स्वभावेति । स्वरूपस्य सामान्यतत्त्वैविध्यस्य च विदितत्वात् अविदितप्रकारविशेषाभिप्रायेण शृण्व-त्युक्तम् ॥ २ ॥

सत्त्वानुरूपेत्यत्र न सत्त्वगुण उच्यते ; सर्वस्य पुरुषस्य श्रद्धायास्तदधीनत्वे राजसतामस-श्रद्धाविभागायोगात् । सहकारित्वेन सत्त्वं सर्वत्रापेक्षितमिति चेत्-न ; रजस्तमसोरपि तथात्वात् । त्रैगुण्ये

1 श्रद्धानां मनोधर्मत्वमेव युक्तम् । कथञ्चित् गुणधर्मत्वविषयया सात्त्विकीत्यादिप्रयोगः स्यान्नाम । तथापि देहिनिष्ठत्वोक्तिः कथमित्यर्थः । अतः अपिशब्दो गुज्यते ।

सत्त्वम् अन्तःकरणम् । सर्वस्य पुरुषस्यान्तःकरणानुरूपं श्रद्धा भवति । अन्तःकरणं यादृशगुणयुक्तम्, तद्विषया श्रद्धा जायत इत्यर्थः । सत्त्वशब्दः पूर्वोक्तानां देहेन्द्रियादीनां प्रदर्शनार्थः । श्रद्धामयोऽयं पुरुषः । श्रद्धामयः श्रद्धापरिणामः¹ । यो यच्छ्रद्धः यः पुरुषो यादृश्या श्रद्धया युक्तः, स एव सः स तादृशश्रद्धापरिणामः । पुण्यकर्मविषये श्रद्धायुक्तश्चेत्, पुण्यकर्मफलसंयुक्तो भवतीति श्रद्धाप्रधानः फलसंयोग इत्युक्तं भवति ॥ ३ ॥

तदेव विवृणोति—

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥
हि परस्पराङ्गभावेन स्थित्वैव हि(?)² वातपितृकफादिवत् सर्वं कार्यमारभते । अतोऽत्र सर्वश्रद्धासाधारण-कारणत्वेन निर्दिष्टं सत्त्वं गुणत्रयोपष्टब्धमन्तःकरणमेवेत्याह सत्त्वमन्तःकरणमिति । आनुरूप्यं विवृणोति अन्तःकरणं यादृशगुणयुक्तमिति । यद्विषयरुचिजनकवासनोत्तम्भकसत्त्वादियुक्तमित्यर्थः । पूर्वं देहिनां सा स्वभावजेत्युक्तम् ; इह त्वन्तःकरणहेतुकत्वमुच्यते ; तदेतन्न वैकल्पिकम् ; सिद्धे तदयोगात् । नापि पुरुषभेदेन विकल्पः ; सर्वस्येत्युक्तेः । नापि समुच्चयः ; नैरपेक्ष्यप्रतीतिरित्यत्राह सत्त्वशब्द इति । सामग्रीमध्यपातिषु तत्तत्तान्यतमनिर्देशो नानुपपन्न इति भावः । श्रद्धामय इत्यत्र मयटः स्वार्थिकत्वे निष्प्रयोजनत्वात् प्राचुर्यार्थत्वेऽपि प्रकृतानुपयोगात् श्रद्धाफलान्वयविवक्षया विकाराश्र-त्वमाह श्रद्धापरिणाम इति । एवं सामान्येन श्रद्धाजन्यफलसंबन्धित्वमुक्तम् ; तत्र यो यच्छ्रद्ध इत्यादिना श्रद्धाविशेषवतः फलविशेष उच्यत इत्याह यः पुरुष इति । श्रद्धान्तरवैषम्यद्योतनाय यत्तच्छ्रद्धयोः यादृश्येत्यादिना प्रकारपरामर्शित्वोक्तिः । ‘आयुर्वृतम्’ (यजु. २. ३. २. २) इत्यादिवत् कार्यकारण-भावातिशयविवक्षया स एव सः इति निरुद्धोऽयमारोप इत्याह स तादृशश्रद्धापरिणाम इति । एतेन ‘स एव सः’ इत्यत्र विधेयभेदाभावात्पुनरुक्तिशङ्काऽपि परिहृता । पुरुषस्य नित्यत्वात् धर्मभूतज्ञानविकासा-देश्चेन्द्रियद्वारा व्यवस्थितत्वात् देहादेश्चाक्षिपरिणामविशेषत्वात् किमपेक्ष्य श्रद्धापरिणामत्वोक्तिरित्यत्राह पुण्यकर्ममिति । फलभेदबुभुक्षया ह्यत्र प्रभोदय इति च भावः ॥ ३ ॥

प्रक्रान्तश्रद्धायाः सात्त्विकत्वादिविभागोऽनन्तरं सात्त्विकराजसतामसश्रद्धैः³ प्रदर्श्यत इत्यभि-प्रायेणाह तदेव विवृणोतीति । तत् फलविशेषाणां श्रद्धाविशेषनिबन्धनत्वमित्यर्थः । पुरुषस्य सत्त्वादयो

1 अयं पुरुष इति भोग्यविशिष्टभोक्तृग्रहणम् । तत्र भोग्यांशो श्रद्धापरिणामत्वम् । देवाः श्रद्धां जुहुतीति पुरुषः श्रद्धापरिणाम उच्यते । तत्रापि श्रद्धात्वमपि एतच्छ्रद्धासंबन्धादेव । स एवेत्यत्र स इति फलग्रहणात् तद्वद्वापि औपचारिको वा पुरुषे फलाभेदः ।

2 विरुद्धानामपि मिलित्वा कार्यकरत्वे दृष्टान्तमाह वातेति । तदिदमुक्तं सांख्यतत्त्वकौमुद्याम्, (13) प्रदीपवच्चार्थतोवृत्तिरित्यत्र । (12) अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः इत्यत्र अन्योन्यमभिभावकत्वसापेक्षत्वजनकत्वाविनाभूतत्वानि एषामुक्तानि ।

3 श्रेष्ठ्याः देवयक्षप्रेतादयः । तत्पुरुस्कारेणेत्यर्थः ।

सत्त्वगुणप्रचुराः सात्त्विक्या श्रद्धया युक्ताः देवान् यजन्ते । दुःखासंभिन्नोत्कृष्टसुख-
हेतुभूतदेवयागविषया श्रद्धा सात्त्विकीत्युक्तं भवति । राजसा यक्षरक्षांसि यजन्ते । अन्ये तु
तामसा जनाः प्रेतान् भूतगणान् यजन्ते । दुःखासंभिन्नाल्पसुखजननी राजसी श्रद्धा ;
दुःखप्रायात्यल्पसुखजननी तामसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं शास्त्रीयेष्वेव यागादिषु श्रद्धायुक्तेषु गुणतः फलविशेषः, अशास्त्रीयेषु तपोयाग-
प्रवृत्तिषु मदनुशासनविपरीतत्वेन न कश्चिदपि सुखलवः, अपि त्वनर्थ एवेति हृदि निहितं
व्यञ्जयन् आह—

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः । दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५
करीयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मां चैवान्तश्शरीरस्थं तान् विद्वद्वासुरनिश्चयान् ॥ ६

अशास्त्रविहितमतिघोरमपि तपो ये जनाः तप्यन्ते । प्रदर्शनार्थमिदम् । अशास्त्रविहितं
ब्रह्मायासं यागादिकं ये कुर्वन्ते, दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः शरीरस्थं पृथि-
व्युपवीयमानाः स्वनुरूपे विषये श्रद्धां जनयन्तीत्यभिप्रायेणाह सत्त्वगुणप्रचुरा इति । सर्वेषु तैर्गुण्य
संश्रितेषु केनचिद्विशेषेण निर्देशस्तत्प्रायुर्थात् । तत्र सात्त्विक्या श्रद्धयेति पुरुषस्य सात्त्विकत्वकथनेन
अर्थसिद्धहेतुकथनम् । श्रद्धाया एव स्वरूपेण निर्दिष्टत्वात् । तां शृण्वति श्रद्धास्वभावो हि ज्ञापयितुं
विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह दुःखासंभिन्नेति । आराध्यसायुज्यादिर्हि आराधनानां फलमित्यभिप्रायेण
दुःखासंभिन्नत्वादिकथनम् । एवमुत्तरयोरपि भाव्यम् । तामसानामितरेभ्योऽत्यन्तवैधर्म्यज्ञापनाय अन्य-
शब्दः । भूतगणाः रुद्रपार्षदादयः ॥ ४ ॥

एवमर्थात् प्रश्नस्य निषेधः कृतः ; अथ कण्ठोक्तयेत्यभिप्रायेणाह एवमिति । “न स सिद्धिः”
(१६. २३) इत्यादिप्रागुक्तसारणाय न कश्चिदपि सुखलव इत्युक्तम् । अपि त्वनर्थ एवेत्यनेन
पूर्वोक्तनरकपतनसारणम् । प्रश्नवाक्यगतश्रद्धान्वितत्वानुभाषणविवक्षया तत्कार्यातिप्रयासज्ञापनपरो घोर-
शब्द इत्यभिप्रायेणाह अतिघोरमपीति । ननु ‘यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः’ इति यागविषये प्रश्ने तप्यन्त
इति तपसोत्तरं कथं संगच्छत इत्यत्राह प्रदर्शनार्थमिदमिति । संप्राहकारं दर्शयन् फलितमाह
अशास्त्रविहितमिति । वेदवाङ्मगमोक्तं, वैदिकमप्यनधिकारिभिर्देशकालद्रव्यक्रियादिनियमानादरेण
अयथायुष्ठितं चाशास्त्रविहितम् । दारुणपर्यायघोरशब्दार्थमिदमाह ब्रह्मायासमिति । यागादिकमित्यनेन
प्रश्नेऽपि यागग्रहणं प्रदर्शनार्थमिति ज्ञापितम् । अत एव हि प्रश्नोत्तरयोरेकविषयत्वम् । शास्त्रैर्बोधि-
तानां चोदकान्तरमुच्यते दम्भाहङ्कारसंयुक्ता इत्यादिना । बलमत्र कामरागयुक्तत्वादसात्त्विकम् ।
“बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम्” (७. ११) इति हि प्रागुक्तम् । न केवलं परत्र नरकम् ;

1 कर्शनाधिक्यज्ञापनाय यागं विहाय तपउक्तिः । ननु पूर्वपूर्वानुष्ठानमूलश्रद्धाधीनप्रवृत्तिषु
कथं दम्भाहङ्कारकामरागा इति चेत्—यथावत्प्रतिबोधनेऽपि अत्यागात् ते सन्त्येव । अत एव
आसुरनिश्चयानिति पदप्रयोगः । 2 तन्निष्ठयां फलप्रयोजकसात्त्विकादिविभागो नेत्युक्तमित्यर्थः ।

व्यादिभूतसमूहं कर्शयन्तः, मदंशभूतं जीवं चान्तश्शरीरस्थं कर्शयन्तो ये तप्यन्ते, यागादिकं च कुर्वन्ते ; तान् आसुरनिश्चयान् विद्धि । असुराणां निश्चय आसुरो निश्चयः ; असुरा हि मदाज्ञाविपरीतकारिणः ; मदाज्ञाविपरीतकारित्वात् तेषां सुखलवसंबन्धो न विद्यते ; अपि त्वनर्थत्राते पतन्तीति पूर्वमेवोक्तम्, “पतन्ति नरकेऽशुचौ” (१६. १६) इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथ प्रकृतमेव शास्त्रीयेषु यज्ञादिषु गुणतो विशेषं प्रपञ्चयति । तत्राहारमूलत्वात्

अपित्विहापि कायकर्शनमित्यभिप्रायेण शरीरस्यभूतसमूहकर्शनोक्तिः । ‘अन्तर्याम्यमृतः’ (वृ. ५. ७. १४), ‘अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति’ (सु. ३. १. १) ‘न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि’ (ब्र. ३. २. ११) इत्यादिभिः परमात्मनः स्वरूपतो धर्मतो वा कर्शनासंभवात्, संभवे च शास्त्र-विहितोपवासादिभिरपि प्रसङ्गात्, शरीरिणां क्षेत्रज्ञानां ज्ञानसुखादिसङ्कोचरूपस्य कर्शनस्य श्रुतिसृष्टि-लोकसिद्धत्वात्, ‘अन्तश्शरीरस्थमित्यनेन शरीरावच्छिन्नक्षेत्रज्ञत्वसूचनात्, ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ (१३. २), ‘ममैवांशः’ (१५. ७) इति प्रागुक्तप्रक्रियया सर्वशरीरकपरमात्मविशेषणांशभूतजीव-विवक्षयाऽत्र मामिति निर्देश इत्याह मदंशभूतं जीवमिति । मच्छरीरभूतजीवपीडनं मरपीडनतुल्यमिति दोषातिशयसूचनार्थोऽयमुपचारः । शास्त्रोलङ्घनेनात्मपीडनरूपमपि पापमेवामायातमित्यभिप्रायः । ‘यज्ञस्य स्वतो याज्यमाननत्वाच्छास्त्रीयप्रकारविरहेऽपि नात्यन्तविकलता ; तपस्तसु स्वतस्सर्वकर्शनतया शास्त्रीय-प्रकाराभावे भावनत्वं न स्यात्’ इति हेतुकप्रायाणां विभागं प्रतिक्षेप्तुमाह यागादिकं चेति । आसुरो निश्चयो येषां ते आसुरनिश्चयाः ; तत्र तद्धितस्येह संबन्धमात्रपरतामाह आसुराणामिति । तदभिमत-निश्चयस्य विशेषं व्यञ्जयितुमाह ^१ असुरा हीति । आसुरनिश्चयत्वरूपापेन प्रागुक्तानर्थपर्यवसानप्रकाशनायेत्याह मदाज्ञाविपरीतकारित्वादिति । आसुरनिश्चयान् इत्येतावता कथमयमर्थः सिध्येदित्यत्राह पूर्वमेवेति ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवमुत्तरे प्रतिषेधरूपेऽर्थनः कण्ठोक्त्या च दत्ते पुनराहारादितैविध्यवर्णनमबुभुत्सितोपन्यासस्या-दित्यत्राह अथ प्रकृतमेवेति । अयमभिप्रायः—अशास्त्रीयेषु सत्त्वादिनिष्ठामूलफलभेदे बुभुत्सिते शास्त्रीयेष्वेवायमिति प्रत्युक्तम् । तत्र श्रद्धातद्गतं श्रद्धेयानां च गुणतो विभाग उपपन्नः । तच्छ्रवणादेव तत्तुल्ययोगक्षेमेषु सर्वेषु बुभुत्सा बीभत्सोर्जायेतेत्यत्र एव तद्भेदोपन्यासः इति । प्रपञ्चप्रतीत्यनेन पौनरुक्त्यशङ्कापि परिहृता । यज्ञपःपभृतिषु शास्त्रीयेषु तिष्ठन्तु रागप्राप्तस्याऽऽहारस्य प्रथमोपदेशः केनाभिप्रायेणेत्यत्राह तत्रेति । “वृद्धिस्ममनैस्सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः” (अष्टाङ्ग) इत्यायुर्वेदोक्तन्याय

1 ननु मां कर्शयन्त इत्यस्य स्वविषये मामप्रीतिमन्तं कुर्वन्त इत्यर्थोऽस्तु । मदनुशासनाकरण-मेव मत्कर्शनमिति च शांकरम्-इत्यत्र तदा अन्तश्शरीरस्थपदवैयर्थ्यमित्याशयेन अन्तरिति । असुरेष्वपि मम न सहजसौहार्दहानिरिति मामिति प्रयोगेण सूच्यते । ख्यातिलाभादिफलदर्शनाच्च संतोष्यम्, कर्शनमेवेदं जीवस्येत्येतदर्थमपि जीवपरत्वमावश्यकम् ।

2 असुरा इति । बौद्धादिभिर्बुद्धादेर्वैदोपदेष्टुर्भगवतश्चैक्याभिमतौ न वेदद्वेपो युक्तः । भेदाभिमतौ भगवति द्वेष एव सिद्ध्यतीति भावः ।

सत्त्वादिबुद्धेराहारत्रैविध्यं प्रथममुच्यते । “अन्नमयं हि सोम्य मनः” (छा. ६. ५. ४)
“आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः” (छा. ७. २६. २) इति हि श्रूयते—

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७

आहारोऽपि सर्वस्य प्राणिजातस्य सत्त्वादिगुणत्रयान्वयेन त्रिविधः प्रियो भवति ।
तथैव यज्ञोऽपि त्रिविधः, तथा तपः दानं च । तेषां भेदमिमं शृणु—तेषामाहारयज्ञतपोदानानां
सत्त्वादि[गुण]भेदेनेममुच्यमानं भेदं शृणु ॥ ७ ॥

आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥

‘सत्त्वगुणोपेतस्य सत्त्वमया आहाराः प्रिया भवन्ति । सत्त्वमयाश्चाहारा आयुर्विवर्धनाः ;
पुनरपि सत्त्वस्य विवर्धनाः । सत्त्वमन्तःकरणम् ; अन्तःकरणकार्यं ज्ञानमिह सत्त्वशब्देनोच्यते ।
‘सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्’ (गी. १४. १७) इति सत्त्वस्य ज्ञानविवृद्धिहेतुत्वात्, आहारोऽपि

सञ्चारात् आप्यायकद्रव्यगुणानुसारेणान्तःकरणादेः सत्त्वादिबुद्धिः श्रौतीत्यभिप्रायेण अन्नमयमिति ।
आहारस्य सत्त्वस्य चात रजस्तमोराहित्यं शुद्धिः । अपिशब्दः प्रागुक्तश्रद्धेयदेवतादिभेदवत् ^१सात्त्विकादि-
विभागानुकर्षणार्थः । “पचाम्यन्नं चतुर्विधम्” (१५. १४) इति प्रागुक्तचातुर्विध्याविरोधाय चतु-
र्विधेऽप्येतद्गुणकृतैर्विध्यमिहोच्यत इत्यभिप्रायेणाह सत्त्वादिगुणत्रयान्वयेनेति । त्रिविध इति
सामान्यतो विभागेऽपि विशेषतो वक्ष्यमाणाकारापेक्षयेहेदमुच्यत इत्याह सत्त्वादिभेदेनेममिति । वक्ष्य-
माणस्यान्नाऽऽसत्त्वा वर्तमानव्यपदेश इत्याह उच्यमानमिति । गुणानां स्वविशिष्टानुभवजनितवासना-
द्वारा स्वरूपविषयरुचिजननात् तत्तदाहाराणां तत्तद्गुणविशिष्टमित्यन्वम् ॥ ७ ॥

‘आयुर्विवर्धनत्वादय आहारगुणाः केचिदायुर्वेदादवगन्तव्याः ; केचित् शास्त्रनिरपेक्षाः प्रत्यक्षत
एव सिद्धाः । पूर्वमेव सत्त्वविवृद्ध्या हि सात्त्विकाहाररुचिरित्यभिप्रायेणाह पुनरपीति । आयुषः सर्व-
पुरुषार्थनिष्पादनोपयोगित्वेन प्रथमग्रहणम् । सत्त्वस्य तु विशेषतो सुमुखोरपेक्षितत्वात् तदनन्तरोक्तिः ।
‘आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ भ्रुवा स्मृतिः’ (छा. ७. २६. २) इति श्रुतेरुपवृंहणार्थत्वात्
आहारसाध्यसत्त्वविवृद्धिर्ज्ञानपर्यन्तेत्यभिप्रायेण ^२ज्ञाने सत्त्वशब्दमुपचारयितुं तत्कारणे तावदवतारयति
सत्त्वमन्तःकरणमिति । ‘द्रव्यायुष्यवसायेषु सत्त्वमखी तु जन्तुषु’ (नाम. ३. ना) इति ज्ञानविशेषे
च सत्त्वशब्दः प्रयुक्तश्च इत्यभिप्रायेणाह अन्तःकरणकार्यं ज्ञानमिति । इह—आहारशुद्धिश्रुत्युपवृंहण-
दशायामित्यर्थः । यथा तत्तद्द्रव्यगतानां रसादीनां शरीरधात्वादिपोषकत्वेन शास्त्रमिहिततद्द्रव्याणा-
मपि तथा व्यपदेशः ; तथेहापि सत्त्वगुणस्य ज्ञानविवृद्धिहेतुत्वे तदाश्रयस्याहारद्रव्यस्यापीत्यभिप्रायेणाह

१ देवतादिभेदवदिति । श्रद्धेयेषु देवत्वयक्षत्वादिभेदः प्रागुक्तः । तेषु सात्त्विकादिप्रियत्ववत्
आहारेऽपीति । २ गीतायां यज्ञादौ सात्त्विकत्वादिविभागेऽपि आहारे सात्त्विकप्रियत्वादिनैव विभागः
कृतः ; अथापि अत्रापि सात्त्विकादिविभाग इष्ट इत्याह सत्त्वमया इति । ३ अभिप्रायेणेति । न तु
सत्त्ववर्धकत्वं नास्तीत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । उत्तरश्लोके पृथक्स्वोवर्धकत्वोक्त्या इहाप्येतत्संभवात् ।

सत्त्वमयो ज्ञानविषुद्विहेतुः । तथा बलरोग्ययोरपि विवर्धनाः । सुखप्रीत्योरपि विवर्धनाः-
परिणामकाले स्वयमेव सुखस्य विवर्धनाः ; तथा प्रीतिहेतुभूतकर्मरश्मद्वारेण प्रीतिवर्धनाः ।
रस्याः मधुररसोपेताः । क्षिप्वाः स्नेहयुक्ताः । स्थिराः स्थिरपरिणामाः । हृद्याः रमणीयवेषाः ।
एवंविधाः सत्त्वमया आहाराः सात्त्विकस्य पुरुषस्य प्रियाः ॥ ८ ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःस्वशोकाभयप्रदाः ॥ ९

कटुरसाः, अम्लरसाः, लवणोत्कटाः, अत्युष्णाः, अतितीक्ष्णाः, रूक्षाः, विदाहिनश्चेति

सत्त्वात् संजायते ज्ञानमिति । बलरोग्ययोस्तुल्यप्रीत्योश्च निरन्तरपाठः समुचित्य प्रवृत्त्या परस्पराविना-
भावविवक्षयेत्यभिप्रायेण बलरोग्ययोः सुखप्रीत्योरिति द्वन्द्वविभजनम् । बलमिह प्राणामयोरुपचयः ;
आरोग्यं धातुसाम्यादि । कर्म-दोषाग्नि-धातुवैषम्येण हि रोगाः प्रादुर्भवन्ति । तस्य रस्यत्वहृद्यत्वाभ्यां
तादात्मिकसुखजनकत्वसिद्धेस्तत्पौनरुक्त्यपरिहाराय सुखवर्धकत्वं परिणामकाल इति विशेषितम् । प्रीति-
वर्धकत्वाद्वेदप्रदर्शनाय स्वयमेवेत्यद्वारकत्वोक्तिः । यथोन्मादादिहेतुभूतानि द्रव्याणि भक्षितानि लोको-
द्वेगादिजनककर्मद्वारा पुरुषस्याप्रीतिं वर्धयन्ति ; तथा सत्त्वहेतुभूतान्यपि मङ्गलेषु लोकोपकारकेषु पर-
लोकादिहितेषु च कर्मसु प्रबोध तद्वद्वारेण प्रीतिं जनयन्तीत्यभिप्रायेणाह प्रीतिहेतुभूतकर्मरश्म-
द्वारेणेति । कट्वम्लेत्यादिना रसान्तराणामसात्त्विकत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तत्प्रयोगप्राचुर्यानुसाराच्च अत्र
रसशब्दो रसविशेषविषय इत्याह मधुररसोपेता इति । अनेन प्रत्ययस्यात्र संवन्धमात्रोपलक्षकताऽपि
दर्शिता । रस्यन्त इति वा रस्याः ; तत्र मधुररसोपेता इति कारणोक्तिः । माधुर्यं हि रसान्तरेभ्यः
शरीरस्थितौ विशेषेण हेतुर्भवति । यथोक्तं वाग्भ(बाह)टेन “रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्ततीक्ष्ण(क्तोषण)कषा-
यकाः । षड् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः ॥” (अष्टाङ्गहृदय) इति । भोजनं च स्वस्य
मधुररसप्रायतया नियम्यते, “षड्सान् मधुरप्रायान् नानिद्रुतविलम्बितम्” इति । रसायनाधिकारेषु च
मधुर एवैको विधीयते । एवं स्नेहयुक्त आहारोऽपि रौक्ष्यविरोधी रुक्षेण वायुना शरीरस्यापि विशरा-
रुतां वारयतीत्यप्यायुर्वेदावसितम् । अद्यमाने आहारे स्वरूपैर्येस्यासंभवात् गुणत्वाच्च शरीराख्य-
संघातस्यैर्येहेतुभूतरसरुचिरमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्लाख्यधातुसतकरूपपरिणामस्य बलादेश्च स्वसाध्यस्य चिर-
कालस्थायित्वलक्षणं स्यैर्यं विवक्षितमित्याह स्थिरपरिणामा इति । उपयोगात्पूर्वमेव जुगुप्सनीयसन्नि-
वेशरूपविशेषादिविरहात् संदर्शनमात्रेणापि प्रीतिजनकत्वमिह हृद्यत्वमित्याह रमणीयवेषा इति ।
येषु धर्मशास्त्रायुर्वेदयोरुभयोरपि सांगत्यम्, तेषां सर्वेषामिदमुपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह एवंविधा इति ।
एतेन प्रागुक्त (४. १७) युक्ताहारत्वं च विवृतम् ॥ ८ ॥

कट्वम्लशब्दयोः त्रिकटुकतिन्निष्ठादिषु विशेषतः प्रयोगादिह तावन्मात्रविवक्षाऽनुदासायाह
कटुरसा अम्लरसा इति । सात्त्विकस्यापि व्रतादिव्यतिरिक्तकालेषु रुचिमात्रार्थिलवणयोगानुमतेः,
स्वरूपतो लवणस्याहारत्वासंभवात्, प्रत्यक्षलवणस्य गोमांसतुल्यतया स्फुटनिषेधाच्चत्र तद्व्यतिरिक्तापेक्षया

कट्वल्लवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । अतिशैत्यातितैक्ष्ण्या¹दिना दुरुपयोगास्तीक्ष्णाः ; शोष-
करा रूक्षाः ; तापकरा विदाहिनः । एवंविधा आहारा राजसस्थेष्टाः । ते च रजोमयत्वात्
दुःखशोकामयवर्धनाः रजोवर्धनाश्च ॥ ९ ॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं ताम्रसप्रियम् ॥ १०
यातयामम् चिरकालावस्थितम् ; गतरसम् त्यक्तस्वाभाविकरसम् ; पूति दुर्गन्धोपेतम् ,

लवणशब्द इत्यभिप्रायेणाह लवणोत्कटा इति । “स्निग्धमुष्णं च भोजनम्” (अष्टाङ्ग) इति कोष्णस्य
भोजनस्य विहितत्वात् अत्युष्णेति विशेषितम् । ‘कट्वादीनां विदाहिनः’ इति भ्रमव्युदासायात् समा-
सोक्तिः । तीक्ष्णस्यापि मरीच्यादेस्तत्तद्द्रव्यरोचनार्थं मात्रयाऽनुमतेस्तत्ताप्युपसर्गस्यान्वयो दर्शितः ।
उष्णस्य पृथगुपात्तत्वाद्वा त्रीक्ष्णशब्दो न तत्पर्यायः ; आशुकारिषु मरीच्यादिप्रायुर्वेदे तीक्ष्णत्व-
मुच्यते । अतोऽत्र भ्रयोगक्षणाप्रभृति प्रतिकूलतमानि द्रव्याणि तीक्ष्णानीत्यभिप्रायेणोदाहरति अति-
शैत्येति । खेहप्रतिपक्षभूतो गुणो रौक्ष्यमनुशिष्यत इत्यभिप्रायेणाह शोषकरा रूक्षा इति । वातकोप-
नत्वमनेन सिद्धम् । अत्र विदाहिशब्दे प्रकृतिप्रत्यययोर्विवक्षितं व्यनक्ति तापकरा इति । पित्तकोपना
इत्यर्थः । एवंविधा इति पूर्ववत् । ‘तृष्णासङ्गसमुद्भवम्’ (१४. ७) इत्यादि प्रागुक्तं स्मारयति
रजोमयत्वादिति । कटुप्रभृतीनां दुःखादिहेतुत्वं च प्रायशोऽन्वयव्यतिरेकयोगमायुर्वेदविशोधितं च ।
दुःखप्रदत्वं धातुवैषम्यादिद्वारा ; शोकप्रदत्वं तत्परामर्शज पञ्चात्तापादिना ; आमयः कालक्रमेण ।
न केवलमसौ तमोवद्दुःखादिहेतुत्वम् ; अपितु परंपरया परलोके देहान्तरेऽपीत्यभिप्रायेण सत्त्व-
वर्धकसात्त्विकाहारसमानन्यायसिद्धमर्थमाह रजोवर्धनाश्चेति ॥ ९ ॥

सात्त्विकराजसाहारयोगुणकार्यकथनेऽपि तामसे गुणमात्रकथनमदूरविप्रकर्षेण राजसमान-
कार्यत्वात् । सर्वेष्वाहारेषु यामातिक्रमणमालेण दोषाभावात् तेषुतेषु द्रव्येषु यावत्ता कालेन दुष्टता,
तावद्विवक्षामाह यातयामं चिरकालावस्थितमिति । यामः श्रेष्ठोऽंशः ; यथा श्रुतात्परं मण्डमिवाति-
सूक्ष्मम्’ (श्वे. ४. १६) इति केचित् । तेन निर्वीथित्वमुक्तं भवति । तदपि चिरकालावस्थित-
मित्यनेन अर्थसिद्धम् । अमयेषु पृथिवीमयेषु च आहारेषु तत्तत्पाकभेदेनापि कदाचिदपि सर्वरस-
त्यागमाभावात् तत्तद्द्रव्यस्वभाववत्याऽनुशिष्टरसत्यागेन रसान्तरापतिरिह गतरसशब्देन विवक्षितेत्याह
त्यक्तस्वाभाविकरसमिति । एतेन गतरसशब्देन निर्वीथित्युक्तया, “यातयामं मन्दपक्वम्” इति
व्याख्या निरस्ता । यद्यपि पूतिशब्दः असात्त्विकतया भगवच्छास्त्रादिसिद्धे कर्ज्जादिद्रव्येऽपि

1 अतितैक्ष्ण्येत्येव सर्वत्र पाठः, न तु अत्यौष्ण्येति । अत्युष्णेति पृथगुक्तत्वाच्च न तत्
अपेक्षितम् । मात्रया तीक्ष्णताया इष्टत्वात् तद्व्यारणाय अतितैक्ष्ण्येत्युक्तम् ।

2 नात्र श्वेताश्वतरस्य यामशब्दव्याख्यानं उपयोगः । अतिसूक्ष्मकिञ्चित्संभवोदाहरणमा-
त्राय तत् । एवं तर्हि गतरसशब्दपुनरुक्तिः स्यादिति यातयामशब्दोऽर्धपक्वर इति शांकरम् । यामः
यमनं-व्यवस्था ; तद्वहितम् अतिदग्धाद्यपि स्यात् ।

पृथुषितम् कालातिपत्त्या रसान्तरापन्नम् ; उच्छिष्टम् गुर्वादिभ्योऽन्येषां भुक्तशिष्टम् ; अमेध्यम्

प्रयुज्यते, तथाऽपि अत्र द्रव्यविशेषोपादानप्रकरणाभावात् गुणादिमुखेन सर्वाहारोपलक्षण प्रकरणाच्चात्र पूतिशब्देन हेयतया लोकशालप्रसिद्धगुणविवक्षामाह दुर्गन्धोपेतमिति । कालाति पतिमात्रस्य यातयामशब्देन ग्रहणात्, रसत्यागस्य गतरसमित्युक्तत्वात्, येषु कालातिपत्तौ दोषः, क्षीरादिष्विव¹ आतञ्जनादिभिश्च रसान्तरापत्तिः, तत्र कालातिक्रमणमात्रेण रसान्तरापन्नत्वमिह विवक्षितमित्याह कालातिपत्त्या रसान्तरापन्नमिति । हेयविकृत्यन्तरादीनामुपलक्षणमिदम् । अत एव पक्वानामविकलानामपि जलादीनां रात्र्यन्तरितत्वादिना त्यागः । एतेन यातयामशब्दोऽत्र रसान्तरापत्तिरहितकालातिक्रममात्रद्वयविषय इति दर्शितम् । उच्छिष्टविशेषस्य शालानुमतेराचार्योच्छिष्टस्य च पापविशेषप्रायश्चित्ततया पवित्वेनापि ग्रहणात् तद्व्यतिरिक्तविषयोऽत्र उच्छिष्टशब्द इत्याह गुर्वादिभ्योऽन्येषामिति । गुर्वादीति आदिशब्देन पितुः, ज्येष्ठस्य भ्रातुः, भार्याविषये भर्तुश्च ग्रहणम् ।

यत्तु, “अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत् । तस्या उच्छेषणमददुः । तत् प्राश्नात् । १॥ सा रेतोऽघत्” (यजु. ६. ५. ६. १) इत्यादौ उच्छेषणप्राशनमाज्ञायते ; तत् ब्रह्मौद- नादिविधिपरत्वादभ्यपरम्, भुक्तावशिष्टपाकपातस्थौदनविषयत्वेऽप्यविरुद्धम् । अप्राप्तत्वात् विधिपरत्वं- स्वीकारेऽपि² अदितिःसाध्यदेवसंख्यवहारमात्रविषयम् । न तावता अद्यतनानामनुष्ठानप्राप्तिः । प्राप्ता- वपि तथाविधकर्मनियतम् । न चात्र विधिस्तत्कल्पनावकाशश्चेत्यपातिरेव ।

यत्तु भगवता नारदेन जातिसरेण प्राचीनशूद्रजन्मानुष्ठानमनुस्मृत्योक्तम्, “उच्छिष्टलेपान् अनुमोदितो द्विजैः सकृत् स भुञ्जे तदपास्तकिल्बिषः” (भाग. १. ५. २५) इत्यादि—तदपि तस्मिन् जन्मनि नारदस्तेषां शिष्यः शूद्रश्चेति तादृशेष्वेव तत् प्रामोति ; नान्यादृशेषु । तथा सति हि वाक्यान्तरमपि न विरुध्येत । न च वचनविरोधे लिङ्गदर्शनमालेणानुष्ठानमव्यतिः । प्रतिषेधति ह्याचार्य- पुत्रादेरप्युच्छिष्टम्, “उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः” (आप. १. २. ७. ३०) इत्यादिना । किमुता- न्येषाम् ? भागवतस्य तु आचार्यव्यतिरिक्तसमस्तोच्छिष्टमक्षणेऽपि तीव्राणि प्रायश्चित्तान्यनुशिष्यन्ते । यथा सनत्कुमारीयसंहितायामुदाहृतमिति आगमप्रामाण्ये भगवद्यामुनाचार्यैरुपात्तम्, “निर्मलं भक्षयित्वैवमुच्छिष्टमगुरोरपि । मांसं पयोत्रतो भूत्वा जपन् अष्टाक्षरं सदा । ब्रह्मकूर्चं ततः पीत्वा” इत्यादि ।

भाष्ये चात्र गुरुशब्द आचार्यविषयः पितृविषयो वेत्युक्तम् ? (पितृविषयो वा । ‘सर्वगुरु- विषयक एवेत्युक्तम् ?) गुरुशब्दार्थोपाध्यायाद्युच्छिष्टग्रहणशालाभावात् । न च यत्किंचिदुपदेशमात्रे- ऽप्याचार्यत्वम्, ‘उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते” (मनु. २. १४९) इत्यादिभिरुल्लेखनात् । अन्यत्र प्रयोगस्तोपचारादपि संभवात् । यथोपनेता प्रण-

1 क्षीरादौ आतञ्जनादिनैरसान्तरापत्तिः । तत्र तत्स्वीकारेण कालातिक्रमणमात्रेण रसा- न्तरापत्तावेव हेयत्वमित्यर्थः । 2 नित्यवेदस्थत्वाददितिशब्दस्यऽऽकृतिविशेषवाचिन्वात् एकादित्यनुष्ठितमन्याऽदितिरेव कुर्यादित्यर्थः ।

वादिमात्रमुपदिश्य विरतः, यश्च केवलं रहस्यशब्दनिर्दिष्टा मोक्षसाधनभूता विद्यास्तत्तच्छ्रुतिमुखेन शिक्षयति, तयोरेष्याचार्यत्वादिर्क वचनबलादङ्गीक्रियते । उक्तं च गुर्वादिलक्षणं भगवता याज्ञवल्क्येन, “स गुरुर्भ्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति । उपनीय तु तद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः । एकदेशमुपाध्यायः” इति । यत्तु, “एकाक्षरपदातारमाचार्यं योऽवमन्यते” (अत्रि. १ १०) इत्यादि, तदवमतिनिवारणाद्यर्थमाचार्यदृष्टिमात्रेणोच्यते ; न तावता आचार्यत्वप्रयुक्तसर्वोपनिपातः । यद्यप्याचार्यशब्दो निरुक्त्याद्यनुसारादस्त्रशस्त्रादिक्षिकेषु द्रोणकृपादिषु प्रयोगप्रौढ्या च यथाप्रयोगं सर्वत्र मुख्य इति कैश्चिदङ्गीक्रियेत ; तथाऽप्युच्छिष्टमक्षगानुमतिनिदानमाचार्यत्वं प्रणवादिति ‘कपूर्वकपरविद्योपदेष्टव्यैव ; तथैव शाल्निनियमात् ; शिष्टाचाराच्च । प्रत्यक्षश्रुत्यादिविरुद्धस्तु भ्रान्तानामभिप्रायान्तरेण शालोद्विज्ञानमप्याचारो न शिष्टाचारः ।

यदपि कैश्चित् ‘पठ्यते’, “नारायणैकनिष्ठस्य याया [चिष्टा] वृत्तिस्तदचनम् । योयो जल्पः सस जपस्तद्वचनं यन्निरीक्षणम् । तत्पादाम्बवतुलं तीर्थं तदुच्छिष्टं सुपावनम् । तदुक्तिमात्रं मन्त्राग्र्यं तत्सृष्टमखिलं शुचि ॥” (विह. सं.) इति, इदमपि नारायणैकनिष्ठप्रशंसापरम् ; न तु स्वयं विद्यायकम् । अन्यतः प्राप्तेरेव ह्यत्र प्रशंसा । तत्र २प्रथमश्लोकः स्वभावप्राप्तमर्थप्राप्तं चानुवदति....(?) यच्च शाल-प्राप्तम् ; न तु पुनः शालान्तरनिषिद्धपरामर्शः । प्रमाणप्राप्तविषयत्वादेव हि अतुलं सुपावनमग्र्यमखिलम् इति विशेषणेषु संरम्भः । “ब्राह्मणाः पादतो मेध्याः” इत्यादिभिर्विषयपादोदकस्य सामान्यतः पावनत्वप्राप्तौ भागवतत्वावस्थायाम्, अतुलं तीर्थमिति विशेष्यते । एवमनेकान्तिनोऽप्युपपत्तेरुत्पन्नभूतेरुच्छिष्टे पावनत्वेन प्राप्ते तस्य नारायणैकनिष्ठत्वदशायां सुपावनत्वं विधीयते । तथा महापुरुषकृतस्तुत्यादेर्मङ्गलतमत्वे सिद्धे ‘तदुक्तिमात्रं मन्त्राग्र्यम्’ इति भगवदन्यप्रणीतस्य गाथागीतादेरपि मन्त्राग्र्यवत् फलादिहेतुत्वं प्रतिपाद्यते । एवम्, शुद्धानां शोधकापेक्षायां निर्णेजनादिवत् महात्मनां स्पर्शोऽपि माहात्म्यविशेषवशाच्छोधकतया प्राप्तः । ‘तत्सृष्टमखिलं शुचि’ इत्यनेन सर्वस्यापि द्रव्यस्य पृथक्चोदितशोधकभेदस्य भागवतस्पर्श एकः शोधको भवितुमर्हतीत्युच्यते । अन्यथा भागवतेन यदृच्छादिसृष्टवण्डाललशुन-गृजनाद्यशुद्धग्रहणेन, अलेपकवादवत्, स्पृश्यास्पृश्यमक्ष्यामक्ष्याद्यद्वैतप्रसङ्गः^३ ।

एतेन परमासस्य भक्ताङ्घ्रिरेणोर्भाषागाथाऽपि^४ निर्वृद्धा । एवं हि सा संस्कृतेन विपरिण्यते-

१ त्रिकं गायत्रीवेदकल्पत्रयम् । २ अत्र प्रथमश्लोक इत्यारम्भात् अतुलमित्यादेः द्वितीयश्लोकविषयत्वात् मध्ये कचित्किञ्चिदग्रन्थभ्रंश आलोच्यते ।

३ अद्वैतप्रसंग इति । भक्ष्याभक्ष्याद्यद्वैतरागिणां बाह्यमतप्रवेश इति न्यायकुसुमाञ्जलिः ।

४ भक्ताङ्घ्रिरेणुः—तोण्डरङ्गिणोडियास्वात् । तदीयगाथा च (तिरुमाळै 41)—वाणु नारार अय्यिलकावावानवा एन्पराकिळ, தேனுலாந்துளப மாலைச் சென்னिया एन्पराकिळ, ஊனமாயினகர் செய்யும் ஊனகாரர்க்களே லும், போனகம் செய்த சேடம் தருவரேல் புனிதமன்றே इति । परिवर्तनश्लोके विभवाशब्दः गाथास्थवानशब्दपर्यवसितार्थपरः । तुलसीकेयन कशाब्दः शिरःपरोऽपि स्यात् । ननु इत्यत्र ननेति पाठोऽपि स्थितो नोपेक्ष्यः ; उपरि अपवित्रं न भवतीति नञ्प्रत्ययनिवेशनात् । अन्ध इत्यस्य तदेत्यर्थे श्लोके तदर्थं तदित्यव्ययं तदेत्यर्थकम् ।

अयज्ञार्हम् ; अयज्ञशिष्टमित्यर्थः । एवंविधं तमोमयं भोजनं तामसप्रियं भवति । भुज्यत इति आहार एव भोजनम् । पुनश्च तमसो वर्धनम् ।

अतो हिनैषिभिः सत्त्वविबुद्धये सात्त्विकाहार एव सेव्यः ॥ १० ॥

दिव्यैरेवविभवेति यदि ब्रुवन्ति माध्वीमनोज्ञतुलसीक यदीति चाहुः । ऊनक्रिया अपि परानपि कारयन्तो भुक्ताधिकं ददति चेन्ननु(ननु) तत् पवित्रम् ॥-इति । इदमपि संकीर्तनप्रशंसापरमिति प्रकरणात् स्ववाक्यस्वारस्याच्च सुव्यक्तम् । भुक्तशेषशब्दश्च पाकपात्रस्थपिपयत्वेऽपि न विरुद्धः ; यथा “अन्नशेषः किं क्रियताम्” इत्यादौ । अवशिष्टे(ष्टे?)भुक्तशिष्टे तु पाकपात्रस्थमपि त्याज्यमेव । तत्परिहारार्थोऽयं प्रतिप्रसवः । अन्यथाऽपि प्रमाणान्तराविरोधाय आचार्याद्युच्छिष्टविषयमेव स्यात् । तथा हि “ऊनो हीनः परितस्तो नष्टः” इति विकलभागवतान् दुष्कर्मतारतम्याच्चतुर्था रहस्यान्नायविदः समामनन्ति । तत्र ऊनत्वाद्यवस्थायामनाचार्योच्छिष्टस्यापवित्तत्वं प्रसक्तम् ; तत्र यद्यनन्यत्वेत्यैर्यज्जनं संकीर्तनं स्यात्, तदा तदुच्छिष्टमपवित्तं न भवतीति । अनन्यत्वमङ्गे ह्याचार्यस्यापि सर्वथा वर्जनं तत्रैवास्मात्तमित्यलमितिप्रसङ्गेन ॥ /

मेधाविरोधिष्यप्यमेध्यशब्दप्रयोगात् तस्य च दृष्टप्रत्यवायमात्रार्थवसानात् ततोऽपि दोषातिशय-सूचनाय मेधोऽत्र यज्ञः, तदहं मेध्यम्, तद्विपरीतममेध्यमित्याह अयज्ञार्हमिति । ननु यज्ञार्हस्यापि द्रव्यस्याभक्षणीयत्वं मन्वादितिमुच्यते, यथा, “वृथा कृसरसंयावं पायसापूपमेव च । अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च” (मनु. ५. ७) इति ; तत्राह अयज्ञशिष्टमित्यर्थ इति । एतेन सात्त्वतादि-शास्त्रेषु, “नानिवेद्य हरेः किंचित् समक्षीयातु पावनम्” (शा. स्मृ. भार. सं. ८) इत्यादिकमप्यत्रानु-संहितम् । आहियन्त इत्याहारास्तत्तद्द्रव्याणि प्रतीयन्ते । न च भोजनक्रियामात्रे यातयामत्वाद्युक्तिरन्वेति । नापि मुरुये संभवति लक्षणा न्याय्या । अतः “कृत्यरूपतो बहुलम्” (अष्टा. ३. ११३) इति कर्मणि ल्युङन्ततामाह भुज्यत इति । पुनश्च तमसो वर्धनमिति पूर्ववत् ।

आहारत्रैविध्योक्तेरभिप्रेतमाह अत इति । पथ्यापथ्यविभागोक्तौ पथ्यग्रहणवदिति भावः । एवमेव यज्ञादित्रैविध्योक्तावप्यन्ततोऽभिप्रायो ग्राह्यः ॥ १० ॥

1 ऊनो हीन इति । ‘तापः पुण्ड्रस्तथा नाम मन्तो यागश्च पञ्चमः’ इति प्रसिद्धानां पञ्चानां क्रमेणान्यतमहीनाः ऊन हीन परितस्त-नष्ट दग्धशब्दव्यपदेश्या भवन्ति : यद्वा स्वकर्मणा शास्त्र-संगेन ईशसंगेन गुरुसंगेन सत्संगेन वा वर्जिताः क्रमेण ऊनादिपदव्यपदेश्या इति द्वेधा व्या-कुर्वन्ति श्रीमद्रहस्यत्रयसारे । अत्र चत्वार एवोक्ताः ; तथा तत्रापि मूले । श्रीमालागाथाया-मिवात्रापि ऊनशब्दस्य अमुख्यवृत्तिपरतया व्याख्यानमिष्टं स्यादपि । 2 अनाचार्योच्छिष्टस्येति पाकपात्रस्थ विवक्षया । 3 अलमिति । गाथायां तृतीयपादार्थः क इति शोधनमप्रकृतत्वादुपेक्ष्यत इति भावः । एतावतेदमुक्तं भवति-उच्छिष्टपदस्य भुक्तोच्छिष्टपरत्वे आचार्यपित्रादिकतिपयव्यतिरिक्त-भुक्तशिष्टे ताप्रसम् । पाकपात्रस्थग्रहणे गुर्वादीनामिवानन्यत्वशालिनामन्येषामुच्छिष्टस्याप्यनुमत-त्वात् अनुमतव्यतिरिक्तस्यैव तामसत्वमिति । अस्यैव हेतुत्वे भुक्तोच्छिष्टस्य हेतुत्वं कैमुत्यसिद्धम् ।

अफलाकाङ्क्षिर्भियोजो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनस्समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११

फलाकाङ्क्षारहितैः पुरुषैः विधिदृष्टः शास्त्रदृष्टः मन्त्रद्रव्यक्रियादिर्भियुक्तः, यष्टव्यमेवेति भगवदाराधनत्वेन स्वयंप्रयोजनतया यष्टव्यमिति मनस्समाधाय यो यज्ञ इज्यते, स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

अभिसन्धाय तु फले दम्भार्थमपि चैव यः । इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२

फलाभिसन्धियुक्तैर्दम्भगर्भो यशःफलश्च यो यज्ञ इज्यते, तं यज्ञं राजसं विद्धि ॥ १२

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३

अफलस्य कस्यचिदाकाङ्क्षाप्रतीतिव्युदासायाह फलाकाङ्क्षारहितैरिति । परमात्मप्रीत्यतिरिक्त-
निरपेक्षैरित्यर्थः । विधिदृष्ट इत्युक्ते प्रजापतिना दृष्टत्वं प्रतीयेत ; स हि सर्वेषां यज्ञानां द्रष्टव्यामनन्ति ।
न चात्र प्रजापतिदृष्टत्वोक्त्याऽनुष्ठाने कश्चिदुपकारः । अतो विधायकशास्त्रमेवात्र विधिशब्देन विवक्षित-
मित्याह शास्त्रदृष्ट इति । शास्त्रैकप्रमाणतया प्रसिद्धे शास्त्रदृष्टत्वोक्तिरनपेक्षितेत्यत्र 'यथाशास्त्रकरणाद-
वैकल्यं तद्विवक्षितमाह मन्त्रेति । 'यज्ञ देवपूजायम्' इति धात्वर्थानुसारेणाह भगवदाराधनत्वेनेति ।
अवधारणामिष्टेत्माह स्वयंप्रयोजनतयेति । अयमभिप्रायः—यद्यपि प्रयोजनमनुद्दिश्य न प्रवृत्तिः,
तथाऽपि प्रागुक्तसुहृत्समाराधनन्यायेन यज्ञादिप्रवृत्तेरेव प्रयोजनत्वाभिप्रायः संभवतीति । मनस्समा-
धायेति । प्रकारान्तराद्विनिवार्यं प्रस्तुतप्रक्रियायामेकाग्रं कृत्वेत्यर्थः । यज्ञ इज्यते । यज्ञः क्रियत इत्यर्थः ॥

दम्भहेतुकत्वमिह दम्भार्थशब्देन विवक्षितमित्याह दम्भगर्भ इति । दाम्भिकत्वस्यापनाभिसन्धि-
सहित इत्यर्थः । केवलं दम्भगर्भस्तु तामसः । अत एहिकामुष्मिकफलसंभेदमात्रमिह राजसत्वं
विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह यशःफलश्चेति । दम्भानुसाराद्वा दृष्टैकफलत्वोक्तिः । भरतश्रेष्ठेति । त्वं तु
सात्त्विकज्ञाना[द्य]धिकारीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

असृष्टावन्मन्त्रहीनत्वाद्युक्त्यैव चोदितप्रकारविहीनत्वसिद्धेरत्र विधिहीनमिति अथवाशास्त्रत्वं न
विवक्षितम् ; अन्यस्य चावश्यापेक्षितस्य हानिरिह सूचयितुमुचितेत्यभिप्रायेणाह ब्राह्मणोक्तिहीनमिति ।

1 पिण्डप्रदानकाले पितृभिः करे प्रसारितेऽपि भूमौ दत्तेन पिण्डेनेति वचनविरोधात्
भूमावेव पिण्डे भीष्मो निचिक्षेपेति वदन्ति ।

12-2 सहित इति पाठ्यम्, न तु रहित इति । मूले डम्भार्थमित्यस्य धार्मिकत्वख्याल्युद्देश्यक-
मित्यर्थः । तथा च शास्त्रचोदितफलं ख्यातिञ्चोद्दिश्य कृतं राजसम् । ख्यातिमात्रोद्देश्यकत्वे 'यजन्ते
नामयज्ञैस्ते डम्भेनाविधिपूर्वकम्' इत्युक्तरीत्या तामसत्वमेव । तेषां शास्त्रप्रामाण्यबुद्ध्या कर्तृ-
त्वमपि नास्ति । एतत् डम्भार्थमित्युक्तमिति यशःफलश्चेति भाष्यत एव स्पष्टम् । एवं सति
डम्भगर्भ इति पदं तदेकार्थकत्वे पुनरुक्तं स्यादिति कृत्वा धार्मिकत्वख्यापनाभिसन्धिसहित
इति व्याख्यातम् । यद्वा गर्भशब्दस्वारस्यादेवं व्याख्या । एतत्पर्यवसितार्थ एव यशःफल इति पदेनो-
च्यते । तदुपरि चकारेण तु चोदितस्वर्गादिफलकत्वसमुच्चयः ; न तु डम्भगर्भत्वसमुच्चयः ।
3 ननु ख्यातिलाभपूजारूपैहिकफलदये सति एकमात्रोक्तिः कुत इति चेत् आह दम्भेति ।

विधिहीनम् ब्राह्मणोक्तिहीनम् ; सदाचारयुक्तैर्विद्वद्ब्राह्मणैर्यजस्वेत्युक्तिहीनमित्यर्थः ; असृष्टाक्षम् अचोदितद्रव्यम् , मन्त्रहीनमदक्षिणं श्रद्धाविरहितं च यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३
अथ तपसो गुणतस्त्रैविध्यं वक्तुं तस्य शरीरवाङ्मनोनिष्पाद्यतया स्वरूपभेदं तावदाह—
देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४
देवद्विजगुरुप्राज्ञानां पूजनम्, शौचम् तीर्थस्नानादिकम् , अर्जवम् यथामनः शारीरवृत्तम् , ब्रह्मचर्यम् योषित्सु भोग्यताबुद्धियुक्तेक्षणादिरहितत्वम् , अहिंसा अप्राणिपैडा; एतच्छारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव बाह्यं तप उच्यते ॥ १५

परेषामनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं च यत् वाक्यं स्वाध्यायाभ्यसनं चेत्येतत् बाह्यं तप उच्यते ॥

शास्त्रोदित एवार्थः सद्भिरनुशिष्टोऽनुष्ठेय इतीममर्थं विवृणोति सदाचारेति । लोभातिशयात् दक्षिणाया अप्यभावे अन्नदानाभावस्य कैमुत्यसिद्धत्वात् अदक्षिणमित्यनेनैवान्नादानादेरुपलक्षणात् असृष्टशब्द-स्वारसात् दोषातिशयस्यापनोपयोगाच्चासृष्टाक्षशब्देन शूद्रप्रतिग्रहादिविवक्षामाह अचोदितद्रव्यमिति । यज्ञार्थं सृष्टमिह सृष्टशब्देन विवक्षितम् । न्यायागतमित्यर्थः । तदन्यदसृष्टम्, यथा “न यज्ञार्थं धनं शूद्रात् विप्रो भिक्षेत धर्मवित् । यजमानो हि भिक्षित्वा प्रेत्य चाण्डालतां व्रजेत्” (मनु. ११. २४) इति ॥ ३३ ॥

आहारादीनां सात्त्विकत्वादितैविध्ये प्रक्रान्ते तपसः करणभेदेन तैविध्योक्तिः किमर्थेत्यत्राह अथेति । देवद्विजगुरुप्राज्ञानां सन्निधौ तत्तदुचितः शास्त्रोदित आचार इह पूजनमित्युच्यते । यथा “प्रशस्तमङ्गल्यदेवायतनचतुष्पादि प्रदक्षिणमार्गेण मनसा वा तत् समग्रम्” (गौ. ९. ६७) इत्यादि । तथा, “प्रदक्षिणं व्रजेत् विप्रान् गामश्चर्यं हुताशनम्” (भा आश्व) इति, “आसनेभ्यस्तसुतस्त्युर्मानयन्तः पुरोहितम्” (रा. अ. ५. २४), “ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रमन्ति यूनः स्थविर आगते(यति) । अभ्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते” (मनु. २. १३०) इत्यादि । तथा, “न हायनैर्न पल्लेनैर्वितैर्न च वन्धुभिः । ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः, स नो महान्” (मनु. २. १५४) इति । शुद्धिरूपस्य फलभूतस्य शौचस्य तपस्त्वेन विभजनायोगात् तद्धेतुमाह तीर्थस्नानादिकमिति । अर्जवस्य शारीर-तपस्त्वेन व्यपदेशार्थं वाङ्मनःकायानामैकरूप्यं शरीरप्रधानतया व्यपदिशति यथामनः शारीरवृत्तमिति । “ब्रह्मचर्यं च योषित्सु भोग्यताबुद्धिर्वर्जन्म्” इत्याद्यनुसारेणाह योषितिस्त्विति । तादृशमेक्षणादिकमपि [हि], “स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षेणं गुह्यभाषणम्” (वा. स्पृष्ट) इत्यादिना मैथुनत्वेन विभज्य स्मरन्तीति प्रागेव दर्शितम् । अलापीक्षणादिरहितत्वग्रहणं ब्रह्मचर्यस्य शारीरतपस्त्वज्ञापनाय ॥ १४ ॥

अनुद्वेगकरमित्यादि । पुरुषमर्मोद्घाटना-परिवादादिराहित्यादानुद्वेगकरत्वम् । भयादेरहेतुभूत-मित्यर्थः । सत्यं यथावदर्थविषयभूतहितवाक्यमिति प्रागेव दर्शितम् । प्रियत्वमत्र स्वागत-धर्मानुमोदनादि-रूपेण । अप्राप्तविषयस्तुत्यादिरूपप्रियवचनस्य निषिद्धत्वात् तत्परिहाराय हितत्ववचनम् । [सत्यपदेनैव परेषां हितमिति ?] पुरुषार्थपर्यवसायीत्यभिहितम् । स्वाध्यायाभ्यसनमिति जपयज्ञोक्तिः ॥ १५ ॥

1 तावदिति-आदावित्यर्थः । 2 एवं पूरणाभावे पुरुषार्थेत्यादिकमनन्वितम् । मूले हितपदं स्वहितपरम् ।

मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते ॥ १६

मनःप्रसादः मनसः क्रोधादिरहितत्वम्, सौम्यत्वम् मनसः परेषामभ्युदयप्रावण्यम्, मौनं-मनसा वाक्प्रवृत्तिनियमनम्, आत्मविनिग्रहः मनोवृत्तेष्वेयं विषयेऽवस्थापनम्, भावसंशुद्धिः आत्मव्यतिरिक्तविषयचिन्तारहितत्वम्; एतत् मानसं तपः ॥ १६ ॥

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७

अफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैः, युक्तैः परमपुरुषाराधनरूपमिदमिति चिन्तायुक्तैः नरैः परया श्रद्धया यत् त्रिविधं तपः कायवाङ्मानोभिस्तप्तम्, तत् सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८

मनसा आदरः सत्कारः, वाचा प्रशंसा मानः, शारीरो नमस्कारादिः पूजा । 'फलाभिसन्धिपूर्वकं सत्काराद्यर्थं च दम्भेन हेतुना यत् तपः क्रियते, तदिह राजसं प्रोक्तम्; स्वर्गादिफलसाधनत्वेनास्थिरत्वात् चलमध्रुवम् । चलत्वम् पातभयेन चलनहेतुत्वम्, अध्रुवत्वम् क्षयिष्णुत्वम् ॥

मनःप्रसादसौम्यत्वशब्दाभ्यां परेष्वहिताभिप्रायरूपकालोप्यनिवृत्तिः हिताभिप्राययोगश्च विवक्षित इत्याह मनसः क्रोधादिरहितत्वमित्यादिना । “वसति हृदि सनातने च तस्मिन् भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः” (वि. ३. ७. २४) इत्यादिनोक्तमाकारसौम्यत्वमपि मनससौम्यत्वफलमेव । अत एव हि तेन मनसस्सौम्यत्वमुच्यते । इह च मानसतपोविभजनात्मनस इति बुद्ध्या निष्कृष्यानुषङ्गितम् । मौनस्यापि मानसतपस्त्वाय मनोव्यापारप्राधान्यमाह मनसा वाक्प्रवृत्तिनियमनमिति । आत्मविनिग्रहः इति अप्राप्तविषयविनिवारणं हि प्राप्तविषयैकाग्र्यार्थमित्यभिप्रायेणाह ध्येयविषयेऽवस्थापनमिति । भावसंशुद्धिरित्यस्य मनःप्रसादादिभिः पुनरुक्तिपरिहारायाह आत्मव्यतिरिक्तविषयचिन्तारहितत्वमिति । भावशब्दोऽज्ञाभिप्रायार्थः । तस्य संशुद्धिः समस्तेतरवर्जनम् । एतेन परदारादिषु मनसो रहस्यपि प्रवृत्तिर्दूरीतो निरस्ता । अत्र तपसश्शारीरत्वादिविभागः तत्र शरीरादिप्राधान्यात्; अन्यथा “पञ्चैते तस्य हेतवः” (गी. १८. १५) इत्यनेन विरोधात् ॥ १६ ॥

एवं शारीरवाचिकमानसरूपेण त्रिविधस्यापि तपसः सत्त्वादिगुणभेदेन त्रैविध्यमुच्यते श्रद्धेयत्वादिना । फलाकाङ्क्षानिवेधेन सह पठितो युक्तशब्दस्तदुपयुक्तभगवत्प्रीतिलक्षणफलान्तरध्यानपर इत्यभिप्रायेणाह परमपुरुषाराधनेति ॥ १७ ॥

पुनरुक्तिशङ्कापरिहाराय सत्कारमानपूजाशब्दानां क्रमात् मनोवाक्यायनिष्पाद्यसंभावनापरत्वोक्तिः । अफलाकाङ्क्षिभिरिति सात्त्विकस्य तपसो विशेषणादिह फलाकाङ्क्षा अर्थसिद्धेत्यभिप्रायेणाह फलाभिसन्धिपूर्वकमिति । स्वर्गादिफलसाधनत्वेनास्थिरत्वादिति । अस्थिरस्वर्गादिफलसाधनत्वादित्यर्थः ।

1 सत्कारमानपूजार्थम्—स्वविषये परैः क्रियमाणं सत्कारादिकमपेक्ष्य । दम्भेन—स्वयमेव-सात्मप्रशंसया । चकारो मूले लाभसमुच्चायक इव चोदितफलसमुच्चायकोऽपि । अन्यथा ख्यातिलाभपूजामात्रार्थत्वे तामसत्त्वापत्तेरित्याशयेन फलाभिसन्धिपूर्वकमित्युक्तम् ।

मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत् तामसमुदाहृतम् ॥ १९

मूढाः अविवेकिनः, मूढग्राहेण मूढैः कृतेनाभिनिवेशेन आत्मनः शक्त्यादिकमपरीक्ष्य
 १० आत्मपीडया यत् तपः क्रियते, परस्योत्सादनार्थं च यत् क्रियते, तत् तामसमुदाहृतम् ॥ १९
 दातव्यमिति यत् दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तत् दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥
 फलाभिसन्धिरहितं दातव्यमिति देशे काले पात्रे चानुपकारिणे यत् दानं दीयते,
 तत् दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

यत् प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्रियते तत् राजसमुदाहृतम् ॥ २१

स्वरूपतः कादाचित्कत्वोक्तेरनुपयोगात् फलद्वाराऽपि चलत्वमध्रुवत्वं च । तत्राध्रुवशब्देन फलानित्यत्वोक्तेः
 चलशब्दः फलस्य विद्यमानदशाभाविदोषपरः । दिद्यते च तत्र, १ चलप्रतीति व्युत्पत्त्या चलशब्दस्य
 शक्तिरित्यभिप्रायेणाह पातमयेन चलनहेतुत्वमिति । अत्र चलशब्देन अनित्यफलत्वम्, अध्रुवशब्देन
 प्रतिबन्धसंभवादनेकान्तिकफलत्वं चोच्यत इत्युक्तम् ; अन्यथापि प्रतिबन्धसंभवस्याविशेषादिति भावः ॥

अहितप्रवृत्तिहेतुभूतमूढत्वमहितेऽप्येव हितत्वभ्रम इत्यभिप्रायेणाह अविवेकिन इति । मूढाना-
 मभिनिवेशेनेति समासार्थः ; तत्र कर्तरि षष्ठीति मुख्यव्यत्यर्थनाह मूढैः कृतेनाभिनिवेशेनेति । सामान्येनो-
 क्तमनुष्ठातरि विशिष्याह आत्मनश्शक्त्यादिकमपरीक्ष्येति । आदिशब्देन शास्त्रपर्युदस्तत्वम्,
 “अशक्यानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च । असाध्यानि च वस्तूनि नारभेत विचक्षणः” (.....)
 इत्याद्युक्तविषयदोषाश्च संगृहीताः । अथवाबलारम्भादिरिह आत्मपीडा, २ तेनाल्पपीडाकरयथाबलव्रतादि-
 व्यवच्छेदः । यथोक्तं “सन्निरिक्ष्य बलाबलम्” (.....) इति । स्मरन्ति च, “देशं कालं तथाऽऽत्मानं
 द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं समाचरेत् ॥” (.....) इत्यादि ॥ १९ ॥

राजसे दाने फलमुद्दिश्येति विशेषणादत्र स्वर्गादिफलप्राप्तनिवृत्तिर्विवक्षिता । अनुपकारिणे
 इत्येतत् दृष्टफलाभिसंधिरहिताभिप्रायम् । दातव्यमित्येतत् सात्त्विकतपःप्रभृतिष्विवाभिसंध्यन्तर-
 व्युदासार्थमित्याह फलाभिसन्धिरहितमिति । यद्यप्यत्र १ पात्रमेवाश्रितोऽनुपकारित्वेन विशेष्यते,
 तथाऽपि संप्रदानत्वद्रव्यप्रतिष्ठाधिकरणत्वयोर्विवक्षया चतुर्थीसप्तम्योः सह प्रयोगः । पात्रे सिद्धे,
 अनुपकारिणे तस्मा इति वाऽन्वयः । पात्रे दीयते, तच्चानुपकारिणे दीयत इति वा वाक्यभेदो
 ग्राह्यः । देशकालशब्दावत दानार्हताया चोदितपुण्यदेशकालविषयौ । पात्रं तु “न विद्यया केवलया
 जन्मना वाऽपि पात्रता । यस्य वृत्तमिमे चोक्ते तद्धि पात्रं प्रचक्षते ॥” (या. स्मृ. आ. २००)
 इत्यादिभिर्विवक्षितम् ॥ २० ॥

1 चलमित्यस्य पातमीतिनिबन्धनशरीरकम्पहेतुरित्यर्थः । 2 आत्मपीडा चेयं ख्यात्याद्यर्था
 चेत्, तामसत्वं स्पष्टम् । चोदितफलोद्देश्यकत्वेऽपि शक्तिलोपादधृत्त्या फलाजननात् तामसत्वमेव ।
 3 पात्रानुपकारिणोरभेदे एकत्र चतुर्थी । अन्यत्र सप्तमी च कथमित्यत्राह यद्यपीति । सह
 प्रयोग इति । एकस्मिन्नेव वाक्ये उभयं पृथक्पृथगन्वेतीति भावः ।

प्रत्युपकारकटाक्षगर्भं फलमुद्दिश्य च, ¹परिक्लिष्टम् अकल्याणद्रव्यकं यत् दानं दीयते, तत् राजसमुदाहृतम् ॥ २१

अदेशकाले यत् दानं पात्रेभ्यश्च दीयते । असंस्कृतमवज्ञाते तत् तामसमुदाहृतम् ॥ २२

अदेशकाले अपात्रेभ्यश्च यत् दानं दीयते, असंस्कृतम् पादप्रक्षालनादिगौरवरहितम्, अवज्ञाते सावज्ञम् अनुपचारयुक्तं यत् दीयते, तत् तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

एवं वैदिकानां यज्ञतपोदानानां सत्त्वादिगुणभेदेन भेद उक्तः; इदानीं तस्यैव वैदिकस्य यज्ञादेः प्रणवसंयोगेन तत्सच्छब्दव्यपदेश्यतया च लक्षणमुच्यते—

ओं तत् सविति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३
ओं हत् सत् इति त्रिविधोऽयं निर्देशः शब्दः ब्रह्मणः स्मृतः ब्रह्मणोऽन्वयी भवति ।

प्रत्युपकारकटाक्षगर्भमिति प्रत्युपकाराभिप्रायपूर्वकमित्यर्थः । एतेन पूर्वकृतप्रत्युपकाररूपता, भाविप्रत्युपकारप्रयोजकता च संगृहीता । द्रव्यरागात्परिक्लेशेन त्यजन् हि पुरुषः कल्याणमंशं स्वस्मै स्थापयित्वा अन्वत् परस्मै समर्पयतीत्यभिप्रायेणाह अकल्याणद्रव्यकमिति । अश्रद्धाहतत्वाद्वा द्रव्यस्याकल्याणत्वमिह परिक्लिष्टशब्दार्थ इति भावः ॥ २१ ॥

अदेशः कलिङ्गकीकटादिः । अकालः रात्र्यादिः । अपात्राणि पङ्क्तिदूषकमूर्खतस्कर-
कितववन्दिवैतालिकादयः । ^२संस्कृतं सत्करणं, तद्रहितमसंस्कृतम् ; तदाह पादप्रक्षालनेति ।
^३प्रतिमद्गीतृपुरुषावज्ञैव क्रियापर्थन्तप्रसारात् तद्विशेषणतया व्यपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाह सावज्ञमिति ।
अवज्ञाया वाचिकादिविषयत्वमाह अनुपचारयुक्तमिति । शास्त्रप्रामाण्यानिश्चयेन संदिग्धपरलोक्तत्वात्
पात्रेभ्यः स्वस्योत्कर्षाभिमानाच्चासत्कारावज्ञे । देशादिसंपत्ताव्यसंस्कृतत्वादि परिहर्तव्यम् ॥ २२ ॥

उक्तत्रैविध्यवत् उपर्यपि त्रैविध्यान्तरोक्तिरिति शङ्काव्युदासाय उक्तसमस्तलक्षणपरतयोत्तर-
मवतारयति एवमित्यादिना । ब्रह्मणः त्रैविध्यविधिरनपेक्षितः, लक्ष्येषु उद्दिष्टेषु लक्षणविधिस्त्वपेक्षित
इत्यभिप्रायेण ब्रह्मणः स्मृतः इत्यन्वयो दर्शितः । वक्ष्यमाणप्रकारेण त्रिष्वपि निर्देशेषु ^४कर्मत्वेना-
न्वयायोगात् ब्रह्मणोऽन्वयी भवतीति संबन्धसामान्यार्थतोक्तिः । ननु ओं तत्सविति वैदिकस्य
यज्ञादेर्लक्षणमुच्यत इत्युक्तमयुक्तम्, ब्रह्मशब्दस्य तद्वाचकत्वाभावात्, मुख्यार्थवाधाभावाच्च ।
तथापि च साक्षात्परब्रह्मनामत्वं श्रुतिसिद्धम्, “तते पदं संग्रहेण ब्रवींश्चोमित्येतत्” (क. २. त्य५),
“इति वा (तदिति वा?) एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति । योऽस्यैतदेव नाम वेद ब्रह्म भवति” (....)
इति, “सन्मूलास्तोम्येमास्सर्वाः प्रजास्तदायतनास्तत्पतिष्ठाः” (छा. ६. ८. ६) इत्यादिषु । अतः

- १ राजसे त्रैविध्यमविवक्षितम्, एकैकमपि राजसम् ; मेलेनेऽपि ।
- २ दानरूपस्य कर्मणः संस्कृतत्वाभावः सर्वत्र तुल्यः ; अतोऽर्थान्तरमाह ।
- ३ तर्हि अवज्ञातमिति कथम्, कर्मण्यनन्वयादित्यत्राह प्रतीति ।
- ४ निर्देशस्य त्रिविध्यस्य वेदकर्मकात्वाभावादित्यर्थः ।

ब्रह्म च वेदः । वेद(ब्रह्म)शब्देन वैदिकं कर्मोच्यते । वैदिकम् यज्ञादिकम् । यज्ञादिकं कर्म ओं तत्सदिति शब्दान्वितं भवति । ओमिति शब्दस्यान्वयो वैदिककर्माङ्गत्वेन प्रयोगादौ प्रयुज्यमानतया ; तत्सदिति शब्दयोरन्वयः पूज्यत्वाय वाचकतया । तेन त्रिविधेन शब्देनान्विता ब्राह्मणाः वेदान्वयिनस्त्रैवर्णिकाः वेदाश्च यज्ञाश्च पुरा विहिताः पुरा मयैव निर्मिता इत्यर्थः ॥

त्रयाणाम् ओं तत् सदिति शब्दानामन्वयप्रकारो वर्ण्यते ; प्रथमम् ओमिति शब्दस्यान्वयप्रकारमाह —

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४

तस्मात् ब्रह्मवादिनाम् वेदवादिनां त्रैवर्णिकानां यज्ञदानतपःक्रियाः विधानोक्ताः वेद-

शास्त्रप्रधानपतिपाद्यपरब्रह्मनिर्देशप्रकारोऽयमुपासकसंयवहारार्थमुपदिश्यत इति युक्तम् । विगुणमपि हि कर्म ब्रह्मणोऽभिधानलयप्रयोगेण सगुणं संपादितं भवति । कर्मणि कर्मान्तरेण, लौकिकवाचा, निद्राप्रमादादिभिश्च व्यवसाये सन्तस्सर्वत्र ओं तत् सदित्युदाहरेयुः ; अत एव च ¹अध्यायाद्यन्तेषु सर्वेष्वयमेव लिखितो निर्देशः पठ्यते इति शङ्कायां, कर्मणि ब्रह्मशब्दमवनारयितुं तत्पतिपादके प्रयोगस्तावत् सिद्ध इत्याभिप्रायेणाऽह ब्रह्म च वेद इति । वेदाभिधानस्य पूर्वपरवशात् तदर्थपरतामभिप्रेत्याह वेदशब्देनेति । वेदनिरूपप्रयोगेण शब्देनेत्यर्थः । ब्रह्मशब्देनेति केषांचित् पाठः । अयमभिप्रायः—यद्यपि ओं तत्सदिति शब्दानां साक्षात्परब्रह्मनामत्वं प्रसिद्धम्, तथाऽप्यत्र तद्विवक्षा न युक्ता ; अध्याये तत्पश्चाद्यभावात्, अनन्तरं च ब्राह्मणास्तेनेत्यादिनाऽनन्वयप्रसङ्गश्च । अतो वेदेनोपलक्षणेन वैदिकस्यैवायं लिखा निर्देशः इति । एतदेव विवृणोति वैदिकमिति । त्रयाणामन्वयप्रकारेऽवान्तरभेदं वक्ष्यमाणमुपक्षिपति ओमिति । करणाद्यर्थसंभवादुपलक्षणतृतीयार्थमाह तेन त्रिविधेन शब्देनान्विता इति । ब्राह्मणशब्दोऽत्र ब्रह्मशब्दविवक्षितवेदान्वयात् त्रैवर्णिकविषयः । ब्रह्मवादिनामिति ह्यनन्तरमुच्यते । तेनैव प्रणवान्वयप्रकारोऽपि सूचित इत्यभिप्रायेणाह वेदान्वयिनस्त्रैवर्णिका इति । विहिताः इत्यस्य कर्तृपेक्षायाम्, 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्' (गी. ४. १३) इत्यादिपरामर्शेनाह पुरा मयैव निर्मिता इति । वेदानां विहितत्वं यथापूर्वं प्रवर्तितत्वम्, "यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" (श्वे ६ १७), "अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा" (भा. मो. २३४. ९३) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तत्त्वसिद्धेः ॥ २३ ॥

तस्मादित्यादीनां चतुर्णां श्लोकानां प्रकृतप्रपञ्चनरूपतामाह त्रयाणामिति । ब्राह्मणवेदयज्ञानामित्यर्थः । यज्ञशब्दोऽत्र तपोदानादीनामुपलक्षकः, यज्ञदानतपःक्रिया इत्यादि ह्यनन्तरमुच्यते । अनुष्ठानस्वरूपानुप्रवेशात् तत्रापि प्राथम्याच्चात्रापि प्रथममोङ्कारस्थोक्तिरित्यभिप्रायेणाह प्रथममिति । तस्मादिति सर्वलक्षा मया तदैव तदन्वितत्वेन विहितत्वादित्यर्थः । करणन्युत्पत्त्या विधानमिह वैदिकं विधायकवाक्यमित्याह वेदविधानोक्ता इति । यज्ञदानादीनामोङ्कारपूर्वकत्वं तत्तद्विधायकैः सिद्धमित्यभि-

1 ओं तत्सदिति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु इत्येवान्ते पाठः प्राचीन इति इतो ज्ञायते ।

विधानोक्ताः आदौ ओमित्युदाहृत्य सततं सर्वदा प्रवर्तन्ते । वेदाश्च "ओमित्युदाहृत्यारभ्यन्ते । एवं वेदानां वैदिकानां च यज्ञादीनां कर्मणाम् ओमिति शब्दान्वयो वर्णितः । ओमिति शब्दान्वितवेद-
धाणात् तदन्वितयज्ञादिकर्मकरणाच्च ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टानां तैर्वर्णिकानामपि ओमिति
शब्दान्वयो वर्णितः ॥ २४ ॥

अथैतेषां तदिति शब्दान्वयप्रकारमाह—

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च चिविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥
फलमनभिसन्धाय वेदाध्ययनयज्ञतपोदानक्रियाः मोक्षकाङ्क्षिभिस्तैर्वर्णिकैर्याः क्रियन्ते,
ताः ब्रह्मप्राप्तिसाधनं (पुण्याय) तया ब्रह्मवाचिना तदिति शब्देन निर्देश्याः ; "स वा कः

प्रायेणाह आदाविति । ओमित्युदाहरणं चाल्ल श्रुतवेदान्तानां सर्वान्तरपरब्रह्मानुसंधानेन तत्समाराधन-
बुद्ध्याऽनुसंधाय¹ । स्मरति च भगवान् शौनकः, "हरिमेव स्मरेन्नित्यं कर्मपूर्वापरेषु च" इति । (वि. ध)
अश्रुतवेदान्तानामपि तद्वाचकशब्दाभिधानात् मङ्गलादिलभोऽर्थसिद्धः । एवं च प्रणवस्य वैदिकसमस्तान्वय-
सिद्धिः । यद्यपि "वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेत" (आ श्रौ), "शरदि वाजपेयेन यजेत" (,))
इत्यादिभिः कालविशेषनियताः क्रिया विधीयन्ते—तथाऽपि सर्वासां क्रियाणां प्रणवपूर्वकत्वे तु न
कालविशेषनियम इति सततशब्दतात्पर्यमित्यभिप्रायेणाह सर्वदेति । स्वर्गसाधनत्वेनानुष्ठाने अपवर्ग-
साधनत्वेनानुष्ठाने च प्रणवान्वयः साधारण इति भावः । अल्ल श्लोके वेदानामनुपादानेऽपि पूर्वश्लोके
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्चेत्युक्तत्वात्, "यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तः" (ना), "ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च
सर्वदा । स्रवत्यनोक्तं पूर्वम्" (मनु. २. ७४) इत्याद्यनुसारेणाह वेदाश्चेति । विधानोक्ता इत्यनेन
ब्रह्मवाचि(दि ?)शब्देन² च वेदानामप्यल्ल श्लोके प्रणवान्वयः सूचित इत्यभिप्रायेणाह एवमिति ।
ओमित्युदाहरणकर्तृत्व³ व्यपदेशेन तदन्वितब्रह्मवादित्वव्यपदेशेन च ब्राह्मणानामपि ओमिति शब्देनान्वयः
प्रदर्शित एवेत्याह ओमिति शब्दान्वितवेदधारणादिति ॥ २४ ॥

एवं स्वर्गापवर्गसाधनसमस्तवैदिकसाधारणं प्रणवान्वयरूपं लक्षणमुक्तम् ; अथ तत्सच्छब्दौ
मोक्षसाधनानां त्रिवर्गसाधनानां च विशेषलक्षणतयोच्येते । वक्ष्यति चैतत् अष्टादशारम्भे, "वैदिकस्य
च कर्मणः सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः ; तल्ल मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्भेदः तत्सच्छब्दनिर्देश्यत्वेन" इति ।
एतेषामिति त्रयाणां परामर्शः । उक्तानां यज्ञादीनामुपलक्षणतया वेदेष्वपि तच्छब्दप्रवृत्तिज्ञापनाय
वेदाध्ययनोपादानम् । मोक्षकाङ्क्षिभिरित्यनेन सूचितमाह ब्रह्मप्राप्तिसाधनतयेति । ⁴तदिति

1 अनुसंधायेति । क्रिया इति शेषः । 2 मूले क्रियोक्तिः वेदस्याप्युपलक्षणार्थः, 'उदाहृत्य प्रवर्तन्ते' इति शब्दयोरन्वयौचित्यादिति भाष्य एव ज्ञापितम् । अधिकमपि दर्शयति अत्रेति ।
3 तदन्वितयज्ञादिकर्मकरणादित्यस्य यज्ञादिकरणात् प्राक् ओंकारोदाहरणादित्यर्थ इति भावः ।
ओंकारसंबन्धो वेदादावुत्तरत्वेन, पुरुषे चाध्यत्वेन । 4 अनभिसंधायित्यस्य न तदिति कर्म ; किंतु फलं कर्म । तदिति क्रियन्ते इत्युपरि अन्वय इति भावः ।

किं यत् तत् पदमनुत्तमम्” (ति. स.) इति तच्छब्दो हि ब्रह्मवाची प्रसिद्धः । एवं वेदाध्ययन-
यज्ञादीनां मोक्षसाधनभूतानां तच्छब्दनिर्देश्यतया तदिति शब्दान्वय उक्तः । त्रैवर्णिकानामपि
तथाविधवेदाध्ययनाद्यनुष्ठानादेव तच्छब्दान्वय उपपन्नः ॥ २५ ॥

अथैषां सच्छब्दान्वयप्रकारं वक्तुं लोके सच्छब्दस्य व्युत्पत्तिप्रकारमाह—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६

सद्भावे विद्यमानतायाम्, साधुभावे कल्याणभावे च सर्ववस्तुषु सदित्येतत् पदं प्रयुज्यते
लोकवेदयोः । तथा केनचित् पुरुषेणानुष्ठिते लौकिके प्रशस्ते कल्याणे कर्मणि सत्कर्मदमिति
सच्छब्दो युज्यते प्रयुज्यते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

फलमनभिसन्धायेत्यन्वयः । तच्छब्दामिधेयब्रह्मप्राप्तिसाधनतया तच्छब्दोपचार्यमिति (चार्थतया) बुद्ध्वा
फलान्तरमनभिसन्धायेत्यर्थः [इति] । ^१इतिकरणसामर्थ्यात् उदाहृत्येति पदं वा पूर्वश्लोकादनुषङ्गनीय-
मित्यभिप्रायेणाह तदिति शब्देन निर्देश्य इति । तच्छब्दस्य ब्रह्मनामत्वे सिद्धे हि तेन तत्प्राप्ति-
साधयतयेति लक्षणा, तदेव कुत इत्यत्र ^२तदिति श्रुतेरुपवृद्धेण विशदीकृतत्वमभिप्रेत्याह स च इति ।
भगवन्नामसहस्रे, “यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः” इति प्रकमात्, “नाम्नां
सहस्रम्” इति निगमनाच्च यत्तादादिशब्दानां सर्वनामतया व्यापिनामपि विशेषतः साक्षात्परब्रह्मनामत्वं
सिद्धमिति भावः । श्लोकेऽनुक्त्यापि वेदाध्ययनस्य प्रयोजकेन संगृहीतत्वमाह एवमिति । तथाऽपि
त्रयाणामन्वयो न सिध्यति, ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टानां त्रैवर्णिकानां मोक्षसाधनत्वनिबन्धनतच्छब्दनिर्देश्य-
त्वाभावादित्यत्राह त्रैवर्णिकानामपीति । ‘मोक्षकाङ्क्षिभिः क्रियन्ते’ इत्यनेन परम्परया तदन्वयः
सूचित इति भावः ॥ २५ ॥

त्रयाणां त्रिभिरन्वये प्रतिपिपादयिषिते, ‘सद्भावे साधुभावे च’ इत्यप्रस्तुतोपपन्नासः किमर्थ इत्यत्राह
अथैषामिति । यथा प्रयोगवत्त्वात् विद्यमानत्वादपि सच्छब्दप्रवृत्तिरङ्गीक्रियते, एवं प्रस्तुतेऽपीत्यभि-
प्रायेणानेकार्थोदाहरणम् । विद्यमानतायामिति । असद्विलक्षणस्वरूपसत्त्वविषयो वा, वर्तमानत्वविषयो
वा सद्भावशब्द इति भावः । ‘साधुकारी साधुर्भवति’ (बृ. ६. ४. ५) इत्यादिविवादापि साधु-
[भावे]शब्दः ^३पुण्यादिरूपस्वरूप इत्याह कल्याणभाव इति । तच्छब्दान्वये मोक्षकाङ्क्षिभिरिति
विशेषणात्, इह तु प्रशस्ते कर्मणीति प्रशस्ततामात्मनिमित्तवचनान् मोक्षेतरपुरुषार्थसाधनलक्षणतया
सच्छब्दोऽत्र व्युत्पाद्यत इति भावः । अत्यन्तविजातीयेष्वप्युक्तोपाधिद्वययोगे सच्छब्दोऽनुवृत्त इत्यभि-
प्रायेणाह सर्ववस्तुष्विति । ‘प्रयुज्यते’ इत्यविशेषनिर्देशात् प्रयोगस्य सार्वत्रिकत्वेन दार्ढ्यं सूच्यत इत्याह
लोकवेदयोरिति । तथेति प्रस्तुतासत्वे लौकिकोदाहरणार्थम्, अन्यथा पुनरुक्तिप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह
लौकिक इति । साधुभावे इति निर्दिष्टमेव निमित्तं प्रकृतासत्त्वोदाहरणान्तरे प्रशस्तशब्देनावतार्यत

१ स्वरसं पक्षमाह इतिकरणेति । २ तदिति श्रुतेरिति । तदिति वा एनस्य महतो भूतस्येति
पूर्वोदाहृतश्रुतेरित्यर्थः । ३ सद्भावात् साधुभावोऽपि पूर्वार्थं कर्मकर्मसाधारण्येनोक्तः ।

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवामिधीयते ॥ २७

अतो वैदिकानां त्रैवर्णिकानां यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः 'कल्याणतया सदित्युच्यते । कर्म च तदर्थीयम् त्रैवर्णिकार्थीयं यज्ञदानादिकं सदित्येवामिधीयते । तस्मात् वेदाः वैदिकानि कर्माणि ब्राह्मणग्रन्थनिर्दिष्टास्त्रैवर्णिकाश्च ओं तत्सदिति रुद्रान्वयरूपलक्षणेन अवेदभ्यश्चावैदिकभ्यश्च व्यावृत्ता वेदितव्याः ॥ २७ ॥

इत्यभिप्रायेणाह कल्याण इति । घातुलीनार्थेऽन्यजनमात्रमुपसर्गेण क्रियते । अतोऽत्र श्लोके 'युज्यते' प्रयुज्यते इतिपदद्वयमेकार्थमित्याह प्रयुज्यत इत्यर्थ इति ॥ २६ ॥

एवं सच्छब्दस्य व्युत्पत्तिप्रकारं प्रयोगं चोदाहृत्य तदुपजीवनेनानन्तरं लिख्यविधिते ब्राह्मणादित्विके तत्प्रयोगोपपत्तिरुपसंह्रियत इत्यभिप्रायेणाह अत्र इति । स्थितिमुखेन स्थातृणां स्थापकानां च वेदानां सच्छब्दार्थान्वयोऽर्थादुच्यत इत्यभिप्रायेणाह वैदिकानामिति । 'अध्यायान्तेऽु ओं तत्सदिति पाठात् स्थितिशब्दोऽत्र अन्तरः' इति व्याख्यानान्तरं प्रकृतोपयुक्तप्रसिद्धतपार्थे संभवति अयुक्तमिति भावः । स्थितिशब्देन बुद्धानुपस्थापिताः स्थातारस्तच्छब्देन परामृश्यन्त इत्यभिप्रायेणाह त्रैवर्णिकार्थीयमिति । त्रिविधनिर्देशविषयतया प्रकृतेश्वरार्थीयमिति व्याख्यानान्तरम् अतिव्यवहितपरामर्शात् सर्वेषां यज्ञादीनामतदर्थीयत्वाच्च अयुक्तमिति भावः । यज्ञार्थीयसाधनसम्पादनरूपकर्मणि सच्छब्दनिर्देशवचनादपि श्रृङ्गान्ते यज्ञादावेव तदुक्तिरिहोपपन्नेत्यभिप्रायेणाह यज्ञदानादिकमिति । तदर्थीयमिति सामान्यसंग्रहावलम्बिना आदिशब्देनाध्ययनादिग्रहणात् वेदानामपि सच्छब्दान्वयोऽत्र प्रदर्शित एव ।

भवत्वेवं त्रयाणां लिखिरन्वयः, तदुक्तिरिह किमर्थेत्यत्र लक्षणोक्तिप्रयोजनभूतविविक्तानुसन्धानप्रतिपादनमुखेन ओं तत्सदित्यादिश्लोकैः फलितं वदन्नुपसंहरति तस्मादिति । यत्तु कैश्चित् ओं तत्सदित्यमीषां वाक्यत्वकल्पनेन वाक्यार्थवर्णने, यत् फलामिसन्धिग्रहितं कर्म, त(स)च्छोभनमिति यत् तदो तच्छोभनमिति युक्तम् ; तदो तदेवेत्यर्थः (यत् ओं-फलामिसन्धिग्रहितं कर्म तत् सत् शोभनमित्यर्थः?) इति-एतदेव विवक्षितमित्यत्र न कश्चिद्वेदुः; न चोपयोगः; लक्षणत्वाभिधानं त्वनुष्ठानोपयुक्तमिति भावः ॥

1 आस्तिकप्रीतिहेतुः कर्म प्रशस्तं कल्याणम् । अविहितं लौकिकमपि प्रशस्तं प्रायुक्तम् । 2 तदर्थीयम्-तेषां त्रैवर्णिकानां योऽर्थः प्रयोजनं तत्साधनमित्यर्थः । अतः सच्छब्दस्य फलसाधनपरत्वम् ।

3 वचनादपीति-वचनापेक्षयेत्यर्थः । न च पूर्वार्थोक्तस्य पुनः कथनं किमर्थमिति शङ्क्यम्-न केवलमध्यायप्रकृतं यज्ञादिकम्, अन्यदपि सदेवेति साधान्यकथनार्थत्वात् । तत्र तदर्थीयमित्यत्र तत्पदं प्रकृतकर्म-तत्पतिपादकवेद-तत्पत्योक्तुत्वरूपद्वये कर्मपरं न भवति; कर्मणः तदर्थीयपदविशेष्यत्वात् । वेदपरं न भवति, कर्मणो वेदार्थत्वेपि वेदार्थीयत्वभावात् । तत्रादेन ततः पुरुषग्रहणम् । तदर्थीयं यज्ञादिस्थित्यर्थीयमित्युक्तौ च यज्ञादिग्रहणं कर्मपदात् न स्वस्वम् ।

1अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्ततं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह ॥ २८
 ओतत्सदिति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अश्रद्धया कृतं शास्त्रीयमपि होमादिकम् असदित्युच्यते । कुतः ? न च तत् प्रेत्य, नो इह
 न मोक्षाय, न सांसारिकाय च फलायेति ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

शास्त्रविधिमुत्सृज्येत्यादिना अध्यायारम्भे प्रश्नोत्तरमुखेन श्रद्धायुक्तस्याप्यशास्त्रीयस्याऽऽसुर-
 त्वेनासत्त्वं प्रतिपाद्य शास्त्रीयस्य ततो व्यावृत्तिर्दिशिता ; इदानीं व्यतिरेकेण, प्रकृतानां सदिति निर्देशार्हत्वं
 दृढीकरणाय शास्त्रीयस्यापि श्रद्धारहितस्यासत्त्वमुच्यते, 2विशिष्टव्यतिरेकस्य विशेषणभावे विशेष्यभावे च
 समानत्वादित्यभिप्रायेणाह अश्रद्धया कृतं शास्त्रीयमपीति । कृतशब्दस्य हुतदत्तयोरन्वयः, तप्तमित्य-
 नेन तपसः कृतत्वसिद्धेः । 3हुतदत्तशब्दावन्न भावार्थौ । एवं कृतशब्दस्य विशेषणतयाऽन्वयेऽपेक्षिते
 सामान्यविषयपरोपकारादिविषयत्ववल्गुतिरयुक्तेति च भावः । यद्यप्यशास्त्रीयवत् निरयपत्तनैकहेतुत्वं नास्ति,
 तथाऽपि तत्तद्वाक्योदितफलाभावादसत्त्वमुपपद्यत इत्यभिप्रायेण हेत्वाकाङ्क्षां दर्शयति कृतं इति ।
 “येयं प्रेत्ये” (क. १. २०) इति श्रुत्यनुरोधेन प्रेत्यशब्दस्य मुक्तदशाविषयत्वोपपत्तौ मोक्षकाङ्क्षिभि-
 रित्याद्युक्तफलव्यतिरेकस्य न च तत्प्रेत्य इत्यादिना विवक्षितत्वमाह न मोक्षायेति । परिशेषसिद्धिः मह-
 शब्दस्यार्थमाह न सांसारिकाय च फलायेति । श्रद्धायुक्तमप्यवैदिकम्, वैदिकमपि श्रद्धाहीनं दृष्टादृष्ट-
 प्रयोजनविरहादननुष्ठेयम् ; उभयविधप्रयोजनयोगाद्वैदिकमेव 4श्रद्धापूर्तमेवानुष्ठेयमित्यध्यायसार इति भावः ॥

॥ इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तान्पर्यचन्द्रिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

1 तामसे सदिति प्रयोगायोगं दर्शयति अश्रद्धयेति ।

2 श्रद्धापूर्वकशास्त्रप्रयोज्यानुष्ठानविषयत्वं सत्त्वम् । तत्र श्रद्धाविरहे शास्त्रप्रयोज्यानुष्ठानविरहे
 चासत्त्वमेव । श्रद्धाकृतं प्रशस्तं सदिति वा ।

3 तर्हि ‘अश्रद्धया तपस्ततं हुतं दत्तं कृतञ्च (कृतं दत्तं हुतञ्च)यन्’ इति रीत्या मूलपाठः
 स्यात् । स्थितपाठे कृतमिति पदम् इष्टमित्यर्थं स्यात् : इष्टं यागः—इति चेत्—तर्हि भाष्ये कृतमिति
 पदं एतदर्थपरं नेति वक्तव्यं भवेत् ।

4 ननु परस्योत्सादनार्थं श्रद्धाकृतं वैदिकं सद्वा असद्वेति चेत्—लौकिकवधापेक्षया पाप-
 न्यूनतया सद्वा ; कल्याणत्वाभावादसद्वा । प्रशस्तः विशेषणादसत्त्वमेव युक्तम् ।

श्रीः ।

॥ अथ अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अतीतेनाध्यायद्वयेन — अभ्युदयनिश्चयेयसाधनभूतं वैदिकमेव यज्ञतपोदानादिकं कर्म, नान्यत् ; वैदिकस्य च कर्षणस्सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः ; तत्र मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्भेदः तत्सच्छब्दनिर्देश्यत्वेन ; मोक्षसाधने च कर्म फलाभिसन्निवहितं यज्ञादिकम् ; तदारम्भश्च सत्त्वोद्रेकाद्भवति ; सत्त्ववृद्धिश्च सात्त्विकाहारसेवया इत्युक्तम् । अनन्तरं मोक्षसाधनतया निर्दिष्टयोस्त्यागसंन्यासयोर्भेदः, त्यागस्य च स्वरूपम्, भगवति सर्वेश्वरे च सर्वकर्मणां कर्तृत्वानुसन्धानम्, सत्त्वरजस्तमसां कार्यवर्णनेन सत्त्वगुणस्वावश्योपादेयत्वम्, स्ववर्णोचितानां कर्मणां परमपुरुषाराधनभूतानां परमपुरुषप्राप्तिनिर्वर्तनप्रकारः, कृत्स्नस्य गीताशास्त्रस्य सारार्थो भक्तियोग इत्येते ^१[अर्थाः] प्रतिपाद्यन्ते । तत्र तावत् त्यागसंन्यासयोः पृथक्त्वैकत्वनिर्णयाय स्वरूपनिर्णयाय चार्जुनः पृच्छति—

अर्जुन उवाच—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्देशिनिवृद्धन ॥ १

कर्तव्यविशोधनप्रधाने अन्तिमेऽध्यायल्लिकेऽस्याध्यायस्य पश्चाद्भावविवक्षापनाय षोडशसप्तदशयोर्देशासुरविभागोक्त्यादिमुखेन हेयोपादेयविभजनपरतया प्रघट्टकैक्यमभिप्रेत्याह अतीतेनेति । वैदिकस्य कर्मणस्सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः, तत्र मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्भेदस्तत्सच्छब्दनिर्देश्यत्वेनेति विभजमानस्यायमभिप्रायः— विशेषणादिसामर्थ्यलब्धोऽयं विभागः । ‘ब्रह्मणः पारोक्ष्यात् तदिति निर्देशः । तज्ज्ञाने तु सन्मार्गत्व(सन्मार्ग)विवक्षया सच्छब्दः^२ । क्रमादेते सात्त्विकराजसतामसाः’ इति विभागस्तु कस्यचिदुपेक्षाकल्पितः इति ॥ एवमुक्तेष्वप्यर्थेषु मोक्षसाधनभूतांश्चस्वरूपशोधनमुत्तराध्यायेन क्रियत इति सङ्गत्यभिप्रायेणाह अनन्तरमिति । “ईश्वरे कर्तृताबुद्धिः सत्त्वोपादेयताऽन्तिमे । स्वकर्मपरिणामश्च शास्त्रसाराथ्य उच्यते” (२२) इति संग्रहश्लोके त्यागसंन्यासैक्यतत्त्वरूपानुक्तिरीश्वरे कर्तृताबुद्धेश्चोपेतया तदुपन्यासादिति मन्तव्यम् । सत्त्वोपादेयत्वमत्र तात्पर्यवृत्त्याऽभिधीयत इत्यभिप्रायेणाह सत्त्वरजस्तमसां कार्यवर्णनेनेति । ‘स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः’ इति संग्रहारम्भोक्तप्रधानकर्तव्यपरोक्ष शास्त्रसाराथ्यशब्द इत्यभिप्रायेणाह सारार्थो भक्तियोग इति । स्वर्गादिसाधनानां यज्ञदानादीनां स्वरूपाविशेषेऽपि यद्योगान्मोक्षसाधनत्वं, तद्विशेषमिदानीं शोधयितुमर्जुनः पृच्छतीत्यभिप्रायेण प्रकृते प्रश्नं सङ्गमयति तत्र तावदिति । सत्त्वविवृद्धितदुपायादिकथनं त्यागादिविशिष्टमोक्षसाधनकर्मार्थतया । संन्यासशब्दस्याश्रमविशेषादिरूढः त्यागमात्रेऽपि शक्तेः पृथक्त्वैकत्वसङ्का । वादिविप्रतिपत्त्यादिभिस्वरूपविशेषानिश्चयः ।

१ सचरित्ररक्षायाम् अर्था इति पदमधिकं पठ्यते । २ सद्बुद्धत्वं साधुभाव इति शांकरम् ।

त्यागसंन्यासौ हि मोक्षसाधनतया विहितौ¹, “न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके
अमृतत्वमानशुः.....²वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थासंन्यासयोगात् यतयश्शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ॥” (ना) इत्यादिषु । अस्य संन्या-
सस्य त्यागस्य च तत्त्वम् याथात्म्यं पृथक्वेदितुमिच्छामि । अयमभिप्रायः—किमेतौ संन्यास-
त्यागशब्दौ पृथगर्थौ, उतैकार्थावेव यदा पृथगर्थौ, तदा अनयोः पृथक्त्वेन स्वरूपं वेदितु-
मिच्छामि ; एकत्वेऽपि तस्य स्वरूपं वक्तव्यमिति ॥ १ ॥

त्यागसंन्यासयोर्विशेषतस्तत्त्वबुभुत्साहेतुमाह त्यागसंन्यासौ द्वीति । कर्मस्वरूपे स्वर्गापवर्गादि-
साधारणे त्यागादिसंज्ञकविशेषणयोगादेव द्व्यपवर्गसाधनत्वम् । अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणे
तत्साधनत्वव्यपदेशः । संशयविपर्ययोपमर्दौ विशेष इह तत्त्वशब्देन विवक्षित इत्याह याथात्म्यमिति ।
पृथक्त्वं वेदितुमिच्छामीत्युक्ते निश्चितपृथक्त्वस्य तत्तत्स्वरूपजिज्ञासा प्रतीयते ; न च तत् युक्तम् ; पूर्वत्र
पृथक्त्वनिश्चयहेत्वभावात् ; उत्तरत्र चैकत्वस्यैव वक्ष्यमाणत्वात् । अतोऽयं प्रश्नोऽनुपपन्नः ; प्रति-
वचनासङ्गतिश्चेत्याह अयमभिप्राय इति । ‘तत्त्वं वेदितुमिच्छामी’त्येतदेव विवक्षितम् ; पृथक्त्व-
निर्देशस्तु संशयकोट्यन्यतरोपक्षेपमात्रपरः । ³पृथक्त्वमस्ति चेत् तद्वेदितुमिच्छामीति वा वाक्यावृत्ति
रित्यभिप्रायेणाह किमिति ॥ १ ॥

1 अत्र न कर्मणेत्यादिश्रुतिग्रहणपूर्वकशंकावचने, ‘सत्यागीत्यभिधीयते’ इत्युक्तग्रन्थस्वारस्यात् ।

2 अत्रोपनिषदि त्यागसंन्यासशब्दौ न संन्यासाश्चनविपर्ययो किंतु सात्त्विकत्याग
विषयकाविति भाष्यदृष्टाशयः । एतदर्थवैशद्यमुपनिषद्भाष्यपरिभाषणादौ ।

3 पृथक्त्वमित्यादिवाक्ये त्यागान्तर्गतवैविध्यरूपपृथक्त्वमपि निविष्टम् : अतो वाक्यावृत्त्या-
द्वरणम् । अयमभिप्राय इति भाष्यादेरर्थः भावः—(२) ‘कर्मजे बुद्धियुक्ता हि फले त्यक्त्वा’, (४)
‘त्यक्त्वा कर्मफलासंगम्’, इति त्यागशब्दः, (३) ‘मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्म-
चेतसा । निराशीः’ इति संन्यासशब्दश्च प्राक् भवन्प्रयुक्तः । तत्र नातीव तयोर्भेदो भवद्विष्ट इति
मया संप्रत्यालोच्यते । परंतु मया ज्ञानयोगविवक्षया संन्यासशब्दः प्रयुक्तः (५), ‘संन्यासं कर्मणां
कृष्ण पुनर्योगञ्च शंससि’ इति । भवता च तदभ्युपगम्येव (५) संन्यासः कर्मयोगश्च, ।
(६) ‘अनाश्रितः कर्मफलं...स संन्यासी च योगी च’ इत्युत्तरितम् । (५) ‘सर्वकर्माणि मनसा
संन्यस्यास्ते सुखं वशी’ इति, (६) ‘नैवैकर्मफलत्यागं ततः कुरु’, ‘ध्यानात् कर्मफलत्यागः’
इति च भवता त्यागसंन्यासौ अविशेषेण व्यवहृतौ । तत् किं न तत्पदार्थयोर्भेद इष्टः, उताभेदः ?
तथैकार्थकत्वेऽपि त्यागविषये सर्ववादिनामेककण्ठता, उताभिप्रायभेदः तथा स्वाभिमतं
त्यागे किमवान्तरभेदोऽपि उतैकप्रकारत्वेति अर्जुनस्य जिज्ञासेति । कृष्णाशयस्तु—पृष्टे भवत्सं-
मतार्थेऽपि संन्यासशब्दप्रयोगेऽपि त्यागसंन्यासयोरैक्यमेवास्तिद्विष्टम् : त्यागेनैके,
‘संन्यासयोगात्’ इति श्रुत्यनुसापत् । फलत्याग—स्वरूपत्यागरूपमनभेदस्तु वर्तते । असदभिमतं
त्यागे च (‘त्यागे हि पुरुषस्यात्र त्रिविधः’ इति) त्रैविध्यमप्यास्ति । तद्वान्तरभेदविवक्षया
कचित् तत्तत्प्रयोगोऽपीति । तथाच श्लोके, तयोस्तत्त्वमिच्छामि, पृथक्—मतभेदेन अवान्तरभेदेन
सहेत्यर्थः । संन्यासपदस्य ज्ञानयोगरूपार्थं तद्विष्टमधिकृत्य वक्तव्यमपि उपरि तृतीयाध्यायोक्तानु-

अथानयोरेकमेव स्वरूपम्, तच्चेदशमिति निर्णेतुं वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयन् श्रीभग-
वानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

¹काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः॥२
केचन विद्वांसः काम्यानां कर्मणां न्यासं स्वरूपत्यागं संन्यासं विदुः । केचिच्च दिच-

पृथक्त्वैकत्वतस्वरूपजिज्ञासया प्रश्नश्चेत्, तत् कसिचंशे काम्यानामित्यादिमतभेदोपन्यासस्य
सङ्गतिरित्यत्राह अथेति । अयमभिप्रायः— न्यायतो ह्यत्र निर्णयः प्रतिपाद्यते; संदिग्धे च न्यायावतारः ;
सन्देहश्चात्र वादिविप्रतिपत्तिनिवन्धन इति न्यायविषयविशोधनाय विप्रतिपत्त्युपन्यासः इति । एतेन
कथितार्थयोरपि संन्यासत्यागशब्दयोर्विप्रतिपत्तिप्रशमनाय अस्मिन्नध्याये पुनः प्रश्न इत्यपि सूचितम् ।
एकत्वस्वीकारेण प्रतिवचनात् पृथक्त्वप्रतिक्षेपोऽर्थसिद्ध इत्यभिप्रायेणाह एकमेव स्वरूपमिति । स्वमतस्य
'निश्चयं शृणु' इति (४) वक्ष्यमाणत्वात् कवयः, विचक्षणाः इति पदद्वये नार्थप्राशस्त्यार्थं (र्थं) वक्तृ-
गौरवपरम् ; अपि तु विप्रतिपत्त्युपयुक्तवेदनमात्रपरमित्यभिप्रायेणाह केचन विद्वांस इति । अनन्तर-
श्लोकेन भेदस्य एके, अपरे इति व्यक्तत्वादिहापि तद्विवक्षेत्यभिप्रायेण केचनेत्युक्तम् । काम्यानां
कर्मणां न्यासमिति विशेषणादितरेषामपरित्यागः प्रतीयते ; उत्तरत्र च सर्वकर्मफलत्यागमिति विशेष-
णादत्र काम्यस्वरूपत्यागश्चेत्यभिप्रायेणाह स्वरूपत्यागमिति । काम्यस्वरूपत्यागं वदतामयमभिप्रायः—
न तावत् नित्यनैमित्तिकवत् अकरणे प्रत्यवायात् कर्मान्तरानर्हतापत्तिभयाद्वा काम्यमनुष्ठायते । न च त्विर्व-
साधनाय ; तस्यापवर्गप्रत्यनीकत्वात् । न च तदेव कर्म अपवर्गमपि स्वयं साधनम् ; उपासनादिनैरर्थवय
प्रसङ्गात् । न च विनियोगपृथक्त्वेन विद्याङ्गतया तत्परिग्रहः ; यज्ञादिश्रुतेर्नित्यनैमित्तिकमात्रविषयत्वेऽपि
विरोधाभावात् । अत एव हि, "सर्वोपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरध्ववत्" (ब्र. ३. ४. २६) इत्यधिकरणमाश्रम-
धर्मसापेक्षतापरं भाष्यते । तस्मात् स्वर्गादिसंज्ञनरकहेतवः काम्याः क्रिया मुमुक्षुमिर्नानुष्ठेयाः इति ।

वादेन संग्रहीष्यति, 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्' इति । पूर्वध्याये शास्त्री-
यस्य कर्मण एव कर्तव्यत्वस्य, सात्त्विकत्यागपुरस्सरमेव कर्तव्यत्वस्य च साधितत्वात्,
सात्त्विकत्यागविषये च, 'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य' इति संन्यासशब्दप्रयोगात्, तस्य च
ईश्वरे कर्तृताबुद्धिरिति संग्रहकारिकोक्तार्थकत्वात् तद्विवेकसंपादनाय तमेव संन्यासशब्दं पुरस्कृत्य
पृच्छत्यर्जुनः । अत एव ईश्वरे कर्तृताबुद्धिरेतद्व्यवहार्यं इत्युक्तं संग्रहे ॥

1 ननु त्यागसंन्यासशब्दयोर्भिन्नार्थकत्ववर्णनमेव श्लोकस्वरसावगम्यमिति चेन्न ;
तथासति कवय इति वा विचक्षणा इति वा एकस्यैव कर्तुः पर्याप्तत्वात् । अत एकस्यैव
पदस्यार्थद्वयं विभिन्नपुरुषाभिमतमत्रोच्यते । संन्यासशब्दः सम्यङ्न्यास इत्यर्थकः कर्मस्वरूप
त्यागपरः ; अतः काम्यकर्मन्यासस्तदर्थ इति केचित् । सम्यङ्न्यास इत्यस्य समस्तङ्ग-
संवन्धिन्यास इत्यर्थः ; अतः सर्वकर्मफलत्याग एवार्थ इति परे । उभयैरपि नित्यकर्मनृष्टानं
स्वीकृतम् । अत्र पूर्वार्थे त्यागमित्यस्य उत्तरार्थे संन्यासमित्यस्य चान्वयात् काम्यकर्मन्यासरूपं
त्यागं संन्यासमाहुः कवयः । सर्वकर्मफलत्यागरूपं त्यागं संन्यासं प्राहुर्विचक्षणा इति वाक्यार्थः ।
अत्रोपपत्तिर्भाष्येऽपि दर्शिता ।

क्षणाः नित्यानां नैमित्तिकानां च काम्यानां सर्वेषां कर्मणां फलत्याग एव मोक्षशास्त्रेषु त्याग-
शब्दार्थ इति प्रोक्तः । तत्र शास्त्रीयत्यागः काम्यकर्मस्वरूपविषयः, सर्वकर्मफलविषय इति विवादं
प्रदर्शयन् एकत्र संन्यासशब्दमितरत्र त्यागशब्दं प्रयुक्तवान् । अत्रत्यागसंन्यासशब्दयोरैकार्थ-
त्वमङ्गीकृतमिति ज्ञायते । तथा 'निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम' (४) इति त्याग-
शब्देनैव निर्णयवचनात्, 'नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात् तस्य परि-
त्यागः तामसाः परिकीर्तितः ॥' (७), 'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्य-
त्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ।' (१२) इति परस्परपर्यायतादर्शनाच्च तयो-
रैकार्थत्वमङ्गीकृतमिति निश्चयते ॥ २ ॥

सर्वकर्मफलत्यागमिति वदतां त्वयमाशयः—फलविरोधाद्धि काम्यानां त्यागः शङ्क्यते । अतः फलमेव
त्यज्यताम् । न च निष्फलानुष्ठानप्रसङ्गः ; नित्यनैमित्तिकवदेव भगवत्प्रीतिमात्रार्थतया तदनुष्ठानोपपत्तेः ।
न चैवं न विधिः ; "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिंल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्रा-
प्यन्तवदेवास्य तद्भवति" (वृ. ५. ८. ९) इत्यादिनाऽक्षरशब्दनिर्दिष्टपरमपुरुषवेदनावेदनाभ्यामेव तस्यैव
कर्मणो नित्यानित्यफलसाधनत्वश्रुतेः । अतो नित्यनैमित्तिकानामिव काम्यानामपि न स्वरूपत्यागः इति ।
विवादस्य भिन्नविषयत्वायोगादत्र त्यागसंन्यासशब्दयोरैकार्थत्वावश्यमाभावात् पृथगर्थत्वशङ्कापरिहारोऽ-
र्थलब्ध इत्याह तत्रेति । एतेन, संन्यासत्यागशब्दयोः पृथगर्थत्वमङ्गीकृत्य कस्यचित् काम्यस्वरूप-
प्रहाणविषयतया(तां?) कस्यचित् नित्यनैमित्तिकफलोपेक्षार्थतां च वदन्तः प्रत्युक्ताः । न ह्यत्र काम्येतरकर्म-
फलत्यागमित्युच्यते । ततश्च संकोचकाभावात् त्रिविधमपि कर्म संगृह्णाति सर्वकर्ममिति । तद्विदमुक्तम्
नित्यानां नैमित्तिकानां काम्यानां च सर्वेषां कर्मणामिति । नित्यानामपि, 'प्राजापत्यं गृहस्था-
नाम्' (वि. १. ६. ३७) इत्यादिना फलसंयोगोऽवगतः ॥ अत्र श्लोके त्यागसंन्यासशब्दयोरर्थभेद-
व्युत्पादनपरतां निरसितुमैकार्थ्ये प्रसङ्गं हेतुद्वयमाह तथेति । न ह्यर्थद्वयविषयेऽत्र विमर्शे अन्यतरस्यैव
निश्चय उपपन्न इत्यभिप्रायेणोक्तम् त्यागशब्देनैवेति । परस्परपर्यायतादर्शनाच्चेति । अयमभिप्रायः—
'नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते' इति निषिद्ध एव हि संन्यासः, 'मोहात् तस्य परित्यागः'
इति त्यागशब्देनानूद्य तामसत्वेन निन्द्यते ; अन्यथा जरदूत्रादिवाक्यवत् परस्परानन्वयप्रसङ्गात् ।
एवं 'भवत्यत्यागिनां प्रेत्य इत्युक्त' एवार्थः 'न तु संन्यासिनां क्वचित्' इति व्यतिरेकेण दृढीक्रियते ।
न च तदन्यविधिरन्याभावस्य व्यतिरेकः । अत इमौ शब्दावलाप्येकार्थाविति । अङ्गीकृतमिति ।
प्रतिवक्ता भगवतेति शेषः ॥ २ ॥

काम्यानामिति श्लोकेन फलविरोधनदभावद्वारा विरोधो दर्शितः । अथ, 'त्यागो दोषवत्'
इति श्लोकेन स्वरूपतो दोषयोगनदभावान्भ्यां प्रत्यवाय[कर?]त्वादिसुत्वेन विवादः प्रदर्श्यते । वैष-
हिसाऽपि कार्पिलैर्निषिद्धत्वेन दोषतयाऽङ्गीक्रियते । यथोक्तमाश्रयकृष्णेन, "दृष्टवदानुश्रविकः स
ब्रविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः" (सा. का. २) इति । उक्तं च पञ्चशिखाचार्यैः, "स्यात् स्वरूपस्फंकर

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदान्तपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३

एके मनीषिणः कापिलाः वैदिकाश्च तन्मतानुसारिणः रागादिदोषवत् बन्धकत्वात् सर्वं यज्ञादिकं कर्म मुमुक्षुणा त्याज्यमिति प्राहुः ; अपरे पण्डिताः यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यमिति प्राहुः ॥ ३ ॥

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधस्संप्रकीर्तितः ॥ ४

तत्र एवं वादिविप्रतिपक्षे त्यागे त्यागविषयं निश्चयं मत्तश्शृणु ; त्यागः क्रियमाणेष्वेव वैदिकेषु कर्मसु फलविषयतया, कर्मविषयतया, कर्तृत्वविषयतया च पूर्वमेव हि मया त्रिविधस्संप्रकीर्तितः, “मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याप्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व

स्वुपरिहरस्तप्रत्यवमर्षः(शैः)”^१ इति । अतः ‘वैधर्हिंसा पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति, क्रतोश्चोपकरिष्यति’ इति तन्मतम् । अतः एके इति शब्देन सामान्यतो निर्दिष्टा वादिनः दोषवदिति हेत्वन्वयादिसामर्थ्यात् दोषास्यदृष्टान्तोक्तिबलाद्वा विशेषतो व्यञ्ज्यन्त इत्याह कापिला वैदिकाश्च तन्मतानुसारिण इति । एतेन सर्वकर्मस्वरूपसंन्यासवादिनां मतमपि वेदवाक्यत्वेन दर्शितम् । रागादिदोषवदिति । रागादयो दोषा बन्धका इति सर्वसैद्धान्तिकसमतत्वात् तदुदाहरणम् ;^२ यथा कर्मैव रागादिदोषवत् ; अत एव बन्धकमित्यभिप्रायः । अस्यां योजनायामादिशब्दो हिंसादिकमपि संगृह्णाति । सर्वं यज्ञादिकं कर्मेति कर्मशब्दोऽत्र सामान्यविषयोऽपि यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति पक्षान्तरे विशेषणात् शास्त्रचोदितविषयः ; तत्र च विशेषकाभावात् काम्यविषयत्वे पौनरुक्त्याच्च^३ सर्वविषय इति भावः । सर्वैस्त्याज्यत्वे तद्विधायकस्य शास्त्रत्यागामाष्यप्रसङ्गात् मुमुक्षुणेति विशेषितम् । अपरशब्दोऽत्र स्वमतानुसारिविषयः । यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तदिति हि स्वमतं वक्ष्यत इत्यभिप्रायेणाह पण्डिता इति । त्यागोपादेयविभागतत्त्वविद् इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्रैतिशब्दः प्रकृते विप्रतिपत्तिविषयतानुवादमुखेन न्यायप्रवृत्तिविषयसंदिग्धताद्येतक इत्यभिप्रायेणाह एवं वादिविप्रतिपक्ष इति । मे^४ निश्चयमित्यनेन मतान्तरोत्थानशङ्काव्युदासायाह त्यागविषयं निश्चयं मत्तश्शृणुविति । मत्तः अत्रादिदोषरहितादित्यर्थः । त्यागो हीत्यादिकं न वक्ष्यमाणसात्त्विकादित्यागैवैविधविषयम् ; किं तु सात्त्विकत्यागावान्तरभेदविषयम्, संप्रकीर्तितः इत्यस्य प्रागुक्ततत्परवस्वारस्यात्, हिशब्देन श्रोतुसंपत्तिपत्त्यादिप्रतीतेश्चेत्यभिप्रायेणाह त्यागः क्रियमाणेष्वेवेत्यादि । मयि सर्वाणीत्येक एव श्लोकत्रिविधत्यागपर^५ इति अत्र निष्फलानुष्ठानस्वरूपत्यागं,

१ प्रत्यवमर्ष इति पकारान्तं तत्त्वकौमुद्यामुदाहृतम्, मृष्यते सुखहृदाग्रहाहिना स्वरूपं दुःखमिति तत्र । सेश्वरमीमांसायां (पुट 61) अस्मद्विष्णवे शिष्टं द्रष्टव्यम् । २ रागादिदोषवदित्यस्य मतवन्तत्वे कर्मत्वान्वयः । वतिप्रत्ययान्तत्वे बन्धकत्वादित्यत्रान्वयः । ३ पूर्वश्लोकाधेय्योपपादकमेतच्छ्लोकार्धद्वयमिति स्वीकारो व्यर्थः अधिकार्यसंबन्धादिति भावः । तथा च काम्यतदितरसर्वैत्यागोऽपि संन्यासशब्दार्थ इत्येतन्मतम् ।

४ षष्ठश्लोकोक्तरीत्या सोऽर्थोऽपि नायुक्तः । तेन पौनरुक्त्यं भा भूदिति एवं योजना ।

५ इतीति । इति हेतोरित्यर्थः । विघनकील्यत्रान्वयः ।

विधातुज्वरः” (३. ३०) इति । कर्मजन्यं स्वर्गादिकं फलं मम न स्यादिति ^१फलत्यागः ; मदीयफलसाधनतया मदीयमिदं कर्मेति कर्मणि ममतायाः परित्यागः कर्मविषयस्त्यागः ; सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसंधानेनात्मनः कर्तृतात्यागः कर्तृत्वविषयस्त्यागः ॥ ४ ॥

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञदानतपःप्रभृति वैदिकं कर्म मुमुक्षुणा न कदाचिदपि त्याज्यम् , अपि तु अप्रयाणादहरहः कार्यमेव ॥ ४= ॥ कुतः ?

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि ^२मनीषिणाम् ॥

यज्ञदानतपःप्रभृतीनि वर्णाश्रमसंबन्धीनि कर्माणि मनीषिणां मननशीलानां पावनानि । मननमुपासनम् ; मुमुक्षूणां यावज्जीवमुपासनं कुर्वतामुपासननिरपत्तिविरोधिप्राचीन-

साङ्ख्यमतशङ्कां च प्रतिक्षेप्तुम् , तयाणां स्वरूपं विविनक्ति कर्मजन्यमित्यादिना । मदीयफलसाधनतयेत्यादि । ^१स्वकीयप्रीतिसाधनतया स्वार्थमेव भगवान् प्रवर्णयतीति हि मुमुक्षोरनुसंधानमिति भावः । स्वकर्तृत्वस्य तादृशीन्यतदनुमतिसापेक्षत्वादभिस्सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसंधानम् । कर्तृत्वत्यागस्तु अनेककर्तृके परप्रयुक्तस्वात्मकर्तृकत्वानुसन्धानमित्युत्तरत्वं विशेषयिष्यते ॥ ४ ॥

एवं त्रिविधत्यागानुवादस्य स्वरूपत्यागव्यवच्छेदार्थतोच्यते यज्ञदानेत्यादिना । विविदिषाद्युत्पत्तेः प्राक्पञ्चादिकमनुष्येयम् , पश्चात्तु परित्याज्यमित्याख्यातीति केचित् ; तन्मतव्युदासायाह न कदाचिदपीति । ‘स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषन्’ (छा. ८. १५. १०) इति श्रुत्यभिप्रायेणाह अपि त्वाप्रयाणादिति । तथाच सूत्रम् ‘आप्रयाणात् तत्रापि हि दृष्टम्’ (ब्र. ४. १. १२) इति । अहरहरिति चोदितकालोपलक्षणम् । ननु विद्यानिष्ठस्य किमर्थं कर्म ? न तावदारादुपकारित्वेन ; समुच्चयादिपक्षानभ्युपगमात् । नापि तत्त्वज्ञानार्थम् ; सपरिकरात् प्रमाणादेव तत्सिद्धेः । न च तदनुसरणरूपोपासनार्थम् ; तस्यापि संस्कारपाटवाद्रिसाध्यत्वात् ; न चान्यत् किञ्चित् कर्मसाध्यं मुमुक्ष्वपेक्षितं प्रयोजनं पश्यामः ; न च प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दस्यापि प्रवृत्तिरित्यभिप्रायेण कुत इत्याकाङ्क्षाप्रदर्शनम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं इत्यभिप्रायेण प्रभृतिशब्दः । वर्णाश्रमसंबन्धो नीतिः । नित्यनैमित्तिकानामपि स्वरूपत्याग इति यः पक्षः , स इह प्रतिक्षिप्यत इति भावः । यज्ञादीनां सन्निपत्योपकारद्योतनायोपकर्तव्यज्ञानस्वरूपपरोऽत्र मनीषिषब्द इत्यभिप्रायेणाह मननशीलानामिति । मनस ईषिणो मनीषिण इति व्युत्पत्तौ फलितोक्तिरियम् । श्रवणानन्तरभावियौक्तिकमननव्यवच्छेदायाह मननमुपासनमिति । पावनानि मनीषिणामिति समभिव्यहारसिद्धमुपकारप्रकारं व्यनक्ति मुमुक्षूणामित्यादिना । ‘प्रायणान्तमोकारमभिधायीत’ इति प्रक्रम्य ‘यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं

१ स्वर्गादिफलस्य सर्वात्मना त्यागात् फलत्यागः । संभवतः प्रीत्यादेः भगवदीयत्वानुसंधानात् ममतात्यागः । एवं त्रैविध्यस्य कथितत्वात् स्वरूपत्यागपक्षः दीपवत्त्वपक्षश्च नेष्ट इति निश्चितं हीति भावः ।

२ पावनेषु दोषवशवुद्धिः सर्वथा न युज्यते । रागादिवत् बन्धकमित्यव्ययुक्तम् । अनुकूलविषयपरागस्यावन्धकत्वात् ।

कर्मविनाशनानीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥
यस्मान्मनीषिणां यज्ञदानतपःप्रमृतीनि पावनानि, तस्मादुपासनवदेतान्यपि यज्ञादि-
कर्माणि मदाराधनरूपाणि, सङ्गम्—कर्मणि ममतां फलानि च त्यक्त्वा अहरहराप्रयाणा-
दुपासननिवृत्तये मुमुक्षुणा कर्तव्यानीति मम निश्चितमुत्तमं मतम् ॥ ६ ॥

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात् तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥
नियतस्य नित्यनैमित्तिकस्य महायज्ञादेः कर्मणः संन्यासः त्यागो नोपपद्यते, 'शरीरयात्रा-
ऽपि च तेन प्रसिद्धयेदकर्मणः' (३. ८) इति शरीरयात्राया एवासिद्धेः, शरीरयात्रा हि यज्ञ-
शिष्टाशनेन निर्वर्त्यमाना सम्यग्ज्ञानाय प्रभवति ; अन्यथा, 'ते त्वयं भुञ्जते पापाः' (३.
१३) इत्ययज्ञशिष्टाघरूपाशनाप्यायनं मनसो विपरीतज्ञानाय भवति । "अन्नमयं हि सोम्य
मनः" (छा. ६. ५. ४) इत्यन्नेन हि मन आप्यायते । "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिस्सत्त्वशुद्धौ
ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ॥" (छा. ७. २६. २) इति ब्रह्म-
पुरुषमभिधायीत' (प्र ५. ५) इत्युपासनं यावज्जीवमनुष्ठेयमिति निगम्यते । अतस्तदङ्गमपि
यावज्जीवमनुष्ठेयम् । तच्च, 'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषम्' (छा. ८. १५. १०) इत्यादिभिर्वर्ण्यते
इति भावः । उपासनवदुत्तराधनिवर्तकत्वाभावात् प्राचीनशब्दः ॥ ५ ॥

एवं पावनत्वोक्त्या त्याज्यं दोषवदिति पक्षः प्रतिक्षिप्तः । निश्चयं शृण्वित्यादिनोक्त एवार्थः
एतान्यपीति श्लोकेन निर्दोषत्वाध्यवसायार्थं निगमनात्मना दृढीक्रियत इत्युपनरुक्तिः । हेतुसाध्यभावेन
पूर्वोत्तरग्रन्थौ संगमयति यस्मादिति । मनीषिशब्दसूचितोपासनसमानयोगक्षेमतद्योतनाय अपिशब्द-
इत्याह उपासनवदेतान्यपीति । परमात्मपीतिद्वारा कर्मणां पावनत्वादिसिद्धयर्थमाह मदाराधन-
रूपाणीति । सङ्गशब्दस्य फलत्यागोक्त्या पुनरुक्तिं परिहरति कर्मणि ममतामिति । निश्चितमिति ।
नात पुनस्त्वया संशयितव्यमिति भावः । उत्तममिति असर्वज्ञानामप्येषामेतद्विरुद्धं स्वरूपत्यागादिमतं
सर्वमधमत्वाद्नादरणीयमिति भावः ॥ ६ ॥

अथ नियतस्येत्यादिना मतान्तराणामधमत्वं स्वमतस्योत्तमत्वं च प्रपञ्चयते । वर्णाश्रमप्रयुक्ततया
दुस्त्यजत्वं नियतशब्देनाभिप्रेतमित्याह नित्यनैमित्तिकस्येति । तुशब्दसहितः संन्यासशब्दोऽत्र
त्याज्यं दोषवदित्यत्र (त्युक्तः?) स्वरूपत्यागानुवादी ; स एव हि मोहात्तस्य परित्यागः इत्युत्तरार्थेन
निन्द्यत इत्यभिप्रायेण संन्यासस्त्याग इत्युक्तः । पावनत्वेनावश्यकर्तव्यत्वे शिष्टे, पुनः त्यागो
नोपपद्यत इति शासनं प्राक्प्रपञ्चितदृष्टादृष्टानुपपत्तिस्सारणपरमित्यभिप्रायेणानुपपत्तिं विवृणोति शरीरया-
त्राऽपीति । केवलाशनादिनाऽपि लौकिकदेहयात्रा सिध्येदित्यत्राह शरीरयात्रा हीति । "पञ्च-
भूतात्मकैर्मोहैः पञ्चभूतात्मकं वपुः । आप्यायते" (वि. ६. ७. १८) इति स्मरणात् कथमाहारेण
मनस आप्यायनमित्यत्राह अन्नमयं हीति । सात्त्विकाहंकारकार्यत्यागविकारत्वासंभवादाप्यायनोक्तिः ।

साक्षात्काररूपं ज्ञानमाहारशुद्धयायत्नं श्रूयते । तस्मात् महायज्ञादिनित्यनैमित्तिकं कर्म आ-
 प्रयाणात् ब्रह्मज्ञानायैवोपादेयमिति तस्य त्यागो नोपपद्यते । एवं ज्ञानोत्पादिनः कर्मणो
 बन्धकत्वमोहात् परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः । तमोमूलस्त्यागस्तामसः । तमःकार्या-
 ज्ञानमूलत्वेन त्यागस्य तमोमूलत्वम् । तमो ह्यज्ञानस्य मूलं, 'प्रमादमोहौ तमो भवतोऽ-
 ज्ञानमेव च' (१४. १७) इत्यत्रोक्तम् । अज्ञानं तु ज्ञानविरोधि विपरीतज्ञानम् ; तथा च
 वक्ष्यते, 'अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृत्ता । सर्वार्थान् विपरीतान्श्च बुद्धिः सा पार्थ
 तामसी' (३२) इति । अतो नित्यनैमित्तिकादेः कर्मणस्त्यागो विपरीतज्ञानमूल एवेत्यर्थः॥७
 दुःखमित्येव यः कर्म कायक्लेशमयात् त्यजेन् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्॥८
 यद्यपि परंपरया मोक्षसाधनभूतं कर्म, तथाऽपि दुःखात्मकद्रव्यार्जनसाध्यत्वात्

“स्मृतिलभ्ये सर्वेभ्रान्धीनां विप्रमोक्षः” इत्येतत्, “भिद्यते हृदयग्रन्थिः” (सु. २. २. ८) इत्यादिकया
 समानार्थया श्रुत्या दर्शनशब्देन विशेष्यत इत्यभिप्रायेण ब्रह्मसाक्षात्काररूपमित्युक्तम् । विशदतम-
 त्वात् साक्षात्कारोक्तिरिह भाव्या । सकृदनुष्ठितस्य विद्योपकारित्वशङ्कां परिहरन् निगमयति तस्मादिति ।
 नोपपद्यते इत्यस्य कारणभावे कथं कार्यं स्यादिति भावः । उक्तप्रकारेणापरित्याज्यत्वनियमवत्त्वं
 तस्येत्यनूद्यत इत्यभिप्रायेणाह एवं ज्ञानोत्पादिन इति । 'त्याज्यं दोषवन्' इत्यनुदितस्य मतस्यैतद्-
 दूषणमित्यभिप्रायेणाह बन्धकत्वमोहादिति । “ततः भवः” (अष्टा. ४. ३. ५३) इत्यप्रत्ययेन
 तामसशब्दं निर्धत्ति तमोमूल इति । संबन्धमात्रेऽपि तद्विनश्यं फलितविशेषोऽयम् । तामसबुद्धि-
 मूलत्वेन सद्धारकं तमोमूलत्वं विवृणोति तमःकार्येति । नन्वतः समभिव्याहृतमोहमूलत्वेनैव तमोमूलत्वे
 दर्शयितव्ये तमःकार्याज्ञानमूलत्वोक्तिः किमर्था ? तदर्थैव ; न ह्युक्तमैव पुनरुक्तान्तरव्यञ्जने प्रयो-
 जनम् ; अधिकबोधने तु युक्तमविरुद्धं चेति ॥ ननु “प्रमादमोहौ तमो भवतोऽज्ञानमेव च”
 (१४. १७) इति श्लोके मोहशब्देन विपरीतज्ञानस्य पृथगुक्तत्वादज्ञानशब्देन ज्ञानाभाव उच्यते
 इति ध्यायतामः ; इह पुनः, ‘अज्ञानं तु ज्ञानविरोधि विपरीतज्ञानम्’ इति कथमुच्यते ? इत्यम् ।
 ज्ञानाभावस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वं विपरीतज्ञानद्वारेति प्रदर्शनार्थं, श्लोकस्थमोहशब्दस्य प्रयोजनान्तरविवक्षया
 वा, श्लोकस्थत्याज्ञानशब्दस्य मोहविषयत्वज्ञापनार्थं वेति । तामसबुद्धेः कर्मत्यागहेतुतां वक्ष्यमाणेन
 व्यनक्ति तथाचेति । तत्त्वविदो न परित्यजन्तीत्यभिप्रायेण तामसनिर्देशकालिं निगमयति अत इति ।
 नित्यनैमित्तिकादेरिति आदिशब्देन फलामिंसधिरहितकाम्यानामपि वक्ष्यमाणानां ग्रहणम् । विपरीत
 ज्ञानेत्यनेनायथाज्ञानमूलात् राजसत्यागात् विशेषप्रदर्शनम् । अयथावदिति (२९) हि राजसबुद्धिर्वक्ष्यते ॥
 तदेवमन्तरङ्गतया स्वरूपशब्दव्यपदेश्यस्वरूपनिरूपकधर्मप्राणप्रदधर्मवैपरीत्याभावेऽपि निरूपित-
 स्वरूपविशेषकधर्मवैपरीत्येन राजसीं बुद्धिं वक्ष्यमाणामनुसन् राजसत्यागं विवृणोति—यद्यपीत्यादिना ।
 दुःखमित्येवैवत्यवधारणात् कायक्लेशमयादिति चोक्तेरधर्मत्वमोहोऽतः नास्तीति फलितम् । ‘अर्थाना-

१ आवश्यकत्वे सत्येव कर्मणस्त्यागो मोहादेव । अतस्तामस इत्युक्तं भवति ।

ब्रह्मायासरूपतया कायकेशकरत्वाच्च मनसोऽवसादकरमिति तद्धीत्या योगनिष्पत्तये ज्ञानाभ्यास एव यतनीय इति (यतनीयमिति ?) । यो महायज्ञाद्याश्रमकर्म परित्यजेत्, स राजसं रजोमूलं त्यागं कृत्वा तत् अथवावस्थितशास्त्रार्थरूपमिति ज्ञानोत्पत्तिरूपं त्यागफलं न लभेत; “अथवावत् प्रजानाति बुद्धिस्सा पार्थ राजसी” (३१) इति हि वक्ष्यते । न हि कर्म दृष्टद्वारेण मनःप्रसादहेतुः, अपितु भगवत्प्रसादद्वारेण ॥ ८ ॥

कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽजुन । सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव, स त्यागः सात्त्विको मतः ॥९॥

नित्यनैमित्तिकमहायज्ञादिवर्णाश्रमविहितं कर्म मदारोधनरूपतया स्वयंप्रयोजनमिति मत्वा सङ्गम् कर्मणि ममतां फलं च त्यक्त्वा यत् क्रियते, स त्यागः सात्त्विको मतः, स सत्त्वमूलः; यथावस्थितशास्त्रार्थज्ञानमूल इत्यर्थः । सत्त्वं हि यथावस्थितवस्तुज्ञानमुत्पादयतीत्युक्तम्, “सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्” (१४. १७) इति । वक्ष्यते च, “प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी” ॥ (३०) इति ॥

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुपज्जते (ज्यते) । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी च्छिन्नसंशयः ॥ १०

मार्जने दुःखम् (भा. व. २. ४४) इत्याद्यनुसारेणाह-दुःखान्ममेति । मनसोऽवसादकरमिति । अनवसादो हि विवेकादिसाधनसप्तके गणित इति भावः । अन्तरङ्गबहिरङ्गविरोधे बहिरङ्गत्यागो युक्त इत्यभिप्रायेणाह ज्ञानाभ्यास एवेति । “यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे च स्वात् वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥” (मनु. १२. ९२) इत्यनुवादवाक्यानि अस्य मूलम् । स कृत्वा राजसं त्यागमित्यनुवादविवक्षितमाह अथवावस्थितेति । वक्ष्यमाणसात्त्विकत्यागफलमिह त्यागफलशब्देन विवक्षितम्, मुमुक्षुप्रकरणत्वात् कर्मत्यागो तत्साध्यस्वर्गादिफलस्य प्रसङ्गमावाच्चेत्यभिप्रायेणाह ज्ञानोत्पत्तिरूपमिति । दुःखात्मकत्वादिप्रयुक्तमनोवसादशङ्कां परिहरति नहीति । “फलसंविभन्सया हि” (द्र. भा.) इत्याद्युक्तक्रमेण कर्मभिः प्रसादितो भगवान् मनसोऽनवसादमेव करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ त्यागो हीत्यादिना सारितमेवोद्भूतस्य सत्त्वकार्ययथावस्थितज्ञानमूलतया तस्यैव शास्त्रीयत्वं द्रव्यति कार्यमित्येवेति श्लोकेन । ‘नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते’ (८) इति प्रक्रमादिहापि नियतशब्दः कर्मविशेषणमिति तदर्थमाह नित्येति । आहत्य कार्यत्वं हि प्रयोजनस्यैव ; तदर्थतयैव हि साधनस्य कार्यता ; तस्मादफलस्य कथं कर्तव्यत्वमित्यत्राह मदारोधनरूपतया कार्यमिति । तदभिप्रेतमाह स्वयंप्रयोजनमिति । कर्तृत्वत्यागोऽप्यत्रानुसंधेयः । अत एव ह्यनन्तरश्लोके त्यागीति शब्दः सङ्गफलकर्तृत्वत्यागीति व्याख्यायते ॥ ९ ॥

1 ननु यदिति कर्मविशेषणम्, एवं सति स इति कथं त्यागविशेषणमिति चेत्—स इत्यस्य तत्कर्मसंबन्धीत्यर्थः । यदित्यस्य त्यक्त्वेति त्यागक्रियाविशेषणत्वे तु न स क्लेशः ; दूरान्वयः स्यात् ।

2 फलसंगकर्तृत्वत्यागो हि सात्त्विकः, अकरणे प्रत्यवाययभिया नित्यानुष्ठाने प्रत्यवायानुत्पादरूपफलोद्देशात् कथं फलत्याग इत्यत्राह मदिति । आराधनधियैवानुष्ठानम् ; प्रत्यवायानुत्पाद आनुषङ्गिकः ।

एवं सत्त्वसमाविष्टो मेधावी यथावस्थिततत्त्वज्ञानः, तत एव च्छिन्नसंशयः, कर्मणि सङ्गफलकर्तृत्वत्यागी, न द्वेष्यकुशलं^१ कर्म ; कुशले च कर्मणि नानुपज्जते । अकुशले कर्म अनिष्टफलम्, कुशलं च कर्म इष्टरूपस्वर्गपुत्रपश्वन्नाद्यादिफलम् । सर्वस्मिन् कर्मणि ममत्ता-रहितत्वात्, त्यक्तवश्यादितिरिक्तसर्वफलत्वात्, त्यक्तकर्तृत्वाच्च तयोः क्रियमाणयोः प्रीतिद्वेषौ न करोति । अनिष्टफलं पापं कर्मात्र प्रामादिकमभिप्रेतम् ; 'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो

सत्त्वादिमूलशास्त्रीयत्यागयुक्तस्य, 'वर्तते सात्त्विको भावः' (मो. घ. २९१. २१), "इत्युपेक्षेत तत् तदा" (मो. घ. २९२. २९), 'उदासीनवदासीनः' (गी. १४. २३) इत्यादिप्रसिद्धं विकारा-भावरूपं लक्षणमुच्यते न द्वेष्टीति श्लोकेन । तेनोक्तलक्षणत्यागस्य सत्त्वमूलत्वमप्युपपादितं भवति । तत्र हेतुकार्यक्रमौचित्येन भिन्नक्रमतया व्याख्याति सत्त्वसमाविष्ट इत्यादिना । 'धीर्धारणावती मेधा' (नाम. १. धी.) इति नैषण्डुकाः । श्रुतिश्च, 'मेधामनीषे मा विशतां समीची भूतस्य भव्यस्यावरुध्यै' (य आ. ५. ५२) इति । अत आचार्योपनिष्टेष्वर्थेषु अपच्युतेरन्यासङ्कराच्च फलितमाह यथावस्थिततत्त्वज्ञान इति । अत्र गुणगुणवर्गयुक्तकुशलकुशलशब्दाभ्यां प्रतिविध्यमानद्वेषसङ्गहेतुनुवाद इत्यभिप्रायेणानिष्टफलत्वाद्युक्तिः । त्यागीत्युक्तस्य त्यागस्य हेतुतां विवृणोति सर्वस्मिन्नित्यादिना । यथाऽन्यदीयेऽन्यकर्तृके कर्मणि स्वसंवन्धविरहात् बाधकाद्यभाव-निश्चयेन द्वेषाद्यभावः, तथाऽज्ञापीत्यभिप्रायः । अनुष्ठाननदशायां [हि] हर्षद्वेषप्रसङ्गाभावात् क्रियमाणयोरित्युक्तम् । ननु कुशले नानुपज्जते इत्येतत् युक्तम् ; स्वर्गादिषु निस्सङ्गनामातेन काम्यानुष्ठानेऽपि तत्फलानन्वयशालात् ; न द्वेष्यकुशलं कर्मणि तु विरुद्धम् ; फलसङ्गाभावे सत्येव निषिद्धानां फलान्वयात् । अन्यथा कचिदपि प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात् । न हि नरकादिकं कस्यचिदिष्टं स्यात् । एवं दृष्टप्रत्यवायहेतुष्वप्यद्वेषो न युक्त इत्यत्र प्रामादिकविषयत्वेन परिहार उक्तः । नन्वधि-कारिविशेषे बुद्धिपूर्वरपि पापकर्मभिरलेपः किं न स्यादित्यत्राह नाविरत इति । एतच्छ्लोकार्थं

१ ननु अकुशलमित्यस्य निषिद्धमित्यर्थे तत्र द्वेष आवश्यकः, उत्तराध्याय लेपकत्वसिद्धान्तात् । तद्विषये त्यागी इत्युक्तः सात्त्विकत्यागोऽपि न संभवतिः शुद्धतात्कालिकफलरामेणैव निषिद्धानुष्ठानात् तत्र फलत्यागादेरयोगात् । फलानुद्देशेऽपि भगवन्पीत्यर्थतया तत्करणविधायकवाक्याभावात् । एवं प्रामादिकपापस्यापि अकुशलपदेन ग्रहणं न भवति ; अबुद्धिपूर्वकस्य सात्त्विकत्यागपूर्वकानु-ष्ठानाप्रसक्तेः । अतः अकुशलं काम्यं कुशलं नित्यमिति शांकर्याजनेन युक्ता । काम्यस्यापि फल-त्यागेन कर्तुमर्हतायाः प्रागुक्ततया तत्र फललेपमिति प्रयुक्तो द्वेषो न भवतीति सम्बन्ध इति चेन्न-कुशलपदस्यैव काम्यार्थकत्वस्वरस्यात् अकुशलं निषिद्धमित्येव स्वरसम् । पूर्वोक्तानुपपत्तिपरि-हारस्त्वेवम्—यो बुद्धिपूर्वकाणि सर्वाणि कर्माणि सात्त्विकत्यागपुरस्सरमनुतिष्ठति, स त्यागी । अबुद्धिपूर्वकमकुशलं निषिद्धं कर्माऽऽपत्तति चेत्, किं कुर्यामिति न विभेति, न द्वेष्टि प्रामादिकानां तद्विषये लेपकत्वाभावात् । तथा, यत्करोमीत्युक्तरीत्या लौकिककर्मविषयेऽपि सात्त्विकत्यागात् तथा त्यागसंस्कृतेन गमनेन कारिते प्रामादिके पिण्डालिकावधादावपि न क्लेशमनुभवतीति वाक्यार्थः ।

नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥' (क. २. २४) इति दुश्चरिता-
विरतेर्ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वश्रवणात् । अतः कर्मणि कर्तृत्वसङ्गफलानां त्यागः शास्त्रीय-
त्यागः, न कर्मस्वरूपत्यागः ॥ १० ॥ तदाह—

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११

न हि देहभृता त्रियमाणशरीरेण कर्माण्यशेषतस्त्यक्तुं शक्यम् ; देहधारणार्थानाम-
शनपानादीनां तदनुबन्धिनां च कर्मणामवर्जनीयत्वात् । तदर्थं च महायज्ञाद्यनुष्ठानमवर्ज-
नीयम् । यस्तु तेषु महायज्ञादिकर्मसु फलत्यागी स एव, “त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः”
(ना) इत्यादिशास्त्रेषु त्यागीत्यभिधीयते । फलत्यागीति प्रदर्शनार्थः फलकर्तृत्वकर्मसङ्गानां
त्यागीति; ‘त्रिविधः संप्रकीर्तितः’ (४) इति प्रक्रमात् ॥ ११ ॥

ननु कर्माण्यग्निहोतृदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनि, महायज्ञादीनि च स्वर्गादिफलसंबन्धितया
शास्त्रैर्विधीयन्ते; नित्यनैमित्तिकानामपि ‘प्राजापत्यं गृहस्थानाम्’ (वि. १. ६. ३८) इत्यादि-
फलसंबन्धितयैव हि चोदना । अतः तत्तत्फलसाधनस्वभावतयाऽवगतानां कर्मणामनुष्ठाने,
बीजावापादीनामिव, अनभिसेहिफलस्यापि इष्टानिष्टरूपफलसंबन्धः अवर्जनीयः ।

प्रकृतहेतुतया घटयम् परमप्रकृतं निगमयति अत इति ॥ १० ॥

नियतस्येत्यादिप्रतिपादित्युक्तिविवरणपूर्वकं फलत्यागेनोपलक्षणेन प्रागुक्तत्रिविधोऽपि सार्व-
कत्यागः नहीति श्लोकेन निगम्यत इत्याह तदाहेति । अत्र देहमृतेति न प्राणिमात्रनिर्देशः,
अनुपयोगात् । अतः कर्मस्वरूपत्यागाशक्यताहेतुरवयवार्थो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह त्रियमाण-
शरीरेणेति । शक्यमिति त्यजनपरत्वात्पुंसकत्वैकत्वे, सामान्यरूपविवक्षणाद्वा । देहभृत्वहेतु-
कमशक्यत्वं विवृणोति देहधारणार्थानामिति । तदनुबन्धिनः अर्थाजनादयः भवन्तु लौकिकानि ;
किं शास्त्रीयैरित्यत्राह तदर्थं चेति । श्रुतिस्मृत्याहेतुकां स्वरूपत्यागशङ्कां परिहर्तुं यस्त्वित्यादिक-
मुच्यत इत्यभिप्रायेणाह यस्त्विति । ‘अभिधीयते’ इत्यस्य कैरित्याकाङ्क्षाशमनाय ‘त्यागेनैके’
इत्यादिश्रुत्युपादानम् । प्रक्रान्तनिगमनपरत्वेन प्रदर्शनार्थतां द्रढयति त्रिविध इति ॥ ११ ॥

लौकिकफलसाधनकर्मप्रक्रियैव हि वैदिकानामपि फलसाधनत्वव्यवस्थापनम् । लौकिकानि च
कर्माणि फलेच्छाभावेऽपि स्वशक्त्यनुरूपं फलन्ति । एवं वैदिकेष्वपीत्यभिप्रायेण शङ्कते नन्विति ।
नन्वग्निहोतादीनां महायज्ञादीनां च विनियोगपृथक्त्वेन आश्रमाङ्गत्वस्वर्गाद्यर्थत्वाविरोधात् स्वर्गाद्यर्थ-
तयाऽनुष्ठानं मा भूत्, आश्रमार्थतयाऽनुष्ठाने तु को विरोध इत्यत्राह नित्यनैमित्तिकानामपि ।
बीजावापादिदृष्टान्तेन अकुशलमित्युक्तस्य प्रामादिकस्यापि बन्धकत्वं सूचितम् । न हि भूमौ प्रमाद-
निपतितं बीजं न फलति । तस्मात् आम्न (अमृत)रसार्थिनो विषतट्वीजावापतुर्योऽप्ये कर्मकलाप

1 कर्माणीति द्वितीयान्तं त्यक्तुमित्यत्रान्वेति । त्यक्तुं शक्यमित्यस्य त्यजने शक्यमित्यर्थः ।
भावमात्रे तुमुन् । कर्माणीत्यस्य प्रथमान्तत्वे त्वाह सामान्येति । शक्यमर्गविन्दसुरभिरितिवत् ।

अतो मोक्षविरोधिफलत्वेन सुसुक्षुणा न कर्मानुष्ठेयमित्यत उत्तरमाह—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां कश्चित् ॥१२॥

अनिष्टम् नरकादिफलम्, इष्टम् स्वर्गादि, मिश्रम् अनिष्टसंभिन्नं पुत्रपश्वन्नावादि ; एतत् त्रिविधं कर्मणः फलम्, अत्यागिनाम् कर्तृत्वममताफलत्यागरहितानां प्रेत्य भवति । प्रेत्य कर्मानुष्ठानोत्तरकालमित्यर्थः । न तु संन्यासिनां क्वचित्—न तु कर्तृत्वादिपरित्यागिनां क्वचिदपि मोक्षविरोधि फलं भवति । एतदुक्तं भवति—यद्यप्यग्निहोत्रमहायज्ञादीनि तान्येव (नित्यान्येव), तथाऽपि जीवनाधिकार-कामाधिकारयोरिव मोक्षाधिकारे च त्रिनियोगपृथक्त्वेन परिह्रियते । मोक्षविनियोगश्च, “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन” (बृ. ६. ४. २२) इत्यादिभिरिति । तदेवं क्रियमाणेष्वेव कर्मसु कर्तृत्वादिपरित्यागः शास्त्रसिद्धः संन्यासः ; स एव च त्याग इत्युक्तः ॥ १२ ॥

इत्यभिप्रायेण फलितं स्वरूपत्यागमाह अत इति । अमुसुक्षुणादिमनिएत्वादित्तैर्विध्यन्, सुसुक्ष्वपेक्षया स्वर्गादिरेष्यनिष्टत्वात्—इत्यभिप्रायेण नरकस्वर्गादिकथनम् । कारीर्यादिसाध्यवृष्ट्यादिकलानां जीवद्दशाभावित्वस्थितेः प्रेत्येति प्रदर्शनार्थम् ; अन्यथा तस्मिन्नेव शरीरे त्यागिनामपि त्रिविधस्यापि फलस्य आरम्भानुमतप्रसङ्गात् ; न तु संन्यासिनां क्वचिदिति व्यतिरेकोक्त्या तस्यापि बाधाच्चेत्यभिप्रायेणाह कर्मानुष्ठानोत्तरकालमिति । ^१ अत्राप्यनिष्टफलानन्वयः पूर्वोक्तरीत्या प्रामादिकर्मविषयो मन्तव्यः । उक्तस्य चोद्यस्य प्रतिज्ञामात्रेणोत्तरमिदमुच्यते ; न तु कयाचित् युक्त्येत्यत्र आह एतदुक्तमिति । विनियोगपृथक्त्वे विनियोजकवाक्यपृथक्त्वेन ग्राह्यम् । विनियोगपृथक्त्वेन ज्योतिष्टोमादिषु पापक्षयादिनानाफलत्वं सिद्धम् । परिह्रियते । विरुद्धफलत्वचोद्यमिति शेषः । ननु ‘तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्थाः’ (पु) इति नियमनाद्वेदनमेव मोक्षसाधनतया विधीयते । कर्म तु व्ययच्छिद्यते । अतः कथं मोक्षाधिकारे विनियोगोक्तिः ? तत्राह मोक्षविनियोगश्चेति । असिना जिघांसति, अन्धेन जिगमिषतीत्यादिष्विवार्थस्वभावादिहापीप्यमाणघातार्थकरणतयाऽन्वयः । अतो वेदनोत्पत्तिद्वारेण परम्परया साधनत्वान्मोक्षविनियोगः । अवयवहितसाधनविवक्षया तु “नान्यः पन्थाः” इत्यादिभिर्निर्णय इति भावः ।

एवं परिप्रश्नाभिप्रेतमन्यथाऽपि प्रतिवक्तुमुपक्रमत इत्यभिप्रायेण संगत्यर्थमुक्तमंशं निगमनच्छायाऽनुवदति तदेवमिति । तत् स्वरूपत्यागादेस्तामसत्वादित्यर्थः । एवं वर्णाश्रमादिनियतस्य दुस्त्यजत्वप्रकारेणेत्यर्थः । असिन्नेव श्लोके, ‘भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां कश्चित्’ इति त्यागाभावविपर्ययस्य संन्यासशब्देनानुक्त्यनात् त्यागसंन्यासपृथक्त्वशङ्का च परिहृतेत्याह स एव च त्याग इति ॥ १२ ॥

1 अनिष्टं नरकादीति, कादाचित्कघोरप्रामादिकजन्यफलमेवोच्यते । संन्यासिनां—बुद्धिपूर्वकसत्कर्मणि सत्यागमनुतिष्ठतां प्रामादिकजन्यं नरकाद्यपि न भवति : सञ्चारकाले यदृच्छया पादघातेन भवन् प्रामादिकवधादिर्निर्निष्टायेति । 2 उपक्रमते, निगमनच्छायायेति पदद्वयेन तदेवमिति वाक्यस्य उत्तरभाष्यारम्भरूपत्वं पूर्वभाष्यनिगमनत्वञ्च युक्तमिति ज्ञाप्यते ।

इदानीं भगवति पुरुषोत्तमे अन्तर्यामिणि कर्तृत्वानुसंधानेन आत्मनि अकर्तृत्वानुसंधान-
प्रकारमाह, तत एव फलकर्मणोरपि भगवतापरित्यागो भवतीति । परमपुरुषो हि स्वकीयेन
जीवात्मना स्वकीयैश्च करणकलेवरप्राणैः स्वलीलाप्रयोजनाय कर्माप्यारभते । अतो जीवात्म-
गतं क्षुब्धवृत्त्यादिकमपि फलम्, तत्साधनभूतं च कर्म परमपुरुषस्यैव ।

¹पञ्चेतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे । ²सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥

अनिष्टमिष्टमित्यादेरनन्तरं कारणपञ्चकोक्तेः का संगतिरित्यत्राह इदानीमिति । साक्षात्प्रविषये
प्रयुक्ते सतीत्यर्थः । भगवति, पुरुषोत्तमे इत्युभाभ्यां प्रागुक्तप्रकारेण सर्वान्तर्यामिणः तद्वत्त्वतत्प्रयुक्त-
दोषाभावरूप्यापनम् । प्रकारमाहेत्यनेन आतृतीयाध्यायादनुकान्तस्याकर्तृत्वानुसंधानस्यैव सहेतु-
क्यथावस्थितस्वरूपशोधनमिति दर्शितम् । लिपु त्यागेषु प्रकान्तेषु अन्यतमस्य प्रकारशोधनमिति संगतिः ।
लिविवेऽपि त्यागे सात्त्विकतया प्रकान्ते किमिति कर्तृत्वत्यागप्रकारमात्रोपपादनमित्यत्राह तत एवेति ।
इतिशब्दोऽत्र हेत्वर्थः । ऋत्विगादिषु कर्तृत्वेऽपि यजमानादेः कर्मणि फले च भगवता दृश्यते; तद्वदस्यापि
किं न स्यात्; अतः कर्तृत्वत्यागमात्रात् कथं कर्मणि फले च भगवता बुद्धिनिवृत्तिरित्यत्राह परमपुरुषो
हीति । हीति प्रमाणप्रसिद्धिसूचनम् । “त्वं न्यब्यद्विरुद्धद्विः कर्मसूत्रोपपादितैः । हरे विहरसि क्रीडा-
कन्तुकैरिव जन्तुभिः” ॥ (शेषधर्मे), “बालः क्रीडनकैरिव” (भा. स. ६१. ३१), “कृष्णस्य हि कृते
भूतमिदं विंध्यं चराचरम्” (भा. स. ४१. २३) इत्यादिप्रसिद्धमाह स्वकीयेनेत्यादिना । करणाधि-
पाधिपो हि परमपुरुषः श्रूयते । अतः करणानां जीवशेषत्वदशायामपि गजतुरगाद्यलङ्कारेषु राज्ञ इव
परमपुरुषस्य शेषित्वं न निवर्तत इत्यभिप्रायेणाह स्वकीयैश्च करणकलेवरप्राणैरिति । सङ्कोचकाभावाद-
दृष्टादृष्टफलप्रदानादिकमपि तस्य लीलेत्याह स्वलीलाप्रयोजनायेति । “लोकवत् लीलाकैवल्यम्”
(ब्र. २. १. ३३) इत्यादिमिरिदं मीमांसितमिति भावः । लीलादिप्रयोजनायेति पाठे तु आदि-
शब्देन कारुण्यादिमूलभक्तरक्षणादिग्रहणम् । ननु शास्त्रीयस्य कर्मणः परमपुरुषसमारोपधनतयैव विधानात्
फलपर्यन्तस्य तस्य तदीयता युक्ता; लौकिकं तु कर्म न तथा शिष्टम्; नापि तथाऽध्यक्षम्; क्षुब्ध-
वृत्त्यादेः फलस्य जीवगामित्वेनैवोपलम्भात् । अतो लौकिकानां फलानां जीवशेषत्वे तत्साधनस्यापि
कर्मणस्तदर्थता युक्ता; तस्मात् सिद्धये सर्वकर्मणामित्यादिभिः नैवेदिपदः कृत्यनाशः नानन्दनशयनगतिः
तत्राह अत इति । परमपुरुषस्यैवेति षष्ठी स्वामिभावाख्यसंबन्धविशेषविश्रान्ता । यथा ³पञ्जर-
शकुन्तलोषणादिकं तत्सुखादिकं च सार्वभौमस्य शेषभूतम्, तथाऽज्ञापीति भावः ॥ (१२)

सांख्ये कृतान्ते इति न सांख्यसिद्धान्तो विवक्षितः, तत्त्वधरानभ्युपगमात्, करणातिरिक्तस्य

- 1 ननु फलत्यागो युज्यते, न कर्तृत्वत्यागः; क्रियमाणे तद्विरोधादित्यत्र तद्विशदीकारमारभते पञ्चेति ।
- 2 सांख्य इति पदप्रयोगः निरीश्वरसांख्यमसांख्यमिति ज्ञापनाय । न हि तत् पदं केवलरूढम् । योगार्थ-
मुखेन परिभाषणीयम् । अतो यथावदनवधारणात् न तस्य वास्तवसांख्यत्वम् ।
- 3 भाष्ये जीवात्म-
गतमितिपदेन शकुन्तलसुखादिवत् फलस्य जीवाश्रितत्वमिष्ट्या भगवच्छेषत्वोपपादनम् ।

संख्या बुद्धिः, सांख्ये कृतान्ते यथावस्थिततत्त्वविषयया वैदिक्या बुद्ध्या अनुसंहिते निर्णये सर्वकर्मणां सिद्धये उत्पत्तये, प्रोक्तानि पञ्चैतानि कारणानि निबोध मे-मम सकाशादनुसंधत्स्व । वैदिकी हि बुद्धिः शरीरेन्द्रियप्राणजीवात्मोपकरणं परमात्मानमेव कर्तारमवधारयति, “य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्मात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” (बु. ५. ७. २२), “अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा” (य. या. ३. ११. २) इत्यादिषु ॥ १३ ॥ तदिदमाह—

कर्तृत्वानभ्युपगमेन, ‘कर्ता करणं च पृथग्विधम्’ (१४) इति कर्तृकरणविभागोक्त्यसंभवात् । तस्य वेदविरुद्धत्वे तत्त्वोपदेशाय तदुपन्यासायोगात् । अविरुद्धत्वेऽपि वेदमूलत्वस्यैवाङ्गीकर्तृव्यत्वे वेद एव विश्रमात् । अर्थोचित्याय च रूढिपरित्यागेन यौगिकार्थावलम्बनस्य सर्वसंमतेः । अतो वेदेष्वेव यथावस्थिततत्त्वनिर्णयाय पृथक्तो भागः सांख्यकृतान्तशब्देन विवक्षित इत्यभिप्रायेण निर्विकि संख्या बुद्धिरिति । प्रकरणानुरोधेन बुद्धिं विशिनष्टि यथावस्थितेति । यदिह शङ्करेणोक्तम्, “पदार्थाः संख्यायन्ते यस्मिन् शास्त्रे तत् सांख्यं वेदान्तः; स एव कृतान्तः; कृतस्य-कर्मणोऽस्मिन्नन्तः इति; १ तदसत्, वेदान्तेष्वपि कर्मान्वयस्य स्थापितत्वात् । रूढिपरित्यागे चावश्यं भाविन्युचिततमयोगस्यैव ग्रहीतुं युक्तत्वात् । अन्तशब्दो निश्चयपरतया नैषण्डिकैः पठितः स एव बुद्धिर्व्यसंवादिततया कृतशब्देन विशेष्यत इत्यभिप्रायेण अनुसंहिते निर्णय इत्युक्तम् । यद्वा निर्णयशब्दोऽन्त निर्णायकशब्दपरः; कृतान्तशब्दस्य सिद्धान्तपर्यायस्य तत्तदभ्युपगतार्थरूढत्वात् । अत एव हि अनुसंहित इति विशेषितम् । न हि निर्णय एवानुसन्धातव्यः । अथवा प्राचां निर्णयः परैरनुसंहित इति भावः । निर्णायकशब्दपरो वाऽन्त निर्णयशब्दः । तदानीं प्रोक्तानीत्यनेन समन्वयः । सिद्धिशब्देन फलपर्यन्तत्वादिक्रमिहाविवक्षितम्; ‘यत्कर्म प्रारभते, पञ्चैते तस्य हेतवः’ इति कर्मस्वरूपोपसंपत्तेरेवानन्तरोक्तेरित्यभिप्रायेणाह उत्पत्तय इति । मम कारणानीत्यसंभवात् मदीयानि कारणानीत्युक्तेरिह दैवशब्दनिर्दिष्टस्य स्वस्य स्वकीयत्वाभावेनानव्यावृत्तितमन्वयमाह मम सकाशादनुसन्धत्स्वेति । वक्ष्यमाणानां पञ्चानां यथादर्शने विविकि हेतुभावे मनस्समाधानविधानार्थमिदमिति भावः । षड्विंशकमनभ्युपगच्छतां पञ्चविंशकं च कर्तृत्वारोपमात्राधिकरणं प्रतिपादयतां प्रकरणमिदं विरुद्धमित्यभिप्रायेण यौगिकार्थपरत्वमुपपादयति वैदिकी हीति ।

शरीरेन्द्रियप्राणजीवात्मोपकरणमिति बहुव्रीहिः । उपकरणं विवक्षितकार्यार्थितयोपात्तः परिकरः ॥ १३

उक्तविवरणतया श्लोकद्वयस्यापुनरुक्तिं परमते विरोधं चाभिप्रेत्याह तदिदमाहेति । तत्

१ कृतान्तशब्दस्य सिद्धान्तपर्यायतायाः प्रसिद्धत्वात् अनुसंहितो निर्णय इत्यर्थ एव युक्तः; न तु कृतं—कर्म, तस्यान्तः अवसानमिति । एवञ्च सांख्यपदमपि स्वस्वयोगार्थं विहाय न वेदान्तार्थकं कल्पयितुं युक्तमिति भावः । यथावत् तत्त्वज्ञानमूलके प्राक्तनानुसंहिते सिद्धान्ते इति विशिष्टार्थः । वेदान्ते कर्मनिव्ययश्च वाधितः ।

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं सैवात्र पञ्चमम् ॥
शरीरत्वाद्भूतानोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५
न्याय्ये शास्त्रसिद्धे, विपरीते प्रतिषिद्धे वा सर्वस्मिन् कर्मणि शरीरे, वाचिके, मानसे
च पञ्चैते हेतवः । अधिष्ठानम् शरीरम्; अधिष्ठीयते जीवात्मनेति महाभूतसंघातरूपं शरीर-
मधिष्ठानम् । तथा कर्ता जीवात्मा; अस्य जीवात्मनो ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं च, 'ज्ञोऽत एव'
(ब्र. २. ३. १९) [इति १], 'कर्ता शास्त्रार्थवच्चात्' (३३) इति च सूत्रोपपादितम् । करणं
च पृथग्विधम्—वाक्पाणिपादादिपञ्चकं समनस्कं कर्मेन्द्रियं पृथग्विधम् कर्मनिष्पत्तौ पृथग्व्या-

श्रुतिसिद्धम्, इदं विवक्षितमित्यर्थः । न्याय्यं न्यायादनुपेतम्; 'धर्मपथवर्धन्यायादनुपेतं' (अष्टा. ४.
४. ९२) इत्यनुशासनात् । न्यायशब्दश्चात्र अर्थान्तरानौचित्यात् व्युत्पत्त्यनुरोधाच्च शास्त्रमेवा-
नुसन्धत्त इत्यभिप्रायेणाह शास्त्रसिद्ध इति । शास्त्रसिद्धेन सह लौकिकविवक्षायां तदन्यद्वेति वक्तव्यम्;
विहिते निर्दिष्टे विपरीतशब्दश्च निषिद्धे स्वरसः; कैमुत्येन च लौकिकं लब्धमित्यभिप्रायेणाह
प्रतिषिद्धे वेति । सर्वस्मिन् कर्मणांति फलितोक्तिः । यथा शरीरमानसवाचिकेषु कर्मसु शरीरादीनां
प्राधान्येन प्रतिनियतता; न तथाऽमी पञ्च हेतवः; अपितु प्रतिकर्म पञ्चाप्यपेक्षिता इत्यभिप्रायेण
शरीरत्वाद्युक्तिः । पञ्चहेतुकेषु सर्वेषु कर्मसु प्राधान्यादेव हि शरीरत्वादिविभागः । यद्यपि
जगत्सृष्ट्यादिषु परमात्मैव कारणम्, तथापि क्षेत्रज्ञकर्तृकेषु परमात्मना स्वेच्छयैवमुपकर्णीकृतान्येता-
नीत्यभिप्रायेण हेत्वन्तरोक्तिः ।

“अधिष्ठानं क्षेत्रमाहुः” (भा. मो. ३. १९. १४) इति करालयाह वसिष्ठः; तदनुसारेणाह
अधिष्ठानं शरीरमिति । श्रुतिश्च, “मघवन्; मर्त्यं वा इदं शरीरमातं मृत्युना तदस्यामृतस्या-
शरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानम्” (छा. ८. १२. १) इति शरीरेऽधिष्ठानशब्दं प्रयुङ्क्ते । “कृत्यत्युदो
बहुलम्” (अष्टा. ३. ३. ११३) इति कर्मार्थतया शरीरे अधिष्ठानशब्दं व्युत्पादयति अधिष्ठीयत
इति । अधिष्ठातुर्जीवस्यापि परमात्माधिष्ठेयत्वात् तद्व्यवच्छेदाय जीवात्मनेति विशेषितम् ।
जीवाधिष्ठेयस्यापि कणादेः पृथङ्निर्देशात् तस्मैकोचायाह महाभूतसंघातरूपमिति । विश्वकर्तुरिह
दैवशब्देन पृथग्यहणात्, कर्तृशब्दस्य चात्र “शास्त्रफले प्रयोक्तारि” (ए. मा. ३. ७. १७) इति
न्यायसूचनार्थत्वाच्च कर्ता जीवात्मैत्युक्तम् । ननु कर्तृत्वं हि ज्ञानचिकीर्षापूर्वकमधिप्रयत्नयोगित्वम्;
ज्ञानमात्रस्यात्मनो ज्ञातृत्वासंभवात् तन्मूलं कर्तृत्वमपि न स्यादेवेत्यत आह अस्य जीवात्मनो
ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं चेति । 'ज्ञोऽत एव' इत्यादिसूत्रग्रहणं श्रुत्यादेरपि तत् एवाऽऽकर्षणात् । कर्मेत्पत्ति-
हेतूपन्यासात् करणशब्दोऽत्र कर्मेन्द्रियमात्रपर इत्यभिप्रायेणाह वागिति । यद्यपि ज्ञानेन्द्रियाणां

- 1 अनेकावान्तरभेदवान् प्राणपानादिर्वायुपिति वा प्राणपानादेर्व्यापार इति वाऽर्थः ।
- 2 प्राधान्यादेव—तत्तत्कर्माश्रयत्वरूपात् प्राधान्यादेव ।
- 3 'अधिष्ठेयस्यापीति । अधिष्ठानपदेनैव ग्राह्यत्वे सत्यपीति यावत् ।

पारम् । विविधा च पृथक्चेष्टा । चेष्टाशब्देन पञ्चात्मा वायुरभिधीयते तद्बुद्धिवाचिना ; शरीरेन्द्रियधारणस्य प्राणापानादिभेदभिन्नस्य वायोः पञ्चात्मनो विविधा च चेष्टा विविधा वृत्तिः । दैवं चैवात्र पञ्चमम्—अत्र कर्महेतुकलापे दैवं पञ्चमम्—परमात्मा यन्तर्यामी कर्मनिष्पत्तौ तत्तद्विषयज्ञानोत्पादनद्वारा परम्परया कर्मणि हेतुत्वमस्ति, तथाऽपि वस्तुमात्रेष्वालोचितेषु मनसा संकल्प्यैव कर्मकरणात् मनसश्चान्यव्यापारव्यवधानाभावात् समनस्कमित्युक्तम् । ज्ञानेन्द्रियस्यापि मनसः कर्मेन्द्रियप्रवृत्तिष्वपि साधारण्यात् कर्मेन्द्रियत्वोक्तिः । शरीरवाङ्मनोभिरिति अत्रैवोक्तेः मनसः संकल्पादिकर्मापेक्षया वा कर्मेन्द्रियत्ववादः । मांरुचैरप्येवमेवोक्तम्, “बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुश्श्रोत्रघ्राण-रसनस्त्वगास्यानि । वायवाणिपादपायूपस्थान् कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ उगयात्मकमत मनः संकल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात्” (सां. का. २६. २७) इति । कर्महेतुपूपादीयमानेषु पृथग्विधमिति विशेषणं तदुपयुक्तव्यापाराख्यविधापरमित्याह कर्मनिष्पत्तौ पृथग्व्यापारमिति । बागादिष्वेकैकस्य वचनादान-विहरणोत्सर्गानन्दसंकल्पादिक्रियाव्यापारो हि मिथो विलक्षणः ।

प्रथममूला शरीरादिक्रियैव हि चेष्टेत्युच्यते । अतोऽत्र कर्मणस्तदेव कारणमिति आत्मा-श्रयस्यात् ; तत्राह चेष्टाशब्देन पञ्चात्मा वायुरिति । अभिधीयत इति शब्देन प्रतिपादनमात्रं विवक्षितम् । अत्र तद्वेत्तावन्यस्मिन् लक्षयितव्ये बागादीनां करणादिशब्दैरुपात्तत्वात् प्राणसेवादादिषु करणानां शरीरस्य च स्थितिप्रवृत्तेः (स्योः ?) प्राणायतत्वश्रुतेः, ^१प्राणप्रवृत्तिनिमित्तचेष्टावाचिना शब्देन प्राणलक्षणाऽत्र युक्त्यभिप्रायेणाह तद्बुद्धिवाचिनेति । चेष्टाशब्देनेति पूर्वणान्वयः । प्राणसेवादादि-स्मारणेन प्राणलक्षणाया औचित्यं वृत्तेर्वैविध्यं च विवृणोति शरीरेन्द्रियेति । पृथक्छन्दविविध-शब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहारायाह शरीरेन्द्रियधारकस्य प्राणापानादिभेदभिन्नस्येति । अधिष्ठान-कर्तृकरणव्यापारापेक्षया शरीरेन्द्रियवर्गरूपविषयभेदेन च पृथक्त्वं प्राणादिबुद्धिभेदप्रतिनियतोच्छ्वास-निमेषोन्मेषादिव्यापारैर्वैविध्यं चेति भावः । पञ्चात्मशब्दोऽत्र ^२पञ्चवृत्तिस्वरः ; तथा च सूत्रम्, “पञ्चवृत्तिर्भोगवृद्धयपदिश्यते” (ब्र. २. ४. ११) इति । पञ्चवृत्तिस्त्वोक्तिश्च नागकूर्मकृकरदेवदत्त-धनंजयरूपवृत्त्यन्तरपञ्चकस्यापि प्रदर्शिका । दैवं चैवात्र पञ्चममित्यत्र दैवाख्यप्रधाननिर्धारणार्थ-मत्रेत्यनुवाद इत्याह अत्र कर्महेतुकलाप इति । परमात्मनः पञ्चमतया परिगणने ^३श्रुत्यर्थपाठादिक्रमा-संभवात् वाचः क्रमवर्तित्वेन यथासंभवं परिगणनेऽपि पञ्चममिति ^४पूरणनिर्देशे प्रयोजनाभावात्, यथा कठवल्क्यम्, ‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः’ इत्युपक्रम्य, ‘महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

1 तद्वेत्ता अन्यस्मिन्—चेष्टाव्यतिरिक्ते । 2 तद्बुद्धिवाचिनेति भाष्यस्थपदस्य तदधीन-वृत्तिवाचिना, तद्बुद्धिनिमित्तकशरीरव्यापाररूप चेष्टावाचिनेत्यर्थ इति भावेनैतदुक्तिः ।

3 एकस्यैव वायोः स्थलभेदेन प्राणादिशब्दमात्रभेदात् व्यक्तिपञ्चकसंभवादाह पञ्चवृत्तिवेति ।

4 क्रमनियामकप्रमाणानि यद् धृत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि मीमांसोक्तानि ; तत्र कस्याप्यभावादित्यर्थः । 5 पञ्चस्वेकमिति युक्तम् : न तु पञ्चममितीति भावः ।

प्रधानहेतुरित्यर्थः । उक्तं हि, “सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च”

पुरुषात्र परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥” (३. ११) इतीन्द्रियादिसमस्तप्रवृत्तौ प्रवानहेतुः परमपुरुषो वशीकरणीयकाष्ठात्वेन निर्दिष्टः, ^१तद्वदिहापीत्यभिप्रायेणाह **परमात्मा अन्तर्गामीति ।**

ननु, ‘दैवं पुराकृतं कर्म’, ‘दैवं दिष्टं भागधेयम्’ (नाम. १. का) इत्यादिषु प्राचीनकर्मरूप-
भाग्यपर्यायतया दैवशब्दे पठन्ति । तस्य च हेतुत्वमुपपन्नम् । अतः कथमत्र परमात्मेत्युच्यते ?
इत्थम् । न हि प्रागेव विनष्टानां कर्मणां स्वरूपेण हेतुत्वं संभवति । अतः कर्मजन्यादृष्टरूपपरमपुरुष-
संकरूपस्यैव हेतुत्वं वक्तव्यम् । ततो वरं तस्यैव दैवशब्देन प्रतिपादनम् । अस्ति च दैवशब्दस्य दैवत-
पर्यायतयाऽपि लोकवेदयोः प्रसिद्धिः ; यथा, “सत्यं सत्यं पुनस्तस्यमुद्भूत्य भुजमुच्यते । वेदशास्त्रात्
परं नास्ति न दैवं केशवात् परम् ॥” (ना पु १८. ३३) इति । न ह्यत्रार्थान्तरं संभवति । एवं
श्रीमद्रामायणेऽपि, “स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् । अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभि-
राध्यते ॥” (अ. ३०. ३३) इति । तथा **सभापर्वणि**, “भूयतां परमं दैवं दुर्विज्ञेयं मयाऽपि च ।
नारायणस्तु पुरुषो विश्वरूपो महाद्युतिः ॥” (४६. ४०) इति । तथा याज्ञवल्क्यप्रणीते **योगशास्त्रे**,
“आर्षं छन्दश्च मन्त्राणां दैवतं ब्राह्मणं तथा” इत्युक्त एवार्थः पुनः, “आर्षं छन्दश्च दैवं च” इत्यादिनाऽपि
निर्दिश्यते । तत्रैव दैवमोहनार्थे प्रजापत्युपदेशानुवादे, “आत्मानं पूजयेन्नित्यं भूषणाच्छादनादिभिः ।
स्वदेह एव दैवं स्यादन्यत् दैवं न विद्यते ॥” इति । तथा, “दैवाधीनं जगत् सर्वं मन्त्राधीनं तु
दैवतम् । तन्मन्त्रं ब्राह्मणाधीनं तस्मात् विप्रा हि दैवतम् ॥” (विह. स. २२. १५) इति । अस्मिन्नपि
शास्त्रे, ‘साधिमताधिदैवं माम्’ (७. ३०) इति प्रस्ताव्य, ‘अधिदैवं किमुच्यते’ (८. १) इति पृष्ठमर्थं
‘पुरुषश्चाधिदैवतम्’ (८. ४) इति प्रतिवक्ति । (?) छान्दोग्ये ^२च आदित्यारूपदैवतवर्तिनः पुरुषस्याधिदैवत-
मिति [निर्देशेन अहरिति(?)] नामोच्यते, तस्योपनिषदहरित्यधिदैवं तस्योपनिषदहमित्यध्यात्ममिति । (?)
एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अन्यैरपि चात्र दैवशब्दश्चक्षुराद्यनुग्राहकादित्यादिविषयतया व्याख्यातः । वयं तु
आदित्यादीनामप्यनुग्राहकं परमात्मानमिह दैवं ब्रूम इति विशेषः । प्रयुक्तं च **स्तोत्रे**, “प्रख्यातदैवपरमार्थ-
विदां मतैश्च” (१५) इति । **लक्ष्मीकल्याणेऽपि** च, “धर्मे प्रमाणं समयस्तदीयो वेदाश्च तत्त्वं च
तदिष्टदैवम्” इति । तस्माद्दैवशब्दोऽत्र देवतापर्यायः । स चात्र सर्वप्रवर्तकहेतुपरत्वात् विशेषकाभावाच्च

१ तद्वदिति । अत्र हेतुकाष्ठोक्तिरिति भावः । २ छान्दोग्ये चेति वाक्यम् अध्यात्ममितीत्यन्त-
मपपाठः । अस्य छान्दोग्ये अभावात् । बृहदारण्यके अंशतः एतद्व्याख्यमस्ति । मीमांसितञ्च ३. ३. २०
श्रीभाष्ये । तत्रापि अधिदैवतम् अध्यात्ममिति पदे न स्तः । सुदृणीयरीतिः एतदशुद्धिश्च
भाष्यार्थदर्पणेऽस्माभिरुद्ध्यत । अस्य वाक्यस्यात्र प्रवृत्तौपयोगोऽपि नास्ति । दैवशब्दस्य, तस्य
दैवतार्थकत्वसाधकांशस्य नात्राभावात् । तस्मात् अन्यत्रापीति चन्द्रिकाशब्दविवरणधिया केन-
चिदविमृश्य ताले प्रक्षिप्तमेतदित्यवधेयम् । अत्र मध्ये ‘पुरुषस्य नामोच्यते’ इति लेखनीये,
‘पुरुषस्याधिदैवतमिति नामोच्यते’ इति लेखनमप्यशुद्धम् ; अधिदैवतपदस्य नामत्वाभावात् ।

(१५. १५) इति । वक्ष्यति च, “ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । आमयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि भाषया ॥” (६१) इति । परमात्मायत्तं च जीवात्मनः कर्तृत्वम्, “परात्तु तच्छ्रुतेः” (ब्र. २. ३. ४०) इत्युपपादितम् ।

नन्वेवं परमात्मायत्ते जीवात्मनः कर्तृत्वे जीवात्मा कर्मण्यनियोज्यो भवतीति विधिनिषेधशास्त्राण्यनर्थकानि स्युः ॥ इदमपि चोद्यं सूत्रकारेणैव परिहृतम्, “कृतप्रयत्नापेक्षस्तु

परदेवताविषय उचित इति परमात्माऽन्तर्यामी कर्मनिष्पत्तौ प्रधानहेतु रित्युक्तम् ।

— यथाऽसौ सर्वेषामात्मा, न तथाऽस्य कश्चिदित्यतः परमात्मा । यथा शरीरादेः प्रवृत्तौ जीवः प्रधानहेतुः, तथा तस्याप्यसावित्यभिप्रायेणान्तर्यामित्वोक्तिः । तद्विवक्षामत्र पूर्वापराभ्यां स्थापयति उक्तं हीत्यादिना । ननु “स्वतन्त्रः कर्ता” (अष्टा. १. ४. ५४) इति कर्तृत्वक्षणमनुशिष्टम् ; इह च कर्तेति श्वेतज्ञ एव निर्दिष्टः । अतः कारकान्तरप्रयोजकत्वं कारकान्तराप्रयोज्यत्वं च तस्याङ्गीकर्तव्यम् । तस्मात् दैवमप्यन्ताधिष्ठानादिवत् तदपेक्षया गुणीभूतं वक्तव्यमित्यन्ताह परमात्मायत्तं चेति । उत्पन्नज्ञावचिकीर्षयित्तस्य हि पुरुषस्य कारकान्तरप्रयोजकत्वादिकम् ; ज्ञानाद्युत्पत्तिरेव तु परमात्मायत्तेति श्रुतिसिद्धत्वात् जीवस्य परायत्तकर्तृत्वं स्वातन्त्र्यं चाविरुद्धमिति शारीरके स्थापितमिति भावः ।

इममभिप्रायमजानन् वायूदकादिवत् परमात्मनः प्रेरकत्वमिति [मत्वा?] चोदयति नन्वेवमिति । ज्योतिष्टोमादिषु यदि परमात्मा प्रेरयति, तदा न जीवस्य किञ्चिद्विधेयम् ; न हि प्रबलेन ह्रियमाणस्य गमनविधिः । अथ निरुन्धे, तथापि न विधेयम् ; न हि दुर्बलस्य प्रबलेन निरुद्धस्य गमनविधिः । एवं यत् परमात्मा प्रवर्तयति, तत् निवृत्तेरशक्यत्वाच्चिपेधो निष्फलः । यत् तु न प्रवर्तयेत्, तत् तु प्रवृत्तेरैवाशक्यत्वाच्च निषेधापेक्षेति भावः । इयमत आर्वाकेतरसमस्तसिद्धान्तावलम्बनी चोद्यकाष्टा—निग्रहानुग्रहास्मात्पूर्वाद्दृष्टप्रचोदितः । निग्रहानुग्रहाद्यर्थं इतीदं घटते कथम् इति ।

जीवस्य ज्ञातृत्वकर्तृत्वपारतन्त्र्याभावचोद्यवत् पारतन्त्र्येऽपि विधিনিषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गचोद्यमपि पञ्चमवेदतदुपनिषदोद्दिष्टा भगवान् बादरायणः स्वयमेव परिजहारेत्याह इदमपीति । विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिहेतुभ्य एव चेतनेन कृतं प्रयत्नमपेक्ष्य परमात्मा उत्तरोत्तरेषु प्रवर्तयतीति सूत्रार्थः । तत् सर्वप्रवृत्तिषु परमात्माधीनासु कथं कृतप्रयत्नापेक्षत्वमुच्यते ? वैयर्थ्यचोद्यस्य चावैयर्थ्यसिद्धचर्धतया

1 परायत्तत्वविषये तात्पर्यचन्द्रिकायाः श्रुतप्रकाशिकायाश्चैकमभिप्रायकत्वं स्पष्टं स्थितमवधेयम् । सर्वप्रवृत्तिष्विति । कृतप्रयत्नशब्दविवक्षिता या प्रवृत्तिः, तस्या अपि परायत्तत्वात् जीवकृतत्वेन तन्निर्देशो न युज्यत इति शंका । साध्याविशेष इति । वैयर्थ्यं आपादिते तत्परिहारार्थं प्रतितर्कः प्रयोक्तव्यः—यदि शास्त्रवैयर्थ्यं स्यात्, यदि शास्त्रं न स्यात्, तर्हि न किञ्चिदयं कृतवान् स्यादिति । एतच्च युक्तम् ; शास्त्राभावेऽपि परमात्मप्रेरणादेव सालम्बिकादिक्रियावत् सर्वजीवकर्मोपपत्तेरिति शंकार्थः ।

विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः” (२. ३. ४१) इति । एतदुक्तं भवति—परमात्मना दत्तैस्तदाधारैश्च करणकलेवशादिभिस्तदाहितशक्तिभिः स्वयं च जीवात्मा तदाधारस्तदाहित-

परिहारे साध्याविशेषश्च स्यादिति शङ्कायां सूत्रस्याभिप्रायिकमर्थमाह एतदुक्तमिति । अयमभिप्रायः—यत् तावत् ईश्वरस्य यन्त्रादिवत् स्वसंकरयकल्पितप्रवृत्तिशक्तीनां करणकलेवराणां समर्पणम्, यच्च भूतलादिवत् सर्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यानुगुण्येन स्वरूपतत्संकरयश्च सर्वाधारतयाऽवस्थानम्, यदपि करणकलेवराद्य-
धिष्ठानशक्तिप्रदानम्, यच्च प्रवृत्त्यालम्बनवाङ्मयविषयपुरस्करणम्, तत् सर्वं जीवस्य कर्तृत्वानुगुणं सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारणं चेति न तत्र बोधावकाशः । ^१ एतावतैव सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारणमुदासीनत्वं भगवत् उच्यते । एवं लब्धशक्तेः पुरुषस्य प्रवृत्तिकाले यत् कार्यानिष्पत्त्यर्थमधीश्वरस्यानुमन्तृत्वम्, तदपि

१. एतावतैवेति । विहितं निषिद्धमित्यादिविशेषे विना सामान्यतः जीवकर्तृकक्रियासामान्ये यावत्कारणापेक्षा, तावत्कारणसंघटनस्य भगवदधीनत्वात् सामान्यतः परायत्तत्वमक्षतम् । एतदङ्गीकारे उदासीनत्वं कथमिति चेत्—उदासीनत्वं नाम न कारणसंमेलनाद्यहेतुत्वमपि ; किंतु कार्यविशेषे विशेषरूपेण कारणत्वाभाव इति भावः । परात् इति सूत्रं तु विशेषरूपेण कारणत्वमपि यथार्हं स्थापयितुमित्याशयेनाह एवमिति । प्रवृत्तिकाल इत्यनेन न प्रथमप्रवृत्ति-
विषयेऽनुमन्तृत्वमिष्यते । अनुमन्तृत्वविरोधात् । जीवनिष्ठां चिकीर्षामनुरुध्य ह्यनुमननम् । तत्र चिकीर्षानन्तरप्रथमप्रवृत्तिरनुमननञ्चैकः कालः—द्वितीयप्रवृत्तिरेवातोऽनुमतिजन्या । तं प्रवर्त-
यतीति मूलस्य च कृतप्रयत्नं प्रवर्तयतीत्यर्थं वक्ष्यति । तदेव च कृतप्रयत्नप्रवर्तकत्वमनुमन्तृत्वम् । न च प्रथमप्रवृत्तिदेव स्वकारणकलापवशात् द्वितीयाद्युत्पत्तिसंभवे किमित्यनुमन्तृत्वस्वीकार इति वाच्यम्—श्रुतिवलात् तदङ्गीकार इति तच्छ्रुतेरिति सूत्रखण्डेनोक्तत्वात् । न च श्रुतेः एषएवसाधुकर्मत्यादिविवक्षितव्यकविशेषविषयकत्वं युक्तम् ; अन्तर्यामिश्रत्या शरीरात्मभावेन सर्वप्रवृत्तिहेतुत्वावगमात् तद्विरोधात् । शांकरे कृतप्रयत्नापेक्ष इति सूत्रे कृतप्रयत्नपदं पूर्वकृत-
धर्माधर्मपरं व्याख्यातम् । एवञ्च पूर्वकर्मनुगुणमिदानीं कर्म कारयतीति प्रथमप्रवृत्तिरपि विशिष्य-
तत्प्रेरणाधीनेत्युक्तं भवति ।

ननु तत्रापि पक्षे ईश्वरानपेक्षया वा तस्मिन् वैषम्यादिदोषस्य वा दुर्वचत्वात् तथैवाधिकरण-
सारावलिप्रवृत्तेश्च तथैव स्वीकरणं युक्तम् ; प्रथमप्रवृत्तिरपि तदधीनतायामेवान्तर्यामित्वपौकल्यात् । अत एव स पक्षः श्रुतप्रकाशिकायां न दूषित इति चेत्—तथा सति प्रथममुपेक्षकत्वं पश्चादनुमन्तृत्वञ्च प्रायः, कचिदेव तु प्रथममपि प्रवर्तकत्वमित्यवस्थात्रयोपपादकमाय—युतप्रकाशिकाविरोधात् । अत्र चन्द्रिकायामप्युदासीनत्वानुमन्तृत्वरूपदशाभेद—तदुत्तरूपसूत्रार्थकथनाच्च । पूर्वकृतधर्माधर्मपरत्वे सौत्रे प्रयत्नपदञ्च न स्वरसम् । कर्मनिदित्वादिति प्रागेवोक्ततया तद्वत् कर्मपेक्ष इत्येवोक्ति-
संभवात् । न च सालम्बिकादाविव न देहव्यापारहेतुत्वमात्रमीश्वरगतप्रेरकत्वम् । जैवज्ञानचि-
कीर्षप्रयत्नापेक्षाऽप्यस्तीति स्वातन्त्र्यप्रदर्शनेन शास्त्रसार्थक्योपपादकं प्रयत्नपदमिति वाच्यम्—तदा ज्ञानचिकीर्षप्रयत्नापेक्षः ज्ञानाद्यपेक्षः इत्येवोक्तिसंभवात् कृतेति निर्देशस्वरस्याभावात् । अतः एककार्यसाधकप्रवृत्तिकूटान्तर्गता प्रवृत्तिरेव प्रयत्नपदार्थः । तत्र प्रथमातिक्रमे मानाभावात् प्रथम-

न जीवस्य कर्तृतां वारयति ; अपितु तज्ज्ञातीति न ततोऽपि विधिनिषेधवैयर्थ्यम् । न चैकस्मिन्नेव

प्रयत्नग्रहणम् । न चास्यापि प्रयत्नस्य पूर्वकर्मधीनत्वात् प्राथम्यं दुर्वैचमिति वाच्यम्, पूर्वकृतकार्य-
व्यक्त्यपेक्षया प्रकृतकार्यव्यक्तेरन्यतया एतद्विषयकप्रयत्नकृते आद्यस्य प्रथमत्वाक्षतेः । तस्य प्रथमस्यापि
प्रयत्नस्य परमात्मप्रेरणाधीनत्वांगिकारे उदासीनत्वभंगः । न च—यद्यनेनैवं पूर्वं कर्म न कृतं स्यात्,
नाहमत्र नियोजयिष्यामि : कृतत्वात्तु एवं नियोजयामि इति नियोजने निर्वन्धं श्रद्धां विना तत्करणा-
देवोदासीनत्वमिति वाच्यम्, तादृशोदासीनत्वस्य पश्चादपि तुल्यत्वात्, प्रथममपि प्रयोजयितुत्वस्य
तुल्यत्वात् कालभेदेन व्यक्तिभेदेन तत्तिरूपकभाष्यस्वरस्य भंगात् । न च प्रथमप्रवृत्तेरप्यदृष्टा-
धीनत्वस्यावश्यकत्वात् अदृष्टस्य च भगवत्संकल्परूपत्वात् कथं संकल्पानधीनत्वमिति वाच्यम्—
अदृष्टस्य दृष्टसामग्रीसंघटनद्वारा कार्यकरस्य तदधीनप्रयत्नविषयकत्वेऽपि सामान्येन तद्विषयकत्वं
प्रथमम्, विशेषेण तद्विषयकत्वं पश्चादिति वैषम्यस्वीकारात् । उक्तञ्च व्यासार्थैः, “साधारणोपकार-
विशेषोपकारवैषम्येण सर्वासामनुपपत्तीनां परिहृतत्वात्” इति । चामरबीजनाद्यर्थं चेटीं संनिधा-
पयति परमात्मनि तस्यां प्रसक्तं नयनप्रसरणं भोगप्रवणस्य राजकुमारस्य भोगहेतुरपि भवति,
योऽन्तावलात् : न तु प्रथमं तद्विषयकपरमात्मप्रेरणया । जीवेन व्याघ्रवधोद्देशेन कृतः प्रहारे
यदच्छया तत्समय समापतित प्राण्यन्तरे पतति यथा । एवं दशात्रयवैषम्यदृशि वचनजातसामरस्यायैव
सूत्रे कृतप्रयत्नेति पदविशेषप्रयोग इति भाष्याशयः । प्रथमप्रवृत्तिसमये तदनिवारणाच्चोपेक्षकत्वम् ।

एवमुपेक्षकत्वानुमन्तत्वाद्युपपादनस्य शुत्रप्रकाशिकायामत्र तात्पर्यचन्द्रिकायाश्चैकरूपतायाः
प्रत्यक्षरमुपलभ्यात् उभयोरैकमिष्यकत्वे स्थिते एतद्विरोधेन प्रथमप्रवृत्तिरितीयप्रवृत्तिरुपमेदं
विना सर्वत्रैकरूपप्रवर्तकत्वमेवाधिकरणसारावलीष्टमिति वर्णनं न युक्तम् । तथा तदर्थवर्णन-
संभवेऽपि, शांकरादौ तत्पक्षे अधिकरणपूर्वपक्षपरिहारस्य यथावजातत्वेऽपि, इह संभवत्सामरस्य-
त्यागस्यैवायुक्तत्वात् । सामान्याकारेणापि प्रथमप्रवृत्तिविषयकत्वं परमात्मसंकल्पस्य न युक्तमित्या-
शंकायां किञ्चिद्रूपप्रवर्तकत्वं प्रथममप्यस्तीत्युपपादनमेवाधिकरणसारावलिचिकीर्षितम् । “वैयर्थ्यं
यावता न स्यात् विधानप्रतिषेधयोः । नियन्तृत्वश्रुतेस्तावान् संकोचो न त्वनः परः” इति टीकया-
ऽप्ययमेवार्थ उच्यते । अस्यास्य कर्मण इदमिदं फलमिति व्यवस्था तावत् ईश्वरेण कृताऽस्ति । तच्च
फलं विषयानुभवः शास्त्रानुमतननुमतसाधारणः सहकारिसमवधानदशानुसारेण तत्र तत्र भिद्यते ।
अयमस्य फलमनुभविषु प्रवर्तनामिति साधारण्येनैव प्रथमं संकल्पयति । देशकालादिवशाज्जीवप्रवृत्त-
विशेषविषयकत्वे स्थिते अथ तदेवानुमन्यते विशेषेणेश्वरः—इत्येतद्विषये नानोदाहरणसंभवात्
तत्र जीवस्य संभवत् स्वातन्त्र्यं सोऽत्र-कृतप्रयत्नशब्दस्वरस्यश्च नोपेक्ष्यम् । ईदृशस्थले उदासीनत्वा-
विरोधि सामान्यरूपं प्रवर्तकत्वम् । कस्यचित् कर्मणः पापचर्यैव फलं भवति, तत्र प्रथमप्रवृत्तावपि
विशेषत एव संकल्पः । एष एवेति वाक्यं तु न सर्वविषयकम्, एभ्यो लोकेभ्य इति निर्देशेन व्यक्ति-
विशेषपरत्वप्रतीतिः । एवं सर्वविषयकत्वायोगेन शांकरवैलक्षण्यमेव श्रीभाष्ये साध्वसाधुक्रमेण-
विषयकवाक्यव्याख्यानं दर्शितम् । [तथा च विशेषप्रवर्तकत्वे गमकं यत्र, तत्र सर्वत्र प्रथमप्रवृत्तावपि
विशेषतः परायत्तत्वम् ; तदभावे उत्सर्गतः सामान्यतः प्रवर्तकत्वमिति अन्तर्यामिभूतेरुभय-
विषयकत्वाज्ञातीव संकोच इति । नन्वेवमधिकरणसारावलिभूतप्रकाशिकयोरैकार्थत्वे, “भाष्यादि-
ग्रन्थलेशोऽप्यवहितमनसावैदप्रत्यक्षं भजेन” इति सूक्तेः कथं प्रवृत्तिरिति चेत्—न हीदमुपेक्षकत्वानु-
मन्तत्वादितिरस्कारेण प्रवृत्तम् ; किंतु, “सर्वासु क्रियासु पुरुषेण कृतं प्रयत्नमुद्योगमपेक्ष्य अन्तर्यामी

कर्मणि परमात्मास्यकर्तृतरसाहचर्यं जीवस्यानियोज्यताकारणम् ; प्रत्येकमश्वयेषु संभूय बहुभिर-
नुष्ठीयमानेष्वपि लोके विधिनियेषधत्तफलादिदर्शनात् प्रवृत्तिशक्तस्येच्छायामन्यैरनिवार्यत्वेन स्वातन्त्र्यादि-
सिद्धेः । एवम्, “कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः” (गी. ३. ५) इत्यादिष्वपि ज्ञानेच्छा-
पुरस्कारेण प्रवर्तनात् इच्छाविशेषादेश्च स्वभासनादिविशेषमूलत्वात् जीवस्य कर्तृत्वं सुस्थितम् । अत
एव ह्यत हेतुपञ्चके कर्तेति समाख्यासमाधिना कर्तृत्वेनैव जीवो निरूप्यते ।

यत्तु करणकलेवरशक्तिज्ञानवाञ्छादिषु विषमप्रदानम् अहितप्रवृत्तौ अनिवारणम् अनुमननं प्रत्य-
वायजननं च, तदप्यनादिपूर्वकमवैषम्योपाधिकतया नेश्वरस्य वैषम्यनैवृण्वापादकम् । प्रवृत्तिवैषम्यस्यादृष्ट-
वैषम्यमूलत्वेऽपि तदेवादृष्टं शास्त्रपुरस्कारेणास्य दृष्टादिकमारभते, तदप्येवमिति विधिनियेषावकाश-
लाभः । न हि पूर्वं यज्ञादिकारणमदृष्टं कृतमिति तेनैवेदानीं यज्ञादिकं निष्पद्यते, शास्त्रजन्मबुद्ध्यादि-
सापेक्षत्वात् तस्य । एवं पापहेतुभूतमप्यदृष्टं स्वबुद्धयैव निवृत्तियोग्यतया शासनानर्हदशमापाद्य पापे
प्रवर्तयति ; तदपि तथेति । अन्यथा, अदृष्टमूलत्वात् हिताहितप्रवृत्त्योर्न शास्त्रापेक्षेति वादिनः । पूर्वा-
दृष्टेऽपि तथा प्रसङ्गात् स्ववचनविरोधः । अथ अदृष्टमूलत्वे शास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः ; सार्थकं च शास्त्रं परै-
रभ्युपगम्यत इत्यदृष्टमूलत्वमेव नोपपद्येतेति मन्यसे—तदपि न ; लौकिकविधिनियेषयोरपि तथा
प्रसङ्गात् । तत्रापि हि सामग्रीवैचित्र्यमूलत्वे प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिवैचित्र्यस्य, किं गामानयेत्यादिनियोगेन ?
अथ सोऽपि नियोगः स्वसामग्र्योपनीतः प्रवृत्तिनिवृत्तिसामग्रीमध्यमध्यास्त इति पश्यसि, एवं वैदिक-
नियोगोऽपीति संपश्येथाः । तर्हि लौकिकमपि नियोगं परित्यजाम इति चेत् ; हन्त परस्परसंबन्धवहार-
व्युत्पत्त्याद्यसंभवात् विलीनं लोकायतेनापीति मूकीभव । एवं सामान्यतः सर्वेषु अदृष्टवैषम्यमूलेष्वपि
कर्मसु शास्त्रे सावकाशे तदेव शास्त्रमीश्वरबुद्धिविशेषं चेत् अदृष्टमुपदिशति, तथाविधोऽयमीश्वरः प्रमाण-
बलादवगत इति न तत्र परिचोदनाकाशः । न चैष दोषः । यथेकमाचार्यैर्वादिहंसाभ्युवाहैः,

“वैषम्ये सति कर्मणामविषमः किं नाम कुर्यात् कृती

किं बोदारतया ददीत वरदो वाञ्छन्ति चेत् दुर्गतिम्” इति ।

परमात्मा स्वानुमतिदानेन प्रवर्तयति” इति भाष्यात् उद्योगमनपेक्ष्य न प्रवर्तयतीति सिद्ध्या न
प्रथमप्रवृत्तौ ईश्वरो हेतुरिति न मन्तव्यम् ; विशिष्यानुमतिदान एव प्रथमोद्योगापेक्षा, प्रथमोद्योगस्तु
सामान्यप्रवर्तनसाध्य एवेति व्युत्पादनार्थं प्रवृत्तमिति । शेषं सारावलिब्याख्यानावसर एव
सुविशदं कार्यम् ।

1 पूर्वादृष्टेऽपीति । अदृष्टमूलकत्वात् न शास्त्रापेक्षेति न ; शास्त्राभावे पूर्वादृष्टस्याप्यभावात्
अदृष्टफलकत्वायोगात् । अतोऽन्वयव्यतिरेकप्रत्यक्षसिद्धकारणभावस्य शास्त्रज्ञानादेनं त्यागसंभवः ।

2 ननु अदृष्टस्य जीवगतत्वे स्वगतेन ज्ञानादितुल्येन गुणेन पुण्यं पापं वा कुर्वन्तं
फलमनुभावयतीति युज्यते ; अदृष्टस्य भगवत्प्रीत्यादिरूपत्वे स्वयं कारयित्वाऽनुभावयतीति दोषः
स्यादिति चेन्न—तत्प्रीत्यादिरूपत्वेऽपि तस्य जैवपूर्वक्रियाजनितत्वात् तज्जीवविषयकत्वाच्च स्वकार्यं
स्वयमेव कारणं भवतीति युक्तः फलानुभव इति ।

शक्तिस्तस्मिन् कर्मनिष्पत्तये स्वेच्छया करणद्विध्यानाकारं प्रयत्नं चारभते ; तदन्तरवस्थिताः परमात्मा स्वानुमतिदानेन तं प्रवर्तयतीति जीवस्यापि स्वबुद्धयैव प्रवृत्तिहेतुत्वमस्ति ; यथा गुरुतरशिलामहीरुहादिचलनादिकलप्रवृत्तिषु बहुपुरुषसाध्यासु बहूनां हेतुत्वं विधिनिषेधमाकृत्वं चेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्रैवं सति कतरिमात्मानं केवलं तु यः । पश्यकृतबुद्धिश्चान्न स पश्यति तुर्मतिः ॥ १६

एवं वस्तुतः परमात्मानुमतिपूर्वकं जीवान्मनः कर्तृत्वे मति, तत्र कर्मणि केवलमात्मान-

तदयं चावकितरसमस्तसिद्धान्तनिष्ठानां साधारणपरिहारसारः—

तत्तदिष्टादृष्टमूलशास्त्रव्ययदशान्वयात् । पुनस्तथान्याऽदृष्टाद्युत्प(ष्टसंघ)तिरुपपद्यते ॥ पुमर्थसाधनत्वेन प्रतीतेः स्वेच्छया पुमान् । प्रवर्ततेति तादृश्यान् सावकाशाञ्च जोदना ॥ इति ॥ अत्र करणकलेवरप्रदानादिसाधारणोपकारसापेक्षतया जीवकर्तृत्वस्य परापेक्षत्वं मक्षित्यन्ते-नोक्तम् । कर्मनिष्पत्तये इत्यादिना तु प्रवृत्तिविशेषे जीवस्य स्वातन्त्र्यं दर्शितम् । तत्रापि परस्य किञ्चित्कारः तदन्तरवस्थित इत्यादिनोक्तः । तं कृतप्रयत्नमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

यद्येवं पञ्चानां हेतुत्वेऽप्यात्मैव कर्ता, तर्ह्यकर्तृत्वानुसंधानं भ्रान्तिरूपमेव स्यात् । विधि-निषेधादिसंरक्षणाय कर्तृत्वं तावत् दुस्त्यजम् । न च सहकारिनिरपेक्षकर्तृत्वं प्रनिषिध्यत इति वाच्यम् ; तस्य प्रसङ्गाभावेन प्रतिषेधायोगात् । न हि कश्चित् देहेन्द्रियदण्डचक्रादिनिरपेक्षः करोमीति मन्यते—इति शङ्कायां नियन्त्रन्तरनिरपेक्षत्वाभाविककर्तृत्वभ्रमस्य, देहाद्यात्मभ्रमवनां चानेकाधीने कर्मण्यनन्याधीनत्वाभिमानस्य निवारणमकर्तृत्वानुसंधानमित्युच्यते तत्रैवमिति श्लोकेन । परमात्मानुमतिपूर्वक इति सर्वनिर्वाहकप्रधानहेतुग्रहः । आत्मानमिति । स्वात्मानमित्यर्थः । अत एव च कर्तृशब्दोऽत्र न पूर्ववत् धर्मिसमर्पकः ; इतरथा कर्ममारम्भहेतुमित्यध्याहारप्रसङ्गाच्चेत्यभिप्रायेणाह केवलमात्मानमेव कर्तारमिति । तुशब्दोऽत्रावधारणार्थो व्याख्यातः । शङ्कानिवर्तकत्वेऽपि वा केवलशब्दोक्तव्यवस्थेय एवकारः । नन्वत्र केवलशब्देन स्वाभाविककर्तृत्वानुवादमात्रं स्यादिति चेन्न ; चतुर्भिस्संभूयकरणे प्रस्तुते तदनभिज्ञनिन्दायां तद्व्यवच्छेदार्थत्वत्वारस्यात् ; तस्यापेक्षितत्वाच्च । तत्र यत् परैरुक्तम्, “आत्मनोऽविक्रियस्वभावत्वेनाधिष्ठा-नादिभिस्संहतत्वानुपपत्तेः । विक्रियावतो ह्यन्यैस्संहननं, संहत्य वा कर्तृत्वं स्यात् ; न तु अविक्रियस्यात्मनः केनचित्संहननमस्तीति न संभूयकारित्वमुपपद्यते” इति—तदसत्, स्वरूपोत्पत्त्यादिविकार-रहितस्यात्मनः, “दारुण्यमिग्र्यथा तैलं तिले तद्वत् पुमानपि । प्रधानेऽवस्थितो व्यापी चेतनात्माऽऽ-त्मवेदनः ॥” (वि. २. ७. २८) इत्यादिभिः शास्त्रैर्द्रव्यान्तरेण संहननस्य ज्ञानचिकीर्षाधार-

1 प्रवृत्तिविशेषे इति । प्रथमप्रवृत्तिरपि यत्र विशिष्येश्वरसंकल्पाधीना, तत्रापि जीवस्य ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवत्स्वरूपस्वातन्त्र्यं न हन्यते । निवृत्तिक्षमस्यानिवृत्त्या तद्वत्त्वं हि स्वातन्त्र्यमेव । यत्र तु सामान्यरूपः संकल्पः, तत्र प्रवृत्तिविशेषे विशेषरूपपरंपरेणानधीनप्रवृत्तिकत्वरूपं स्वतन्त्र्यमप्यस्ति । इदमेव हि कृतप्रयत्नपदस्यारस्यदर्शभाष्यरुद्रमिश्रसंहितमिति भावः ।

मेव कर्तारं यः पश्यति, स दुर्मतिः विपरीतमतिः अकृतबुद्धित्वात् अनिष्पन्नयथावस्थितवस्तु-
बुद्धित्वात् न पश्यति न यथावस्थितं कर्तारं पश्यति ॥ १६ ॥

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वाऽपि स इमंल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥१७

परमपुरुषकर्तृत्वानुसंधानेन यस्य भावः कर्तृत्वविषयो मनोवृत्तिविशेषः नाहंकृतः
नाहमभिमानकृतः । ^१ अहं करोमीति ज्ञानं यस्य न विद्यत इत्यर्थः ^२ । बुद्धिर्यस्य न लिप्यते अस्मिन्

तथा सहकारिमिस्संभूयकर्तृत्वस्य च स्थापनात् ; अन्यथाऽत्रापि पञ्चैव तस्य हेतवः इति कर्तुरपि हेतु-
त्वेन परिगणनस्य भङ्गप्रसङ्गादिति । स दुर्मतिरिति एतदुक्तस्यैवानुवादः ; अन्यथा पौनरुक्त्यादित्यभि-
प्रायेणाह विपरीतमतिरिति । अकृतबुद्धिरिहाध्यात्मशास्त्रैरनिष्पादितबुद्धिः ; तदाह अनिष्पन्नेति ।
'यः पश्यति, न स पश्यतीति व्याघातात्, सऽपि दर्शनमयथाभावेनासत्कल्पतया निन्द्यत इत्यभि-
प्रायेणाह न यथावस्थितमिति । बाह्येषु यथावस्थितदर्शनसंभवात् प्रकृतविषये निश्चलति कर्तारमिति ।
स्वभाव-अर्थ-शास्त्रप्राप्त्यतिरिक्तेषु न प्रवर्तेत ; अवश्यकर्तव्येषु स्वभावादिप्राप्तेष्वपि स्वस्मिन्निष्ठानादिषु
च यथांशं कर्मबन्धे न्यस्य प्रवर्तेतेति हृदयम् ॥ १६ ॥

दुर्मतिप्रसङ्गे कस्तर्हि सुमतिरिति प्रश्नः । ननु नाहं करोमि इति प्रयोजनमुच्यते यस्मैति
श्लोकेन । भावोऽत्राभिप्रायः, अर्थान्तरानन्वयात् । स च प्रकरणात् समभिव्याहाराच्च विशेष्यते कर्तृ-
त्वविषयो मनोवृत्तिविशेष इति । अहंकृतः इत्यत्र कर्तृत्वविशेषोऽपि मनोवृत्तिविशेषस्याहमभिमानविषय-
त्वायोगात् तन्मूलत्वमात्रमिह विवक्षितमित्याह अहमभिमानकृत इति । अत्राहंशब्देनाहमभिमान-
लक्षणा वा । यद्वा 'अहंकृतः' इति 'मुक्ता ब्राह्मणाः' इतिवत् कर्तारः कः । अहमभिमानकृत इति फलि-
तोक्तिः । ननु आत्मनोऽहमर्थत्वात् कथमहमभिमानवर्जनम् ? तत्राह अहं करोमीति । सावधारणमिदं
योज्यम्, अन्यथा साक्षात्कर्तृत्वविरोधात् । एवं कर्तृत्वत्यागे कण्ठोक्ते परिशेषात् तेनार्थसिद्धः फल-
सङ्गत्यागः बुद्धिर्यस्य न लिप्यते इत्यनूद्यत इत्याह अस्मिन्निति । "नाविरतो दुश्चरितात्" (क.

1 अहमिति । नाहंकृत इत्यस्य, यस्य भावः नाहं करोमि किं तु परमात्मेत्याकारक इत्यत्र
पर्यवसानम् । द्वितीयपादे तथा निष्कर्षात् ।

2 प्रथमपादे सर्वत्र कार्यं कर्तृत्वाभिमानराहित्यमुक्तम् । अत एव हननरूपकार्यविशेषकर्तृभि-
मानविलक्षण इति तद्वैतकरणेन तृतीयपादार्थः । अवैधफलरागप्राप्तहननविषये सार्विकत्यागायोगात्
न हन्तीति दुर्वचम् । अतो युद्धे हत्वेत्युक्तम् । युद्धे हन्तारः सर्वेऽप्यहन्तार एव ; धार्मिकत्वात् ; अतः
को मुमुक्षौ विशेष इति चेत् न हन्तीत्यस्य काम्ययुद्धकर्तृपुरुषविलक्षण इत्यर्थः । (न हन्तीत्यस्य हनन-
कर्तृत्वत्यागी भवतीत्यर्थः) हत्वापीत्यस्य भगवद्धीनहननकर्तृत्वाश्रयोपीत्यर्थः । युद्धे हन्यमानानां
केषाञ्चित् प्रतिबन्धकवशात् कल्याणतमविग्रहाभावे योद्धुर्हननकर्तृत्वसंभावनायामपि सार्विक-
त्यागिनो न हन्तव्यमित्यप्यर्थः । रिपूनां नारकित्वेऽपि न ते हानिरिति । हननं मारणं वा सुखानुदक-
वेदनाहेतु व्यापारो वा । यथाहमन्त्रार्थो भाव्यः ।

कर्मणि मम कर्तृत्वाभावादेतत्फलं न मया संवध्यते, न च मदीयं कर्मेति यस्य बुद्धिर्जायत इत्यर्थः । स इमान् लोकान् युद्धे हत्वापि तान्न निहन्ति ; न केवलं भीष्मादी-
नित्यर्थः । ततस्तेन युद्धारूपेण कर्मणा न निबध्यते । तत्फलं नानुभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

सर्वमिदमकर्तृत्वाद्यनुसन्धानं सत्त्वगुणशुद्धयैव भवतीति सत्त्वस्योपादेयताज्ञापनाय
कर्मणि सत्त्वादिगुणकृतं वैषम्यं प्रपञ्चयिष्यन् कर्मचोदनाप्रकारं तावदाह—

‘ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना । करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८

ज्ञानम् कर्तव्यकर्मविषयं ज्ञानम्, ज्ञेयं च कर्तव्यं कर्म, परिज्ञाता तस्य बोद्धेति त्रिविधा
कर्मचोदना । बोधबोद्धव्य(बोध्य)बोद्धव्युक्तो ज्योतिष्टोमादिकर्मविधिरित्यर्थः । तत्र बोद्धव्य-

२. २४) इत्यादिप्रतिषिद्धवैधेतरहननश्रुदासाय शास्त्रोपक्रमादिसिद्धमनुकृत्याह युद्धे हत्वाऽपीति ।
न हन्ति हननाभिमानजन्यादृष्टवत्तया तत्फलसंबन्धयोग्यहन्तन्तरविलक्षण इत्यर्थः ; अन्यथा ‘हत्वापि
न हन्तीति व्याघातात् । यत्तु परैरुक्तम् ‘आत्मनो हननकर्तृत्वामावात् तत्कार्येणाधर्मफलेन न संबध्यत
इत्युच्यते’ इति ; तदसत्, ‘यस्य नाहंकृतो भावः’ इति विशेषणवैयर्थ्यात् । अविदुषोऽन्यस्यापि तन्मते
कर्तृत्वामावात् । तस्मिन्नपि च कर्मफलपस्य मिथ्यात्वाभ्युपगमात् । ‘कथं भीष्मम्’ (२. ४)
इत्यादेः प्रश्नस्य कैमुत्येन प्रतिक्रियार्थम् इमांल्लोकानिति सामान्येनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह न केवल-
मिति । अत्र न हन्तीत्यस्य न निबध्यते इति व्याख्यानमिति योजना समीचीने गत्यन्तरे संभवति
न युक्ता । अतो ‘यस्य नाहंकृतो भावः’, ‘बुद्धिः यस्य न लिप्यते’ इत्यनयोर्हेतुसाध्यभावेनावस्थितयोः
फलमपि हेतुसाध्यभावेन न हन्ति न निबध्यते इत्यनूद्यत इत्याह तत्र इति न निबध्यते इत्यनेन
कर्मसाध्यमोक्षविरोधिफलानन्वयो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह तत्फलं नानुभवतीति । एतेन, ‘क्रियाकाले
नाहंकारः, क्रियोत्तरकाले मया कृतमिति प्रतिसंधानालेपः, न हन्ति, न निबध्यते इत्युभयभ्यामैहिका-
मुष्मिकप्रत्यवायप्रतिषेधः’ इति योजनान्तरं निरस्तम् ॥ १७ ॥

एवं सात्त्विकत्यागो विशोधितः । अथ तदर्थं ‘नित्यसत्त्वस्यः’ (२. ४५) इत्यादिभिर्बहुधा
प्रागर्वाक् च प्रसक्ता सत्त्वोपादेयता निरवशेषं विशोद्धा ; तत्र मध्ये कर्मचोदनाप्रकारादिकथनं कथं
संगच्छत इत्यत्राह सर्वमिति । कर्मचोदनाप्रकारोक्तिस्तदनुबन्धिषु ज्ञानादिषु गुणतत्त्वैविध्यं प्रपञ्चयितुमित्यर्थः ।
कर्तव्यकर्मविषयमित्यादि । (ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञातृशब्दाः सामान्यविषया अपि कर्मचोदनात्तैविध्यार्थत्वात्
विशेषपरा इति भावः । एतेन ज्ञानशब्दस्यात्र शास्त्रपरत्वव्याख्या निरस्ता । प्रवर्तकवचनरूपचोदनास्व-
रूपविलक्षणानां ज्ञानादीनां कथं चोदनामेदत्त्वोक्तिरित्यत्राह बोधबोध्यबोद्धव्युक्त इति । ज्ञानादीनां

1 ज्ञायते अनेनेति ज्ञानम् इति शांकरम् यद् ज्ञानं वेत्तीति 21 श्लोकोक्तिविरुद्धम् ।
तथा करणं श्रोत्रादि, कर्म कर्तुरीप्सिततमं कर्मकारकमित्यर्थवर्णनमपि न शिष्टम् ; उपरिस्स-
त्त्विकादिभेदेन निरूपयिष्यमाणायाः क्रियायाः कर्मपदेन, तदन्तरङ्गस्योपकरणस्य च करणपदेन
ग्रहणस्यैव युक्तत्वात् इति भाष्यटीकयोराशयः ।

रूपं कर्म त्रिविधं संगृह्यते करणं कर्म कर्तेति । करणम् साधनभूतं द्रव्यादिकम् ; कर्म यागादिकम् ; कर्ता अनुष्ठातेति ॥ १८ ॥

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिविधं गुणभेदेन । प्रोच्यते गुणसंख्यानं यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९
कर्तव्यकर्मविषयं ज्ञानम्, अनुष्ठीयमानं च कर्म, तस्यानुष्ठाता च सत्त्वादигुणभेद-
स्त्रिविधं प्रोच्यते गुणसंख्यानं गुणकार्यगणने । यथावच्छृणु तान्यपि तानि गुणतो भिन्नानि
ज्ञानादीनि यथावच्छृणु ॥ १९ ॥

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २०

ब्राह्मणक्षत्रियव्रजचारिगृहस्थादिरूपेण विभक्तेषु सर्वेषु भूतेषु कर्माधिकारिषु येन ज्ञानेन

चोदयानुबन्धित्वमात्रेण विधाशब्दोक्तं प्रकारत्वमित्यर्थः ॥ एवं त्रिविधः कर्मसंग्रहः इत्यत्र हेतुद्वय-
सहितस्वरूपेण तैविध्यम् । अनुक्तविषयतैविध्यान्तरोक्तिशङ्काव्युदासाय त्विष्यन्त्यतमं विविच्यत इत्याह
तत्वेति । संग्रहशब्दस्य कर्मणि व्युत्पत्तिमाह संगृह्यत इति । कर्मैव संग्रह इति कर्मधारयः । (कर्मणो
वा संग्रहः । 'व्रीहिरिष्यजेत' (आप श्रौ ६. ३१. २५) 'दध्ना जुहोति' (, ६. २५. १०) इत्यादि-
प्रतिपादितं क्रियाकरणमिह करणशब्देनोच्यते । फलापेक्षया तु कर्मण एव करणत्वादित्यभिप्रायेणाह
साधनभूतं द्रव्यादिकमिति । आदिशब्देन जात्यादिग्रहणम् । नन्वत्र ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं, तदेव
करणमित्युच्यते ; ज्ञानादित्यमेव हि करणकर्मकर्तृशब्दैर्विवृतमिति युक्तम् ; अत एव हि ज्ञानं कर्म
च कर्ता चेत्यनन्तरानुवादसंगतिरिति चेत् — मैवम् ; शब्दस्वारस्याभावात्, उक्तमात्रस्य च शब्दान्तरेण
पुनरभिधाने प्रयोजनाभावात् ; उक्तावान्तरविभजनस्य तु विवेकोपयुक्तत्वादिति भावः । कर्तृकरणसमभिव्या-
हारात् कर्मशब्दोऽपि कारकविशेषविषय इति शङ्कामपाकरोति कर्म यागादिकमिति । क्रियास्वरूपं
हि गुणतस्त्रिविधं विभक्ष्यते (विभजिष्यते) इति भावः । निरोज्यावस्थतया परिज्ञातेति निर्दिष्ट एव
अनुष्ठातवस्थतया पुनः कर्मशेषतया तत्प्रकारत्वेन कर्तेति व्यपदिश्यत इत्याह कर्ता अनुष्ठातेति ॥ १८ ॥

'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता' इत्युक्ता एव पदार्थाः ज्ञानं कर्म च कर्ता चेत्यनूद्यन्ते । ज्ञातृत्व-
कर्तृत्वयोरवस्थाभेदमात्रत्वात् ज्ञानोक्त्यैव (कर्तृकृत्यैव ?) ज्ञातुरपि सिद्धेरिहानुक्तिः ; ज्ञेयशब्दस्य च
कर्मविषयत्वात् । करणं तु कर्मानुप्रविष्टत्वात् पृथग्विभक्ष्य(जिष्य)ते । गुणसंख्यानशब्देन
सांख्यराद्धान्तविवक्षायां प्रमाणाभावात् प्रकृते चानुपयोगात् गुणस्वरूपगणने च ज्ञानादेरनुप्रवेशा-
भावात् गुणकार्यगणन इत्युक्तम् । यथावच्छृणु — यथावच्छृण्वयोग्यमवधानं कुर्वित्यर्थः । यथाव-
दिति विवक्षितं प्रकारमाह गुणतो भिन्नानीति ॥ १९ ॥

सात्त्विकज्ञानादिकथनं कर्तृत्वे गुणपारतन्त्र्यज्ञापनार्थम् । सर्वभूतशब्दाभिप्रेतमनात्मविद्भिरनु-
सहितं वाङ्मयैक्यमाह ब्राह्मणेत्यादिना । ज्ञानशब्दस्यात्र प्रकृतकर्मचोदयानुबन्धिकर्मानुष्ठानदशोभावि-

(1 संगृह्यत इति धात्वर्थरूपभावमात्रे व्युत्पादनमित्याशयेन पक्षान्तरमाह कर्मणो वा संग्रह इति । अनुष्ठापकप्रमाणस्य चोदनापदेन गृहीतत्वात् संग्रहपदेनानुष्ठानग्रहणं युक्तमित्याशयः ।)

एकम् आत्माख्यं भावं, तत्राप्यविभक्तम् ब्राह्मणत्वाद्यनेकाकारेष्वपि भूतेषु सितदीर्घादिविभाग-
वत्सु ज्ञानाकारे ¹आत्मनि विभागरहितम्, अव्ययं व्ययस्वभावेवपि ब्राह्मणादिशरीरेषु
अव्ययम् अविकृतं फलादिसंज्ञानर्हं च कर्माधिकारवेलायामीक्षते, तत् ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥ २०
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नाना ²भावान् पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥

ज्ञापन(ज्ञान ?)परत्वात् कर्माधिकारिष्विति भूतानि विशेषितानि । भावशब्दोऽत्र पदार्थपर्यायः ।
एकमिति जात्यैक्यविवक्षयोच्यते ; आत्मबहुत्वस्य प्रागेव समर्थितत्वात्, अद्वैतदर्शने सात्त्विकज्ञान-
मिति परोक्तस्य निर्मूलत्वात् ; नानाभावानिति चानन्तरं बहुत्वोक्तेः, साम्यानुसन्धानप्रपञ्चनस्यात्र प्रत्यभि-
ज्ञानात्, कर्तेति ³प्रकृतप्रत्यगात्मविषयत्वौचित्येन ⁴परमात्मपरत्वायोगाच्चैत्यभिप्रायेणाह आत्माख्य-
मिति । सितदीर्घेत्यादिना, “गवामनेकवर्णानां क्षीरस्य त्वेकवर्णता” (अ. वि. उ) इत्यादिश्रुति-
सूचनम् । अत्र सर्वभूतशब्देन ब्राह्मणत्वादिजातिग्रहणात् गुणाद्यवान्तरविभागपरो विभक्तशब्द इति च
भावः । केनाकारेणैकत्वमित्यत्राह ज्ञानाकार इति । प्रतिषिध्यमानस्य व्ययस्य प्रसङ्गकमाह व्यय-
स्वभावेवपीति । प्रागुक्तं फलादिसंज्ञरूपविकृतिराहित्यमप्यविकृतत्वपरेणाव्ययशब्देन संगृहीतमित्याह
फलादिसंज्ञानर्हं चेति । सङ्गोऽत्र संबन्धः ; अनुभव इत्यर्थः । इच्छापरत्वेऽपि भोगोऽर्थसिद्धिः ।
कर्मचोदनानुबन्धिज्ञानफलत्वात् कर्माधिकारवेलायामित्युक्तम् । मयेदं कर्तव्यमित्यनुसंधानदशया-
मित्यर्थः । येन ज्ञानेन ईक्षते विषयीकरोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

1 आत्मनीत्यस्य स्वसिद्ध्यर्थः । आत्मस्वरूप इति यावत् ।

2 कर्तेति प्रकृतेति । अधिष्ठानं तथा कर्ता इति कर्तृशब्दोक्तैत्यर्थः ।

3 परमात्मपरत्वायोगाच्चेति । यद्यपि सर्वभूतेषु विभक्तेषु-नानाजीवेषु व्यापिनमविभक्तं भावं-
परमात्मानं येन गृह्णाति तत् ज्ञानं सात्त्विकमित्यर्थः स्वरसो मुख्यश्च । एकपदस्य साम्यपरत्वङ्केशोऽपि
नास्ति-अथाप्यत्र सात्त्विकत्यागविशिष्टकर्मानुष्ठानसंदर्भं कर्मयोगापेक्षित-तदन्तर्गतजीवात्मज्ञानं
विहाय अप्रधानभूतस्य भक्तियोगे मुख्योपयोगिनः परमात्मज्ञानस्य ग्रहणं न स्वरसम् । कर्तृत्वं
गुणेष्वारोप्यापि कर्मयोगादिकरणसंभवात् तदाऽप्यवश्यापेक्षितं जीवात्मज्ञानमेव । वक्ष्यमाण ना-
नाभाव प्रतिकोटिभूत एव चैको भावोऽत्र वक्तुमुचितः इति तत्परतयैव भाष्ये व्याख्यानमिति भावः ।
कर्मज्ञानं सात्त्विकराजसादिसर्वाधिकार्यपेक्षितम् । सात्त्विकापेक्षितं तु आत्मज्ञानमेव ।

4 ननु नानाभावज्ञानस्य तामसाधिकारिसाधारण्यात् को राजसे विशेष इति चेत्-उच्यते-
सत्यम् ; भाष्येष्वुत्तरदलोके पूर्ववदेवेति पदेनाविशेषो ज्ञाप्यते । एवं तु मेदः—अनेककर्मव्यासक्तत्वं
सात्त्विकेऽप्यस्ति । परं तु व्यवसायात्मकबुद्धिमत्त्वादुत्कृष्टमेकमेव लक्ष्यं तत्र ; तदुचितमात्मैक-
रूपत्वज्ञानञ्च । राजसे आत्मवैविध्यज्ञानं नानाफलार्थनानाप्रवृत्तिश्च । तामसे एकक्षुद्र-
फलमात्रोद्देशेन एकत्रैव कर्मणि सर्वकर्मविषयव्यासङ्गतुल्यः संगः, इतरतोनिवृत्तिश्चेति । एवञ्च
“सितदीर्घादिपृथक्त्वेन च फलादिसंयोगयोग्यान्” इति अनेकफलसंगकथनात् तामस व्यावृत्तिः ।
राजसानां क्षुद्राक्षुद्रसर्वफलदष्टिः । तामसानां क्षुद्रमात्रे । एकसिद्ध्यत्यस्य क्षुद्रत्वेनैकरूपे इत्यर्थः ॥

सर्वेषु भूतेषु ब्राह्मणादिषु ब्राह्मणाद्याकारपृथक्त्वेनात्माख्यानपि भावान् नानाभूतान् सितदीर्घादिपृथक्त्वेन च पृथग्विधान् फलादिसंयोगयोग्यान् कर्माधिकारवेलायां यत् ज्ञानं वेत्ति, तत् ज्ञानं राजसं विद्धि ॥ २१ ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहे(है) तुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पं च तत् तामसमुदाहृतम् ॥२२

यत्तु ज्ञानम्, एकस्मिन् कार्ये एकस्मिन् कर्तव्ये कर्मणि प्रेतभूतगणाधाराधनरूपे अत्यल्पफले कृत्स्नफलवत् सक्तम्, अहेतुकम् वस्तुतस्त्वकृत्स्नफलवत्तया तथाविधसङ्गहेतुरहितम् अतत्त्वार्थवत् पूर्ववदेवात्मनि पृथक्त्वादियुक्ततया मिथ्याभूतार्थविषयम्, अत्यल्पफलं च प्रेतभूताधाराधनविषयत्वादल्पं च, तत् ज्ञानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

पृथक्त्वादिशब्दानां पुनरुक्तिपरिहारायाह ब्राह्मणाद्याकारपृथक्त्वेनेति । सर्वेषु भूतेष्विति विशिष्टानुवादः ; तत्र भावानिति विशेष्यनिष्कर्ष इत्यभिप्रायेणाह आत्माख्यानपि भावानिति । पृथक्त्वेन च पृथग्विधान् पृथक्त्वेन विशेषितानित्यर्थः । जातिभेदविशेष्यभेदगुणादिभेदपरतया पृथक्त्वनानापृथग्विधशब्दानामपुनरुक्तिः । ¹उक्तव्यतिरेकपरतया फलादिसंयोगयोग्यत्वोक्तिः । ज्ञानं वेत्तीति कर्तृत्वोपचारः ॥ २१ ॥

कार्यशब्दोऽल नोत्पत्तिपालपरः (नोत्पत्तिमत्परः ?) ; स्वकर्तव्यविषयत्वात् । एकशब्दश्च सङ्गा-
नर्हत्वाय फलद्वारा परिमितपरः ; तस्यापि हेतुः प्रागुक्तपरिमितशक्तीनामाराधनत्वमित्यभिप्रायेणाह एक-
स्मिन् कर्तव्ये कर्मणि प्रेतभूतगणाधाराधनरूपेऽत्यल्पफल इति । ²कर्मस्वरूपकार्यमात्रस्यापि
सङ्गयोग्यत्वाभावः (वाय ?) तत्रापि फलविवक्षायामाह (वक्षामाह ?) (वक्षया आह ?) कृत्स्नफलवदिति ।
कृत्स्नफलहेतुभूतकर्मणीवेत्यर्थः । कार्यभूतस्य ज्ञानस्य सङ्गस्य वा कारणमालनिषेधायोगात् प्रेक्षावत्सङ्गहेतुरिह
प्रतिषिध्यत इत्याह वस्तुत इति । अहेतुकमिति पाठेऽपि हेतुकादव्यविवक्षयाऽयमेवार्थो ब्रह्मः ।
पूर्ववदेवेति । राजसवदित्यर्थः । एकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकमित्यनेनैवाल्पफलत्वसिद्धेः खद्योतप्रकाशवत्
स्वरूप एवालपत्वं स्वारसिकमल्पशब्देन विवक्षितमित्यपुनरुक्तिरित्यभिप्रायेण अत्यल्पफलं च प्रेतभूताधा-
राधन³विषयत्वादल्पं चेत्तुक्तम् । “सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्” (१४. १७) इति पूर्वोक्तं तु राजस-
तामसज्ञानयोरज्ञानत्वविवक्षया । उक्तं हि “एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदोऽन्यथा” (१३. ११) इति ॥

1 उक्तव्यतिरेकेति । पूर्वश्लोके अव्ययपदविवक्षिताविकृतरूपार्थव्यतिरेकप्रदर्शनायेत्यर्थः । पृथग्विधा-
नित्यस्य विकृतनित्येवमर्थान्तरं वा भाव्यम् । 2 कर्मस्वरूप कार्यमात्रस्य-कर्मरूपस्य कार्यपदार्थस्य
कृत्स्नस्य । 3 शांकरे निर्विशेषाद्वैतज्ञानं सात्त्विकम्, वेदोत्थमेव अनेकात्मादिरूपद्वैतज्ञानं राजसम्,
देहपरिमाणो जीवात्मा, दारुपाषाणादिरीश्वर इत्येवं नानाक्षपणकज्ञानं तामसमिति विभागः कृतः ।
स न युक्तः । कर्मोपयोगिज्ञानस्यैव वाच्यत्वात् अद्वैतज्ञानस्य तद्विरोधित्वात् । सप्तदशाध्याये
वैदिक एव श्रद्धालयविभागवत् वैदिकज्ञान एव वैविध्यवचनस्य युक्ततया जैनादिग्रहणायोगाच्च । अत्र
तु भाष्ये सात्त्विकत्यागयुक्तकर्मनुष्ठानोपयोगिज्ञानं सात्त्विकम्, अधिकसुखाद्यर्थनिकदेवादिराश्री-
परिग्रहाय कर्मज्ञानं राजसम्, अतिशुद्धफलमात्रव्यासक्तपुरुषगतं तदर्थज्ञानं तामसमिति विभाग इष्टः ।

एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञानस्याधिकारवेलायामधिकार्यशेन गुणतस्त्रैविध्यमुक्त्वा
अनुष्ठेयस्य कर्मणो गुणतस्त्रैविध्यमाह—

नियतं सङ्ग्रहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत् तत् सात्त्विकमुच्यते ॥ २३

नियतम् स्ववर्णाश्रमोचितम्, सङ्ग्रहितम् कर्तृत्वादिसङ्ग्रहितम्, अरागद्वेषतः कृतम्
कीर्तिरागात् अकीर्तिद्वेषाच्च न कृतम् ; अदम्भेन कृतमित्यर्थः ; अफलप्रेप्सुना अफलाभिपन्धिना
कार्यमित्येव कृते यत् कर्म, तत् सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्गारेण वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तत् राजसमुदाहृतम् ॥ २४

यत्तु पुनः कामेप्सुना फलप्रेप्सुना साहंकारेण वा-वाशब्दश्चायं-कर्तृत्वाभिमानयुक्तेन च,
बहुलायासं यत् कर्म क्रियते, तत् राजसम् बहुलायासमिदं कर्म मयैव क्रियत इत्येवंरूपाभि-
मानयुक्तेन यत् कर्म क्रियते, तत् राजसमित्यर्थः ॥ २४ ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसात्मनो वैष्यं च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म यत् तत् तामसमुच्यते ॥

कृते कर्मण्यनुबध्यमानं दुःखमनुबन्धः ; क्षयः कर्मणि क्रियमाणे अर्थविनाशः ;
हिंसा तत्र प्राणिपीडा ; पौरुषम् आत्मनः कर्मसमापनगामर्ध्यम् ; एतानि अनुबध्य

अधिकार्यशेनेति । अविभक्तस्वविभक्तत्वादिविशेषितकर्मोपकारिस्वभावानुसंधानेनेत्यर्थः । विशेषं
कर्मणि विशेषणतयाऽधिकारिणः अंशत्वाक्तिः । यद्यपि सङ्ग्रहशब्दो विभज्य फलसङ्ग्रहकर्तृत्वत्यागप्रतिपादने
विशेषविषयः, तथाऽपि सङ्ग्रहितमित्यल संकोचकाभावादापेक्षितत्वाच्च कण्ठोक्तफलप्रेप्सानिरिक्तसामान्य-
विषय इत्याह कर्तृत्वादिसङ्ग्रहितमिति । आदिशब्देन ममता गृह्यते । 'गुप्तसङ्गोऽनन्यबादी' (२३)
इत्यादिकथितः कर्तुर्धर्म इह तद्द्वारा कर्मविशेषणत्वेन योजितः । ब्रह्मणि रागात् संभारद्वेषाच्च क्रिय-
माणस्य कर्मणः कथमरागद्वेषतः कृतत्वमित्यत्राह कीर्तिरागादकीर्तिद्वेषाच्चेति । सङ्ग्रहशब्दपुनरुक्ति
श्रानेन परिहृता । अकारस्यासमस्तत्वविवक्षया वा फलितोक्तिविवक्षया वा न कृतमित्युक्तम् । 'तपो
दम्भेन चैव यत्' (१७. १८) इत्याद्युक्तप्रतिषेधार्थमिदमित्यभिप्रायेणाह अदम्भेनेति । कार्यमित्ये-
वेति सात्त्विकत्यागस्मारणम् ॥ २३ ॥

कामेप्सुनेत्यनेन अपलप्रेप्सुनेत्युक्तद्विपरीतोक्तिं व्यनक्ति फलप्रेप्सुनेति । संवन्धसामान्य-
षष्ठ्याऽत्र समासः । अत्र विकल्पाद्यसंभवात् वाशब्दश्चार्थ इत्युक्तम् । प्रवृत्तिप्रधानरजोभूतया
अनुब्युक्तप्रयासमिश्रणात् बहुलायासत्वम् । तत्र च सर्वत्र स्वमेव हेतुरित्यभिमानः साहंकारशब्देन
विवक्षितः । तत्र एव बहुलायासपदं च समयोजनमित्यभिप्रायेणाह बहुलायासमिदं कर्म मयैवेति ॥ २४

क्षयशब्देन तादात्विकार्थव्ययशब्दविवक्षणादुपसर्गशक्त्या च अनुबन्धशब्द एतत्संवन्धनया
पश्चाद्वाविदुःखपर इत्याह कृते कर्मणीति । हिंसा स्वविवक्षा परविवक्षा चेत्यभिप्रायेण तत्र
प्राणिपीडेति सामान्योक्तिः । दैवपतिसंवन्धिनाः पौरुषस्य पुरुषमेव नष्टदृष्टमाग्रीसमवधानरूपतामाह
आत्मनः कर्मसमापनसामर्ध्यमिति । भाव्यतोऽनुबन्धादेः साक्षात्कारसंभवात् युक्तोभरागमैश्च

अविमृश्य, मोहात् परमपुरुषकर्तृत्वाज्ञानात् यत् कर्मारभ्यते, तत् तामपवृच्यते ॥ २५ ॥

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥

मुक्तसङ्गः फलसङ्गरहितः अनहंवादी कर्तृत्वाभिमानरहितः, धृत्युत्साहसमन्वितः आरब्धे कर्मणि यावत्कर्ममप्राप्ति-अवर्जनीयदुःखधारणं धृतिः ; उत्साहः उद्युक्तचेतस्त्वम् ; ताभ्यां समन्वितः, सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः युद्धादौ कर्मणि तदुपकरणभूतद्रव्यार्जनादिषु च सिद्धय-सिद्धयोर्विकृतचित्तः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः । हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥

रागी यशोर्थी, कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थी ; लुब्धः कर्मापेक्षितद्रव्यव्ययस्वभावरहितः, हिंसात्मकः परान् पीडयित्वा तैः कर्म कुर्वाणः, अशुचिः कर्मापेक्षितशुद्धिरहितः, हर्षशोका-न्वितः युद्धादौ कर्मणि जयादिसिद्धयसिद्धयोर्हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्वधः शयो नैकृतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

अयुक्तः द्वास्त्रीयकर्मायोग्यः, विकर्मस्थः, प्राकृतः अनधिगतविद्यः, स्वधः अनारम्भ-

अपरामर्शोऽज्ञानवेक्षणमित्याह अविमृश्येति । अनुबन्धाद्यज्ञानस्य पृथ(प्रा)मुक्तत्वात् प्रकान्ताकर्तृत्व-ज्ञानप्रत्यनीकोऽत मोहशब्दार्थ इत्याह परमपुरुषेति ॥ २५ ॥

अनहंवादीत्यनेन कर्तृत्वाभिमानरूपसंगस्य पृथङ्निषेधात् मुक्तसङ्ग इत्यतः सङ्गशब्दः संकुचितविषय इत्याह फलसङ्गरहित इति । तत एव कर्मणि स्वकीयतानुसन्धानरूपसङ्गोऽपि प्रतिषिद्धः । अहंवादनशीलः अहंवादी ; तदन्योऽनहंवादी ; तत मनःपूर्वा हि वागित्यभिप्रायेणाह कर्तृत्वा-भिमानरहित इति । कर्तृत्वस्य विविच्यमानत्वात् तदुपयुक्ता धृतिरिह विवक्षितेत्याह आरब्ध इति । प्रयत्नरूपरूपोत्साहस्य कर्तृशब्देनैव सिद्धत्वात् राजसादिकर्तृत्वाधारण्याच्च विशेषविवक्षामाह उद्युक्तचेतस्त्व-मिति । मुक्तसङ्ग इत्यनेन स्वर्गादिफलसङ्गनिवृत्तेरुक्तत्वात् सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकार इत्यस्य दृष्टफलविषयतामाह युद्धादाविति । मुक्तसङ्गत्वफलं वा निर्विकारत्वम् ॥ २६ ॥

कर्मफलप्रेप्सुरित्यनेनानुश्रविकस्वर्गादिफलार्थित्वस्याभिधानात् रागीति आनुषङ्गिकदृष्टफलसङ्गविवक्षा-माह यशोर्थीति । अपालव्ययादिराहित्यस्य गुणत्वात् कर्मापेक्षितेति विशेषितम् । “काममात्मानं भार्यां पुत्रं बोधपन्थात् ; न त्वेव दासकर्मकरम्” (आप. २.४.९.११) इत्याद्युक्तविपरीतस्वभावताऽतः हिंसा-त्मकशब्देन विवक्षितेत्याह परान्पीडयित्वेति । कर्तृत्वोपयोगाय तैः कर्म कुर्वाण इति फलितोक्तिः । एवं कर्मापेक्षितशुद्धिरहित इत्यपि । न हि दर्शनस्पर्शनादियोग्यशुचित्वमात्रेण कर्मण्यतानिष्पत्तिरिति भावः ॥ अवधानाभावादेः प्राकृत इत्यादिना सिद्धेः अयुक्तशब्देन अनहंत्वं विवक्षितमित्याह शास्त्रीयेति । अशुचिशब्दनिर्दिष्टात् राजसस्यायोग्यत्वादधिकमयोग्यत्वमिह विवक्षितमित्याह विकर्मस्थ इति । एवं हि तस्यायोग्यतातिशयः ; यथा “शैबान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् । विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सचेलो जलमाविशेत् ॥” (....) इति । शास्त्राध्ययनतदर्थोपदेशादि-

शीलः, शठः अभिचारादिकर्मरुचिः, नैकृतिकः वञ्चनपरः, अल्सः आरब्धेष्वपि कर्मसु मन्दप्रवृत्तिः, विषादी अतिमात्रावसादशीलः दीर्घसूत्री अभिचारादिकर्म कुर्वन् परेषु दीर्घकाल-वर्त्यनर्थपर्यालोचनशीलः, एवंभूतो यः कर्ता, स तामसः ॥ २८ ॥

एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञाने कर्तव्ये च कर्मणि अनुष्ठाने च गुणतस्त्रैविध्यमुक्तम् ; इदानीं सर्वतत्त्वसर्वपुरुषार्थनिश्चयरूपाया बुद्धेर्धृतेश्च गुणतस्त्रैविध्यमाह—

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु । प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९

बुद्धिः विवेकपूर्वकं निश्चयरूपं ज्ञानम् ; धृतिः आरब्धायाः क्रियाया विघ्नोपनिपातेऽपि

जनितसात्त्विककर्मानुष्ठानानुगुणविशेषराहित्यं प्राकृतशब्देन विवक्षितमित्याह अनभिगतविद्य इति । पूज्येष्वपि ^१त्वरितावश्यकर्तव्ययथोचितप्रणामाद्यारम्भविपरीतं स्तिमितस्वभाववमिह स्तब्धशब्दार्थ इत्याह अनारम्भशील इति । गूढविप्रियकृत्वं शठत्वम् । तच्च प्रकरणात् शालोदिततामसकर्मद्वारेत्याह अभिचारादिकर्मरुचिरिति । पुनरुक्तिपरिहाराय मायाप्रतारणादिलौकिककर्मद्वारा नैकृतिकत्वमाह वञ्चनपर इति । 'धःकार्यमद्य कुर्वीत' इति न्यायात् शालीयेषु त्वरितेन भवितव्यम् । तद्वैपरी-त्यमिहाऽऽलस्यम् । तत्त्वानारम्भस्य स्तब्धशब्देनोक्तत्वात् आरब्धेष्वपि विशेषितम् । विषादीत्यत्र धातोरैवावसादार्थत्वात् उपसर्गेण तत्प्रकर्षः, प्रत्ययेन ताच्छील्यं च विवक्षितमित्याह अतिमात्रावसादशील इति । अवसादश्च लक्षितो वाक्यकारेण, “^२देशकालवैगुण्याच्छोकवस्त्वाद्यनुमृतेश्च तज्जं दैन्यमभा-स्त्रत्वं मनसोऽवसादः” इति । प्रारब्धकर्मणां शीघ्रमसमापनरूपमन्द्रप्रवृत्तिवादेरलसादिशब्देन निर्दिष्टत्वात् अवयवशक्तेः शठा(शाठ्या)दिसमभिव्याहारस्य चानुगुण(णः?)(णतया ?)दीर्घमूलत्वं विशिनष्टि अभिचारादिकर्म कुर्वन् परेषु दीर्घकालवर्त्यनर्थपर्यालोचनशील इति । 'सूत्र सूत्रणे' इति धातुः । सूत्रणं चिन्तनम् ; ताच्छील्यार्थप्रत्ययः ; दीर्घसूत्रणात् दीर्घमूली । निरपराधशकुन्नादिप्रवहणार्थदीर्घसूत्र-कर्तृसमानतया दीर्घसूत्रीत्यौपचारिकग्रहणं तु मन्दमिति भावः ॥ २८ ॥

ज्ञानतैविध्यमुक्तम् ; पुनर्बुद्धितैविध्यं वक्ष्यते ; तत्र पर्यायतया पुनरुक्तिशङ्कां परिहर्तुमुक्तस्य विशेषविषयतामनुवदति^३ एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञान इति । प्रकृतोपयुक्तमनन्तरं प्रस्तुयत इति संगत्यभि-प्रायेणाह इदानीमिति । ज्ञानतैविध्यं पूर्वोक्तम्, पुनरिह तैविध्यकथनं किमर्थमिति शङ्कायामनुष्ठान-दशाभाव्यनुसंधानाद्विलक्षणस्तद्धेतुतया ततः पूर्वभाविशास्त्रादिजन्योऽध्यवसाय इह बुद्धिशब्दार्थ इत्याह सर्वतत्त्वसर्वपुरुषार्थनिश्चयरूपाया इति । एतेन 'ज्ञानं बुद्धेर्वृत्तिः, बुद्धिस्तु वृत्तिमती' इति परोक्तं निरस्तम् । तदेव व्यनक्ति बुद्धिविवेकपूर्वकं निश्चयरूपं ज्ञानमिति । विवेकपूर्व-पक्षान्तरप्रतिक्षेप-पर्यन्तविचारपूर्वमित्यर्थः । प्रस्तुतलिविधानुष्ठानोपयुक्तप्रकारेण लिविधाया धृतेस्साधारणं रूपमाह आर-

१ त्वरितेति । त्वरितेन-त्वरया त्वरितं वा कर्तव्येत्यर्थः । २ वाक्यकारग्रन्थस्यार्थः श्रीभाष्य (जि. ल. सि.) व्याख्यानेषु द्रष्टव्यः । अनुवदतीति । पूर्वोक्तज्ञानस्य कर्मचोदान्तरगतत्वात् कर्तव्यविषयकज्ञान-रूपत्वं ज्ञातमेव ; बुद्धेरस्यास्तु बन्धमोक्षायनेकविषयकत्वात् सर्वार्थानित्युक्त्या च ततो भिन्नता ।

धारणम्, तयोस्सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं भेदं पृथक्त्वेन प्रोच्यमानं ^१यथावच्छृणु ॥ २९ ॥
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥
प्रवृत्तिः अशुद्ध्यसाधनभूतो धर्मः, निवृत्तिः मोक्षसाधनभूतः^२, तावुभौ यथावस्थितौ या
बुद्धिर्वेत्ति ; कार्याकार्ये सर्ववर्णानां प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोरन्यतरनिष्ठानां देशकालावस्थानुविशेषेषु
'इदं कार्यम्, इदमकार्यम्' इति या वेत्ति ; भयाभये-शास्त्रातिवृत्तिर्भयस्यानं तदनुवृत्तिरभय-
स्थानम्, ^३[इति(ते उमे)या वेत्ति ?] बन्धं मोक्षं च संसारयाथात्म्यं तद्विगमयाथात्म्यं च या
वेत्ति ; सा सात्त्विकी बुद्धिः ॥ ३० ॥

ब्धया इति । अयमपि संकल्पदाढ्यादिरूपो बुद्धिस्वभावविशेष एव । गुणतो विभक्ते वाच्ये वचने
चासंकीर्णस्वरूपेऽन्वयात् त्रिविधपृथक्त्वशब्दयोरपुनरुक्तिमाह त्रिविधं भेदं पृथक्त्वेन प्रोच्यमान-
मिति । एवं बुद्ध्यादिकार्यकार्यपरस्य अशेषेणेत्यस्य श्रवणेऽन्वयादपुनरुक्तिः यथावच्छृण्विति
दर्शिता । सावधानं संशयविपर्ययरहितं शृण्वित्यर्थः । दिग्विजये मानुषदैवधनवत् शमादिघनं च जेतव्य-
मिति संबुद्धेर्भावः ॥ २९ ॥

कार्याकार्यशब्दाभ्यां पुनरुक्तिशङ्कापरिहाराय “प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् । निवृत्ति-
लक्षणं धर्ममृषिर्नारायणोऽब्रवीत् ॥” (भा. मो. २१९. ४. २) इत्याद्यनुसारेण प्रवृत्तिनिवृत्ति-
शब्दयोः प्रधानकर्मविषयत्वमाह अशुद्ध्यसाधनभूत इत्यादिना । राजसतामसबुद्ध्योः अयथावि-
त्यादिविशेषणात् इहार्थतस्तन्निवृत्तेर्विवक्षितत्वज्ञापनाय यथावस्थितत्वोक्तिः । कार्याकार्यशब्दयोरिह
प्रकृतप्रधानकर्मेतिकर्तव्यताभूतदृष्ट्यापारपरत्वमाह सर्ववर्णानामित्यादिना । तत्र सूक्ष्मधीवेद्यत्वाय
देशकालावस्थानुविशेषेष्विति विशेषितम् । सम्यक्ते हि, “शरीरं बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च ।
समीक्ष्य धर्मवित् बुद्ध्या प्रायश्चित्तानि निर्दिशेत् ॥” (बो सू. १. १. १६) इति ; “देशं कालं
तथाऽऽत्मानम्” (....) इत्यादि च । अत्र शक्याशक्ययोरपि कार्याकार्यशब्दाभ्यामेव ग्रहणम् ।
भयाभययोस्स्वरूपज्ञानस्य सर्वसाधारणत्वादिह तन्निमित्तज्ञानं विवक्षितम् ; तच्च प्राकरणीकविशेष-
विषयमाह शास्त्रातिवृत्तिर्भयस्थानमिति । विभेत्यस्मादिति भयम् ; सर्वप्रशासितुरीश्वरादेव हि
तत्त्वविदां भयमभयं च । न हि तत्प्रेरणमन्तरेण केनचिद्वाधितुमबाधितुं वा शक्यम् । तत्तत्सदा-
ज्ञानुवृत्त्यतिवृत्ती एव भयमभयनिमित्तमिति भावः । बन्धमोक्षसद्भावज्ञानस्यापि साधारण्यात् याथात्म्य-
मिति विशेषितम् । बन्धस्य मिथ्यात्वादिवादः मोक्षस्य पाषाणवद्भावादिसंते च याथात्म्यशब्देन
व्युदस्तम् । वेत्तीति कर्तृत्वोपचारः ; स्वाच्छन्द्येन विषयीकरोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

1 कर्मचोदनेति शास्त्रीयांश एव सात्त्विकादिविधोक्त्या अन्यत्रायं विभागो नास्ति किमिति
शंकायां बुद्धेरित्याधारम्भः । तत्र अशेषेणेति प्रयोगात् बुद्धिपरदेन तत्त्वादिसर्वबुद्धिः धृतिपरदेन सर्वै-
कार्यधृतिश्च ग्राह्या । 2 धर्ममिप्रायेण पुल्लिङ्गनिर्देशः । 3 शास्त्रातिवृत्तिरित्यादिप्रथमान्तनिर्देशात्
उत्तरत्वान्वयाहम्, पूर्ववत्, इति या वेत्तीति स्थितं गलितमिति भाव्यते । ते उमे इति वाऽध्याहार्यम् ।

यथा धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च । अयथावत् प्रजानानि बुद्धिः सा पार्थ राजर्षि ॥ ३१

यथा पूर्वोक्तं द्विविधं धर्मं तद्विपरीतं च तन्निष्ठानां देशकालावस्थादिषु कार्यं चाकार्यं च यथावन्न^१ जानाति, सा राजसी बुद्धिः ॥ ३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता । सर्वार्थान् विपरीतान्श्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥

तामसी तु बुद्धिः तमसाऽऽवृता सती सर्वार्थान् विपरीतान् मन्यते । अधर्मं धर्मं, धर्मं चाधर्मं, सन्तं चार्थमसन्तम्, असन्तम् चार्थं सन्तं, परं च तत्त्वमपरम्, अपरं च तत्त्वं

धृतिसाधने धर्म इति व्युत्पत्त्या धर्मशब्दस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्ममाधारण्यादुभयप्रमत्ताच्च पूर्वोक्तं द्विविधमित्युक्तम् ॥ ३१ ॥

तामसीत्यनेनैव तमोमूर्खवसिद्धेः तमसाऽऽवृतेत्यनेन तादात्मिकमोहिरुद्धप्रसरत्वं विवक्षित-
मित्याह तमसाऽऽवृता सतीति । सर्वार्थानित्यनेन सिद्धसाध्यरूपममानुक्तगम्यमाह गन्तं चार्थं
मसन्तमित्यादिना । एतेन बाह्यानां कुहटीनां च मत्तं तामसमिति दर्शितम् । उक्तं च मनुना, “या
वेदवाङ्माः स्मृतयो याश्च काश्च कुहटयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः” (१२.
९५) इति । अत्र राजसतामसबुद्धयोरित्यान् विशेषः—असमग्रवेदनमन्यथावेदनं च राजस्यान्; यथावन्न
जानाति इति व्याख्यानात् ; तामसां तु सर्वं विपरीतं मन्यते, सर्वार्थान् इत्युक्तेरित्येके । अन्ये त्वाहुः
प्रकारान्यथात्वं प्रकार्यन्यथात्वं च विशेषः । ^१यद्यपि उभयत्राधिष्ठानभूते धर्मिण्यतद्धर्म एवाध्यस्यते; तथाऽपि

१ मूले अन्यथाख्यातिः प्रतीयते; अख्यातिपक्षादग्रेण भेदाग्रहणतया व्याख्यानं कृतम् ।
उत्तरश्लोकेऽपीदमनुक्तिसिद्धम् । आवृतेति पदाच्च ।

२ धर्मिणः भ्रमाधिष्ठानपदेन व्यवहारात् सर्वत्र प्रकाराध्यास एवेति चेत् आह यथपीति ।

ननु सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणामपि ज्ञानहेतुत्वे, ‘सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानम्’ इति सत्त्वमात्रस्य
ज्ञानहेतुत्वं प्रागुक्तं कथं घटत इति चेत्—तत्र व्याख्यायां तत् सप्ताहितमेव—यथार्थज्ञानं प्रति
सत्त्वमेव कारणम्, अन्ये तु भ्रमं प्रतीति । भ्रमेऽपि धर्म्यं यथार्थस्येष्टत्वात् सत्त्वमेव तत्र कारण-
मिति सर्वत्र ज्ञाने सत्त्वसंयन्धः । भ्रमश्च द्विविधः तद्धर्मगहने नदृक्ज्ञानं तद्विधे वस्तुनि तदभेद-
ज्ञानश्चेति । प्रथमोऽन्यथाख्यातिः, द्वितीयो विपरीतख्यातिः । अवेदमप्यधेयम्—भ्रमः प्रमेति-
द्विविधज्ञानस्वीकारिणामन्यथाख्यातिवादिनां पक्षे एवं विभागो युज्यते । सर्वं ज्ञानं भ्रम एवेति पक्षे
सत्त्वं कुल कारणमिति विचार्यम् । स व. ह्यपक्षः सत्त्वादिस्मन्त्रास्तिरुद्धयं नारोहतीति चेत्—
सत्यम् । यथार्थं सर्वविज्ञानमिति परमास्तिकपक्षे कथं रजस्तमसोर्ज्ञानहेतुता । शोधने तत्र पीतशङ्ख-
शुक्तिरजतादिज्ञाने । पीतज्ञानशङ्खज्ञानयोः शुक्तिज्ञानरजतज्ञानयोश्च प्रायो भिन्नत्वात् तेषां सत्त्वैक-
कार्यतया रजःकार्यः शङ्खे पीतरूपासंसर्गग्रहः ; तमःकार्यः शुक्ले रजतभेदाग्रहः इति अग्रह-
कारणत्वमेव तयोः, न तु ज्ञानकारणत्वम् । एवञ्च सत्त्वात् संजयते ज्ञानमित्युक्तमुपपन्नम् ।
अत्राष्टादशे रजस्तमसोर्ज्ञानकारणत्वोक्तिः ज्ञानस्य भ्रमत्वापादके अग्रहविशेषे तयोः कारणत्वादेव ।

न च रजस्तमसोर्वैयर्थ्यम्, सत्त्वकार्यग्रहवारकतयैवोपयोगात् ।

किञ्च तेषां क्रमेण प्रकाशप्रवृत्तिनियमहेतुतया सुखदुःखमोहहेतुतया च सिद्धत्वाच्च वैयर्थ्यम् ।
सत्त्वात् प्रकाशो ज्ञानरूपः, रजसः प्रवृत्तिः—कर्म ; तमसस्तु नियमः—प्रवृत्तिनिरोधः, एवञ्च

पम् । एवं सर्वं विपरीतं मन्यत इत्यर्थः । ३२ ॥

धृत्या यथा धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥
यथा धृत्या योगेनाव्यभिचारिण्या मनःप्राणेन्द्रियाणां क्रियाः पुरुषो धारयते ;
योगः मोक्षसाधनभूतं भगवदुपासनम् ; योगेन प्रयोजनभूतेनाव्यभिचारिण्या ^१योगोद्देशेन
प्रवृत्तास्तसाधनभूता मनःप्रवृत्तीनां क्रियाः यथा धृत्या धारयते, सा सात्त्विकीत्यर्थः ॥ ३३

स्वरूपनिरूपकधर्मवैपरीत्ये तामसता ; यथा गुक्तिरजतभ्रमे ; निरूपितस्वरूपविशेषकधर्मवैपरीत्ये तु
राजसता ; यथा पीतशेख्रम इति ॥ ३२ ॥

राजसधृती त्रिवर्गोक्तिरपवर्गसाधनभूतो योग इह विवक्षितः ; स चानन्योपासनेव प्राग-
नुशिष्टमित्याह योगो मोक्षसाधनभूतं भगवदुपासनमिति । फलान्तरसङ्गोऽत्र व्यभिचारः ; योगस्य
तन्निरोधकरणं स्वरूपतः फलतश्च महानन्दरूपत्वेनेत्याह योगेन प्रयोजनभूतेनेति । योगाव्यभि-
चारोक्तिसामर्थ्यात् यथासंभवमुपकारविवक्षया योगोद्देशेन प्रवृत्ताः तत्साधनभूता इत्युक्तम् ।
मानसी क्रिया तावत् साक्षात् करणम् । प्राणक्रियाऽपि ; “यत्न मनस्तत् वायुर्यत् वायुस्तत् मनः”
इत्यन्योन्यपरिष्वङ्गात् । यथोच्यते, “पुनर्वीयुषं प्राप्य मनो भ्रमति वायुवत्” (....) इति । तथा प्राणायाम-
प्रक्रियया च योगविरोधिक्लेशपापविजयहेतुत्वात् । बाह्येन्द्रियक्रिया तु “स्वाध्यायात् योगमासीत
योगात् स्वाध्यायमामनेत् । स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥” (वि. ६. २) इत्यादिभि-
रुत्थानकालभाविशोगाङ्गनिषेवणरूपेण, प्रत्याहारे निरुध्यमानरूपेण वा ॥ ३३ ॥

सात्त्विकप्रवृत्तावपि रज एव कारणम्, तत्कर्तृकनिवृत्तावपि तमः । सांसारिकप्रवृत्तावपि ज्ञानद्वारा
सत्त्वमेव कारणम् । गुणत्रयस्यापि मिलितत्वात् यथायथं बलाबलानुरोधेन सर्वसंभवः ।

ननु सर्वदर्शनसंमतरीत्या जानाति इच्छति यतत इति क्रमात् ज्ञानादेवेच्छायाः ततः प्रयत्नस्य
प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरात्मनः संभवे, किमिति रजस्तमसोरङ्गीकारः । मोक्षस्थाने रजस्तमसोरभावेऽपि
सद्विषयकरागासद्विषयकनिवृत्त्यादिदर्शनाच्च । तत्र ज्ञानविकासस्य स्थिरत्वात् सत्त्वगुणस्य स्थितस्या-
प्यकारणत्वेऽपि अत्र ज्ञानोत्पत्तिस्तदा तदाऽपेक्षितत्वात् स्यान्नाम सत्त्वमात्रमपेक्षितमिति चेत्—
न हि तर्केण वयं सत्त्वमिदं स्थापयामः ; तथा न्ति तदभावेऽपि तार्किकरीत्या सर्वोपपादनसंभवात् ।
धृत्यादिप्राप्ताभ्यान्तु तत्त्वप्रसूतीकारः ।

अथ ‘सर्वं सुखे सज्जयति’ इत्यादिना चतुर्दशे उक्तरीत्या ज्ञानसुखसंगतधीनप्रवृत्त्यादिकं
सर्वं सत्त्वाधीनम्, भ्रममूलवैषयिकसुखरागतसुखहेतुबद्धायासक्रियाप्रवृत्त्यादिकं रजोधीनम्,
विपरीतमतिमूलदुःखप्रायात्यसुखरागतदर्थप्रवृत्त्यादिकं तमोधीनमिति विभाग एवास्तु ; किं
सर्वप्रवृत्तौ रजसः, सर्वत्र निवृत्तौ तमसश्च कारणत्वस्वीकारेण । एवमपि, ‘रजो रगात्मकं विद्धि
तृणासंगसमुद्भवम्, तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् । प्रमादालस्य निद्राभिस्तन्निवृत्तयः’
इत्येतत् उपपन्नमिति चेत्—एवमपि ज्ञान-असंसर्गाग्रह-भेदाग्रहकारणतया सुखदुःखमोहकारणतया
च गुणत्रयसिद्धिरनिवार्या । त्रयाणां सर्वत्र मिलितत्वात् ज्ञानक्रियानिरोधरूपेषु त्रिषु त्रयाणामेव
कारणत्वोपपादनमित्यलम् । अन्यत् चतुर्दशे उक्तम् ।

१ योगेनाव्यभिचारिण्या-योगरूपप्रयोजनव्याप्येत्यर्थः । यथा धृत्येत्यनेनान्वयः ।

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन । प्रलङ्घनेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥
 फलाकाङ्क्षी पुरुषः प्रकृष्टसङ्गेन धर्मकामार्थान् यया धृत्या धारयते, सा राजसी ।
 धर्मकामार्थशब्देन तत्प्राधान्यभूता मनःप्राणोन्द्रियक्रिया लक्ष्यन्ते । फलाकाङ्क्षीत्यत्रापि फल-
 शब्देन राजसत्वात् धर्मकामार्था एव विवक्षिताः । अतो धर्मकामार्थापेक्षया मनःप्रभृतीनां
 क्रिया यया धृत्या धारयते, सा राजसीत्युक्तं भवति ॥ ३४ ॥

यया स्वप्ने भयं शोकं विपादं प्रदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥
 यया धृत्या । स्वप्ने निद्राम् । मदं विषयानुभवजनितं मदम् । स्वप्नमदाबुद्ध्यै प्रवृत्ता
 मनःप्राणादीनां क्रियाः दुर्मेधा न विमुञ्चति धारयति । भयशोकविपादशब्दाश्च भयशोकादिदायि-
 वियायवराः ; तत्प्राधान्यभूताश्च मनःप्राणादिक्रिया यया धारयते, सा धृतिस्तामसी ॥ ३५ ॥
 सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

पूर्वोक्ताः सर्वे ज्ञानकर्मकर्त्रादयो यच्छेषभूताः, तच्च सुखं गुणतस्त्रिविधमिदानीं शृणु ॥

प्रमद्विशब्दोऽत्र न प्रासङ्गिकत्वार्थः, तदनुपयोगात् । धृतेः स्वव्यापारविषयत्वाय प्रकृत
 प्रक्रियानुसाराय च धर्मादिशब्दैस्तत्प्राधान्यलक्षणोक्ता । सामान्यन्यापि फलशब्दस्यात्र सात्त्विक-
 त्यागफलादपवर्गात् सङ्कोचायाह फलाकाङ्क्षीत्यत्रापि । लाक्षणिकप्रयोगाभिप्रेतं विवृण्वन्
 शब्दतोऽर्थतश्च फलितमाह अत्र इति ॥ ३४ ॥

स्वप्नशब्दोऽत्र सुषुप्तेर्युगलक्षक इत्यभिप्रायेणाह निद्रामिति । दैवागतोन्मादादिव्यवच्छेदाय
 दुर्नीतिमूलत्वं मदस्यात्र दर्शयति विषयानुभवजनितमिति । अस्वाधीनानां स्वप्नादीनां कथं पुरुषेण
 धारणमिति शङ्कायामत्रापि हेतुलक्षणा पूर्ववदित्याह स्वप्नमदाबुद्ध्यैति स्वप्नमदयोऽपुत्राभिमाना
 स्पन्दतया भयादेः पृथक्कृत्य व्याख्यानम् । दुर्मेधाः । दुर्मेधस्वादित्यर्थः । धारणमेवात्र मोक्तव्यत्वं
 (दुर्मेधस्वादित्यर्थः । दुर्मेधस्त्वं मेधातो मोक्तव्यत्वेहेतुरिति) (दुर्मेधस्वादित्यर्थः ; दुर्मेधस्त्वं हेतुरिति ।
 धारणमेव मेधातो मोक्तव्यत्वं?) सूचनाय न विमुञ्चतीत्युच्यते इत्यभिप्रायेणाह न विमुञ्चति धार-
 यतीति । न चात्र भीरोर्धृतिर्विरुद्धेति वाच्यम्, आगाम्यनवेक्षणेन दुर्मेधस्त्वेतदनुवर्तनपरत्वात् ।
 भयदायी विषयो दुर्मानमूलप्रबलविरोधादिः ; शोकदायी तु कोषादिमूलबन्धुवधादिः ; विपाद-
 दायी तु वृथावित्तव्ययादिः ॥ ३५ ॥

अनन्तरग्रन्थसंगत्यर्थं तु शब्दयोक्तिं व्यनक्ति पूर्वोक्ता इति । भरतर्षभशब्दोऽत्र प्रकृष्टसात्त्विक-

35 दुर्मेधस्वादित्यर्थः इत्येतदनन्तरम् धारणमेवात्र मोक्तव्यत्वसूचनाय 'न विमुञ्चति'
 त्युच्यते इत्येतान्नेव पाठः कश्चित् । अत्र न क्लेशः । धृत्या यया धारयते इत्यत्रेव धारयतीति बलव्ये
 प्रतियोगिपुरस्कारेणोक्तिः कुत इति चेत्, स्वप्नमदयो मोक्तव्याः, हन्त तान् न मुञ्चतीत्याशयवैशद्यायेति
 तदर्थः । अन्यस्तु पाठ इह, "दुर्मेधस्वादित्यर्थः । दुर्मेधस्त्वं मेधातो मोक्तव्यत्वेहेतुरिति सूचनाय
 न विमुञ्चतीत्युच्यते" इति । अयमनन्वितः । 'हेतुरिति' इतीदं दुर्मेधस्त्वमित्येतदनन्तरं स्यात् । अथ
 प्रथमपाठ इव धारणमेवेति पूरणीयम् । मेधाबलात् स्वप्नादेर्मोक्तव्यत्वम् ।

अभ्यासान् रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

यत् तदग्रे विपमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

यस्मिन् सुखे चिरकालाभ्यासात् क्रमेण निरतिशयां रतिं प्राप्नोति, दुःखान्तं च निगच्छति निखिलस्य सांसारिकस्य दुःखस्यान्तं निगच्छति ॥ तदेव विशिनष्टि—

यत् तत् सुखम्, अग्रे योगोपक्रमवेलायां बह्वायामप्राप्यत्वात् विविक्तस्वरूपस्याननुभूत-

सुखसङ्गयोग्यताज्ञापनार्थः । इदानीमिति । साधनभेदस्योक्तस्य साध्यभेदाकाङ्क्षावसर इत्यर्थः ॥

आपातमधुरत्वाभावात् सात्त्विकसुखस्याभ्याससापेक्षत्वम् । लोकेऽप्याभ्यासिकी क्षुद्रा प्रीतिरस्ति ; तद्वदुदासाय क्रमेण निरतिशयामित्युक्तम् । रतिम् अत्यन्तादरमित्यर्थः । दुःस्वशब्दस्यात संकोचकाभावात् कृत्स्नविषयत्वोक्तिः ॥ ३६ ॥

अभ्याससापेक्षत्वदुःखान्तहेतुत्वयोः प्रयोजकरूपमनन्तरमुच्यते इत्यभिप्रायेणाह तदेव विशि-
नष्टीति । यच्चदिति तच्छब्दशिरस्केण यच्छब्देनानुवादः श्रुत्यादिप्रसिद्धतरत्वद्योतनाय । तत्सुख-
मिति प्रीत्यतिदेशः । विपमिवेत्यनेन आपातप्राप्तिकूल्यमात्रं विवक्षितमित्याह दुःखाग्रवेति । अनेन
मन्दमतीनां जिहासास्पदत्वं दर्शितम् । न हि सुखं नाम किञ्चिद्वस्तु विषयत् अमृतवच्च परिणमते ;
अतस्तदुपचरितमाह अभ्यासबलेन विविक्तात्मस्वरूपाविर्भाव इति । बुद्धेरात्मीयत्वादिमात्रोक्तेः

37 तत् सुखमिति । सात्त्विकं सुखमिति न मोक्षसुखमुच्यते । तस्य स्वाभाविकतया आविर्भवतः
सत्त्वजन्यत्वाभावात् । अतः प्रकृतिमण्डले सत्त्वगुणसाध्यजीवात्मपरमात्मानुभवरूपं योगसाध्यं
सुखमेवेदम् । अस्य क्रमेण मोक्षे पर्यवसानात् 'दुःखान्तश्च निगच्छति पुरुषः' इत्युक्तम् । इदमनन्तर-
श्लोकभाष्ये व्यक्तमेव । ननु सुखसामान्यस्य सत्त्वैकजन्यतया कथं राजसादिविभाग इति चेन्न—
सुखं सर्वं सत्त्वगुणजन्यमपि सात्त्विकोपायायत्तत्वात् राजसोपायायत्तत्वात् तामसोपायायत्तत्वाच्च
तथा तथा व्यपदिश्यते इति पूर्वोक्तोपायसाध्येषु सुखेषु स्थितं वैषम्यमेवात्रोच्यते । नन्वसंमते
सुखदुःखे ज्ञानरूपे । ज्ञानश्च सत्त्वजन्यम् । तत् कथं रजोगुणस्य दुःखहेतुत्वमिति चेत्—प्रतिकूलत्वेन
ज्ञानं हि दुःखम् । तत्र लोके सर्वस्याप्यनुकूलत्वमेव स्वभाव इति तत्र कचित् प्रतिकूलत्वाभावाग्रहे
सति दुःखमित्युच्यते । अत एव सर्वज्ञानामीदृशभेदाग्रहस्य दुर्वचत्वात् ईश्वरनित्यमुक्तानां न
कदापि दुःखमिति ब्रूमः । तत्र धर्मिधर्मज्ञानयोः सत्त्वाधीनत्वेऽपि भेदाग्रहांशस्य रजःकार्यत्वात्
दुःखं रजोजन्यमित्युच्यते । तर्हि तमसोपि धर्मिभेदाग्रहहेतुत्वात् दुःखहेतुत्वं स्यात् । तथा च मोह-
हेतुस्तम इति पृथक्कारो न युज्यत इति चेत्—न ; न हि भेदाग्रहः सर्वो दुःखमित्युच्यते ; किं तु
प्रतिकूलभेदाग्रहः ; प्रतिकूलत्वरूपधर्माभावाग्रह इति यावत् । धर्मो द्विविधः स्वरूपनिरूपकः,
निरूपितस्वरूपविशेषणभूतश्चेति । आद्यस्याग्रहस्तमःकार्यः, द्वितीयस्याग्रहो रजःकार्यः । अनुकूल-
त्वादेष्वनिरूपितस्वरूपविशेषणत्वात् तदग्रहो रजःकार्य एवेति दुःखं रजोजन्यमेव । तदत्र सत्त्वजन्य
एव सुखे उपायभेदप्रयुक्तं वैषम्यं प्रतिपाद्यत इति सुस्थम् ।

त्वाच्च विषमिव दुःखमिव भवति, परिणामेऽमृतोपमम् । परिणामे विषाके अस्यापवलेन विविक्ता-
त्मस्वरूपाविर्भावे अमृतोपमं भवति, तच्च आत्मबुद्धिप्रसादजनं आत्मविषया बुद्धिः आत्मबुद्धिः,
तस्याः निवृत्तसकलेतरविषयत्वं प्रसादः, निवृत्तसकलेतरविषयबुद्ध्या विविक्तस्वभावात्मानु-
भवजनितं सुखममृतोपमं भवति ; तत् सुखं सार्विकं प्रोक्तम् ॥ ३७ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८

अग्रे अनुभववेलायां विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदमृतमिव भवति, परिणामे विषाके
विषयाणां सुखतानिमित्तक्षुदादौ निवृत्ते तस्य च सुखस्य निरयादिनिमित्तत्वात् विषमिव
पीतं भवति, तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोन्मत्तं तत् तामसमुदाहृतम् ॥ ३९

यत् सुखमग्रे चानुबन्धे च अनुभववेलायां विषाके च आत्मनो मोहनं मोहहेतुर्भवति ;
मोहोऽत्र यथावस्थितवस्त्वप्रकाशोऽभिप्रेतः ; निद्रालस्यप्रमादोन्मत्तं निद्रालस्यप्रमादजनितम्,
निद्रादयो ह्यनुभववेलायामपि मोहहेतवः । निद्राया मोहहेतुत्वं स्पष्टम् । आलस्यम् इन्द्रिय-
व्यापारमन्धम् । इन्द्रियव्यापारमन्धे च ज्ञानमन्धं भवत्येव । प्रमादः कृत्यान्वधानरूप

अफलत्वात् आत्मविषयेत्युक्तम् । बुद्धेर्भोग्यविषयसंसर्गरूपकालुष्यनिवृत्तिर्हि प्रसाद इत्यभिप्रायेणाह
निवृत्तसकलेतरविषयत्वमिति । जरामरणादिनिवर्तकत्वात् भोग्यतमत्वेन हातुमशक्तत्वाच्चामृतोपम-
त्वम् । परशेषैकरसस्य स्वरूपस्य यथावदाविर्भावे परमात्मानुभवबुद्ध्या यन्तर्नीतिर्वाहे प्रथमनुक्तिः ॥ ३७

विषयाणां तत्तदिन्द्रियार्थानामलपानादीनामित्यर्थः । सुखतानिमित्तक्षुदादौ निवृत्ते इति
राजससुखस्य दृष्टयातिकूल्यनिदानोक्तिः । यदुक्तं भगवता पराशर्रेण, “अग्रेः शीतेन तोयस्य तृषा
भक्तस्य च क्षुधा । क्रियते सुखकर्तृत्वं तद्विलोमस्य चेतैः ॥” वि. १. १७. ६४ इति । “क्षुत्तृणो-
पशमं तद्वच्छीताद्युपशमं सुखम् । मन्यते बालबुद्धित्वाद्दुःखमेव हि तत् पुनः ॥” (१. ६०) इति च ।
दृष्टसुखतानिमित्तनिवृत्तानुपेक्षणीयतामात्रवाच्यत्वं दुःखोदकत्वं परिणामे विषमिवेत्यनेन व्यञ्ज्यते ।
पारदारिकरसादीनि हि भयादिभूयिष्ठक्षणिकक्षुद्रतरसुखानि अनन्तरकालमावर्तिगोरनिरतिशयदुःखाय
भवन्तीत्यागामिकं विषयत्वाह निरयादिनिमित्तत्वादिति ॥ ३८ ॥

अनुबन्धत इत्यनुबन्धो विषाकः । मोहनशब्दस्यात्र भावार्थानन्वयात् करणार्थत्वमाह मोहहेतु-
रिति । निद्रादिजन्यसुखस्य विपरीतज्ञानहेतुत्वाभावात् मोहोऽत्र यथावस्थितवस्त्वप्रकाश इत्युक्तम् ।
राजससुखस्य विषाके मोहहेतुत्वम्, तामससुखस्य तु तदानीमपीतं लोकसदमित्यभिप्रायेणोक्तं विवृणोति
निद्रादयो हीति । स्पष्टमिति न युक्त्यागमसापेक्षमित्यर्थः । आलस्यं प्रवृत्त्यभावमात्रं इत्येते, न
ज्ञानाभाव इत्यत्राह आलस्यमिन्द्रियव्यापारमन्धमिति । ततः किमित्यत्राह इन्द्रियेति । करण-
व्यापारतारतम्यानुगुणं हि कार्यतारतम्यम् । ज्ञानस्य मा-हं चात्राविषयत्वम् । तच्च विषयान्तरप्रकाशा-
भावगर्भमिति भावः । प्रमादस्य स्वरूपेणैवापेक्षिताज्ञानरूपतामाह कृत्यान्वधानरूप इति । एवमालस्य-

इति तत्रापि ज्ञानमन्यं भवति । ततश्च तयोरपि मोहहेतुत्वम् । तत् सुखं तामसमुदाहृतम् । अतो मृमृशुणा रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमेवोपादेयमित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥ पृथ्व्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा प्रकृतिसंस्पृष्टेषु ब्रह्मादिषु स्वावगन्तेषु प्रकृति-जैरेभिर्स्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं यत् सत्त्वं प्राणिजातम्, न तदस्ति ॥ ४० ॥

“त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः” (ना) इत्यादिषु मोक्षसाधनतया निर्दिष्टस्यागः संन्यास-शब्दार्थादनन्यः ; स च क्रियमाणेष्वेव कर्मसु कर्तृत्वत्यागमूलः फलकर्मणोस्त्यागः ; कर्तृत्व-त्यागश्च परमपुरुषे कर्तृत्वानुसंग्यानेनेत्युक्तम् । एतत् सर्वं सत्त्वगुणवृद्धिकार्यमिति सत्त्वोपादेयता-ज्ञापनाय सत्त्वरजस्तमसां कार्यभेदाः प्रपञ्चिताः । इदानीमेवभूतस्य मोक्षसाधनतया क्रिय-माणस्य कर्मणः परमपुरुषाराधनवेषतां तथानुष्ठितस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिलक्षणं फलं प्रतिपादयितुं ब्राह्मणाद्यधिकांशिणां स्वभावावुपनिधिसत्त्वादिगुणभेदमिन्नं वृत्त्या सह कर्तव्यकर्मस्वरूपमाह—

प्रमादयोरज्ञानानुविद्धत्वं दर्शितम् ; तद्धेतुत्वं तु कथमित्यत्राह ततश्चेति । ज्ञानस्यापदुत्वं हि क्रमाद-त्यन्ताज्ञाने विश्राम्यतीति भावः । निद्रायाः सुखहेतुत्वमायासविश्रमहेतुत्वादिभिः, विच्छेदकेषु रोषाच्च लोकसिद्धम् ; इन्द्रियव्यापारमान्यस्याप्यङ्गसंक्षोभादिनिवृत्तिद्वारा ; अनवधानस्य तु बुद्धेरेकाग्रताकल्पन-रूपप्रयासनिवृत्त्येति । सुखाभासप्रसङ्गेनाकालनिद्रादिकं नोपादेयमित्युक्तं भवति । सरन्ति च, “यामद्वयं शयानन्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते” (द. रम्) इत्यादि । आहुश्रायुर्वेदविदः, “अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता । सुखायुषी पराकुर्यात् कालरात्रिरिवापरा” (....) इति । गुणकृतविभागप्रकरणतात्पर्यम-नुष्ठानपर्यवसानरूपप्रयोजनेनोपसंहरति अत इति ॥ ३९ ॥

प्राक् नियतदेशकालफलमोगैरुच्चावचैस्सर्वैरपि क्षेत्रज्ञैः उत्कस्य त्रिगुणस्य निश्शेषदुस्त्यजत्वमुखेन गुणकार्यप्रकरणं निगम्यते न तदस्तीति श्लोकेन । गुणत्वप्रकरणं तु नातोपसंहृतम्, अनन्तरमपि ‘स्वभावप्रभवैर्गुणैः’ इत्युक्तेः । दिवि देवेष्विति सत्त्वो-त्तरदेशाधिकारिणामुपलक्षणम् । तत्तुल्यतया पृथिव्यामित्यत्रापि मनुष्यादिष्विति राजसतामसाधि-कारिविवक्षास्त्वापनम् । “हिरण्यगर्भो भगवान्” (वि. ६. ७. ५६) “आब्रह्मस्तम्बपयन्ताः” (वि. घ. १०४. २२) इत्याद्यनुसारेण बहुवचनाभिप्रेतमाह ब्रह्मादिष्विति । गुणप्रकरणात् सत्त्वशब्दस्य गुण-विशेषार्थताश्रमव्युदासाय प्राणिशब्दः । समुदायरूपेणापि निर्धार्यमाणेषु तत्रापि गुणनिर्मुक्तं न किञ्चित् सत्त्वमित्यभिप्रायेण जातशब्दः । जातमिति वा व्यस्तम् आसंसारं जन्मप्रभृति गुणबद्धताद्योतनार्थम् ॥

एवं सर्वेषां संसारिणां गुणत्ववश्यकत्वमुक्तम् अथ - नानुष्ठानमन्यक्रेदोनिस्तमन्दिनाग्निं यथाधिकारं शास्त्रैर्विभक्तानि कर्मादीनि विविच्यन्ते । तस्य परमप्रस्तुतेन संगत्यर्थमध्यायारम्भप्रकाशं प्रदर्शयति त्यागेनेत्यादिना । संन्यासशब्दार्थादनन्य इति । श्रुतावपि हि, ‘त्यागेनैके’ (ना) ‘संन्या-सयोगात्’ (ना) इत्युभावेकविषयाविति भावः । एवंभूतस्येति । त्रिविधत्यागयुक्तस्येत्यर्थः । वृत्त्या सहेति ।

¹ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्वकीयो भावः स्वभावः ब्राह्मणादिजन्महेतुभूतं प्राचीनकर्मैत्यर्थः ; तत्प्रभवः सत्त्वाद्यो गुणः । ब्राह्मणस्य स्वभावप्रभवो रजस्तमोभिमवेनोद्भूतः सत्त्वगुणः ; क्षत्रियस्य स्वभावप्रभवः तमसत्त्वाभिमवेनोद्भूतो रजोगुणः ; वैश्यस्य स्वभावप्रभवः सत्त्वरजोभिमवेनाल्पोद्रिक्तस्तमोगुणः ; शूद्रस्य स्वभावप्रभवस्तु रजस्तत्त्वाभिमवेनात्पुद्रिक्तस्तमोगुणः । एभिः स्वभावप्रभवैर्गुणैः सह प्रविभक्तानि कर्माणि शास्त्रैः प्रतिपादितानि । ब्राह्मणादय एवंगुणाः, तेषां चैतानि कर्माणि, वृत्तयश्चैता इति हि विभज्य प्रतिपादयन्ति शास्त्राणि ॥

²शमो दमस्तपश्चोच्चैः क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म स्वभावजम् ॥ ४२

शमः बाह्येन्द्रियनियमनम् ; दमः अन्तःकरणनियमनम् ; तपः भोगनियमनरूपः

कृषिगोरक्ष्यादीनि¹ हि वक्ष्यमाणानि जीविकाविशेषा इति भावः । अत्र ब्राह्मणक्षत्रियविशामिति समासो द्विजत्वे सति वेदाधिकारात् । प्राचीनकर्मानुरूपं सत्त्वादिगुणवृद्धिः प्रागैव प्रपञ्चिता । अतः तद्धेतुकं कर्मात् तत्तद्गुणप्रचुरपुरुषासाधारणधर्मतया स्वभाव इति दर्शितम् । एतेन, “कर्मवशा गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते” (वि. २. १३. ७०) इति वचनादौपाधिकानां गुणानां चात्र स्वाभाविकतोऽ- [कृत्ययु²]क्तिशङ्काऽपि निरस्ता । गुणविभागप्रकारो ब्राह्मपुराणादिषु प्रपञ्चितः । तस्यायं संक्षेपः, “तमश्शूद्रे रजः क्षते ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तमम्” (भा. आश्व. ३९. ११) इति । अस्यार्थं वदन् प्रकृते विवृणोति रजस्तमोभिमवेनोद्भूतः सत्त्वगुण इति । उत्तमशब्दस्य, रजः क्षते इत्यादिपच्यन्वयमाह क्षत्रियस्येत्यादिना । अल्पोद्रिक्त इति शूद्रात् व्यवच्छेदाय । अतीन्द्रियाणां गुणानामपि शास्त्राधीनविभागत्वात् कर्मप्रविभागे गुणानां कर्तृत्वाद्यसंभवाच्च गुणैरसहेत्युक्तम् । गुणापेक्षया शास्त्रेण विभक्ततया गुणप्रविभक्तत्वोपचारादयमेवार्थ उचित इति भावः । कैर्विभक्तानीति शङ्कायां शास्त्रैरिति शेषपूरणम् । स्वरूपविभागस्य शास्त्राधीनत्वाभावादसंकीर्णबोधने विवक्षितमित्याह प्रतिपादितानीति । विभज्य प्रतिपादनं विवृणोति ब्राह्मणादय इति । कर्मशब्द एव सामान्यतो वृत्तिमपि संगृह्णाति ; तादृश्याद्वा तदा क्षेत्र इत्यभिप्रायेणाह वृत्तयश्चेति । जीवनोपाया इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

‘शमो³ दमः’ इत्यादौ पूर्वं व्याख्यातानामपि गुणानां पुनरुक्त्यान्⁴ वर्णानुबन्धेन विधाने अवान्तरविशेषशङ्कापाकरणार्थम्, ब्राह्मं कर्मैत्युक्तकर्मत्वसिद्धये नियमनादिरूपेण पुरुषव्यापारसाध्यत्व

1 ननु कर्तव्यं कर्मैवात्रोक्तम् ; न तु ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना द्रव्यमर्जयेदित्यादिविहिता वृत्तिरित्यत्राह । कृष्यादेः कर्तव्यकर्मत्वेऽपि वृत्तित्वमप्यस्ति । तत एवात्रान्यतमग्रहणम् ।

2 शमदमशब्दयोरेकार्थत्वमविशेषात्, ‘अदन्तगोभिः’, ‘शमन्वितय’ इत्यादिप्रयोगाच्च सिद्धम् । अपौनस्तक्यार्थमेवादध्वयणम् । तत्रासति बाधे बाह्येन्द्रियनियमनं प्रथमशब्दार्थः । षोडशे तु पूर्वपरसंदर्भानुसारपदान्वयेति । 3 वर्णैति । शमदमादेः सर्ववर्णसाधारण्यात् अत्र ब्राह्मणमात्रे एतदुक्त्या एतदर्थोऽन्य इति अर्थविशेषशङ्कापरिहाराय पुनर्व्याख्यानम् ।

शास्त्रसिद्धः कायक्लेशः ; शौचं शास्त्रीयकर्मयोग्यता ; क्षान्तिः परैः पीड्यमानस्याप्यविकृत-
चित्तता ; अर्जिवं परेषु मनोनुरूपं बाह्यचेष्टाप्रकाशनम् ; ज्ञानं परावरतत्त्वयाथात्म्यज्ञानम् ;
विज्ञानं परतत्त्वगतासाधारणविशेषविषयं ज्ञानम् ; आस्तिक्यं वैदिकार्थस्य कृत्स्नस्य सत्यता-
निश्चयः प्रकृष्टः ; 'केनापि हेतुना चालयितुमशक्य इत्यर्थः । भगवान् पुरुषोत्तमो वासुदेवः
परब्रह्मशब्दाभिधेयो निरस्तनिखिलदोषगन्धः स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानशक्त्याद्यसङ्ख्येय-
कल्याणगुणगणो निखिलवेदवेदान्तवेद्यः ; स एव निखिलजगदेककारणं निखिलजग-
दाधारभूतः ; निखिलस्य स एव प्रवर्तयिता ; तदाराधनभूतं च वैदिकं कृत्स्नं कर्म ; तैस्तै-
राराधितो धर्मार्थिकाममोक्षान्ये फलं प्रयच्छतीत्यस्यार्थस्य सत्यतानिश्चय आस्तिक्यम् ; 'वेदैश्च
सर्वैरहमेव वेद्यः' (१५. १५), 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते' (१०. ८), 'मयि
सर्वमिदं प्रोतम् (७. ७), 'भोक्तारं यज्ञतपसां.... ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति' (५. २९),
'मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनज्ञय' (७. ७), 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं
ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवाः ॥' (१८. ४६), 'यो मामजमनादि
च वेत्ति लोकमहेश्वरम्' (१०. ३) इति ह्युच्यते । तदेतत् ब्राह्मणस्य स्वभावजं कर्म ॥ ४२ ॥

ज्ञापनार्थं च । अतश्शौचादावपि तदापादनं ^२ब्राह्मम् । अस्ति मतिरस्येत्यास्तिकः ; तद्वाव आस्तिक्यम् ।
तच्चापामाणिकेषु भवत् दोषाय । प्रत्यक्षादिसिद्धे तु नासावतिशयः । शास्त्रीयेष्वपि काचित्संशयादौ
कुहृष्टित्प्रसङ्गः । अतो वैदिकार्थस्य कृत्स्नस्येत्युक्तम् । सहपठितविज्ञानादेर्भेदज्ञापनाय सत्यतानिश्चयस्य
प्रकृष्टत्वोक्तिः । तत् विवृणोति केनापीति । वैदिकस्य कृत्स्नस्येत्युक्तं कुहृष्ट्याद्यभिमतवैदिकार्थसंग्रहव्युदा-
साय प्राधान्येन सकलव्यव्यनक्ति भगवान् नित्यादिना । अत्र विशेषणानां प्रागेव व्याख्यातत्वादिह....[न
तत्र व्याप्रियते(?)....] । सर्ववेदसारतयोद्धृतस्यार्थस्य तदुपबृंहणेऽस्मिञ्छले तथात्वेनैव प्रस्पष्टतामाह
वेदैश्चेति । निखिलवेदवेदान्तवेद्य इत्युक्तार्थक्रमानुसारेण विप्रकीर्णवाक्योद्धारक्रमः । श्लोकार्थं निगमयति
तदेतदिति । ब्रह्मणः ^३कर्म ब्राह्मम् ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्राह्मणजातिपर इत्यभिप्रायेणाह ब्राह्मणस्येति ॥४२॥

१ प्रकृष्ट इत्यस्यार्थमाह केनापीति ।

२ तदापादनमिति । शौचक्षान्तिज्ञानादिशब्दा अपि तत्तन्मुख्यार्थानुकूलव्यापारपरा इति भावः ।

३ ब्रह्मणः कर्मेति । ब्रह्मण इदं ब्राह्मम् । तस्य कर्मत्वं कर्मपदसत्त्वादेव लभ्यते । यद्वा कर्म-
पदं कर्मव्युत्पत्तितात्पर्यग्राहकम् । शमादयः ब्राह्मणस्वभावजाः । ब्राह्मणस्वजातिप्रयोजकानि पूर्व-
कर्मणि स्वभावशब्दवाच्यानि शमादिकर्मजननस्वरूपयोग्यानि भवन्ति । कार्यकारणभावोऽयं शास्त्र-
सिद्धः । तत्र तत्र तथा फलोपधानाभावः सहकारिवैकल्यप्रयुक्तः । ब्राह्मण्यस्योद्विक्तसत्त्वरूपत्वात्
तद्धेतोः पूर्वकर्मणः शमादिस्वरूपयोग्यताऽस्ति ; शमादेर्विवेकविशेषकार्यत्वात् ; तस्य च सत्त्वाधीन-
त्वात् । मानसमपि सत्त्वमस्य शारीरसत्त्वस्य मुख्यं सहकारि । तद्भावे तु शमादेरसिद्धिरिति ।
एवं क्षात्रं कर्म स्वभावजमित्यादावपि गुणतारतम्यात्मकतत्तद्वर्णप्रयोजकस्य पूर्वकर्मणः शौचीदि-
तत्तद्व्यापारजननस्वरूपयोग्यताऽस्तीत्येतावदेव विवक्षितम् । फलनिष्पत्तिः सामग्र्यायत्ता । तत्रापि
शब्दानां तत्तदर्थहेतुव्यापारपर्यन्तार्थकत्वं भाव्यम् ।

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥
 शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यम्, तेजः परैरनभिभवनीयता, धृतिः आरब्धे कर्मणि
 विघ्नोपनिपातेऽपि तत्समापनसामर्थ्यम्, दाक्ष्यं सर्वक्रियानिर्वृत्तिसामर्थ्यम्, युद्धे चाप्यपलायनम्
 युद्धे चात्ममरणनिश्चयेऽप्यनिवर्तनम् ; दानं आत्मीयस्य धनस्य परस्वत्वापादनपर्यन्तस्यागः
 ईश्वरभावः स्वव्यतिरिक्तसकलजननियमनसामर्थ्यम् ; एतत् क्षत्रियस्य स्वभावजं कर्म ॥ ४३ ॥
 कृषिगो(गौ)रक्ष्यवाणिज्यं वैश्यं कर्म स्वभावजम् ।

कृषिः सस्योत्पादनं कर्षणम् । गोरक्ष्यम् पशुपालनमित्यर्थः । वाणिज्यम् धनसञ्चयहेतुभूतं
 क्रयविक्रयात्मकं कर्म । एतत् वैश्यस्य स्वभावजं कर्म ॥

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥

४४

पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यारूपं शूद्रस्य स्वभावजं कर्म । तदेतत् चतुर्णां वर्णानां वृत्तिभिस्सह
 कर्तव्यानां शास्त्रविहितानां यज्ञादिकर्मणां प्रदर्शनार्थमुक्तम् । यज्ञादयो हि त्रयाणां वर्णानां

“शूरं भीरुं कविं जडम्” (भा. मो. १७४. ३२) इति भीरुपतियोगिनि शूरशब्द इत्यभि-
 प्रायेणाह निर्भयप्रवेशसामर्थ्यमिति । मानसशारीरसंवलनमिदम् । प्रविष्टस्य परैः परिभवे प्रवेशोऽपि
 दोषस्यात् ; अतस्तत्परिहाराय तेज इहोक्तमित्याह परैरनभिभवनीयतेति । दाक्ष्यात् धृतेर्विशेषो
 विघ्नोपनिपातेऽपीति दर्शितः । पट्टतिसामर्थ्यात् प्रवृत्तापरित्यागो ह्यन्य एव । युद्धे चापीत्यत्र अपिशब्द-
 द्योतितं तीव्रं फलायननिमित्तमाह आत्ममरणनिश्चयेऽपीति । अतेश्वरभावशब्देन दुष्टनिग्रह-शिष्टानुग्रह-
 शक्तिर्विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह स्वव्यतिरिक्तं । सकलजनेति स्वाराष्ट्राद्यवच्छिन्नविषयम् ॥ ४३ ॥

रुद्धिं^१ व्युत्पत्तिं चानुसृत्य फलतः स्वरूपतश्च कृषिं दर्शयति सस्योत्पादनं कर्षणमिति । एवं
 वाणिज्यव्याख्यानेऽपि ब्राह्मम् । गौः रक्षया यत्, तत् कर्म गोरक्ष्यमित्यभिप्रायेणाह पशुपालनमिति ।
 रक्ष्यमिति भावार्थं वा ; रक्षणमित्यर्थः ।^२ गौरक्ष्यमिति वा पाठः । गां रक्षीति गोरक्षः ; तस्य कर्म
 गौरक्ष्यं पशुपालनम् । वाणिजः कर्म वाणिज्यमिति वत् । एवं विशः कर्म वैश्यम् ; “गुणवचन-
 ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” (अष्टा. ५.१.१२४) इति षञ्जप्रत्ययः ॥ ४४ ॥

शास्त्रान्तरानुसारेण परिचर्यायाः प्रकृतव्रतयानुबन्धित्वमाह पूर्ववर्णत्रयेति । ननु षट्कर्मा
 ब्राह्मणः । त्रिकर्माणौ क्षत्रियवैश्यौ । शूद्रस्यापि, “भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियारतः । नमस्कारेण
 मन्त्रेण पञ्चयज्ञात् हापयेत् ॥” (याज्ञ. १.५.१२१) इत्यादयो धर्मा विधीयन्ते ; तन् कथमिह
 तत्कर्मणामियत्तानिर्देश इत्याह तदेतदिति । प्रदर्शनीयान् उदाहरति यज्ञादयो हीति । प्रदर्शनार्थत्वे

१ कर्षणं भावार्थकः किन्प्रत्यय इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः । सस्योत्पादकत्वे रुद्धिसिद्धम् ।

२ रक्ष्यपदस्य विशेषणवाचिनः उत्तरत्वे भावार्थकत्वे च क्लेशात् शांकर्यापठमेव शक्यं
 तदुक्तमर्थमेवाऽऽह गौरक्ष्यमिति ।

साधारणाः । शमादयोऽपि त्रयाणां वर्णानां प्रमुखानां साधारणाः । ब्राह्मणस्य तु सत्त्वोद्रे-
कस्य स्वाभाविकत्वेन शमदमादयः सुखोपादाना इति कृत्वा तस्य शमादयः स्वभावजं कर्मे-
त्युक्तम् । क्षत्रियवैश्ययोस्तु स्वतो रजस्तमःप्रधानत्वेन शमदमादयो दुःखोपादाना इति
कृत्वा न तत्कर्मेत्युक्तम् । ब्राह्मणस्य वृत्तिर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः ; क्षत्रियस्य जनपदपरि-
पालनम् ; वैश्यस्य च कृष्यादयो यथोक्ताः ; शूद्रस्य¹ तु कर्तव्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णत्रयपरिचर्येव ॥

हेत्वन्तरमाह शमादयोऽपीति । शमादीनां मोक्षार्थिवर्णत्रयसाधारण्येन कथं ब्राह्मणस्यैव तदुक्तमित्यत्राह
ब्राह्मणस्य त्विति । स्वभावप्रमवैरिति पूर्वोक्तानुविधानात् सहजत्वविवक्षयाऽत्र स्वभावजशब्द
इत्यभिप्रायेणाह सत्त्वोद्रेकस्य स्वाभाविकत्वेन शमदमादयस्सुखोपादाना इति । वर्णान्तरगुणसंभेदं
निर्वहति क्षत्रियवैश्ययोरिति । न तत्कर्मेत्युक्तमिति । तत्कर्मेति नोक्तमित्यन्वयः । उक्तानां वृत्तीनां
प्रदर्शनार्थत्वाय चतुर्णां वृत्त्यंशं विविच्य विविनक्ति ब्राह्मणस्य वृत्तिरित्यादिना । शूद्रधर्मो वृत्तिश्च
याज्ञवल्क्येन स्मर्यते, “शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथा जीवन् वर्णिगं भवेत् । शिल्पैवो विविधैर्जीवेद्
द्विजातिहितमाचरन्” (१. ५. १२०) इति ; मनुस्तत्र विशेषमाह, “विपस्नेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म
कीर्यते” (१०. १२३) इति ; तदिदमभिप्रेत्याह शूद्रस्य तु कर्तव्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णत्रयपरिचर्येवेति ।

नन्विदमयुक्तम् ; भार्यारितिरित्यादेरुक्तत्वात् ; “मां हि पार्थ व्यपश्रित्य” इत्यारभ्य, “स्त्रियो
वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्” (९. ३२) इति च स्वयमेवाह ; “वसन्ते दीक्षयेद्विप्रम्”
इत्यारभ्य “हेमन्ते शूद्रमेव च । त्रियं च वर्षाकाले तु पञ्चरात्रविधानतः” इति भगवत्समाराधनार्थं
दीक्षा च विहिता । तथा, “ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैश्शूद्रैश्च कृतलक्षणैः । अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैस्स्व-
कर्मसु । सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतसंस्कर्षणेन यः” (भा. भी. ६६. ३९) इति दीक्षितशूद्रादेर्भग-
वदर्चनादिकं स्पष्टमुक्तम् । तथा युगधर्मान् प्रक्रम्योच्यते, “कृतं नाम युगं पूर्वं यत् धर्मः सनातनः ।
कृतमेव न(च) कर्तव्यं यस्मिन् काले नरोत्तम । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्शूद्राश्च कृतलक्षणाः । कृते
युगे समभवन् स्वकर्मनिरतास्तदा । एकवेदसमायुक्ता एकम(व)न्तविधिक्रियाः । पृथग्धर्मा-
स्त्वेकवेदा(द्या) धर्ममेकमनुव्रताः । चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना । अकामफलसंयोगात्
प्राप्नुवन्ति परां गतिम्” (वि. घ. १०८. १९) इति ।

श्रीसात्त्वते (२-७, ८, ९, १०, ११) च, “अष्टाङ्गयोगयुक्तानां ह्यागनिरतात्मनाम् । योगि-
नामधिकारः स्यादेकस्मिन् हृदयेऽशये । व्यामिश्रयागमुक्तानां विप्राणां वेदवादिनाम् । समन्ते तु चतु-
र्व्यूहे ह्यधिकारो न चाग्न्यथा । त्रयाणां क्षत्रियादीनां प्रपन्नानां च तत्त्वतः । अमन्त्रमधिकारस्तु चतु-

1 शूद्रस्यापीत्यत्र अपिः तुशब्दार्थे इति भावः । यद्वा तुशब्दः स्वयं प्रयुक्तः ; अपिशब्दः,
पूर्वं ‘शूद्राणाञ्च परन्तप’ इत्यत्र चकारश्च अनुलोमप्रतिलोमसर्वजातिसंग्रहार्थः । तत्तज्जातीयानामपि
प्रतिनियतकर्मेन्द्रियैश्च धर्मशास्त्रे प्रसिद्धत्वात् । तथा च तत्तत्कर्माधिकं गुणतरतम्यं तेषु
पूर्वकर्मयुक्तमित्युक्तं भवति ।

व्यूहक्रियाक्रमे । सक्रिये मन्त्रचक्रे तु वैभवीये विवे(लो)किनाम् । ममतासंनिरस्तानां स्वकर्मनिरतात्मनाम् । कर्मवाङ्मनसैः सम्यग्भक्तानां परमेश्वरे । चतुर्णामधिकारो वै वृत्ते (प्राप्ते) दीक्षाक्रमे सति ॥” (२. ७-११) इत्यधिकारविशेषनियमः कृतः । सप्तमे च व्रतविधानपरिच्छेदे, “दाने(ना)चने तु शूद्राणां व्रतकर्मणि सर्वदा । असिद्धान् तु विहितं सिद्धं वा ब्राह्मणेच्छया ॥ स्वकर्मणा यथोत्कर्षः मभ्येति च (न) तथाऽर्चनात् । तस्मात् स्वेनाधिकारेण कुर्यादाराधनं सदा ॥ सर्वत्राधिकृतो विमो वासुदेवादिपूजने । यथा तथा न क्षत्राद्यास्तसाच्छास्त्रोक्त(स्त्रार्थ)माचरेत् ॥ नयेन्नकाशनैर्भक्त्या दिनान्येतानि मौद्गल । व्रताद्यन्ते तु विहितं परिपीडं हि तस्य वा ॥” (५३-५६) इति व्रतविशेषक्रमो दर्शितः । **मौद्गलेति** ^१भगवच्छास्त्रे शूद्रनाम । **परिपीडमुपवासः** । तथा मन्त्रेषु चैवं नियमोऽन्यत्र कृतः, “वौषट् स्वाहावषट्कारनिष्ठानां तु प्रतिक्रिया । नमस्कारेण विहिता” इति ।

तथा **नारदीये श्रीमदष्टाश्वकल्पे**, “न स्वरः प्रणवोऽङ्गानि नाप्यन्यविधयस्तथा । स्त्रीणां तु शूद्रजातीनां मन्त्रमालोक्तिरप्यते ॥” (१. १०२) इति । एवमेकादशीव्रतादयोऽपि सर्वसाधारणाः **पुगाणादिषु** पठ्यन्ते । तथा अन्येऽपि वर्ज्यावर्ज्यनियमाः कतिकति धर्मशास्त्रादिषु कथ्यन्ते । यथा, “कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च । शूद्रे वेदाश्वरेणैव निष्कृतिर्न विधीयते ॥” (ल. पा. १. ७४), “हृत्कण्ठतालुगामिस्तु यथासंख्ये द्विजातयः । शुष्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्पृष्टाभिरन्ततः” (याज्ञ.आ.२.१), “तेषां स एवाऽऽचमनकल्पः । अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनखवापनम्” (आप.२.१.३ ५, ६) इत्यादि ।

तस्मात्, “जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् । देवताराधनं चैव स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥” (अलि. १३३) इत्यादिकं विहितव्यतिरिक्त-वर्णतयशुश्रूषाविरुद्धविषयमिति योज्यम् । अपि च, “न शूद्रा भगवद्भक्ता विभ्रा भागवताः स्मृताः” (विह. २४ १०) इत्यादिवचनात्, **जयाख्यसंहितादिषु** भागवतानां चतुर्णां समत्ववचनाच्च भगवत्परिचर्यावशात् वर्णतयपरिचर्यानिवृत्तिरपि संभवेत् । अतः कथं **शूद्रस्य तु कर्तव्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णतयपरिचर्यैवेति** भाषितम् ?—

अत्र ब्रूमः—यद्यपि विहितव्यतिरिक्तविषयाः सर्वनिषेधाः ; विशिष्टसंस्कारगुणविशेषादिमतां च शूद्राणामपि धर्मविशेषा विहिताः, तथाऽपि ते सर्वे वर्णतयपरिचर्याख्यप्रधानधर्माविरोधेन तन्निवृत्तैः शूद्रैः तत्परिचर्याभावनयैवानुष्ठेयाः । अत एव ब्रूतोच्यते **परिचर्यात्मकं कर्मेति** । अन्यथा परिचर्येत्येव वक्तव्यम् । न च निष्प्रयोजनाधिकग्रहण युक्तम् । आमनन्ति च **रहस्याग्रायविदः**, “ज्ञानज्ञान-संभवेणकर्म ब्राह्मणः, ज्ञानपरित्यागकर्म क्षत्रियः, ज्ञानव्रीजवर्धनकर्म वैश्यः, ज्ञानप्युत्थानकर्म शूद्रः । कृतयुगस्यान्ते त्रेतायुगस्यादौ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा भिद्यन्ते । तेषां भिन्नानां दृष्टिः न तथा भवति, ^२**वैश्यया रसना** न तथा भवन्ति ; पुष्पफलमोषधिवनस्पतयो न तथा दधते ; तां दृष्ट्वा ब्राह्मणक्षत्रिय-

1 ‘एवं तदीया विप्राश्च क्षत्रिया वैश्यजातयः । मौद्गल्याद्यास्तथाऽन्ये च न तस्मिन्निविवर्जिताः’ (पारमेश्वरे प्रतिष्ठाप्याये १५-१६१) इति सञ्चरित्तरक्षोवाहृतं वचनमिहानुसन्धेयम् ।

2 अपराधपरिहारसारास्त्रादिन्यामतत्र पाठभेदो दृश्यते ।

‘स्वेस्वे कर्मण्यभिरतस्संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतस्सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥
स्वेस्वे ययोदिते कर्मण्यभिरतो नरः संसिद्धिं परमपदप्राप्तिं लभते । स्वकर्मनिरतो यथा

वैश्यशूद्राणामसूया प्रादुर्बभूव ; शूद्रः प्रथमजातिः, न वः पयुत्थास्यामीति, वैश्यो द्वितीयजातिः न वो बीजानि वर्धयिष्यामीति, क्षत्रियस्तृतीयजातिः, न वः परित्रास्य इति ; तान् ब्राह्मण इत्याह, आस्थिता यूयम् ; न वो वक्ष्यामीति । अत्र पयुत्थानं-परिचर्या । एवं “शूद्रस्सायुः” (वि. ६. २. ६) इत्यादिप्रकरणान्तराणि च द्रष्टव्यानि । एतेन, “न शूद्रा भगवद्भक्ता” (विह. २४. १०) इत्यादिस्तुतिवाक्येन वर्णत्रयपरिचर्यादिनिवृत्तिप्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्तः, भगवदेकान्तशूद्रस्यैव पयुत्थानविधेः । भगवद्भक्तिस्तुतिपरत्वादेव हि, “सर्ववर्णेषु ते शूद्रा ये ब्रह्मका जनादिने” इति व्यतिरेकिनन्दा । किं तर्ह्येतं स्तुतिनिन्दालम्बनम् ? आन्तरः सत्त्वादिगुणोन्मेषः ; यदपेक्षया ब्राह्मणादेरेव ब्राह्मण्यादिकं श्रुत्यादिषु कीर्त्यते, “अमौनं च मौनं च निर्विघ्नाथ ब्राह्मणः” (वृ. ५. ५. १) इति^१, “विष्णुं क्रान्ते वासुदेवं विजानन् विप्रो विप्रत्वं गच्छते तत्त्वदर्शी” (भा. अनु. १६ २), “चण्डालमपि वृत्तस्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः” इत्यादि । यत् शरीरसत्त्वादिगुणतारतम्यनिबन्धनं जातिरूपं ब्राह्मण्यादिकम्, तस्यान्तरसत्त्वोन्मेषादावप्यनुवृत्तेराशरीरपातं जातिनियमः स्थित एव । तदनुबन्धिनश्च धर्मास्तत एवावतिष्ठन्ते । अत एव हि विदितं ब्रह्मविद्योऽपि विदुरः स्वस्य तद्वचनेऽनधिकारमाह, “शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे” (भा. उ. ४१. ५) इति । शमादिगुणपौक्ययोगिनि तु शूद्रादौ, स्त्रीधर्मिणो^२ जनन्यामिवावज्ञानादिनिवृत्तिमात्रविशेषापेक्षया जातिसामान्यवीक्षणप्रतिषेध इति । यथा स्मरन्ति, “एतैः समेतश्शूद्रोऽपि वार्षके मानमर्हति” (याज्ञ. आ. ११५) इति । अत एव, “भक्तिरष्टविधा द्वेषा यस्मिन् स्लेच्छेऽपि वर्तते । तसै देयं ततो ब्राह्मं स च पूज्यो यथा ब्रह्म” ॥ (गा. पू. २१९. ८) इत्यादिकमनुपप्लवपर्यन्तयाऽपि निर्व्यूढम् । साम्योक्तिरपि सर्वोत्कर्षफलादिसाम्यविषया ; अपशूद्रनयाद्यविरोधश्च । उक्तं ‘**दाचार्यैः**, भागवतत्वेन शूद्रस्योत्कर्षं ब्राह्मणस्यापि तेनैवोत्कर्ष इति पुनर्वैषम्यम्’ इति सर्वं समञ्जसम् । अतः सुष्टूक्तं शूद्रस्य वृत्तिकर्तव्ययो रैक्यमिति ॥ ४४ ॥

वर्णधर्मविभागो मोक्षशास्त्रे किमर्थं इत्यत्राह स्वेस्वे कर्मणीति । संसिद्धिशब्दस्याल परमपदप्राप्तिविषयत्वं प्रकरणात् सिद्धम् । “शाश्वतं पदमव्ययम्” (५६) इति हि वक्ष्यति । यद्वा सिद्धिशब्दः ‘नैकर्म्यसिद्धिम्’ इति वक्ष्यमाणविषयः । तत्पर्यवसानज्ञापनायां ल परमप्राप्यग्रहणम् । ननु स्वकर्म-

1 ब्राह्मणक्षत्रियविशामित्याद्यारम्भो यदर्थः, तद्वाह स्वेस्वे इति । ‘सर्वकर्मफलत्यागम्’, ‘एतान्यपि तु कर्माणि’ इति सार्विकल्याणपूर्वकसर्वानुष्ठानसंमत्या विप्रादिना राजस्याद्यनुष्ठानमपि क्रियेतेति वर्णाश्रमधर्मनियमभंगो न कार्य इति एतावता ज्ञापितमिति भावः । तत्र फलान्तरार्थिभिरीश्वरदेवताद्यन्तानुष्ठितमपि यथा फलति न तथा, किं तु मुमुक्षुणा ईश्वराराधनतयाऽनुष्ठान एव फलमित्याह स्वकर्मैत्यादिना ।

2 ब्रह्मविद्यापदं विद्यासाधकमन्त्रादिशब्दपरम् ।

3 स्तीधर्मिणी-रजस्वला ।

4 अत्र आचार्यशब्देन वादिहंसांस्तुवाहा विवक्षिता इति प्रभावव्यवस्थाधिकारतो ज्ञायते ।

सिद्धिं विन्दति परमपदं प्राप्नोति, तथा शृणु ॥ ४५ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६

यतो भूतानामुत्पत्त्यादिका प्रवृत्तिः, येन च सर्वमिदं ततम्, स्वकर्मणा तं मामिन्द्राद्यन्तरात्मतयाऽवस्थितमभ्यर्च्य मत्प्रसादात् मत्प्राप्तिरूपां सिद्धिं विन्दति मानवः । मत् एव सर्वमुत्पद्यते, मया च सर्वमिदं ततमिति पूर्वमेवोक्तम्, “श्रद्धं कृत्स्नं जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ॥” (७. ६), “मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना” (९. ४), “मयाऽव्यक्षेण प्रकृतः सृयते सत्त्वाचमू” (९. १०) “श्रद्धं सर्वस्य प्रभवो मत्तत्सर्वं प्रवर्तते” (१०. ७) इत्यादिषु ॥ ४६ ॥

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।

निरतस्यापि शूद्रस्य कथं परमपदप्राप्तिः ? तस्य हि मोक्षसाधनविद्यायामनधिकारः शारीरके अपशूद्राधिकरणे शिक्षितः ॥ सत्यम् ; भवान्तराधिकारद्वारा परम्परया परमपदप्राप्तेर्विवक्षितत्वात् विरोधः । विदुरादिवत् जातिस्मरेषु जन्मान्तरप्रारब्धपरविद्याप्रतिसंधायिषु स्वकर्मणामकरणनिमित्तपत्यवायपरिहारार्थं साक्षात्संसिद्धियोग्यत्वं द्रष्टव्यम् । यथोक्तं भगवता शौनकेन, “धर्मव्याघादयोऽप्यन्ये पूर्वाभ्यासाज्जगुप्सिते । वर्णावरत्वे संप्राप्ताः संसिद्धिं श्रमणी यथा” (वि. ध. १०२. ३०) इति । ननु परिमितफलप्रदानसमर्थेन्द्राधाराधनरूपाणां तत्तद्वर्णाश्रमकर्मणां कथं परमपदप्राप्तिहेतुत्वमित्युत्तरं स्वकर्मनिरत इति । यथेत्यत्य प्रतिनिर्देशत्वात् तच्छब्दः प्रकारपरामर्शायाह तथा शृण्विति ॥ ४५ ॥

सर्वकारणभूतः सर्वान्तर्यामी परमात्मा स्वसृज्यस्वशरीरभूतेन्द्रादिवाचकैः शब्दैरास्मायत इति तत्समाराधनत्वात् संसिद्धिसाधनत्वं वर्णाश्रमधर्माणामुपपन्नमित्युच्यते यतः प्रवृत्तिरिति श्लोकेन । प्रवृत्तिशब्दस्यात् चेष्टामात्रपरत्वव्युदात्तायाह उत्पत्त्यादिकेति । चेतनाचेतनवाचिभूतशब्दसमन्वितः प्रवृत्तिशब्दोऽत्र विशेषकाभावात् सर्वविधव्यापारसंग्राहक इति भावः । सर्वविधकारणत्वोपयुक्त आकार उच्यते येन सर्वमिदं ततमिति । ततम् ; नियन्तृत्वेनेति हृदयम् । तमिति परोक्षतया निर्दिष्टः कथं मामिति व्याख्यायत इति शङ्कायां यत इत्यनुवादस्य प्राप्त्यर्थं पुरोवादे स्मारयति मत् एवेति । कारणत्वसर्वाधिकत्वसर्वव्यापित्वसर्वनियन्तृत्वादिषु यथासंभवं वचनानि योज्यानि ॥ ४६ ॥

एवं वर्णाश्रमधर्माणां स्वरूपेणापरित्याज्यत्वं परप्राप्तिसाधनत्वप्रकारश्च दर्शितः । अर्थं तेषामेव ‘दैवमेवापरे यज्ञम्’ (४. २५) इत्याद्युक्तप्रधानधर्मयोगेन नियमविशेषादियोगेन च कर्मयोगान्तर्भूतानां ज्ञानयोगाधिकारिणामप्यपरित्याज्यत्वं (३. २५) प्रागुक्तं प्रत्यभिज्ञाप्यते—श्रेयान् स्वधर्मः इत्यादिभिः । ^१अत्र स्वधर्मशब्दो न वर्णाश्रमनियमधर्मपरः, तथा सनि परधर्मशब्देन वर्णान्तरादिधर्मो-

ननु श्रेयानित्यादेः स्वरसार्थत्यागेन किमिति क्लिष्टं व्याख्यायते । स्वधर्मेधर्मत्यागेन परवर्णधर्मो न ग्राह्य इति हि स्पष्टोऽर्थः । संदर्भानुगुणश्च । शौर्धतेनः प्रवृत्तिघोरकर्मत्यागेन क्षान्तिमुखविप्रधर्मग्रहणस्योचितत्वज्ञोक्त्यायां स्वैश्वरेकर्मणीति सामान्यनमुक्तं २१, तद्दृढीकरणमन्वेति सुवचत्वादित्यत्राऽऽशयं दर्शयति अत्रत्यादिना ।

एवं त्यक्तकर्तृत्वादिको मदाश्रयधनरूपः स्वधर्मः । स्वेनैवोपादातुं योग्यो धर्मः ; प्रकृति-
मंसृष्टेन हि पुरुषेणेन्द्रियव्यापाररूपः कर्मयोगात्मको धर्मः सुकरो भवति । अतः कर्मयोगाख्यः
स्वधर्मो विगुणोऽपि परधर्मात्--इन्द्रियजयनिपुणपुरुषधर्मात् ज्ञानयोगात् सकलेन्द्रियनिय-
मनरूपतया सप्रमादात् कदाचित्स्वनुष्ठितात् श्रेयान् ।

तदेवोपपादयति—

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् नामोति किल्बिषम् ॥

४७

प्रकृतिसंसृष्टस्य पुरुषस्य इन्द्रियव्यापाररूपतया स्वभावत एव नियतत्वात् कर्मणः,
कर्म कुर्वन् किल्बिषं संपारं न प्राप्नोति ; अप्रमादत्वात् कर्मणः । ज्ञानयोगस्य सकलेन्द्रिय-
नियमनसाध्यतया सप्रमादत्वात् तन्निष्ठस्तु प्रमादात् किल्बिषं प्रतिपद्येतार्था ॥ ४७ ॥

पादानप्रसङ्गात् । न च तत् युक्तम्, तस्य निषिद्धत्वेनाधर्मतया स्वधर्मस्य तत् प्रशस्त्यतस्त्वेकक्षणश्रेयस्त्व-
वचनायोगात् ; न हि पापात्पुण्यं श्रेय इति कथ्येत । अत एव “वेदवाङ्मधर्माद्वैदिकस्य धर्मस्य श्रेयस्त्वमु-
च्यते” इत्यपि न योज्यम् । क्षत्रियस्यार्जुनस्य, “श्रेयो भोक्तुं भैक्षम्” (२. ५) इत्युक्तब्राह्मणधर्मभूतप्रवचन-
प्रतिषेधोऽयमिति चेन्न ; तत्प्राप्तौ निषेधायोगात् ; अप्राप्तौ पापत्वादेव दत्तोचरत्वात् । आपत्स्वनन्तरा
च वृत्तिर्दुस्त्यजा । अतोऽस्त स्वधर्मपरधर्मशब्दौ ¹(४-४५) प्राग्वत् कर्मयोगज्ञानयोगविषयौ व्याख्यातौ ।
एवमित्यारभ्य स्वधर्मः इत्यन्तमेकं वाक्यम् । अन्यथोत्तरग्रन्थानन्वयप्रसङ्गात् । स्वशब्दस्य जातिविव-
क्षाव्युदासायाह स्वेनैवेति । स्वभावनियतं कर्मण्यन्तरोक्त्यनुसारेण कर्मविषयः स्वधर्मशब्दः प्रकरणत्
निष्कामकर्मविषयः । तत् स्वेनैवोपादातुं योग्य इत्युक्तं विवृणोति प्रकृतीति । विगुणशब्दस्य
त्याज्यत्वशङ्कापरत्वमाह विगुणोऽपीति । गत्यन्तराभावादमुख्यकल्पत्वेनानुमतोऽपीत्यर्थः । स्वशब्द-
निर्दिष्टात्कर्मयोगार्हान्योऽस्त परः ; स च ज्ञानयोगार्ह इत्यभिप्रायेणाह इन्द्रियजयेति । सप्रमादस्य
स्वनुष्ठितत्वं कथं स्यादित्यत्राह कदाचिदिति ।

स्वभावनियतमित्यत्र जातिनियतत्वशङ्काव्युदासायाह तदेवेति । यथा विषतरुनिम्बतिलि-
प्यादिजातानां जन्तूनां स्वभावनियता आहारा इति भावः । किल्बिषशब्दोऽज्ञानिष्ठतमस्त्वद्योतनाय
संसारशब्देन तत्फलव्यस्ततया व्याख्यातः । ज्ञानयोगनिष्ठासंभावितनिषेधाय वा, विशेषनिषेधः शेषा-
भ्यनुज्ञापर इत्यभिप्रायेण वाऽऽह ज्ञानयोगस्येति ॥ ४७ ॥

1 प्राग्वदिति । अवश्यञ्च एतावदुपपादितकर्मयोगज्ञानयोगपुरस्सरमेव ग्रन्थोपसंहारे अत्र
भक्तियोगो निगमनीयः । यदि एतच्छ्लोकस्य स्वरवर्णधर्मपरतयाऽर्थः सुवचः स्यात्, तर्हि ‘असक्त-
बुद्धिः’ (४९) इति श्लोकमारभ्य तदुपसंहार इति स्वीक्रियेत । स्वरवर्णधर्मविषयकतयैव
निर्वाहेऽपि न नः कापि हानिः । अर्थान्तरस्य सुवचत्वाभावात् अयमपि श्लोकः कर्मयोगादि-
विषयक एव । अस्यैवमर्थः पूर्वमन्येवमेष श्लोकश्चनयाऽपि निश्चीयते । समानानुपूर्विकावश्ये
पूर्वकृताथेत्यागस्यायुक्तत्वादिति भावः ।

अतः कर्मनिष्ठैव ज्यायसीति तृतीयाध्यायोक्तं (३. ८) सारयति—

सहजं कर्म कौन्तेय सदोपपन्नं न त्यजेत् । सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवोऽऽवृताः ॥ ४८

अतः सहजत्वेन सुकृतप्रसादं च कर्म सदोषं सदुःखमपि न त्यजेत् ; ज्ञानयोगयोग्योऽपि कर्मयोगमेव कुर्वीतेत्यर्थः । सर्वारम्भाः,—कर्मारम्भाः ज्ञानारम्भाश्च हि दोषेण दुःखेन धूमेनाग्नि-
रिवोऽऽवृताः । इयांस्तु विशेषः—कर्मयोगः सुकृतोऽप्रमादश्च, ज्ञानयोगस्तद्विपरीतः इति ॥ ४८

असक्तबुद्धिस्मर्षैव जितात्मा विगतस्पृहः । नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९

सर्वैत फलादिषु असक्तबुद्धिः, जितात्मा—जितमना, परमपुरुषकर्तृत्वानुसंधानेनाऽऽत्म-
कर्तृत्वे विगतस्पृहः, एवं त्यागादनन्यत्वेन निर्णीतेन संन्यासेन युक्तः कर्म कुर्वन् परमां नैष्कर्म्य-

अर्थान्तरपरत्वशङ्काव्युदासायाऽऽदरातिशयविवक्षया, पुनरुक्तिपरिहाराय च तृतीयाध्यायोक्तं
स्मारयतीत्युक्तम् । सहजत्वेन । वासनानियतत्वादित्यर्थः । ततः कथं त्याज्यत्वाभाव इत्यत्राह सुकर
मिति । दोषशब्देन पापविवक्षा न युक्ता ; विहिते तदयोगात् । तथा (तदा ?) च न त्यजेदिति न
युक्तम्, पापांश्च सर्वैः परित्याज्यत्वात् ; अतः कायकेशादिमात्रगर्भत्वमिह सदोषत्वमित्युच्यते, ताव-
न्मात्रेऽप्यलसानां त्याज्यताबुद्धिः स्यादित्यभिप्रायेणाह सदुःखमपीति । ^१ एतेन कापिलमतान्वारोहेण
सदोषमपीत्यनुवाद इति व्याख्यान्तरं निरस्तम् । मुमुक्षोः कथं शास्त्रीये श्रेयस्त्वेन चोक्ते क्षुद्रकेशाशहत्वेन
त्याज्यताबुद्धिः ? अतः प्रसङ्गाभावात् प्रतिषेधो न युक्त इत्यत्राह ज्ञानयोगयोग्योऽपीति । अपि-
शब्दोऽन्यस्य कैमुत्यज्ञापनार्थः । अक्षेशोपायदर्शने स्वाधिकारमप्रतिसंधाय तत्र प्रवृत्तिः स्यादिति ततो
नियम्यत इत्यर्थः । सदुःखत्वनिर्दुःखत्वलक्षणवैषम्यमन्वारुणाप्रमादत्वादिभिर्नियम उक्तः ; अथ सदुः-
खत्वमपि द्वयोस्समानमित्युच्यते सर्वारम्भा हीत्यर्थेन । कर्मारम्भाः ^२ ज्ञानारम्भाश्चेत्यनेन सर्वशब्द-
स्यात्र प्रकृतशास्त्रीयकार्त्स्न्यपरत्वमाह । दुःखसाम्ये सति किमन्यतरनियमेन, कथं च [न] तत्स्य
हेतुरित्यत्राह इयानिति । कर्मारम्भेषु कायक्लेशमात्रम् ; ज्ञानारम्भेषु तु अत्यासन्नत्वेऽपि ^३ कफोणि-
गुडायमानप्रत्यग्विषयान्वेषणेन इन्द्रियमनोनियमनप्रयासो दुःखात्मक इति भावः ॥ ४८ ॥

सर्वत्रामासक्तबुद्धिः इत्युक्तेऽपि पुनः विगतस्पृहः इत्येतत् फलसङ्गनिवृत्तिरूपत्यागसहपठितकर्तृत्व-
त्यागविषयत्वौचित्यात् स्वप्नादिष्वपि स्वात्मनि कर्तृत्वानुसंधानपसङ्गनिवृत्तिरूपत्यागाग्राहिविवक्षयेत्याह
आत्मकर्तृत्वे विगतस्पृह इति । संन्यासेनाधिगच्छतीति न ज्ञानयोगादिपरम् ; कर्म न त्यजेदिति
प्रकृतानन्वयात्, अध्यायरम्भोक्तसंन्यासविषयत्वौचित्याच्चेत्यभिप्रायेणाह एवं त्यागादनन्यत्वेन
निर्णीतेनेति । अत्र नैष्कर्म्यसिद्धिशब्दो न मोक्षविषयः, सिद्धिं प्राप्त इत्यादिना पुनः कर्तव्यविधा-

1 बाह्यव्यापारात्मकं कर्म अन्तश्चिन्ताविरोधि इति दोषवत्त्वेऽपीत्यर्थोऽपि कथञ्चिद्
ग्राह्यः । अग्राह्यमर्थमाह एतेनेति ।

2 ज्ञानारम्भा इति । तत्रापि कर्मन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् इत्युक्तदोषोऽस्तीति भावः ।

3 कफोणिः—भुजहस्तसंनिधयन्धवाह्यावयवः । तत्र निश्चिन्तं गुडं मुखेन दुर्ग्रहम् ।

सिद्धिमधिगच्छति—परमां ध्याननिष्ठां ज्ञानयोगस्यापि फलभूतामधिगच्छतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणध्यानयोगावाप्तिं सर्वेन्द्रियकर्मापरतिरूपामधिगच्छति ॥ ४९ ॥

सिद्धिं प्राप्नोति यथा ब्रह्म^१ तथाप्नोति निबोध मे । समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥

सिद्धिं प्राप्तः आप्रयाणादहंहरनुष्ठीयमानकर्मयोगनिष्पाद्यध्यानसिद्धिं प्राप्तः, यथा येन प्रकारेण वर्तमानो ब्रह्म प्राप्नोति, तथा समासेन मे निबोध । तदेव ब्रह्म विशेष्यते निष्ठा ज्ञानस्य या परेति । ज्ञानस्य ध्यानात्मकस्य या परा निष्ठा-परमप्राप्यमित्यर्थः ॥ ५० ॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥

५१

विचिकित्सेषी लब्धाशी यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं धैराग्यं समुपाधितः ॥ ५२

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् । विमुच्य निर्ममदशान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३

बुद्ध्या विशुद्धया यथावस्थितात्मतत्त्वविषयया युक्तः, धृत्या आत्मानं नियम्य च विषय-विमुखीकरणेन योगयोग्यं मनः कृत्वा, शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा--असन्निहितान् कृत्वा,

नात् ; नापि ज्ञानयोगमात्रविषयः, परमामिति विशेषणात् ; नैष्कर्म्यशब्दमात्रेण च तद्विवक्षोपपत्तेः । अतोऽत्र ज्ञाननिष्ठाफलपारम्भो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह परमां ध्याननिष्ठामिति । नैष्कर्म्यस्य सिद्धिमिति समासवशात् परमतविशेषणशक्या वा सिद्धं विवृणोति ज्ञानयोगस्यापि फलभूतामिति । उक्तार्थपरत्वमुत्तरग्रन्थानुगुणेनाह वक्ष्यमाणध्यानयोगावाप्तिमित्यादिना । निर्गतकर्मा निष्कर्मा, तस्य भावो नैष्कर्म्यमिति व्युत्पत्तिं व्यनक्ति सर्वेन्द्रियकर्मापरतिरूपामिति ॥ ४९ ॥

सिद्धिं प्राप्तः इत्युक्तोक्तानुवादतां सप्रकारहेतुनिर्देशेनाह आप्रयाणादिति । सिद्धिं प्राप्तस्य ब्रह्मप्राप्त्यभिधानात् तद्व्यतिरिक्तविषयत्वज्ञापनाय ध्यानसिद्धिमित्युक्तम् । यथेत्यस्यानन्तरग्रन्थानुसारेण पुरुषस्यापारोपादेयप्रापकप्रकारपरतामाह येन प्रकारेण वर्तमान इति । मे निबोध । मतो निश्चयेनावधारयेत्यर्थः । परमे फले ह्युपायो नितिष्ठति ; अतस्तदेवोपायपर्यवसानभूमितया निष्ठेत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह तदेव ब्रह्म विशेष्यते इति । ज्ञानशब्दस्यात्मानन्तरोच्यमानध्यानविश्रान्तिमाह ध्यानात्मकस्येति ॥५०॥

बुद्धिशब्दोऽत्र प्रस्तुतब्रह्मशब्दाभिप्रेतविषयबुद्धिगोचरः, तस्याश्नुद्धिश्चासमग्रविषयत्वसंशयवि-पर्ययरूपदोषराहित्यमित्याह यथावस्थितात्मतत्त्वविषययेति । धृष्ट्येति पूर्वोक्तसप्रकारसात्त्विककृतिपरा मर्शमाह विषयविमुखीकरणेनेति । अत्र धृत्या मनोनियमनं कर्मात्मम् ; अपि च पूर्वमेव त्यक्तविषयस्य (त्यक्तविषयः ; तदस्य?) कोऽसौ तदानींतनस्याग इत्यत्राह असन्निहितान् कृत्वेति । विषयसन्निधिर्हि धिजितेन्द्रियमपि क्षोभयेदिति भावः । रागद्वेषौ व्युदस्येति वैषयिकरागद्वेषयोर्व्युद्भासस्यापि तादात्वि-

1 अत्र ब्रह्मशब्दस्य स्वात्मपरत्वे ब्रह्माप्नोतीत्येतत् ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्येतत्समानार्थकम्, परमात्मपरत्वे, शाश्वतं पदमव्ययमित्यत्रैतद्विवरणसमाप्तिः ।

तन्निमित्तौ च रागद्वेषौ व्युद्भूय, चित्रितसंघी--सर्वेषां भविष्यं विक्तं देशे वर्तमानः,
लब्धाशी--अत्यश्वानानशनरहितः, यन्वाकायमानसः--ध्यानार्थमिच्छीकृतकायवाङ्मनोवृत्तिः,
ध्यानयोगपरो नित्यम्--एवंभूतस्मन् आप्रयाणादहंस्वर्ध्यानयोगपरः, वैराग्यं समुपाश्रितः--ध्वेय-
तत्त्वव्यतिरिक्तविषयदोषावमर्शेन तत्रतत्र विरागतां वर्धयन्, अहंकारम्-अनात्मानं आत्माभि-
मानं, बलं--तद्वृद्धिहेतुभूतवामनावलं, तन्निमित्तं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं विषुच्य, निर्ममः
सर्वेष्वनात्मीयेष्वात्मीयबुद्धिरहितः, ज्ञानः--आत्मानुभवैकमुखः, एवंभूतो ध्यानयोगं कुर्वन्
ब्रह्मभूयाय कल्पते--[ब्रह्मभावाय कल्पते,] सर्ववन्धनिर्मुक्तो यथावस्थितमात्मानमनुभव-
तीत्यर्थः ॥ ५१-५३ ॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नः आत्मा न रोषति न काङ्क्षति । स्वसम्बन्धेषु भूतेषु प्रद्वक्तिं त्यजेत् परमम् ॥ ५३ ॥

ब्रह्मभूतः--आविर्भूतापेक्षितान्नानैकाकारः अद्वैतैकस्वभावान्मत्स्वरूपः, 'इतस्त्वन्धां

कविषयत्वाय, वैराग्यं समुपाश्रितः' इत्यनेन पुरस्कृतिपरिहाराय भवति तन्नामत्तविनि । एतेन
विषयासन्निधानफलं प्रदर्शितम् । यद्वा विपकुप्रेषादि नृणां सत्तो गिरोद्भूय एति भावः । विविक्तत्वं
रहितत्वम् ; तत् प्रकृत्योपयोगेन विनिर्गते सर्वधर्मानां गिरेः भविष्येति देशे इति । लब्धाशी इत्यनेन
पूर्वोक्तं 'नात्यश्वतः' (६-१६) उत्यादिकं सार्थं इत्याह अत्यश्वानानशनरहित इति । धृत्याऽऽत्मानं
नियम्य चेत्यादिना यन्वाकायमानसः इत्यस्य पुरस्कृतिपरिहारायाह ध्यानाभिमुखीकृतकायवाङ्म-
नोवृत्तिरिति । कायस्थमिमुखीकरणं स्मिरामनादिपरिग्रहः ; वाचस्मन् प्रणयादिभक्तिरिवर्जनम् ;
मनस्तु शुभाश्रयालम्बनम् । उक्तानां ध्यानयोगशेषत्वमाह एवंभूतस्मन्निति । नित्यशब्दविवक्षितमाह
आप्रयाणादहंस्वरिति । रागद्वेषौ व्युद्भूयेति दैविकरागद्वेषयोर्व्युदासोक्तः, वैराग्यं समुपाश्रित इत्येतत्
आभिमानीकविषयम् । तत् सम्यगुपाश्रयणं पूर्वमिदं व्यापि [नित्यं] सम्यगवस्थापनमित्यभिप्रायेण
विरागतां वर्धयन्नित्युक्तम् । एवमहंकाराद्विमोचनेऽपि द्रष्टव्यम् । शरीरमनःप्राणादिवलानां
योगविरोधित्वाभावात् वासनाबलमिति विशेषितम् । अपांजवार्त्तकारयलहेतुकोऽङ्गीकर्तव्यानाङ्गीकारः ।
योगित्वशान्तरवादिनिमित्तोऽपि दर्पस्त्याज्यः, 'हृष्टो हृष्यति ; हतो धर्मभक्तिकामिः', (आप. १. १३-४)
इति स्मरणात् । मनोवाकाययापारनिवृत्त्यादेरुक्तत्वात् शान्तशब्दोऽत्र शनहेतुविशेषपर इत्याह
आत्मानुभवैकमुख इति । इन्द्रियव्यापारोपरिः क्रोधादिनिवृत्तिश्च बाह्यमुखनिष्पृहत्वान् ; तच्च
प्रभूतात्मसुखलाभादिनि भावः । उक्तं सर्वेषु ध्यानयोगन्यास्तित्वमाह एवंभूतो ध्यानयोगं कुर्व-
न्निति । ध्यानमेवात्र योगः, ध्यानेन वा योगः । अनात्मनि संश्लेषपरमर्शेन ब्रह्मशब्दस्यात्र शुद्धात्म-
विषयतामाह सर्ववन्धेति ॥ ५१-५३ ॥

एवं कर्मयोगादिसाध्यप्रत्यगात्मानुभवस्य परमकृत्यधिकारापादकत्वमुच्यते ब्रह्मभूतः इति

१ विविक्ते--पृथग्भूते ; रहिते । २ अमात्रस्य वाङ्मनोभावविषयकत्वाभावात् न वाङ्मनसेति समा-
सान्तप्रत्ययः । ३ तथा च ध्यानयोगपरो नित्यमित्यस्य अन्तेऽपि योजना स्यादिति भाव्यम् ।

प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' (७.५) इति हि स्वशेषतोक्ता । प्रसन्नात्मा-क्लेशकर्मादिभिरकलुषस्वरूपो मद्भितिरिक्तं न कंचन भूतविशेषं प्रति शोचति ; न किंचन काङ्क्षति ; अपितु मद्भति-रिक्तेषु सर्वेषु भूतेषु अनादरणीयतायां समो निखिलं वस्तुजातं तृणवन्मन्यमानो मद्भक्तिं लभते पराम् मयि सर्वेश्वरे निखिलजगदुद्भवस्थितिप्रलयलीले (जगदुदयविभवलयलीले) निरस्त-समस्तहेयगन्धेऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणैकताने लावण्यामृतसागरे श्रीमति

श्लोकेन । तदभिप्रायेण परशेषतैकत्वभावत्वस्याप्याविर्भाव उक्तः । योगसाध्यं ब्रह्माख्य(ब्रह्माख्यजीवा-
नुभवरूपः?)मिह ब्रह्मत्वमित्यभिप्रायेणापरिच्छिन्नज्ञानाविर्भावोक्तिः । शेषत्वस्य स्वरूपानुबन्धित्वं
प्रागेवोक्तमित्याह इतस्त्वन्यामिति । “रागादिदूषिते चित्ते नास्पदी मधुसूदनः” (वि. घ. ९. १०)
इत्याद्युक्तपरमकृत्यनर्हतानिवृत्तिः प्रसन्नात्मेत्युच्यते इत्याह क्लेशकर्मादिभिरकलमषस्वरूप इति ।
आदिशब्देन विपाकाशययोगिहणम् ; तयोरेपि कालूप्यरूपत्वात् ; “क्लेशकर्मविपाकाशयैः” (यो. सू.
१. २४) इति सन्नियोगशिष्टत्वाच्च । ^१अविद्याऽस्मितादयः पञ्च क्लेशाः ; कर्म पुण्यपापरूपम् ;
जात्यायुर्भोगाः विपाकाः ; आशयाः संस्काराः । ‘यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचारयते’
(६. २२) इति प्रागुक्तं न शोचतीति परामृष्टम् । तथा, ‘यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं
ततः’ (६. २२) इत्युक्तं न काङ्क्षतीति स्मारितम् । अत्र न हृष्यतीति पाठांतरमप्रसिद्धत्वादन-
ङ्गीकृतम् । तत्रात्मानुभवमुखेन बाह्यवैतुष्यं तावज्जायते ; परमात्मनस्तु प्रत्यगात्मनोऽप्यधिकपुखतया
श्रुतत्वात् तदनुबुद्ध्या स्थायिनीत्यभिप्रायेण मद्भतिरिक्तमिति ? शब्दः । शोककाङ्क्षानुदयहेतुः
सम इत्युच्यते इत्यभिप्रायेण अनादरणीयतायां सम इत्युक्तम् । तुल्यानादर इत्यर्थः । परावरतत्त्व-
विवेकफलम् अन्यानादरसाम्यं व्यनक्ति निखिलमिति । वस्तुजातमित्यनेन ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामेव
मेवपेक्षया माषसर्पपादीनामिवावान्तरोत्कर्षस्यानादरयोग्यत्वं सूचितम् । तृणवदिति । न हि रत्नपर्वत-
मारुरक्षोः पलालकूटे सङ्गः स्यादिति भावः । अत्र मच्छब्देन परमकृत्युत्पत्तिविवृद्धयर्थतया पूर्वतः,
शास्त्रान्तरेषु च प्रपञ्चितानुपासनदशायामनुसंधेयानां च आकाराणामभिप्रेतत्वमाह मय सर्वेश्वर
इत्यादिभिः । सर्वेश्वर इति । ईशितव्यस्य बद्धस्य किं तथाभूतैः ईशितव्यान्तरैरिति भावः । निखिल-
जगदुदयविभवलयलीले इति । ‘कारणं तु ध्येयः’ (अथर्व. ३) इति हि श्रुतिरिति भावः । यद्वा
करणकलेवरप्रदानादिभिर्महोपकारके चतुर्विधमृतहेतुभूते तस्मिन् तिष्ठति सृष्टिसंहारकर्मयैवावस्थितः
कोऽन्यः समाश्रयणीय इति भावः । निरस्तवमस्तहेयगन्ध इति । न ह्यस्मिन् यथावत्प्रतीते
वस्त्वन्तरेष्विवावज्ञावैमुख्यादिकारणमस्तीति भावः । अनवधिकेत्यादि । एकैकगुणप्रकर्षोऽपि चित्ताकर्षकः ;
किमुतैवं संभूत इति भावः । यद्धि परं सुलभं च, तदेव ह्याश्रयणीयमिति सौलभ्योपयुक्तगुणानामप्यत्र
संग्रहः । लावण्यामृतसागर इति नानाश्रयिभिरनुल्लेख्यम् । श्रीमतीति । श्रीर्हि सर्वेषामा-

1 अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः । अस्मिता नाम अहंकारः ।

पुण्डरीकनयने स्वस्वामिनि अत्यर्थप्रियानुभवरूपां परां भक्तिं लभते ॥ ५४ ॥

श्रयणीया ; साऽप्येने नित्यमाश्रितेति हृदयम् । श्रीयते श्रयते चेति श्रीशब्दो निरुक्तः । मनुष्य नित्ययोगे । श्रुतिश्च, “ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ” (ना) इत्यादिका । स्मर्यते च “नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोश्च श्रीरनपायिनी” (वि १. ८. १७) इति । एतेनोपास्यत्वपाप्यत्वादिकं सर्वं सपत्नीकस्येति ज्ञापितम् । आमनन्ति च रहस्यान्नायविद इममेवार्थम्, “नित्यसन्निहितशक्तिः” इति ।
पुण्डरीकनयन इत्यवयवसौन्दर्योपलक्षणम् । “तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी । तस्योदिति नाम । स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदिति । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः, य एवं वेद” (छा. १. ६. ७) इति सर्वपापविमोक्षकामस्योपासनाश्रितया पुण्डरीकाक्षत्वमप्युपदिष्टम् । चक्षुषा तव सौम्येन पूताऽस्मि^१ (रा. आ. ७.४. १३), ‘यं पश्येन्मधुसूदनः’ (भा. मो. ३.४९. ७३) इत्यादिषु च तद्वीक्षणस्य पावनतमत्वमुच्यते इति भावः । भक्त्युत्पत्त्यादौ सर्वमिदमेकतः ; स्वामित्वं चैकतः ; न चासावेकोनसर्वस्वामीत्यभिप्रायेणाह **स्वस्वामिनीति ॥ ५४ ॥**

१ श्रियः आविर्भावतिरोभावसत्त्वेऽपि केनचिद्रूपेण नित्यानपायिन्येव संत्यर्थः । तद्विभुत्वादिकं तु नात्र प्रसक्तम् ।

२ विमोक्षकामस्येति । नन्विदं छान्दोग्य (१-६) वाक्यम् उद्गीथावयवभूते प्रणवे आदित्यमण्डलाधिकरणक-हिरण्य-पुण्डरीकाक्ष-उन्नामधेय-ऊर्ध्वलोकदेवकामेशपुरुषदृष्टिविधायकम् एतत्फलञ्च आदित्यमण्डलोर्ध्वयान्तोक्त—देवकामावाप्तिः, तथा तत्रैव अर्धवर्धकणक-हिरण्य-पुण्डरीकाक्षोन्नामक-अक्षिरूपस्थानावाचीनलोकमनुप्यकामेशपुरुषदृष्टिविधानमप्यस्ति अधिलोकमनुप्यकामावाप्तिफलोद्देशेन । “न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत्” (३-३-७) इति सूत्रे श्रीभाष्येऽपि हिरण्यपुरुषदृष्टिविधिर्यमिति स्पष्टम् । अतो नेदं मोक्षोद्देशेन पुण्डरीकाक्षोपासनविधायकम् । एवं दृष्टिविधिव्याख्यजातमध्यनिविष्टम्, “उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यां य एवं वेद” इति वाक्यं न पृथक् फलसम्पत्कम् । केवलमुन्नामकत्वप्रशंसनमात्रम् उच्छेदार्थपुरस्कारेण । तत् कथमत्रैवमुच्यते इति चेत्—सत्यम् । नात्र टीकायां दृष्टिविधिपक्षविरोधि किमपि लक्ष्यते । “उदेति ह वै” इति वाक्यस्यार्थवादत्वेऽपि अर्थवादोपात्तफलस्य मीमांसकमत इवास्मन्मते उपेक्षणाभावात् पापक्षयरूपफलस्याविरोधित्वाच्चोन्नामकत्वानुसन्धानांशे तत्फलस्यापि स्वयं भवतः काम्यमानन्त्वमक्षतम् । उन्नामकत्वानुसन्धानञ्च पुण्डरीकाक्षविषय एव कर्तव्यमिति ‘उपासनार्थतया पुण्डरीकाक्षत्वमुपदिष्टम्’ इत्येतत् संगतमेव । सर्वपापविमोक्षोऽयं मुक्त्यर्थोपासनजनित सर्वपापमोक्षरूपो न भवति ; दृष्टिरूपोपासनं शमूतोन्नामकत्वानुसन्धानसाध्यत्वादिति चेत्—ना भूत् । प्रष्टोपयुक्तो यावान् पापविमोक्षः, तावानेवास्तु : किं तेनेति । ननु दृष्ट्युपासनं उपेक्ष्येऽप्यस्य वाक्यस्य, “उदेति ह वै” इति वाक्यस्वारस्यात् मुक्त्यर्थमुन्नामकपुण्डरीकाक्षोपासनविधायकत्वमपि कल्पयतामिति चेत्—कामं कल्पयताम्, गमकं चेत् प्रवलमस्ति ।

३ य एवं वेदेत्युक्तवेदने पुण्डरीकाक्षविशेषकत्वौचित्याय तद्वक्ष्यः पावनत्वे संवादमपि दर्शयति चक्षुषेत्यादिना । अतो भाष्ये पावनत्वप्रसक्त्यभावेऽपि न क्षतिः ।

¹तत्फलमाह—

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥
स्वरूपतः स्वभावतश्च योऽहम् ; गुणतो विभूतितोऽपि यावांश्चाहम् , तं मामेवंरूपया
भक्त्या तत्त्वतोऽभिजानाति ; मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरम्-तत्त्वज्ञानानन्तरं ततः भक्तितः
मां विशते प्रविशति । तत्त्वतस्स्वरूपस्वभावगुणविभूतिदर्शनोत्तरकालभाविन्या अनवधि-

तत्फलमाहेति । अव्यवहितं व्यवहितं चेति शेषः । पूर्वग्रन्थोक्तजगत्कारणत्वलक्षितसर्वेश्वरा-
रूपधर्म्यभिप्रायेण य इत्यस्यार्थमाह स्वरूपत इति । विधिनिषेधरूपशोधकाव्यावसितसर्वविद्या-
नुसंधेयस्वरूपनिरूपकधर्मयोगः स्वभावत इति निर्दिष्टः । स्वरूपनिरूपकधर्माभावे अनिरूपितस्वरूपतया
निःस्वभावमेव वस्तु स्यात् । 'स्वरूपशब्दः स्वरूपनिरूपकधर्मपरः, स्वभावशब्दस्तु सौलभ्यपरः' इति
केचित् । यावच्छब्दो हि प्रकर्षनिकर्ष(निरूपक ?)परामर्शयोग्याकारविषयो युक्त इत्यभिप्रायेणाह गुणतो
विभूतितोऽपि यावांश्चाहमिति । गुणशब्दोऽत्र निरूपितस्वरूपविशेषकज्ञानशक्त्यादिसमस्तधर्मविषयः ।
यावान् यश्चेत्यनयोर्व्युत्क्रमेण व्याख्यातं बुद्धयारोहक्रमप्रदर्शनार्थम् । तत्त्वत इत्यस्य यावान् यश्चे-
त्यन्तानपेक्षणात् अभिजानातीत्यत्र संशयादिव्युदासाय तदपेक्षणाच्च तत्त्वतोऽभिजानातीति
योजितम् । मां तत्त्वतोऽभिजानातीत्युक्तस्यैव मां तत्त्वतो ज्ञात्वेनुभाषणमुपायभूतस्यापि² स्वादुतमतया
सुदुर्लभत्वेनादरातिशयार्थम् । तत्त्वतो ज्ञात्वेत्यनेनैव आनन्तर्यसिद्धयर्थहेतुपौष्कल्यापकानुवादस्य
सिद्धत्वात् , तदनन्तरमित्यनेनैव प्रवेशस्यानन्तर्यकण्ठोक्तेः,³ भक्त्या त्वनन्यथेत्यादौ प्रवेशेऽपि
हेतुतया भक्तेरेव प्रागुक्तत्वाच्च ततो भक्तितो मां विशते इत्येवान्वयो दर्शितः । प्रवेष्टुमिति

1 तत्फलमाहेत्युक्त्या पूर्वाधोक्तं परज्ञानं नोपायरूपमिति ज्ञाप्यते । अव्यवहितफलमिति टीका ।

2 उपायभूतस्यापीति । अत्रेदं बोध्यम्-अभिजानातीत्युक्तं दर्शनं फलरूपमिति प्रागेवोक्तम् ।
वक्ष्यति च एवकारेण दर्शनव्यवच्छेद इत्यादि । स्मृतिसंततिरूपभक्तेर्दर्शनहेतुत्वमपि नास्ति ।
दर्शनं भक्तिप्रीतभगवत्कृष्णाकारितम् । परमते शोधने भक्तिज्ञानप्रवेशानामेकत्वात् वैशद्यार्थं
पृथक्पृथगुक्तिरिति निर्वाहः । तेषां मिथोभेदोऽस्तीति ज्ञापनार्थमेव 'ततः, तदनन्तर'मिति पदयोः
प्रयोगः । व्यक्तमिदमस्तपरमार्थभूषण (२३४) । फलभूतस्य परज्ञानस्य पूर्वाधोक्तस्य तत्त्वतो ज्ञात्वे-
त्यनुवादः, सुदुर्लभं लब्धमित्यादप्रदर्शनाय । अस्य दर्शनस्य न प्रवेशाकारणत्वम्, किं त्वनन्यस्यैवेति,
कारणात् पृथक्करणमपि ज्ञात्वेति कथाप्रत्ययेन क्रियते । तदनन्तरं तत इत्याभ्यां दर्शनानन्तरं भक्त्यायत्त
एव प्रवेश इत्युच्यते । तत इति तच्छब्देन निर्देशात्, 'यं योगिनः प्राणवियोगकाले यत्नेन चित्ते विनि-
वेशयन्ति' इत्युक्तरीत्या विधेयरूपैवान्तिमप्रत्ययरूपा भक्तिः सेति ज्ञाप्यते । सैवात्यन्तत्वरारम्भत्वात्
परमभक्तिः । आस्थात्वरारब्धे फलरूपता ; स्मृत्यंशत उपायरूपनेति । अविधेयज्ञानं तु नोपायः ।
तदत्र अनुपायभूतस्येति पाठो वा, त्वरातिशयरूपपरमभक्त्यंशोपायभूतस्येत्यर्थो वा भाव्यः । अनु-
पाय इत्यनेन हेतुना दर्शनं नोपेक्षणीयमिति सूचनं पाठभेदे । त्वरोत्पादकतया तस्यापि स्वादुतगत्व-
मिति स्थितपाठे अर्थः । 3 कण्ठोक्तेरित्यन्तेन तत इति पदस्यानन्तर्यार्थकत्वायोग उक्तः ।
भक्तियोगादित्यर्थं संवादं दर्शयितुं प्रागुक्तत्वाच्चेत्यन्तमुक्तम् ।

कातिशयभक्त्या मां प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र तत् इति प्राप्तहेतुतया, निर्दिष्टा भक्तिरेवाभिधीयते ; “भक्त्या त्वनन्यया शक्यः” (११. ५४) इति तस्या एव तत्त्वतः प्रवेशहेतुत्वाभिधानात् ॥ ५५ ॥

एवं वर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिककर्मणां परित्यक्तफलादिकानां परमपुरुषाराधनरूपेणानुष्ठितानां विपाक उक्तः । इदानीं काम्यानामपि कर्मणामुक्तेनैव प्रकारेणानुष्ठितानां स एव विपाक इत्याह—

‘सर्वकर्मण्यपि सदा कुर्वाणो मद्यपाश्रयः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६

न केवलं नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि, अपितु सर्वाणि काम्यान्यपि कर्माणि, मद्यपाश्रयः मयि संन्यस्तकर्तृत्वादिकः कुर्वाणो मत्प्रसादाच्छाश्वतं पदम् अव्ययम् अविकलं प्राप्नोति । पद्यते गम्यत इति पदम् ; मां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

प्रागुक्तैकार्थज्ञापनाय परस्मैपदसिद्धये च प्रविशनीत्युक्तम् । यथावज्ज्ञानमपि काष्ठाप्राप्तभक्तेः । अन्योन्याश्रयणं च भक्तेः पूर्वमेदात् परिहृतम् । सैव तु तत्राविधावस्था साक्षात् मोक्षसाधनमित्याह तत्त्वत इत्यादिना । दर्शनशब्देनानुभाषणात् तत्त्वतोऽभिजानातीत्यस्य साक्षात्कारपरत्वं व्यञ्जितम् । ‘परमभक्त्याऽपि तत्त्वज्ञानमेव साध्यम् ; तदेव तु साक्षान्मोक्षसाधनम्’ इति कुर्वाणमन्तमपाकरोति अत्रेति । एवकारेण दर्शनशब्दवच्छेदः । यद्यप्यत्र भक्तिशब्दो व्यवहितः, तत्त्वज्ञानं त्वव्यवहितम् तथाऽपि व्यवहितपरामर्श एव युक्तः ; अन्यथा तत्त्वतो ज्ञात्वेत्यादिना पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अत्र दर्शनजनकभक्त्यनुवादे प्रयोजनाभावात् सैव तदुत्तरावस्था परामृश्यत इति भावः । प्रागुक्तं हेतुमाह भक्त्या त्वनन्ययेति । अयमभिप्रायः—उपक्रमन्यायात् पूर्वं प्रबलम् ; स्पष्टास्पष्टयोश्च स्पष्टानुसारेणान्यत् गमयितव्यमिति ॥ ५५ ॥

पूर्वं ज्ञाननिष्ठोक्ता, अनन्तरं कर्मनिष्ठोच्यत इति शङ्काव्युदासाय पूर्वत्रापि कर्मनिष्ठान्मेवावाप्नोतिविशेषविपक्तिमनुवदन् संगतिमाह एवमिति । विपाकोऽत्र पूर्वश्लोकोक्तपरमभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिपर्यन्तः । विहितकर्मणां पूर्वमुक्तत्वात् सर्वकर्मण्यपीति निषिद्धानुष्ठानं भगवद्वद्व्यस्तुत्यर्थमुपक्षिप्यत इति स्वैरभिलाषिशङ्करादिमत(द्याशङ्का)मपाकरोति इदानीं काम्यानामपि कर्मणामिति । सर्वशब्दोऽत्र शास्त्रीयेष्वेवानुक्तसंग्रहणार्थ इति भावः । तदेव विवृणोति न केवलमित्यादिना । पूर्वश्लोकस्यैवाप्यमेवात्रापि सविशेषणपदशब्देन निर्दिष्टमित्यभिप्रायेण निर्वक्ति पद्यत इति ॥ ५६ ॥

१ एतावदुक्तस्यार्थस्यात्र निगमनं क्रियते । सदा—कर्मयोगावसानान्तमुक्त्योपायानवरुद्धकालेषु ।

२ श्लोकस्येति : मां विशत इत्युक्तमेवेत्यर्थः । सर्वकर्मणीति कर्मविशयकत्वं स्येति भक्तियोगान्तोपायवश्यकत्वं मदित्यादिज्ञा सात्त्विकत्यागः, प्रसादादिति भक्तियोगस्याप्रधानोपायत्वम्, शाश्वतं पदमिति मामित्युक्तस्य परमपदस्थविषयकत्वञ्च कथ्यत इति सर्वे निगमनमिदम् ।

यस्मादेवम्, तस्मात्—

1 चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तस्तततं भव ॥ ५७

चेतसा—आत्मनो मदीयत्वमन्नियाभ्यत्वबुद्ध्या । उक्तं हि, 'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा' (३. ३०) इति । सर्वकर्माणि सकर्तृकाणि साराध्यानि मयि संन्यस्य, मत्परः—अहमेव फलतया प्राप्य इत्यनुसंधानः, कर्माणि कुर्वन् इममेव बुद्धियोगमुपाश्रित्य सततं मच्चित्तो भव ॥ ५७ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि । अथ चेत् त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥

एवं मच्चित्तः सर्वकर्माणि कुर्वन् सर्वाणि सांसारिकाणि दुर्गाणि मत्प्रसादादेव तरिष्यसि । अथ त्वम् अहंकारात् अहमेव कृत्याकृत्यविषयं सर्वं जानामीति भावात् मदुक्तं

उक्तं परमपुरुषार्थसाधनत्वमनन्तरोपायानुशासनहेतुरित्याह यस्मादेवमिति । चेतश्शब्दसाफलयाय तदभिप्रेतं चेतसो भगवति कर्मसंन्यासकरणत्वं येन प्रकारेण, तमाह आत्मनो मदीयत्वमन्नियाभ्यत्वबुद्ध्येति । अतः चेतश्शब्दस्यैवं तात्पर्यं पाचीनसंविशेषणनिर्देशेन स्थापयति उक्तं हीति । अध्यात्मः चेतसा । परशेषत्वादिविशेषितयथावस्थितात्मगोचरबुद्ध्येत्यर्थः । सर्वशब्देन स्वरूपकात्स्न्येवत् अनुबन्धिकात्स्न्येवमपि प्रागुक्तप्रकारेणाभिप्रेतमित्याह सकर्तृकाणि साराध्यानीति । बुद्धियोगशब्देन मुमुक्षोरसाधारणमकर्तृत्वानुसंधानादिकं 'सर्वं प्रत्यभिज्ञाप्यत इत्याह इममेव बुद्धियोगमिति ॥

मच्चित्तस्सर्वदुर्गाणीत्यतः मच्चित्तशब्देन पूर्वोक्तोक्तस्यैवानुवादात् ततः च बुद्धिविशेषविशिष्टकर्मविधिपरत्वात् उत्तरेष्वपि ग्रन्थेषु युद्धाख्यस्वधर्मप्रोत्साहनस्यैव स्फुटत्वादिहापि तद्विवक्षायाह एवं मच्चित्तस्सर्वकर्माणि कुर्वन्निति । मच्चित्तत्वमात्रस्य विधेयत्वे अनन्तरं युद्धनिवृत्त्यध्यवसायप्रतिक्षेपो न संगच्छत इति भावः । दुर्गशब्दस्य गिरिवनजलादिदुर्गेषु प्रसिद्धिप्रकर्षात् क्षत्रियस्य चार्जुनस्य युयुत्सोस्तन्निस्तारापेक्षासंभवात् तद्विषयत्वशङ्कामप्यपाकर्तुं पूर्वापरानुरोधेन सांसारिकाणीति विशेषितम् । मत्प्रसादादित्यनेन व्युत्पत्त्यनुशासनश्रुतिस्मृत्यादिविरुद्धापूर्वादिकल्पनावुदासः, स्वस्य फलप्रदाने प्रतिबन्धनिवृत्त्यादिमात्रसाकाङ्क्षत्वं च सूच्यत इत्यभिप्रायेणाह मत्प्रसादादेवेति । एवं नित्यनैमित्तिककाम्यरूपाणां कर्मणां बुद्धियोगनियमनयोगेन कर्मयोगशब्दितानां परम्परया परिपूर्णभगवत्प्राप्त्यर्प्यन्तं विपाकमुपपाद्य सर्वथा कर्मयोग एव ते कर्तव्य इति निगमितम् । अथ तदकरणे प्रत्यवायमाह अथ चेदित्यर्थेन । हितवचनानादरस्य निमित्तभूतमहङ्कारविशेषमाह अहमेव कृत्याकृत्यविषयं सर्वं जानामीति भावादिति । न श्रोष्यसीति श्रयमाणेऽपि श्रुतफलनिवृत्त्यभिप्रायम् । विनङ्क्ष्य-

1 एवं सामान्येन श्लोकं प्रकृतार्जुनविषये विशिष्य वदन् गीतार्थं निगमयति चेतसेति ।

2 सर्वधर्मित्यनेन, तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते, इदमपि बुद्धियोगमित्यादिसर्वसंग्रहः ।

यद्वा पूर्वार्धं कर्मयोगः, तृतीयपादे आत्मावलोकनं, मच्चित्त इति भक्तियोग इति विवक्षा ।

3 चेन्न श्रोष्यसि-यथा श्रुतं तथा नानुशास्यसि चेदित्यर्थः ।

न श्रोष्यसि चेत्, विनङ्क्ष्यसि—विनष्टो भविष्यसि । न हि कश्चिन्मद्यतिरिक्तः कुत्सस्व प्राणिजातस्य कृत्याकृत्ययोर्ज्ञाता प्रशंसिता वाऽस्ति ॥ ५८ ॥

यद्यहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे । मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

यदि अहंकारम् आत्मनि हिताहितज्ञाने स्वातन्त्र्याभिमानम् आश्रित्य मन्त्रियोगमनादस्य न योत्स्य इति मन्यसे, एष ते स्वातन्त्र्यव्यवसायो मिथ्या भविष्यति ; यतः प्रकृतिस्त्वां युद्धे नियोक्ष्यति मत्स्वातन्त्र्योद्धिग्रं त्वामङ्गं प्रकृतिर्नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

तदुपपादयति—

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा । कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यम्यप्रशोऽपि ॥

सीत्यनेनादिकालमनुवृत्तस्यात्मनाशयोत्तरकालेऽप्यनुवृत्तिर्विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह—विनष्टो भविष्यसीति । ‘बुद्धिनाशात्मणश्चयति’ (२. ६३) इति प्रागुक्तप्रत्यभिज्ञापनमिति भावः । अश्रवणादिनिदानमाप्तान्तराद्रिसंभवमपाकुर्वन् विनङ्क्ष्यसीत्यस्य शापवचनतुल्यानाद्यावृत्त्यर्थं स्वस्यैवाप्ततत्त्वकथनेन स्वोपदिष्टत्यार्थस्थितिरूपतायामभिप्रायमाह न हि कश्चिदिति । अन्ये हि वक्तारो मया वाचिताः परिमितविषयं किंचिद्वदन्ति ; अहं तु सर्वस्याधिकारिणस्सर्वविधहिताहितवेदी ; यानि च परोक्तानि शास्त्राणि, अनुक्तानि च च्छेदसि, तान्यपि मदाज्ञारूपतयैव प्रमाणभूतानीति भावः ॥ ५८ ॥

एवमश्रवणफलभूतयुद्धनिवृत्तेर्विनाशहेतुत्वमुक्तम् ; अथ युद्धनिवृत्तेरेवाशयत्वमुच्यते । किञ्च भवतु कर्मयोगो मया कर्तव्यः ; युद्धव्यतिरिक्तं किमपि कर्मयोगान्तरमुपाददानस्य मे विनाशो न स्यादिति शङ्कामपाकरोति यद्यहङ्कारमिति श्लोकेन । अहंकारं युद्धनिवृत्त्यानुगुण्येन विशिनष्टि आत्मनि हिताहितेति । अहंकाराश्रयणफलमाह मन्त्रियोगमनादस्येति । न श्रोष्यसीत्यस्यैवायमर्थः । एष इत्यनेन परामृष्टमाह स्वातन्त्र्यव्यवसाय इति । स्वातन्त्र्याभिमानगर्भस्तन्मूलो वा व्यवसायः स्वातन्त्र्यव्यवसायः । तदुभयं मन्यसे इत्यनेन अहंकारमाश्रित्येत्यनेन च सूचितम् । प्रकृतिर्नियोक्ष्यतीत्युक्तम्, अचेतनत्वात् तस्याः, चेतनव्यापारत्वाच्च नियोगस्येति शङ्कानुपालम्भमभिप्रायेण परिहरति मत्स्वातन्त्र्योद्धिग्रं त्वामिति । मनुक्तकरणे सर्वज्ञस्य मे सर्वैर्भरस्यात् ; मन्त्रियोगातिक्रमे तु मय्युदासीने प्रकृतिपरतन्त्रस्त्वमहितेष्वेव प्रवर्त्त्यसीति भावः ॥ ५९ ॥

पुनरुक्तिपरिहारायाह तदुपपादयतीति । प्रकृतेः प्रेरकत्वप्रकारमवान्तरव्यापारेण दर्शयतीत्यर्थः ।

1 नानुग्राह्यसीत्यनुकृत्वा न श्रोष्यसीत्युक्तेर्भावं विदधयति यदीति । मन्मुखान्तप्रशस्तरीत्याऽननुग्राहेण सर्वथाऽननुग्राह्यं न भविष्यति ; किंत्वहंकारात् प्राकृतलोकरीत्या युद्धानुग्राहमापत्तिरिति भावः । 2 अवशोऽपि—मद्वशे अभवन्नापि ।

3 यथा एतावत्पर्यन्तं विनष्टः, तथैवोपर्यपि भविष्यसीत्यर्थः । अननुग्राहे उक्तफलालाभ इति भावः । 4 मत्स्वातन्त्र्येति । मत्स्वातन्त्र्योपेक्षया तव स्वातन्त्र्यं न भविष्यति । किंतु प्रकृतिपारतन्त्र्यमेव ; मया त्वदुपेक्षणादिति भावः ।

स्वभावजं हि क्षत्रियस्य कर्म शौर्यम् । स्वभावजेन शौर्याख्येन स्वेन कर्मणा निबद्धः, तत एवा
वशः, परैर्धर्पणमसहमानस्त्वमेव तद्युद्धं करिष्यसि, यदिदानीं मोहात् अज्ञानात् कर्तुं नेच्छसि ॥

सर्वं हि भूतजातं सर्वेश्वरेण मया पूर्वकर्मानुगुण्येन प्रकृत्यनुवर्तने नियमितम् ; तच्छृणु ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१

ईश्वरः सर्वनियमनशीलो वासुदेवः सर्वभूतानां हृद्देशे सकलप्रवृत्तिमूलज्ञानोदयप्रदेशे
तिष्ठति । कथं किं कुर्वेत्तिष्ठति ? यन्त्रारूढानि सर्वभूतानि मायया भ्रामयन् । स्वेनैव निर्मितं

प्रकृतिरिति निर्दिष्ट एवायमर्थः स्वभावशब्देनानुदितः । स्वभावशब्दश्च 'स्वभावप्रमर्शगुणैः' (४१)
इत्यत्र व्याख्यातः । प्रकृतिशब्दस्यात्र देहाद्याकारपरिणतप्रकृतिविषयत्वेऽपि स्वभावशब्दः पूर्वोक्तार्थ
एव । 'शौर्यं तेजः' (४३) इत्यादिकं स्मारयति स्वभावजं हीति । स्वेन क्षत्रियासाधारणेनेत्यर्थः ।

शौर्यं निर्भयप्रवेशसामर्थ्यं ; तेन तन्मूलं कर्मात् वासनावशात् रुचिविषयतया वःधकत्वेनोक्तम् । मनुक्ता-
नादरे प्रकारान्तरेणापि करिष्यस्येवेति अपिशब्दार्थः । तदभिप्रायेणाह त्वमेवेति । परैर्धर्पणमसह-
मान इति विशेषणम् अवशस्य कथं कर्मकर्तृत्वमिति शङ्कापरिहारार्थम् । अमर्षचिकीर्षादिस्पर्षकरुण-
पारवश्यं कर्तृत्वस्योपयुक्तमेवेति भावः । 'कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्' इति वाक्यान्तर्भावयनिवेशो हास्य
करुणसावेशेन । तद्विविनक्ति यदिदानीमिति । प्राप्तावसरे धर्मयुद्धानुष्ठानं परित्यज्य अतिक्रान्तावसरे
परपरिभवव्रीडितो गतजलसेतुबन्धं करिष्यसीति वर्तमानभविष्यद्व्यपदेशोक्तावपरीतिमिति भावः । न
श्रोष्यसीतिवत् उपदिष्टस्य चिन्तानारोह इह मोहशब्देन विवक्षित इत्याह अज्ञानादिति ॥ ६० ॥

उक्तार्थस्थापनाय, 'त्वय्युदासीने कथमहं प्रवर्तेय ; तथात्वे वा कथं तव सर्वहेतुत्वम्' इति
चोद्यम् ईश्वर इति श्लोकेन परिहित इत्याह सर्वं हीति । उक्तं स्वभावपारतन्त्र्यमपि मत्प्रयुक्तम् ;
मम च साधारणकारणत्वात् कश्चिद्विरोध इति भावः । ईश्वरशब्दस्यात्र इन्द्रादिशब्दवत् अर्वाचीनेश्वर-
विषयरुद्धिशङ्कापरिहाराय यौगिकमर्थमन्वर्थसमाख्यया स्थापयति सर्वनियमनशीलो वासुदेव इति ।
“सापेक्षनिरपेक्षोर्निरपेक्षे संप्रत्ययः” इति न्यायादीश्वरत्वस्य सर्वविषयत्वं सिद्धम् । तस्य च
व्याप्तिमूलत्वं वासुदेवशब्देन दर्शितम् । वक्तृविषयत्वज्ञापनाय वासुदेवशब्दः । सर्वेश्वरेण मयेति
षष्ठ्यस्तात् दर्शितम् । सर्वव्याप्तस्य हृद्देशे विशेषस्थितिवचनं किमर्थमित्यत आह सकलप्रवृत्तिनिवृत्ति-
मूलज्ञानोदयप्रदेश इति । एतेन हृदयस्थितेः भ्रामयन्त्यलोपयोगो दर्शितः । कथमिति उपकरणमि-
प्रायम् । भाषयेति हि तदुत्तरम् । किं कुर्वन्ति । ईश्वरशब्देन नियन्तृकनिरूपणीयतया प्रतिपन्नोऽप्यौ
कीदृशं नियमनं कुर्वन्त्यर्थः । यन्त्रेत्यादि भ्रामयान्न्यन्तमेकं वाक्यं प्रश्नवाक्यादाकृष्टेन तिष्ठतिना
अन्वेतव्यम् । प्रागुक्तसर्वपरामर्शेन यन्त्रमायादिशब्दानामर्थं विवृणोति स्वेनैव निर्मितमित्यादिना ।

1. सर्वव्यापिनोऽस्य हृद्देशे स्थितिकथनं यदर्थं तदाह सकलप्रवृत्तीत्यादि । तत्र हृद्देशपदेन
तत्त्वयजीवात्मग्रहणम्, तदन्तरात्मत्वं विवक्षितमिति कश्चित् पक्षः । तदा सर्वभूतेष्वित्येवाल्म ।
हृद्देशेति कथनमन्तर्यामिप्रहविषयमेति पक्षान्तरम् ।

देहेन्द्रियावस्थं प्रकृत्यारूपं यन्त्रमारूढानि सर्वभूतानि स्वकीयया सत्त्वादिगुणमयया मायया गुणानुगुणं प्रवर्तयन्तिष्ठतीत्यर्थः । पूर्वमप्येतदुक्तम्, “सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च” (१५. १५) इति; “मत्तस्सर्वं प्रवर्तते” (१०. ८) इति च । “य आत्मनि तिष्ठन्” (वृ. ५. ७. २२) इत्यादिका श्रुतिश्च ॥ ६१ ॥

एतन्मायानिवृत्तिहेतुमाह —

‘तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्यान् प्राप्स्यस्मि शाश्वतम् ॥

भूतशब्देन हृत्प्रदेशनिर्देशेन, पुरुषप्रवृत्तिविशेषानुगुण्यात्, अर्थस्वभावेन च यन्त्रशब्दोऽत्र देहेन्द्रिय संघातविशेषविषयः । ‘महतः परमव्यक्तम्’ इत्यव्यक्तशब्देन निर्दिष्टं तत्रैव च, ‘शरीरं रथमेव तु’ (क. ३. ३, ११) इति रथाख्ययन्त्रत्वेन रूपितमिति ज्ञापनाय देहेन्द्रियावस्थं प्रकृत्यारूप-मित्युक्तम् । तथा च श्रूयते, “सर्वाजीवे सर्वमन्धे बृहन्ते तस्मिन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचके । पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्तस्तेनामृतत्वमेति” (श्वे. १. ६) इति । एतेन ‘यन्त्रारूढानीव’ इति इवशब्दलोपेन व्याकुर्वन्तो निरस्ताः । स्वकीयश्रुति—आदौ ‘गुणमयी मम माया’ (७. १४) इति ब्रुक्तम् ; श्रुतिश्च, “अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिन्श्चान्यो मायया संनिरुद्धः ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” (श्वे. ४. ९) इति । जीवस्य कर्तृत्वादिभङ्गपरिहाराय गुणानुगुण-मित्युक्तम् । न हि जीवमीश्वरो भूतवेशन्यायेन प्रवर्तयति ; अपितु सत्त्वादिगुणमयान् भावान् पुरस्कृत्य पूर्वसिद्धवासनाविशेषजनितसङ्गद्वारेणेति न विरोधः । आभयन् भ्रमयन्नित्यर्थः^१ । तत् प्रवृत्तिहेतुतया मोहनमन्तर्नात्तम्, न तु शाब्दमित्याह प्रवर्तयन्निति । अत्र ईश्वरशब्देन परोक्षव्य-पदेशोनापि वक्ता वामुदेवो निर्दिष्ट इतीममर्थं प्रागुक्तं दृढयितुमाह पूर्वमपीति । ‘य आत्मनि तिष्ठन्’ (वृ. ५. २२. मा) इत्यादिनिर्दिष्टोऽन्तर्यामी सौवालिक्यामुपनिषदि नारायण इति विशेषितः, “एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः” इति ॥ ६१ ॥

स्वतन्त्रे स्वमायया प्रेरयति परतन्त्रस्तां कथं निन्तरेदित्येवोत्तरं तमेव शरणमिति श्लोक इत्याह एतन्मायानिवृत्तिहेतुमाहेति ।

1 अस्य तमेवेति श्लोकस्य शेषभूतः ईश्वर इति पूर्वश्लोक इत्यपि सुवचम् । तस्य तत्पूर्व-श्लोकशेषत्वं भाष्यात् प्रतीयते इति तदप्यस्यैव । तमेवेति परोक्षनिर्देशस्याप्यमाशयः—अहमिदानीं सारथ्येऽवस्थितोऽपि तुभ्यमुपदेष्टव्यं सर्वमुपादिक्षम् । यथावसरं गृहीतस्मरण-मेवानुष्ठानार्थमपेक्षितम्, न तूपदेशः । सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्चेति मम हृद्देशस्थता स्मरणादिजननायेति प्रागेवोक्तम् । तद्वत्सुखेन सर्वस्य साध्यत्वात् तमेव शरणं गच्छ । स एव हि प्रायो योगिनामप्युपास्यः । तदहमनेन रूपेण पुनःस्थितेन असंनिहितोऽपि तेन रूपेण ते सदा संनिहित इति ।

2 भगदौ दिवादौ च भ्रमुधातौ भ्रमति भ्राम्यति इति रूपभेदेऽपि णिच् भ्रमयतीत्येव रूपम् । अतोऽत्र भ्रमयन्नित्येव ग्राह्यम् । न तु भ्रामो नाम अग्राध इति अग्राधयन्नित्यर्थ इत्यर्थः ।

यस्मादेवम्, तस्मात् तमेव सर्वस्य प्रशंसितारम्, आश्रितवात्सल्येन त्वत्सास्थ्येऽवस्थितम्, 'इत्थं कुरु' इति च श्लाघितारं सर्वमावेन सर्वात्मना शरणं गच्छ। सर्वात्मनाऽनुवर्तस्व। अन्यथाऽपि तन्मायाप्रश्रितेनाज्ञेन त्वया युद्धादिकरणमवर्जनीयम्। तथा सति नष्टो भविष्यसि। अतस्तदुक्तप्रकारेण युद्धादिकं कुर्वित्यर्थः। एवं कुर्वाणस्तत्प्रसादात् परां शान्तिं सर्वकर्मबन्धोपशमं शाश्वतं च स्थानं प्राप्स्यसि। यदभिधीयते श्रुतिश्रुतेः, 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः', 'ते ह नाकं महिमानः सचन्ते यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः' (पु), 'यत् ऋषयः प्रथमजाः ये पुराणाः' (यजु. ४. ७. १३), 'परेण नाकं निहितं गुहायाम्' (ना), 'योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन्' (तै. ब्रा. २. ८. ९). 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दृश्यते'

यस्मादेवम्। अन्यथाऽपि युद्धया निवर्तयितुमशक्यत्वादित्यर्थः; सर्वेश्वराधीनत्वादिति वा। तमेपेत्यनेन [तस्य] मायां कोऽन्यो निवर्तयितुं शक्नोतीति सूचितमित्याह सर्वस्य प्रशंसितारमिति। अत्यन्तस्वतन्त्रः स एव हीदानीं रथिनस्तव सारथित्वेन परतन्त्रः प्रशास्तीत्यभिप्रायेण आश्रितवात्सल्येनेत्यादिकमुक्तम्। एवमनुवर्तनीयत्वाय परत्वं सौलभ्यं च दर्शितम्। भावशब्दोऽत्र मनोवृत्तिपर इत्याह सर्वात्मनेति। सर्वप्रकारेणेति वाऽर्थः। तेन 'वासुदेवसर्वम्' (७. १९) इत्युक्तप्रक्रिययाऽन्तर्यामिन्त्वेनोपदेष्टृत्वेन प्राप्यत्वपापकत्वादिभिश्चैक एवावस्थित इत्यनुसन्धानं.... वा ?.... विवक्षितम्। अत्र शरणशब्द उपदेशादिसुखेन गोपृथिवयः; तेनैव द्वारेणोपायरो वा। यथोपदिष्टकरणमेवात्र शरणगतिरित्यभिप्रायेणाह सर्वात्मनाऽनुवर्तस्वेति। न श्रोष्यसि, न योत्स्ये इत्युक्तनिषेधपरत्वात् अनुवर्तनेमेवात्र शरणागतिरिति दर्शयितुं प्रकृतेन विपक्षेप्रत्यवायेन योजयन् अन्यथाऽपीति। प्रकृतोपयोगेनानुवृत्तिं विंशिवन् विवक्षितमुपसंहरति अतस्तदुक्तप्रकारेणेति। स्वर्णाश्रमानुरूपतदाज्ञानुवर्तनमेव हि तत्पीनमिति भावः। उक्तानुवृत्तिं प्रसादेहेतुतयोत्तरार्धेन योजयन् एवं कुर्वाणस्तत्प्रसादादिति। तत्प्रसादात् (५८) इत्युक्त एवार्थः तत्प्रसादात् इत्यत्र निर्दिष्टः। ततोर्कं सर्वदुर्गतरणमिह परा शान्तिः। शान्तेश्चात्र परत्वं निवृत्तजानीय [न्य ?] कारणसमानाधिकरण्यविरहेणापुनरङ्कुरत्वमित्यभिप्रायेणाह सर्वकर्ममिति। सर्वकर्मबन्धोपशमपरशान्ति शब्देन अनिष्टनिवृत्तिरुक्ता; स्थानं प्राप्स्यसीति इष्टप्राप्तिरुच्यते। शाश्वतशब्देन ब्रह्मादिस्थानव्यवच्छेदः। मूलप्रकृतिस्सूक्ष्मावस्था मुक्तप्राप्यस्थानमिति केचित्^१; सत्यलोकादिष्वेव वैष्णवस्थानमिति चापरे; तत् स्थानशब्दस्य सुरुष्यार्थस्वीकाराय, वादिक्षेपाय चाप्राकृतस्थानं श्रुतिभिरुपपादयति यदभिधीयत इति। अधीतवेदानां संप्रतिपत्त्यतिशयार्थं^२ श्रुतिश्रुतेरित्युक्तम्। एतेन कारणश्रुतीनाम् 'एकमेवाद्वितीयम्' (छा. ६. २. १) इत्यादीनां सक्ष्यमाणकार्यप्रपञ्चमात्रप्रलयपरत्वं बहुश्रुत्यविरोधाय दर्शितम्। तद्विष्णोरिति वाक्यं प्रत्येकं सदापश्यदनेकसूरिविशिष्टविधिपरम्; कृत्स्नस्याप्रासत्वात्। विष्णोरिति

१ केचित्—यादवप्रकाशादयः। अपरेषां पक्षः शाश्वतमिति पदेनैव निरस्तः। २ 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्', 'क्षयन्तमस्य रजसः पराकं', 'ज्ञानानन्दमया लोकाः' इत्यादिकमपि ग्राह्यम्।

(छा. ३. १३. ७), 'मोक्षधनः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (क. ३. ९) इत्यादिभिः ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया । विमुश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३

इति-एवं ते मुमुक्षुभिरधिगन्तव्यं ज्ञानं सर्वसाद्गुह्याद्गुह्यतरं कर्मयोगविषयं ज्ञानयोग-
विषयं भक्तियोगविषयं च सर्वमाख्यातम् । एतदशेषेण विमृश्य स्वाधिकारानुरूपं यथेच्छसि,

वैयधिकरण्याच्च नात खरूपपरता युक्ता । यत्र पूर्वं साध्यास्पन्तीत्यत्रापि अनवच्छेदात् नित्यं सन्तीति सिद्धम् । अत्र च शाश्वतं स्थानमिति निर्दिष्टं परमात्मन एव स्थानमिति प्रकरणान्तरे व्यक्तम्, "रम्याणि कामचाराणि विमानानि समास्तथा ॥ आक्रीडा धिविधा राजन् पद्मिन्यश्चामलोदकाः । एते वै निरया स्तात स्थानतय परमात्मनः" (भो. मो. १९६.४) इति । आह च भगवान् पराशरः, "एकात्मिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये । तेषां तन् परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति मूरयः" (वि. १. ६. ३९) इति ॥

एवमर्जुनस्य युद्धे प्रोत्साहनव्याजेन सर्वाध्यात्मशास्त्रार्थज्ञातमुपनिद्वय सर्वाभ्यु निष्ठामु नित्यकर्मणो दुस्त्यजतया अन्तेऽपि युद्धकर्तव्यत्वमेव स्थापितम् । अथ, "स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने" (भा. आश्र. १६. १२) इति प्रत्यभिज्ञापयिष्यमाणप्रकारेण श्रोतव्यान्तराभावज्ञापनाय प्रकान्तनिष्ठा-
तर्ष पुष्कलोपदिष्टतया यथाधिकारमनुष्ठेयत्वेन निगम्यते इति ते ज्ञानमाख्यातमिति श्लोकेन । वाच्य-
वचनयोस्सम्भक्तृत्वं पौष्कल्यं च इति करणेन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह इत्येवमिति । ते 'यच्छेयः स्यात्' (२ ७) इत्यादिवादिने प्रपञ्चाय शिष्याचेत्यर्थः । अत्र लौकिकप्रमाणप्रसिद्धविषयेभ्यः^१ आधुर्धनुर्गा-
न्धर्ववेदार्थनीतिशास्त्रादिजन्येभ्यो ज्ञानेभ्यः प्रकृष्टातीन्द्रियपारलौकिकस्वर्गादिपुरुषार्थतन्तुपायविषयं वेदाख्यशास्त्रमूलं विविधज्ञानं गुह्यशब्देन विवक्षितम् । गुह्यतरशब्देन तु वेदान्तनिष्पाद्यं तदुपबृंहण-
भूतैतच्छास्त्रविशोथितं मुमुक्षुभिर्यथाधिकारमनुष्ठेयं व्यवहिताव्यवहितममस्तमोक्षोपायज्ञानं प्रदर्श्यते । तत्र विवर्गमात्मक्तेभ्यो गोपनीयतया गुह्यतस्त्वोक्तिरित्यभिप्रायेणाह मुमुक्षुभिरधिगन्तव्यं ज्ञानं सर्व-
साद्गुह्याद्गुह्यतरमिति । ननु एतच्छास्त्रोक्तेष्वेव गुह्यगुह्यतरविभागः स्यात् ; तत्राप्यन्तिमाध्यायोक्तमेव गुह्य-
तरतयाऽत्र निगम्यत इति शङ्कामपाकरोति कर्मयोगविषयं ज्ञानयोगविषयं भक्तियोगविषयं चेति । 'विमुश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु' इत्यनन्तरवाक्यपरमेश्वरस्यात् गीताशास्त्रोक्तं कृत्स्नमिह गुह्यतरशब्देन विवक्षितमिति गम्यते । तदवान्तरतारतम्यं तु सर्वगुह्यतममित्यनन्तरश्लोके वक्ष्यत इति भावः । आख्यातमित्यनेन वक्तव्यान्तराभावो व्यञ्जित इत्यभिप्रायेणाह सर्वमाख्यातमिति । मया—
स्वतस्सार्धैश्चादिगुणयोगादाप्ततमेन हितैषिणा चेत्यर्थः । अशेषेण विमृश्येत्यनेन विवक्षितमाह स्वाधि-
कारानुरूपमिति । सहसैव पूर्वपूर्वपरित्यागो न युक्त इति भावः । यथेच्छसि तथा कुर्वित्येतन्न युद्ध-
करणाकरणविषयम् ; निष्ठात्रयेऽपि नित्यनैमित्तिकानां वणश्रिमानुबन्धिकर्मणामवश्यानुष्ठेयत्वोक्तेः, 'यथ-
हंकारमाश्रित्य' (५९) इत्यादिश्लोकाभ्यामर्जुनेन युद्धस्य दुस्त्यजतां वदन्तो भगवतस्तन्निवृत्तिविवक्षा

1 आयुर्वेदधर्मुर्वेदगान्धर्ववेद-अर्थशास्त्र नीतिशास्त्रेत्यर्थः ।

तथा कुरु कर्मयोगं ज्ञानयोगं भक्तियोगं वा यथेष्टमितिष्टेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४

सर्वेष्वेतेषु गुह्येषु भक्तियोगस्य श्रेष्ठत्वात् गुह्यतमम् इति ^१पूर्वमेवोक्तम् 'इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे' (९. १) इत्यादौ । भूयोऽपि तद्विषयं परमं मे वचः शृणु । इष्टोऽसि मे

नुपपत्तेश्च । अतोऽत्र तत्तदधिकारानुरूपमुपदिष्टेषु शास्त्रार्थपर्वेषु बुद्धिमत्तरस्त्वं कर्मज्ञानभक्तियु कर्मण्यस्मिन् ममेदानीमधिकार इति परामृश्य तस्मिन् पर्वणि परिगृहीतस्ववर्णाश्रमधर्म एव वर्तस्वेत्युच्यते इत्यभि-
प्रायेणाह कर्मयोगं ज्ञानयोगं भक्तियोगं वा यथेष्टमितिष्टेति । एतेन, 'कर्मज्ञानयोगयोरिदं निग-
मनम्, सर्वगुह्यतममित्यादिना भक्तियोगनिगमनम्' इति^२ कैश्चिदुक्तो विभागो निरस्तः ॥ ६३ ॥

अविशेषेण त्रिविधेऽपि हि निगमिते त्रयाणामप्यन्यापेक्षया गुह्यतरत्वे चोक्ते त्रिविधेषु व्यवहितान्यवहितोपायविभागेन गुह्यतमाध्यवसायार्थं, पुनः प्राधान्यात् तत्रैव शास्त्रतात्पर्यातिशयद्योत-
नाय सर्वगुह्यतममित्यादिश्लोकद्वयेन भक्तियोगरूपशास्त्रसार्थः प्रतिसंभाष्यते । तदभिप्रायेण हि, "शास्त्र-
सार्थं उच्यते" (सं २२) इति संगृहीतम् । विवृतं 'वाध्यायादौ । अत्र सारार्थशेषतया सारतमं
^३प्रपदनं चरमश्लोकेन प्रतिपाद्यते इति सोऽपि^४ 'शास्त्रसार्थः' इत्यनेनैव कोडीकृतः ॥ सर्वगुह्यतम-
मित्यत्र योगविभागवता, 'सप्तमी शौण्डैः' (अष्टा. २ १. ४०) इत्यनेन समासमभिप्रेत्य सर्वेष्वे-
तेष्विति सप्तमीनिर्देशः । गुह्यतमशब्दप्रत्यभिज्ञानात् भूयश्शब्दस्वारस्यात् 'मन्मना भव' इति श्लोकस्य च
अरुपान्तरस्य पूर्वोक्तस्यैव पाठात् स एव भक्तियोग इह शास्त्रान्ते शास्त्रसारत्वज्ञापनायोद्धृत्यते ; न त्वर्थ-
न्तरमित्यभिप्रायेणाह गुह्यतममिति पूर्वमेवोक्तमिति । अत्र वाच्यस्य गुह्यतमत्वमेव वचस्तुप-
चरितमित्याह भूयोऽपि तद्विषयमिति । श्रवणमात्रावृत्तेः श्रुण्वित्यनेनैव साध्यत्वात् श्रुतार्थविषयत्वपरो
ऽत्र भूयश्शब्दः ; व्यवधाननैरपेक्ष्येण गुह्यतमनिष्कर्षार्थतया पुनर्वचनं सार्थमिति भावः । वचसः परम-
त्वोक्तिः नातः परं वक्तव्यमस्तीति निगमनाभिप्राया । यद्वा वाच्यस्य परमत्वात् तद्वचसोऽपि तदुच्यते ।
"यस्माद्धर्मोत्परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन" (भा मो. २ ५६ १) इति भगवद्योगश्च सर्वेभ्यो यज्ञा-
दिभ्यः परमः, परान्तररहितश्चोच्यते । तथा, "इज्याचारदमार्हिःसादानखाध्यायकर्मणाम् । अथे तु
परमो धर्मो यत योगेनात्मदर्शनम्" (याज्ञ. आ ८) इति । आत्मा ह्यत्र सर्वान्तरात्मा । उपच्छन्दन

१ यथेष्टम्—दैवमेवापरे इत्याद्युक्तेषु कर्मयोगेषु यं कञ्चित् कर्मयोगं पूर्वपदोक्तज्ञानयोगपञ्चाशि-
विद्ययोर्मध्ये आत्मावलोकनार्थमेकम्, भक्तियोगेष्वनेकेषु च कञ्चित् इतिष्टेत्यर्थः । २ श्लोके इदं तु
इति ज्ञानपदप्रयोगात् तदनुसारेणान्नपि गुह्यतममिति क्लीबनिर्देशः । प्रकृतश्लोके तु गुह्यतमशब्दः
तद्विषयकवचःपरः । ३ अनेन, एवं योगत्रयपरतया अन्यैरपि कैश्चित् गीता सारतममपि सारोपतया
४ अध्यायादौ—अष्टादशाध्यायपरमे भाष्ये अवतारिकायाम् । ५ वस्तुतः सारतममपि सारोपतया
प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । ६ सोऽपीति । प्रपदनमपि शास्त्रसार्थ इत्यर्थः । सारार्थत्वस्य विधेयत्वात्
विधेयप्राधान्यात् पुलङ्गता । इति—इतिहेतोः अनेनैव—सारार्थपदेन गुह्यतमपदेन च स कोडीकृत
इति । भाष्ये गुह्यतममिति क्लीबनिर्देशः ज्ञानाभिप्रायेण । अत्र पुनिर्देशः अर्थपदानुसारेण ।

दृढमिति तत्तस्ते हितं वक्ष्यामि ॥ ६४ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामैश्वर्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥

वेदान्तेषु, “वेदाहमेनं पुरुषं महान्तम् आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेवं विद्वान् अमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” (उ.ना) इत्यादिषु विहितं वेदनं (दन) ध्यानापासनादिशब्दवाच्यं दर्शनसमानाकारं स्मृतेरपतनमत्यर्थप्रियमिह मन्मना भवेति विधीयते ।

स्तुत्यादिशङ्कापरिहाराय इष्टोऽसीत्यादिकम् । इष्टः प्रीतिविषय इत्यर्थः ; प्रियोऽसीत्यनन्तरवत् ।

दृढमिष्टः अत्यर्थं प्रियः । ‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं म व मम प्रियः’ (उ. १.७) इत्यादिभिः प्रागुक्तज्ञानिवत् अतिदृढमिष्टोऽसि ; यथा गुह्यमं प्रकाशनीयम्, तथा प्रीतिनिषयभूतोऽसीत्यर्थः ।
इष्ट इति यतः, तत्तस्ते हितं वक्ष्यामीति वा ॥ ६४ ॥

मन्मना भवेत्युक्त्याव्यवहितफलसाधनतया गुह्यमनाश्रित्यरूपपरत्वं दर्शयितुं तत्स्वरूपं तावत् प्रमाणतः शिक्षयति वेदान्तेष्विति । वेदाहमित्यादिपुरुषमुक्तवाक्योपादानम्—उपनिषदन्तराणां तदनुवर्तित्वज्ञापनार्थम्, ‘नान्यः पन्थाः’ इति हि (?) तत्साधोपायान्तरव्यवधानशङ्कानिरासार्थम्, अत्र च (?) ‘अतोऽसि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोऽयम्’ (१५.१८) इति धृक्कुक्ष (?) वामुदेवस्य तत्प्रतिपाद्यत्वात् मन्मना भवेति विहितस्य महापुरुषोपासनत्वज्ञापनार्थं च । वेदनं ह्यतोक्तम्, न तु भक्तिरित्यत्राह ध्यानापासनादिशब्दवाच्यमिति । आदिशब्देन तत्तत्स्मृत्पुस्तकभक्तिसेवादिशब्दग्रहणम् । समानप्रकरणस्थाभ्यां ध्यानापासनशब्दाभ्यां वेदनं हि विशेष्यते । अन्यथा गुरुलघुविकल्पाद्यनुपपत्त्या ध्यानादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः । विद्युपास्योर्विनिर्करेणोपक्रमोपहारादर्शनाच्च वेदनमुपासनमित्येव व्यक्तमुपपादितं शारीरकप्राण्यादिषु । किंच ‘द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः’ (वृ. ४.४.५) इत्युक्त्वा तान्येव दर्शनादीन्यनुवदन्ती श्रुतिः विज्ञानशब्देन निदिध्यागमनमुवदति, “आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेन” (वृ. ४.४.५) इति । एवं “तस्मिन् दृष्टे परापरे” (सु २.२.९) इति वाक्यैः (वये?) दर्शने न साक्षात्प्रत्यक्षरूपम् ; गुरुलघुविकल्पाद्यनुपपत्तेरेव । न चाधिकारिभेदेन तत्संभवः ; व्यवस्थापकभावात् । न च द्वारिद्वारभावकल्पना शक्या, ध्रुवानुस्मृतेर्दर्शनस्य चाविशेषण-अव्यवहितसाधनत्वश्रुतेः । अत एकाग्र्येऽत्यवश्यंभाविनि अन्यतरस्योपचारिकत्वमन्तरेण तदसंभवात्, निष्पद्योजनस्योपचारस्यायोगात्, स्मृतिशब्देन च प्रत्यक्षस्योपचारेऽतिशयोक्तिसिद्धिः, विपर्यये तु दर्शनसमानाकारत्वलक्षणवैशद्यविधानेन संयोजनत्वाच्च, ‘स्मरधीगम्यम्’ (मनु. १.२.१२२) इत्याद्युपबृंहणाभिप्रेतवैशद्यविशिष्टा स्मृतिरेव ‘तस्मिन् दृष्टे’, (सु), ‘निचाध्य ते’ (क ३.१.५) ‘द्रष्टव्यः’ वृ इत्यादिभिर्विधीयत इत्यभिप्रायेणाह दर्शनसमानाकारमिति । स्मृतिमंतानमिति स्मृतिः संनन्यते यत्नेति वा, स्मृतेः संतानो यत्नेति वा व्युत्पत्त्या १ ननु संकल्पमल नेतव्यम् । तत्स्थितैकाग्र्यं २ शब्दार्थः ।

१ इतीत्यस्य वचश्च श्रवणाहृतयेत्यर्थः । इष्टोऽसीत्यत्रान्वयः इति भावः । २ इतिशब्दमन्यथा योजयति इष्ट इतीति । ३ भाष्ये समानाकारस्मृतिसंतानमिति समस्तं प्रयुक्तं स्यात् । ४ शब्दार्थः—यद्युच्यते औ

मद्वक्तः अत्यर्थमतिप्रियः । अत्यर्थमतिप्रियत्वेन निरतिशयप्रियां स्मृतिस्तति कुरुष्वेत्यर्थः । मद्याजी : तत्रापि मद्वक्त इत्यनुषज्यते । यजनं पूजनम् । अत्यर्थप्रियमदाराधनपरो भव । आराधनं हि परिपूर्णशेषवृत्तिः । मां नमस्कुरु । नमः-नमनम् । मय्यतिमात्रप्रद्वीभावमत्यर्थप्रियं कुर्वित्यर्थः । एवं वर्तमानो मामेक्ष्यमि । एतत् सत्यं ते प्रतिजाने-तव प्रतिज्ञां करोमि ; नोपच्छन्दनमात्रम् ;

तेन तन्मूलज्ञानलक्षणया तैलधारावदविच्छिन्नत्वं सूचितम् । वेदनं वा सामान्यरूपमन्यान्यपदार्थः । तत्र वेदनमिति पाठे तदेव विशेष्यम् । वेदनस्यानोपासनादीति पाठे तु स्मृतिसंतानस्य विशेष्यत्वात् । तस्यैव भक्तिरूपत्वायाह अत्यर्थप्रियमिति । इह-अव्यवहितमोक्षोपायोपदेशदशायामित्यर्थः । वेदान्तविहितस्यापि अर्जुनेनाविदितत्वात् तं प्रति मग्मना भवेति विधिवेत्याह विधीयत इति । मद्वक्तशब्दार्थमाह अत्यर्थमतिप्रिय इति । अत्यर्थमहं प्रीतिविषयभूतो यस्य सोऽन्नात्यर्थमतिप्रियः । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्' (७. १७) इति श्रुक्तम् । विधेयस्य कर्तव्यस्य वैशिष्ट्याभिप्रायेण कर्तरि विशेषणमित्याह अत्यर्थमतिप्रियत्वेन निरतिशयप्रियमिति । मद्याजी, मां नमस्कुरु इत्युभाभ्याम् अङ्गिकोटिनिवेशनार्हान्तरङ्गपरिकरयोग उपलक्ष्यत इति दर्शयितुमाह तत्रापि । यजिनाऽन्नाविभक्षितज्योतिशोमादिप्रतीतिव्युदासाय धातुशक्तिं सारयति यजनं पूजनमिति । फलितमाह अत्यर्थं प्रयेति । भवत्यनुप्रवेशेन स्वरूपानुरूपत्वद्योतनाय, सारतमत्वसिद्धये साराग्र्याहक-भगवच्छास्त्रादिचोदितां प्रक्रियां सारयति आराधानं हीति । अन्तःकरणवृत्तिविशेषपथवसानायाह नमो नमनमिति । एतेन प्रणिपातमात्रपरत्वव्युदासः । त्रिविधा हि प्रणतिः शालेषु शिष्यते । मद्वक्तपदानुपङ्गविशेषितं तदभिप्रेतमाह मयीति । आत्मात्मीयं सर्वं भगवत एवेत्यनुसंधानादति-मात्रप्रद्वीभावः । ^१ एवं वर्तमान इत्येतेनात्यर्थप्रियत्वाद्यनुपच्छन्दनमात्रत्वं तद्व्यतिक्रमे स्वात्माधारणं च दर्शितम् । (त्वाद्यनुवादमात्रत्वं विवक्षितम् ; न तद्व्यतिरेकेण स्वात्माधारत्वम्,) अवधारणेनाव्यवधानं विवक्षितम् । सत्यमिति ^२प्रतिज्ञाविशेषणम् ; न तु प्रतिज्ञातस्योक्ति-रित्याह एतदिति । "वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्" (यजु ३. ४. १०) इत्यादिविवोपसंगस्य

१. एवमित्यादि । अत्र पाठद्वयं दृश्यते । कुण्डलितपाठेऽयमर्थः—एवं वर्तमान इत्येतत् नवमाध्यायश्लोके युक्तवैवमात्मानमिति भागवत् अत्यर्थप्रियत्वादिपूर्वोक्तभजनकर्तव्यत्वानुवादमात्रम् ; न तु मयि वर्तमान इति स्वात्माधारकत्वं विवक्षितमिति । विवक्षितमित्यस्य प्रथमवाक्ये इष्टमित्येतावानेवार्थः । नेत्यादिवाक्ये तु वक्तुमिष्टमिति मुख्यार्थ एव । प्रथमपाठे तु एवंवर्तमान इति पदद्वयेन, पूर्वोक्तार्थप्रियत्वादिविशिष्टस्य भजनस्य न केवलं मदाश्रितजनप्रशंसामात्रतयोक्तिः ; किंतु तथासत्येव मत्प्राप्तिरिति हेतुनेति तदावश्यकत्वं दर्शितम् । माभित्यादेः फलं पाठद्वयेऽपि तुल्यम् । एवकारस्य फलं साक्षादेव भगवत्प्राप्तिरिति । प्रतिजाने इत्यत्रैवोपच्छन्दनमात्रत्वाभावस्य भाष्ये कथनात् अत्रैव पाठो न स्यात् । पाठो निरीक्ष्यः ।

२. प्रतिज्ञायां सत्यत्वविशेषणं भक्तप्रतिज्ञारक्षणाय कदाचित् स्वप्रतिज्ञाया अपि त्यागात् तथेयं न भवतीति ज्ञापनाय । एवं हि कौन्तेय प्रतिजानीहीत्यत्र वर्णयन्ति ।

यतस्त्वं प्रियोऽसि मे । “प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः” (७. १७) इति पूर्वमेवोक्तम् । यस्य मन्थतिमात्रा प्रीतिर्वर्तते, ममापि तस्मिन् अनिमात्रा प्रीतिर्भवतीति तद्वियोगमहमाप्नोऽहं तं मां प्रापयामि । अतः सत्यमेव प्रतिज्ञातम्, मामेवैष्यसीति ॥ ६५ ॥

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६

✓ कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपान् सर्वान् धर्मान् परमनिश्चयेयसमाधनभूतान्, मदाराधनत्वेन अतिमात्रप्रीत्या यथाधिकारं कुर्वाण एव, उक्तीत्या फलकर्मकर्तृत्वादिवर्तित्यागेन

गत्यभावविषयमविवक्षितार्थत्वं निराकरोति प्रतिज्ञां करोमीति । “द्यौः पतेत् पृथिवी शीर्षेत् हिमवान् शकलीभवेत् । शुष्येत् तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत्” (भा. उ. ८. १. ४९.) इत्यादि-भगवद्वाक्यानुसारेणाभिप्रेतमाह नोपच्छन्दनमात्रमिति । अत्र प्रियवचनेन प्ररोचनरूपार्थवादत्वं त्वया न शङ्कनीयमित्यर्थः । एवं वर्तमानस्य स्वमाप्तौ स्वप्रान्तिक्षणद्वारमुपक्षिप्योपच्छन्दनशङ्काऽवाक्रियते प्रियोऽसि मे इत्यनेनेत्याह यतस्त्वमिति । साध्यमपि ज्ञानित्वं निद्वन्द्वकृत्वा प्रियोऽपीति तत्कलोक्तिरित्यभिप्रायेण, ‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम्’ इति सामान्येन प्रागुक्तप्रयोजकग्रहणम् । एतेन भूय-शब्दस्योक्तार्थित्वमपि दर्शितम् । उक्तसंभवशङ्कापरिहाराय लोकदृष्टि (ए ?) मीधराभिप्राये चानुसृत्योपात्तवचनार्थमाह यस्येति । तत्फलितमाह इति तद्वियोगमिति । हेतुवाक्यार्थं साध्येन संगमयति अत-स्तस्यमिति । प्रतिज्ञातमिति भावे निष्ठा ॥ ६५ ॥

एवं विस्तरेण संग्रहेण चोक्तानां कर्मयोगादीनां त्रयाणां साधारणं सारतमानुसन्धानविशेष-मुद्धृत्य तत एव मामेवैष्यसीत्युक्तप्रभासेः प्रतिबन्धकीभूतानिष्टानां निवृत्तिरुच्यते सर्वधर्मानिति श्लोकेन । तदाह कर्मयोगेत्यादिना । सर्वशब्देन प्रकृततिक्रमविशेषात् गृह्यते । कर्मयोगादीनां धृति-साधनत्वलक्षणधर्मशब्दाच्चयत्वमाह परमनिश्चयेयसमाधनभूतानिति । यथायोगं परम्परया साक्षाच्चेति शेषः । तत्साधकत्वप्रयोजकमाह मदाराधनत्वेनेति । निवर्गवैमुख्यहेतुमाह अतिमात्रप्रीत्येति । यथेच्छमि तथा कुर्विति पूर्वोक्तोपजीवनेनाह यथाधिकारं कुर्वाण इति । क्रमात् सर्वं ह्यस्यामुष्ठ्यं स्यादिति च भावः । कुर्वाण एवेत्यनेन स्वरूपत्यागादिपञ्चात्मासत्त्वादिभिर्निर्दिता इति स्मारितम् । परित्यागशब्दविवक्षितमाह उक्तीत्येति । अध्यायारम्भविशोधितप्रकरणेऽर्थः । फलकर्मकर्तृत्वादि-परित्यागेनेति । कर्मत्यागः स्वकीयताभिमानत्यागः । भक्तियोगेऽपि गैर्यथादिकलान्तरं त्याज्यमेव । मोक्षाख्यफलस्यापि हि सर्वशेषिभगवच्छेषत्वविद्या स्वशेषनाधीः परिहार्यः । आदिशब्देन कञ्चुक-भूतेन्द्रादीनामाराध्यत्वाभिमानः संगृहीतः । [एवं ?] कर्मणि कर्तृत्वं (त्वे ?) स्वकीयताबुद्धिः आदिशब्देन

1 हितं भूयः शृणु इत्यनुकृत्वा वचो भूयः शृणु इत्युक्त्या नवमाध्यायान्तोक्तानुपूर्वी तथैवोच्यते इति ज्ञाप्यते । तदेकार्थकत्वद्वाढ्यं तेन सिध्यति । सर्वधर्मानिति ऋदोकस्य स्वतन्त्र-प्रपत्तिपरतया योजनायां तु सर्वगुह्येति श्लोकस्यायमर्थः—पूर्वोक्तमेव गुह्यतमविषयकं नवमाध्या-यान्तस्थितं वचनं पुनः शृणु. भजनस्य मुख्योपायत्वात् । ततस्तु त्वं मेऽत्यन्तमिष्ट इति हेतोः ते हितं यद्भवति तदनन्तरश्लोकेन धक्ष्यामि ; अवधत्स्वेति । ततः—तदनन्तरम् । ते हिनम् अधिकञ्चनहितम् ।

परित्यज्य, मामेकमेव कर्तारमाराध्यं प्राप्यमुपायं चातुसंपत्सु । एष एव सर्वधर्माणां शास्त्री-
यः परित्याग इति, 'निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः
संप्रकीर्तितः ॥' (४) इत्यारभ्य, 'तद्भ्रं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागस्मात्त्रिको मनः ॥ ...न
हि देहमृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥'
(११) इति अध्यायादौ सुदृढमुपपादितम् । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि—एवं वर्तमानं
त्वं मत्प्राप्तिविरोधिभ्योऽनादिकालसंचितानन्ताकृत्यकरणकृत्याकरणरूपेभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यो
मोक्षयिष्यामि । मा शुचः—शोकं मा कृथाः ।

संगृह्यते । परित्यागेन परित्यज्येति विशेषेण सामान्यावच्छेदः । अन्यत्वात्मानि कर्तृत्वं ततोऽ-
न्यस्मिन्निन्दाद्युपास्यत्वं तदुभयान्यस्मिन् स्वर्गादौ प्राप्यत्वं तेष्वेव व्यतिरिक्ते कर्मणि उपायत्वं चाभि-
मत्य ह्यनधीतवेदान्ताः प्रवर्तन्ते ; न तथा त्वयाऽनुसंधेयम् ; एतत् सर्वमेकस्मिन् मध्यनुसंधत्वेति
मामेकं शरणं त्रजेत्यस्याभिप्रायः ; तदाह मामेकमेवेत्यादिना अल कर्तृत्वादिषु चतुर्षु प्रत्येकं
समुदायतः एकोपाधिना शरणशब्दवाच्यत्वासंभवात् कर्तृत्वादिकं मामेकमित्यनेनाभिप्रेतमनूदितम् ।
उपायमिति तु शरणशब्दार्थेति । कर्तारः-कर्तुः प्रयोजकतयाऽन्तर्यामिन्त्वेन अनुमन्तृतया च अव-
स्थितमित्यर्थः । तदनुसंधानात् स्वकर्तृत्वाभिमानत्यागः । कर्मणां देवतान्तरशेषत्वशेषत्वधीत्यागार्थ-
माह आराध्यमिति । 'अहं हि सर्वज्ञानां भोक्ता च' (९. २४), 'त्वकर्मणा तमभ्यर्च्य' (१८. ४६)
इत्यादिकं ह्युक्तम् । प्राप्यम् । साक्षात्परंपरया चेति शेषः । ते (तेन ?) स्वर्गादिफलत्यागः । त्रिविध-
त्यागश्चमनूदितमाकारत्तयमुक्तम् ; अत्र शरणशब्देन विधित्सितमाह उपायमिति । स हि सर्वेषु शास्त्रेषु
प्रीतः फलं ददातीति प्रागेव निर्णीतम् । [तदयमर्थः—?] स्वसाध्यनश्वरयज्ञोपासन[रूप ?] धात्वर्थेषु काला-
न्तरभाविकलसाधनत्वबुद्धिं परित्यज्य, सिद्धे स्थायिनि सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्पत्वमहोदास्त्वादिगुणशालिनि
सकलशास्त्रार्थसमाराध्ये फलपदत्वमनुसंधत्स्वेति । स्वरूपत्यागादिपक्षे प्रकरणवैषम्यमाह एष एवेति ।
सुदृढमुपपादितमिति । अयमभिप्रायः—एतच्छ्लोकापातप्रतीत्या कूटयुक्तिमिश्र यथा वर्णाश्रमधर्म-
स्वरूपत्यागादिपक्षो नोदेति, तथोपपादितमिति । अहम् । उक्तप्रकरणाराधितः फलप्रदानौपयिकसर्वज्ञश्च-
सर्वशक्तिस्वरमकारुणिकत्वादिगुणगणविशिष्ट इति भावः । अनुष्ठितोपायावस्थाविशेषविषयोऽत्र त्वा
इति निर्देश इत्याह एवं वर्तमानमिति । अयमविहितोपायस्यापि सर्वधर्मशब्देनोपादानात्, मामेवैष्य-
सीत्यनन्तरोक्तत्वाच्च मत्प्राप्तिविरोधिभ्य इत्युक्तम् । अत्र प्रतिवचननिवृत्तिरेवोपायसाध्या, भगवत्प्राप्तिस्तु
स्वरूपाविर्भावलक्षणा स्वत एव स्यादित्यभिप्रायः । अत्र सर्वशब्दविवक्षितमाह अनादिकालेत्यादिना ।

ननु त्रिविधवि योगेषु निगदितेषु सर्वगुह्ये च शास्त्रसार्थे पुनर्विविच्य प्रदर्शिते ततोऽप्युपरि
तयाणां साधारणानुसंधानस्य प्राक्प्रपञ्चितस्यैवात्र पुनः प्रतिपादने किं प्रयोजनम् ? न चायमर्थान्तरपरः
श्लोकः ; अप्रतीतेः, संग्रहादिषु^१ तथाऽनुक्तेषु । शास्त्रादावप्युक्तं भाष्येऽपि 'तमुवाच' (२. १०)

१ ज्योतिष्टोमेनेष्टवेतिवत् । उक्तपरित्यागविशेषरूपं परित्यागं कृत्वैत्यर्थः ।

२ आदिना भाष्य पूर्वभावि यामुनग्रन्थान्तरादि ग्रहणम् ।

अथवा, सर्वपापविनिर्मुक्त्यर्थे (न्त) भगवत्प्रियपुरुषेनैवैतत्वात् भक्तियोगस्य, तदारम्भ-
विरोधिपापानामानन्त्यात् तत्प्रायश्चित्तरूपैर्धर्मैः [अ]परिमितकालकृतैर्मनेषां दुस्तरतया
आत्मनो भक्तियोगारम्भानर्हतामालोच्य शोचनोऽर्जुनस्य शोकमपनुदन् श्रीभगवानुवाच—
सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति । भक्तियोगारम्भविरोध्यनादकालमंचितनानाविधा-
नन्तपापानुगुणान् तत्तत्प्रायश्चित्तरूपान् कृच्छ्रचान्द्रायणकूडमाण्डवैश्वानराव्रातपतिपवित्पिबित्ति-

इति श्लोके, “आत्मपरमात्मयाथात्म्यतत्त्वाप्युपायमृतकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगगोचरम्, ‘न त्वेवाहं जातु
नासम्’ इत्यारम्भ, ‘अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः’ इत्येतदङ्गं वच उवाचेत्यर्थः” इति । अपि
चात्त ‘मा शुचः’ इत्येतत्तत्त्वं प्रथमोत्पन्नास्थानक्षेहादिमूलशोकप्रतिक्षेपार्थम् ; तस्य पूर्वमेव निश्शेषक्षालि-
त्वात् ; अतो यथा, “मा शुचस्संपदं देवीमभिजानोऽसि” (१६.५) इत्याद्यव्यवहितपस्तुतोपाधि-
कशोकान्नोदनार्थत्वम्, तथाऽन्वापीति युक्तम् । न च सूक्ष्मधियः क्षत्रियस्य धार्मिकाग्रेसरम्यार्जुनस्य
सर्वज्ञपदश्रितेषुपायेष्वज्ञानात् अनर्हत्वात् प्रधानांशानिश्चयाद्वा शोकोऽयम् । फलसंशयोऽपि
मामेवैष्यसीत्यादिना निश्शेषनिर्मूलितः । अतः परिशेषात् दीर्घकालनैरन्तर्यादरमेवनीयोपायदौर्कर्यात्
फलविलम्बाद्वा शोकोऽयं संभवेदिति तथापि शोकप्रशमनपरेणानेन श्लोकेन भविष्यम्—इत्युक्तार्थान्तरा-
रुचेरचितं (रोहे तदुचितं) (उक्तार्थारुचेः उचितं (?)) (उक्तार्थाद्विन्तारोहे तदुचितं?) स्वारसिकत्याग-
शब्दार्थान्तरमाह अथवेति । अत्र सर्वपापविनिर्मुक्तेः उपायविरोधिसर्वविषयम् । पाप
निर्मोक्षादित्यर्थभगवत्प्रियत्वम् । ‘नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते’ (लघु. विष्णुस्मृतौ)
इति श्रुत्यते । “विन्नायुतेन गोविन्दे नृणां भक्तिर्निवार्यते” (वि. ध. ८४.) इत्याद्यनुसंधानेनाह
तदारम्भविरोधिपापानामानन्त्यादिति । परिमितकालकृतैरिति पाठे ‘जन्मान्तरसहस्रेषु’ (ल. वि.)
इत्याद्यनुसारेण विलम्बाक्षमत्वं सूचनम् । अपरिमितकालकृतैरिति पाठे तु अपिशब्दोऽप्यार्हन्त्यः ।
तेनोपायस्य दुस्संपादत्वं व्यञ्जितम् । शोकमपनुदन् इति । शोकान्नोदनायेत्यर्थः ।

✓ ‘मन्मना भव मद्भक्तः’ इति पूर्वश्लोकं भक्तियोगस्य प्रकृतत्वात् तदारम्भविरोधित्वेन शोक-
निमित्तपापविषयोऽत्र सर्वपापशब्दः । तत्तत्प्रकारणायोक्तधर्मवर्गविषयः सर्वधर्मशब्दः ; यन्मैतत्संग्रह-
शासनम्, “धर्मेण पापमपनुदति” (ना) इति । बहुवचनेन सर्वशब्देन च वैविध्यमानन्त्यं च पापेषु
धर्मेषु च व्यज्यते । तदिदमाह भक्तियोगारम्भविरोधीत्यादिना । कृच्छ्रचान्द्रायणेत्यादिना संप्रति
पञ्चपापनिवृत्तौदाहरणम् । ^१अग्निष्टोमादयोऽपि विनियोगप्रवृत्तत्वेन अनेकफलमाधका इति प्रागे-
वोक्तम् । ^२आदिशब्देन कर्मयोगावान्तरमेदतया दैवमेवापरे यजम् (४. २५) इत्यादिभिः प्रावर्ण्यैश्च
तानामनुक्तानां च ग्रहणम् । एवं ज्ञानयोगोऽप्यादिशब्देन समुह्यते, तस्यापि भक्तियोगारम्भविरोधि

१ अग्निष्टोमः ज्योतिष्टोमः । तस्य नित्यत्ववत् सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोच इति काम्यत्वमपि ।

२ आत्मावलोकनरूपफलार्थकर्मयोगादिस्थाने प्रपत्तिकरणमभिमतमिव ।

दृष्टिष्टोमादिकान् नानाविधान् अनन्तांस्त्वया परिमितकालवर्तिना दुरनुष्ठानान् सर्वान् धर्मान्

पापनिवर्णत्वेन प्रागेव प्रपञ्चनात् । परिमितकालवर्तिनेत्येकशरीराभिप्रायः (स् ?) । अतिदुष्करानुष्ठान-
मूलानेकजन्मसंसिद्धिसाध्यत्वनिश्चयादेव ह्यस्य शोकः । सर्वधर्मान् परित्यज्येति¹ स्वरूपत्याग एवास्यां
योजनायाम् । न च तावता नित्यनैमित्तिकलोपसङ्गः, दुरनुष्ठानप्रायश्चित्तादिविषयत्वेः । तुल्य-
न्यायतया तु नित्यनैमित्तिकेऽपि यानि दुरनुष्ठानानि, तैवैव स्यात् । [न; ?] शक्तमधिकृत्यैव शास्त्रप्रवृत्तेः
अशक्तस्याकरणे दोषाभावात् । अनुकल्पमालशक्तौ च तस्यैवानुष्ठेयत्वात् । इह च मुख्यशक्तस्य (मुख्य-
प्रायश्चित्ताशक्तस्य ?) सर्वप्रकारमुख्यानुकल्पतया एकस्यैव भगवत्प्रपदनस्य विधानात् । शक्ताशक्ताधिकारि-
भेदाच्च ननु यानुक्तं 'लोभोऽसौ चित्तं दिशेति' इति । अत एव गुरुलघुविकल्पानुपपत्तिप्रसङ्गाभावाः, यथा "प्रणवं
वा तिरभ्यस्येतु स्मरेद्वा विष्णुमन्ययम्" इति । यथा च, "मान्ते भौमे तथाऽऽग्नेये वायव्ये दिव्यमेव
च । वारुणे मानसे चेति खानं सप्तविधं स्मृतम्" (प्रागे चर्यापादे) (यो. या. ३. ४) इति
विष्णुस्मृत्यनुसारेण 'द्विजन्मस्यैव' इति तत्फलसाधकतया विधीयते, तथेहापीति न कश्चित् दोष
इति । अत दुष्करतया चिरकालसाध्यतया चाल्पशक्तिना परिमितकालवर्तिना च दुरनुष्ठानानां
धर्माणामर्थसिद्धे एव त्यागो भगवदेकोपायतावरणविधेरुपकारित्वेन विधिच्छायाऽनुवृत्तेः, यथा निदिध्या-
सनोपकारितया रागप्राप्ते श्रवणमनने 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इति । तदेकोपायतावरणविधानं च तद्व्यो-
पायपरित्यागविशिष्टविषयम् । तेन तत्फलसाधनत्वेन चोदितानामन्यदेवताविषयाणाम्, भगवति च धर्मा-
न्तराणां त्यागः संगृह्यते । अर्थसिद्धे च देवतान्तरधर्पनिषेधे, तरित्स्थयर्थं नाल् व्यधिकरणसमासः समा-
श्रयणीय इत्यभिप्रायेण सर्वान् धर्मानिति दर्शितम् । ननु शक्तमधिकृत्य निषेधे शास्त्रवैयर्थ्यम्,
अशक्तं प्रति तु न विध्यपेक्षेति चेत् ; अशक्तं प्रत्येव ब्रह्मास्त्रवन्धादाविनोपायान्तरपरिग्रहस्य तद्विरोधित्व-
ज्ञापनेनापेक्षितत्वात् । यद्वा यदर्थं शरणव्रज्याऽनुष्ठिता, तदर्थोपायान्तरशक्तेः पश्चात्कुतश्चिद्धेतुवशात्
संभवेऽपि तदर्थं तदुपादानस्याकर्तव्यताज्ञापनेन सार्थम् ।

(सर्वैषदस्त्वेषऽपि नित्यनैमित्तिकत्यागायोगः)

अत 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' इति फलस्य भगवदेकाधीनतया
तदेकप्रपदनमेकं फलतया (तदेकफलतया प्रपदनमेकम् ?) अनुष्ठेयं शिष्टम् । सर्वधर्मपरित्यागस्य तु वाक्यात्
तच्छेषत्वं सिद्धम् । फलवत्सन्धिषौ चाफलं तदङ्गम् । तत् पूर्वसिद्धाकारभारमार्शे अधिकारकोटौ निवेशः,
अन्यथा (दाः) तु लिङ्गात् तदेकशरणव्रज्योपयोगिरूपे विश्रान्तिः । तदेकोपायताध्यवसायो हि तद्व्योपाय-
परिग्रहेण विरुद्धः । अतः त्यागस्य, अवहन्तेः शेष्यपेक्षिततण्डुलोपयोगिरूपे पथवसानवत्, तदेकप्रपदन-
विरोधिधर्मत्यागे पर्यवसानात् अतत्फलार्थानामविरोधिनां नित्यादीनां त्यागोऽस्य नापेक्षित इति
वर्गाश्रमाद्यनुवृत्तिव्यवहारविधिप्राप्तः तथैव (तद्वदे) वाचयिष्यन्ते । न च तेऽपि प्रपदनस्याज्ञानं, अज्ञानो वा ; तथा
नियोगाभावात् । अशक्तं प्रति तदुपादानस्याकर्तव्यताज्ञापनेन सार्थम् । अतदङ्गस्यापि यज्ञादेरन्यार्थमा

1 'सर्वधर्मान् परित्यज्य तमेव शरणं व्रजेत्' इति संकर्षणसंहितावाक्ये स्तोत्रभाष्ये (22) उपात्तम् ।

परित्यज्य भक्तियोगारम्भसिद्धये मामेकं परमकारुणिकमनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यम्
आश्रितवात्सल्यजलधिं शरणं प्रपद्यस्व । अहं त्वा सर्वपापेभ्यः यथोदितस्वरूपभक्त्यारम्भ-
विरोधिभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यः मोक्षयिष्यामि ; मा शुचः ॥ ६६ ॥

श्रमाद्यर्थं चानुष्ठानोपपत्तेः ।.....?.....सर्वशब्दनिर्दिष्टप्रत्यनीकतया वा मामेकमित्येकशब्दः । ततश्च भगव
त्प्रपदनमेकमेव सर्वप्रायश्चित्तं त्यादित्युक्तं भवति । शरणागतिस्वभावानु तदभ्योपायपरित्यागः सिध्येत् ।
यथा लक्षयन्ति, “अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वासपूर्वकम् । तदेकोपायतायाच्चा प्रपत्तिः शरणागतिः॥”
(विष्णु) (भरतशास्त्रे) इति । शरणशब्दोऽलोपायपर्यायः । यथोक्तं प्रपत्तिप्रकरणे, “उपाये गृहशक्तितोः
शब्दः शरणमित्ययम् । वर्तते सांप्रतं त्वेष उपायार्थिकवाचकः” (अहि. ३६. ३३) इति । पठन्ति
च, “शरणं गृहशक्तिरुपाये च निगद्यते” (नाम. ३. २०९) इति । उपायत्वं च कारुण्यादिगुण-
विशिष्टस्य, उपायस्थानेऽवस्थाया तत्कार्यकरणद्वित्यभिप्रायेण परमकारुणिकत्वादिगुणोक्तिः । एकमिति
नैरपेक्ष्यपरं वा । तत्सिद्धयर्थमपि मामित्यनेनाभिप्रेततया कारुण्यादिग्रहणम् । परमकारुणिकमिति ।
‘वधाहमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत्’ (रा. सु. ३८. ३४) इत्यादिभिः कृपायाः पारम्यम्,
ततश्शरण्यत्वं च सिद्धम् । तस्यासङ्कोचमाह अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यमिति । “सर्वस्य
प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृत्” (धृ. ३. १७) इति श्रुतिः । “सर्वलोकशरण्याय” (रा. यु. १७. १४)
इति रावणावरजवाचयम् । स्ववाक्ये च, “विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम्” (रा. यु. १७. २४)
इति । विशेषशब्दोऽत्र जातिवर्णविद्यावृत्तगुणसंस्कारभूतभान्युपकारादिपरः । उक्तगुणाविनाभूतं
गुणान्तरमाह आश्रितवात्सल्यजलधिमिति । “विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः” (रा. सु.
२१. १९) इति श्रुक्तम् । “दोषो यद्यपि तस्य स्यात्” (रा. सु. १८. ३) इत्यादिप्रक्रियया
दोषानादराय वात्सल्योक्तिः । गत्यर्थानां बुद्धयर्थतया प्रयोगात् व्रजतिधातुः पूर्वशेजनायामनुसंधान-
मालपरतया व्याख्यातः । इह तु रक्षिष्यतीति महाविश्वासपूर्वकं^१विशिष्टाध्यवसायलक्षणबुद्धिविशेष-
निरूपपदेन व्याचष्टे प्रपद्यस्वेति ॥ अहं त्वेति । सर्वज्ञः सर्वशक्तिरहम् अल्पज्ञमल्पशक्तिं च त्वामित्यर्थः ।
मा शुचः । एकेन सुकरेणाविरुद्ध्यनाशेषपापनिवृत्तिसिद्धेरननैर्दुष्करैर्विलम्ब्य(म्ब)कारिभिः प्रत्येकपाप
निवर्हणैरिदानीं भक्तियोगारम्भाहं वासपादनस्याशक्यतानिमित्तशोकं मा कृथा इत्यर्थः ॥

^२एवं सकलभिमत्तासाधनतया भगवच्छास्त्रादिषु प्रसिद्धे भगवत्प्रपदनमिह प्रकृतभक्तियोगारम्भ
विरोधिपापनिवर्हणरूपोदाहरणविशेषे प्रदर्शितम् ।

श्लो. सुदुष्करेण शोचेत् यो येनयेनेष्टहेतुना । सस तस्याहमेवेति चरमश्लोकसंग्रहः ॥
अतएवात्रत्यभाष्यग्रन्थस्य, गद्यस्तुतेश्चाविरोध इति ।

१ विशिष्टाध्यवसायेति । रक्षापेक्षाविशिष्टभरण्यासेत्यर्थः । रक्षापेक्षेति न्यासविंशतिश्लोकोऽ-
नुसंधेयः । २ ननु मोक्षार्थस्वतन्त्रप्रपत्तेः पाञ्चरात्रादिसुप्रसिद्धायाः स्वसतोऽर्थत्वसंभवे
किमित्येवं भाषणमित्यत्राह एवमिति । अत एव भक्तिरेवोपर्यप्युच्यते इति भावः ।

(शांकरचरमश्लोकार्थनिर्णयः)

यदिह शंकरेणोक्तम्, “मन्मना भवेति श्लोकेन सर्वकर्मयोगनिष्ठायाः परमं रहस्यमीश्वर-
शरणतामुपसंहृत्य, अथेदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं सम्पद्यदर्शने सर्ववेदान्तसारं विहितं वक्तव्यमित्याह सर्वधर्मा
निति” इति । अयमपि ‘सर्वार्थान् विपरीतांश्च’ (१८. ३२) इत्यश्वमेधाहारणविशेषः; कर्मयोगनिष्ठायाः
पृथक्त्वेन भक्तियोगनिष्ठायाः प्रदर्शितत्वात् । अत्रैव शरणं ब्रजेति कण्ठोक्तिदर्शनेन पूर्वं तदुपसंहार-
वाचोयुक्तेरसंगतत्वात् । यच्चात्र, ‘मामेकं सर्वात्मानं समं सर्वभूतस्थमीश्वरमहमेवेत्येवमेकं शरणं ब्रज-न
मत्तोऽन्यदस्तीत्यवधारय’ इत्युक्तम् ; अत्र तावन्न शब्दस्यैवं शक्तिः । न च तदुपरोधेन लाक्षणिकार्थस्वीकारे हेतुं
पदयामः । प्रत्युत अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीत्यादिस्वाख्यात् राघवविभीषणादिवत् शरण्य-
शरणागतयोगोन्तुत्वरक्षितव्यत्वलक्षणो भेदः प्रतीयते । शास्त्रान्तराणि चैतदविरोधेन पूर्वमेव स्थापितानि ।

यच्चात्र सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यनेन सर्वकर्मस्वरूपसंन्यासविधिरिति, इदमप्यध्यायारम्भोक्त-
तामसत्यागस्वीकरणम् । एतन्निराकरणायैव सात्त्विकस्यागोऽत्र भाष्ये दर्शितः । ननु कर्माधिकृतेष्वे-
वायं^१ सात्त्विकराजसतामसरूपः त्यागविकल्पः ; सर्वकर्मसंन्यासिनां तत्त्वविदां मोहदुःखमूलत्यागा-
संभवात् सात्त्विकत्यागोऽपि कर्मनिष्ठमधिकृत्यैवोच्यते इति तत्रैवास्माभिर्व्याख्यायामिति चेत्—तदसत्,
सामान्यतस्यागसंन्यासरूपविषयत्वात्प्रश्नस्य, उत्तरस्यापि सामान्यविषयत्वं प्रतीयते । ज्ञाननिष्ठानामपि नित्य-
नैमित्तिककर्मस्वरूपपरित्यागस्य प्रागेव दूषितत्वाच्च । यच्चानुगीतायामुच्यते, “नैव धर्मी न चाधर्मी न
चापि हि शुभाशुभी । यः स्यादेकासने लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन्” ॥ (भा. आश्व. २०. ७)
इति, “ज्ञानं संन्यासलक्षणम्” (भा. आ. ४३. २६) इत्यादि च ; यच्च श्रीमति भागवते पुराणे,
“तस्मात् त्वमुद्धवोत्सृज्य^२ चोदनां प्रतिचोदनाम् । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च । मामेकमेव
शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् । याहि सर्वोत्तमात्मेन यास्यसि बहुतोभयम्” (११. १२. १४) इति ;
यच्चान्यत्र “त्यज धर्मधर्मं च त्यज सत्यानृते अपि । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत् त्यज”
(भा. मो. ३३०. ४०) इति—एवमीदृशानि वचनानि सात्त्विकत्यागोक्तप्रक्रियैव नेतव्यानि ।
समाधिदशातत्परेषु तु वचनेषु न कश्चित् विरोधः । “त्यज धर्ममसंस्काराधर्मं चाप्यलिप्सः(हिंस)या ।
उभे सत्यानृते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिश्चयात्” (भा.शा.मो. ३३७ ४१) इत्यादिषु च सात्त्विक
एव धर्मत्यागस्तत्तद्वचनोक्त इति सुव्यक्तम् ।

मामेकमित्यत्र च निर्विशेषचिन्मात्रैक्यादिविवक्षां शृण्वन्तो बाला अपि परिहृसेयुः ।
भाष्योक्तस्तु एकशब्दार्थो वचनस्वरूपपूर्वापरशास्त्रान्तरसङ्गतः । एकशब्दश्चात्यन्तापृथग्भूतेष्वपि दृश्यते,

- १ कर्माधिकृतेष्वेवेति एवकारेण ज्ञानयोगाधिकृतव्यवच्छेदः ।
- २ एतदादिप्रमाणवाक्यानामर्थः श्रीमद्ब्रह्मसूत्रसारे प्रभावव्यवस्थाधिकारे विशदः ।
काम्यधर्मतत्प्रवृत्तिद्विषयचोदनाविचाराः न कार्याः ; एकादशीं कृष्णां नोपवसेदगृही इत्यादिः
काम्यो निषेधो वर्ज्यः । भूताहितं सत्यमनृतवत् वर्ज्यम् ; शुद्रफललिप्सया तन्न कार्यम् ; एवं त्यागं
कुर्वन्नापि तत्करणं परमात्मायत्तं मन्वीतेति रीत्या एवामर्थवर्णनं कार्यम् ।

“अपेत्याहमिमां^१ हित्वा संश्रयिष्ये निरामयम् । क्षमे मम तदानीन् नैकत्वमनया सह” (भा. मो. ३. ०८. ३८) इति । तथा, “वानराणां नराणां च कथमाभीतुं समागमः” (रा. मु. ३. ५. २) इति प्रश्ने, “रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत” (५. २) इत्यादिषु ।

या तु सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यत्र विरोधिधर्ममात्रत्यागविषयत्वेन यादवपकाशादीनां योजना, न तत्कार्यविवादः । सर्वधर्मान् अवश्यकरणीयानपि परित्यज्येति स्तुतिरूपयोजना तु अपिशब्दाध्याहारादिभिरयुक्ता ।

अनियतधर्मपरित्यागोऽत्र विवक्षित इति नारायणार्यव्याख्यायामपि नानुष्ठानविरोधः ।

(शांकरपूर्णगीतार्थनिरागमः)

“अपिचात्नादितः प्रभृति^२ संसृष्टामः—पथमे तावत् अध्यायेऽर्जुनस्यास्थानवेदकारुण्यादिभिः शास्त्रोलङ्घनप्रसङ्गेऽमुनोपक्षिप्तपूर्वपक्षबुद्धिप्रशमनाय द्वितीयेनाभ्यासनाश्वनवचारितमित्येतावनि सर्वेषामविवादः । द्वितीयाध्यायोक्तस्य योगादेरपि भगवानेवाराध्य इत्यत्रापि न विप्रतिपत्तिः । ब्रीह्यादिविषयैः प्रोक्षणावघातादिशास्त्रार्थैरपि हि स एवाराध्यते । स तु न तत्र न साक्षाद्विषय इति प्रकरणादिवलात्, साक्षाद्भगवद्योगिनश्च, “योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेनान्तरात्मना” (६. ४७) इत्यादि प्रस्तुत्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वाच्च समर्थितम् ।

तृतीये योगारूपोपायांश्चतुर्थोः क्रियायोगबुद्धियोगयोर्विमर्श इत्येतदपि, “ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम्” (३. ३) इत्यधिकारिभेदवर्णनेन निरन्तरम् । न च “दूरेण ह्यवरं कर्म” (२. ४९) इति प्रतिपादनात् तुल्यकर्मत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ; तस्य तत्प्रकरणनिष्ठकाम्यकर्मविषयत्वस्यापनात् । “यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्” (३. १७) इत्यादिश्लोकद्वये दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य परमात्मैकरतेः पुरुषस्य कृत्यानुष्ठाने प्रयोजनाभावः अकृत्यकरणे प्रत्यवायाभावश्च प्रतिपाद्यत इति यदुच्यते, तदप्युक्तम्, “नाविरनो दुश्चरिनात्” (क. २. २४) इत्यादिविरोधोपादानात् । तत एव, “हत्वाऽपि स इमांलोकान्” (१८. १७) इत्यादेरपि वक्ष्यमाणस्यालोदाहृतस्यान्यविषयत्वस्यापनात् । अथ चेत् समाधिदशायां कर्तव्यान्तराभावोऽस्मिन् श्लोकद्वये विवक्षित इत्यभिप्रायः, तदा तु “मुक्तदशायां विवक्षितोपाभावोऽस्मिन्नुजानीमः । उक्तं च समाधिदशविषयस्य षष्ठे तैरेव । तथा हि, “यं संन्यास इति प्रादुर्भूतं न विद्धि पाण्डव” (६. २) इति श्लोके ‘समाधि वेलायामेव कर्मसंन्यासः कार्यः, नान्यदेति यावदित्युक्तम् । ‘आरुह्यशोभुनेनोयोगम्’ (६. ३) इत्यत्र

१ इमां—प्रकृतिम् । निरामयं—नारायणम् ।

२ गीतायां ७-२३, ११-२७, अत्र च नारायणार्याः गृहीताः मन्थरिज्ञाश्च (१५. ५) सुदर्शनाधिकारोक्तयादवप्रकाशमनानुसारिणो नारायणार्या भवेयुः ।

३ अस्मिन् संमर्शे शांकरभाष्यव्याख्यायानां एव बहवोऽंशाः ।

४ तदा तु मुक्तदशायां विवक्षितम् । अनेन श्लोकद्वयमिदं मुक्तविषयकमिति स्वरूप इति ज्ञापितम् । शिष्टे तत्र श्लोकव्याख्याने टिप्पणे च द्रष्टव्यम् । उक्तञ्चित्यादिकं शांकरव्याख्यातृजनविषयम् ।

चैवं व्यञ्जितम्, 'यस्य वशिनो योगेन सकलकर्मकालो व्यासः, तस्य कर्मपरित्यागो युक्तः, नान्यस्य' इति । एतदेव तृतीयचतुर्थपञ्चमेष्वपि भगवता प्रतिपादितमित्यनुसंधातव्यम् । तृतीये तावत् 'यस्तवात्मरतिरेव स्यात्' (१७) इत्यत्र ; चतुर्थेऽपि 'योगसंन्यस्तकर्माणम्' (४१) इत्यत्र, पञ्चमे च 'सर्वकर्मणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते' (१३) इत्यत्र । तेनात्मरतीनां वशिनां योगारूढानामेव कर्मसंन्यासो युक्तः ; तेषामपि लोकविरुद्धातानां सर्वलोकादर्शभूतानां विदुषामात्मानुग्रहाभावेऽपि लोकानुग्रहार्थं कर्मयोग एव 'युक्त' इति भगवदभिप्रायो ग्राह्य इति निगमिषुम् । यत् पुनर्निषिद्धानुष्ठाने प्रत्यवायाभावात् तदकरणे प्रयोजनं नास्तीति, एतत् तस्यामवस्थायामप्रसक्तोपन्यासः । यत् "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" (३. २०) इत्यत्र राज्ञसुपन्यासस्तद्भूतान्तानामेव लोके प्रसिद्धत्वादिति, अत्रायमेव भाव उचितः । यत्त्वन्तरं पक्षान्तरमुक्तम्, "एवंपरम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः" (४. २) इति लिङ्गात् राज्ञमेवायं योगिनां कर्मपरित्यागोपदेशः, नान्येषामिति—तन्मन्दम् ; अन्येषामपि कर्मस्वरूपापरित्यागस्य सर्वत्र सुस्पष्टत्वात् ; अत एव हि चतुर्थे स्वयमेवोक्तम् । इह केचित् राजर्षयो विदुरित्यभिधानात् पूर्वस्मिन् अध्याये निदर्शनार्थं जनकोपन्यासात्, नवमेऽध्याये राजविद्या राजगुह्यम् (२) इति वक्ष्यमाणत्वाच्च राज्ञामेवास्मिन् भगवदुपदिष्टे योगेऽधिकारः, नान्येषामिति मन्यन्ते ; तदयुक्तम्, नवमेऽध्याये 'स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्' (३२) इति सर्वोधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मात् प्रदर्शनार्थं राज्ञां पटुतिविशेषाद्युपन्यासः, नान्यथेत्यभ्युपगन्तव्यमिति ।

यत्तु पञ्चमे, 'संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ' (२) इत्युक्तसंन्यासकर्मयोगाभ्याम् अनन्तरं 'सांख्ययोगौ पृथग्बालाः' (४) इत्याद्युक्तसांख्ययोगयोरर्थान्तरत्वोपपादनम्—तदपि मन्दम्, 'ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम्' (४) इति प्रागुक्तप्रत्यभिज्ञानात् । न च प्रसिद्धिविरोधः, अस्मिन् शास्त्रे तयोरैवमेव प्रसिद्धेः । न च 'निःश्रेयसकरावुभौ' इत्युक्तेन पुनरुक्तिः ; संग्रहविस्तररूपत्वादिना तत्परिहारात् । सर्वत्र चैवं सर्वैरभ्युपगमात् । यदपि 'पण्डिताः समदर्शिनः' (१८) इत्यत्र सर्वज्ञा-हिस्यताबुद्धिर्ननुग्राह्यताबुद्धिः सर्वेषां भूतानामीश्वरानुग्राह्यताबुद्धिश्चरविभूतित्वबुद्धिश्च समदर्शनमभिधेयमिति, तावति न विवादः ; यत् त्वानन्तरमुक्तम्, "न पुनर्हिंसानुग्रहेषु फलसाम्यबुद्धिः ब्राह्मण्यादिविशेष-तिरस्कारो वा ; कुत एतत् ? शास्त्रान्तरानुसारात् प्रमाणान्तरानुसाराच्च" इति, अयमप्यात्मव्यतिरिक्तमिच्छा-त्वादिवादिनां मतस्योपालम्भः, न पुनः स्वतःपरस्परसमानानामात्मनामौपाधिकसत्यवैषम्यवादिमतस्य ; विषमदेहादीनामपि स्वरूपसाम्यदर्शने शास्त्रान्तरप्रमाणान्तरविरोधाभावात्, प्रत्युत तत्संवादाच्चेति ।

1 एवं निगमनं ३-२० श्लोकव्याख्यानान्ते द्रष्टव्यम् ।

2 न च राजतद्वराणामेवाधिकार इति युक्तम्, तत्रैव 'किं पुनर्ब्राह्मणाः' इति विप्राणा-मप्यधिकारवर्णनात् ।

3 चतुर्थे विकर्मादिविषये वक्तव्यं तत्रैव व्यक्तमिति अत्र तदध्यायानुक्तिः । अथवा चतुर्थ-ध्यायविषयेऽपि पृथगुक्तं नष्टं स्यात् ।

षष्ठोक्तयोगस्य विषयविशेषादिकं तत्रैव सुस्पष्टमुपपादितम् । दुरपह्वं च तैरपि योगिनां वैविध्यम् । अत एव हि, 'योगिनामपि सर्वेषाम्' (४७) इति श्लोके व्याचक्षुः—“योगिनश्चित्तालम्बन-वैचित्र्याद्बहुविधाः । तेषु मय्यर्पितचित्तो मामेव श्रद्धया भजते, स मे युक्ततमो मत इति ब्रूह” इति, “योऽस्माभिरिह संक्षेपविस्तराभ्यामुपन्यस्तो योगः, स सर्वेभ्यो योगेभ्यः श्रेष्ठतमो मतः” इति च । ‘शब्दब्रह्मातिवर्तते’ (४४) इत्येतदपि त्रिवर्गातिलङ्घनविषयमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अत एव वेदद्वारा तत्फल-विवक्षायां लक्षितलक्षणासंकोचादिर्महान् क्लेशः । भाष्योक्तप्रक्रिया तु शृङ्गग्राहिकया विवक्षितं वक्तुंति विशेषः । ‘तपस्विभ्योऽधिको योगी’ (४६) इति श्लोके यदुक्तम्—अत एव तपश्शब्देन वानप्रस्थधर्माणां परिग्रहः, ज्ञानशब्देन ब्रह्मचारिधर्माणाम्, कर्मशब्देन गृहस्थधर्माणामिति—अथ विभागो निर्मलः; सर्वेष्वंशेषु स्वाश्रमाविरोधिनां तपोज्ञानकर्मणां संभवात् यथाश्रुतविरोधाभावात्; वानप्रस्थादिलक्षणायाः प्रयोजनाभावाच्च ।

सप्तमोक्त चेतनाचेतनरूपप्रकृतिद्वयस्यापि ब्रह्मस्वरूपादत्यन्तमेदोऽस्माभिर्मन्त्रित्वत्तल समर्थितः । अपरप्रकृतेरष्टधाविभागश्च यथाश्रुत एवोपपन्न इति स्थापितम् । यच्च ‘रसोऽहमप्सु’ (८) इत्यादि सामानाधिकरण्यनिर्वाहोक्तम्, “सप्तमकल्याणगुणसमष्टिब्रह्मोऽहम् । अतो मदेशः सर्वे सर्वत्र कल्याणगुणा इत्यभिप्रायेणाह” इति ; तत्र तावत् रसादिकल्याणगुणसमष्टिर्न भगवत्स्वरूपम्, नचाप्राकृतस्य त्रिप्रहस्य प्राकृतरसादिमयत्वम् । अतः परिशेषात् रसादीनामेव त्रिप्रहत्वमुक्तं स्यात् । तत्र समष्टिः त्रिप्रधावेनांशत्वोक्तिर्निष्फला । तस्मात् तदुत्पत्तितादधीन्यादिभिरेव सामानाधिकरण्यगमनिका समीचीना । भेदा-भेदनयेन कल्याणगुणतादात्म्यविवक्षायाम् अकल्याणैरपि सर्वात्मनस्तस्य तादात्म्यात् समस्तहेतुतास्पदत्वाद्विदोषप्रसङ्गः । एवमुत्तरेष्वपि सामानाधिकरण्येषु भाव्यम् ।

अष्टमे च ‘किं तद्ब्रह्म’ (१) इत्यादिप्रश्नानामेकाधिकारिविधविषयत्वं तत्रैवास्माभिर्निराकृतम् । ब्रह्मा-युर्दिवसकल्पना पौरुषाहोरात्रकल्पनामूलमहाकल्पप्रक्रियोपन्यासश्च स्मृत्यन्तरानुसारिणास्माभिरप्यभ्युपगमात् हिरण्यगर्भदिवसावसाने महाप्रलयवादिनामयमुपालम्भः । “यं प्राप्य न निर्वर्तते तद्ब्रह्म परमं मम” (२१) इत्यस्य परमव्योमविषयतायां सिद्धान्तविरोधाभावेऽप्यत्र परिशुद्धात्मविषयत्वे युक्त्यन्तैवावस्थापिताः । यत् पुनः ‘अग्निर्व्योतिः’ (२४) ‘धूमो रातिः’ (२५) इत्यादिमधुमशब्दाभ्यामहोरात्रैकदेशभूतः कालविशेषो लक्ष्यत इति—तदसत् ; तत्तच्छब्दैरत्र देवयानपितृयाणारुयगतिद्वयप्रत्यभिज्ञानात्, ‘नैते सती’ (२७) इति निगमनात्, ‘यत्र काले’ (२३) इत्युपक्रमस्थकालशब्दस्य कालाभिमानिदेवतातिवाहिकमृदस्त्वविवक्षया स्थापितत्वाच्च । अतः ‘उदगयनपूर्वपक्षाह. पूर्वाहसन्निपाते ब्रह्मविद्धिर्योगिभिरुपनुरावृत्तये प्रयातव्यम्’ इति नियमनमशक्यम् । दक्षिणाधनापरपक्षापराद्वाराणि प्रयातानां योगिनां चान्द्रमसज्योतिः प्राप्य पुनरावृत्तिप्रतिपादनमुच्यते श्लोकेन कृतमित्यप्यसत् ; “निशि नेति चेन्न संवन्धस्य यावद्देहाभावित्वाद्दर्शयति च” (ब्र ४. २. १८), “अतश्चायनेऽपि दक्षिणे” (१९)

१ अत्रासद्द्विविडव्याख्याग्रन्थे लिखितं द्रष्टव्यम् ।

इत्यधिकरणाभ्यां दक्षिणायनरात्रिमृतस्यापि योगिनस्तैत्तिरीयोक्तप्रक्रियया चन्द्रसायुज्यपूर्वकं परब्रह्म प्राप्त्यपुनरावृत्त्योः समर्थितत्वेनास्य श्लोकस्य साक्षाद्योगिव्यतिरिक्तधृमादिमार्गेचित्ताधिकाः विषयव व्यवस्थापनात् । यच्च — कथं पुनः अग्निज्योतिर्धूमशब्दयोर्थथोक्तकालविशेषपरत्वमवगम्यत इति परिचोदनापूर्वकमुक्तम्, ‘श्रुतिषु च स्मृतिषु च समस्ता उदगयनपूर्वपक्षाहःपूर्वाह्णानां सामान्यतो दैवकर्मज्ञत्वोपदेशात् प्रयाणकालानुसरणस्यापि दैवत्वाविशेषात् ¹शास्त्रान्तरेष्वनयोर्दैवकर्मत्वेन दक्षिणायनादिषु वर्जनप्रसङ्गादिति,..... (?) ।

यत् पुनः — ‘असमाहितचित्तानामपि सुकरं सुखावगमं क्षिपं फलं प्रति भगवत्प्रपत्तिप्रकारं वक्तुं भगवानुवाच इति नवमार्गम् व्याख्यानम्, तदपि पूर्वोक्तज्ञानिसाध्यानन्यमजनयैव प्रपञ्चनपरत्वप्रती-
तेरपाकृतम् । यच्च ‘ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये’ (१५) इति श्लोके प्रकल्पितम्, ‘सांख्ययोगाभ्यां समुचि-
ताभ्यामुपासनमेकत्वेनोपासनम्; विकल्पिताभ्यामुपासनं पृथक्त्वेनोपासनम्; बुद्धियोगो वाऽत्र ज्ञान-
शब्देन विवक्षितः; तत्ताप्ययमर्थः—केचित् कर्मयोगबुद्धियोगाभ्यां समुचिताभ्यामुपासते; केचित् केवलेन कर्मयोगेन; अपरे केवलेन बुद्धियोगेनेत्येवं बहुधोपासते’ इति । अत्र सांख्ययोगादिप्रसङ्गकं न किञ्चिद्दृश्यते । ‘अहं क्रतुः’ (१६) इत्याद्यनन्तरविवरणग्रन्थानुसारेण एकत्वपृथक्त्वयोरुपास्यविषयत्वं ^२दुस्पष्टम् ॥ “अनन्याश्चिन्तयन्तो माम्” (२२) इत्यादौ तु, “न चावश्यंभाविने योगक्षेमायापि मद्भक्तैरेकान्तिभिर्देवतान्तराणि धर्मान्तराणि वाऽपेक्षणीयानि” इत्यादिकं सर्वमङ्गीकृतमस्माभिः । दशमे च, ‘विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च’ (१८) इत्यत्र योगशब्दस्य भगवत्कर्मयोगविषयतया व्याख्यानम-
युक्तम्; ‘पश्य मे योगमैश्वरम्’ (११. ८), ‘एतां विभूतिं योगं च’ (१०. ७) इत्यादिप्रत्यभिज्ञा-
विरोधात्; अनन्तरमस्त्रिध्याये तद्विस्तरादर्शनाच्च । मत्कर्मकृदित्येकादशध्यायान्तिमश्लोकस्त-
दुत्तरमित्यपि दूरव्यवधानात् तत्रापि विस्तरादर्शनाच्च निरस्तम् । विभूतिविशेषाणां कृत्स्नस्य च जगतः स्वरूपैकदेशत्वेनांशतया सामानाधिकरण्यवर्णनमपि प्रागुक्तसदोषत्वादिप्रसङ्गप्रक्रियया परास्तम् । एवं श्रीविश्वरूपविग्रहस्यावयवत्वेन विश्वस्य वर्णनमपि प्राकृताप्राकृतविभागादवश्यम् ।

द्वादशोक्तस्याक्षरोपासनस्य भगवदुपासनाद्भेदः स्ववाक्यस्तरस्य पुरुषोक्तमत्वादिप्रकरणान्तरैकरस्या-
दिभिः साधितः । यत् पुनः, “भेदव्यपदेशास्तु कथंचिदवस्थाभेदमाश्रित्य नेतव्याः; अवस्थाभेदश्चात्र निर्विशेषनिखिलवस्तुमालरूपता, आविर्भूतसमस्तकल्याणगुणसमष्टिरूपता च विवक्षिता”, इति; तदे-
तत् अनेकविषयव्याघातविसंस्थुलमाकुमारमपहास्यम् । अन्यत्र च दूषणप्रपञ्चनादिदोषपरम्यते । त्रयोदशे-
क्षेत्रज्ञविषये वक्तव्यं सर्वं पूर्वमेवोक्तम् । यतश्च तदिति (३) पाठोऽप्रसिद्धः । तथा पाठोऽपि ज्ञान-
परामर्शोऽन्तरसः । क्षेत्रस्य नित्यत्वेनाहेतुकत्वात् हेतुर्न निर्दिष्ट इत्युक्तमिति चेत्—सत्यमुक्तम्; दुरुक्तं तु तत्,

1 उपात्तग्रन्थगतमुत्तरवाक्यजातम् अत्र विषये खण्डनञ्च नष्टम् । खण्ड्यांशः शांकरभाष्य-
व्याख्यागतः स्यात् ।

2 तदुत्तरम्—कर्मयोगविस्तप्रज्ञस्योत्तरभूत इत्यर्थः । पृथगेकादशध्यायार्थाविचारो गतार्थत्वात् ।

‘महाभूतान्यहंकारः’ (५) इत्यादिना वक्ष्यमाणस्य श्वेतस्याव्यक्तव्यतिरिक्तस्य समस्तस्यानित्यत्वसंप्रतिपत्तेः ‘तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम’ (भा. मो. ३.३५. ३१) ‘अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मजिष्णुले संपलीयते’ (, ३.४७. ३१) इत्यादिभिर्नित्यस्याप्यव्यक्तस्य परब्रह्मण्येकीभाववचनाच्च । यत्र ‘ब्रह्म-सूत्रपदैश्वर्ये’ (४) इत्युक्तम्—‘क्षेत्रादिनित्यव्यवस्थापनपराणि पञ्चशिखादिप्रणीतानि सूत्रपदानि’ इति, तदप्यनादेशिकम् ; पञ्चशिखादिप्रत्ये ब्रह्मसूत्रप्रसिद्धमभावात् । यत्तु, “मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावाद्योप-पद्यते” (१८) इति निगमनात् भगवानेव ‘ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि’ (१२) इत्यत्र ज्ञेयत्वेनोक्त इति-तच्च ; ‘इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः’ (१८) इति निगमितानां व्याणामेतच्छब्देनानु-वादात्, तत्र क्षेत्रज्ञानवत् कर्मवक्ष्यक्षेत्रज्ञज्ञानस्यापि मोक्षोपयोगित्वोपपत्तेः, क्षेत्रादिज्ञानरूपस्यापि शास्त्रार्थस्य सर्वप्रशसितुर्भगवतः समाराधनरूपत्वेन, ‘मद्भक्त एतद्विज्ञाय’ (१८) इत्यनेन विरोधाभावाच्च ।

यदपि चतुर्दशे, ‘मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भे दधाम्यहम्’ (३) इत्यत्र परावरप्रकृत्योर्जीवा व्यक्तसंज्ञयोर्गो मिलितो गर्भः’ इत्युक्तम् । तत्र ब्रह्मशब्देनाव्यक्तस्य निर्दिष्टत्वात् तत्र तदंशाधानवचनस्य प्रयोजनाभावात्, ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्’ (१३. २६) इत्युक्तस्य चात्र प्रत्यभिज्ञानात् गर्भशब्देन चेतनविवक्षैव युक्ता । ‘सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते । जने यदा तदा विद्याश्चिद् सत्त्वमित्युत’ (११) इति श्लोके प्रकाशज्ञानशब्दयोः बाह्यान्तरेन्द्रियवृत्तिविषयनया व्यवस्थापनमश्वयम्, विपरिवर्तयति विरोधाभावात् ; वक्ष्यमाणराजसतामसज्ञानव्यवच्छेदार्थं प्रकाशशब्दप्रयोगोपपत्तेश्च । रजः-कार्यश्लोके लोमप्रवृत्तिर्लोभोद्धव इति समस्तनया व्याख्यानमयुक्तम् ; तथाऽनव्ययनान्, ‘अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च’ इति तमःकार्यश्लोके सत्त्वकार्यप्रकाशनिषेधवत् रजःकार्यप्रवृत्तिनिषेधस्यापि पृथगुपन्यासात् तत्प्रतियोगितया प्रवृत्तेरिह पृथङ्निर्देशोपपत्तेः । ‘आरम्भः कर्मणाम्’ इत्यस्य तु गोबलीवद्व्यायेन निर्वाहात् ।

पञ्चदशेऽपि, ‘प्रपद्येतः प्रवृत्तिः’ (४) इति पाठोऽप्रसिद्धः । यदपि, ‘ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातनः’ (७) इत्यत्र संसारित्यतिरिक्तः सर्वेश्वरस्यैव कश्चिदंशो जीवशब्दार्थतया प्रथमं व्याख्यायि-तल-यद्यपि अर्थविरोधो नास्ति, तथाऽपि विभूतिप्रकरणमध्यपाठान्, ‘अन्तर्यामिणस्तु सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः’ (१५) इत्यनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वात्, परमात्मांशविशेषे च जीवशब्दस्य प्रसिद्धिप्रकर्षाभावात्, मानवादिशास्त्रान्तरप्रसिद्धेरपि ‘जीवभूतां मदावाहो’ (७. ५) इति स्वशास्त्र सिद्धैर्बलवत्त्वेन स्वीकर्तुमुचितत्वात्, ‘विषयानुपसेवते’ (९) इत्यत्र च प्रतिकूलोदासीनभोगेभ्यः संकोचस्य क्लिष्टत्वात्, उत्कमणाद्युक्तेः, हृदयस्यान्तर्यामिणः स्वारस्यात्, इन्द्रियाधिष्ठानेश्वरशब्दादेश्च तत्तन्निश्चयान्तरि संसारिण्यप्युपपत्तेः, ‘आत्मन्यवस्थितम्’ (११) इत्यत्र च आत्मशब्दस्य नानार्थस्य प्रकरणो-चितार्थपरिग्रहोपपत्तेः, भवदुक्ता द्वितीयैव योजना माध्यमकद्विभूता समीचीनि मन्यामहे । ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ (१५) इत्यादौ वेदवेदान्तशब्दयोर्वैकल्यं प्रागेवोक्तम् । ‘कूटम्बोऽक्षरः’ (१६) इत्यस्य च जीवभूतपरप्रकृतिव्यतिरिक्ते सुक्ते वृत्तिश्च साधुतरा ।

1. तथापाठेऽपि निर्वाहः आप्यादौ अन्यथापदविभागो न कृत एव ।

इदं ते नातपस्काय नामक्ताय कदाचन । न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यस्यति ॥ ६७
इदं ते परमं गुह्यं शास्त्रं मयाऽऽख्यातम् अतपस्काय अतप्ततपसे त्वया न वाच्यम् ;
त्वयि वक्तारि, मयि चाभक्ताय कदाचन न वाच्यम् । तप्ततपसे चाभक्ताय न वाच्यमित्यर्थः ।
न चाशुश्रूषवे । भक्तायाप्यशुश्रूषवे न वाच्यम् । न च मां योऽभ्यस्यति । मत्स्वरूपे मदश्रयं

यत्तु षोडशे प्रोक्तम्-प्रकारान्तरेणाप्यर्जुनस्य शोकमपनेतुं देवप्रकृतीनां रूपं, तेषां परमकराण्य-
प्रत्यासक्तिः, अर्जुनस्य दैवप्रकृतिस्त्वम्, आसुरप्रकृतीनां रूपं, तन्निमित्ता च सकलस्यानर्थकारिणोक्त-
मिति । तदयुक्तम् ; शास्त्रारम्भेऽर्जुनस्य स्वप्रकृत्यनिर्धारणमूलशोकप्रसङ्गाभावात्, अतः तत्प्रसङ्गे
तदपनोदनस्यापि प्रासङ्गिकस्य युक्तत्वात् । अतः, “तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्यार्थव्यवस्थितौ” इति
निगमानुसारेण भगवद्वाचमुनेयोक्तप्रक्रियया शास्त्रवदर्थैवाध्यायप्रधानार्थः ।

सप्तदशे श्रद्धात्रैविध्ये शास्त्रीयेतरविषयमित्ययुक्तम् ; अनन्तरम् ‘अशास्त्रविहितम्’ (५) इति
पृथगभिधानात् । न च तत्र श्रद्धात्रैविध्यमपि समुच्चेतुं शक्यम् ; तदनुक्तेः तत्कृत्वचनुपपत्तेश्च ।
‘ओं तत्सदिति निर्देशः’ (२३) इत्यत्र मुमुक्षूणां यज्ञादिषु किंचिदङ्गं तेषां वीर्यातिशयार्थमुपदिश्यत
इत्ययुक्तम्, असमुक्षूणामपि तदविरोधात् विशेषाभावाच्च । अतः, ‘लक्षणं शास्त्रसिद्धस्य त्रिधा’ (गी.
सं. २१) इत्ययमेवार्थ उचितः ।

अष्टादशे त्यागस्वरूपादिविवेके नातीव विरोधः ; चरमश्लोके वक्तव्यं तु सर्वं सूक्तमस्माभिः ।
एवमन्येवमपि भूतेषु भविष्यत्सु च श्रीमद्गीताभाष्येषु भगवद्वाचानुनाचार्यभाष्यकारहृदया(मता)नु-
सारेण दिव्योक्तः प्रशमयितव्यः ; भगवन्निर्देशेऽपि निरुद्धोऽनेन नेरेषु च उदासितव्यमित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

पिशाच-रन्तिदेव-गुप्त-शङ्कर-यादवप्रकाश-भास्कर-नारायणार्थ-यज्ञस्वामिप्रभृतिभिः स्वैस्वं
मतमास्थितैः परदृष्टतैर्भाष्यकृद्भिः, असत्सिद्धान्ततीर्थकैश्च भगवद्वाचानुनाचार्यभाष्यकारादिभिः अवि-
गीतपरिगृहीतोऽयमल सारार्थः-भगवानेव परं तत्त्वम्, अनन्यशरणैर्यथाधिकारं तदेकाश्रयणं परमधर्मः इति ॥

एवं स्वोपदेशेन प्रतिष्ठिततत्त्वहितज्ञानस्यार्जुनस्य कर्तव्यविशेषोपदेशव्याजेन संबन्धायविधि-
सिद्धधर्ममस्मिन् शास्त्रेऽनधिकारिणस्तावत् व्यनक्ति इदं त इति श्लोकेन । इदमिति सामान्येन निर्दिष्टं
पूर्वापरग्रन्थैः पदैर्विवृणोति इदं ते परमं गुह्यं शास्त्रं मयाऽऽख्यातमिति । अत्र तेशब्दः ‘इति ते ज्ञान-
माख्यातम्’ इति श्लोकादाकृष्टः ; श्लोकस्य तु तेशब्दस्य त्ववेति व्याक्रिया । अतपस्कशब्देन तपःप्रारम्भ-
मात्रे कृतेऽपि श्रवणानधिकारिर्बन्ध विवक्षितमित्याह अतप्ततपस इति । “यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा
गुरौ” (श्वे. ६. २३) इति श्रुत्यनुसारेणाह त्वयि वक्तारि मयि चाभक्तायेति । अभक्तत्वे विशेष
संकोचकाभावात्, मद्भक्तत्वेऽभिधास्यतीत्यनन्तरं भक्तावाददर्शनाच्च । कदाचनेत्यनेन तपसि
सम्यगनुष्ठितेऽपीति विवक्षितमित्याह तप्ततपसे चाभक्तायेति । प्रत्येकपरिहरणीयत्वाच्च न नञ्प्रयोगाऽऽ-
वृत्तिः । उत्तरोत्तरतीव्रतात्पर्येण कमविशेष इत्यभिप्रायेणाह भक्तायाप्यशुश्रूषव इति । अत्रापि

भद्रगेषु च कथितेषु यो दोषमाविष्करोति, न तस्मै वाच्यम् । अपमानविभक्तिनिर्देशः तस्यात्यन्तपरिहरणीयताज्ञापनाय ॥ ६७ ॥

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तैर्विभिधास्यति । भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८

इदं परमं गुह्यं मद्भक्तैः यः अभिधास्यति व्याख्यास्यति, सः मयि परमां भक्तिं कृत्वा मामेवैष्यति ; न तत्र संशयः ॥ ६८ ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृतमः । भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९

संकोचहेत्वभावः (वात्) पूर्ववत् । “प्रवृहतिं श्रद्धधानाय^१ मद्भक्तम्” (क. १. १३) इति श्रुत्या च शुश्रूषाप्राधान्यमवगतम् । मामभ्यसूयति मद्भक्तमभ्यसूयतीत्यर्थः । कृषद्रुहेर्ष्यामूयाथानामित्यत्र, ये प्रति कोपः (अष्टा. १. ४. ३७) इति कर्मत्वस्यापि सिद्धत्वात् द्वितीयाऽज्ञानोपेक्षिता । मां भ्यसूयतीत्युक्तं भवति । विषयतो लक्षणतश्च अमूयां व्यनक्ति मत्स्वरूप इत्यादिना । मामिति सप्रकारपरामर्श इति भावः । प्रक्रमानुरोधेन नचाभ्यसूयव इति वक्तव्ये प्रक्रमभङ्गेन विरूपवाक्यकरणं केनाभिप्रायेणेत्यत्राह असमानेति । ‘अमूयाकयानुजवे’ (भा. मो. २४६. १७), ‘अमूयाकाय मां मा दाः’ (मनु. २. ११४) इत्यादिभिरमूयामात्रवते प्रवचनं निषिद्धम् । भगवत्यभ्यमूयावते तु प्रवचनमत्यन्तपरिहरणीयमिति भावः । न च....वाच्यम् इत्यनेनानधिकारिषु प्रवचने प्रत्यवायः सूचितः । अत्र ‘मेधाविने तपस्विने वा’ इत्यनयोर्वैकल्योऽभ्यन्त दृष्टः ; भक्तादेस्तु न तथा । अतो भवत्यादिरहिताय न मेधाविने नापि तपस्विने वाच्यम् ; सर्वगुणयोगोऽपि भगवत्यभ्यमूयावते न वाच्यमित्युक्तं भवति ॥ ६७ ॥

अत्राधिकारिद्विशेषवैयवक्तव्यत्वं तेषु वचनस्यापवर्गाख्यफलार्थवसानं चोच्यते य इदमिति श्लोकेन । मद्भक्तैर्वित्यनेनैवातपस्कृत्वादिदोषा दूरोत्सारिताः, सितमनसां तेषां तदसंभवात् । “श्रावयेच्चतुरो वर्णान्” (भा. मो. ३३५. ४८) इत्येतावता सर्वेषु वक्तव्यम्^२, तेष्वेव मद्भक्ता एव श्रवणाधिकारिण इत्युक्तं भवति । अत्राभिधास्यतीति अर्थश्रावणपर्यन्तमित्याह व्याख्यास्यतीति । यद्वत्त्वशात् ‘म’ इति अध्याहृतम् । योगेयं व्याख्यानमपि कर्मयोगादिकोटौ, भक्तियोगादिकूटौ वा निश्चिदं परभक्तिं जनयतीति भक्तिं मयि परां कृत्वेत्युच्यते । मामेवैष्यत्वधारणेन मद्गीताव्याख्यायिनो न क्षुद्रफलेषु सङ्गं जनयामीत्यभिप्रेतम् । “फलितमाह न तत्र संशय इति । असंशय इति संशय एव वा निषिध्यते ॥

स्वशास्त्रव्याख्यानस्य स्वप्राप्तिसाधनत्वे द्वारमुच्यते न च तस्मादिति श्लोकेन । प्रियकृतमत्वं

- १ श्रद्धधानायेत्येतत्समानार्थकत्वात् शुश्रूषुत्वं तीव्रश्रवणेच्छावत्त्वम् ; न तु परिचरणकर्तव्यम् ।
- २ यद्यपीति वा येष्विति वा यथोचितं पदमभ्याहृत्य एतदर्थो वक्तव्यः । नन्वेवं विप्रपुरस्कारेण सर्वेऽपि गीताभार्यं श्रावयितव्याः । उच्यते । श्रुतिश्रवणाद्युपन्यासं विना हि नदा वक्तव्यम् ।
- ३ अङ्कुर इति । ‘अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भवेत्युक्तेरिति भावः ।
- ४ बहुव्रीहिसमास एवात्रेति पक्षे इदं फलितकथनम् । नत्पुरुषोऽपि भवतीति स्वीकृत्याहोपरि ।

सर्वेषु मनुष्येष्वितः पूर्वं तस्मादन्यो मनुष्यो मे न कश्चित् प्रियकृत्तमोऽभूत् ; इव उत्तरं च न भविता । अयोग्यानां प्रथममुपादानं योग्यानामकथनादपि तत्कथनस्यानिष्टमत्वात् ॥

अप्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमाचयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७०

य इममाचयोर्धर्म्यं संवादमप्येष्यते, तेन ज्ञानयज्ञेनाहमिष्टस्यामिति मे मतिः-अस्मिन् यो ज्ञानयज्ञोऽभिधीयते, तेनाहमेतदध्ययनमात्रेणेष्टः स्यामित्यर्थः ॥ ७० ॥

प्रियतरत्वयोर्हेतुकार्यभावेन भवितेत्युपात्तक्रियैवान्वये संभत्यपि कालत्रयवर्तिनिषेधेऽर्थगौरवेण तात्पर्य-सिद्धयर्थं मनुष्येष्वितः पूर्वमित्याद्युक्तम् । ननु शास्त्रस्याधिकारी अपेक्षितः ; अतः स तावत् वक्तव्यः ; अनधिकारी तु तत एवार्थात् व्युदस्यते ; प्रधानतमादधिकारिणोऽनन्तरं वा व्यवच्छेद्यतया-अनधि-कारी वक्तव्यः ; इह तु तद्वैपरीत्ये किं निबन्धनमित्यत्राह अयोग्यानामिति । तत्कथनस्य-अयो-ग्यान् प्रति कथनस्येत्यर्थः । अनिष्टमत्वात्-अनिष्टमत्त्वज्ञापनार्थमित्यर्थः । योग्यानामकथनस्या-निष्टत्वम्, 'प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' (मु. १.२.१३) इति ब्रह्मविद्याप्रवचनस्य वैधत्वाद्धर्म्यते । प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः ; 'छन्दसि लुङ्लङ् लिटः' (अष्टा. ३. ४. ६) इति विधानात् । अन्यथा 'स गुरुमेवाभिगच्छेत्' इति प्रथमेन वाक्येनानन्वयात् ॥ ६९ ॥

एवमुपदेष्टुः फलमुक्तम् ; अथ शब्दतोऽर्थतश्च गुरुसकाशादप्येतुः फलमुच्यते अप्येष्यते इत्यादिना श्लोकद्वयेन । (१) 'शृणुयादिति परैरधीयमानपाठश्रवणमात्रं वा । अप्येष्यते इति । न हि सर्वज्ञस्य भगवतो भविष्यद्भारतनिबन्धावेक्षणोऽनन्तरं स्वसंवादाध्ययनमावितोक्तिः ; अपितु भूतावेक्षणेन । महाभारते हि धृतराष्ट्रबुध्वत्पतेः प्रागेव भगवत्प्रसादलब्धदिव्यचक्षुषा भगवता व्यासेन निबद्धम् ; अनु-ज्ञातं च शिष्येभ्यः ; तैश्च 'नारदोऽश्रावयत् देवान् असितो देवलः पितॄन् । गन्धर्वयक्षरक्षांश्च श्रावयामास वै शुकः ॥' (भा. आ. १.१३) इति मानुषव्यतिरिक्तेषु लोकेषु प्रकाशितम् । मानुषे तु लोके जन-मेजयपुरस्कारेण प्रकाशि(शयि?)ष्यते ; तदपेक्षयोक्तम् अप्येष्यत इति । उपनिषत्सारत्वादध्ययनोक्तिः । कथितं चाश्रमवर्णने कविभिः, "अनवरताधीतभगवद्गीतम्" (कादम्बरी) इति । "श्रियान् द्रव्यमयात् यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप" (४. ३३) इति यः प्रथमषट्के ज्ञानयज्ञोऽभिहितः, नासावत्र विवक्षितः ; यः अपितु भक्तियोगप्रकरणे, "ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते" (९. १.५) इति यो भगवदनुसंधान-विशेषरूपो ज्ञानयज्ञ उक्तः, स एवाल शास्त्रसारभूतो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह अस्मिन् यो ज्ञानयज्ञ इति । 'विधिजपोपांशुमानसानां ज्ञानयज्ञो मानसत्वात् विशिष्टः । एतदध्ययनमात्रेणेति । अयमभिप्रायः- "योऽक्षमेधेन यजते, य उ चैनमेवं वेद" (अथ. २), "यंयं कनुमधीते तेनेतानास्येष्टं भवति" (य.

1 इदमनन्वितमिव । अथवा चकारार्थविवेकोऽल । चकारार्थः पूर्वश्लोकोक्तोपदेष्टुः फलसमुच्चयः इति अवतारिकया ज्ञापितम् । अन्यः चकारार्थ इहोच्यते । शृणुयादित्येत्यनेन य इदं शृणुयादित्यं यश्चापि परिकीर्तयेदिति वाक्यानुसंधानम् । तन्न्यायेनात्रापि श्रवणप्राज्ञस्यापि फलमिति । वस्तुत इदं वाक्यमुत्तरश्लोके शृणुयादित्येतद्व्याख्यानान्ते स्थितं ततश्च्युतमिति तत्रैव निवेदयम् ।

2 'विधिजज्ञापयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः' इत्यादि म. ११ म् ।

श्रद्धावान् अनसूयु(य)श्च शृणुयादपि यो नरः सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणाम् ॥

श्रद्धावान् अनसूयुश्च यो नरः शृणुयादपि, तेन श्रवणमात्रेण सोऽपि भक्तिविरोधि-
पापेभ्यो मुक्तः पुण्यकर्मणां मद्भक्तानां लोकान् समूहान् प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥

कश्चिदेतच्छ्रुते पार्थ त्वयैकाग्र्येण चेनसा । कश्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥ ७२

मया कथितमेतत् पार्थ त्वया श्रव हेतेन चेनसा कश्चित् श्रुतम्, तवाज्ञानसंमोहः कश्चित्
प्रनष्टः, येनाज्ञानेन मूढो न बोध्यामीत्युक्तवान् ॥ ७२ ॥

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिलब्ध्या त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत । स्थितोऽस्मि गतसंदेहः कर्मिण्ये वचनेन तव ॥

मोहः विपरीतज्ञानम् । त्वत्प्रसादान्मम नत् विनष्टम् । स्मृतिः यथावस्थिततत्त्वज्ञानम् ।

आ. २. १५) इत्यादिषु यथा तत्तत्कत्वव्ययनस्य तत्तुल्यफलता, तथा अत्रापि ज्ञानयज्ञवत्, भगवत्प्रीति-
जनकत्वं तद्गीताध्ययनस्य इति ॥ ७० ॥

‘श्रद्धावाननसूयुश्च’ इति चकारादज्ञानमुपक्तानामपि प्रागुक्तानां प्रणिपातपरिप्रश्रमेवानां ग्रहणम् ।
शृणुयादित्यनेन आचार्यसंकाशादिनि गम्यते । श्रूयते हि, “तद्विज्ञःनार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्”
(मु. १. २. १२) इति । “आचार्यद्वैधं दिवा विदित्वा साधिष्ठे प्रापय” (छा. ४. ९. ३) इति
च । एतेन स्वयं ग्रन्थनिरीक्षणम्, अन्येनान्यस्तादृशं च व्यवच्छिद्यते । [शृणुयादिनि परैरधीशमान-
पाठश्रवणमात्रं वा ?] । सोऽपीति विलम्बः सूच्यते । तेन भक्तिविरोधिभ्यो मुक्त इत्युक्तम् ।
अन्यथा विध्यन्तरवैयर्थ्यादिप्रसङ्ग इति भावः । अर्थज्ञानादिनान्ध केमुच्यते अपिशब्देन व्यञ्जितम् ।
प्रवचनपठनयोर्मोक्षकान्तफलस्य पूर्वमुक्तत्वात् सहभावेनात्राप्यन्याथात् श्रवणेऽपि तादृशफलं भगवद-
भिषेते स्वीकर्तुमुचितम् ; न तु नरककल्पवर्गादिः, तस्याभिरतमिमनस्यात् । अतो मद्भक्तानां लोकान्
समूहानित्युक्तम् । अत्र पाठश्रवणादिप्रीनो भगवान् एषं स्वभक्तान् प्रापयति । भगवद्भक्तानां प्राप्तिर्हि
योगोपदेशाद्विद्वान् मोक्षाय स्यात् ॥ ७१ ॥

अथार्जुनस्य विदिताशयोऽपि भगवान् आदरेण अधिस्मरणाद्योपदेशमाफलेन विज्ञासमान इव
वृच्छति कश्चिदिति । एतदित्यर्थपर्यन्तत्वात् श्रुतमिति अर्थधीपर्यन्तम् । भक्त्यधिनमेन किं निरर्थक-
मित्यभिप्रायेणैतच्छब्द इत्याह मया कथितमेतदिति । अज्ञानसंमोहः कश्चित् प्रनष्ट इति श्रुतफलानुयोगः ।
अज्ञानहेतुकं भ्रान्तिज्ञानमिहाज्ञानसंमोहः । येनाज्ञानेन मूढ इत्यस्य अज्ञानसंमोह इति प्रतिनिर्देशो
तेनाज्ञानेन जनितसंमोह इत्यन्वयो भाव्यः ॥ ७२ ॥

अथ कृतज्ञतांशे व्यञ्जयन् श्रुतफलविद्वद्या प्रतिवक्ति नष्टो मोहः इति । अर्जुनेनास्मादर्थस्येतः
पूर्वमनवगमात् वाक्येन प्रथमं स्मृतेरनुदयात् तन्मूलभूतशब्दजन्योऽनुभव इह स्मृतिशब्देन लक्ष्यत
इत्याह स्मृत्यर्थथावस्थिततत्त्वज्ञानमिति । “स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्तु” (ना.) इत्यस्य
मन्त्रस्य, “स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु” (थे. ३. ४) इति शाखान्तरे पाठदर्शनात् स्मृतिबुद्धि-

त्वत्प्रसादादेव तच्च लब्धम् । अनात्मनि प्रकृतौ आत्माभिमानारूपो मोहः, परमपुरुषशरीरतया तदात्मकस्य कृतस्वस्य चिदचिद्वस्तुनः अतदात्मभिमानरूपश्च, नित्यनैमित्तिकरूपस्य कर्मणः परमपुरुषाराधनतया तत्प्राप्तुषायभूतस्य बन्धकत्वबुद्धिरूपश्च सर्वो विनष्टः । आत्मनः प्रकृति-विलक्षणत्व-तत्स्वभावरहितता-ज्ञातृत्वैकस्वभावता-परमपुरुषशेषता-तन्निशाम्यत्वैकस्वरूपता-ज्ञानम्, निखिलजगद्भूवस्थितिप्रलपलील-अशेष शेषप्रत्यनीककल्याणैकस्वरूप-स्वाभाविकान-वधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृतिसमस्तकल्याणगुणगणमहार्णव-परब्रह्मशब्दाभि-धेयपरमपुरुषयाथात्म्यज्ञानं च, एवं परमपुरुषस्य साक्षात्स्मयविज्ञानं । इम्यान्मर्षादहम् इति-चीयमानपरमपुरुषप्रीत्येकफलनित्यनैमित्तिककर्म--निषिद्धविहार--शमदमाद्यात्मगुणनिर्वैर्य-भक्तिरूपतापन्नपरमपुरुषो रामनैकलभ्यो वेदान्तवेद्यः परमपुरुषो वासुदेवस्त्वमिति ज्ञानं च लब्धम् । ततश्च बन्धुस्नेहकारुण्यप्रबुद्धविपरीतज्ञानमूलात् सर्वस्मात् अवसादात् विमुक्तो गतमन्देहः स्वस्थः स्थितोऽसि । इदानीमेव युद्धादिकर्तव्यताविषयं तव वचनं करिष्ये—यथोक्तं युद्धादिकं करिष्ये इत्यर्थः । ७३ ।

धृतराष्ट्राय स्वपुत्राः पाण्डवाश्च युद्धे किं ¹करिष्यन्तीति पृच्छते संजय उवाच—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः । संवादमिममश्रौयमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४
इति एवं वासुदेवस्य बसुदेवसूतो², पार्थस्य च तत्पितृस्वसुः पुत्रस्य च महात्मनः महा-

शब्दावदूरविप्रकर्षेणैकार्थो युक्ताविति भावः । निवर्त्यमोहस्वरूपं च उपदेशस्य आमूलचूडपरामर्शेन व्यनक्ति अनात्मनीत्यादिना । प्रकृतिविलक्षणत्वं स्वकाशत्वादिभिः । विकाराद्यभावात् तत्स्वभावरहितता । स्वस्थः प्रकृतिस्थ इत्यर्थः । उपदेशवचनस्य स्वरूपेणाननुषेयत्वात् तेन तत्प्रतिपाद्यं लक्ष्यत इत्याह यथोक्तं युद्धादिकमिति । ³एवं चाभिप्रायः(?)...। आदिशब्देन भक्तियोगपर्यन्तग्रहणम् । अननुष्ठानं तु स्मृतिश्रंशात् । इति हि (स्मृतिश्रंशादिति हि) वक्ष्यति, “यत्तु तत् भवता प्रोक्तं पुरा केशव सौहृदात् । तत् सर्वं पुरुषयात्र अष्टं मे नष्टचेतसः” (भा. आश्व. १७. ६) इति । प्रतिवक्ष्यति च भगवान्, “श्रावितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितश्च सनातनम् । धर्मं स्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकांश्च शाश्वतान् । अबुद्ध्या यत्र गृहीयास्तमे सुमहदमियम् ’....स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने” (१२) इतीति ॥ ‘मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय’ (१. १) इति प्रश्ने कृत्वा संगमयतीत्याह ।

1 किंकरिष्यन्तीत्यस्य किमकुर्वन्नित्येवार्थः । भीष्मपतनानन्तरं हि तदग्रशः ।

2 अत्र दूरे स्थित्वा युद्धं दृष्टवता भवता स्थान्तः कृतस्तयोः सङ्गापः कथं श्रुतः, किं केवलमूहः इति धृतराष्ट्रचित्तं व्युदमितुमाह इतीत्यादिः । अहं श्रुतवानेव ; तत्र कारणं व्यासप्रसाद इत्येव कतिपयश्लोकनिर्वाहो भवति । एवमप्यन्तिमश्लोकावैयर्थ्याय एतच्छ्लोकप्रारम्भैवान्यथा अवतारितं धृतेति इति ध्येयम् । 3 एवञ्चाभिप्राय इतीदमनन्वितमिव । इदं न स्यात् । यद्वा अभिप्रायान्तरसमुच्चय आरब्धः ; तत्पददर्शकमुपरितनवाक्यजातं अष्टमिति माव्यम् ।

बुद्धेस्तत्पदद्वन्द्वमाश्रितस्येम रोमहर्षणमद्भुतं संवादमहं ¹यथोक्तमश्रौषम् श्रुतवानहम् ॥ ७४ ॥
 व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान् एतद्गुह्यमहं परम् । योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयतः स्वयम् ॥

व्यासप्रसादात् व्यासानुग्रहेण दिव्यचक्षुःश्रोत्रलाभात् एतत् परं योगारूढं ²गुह्यं योगेश्व-
 रान् ज्ञानबलैश्चर्यवीर्यशक्तितेजसां निधेर्भगवतः कृष्णात् स्वयमेव कथयतः साक्षात् श्रुत-
 वान् अहम् ॥ ७५ ॥

राजन् संस्मृत्यसंस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् । केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥
 केशवार्जुनयोरिमं पुण्यमद्भुतं संवादं माक्षाच्छ्रुतं स्मृत्वा (स्मृत्वास्मृत्वा?) मुहुर्मुहुर्हृष्यामि ॥

तच्च संस्मृत्यसंस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः । विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनःपुनः ॥ ७७ ॥

धृतराष्ट्रायेति । महात्मनः इत्युक्तं व्यनक्ति तत्पदद्वन्द्वमाश्रितस्येति । “कृष्णाश्रयाः कृष्णबलाः
 कृष्णानाथाश्च पाण्डवाः” (भा. द्रो. १८३. २४) इति ह्यन्यत्रोक्तम् । अत्र च, “शिष्यस्तेऽहं शाधि
 मां त्वां प्रपन्नम्” (२. ७) इति । अद्भुतत्वातिशयात् रोमहर्षणत्वम् । यथोक्तमश्रौषमिति । यथा
 ताभ्यामुक्तम्— तत्र ममाश्रुतांशो नास्तीत्यर्थः ; एतेन यथार्थदर्शित्वं व्यञ्जितम् ; यद्वा यथा तव
 मयोक्तम्—एवमेव श्रुतवानस्मि । ततश्च यथादृष्टार्थवादित्वं व्यञ्जितं भवति । ¹अहमश्रौषमिति योजना ॥

मन्दस्य मोहनकालुष्यनिवृत्तिरक्षणप्रसादत्वात्माभावात् व्यासानुग्रहेणेत्युक्तम् । देवैरप्यहस्यस्य
 श्रीविष्णुरूपस्य दर्शनार्थं दूरस्थवाक्यश्रवणार्थं च अनुग्रहावान्तरस्यापारमाह दिव्यचक्षुःश्रोत्रलाभादिति ।
 अतीन्द्रियादिग्रहणसामर्थ्यादिमात्रेणात्र दिव्यत्वम् । एतदिति ननु संकल्पितये योगशब्दं विशेषणीकरोति
²योगारूढमिति । परं गुह्यमित्यश्रवणयोग्यताभिप्रायम्³ । तथाभूतमपि हि मया श्रुमिति व्यासमाहात्म्य-
 व्यञ्जनम् । योगेश्वरादित्यत्र योगशब्दः कल्याणगुणयोगपरः, ‘एतां विभुर्नि योगं च’ (१०. ७) इति
 प्रागुक्तवदित्याह ज्ञानेति । स्वयमेव कथयतः । न तु परैर्वाक्यत इत्यर्थः । तेन वक्तृलक्षणोक्तिः ।
 यथा “पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्” (भा. मो. ३. ५०. ६८) इति । साक्षाच्छ्रुतवा
 नहमिति । न तु विवस्वदार्जुनादितच्छिष्यद्वारेत्यर्थः ; यद्वा दूरस्थोऽपि प्रत्यक्षं श्रुतवानिति⁴ ॥ ७५ ॥

अद्भुततरस्त्वमाह राजत्रित्यादिना श्लोकद्वयेन । पुण्यं—श्रवणमात्रेणापि ज्ञानयज्ञादिवत्
 पावनम् । अद्भुतं शब्दतोऽर्थतश्च आश्चर्यावहम् ॥ ७६ ॥

तच्च रूपमित्येतत् सर्वजनप्रत्यक्षवसुदेवतनयरूपात् व्यवच्छेदार्थमित्याह अर्जुनाय प्रकाशित-

1 भाष्ये संवादमहमितिदमहम्पदम् अश्रौषमित्यत्रान्वेति । उपरि श्रुतवानित्यत्रान्वयत्
 अहम्पदमिति भावः । कृष्णादिति अर्जुनस्याप्युल्लक्षणम्, पूर्वोत्तरश्लोकानुसारात् ।

2 कृष्णादिदृष्टस्य सर्वस्य योगशब्देनात्र श्लोके विशेषणान् प्रत्यध्यायमन्ते योगशब्दघटनेना-
 ध्यायनामनिर्देशो व्यासादिंसंमत इति स्पष्टम् । तथा ‘कृष्णार्जुनसंवादे’ इतीदं पूर्वश्लोकमनुसृत्य ।

3 योग्यतेति । दूरस्थत्वादशक्यश्रवणमित्येव न ; श्रवणयोग्यमपि रहस्यत्वादिति भावः ।
 4 संजयस्यैव श्रोतृत्वे गीतां निबद्धवतो व्यासस्य श्रोतृत्वं कैमुत्यसिद्धम् । भाविनमपि हि न पश्यति ।

तच्चार्जुनाय प्रकाशितमैश्वरं हरेरत्यद्भुतं रूपं मया साक्षात्कृतं संस्मृत्यसंस्मृत्य हृष्यतो
मे महान् विस्मयो जायते ; पुनःपुनश्च हृष्यामि ॥ ७७ ॥ किमत्र बहुनोक्तेन ?

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्धुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८
औतस्तत् इति श्रीभगवद्गीतासूनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नाम

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

इति तृतीयः स्कन्धः ॥ श्रीभगवद्गीता संपूर्णा ।

यत्र योगेश्वरः कृत्स्नस्योच्चावचरूपेणावस्थितस्य चेतनस्याचेतनस्य च वस्तुनो येये
स्वभावयोगाः, तेषां सर्वेषां योगानामीश्वरः, स्वसंकल्पायत्तस्वेतरमस्तवस्तुस्वरूपस्थिति-
प्रवृत्तिभेदः, कृष्णः वसुदेवबभूवुः, यत्र च पार्थो धनुर्धरः तत्पितृवसुः पूतः तत्पदद्वन्द्वैकाश्रयः,

मैश्वरं रूपमिति । संस्मृत्येत्यस्य समानकर्तृत्वाय हृष्यामीति समभिव्याहारानुसारेण हृष्यत^१ इत्युपात्तम् ।
दृष्टं च फलं महत्तरमिति अस्य श्लोकस्य भावः ॥ ७७ ॥

सुयोधनविजयबुभुत्सयां कृतस्य प्रश्नस्य सहसा साक्षादुत्तरं वक्तुमश्वनुवन्, “अर्धोक्ताः कुरु
पाञ्चालाः” इति मत्वा गूढाभिसंधिः संवादाद्भुतत्वादिकमुक्तवान् । तावताऽप्यजानतः सर्वात्मनाऽ-
न्वस्य साक्षादुत्तरमाहेत्याह किमत्र बहुनेति । अनभिप्रायज्ञस्य ते भगवता अर्जुनायाध्यात्मोपदेश-
वैश्वरूप्यप्रकाशनादिभिः पाण्डवविजयसूचकैरुल्लङ्घ्यैः सूचितमेव स्पष्टं वदामीत्युच्यत इति भावः । यत्र
यस्मिन् पक्ष इत्यर्थः । “योगेश्वरशब्दस्य कथयतस्त्वयमित्यत्रासतमत्वाय प्रागुक्तादर्थोदर्थान्तर-
कथनम् ; अनेकार्थसंभवात् प्रकरणानुगुण्येन तत्तद्विशेषपरिग्रहोपपत्तेश्च । ईश्वरशब्दस्य नियन्त्रयसा-
काङ्क्षतया योगशब्देन नियन्त्रयविशेषसमर्पणं च युक्ततमम् । अतो विवक्षितविजयाद्यनुगुणमर्थमाह
कृत्स्नस्येत्यादिना । तत्र फलितमाह स्वसंकल्पेति । अवस्थान्तरेऽपि इयामभूतः । अतः कृष्णशब्दोऽन्वावतार-
दशायामपि योगेश्वरत्वेनाजहत्स्वभावत्वसूचनार्थं इत्यभिप्रायेणाह वसुदेवबभूवुरिति । पार्थसंबन्धविशेषोऽपि
अनेन सूचितः । अत एव हि पार्थशब्द एवं व्याख्यायते तत्पितृवसुः पूत इति । “विस्मय-
सशरं चापम्” (१ ४७) इति प्रागुक्तावस्थान्तरेकपरोऽल्ल धनुर्धरशब्दः भगवदनुशिष्टयथोक्त-
करणार्थतया गाण्डीवारस्यधनुर्महान्धोतनार्थः । तत्र विशिष्टोपकरणविशेषवीर्यादिविशेषोऽप्यन्तर्नीतः ।
“पार्थस्य च महात्मनः” (१८. ७४) इति प्रागुक्तमहामतिस्त्वं पार्थशब्देन सूचितमित्याह तत्पदद्वन्द्वै-
काश्रय इति । न ह्यमौ त्वत्पुत्रवत् कृष्णमभ्यर्थं निस्तारान् परिजग्राहेति भावः । तत्रेति
श्रुत्याऽन्यनिर्देशः प्रत्यक्षपारुष्यपरिहारार्थः । श्रीः—राज्यादिभोग्यसमुद्भिद्गुणा । विजयः शत्रुनिरासः ।

हृष्यत इति । अन्यथा संस्मृत्येत्यस्य हृष्यामीत्यत्रान्वये, तृतीयपादो मध्यगतः भिन्नवाक्यी-
कर्तव्य इति क्लेश इति भावः । विस्मयशब्दघट्टकधात्वर्थे संस्मृत्येतदन्वयो न भवति, विस्मयस्य
विषेयत्वात् । संस्मरणस्योद्देश्यकोटिगतत्वात् । योगेश्वरात् कृष्णादित्यत्र परं योगेश्वर-
शब्दस्यार्थान्तरवर्णनं कुत इत्यत्राह योगेति । प्रागुक्तात्-योगेश्वर ततो मे त्वमित्यादावुक्तात् ।

3 पाण्डवपक्ष एव श्रीरिति विशिष्टानिर्देश इत्यर्थः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्नीतिश्च ध्रुवा निश्चला ¹इति मतिर्ममेति ॥ ७८ ॥

इति श्रीभगवद्गामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीगीताभाष्यं संपूर्णम्

शुभमस्तु

तत्र ध्रुवः इति विपरिणामः। भूतिः ऐश्वर्यम्; “विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम्” (ताम. १. स्व) इति पर्यायपाठात्। तेनास्य पुरुषस्य प्रभुत्वादिकियोगो विवक्षितः। उत्पत्त्याय १। पृष्ठेरुत्तरोत्तराभिष्टुदिरूपभवनं वा भूतिः, नीतिः अर्थशास्त्रजन्यकृतव्यनियमः; तच्चोदितधर्माविरुद्धा वा वृत्तिः। पटुपञ्चैरवहितैरपि युष्माभिः चतुर्भिरप्युपायैरकम्पनीयो (य इति?) नयो ध्रुवशब्दाभिप्रेत इत्याह निश्चलेति। मतिर्ममेत्यस्यान्वयार्थम् इतिशब्दोऽध्याहृतः। ममैव मतिः, “विद्याः (मृगु) राजन् न ते विद्या मम विद्या न हीयते। विद्याहीनस्तगोष्ठवस्तो नाभिजानासि केशवम् ॥....मायां न सेवे भद्रं ते न वृथा धर्मेनाचरे। शुद्धभावं गतो भवत्या शास्त्रात् वेद्मि जनार्दनम्” (भा. उ. ६८. २-५) इति। अतस्ते ¹ध्रुवा नैव मतिः, मम ²त्वेवं समीचीना मतिस्संजातेति भावः ॥ ७८ ॥

^१कृष्णस्तत्त्वं परं तत् परमपि च हितं तत्पदैकाग्र्यत्वं

शास्त्रार्थोऽयं च षट्कैलिभिरिह कथितस्तत्र पूर्वत पटके।

भवत्यर्थस्वात्मदृष्टेः करयुगलदशा मध्यमे भक्त्युपायः

स्वोक्तानुष्ठानवृत्तिं द्रढयितुमखिलं प्रोक्तमन्तेऽप्यशोधि ॥ १ ॥

अध्यायैश्शिष्यमोह¹स्तदुपशमविधिः² कर्मयोगो^३ऽस्य मेदाः⁴

^५तत्सौकर्यादियोगस्तदुचितमहिमा^६ भूतिकामादि^७मेद^८ (भक्तनृकृत्यमेदौ)।

१ ध्रुवा नीतिर्मतिर्ममेत्येव सर्वैरादृतः पाठः। क्वचिदेव तु प्राचीनगीतेति निर्दिश्य मुद्रिते ध्रुवाणीति मतिर्ममेति पाठः। अन्यत्र काश्मीरमुद्रणे ध्रुवा इति मतिर्ममेति पाठः स्मर्यते। मतेः श्रीधृत्यादिविषयकत्वस्य श्रान्ततया इतिशब्दं विना तदनवगतेस्त्वादिविषयकत्वं भाष्ये इतिशब्दाध्याहारेण दर्शितम्। यदि तु श्रीप्रभुतीनामिव सञ्जयमतेरपि ध्रुवत्वं विवक्ष्यते, इतिशब्दाभावेऽपि सामान्यतः स्वमतेर्ध्रुवत्वोक्तौ प्रकृतपार्थविजयादिविषयकत्वमतेरपि तदुक्तं भवतीति च विस्तृत्यते—तदा ध्रुवाः इति पदं विभज्य विपरिणामादिकं विना, तत्र श्रीर्विजयो भूतिश्च मम मतिश्च ध्रुवाः इत्यन्योऽपि घटते। भाष्ये इतिशब्दघटनमपि नाध्याहाराभिप्रायेण; किंतु प्रकृतविषयकत्वं मतेः प्रत्याययितुमितीदं चन्द्रिकायाम्, “अतस्ते ध्रुवा नैव मतिः” इति मतिध्रुवत्वघटनेन सूर्यते। २ ममत्वेवमित्यादि। आचार्याणां चन्द्रिकारूपव्याख्यादर्शिता समीचीनेयं मतिः संजातेति चान्न ध्वन्यते। ३ पूर्वेणीनार्य षट्कृत्यार्थाश्चाह कृष्ण इति। एतदर्थानुशाररूप ए० ग्रन्थारम्भे मुद्रितः असदीयः श्लोकः।

महिमा—ज्ञानगर्भत्वम्; भूतिकामादिमेद इति। भूतिकामादीति पृथक्पदं सप्तमाध्यायविषयकम्। मेद इति अष्टमविषयकम्। यद्वा भूतिः फलम्। तद्विषयके कामे—कामनायां मेदः सप्तमोक्तः। आदिपदेन तत्तदुपासनानुष्ठानप्रकाराणामष्टमोक्तानां ग्रहणम्। भक्तनृकृत्यमेद इति पाठान्तरं वा।

भक्ति⁹स्तन्मूलभूता¹⁰ भजनमुलभता¹¹ भक्तिशैघ्रचादि¹² जीवः¹³ ।

तैगुण्यं¹⁴ ¹⁵ शासिताऽऽज्ञा¹⁶ तदधिगमपरः ¹⁷ सारवर्गश्च¹⁸ गीताः ॥ २ ॥

1

इत्यादिः सर्वयोगो भगवति परमैकान्त्यसंप्रीतियुक्तम् (?) ... ।

एषा(येषा)मन्योन्ययोगो भवति च कलया नित्यनैमित्तिकानां
विष्वप्येतेषु योगं परममितफलं वक्तुमन्यत् प्रसक्तम् ॥ ३ ॥

² शुद्धादेशवशंवदीकृतयतिकोणीशवाणीशता
प्रज्ञातरूपपरिष्कृतश्रुतिशिरःप्रासादमासेदुधी ।
नित्यानन्दविभूतिसन्निधिसदासामोददामोदर-
द्विज्वालिक्रान्तदौर्ललित्यललितोन्मेषा मनीषाऽस्तु मे ॥

⁸ तत्त्वं यत् प्रणवे धनञ्जयरथेऽप्यग्रे दरीदृश्यते
तच्चित्तो भुवि वैकटेश्वरकविर्भक्तोऽनुकम्प्यः सताम् ।

तदधिगमपरः—श्रद्धाभेदेन तद्ग्राहिपुरुषः तद्ग्राहकप्रणवादिचिह्नविशेषो वा ।

1 श्लोकोऽयं गीतार्थसंग्रहे उपसंहारगतानामर्थानां क्रोडीकाराय निवद्धः वृटितभागत्वादस्प-
ष्टार्थः । 2 शुद्धेत्यादि । अत्र यतिराजसप्ततौ पाठभेदः । शुद्धाः स्वच्छा आदेशाः गुरुपदेशो गुर्वनुग्रहो
हयग्रीवाज्ञा च । तैः करणैः वशंवदीकृतं यतिराजवाणीनां शतम् यया । यद्वा यतिराजवाणीषु ईशता
(ईशत्वं) आदेशवशंवदीकृता यया । भगवतो नित्यानन्दभूते द्वे अपि विभूती । समीचीनश्च निधिः
लक्ष्मीः । ततः सदा सामोदो दामोदरः । तद्विषयकाणि द्विजाणि आलिक्रानानि, भक्तिगोचरतया
प्रपत्तिगोचरतया च स्वीकरणे द्वे, परतत्त्वपरहितपरपुरुषार्थरूपेण स्वीकरणानि च त्रीणि । तत्र दौर्ल-
लित्यम् अधिकोत्साहः । तेन ललिताभिवृद्धिर्भवतु मन्मनोपैव भगवन्महिषी । अस्याः दिव्यमहिष्याः
शुद्धाज्ञया वशंवदीकृतं वाणीशतं सपत्नीशतादि । तत्पमुत्कृष्टम्, प्रासादश्चात्युच्छ्रितः, पुनः पुनः
भगवदालिक्रानानुभवभाग्यपोषकसर्वसमृद्धिमत्त्वञ्चेति ईदृशमनीषारूपयाऽर्पितया सुतया भगवतोऽहं
श्वशुरो भवामीति अहो मे भान्यं श्रीविष्णुचित्तभावभावितोत्कर्षमिति भावः ।

3 विष्णुचित्तत्वमेवोपरि दर्शयति तत्त्वमित्यादिना । प्रणवे प्रथमत एव दृश्यं परं तत्त्वम्,
अकारवाच्यत्वात् । धनञ्जयरथे च सारथित्वात् प्रथमं दृश्यं भवति । पश्चाच्च शेषभूतो जीवः
उभयत्र दृश्यः । भुवीति सर्वसद्ग्रहणार्थम् ।

तत्तादृगुरुदृष्टिपातमहिमग्रस्तैनसा येन सा (ग्रस्तेन यच्चेनसा)

गीताविष्णुपदी यतीश्वरवचस्तीर्थैरवागाह्यत ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रवचनन्त्रस्य श्रीगङ्गेकूटनाथस्य

वेदान्तार्थस्य कृतिषु

श्रीगीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिका भूपूर्णा ॥

श्रीगस्तु ।

तत्तादृगिति । तच्छब्देन प्रणववार्थग्रन्थयोः प्रथमदृश्यपरमपुरुषकन्वेन नाम्यमुपदिश्य प्रणवार्थ-
ग्राहकः श्रीमदष्टाक्षरव्याख्यानावसरे स्वाचार्य इति अभिसंहितम् । एवं प्रणवार्थभूतदिव्यदम्पति-
नमश्शब्दाभिमतभगवद्भागवतपातन्त्र्य-नागायणशब्दाभिमतपुत्रकिस्त्रि--चतुर्धुहिष्टकैर्कर्यरुपार्थ-
विशेषोदाहरणानि श्रीमद्रामायणे स्वाचार्यः प्रदर्शयामास, विष्णुमेदुविद्यास्थानविषयस्थेयभूतः
कर्मब्रह्मात्मकशास्त्रकौतस्कुतनिवहनिवर्तकश्चासीदिति तन्महिमानुसंधानं तादृगिति । सर्वमिदं
श्रीमद्रहस्यलयसारे प्रधानप्रतितन्त्राधिकारे द्रष्टव्यम् । गीताविष्णुपदीति । श्रीकृष्णगीतानामेव
पदानां श्लोकात्मना संनिवेशेन व्यासविहितम् । एवञ्च श्रीकृष्णप्रसूतपदाधीताविर्भावत्वं गीतायाः
विष्णुपद्याश्च । सेयं गीता विष्णुपदी । तत्रैकैकश्लोकभाष्यमप्येकैकं तीर्थम् । तद्वदध्यायप्रघट्टकमेवेन
तीर्थभेदः गीतार्थसंग्रहग्रन्थात् प्रतिपन्नः । प्रतिश्लोकनार्थस्मिन्निर्भाष्यादिति ॥

तत्तद्गीतास्थशब्दं तदभिधिविषयञ्चार्थमस्यतीन्द्रै-

रथं संदर्शितञ्च स्वरसमभिमतञ्चान्वयं तव भावम् ।

ऐकार्थं संग्रहेणाप्यकलयदनग्राह्यंभीश्वचन्द्रिकायां

श्रीमान् वेदान्तसूरिः स्वयममृतमिदं मद्भिग्रास्वादर्नाथम् ॥

भाष्यार्थटीकार्थविवेचनार्थं यदास्थया धिस्तर आद्रियेत ।

स्यान्मुद्रणक्लेशवत् ईक्षितृणामालस्यमित्याहतसंग्रहोऽस्मि ॥

एतद्विष्णुणमारचय्य विहिता गीतार्थनाम्नी कृतिः

भाष्योक्तस्य च चन्द्रिकाविशदितस्यार्थस्य संग्राहिका ।

दृष्ट्वा द्रामिडवाङ्मयीमपि च तां गृह्णन्तु मन्तोऽर्थये

श्लोकानामवतारणेऽप्यतिशयं भावस्य चोद्घाटने ॥

श्रीगङ्गलक्ष्मणमुनेः शिक्षावीक्षासमृद्धर्धारित्यम् ।

श्रीवीरराघवायो व्यघत्त वात्स्यो रसास्वादम् ॥

इति अभिनवदेशिकवात्स्यवीरराघवाचार्यकृतो रत्नाब्दाः ॥

शुभमस्तु

श्रीः

श्रीकृष्णाय परमात्मने नमः

नमो नमो यामुनाय यामुनाय नमो नमः ।

नमो नमो यामुनाय यामुनाय नमो नमः ॥

[कूटस्थश्रीमन्न्यायमुनिपौत्राय सिद्धान्तस्थापनार्जिताधैराज्याय
सिद्धिद्वयस्तोत्रद्वयागमप्रामाण्य गीतार्थसंग्रहादिग्रन्थरत्नकृते गुरुपंक्तिनिविष्टाय नमः]

यत्पदाम्भोरुहध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः ।

वस्तुतामुपयातोऽहं यामुनेयं नमामि तम् ॥

श्रीगीतार्थसंग्रहः तद्व्याख्यानभाष्यसूक्तयश्च ।

स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः ।

नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः ॥

१

ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते ।

आत्मानुभूतिसिद्धयेर्थं पूर्वषट्केन चोदिते ॥

२

“परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणः.....श्रीमतो नारायणस्य प्राप्त्युपायभूतं तदुपासनं वक्तुं
प्रथमेनाध्यायपट्केन तदङ्गभूतमात्मज्ञानपूर्वैककर्मनुष्ठानसाध्यं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्य-
दर्शनमुक्तम् ॥”

मध्यमे भगवत्त्वयाथात्म्यावासिसिद्धये ।

ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥

३

“मध्यमेन पट्केन परब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूपं तदुपासनञ्च भक्तिशब्दवाच्यमुच्यते ।
अतिशयितैश्वर्यापेक्षाणामात्मकैवत्यमात्रापेक्षाणाञ्च भक्तियोगस्तत्तदपेक्षासाधनमिति च ।”

प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् ।

कर्म धीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः ॥

४

“उपरितनपट्के च प्रकृतिपुरुषतत्त्वसंस्पर्गरूपप्रपञ्चेश्वरयाथात्म्य-कर्मज्ञानभक्तिस्वरूपतदुपादान-
प्रकाराञ्च पट्कद्वयोदिताः विशोध्यन्ते ।”

अस्थानस्नेह-कारुण्य-धर्माधर्ममया(धियाऽऽ)कुलम् ।

पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम् ॥

५

“एवमस्थानस्नेहकारुण्याभ्यामप्रकृतिं गतं क्षत्रियाणां युद्धं परमधर्ममप्यधर्मं मन्वानं
धर्मवृत्तुस्तस्या च शरणागतं पार्थमुद्दिश्य, आत्मयाथाभ्यज्ञानेन, युद्धस्य फलाभिसंधिरहितस्याऽऽत्म-
प्राप्त्युपायताज्ञानेन च विना अस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा भगवता परमपुरुषेणाध्यात्मशास्त्रा-
वतरणं कृतम् ।”

नित्यात्मासंगकर्मेहागोचरा सांख्ययोगधीः ।

द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥

६

“एवमात्मयाथास्यं युद्धाद्यस्य च कर्मणस्तत्प्रतिपादनतमज्ञानतः, शरीरात्मज्ञानेन मोहितस्य, तेन च मोहेन युद्धादिवृत्तस्य मोहशान्तये नित्यात्मविषया सांख्यबुद्धिः, तन्पूर्विका च असंगकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगविषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञतायोगसाधनभूता। द्वितीयेऽध्याये प्रोक्ता। (1. स्थितप्रज्ञत्वतन्मूलकयोगीभ्यसाधनभूतेत्यर्थः)

असक्त्या लोकरक्षायै गुणेश्वारोप्य कर्तृताम् :

सर्वेश्वरे वा न्यस्तोक्ता तृतीये कर्मकार्येना ॥

७

“तृतीयेऽध्याये प्रकृतिसंस्पृष्टस्य मुमुक्षोः सहसा ज्ञानयोगेऽनधिकारात् कर्मयोग एव कार्यः, ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि अर्कत्वानुसंधानपूर्वककर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम्।”
“प्रकृतिविविक्तस्वरूपनिरूपणेन गुणेषु कर्तृत्वमारोप्य कर्मानुष्ठानप्रकारः उक्तः। तथा आत्मनां परमपुरुषदारीरतया तन्नियाभ्यन्वस्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरोयत्तमे सर्वान्भूते गुणकृतं च कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तव्यता।”

प्रसङ्गात् स्वस्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च ।

भेदाः ज्ञानस्य माहात्म्ये चतुर्थाध्याय उच्यते ॥

८

“चतुर्थेन.....अर्थैव कर्मयोगस्य निखिलजगदुद्धारणाय मन्वन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्रढयित्वा, अन्तर्गतज्ञानतया अर्थैव ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य, कर्मयोगस्वरूपम्, तद्भेदाः, कर्मयोगे ज्ञानांशस्य प्राधान्यञ्चोच्यते : प्रसंगाच्च भगवद्वतारयाथात्म्यम् (आदी)।”

कर्मयोगस्य सौकर्यं शैष्यं काश्चन तद्विधाः ।

ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते ॥

९

“कर्मयोगस्याऽऽत्मप्राप्तिसाधनत्वे ज्ञाननिष्ठायाः (पक्षया) शैष्यं कर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वानुसंधानप्रकारश्च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानञ्च विदोष्यते।”

योगाभ्यासविधिः योगी चतुर्धा योगसाधनम् ।

योगसिद्धिः स्वयोगस्य पारम्यं षष्ठ उच्यते ॥

१०

“उक्तः कर्मयोगः सपरिकरः। इदानीं ज्ञानयोगकर्मयोगसाध्यात्मावलोकनरूपयोगाभ्यासविधिरुच्यते। तत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षसाधनत्वं द्रढयितुं ज्ञानाकारः कर्मयोगो योगशिखरकोऽनूद्यते।”

स्वयाथात्म्यं प्रकृत्याऽस्य तिरोधिः शरणागतिः ।

भक्तभेदः प्रबुद्धस्य श्रेष्ठ्यं सप्तम उच्यते ॥

११

सप्तमे “उपास्यभूतपरमपुरुषस्वरूपयाथात्म्यम् (शेषित्वं कारणत्वमाधारत्वं सर्वेशरीरतया सर्वेश्वद्रवाच्यत्वं नियन्त्रत्वं परतरत्वम्) प्रकृत्या तत्तिरोधानम्, तद्विवृत्तये भगवत्प्रपत्तिः, उपासकविधामेदः, ज्ञानिनः श्रेष्ठ्यञ्चोच्यते।”

ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्चरणार्थिनाम् ।

वेद्योपादेयभावानाम् अष्टमे भेद उच्यते ॥

१२

“सप्तमे त्रयाणां (पेश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्चरणार्थिनां) ज्ञातव्योपादेयभेदांश्च प्रास्तौषीत् ।
अष्टमे प्रस्तुतान् ज्ञातव्योपादेयभेदान् (ब्रह्म अध्यात्मम् कर्म अधिभूतम् अधिदैवम् अधियज्ञः
इत्यादीन्) विविनक्ति ।”

समाहात्म्यं मनुष्यत्वे परत्वञ्च महात्मनाम् ।

विशेषो नवमे योगो भक्तिरूपः प्रकीर्तितः ॥

१३

नवमे “उपास्यस्य परमपुरुषस्य माहात्म्यम्, ज्ञानिनाञ्च विशेषं विशोध्य भक्तिरूपोपासनस्य
स्वरूपमुच्यते ।”

स्वरूपाण्युगुणानन्त्य-कृत्स्नस्वाधीनतामतिः ।

भक्त्युत्पत्तिविष्टद्वयार्था विस्तीर्णा दशमोदिता ॥

१४

दशमे “भक्त्युत्पत्तये तद्विष्टद्वये च भगवतो निरङ्कुशैश्वर्यादिकल्याणगुणगणनान्त्यम्,
कृत्स्नस्य जगतस्तच्छरीरतया तदात्मकत्वेन तद्व्यवर्त्यत्वञ्च प्रपञ्च्यते ॥”

एकादशे खयाथात्म्यसाक्षात्कारावलोकनम् ।

दत्तमुक्तं, विदिप्राप्त्योर्भक्त्येकोपायता तथा ॥

१५

“भक्तियोगनिष्ठानां परमप्राप्यभूतस्य.....नारायणस्य निरङ्कुशैश्वर्यं साक्षात्कर्तुं कामाय
अर्जुनाय स्वैश्वर्यं यथावदवस्थितं दर्शितम् [उक्तमेकादशे] । उक्तञ्च तत्त्वतो भगवज्ज्ञानदर्शन-
प्राप्तिनामैकान्तिकात्यन्तिकभगवद्भक्त्येकलभ्यत्वम् ।”

भक्तेः श्रैष्ठ्यम् उपायोक्तिः अशक्तस्यात्मनिष्ठता ।

तत्प्रकारास्त्वतिप्रीतिर्भक्ते द्वादश उच्यते ॥

१६

“आत्मप्रतिसाधनात् आत्मोपासनात् भक्तिरूपस्य भगवदुपासनस्य स्वलाभ्यनिष्पादने
शैघ्रयात् सुसुखोपादानत्वाच्च श्रैष्ठ्यं भगवदुपासनोपायः तदशक्तस्याक्षरनिष्ठता तदपेक्षिता-
श्चोच्यन्ते” [द्वादशे] ।

देहस्वरूपम् आत्मसिद्धेतुः आत्मविशोधनम् ।

बन्धहेतुः विवेकश्च त्रयोदश उदीर्यते ॥

१७

“त्रयोदशे देहात्मनोः स्वरूपं देहयाथात्म्यशोधनं देहवियुक्तात्मस्वरूपप्राप्त्युपायः
विविक्तात्मस्वरूपसंशोधनम्, तथाविधस्याऽऽत्मनोऽचित्संबन्धहेतुः, ततो विवेकानुसंधान-
प्रकारश्चोच्यते ।”

गुणबन्धविधा तेषां कर्तृत्वं तन्निवर्तनम् ।

गतित्वयत्नमूलत्वं चतुर्दश उदीर्यते ॥

१८

“बन्धहेतुः पूर्वपूर्वगुणत्रयसुखादिसंग इत्यभिहितं त्रयोदशे । अथ गुणानां बन्धहेतुतत्प्रकारो
गुणनिवर्तनप्रकारश्चोच्यते” [चतुर्दशे] ।

अचिन्मिश्रात् विशुद्धाच्च चेतनात् पुरुषोत्तमः ।

व्यापनात् भ्रष्टात् स्वाम्यात् अन्यः पञ्चदशोदितः ॥

१९

“चतुर्दशे गुणसंगप्रकारं सचिस्तरं प्रतिपद्य गुणसंगनिवृत्तिपूर्वकान्मयायाऽन्यावानिश्च भगवद्भक्तिमूलेत्युक्तम् । इदानीं (पञ्चदशे) भगवतीयस्य भगवतः क्षणक्षगन्मकवज्रमुक्तोभयविभूति-
मत्तां...भगवतः पुरुषोत्तमत्वञ्च वक्तुमारभते । तत्रासंगशास्त्रल्लेख्यवन्धावक्ष्यगारणविभूतिं वक्तुं
छेद्यरूपवन्धाकारेण विततमचित्पञ्चमश्वत्थवृक्षाकारं कल्पयन्नुवाच ॥”

देवासुरविभागोक्तिपूर्विका शास्त्रवदयता ।

तत्त्वानुष्ठानविज्ञानस्थेऽग्ने पोडश उच्यते ॥

२०

[पोडशे] “उक्तस्य सर्वस्यार्थस्य स्थेऽग्ने शास्त्रवदयतां वक्तुं शास्त्रवदयतद्विपरीतयोः
देवासुरसर्गयोर्विभागं श्रीभगवानुवाच ॥”

अशास्त्रमासुरं कृत्स्नं शास्त्रीयं गुणतः पृथक् ।

लक्षणं शास्त्रसिद्धस्य त्रिधा सप्तदशोदितम् ॥

२१

“देवासुरविभागोक्तिमुखेन प्राप्यतत्त्वज्ञानं तन्प्राप्त्युपायज्ञानञ्च वेदैकमूलमित्युक्तम् ।
इदानीम् (सप्तदशे) अशास्त्रविहितस्य आसुरत्वेनाफलत्वम्, शास्त्रविहितस्य च गुणतस्त्रैविध्यं
शास्त्रसिद्धस्य (ओं तत् सद्गति निर्देशवत्वरूपं) लक्षणञ्चोच्यते ।

ईश्वरे कर्तृनावुद्धिः सत्त्वोपादेशताऽन्तिभे ।

स्वकर्मपरिणामश्च शास्त्रसारांश्च उच्यते ॥

२२

“अष्टादशे मोक्षसाधनतया निर्दिष्टयोस्त्यागसंन्यासयोगैक्यम्, त्यागस्य स्वरूपम्, भगवति
सर्वकर्मणां कर्तृत्वानुसंधानम्, सत्त्वगुणस्यावद्योषाद्वियन्वम्, कर्मणां परमपुरुषागाधनभूतानां
परमपुरुषप्राप्तिनिवर्तनप्रकारः, कृत्स्नस्य गीताशास्त्रस्य मार्गार्थो भक्तियोगः इत्येतेऽर्थः प्रति-
पाद्यन्ते ॥”

कर्मयोगः तपस्तीर्थदानयज्ञादिसेवनम् ।

ज्ञानयोगो जितस्वान्तैः परिशुद्धात्मनि स्थितिः ॥

२३

भक्तियोगः परैकान्त्यप्रीत्या ध्यानादिषु स्थितिः ।

तथाणामपि योगानां विभिरन्योन्यसङ्गमः ॥

२४

नित्यनैमित्तिकानाञ्च पराराधनरूपिणाम् ।

आत्मदृष्टेऽप्येतोऽप्येतो योगद्वारेण साधकाः ॥

२५

निरस्तनिखिलाज्ञानो दृष्टाऽऽत्मानं परानुगम् ।

प्रतिलभ्य परां भक्तिं तथैवामोति तत्पदम् ॥

२६

“तथाणां-कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगानामपि त्रिभिः—भक्तिज्ञानकर्मभिः संगमः । एकैकस्मिन्पि
योगे कर्मज्ञानभक्तिरूपांश्चतयमस्ति । भगवति महर्नाथे प्रतिरूपभक्तेः शास्त्रमूलतत्त्वज्ञानस्य नित्य-
कर्मानुष्ठानस्य च सर्वत्रापेक्षितत्वात् । विवेकिक्रियमाणे नित्यनैमित्तिकानुष्ठानेऽपि उक्तभगवत्प्रति-
तत्त्वज्ञानघटनात् भंशतयं निविष्टमेव ।

भक्तियोगः तदर्थी चेत् समग्रैश्वर्यसाधकः ।

आत्मार्थी चेत् तयोऽप्येते तत्कैवल्यस्य साधकाः ॥

२७

ऐकान्त्यं भगवत्प्रेषां नन्तःकनश्चिन्तिताम् ।

यावत्प्राप्ति परार्थी चेत्, तदेवात्यन्तमश्नुते ॥

२८

ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायत्तात्मजीवनः ।

नन्तःकनश्चिन्तिताम् तदेकधीः ॥

२९

भगवद्व्याख्यानयोगोक्तिवन्दनमनुत्तिर्निः ।

लब्धात्मा नन्तःकनश्चिन्तिताम् ॥

३०

निजकर्मादि भक्त्यन्तं कुर्यात् प्रीत्यैव कारितः ।

उपायतां परित्यज्य न्यस्येत् देवे तु तामभीः ॥

३१

‘सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज’ इत्यस्य, ‘उपायतां परित्यज्य न्यस्येत् देवे तु तामभीः’ इति विवरणम् । कर्तृत्वममताफलत्यागवत् क्रियमाणे धर्मे उपायत्वत्यागोऽपि ग्राह्यः । तर्हि त्यागस्त्रिविध इति कथमिति चेत्—कर्तृत्वं सर्वेषामपि कारकाणां स्वस्वव्यापारकर्तृत्वात् करणत्वादेरपि कर्तृत्वान्तर्भावात् । ब्रह्मार्पणमिति श्लोकोक्तरीत्या सर्वस्य भगवदतिरिक्तगतधर्मस्य भगवदधीनत्वात् तस्मिन्नेव सर्वार्पणमिति तत्त्वम् ।

एकान्तात्यन्तदास्यैकरतिः तत्पदमाप्नुयात् ।

तत्पदानमिदं शास्त्रमिति गीतार्थसंग्रहः ॥

३२

इति श्रीभगवद्यामुनमुनिवरविरचितो गीतार्थसंग्रहः

तद्व्याख्यान श्रीगीताभाष्यसूक्त्यादिसहितः ।

शुभमस्तु

॥ श्रीः ॥

अन्ततो गीताकृतो रहस्योपदेशः

“सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।”

नवमान्ते भक्तियोगविषयं ते वचो मया ।

सर्वगुह्यतमं प्रोक्तं भूयः शृणु विचारय ॥

(१)

“इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ।”

कर्मयोगादिभक्त्यन्तमोक्षोपायमिमं यदि ।

दुष्करं मन्यसे मोक्षे कांक्षाञ्च लभसेऽधिकम् ॥

(२)

ततो वक्ष्यामि ते तस्मादन्यत् किञ्चित् वरं हितम् ।

त्वं हि मेऽत्यन्तमिष्टोऽसि मुमुक्षुस्सन् अकिञ्चनः ॥

(३)

“सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।”

भक्तियोगं ज्ञानयोगं कर्मयोगञ्च दुष्करम् ।

सर्वं प्रोक्तं परित्यज्य मामुपायं विभावय ॥

(४)

कथं भक्तेरकरणे मोक्षः स्यादिति वैकृवीम ।

वहन् वृथा तत्र यत्नं मा कुरुष्वयथायथम् ॥

(५)

काम्यान् ऐश्वर्यकैवल्यफलार्थानिव तानपि ।

धर्मास्त्यक्त्वाऽनुकूलस्तन् प्रातिकूलञ्च व्रजेयन् ॥

(६)

अत्यन्ताप्तस्य मे वाचि विस्त्रम्भञ्च दृढं वहन् ।

मोक्षदानेन मां रक्षाकिञ्चनं दययेति च ॥

(७)

याचन् मां मयि ते भारं निक्षिप स्वामिनीश्वरे ।

एवैव शरणव्रज्या निष्किञ्चनहितोत्तमा ॥

(८)

“अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥”

नरकस्वर्गभौमादिनानानिष्टकराः पुग ।

धर्माधर्ममयाः पापव्यापाराः ये त्वया कृताः ॥

(९)

तेभ्योऽहं मोक्षयिष्यामि ततस्ते परमे पदे ।

पूर्णब्रह्मानुभूत्यादि स्वयमेव भविष्यति ॥

(१०)

यावदायुस्तावदत्र नित्यनैमित्तिकैस्तु माम् ।

प्रीत्या परिचरन् शोकमयहीनः सुखी भव ॥

(११)

इति श्रुतीतिहासश्रीपाञ्चरात्रप्रमाधिताम् ।

प्रपत्तिं प्रियशिष्याय प्रावोचत् पार्थसारथिः ॥

(१२)

शुभमस्तु

उभयवेदान्तग्रन्थमालासंपादकः

BOOKS READY FOR SALE

1. Sri Bhashya with Sruta Prakasika	50 00
2. Sri Bhashya with Bhashyarth Darpana	25 00
3. Vedanta Dipa	4 00
4. Paramartha Bhushana	25 00
5. Vaisesika Darsana with Rasayana	7 00
6. Tarkasangraha with Sukha Pravesini	1 00
7. Upayukta Parayana	2 50
8. Rakshagranthas — by Srimad Vedanta Desika	10 00
9. Seswara Mimamsa and Mimamsa Paduka with Commentary	10 00
10. Yadavabhyudaya with Appayya Dikshita's Commentary and Tamil Translation	40 00
11. Paduka Sahasra with " "	
12. Sankalpa Suryodaya with Sanskrit and Tamil Commentaries	30 00
13. Subhashita Nivi " "	15 00
14. Sri Bhagavad Gita with Sri Ramanuja Bhashya & Sri Desika's Commentary and footnotes	35 00
15. ஸ்ரீ பகவத்கீதை தமிழ் பெயர்ப்பு—கீதார்த்தம்	20 00

All other Sri Desika's works are being published.

Ubhaya Vedanta Granthamala

25, Nathamuni Street, T. Nagar

Madras-17
